

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

REDAKSİYA HEYƏTİNİN SƏDRİ
İLHAM HEYDƏR oğlu ƏLİYEV

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI”
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKİ-2010

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

2

ARGENTİNA – BABİLİK

- 14951 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşləyənəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI”
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKİ-2010

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN BİRİNCİ MÜAVİNİ

R.Ə. MEHDİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN MÜAVİNLƏRİ

A.A. ƏLİZADƏ, B.Ə. NƏBİYEV, A.R. RZAYEV

BAŞ REDAKTOR

M.K. KƏRİMOV

MƏSUL KATİB

T.M. NAĞİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

F.H. ABDULLAZADƏ, A.Q. ABİYEV, A.A. AXUNDOV, İ.A. BABAYEV, B.Ə. BUDAQOV, T.Ə. BÜNYADOV, Ö.H. EL DAROV, O.Ə. ƏFƏNDİYEV, R.S. ƏFƏNDİYEV, R.M. ƏLİQULİYEV, C.Ə. ƏLİYEV, T.A. ƏLİYEV, F.Ə. ƏLİZADƏ, V.M. FƏRZƏLİYEV, A.C. HACIYEV, İ.M. HACIYEV, İ.Ə. HƏBİBBƏYLİ, A.M. HƏŞİMOV, F.Q. XƏLİLOV, M.İ. İBRAHİMBƏYOV, A.C. İSMAYILZADƏ, K.M. KƏRİMOV, F.F. QASIMZADƏ, S.T. QƏNDİLOV, A.Ə. QƏRİBOV, C.B. QULİYEV, Ə.S. QULİYEV, N.A. QULİYEV, Y.M. MAHMUDOV, A.Ş. MEHDİYEV, A.M. MƏHƏRRƏMOV, A.C. MƏLİKOV, V.M. MƏMMƏDƏLİYEV, Q.Ş. MƏMMƏDOV, F.C. MƏMMƏDOVA, Ş.M. MURADOV, M.Ə. MUSAYEV, A.A. NADİROV, A.Ə. PAŞAYEV, A.M. PAŞAYEV, M.N. RƏHİMOVA, M.İ. RÜSTƏMOV, Y.İ. RÜSTƏMOV, T.T. SALAHOV, Z.Ə. SƏMƏDZADƏ, T.N. ŞAHTAXTİNSKİ, N.M. VƏLİXANLI, A.M. VƏLİYEV, X.B. YUSİFZADƏ.

ISBN 978-9952-441-05-5 (2-ci cild)

ISBN 978-9952-441-00-0

© "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2010

A

ARGENTİNA, Argentina Respublikası (Republica Argentina).

Ümumi məlumat

Cənubi Amerikada dövlət. Mərkəzin c.-ş. hissəsini, Odlu Torpaq a.-nın ş. hissəsini və yaxındakı adaları (Estados və s.) tutur. Q.-dən Çili, şm.-dən Boliviya və Paraqvay, şm.-ş.-dən Braziliya və Uruqvay ilə həmsərhəddir. Ş.-dən At-

madan). Əh. 40,0 mln. (2008). Paytaxtı Buenos-Ayres ş.-dir. Rəsmi dil ispan dili, pul vahidi Argentina pesosudur. İnzibati cəhətdən 23 əyalətə və bir Federal (paytaxt) dairəyə bölünür.

A. BMT-nin (1945), ADT-nin (1948), Cənubi Amerika Ümumi Bazarının (MERKOSUR; 1991), ÜTT-nin (1995) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

A. federativ dövlətdir. Konstitusiyası 1853 ildə qəbul edilmişdir; fəaliyyəti hərbi çevrilişlər nəticəsində dəfələrlə dayandırılmışdır. 1949–56 illərdə 1949 il Konstitusiyası qüvvədə olmuş, 1957 ildə 1853 il Konstitusiyası bərpa edilmişdir. İdarəetmə forması prezident respublikasıdır.

İnzibati ərazi bölgüsü (2008)

İnzibati vahidlər	Sahəsi, min km ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Federal (paytaxt) dairə	0,2	3080,0	Buenos-Ayres
Əyalətlər			
Buenos-Ayres	307,6	15052,2	La-Plata
Çako	99,6	1052,2	Resistensiya
Çubut	224,7	460,7	Roson
Entre-Rios	78,8	1255,8	Parana
Formosa	72,1	539,9	Formosa
Jujuy	53,2	680,0	San-Salvador-de-Jujuy
Katamarca	102,6	388,4	San-Fernando-del-Valyede-Katamarca
Kordova	165,3	3340,0	Kordova
Korrientes	88,2	1013,4	Korrientes
La-Pampa	143,4	333,6	Santa-Rosa
La-Rioxa	89,7	341,2	La-Rioxa
Mendoza	148,8	1729,7	Mendoza
Misyones	28,8	1078,0	Posadas
Neuken	94,1	547,7	Neuken
Rio-Neqro	203,0	597,5	Vyedma
Salta	155,5	1224,0	Salta
San-Xuan	89,7	695,6	San-Xuan
San-Luis	76,7	437,5	San-Luis
Santa-Fe	133,0	3242,6	Santa-Fe
Santa-Krus	243,9	225,9	Rio-Qalyeqos
Santyaqo-del-Estero	135,4	865,5	Santyaqo-del-Estero
Tukuman	22,5	1475,4	San-Migel-de-Tukuman
Odlu Torpaq	21,6	126,2	Uşuaya

lantika okeanı ilə əhatə olunur (sahil xəttinin uz. 4,7 min km). A. Cənubi Amerikada ərazisinə və əhalisinin sayına görə ikinci (Braziliyadan sonra) ölkədir. Sah. 2,78 mln. km² (A. ilə Böyük Britaniya arasında mübahisəli ərazi olan Folklend, yaxud Malvin a-rı nəzərə alın-

Dövlət başçısı prezidentdir; o, həmçinin Ali baş komandandır. Prezident və vitse-prezident birbaşa ümumi gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə (bir dəfə yenidən seçilmək hüququ ilə) seçirlər. Prezident və vitse-prezident vəzifələrinə namizədlər Argentinada, yaxud xaricdə argentinalı valideynlərdən doğulmalı, senator vəzifəsinə namizədlər üçün qoyulmuş tələblərə cavab verməlidirlər. Prezident xarici və daxili siyasətin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirir, Konqresin razılığı ilə müharibə elan edir və s.; icraedici hakimiyyətin başçısı kimi hökuməti (Nazirlər Kabinetini) təyin edir, onun funksiyalarını müəyyənləşdi-

İquasu çayında şəlalə.

rir, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin başçılarını təyin edir və s.

Qanunverici hakimiyyət Deputatlar palatası və Senatdan ibarət olan Konqresə məxsusdur. Deputatlar palatası (257 üzv) proporsional seçki sistemi üzrə (33 min əhaldən bir deputat olmaqla) birbaşa ümumi gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir. İki ildən bir palatanın ikidə biri yenilənir. Deputatlığa namizədin yaşı 25-dən aşağı olmamalı, ən azı 4 il Argentina vətəndaşlığına malik olmalı, seçiləcəyi əyalətdə doğulmalı, yaxud orada 2 il müddətində yaşamalıdır. Senat (72 üzv) majoritar seçki sistemi üzrə hər federativ vahiddən 3 nümayəndə olmaqla 6 il müddətinə seçilir. İki ildən bir Senatın üçdə biri yenilənir. Senatorluğa namizədin yaşı 30-dan aşağı olmamalı, ən azı 6 il Argentina vətəndaşlığına malik olmalı, seçiləcəyi əyalətdə doğulmalı, yaxud seçkidən əvvəlki 2 il müddətində orada yaşamalı, 2 min peso və ya onun ekvivalenti miqdarında illik gəliri olmalıdır.

Əyalətlər və Federal (paytaxt) dairə özünün konstitusiyasına, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına malikdir; Konstitusiya ilə federal hökumətə verilməyən hüquqları əyalətlər özündə saxlayır.

Ölkənin siyasi həyatında iki partiya başlıca rol oynayır: Xustisialist (1959 ilə qədər Peronist) partiyası və Vətəndaş Radikal İttifaqı.

Təbiət

A.-nın ərazisi şm.-dan c.-a təq. 3700 km məsafədə uzanır. Sahilləri zəif parçalanmışdır, çoxlu körfəzlər (La-Plata, Bahiya-Blanka, Bahiya-Matias, Qolfo-Nuevo, San-Xorxe, Bahiya-Qrande və s.) var.

Relyef. Relyefi ş.-də geniş düzənlik, q.-də dağlıqdır. Ölkənin şm.-ş. hissəsini *La-Plata ovalığı* (şm.-q.-də Qran-Çako, şm.-ş.-də Çayarası və c.-da Pampa düzənlikləri) tutur. Çayarası düzənlik şm.-da Braziliya yastıdağlığının parçalanmış kənarı (hünd. 300–400 m) ilə, Pampa düzənliyi isə c.-da qalın dağlarla (hünd. 1239 m-ədək, Tres-Pikos d.) əhatələnir. A.-nın bütün q. sərhədi boyunca And d-ri uzanır. Buradakı Akonkaqua d. (6959 m) Qərbi yarımkürəsinin ən yüksək nöqtəsidir. La-Plata ovalığı ilə And d-ri arasında geniş və dərin çuxurlarla parçalanmış Ön Kordilyer d-ri və Pampa d-ri yerləşir. Ölkənin c.-q. hissəsini pilləli Pataqoniya platosu, ucqar şm.-q.-ini isə Mərkəzi And yaylasının c.-ş. hissəsi – *Puna yastıdağlığı* tutur. Puna yastıdağlığı ş.-dən And d-rının Şərqi Kordilyer silsiləsi (hünd. 6600 m-ədək, Qalan d.), q.-dən Qərbi Kordilyer silsiləsinin fəaliyyətdə olan və sönmüş vulkan tirələri əhatələyir. Odlu Torpaq a.-nın A.-ya aid hissəsinin şm.-i ovalıq, c.-u dağlıqdır.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A. ərazisinin geoloji quruluşunda üç əsas struktur elementi ayrılır: şm.-da qədim Cənubi Amerika platforması (Braziliya platformasının c. kənarı), ondan c.-da cavan Pataqoniya platforması və And qırışıqlıq vil.-nin ş. hissəsi. Cənubi Amerika platformasının bünövrəsini təşkil edən Kembriyəqədərki metamorfik qranitoidləri Erkən və Orta Paleozoyun daniz çöküntüləri, Mezozoy və Kaynozoyun isə kontinental çöküntüləri örtür. Pataqoniya platformasının özülü Kembriyəqədərki qneyslərdən və onların üzərində Kaynozoyun qeyri-uyğun yatan kontinental və vulkanogen çöküntülərindən ibarətdir. And qırışıqlıq vil.-nin ş. hissəsini Paleozoy, Mezozoy və Kaynozoyun deformasiyaya uğramış metamorfik vulkanogen-çökmə süxurları və bunları yarıb çıxmış qranit intruziyaları (batolitlər) təşkil edir.

A. neft, təbii yanar qaz (San-Xorxe, Neuken və Mendosa hövzələri), uran (Syerra-Pintada yatağı) və beril (Las-Tapyas yatağı) filizi ehtiyatına görə Latın Amerikasını dövlətləri arasında aparıcı yerləri tutur. Çoxsaylı neft (Komodoro-Rivadaviya, Barrankas) və təbii yanar

qaz (Loma, La-Plata) yataqları, əsasən, Atlantika sahillərində (San-Xorxe neftli-qazlı hövzəsi) və And d-rının ətəklərində (Neuken və Mendosa hövzələri) lokallaşır. Dəmir, mis, qurğuşun, sink, gümüş, qızıl, qalay və s. filizlər, həmçinin barit, flüorit, kükürd və kömür çıxarılır.

İqlim. A. üç iqlim qurşağında (tropik, subtropik və mülayim) yerləşir; q.-dən And d-ri, ş.-dən Atlantika okeanı ilə əhatə olunması ölkə iqliminin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Yay qızmar və yağışlı, qışı quru və isti keçir. Tropik qurşaqda – ölkənin ucqar şm.-ş.-ində iqlim daim rütubətli, istidir, Qran-Çako düzənliyində isti, Puna yastıdağlığında kontinentaldır. Ölkənin mərkəzi hissəsi subtropik qurşaqdadır. Pampa və Çayarası düzənliklərdə iqlim rütubətli, isti, Pampa d-ri və Ön Kordilyer d-rında yay quraq, isti, qış sərin keçir. Pataqoniya yaylasının iqlimi mülayim, yarımsəhra, And d-rının çox hissəsinin iqlimi isə yarımsəhra tiplidir; yalnız c.-u rütubətli və mülayim soyuqdur. Orta illik temp-ı yayda (yanvar) şm.-da 28°C (maks. 46°C), c.-da 10°C, qışda (iyul) müvafiq olaraq 18°C və 1°C-dir. İllik yağıntı 100–300 mm-dən 1400–1600 mm-ə (Pataqoniya And d-rında 5000 mm-ə) qədərdir. Qar xətti Mərkəzi And d-rında 6000 m yüksəklikdən keçir; c.-a gəldikcə 2700 m-ədək düşür (41° c.e.). Upsala buzağı (Cənubi Amerikada ən iri) A. ərazisində, Pataqoniya And d-rındadır.

Daxili sular. A.-nın gəmiçiliyə yararlı çayları (Parana və onun qolu Paraqway, Uruqway) ölkənin şm.-ş.-indən axır. Pilkomayo və Rio-Bermexo çayları (Paraqwayın sağ qolları) yalnız yayda gursulu olur. And d-rından başlayan və Pataqoniyadan keçən tranzit çayların (Rio-Neqro, Rio-Kolorado, Çubut və s.) yuxarı axınları böyük hidroenerji ehtiyatına malikdir. And d-rında, 39° c.e.-ndən c.-da buzlaq mənşəli iri göllər (Nauel-Uapi, Buenos-Ayres, Vyedma, La-qo-Arrentino və s.) var.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Çayarasının şm.-ş.-ində və And d-rının ş. yamaclarında qırmızı-sarı ferralitli torpaqlarda rütubətli tropik meşələr, Qran-Çakonun q.-ində quru savanalar, ş.-ində isə qırmızı-qəhvəyi torpaqlarda bərk oduncaqlı alçaqboylu ağaclardan (kebraço, quyakana və s.) ibarət quru seyrək meşələr, müxtəlifnövlü kaktuslar yayılmışdır. Puna yüksək

dağlıq tropik səhralarından ibarətdir. Pilkomayo, Rio-Bermexo, Paraqway və Parana dərələrində, əsasən, mum palması meşəcikləri, həmçinin hündürötlü çəmənələr və bataqlıqlar yayılmışdır.

Çayarasının mərkəzi hissəsində gilli-bataqlaşmış torpaqlar bataqlıq kol bitkiləri ilə örtülüdür. Çayarasının c. hissəsi qaratorpağabənzər torpaqlardakı subtropik çöllərdən ibarətdir, Pampanın ş.-in-

Fitsroy dağı. Los-Qlasyares Milli Parkı.

də qaratorpağabənzər və çəmən torpaqlarında rütubətli çəmən çölləri (hazırda şumlanmış, ya da otlaq kimi istifadə edilən) yayılmışdır. Pampanın q.-ində qəhvəyi və boz-qəhvəyi torpaqlarda kol bitkili quru çöllər q.-ə doğru getdikcə boz torpaqlarda kol bitkili yarımsəhrələrlə əvəz olunur (bax həmçinin *Pampa*). Prekordilyer və Pampa d-rının rütubətli ş. yamacları dəfnə və qızılağac meşələri ilə örtülüdür. Pataqoniyada q.-ə doğru Andönü çökmələrdə və Odlu Torpağın şm.-ında şabahlı torpaqlarda çöllərlə

əvəz olunan qonur səhra-bozqır torpaqlarında taxıllı-kol bitkili yarımsəhrələr yayılmışdır. And d-rının ş. yamaclarında, 37° c. e. -ndən c.-a doğru rütubətli həmişəyaşıl meşələr, 41°-dən c.-da iynəyarpaqlı, həmişəyaşıl və yarpağıtökülən ağac cinslərindən ibarət qarışıq subantarktik meşələr yerləşir. Dağların yuxarı qurşağını subalp və Alp çəmənləri tutur.

Heyvanlar aləmi, demək olar ki, tamamilə *Neotropik zoocoğrafi vilayətinin* Çili-Pataqoniya yarımvilayətinə, yalnız ucqar şm.-ş. hissəsi Qviana-Braziliya ya-

rımvilayətinə aiddir; burada meymunların bəzi növləri, vampirlər (yarasalar), yaquarlar, pekarlar, qarışqayeyənlər, mazama maralı, kapibara sudonuzu, tukanlar yaşayır; Qran-Çakoda ilan çoxdur. Pampanın heyvanlar aləmi olduqca kasaddır. Ölkənin əksər hissəsində çoxlu sayda yarasa, həmçinin nutriya, pələqlaq, mara, tuko-tuko, Paraqvay tülküsi, puma, skunslar, zirehlilər, nandu dəvəquşusu və s. yaşayır. Vikunya, quanako və demək olar ki, qırılıb qurtarmış şinşillalar yalnız Punada, Çili ilə sərhəddəki meşələrdə pudu və Peru maralı, cənub samuru, Pataqoniyada və Pataqoniya And d-rında Pampa maralı, Pampa pişiyi və Magellan iti məskunlaşmışdır.

A.-da ümumi sahəsi 9112 min ha-ya yaxın 145 mühafizə olunan təbii ərazi, o cümlədən *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmiş *Iquasu*, *Los-Qlasyares*, həmçinin Lanin, Nauel-Uapi, Los-Aler-ses milli parkları vardır.

Əhali

Əhalinin əksəriyyətini irqi cəhətdən "ağlara" (73%) və metislərə (4%) bölünən *argentinahılar* təşkil edir. A.-da keçualar (3%), araukanlar, aymaralar və başqa hindi xalqları, mənsəcə Latın Amerikasını ölkələrindən olanlar (paraqvaylılar 2,5%, uruqvaylılar 2%) və avropalıları (italyanlar 5%, qalisyalılar 2%, katalonlar 0,5%, ispanlar 1,4%, polyaklar 0,5%), həmçinin Levant ərəbləri (3%) və yəhudilər (1,3%) də yaşayırlar (2005). Dindarların əksəriyyəti katolikdir. Əhali, əsasən, ölkənin mərkəzi və şm. hissələrində, xüsusən Parana çayı hövzəsində cəmləşmişdir. Əhalinin orta sıxlığı 1 km^2 -də 14,2 nəfər, paytaxtda isə 1 km^2 -də 13680 nəfərdir (2005). A. əhalisinin yarısından çoxu Pampadan kənardə yaşayır və əhali sıxlığı yalnız Tukuman (1 km^2 -də 59 nəfər) və Misyonəs (1 km^2 -də 32 nəfər) əyalətlərində kifayət qədər yüksəkdir. Daxili r-nlarda əhali sıxlığı olduqca aşağıdır (orta sıxlıq 1 km^2 -də təq. 5-6 nəfər; c.-dakı Santa-Krus əyalətində 1 km^2 -də 1 nəfərdən az). A. ən yüksək urbanizasiya səviyyəsi ilə seçilən Latın Amerikasını ölkələrindən biridir: əhalinin 80%-i şəhərlərdə yaşayır (2002). İri şəhərlərin (əh. 100 min nəfərdən çox) əksəriyyəti Pampada yerləşir. Ölkə əh.-nin təq. 1/3-i paytaxt və onun ətrafında – Böyük Buenos-Ayresdə yaşayır (2001). Ən iri şəhərləri (2004): Buenos-Ayres (11928 min nəfər, aqlomerasiyada 13239 min nəfər), Kordova

(1513 min nəfər, şəhəratrafi ilə birlikdə 1582 min nəfər), Rosario (1295 min nəfər, şəhəratrafi ilə birlikdə 1392 min nəfər), Mendosa (1009 min nəfər), La-Plata (858 min nəfər), San-Migel-de-Tukuman (833 min nəfər), Mar-del-Plata (700 min nəfər). İqtisadi sferada işləyən əh.-nin sayı 15 mln.-dan çoxdur, o cümlədən emal sənayesində təq. 15%, tikintidə təq. 8%, nəql. və rabitə sahələrində təq. 7%. İşsizlik səviyyəsi 14,8%-dir (2004; Böyük Buenos-Ayresdə 2002 ildə 20% – bu, Latın Amerikasında ən yüksək göstəricilərdən biridir).

Tarixi öçerk

A. 16 əsrin əvvəllərində. A.-nın ərazisi e.ə. 10-cu minillikdə məskunlaşmışdır. Təq. e.ə. 1-ci minilliyin 2-ci yarısında əhali əkinçilik (kartof, kvinoa və ehtimal ki, qarğıdalı) və maldarlıqla (lama) məşğul olmağa başlamış, keramika meydana gəlmişdir. A. ərazisində eramızın 1-ci minilliyinin 1-ci yarısına aid abidələr içərisində oyma həndəsi naxışlı qara-boz keramika, daş və gildən olan nalşəkilli tikililərdən ibarət kiçik yaşayış məskənləri ilə səciyyələnən Syenaqa mədəniyyəti əhəmiyyətlidir; onu qohum Aquada mədəniyyəti əvəz etmişdir. 1-ci minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəlində ölkə ərazisinin bir hissəsində qırmızı və sarı fonda stilizə olunmuş qara naxışlı keramika ilə səciyyələnən Diagita mədəniyyəti yayılmışdır; bu açıq yaşayış məskənləri ilə yanaşı daş istehkamlar inşa edən, şəhərlər (*Tasitil*) salan yeni əhalinin meydana gəlməsi ilə bağlı idi. 15 əsrin 70-ci illərindən başlayaraq inkaların tədricən A.-da möhkəmlənməsi ölkənin zəngin əkinçilik ərazilərinin, qızıl, gümüş, mis hasilatı rayonlarının İnk imperiyasının tərkibinə qatılması ilə nəticələndi. 16 əsrin əvvəllərində (avropalıların A.-ya gəlməsi ərzəsində) indiki A. ərazisində hindilərin sayı 300 min nəfərə çatırdı.

Müstəmləkə dövrü (16 əsr – 19 əsrin əvvəlləri). 16 əsrdə A. ərazisini istila etmiş ispanlar onu La-Plata (Rio de la Plata çayının adından isp. "gümüş çay") adlandırmışlar, çünki burada çox zəngin gümüş yataqlarının olduğuna inanırdılar. Sonradan ölkənin adı "A." (lat. argentum – gümüş) olmuşdur. Lakin burada qiymətli metalların zəngin yataqları aşkar edilmədi. İspan krallarının xəritələrində bu yerlər "gəlib gətirməyən torpaqlar" kimi qeyd olunurdu. Lakin La-Platanın ərazisi Peru vitse-krallığının

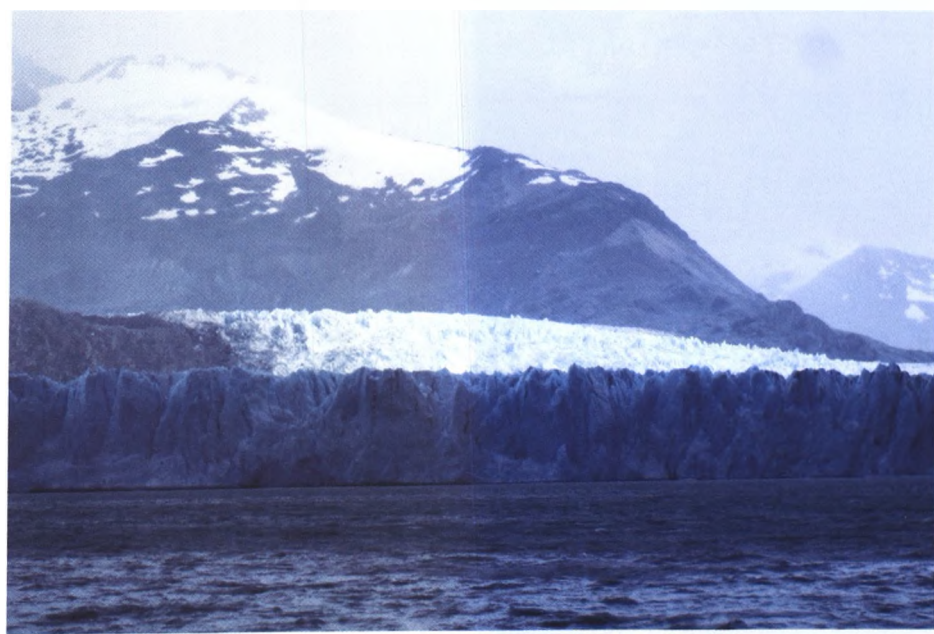
tərkibinə daxil edilmişdi. İspaniya işğalı hindi tayfalarının müstəqil inkişafına son qoymuş və onların əksəriyyətinin məhvində səbəb olmuşdur. İşğal edilmiş yerlərdə iri topraq mülkiyyətçiliyi yaranmışdı. Hindilərin istismarının əsas forması *enkomyenda* idi; onların bir hissəsi əmək mükəlləfiyyətini Potosi mədənlərində yerinə yetirirdi. İşçi qüvvəsinin çatışmaması ilə əlaqədar 17 əsrdən etibarən Afrikadan zənci qulların gətirilməsinə başlandı. Lakin qul əməyi müstəmləkə iqtisadiyyatının əsasına çevrilmədi. Çünki, La-Platada əməkətutumlu bitkilər becərilirdi. Müstəmləkə dövrü ərzində şəhərlər salınırdı (əvvəlcə hindi torpaqlarının işğalı gedişində daşqın məntəqələri kimi, sonradan isə düzənlik və dağlıq rayonları arasında əmtəə mübadiləsi məntəqələri kimi). Şm.-q. rayonu daha çox inkişaf etmişdi; buranın məhsulu (buğda, parça, qatır) Potosi bazarlarına göndərilirdi. Metropoliya ilə ticarət bilavasitə Buenos-Ayres vasitəsilə deyil, Lima vasitəsilə aparılırdı, digər müstəmləkələr və Avropa ölkələri ilə ticarət yasaq idi. Mərkəzi Buenos-Ayres olmaqla sahilyanı rayonun iqtisadiyyatının əsasını iri maldarlıq təsərrüfatları – estansiyalar təşkil edirdi. Maldarlığın inkişafı ilə *qauçolar* meydana gəldi. Müstəmləkə iqtisadiyyatı çoxukladlı səciyyə daşıyırdı, vahid daxili bazar yox idi.

Maarifçi mütləqiyyət dövründə müstəmləkələrdə bir sıra inzibati islahatlar həyata keçirildi. 1776 ildə paytaxtı Bue-

nos-Ayres olmaqla Rio-de-la-Plata vitse-krallığı yaradıldı (indiki A. Boliviya, Paraqvay və Uruqvay ərazilərini əhatə edirdi). Digər müstəmləkələrlə ticarətə qoyulan qadağanın aradan götürülməsi iqtisadiyyatın, ilk növbədə maldarlığın inkişafına təkan verdi. Lakin metropoliya rejimi yaranmaqda olan burjuva münasibətlərinin formalaşmasına əngəl törədirdi. 19 əsrin əvvəllərində müstəmləkə hakimiyyətinin böhranı qaçınılmaz oldu. İspaniya monarxiyasının zəifləməsindən istifadə edən B.Britaniya 1806–07 illərdə La-Platanı öz müstəmləkəsinə çevirmək məqsədilə oraya iki dəfə hərbi müdaxilə etdi. Lakin yerli əhalidən olan silahlı qüvvələr ingilisləri qovdu. Bu qələbə müstəmləkə əhalisinin müstəqillik qazanmaq arzusunun gücləndirdi.

İstiqlaliyyət uğrunda müharibədən 20 əsrin əvvəllərində. 1810 il mayın 25-də Buenos-Ayresdə İspaniyaya qarşı üsyan baş verdi. Vətanpərvərlər vitse-krallığı ləğv edərək müvəqqəti hökumət yaratdılar. May inqilabı *İspaniyanın Amerikadakı müstəmləkələrinin istiqlaliyyət uğrunda müharibəsinin (1810–26)* tərkib hissəsi idi. Azadlıq mübarizəsinə X. de *San-Martin*, M.Belqrano, M.*Moreno*, B.*Rivadaviya* başçılıq edirdilər. 1813 ildə Baş konstitusiyaya məclisi bir sıra mü-tərəqqi qanun qəbul etdi. 1816 il iyulun 9-da Tukumanda çağırılmış Milli konqres La-Plata Birləşmiş əyalətlərinin müstəqilliyini elan etdi. 1820-ci illərdə iki siyasi qruplaşma yarandı: əyalətlərə geniş muxtariyyət verilməsi uğrunda çı-

Upsala buzlağı. Pataqoniya.

Argentina Milli Konqresi. Buenos-Ayres.

xış edən federalistlər və güclü mərkəzi hakimiyyətin tərəfdarları olan unitarilər. Sonuncular ilk vaxtlar üstünlük qazandılar. 1826 ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya görə, ölkə unitar dövlət elan olundu və Argentina Respublikası adlandırıldı. Unitarilərin lideri B. Rivadiviya A.-nın ilk prezidenti (1826–27) oldu. Rivadiyanın həyata keçirdiyi aqrar islahat, qəbul etdiyi dekretlər latifundiyacıların mövqeyini zəiflətdiyindən onların kəskin müqavimətinə, vətəndaş müharibəsinə (1827–29) səbəb oldu. Nəticədə unitarilər məğlubiyətə uğradı, 1826 il konstitusiyası ləğv edildi. Latifundiyacı oliqarxların nümayəndəsi X.M. Rosasın diktaturası (1835–52) illərində ölkə “maldarlıq dövləti”nə, geniş Pampa rayonu isə onun iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Federalist şüarlar ilə hakimiyyətə gələn X.M.Rosas federalist doktrinadan imtina edərək əslində A.-dakı birləşdirici meyllərə rəvac verirdi. Buenos-Ayresə qarşı Fransa və İngiltərənin təcavüzünün (1845–50) qarşısının alınması milli birliyin formalaşmasını sürətləndirdi. 1830-cu illərin 2-ci yarısında A.-da mütərəqqi ziyalıların nümayəndələri X.M. Rosasa qarşı müxalif mövqeyə keçərək amansız diktaturanın ləğvi və ölkənin demokratik prinsiplər əsasında təşkilı uğrunda mübarizə aparırdılar.

Diktaturanın süqutu və 1853 ildə liberal konstitusiyanın qəbulu A. iqtisadiyyatına güclü təkan verdi. Artan immiqrasiya hesabına əhali 800 min nəfərdən (1852), 7,9 mln. nəfərə (1914) çatdı. Dəmir yollarının uzunluğu 10 km-dən (1857) 35 min km-ədək (1914) artıdı. Ölkənin aqroixrac modelini böhranı 1930–40-cı illərdə “ixdalı əvəz edən sənayeləşdirmə” layihələrini ortaya gətirdi. Bu layihələrin həyata keçirilməsi A.-nı aqrar-sənaye ölkəsinə çevirməklə milli sənaye burjuaziyasının iqtisadi və siyasi mövqələrini möhkəmləndirdi. X.D.Peronun irəli sürdüyü “xustisializm” (ədalət) konsepsiyası dövlətin himayəsi altında və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə “suveren və iqtisadi cəhətdən asılı olmayan” A.-nın ədalətli sosial siyasət yürüdə bilməsi naminə xalqı birləşdirmək məqsədini daşıyırdı. Perron hökuməti bir sıra islahatlar (dəmir yollarının, kredit-bank sisteminin, xarici ticarətin milliləşdirilməsi) həyata keçirdi, sosial təminat sistemini yaratdı. Real əmək haqqının artması nəticəsində milli gəlir yəndən bölüşdürüldü. Bununla belə repres-

anarxistlərin, həm də sosialistlərin – 1896 ildə yaradılmış Sosialist partiyası üzvlərinin təsiri altında olan ilk fəhlə federasiyaları meydana gəldi. 1912 ildə icarədar fermerləri birləşdirən Argentina Aqrar Federasiyası yarandı. Demokratik quruluşa keçidi əks etdirən ümumi seçki hüququ haqqında qanun qəbul olundu (1912).

Argentina 20 əsrdə. 1916–30 illərdə hakimiyyətdə olan radikallar “sinfi harmoniya” və “milli həmrəylik” şüarları altında islahatlar siyasətini həyata keçirirdilər. Birinci dünya müharibəsinə qatılmaqdan imtina edən A. Mərkəzi Amerikada ABŞ-ın istilacı siyasətini də pisləyirdi. Radikallar dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini məqbul sayırdılar. A. Latın Amerikasını ölkələri arasında birinci olaraq 1929 ildə neft yataqlarını milliləşdirdi. Lakin baş vermiş iqtisadi böhran şəraitində ordudakı sağ qruplaşmaların 1930 ildə hərbi çevrilişi latifundiyacı oliqarxların siyasi mövqeyini bərpa etdi və bununla da silahlı qüvvələrin siyasətə birbaşa müdaxiləsi ənənəsinin əsasını qoydu. 1930-cu illər A.-nın tarixinə “rüsveyçi onillik” kimi daxil oldu. Hərbi diktaturadan sonra hakimiyyətə gəlmiş oliqarxpərəst hökumət demokratik azadlıqları boğmaq, latifundiyacıların maraqlarını üstün tutmaq, Britaniya kapitalına güzəştlər etmək siyasətini yürüdüdü. Hərbi rejimə qarşı əsas müxalif qüvvə olan VRİ-nin də alternativ proqramı yox idi. Belə bir böhranlı şəraitdə başda polk. X.D.Peron olmaqla milliyətçi hərbcilər 1943 ildə oliqarxiyanın hakimiyyətini devirərək hərbi çevriliş etdilər.

Aqroixrac modelinin böhranı 1930–40-cı illərdə “ixdalı əvəz edən sənayeləşdirmə” layihələrini ortaya gətirdi. Bu layihələrin həyata keçirilməsi A.-nı aqrar-sənaye ölkəsinə çevirməklə milli sənaye burjuaziyasının iqtisadi və siyasi mövqələrini möhkəmləndirdi. X.D.Peronun irəli sürdüyü “xustisializm” (ədalət) konsepsiyası dövlətin himayəsi altında və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə “suveren və iqtisadi cəhətdən asılı olmayan” A.-nın ədalətli sosial siyasət yürüdə bilməsi naminə xalqı birləşdirmək məqsədini daşıyırdı. Perron hökuməti bir sıra islahatlar (dəmir yollarının, kredit-bank sisteminin, xarici ticarətin milliləşdirilməsi) həyata keçirdi, sosial təminat sistemini yaratdı. Real əmək haqqının artması nəticəsində milli gəlir yəndən bölüşdürüldü. Bununla belə repres-

siyalar hakimiyyətin əsas rıçaqlarından biri kimi qalmaqda idi. 1955 ildə yəndən hərbi çevriliş oldu; xarici kapitalın köməyi ilə iri sənaye burjuaziyası və aqrar oliqarxiya bloku hakimiyyətə gəldi.

Hərbi hökumət 1949 il konstitusiyasını 1853 il konstitusiyası ilə əvəz etdi. peronistlərin partiyasına qadağa qoydu. Sosial zəmanətlərin ləğvi fəhlələrin narazılığına səbəb oldu, onların devrilməsi prezidentə rəğbətini artırdı; zəhmətkeşlər arasında X.D.Peronun nüfuzu kifayət qədər güclü idi. 1966 ildə növbəti hərbi çevriliş baş verdi. Hakimiyyəti ələ keçirmiş xunta mərkəzdə və yerlərdə demokratik təsisatları ləğv etdi, siyasi partiyaların fəaliyyətini dayandırdı. Əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi diktaturaya qarşı kütləvi çıxışlara, Kordovada xalq üsyanına səbəb oldu; hərbcilər geri çəkildilər. 18 illik sürgündən sonra 1973 ildə A.-ya qayıdan X.D.Peron elə həmin il prezident seçildi. 1974 ildə onun vəfatı peronistlər hərəkatında dərin böhran yaratdı. 1976 ildə daha bir hərbi çevriliş oldu.

Hərbi xunta dövründə Milli konqres buraxıldı, siyasi partiyaların fəaliyyəti müvəqqəti dayandırıldı və “milli yəndənqurma” elan edildi. Hərbcilər təkcə solçu peronist qüvvələrə qarşı deyil, bütün müxalif qüvvələrə qarşı geniş terrora başladılar. Terror əməliyyatları nəticəsində 8 mindən 30 minədək insan həlak oldu və itkin düşdü. Ölkəni dərin sosial-iqtisadi böhran bürüdü. Daxili siyasətdəki uğursuzluqlardan diqqəti yayındırmaq üçün 1982 ilin aprelində hərbi xunta 1833 ildə ingilislərin ələ keçirdiyi Folklend (Malvin) a.-larında A.-nın suverenliyini bərpa etməyə cəhd göstərdi. B.Britaniya ilə qısamüddətli müharibədə A.-nın məğlubiyəti növbəti hərbi diktaturanın süqutuna səbəb oldu.

1983 ildə A. demokratik idarəetmə formasına qayıtdı. Ölkənin demokratik təsisatları möhkəmləndirildi, 1853 il konstitusiyasında bir çox dəyişikliklər edildi: prezidentin səlahiyyət müddəti 6 ildən 4 ilə endirildi, Milli konqresin səlahiyyətləri genişləndirildi, məhkəmə sistemi demokratikləşdirildi. Peronist K. Menenin prezidentliyi (1989–99) dövründə “xustisializm”i bazar iqtisadiyyatının neoliberal inkişaf kursu əvəz etdi. A.-nın beynəlxalq təşkilatlar və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrlə əməkdaşlığı genişləndi. 1991 ildə A. ilə Braziliya, Uruqvay və Paraqvay arasında Cənubi Amerika Ümumi Bazarının

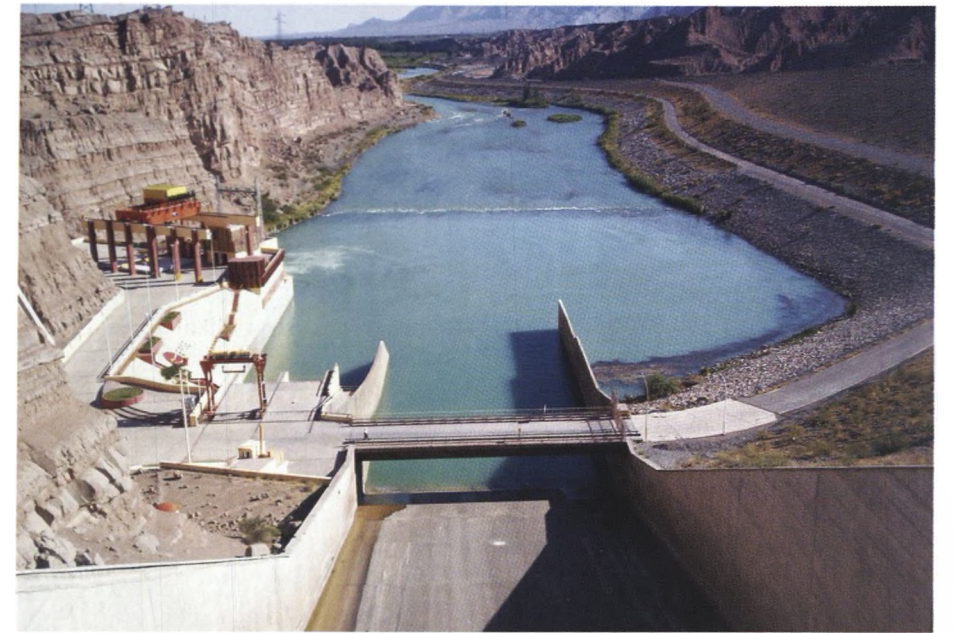
(MERKOSUR) yaradılması haqqında saziş bağlandı. 1990-cı illərdə A. ilə Çili arasında olan köhnə ərazi mübahisələri həllini tapdı. 1999 ildə müxalifət blokuna başçılıq edən radikal F.De la Rua seçkilərdə qalib gəldi. Həmin ildə başlanan iqtisadi böhran 2001 ilin dekabrında ölkədə maliyyə iflasına və sosial partlayışlara səbəb oldu. Bir həftə ərzində A.-da beş prezident dəyişildi. 2002 ilin mayında keçirilən seçkilərdə peronist N.Kirçner, 2007 ilin oktyabrında keçirilən seçkilərdə isə peronist K.F. de Kirçner (N.Kirçnerin arvadı) prezident oldu.

Təsərrüfat

A. iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə Latın Amerikasında 3-cü yerdədir (Braziliya və Meksikadan sonra). Dünyada k.t. məhsullarının başlıca istehsalçıları və ixracçılarından biri olmaqla yanaşı, A. materikin sənayecə əvəz etmiş ölkələrindən biridir. 1990-cı illərdə A. iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş tədbirlər aparıldı; ən iri dövlət şirkətləri özəlləşdirildi, iqtisadiyyatın ən mühüm sahələri (neft, qaz və bütün avtomobil sənayesi, elektrik, su və qaz təchizatının xeyli hissəsi) xarici (amerikan, alman, yapon, fransız, italyan) kapitalın nəzarətinə keçdi. 1990-cı illərin ortalarında A. Latın Amerikasını dövlətləri arasında xarici investisiyaların həcminə görə aparıcı yerlərdən birini tuturdu (1997 ildə 6 mlrd. dollar). Ən əsas sərmayəçilər ABŞ (35,6%), İspaniya (19%), Kanada (8%), Fransa (7%), İtaliya (6,3%), Çili (5,9%) idi. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəlində baş vermiş maliyyə böhranından sonra birbaşa xarici investisiyaların axını kəskin azaldı və azalmaqla davam edir. Xarici borcuna görə (2003 ildə 140,4 mlrd. dollar) A. Latın Amerikasında 2-ci yeri tutur (Braziliyadan sonra).

2003 ildə ÜDM 129,7 mlrd. dollar (cari qiymətlərlə) olmuşdur. ÜDM-in strukturunda xidmət sferasının payı 53,5%, sənayenin 35,9%, kənd meşə təsərrüfatı və balıqçılığın 10,6%-dir (2004).

Xidmət sferası. İqtisadi fəal əhalinin 50%-dən çoxu xidmət sferasında çalışır. Ümumi ixracda xidmətlərin payı 11,4%, idxalda 53,6%-dir (2002). Sektorun strukturunda maliyyə və biznes-xidmətlər (30%), kommertiya (28%), nəqliyyat və rabitə (10%) xidmətləri üstündür. Ən iri banklar: Argentina Milli Bankı (Banco de la Nacion Argentina), İnvestisiya və Xarici Ticarət Bankı (Banco de Inversion y Comercio Exterior) və

Ulum bəndi. San-Xuan.

Milli İpoteka Bankı (Banco Hipotecario Nacional). Rabitə xidmətləri sürətlə inkişaf edir. Ölkədəki dəniz və dağ-xizək kurortları, tarixi mədəni mərkəzlər, landşaft rəngarəngliyi turizmin fəal inkişafına imkan verir. A. turizmdən götürülən gəlirin səviyyəsinə görə regionda yalnız Meksikadan geridə qalır (2002 ildə 2,8 mlrd. dollar). Əsas turizm mərkəzləri Buenos-Ayres, Kordova, Miramar, Korrientes, Mendosa, San-Karlos-de-Bariloçe və Uşuayadır. Ölkədə 7430-dan çox hotel fəaliyyət göstərir (2002).

Sənaye. A. sənayesi 20 əsrin 90-cı illərindən iqtisadiyyatın ən dinamik inki-

şaf edən, regionun digər ölkələri ilə müqayisədə daha qabaqcıl və diversifikasiyalı struktura malik olan sektorudur; əsasən, ixrac məhsulları istehsalına yönəldilmişdir. Yeyinti, toxuculuq kimi ənənəvi sahələrin əhəmiyyəti azalsa da, beynəlxalq əmək bölgüsündə A.-nın yeri yəndə k.t. və onunla bağlı emal, ilk növbədə yeyinti sənayesi ilə müəyyən edilir. Sənayenin yerləşdirilməsində yüksək ərazi konsentrasiyası səciyyəvidir. Ağır sənaye müəssisələrinin xeyli hissəsi Buenos-Ayres və Rosario arasındakı sənaye zolağında cəmlənmişdir. Sənaye məhsulunun 50%-dən çoxu, sənayedə

Mendosa. Dağ-xizək turizmi mərkəzi.

Naue-Uapi gölü.

məşğul olanların təq. 50%-i Böyük Buenos-Ayresin payına düşür. Ölkənin daxili r-nlarında mədən sənayesi və xammalın ilkin emalı sahələri üstündür. 2000-02 illərdə sənaye istehsalı, xüsusən avtomobil və traktor istehsalı, neft emalı və kimya sahələri tənəzzül etdi, bir sıra şirkətlər istehsalın müəyyən qismini Braziliyaya köçürdü. 2003 ildən iqtisadi fəallıq müşahidə olunur.

ÜDM-in ümumi həcmində hasilat sahələrinin payı 2,1% (dəyər 80%-ə qədər yanacaq payına düşür), emaledici sahələrin 16,1%-dir (2002). A. Latın Amerikasında neft hasilatına görə 4-cü

yerdədir (Meksika, Braziliya və Venesueladan sonra). Neftin 40%-dən çoxu ixrac edilir. Təbii qaz hasilatı Neuken əyalətində iri yataqların kəşfindən sonra artmışdır.

Karbohidrogenin 80%-i Neuken və San-Xorxe (neft), Neuken və Şimal-Qərb (təbii qaz) hövzələrində hasil edilir. Kuyo və Austral neft-qaz yataqları da böyükdür. "Repsol Yasimiyentos Petroliferos Fiskales" ("Repsol Yacimientos Petroliferos Fiscales") neft və qaz hasilatı üzrə ən böyük şirkətdir (hasilatın 50%-dən çoxu). A.-nın neft və qaz enerji ehtiyatlarının, əsasən, Braziliya və Çiliyə

Mar-del-Plata şəhərində istirahət zonası.

ixracçısı kimi rolu regionda getdikcə artır. Ölkədə kömür, mis və dəmir, qurğuşun və sink, volfram, uran, manqan, qalay filizləri hasil edilir.

Ölkədə təq. 90 mlrd. *kVt saat* elektrik enerjisi istehsal olunur. İES-lərin müəyyən edilmiş ümumi gücü 27,5 mln. *kVt*-dir; ən böyükləri "Dok-Sud" ("Dock Sud") və "San-Nikolas"dır ("San Nicolas"). Parana, Uruqvay və Rio-Neqro çaylarının hidroenerji potensialı "Yasireta" ("Yacireta"; gücü 3,1 mln. *kVt*), "Salto-Grande" ("Salto Grande"; 1,89 mln. *kVt*), "Çokon-Arroyito" ("Chocón-Arroyito"; 1,3 mln. *kVt*) və s. kimi güclü SES-lərin tikintisinə imkan vermişdir. Çayların sərhəd sahələrində Argentina-Paraqvay ("İtati-Itakora"), Argentina-Braziliya ("Uruguayana" və "Garabi"), Argentina-Uruqvay ("Pay-sandu") SES-ləri tikilmişdir. A. Latın Amerikasında atom energetikasının inkişafına başlayan birinci dövlətdir. Yerli uranla işləyən "Atuç-1" ("Atucha-1"; 1974 ildə işə salınmışdır, gücü 340 min *kVt*) və "Embalse" ("Embalse"; 1984; 600 min *kVt*) AES-ləri fəaliyyətdədir. "Atuç-2" AES-in tikintisi ("Atucha-2"; 1980 ildə başlanmış və 2004 ildə 90% bitmişdir; 750 min *kVt*) maliyyə çatışmazlığından yarımçıq qalmışdır. A. uranın zənginləşdirilməsi texnologiyasını və zənginləşdirilmiş uran ixrac edir, həmçinin Braziliya, Avstraliya və b. ölkələrdə nüvə tədqiqatları mərkəzlərinin yaradılmasında iştirak edir. 20 əsrin sonlarından Braziliya və Çiliyə elektrik enerjisi ixrac olunur.

ÜDM-in 16,1%-i emal sənayesində əldə edilir (2002). 20 əsrin sonu-21 əsrin əvvəllərində metallurgiya, maşınqayırma, neft emalı və kimya sahələrinin rolu artmışdır. Müəssisələrin çoxu Buenos-Ayres-Rosario-Kordova əsas sənaye oxu boyu port şəhərlərində yerləşdirilmişdir. Qara metallurgiya, əsasən, xarici xammala əsaslanır. Polada tələbatın təq. 2/3-si yerli istehsal hesabına ödənilir. Daha çox polad prokatı idxal olunur. San-Nikolas, Sapla, Ensenada və Vilya-Konstitusyon ş.-lərində tam tsikli 4 z-d, Parana çayının aşağı axarlarında bir sıra təkrar metallurgiya müəssisələri fəaliyyət göstərir. "SOMISA" ("SOMISA") və "Establisimiyentos Altos Ornos Sapla" ("Establicimientos Altos Hornos Sapla") ən böyük metallurgiya şirkətləridir. Neft sənayesi üçün boru istehsalında "Siderka" ("Siderca"), çuqun istehsalında "Siderar" ("Siderar") firma-

ları irəlidedir. Alüminium, sink və qurğuşun istehsalı əlvan metallurgiyanın qabaqcıl sahələridir.

Ağır sənayedə məhsulun dəyərində görə aparıcı yeri maşınqayırma tutur; onun nəqliyyat, k.t., elektrotexnika, yeyinti sənayesi üçün avadanlıq istehsalı sahələri daha çox inkişaf etmişdir. A. avtomobil istehsalına görə Latın Amerikasında Braziliya və Meksikadan sonra 3-cü yerdədir. Avtomobil sənayesi müəssisələrinin çoxu Böyük Buenos-Ayres r-nunda, həmçinin Kordova və Santa-Fe əyalətlərindədir. Alvear və Sarate ş.-lərindəki z-dlar daha çox ixracönlüdür. 20 əsrin sonlarında A.-da 13 avtomobil şirkəti fəaliyyət göstərirdi; onlardan 5-i yük maşınları və avtobuslar, qalanları isə minik avtomobilləri üzrə ixtisaslaşmışdır. Avtomobil sənayesi üçün müxtəlif qovşaq və detallar hazırlayan 600-dən çox müəssisə də fəaliyyət göstərir.

A. Latın Amerikasında özünün gəmiqayırma və aviasiya sənayesi olan bir neçə ölkədən biridir. Hərbi sənaye inkişaf edir. 100-dən çox müəssisədə k.t. texnikası istehsal olunur (ən böyükləri Buenos-Ayres və Kordovadadır). A. Cənubi Amerikada elektrotexnika, o cümlədən məişət soyuducuları və dondurucuları (buzxanaları), paltaruyuyan və paltarqurudan maşınlar, audio- və videotexnika istehsal edən aparıcı ölkələrdən biridir. Elektrotexnika məhsulları, əsasən, Braziliyaya ixrac edilir.

Kimya sənayesi güclüdür, kimyəvi məhsulların ümumi istehsal həcmi 3,2 mln. *t* (37% xammal, 35% hazır məmulat, 28% yarımfabrikat) qiymətləndirilir (1999). Üzvi sintez kimya sənayesində başlıca sahədir. Ən böyük neft-kimya müəssisələri La-Plata, Buenos-Ayres, Kampana, Bahiya-Blanka, San-Lorenzo, Plasa-Uinkul, Luxan-de-Kuyo, Kampa-Duran ş.-lərində yerləşir. Neft-kimya sənayesi məhsullarının (etilen, polietilen, izopropanol, metanol və s.) həcmi 1,68 mln. *t*-dur (2002). İstehsal olunan avtomobil şinlərinin yarısından çoxu, əsasən, Latın Amerikasının ölkələrinə ixrac edilir. A. küürd turşusuna (175,4 min *t*), xloru (150 min *t*), kaustik sodaya (168,7 min *t*) olan daxili tələbatını tam ödəyir. Bahiya-Blanka plastik kütlə, Kampana mineral gübrə istehsalının əsas mərkəzləridir. Meşə və k.t. xammalına əsaslanan kimya sənayesi sahələri inkişaf etmişdir. Əzəçilik sənayesinin əsasını özəl xüsusi kapitala (54%-i

Soya plantasiyası. Santa-Fe əyaləti.

milli, 17%-i amerikan, 14%-i alman) malik olan təq. 360 laboratoriya təşkil edir. İlk materialların 50%-i xaricdən gətirilir. Bu sənaye sahəsində 21 min nəfər çalışır; ildə 3 mlrd. dollar dəyərində məhsul istehsal olunur.

A. dünyada ət məhsulunun ən böyük istehsalçısı (ildə 3 mln. *t*, əsasən mal əti) və ixracçılarından. Mal əti istehsal edən iri ət sənayesi müəssisələri Buenos-Ayres, La-Plata, Rosario, Santa-Fe və Bahiya-Blankada, qoyun əti istehsal edən müəssisələr Pataqoniyanın port ş.-lərindədir. Dəri-ayaqqabı sənayesi müəssisələrinin çoxu Buenos-Ayres, Kordova, Santa-Fe əyalətlərindədir. A. xəz geyimin iri istehsalçısı və ixracçısıdır. İşlənməsi tam başa çatdırılmış dəri ixracı artır. Toxuculuq sənayesində təbii liflərin (yun, kətan, pambıq) alınması üzrə sahələr daha çox inkişaf etmişdir. Süni lif istehsalı genişlənir.

Kənd təsərrüfatı. A. özünü əsas orzaq məhsulları ilə tam təmin edən, eləcə də onları ixrac edən başlıca ölkələrdən biridir. A.-da torpağın təbii münbitliyinə əsaslanan otlaq maldarlığı və taxıl istehsalı inkişaf etmişdir. Sahəsi 162 mln. *ha* (2002) olan k.t. torpaqlarının 51,8%-i çəmənlik və otlaqlar, 18,6%-i meşələr, 9,9%-i becərilən torpaqlardır. Pampa əsas k.t. rayonudur. K.t.-nda kimyəvi maddələrdən istifadənin aşağı səviyyəsi və köçürmə-otlaq maldarlığının geniş yayılması əvvəllər ölkənin k.t.-nın zəif cəhəti hesab olunsa da, məhz bu amillər 21 əsrin əvvəllərində A.-ya özünün k.t. məhsullarını ekoloji təmiz məhsullar kimi təqdim etməyə imkan verdi (ekoloji təmiz məhsulların sertifikatı sistemi Aİ normalarına uyğundur).

K.t.-nın başlıca sahəsi maldarlıqdır. A. qaramalın sayına görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Qaramalın 70%-i Pampanın təbii otlaqlarında yetişdirilir. Maldarlığın ikinci iri sahəsi qoyunçuluqdur. A. qoyunların sayına və yun tədarükünə görə (2001 ildə 58 min *t*) dünyada Avstraliya və Yeni Zelandiyadan sonra 3-cü yerdədir. Qoyun yetişdirilən əsas r-nlar Pataqoniya (qoyunların sayca yarısından çoxu) və Pampadır (qoyunların sayca dördübbiri). Yun emalı müəssisələrinin çoxu ölkənin şm.-q.-indədir.

Bitkiçilikdə başlıca yeri ənənəvi olaraq ixrac əhəmiyyətli dənli və yağlı bitkilər tutur (toplanmış məhsulun 40%-i ixrac edilir). Əkin sahələri 33700 min *ha*, irriqasiyalı torpaqlar 1561 min *ha* təşkil edir (Latın Amerikasında Braziliya və Paraqvaydan sonra 3-cü yer). A. buğda yığımına görə dünya liderlərindən (Latın Amerikasında yığılan taxılın 65%-dən çoxu), günəbaxan, soya, qarğıdalı, pambıq üzrə iri istehsalçılardan biridir. Ölkədə həmçinin sorqo, çəltik, arpa, yulaf, kətan, şəkər qamışı, çay (ildə 45-50 min *t*; 90%-i, əsasən, ABŞ-a ixrac edilir), yağlı bitkilərdən araxis, zeytun, tunq ağacı becərilir. Ölkənin şm.-ş.-ində sitrus bitkiləri (limon yığımına görə – ildə 1 mln. *t*, yalnız ABŞ-dan bir qədər geri qalır), şm.-q.-ində tropik meyvələr, Mendoza, Rio-Neqro, San-Xuan əyalətlərində mülayim qurşaq meyvələri becərilir. İldə 2,4 mln. *t*-ə qədər üzüm məhsulu toplanır, onun 95%-ə qədər üzüm şarabı istehsalına sərf olunur. Ölkədə təq. 1800 şarabçılıq müəssisəsi və şarab anbarı vardır (şarab, əsasən, İspaniya, B. Britaniya və Fransaya ixrac edilir).

Buenos-Ayres şəhərindən görünüşü.

Ölkə ərazisinin üçdəbirini meşələr tutur; ən çox iynəyarpaqlılar (meşələrin təq. 50%-i) və evkaliptlər (29%) yayılmışdır. Əsas ağac tədarükü r-nu ölkənin şm.-ş. hissəsidir. Ağac emalı ölkədaxili tələbatı ödəmir; sellüloz və kağız idxal edilir. Atlantika okeanının sahil sularında və Parana, Uruqvay çaylarında balıqçılıq inkişaf etmişdir. Tutulan balığın (645,9 mln. t, 2002) yarısından çoxu ixrac edilir. Əsas balıqçılıq portları: Mar-del-Plata, Uşuaya, Puerto-Madrin.

Nəqliyyat. Ölkənin nəqliyyat şəbəkəsi daha çox Pampada inkişaf etmişdir. D.y.-nun uz.-na (35 min km-dən çox) və d.y. ilə sərnişin daşınmalarının (ildə təq. 480 mln.) həcminə görə A. Cənubi Amerikada irəlidedir. Radikal səciyyəli d.y. şəbəkəsinin mərkəzi Buenos-Ayresdədir. Yük daşınmalarında avtomobil nəql. əsas rol oynayır. Ümumi uz. 233 min km-dən çox olan avtomobil yollarının 30%-i asfalt örtüklüdür (11 min km-i pulludur). Ölkənin avtoparkında 5 mln.-dan çox maşın var, onun yarısından çoxu minik avtomobilidir. Xarici ticarət daşınmalarının 95%-dən çoxu dəniz yolu vasitəsilə həyata keçirilir. Ən böyük dəniz portları: Buenos-Ayres (dəniz yüklərinin 50%-i onun payına düşür), La-Plata, Bahiya-Blanka. Dəniz ticarət donanmasının tonnajına görə A. materik ölkələri arasında üçüncü yerdədir. Ölkədaxili su nəql. dəniz yolunun davamıdır və yalnız Parana ç. boyunca inkişaf etmişdir. K.t. məhsulları daşınan əsas portlar Rosario və Santa-Fe ş.-ləri arasındadır. K.t. məhsulları ixracının 75%-ə qədər onlardan keçir. Boru kəmərlərinin ümu-

mi uz. 20 min km-dir (neft kəmərləri 6 min km, magistral qaz kəmərləri 14 min km). Ölkədə 10 beynəlxalq aeroport fəaliyyətdədir. Aparıcı aviakəməllər: "Austral" ("Austral"), "LAPA" ("LAPA") və "Aerolineas Arxentinas"dır ("Aerolineas Argentinas"; daşınmaların təq. 90%-i).

Xarici iqtisadi əlaqələr. A.-nın xarici ticarət balansını müsbət saldıdır. 2002 ildə ixracın dəyəri 25,7 mlrd. dollar, idxalın 8,5 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Əmtə və xidmətlərin ixracı stabildir (ÜDM-in təq.11%-i). 2002 ildə A.-nın xarici ticarət dövriyyəsinin 41%-i Latın Amerikası ölkələrinin, 18%-i Aİ ölkələrinin, 14%-i ABŞ-ın payına düşmüşdür. A.-nın ən böyük xarici ticarət partnyorları: Braziliya (ixrac 27%, idxal 25%), ABŞ (müvafiq olaraq 11,5%, 18,7%), Çili (9,9%, 2,5%), Çin (3,2%, 4,8%) (2002). A. ixracının 0,4%-i (əsasən, ərzaq məhsulları) MDB ölkələrinin (RF, Ukrayna, Gürcüstan) payına düşür.

İxracın dəyərinin təq. 70%-i k.t. və yeyinti sənayesinin, neft-qaz və neft-kimya kompleksinin xammal məhsullarından, təq. 30%-i emaledici sahələrin məhsullarından (avtomobil, prokat, yeyinti sənayesi üçün avadanlıq, bəzi kompüter növləri, texnoloji xətlər, elektrotexnika məmulatı) ibarətdir. Əmtəə strukturlarında yağlı bitki və tərəvəz konservlərinin payı 9,5%, neft 9%, neft məhsulları 5,2%, buğda 4,9%, soya 4,7%, soya yağı 4%, qarğıdalı 3,7%, minik avtomobilləri 3,6%, dəri və dəri məmulatları 2,9%, təbii qaz 2,3%-dir. İxrac mallarının əsas istehsal rayonları

Pampa (dəyərin təq. 80%-i) və Pataqoniyadır (15%). İxrac mallarının bəzi növlərinin dünya ixracatında xüsusi çəkisi çox böyükdür. 20 əsrin sonunda dünyada buğda ixracının təq. 5%-i, soyanın 5%-i, qarğıdalının 7%-i, arpanın 10%-i, sorqonun 12%-i, aşılınmayan dərinin təq. 9%-i A.-ya məxsus idi. A. soya və günəbaxan yağı, soya unu və soya cecəsi, armud, limon və qatılaşdırılmış limon şirəsi, bal ixracına görə dünyada 1–2-ci yerləri, alma ixracına görə 3-cü yeri, qaramal əti və şərab, buğda və buğda unu ixracına görə 4–5-ci yerləri tutur. A.-nın ərzaq məhsullarının təq. 33%-i Aİ ölkələrinə, 23%-i Asiya ölkələrinə, 18%-dən çoxu MERKOSUR (isp. Mercado Común del Sur – Cənubi Amerikanın ümumi bazarı) ölkələrinə ixrac edilir. A.-nın idxal etdiyi əmtəələr sırasında avadanlıqlar, aralıq mallar (kimyəvi liflər, plastmas və s.), xammal üstünlük təşkil edir; ərzaq məhsullarının (kakao, qəhvə, banan, donuz əti və balıq məhsulları) idxalda payı 5%-ədəkdir.

Silahlı qüvvələr

A.-nın silahlı qüvvələri nizami ordu-dan və hərbişəkilmiş dəstələrdən ibarətdir. Nizami ordu (quru qoşunları, HHQ və HDQ) təq. 73 min nəfərdən ibarətdir (2004). Hərbişəkilmiş dəstələr jandarmeriyadan (hərbi polis, təq. 12 min nəfər) və sahil mühafizəsindən (9 min nəfərədək) təşkil olunur. Ali baş komandan prezidentdir. Qoşunlara bilavasitə rəhbərliyi silahlı qüvvələrin növlərinin baş komandanları həyata keçirir. Müdafiə naziri mülki şəxsdir. Quru qoşunları (təq. 40 min nəfər) 11 əlahiddə briqadadan, 2 əlahiddə polkdan, ordu aviasiyası komandanlığından, 5 əlahiddə artilleriya divizionundan, 4 zenit artilleriya divizionundan, 12 əlahiddə batalyondan, bir neçə bölməni birləşdirən 3 ordu korpusundan ibarətdir. Əsasən, ABŞ və Fransa istehsalı olan hərbi texnika: 450-dən çox tank, təq. 750 artilleriya topu və minomyotu, 2500-dən çox tank əleyhinə raket kompleksi, 300-ədək zenit qurğusu və səyyar zenit raket kompleksi, ordu aviasiyasına məxsus təq. 50 təyyarə və 40-dan çox helikopter ilə təchiz edilmişdir. HHQ (təq. 13 min nəfər) 9 aviasiya briqadasından ibarətdir; Fransa, ABŞ və Argentina istehsalı olan 200-dən çox döyüş təyyarəsi, təq. 160 yardımçı aviasiya təyyarəsi, 30-dan çox helikopter vardır. HDQ (təq. 19 min nəfər) donanma və HDQ aviasiyası, də-

niz piyadaları birləşmələri və bölmələrindən ibarətdir; 25 döyüş gəmisi, 25 kate, 30 yardımçı gəmi, dəniz aviasiyasına məxsus 40 təyyarə və 16 helikopter vardır. Gəmilər AFR istehsalıdır. Silahlı qüvvələr ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun əsasında komplektləşdirilir; çağırış yaşı 18-dir. Həqiqi hərbi xidmət müddəti quru qoşunlarında və HHQ-ndə 1 il, HDQ-ndə 14 aydır.

Səhiyyə

Sosial yönümlü tibbi xidmət sistemi mərkəzləşdirilməmişdir. Əhalinin hər 100 min nəfərinə 269 həkim (hər 372 nəfərə 1 həkim), 66 stomatoloq, 77 orta tibb işçisi düşür (2000). Səhiyyəyə sərf olunan ümumi xərc ÜDM-in 9,1%-ni təşkil edir. Ölüm səbəbləri, əsasən, ürək-damar xəstəlikləri, xərçəng və infeksiyon xəstəlikləridir. Təq. 12000 xəstəlik hadisəsi vərəmlə bağlıdır (2000). Kurortları: Mar-del-Plata, San-Karlos-de-Bari-loçe və s.

İdman

Bədən tərbiyəsi və idman məsələləri ilə müxtəlif idman növləri üzrə 50-dən artıq federasiyanı birləşdirən İdman konfederasiyası məşğul olur. Ölkənin idman həyatına İdman departamenti rəhbərlik edir. A. Konqresinin 1974 il martın 21-də qəbul etdiyi idman haqqında Qanuna görə hökumət idmana rəhbərliyi və onun maliyyələşdirilməsini öz öhdəsinə götürmüşdür. 1970-ci illərdə ölkədə yüksək dərəcəli idmançılar hazırlamaq üçün 3 mərkəz yaradılmış, peşəkar futbol klubları 10–12 idman növünü inkişaf etdirən idman klubları kimi yenedən qurulmuşdur. Bədən tərbiyəsi və idman müəllimlərinin Buenos-Ayresdəki Bədən Tərbiyəsi İn-tu hazırlayır (əsas 1906 ildə qoyulmuşdur).

Ən populyar idman növü futboldur. A. yığma komandası 2 qat dünya çempionu (1978, Argentina və 1986, Meksika), Olimpiya Oyunları (2004, Afina) futbol turnirinin qalibidir. 1982–94 illərdə milli komandanın lideri D. Maradona olmuşdur; A. Di Stefano, O.E.Sivori, M.Kempes, D.Passarella, Q.Batistuta, X.S.Veron tanınmış futbolçulardır. A.-nın ən yaxşı futbol klubları 9 dəfə Qitələrarası kuboku qazanmış, o cümlədən Buenos-Ayresin "Boka Xunior" klubu bu mükafata 3 dəfə (1977, 2000, 2003) layiq görülmüşdür. 1932 ildə FİBA-nı (Beynəlxalq Həvəskar Basketbol Federasiyası) təsis edən 7 ölkədən biri A. ol-

muşdur. Basketbol üzrə ilk dünya çempionatı 1950 ildə Buenos-Ayresdə keçirilmiş və yerli idmançılar çempion adına layiq görülmüşlər. 2004 ildə Afinada keçirilən 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarında A. basketbolçuları qızıl medal qazanmışlar. Q.Vilas 1974 ildə tennis üzrə dünya çempionu olmuş, Q. Sabatini və Q.Qaudio "Böyük Şlem" turnirlərində qalib gəlmişlər. Şahmat üzrə bir çox qrossmeysterlərdən M.Naydorf, O.Panno, Q.Pilnik, M.Kinteros və b. ən böyük beynəlxalq turnirdə qələbə qazanmışlar. 1927 ildə Buenos-Ayresdə şahmat üzrə dünya birinciliyinin tarixi oyunu keçirilmiş, məşhur şahmatçılar A.A. Alyoxin və X.R. Kapablanka qarşılaşmışlar. A.-nin paytaxtında iki dəfə (1939 və 1978) Ümumdünya Şahmat Olimpiadası təşkil olunmuşdur. "Formula-1" yarışları tarixində ilk dəfə 5 qat dünya çempionu adını (1951, 1954–57) X.M.Fanxio qazanmışdır. A. idmançıları boks, yüngül atletika, yelkən idmanı, akademik avarçəkma, güllə atıcılığı üzrə dəfələrlə Olimpiya Oyunlarının qalibi və mükafatçılarıdır. 1927 ildə yaradılmış Milli Olimpiya Komitəsi Panamerika Oyunlarının (ilk dəfə 1951 ildə Buenos-Ayresdə keçirilmişdir) keçirilməsinin təşəbbüsçüsü olmuşdur. 1920 ildən A. idmançıları bütün Olimpiya Oyunlarında iştirak etmiş, 17 qızıl (o cümlədən 7-si boks yarışlarında, 2-si marafon qaçışında), 23 gümüş, 26 bürünc medal qazanmışlar.

Təhsil. Elm

və mədəniyyət müəssisələri

A.-nın təhsil müəssisələrinə Maarif, Elm və Texnologiya Nazirliyi rəhbərlik edir. Məktəbəqədər və icbari 10 illik tədris bilavasitə əyalət və bələdiyyə, təhsil nazirliklərinin nəzarətindədir. Ali məktəblərin işini Milli un-tlərarası şura, özəl un-tlərin rektorları şurası, həmçinin ali təhsilin inkişafının planlaşdırılması üzrə regional şuralar koordinasiya edir. Təhsil haqqında Federal qanuna (1993) əsasən, A.-nın müasir təhsil strukturuna 3–5 yaşlı uşaqlar üçün məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri (2003 ildə təq. 1,3 mln. uşaq; axırıncı ili məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində olma bütün uşaqlar üçün icbaridir); 6–14 yaşlı uşaqlar üçün 3 pilləli (hər pilləsi 3 ildən ibarət: 6–8 yaş, 9–11 yaş və 12–14 yaş) 9 illik ümumi baza təhsili müəssisələri daxildir. 1-ci və 2-ci pillə şagirdlərinin sayı 4,9 mln., 3-cü pillə şagirdlərinin isə 2,7 mln.-dur. Polimodal adlanan orta təhsil müddəti 3

ildir və 15–17 yaşlı yeniyetmələri əhatə edir (1,2 mln. şagird). Ümumtəhsil fənlərindən əlavə hər bir orta məktəb bir və ya bir neçə (humanitar və ictimai elmlər, təbiyyat elmləri, iqtisadiyyat və inzi-batçılıq, informasiya və kommunikasiya) ixtisas fənni seçmək hüququna malikdir. Orta texniki-peşə təhsilini şagirdlər həm "polimodal" təhsil prosesində, həm də sonra, ixtisaslaşmış təhsil müəssisələrində ala bilərlər; təq. 1 mln. şagird (2003). Dövlət və özəl ixtisas məktəblərinin işini Milli Texnoloji Tədris İn-tu (1995) əlaqələndirir.

Ali təhsil sistemi 1995 ildə qəbul edilmiş qanunla tənzimlənir. 2 mindən çox ali məktəbin təq. 550-si un-t statusuna malikdir. A.-nın ali məktəblərində 2 mln.-dan artıq tələbə təhsil alır (2003). Ən böyük un-tləri: Buenos-Ayres Un-ti (1821), Kordova Milli Un-ti (1613), Buenos-Ayresdə Milli Texnoloji Un-t (1959). A.-da 11 özəl un-t var. "Santa Mariya de los Buenos-Ayres" Papa Katolik Un-ti (1958), "Belqrano" Un-ti (1964), "Con F. Kennedi" Un-ti (1961), "El Salvador" Un-ti (1956), Torkyato-di-Telya (1958) Un-ti və s.

A.-da elmi tədqiqatlar 12 akademiya da aparılır; onlardan 10-u Buenos-Ayresdə: Tibb Milli Akademiyası (1822), Fizika, Təbiyyat və Dəqiq Elmlər Milli Akademiyası (1874), Hüquq və Sosial Elmlər Milli Akademiyası (1874), Argentina Ədəbiyyat Akademiyası (1931), Zərif Sənətlər Akademiyası (1936), Buenos-Ayres Milli Elmlər Akademiyası (1935) və s., 2-si Kordovadadır: Milli Elmlər Akademiyası (1869) və Hüquq və Sosial Elmlər Milli Akademiyası (1941). Ölkənin ən iri ş.-lərində 50-dən artıq elmi tədqiqat in-tu, 100-ə yaxın elmi cəmiyyət, assosiasiya və mərkəz fəaliyyət göstərir.

Ən iri kitabxanaları: Milli kitabxana (1810), Buenos-Ayres Un-tinin kitabxanalar sistemi (1941), Milli Konqres kitabxanası (1859) və s. Əsas muzeyləri: Buenos-Ayresdə təbiyyat elmləri (1823), tarix (1889), zərif sənətlər (1895), etnoqrafiya (1904) muzeyləri və s.; Kordovada Nəbatat muzeyi (1870), Mendosada təbiyyat-tarix muzeyi (1911) və s.

Kütləvi informasiya vasitələri

Ölkədə müxtəlif siyasi istiqamətli 250-dən artıq gündəlik qəzet və 700-ə qədər jurnal buraxılır (2004). "Klarin" ("Clarín"), "Nasyon" ("La Nación", 1870) və "Prensa" ("La Prensa", 1869)

Milli Kitabxana.
Buenos-Ayres.

ümummilli qəzetlərdir. Mərkəzi qəzetlərdən "Buenos-Ayres herald" ("Buenos Aires Herald"), "Ambito finansiero" ("Ambito Financiero") geniş yayılmışdır. "Radio nasyonal" ("Radio Nacional"), "Antenal", "Kadena 103" ("Cadena 103") radiostansiyaları, "Kanal A" ("Canal A"), "Kanal 8" ("Canal 8"), "Amerika 2" (America 2), "Telefe" kimi iri dövlət və özəl televiziya kanalları fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

A. ədəbiyyatı ispan dilində inkişaf etmişdir. Yerli əhalinin müstəmləkə dövrünə qədər yaratdığı folklor nümunələri saxlanılmamışdır. İlk ədəbi əsərlər *konkista* xronikalarından ibarətdir (L. Miranda de Vilyafanyanın "Romans", 1544; M.del Barko Senteneranın "Argentina və Rio-de-la-Platanın istilası" epik poeması, 1602; R.Dias de Qusmanın "Əlyazmalar Argentinası" əsəri, 1612). İspan xalq poeziyasının janrları əsasında 17–18 əsrlərdə formalaşmış kreol folkloru ədəbiyyatın təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

İstiqlaliyyət uğrunda müharibə (1810–16) illərində milli özünütəsdiq ideyalarını təbliğ edən klassisist poeziya geniş yayıldı (V.Lopes-i-Planes, E.de Luka və b.). Maldar qauçoların improvizasiyalı folkloruna əsaslanan "qauço ədəbiyyatı" (banisi Argentina-Uruqvay şairi B. İdalqo) yarandı. Milli-mədəni özünəməxsusluq ideyalarını inkişaf etdirən, qauço obrazını poetikləşdirən E.Eçeverria, B.Mitre, X.Marmol, X.M. Qutyerres və X.B.Alberdinin yaradıcı-

lığında 1830-cu illərin ortalarından romantizm meyilləri gücləndi. A. ədəbiyyatının ilkin inkişaf mərhələsi D.F. Sarmyentunun yaradıcılığında yekunlaşdı. X.Ernandesin milli epopeyaya çevrilmiş və qauço ədəbiyyatının zirvə əsəri olan "Martin Fyerro" poeması üçün romantizm, *kostumbrizm* və realizmin çulğası səciyyəvidir. 1880-ci illərdə esseistika (M.Kane, L.V. Mansilya, L.V.Lopes) inkişaf etdi. X.Martel "Birja" (1890) romanında naturalist və realist elementləri birləşdirdi. 1880–90-cu illərin poeziyasında romantik amerikanizm (R.Obliqado, O.V.Andrade) ilə mistik vətənpərvərlik (Almafuer-te), neoklassisizm (K.Oyuel) ilə modernizm ərəfəsi stilistikası yanaşı inkişaf edirdi. L.Luqones ("Qızıl dağlar", 1897; "Sentimental lunari", 1909 topluları), şair, esseist, ilk milli ədəbiyyat tarixinin müəllifi R.Roxas modernizm yönündə yaradıcılığa başlamışdılar. Modernist şairlərdən K.Ortis, L.Dias, E.Dias Romero geniş şöhrət qazanmışdılar. Nəsr sahəsində modernistlərin diqqəti gözəlliyin apologiyasına, mistik motivlərə (A. de Estradanın romanları: "Qurtuluş", 1907; "İllüziya", 1910), kreol tematikasının transformasiyasına (L.Luqones), tarixin rəmzi mənasının açılmasına (E. Larretanın "Don Ramironun şöhrəti" romanı, 1908) yönəlmişdi. Modernizm əks cərəyan kimi kostumbrizm inkişaf edirdi: X.S.Alvaresin "Fray Moçonun hekayətləri", 1906; R.X.Payronun "Lauçinin evlənməsi", 1906; M.Qalves sosial problematikaya katolisizm mövqeyindən yanaşırdı. A.Kör-

nun, X.İnxyerosun, R.Roxasın əsərləri "Argentina özünəməxsusluğunun" axtarışına həsr olunmuşdu. 20 əsrin əvvəllərinin poeziyası (E.Karrieqo) folklorlardan, o cümlədən şəhər folklorundan bəhrələnirdi; fəlsəfi lirika (E.Bançs, B.Fernandes Moreno) inkişaf edirdi.

1920-ci illərin ədəbiyyatında *avanqardizm*, ultraist estetik mühüm yer tuturdu. X.L. Borxesin irəli sürdüyü yeni estetik proqram L. Mareçal, E. Qonsales Lanusa, O. Xirono, N. Lange, R. Quiraldes və b.-lərinin yaradıcılığında əksini tapmışdı. "Boedo" qrupuna mənsub yazıçılar (realist nasirlər A. Yunke, L. Barletta, *ultraizm*ə yaxın olan şair R. Qonsales Tunyon, *ekspresionizm*ə meyil edən R. Arlt) estetikmə zidd mövqedə dayanırdılar.

1920–30-cu illərin ədəbiyyatında birləşdirici ideya kimi ənənəvi lirikada (A. Storni, F.L.Bernardes, V.Barbyeri), esseistikada (R.Skalabrini Ortis, E.Martines Estrada), R.Quiraldesin, E.Larretanın romanlarında əksini tapmış "Argentinanın keşfi" mifologeması çıxış edirdi. K.Mastronari və R.Molinarinin poeziyasında inkişaf edən mənzərə simvolikasını 1940-cı illərin neoromantik şairləri (L.Benaros, M.Qranata, D.Devoto, O.Orosko və b.-ləri) mənimsədilər.

1930-cu illərin ortalarından ədəbiyyatda ekzistensialist meyillər gücləndi: E.Malyeanın esse ("Argentinanın dərkisi və ifadəsi", 1935; "Bir Argentina ehtirasının tarixçəsi", 1937) və romanları ("Sükut körfəzi" 1940; "Qəlb düşmənləri", 1950; "Haqsızlıq", 1966), E.Sabatunun romanları ("Tunel", 1948; "Qəhrəmanlar və məzarlar haqqında", 1961; "Avaddon-Məhvedici", 1974). 1950–60 illərin intellektual şairləri R.Q.Agirre, R.Alonso və F.Urondonun yenilik axtarışları da ekzistensializmlə bağlı idi. Reallıqla fantastikanın vəhdəti, absurdun məntiqi A.Bioy Kasaresin romanları ("Qəhrəmanların yuxusu", 1954; "Fotoqrafın La-Platada sərəgüzaştları", 1985), X.L. Borxesin fantastik məntiqə söykənən novellaları üçün səciyyəvidir. X.Kortasarin nəsr əsərlərində formal-lingvistik eksperiment ilə qrotesk, fantastika və sosial kriticizm birləşirdi. 1970–80-cı illərdə milli qeyri-şüari mifologeması M. Puiqin eksperimental romanlarında ("Rita Xeyvortun xəyanəti", 1968 və s.) işlənildi; N.Sançes, D.Moyano, X.Ernandes və E.Qudinyo Kiefferin yaradıcılığı üçün formal eksperimentlər səciyyəvi idi. 1970-ci illərin

hərbi diktaturası A. Kontinin "Mərkəzi: amerikan ovçusu" (1975) metaforik romanında canlandırılırdı. Diktatura şəraitində eyhamlı janrlar, bədii tarixnəvislik inkişaf edirdi (L.Valensuela, A.Rivera, T.Eloy Martines). A.Possenin "İblis" (1978), "Köpəklər Cənnətdə" (1983), "Praqa dəftərləri" (1998) romanlarında tarix mədəniyyətlərin qarşıdurması kimi təsvir olunur.

Memarlıq və təsviri sənət

A. incəsənətini digər Cənubi Amerika ölkələrindən fərqləndirən cəhət onun ərazisində köklü bədii ənənəyə malik qədim böyük dövlətlərin olmamasıdır. Ovçuluq və yığılıqla məşğul olan xalqlardan (bax *Argentinlilər*) yalnız kobud keramika qalmışdır. Qədim Kondoruasi mədəniyyətinin varisləri olan şm.-q. əkinçi tayfalarında daş və gildən tikililər, ağac üzərində oyma, qızıl və tunc emalı, zoomorf və antropomorf daş heykəllər, naxışlı keramika inkişaf etmişdi. 15 əsrdə A.-nın inklər tərəfindən istilası dövründən "Yuxarı Perudan" (indiki Boliviya) başlanan qədim yolun hər iki tərəfində "pukara" üslubunda inşa edilmiş daş qalalar qalmışdır.

Müstəmləkə dövründən başlayaraq 16 əsrdə şəhərlər meydana gəldi: Buenos-Ayres, Mendoza, San-Xuan, Santyaqo-del-Estero, Santa-Fe, Salta, Kordova, Jujuy. Onların planlaşdırılmasında kilsənin, kabildo adlanan ratuşanın, qubernator və arxiyepiskop saraylarının, arsenalin yerləşdiyi mərkəzi meydana (dənizkənarı şəhərlərdə mütləq dənizə çıxışı olan) ayrılan küçələrin düzbucaqlı şəbəkəsi başlıca yer tuturdu. 19 əsrin əvvəllərində birmərtəbəli yaşayış evləri (gilmöhrə, yaxud samandan; kərpicdən, əsasən, Buenos-Ayresdə) ispan tipində olurdu: patio adlanan balaca həyətin ətrafında üstü kirəmitli yaşayış otaqları yerləşirdi. Baş girişin eyvanını bəzəyən ağac üzərində oyma 18 əsrdə yerli *barokko* üslubunda daha mürəkkəb formalar kəsb etmişdi. Salta ş.-nin kübar evlərində tətbiq olunan daş üzərində oymada "Yuxarı Perunun" təsiri güclü idi. Kordovada memarlıq daha intensiv inkişaf edirdi. 17–18 əsrlərin kilsə tikililəri içərisində yezuit kollegiyası nəzdindəki Kompanya kilsəsi (1646–90, mühəndis-memar F.Lemer) interyerinin unikal memarlıq həllinə görə seçilirdi.

Yerli memarlığın inkişafında 1717 ildə Avropadan gəlmiş yezuit italyan memarları X.B. Primoli və A. Blankinin

mühüm rolu olmuşdur. A. Blanki Buenos-Ayresdə bir sıra kilsə (La-Mersed, 1721–33; San-Fransisko, 1730–54 və s.) inşa etmiş, həmçinin bütün bölgədə geniş yayılmış kabildo tipini yaratmışdır. Kilsələrin və dünyəvi binaların tikintisində İspaniya vasitəsilə mənimsənilən ərəb memarlığı ənənələrindən geniş istifadə edilmişdir.

Hindilərə müxtəlif sənətlərin öyrədilməsində A.-dakı yezuit missiyalarının böyük rolu olmuşdur. Bu, La-Platada quarani-yezuit (yaxud "Paraqvay") barokkosunun geniş yayılmasına gətirib çıxarmış, kilsə binalarının tərtibatına həm ikonoqrafik, həm də ornamental hindi motivlərinin daxil edilməsinə imkan vermişdir. İlk çap əsərləri də hindilərin illüstrasiyaları ilə (məs., Yapai adlı hindi) missiyalarda meydana gəlmişdir. Hazırda keçmiş missiyaların yerində bir neçə muzey (San-İqnasio-Mini, Santa-Rose və s.) yaradılmışdır.

"Yuxarı Peru" və Kusko məktəbinin birbaşa təsiri altında olan müstəmləkə dövrü boyakarlığı, əsasən, dini səciyyə daşıyırdı; mehrablər (retablo), kafedra, tövbə hücrələri başdan-baş zəngin oyma naxışlarla bəzədilirdi. Təsviri sənətdə yeni meyillər yalnız 19 əsrdə meydana gəldi ("Yaxşı zövq cəmiyyəti", 1816). İncəsənət sahəsində başlıca rolunu yəndə də gəlmə ustalar oynayırdı; onlardan ən məşhuru "Rəsm məktəbi"nin (1821) banilərindən biri isveçrəli Y. Qut, R.Monvuazen, E.E.Vidal, S.Bakl, heykəltəraş K. Romayrone. Sonradan artıq yerli rəssamlar nəslə yetişdi: litoqraf K.Morel, batalist K. Lopes, mənzərə və portret ustası P.P. Pueyredon. İncəsənətdə *kostumbrizm* cərəyanı yayıldı (İ.M. Ruqendas və b.).

18 əsrin sonundan Buenos-Ayresdə intensiv tikinti işləri aparılırdı. Avropa ustaları memarlıqda fransız klassisizminə üstünlük verirdilər. Şəhərin və ölkənin əsl çiçəklənmə dövrü 19 əsrin sonlarına təsadüf edir: *eklektizm* üslubunun geniş tətbiqi yerli şəhər mühitini "memarlıq karnavalı"na çevirmişdi.

A. şəhərlərinin, ilk növbədə Buenos-Ayresin müasir siması 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır: çoxmərtəbəli mansardalı binalar, *modern* üslubunda dəbdəbəli evlər, ictimai binalar (memarlar A. Kristofersen, R. Serxent və b.) 1930-cu illərin ortalarında paytaxtda ilk A. göydələnləri ("Komeqa", 1932; "Kavanaq", 1936 və s.) inşa etmişdir. *Konstruktivizm*

təsiri ilə (A.Virasoro) birlikdə memarlıqda rasionalist təmayillər də (V.A.kosta, A. Prebiş və b.) meydana gəldi. 1950-ci illərdən üzvi memarlıq ideyaları yayıldı, yeni konstruksiya və materiallardan istifadə olunmağa başlandı (E.Tedeski, A.Aqostini, X.Solsona, A.Qaydo və b.). Bütün ölkə üzrə çoxlu məktəb, xəstəxana, yeni tipli yaşayış evləri, mədəni müəssisələr – sərqi salonları, teatrlar, kitabxanalar və s. inşa edilirdi (Buenos-Ayresdə San-Martin bələdiyyə teatru kompleksi, 1953–60, memarlar M.R. Alvares, M.O. Ruis; Santa-Rosedə Əyalət İdarəsi binası, 1957–63, memarlar K.Testa, F.Bulriç; Buenos-Ayresdə Milli kitabxana, 1978). 1980–90 illərdə çoxlu universam, otel, A. şəhərlərinin simasını tamalayan yeni hündür binalar inşa olunmuşdur.

19 əsrin sonlarında A.-da təsviri sənətin inkişafında Zərif sənətləri təşviq edən cəmiyyətin (nəzdindəki rəssamlıq məktəbi ilə birlikdə), Milli qravürəçilər məktəbinin (1878) yaradılması və Buenos-Ayresdə Milli muzeyin (1895) açılması böyük rol oynadı. 20 əsrin əvvəllərində *akademizm*ə sıxışdırılan milli məktəb (E.Sivori, E. de la Karkova, E. Skyaffino, S.B. de Kiros) formalaşdı. 1912–23 illərdə E.A. Burdelin A.-da işləməsi (milli qəhrəman K. Alvearin abidəsi üzərində) burada heykəltəraşlığın inkişafına (A.Biqatti, A.Sibellino) təsir göstərdi. 20 əsr incəsənətində *impressionizm* (rəssamlar M.Malyarro, F.Fader, heykəltəraşlar R.İrurtiya, P.Sonsa Briano və b.), daha sonra *avanqardizm* uzun müddət mühüm yer tuturdu. Təsviri sənət sahəsindəki ən böyük uğurlar sosial mövzulu əsərlərin yaranması, həmçinin D.A.Sikeyros sənətinin təsiri ilə bağlıdır. 1930-cu illərdə rəssamlardan A. Berni, X.K.Kastanyino, D.Urruqua, E.Senturyon, O.Butler, heykəltəraşlardan E.Soto Avedanyo, A.Riqaneli, X.Fioravanti "yeni realizm" adı ilə radikal bədii-demokratik cərəyan yaradılar. Qrafika sahəsində də oxşar meyillər "Boedo" qrupunun (A.R.Viço, Q.İtuarte, A.Qido, A.Bries və b.) təşkilində əksini tapdı. 1950–60-cı illərdə *abstraksionizm* (rəssamlar X.A.F.Muro, M.Okampo, T. Maldonado, heykəltəraş V.Markeze), *kinetik incəsənət* (X. Le Park və b.), *pop-art* (M.Minuxin) kimi avanqardist cərəyanlar yayıldı. Sonrakı onilliklərdə modernizmin yayılması ilə çoxsaylı fərdi üslub və istiqamətlər yarandı.

Musiqi

Müasir hindi xalqlarının musiqi mədəniyyətinin qədim nümunələri Çako, Çayarası bölgələrində, şm.-q. r-nunda, Pataqoniyada qorunub saxlanmışdır. A. mahnıları, əsasən, təksəslidir, ikisəslı mahnıları da var. Qato, perikon, kueka, palito, tanqo və s. xalq rəqsləri, triste, teno, yaravi və s. xalq mahnıları geniş yayılmışdır. Kaskabeles, tambor, trompa, nvika, takiapu, mbaraka, rave, mimbi reta, kanya və s. qədim musiqi alətləridir. A.-da Avropa tipli professional musiqi 16–17 əsrlərdə yezuit missiyalarının fəaliyyəti nəticəsində yaranmışdır. Avropalı musiqiçilər yerli əhaliyə gitarda, lyutnyada çalmağı öyrətmişlər; A.-da ilk orqan 1585 ildə meydana gəlmişdir. 18 əsrin əvvəlində ölkədə italyan orqançaları və bəstəkarı D.Sipoli fəaliyyət göstərmişdir. Zadəgan evlərində klassik musiqidən ibarət konsertlər verilir, böyük şəhərlərdə italyan opera truppaları qastrol tamaşaları ilə çıxış edirdilər. 18 əsrin 2-ci yarısında Buenos-Ayresdə Opera və Komediya Teatrı və “Teatro de Iya Rançeria” fəaliyyət göstərirdi. 1804 ildə “Teatro Koliseo” (sonralar “Teatro Arxentino”) açıldı; burada saines, tiranas və s. musiqili lirik pyeslər tamaşaya qoyulurdu. 19 əsrin əvvəllərində A. teatrlarında Avropa operaları, ispan sarsuelaları göstərilirdi. 1877 ildə F.A.Xarqrivs italyan dilində “La Qata Blanka” ilk operasını yazdı. F.Boero “Tukiman” (1918) operasında ilk dəfə ispan dilində olan librettodan istifadə etmişdir. 20 əsrdə “Kolon” teatrının (1857 ildə C.Verдинin “Traviata” operası ilə açılmışdır; 1908 ildə yeni binasında ilk tamaşa C.Verдинin “Aida” operası olmuşdur) repertuarında əsas yeri Avropa bəstəkarları ilə yanaşı A.Berutti, K. Qayto, E.Panisa və F.Boeronun operaları tuturdu. 20 əsrin əvvəllərində buranın bir neçə opera mövsümünə A.Toskani rəhbərlik etmişdir. “Kolon” teatrı bu günədək Latin Amerikasının yeganə daimi və dünyanın ən böyük opera teatrlarından biridir. 1822 ildə yaradılmış Filharmonik cəmiyyətin yardımı ilə B. Pareranın (1813 ildən A.-nın milli himni olan Vətənpərvərlik mahnısının müəllifi), A. Alkortanın, X.B.Alberдинin (ilk musiqi tənqidçisi, nəzəriyyəçi) əsərləri ifa edilmişdir. “Kolon” teatrının bazasında Milli Simfonik Orkestr yaradılmışdır (1949). 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlində A. bəstəkarlarının yaradıcılığında folklor elementləri ilə Qərbi Av-

ropa klassik musiqi normalarının sintezindən ibarət cərəyan formalaşdı; banisi 1893 ildə konservatoriyanın, “Kena” musiqi nəşriyyatının və musiqi jurnalının əsasını qoymuş. bəstəkar, pedaqoq və ictimai xadim A. Vilyams olmuşdur. “Yeniləşmə qrupu üzvlərinin yaradıcılığında musiqi avanqardizminin təsiri duyulurdu”. K.Quastavino, X.X. və X.M.Kastro qardaşları, O.Sikkardinin əsərlərində neoromantizm meyilləri diqqəti cəlb edirdi. 20 əsrin 2-ci yarısının bəstəkarları (R.Arisaqa, R.Kamanyo, A.Lansa, A.Kriger) sırasında A.Xinastera aparıcı mövqə tuturdu. Çalğı, bir çox tanqo musiqisinin müəllifi A.Pyasolla ümumdünya şöhrəti qazanmışdı. Tanqo müəllifi və müğənni K.Qardel geniş populyarlığa malik idi. 1915 ildə Argentina Müəllif və Bəstəkarlar Cəmiyyəti, 1957 ildə Gənc Bəstəkarlar Assosiasiyası, 1964 ildə isə Bəstəkarlar İttifaqı yaradılmışdır. Elmi araşdırmalar Torkuato di Telyi ad. İn-tun (1965) nəzdindəki ixtisasartırma və Musiqi Tədqiqatlarının Latin Amerikasını Mərkəzində aparılır. Şifahi musiqi yaradıcılığı K.Veqa ad. Milli Musiqişünalığ İn-tunda (1931) öyrənilir. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində kreol musiqisi formalaşmışdır; populyar mahnı və rəqslərin çoxu, o cümlədən *samba*, *tango*, *bandoneon* və qarmonikanın müşayiəti ilə ifa olunur. Festivallarda və karnavallarda instrumental ansamblların müşayiət etdiyi rəqslər mühüm rol oynayır. İspan mənşəli musiqi alətləri, xüsusilə *qitara* və onun növləri (tiple, rekinto, çaranqo və s.) geniş yayılmışdır. Xalq sənəti maldar qauçoların və onların arasından çıxmış peşəkar müğənni-şairlərin – gitaranın müşayiəti ilə oxuyan payyadorların yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur. Musiqi ifaçılarından gitaraçalan M.L.Anido, pianoçu M.Argerik dünya şöhrəti qazanmışlar. 1950-ci illərdən əyalətlərdə musiqili teatr və konsert fəaliyyəti genişlənməmişdir (La-Platada Opera teatrı və s.). Müğənnilərdən L.Torres, M.Sosa A.-nın məşhur ifaçıları olmuşlar. Folklor hərəkatı inkişaf edir; ən görkəmli nümayəndəsi çaranqoçalan C. Torresdir. A. rok musiqisi (baylanta janrı və s.) formalaşır, 20 əsrin axırlarından Latin Amerikasını üslubunda “tropik musiqi” (kuarteto janrı və s.) geniş yayılır. Müntəzəm olaraq tanqo, kreol musiqisi festivalı və bayramları keçirilir. 1973 ildə SSRİ xalq artisti R. Behbudovun rəhbərlik etdiyi Azərb.

Dövlət Mahnı Teatrı A.-da qastrolda olmuşdur.

Rəqs və balet

İspan istilasına qədər A.-da yaşayan hindilərin rəqs elementlərindən 17 əsrdə yezuit missionerləri dini teatr tamaşalarında istifadə etmişlər. A.-da xalq rəqsinin sonrakı inkişafına ispan rəqs mədəniyyəti təsir göstərmişdir. Bir çox ispan rəqsinin forması dəyişdirilir, eyni zamanda maldar qauçoların rəqsləri yarandı: malambo (17 əsrdən məlum olan kişi rəqs; müasir adı çakareradır), eskondido, perikon və s. 18–19 əsrlərdə dram və musiqili teatr tamaşalarında rəqslərdən istifadə edilirdi. Klassik balet tamaşalarının göstərilməsinə yalnız 1857 ildə Buenos-Ayresdə “Kolon” teatrının açılışından sonra başlanılmışdır. Teatrın səhnəsində J.Russenin truppası, S.P. Dyagilevin rus baleti, məşhur balet ustalarından A.Dunkan, A.Pavlova çıxış etmiş, baletmeysterlərdən M.Fokin, S.Lifar, C.Balançin və b. tamaşalar qoymuşlar. 1968 ildə “Kolon” teatrının truppası ilk dəfə Avropada, Beynəlxalq Rəqs Festivalında (Paris) çıxış etmişdir. X. Bokka, M.Gerra, P.Errera, X.Donn kimi tanınmış rəqqaslar “Kolon” teatrı nəzdindəki Ali İn-tun məzunlarıdır. 1968 ildən San-Martin teatrı nəzdində Buenos-Ayres Müasir Baleti fəaliyyət göstərir. 1970-ci illərin 1-ci yarısında başlamış müstəqil modern rəqs truppaları hərəkatı hərbiçilərin hakimiyyəti (1976–83) dövründə dayandırılmış, 20 əsrin sonlarında yenidən canlanmışdır. A.-da həmçinin tanqo janrında ixtisaslaşan çoxsaylı peşəkar truppalar vardır.

Teatr

A. professional teatrının tarixi 18 əsrdən başlayır. 1757 ildə Buenos-Ayresdə ilk teatr binası tikildi. M. de Lavardenin klassisizm üslubunda yazılmış “Siripo” (1789) faciəsi və naməlum müəllifin “Estansyeranın məhəbbəti” (1792) musiqili komediyası ilk milli dramaturgiya əsərləridir. Loa (birpərdəli alqorik pyes) və *monadilya* janrları inkişaf etdi. 1804 ildə Buenos-Ayresdə “Teatro Koliseo” (1838 ildən “Teatro Arxentino”) sonralar “Viktoriya”, “Buenorden”, “Federasyon” teatrları açıldı. Mendosa, Kordova və digər yerlərdə də teatr binaları inşa edildi. Milli səhnə sənətinin inkişafında Teatr Həvəskarları Cəmiyyəti (1817) əhəmiyyətli rol oynadı.

X.M. de Rosasin diktaturası devrildikdən sonra “qauço teatrı” çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı (M.Legisamonun “Kalandriya” pyesi, 1896 və s.). 19 əsrin teatr sənətinin inkişafında aktyorlardan T.Gevara, X.A.Kasakuberta, X.Podesta və b.-nin xidməti olmuşdur. 19 əsrin 2-ci yarısında A. teatrında *kostumbrizm* cərəyanı möhkəmləndi. Onun ənənələri 20 əsrin 1-ci onilliyində R.Payro, Q. de Laferrere, X.S.Qardel və b. dramaturqlar tərəfindən uğurla davam etdirildi. Bu dövr A. teatrı tarixinə “şöhrət onilliyi” kimi daxil oldu. 1920-ci illərdə gəlirli əyləncə teatrı ilə yanaşı A.-da kəskin sosial yönümlü teatr da inkişaf edirdi. A. Dissepolonun “Mateo” tamaşası (1923) “qrotesko kriolyo” spesifik janrının təməlini qoydu. 1930-cu illərdə yazıçı və dramaturq L.Barlettanın (1930 ildə Buenos-Ayresdə Xalq teatrını yaratmışdır) təşəbbüsü ilə bütövlükdə Latin Amerikasının teatr sənətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş “Müstəqil teatrlar” (“San-Martin”, “Maskara”, “Xuan Xusto qrupu” və s.) hərəkatı yarandı. 1930–40-cı illərdə dramaturqlardan R.Arlt, A.Kussani, O.Draqun, K.Qorostisia, A.Lissaragi, rej. və aktyorlardan R.Pasano, P.Askini, M.Sela və S.Benaventenin yaradıcılığı hərəkatın uğurunu artırdı. 1960-cı illərdə A.-da, Latin Amerikasının əksər ölkələrində olduğu kimi, “müstəqil teatrlar”ın ənənələrini mənimsəmiş “yeni Latin Amerikasını teatrı” yarandı. “Libre teatro libre” (bədi rəhbər M. Eskudero) və “Oktyabr” (bədi rəhbər K. Oves) ölkənin aparıcı teatrlarındandır. 1981 ildə O. Draqunun təşəbbüsü ilə yaradılmış “Açıq teatr”ın ətrafında A.-nın əksər teatr xadimləri birləşmişdir.

Kino

A.-da kinofilmlər 1897 ildən çəkilir. İlk qısametrajlı film “Argentina bayrağı” (1897, fransız operatoru E. Pi), ilk bədi film “Dorreqonun güllələnməsi” (1908, rej. M. Qalyo), ilk səslı film “Kreol mozaikası”dır (1930). 1910–30 illərin aparıcı rej.-u X.A. Ferreyra idi (“Ölüm tanqosu”, 1917; “Ağ göyərçinlər”, 1920; “Qauçoların mahnısı”, 1930, ilk tammetrajlı səslı film: “Buenos-Ayres gözəlcələri”, 1931). 1932 ildə “Lumiton” studiyası və “Arxentina sonofilm” yarandı. Bir-birinin ardınca A. kinosunun ən yaxşı nümunələri olan filmlər çəkildi (“Qauçoların müharibəsi” və “Ada sakinləri”, 1942, 1951, rej. L.Demare; “Federiko

“Kolon” opera teatrı. Buenos-Ayres.

Albenis” və “Müqəddəs çağırış”, 1947, 1954, rej. L.S.Amadori; “Mənim sevimli, yazıq anam”, 1948, rej.-lar O.Mansi və R.Papyer; “Bulanıq sular axır”, 1952, rej. U.Del Karril; “Mafiya”, 1971, rej. L.Torre Nilson və s.). Ciddi senzura rejimi hökm sürdüyündən, əsasən, əyləncə xarakterli filmlər çəkildi: L.Torresin iştirakı ilə musiqili komediyalar və s. A.-da kommersiya filmləri ilə yanaşı, ictimai mövzularda kino əsərləri, eləcə də sənədli filmlər yarandı. 70-ci illərin əvvəllərində “Quemes” və “Boyalı dodaqlar” (1971, 1974, rej. L.Torre Nilson), “Üsyan etmiş Pataqoniya” (1974, rej. E.Olivera), “Kebrəço” (1974, rej. R.Vuliçer), “Raulito” (1975, rej. L.Murua) və s. filmlər şöhrət qazandı. Hərbi diktatura (1976–83) dövründə sosial-tənqidi kinonun inkişafı dayandı, kinematografçıların əksəriyyəti mühacirət etdi. 1983 ildən yeniləşmə dövrü başladı: mühacirlər qayıtdı, senzura ləğv edildi, milli kino dövlət dəstəyi aldı. Filmlərdə kəskin sosial mövzular üstünlük təşkil edirdi: “Uduzmuş respublika” sənədli filmi (1983, rej. M. Peres), “Milli senatda qətl” (1984, rej. X.X.Xusida), “Müharibə uşaqları” (1984, rej. B.Kamin), “Rəsmi əhvalat” (1985, rej. Y.Puenso, “Oskar” mükafatı).

1990–2000 illərin əvvəllərində rej.-lardan A.Aristarain (“Kiçik Martin”, 1997; “Ümumi yerlər”, 2002), M.Pineyro (“Vəhşi atlar”, 1996), X.X.Kampneliya (“Gəlinin oğlu”, 2001) məhsuldar işləmişlər. M.Reytman, P.Traperro, A. Kaetano və b. yeni və ya müstəqil kino-

nu təmsil edirlər. Buenos-Ayresdə Kino Sənəti və Kino Elmi Akademiyası (1941), Milli Kinematografiya İn-tu (1959) var. 1996 ildə Mar-del-Platada beynəlxalq kinofestival (1954–70 illərdə keçirilmişdir) bərpa edilmişdir. 1998 ildən Buenos-Ayresdə beynəlxalq müstəqil kino festivalı keçirilir.

ARGENTİNALILAR, argentinós – Atlantika okeanının c.-q.-ində sualtı çuxur. Q.-də Cənubi Amerikanın materik yamacından başlayaraq ş.-də Cənubi Atlantika silsiləsində təq. 3500 km məsafədə uzanır. Eni 1500 km-dir (şm.-da Riu-Grandi sualtı platosu və c.-da Folkland-Aqulyas qırılması arası). 5000–5500 m dərinliklər üstünlük təşkil edir. Ən dərin (6681 m) yeri c.-dadır. Müasir çöküntüləri globigerin lili və qırmızı gildir.

ARGENTİNALILAR, argentinós – Argentinanın əsas əhalisi, xalq. Sayları 32,3 mln. nəfərdir (2005). İspan dilinin Argentina variantında danışirlər. Dindarların əksəriyyəti katolikdir; protestanlar, müsəlmanlar, iudeylər də var.

Argentinada yaşayan hindilərin mədəniyyətində ispan istilasına qədər bir neçə yerli təsərrüfat tipi (“mədəni vilayətlər”) mövcud idi: And d-rının ətklərində və öndağlıqda məskunlaşmış və *keçuaların* təsiri ilə Diagita arxeoloji mədəniyyətini (suvarma əkinçilik, lama yetişdirilməsi, toxuculuq, qalaların inşası və s.) yaratmış ən çoxsaylı xalqlar; ovculuq və yığıcılıqla məşğul olmuş Çako hindiləri (*aravaklar*, *matakolar*, *tobalar*, *tupilər*); Çayarası xalqları *quaranilər*, çarrualar, kerandilər (qırılıb-yandırılan əkinçilik); Pampa və Pataqoniya hin-

diləri *teuelçələr*, 18 əsrdən *araukanlar* (dəvəquşu və quanak oyu); Odlu Torpaq a.-nda yaşayan və *odlutorpaqlılar* qrupuna aid edilən onalar və yaqanlar. İspan istilasından gedişində, əsasən, şəhərlərdə yaşayan və sənətkarlardan xırda ticarətçilərdən və qulluqçulardan ibarət İspan-hindi metisləri təbəqəsi yarandı. 17–18 əsrlərdə Afrikadan qulların gətirilməsi nəticəsində Argentinada zəncilər və mulatlar meydana gəldi. 18 əsrin sonlarında A.-ın mədəniyyətinin formalaşmasında maldar *qauçoların* böyük rolu oldu. Argentina cəmiyyətinin imtiyazlı ali təbəqəsini əslən metropoliyadan olanlar təşkil edirdi. Bu, yerli sakinlərin həm sayca, həm də iqtisadi cəhətdən güclənən qrupunun – İspan istilacılarının ağdərili nəsilləri olan və əsasən, sahilyanı vilayətdə yaşayan kreolların narazılığına səbəb olurdu. 19 əsrin əvvəllərində A.-ın istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinə kreollar başçılıq etdilər. 19 əsrin son rübü – 20 əsrin əvvəllərində Avropadan (əsasən, İspaniya və İtaliyadan) kütləvi surətdə mühacirət edənlər A.-ın tərkibinə qatıldı. Avropalıların köməyiylə pampanı məskunlaşdırmaq istəyən hökumətin siyasəti də bu prosesə rəvac verirdi. 1870–80-ci illərdə bir sıra hərbi ekspedisiyalar nəticəsində pampanın hindi əhalisi məhv edildi, ya da dağlara sıxışdırıldı. Qauçolar, Argentinanın şəhər və kənd əhalisinə qarışaraq mədəni münfəridliklərini itirdilər. 1914 ildə mənşəcə Avropadan olanlar A.-ın 30%-ini təşkil edirdi. İkinci dünya müharibəsi illərində və sonrakı illərdə sənayenin inkişafı ilə əlaqədar kənd yerlərindən şəhərlərə (əsasən, Buenos-Ayresə) əhalinin kütləvi axını baş verdi. Ayrı-ayrı etnik qruplardan ibarət olan və əsasən, Çakoda, And öndəlişində (Çili və Boliviya ilə sərhəddə) və Pataqoniyada yaşayan hindilər ilk dəfə əhalinin ümumi siyahıyaalınmasına daxil edildilər (2001). Ölkənin daxili vilayətlərində bir neçə etnoqrafik bölgə mövcuddur: şm.-q.-də na-xışlı toxuculuq (parça, xalça və s.), göndəri məmulatı, şm.-ş.-də (Çako) zoomorf formalı polixrom keramika, sombrero toxunuşu, ağacdan, keramikadan, sümükdən və həsirdən dini səciyyəli kiçik plastik inkışaf etmişdir; c.-un toxuculuq məmulatında (ponço, örtük, çanta, kəmə) Çili araukanlarının təsiri əksini tapmışdır; pampadan qauçoların sənətkarlıq (metal, sümük, at qoşqusu üçün dəri emalı) və folklor ənənələri qorunub saxlanmışdır.

Argentit.

ARGENTİT (lat. argentum – gümüş), *argirit* – mineral. Tərkibi gümüş-sulfid Ag_2S , sinqoniyası kubikdir. Kristallarına az rast gəlinir. Əsasən, pürüz, kiçik damarlar, dendritlər əmələ gətirir. Rəngi qurğuşunu-bozdan dəmiri-qarayadəkdir. Metal parıltılıdır. Sərtliyi 2–2,5, xüs. ç. 7,4. Polimetal yataqlarında, əsasən, qalenitlə birlikdə tapılır. Gümüş filizinin əsas (tərkibinin 87,1%-i) mineralıdır. Azərb.-da əsas yatağı Gümüşlüdür. Mehmana, Filizçay və s. yataqlarda da var.

ARGENTİUM-PIRİT, gümüş kolçedanı – mineral. Tərkibi $AgFe_2S_3$. Rombik sinqoniyada kristallaşır. Prizmatik görünüşü var. Aqreqatları dənəvər, rəngi tunc-sarıdır. Sərtliyi 3,5–4, xüs. ç. 4,25. Kövrəkdir. Hidrotermal yataqlarda təbii As-lə, prustit və xloantit mineralları ilə assosiasiyada rast gəlinir.

ARGENTOMETRİYA – bax *Çökdürücü titrləmə*.

ÁRGERİX (Argerich), *Arxerix* Marta (d.5.6.1941, Buenos-Ayres) – Argentina pianoçusu. Səhnədə ilk çıxışı 1949 ildə olmuşdur. 1955 ildən Avropada (2003 ildən Brüsseldə) yaşayır. F. Qulda, N.Maşalov və A.*Benedetti Mikancelidən* dərslər almışdır. Bolsanoda F. Buzoni ad. beynəlxalq müsabiqənin (1957) mükafatına, musiqiçi -ifaçıların Cenevrədə (1957), Varşavada F. Şopen ad. (1965) beynəlxalq müsabiqələrinin birinci mükafatına layiq görülmüşdür. A.-in geniş repertuarında romantik musiqi (əsasən, F. Şopen və R. Şumanın) xüsusi yer tutur. Ş. Dütuanın, G. Kremerin, M. Mayskinin, M.L. Rostropoviçin, A. Rabinoviç-Barakovskinin və b. iştirakı ilə orkestr və kamera ansambllarında çıxış etmişdir. İfası “Deutsche Grammophon”, “EMI”, “Teldec”, “Philips” və s. firmalar tərəfindən yazıl-

mışdır. Hər il keçirilən musiqi festivalı (İsveçrə, Luqano; 2002 ildən) və A. ad. pianoçular müsabiqəsinin (Buenos-Ayres, 1999, 2003) təşkilatçısıdır.

ARGEZİ (Arghezi) Tudor (əsl adı və soyadı Yon Teodoresku; 21.5.1880, Buxarest–14.7.1967, Buxarest) – rumın şairi, yazıçı, publisist, tərcüməçi. Rumıniya EA-nın akad. (1955), Rumıniya Dövlət mükafatı laureatı (1955). Cenevrə U-tində təhsil almış, 1910 ildən naşir və publisist kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1922–24 illərdə “Rumın təfəkkürü” jurnalına rəhbərlik etmişdir. “Gərəklilər” (1927) şeir kitabının, “Taxta ikonalar” (1930) hekayələr toplusunun müəllifidir. “Bahar medalionları” (1936), “Sə-tirlər” (1957) və s. kitablarında, “İnsan haqqında nəgmə” (1955) şeir silsilələrində insan ləyaqəti və yaradıcı əmək tərən-nümü olunur, ahəngdar, bitkin forma ideya və üslub radikalizmi ilə birləşir.

Əsəri: Избранное. М., 1984.

ARGİLLİT (yun. ἀργιλλος – gil və λίθος – daş) – bərkiməş və daşlaşmış gilli çökmə süxur. Diagenез və katagenез mərhələlərində gilin sıxılması və susuzlaşması nəticəsində əmələ gəlir. Gildən bərk olması, suda islanmaması və s. xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Adətən, tünd rənglərdə olur. A. qırıqlıqlı sahələri üçün xarakterikdir. Platformaların dərin çökəkliklərində (avlakogenlərdə) təsadüf edilir. Sement, keramzit istehsalı üçün xammaldır. *Hidrargillit* qatışıqlı kaolin A.-lərindən odadavamlı material kimi istifadə olunur.

ARGİNİN – 2-amin-5-quanidinvalerian turşusu

$HN=C(NH_2)NH(CH_2)_3CH(NH_2)COOH$. Əsasi xassəlidir. Zülalların tərkib hissəsidir; protaminlərdə (85%-ədək) və histonlarda daha çoxdur. A. xeyli miqdarda bitkilərdə (qırmızı yosunlar, qabaqkimilər), xüsusilə ehtiyat və rüşeym orqanlarında mövcuddur. Yetkin heyvanlarda və insanda A. əvəzolunan aminturşular qrupuna aiddir, cavan orqanizmlərdə isə onun biosintezi kifayət qədər deyildir. A. sidik turşusu, ornitin (bax *Ornitin tsikli*), kreatin və bir sıra digər birləşmələrin sintezində iştirak edir və ondan bioloji fəal azot (II) oksidi əmələ gəlir.

ARGİŞTİ I – *Urartu* çarı [təqr. e.ə. 781–760], Menuanın oğlu. Hakimiyyəti illərində Urartu Yaxın Şərqi qüdrətli dövlətinə çevrilmişdi. I A.-nin 68 kitabəsi məlumdur; Aşşur yazılarında da adı çəkilir. *Mannaya* yürüşlər etmiş, Urmiya

gölünün c.-ş. sahillərini tutmuşdur. Göy-çə gölü ətrafında yerləşən Etiuni ölkəsini ələ keçirmiş, burada *Argıştixinili* qalasını tikdirmişdir.

Əd.: Дьяконов И. М. Ассуро-вавилонские источники по Урарту. Вестник древней истории. 1951. № 2–4; К а ш к а й С. М. Из истории Маннейского царства. Б., 1977.

ARGİŞTİ II – *Urartu* çarı [e.ə. 714–685], I Rusanın oğlu. *Mannaya* yürüşlər etmiş, Araz çayından c.-da yerləşən vil.-ləri ələ keçirmişdir. II A.-nin 8 kitabəsindən üçü Cənubi Azərb.-dadır.

Əd.: Дьяконов И. М. Ассуро-вавилонские источники по Урарту. Вестник древней истории. 1951. № 2–4; К а ш к а й С. М. Из истории Маннейского царства. Б., 1977.

ARGİŞTİXİNİLİ – *Urartu* çarı I *Argıştixinin* hakimiyyəti dövründə, təqr. e.ə. 776 ildə salınmış şəhər-qala. *Urartu* mixi yazılarında Alagöz vadisində, Araz çayının sol sahilində yerləşən A.-də sa-rayların və məbədlərin tikildiyi, ətrafında bağların və üzümlüklərin salındığı qeyd olunur. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallar *Urartu* ilə *Elam* arasında əlaqələrin olduğundan xəbər verir.

Əd.: История древнего мира. Расцвет древних обществ. М., 1989.

ARĞAC – parçanın eni istiqamətində bir-birinə paralel saplar. *Toxuma* prosesində A. sapları *əriş* saplarının arasından keçirilir. Tül pərdə, xalça, palaz və bir sıra trikotaj məmulatlarında da eninə saplar A. adlanır.

ARĞAC YERLƏŞDİRİCİSİ – məkiksiz dəzgahlarda *arğac* sapını *əriş* saplarının arasından keçirmək üçün qurğu.

ARĞACVURMA – toxuculuq dəzgahlarında aparılan əsas əməliyyatlardan biri; arğac saplarını hərəkət etdirən darağın dişləri (lövhəcikləri) vasitəsilə yerinə yetirilir. Əsnəyə (iki hissəyə ayrılmış *əriş* sapları arasındakı rombşəkilli boşluğa) verilən *arğac* sapı parçanın toxunmuş hissəsinə tərəf irəli vurulur. Çoxəs-nəkli toxuma dəzgahlarında A.-nı həyata keçirmək üçün mürəkkəb quruluşlu disklərdən istifadə edilir.

ARHÁT (sanskritcə – ləyaqətli, hörmətli, məşhur) – *buddizmdə* “nirvanaya daxil olmağa layiqli” olan; Budda müqəddəsi. İlk dəfə Budda Şakyamuni özünü A. adlandırmış, ondan sonra şagirdləri və ardıcilları da bu adı (“Buddadan sonrakı Buddalar”) daşımışlar. *Hinayana* məktəblərində, xüsusilə therevadada arhatlıq ruhani kamilliyin yüksək pilləsidir; A. həyatını başa vurduqdan sonra

bir daha yenedə doğulma mərhələsini yaşamır, birbaşa *nirvanaya* keçir. İnsan təbiətinin bütün qeyri-kamilliklərindən, “mə” haqqında yanlış fikirlərdən tam azad olmuş A. (kişi, yaxud qadın) üçlü biliyə (özünün əvvəlki doğulmaları, başqa şəxslərin doğulmaları və əqli pozuntunun aradan qaldırılması haqqında) malikdir. Mahayana ədəbiyyatında A.-ların “Budda torpaqlarında” (buddha-kşetra) yaşamasından bəhs olunur. Mahayana ikonografiyasında A.-ın təsvirinə tez-tez rast gəlinir (məs., “Budda 16 böyük arhatın əhatəsində” adlı məşhur əsərdə).

ARX – suyu mənbədən sahəyə axıtmaq üçün dayaz suvarma kanalı. A.-lardan, əsasən, Cənubi Qafqazda, Orta Asiya və Qazaxıstanda, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində geniş istifadə olunur; səhra və yarımsəhra zonaları şəraitində sahələr ilboyu A.-ların öz axını ilə suvarılır. A.-lar daimi və müvəqqəti olur. Daimi A.-lar şəbəkəsinə əsas (magistral) və paylayıcı A.-lar daxildir. Magistral A. mənbədən (çay, göl və s.) götürdüyü suyu paylayıcı A.-lara verir. Su paylayıcı A.-lar vasitəsilə əkin sahələrinə, oradan da müvəqqəti A.-larla suvarma zolaqlarına axıdılır.

A.-ların çəkilməsinin tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan 4400 il əvvəl Misirdə Nil çayı vadisində və e.ə. 3-cü minillikdə Çində əkinçilikdə istifadə üçün A.-lar çəkilmişdi. 3 min il əvvəl qədim Xarəzm dövlətində suvarma A.-larından istifadə olunmuşdur. Azərb.-da e.ə. 1-ci minilliyin ortalarından geniş

süni suvarma sistemi mövcud idi. Bu dövrdə Muğan və Qarabağ düzlərində çoxlu A.-lar çəkilmişdir. Naxçıvan ərazisində qədim tarixi olan Fərhad arxının izləri indi də qalır. Antik və orta əsr mənbələrində Azərb. ərazisində Kür və Araz çaylarından suvarma A.-larının çəkildiyi barədə məlumat verilir. Mil düzündə çəkilmiş Govurarx 4–6 əsrlərə aid edilir. Kanal-ax sisteminə daxil olan müasir A.-larda su sərfinin tənziyi və suyun bölüşdürülməsi üçün hidrotexniki qurğular tətbiq edilir. Su itkisini azaltmaqdan ötrü A.-ların dibi və divarları beton və s. materiallarla bərkidilir. Bax həmçinin *Suvarma sistemi*.

ARXA – ictimai mənada nəsil, qəbilə, tayfa. Qəbilə adətərinə görə, hər bir adamı onun yaxın qohumları – qəbiləsi (yəni arxası) müdafiə etməli idi. “Arxası güclüdür” və s. bu kimi məsəllər həmin mənada işlənir. A. sözünün havadar, himayəçi mənaları da vardır (bax həmçinin *Yeddi arxa*).

ARXA KÖRPÜ – özügedən maşınlarda (məs., avtomobil, traktor) hərəkəti ötürən qovşaqlar kompleksi və ya ayrıca aqreqat; burucu momenti artıraraq, onu kardan valından, yaxud birbaşa sürətlər qutusundan *hərəkətvericilərə* (təkər, tiritil və s.) ötürür. Baş ötürücü, diferensial və yarımoxlardan ibarət olan A.k. yarımoxlardan ötürükləri ilə birlikdə ümumi karterdə birləşdirilir. Tormoz mexanizmləri (təkər əyləcləri) və təkər topları (təkərlə birlikdə) A.k.-də quraşdırılır. A.k. minik avtomobillərində maşının çərçivəsinə və ya daşıyıcı kuzaya asqılar

Argıştixinili. Qala divarlarının qalıqları.

vasitəsilə birləşdirilir. Böyük yük maşınlarında ikiqat baş ötürücülərdən istifadə olunduqda, birinci dişli çarx cütü mərkəzi reduktorda, ikincisi isə təkər to-punda yerləşdirilir. Burada məqsəd yarımoxları bir qədər yüksüzləşdirmək və maşının işıqlılıq məsafəsini – *klirensi* artırmaqdır. Qabaq körpülü avtomobillərdə A.k. yüksaxlayıcı ox rolunu oynayır.

ARXAC – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərə-ləyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşiş-kənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan, 06.12.1957 ildən – Yeğəqnadzor r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1926 ildə onların bir qismi geri qayıtmış, lakin 1948 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuş və kənd ləğv edilmişdir.

ARXAC – otlaq şəraitində gecələr, hava isti olduqda həmçinin gündüzlər qoyunların və qaramalın dincəlməsi üçün yer. Baharın əvvəllərində və payızda külək tutmayan, yayda isə bir qədər hündür yerdə düzəldilir. A.-ın yeri arabis dəyişdirilir.

ARXAİKA (yun. ἀρχαϊκός – qədim) – qədim yunan incəsənətinin inkişafında erkən mərhələ (e.ə. 7–5 əsrin əvvəlləri). Erkən arxaik (e.ə. 570 ilədək), yetkin arxaik (e.ə. 570–530), son arxaik (e.ə. 530–480) dövrlərə bölünür. A. mərhələsində klassik üslubun təşəkkül tapması üçün ilkin şərtlər formalaşmışdır: ağac-çiy kərpiç memarlığından daş memarlığına keçid nəticəsində dorik və ionik memarlıq *orderlərinin* yaranması (e.ə. 6 əsrin əvvəli) və onların yeni materialın tələblərinə uyğunlaşdırılması; heykəltəraşlıqda əvvəlcə daşdan (e.ə. 7 əsrin ortaları), sonra isə tuncdan (təqr. e.ə. 520-ci illər) böyük heykəl plastikasının meydana gəlməsi, qəhrəmani çıpaqlıq (bax *Kuros*) ənənəsinin qəti mövqə qazanması və artıq e.ə. 5 əsrin əvvəllərində kontrapostun, klassik tipajın, monumental relyefin yaranması; *vaza rəngkarlığında* qırmızıqırmızı üslubun (təqr. e.ə. 530) yer tutması; rəsmkarlıqda tərəqqinin bütövlükdə təsviri sənət sahəsində, ilk növbədə insan bədəninin ədəb çərçivəsində anatomik təsvirində təzahür etməsi.

A. dövründə müstəqil bədii əhəmiyyət kəsb edən bir sıra orijinal üslubi hadisələr (məs., vaza rəngkarlığında qaralıq və qırmızıqırmızı üslublar) yaranmışdır. Arxaik sənət üçün güclü bədii-dinamik inkişaf səciyyəvi idi: təqr.

ikiəsrlik zaman müddətində *həndəsi üslubun* bəsit formalarından klassik üslubun başlanğıcınadək nəhəng bir mərhələ keçilmişdir.

ARXAİZMLƏR – bax *Köhnəlməmiş sözlər*. **ARXALIQ** – azərbaycanlıların milli geyimi. Qafqaz və Ön Asiya xalqlarında da geniş yayılmışdır. Hazırda bəzi dağ kəndləri istisna olmaqla gündəlik geyim növü kimi istifadə edilmir.

Kişi arxalığı.

Kişi A.-ının beli büzməli olur, ətəyi dizə çatır; döşü boğaza qədər düymələndir. A.-ın yaxası “önürlü”, “düzyaxa” və ya “oymalı” olmaqla üç formada tikilirdi. A.-ın üstündən cavanlar qayıq və ya kəmə, yaşlılar isə qurşaq bağlayırdılar. Qadın A.-ı məxmər, tirmə, zərxara və s. parçadan tikilir, yaxası əqrəmə, qızıl, gümüş buta və pullarla bəzədilirdi.

Qadın arxalığı.

Üstünə bafta, sərmə və qaragöz bəzəkləri vurulurdu. Qolları dirsəkdən aşağı xüsusi biçimdə tikilən “oymalı” A. çox vaxt yelpazəli A. adlanırdı. Uşaq A.-ları da olmuşdur.

Əd.: Həvilov H. A. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1991.

ARXALLÁKSİS (yun. ἀρχή – başlanğıc + ἀλλὰξίς – dəyişiklik) – orqanın embrional inkişafının erkən mərhələlərində təkamülü dəyişənlik; bütün sonrakı mərhələlərin (yetkin mərhələ də daxil olmaqla) əhəmiyyətli dərəcədə yenidən qurulmasına gətirib çıxarır. “A.” termini elmə 1912 ildə *filembriogenez* formalarından birini ifadə etmək məqsədilə A.N. Severtsov daxil etmişdir. A. yolu ilə makrotəkamül prosesində xeyli quruluş dəyişiklikləri nisbətən tez baş verə bilər (məs., ilanların əcdadında fə-qərələrin sayının artması və ya məməlilərin əcdadında tük örtüyünün inkişafı). A. zamanı ontogenez və filogenezdə ardıcıl mərhələlərin oxşarlığı itir və fərdi inkişaf *biogenetik qanuna* uyğun gəlir. **ARXANGEL** (yun. ἀρχαγγελος – mələklərin başçısı) – iudaizmdə və xristianlıqda mələklərin ali dərəcəsi; “səma iyerarxiyası”na görə, mələklərin 9 dərəcəsinədən 8-cisi.

ARXANGELSK (1613 ilədək Novoxolmoqori) – RF-də şəhər, Arxangelsk vil.-nin mərkəzi. Əh. 357,7 min (2005). Şimali Dvina çayının mənsəbindədir. Mühüm dəniz və çay portu (illik yük dövriyyəsi təqr. 3,1 mln. t). D.y. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

1583–84 illərdə Şm. Dvina çayının sağ sahilində ağacdan qala tikilmiş və port salınmışdır. 1585–87 illərdə İngiltərə və Hollandiyanın ticarət fabriyaları buraya köçürülmüşdür. Əvvəllər Novı port və Novoxolmoqori adlanan A. 1613 ildə müasir adını almışdır. 17 əsr – 18 əsrin əvvəllərində Rusiyanın əsas dəniz portu və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətin mərkəzi olmuşdur. 1693 ildə Böyük Solombal a.-da I Pyotr tərəfindən əsas qoyulan admirallıq və tərsanə 1862 ilədək fəaliyyət göstərmişdir. 1708–80 və 1784–1929 illərdə Arxangelsk quberniyasının mərkəzi, 1780–84 illərdə isə Volqda canişinliyində vil. şəhəri olmuşdur. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində Arktikanın və Şimal dəniz yolunun mənimlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 19 əsrin sonlarından A. meşə sənayesi və ticarətinin mühüm mərkəzi olmuşdur. 1917–22 illər Vətəndaş müharibəsi dövründə Antanta dövlətləri tərəfindən işğal edilmişdir (1918–20). 1929–36 illərdə Şimal diyarının, 1936–37 illərdə Şimal vil.-nin, 1937 ildən isə Arxangelsk vil.-nin mərkəzidir.

A. Rusiyanın şm.-q. hissəsinin böyük elm, mədəniyyət və sənaye mərkəzidir. REA-nın Ural Bölməsinin Arxangelsk

Arxangelsk. Layihə təşkilatları binası.

Elmi Mərkəzi (2001), filiallarla birlikdə 10 ali məktəb, o cümlədən 6 dövlət un-ti, ölkənin ən qədim Dənizçilik məktəbi (1781) fəaliyyət göstərir.

Barıt çadırı adlanan ilk daş bina (1647, memar P.Uşakov), qalayaxşar Rastabazar (1668–84, memar DM.Star-sev; 3 həyəti, 6 qülləli, 1780–90 illərdə yenidən tikilmişdir), Troitsa kilsəsi (1745, barokko üslubunda), Müq. Yekaterina lüteran kilsəsi (1768), qubernator evi (1817; 1932 ildə yenidən tikilmişdir), kanat zavodu (19 əsrin əvvəlləri, memar A.D.Zaxarov), Admirallıq (1820, tamamilə yenidən tikilmişdir) və s. A.-in memarlıq abidələrindəndir.

Şəhərin memarlıq görünüşündə körpülər mühüm rol oynayır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərinə aid sahil körpüləri kompleksı memarlıq abidəsidir. Solombala a.-nda oyma naxışlı köhnə kənd yaşayış evləri, taxta səkilər qorunub saxlanılmışdır. A.-da I Pyotr (1872, heykəltəraş M.M. Antokolski, 1914 ildə qoyulmuşdur), M.V. Lomonosovun (1826–29; heykəltəraş İ.P. Martos; 1832 ildə qoyulmuşdur) heykəlləri, Böyük Vətən müharibəsinə (1941–45) həsr olunmuş Qələbə monumenti (1969, heykəltəraşlar A.Mixalyov, Y.V. Çernov) qoyulmuşdur. 49 kitabxana, təsviri sənət (1960), ədəbiyyat (1999), diyarşünaslıq (əsas 1837 ildə qoyulmuşdur) və s. muzeyləri, “Rus şimalının bədii mədəniyyəti” dövlət muzey birliyi (1959); M.V. Lomonosov ad. dram teatri (1932), vil. kukla teatri (1933), vil. gənclər teatri (1975), Pomor filarmoniyası

Arxangelsk şəhərindən görünüşü.

(1937), Dövlət kamera orkestri (1993), Şimal rus xalq xoru (1926), sirk (1929) var.

A. ətrafında qədim pomor yaşayış məskəni Konetsdvorye, şəhərdən 25 km məsafədə açıq səma altında “Kiçik Kareliya” ağac memarlığı və xalq sənəti muzeyi (1963 ildə yaradılmışdır; 16–20 əsrin əvvəllərinə aid təqr. 100 tikili) yerləşir.

ARXANGELSK ALMAZLI RAYONU – RF-nin Arxangelsk vil.-ndə, Arxangelsk ş.-ndən 70–100 km şm.-ş.-də almaz yataqları; Şərqi Avropa almazlı əyalətinə daxildir. 1970-ci illərin sonu – 1980-ci illərin əvvəllərində Zimnəberəjni kimberlitli r-nu ərazisində kəşf olunmuşdur. M.V. Lomonosov ad. və V.Qrib ad. sənaye əhəmiyyətli iki yataq aşkar edilmişdir. Birinci yataq 6, ikinci yataq isə I kimberlit borusundan ibarətdir. Kimberlit süxurları Son Devon – Orta Karbon dövründə Şərqi Avropa platformasının fəallaşması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Kimberlit borularının ətraf süxurları Rifey və Vend terrigen çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Boruların boğazları ksenotuf və avtolit brekçiyalarından ibarətdir. Yataqların ümumi ehtiyatı 350 mln. kar-dan çoxdur. Kimberlitlərin almazlılığı təqr. 0,5–0,7 kar/t-dur (bəzi borularda 1 kar/t-a çatır). 45%-ə qədəri zərgərliyə yararlıdır.

ARXANGELSK VİLAYƏTİ – RF-nin Şimal-Qərb Federal dairəsinə daxildir. Rusiyanın Avropa hissəsinin şm.-ində yerləşir. Nen Muxtar Mahalını (Kolquyev və Vaqaç a-rı ilə birlikdə) və Şimal

Buzlu okeanının adalarını (Novaya Zemlya, Frans-İosif Torpağı, Solovets və s.) əhatə edir. 1937 il sentyabrın 23-də təşkil edilmişdir. Sah. 587,4 min km². Əh. 1304,5 min (2005). 21 r-nu, 14 şəhəri, 31 şəhər tipli qəs. var. Mərkəzi Arxangelsk ş.-dir.

Təbiət. A.v. Şərqi Avropa düzənliyinin şm.-ş. kənarındadır. Mərkəzi və c. hissəsi çay dərələri ilə parçalanmış düzənlikdir (hünd. 150–200 m). Q.-da kiçik təpəliklər, ş.-də Timan düzənliyi, şm.-ş.-də Timan təpəliyi (hünd. 471 m-ədək) ilə Pay-Xoy silsiləsi arasında olan Peçora ovalığından ibarətdir. Faydalı qazıntıları: neft, qaz, almaz (*Arxangelsk almazlı rayonu*), boksit, torf, tikinti materialları; mineral su bulaqları. İqlimi sərt-dür. Qışı soyuq, yayı qısa və sərin-dir. Orta temp-r yanvarda –12°C-dən –18°C-yədək, iyulda 8°C-dən (şm.-da) 16°C-yə (c.-da) qədərdir. Orta illik yağıntı 300–500 mm. Ağ dəniz sahillərində tez-tez duman olur. Vegetasiya müddəti şm.-da 50–60 gün, c.-da 150–155 gündür. Əsas çayları (Şimali Dvina, Mezen, Oneqa və Peçora) Şimal Buzlu okeanı hövzəsinə aiddir. A.v.-ndə çoxlu (təqr. 2,5 min) göl var. Ən böyükkləri: Laça, Kenozero, Kojozero. Ərazisinin şm.-ş.-i tundra, c.-u iynəyarpaqlı meşələrdir. Meşələr ərazinin təqr. 1/2-ni tutur. Qleyli tundra, podzollaşmış, torflu bataqlıq və s. torpaqlar yayılmışdır. Heyvanları: şimal maralı, qonur ayı, sığın, ağ dovşan, tülkü; quşlardan tundra kəkliyi, ağ kəklik, tetra quşu, Sibir xoruzu və s. Pineqa qoruğu, Vodlozero (qismən) və

Kenozero milli parkları A.v. ərazisindədir.

Təsərrüfat. A.v. Şimal iqtisadi r-nunun sənaye regionlarından biridir; sənaye məhsulunun həcmi dəyərində görə təqr. 14 dəfə k.t. məhsulunun həcmi üstələyir. Ölkə iqtisadiyyatında inkişaf etmiş meşə kompleksi (Rusiyada sellüloz istehsalının təqr. 33%-i, kartonun 26%-i, taxta-şalbanın 9,7%-i, emallıq oduncağın 9%-i və kağızın 9%-i), gəmiqayırma və balıq sənayesi ilə seçilir. Ümumi regional məhsul strukturunda sənayenin həcmi 39,4%, ticarətin – 12,3%, nəql-in – 11,4%, tikintinin – 10,1%, k.t.-nin – 2,1%, rabitonin həcmi isə 1,3% təşkil edir (2003). Müəssisələrin mülkiyyət formalarına görə nisbəti (təşkilatların sayına görə): özəl – 66,5%, dövlət və bələdiyyə – 17,1%, ictimai və dini təşkilatların (birliklərin) – 9,8%, mülkiyyətin digər formaları – 6,5%.

A.v.-nin iqtisadi fəal əhalisi 763 min nəfərdir, 82%-i iqtisadiyyatda çalışır. Məşğulluğun sahəvi strukturu: sənaye 26,7%, ticarət və ictimai işə 14,5%, təhsil 10,6%, nəql. 9,4%, səhiyyə 7,8%, mənzil-kommunal təsərrüfatı 6,0%, k.t. 5,2%, tikinti 4,9% və s. İşsizliyin səviyyəsi 9,9%-dir. Adambaşına pul gəlirləri ayda 6,01 min rubl (RF üzrə orta hesabla göstəricinin təqr. 95%-i) təşkil edir; əhalinin təqr. 30%-inin gəlirləri yaşayış minimumundan aşağıdır.

Sənaye. A.v.-nin sənaye məhsulunun həcmi 106185 mln. rubl təşkil edir (2004). Sənaye istehsalının sahəvi strukturu: meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi 39%, yanacaq – 25%, maşınqayırma və metal emalı – 19,3%, elektroenergetika – 8,5%, yeyinti – 4,8%. Boksit (Plesetsk r-nunda İksin yatağı və s.), almaz (Arxangelskdən 90 km şimalda Lomonosov ad. yataq), neft və qaz yataqları kəşf edilmiş və istismar olunur. İlkin enerji resurslarının 90%-indən çoxu digər regionlardan gətirilir, təqr. 8%-i yerli yanacaq növləridir: odun, sellüloz-kağız və meşə-kimya sənayesinin tullantıları, torf (Solviçeqodsk və Şenkursk torf-briket z-dları). Arxangelsk, Severodvinsk və Kotlasda iri İES-lər fəaliyyət göstərir. Elektrik təchizatı mərkəzlənməmiş bir sıra r-nlarda (əsasən şm.) elektrik enerjisini dizel elektrik stansiyaları hasil edir.

A.v. RF-nin meşə təsərrüfatı kompleksi (meşə tədarükü, ağac emalı, sellüloz-kağız sahələri və faner istehsalı daxil olmaqla bitkin istehsal tsiklinə malik-

dir) məhsulunun ən iri tədarükçülərindən biridir. Vilayət RF-nin subyektləri arasında taxta-şalban, emallıq oduncaq, sellüloz, karton, kağız istehsalı üzrə aparıcı yer tutur (cədvəl 1). Əsas meşə təsərrüfatı r-nu Arxangelsk-Voloqda d.y.-na yaxın ərazidir. Ən iri ağac emalı müəssisələri tundra zonasında, meşə ixracı portlarının yaxınlığında yerləşir. İri meşə emalı mərkəzləri: Arxangelsk, Novodvinsk, Kotlas və Koryajma. Oduncağın kimyəvi emalı Arxangelsk, Kotlas, Solombal sellüloz-kağız kombinatlarında, həmçinin Arxangelsk və Oneqa hidroliz z-dlarında həyata keçirilir. A.v. sənayesinin ikinci iri ixtisaslaşmış sahəsi gəmiqayırma (o cümlədən

atom sualtı qayıqları, buzqırıqlar). İri gəmilərin istehsalı və təmirinin əsas mərkəzləri: Severodvinsk (həmçinin hərbi gəmilərin), Arxangelsk, Kotlas. Dövlət Rusiya atom gəmiqayırmasının mərkəzi (Severodvinsk; “Sevmaş”, “Zvyozdoçka” və s. müəssisələr daxildir) və “Plesetsk” Dövlət sınaq kosmodromu (Mirnı ş.) vil.-in ərazisində yerləşir. A.v.-ndə yol maşınlarının (“Sevdor-maş”, Severodvinsk) və meşə təsərrüfatı üçün avadanlığın (Arxangelsk, Solombal maşınqayırma z-du) istehsalı da inkişaf etmişdir. Balıq sənayesi də (vil.-in yeyinti sənayesi məhsulunun 50%-indən çoxu) seçilir. İllik balıq ovu təqr. 200 min t təşkil edir (treska, paltus, xanı ba-

lğı, navaha balığı, siyənək və somğa ovlanır); 120 min t-dan artıq yeyinti balıq məhsulları və konservləri istehsal olunur. Sahə müəssisələrinin çoxu Arxangelskdədir; onlardan ən irisi “Tral donanmasının Arxangelsk bazası”dır (ovun 75–80%-i). Yosunların ovu, əsasən, Solovets a-ları və Jijgin a. r-nunda aparılır (ildə 2000 t-adək yosun; “Arxangelsk təcrübə yosun kombinatı”). A.v.-ndə almazların taraslanması üzrə müəssisələr (Koryajm və Severodvinsk-də), tikiş fabrikləri, təbii dəri və xəzdən ayaqqabı istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərir. Əsas sənaye mərkəzləri: Arxangelsk, Severodvinsk, Novodvinsk, Koryajm, Oneqa. Meşə təsərrüfatı kompleksinin məhsulu (sellüloz, taxta-şalban, karton, kağız) A.v. ixracatının təqr. 3/4-ünü təmin edir; həmçinin xam neft, gəmiqayırma məhsulları ixrac olunur. İxracda maşınqayırma məhsulları (ağac tədarükü texnikası, elektroenergetika üçün avadanlıq və s.) üstünlük təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı. A.v.-nin k.t.-nin ümumi məhsulunun dəyəri 5867.1 mln. rubl təşkil edir (2004). Dəyər ifadəsində bitkiçilik məhsulları üstünlük təşkil edir (56%). K.t. üçün yararlı torpaq sahələrinin sahəsi 583,4 min ha (o cümlədən 46% əkin yeri). A.v. riskli əkinçilik zonasında yerləşir. Şm. şəraitində əsas k.t. bitkiləri kartof və tərəvəzdir. Bitkiçilik A.v.-nin ehtiyaclarını təmin edən məhsulların istehsalına yönəlmişdir (cədvəl 2). Əsas k.t. r-nu vilayətin cənubunda yerləşir.

Heyvandarlığın əsas sahəsi südlük-ətlik maldarlıqdır (yüksək məhsuldarlığa malik Xolmoqor cinsi); donuz, qoyun və keçi (cədvəl 3), quş, maral (şm.-da) yetişdirilir. A.v.-ndə cins mal-qara, xəzlik heyvan (şimal tülkü, su samuru) yetişdirilir; dəniz vəhşi heyvan ovçuluğu inkişaf etmişdir.

K.t. üçün yararlı torpaq sahələrinin 94,5%-i taxıl istehsalının 62,2%-ini, mal və quş əti istehsalının 55,3%-ini təmin edən k.t. təşkilatlarının torpaqlarına aiddir. Əhali təsərrüfatlarında təqr. 94% kartof, 92% tərəvəz, təqr. 40% heyvan və quş əti və 50%-ə yaxın süd istehsal edilir (cədvəl 4).

Nəqliyyat. A.v. ərazisinin nəqliyyat mənimlənməsi yüksək deyil. Daşınan yüklərin ümumi həcmi 1/2-i və bütün daşınan sərnişinlərin 95%-i avtomobil nəql.-nin payına düşür. Bərkörtüklü avtomobil yollarının uz. 7,23 min km-

dir. Əsas avtomobil yolu federal əhəmiyyətli Arxangelsk – Voloqda magistralıdır. Dəniz və çay daşımaları da inkişaf etmişdir. Gəmiçiliyə yararlı çay yollarının uz. 3,8 min km, axıdılan yolların uz. 9 min km-dir. Ən mühüm su-nəql. sistemi – Şm. Dvinadır (qolları ilə). Əsas dəniz və çay portları: Arxangelsk (uzaq r-nlarla rabitəni təmin edir), Oneqa, Mezen, Kotlas. A.v.-nin d.y.-larının uz. 1,76 min km-dir. Əsas d.y. magistralı Arxangelsk – Moskvadır. Digər mühüm d.y.-ları: Kotlas – Voloqda, Arxangelsk – Murmansk, Kotlas – Kirov, Arxangelsk – Karpoqori. Arxangelsk (beynəlxalq) və Kotlasda aeroport fəaliyyət göstərir. Vilayətin c.-ş. hissəsində magistral qaz və neft kəmərləri keçir.

ARXANGELSKİ Aleksandr Aleksandroviç (29.12.1892, Kazan – 18.12.1978, Moskva) – rus aviakonstruktoru, texnika e. d., Lenin mükafatı (1957) və SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1949, 1952), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1947), RSFSR əməkdar elm və texnika xadimi (1947). 1918–36 illərdə Mərkəzi Aerohidrodinamika İn-tunda çalışmış, 1936 ildən konstruktor bürosunun rəhbəri, 1947 ildən A.N.Tu-polevin konstruktor bürosunda baş konstruktorun birinci müavini işləmişdir. ANT-40 bombardmançı və PS-35 sərnişin təyyarələrinin aparıcı konstruktoru, Ar-2 bombardmançı təyyarəsinin baş konstruktoru olmuşdur. Tu-104, Tu-114, Tu-124, Tu-134, Tu-154 reaktiv sərnişin təyyarələrinin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. 6 dəfə Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

ARXANGELSKİ Andrey Dmitriyeviç (8.12.1879, Ryazan – 16.6.1940, Moskva) – rus geoloqu, SSRİ EA akad. (1929). Moskva Un-tini (1904) bitirmişdir. Dövlət Elmi Tədqiqat Neft İn-tunda direktor müavini (1925–30), SSRİ EA Geologiya İn-tunun direktoru (1934–39) işləmişdir. 1939 ildən SSRİ-nin Avropa hissəsinin öyrənilməsi üzrə EA-nın kompleks ekspedisiyasına rəhbərlik etmişdir. Tədqiqatları, əsasən, stratigrafiya, litologiya, tektonika, paleogeografiya problemlərinə, faydalı qazıntılar haqqında təlimə həsr olunmuşdur. Yer qabığının inkişafına dair bir sıra tek-

tonik qanunauyğunluqları müəyyən etmişdir. Hazırda təbii qayaların qravitasiya və maqnit anomalialarının interpretasiyası metodikasını işləyib hazırlamışdır.

Qaradənizyanı neftli əyalətini tədqiq (V.İ.Lenin ad. mükafatı, 1928) etmişdir.

Əsərləri: Геологическое строение и история развития Черного моря (N.M. Straxovla birlikdə). M.–L., 1938; Геологическое строение и геологическая история СССР. 4-е изд., т. 1–2. M.–L., 1947–48; Избр. труды. Т. 1–2, M., 1952–54.

ARXANTROPLAR (arxéo... + άνθρωπος – insan) – qazıntı halında tapılan ən qədim insanların (pitekantrop, sinantrop, atlantrop, Olduvay adamı, Heidelberg adamı və b.) köhnəliyi adı. “A.” termini müəyyən taksonu bildirmədiyi üçün hazırda elmi sistematikada işlədilmir.

ARXAR (Ovis ammon), arqali, arkar, kaçkar – qoyunlar cinsindən cütdırnaqlı heyvan. Uz. 200 sm-ədək, cüdv hünd. 125 sm-ədək; erkəkləri 200 kq-ədək, dişləri 100 kq-ədək çəkiddə olur. Erkək fərdlərin buynuzları burulmuş olur və uz. 190 sm-ə çatır. Bırrəngli, sarı, yaxud qəhvəyi-boz olur; qarın tərəfi belindən açıq rəngdədir. Mərkəzi və Orta Asiyada yayılmışdır; Rusiyada Cənubi Sibirdə rast gəlinir. Dağlarda 5 min m-ədək yüksəkliyə qalxa bilər. A.-lar taxıl bitkiləri bitən çöllərdə, Alp çəmənliklərində, kollu və otlu dağ tundrasında yaşayır. Yayda erkəklər ayrı, dişilər və cavan fərdlər qruplarla gəzir. Qışda böyük sürülər şəklində toplaşır. İldə 1, bəzən 2 bala doğur. A.-ın 10-ədək yarım-növü var. Altay yarım-növü (arqali) azaldığından RF-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir (2001). Muflon (əhli) ya-

Altay arxarı – arqali.

Cədvəl 1

Sənaye məhsullarının mühüm növlərinin istehsalı

Məhsullar	1985	1990	1995	2000	2003
Elektrik enerjisi, mlrd. kVt/saat	7,0	7,9	5,9	5,7	6,6
Neft, qaz kondensatı daxil olmaqla, mln. t	0,0	1,2	2,7	4,5	7,4
Emallıq oduncaq, mln. m ³	22,8	21,6	8,3	9,1	8,4
Taxta-şalban, mln. m ³	5,8	5,0	1,8	2,0	1,9
Yapışqanlı faner, min m ³	50,3	50,4	25,4	47,1	72,3
Ağac-lifli plitələr, mln. şərti m ²	20,3	22,4	13,5	18,1	18,8
Sellüloz, mln. t	2,1	2,2	1,3	1,7	1,9
Kağız, min t	374,0	397,0	211,0	297,0	333,4
Karton, min t	602,0	628,0	400,0	620,0	705,3
Balıq ovu və digər dəniz məhsullarının hasilatı, min t	336,0	261,0	133,0	198,0	120,0

Cədvəl 2

Əsas k.t. bitkilərinin istehsalı, min t

	1985	1990	1995	2000	2003
Taxıl	105,4	98,7	42,0	10,6	4,5*
Kartof	209,0	167,0	434,5	460,0	325,7
Tərəvəz	32,6	27,4	72,0	89,6	93,6

Cədvəl 3

Heyvanların sayı, min baş

	1985	1990	1995	2000	2004
Mal-qara	356,4	354,7	232,5	128,2	79,3
Donuz	133,1	176,2	77,5	26,6	23,8
Davar	-	92,0	91,5	58,3	41,2

Cədvəl 4

Heyvandarlıq məhsulu

	1985	1990	1995	2000	2004
Kəsilmiş heyvan və quş, min t	53,2	62,3	32,1	17,1	25,3
Süd, min t	372,9	391,6	229,4	173,1	143,3
Yumurta, min ədəd	-	467,4	285,3	154,8	180,3

rımnövü ev qoyunlarının əcdadıdır. A.-dan ev qoyunları ilə hibridləşdirmədə istifadə edilir.

ARXAŞAN – Azərb. Resp. Tərtər r-nu ərazisində dağ. Murovdağ silsiləsində zirvə. Hünd. 3078 m. Yura dövrünün vulkanogen-çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur. Alp çəmənlikləri var.

ARXAŞAN – İrənin Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Avacıq kəndistanında, Maku ş.-ndən 26 km c.-q.-dədir.

ARXAZLU – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 17 km ş.-də, Ərdəbil–Astara avtomobil yolundan 10 km aralıdır.

ARXEANAKTİLƏR (Ἀρχαινακτιδαί) – *Bospor dövlətində* hökmdar sülaləsi [təqr. e.ə. 480–438]. Banisi ehtimal ki, Pantikapeyə köçmüş Milet nəslinin nümayəndəsi Arxeanakt olmuşdur. Skiflərin hücumunu dəf edən Arxeanakt Pantikapeyde hakimiyyəti ələ keçirmiş və sindlərin dəstəyi ilə Bosporun digər şəhərlərini də özünə tabe edərək vahid dövlət yaratmışdır.

ARXEQONİ (yun. ἀρχή – başlanğıc + γωνή – doğulma, ana bətni) – mamurların, plaunkimilərin, qatırquyruğukimilərin, qıjıkimilərin və çıpaqtoxumlu bitkilərin diş cinsiyyət orqanı. Tipik A. (mamurlarda) kolbaşəkilli çoxhüceyrəli cismcikdən ibarətdir; aşağı hissədə genişlənərək, içərisində iri yumurtahüceyrənin yerləşdiyi qarıncıq əmələ gətirir. A.-nin boğazı onun boynu adlanır; səthi boyun kanalcığı hüceyrələri ilə örtülmüşdür. Yumurtahüceyrə yetişdikdə qarın və boyun kanalcığı, hüceyrələri tərkibində cinsi attraktantlar olan seliya çevrilir və A. uc hissədə açılır. Spermatozoidlər selik dolmuş kanalla yumurtahüceyrəyə daxil olur və bunlardan biri onu mayalayır. Təkamül prosesində A. çox sadələşmişdir (reduksiya olunmuşdur) və çiçəkli bitkilərdə A. yoxdur.

ARXELAY (Ἀρχελαος) – Makedoniya çarı [e.ə. 413–399]. A.-ın hakimiyyəti dövründə şəhərlər, yollar salınır, hərbi istehkamlar inşa edilirdi. Döyüşkən ordu yaradılmış, paytaxt Eq ş.-ndən Pella-yə köçürülmüşdür. A. ellin mədəniyyətinin yayılmasına səy göstərmişdir. Məşhur yunan şair və rəssamlarından Evripid, Aqafon, Zevksis və b.-ları onun dövründə yaşayıb-yaratmışlar.

ARXENTİNA (La Argentina) [təxəl-lüsü; əsl adı və soyadı Antoniya Roza Merse-i-Luke (Mercé y Luque)] (4.9.

1888, digər məlumatlara görə 1890, Buenos-Ayres–18.7.1936, Fransa, Bayonna) – ispan rəqqasəsi. 7 yaşından rəqslə məşğul olmuş, 1899 ildən Madrid Kral Teatrında, 1910 ildən Fransada (“Mulen-Ruj” və s.) çıxış etmişdir. 1928 ildə yaratdığı truppanın proqramında ispan rəqs və mahnıları əsas yer tutmuşdur; birləşməli baletlər (“Sehrkar məhəbbət”, M. de Falya, 1925; “Triana”, İ.Albenis, 1927; “Kontrabandaçı”, O. Espl, 1928 və b.) tamaşaya qoymuşdur. Kastanyetlə rəqslərin əvəzsiz ifaçısı olmuşdur. 20 əsrin birinci rübünün ən məşhur ispan rəqqasəsi, ispan rəqsinin islahatçısı A. klassik ispan rəqsi formalarını flamenko ilə birləşdirən yeni üslub yaratmışdır.

ARXENTİNO – bax *Laqo-Arxentino*.

ARXEO...(yun. ἀρχαίος – qədim) – qədim dövrə aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi; məs., *arxeologiya*, *arxeosiatlar*.

ARXEOASTRONOMİYA – qədim insanların astronomik təsəvvürlərini öyrənən elm sahəsi; arxeoloji abidələri və qədim artefaktları (incəsənət abidələri daxil olmaqla) onlardakı astronomik mənanı aşkar etmək məqsədilə öyrənən bilavasitə A.-ya və folklor və etnoqrafik məlumatlar əsasında qədim insanların kosmoloji və kosmoqonik təsəvvürlərini açan etnoastronomiyaya ayrılır. Fənlər arası elm kimi arxeologiya və astronomiyadan, həmçinin elm tarixi, din tarixi, etnologiya, linqvistika, paleoqlimşünaslıq və s.-dən alınan nəticələrdən istifadə edir.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Misir, Yaxın Şərq və Böyük Britaniyadakı bir sıra monumental tikilinin astronomik səmtini öyrənmiş ingilis astronomu C.Lokyeri A.-nın banisi hesab etmək olar. Sonralar aydın oldu ki, Mərkəzi Amerikanın qədim şəhərlərinin bir çox bina və memarlıq kompleksləri astronomik məna kəsb edir. Yalnız 1960-cı illərdə ingilis astronomu C.Hokinsin *Stonhenc* haqqındakı və B.Britaniyadakı çoxsaylı A. abidələrini hərtərəfli tədqiq etmiş A. Tomun işlərindən sonra arxeoloqlar Neolit və Tunc dövrləri insanların astronomik biliklərinin yüksək səviyyədə olmasını qəbul etdilər. Qədim insanların astronomiyaya marağının ilk təzahürləri Ayın səfəllərinə görə günlərin hesablanmasını əks etdirən Paleolit dövrü artefaktları ilə bağlıdır. Neolit dövründə astronomik səmtli dəfn yerləri və nekropollar meydana gəldi. Bu növ

abidələrdən ən məşhuru İrlandiyadakı Nyu-Qreync kurqanıdır (təqr. e.ə. 3300). Əsl astronomiya üfüq astronomiyası adlanan mərhələdən başlayır. Arxeoloji abidədə dünyanın cəhətlərini göstərən səmtlərin mövcudluğu ilk astronomik alət olan *qnomonun* ixtirasından xəbər verir. Ümumiyyətlə A. tədqiqatları nəticəsində dünyanın müxtəlif bölgələrindəki mağaralarda, qayaüstü rəsmlərdə, insan məskənlərində və s. Günəşin vəziyyəti ilə əlaqədar ilin fəsillərinin təyini, əlamətdar astronomik hadisələr – komət görünməsi, ifrat yeni ulduz partlayışı və s. ilə bağlı xeyli elmi faktlar aşkarlanmışdır. Bir çox mifoloji süjet, qədim insanların inancları ulduzlu göy, işıqsız göy cismlərinin hərəkəti, göyün bürclərə bölünməsi ilə bağlıdır (bax *Astral kultlar*). Müxtəlif dövrlərin qədim abidələrinin astronomik izahı insan məskənləri və dini komplekslərin təşkilini, qədim təqvim sistemini, qədim insanların astronomik təsəvvürlərini onların mədəniyyətindəki yerini və rolunu başa düşməyə kömək edir.

ARXEOQRAFİYA (*arxeo...* + *...qrafiya*) – yazılı tarixi mənbələrin toplanması, təsviri və nəşri ilə məşğul olan köməkçi tarix-filologiya fənni. Mənbələrin identifikasiyası, onların xarici xüsusiyyətlərinin, yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, mətnin əslinin mənşəyinin, müəllifinin təyin edilməsi və s. bu kimi arxeoqrafik fəaliyyət növlərini ümumi metodika birləşdirir. A. elmi biliklərin digər sahələri – *arxivşünaslıq*, *mənbəşünaslıq*, *məntşünaslıq*, *kitabşünaslıq*, *paleoqrafiya* və s. ilə sıx bağlıdır.

Azərb. tarixinə dair rəsmi sənədləri ilk dəfə çar Rusiyası dövründə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası dərc etmişdir. 20 əsrin 20-ci illərində A. sahəsində işi *Azərbaycanı Tədqiq və Təbəbbö Cəmiyyəti* görmüşdür. Cəmiyyət 1926 ildə “Gülüstani-İrəm” (rusca), “Şəki xanlarının tarixi” əsərlərini nəşr etdirmişdir. Tarixi sənədlərin nəşri və A. problemlərinin öyrənilməsi sonralar üç əsas mərkəzdə – Azərb. SSR EA Tarix İn-tu, Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Baş Arxiv İdarəsi və Azərb. KP MK Partiya Tarixi İn-tunda toplanmışdır. Azərb. SSR EA Tarix İn-tu Azərb. tarixinə aid qiymətli sənəd və mənbələr çap etdirmişdir: Mirzə Adigözal bəyin “Qarabağ-namə”si (1950), Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair” (1958), İsgəndər bəy Hacinskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” (1959),

Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” (1959), Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” (1970; farsca elmi-tənqidi mətn) və s. 1947–59 illərdə Baş Arxiv İdarəsi Azərb. tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid respublika mərkəzi dövlət arxivlərində saxlanılan sənədləri dərc etdirmişdir. 1970–80-ci illərdə Azərb. SSR EA Şərqşünaslıq İn-tu tərəfindən Azərb. tarixinə aid ərəb və türk dillərindən tərcümə olunmuş çoxlu mənbə çap olunmuşdur. 1991 ildə dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərb.-da tarixi mənbə və sənədlərin öyrənilməsi və nəşri işi daha da artmışdır.

ARXEOLÖGİYA (*arxeo...* + *...logiya*) – maddi mənbələr əsasında bəşəriyyətin tarixi keçmişini öyrənən elm. A. qədim əmək alətləri, insan məskənləri, qəbirlər, qayaüstü təsvirlər, silahlar, istehkamlar və s. maddi mədəniyyət qalıqlarını tədqiq edir. Arxeoloji abidələr, əsasən, arxeoloqlar tərəfindən aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilərək öyrənilir.

“A.” terminini ilk dəfə e.ə. 4 əsrdə Platon işlətməmişdir. A. sözüne ellinizm ənənəsində də (*Sicilyalı Diodor*, *Halikarnash Dionisi*, *İosif Flavi* və b.) rast gəlinir. Uzun fasilədən sonra 1767 ildə alman alimi H.Heyne bu termindən klassik incəsənət abidələrinin təsviri və təsnifatı üçün istifadə etmişdir. Bir sıra müasir elmi məktəblər A.-dan çöl və kameral tədqiqatları, eləcə də onlarla bağlı olan analitik işləri bildirən termin kimi istifadə edirlər, bunların nəticələrinə əsaslanan elmi işə “prototariq”, “antropologiya” və s. adlandırırlar.

Qədim dövrün təsərrüfat və ekoloji sistemlərinin bərpası üçün *paleobotanika*, *paleontologiya*, *paleoantropologiya* və s. elmlər cəlb edilir.

Elmi fəaliyyət növü kimi A. çöl tədqiqatlarından (bax *Arxeoloji qazıntılar*), kameral (laboratoriya) işlərdən, analizdən (mənbənin təhlili), tarixi hadisələrin və proseslərin bərpasından ibarətdir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş materiallar *epiqrafika*, *numizmatika*, *sfragistika*, *heraldika* və s. köməkçi fənlər vasitəsilə öyrənilir.

Qədim əşyalara xüsusi maraq əzəldən bəşər mədəniyyəti üçün səciyyəvi olmuşdur. Öz sələflərinin kitabələrini aşkar etmək məqsədilə e.ə. 6 əsrdə Babil çarı Nabonidın əmri ilə qədim məbədlərin özlərində qazıntılar aparılırdı. Qədim Çin və antik ənənələr çərçivəsində keçmişin abidələri xüsusi olaraq siyahıya alınır və digər mənbələrlə (*Kon-*

fusi, *Herodot*, *Strabon*, *Pavsanı* və b.) tutuşdurulurdu. Çində orta əsrlərdə qədim tapıntıları və onların üzərindəki yazıları öyrənən xüsusi elm – Szişi süe (metallar və daşlar haqqında təlim) yaranmışdı. İntibah dövründə (15–16 əsrlər) Avropada qədim abidələrə maraq artdığından arxeoloji tədqiqatlar da genişlənməmişdi. Bu mənada *Böyük coğrafi kəşflər*in də böyük rolu olmuşdur.

A. elm kimi 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. 18 əsrin ortalarından başlayaraq *Afinada* (Qədim) qazıntılar, *Palmira* və *Bəalbəkədə* tədqiqatlar aparmaq məqsədilə ingilislər tərəfindən xüsusi ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur. Elə həmin dövrdən Hindistan abidələrinin sistemli öyrənilməsinə başlanılmışdır. Herkulanumda (1711 ildən) və *Pompeyde* aparılmış qazıntılar (1748, 1799, 1814 illər) A.-nın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. *Nineviyada* qazıntılar aparılmış, qədim İran relyefləri və *Bisütun kitabəsi* öyrənilmiş, 1844 ildə *Astrabad dəfinəsi* haqqında məlumat dərc olunmuşdur. 19 əsrin sonuncu onilliklərində Mesopotamiyada qədim Şumer sivilizasiyası və onun mərkəzləri *Ur*, *Laqaş*, *Uruk*, mixi xətlə yazılmış sənədlərdən ibarət olduqca zəngin arxivlər aşkar edilmişdir. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlində mərkəzi *Hattuşaş* olan hett sivilizasiyası kəşf olunmuşdur. *Boğazköy* arxivinin ən qədim sənədləri e.ə. 18–16 əsrlərə aiddir. Babildəki tədqiqatlar Qədim Şərq şəhərlərinin quruluşu və tikililərinin ardıcılığının öyrənilməsi metodikasının əsaslarını qoydu. *Suzda*, *Hissarda* və *Sialkda* aparılmış qazıntılar qədim İran mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün stratiqrafik zəmin yaratdı. 1920-ci illərdən Fələstin və Suriyanın iri mərkəzlərində (*Asor*, *Bibl* və s.) sistemli qazıntılara başlandı. 1930-cu illərdə Tunc dövrünə aid Anadolu mədəniyyəti (*Alacahöyük*) aşkar olundu. *Orxon-Yenisey abidələrinin*, moqol imperiyasının paytaxtı *Qaraqorumun*, *Harappa* və *Mohenco-Daro* sivilizasiyasının, Əfqanıstanın ən qədim mədəniyyətinin kəşfi və s. A. elmini formalaşdırdı. 20 əsrin 1-ci yarısından Qərbi Böyük Səhra sivilizasiyalarının (*Aşanti*, *Ife* və s.) öyrənilməsinə başlandı. 1922 ildə *Tutanxamunun* incəsənət nümunələri ilə zəngin sərđabəsi aşkar edildi. Ümumiyyətlə 19 əsrin sonu – 20 əsrin 1-ci yarısında Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ölkələrinin antik dövr tarixi üzrə elmi mərkəzlər və daimi fəaliyyətdə olan ekspedisiyalar

sistemi formalaşdı. Egey dənizi a.-rı, Suriya, Livan, İran, Şimali Afrika, Türkiyə, Misir, Fələstin və s.-də geniş tədqiqatlar aparıldı, fundamental ümumiləşdirmələr əldə edildi.

21 əsrin əvvəllərindən arxeoloji tədqiqatlar demək olar ki, bütün dünya ölkələrini əhatə edir. 20 əsrin 2-ci yarısından əldə olunan materialların həcmi hər 10–15 ildən bir iki dəfə artmaqdadır. 1960-cı illərdən A. sahəsində məlumat bazalarının yaradılması, kompyuter üsullarının tətbiqi və s. işlər aparılır. Bir sıra elmi məktəb və cərəyanların (“yeni arxeologiya”, “Kembric məktəbi”, “prossesualizm” və s.) nəzəri işləmələri arxeoloji tədqiqatlar problematikasının müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Abidələr üzərindəki işlərin intensivləşdirilməsi və bu zaman minimum dağıntı müqabilində maksimum informasiyanın əldə edilməsi, tədqiqat prosesində təbiyyat elmləri və onların metodları kompleksindən istifadə müasir A.-nın səciyyəvi cəhətidir.

Azərb.-in arxeoloji abidələri 19 əsrin əvvəllərindən öyrənilməyə başlanılmışdır. Ətraflı məlumat üçün bax “*Azərbaycan*” xüsusi cildinə.

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU, AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu – Azərb. EA Tarix İn-tunun nəzdindəki arxeologiya və etnoqrafiya sektorunun əsasında 1993 ildə yaradılmışdır; Naxçıvan, Qəbələ, Şamaxı, Şəki, Qax, Gəncə və digər bölgələrdə arxeoloji bazaları var. İn-t Azərb.-in müxtəlif bölgələrinə 40-dan çox arxeoloji və etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil etmişdir. İn-tun nəzdində *Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyi* fəaliyyət göstərir. Bax həmçinin “*Azərbaycan*” xüsusi cildinə.

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA MUZEYİ – 1981 ildə Bakıda yaradılmışdır. AMEA-nın *Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tunun* nəzdindədir. Qədim və orta əsrlərin maddi mədəniyyət abidələrinin toplanması, mühafizəsi və nümayiş etdirilməsi ilə məşğul olur. Muzeydə arxeoloji qazıntı materiallarından təşkil edilən və hər il yenilənən ekspozisiyalardan ibarət sərgilər keçirilir.

ARXEOLÖJİ XRONOLOGİYA – arxeoloji abidələrin tarixinin müəyyənləşdirilməsi; arxeoloji tədqiqatların ən mühüm tərkib hissəsidir. A.x. nisbi və mütləq (təqvim) olur. Nisbi xronologiya üçün başlanğıc məlumatlar stratiqrafik metodla çöl müşahidələri əsasında əldə

olunur. Əşya tiplərinin və ayrı-ayrı əlamətlərin (təkamül sıraları) bir-birini əvəz etməsinin eyni vaxtda, yaxud ardıcıl baş verməsi tipoloji metodla öyrənilir. Kompleksləri və əşyaları o cümlədən xronoloji prinsip üzrə qruplaşdırarkən, statistika və kombinatorika üsullarından istifadə olunur. Planigrafıya metodu abidənin müxtəlif zamanlara aid zonalarının ayırd edilməsinə əsaslanır. Mütləq xronologiya tapılan sikkələr, kitabələr və təqvim tarixi göstərilən digər əşyalar, həmçinin arxeoloji abidələrin tarixi hadisələr ilə, əşyaların tarixi qeyd olunmuş təsvirlər ilə müqayisəsi əsasında müəyyən edilir. *Dendroxronologiya*, radiokarbon tarixqoyma metodları, *paleomaqnit* metodu, *termoluminessensiya*, *radiometriya* üsulları və s. bu kimi elmi təbiyyat metodlarından da istifadə olunur.

ARXEOLUJİ QAZINTILAR – xalqların tarixini öyrənmək məqsədilə mütəxəssis-arxeoloqlar tərəfindən arxeoloji abidələrin aşkar edilməsi. Abidələrin sayı və tipi arxeoloji kəşfiyyat nəticəsində müəyyənləşdirilir. A.q. müxtəlif alətlərlə (bel, küllüq, bıçaq, neştər və s.) aparılır. A.q.-da elektromaqnit, stratigrafik üsullardan, *aerofotoçəkilişdən* və s.-dən də istifadə edilir.

ARXEOLUJİ MƏDƏNİYYƏT – eyni dövrə aid olan, özünəməxsus yerli cəhətləri ilə fərqlənən və müəyyən ərazidə cəmlənən arxeoloji abidələrin ümumiliyini bildiren termin. A.m., adətən, hər hansı əlamətə – saxsı məmulatının və bəzək əşyalarının formasına, naxışlarına (məs., *boyalı qablar mədəniyyətləri*, dəfn adətlərinə (məs., *küp qəbirlər mədəniyyəti*) və s. görə, yaxud həmin mədəniyyətin tipik abidələrinin tapıldığı əraziyə (məs., Naxçıvan mədəniyyəti) uyğun olaraq adlandırılır. A.m. əsasında tayfanın və xalqın tarixi, yayıldığı ərazi, iqtisadi inkişafının səviyyəsi və s. mühüm məsələlər öyrənilir. Azərb. üçün Kür-Araz, Xocalı-Gədəbəy, Yaloylutəpə mədəniyyətləri və s. səciyyəvidir.

ARXEOPTERİKİMİLƏR (Archaeopteridales) – çıpaqtoxumlulardanəvvəlki bitkilərin nəslə kəsilməmiş sırası. 3 cinsi var. Şimali Amerika və Avropanın Orta və Yuxarı Devon dövrlərindən məlumdur. A. budaqlanmayan gövdəyə və yaxşı inkişaf etmiş oduncağa, çıpaqtoxumlulara xas olan quruluşa malik ağacaoxşar bitkilər idi. Çəngəlvarı, barmaqvarı, yaxud lələkvarı yarıqlı bütöv lövhədən ibarət əsl yarpaqları qijilərin yarpağına oxşayırdı. Mikrosporlu və meqasporlu

sporangiləri lələkvarı yarıqlı spordaşıyan yarpaqlar (sporofillər) üzərində bir və ya iki sırada yerləşirdi. A. çıpaqtoxumluların əcdad qrupu hesab edilir.

ARXEOPTERİKS, *arxeornis*, ilk quş (*Archaeopteryx lithographica*) – qazıntı quş; təqr. qarğa boyda olmuşdur. İlk dəfə 1860 ildə Bavariyada (Almaniya) Üst Yura şistlərində tapılmışdır; cəmi 8 skelet aşkar edilmişdir. A.-in kəşfi Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin müdafiəsində tutarlı sübut idi. A.-in

Arxeopteriks (bərpa olunmuş forması).

müasir quşların birbaşa əcdadı olması və onlarla sürünənlər arasında keçid mərhələsi təşkil etməsi fikrinə uzun müddət üstünlük verilirdi. Lakin son paleontoloji tapıntılarla əlaqədar sürünənlərdən quşlara təkamülü keçid daha mürəkkəb təsvür olunur. Belə ki, A. üçün səciyyəvi sayılan və əvvəllər ancaq quşlara aid edilən lələkli uzun quyruq və inkişaf etmiş qanad, qabırğalarda qarmaşəkilli çıxıntılar, cınaq sümüyü və s. skelet xüsusiyyətləri bir neçə yırtıcı dinozavrda aşkar edilmişdir. A.-də quşlara xas olan döş sümüyü yoxdur; bu nahiyədə dərinin sümükləşməsi nəticəsində yaranmış qarın qabırğaları yerləşir. Onurğanın quyruq hissəsi uzundur; sümükləri qalın divarlıdır, pnevmatik boşluqlar yoxdur. Yırtıcı dinozavrlarda olduğu kimi, A.-in də dişləri var; ön ətraflarda 3 ilk barmaq qalmışdır və s. Fərziyyələrin birinə görə, yırtıcı dinozavrlarla birlikdə A. təkamülün müasir quşlara aid olmayan, digər fərziyyəyə görə – mənşəyi yırtıcı dinozavrlarla bağlı və quşlarla qohum olan şəxəsidir.

ARXEOPTERİS (Archaeopteris) – *arxeopterikimilər* sırasından nəslə kəsilməmiş bitki cinsi. Təqr. 20 növü var. Şimali Amerika və Avropanın Orta və Üst Devon çöküntülərindən məlumdur. Ağacaoxşar iri bitkilərin (gövdəsinin hünd. 18 m-ədək, diametri 1,5 m-ədək) gövdəsi budaqlanmayan, möhkəm (daşlaşmış) oduncaqlı idi. Spiral şəkildə yerləşən 2

Arxopteris (bərpa olunmuş forması).

tip ikiqat lələkvarı steril və spordaşıyan iri yarpaqlar çətir əmələ gətirirdi. Yarpaq lövhələri qismən əsasına qədər bitişik olan yastılanmış budaqcıqlardan tutmuş tamkənarlılaradəkdir. Təxminən eyni ölçüdədir, sporangilərin tərkibində ya bir neçə yüz mikrospor (diametri 30 *mkm*), ya da 8–16 meqaspor (diametri 300 *mkm*) olmuşdur. Qijikimilərin müasir primitiv ilandilli fəsiləsi nümayəndələrinin yarpaqlarından fərqli olaraq, A.-in cavan yarpaqları ilbizşəkilli burulmamışdı.

ARXEORNİS – bax *Arxeopteriks*.

ARXEOSİATLAR (Archaeocyatha) – nəslə kəsilməmiş onurğasız heyvanlar tipi; süngərlərə yaxındır. Dünyanın bütün bölgələrinin Kembri çöküntülərindən 1200-dən artıq növü məlumdur. Uz. 1–3 *sm* (bəzi formaları 1 *m*-ədək), qədəh, nimçə, yaxud torba şəkildə, əhəngli skeleti məsaməli, adətən, ikidivərli olmuşdur. Dənizlərdə 50 *m*-ədək dərinlikdə, tək-tək, bəzən də koloniyalarla yaşamış, riflər əmələ gətirmişdir. Passiv filtratorlardır. Alt Kembri dövrünü öyrənmək üçün əsas qazıntıdır.

ARXESPÖRİ (yun. *ἀρχή* – başlanğıc + *spor*) – mamırların, plaunkimilərin, qatırquyruğukimilərin, qijikimilərin sporangilərində, həmçinin toxumlu (çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu) bitkilərin mikro və makrosporangilərində hüceyrələrinin bölünməsi nəticəsində sporların əmələ gəldiyi xüsusi törədici toxuma

(meristema). A. birincili və ikincili olur. Daha bəsit fəsilələr üçün çoxhüceyrəli A., inkişaf etmiş fəsilələr üçün isə tək hüceyrəli A. səciyyəvidir.

ARXETİP (yun. *ἀρχετυπον*, *ἀρχή* – ilkin, başlanğıc və *τύπος* – zərbə sözlərindən; zərbə izi, nişanə, əlamət) – 1) antik fəlsəfədə proobraz, nümunə; A. anlayışı, əsasən, Platona görə əqli qavranılan əlamətə aid edilirdi. Neoplatonçuluqda “*ideya*” (eydos) və “paradiqma” A.-in sinonimləri idi. 2) *Analitik psixologiyada* A.-lər insanın başlıca psixi strukturlarının, həyəcanlarının, həyat hadisələrinin əsasını təşkil edən aprior sxemlərdir. A. anlayışını ilk dəfə K.Q.Yunq işlətməmişdir. Yunqa görə, bütün bəşəriyyət üçün vahid psixi instansiya – kollektiv qeyri-şüuri mövcuddur və A.-lər onun struktur vahidləridir; yalnız insana xas instinkt formaları olan A.-lər şəxsiyyətin qavrayışlarını, emosiyalarını və hətta inkişafını yönəldən anadangəlmə proqramlardır. Sonradan geniş yayılan “A” terminindən dinşünaslıqda və mifologiyada (M.Eliade, C.Kempbell, Q. Simmer, Q.Şolem, A.Korben), ədəbiyyatşünaslıqda və sənətşünaslıqda (təkrarlanan obraz və süjetləri səciyyələndirmək üçün), antropologiyada (mədəni və etnik stereotipləri xarakterizə etmək üçün) istifadə olunur. 3) Dilçilikdə A. dil vahidlərinin əmələ gəlməsi üçün əsas, bünövrə təşkil edən ilkin, ən qədim formadır (*praforma*, *prototip*). Məs., hind – Avropa dillərində *du* (iki) *praformasından* *duva* (sanskritcə), *duo* (yunanca, latınca), *dva* (rusca), *do* (farsca) sözləri törəmişdir. 4) Mətnşünaslıqda A. yazılı abidənin ən qədim, dövrümüzədək gəlib çatmayan mətnini bildirir; abidənin bütün digər variantları həmin ilkin mətnlə bağlı olur. 5) Biologiyada: orqanizmlərin müəyyən qrupunun (taksonun) quruluşunun ilkin ümumi tipi. 1846 ildə R.Quen tərəfindən biologiyaya daxil edilmiş A. anlayışı ilk əvvəl qrupa aid bütün orqanizmlərin təşkili üçün istifadə olunan “ümumi ideya”-nı bildirirdi. A. haqqında belə təsvür 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində naturfəlsəfə çərçivəsində inkişaf edir və orqanizmlərin quruluş planının vahidliyi konsepsiyası ilə əlaqədar idi. Ç.Darvin (1859) müəyyən təbii qruplara aid orqanizmlərin ümumi əcdad formasını səciyyələndirən bəsit əlamətlərin ilkin məcmusunu “A” termini ilə ifadə etmişdir.

ARXİY (yun. *ἀρχαίος* – ilkin, qədim) – Yerin geoloji tarixinin ən qədim dövrü,

kembriyəqədərki mərhələnin iki ən iri stratigrafik yarımölməsindən biri. A. süxurları yaşının ən qədim radiometrik (izotop) təyini 3800–3960 mln. il, üst həddi 2500 mln. ildir; davamiyyəti 1450 mln. ildən çox olmuşdur. “A” terminindən ilk dəfə 1872 ildə amerikan geoloqu C.Dana Şimali Amerikanın kembriyəqədərki metamorfik çöküntülərini adlandırmaq üçün istifadə etmişdir. 1888 ildə amerikan geoloqu E.Emmons kembriyəqədərki çöküntülərin üst hissəsini “protozeroy” adlandırmış, “arxey” adını isə yalnız alt hissəyə aid etmişdir. SSRİ ərazisinin kembriyəqədərki dövrünün ümumi stratigrafik (geoxronoloji) şkalasında (1991) A. akrotem (akron) kimi qeyd olunmuş və iki *eonotemə* – Alt A. və Üst A.-ə (müvafiq olaraq iki geoxronoloji yarımölməyə – *eona*: Erkən A. və Son A.) bölünmüşdür. 2004 ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq stratigrafik şkalaya görə A. eonotemdir (eondur) və 4 eratemə (eraya) bölünür: eoarxey, paleoarxey, mezoarxey, neoarxey.

A. çöküntüləri, əsasən, qneys, amfibolit və kristallik şistlərdən, az miqdarda mərmər və kvarsitlərdən ibarətdir; maqnetitli kristallik şistlərə, dəmirli kvarsitlərə (cespilitlərə) də rast gəlinir. Amfibolit və granulitlərdən ibarət süxurlar yüksək dərəcədə qranitləşməyə və maqmatitləşməyə məruz qalmışdır.

A. süxurlarında *arxeylər*, bakteriyalar, o cümlədən sianobakteriyalar kimi birhüceyrəli prokariot orqanizmlərin, həmçinin eukariot orqanizmlərin qalıqları aşkar edilmişdir. Atmosferdə ilk dəfə sərbəst oksigenin yaranması sianobakteriyalarla bağlıdır.

A. kompleksləri ilə xromit (Avstraliya, Şimali Amerika, Afrika), mis, nikel, qızıl, dəmir filizləri (Şimali Amerika, Şimali Avropa, Avstraliya), nadir metallar, sillimanit, korund yataqları, qızıl-gümüş-mis kolçedanı mineralaşması əlaqədardır. Əsas yataqlar yaşıl daş qurşaqların maqmatik komplekslərindədir.

ARXEYLƏR (yun. *ἀρχαίος* – əzəli, qədim), *arxebakteriyalar* (Archaea) – əsl bakteriyalar (eubakteriyalar) və nüvəli orqanizmlər – eukariotlarla bərabər ayrıca sistematik kateqoriyaya ayrılan prokariotlar qrupu. Prokariotların A.-ə və əsl bakteriyalara bölünməsinə Amerika biologu K.Veze (1980) təklif etmişdir. A. Euryarchaeota (metanogenlər, sulfat reduksiya edən A., halo-fillər və bəzi hipertermofillər), Crenarchaeota (yalnız hipertermofillər) və Na-

noarchaeota (yalnız digər A.-in hüceyrələrində inkişaf edir və sərbəst yaşaya bilmir) adlı 3 aləmin daxil olduğu domenə birləşir. A. morfoloji cəhətdən bakteriyalara oxşardır: orta hesabla 1–2 *mkm* ölçülü hüceyrələr çöplər, yaxud kokklar, bir sıra hallarda spirillalar şəkildədir; bəzən aqreqatlarda toplanır, 2 bala hüceyrəyə bölünməklə çoxalır; hərəkət formaları bir və ya bir neçə qamçı ilə təchiz olunmuşdur. Eyni zamanda, A.-in sporəmələgətirməsi məlum deyildir; hüceyrə divarının tərkibi və quruluşu, genetik aparatın quruluşu və s. xüsusiyyətlər onların eukariotlara yaxın olduğunu göstərir. 100-dən çox növü təsvir edilmişdir.

ARXİZ ŞƏHƏRCİYİ – Şimali Qafqazda 10–12 əsrlərdə *alanlar* tərəfindən salınmış şəhərin qalıqları. Xarabalıqları Qaraçay-Çərkəz MR ərazisindəki Aşağı Arxiz k. yaxınlığındadır. 1960–63 illərdə aparılan qazıntılar zamanı burada qala divarlarının və müxtəlif məişət tikililərinin, içərisində qəbirlər olan üç xristian məbədinin qalıqları aşkar edilmişdir.

ARXİ... (yun. *ἀρχή* – böyük, baş) – rütbə və mövqecə böyüklük, birincilik, həmçinin hər hansı bir şeyin yüksək dərəcəsini bildiren ön şəkilçi (məs., *arxiyepiskop*, *arxitrav*, arxiplazma və s.).

ARXİDAM II (Ἀρχίδαμος) (? – e.ə. 427) – Sparta hökmdarı [e.ə. 476–427]. E.ə. 464 ildə A.-in başçılıq etdiyi Sparta qoşunu *ilotların* üsyanını yatırmışdır. *Peloponnes müharibəsi* (e.ə. 431–404) zamanı Spartanın və onun müttəfiqlərinin qoşunlarının Attikaya yürüşlərinə rəhbərlik etdiyi üçün müharibənin birinci dövrü Arxidam müharibəsi (e.ə. 431–421) adlanır.

ARXİKÁRP (*arxi* ... + yun. *καρπός* – döl) – bir çox kisəli göbələklərin çoxhüceyrəli dişi cinsiyyət orqanı. Bir və ya bir neçə dişi cinsiyyət hüceyrəli dəyirmi-şişkin aşağı hissədən – askoqondan və boruvarı, əyri yuxarı hissədən – trixogindən ibarətdir. Erkək cinsiyyət orqanında – *anterididə* yetişmiş cinsiyyət hüceyrələri trixogindən keçərək askoqona daxil olur. Mayalanmadan sonra askoqondan ucunda spor kisələri yerləşən askoqon hifləri (telləri) inkişaf edir.

ARXİKÓRTEKS (*arxi*... + lat. cortex – qabıq), *arxiplium* – onurğalılarda böyük beyin yarımkürələrinin filogenetik cəhətdən nisbətən erkən yaranan hissəsi; təkamül prosesində qədim qabıq *paleokorteksdən* sonra formalaşmışdır. Sümüklü balıqlarda A. qoxu neyronlarından ibarətdir, suda-quruda yaşayan-

larda isə şəklini dəyişərək *hippokampa* çevrilmişdir. Sürünənlərdə A. artıq mü-rəkkəb şəkildə nahiyələrə və sahələrə ay-rılmışdır. Ali məməlilərdə A. qabıqaltı nüvələrdən tamamilə təcrid edilmişdir. A.-də bir çox afferent sistemlərin olma-sı, təkamül gedində *neokorteks*lə və qa-bıqaltı strukturlarla əlaqələrin sayının artması anadangəlmə reflekslərin, emo-sional-motivasiya sferasının və bütün növ qabıq fəaliyyətinin reallaşmasında A.-in iştirakını müəyyənləşdirmişdir. A.-in və paleokorteksin funksiyaları çox vaxt birlikdə təhlil olunduğu üçün arxi-paleokorteks adlandırılır; sonuncunu bir sıra alimlər beynin limbik sistemina aid edirlər.

ARXİLÖX (Ἀρχιλόχος) (e.ə. 680 ilədək – təqr. e.ə. 640) – qədim yunan şairi. Bir çox yunan müharibələrində iştirak etmişdir. Antik dövrün ilk lirik şairi olmuşdur. Lirik şeir, elegiya, himn, epita-fiya, həcv və təmsillərindən parçalar (200–250 misra) qalmışdır. A. yamb vəz-ninin yaradıcısı hesab edilir. Antik dövrdə A.-un sənətini yüksək qiymətləndir-miş, onu Homera, Hesioda bənzətmiş-lər; vətəninə şərafinə məbəd inşa etmiş-lər (e.ə. 5 əsrin əvvəllərində). Feoqnidin, Alkeyin, Sapfonun, Pindarin yaradıcılı-ğında, həmçinin yunan dramaturgiya-sında A.-un təsiri duyulur.

ARXİMANDRİT (*arxi...* + yun. *μανδριτης* – rəhbərlər icmasının, yaxud monastırının rəhbəri) – xristian-pravos-lav monastırı başçısı; ruhani seminariya rektorları, ruhani missiya rəhbərləri, eləcə də rus pravoslav kilsəsində və bəzi başqa kilsələrdə rahib *presviterlər* üçün ali rütbə. İlk dəfə Antioxiya patriarxlı-ğında meydana gəlmiş, 5 əsrdə geniş ya-yılmışdır.

ARXİMƏD (Ἀρχιμήδης) (təqr. e.ə. 287–212, Sirakuza) – qədim yunan riyazi-yatçısı və mexaniki. İsgəndəriyyədə təh-sil almışdır. Onun öz dövrünü xeyli qa-baqlamış riyazi işləri yalnız diferensial inteqral hesabı yarandığı dövrdə düzgün qiymətləndirilmişdir. Hesablama pro-seslərində xətanın ikitərəfli qiymətləndi-rilməsi sahəsindəki işlərinə görə onu nə-inki *İ. Nyutonun* və *Q. Leybnisin*, hətta *B. Rimannın* sələfi adlandırmaq olar. A. el-lipsin, parabolik seqmentin, konus və kürə səthinin sahələrini, kürə və sferik seqmentin, eləcə də müxtəlif fırlanma cismlərinin və onların seqmentlərinin həcmi hesablamış, *Arximéd spiralmn* xassələrini tədqiq etmişdir. A. orta q vuruğu 1/4 olan sonsuz həndəsi silsilənin

Arximéd.

cəmini tapmış, bu isə riyaziyyatda sonsuz sıraya ilk misal olmuşdur. Üç tərəfinə görə üçbucağın sahəsinin təyini düsturu da (ənənəvi olaraq *Heron düsturu* adlanan) A.-ə məxsusdur. Riya-ziyyatda *Arximéd aksiomu* xüsusi əhə-miyyət kəsb edir. A. π ədədinin qiymətini yüksək dəqiqliklə hesablamış və xəta həddini göstərmişdir:

$$3\frac{10}{11} < \pi < 3\frac{1}{7}$$

Mexanikada onun bir çox ixtirası var: suqaldıran mexanizm (*Arximéd vin-ti*), ling və bloklar sistemi, atıcı maşın və s. Cismlərin ağırlıq mərkəzi anlayışı da A.-ə məxsusdur. A. ling qanunlarının riyazi çıxarışını vermiş, inteqrasiya me-todlarını tətbiq edərək müxtəlif fiqur və cismlərin ağırlıq mərkəzini tapmışdır. “Mənə dayaq nöqtəsi ver, mən Yeri tər-pədim” kəlamı ona aiddir. A. hidrostatika-nın əsasını qoymuş, öz adını daşıyan *Arximéd qanununu* kəşf etmişdir. O, as-tronomiya ilə də məşğul olmuşdur. Gün-nəşin görünən bucaq diametrini təyin et-mək, Ay və Günəş tutulmalarını, Ayın səfəhələrini, planetlərin hərəkətini müşa-hidə etmək üçün cihazlar yaratmışdır. 2-ci Pun müharibəsi zamanı A. Sirakuza ş.-nin Roma qoşunlarından istehkam müdafiəsinə təşkil etmişdir. Onun hərbi maşınlarından qorxan romalılar şəhəri birbaşa hücumla almaq cəhdindən əl çəkməyə və uzunmüddətli mühasirəyə keçməyə məcbur olmuşdular. Romalılar Sirakuza ş.-ni alarkən A.-i öldürmüşlər. Rəvayətə görə, A. onu öldürən əsgərə “Mənim çertyojlarıma toxunma!” sözləri ilə müraciət etmişdir.

A.-in əsərləri 8-11 əsrlərdə ərəb dilinə

tərcümə olunmuş, 13 əsrdən Qərbi Av-ropada latın dilinə tərcümədə tanınmış-dır. 16 əsrdən A.-in əsərləri nəşr edilmə-yə başlamışdır.

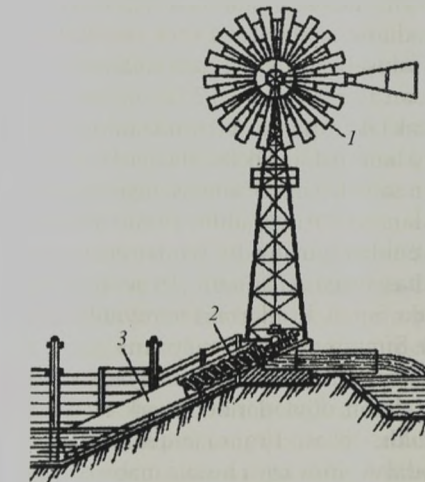
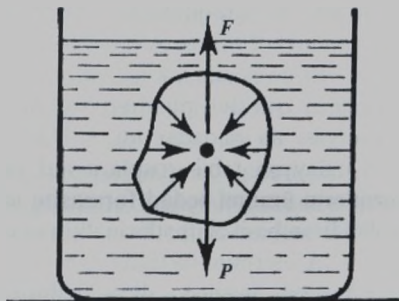
Əsərləri: Archimedis opera omnia cum commentariis Eutocii: In 3 vol. / Ed. J. L. Heiberg. Lipsiae, 1910–1915; Сочинения. М., 1962.

Əd.: Heath T. L. Archimedes. L., 1920; Лурье С.Я. Архимед. М.; Л., 1945; Каган В.Ф. Архимед. Краткий очерк о жизни и творчестве. 2-е изд. М.; Л., 1951; Веселовский И.Н. Архимед. М., 1957; Schneider I. Archimedes. Berlin, 1979.

ARXİMƏD AKSIOMU – mahiyyəti on-dan ibarətdir ki, verilən iki parçadan ki-çiyini kifayət sayda götürdükdə, həmişə həmin parçaların böyüyündən daha bö-yük parça almaq olar; bu, sahələr. həcmələr, müsbət ədədlər və s.-ə də aid-dir. Ümumiyyətlə, əgər *A* və *B* eyni bir kəmiyyətin qiymətləridirsə və *A* < *B*-dirsə, onda həmişə elə tam *m* ədədi tapmaq olar ki, *Am* > *B* olar. Hesabda və həndəsədə ardıcıl bölmə prosesi buna əsasla-nır. A.a.-nun dəqiq ifadəsi Arximédin “Kürə və silindr haqqında” əsərində ve-rilmişdir.

ARXİMƏD ƏDƏDİ – bax *Oxşarlıq me-yarı*.

ARXİMƏD QANUNU – maye və qazla-rın statikası qanunu; maye (və ya qaz), ona salınmış hər hansı cismə bu cismnin sıxışdırıb çıxardığı mayenin (və ya qazın) çəkisinə bərabər olan və yuxarı yönələn itələyici qüvvə ilə təsir edir. *Arxi-méd* kəşf etmişdir. Cismnin ağırlıq mərkə-zinə tətbiq olunan bu qüvvə *Arximéd qüvvəsi* və ya *hidrostatik qaldırıcı qüvvə* adlanır. Mayeyə (və ya qaza) salınmış cismə aşağıdan yuxarıya doğru itələyici qüvvə təsir etdiyi kimi, cismnin öz ağırlıq qüvvəsi (*P*) də yuxarıdan aşağıya doğru təsir edir (şək.). Bu qüvvələrin əvəzləyi-cisinin (*F*) istiqamətindən asılı olaraq mayədə cismnin üzmə şərtlərini təyin et-mək olur: əgər cismnin çəkisi qaldırıcı qüvvədən böyükdürsə, cism mayədə batır, qaldırıcı qüvvə cismnin çəkisinə bəra-

Arximéd vinti: 1 – mühərrik; 2 – vint; 3 – boru.

bərdirsə, cism maye daxilində üzür (fərqsiz tarazlıqda olur), cismnin çəkisi qaldırıcı qüvvədən kiçikdirsə, onun müəyyən hissəni mayədən çıxır (batan hissənin həcminə bərabər mayenin çə-kisi cismnin ümumi çəkisinə bərabər ola-na qədər). Məs., gəmi suya o qədər batır ki, batan hissənin sıxışdırıb çıxardığı suyun çəkisi gəminin çəkisinə bərabər olsun. A.q. maye və qazlarda *cismlərin üzməsi nəzəriyyəsinin* əsasını təşkil edir. **ARXİMƏD SPİRALI** – bax *Spiral*. **ARXİMƏD VİNTİ** – e.ə. 3 əsrdə *Arxi-medin* ixtira etdiyi suqaldıran maşın; bir ucu suya batırılan maili (üfüqə nəzərən təxminən 40°) boruda yerləşdirilmiş vintvari səthi olan valdan ibarətdir. Vint külək və ya digər mühərrikin təsiri ilə fırladılır (təqr. 50 dövr/dəq sürətlə). Fırlanma zamanı vintvari səth mayeni boru (nov) boyunca hərəkətə gətirərək 3–4 m hündürlüyə qaldırır.

ARXİPELÁQ (ital. Arcipelago; çoxlu adaları olan Egey dənizinə 13 əsrdə vene-siyalıların verdikləri ad; orta əsrlər Yun.-nda Αρχιπέλαγος “baş dəniz” mə-nasındadır) – bir-birinə yaxın ayrı-ayrı adaların və ya ada qruplarının məcmu-su. Eyni A. daxilindəki adalar, adətən, eyni mənşəli və oxşar geoloji quruluşa malikdir. A. materik (Kanada Arktika arxipelaqı, Bakı arxipelaqı, Abşeron arxipelaqı və s.), mərcan (Marşall a-rı və s.) və vulkan (Solomon a-rı və s.) mənşəli olur.

ARXİPELÁQ SULARI, beynəlxalq hüquqda – arxipelaq-dövləti təşkil edən adaların arasında yerləşən və dənizin digər hissələrindən birbaşa çıxış

xətləri ilə ayrılan sular; bu xətlər arxipe-laqın ən uzaq adalarının və riflərinin uc-qr nöqtələrini birləşdirir. Xətlərin uz.-u 100 dəniz milindən çox olmalı və on-ların ümumi sayının yalnız 3%-i 125 də-niz mili uzunluğunda ola bilər. Xətlərin çəkilməsi zamanı arxipelaqın ümumi konfigurasiyasının nəzərəcarpan pozul-masına yol verilmir. Xətlər daxilində su-yun sahəsi ilə qurunun sahəsi arasında nisbət 1:1-dən 9:1-ə qədər olmalıdır. A.s.-nin hüquqi rejimi BMT-nin Dəniz Hüququna dair Konvensiyası (1982) ilə nizamlanır. A.s.-ni müəyyən etmək hüququ arxipelaq-dövlətlərə verilmişdir. A.s. arxipelaq-dövlətlərin suverenliyi al-tındadır. Arxipelaq keçidi, yəni normal gəmiçilik və UA-ların normal uçuşu hü-quqları sahilyanı dövlətin müəyyən etdi-yi xüsusi dəniz koridorları ilə, yaxud A.s.-nda beynəlxalq gəmiçilik və ya A.s. üzərindən beynəlxalq uçuş yolları kimi istifadə olunan adı keçidlərlə həyata ke-çirilir. Müəyyən olunmuş dəniz koridor-ları, yaxud adı gəmiçilik yollarından başqa, arxipelaqdan dinc keçid hüququ da fəaliyyət göstərir ki, bu da ərazi sula-rından ümumi qəbul olunmuş dinc ke-çiddən fərqlənir.

A.s.-nin statusu qonşu dövlətlərin maraqları ilə hesablaşmağı nəzərdə tutur: arxipelaq çıxış xətləri sistemi tətbiq olunarkən, digər dövlətin ərazi dənizi açıq dənizdən, yaxud müstəsna iqtisadi zonadan ayrı düşməməlidir.

ARXİPENKO (Archipenko) Aleksandr (30.5.1887, Kiyev – 25.2.1964, Nyu-York) – Ukrayna və Amerika heykəltə-raşı. Kiyev rəssamlıq məktəbində təhsil almışdır (1902–05). 1908 ildən Parisdə yaşamış, oradakı muzeylərdə müstəqil olaraq (*A. Modilyanı* ilə birlikdə) Qədim Yunanıstan, fransız qotikası və həmçin-nin kolumbaqədərki Amerika, Misir və Aşşur heykəltərəşlığını öyrənmiş, eyni zamanda müasir incəsənətin ən yeni cə-rəyanları ilə maraqlanmışdır. 1908–12 illərdə arxaikanın təsiri ilə tuncdan, marmərdən (“Adəm və Həvva”, 1909; “Qadın pişiklə”, 1911, Düsseldorf Rəs-samlıq Muzeyi) bir sıra stilizə olunmuş əsərlər yaratmışdır. *Avanqardizmin* apar-ıcı nümayəndələrindən biri olan A.P. *Pikasso*, J.Braka və U.*Boççoni* yara-dıcılığının təsiri ilə 1912 ildən üçölçülü *kubizm* konsepsiyası üzərində işləməyə başlamışdır (“Saçlarını səliqəyə salan qadın”, Müasir İncəsənət Muzeyi, Nyu-York; “Boksçular”, Quqgenheim Mu-zeyi, Nyu-York; hər ikisi 1914; “Med-

rano” heykəltərəşliq seriyası və s.). 1912–20 illərdə Parisdə təşkil olunmuş müxtəlif sərgilərdə iştirak etmişdir. A. yaradıcılığında yeni, qeyri ənənəvi ma-teriallara və texnikaya (şüşə, pleksiqlas, selluloid, məftil; kollaj, polixromiya) müraciət etmiş, 1914 ildə həcmi və polixrom relyefi birləşdirən “heykəltə-raşlıq rəngkarlığına” gəlib çıxmışdır (“İspan qadın”, 1916; “Vaza ilə natür-mort, 1918). Heykəltərəşliqda, ilk dəfə olaraq, ifadəli element kimi ikitərəfli oyuq və taxçalardan istifadə etmişdir. 1918–19 illərdə güldanəbənzər antropo-morf heykəltərəşliq fiqurları yaratmış-dır (“Ayaq üstə dayanmış fiqur”, 1916). 1921–23 illərdə Berlində yaşamış, sonra Nyu-Yorka köçmüşdür. 1924–28 illərdə arxipentura adlanan “mütəhərrik boya-karlıq” növünü kəşf etmişdir. 1930–40-cı illərdə klassisizmə meyillənən naturaliz-mə üstünlük verməmiş; tunc, marmar və keramikadan bir sıra heykəllər (T.*Şev-çenkonun*, T. Uaylderin, V.Furtvenqler-in portretləri; “Diana”, “Melanxo-liya” və s.) yaratmışdır. 1946 ildən da-xildən işıqlanan pleksiqlasdan konstruksiyalar yaratmış, “səsli heykəltə-raşlıq” sahəsində eksperiment aparmış-dır. Bibliya mövzusunda tunc heykəllər və “Canlı formalar” (1960) rəngli mü-cərrəd *litografiyalar* seriyası A.-nin son işlərindəndir. 1912 ildən özünün stu-diyaları və məktəbləri ilə yanaşı Ame-rika incəsənət un-tlərində və in-tlarında dərs demişdir.

ARXİT (Ἀρχιτέκτων) Tarentli (təqr. e.ə. 428–365, Cənubi İtaliya, Tarentre) – qə-dim yun. filosofu, riyaziyyatçısı, sərkər-də; son *pifaqoreizmin* əsas nümayəndəsi. Tarentin siyasi həyatında fəal iştirak et-miş, 7 dəfə ali baş komandan (strateq) seçilmişdir. *Platonun* yaxın dostu ol-muşdur. Əsərləri itmişdir. “Riyazi elm-lər haqqında” traktatından fraqmentlər qalmışdır. *Ellinizm* dövründə əsli olma-yan bir çox pifaqorik mətnlər, o cüm-lədən dövrümüzədək çatmış iki traktat A.-ə aid edilmişdir. A. riyazi elmlərin *Pifaqor* kanonunu (hesab, həndəsə, as-tronomiya, musiqi) myəyyənləşdirmiş-dir. *Diogen Laertiyə* görə o, mexanikamı riyazi əsaslarla qaydaya salmış, kubun iki mislinin Delos problemini həll etmiş, həmçinin üç növ melosun (diatonik, xro-matik, enharmonik) riyazi cəhətdən əsaslandırılması təklifini verərək harmo-niyanı zənginləşdirmişdir. A. kosmolo-giyada Kainatın sonsuzluğunu və eyni bir şeyin əbədi qayıdış nəzəriyyəsinə qə-

bul etmiş; məntiqdə tərif nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuş, şeyin ən yaxşı tərifinin forma və materiya vasitəsilə verilməsinin; etikada, pifaqorçular üçün xarakterik olan ehtirasların məhvi və həzzin ci-lovlanması ideyasının tərəfdarı olmuşdur. O, sosial harmoniyanın və ədalətin mənsəyini hesab və say sənətinin ixtirası ilə əlaqələndirmişdir.

ARXİTEKTONİKA (yun. ἀρχιτεκτονική – memarlıq) – 1) ədəbiyyatda – bədii əsərin kompozisiya bütövlüyünü təşkil edən ümumi struktur prinsiplərinin məcmusu. Əsərin bütün hissə və elementlərinin hərtərəfli əlaqələndirilməsində təzahür edir. 2) Memarlıqda – binanın konstruktiv sistemə xas tikinti qanunauyğunluqlarının bədii ifadəsi. Tikintidə əsas prinsip olan A. memarlıq hissələri arasında əlaqə, qarşılıqlı tənəsüb və vahid kompozisiya yaradır. İncəsənət əsərinin (tablo, simfoniya, kino-film və s.) əsas və ikinci dərəcəli elementləri arasındakı nisbəti müəyyən edən bədii quruluşa da A. deyilir.

Geniş mənada A. bütövlük, daxili bitkinlik əlamətlərinə malik olan hər hansı strukturdur.

ARXİTEKTURA (lat. architectura, yun. ἀρχιτεχτων – hərfi mənada baş inşaatçı) – bax *Memarlıq*.

ARXİTRAV (arxi...+ lat. trabs – tir) – antablementin aşağı hissəsi. Əsas konstruktiv element olan A. sütun başlığı (*kapitel*) üzərində yerləşir. A. dorik və Toskana orderlərində hamar tir, ionik və Korinf orderlərində isə iki-üç üfüqi çıxıntı şəklində olur.

ARXİV, hesablama texnikasında – 1) verilənlərin və proqramların xarici daşıyıcıda saxlanması və qismən, tam, yaxud da müvəqqəti olaraq istifadədən çıxarılan, lakin zəruri hallarda istifadə edilən toplusu. Verilənlərin və proqramların xarici daşıyıcıda surətinin çıxarılması prosesi *arxivləşdirmə*, sistemin A.-ində saxlanılan surəti *arxiv surəti* adlanır. 2) İnternetdə fayl-

Arxivtrav.

ları tapmaq üçün fayllar siyahısını saxlayan proqram və server sistemi. Axtarış üçün faylın adı və ya onun altsətri dəqiq bilinməlidir.

ARXİV FAYLI – iyerarxik sistemli yaddaşda maqnit lentinə və ya diskinə (nisbətən aşağı səviyyəyə) keçirilən fayl. Bax *Arxiv*.

ARXİVLƏR (lat. archivum – hərfi mənada rəis qeydləri, yəni rəsmi sənədlər) – 1) idarələrin, təşkilatların, müəssisələrin, həmçinin ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış arxiv sənədləri məcmusu; 2) sənədlərin, onlardan sonradan istifadə etmək məqsədilə qəbulu, saxlanması və emalı ilə məşğul olan idarələr, yaxud təşkilatların struktur bölmələri; 3) arxiv fondlarının, kolleksiyaların, sənədlərin, yaradılan və istifadə olunan informasiya texnologiyalarının, elmi-sorğu aparatının, mətbuat baza və banklarının təşkilatı cəhətdən nizama salınmış məcmusundan ibarət informasiya sistemləri.

21 əsrin əvvəllərində A. insanın və millətin özünüidentifikasiyası üçün zəruri olan cəmiyyətin sosial və mədəni yaddaşının ən mühüm elementidir. A.-in inkişafının birinci mərhələsində onların başlıca funksiyası kitabların və sənədlərin qorunub saxlanması olmuşdur. Mixi yazılı gil lövhəciklərdən toplanmış ilk A.-in meydana gəlməsi e.ə. 4-cü minilliyin sonu – e.ə. 3-cü minilliyin əvvəllərində yazının yaranması ilə üst-üstə düşür. Mesopotamiyanın, Misirin, Hindistanın, Çinin bütün ən qədim mərkəzlərində arxeoloqlar qəbriyyat nəticəsində arxiv saxlanları aşkar etmişlər. Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada A., Qədim Şərqlə müqayisədə, daha çox inzibati xarakter daşıyırdı. Ayrı-ayrı idarələrin (senzorların, şəhər şuralarının və s.) A.-i yaradılırdı. Yerlərdə canişinlərin, hərbi qarnizonların A.-i də mövcud idi. Əvvəllər olduğu kimi, məbəd A.-i böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Tacirlərin, sələmçilərin, torpaq mülkiyyətçilərinin, yazıçıların, alimlərin şəxsi A.-i geniş yayılmışdı. Yunanıstanda olduğu kimi, Romada da tarixə dair əsərlərin yazılmasında arxiv sənədlərindən istifadə edilirdi. Yazıya alınmış bilikləri bir yerə toplamaq ilk dəfə olaraq böyük saxlanlarda – *İsgəndəriyyə kitabxanasında*, Perqam və Antioxiya kitabxanalarında həyata keçirilmişdir. A., müstəqil idarəyə çevrilmədən xəzinə, dəftərxana, muzey və kitabxana materialları ilə sıx bağlı olaraq qalırdı. Eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında

xristian kilsə A.-i meydana gəldi (Vatikan arxivi, yaxud Papalar arxivi, 4 əsr).

Erkən orta əsrlərdə *Böyük Karl* sarayda dəftərxana və arxiv təşkil etmişdi. 10–11 əsrlərdən feodallar iqtisadi, siyasi və hərbi hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikcə öz dəftərxanalarını yaradırdılar. Bizansda qanunverici, sərəncamverici, həmçinin xarici siyasətə dair sənədlər imperator dəftərxanasında qorunub saxlanırdı. Orta əsrlərdə islam aləmində arxiv işi çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. 9 əsrin əvvəllərində Bağdadda nəhəng kitabxana fəaliyyət göstərirdi; burada xəlifə Məmunun sarayındakı “Hikmət evi”nin alimləri də çalışırdılar. Əməvi xəlifəsi II Hakimin (961–976) kitabxana-arxivində 400 minədək əlyazma kitabı saxlanılırdı.

İntibah dövründə kitab çapının meydana gəlməsi ilə arxiv və kitabxana materialları bir-birindən ayrı saxlanmağa başladı. 15 əsrin sonlarına doğru A., əsasən, hüquqi, qanunverici-normativ sənədlərin saxlanması yeri çevrildi. A.-in inkişafının ikinci mərhələsində (16 əsrdən 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərinədək) Avropa dövlətlərində müxtəlif A. meydana gəldi. Əksər ölkələrdə ən mühüm sənədlərin qorunması üçün mərkəzi saxlanma yerləri yaradılır, yaxud köhnələri yenidən qurulurdu; bunlar ədəbiyyatda baş siyasi A. adlanır. 16 əsrin ortalarında ispan krallarının sarayında məşhur Simankas arxivi meydana gəldi; B. Britaniyada, İsveçdə, Avstriyada və əksər alman dövlətlərində mərkəzi A. yaradıldı. 18 əsr Fransa inqilabı illərində feodal A.-inin xeyli hissəsi məhv edildikdən sonra A.-in təmərküzləşməsi və bir mərkəzdən idarə olunması prosesi sürətləndi. Əvvəlcə Fransada, daha sonra Belçikada, Niderlandda, İtaliyada və s. milli (mərkəzi) A. təşkil edildi.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində A.-in inkişafında yeni mərhələ başlandı: arxiv işi dövlət fəaliyyətinin bir sahəsinə çevrildi. Hazırda dünyada arxiv işi təşkilinin üç əsas tipi mövcuddur: 1) mərkəzləşdirilmiş: arxiv müdiriyyəti – milli A. – yerli A. şəbəkəsi (Belçika, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Çin və s.); 2) desentralizasiya olunmuş: milli A. – regional və yerli A. (B. Britaniya, Almaniya, ABŞ, İsveçrə, Yaponiya və s.); 3) qarışıq (əsasən, Afrika və Asiya ölkələri, həmçinin qismən Latın Amerikasının ölkələri). Bəzi ölkələrdə A. kitabxana və muzey xidmətləri ilə birlikdə həyata keçirilir, lakin əksər ölkələrdə arxiv xidməti ayrı-

ayrı idarələrə (Fransada Mədəniyyət Nazirliyinə, Almaniyada Daxili İşlər Nazirliyinə, Belçikada Maarif Nazirliyinə) tabedir. Federativ idarəçilik sistemində malik ölkələrdə elmi əlaqələndirmə işini peşəkar arxivçilər cəmiyyəti yerinə yetirir. A.-in funksiyaları kompleksləşdirmədən, ekspertizadan, dəftərxana işinə himayədən (sənədlərin dəftərxanaya daxil olmasından A.-də yerləşdirilməsinədək) ibarətdir. A.-də qeyri-ənənəvi informasiya daşıyıcılarından (kino-, foto-, fonosənədlər, kompyuter məlumat bazaları və s.) getdikcə daha çox istifadə olunur; elmi arayış aparatının müxtəlif tipləri (siyahılar, təqvimlər, kataloqlar, yol göstəriciləri və s.) yaradılmışdır.

Tədqiqatçılar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ən böyük A.-dən Vatikan arxivini (kilsə tarixinə, eləcə də Avropa, Amerika, Asiya və Afrika ölkələrinin tarixinə dair mənbələr), Fransa Milli arxivini (1790 ildə təsis edilmişdir; Qərbi və Mərkəzi Avropa tarixinə dair mühüm sənədlər kompleksi; ən qədim sənədlər 7 əsrə aiddir), B. Britaniya Dövlət arxivi (1838, London; 12 əsrdən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrinin tarixinə, həmçinin müstəmləkə siyasəti tarixinə dair sənədlər), ABŞ Milli arxivi və sənədləşdirmə xidməti (1934, Vaşinqton; 1787 ildən başlayaraq federal idarələrin sənədləri, eləcə də müharibələr gedişində qənimət götürülmüş sənədlər kompleksi) göstərmək olar.

Arxiv işinin bütün sahələrinə dair standart normaların, eləcə də sənədləşmənin idarə olunmasına dair universal metodikalardan işlənilməsində YUNESKO, onun nəzdində 1948 ildə təşkil olunmuş Beynəlxalq Arxivlər Şurası, A.-in “dəyirmi masa” konfransı və digər ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların rolu böyükdür. Onların tövsiyələri əsasında arxiv sənədlərinin restitusiyasına dair beynəlxalq müqavilələr qəbul edilmişdir.

Azərbaycanda A. haqqında bax *“Azərbaycan”* xüsusi cildinə.

ARXİVOLT (ital. archivolt, lat. arcus volutus – haşiyələyən qövs sözlərindən) – memarlıq detalı; tağ yerini çərçivəyə alan çıxıntılı haşiyə. A. tağı divar səthindən ayırır və bəzən də onun bədii tərtibatının əsas motivi olur. A.-un forması tağların quruluşundan asılıdır.

ARXİVŞUNASLIQ – *arxivlərin* fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri öyrənən kompleks elmi fənn; A.-in nəzəriyyə və meto-

dikasını, arxiv işinin tarixini və təşkilini, arxiv qanunvericiliyini, arxiv terminşünaslığını, arxiv menecmenti və statistikasını, avtomatlaşdırılmış arxiv texnologiyalarını və qismən *arxeoqrafiyanı* əhatə edir. Köməkçi tarix fənlərinin və təbiyyat elmlərinin nailiyyətlərini inteqrasiya etmiş A. beynəlmilləşməyə meyillidir. Belə ki, əksər ölkələr arxiv işinin ümumi prinsiplərinə (sənədlərin mübadiləsində, verilməsində, həmçinin arxivlərdən istifadənin təmin olunmasında beynəlxalq hüquq normalarının gözlənilməsi və s.) əsaslanır.

Yeni informasiya texnologiyalarının, İnternetin sürətli inkişafı bu prosesi daha da dərinləşdirir.

ARXİYEPİSKOP (arxi...+ *yepiskop*) – yepiskopların titulu; bəzi yerli kilsələrdə mitropolitdən yüksək, rus pravoslav kilsəsində mitropolitdən aşağı rütbə. Dini ədəbiyyatda ilk dəfə 4 əsrin ortalarında işlədilmişdir. Patriarxlıqlar yaranıqdan sonra patriarx rütbəsi olmayan avtokefal kilsə başçıları A. adlanmışlar. 21 əsrdə Konstantinopol, gürcü, serb və rumın kilsələrinin başçıları patriarx titulu ilə yanaşı həm də A. tituluna malikdirlər. Roma-katolik kilsəsində A. titulu mahiyyətcə qədim dövrün mitropolit titulu ilə eyniləşmişdir. Anqlikan kilsəsində *primas* və İngiltərənin 2-ci kilsə əyalətinin başçısı da A. titulu daşıyır.

ARXİYERÉY – bax *Yepiskop*.

ARXONT (yun. ἀρχωντες, ἀρχων – rəis, hakim) – Qədim Yunanıstanda səlahiyyətli şəxslərin ümumi adı. Afinada hər il püşkatma yolu ilə (e.ə. 5 əsrin əvvəllərindən) seçilən doqquz yüksək vəzifəli şəxs: eponim, basilevs, polemarch və altı fesmofet. İl birinci A.-eponimin adı ilə adlanırdı. Birillik səlahiyyət müddəti bitdikdən sonra A.-lar *areopaqın* tərkibinə daxil olurdular; burada üzvlük ömürlük idi. Afinadakı A.-lar kollegiyası (e.ə. 8 əsr) ən qədim dövlət orqanlarından biri hesab edilir. *Klisfenin* keçirdiyi islahat-

Arxivolt.

lardan sonra A. vəzifəsi tədricən siyasi əhəmiyyətini itirmişdir.

ARXOZAVRLAR (Archosauria) – tekdontları, pterozavrları, dinozavrları və timsahları birləşdirən sürünənlər yarımsınıfı. Son Perm-dən məlumdur, ən çox Mezozoyda inkişaf etmişdir; Kaynozoyda yalnız timsahlar yaşamışdır. Çənənin xüsusi oyuqlarında yerləşən tekdont dişlərinin və parasagittal müstəvidə (bədənin uzununa yerləşən orta oxuna paralel) hərəkət edən arxa ətrafların olması ilə səciyyələnilir. Əksəriyyəti yırtıcıdır (bəzi dinozavrlardan başqa), adətən, iri, quruda yaşayan, yarım su və su həyatı keçirən formaları azdır. A. quşların əcdadıdır.

ARXÜSTÜ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

“**ARI**” – 1910 il dekabrın 18-dən 1911 il martın 12-dək Bakıda nəşr olunmuş həftəlik, şəkilli satirik jurnal; cəmi 13 nömrəsi çıxmışdır. “*Molla Nəsrəddin*”in ədəbi-ictimai mövqeyini müdafiə etmişdir.

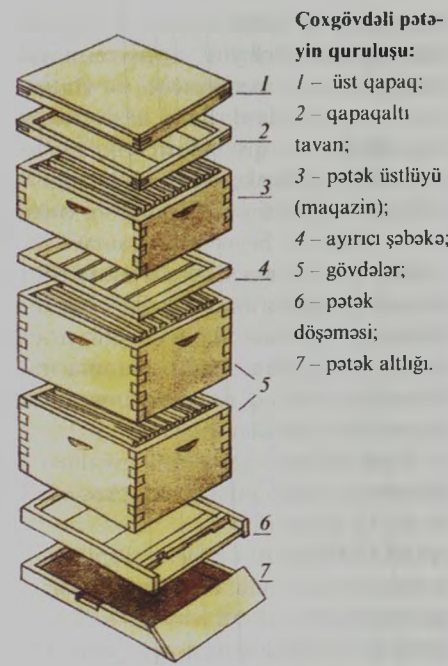
ARI AİLƏSİ – pətəkdə və ya təbii yuvalarda toplum halında yaşayan bir ana, on minlərlə işçi və minlərlə erkək arıdan (yaz-yay dövründə) ibarət bal arısı koloniyası. Bal arıları ailə halında yaşayan həşəratlar qrupuna daxildir. Bu arılar təklikdə yaşayıb çoxala bilmədiklərinə görə onlar üçün “ailə” məfhumu bioloji təsərrüfat vahidi kimi qəbul edilmişdir. Yazın axırında əmələ gələn erkək arılar yayın sonunadək yaşayıb payızda ölürlər. Qışlamaya yalnız ana və işçi arılar qalır. Ana arının qoyduğu mayalanmış yumurtadan işçi və ana arılar, mayalanmamış yumurtadan isə erkək arılar çıxır. Ana arının şan qovucuqlarına qoyduğu yumurtadan 3 gündən sonra sürfələr əmələ gəlir. 5–6 günlük sürfələr şan qovucuqlarının üzərini mum təbəqəsi ilə örtür. Bu sürfələr möhürlü sürfələr adlanır. A. a.-ndə yaşından (hətta gün hesabı ilə) asılı olaraq ayrı-ayrı fərdlər arasında iş bölgüsü gedir. A. a iki qrupa (pətək və uçuş arılarına) ayrılır. Pətək arıları təmizləyici, yemləyici və keşikçilərdən, uçuş arıları kəşfiyyətçi və məhsul toplayanlardan ibarətdir. Hər A. a.-nin arısı başqa ailənin arılarını qoxusuna görə tanıyır və pətəyə girməyə imkan vermir. Ana arının tam inkişaf edərək yumurtadan çıxması dövrü 16, işçi arıla-

rını 21 gün, erkək arılarını 24 gündür. A. a.-ndə arıların sayı mövsüm ərzində dəyişir. Yazda və payızda 15–20 min, yayda 70–100 min və daha çox olur. Payızda onların sayı azalır. A. a. mövsüm ərzində havadan və balverən bitkilərin zənginliyindən asılı olaraq 50–60 kq-a-dək, bəzən daha çox bal verə bilər. Balın çox hissəsi A. a.-nə sərf olunur, qalanı isə pətəkdən çıxarılıb süzülür.

ARI XƏSTƏLİKLƏRİ – bax Akarapidoz.

ARI MUMU – cavan işçi arıların qarın nahiyəsinin 3, 4, 5 və 6-cı paycıqlarında olan mum vəzilərinin nazik lövhə şəklində ifraz etdiyi dənəvər maddə. Arılar bu mum lövhəciklərindən şan hörür və balanı onun qovucucularında (hücrələrində) bəsləyirlər; oraya bal və güləm yerləşdirirlər. A. m. ağ-sarı, açıq-qəhvəyi, yaxud boz rəngdə, səthi hamar, bircinsli olur, xoşagəlməli bal qoxusu verir, suda, spirtdə həll olmur, elektrik cərəyanını keçirmir və uzun müddət saxlanıla bilər. A. m. şanları əritməklə əldə edilir. Tərkibində vitaminlər, mürəkkəb efirlər, karbon turşuları və doymuş karbohidrogenlər vardır. Ər. temp-ru 62–75°C-dir. A. m. metallurgiyada, aviya sənayesində, radiotexnikada, ətriyat, əzəçilik və poliqrafiya sənayesində geniş tətbiq olunur. Eyni zamanda, A. m. saf halda süni şan hazırlanmasında (80%), qarışıq halda texnikada (20%) istifadə edilir.

ARI PƏTƏYİ – arı ailəsinin saxlandığı qurğu (taxta qutu, səbət, qod və s.). Arıların yaşayış yeri olan yuvalar pətəkdə yerləşir. A. p. daşına bilir. A. p. küknar, şam və ağcaqovaq ağaclarının 35 mm qalınlığında olan oduncağından hazırlanır. Keçmişdə bal arıları dağlarda, qayalıqlarda, meşələrdə ağac koğuşlarında yuva hörürdü. Sonralar isə qod adlanan ağac gövdəsindən hazırlanmış oyuqda,

Çoxgövdəli pətəyin quruluşu:
1 – üst qapaq;
2 – qapaqaltı tavan;
3 – pətək üstlüyü (maqazin);
4 – ayırıcı şəbəkə;
5 – gövdələr;
6 – pətək döşəməsi;
7 – pətək altlığı.

yanları palçıqlanmış səbətlərdə saxlanılırdı. Bu halda arıçılıq ləng inkişaf edirdi. Arıçılığın inkişafı 1814 ildə çərçivəli pətəklərin ixtirasından sonra başladı. Pətəklər düzəldilərkən onların bioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Şan çərçivələri arasında 12,5 mm, pətək divarı ilə çərçivə arasında 7,5 mm, pətək üstlüyü və ikinci gövdə arasında 8 mm məsafə olmalıdır. A. p. arıların yaşayış yeridir və yuvanı yağışdan, qardan, küləkdən qoruyur. Pətək geniş olmalıdır ki, onu yazda və payızda içərisindəki yuvanı qısaltmaq (kiçiltmək), yanlarına istilik materialı qoymaq və havalar istilədikcə arı ailəsinin artması və bal toplanmasının başlanması ilə əlaqədar yuvanı genişləndirmək mümkün olsun. Azərb.-da, əsasən, bir və ikigövdəli 12 çərçivəli, çoxgövdəli (dördgövdəli) 10 çərçivəli (ölçüsü 435×230 mm), 24 çərçivəli yatıq (ölçüsü 435×300 mm) və yarımgövdəli pətəklərdən (ölçüsü 435×145 mm) istifadə olunur. Pətəklər arıların rəngseçmə qabiliyyətinə görə mavi, ağ və sarı sulu boya ilə rənglənir və nömrələnir.

ARI SÜDÜ – işçi arıların (bal arıların) baş-döş nahiyəsində yerləşən udlaq vəzilərinin ifraz etdiyi qaymağabənzər maddə. Tərkibi arının qidalandığı tozcuqdan asılıdır. Təzə halda ağ olur, sonra isə sarı, tutqun-qəhvəyi rəng alır. Bir qədər acı dadır. İnkişaf edən ana arı sürfələri üçün yemdir. İşçi arı sürfəsi 2–3 gün, ana arı sürfəsi isə 4–5 gün bal-güləm qarışmış A. s. ilə yemlənir. Tərkibində orqanizmə lazım olan 20-ədək aminturşu,

çoxlu vitamin, provitamin, zülallar, mineral duzlar və bioloji aktiv maddələr vardır. A. s.-ndə olan mürəkkəb efir (xolin) və sirkə turşusu (asetilxolin) insan orqanizmində sinir impulslarını nizamlayır, yüksək və aşağı arterial təzyiqi normallaşdırır, qanyaranmanı stimule edir, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, iştahı artırır; antibiotik təsiri olduğundan bir çox preparatların hazırlanmasında istifadə edilir, vərəm, brusellyoz, artrit və hipertoniyanın müalicəsində işlədilir. Arterioskleroz, mədə və onikibarmaq bağırsağ yaralarında, qara ciyər xəstəliklərində, uşaqlarda fiziki və zehni inkişafın zəifliyi zamanı müsbət təsir göstərir; qocalmanı ləngidir, orqanizmin enerjisini artırır, yaddaşı və görməni yaxşılaşdırır və s. Stenokardiya, miokardın infarktı, hipotonik xəstəliklər, klimakterik hipertoniya və uşaqların yoluxucu xəstəliklərdən zəifləməsi zamanı A. s.-ndən hazırlanan “Apilak” preparatından istifadə edilir. Ətriyatda da işlədilir.

ARI ŞANI – nəsil yetişdirmək, yem ehtiyatı yığmaq üçün arıların mumdən düzəldikləri qurğu (yuva); altbucaqlı silindrəşkilli hücrələrdən (qovucucular) ibarət mum lövhələridir. Arıların işini yüngülləşdirmək və onları məhsul toplamağa səfərbər etmək məqsədilə süni şan da düzəldilir. 410×260 mm ölçülü süni şanın 1 kq-ında 16, 210×190 mm-lik şanın 1 kq-ında 22 ədəd şan lövhəsi olur. Arı ailəsinin hər 6 gündən bir şana ehtiyacını ödəmək üçün gündəlik gəlirin (yığımın) hər kq-ına 3 şan lövhəsi tələb olunur.

ARI ZƏHƏRİ, a p i t o k s i n (lat. apis – arı + toxikon – zəhər) – arılarda olan iki zəhər vəzisinin ifraz etdiyi və sancan zaman nəstərindən axan acı, zəhərli, şəffaf maddə. A. z.-nin tərkibində bioloji aktiv melittin zülal, sərbəst aminturşular, fermentlər (gialuronidaza, lesitinaza A), histamin (1%-ə qədər), nuklein, formiat, ortofosfat və xlorid turşuları, piylər, uçucu yağlar, Mg, Cu, Ca və s. var. Havada tez qatılıb quruyur, suda asan, qarışıq turşusunda və 60°-li spirtə çətin həll olur. İstiyədavamlıdır (dondurularkən və 115°C-yədək temp-rdə xassələri dəyişilmir). Bakterisid təsiri azdır. Qədimdən xalq təbabətində istifadə olunur. Qan təzyiqini aşağı salır, hemoqlobinin miqdarını artırır, qanın yaxıcılığını və laxtalanmasını azaldır, eritrositlərin çökmə reaksiyasını zəiflədir, ürək əzələsinin işini nizamlayır,

maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır və s. A. z.-ndən alınan dərmanlar oynaq xəstəliklərində elektroforez yolu ilə, miozit, radikulit, üçlü sinir nevrəliyası, revmatizm, miqren, trofik xora, endarterioz, bronxial astma, tromboflebit və s. xəstəliklərin müalicəsində məhlul və məlhəm şəklində işlədilir. Böyrək, qara ciyər, mədəaltı vəzi, qan, diabet, ürək-damar və s. xəstəliklərdə istifadə etmək olmaz. A. z.-ndən apitoksin, venapiolin, melittin (toksamın), virapin və apizartron məlhəmləri hazırlanır. Arı sancıqda 0,2–0,3 mq zəhər ifraz edir; zəhərin ağrıyı azaltmaq üçün yaraya naşatır spirti məhlulu ilə (1 hissə naşatır spirti, 5 hissə su) isladılmış sarğı qoyulur, ağır hallarda ürək fəaliyyətini nizama salan dərman tətbiq edilir. 500 və daha çox arının sancması ölümlə nəticələnir.

ARIÇILIQ – bal arıların (Apis mellifera) yetişdirilməsi, çoxaldılması, saxlanması, k.t. bitkilərinin entomofil tozlandırılmasında onlardan istifadə edilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat sahəsi. Dünyanın bütün materiklərində A.-la məşğul olurlar. A., əsasən, bal və mum almaq, tozlandırma və arı yetişdirmə işiqamətlərində inkişaf edir. Həyatı təsərrüfatlarda da A.-in inkişafına böyük əhəmiyyət verilir. A. hələ e.ə. məlum idi. A.-in inkişafı bir neçə mərhələyə ayrılır: vəhşi A. – bal və mum axtarışı (ağac koğuşlarında arı yuvalarının axtarışı), meşə A.-i; köçürmə A.-i – arıların pətəklərə köçürülməsi; çərçivəli pətək A.-i (mütərəqqi A.). 1814 ildə rus arıçısı P.İ. Prokopoviç çərçivəli pətəklər düzəldikdən və 1865 ildə çex arıçısı F.Qruška balsüzən maşını ixtira etdikdən sonra A. bir çox ölkədə k.t.-nin yüksək gəlirli sahəsinə çevrildi. Arılar bitkiləri tozlandırmaqla məhsuldarlığı 40–50% artırır. Məhsulları sənayenin 40-dan artıq sahəsində istifadə edilir. Azərb.-da A.-in tarixi qədimdir. Azərb.-da aparılan arxeoloji qazıntılar e.ə 3–2-ci minillikdə A.-in qədim izlərini aşkar etmişdir. Tunc dövründə arı mumdən sonatkarlığın müxtəlif sahələrində istifadə edilirdi. Orta əsrlərdə A. Azərb. əhalisinin məişət və iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu dövrdə bal və mum xarici ölkələrə ixrac olunurdu. Azərb.-da arı ailəsinin sayı 142000, illik bal məhsulunun miqdarı 1400 t-dur. Orta hesabla hər arı ailəsindən 10 kq bal hasil edilir. A.-in inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2008 ildə Azərb. Arıçılar İttifaqı yaradılmış, 2009

Arıxana.

ildə “Arıçılıq haqqında” Azərb. Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

ARIXANA – arı ailələrinin açıq havada saxlandığı yer, pətəklik. Oturaq (stasionar) və köçəri olur. Adətən, maldarlıq fermalarından, quşçuluq təsərrüfatlarından uzaqda, axar suları və balverən bitkiləri olan, soyuq külək tutmayan meşə və bağ kənarında düzəldilir. A.-da pətəklər şahmat qaydasında bir-birindən 2,5–3 m aralı, 30–40 sm hünd. olan dayaqlarla üzərində yerləşdirilir. A.-da arılara qulluq etmək üçün zəruri avadanlıq, eləcə də həmin ərazidə arıçı evi olur.

ARIKİMİLƏR (Apoidea), arılar – həşəratlar sinfinin pərdəqanadlılar dəstəsinə aid fəsilə; fəsiləyə qısaxortumlular (Andrenidae), əsl arılar (Apidae), yarpaqkəsənlər (Megachilidae) və s. daxildir. 20 minə yaxın növü məlumdur. Uz. 1,5 mm – 5 sm-dir (əksər növləri 1–1,5 sm). Ağız aparatı sorucu və ya yalayıcı-gəmiricidir. Əksər növləri tükcüklə örtülmüşdür. Adətən, tünd rəngli, bəzən metal parıltılı, göy, yaxud yaşıl olur. Bir çox arıların (kolletidlər və parazit arıların bəzisi) arxa ətrafının ön buğumu böyüyərək tozcuq toplamaq üçün səbətə çevrilmişdir (əsl A.). Dişilərin qarın (abdomen) hissəsinin sonuncu seqmentində

Arıkimilər (dişi arılar): 1 – Andrena haemorrhoa; 2 – Nomia diversipes; 3 – Melitta leporina; 4 – Megachile argenata; 5 – Heliades sp.; 6 – Coelioxys sogdiana; 7 – Nomada Fedtschenkoii; 8 – Eucera clypeata; 9 – Melecta fascipennis.

yumurtayaqoyan və ya sancma üzvü (neştər) var. A.-dən olan bal arıların neştəri mişarvarı olduğundan sancan zaman qırılır və ancaq bir dəfə, digər arıların neştəri hamar olduğu üçün bir neçə dəfə sancma bilir. A. təkyaşayan, ailə ilə yaşayan və tüfeyli həyat sürənlərə ayrılır. Ən təkmil ailə bal arılarında olur. Çoxalma zamanı ana arı gündə üç minə qədər yumurta qoyur. Yumurtalardan erkək, dişi və ya işçi arılar çıxır. Tüfeyli həyat sürənlər, bəzi arı növlərinin düzəldiyi yuvalarda yumurta qoyur və onların sürfələri yuvadakı yem ehtiyatı hesabına inkişaf edir. A. yuvalarını torpaqda, kötdə, ağac koğuşunda, budaqlarda, qayalarda, günəş işığı düşən yerlərdə qurur; tozcuq və nektarla qidalanır. A. çox xeyirlidir. Bütün növləri bitkilərin tozlanmasında fəal iştirak edir. A.-i, onların balalarını və məhsulunu mum güvəsi, siçan, ayı, arıqapan, arıyeyən, sağsağan, toyuq, ördək, qaz və s. məhv edir.

ARIQDAM – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda kənd. Arıqdam ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km şm.-q.-də, Gədəbəy çayının (Şəmkir çayının qolu) sahilində, Şəmkir-Gədəbəy avtomobil yolunun kənarında, Şəkərbəy d.-nin (Kiçik Qafqaz) əyindədir. Əh. 2550 (2008); kartofçuluq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, fərdşermama məntəqəsi; Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid Qaradağ qalası, Bala qalası, Böyük qalaça, Tunc dövrünə aid Arıqdam qalaçası var.

ARIQIRAN – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda kənd. Arıqıran ə.d.-nin (Arıqıran və Əyriyəng k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km c.-q.-də, Çətində çayının (Zəyəm çayının qolu) sahilində, Haçaqaya d.-nin (Şahdağ silsiləsi) əyindədir. Əh. 2600 (2008); kartofçuluq, maldarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, ambulatoriya; 2 kurqan (e.ə. 3–2-ci minilliklər) var.

ARIQLI – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasının Yekaterinenfeld nümayəndəliyində (indiki Bolnisi r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. Sonralar adı dəyişdirilərək Maxiduri qoyulmuşdur.

ARIQLI – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qarakilsə, 02.03.1940 ildən Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır (burada eyniadlı dağ və çay mövcud olmuşdur).

ARIQUŞULAR (Parinae) – arıquşukimilər fəsiləsinin oxuyan quşlar yarımfa-

Böyük arıqşu (Parus major).

siləsi. Lələkləri yumşaq və sıx, ayaq və caynaqları möhkəm, güvətli, qanadları qısa və enli, dimdiyi konusşəkilli, gödək və düzdür. Uz. 7,6–20 sm-dir. Əsasən, meşələrdə yaşayır. Ağac koğuşunda, bəziləri (pəsnəkquşu) budağın ucunda torbaşəkilli yuva qurur. Avropada, Asiyada, Afrikada, Şimali Amerikada (Meksika daxil olmaqla) yayılmışdır. 46 növü məlumdur. Azərb.-da 6 növü var. 5 növü (iri A., abı A., Aralıq dənizi A., Hirkan A., pəsnəkquşu oturaq, kəkilli A. isə azıb gələn quşdur. A. həşəratla, hörümçəklərlə, toxumlarla qidalanır. 8–15 yumurta qoyur; 2 həftəyədək kürt yatır. Qışda yaşayış yerləri yaxınlığında rast gəlinir. Zərərverici həşəratları yediyinə görə xeyirlidir. Hirkan A. Azərb.-in "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir.

ARIQVƏLİ. Arıq və lili – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Düzkənd, 07.12.1945 ildən – Axuryan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1920 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 21.10.1967 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Lernut qoyulmuşdur.

ARILARIN QIŞLAMASI – Azərb.-in arıçılıq təsərrüfatlarında arıların, əsasən, açıq havada, qışı soyuq keçən r-nlarda isə qışlama binalarında saxlanması. A. q.-na hazırlıq onların fəallaşdığı yaz və payız mövsümündən başlayır. Bu vaxt köhnə, qaralmış və kiflənmiş şanlar yuvadan çıxarılır və məhsul toplandıqı vaxt arılara yeni şanlar hördürülür. Yayda ana arı dəyişdirilir, ailə güvətləndirilir, qış üçün yem ehtiyatı yaradılır. Xəstəliklərin qarşısını alan müalicə və profilaktika tədbirləri görülür. Payızda arı yuvası yem ehtiyatı ilə komplektləşdirilir. Yuvada hər çərçivə aralığında olan arılar üçün 1,5 kq gözəngi qarışığı olmayan bal (onun bir hissəsi şəkər şər-

bəti ilə əvəz edilir), arı ailəsi üçün 2 çərçivəyədək güləm saxlanılır. Yuva qısaldılır, şanlar çıxarılır, pətəyin içərisi yanlardan, üstədən və alt tərəfdən pambıq döşəkçə, keçə və s. materiallarla örtülür. Yaz qədər hər arı ailəsi üçün şanda 5–6 kq bal saxlanılır.

ARIS – Qazax. Resp.-nda çay. Sırdəryanın sağ qolu. Uz. 378 km, hövzəsinin sah. 14,9 min km². Talas Alatausu və Qaratau silsilələrindən başlanır. Əsasən, düzənliklə axır. Qarışıq mənbədən qidalanır. Ortaillik su sərfi Arıs ş. yaxınlığında 40,9 m³/san-dir. Suvarmada istifadə edilir.

ARISU – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunun Əlinağılar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11,5 km c.-q.-də, Arısu çayının (Şəmkir çayının qolu) sahilində, Qanlıdağın (Kiçik Qafqaz) ətəyindədir. Əh. 510 (2008); kartofçuluq, maldarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi, mədəniyyət evi var.

ARISU – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. ətəyində, Əylis çayının sahilində, Aşağı Əylis k.-ndən 1,5 km şm.-q.-dədir. Hünd. 1400 m. Relyefdə günbəzvari yüksəklik əmələ gətirir.

ARİŞ – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Qoçəhmədli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh 250 (2008); işgaldan (avqust 1993) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul idi.

ARİA – Urartu mixi yazılarında adı çəkilən ölkə. E.ə. 8 əsrdə Göyçə gölündən c.-da (indiki Azərb. Resp.-nin ərazisində) yerləşdiyi ehtimal olunur.

Əd. Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1960; Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə. B., 2006.

"ARİABHÁTA" – Hindistanda buraxılan Yer in süni peykinin adı. 5 əsrdə yaşamış hind astronomu və riyaziyyatçısı Ariabhathanın şərfinə adlandırılmışdır. Kütləsi 358 kq olan "A." ionosferin tədqiqi. Günəşin neytron və qamma-şüalanmasının, qalaktika mənşəli rentgen şüalanmasının və gecə səmasındakı şüalanmanın qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Enerji ilə günəş batareyasından (kimyəvi batareyaya da malik idi) təchiz olunurdu. Süni peyk 1975 ildə sovet daşıyıcı raketini sovet kosmodromundan orbitə çıxarılmışdır. "A."-dan verilən informasiyanı Hindistan, Rusiya və Fransa st.-ları qəbul etmişlər.

ARİADNA (Αριάδνη) – qədim yunan mifologiyasında Krit çarı Minosun qızı; Minotavrı öldürən Afina qəhrəmanı *Tesey* A.-nın ona verdiyi sap yumağının ("Ariadna sapı") köməyi ilə *labirintdən* çıxma bilmişdi. Tesey A.-nı Naksos a.-nda tərk etdikdən sonra, o, Dionisə arə getmişdi. Əsatirə görə, Dionisin A.-ya bağışladığı çələng A.-nın ölümündən sonra səmaya çəkilməsi və bürc şəklini (Şimal Tacı bürcü) almışdı.

"ARİÁN" (fr. Ariane) – *Yerin süni peyklərinin* buraxılması üçün daşıyıcı raketlərin seriyasının adı; Avropa kosmik agentliyində yaradılmışdır (aparıcı ölkələr Fransa və Almaniya). 1979 ildən istismar olunur. "A.-1" daşıyıcı raketinin start çəkisi 207 t, "A.-2"-nin 214 t, "A.-3"-ün 233 t, "A.-4"-ün 460 t-a qədər, orbitə çıxarkən faydalı yükləri uyğun olaraq 1780, 2100, 2560 və 4300 kq-a qədər idi. "A."-in bütün modelləri üçpilləlidir. 1-ci və 2-ci pillədə yonacaq kimi qeyri-simmetrik dimetilhidrazin və azot-4 oksid, 3-cü pillədə isə maye hidrogen və oksigen istifadə olunmuşdur. "A.-3" daşıyıcı raketində 2 bərkyanacaq sürətləndirici, "A.-4"-də isə 2–4 bərkyanacaq və (və ya) mayeli sürətləndirici tətbiq edilmişdir.

ARİANA – Şərqi İrana verilən ad. İlk dəfə təqr. e.ə. 220 ildə yunan müəllifləri *Eratosfenin* və daha sonra *Strabonun* əsərlərində qeyd olunur. Yunanların *Αρία* (sonrakı forması *Αριάνα*) kimi işlətdikləri A. Harayva vil.-nin (indiki *Herat* ş.) adından götürülmüşdür. A. latın dilində "arilər ölkəsi" (qədim İran dilərində *airyanam*) mənasındadır. Bu termin konkret coğrafi ərazi üçün istifadə olunmasa da, Karmaniya, Hedrosiya, Drangiana, Araxosiya, Areyya (yəni Harayva) və bilavasitə Parfiyanın (Strabona görə isə həmçinin Midiya, Fars, Bəlx və Soqdiyanın ayrı-ayrı hissələrinin) daxil olduğu *Parfiya çarlığının* ərazisini ifadə edirdi. A.-dan həmçinin "İran" və "iranlılar" terminləri yaranmışdır.

"ARİANSPEYS" ("Arianspace") – "*Arian*" daşıyıcı raketlərinin istehsalı, buraxılışı və satışı ilə məşğul olan şirkət; beynəlxalq xarakterli olsa da, Fransa qanunlarına tabedir. 1980 ildə yaradılmışdır. Kosmik aparatlar Fransa Qvianasının Kuru kosmodromundan buraxılır.

ARİAS-SÁNÇES (Arias Sánchez) Oskar Rafael de Xesus (d. 13.9.1941, Kosta-Rika, Erediya) – Kosta-Rikanın dövlət və siyasi xadimi, Nobel sülh mü-

kafatı laureatı (1987). 1979 ildən Milli-Liberal partiyasının (MLP) rəhbəri, 1978–86 illərdə parlamentin deputatı, 1986–90 illərdə ölkə prezidenti olmuşdur. A.S. Mərkəzi Amerika dövlətləri arasında siyasi ziddiyyətlərin sülh yolu ilə birgə həllinə və Nikaraquada aparılan hərbi əməliyyatların dayandırılmasına dair plan hazırlamışdır. Prezidentlik müddəti bitdikdən sonra A.S. "Sülh və humanist tərəqqi uğrunda Arias fondu"nu təsis etmişdir.

ARİD BİTKİLƏR (lat. aridus – quru) – buxarlanan rütubətin miqdarının yağın- tı miqdarından çox olduğu quraq iqlimli ərazilərin bitkiləri. A. b.-ə aşağıdakılar aiddir: 1) özünü buxarlanmadan qorumaqla quraqlıq şəraitə uyğunlaşan, toxumalarında sumənimmə və susaxlama qabiliyyəti yüksək olan çoxillik bitkilər; 2) quraqlıq zamanı yerüstü orqanlarını itirərək, transpirasiyanı, fotosintez və böyüməni müvəqqəti dayandıran və bunları su ilə yaxşı təmin olunduğu dövrdə bərpa edən çoxillik bitkilər (efemeroidlər); 3) quraqlıq başlanana qədər həyat siklini tam bitirən, yaxud tələf olan birillik bitkilər (efemerlər). Azərb.-da A. b. Bozqır çölündə (saqqız-ardıc meşəsi), Qarabağda, Laçın r-nunda və Azərb.-in c. r-nlarında (xalis ardıc ağacları), Eldar çölündə (endemik Eldar şamı və ardıc meşəsi), Soltanbud meşəsində, Azərb.-in düzən və aşağı dağ zonasında, Göygöl və Şəmkir r-nlarında (saqqız ağacı), Qarabağın c. hissəsində və Nax. MR-də, orta dağ zonasında (dağdağan və cır badam) yayılmışdır. Azərb. meşələrində bitən gürcü palıdı, Araz palıdı, gülcü ağcaqayını, sarağan, nar, xırdameyvəli (cır) albalı ağacları A. b.-ə aiddir.

ARİD İQLİM – səhra və yarımsəhrələrin quru iqlimi. A.i. üçün havanın sutkalıq və illik temp-r amplitudunun böyük, rütubətin az, buxarlanmanın çox olması səciyyəvidir. A.i.-li ərazilərdə daimi axan çay olmur. İllik yağıntı 100–200 mm təşkil edir. Nisbətən rütubətli qonşu ərazilərdən başlanan çaylar axarsız çuxurlardakı şor göllərdə itir. Bitkisi yox dərəcəsindədir. Küləklər quru qumu sovurub barxan və qum təpələri əmələ gətirir. A.i. şəraitində *arid relyef* formalaşır. A.i.-li ərazilərdə əkinçilikdə yalnız süni suvarmadan istifadə olunur. A.i., əsasən, tropik və subtropik enliklər üçün səciyyəvidir (Böyük Səhra, Ərəbistan y.-ının və Avstraliyanın səhraları). Daha yüksək enliklərdə A.i. ya dağ silsilələri-

nin okeandan gələn rütubətin qarşısını alması (Şimali və Cənubi Amerika səhraları), ya da okean hövzələrindən uzaqlığı (Mərkəzi və Orta Asiya səhraları) ilə əlaqədar olur.

ARİD RELYEF (lat. aridus – quru) – quraq (arid) ərazilər – səhralar, yarımsəhralar, quru çöllər üçün səciyyəvi olan relyef tipi. Səhra aşınması, eol fəaliyyəti, səthi yuyulma, müvəqqəti axarların eroziyası və s. təsiri nəticəsində yaranır. Yüksəkliklər, platolar, dağətəyi və dağlar üçün arid denudasiya, eroziya və akkumulyasiya (dağətəyi proluvial düzənliklər, pedimentlər, bedlend və s.), düzənliklər üçün isə qapalı şoranlıq göl çökeklikləri, tıqır düzənlikləri olan daşlı və qumlu (barxanlar, qum tirələri) səhralar səciyyəvidir.

ARİD SİKL – relyefmənləgəlmə proseslərində parçalanmış səthin arid iqlim şəraitində aşınmasına gətirib çıxaran müəyyən ardıcılıq. İlk mərhələdə aşınmış yerli material müsbət relyef formalarından daşınıb, əsasən, tektonik mənşəli çökeklikləri doldurur. Sonrakı mərhələdə isə material daha aşağıda yerləşən çökekliklərə axır və nəticədə düzəlmə səthi yaranır. Sonda tozşəkilli hissəcikləri küləklər sovraraq düzəngah səhranın səviyyəsini daş səthə qədər "təmizləyir". A.s.-in təkamülü U.M. Deyvis tərəfindən deduktiv üsulla işlənilib hazırlanmışdır.

ARİEL – Uran planetinin peyki. Planetdən orta məsafəsi 192 min km, vizual *ulduz ölçüsü* 14,4, dolanma dövrü 2,52 sutka, radiusu 400 km-dir. 1851 ildə ingilis astronomu U. Lassell kəşf etmişdir.

"ARİEL" – ionosferin, plazmaların, elektromaqnit dalğalarının, yüklənmiş zərrəciklərin və s. tədqiqi üçün İngiltərədə istehsal olunan Yer in süni peykləri seriyasının adı. Çəkisi 60–155 kq, gövdəsi silindr və ya çoxüzümlü prizma şəklindədir. Elektrik təchizatı günəş batareyasından və nikel-kadmium batareyasından. "A."-in elmi aparatlarına ion spektrometri və digər ölçmə, qeydiyyat cihazları daxil idi. 1962–80 illərdə ABŞ-in "Tor-Delta" və "Skaut" daşıyıcı raketləri vasitəsilə orbitə 6 "A." çıxarılmışdır. **ARİF ƏRDƏBİLİ** (?–?) – 14 əsr Azərb. şairi. Şirvanşah *Kavusun* dəvəti ilə Şirvana köçmüş, saray şairi olmuşdur. Ədəbi irsindən qalan farsca "Fərhadnamə" (1369) poemasının əlyazma nüsxəsi İstanbulda Ayasofiya muzeyi kitabxanasındadır. Nizami ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsi baxımından "Fərhadnamə"nin əhəmiyyəti böyükdür.

Əsər 2 hissədən ibarətdir: "Hekayəti-Fərhad" və "Hekayəti-Fərhad-Şirin". Müəllif şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanaraq, İran şahı Xosrovu deyil, memar Fərhadı poemanın baş qəhrəmanı seçmişdir. A.Ə.-nin "Xosrov və Şirin" mövzusunda gətirdiyi bu yenilik sonralar özbək şairi Ə.Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasında inkişaf etdirilmişdir. Əsər bədii təsvir vasitələrinin orijinallığı ilə seçilir. "Fərhadnamə"dəki hadisələr Azərb. mühtiri ilə bağlıdır. Əsərdə Şamaxı, Bakı memarlıq abidələrindən də bəhs olunur.

Əd.: Arslan N. Arif Ərdəbili və onun "Fərhadnamə" poeması. B., 1979; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М., 1985; Тərbiiyət M. Danışməndani-Azərbaycan. B., 1987.

ARİF QƏZVİNİ Mirzə Əbülqasım (1882, Qəzvin – 1933, Həmədan) – İran şairi, bəstəkar. Siyasi təsnif janrının və siyasi qəzəlin yaradıcısıdır. 1905–11 illər İran inqilabında iştirak etmişdir. Gözəl səsə malik olan A.Q. Tehrandə konsertlər vermiş, vətənpərvərlik hissələrini tərənnüm edən təsnifləri ilə şöhrət qazanmışdır. "Yaşasın", "Azadlıq müjdəçisi", "Quşun naləsi", "Ölüm libası" və s. şeirlərini sadə xalq dilində yazmışdır. 150-yə yaxın qəzəl, qitə, qəsidə, məsnəvi və təsniflərdən ibarət "Divan"ı ilk dəfə 1924 ildə əvvəl Berlində, sonra Tehrandə çap olunmuşdur. Həyatının son illərini Həmədanda sığınacaqda yaşamış, orada da vəfat etmişdir.

Əd.: Hüseynov B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. B., 1975.

ARİF MUSTAFA AĞA (Şıxlinski; təqr. 1777, Qazax qəzasının Şıxlı k.-?) – Azərb. şairi. Fars, türk və rus dillərini mükəmməl bilmişdir. A.M.A.-nın xalq arasında böyük nüfuza malik olmasından ehtiyat edən çar hökuməti onu kəndlilər arasında iğtişas salmaqda təqsirləndirərək, 1827 ildə Sibirə (sonralar Kazana) sürgün etmişdir; ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır. Şeirləri dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Ədəbi irsindən *Kazım ağa Salikə* və oğlu Əliyə yazdığı "Ağlaram" rədifli mürəbbəsi, qəzəl formasında iki məktubu məlumdur. Mürəbbə və məktublarında sürgünlük həyatı, el-oba və vətən hasrəti, tənhalıq motivləri əks olunmuşdur.

Əd.: Qasımlı Ə.F. S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. c.1., B., 1978.

ARİF ŞİRVANI, Kərbəlayi Alilahi Arif (? – təqr. 1826) – Azərb.

Arika şəhərindən görünüşü.

şairi. Həyatı haqqında məlumat azdır. Şirvan hakimi Mustafa xanın [1792–1820] sarayında yaşamış, sonralar ondan inciyərək, İrəvan xanı Hüseyn xanın sarayına getmişdir. Qəzəllərində dövrünün zülm və haqsızlıqlarından, vətənin ara müharibələri nəticəsində viran olmasından, vəfali sirdaşın yoxluğundan şikayətlənmişdir. Mustafa xana yazdığı bir həcivində onu və onun saray ayanlarını kəskin tənqid etmişdir.

Ə s ə r i: Kərbəlayi Allahi Arif (toplayanı Salmanın Mümtaz). B., 1925.

Ə d.: A r a s l ı H. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; S a l m a n M ü m t a z. Kərbəlayi Allahi Arif // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. B., 1986.

ARİF TƏBRİZİ (A ğ a H ü s e y n i n təxəllüsü; ?, Təbriz – 1805, Şuşa) – Azərb. şairi. Təbrizdə yaşamış, sonralar Şuşaya köçmüşdür. Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından. Qəzəllərində iztirab, həsrət motivləri güclüdür. Şeirlərinin bir hissəsi Hüseyn Əfəndi Qayıbovun “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsarına məcmua” adlı əlyazmasında toplanmışdır. A.T. riyaziyyatla da məşğul olmuşdur.

Ə d.: A r a s l ı H. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; K ö ç ə r l i F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.I. B., 1978; T ə b r i z y ə t M. Danışməndani-Azərbaycan. B., 1987.

ARİFƏ XANIM (? – ?) – türk jurnalisti, maarifpərvər. Feminist qadın hərəkatının fəallılarından olan A.x. 1885–86 illərdə İstanbulda “Şükufəzar” adlı feminist jurnal nəşr etmiş, publisist yazıları

ilə ölkə qadınlarını tərəqqiyə çağırmışdır.

ARİFMOMETR (yun. ἀρίμετρος – ədəd + ...metr) – toplama, çıxma, vurma, bölmə əməllərinin aparılması üçün işlədilən stolüstü mexaniki və ya elektromexaniki hesablama qurğusu. 15 əsrin sonlarında Leonardo da Vinçi 13 mərtəbəli cəmləmə qurğusunun eskizini vermişdir. İlk hesablama maşınları V.Şikkard (1623), B.Paskal (1642) və Q.Leybnits (1672) tərəfindən yaradılmışdır. A.-in istehsalını ilk dəfə K. Tomas Paris ş.-ndə təşkil etmişdir (1821). 1905 ildə alman ixtiraçısı K.Qaman A.-i daha da təkmilləşdirmişdi: ədədlərin sayğaca verilməsi və hesablama mexanizminin işə salınması əl ilə və ya elektrik intiqalı ilə həyata keçirilirdi. 20 əsrin 70-ci illərində ucuz başa gələn və etibarlı işləyən elektron *kalkulyatorların* meydana gəlməsi ilə A. öz əhəmiyyətini itirmişdir.

ARİKA (Arica) – Çilinin şm.-ında, Tarapaka regionunda şəhər. Əh. 186 min (2005). Peru ilə sərhəddə, Panamerika avtomobil yolu kənarındadır. D.y. st. Sakit okean sahilində ölkənin ən şimal portu. Aeroport. Tranzit yüklərə xidmət üzrə ixtisaslaşmışdır. Maşınqayırma, metal emalı, kimya, yeyinti sənayesi, o cümlədən balıq emalı inkişaf etmişdir. Bələdiyyə teatri, muzey, un-t var.

ARİKARALAR – ABŞ-da (Şimali Dakota ştatının Fort-Bertold rezervasiyasında) yaşayan *keddo* qrupundan hindi xalqı. Sayları 700 nəfərdir (1995). Arıkara dilində danışırlar. İngilis dili də ya-

yılmışdır. Dindarları protestantdır. Ənənəvi dinləri şamanizm idi. Qırılıb-yandırılmış əkinçilik, bizon ovu, yığıcılıq və baliqçılıqla məşğul olmuşlar. *Çeyenlər* və *dakotalarla* mübadilə ticarəti aparan A. qarğıdalı, tütün, at və qatır müqabilində onlardan silah, balta, qazan alırdılar. A.-in yaşayış məskənləri çay sahillərində yerləşirdi. Muasir A.-in qismən muxtariyyətləri var; maldarlıq, fermer təsərrüfatı, xırda sahibkarlıq və muzdlu işlə məşğuldurlar.

ARİLƏR – hind-İran mənşəli qədim köçəri xalqlar qrupu. İlk vətənlərinin Dnestr və Ural çayları hövzəsi olduğu güman edilən A. e.ə. 3–2-ci minilliklərdə Mərkəzi Asiyaya yayılmışlar. E.ə. 2000 ilə yaxın Mərkəzi Asiyadan indiki Hindistan və İran ərazisinə köçmüşlər. Hindistanda yerli əhalini assimilyasiya edərək qədim hind sivilizasiyasını formalaşdırmış və hind xalqının əsas etnik komponentini təşkil etmişlər. A.-in İran ərazisində məskunlaşan digər qrupunun yerli əhali ilə qaynayıb-qarışması nəticəsində parfiyalılar, farslar, midiyalılar (madahılar), saqartilər, kadusilər, mardlar və b. irandilli tayfalar yaranmışlar. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında Yaxın Şərq (Mitanni və Hett çarlığı) mixi yazılarında ari leksikasına (o cümlədən allahların, çarların və əyanların adları, həmçinin atçılıqla əlaqədar olan bəzi terminlər) təsadüf olunur. E.ə. 2-ci minilliyin sonlarından etibarən Mesopotamiyadan şərqdə yerləşən ərazilərdə də İran onomastikasına rast gəlinir. Sonralar bu region İran (“Ariələr ölkəsi”, *Ariana*) adlandırıldı. Bir sıra etnik adlar (məs., qədim hindlilərdə “aryavarqa”, midiyalılarda “*arizantlar*”, osetinlərdə “allon” və s.) “ari” sözündən yaranmışdır.

ARİLLƏŞDİRMƏ – üzvi birləşmənin molekulu aril qrupunun daxil edilməsi, həmçinin kimyəvi elementlərin aril törəmələrinin alınması. Aril qrupu (aril, Ar) aromatik karbohidrogen qalıqlarının ümumi adıdır, məs., C₆H₅ – fenil, C₁₀H₇ – naftil. Arilləşdirici reagentlər kimi aromatik diazobirləşmələr, məs.,

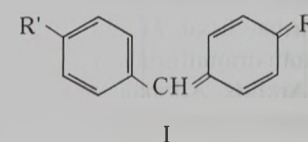
ArN₂Cl + Ar'N₂Cl + Cu →
→ Ar – Ar' + N₂ + CuCl₂,
C₂H₅SNa + ArN₂Cl →
→ C₂H₅SAr + N₂ + NaCl;
arilhalogenidlər, məs.,
ArBr + NH₃ → ArNH₂ + HBr,
2ArCl + Si → Ar₂SiCl₂;
Qrinyar reaktivləri, məs.,
CH₃CHO + ArMgBr + H₂O →
→ CH₃CH(OH)Ar + Mg(OH)Br

istifadə olunur. A. üzvi sintezdə, o cümlədən boyaq maddələrinin istehsalında tətbiq edilir. Bax həmçinin *Meerveyn reaksiyası*, *Ulman reaksiyası*.

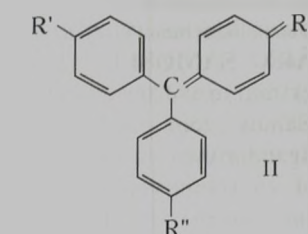
Ə d.: Э ф р о с Л. С., Г о р е л н и к М. В. Химия и технология промежуточных продуктов. Л., 1980; Общая органическая химия. В 12 т. М., 1981–1988.

ARİLLUS (son lat. arillus – mantiya) – bitki toxumunun üstündən inkişaf edən (məs., qonaqotuda, gərməşovda, qaracöhrədə), çox hissəsi lətli və şirəli olan çıxıntı. A. toxum rüşeymində formalaşmağa başlayır, toxumu qismən və ya bütöv örtür; toxum qabığına sıx yapışır, amma onunla bitişmir. Yetmişmiş A., adətən, parlaq rənglidir, tərkibində şəkər, yağ və zülallar var; toxumların və bitkilərin yayılmasına səbəb olan heyvanları (əsasən, quşları və qarışqaları) özünə cəlb edir. Bəzən A. meyvə lətinin əmələ gəlməsində (qarağat) və onun açılmasında (cövüz), toxumdan toxumun ayrılmasında (südləyənlər) iştirak edir. Ətirli cövüzün (*Myristica fragrans*) qurudulmuş A.-ları qiymətli ədviyyatdır.

ARİLMETAN BOYAQ MADDƏLƏRİ – sintetik boyaq maddələri; di- və triarilmetanın törəmələri. Diarilmetan (I formul) və triarilmetan (II formul) boyaq maddələrinin ümumi formulaları:

A.b.m.-nin rəngi aromatik qalıqların sayından, növündən və onlardakı əvəzedicilərin təbiətindən asılıdır. Diarilmetan boyaq maddələrinin əksəriyyətinin kimyəvi stabilliyi aşağı olduğundan onların praktikada tətbiqi məhduddur.

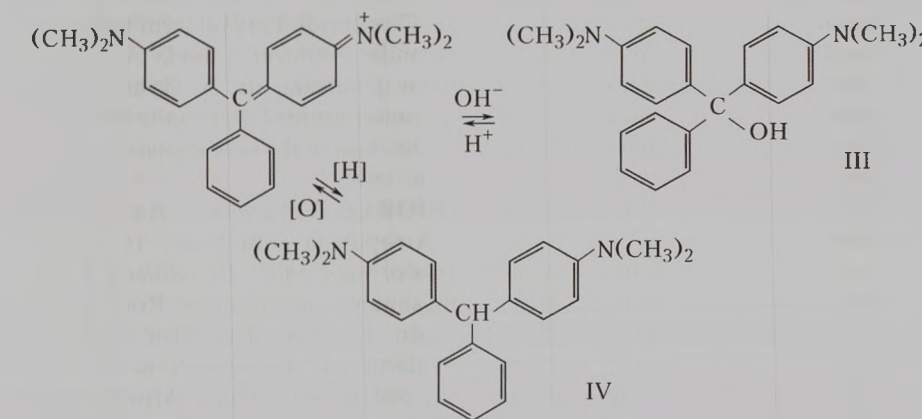
Triarilmetan boyaq maddələrinin əsas növləri bunlardır: diamintriarilmetan, məs.,

al-yaşıl A.b.m. – II, R = N⁺(C₂H₅)₂Cl⁻, R' = N(C₂H₅)₂, R'' = H; triamintriarilmetan, məs.,

bənövşəyi kristal A.b.m. – II, R = N⁺(CH₃)₂Cl⁻, R' = R'' = N(CH₃)₂; benzauri-

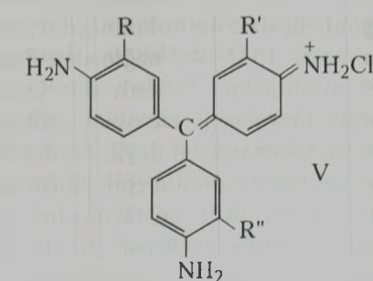
nin hidrositriarilmetan törəmələri (II, R = O; R' = OH; R'' = H).

Amintörəmələr reaksiyayaqabil birləşmələrdir: qələvi mühitdə rəngsiz karbinol əsaslara (III formul) dönər çevrildiyinə görə, onlar yuma prosesində aşağı davamlılığa malikdir; reduksiyaedicilərin təsirindən rəngsiz leykobirləşmələr (IV formul) əmələ gətirir.

Bəzi A.b.m.-nin rəngsiz leykobirləşmələri turşu və elektrofil reagentlərin təsiri ilə asanlıqla rəngli birləşmələrə çevrildiyi üçün A. b. m. rəngəmələgətirən komponent kimi surətçixarma texnikasında istifadə olunur.

Amintörəmələrin ümumi alınma üsulu ikili və üçlü aromatik aminlərin benzaldehyd və ya onun törəmələri ilə kondensləşməsi və əmələ gələn leykobirləşmələrin sonradan oksidləşməsidir. Anilin, *o*- və *p*-toluidinlərin qarışığının FeCl₃ iştirakı ilə nitrobenzolla oksidləşməsindən ən sadə triamin törəmələri qarışığı – fuksinlər (V formul; R, R' və R'' – H, yaxud CH₃) alınır.

Əsasi amintriarilmetan boyaq maddələri müstəsna parlaqlığı və tonun təmizliyi ilə səciyyəlidir, lakin işığın və qələvilərin təsirinə qarşı davamlılığı aşağı olduğundan, əsasən, qeyri-toxuculuq, məs., kağız, dəri və ağac materiallarının boyanmasında, rəngli karandaşların hazırlanmasında, eləcə də indikator kimi

istifadə edilir. Əsasi amintriarilmetan boyaq maddələrinin modifikasiyasından alınan yağda həll olan A. b. m. diyircək li avtoqələmlər üçün pasta, surətçixaran kağız və lentlər üçün pasta istehsalında istifadə edilir. Əsasi amintriarilmetan boyaq maddələrinin heteropoliturşularla həll olmayan və əsasi laklar adlanan duzları məs.,

H₇[P(W₂O₇)₄(Mo₂O₇)₂] poliqrifik çap üçün işıqdavamlı piqmentlərdir. Tərkibində ikidən az olmayan turşu qrupları (sulfoqrup və ya karboksil qrupu) saxlayan turşulu amintriarilmetan boyaq maddələri əsasi boyaq maddələrinə nisbətən bir qədər davamlıdır, yun və ipəyin boyanmasında, mətbəə boyalarının, mürəkkəblərin hazırlanmasında işlədilir.

Tərkibində R'' əvəzediciyə nəzərən *orto*- vəziyyətdə karboksil və ya sulfoqrup olan hidrositriarilmetan boyaq maddələri turş mühitə çox həssas olduğundan, boyaq üçün deyil, ancaq kimyəvi indikatorlar (məs., *timol göyü*, *fenolftalein*) kimi tətbiq edilir. Tərkibində R və R' əvəzedicilərə nəzərən *orto*- vəziyyətdə karboksil qrupları olduqda, hidrositriarilmetan boyaq maddələri Cr(III) ilə davamlı komplekslər əmələ gətirə bilər; metalkompleks törəmələr ipək, yun və dərinin boyanmasında istifadə edilir.

Ə d.: С т е п а н о в Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. М., 1984.

ARİLSULFOTURŞULAR – ümumi formulu Ar(SO₂OH)_n olan üzvi birləşmələr; burada Ar – aromatik karbohidrogen nüvəsidir, n = 1, 2, ... Benzolsulfoturşular (benzolsulfoturşu C₆H₅SO₂OH və 1,3-benzoldisulfoturşu), *naftalinsulfoturşular* və *toluolsulfoturşu* daha çox istifadə olunur.

A., adətən, rəngsiz, hiqroskopik kristal maddədir; suda və spirtə həll olur; hidratlar şəklində suda kristallaşır. A. güclü turşulardır, məs., $C_6H_5SO_2OH$ üçün $pK=0,7$. Əsaslarla davamlı duzlar – *sulfonatlar* əmələ gətirir. Sulfoqrupları digər qruplarla nukleofil əvəz etmə reaksiyalarına girir, məs., sulfonatlar qələvirlərlə əridildikdə fenollar, sianidlərlə nitrillər, amidlərlə aminlər əmələ gətirir və s. Qızdırılıqda suyun təsirinə sulfoqruplar hidrogen atomu ilə əvəz oluna bilər, məs., $C_6H_5SO_2OH$ benzola qədər asan hidrolizə uğrayır. A. aromatik halqada hidrogen atomlarının elektrofil əvəz etmə reaksiyalarına daxil olur (məs., sulfolaşma, nitrolaşma, halogenləşmə reaksiyalarında).

A.-in əsas alınma üsulu aromatik karbohidrogenlərin qatı sulfat turşusu və ya oleumla birbaşa sulfolaşmasıdır. A. turşu katalizatorları kimi, fenolların, boyaq maddələrinin, iondəyişdirici qatranların, dezinfeksiyaedici vasitələrin, dərman preparatlarının istehsalında yarımfabrikatlar kimi tətbiq edilir. A.-in törəmələri (məs., mürəkkəb efirler, halogenahidridlər, amidlər) üzvi sintezdə istifadə edilir.

Əd.: Джилльберт Э.Е. Сульфирование органических соединений. М., 1969.

ARİNKİN Mixail İnnokentyeviç (7.4.1876, Çita – 30.8.1948, Leningrad) – rus terapevti, SSRİ-də klinik hematologiyasının banilərindən biri, SSRİ TEA-nın akad. (1945). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1947). Tibb xidməti gen.-l. (1945). Sankt-Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasını bitirmişdir (1902). 1936 ildən həmin akademiya fakültə terapiyası kafedrasına rəhbərlik etmişdir. A.-in 1927 ildə işləyib hazırladığı sternal punksiya – qan xəstəlikləri zamanı xəstənin sağ ikən sümük iliyinin müayinəsi üsulu dünyada geniş tanınmışdır. Əsərləri qan və qanyaradıcı orqanların patologiyasında retikuloendotelial sistemin roluna, eritropoez, leykoz, böyrək xəstəlikləri, aviasiya tibbi problemlərinə həsr olunmuşdur.

Əsəri: Клиника болезней крови и кровяных органов. Л., 1928.

ARİOBARZAN I – Atropatena şahı [təqr. e.ə. 65 – təqr. e.ə. 36]. I A.-in hakimiyyəti dövründə Atropatenanın Romaya qarşı mübarizə aparan Parfiya ilə müttəfiq olduğu ehtimal edilir.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARİOBARZAN II – Atropatena şahı [təqr. e.ə. 20 – təqr. eramızın 2 il], I Artabazın oğlu. Roma tarixçisi *Tasit* gənclik illəri Romada keçən A.-ı “cismani gözəlliyə və üstün mənəvi keyfiyyətlərə malik olan midiyalı” adlandırmışdı. Tasitin “Tarix” əsərində yazdığına görə, təqr. eramızın I ilində Oktavian *Avqust* “yenə bu xalqı (erməniləri) *Artabazın* oğlu, hökmdar Ariobarzanın tabeliyinə...” vermişdi. Parfiyalıların təhriki ilə ermənilər eramızın 2 ilində A.-a qarşı üsyan qaldırsalar da, A. üsyanı yatıra-raq onları yenidən özünə tabe etdi.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARİOBAZ, Ariovast, Ariovast – Atropatena şahı [təqr. 14–20]. II *Ariobarzanın* oğlu. *Atropatılar* sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi. Roma imperatoru *Avqustun* ölümündən sonra romalıların müttəfiqi olan A.-in hakimiyyəti zəiflədi və 20 ildə Atropatena Parfiya *Arşakların* bir qolu hakimiyyətə gəldi.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARİOSTO Ludoviko (8.9.1474, Recanel-Emiliya – 6.7.1533, Ferrara) – italyan şairi, dramaturq. 1489–94 illərdə Ferrara Un-tində təhsil almışdır. 1503 ildən kardinal İppolito d’Esterin, 1518 ilin aprelindən Ferrara hersoqu I Alfonso yanında diplomatik və inzibati xidmətdə olmuşdur. Gənc yaşlarından teatrla maraqlanmış, “Sandıq haqqında komediya” (1508), “Dəyişdirilmişlər” (1509), “Cadugər” (1520), “Lena” (1528), “Tələbələr” (tamamlanmayıb) komediyalarını yazmışdır. Satirik şeirləri də var. *Cəngavərlik romanı* ruhunda yazılmış “Coşqun Orlando” poeması (sağlığında üç dəfə nəşr olunmuşdur; sonuncu nəşri 1532; 46 nəğmədən ibarətdir) məşhurdur. İntibah dövrünün humanist ideyalarını təcəssüm etdirən bu poema təkcə italyan deyil, bütövlükdə Avropa ədəbiyyatında epik janrın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. E. Spenserin “Pərilər kraliçası” (1590–96) və A.S. Puşkinin “Ruslan və Lyudmila” (1820) nağıl-poeması A. əhəmələrinə uyğun olaraq yazılmış ən məşhur əsərlərdəndir.

ARİOVİST (e.ə. I əsr) – german tayfası svevlərin başçısı. Təqr. e.ə. 71 ildə Reyn çayını keçərək Qalliyaya gəldi. E.ə. 61 ildə Magetobriq yaxınlığında eduları məğlub etdi. A. german tayfalarını Qalliyaya köçürmə siyasətini həyata keçir-

rirdi. A. Sezarın konsulluğu dövründə (e.ə. 59) çar kimi tanındı və Roma xalqının dostu elan olundu. Lakin e.ə. 58 ildə Alpaşırı ərazilərin canişini olan Sezar Romanın müttəfiqləri eduları müdafiə etmək bəhanəsi ilə faktiki olaraq Qalliyanın sahibinə çevrilmiş A.-ə qarşı çıxış etdi. Həmin il Vesontioj (indiki Bezan-son) yaxınlığında baş verən həlledici döyüşdə romalılar german tayfalarını darmadağın etdi. A. qoşunun qalıqları ilə Reynin sağ sahilinə keçdi.

ARİÖZO (ital. arioso, aria – *ariya* sözündən) – opera, oratoriya, yaxud kantatada solo oxunan, nisbətən sərbəst formada yazılmış mahnı-deklamasiya xarakterli kiçik *ariya*. Çox zaman reçitativ səciyyəli musiqi epizodlarının bir hissəsi A.-dan ibarət olur (P.İ.Çaykovski-nin “Qaratoxmaq qadın” operasında Germanın, F. Əmirovun “Sevil” operasında Gülüşün A.-su və s.).

ARİS – Qazax. Resp. ərazisində acı-şor göl. *Bədbəxt Tala* səhrasının q.-indədir. Sah. 173 km^2 . Yeraltı sularla qidalanır.

ARİSTÁRX SAMOFRAKİYALI (Ἀριστάρχος ἐχ Σαμοθράκης) (təqr. e.ə. 217 – təqr. e.ə. 145) – qədim yunan alimi, *İsgəndəriyyə filologiyasının* görkəmli nümayəndələrindən biri. Təqr. e.ə. 153 ildə *İsgəndəriyyə* kitabxanasına rəhbərlik etmişdir. Homer və Hesiodun epik poemalarına, Esxil, Sofokl, Evripid və Aristofanın dramaturgiyasına, lirik poeziyaya (Arxilox, Alkman, Alkey, Anacreont, Pindar) şərhlər yazmışdır. Müəllimi *Aristofan Bizanslı* ilə birgə qədim yunan dilinin tədrisində istifadə olunan *İsgəndəriyyə* kanonunu (hər janrdə fərqlənən şairlərin siyahısı) tərtib etmişdir. A. müasir Avropa dilləri qrammatikalarının əsasını təşkil edən səkkiz nitq hissəsi haqqında təsəvvürləri təsbit etmişdir.

Əsəri: I frammenti di Aristarco di Samotracia negli etimologici bizantini. Gött., 2004.

ARİSTÁRX SAMOSLU (Ἀριστάρχος ὁ Σάμιος) (təqr. e.ə. 320 və ya 310, Yunanistan, Samos – təqr. e.ə. 250 və ya 230, Misir, *İsgəndəriyyə*) – qədim yunan astronomu və riyaziyyatçısı, Lampsaklı *Stratonun* şagirdi. İtirilmiş əsərində [bu haqda *Arximed* “Qum dənələrinin hesabı” (4–5) əsərində məlumat verir] A.S. ilk dəfə olaraq “ulduzlar və Günəş tərpənməzdir, Yer onun ətrafına çevrə üzrə hərəkət edir və Günəş Yer orbitinin mərkəzində yerləşir” heliosentrik fərziyəsini irəli sürmüşdür. Plutarxa (“Aydın üzü haqqında”, 6) həmfikir olaraq, A.S. da Yerin öz oxu ətrafında fırlanmasını

qəbul etmişdir. Yeganə bizə gəlib çatan “Günəşin və Ayın ölçüləri və onlara qədər olan məsafələr haqqında” traktatında A.S. ənənəvi geosentrik sistemdən çıxış edərək Günəşə və Aya qədər olan məsafəni qiymətləndirmək üçün həndəsi üsul təklif etmişdir.

ARİSTİD (Ἀριστέδης) (təqr. e.ə. 540 – təqr. e.ə. 467) – Afinanın siyasi və hərbi xadimi. Gənc yaşlarında *Klisfenin* quldurluq demokratiyası uğrunda apardığı mübarizədə iştirak etmiş, lakin sonradan oliqarxlara qoşulmuşdur. *Marafon vuruşmasında* (e.ə. 490) on strateqdən biri olmuşdur. E.ə. 489 ildə arxont seçilmişdir. Femistokla qarşı çıxan A. onun hakimiyyətə gəlməsindən sonra Afinadan qovulmuşdur. 480 ildə Afinaya qayıtmış və *Salamin* döyüşündə iştirak etmişdir. E.ə. 479 ildə *Plateya* vuruşmasında afinalıların başçısı olmuşdur. *Delos ittifaqının* təşkilatçılarında biri idi.

ARİSTOFÁN (Ἀριστοφάνης; təqr. e.ə. 446, Attika – təqr. e.ə. 385, Afina) – qədim yunan şairi, dramaturq-komedioqraf, “komediyanın atası”. Həyatı haqqında məlumat azdır. 40-dan çox komediya yazmışdır. Onlardan 11-i – “Axarlılar” (425), “Atlılar” (424), “Buludlar” (423), “Arılar” (422), “Sülh” (421), “Quşlar” (414), “Lisistrata”, “Qadınlar Fesməfori bayramında” (hər ikisi 411), “Qurbağalar” (405), “Qadınlar xalq məclisində” (392), “Sərvət” (388) tam şəkildə, digər komediyalarından isə 1000-ə yaxın fraqment dövrümüzədək gəlib çatmışdır. A.-ın yaradıcılığı Afina demokratiyasının dərin böhran keçirdiyi kəskin ictimai-siyasi mübarizə dövrünə təsadüf edir. Əsərlərində müharibə və sülh mövzusu əsas yer tutur (“Axarlılar”, “Sülh”, “Lisistrata”), zorakılıq pislənir, hakim dairələrin işğalçılıq siyasəti, xalqın iztirablarına laqeyd qalan acgöz və ikiüzlü siyasi xadimlər (“Atlılar”), bürokrat məhkəmə sistemi (“Arılar”) ifşa edilir. “Qadınlar xalq məclisində”, “Quşlar”, “Sərvət” komediyalarında ideal cəmiyyət haqqında arzuları əks olunmuşdur. A. satirik gülüş vasitələrindən – buffonada və karikaturadan məharətlə istifadə etmişdir.

A.-in komediyaları Avropa ədəbiyyatının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir (*Rotterdamlı Erazm*, *F.Rable*, *J.Rasin*, *İ.V.Göte* və b.). “Atlılar”, “Buludlar”, “Qurbağalar” komediyaları Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: “Antik ədəbiyyat müntəxəbatı”

kitabında. B., 1950; Комедии. В 2 т. М., 1983; Комедии. Фрагменты. М., 2000.

ARİSTOFÁN BİZANSLI (Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος) (təqr. e.ə. 257–180) – qədim yunan alimi, *İsgəndəriyyə filologiyasının* ən görkəmli nümayəndələrindən biri. Təqr. e.ə. 195 ildə *İsgəndəriyyə kitabxanasına* rəhbərlik etmişdir. Homerin poemalarına, Hesiodun “Teoqoniya”sına, Aristofan və Menandrin komediyalarına, faciələrə, lirik poeziyaya (Alkey, Anacreont, Pindar) şərhlərin müəllifidir. A.B. dramatik əsərlərə yazdığı “ön sözlərdə” həmin əsərlərin məzmununu müxtəsər izah etmiş, tamaşaya qoyulduğu tarix barədə məlumat vermiş, bəzən estetik cəhətdən qiymətləndirmişdir. Komediyalarda təsvir olunmuş tiplər haqqında tədqiqat əsəri yazmışdır. Hər bir ədəbi janr üçün ən görkəmli şairlərin adının daxil olduğu kanonları yaratmışdır. A.B. leksikoqrafiyanın banilərindən biridir: az rast gəlinən, çətin anlaşılacaq sözlərin və coğrafi adların geniş izahlı lüğətini tərtib etmişdir (fraqmentlər qalmışdır).

Əd.: Fragmenta. B., 1986; Аргументы// Торшилов Д.О. Античная мифография: Мифы и единство действия. СПб., 1999.

ARİSTOGENÉZ (yun. ἀριστός – ən yaxşı + ...genéz – təkamül nəzəriyyəsi; H.F. Osborn tərəfindən təklif edilmişdir (1931). A.-ə görə orqanizmlərin təkamülü aristogenlərin (keyfiyyət yenitörəmələri, yaxud “təkmilləşdirici genlər”) və alloyometronların (kəmiyyət yenidənqurulmaları, yəni artıq mövcud olan əlamətlərin nisbətlərinin dəyişməsi) inkişafı ilə baş verir. Aristogenlər irsiyyət aparatında (“genoplazmada”) xarici təsirlərlə stimullaşdırılan dəyişikliklər nəticəsində əmələ gəlir. Yaranarkən cüzi olan və uyğunlaşma əhəmiyyəti olmayan aristogenlər sonradan tədricən və istiqamətli surətdə inkişaf edərək təbii seçmənin iştirakı olmadan orqanizmlərdə yeni adaptasiyalar formalaşdırır. Qohum növlərdə onların paralel təkamülünə səbəb olan oxşar aristogenlər yaranır. H.F. Osborna görə A.-in hərəkətverici qüvvəsi məlum deyildir. A. nəzəriyyəsi avtoqenetik xarakter daşıyır (bax *Avtoqenez*) və neolamarkezmin variantlarından biridir.

ARİSTOKRATIYA (yun. ἀριστός – ən yaxşı və κράτος – hakimiyyət) – antik dövrün fəlsəfi nəzəriyyələrində dövlət idarəçiliyi formalarından biri; hakimiyyətin, biliyinə, yaxud vətəndaş ləyaqətinə görə ən çox nüfuz qazanmış bir qrup şəxsin əlində olması. “A.” anlayışı haq-

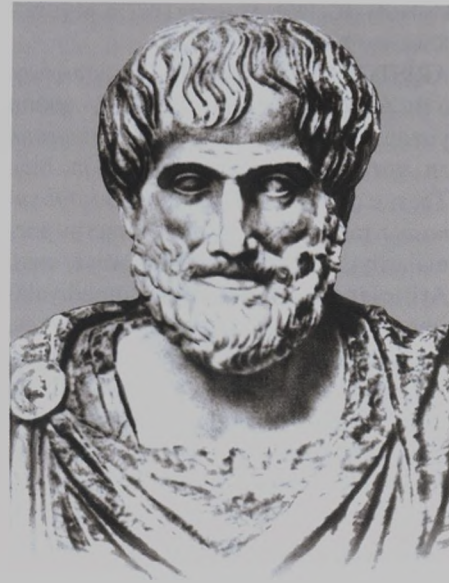
qında ən dərin mülahizələr *Platona* (“Dövlət”) və *Aristotelə* (“Siyaset”) məxsusdur. Platon özünün qeyd etdiyi beş dövlət quruluşu formasından A.-ni daha yaxşısı hesab edirdi. Aristotel digər dövlət tipləri ilə (o, altı tip ayırd edirdi) müqayisədə “politiya”ya üstünlük verərək, A.-ni ən yaxşılardan biri kimi birbaşa oliqarxiyaya qarşı qoyur. A. dövlət idarəçiliyi forması kimi özünün real təcəssümünü antik dünyada tapmışdır. A.-nin əlamətlərini Spartada və Roma respublikasında görmək mümkündür. Sonralar bir sıra orta əsr dövlətləri (İtaliyanın Venesiya və Genuya respublikaları; Hanza şəhərləri; Rusiyada Novqorod və Pskov) aristokratik (patri-si) xarakter kəsb etmişdir. Zümrə quruluşunun böhranı və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması A.-nin sosial-iqtisadi əsaslarının dağılması və tarix səhnəsindən getməsi ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, ayrı-ayrı ölkələrdə (xüsusilə Şərqdə) A. idarəçiliyi əlamətləri (klan hakimiyyəti və s.) saxlanmışdır. Ən yeni dövrdə A. rolunda digər zəmində formalaşan, lakin aristokratların bəzi davranış xüsusiyyətlərini mənimsəyən *elita* çıxış etməyə başlamışdır.

ARİSTÓN, Prestea – Qana Resp. ərazisində qızıl yatağı. Prestea ş.-ndən 12 km şm.-ş.-dədir. 1895 ildə kəşf olunmuş, 1902 ildən istismar olunur. Qızılın qalıq ehtiyatı təqr. 110 t , filizdəki miqdarı 2,36–3,3 q/t -dur. Alt Proterozoy yaşlı karbonlu fillitlərlə əlaqədardır. Qızılın ən zəngin (17,5 q/t) filiz kütləsi (Baş damar) işlənib qurtarmışdır; hazırda hasilat yeraltı üsulla 300–500 m dərinlikdə möhtəvi-damar tipli filiz kütlələrində aparılır. Filizlər sulfid-karbonat-kvars tərkiblikdir. Əsas filiz mineralları: pirit, arsen-pirit, xalkopirit, pirrotin. Qızıl möhtəviləri boz rəngli kvars damar və damarcıqlarıdadır.

ARİSTÓNİK (Ἀριστόνικος) (?– təqr. e.ə. 129) – Perqamda Roma hakimiyyətinə qarşı üsyanın başçısı. II Evmenin oğlu. III *Attal* Perqamı romalılara vəsiyyət etdikdən sonra e.ə. 133–129 illərdə Roma əleyhinə üsyan baş verdi. Üsyan Perqam ş. əhalisinin bir hissəsi, Kiçik Asiyanın yunan şəhərləri, Misiyanın dağ əhalisi, frakiyalılar, muzdlu əsgər və qullar qoşulmuşdular. Üsyançılar bütün insanların bərabər olacağı “Günəş dövləti” yaratmaq istəyirdilər. 131 ildə Levki ş. yaxınlığında Roma legionları məğlub olsalar da, üsyan yatırıldı və e.ə. 129 ildə Stratonikeya (Kariya) ətrafında ge-

dən döyüşdə A. əsir düşərək Romaya aparıldı və edam edildi.

ARİSTOTEL (Ἀριστοτέλης) (e.ə. 384, Xalkidiki y-a, Stagira – e.ə. 322, Evbeya a.-nda Xalkida) – qədim yunan filosofu və ensiklopediyaçı alimi, *Platonun* şagirdi, *peripatetik məktəbin* banisi. A.-in həyatı dörd əsas dövrə bölünür: Makedoniyada uşaqlıq və gənclik illəri (384–367), 1-ci Afina dövrü (367–335), səyahət illəri (347–335) və 2-ci Afina dövrü (335–323). A.-in atası Nikomax Stagira ş.-ndən (A.-in “Stagirit” ləqəbi bu şəhərin adı ilə bağlıdır), Asklepiadlar (yunan təbiblərinin himayəçisi Asklepinin) nəslindən idi və Makedoniyalı İsgəndərin babası, II Filippin isə atası, Makedoniyaya çarı III Amintanın saray həkimi olmuşdur. Bu. A.-in biologiyaya və təbiət aləminə canlı marağını, ümumiyyətlə, gələcək taleyini, tanışlıq dairəsini, siyasətə meylini müəyyənləşdirmişdir. Ehtimal ki, A. uşaqlıq illərini də zadəgan həmyaşdırları arasında, Makedoniya çarlarının Pelladakı iqamətgahında keçirmişdir. Erkən yaşlarında valideynlərini itirmiş A.-i dayəsi Atarneyli Proksen 17 yaşında (367) Afinaya oxumağa göndərmişdir. Afinada A. Platon Akademiyasının üzvü olmuş və 20 il, Platonun vəfatına (347) kimi Akademiyada qalmışdır. Rəvayətə görə, Platon A.-i şagirdləri içərisində fərqləndirmiş, onu auditoriyanın “ağlı”, yaşadığı otağı isə kinaya ilə “oxucu evi” adlandırmışdır. Baxmayaraq ki, müəllimi Platon canlı dialoqu həyatdan uzaq alimlikdən daha üstün tuturdu, onun şagirdi A. dövrünün ən yaxşı elmi kitabxanalarından birini yaratmışdı. Platonun ölümündən sonra A. *Ksenokratla* birlikdə Afinanı tərk edərək Kiçik Asiyaya, Troadaya köçür və burada Akademiyaya rəhbər bəsləyən Atarney tiranı Hermi onları Assos ş.-ndə məskunlaşdırır. Orada A. Herminin qohumu Pifiada ilə evlənir. 344 ildə A. Troadadan Lesbos a.-ndakı Mitilena köçür və burada *Teofrast* Mitilenli onun sədaqətli şagirdi və dostu olur. Troada və Lesbosun faunası A.-in biologiyaya dair əsərlərində əksini tapmışdır. 343 ildə II Filippin dəvəti ilə A. Makedoniyaya qayıtmış və 340 ilə kimi gənc şahzadə İsgəndərin müəllimi olmuşdur. 335 ildə Afinaya gələn A. burada özünün Likey (Likeyli Apollonun meşəsi və eyniadlı gimnazinin adından) və ya Peripatos (A.-in mühazirələr oxuduğu “örtülü qalereya”) kimi tanınmış fəlsəfə məktəbini açmışdır. 323 ildə, Makedoniyalı İsgən-

Aristotel.

dərin ölümü ilə əlaqədar Afinada yaranmış antimakedoniya qarışıqlığı nəticəsində A. anasının Xalkidadakı malikanəsinə qaçmağa məcbur olmuş, çox çəkmədən burada vəfat etmişdir.

Məntiq, metodologiya və idrak nəzəriyyəsi sahəsində A. üç növ biliyi və bunlara uyğun elmləri, sənətləri fərqləndirir: nəzəri (“seyr” və ya “müərrəd mühakimə”), praktiki (“hərəkət”) və poetik, yaxud yaradıcı (“etmək, yaratmaq”). Nəzəri bilik sahəsinə o, “birinci fəlsəfə” və ya metafizikanı, fizika və riyaziyyatı, praktiki bilik sahəsinə etika və siyasəti, poetik bilik sahəsinə isə ritorikanı, poetikanı, həmçinin bütün təbii sənətləri, yaxud peşələri (məs., təbabət) aid etmişdir. Onun fikrincə, müxtəlif bilik sahələrinə müxtəlif koqnitiv qabiliyyətlər uyğun gəlir: şeyləri seyr etmək və onların birinci səbəblərini dərk etmək qabiliyyətinə nəzəri zəka, düzgün qərarlar işləyib hazırlamaq qabiliyyətinə praktiki zəka, yaxud sağlam düşüncə malikdir. Nəzəri zəkanın obyektə zəruri olan və dəyişməyandır (məs., təbiət qanunları), yəni bizim iradəmizdən asılı olmayanlardır. Praktiki zəkanın obyektə mümkün olanıdır – bizim seçimimizlə müəyyən edilə bilən hadisələrdir. Praktiki bilik riyazi dəqiqliyə iddia edə bilməz, çünki mümkünlük sahəsində (yəni insan fəaliyyətində) bilinməzlik faktoru mövcuddur. Həm praktiki, həm də poetik bilik sahələrində təcrübə böyük rol oynayır. Nəzəri elmlərin obyektləri aşağıdakılardır: 1) ayrıca (yəni real) mövcud olanlar və dəyişən obyektlər – fiziki cismlər; 2) real mövcud

olanlar və dəyişməyənlər – *Allah*; 3) real mövcud olmayanlar və dəyişməyənlər. Birincilərlə metafizika, yaxud teologiya, ikincilərlə fizika, üçüncülərlə isə riyaziyyat məşğul olur. Riyazi obyektləri (ədədlər, xətlər, həndəsi fiqurlar və s.) ağılabatan və hissi aləmlər arasında aralıq mövqe tutan ontoloji mahiyyətlər kimi qəbul edən Platonun əksinə olaraq, A. onları abstrakt (abstraksiya, yaxud “abstrakt təsəvvür” anlayışını fəlsəfəyə ilk dəfə A. gətirmişdir), yəni düşüncə vasitəsilə fiziki cismlərdən ayrılmış obyektlər adlandırmışdır. Riyaziyyatı xüsusi elm kimi dəyərləndirən A., eyni zamanda onu “dəyişməkdə olan” təbii varlığın öyrənilməsi üçün gərəksiz saymışdır. Platonun təlimində fəlsəfi biliyin ən yüksək forması *dialektikadır*. A. isə onu köməkçi fənn səviyyəsinə endirərək, “ehtimali”, yoxlanılmamış mühakimələrdən doğan dialektik nəticə və həqiqi mühakimələrdən irəli gələn və dəqiq biliyə gətirib çıxaran apodiktik, yaxud sübutlu nəticə (sillogizm) arasında fərq qoyur. Bu fərqləndirmə A.-in ilk dəfə “Orqanon” əsərində işləyib hazırladığı formal məntiq sisteminin təməli olmuşdur. “Kateqoriyalar” əsərində mühakimələrin birləşməsindən yaranan sadə terminlər (subyektlər və predikatlar), “Təfsir haqqında” traktatında isə mühakimələrin özü nəzərdən keçirilir, “Birinci Analitika”da mühakimələrin apodiktik sillogizmlərlə (nəticələrlə) birləşməsi göstərilir, onların formaları (fiqurları) təhlil edilir. “İkinci Analitika”da sübutlar nəzəriyyəsi verilir, “Topika” əsəri dialektika (disput sənəti) üzrə dərsləkdir, ona yaxın olan “Sofistik təkziblər”də isə disputlarda məntiqi səhvlərin tipləri təsnif edilir. A.-in sillogistikası ciddi deduktiv xarakter daşısa da, sübutların ilkin başlanğıcı onun fikrincə, sübut edilməzdir və ya induksiya, yəni xüsusi hallar əsasında ümumiləşdirmə yolu ilə, ya da intellektual intuisiya vasitəsilə nəzərdən keçirilir.

A.-in təbiət haqqında təlimində “təbiət”, yaxud “təbiyyat” (“təbiətə aid olan”, yəni “fizika”) anlayışı heç də dünyanın sinonimi deyildir. Bu, əvvəla, “təbii/süni” müxalifliyi çərçivəsində usta əli ilə yaradılmayanı bildiren, ikincisi isə, “təbii/zorakı” müxalifliyi çərçivəsində “daxili”, qeyri-məcburi hərəkət mənbəyini göstərən ontoloji kateqoriyadır. “Sənətin” yaratdığı hərəkətsiz (sükunətli) artefaktlar aləmindən fərqli olaraq, təbii varlıq hərəkətə və dəyişikliyə

əzəli qadirliyi ilə səciyyələnir. Buna uyğun olaraq, A. “təbii” “hərəkət və sükunətin” prinsipi kimi müəyyənləşdirir. Beləliklə, “hərəkət”, yaxud “dəyişilmə prosesi” anlayışı nəzəri fizikanın mərkəzi probleminə çevrilir. A.-ə görə, dəyişiklik dörd kateqoriyada mümkündür: mahiyyətə nəzərən (yaranma və məhv olma), xassələrə nəzərən (keyfiyyət dəyişikliyi), kəmiyyətə nəzərən (artma və azalma) və məkana nəzərən (məkan çərçivəsində yerdəyişmə). Hərəkəti məntiqi baxımdan qeyri-mümkün və ona görə də qeyri-real sayan *Eleya məktəbi* və *platonizm* nümayəndələrinin əksinə olaraq, A. “Fizikada” (I. 5–7) dəyişikliyi üç amildən çıxış edərək izah edir: dəyişiklik substratı və ya materiya (prosesdə dəyişilməz qalan), formanın (yaxud keyfiyyətin) olmaması və dəyişiklik prosesində meydana çıxan forma (yaxud keyfiyyət). Beləliklə, dəyişiklik substratın yeni forma və ya keyfiyyət (məs., təhsilsiz Sokrat savadlı Sokrata çevrilir) almasından, yaxud, başqa cürə, imkanın gerçəyə keçməsindən ibarətdir. A. boş məkanın mövcudluğunu qəbul etmir və ona görə də, “ətraf cismin ucqar sərhədi” kimi başa düşülən yalnız “yer” anlayışını işlədir: müvafiq olaraq, hər bir yerdəyişmə cismlərin “qarşılıqlı əlaqələnməsi”dir. Zaman “daha erkən və daha son hərəkətə nəzərən kəmiyyət” kimi müəyyənləşdirilir. Təbiət həmçinin məqsəduyğunluq prinsipidir (“Allah və təbiət əbəs yerə iş görmürlər”), lakin A.-in teleologizminin providensializm, yaxud kreasionizmlə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki başlıca məqsəd bioloji növlərin əbədiliyini izah etməkdir: məqsədli səbəb formanın (növnün) reallaşdırılmasıdır. Heyvanlar haqqında əsərlərində (A. külliyyatının dördü biri) A. elmi zoologiyanın əsasını qoymuş, deskriptiv-empirik yanaşmanı (“Heyvanların tarixi”) heyvanların fiziologiyası və morfologiyasının teleoloji (“Heyvan hissələri haqqında”, “Heyvanların doğulması haqqında”, “Heyvanların hərəkəti haqqında”) izahı ilə əlaqələndirmişdir.

Kosmologiyada ciddi geosentrik modelə rəhbər tutan A. dünyanın sonluğunu (Kainatın sonsuzluğu haqqında atomist nəzəriyyənin əksinə) və Platonun “Timey”inə və İoniya kosmogoniyalarının əksinə olaraq onun əbədiliyini təsbit edir. A.-ə görə, dünya tərkibində dörd element – od, hava, su və torpaq olan Ayaltı aləmə və tərkibində “beşin-

ci”, ilahi element – efir, yaxud kvintessensiya olan göy cismləri və hərəkətsiz ulduzlar sferasından ibarət Ayüstü aləmə ayrılır. Ayaltı aləmin dörd elementindən hər biri ilkin iki xüsusiyyətin vəhdəti ilə səciyyələnir: od – isti + quru, hava – isti + rütubətli, su – rütubətli + soyuq, torpaq – quru + soyuq. Ənənəvi şərhə görə, ilkin xassələr keyfiyyətsiz “ilkin materiyaya” – substrata immanentdir və bu onların bir-birinə çevrilməsi imkanını izah edir: məs., istilik xassəsini itirən və soyuqluq keyfiyyətini əxz edən od hava olur və s. İki yüngül elementə (od və havaya) yuxarıya doğru “təbii” hərəkət, iki ağır elementə (su və torpağa) aşağıya doğru “təbii” hərəkət xasdır. Efirin dəyişməzliyi və onun daima firlanması dünyanın əbədiliyini təmin edir. Ayüstü aləmə yeganə dəyişilmə növü – məkanca yerdəyişmədir, Ayaltı aləm dəyişilmənin bütün növlərinə məruz qalır. Allahların “uca” dünyası haqqında mifoloji təsəvvürlərdən bəhrələndən bu dualist kosmologiya fiziki qanunların vəhdətini və Kainatın yekincisliyini təsbit edən İoniya və atomistik fizika ilə müqayisədə ciddi tənəzzül idi.

Psixologiyada A. təbii-elmi və əxlaq psixologiyasını fərqləndirir. Birincisi “Nəfs haqqında” əsərdə şərh olunur. Nəfs (psyuxə) bioloji kontekstdə – heyvanat aləmində (bitkilərdən insanadək) müxtəlif “üzvi” funksiyaların daşıyıcısı kimi nəzərdən keçirilir. İkincisi isə “Nikomax etikası” əsərinin I-ci və 6-cı kitablarında şərh olunur və insanın əxlaqı xarakterinin psixoloji əsasına yönəldilir. Nəfsin cismə münasibəti formanın materiyaya münasibəti kimidir. Əxlaq psixologiyası çərçivəsində A. insan nəfsini rasional və irrasional hissələrə bölür. İrrasional hissə zəkadan tamamilə məhrum, əxlaqi fəaliyyətə daxil olmayan bitki – reproduktiv yarımhissəyə və zəka ilə əlaqədar olan, zəkayı dinləmək qabiliyyətinə malik daha yüksək (emosional, “ehtirasların” yerləşdiyi yer) yarımhissəyə bölünür. Öz növbəsində nəfsin rasional hissəsi “elmi”, yaxud “nəzəri” (nus) və “hesablayan”, yaxud “qərar hazırlayan” (“sağlam düşüncə”) qabiliyyəti yarımhissələrə bölünür.

A. metafizikanı “müdrəklik” və bəzən də teologiya adlandırır. A.-in ontologiyası varlığın kateqoriyaları haqqında təlimi, yaxud substansial və aksidental varlıq nəzəriyyəsinə; mahiyyət nəzəriyyəsinə; varlığın dörd səbəbi və başlanğıcları haqqında təlimi; imkan və

gerçəklik, yaxud potensial və aktual varlıq haqqında təlimi ehtiva edir. A.-ə görə, “Sokrat insandır” mülahizəsindən fərqli olaraq “Sokrat ağdır” fikrində mahiyyət yox, keyfiyyət nəzərdə tutulur və deməli varlığın başqa növü göstərilir. A. 10 belə “kateqoriya” müəyyənləşdirir: 1) mahiyyət (məs., “insan”); 2) kəmiyyət (“iki”); 3) keyfiyyət (“ağ”); 4) nisbət (“iki dəfə böyük”); 5) yer (“Likey”də); 6) zaman (“dünən”); 7) vəziyyət (“uzanıbdır”); 8) hal (“silahlanıbdır”); 9) hərəkət (“döyür”); 10) iztirab (“onu döyürlər”). Birinci kateqoriya substansial, yaxud müstəqil varlığı; ikindən ona kimi kateqoriyalar aksidental, yaxud “daxil olan” varlığı bildirir. Keyfiyyət, kəmiyyət və s. realdır (“vardır”) yalnız ona görə ki, mahiyyəti müəyyənləşdirir, yaxud ona “immanentdir”. Aksidental, yaxud asılı varlıq növlərindən fərqli olaraq yalnız mahiyyət, müstəqil mövcud ola bilər.

“Kateqoriyalarda” ilkin mahiyyətlər (yəni ən real) tək şeylər (“bu at”) kimi, universalilər (cinslər və növlər) isə ilkin mahiyyətlərdən xəbər verdiyi üçün isə “ikinci mahiyyətlər” kimi təsnif olunur. Lakin “Metafizika”nın 7-ci kitabında “ilkin mahiyyət” “nə” ilə, yaxud şeyin forması ilə eyniləşdirilir. Kateqorial təhlil “mövcudata” istiqamətləndiyi halda, kazual (səbəb) təhlilin predmeti mahiyyət, yaxud real varlıqdır. A.-ə görə bilmək, şeyin, yaxud hadisənin ilkin səbəblərini və ya başlanğıclarını bilmək deməkdir. Forma materiyasız, materiya da formasız ola bilməz; onların ayrılmazlığı haqqında təlim hilemorfizm adlanır. Materiya ilə formanın sintezi tək, yaxud konkret şeyi təşkil edir. Materiya varlığın sifri imkanlıdır, forma isə onun reallaşması, yaxud gerçəkliyidir (enerji, biologiyada-entelexiya).

A. etikası Platonun mütləq nemətlər ideyasına əsaslanan idealist etikasını inkar edir. Etika siyasət elminin bir hissəsi olaraq, insanın davranışı, emosiyaları, ehtirasları və xoşbəxtlik (evdemoniya) əldə etməsi ilə əlaqədar onun əxlaqi xarakterini araşdırır. Bu məqsədi “hərəkət” (praksis) olan praktiki elmdir. Nəzəri elmlərdən fərqli olaraq, etika və siyasət səhvsiz dəqiqliyə iddia edə bilməzlər. Etikayı sifri nəzəri cəhətdən bilmək faydasızdır: etikaya dair mühazirələri dinləyənlər artıq əxlaqi cəhətdən tərbiyəli olmalı və həyatda nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu (faktoloji bilik) bilməlidirlər; yalnız belə halda onlar

nəzəri səviyyəyə qalxar və bunun niyə belə olduğunu anlamaq (səbəbin elmi cəhətdən başa düşülməsi). Platonun vahid mütləq nemətlər konsepsiyasının (xeyrixahlıq ideyasının) əksinə olaraq, A. müxtəlif elmlərin və praktiki sənətlərin son məqsədi olan nemətlər çoxluğu qəbul etmişdir. Tam xoşbəxtlik üçün təkə ləyaqət bəs etmir: minimum “xarici” nemətlər (sosial status, sağlamlıq, gözəllik, övladın olması və s.) lazımdır. Xoşbəxtliyin zəruri şərtlərindən biri dostluqdur. A.-ə görə dostluğun üç növü olur: 1) həzzə naminə, 2) fayda naminə və 3) nəciyyətə naminə; yalnız, nəciyyətə dostluqda dost vasitə yox, məqsəd “başqa Mən”dir və ona “onun özünün xatirinə” xeyir arzu olunur. Ləyaqətlər etik (xarakter ləyaqəti) və dianoetik (intellektual) olur: birincilər nəfisin irrasional (emosional), ikincilər rasionallıq hissəsinə uyğun gəlir.

Siyaset elmi nemətlərin hamı üçün praktiki ölçənə olmasına çalışır, necə ki etika fərdi nemətlərə can atır. A.-ə görə, fərdi və ümumi rifah üst-üstə düşür, lakin ümumi rifah dəyər prioritetinə malikdir (“daha ilahi” olduğundan); deməli, siyasət bütün digər elmlərin və sənətlərin məqsədəuyğunluğunu və statusunu müəyyənləşdirən “arxitektonik” elmdir. Ailə sosial təşkilatlanmanın ilkin formasıdır; ailələr kənd icmalarında, kənd icmaları isə vətəndaş icmasında, yaxud sosial təşkilatlanmanın ali forması olan şəhər-dövlətdə (polis) birləşirlər. Vətəndaş statusu siyasi və məhkəmə praktikasında iştirak etmək hüququ ilə müəyyənləşir. Polis “təbiətən” mövcuddur, insan da təbiəti etibarilə “polis heyvanı”dır, yəni tənha yaşamağı bacarmayan və təbiəti olaraq icmalar yaradan varlıqdır. Ailə arvadın və uşaqların ərə-ataya könlü tabeçiliyinə əsaslandığı kimi, polis də idarəolunanların idarəedənlərə tabeçiliyinə əsaslanır. Düzgün idarəçilik formalarında, yaxud konstitusiyalarda (polityalardə) idarəedənlər ümumi, qüsurlularda isə şəxsi rifah naminə idarə edirlər. Düzgün formalara monarxiya (bir nəfərin idarəsi), aristokratiya (bir neçənin idarəsi) və politiya (çoxların idarəsi) aiddir. Monarxiyanın qüsurlu forması – tiraniya, aristokratiyanın – oliqarxiya, politiyanın – demokratiyadır. İdarəçilik formaları vətəndaşların vəzifələrə yol tapması şərtlərini müəyyənləşdirən dəyərlər sistemi ilə fərqlənir. Oliqarxiya – sərvət, aristokratiya – şücaət, demokratiya – azadlıq prinsiplərinə əsaslanır.

“Arzuolunan”, yaxud ideal dövlət quruluşu (“Siyaset”, 7-8-ci kitablar) özünün ilkin mənası ilə “aristokratiya”dır (“yaxşılardan idarəsi”). Burada sosial funksiyaların zümrələr üzrə diferensiasiyası (Platon) yaşa görə fərqləndirmə ilə əvəzlənir: ideal polis vətəndaşları gənclikdə hərbi, qocalıqda isə bilavasitə siyasi (“məşvərətçi”) funksiyaları yerinə yetirirlər, fiziki əmək (əkinçilik, sənətkarlıq) və ticarət qulların işidir; azad vətəndaş fərqləndirən cəhət – estetik və əqli fəaliyyətdə evdemoniyanı reallaşdırmaq üçün gərəkli olan “asudə vaxtdır” (sxole). A.-ə görə, quldarlıq “təbiətən” mövcuddur və polis strukturunda “qul – ağa” münasibəti ailədə “arvad – ər” münasibəti kimi zəruri elementdir; qullar qeyri-yunanlardan (“barbarlar”dan) olmalıdırlar. A. “qızıl tənəsüb” haqqında təlimdən çıxış edərək, real şəraitdə əksər polis üçün ən asan həyata keçirilən politiyayı (oliqarxiya ilə demokratiyanın qarışığı) şərti-nümunəvi dövlət quruluşu kimi irəli sürür; burada kasıblarla varlıqların qütbləşməsi təmin olunmuş orta təbəqənin üstünlüyü ilə aradan qaldırılır.

A. poetik bilik sahəsinə aid etdiyi poetika və ritorikanın əhəmiyyətini də yüksək qiymətləndirirdi. Platon poeziyanı ideal polisə vətəndaşların əlaqi tərbiyəsinə maneə kimi pisləyirdisə, A. bunun əksinə, “Poetika”da poeziyanın tərbiyəvi əhəmiyyətini *katarsis*, yaxud təmizlənmə nəzəriyyəsinin köməyi ilə sübut etməyə çalışırdı: qəhrəmanın ehtirasları ilə həyəcanlanmaq dinləyicidə, Platonun hesab etdiyi kimi, ehtirasları qızıdır, əksinə, qorxu və cılız hissələrdən “təmizlənmə”yə gətirib çıxarır və bununla da nəfisin harmoniyasını bərpa edərək etosa müsbət təsir göstərir.

A.-ə görə, ritorika, poetika kimi yaradıcı elm, təbii dialektikadır və məqsədi, konkret səbəbdən asılı olmayaraq, kütləvi auditoriyanı inandırmağın yollarını axtarmaq və formalaşdırmaqdır. Ritorika üç növə bölünür: gələcəyə aid qərarların qəbulu ilə bağlı məşvərətçi, yaxud siyasi ritorika (xalq yığıncağında); keçmişdə törədilmiş hərəkətlərin qanuniliyinə, yaxud qeyri-qanuniliyinə aid olan məhkəmə ritorikası; sanki indiki zamanda baş verən və mənəvi cəhətdən bəyənilməli, yaxud pislənilməli hadisələri şərh edən epideyktik ritorika. İnandırmanın üç başlıca vasitəsi var: nətiqin xarakteri; auditoriyanın emosional vəziyyəti; real, yaxud ehtimalı sübutları

ehtiva edən dəlillər. A. inandırmanın ən effektiv vasitəsi kimi nümunələrə əsaslanan dəlilləri (induktiv sübutun ritorik analoqu), ya da ritorik silloqizmi, yaxud entimeməni hesab edirdi.

Fəlsəfi fikrin sonrakı inkişafına təsir gücünə görə A. irsi fəlsəfə tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir (bax *Aristotelizm*). A.-in yaratdığı anlayışlar aparatı dünya fəlsəfi və intellektual leksikonunu zənginləşdirmişdir (“materiya və forma”, “imkan və gerçəklik”, “nəzəriyyə və praktika” və s. anlayışlar); müasir elmi təfəkkür üslubunun özü (mövzunun tarixi, “problemin qoyuluşu”, lehinə və əleyhinə arqumentlər, “qərar” və s.) Aristotel metodologiyasına dayaqlanır.

ƏSƏRLƏRİ: Poetika. B., 1974; Соч.: в 4 т. М., 1975–1983; История животных. М., 1997.

ARİSTOTEL FƏNƏRİ – (formasına görə onu yunan çirəyi ilə ilk dəfə müqayisə edib təsvirini verən Aristotelin adı ilə adlandırılmışdır) – dəniz kirpələrinin əksəriyyətində çeynəmə aparatı; bir-biri ilə çoxsaylı əzələlərlə birləşən əhəngləşmiş skelet lövhələrdən ibarət piramidaşəkilli mürəkkəb sistem. 5 ədəd əsas uzun lövhəcik ağzın ətrafında halqa şəklində birləşib dişləri əmələ gətirir. A. f. dəniz kirpəsinin zirehi daxilində yerləşir, bayır tərəfə yalnız yosunları,

Aristotel fənəri: 1 – təbii görünüşü; 2 – yandan sxematik görünüşü.

xırda heyvanları (məs., kökayaqlıları) qaşıyıb qoparmağa, onları sürtüb ovxalamaqla təmizləməyə və torpaqda yuvalar qazımağa xidmət edən hərəkətli dişlərin ucu çıxır.

ARİSTOTELİZM – 1) dar mənada *Aristotelin* davamçılarının təlimi (*peripatetik məktəb* anlayışı ilə üst-üstə düşür, çünki *Teofrastdan* sonra e. ə. I əsrədək qədim peripatetiklərin əslində Aristotel ilə heç bir əlaqəsi yoxdur); 2) daha geniş mənada Aristotelin əsərlərinin şərh, tərcüməsi, yayılması və təsiri tarixi, həmçinin müxtəlif orta əsrlər teoloji ənənələrində Aristotel təliminin mənimlənməsi kimi başa düşülür. “A” termininin özü yeni Avropa mənşəlidir,

lakin *aristotelizm* (“aristotelləşdirmək”) yunan feilinə ilk dəfə e. ə. I əsrdə A.-in dirçəldilməsi ilə əlaqədar *Strabonda* rast gəlinir.

Antik yunan A.-inin tarixi haqqında bax *Peripatetik məktəb* məqaləsinə.

Erkən Şərqi patristikası neoplatonizmdən çıxış edir və *Emesli Nemesi* ilə *İoann Filopon* istisna olmaqla, Aristotelin təsirindən azaddır. Aristotelin anlayışlar aparatının və terminologiyasının xristian teologiyasına nüfuz etməsi Bizanslı Leontinin əsərindən bəlli olur. Aristotelin məntiqi (“teologiyanın xidmətçisi” qismində) Dəməşqli İoannın “Dialektika”sında rəsmi tanınmışdır. II əsrdə şərh etmə ənənəsinin canlanması platonçu Mixail Psell və onun şagirdləri – Efesli Mixailin və İoann İtalin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sonralar şərh etmə ənənələrini Feodor Prodrom və İoann Sessis (12 əsr), Nikifor Vlemmid (13 əsr, onun aristotelçi məntiq və fizika dərsləkləri Bizansda geniş yayılmışdı), Georgi Paximer (“Aristotel fəlsəfəsinin qısa öçərki”), Manuil Holobol (1267 ildən Konstantinopol məktəbində dərs demişdir), Feodor Metohit və b. davam etdirmişlər. Bizans A.-inin ən əhəmiyyətli abidəsi *Corpus Aristotelicum* dövrümüzədək qoruyub saxlayan Aristotelin əsərlərinin yüzlərlə əlyazmalarıdır (ən qədimləri 9–10 əsrlərə aiddir).

Yunan və ərəb aristotelçiləri arasında əlaqələndirici rol Suriya A.-i oynamışdır. Aristotelin məntiqə dair əsərləri (əsasən, “Kateqoriyalar”, “Hermenevtika” və “Birinci analitika”) və *Porfirinin* “Müqəddimə”si Suriya nəsrənələri tərəfindən teologiya, gomiletika və apologetikanın məqsədləri üçün əxz edilmişdir. Ənənəvi Edessa yepiskopu İva başlamışdır (435 ildən), onun müasirlərindən Edessa teologiya məktəbinin müəllimləri Kumi və Prob Porfirinin “Orqanon” və “İsaqoq” əsərlərinin hissələrini ilk dəfə Suriya dilinə tərcümə etmişlər. Edessa məktəbinin imperator Zenonun göstərişi ilə bağlanması (489) sonra Suriya nəsrənələri İrana köçmüş və Aristotelin məntiqə dair əsərlərinin öyrənilməsi Nisibin teologiya məktəbində davam etdirilmişdir. Aristotelin əsərlərinin Suriya monofizit tərcümə ənənələri və şərh etmə metodları İoann bar Aftoniy (ö. 558), Sever Seboht (ö.667), Edessalı İakovun (təqr. 633–708), yepiskop Georgi (ö.724) və katolikos I Heynan-ışonun adları ilə bağlıdır. O dövrdə Suriya elminin ən görkəmli nümayəndəsi Mesopotamiya-

da Reşayn şəhərinin arxiatri (baş həkimi), Galen və Aristotelin tərcüməçisi, məntiqə dair traktatların müəllifi Sergi (ö. 536; İoann Filoponun şagirdi) olmuşdur.

Aristotel irsinin ərəb dilinə ilk tərcümələrini (Suriya dilindən) 8 əsrin axırlarında Abbasilər tərəfindən Bağdada saray həkimləri kimi Hündişapurdan dəvət olunmuş təbiblər etmişlər. 832 ildə xəlifə Məmunun göstərişi ilə Bağdada “Hikmət evi”nin yaradılması tərcüməçilik işini daha da inkişaf etdirmişdir. 9–10 əsrlərdə Aristotelin ən görkəmli tərcüməçiləri nəsrəni Hunayn ibn İshak (ö. 877) və onun oğlu İshak ibn Hunayn (ö. 910 və yaxud 911) olmuşlar. Ərəb dünyasında A.-in görkəmli nümayəndələri *Kindi*, *Razi*, *Fərab*, *İbn Sina*, *İbn Bəacca*, *İbn Tüfeyl*, *İbn Rüşd* olmuşlar. “Filosofların inkarı” əsərinin müəllifi, müsəlman ilahiyyatçısı *Qəzali* A.-in əleyhdarı olsa da, Aristotelin elmi sistemini (məntiq, metafizika və fizika) izah edən “Filosofların söyləri” əsərini yazmışdır. Məhz bu əsər 12 əsrin ortalarında Toledoda Dominik Hundisalvi tərəfindən latın dilinə tərcümə edilmiş və Qərbdə A.-in ən populyar dərsləyinə çevrilmişdir. Ərəblər A.-i son antik (neoplatonçu) ənənədən əxz etmişlər, bu, Aristotel obrazının ərəb kimi qavranılmasına rəvac vermiş, Kindinin xüsusilə A.-ində neoplatonlaşdırılmış İbn Sinanın *emanasiya* və öncəgörmə ideyalarında təzahür etmişdir. Plotinin “Enneadalar”ından çıxarılan “Aristotelin teologiyası” haqqı sayılırdı. Eyni zamanda ərəb A.-i konkret elmlərlə – təbabət, astronomiya və riyaziyyatla daha sıx əlaqəli olmuşdur; A.-in Qərbdə İncilə uyğunlaşdırılmasından fərqli olaraq, onun Qurana daha az uyğunlaşdırmağa say göstərirdilər: Fərab və İbn Sina, xüsusilə də İbn Rüşd dünyanın əbədiyyəti təlimini öyrətdirdilər.

Orta əsrlər yəhudi fəlsəfəsində 12 əsrin ortalarından A.-in yayılmasına, Toledolu Avraam ben Davidin “Ülvi inam” (1161; ərəb dilində) əsərindən görmək olar. İudaizmlə A.-in sintezi əsasında “yəhudi sxolastikasının” yaradılmasına ən uğurlu cəhd *Maymonid* məxsusdur. Onun “Azanların bələdçisi” kitabı II Fridrixin sifarişi ilə latın dilinə tərcümə olunmuş və artıq Overnli Gil-yom tərəfindən istifadə edilmişdir. Aristotelin dünyanın əbədiyyəti haqqında təlimi yəhudi fəlsəfəsində öz yerini İncil kreasionizminə versə də, Ayaltı aləmin

dərki məsələsində Aristotel nüfuz sahibi olaraq qalırdı. 13–14 əsrlərdə ərəb aristotelçilərinin fəlsəfəsi İspaniyada və Provansda yəhudi mühitində yayılırdı (ərəb dilindən yəhudi dilinə çoxlu tərcümələr şərhələrlə müşayiət olunurdu); İbn Rüşdun parafrazlarının və şərhələrinin ən görkəmli təfsirçisi Levi ben Hersom (1288–1344) olmuşdur.

12 əsrə kimi latın Qərbində Aristotelin yalnız “Kateqoriyalar” və “Hermenevtika” əsərləri *Boetsinin* tərcüməsində məlum idi. Bu əsərlər Boetsinin şərhləri və Porfirinin “Müqəddimə”sinin tərcüməsi ilə birlikdə köhnə məntiqi (logica vetus) təmsil edirdi. Artıq 12 əsrin ortalarına yaxın Aristotelin “Orqanon” (onun qalan kitabları “yeni məntiq” - logica nova adlanırdı) əsəri *Şartr məktəbi* sayəsində yaxşı məlum idi. Həmin dövrdə ərəb dilindən (Toledoda yepiskop Raymondun sarayında) və bilavasitə yunan dilindən (xüsusilə Palermoda, norman kralları sarayında) paralel tərcümələr edilirdi. Yunan dilindən erkən tərcümələr Venesiyalı Yakova (1128) və Kataniya arxiakonunu Henrix Aristippə (ö.1162) məxsus idi. Kremonalı Herard (ö. 1187, Toledo) və Mixail Skot (13 əsrin birinci onillikləri) ərəb dilindən görkəmli tərcüməçilər olmuşlar. 13 əsrin 2-ci yarısında yunan dilindən ən məhsuldar tərcüməçilərdən biri dominikançı Mörbekeli *Vilyem* idi. Avropada Aristotelin təbiətşünaslıq ideyalarının yayılmasına həkimlər və naturalistlər (Morleyli Daniil, “Ucalığım və dünyəviliyin təbiəti haqqında”, 1175–85; İngilis Alfred, “Ürəyin hərəkəti haqqında”, “Meteorologiyanın” şərh, təqr. 1200; İspanlı Pyotr, 13 əsr) say göstərmişlər. 12 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəllərində yunan dilindən “Səma haqqında” əsərin xeyli hissəsinə və Simplikinin bu traktata şərhini, “Nikomax etikası”nın bütün mətnini şərhələrlə birlikdə tərcümə etmiş, “İkinci analitika”ya və “Fizika”ya şərhlər yazmış görkəmli ingilis aristotelçisi *Robert Qrossetest* olmuşdur. Oksford və Paris un-tlarına 13 əsrin əvvəllərindən başlayaraq nüfuz etmiş A., Parisdə, əsasən, fizika və metafizikaya aid əsərlərlə əlaqədar çoxsaylı qadağalara da (1209, 1215, 1231, 1263) məruz qalmışdır. Eyni zamanda, 1255 ildə Paris un-tının incəsənət fakültəsi Aristotelin bütün əsərlərinin öyrənilməsinə göstəriş vermişdi. A.-in katolik teologiyaya geniş nüfuzu (eləcə də Aristotel təliminin xristianlaşdırılması) dominikançılar Böyük Albertin və

Akvinalı Fomanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar həm köhnə platonçu – avgustinçi ənənəsinə mənsubluğunu saxlayan fransiskançılar, həm də averroisçilərin (Brabantlı Siger) müqaviməti ilə üzleşməli oldular. 14 əsrdə yeni təfsir janrı – Aristotel problemləri barədə "suallar" janrı yazanda bunlara cavablarda çox zaman təfsirçinin orijinal baxışları əksini tapırdı (məs., J. Buridanın "Siyasətə" "sualları"). 14 əsrdə Aristotelin yeni Avropa dillərinə ilk tərcümələri (Nikolay Orem) meydana gəlmişdir. İntibah dövründə Aristotel ilə bağlı mətnşünaslığın, şərhlərin və tərcümələrin səviyyəsi xüsusilə Manuil Hrisolor (1355–1415), İoann Argiropul (1417–73), Feodor Qaza (1400–75), Trabzonlu Georgi (1396–1486) və kardinal Vissarion (1403–72) kimi yunan alimlərinin İtaliyaya köçməsi ilə xeyli yüksəlmişdi. Aristotelin əsərlərini böyük tirajla nəşr etməyə başladılar; Sartona görə, 15 əsrin elmi nəşrləri arasında onlar adlarının sayına (98) görə Böyük Albertin əsərlərindən (151) sonra ikinci yeri tuturdu. Sxolastik və ərəb A.-inə (hər ikisi "barbar" kateqoriyasına daxil edilir) qarşı mübarizə "həqiqi" Aristotelin bərpası ilə müşayiət olunurdu. 15–16 əsrlərin fəlsəfi həyatı Platon – Aristotel (Trabzonlu Georgi ilə Vissarion və b. arasında polemika) müxalifliyi ətrafında cəmlənmişdi. Florensiya platonçuları (M. Fiçino, Piko della Mirandola) neoplatonçu "razlaşdırma" ənənələrini davam etdirərək, A.-i platonizmə "hazırlıq" kimi nəzərdən keçirirdilər. 15–16 əsrlərdə Şimali İtaliyanın Bolonya və Paduya şəhərləri averroesçi (İbn Rüşdün latınlaşdırılmış (Averroes) adından) A.-inin dayağı kimi qalmağa davam edirdi (bax *Paduya məktəbi*). Avgustinçiliyə qayıdan M. Lüter sırf antiaristotelizm mövqeyində idi (o, "filosofların knyazını" "cəhalət knyazı" adlandırmışdır). Lakin sistemləşdirməyə olan tələbat artıq F. Melanxtonu protestant məktəblərində A.-i yaymağa sövq etmişdi. N. Tarellus (1547–1606), K. Timpler (1567–1624), X. Şeybler (1589–1653), İ. Tomazius (1622–84) Aristotelin metafizikasını protestant teologiyasına daxil etmişlər. Trident kilsə məclisindən sonra katolik ölkələrinin təhsil və teologiya sistemində paralel olaraq tomist A.-in yayılması prosesi *ikinci sxolastika* adlanırdı.

17 əsr elmi inqilabı və dünyanın mexanistik mənşəsinin formalaşması təbiətşünaslıqda A.-in mövqeyini zəiflətdi, lakin Q.V. Leybnits Aristotelin fizi-

kasını qəbul etməsə də, metafizikada onun teleologizminə qayıtmışdır.

Əd.: Зубов В. П. Аристотель. М., 2000.

ARİTMİYA, ürək aritmiyaları (yun. ἀρρυθμία – ritmsiz) – ürəyin normal ritminin pozulması. Aşağıdakı formaları var: ürək yığılmalarının tezləşməsi (*taxikardiya*) və ya yavaşması (*bradikardiya*), vaxtından əvvəl, yaxud əlavə ürək yığılmalarının olması (*ekstrasistoliya*), ürək ritminin birdən-birə kəskin tezləşməsi (*paroksizmal taxikardiya*), xaotik ürək yığılmaları (səyriyon A.). A. ürək xəstəlikləri (miokardit, kardioskleroz), tireotoksikoz, qulaqcıqlarla mədəciklər arasında əlaqənin pozulması və s. nəticəsində baş verə bilər. Bəzi A.-lar qan dövranının pozulmasına, başgicəllənməyə və s. səbəb olur; bəziləri isə xəstələr hiss etmir və müayinə zamanı aşkar edilir. Müalicəsi: A.-ya səbəb olan əsas xəstəliyi aradan qaldırmaq, ürəyin normal ritmini bərpa etmək. Yüngül hallarda müalicə tələb olunmur.

ARİYA (ital. aria) – vokal musiqi janrı; müğənninin opera, oratoriya, yaxud kantatada orkestrin müşayiətilə ifa etdiyi bitkin musiqi epizodu. Melodik quruluşuna görə mahnıya yaxın olsa da, A. daha mürəkkəb və çoxhissəlidir. Operanın dramaturji inkişafında A. dram əsərindəki monoloq kimi, qəhrəmanın xarakterinin açılmasına kömək edir. *Ariyetta*, *ariozo*, *kavatina* və s. növləri var. Azərb. musiqisində janr kimi opera sənətinin inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. İlk Azərb. operalarında A.-lar müəyyən muğam üstündə oxunaraq improvizasiya xarakteri daşıyırdı. Sonralar M. Maqomayev ("Nərgiz"), Ü. Hacıbəyli ("Koroğlu"), Ə. Bədəlbəyli ("Nizami"), Q. Qarayev və C. Hacıyev ("Vətən"), F. Əmirov ("Sevil") Azərb. xalq musiqi intonasiyaları əsasında klassik A. nümunələri yaratmışlar. Bəzən ahəngli instrumental pyeslər də A. adlanır.

ARİYETTA (ital. arietta) – 1) 17–18 əsrlər italyan operasında bəzən *kavatina*ya bənzər qısa ariya. 18 əsr fransız operasında səhnədə baş verən əsas əhvalatlarla əlaqəsi olmayan italyan üslubunda virtuoz ariya (da capo) və yaxud (komik operada) xalq ruhunda mahnı. 19–20 əsrlər operasında sakit, mülayim templi kiçik ariya (N.A. Rimski-Korsakovun eyniadlı operasında Qar qızın ariyettası). 2) Adətən fp. üçün melodik instrumental pyes.

ARİZANTLAR (Αριζαντοι) – yunan tarixçisi Herodotun (e.ə. 5 əsr) adlarını

çəkdiyi altı Midiya (Mada) tayfasından biri. "Ari" və "zantu" (tayfa) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn A.-ın adı qədim İran dillərində "arilər tayfası" mənasını daşıyırdı.

ARİZEMA (Arisaema) – danaayağı fəsiləsindən ikievlil bitki cinsi. Yeraltı gövdəsi kök yumruları şəklindədir. Yarpaqları (1-dən 3-ədək) yarılmışdır. Çiçəkləri çılpaq, çox vaxt quyruq kimi dartılmış, bəzən sapşəkilli törəməsi olan əlvan örtüklü qıçalarda yerləşir. Meyvələri şirəli

Arizema (Arisaema flavum tibetana).

giləmeyvədir. Cənubi Amerika istisna edilməklə, əsasən tropik və subtropik qurşaqlarda yayılmış 150-ədək növü var. Arealı Şərqi Afrikanı, Himalaydan keçərək Cənub-Şərqi Asiya və Şimali Amerikaya qədər ərazini əhatə edir. Daha çox Qərbi Çinin, Şimali Hindistanın və Nepalın, həmçinin Yaponiyanın yüksək dağlıq r-nlarında yayılmışdır. Amerikada və Rusiyanın Uzaq Şərqində bir neçə növü rast gəlir. Bir çox A. növləri açıq qruntda, bəzən də otaqda şəraitdə becərilən bəzək bitkisidir.

ARİZONA – ABŞ-ın c.-q.-ində ştat. Sah. 295 min km². Əh. 5,9 mln. (2005). İnz. m. Finiks ş.-dir. Ərazisinin mərkəzi hissəsini dağlar (hünd. 3851 m-ədək, Hamfris piki), şm.-ş.-ini Kolorado platosu, c.-ş.-ini Hila platosu tutur. Qışı mülayim, yayı istidir. Əsas çayı Koloradodur. Təsərrüfatında suvarma əkinçiliyi və mədən sənayesi üstünlük təşkil edir. Pambıq, qarayonca, tərəvəz, sitrus becərilir. Ətlik-yunluq maldarlıq inkişaf etmişdir. Kolorado çayında SES var. A.-da mis, gümüş, qızıl çıxarılır. Əlvan metallurgiya, metal emalı, yeyinti, aviakəmə və elektronika sənayesi müəssisələri var. Turizm inkişaf etmişdir. Ərazisində milli parklar (Böyük Kanyon, Abidələr Vadisi) var. Böyük şəhərləri: Tuson, Tempe, Mesa, Qlendeyl.

ARİZONA METEORİT KRATERİ – ABŞ-ın q.-indədir. Perm və Trias yaşlı

qumdaşları və əhəngdaşları süxurlarında əmələ gəlmişdir. Fincanaoxşar çuxurun yuxarısında diametri təq. 1,2 km, dərinliyi 175 m, nisbi hünd. 30–60 m-dir. Hesablamalara görə, 20–35 min il bundan əvvəl Yerlə toqquşaraq krater əmələ gətirmiş meteoritin kütləsi 63 min t, diametri isə 24,8 m olmuşdur. Meteorit qırıntılarında dəmir, nikel, kobalt, platin, iridium və bu növ törəmələr üçün səciyyəvi olan almaz və eləcə də koesit, stişovit, leşateryerit mineralları, ərimiş süxur qırıntıları aşkar edilmişdir. 1967 ildə təbiət abidəsi elan olunmuşdur.

ARJAN – RF-də (Tuva) Uyuk çayı vadisində iki skif kurqanı. A.-1 1971–74 illərdə M.P.Qryaznov və M.X.Mannayool tərəfindən aşkar olunmuşdur; e.ə. 9–7 əsrlərə aid edilir. Daş qalağının (ilk diametri 110 m, hünd. 3,5–4 m) altında taxtadan düzəldilmiş, tavanı tirlərlə örtülmüş dairəvi formalı dəfn kompleksi yerləşir. Kompleks ümumi mərkəzli iki kvadrat kameradan və radial istiqamətlərdə yerləşən düzbucaq və trapeziya şəklində olan çoxsaylı bölmələrdən ibarətdir. Kurqanda 17 insan və 160-dan çox at, o cümlədən mərkəzi çatı kameranın kötük-tabutlarında "çar" və "çarıca", xarici mərkəzi kamerada 8 insan və 6 minik atı, 12 radial kamera və kameralarası yerlərdə isə qalanları dəfn olunmuşlar. Perimetr üzrə tirlərdən maili divar çəkilmişdir. 15–30 m məsafədə kurqan dairəvi daş cərgələrlə (diametri 2–3 m) qismən əhatə olunmuşdur. Daşların altında heyvan (əsasən, at) sümükləri aşkar edilmişdir. Qədimdə A.-1 qarət olunsada, burada xəz və yun geyim qalıqları, qızıldan və bəzək daşlarından düzəldilmiş zinət əşyaları, tunc xəncərlər, tunc və sümükdən ox ucluqları, tunc, qızıl, gümüş, sümük, buynuz, taxta və dəridən düzəldilmiş, o cümlədən skif-Sibir heyvani üslubunda bəzədilmiş dəhnə və yüyənlər qalmışdır. Bir sıra yüyən dəstləri və ox ucluqlarının Şərqi Avropanın skiflərdəki və erkən skif abidələrində analoqları var; digər silah və yüyən növləri, eləcə də heyvani üslub motivləri skif dövrünün başlanğıcına aid olan Sayan–Altay mədəniyyətləri üçün səciyyəvidir.

A.-2 1998–2004 illərdə K.V.Çuqunov, H.Parsinger və A.Naqlerin rəhbərliyi ilə Rusiya-Almaniya ekspedisiyası tərəfindən aşkar olunmuşdur; e.ə. 7 əsrin 2-ci yarısına aid edilir. Diametri 80 m, hünd. 2 m olan kurqan daşları üfüqi düzəldilmiş divarla və şaquli tavalardan

Arjan kurqanları (ümumi görünüş) və buradan tapılmış əşyalardan nümunələr (e.ə. 9–7 əsrlər): 1 – bəbir fiquru. Bəzək əşyası. Tunc (A.-1); 2 – maral fiquru. Bəzək əşyası. Qızıl (A.-2); 3 – atlı skif. Bəzək əşyası. Qızıl (A.-2); 4 – at fiquru. Bəzək əşyası. Qızıl (A.-2); 5 – "çar" və "çarıca"nın dəfn kamerası. (A.-2); 6 – qızıl əşyalar (A.-2).

ibarət hasarla dövrəyə alınmışdır. Cənub-şərq tərəfdə yerləşən girişin yanındakı tavaların üzərində heyvan təsvirləri vardır. Kompleksi üç tərəfdən araları yandırılmış heyvan sümükləri ilə doldurulmuş valunlardan ibarət hasar, dördüncü tərəfdən isə daş bürclər əhatə edirdi. Kompleksdəki əsas qəbir – "çar" və "çarıca"nın dəfn yeri düzbucaq formasında olan ikiqat çatılı çaladır. Onların baş geyimləri at, maral, bəbir, sancaq şəklində olan qızıl təbəqələrlə bəzədilmişdi, sırğa və muncuqlar qızıl, firuzə, kəhrəbə və piritdən idi; "çar"ın boynuna qızıl qrivna (çəmbər) salınmışdı. Hər ikisinin geyimi qızıl piloklərlə işlənmiş, "çar"ın şalvarı xırda qızıl muncuqlarla naxışlanmış, uzunboğaz çəkmələrinin səthi qızıl təbəqə ilə örtülmüşdü. Kamerada güzgülər, qızıldan pektoral (sinə bəzək əşyası), içində buğda və meyvə olan dəri qablar, taxta parç, tunc və daş buxurdanlar, təntənəli kəmə, kaman və ox-qabı, qamçı yerləşdirilmişdi. Dəmir bıçaqlar, ox ucluqları və akinak skif-Sibir heyvani üslubunda qızılla bəzədilmişdir. Kurqanın hasarı daxilindəki daş kameralarda tunc bıçaqlar, oxlar, müxtəlif muncuqlar, qızıl sırğalar qoyulmuş müşayiətedici dəfn yerləri; kurqanın c.-ş. hissəsində 14 atın sümükləri, yüyən dəstləri və qızıl bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur. Təpənin mərkəzinə yaxın yerində üzərində təsvirlər olan daş qoyulmuşdur.

A. kurqanları Cənubi Sibirin e.ə. I-ci minilliyin I-ci yarısına dair maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir.

ARKADİYA (yun. Ἀρκαδία – "aylar ölkəsi") – Peloponnes y-a-nın (Yunanıstan) mərkəzi dağlıq hissəsində qədim vil. A.-nın yerli əhalisi dori istilasına uğramayan *axaylardan* ibarət idi. E.ə. 371 ildə Fiva sərkərdəsi *Epaminond* Meqalopolis ş.-ni salaraq A.-da mərkəzləşdirilmiş icma birliyi (tezliklə dağıldı) yaratdı. Ellinizm dövründə A.-nın şəhərləri mühüm siyasi əhəmiyyətə malik idi. E.ə. 3 əsrdə *Axayya ittifaqına* daxil olmuşdu.

ARKADİYA – Ukraynada sahil yanı iqlim və balneoloji-palçıq kurortu. Qara dənizin sahilində, Odessa yaxınlığındadır. Təbii müalicə amili iqlimlə yanaşı Kuyalnitki limanının sulfidli lil palçığıdır. Kurortda oynaq, sinir və ürək-damar sistemi xəstəlikləri, ginekoloji xəstəliklər müalicə olunur. İri sanatoriyalar kompleksi, balneoloji müalicəxana, istirahət evləri var.

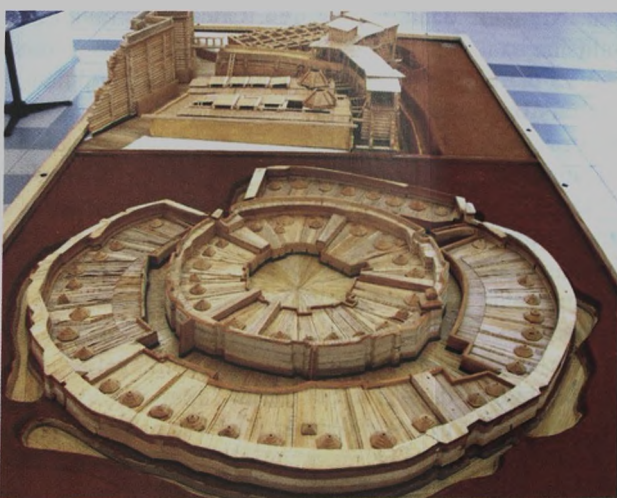
"ARKADİYA" (Arcadia, Qədim Yunanıstanda sakinləri möminliyi və qonaqpərvərlikləri ilə məşhur olan Peloponnesin mərkəzi hissəsindəki vilayətin adından) – ədəbi birlik (akademiya). 1690 ilin oktyabrında Romada C.V. Qravina, C.M. Kreşimbeni və b. tərəfindən yaradılmış, Y. Sannadzaronun eyniadlı pas-

toral romanına uyğun olaraq "A." adlandırılmışdır. Birliyin məqsədi barokko poeziyasının "barbarlığına" qarşı mübarizə aparmaq və gözəl zövqün təcəssümü olan antik dövr klassikasının mənalı sədəliyinə qayıtmaq idi. Üzvləri özlərini "çoban" adlandırır və antikləşdirilmiş adlar daşıyırdılar. "A."-nin poetikası təbiətlə idrakın, azad bədii təxəyyül ilə həqiqətəbənzərliyin harmoniyasına əsaslanır, klassisizm elementlərini rokokoya məxsus üslubi zərifliklə birləşdirirdi. "A." 1925 ilə qədər mövcud olsa da, artıq 19 əsrdən birliyə daxil olan şairlərin fəaliyyəti formal eksperiment xarakteri daşıyırdı.

ARKAİM – RF-nin Çelyabinsk vil.-ndə e.ə. 20–18 (başqa məlumatlara əsasən e.ə. 18–16) əsrlərə aid yaşayış məskəni. Böyük Karaqanka və Utyaqanka çayları vadisində yerləşir. 1971 ildə aşkar olunmuş, 1980–90 illərdə tədqiq edilmişdir. İki dairəvi torpaq sədlə əhatələnmiş yaşayış məskəninin dünya cəhətlərinə istiqamətlənmiş dörd keçidi vardır; evlər iç-çə iki dairəvi cərgədə yerləşir, cərgələrin arasından isə taxta döşənmiş dairəvi yol keçir. Yolun altında suaşırıan quyuları olan yağış suları kanalizasiyasının xəndəyi aşkar edilmişdir. A.-in mərkəzində diametri təq. 25 m olan boş meydanca var. Sədlərin daxilində dar dəhlizlər, taxçalar və evlərə keçidlər; yerüstü karkas konstruksiyalı, ümumi uzun divarı olan evlərin içərisində ocaqlar, sobalar, təsərrüfat quyuları və zirzəmilər; metallurgiya istehsalının qalıqları aşkar olunmuşdur.

A.-dən 1–1,5 km şm.-ş.-də Böyük Karaqanka məzarlığı yerləşir. Dərinliyi 3,5 m olan qəbir çalaları taxta döşənəkli kameralardan (üç mərtəbəyədək) ibarət-

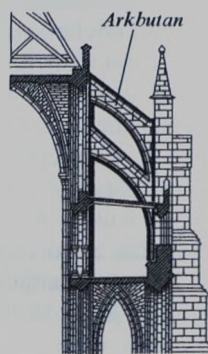
Arkaim. Yaşayış məskəninin planı.

Arkanzas çayı (Uçito şəhəri yaxınlığında).

dir. Skeletlər Avropa irqinə mənsubdur. Qəbirlərdən saxsı qablar, taxta camlar, mis və tunc bıçaqlar, nizə və ox ucluqları və s. tapılmışdır. Tunc dövrünə aid kurqanların yaxınlığında sarmat mədəniyyətinin son dövrünə aid kurqanlar da yerləşir. 1991 ildə "Arkaim" təbii-landşaft və tarixi-arxeoloji mərkəzi yaradılmışdır. **ARKANZAS** (Arkansas) – ABŞ-da çay. Missisipi çayının Missuridən sonra 2-ci ən böyük sağ qolu. Uz. 2410 km. Hövzəsinin sah. 416 min km². Qayalı dağlardan başlanır. Yuxarılarında dar və dərin dərələrlə (Royyal-Qorc, Qrand-Kanyon və s.), aşağılarında isə Böyük və Mərkəzi düzənliklərdə gen dərələrlə axır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 1300 m³/san-dir. Yazda çoxsulu, yayda isə leysan daşqınları olur. Azsulu dövrü avqustdan dekabrədəkdir (minimum su sərfi 33 m³/san.). Litl-Rok ş. yaxınlığında səviyyə tərəddüdü 8–10 m-ə çatır. Mənsəbindən 1000 km-ədək məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Hövzəsində böyük su anbarları var. Suvarmada istifadə olunur. Uçito, Tal-sa, Litl-Rok ş.-ləri A. sahilindədir. **ARKANZAS** (Arkansas) – ABŞ-ın c.-unda ştat. Sah. 138 min km². Əh. 2,9 mln. (2009). İnz. m. Litl-Rok ş.-dir. A. ərazisinin ş.-i Missisipi çayının sağ sahilboyundakı ovalıq, şm.-q.-i isə dağlıqdır (hünd. 863 m-ədək). Arkanzas çayı (Missisipinin sağ qolu)

ərazisindən axır. Rütubətli subtropik iqlimi var (illik yağıntı 1000 mm-dən çox). Ərazisindəki subtropik meşələrin 8,6 mln. ha-ından istifadə edilir. Əkinçilik və maldarlıq inkişaf etmişdir. Pambıq (ölkə pambığının 10%-i), soya, çəltik becərilir. Neft, təbii qaz, tikinti materialları və boksit çıxarılır. Yeyinti, meşə və ağac emalı, radioelektronika, kimya və alüminium sənayesi var. Böyük şəhərləri: Litl-Rok, Fort-Smit, Fayetteville və s. **ARKATAQ**, Prjevalski silsiləsi – Çində, Kunlun d-rının mərkəzi hissəsində silsilə. Uz. təq. 650 km, maks. hünd. 7723 m (Uluqmuztaq d.). Qranitlərdən, qneyslərdən və qumdaşlarından təşkil olunmuşdur. Zirvələri hamar, yamaqları azmeyillidir. Süxur ufantları geniş yayılmışdır. Yal zonası daimi qar və buzlaqlardır. Şm. yamaqlarında qızıl yataqları var. Alpinizm r-nudur. 1884 ildə N.M. Prjevalski tərəfindən kəşf edilmişdir. **ARKATÚR** (lat. arcus – qövs, tağ), dekorativ sıratağ – binanın fasadında və ya daxili divarlarında dekorativ tağlar sırası. **ARKBUTÁN** (fr. arc-boutant – dayaq tağı) – qotik üslubda tikilmiş məbədlərdə xarici daş yarımtağ. A. vasitəsilə damın ağırlığı xüsusi dayaq sütunlarına – kontrforslara düşür. A.-ın tətbiqi daxili dayaqların ölçülərini xeyli azaltmağa, məbədin daxilini genişləndirməyə,

pəncərə açırımlarını böyütməyə və s. imkan verir.

ARKEBÚZA (fr. arquebuse, alm. haubenbüchse – top) – lüləsindən doldurulan fitilli silah, ilk odlu silah növlərindən biri. 15 əsrin ortalarında Qərbi Avropada meydana gəlmişdir. Əvvəllər A.-dan atəş açmaq üçün daş, daha sonra isə yumru qurğuşun güllələrdən istifadə edilirdi. 16 əsrdən başlayaraq A.-nı uzaq-

Arkebuza.

vuran *muşket* sıxışdırsa da, çəkisi və ölçüləri kiçik olduğu üçün 17 əsrin ortalarına qədər geniş istifadə edilirdi.

ARK-E-SENÁN (Arc-et-Senans) – Fransanın ş.-ində qəsəbə. 1775–79 illərdə memar K.N. Ledunun layihəsi əsasında kral duz karxanalarının yaxınlığında salınmışdır. A.-e-S. Fransada Məarifçilik dövrü utopik ideyalarının həyata keçirilməsində ilk təşəbbüslərdən biri idi. Şo (yaxınlıqdakı meşənin adından) ideal sənaye şəhərinin özəyi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Duz karxanaları direktorunun evi, sütunları qabarıq səthli daşlardan hörülmüş nəhəng Toskana orderli portik və yarımdairə üzrə yerləşən fabrik binaları (monumental ansamblın bir hissəsi) inşa edilmişdi. Tikililərin bəzəksiz sərt stereometrik formalarında *arxaika* dövrü yunan memarlığının və C.B. *Piranezzinin* təsiri hiss olunur. Ledu Şo ş. üçün yaşayış evlərinin, ictimai təyinatlı binaların da layihəsini çəkmişdi: Birlik (yaxud Qardaşlıq Evi), Pasifer (Barışq Evi), Panareteon (Xeyirxahlıqlar Evi), hamamlar, həbsxana, birja və s. A.-e-S. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

ARKESİLÁY (Ἀρκεσίλαος) (təqr. e.ə. 315, Etoliya, Pitana – təqr. e.ə. 240, Afina) – qədim yunan filosofu. Krantorun və *Teofrastın* şagirdi, *Platon Akademiyasında* sxolarx vəzifəsində (e.ə. 265 ildən) Kratetin varisi. Yeni (Orta), yaxud skeptik Akademiyanın banisi kimi yetkin Platon fəlsəfəsinin "ehkamçı" sistemindən uzaqlaşaraq, onun erkən "sokratsayağı" dialoqlarının skeptik meyillərini inkişaf etdirmişdir. A.-ın əsərləri qalmamışdır, onun fəlsəfi görüşləri Sisonun, Sekst Empirikin və Laertli Dionenin şərhlərindən məlumdur. A.-ın

skeptik epistemologiyası stoiklərin realizmi ilə polemikada formalaşmışdır. Sokratın "mən yalnız onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm" tezi A.-da "mən hətəta onu da bilmirəm ki, heç neyi bilmirəm" radikal şübhə formasını almışdır. "Şeylərin tam dərk olunmamasını" qəbul etmək mülahizələrdən tam imtinaya (epoxeyə) gətirib çıxarsa da, bu, A.-ı əlaqəli-praktik sahədə kvietizmə, yaxud biganəliyə sövq etməmişdir. Onun fikrincə, praktik fəaliyyət və evdemoniyaya (xoşbəxtliyə) nail olmaq üçün "qəbul ediləni" və ya "ehtimal olunanı" rəhbər tutmaq kifayətdir.

ARKFUNKSİYA – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKKOSÉKAN – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKKOSİNUS – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKKOTÁNGENS – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKONÁDA (Arconada) Sesar Muniyos (5.12.1898, Astudilyo – 10.3.1964, Moskva) – ispan yazıçısı. 1939 ildən SSRİ-də yaşamışdır. "Təsnəlik" (1921), "Şəhər" (1928) adlı ilk şeir məcmuələrində *sürrealizm* təsiri güclüdür. "Yoxsullar varlıqlara qarşı" (1933), "Torpaq bölgüsü" (1934), "Taxo çayı" (1938) romanları, "Müharibə romansları" (1937), "Madrid hekayələri" (1942), "İspaniya məğlubedilməzdir" (1943) hekayə kitabları, "Manuela Sañes" (1949) faciəsi, "Dolores" (1949) poeması ispan xalqının azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. "Qaranquş əhvalatı" hekayəsi Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir. K.A. Debüssi haqqında kitab, kino artistlərinin bioqrafiyalarını yazmışdır.

ARKÓZ (fr. arcese), arkoz qumu, arkoz qumdaşları – əsasən, çöl şpatı, kvars, qismən də mika və plagioqlazdan ibarət az yuvarlaq, kobud dənəli (0,05–2 mm) süxur qırıntıları. Qneys və qranitin parçalanma məhsuludur. Rəngi çəhrayı, qırmızı və s. olur. Arid iqlim şəraitində yaranır. Geosinklinal sahələr və platformalar üçün səciyyəvidir. A. qumdaşları cıncıl almaq üçün xammaldır.

ARKSÉKAN – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKSİNUS – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ARKTÁNGENS – bax *Tərs triqonometrik funksiyalar*.

ÁRKTIKA (yun. ἀρκτικός – ayı, Böyük ayı bürcünə aid olan; şimal) – Yer kürə-

sinin şimal qütb sahəsi. Avrasiya və Şimali Amerika materiklərinin şm. kənarlarını (Qrenlandiya a.-nın c. hissəsindən və Labrador y.-a-ndan başqa), Şimal Buzlu okeanı (Norveç dənizinin ş. və c. hissələrindən başqa) və onun adalarını, eləcə də Atlantika və Sakit okeanların yanaşı hissələrini əhatə edir.

Ümumi məlumat. A.-nın quru sərhədi tundra zonasının c. sərhədinə və 10°C iyul izoterminə (dənizdə 5°C) uyğun gəlir. Sah. təqr. 27 mln. km² (Yer səthinin 5,3%-i). Bəzən A.-nın c. sərhədi kimi Şimal qütb dairəsini götürürlər (bu halda A.-nın sah. 21 mln. km²).

A. *Arktika qurşağında* yerləşir. Qütb gecə və gündüzlərinin növbələşməsi, aşağı radiasiya balans, ortaillik mənfii temp-r fonunda A. yay havasının 0°C-yə yaxın olması, okean və dənizlərdə buzların, quruda buzlaqların və çoxillik donuşluğun mövcudluğu, həmçinin bərk yağıntıların üstünlüyü, meşəsiz landşaft A.-nın təbii xüsusiyyətləridir. A.-da iki təbii zona ayrılır: Arktika səhraları və tundralar.

Relyef. Avrasiya materikinə A. hissəsinin səthi, əsasən, düzənliklər və ovalıqlardır (Şərqi Avropa və Qərbi Sibir düzənliklərinin, Şimali Sibir, Yana-İndigirka və Kolima ovalıqlarının kənarları). Yüksək dağları: Verxoyanski silsiləsi (hünd. 2283 m-ədək – Orulqan d.), Çukot yaylası (hünd. 1887 m-ədək – İsxodnaya d.), Qütb Uralı (hünd. 1472 m-ədək – Payer d.) və Birranqa d-ri (hünd. 1125 m-ədək). Şimali Amerika materikinə Arktika hissəsi hünd.-ləri 400–700 m arasında olan dərəli-təpəli yastıdağlıq və platolardan (Arktika platosu və s.) ibarətdir. A.-nın ən hünd. nöqtəsi – Qunbyorn d. (3700 m) Qrenlandiya a.-nın ş.-indədir. Elsmir a.-nda dağların hünd. 2926 m-ə, Baffin Torpağı a.-nda 2134 m-ə, Devon a.-nda 1920 m-ə çatır.

A.-nın böyük hissəsini (təqr. 13 mln. km²) Şimal Buzlu okeanı tutur. Şimal Buzlu okeanında materik dayazlığının (dərinliyi 200 m-ədək) xeyli hissəsini kənar dənizlər (Barens, Kara, Laptevlər, Şərqi Sibir, Çukot, Bofort, Baffin), materik mənşəli adalar və arxipelaqlar (Frans İosif Torpağı, Novaya Zemlya, Severnaya Zemlya, Novosibir a-rı, Kanada Arktika arxipelağı) təşkil edir. Okeanın mərkəzi dərin hissəsi *Arktika hövzəsi* adlanır. Burada sualtı çuxurlar (ən dərin Nansen çuxuru – 5449 m), silsilələr (ən böyükləri: Lomonosov, Qak-

kel, Alfa və qalxımları Mendeleyev qalxımı) yerləşir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A.-nın quru sərhədlərini qədim platforma sahələri (Şərqi Avropa, Sibir, Şimali Amerika) və onları bir-birindən ayıran mütəhərrik qurşaqlar (Ural-Oxot, Sakit okean, Şimali Atlantika) təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar A. ərazisində *Arktika mütəhərrik qurşağını* da ayırırlar. Qədim platformaların bünövrəsini intensiv deformasiyaya, güclü metamorfizmə və qranitləşməyə məruz qalmış süxurlar, örtük qatını isə Son Proterozoy–Fanerozoy çöküntüləri təşkil edir. Mütəhərrik qurşaqlar müxtəlif yaşlı (Alt Paleozoy, Üst Paleozoy, Mezozoy) qırışıqlıq sistemləridir. Atlantika okeanından A. sahəsinə vulkan silsilələri uzanır. Onun ayrı-ayrı hissələri A.-dan keçən və Atlantika okeanından Sakit okeana uzanan mobil zonanın bir hissəsidir.

Yerin A. seqmenti çökmə superhöv-

zədir; burada çox böyük (100–150 mlrd. t şərti yanacaq) neft və yanar qaz ehtiyatı var. Qərbi A. şelfindəki iri neftli-qazlı əyalətdə neft yataqlarının istismarına başlanmışdır. Daş kömür, qonur kömür, liqnit, daşduz, olvan və nadir metal filizləri və s. faydalı qazıntı yataqları da aşkar edilmişdir.

İqlim. Əsasən, A. iqlimi, c. kənarlarda isə subarktika iqlimi hakimdir. İl ərzində temp-run alçaq olmasının səbəbi A.-nın yayda az qızması, qışda isə intensiv soyumasıdır. Qışda A.-nın çox hissəsi intensiv siklon təsirinə məruz qalır; Atlantika okeanının şm.-indən və qismən Sakit okeandan gələn siklonlar havanın temp-runu nisbətən qaldırır (–2-dən –10°C-yədək), buludluluğu, yağıntıların miqdarını maks.-a çatdırır, havanı kəskin dəyişdirir və tez-tez güclü küləklərin əsməsinə səbəb olur. Antisiklonlar qışda, əsasən, A.-nın Sibir r-nunda güclənir, Arktika hövzəsinin Sakit okean-boyu hissəsində (Kanada və Qrenlandiya

ya r-nlarında) isə nisbətən zəif inkişaf edir. Burada A.-nın iqlimi, demək olar ki, tamamilə isti *Şimali Atlantika axını*-nin təsiri altındadır. Berinq boğazının ensiz və dayaz olması Sakit okeanın isti sularının A.-ya təsirini nisbətən zəiflədir. A.-nın Atlantika okeanı r-nunun c. hissəsində qışın ən soyuq ayının (yanvar) orta temp-ru –2-dən –4°C-yədək, Barents dənizinin şm.-ində, Qrenlandiya dənizinin q.-ində, Baffin və Çukot dənizlərində –25°C, A.-nın Sibir r-nunda, Kanadanın şm.-ində və A. hövzəsinin ona yaxın hissəsində –32-dən –36°C-yədək, Qrenlandiyanın mərkəzi hissəsində –45-dən –50°C-yədək, onun buzlaq qalxanında –65,5°C-yədəkdir. Bu r-nlarda səthin inversiyası soyuması nəticəsində temp-rin kəskin soyuması sabit qalır. Mütləq rütubət az, nisbi rütubət isə çox (80–90%) olur. Avrasiya sahillərində qeyri-sabit və güclü c. və c.-q. küləkləri əsir; tez-tez çovğunlar olur. Dağlarda, adətən, əsən bora küləklərinin sürəti 40 m/san-ya çə-

tir. Yayda ən isti ayın (iyul) orta temp-ru 0°C-dən (A.-nın mərkəzi hissəsində və A. hövzəsində) 2–3°C-yədək (sahil yaxınlığında) qalxır. Qrenlandiyanın mərkəzi hissəsində iyulda orta temp-ru –10, –12°C-dən çox deyil. A.-nın Atlantika və Sakit okeanlara yaxın ərazilərində yağıntının illik miqdarı 700 mm, sahil zonalarında 100–250 mm-dir.

A.-nın iqlimi 20 əsrdə xeyli dəyişmişdir. 1920-ci illərdən burada havanın temp-ru artmağa başlamış, 1930–40 illərdə qış aylarında 5–7°C artmış, nəticədə dənizlərin ümumi buz luluğu azalmış, buzlar nazılmışdır. Daha sonra ilq Şimali Atlantika axını güclənmiş, dənizlərdə temp-r və duzluluq artmışdır. 1950–70 illərdə bir qədər soyuqlaşma başlamış, sonrakı onilliklərdə isə, əsasən, iqlimin qlobal istiləşməsi nəticəsində temp-r yenidən qalxmağa başlamışdır.

Dəniz suları və buzları. A. dənizlərinin çoxu ilboyu hərəkətsiz və üzən buzlarla örtülüdür (qışda təqr. 11 mln. km², yayda 8 mln. km²). Birillik buzların qalınlığı 1,5 m-ə, çoxilliklərininki 3–4 m-ə, toroslarınkı (buz qalaqları) isə, adətən, 3–5 m-ə, bəzən 10–15 m-ə çatır. A. dənizlərinin çox yerində suyun temp-ru il ərzində –1,5°C ilə 1,8°C arasında dəyişir. Üzən buzların yayıldığı sahələrdə temp-r üst qatlarda (100–200 m qalınlıqda) ilboyu təqr. –2°C olur. Şelf buzlaqlarından qopmuş aysberqlər və buz adaları (əsasən, Elsmir a. r-nunda) geniş yayılmışdır. Buz örtüyü gəmiçiliyi xeyli çətinləşdirir; naviqasiya yalnız yay aylarında buzqırın gəmilərin müşayiəti ilə mümkün olur.

Buzlaqlar və donuşluq. A. adalarının və onun materik hissəsindəki buzlaqların ümumi sah. təqr. 2125 min km²-dir. Buzlaqların qalınlığı 700–1000 m-dən çox olmur, yalnız Qrenlandiyada 3400 m-ə çatır. Əsas buzlaşma r-nları: Qrenlandiya (1800 min km²), Kanada Arktika arxipelağı (154 min km²), Şpitsbergen arxipelağı (35,1 min km²) və s. Adalarda günbəzvarı buzlaqlar, dağlarda isə kar və dərə buzlaqları üstünlük təşkil edir. Elsmir, Frans İosif Torpağı və Severnaya Zemlya a-rında kiçik şelf buzlaqlarına rast gəlinir. Yakutiyanın şm.-ş.-ində çoxillik donuşluğun maks. qalınlığı 500 m, daimi temp-ru isə –10°C-dir. Yay mövsümündə üst qatın (təqr. 70 sm) donu açılır. Dəniz şelfində qalınlığı 50 m-ədək olan çoxillik buzlaqlara rast gəlinir. A.-nın Atlantikayanı və

Arktikanın heyvanlar aləmi: 1 – quş bazarı; 2 – Arktika ağ ayısı; 3 – qoyunöküzü; 4 – Arktika şimal maralı; 5 – tundra tülküsi; 6 – qonur aluşa; 7 – lemminq; 8 – Arktika dovşanı; 9 – suiti; 10 – tamizçi; 11 – qağayı.

Sakit okeyanı hissələrində çoxillik donuqluq bəzən adalar şəklindədir.

Daxili sular. Qısa (10–200 km) yerli çaylardan ibarət çox sıx çay şəbəkəsinə malikdir. Yalnız aşağı axınları A.-ya aid olan tranzit çayların (Peçora, Ob, Yenisey, Pyasina, Xatanqa, Anabar, Lena, İndigirka, Kolıma, Kolvill, Makenzi və s.) uz. 200 km-dən (bəziləri 1000 km-dən) çoxdur. Bu çayların aşağı axınları geniş dərələrdən keçir və mənsəblərində geniş körfəzlər yaradır. A. dənizlərinə tökülən çoxlu miqdarda şirin sular bu dənizlərin hidroloji və buz rejiminə xeyli təsir edir. Çaylar ilin 9–10 ayı donmuş olur. Materikdə may–iyunda, adalarda isə iyulda don açılır.

A.-nın materik hissəsində, əsasən, düzənliklərdə ilin çox vaxtı buzla örtülü olan çoxlu dayaz və kiçik termokarst göllər mövcuddur. Ən böyükləri: Böyük Ayı gölü (30,2 min km²), Böyük Kələ gölü (28,6 min km²) və Taymır gölü (4,5 min km²).

Torpaqlar. Şimal Buzlu okeyanının a- rında mozaika şəklində yayılmış, əsasən, zəif turş və zəif humuslaşmış (0,5–1,5% humus) yuxa torpaqlar inkişaf etmişdir. A.-nın materik hissəsində və Şimal Buzlu okeyanının bəzi c. a-rında zəif torflu qatı və donuqluq təzahürləri olan turş tundra torpaqları (10%-ədək humuslu) üstünlük təşkil edir. Humuslaşmış podzollaşmış və qleyli-çimli torpaqlara da (4–5% humuslu) rast gəlinir.

Bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A. səhralarının bitki örtüyündə qazmaqvarı şibyələr, mamırlar, yosunlar üstünlük təşkil edir; qütb lələsi, yastıqotu, daşdələn (çiyanotu), Alp tülküquyruğu və s.-yə də rast gəlinir. Zonanın c.-unda söyüdücn cırtıdan formaları və driada bitir. Tundranın şm. və orta yarımzonasında

seyrək mamır-şibyə bitkililiyi və bataqlıqlar, c. yarımzonasında cırtıdan tozağacı, qütb söyüdü, alçaqboylu kolcuqlar və s. yayılmışdır. A.-da tundra tülkü, lemminq, ağ ayı, morjlar, suitilər yaşayır; şibyələrlə yemlənən şimal maralı sürüləri də çoxdur. Yayda adalarda quş bazarları olur (ətraflı məlumat üçün bax *Qolarktika* və *Qolarktika floristik aləmi* məqalələrinə).

Mühafizə olunan ərazilər. A.-nın təbii landşaftlarını qorumaq məqsədilə RF-də (Böyük Arktika, Vrangel adası, Kandalakşa, Ust-Lenski, Qıdan və biosfer Taymır qoruqları), Danimarkada (Qrenlandiya Milli Parkı və s.), Norveçdə (Şimal-Qərbi Şpitsbergen Milli Parkı və s.), Kanadada (Baffin-Aylend Milli Parkı, Baylot-Aylend, Banks-Aylend rezervatları və s.), ABŞ-da (Alyaska y-a-nda Katmay, "Arktika Qapıları", Beringiya milli parkları və s.) və digər ölkələrdə qoruqlar və milli parklar yaradılmışdır.

A. turizmi. A.-da turizmin əsası 1875 ildə Ağ və Barens dənizləri arasında gəmi reyslərinin açılması ilə qoyulmuşdur. 1977 ildən "Arktika" və 1990 ildən "Rossiya" atom buzqırın gəmiləri A. turizminin inkişafına təkan vermişdir. A.-ya qütb səyahəti və ekskursiyalar, o cümlədən ekstremal (paraşütlə, xizəklə, hər yerdə gedən avtomobillə) və komfortlu (buzqırın gəmi, helikopter və təyyarə ilə) səyahətlər təşkil edilir. İdman ovçuluğu, balıqçılıq, xizək və kirşə marşrutları, maral qoşqularında yarışma, dayvinq, hava şarları ilə uçuş və s. inkişaf etmişdir.

Əhali. İqlimi sərt olduğuna görə A.-nın əhalisi çox seyrəkdir. Burada şərti olaraq A. xalqları adlandırılan yerli xalqlar – yakutlar, dolqanlar, evenklər, eskimoslar, laplandiyalılar, nenlər, çuk-

çalar, koryaklar, yukagirlər, itelmenlər, kamçadallar və aleutlar yaşayırlar. A.-da əhalinin sıxlığı 1km²-də 0,1 (bəzi yerlərdə 0,03) nəfərdir. Faydalı qazıntı yataqlarının mənimlənməsi ilə əlaqədar əhalinin sayı getdikcə artmaqdadır; ənənəvi məşğuliyyətlə (maralçılıq, ovçuluq, balıqçılıq və s.) yanaşı, mədən və emal sənayesində, nəqliyyatda çalışırlar. Əsas sənəhləri, portları, mədən və sənaye mərkəzləri: Barrou (ABŞ, Alyaska), İnuvik, Rezolyut (Kanada), Tule, Egedesminne, Söndre-Stömfjord və Mesters-Viq (Qrenlandiya, Danimarka), Murmansk, Norilsk, Vorkuta, Salexard və s. (Rusiya).

Öyrənilmə tarixi. 10 əsrdə normanlar Qrenlandiya a.-nı kəşf etmişlər. 12 əsrdən etibarən ruslar Kolquyev, Vayqaç və Novaya Zemlya a.-rını öyrənməyə başlamışlar. 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa dəniz səyahətləri ş.-də Novaya Zemlya, q.-də isə Kanada Arktika arxipelaqından o yana keçə bilməmişlər. 16 əsrin sonunda holland dəniz səyahəti V. Barens Şpitsbergen arxipelaqına, 17 əsrin əvvəlində rus pomorları Sibirin şm. sahilləri boyu üzmüş, Taymır y-a-nı ötür keçmişlər. 1648 ildə S.İ. Dejnyov Asiya və Şimali Amerika arasındakı boğazı kəşf etmişdir. 18 əsrdə rusların Böyük Şimal ekspedisiyası (X.P. və D.Y. Laptevlər, S.Q. Malıgin, S.İ. Çelyuskin və b.) Asiyanın şm. sahilləri boyu ərazilərini tədqiq edərək xəritəyə köçürmüşdür. 19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində amerikalı C. De-Lonqun, ingilislərdən Con Ross, Ceyms Ross, U. Parri və b.-nin), norveçli F. Nansenin, Rusiyadan M. Gedenstrom, F.P. Litke, F.P. Vrangel, Q.Y. Sedov və b.-nin, avstriyalı Y. Payer və K. Vayprextin ekspedisiyaları A.-da mühüm kəşflər etmiş və təd-

qiqat işləri aparmışlar. Kanada Arktika arxipelaqı norveçli O. Sverdrup və kanadalı V. Stefanson tərəfindən öyrənilmişdir. Şimal qütbünə ilk dəfə amerikalı səyyahlar F. Kuk (21.4.1908) və R. Piri (6.4.1909) çatmışlar. İsveçli A. Nordenşeld 1878–79 illərdə "Veqa" gəmisində Şimal-Şərq keçidi ilə q.-dən ş.-ə, B.A. Vilkitskinin başçılıq etdiyi rus ekspedisiyası 1914–15 illərdə "Taymır" və "Vayqaç" gəmilərində ş.-dən q.-ə doğru üzmüşlər. Sonuncu ekspedisiya 1913 ildə Severnaya Zemlya arxipelaqını kəşf etmişdir. Şimal-Qərb keçidi ilə ilk dəfə norveçli R. Amundsen səyahət etmişdir (1903–06). 1930-cu illərdə A.-da iqlimin istilənməsi ilə əlaqədar sovet dəniz ekspedisiyaları A.-nın Atlantika sahilləri boyunca bir sıra ada, körfəz və boğaz kəşf etmişdi; 1930–32 illərdə G.A. Uşakov və N.N. Urvantsev Severnaya Zemlya arxipelaqını ilk dəfə xəritəyə köçürmüşlər. 1937 ildə İ.D. Papaninin rəhbərliyi ilə Şimal qütbü r-nunda ilk üzən st. ("Şimal qütbü") yaradılmışdır. 1940–80 illərdə A. hövzəsində 30 "Şimal qütbü" sovet st. fəaliyyət göstərirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ və Kanada Çukot və Bofort dənizlərində okeanoqrafik tədqiqatları genişləndirilmişdir. 1951 ildən A. hövzəsinə ABŞ-ın bir neçə hava ekspedisiyaları və orada dreyf edən st.-ları təşkil olunmuşdur.

Beynəlxalq geofizika ilində (1957–58) və sonralar A.-da SSRİ, ABŞ, Kanada, Norveç, İsveç və s. ölkələrdən çoxsaylı beynəlxalq elmi st.-lar və ekspedisiyalar fəaliyyət göstərirdi. 1990-cı illərdə B. Britaniya, Almaniya, Yaponiya, Çin və s. ölkələr də A.-nı tədqiq etməyə başladılar. A.-da aparılan elmi tədqiqatları Beynəlxalq Arktika Elmi Komitəsi (İASC) koordinasiya edir.

Hüquqi vəziyyəti. A. regionunda 8 dövlətin – Rusiya, ABŞ, Kanada, Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya və İslandiyanın əraziləri yerləşir. Onlardan ilk beşi arktikyanı ölkələrdir; bu ölkələr coğrafi mövqələrinə və tarixi səbəblərə görə Arktika məkanından xüsusi, imtiyazlı istifadə hüquqları mövqeyindən çıxış edirlər. Belə yanaşma sektoral nəzəriyyə adlanan prinsipdə əksini tapmışdır: hər bir arktikyanı dövlət özünün qütb sektorunda xüsusi hüquqlara malikdir. A.-nın sektoral bölgüsünü daha çox Kanada müdafiə edir; o, bir sıra qanunvericilik aktlarında və rəsmi bəyanatlarında Kanadanın sahil əra-

zəsindən şimalda yerləşən quru və dəniz məkanına özünün suverenliyini iddia edir. Rusiya öz sektoru çərçivəsində yerləşən bütün adaları ölkənin ərazi tərkibinə daxil olunmasını müdafiə edir. Öz sektorlarını müəyyənləşdirməyən İsveç, Finlandiya və İslandiya A.-nın sektoral bölgüsünü dəstəkləməzlər.

A.-nın dəniz rayonlarının, o cümlədən daim buzlarla örtülü ərazilərinin hüquqi rejimi dəniz məkanlarına (daxili dəniz suları, ərazi dənizi, müstəsna iqtisadi zona, kontinental şelf, açıq dəniz) aid olan beynəlxalq dəniz hüququ normaları ilə nizamlanır. A.-da ən mühüm nəql. yolları Şimal dəniz yolu (Rusiya, Norveç) və Şimal-Qərb keçididir (ABŞ, Kanada). Şimal dəniz yolu Şimali Avropa ilə Asiya-Sakit okean regionu arasında alternativ və ən qısa dəniz yoludur.

A. regionunda irimiqyashlı iqtisadi fəaliyyət bütünlükdə regionun təbiəti üçün mənfəətli nəticələr doğura bilər. Bu məqsədlə BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyasında (1982) sahilyanı dövlətlərə dəniz mühitini çirklənmədən qorumağı təmin edən qanun və qaydaları qəbul etmək hüququnun verilməsi müddəası təsbit olunmuşdur. Qütb sularında üzən gəmilərin Beynəlxalq təhlükəsizlik kodeksinin – Qütb kodeksinin (1998) işlənilməsi hazırlanması A.-nın beynəlxalq-hüquqi rejiminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

ARKTİKA ANTİSİKLONU – Arktika üzərində yüksək təzyiqli sahəsi. İlboyu hava temp-runun aşağı olması nəticəsində formalaşır. Şimal yarım kürəsində atm. sirkulyasiyasına təsir edən mərkəzlərdən biridir.

ARKTİKA CƏBHƏSİ – bax *Atmosfer cəbhəsi*.

ARKTİKA HAVASI – bax *Arktika* və *Hava kütlələri* məqalələrinə.

ARKTİKA HÖVZƏSİ, Qütb hövzəsi – Şimal Buzlu okeyanının dərin hissəsi. Avrasiyanın, Şimali Amerikanın və Qrenlandiyanın şelf zonaları ilə sərhədlənir. Sah. təqr. 5,3 mln. km²-dir. A.h.-nin dibini Hakkell (yahı üzərində minimum dərinlik 391 m), Lomonosov (604 m), Alfa (876 m) sualtı silsilələri, Mendeleyev qalxımı (740 m) və bunların arasında yerləşən Nansen (maks. dərinlik 5449 m), Amundsen (4485 m), Makarov (4016 m), Podvodniklər (3400 m), Kanada (4106 m) çuxurları tutur. Hövzənin dibi 0,5–2,5 km qalınlığında çöküntü ilə örtülüdür. Qalxım və silsilələr üçün alevrit və alevropelit çöküntüləri,

çuxurlar üçün pelit lilləri səciyyəvidir. İqlimi sərtidir. Yanvarda orta temp-r –30-dan –34°C-yədək, iyulda təqr. 0°C-dir. A.h. üçün qalınlığı 3–5 m olan, əsasən, çoxillik üzən buzlar səciyyəvidir. Su səthində temp-r –1,8°C, duzluluq 30–34,5 ‰-dir. A.h. sularında 70 növ fitoplankton, zooplanktonun təqr. 80 müxtəlif forması aşkar olunmuşdur. A.h.-nin kənarlarında morjlar, suitilər, ağ ayılar məskunlaşmışdır. 1937 ildə qütb sahəsində İ.D. Papaninin rəhbərliyi altında ilk üzən st. ("Şimal qütbü" st.) təşkil edilmişdir.

ARKTİKA İQLİM TİPİ – Arktika və ona bitişik Subarktika əraziləri üçün səciyyəvi olan iqlim tipi. A.i. zonasının c. sərhədi ən isti ayın (iyul, yaxud avqust) 10°C izotermi boyunca keçir. Yayda intensiv günəş radiasiyası, qışda isə uzun qütb gecələri zamanı qar və buz səthinin kəskin soyuması (Qrenlandiyada –65,5°C-yədək) səciyyəvidir. Ətraflı məlumat üçün bax *Arktika* məqaləsinə.

ARKTİKA İNSTİTUTU ADALARI – RF-nin ərazi sularında, Kara dənizində adalar qrupu. 4 adadan və bir neçə qum dilindən ibarətdir. Taymır y-a-ndan 140 km q.-dədir. Hünd. 50 m-ədək. Mamırlı-şibyəli Arktika tundra bitkiləri ilə örtülüdür. 1932–33 illərdə "Sibiryakov" buzqırın gəmisində sovet ekspedisiyası tərəfindən kəşf olunmuş və Ümumitifaq Arktika İn-tunun şərəfinə adlandırılmışdır.

ARKTİKA İRQİ, eskimos irqi – böyük *monqol irqinin* tərkibinə daxil olan kiçik irq. Avrasiya (Kamçatka, Çukot) zonasında, Şimali Amerikanın (Alyaska, Şimali Kanada) və Qrenlandiyanın (eskimoslar, aleutlar, çukçalar, koryaklar, itelmenlər) ucqar şm.-ş.-ində sirkumpolyar zonada yayılmışdır. Bir tərəfdən Asiyanın daxili ərazilərindəki kontinental monqoloidləri (Şimali Asiya irqi), digər tərəfdən də Şərqi Asiyanın Sakit okean monqoloidləri (Uzaq Şərq irqi) və Amerika irqi arasında keçid variantdır. A.i.-nin nümayəndələri Şimali Asiya monqoloidlərindən dərilərinin tünd rəngi, çox vaxt alt çənənin xeyli enli olması sayəsində üzlərinin bir qədər yastı və aşağı hissəsinin bir qədər qabağa çıxması (proqnat), burunun yuxarı hissəsinin dik, dodaq seliyinin çox qalın, üzün həddən artıq tükü olması, bədənlərinin dolixomorf quruluşu (gövdənin qısa və ayaqların uzun olması), bədən əzələlərinin çox inkişaf etməsi ilə fərqlənir. Epikantusa az təsadüf edilir. Bu əlamət-

Arktika tundrası.

lərin bir qismi A.i.-ni Uzaq Şərq irqi ilə yaxınlaşdırır və ehtimal ki, onun Cənubi Çinin sahil r-nlarının əhalisi ilə əlaqəsini göstərir.

ARKTİKA QURŞAĞI – Yer in ən şm. təbii qurşağı. Arktikanın çox hissəsini əhatə edir. A.q.-nin sərhədini, adətən, ən isti ayın (iyul və ya avqust) 5°C izotermi boyunca keçirirlər. Quruda A.q.-na *Arktika səhraları zonası və tundra zonası* aid edilir. A.q. üçün mənfi və ya aşağı müsbət qiymətli radiasiya balansı, uzun qütb gecələri və aşağı temp-rlu sərt Arktika iqlimi səciyyəvidir. A.q. həmişə qar-la örtülü olur. Quruda bioloji və geokimyəvi proseslər zəif gedir. Şimal Buzlu okeanın çox hissəsi üzən buzlarla örtülüdür. İlboyu A.q.-nda Avraziya, Şimali Amerika və onlara yaxın ərazilərin iqliminə təsir edən hava kütlələri yaranır.

ARKTİKA MÜTƏHƏRRİK QURŞAĞI – Yer qabığının geosinklinal qurşaqlarından biri. Şimal Buzlu okeanı çuxurunun c.-dan əhatə edir. A.m.q.-nin əsas hissələri Kanada Arktika arxipelaqının Orta Paleozoy (Erkən Hertsin) və Şimali Qrenlandiyanın (Piri Torpağı və s.) Erkən Paleozoy (Kaledon) sistemləridir. Novosibir – Çukot Mezozoy sistemi və Şimali Alyaskada Bruks silsiləsinin Paleozoy–Mezozoy sistemləri də A.m.q.-na daxildir. Qrenlandiyanın şm.-ş.-i ilə Severnaya Zemlya arasında Arktika və Ural-Oxot qurşaqları birləşir. Bu birləşmə sahəsinə Novaya Zemlya və Severnaya Zemlya a-rı və Taymir y-a-nın qırışlıq strukturları aiddir. Mezozoyaqədrki dövrdə A.m.q.-nin kembriyaqədrki Hiperborey kontinental platformanı əhatə etməsi ehtimal olunur; sonralar A.m.q. çökməyə və dağılmaya məruz qalmışdır.

A.m.q. heç də bütün geoloqlar tərəfindən ayrılır.

ARKTİKA NEFT-QAZ-KONDENSAT YATAĞI – RF-də, Yamal-Nen MM ərazisində yataq. Yamal y-a-nın şm.-q. hissəsindədir. Qərbi Sibir neftliqazlı əyalətinə daxildir. 664–2175 m dərinlikdəki çöküntülərlə əlaqədardır. 1986 ildə kəşf edilmişdir.

ARKTİKA OVALIĞI – Alyaskanın (ABŞ) şm.-ında, Şimal Buzlu okeanı sahilində boyunda ovalıq. Uz. təqr. 1000 km, eni 150 km. Dəniz mənşəli çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Səthi hamardır, c.-dan şm.-a doğru azacıq meyillidir, çay dərələri ilə zəif parçalanmışdır. Çoxillik donuşluq süxurları, hidrolakkolitlər səciyyəvidir. Neft və qaz yataqları

(Pradxo körfəzi), çoxlu göl və bataqlıqlar var. Mamırlı-şibyəli tundra üstünlük təşkil edir.

ARKTİKA PLATOSU – Alyaskanın (ABŞ) şm.-ında, Bruks silsiləsinin şm. ətkələrindədir. Eni 30–120 km, hünd. 200–700 m. Əsasən, qumdaşlardan təşkil olunmuşdur. Neft yatağı (Umiat) var. Çoxillik donuşluq süxurları, mamırlı-qumotulu və kolcuqlu tundra səciyyəvidir.

ARKTİKA SƏHRALARI ZONASI – Yer in quru hissəsinin *Arktika qurşağında* ən şm. təbii zonası. A.s.z.-na Taymir y-a-nın şm. kənarları, Şimal Buzlu okeanın Şpitsbergen arxipelaqı, Frans-İosif Torpağı, Novaya Zemlyanın Şimal adası, Novosibir və De-Long a-rı, Kanada Arktika arxipelaqının və Qrenlandiyanın şm. hissələri daxildir. Zonanın daha rütubətli Atlantikayanı hissəsində ümumi sah. 2 mln. km²-dən çox olan buzlaqlar var; buz səhraları landşaftı üstündür. A.s.z.-nda sərt *Arktika iqlimi* hakimdir. Bütün ayların orta temp-ru 5°C-dən aşağıdır. İllik yağıntı 200–300 mm-dir. Əsasən, qar yağır. Bitkiləri və torpaqları zəif inkişaf etmişdir. Xarakterik faunası: ağ ayı, tundra tülküsi, lemminq, müşk öküzü, canavar. Şimal Buzlu okeanı adaları “quş bazarları” (kayra, rustik, qaqarka) məskənidir.

ARKTOGƏYA (yun. ἀρχος – ayı; Böyük Ayı bürcü; Şimal qütbü, şimal + γαῖα – torpaq) – qurunun heyvanlar aləmi; Şimali Amerikası, Avraziyanı (Ərəbi-istan y-a-nın c.-q. hissəsi, Hindistan və Hind-Çin y-a-ları istisna edilməklə), Şimali Afrikası (Böyük Səhra daxil olmaqla) əhatə edir. A. faunası tarixən *Lavrasiya* ilə bağlıdır (müasir faunada zirehli durnabalıqları, kürəkburunlar, quyruqlu suda-quruda yaşayanlar kimi bəzi qədim formalar qorunub saxlanmışdır). Geniş areala malik çox yayılmış fəsilə və cinslərin nümayəndələri (canavar, tülkü, dovşan, qaban və s.) və endemik fəsilələrin az hissəsi (qunduzlar, köstəbəklər, ərəbdovşanı, tetralar, qarqarlar) A. üçün səciyyəvidir. A.-nın şm. hissəsinin faunası həm növlərinin mütləq sayına, həm də endemik qruplarına görə nisbətən kasaddır. Bu, A. ərazisinin xeyli hissəsinin yüksək enliklərdə (həyat üçün azyararlı olan) yerləşməsi, həmçinin faunanın nisbətən cavan olması (buzlaşmanın təsiri) ilə izah edilir. Pliosenə və Dördüncü dövrdə qitələr arasında heyvanların intensiv miqrasiya etdiyi quru yollarının mövcudluğu A.-nın

bu hissəsində faunanın oxşarlığına (xüsusilə tundra və meşə zonalarında) səbəb olmuşdur. Belə ki, Avraziyadan Şimali Amerikaya siçir, nəci maral, qonur ayı, oradan isə şimal maralı, qoyun-öküz (müşk öküzü) və s. miqrasiya etmişdir. Cənuba getdikcə əraziyə *Paleogeoyadan* bir çox heyvanların (kələzlərin, əsl kərtənkələlərin və s.) gəlməsi və buzlaşma vaxtı Üçüncü dövrün yerli faunası nümayəndələrinin (məs., desman) sığınacaqlarda (refugiumlarda) qorunub saxlanması nəticəsində fauna daha da zənginləşmişdir. A.-nın yeganə vilayəti olan Qolarktika (Şimal yarımkürəsinin qeyri-tropik hissəsi) 7 yarımvilayətə bölünür. Fauna üzrə müasir rayonlaşdırma sistemlərində “A.” anlayışından nadir hallarda istifadə edilir.

ARKTÜR (Naxırçının α-sı) – göyün Şimal yarımkürəsində ən parlaq ulduz; vizual ulduz ölçüsü 0,1, işıqlığı Günəşə nisbətən 110 dəfə çox, Günəşdən məsafəsi 11 pk-dir.

ARKUKİU – Göyçə gölündən c.-da mövcud olmuş ölkənin, həmçinin burada məskunlaşmış tayfanın adı. E.ə. 8 əsrdə Urartu mixi yazılarında adı çəkilir.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ARQALI – bax *Arxar*.

ARQAN (Argand) Emil (6.1.1879, Cenevrə – 14.9.1940, Nevşatel) – İsviçrə geoloqu. 1911 ildən Nevşatel Un-tinin prof.-u olmuşdur. Tədqiqatlarını, əsasən, Yer qabığında deformasiyaların öyrənilməsinə həsr etmişdir. Alp geosinklinalının inkişaf sxemini vermişdir; sxemə görə, ilkin vahid iri çökək sonradan tədricən nəhəng şaryajlara çevrilən daxili qalxımlarla mürəkkəbləşmişdir. Yer qabığının deformasiyaya uğramasında əsas səbəb kimi qabıqaltı maqma axınlarının təsirini göstərmişdir. Asiyanın tektonik xəritəsini (1:7000000 miqyasda) tərtib etmişdir. Başlıca əsəri “Asiyanın tektonikası”dır (1922).

ARQAS GƏNƏLƏRİ (Arqasidae) – parazit gənələr fəsiləsi. Uz. 2–13 mm-dir. Bədəni yastıdır; üzəri qalın dəri ilə örtülmüşdür. Quruda yaşayan onurğalılardan qanını soran parazitdir. Ağız aparatı sancan-kəsən tiplidir. 170-ədək növü var. A.g. quraq iqlimli təbii zonalarda (səhralar, yarımsəhralar, savannalar) yayılmışdır; heyvan yuvalarında, mağaralarda, gilmöhrə tikililərin yarıqlarında toplaşır. Qan sorduqda bədən ölçüləri 6–12 dəfə (dişilərdə) və 2–3 dəfə (erkekələrdə) artır. İnkişaf sikli yumurta, sürfə,

nimfa (adətən, 2–6 mərhələ) və cinsi yetkin fərd mərhələlərindən ibarətdir, 6 aydan 2 ilədək və daha çox davam edir. A.g. uzun müddət ac qala bilir (11 ilədək). Yaşadığı müddətdə 1000-ədək yumurta qoyur (hər dəfə 50–200). A.g.-nin insanı dişləməsi dərinin gicişməsinə (qanşınmasına) səbəb olur. A.g. insanda qayıdan yatalaq spiroxetlərinin (Ornithodoros cinsinin növləri), quşlarda spiroxetozların (Arqas – Arqas persicus cinsindən və s.) spesifik daşıyıcılarıdır. Alveonusus lahorensis qoyunlarda iflicə səbəb olur. Azərb.-da A.g.-nin 3 cinsə aid 10 növü məlumdur.

ARQÁ-SALÁ – RF-də, Krasnoyarsk diyarı və Saxa (Yakutiya) Resp. ərazilərində çay. Olenyok çayının sol qolu. Sağ və Sol A.-S. çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Uz. 503 km, hövzəsinin sah. 47,7 min km². Bukoçan tirəsinin yamaclarından başlanır. Orta Sibir yastıdağlığının şm.-ş. hissəsindən axır. Çoxlu astanalar var. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi aşağı axınında 280 m³/san-dir. Oktyabrın axırından mayın axırı – iyunun əvvəlində donmuş olur.

ARQAYÁS MİLLİ MAHALI – RSFSR-də mövcud olmuş inz.ə.v. Mərkəzi Arqayaş k. idi. Sahəsi 6772 km², əhalisi 88 min nəfərdən artıq olmuşdur. Ümumittifaq MİK Rəyasət Heyətinin 17 yanvar 1934 il tarixli qərarı ilə Çelyabinsk vil.-nin tərkibində yaradılmışdır. Mahala başqırdların kompakt yaşadığı ərazilər – Başq. MSSR-dən alınmış Çelyabinsk vil.-nə verilən Arqayaş və Kunaşak r-nları daxil idi. Ümumittifaq MİK Rəyasət Heyətinin 17 noyabr 1934 il tarixli qərarına əsasən ləğv edilmişdir.

ARQÁYL (Argyle) – Avstraliyanın Qərbi Avstraliya ştatı ərazisində köklü almaz yatağı (dünyada qeyri-kimberlit tipli ilk köklü yataq). Ehtiyatına və hasilatına görə dünyada ən iri yataqdır. 1979 ildə kəşf edilmişdir. 1981 ildən açıq üsulla, 2007 ildən yeraltı üsulla istismar olunur. Qalıq ehtiyat 170,4 mln. kar, almanın filizdə orta miqdarı 2,77 karft-dur. Yataq Proterozoyun Holls-Krik müthərrik zonası hüduqlarındadır. Son Proterozoy – Erkən Arxey yaşlı metamorfik və püskürmə süxurlarını yarmış olivinli lamproitlər borusu ilə əlaqədardır. Borunun planda uz. 2 km, maks. eni 500 m-dir (250–280 m dərinlikdə 100 m-ədək). Almazların keyfiyyəti aşağıdır: 5%-i zərgərliyə tam yararlı, 40%-i qismən yararlıdır; qalan hissəsi texniki məqsədlər üçün

işlənilir. Qəhvəyi daşlar üstünlük təşkil edir (80%-ə qədər), qalan 15–20%-i sarı və şəffafdır.

ARQÁ-YURYÁX – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp. ərazisində çay. Rossoxa (Alazeya hövzəsi) çayının sol qolu. Uz. 312 km, hövzəsinin sah. 5600 km². Ula-xan-Sis silsiləsi yamaclarından axan Zeya və Taba-Bastaax çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Kolima ovalığından axır. A.-Y. hövzəsində ümumi sah. 853 km² olan 1000 göl var.

ARQINLAR – Orta, qismən də Kiçik juzun tərkibinə daxil olan iri qazax tayfası. 19 əsrin sonunda sayları təqr. 500 min nəfər idi. Şərqi Qazaxıstanda köçəri həyat tərzini sürən A. qazax xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Arqın dialekti müasir qazax ədəbi dilinin əsasını təşkil etmişdir.

ARQÓ – müəyyən təbəqənin şərti dili. Bu dildən hamı tərəfindən qəbul edilmiş əxlaq və məənviyyəti, yaxud qanunları tez-tez inkar edən müəyyən sosial qruplar arasında istifadə olunur. A. bəzən cəmiyyətdə, mühtdə rast gəlinən nihilizm-lə mübarizədə əsl həyatın təmsilçisi kimi nüfuzlu mövqeyindən istifadə edir. Jarqonla qarşılıqlı təsirdə olaraq onun leksik ehtiyatından daim bəhrələnir. Bu dil vəsaitlə müəyyən peşə, alət, vərdişlərin adlandırılması ilə bağlı çoxlu sayda sözlər yaranmışdır. Özünəxas danışmaq tərzini A.-da başlıca məqsədə çevrilir. Xüsusi leksikası ilə ümumxalq dilindən fərqli olur. Müxtəlif A.-lardan ədəbi dilə keçmiş söz və ifadələr (arqotizm) ümumi nitqdə işlənir. A. leksikası 4 yerə ayrılır: 1) kinayəli nitq; 2) sözün zahiri görünüşünü təhrif etmə yolu ilə; 3) ümumi dil-dəki sözlərin mənasını dəyişmək yolu ilə; 4) başqa dildən alınan sözləri dəyişmək, təhrif etmə yolu ilə.

ARQOBBALAR – Şərqi Efiopiyada xalq. Sayları 15 min nəfərdir (1995). *Amhara dilinin* dialektində danışrlar. Dindarlarının əksəriyyəti xristiandır, müsəlmanlar da var. Əsas məşğuliyyətləri süni suvarılan şum əkinçiliyidir. Bostançılıq da inkişaf etmişdir. Maddi mədəniyyətləri *amharalara* yaxındır.

ARQÓN (yun. ἀργός – fəaliyyətsiz; lat. Argon;), Ar – kimyəvi element. Elementlərin dövrü sisteminin VIII qrupundadır; *təsirsiz qazlara* aiddir; at. n. 18, at. k. 39,948. Təbiətdə əsas izotopu ⁴⁰Ar (99,600%) ⁴⁰K-un radioaktiv parçalanması nəticəsində əmələ gəlir; digər izotoplar cüzidir: ³⁶Ar (0,337%), ³⁸Ar (0,063%). Mineralların yaşını təyin etmə

üsullarından biri ⁴⁰Ar və ⁴⁰K-un toplanması nisbətinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır (bax *Geoloji yaş*). A.-un miqdarı atmosferdə 0,93% (həcmə görə), Yer qabığında 1,2·10⁻⁴%, dəniz suyunda 4,5·10⁻⁵%-dir. Yerdə A.-un ümumi miqdarı təxminən 6,6·10¹³ t-dur. A. 1894 ildə C.Reley və U.Ramzay tərəfindən havadan alınmışdır.

A. rəngsiz, iysiz, dadsız qazdır; sıxlığı 1,784 kq/m³ (293 K), *t*_{qayn} 87,29 K, *t*_{er} 83,78 K. Atomun xarici elektron təbəqəsinin konfigurasiyası 3s²3p⁶; molekulu biratomludur. A-nun yalnız bir neçə kimyəvi azdavamlı birləşmələri məlumdur. A. klatratların tərkibinə [məs., Ar₈(H₂O)₄₆] daxil ola bilər. Klatratlarda A. atomları su, fenol, hidroxinon və s. molekullarından ibarət kristallik qəfəsin boşluqlarında yerləşir.

A. sənayedə *havanın ayrılması* prosesində mayelənmiş havanın aşağı temp-ridə qovulması ilə alınır. A. qara və əlvan metallurgiyada təsirsiz atmosferin yaradılmasında, metalların və ərintilərin istehsalı və emalı zamanı qaz qalıqlarının kənar edilməsində, maqnezium, alüminium və s. yüngül ərintilərinin, yüksək legirlənmiş polad, titan və başqa metalların qovs kəsilməsi və qaynaq edilməsində, közərmə və lüminessensiya lampalarının (göy-mavi işıqlanma) doldurulmasında istifadə olunur.

ARQONAVTLAR (yun. Ἀργώ – gəminin adı; ναυτης – dəniz səyyahı) – qədim yunan mifologiyasında qızıluclu qoç dərisini götürmək üçün *Yasonun* başçılığı ilə “Arqo” gəmisində Kolxidaya gedən qəhrəmanlar. Caduqr qadın Medeyanın köməyi ilə A. əjdahanın qoruduğu qızıluclu qoç dərisini ələ keçirmiş və Yunanıstana gətirmişdilər. A. əfsanəsi qədim yunanların gəmilərdə Qara dəniz sahillərinə və Aralıq dənizinin q. hissəsinə səfərlərini əks etdirir. A. haqqında əfsanənin e.ə. 8 əsrdə yarandığı ehtimal olunur.

ARQÓN-QÖVS QAYNAĞI – bax *Qövs qaynağı*.

ARQÓN (Arqonne) – Fransanın şm.-ş.-ində yüksəklik. Möz (Maas) və Ena çayları arasındadır. Uz. 100 km, eni 23–35 km. Hünd. 357 m-ədək. Tabaşır və Yura yaşlı qumdaşlarından təşkil olunmuşdur. Ş. yamacı dik, q. yamacı az meyillidir. Meşələrlə (palıd, fıstıq) örtülüdür.

ARQÓN MİLLİ LABORATORİYASI – ABŞ elmi tədqiqat müəssisəsi. 1946 ildə nüvə enerjisindən istifadə üzrə təd-

qıqat mərkəzi kimi yaradılmışdır; Manhetten layihəsi çərçivəsində ilk atom bombasının yaradılması üzərində işləyən Çikaqo Un-tinin metallurjiya laboratoriyasının varisidir. İki ərazidə: böyük hissəsi (sah. 600 ha) İllinoys ştatında, Çikaqo yaxınlığında yerləşir; ikinci (qərb) hissəsi (sah. 360 ha) Aydaho ştatındadır. laboratoriyanın tədqiqat reaktorlarının və sürətləndiricilərinin əksəriyyəti burada cəmləndirilmişdir. A.m.l.-nda fundamental elmlər: yüksək enerjilər fizikası daxil olmaqla fizika, kimya, biologiya, riyaziyyat və kompyuter modelləşdirməsi sahəsində nəzəri və eksperimental tədqiqatlar aparılır. Laboratoriyanın energetik proqramları effektiv enerji mənbəyinin axtarışına yönəlmişdir; nüvə reaktorlarının istismar müddətinin uzadılması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, işlənmiş nüvə yanacaqlarından və nüvə tullantularından istifadə etmək üçün yeni texnologiyaların yaradılması üzrə işlər aparılır. Əsas tədqiqat obyektləri: foton injektoru, impulsu neytron injektoru, ATLAS tandemli sürətləndiricisi. Nanotexnologiyalar Mərkəzi, Elektron Mikroskopiyası Mərkəzi, atmosfer radiasiyası və iqlimin tədqiqi bölməsi və s. elmi strukturları vardır.

ARQULYÓZ – Arqulus cinsindən olan parazit xərçənglərin şirin su balıqlarında törətdiyi xəstəlik. Avropa, Sibir, Orta Asiya, Uzaq Şərq sututularında və akvarium balıqlarında yayılmışdır. Balıq körpələri üçün xüsusilə təhlükəlidir, çünki xərçəngin dişləməsi zamanı zohərlə-

Arqun çayı. Çita vilayəti (RF).

nən qan onların məhvində səbəb olur. İri balıqların dərisini, üzgəclərini, qəlsəmələrini deşir və həmin yerə möhkəm yapışaraq onların qanı ilə qidalanır. Parazit yapışdığı yerlər göbələk və bakteriya infeksiyaları ilə yoluxur; güclü zədələnmə nəticəsində balıq zəifləyir və məhv olur. Müllicəsi: kalium-permanqanat məhlulu ilə vannalar. Profilaktikası: təsərrüfata gətirilən balıqların diqqətlə müayinə edilməsi, parazitləri məhv etmək məqsədilə yoluxmuş gölməçələrin dərmanlanması və s.

ARQUMÉNT, riyaziyyatda – 1) funksional asılılıqda sərbəst dəyişən kəmiyyət. Funksiyanın qiymətləri bu kəmiyyətin qiymətlərindən asılıdır. Məs., x kəmiyyəti $\cos x$ funksiyasının A.-idir. 2) Müstəvi üzərində $M(x, y)$ nöqtəsi ilə göstərilən $z = x + iy = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$ kompleks ədədinin A.-i absis oxu ilə həmin nöqtənin r radius-vektoru arasındakı φ bucağıdır.

“ARQUMENTİ İ FAKTI” (“AİF”) – 1978 ildən Rusiyada (Moskva) çıxan həftəlik ictimai-siyasi qəzet. 50-dən artıq ölkədə yayılan “AİF” 1990 ildə dünyanın ən kütləvi dövrü nəşri kimi (tirajı 33,5 mln. nüsxə) Ginnesin Rekordlar Kitabına daxil edilmişdir. Elektron versiyaları, mövzu və regional əlavələri var. **ARQÚN** – RF (Çita vil.) və Çində (burada Xaylar adlanır) çay. Şilka çayı ilə birləşərək Amur çayını əmələ gətirir. Uz. 1620 km, hövzəsinin sah. 164 min km^2 -dir. Çində Böyük Xinqan d-rının q. yamaclarından başlanır. Dağlardan çıx-

dıqdan sonra geniş dəyə ilə axır və mənsəbə yaxınlaşdıqca daralır. Ortaillik su sərfi Oloçi k. yaxınlığında 186 m^3/san -dir. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Yağıntı çox olan illərdə Dalaynor gölü hövzəsi ilə birləşir. Noyabrın axırlarından mayın əvvəllərinə qədər donmuş olur. Əsas qolları: Genxe, Nüerxe, Urov, Qazimur. Balıqla zəngindir. A. çayı hövzəsində ümumi sah. 50,9 km^2 olan 2 minə yaxın göl var. RF ilə Çin sərhədinin bir hissəsi A. çayı boyu keçir. **ARQÚN** – RF-də, Çeçenistan Resp. ərazisində çay. Sunja çayının sağ qolu. Uz. 148 km, hövzəsinin sah. 3,39 min km^2 . Böyük Qafqazın şm. yamaclarındakı buzlaqlardan başlanır. Qarışq mənbədən qidalanır. Ortaillik su sərfi Dubayurt k. yaxınlığında 45,6 m^3/san -dir. Suvarmada istifadə edilir. Arqun ş. A. çayı sahilindədir.

ARQUN XAN (?–1291) – Elxani hökmdarı [1284–91]. *Abaqa xanın* oğlu. Əmisi Əhməd Təküdəri devirərək hakimiyyəti ələ keçirmişdi. 1284 ildə Səlcuqi sultanı III *Qiyasəddin* Keyxosrovu taxtdan salaraq öldürmüş, onun yerinə Məsudu hakimiyyətə gətirmişdi. 1286 ildə türklərin üsyanını yatırmaq üçün ordunu qardaşı Keyxatunun başçılığı ilə Anadoluya göndərmişdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 3, B., 1999.

ARQÚN SİLSİLƏSİ – RF-nin Çita vil.-ndə, Zabaykalyədə silsilə. Arqun çayının sol sahilindədir. Uz. təq. 100 km, hünd. 1121 m-ədək. Qranitlərdən və vulkanogen-terrigen süxurlardan təşkil olunmuşdur. Yamaclarındakı çöllərdən otlaq kimi istifadə edilir.

ARQUNOVLAR – rus rəssam və memarları ailəsi; qraf Şeremetevlərin təhkimli kəndliləri. 1) *İvan Petroviç* (1723 və 1728 illər arasında, Moskva – 27.3.1802, Moskva) – portretçi rəssam. “Rus geyimində naməlum kəndli qadın” (1784), memar M.N.Vetoşnikov (1787) və onun arvadının (1786) portretlərini (hər üçü Tretyakov qalereyasındadır) və s. əsərləri yaratmışdır; 2) *Fyodor Semyonoviç* (dekabrın sonları, 1732, S.-Peterburq – təq. 1768, orada) – memar. İvan Petroviçin əmisi oğlu. S.-Peterburqda, ehtimal ki, memar S.İ.Çevakinski ilə işləmişdir (Fontankada Şeremetevlərin evi, 1750–55). Şeremetevlərin Moskva yaxınlığındakı Kuskovo malikanəsində bir sıra tikililərin: mətbəx fligeli (1755), “Qrot” köşkü (1755–75) və s. müəllifidir; 3) *Pavel*

İvanoviç (təq. 1768, S.-Peterburq – 1806, orada) – memar. İvan Petroviçin oğlu. 1793 ildən Ostankinoda rus klassisizmi üslubunda ağacdan tikilmiş saray-teatrın inşasına rəhbərlik etmişdir; 1797 ildən Fontankadakı evin yenedən qurulması ilə məşğul olmuşdur; 4) *Nikolay İvanoviç* (aprelin əvvəlləri, 1770, S.-Peterburq–1832 ildən sonra) – portretçi rəssam. İvan Petroviçin oğlu və şagirdi. 1816 ildə təhkimçilikdən azad edilmişdir. 1818 ildən Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının akad. Yaradıcılığında klassisizm prinsipləri yaranmaqda olan romantizm meylləri ilə birləşmişdir. Bir sıra təhkimli aktrissaların, o cümlədən T.V.Şlikova-Qranatova (1789), P.İ.Kovalyova-Jemçuqovanın (1802 və 1803; hər üç əsər Kuskovo muzeyindədir) portretlərini yaratmışdır; 5) *Yakov İvanoviç* [1784, S.-Peterburq (?) – 1835 ildən sonra] – rəssam. I Pyotr, A.D.Menşikov və b.-nin portretlərini, D.N.Bantiş-Kamenski və P.P.Beketovun tarixə dair əsərləri üçün işləmişdir.

ARQUS (Ἄργος), Arqos – yunan mitologiyasında bədənində çoxlu gözü olan nəhəng; Zevsin yoldan çıxarıb ağ inəyə döndərdiyi İyova Zevsin arvadı Heranın təyin etdiyi gözətçi. İonun əzablarına dözməyən Zevs A.-u öldürməyi *Hermesə* əmr edir. Hermes tütək çalmaqla və məhəbbət haqqında hekayət söyləməklə A.-u yatırmış və öldürmüşdür. Hera A.-un gözlərini tovuz-quşunun lələklərinə köçürmüşdür.

ARQUS – qırqovulkimilər fəsiləsindən iki iri oxşar cinsin (Arqusianus və Rheinartia) ümumi adı. Lələkləri qəhvəyi-çalan boz olub üzərində səciyyəvi naxışlar əmələ gətirən çoxlu sayda açıq rəngli dairəvi ləkələri və zolaqları var. A. ən uzun (170 sm-ədək) quyuq lələkləri olan quşdur. Kəkilli A. (R. ocellata) Laosun, Vyetnamın və Malakka y-a-nın tropik dağ meşələrində yaşayır. Yerə tökülən meyvələrlə və onurğasızlarla qidalanır. Böyük A. (A. arqus) Myanmanın c. hissəsində, Malakka y-a, Sumatra və Kalimantan a-rının tropik meşələrində yaşayır. Bədəninin uz. 203 sm; erkəyinin lələkləri iri, quyuğunun uz. 143 sm-ədəkdir; dişləri xeyli xırdadır. Lələklərinin rəngi, əsasən, kürəni-qonurdur. Cütləşmə dövründə erkəyinin qanadları qəribə naxışlar əmələ gətirməklə yelpik şəklində açılaraq beli üstündə birləşir. Gizli həyat təzi keçirir; yuvasını torpaqda düzəldir. A.-lar 2 alabəzək yu-

Böyük arqus (Arqusianus arqus).

murta qoyur, dişisi kürt yatır. BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir. **ARQUT** – RF-də, Altay Resp. ərazisində çay. Katun çayının sağ qolu. Ak-Alaxa və Casater çaylarının birləşməsində əmələ gəlir. Uz. 232 km (Ak-Alaxanın mənbəyindən), hövzəsinin sah. 9550 km^2 . Əsasən, qar və buzlaq suları ilə qidalanır. Noyabrdan aprelədək donmuş olur.

ARL (Arles) – Fransanın c.-unda şəhər. Rona çayının deltasındadır. Əh. 53,1 min (2005). İtaliya və İspaniyalı birləşdirən yolların kəsişdiyi yerdə nəql. qovşağı. Kanal vasitəsilə Aralıq dənizi ilə əlaqələndir. Keltlər tərəfindən, ehtimal ki, qədim yunan məskəninin yerində salınmışdır. E.ə. 2 əsrdən romalılar A.-dan müdafiə məntəqəsi kimi istifadə etmişlər. Kelt dilində Arelat (lat. Arelas) və ya Arelate (hərfi mənada – bataqlıq yeri) adı ilə eramızın 46 ilində Roma koloniyası statusunu almışdır. 4 əsrdə imperator I Konstantinin iqamətgahı A.-

da yerləşirdi. 9–14 əsrlərdə *Arelat* krallığının mərkəzi olmuşdur.

A.-da Qədim Roma teatrının (e.ə. 1 əsr – eramızın 1 əsri; 9 əsrdə qalaya çevrilmişdir), amfiteatrın (20 min tamaşaçı; təq. eramızın 75 ili; 5–6 əsrlərdə və 12 əsrdə həmçinin qalaya çevrilmişdir), forumun, akvedukun, müdafiə səddinin, termlərin qalıqları qalmışdır; Alikan nekropolu (Roma və erkən xristian sər-dabələri, 4 əsr), Sen-Trofim roman kilsəsi (5 əsrin sonları; üçnefli bazilika, 1080–12 əsr, xor və kapellalar, 1454–65, krallar kapellası, 17 əsr), Notr-Dam-la-Major (12 əsrin ortaları, 16 əsrdə yenedən tikilmişdir) və Sent-Onora-dez-Alikan (12–13 əsrlər) kilsələri. Şəhərin müasir siması 17–18 əsrlərdə formalaşmışdır. A.-da bütpərəst incəsənəti (1620), xristian incəsənəti (1648), etnoqrafiya (1909) muzeyləri var. *V. Van Qoq* 1888–89 illərdə A.-da yaşayıb yaratmışdır. A.-da fotoqrafların beynəlxalq qurultayları keçirilir. Metallurjiya, maşınqayırma, kimya, kağız, yeyinti sənayesi müəssisələri var.

ARLAN NEFT YATAĞI – RF-də, Başqırdistan Resp. ərazisində neft yatağı. Ufa ş.-ndən 125 km şm.-q.-də, Volqa-Ural neftli-qazlı hövzəsindədir. Sah. 2,3 min km^2 . 1955 ildə kəşf olunmuşdur. Yataq çoxlaylıdır, 0,8–1,3 km dərinlikdə, Alt və Orta Karbon yaşlı süxurlardadır. Neftin sıxlığı 0,88–0,89 kg/m^3 , tərkibində kükürdün miqdarı 2,4–3,6%-dir.

Arl. Roma teatrının xarabalıqları.

ARLEKİN (ital. Arlecchino) – 16 əsrin 2-ci yarısında Dzan Qanassa ləqəbli italyan aktyoru A. Nazelli tərəfindən yaradılmış ənənəvi *del arte komediyası* maskası. Adının orta əsrlər fransız misteriyasındakı Erlekin, yaxud Ellekin adlı komik iblis obrazından alındığı ehtimal olunur. Del arte komediyasında A. çox vaxt nökdir. Əvvəllər A. obrazı tamaşanın intriqasını inkişaf etdirən şən, sadəlvəh ac adam idi; atributları kasıblıq bildirən rəngbərəng yamaqlı ağ kostyum, alnında fırtına (orta əsrlərin təsəvvürlərindəki şeytanın xırda buynuzlarını xatırladan) olan tünd rəngli tüklü maska, dovşanquyruqlu ağ papaq (qorxaqlıq əlaməti) və taxta qılınc olmuşdur. 17 əsrdə maskanın estetikləşməsi italyan aktyoru D. Byankolellinin adı ilə bağlıdır: A. obrazı nəcibləşmiş, yamaqlar aləvan üçbucaq və romblara çevrilmiş, maskanın tüklülüyü itmiş, plastikası rəqsə yaxınlaşmışdır; A.-in özü daha bic, diribaş, bəzən isə acıdır olmuşdur. Maska teatrı aradan çıxdıqdan sonra A. obrazı *K.Qoldoninin*, *K.Qotsinin*, *P.Marivonun* komediyalarının personaj kimi xeyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İtalyan aktyorlarından T.Martinelli, A.Konstantini, E.Gerardi, 20 əsrdə *M.Moretti* və F.Soleri A. maskasının görkəmli ifaçıları olmuşlar.

ARLİ, Arlit – Niger Resp. ərazisində iri uran filizi yataqları. Böyük Səhranın c.-unda (Aqades əyaləti), Azeliya ş.-ndən 120 km şm.-ş.-də yerləşir. Filiz r-nuna daxil olan Arli, Akuta, İmurari, Tassa-Ntaqalqe, Madauela, Azelik, Afasto-Est yataqları 1965–71 illərdə kəşf edilmişdir; uranlı qumdaşları arasında ibarətdir. Linzlar 40–50 m dərinlikdə, Afrika platformasının örtüyünü təşkil edən Yura və Tabaşir yaşlı kontinental çöküntülərdə yerləşir. Nasuran və koffinit əsas filiz mineralları pirit, melnikovit, markazit, molibdenit və s. minerallarla assosiasiyada rast gəlinir. Uranın hesablanmış (1978) ehtiyatı 210 min t, filizdə miqdarı təqr. 0,2–0,4%-dir. 1970 ildən açıq (Arli) və yeraltı (Akuta) üsullarla istismar olunur.

ARLİNQTON – ABŞ-ın Virjiniya ştatında şəhər. Vaşinqtonun şəhəratrafı. Arlington qraflığının inz. m. Əh. 189,5 min (2000). Potomak çayının sağ sahilindədir. Poliqrafiya sənayesi, geofizika alətləri, tikinti materialları istehsalı müəssisələri var. Birinci və ikinci dünya müharibələrində həlak olmuş əsgərlərin, eləcə də ABŞ prezidenti Con Ken-

nedinin, onun qardaşı senator Robert Kennedinin dəfn olunduqları Arlington Milli Qəbiristanlığı; R.Reyqan ad. aeroport, *Pentaqon* və bir neçə digər dövlət idarəsi A. ş.-ndədir. **ARMA** (Armagh) – Şimali İrlandiyada qraflıq. Sah. 1250 km². Əh. 141,0 min (2002). İnz. m. Arma ş.-dir. Lox-Ney gölündən c.-da yerləşir. Şm.-ını çoxlu bataqlıqlar olan düzənlik, c.-unu alçaq təpəliklər tutur. İqtisadiyyatının əsasını bağçılıq təşkil edir.

ARMAGEDDÓN (yun. Ἀρμαγεδών) – *Apokalipsisə* əsasən sonda xeyir qüvvələri ilə şəx qüvvələri arasında axirət günündən əvvəl baş verəcək həlledici döyüşün yeri. A. sözü mənşəcə Fələstinin şm.-ində yerləşən Megiddo d.-nın adı ilə bağlıdır. “A.” termini məcazi mənada dünyanın sonu, qlobal dünya müharibəsi, ekoloji və ya texnogen fəlakət kimi işlənir. **ARMAİT**, Armaid, Armed, Urmeyate – *Manna* ərazisində (Urmiya gölünün c.-undakı Sakkız yaxınlığında) mövcud olmuş şəhər-qala. E.ə. 8 əsrdə Aşşur mixi yazılarında adı çəkilir.

Əd.: Qaşağay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ARMANİ Corco (d.11.7.1934, Pyaçentsa) – italyan modelyeri. Pyaçentsa un-tində tibb üzrə təhsil almış, lakin dizayn işlərinə əlavə olduğundan təhsilini başa vurmamışdır. 1964 ildə N.Çerrutinin firmasında, 1970 ildən isə hazır geyim firmalarında müstəqil işləməyə başlamışdır. 1974 ildən öz markası ilə kişi və qadın geyimləri kolleksiyalarını hazırlamışdır. A. ciddi, qüsursuz klassik üsluba sərbəst görünüş verə bilməmişdir. Qadın qarderobuna yumşaq yun parçadan kişi stilində tikilmiş şalvarlı kostyumlar əlavə etmişdir. A. kolleksiyalarına gənclər üçün cins parçadan geyimlər daxil edən (1981 ildən) ilk dizayner olmuşdur. A.-nin estetik prinsipi “nəzərə çarpmayan moda”dır və buna görə də onun modellərində gözəl, dəbdəbəli parçalar və zərif, nəfis aksesuarlar sadə, aydın formalar əsasında birləşmişdir.

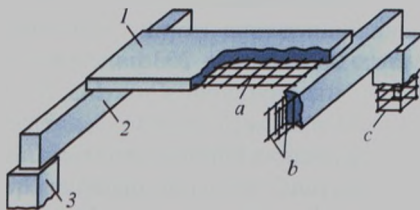
ARMANYAKLAR VƏ BURGİNYONLAR (Armagnacs et Bourguignons) – 15 əsrin 1-ci yarısında Fransada hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən iri feodal qruplaşmaları. Armanyaklara qraf Armanyak, Burginyonlara isə Burqundiya hersoqları başçılıq edirdi. Arras müqaviləsi (1435) A. və B.-in mübarizəsinə son qoymuşdu.

ARMAR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi böl-

gəsinin Ücarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 36 km q.-də, Germi-Biləsuvar avtomobil yolunun 20 km-liyindədir.

ARMAŞ – İrəvan xanlığında Vedibasar mahalının (09.09.1930 ildən Vedi, 15.05.1968 ildən – Ararat r-nu) aran hissəsində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1988 ildə əhalisi erməni təcavüzünə məruz qalmış və deportasiya olunmuşdur.

ARMATÜR (lat. armatura – silah, ləvazimat) – 1) maşın, konstruksiya və qurğunun əsas hissələrinə aid olmayan, lakin onların normal işini təmin edən köməkçi, adətən, standart detallar dəsti. Maye və qaz axınının təhlükəsiz naqli və parametrlərinin tənzimlənməsi üçün istifadə edilən boru kəmərləri A.-u öz növbəsində qapayıcı A. (kran, siyirtmə), qoruyucu A. (klapanlar), tənzimləyici A. (ventil, təzyiq, maye, qaz sərfi və temp-r tənzimləyiciləri), qaza A.-u (siqnal fiti), eləcə də neft mədənlərində fontan quyularını qapamaq və onların işini tənzimləmək üçün yüksək təzyiqdə işləyən fontan A.-u və s. növlərə bölünür. A. borunun diametrindən, materialından (polad, çuqun), təyinatından, konstruksiyasından, maye və qazın təzyiq və sərfindən asılı olaraq siniflərə ayrılır. **Elektrik maşınlarında** lövbər A.-u (rotora tərpənməz birləşdirilmiş cərəyanaparan və yardımçı hissələr) tətbiq edilir. **Elektrotexniki A.-a** elektrik avadanlığı bərkidilən lövhə, patron, açar, rozet, kəsən açar və s.; **elektrikötürmə xətlərində** işlədilən bərkidici A.-a izolyatorları daşıyaqlara və məfilləri izolyatorlara birləşdirən detallar və tərtibatlar aiddir. **İşıq texnikasında** işıq axınına düzgün yönəltmək, gözü parlaq işıq şüasından, lampaları mexaniki zadələnmələrdən qorumaq və s. üçün işlədilən müxtəlif hissələr A. adlanır. **Metallurgiya sobalarında** və **qızdırıcı sobalarda** A. sobanın möhkəmliyini artırmaq və xarici səthini soyutmaq üçün hörgüyə qoyulan metal hissələr (vərəq, zolaq və s.) dəstidir; məişət sobalarında

Dəmir-beton konstruksiya armaturu:

1 – tava; 2 – tir; 3 – sütun; a – tor; b – yastı karkas; c – həcmli karkas (fəza karkası).

isə qaz kanalları, ocaq qəfəsi, ocaq qapıları və s. üçün işlədilən hissələrdir.

2) **İnşaatda** A. dəmir-beton konstruksiyanın tərkib hissəsidir, betonu möhkəmləndirir, konstruksiyanın darılmaya və sıxılmaya işləməsinə təmin edir. Konstruksiyada A.-un miqdarı xarici yükün təsirindən və təyinatından asılı olaraq hesablanır. A. məftil, mil, kanat və ya hazır qaynaqlanmış tor və karkas şəklində istehsal edilir; adətən, *armatur poladından* hazırlanır. A. işlək, quraşdırma, bölüşdürücü (paylaşdırıcı) və xamit növlərinə ayrılır. **İşlək A.** konstruksiyanın öz ağırlığı, kənar yüklər və təsirlər nəticəsində yaranan gərginliyi (dartılma, bəzən də sıxılma qüvvələrini) qəbul edir. Konstruksiya və texnologiya baxımından yerləşdirilən bölüşdürücü A. işlək A. ilə birlikdə karkas və torları yaradır, konstruksiyaya təsir edən yüklərin işlək A.-un millərinə bərabər paylanmasını təmin edir. **Quraşdırma (montaj) A.-u** karkasın yığılması zamanı ayrı-ayrı işlək A. millərinin layihə vəziyyətində saxlanması üçündür. **Xamitlər** konstruksiyanın (tirlərin, sütunların) betonunda çəp çatların yaranmasının qarşısını almaq və ayrı-ayrı millərdən A. karkasları hazırlamaq üçün tətbiq edilir. Səthlərinin formasına görə A. iki yerə bölünür: hamar səthli və periodik profilli. A.-un betonda möhkəm oturması üçün uğurlu seçilmiş profil onun betonda oturarkən yaratdığı çatların eninin az olmasına imkan verir. Konstruksiyanın yüklənməsinin bütün mərhələlərində A. betonla birləşməli, yüksək möhkəmlik, deformasiya və plastiklik xüsusiyyətlərinə malik, temp-r və korroziya təsirlərinə davamlı olmalıdır. Dəmir-beton konstruksiyaların armaturlanması üçün poladdan başqa şüşə-plastik də tətbiq edilir. Şüşə-plastik A.-un plastiklik modulu polad A.-a nisbətən aşağı olduğundan onu əvvəlcədən gərginləşdirmək lazım gəlir. 2001 ildə işə salınmış Bakı polad istehsalı şirkətində müxtəlif çeşidli A.-lar istehsal edilir.

Əd.: Попов Л. Н., Попов В. Л. Строительные материалы и изделия. М., 2000.

ARMATÜR DƏZGAHI – *armatur poladını* düzəltmək, əymək və kəsmək üçün dəzgah. Fırlanan bıçaq, gilyotin tipli bıçaq, dairəvi (diskli) mişar və ya avtojen kəşkilərlə təchiz olunmuş A.d.-larında diametri 14–70 mm olan millər (armaturlar) kəşilir. Əymə A.d.-nda diametri 90 mm-ə qədər olan armatur millərini əymək və düzəltmək mümkündür.

ARMATÜR İŞLƏRİ – yığma və monolit dəmir-beton konstruksiya armaturlarının hazırlanması, quraşdırılması, həmçinin *qabaqcadan gərginləşdirilmiş konstruksiyaların* istehsalında armaturların gərilməsi və digər proseslərdən ibarət işlər kompleksi. A.i. materialların, konstruksiya hissələrinin elastikliyi və möhkəmliyini artırmaq üçündür. A.i.-nə armatur elementlərinin hazırlanması, çeşidlənməsi və anbara vurulması, armatur məmulatlarının montajı, ayrı-ayrı mil, tor, müstəvi və fəza (həcmli) armatur karkaslarının taxta qaliblərdə qurulması, elementlərin vahid armatur karkasında birləşdirilməsi, betonlama zamanı qoruyucu qatın təmin edilməsi üçün armatur karkasın bəndlərinin aralandırılması və s. aiddir. Armatur elementləri, əsasən, qaynaq və bağlama üsulu ilə birləşdirilir. Qaynaq edilmiş torlar diametri 6–10 mm olan armatur milindən tomor (rulon) və müstəvi şəklində hazırlanır. Qaynaq karkaslar bir, yaxud iki boyuna (uzununa) işlək millərdən, quraşdırma milindən və onlara qaynaq edilmiş eninə millərdən yığılır. Armaturların quraşdırılması bilavasitə tikinti meydançaları və dəmir-beton məmulatları zdlarında aparılır. Ayrı-ayrı elementlərdən armatur karkası hazırlayarkən armaturların yerləşdirilməsi və birləşdirilmələri bağlanması əl ilə yerinə yetirilir. Armatur milləri və armaturlar bir-birinə z-d şəraitində uc-uca qaynaq üsulu ilə birləşdirilir. Hazırlanma texnologiyasına görə armaturlar iki yerə bölünür: isti halda vərdənələnmiş (yayılmış) və soyuq halda vərdənələnmiş. Armatur milləri *armatur dəzqahlarında* hazırlanır. Karkasın hazırlanması, qaynaq edilməsi və betonlamadan əvvəl qəlibə qoyulması prosesləri avtomatlaşdırılmışdır. Qabaqcadan gərginləşdirilmiş konstruksiyaların armaturunu, əlavə olaraq, hidravlik domkratlar və s. vasitəsilə gərilir. Armatur məftildən panel və tirlərin hazırlanmasında xüsusi qurğulardan istifadə edilir. A.i.-ni mexanikləşdirən maşın və avadanlıqlar keyfiyyəti yüksəltməklə bərabər, əsas proseslərin iş həcmini xeyli azaldır və iş şəraitini yaxşılaşdırır.

Əd.: Artıqoğlu H. Məhəmməd oğlu X. Dəmir-beton elementlərin hesablanması. B., 2005; Левин С. С., Королевич Л. X. Арматурные работы. 2 изд. М., 1973; Байков В. Н., Сигалов Э. Е. Железобетонные конструкции. М., 1991.

ARMATÜR POLADI – dəmir-beton konstruksiya armaturlarında 20 əsrin

əvvəllərindən istifadə edilir. Karbonlu və legirlənmiş poladlardan qızmar yayma, termiki, termomexaniki, dartıbzatma, burulma ilə möhkəmləndirmə, soyuq halda çəkmə və soyuq yayma üsulları ilə hazırlanır. Məftil, mil, kanat və s. şəklində, səthi hamar və dövrü profilli olur. Gərginləşdirilmiş və gərginləşdirilməmiş dəmir-beton konstruksiyalarda tətbiq edilir. Qızmar yayılmış hamar və dövrü profilli millər, dövrü profilli termiki və termomexaniki möhkəmləndirilmiş, soyuq deformasiya edilmiş hamar və dövrü profilli məfillər, kanatlar daha geniş yayılmışdır; karbonlu poladdan hazırlanmış armatur məftildən, kanatlardan, qaynaqlanmış və toxunma torlardan da istifadə edilir. A.p. axıcılıq və möhkəmlik həddinə görə təsnif olunur. Mexaniki və texnoloji xassələrinə (möhkəmlik, plastiklik, qaynaqlanma qabiliyyəti, korroziyaya davamlılıq və s.) görə A.p. iki qrupa – isti yayılmış (A-I, A-II, A-III, A-IV) və termiki möhkəmləndirilmiş (A-V, A-VI, A-VII, A-VIII) poladlara ayrılır. Armaturların möhkəmliyi poladın kimyəvi tərkibindən və emal texnologiyasından asılıdır. A.p. kimi daha yüksək möhkəmlikli karbonlu və legirlənmiş poladlar və s. işlənir. Armatur məftili tərkibində müxtəlif miqdarda (0,12–0,85%) karbon olan poladlardan hazırlanır. A.p.-nın markası inşaat konstruksiyalarının təyinatı və istismar şəraitindən asılı olaraq seçilir. A.p.-nın xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün titanla mikrolegirlmə tətbiq edilir.

Əd.: Şükürov R. İ. Metalşünaslıq. B., 2002.

ARMATURLAMA – material və ya konstruksiyanın digər materialla (*armaturla*) möhkəmləndirilməsi. Dəmir-beton və daş konstruksiyaların, şüşə, plastik kütlə, saxsı, gips və s.-dən məmulatların hazırlanmasında istifadə edilir. Texnikada yüksək möhkəmliyə malik uzun liflərlə armaturlanmış lifli kompozisiya materialları daha geniş yayılmışdır. Bax həmçinin *Armaturlu daş konstruksiyalar*, *Armaturlu sement konstruksiyalar*, *Armaturlanmış şüşə*, *Armaturlanmış saplar*.

ARMATURLANMIŞ QRUNT – metal və ya plastik kütlələrdən (polietilen, polistiro, polipropilen və s.) olan armatur elementləri ilə möhkəmləndirilmiş müxtəlif tərkibli qrunqlar; zəif özüllərin yüksəltmə qabiliyyətini artırmaq üçün tətbiq edilir. Armatur kimi tor, şəbəkə, karkas, mil istifadə olunur. A.q.-un adi

grunta nisbətən dartıcı gərginliyə davamlığı daha yüksəkdir. A.q. tərkibinə üfqi vəziyyətdə yastı armaturlayıcı zolaqlar yerləşdirilmiş kompozisiya materialı kimi ilk dəfə 1960-cı illərdə fr. mühəndisi A.Vidal tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

ARMATURLANMIŞ PLASTİKLƏR – polimer bitişdiricidən (matris) və möhkəmləndirici (armaturlayıcı) lifli doldurucudan ibarət kompozisiya materialları. Armaturlayıcı materiallar liflər, qaytan, sap, lent, parça və s. şəklində olur. A.p.-də bitişdirici kimi sintetik qatranlar (məs., epoksid, poliefir, fenolformaldehid), silisium-üzvi polimerlər, poliamidlər, poliimidlər, polisulfanlar və s., doldurucu kimi müxtəlif üzvi və qeyri-üzvi materiallar istifadə edilir. Tərkibindən asılı olaraq şüşə-plastiklər (doldurucusu şüşə-lif), üzvi plastiklər (doldurucusu üzvi lif), bor-plastiklər (bor lifi), *asbestli plastiklər* (doldurucusu asbestli lif), karbon-plastiklər (doldurucusu karbon lifi) və s. növlər vardır. Lifli doldurucular A.p.-in möhkəmliyini, sərtliyini və deformasiya qabiliyyətini, bitişdiricilər isə monolitliyini təmin edir. Sıxlığı 2000 kq/m^3 olan şüşə-plastiklər, 1550 kq/m^3 olan karbon-plastiklər və 1350 kq/m^3 olan üzvi plastiklər daha geniş yayılmışdır; onların dartılmaya davamlığı uyğun olaraq 2.5, 1.8 və 3.5 GPa , elastiklik modulu 70, 150 və 80 GPa -dır. A.p. 1940-cı illərdən elektrik-izolyasiya, istilikdən qoruyan, korroziyadavamlı və kon-

struksiya materialları kimi aviasiyada, avtomobil sənayesində və dəzgahqayırma, kimya maşınqayırmasında, kosmik texnikada, inşaatda və s. tətbiq edilir.

ARMATURLANMIŞ SAPLAR – karkas saplarının ətrafında armatur saplarının (rəngli metal, sintetik plyonka zolaqları və digər materiallar) burulması ilə alınan toxuculuq sapları. Armaturlama nəticəsində saplar yüksək hiqroskopiklik, havaqəçirmə, aşağı istilikkeçirmə və s. xassələrə malik olur. A.s. məişətdə işlədilər və texniki təyinatlı məmulatların, üst geyim trikotajının, müxtəlif qaytanların hazırlanmasında istifadə edilir.

ARMATURLANMIŞ ŞÜŞƏ – qəlibləndirmə zamanı kütləsinə metal tor presslənmiş silikat şüşə. A.ş. bina və tikililərin işıq açırları və örtüklərinə şüşə vurmaq üçün, işıqburaxan arakəsmələrin, pilləkən qəfəsləri və lift şaxtalarının qurulmasında istifadə edilir. A.ş. fasiləsiz yayma üsulu ilə hazırlanır. Armaturlayıcı tor diametri 0,35–0,45 mm olan məftillərdən düzəldilir. Zərbədən və ya yüksək temp-r təsirdən qəlpələnmiş, kəsilərkən çatlamır. İşıqburaxma qabiliyyəti 65%-dən az olmur.

ARMATURLU DAŞ KONSTRUKSİYALAR – daş, yaxud kərpic hörgülü bina və ya tikilinin polad armaturla (mil və ya tor şəkilli) işlənmiş hissəsi (divar, dirək, aradivar, açırım atmaları və s.). *Armaturlu* əyilməyə məruz qalan konstruksiyalarda (məs., binanın örtmələrin-

də) daxili dartıcı qüvvələri qəbul etmək (uzununa armaturlama), həmçinin hörgünün eninə genişlənməsini azaltmaq və sıxılmaya məruz qalan konstruksiyalarda (məs., dirəklərdə) onun yüksəltmə qabiliyyətini yüksəltmək (eninə armaturlama) üçündür. Uzununa armaturlama zamanı armatur milləri hörgüarası məhlullu tikişlərdə, oyuq və ya kanallarda (məs., keramik bloklarda), həmçinin hörgünün xaricində qoyulan xüsusi şırımlarda, eninə armaturlamada isə kvadrat və ya düzbucaqlı torlar divar, yaxud dirəklərin hörgüarası qatlarında, bir-birindən 2–4 cərgə aralı üfqi vəziyyətdə yerləşdirilir. Daş hörgünü gücləndirmək üçün dəmir-beton elementlərdən (*kompleks konstruksiyalar*) da istifadə edilir.

ARMATURLU SEMENT KONSTRUKSİYALAR – armaturlanmış xırdadənəli betondan hazırlanan nazikdivarlı konstruksiyalar; armaturlama üçün nazik məftillərdən (diametri 0,5–1,2 mm) sıx toxunmuş, yaxud qaynaq edilmiş tordan istifadə edilir. Tordakı millərin addımı 6–12,5 mm olur. A.s.k. bina və qurğuların yüksəltmə və hüdudlayıcı konstruksiyalarında, həmçinin gəmiqayırma, hidrotexniki və suvarma tikililərində, çən hazırlanmasında və s. işlədilir. İlk dəfə belə konstruksiyalar İtaliyada P.L.Nervi tərəfindən dəniz yaxtasının qurulmasında tətbiq olunmuşdur (1943). Onun layihələri əsasında bir sıra yığma-monolit konstruksiyalı binalar, o cümlədən Turin ş.-ndə 95 m-lik açırımı olan dalğavari örtüklü sərgi salonu (1948) və s. inşa edilmişdir. A.s.k.-də daha yüksək sıxlıqlı betondan istifadə olunur; 1 m^3 betona 500–700 kq sement sərf edilir. A.s.k.-in divarlarında bir və ya bir neçə qat tor qoyulur; 1 m^3 betona 100–500 kq polad işlədilər bilər. Armaturlu betonda bərabər paylanması A.s.k.-in elastiklik xassəsini yüksəldir, çat yaranmasına müqavimətini artırır. Dəmir-beton konstruksiyalardan fərqli olaraq A.s.k.-in divarları daha nazik (10–30 mm) və yüngül olur, su keçirmir, ucuz başa gəlir, əlavə bəzək elementləri tətbiq etmədən yaraşlıq və zəngin interyerlər və konstruksiyalar yaratmağa imkan verir. Lakin A.s.k.-in adi dəmir-betondan hazırlanmış konstruksiyalara nisbətən qoruyucu beton qatı nazik olduğundan od, hava və rütubətə yaxşı tab gətirmir. Buna görə də A.s.k. oda və korroziyaya davamlı maddələrlə qorunur. A.s.k., əsasən, büzməli, yaxud dal-

ğavari profilli tir və tağbənd şəkilli elementlərdən qurulur.

ARMATYANDAĞ (zərdüştilikdə torpaq ilahəsi Armatinin adından) – Azərb. Resp. Qax r-nu ərazisində dağ. Böyük Qafqazın c. ətəyində, Güllük k.-ndən 2 km şm.-ş.-dədir. Hünd. 995,2 m. Zirvəsində atəşpərəstlik məbədinin (Pəriqala, 5–6 əsrlər) qalıqları var.

ARMAVİR – RF-nin Krasnodar diyarında şəhər (1914 ildən). Əh. 209,9 min (2005). Kuban çayı sahilindədir. D.y. və avtomobil yolları qovşağı. 1839 ildə salınmışdır. Maşınqayırma (elektrotexnika z-du və s.), cihazqayırma, kimya, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri; pedaqoji un-t, diyarşünaslıq muzeyi, dram və komediya teatri (1908) var.

ARMƏZİ-MSXƏTA – bax *Msxeta*.

ARMƏNİS, **Armanis** – Tiflis qub-nun Borçalı qəzasında azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında burada Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. 20 əsrin 20–30 illərində kənd xarabalığa çevrilmişdir.

ARMİLLYAR SFERA (lat. armilla – biləzik, halqa) – qədim astronomik alət; artıq e.ə. 3 əsrdə göy cismlərinin ekvatorial və ya ekliptik koordinatlarının (bax *Göy koordinatları*) təyin edilməsi üçün istifadə olunur. A.s. bir neçə bölgülü metal halqadan ibarətdir. Halqalar dioptrlarla təchiz olunmuşdur. Halqalardan bir neçəsi öz mərkəzi nöqtəsinin ətrafında dönrə bilir. Müşahidələrdən əvvəl halqaların müstəvisi ekvator, yaxud ekliptika müstəvisinə paralel vəziyyətdə gətirilir. A.s. 16 əsrdən işlədilir.

ARMİNİ (Arminius, Armenius) (e.ə. 18 və ya 16 – eramızın 19 və ya 21 ili) – german tayfası *xeruskaların* başçısı. Gəncliyində Roma ordusunda qulluq etmiş A.-yə Roma vətəndaşlığı və süvari rütbəsi verilmişdi. Eramızın 7 ilində vətənə qayıtmış, german tayfalarının Romaya qarşı üsyanını hazırlamışdı. 9 ildə Roma canişini Kvintili Varın üç legionunu aldadaraq *Tevtoburq Meşəsinə* gətirmiş və onları darmadağın edərək Reyndən Elbaya qədər olan ərazidə imperiyanın ağalığına son qoymuşdur. Roma sərkərdəsi Germaniklə döyüşlərdə azad olunmuş torpaqların müstəqilliyini qorumuşdur. 17 ildə bütün german tayfalarına başçılıq etmək iddiasında olan *Maroboda* qalib gəlmişdir. Təxakimiyətlik yaratmağa səy göstərən A. yaxın ətrafı tərəfindən sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. German nəğmələrində xalq qəhrəmanı kimi təənnüm edilir.

ARMİYÓVO – Rusiyada (Penza vil.-nin Şemşeyka r-nu) 5 əsr – 7 əsrin I-ci yarısına aid qrunnt məzarlığı. P.S. Rikov (1926–27) və M.R.Polesskix (1960–61, 1969) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Ölümlər adi çalalarda, başları c.-q. istiqamətində, ara-sıra yandırılaraq basdırılmışdır. Yapma naxışlı küpələr (Okaboyu ərazilərdə tapılmış küpələrə yaxın), tunc və gümüşdən zəngin naxışlı qadın bəzəkləri, qayıq dəstlərinə aid toqqa və bəndləmələr, silah, o cümlədən qılınclar, zəngin bəzəkli gümüş qəbzə aşkar edilmişdir. Gicgah asma bəzəkləri sonradan *mordvaların* etnoqrafik xüsusiyyətinə çevrilmişdir. *Xalqların böyük köçü* dövrünə aid olan və *Seliks* tipli yerli ənənələrin əsasında formalaşmış protomordva abidələrinin c.-ş. (Sura çayının yuxarı axını) qrupunun və Andrey mədəniyyəti (həvari Andrey Pervozvannı monastırının adındandır) çevrəsinə daxil edilən digər qrupların fərqləndirilməsində A. etalonur.

ÁRMKO-DƏMİR (ARMCO – American Rolling Mill Corporation firmasının ixtisarla adı) – elektrikliəritmə və marten sobalarında qatışıqların yanması prosesini uzatmaqla alınan texniki saf dəmirin (təqr. 99,85%) hazırda az işlənən adı. Tərkibində qatışıqların ümumi miqdarı 0,16%-ə yaxın olur. A.-d. korroziyaya davamlıdır, yaxşı qaynaq edilir, elektrik keçiriciliyi və plastikliyi yüksəkdir; maqnit-yumşaq materiallardan biridir. A.-d.-in maqnit xassəsi ərintinin miqdarından, kristal dənəsinin ölçüsündən, elastiki və plastiki gərginlikdən asılıdır. A.-d.-dən elektrotexnikada elektromaqnitlərin və elektrik maşınlarının maqnit keçiriciləri və başqa detallarının, metallurgiyada bir çox maqnit ərintisinin hazırlanmasında əsas element kimi, legirlənmiş polad və ərintilərin istehsalında sıxtə kimi istifadə olunur. Bax həmçinin *Elektrotexniki dəmir*.

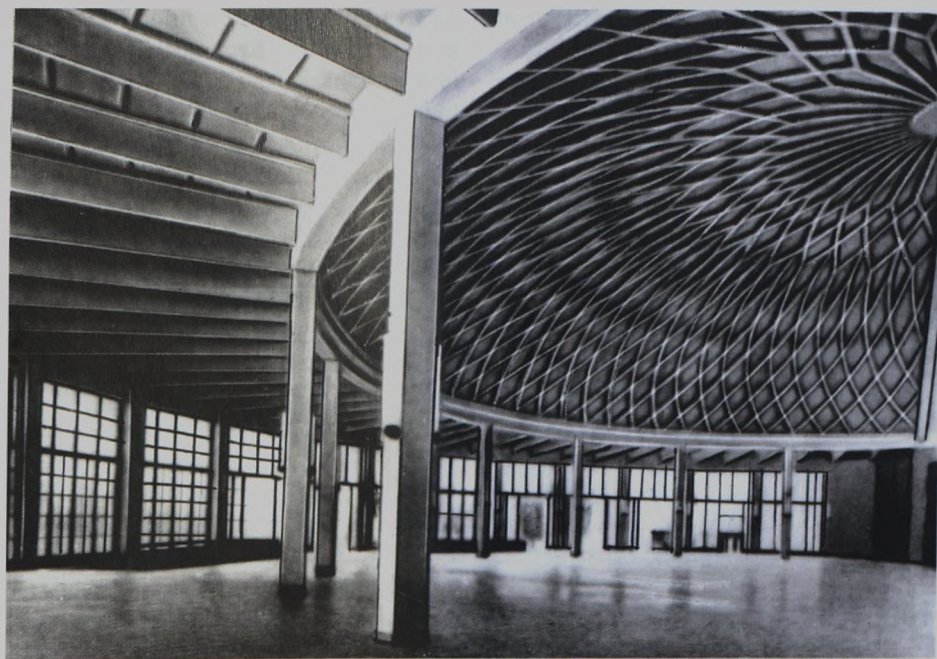
ARMOLKOLİT (ilk dəfə Aya uçmuş Amerika astronomları Armstrong, Oldrin və Kollinzin soyadlarının ilk hərflərindən) – təbii oksidlər sinfindən nadir mineral (Mg, Fe²⁺)Ti₂O₅. İlk dəfə Ay qruntu nümunələrində tapılmışdır. Sinqoniyası rombikdir. Rəngi boz, metal parıltılıdır. Sərtliyi 5-dən azdır. Mikroskopik dənələr (300 mikronadək) şəklindədir. Aşağı təzyiqlik və yuxarı temp.-də əmələ gəlir. Yer kürəsində bəzi maqmatik süxurlarda, həmçinin meteoritlərdə aşkar edilmişdir.

ARMRƏSTLİŊQ (ing. armwrestling), *armidman*, qol güləşi – tək-bətək güc mübarizəsi növü. 1960-cı illərin əvvəllərində Amerika jurnalisti B. Soberansanın təşəbbüsü ilə ilk rəsmi turniri keçirilmişdir (San Fransisko yaxınlığında Petaluma ş.). Yarışlar möhkəm metaldan düzəldilmiş xüsusi armstollar-da, beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq keçirilir. Ayaq üstündə dayanan idmançılar dirsəklərini dirsəkaltı yastıqçaya sıxaraq bir-birinin biləyini yana əyməyə çalışırlar; sərbəst qalmış əl ilə xüsusi düzəldilmiş tutacaqdan tutulur. Yarışlar sağ və sol əl üçün ayrı-ayrılıqda keçirilir. Rəqibinin barmaqlarını və yaxud biləyini yastıqçaya vuran idmançı qalib sayılır. 1996 ildən rəsmən armidman adlanır. Müxtəlif yaş və çəki kateqoriyalarında yarışları baş və yan hakimlər idarə edirlər. A. üzrə kişilər arasında ilk dünya çempionatı 1962 ildə, qadınlar arasında 1964 ildə; ilk Avropa çempionatı 1991 ildə keçirilmişdir. 1995 ildən Azərb. Qol Güləşi Federasiyası fəaliyyət göstərir; 1997 ildən Dünya Armidman Federasiyasının, 2000 ildən Avropa Armidman Federasiyasının üzvüdür. Azərb. idmançılarında Minabəddin Qurbanov dünya (1999, Rusiya) və Avropa (2000, Türkiyə; 2008, Norveç; 2009, Bolqarıstan), Mirtəleh Aslanov dünya (2003, Rusiya), Rüstəm Qurbanov Avropa (2009, Bolqarıstan) çempionu olmuşlar.

ÁRMSTRONQ Lui Daniel (təxəllüsü *Satçmo*) (4.8.1901, Yeni Orlean – 6.7.1971, Nyu-York) – ABŞ zənci trubacalanı, bəstəkar və caz müğənnisi. Caz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən. 1922 ildə Co Oliver onu Kreol caz orkestrində çıxış etmək üçün Çikaqoya dəvət etmişdir. 1924 ildə A. Nyu-Yorkda F.Hendersonun caz orkestrində trubacalan, sonra isə müğənni kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1925 ildə Çikaqoya qayıtmış, qrammofon valları yazdırmaqla məşğul olmuşdur. A. zəngin ritm ele-

Romada idman sarayının armaturlu sement konstruksiyadan ibarət örtüyü.

mentləri və tembr çalarları, melodiyanın improvizasiya xarakterli səhrisi ilə səciyələndən orijinal ifaçılıq üslubu yaratmışdır. 1944 ildə A. "Metropolitan-opera"-da keçirilən birinci caz konsertində iştirak etmişdir. 1947 ildə "Lui Armstrongun bütün ulduzları" sekstetini yaratmış və ömrünün axırına kimi qastrol səfərləri ilə bütün dünyanı gəzmişdir. Bir sıra blüz və mahnılar yazmış, kinoya çəkmişdir. "Satçmo: Mənim Yeni Orleandakı həyatım" xatirələr kitabının müəllifidir.

ARMSTRONQ Nil (d.5.8.1930, Oha-yo ştatı, Uapakoneta) – ABŞ astronomu. Hərbi Dəniz Donanması zabiti. 1962 ildə ABŞ Aeronavtika və Kosmik Fəzanın Tədqiqi üzrə Milli İdarəsinin (NASA) astro-navtlar qrupuna qəbul olunmuşdur. "Cemini-8" gəmisinin komandiri kimi D. Skottla birlikdə kosmosa uçmuşdur (16.3. 1966).

Uçuş 10 saat 40 dəq. davam etmişdir. "Apollon-11" kosmik gəmisinin komandiri qismində tarixdə ilk dəfə Aya uçmuşdur (16-24 iyul, 1969; E. Oldrin və M.Kollinzlə birlikdə). 20 iyul 1969 ildə A. və Oldrin Ay kabinəsində Ayda "Sakitlik Dənizi"ne enmişlər. A. Ay səthinə iyulun 21-də, Qrinviç vaxtı ilə saat 2.56 dəq. 20 san-də ayaq basmış, 2 saat 31 dəq. 40 san. orada olmuşdur. "Apollon-11" gəmisinin heyəti iyulun 24-də Yerə qayıtmışdır. A. NASA-nın "Müstəsna xidmətlərə görə" qızıl medalı, ABŞ Konqresinin aeronavtika üzrə Fəxri medalı, bir çox ölkənin ordenləri

ilə təltif edilmişdir. Aydakı kraterlərdən birinə A-un adı verilmişdir.

ARMSTRONQ Samüel Çapmen (30.1. 1839, Havay a-ları, Maui a., Vaykiki – 11.5.1893, Hempton) – Amerika pədaqoqu. Quldarlıq əleyhinə çıxmış, zəncilər və hindilər üçün təhsil müəssisələri yaradılmasının layihəsini hazırlamışdır. 1868 ildə Hemptonunda (Virjiniya ştatı) zənci və hindi uşaqlarından müəllim hazırlayan pullu in-tun əsasını qoymuş, ömrünün sonunadək ona rəhbərlik etmişdir. İn-tıda ümumitəhsil fənlərindən başqa tələbələrə müxtəlif peşə (dəmirçilik, çəlləkçilik, çəkməçilik, dülgərlik, toxuculuq və s.) öyrədilirdi. Sonradan Hemptondakı in-ta bənzər təhsil müəssisələri başqa şt.-larda da açılmağa başladı.

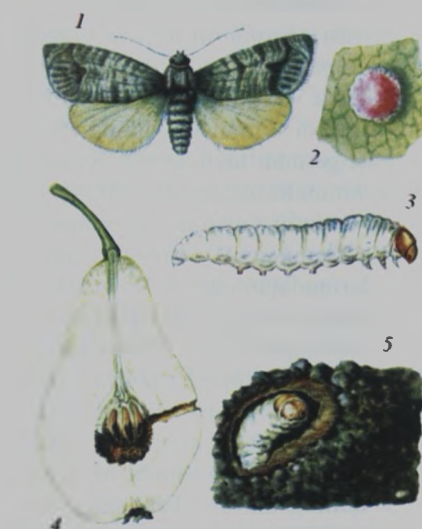
ARMUD (Pyrus) – *gülçiçəklilər* fəsiləsindən bitki cinsi. Vətəni Çindir. Hünd. 30 m-ədək, yarpağı tökülən ağac və ya koldur; budaqları bəzən tikanlı olur. Kökü mişəkəllidir; torpağın dərinliklərinə gedir. Gövdəsi və budaqları boz və ya qəhvəyi qabıqla örtülüdür. Zoğları çilpaq, bəzən tükcüklüdür. Yarpaqları sadə, bəzi hallarda dilimli, yaxud lələkvari yarılmış olur. Çiçəkləri ikicinsiyətli, ağ və ya çəhrayıdır, qalxanvari çiçək qrupunda 4–15 ədəd çiçək (bəzən tək-tək) yerləşir. Lətli meyvəsi uzunsov, yaxud dəyirmi formadadır, çəkisi 25–300 qr gəlir. Ləti daşlaşmış hüceyrələrdən ibarətdir. Əsasən, avqust–sentyabr aylarında yetişir: Uzunömürlüdür. 4–5 (bəzən 8–10) yaşında meyvə verməyə başlayır. Adı A. və Qafqaz A.-u 150–300 il, peyvənd edilmiş A. ağacı isə 50–70 il yaşayır. Avrasiyanın mülayim və subtropik qurşaqlarında 60-ədək, Azərb.-da 11 növü məlumdur. Adı, yaxud becərilən A.

(P.communis) və gecyetişən A. (P.serotina) növləri yayılmışdır. Adı A.-un yarpaq və meyvəsinin rənginə, ölçüsünə, formasına, çiçəklərinin ləçəyinə, yetişmə vaxtına və s. əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənən 10 minə qədər sortu var. Yay A.-u sortlarından *Abashəyi*, Vilyams, Klappın sevimlisi; payızlıq sortlardan Bere Bosk, Əhmədqazi, Düşes Anqulem, Jozefina; qış A.-u sortlarından Bere Ardanpon, Pass Krassan, Nararmudu, Küre yetişdirilir. A. sortları üçün ən yaxşı calaqahtı A.-un yabanı növləri, heyva, yemişan və quşarmududur. Azərb.-dakı A. sortları, o cümlədən Qafqaz cır A.-u da yabanı A. növündən alınmışdır. Quraq dağlıq yerlərdə söyüdyarpaq cır A. (P.pasiflora) yaxşı əmələ gəlir. Bu sort da becərilən sortlar üçün yaxşı calaqahtıdır. Becərilən A.-un meyvəsi yabanı A.-dan iri, şirəli və zərif olur. A. meyvələrinin tərkibində 76–85% su, 10–11% aşı və pektin maddələri, şəkər, C, B, P vitaminləri, A provitamiyi var. Təzə və qurudulmuş halda yeyilir; mürəbbə, xoşab, şirə, meyvə şərabi, sarılaşdırıcı içkilər, püre, cem və s. hazırlanır. Oduncağı möhkəm və qiymətlidir; musiqi alətləri çanağının hazırlanmasında, mebel istehsalında, inşaat işlərində istifadə olunur. Zərərvericiləri: *armud meyvəyeyəni*, armud uzunburunu, armud ballıcası, armud mişarçısı, armud mənənəsi və s. Xəstəlikləri dəmgil, meyvə çürüməsi, armud mozaikası və s.

ARMUD MEYVƏYƏYƏNİ (Laspeyresia purivora Danil) – yarpaqbükənlər (Tortricidae) fəsiləsindən yalnız armuda zərərverən kəpənək. Rəngi tünd-bozdur.

Armud sortları:
1 – meşə gözəli;
2 – söyüdyarpaq armud;
3 – Qafqaz armudu;
4 – Hirkan armudu;
5 – Vilyams armudu.

Armud meyvəyeyəni: 1 – yetkin həşərat; 2 – yumurtası; 3 – tırtılı; 4 – zədələnmiş meyvə; 5 – tırtilla birlikdə baraması.

Kəpənəyin açılmış halda qanadlarının uz. 17–22 mm-dir. Qanadlarının kənarından dalğavari xətt keçir. Arxa qanadları tünd rənglidir. Yumurtadan çıxan tırtılların rəngi ağdır; torpaqda 5 sm dərinlikdə bitki qalıqları altında qışlayır. Pupa tünd-qonur rəngdə olur. Pup mərhələsi 18–20 gün çəkir. Kəpənəklər iyun ayının 3-cü ongünlüyündə uçar, 9–13 gün yaşayır. Bir diş fərd meyvənin saplağına 35–75 yumurta qoyur. Yumurtanın inkişafı 6–10 gün çəkir. Yumurtadan çıxan tırtıllar 20–32 gün meyvə ilə qidalanaraq 20–25%, bəzən də 35–45% zərər verir. Mübarizə tədbirləri: kəpənəyin uçuş vaxtı ağaclara nurel preparatının 0,05%-li məhlulunu (0,02 mq+10 l su) çiləmək. *Alma meyvəyeyəninə* qarşı aparılan tədbirlərdən də istifadə etmək olar.

ARMUDAĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Tərk bölgəsinin Germi kəndistanında, Miyanə-Xalxal avtomobil yolunun 35 km-liyindədir.

ARMUDLU – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Yellicə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7 km c.-q.-də, Tərtər çayının sahilindədir. Əh. 159 (2008); işğaldan (aprel 1993) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

ARMUDLU – Azərb. Resp. Qax r-nunun Qaşqaçay ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10,4 km c.-ş.-də, Qaşqaçayın sahilindədir. Əh. 159 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

ARMUDLU – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Başarat ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-ş.-də, Həkəri çayının sol sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 40 (2008); işğaldan (avqust 1993) əvvəl maldarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb var idi.

ARMUDLU – Azərb. Resp. Şuşa r-nunun Xəlfəli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km q.-də, Xəlfəli çayının (Qarqar çayının sol qolu) sahilindədir. Əh. 68 (2008); işğaldan (may 1992) əvvəl maldarlıq və əkinçiliklə məşğul idi.

ARMUDLU – İranın Zəncan ostanında kənd. Mahnişan bölgəsinin Qızıl kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 60 km c.-ş.-dədir.

ARMUDLU – İrəvan qub.-nın Eçmiədzin qəzasında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1936 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Tandzu, 1968 ildə isə Tasik adlandırılmışdır.

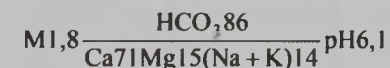
ARMUDLU – İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində (indiki Artik r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1878 ildə azərb.-lar buradan qovulmuş və kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946 ildə adı dəyişdirilərək Tuvaşen qoyulmuşdur.

ARMUDLU – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Başkeçid nahiyəsində (indiki Dmanisi r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında kəndin əhalisi ətraf bölgələrə köçürülmüş və burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1949 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Pantiyani qoyulmuşdur.

ARMUDLU – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09. 1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

ARMUDLU MİNERAL SU BULAĞI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində bulaq. Avtomobil yolunun kənarındadır. Suyun temp-ru 25,5°C, debiti 21,6 m³/gündür.

Balneoloji tərkibi:

D21,6 m³/gün T25,5°C

Suyu zəif minerallaşmış, hidrokarbonatlı-kalsiumludur.

ARMUDPADAR – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Yergüc ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,6 km c.-q.-də, Xaçmaz-Quba avtomobil yolunun kənarında, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 1154 (2008); əkinçilik, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ARN (Arne) Tomas Avqustin (12.3. 1710, London – 5.3.1778, London) – ingilis bəstəkarı. Kral musiqiçilər cəmiyyətinin yaradıcılarından biri (1738), musiqi doktoru (1759). Əsasən, Londonda yaşamışdır. Daha çox teatr tamaşalarına musiqi bəstələmişdir (90-dan artıq əsər, o cümlədən 40-a yaxın opera, maska və dramatik pyeslərə musiqi). "Komus" (1738), "Parisin məhkəməsi" (1742) maskalarında, "Tomas və Salli" (1760), "Artakserks" (1762) operalarında ingilis musiqi ənənələri Avropa opera nailiyyəti ilə üzvi surətdə birləşmişdir. Populyar "Hökmrənlik et, Britaniya!" ("Alfred" maskasından, 1740) mahnısı az qala milli himnə bərabər tutulurdu. 2 oratoriya, 2 messa, 28 kantata və oda,

170-ə yaxın ariya, yaxud mahnının (sonq) müəllifidir.

ARNARSON İnqolfr – İslandiyanın ilk sakini olmuş norveçli. Rəvayətə görə təqr. 874 ildə iki norveçli İnqolfr və Hyerleyv ailələri ilə birgə Norveçdən İslandiya yollanmışlar. Hyerleyv yolda vəfat etmiş, İnqolfr isə a.-nın c.-q. sahilinə, sonradan "reykyavik" – "tüstülənən buxta" adlandırıldığı yərə çataraq burada məskunlaşmışdır. 1907 ildə Reykyavikdə A.-un heykəli qoyulmuşdur.

ARNAUT Maaruf Əhməd (əl-Arnaut Maaruf Əhməd) (1892, Beyrut – 1948, Dəməşq) – Suriya yazıçısı, dramaturq, şair, publisist, tərcüməçi. Ərəb. EA-nın üzvü. Osman Un-tində təhsil almışdır. Beyrut qəzetlərində işləmişdir. Dəməşqdə "Fəti ə-ərəb" həftəliyini nəşr etmiş, "Əl-istiqlal ə-ərəbi" qəzetinin, "Əl-ələm ə-ərəbi" ədəbi jurnalının əsasını qoymuşdur. A. Suriya ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi hesab edilir. Erkən islam və Ərəb xilafətinin təşəkkülü dövrünün monumental (belletristik) salnaməsini yaratmışdır ("Qüreyşlilərin başçısı", 1929; "Ömər bin əl-Xəttab", 1936; "Tarix ibn Ziyad", 1941; "Həzrəti Fatimə", 1942 romanları). A.-un yaradıcılığına fransız romantiklərinin, ərəb xalq ədəbiyyatının təsiri olmuşdur.

ARNDT Ernst Morits [təxəllüsləri: Schaller F., X.Y.Z. (26.12.1769, Ryugen a.-nda Qross-Şorits – 29.1.1860, Bonn)] – alman tarixçisi, şair, publisist və siyasi xadim. Qreyfşvald (1805 ildən) və Bonn (1818 ildən) un-tlərinin tarix üzrə prof.-u olmuşdur. 1806 ildə Napoleon Bonaparta qarşı mübarizəyə çağırışla çıxış etmiş, sonra isə İsveçə getmişdir. 1820 ildə millətçi və liberal ziyalıların təqib kampaniyası zamanı pedaqoji fəaliyyətdən uzaqlaşdırılmışdır. 1840 ildə A. vəzifəsinə bərpa edilmişdir. *Frankfurt Milli Məclisinin* (1848–49) deputatı olan A. konstitusiyalı monarxiyanın yaradılması, liberal islahatların keçirilməsi, Almaniyanın Prussiyanın himayəsi altında birləşdirilməsi təklifləri ilə çıxış etmişdir. Prussiya kralı IV Fridrix Vilhelmə imperator tituluна qəbul etməyi təklif edən deputat heyətinin tərkibində olmuşdur. Monarxın rədd cavabı A.-ın Almaniyanın tezliklə birləşdirilməsinə olan inamını sarsıtmış və o, siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır. Vətənpərvər şeirlər və nəğmələr ["Almanlar üçün nəğmələr" toplusu ("Lieder für Deutsche", 1813)], pamfletlər, publisistik məqalələr A.-a daha çox şöhrət qazandırmışdır; dini

Arnem şəhərindən görünüş.

lirik şeirlər də yazmışdır ["Dini nəğmələr" toplusu ("Geistliche Lieder", 1855)]. "Pomeraniya və Ryugenda təhkimçilik hüququnun tarixi" ("Versuch einer Geschichte der Leibeigenschaft in Pommern und Rügen", 1803), "Zamanın ruhu" ("Geist der Zeit", 1806–18, Bd. 1–4) kitablarının, "Zahiri həyatımdan xatirələr" ("Erinnerungen aus dem äusseren Leben", 1840) avtobiografik nəsr əsərinin və s. müəllifidir. A.-ın poeziyası və siyasi publisistikası alman milli şüurunun təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. **ARNEM** (Arnhem) – Niderlandın ş.-ində şəhər, Gelderland əyalətinin inz. m. Əh. 141,7 min (şəhəratrafi ilə 300 mindən çox; 2005). Mühüm su (kanallar), d.y. və avtomobil yolları qovşağıdır. Neder-Reyn çayında port. Çaylar və kanallar vasitəsilə Amsterdam və Rotterdam ş.-ləri və Şimal dənizinin Eyselmer körfəzi ilə əlaqələnir. Erkən orta əsrlərdən məlumdur; 1233 ildə şəhər hüququ almışdır. 14–16 əsrlərdə iri ticarət və sənətkarlıq-manufaktura mərkəzi, 1441 ildən *Hanza* ittifaqının üzvü olmuşdur. 19 əsrin 2-ci yarısından nəql-tranzit funksiyaları artmış, toxuculuq və dəri-ayaqqabı sənayesi, metallurgiya və metal emalı mərkəzinə çevrilmişdir. İkinci dünya müharibəsi (1939–45) illərində böyük dağıntılara məruz qalsa da, 14–18 əsrlərə aid memarlıq abidələrinin bir hissəsi, o cümlədən Qrote-kerk qotik kilsəsi (15–16 əsrlər) bugünədək qalmışdır.

Açıq səma altında Niderland muzeyi (xalq memarlığı, dekorativ sənət) fəaliyyət göstərir. 20 əsrin ortalarından xidmət sferası və maşınqayırma sahəsi daha sürətlə inkişaf etmişdir. Süni ipək və kimyəvi liflər istehsalı, əczaçılıq, texniki rezin sənayesi müəssisələri; idxal olunan konsentratlar əsasında qalay və qurğuşunəritmə z-du var.

A. yaxınlığındakı De-Xore-Velüve Milli Parkının ərazisində V.van Qoqun əsərlərindən ibarət nadir kolleksiyası olan "Kröllər-Müller" Milli Muzeyi yerləşir.

ARNEMLAND (Arnhemland) – Avstraliyanın şm.-ında y-a. Timor və Arafur dənizləri və Karpentariya körfəzi ilə əhatələnir. Uz. təqr. 320 km, eni təqr. 460 km. Səthi çay dərələri ilə parçalanmış yastı təpəli platodur. Hünd. şm.-da 180 m-dən c.-da 400 m-ə qədərdir. Relyefi, əsasən, düzənlikdir. Sahilləri kəskin parçalanmışdır. Çay dərələrində rütubətli tropik meşələr, dağların küləktutan yamaclarında və massivlərin zirvələrində evkalipt meşələri və savannalar yayılmışdır. Uran filizi yatağı var. Darwin portu y-a-nın şm.-q.-indədir.

ARNO – İtaliyada çay. Uz. 248 km, hövzəsinin sah. 8,5 min km². Apennin d-ından başlanır, Liquriya dənizinə tökülür. Əsasən, yağış suları ilə qidalanır. Orta illik su sərfi aşağı axımında 138 m³/san-dir. Yaz və payız-qış aylarında güclü daşqınlar olur. Florensiya və Piza ş.-ləri A. sahilindədir.

ARNOLDSON Klas Pontus (27.10.1844, Göteborq – 20.2.1916, Stokholm) – İsveç yazıçısı, publisist, ictimai-siyasi xadim. Nobel Sülh mükafatı laureatı (1908, F.*Bayerlə* birgə). "Tiden" (1883–85), "Fredsvennen" ("Fredsvannen", 1885–88), "Nordsvenska Daqbladet" ("Nordsvenska Dagbladet", 1892–94) və s. dövrü nəşrlərin redaktoru olmuşdur. Sülhün, demokratiyanın, şəxsiyyət haqlarının və dini dözümlülüyün təminatı məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərin, o cümlədən hərbi münaqişələri qabaqlayan vasitə kimi beynəlxalq arbitraj ideyasının inkişaf etdirildiyi "Əsrlərin ümidi (1901)" kitabının müəllifidir. İsveç Sülh və Arbitraj İttifaqının (1883) əsasını qoyanlardan biridir. A. 1905 ildə Norveçin İsveçdən ayrılması ilə bağlı münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Riksdəqın deputatı (1882–87) olmuşdur.

ARNÓLFO Dİ KÁMBİO (Arnolfo di Cambio) (təqr. 1240 və ya 1245, Siena yaxınlığındakı Kolle-di-Val-d' Elza – 8.3.1302 ilə 1310 arasında, Florensiya) – italyan heykəltəraşı və memarı. Bolonyadakı San-Domeniko kilsəsində (1265–67) müqəddəs Dominikin sarkofağı və Siena baş kilsəsinin (1265–68) kafedrasının yaradılmasında N. *Pizanonun* köməkçisi və ehtimal ki, şagirdi olmuşdur. Antik irsə böyük marağı da Pizanodan əxz etmişdir. Romada 1277 ildən, 1294 və ya 1296 ildən sonra Florensiyada işləmişdir. Qədim Roma heykəltəraşlığı ənənələrini fransız qotikasının təsiri ilə birləşdirərək, özünün əzəmətli-epik obrazlarında italyan *Protorenesansı* plastikasının əsasını qoymuşdur. Peruca-dakı fəvvarə üçün fiqurlar (1277–81, Umbriya Milli qalereyası, Peruca), kardinal Qiyom de Breyin (1282, San Domeniko baş kilsəsinin muzeyi, Orvieto) və kardinal Annibaldinin (1289, Roma, San Covanni-in-Laterano baş kilsəsi), papa VIII Bonifatsinin (təqr. 1296, Vatikandakı mağaralar) mərmər sərdabələri, Vatikandakı Müqəddəs Pyotr baş kilsəsindəki Müqəddəs Pyotr tunc heykəli (1280–90), Florensiya baş kilsəsinin (1296, kilsənin muzeyi və dövlət muzeyləri, Berlin) fasadındakı fiqurlar onun ən mühüm (bəzilərinin ayrı-ayrı hissələri saxlanmışdır) əsərlərindəndir. Memar kimi Florensiyada işləmiş, baş kilsənin yenidən qurulmasında (1296), Badia abbatlığı (1284 ildən) və Santa-Kroçe (1294–95) kilsə-

rinin inşasında və ehtimal ki, həmçinin Palasso Vekkyonun tikintisində də iştirak etmişdir.

ARNONKÜR (Harnoncourt) Nikolaus (d.6.12.1929, Berlin) – Avstriya dirijoru, violonçelçalan, musiqişünas. Vyana Musiqi Akademiyasını (1952) bitirmiş, Vyana simfonik orkestrində violonçel çalmışdır (1952–69). 1953 ildə arvadı skripkaçı Alisa Arnonkur ilə birlikdə *avantik ifaçılıq* prinsipini irəli sürmüş ilk kollektivlərdən biri – "Konsentus Muzikus" ("Concentus Musicus") ansamblını təşkil etmişdir. İ.S.Bax musiqisinin xüsusiyyətləri, onun bütün kantatalarının interpretasiyası A.-a dünya şöhrəti gətirmişdir (ilk yazıya almalar 1964 ildə olmuşdur). 1970-ci illərdə K.Monteverdinin 3 operasını, J.F.Ramonun "Kastor və Polluks" operasını, G.F.Teleanın "Məhşər günü" oratoriyasını və "Məclis musiqisi"ni, həmçinin barokko dövrünün az məlum olan əsərlərini yazdırmışdır. 1980–90-cı illərdə öz ifaçılıq konsepsiyasını Vyana klassiklərinin (V.A.Motsartın operalarının, L. van Bethovenin simfonialarının eksperimental təfsiri) və romantiklərin (F.Şubertin, İ.Bramsin əsərləri) musiqisinə tətbiq etmişdir. A.-un musiqi ifaçılığı və musiqi alətlərinin (əsasən barokko dövrü) tarixinə dair dəyərli tədqiqatları vardır. Avantik ifaçılığa aid mühazirələrlə çıxış etmişdir. Zalsburqdakı "Motsartium"un prof.-u olmuşdur (1972–93).

AROGENƏZ (yun. αἶρω – qaldırmaq və ...genez) – strukturun ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi (morfofizioloji tərəqqi) istiqamətində orqanizmlərin təkamülü; *aromofozların* inkişafı əsasında baş verir. Sinonim kimi "*anagenez*" termini də işlənilir.

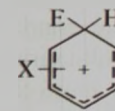
AROMÁT, elementar zərrəciklər nəzəriyyəsinə – *kvarkın* növünün xarakteristikası. Altı məlum kvarkın (*u, d, s, c, b, t*) hər birinə öz A.-ı (məs., qəribəlik, heyranlıq, gözəllik) uyğundur. Kvant ədədi kimi A. güclü və elektromagnit qarşılıqlı təsirlərdə saxlanır, zəif qarşılıqlı təsirdə saxlanmır.

AROMATİK BİRLƏŞMƏLƏR (yun. ἀρωμα – ətirlər) – qoşulmuş rabitələrin qapalı sisteminin olması ilə səciylənən və Hükkel qaydasına görə $(4n+2)$ π -elektronlara ($n=0, 1, 2, \dots$) malik üzvi birləşmələr; *aromatikliyin* bütün və ya bir neçə kriterisini ödəyir. A.b.-in ən mühümləri aşağıdakılardır: aromatik karbohidrogenlər (arenlər), o cümlədən

monotsiklik – *benzol* və onun homoloqları (məs., *etilbenzol, ksilollar, kumol, toluol*) və politsiklik – benzol halqaları bir-biri ilə bilavasitə (məs., *bifenil*), hər hansı qruplarla (məs., *difenilmetan*) əlaqələnmiş və kondensləşmiş (məs., *antrasen, naftalin*); arenlərin törəmələri (məs., *fenollar*); heteroaromatik birləşmələr, yəni aromatikliyə malik heterotsiklik sistemlər (məs., *piridin, pirimidin, tiofen, furan*). A.b.-ə həmçinin bir sıra makrotsiklik *annulenlər* (məs., [18] annulen), element-üzvi birləşmələr (məs., *ferrosen*), tropil birləşmələri və s. aiddir.

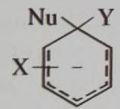
A.b. maye və ya bərk maddələrdir. A.b. üçün dairəvi maqnit cərəyanın yaranması və NMR spektrinin zəif sahəli ("aromatik") hissəsində (6,5–8 m.h. ¹H üçün və 110–170 m.h. ¹³C üçün) rezonans xarakterikdir.

A.b.elektrofil əvəzetmə reaksiyalarına (məs., halogenləşmə, nitrolaşma, sulfolaşma, alkilləşmə, Fridel-Krafts reaksiyası üzrə asilləşmə) daxil olur. A.b.-in molekulunda I növ istiqamətləndiricilər (alkillər, arillər, halogen atomları, OR, NR₂, SR qrupları; burada R – üzvi radikal) olduqda, A.b.-in molekuluna E⁺ elektrofilin daxil edilməsi asanlaşır, elektrofil, əsasən, tsiklin *orto-* və *para-*vəziyyətinə istiqamətləndirilir; II növ istiqamətləndiricilər (COR, COOR, CN, NO₂, SO₂R, SO₃H) olduqda isə, A.b.-in molekuluna E⁺ elektrofilin daxil edilməsi çətinləşir və birbaşa tsiklin *meta-* vəziyyətinə istiqamətlənir. Elektrofil əvəzetmə kation s-kompleksinin – Ueland intermediatının yaranması ilə birləşmə-ayrılma mexanizmi üzrə baş verir.

A.b. həmçinin nukleofillərin Nu⁻, məs., R₂N⁻, RO⁻, RS⁻, (RCO)₂CH⁻, halogenid-anionların təsirindən nukleofil əvəzetmə reaksiyalarına daxil olur; bu zaman A.b.-in molekulunda halogen atomları, NO₂, NR₂, OR, SR, SO₃H qrupları, nadir hallarda hidrogen atomu əvəz edilir. Belə reaksiyalar çox vaxt sərt şəraitdə, məs., yüksək temp.-rdə baş verir; lakin mis birləşmələrinin iştirakı ilə, xüsusən də A.b.-də əvəz edilən qrupa nəzərən *orto-* və ya *para-*vəziyyətlərdə əvəzedici II növ istiqamətləndirici olduqda asanlıqla gedir. Nukleofil əvəzetmə reaksiyaları, əsasən, anion s-kompleksinin – Mayzenhaymer intermedia-

tının əmələ gəlməsi ilə birləşmə-ayrılma mexanizmi üzrə gedir: (Y – əvəz edilən qrup)

(Y – əvəz edilən qrup)

A.b.üçün homolitik əvəzetmə məs., diazobirləşmələrlə arilləşmə və Fenton reagentinin (H₂O₂+CuSO₄+H₂SO₄) iştirakı ilə hidrksilləşmə az əhəmiyyət kəsb edir.

A.b. metallaşmaya uğrayır (metalların və ya metal-üzvi birləşmələrin təsirdən hidrogenin metalla birbaşa əvəz edilməsi və ya halogenin metalla dəyişilməsi). A.b.-in əvəzedici qruplar üzrə reaksiyaları müvafiq alifatik birləşmələrin reaksiyaları ilə ümumən oxşardır. Əsas xüsusiyyəti aromatik aminlərin HNO₂ ilə azoqoşma reaksiyalarına girə bilən və nukleofillərin təsirdən müxtəlif əvəzli A.b.-ə çevrilən, davamlı diazobirləşmələr əmələ gətirməsidir. A.b. üçün birləşmə reaksiyalarından ən mühümü tsikloheksan sırası birləşmələrinin ümumi sintezi üsulu olan katalitik hidrogenləşmədir. A.b. oksidləşməyə davamlıdır. Alkilaromatik birləşmələr, adətən, alkil əvəzedicinin aromatik nüvə ilə qonşu olan karbon atomundan oksidləşir. Bu üsulla aromatik turşular (məs., *p*-ksiloldan tereftal turşusu), aldehidlər (məs., *p*-nitrotoluoldan *p*-nitrobenzaldehyd), ketonlar (məs., etilbenzoldan asetofenon) və spirtlər (trifenilmetandan trifenilkarbinol) alınır.

A.b. neftin tərkibində olur; sənayedə, əsasən, daş kömürün koklaşma məhsullarından və karbohidrogenlərin aromatikləşdirilməsindən alınır; A.b. sənaye üzvi sintezin mühüm aralıq və məqsədli məhsullarıdır. Bunlar boyaq maddələri, dərmanlar, bitkilərin mühafizə vasitələri, partlayıcı maddələr və polimer materialları istehsalında tətbiq olunur.

Aromatik karbohidrogenlər yüksək oktanlı benzinlərin komponentləridir.

Əd: Горелик М. В., Эфрос Л. С. Основы химии и технологии ароматических соединений. М., 1992.

AROMATİKLƏŞDİRMƏ, k i m y a d a – alifatik, alitsiklik və qeyri-aromatik heterotsiklik birləşmələrdən aromatik birləşmələrin alınma prosesi. A. dehidrogenləşmə, dehidratlaşma, izomerləşmə, kondensləşmə və s., yaxud bir neçə reaksiya nəticəsində baş verir. A., adə-

tən, katalizatorun iştirakı ilə aparılır. Neft məhsullarını aromatik karbohidrogenlərlə zənginləşdirmək məqsədilə sə-nayedə katalitik riforminq və platforminq (470–540°C temp-rda) prosesləri – A. geniş təbiiq olunur. Neft məhsullarının A.-sindən yüksəkotanlı benzinlər və neft-kimyəvi sintez üçün fərdi aromatik karbohidrogenlər (məs., benzol) alınır.

AROMATİKLİK – üzvi kimyanın mərkəzi konsepsiyalarından biri; qoşulmuş rabitələr sisteminə malik tsiklik birləşmələrin molekullarının quruluşunun, termodinamik davamlılığının, fiziki parametrlərinin və reaksiya qabiliyyətinin təsviri və izahının əsasını təşkil edir. Bir neçə kriteri mövcuddur ki, tsiklik aromatik sistem onlardan birini və ya hamısını ödəməlidir: energetik – analoji qeyri-tsiklik quruluşa nisbətən yüksək davamlılıq; quruluş – tsikli təşkil edən rabitələrin uzunluqlarının bərabərliyi və onun planarlığı; maqnit – maqnit anizotropiyası və onunla əlaqədar NMR spektrinən səciyyəviliyi; kimyavi – əksər kimyəvi reaksiyalarda quruluş tipinin saxlanması, xüsusən, tsikldə əvəzətmə reaksiyasının mümkün birləşmə reaksiyalarına nisbətən üstünlüyü.

A.-nın təzahürü qoşulmuş tsiklik sistemlərdə elektronların delokallaşmasının nəticəsidir. Delokallaşma dərəcəsi tsiklin ölçüsündən və sistemin π -molekulyar orbitalarındakı Hückel qaydasını təmin edən elektronların sayından ($4n+2$, $n=0, 1, 2, \dots$) asılıdır. Qapalı elektron buluduna malik (elektronlar bütün birləşdirici molekulyar orbitaları doldurur) belə sistemlər, birləşdirici və qeyri-birləşdirici vakant molekulyar orbitaların enerjiləri arasında xeyli fərqin olması ilə xarakterizə edilir. *Benzol* ($n=1$) etalon aromatik sistemdir.

İlk olaraq müstəvi tsiklik karbohidrogenlər üçün elmə daxil edilmiş “A.” anlayışı həm heterotsiklik, metal-üzvi və qeyri-üzvi birləşmələr, həm də müəyyən tip fəza (üçölçülü A.) və sferik (sferik A.) quruluşların yüksək davamlılığını səciyələndirmək üçün istifadə olunur.

Əd.: Chemical Reviews. 2001. Vol. 101. №5: Aromaticity.

AROMORFÓZ (yun. αἶρω – qaldırmaq + μορφοσις – növ, forma) – orqanların quruluş və funksiyalarında bütövlükdə orqanizm üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və morfofizioloji təəqqiyə doğru gedən təkamül dəyişikliyi. A. orqanizmin inteqrasiyası və diferensiasiyasının, maddələr mübadiləsi intensivliyinin, homeos-

tazın səviyyəsinin, mənimsənilən xarici informasiya həcmnin və onun təhlilinin təkmilləşməsinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur. A. konsepsiyası A.N.Severtsov (1925) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. O, təkamül istiqaməti kimi morfofizioloji təəqqinin özünü A. hesab edirdi (sonradan morfofizioloji təəqqini arogenez və ya anagenoz adlandırmağa başladılar). Belə ki, onurğalı heyvanların tarixi inkişafı gedişində ağızçənəllərin əcdadlarında çənənin əmələ gəlməsi; sümüklü balıqlarda qəlsəmə qapağının formalaşması; quşlarda və məməlilərdə bədən temp-runun sabitliyini təmin edən mexanizmlərin inkişafı; baş beyinin təkmilləşməsi və s. A.-ları ayırd etmək olur: A.-lar təbii seçmənin təsiri altında inkişaf edir və ümumi adaptasiyaların formalarından biridir. Onlar yaşayış mühiti ehtiyatlarının mənimsənilməsi üçün yeni imkanlar açır, yeni tip quruluşların əsasını formalaşdırır və iri taksonların ümumi əlamətlərinə çevrilir. Quruluşların A. nəticəsində əldə edilmiş ümumi səviyyəsi əsasında orqanizmlərdə yeni məxsusi uyğunlaşmalar (*idioadaptasiyalar*, yaxud allomorfozlar) inkişaf edir. Bununla belə A.-ların və idioadaptasiyaların inkişafı eyni təkamül mexanizmləri olan irsi dəyişənlik və təbii seçmə nəticəsində baş verir, A.-lar isə təkamüldə idioadaptasiyalardan formalaşa bilər. Belə ki, qədim sümüklü balıqların bəzi qruplarında əmələ gəlmiş ağız çiyərlər idioadaptasiya – oksigenin miqdarı az olan su hövzələrində yaşamağa imkan verən əlavə hava tənəffüsü orqanı idi. Lakin onların nəsiləri üçün ağız çiyər tənəffüsünə keçid A. oldu və qurunun mənimsənilməsində böyük rol oynadı. *Makrotəkamül* prosesində orqanizm sistemlərinin qarşılıqlı təsirinə dəyişdirən və əvvəlki təkamülü morfofizioloji məhdudiyətləri və qadağaları aradan qaldıran əsas A.-lar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və müxtəlif orqanların fəaliyyəti üçün yeni imkanlar yaradır, yeni A.-ların inkişafı üçün yollar açır. Belə ki, quruda yaşayan ali onurğalılar üçün yüksək effektiv ağız çiyər nasosu rolunu oynayan döş qəfəsinin və onun əzələlərinin (məməlilərdə, həmçinin diafraqmanın) inkişafı əsas A. oldu. Bu A. qaz mübadiləsini kəskin gücləndirdi və suda-quruda yaşayanların təşkilinin sonrakı təkmilləşmə imkanlarını məhdudlaşdıran dəri tənəffüsünü aradan qaldırdı. Nəticədə dəri örtüyünün qoruyucu funksiyaları xeyli gücləndi, ürəkdə arterial və venoz qanın bölünməsi mümkün oldu, maddələr mübadiləsi və

energetik proseslər intensivləşdi, suya qənaət edilməsi mexanizmləri və quruda yaşayış mühitinin mənimsənilməsinə imkan verən digər adaptasiyalar inkişaf etdi.

AROMUNLAR. arumınlar, vıaxlar, arvanit-vıaxlar, makedon-rumınlar, Serbiya sınısarıları, Yunanıstan kusovıaxları, Bolqarıstan belıvıaxları, Albaniya vlyexləri, çobanlar (özlerini rremen adlandırırlar) – Balkan y-a-ndakı şərqi roman etnik qruplarının ümumi adı. Şimali Yunanıstan (təqr. 60 min, 2000), Cənubi və Şərqi Makedoniya (101 min, 2002 ilin siyahıya alınmasına görə 9,7 min), Rumıniya (30 mindən çox), Albaniya (50–100 min), Bolqarıstanın c.-q.-i (10,6 min, 2001), həmçinin Türkiyə, Liyan və s. ölkələrdə yaşayırlar. Ümumi sayları haqqında məlumatlar (250 mindən 1,5 mln.-ədək) müxtəlifdir. *Arumun dilində* danışirlər, həmçinin rumın. yunan, və digər qonşu xalqların dillərinə keçirlər. Dindarları əsasən, pravoslavdır, müsəlmanlar (Albaniyada), katoliklər (o cümlədən uniatlar) da var.

Ənənəvi məşğuliyyətləri yarımköçəri maldarlıqdır. A. müxtəlif peşələrə (sərac, şirniyyatçı və s.) də bəyələnmiş, ticarət karvanlarına bələdçilik etmişlər. A.-ın ticarət koloniyaları Yunanıstan, Avstriya, Çexiya, Moraviya, Sileziya, Prussiya, Saksoniya və İtaliyada tanınmışdı. Köçəri evləri hörgülü karkası olan, üstü tünd rəngli yun parça, yaxud həsirlə örtülən koma və çadırlardan ibarət olmuşdur. Ənənəvi geyimləri, əsasən, qara yun parçadan tikilir, çəki və muncuqlarla bəzədilirdi. 20 əsrdən oturaq həyata keçən A.-ın çoxu şəhərlərdə məskunlaşır.

A.-ın mahnı və instrumental folkloru qorunub saxlanmışdır. Bahadır eposu motivləri, balladalar, nağıllar və s. yayılmışdır. Əsasən, kişi rəqsləri inkişaf etmişdir. 1980-ci illərdən mühacirətdə yaşayan A.-ın mədəniyyəti dirçəlir, hər il A.-ın dili və mədəniyyəti konqresləri keçirilir.

ARÓN Raymon Klod Ferdinand (14.3.1905, Paris – 17.10.1983, Paris) – fransız filosofu, sosioloqu, psixoloqu və publisisti. Ali normal məktəbdə (1924–28), Köln Un-tində (1928–30) oxumuş, burada doktorluq dərəcəsi almışdır. 1930 ildən Köln, daha sonra Berlin un-tlərinin prof.-u olmuşdur. Fransada Qavr liseyində, Tuluza Un-tində dərs demiş, 1955 ildən Sorbonnada sosiologiya kafedrasına, 1970 ildən Kollec de Fransda müasir

sivilizasiya kafedrasına rəhbərlik etmişdir. İkinci dünya müharibəsi zamanı B. Britaniyaya mühacirət etmiş, burada “Frans libr” jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1947–77 illərdə “Fiqaro” qəzetinin naşiri və siyasi icmalçısı, 1977 ildən həftəlik “Ekspress” qəzetinin, 1978 ildən “Kommanter” jurnalının baş redaktoru olmuşdur. A. Dördüncü və Beşinci respublikaların İqtisadi və Sosial Şurasının tərkibinə daxil idi. Fransa əxlaq və siyasi elmlər Akademiyasının üzvü (1963) seçilmişdir.

A.-un tədqiqatları tarix fəlsəfəsi, sosiologiya və politologiya sahələri ilə bağlıdır. O, “vahid sənaye cəmiyyəti” nəzəriyyəsinin; və *ideologiyasızlaşdırma konsepsiyasının*; beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biridir. “Vahid sənaye cəmiyyəti” nəzəriyyəsinə *konvergensiya* nəzəriyyəsinə fərqli olaraq, təsbit edilirdi ki, kapitalizm sosializmi “udacaqdır”. Onun fikrincə, ideologiyasızlaşdırma konsepsiyası sosial elmə “gerçəklikdə olanı öyrənməyə” imkan verəcəkdir. A. ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas xarakteristikaları içərisində müharibə ilə sülh arasında qeyri-dayanıqlı tarazlığı (“sülh mümkünsüz, müharibə isə arzu ediləməzdir”) və ayrı-ayrı dövlətlərin daxilində vətəndaşların qarşılıqlı münasibətlərini reqlamentləşdirən ağıllı ictimai müqavilənin vəziyyəti ilə dövlətlərarası münasibətlərdə “hamının hamıya qarşı müharibəsi” təbii vəziyyəti arasında bənzəmə ziddiyyəti göstərir: “insan ağıllı varlıqdır, lakin bu bəşəriyyətə aid deyil”. A. qloballaşma proseslərini dərk etməyə çalışan ilk filosoflardan olmuşdur. **ARÓZA** (Arosa) – İsvəcədə dağ-iqlim kurortu. Şanfiqq dağ massivinin meşəli yamaclarında, 1740–1920 m hünd.-də yerləşir. Qışı yumşaq, yayı mülayim ilıq, cüzi temp-r dəyişkənliyi ilə səciyyəli quru havası ozonla zəngindir. Vəzəm xassəli olmayan ağız çiyər xəstəlikləri, qanazlığı, nevrozlar və s. müalicə olunur. Qış idmanı mərkəzi kimi də məşhurdur.

ARP Jan (Hans Peter Vilhelm) (16.9.1886, Strasbur – 7.6.1966, Bazel) – fransız boyakarı, heykəltəraş və qrafik. Veymar incəsənət məktəbində (1905–07) və Parisdəki Jülian akademiyasında (1908–09) təhsil almışdır. Fransa və İsvəcədə yaşamışdır. “*Göy ath*”, “*De Steyl*”, “*Abstraksiya-Yaradıcılıq*” qruplarına qoşulmuş, M. Ernst, L. Lisitski, T. van Dushurqla əməkdaşlıq etmişdir. *Ekspre-*

ssionizm və *futurizm* ruhunda eksperimentlərdən absurd poetikasına keçərək, *dadaizmin* banilərindən biri olmuşdur. 1914–17 illərdə yaratdığı *kollajlar* sanki avtomatik quraşdırılmışdır. Sonralar yarpaqları, toxumaları, daşları, insan bədənini xatırladan iri, əyri xətlili formali abstraksiyalar yaratmış və bununla ilkin təbiətə qayıdış prosesini ifadə etməyə çalışmışdır. Qrafika, şəkil və relyef (“Təsədüflər” seriyası, 1920-ci illərin sonu və b.) ilə yanaşı, A. dəyirmi formada heykəltəraşlıq əsərləri də yaratmış (1931 ildən), ona böyümə illüziyası vermiş və illər keçdikcə monumental səciyyə əlavə etmişdir (“Buludların çobanları”, 1953). Onun Alman və fransız dillərində yazdığı şeirləri əsərlərinin təfsiridir.

ARPA (Hordeum) – *taxıllar fəsiləsində* birillik və çoxillik bitki cinsi. Kökü saçaqlıdır; sünbüllükləri təkçiçəklili olub, sünbül oxu çıxıntısında üçü birgə yerləşir. Dəni uzunsov və, əsasən, köynəklidir; çılpaqdənli növü də olur. A. da buğda kimi becərilən qədim bitkilərdəndir. Azərb. ərazisində 4–5 min il bundan əvvəl əkilməyə başlanmışdır. Becərilən A.-lar bir ümumi növdə – əkin A.-sı (H. sativum) növündə birləşdirilir. Bu növ 3 yarımnövə bölünür: *çoxcərgəli A.* (H.s.vulgare), *ikicərgəli A.* (H.s.distichum) və *aralıq formalı A.* (H.s.intermedium). Çoxcərgəli A.-nın sünbül oxu üzərində yerləşən sünbüllüyünün üçü də normal inkişaf edərək dən verir. İkicərgəli A.-da yalnız orta sünbüllük normal inkişaf edir. Aralıq formalı A.-nın sünbül oxundakı hər çıxıntıda 1–3 sünbüllük olur. Çoxcərgəli A.-nın növmüxtəlifliklərindən Pallidum, ikicərgəlidən *Nutans* və Medikum daha çox əkilir. Hər Ha-dan 15–30 s məhsul yığılır. İkicərgəli çılpaqtoxumlu A.-dan isə Nudumun əhəmiyyəti daha çoxdur. A. payızlıq və yazlıq olur. Azərb.-da A., əsasən, payızda əkilir; 1976 ildə yerli və seleksiya sortlarından yerli Ağ A., Şirvandanı, Naxçıvandanı, Pallidum-330/2, Pallidum-596, Ajer rayonlaşdırılmışdır. Hazırda Azərb.-da Qarabağ-7, Qara-

bağ-21, Qarabağ-22, Cəlilabad-19 və Baharlı A. sortları becərilir. Payızda əkilir. Hər ha-dan 50 s-dən çox məhsul götürülür. A. yem və ərzaq məqsədilə əkilir; pivə sənayesi üçün də əsas xammaldır. A. dənində 45–67% nişasta, 20% zülal, 1,7–2 % saxaroza, 3,5–7 % sellüloz, 2–3 % yağ, 2–3 % kül maddələri olur. Payızlıq A. yazlıq A.-dan xeyli çox məhsul verir. A. toz sürmə, bərk sürmə və unlu şəh xəstəliklərinə tutulur. “**ARPA**” – Azərb. zərgərlik məmulatı. Əsasən, qızıldan düzəldilən “A.” boyuna taxılır. Formaca arpa dəninə bənzəyən, lakin həcmcə ondan böyük olan “A.” ehtimalla görə vaxtilə bolluq və məhsuldarlıq rəmzi olmuşdur.

“Arpa”.

ARPA – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan, 06.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828 ildən sonra azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonradan geri qayıdan azərb.-lar 1918–20-ci illərdə yenidən kənddən qovulmuşlar. 1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Areni qoyulmuşdur (kəndin ərazisində eyniadlı çay, göl, qədim qala və məbəd də mövcud olmuşdur). **ARPA XAN** (?–15.5.1336) – Elxani hökmdarı [1335–36]. *Əbu Səidin* ölümündən sonra bir qrup əmir tərəfindən hakimiyyətə gətirilmişdi. Əvvəlcə Qızıl Orda xanı Özbəyin hücumunun qarşısını almış, daha sonra özü üçün təhlükəli hesab etdiyi yüksək vəzifəli şəxsləri, o cümlədən *Bağdad xatunu* edam etdirmişdi (1335). A.x.-ın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək cəhdləri nəticə verməmişdi. Başda əmir Əli Padşah olmaqla oyratların üsyanı nəticəsində A.x. taxtdan salınaraq öldürülmüşdü.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 3, B., 1999.

Arpa (Hordeum).

Arpa məbədi.

ARPA MƏBƏDİ – alban-türk xristian məbədi. Erm. Resp.-nın Yeğeqnadzor r-nunda tarixən oğuz boylarının məskunlaşdığı Arpa (1946 ildən Areni) k.-ndə yerləşir. A.m.-nin kitabəsində onun 1322 ildə Sünik hakiminin əmri ilə tikildiyi qeyd olunmuşdur.

Əd.: Берже А. Кавказ в археологическом отношении. Тифлис, 1875.

ARPAÇAY, Arpa çayı, Şərqi Arpaçay – Azərb. Resp. (Nax. MR) və Ermənistan ərazilərində çay. Arazın sol qolu. Uz. 126 km, hövzəsinin sah. 2630 km². Qarabağ vulkan yaylasının c.-q. yamaclarından (3100 m hünd.-dən) başlanır. Yeraltı, qar və qismən yağış suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə edilir. Suyunun bir hissəsi tunellə (48,6 km) Göyçə (Sevan) gölünə axıdılır. Üstündə Arpaçay su anbarı var. Son illərdə A. dərəsində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticəsində Daş, Tunc, Dəmir dövrlərinə, həmçinin antik dövrə və orta əsrlərə aid bir çox mağara, yaşayış məskənləri, nekropol, qala, körpü və s. arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir.

ARPAÇAY – Azərb. Resp. Şərur r-nunun (Nax. MR) Çəmənli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-ş.-də, Arpaçayın sahilində, Şərur düzündədir. Əh. 579 (2005); maldarlıq, yemçilik, əkinçilik, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşermama məntəqəsi var.

ARPAÇAY – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 41,5 km c.-ş.-dədir.

ARPAÇAY ÇINQIL-QUM QARIŞIĞI YATAĞI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisindədir. Dizə k.-ndən 0,5 km c.-q.-dədir. Yatağın geoloji quruluşunda Dördüncü dövrün çınqıl, çınqıl və gil qarışıqlı qumlarından ibarət allüvial-prolüvial çöküntülər iştirak edir. Çınqıl və çınqıllar yuvarlaq və yarımyuvarlaq əhəngdaşı, qabbro-diabaz, qabbro-porfirit süxurlarından ibarətdir. Sah. 2,3 km², faydalı qatın qalınlığı 4,6–5,0 m-dir. Texnoloji tədqiqatların nəticələrinə görə, çınqıl-qum qarışıqları yuyulduqdan sonra “300” markalı beton istehsalına yararlıdır. Yatağın sənaye ehtiyatı 9831 min m³-dir.

ARPAÇAY KÖRPÜSÜ – Azərb. Resp. Şərur r-nu ərazisində, Sədərək-Naxçıvan-Ordubad avtomobil yolunun 30 km.-liyində, Arpaçay üzərindədir. Uz. 120 poqonometr. 1996 ildə əsaslı surətdə bərpa edilib yenidən qurulmuş və istifadəyə verilmişdir.

ARPAÇAY SU ANBARI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində, Arpaçay üzərində su anbarı. Azərb.-da iri irriqasiya qurğularındandır. 1977 ildə istifadəyə verilmişdir. Su aynasının sah. 6,30 km², ümumi həcmi 150 mln. m³, faydalı həcmi 140 mln. m³-dir. Suvarmada istifadə edilir.

ARPAÇAYI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Givi kəndistanında, bölgənin mərkəzindən 11 km şm.-ş.-də, Xalxal-Ərdəbil avtomobil yolunun üstündədir.

ARPACIYA, Təll-Arpaçiya, Təpə-Resva – İraqın şm.-ş.-ində, Dəclə çayının sol sahilində (Mosul yaxınlığında) e.ə. 6–5-ci minilliklərə aid yaşayış məskəni. A.-da arxeoloji qazıntılar M. Mallovan (1933) və İ. Həcər

(1976) tərəfindən aparılmışdır. Qazıntıların zamanı buradan arpa, buğda, pərinç toxumları, daş toxa, balta, oraq və digər əkinçilik alətləri, həmçinin dulus kürələri, dairəvi tikililər (ehtimal ki, dini mərasimlər üçün) aşkar olunmuşdur. Bundan başqa, üzərində insan, bitki, Günəş təsvirləri olan naxışlı saxsı qablar, gil-dən insan və heyvan fiqurları, həmaillər, maral, ceyran, keçi, qaban təsvirli möhür və s. tapılmışdır. Bəzi evlərin bünövrəsi daşdandır. A.-nın alt təbəqələri Təll-Xələf, üst təbəqələri isə əl-Übeyd mədəniyyətinə aiddir.

ARPAD, Almışoğlu Arpad (təqr. 850–907) – macar tayfa ittifaqının başçısı, Arpadlar sülaləsinin banisi [889–907]. Türkmənşəli Ügi nəslindəndir. Onun rəhbərliyi ilə Qara dənizdən şm.-dakı ərazilərdə yaşayan macarlar 894–99 illərdə Böyük Moraviya, Bizans, İtaliya və Şərqi Frank krallığına yürüşlər etmişlər. A.-ın dövründə macarlar məskunlaşdıqları ərazilərdən Dunayın orta axarına (indiki Macarıstan ərazisi) peçeneqlər tərəfindən sıxışdırılmışlar.

Əd.: Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1992.

ARPADƏRƏ – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Gilançayın (Araz hövzəsi) sağ qolu. Uz. 10 km, hövzəsinin sah. 16 km².

ARPADƏRƏ – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xərəqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 48 km q.-dədir.

ARPADƏRƏSİ – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisindəki Qaradərə çayının orta axınında dərə. Toxluca silsiləsindən 2 km c.-ş.-dədir.

ARPADƏRƏSİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acırlu kən-

distanında, Marağa ş.-ndən 75 km c.-ş.-dədir.

ARPADƏRƏSİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Mehranrud kəndistanında, Təbriz ş.-ndən 12 km q.-dədir.

ARPADLAR – Macarıstanda 889–1000 illərdə knyaz, 1000–1301 illərdə isə kral sülaləsi. Banisi Arpaddır [889–907]. Görkəmli nümayəndələri I İştvan, I Laslo və IV Bela olmuşdur. Nümayəndələri: Jolt [təqr. 907 – təqr. 948], Val [təqr. 948 – təqr. 955], Takşon [təqr. 955 – təqr. 972], Geza [təqr. 972–997], İştvan [997–1038; 1000 ildən etibarən kral I İştvan], I Peter [1038–41; 1044–46], Aba Şamuel [1041–44], I Endre (Andraş) [1046–60], I Bela [1060–63], Şalamon [1063–74], I Geza [1074–77], Müqəddəs I Laslo [1077–95], Kalman (“Kitab həvəskarı”) [1095–1116], II İştvan [1116–31], II Bela [1131–41], II Geza [1141–62], III İştvan [1162–72], Yalançı II Laslo [1162–63], Yalançı IV İştvan [1163], III Bela [1172–96], İmre [1196–1204], III Laslo [1204–05], II Endre (Andraş) [1205–35], IV Bela [1235–70], V İştvan [1270–72], IV Laslo (Qıpçaq, yaxud Kun) [1272–90], III Endre (Andraş) [1290–1301]. A.-dan sonra macar taxtına 1301 ildən ana xətti ilə onlarla qohum olan Prjemisloviçlər, 1308 ildən Anjular sahib olmuşlar.

ARPADÜZÜ – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Arpadüzü ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 107 (2008); işğaldan (oktyabr 1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub var idi.

ARPAGƏDİK – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Çaylaqqala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 43 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Əh. 107 (2008); işğaldan (oktyabr 1992) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub var idi.

ARPALIQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Qaraqoyun kəndistanında, Maku ş.-ndən 37 km c.-ş.-dədir.

ARPALIQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəlibər bölgəsinin Həsənaabad kəndistanında, Kəlibər qəs.-ndən 21 km q.-də, Əhər-Kəlibər avtomobil yolunun üstündədir.

ARPAŞAL, Tudənbün – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ziyaabad bölgəsinin Dudəndə kəndistanında, Zəncan avtomobil yolunun 10 km.-liyindədir.

ARPATƏPƏ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 24 km şm.-ş.-də, Ərdəbil-Astara avtomobil yolunun üstündədir.

ARPEÇİO (düzü arpecco; ital. arpeggio, arpeggiare – arfada çalmaq sözündən) – akkordun səslərinin, əsasən, bəmtondan başlayaraq ardıcıl ifası. Arfa, fp. və s. musiqi alətlərində ifa zamanı tətbiq olunur.

ARPEÇİONE (ital. arpeggio – arpecio) – yayla çalınan simli-kamanlı musiqi aləti. Ölçüsü və səsləndirmə üsuluna görə violonçelə yaxındır. A.-də skripka ailəsinə aid olan xüsusiyyətlər (qabarıq deka, oyma fiqurlu başlığa doğru daralan qarılmış qol, yarmaların yan vəziyyəti, hündür qarılmış altlıq və sim saxlayan) ilə gitaranın quruluş xüsusiyyətləri (göv-dənin 8-ə bənzər forması, qolda taxma

Arpecione.

kiçik pərdələrin, 6 simin mövcudluğu) birləşmişdir. Bu cəhət A.-ni zahirən bas violaya da oxşadır. Adi gitara kimi köklənir. A.-ni 1823–24 illərdə vyanalı gitara ustası İ.Q. Ştauffer yaratmışdır. Alət, əsasən, F. Şubertin A. və fp. üçün lya-minor Sonatasına (Sonata-arpecione, 1824) görə tanınmışdır.

ARRABÁL Fernando (d.11.8.1932, Mərakeş, Melilya) – fransız yazıçısı, dramaturq, rəssam, kinorejissor. Mənşəcə ispandır. Fransız və ispan dillərində yazır. 1955 ildən Parisdə yaşayır. A. yaradıcılığında absurd dramaturgiyası (S. Bekket, E. İonesko), A. Artonun “qəddarlıq teatri” əməllərinin və F. Kafkanın təsi-

ri duyulur. 70-ə yaxın pyesin, o cümlədən “Fando və Lis” (1955), “Avtomobil qəbiristanlığı” (1957), “Memar və aşşur imperatoru” (1966), “Nəşələr bağı” (1967), “Sevgi məktubu” (1999) və s. müəllifidir. Avtobiografik “Baal Babil” (1959) A.-ın ən məşhur romanıdır. 1971 ildə “Yaşasın ölüm” adı ilə bu əsəri özü ekranlaşdırmışdır.

Əsərləri: Teatro completo. Madrid, 1979; Красная малодна. М., 2002; Необычайный крестовый поход влюбленного кастрата, или Как лилия в шипах. М., 2003.

ARRAN, әr-Ran (اران، الران) – 1) Qafqaz Albaniyasının ərəb mənbələrində adı. 10 əsr müəlliflərindən İstaxri A. sərhədlərinin ş.-dən q.-ə Dərbənddən (Bab əl-Əbvab) Tiflisədək, c.-da isə Araz çayınadək uzandığını qeyd edir. Müqəddəsinin məlumatına görə, Xəzər dənizi ilə Araz çayı arasında yerləşən A. adaya oxşayır. Bəzi orta əsr ərəb müəllifləri Azərb., Ermənistan və A.-ı iqlim baxımından vahid ərazi kimi qəbul edir və A. ilə Azərb.-i birlikdə “Azərbaycan” adlandırırlar. Ərəb tarixçisi və səyyahı Yəqubi (9 əsr) A.-ı “Yuxarı Azərbaycan” kimi qeyd edir. Müqəddəsi A. şəhərlərindən Dərbənd, Tiflis, Xunan, Şamkur (Şəmkur), Cənəzə (Gəncə), Bərdic, Şəmaxiyyə (Şamaxı), Şərvan, Bakuh (Bakı), Şəbran, Laican, Qəbələ, Şəkki və s.-in adını çəkir. 6 əsrdən etibarən A.-ın paytaxtı Bərdə ş. olmuşdur Ərəb tarixçilərinin məlumatına görə, A.-a ilk dəfə xəlifə Osman [644–56] dövründə Səlmən ibn Rəbiənin dəstəsi Naxçıvan tərəfdən hücum etmişdi. Xilafətin vassalına çevrilən A. Azərb. və Ermənistan ilə birlikdə vahid canişlikdə birləşdirildi. Canişinin iqamətgahı çox vaxt Bərdədə yerləşirdi. Daxili müstəqilliyini saxlayan A. Xilafətə xərac verirdi. Sonrakı dövrlərdə A. dəfələrlə xəzərlərin, bizanslıların və b.-nin hücumlarına məruz qalmış, eyni zamanda bir neçə ölkəyə xərac verməli olmuşdu. 944 ildə A.-ın paytaxtı Gəncəyə köçürüldü. Müxtəlif dövrlərdə A. Səcilərin, Salarilərin, Şəddadilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. 11 əsrin 70-ci illərində Səlcuq sultanı Məlik şah Şəddadilərin hakimiyyətinə son qoyduqdan sonra A. Səlcuqi imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. 2) Adətən iqlimcə isti və düzənlik yerlərdən ibarət olan ərazini bildirən termin; müasir Azərb. dilində “aran” formasında işlədilir.

Əd.: Vəlixanlı N. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974; Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). B., 1998.

Arpaçiyada aşkar olunmuş həmaillər.

ARRAN MEMARLIQ MƏKTƏBİ – orta əsr Azərb. memarlıq məktəblərindən biri. Təqr. 9 əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır. A.m.m. qədim Bərdə, Gəncə və Beyləqan (Örənqala) memarlarının üslub xüsusiyyətlərini birləşdirirdi. A.m.m.-nə mənsub sənətkarların bismiş kərpic, kaşılı kərpic və s. yerli inşaat materiallarından yaratdığı xatirə abidələri, dini və digər binaların əksəriyyəti Gəncə zəlzələsi (1139) və monqol hücumları (13 əsr) zamanı dağılmışdır. Gəncə və Beyləqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar bir sıra bina qalıqlarını üzə çıxarmışdır. Bunlar Gəncə çayı üzərindəki üç körpü və Beyləqandakı yaşayış binaları, hətta mam və s. tikili qalıqlarıdır. Böyük şöhrət qazanmış arranlı memarlar başqa ölkələrə dəvət olunurdu. Amasyada (Türkiyə) məscid minarəsi üzərindəki kitabədə məscidin 1236–46 illərdə arranlı memar Məhəmməd ibn Mahmud tərəfindən tikildiyi yazılmışdır. Monqol istilasının nəticəsində Gəncə və Beyləqanın dağılması, Bərdənin ikinci dərəcəli şəhərə çevrilməsi ilə A.m.m. 14 əsrdən sonra əhəmiyyətini itirmişdir.

Əd.: Саламзаде А. В. Архитектура Азербайджана XVI–XIX вв. Б., 1964.

ARRAPHA – e.ə. 17–14 əsrlərdə Yuxarı Mesopotamiyada mövcud olmuş hurri dövləti. *Aşşur* tərəfindən işğal olunmuşdu. A.-nın paytaxtı Nuzi ş.-ndən (indiki Yorgantəpə) çoxlu sayda mixiyazılı sənədlər tapılmışdır.

Əd.: История древнего мира. Кн. 1. Ранняя древность. М., 1982.

ARRÁS – Fransanın şm.-ində şəhər. Pa-de-Kale dep.-tinin inz. m. Əh. 42 min (2005). Skarp çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Artua tarixi vil.-nin əsas şəhəri. Antik dövrdə atrebatlar tayfasının mərkəzi olan A. Yuli Sezardan *Nemetosenna* adını almış, 3 əsrdən isə *Atrebat* adlanmışdır. E.ə. I əsrdə (Yuli Sezarın dövründə) Roma qoşunlarının qış düşərgəsi olmuşdur. Dəfələrlə böyük dağıntılara, xüsusilə *Attila* (451) və *normanlar* (880) tərəfindən məruz qalmışdır. Fransa kralı IX Lüdovik 1237 ildə A.-ı, sonradan Flandriyanın, Burqundiyanın, Müqəddəs Roma imperiyasının, 1659 ildən isə yenidən Fransanın tərkibində olan Artua qraflığının mərkəzi etmişdir. Şəhər Sen-Va abbatlığının (əsas 680 ildə qoyulmuşdur; 1746–83 illərdə yenidən qurulmuşdur; Yepiskop sarayında Zərif Sənətlər Muzeyi yerləşir) ətrafında salınmışdır. Şəhərin mərkəzini 17–18 əsrlərdə flamand ba-

rokkosu və ispan *platereskosu* üslubunda tikilmiş yaşayış evləri ilə birlikdə Böyük meydan və Qəhrəmanlar meydanı ansambları, Zəng qülləsi (1463–1554, 1834–44 illərdə yenidən qurulmuşdur) ilə birlikdə Ratuşa (1572, memar J. Karon) təşkil edir. Birinci dünya müharibəsi dövründə şəhər dağıdılmış, 1930-cu illərdə bərpa olunmuşdur (memar P. Pake). 14–16 əsrlərdə A. xovsuz divar xalçaları (bax *Milflör*) istehsalının mərkəzi olmuşdur; A. xalçaları o qədər məşhur idi ki, İtaliyada bu dövrə aid bütün divar xalçaları *arazzo* adlanırdı. Metallurgiya, maşınqayırma, toxuculuq, yeyinti (şəkər) sənayesi müəssisələri var. Krujeva istehsal olunur. M. *Robespyerin* vətənidir. A. yaxınlığındakı Sen-Kanten ş.-ndə Entomologiya Muzeyi (Avropada ən zəngin kəpənək kolleksiyalarından biri) var.

ARRÁS UNİYASI – Niderlandın c.-undakı Eno, Artua və Due əyalətlərinin ittifaqı. 1579 il yanvarın 6-da katolik zadəganlarının təşəbbüsü ilə Arras ş.-ndə yaradılmışdı. A.u.-nda “*Gent barışı*” (1576) və “*Əbədi edikt*”in (1577) şərtlərinin gözlənilməsi, katolisizmin yeganə rəsmiləşdirilməsi din kimi toxunulmazlığı şərti ilə Niderland zadəganlarının imtiyazlarının, II Filippin hakimiyyətinin saxlanması və s. nəzərdə tutulurdu. Lill, Orşi, Mexelen, Valansyen və s. şəhərlər də A.u.-na qoşuldu. Buna cavab olaraq Şimali Niderland əyalətləri *Utrent uniyasını* (1579) yaratdılar.

ARRĒNIUS (Arrhenius) Svante Avqust (19.2.1859, Upsala yaxınlığında Veyk malikanəsi – 2.10.1927, Stokholm) – İsveç kimyaçısı, Nobel mükafatı laureatı (1903). İsveç Kral EA üzvü (1901), SSRİ EA fəxri üzvü (1926). Upsala Un-tini bitirmişdir (1878). A. Stokholmda İsveç Kral EA-nın Fizika İn-tunda (1881–83), Upsala Un-tində (1884–90), Riqa Politeknik İn-tunda V. *Ostvaldin* laboratoriyasında (1886), Qrats Un-tində L. *Bolsmann* laboratoriyasında (1887, 1889), Amsterdam Un-tində Y.H. *Vant-Hoffun* laboratoriyasında (1888) işləmiş, Stokholm Un-tinin rektoru (1897–1905), Stokholmda Nobel Fiziki Kimya İn-tunun direktoru olmuşdur (1905–27).

A. fiziki kimyanın əsasını qoyanlardan biridir. Tədqiqatları, əsasən, elektrolitlərin məhlullarının öyrənilməsinə və kimyəvi reaksiyaların kinetikasına həsr olunmuşdur. Elektrolitlərin sulu məhlulda yüklü hissəciklərə – ionlara öz-özünə dissosiasiyası haqqında hipotez irəli sürmüşdür. Elektrolit məhlullarının kimyəvi xassələrinin onların elektrik keçiriciliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə dair silsilə işləri həyata keçirmişdir (1884–88). Elektrolitik dissosiasiya nəzəriyyəsini təklif etmişdir (1887). Kimyəvi reaksiya sürətinin temp-rdən asılılığının riyazi ifadəsi üçün Vant-Hoffun (1884) təklif etdiyi empirik diferensial tənliyin üstünlüyünü göstərmişdir (bax *Arrhenius tənliyi*).

A. həmçinin astronomiya və astrofizika sahəsində, immunkimyaya dair (1902 ildən) tədqiqatlar aparmışdır. Planetlərin yaranması və təkamülü haqqında bir sıra yeni ideyalar söyləmişdir (1903–07). Bioloji proseslərin mexanizminin öyrənilməsi üçün fiziki-kimyəvi metodların tətbiq edilməsinə fəal çalışmışdır. Bir sıra elmi-populyar kitabların müəllifidir.

Əd.: Соловьев Ю. И. С. Аррениус. М., 1990.

ARRĒNIUS TƏNLİYİ – kimyəvi reaksiyanın sürətinin temp-rdən asılılığını ifadə edir: $k = A \cdot \exp(-E_a/RT)$; burada A – eksponensialdan əvvəlki vuruq, E_a – aktivləşmə enerjisi, R – qaz sabiti, T – mütləq temp-r. 1889 ildə S. *Arrhenius* təklif etmişdir. Sadə reaksiyalar üçün $\exp(-E_a/RT)$ vuruğu reaksiyanın getməsi üçün enerjisi kifayət edən molekulların hissəsini göstərir. $\ln k$ -nın $1/T$ -dən qrafik asılılığı düz xətdir: A və E_a -nın ədədi qiymətləri bu xəttin başlanğıc ordinatının və meyil bucağının tangensinin qiyməti ilə təyin edilir. A vuruğu monomolekulyar və bimolekulyar reaksiyalar üçün müvafiq olaraq 10^{13} – 10^{15} s^{-1} və 10^6 – $10^{10} \text{ dm}^3 \text{ mol}^{-1} \text{ s}^{-1}$ diapazonunda dəyişir. Reaksiyaların əksəriyyətində aktivləşmə enerjisi 10–100 *kC/mol*-dur. Mürəkkəb reaksiyalar üçün təyin olunan E_a effektiv kəmiyyət, ayrı-ayrı mərhələlərin aktivləşmə enerjilərinin funksiyası kimi temp-rdən asılıdır və mənfii qiymətlər ala bilər. Geniş temp-r intervalında bimolekulyar reaksiyalar $k = BT^n \cdot \exp(-E_a/RT)$ tənliyi ilə daha yaxşı ifadə olunur. Bəzi hallarda, məs., sürətli gedən, özlü mühitdə gedən və tunel effektli reaksiyalar üçün A.t. tətbiq edilmir.

ARRIÁN Flavi (Ἀρριανός Φλάβιος) (təqr. 90, Nikomediya – 175) – qədim

yunan tarixçisi, yazıçı. *Epiktetin* tələbəsi olmuşdur. Sonradan Romaya köçən A. burada hərbi sənətə yiyələnmiş, bir sıra dövlət vəzifələrində (senator, konsul, Kappadokiya əyalətinin canişini) çalışmışdır. Onun fəlsəfə, tarix, coğrafiya, hərbi və s. sahələrə aid bir çox əsəri var. Yeddi kitabdan ibarət “İsgəndərin anabasisi” adlı əsəri *Makedoniyalı İsgəndərin* yürüşləri haqqında ən mühüm mənbədir. Əsərdə döyüş səhnələrini və coğrafi şəraiti əks etdirən geniş təsvirlər var. A.-ın əsərlərinin çoxu itmiş, bəziləri bugünkü fragmentar şəkildə çatmışdır.

ARSAX – Qafqaz Albaniyasında əyalət. İndiki Dağlıq Qarabağın və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi. Musa Kalankatuklu və orta əsr erməni müəlliflərinin məlumatına görə, erkən orta əsrlərdə A. on iki qavara (vil.-ə) bölünürdü. A.-ın əhalisi albanlar, qarqarlar, hunlar, barsillər və xəzərlərdən ibarət idi. 4 əsrdən etibarən Albaniyanın dövlət dini olan xristianlıq A.-da da yayılmağa başladı. Burada bir neçə yepiskopluq yaradıldı. Albaniyanın patriarx-katoliklərinin əksəriyyəti A. ruhanilərindən seçilirdi. 8 əsrdə A. Əməvilər xilafətinin tərkibinə qatıldı. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra alban patriarxlığının mərkəzi A.-a köçürüldü. 9 əsrdə Qriqor Hammam A.-ın ərazisi də daxil olmaqla Qarabağda *Alban çarlığını* bərpa etdi, daha sonra bu ərazidə *Arsax-Xaçın knyazlığı* yarandı. A.-da üzərində məişət səhnələri təsvir edilmiş nadir xaçdaşılar (başdaşı), Qanzasar, Dadivəng monastır ansambları və s. maddi mədəniyyət abidələri var.

ARSAX-XAÇIN KNYAZLIĞI – 1215 ildə Qarabağda yaranmış dövlət qurumu. Banisi *Mihranilər* nəslindən olan *Həsən Cəlal* idi. Ətraflı məlumat üçün bax “*Azərbaycan*” xüsusi cildinə. **ARSÁN-DUOLÁY** (“yer göbəyi ağası”) – yakutlarda yeraltı dünyanın şər ruhlarını təmsil edən səkkiz qəbilənin başçısı. A.-D. yeraltı seltənətin ən aşağı qatında, hətta hörümçəklərin batıb qaldığı palçıq bataqlığın yaxınlığında yaşayır. A.-D.-in hər biri şər ruhlar qəbiləsinin başçısı olan arvadı və yeddi oğlu var. Bu ruhlar müxtəlif bəlalər törədər; onlardan qurtulmaq üçün mal-qara qurban kəsilir. Mifin başqa variantlarında A.-D. Buor Malaxay toyon və Buor Manqalay adları altında rast gəlinir.

ARSĒN (lat. Arsenicum), As – kimyəvi element. Elementlərin dövrü sisteminin V qrupundadır. At.n. 33, at.k. 74,9216;

təbiətdə bir stabil izotopu ⁷⁵As vardır. Yer qabığında kütləcə miqdarı $1,7 \cdot 10^{-4} \%$ -dir. Səpələnmiş elementlərə aid olsa da, özünün 160-dan çox mineralını əmələ gətirir. Nadir hallarda sərbəst tapılır. Arsenopirit FeAsS, realqar As₄S₄ və auripigment As₂S₃ ən geniş yayılmış və sənaye əhəmiyyətli minerallarıdır.

A. bir neçə allotropik formada mövcuddur və bunlardan ən stabil olanı metallik adlanan boz A.-dir. Sublimasiya temp-ru 615°C; t_m 817°C (3,7 MPa təzyiqdə); maye halda sıxlığı 5240 *kq/m*³. A. atomunun xarici elektron təbəqəsinin quruluşu 4s²4p³; oksidləşmə dərəcəsi -3,+3 və +5; Polinqə görə elektromənfiliyi 2,1; atom radiusu 148 *pm*-dir.

A. kimyəvi aktiv elementdir. Havada otaq temp-runda, hətta kompakt halında olan (əridilmiş) metallik A. asan oksidləşir; tozşəkilli A. havada qızdırıldıqda alovlanır və mavi alovla yanaraq As₂O₃ (*mərgmüs*) əmələ gətirir. Duru və qatı nitrat turşusu A.-i müvafiq olaraq arsenit H₃AsO₃ və arsenat H₃AsO₄ turşularına oksidləşdirir. A.-i qələvilərlə əritdikdə *arsinə* AsH₃ və arsenatlara (III) çevrilir. A. halogenlərlə asanlıqla reaksiyaya girərək uçucu halogenidlər AsHal₃ F₂-lə həmçinin AsF₅ əmələ gətirir. Tozşəkilli A. F₂ və Cl₂ mühitində öz-özünə alovlanır. A. S, Sc və Te ilə müvafiq xalkogenidlər, əksər metallarla arsenidlər əmələ gətirir. Çoxlu sayda *arsen-üzvi birləşmələr* məlumdur.

A.sənayedə arsenitərkibli filizlərin oksidləşdirici yanmasından əmələ gələn As₂O₃-ün karbon tərkibli reduksiyaedicilərlə (əksər hallarda ağac kömürü ilə) reduksiyasından alınır. A. ərinti (Cu, Pb və Sn əsasında) və yarımkeçirici materiallara əlavə kimi məhdud tətbiq olunur. A.-in bütün birləşmələri çox zəhərli maddələrdir. A.-dən kəskin zəhərlənmə hallarında qarın ağrısı, qusma, ishal və s. müşahidə olunur, qan təzyiqi düşür, mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti zəifləyir. İlk yardım: Na₂S₂O₃-ün sulu məhlulunu içmək, mədəni yumaq, süd və kəsmik qəbul etmək lazımdır; spesifik əks-zəhər unitioldur.

Əd.: Рихиладзе В. Г. Мышьяк. М., 1969; Немодрук А. А. Аналитическая химия мышьяка. М., 1976.

ARSENÁL (ər. “dar əs-sinə” – emalatxana), cəbbəxana, silah anbarı – silah və döyüş sursatının saxlanması, təmiri və istehsalı üçün nəzərdə tutulan dövlət müəssisəsi. İlk A.-lardan biri 12 əsrin sonlarına yaxın Venesiyada yara-

dılmışdır. Bəzi ölkələrdə hərbi sənaye müəssisəsi də A. adlanır, məs., ABŞ-da Detroyt A.-ı (1940–41 illərdə tikilmişdir; M-4 “Şerman”, M-60 “Patton”, M-1 “Abrams” və s. tankları istehsal etmişdir), Redstoun A.-ı (1941–42 illərdə döyüş sursatı istehsalı üçün yaradılmışdır; 1950 ildən raket texnikasının işlənilməsi və istehsalı ilə məşğul olmuşdur). Fransada bəzi hərbi gəmiqayırma müəssisələri də A. adlanır. Geniş mənada “A.” termini həmçinin müxtəlif növ silahların məcmusunu bildirir.

ARSENATLAR, təbii arsenatlar – minerallar sinfi; ortoarsenat turşusunun H₃AsO₄ duzları. A. sinfinə təqr. 300 mineral daxildir. Kationlar arasında bir-birini izomorf əvəzədən Ca, Cu, Co, Ni, Mg, Pb, Zn, Fe²⁺, Fe³⁺, UO₂²⁺, Mn²⁺ daha çox səviyyəvidir. AsO₄³⁻ kompleks anionunda As-nin P və S-lə izomorf əvəzəedilməsi mümkündür; bundan başqa A.-in tərkibində əlavə anionlar OH, Cl, PO₄³⁻, SO₄²⁻, həmçinin su molekulları (sulu A.) ola bilər. Kristalları ada quruluşudur (əsasını AsO₄ tetraedrləri təşkil edir), lakin kation və anionların koordinasiya poliedrlərinin birgə yerləşməsindən asılı olaraq subzəncirli, sublaylı, subkarkas quruluşlara ayrılır. A., başlıca olaraq, aşağı *sinqoniyalarda* (rombşəkilli, monoklin) kristallaşır. Kristalları seyrəkdir, əsasən, iynəvari və ya lövhəvari formalarda olur. Torpaqlı mikrolaylı (kollomorf) sıx aqreqatlar; bozarmalar, qabıqlar səciyyəvidir. Bərkliyi *Moos şkalasına* görə, bir qayda olaraq, aşağıdır 2,5–5,5. Sıxlığı 2900–7300 *kq/m*³. Rəngi kationların təbiətindən asılıdır: Cu²⁺ – yaşıl (olivenit), UO₂²⁺ – açıq-sarı, yaşıl, sarı-yaşıl (uranlı slyudlar), Co²⁺ – cəhrayı, moruğu (eritrin), Ni²⁺ – alma yaşılı (annabergit), Fe²⁺, Fe³⁺ – yaşıl, sarımtıl, qonur (skorodit) və s. Əksər A. iri yığıntılar formalaşdırmayan nadir minerallardır. Bütün A., demək olar ki, hipergen mənşəlidir, filiz-

Annabergit (arsenatlar qrupu).

lərin oksidləşmə prosesində əmələ gəlir. A. parlaq rənglərinə görə kobalt, nikel, uran, qurğuşun filizlərinin indikatoru ola bilər. Yığıntıları çox olduqda müvafiq metalların oksidləşmiş filizləri kimi sənayedə istifadə edilə bilər.

ARSENİDLƏR. təbii arsenidlər – minerallar sinfi; Fe, Ni, Co, Cu, Pt və s. metalların arsenlə birləşmələri. Bu sinfə 50-yə yaxın mineral daxildir. Əsas kationları, xüsusilə Co–Ni–Fe sırasındakı kationlar bir-birini izomorf əvəz edir. A. quruluş və xassələrinə görə ya intermetal birləşmələrə (domeykit və s.), ya da sulfidlərə (metal və arsen arasında donor-akseptor rabitələri olan) oxşardır. Sulfidlər anionun tipinə görə iki qrupa ayrılır: As^{3-} (nikelin) birləşmələri və anion radikallı kompleks birləşmələr $[As_2]^{2-}$ (löllingit), $[As]^{+}$ (skutterudit) və s. Müxtəlif sinqoniyalarda kristallaşır. Kristalları seyrəkdir, dənəvər aqreqatları səciyyəvidir. A., əsasən, boz, qalayı-boz rəngdə olur, qeyri-şəffafdır. Metal parıltılıdır. Bərkliyi *Moos şkalasına* görə ortadır, 4,0–6,5. Sıxlığı 5500–10500 kg/m^3 . Yarımkəçirici xassələr səciyyəvidir. A. kvars-karbonatlı damarlarda tipik hidrotermal minerallardır. Bəzən əsası və ultraəsası süxurlarla əlaqələnməmiş maqmatik yataqlarda və dəmir, qızıl, qurğuşun-sink filizi yataqlarında rast gəlinir. Nikel-kobalt və gümüş-nikel-kobalt formasiyalı hidrotermal yataqları sənaye əhəmiyyətli; bu formasiyalarda A. gümüş, bismut, uran mineralları ilə asosiyallaşır. A. çoxsaylı metal faydalı qazıntı yataqları tərkibində əhəmiyyətli rol oynayır və nikel, kobalt, platin və arsen alınması üçün xammal ola bilər.

Oksidləşmə zamanı təbii *arsenatlarla* əvəz edilir.

ARSENİDLƏR – arsenin daha elektromüsbət elementlərlə birləşmələri. Metal A.-ri duzşəkilli (Na_3As , K_3As , Mg_3As_2 , Ca_3As_2 , Sr_3As_4 , $Ba_3[As_7]_2$, Cu_3As_2 , Zn_3As_2), kovalent ($AlAs$, $InAs$, $GaAs$,

$LnAs$), metalabənzər ($TiAs$, $ZrAs$, VAs , $CrAs$, $MnAs$, $FeAs$, $CoAs$, $NiAs$, $FeAs_2$, Ni_3As_2 , $PtAs_2$) olur.

Qələvi metalların A.-ri suda həll olur, arsin AsH_3 əmələ gətirməklə hidrolizə uğrayır. Duzşəkilli və kovalent A. turşularla AsH_3 ayırmaqla reaksiyaya girir. Oksidləşdiricilər A.-i (III) və ya (V) arsenatlara çevirir. Təbiətdə A., əsasən, dəmirtərkibli minerallar şəklində rast gəlinir: löllingit $FeAs_2$, *arsen-pirit* və s. A. arsenin metallarla qarşılıqlı təsirdən, metal duzlarının məhlullarından arsinlə çökdürülməsindən, arsenatların reduksiyasından alınır. Bir çox metalabənzər A. metal keçiriciliyinə malikdir. Bəzi A. genişzonalı yarımkəçiricilərin xassələrini göstərir. Qallium-arsenid $GaAs$ ($27^\circ C$ temp-nda qadağan olunmuş zonasının eni 1.43 eV, t_{gr} 1238°C), indium-arsenid $InAs$ (t_{gr} 943°C) və alüminium-arsenid $AlAs$ (t_{gr} 1740°C) ən əhəmiyyətliləridir. $GaAs$, $InAs$ və $AlAs$, həmçinin onlar əsasında bərk məhlullar başlıca olaraq yarımkəçirici materiallar kimi tətbiq edilir. $GaAs$ –(Al,Ga) As tipli yarımkəçirici heterostruktur J.İ. *Alfyorovun* Nobel mükafatına layiq görülmüş (2000) tədqiqatlarında istifadə olunmuşdur.

ARSEN-PİRİT – təbii sulfidlər qrupuna aid geniş yayılmış mineral. Kimyəvi tərkibi $FeAsS$. Monoklin sinqoniyada kristallaşır. Kristalları prizmatikdir, xaçvarı ikiləşmələrinə və ulduzvarı üçləşmələrinə rast gəlinir. Adətən, sıx dənəvər kütlələr, şüvül strukturlu aqreqatlar əmələ gətirir. Rəngi qalayı-ağ, poladı-boz, metal parıltılıdır. Sərtliyi 5,5–6, xüs. ç. 5,9–6,2. Az miqdarda kobalt, gümüş, nikel, qızıl və s. ilə qarışığı olur. A. əsas arsen filizidir. Tərkibində As 46%-dir. Yüksək və orta temp-rlu hidrotermal yataqlar üçün (həmçinin qızıl filizi yataqları üçün) səciyyəvi mineraldır. Yataqları Ural, Orta Asiya, Şərqi Sibir, İsveç, Yaponiya, B. Britaniya və ABŞ-dədir.

ARSEN-ÜZVİ BİRLƏŞMƏLƏR – As–C rabitəli üzvi maddələr. Bəzən As tərkibli bütün üzvi birləşmələr A.-ü.b.-ə aid edilir, məs., arsenit $(RO)_3AsO$ və arsenat $(RO)_3AsO$ turşularının efriləri. Koordinasiya ədədləri 2–6 olan As törəmələri məlumdur. A.-ü.b.-in ən çoxsaylı qrupuna koordinasiya ədədi 3 olan As törəmələri – üzviarsinlər R_nAsH_{3-n} ($n=1, 3$), tetraüzviarsinlər R_2As – AsR_2 , tsiklik və xətti poliüzviarsinlər $(RAs)_n$, həmçinin üzviarsonit, diüzviarsinit turşuları və onların törəmələri R_nAsX_{3-n} ($X=OH, SH, Hal, OR', NR'_2$ və s., $n=1, 2$) daxildir.

Bu qrupda A.-ü.b.-in əksəriyyəti maye, poliüzviarsinlər və As-in üzvi turşuları bərk, CH_3AsH_2 və CF_3AsH_2 qazdır; bir qayda olaraq, üzvi həlledicilərdə həll olur, suda da həll olur, oksigen və rütubət olmadıqda nisbətən stabil (Mg, B, Al, Ga, İn üzviarsenidləri az stabil; bəzi tetraüzviarsinlər havada alovlanır).

Üzviarsinlər və As üzvi turşuların bir çox törəmələri termiki davamlıdır, məs., $(CH_3)_3As$ və $(CF_3)_3As$ -in pirolizi 350–400°C-də baş verir. Koordinasiya ədədi 3 olan As birləşmələrinin əsası xassələri fosfor və azotun müvafiq birləşmələrindən zəifdir; lakin bu törəmələr keçid metalların duzları ilə kompleks əmələ gətirdikdə liqand ola bilər. Birləşmələr O_2 , S, Se və Hal_2 -lə asanlıqla birləşərək dörd və beşkoordinasiyalı As-in müvafiq törəmələrini əmələ gətirir, alkilhalogenidlərlə alkillaşır, məs.,

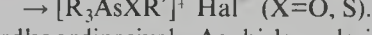
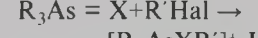
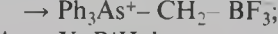
Üzviarsinlər $RAsH_2$ və R_2AsH zəif turşu xassəsi göstərir, metallarla (Li, Na, K, Ca) və ya onların alkil törəmələri ilə üzvi arsenidlər əmələ gətirir. Üçkoordinasiyalı As birləşmələrində nukleofil-lərin təsiri ilə As–X rabitəsi ($X = Hal, OR, OAsR_2, NR_2$), elektrofil və radikal reaksiyalarda isə As–H rabitəsi asan qırılır, məs., $R_2AsNR_2 + R'XH \rightarrow R_2AsXR'$. Üzviarsinlər müvafiq üzviarsenidlərin alkillaşdırılmasından və ya As hidridlərinin doymamış birləşmələrə elektrofil birləşməsindən alınır.

Koordinasiya ədədi 4 olan As törəmələrinə üçlü arsinlərin $R_3As=X$ oksidləri, tio- və selenoksidləri; alkilidensorsoranlar $R_3As = C<$; arsiniminlər $R_3As = NR'$; arsonium birləşmələri $[R_3AsX]^+ Y^-$ ($X = R, OH, OR, SR, NH_2$; $Y = Hal, OH, ClO_4, NO_3$ və s.), həmçinin üzviarson, diüzviarsin turşu-

ları və onların törəmələri aiddir. 4 koordinasiyalı As birləşmələrinin əksəriyyəti bərk maddələrdir; polyar üzvi həlledicilərdə həll olur, suda qismən həll olur; adətən, $Ph \geq 8$ olduqda parçalanır; 3 koordinasiyalı As birləşmələri nisbətən termiki az davamlıdır. Birləşmələrin əksəriyyəti 100–250°C-də parçalanır və ya məs., üç koordinasiyalı As törəmələri əmələ gətirməklə yenidən qruplaşır:

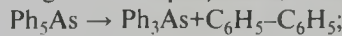

Dördkoordinasiyalı As törəmələri əsası xassəlidir: onlar arsonium birləşmələri əmələ gətirməklə turşularla protonlaşır; Lyuis turşuları (məs., BF_3 və S_2O_3 ilə) və bir çox metalların duzları ilə adduktlar əmələ gətirir; alkilhalogenidlərlə alkillaşır, məs.,

Dördkoordinasiyalı As birləşmələri *Bart reaksiyası*, *Beşan reaksiyası*, həmçinin *Meyer reaksiyası* adlanan reaksiya ilə alınır.

Koordinasiya ədədi 5 olan As törəmələrinə pentaüzviarsoranlar R_5As , bəzi üzvialkoksorsoranlar, həmçinin bir çox kvaziarsoran birləşmələr (R_F)- $AsHal_5$ (R_F -perflüoralkil) və R_nAsX_{5-n} ($X = OCOR, OOR, SR$; $n=1-3$) aiddir. Ehtimal ki, R_nAsHal_{5-n} tərkibli birləşmələr ion formaları əmələ gətirməyə meyillidir. Beşkoordinasiyalı As birləşmələri kristal maddələrdir, nadir hallarda mayedirlər; bir çox üzvi həlledicilərdə həll olur, su ilə parçalanır. Birləşmələrin əksəriyyəti rütubət olmadıqda stabil, uzun müddət qızdırıldıqda üçkoordinasiyalı As birləşmələri əmələ gətirməklə parçalanır, məs.,

Beşkoordinasiyalı As birləşmələri üçün əvəzetmə reaksiyaları xarakterikdir, məs., $(CH_3)_5As + HF \rightarrow (CH_3)_4AsF$. Onlar 3 və 4 koordinasiyalı As törəmələrinin oksidləşməsindən alınır.

Koordinasiya ədədi 2 olan As törəmələri – arsenin və onun törəmələri 1, 2, 3- diazarsollar (II) və arsaminianilər (III, IV) nisbətən az öyrənilmişdir.

Koordinasiya ədədi 6 olan As törəmələrinə arsenat-anionlar AsX_6^- ($X = OR, Ar$) aiddir. Altı koordinasiyalı

As birləşmələri müvafiq fosfor birləşmələrinə nisbətən daha stabildir.

Bu qrupun məlum birləşmələri kristal maddələrdir; başlıca olaraq, polyar üzvi həlledicilərdə həll olur; otaq temp-nda stabildir (arsenin oliqomerləşməyə meyilli bəzi törəmələri istisna olmaqla), bir çoxu parçalanmadan əriyir.

A.-ü.b. dərman vasitələri (novarsenol, miarsenol, minarson, osarsol) kimi, analitik kimyada reagent kimi, həmçinin elektron sənayesində tətbiq edilir.

Əd.: Фрейдлина Р. Х. Синтетические методы в области металлоорганических соединений мышьяка. М.–Л., 1945; Houben – Weyl. Methoden der organischen Chemie, Bd. 13, T. 1, 8, Stuttg., 1978.

ARSƏNYEV Vladimir Klavdiyeviç (10.9.1872, S.-Peterburq – 4.9.1930, Vladivostok) – Uzaq Şərqi rus tədqiqatçısı, səyyah, etnoqraf, nasir. 1902–03 illərdə Uzaq Şərqdə Amur və Ussuri çayları arasındakı ərazini, 1906–10 illərdə Sixote-Alin d-rını tədqiq etmişdir. 1918 ildə Kamçatkaya, 1923 ildə Komandor a-rına, 1926 ildə Amurun sağsahil r-nuna, 1927 ildə Sovetskaya Qavan–Xabarovsk marşrutu ilə səyahət etmiş, bu yerlərin səth quruluşu, geologiyası, hidrologiyası, bitki və heyvanlar aləmi, yerli xalqların dil, adət və ənənələri haqqında geniş məlumat toplamışdır. “Ussuri ölkəsində” (1921) və “Dersu Uzala” (1923) diologiyasının, “Tayqanın içindən” (1930) povestinin, “Sixote-Alin dağlarında” (1937) və s. bədii-sənədli kitabın müəllifidir. Əsas elmi əsərinin (“Udege ölkəsi”) əlyazması itdiyi üçün çap olunmamışdır.

Əsərləri: Соч. Владивосток, 1947 – 1949. T. 1–6.

ARSƏNYEV – RF-nin Primorje diyarında şəhər (1952 ildən). Arsenyev r-nunun mərkəzi. Əh. 60,6 min (2005). Arsenyevka çayı (Ussurin sol qolu) sahilində, Sixote-Alin d-rının ətəyindədir. D.y. st. Maşınqayırma (helikopterlər, gəmilər, k.t. maşınları və s.) və metal emalı sənayesi mərkəzidir. Tikinti materialları, ağac emalı, yeyinti və s. sənaye müəssisələri var. Uzaq Şərqi tədqiqatçısı V.K. Arsenyevin şərafinə adlandırılmışdır.

ARSİN, arsen hidrid, hidrogen-arseni d – AsH_3 , rəngsiz, iysiz qaz; t_{gr} –116,9°C, t_{qayn} –62,5°C; suda, aseton, xloroformda, nitrobenzolda həll olur. Termiki qeyri-stabildir; 300–400°C-də asanlıqla arsen və hidrogenə parçalanır. A. halogenlərlə (Cl, Br, J)

fəal reaksiyaya girərək arsen-halogenidlər əmələ gətirir. A. metalların (məs., Mg, Zn) arsenidlərinin turşularla qarşılıqlı təsirdən; As (III) və ya As (V) birləşmələrinin məhlullarının elektrokimyəvi reduksiyasından, həmçinin lüizitin detoksikasiya məhsullarından; arsen-halogenidlərin hidridlərlə reduksiyasından alınır. A. yarımkəçirici materialların arsenlə legirlənməsində, qallium-arsenidin alınmasında istifadə olunur. A. yanğın təhlükəli və çox zəhərlidir.

ARSİNİ – e.ə. 9 əsrdə Urartu mixi yazılarında adı çəkilən şəhər. Puluadi ölkəsində mövcud olmuşdur. İndiki Azərb. Resp.-nın Culfa r-nundakı (Nax.MR) Ərazin k.-nin A. ilə bağlı olduğu ehtimal edilir.

Əd.: Qasıy S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

ARSLAN ŞAH (1133–77, Həmədan) – İraq səlcuqi sultanı [1161–77], *Möminə xatunun* oğlu, *Şəmsəddin Eldənizin* oğulluğu. Süleyman şahın ölümündən sonra Şəmsəddin Eldənizin dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmişdi. A.ş. formal olaraq sultan titulu daşımış, dövləti isə Eldəniz idarə etmişdi. A.ş. onun dəstəyi ilə qardaşı Məhəmmədi Həmədan yaxınlığında məğlubiyətə uğratmış, Ahlatdan Xorasana qədər olan bütün bölgəni (Kirman, Mosul, Xuzistan, Təbriz, Marağa, həmçinin Fars atabəyi Zənginin ərazisini) özünə tabe etmişdi. Eldənizin ölümündən sonra İraq əmirlərindən hərbi dəstək alan A.ş. müstəqilliyini qorumaq məqsədilə ögey qardaşı Məhəmməd Cahən Pəhləvana qarşı yürüş təşkil etmişdi. Lakin Zəncanda xəstələndiyi üçün Həmədana qayıtmış, burada qardaşının hakimiyyətini tanıdığı bəyan etmişdi (1175). A.ş. atası Toğrulun Həmədanda tikdirdiyi mədrəsədə dəfn olunmuşdur.

ARSUKİSDZE, Arsa k i s d z e (? – 1029) – gürcü memarı. A. orta əsr gürcü memarlığının ən monumental abidələrindən olan Msxetadakı (Gürcüstanın qədim paytaxtı) Sveti-Sxoveli kilsəsini (1010–29) tikmişdir.

ARŞAKİLƏR, Albaniya Arşakilər – Qafqaz Albaniyasında hökmdarlar sülaləsi (I əsrin ortaları – 510 il). Parfiya A.-inin bir qolu olan Albaniya A. haqqında 8 və 12–13 əsr müəlliflərindən Musa Kalankatuklu, Kirakos Gəncəli və b. məlumat vermişlər. A. çarlarından Cəsur I Vaçaqan, I Vaçə, Urnayr [təqr. 313–371], II Vaçaqan, Merhavan (Mirhavan), Satoy, Asay, Yesuagen

Skutterudit (arsenidlər qrupu).

Arsen-pirit.

(Yesvalen, Asuagen), II Vaçe [444–463] və Mömin III Vaçaqanın [487–510] adları məlumdur. A. alban mədəniyyətini mənimləyərək tezliklə albanlaşdılar. A.-in hakimiyyət illəri Albaniyada iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəliş dövrü olmuşdur: xristianlıq qəbul edilmiş, yeni şəhərlər salınmış, məktəblər açılmışdır. Alban ədəbiyyatı da bu dövrdə yaranmışdır. A. Albaniyanın siyasi müstəqilliyini qorumağa çalışmışdılar. 463–487 illərdə Albaniyanı Sasani canişinləri idarə etmiş, 487 ildə A.-in hakimiyyəti bərpa olunmuşdur.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 1–2. B., 1998.

ARŞAKİLƏR, Arsakilər, Parfiya Arşakiləri – Parfiya hökmdarları sülaləsi [təqr. e.ə. 247 – eramızın 227]. Antik müəlliflər Yustin və Strabonun məlumatına görə, A. sülaləsinin banisi köçəri parı tayfasının başçısı Arşak (Arsak) olmuşdur. Arrian, Sinkell və Zosim Arşakı, yaxud Tiridatı sülaləsinin banisi hesab edirlər. Müasir tarixşünaslıqda birinci məlumata üstünlük verilir. Biruniyə əsasən, xalq ənənəsi Arşakı əfsanəvi Xarəzm qəhrəmanı *Siyavuşla* əlaqələndirir.

Arşakın hakimiyyətə gəldiyi tarix dəqiq məlum olmasa da, e.ə. 247 il Parfiya (və ya Arşaki) erasının başlanğıcı hesab edilir. Görkəmli nümayəndələri I Mitridat [e.ə. 171–138] və II Mitridatdır [e.ə. 123–87]. A. q.-də Roma imperiyası, ş.-də isə Hindistanla həmsərhəd olan dövlət yaratmışdılar. Eramızın ilk əsrlərində sülalənin yan qolları Parfiyadan asılı olan bir sıra dövlətlərdə hakimiyyətdə idi. A. sülaləsinə Fars vil.-nin hakimi *Ərdəşir* son qoymuşdur.

ARŞIN (türkcə) – metrik ölçü sistemi qəbul olunanadək İran, Türkiyə, Rusiya, Əfqanıstan, Bolqarıstan və s. ölkələrdə işlədilən uzunluq ölçüsü. Rusiyada 16 əsrdən istifadə edilirdi; əvvəllər 27 ingilis düymü, I Pyotrun dövründə isə 28 düym olmuş və dəyişməmiş qalmışdır.

1 A. = 16 gireh (1gireh = 4,445 sm) = 28 düym = 71,12 sm. Müxtəlif ölkələrdə A. 65,2 sm-dən 112 sm-dək, Azərb. isə təqr. 75 sm. götürülürdü.

ARTA – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Züvüc ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12,5 km şm.-ş.-də, Burovar silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 156 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

ARTA, **Â ş a** (hərfi mənada – həqiqət) – *zərdüştilikdə* baş allahlr triadasına da-

xil olan *Ameşa Spentalardan* biri. A. atəşin ruhu, dünya və cəmiyyətdəki mükəmməl nizamın, həmçinin baş maqın mənəvi təcəssümüdür. Onun əsas rəqibi Şər allahı Druqdur (Avestada – Druc). Avestada A.-nin adı daha çox Arta Vahişta (ən yaxşı həqiqət) kimi qeyd edilir. Avestanın Qatalar kitabında verilən “Aşa Vahişta Yaşt” himni A.-ya həsr olunmuşdur. A.-nin adı qədim fars kitabələrində də çəkilir. Orta əsrlər Şərq mifologiyasında Arta Vahişta Ordu-Behəşt (cənnətin ruhu) adlanırdı. İranda hicri-şəmsi təqviminin ikinci ayı da ordu-behiştədir.

ARTABAZ I, **Artavaz** – Atropatena şahı [təqr. e.ə. 36 – təqr. e.ə. 20]. A.-in dövründə *Antoninin* başçılığı altında Roma qoşunları Ermənistan ərazisindən Atropatena basqın etdi (e.ə. 36). Parfiya şahının müttəfiqi olan A. 16 minlik süvari ilə Fraaspa qalasını mühasirəyə alan Antoniyə qarşı çıxdı. Qalanın qəhrəmancasına müdafiəsi və qışın başlaması ilə əlaqədar olaraq Antoni mühasirəni dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Müttəfiqlər Roma legionlarını darmadağın edib xeyli qənimət ələ keçirdilər. Lakin qələbədən bir qədər sonra atropatenalılardan parfiyalılarla ittifaqı pozuldu və Parfiya şahı Atropatena özüne tabe etmək fikrinə düşdü. E.ə. 34 ildə A. Antoni ilə dostluq əlaqələri yaradaraq qızı İotapanı Antoni və Kleopatranın oğluna nişanladı. E.ə. 33 ildə Antoni ilə Oktavian arasında münaqişə baş verdiyindən birincinin dəstəyindən məhrum olan A. parfiyalılara əsir düşdü. Lakin az sonra azadlığa buraxılan A. hakimiyyətini bərpa etdi, hətta *Aksi burnu döyüşü* (e.ə. 31) ərəfəsində Antoniyə yardım məqsədilə dəstə göndərdi.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARTABAZ II, **Artavaz** – Atropatena şahı [2 – təqr. 14]. *II Ariobarzanın* oğlu. Atasının ölümündən sonra Roma imperatoru Oktavian *Avqust* Ermənistanı A.-a verdi. A.-in şərafinə Romada bir üzündə Avqustun təsviri, o biri üzündə isə “Böyük çar Artabaz” yazısı olan gümüş sikkə zərb edildi. Oktavian Avqustun ölümündən bir qədər əvvəl A. qətlə yetirildi.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARTABAZAN – Atropatena şahı [təqr. e.ə. 3 əsrin 20-ci illəri – təqr. e.ə. 2 əsrin əvvəlləri]. Antik mənbələrə görə, A.-in hakimiyyəti dövründə Arazdan Rioni

çayının yuxarı axarınadək olan ərazilər, o cümlədən *İberiyannın* bir hissəsi Atropatena qatılmışdı. Atropatenalılardan İberiyadakı hakimiyyəti haqqında gürücü mənbələrində də məlumat var. Selevki hökmdarı *III Antioxun* şərq yürüşləri (212–205) zamanı onunla müharibə etmiş, nəticədə Atropatena bir müddət *Selevkilərdən* asılı vəziyyətə düşmüşdü. Antiox *Maqnesiya döyüşündə* (e.ə. 190) romalılara məğlub olduğdan sonra A. ölkənin müstəqilliyini bərpa etmişdi.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ARTAX – Tiflis qub.-nın Axalsix qəzasının Adıgün r-nunda azərb.-ların yaşadığı kənd. Kəndin əhalisi 1944 ildə indiki Mərkəzi Asiya Resp.-larına deportasiya olunmuş kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

ARTAKSERKS – Əhəmənilər sülaləsinin İrən şahları.

I Artakserks Əliuzun [e.ə. 465–424]. Atası I Kserks sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra taxta çıxmışdır. Hakimiyyətinin ilk illərində misirlilərin Afina tərəfindən dəstəklənən üsyanını yatırmış, e.ə. 454 ildə Nilin mənsəbinə Afina donanmasını darmadağın etmişdi. “*Kalli sülhü*” (e.ə. 449) formal olaraq yunan–İrən müharibələrinə son qoydu. Əhəməni satraplarının separatizm meyillərinə və işğal olunmuş ərazilərdə baş verən xalq üsyanlarına baxmayaraq A.-in dövründə mərkəzi hakimiyyət güclü olaraq qalırdı.

II Artakserks Mnemon [e.ə. 404–358]. II Daranın oğlu. Taxta çıxdıqdan sonra Kiçik Asiyanın satrapı olan kiçik qardaşı Kir ilə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdır. E.ə. 394 ildə Knid ş. yaxınlığında Sparta donanmasının darmadağın etmiş, *Antalkid sülhünü* bağlamışdır. Bununla belə A.-in hakimiyyəti dövründə Əhəmənilər dövləti zəifləməyə başlamış, satrapların və yarımşanlı tayfaların (kadusilər və b.) üsyanları baş vermişdir.

III Artakserks Ox [e.ə. 358–338]. II Artakserksin oğlu. Qardaşlarını qətlə yetirərək hakimiyyətə gəlmiş, parçalanmaqda olan imperiyanın bərpasına çalışmışdır. Bu məqsədlə satraplara qoşun saxlamağı qadağan etmiş, bir sıra üsyanları (Kiçik Asiya, Finikiya və Kiprdə) amansızlıqla yatırmış, e.ə. 341 ildə Misiri yenidən imperiyaya birləşdirmişdir. Xacəsi tərəfindən öldürülmüşdür. **ARTAMONOV** Mixail İllarionoviç (5.12.1898, Tver qub.-nın Vıqolovo k. –

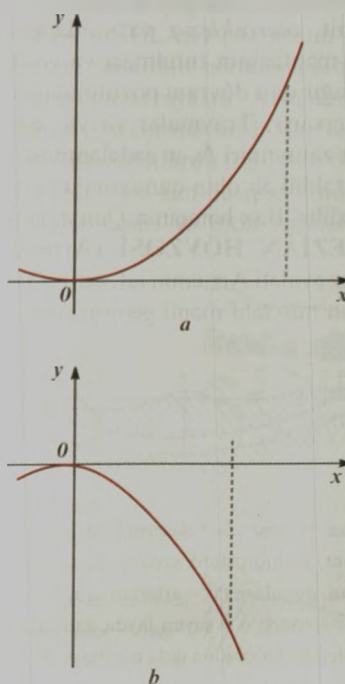
31.7.1972, Leningrad) – Rusiya arxeoloqu, tarixçi. Polşa EA həqiqi üzvü (1960). 1951–64 illərdə Dövlət Ermitajının direktoru olmuşdur. Döndə, Ukraynada və Şimali Qafqazda Tunc və Dəmir dövrlərinə aid bir sıra abidələri tədqiq etmişdir. 1934–36 və 1949–51 illərdə xəzərlərin qalası *Sarkeldə*, 1946–48 illərdə Ukrayna ərazisində skif dövrünə aid Nemirov şəhərciyində qazıntı işlərinin rəhbəri olmuşdur. Tədqiqatları skiflərin, xəzərlərin və slavyanların arxeologiyası, tarixi və etnogenezinə aiddir. Əsərlərində Azərb.-in orta əsrlər tarixi haqqında da məlumat var.

Əsərləri: История хазар. Ленинград, 1962; Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). Ленинград, 1974.

ARTAMONOVA (Voronina) İnqə Qriqoryevna (29.8.1936, Moskva – 4.1.1966, Moskva) – Rusiya idmançısı. Konkisürmə idmanı üzrə SSRİ əməkdar idman ustası (1962), dünya (1957, 1958, 1962, 1965), SSRİ (1956, 1958, 1962–1964) mütləq çempionu və müxtəlif distansiyalarda 26 dəfə SSRİ (1956–59, 1961–65) çempionu olmuşdur. Konkisürmə idmanı tarixində yeganə dördqat mütləq dünya çempionudur.

ARTAN ARDICILLIQ – bax *Ardıcilliq*. **ARTAN VƏ AZALAN FUNKSİYALAR**, ciddi artan və ciddi azalan funksiyalar – arqumentinin qiymətinin artması ilə monoton ar-

Artan (a) və azalan (b) funksiyalar.

tan (azalan) funksiyalar. Məs., $2x+1$, x^3 , 2^x , $\ln x$, $\arcsin x$ artan, $2-3x$, $1-x^3$, e^{-x} , $\arccos x$ azalan funksiyalardır. E çoxluğundan götürülmüş istənilən x_1, x_2 üçün $x_1 < x_2$ olduqda $f(x_1) < f(x_2)$ ödənersə, $f(x)$ funksiyası bu çoxluqda artan funksiya, $f(x_1) > f(x_2)$ ödəndikdə isə azalan funksiya adlanır (şəkl.). $f(x_1) \leq f(x_2)$ bərabərsizliyi ödəndikdə $f(x)$ funksiyası **azalan** funksiya adlanır, $f(x_1) \geq f(x_2)$ olduqda isə **artan** funksiya adlanır.

(a, b) intervalında diferensiallanan $f(x)$ funksiyasının bu intervalda artan (azalan) olması üçün yalnız və yalnız (a, b) -də $f'(x) \geq 0$ [$f'(x) \leq 0$] və (a, b) -dən götürülmüş hər bir intervalda $f'(x) \neq 0$ olmalıdır.

ARTEFAKT (lat. artefactum – süni şəkilə hazırlanmış, yaradılmış) – 1) tədqiqat metodunun qüsurları, yaxud eksperiment aparının səhvləri səbəbindən elmi araşdırmaların qeyri-dəqiq nəticəsi. Məs., rentgenoqrafik tədqiqatlarda plyonkanın nöqsanlı olması, düzgün saxlanılmaması və s. hallarda A. şəkillərdə kənar kölgələr kimi yaranır. 2) **Tarix** və **arxeologiyada**: insan tərəfindən hazırlanmış əşya, məs., arxeoloji tapıntı.

ARTEL – hər hansı işlərin aparılması və ya müəssisənin təşkili məqsədilə yaradılan könüllü birləşmə. Kapitalizmin inkişafı ilə meydana gəlmiş və xırda istehsalçıların birliyi kimi mövcud olmuşdur. Qısamüddətli, yaxud mövsümi birlik kimi yaradılan A. də geniş yayılmışdır.

ARTEMİDA (Ἀρτεμις) – yunan mifologiyasında məhsuldarlıq və Ay ilahəsi, *Zevsin* və *Letonun* qızı, *Apollonun* bacısı. Əvvəllər heyvanların və ovçuluğun, sonralar isə qadın bəkarəti və zahı qadınların himayəçisi hesab olunurdu. Onun şərafinə Efes ş.-ndə məşhur A. məbədi tikilmişdi (bax *Artemision*). Qədim Roma mifologiyasında Diana ilə eyniləşdirilirdi. Adətən qısa xitonda, çiyində yay və ox, xallı maralın və nimaların müşayiət etdiyi gözəl ovçu qız, yaxud uzun geyimli, başında aypara, əlində məşəllər tutan ay ilahəsi kimi təsvir olunur.

ARTEMİDA (Actias artemis) – tovuzgözlülər fəsiləsinin monotipik cinsinə aid gecə kəpənəyi növü. Adı *Artemidanın* şərafinə verilmişdir. Açılmış halda qanadlarının uz. 106–112 mm-dir; ön qanadlarının kənarı və qabaqdöşü qırmızı-qəhvəyidir. Qanadları açıq maviyaşıl rənglidir. Hər qanadının ortasında kənarları sarı zolaqlarla haşiyələnmiş

Artemida (Actias artemis).

şəffaf ensiz «pəncərəciyə» bənzərən dairəvi ləkə var. Arxa qanadları uzun quyruğa bənzəyir. Sidr-enliyarpaqlı meşələrdə yaşayır. İldə 1 nəsil verir. İmaqosu qidalanmır. Tırtıllar tünd-yaşıl rənglidir. Rusiyanın Uzaq Şərqində, Çin və Yaponiyada yaşayır. Puplaşmadan əvvəl ipək barama toxuması onun bioloji xüsusiyyətidir. Bir çox növlərinin bu baramasından ipək almaq mümkündür.

ARTEMİSİON – e.ə. 5 əsrdə Kiçik Asiyanın Efes ş.-ndə *Artemidanın* şərafinə inşa edilmiş məbəd, “dünyanın yeddi möcüzəsi”ndən biri. Efeslilərin təşəbbüsü ilə müxtəlif dövrlərdə memarlar Xerşifon, Metagen, Peonit və Demetri tərəfindən tikilmişdir. Tikintinin 120 il davam etdiyi ehtimal olunur. Dövrünün ən möhtəşəm məbədlərindən olan A.-un inşasında yeni iş üsullarından və təkmilləşdirilmiş tikinti texnikasından istifadə edilmişdir. E.ə. 356 ildə adı abədiləşdirmək istəyən Herostrat adlı bir efesli A.-u yandırmışdır. E.ə. 333 ildə *Make-doniyalı İsgəndər* məbədin üzərində adının yazılması şərtilə A.-un bərpası üçün bütün xərcləri ödəyəcəyini vəd etsə də, efeslilər tikintini öz vəsaitləri hesabına başa çatdırmışdılar. Sahəsi 110×55 m olan A.-u 18 m hünd.-ndə 127 marmər sütun əhatə edirdi. Bərpadan sonra məbədə relyeflərlə bəzədilmiş 30 sütun əlavə olunmuşdu. A.-un içərisi marmər plitələrlə döşənmişdi. Məbədin əsas salonunda Artemidanın 15 m hünd.-ndə qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş heykəli qoyulmuşdu.

Qədim dövrün ən məşhur mavzoleylərindən biri olan A.-da həmçinin xəzinə və bank yerləşirdi. E.ə. 263 ildə A. qotlar tərəfindən qarət olunmuşdur. Sonralar xristian din xadimləri bütprəst məbədi olduğu üçün buraya dəfələrlə fanatik kütlələrin hücumunu təşkil etmişlər.

Artemiya (Artemia salina).

Bizans dövründə A. dağıdılaraq yerində kilsə inşa olunmuş, qalan hissəsinin xarabalıqları isə tədricən bataqlığa çökmüşdür. 19–20 əsrlərdə Efes ş.-ndə ingilis arxeoloqlarının apardığı qazıntılar zamanı tapılan materiallar əsasında A.-un planı bərpa olunmuşdur.

ARTEMİYA (Artemia salina) – ayaqqələməməli dəstəsindən xərçəngkimilər cinsi. Bədənin uzunluğu 1,5 sm-ədək olur. Yarpaqşəkilli ətrafları tənəffüs və sudakı qidaları tutmaq funksiyalarını daşıyır. Erkək A.-larda tutucu orqanlara çevrilmiş antennalar cütləşmə zamanı diş fərdləri tutub saxlayır. Dünyanın arid ərazilərindəki şorsulu hövzələrdə və dəniz limanlarında yaşayır. Beli üstündə üzür. A. sürfələri balıqçılıq zavodlarında balıq körpələrini yemləmək üçün yetişdirilir. A.-ların genetik analizi onun bir yox, 6 növü olduğunu deməyə imkan verir.

ARTEMYEV Vladimir Andreyeviç (6.7.1885, Sankt-Peterburq – 11.9.1962, Moskva) – raket texnikası sahəsində rus konstrukturu. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1943). 1915 ildən Baş artilleriya idarəsində işləmiş, Qaz Dinamikası Laboratoriyasının təşkilində iştirak etmiş, işıqlandırıcı raketlərin təkmilləşdirilməsi, tüstüsüz barıtlı işləyən reaktiv mərmilərin yaradılması sahəsində işlər aparmışdır. “Katyuşa” topları üçün reaktiv mərmilərin yaradıcılarından biri, barıt raketləri sahəsində bir çox ixtiraların müəllifidir. Aydakı kraterlərin birinə A.-in adı verilmişdir.

ARTERİİT (arteriya + ... it) – arteriya divarının iltihabı. Müstəqil xəstəlik kimi birincili (gicgah A.-i, obliterasiyaedici trombangiit və s.) və infeksiya, allergik və s. xəstəliklərin fonunda baş verən ikincili A. olur. A.-in müxtəlif təzahürləri (qan təzyiqinin qalxması, dəridə səpmələr, baş ağrısı, insult, miokard infarktı və s.) ilk növbədə zədələnmiş orqan və

toxumanın qanla lazımı dərəcədə təchiz olunmaması ilə əlaqədardır. Müalicəsi A.-in növündən asılıdır.

ARTERİOLALAR (yeni lat. arteriola, arteriya sözündən) – arteriyaların kapilyarlara keçən son kiçik şaxələri. A.-in divarında sayə əzələ hüceyrələri üstünlük təşkil edir və onların yığılması qanın kapilyarlara axmasının tənzimləməsinə imkan verir. İnsanda A.-in daxili diametri 16–30 mkm, divarının qalınlığı 20 mkm-dir.

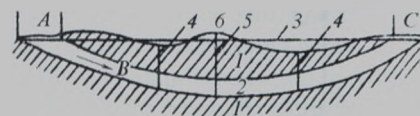
ARTERİOSKLERÓZ (yeni lat. arteriosclerosis, arteriya + skleroz) – arteriya divarının qalınlaşması və bərkiməsi ilə müşayiət olunan patoloji hal. Buraya həqiqi A., arteriya divarının orta qatının kalsinozu (Mönkeberq xəstəliyi) və ateroskleroz aiddir. Damar daraldıcı və damargələndirici amillərin sekresiyası arasındakı müvazinətin pozulması nəticəsində A.-un inkişafı baş verir, yəni hipertoniya və şəkərli diabet zamanı kiçik arteriya, eləcə də arteriolaların divarları qalınlaşır və mənəfi daralır. Arterial hipertoniya daimi yüksək təzyiq nəticəsində sayə əzələ qatının hipertrofiyası hesabına kiçik damarların və arteriolaların divarı qalınlaşır. Damar divarının hipertrofiyasının inkişafında pressor və boy amilləri – angiotenzin-II, katexolaminlər mühüm rol oynayır. Bu hormonlar kalsium duzlarının sayə əzələ hüceyrələri daxilə toplanmasına səbəb olur, bir sıra boy amillərinin sekresiyası isə toxumaların həddindən çox böyüməsini (proliferasiyasını) stimulyasiya edir. Proses rezistiv arteriolaların (periferiyanın daimi qan cərəyanını saxlayan damarların) mənəfinin daralması və divarının qalınlaşması ilə bitir. Şəkərli diabet zamanı A.-un inkişafı, əsasən, şəkərin və insulinin artmasının damar divarına uzun müddət təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Mönkeberq xəstəliyi damarın orta qatının kalsinozu və əzələ-elastic tipli orta ölçülü arteriyaların (əl, ayaq, baş beyin arteriyaları) fibrozu ilə özünü göstərir. Xəstəlik çox vaxt yaşlı insanlarda baş verir və yaş artdıqca inkişaf edir.

ARTERİYALAR (lat. arteria, yun. ἀρτηρία) – qanı ürəkdən bədənin bütün orqan və toxumalarına aparan qan damarları. A.-in əksəriyyəti tənəffüs orqanlarında oksigenlə zənginləşmiş qanı (arterial qan) daşıyır; venoz qan daşıyan ağ ciyər A.-ı və balıqlarda qanı qəlsəmələrə daşıyan A. istisnadır. A. ürəkdən uzaqlaşdıqca şaxələrlə bölünür və onların diametri tədricən kiçilir. Arterial sistemə

ağ ciyər A.-ı (balıqlarda gətirici və aparıcı qəlsəmə A.-ı), aorta və onun arteriolalaradək bütün şaxələri daxildir. Bir arteriyanın və ya bir neçə qonşu A.-ın ayrı-ayrı şaxələri öz aralarında birləşərək anastomozlar əmələ gətirir. Anastomozu olmayan A. son A. (məs., dalaqda) adlanır. A.-in divarı üç qatdan (qışadan) ibarətdir. Xarici birləşdirici qışa (adventisiya) A.-a möhkəmlilik və elastiklik verir və arteriyadaxili (qan) təzyiqi saxlamağa şərait yaradır; o, damarlar və sinirlərlə təchiz olunmuşdur. Orta (əzələ) qışa, əsasən, sayə əzələ hüceyrələrindən (onların yığılması və açılması A.-in mənəfinin diametrini, müvafiq olaraq, orqana daxil olan qanın həcmi tənzimləyir), habelə az miqdarda elastik və kollagen liflərdən ibarətdir. Daxili qışa (intima) yastı endotelial hüceyrələrdən və nazik birləşdirici toxuma qatından, habelə elastik və kollagen liflərdən ibarətdir. Qışalarda müxtəlif strukturların inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq elastik (aorta, ağ ciyər kötüyü), əzələ (daxili orqan A.-ının çoxu) və əzələ-elastic (məs., yuxu və körpücükaltı A.-i) tipli A. ayırılır. İnsanda müxtəlif A.-in daxili diametri 0,4–2,5 sm, divarının qalınlığı 0,8–0,9 mm, arterial sistemdə qanın ümumi həcmi orta hesabla 950 ml-ə qədər olur.

A.-in divarının iltihabı arteriit, fibroz toxumanın inkişafı nəticəsində onun elastikliyinə itməsi arterioskleroz adlanır. A.-in divarının patoloji dəyişiklikləri və ya onların inkişafının anadangəlmə anomaliyaları A.-in mənəfinin lokal genişlənməsinə – anevrizmə səbəb ola bilər. Arteriit, ateroskleroz və s. nəticəsində A.-in mənəfinin tutulması və ya daralması ağır qan dövranı pozulmalarına gətirib çıxarır. Travmalar və ya yaralanmalar zamanı iri A.-in zədələnməsi həyat üçün təhlükəli olan qanaxmalarla müşayiət edilir. Bax həmçinin *Qan dövranı*.

ARTEZİÁN HÖVZƏSİ (Artesium – fransız əyaləti Artuanın lat. adı) – Yer qabığının müxtəlif mənfi geoloji strukturlarında

Artezian hövzəsi: 1 – sukeçirməyən lay; 2 – sulu horizont; 3 – hidrostatik səviyyə; 4 – fəvvarə vuran artezian quyuları; 5 – artezian quyusu (su yer səthinə çıxmır); 6 – suyun layda axın istiqaməti; A – artezian hövzəsinin qida mənbəyi; B – təzyiqli sahə; C – boşalma sahəsi.

Artezian quyusu:

1 – sukeçirməyən suxurlar; 2 – sulu horizont; 3 – quyuyu (a – suqəbulədicə hissə; b – suötürücü hissə; c – başlıq; ç – nasos); 4 – quyuda suyun səviyyəsi.

nda artezian sularının toplandığı təbii rezervuarlar. A.h. böyük yeraltı su ehtiyatına malik olur. *Qərbi Sibir artezian hövzəsi* (sah. təqr. 3 mln. km²) və Avstraliyada *Böyük Artezian hövzəsi* (sah. təqr. 2 mln. km²) dünyada iri artezian hövzələridir. Əsas neftli-qazlı hövzə və əyalətlər artezian hövzələri ilə əlaqədardır. Bax həmçinin *Artezian suları* məqaləsinə.

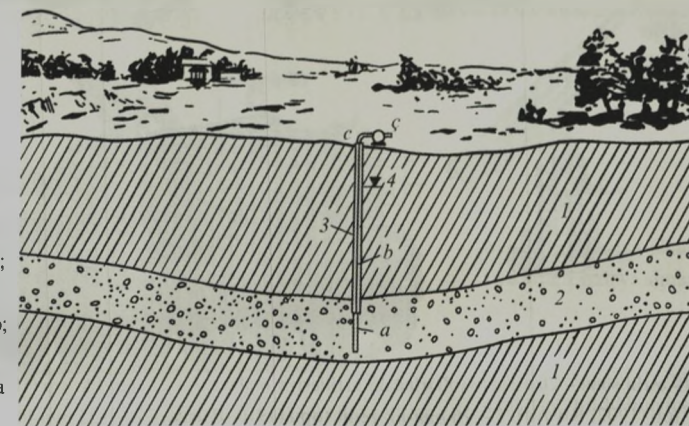
ARTEZİÁN QUYUSU – artezian sularının kəşfiyyəti və istismarı üçün qazılan quyular. Avropada ilk dəfə 1126 ildə Fransanın Artua (lat. Artesium) əyalətində qazılmışdır. Lakin bu tip quyular Çində, Misirdə və s. yerlərdə daha qədimdən məlumdur. A.q. qazılarkən tətbiq edilən qazıma üsulları bunlardır: düz, əksinə və əks sormalı yuma ilə fırlanma qazılması; sıxılmış hava, aerasiya edilmiş məhlul və ya köpük üfurməklə fırlanma qazılması. Quyunun əsas konstruktiv elementləri süzgeç, istismar borusu və qoruyucu kəmərlər, boruları, konduktor, nasos (suqaldıran) boruları, durulducu və başlıqdan ibarətdir. Süzgeçlər kövrək suxurlarda qurulur; davamlı, çatlı sulu suxurlarda, həmçinin bərk suyadavamlı torpaq qatı altında yerləşən sulu qumların kaptajlanması zamanı onlar işlədilmir. Deşikli, torlu, yarıqlı və karkas-millə süzgeçlər tətbiq olunur. Suyun vurulması üçün müxtəlif modifikasiyalı artezian nasoslarından istifadə edilir. Daldırılan elektrik mühərriki olan dalma-mərkəzəqaçma nasosları daha effektivdir. Azərb.-da Gəncə-Qazax zonası, Kür-Araz ovalığı və Quba-Xaçmaz massivində dərinliyi 300–500 m olan çox sayda A.q. qazılmışdır.

ARTEZİÁN SULARI (Artesium – qədimdən bu sülardan istifadə olunduğu Fransanın tarixi əyaləti Artuanın lat. adından) – sukeçirməyən laylar arasında kollektor suxurlarda toplanan basqılı yeraltı sular. A.s.-nın basqısı, üstə yatan layların təsiri və qida mənbəyinin

nisbətən yüksəkdə yerləşməsi nəticəsində əmələ gələn hidrostatik təzyiq əsasında yaranır. A.s. müxtəlif mənfi geoloji strukturlarda (sinklinal, mulda, monoklinal və s.) toplanır və böyük su ehtiyatına malik artezian hövzəsi əmələ gətirir. A.s. qazıma quyuları ilə aşkar edildikdə çox zaman təzyiqin yüksək olması nəticəsində fontan vurur. A.s.-nın kimyəvi tərkibi, əmələgəlmə şəraitindən asılı olaraq, kalsium-hidrokarbonatlı şirin sülardan natrium-xlor tipli şor sulara qədər dəyişir. A.s.-ndan su təchizatında, suvarmada, yod, brom, bor istehsalında istifadə edilir.

“ARTHAŞÁSTRA” (sanskritcə; hərfi mənada fayda, əməli həyat haqqında təlim) – siyasət və dövlət haqqında qədim hind traktatı. Yazıldığı tarix və müəllifi dəqiq məlum deyildir. E.ə. 4 əsrin axırlarında, bəzi tədqiqatçılara görə, eramızın 2 əsrində yarandığı və sonradan təkmilləşdirildiyi ehtimal edilir. “A.” sanskrit dilində, əsasən, nəsr, qismən də şeirlə yazılmışdır. Qədim hind dövlətinin idarə sistemi, iqtisadiyyatı, hərbi, ictimai təşkilatları, daxili və xarici siyasəti haqqında mühüm mənbədir.

ARTIRAN REAKTOR – nüvə reaktoru; burada nüvə yanacağının “yanması” təkrar (ikinci) yanacağın alınması ilə müşayiət olunur. A.r.-da nüvənin (məs., ²³⁹Pu) bölünməsi prosesində ayrılan neytronlar reaktorda olan xammal materialının (məs., ²³⁸U) nüvəsi ilə qarşılıqlı təsirdə olur və nəticədə təkrar nüvə yanacağı (²³⁹Pu) yaranır. B r i d e r tipli A.r.-da istifadə olunan və hasil edilən yanacaqlar eyni kimyəvi elementin izotoplarıdır (məs., ²³⁵U yandırılır, ²³³U hasil olunur). R e a k t o r - k o n v e r t e r l e r d e isə müxtəlif kimyəvi elementlərin izotopları istifadə olunur və hasil edilir (məs., ²³⁵U yandırılır, ²³⁹Pu hasil olunur).

ARTIZ, Ərtus – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (09.09.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu), Gərnı çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922 ildə əhalinin bir hissəsi qayıtmış, lakin 1948 ildə yenidən Azərbaycana deportasiya olunmuşdur. 4.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Gehard qoyulmuşdur.

ARTİBONİT – Haiti və Dominikan resp.-ları ərazisində çay. Haiti a.-nda ən uzun (240 km) çaydır. Başlanğıcını Mərkəzi Kordilyer d-rından (Dominikan Resp.) götürür, q. və şm.-q. istiqamətində axaraq Karib dənizinin Qonav körfəzinə tökülür. Mənsəbindən 160 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Aşağı axından suvarmada istifadə olunur. Üzərində su anbarı və SES var.

ARTİK – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (09.09.1930 ildən Artik r-nu), Alagöz dağının şimal-qərb ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd (1930 ildən r-n və r-n mərkəzi, 1938 ildən qəsəbə, 1945 ildən respublika tabeli şəhər). 1878 ildə azərb.-lar buradan qovulmuş və kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir (burada eyniadlı xarabə kənd, qədim məbəd və çay da mövcud olmuşdur).

ARTİKL (fr. article, lat. articulus – üzv) – isimlərin əvvəlinə artırılaraq müəyyənlik, yaxud qeyri-müəyyənlik, cins, say kimi qrammatik kateqoriyaları və digər (o cümlədən sintaktik) mənalara ifadə edən köməkçi söz. Hind-Avropa, sami dillərində və bəzi başqa dillərdə işlədilir. İsmın əvvəlində (ingilis, alman, roman dillərində) və sonunda (alban, bolqar, rumın dillərində) işlənə bilər. Bəzi dillərdə A. sabitdir (məs., ingilis dilində), bəzilərində isə (məs., alman, ərəb) cins, hal, say və s. görə dəyişir.

ARTİKUL (lat. articulus – bölmə, maddə) – məmulatın, əmtəənin tipi; onun rəqəmlərdən, yaxud hərflərdən ibarət olan işarəsi.

ARTİKULYASİYA (lat. articulo – ayırmaq) – 1) dilçilikdə: müəyyən səsi tələffüz etmək üçün danışq üzvlərinin (dodaq, dil, damaq, səs telləri və s.) birgə gördüyü iş. 2) Musiqidə: musiqi alətində, yaxud vokal sənətində səslərin ardıcılığını ifadə etmək tərz; *leqato* və *stakkato* əsas növləridir. Musiqi ifadəliliyinin bədiiliyi və ifadəliliyi üçün düzgün A.-nın əhəmiyyəti böyükdür.

ARTİKULYASIYA, rabitə texnikasında – nitq məlumatlarını (telefoniya, radio və televiziya verilişləri və s.) ötürən rabitə sisteminin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ölçüsü. A. sistemin nitq elementlərini – səsləri, hecaları, sözləri və cümlələri təhrifsiz qəbul etmək, ötürmək və canlandırmaq qabiliyyətini səciyyələndirir. Buna uyğun olaraq A.-ni səs, heca, söz və cümlə A.-sına ayırırlar. Çox zaman birinci iki növ aydınlıq, ikinci iki növ anlaşıqlıq adlanır. A. verilişin keyfiyyətindən, səs maneələrinin səviyyəsindən və qəbul edilən səsə xassələrindən asılıdır. A.-nın ölçülməsi zamanı xüsusi A. cədvəllərindən istifadə olunur. A. kəmiyyətə düzgün qəbul edilmiş nitq elementlərinin sayının bütün ötürülmüş elementlərin sayına nisbəti ilə təyin edilir (%-lə). Telefon rabitəsi sisteminə A. 90–91% -dir.

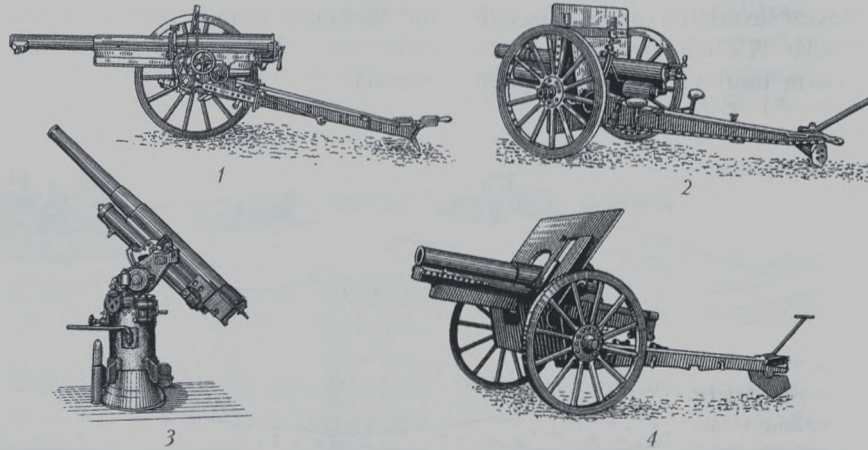
ARTİQAS (Artigas) Xose Xervasio (19.6.1764, Montevideo – 23.9.1850, Asunsion) – Uruqvay dövlət və siyasi xadimi, Uruqvayın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin rəhbəri. La-Plata vitsekrallığının Şərq sahili əyalətinin milis süvari dəstəsində kapitan olmuşdur. Qubernatorla münasibətdən sonra Buenos-Ayresə gəlmiş, burada 1810 il May inqilabı iştirakçılarında qoşulmuşdur. Sonradan ispanlara qarşı vuruşmaq üçün yenidən Şərq sahilinə qayıtmış, *qauçolar*-dan ibarət ordu təşkil etmişdir. Las-Pyedras yaxınlığında baş verən döyüşdə (18 may 1811) ispanlara qalib gəlmiş və Şərq sahili sakinlərinin Birinci Başçısı elan olunmuşdur. 1812 ilin sonunda Montevideonu, 1814 ilədən isə əyalətin bütün ərazisini tutmuşdu. 1813 ilin aprelinə çağırıldığı Şərq əyaləti konqresində La-Plata muxtar vilayətləri federasiyasının yaradılması planını (“13-cü ilin təlimatları”) bəyan etmişdir. A. aqrar islahatlar həyata keçirmiş, azadlıq hərəkatı düşmənlərinə məxsus olan torpaqları xırda maldarlara, hindilərə və azad zəncilərə paylamışdı. A.-ın bu hərəkatları iri mülkədar-maldarların narazılığına səbəb olmuş, onun muxtariyyət planı isə Buenos-Ayres hərbi xuntası tərəfindən rədd edilmişdi. Nəticədə A. ilə həm ispanlar, həm də argentinalılar arasında qarşıdurma yaranmışdı. 1816 ildə portuqaliyalılar Şərq əyalətini işğal etdilər. 1820 ildə portuqaliyalılara və Entre-Rios əyalətinin ordusuna məğlub olduqdan sonra A. Paraqvayda sürgün həyatı yaşamışdır. 1828 ildə Şərq əyaləti müstəqillik qazansa da, yaşa dolmuş və yorul-

muş “millət atası” (uruqvaylılar A.-ı belə adlandırırdılar) Paraqvayda qalmaq üstün tutmuş, ömrünün sonunadək burada xeyriyyəçiliklə məşğul olmuşdur. 1856 ildə cənabəsinin qalıqları Uruqvaya gətirilərək yenidən dəfn edilmişdir.

ARTİLLERİYA (fr. artillerie; qədim fr. atillier – hazırlamaq, silahla təchiz etmək) – 1) silah növü (artilleriya topları və onların hərəkət vasitələri, *döyüş sursatı*, atəşi idarəetmə sistemləri, A. kəşfiyyatı vasitələri və s.); 2) qoşun növü (A. silahları ilə təchiz edilmiş birləşmə, hissə və bölmələr, eləcə də onların idarəetmə orqanları); 3) A. silahlarının quruluş və xassələrini, onlardan döyüşdə istifadə üsullarını öyrənən elm.

Silah növü kimi A.-ya *top*, *haubitsa*, *mınaatan*, *təpəyən toplar*, *atıcılıq silahları*, tank əleyhinə reaktiv mərmii və raket qurğuları, döyüş sursatının bütün növləri, hərəkət vasitələri (motorlu lafetlər, təkərli və tırtıllı dartqı vasitələri və s.), atəşi idarədən cihazlar, kəşfiyyat aparılmasını və atəşi təmin edən vasitələr, meteoroloji müşahidə və topogeodeziya vasitələri və s. daxildir.

Silahlı qüvvələr növünə aidliyinə görə A. quru qoşunları A.-sına, hərbi hava qüvvələri A.-sına (aviasiya A.-sı) və hərbi dəniz donanması A.-sına (dəniz A.-sı) ayrılır. **Quru qoşunları** A.-sı batareyalardan (4–6 top, mınaatanlar, yaylım atəşi reaktiv sistemlərinin döyüş maşınları, tank əleyhinə idarəolunan raketli döyüş maşınları), divizionlardan (2–4 batareya), alay və ya briqadalardan (3–4 divizion) və A. diviziyasından (bir neçə alay və ya briqada) ibarətdir; təşkilati baxımdan bu A. ümumqoşun birləşmələri, hissələri və bölmələrinin tərkibinə

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərindəki artilleriya topları: 1 – 75 mm-lik top (1897, Fransa); 2 – 76 mm-lik top (1902, Rusiya); 3 – 76 mm-lik zenit topu (1910, Rusiya); 4 – 122 mm-lik haubitsa (1910, Rusiya).

daxil olan qoşun (səhra) A.-sına və Ali Baş Komandanlığın ehtiyat A.-sına ayrılır. **Aviasiya A.-sı** silahlarına *aviasiya topu* (20–45mm çaplı, effektiv atəş uzaqlığı 2000 m-ə qədər), onun döyüş sursatı, nişanalma sistemləri və s. daxildir. **Dəniz A.-sı** (sahil və gəmi A.-sı) iriçaplı (180–406 mm və daha çox), ortaçaplı (100–152 mm) və kiçikçaplı (100 mm-ə qədər) toplara ayrılır. Sahil A.-sı (stasionar və səyyar – özügədən, yedəyə alınan və s.) düşməni gəmilərini məhv etmək, sahiləni ərazilərdə öz gəmilərinə və quru qoşunlarına yardım etmək üçündür. Gəmi A.-sı (əsas çaplı, universal və zenit) hədəfləri suda, sahilə və havada məhv edir. Təyinatına görə yeriüstü A. (top, haubitsa, tankvuran, reaktiv A., dağ A.-sı və mınaatanlar) və *zenit artilleriyası*, hərəkət etdirilməsinə görə stasionar və səyyar A. (özügədən, yedəyə alınan, relslə hərəkət edən) növləri olur.

A. elm kimi A. silahlarının və döyüş texnikasının quruluşunu, istifadəsini, layihələndirilməsi və istehsalını, onların döyüş xüsusiyyətlərini, atəşəçmə üsullarını və döyüş şəraitində tətbiqini öyrənir. A. elminin əsas bölmələri daxili və xarici *ballistika*, A.-nın maddi hissəsinin, atıcılıq silahlarının, döyüş sursatının, partladıcı maddələrin, barıtın quruluş əsasları, A. vasitələri istehsalı texnologiyası, A.-nın döyüş şəraitində tətbiqi, atəşəçmə və atəşin idarəolunması nəzəriyyəsi, A. tarixi və s.-dir.

A.-nın yaranması barıt meydana çıxdıqdan sonra mümkün oldu. Qədim şərq ölkələrində işlədilən divardeşən qurğular və sapandlar (atma silahlar) A. ilə əvəz olunmağa başlandı. İlk odlu silahlar 13 əsrin sonu – 14 əsrin əvvəllərində ərəblər

tərəfindən istifadə olunmuşdur. 1320-ci illərdə bu silahlar İspaniya vasitəsilə Qərbi Avropaya da keçmişdir. Döymə dəmirdən hazırlanan ilk toplar, örtülü xəzinəsi olan hamardıvarlı boru şəklində idi və lülənin ağzından, yaxud borunun xəzinə hissəsindən (barıtlı) doldurulurdu. Döyüş sursatı kimi daş, dəmir, yaxud qurğuşun güllələr və ya daş qırmalardan istifadə edilirdi. 15 əsrdə dəmirdən döyülmüş toplar tuncdan və çuqundan tökülmüş toplar, *mortira* və *haubitsalar* əvəz etməyə başladı. Avropanın iri şəhərlərinin hər birində A. silahları hazırlanırdı. Osmanlı imperiyası 16 əsrin əvvəllərində apardığı müharibələrdə toplardan istifadə edirdi. 16 əsrdə ikitəkərli lafetlər geniş

yayılmağa başladı. 1540 ildə nürnbergli mexanik H. Hartmanın A. şkalasını ixtira etməsi müxtəlif çaplı toplar yaratmağa imkan verdi. 16 əsrin ortalarında alay A.-sı yarandı, əsrin sonlarında isə partlayan mərmilər tətbiq edilməyə başladı; atəş uzaqlığı 400–800 m-ə çatırdı. Bu dövrdə Azərb.-da odlu silahlar (top, tüfəng) istehsalı təkmilləşdirilir, topçuluq inkişaf edirdi. 16 əsrin sonlarında 4–5 pud ağırlığında mərmii atan toplar hazırlanırdı. Murad bəy Topçubaşi, Bərxudar bəy Ənis və b. ustalar iriçaplı toplar düzəldirdilər. 16–17 əsrlərdə eyni zamanda A. elminin əsasları yarandı və inkişaf etmiş ölkələrdə bu elmə dair əsərlər meydana çıxdı. 17 əsrin əvvəllərində yivli silah-

ların hazırlanmasına ilk təşəbbüslər göstərildi, əsrin ikinci yarısından top hazırlanmasında çertyojlardan istifadə olunmağa başladı və topların çap, uzunluq və kütləyə görə tökülməsi nizama salındı. 1732 ildə ilk dəfə Fransada unifikasiya olunmuş A. topları sistemi (J.F. de Valyer işləyib hazırlamışdı) yaradıldı. Silahların çap sayı məhdudlaşdırıldı və topların hər biri üçün dəqiq konstruktiv göstəricilər müəyyən olundu. A. silahlarının yüngülləşdirilməsinə və mütəhərrikiyinə (mobilliyinə) daha çox diqqət verilirdi. A.-nın mobilliyinin yüksəldilməsi onun tətbiq taktikasının dəyişdirilməsinə də imkan verdi. Elmin inkişafı və xüsusi təlim nəticəsində döyüş meydanında yeni

Müasir artilleriya silahları: 1 – yedəyə alınan 155 mm-lik haubitsa – M198 (ABŞ); 2 – yedəyə alınan 130 mm-lik səhra topu – M46 (Rusiya); 3 – 220 mm-lik yaylım atəşi reaktiv sistemi – BM-22 (Rusiya); 4 – 155 mm-lik özügədən haubitsa – M109 (ABŞ); 5 – özügədən 155 mm-lik top – GCT (Fransa); 6 – 110 mm-lik yaylım atəşi reaktiv sistemi – LARS-2 (AFR); 7 – yedəyə alınan 155 mm-lik haubitsa “Fild Houviter 70” – FH70 (AFR, B.Britaniya, İtaliya).

Müasir artilleriya silahları

Silahın (topun, qurğunun, sistemin) adı	Ölkə	Artilleriya silahı növü	Silahlar sırasına qəbul edildiyi il	Atəşəçmə uzaqlığı, km-lə	Atəşəçmə sürəti (dağ ərzində atəşlərin sayı)	Mərminin kütləsi, kq ilə	Silahın (topun) kütləsi, t ilə
155 mm-lik haubitsa – M198	ABŞ	Yedəyə alınan artilleriya topu	1978	24; 30 (aktiv-reaktiv mərmisi)	4	43,5	7,17
155 mm-lik haubitsa – FH70	AFR, B.Britaniya, İtaliya	Yedəyə alınan artilleriya topu	1976	24; 30 (aktiv-reaktiv mərmisi)	6	43,5	9,3
155 mm-lik top – TR	Fransa	Yedəyə alınan artilleriya topu	1989	24; 30,5 (aktiv-reaktiv mərmisi)	2–6	43,2	9,5
152 mm-lik haubitsa – 2A61	Rusiya	Yedəyə alınan artilleriya topu	1991	15,0	6–8	43,6	4,3
152 mm-lik haubitsa – 2S19	Rusiya	Özügedən artilleriya topu	1989	24,7; 30 (aktiv-reaktiv mərmisi)	7–8	43,6	42,5
155 mm-lik haubitsa – M109 A6	ABŞ	Özügedən artilleriya topu	1991	18,1; 24 (aktiv-reaktiv mərmisi)	4	43,5	24,1
155 mm-lik haubitsa – PzH-2000	AFR	Özügedən artilleriya topu	1996	30; 40	9	43,5	55,0
155 mm-lik haubitsa – AC90 A	B.Britaniya	Özügedən artilleriya topu	1978	24,7; 32	6	43,5	45,0
120 mm-lik minaatan – K6 (M-285)	İsrail	Minaatanlar, kombinəli toplar	1990	7,2; 10,5 (aktiv-reaktiv mərmisi)	5–6	13,2	0,14
120 mm-lik özügedən top 2S23	Rusiya	Minaatanlar, kombinəli toplar	1991	8,9 (7,2); 12,8 (aktiv-reaktiv mərmisi)	8–10	17,3 (minanın 16,3)	14,5
120 mm-lik özügedən top AMC	B.Britaniya	Minaatanlar, kombinəli toplar	1995	6,5; 12 (aktiv-reaktiv mərmisi)	4–8	Müxtəlif standartlı döyüş sursatı	15,0
227/240 mm-lik reaktiv sistem – MLRS	ABŞ	Yaylım atəşi reaktiv sistemləri	1981/2005	32–40/60-dan çox	12 (yönləndicilərin sayı)	307	24,7
300 mm-lik reaktiv sistem – 2K58 («Smerç»)	Rusiya	Yaylım atəşi reaktiv sistemləri	1987	70	36 (yönləndicilərin sayı)	800	43,7
110 mm-lik reaktiv sistem – LARS-2	AFR	Yaylım atəşi reaktiv sistemləri	1981	14,7–25	4 (yönləndicilərin sayı)	34	17,5
273 mm-lik reaktiv sistem – Tip 83	Çin	Yaylım atəşi reaktiv sistemləri	1983	40	4 (yönləndicilərin sayı)	484	17,5

taktika yaranırdı. 18 əsrin sonlarında A.-nin tərkibinə döyüş raketləri də daxil oldu. İlk raketlər Hindistanda *Heydər Əlinin* ordusunda (1770–80 illərdə), 1800-cü illərdə Britaniya ordusunda, 1826–27 illərdə isə Rusiya ordusunda tətbiq edilmişdir. 19 əsrin 1-ci yarısında yivli lüləli silahlar yaratmaq ideyası ortaya çıxdı. 1846 ildə sardiniyalı mayor C. Kavalli İsveçdə 30 funtluq, xəzinədən doldurulan yivli top hazırladı. Bu toplar sərrast atəş açsa da, hazırlanma keyfiyyətinə və konstruktiv çatışmazlıqlarına görə tətbiq edilmədi. Sonralar B.Britaniyada (U. Armstrong və C. Vitvort), Prussiyada, Fransada və ABŞ-da da bu sahədə işlər aparıldı. İlk yivli silahlar Fransa (1857), B.Britaniya və Avstriya imperiyası (1859), Rusiya (1860), Prussiya (1861) ordularında tətbiq edildi. 19 əsrin 2-ci yarısından başlayaraq bir sıra alimlər (K. Qauss, A.V. Qadolin, N.A. Zabudski, D.İ. Mendeleyev, İ. Didion, Q. Piober və b.) A. ilə bağlı, xüsusilə də daxili və xarici ballistika, atəşəçmə nəzəriyyəsi və s. sahəsində mühüm kəşflər etdilər. Mərmilərdə istifadə olunan brizant partladıcı maddələrin və tüstüsüz barıtın kəşfi

(1884) A.-nin inkişafına yeni təkan verdi. Həmin dövrdə xəzinədən doldurulan polad lüləli, plunjer dəzgahlı (atəşdən sonra lülənin təpməsi zamanı top qundağının tərpənməməsi üçün) toplar hazırlanırdı. Rusiya-Yaponiya müharibəsi (1904–05) ağır səhra A.-sına ehtiyac olduğunu göstərdi. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) gedişində inkişaf edən ağır A.-nin döyüş keyfiyyətləri yüksəldi, təkmilləşdi, A. sistemlərinin uzaqurma qabiliyyəti 15–30% artdı. Minaatanlar geniş tətbiq olunmağa başladı, A.-nin yeni növləri – tankvuran, zenit və aviasiya A.-sı yaradıldı. A. nəzəriyyəsi də inkişaf etdi. A. gen.-l.-i Ə. Şixlinskiyə bu sahədə xidməti böyükdür. 1912 ildə onun “Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi” əsəri çap olundu. “Şixlinski üçbucağı” və “Şixlinski düsturu” adlı hərbi yeniliklər topçu zabitlər üçün hazırlanmış dərsliklərə salınmış və topçuluq məktəblərində tədris edilirdi. “Şixlinski üçbucağı” Fransa, Avstriya ordularında da tətbiq olunurdu. A. kəşfiyyatının da yeni üsulları meydana gəldi: kəşfiyyat aparmaq üçün *aerostat* və korrektədicilər təyyarələrdən istifadə olunur, kəşfiyyat cihazları tək-

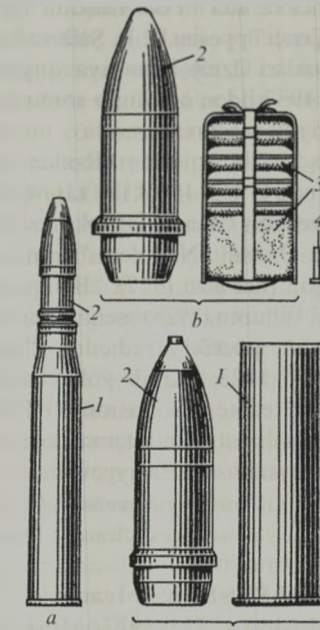
milləşdirilir, düşmənin atəş açan toplarının yeri səsölçmə st.-ları ilə müəyyən edilirdi. Yeni rabitə vasitələri (radio, telefon) informasiyanın ötürülməsini sürətləndirməklə A.-nin idarə olunmasını asanlaşdırdı. Avtomobil və mexaniki dartı vasitələrinin tətbiqi A. qoşunlarının manevr etmə qabiliyyətini yüksəltdi. A. y ü n g ü l (döyüş meydanında qoşunlara yardım etmək üçün; çapı 105 mm-ə qədər), o r t a (düşmən mövqeyinə atəş açmaq üçün; 106–155 mm-lik) və a ğ ı r (düşmənin arxadakı obyektlərinə atəş açmaq üçün; çapı 155 mm-dən artıq) növlərə ayrıldı. 1920–30 illərdə bir çox ölkələrdə A. modernləşdirildi; uzaqurma qabiliyyəti, atəşəçmə sürəti, atəşəçmə bucağı və s. yüksəldildi. SSRİ-də 1930 ildə yeni yüngül və ağır A. topları, minaatanlar, tankvuran və zenit topları yaradıldı. A.-nin, xüsusilə də onun yeni növlərinin (tankvuran, reaktiv, özügedən) sonrakı inkişafını İkinci dünya müharibəsi (1939–45) sürətləndirdi. Bu dövrdə kumulyativ, zirehdənlə mərmilər yaradıldı, reaktiv A. sürətlə inkişaf etdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra SSRİ, Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ, Ya-

poniya, Çin və s. ölkələrdə A.-nin təkmilləşdirilməsi davam edirdi. Onun dəqiqliyi, atəşəçmə sürəti, idarə olunma, uzaqurma və manevr etmə qabiliyyəti yüksəldi; yeni A. sistemləri (yedəyəalınan, özügedən haubitsalar, toplar, top-haubitsalar, tankvuran özügedən qurğular, özügedən və yedəyəalınan minaatanlar) istehsal olundu. Müharibədən sonrakı illərdə atom A.-sı meydana çıxdı (SSRİ-də 406 mm-lik özügedən A., 420 mm-lik minaatan qurğular), 1950-ci illərdə raket silahları daha çox inkişaf etdi. 1970–90-cı illərdə inkişaf etmiş ölkələrin A.-sında atəş məsafəsi böyük olan aktiv-reaktiv mərmilər, kasetli, özütüşən, korrektə və idarə olunan mərmilər, nüvə mərmiləri və s. meydana gəldi. Müasir A.-da hədəfi aşkar edən radiolokatorların, lazer uzaqlıqölçənlərinin, hədəfi işıqlandırma, gecəgörmə cihazlarının, infraqırmızı cihazların, nişangahların, radiolokasiya meteoroloji st.-ların, topoqrafik bəndetmə vasitələrinin, korrektədicilər helikopterlərin və s. tətbiqi atəş dəqiqliyini yüksəltməyə, həmçinin atəş açmaq üçün lazım gələn vaxtı azaltmağa imkan verdi.

Əd.: Деккер К. История артиллерии от её происхождения до 1822 г. СПб., 1833; О'Мэлли Т. Дж. Современная артиллерия. М., 2001; Современная военная техника. М., 2003.

ARTİLLERİYA ATIMI, artilleriya sursatı – artilleriya topundan bir atəşin açılması üçün lazım gələn döyüş sursatı elementləri komplekti; tərkibinə mərmisi (mina), partladıcı, barıt atımı, onun yerləşdirilməsi və alması üçün vasitə və giliz daxildir. Təyinatına görə döyüş atımlı (döyüşdə atəş açmaq üçün), praktiki (atəş təlimləri üçün təsisiz mərmilər), təlim-məşq (doldurulma, atəş, həmçinin döyüş sursatından istifadə üsullarını öyrənmək üçün təsisiz sursat, yaxud məktəllər) və boş (döyüş atışmasının imitasiyası üçün mərmisi əvəzinə xüsusi tıxac və ya qapaq); doldurulma üsuluna görə patronlu (bütün elementlər bütöv unitar patron şəklində birləşdirilmişdir; bir dəfə doldurulur), əlahiddə-gilizli (mərmisi gilizlə birləşməmişdir; ayrı-ayrı doldurulur) və əlahiddə-kartuzlu (barıt kisəli; mərmisi, güllə və alışdırma vasitəsi bir-birindən ayrıdır; doldurulma 3 dəfəyə yerinə yetirilir) A.a. ayırılır. Axırıncı iki üsul barıt atımının çəkisindən asılı olaraq top atəşinin məsafəsini dəyişməyə imkan verir.

ARTİLLERİYA CİHAZLARI – artilleriya silahlarının sərrast atəşini təmin

Artilleriya atımı: a – patronlu; b – əlahiddə-kartuzlu; c – əlahiddə-gilizli; d – döyüş atımlı giliz; e – mərmisi; 3 – kartuzda döyüş atımı; 4 – alışdırma borucuğu.

edən cihazlar. A.c. (binokl, periskop və s.) ilə döyüş meydanı müşahidə edilir, düşmən artilleriyasının atəş mövqeləri öyrənilir (akustik fotoqrafiya və radiotexnika cihazları), xətti və bucaq kəmiyyətləri təyin olunur (uzaqlıqölçən və vizirlər), atəş üçün məlumat hazırlanır (hesablamaçılar, bussollar və artilleriya atəşini idarə edən cihazlar), silahın hədəfə tuşlanması təmin edilir (nişangah və atəşini idarə edən cihazlar). A.c. mürəkkəb döyüş şəraiti üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yeni tipli cihazların, o cümlədən hədəfi aşkar edən radiolokatorların, lazer uzaq-

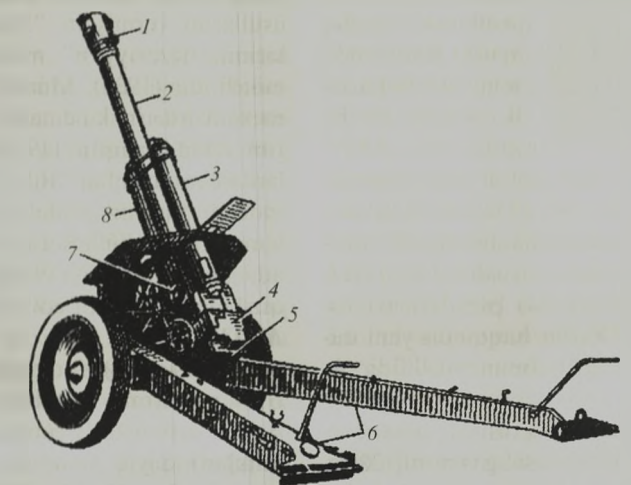
lıqölçənlərinin, hədəfi işıqlandıran cihazların, infraqırmızı şüa cihazlarının, nişangahların və s. tətbiqi atəşin dəqiqliyini yüksəltməyə, atəş açmaq üçün sərf olunan vaxtı azaltmağa imkan verir.

ARTİLLERİYA QOŞUNLARI – quru qoşunları növü. Birləşmə, hissə və bölmələrdən ibarətdir. Top, haubitsa, minaatan və reaktiv qurğularla təchiz edilən A.q.-nin kəşfiyyat, rabitə, nəql, vasitələri və artilleriya atəşini idarə edən cihazları olur.

ARTİLLERİYA MƏRMİSİ, top gülləsi – artilleriya silahlarının döyüş sursatı; artilleriya atəşinin elementi; bax *Artilleriya atımı*.

ARTİLLERİYA TOPU, artilleriya silahı – lüləsinin kalibri 20 mm-dən artıq olan odlu silah növü; suda, quruda, havada əməliyyatlar apararaq mərmisi atmaq, düşmənin canlı qüvvəsini və atəş vasitələrini məhv etmək, müdafiə qurğularını dağıtmaq və s. üçündür. Təzyiqi 300–400 MPa, temp-ru 3000°C-yə çatan barıt qazı enerjisindən istifadə edən A.t. güclü istilik maşınıdır. Quru qoşunları, aviasiya, sahil və gəmi A.t. olur. Lülə kanalının quruluşuna görə yivli və yivsiz (hamar lüləli), hərəkətmə tərzinə görə yedəyə alınan, motorlu (döyüş əməliyyatları r-nunda hərəkət üçün mühərriklə təchiz edilmiş), özügedən (tırtıllı və ya təkrarlı şassidə), tank A.t. və s. olur. A.t.-nin tipləri *top*, *haubitsa*, *minaatan*, *təpməyən toplar*, reaktiv sistemlərdir. Mərminin gücü, atəşin dəqiqliyi, uzaqurma, sürətlə atəşəçmə, manevr etmə qabiliyyəti, döyüş meydanında və daşımada mütəhərriklilik, etibarlılıq və s. A.t.-nin əsas döyüş xassələridir.

Yedəyə alınan artilleriya topu: 1 – lülə əyləci; 2 – lülə; 3 – təpməyə qarşı qurğu; 4 – qundaq; 5 – çaxmaq; 6 – çatı; 7 – nişangah; 8 – lülə yatağı.

ARTİST (fr. artiste, lat. ars – incəsənət sözündən) – incəsənətin hər hansı sahəsində (musiqi, teatr, təsviri sənət və s.) fəaliyyət göstərən adam. Məcəzi mənada – öz işinin ustası, sənətkar. Bax həmçinin *Akıyor*.

ARTİŞOK – bax *Ənginar*.

ARTMANE Viya (əsl adı Alida Fritseyna) (21.8.1929, Tukum ş. – 11.10.2008, Rıqa) – latış aktrisası, SSRİ xalq artisti (1969). Lat. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1980). 1949 ildə Y. Raynis ad. Rıqa Bədaye Teatrı nəzdindəki studiyayı bitirmişdir. 1949–98 illərdə bu teatrdə (1989 ildə “Dayles” teatrı), 1998–99 illərdə Rıqa yeni teatrdə işləmişdir. Rolları: Arkadina (“Qağayı”, A.P. Çexov), Qrafinya (“Qaratoxmaq qadın”, A.S. Puşkin), Ofeliya, Cülyetta (“Hamlet”, “Romeo və Cülyetta”, U. Şekspir), Laymdota (“İşiq və gecə”, Y. Raynis) və s. A. kino artisti kimi də məşhur olmuşdur. “Fırtınadan sonra” (1957), “Bulud qatırı arxasınca” (1957), “Qəsəbədə yad qadın” (1958), “Doğma qan” (1964), “Heç kəs ölmək istəmədi” (1966), “Edqar və Kristina” (1967), “Yerölçənlərin dövrəsi” (1969), “Kəpənək rəqsi” (1972), “Tənha qadına hədiyyə” (1974) və s. filmlərdə, “Teatr” (1978), “Kamenskaya. “Özgə meydançasında oyun” (2000) telefilmlərində çəkmişdir. A.-nin qəhrəmanları zərif, mehriban, poetik və fədakar insanlardır. 1983–87 illərdə Lat. teatr cəmiyyətinin sədri olmuşdur.

ARTÓ (Artaud) Antonen (əsl adı Antuan Mari Jozef) (4.9.1896, Marsel – 4.3.1948, İvri-sür-Sen) – fransız aktyoru, rejissor, teatr nəzəriyyəçisi, şair, rəssam. 1922 ildə aktyor kimi fəaliyyətə başlamış, Anselm (“Xəsis”, J.B. Molyer), Don Basilio (“Həyat yuxudur”, P. Kalderson) və b. rolları oynamışdır. 1924–26 illərdə sürrealistlərə qoşulmuş, başçılıq etdiyi Sürrealist Tədqiqatlar Bürosunda bu cərəyanın nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. 1926 ildə R. Vitrak və R. Aronla birlikdə “Alfred Jarrinin teatrı”-nı (1930 ildə fəaliyyətini dayandırmışdır) yaratmışdır. A. 1932 ildə “Qəddarlıq teatrı”nın məramnaməsini dərc etdirmişdir. “Helioqabal, yaxud Tac qoyulmuş anarxist” (1934) psevdotarixi romanının və “Varlıq haqqında yeni düşüncələr” (1937) kitabının müəllifidir. A. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropa teatr sənətinin (xüsusilə *absurd teatrının*) inkişafına təsir göstərmiş 20 əsirin ən görkəmli teatr nəzəriyyəçilərindən

birdir. 1935 ildə “Foli-Vaqram” teatrdə “Çençi” pyesini (P.B. Şelli və Stendalın əsərləri üzrə) tamaşaya qoymuşdur. A. 1937 ildən ömrünün sonunadək psixiatriya xəstəxanasında müalicə olunmuşdur [bu, qismən “Rodez məktubları”nda (1943–46) əksini tapmışdır]. K.T. Dreyerin “Janna D’Arkin əzabları” və A. Qansın “Napoleon” filmlərinə çəkilmişdir (hər ikisi 1927). “Balıqçulağı və keşiş” filminin (1928) ssenari müəllifidir. A.-nin poetik yaradıcılığı (“Səma trik-traki”, 1923; “Limb göbəkbağısı”, 1925) üçün ezoterizm, rəsonans biliklərə və Qərbi sivilizasiyasının təməl dəyərlərinə nihilist münasibət səciyyəvidir.

Əsərləri: Театр и его двойник. М., 1993; Манифесты. Драмагурия. Лекции. Философия театра. СПб., 2000.

ARTOBOLÉVSKI İvan İvanoviç (9.10.1905, Moskva – 21.9.1977, Moskva) – maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsi sahəsində rus alimi, SSRİ EA akad. (1946), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1969).

1926 ildə Moskva Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını bitirmişdir. 1929–31 illərdə Moskva və s. filmlərdə, “Teatr” (1978), “Kamenskaya. “Özgə meydançasında oyun” (2000) telefilmlərində çəkmişdir. A.-nin qəhrəmanları zərif, mehriban, poetik və fədakar insanlardır. 1983–87 illərdə Lat. teatr cəmiyyətinin sədri olmuşdur.

ARTÓ (Artaud) Antonen (əsl adı Antuan Mari Jozef) (4.9.1896, Marsel – 4.3.1948, İvri-sür-Sen) – fransız aktyoru, rejissor, teatr nəzəriyyəçisi, şair, rəssam. 1922 ildə aktyor kimi fəaliyyətə başlamış, Anselm (“Xəsis”, J.B. Molyer), Don Basilio (“Həyat yuxudur”, P. Kalderson) və b. rolları oynamışdır. 1924–26 illərdə sürrealistlərə qoşulmuş, başçılıq etdiyi Sürrealist Tədqiqatlar Bürosunda bu cərəyanın nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. 1926 ildə R. Vitrak və R. Aronla birlikdə “Alfred Jarrinin teatrı”-nı (1930 ildə fəaliyyətini dayandırmışdır) yaratmışdır. A. 1932 ildə “Qəddarlıq teatrı”nın məramnaməsini dərc etdirmişdir. “Helioqabal, yaxud Tac qoyulmuş anarxist” (1934) psevdotarixi romanının və “Varlıq haqqında yeni düşüncələr” (1937) kitabının müəllifidir. A. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropa teatr sənətinin (xüsusilə *absurd teatrının*) inkişafına təsir göstərmiş 20 əsirin ən görkəmli teatr nəzəriyyəçilərindən

birdir. 1935 ildə “Foli-Vaqram” teatrdə “Çençi” pyesini (P.B. Şelli və Stendalın əsərləri üzrə) tamaşaya qoymuşdur. A. 1937 ildən ömrünün sonunadək psixiatriya xəstəxanasında müalicə olunmuşdur [bu, qismən “Rodez məktubları”nda (1943–46) əksini tapmışdır]. K.T. Dreyerin “Janna D’Arkin əzabları” və A. Qansın “Napoleon” filmlərinə çəkilmişdir (hər ikisi 1927). “Balıqçulağı və keşiş” filminin (1928) ssenari müəllifidir. A.-nin poetik yaradıcılığı (“Səma trik-traki”, 1923; “Limb göbəkbağısı”, 1925) üçün ezoterizm, rəsonans biliklərə və Qərbi sivilizasiyasının təməl dəyərlərinə nihilist münasibət səciyyəvidir.

xucu xəstəliklər, qan, sinir, endokrin sistemi xəstəlikləri və s.) müşahidə edilir. A. spontan (öz-özünə) və hərəkət nəticəsində ola bilər. Ağrının xarakterinin aydınlaşdırılması böyük diaqnostik əhəmiyyətə malikdir. A. nevroloji ağrı sindromlarından (*radikulit, polinevit* və s.), xüsusilə nevroloji xəstəliklərin inkişafının ilk mərhələlərində fərqləndirilməlidir. Müalicəsi onu törədən səbəbə qarşı yönəldilməlidir.

ARTRİT (yun. ἄρθρον – oynaq + ... it) – oynaqların iltihabı. A., əsasən, revmatik xəstəliklərin – revmatoid A.-in, osteoartrözün, spondiloartrit, reaktiv A.-in, *podaqranın* təzahürüdür. A. çox vaxt endokrin, hematoloji, böyrək, infeksiya və s. xəstəliklər zamanı da inkişaf edir.

A.-in baş verməsində müxtəlif mikroorqanizmlər – streptokokklar (kəskin revmatik qızdırma), borrelilər (Layma xəstəliyi), xlamidilər, iersenilər, salmonellalar, şigellalar (reaktiv A.-lər) və s.; metabolik pozuntular (məs., podaqra) etioloji amil rolunu oynayır. Bir çox A.-in etiologiyası məlum deyildir. Müəyyən genlərin daşıyıcılığı ilə əlaqədar genetik meyilliliyin rolu şübhəsizdir. A.-in patogenezi, bir qayda olaraq, oynaqın müxtəlif komponentlərinin, ilk növbədə sinoviya qişasının kəskin və ya xroniki iltihabının inkişafına səbəb olan immunitet sistemindəki pozuntularla (autoimmün proseslərlə) əlaqədardır.

Müxtəlif formalı A.-in əsas əlamətləri: oynaqların şişməsi və hərəkətinin çətinləşməsi, daimi, yaxud təkrar olunan ağrı, oynaq nahiyəsində temp-run artması və (və ya) dərinin qızarması. A. revmatik və qeyri-revmatik sistem xəstəliklərinin erkən təzahürü kimi oynaqdankənar simptomlarla (qızdırma, dəri səpməsi, ürəyin, ağı ciyərlərin, böyrəklərin zədələnməsi və s.) da müşayiət oluna bilər.

A.-in diaqnostikası klinik əlamətlərə, laborator və instrumental (oynaqların rentgenoloji tədqiqatı, maqnit-rezonans tomoqrafiya) müayinələrə əsaslanır. Rəvmatoid A. zamanı qan zərdabında revmatoid amilin, qırmızı qurdeşənəyi və birləşdirici toxumanın digər sistem xəstəlikləri zamanı antinuklear amilin müayinəsi və sinoviya mayesinin tədqiqi (septik A.-i istisna etmək üçün bakterio-oloji və podaqranı istisna etmək üçün poliyarizasiya mikroskopiyası) xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müalicəsi A.-in nozoloji formasından asılıdır. İnfeksiya etiologiyalı A.

zamanı xəstəyə antibakterial dərmanlar təyin edilir. Lakin A.-in səbəbi çox vaxt məlum olmadığı üçün, onun müalicəsi analgetiklərin və iltihab əleyhinə preparatların (o cümlədən iltihab əleyhinə qeyri-steroid preparatları, qlükokortikoidlər və iltihab əleyhinə bazis preparatlar) birgə istifadəsinə əsaslanır. İmmunoterapevtik müalicə üsulları da perspektivlidir.

ARTRO... (yun. ἄρθρον – oynaq) – oynaq sözünün mənasına uyğun mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., *artrologiya, artrotomiya, artroz*).

ARTROBÁKTER (Arthrobacter) – kolinebakteriyalar qrupundan orqanotrof aerob bakteriyalar cinsi. Böyüyən hüceyrələr qeyri-düzgün formalı, əyilmiş, bəzən zəif budaqlanan 3 *mkm*-ədək uz. da çöpcüklər şəklindədir, qrammənfidir; böyümə dayandıqda kokksəkilli forma alaraq qrammüsbət olur. 5 növü var. A. qlobiformis ən çox yayılmış növüdür. Bütün torpaq tiplərində, şirin su və dəniz suyunda, donmuş qruntda yaşayır. Azotfiksatorudur, polisaxaridlər, vitaminlər və aminturşular hasil edir.

ARTRODÉZ (*artro...* + yun. δέσις – bağlama) – ətrafın itmiş funksiyasının qismən bərpası üçün *ankiloz* almaq məqsədilə hərəkətsiz oynaq yaradılması əməliyyatı; oynaq səthlərinin rezeksiyasından, onların xarici və ya daxili metal konstruksiyalarla fiksasiyasından, yaxud gips sargı ilə hərəkətsiz hala salınmasından ibarətdir. Oynaqların, sinir-əzələ aparatının travmatik zədələnmələri və ya xəstəlikləri, spastik bükücü əzələ kontrakturaları, çıxıqlar, oynaqların həddən artıq hərəkiliyi (ətrafların dayaq qabiliyyətini bərpa etmək üçün), əl barmaqlarının bükücü vətərlərinin bərpa olunmayan zədələnmələri, vərəm artritləri (prosesi inaktivasiya etmək məqsədilə), ətraflarda funksiya pozuntuları və ağrı sindromları törədən digər xəstəliklər zamanı tətbiq edilir. İnsanın əmək qabiliyyətini və funksional imkanlarını xeyli məhdudlaşdırdığı üçün müasir cərrahi praktikada A.-ə az müraciət olunur. A.-in alternativləri oynaqlara metal-polimer endoprotezlərin qoyulmasıdır.

ARTRODİRLƏR (Arthrodira) – plakodermlər sinfindən nəslil kəsilmiş balıqlar dəstəsi. Devon-Erkən Karbon çöküntülərindən 300-dən artıq növü məlumdur. Hər yerdə məskunlaşmışdı. Uz. 6 m-ədək olmuşdur. Baş və gövdə zirehləri əksər formalarda cüt oynaqla hərəkət birləşmiş sümük lövhələrdən əmələ gəl-

mişdir. 2 cüt üst və bir cüt alt çənə lövhələri müxtəlif qidaların qəbuluna uyğunlaşmanı təmin etmişdir. Duzluluğu müxtəlif olan su hövzələrində yaşamışdır. Devon çöküntülərini öyrənmək üçün əsas qazıntıdır.

ARTROLÓGİYA (*artro...* + ... *logiya*) – oynaq xəstəliklərinin etiologiyasını, patogenezi, klinik əlamətlərini öyrənən və onların təsnifatını, diaqnostika, müalicə və profilaktika üsullarını işləyib hazırlayan *terapiya* bölməsi. A. *revmatologiya* və *ortopediya* ilə sıx bağlıdır.

ARTROPLÁSTİKA (*artro...* + yun. πλαστική – yapma, modelləşdirmə) – ankilozlaşmış və ya azhərəkətli oynaqda forma və funksiyanın bərpası əməliyyatı. A. ikitərəfli *ankiloz, kontraktura* və kəskin ağrı sindromlarında tətbiq edilir. A. zamanı bitmiş oynaq ucları ayrılır, oynaq səthləri modelləşdirilərək onların arasına oynaq yarığı (diastaza) yaradılır.

3 növ A. ayırılır: rezeksiya, interpozision və qarışıq. Müasir cərrahiyyə təcrübəsində çox vaxt rezeksiya və qarışıq A. tətbiq edilir. Bütün hallarda A.-nin alternativləri oynaqda metal-polimer endoprotezin qoyulmasıdır.

ARTROPODLAR (Arthropoda) – onurğasız heyvanlar tipi; bax *Buğumayaqlılar*. **ARTROTOMİYA** (*artro...* + yun. τομή – kəsmə, yarma) – oynaq boşluğunun yarılması. Açıq oynaqda hər hansı cərrahi əməliyyat (anadangəlmə və ya adəti çıxıqların yerinə salınması; şişlə, vərəmlə əlaqədar rezeksiya; irinin, qan laxtasının, yad cismin və s. çıxarılması) zamanı aparılır. İrinli zədələnmələrdə oynaqın bütün dönmələri yarıldıqdan sonra onun boşluğuna piltə qoyulur. A.-dan sonra ətraf müvəqqəti olaraq ən optimal funksional vəziyyətdə hərəkətsiz hala salınır. Oynaqın funksiyasını bərpa etmək üçün müalicəvi gimnastika, masaj təyin edilir.

ARTRÓZ (*artro...* + ...*oz*) – oynaqın degenerativ-distrofik xəstəliyi. A. birincili və ikincili olur. Birincili A.-u törədən səbəblər oynaq qığırdığının, bağ aparatının və kapsullarının genetik, yaxud qazanılmış dəyişiklikləri, oynaqda artıq mexaniki yükün təsiri. Çox vaxt yaş 40-dan yuxarı olan şəxslərdə müşahidə edilir; eyni vaxtda bir neçə oynaq zədələnir. İkincili A. hər hansı yaşda intoksikasiyalar, infeksiya xəstəlikləri, travmalar, damar pozuntuları, aseptik nekroz, anadangəlmə displaziya nəticəsində inkişaf edə bilər. A. qığırdığın və qığırdıqaltı sümüyün dağılması nəticə-

sində baş verir: oynaqın periferiyasında onun deformasiyasına səbəb olan sümük-qığırdıq toxuması nizamsız surətdə böyüyür. Deformasiyaedici A., əsasən, iri oynaqalarda (bud-çanaq, diz) müşahidə edilir. A.-un kliniki fəzahürü ağrılar, oynaqda hərəkətin getdikcə məhdudlaşması, oynaq əhatə edən toxumaların və sinir kötüklərinin iltihabı ilə müşayiət olunur. Müalicəsi kompleks şəkildə aparılır: ağrıkəsici, hormonal dərmanlar, fizioterapevtik proseduralar (istilik, ultrasəs), müalicəvi gimnastika, masaj, gecikmiş hallarda isə oynaqın endoprotezləşdirilməsi, *artrodez* və ya *artroplastika*.

ÁRTSEN (Aertsen, Aertsan) Piter (1507 və ya 1508, Amsterdam – 3.6.1575-də Amsterdamda dəfn edilmişdir) – Niderland rəssamı. Niderland təsviri sənətində məişət və natürlər janrının yaradıcılarından. A. əsərlərində manyerizm elementlərini qədim Niderland ənənələri ilə birləşdirmişdir. Antverpen, Brügge və Amsterdam məbədləri üçün məhrab rəsmləri çəkmişdir. Dini mövzuda çəkdiyi əsərlərini məişət səhnəcikləri ilə zənginləşdirmişdir (“Xaç mərasimi”, 1550–53). İri fiqurlar və natürlər təsviri olunan mətbəx interyerlərinin, “Ət dükanı” (1551), “Yumurtaların rəqsi” (1552), “İsa Marfa və Məryəmin evində” (1553), “Aşpaz qadın” (1559) və s. əsərlərin müəllifidir.

ARTSIMÓVIÇ Lev Andreyeviç (25.2.1909, Moskva – 1.3.1973, Moskva) – rus fiziki, akad. (1953), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1969), Lenin mükafatı (1958), SSRİ

Dövlət mükafatı laureatı (1953, 1971). 1930–44 illərdə Leninqrad-da Fizika-Texnika İn-tunda, 1944 ildən Atom Enerjisi İn-tunda (Moskva) işləmiş, SSRİ EA-nın ümumi fizika və astronomiya bölməsinin akad.-katibi (1957 ildən) olmuşdur. A. sürətli elektronlar fizikası və elektron optikasına dair tədqiqatların müəllifidir. Elektron-pozitron cütünün annihilyasiyası zamanı impulsun saxlanması qanununu isbat etmişdir (1936; başqaları ilə birlikdə). İzotopların elektromaqnit üsulu ilə bölünməsi işlərinə rəhbərlik etmişdir. A. yüksəktemp-rlu plazma fizikası sahəsində və idarə olu-

nan termonüvə sintezi probleminə dair silsilə işləri yerinə yetirmişdir. İlk dəfə stabil kvazistasionar plazmada termonüvə reaksiyasını almışdır (əməkdaşları ilə birlikdə). A.-in rəhbərliyi altında tokamak tipli sistemlər işlənilib öyrənilmiş və bu tipli ilk qurğu yaradılmışdır.

ARTUA (Artois; qall tayfalarından atrebatların adından) – Fransanın şm.-ində tarixi vilayət. Mərkəzi ş. Arras idi. A.-nın ərazisi 863 ildən Flandriya. 1060 ildən Eno qraflarına məxsus olmuşdur. 1180 ildə Fransa kral torpaqlarına birləşdirilmişdir. 1237 ildən qraflıq, fransız şahzadələrinin xanədan mülkiyyəti olmuşdur. 1384–1477 illərdə A. Burqundiya hersoqlarına, Sanlis müqaviləsinə (1493) əsasən Habsburqlara, 1555 ildə isə İspaniya kralı II Filippə tabe idi. A. Niderland burjuva inqilabı (16 əsr) dövründə İspaniya ağalığının dayağı (bax *Arras uniyası*) olmuşdur. Fransa-İspaniya müharibəsi (1635–59) zamanı fransızların əlinə keçmişdir. 1659 və 1678 illərdə imzalanmış müqavilələrə əsasən Fransaya birləşdirilmişdir. 1789 ildə A.-nın ərazisində Pa-de-Kale dep-ti yaradılmışdır.

ARTUK ibn Eksük (? – 1091, Qüds) – səlcuqi əmiri, *Artuklular* sülaləsinin banisi. Sultan *Alp Arslan*ın sərkərdəsi olmuşdur. A. *Malazgird döyüşündə* (1071) və Anadolunun bir sıra şəhərlərinin fəthində mühüm rol oynamışdır. Alp Arslanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə *Məlik şah*ı dəstəkləmiş, *Kavurdun* üsyanını (1072) yatırmışdır. Cənubi Ərəbistanda qiyam qaldıran *qərmətiləri* tabe etmiş, Suriyanı ələ keçirmişdir (1079). Həmin il Əl-Cəbəli və Hulvanı (indiki İraq İraq arasında) sərhəddən r-nlar) tutmuşdur; Məlik şah bu əraziləri ona iqtə vermişdir. 1085 ildə Suriyanın hökmdarı *Tutuş A.-u* Qüdsün valisi təyin etmişdi.

Əd.: Mərcil E. Müslüman-türk devletləri tarixi. İstanbul, 1985.

ARTUKLULAR – səlcuqi atabəyləri sülaləsi.

HİSNİKƏYFA (Diyarbakir) Artukluları. Əmir *Artuk* ibn Eksükün ölümündən sonra oğlu Müinəddin Sökmən 1102 ildə Hısnıkeyfada (indiki Hasankeyf) A.-ın birinci qolunu yaratmışdır. Amid (indiki Diyarbakir) hakimi Yaqutinin ölümündən sonra buranı da ərazisinə qatararaq (1103) hakimiyyətini möhkəmləndirmişdir. Onun dövründə A. səlibçiləri ağır məğlubiyyətə uğratmış

(1104), Qüds kralı I Bodueni əsir götürmüşlər. Mosul atabəyliyi ilə müharibə aparmış Gərgər və Harputu ələ keçirmişlər (1150). Hısnıkeyfa A.-ına 1232 ildə Əyyubilər tərəfindən son qoyulmuşdur.

Mardin Artukluları. 1108 ildə Sökmənin qardaşı Nəcməddin İlgazi A.-ın ikinci qolunu yaratmışdır. Harran, Meyyafarikin (indiki Silvan), Hələb və Mardini ələ keçirmiş, sonuncunu paytaxt elan etmişdir. Antakya hakimi Rocerin başçılıq etdiyi səlibçi ordusunu Təll-Afrin vadisində darmadağın etmişdir (1119). Mardin A.-ı Mosul atabəyləri, Əyyubilər, Elxanilər, məmlüklər, Çobanoğulları, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Teymurla müharibələr aparmışlar. Mardin A.-ına 1409 ildə Qaraqoyunlular tərəfindən son qoyulmuşdur.

Harput Artukluları. 1112 ildə Bələk ibn Bəhram A.-ın üçüncü qolunu yaratmışdır. Onun ölümündən sonra bir müddət Hısnıkeyfa A.-ına tabe olan Harput A.-ı 1185 ildən yenidən müstəqil olmuşlar. Tənəzzül dövründə Əyyubilərdən asılı vəziyyətə düşən Harput A.-ına 1234 ildə səlcuqi sultanı Ələəddin Keyqubad son qoymuşdur (bax həmçinin *Atabəylər*).

Əd.: Mərcil E. Müslüman-türk devletləri tarixi. İstanbul, 1985.

ARTUPA – Azərb. Resp. Astara r-nunun Səncərədi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km şm.-q.-də, Xəzər dənizindən 4 km, Bakı–Astara avtomobil yolundan 1,5 km aralı, Lənkəran ovalığındadır. Əh. 1996 (2008); çəltikçilik, çayçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, 2 düyü dəyirmanı; məscid var. **ARTUR** (Arthur) Çester Alan (5.10.1830, Vermont ştatı, Ferfil – 18.11.1886, Nyu-York) – Amerika dövlət xadimi, hüquqşünas. 1880 ildən ABŞ-ın vitse-prezidenti, C.A. *Qarfildin* qətlindən sonra ABŞ prezidenti olmuşdur (1881–85). Dövlət vəzifələrinin hakim partiyasının nümayəndələri arasında bölüşdürülməsi qaydasını ləğv edərək 1883 ildə dövlət qulluğu haqqında qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən ABŞ dövlət aparatında vəzifəyə təyinatlar müsabiqə yolu ilə həyata keçirilməyə başladı.

ARTUR ƏFSANƏLƏRİ – brittlərin kralı, kelt (Uels, Bretan) folklor ənənəsinin qəhrəmanı Artur haqqında xalq əfsanələri; xristianlaşdırılmış formasında orta əsrlər Avropa mədəniyyətinin mühüm komponentidir. Artur obrazı (onun prototipinin tarixi şəxs, 5–6 əsr-

lərdə anql-sakslarla döyüşlərdə fərqlənmiş sərkərdə olduğu ehtimal edilir) kelt mifologiyasının Konxobar və Bran kimi qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. A.ə.-nə görə, brittlərin kralı Uter Pendraqonun və Kornuoll hersoginyası İqreynanın nikahdankənar oğlu Artur cadugər Merlinin işə qarışması nəticəsində Britaniyanın hökmdarı olur. Sehrli Ekskalibur qılıncının köməyi ilə Artur hərbi qələbələr qazanır; o, hakimiyyətini möhkəmləndirərək Britaniyada sülhü bərqərar edir. Sonradan Artur ilahi qüvvələrin himayəsi ilə xristian ritsarlığının başçısı olur; onun Kamelot qəsridəki Dəyirmi masasının arxasında müxtəlif versiyalara görə 150-dən 1600-ədək ritsar yerləşə bilirdi. Artur dünyanın süqutunda Artur ilə Mordred arasındakı qarşılıqlı nifrət məşum rol oynayır. Kamblan yaxınlığında Mordredin (saksların, skottların və piktlerin müttəfiqi) dəstələri ilə brittlər üçün sarsıdıcı olan döyüşdə hər ikisi öldürülür. Arturun cəsədini bacısı Morqana Avallon a.-na aparır. Lakin Artur bu özünəməxsus cənnət guşəsində müvəqqəti sakinidir; o, lazımı anda geri qayıdaraq istilaçıları Britaniyadan qovmağa hazırdır.

Orta əsrlər ədəbi nümunələrində Artur obrazı təkamilə edərək adi tayfa başçısından görkəmli sərkərdəyədək yüksəlmişdir. Breton silsiləsindən olan fransız ritsar romanlarında (*Kretyen de Trua*, 12 əsr) Artur zaman və məkan baxımından determinasiya edilmiş universumun ali arbitridir; təhkiyədə onun rolu ikinci dərəcəlidir, Dəyirmi masa ritsarlarının (Haveyn, Lancelot, Perseval, Key və b.) sərgüzeştləri isə ön plandadır. A.ə. alman şairlərindən *Hartman fon Aue* (12 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəlləri) və *Volfram fon Eşenbaxın* (13 əsrin əvvəlləri) yaradıcılığında, “Ser Haveyn və Yaşıl ritsar” (təqr. 1375) anonim ingilis romanında, J. *Fruassarın* “Meliador” (1365–88) romanında və s. əksini tapmışdır. A.ə.-ndə digər mifoloji motivlər də, o cümlədən ritsarların müqəddəs *Qraah* axtarması, Tristan və İzolda haqqında süjet və s. meydana gəlmişdir. Yeni dövr ədəbiyyatında C. *Drayden*, U. *Morris*, A. *Tennison*, K.L. *İmmerman*, A.Ç. *Suibern*, M. *Tven*, C. *Coys*, J. *Kokto* və b.-nin əsərlərində; R. Vaqnerin operalarında; təsviri sənətdə və kinematoqrafiyada A.ə.-ndən istifadə olunmuşdur.

ARTUS (Arthus) Moris (9.1.1862, Anje – 24.2.1945, İsveçrə, Fribur) – fransız fizioloqu və immunoloqu, allergiya haq-

qında təlimin banilərindən biri. Paris Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1890). Lozanna, Lill, Marsel un-tlərində fiziologiya üzrə prof. işləmişdir. Əsas əsərləri mikrobiologiya, immunologiya problemlərinə, hemokoaqulyasiya mexanizmlərinə həsr olunmuşdur. 1903 ildə antigenin yeridilməsi zamanı toxumaların nekrozu ilə yerli iltihabi reaksiyanı (1907 ildə A. fenomeni adlandırılmışdır) təsvir etmişdir. A. sonrakı tədqiqatlarının nəticələrini “Anafilaksiyadan immunitetə doğru” (1921) monoqrafiyasında ümumiləşdirmiş, allergik reaksiyanı immunitetin əmələ gəlməsində vahid prosesin mərhələsi kimi şərh etmişdir.

ARTVİN – Türkiyənin Şərqi Qara dəniz bölgəsində il. Sah. 7,4 min km². Əh. 166,6 min (2008). İnz. m. Artvin ş.-dir. Şm.-da Gürcüstan ilə (Acaristan MR) həmsərhəddir. Şm.-ını Şərqi Qara dəniz d-ri (hünd. 3428 m-ədək), ş.-ini Yalnızçam d-ri (hünd. 3050 m-ədək), c.-unu Çadırdag (hünd. 2500 m-ədək) tutur. Zəngin mis yataqları var. İqlimi Qara dəniz iqlimidir – sahilboyu ərazilərdə və daxili düzənliklərdə mülayim və yağışlı, yüksək dağlıq ərazilərdə qarlı və yağışlı iqlim hakimdir. A.-in ərazisi Çorox çayı və onun qolları ilə parçalanmışdır. Sahilboyu zonalarda çay, fındıq və tütün, daxili düzənliklərdə arpa və buğda əkilir. Sığır və qoyun saxlanılır.

ARTYÓMOVSK DAŞDUZ YATAĞI – Ukraynanın Donetsk vil.-ndə, Baxmut və Tora çayları dərəsində, Artyomovsk ş. yaxınlığındadır. Ehtiyatına görə (5 mlrd. t-dən çox) iri yataqlar kateqoriyasına daxildir. NaCl-un miqdarı 97,7–98,7%-dir. 1871 ildə kəşf olunmuş, 1881 ildən yeraltı üsulla (340 m-ədək dərinlikdə) istismar olunur. Donetsk duzlu hövzəsinə daxildir. Duzlu struktur uz. təqr. 45 km, eni 35 km olan sahəni əhatə edir. Yataq Perm yaşlı 19 duzlu laydan (ümumi qalınlığı 180 m-ədək) ibarətdir. Bunlardan 3-ü sənaye əhəmiyyətlidir. Yatağın duzu unikaldir – tərkibi orqanizmin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan və fizioloji cəhətdən balanslaşdırılmış mikroelementlərin bütün kompleksinə malikdir. Ağır metalların miqdarı yolverilən həddən xeyli aşağıdır.

ARTYUXOV KURQANI – e.ə. 3 əsr – eramızın I əsrinə aid dəfn kompleksi. Taman y-a-nda (RF-nin Krasnodar diyarı) aşkar edilmişdir. A.k.-nda V.Q. Tizenqauzen və S.İ. Verebryusov tərəfindən arxeoloji qazıntılar aparılmışdır

Qızıl sırğalar. Artyuxov kurqanı. Ermitaj (Sankt-Peterburq.)

(1879–80). Kurqanın yalnız bir hissəsi tədqiq edilmiş, yerli sind nəslinə mənsub səkkiz daş qutu qəbir aşkar olunmuşdur. Varlı ailəyə məxsus olan üç sərda-bədə (e.ə. 140–125) zərxara, qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl diademalar, çənlənglər, sırğalar, çənbərlər (qrivna), bilərziklər, üzükler, gemmalı medalyonlar, gümüş qablar, naxışlı vazalar, güzgülər, çıraqlar, qızıl sikkələr, həmçinin ellinizm dövründə Bosporon və Kiçik Asiyanın yüksək bədii sənətkarlığını əks etdirən digər əşyalar da tapılmışdır.

ARÚ – İndoneziyanın ş.-ində adalar qrupu. Yeni Qvineya a.-ndan c.-q.-dədir. Bir böyük (Tanabesan, uz. 195 km; ensiz kanallarla 6 hissəyə bölünür) və 90 kiçik adadan ibarətdir. Əsas portu Dobo Vamar a.-ndadır.

ARUAKLAR – Kolumbiyanın şm.-ş.-ində yaşayan çibça qrupuna aid qohum hindi xalqları. Əvvəlki təsnifatlarda aravakların adlarından biri kimi verilirdi. Syerra-Nevada-de-Santa-Marta d-rında yaşayırlar: kogilər və ya kaqabalar – şm., q. və ş. ətkələrində (6 min, 2000); ixkalar, ikalar və ya bintukualar – c. ətkələrində (7 min); sanxalar, quamakolar, malayolar və ya marokaserolar – c. və ş. ətkələrində (4 min); 20 əsrin ortalarında Atankes ş. yaxınlığında kankuamolar, yaxud atankelər də yaşayırdılar. *Çibça dillərinin* aruak qrupunun kogi, ika və quamako dillərində danışirlar. İspan dili də yayılmışdır (xüsusilə kişilər arasında). İxkaların 80%-i, kogilərin 35%-i və sanxaların 40%-i ənənəvi eti-

qadlarını saxlamışlar, qalanları, əsasən, katolikdir; protestantlar da var.

İspan istilasınadək öndağlıqlarda və Karib dənizi sahilində yaşamış, *tayrona* mədəniyyəti daşıyıcılarının təsiri altında və ehtimal ki, onlardan siyasi asılılıqda (başqa bir fərziyyəyə görə, A. onların nəsiləridir) olmuşlar. İspan istilası gedişində (16–17 əsrlər) A.-ı dağlara sıxışdırmışlar. Dağlıq Kolumbiya və Mərkəzi Amerikanın c.-ş.-ində yaşayan hindilər üçün səciyyəvi olan ənənəvi mədəniyyətlərini And d-rında yaşayan digər xalqlardan daha artıq dərəcədə qoruyub saxlamışlar (xüsusilə kogilər). Müasir A. toxa əkinçiliyi ilə məşğul olurlar; hər bir ailənin müxtəlif hünd. qurşağında yerləşən sahəsi vardır. Kogilər 4 daxili dayağ sütunu, konusvarı damı olan dairəvi evlərdə, digər A. düzbucaqlı evlərdə yaşayırlar. İlin çox hissəsini tarlalardakı müvəqqəti evlərdə keçirirlər. Kişilərin və qadınların ənənəvi geyimi uzun köynəkdən ibarətdir. Evdə pambıq parça toxuculuğu ilə yalnız kişilər məşğul olurlar. İcmanın həyatını kahin (mama, mamö) idarə edir. Hər bir yaşayış məskənində məbəd vardır; giriş yalnız kişilər üçündür. Mərasimlərdə *koka* istifadə olunur; onun plantasiyaları hər bir ailənin ən qiymətli sərvətidir. Dağ zirvələri və göllər mifoloji personajlarla eyniləşdirilir. İlk əcdadlar və s. haqqında əsətlər mövcuddur.

A.-ın mədəniyyətinə əgdərili kolonistlərin, narkoişbazların və b. təsiri güclənməkdədir. Ənənəvi həyat tərzini saxlamağa çalışan A. qeyri-hindilərin onların işlərinə, xüsusilə dini sferaya qarışmaq cəhdlərini düşmənçəsinə qarşıyırlar. Çətinliklə gedilə bilən dağ rayonlarında yaşayan kogilərin bir qismi 1990-cı illərdən qeyri-hindilərlə əlaqələrdən imtina edirlər.

ARÚBA – Karib dənizinin c.-unda, Vest-Hinddə, Kiçik Antil a-rı arxipelaqında ada. Venesuela sahillərində, Küləktutmayan adalar qrupundadır. Niderlandın özüdərövlənən ərazisidir. Sah. 193 km². Əh. 69,9 min (2004); 75%-ini avropalılarla yerli hindilərin nəsiləri olan metislər təşkil edir. Dindarların çoxu (82%) katolikdir. İnz. m. – Oranyestad ş. Rəsmi dil Niderland dili, pul vahidi Aruba quldenidir. Mərcan rifləri ilə əhatə olunmuş vulkan mənşəli adadır. Səthi hamardır. Qayalıqlar və təpəliklər (hünd. 188 m-ədək – Yamana d.) var. Sahil xətti zəif parçalanmışdır. Subekvatorial iqlim hakimdir.

Havanın orta aylıq temp-ru 27°C, yağıntının illik miqdarı 500-600 mm-dir. Bitki örtüyü kaktusdan, bir neçə növ kserofil ağac və kolluqlardan ibarətdir. Çoxlu quş (qartal, bayquş, freqat, qəhvəyi qutan və s.) var.

Adambaşına ÜDM 28 min dollar təşkil edir (2002). İqtisadi fəal əhali 41,5 mindir; əksəriyyəti topdansatış və pərakəndə ticarətdə, həmçinin mehmanxana və turizm biznesində çalışır. Yerli əmək bazarı kiçikdir. İqtisadiyyatın əsası xarici turizmdir (1980-ci illərdən fəal inkişaf edir; ildə 600 min nəfərdən çox; turizmdən gələn gəlirlər 2001 ildə 898 mln. dollar olmuşdur; əlverişli iqlim, şm.-q. sahilinin qumlu çimərlikləri və təmiz dəniz suyu turistləri cəlb edir). Digər mühüm sahələr – ofşor bank biznesi (azad ticarət zonasının yaradılması və A.-nın maliyyə ofşorları mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur) və neft emalı sənayesi (Sint-Nikolasda z-d, illik gücü 21 mln. t). Kiçik elektrik stasiyaları məzətlə işləyir (elektrik enerjisinin istehsalı 807,7 mln. kVt/saat, 2002). A.-da istehsal malları, tütün məmulatları və içkilər istehsal edilir. Bədii sənətkarlıq inkişaf etmişdir. İcməli və texniki suyun çox hissəsi şirinləşdirici qurğularda istehsal olunur. Dünyada dəniz suyunun şirinləşdirilməsi üzrə ən böyük distilləşdirici z-d A.-da yerləşir.

A. ərazisinin 10,5%-i becərilir. Ərzağın böyük qismi idxal olunur. İqlim quru olduğu üçün ancaq kserofit bitkilər (əsasən, aloə; əczaçılıqda istifadə edilir) və suvarılan tərəvəzlər becərilir. Qoyun və keçi yetişdirilir. Sahilyanı sularda ba-

lıq ovlanır və dəniz məhsulları hasil edilir. Avtomobil yollarının uz. 800 km, o cümlədən 513 km-i bərk örtüklüdür. D.y. yoxdur. Əsas dəniz portları: Sint-Nikolas, Oranyestad, Barkadere. Beynəlxalq aeroport Oranyestad yaxınlığındadır. Aloe, neft məhsulları, neftin təkrar ixracı, maldarlıq məhsulları əsasən Niderland, Kolumbiya, Panama və ABŞ-a ixrac edilir. Xam neft (Venesueladan), maşınqayırma məhsulları, o cümlədən avtomobillər, həmçinin ərzaq, istehlak malları, gübrələr, əsasən, ABŞ, Niderland və B. Britaniyadan idxal olunur.

ARUĞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 30 km c.-ş.-də, Miyan-dab avtomobil yolunun üstündədir. **ARUMƏND** – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Siminrud bölgəsinin Çahərböyük kəndistanında, Bahar qəs.-ndən 12 km q.-də, Həmədan–Kirmanşah avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

ARUMIN DİLİ, makedon-rumın, aromun, vlaş dili – *aromunların* dili. Yunanistan, Makedoniya, Albaniya, Bolqarıstan, Rumıniya və Türkiyədə yayılmışdır. A. d.-ndə danışanların ümumi sayı 250–300 mindir (21 əsrin əvvəli). Onlardan təq. 120 mini Yunanıstanda, 10 min nəfəri Makedoniyada, müxtəlif hesablamalara görə 50 mindən 150 minə qədər Albaniyada, 11 minə yaxın Bolqarıstanda, 30 mindən yuxarı isə Rumıniyada yaşayır. A.d. roman dillərinə (Balkan-roman qrupu) aid edilir. Daha çox meqlen-rumın dilinə

Aruba çimərlikləri.

yaxındır. Şimal və cənub dialekti zonalarına bölünür.

A.d.-ndə 30 samit və 6-dan 8-ə qədər (dialektlərdə) sait fonem var. *Konsonantizm* üçün səciyyəvi cəhət dişarası θ, δ səslərinin olmasıdır. Morfologiyası rumın dilinə yaxındır. Lakin A.d.-ndə analitik konstruksiya üstünlük təşkil edir. Leksikasına qonşu dillər güclü təsir göstərmiş, bu təsirin dialektlərdəki intensivliyi çox fərqli olmuşdur.

A.d. yazısının yaradılmasına ilk cəhd 18 əsrin sonlarında edilmişdir. Əvvəlcə yunan, 19 əsrin əvvəllərində isə latın qrafikası əsasında əlifba yaradılmışdır. O dövrdə ədəbi normalar işlənib hazırlanmamışdı. 1980-ci illərdə mühacirətdə ayrıca ədəbi A.d. yaradılması uğrunda hərəkat yarandı, bu dildə jurnallar nəşr olunmağa başladı. Yazıda ya rumın, ya da 1813 ildə M. Boyacının təklif etdiyi xüsusi arumun orfoqrafiyasından istifadə edilir. Yunanıstanda isə bəzən yunan qrafikası əsasında hazırlanmış əlifba tətbiq olunur.

ARUNA – hett mifologiyasında dəniz (dünya okeanı) allahı. Qədim çarlıq dövrünün əsətinə görə, insanlardan incik düşən A. Günəş allahını öz yanına aparır. Tufan allahı məhsuldarlıq allahı Telepinusu onu geri qaytarmaq üçün göndərir. Qorxuya düşən A. Günəş allahını geri qaytarır və qızını Telepinusa əvəz verir. **ARUNAÇAL-PRÁDEŞ** (Arunachal Pradesh) – Hindistanın şm.-ş.-ində ştat (1987 ildən). Sah. 83,7 min km². Əh. 1,1 mln. (2001). İnz. m. İtanaqar ş.-dir. Kauçuk, kofe, ədviyyat və meyvə becərilir. Ağac emalı sənayesi var. Böyük şəhərləri: İtanaqar, Pangin, Parasuram-Kund, Tecu və s.

ARUNTA SƏHRASI – bax *Simpson səhrası*.

ARUŞA (Arusha) – Tanzaniyanın şm.-ş.-ində şəhər. Aruşa vil.-nin inz. m. Əh. 341,1 min (2004). Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Şərqi və Cənubi Afrika İdarəçilik İn-tu (1974), k.t.-nin tropik ziyanvericiləri ilə mübarizə üsullarını işləyib hazırlayan Tədqiqat İn-tu (1962); təbiət tarixi muzeyi; aqrar-sənaye kompleksi, toxuculuq, kimya, əczaçılıq, metal emalı, radiotexnika sənayesi müəssisələri, k.t. avadanlığı istehsalı; İES var. K.t. r-nunun ticarət mərkəzidir (qəhvə, pıretrum, mal-qara). Yaxınlığında fosforit çıxarılır.

ARUŞA MİLLİ PARKI – Tanzaniya Resp.-nin şm.-ş.-indədir. 1960 ildə yaradılmışdır. Parkın bitki örtüyü və heyvan-

Aruşa Milli Parkı.

lar aləmi zəngin və rəngarəngdir. Meru vulkanının (hünd. 4558 m) ərazisini və sönmüş Nqurdoto vulkanının kraterini əhatə edir. Kilimancaro d., Olduvay dərsəsi və Nqoronqoro krateri A. yaxınlığındadır.

ARUVİMİ (Aruwimi) – Konqo Demokratik Resp. ərazisində çay. Konqo çayının sağ qolu. Uz. təq. 1300 km, hövzəsinin sah. 116 min km². İturi adı ilə Göy dağlardan (Albert gölündən q.-də) başlanır, plato ilə, sonra isə Konqo çökəkliyi ilə axır. Çoxlu astana və şələlə var. Yağış suları ilə qidalanır. Mart-oktyabrda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi aşağı axınında 2000 m³/san-dir. Mənsəbindən 60 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

ARV (Arve) – Fransanın ş.-ində, qismən İsveçrədə çay. Ronanın sol qolu. Uz. 100 km. Monblan massivinin (Alp d-ri) şm. yamacından başlanır, Cenevrə ş. ətrafında Rona çayına tökülür. Üstündə SES var. Məşhur Şamoni alpinizm mərkəzi A.-ın yuxarı axınındadır.

ARVAD – Şimali Finikiyada (indiki Suriyanın A. adasının ərazisində) şəhər-dövlət. Əsası e.ə. 3-cü minilliyin 1-ci yarısında *kənanilər* tayfasından olan arvadilər tərəfindən qoyulmuşdur. *Ebla* mətnlərində, e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid Aşşur-Babil mixi yazılarında və digər tarixi mənbələrdə adı çəkilir. E.ə. 14 əsrdə donanması olan A. hətərlə birlikdə Misirə qarşı çıxmışdır; yunan–İran müharibələrində (e.ə. 500-449) iranlıların tərəfində vuruşmuşdur. E.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısın-

da Aşşura, sonra isə Babilistana tabe olmuşdur. *Əhəmənilər* dövründə muxtariyyət əldə etmişdir. E.ə. 5 əsrin sonlarından etibarən A.-da sikkə zərb edilmişdir. **ARVÁL QARDAŞLARI** (Fratres Arvales, lat. arvum – tarla, əkin yeri) – Qədim Romada *aqrar kultu* həyata keçirən 12 nəfərdən ibarət kahinlər kollegiyası; üzvləri ömürlük seçilirdi. A.q.-nın fəaliyyəti qismən qorunub saxlanmış protokollardan (e.ə. 1 əsrin sonu – eramızın 3 əsri) məlumdur; *Avqustun* dövründən onları mərmər lövhələrə yazırdılar. A.q.-nın əsas vəzifəsi məhsulun yetişməsinə yardım edən bayramların keçirilməsi idi. Bayramlar Tibr çayının sağ sahilində, mayın sonu – iyunun əvvəllərində 3 gün ərzində keçirilirdi. Yalnız imperator *Vespasianın* dövründə A.q.-na yığıncaqlarını keçirmək üçün Forumda ilahə Konkordiyanın məbədində yer verilmişdi. Bayram mərasimləri ciddi nizama salınmış, vacib dua və andlar xüsusi kitablara yazılmışdı. Günlərə bölüşdürülmüş mərasim hərəkətləri şərabin, qurbanlıq heyvanların (donuz, öküz, qoyun) içaltının qurban götürülməsindən, mərasim ləvazimatının, fetiş-küpələrin tullanmasından, sıyıqın (puls), çörəklərin yeyilməsindən və s. ibarət idi. A.q.-nın zahiri əlaməti ağ lentlə hörülmüş sünbül çələngi sayılırdı. Ravayətə görə, kollegiya ilk dəfə Romulun süd anası Akka Larensiyanın 12 oğlundan təsis olunmuşdu; onlardan biri öldükdən sonra yerini süd qardaşı Romul tutmuşdu.

ARVAN – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur sil-

siləsinin c.-q. ətəyindədir. Müasir relyefdə 2 konusvarı yüksəklik əmələ gətirir. Hünd. 1280 m.

ARVAN – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Avəc bölgəsinin Qərbi Xəraqan kəndistanında, Avəc qəs.-ndən 7 km şm.-q.-dədir.

ARVANA – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunda kənd. Arvana ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km c.-q.-də, Peştəsər silsiləsinin c.-unda, dəniz səviyyəsinədən təq. 1900–2000 m yüksəklikdədir. Əh. 564 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub və feldşer-mama məntəqəsi; antik dövrə aid daş qutu nekropolu, Tunc dövrünə aid Arvana kurqanları, 12–16 əsrlərə aid Sərək yaşayış yerinin qalıqları var.

ARYA (sanskritcə – xeyirxah, alicənab ağa) – Veda ədəbiyyatında “Aryavarta sakini” (arilər ölkəsi; Şm. Hindistan); ari tayfaları Hindistana e.ə. 2-ci minilliyin sonunda köçərək, yerli aborigenləri – ari olmayan xalqları sıxışdırmış, yaxud əsarət altına almışlar. *Buddizmdə* Budda təliminin davamçısına verilən ad; Budda təlimlərinin epiteti, məs., dörd xeyirxah (arya) haqqət.

ARYA SAMÁC (sanskritcə – alicənabların, arilərin cəmiyyəti) – *hinduizmdə* dini-isləhatçı hərəkat çərçivəsində meydana gəlmiş cəmiyyət. A.S.-ı 1875 ildə Bombay ş.-ində *Dayananda Sarasvati* (Mulşankar Tivari, 1824–83) yaratmışdır. Cəmiyyətin islahatlar proqramı “Geriyyə, Vedalara doğru!” şüarına əsaslanırdı. A.S.-ın banisi hesab edirdi ki, hinduizmin çoxəsrlik tarixi ənənəsi *Vedaların* ilkin mənasını təhrif etmişdir və buna görə də “əzəli” təkallahlılığa qayıtmağa, peşəkar kahinlər institutundan, irsi kasta sistemindən, bəzi ənənəvi hinduist adətlərindən, məs., dul qadınların özünü yandırması (sati) və uşaq nikahları kimi adətlərdən imtina etməyə çağırırdı. Cəmiyyətin fəaliyyəti Hindistanda təhsilin (o cümlədən qadınlar arasında) inkişafına, aşağı kasta nümayəndələrinə münasibətin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bir çox cəhətləri ilə özündən yarım əsr əvvəl yaranmış Brahmo Samac cəmiyyətinin ideyalarını təkrarlayan A. S. həmin cəmiyyət üzvlərini dinlərarası dialoqa səy göstərdiklərinə görə tənqid edir, milli hind mədəniyyətinin özünəməxsusluğu, xarici təsirin azaldılması kimi ideyaları yayırdı.

ARYADEVA (sanskritcə – “ilahi xeyirxah”) – 3 əsr buddist mütəfəkkiri, *Na-*

qarcunun davamçısı. A.-nin əsas əsərləri "Çatuh-şataka"da ("Dörd yüz misra") və "Şata-sastra"da ("100 misra traktatı") həqiqi varlığın bir boşluq (şunyata) kimi təhlili verilir. A.-ya görə, bütün ideyaları inkar etməklə ("boşaltmaqla"), həqiqi varlığı təcrübədə reallaşdırmaq mümkündür. A. *bodhisattva* yolunu şüurdan dörd yalançı ideyanın – ümumi dəyişkənlik mühitində dəyişməzliyin, əzablar ümmanında xoşbəxtliyin mümkünlüyü, fani dünya mühitində əbədi ruh (atman) və eybəcərlik mühitində gözəllik haqqında ideyalarının kənarlaşdırılmasında görürdü. Çində "Şata-sastra" san-lun məktəbinin "baza mətni" olmuş, tibetlilər isə A.-nı Buddha fəlsəfəsinin "altı ləli" sırasına daxil etmişlər.

ARYERQARD (fr. arrière – arxa, garde – mühafizə edən) – qoşunların cəbhədən geri çəkildiyi zaman əsas qüvvəni hücumdan qoruyan bölmə, hissə; hücumda olan düşməni müəyyən mövqələrdə ləngitmək, əsas qüvvələrin kifayət qədər uzaqlaşması üçün vaxtı udmaq və onların planlı surətdə geri çəkilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, üzərinə düşən vəzifələri müstəqil, əsas qüvvələrin köməyinə arxalanmadan yerinə yetirir. A. *avanqard* kimi ordunun əsas hissələrindən biridir.

ARZAMAS – RF-də, Nijni Novqorod vil.-nin c.-unda şəhər. Arzamas r-nunun mərkəzi. Əh. 107,6 min (2005). Tyoşa çayı sahilindədir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. 1578 ildə qədim mordva yaşayış məskəninin yerində qala kimi salınmışdır. 17 əsrdən Moskvadan Rusiyanın c.-ş. rayonlarına aparən yolda mühüm tranzit məntəqə olmuşdur. 18 əsrin ortalarından iri ticarəti mərkəzi kimi sürətlə inkişaf edərək genişlənməmişdir. Şəhər bir neçə dəfə (1781, 1798, 1823) yenidən planlaşdırılmışdır. Memarlıq abidələri: 17–19 əsrlərə aid kilsələr, magistrat (1740–50-ci illər), yaşayış evləri (19 əsrin 1-ci yarısı) və s. 1802 ildə Arzamas boykarlıq məktəbinin (Rusiyada ilk özəl əyalət rəssamlıq məktəbi) əsası qoyulmuşdur. Pedaqoji in-t, tarix-incəsənət, M. Qorki ədəbiyyat, diyarşünaslıq muzeyləri, A. Qaydarın ev muzeyi, dram (1943) və opera (1994) bələdiyyə teatrları fəaliyyət göstərir. Maşınqayırma, ci-hazqayırma, yeyinti sənayesi müəssisələri var; radiotetallar, naviqasiya avadanlıqları, elektrotexnika məmulatları, tikinti materialları istehsal olunur. Rusiyanın Federal Nüvə Mərkəzi A. ş.-nin 60 km-liyindədir.

ARZAMAS TƏPƏSİ – Azərb. Resp. Qazax r-nunun Ağstafa ş.-ndən 2 km ş.-də e.ə. 5–4-cü minilliklərə aid yaşayış yeri. Saman və qum qatılmış gildən boz və qırmızımtıl rəngli qab qırıqları, cilalanmış daş balta, çaxmaqdaşdan çin dişləri, qaşov və s. tapılmışdır; Şomutəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvidir.

ARZEV – Əlcəzairin şm.-q.-ində şəhər. Əh. 60 min (2003). Aralıq dənizi sahilində mühüm neft və qaz ixracatı portu (illik yük dövriyyəsi 25 mln. t-dan çox). D.y. st. Ağır sənaye mərkəzidir. Neft emalı, maye qaz, kimyəvi gübrə z-dları var. A. Hassi-Məsud və Hassi-Rmel neft və qaz kəmərlərinin son məntəqəsidir.

ARZU – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Hacıəlibəy ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 2 km c.-q.-də, Xaçmaz–Quba yolunun kənarında, Samur-Abşeron kanalının sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 1350 (2008); əsasən, bağçılıqla (alma) məşğuldur.

ARZU – insan fəaliyyətinin dərk edilmiş motivi, iradi işin mühüm mərhələsi. A.-nun dəyərliyi onun məzmunu və istiqamətindən asılıdır. A. aktiv və passiv olur. Aktiv A. insanı mövcud həyatı yaxşılaşdırmaq naminə fəaliyyətə həvəsləndirir. Passiv A. isə xülyaya sövq edir, fərd öz arzularını yalnız təsəvvüründə həyata keçirməklə kifayətlənir, real gerçəklikdən uzaqlaşır. A. müxtəlif xarici təsirlər, tələbat nəticəsində əmələ gəlir və insanın mühitlə əlaqəsini təmin edir.

B. *Spinozadan* başlayan ənənə A.-nu dərk olunmuş həvəs kimi nəzərdən keçirdiyi halda, Z. *Freydin* tədqiqatlarına əsaslanan digər ənənə şüuraltı A.-nu da fərqləndirir; bu tip A. insanın daxili konfliktini (məs., əlaqi şüurla ziddiyyət təşkil etdiyinə görə) nəticəsində şüurdə sıxışdırılaraq kənarlaşdırılır. Freyde görə, belə A.-ların bəziləri infantil səciyyə daşıyır və onlarda uşaqlıq dövrünün bir sıra tələbatlarını təkrarən ödəmək cəhdləri ifadə edilir. Həmin A.-nın həyata keçməsi mümkün olmadıqda, insan öz fantaziyaları, yuxuları, yaradıcılığı ilə onları ödəməyə çalışır; həyata keçməyən A. kifayət qədər güclüdirsə, *frustrasiya* vəziyyəti yaranır.

ARZU BURNU – RF-nin ərazi sularında, Novaya Zemlya a.-nın şm.-ş. qurtaracağında burun. Dənizə doğru uzanmış y-a şəklindədir. Sıldırım qayalıqla (hünd. 30 m) qurtarır. 1596 ildə hollandiyalı dəniz səyyahı V. Barens tərəfindən A. b. adlandırılmışdır. Qütb st. var.

"ARZU və QƏMBƏR" – orta əsrlər Azərb. məhəbbət dastanı. Dini-əsatiri və üslub xüsusiyyətləri onun yaranma tarixinin daha qədim olduğunu göstərir. Şeirləri bayatı formasında olan (bu cəhət dastanın qadınlar tərəfindən qoşulduğunu ehtimal etməyə imkan verir) dastanlar arasında ən geniş yayılmışdır. Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və Abşeron variantları, həmçinin "A. və Q."-in süjet və motivi ilə əslən əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Dastanın variantları Orta Asiyada, Türkiyə və İraqda (Kərkük), Krım tatarları arasında da yayılmışdır.

Mətn: Arzu-Qəmbər. Azərbaycan dastanları. C. 5. B., 2005.

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C. 1. B., 2004.

ARZULAMA – Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatında laylaların daha geniş yayılmış növü: A.-da anaların öz övladlarına xoşbəxtlik istəkləri ifadə olunur.

Mətnlər: Arzulamalar. Azərbaycan folkloru antologiyası. C. 1. B., 1968; Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. B., 1979.

ARZUMANLI Vaqif Minad oğlu (d. 5. 3.1947, Quba r-nunun Söhüb k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e. d. (1984), prof. (1991). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1969). Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda elmi işçi (1973–80), SSRİ Xalqları Dostluğu Sarayının şöbə müdiri (1980–91), AMEA Milli Münasibətlər İn-tunun direktoru (1991–2002) işləmişdir. 2002 ildən AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunda xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdürüdür. Tədqiqatları Azərb.-Baltıyanı ölkələr, Azərb.-Ukrayna ədəbi əlaqələrinə, türkologiya problemlərinə həsr olunmuşdur. "Cahanın şöhrəti Nizami" (1999, fars dilində) kitabı Təbrizdə çap olunmuşdur. Beynəlxalq "Soydaş" Assosiasiyasının (1994 ildən) və Dünya Azərbaycanlıları Mədəniyyət Mərkəzinin (1996 ildən) vitse-prezidentidir.

Əsərləri: Azərbaycan-Litva ədəbi əlaqələri. B., 1978; Bölünmüş vətənin bütövlük rəmzi. B., 2006.

ARZUMƏND – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Ərak şəhristanının Tərxoran bölgəsinin Rudbar kəndistanında, Tərxoran qəs.-ndən 42 km şm.-q.-də, dağlıq yerdədir.

AS – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Diglə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 28,5 km c.-dadır.

ASAFYEV Boris Vladimiroviç (ədəbi təxəllüsü İqor Qlebov; 29.7.1884, Peterburq – 27.1.1949, Moskva) – rus musiqişünası, bəstəkar. SSRİ EA akad. (1943). SSRİ xalq artisti (1946). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943, 1948). Prof. (1925). 1914 ildən musiqi tənqidçisi kimi mətbuatda çıxış etmişdir. Sovet bəstəkarlarının 1-ci Ümumittifaq qurultayında (1948) SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının sədri seçilmişdir. Onun rus klassik musiqisi, xüsusilə M.İ. Qlinka, P.İ. Çaykovski, M.P. Musorqski haqqında əsərləri, eləcə də S.S. Prokofyev, D.D. Şostakoviç, V.Y. Şebalin, A. Berq, P. Hindemit, E. Kşenik və b. görkəmli bəstəkarlar haqqında məqalələri musiqi tənqidinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

A. Azərb. dastanı mövzusunda "Aşiq Qərib" (1941), Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasının motivləri əsasında "Slavyan gözəli" (1941) baletlərini yazmışdır. 28 balet ("Parisin alovu", 1932; "Baxçasaray fontanı", 1934; "Qafqaz əsiri", 1938 və s.), 11 opera, 4 simfoniya, bir sıra romans və s. müəllifidir. "Baxçasaray fontanı" baleti Azərb. Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. **"ASAHİ SİMBÜN"** ("Sübh günəşi") – iri yapon mediakonserni. Əsası Murayama Rühəy tərəfindən 1879 ildə Osakada qoyulmuşdur. Sonradan Tokio (1888), Kitaküsü (1935), Naqoya (1935) və Sapporoda (1959) şöbələri yaradılmışdır. Baş idarəsi Tokiodadır. Yapon və ingilis dillərində gündəlik, həftəlik, aylıq, rüblük və illik 20 nəşri, o cümlə-

dən ən böyük ümummilli qəzetlərdən birini – "Asahi simbun"u və ölkədəki yeganə ingilisdilli axşam qəzetini – "Asahi Evening News", həmçinin kitab və broşürlər çap edir (2004). 26 yapon, 20 xarici televiziya və radio stansiyalarını birləşdirən "Asahi neşnl brodkasting kompani" ("Asahi National Broadcasting Company"); 1959) telerradioşirkəti konsernin tərkibinə daxildir. Şirkətin əsas telekanalı "TV Asahi"dir.

"ASAHİ SİMBÜN" ("Sübh günəşi") – gündəlik ümummilli yapon qəzeti. "Asahi simbun" konserni tərəfindən 1879 ildən Osakada və 1888 ildən Tokioda nəşr olunur. Həmçinin Naqoya, Kitaküsü və Sapporo şəhərlərində çıxır. Fukuokadakı baş bürosundan başqa 61 regional və 226 yerli bürosu vardır. Xaricdə geniş yayılmışdır. Qəzet tamamilə liberal istiqamətlidir. Əsas auditoriyası intellektual və gənclərdir. Tirajı 12,4 mln. nüsxədir (2003). 1968 ildən səhər və axşam buraxılışları çıxır. Qəzetin ingilisdilli versiyası ABŞ-da, Avropa ölkələrində və Rusiyada yayılır. 1995 ildən elektron versiyası www.asahi.com.jp. saytında dərc olunur.

ASAHİKAVA – Yaponiyada şəhər. Kamikava dairəsinin inz. m. Əh. 356,6 min (2005). Hokkaydo a.-nın mərkəzi hissəsində, İsikari çayının yuxarı axınındadır. Nəql. qovşağı. Aeroport. Yaşayış məskəni kimi 1889 ildə salınmış, 1893 ildən şəhərdir. Aynu mədəniyyəti muzeyi, Hokkaydo Ənənəvi Sənətlər Muzeyi, Hokkaydo İncəsənət Muzeyi; özəl un-t (1977 ildən), tibb kolleci (1973 ildən; un-t statusuna malikdir) var. Buz üzərində oyma beynəlxalq müsabiqəsi keçirilir. 1902 ildə Yaponiya üzrə havanın ən aşağı (-41°C) temp-ru A.-da qeyd alınmışdır. A. k.t. məhsullarının (çəltik, tərəvəz və s.) isteh-

salı, emalı və ticarəti mərkəzidir. Sellüloz və mebel istehsal olunur.

"ASALA" (ing. "Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia") – erməni terrorçu təşkilatı. 1975 ilin yanvar ayında Beyrut ş.-ndə yaradılmışdır. Qurucuları A. Akopyan və A. Tarakçıyan idi. Yarandığı vaxtdan özünü bütün separatçı qüvvələrin dostu elan etmişdir. Dünyanın varlı erməniləri tərəfindən maliyyələşdirilir. Təşkilatın əsas məqsədi guya 1915 ildə baş vermiş "erməni soyqırımının" dünya ölkələri tərəfindən tanınmasına, həmçinin Türkiyənin ş., İranın şm., Azərb.-in Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ bölgələrini əhatə edən ərazidə "Böyük Ermənistan" dövlətinin yaradılmasına nail olmaqdır. "A." 1975–82 illərdə Beyrutda Ümumdünya Kilsələr Şurasının binasında partlayış törətmiş, müxtəlif ölkələrdə 136 silahlı hücum törədərək 50-dən çox Türkiyə səfirini və konsulunu qətlə yetirmişdir. Bundan başqa "A." həmçinin dəfələrlə Azərb., Avstriya, Fransa, Türkiyə, Almaniya, İsveçrə, İspaniya, Danimarka, Niderland, İtaliya, Böyük Britaniya, İran, ABŞ, Belçika və Rusiyada terror aktları törətmişdir. 1983 ildə "A." parçalanmış, yeni "ASALA-MR" təşkilatı yaranmışdır.

ASALLUHI – Şumer mifologiyasında allah, Kuara ş.-nin himayəçisi, Enkinin oğlu. İnsanları iblislərdən qoruyan A. sonralar *Mardukla* eyniləşdirilirdi.

ASAMA – Yaponiyada, Honsü a.-nın mərkəzi hissəsində fəaliyyətdə olan vulkan (adada ən fəal). Hünd. 2560 m. Tez-tez kül püskürür. A.-nın fəallığı barədə 11 əsrdən müşahidələr aparılır. Sonuncu püskürməsi 2004 ildə, sonuncu fəlakətli püskürməsi 1783 ildə olmuşdur. Ərazisində Dzosinetsu-Kogen Milli Parkı var. **ASAN** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mər-

Asahikava şəhərindən görünüşü.

Asama vulkanı.

Asansol şəhəri. Nehru parkı.

kəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa–Miyane avtomobil yolundan 17 km şm.-dadır.

ASANAS – Sirdəryanın qədim deltasında, Qızıl Orda ş.-ndən (Qazaxıstan) 48 km c.-ş.-də 8–15 əsrlərə aid şəhər yeri. V. Kallaur (1899), S.P. Tolstov (1960–61), N.N. Vakturskaya (1968) tərəfindən öyrənilmiş, arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. A.-da orta əsrlərə aid Aşnas ş.-nin qalıqları aşkar olunmuşdur. A. *oğuzlar* tərəfindən qala kimi salınmışdır. Keramika kompleksi oğuzların c.-da və q.-də yayılması dövrünə aid mədəniyyətini öyrənmək üçün etalondur. Aral dənizinin c.-ş. sahillərinin Xarəzmin əlinə keçməsi prosesində (11 əsr – 13 əsrin əvvəlləri) A. içqaladan, şəhristandan və geniş şəhəratrafiyadan ibarət olan iri şəhərə çevrilmişdir. 13 əsrin əvvəllərində monqolların istilasına məruz qalmışdır. 15 əsrdə Sirdəryanın öz məcrasını dəyişməsi ilə əlaqədar əhali şəhəri tərk etmişdir.

ASANBAYEV Nadjib (Nikolay Vasili oğlunun təxəllüsü) (d. 7.11.1921, Başq., indiki Bakalinsk r-nunun Axmanovo k.) – başqırd yazıçısı. Başq. MSSR əməkdar mədəniyyət xadimi (1982). Moskvada Ali ədəbiyyat kurslarını bitirmişdir (1963). M.Qafuri ad. Başq. Dövlət Dram Teatrının direktoru işləmişdir (1963–65). Yaradıcılığa nasir kimi başlasa da, dram əsərləri ilə tanınmışdır. “Nişanlanma” (1964), “Göydən düşən səadət” (1969) komediyaları, “Rəysə” (1957), “Altun beşik” (1971), “Zeytungül” (1975), “Qızıl paşa” (1982), “Kuz-

yanlı başqırd” (2004) və s. dramları məşhurdur.

Əsərləri: Избр. произв. Пьесы. Уфа, 1991.

ASANƏRİYƏN ƏRİNTİLƏR – ərimə temp-ru qalayın ərimə temp-rundan (232°C) çox olmayan ərintilər. A.ə.-in tərkibinə müxtəlif nisbətdə qalay, bismut, indium, qurğuşun, kadmium, sink, stibium, qallium, civə və s. elementlər daxildir. Bəzi A.ə. sabit temp-rda deyil, temp-r intervalında əriyir. Tərkibində 44,7% Bi, 22,6% Pb, 19,1% İn, 8,3% Sn, 5,3% Cd olan ərinti 46,8°C-də, 12,5% Sn, 20,5% İn, 67% Ga olan ərinti isə daha aşağı temp-rda (10,6°C-də) əriyir. A.ə.-in çoxu bərkibən zaman qısalır, tərkibində 55%-dən çox bismut olan ərintilər isə bərkidikdə genişləyir. A.ə. elektrotexnika və istilik aparatlarında əriyən qoruyucu material, tökmə modelləri və kipləşdirici material, metal yaxılları kimi işlədilir.

ASANXOCALI – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Ekaterinenfeld nahiyəsində (indiki Bolnisi r-nu) kənd. 18 əsrin ortalarında Asan Xocalı, 19 əsrin 30–40-cı illərində Həsən Xocalı, 1926 ildən Asan Xocalı, 1990 ildən isə Xidiskuri.

ASANQA (sanskritcə “Birləşdirən”) – 4–5 əsrlərdə yaşamış hind buddist mütəfəkkiri, *yoqaçara* məktəbinin banisi. A.-ya görə, *nirvana* real, *sansara* isə qeyri-realdır. Bütün mövcudatın boş olması haqqında *madhyamika* təliminin əksinə olaraq, *şüurun* (alaya-vicnyana) reallığı haqqında təlimi inkişaf etdirmişdir. A.-

nın əsərləri bu günədək hind buddizminin, vacrayananın, Mərkəzi Asiya və Uzaq Şərq buddizminin inkişafına güclü təsir göstərməkdədir.

ASANSÓL – Hindistanın ş.-ində, Qərbi Benqaliya ştatında şəhər. Əh. 504,3 min (2005). Damodar çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. 1775 ildə salınmışdır. Çxota-Naqqur r-nunda sənaye mərkəzidir. Qara və əlvan metallurgiya (alüminiuməritmə), maşınqayırma, kimya sənayesi müəssisələri var. Yaxınlığında kömür çıxarılır.

ASÁNYA-İ-DÍAS (Azaña y Diaz) Manuel (10.1.1880, Alkala-de-Enares – 4.11.1940, Fransa, Montoban) – İspaniya siyasi və dövlət xadimi, yazıçı və ədəbiyyat tarixçisi, hüquqşünas. “Xuan Valeranın həyatı” kitabına görə ədəbiyyat üzrə Milli mükafata layiq görülmüşdür (1926). M. *Primo de Riveranın* (1923–30) diktaturasına qarşı mübarizə aparmışdır. Respublika hərəkatı partiyasının (1930–34) yaradıcısı və rəhbəri; İspaniya Resp.-nin müvəqqəti hökumətində hərbi nazir, 1931–33 illərdə hökumət başçısı olmuşdur. Bir sıra islahatlar həyata keçirmiş, Kataloniyaya muxtariyyət vermişdir. 1936 ilin fevralından sol respublikaçılar hökumətinə rəhbərlik etmiş, may ayında İspaniya Resp.-nin prezidenti seçilmişdir. Frankoçuların vətəndaş müharibəsində qələbəsindən sonra Fransaya mühacirət etmişdir (1939).

ASARXADDÓN (Aşşur dilində Aşşura-hiddin) – Aşşur çarı [e.ə. 680–669]. Sinaheribin oğlu. Atasının qətlindən sonra

Asarxaddonun daş stelası (e.ə. 670 il). Zəncirli (Şimali Suriya).

hakimiyyət uğrunda mübarizədə qardaşlarına qalib gəlmişdir. Müharibələr zamanı Sinaheribin dağıtdığı Babil ş.-ni və buradakı Marduk məbədini bərpa etmişdir. Babilistan (Babil, Borsippa, Sippar) və Aşşur (Aşşur, Harran) ş.-lərinin imtiyazlarını geri qaytarmış və məbədlərin xeyrinə vergilər qoymuşdur. E.ə. 680–677 illərdə mannalılar və skiflərə qarşı yürüşlər təşkil etmişdir. Kimmerlərlə döyüşdən (e.ə. 679) sonra onların igidliyini qiymətləndirən A. muzdlu “kimmer alayı” yaratmışdır. Ərəblərlə (e.ə. 676) və finikiyalılarla (e.ə. 675) müharibələr aparmış, Kipri (e.ə. 674) ələ keçirmişdir. Misiri işğal etdikdən (e.ə. 671) sonra fironların titulurasını qəbul etmişdir. Bu illərdə skiflərin və mannalıların da qoşulduğu *Kaştariti* üsyanı nəticəsində Midiya (Mada) Aşşur dövlətindən ayrılmışdır.

ASAYIŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 30 km c.-q.-dədir.

ASBÉST (yun. ἀσβεστος – sönməyən, dağılmayan) – təbii silikatlar sinfinin lifli mineral aqreqatları. A.-in xrizotil-asbest və amfibollar qrupu minerallarından (krokidolit, antofillit və s.) təşkil olunmuş amfibol-asbest növləri var. Xrizotil-A. daha əhəmiyyətlidir (istifadə olunan A.-in 95%-ni təşkil edir). A.-in fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri onun mineral tərkibindən asılıdır. Xrizotil-A. yüksək odadavamlılığı (500°C temp-rada fiziki və mexaniki xassələrini saxlayır; qızdırılarkən zərərli maddələr ayırmır), zəif istilik- və elektrikkeçirmə qabiliyyəti, liflərinin yüksək möhkəmliyi ilə səciyyələnir; liflərinin uz. *mm*-dən kiçikdən 50 *mm*-ədək, bəzən çox olur. Xrizotil-A.-in yataqları serpentləşməyə məruz qalmış ultrasəsi maqmatik süxurlarla əlaqədardır. Amfibol-A. turşuya və istiliyə davamlılığı ilə səciyyələnir; liflərinin uz. çox vaxt 5–10 *sm* və daha artıq olur. Amfibol-A.-in yataqları hidrotermal-metasomatik, yaxud metamorfik mənşəlidir (A.-in ehtiyatları və geoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi haqqında bax *Asbest filizləri* məqaləsinə).

A. çox qədimdən məlumdur. Orta Asiyada çiraqlarda “daimi” fitil kimi istifadə olunan A. “fitil daşı” adlanırdı. Plininin məlumatına görə, romalılar A.-dən süfrə və salfetlər düzəldir, onları yağ ləkələrindən təmizləmək üçün qızmar kömürün üzərinə yerləşdirirdilər. Rusiyada A.-dən yanğınadavamlı parça və

Asbest.

ələclər hazırlayırdılar. İntibah dövründə Avropada A.-dən hazırlanmış krujeva və kağızlar dəbdə idi. A.-in tətbiqi 20 əsrdə xüsusilə genişləndi. Ondən müxtəlif təyinatlı 5000-dən artıq məmulat hazırlanır. Zənginləşdirmə f-klərində A. filizlərdən alınan əmtəə A.-i liflərinin uz.-ndan asılı olaraq qruplara ayrılır. Sənaye A.-inin əsas hissəsini (70–80%) liflərinin uz. 1–10 *mm* olan A. təşkil edir; əsasən, *asbest-sementdə* istifadə olunur. Qısalıfli A. (liflərinin uz. 1 *mm*-dən az) plastik kütlələrdə (*asbestli plastiklər*) doldurucu kimi və istilik izolyasiyası materiallarında (*vulkanit*, *sovelit* və s.) tətbiq edilir. Uzunlifli (liflərinin uz. 10 *mm*-dən çox) A. istehsal olunan A.-in 2–2,5%-ni təşkil edir; ona bitişdirici maddələr (nişasta, lateks, emulsiya və s.) əlavə etməklə asbestli texniki materiallar (parça, süzgec, karton və s.) hazırlanır. A. tozu sağlamlıq üçün zərərli olduğundan (bax *Asbestoz*) A. hazırlayan müəssisələrdə xüsusi mühafizə tədbirləri tələb edilir.

ASBÉST FİLİZLƏRİ – tərkibində asbest olan, texnoloji və iqtisadi cəhətdən istismara yararlı təbii polimineral törəmələri. A.f. mineral tərkibinə görə xrizotil-asbest və amfibol-asbest filizlərinə ayrılır. Filizin oda, turşuya və qələvilərin təsirinə davamlılığını və başqa xassələrini müəyyən edən mineral tərkibi ilə yanaşı onun keyfiyyəti, həmçinin asbest liflərinin uzunluğu, möhkəmliyi və faizlə miqdarına görə qiymətləndirilir. Liflərin sənaye əhəmiyyətli minimal uzunluğu hasilatın texnologiyasından asılı olaraq 0,5–0,25 *mm* arasındadır. Dünyada kəşf olunmuş asbest lifi ehtiyatı 223,4 mln. *t*-dur (21 əsrin əvvəllərinə), bunun 220,5 mln. *t*-u xrizotil, qalan hissəsi isə amfibol filizlərindədir. Xrizotil-asbestin kəşf olunmuş ən böyük ehtiyatı RF-də (Bajenov, Kiyembayev, Molodyojnoye

və s.), Kanadada (Asbestos, Kinq-Biver), Qazaxıstanda (Çetiqar və s.) və Çindədir. Amfibol-asbestin isə kəşf olunmuş iri yataqları CAR-da və Mozambikdədir; əsasən, CAR-da, eləcə də Hindistanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə hasil olunur.

ASBÉSTLİ PLASTİKLƏR – asbest doldurucuları və termoreaktiv bitişdiricilər (reaktoplast və termoplastlar) əsasında kompozisiya materialları. Bitişdirici kimi termoreaktiv sintetik qatranlar (məs., fenol-formaldehid qatranı) və termoplastlar (polietilen, polistirol və s.) tətbiq edilir. A.p. lifli plastiklər – asbestvoloknit (doldurucusu asbest ovuntusu, iplik, keçə, həsir) və təbəqəli (laylı) plastiklər – asbest-tekstolit (doldurucusu asbest parçası və lenti), asbest-getinaks (doldurucusu asbest kağızı), asbolit (asbest kartonu) şəklində hazırlanır. A.p. yüksək friksion, elektrik-izolyasiya xassələrinə, korroziyaya və zərərli mühitlərə davamlılıq xüsusiyyətlərinə malik istiliyə və odadavamlı materialdır. Reaktoplast əsaslı A.p.-dən təbəqələrin və tavalıların hazırlanması zamanı termoreaktiv qatranlar doldurucularla qarışdırılır (və ya onlara hopdurulur), qurudulur, sonra isə yüksək temp-rda böyük təzyiqlə altında presləyir. Termoplast əsaslı A.p.-dən məmulatlar hazırlamaq üçün quru bitişdirici və doldurucunu qarışdırıb ekstruziyaya etməklə dənəvər yarımfabrikat, sonra isə ondan təzyiqlə altında tökmə, yaxud ekstruziya yolu ilə hazır məhsul alınır. A.p.-in xassələri doldurucu və bitişdiricinin növünə, doldurulma dərəcəsinə, hazırlanma üsuluna görə müəyyən edilir. A.p.-dən rotasiya nasoslarının kürəkləri, kiçikqabaritli elektrik maşınlarının kollektorları, metropoliten vaqonlarının və təyyarələrin əyləc sistemi, kimyəvi aparatlar, istilik mühafizəsi məmulatları və s. hazırlanmasında istifadə edilir.

ASBÉSTOS, Ceffri (Jeffrey) – Kanada ərazisində asbest yatağı. Kvebek əyalətində, eyniadlı şəhərin yaxınlığındadır. Qərb yarımkrüsində ən iri yataqdır. 1881 ildə kəşf olunmuş, 1890-cı illərdən açıq üsulla istismar edilir. Xrizotil-asbestin hesablanmış ehtiyatı 5 mln. *t*-dən çoxdur. Yataq hidrotermal tiplidir. Məhsuldar zona serpentləşmiş peridotitin dik yatımlı, xrizotil-asbest damarcıqlı intruziyasından ibarətdir. Filizlər, əsasən, damarcıqlarının qalınlığı 10–100 *mm*, uz. isə bir neçə *m*-ədək olan köndələn lifli xrizotil-asbestdən təşkil

olunmuşdur. 3–7 çeşiddə hasil olunan asbestin 90%-i asbest-sement sənayesində istifadə edilir.

ASBESTOZ – pnevmokoniozlar qrupundan peşə xəstəliyi; asbest tozu olan hava ilə müntəzəm tənəffüs etdikdə əmələ gəlir. *Silikatozun* bir növüdür. Keçmişdə A. tez-tez ağ ciyər vərəmi ilə ağırlaşmalar verirdi. Asbestlə işləyərkən bərk asbest liflərinin dəriyə və selikli qişaya batması ilə əlaqədar əmələ gələn ağır ağırlı ziyillər və konyunktivitnin inkişafı da peşə zərərindən yaranır.

ASBƏST-SEMƏNT – *xrizotil-asbest* lifləri ilə portlandsementin sulu qatışığının bərkiməsindən alınan tikinti materialı. Yüksək markalı portlandsementin 100 kütlə hissəsinə 15–20 kütlə hissəsi asbest sərf edilir. Asbest lifləri (uz. 1–10 mm) yüksək möhkəmliyə, adsorbsiya qabiliyyətinə və qələviyə davamlılığa malik olduğundan A.-s.-də armaturlayıcı element kimi işlədilir. Sement özünü tutanaq asbest liflərinin hesabına A.-s.-in dartılmaya qarşı möhkəmliyi və plastikliyi kifayət qədər olur. Bu, 5–10 mm qalınlığında A.-s. təbəqələrin alınmasına və onlardan müxtəlif formalı məmulat hazırlanmasına imkan verir. A.-s. yüksək fiziki-mexaniki xassələrə malikdir: möhkəmlik həddi əylmədə 30 MPa, sıxılmada 90 MPa-ədək, mexaniki enerjini udma qabiliyyəti (deformasiya zamanı və böyük yüklərin təsiri altında) 1,8–2,5 kC/m², orta sıxlığı (həcmə görə) 1550–1905 kq/m³-dir. A.-s. uzunömürlüdür (istifadə müddəti böyükdür), şaxtaya və oda davamlıdır, suyu və elektrik cərəyanını keçirmir. Rütubət yüksək olan şəraitdə deformasiyaya uğraması və kövrəklikdən dağılması mənfi cəhətləridir. Bunların qarşısını almaq üçün hidrofoblaşdırma və əlavə armaturlama tətbiq edilir. A.-s. konstruksiya materialı kimi, əsasən, dam örtüyü və üzlüklərin, boruların və s. hazırlanmasında istifadə olunur. Bax həmçinin *Asbest-sement konstruksiyalar*, *Asbest-sement məmulatları*.

ASBƏST-SEMƏNT KONSTRUKSİYALAR – təbəqəşəkilli *asbest-sement* əsasında hazırlanır. İstiliyi keçirməyən materiallar və karkas elementlərindən (metal, asbest-sement, yaxud ağac) düzəldilən A.-s.k.-a istehsalat binalarının örtülməsi üçün tətbiq edilən istiləşdiricili (adətən, mineral keçə ilə) tavalər aiddir. A.-s.k. monolit və karkas tipli olur. Monolit konstruksiyalar (tava və panellər) istiləşdirici qatla (adətən, köpük-plast-

la) birləşdirilən iki yastı asbest-sement təbəqədən ibarətdir. Tava və panellərin qalınlığı 60–80 mm-dir. Karkas tipli konstruksiyalar daha çox işlədilir. Yastı asbest-sement təbəqələrdən ibarət tava və panellər karkasa yapışqan və ya şurupla birləşdirilir. Tavaların eni 1,2–1,5 m-dir və 3,5–6,5 m uz. -nda açırları örtə bilər. Karkas üçün asbest-sement dişişlər, asbest-sementdən, ağacdən və ya metaldən hazırlanmış fasonlu elementlər istifadə edilir.

ASBƏST-SEMƏNT MƏMULATLAR – *asbest-sementdən* hazırlanan inşaat məmulatları; xarici görünüşü yaxşılaşdırmaq, dielektrik xassələrini artırmaq və ya su hopdurmasını azaltmaq məqsədilə bəzi əlavələr də edilir. Bitişdirici kimi, adətən, portlandsementdən istifadə olunur. Bəzən xrizotil-asbest qismən (20%-ədək) kroidolit-asbest və ya mineral mahiyyətə əvəz edilir. Asbest-sementdən məmulat istehsalı texnologiyasını ilk dəfə 1901 ildə avstriyalı mühəndis L. Qatçək təklif etmişdir. Kartondüzdən maşınlardan istifadə etməklə hazırlanan asbest-sement təbəqə və tavalər möhkəmliyi və uzunömürlüyü ilə fərqləndiyinə görə onları “eternit” (lat. aeternus – daimi) adlandırdılar. Eternit tavalər istehsal edən ilk z-d 1903 ildə Föklabruk ş.-ndə (Avstriya) tikildi. Bu tavalər təbii şistlərdən istehsal olunan tavalərə oxşadığına görə sonralar “şifer” (alm. schiefer – şist) adlandırdılar. 1913 ildə İtaliyada asbest-sementdən tikisiz borular hazırlanmağa başlandı. 20 əsrin 2-ci yarısında bir çox ölkələrdə asbest-sement təbəqə və borular istehsal edilirdi. A.-s.m.-in keyfiyyəti sement və asbestin keyfiyyətindən, onların kütlə nisbətindən, asbest-sement suspenziyalarının hazırlanmasından, bərkidilmə şəraiti və müddətindən və məmulatların nəmliyindən asılıdır. A.-s.m. təbəqəşəkilli (profilli, yastı və xüsusi təyinatlı) və boruşəkilli hazırlanır. Müxtəlif tipli binaların dam örtüyü materialı kimi profilli (dalğalı və yarım dalğalı) təbəqələr və yastı tavalər (asbest-şifer) işlədilir. Preslənmiş (sıxlığını və davamlılığını artırmaq üçün hidravlik preslərdə sıxlaşdırılır) və preslənmemiş şəkildə hazırlanan yastı təbəqələr yaşayış və ictimai binalarda üzlük materialı kimi, həmçinin arakəmələrin, sanitariya-texniki kabinələrin və s. tikintisində işlədilir. Xüsusi təyinatlı A.-s.m.-a en kəsiyi düzbucaqlı və dairəvi olan ventilyasiya qutuları, elektrik-izolyasiya lövhələri, boruların istilik

izolyasiyası təbəqəsini mexaniki zədələrdən qoruyan yarım silindrlər və s. aiddir. Boruşəkilli məmulatlara basqılı və basqısız borular, qaz kəmərləri və qoruyucu kəmərlər üçün borular daxildir. Basqılı borular su kəmərləri şəbəkəsinin, qaz və neft kəmərlərinin, yaşayış binalarının ventilyasiya kanallarının, işçi təzyiqli 3–15 atm olan zibil kəmərlərinin qurulmasında, *artezian quyularının* qoruyucu kəmərlərində, şəhər və yaşayış məntəqələrinə qaz çəkilməsində istifadə olunur. Basqısız borular basqısız kanalizasiya, zibil kəmərləri və ventilyasiya kanalları çərkəkən tətbiq edilir. Polad borulardan fərqli olaraq belə borularda korroziyaya, azmış cərəyanlara və qrunut sularına qarşı tədbirlərə ehtiyac olmur. Boruların mufta ilə birləşdirilməsi onların sökülüb-quraşdırılmasını asanlaşdırır, rezin kipləşdiricilər isə vibrasiyaya davamlılığı və hermetikliyi təmin edir.

Əd.: Попов К.Н., Каддо М.Б. Строительные материалы и изделия. М., 2005.

“ASEÁ-BRÁUN, BOVÉRI” (ASEA-Brown, Boveri) – İsveçrə sənaye şirkəti; elektrotexnika məhsulları istehsalı üzrə dünyanın ən böyük şirkəti. İsveçrənin “Brown, Boveri & Cie” və İsveçin “ASEA” şirkətlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır (1988). Dünyanın 100 ölkəsində z-dları, elmi-tədqiqat mərkəzləri və şöbələri mövcuddur. Satış həcmi 32 mlrd. dollar, təmiz gəlir 2,9 mlrd. dollardır (2009).

ASEAN – bax *Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri cəmiyyəti*.

ÁSEB (Assab) – Eritreyanın c.-ş.-ində şəhər. Dankaliya əyalətinin inz. m. Əh. 72,1 min (2005). Qırmızı dənizin sahilində port. Beynəlxalq aeroport. Avtomobil yolu A.-i Əddis-Əbəbə ş. ilə əlaqələndirir. İri ticarət mərkəzidir. Neft emalı, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri var. **ASENLƏR** – İkinci Bolqar çarlığında hakim sülalə [1186–1395/96]. Baniləri Şimali Bolqarıstanda Bizansa qarşı üsyan qaldırmış və birlikdə hakimiyyətdə olmuş Feodor (Pyotr adını qəbul etmişdir, 1197 ildə öldürülmüşdür) və İvandır (Asen, 1196 ildə öldürülmüşdür); Asan (Asen) adlı türk mənşəli bolqar bolyarının oğulları olduğu ehtimal edilir. Nümayəndələri: Kaloyan [1197–1207], Boril [1207–18], II İvan Asen [1218–41], I Kaliman [1241–46], I Mixail Asen [1246–56], II Kaliman [1256–57], Konstantin Asen Tix [1257–77; ana xətti ilə qohum], II Mixail Asen [1277–79], III İvan Asen [1279–80]. A.-in yan qolu

olan Terterlər: I Georgi [1280–92], Feodor Svyatoslav [1300–21], II Georgi [1321–23]. 1323 ildə hakimiyyət A.-in digər qolu olan *Şişmanovçılara* keçmişdir; görkəmli nümayəndəsi İvan Aleksandr [1331–71] idi.

ASENOVQRAD (1934 ilə qədər Stanimaka) – Bolqarıstanın c.-unda, Plovdiv vil.-ndə şəhər. Əh. 55,8 min (2007). Rodop d-rının şm. ətəklərindədir. II əsrdən məlumdur. A. iri tütünçülük və şərabçılıq mərkəzidir. Tərəvəzçilik in-tu, üzümçülük və şərabçılıq muzeyi; maşın-qayırma, kimya sənayesi, yaxınlığında iri metallurjiya z-du, SES var. Asenov qalasının (11–13 əsrlər) qalıqları A.-dan c.-dadır.

ASÉPTİKA (a ... + yun. σήπτικός – irinləmə törədən) – müalicə və diaqnostika tədbirləri zamanı (o cümlədən cərrahi əməliyyatlar, sarğı, endoskopik manipulyasiyalar və s.) xəstənin yara, orqan, toxuma və orqanizm boşluqlarına mikroorqanizmlərin düşməsinin qarşısının alınması üçün həyata keçirilən profilaktik tədbirlər sistemi. A.-nın əsasını E. Berqman və K. Şimmelbus qoymuşlar. A.-nin prinsipinə görə, yaraya toxunan hər hansı şeydə mikroorqanizmlər olmalıdır. A. müalicə-profilaktika müəssisələrində həyata keçirilən xüsusi sanitariya-gigiyena və təşkilati tədbirlər (uz. 10–25 sm-ədək) ibarətdir; rizoidli sütuncuqdan və tökülən nazik budaqlı çiçək köbəsindən təşkil olunmuşdur. Nüvəsi iridir, rizoidlərin birində qametogenez prosesi başlayır. Çox vaxt bitişik olan qametangi topaları sütuncuğun ucunda çətir əmələ gətirir; tropik zona dənizlərində 20 növü yayılmışdır. A. morfogenez proseslərini və nüvə ilə sitoplazmanın qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək üçün əlverişli obyektidir. **ASETALDEHİD**, sirkə aldehid, CH₃CHO – alifatik aldehid; kəskin boğucu iyli, rəngsiz maye, *t_{qayn}* 20,8°C. Su və əksər üzvi həlledicilərlə bütün nisbətlərdə qarışır. *Aldehidlər* üçün xarakterik olan bütün reaksiyalara girir; məs., sirkə turşusuna qədər oksidləşir. Əsasların iştirakı ilə aldola çevrilir (bax *Aldol kondensləşməsi*), qüvvətli mineral turşuların təsirindən paraldehid trimeri (CH₃CHO)₃ və yaxud metaldehid trimeri (CH₃CHO)₄ əmələ gətirməklə polimerləşir. A. canlı orqanizmlərdə karbohidrat mübadiləsinin aralıq məhsuludur. A. etilenin oksigenlə katalitik oksidləşməsindən və ya asetilenin hidratlaş-

fadəsi, əməliyyat müddətinin qısaldılması, əməliyyat zamanı məcburi fasilə anlarında yaranan steril tənəffüz salfətlə örtülməsi və əməliyyatdan sonra yaraya sarğı qoyulması nəticəsində yaraya düşən mikroorqanizmlərin miqdarı azalır. Hava-damcı infeksiyasının profilaktikası üçün cərrahiyyə və sarğı otaqlarında mütləq ağız və burunu örtən maska taxılmalı, danışq məhdudlaşdırılmalı, tibb işçiləri sanasiyadan keçirilməlidir. Mikroblar yüksək temp-un, ultrabənövşəyi və qamma-şüaların, ultrasəs, halbelə müxtəlif kimyəvi maddələrin köməyiylə məhv edilir.

ASERATÉRI (*Aceratherium*) – nəslə kəsilməmiş kərgədanlar cinsi. 30-ədək növü məlumdur. Son Oligosendən Miosenə kimi Avrasiyada, Miosendə isə Afrikada yaşamışdır. Bədəninin uz. 2,5 m-ədək, cidov hünd. təqr. 1 m olmuşdur. Buynuzsuz, yığcam bədənli kərgədanlar olan A.-lərin kəlləsi uzun, yanaq dişləri nisbətən qısa idi. Meşə landsaftında yaşamışdır.

ASÉSSOR (lat. assessor – iclasçı) – Qədim Romada, orta əsrlərdə Avropada və bir sıra müasir dövlətlərdə məhkəmə vəzifəli şəxs, iclasçı.

ASETABULYÁRİYA (Acetabularia) – yaşıl yosunlar cinsi. Qıllığında əhəng toplanan tallomu bir nəhəng hüceyrədən (uz. 10–25 sm-ədək) ibarətdir; rizoidli sütuncuqdan və tökülən nazik budaqlı çiçək köbəsindən təşkil olunmuşdur. Nüvəsi iridir, rizoidlərin birində qametogenez prosesi başlayır. Çox vaxt bitişik olan qametangi topaları sütuncuğun ucunda çətir əmələ gətirir; tropik zona dənizlərində 20 növü yayılmışdır. A. morfogenez proseslərini və nüvə ilə sitoplazmanın qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək üçün əlverişli obyektidir.

ASETALDEHİD, sirkə aldehid, CH₃CHO – alifatik aldehid; kəskin boğucu iyli, rəngsiz maye, *t_{qayn}* 20,8°C. Su və əksər üzvi həlledicilərlə bütün nisbətlərdə qarışır. *Aldehidlər* üçün xarakterik olan bütün reaksiyalara girir; məs., sirkə turşusuna qədər oksidləşir. Əsasların iştirakı ilə aldola çevrilir (bax *Aldol kondensləşməsi*), qüvvətli mineral turşuların təsirindən paraldehid trimeri (CH₃CHO)₃ və yaxud metaldehid trimeri (CH₃CHO)₄ əmələ gətirməklə polimerləşir. A. canlı orqanizmlərdə karbohidrat mübadiləsinin aralıq məhsuludur.

A. etilenin oksigenlə katalitik oksidləşməsindən və ya asetilenin hidratlaş-

masından (bax *Kuçerov reaksiyası*), həmçinin spirtin qıçqırmasından alınır. A.və paraldehid sellüloz asetatları, sirkə turşusu, asetanhidrid, etilasetat, qliosk-sal, n-butanol, xloral, piridin və onun törəmələrinin istehsalında işlədilir; metaldehid (“quru spirt”) bərk yanacaqdır. A. selikli qişanı qıçıqlandırır, ağ ciyərlərin pnevmoniyasına və ödeminə səbəb olur.

ASETALLAR VƏ KETALLAR – ümumi formulu RR'(OR)(OR') olan üzvi birləşmələr; burada R, R', R'', R''' üzvi radikalardır. A. və k. hidratlaşmış aldehidlərin (asetallar, R=H) və ya ketonların (ketallar) sadə diefirləridir; İUPAC-ın nomenklatura qaydalarına uyğun olaraq hər iki sinfi asetallar adlandırmaq təklif edilmişdir. Simmetrik (R'' və R''' eynidir), qeyri-simmetrik (R'' və R''' müxtəlifdir) və tsiklik (R'' və R''' tsikl əmələ gətirir) A.və k. ayrd edilir. R'' və ya R''' hidrogen atomu olduqda, xətti birləşmələr yarıasetallar (yarım-ketallar), tsiklik birləşmələr daxili yarıasetallar və ya laktollar (məs., təbiətdə geniş yayılmış monosaxaridlər – piranozalar və furanozalar) adlanır.

A. və k. üzvi həlledicilərdə həll olan, suda həll olmayan xoş iyli, rəngsiz mayelərdir. Qələvi mühitdə stabildir, turşuların təsirindən asanlıqla aldehid və ketonlara qədər hidrolizə uğramasından üzvi sintezdə karbonil qruplarının mühafizəsi üçün istifadə olunur. Spirtlərlə qızdırıldıqda molekuldakı alkoksigruplar başqa alkoksigruplarla əvəz edilir. A. və k. katalizatorların iştirakı ilə aldehid və ya ketonların spirtlərlə, 1,2- və 1,3-qlikollarla, ortoefirlərlə qarşılıqlı təsirdən alınır; monosaxaridlərin spirtlərlə qarşılıqlı təsirdən tsiklik asetallar – *qlikozidlər* əmələ gəlir. A.və k. az miqdarda konyak spirtlərində olur. A. və k. üzvi sintezdə reagent kimi, eləcə də sellüloz həlledicisi, ətirli maddələr, plastifikator və pestisidlər kimi tətbiq edilir. Bax həmçinin *Poliasetallar*.

Əd.: Яновская Л. А., Юфит С.С., Кучеров В. Ф. Химия ацеталей. М., 1975.

ASETAMİD, asetat turşusunun amidi, CH₃CONH₂ – hiqroskopik rəngsiz kristallik maddə, *t_{qr}* 81–82°C. Suda və əksər üzvi həlledicilərdə həll olur. *Karbon turşularının amidlərinə* xas olan reaksiyalara girir. A. turşu və qələvilərin iştirakı ilə hidrolizə uğrayaraq sirkə turşusu əmələ gətirir. A. ammonium-asetatın dehidratlaşmasından və ya sirkə turşusunun buxar fazada katalitik

ammonolizindən alınır. A. gön-dəri, kağız, plyonka istehsalında plastifikator, lak-boya materiallarının həlledicisi, metilamin, dərman vasitələri və s.-in sintezində xammal kimi tətbiq edilir.

ASETÁT ANHİDRİDİ, sirkə anhidridi, $(\text{CH}_3\text{CO})_2\text{O}$ – üzvi birləşmə; kəskin iyli rəngsiz mayedir, $t_{\text{qayn.}}$ 139,6°C. Üzvi həlledicilərdə və soyuq suda həll olur; isti suda sirkə turşusuna qədər hidroliz olunur. A. a. *karbon turşularının anhidridlərinə* xas olan reaksiyalara girir; məs., spirtlərlə qarşılıqlı təsirdən mürəkkəb efirlər – asetatlar, aminlərlə qarşılıqlı təsirdən asetamid alınır. A.a. *asetaldehidin* havanın oksigeni ilə katalitik oksidləşməsindən, metilasetatin karbonilləşməsindən və sirkə turşusunun pirolizindən alınır. A. a. dehidratlaşdırıcı və asetilləşdirici reagent kimi sellüloz asetatlarının, vinilasetatin, dərman vasitələrinin (məs., asetilsalisil turşusu), boyaqların, ətirli maddələrin və s. istehsalında tətbiq edilir. A. a. selikli qışanı, tənəffüs yollarını qıcıqlandırır, dəri yanıqlarına səbəb olur.

ASETÁT İPƏYİ – bax *Asetat lifləri*.

ASETÁT LİFLƏRİ – süni liflərin əsas növlərindən biri; *asetilsellülozdan* alınır. Alındığı xammalın növündən asılı olaraq iki qrupa ayrılır: triasetat lifləri (triasetilsellüloz əsasında) və əsl A.I. (qismən hidroliz olunmuş asetilsellüloz əsasında).

A.I. müvafiq olaraq 5,7–22,2 və 5200 *teks* xətti sıxlıqlı kompleks toxuculuq sapları və eşmə liflər, həmçinin içiboş saplar şəklində buraxılır. A.I.-nin sıxlığı təq. 1300 kg/m^3 , nisbi uzanması 20–30%, elastiklik modulu 3–4 *Hpa*. A.I. və onlardan hazırlanan toxuculuq məmulatları əllə toxunduqda yumşaq, elastiki, az əziləndir, atmosferin və kimyəvi təmizləmədə istifadə edilən həlledicilərin təsirinə davamlıdır. A.I.-nin çatışmayan cəhətləri möhkəmlik (10–14 *sN/teks*) və termostabiliyyətinin (160°C-dən az) aşağı olması, yeyilməyə, bir çox üzvi həlledicilərin, turşu və qələvilərin təsirinə az davamlılığı, yüksək elektriklənməsi, az hiqroskopikliyi.

A. I., əsasən, triasetilsellülozun metilənlorid və etanol (90:10) qarışığındakı 25%-li və qismən hidroliz olunmuş asetilsellülozun aseton və su (95:5) qarışığındakı 20%-li məhlulundan quru qələbləmə üsulu ilə alınır. Triasetat lifləri həmçinin yaş üsulla mənfi 20°C-də metanol məhlulundan çökdürməklə qələblənir. A. I. dispers boyaqlarla boyanır. Alınan toxuculuq sapları burulur, tria-

setat lifləri termofiksasiya olunur, qaytan lifləri isə büzmələnilir.

A.I.-ndən olan toxuculuq sapları (adətən, digər liflərlə qarışığı) trikotaj məmulatlarının, astarlıq və paltarlıq parçaların və s. hazırlanmasında, qaytan A. I. siqaret filtrlərinin istehsalında, içiboş A.I. isə ayırıcı membranların alınmasında tətbiq edilir. A.I.-nin dünyada istehsal həcmi ildə 200 min *t*-dur (2001); hazırda başqa növ liflərdən hazırlanan məmulatların çeşidinin artması ilə əlaqədar istehsal həcmi azalmaqdadır.

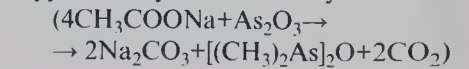
Əd.: Аким Э.Л., Перенекин Л.П. Целлюлоза для ацетилирования и ацетаты целлюлозы. 2-е изд. М., 1971.

ASETÁT TURŞUSU, sirkə turşusu, CH_3COOH – bircəsaslı doymuş üzvi turşu. Kəskin iyli, rəngsiz mayedir; susuz A.t. (ona “buzlaşan” A.t. da deyilir) $t_{\text{qayn.}}$ 118,1°C; 16,75°C-də donur, sıxlığı 1055 kg/m^3 -dir; su, spirt, efir və benzol ilə bütün nisbətlərdə qarışır, üzvi turşuların bütün xassələrinə malikdir. Sənayedə, əsasən, *asetaldehidi* oksidləşdirməklə alınır. Suda 3–15% məhlulu sirkə adlanır. Sirkə, 80%-li A.t.-nu (sirkə essensiyasını) durulaşdırmaqla və ya üzüm şirəsinə qıcqırtmaqla hazırlanır. A.t. *asetilləşdirmə* reaksiyalarında, dərman maddələri, asetilsellüloz, sintetik boyalar istehsalında, yeyinti sənayesində və s. işlədilir. A.t.-nun buxarları tənəffüs yollarını qıcıqlandırır. Qatılığı 30%-dən artıq olan A.t məhlulları dərini yandırır.

ASETÁTLAR – *asetat turşusunun* duzları və efirləri.

Asetat turşusunun duzları. Qələvi və qələvi-torpaq metallar asetat turşusu ilə orta duzlar, yüksəkvalentli metallar isə, adətən, əsasi duzlar əmələ gətirir. Gümüş-asetat və bəzi əsasi duzlar – məs., Fe(III), Cu(II), Ti, Zr, Bi metallarının duzları istisna olmaqla, A. asanlıqla suda həll olur. A. oksidlərin, hidrosidlərin və ya metalların karbonatlarının durulaşdırılmış asetat turşusunda həll edilməsindən, asetat turşusu duzlarının bəzi metalların sulfatları ilə mübadilə reaksiyasından, həmçinin CO_2 -nin metilmaqneziumhalogenidlərə təsirindən alınır. A.-in elektrolizindən CH_3COO^- ionu anodda CO_2 və alkilə parçalanır (izotop metodunun köməyi ilə təsdiq edilmişdir); iki alkildən parafin sırası karbohidrogeni əmələ gəlir (*Kolbe reaksiyası*). A. yeyici qələvilərlə əridildikdə müvafiq karbonat və metan alınır: Li, Na, K, Mg, Ca, Ba, Pb və Mn A.-i

300–400°C-ə qədər qızdırıldıqda aseton əmələ gətirir. Ağır metalların A.-i su ilə qızdırıldıqda tam hidroliz olunur. A., arsenit anhidridi ilə onların quru qarışıqları qızdırıldıqda kakodil oksidinin əmələ gəlməsi ilə gedən həssas, tam səciyyəvi olmayan vəsfi reaksiya

ilə təyin olunur. Al, Fe, Cr A.-i toxuculuq materiallarının rəngablı boyanmasında; ammonium, Na, Zn, Mg, Al, Pb A.-i (orta duz – “qurğuşun şəkəri”, əsasi duz – “qurğuşun sirkəsi”) tıbdə; Cu A.-i qalvanotexnikada, mis-arsenitlə qarışığı isə bəzi bitki zərərvericiləri ilə mübarizədə tətbiq edilir. Yağ turşularının duzları (məs. A.), *kumarin*, heterotsiklik və aro-matik karbon turşuları (məs. darçın turşusu:

sintezində əsas üsullardan biri olan *Perkin reaksiyasında* istifadə olunur. Bir çox A. katalizatorların hazırlanmasında məs., kobalt A. *okso-sintezdə*, sink A. metanolun sintezində tətbiq edilir və s.

Asetat turşusunun efirləri meyvə və çiçək qoxulu uçucu mayelərdir. Onlar müxtəlif reaksiyalar əsasında: efirləşmə, spirtlərin asetat anhidridi və ya xlorasetanhidridlə asilləşdirilməsindən və s. əmələ gəlir. A., xüsusilə də *etilasetat*, nitrosellüloz lakları, qliftal və poliefir qatranları və s. üçün həlledici kimi, habelə sellüloid və kinoplyonka istehsalında, ətriyyatda, yeyinti sənayesində çox işlədilir. *Vinilasetatdan* sintetik lif, lak və yapışqan alınır.

ASETİLASETÁT EFİRİ, *asetosirkə turşusunun etil efiri* – üzvi birləşmə; suda, etanolda, efirdə həll olan mayedir, $t_{\text{qayn.}}$ 180,8°C (parçalanmaqla). Keton $\text{CH}_3\text{C}(\text{O})\text{CH}_2\text{COOC}_2\text{H}_5$ və enol $\text{CH}_3\text{C}(\text{OH})=\text{CHCOOC}_2\text{H}_5$ tautomer formalarının tarazlı qarışığı halında mövcuddur. Tautomerlərin nisbəti mühitin temp-rundan və pH-ından, həlledicinin təbiətindən asılıdır. A.e. *ketonların və enolların* kimyəvi xassələrini göstərir. A.e. etilasetata metal natriumla təsir etməklə alınır (bax *Klayzen kondensləşməsi*). Dərman vasitələrinin (məs., amidopirin), boyaq maddələrinin, ətirli qida əlavələrinin istehsalında tətbiq edilir.

ASETİLEN, etin – *alkinlərin* ən sadə nümayəndəsi, $\text{CH}\equiv\text{CH}$; xoş iyli rəngsiz qaz, $t_{\text{qayn.}}$ –83,8°C; asetonada, dimetilformamiddə yaxşı, suda pis həll olur. Başqa alkinlər kimi A. asanlıqla birləşmə

reaksiyalarına girərək bir sıra sənaye əhəmiyyətli məhsullar əmələ gətirir. Hidrogen-xlorid, sianid turşusu və ya sirkə turşusunun A.-ə birləşməsindən müvafiq olaraq *vinilxlorid*, *akrilnitril* və *vinilasetat* alınır; A.-in hidratlaşmasından (bax *Kuçerov reaksiyası*) *asetaldehid*, xlorlaşmasından *trixloroetilen*, dimetilləşməsindən *vinilasetilen*, trimerləşməsindən *benzol* alınır. A.-də hidrogen atomları *asetilenidlər* (məs., $\text{HC}\equiv\text{CNa}$, $\text{CuC}\equiv\text{CCu}$) əmələ gətirməklə metal ilə əvəz oluna bilər. A. təbii yanar duzun termooksidləşdirici krekinqindən, neftin maye fraksiyasındakı karbohidrogenlərin krekinqindən və kalsium-karbidin hidrolizindən alınır. A. bir çox üzvi yarım-məhsul və polimerlərin (*polivinilasetat*, *polivinilxlorid*, *polivinil spirti*, *xlorpren kauçukları* və s.) sintezi üçün xammaldır. Asetilen oksigen alovu (maks. temp-r 3150°C) əlvan və qara metalların kəsilməsi və qaynaq edilməsində istifadə olunur. A.-in hava ilə qarışığı (həcmə görə 2,3–80,7% A.) partlayış təhlükəlidir. A. narkotik təsirə malikdir.

Əd.: Темкин О.Н., Шестаков Г.К., Треггер Ю.А. Ацетилен: Химия. Механизмы реакций. Технология. М., 1991.

ASETİLƏN GENERATORU – kalsium-karbidə su ilə təsir etməklə asetilen almaq üçün istifadə olunan aparat. A.g.-nın aşağı (10 *kPa*-a qədər) və orta (150 *kPa*-a qədər) izafi təzyiqli səyyar növləri, əsasən, qaz qaynağında işlədilir. Yüksək (150 *kPa*-dan çox) izafi təzyiqli A.g. stasionar tiplidir; yeyinti, əzcaçılıq, kimya sənayesində böyük həcmdə asetilen almaq üçün istifadə olunur.

ASETİLXOLİN, $\text{CH}_3\text{COOCH}_2\text{CH}_2\text{N}^+(\text{CH}_3)_3\text{OH}^-$ – neyronlar arasında və neyronlardan əzələ və vəzi hüceyrələrinə siqnalı sinapsların vasitəsilə ötürən mediator. A.-in mediator funksiyasını (kimyəvi vasitəçi vəzifəsini) O. Lövi müəyyən etmişdir (1921); neyronların qarşılıqlı təsirində A.-in iştirakı H. Deyl tərəfindən sübuta yetirilmişdir. A. bitki və heyvan toxumalarında, xüsusən sinir hüceyrələrində geniş yayılmışdır. A., sinir hüceyrələri tərəfindən xolinasetilaza fermentinin iştirakı ilə xolin və sirkə turşusundan sintez olunaraq sinir ucları vasitəsilə presinaptik hüceyrələrin qovucularında toplanır (hər birində 5-dən 10 minədək A. molekulu) və qıcıqlanma zamanı sinaptik yarığa boşalır. Sinir, əzələ və sekresiya hüceyrələrinin postsinaptik membranlarının reseptorları ilə

(xolinoreseptorlarla) qarşılıqlı təsir zamanı A., bu hüceyrələr üçün spesifik olan müvafiq oyanma və ya tormozlanma, yığılma və sekresiya kimi reaksiyalar törədir. Xolinoreseptorların iki əsas tipi təsvir edilmişdir. Nikotin tipli reseptorlar (nikotinə qarşı yüksək həssaslığına görə belə adlanır) həm baş beyin neyronlarında, həm də hərəkət aksonlarının skelet əzələləri ilə təmas yerində mövcuddur və ion kanallarını təşkil edir. A.-in təsiri ilə ion kanalları açılır, natrium ionları hüceyrəyə daxil olmaqla, onu depolyarizasiyalaşdırır və nəticədə etibarilə sürətli elektrik siqnalının generasiyası baş verir. Muskarin tipli reseptorlar (milçəkqıran zəhərli göbələyin toksini olan muskarinə qarşı həssasdır) baş beyin neyronlarında, sekresiya hüceyrələrində, saya əzələ və miokard hüceyrələrində lokallaşmışdır. Onların aktivləşməsi hüceyrənin funksional vəziyyətinin nisbətən zəif dəyişikliyinə səbəb olan bir sıra hüceyrədaxili kimyəvi reaksiyalar seriyası ilə müşayiət edilir. Asetilxolinesteraza fermentinin təsirindən sürətlə parçalandığına (hidroliz olunduğuna) görə sinaptik yarıqda az müddətə qalan A. molekulları diskret sinir impulslarının sinaptik ötürülməsini təmin edir. Ferment A.-in postsinaptik yarıqda toplanmasına və postsinaptik hüceyrələrin uzunmüddətli aktivləşməsinə mane olur. Bəzi dərman preparatlarının (antixolinesteraza vasitələri) təsiri A. molekullarının sinaptik yarıqda postsinaptik membranlara tərəf diffuziyasının zəiflədilməsi, A.-in təsirinin bərpa edilməsi və ya ona maneçilik törətməsi (xolinergik vasitələr) qabiliyyətinə əsaslanır. Asetilxolinesterazanın ləngidici təsirindən A.-in həddən artıq toplanması əzələ və vəzi sinirlərdən əzələlərə ötürülməsinin qarşısını almaqla onların iflicinə, tənəffüsün dayanmasına, ürək fəaliyyətinin yavaşmasına, qan təzyiqinin aşağı düşməsinə, bronxların spazmına, psixi funksiyaların pozulmasına, vəzilərin sekresiyasının güclənməsinə səbəb olur. Fosfor-üzvi insektisidlərin və zəhərləyici maddələrin (o cümlədən zarin və zomanın) yüksək zəhərliliyi məhz fermentin ləngidici təsiri ilə bağlıdır.

ASETİLLƏŞDİRMƏ – üzvi birləşmələrdə hidrogen atomlarının asetil radikalı CH_3CO ilə əvəz edilməsi reaksiyası (bax *Asilləşdirmə*).

ASETİLSALİSİL TURŞUSU – bax *Aspirin*.

ASETİSELLÜLÖZ, $[\text{C}_6\text{H}_7\text{O}_2(\text{OCOCH}_3)]_n$ – sellüloz ilə asetat turşusunun əmələ gətirdiyi mürəkkəb efir. Ağ amorf kütlədir. A. katalizatorların və ya asetilxloridin iştirakı ilə asetat anhidridinin sellüloza təsirindən alınır. Asetilləşmə nəticəsində tərkibində 62,4% birləşməmiş asetat turşusu olan triasetilsellüloz (sellülozun triasetatı, ilkin asetat) əmələ gəlir. Triasetilsellüloz az hiqroskopikdir, elektroizolyasiya işlərində, süni lif, deformasiya olunmayan kinoplyonka istehsalında istifadə edilir. Triasetilsellülozun məhdud sayda həlledicilərdə (asetat turşusu, xloroform, metilənlorid) həll olunması onun geniş istifadəsini cətinləşdirir. Triasetilsellülozu qismən qələviləşdirməklə coxsaylı üzvi həlledicilərdə (aseton, asetonun spirtlə qarışığı və s.) həll olan, tərkibində 52–57% birləşməmiş asetat turşusu saxlayan qismən hidroliz olunmuş A. alınır; ondan asetat ipəyi, laklar, kinoplyonkalar, plastik kütlə istehsalında geniş istifadə edilir. 220°–240°C-də tədricən yumşalıb axıcı hala keçdiyinə görə, A. təzyiqli altında tökmə üsulu ilə *plastik kütlə* istehsalında tətbiq olunur. A., onu tədricən qələviləşdirən qələvilərin və mineral turşuların təsirinə azdavamlıdır. İşlədəvamlı və zəif yanar materialdır.

ASETOFENON, metilfenilketon – ən sadə alkilaromatik keton $\text{CH}_3\text{CO C}_6\text{H}_5$; rəngsiz, kəskin meşə giləsi iyi və rən mayedir, $t_{\text{er.}}$ 19,7°C, $t_{\text{qayn.}}$ 202,0°C. Suda həll olmur, spirtə, efirdə, asetonada, benzolda həll olur. A. alkilaromatik ketonlar üçün səciyyəvi olan reaksiyalara girir; məs., metil qrupu üzrə xlorlaşaraq gözyaşardıcı təsirli (lakrimator) zəhərləyici maddə – xlorasetofenon $\text{ClCH}_2\text{CO C}_6\text{H}_5$ əmələ gətirir. A. benzolun xloranhidridlə və ya sirkə turşusunun anhidridi ilə (AlCl_3 və ya FeCl_3 iştirakı ilə) asilləşməsindən; etilbenzolun havanın oksigeni ilə katalitik oksidləşməsindən alınır. A. və onun törəmələri ətirli maddə kimi ətriyyatda istifadə edilir. A. yuxugötürücü təsirə malikdir.

ASETOGEN BAKTERİYALAR, *asetogenlər* – karbon qazı və üzvi birləşmələrdən $2\text{CO}_2 + 8\text{H}^+ + 8e^- \rightarrow \text{CH}_3\text{COOH} + 2\text{H}_2\text{O}$ xəmi üzrə sirkə turşusu sintez edən sırf anaerob bakteriyalar qrupu. Bu, onları üzvi birləşmələrin qıcqırması zamanı asetat və karbon qazı əmələ gətirən digər prokariotlardan fərqləndirir. Sirkə turşusunun sintezi asetil-KoA-sintetaza fermentinin iştirakı ilə baş verir və enerjinin toplanması

ilə əlaqədardır. A. b. torpaqdakı, dib çöküntülərindəki, insan və heyvanların həzm yolundakı, sodalı göllərdəki, duzlu gölməçələrdəki və termal bulaqlardakı mikrob qruplaşmalarından alınmışdır. A. b.-in filogenetik cəhətdən bir-birilə zəif əlaqəli 20 cinsə aid olan 100-ədən çox növü, o cümlədən Moorella thermoautotrophica, Acetohalobium arabaticum, Thermoanaerobacter kivui, Eubacterium limosum, Clostridium ljungdahlii, Acetobacterium woodii təsvir edilmişdir. Karbonun biosferdəki biogeokimyəvi tsiklində A. b.-in mühüm rolu var. Sənayedə sirkə turşusunun A. b.-in vasitəsilə ilə alınmasının biotexnoloji üsulları işlənib hazırlanır.

ASETON (lat. acetum – sirkə), 2-пропанон – ən sadə alifatik keton, CH_3COCH_3 ; rəngsiz, tezəlşən, məxusu si iyli mayedir, t_{qayn} 56,1°C. Su, spirt və efiyə həll olur.

A. alifatik ketonlara xas olan kimyəvi reaksiyalara girir: sianid ionunu birləşdirməklə asetonianhidrinə ($\text{CH}_3)_2\text{C}(\text{OH})\text{CN}$ çevrilir; 4-hidroksi-4-metil-2-pentanon ($\text{CH}_3)_2\text{C}(\text{OH})\text{CH}_2\text{COCH}_3$ əmələ gətirməklə aldol kondensləşməsinə, mezitil oksidi ($\text{CH}_3)_2\text{C}=\text{CHCOCH}_3$ alınmaqla krotan kondensləşməsinə girir; 700°C-ə qədər qızdırıldıqda ketənə $\text{CH}_2=\text{C}=\text{O}$ çevrilir. Güclü oksidləşdiricilər, məs., KMnO_4 -ın qələvi məhlulu və ya xromat turşusu A.-u əvvəlcə sirkə və qarışqa turşularının qarışığına qədər, daha sonra karbon-dioksit və suya qədər oksidləşdirir. A. izopropil spirtinə qədər reduksiya olunur.

A. əsas üzvi sintezin ən çox istehsal olunan məhsuludur; fenolun kumol üsulu ilə benzol və propilendən istehsalı zamanı əlavə məhsul kimi, propilenin hidrotlaşmasının ardınca alınan izopropil spirtinin dehidrogenləşdirilməsi və propilenin birbaşa oksidləşdirilməsindən alınır. A. keten, metakril turşusu, metilmetakrilat, metilzobutylketon, bisfenol A, dərman vasitələri və s. istehsalı üçün xammaldır; üzvi maddələrin, əsasən, poliakril lakların həlledicisi kimi, az zəhərliyinə görə yeyinti və əcazılıq sənayesində istifadə edilir. A. orqanizmin bir sıra patoloji hallarında (məs., şəkərli diabet) qanda toplanır və zəhərləyici təsir göstərir.

Əd.: Лебедев Н. Н. Химия и технология основного органического и нефтехимического синтеза. 4-е изд. М., 1988.

ASETONİTRİL – sirkə turşusunun nitrili, $\text{CH}_3-\text{C}\equiv\text{N}$; zəif efiy, rəngsiz ma-

yedir, t_{qayn} 81,6°C. Su və bir çox üzvi həlledicilərdə həll olur; yağları, lakları, piyləri, sellüloz efiyrlərini, bir çox sintetik polimerləri və qeyri-üzvi duzları həll edir. A. nitrillərin kimyəvi xassələrinə malikdir. Turşu və qələvilərin təsirinə sirkə turşusuna qədər hidroliz olunur; A.-in reduksiyasından etilamin alınır. A. sirkə turşusunun oksidləşdirici amonolizindən, ammonium asetat və ya asetamidin dehidratlaşmasından alınır. A. bitki və heyvan mənşəli yağlardan ali yağ turşularını, butenlər qarışığından butadieni ayırmaq üçün, həmçinin dərman preparatları istehsalında xammal, maye xromatografiyasında həlledici elyuent kimi istifadə edilir. A. yanar və zəhərli maddədir.

Əd.: Зильберман Е. Н. Реакции нитрилов. М., 1972.

ASEVÉDO DÍAS (Acevedo Diaz) Eduardo (20.4.1851, Vilya-de-la-Unyon – 18.6.1921, Buenos-Ayres) – Uruqvay yazıçısı. Varlı zadəganlar ailəsindəndir. Montevideo Un-tinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1903 ildən diplomatik vəzifədə işləmişdir. Əsərləri 1871 ildən çap olunmağa başlamışdır. İstiqlaliyyət müharibəsi (1810–26) mövzusunda yazdığı “İsmael” (1888), “Yerli qadın” (1890) və “Şöhrət çağırışı” (1893) trilogiyası ilə milli ədəbiyyatda tarixi roman janrının əsasını qoymuşdur. A.D. yaradıcılığının mərkəzində etnotipik xüsusiyyətləri özündə əks etdirən *quicho* obrazı durur. **ASÉYEV** Nikolay Nikolayeviç (9.7.1889, Kursk qub., Lqov – 16.7.1963, Moskva) – rus şairi. Lenin mükafatı laureatı (1961), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941). Əsərləri 1911 ildən çap olunmuşdur. “Gecə fleytası” (1914) adlı ilk kitabında *simvolizmin* təsiri duyulur. V.V. Mayakovski və V.V. Xlebnikovla tanışlığı A.-in yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. “Zor” (1914), “Oksana” (1916), “Polad bülbül” (1922) kitablarının, “Qara şahzadə” (1923), “Göy qusarlar” (1926) balladalarının, “Lirik ricət” (1924), “Semyon Proskakov” (1927–28), “Mayakovski başlanır” (1937–40) və s. poemaların müəllifidir. “Düşüncələr” (1955), “Ahəng” (1961) kitablarında fəlsəfi lirika əsas yer tutur. Ədəbi-tənqidi məqalələri də var. Bəzi şeirləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan poeziyasından tərcümələr etmişdir.

Əsərləri: Стихотворения и поэмы. Л., 1967; Родословная поэзии. М., 1990.

ASƏF ƏLİ Aruna (16.7.1909, Pəncab, Kalka – 29.7.1996, Dehli) – Hindistanın

siyasi və ictimai xadimi, milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı. Hindistan müstəqillik əldə etdikdən sonra *Hindistan Milli Konqresi* partiya-sının Dehli əyalət komitəsinin rəhbəri olmuş (1947–48), daha sonra həmkarlar hərəkatına qoşulmuşdur. 1954 ildə Hindistan qadınlarının Milli federasiyasının yaradıcılarından biri və rəhbəri, 1958–59 illərdə Dehli ş.-nin meri olmuşdur. Sonralar siyasətdən uzaqlaşmış, ictimai fəaliyyətini davam etdirmişdir: Ümumdünya Demokrat Qadınlar Federasiyasının vitse-prezidenti, Ümumdünya Sülh Şurasının və digər beynəlxalq təşkilatların rəhbər orqanlarının üzvü seçilmişdir. “Xalqlar arasında sülhü möhkəmlətməyə görə” Beynəlxalq Lenin mükafatı (1965) və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına görə C. Nehru mükafatının (1992) laureatı olmuşdur. Ölümündən sonra Hindistanın ali ordeni “Bharat ratna” (Hindistan mirvarisi) ilə təltif edilmişdir (1997).

ASƏF ZEYNALLI – bax *Zeynallı* Asəf.

ASFALT (yun. ασφαλτος – maddən qatranı) – təbii bitum qruplarından biri; oksidləşmiş karbohidrogenlərin qarışığından ibarətdir. Element tərkibi: C(80–85%), H(10–12%), O(2–3%), S(0,1–10%). Xloroform tipli (skipidar, karbon-sulfid) həlledicilərdə həllolma dərəcəsinə görə *maltenlər* ilə *asfaltitlər* arasında aralıq vəziyyətdədir. Sıxlığı 1000–1200 kg/m^3 , ərimə temp-ru 20–100°C-dir. Rəngi qara və ya tünd-qəhvəyidir. A. bəzi neftlərin oksidləşməsi və yüngül fraksiyaların buxarlanması nəticəsində əmələ gəlir. Neftli-qazlı hövzələrin dayaz yatımlarında və ya üzə çıxan məhsuldar qatlarında geniş yayılmışdır. A. qumdaşların məsamələrini, əhəngdaşı və dolomitin çatlarını, oyuqlarını doldurur, bəzən də böyük “neft göllərinin” səthində qalın təbəqələr əmələ gətirir (Trinidad a.-ndakı Piç-Leyk asfalt gölü). Asfalt yataqları Rusiyada (Samara və Orenburq vil.-ləri, Komi Resp., Yakutiya), Venesuelada, Trinidad və Tobaqoda, Kanadada, Fransada, İordaniyada, Suriyada, ABŞ-da və s. ölkələrdə aşkar edilmişdir. Sənaye miqyasında 9 ölkədə (ən çox Trinidad və Tobaqoda; ildə təq. 1 mlrd. t) çıxarılır. A. ən qədim tikinti

materialıdır; Aşşurda, Qədim Misirdə və Qədim Romada hidrotexniki və yeraltı qurğularda, yol tikintisində, yastı damların quraşdırılmasında və s. istifadə olunurdu. Hazırda, əsasən, yol tikintisində, elektrotexnika və kimya sənayesində, lak-boya, dam örtüyü və hidroizolyasiya materialları istehsalında tətbiq edilir.

Süni A. neft bitumlarının (15–60%) tozşəkilli mineral doldurucu (üyüdülmüş əhəngdaşı, dolomit və s.) ilə qarışığıdır; təbii A.-dan fərqli olaraq, tərkibində neft yağları daha çoxdur. Əsasən, yol tikintisində (*asfalt-betonun* yapışdırıcı komponenti), həmçinin elektroizolyasiya və hidroizolyasiya materialı kimi, eləcə də mastikaların, yaxmaların, asfalt laklarının, yapışqanların hazırlanmasında, həmçinin dam örtüyü materiallarının (yumşaq kirəmitin, ruberoidin) istehsalında istifadə edilir.

ASFALT-BETON – qırmadaş, qum, mineral ovuntusu və bitumu müəyyən nisbətdə və temp-rda mükəmməl qarışdırıb və sıxlaşdırdıqdan sonra qarışığın bərkiməsindən alınan inşaat materialı. A.-b.-un hazırlanmasında yapışdırıcı komponent kimi bitum və mineral ovuntusundan (narın əhəng, dolomit və s.) ibarət qarışıqdan (süni *asfalt*) istifadə olunur; qırmadaş və qum 100–160°C-yədək qızdırılır və əridilmiş yapışdırıcı ilə qarışdırılır. Bitumun özlülüyü çox olduqca, tərkib materiallarının qızdırılma temp-ru da yüksək olur. Daş materiallarının növlərinə görə A.-b. qırmadaşlı (qırmadaş, qum, mineral ovuntusu və bitum), çınqıllı (çınqıl, qum, mineral ovuntusu və bitum), qumlu (qum, mineral ovuntusu və bitum) olur. A.-b.-un, xüsusən qumlu A.-b.-un keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qum aktivləşdirilir. Aktivləşdirilmiş qum əsasında alınan A.-b. yüksək möhkəmliyi, istiliyə, suya və şaxtaya davamlılığı ilə fərqlənir. A.-b. yola döşənmə və basılma temp-rundan, bitumun özlülüyündən asılı olaraq q a y n a r (120°C-dən yüksək temp-rda döşənən özlü bitumlu A.-b.), i s t i (50–100°C-də döşənən, az özlü və ya maye bitumlu A.-b.) və s o y u q (qızdırılmadan, havanın temp-ru 5°C-dən aşağı olmadıqda döşənən maye bitumlu A.-b.) növlərə ayrılır. Qaynar döşənən A.-b.-un bir növü də t ö k m ə a s f a l t d ı r. Onun tərkibində 25–35% yüksək özlülüyə malik bərk bitum və mineral ovuntusu olur, hazırlanma və döşənmə temp-ru 220–250°C-dir. Tökmə asfaltın

sıxlaşdırılması üçün ağır yolbasan maşınlar və ya vibratorlar tələb olunmadığına görə ondan, əsasən, yol örtüyünün yerli təmirində istifadə edilir. A.-b.-un sıxlığı, möhkəmliyi, istiyə davamlılığı və uzunömürlülüyü işlədilan materialların keyfiyyətindən, fiziki-mexaniki xassələrindən, hazırlanma texnologiyasından və döşənmə üsulundan asılıdır. A.-b.-un mexaniki möhkəmliyi nəql. vasitələrindən düşən yükü qəbul etməyə imkan verir. Hazırlanma prosesinin mexanikləşdirilməsi, təmir yerində regenerasiyasının (A.-b. qırıntılarının xüsusi maşında təkrar emalının) mümkünlüyü və s. A.-b.-un üstün cəhətləridir. A.-b. aerodrom, avtomobil yolları, səki və körpü örtüklərinin salınması, həmçinin hidrotexniki və s. işlər üçün istifadə olunur. Bakı ş.-nin küçələri 1928 ildən A.-b.-la örtülməyə başlanmışdır.

Əd.: Əliyev Ə., Əliyev K. Yol-inşaat materialları. B., 1997; Рыбьев И. А. Строительное материаловедение. М., 2003.

ASFALTBETONQARIŞDIRAN – *asfalt-beton* qarışığını hazırlamaq üçün qurğu və ya texnoloji avadanlıqlar kompleksi. A. qidalandırma, qurutma, toz-tutan (quru və nəm təmizləmə qurğusu olan), qarışdırıcı və mineral ovuntusu aqreqatlarından, qızdırılan bitum sistemlərindən, yanacaq bərkimədən və idarəetmə kabinasından ibarətdir. A. qarışdırıcının iş prinsipinə (dövri və ya fasiləsiz işləyən), qarışdırıcı aqreqatın konstruktiv tərtibatına (mineral materiallarının şaquli və üfüqi hərəkət sxeminə uyğun olaraq qüllə və ya parter tipli), mobillik dərəcəsinə (stasionar və ya sayyar) və məhsuldarlığına (saatda 12 t-dan 400 t-ədək) görə tiplərə ayrılır. A.-ın tipi tikinti işlərinin həminə, tikinti obyektinə qədər olan məsafəyə, ərazinin relyefinə və s. görə seçilir. Asfalt-beton qarışığı hazırlanarkən əvvəlcə mineral materialları (qum, çınqıl, qırmadaş) qızdırılır, qurudulur, komponentlər fraksiyaların ölçülərinə görə çeşidlənir və çəki bunkerindən keçərək dozalaşdırılır, sonra isə qarışdırıcı aqreqatda əvvəlcədən 150–200°C-dək qızdırılmış bitum, mineral ovuntusu və asfalt-betonun istismar xüsusiyyətlərini artıran xüsusi əlavələr ilə qarışdırılır. Hazır qarışıq bölüşdürmə bunkerinə ötürülür. Asfalt-beton istehsalının bütün texnoloji prosesləri avtomatlaşdırılmışdır.

ASFALTDÖŞƏYƏN – avtomobil yolları, aerodromlar, şəhər küçələri, meydanlar, istehsalat meydançaları və s. ti-

Asfalt döşəyən.

kililərə *asfalt-beton* döşəmək və ya onların asfalt-beton örtüklərini təmir etmək üçün maşın. Asfalt-beton örtüklərinin fasiləsiz və lazımi keyfiyyətlə döşənməsini təmin edir. İşçi qarışığı qəbul etmə üsuluna (bunkerli və bunkersiz), gediş hissəsinin növünə (tirtilli, təkərli, relsdə hərəkət edən və kombinəli), məhsuldarlığına (saatda 50 t-ədək, 50–100 t, 100–200 t, 200–300 t, 300–500 t, 500–750 t) görə növlərə ayrılır. A.-in əsas iş əməliyyatları nəql. vasitələrindən asfalt-beton qarışığının qəbulu, onun əvvəlcədən hazırlanmış və möhkəmləndirilmiş əsas eyni qalınlıqda yayılması, döşənmə qatının hamarlaşdırılması və ilkin sıxlaşdırılması, döşənmə örtüyün səthinin tamamlanmasıdır. A. yükləmə bunkerli (bunkersiz A.-də qəbuledicisi), boşaltma və bölüşdürmə qurğusu, kipləşdirici (sıxlaşdırıcı) brus, hamarlayıcı tavalər, mühərrik, gediş hissəsi və idarəetmə sistemindən ibarətdir. Döşənən asfalt-beton qatının qalınlığına, bərabərliyinə və bərkimə dərəcəsinə xüsusi izləmə sistemi ilə avtomatik nəzarət edilir.

ASFALTENLƏR – bitumların (o cümlədən *neftin*) petrolein efiyində həll olmayan ən yüksəkmolekullu komponentləri. Neftlərin tərkibində A.-in kütləyə miqdarı 4%-ədəkdir. Element tərkibi: C 88,8%-ədək, H 10%-ədək, S, O, N, metallar (əsasən, V, Ni) 14%-ədək. Molekul kütləsi 1600–6000, sıxlıq 1140 kg/m^3 . Neft emalında ağır neft qalıqlarının (mazut, qudrun, bitum) *deasfaltlaşdırılması* son məhsullarıdır. A. sulfolaşma, sulfooksidləşmə, xlormetilləşmə, kondensləşmə və s. reaksiyalarına girir. A. dizel, qazanxana yanacaqları və əsas neft yağlarının keyfiyyətini aşağı salır. A. karbonlu adsorbentlər, anionitlər və s. alınmasında istifadə edilir.

Əd.: Химия нефти. Л., 1984.

ASFALTİTLƏR – təbii bərk bitum qruplarından biri; neftin Yer səthində, yaxud səthə yaxın dərinliklərdə dəyişil-

məsi nəticəsində əmələ gələn bitumlar. Damar və lay şəklində rast gəlinir. Benzolda, xloroformda, karbon-sulfiddə həll olur. Element tərkibi (%-lə): C 76–86, H 8–12, S 0,25–9, N 0,3–1,8, O 2–9. Tərkibində *asfaltenlərin* yüksək (75%-ədək) və neft yağlarının nisbətən az (25%-ədək) olması səciyyəvidir. A. xassələrinə görə gilsonitlərə (sıxlığı 1050–1150 kg/m^3 , yumşalma temp-ru 110–200°C) və daha yüksəkmolekullu qrehamitlərə (sıxlığı 1150–1200 kg/m^3 ; 200–300°C temp-rda parçalanaraq əriyir) ayrılır.

ASFERİK OPTİKA – səthi sferik olmayan optik detallar və ya onlardan qurulmuş sistemlər. “A.o.” termini, bir qayda olaraq, optik oxla nisbətən simmetriyaya malik (paraboloidal, ellipsoid) və ya simmetriya oxu olmayan (silindrik) 2-ci tərtib səthlərdən ibarət sistemlər üçün işlənir.

Sferik optikadan fərqli olaraq A.o. aberrasiyanı düzəltmək imkanına malikdir. Aberrasiyanın verilən qiymətləri üzrə optik sistemlərin hesablanmasında bir asferik səthin iki-üç sferik səthi əvəz edə bilməsi sistemin detallarının sayının kəskin azalmasına səbəb olur. Bir sıra hallarda, məs., bucağı həddindən artıq geniş olan obyektivlərin hesablanmasında A.o. tətbiq edilmədən məsələni həll etmək ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. Silindrik linzalardan ibarət optik sistemlər (simmetriya oxu olmayan A.o.) optik oxdan keçən müxtəlif müstəvilərdə müxtəlif fokus məsafələrinə, yəni *astigmatizmə* malikdir. Göz astigmatizmini düzəltmək üçün eynələrdə və müxtəlif istiqamətlərdə müxtəlif miqyasda xəyalın alınması üçün anamorfot sistemlərdə A.o.-dan istifadə edilir. A.o.-nın hazırlanmasının və yoxlanmasının mürəkkəbliyi ondan geniş şəkildə istifadə etmək imkanını məhdudlaşdırır.

ASFİKSİYA (yeni lat. asphyxia, yun. ἀσφυξία, hərfi mənası nəbzın olmaması) (boğulma) – orqanizmlə xarici mühit arasında qaz mübadiləsinin pozulması zamanı qanda və toxumalarda kəskin oksigen çatışmazlığı (hipoksiya) və karbon qazının artıqlığı (hiperkapniya) nəticəsində baş verən patoloji vəziyyət. A.-nın mümkün səbəbləri: tənəffüs yolları keçəcəyinin tutulması (məs., onlara yad cismin, qida və ya qusuntu kütləsinin düşməsi, nəfəs borusu və bronxların seliklə tıxanması, difteriya zamanı qırtlaq keçəcəyinin fibrinoz pərdə ilə tutulması,

nəfəs borusunun şişlə sıxılması, səs yarığının spazmi və ya onun ödemi, suda boğulma, xlor, ammoniyak, hidrogen-sulfid və s. ilə zəhərlənmə); xarici təsir nəticəsində tənəffüs yollarının, döş qəfəsinin sıxılması və tutulması (məs., boğulma, qəza hadisələrində boğazın və döş qəfəsinin sıxılması, güzaz və *epilepsiya* statusunda); bəzi zəhərlənmələr zamanı tənəffüs əzələlərinin spazmi; uzunsov beynin qansızma, şiş, mexaniki travmalar zamanı zədələnməsi nəticəsində tənəffüs mərkəzinə ilk təzyiqliq, poliomyelit bulbar forması, yaxud tənəffüs mərkəzindən tənəffüs əzələlərinə oyanmanın keçməsinin pozulması. A. zamanı ağ ciyərlərin təcili süni ventilyasiyası aparılmalı (bax *Süni tənəffüs*), sonra isə A.-nı törədən əsas səbəblər aradan qaldırılmalıdır.

Dölün və təzədoğulmuşun asfiksiyası. Dölün A.-sı (bətndaxili A.) ana-cift və döl-cift qan dövranının pozulması zamanı döl oksigenin daxil olmasının dayanması və ya xeyli azalması, döl orqanizmində karbon qazının və maddələr mübadiləsinin turş məhsullarının toplanması ilə əlaqədar dölün ürək fəaliyyətinin pozulmasıdır. Təzədoğulmuşun A.-sı doğulduqdan sonra təzədoğulmuşda tənəffüsün tamamilə və ya qonaətbəx olmaması, qan dövranının pozulması və mərkəzi sinir sisteminin sinir-reflektor fəaliyyətinin sönməsi ilə əlaqədardır. Uşaqların 4–6%-i A. vəziyyətində doğulur. Ölüdoğulmanın, erkən uşaq ölümünün, habelə uşağın sonrakı inkişafında baş verən çoxsaylı pozuntuların ən çox rast gəlinən səbəblərindən biri A.-dır.

Bir çox mamalıq patologiyalarının, ana və döl xəstəliklərinin nəticəsi olan dölün A.-sı zamanı asidozun inkişaf etməsi ilə əlaqədar tənəffüs mərkəzinin qıçılması dölətrafi suyun, doğum yollarındaki seliyin, qanın və *mekoninin* aspirasiyası ilə əsl tənəffüs hərəkətlərinin yaranmasına səbəb olur və çox vaxt dölün ölümü ilə nəticələnir. Dölün A.-sı diaqnozu hamilənin (zahının) dölün hərəkət aktivliyinin artmasını və ya azalmasını göstərməsinə, dölətrafi suda mekoninin görünməsinə, dölün ürək fəaliyyətinin pozulmasına (auskultasiya zamanı və ya xüsusi aparatla müəyyən olunur) əsasən qoyulur. Diaqnostika üçün həmçinin ürək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin xüsusi şkalası, qan cərəyanının doplerometrik müayinəsi, dölün baş beyninin ultrasəs müayinəsi və s. üsullar

istifadə edilir. Dölün A.-nın müalicəsi dölün qan təchizatının yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılır; doğumun təcili həll edilməsi tədbirləri (mamalıq maşası, qeysər kəsiyi və s.) görülür.

Təzədoğulmuşun A.-sının səbəbləri dölün A.-sındakı kimidir; bunlara çox vaxt onurğa və baş beyin zədələnməsi ilə doğum travmaları da aiddir. Təzədoğulmuşun A.-sı təzahür dərəcəsinə görə yüngül, orta ağır və ağır formalarda olur. Yüngül A. vəziyyətində doğulmuş uşaqlara, adətən, xüsusi müalicə tələb olunmur. Orta ağır və xüsusilə ağır A. zamanı xüsusi müalicədən tutmuş ağ ciyərlərin süni ventilyasiyasına qədər tədbirlər zəruridir. Ağır A.-da, demək olar ki, bütün orqan və sistemlərin funksiyası pozulur və bu, tənəffüs, ürək-damar və kəskin böyrək çatışmazlığı simptomları, hemorragik sindrom, qusma sindromu, nevroloji simptomlarla meydana çıxır. Yüksək sinir-reflektor oyanmadan əlavə sinir-reflektor fəaliyyətin sönməsi və qıcolma sindromu da inkişaf edə bilər. Təzədoğulmuşun ağır A.-sı zamanı doğum zalında aparılan reanimasiya yardımının ilk mərhələsidir; belə uşaqların sonradan intensiv terapiya şöbəsində (pala-tasında) dərin müayinəsi, nəzarət və müalicəsi tələb olunur. A.-nın ağırlıq dərəcəsinə asılı olmayaraq, bütün uşaqlara doğulduqdan sonra dinamik müşahidə və reabilitasiya tədbirlərinin aparılması lazımdır.

ASFODELİNA (Asphodeline) – asfodelkimilər fəsiləsindən bitki cinsi. Əsasən, sıxyarpaqlı, bəzən gövdəsi budaqlı çoxillik otlardır. Kökümsovlə və kökü yumruludur. Yarpaqları xətvərdir. Salxımşəkilli çiçək qrupunda toplaşan çiçəkləri ağ və ya sarıdır. Aralıq dənizinin ş. sahillərində, Qırmda və Qərbi Asiyada dağların və düzənliklərin daşlı, çınqıllı yerlərində, işıqlı quru meşələrdə 15–16 növü yayılmışdır. Balverən bitkidir. Sarı A. (*A. lutea*) dekorativ bitki kimi qədimdən becərilir. Azərb.-da bu cinsin 2 növü: ağacvarı A. (*A. dendroides*) və Şovis A.-sı (*A. Szovitsii*) məlumdur.

ASXANAKƏRAN, Əsxənəkəran – Azərb. Resp. Astara r-nunda kənd. A. ə.d.-nin (Asxanakəran, Anbuba, Azaru, Bəlbay, Bursut, Dəstor, Əkbərməhəllə, Motalayataq, Şıxımpəştə, Viləparqo k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km şm.-q.-də, Başəru çayının sahilində, Peştəsər silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 257 (2008); əkinçilik və maldarlıqla

məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

“ASXI-I” – yonca sortu. AKTA-da akad. Ə.M. *Quliyevin* rəhbərliyi altında sortlararası sərbəst tozlandırma üsulu ilə alınmışdır. Hünd. 80–85 sm olur, tez-yetişəndir. Cücərmədən birinci biçinə qədər 50–53 gün, ikinci biçinə qədər 32–41 gün, üçüncü biçinə qədər 32–37 gün, toxumların tam yetişməsi isə 109–116 gün çəkir. Payız səpinində yaxşı qışlayır, yazın əvvəlində və biçindən sonra tez boy atır, mövsüm ərzində 3–4 dəfə biçilir. Göbələk xəstəliklərinə və quraqlığa davamlı, maşınla yığılma üçün əlverişlidir. 1967 ildən Şirvan–Qarabağ suvarılan aralıq zonası və dağətəyi suvarılan düzən zonası üçün rayonlaşdırılmışdır. Hazırda əkilir.

ASILI BUZLAQ – dağ buzlağı tipi. Sıldırım yamaqların yuxarısındakı dayaz çökəkliklərdə yaranan A.b.-lar tez-tez qar uçqunlarına səbəb olur.

ASILI DƏRƏ – dibi əsas dərənin dibi ilə eyni səviyyədə olmayan və ondan bir qədər hündürdə qurtaran yan dərə. A.d. suyun və ya buzlağın fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq əsas dərə dibinin yan dərə dibinə nisbətən daha intensiv dərinləşməsi, göl və ya dəniz sahillərində eroziya bazisinin aşağı düşməsi, tektonik hərəkətlərin dəyişkənliyi və yuyulan süxurların litoloji tərkibinin müxtəlifliyi nəticəsində yaranır.

ASILI SÖZLƏR – 1) müəyyən sintaktik tərkib daxilində tabe edən cümlə üzvü ilə birlikdə işlənən, əsasən, müvafiq sintaktik əlaqəni əks etdirən sözlər və söz formaları. Azərb. dilində ismin halları (adlıq halından başqa), sifətlər, zərflər, adətən, sintaktik cəhətdən A.s. kimi çıxış edir; 2) köməkçi sözlər.

ASILQAN – bax *Suspenziya*.

ASILMURÁTOVA Altınay Abduximovna (d. 1.1.1961, Alma-Ata) – Rusiya balet artisti. RF-nin xalq artisti (2001). Leninqrad Xoreoqrafiya Məktəbini bitirdikdən sonra 1978–2000 illərdə S.M. Kirov ad. Leninqrad Opera və Balet Teatrında (1992 ildən Mariya teatri) işləmişdir. Lirik dramatik planda çıxış edən A. Leninqrad akademik məktəbinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir. Asiyat (“Asiyat”, M.M. Kajlayev, 1984), Mariya Maqdalina (“Əyar”, Q. Presser və İ.S. Baxın musiqisi əsasında, 1988) partiyalarının ilk ifaçısı olmuşdur. Raymonda (“Raymonda”, A.K. Qlazunov), Odetta – Odilliya və Avropa (“Sonalar gölü”,

“Yatmış gözəl”, P.İ. Çaykovski), Nikiya və Kitri (“Bayaderka”, “Don Kixot”, L.F. Minkus), Şirin (“Məhəbbət əfsanəsi”, A. Məlikov), Zarema (“Baxçasaray fontanı”, B.V. Asafyev), Jizel (“Jizel”, A. Adan), Solist (“Variasiyalarla mövzu”, P.İ. Çaykovskinin musiqisi əsasında), Karmen (“Karmen”, J. Bizenin musiqisi əsasında), Manon (“Manon”, J. Massenin musiqisi əsasında) və b. rollarda çıxış etmişdir.

1989–93 illərdə “Kovent–Qarden” teatrında, 1995–99 illərdə Marsel balet teatrında işləmişdir. “La Skala”da, Paris operasında, “Amerikan balle tetr”də, Bavariya Dövlət Operasında və s. çıxış etmiş, C. *Balançinin*, R. *Petinin*, M. *Bejarın*, R.H. *Nureyevin*, K. *Makmillanın* tamaşalarında əsas partiyaları ifa etmişdir. 1999 ildən A.Y. Vaqanova ad. Rus Balet Akademiyasının bədi rəhbəridir. **ÁSİM ƏHMƏD**, Mütərcim Asım (1755, Antep –27.11.1819, İstanbul) – türk leksikoqrafı, tarixçisi, şair. Mükəmməl təhsil almış, ərəb və fars dillərini, xəttatlığı, ilahiyat elmini öyrənmişdir. 1807 ildən ömrünün sonunadək dövlət tarixnəvisi vəzifəsini icra etmişdir. 1814 ildə Səlanikin qazisi təyin olunmuşdur. “Asım tarixi” ikicildlik salnaməsi Sistov sülh müqaviləsindən (1791) başlayaraq *II Mehmedin* hakimiyyətinə (1808) qədər olan dövrü əhatə edir; əsər Osmanlı imperiyasının Kiçik Asiya əyalətlərinin sosial-iqtisadi tarixi ilə bağlı mühüm məlumatlarla zəngindir. A.Ə.-in türk leksikoqrafiyası sahəsindəki xidmətləri olduqca böyükdür: farscadan “Bürhan-i qəti” (1799; sonuncu nəşri 2000), ərəbcədən “Qamus ül-mühit” (1814–18) ensiklopedik lüğətlərini xeyli genişləndirərək əlavələrlə türk dilinə tərcümə etmişdir. Üç dildə şeirlər yazmışdır; bəzi şeirlərinə musiqi bəstələnmişdir.

ASIRQAL (*Veratrum*) – *zanbaqqimilər* fəsiləsindən kökümsovlə çoxillik ot bitkisi cinsi. Meyvəsi üçyuvah qutucuqdur.

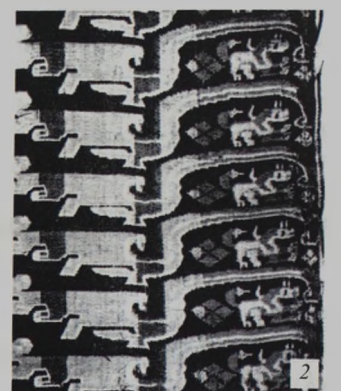

Lobel asırıqalı.

Toxumları qanadlıdır. Şm. yarımkürəsində 50-ədək növü məlumdur. Azərb.-da 1 növü – Lobel A.-ı (*V.Lobelianum*) bitir. Uz. 20–60 sm-dir. Kökümsovu yoğun və qısadır, yarpaqları iridir. Çiçəkləri süpürgə çiçək qrupunda toplanmışdır. Subalp və Alp çəmənliklərində yayılmışdır, bəzən cəngəlliklər əmələ gətirir. Kökümsovunda alkaloidlər vardır. Bəzi növlərindən hazırlanan preparatlar təbabətdə və baytarlıqda istifadə edilir.

ASITANA – Turfan (Çin) vahəsində yerləşən eyniadlı şəhərdən 45 km c.-ş.-də, Asitana qəs. yaxınlığında 3–8 əsrlərə aid məzarlıq. A.-ya dair materiallar səyyahların və diplomatların əldə etdiyi əşyalardan, tədqiqatçılardan yapon T. Dzuityo (1908–09), ingilis A. Steyn (1915) və çinli Xuan Venbinin (1928–30), həmçinin 1959 ildə təşkil olunmuş ekspedisiyanın müntəzəm apardığı qazıntılardan məlumdur. Katakomba sərdəblər; qəbilələrə məxsus dəfn yerlərinin daş hasarları, təpələr, yazılı daş lövhələr; mumiyanmış insan cəsədi qalıqları, taxta tabutlar, yataqlar, sinilər, araba və mezarlıq abidələrinin modelləri, saxsı və taxta qablar, məişət əşyaları, heykəlciklər, kağız fiqurlar və inventar modelləri, parça və yazılı abidələrin (dəfn avadlığının siyahısı, şəxsi və rəsmi sənədlər, traktatların fraqmentləri, tədris materi-

Asitana məzarlığından tapılmış parça nümunələri: 1 – üzərində heyvan və mirvarilər təsvir olunmuş polixrom parça. 551 il; 2 – üzərində bulud və heyvan təsvir olunmuş polixrom parça. 567 il.

alları və s.; bəzilərdə 273 ildən 788 ilədək tarixlər qeyd olunmuşdur) zəngin kolleksiyası, Çin, İran, Bizans, Qaoçan sikkələri, süjetli divar rəsmləri, şəkili ipək nümunələri, yazı lövazimatı, qənnadı məmulatı, niqablar, gözlüklər və s. aşkar olunmuşdur. Çjan Xuaysinin kitabəsinə (695) görə, A. "köhnə şm.-q.-i qəbiristanlıqdır". Həmin yazıya görə, A.-dan 3 km ş.-də məlum olan Qaraxoca sinxron məzarlığı "şimal məqbərələridir". Bunlar, ehtimal ki, Qaoçan dövlətinin (460–640) *Böyük ipək yolu* üzərində mühüm mərkəzlərdən biri olan paytaxtının nekropollarıdır.

ASİ Abdulla bəy (1839, Şuşa – 1874, Şuşa) – Azərb. şairi. "*Məclisi-fəramuşan*"-ın üzvü olmuşdur. *Qasım bəy Zakirin* nəvəsidir. Farsca mükəmməl təhsil almış, klassik Şərq poeziyası ilə yaxından tanış olmuşdur. Hafiz, Nəvai və Füzuli əsərlərini davam etdirmiş, orijinal qəzəlləri ilə şöhrət qazanmışdır. A. özbək dilində də bir neçə şeir yazmışdır. S.Ə. Şirvani A.-nin şeirlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Əd.: Qasımda F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.1, B., 1978.

ASİDİFİL MİKROORQANİZMLƏR, *asidofil* (lat. *acidus* – turş + yun. *φύλον* – sevmək) – turşuluğu yüksək olan mühitdə inkişaf edir. Mütləq A.m. (bunların arasında bakteriyaların və arxeylərin filogenetik cəhətdən uzaq qrupları da var), adətən, sulfat turşusunun yüksək konsentrasiyalı (pH 0–5,5; optimum 0,7–3,0) mühitində yaşayır, halbuki onların hüceyrələrində pH neytral miqdarda (6,0–6,5) olur. A.m. enerjini Fe²⁺, S²⁻ ionlarının, sulfid minerallarının oksidləşməsindən alır. A.m. 2-dən 90°C-yədək temp.-da yaşayır. Filiz yataqlarında və turş mühitli hidrotermlərdə geniş yayılmışdır. Biohidrometallurgiyada istifadə edilir, metalların korrosiyasına səbəb olur. Zəif asidifillərə *Methylocapsa* və *Methylocella* (pH 4,2–7,0) cinsindən olan metan oksidləşdirici bakteriyalar, turş mühitli bataqlıqlarda və torpaqlarda (pH 4,0–5,0) yaşayan aktinomisetlər və bəzi göbələklər daxildir. Asidifiliyanın mexanizmləri axıradək öyrənilməmişdir.

ASİDİMETRİYA – bax *Turşu-əsasi titrləmə*.

ASİDOFOB ORQANİZMLƏR – bax *Bazofil orqanizmlər*.

ASİDOKOMPLEKSLƏR – bax *Kompleks birləşmələr*.

ASİDÓZ (lat. *acidus* – turş + *...oz*) – orqanizmdə turşu-qələvi tarazlığının turşuluğa tərəf dəyişməsi. Əsas növləri: *ifrazedici A.* (böyrək və gastroenteral) – orqanizmdən qələvilər çoxlu miqdarda ayrıldıqda və ya üzvi turşuların (süd turşusu, asetosirkə və s.) xaric olması pozulduqda; *qaz* (tənəffüs və ya respirator) A.-u – hiperkapniya (qanda karbon qazının miqdarının artması) nəticəsində, məs., qapalı binalarda, saxtələrdə olduqda; *metabolik* (mübadilə) A. – üzvi turşuların çoxlu miqdarda əmələ gəlməsi, onların lazımı dərəcədə oksidləşməməsi və ya birləşməsi ilə olan maddələr mübadiləsi pozulduqda. A. şəkərli diabet, uzun müddət acqalma, uremiya, böyrək çatışmazlığı, turşularla (məs., sirkə) zəhərlənmələr, salisil preparatlarının, o cümlədən aspirinin uzun müddət nəzarətsiz qəbulu, ağ ciyərin xroniki xəstəlikləri (onların ventilyasiyasının çatışmazlığı nəticəsində) və s. zamanı inkişaf edə bilər. Qızdırmalı xəstəliklər, bağırsağ pozuntuları və s. patoloji hallarda A. sidikdə asetosirkə turşusunun və asetonun yaranmasına, ağır hallarda (məs., şəkərli diabet zamanı) isə komanın baş verməsinə səbəb ola bilər.

A.-un bütün formalarında kliniki əlamətlər orqanizm sistemlərinin (tənəffüs, ürək-damar, mərkəzi sinir, sidikçixarıcı və s.) funksional pozuntularından ibarət olur. Müalicəsi, əsasən, A.-un inkişafına səbəb olan xəstəliklərə qarşı yönəldilir (məs., diabet zamanı insulinin təyini); xəstənin vəziyyətini yün-

gülləşdirmək üçün daxilə və venaya natrium-hidrokarbonat, çoxlu miqdarda maye içmək və s. simptomatik müalicə təyin edilir.

ASİKÁQA – Yaponiyada *şoqunların* 2-ci sülaləsi [1335 (1338) – 1573]. 1392 ildə Cənubi Yaponiya imperatorunun taxtdan imtina etməsi ilə ölkədə hakimiyyət A.-nın əlinə keçmişdi. Sonradan yerli knyazların (daymyo) güclənməsi, 15 əsrin ortalarından başlayan feodal ara müharibələri ölkənin, demək olar ki, müstəqil knyazlıqlara parçalanmasına, A.-nın hakimiyyətinin tamamilə zəifləməsinə və devrilməsinə gətirib çıxardı.

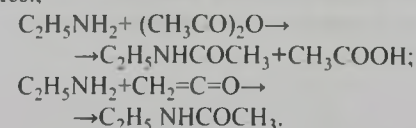
ASİKÁQA (Ashikaga) – Yaponiyada, Honsü a.-nın mərkəzi hissəsində şəhər. Əh. 168 min (2004). Orta əsrlərdə Asikaqa sülaləsindən olan Şoqunların nəslə mülkü olmuşdur. Kanto iqtisadi r-nunun qədim ipəkçilik və toxuculuq sənayesi mərkəzidir. Ağac və bambuq məmulatı istehsalı müəssisələri var.

ASİLLƏŞDİRMƏ – üzvi birləşmənin molekuluna asil qrupunun daxil edilməsi. Asil qrupu (asil, Ac) karbon turşularının bivalentli qalıqlarının ümumi adıdır. Asetilləşdirmə (CH₃CO asetil qrupunun), benzoilləşdirmə (C₆H₅CO benzoil qrupunun daxil edilməsi) və *formilləşdirmə* daha geniş istifadə olunur. Asil qrupunun birləşdiyi atomun təbiətindən asılı olaraq C-, O-, N- və S- asilləşdirmə olur. Karbohidrogenlər, heterotsiklik birləşmələr, spirtlər, fenollar, aminlər, tiollar asilləşdirilir. A. bəzən katalizatorların iştirakı ilə aparılır. Asilləşdirici

Asikaqa şəhərindən görünüşü.

reagentlər kimi karbon turşuları, onların anhidridləri və xloranhidridləri, müəkkəb eflirlər, ketenlər istifadə olunur. Məs.,

Aromatik birləşmələrin A.-si *Fridel – Krafts reaksiyası*, aminlərin və spirtlərin karbon turşularının xloranhidridləri ilə A.-si *Şotten – Bauman reaksiyası*, spirtlərin karbon turşuları ilə A.-si eflirləşmə adlanır. A.üzvi birləşmələrin törəmələrinin alınması və ya reaksiyayaqabil qrupların mühafizəsi üçün, sənayedə asetat lifinin, boyaq maddələrinin və s. alınmasında istifadə olunur.

Əd.: Мищенко Г.Л., Вацуро К.В. Синтетические методы органической химии. М., 1982.

ASİMANBULAĞI – İranın Kürdüstan ostanında kənd. Bicar şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Siyahmənsur kəndistanında, Həsənabad-Sukənd qəs.-ndən 45 km q.-dədir.

ASİMBOLİYA (yun. *α...* + yun. *σύμβολον* – işarə) – şərti işarələrin mənasını anlamaq və onlardan düzgün istifadə etmək bacarığının pozulması. Sensor və hərəkət formaları olur. *Sensor A.-ya şərti işarələri* anlamaq pozulmaları (sensor afaziya, aleksiya, amuziya və s.); *hərəkət A.-ya şərti işarələrdən* istifadə etmək pozulmaları (hərəkət afaziya, aqrafiya, vokal və instrumental amuziya, notları yazmağın, jest və mimikadan istifadə etməyin mümkün olmaması) aiddir.

ASİMMETRİK ATOM – bax *Molekulların konfigurasiyası*

ASİMMETRİK FEDERASIYA – federasiya subyektlərinin qeyri-bərabər konstitusion statusa və səlahiyyətlər həcminə malik olduğu federativ quruluş modeli. A.f. dövlətin tərkibində federasiya subyektlərinin və qeyri-subyektlərin mövcudluğu, subyektlərin eyni olmayan hüquqi statusları və fərqli səlahiyyətləri ilə xarakterizə edilir. A.f.-ya assosiasiyalaşdırılmış dövlətlər də aid oluna bilər. Məs., ABŞ-da Puerto-Riko, həmçinin federal ərazilər (məs., Virciniya a.-ları) və Kolumbiya federal dairəsi; bunların əhalisi parlamentə – ABŞ Konqresinə seçkilərdə iştirak etmir və hər bir qeyri-subyekt parlamentə yalnız məşvəətçi səs hüququna malik rezident-komissar, yaxud nümayəndə göndərir. Hindistanda ştatlar müxtəlif hüquqi səlahiyyətlərə malikdir (Cammu və Kəşmir ştatı, Sik-

kim ştatı ən çox, bəzi kiçik ştatlar, məs., Meqhalaya isə ən az hüquqlara malikdir); onlar parlamentin yuxarı palatasında qeyri-bərabər təmsil edilmişlər (1-dən 34 nümayəndəyədək); eyni zamanda, ştat hüquqlarına malik olmayan bir neçə ittifaq ərazisi mövcuddur. Avstraliyada, Kanadada, Tanzaniyada və bir çox digər federasiyalarda da asimetriya elementləri var.

ASİMMETRİK İNFORMASIYA – sövdə iştirakçılarından bir qisminin digər maraqlı qisminin əldə edə bilmədiyi mühüm informasiyaya malik olduğu situasiya; biznesdəki situasiyaların çoxu üçün səciyyəvidir. Belə ki, məhsulun satıcısı onun keyfiyyəti haqqında alıcıdan çox bilir. İşçilər öz qabiliyyətlərini sahibkarlardan yaxşı bilirlər. A.i. yalnız məhsul bazarında deyil, həm də sığorta, kredit, əmək və s. bazarlarında mövcuddur. Məhsulun keyfiyyətinin təyin edilməsində A.i.-nin rolunu ilk dəfə Corc A. Akerlof 1970 ildə müəyyən etmişdir. Məs., defektli avtomobil satıcısı onu yüksəkkeyfiyyətli məhsul kimi təqdim edir, lakin alıcı onun real vəziyyətini yoxlaya bilmir. Belə A.i. bazarı iflasa uğradır.

F. fon *Hayekə* (1899–1992) görə, bazarın uğuru informasiyaötürən mexanizm olan bazar qiymətlərinin effektivliyindən asılıdır. Bütün informasiyanın simmetrik paylandığını bildirən neoklassiklərin fikirlərini rədd edən Hayek göstərirdi ki, informasiya yarımçıq paylanır və bu, bazar prosesinin özündə baş verir. A.i. o zaman həllini tapar ki, alıcılar nemələrin keyfiyyəti haqqında siqnalları həmin nemələrin satıcılarından alsınlar. Bir çox ölkələrdəki böyük dərəcədə işsizlik A.i. ilə izah edilə bilər.

ASİMMETRİK SİNTEZ – optiki qeyri-fəal və asimetriya mərkəzi olmayan substratdan optiki fəal birləşmənin alındığı kimyəvi proses; əsasən, enantiomerlərdən birinin üstün alınmasını – asimetriy induksiyanı şərtləndirən asimetriyalaşdırıcı agentin iştirakı ilə baş verir. Köməkçi optiki fəal birləşmələr (qismən və ya parsial A. s.) yaxud hər hansı fiziki amillər (mütləq A.s.) asimetriyalaşdırıcı agent ola bilər. Birinci halda asimetriy induksiya agenti sintetik və ya təbii mənşəli (məs., fermentativ A.s.-də) optiki fəal üzvi birləşmələrdir. İkinci halda sirkulyar polyarlaşmış işıq, katalizator daşıyıcısı kimi enantiomorf kristallar, həmçinin əmələ gələn enantiomerlərdən birinin ilkin maddələ-

rin çevrilməsində katalizator kimi iştirak etdiyi asimetriy avtokataliz hadisəsindən istifadə edilir. A.s.-in effektivliyi asimetriy və ya optiki çıxımın qiyməti (reaksiya məhsulunun optiki fırlanma qiymətinin məqsədli enantiomerin optiki fırlanma qiymətinə olan nisbətinə bərabərdir) ilə, həmçinin qarışıqda məqsədli enantiomerin miqdarının artması ilə 100 ([R] - [S]) / ([R]+[S]) -ə bərabər enantiomer artığının miqdarı %-lə müəyyən edilir; burada [R] və [S] enantiomerlərin qatılığıdır.

Alman kimyaçısı V. Markvald ilk dəfə 1904 ildə metiletilmalon turşusunun turş duzunun və mərsin (brusin) alkaloidinin parçalanması ilə optiki fəal metiletil sirkə turşusu CH₃(C₂H₅)C*HCO OH alaraq qismən A.s. həyata keçirmişdir. Bu zaman köməkçi optiki fəal maddənin (mərsin) molekulundakı xiral fraqment ilkin proxiral birləşmənin – metiletilmalon turşusunun tərkibinə daxil olur və nəticədə qeyri-bərabər miqdarda diastereomerlər alınır. Köməkçi maddə molekulundakı xiral fraqment çıxarıldıqdan sonra yaranmış asimetriya mərkəzinin (asimetriy karbon atomunun C*) hesabına optiki fəallığa malik məhsul alınır. Qismən A.s.-ə alkenlərin və ya karbonil birləşmələrinin hidrogenləşməsi, halogenləşməsi, hidrosililləşməsi reaksiyalarında, fermentativ kataliz reaksiyalarında, xiral metalokomplekslər və xiral birləşmələrlə modifikasiyalaşdırılmış heterogen katalizatorların iştirakı ilə gedən katalizdə yeni asimetriya mərkəzinin yaranmasına gətirib çıxaran proseslər aiddir. Qismən A.s.-də optiki fəal məhsulun çıxımı 90%-dən artıq ola bilər, fermentativ A.s.-də isə 100%-ə yaxınlaşır.

Asimetriy kataliz mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Xiral asimetriyalaşdırıcı katalizatorlar herbisidlərin (məs., 2-metil-N-metoksiizopropil-6-etilxlorasetanilid-metolaxlor), optiki fəal mentolun, şəkər əvəzedicisi – aspartaminin sintezində istifadə edilən optiki fəal maddələrin mühüm sinfi olan amin turşuların, dihidroksifenilalaninin (Parkinson xəstəliyinin müalicəsində dərman vasitəsi) və s. istehsalında istifadə edilir. 2001 ildə U. *Noulz*, R. *Noyori* və B. Şarpless asimetriy hidrogenləşmə və epoksidləşmə reaksiyalarında xiral Rh-, Ru- və Ti-kompleks katalizatorlar tətbiq etməklə homogen asimetriy kataliz sahəsində tədqiqatlarına görə Nobel mükafatına layiq görülmüşlər.

Həyatın yaranmasında ilkin optiki fəal üzvi birləşmələrin mənşəyi ilə əlaqədar mütləq A.s. xüsusi yer tutur. Laboratoriya üsulu ilə optiki fəal birləşmələr iştirak etmədən sirkulyar-polyarlaşmış işığın təsiri ilə fumar turşusunun hidrosilləşməsindən bitki aləmində geniş yayılmış sağafırladan çaxır turşusu sintez edilmişdir. Mütləq A.s.-in digər variantı optiki fəal kvarsın enantiomorf kristalları əsasında hazırlanmış katalizatorlardan istifadə etməklə həyata keçirilmişdir; daşıyıcının kristal qəfəsi asimmetriyalaşdırıcı agent rolunu oynayır, lakin bu zaman optiki fəal məhsulun çıxımı bir faizdən də az olur. Asimmetrik avtokatalizdə reaksiyanın enantioseçiciliyinin xiral güclənməsi baş verdikdə yüksək optiki çıxım əldə edilir, yəni məhsulun əmələ gəlməsini həyata keçirən xiral katalizatora nisbətən daha yüksək enantiomer təmizlikli məhsul alınır. Məs., diizopropilsinkin xiral induktorun (optiki fəal kvars kristalları) iştirakı ilə alkenilpirimidilaldehydlə reaksiyasından alınan xiral spirtin optiki çıxımı 90%-dən çoxdur. Asimmetrik avtokatalizdə asimmetrik induktor kimi enantiomer artığı 3×10^{-5} %-dən az olan maddələr istifadə edilə və enantiomer artığı 70%-dən çox məhsullar alınır. Zəif qarşılıqlı təsirlərdə cütliyin pozulması nəticəsində enantiomerlərin enerjiləri arasında kifayət qədər böyük fərq yarandıqda asimmetrik induktor iştirak etmədiyi halda belə asimmetrik effekt gözlənməklər.

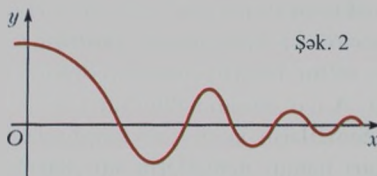
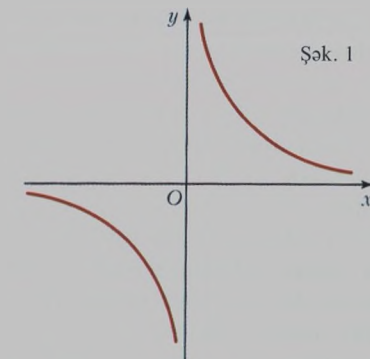
Əd.: Моррисон Д., Мошер Г. Асимметрические органические реакции. М., 1973.

ASİMMETRİYA (*a...* + *simmetriya*), geomorfologiyada – dərələrdə, suayırıcılarda, tirələrdə, silsilələrdə və başqa relyef formalarında yamacların müxtəlif meyilliyə malik olması. Meridian istiqamətində axan çayların Yerləşməsinin yarımkrəsində sağ yamacı, c. yarımkrəsində isə sol yamacı yuması (bax *Ber qanunu*); hər hansı bir yamacın və ya qırıqlığın birtərəfli qalxması; iqlimin yamaclarına müxtəlif dərəcədə təsiri (məs., denudasiya prosesinin c. yamacında daha güclü gətməsi); dərələrdə maili yatımlı süxur laylarının uzanma istiqamətində inkişaf etməsi (yatıma uyğun gələn yamacın azmeyilli olması) və s. A.-nı yaradan amillərdir.

ASİMOV Mühəmməd Seyfəddinoviç (1.9.1920, Xocənt – 29.6.1996, Düşənbə) – tacik filosofu. Tac. SSR EA-nın akad. (1965) və prezidenti (1965–88), SSRİ EA-nın m.üzvü (1974). Ə. Nəvəi ad.

Özb. Un-tini (Səmərqənd) bitirmişdir (1941), Düşənbə Politexnik İn-tunun rektoru (1956–62), Tac. SSR maarif naziri (1962–65) işləmişdir. Elmi yaradıcılığında fizika məsələlərinə dair fəlsəfi problemlərin tədqiqi mühüm yer tuturdu. “Materiya və fiziki aləmin təsviri” (1966), “Fəlsəfi təfəkkürün yaranması və inkişafı” (1970) və s. əsərlərin müəllifidir. SSRİ Ali Sovetinin (7–9 çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni və başqa ordenlərlə təltif edilmişdir.

ASİMPTOT (yun. ἀσύμπτωτος – toxunmayan), sonsuz uzaqlaşmış budağı olan əyrinin A.-u – həmin budağın sonsuz yaxınlaşdığı düz xətt. Məs., $y=1/x$ hiperbolasının A.-ları Ox və Oy koordinat oxlarıdır (şək. 1). Əyri öz A.-unu kəsə bilər (məs., sənən rəqslərin qrafiki; şək. 2). Sonsuz uzaqlaşmış budağı olan əyrinin A.-u olmaya

da bilər (məs., parabolunun A.-u yoxdur). Əgər $y=f(x)$ funksiyasının qrafiki $y=ax+b$ tənliyi ilə təyin olunan A.-a malikdirsə, onda həmin funksiya $f(x)=ax+ba(x)$ şəklində ifadə edilir; burada $x \rightarrow \infty$ olduqda $a(x) \rightarrow 0$ -dir. “A” termini (hiperbolaya uyğun) Apolloni *Perqalya* aid edilir.

ASİMPTOTİK XƏTT – normal əyriliyi sifra bərabər olan səth üzərində xətt.

ASİMPTOTİK İFADƏ – başqa, daha sadə funksiyanın köməyi ilə onların asimptotik bərabərliyi əsasında funksiyanın təxmini ifadəsi. Daha dəqiq desək,

$x \rightarrow x_0$ olduqda, $f(x) \sim g(x)$ və ya eynilə $x \rightarrow x_0$ olduqda, $f(x) = g(x)[1 + o(1)]$ olarsa, $g(x)$ funksiyası $f(x)$ funksiyasının A.i.-sidir. Funksiyaların A.i.-si arqumentin müəyyən həddə (adətən sifra və

ya sonsuzluğa) yaxınlaşması zamanı bu funksiyaların vəziyyətlərinin öyrənilməsində istifadə olunur. $g(x)$ asan hesablanan funksiya olduqda, A.i. praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Məs., $x \rightarrow 0$ olduqda

$$\sin x \sim x, 1 - \cos x \sim \frac{x^2}{2},$$

$\ln(1+x) \sim x$,
 $a^x - 1 \sim x \ln a$ ($a > 0, a \neq 1$)
 $x \rightarrow \infty$ olduqda, A.i.-yə daha mürəkkəb misallar:

$$\pi(x) \sim \frac{x}{\ln x}$$

$\pi(x)$ – x-i aşmayan sadə ədədlər sayıdır;

$$\Gamma(x+1) \sim \sqrt{2\pi} \left(\frac{x}{e}\right)^x,$$

$\Gamma(x)$ – qamma-funksiyadır;

$$n! \sim \sqrt{2\pi n} n^n e^{-n}$$

A.i.-yə kompleks müstəvidə də baxılır. Bəzi inteqralların A.i.-sinin tapılmasının geniş yayılmış üsulu *aşırım üsuludur*. **ASİMPTOTİK NÖQTƏ** – bax *Məxsusi nöqtələr*.

ASİMPTOTİK SƏRBƏSTLİK – obyektlərin arasındakı məsafə kiçildikcə onların qarşılıqlı təsirinə sifra yaxınlaşması. Sahənin kvant nəzəriyyəsində bu, elementar zərrəciklərin qarşılıqlı təsir qüvvəsini xarakterizə edən parametrin (*effektiv yükün*), məsafənin azalması ilə sifra yaxınlaşdığını göstərir. Qeyri-Abel kalibrəmə sahələrinin A.s. modelində iştirakı onun reallaşmasının əsas şərtidir. *Kvark* və *qlüonların* qarşılıqlı təsirinə təsvir edən *kvant xromodinamikası* nəzəriyyəsi A.s.-yə əsaslanır. Aşağı enerjilərdə qarşılıqlı təsir o qədər güclü olur ki, kvark və qlüonlar sərbəst halda müşahidə edilmir (bax *Konfaynment*). Yüksək-enerjili proseslərdə böyük impulsların ötürülməsi zamanı kvarklardan ibarət zərrəciklərin güclü yaxınlaşması imkanı yarandıqda, bu zərrəciklərə təxminən sərbəst zərrəciklər kimi baxmaq və hesablamalar zamanı həyəcanlanma nəzəriyyəsindən istifadə etmək olur. Hesablamalar eksperimental nəticələrlə yaxşı uzlaşır.

ASİNDETÓN (yun. ἀσύνδετον – rabitəsiz, qarışıq) – üslubiyatda bağlayıcısız ifadə tərzidir. Bədii dili daha yığcam, təsirli və canlı etmək üçün sözlər və cümlələr arasında bağlayıcılar ixtisar edilir: “Gəl-

dim, gördüm, qələbə çaldım”, “Əl mənim, atək sənim” və s. Adətən, işgüzar leksikada (siyahılar, göstəricilər) istifadə olunur. *Ellips* üçün səciyyəvi deyildir. *Polisindetonun* əksidir. A.-dan barokko poetikasında daha çox istifadə edilmişdir. Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında A. fəsl, yaxud məfsul adlanırdı.

ASİNERGİYA (*a...* + yun. συνεργία – qarşılıqlı əlaqə) – bir neçə əzələ qrupunu birgə (sinergik) fəaliyyətə yönəltmək qabiliyyətinin olmaması nəticəsində hərəkətlərin pozulması. İlk dəfə 1909 ildə J. Babinski tərəfindən beyincik xəstəlikləri zamanı təsvir edilmişdir. A.-sı olan xəstələr mürəkkəb hərəkət etmək üçün bədənin müxtəlif hissələrində sadə hərəkətlər seriyasını eyni vaxtda yerinə yetirə bilmirlər və nəticədə həmin mürəkkəb hərəkət sadə hərəkətlər yığılmasına çevrilir (məs., yerləşmə zamanı gövdə və aşağı ətrafların hərəkətləri uzlaşmadığından gövdə ətraflardan geri qalır). A. həmçinin bəzi qabıqaltı törəmələrin, məs., zolaqlı cismin zədələnməsi zamanı da müşahidə olunur.

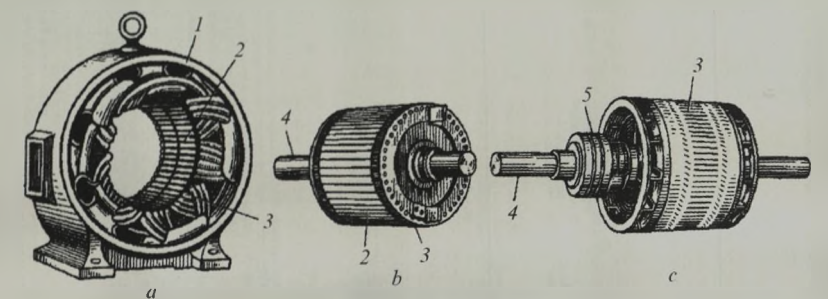
ASİNXRÓN EHM (*a...* + yun. σύνχροος – eyni vaxtda) – hər əməliyyatın icrasının başlanğıcı əvvəlki əməliyyatın qurtarma signalı, yaxud növbəti əməliyyatın yerinə yetirilməsi üçün qurğunun boş olması signalı ilə təyin edilən *elektron hesablama maşını*. A. EHM-in iş taktı dəyişkəndir və əməliyyatın yerinə yetirilmə müddətindən asılıdır. Asinxron prinsip maşında nisbətən böyük hesablama sürətini təmin edir, qurğunun işini müxtəlif hesablama sürətləri ilə uzlaşdırmağa, əməliyyat yerinə yetirilmədikdə və ya onun qurtarma signalı alınmadıqda maşını dayandırmağa imkan verir. A. EHM qismən asinxron ola bilər, məs., informasiyanın daxil edilməsi, vurma, bölmə və s. əməliyyatlar asinxron icra edildiyi halda, digər əməliyyatlar sabit iş taktında yerinə yetirilir.

ASİNXRÓN ELEKTRİK GENERATORU – generator rejimində işləyən *asinxron elektrik maşını*. A.e.g. şəbəkə ilə paralel işlədikdə fırlanan maqnit sahəsi yaratmaq üçün ona elektrik şəbəkəsindən, avtonom sistemdə işlədikdə isə başqa mənbədən (məs., kondensator-dan) reaktiv güc tələb olunur. İntiqal mühərriki A.e.g.-nin rotorunu maqnit sahəsi istiqamətində, lakin daha böyük sürətlə (fırlanma tezliyi ilə) fırladır. Bu zaman rotorun sürüşməsi mənfəi olur, maşının valında tormozlayıcı moment yaranır və o, generator kimi işləyərək şə-

bəkəyə enerji verir. Rotoru maqnit sahəsinin fırlanma istiqamətinin əksinə fırlatdıqda A.e.g. elektromaqnit tormoz (əyləc) qurğusu kimi işləyə bilər. A.e.g. az işlədilir və əsasən, kiçik güclü yardımçı elektrik cərəyanı mənbəyi kimi tətbiq olunur.

ASİNXRÓN ELEKTRİK MAŞINI – rotorunun fırlanma tezliyi ilə statorunun maqnit sahəsinin fırlanma tezliyi qeyri-bərabər (asinxron) olan elektrik maşını. A.e.m.-nin iş prinsipi fırlanan maqnit sahəsi ilə həmin sahənin rotorda yaratdığı dəyişən cərəyanın qarşılıqlı (elektromaqnit) təsirinə əsaslanır. A.e.m.-nin tərənəmən hissəsi olan statorun nüvəsi polad təbəqələrdən ibarətdir; onun oyuqlarında çoxfazlı (əsasən, üçfazlı və ya iki ədəd biferazlı) dolaq yerləşdirilir. Rotor dolağının tipinə görə qısaqapanmış rotorlu A.e.m. və faza rotorlu A.e.m. var. Qısaqapanmış rotorlu A.e.m.-nda (əsasən, elektrik mühərrikində) alüminium ərintisindən hazırlanmış dolaq milləri rotorun baş tərəflərində dələ çarxı adlanan halqalarla qısa qapanmış olur. Faza rotorlu A.e.m.-nin üçfazlı dolağı izlə olunmuş mis naqillərdən ibarətdir; rotor dolağı stator dolağının tipinə uyğun düzəldilir və elektrik dövrəsinə qoşulmaq üçün kontakt halqaları ilə təchiz edilir. Bu tip maşınlar, əsasən, fırlanma tezliyinin tənzimlənməsi lazım gələn mexanizmlərin intiqalında, həmçinin çətin işəsalınma şəraitli, tənzimlənməyən intiqallarda (səment və kömür dəyirmanlarında, qaldırıcı-nəql. mexanizmlərində və s.) tətbiq olunur. A.e.m., əsasən, elektrik enerjisini mexaniki enerjiyə çevirən mühərrik, bəzi hallarda isə mexaniki enerjini elektrik enerjisinə çevirən generatordur. Bax həmçinin *Asinxron elektrik mühərriki*, *Asinxron elektrik generatoru*.

Asinxron elektrik mühərriki (sökülmüş halda): a – stator; b – qısaqapanmış dolaqlı rotor; c – faza dolaqlı rotor; 1 – çatı; 2 – ştamplanmış polad təbəqələrdən ibarət nüvə (maqnitkeçirici); 3 – dolaq; 4 – val; 5 – kontakt halqaları.

lifləri ilə əhatə olunmuş vəzi hüceyrələrindən ibarət qovuquçubənzər törəmə; hüceyrələrin zirvəsi sekretin (məs., ağız suyu, həzm fermentləri, süd komponentləri və s.) ifraz olunduğu A. boşluğuna mikrooxovlar vasitəsilə istiqamətlənir. 2) Ağ ciyərlərin terminal bronxiollar və alveollarla birlikdə alveol yollarının əmələ gətirdiyi tənəffüs aparatının bir hissəsi. Yetkin insanın ağ ciyərlərində ümumi alveol səthi 70–80 m² olan təq. mln. A. olur. 3) Qara ciyərin qonşu payıqlarının mərkəzi venaları arasındakı struktur vahidi; payıqların portal sahəsini də əhatə edir.

ASIRAN – İrəni Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Keyvan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 6,5 km c.-dadır. **ASİSTOLİYA** – ürək fəaliyyətinin qəfil-dən dayanması. Səbəbləri sinus düyünləri keçiriciliyinin pozulması, miokard infarktı, tam sinoatrial blokada ilə (eyni vaxtda mədəcək avtomatizminin pozulması, prokainamid və ya xininidlə zəhərlənmə, elektrik şoku, hipotermiya, elektrolit pozuntusu ola bilər. Əlamətləri: kliniki ölüm vəziyyəti (hüsn itməsi, ürək tonlarının, nəbz və arterial təzyiqin olmaması, tənəffüsün dayanması). Müalicəsi: ürəyin döş qəfəsi üzərindən masaj edilməsi, süni tənəffüs, təcili dərman terapiyası.

ASIYA (yun. *Ασία*; ehtimal ki, Aşşur dilindəki *asu* – şərq sözündəndir) – dünyanın ən böyük qitəsi, Avropa qitəsi ilə birlikdə *Avrasiya* materikini əmələ gətirir; əsasən, ekvatorun şm.-da, Çukot y-a istisna olmaqla Şərq yarımkürəsində yerləşir.

Ümumi məlumat. Sah. təq. 43,4 mln. km²-dir (Qafqazla birlikdə). Əh. 3,9 mlrd. (2005, Yer kürəsi əh.-nin 60%-ndən çoxu). Ucqar nöqtələri: şm.-da Taymır y-a-nda Çelyuskin burnu (77°43' şm.e.), ş.-də Çukot y-a-nda Dejnyov burnu (169°40' q.u.), c.-da Malakka y-a-nda Piay burnu (1°16' şm.e.), q.-də Kiçik Asiya y-a-nda Baba burnu (26°10' ş.u.).

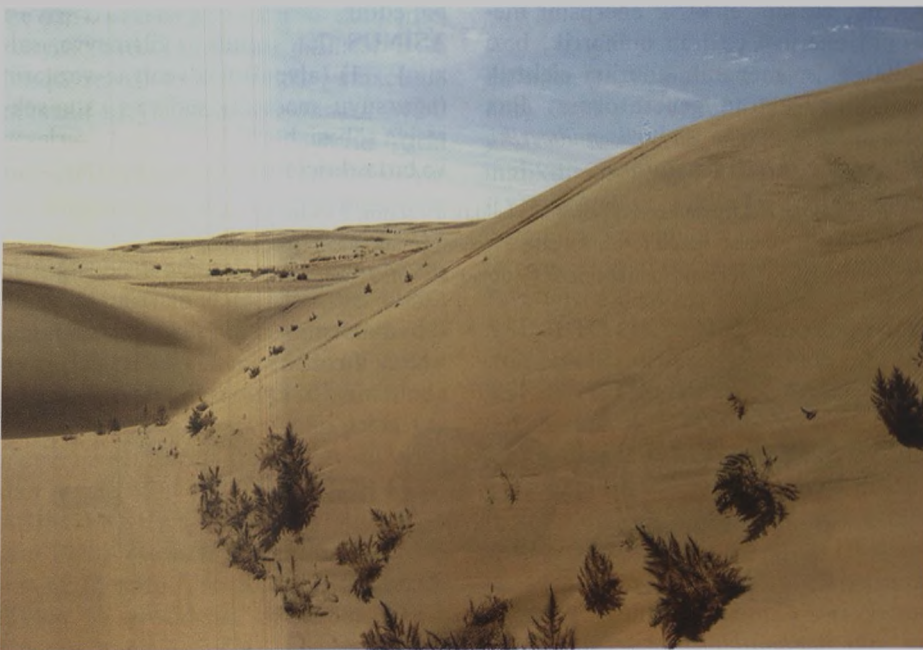
A.-nın Avropa ilə fiziki-coğrafi sərhədi Ural d-ri-nin suayırıcısı (yaxud ş. ətkələri), Ural çayı, Xəzər dənizi, Kuma-Manıç çökəkliyi, Azov dənizi, Kerç boğazı (bəzən Böyük Qafqazın ox hissəsi), Qara dəniz, Bosfor boğazı, Mərmərə dənizi, Dardanel boğazı, Egey dənizi götürülür. Şimali Amerikadan A.-nı Berinq boğazı, Afrikadan isə Süveyş kanalı ayırır. A. şm.-dan Şimal Buzlu okeanı, ş.-dən Sakit okean, c.-dan Hind okeanı və onların kənar dənizləri, q.-dən Atlantika okeanının materikdaxili dənizləri (Aralıq dənizi, Egey dənizi, Mərmərə dənizi, Qara dəniz) ilə əhatələnir. Dünya okeanı ilə əlaqəsi olmayan geniş daxili rayonlar axarsız və ya daxili axım ərazilərinə (Xəzər və Aral dənizlərinin, Balxaş, Lobnor və s. göllərin hövzələri) aid edilir. Sahilləri nisbətən az parçalanmışdır. Ən iri y-a-ları: Yamal, Taymır, Çukot, Kamçatka, Koreya, Hind-Çin, Malakka, Hindistan, Ərəbistan, Kiçik Asiya. Sah.-nin 2 mln. km²-dən çoxu adaların payına düşür. Ən böyük adaları: Se-

vernaya Zemlya, Novosibir, Saxalin, Yapon, Tayvan, Haynan, Filippin, Böyük Zond, Şri-Lanka.

Yer kürəsinin ən yüksək nöqtəsi – Comolunqma d. (8848 m); ən dərin çökəkliyi – Əl-Qor və ya Qhor (dəniz səviyyəsindən 400 m aşağı); ən böyük göldənizi – Xəzər dənizi; ən dərin gölü – Baykal; ən rütubətli yeri – Çerapunci (ildə 13000 mm-dən çox, maks. 22900 mm yağıntı) A. qitəsindədir.

A. aşağıdakı fiziki-coğrafi regionlara bölünür: Şimali A. (bütövlükdə Sibir və Rusiya Uzaq Şərqi), Şərqi A. (Çin – 110° ş.u.-ndan ş.-ə, Koreya y-a, Yapon a-ri), Cənub-Şərqi A. (Hind-Çin y-a, Malayya arxipelağı), Cənubi A. (Hindistan y-a, Şri-Lanka a.), Qərbi A. (Qafqaz, Ön Asiya yaylaları), Cənub-Qərbi A. (Levant, Ərəbistan y-a), Mərkəzi A. (Monqolustan, Tibet də daxil olmaqla Qərbi Çin) və Orta A. (Turan ovalığı, Pamir, Tyanşan).

Relyef. Qitə ərazisinin 3/4-ü dağlar və yaylalar, 1/4-i ovalıqlardır. A.-nın Alp-Himalay qırışıqlıq zonası dağları (Pont, Tavr, Əlburz, Kopetdağ, Hindiquş, Paropamiz, Zaqros) Aralıq dənizi sahillərindən (q.-də) Zond a-rına qədər (c.-ş.-də) uzanır. Ön Asiya yaylalarından şm.-da Kür-Rioni dağarası çökəkliyiylə bir-birindən ayrılan Kiçik Qafqaz (Talış d-ri ilə birlikdə) və Böyük Qafqaz d-ri yerləşir. Pamirin yüksək dağlıqları (ən yüksək nöqtəsi – Kommünizm piki və ya İsmayıl Samani d., 7495 m) böyük dağ qovşağı əmələ gətirir. Dünyanın ən nəhəng dağ sistemi Himalay (orta hünd. təq. 6000 m, 11 zirvəsinin, o cümlədən Comolunqmanın hünd. 8000 m-dən yuxarı) 2500 km məsafədə uzanır. Dünyanın ikinci ən yüksək zirvəsi Çoqori (8611 m) pikinin və A.-nın ən iri buzlağı Siaçenin (uz. təq. 75 km, sah. 1180 km²) olduğu Qaraqorum d-ri də xeyli yüksəkliyə malikdir. Şiş zirvələri, ensiz yalları və dərin dərələri olan bütün yüksək dağ sistemləri buzlaqlarla və qarlarla örtülüdür. Orta dağlıqda düzəlmə səthləri geniş inkişaf etmişdir. Himalay d-ri-nin ş. qurtaracağından başlanan Alp qırışıqlıq strukturları Arakan-Yoma d-rında, Malayya və Filippin arxipelaqlarının adalarında, Tayvan a.-nda, eləcə də materikin şm.-ş.-ində və ş.-ində (Koryak yaylası, Kamçatka y-a-nda Aralıq silsilə, Qərbi Saxalin və Şərqi Saxalin d-ri, Kuril a-ri və Yapon a-ri) davam edir. İntensiv vulkanizm və zəlzələlər (bəzən fəlakətli) səciyyəvidir. Kamçatka y-a-n-

Qobi səhrası. Monqolustan.

dakı Klyuçi sopkası (4688 m) A.-nın fəaliyyətdə olan ən yüksək vulkanıdır. Orta A.-nın və Mərkəzi A.-nın dağları enlik istiqamətində uzanan qaymalı və tağvarı qaymalı silsilələrdən ibarətdir.

Ən yüksək və uzun dağ sistemləri Tyanşan (hünd. 7439 m-ədək), Kunlun (hünd. 7723 m-ədək), Nənşan (hünd. 5808 m-ədək) və Altıntağdır (hünd. 6161 m-ədək). Ən dərin dağarası çökəkliklər-

dən biri Turfan çökəkliyidir (–155 m). Geniş Tibet yaylasının (hünd. 5000 m-ədək) mərkəzi hissəsi çoxsaylı horst silsilələri və göl çuxurları olan təpəli düzənliklərdən ibarətdir. Mərkəzi A.-da Qobi

(hünd. 1200 m-ədək) və Beyşan (hünd. 2583 m-ədək) yastıdağlıqları geniş əraziləri tutur. Yüksək Cənubiya düzənliyi və Böyük Göllər Çuxuru üçün tava yüksəkliklər, daşlı düzənliklər (hamadalar),

qum tirələri və təpələri səciyyəvidir. Qaxaxıstan xırda təpəliyində alçaq dağlıq (hünd. 1565 m-ədək) massivləri nəzərə çarpır. Çinin şm.-ş.-ində və Koreya y-a-nın şm.-ində *Böyük Xinqan* (hünd. 2158

m-ədək), Lyaosi, yaxud Jexe yaylası (hünd. 2050 m-ədək) və Mancuriya-Koreya d-ı (hünd. 2750 m-ədək) yerləşir. Altay (hünd. 4506 m-ədək), Monqolustan Altayı (hünd. 4204 m-ədək), Sayan

və Xanqay (hünd. 4021 m-ədək) və s. dağlar törəmə (epiplatforma) dağlardır.

Şimal-Şərqi Sibir qırışıqlıq qurşağında Verxoyansk silsiləsi (hünd. 2283 m-ədək), Çerski silsiləsi (hünd. 3003 m-ədək) və Kolıma yaylası dağarası çökəkliklər və akkumulyativ düzənliklərlə (Kolıma, Yana-İndigirka) növbələşir və Uzaq Şərqdə Sixote-Alin (2090 m-ədək) d.-ları ilə davam edir. Tibet yaylasının ş. kənarı boyunca qaymalı-qırışıqlı Çin-Tibet d-ı (hünd. 7556 m-ədək), Hind-Çin və Malakka y-a-larında isə meridian istiqamətində alçaq və orta yüksəklikli tağvarı qaymalı dağlar uzanır. A.-nın platforma əraziləri üçün orta yüksəklikli (3000 m-ədək), hamar zirvəli və sıldırım yamaçlı tağvarı qaymalı və qaymalı dağlar səciyyəvidir: ş.-də Tayşan, Şimali Koreya d-ı, Dobaşan və Şansi yaylası; Hindistan y-a-nda Qərbi və Şərqi Qat d-ı, Aravalli; Ərəbistan y-a-nda Hicaz, Cəbəl-Ənsariyə, Livan və Antilivan silsiləlidir.

A.-nın ən böyük düzənlikləri Qərbi Sibir düzənliyi və Turan ovalığıdır (Qaraqum və Qızılqum səhraları ilə birlikdə). Geniş Mesopotamiya və Hind-Qanq düzənlikləri yastı səthə malikdir. Ərəbistan y-a-nın q. hissəsi, Hindistan y-a, Şri-Lanka a. üçün yüksək denudasiya düzənlikləri və yaylaları səciyyəvidir. Oxşar relyef formalarına Sibirde Orta Sibir yaylasında (hünd. 1678 m-ədək) və Anabar platosunda rast gəlinir. Dekan trapp yaylası və Putoran platosu vulkan süxurlarından təşkil olunmuşdur. Ərəbistan y-a-nda laylı düzənliklər geniş əraziləri tutur. *Böyük Çin düzənliyi*, Ordos və Löss struktur (laylı) platoları, *Takla-Məkan* səhrası, Sıçuan çuxurunun akkumulyasiya-denudasiya düzənlikləri və s. Çin platforması həddlərindədir.

A.-nın müasir relyefi, əsasən, Neogen-Dördüncü dövr neotektonik inkişaf mərhələsində formalaşmışdır. Bu dövrdə ən intensiv qalxmaya (4000 m-dən yuxarı) Tibet, Pamir, Tyanşan, Himalay d-ı məruz qalmış, eyni zamanda qitənin ş. kənarları 700 m-ədək aşağı enmişdir. Hərəkətin fasiləli səciyyə daşınması müxtəlif yüksəkliklərdə düzəlmə səthlərinin yayılmasında özünü göstərir. Dördüncü dövrdə örtük buzlaşması Qərbi Sibir düzənliyinin şm. kənar hissəsini əhatə etmiş, Sibirin c.-unda və ş.-ində lokal dağ buzlaşmaları mövcud olmuşdur. Nanşan, Tyanşan, Qərbi Kunlun d-rında buzlaqlar 3000–3500 m hünd.-yədək

Himalay dağları. Nepal.

düşürdü. Geniş dağ-dərə buzlaşması Himalay, Qaraqorum, Hindiquş d-rında baş vermişdir; qədim su-buzlaq törəmələri Tibet yaylası üçün səciyyəvidir. Qədim buzlaşma izlərinə Xanqay, Xentey yaylalarında, Monqolustan Altayında və eləcə də Ön Asiyanın dağlarında rast gəlinir. Buzlaq epoxalarının iqlim şəraiti çoxillik donuşluğun geniş yayılmasına səbəb olmuşdur: bu zaman onun c. sərhədi 37° şm. e.-nə çatırdı; hazırda həmin sərhəd 45° şm. e.-nə çatır və Sibirde, Uzaq Şərqi şm.-ində, Çinin şm.-ş.-ində, Monqolustanın şm.-ində 10 mln. km²-dən çox ərazini əhatə edir. Ən çox qalınlığa malik donuşluq sahəsi Şimal-Şərqi Sibirde (200–500 m) və Vilyuy çayı hövzəsində (1500 m-ədək) qeydə alınmışdır.

Mərkəzi və Orta A.-da və eləcə də Çinin ş.-ində löss örtüklərinin əmələ gəlməsi buzlaq epoxaları ilə əlaqədardır. Löss platosunda lössün qalınlığı 350 m-dən çoxdur.

Geoloji quruluş. A. müəyyən hissəsi əvvəllər *Qondvana* superkontinentinin tərkibində olmuş kembriyəqədərki qabıq bloklardan ibarətdir. Fanerozoıda blokların Qondvananın kənarından qopması, onların litosfer plitələri ilə birlikdə şm.-a doğru dreyfi və toqquşma (kolliziya) prosesində əvvəlcə *Lavrasiya*-ya, Mezozoyun ortalarından isə *Avrasiya* birləşməsi (tektonik akkresiya) baş vermişdir. Bu zaman qədim okeanlar (Paleoasiya, *Paleotetis*, *Mezotetis* və *Neotetis*) dövrü olaraq açılmış və qapanmışdır. A.-da şm. (Lavrasiya) blokları sırasına qədim Sibir platforması, kem-

briyəqədərki kiçik massivlər, c. (Qondvana) blokları sırasına isə Hindistan, Ərəbistan, Çin-Koreya, Tarim, Cənubi Çin platformaları, Hind-Çin, Şimali və Cənubi Tibet və s. qədim massivlər aid edilir. Blokları bir-birindən ayıran Son Proterozoy və Fanerozooy qırışıqlıq sahələri və sistemləri 3 mütəhərrik qurşaq əmələ gətirir: qədim okeanların qapanması zamanı əmələ gəlmiş Ural-Oxot və Aralıq dənizi qurşaqları, həmçinin A. ilə Sakit okean sərhədində inkişaf edən Qərbi Sakit okean qurşağı. Mütəhərrik qurşaqların qırışıqlıq strukturlarının bir hissəsi cavan platformaların (Qərbi Sibir, Turan və s.) çöküntü qatı ilə örtülmüşdür. Platformaların və qırışıqlıq sahələrinin ayrı-ayrı hissələri Kaynozoyda orogeneza məruz qalmış və törəmə dağ qurşaqları (Mərkəzi Asiya və s.) formalaşmışdır. Müasir rift əmələgəlmə prosesi Baykal gölü r-nunda və Şimali Çində fəal təzahür edir. Qırmızı dənizin yaranmağa başlayan okean rifti Ərəbistan platformasını Afrika platformasından ayırır. A.-nın şm. ucqarında, onun pasiv kənarının şelf dənizləri geniş inkişaf etmişdir; c. passiv kənarında Fars körfəzi istisna olmaqla şelf zonası xeyli ensizdir. Ş.-də və c.-ş.-də Sakit və Hind okeanları litosfer plitələrinin A.-nın kontinental litosfer plitəsinin altına keçdiyi (*subduksiya*) yerlərdə aktiv kənarlar üstünlük təşkil edir.

Sibir platforması Rifey və Devon dövrlərində əmələ gəlmiş paleoriftlərlə (avlakogenlərlə) parçalanmış Arxey – Alt Proterozoy yaşlı kristallik bünövrəyə malikdir. Üst Proterozoy-Fanerozooy

örtüyü kəsilişində dayaz dəniz terrigen və karbonatlı çöküntüləri, daşduz və kalium duzları, kömürlü kontinental çöküntülər və trapp kompleksi iştirak edir. Platformanın mərkəzində kimberlit boruları zolağı, şm.-da və c.-ş.-də əsasi və qələvi süxur plutonları inkişaf etmişdir. Çin-Koreya platformasının özülü Arxey və Alt Proterozoy yaşlı süxur komplekslərindən, örtüyü isə Rifeyin yuxarılarının – Fanerozoyun karbonatlı-terrigen dəniz, kömürlü sahil-dəniz və qırmızı rəngli kontinental çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Mezozoyda örtük süxurlarının deformasiyası və qranit intruziyası baş vermişdir. Tarım platforması özülünün çıxışları onun kənarlarında müşahidə edilir, mərkəzi hissəsi isə əsasən Mezozoy və Kaynozoyda intensiv gömülməyə məruz qalmışdır. Cənubi Çin platformasının (Yansı) Arxey və Alt Proterozoy blokları məlumdur, lakin bütövlükdə o, Üst Proterozoy dövrünün vulkanogen-çökmə kompleksinin Son Rifeydə deformasiyası və qranitləşməsi zamanı formalaşmışdır. Örtük kompleksi kəsilişinin fərqli cəhəti burada Üst Rifey – Kembri dövrünün buzlaq çöküntülərinin, Üst Perm yaşlı trappların iştirak etməsidir. Özülün və örtüyün Mezozoyun sonlarında fəallaşması qranit və qələvi süxurların intruziyasında və riftogen strukturların əmələ gəlməsində təzahür etmişdir. Hindistan platformasının çox hissəsini Arxey özülünün çıxışları tutur; bunlar şm.-dan və ş.-dən Alt Proterozoyun metamorfikləşmiş süxur qurşaqları ilə əhatə olunur. Kontinental, o cümlədən buzlaq və kömürlü çöküntülər

təmsil olunmuş Rifey-Fanerozoy örtüyü ayrı-ayrı çökəkliklərdə və qrabelərdə inkişaf etmişdir. Şm.-da – Himalay zonasında Rifeydə və Fanerozoyda dəniz çöküntüləri toplanmışdır. Dekan yaylasında trapplar Tabaşirin sonu və Paleogendə püskürmüşdür. Kaynozoyun ortalarında Hindistan və Avraziya plitələrinin kolliziyasından sonra platformanın şm.-indəki çökmə zonası Himalayın qalxmasına cəlb olunmuşdur. Ərəbistan platformasının özülündə Orta-Üst Proterozoy yaşlı kontinental qabıqda formalaşmış və Proterozoyun sonlarında qırışıqlığa uğramış adalar qövsü və aktiv kənar kompleksləri üstünlük təşkil edir. Platforma örtüyü Fanerozoyun kontinental və dayaz-dəniz çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Şərqi Afrikada riftogenəzlə əlaqədar qələvi bazalt püskürmələri Kaynozoyda baş vermişdir.

Paleozoy–Erkən Mezozoyda Paleoaasiya okeanının qapanması zamanı yaranmış *Ural-Oxot (Ural-Monqol) mütəhərrik qurşağı* Şərqi Avropa, Sibir və Çin-Koreya platformaları arasında geniş qövs əmələ gətirərək bütün A.-nı kəsib keçir. Onun geoloji quruluşunda müxtəlif geodinamiki şəraitin – passiv kənar şelflərinin, vulkan adaları qövsləri və kənar dənizlərin, qədim okean qabığının (*ofiolitlər*) çöküntü və süxur kompleksləri iştirak edir. Qurşağın müxtəlif sistemlərində onların aktiv inkişafını başa çatdıran əsas qırışıqlıq prosesləri Proterozoyun sonunda (baykalidlər), Erkən Paleozoyda (salairidlər, kaledonidlər), Paleozoyun sonunda (hersinidlər), Triasda (erkən mezozoidlər) və Tabaşirin

əvvəlində (Son mezozoidlər) baş vermişdir. Qurşağın şm.-q.-indəki Ural qırışıqlıq sistemi hersinidlərə aid edilir. Ondan şm.-a və şm.-ş.-ə Erkən Mezozoy yaşlı Novaya Zemlya və Taymır qırışıqlıqları yerləşir. C.-da və ş.-də Ural hersinidləri cavan platformaların (Qərbi Sibir, Turan) Mezozoy-Kaynozoy örtükləri altına gömülür. Qərbi Sibir platformasının örtük strukturları Kara dənizinin şelfində davam edir. Mərkəzi Qazaxıstan qırışıqlıq sahəsinin və Şimali Tyanşanın kaledonidlərinə bir sıra kembriyəqədərki massivlər də daxildir. Ş.-ə doğru kaledonidlər, salairidlər və baykalidlərdən ibarət Altay-Sayan sahəsi yerləşir. Qurşağın ş. hissəsini əsas qırışıqlıq vaxtı müxtəlif sistemlərdə Son Proterozoydan Son Mezozoyadək dəyişən və Mezozoyda intensiv tektonik-maqmatik dəyişilmələrə məruz qalan Baykal-Monqol-Oxot sahəsi təşkil edir. Tyanşan, Altay, Sayan, Zabaykalye Kaynozoyda dağ əmələgəlmə prosesinə məruz qalmışdır.

Alp-Himalay mütəhərrik qurşağı (Aralıq dənizyanı ərazilər) Avropadan A.-nın c. və mərkəzi hissələrinə, Hind-Çin y-a-na və İndoneziyaya keçir; Ərəbistan və Hindistan platformalarını Mərkəzi A. bloklarından ayırır. Qurşaq Tetis zonası paleoceanlarının Paleozoyun ortası – sonu (Paleotetis), Mezozoy (Mezotetis) və Kaynozoyda (Neotetis) qapanması zamanı əmələ gəlmişdir. Onun kaledonid, hersinid və mezozoid sistemlərini əhatə edən şm. şəxəsi Şimali Pamirdən başlanır, Kunlun və Nənşandan keçərək Sinlinədək, oradan da c.-ş.-ə doğru Tibetə və Hind-Çin y-a-nadək izlənilir. Kaynozoyun ortalarında Neotetis okeanının yerində alpidlərin iki şəxəsi yaranır: onlardan biri Qafqaz, Əlburs və Kopetdağdan keçərək Şimali Əfqanıstana, o biri isə Avropadan başlayaraq Anadolu, Zaqros, Himalay və Hind-Birma silsilələrindən keçərək Zond adaları qövsünə qədər uzanır. C. şəxəsinin əksər hissəsində kolliziya prosesləri intensiv seysmik təzahürlərlə davam edir, Sumatra və Yava a-rında isə Hind okeanı litosferinin subduksiyası fəal müasir vulkanizmlə müşayiət olunur.

Qərbi Sakit okean mütəhərrik qurşağı A.-nın ş. kənarını əhatə edir. O, kontinental və okean litosfer plitələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir və Sakit okeandan dərin novlarla ayrılır. Qurşağın şm.-ında Son Mezozoy yaşlı Verxoyansk-Çukot qırışıqlıq sahəsi yerləşir; onun strukturlarını ş.-də Oxot-Çu-

kot vulkanik-plutonik qurşağı örtür. Qurşağa bitişən Koryak-Kamçatka dağlıq sistemi Paleozoyda, Mezozoyda və Erkən Kaynozoyda A.-nın kənarı ilə toqquşmuş qədim adalar qövsü və mikrokontinentlər kompleksindən təşkil olunmuşdur. Şərqi Kamçatka və Kuril a-rı hüdudlarında fəal vulkanizm və adalar qövsünün arxasında dərin okean çökəkliyinin (novun) əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunan subduksiya prosesi davam edir. Bir qədər c.-da Son Kaynozoy yaşlı Saxalin-Hokkaydo və Son Mezozoy yaşlı Sixote-Alin sistemləri yerləşir. Yapon adalar qövsünün strukturu Paleozoyun sonu, Mezozoy və Kaynozoyda bir neçə qırışıqlıq fazası müddətində formalaşmışdır. Qövsün arxasında dərin Yapon dənizi çökəkliyi yerləşir; belə bir çökəklik Şərqi Çin dənizinin ş.-indəki Rükü qövsünün arxasında da yaranır. Qurşağın həmin qövsəndən sonrakı həlqəsinə buradan kontinentin kənarı boyu Cənubi Koreyaya və Vyetnamın c.-una qədər uzanan Son Mezozoy yaşlı vulkanik-plutonik qurşaqla örtülmüş Son Proterozoy və Orta Paleozoy yaşlı Katsiya qırışıqlıq sistemi təşkil edir. Mütəhərrik qurşağın c. hissəsi müasir vulkanizmin fəal olduğu Filippin və Şərqi İndoneziya adalar qövsünü əhatə edir. Filippin qövsünün arxasında genişlənməsi Miosenin ortalarında dayanmış Cənubi Çin dənizinin dərin çökəkliyi yerləşir. Mütəhərrik qurşaqlardakı kembriyəqədərki kompleksə malik massivlər qədim okeanların: Paleoaasiya (Qazaxıstan-Qırğızıstan, Cənubi Monqolistan və s.) və Paleotetis-Neotetisin (Hind-Çin, Çin-Birma, Şimali və Cənubi Tibet, Saydam və s.) mikrokontinentlərini təmsil edir.

A.-nın müasir geodinamikasının xüsusiyyəti onun fəal kənarlarında, kolliziya zonalarında və bir çox kontinentdəxili rayonlarında (Baykalyanı, Altay, Sayan, Tyanşan, Kunlun və s.) yüksək seysmikliyə malik zonaların inkişaf etməsidir. Bütün Avrasiyada olduğu kimi, A. litosferinin geodinamiki qeyri-sabitliyi də c.-da Ərəbistan və Hindistan bloklarında kolliziyanın davam etməsi ilə, c.-ş.-də Avstraliyada subduksiya və başlanmaqda olan kolliziya ilə, ş.-də Sakit okean tərəfdən subduksiya ilə əlaqədardır. A.-nın ş.-dən və c.-dan Çerski silsiləsi, Aldan-Stanovoy yaylası, Sayan, Altay, Tyanşan, Pamir və Kopetdağ orogenik sistemləri ilə haşiyələnən yalnız şm. hissəsi nisbətən sabitdir.

Faydalı qazıntılar. A. neft və qaz-kondensat, təbii yanar qaz, dəmir filizi, sürmə, qalay, volfram, qurğuşun, sink, uran və barit ehtiyatlarına görə dünyada qabaqcıl yer tutur; həmçinin kömür, molibden, kobalt, civə, gümüş, qızıl, tantal, beril, xrom, manqan, mis, fosfat filizləri, boksitlər, kalium duzları və s. faydalı qazıntılarla da olduqca zəngindir.

A.-da Qərbi Sibir platformasının örtük süxurlarında dünyanın ən böyük qaz (Rusiya) və Fars körfəzi rayonunda (Səudiyə Ərəbistanı, Küveyt, İraq və s.) Kaynozoy yaşlı kənar çökəklərdə neft yataqları mövcuddur. Neft və qaz Sibir və Turan platformalarında (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan), dağarası çökəkliklərdə və mütəhərrik qurşaqlardakı kembriyəqədərki massivlərin örtüklərində (Rusiyanın Saxalin a., Azərbaycan, Özbəkistan, Çinin şm.-ş. və q. rayonları, Pakistan, Hindistan, Bruney) və Rusiya, Azərbaycan, Çin və Vyetnamın şelflərində hasil edilir. Daş kömürün zəngin yataqları Rusiyada Sibir platformasının Paleozoy çöküntülərində (Tunquska hövzəsi) və onu c.-dan əhatə edən qırışıqlıq sahələrində (Kuzbas, Minusa hövzəsi və s.) cəmlənmişdir. Mezozoy və Kaynozoy kömürləri Rusiyada (Sibir, Uzaq Şərq), Vyetnamda və Çinin bir sıra rayonlarında hasil olunur. Ən müxtəlif və zəngin filizləşmə materialı qədim fəal kənarları və adalar qövsələrinin vulkanik-plutonik qurşaqları ilə assosiasiyaya təşkil edir. Bunu Rusiyada (Zabaykalye və Şimal-Şərq) qalay, qızıl, uran; Qazaxıstan və Rusiyada dəmir filizi, mis, polimetallar və qızıl; Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistanda sürmə-civə və qızıl; Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, İran, Ermənistan və Monqolustanda mis-molibden, polimetallar; A.-nın c.-ş.-ində (Myanma, Tayland, Malayziya, İndoneziya) qalay-volfram yataqlarının timsalında görmək olar. Rusiya, Türkiyə, Vyetnam, Şərqi İndoneziyada xromit, nikel (aşınma qabığına), asbest yataqları mütəhərrik qurşaqların ofiolitləri ilə, Rusiyada iri qızıl və platin yataqları, Yaponiya, İndoneziya və Filippində mis, polimetallar, qızıl və gümüş yataqları Kaynozoy yaşlı adalar qövsü və aktiv materik kənarları kompleksləri ilə əlaqədardır. Rusiyada misin və muskovitin, Hindistanda dəmir filizinin nadir yataqları qədim platformaların özülündə aşkar edilmişdir. Dəmir və nadir torpaq filizləri, apatit və flüoritin zəngin yataqları Çin-Koreya platformasının

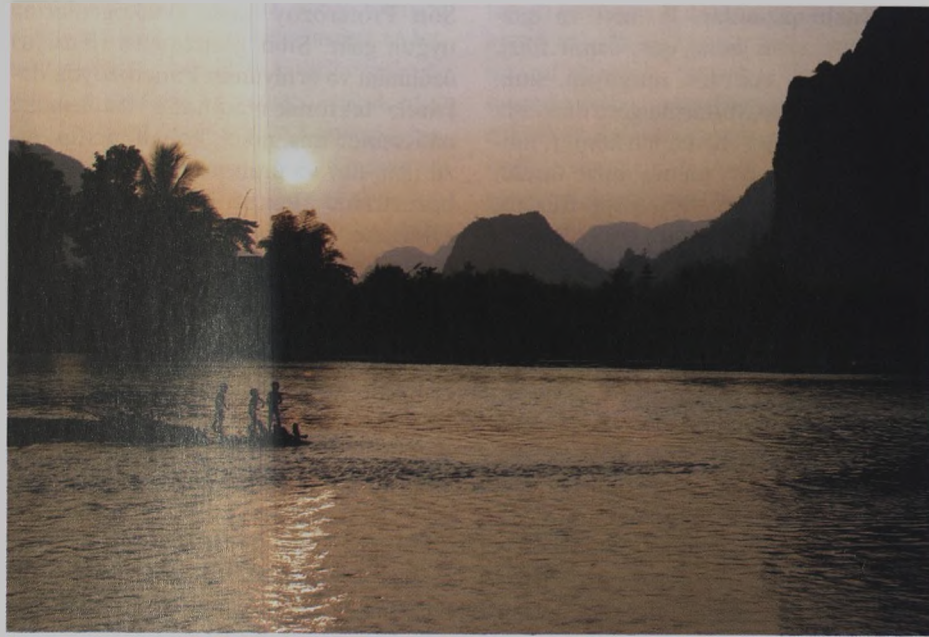
Son Proterozoy yaşlı avlakogenlərinə uyğun gəlir. Sibir platforması (Rusiya) özülünün və örtüyünün Fanerozoyda dəfələrlə tektonik-maqmatik fəallaşması nəticəsində mis, nikel, kobalt, platin, qızıl (şm.-da) və uranın (c.-da), kimberlit borularında almazın iri yataqları əmələ gəlmişdir. Rusiya və Türkmənistanda daşduz və kalium duzları, Monqolustan, Çin və Vyetnamda fosforitlərin mühüm ehtiyatı platformaların və kembriyəqədərki massivlərin örtüklərində cəmlənmişdir. Titan-maqnetit, ilmenit, rutil və monasitli müasir dənizsahili səpintilər Vyetnamda və Hindistanda aşkar edilmişdir; onlarda həmçinin zirkon və yaquta da rast gəlinir.

İqlim. A.-da rütubətli ekvatorial iqlimdən soyuq qütb səhrası iqliminə qədər, demək olar ki, bütün iqlim qurşaqları mövcuddur. Buna səbəb qitənin böyüklüyü, ərazisinin q.-dən ş.-ə doğru uzun məsafəsi, daxili rayonlarının relyefi, şm.-da dağ səddinin olmaması kimi amillərdir.

A.-nın şm. sahillərində, Taymır y-anda, Severnaya Zemlya, Novosibir, Vrangel a-rında Arktika iqlimi, bir qədər c.-da, Şimal-Şərqi Sibirə doğru genişlənən sahədə subarktika iqlimi hakimdir. Mülayim qurşaqda kontinental (Qərbi Sibir), sərt kontinental (Şərqi Sibir, Qazaxıstan, Monqolustan, Orta Asiya), musson (Uzaq Şərq, Saxalin a.) və dəniz (Kamçatka y-a, Kuril a-rı) iqlim sahələri ayrılır. Yağının illik miqdarı Sibirdə 500–600 mm, Cənubi Sibirin d-rında, o cümlədən Sayan d-rında 1500 mm-dən çox, Orta Asiya səhralarında 150–200 mm-dir. Subtropik iqlim qurşağı daxilində bir neçə iqlim tipi ayrılır: q.-də Aralıq dənizi iqlimi, Ön Asiyanın yaylarında kontinental iqlim, qitənin ş.-ində isə musson iqlimi. Yağının illik miqdarı q.-dən (Aralıq dənizi sahilləri, 700 mm) ş.-ə (İran yaylası, 200 mm) doğru azalır. Tibet yaylası üçün yüksək dağlıq səhra iqlimi səciyyəvidir: qışı soyuq və az qarlı, yayı nisbətən sərin. Şərqi Çinin, Yapon a-rının və Koreya y-a-nın subtropiklərində musson iqlimi (yağının illik miqdarı 1000–1500 mm) üstünlük təşkil edir. Tropik iqlim qurşağı Ərəbistan y-a-nı, Mesopotamiyanın c.-unu, İran yaylasının c. kənarını; tropik musson rejimli subekvatorial iqlim qurşağı Cənubi Çini, Hindistan və Hind-Çin y-a-larını, Yava a.-nın ş.-ini və Kiçik Zond a-rını; ekvatorial iqlim qurşağı isə Malakka y-

Kamçatka.

Mekonq çayı. Laos.

a-nın c. hissəsini. Böyük Zond a-rını, Şri-Lankanın c.-q. hissəsini və Filippin a-rının c. hissəsini əhatə edir. Qışda iqlim hava kütlələrinin q. istiqaməti və geniş antisiklon sahəsinin formalaşması ilə, qitənin c.-unda və c.-ş.-ində isə pas-sat sirkulyasiyası ilə müəyyən edilir. Cənubi Sibir d-ri və Monqolustan üzərində, 40–60° şm.e.-ləri arasında oktyabr-dan martadək davam edən Asiya (Sibir) antisiklonu yaranır. Aydın və soyuq hava hökm sürür; mütləq minimum temp-r Oymyakonda –71°C (Şimal yarımkürəsinin soyuq qütbü), Verxoyanskda –68°C və Yakutskda –64°C qeydə alınmışdır. Asiya antisiklonunun soyuducu təsirdən 0°C izotermi A.-da Avropaya nisbətən xeyli c.-dan (Səmərqənd–Tokio

xətti boyu) keçir. Yayda A.-nın daxili hissələrində yüksək təzyiqli sahələri yox olur və bura çox qızır. Tropiklərin quraq sahələrində maks. temp-r (53°C) Ceykobabad ş.-ndə (Pakistan) qeydə alınmışdır. Bu, dünya rekord göstəricisindən (Liviya, Tripoli ş.) 5°C aşağıdır. Qitənin ş. və c. hissələri rütubətli dəniz mussonlarının təsiri altında qalır. Himalay d-rının c., Qərbi Qat, Arakan-Yoma və Tanentaunci d-rının küləktutan yamaclarında yağıntının illik miqdarı 3000 mm və daha çox olur. Hindistanın şm.-ş.-ində (Çerapuncida) Yer kürəsinin mütləq maks. yağıntısı (22900 mm) qeydə alınmışdır (burada ortaillik yağıntı 13000 mm-dən çoxdur). Yayda musson yağışları mövsümündə Cənubi

Qaynar bulaqlar. Pamukkale (Türkiyə).

və Cənub-Şərqi A.-da illik yağıntının 75–90%-i, Şərqi A.-da isə 60–65%-i düşür. Tropik mussonlar yalnız Cənubi Çin (23–26° şm.e.) üçün səciyyəvidir. Mərkəzi və Orta A.-nın daxili rayonlarında quru tropik iqlim hakimdir. Havanın orta temp-ru 30°C təşkil edir. 20°C izotermi kontinental ərazilərdə 55–60° şm.e.-nə çatır. Ön Asiya yaylaları üzərində alçaq təzyiqli sahələri yaranır və az rütubətli, yüksək temp-rlu tropik kontinental hava formalaşır. Ərəbistan y-a üzərində də kontinental quru tropik hava hökm sürür, aydın və çox isti hava yaranır. Malayya arxipelaqının c.-ş. hissəsi Avstraliya antisiklonunun, qalan hissəsi isə ekvatorial q. küləklərinin təsiri altında olur. A.-nın dağlarında qar xətti Avropaya nisbətən yüksəkdir. Tibet yaylasında isə o, xüsusilə yuxarıdan keçir; dünyada qar xəttinin “yüksəklik qütblərindən” biri (6200 m) buradadır. Müasir buzlaşmanın iri mərkəzləri A. qitəsində yerləşən Qaraqorum, Himalay, Hindiquş, Kunlun, Nanşan, Tyanşan, Pamir, Qafqaz, Altay d-rındadır. Mərkəzi A.-da və Himalay d-rında buzlaqların sah. təqr. 97 min km²-dir. Arktika a-rında örtük buzlaşması qalmışdır.

Daxili sular. A. ərazisindən axan çaylar böyük hidroenerji potensialına malikdir. A. səth suları ilə ən çox təmin olunmuş qitədir; çay axımının həcminə görə (ildə 16,1 min km³) dünyada 1-ci yeri tutur. *Qanq və Brahmaputra* çayları illik axım həcminə (971 km³) görə dünyada 3-cü (Amazon və Konqo çaylarından sonra), *Yansız çayı* isə (ildə 900 km³) 4-cü yerdədir. A.-nın ən uzun çayları *Yansız* (5800 km) və *Obdur* (İrtişlə birlikdə 5410 km). *Xuanxe* çayı illik sülb axımının miqdarına görə (1200 mln. t. 35 q/l) dünyada 1-cidir. Çoxsulu çaylardan *Ob* (İrtişlə birlikdə), *Yenisey* (Anqara ilə birlikdə), *Lena* (Aldan və Vilyuy ilə birlikdə), *Yana*, *İndigirka*, *Kolima* Şimal Buzlu okeanına tökülür. A.-nın c. və c.-ş.-indən axan *Hind* və *Qanq*, *Brahmaputra*, *İravadi*, *Mekonq*, *Dəclə* və *Fərat* (birləşdikdən sonra *Şətt-ül-Ərəb*) çayları *Hind* okeanı hövzəsinə, ş.-indən axan *Yansız*, *Xuanxe*, *Amur* (Sunqari və Ussuri qolları ilə birlikdə) *Sakit* okean hövzəsinə, *Seyhan*, *Ceyhan*, *Böyük Menderes*, *Qızıl İrmaq* və s. Atlantika okeanı hövzəsinə, *Kür*, *Qızılüzən*, *Ətrək*, *Sırdərya*, *Amudərya* və s. qitədaxili *Xəzər-Aral* hövzəsinə aiddir.

Şimali A. çayları, əsasən, qar və ya-

ğış suları ilə qidalanır; qışda uzun müddət donur, yazda daşır. Bu çayların nəql. və hidroenerji əhəmiyyəti böyükdür. Şərqi və Cənubi A. çayları musson rejimlidir, əsasən, yağış, qar və buzlaq suları ilə qidalanır; yayda daşır. Aralıq dənizinə tökülən çaylar qışda çoxsulu olur, kiçik çaylar isə yayda quruyur. Daxili A.-nın arid sahələrindəki çayların (*Amudərya*, *Sırdərya*, *İli*, *Hilmənd*, *Tarım* və s.) çoxu Pamir, Tyanşan, Kunlun və Hindiquş d-rının qarlı və buzlu zirvələrindən başlayır, *Aral*, *Lobnor*, *Balxaş* və s. göllərə tökülür. Bəzi çaylar (*Təcən*, *Mürğab*, *Zərəfşan* və s.) dəniz və göllərə çatmadan quruyur. Orta A. çaylarından böyük suvarma kanalları (*Qaraqum*, *Böyük Fərqanə* və s.) çəkilmişdir.

A. su anbarlarının sayına (580-dən çox) və ümumi həcminə (hər biri 0,1 km³-dən çox) görə dünyada 1-ci yerdədir. Anqara çayı üzərindəki *Bratsk* su anbarı həcminə (16,3 km³) görə *İrkutsk* su anbarı isə sahəsinə (154 km²) görə ən böyüklərdir.

A.-nın böyük gölləri *Xəzər* və *Aral*, ən dərin gölü isə *Baykaldır* (dünyada ən dərin tektonik göl). Orta və Mərkəzi A.-da bir çox tektonik göl (*İssikkul*, *Xubsubul*, *Kukunor*, *Lobnor*, *Tibet* və s.), *Ön A.* yaylalarında tektonik, relik, bənd və qismən karst gölləri (*Dəryaçayı-Nəmək*, *Ölü dəniz*, *Urmiya*, *Van*, *Göyçə*, *Tuz* və s.), *Şərqi A.*, *Cənubi A.* və *Hind-Çində* çoxsulu çayların dərələrində axarlı göllər (*Xanka*, *Poyanxu*, *Duntinxu*, *Tonlesap*), əsasən, *Himalay d-rında* və *Tibet yaylasında* buzlaq gölləri *Pelku-Ço*, *Ço-Rolpa* və s.) var.

A. yeraltı sularla da zəngindir. Düzen yerlərdə lay və artezian suları, dağlarda çat-damar tipli sular səciyyəvidir.

Torpaqlar. A.-da Yer kürəsinin, demək olar ki, bütün torpaq tipləri var. Bir çox rayonlarda uzunmüddətli əkinçilik mədəniyyəti nəticəsində torpaqlar xeyli dəyişmişdir. Çoxillik donuşluğun və saxta aşınmalarının hökm sürdüyü Şimali Asiyada, Arktika qurşağında yuxa və azhumuslu səhra-Arktika torpaqları yayılmışdır. Subarktika qurşağında az istilik və çoxillik donuşluq şəraitində altında qleyli qat olan torflu-çürüntülü qatla birlikdə tundra-qleyli torpaqlar formalaşmışdır. Mülayim qurşağda şm. tayqası yarımqonası üçün səciyyəvi olan podzollu-qleyli torpaqlar Qərbi Sibirdə torflu-bataqlıq torpaqları ilə birlikdə yayılmışdır. Şərqi Sibir orta tayqa yarımqonasında donmuş tayqa torpaqları,

Çay plantasiyaları. Malayziya.

Qərbi Sibirdə yaxşı drenaj şəraitində podzollu torpaqlar yayılmışdır. Cənubi tayqa yarımqonasında Sibir suayırıcılığında çimli-podzollu torpaqlar, Uzaq Şərqdə qonur qleyləşmiş torpaqlar inkişaf etmişdir. Qərbi Sibirdə əsməqovaq-tozağacı meşələri altında boz meşə torpaqları tipikdir. Amuryanı, Şimal-Şərqi Çin və Yapon a-rının qarışıq və enliyarpaqlı meşələri altında qonur podzollaşmış və qonur meşə torpaqları formalaşmışdır. Şimal-Şərqi Çinin dağlarında və Hokkaydo a.-nda dağ illüvial dəmirli podzol torpaqlara rast gəlinir. Qərbi Sibirin meşə-çöl zonası üçün qarışıq torpaq örtüyü səciyyəvidir. Minusa və Tuva çuxurlarında çöllərdə adi və cənub qaratorpaqları, həmçinin şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Qaratorpaqların çox hissəsi şumlanmışdır. Cənuba doğru quraqlığın artması ilə istilik ehtiyatının çoxalması torpaq tiplərinin dəyişməsinə səbəb olur: Qazaxistan yarımsəhrələrində şorakətlər və çəmən-şabalıdı torpaqlarla kompleks şəkildə açıq-şabalıdı torpaqlar üstünlük təşkil edir. Orta Asiya səhrələrində boz-qonur səhra, allüvial düzənliklərdə allüvial-çəmən və takırbənzər torpaqlar, qumluqlarda azhumuslu karbonatlı torpaqlar vardır. Lösslü platolarda boz torpaqlar inkişaf edir. Şərqi A.-nın yüksək qədim çay vadilərində çəmən-şabalıdı, çəmən torpaqları, şorakətlər və çoranlar birlikdə rast gəlinir. Qobida, Cənqariyada, Tyanşan və Altayın dağətəyi düzənliklərində

boz-qonur səhra torpaqları üstünlük təşkil edir. Sovrulmuş qumlar geniş yayılmışdır (*Təklə-Məkan*). Tibet yaylasında torpaq örtüyü zəif inkişaf etmişdir. Subtropik qurşağın kontinental sektorunda azhumuslu boz torpaqlar, boz-qəhvəyi və boz-qonur səhra, daşlı və qumlu primitiv torpaqlar geniş yayılmışdır. Subtropik qurşağın Aralıq dənizi sektorunda (*Kiçik A.*, *Levant*) üstünlük təşkil edən siallitli-karbonatlı aşınma qabığında qəhvəyi və boz-qəhvəyi torpaqlar formalaşır. Quraq Ermənistan yaylasında qəhvəyi, Van və Urmiya gölləri çuxurlarında şoran torpaqlarla birlikdə boz-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Xəzər dənizinin c. sahilləri üçün rütubətli subtropik iqlim şəraitinə uyğun qırmızı torpaqlar xarakterikdir. İran yaylasının daxili rayonlarında daşlı səhrələr (*hammadalar*) üstündür. Əsas duzlu çöküntülərin yayılması böyük sahələrdə şoranların (*Dəşt-i Kəbir*, *Dəşt-i Lüt*) və gipsli səhrələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dəclə və Fərat çayları arasında çoxəsrlik əkinçilik nəticəsində xeyli dəyişilmiş, çox vaxt təkrar şorlaşmaya məruz qalmış çəmən, çəmən-bataqlıq və çəmən-şoran torpaqları üstündür. Şərqi A.-nın musson iqlimli subtropik qurşağında (*Yantsız* və *Sintszyan* çaylarının hövzəsi, *Koreya y-a-nın c. hissəsi*, *Rükü*, *Küsü* və *Tayvan* adaları) ferrallit qabıqlı qırmızı və sarı torpaqlar çoxdur. Sarıtorpaqlar *Sıçuan* çökəkliyində və *Quyçjou* platosunda inkişaf etmişdir. Cənubi

Sonq-Göl ətrafında otlaqlar. Qazaxıstan.

Çinin dağlarında 1000 m-ədək hündür-
lükde podzollaşmış qırmızı torpaqlar,
daha yüksəkdə podzollaşmış dağ sarı-
torpaqları üstünlük təşkil edir. Yapon a-
rında qonur və sarı torpaqlarla yanaşı
vulkanik süxurlarda çoxhumuslu allo-
fan torpaqlar geniş yayılmışdır. Tropik
qurşağda kontinental iqlim şəraitində
karbonatlı və şoranlaşmış səhra tor-
paqları üstünlük təşkil edir. Ərəbistan
y-a-nın xeyli hissəsində torpaq örtüyü
yoxdur; c.-ş-də, dənizkənarı düzənliklərdə
və axarsız depressiyalarda şoran tor-
paqlar və takırlar, dağlarda qırmızımtıl-
qonur torpaqlar çoxdur. Ərəbistan d-
nizinin sahillərində və Hind çayının del-
tasında şoran torpaqlar və çəmən-şoran
torpaqlar var. Hind çayının allüvial dü-
zənliyinin torpağı azhumuslu boz tor-
paqlardır, qrunntularının çox yığıldığı
yerlərdə isə çəmən və çəmən-boz, çox
vaxt şorakətli torpaqlar yayılmışdır.
Daim rütubətli tropik qurşağın torpaq-
ları qırmızı (qırmızı-sarı və qırmızı fer-
rallitli, fersialitli və ferritli) rənglidir.
Qırmızı-sarı torpaqlar Malayya arxipe-
laqı adalarında, Malakka y-a-nda, həm-
çinin Hindistan y-a-nın q. sahillərində,
Şri-Lanka a.-nın c.-q.-ində yayılmışdır.
Hind-Çin y-a-nın dağlarında qırmızı-sarı
dağ ferrallitli torpaqlar daha çoxdur;
bu torpaqlar Vyetnamın şm.-ində, Yun-
nan-Quyçjou yaylasında, Haynan, Yava
və Timor a.-rında geniş sahələri əhatə
edən və Dördüncü dövr lava və tufları
əsasında əmələ gələn daha münbit iri
massivli ferrallitli torpaqlarla birləşir.
Dəniz sahillərində şorakətli manqr tor-
paqları çoxdur. İndoneziyada və Filip-
pin a.-rında vulkan külündə humus hori-
zontunun qalınlığı 50 sm-ədək olan hu-

muslu allofan torpaqlar yerləşir. Subek-
vatorial qurşağda kristal və çöküntü sü-
xurlarının aşınma qabığında qırmızı-qo-
nur ferrallitli torpaqlar (Hindistan,
Hind-Çin yarımadaqları) yayılmışdır.
Dəmirləşmiş qədim aşınma qabığında
(Çota-Naqpur platosu və Çinin c. his-
səsi) qırmızı ferrallitli torpaqlar inkişaf
etmişdir. Bazaltların, andezitlərin və s.
effuzivlərin aşınma məhsulları (Dekan
yastıdağlığı, İravadi və Çinduin çayları-
nın arası) montmorillonitli qaratorpaq-
lar (Hindistanda "pambıq" torpaqlar,
yaxud qara torpaqlar – reqlur adlanır)
əmələ gətirmişdir. Qalın reqlurlar çox
vaxt yastı yamaclarda və depressiyalar-
da rast gəlinir. Müxtəlif coğrafi qurşağ-
larda və zonalarda qədim tozlu-gillicəli
çöküntülərdə tam inkişaf etmiş allüvial
torpaqlar, çaylaqlarda, çay yataqlarının
dəyişdiyi yerlərdə isə cavan allüvial tor-
paqlar yayılmışdır.

Bitki örtüyü A.-da olduqca müxtəlif-
dir. Burada şm.-dan c.-a enlik zonallığı-
na (xüsusilə mülayim qurşağda) uyğun
dəyişən, həmçinin q.-dən ş.-ə sektor qa-
nuna uyğunluqlarına tabe olan bitki
qruplaşmaları tiplərinin geniş spektri
vardır (bax Coğrafi qurşaqlar və zona-
lar xəritəsinə). A. dağlarının yüksəklik
qurşaqlığı Şərqi Himalay d.-rının külək-
tutan yamaclarında (8-ədək yüksəklik
qurşağı) daha dolğun təmsil olunmuş-
dur. Qolarktika və Paleotropik floristik
aləmlərinin xeyli hissəsi A.-nın hüdudları
daxilindədir. Qolarktika aləminin tropik
dönkənər florası Paleotropik aləmin-
dəkindən yoxsuldur. Böyük növmüxtə-
lifliyi yalnız Şərqi A., Xəzər dənizinin c.
sahilləri və Cənubi Qafqazın daha rütu-
batlı və isti iqlimli, qədim bitki formala-

rının sığınacaq tapdığı q. hissəsi üçün sə-
ciyyəvidir. Arktika səhrasının və tun-
dranın bitki örtüyündəki qruplaşmaların
növ tərkibi yoxsuldur. Kriofillərə aid
həyati formaların bir neçə qrupu kolluqlar
(cırdan tozağacı və söyüd), kolcuqlar
(cırdan mersin, mərcangilə, ladan kolu),
çoxillik otlar (şimal linneyası, həmçinin
daşdələn, taxıl, cil (qumotu) və tüklü-
cənin müxtəlif növləri), mamırlar və şiby-
lər xarakterikdir. Cənub sərhəddə sey-
rək meşəliklə tundra bitkiliyinin bir-bi-
rinə qarışdığı meşə-tundra yerləşir. Şi-
mal-Şərqi Sibir dağlarının meşə-tundra
bitki örtüyündə sidr, qızılağac mühüm
rol oynayır. Mülayim qurşağın meşə zo-
nasında q.-də tünd rəngli iynəyarpaqlı
tayqa (Sibir küknarı, Sibir şamı, ağ şam-
ağacı), Yenisey çayının vadisindən ş.-ə
doğru açıq rəngli iynəyarpaqlı tayqa
(qaraşam, şamağacı) üstünlük təşkil
edir. Cənub doğru Qərbi Sibirdə əsmə-
qovaq-tozağacı tayqa meşələri, Uzaq
Şərqdə və Çinin şm.-ş.-ində iynəyarpaqlı-
enliyarpaqlı meşələr yayılmışdır. Bunlar
zəngin növ tərkibinə, endemiklərin və
reliktlərin bolluğuna görə fərqlənir. İy-
nəyarpaqlılardan (Koreya sidri, Sibir və
Ayan küknarı) başqa palıd, tozağacı,
qarağac, Mancuriya qozu bitir; Liana-
lar çoxdur. Yapon a.-rında enliyarpaqlı
meşələrin (fıstıq, palıd, yapon şabalı-
dı) özünəməxsus florası var. Cənubi Si-
bir və Monqolustan dağlarının meşə
qurşaqları dağ qara şamı və qara şam-
sidr meşələri ilə təmsil olunmuşdur.
Yüksək dağlıqda dağ tundralarına ke-
çən taxıllardan və cildən (qumotu) ibar-
ət bitki qruplaşmaları vardır. Cənub
doğru meşə-çöl zonası uzanır. Xırdayar-
paqlı meşələr və çəmənli çöllər Qərbi Si-
bir, iynəyarpaqlı-xırdayarpaqlı meşələr
Cənubi Sibirin dağ və çuxurları, Mon-
qolustanın şm. hissəsi və Çinin şm.-ş.
hissəsindəki düzənliklər üçün xarakterik-
dir. Çöl zonası Cənubi Sibir və Mon-
qolustan dağları ilə kəsilir. Qərbi Sibirin
c.-unda və Qazaxıstanda taxıl bitkili-ya-
rımcolcuqlar (koxiya yovşanı ilə) bitən
quru çöllərə keçən müxtəlifotlu-taxıl bit-
kili çöllər üstünlük təşkil edir. Sibirdə
və Qazaxıstanda meşə-çöl və çöl zonaları
ərazisinin böyük hissəsi şumlanmışdır.
Altay d.-rından Böyük Xinqana qədər ti-
pik çimli-taxıl bitkili çöllər yayılmışdır.
Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq
Qazaxıstanın mərkəzi hissəsindən, Orta
Asiyadan, Cuncariyadan keçərək Çinin
q. hissəsində yarım səhra zonası, cənub-
ba doğru mülayim qurşağın seyrək bit-

kili səhralar zonası uzanır. Yarımcol-
cuqlar (yovşanın müxtəlif növləri) və
kolluqlar (saksaul, xostək), dağarası çu-
xurlarda şoranotlu səhralar yayılmışdır.
Mərkəzi A. səhralarının xeyli hissəsi bit-
kisizdir. Subtropik qurşağda. Aralıq d-
nizi sektorunda həmişəyaşıl meşələr,
seyrək meşəliklər və kolluqlar Qara d-
niz və Aralıq dənizi sahillərində Tavr və
Pont d.-rının küləktutan yamaclarında,
həmçinin Antilivan silsiləsində yayılmış-
dır. Dağların aşağı qurşağı, adətən, kol-
luqlardan, kserofit yarımcolcuqlardan
və otlardan (makvis, friqana, qariqa)
ibarətdir. 700-800 m-dən artıq yüksək-
likdə iynəyarpaqlı meşələr, onların yu-
xarı sərhədində ağacabənzər ardıc cən-
gəlli bitir. Xəzər dənizinə doğru uza-
nan Talış d.-rının və Əlbursun yamacları
reliktlər (şabalıdyarpaq palıd, dəmir-
ağac, şümşad ağacı) də daxil olmaqla rüt-
ubətli enliyarpaqlı meşələrlə örtülüdür.
Subtropik qurşağın kontinental sekto-
runda kolcuqlu-taxıl bitkili çöllərdə
yovşan və yay efemerləri bitir. Quru
dağlı yamaclarda yayla kserofitləri (yas-
tığabənzər tikanlı kolluqlar), İran yayla-
sında çaydaşı və çinqil substratı üzərində
yarımcolcuqlar bitir. Dağ ətəklərində
və dağ yamaclarının aşağı Öndağlığında
alçaqboylu palıd, püstə, həmçinin ardıc-
dan ibarət seyrək meşəliklər uzanır. Pa-
ropamiz və Hindiquş d.-rının aşağı qur-
şağında çöllər subtropik qozmeyvəli
(badam, əncir, püstə) meşə massivlərinə
keçir. 2200 m yüksəklikdən iynəyarpaqlı
dağ meşələri (ağ şamağacı, Himalay
küknarı və s.) qurşağı başlayır. Tibet
yaylasında yüksək dağlıq taxıl bitkili-
kolcuqlu səhralar və ayrı-ayrı Alp çə-
mənlərinin yerləşdiyi soyuq çöllər ü-
stünlük təşkil edir. Cil, teko, şiyav, xos-
tək kolu, cinsliot, yovşan və s. növləri
daha tipikdir. Çinin şərqi Sinqin və
Nanlin dağları arasında növ tərkibi mü-
rəkkəb olan enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı
subtropik meşələr bitir. İynəyarpaqlı
növlərdən Yunnan şamı, kunningqami-
ya; relikt növlərdən metasekvoya, ya-
lançı qaraşam, keteleyeriya və s. vardır.
Enliyarpaqlı ağac cinsləri arasında müx-
təlif palıd növləri, kamfara dəfnəsi, ka-
talpa, kastanopsis vardır; lianalar çox-
dur. Tropik qurşağın səhra və yarım səh-
ralarının bitki örtüyü Şimali Afrikanın
bitkilərinə oxşardır. Ərəbistan y-a-nın
qumlu səhralarında şiyav və yabanı
darıdan ibarət psammofil taxıl bitkiləri-
nin qruplaşmaları, barxanların yamac-
larında yulğun və dəvətikanı, bərkimiş

qruntlarda kəvər üstünlük təşkil edir. Şi-
mala doğru efemeroidlərlə qarışıq yov-
şanlı-qarağanlı quruluşlar yayılmış-
dır. Subekvatorial qurşağda quru möv-
sümün müddətindən və rütubətdən asılı
olaraq rütubətli və quru yarpağıtkülən
meşələr vardır. Rütubətli yarpağıtkülən
meşələr (quru mövsüm 3-5 ay) Hind-
Çin y-a-nda, Qərbi Qat d.-rının küləktu-
tan yamaclarında, Çota-Naqpur plato-
sunda və Şərqi Himalay d.-rının c. yama-
cında bitir. Hindistan meşəliklərində sal
ağacı, Hind-Çin meşəliklərində diptero-
karpkimilər fəsiləsinin nümayəndələri
üstünlük təşkil edir. Quru yarpağıtkülən
meşələrdə (quru mövsüm 6 ayadək)
ağacaların təqr. 90%-i tikdən, terminali-
dən, səndəl ağacından və s. ibarətdir.
Dekan yastıdağlığında, Hindistanın
şm.-q.-ində və Hind-Çin y-a-nın dağara-
sı vadilərində tikanlı ağaclardan və kol-
luqlardan (akasiyalar, palmira, tik, ot
yarusunda-taxıl bitkiləri) ibarət seyrək
meşəliklər yayılmışdır. Çətirformalı
ağaclarda savanna görkəmi verir.
Hindistanın quraq r-nlarında (Ra-
cəstan) və Myanmanın quru zonasında
alçaqboylu akasiyalar (1,5-2 m-ədək),
südləyən və zizifusdan ibarət səhralaş-
mış savannalar mövcuddur. Rütubətli
həmişəyaşıl yağışlı tropik meşələr Ma-
lakka y-a-nın ekvatorial qurşağında,
Malayya arxipelaqı a.-rında, Şri-Lanka
a.-nın c.-q.-ində, həmçinin Hindistanın
şm.-ş.-indəki dağlarda, Hind-Çində və
Çinin c.-unda (Haynan a., Yunnan-
Quyçjou yaylasının c.-q. hissəsi) bitir.

Dipterokarpkimilər (təkcə İndoneziya-
da 160-ədək növ) və paxlalılar (ptero-
karpuslar, dalbergiyalar), fəsilələrinin
nümayəndələrindən ibarət polidominant
meşələr, 100-dən çox palma növü (betel,
şəkər, şərab, yelpikli və s.), çörək ağacı
üstünlük təşkil edir, fikuslar müxtəlifdir.
Yarusdankənar bitkilər, xüsusilə nepen-
teskimilərdən olan lianalar, epifitlər (o
cümlədən qijilər və orxideyalar) boldur,
boğucu ağaclar var. Qabarmaların bas-
dığı dəniz sahilləri boyunca şirinsulu ba-
taqlıqlar ilə əvəz edilən manqr meşələri
tipikdir. İl ərzində 1500 mm-ədək düşən
yağıntı və 4-5 aylıq quru mövsüm ərzin-
də həmişəyaşıl yağışlı meşələr yarımhə-
mişəyaşıl meşələrlə əvəz olunur.

Heyvanlar aləmi. A.-nın ərazisi bir
neçə faunistik vilayəti əhatə edir: öz növ-
bəsində bir neçə yarımvilayətə bölünən
Qolarktika (Şimali A.), Hind-Malayya
(Hindistan, Hind-Çin, Sulavesi istisna
edilməklə Böyük Zond a.-rı), Efiopiya
(Ərəbistan y-a-nın c. hissəsi) və Avstra-
liya (Sulavesi və Molukk a.-rı) vilayətləri.
Belə ki, Şimali A. Şimali Amerika ilə
birlikdə Qolarktikanın Arktika yarımvi-
layətinə daxildir; bunu A. tundrası ilə
Amerika tundrası faunasının oxşarlığı
sübut edir. Efiopiya və Hind-Malayya
vilayətlərindəki heyvanlar (fillər, kərgə-
danlar, insanabənzər meymunlar, balsor-
ranlar və s.) ümumi qrup təşkil edir. Mə-
məlilərdən yunqanadlılar dəstəsi, həmçin-
nin sincablar, uzuntopuqlar və hibbon-
lar fəsilələrinin nümayəndələri, oranqu-
tanlar və Hindistan fillərinin monotip

Tundra yay mövsümündə.

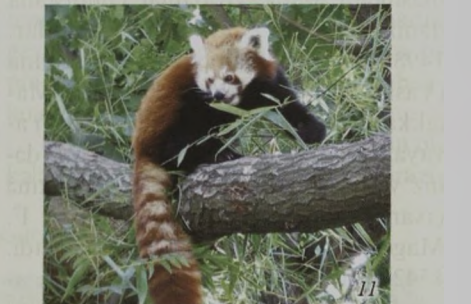
cinsləri Hind-Malayya vilayətində endemikdir. Cinsi endemizm, xüsusilə Böyük Zond a-rında yüksəkdir. Ən iri vilayət Qolarktikadır; c.-a doğru faunanın özünəməxsusluğu və zənginliyi artır. Arktika səhraları və tundralarının faunası nisbətən yoxsuldur. Tundra üçün heyvanların sayının və illərə görə zookütlinin kəskin dəyişməsi xarakterikdir. Quşlardan tundrada il boyu yalnız ağ kəklik və qütb bayquşu yaşayır. Yayda quşların sayı bir neçə dəfə artır, qayalı sahillərdə quş bazarları (kayralar, qağayılar) çoxdur. Şimal dənizlərinin sahillərində ağ ayı, suiti, morj; tundrada şimal maralı, lemminq, tarlasıçanı, tundra tülkü, ağ dovşan yaşayır. Qansoran ağcaqanadların, mığmığaların, göyünlərin olması adi haldır. Tayqanın heyvanlar aləmi daha zəngindir: 90%-ədək məməli növü (sığır, cüyür, kabaqqa, qonur ayı, canavar, rosomaxa, vaşaq, samur, uçan sincab, burunduk, ağ dovşan, kürən meşə tarlasıçanı); quşlardan ağacdələnlər, çataldimdiklər, tetralar, Sibir xoruzu, bayquşlar, bağıraqalar; sürünənlərdən suilanı, gürzə, kərtənkələ, bir neçə növ suda-quruda yaşayanlar vardır. Uzaq Şərqi qarışıq və enliyarpaqlı meşələrinin heyvanlar aləmi müxtəlifdir; burada Sibir faunasının nümayəndələri ilə yanaşı nəci maral və xallı maral, Amur pələngi, Himalay ayısı, yenotabənzər it, xarza; çoxlu quş (o cümlədən, mandarinca ördəyi); sürünənlərdən Uzaq Şərq qalxansifəti (zəhərli ilan), təlxələr (ilan) yaşayır. Çöl zonasında gəmiricilər: sünbülqıranlar, tarlasıçanları, otyığanlar, çöl (baybak) və Monqolustan (tarba-

qan) marmotları, tolay dovşanı, ərəbdovşanı çoxdur. Qazaxıstan çöllərində sayqak, Monqolustan çöllərində dzeren və ikihüğüclü dəvə səciyyəvi iri dırnaqlılardır. Yırtıcılardan çöl safsarı və boz tülkü, dağlarda dağ qoyunu, qar bəbiri (irbis mühafizə edilir); Tibet yaylasında vəhşi yaklar və antiloplar yaşayır. Səhra zonasında gəmiricilər (ərəbdovşanı, sünbülqıran və b.) və sürünənlər (ilanlardan qalxansifət, gürzə, eynəkli ilan, gündöyən yatağanı və s.) olduqca çoxdur. Əqrəblər, tarantullar, qaraqurdlar və s. hörümçəkkimilər yayılmışdır. Subtropik iqlimli Aralıq dənizyanı sektorda dırnaqlılar (qaban, bezoar keçisi, mufon); yırtıcılardan – dələlər fəsiləsinin nümayəndələri (o cümlədən az rast gəlinən meşə pişiyi), canavar, çaqqal; sərcəyəoxşar və vələmirquşular fəsiləsində olan quşlar yaşayır. Çinin ş.-indəki subtropik dağ meşələrində nadir növlərdən olan bambuk ayısı (böyük panda), həmçinin qızılı meymun, marallar (kəkili və ağsifət) var. Tropik, subekvatorial və ekvatorial qurşaqların mövsümi-rütubətli və seyrək meşələrində Hind-Malayya faunası üstünlük təşkil edir. İri məməlilərdən Hindistan fili və üç növ kərgədan səciyyəvidir. Öküzlər cinsinin nümayəndələri arasında bantəng və qaur vardır. Açıqlıq yerlərdə antiloplar (Hindistan antilopu və dördbuynuzlu antilop), meşələrdə isə marallar (aksis, kiçik ağquyruq maral) yaşayır. Yırtıcılardan pələng, bəbir, çaqqal rast gəlinir. Asiya aslanı (Hindistanda Hirs meşəsi qorugunda 200-ədək fərd mühafizə edilmişdir), demək olar ki, tamamilə qırılmışdır. Meşə-

lərdə meymunlar (nazikbədən meymunlar, hibbonlar, oranqutanlar) yaşayır. Gəmiricilərdən tirəndazlar, Hindistan tülkü siçanı, siçovullar tipikdir. Viverrakimilərin müxtəlif növləri (sivettalar, manqustlar və s.) səciyyəvidir. Musson meşələrində vəhşi toyuq, adi tovuzquşu, boynuhaşiyəli tutuquşu, yağışlı meşələrdə balsoranlar var; ağac ilanları çoxdur. Zəhərli ilanlardan ən təhlükəlisi Hindistan və kral kobralarıdır. A.-nın bir çox heyvan növləri qırılmışdır, 1450-ədək onurğalı heyvan nəslini kəsilmək üzrədir, bir çoxu da BTMİ-nin Qırmızı kitabına daxil edilmişdir.

Xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilər. A.-da çoxlu sayda xüsusi qorunan ərazilər qitənin ümumi sahəsinin 8%-ni təşkil edir. Həmin ərazilərin xeyli hissəsi İndoneziya (1080), Çin (809), Hindistan (497), Malayziya (190) və Taylanddadır (158). 20 ölkədə biosfer qoruqları vardır. 7,3 mln. ha beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq yerləri mühafizə olunur. Bir çox qorunan ərazi, o cümlədən Sandarban (Hindistanda və Banqladəşdə manqr meşələri massivi), Kazıranqa, Nanda-Devi və Keoladeo-Qhana (Hindistanda), Ucunq-Kulon və Komodo (İndoneziyada), Saqarmatha və Çitvan (Nepalda) milli parkları, ərəb antilopu qoruğu (Omanda), Tubbatata riflərində dəniz parkı (Filippində), Yaponiyanın parkları, həmçinin Kamçatkanın vulkanları, Altayın Qızıl dağları (Altay və Katun qoruqları, Beluxa təbiət parkı), Baykal gölü (Rusiyada) və s. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

Coğrafi kəşflər tarixi. A.-nın coğrafiyasına dair bəzi məlumatlar hələ qədim zamanlardan bir sıra xalqlara (aşşurlular, babillilər, hindlilər, çinlilər, misirlilər və b.-na) bəlli idi. A.-nın coğrafiyası haqqında daha dolğun məlumatlar Herodot, Ksenofont, Eratosfen, Arrian kimi antik coğrafiyaçı və tarixçilərin əsərlərində verilmişdir. Yunan-İran müharibələri (e.ə. 477–449), Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 4 əsr) və romalıların yürüşləri, Misirin Hindistanla dəniz ticarəti, *Böyük İpək yolu* vasitəsilə aparılan ticarət A.-nın öyrənilməsinə şərait yaratdı. Orta əsrlərdə xarəzmlilər, ərəblər (Məsudi, İdrisi, Biruni, İbn Bəttutə və b.), çinlilər (Syuan-Tsuan və b. səyyahlar), səlib yürüşlərini (12–13 əsrlər) təşkil edən və böyük monqol xanlarına səfir heyəti (italiyalı Plano Karpini, flaman diyalı Vilhelm Rubruk) göndərən avropalılar A. haqqında əhəmiyyətli məlu-

Şimal maralları. Yakutiya.

Asiyanın heyvanlar aləmi: 1 – pələng; 2 – siğir; 3 – vəhşi yak; 4 – qırmızı canavar; 5 – Qafqaz liraquyruq maralı; 6 – vəhərli tapir; 7 – aslanquyruq makaka; 8 – vəhşi donuz; 9 – dələ; 10 – flaminqo; 11 – qırmızı panda; 12 – Qafqaz qonur ayısı; 13 – hornostay; 14 – Hindistan fili.

Komodo Milli Parkı. İndoneziya.

matlara malik idilər. 13 əsrin sonlarında venesiyalı Marko Polo A.-ya səyahət etmiş, 17 il Çində yaşamış və qitənin bir çox hissələrinin təsvirini vermişdir. 15 əsrin 1-ci yarısında venesiyalı N. Konti uzun illər Cənubi A.-ya səyahət etmişdir. 1466–72 illərdə rus taciri A.Nikitin İrandan keçərək Hindistana getmiş və oranın təsvirini vermişdir. *Konstantinopolun fəthindən* (1453) və Avropadan A.-ya gedən qədim quru yollarının bağlanmasıdan sonra avropalılar Hindistana dəniz yolunu axtarmağa başladılar. 1498 ildə portuqaliyalılar Hindistana (Vasko da Qama), 1509–11 illərdə Malakkaya (A. Albukerke), 1511 ildə Yavaya, 1520 ildə Aomina (Makaoya) dəniz yolu açdılar. Dövr-ələm səyahətinə çıxan ispan ekspedisiyanın rəhbəri F. Magellan 1521 ildə Filippin a-rına çatdı. 1542 ildə portuqaliyalılar Yaponiya a-rını kəşf etdilər. 1560–70-ci illərdə Filippinin ispanlar tərəfindən işğalı başlandı. Portuqaliya və İspaniyanın A.-da yürütdüyü işğalçılıq siyasəti 17 əsrdə Niderland və İngiltərə tərəfindən davam etdirildi. 1602 ildə Niderlandın Ost-Hind şirkəti Cənub-Şərqi A. adalarının kolonizasiyasına başladı. 18–19 əsrlərdə Hindistan B.Britaniyanın müstəmləkəsinə çevrildi. 19 əsrdə ingilislər Birmani, Fransa Vyetnamı, Kambocanı və Laosu, ABŞ isə Filippini özünə tabe etdi. 19–20 əsrlərdə bir çox ərəb ölkələrində B.Britaniya və Fransa ağalığı bərqərar oldu.

1582–85 illərdə Yermakın Qərbi Sibirə yürüşləri rusların bu ərazilər haqqındakı təsəvvürlərini zənginləşdirdi. 1618–19 illərdə Sibir kazakı İ. Petlin

Monqolustana və Çinə səyahət etdi. Qiymətli xəz-dəri və “öyrənilməmiş torpaq” axtaran Sibir kazakları tərəfindən 17 əsrin 1-ci yarısında bütün Sibir kəşf olundu. 1639 ildə İ.Y. Moskvitin Oxot dənizinə qədər üzdü. 1643 ildə M.Q. De Frizin rəhbərlik etdiyi holland ekspedisiyası Hokkaydo və Saxalin adalarına çatdı. 1648 ildə rus səyyahları F.A. Popov və S.İ. Dejnyov dənizlə Anadır çayına qədər üzərək A. ilə Amerika arasındakı boğazı kəşf etdilər. 1649 ildə F.A. Popov Kamçatkanı kəşf etdi. Sibirin ilk xəritələri 17 əsrin 2-ci yarısında P.İ. Qodunov və S.U. Remezov tərəfindən tərtib olundu. 1713 ildə Truşnikov Kukunor gölünə və Xuanxe çayının yuxarı axarına çatdı, Monqolustanda oldu. 1720–27 illərdə alman D.Q. Messerschmidt Sibirin flora və faunasını öyrəndi. Fransız yezuit Jerbilyon 1689–98 illərdə Qobini kəşf etdi. 1707 ildən Çində Rusiya dini missiyası fəaliyyət göstərirdi. Onun rəhbərlərindən 19 əsrin əvvəllərində N.Y. Biçurin, 1840–59 illərdə isə P.İ. Kafarov Çinin və Monqolustanın tədqiqində mühüm rol oynadılar. Şimali A.-nın və Şərqi A.-nın öyrənilməsi məqsədilə 1728 və 1733–43 illərdə V. Bering və A.İ. Çirikovun başçılıq etdiyi Kamçatka ekspedisiyaları təşkil olundu; Sibirin coğrafi, geoloji, botaniki, tarixi və kartografik tədqiqinin əsası qoyuldu. Ekspedisiya iştirakçıları D.Y. Laptev, X.P. Laptev və S.İ. Çelyuskin Şimal Buzlu okeanın A. sahillərini xəritəyə köçürdülər; 1741 ildə Bering Komandor a-rını kəşf etdi. 1737–41 illərdə S.P. Kraşeninikov Kamçatkanın geniş təsvirini verdi. Uzaq Şərq sahillərinin ilk xəritələrini

dəniz səyyahları fransız J.F. Laperuz (1787), ingilis U. Brouton (1796–97), Rusiya dəniz səyyahı İ.T. Kruzenstern (1804–05), yapon topoqrafı Mamiya Rindzo (1809) tərtib etmişlər. 1820–24 illərdə F.P. Vrangel və F.F. Matyuşkin Sibir Arktikasını, 1827–28 illərdə F.P. Litke A.-nın şm.-ş. sahillərini öyrənmişlər. 19 əsrdə A.-da tədqiqat aparan alman coğrafiyaşünası A.Humboldtun Qərbi Sibirə (1829) və Qazaxıstan çöllərinə səyahətini əks etdirən Mərkəzi A. haqqında monoqafiyası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Alman təbiətşünası F.V. Yunqxun İndoneziyanı (1835–49), fransız missionerləri E. Qyuk və J. Qabe Tibet və Monqolustanı (1844–46), Rusiya təbiətşünası A.F. Middendorf Sibirin şm. və ş. hissələrini (1842–45) və Fərqa-nə çuxurunu (1877–78) tədqiq etmişlər. 1844–65 illərdə alman geoloqu V.G. Abix Qafqazın relyefini və geoloji strukturunu öyrənmişdir. 1848–63 illərdə rus dəniz səyyahı A.İ. Butakov Aral dənizinin, Amudərya və Sırdərya çaylarının təsvirini vermişdir. 1854–58 illərdə alman coğrafiyaçıları A., Q. və R. Şlagintveylər Hindistan, Qaraqorum və Himalay d-rının təbiətini tədqiq etmişlər. 1861–63 illərdə Hind-Çinin öyrənilməsində alman etnoqrafı A.Bastianın xidmətləri böyükdür. Amerika səyyahı R. Pampellinin (1862–65) və alman coğrafiyaşünası F. Rixthofenin (1868–72) təşkil etdikləri ekspedisiyalar Çinin mərkəzi və ş. rayonları haqqında məlumatlar toplamışdır. B.Britaniyaya xidmət edən hind topoqrafları Tibeti və A.-nın c. hissəsini tədqiq etmişlər (1856–75). 19 əsrin ortalarından kollektiv tədqiqatların rolu kəskin surətdə artdı. İngilislər Kral Benqal Asiya cəmiyyətini, fransızlar Paris və Hanoyda Asiya cəmiyyətini, hollandlar Cənubi Asiyanın tədqiqi cəmiyyətini, almanlar Alman Şərq cəmiyyətini və Şərqi Asiyanın tədqiqi cəmiyyətini yaratdılar. Rus coğrafiya cəmiyyətinin (1845) yaradılması ilə A.-nın öyrənilməsinə dair tədqiqatlar daha da genişləndi. N.M. Prjevalskinin 1870–85 illərdə Mərkəzi A.-ya dörd səfəri nəticəsində Kunlun və Nənşan d-rı, həmçinin Xuanxe çayının yuxarı axarı, Lobnor gölü elmə tanındı. 1878–79 illərdə İsveç qütb tədqiqatçısı N.A.E. Nordenseld ilk dəfə dəniz yolu ilə Şimali A.-nın ətrafını q.-dən ş.-ə keçmişdir.

19 əsrin 2-ci yarısında macar B. Seçenyinin (1878–80) Cənubi və Şərqi A.-da, britaniyalı F. Yanqhabend (1886–

87) və fransız P. Bonvalonun (1889) Mərkəzi A.-da, P. Sayksın (1893–1901) İran ərazisində apardığı tədqiqatlar A.-nın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

İsveçli S. Gedin 1893–1908 və 1927–35 illərdə Mərkəzi A.-nı tədqiq edərək Transhimalayda Qandışanı kəşf etdi. 1919–31 illərdə R.Ç. Endryusun başçılıq etdiyi Amerika ekspedisiyası Monqolustanda və Çində paleontologiya və bio-coğrafiya sahəsində mühüm nəticələr əldə etdi. Rus rəssamı N.K. Rerix və şərqşünas Y.N. Rerixin təşkil etdiyi ekspedisiyalar 1923 ildən Himalay d-rını öyrənməyə başladı; 1924–28 illərdə Mərkəzi A.-nı əvvəlcə q.-dən ş.-ə, sonra isə şm.-dan c.-a keçdi, 1926 ildə Altayı tədqiq etdi. 1934–35 illərdə ekspedisiyalar Mərkəzi A.-nın ş. ərazilərini şm.-dan c.-a keçdi. Rerixlər tərəfindən yaradılan Himalayın Tədqiqi İnstitutu Hindistanda fəaliyyət göstərirdi (1928–42).

20 əsrdə Yaponiyada Şərqi A.-nın geoloji-coğrafi tədqiqi üzrə elmi məktəb (B. Koto, N. Yamadzaki, X. Yabe, T. Kobayasi və b.) formalaşdı. İkinci dünya müharibəsi ərzində hərbi əməliyyatlara hazırlıq məqsədilə Yaponiya və ABŞ hərbi-coğrafi idarələri Sakit okeanda genişmiqyaslı topoqrafik çəkilişlər apardı. İngilis L.D. Stampın, E. Dobbinin, fransız J. Sionun, R. Blanşarın, P. Qurunun, amerikalı C.B. Kressinin, C. Ferqrayvın, R. Rousonun, avstraliyalı X.K. Speytin və b. əsərlərində A.-nın təbiəti və əhalisi haqqında tədqiqatlar əksini tapır. Hindistan, Pakistan, Türkiyə, İndoneziya, Şri-Lanka və Çinin təbii şəraitinin öyrənilməsində yerli mütəxəssislərin rolu böyükdür.

Etnoqrafik oçerk. A.-nın ərazisi 8 iri tarixi-mədəni vilayətə ayrılır: Sibir, Şərqi A., Cənub-Şərqi A., Cənubi A., Mərkəzi A., Orta A., Cənub-Qərbi A. (yaxud Ön A.) və Qafqaz.

Sibir xalqları arasında Şimali A., Arktika (şm.-ş.-də) və Ural (q.-də) irqlərinin nümayəndələri üstünlük təşkil edir. Çukot-Kamçatka, eskimos-aleut dil ailələrinə mənsub və hazırda az sayda olan Paleoasiya dilləri, təcrid olunmuş nivx və yukagir dilləri mənşəcə qədim substratla bağlıdır. E.ə. 2-ci minillikdən c.-dan Yenisey, Altay dilləri (türk, monqol, tunqus-mancur) daşıyıcıları, Qərbi Sibirdə Ural dilləri (uqor və samodi) daşıyıcıları yayılmağa başladılar. Ən qədim təsərrüfat növləri ovçuluq, balıqçılıq (xüsusilə Primoryedə və iri çayların

sahillərində) və yığılıq olmuşdur; e.ə. 1-ci minillikdən ucqar şm.-ş.-də (eskimoslarda, sahilə yaşayan çukçalarda və koryaklarda) dəniz heyvanlarının ovuna əsaslanan xüsusi mədəni-təsərrüfat növü yarandı. Eramızın 1–2-ci minilliklərində Sibirdə əvvəlcə yardımçı təsərrüfat sahəsi kimi, sonra isə ixtisaslaşdırılmış iri sürü təsərrüfatına çevrilən *maralçılıq* (tundra xalqlarında – nənərdə, çukçalarda və koryaklarda); yakutların burada məskunlaşmasından sonra qaramalın və atların yetişdirilməsi yayıldı. Cənubi Sibir və Cənubi Primoryedə Tunc dövründən başlayaraq oturaq maldarlıq (o cümlədən Primoryedə donuzçuluq) və xıç əkinçiliyi inkişaf etdi. Ət-balıq yeməkləri, xəz-dəri geyimlər (balıqçılarda həmçinin balıq dərisindən; tundrada yaxasıbağlı, tayqada isə yaxasıyaq biçimdə), karkaslı qazmalar, yarımqazmalar, yüngül çadırlar, maldarlarda üstü dəri, ağac qabığı və ya keçə ilə örtülən səyyar *çum*, *yarınqa* və *yurtlar* üstünlük təşkil edirdi. Rusların gəlişində (16–17 əsrlər) yalnız c.-da inkişaf etmiş sivilizasiyaların təsiri qeyd olunur: Sibir tatarlarında islamın, Amurboyu və Primorye xalqlarında Uzaq Şərqin, 17–18 əsrlərdən buriyalarda və tuvalılarda şimali buddizmin. Dinin əsasını animist və şamanist formalar təşkil edirdi.

Şərqi A. -ya Çin (şm. və q. ərazilərindən başqa), Koreya, Yaponiya və Vyetnam (Vyetnamın və qismən Cənub-Qərbi Çinin dağlıq rayonları Cənub-Şərqi A. -ya keçid zonalarıdır) daxildir. Uzaq Şərq irqi üstünlük

təşkil edir. Dilləri Çin-Tibet, Altay (yapon və Koreya dilləri), c.-da həmçinin Paratay və Avstroasiya dil ailələrinə aiddir. Təsərrüfatın əsasını (e.ə. 5-ci minillikdən) suvarılan şum çəltikçiliyi (Şərqi A., ehtimal ki, çəltikçiliyin vətəni olmuşdur) təşkil edir; həmçinin tərəvəz (əsasən, xaççiçəklilər – kələm, turp, raps, xardal və s.), soyadan hazırlanan ərzaq məhsulları (yağ, kəsmik, fermentləşdirilmiş pastalar və souslar), balıq, dəniz onurğasızları, yosun mühüm yer tutur. Əsasən, donuz və toyuq ətindən istifadə olunur. 20 əsrin ortalarına qədər at və inək az yetişdirilirdi və onlardan əsasən, qoşqu heyvanı kimi istifadə olunurdu; süddən də, demək olar ki, istifadə edilmirdi. Şərqi A. tarixi-mədəni bölgəsi Çin heroqliflərinə, maddi mədəniyyət sahəsindəki kəşflərə (*kağız*, *ipək*, *farfor*, *lak*) və s. əsaslanan Uzaq Şərq sivilizasiyası zonasına, praktiki olaraq, uyğun gəlir. Buddizmin ş. forması geniş yayılmışdır, lakin əhəmiyyətinə görə, ənənəvi və lokal sinkretik dinlər (konfusiçilik, daosizm, sinto, əcdadlara sitayiş) daha üstündür. Şərqi A. üçün əksər hallarda alçaq kürsülük üzərində karkaslı memarlıq səciyyəvidir. Çinin şm.-ında gil (*fanzca*), c.-unda isə kərpic və taxta evlər yayılmışdır. Çinin şm.-ında və Koreyada *kan* tipli döşməaltı-kalorifer isitmə sistemindən istifadə edilir. Kişi və qadın geyimi gen tuman və adətən tunika tipində olan, ön tərəfləri soldan sağa bağlanan toxunma xalattan ibarətdir.

Cənub-Şərqi A. Hind-Çin ölkələrindən (Vyetnamın sahilboyu ərazi-

Göy məscid. Məzari-Şərif (Əfqanıstan).

ləri istisna olmaqla) və Nusantara adalar (Malayziya, o cümlədən Malakka y-a; İndoneziya, Filippin, Sinqapur, Bruney, Şərqi Timor) hissəsindən ibarətdir. Hind-Çində Çin-Tibet (Tibet-Birma), tay və Avstroasiya, Nusantarada isə Avstroneziya dilləri yayılmışdır. Cənubi A. monqol irqi (Malayziya və Filippinin dağ rayonlarının bəzi hissələrində relik zənci Melaneziya irqi) üstünlük təşkil edir. Cənub-Şərqi A. hinduist sivilizasiyasının: cənubi buddizm (theravada), qədim hind ədəbiyyatı və s. təsiri altında olmuşdur. Hind-Çin, qismən də İndoneziya xalqlarının ənənəvi əlifbalı cənubi hind yazı sisteminin əsasında yaranmışdır. Bəzi hallarda (Kamboca kral sarayında, Yava və Bali a-rındakı dağlı tenggerlərdə) brahmanizm-hinduizmin dəyişilmiş formaları qalmaqdadır. Bəykarlıq, heykəltəraşlıq, memarlıq, musiqi, rəqs və teatrda (xüsusilə kukla teatrında) hinduizm motivləri üstünlük təşkil edir. 12–15 əsrlərdə İndoneziyada, Filippinin c.-unda (morolarda) və qismən Hind-Çində (Myanmanın Arakan vil.-ndə, həmçinin Cənubi Viyetnamda məskunlaşmış çamlar arasında) islam dini, 16–17 əsrlərdən katolisizm (Filippin və Şərqi Timorda) və protestantlıq (İndoneziyanın bir sıra xalqları arasında, sonralar Myanmada və Filippinin dağlıq bölgələrində) yayılmışdır. Bununla yanaşı bütün xalqlarda animizm və şamanizmə sitayiş edənlər qalmaqdadır. Dağlarda qırılıb-yandırılmış əkinçilik, düzənliklərdə isə şum əkinçiliyi üstünlük təşkil edir. Ədviyyat, *betel*, qurudulmuş və duzlanmış balıq mühüm yer tutur. İkiqatlı, yarımvəhəli damı qamışla örtülən dirəkli yaşayış evləri taxtadan və yarılmış bambukdan tikilir. Kişi və qadın geyimlərinin əsasını uc bəzən ayaqların arasında keçirilən (khmerlərdə və taylarda panunq, Cənubi A.-da *dhotti*) belə sarılan parça (birmalılarda *loncyi*, malayyalılarda *saronq*); üstədən gödəkçə və kofta (malayyalılarda bacu, kebaya), çiynlik, yaylıq və s. təşkil edir. Naxışlı pambıq parçaların (*batik*, *ikat*) istehsalı inkişaf etmişdir.

Cənubi A.-ya Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Nepal, Butan, Şri-Lanka və Maldiv a-rı daxildir. Hindistan y-a-nda əhalinin əksəriyyəti hind-Aralıq dənizi irqinin hind-əfqan variantına mənsubdur, toxunulmazlar kastası və aborijen tayfalar (*adivasi*) arasında Cənubi Hindistan irqi, Himalayyanı zonada isə Cənubi A. monqol irqinin c.-dakı

nümayəndələri üstünlük təşkil edir. Dravid dillərinin daşıyıcıları (*dravidlər*) yarımadanın ən qədim etnik tərkibinə aiddir: hazırda Hindistanın c. ştatlarında yaşayan iri xalqlar (kannaralar, teluqlar, tamillər, malayalilər), həmçinin Cənubi və Mərkəzi Dekandakı bir çox tayfalar və Pakistanın c.-undakı brahüilər bu dillərdə danışirlər. E.ə. 4–3-cü minilliklərdə Himalayyanı zonada Tibet-Birma xalqları, Orissa və Biharada *mundalar* (Şimali Hind-Çində) məskunlaşmışlar, e.ə. 2-ci minillikdə isə Ön A. və Orta A.-dan Hindistana hind-ari dillərinin daşıyıcıları (*arilər*) köçmüşlər, hazırda onlar Şimali və Mərkəzi Hindistan y-a-nda əhalinin əksəriyyətini təşkil edirlər. Qaraqorumun Xunzax-Gilgit vadisində yaşayan burişilər bəzi alimlərin fikrincə Qafqaz dillərinə uzaq qohum olan təcrid edilmiş dildə danışirlər. Əsas məşğuliyyətləri suvarma və dəmyə xış əkinçiliyidir. Buğda, darı (şm.-da), çəltik (c.-da), həmçinin müxtəlif paxlalı və yağlı bitkilər becərilir. Bəzi xalqlar yarımköçəri və yaylaq (Himalayyanı) maldarlığı (camış, qoyun), ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olurlar. Əsas yeməkləri qoğal, paxlalı bitkilərdən hazırlanan əlavələrə ədviyyatlı yarma kökəsi (hindi dal), sıyıq, tərəvəz, nadir hallarda ət və ya balıqdan (karri) ibarətdir. Ali kasta nümayəndələri arasında vegetarianlıq yayılmışdır, mal və donuz ətindən yalnız aşağı kasta nümayəndələri istifadə edirlər. İnek yağından, əsasən, mərasim yeməyində istifadə olunur. Ümumilikdə cəmiyyətin kastalara bölünməsi Cənubi A. xalqlarının unikal xüsusiyyətidir. Hinduistlərdə kasta quruluşu daha çox inkişaf etmişdir; digər dinlərin nümayəndələri – müsəlmanlar, buddistlər, siqhilər və xristianlar, adətən, kasta mənsubiyyətlərini unutmurlar və bunu gündəlik həyatda nəzərə alırlar; ənənəvi dinlərinə qoruyub saxlamış ovçu-yığıcı tayfalar kasta sistemə daxil deyillər, lakin onların icmaları aşağı kastalara çevrilə bilər. Pakka (həqiqi, düzgün) və k a ç ç a (ləyaqətsiz, hörmətsiz) müxalif anlayışları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Pakka bütün aksesuarları tam olan kostyum, kərpic yaxud daş ev, yağda qızardılmış yemək deməkdir, natamam və təsadüfi geyim dəsti, gildən yaxud qamışdan koma, çiy və ya suda bişirilmiş yemək isə kaççadır. Hinduist sivilizasiyasının əsasını hinduizm və mədəniyyətin əsas dili olan sanskrit (müxtəlif yerli yazı qrafikası ilə) təşkil edir. Hazırda öz vətəni Hindistan-

da buddizm az yayılmışdır; onun Tibet tipinə yaxın şm. forması Ladakh (Şərqi Kəşmir), Nepal və Butanda, c. forması Şri-Lankada üstün mövqə tutur. Pakistan, Banqladeş və Maldiv a-rında islam dini yayılmışdır. Ənənəvi geyimləri şm.-da müxtəlif formalı kaftan və dar tumannıdır; Hindistan y-a-nın digər hissələrində tikişsiz paltar: qadınlarda – *sari*, kişilərdə bel sarğısı (lungi, lanquti, dhotti) yayılmışdır. Evlərin olduqca müxtəlif formaları iqlimdən və yerli ənənələrdən asılıdır.

Mərkəzi A. Hindistan y-a-ndan Himalay d-rı ilə ayrılır; buraya monqolların, tibetlillərin və qismən türk xalqlarının məskunlaşdığı Monqolustan, Şimali, Şimal-Qərbi və Qərbi Çin (Daxili Monqolustan, Sinxay, Tibet) əraziləri daxildir. Şimali A. irqinin Mərkəzi A. variantı üstünlük təşkil edir. Monqoldilli buryatlar və onlardan ərazicə uzaq yaşayan kalmıqlar mədəniyyət baxımından Mərkəzi A. xalqlarına yaxındırlar. Əsas məşğuliyyətləri köçəri maldarlıq (qaramal və davar, yak, dəvə, at), vadi və vahələrdə xış əkinçiliyidir (əsasən, arpa). Əsas yeməkləri ət (əsasən, qışda) və süd (yayda) məhsulları (ağartı, o cümlədən *qımız*, kəsmik, qurut, qaymaq və s.), qovrulmuş un; Tibetdə çaya qatılıb üzərinə süd, yağ, əridilmiş piy, ət unu və duz əlavə olunan yarmadır (Tibet dilində *szamba*). Əsas geyim soldan sağa bağlanan və solda əlavə yaxası olan xalat, qoyun dərisindən kürk, dəri və keçədən tikilən uzunboğaz çəkmədən ibarətdir. Evlər sökülüb quraşdırılır, üstü yun parça ilə örtülür: monqollar və türklər (Orta A.-da və Ön A.-da olduğu kimi) açıq-rəngli keçə yurtdan, tibetlilər isə (həmçinin iranlılar, Ön A. və Əfqanıstanda məskunlaşan ərəb köçəriləri) kobud yun parçadan hazırlanan qara çadır və alaçıqdan istifadə edirlər. Mərkəzi A. sivilizasiyası Himalay-Tibet şamanizminin bəzi elementlərini əxz etmiş şm. yaxud Tibet buddizminə (lamaizmə), həmçinin qədim Tibet və qədim monqol ədəbiyyatına əsaslanır. Bilavasitə şamanizm də geniş yayılmışdır.

Orta A. Mərkəzi A. ilə Cənub-Qərbi A. arasında aralıq mövqedədir; buraya Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızistan, Sinszyan (Şimal-Qərbi Çin) və Əfqanıstan daxildir. Orta A. xalqları türk və İran dillərində danışirlər. Fiziki tip Avropa irqinin hind-Aralıq dənizi və kontakt (Avropa-monqol) Cənubi Sibir irqləri-

ni qarışığına əsaslanır. İsti iqlim, eyni zamanda buzlaqlardan qidalanan bol-sulu çaylar burada qədimdən (e.ə. 5-ci minillikdən) suvarma əkinçiliyinin, şm.-dakı çöllərdə daha çox ənənəvi köçəri və yarımköçəri, dağətəyi rayonlarda isə yaylaq maldarlığının inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Əsas yeməkləri təndir çörəyi, plov, ərşətə, gürzə, ayran, qatıq, *qımız*, qaymaq, süzmə və qurutdur; Mərkəzi A. mətbəxindən fərqli olaraq tərəvəz və meyvədən daha çox istifadə edilir. Şimala doğru daha çox şamanizm elementlərini özündə saxlayan islam dini yayılmışdır. Ədəbiyyat və incəsənətdə Ön A.-nın (İran, qismən də ərəb) təsiri üstünlük təşkil edir. Evlər Ön A. tipindədir: yastı damlı, gildən yaxud samandan yaşayış və təsərrüfat tikililərinin (duval) ön tərəfi daxili həyəətə, pəncərəsiz və qapısız olan arxa divarları isə küçəyə baxır. Köçəriylər keçə yurtlardan istifadə edirlər. Geyimləri – qadınlarda tuman, uzun don-köynək, bəzən don və ya arxalıq; kişilərdə xalat (Mərkəzi A.-dan fərqli olaraq yaxasız və düyməsiz biçimdə), dar gödəkçə yaxud *beşmetdir*. Kişilərin baş geyimi *araqçın*, *çalma* və qoyun dərisindən papaqdır. Ərdə olan qadınlar saçlarını *hicabla* örtür, bəzən *paranca* geyinirlər, qızlar araqçıdan və s. baş geyimindən istifadə edirlər.

Cənub-Qərbi (Ön) A. -ya İran və A.-nın Yaxın Şərq ölkələri daxildir. Ön A. xalqları türk (şm.-q.-də), sami (c.-q.-də) və İran (ş.-də) dillərində danışirlər. Hind-Aralıq dənizi Avropa irqinin Ön A. və Aralıq dənizi variantlarının nümayəndələri üstünlük təşkil edir. Ön A. suvarma əkinçiliyinin, bağçılığın və üzümçülüyn ən qədim mərkəzlərindədir; q.-də xurma bağları geniş yayılmış, çöl və dağlıq ərazilərdə maldarlıq inkişaf etmişdir. Əsas yeməkləri xəmir (müxtəlif qoğallar), ət (kabab, qovurma və s.) və düydən (plov və s.) hazırlanır. Ağartı, paxlalı xörək əlavələri, meyvə qurusu və onun əsasında hazırlanan yeməklər, içkilərdən şərbət, çay, qəhvə və s. geniş yayılmışdır. Ev və geyim tipləri Orta A. tipinə yaxındır. Ön A. iudaizmin, xristianlığın, islamın vətənidir; hazırda burada islam, əsasən, sünnilik üstünlük təşkil edir; İran, İraq, Bəhreyn və Livanda şaiəli yayılmışdır; Qərbi İrandan Suriyaya və Livanadək eləcə də islam məzhəblərin, xristianlığın müxtəlif qollarının nümayəndələri, eləcə də iudaistlər, samariyalılar, druzlar, yezidilər, zərdüştilər, mandeylər və b. yaşayırlar.

Hadramautda (Yəmən) qədim Şibam şəhəri.

İncəsənətdə, əsasən, naqqaşlıq və xəttatlıq islamın, təsviri sənət isə İran ənənəsinin təsiri altında inkişaf etmişdir. Memarlıq üçün iyvarı sütunlar, şişuclu günbəzlər, kesson və stalaktit-şanvarı tavanlar, üstüörtülü terras-eyvanlar səciyəvidir.

Qafqazın ən qədim etnik təbəqəsinə Şimali Qafqaz və kartvel dillərinin daşıyıcıları aiddirlər. Hind-Avropa dillərində osetinlər, tatlar, talışlar və b. danışirlər. Eramızın 1-ci minilliyindən burada türkdili əhali daha geniş yayılmışdır. Əsasən, Qafqaz və Altay (türk dil ailələrinə daxil olan dillərdə danışirlər. Cənubi Avropa böyük irqinin Balkan-Qafqaz və hind-Aralıq dənizi irqləri üstünlük təşkil edir. 11–12 əsrlərdə Cənubi Qafqazı Ön A.-nın şm. periferiyası, Şimali Qafqazın düzənlik və dağətəyi ərazilərini isə Şərqi Avropanın c. çöl periferiyası hesab etmək olar. Əsas ənənəvi məşğuliyyətləri çox zaman terraslaşdırılmış arxaik xış əkinçiliyi (buğda, pərinç, apra), yaylaq maldarlığı (xüsusilə qoyunçuluq), bağçılıq, üzümçülük və şərəbçilikdir. Şimali Qafqaz xalqlarında 14 əsrdən etibarən taxıldan hazırlanan azalkoqollu içkilər (*buz*, pivə) şərəbdən daha çox yayılmışdır. Dağlarda salınmış sıx yaşayış məskənlərinin (aillər) müdafiəsi əlverişlidir. Evlər, əsasən, daşdandır. Bəzi yerlərdə mərkəzində ocağı, dörd dirəyə söykənən saxtagünbəzli tavanında havalandırma və işıqlandırma məqsədilə bacası olan bürc-əvlər və qazmalar (azərb.-lərdə *qaradam*, gürcülərdə *darbazi*) qalmaqdadır. Meşəsiz düzənlik rayonlarda gildən, yaxud samandan evlər, küçələri olan iri kəndlər, me-

şəli rayonlarda isə ağac evlər və pərkəndə şəkildə salınmış yaşayış məskənləri yayılmışdır. Ənənəvi mətbəx, əsasən, xəmir (düşbərə, xəngəl, gürzə və s.), ət (kabab, dolma, bozbaş, ləvəngi, piti və s.), düyü (plov və s.) və ağartıdan hazırlanan (dovğa, doqramac və s.) xörəklərlə zəngindir. 17–18 əsrlərdə formalaşmış kişi geyimi tuman, köynək, *arxalıq*, *beşmet*, *çərkəzi* (çuxa), *yapıncı*, *burka*, qoyun dərisindən papaq, yaxud *başlıq*, *çüvək*, *çarıq*, dəri ayaqqabı və uzunboğaz çəkmələrdən ibarətdir. Qadın geyimi isə köynək və ətəkdən, həmçinin yaxası açıq, beli dar don və baş örtüyündən (*kəlağayı*, şal və s.) ibarətdir. Dünya dinlərindən xristianlıq 4 əsrdən, islam isə 7 əsrdən yayılmışdır. Xristianlıqdan əvvəl və islamaqədərki inanclar, mifologiya, adət-ənənələr (qan qisası, ayin yeməkləri, qonaqpərvərlik və s.) qalmaqdadır.

ASIYA ÇƏYİRTKƏSİ (*Locusta migratoria migratoria*) – əsl çəyirtkələr fəsiləsindən köçəri çəyirtkələr yarımnövü. Avrasiyada və Şimali Afrikada bir çox

Asiya çəyirtkəsi (*Locusta migratoria migratoria*).

bəzi yerlərdə boz dovşan çoxdur. Boz dağsıçanı, bozqır sıçanı, böyük ərəbdovşanı, adi dağsıçanı az rast gəlinir; bozqır marmotu yeni iqlimə uyğunlaşdırılmışdır. Xam torpaqlı çöllərdə 20 növədək quş yuvalayır. Torağay, çaxraxıl, kəklik, muymul çoxlu sayda, doymaq, bozqır qartal, boz durna, pərttəgöz (çobanaldadan) isə az rast gəlinir. Gölməçəli parkların yaradılması nəticəsində A.-N.q. su hövzəsi və meşə bitkiləri ilə bağlı müxtəlif quşların uçub keçərkən rahat yuvalama və dayanacaq yerinə çevrilmişdir. Zooparkda müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş vəhşi heyvanlar kolleksiyası toplanmışdır. Antilop (qnu, kanna, Hindistan antilopu, kudu, impala və s.) xüsusilə çoxdur; burada həmçinin Afrika camışları, bizonlar, zubrlar, zebrlər, yallı yalançı qoyunlar, lamalar, marallar və s.; quşlardan Afrika dəvəquşusu, nandu, emu, kazuarlar, qu quşları, flaminqo, durnalar və s. saxlanılır. A.-N.q.-nda Prjevalski atı müvəffəqiyyətlə çoxaldılır, hibridləşdirməyə dair təcrübələr aparılır, vəhşi heyvanların sərbəst və yarımsərbəst şəraitdə saxlanması metodları tətbiq edilir. 150-dən artıq ağac və kol növ və forması (o cümlədən göyrüş, ağ doquzdon, qarağac, saplaqlı palıd, cökə, daqquzdon, yasəmən) dendroparkda c.-un quraq şəraitində uzun müddət iqlimə uyğunlaşmışdır.

ASKARİDLƏR (Ascarididae) – *nematodlar* fəsiləsi. 9 cinsi var. Onurğalılardan bağırsağında parazitlik edir. Ən çox yayılan *askaridoz* törədən donuz A.-i (*Ascaris suum*) və insan A.-idir (*A.lumbricoides*). Bir insanda eyni zamanda birdən bir neçə yüzədək askarid ola bilər. Erkək A. 15–25 sm, dişilər isə 25–40 sm uz.nda olur. Nazik bağırsağın yarımimayə möhtəviyyatı ilə qidalanır. Dişi askarid hər gün fekal ilə ifraz olunan 200 minədək və daha çox yumurta qoya bilər. Yumurtalar mühitin temp-rundan və rütubətliyindən asılı olaraq 15 gündən bir neçə ayadək yetişir; torpaqda bir neçə il qala bilər. İnsan qida və ya su ilə yetkin askarid yumurtalarını udduqda onlardan bağırsağda yetkin askaridə bənzəyən sürfələr inkişaf edir. Yumurta qişasından çıxdıqdan sonra onlar bağırsağın divarından qan-damar sisteminə keçir, qanla birlikdə qara ciyəərə, ürəyə, ağ ciyərlərə, traxeyalara və ağız boşluğuna düşür və oradan yenidən bağırsağa daxil olaraq cinsi yetkinliyə çatıb böyüyür. Yumurtanın inkişafı zamanı tor-

paqda əmələ gələn sürfə insan bədənində vasitəsilə keçə bilər. İnsan A.-i bir ilədək yaşayır.

ASKARİDÖZ (*askaridlar* + ...oz) – orqanizmdə askaridlərin parazitlik etməsi ilə insan və donuzlarda baş verən *helmintoz*. A. daimi donuzluq zonası və səhralar istisna olmaqla bütün Yer kürəsində geniş yayılmışdır.

İnsan A.-unu *Ascaris lumbricoides* törədir. Yoluxma askarid yumurtaları ilə çirklənmiş çiy halda meyvə və tərəvəzi qəbul etməklə, qaynadılmamış suyu içməklə baş verir. Nazik bağırsaqlarda askarid sürfələri onun divarına aktiv keçərək, qan ilə orqanizmdə dövr edir; ağ ciyərlərə düşərək kapilyarların və alveolların divarından bronxlara, sonra isə traxeyaya, udlağa və ağız boşluğuna keçir, yenidən həzm yoluna daxil olur, nazik bağırsaqlarda yetkin parazitə çevrilir. Miqrasiya edən sürfələrin həyat məhsulları orqanizmi sensibillizasiyaya uğradığı üçün kəskin allerqozlar (allergik reaksiyalar) inkişaf edə bilər. Askaridlər bağırsaqların spazmını və bağırsağ keçməzliyini törədə bilər. Xəstələri qarın nahiyəsində vaxtaşırı ağrıları və ürəkbulanma narahat edir. Parazitlər öd yollarına, mədəaltı vəzinin axacağına, appendiksə daxil ola bilər. Orqanizm çoxlu sayda parazitlərlə yoluxduqda temp-run 38°C-ə qədər qalxması, polimorf səpgilər (məxmərək), astmatik bronxitin, pnevmoniyanın inkişafı, eozinofiliya baş verir. Ağ ciyərlərdə eozinofil infiltratlar əmələ gəlir. Xəstədə işqabiliyyəti pozulur, iştah azalır, baş ağrıları, əsəbilik, yuxunun pozulması (xüsusən uşaqlarda) meydana çıxır, epileptik tutmalara bənzər əlamətlər baş verir.

A.-un diaqnozunda askarid yumurtalarının tapılması, necis, bəzən isə qusuntu kütləsində yetişmiş parazitlərin xaric olması ilə təsdiq olunur. Müalicəsi: antihelmint preparatlar – mebendazol (vermoks), albendazol, pirantel (kombantrin); immunstimullaşdırıcı preparatlar – levamizol (dekaris) və s.-nin tətbiqi. Profilaktikası: torpağın və suyun fekal çirklənmədən sanitariya mühafizəsi (su kəmərlərinin, kanalizasiyanın çəkilməsi), bütün A.-lu xəstələrin müalicəyə cəlb edilməsi, əhali arasında sanitariya maarifi işinin aparılması.

Donuzlarda A.-u donuz askaridi (*Ascaris suum*) törədir. İnvazion yumurtalar və sürfələr insan üçün də təhlükəlidir. Donuzlar askarid yumurtalarına yem və su vasitəsilə yoluxur. Əsasən, ca-

van heyvanlar xəstələnir. Öskürək, bədən temp-runun qalxması, ishal, böyüməkdən geri qalma, arıqlama, ağır hallarda qıcolma, iflic, bağırsağın tutulması, yaxud partlaması və ölüm müşahidə edilir. Yetkin donuzlar yoluxmağa daha davamlıdır və klinik əlamətlərsiz xəstələnir. Müalicəsi bağırsağ qurdlarına qarşı dərmanlarla aparılır. Profilaktikası: binaların təmizlənməsi və dezinfeksiyası, ana donuzların və çosqaların dehelmintizasiyası.

ASKETİZM (yun. ἀσκητής – təmrin, məşq edən, təcrübə keçən) – dini, yaxud mənəvi məqsədlər naminə ehtiyacların ödənilməsinin könüllü surətdə məhdudlaşdırılması, həzzdən imtina olunması, əziyyətlərə dözümlülük göstərilməsi. A. (askeza) təcrübəsi müxtəlif mədəniyyətlərdə eyni məqamları – özünü qidada məhdudlaşdırmanı (oruc), seksual münasibətlərdən qorunmanı (nikahsızlıq, yaxud selibat), tənhalığa çəkilməyi, susmağı, daha ifrat formalarda isə səfilliyi (sərgərdanlıq, dərvişlik), özünü əzab verməyi və s. ehtiva edir. Eyni zamanda, A.-in motivləri də müxtəlif ola bilər: onların bəziləri bir-birini tamamlayır, digərləri bir-birini istisna edir.

Fövqəltəbii qüvvələrin mənbəyi olan A. təsəvvürü şamanların aclıq, yuxusuzluq və s. vasitəsilə ruhlarla ünsiyyətə hazırlığın ibtidai praktikasına dayəqlanır. Bu motiv hind *tantrizmi* ənənəsi üçün xüsusilə səciyyəvidir. Lakin teist dinlərdə A. motivi möcüzəyarətə yolu kimi ya dəyişilmiş şəkildə (xristian rəvayətlərində möcüzəkarlıq vergisi almış asketlərdən bəhs edilir, lakin bu, nəyinsə müqabilində qazanılmış mükafat və ələlxüsus askezanın mexaniki nəticəsi deyil, məhz vergidir), ya da dini şüurun məişət periferiyasında üzə çıxır.

A.-in qədim motivasiyası özünün, yaxud başqasının günahlarına görə əzab çəkməkdən məmnun olmaq ideyasıdır. Ən arxaik mədəniyyətlərdə belə icmaya xeyir-bərəkət gətirməyin, şərq qüvvələri zərərsizləşdirməyin və dini-mənəvi qadağaların pozulması nəticəsində dağılmış dünya nizamını bərpa etməyin ən güclü vasitəsi kimi qurbanvermə konsepsiyası məlum idi. Mədəni inkişaf prosesində insanı qurbanvermə praktikası tədricən aradan qalxdıqca, onun hansısa ekvivalentinə ehtiyac yaranırdı: məs., qədim Spartada gənc oğlanlar artıq öldürülmür, əvəzində Artemida Ortinin qurbangahına qanları tökülənədək bədənələri qamçılanırdı; bu mərasimin təyi-

natında ritual-magik məqam (icma üçün girov olaraq əzaba qatlaşma) mənəvi məqamdan (gənclərin dözümlülüyünün sınağa çəkilməsi) ayrılmazdır. Spirituallaşmış anlamda bu motiv mühüm dəyişikliklərə uğramadan xristianlıq tərəfindən qəbul edilə bilər; katolik ənənəsi üçün bu cəhət xüsusilə səciyyəvi idi (məs., 17 əsrin əvvəllərində Limadan olan Santa-Rosa özünün, bütün canlıların və ölənlərin günahlarına görə gündə üç dəfə özünü qamçılayırdı).

Sakral funksiyaların yerinə yetirilməsi şərti kimi çox zaman nikahsızlıq praktikasını əsaslandırılan ritual təmizliyin qorunması motivi də qədimdən geniş yayılmışdır. Hətta A.-in səciyyəvi olmadığı dinlərdə belə (məs., yunan-Roma çoxallahlılığı, Əhdi-Ətiq dini) dini ayini yerinə yetirməkdən əvvəl, ilahi qarşısında “durmağa” hazırlaşarkən nikah əlaqələrindən qorunmaq tələb edilirdi; buradan asanlıqla belə nəticəyə gəlinirdi ki, bütün həyatlarını müqəddəs varlıqla qırılmaz əlaqədə keçirən insanlar ümumiyyətlə nikaha daxil olmamalıdırlar. Katolik rahibinə daim müqəddəs ayinləri, ilk növbədə messanı yerinə yetirmək üçün selibat vacibdir.

Bu motivlə bir sıra digər motivlər, məs., insanın müqəddəs sayılan hansısa bir iş (məs., dini vəzifə və s.) naminə öz dünyəvi maraqlarından imtina etməsi motivi də əlaqəlidir. Digər motiv mistik həyəcanlanmalara hazırlıq, meditasiya və ekstaz üçün şəraitin yaradılmasıdır. Teist dinlərdə A. praktikası insanın allaha olan sevgisini sübut etməyin və cavab sevgisi xahişini ona çatdırmağın ən inandırıcı vasitəsidir. Son orta əsrlər dövrü katolik mistikasında A. pafosu öz kralı (İsa Məsih) və qadını (adətən, Bakirə Məryəm, Q.Suzoda İlahi Müdrilik, Sofiya) naminə bilərəkdən üzərinə çətin şücaətlər öhdəliyi götürən cəngavərin əxlaqi cəhətlərini əxz edir. Özünün və başqalarının günahlarına görə əzab çəkməkdən məmnun olmaq motivi ilə yanaşı, bu motiv də xristianlıq üçün səciyyəvi olan digər motivlə – İsanın günahbağışlayıcı əzablarına şərik olmaq söyləri ilə bağlıdır. Əhdi-Cədidin mistik təliminə görə, dindar məhrumiyyətləri öz üzərinə könüllü götürməklə və nəgahan məşəqqətlərə səbrlə dözməklə öz cismi ilə “İsa əzablarının çatışmayan hissəsini doldurur”. Bu təsəvvürü protestantizmdəki İsanın Qolqofada özünü birdəfəlik qurban verməsinin mütəlak müstəsnalıqı tezisi sıxışdırmışdır (bununla əlaqədar

Askini mağarasından görünüş.

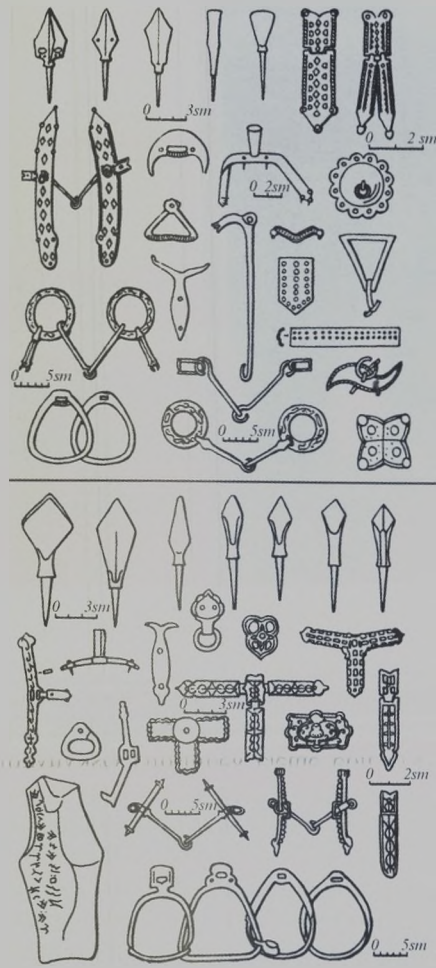
olaraq A. praktikası qanunauyğun şəkildə əhəmiyyətini itirir).

Azadolma kimi A. motivi müxtəlif dini və fəlsəfi-əxlaqi dünyagörüşləri üçün ümumi cəhətdir; bu motiv Budda rahiblərinin və rahibələrinin nəğmələrində (“Theraqatha” və “Theriqatha”) hakim mövqə qazanmış, yunan fəlsəfəsinə, xüsusilə *Antisfenə* və *kiniklərə* məlum olmuş, xristian ənənəsində xeyli iz buraxmış, Yeni dövrün bəzi ideoloji hərəkatlarında yeni məna kəsb etmişdir. Azadolma motivi “nədən və nəyə görə azadolma?” sualına verilən cavabdan asılı olaraq, müxtəlif çalarlar qazanır: bu, öz bədənindən və bunun vasitəsilə ümumiyyətlə maddi aləmdən azadolma kimi anlaşıla bilər. Ruhani nur ilə, onu əsir almış materiya “zülməti”nin birləşməsinə şərin mənbəyi hesab edən *manilik* üçün A. bu iki başlanğıcın arzuolunan dissosiasiyasına aparan yoldur. Bütönlükdə kosmosa və konkret olaraq bədənə nəzərən belə neqativizm bəzən (məs., *qnostisizmin* bəzi cərəyanlarında) A.-lə yanaşı, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin sərbəstliyinə də rəvac verirdi: əgər bədən təmizlənməsi, nurlandırılması mümkün olmayan “zülmət”dirsə, onda nə baş verməsinin heç bir mənası yoxdur və bu zaman əxlaqi qadağaların, ədəb-ərkanın, ictimai qayda-qanunun pozulması, yəni A.-in özünəməxsus tərs üzü arzuolunandır, çünki “vaqif olmuş” insanı bu dünyadan uzaqlaşdırır və son məqsədi – kosmik varlığın əsaslarının dağılmasını yaxınlaşdırır. Buna oxşar düşüncə tərzinə *dekadans* mədəniyyətində (A.Remboda və sürrealistlərdə

təxəyyülün sistemli denormalizasiyası proqramı), okkultizmin bəzi cərəyanlarının təcrübəsində, A.-in elementlərini “seksual inqilab”ın hərc-mərcliyi ilə birləşdirmiş hippy “kommunaları”nın həyatında rast gəlmək mümkündür. Əksinə, xristianlıqda artıq ruh bədənə deyil (platonizmdə, yaxud manilikdə olduğu kimi), bədən onda yuva salmış özbaşınalıq prinsipindən – “cismanilikdən” azad olmalıdır ki, “Müqəddəs Ruhun məbədinə” çevrilsin.

ASKİN MAĞARASI – RF-nin Başqırdistan Resp. ərazisində karst mağarası. Ufa platosunun ətəklərində Devon yaşlı əhəngdaşlarda əmələ gəlmişdir. Dəhlizlərinin ümumi uz. 206 m, dərinliyi 34 m-dir. Tağvarı girişi (hünd. 9 m, eni 22 m) 260 m hünd.-dədir. Döşəməsi, demək olar ki, tamamilə çoxillik buzla örtülmüş zal (uz. 104 m, eni 40–60 m, hünd. 20 m-ədək) daha çox maraq kəsb edir. A.m.-nda hünd. 12 m-ədək, özülünün diametri 3–10 m olan stalakmitlər (Rusiyada ən iri) əmələ gəlir.

ASKİZ MƏDƏNİYYƏTİ – *xakasların* 10–17 əsrlərə aid arxeoloji mədəniyyəti; İrtışdan Baykala, Anqaradan Monqolustana qədər olan ərazilərdə yayılmışdır. Qədim Xakas dövlətinin ərazisi üçün səciyyəvidir. Askiz çayı sahilində məzarlıqlar aşkar olunduğu üçün belə adlandırılmışdır. 1955 ildə L.R. Kızlasov tərəfindən müəyyən edilmişdir. A.m. *Qırğız xaqanlığının* ərazisində mövcud olmuş *Tuxiya mədəniyyətinin* davamıdır; şəhər və kənd yerləri, dağlarda daşdan tikilmiş qala-sığınacaqlar, 11–12 əsrlərə aid kərpicdən *mançilik* məbədləri, Yenisey

Askiz arxeoloji mədəniyyətinə aid əşyalar.
10–14 əsrlər.

yazıları (bax *Orxon-Yenisey kitabələri*) var. Ailə qəbiristanlıqları çoxbucaqlı daş kurqanlardan, tək qəbirlərdən ibarətdir; meyidlər kremasiya olunmuşdur. Qızıl və gümüşlə inkrustasiya edilmiş dəmir əşyalar səciyyəvidir. A.m.-nin daşıyıcıları olan tacir və sənətkarların faktoriyaları Şərqi Avropada 11 əsrdən məlumdur. Xakasların Rusiyaya tabe edilməsi (1598–1718) və xristianlaşdırılması A.m. xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə, müasir xakasların mədəniyyətinin formalaşmasına gətirib çıxardı.

ASKLÉPİ (Ἀσκληπιός) – yunan mifologiyasında şəfa allahı, *Apollonun* oğlu. Kos a.-nın məşhur təbibləri A.-nin nəslindən hesab olunur və Asklepiadlar adlanırdılar. A. Apollonun təcəssümü kimi qəbul edilirdi; onların ümumi məbədləri və rəmzləri məlumdur. A.-yə sitayişin mərkəzi Epidavr idi. E.ə. 3 əsrin əvvəllərində A.-yə sitayiş Romada da yayılmışdı. Roma mifologiyasında A. *Eskulap* ilə eyniləşdirilir. A. daim ilanla birlikdə təsvir olunur.

İkonografiya. A.-nin antik təsvirlərinin əksəriyyəti məbəd və kilsələrdəki ithaf relyefləridir. Şəfa allahlarının heykəlləri və onlardan fraqmentlər saxlanmışdır (Melos a.-ndan A.-nin başı; ellin dövrünə aid surət; Briaksisin heykəltəraşlıq əsərinin surəti olduğu ehtimal edilir. Britaniya muzeyi, London). Adətən, uzun plaş geyinmiş və ilan sarılmış əsaya söykənən saqqallı kişi kimi təsvir edilir (müasir tibbi rəmzdəki ilan şəkli buradan götürülmüşdür). Orta əsrlər və İntibah dövrünün kitab illüstrasiyalarında A. həkimlərin və əcaçıların himayəçisi kimi (əcaxanada dərmanların və alətlərin arasında oturmuş vəziyyətdə) verilir.

ASKLEPIAD (Ἀσκληπιάδης; lat. Asclepiades) [təqr. e.ə. 128–56, Roma (digər məlumatlara görə təqr. e.ə. 130–40)] – həkim, Demokrit və Epikürün atomistikasına əsaslanan metodik məktəbin və tibb sisteminin yaradıcısı. Yunan mənşəli A. Vifiniyada (indiki Türkiyə ərazisi) anadan olmuşdur. Tibb və fəlsəfəni Yunanıstanda və İsgəndəriyyədə öyrənmişdir. E.ə. 91 ildən sonra Romada yaşamışdır. Xəstəliyə bədən məsələləri və kanallarındaki bərk hissəciklərin durğunluğunun, həmçinin bədən şirəsi və pnevmanın hərəkəti pozulmasının nəticəsi kimi baxmışdır. A. sadə müalicə tədbirlərinin (pəhriz, su müalicəsi, masaj, vanna, fiziki hərəkətlər), fərdi müalicə üsullarının tərfədarı olmuş, dərman maddələrinin təbiqindən qaçmışdır; sadə və təbiətlə həmahəng müalicəni tövsiyə etmiş, “etibarlı, tez və xoş müalicə etmək” prinsipini irəli sürmüşdür. Traxeotomiyanı ilk dəfə A. etmişdir. O, psixi xəstələrin müalicəsi sahəsində pionerdir.

ASKOFİLLUM (*Ascophyllum*) – fukuskimilər sırasından qonur yosunlar cinsi. Uz. 1,5 m-ədək budaqlanan kollar şəklində olan tallomu zeytun rənglidir; çoxillikdir. Qayışvarı budaqlarında hava qovucuqları var. Cinsi çoxalma orqan-

Askofillium (*Ascophyllum*).

ları budaqların yan tərəfində ayaq-cıqlar üzərində kürəşəkili – armudvarı xüsusi törəmələrdə reseptakulalarda yerləşir. Düyünlü A. (*A. nodosum*) adlı bir növü Atlantika okeanının şm.-indəki mülayim-soyuq sulara və Şimal Buzlu okeanına qonşu dənizlərdə yayılmışdır. Orta litoral üçün səciyyəvidir. Bir sıra ölkələrdə algin turşusunun duzları olan alginatların alınması məqsədilə hasil edilir.

ASKOXİTOZLAR – Ascocyta cinsindən olan göbələklərin törətdiyi bitki xəstəlikləri. Kətanı, günəbaxanı, paxlalıları, meyvə-giləmeyvə və başqa bitkiləri zədələyir. Yarpaqlar üzərində tündhaşiyəli ləkələr, gövdədə isə yaralar əmələ gəlir. Xəstə yarpaqlar tökülür, gövdələr sınır və ya didilir, zoğlar quruyur, toxumlar yetişmir və ya cücmə qabiliyyətini itirir. A. bitkilərin məhvində, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Tez-tez yağın yağışlar A.-in inkişafına səbəb olur. Mübarizə tədbirləri: davamlı sortlar seçilməli, sağlam toxum və əkin materialından istifadə edilməli, növbəli əkin və dondurma şumu tətbiq olunmalı, məhsul vaxtında yığılmalı, bitki qalıqları məhv edilməli, icazə verilən fungusidlər çilənməlidir.

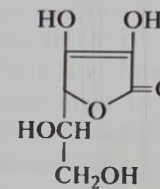
ASKÖLD VƏ DİR – ilk Kiyev knyazları. Rus salnamələrinə görə, A. və D. birlikdə hökmranlıq etmişlər. Adlarının etimologiyası onların normanmənşəli olduğunu sübut edir. Bizans mənbələrinə görə, 860 ildə A. və D. Konstantinopola yürüş təşkil etmiş, məğlubiyətə uğrayaraq Kiyevə qayıtmışlar. 882 ildə *Rürikin* varisləri knyaz *Oleq* və *İqor* Kiyevə gələrək A. və D. hakimiyyətinin qanunsuz olduğunu bəyan etmişlər. A. və D. qətlə yetirilmişlər.

Bəzi tarixçilər 10 əsr ərəb müəllifi Məsudinin “İdir” adlandırdığı slavyan hökmdarını səhvən Dir ilə eyniləşdirməyə cəhd göstərmişlər.

ASKOMİSETLƏR (*Ascomycota*), kişəli göbələklər – ali göbələklərin ən iri şöbəsi. Məlum olan göbələklərin təqr. 40%-ini əhatə edən 30 mindən çox növü var. Bihüceyrəli kəsədə (askoda) yerləşən endogen sporların – askosporların cinsiyyət prosesi nəticəsində hüceyrə miselisində əmələ gəlməsi A.-in əsas əlamətidir. Yetişdikdən sonra sporlar xaricə atılır, külək, su və heyvanlar vasitəsilə yayılır. A.-də ekzogen sporlarla (konidilərlə) cinsiyyətsiz çoxalma da geniş yayılmışdır. Quruluşuna, ölçüsünə,

həyat tərzinə görə A. olduqca müxtəlifdir. Şöbənin çoxlu mikroskopik nümayəndələri (məs., tumurcuqlanan tək hüceyrələri olan pivə mayası, bitkilərdə unlu şəh xəstəliyinin törədiciləri, taxıl bitkilərində çovdar mahmızı), həmçinin iri meyvə cismi olan göbələklər (quzugöbələyi, yerdombalanı) A.-ə aiddir. A. arasında bitki qalıqlarında və torpaqda inkişaf edən saprotroflar, bitki və heyvan parazitləri çoxdur. Mikoriza əmələ gətirənlərə də (məs., yerdombalanı) rast gəlinir. Tərkibində göbələk komponenti kimi A. olan şibyələr də üzvi aləmin müasir sistemində bu şöbəyə daxil edilir. A.-in sistematikasını kifayət qədər işlənməmişdir. A. şöbəsində, adətən 6–12 sinif ayrılır. Bunlardan ən əsası çox vaxt bir neçə müstəqil sinfə ayrılan askomisetlər (*Ascomycetes*), saxaromisetlər (*Saccharomycetes*), tafirinomisetlər (*Taphrinomycetes*). Bütün A. 56 sınıqda, 226 fəsilədə və 3409 cinsdə birləşmişdir.

ASKORBİN TURŞUSU, *C* vitamini – suda həll olan vitamin.

Rəngsiz kristal maddədir; suda yaxşı, spirt, aseton və qliserində az həll olur, aromatik və alifatik karbohidrogenlərdə, efridə həll olmur. A.t. qızdırıldıqda və dəmir, yaxud mis ionlarının iştirakı ilə oksigenin təsirindən asan parçalanır. A.t. insan, insanabənzər meymun və dəniz donuzu istisna edilməklə, bitki və heyvanlarda sintez olunur. A.t. insan orqanizmində kollagenin, elastinin əmələ gəlməsində, qanyaranmada, toxumaların regenerasiyası proseslərində, steroid hormonların, xolesterin və dəmirin mübadiləsində, D vitamininin aktiv formasının yaranmasında iştirak edir, stressin müxtəlif növlərinə qarşı dözümlülüyə, fəal hüceyrə immunitetinin saxlanmasına imkan yaradır, kanserogen nitrozoaminlərin əmələ gəlməsinə mane olur. Yaşlı insanın A.t.-na gündəlik tələbatı təxminən 100 mq-dır; soyuq iqlim şəraitində tələbat artır. A.t. çatışmadıqda insanın iş qabiliyyəti, yoluxucu xəstəliklərə qarşı dözümlülüüyü azalır, qan kapillyarlarının keçiriciliyi artır.

A.t.-nın əsas mənbəyi təzə tərəvəz, meyvə, giləmeyvə və göyərtili bitkilərdir.

Askya vulkanının kraterində Öskiyuvatn gölü.

Xüsusən itburnu, qara qarağat giləmeyvələri, qırmızı bibər, sitrus bitkiləri, həmçinin kələm A.t. ilə zəngindir. Saxlandıqda onların tərkibində A.t. sürətlə azalır. Məhsulların isti emalında A.t., bir qayda olaraq, tamamilə dağılır. Sənayədə əsasən, D-qlükozadan sintez yolu ilə alınır. A.t. çatışmazlığı (*C* avitaminozu) sinqə xəstəliyini törədir. A.t. tıbda *C* vitamini çatışmazlığının profilaktika və müalicəsi üçün, həmçinin hamilələik, ağır fiziki iş, zehni və emosional gərginlik zamanı tətbiq edilir. Yeyinti sənayesində antioksidant kimi və qida məhsullarının zənginləşdirilməsində istifadə olunur.

Əd.: Девис М., Остин Дж., Патридж Д. Витамин С: Химия и биохимия. М., 1999.

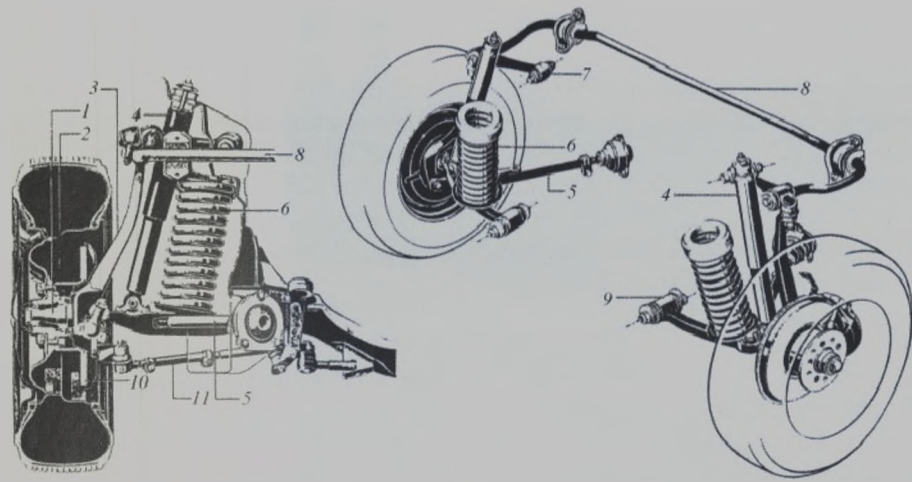
ASKOSFERAKİMİLƏR (*Ascosphaeraceae*) – askomisetlər şöbəsindən göbələklər fəsiləsi. Askosfera (*Ascosphaera*), bettsiya (*Bettsia*) və arrenosfera (*Arrenosphaera*) kimi 3 cinsi və 13 növü birləşdirir. Askosfera cinsinin bütün növləri həşəratların parazitləridir. Arı askosferası (*A. apis*) bal arıları sürfələrində *askosferoz* xəstəliyini törədir. Bettsiya cinsinə aid pətək bettsiyası (*B. alvei*) adlanan yeganə növ pətəklərdə arıların topladığı tozcuq-güləmdə yaşayır və tozcuq kifi adlanır. Göbələk 20°C temp-rda yaxşı inkişaf edir; pətəklərdə, əsasən, payızdan yaza qədər rast gəlinir. Arrenosfera cinsi də bir növlə təmsil olunur.

ASKYA (*Askja*) – İslandiya a.-nda fəal vulkan. Vatnayoküdl buzlağının kənarından 32 km şm.-dədir. Hünd. 1510 m. Kraterinin Pleystosendə və Holosendə

uçması nəticəsində ikili konsentrik kaldera (diametri 8 km, sah. 45 km²) əmələ gəlmişdir. Daxili kalderanın kraterində (1875 ildə əmələ gəlmişdir) Öskiyuvatn gölü (diametri 5 km, dərinliyi 217 m) yaranmışdır. 1926 ildə baş vermiş püskürmə nəticəsində göldə ada şəklində bazalt günbəz əmələ gəlmişdir.

ASQARD (qədim island dilində “asların hasarı”) – Skandinaviya mifologiyasında İdavöl çölündə (“İnqlinqlər haqqında saqa”da A. asların paytaxtı kimi Don çayından ş.-də yerləşir) yerləşən səmavi məskən, *asların* qalası. “Kıçık Edda”da A.-in Svadilfari adlı atın köməyi ilə bir nəhəng tərəfindən tikildiyi deyilir. Aslar bunun müqabilində A.-i inşa edənə günəşi, ayı və ilahə *Freyyanı* verməli idilər, lakin madyana çevrilən və Svadilfarinin fikrini işdən yayındıran *Lokinin* hiyləsinə görə inşaatçı işini vaxtında bitirə bilməmiş, buna görə də nəinki haqqından, hətta başından məhrum olmuşdur. “Qrimnirin nitqləri”ndə (“Böyük Edda”) A.-dəki allahların evlərinin siyahısı verilmişdir. A. və insanların məskunlaşdığı *Midqard* heç vaxt qarşı-qarşıya qoyulmur, hekayətdə isə alternativ çıxış edir.

ASQI, nəql. məs. n. l. a. s. q. i. l. a. r. n. d. a. – hərəkətədirici orqanları (təkər, vərdənə, xizək) maşının gövdəsi ilə birləşdirən mexanizm və detallar sistemi. A. həmçinin yolun kələ-kötürlüyündən maşına ötürülən dinamik yükləri azaldır, maşının dartıcı keyfiyyətini yaxşılaşdırır, rəqs və titrəyişləri söndürür, hərəkət prosesində kuzanın vəziyyətini nizamlayır və eyni zamanda maşının dinamikli-

Mercedes-Benz W123 avtomobilinin qabaq asqısı: 1 – təkərin topu; 2 – təkərin yatağı; 3 – dönmə yumruğu; 4 – amortizator; 5 – ştanq; 6 – asqının yayı; 7 – üst dəstək; 8 – stabilizator ştanqı; 9 – alt dəstək; 10 – aylac disk; 11 – sükan mexanizminin dartısı.

yini artırır. A.-lar sərt, yarımsərt və yumşaq olur. Sərt A.-larda dayaq (hərəkətverici) elementlərinin oxları maşının gövdəsinə birbaşa, aralıq hərəkətli elementlər olmadan bərkidilir. Belə A.-lar hərəkət sürəti 3–4 km/saatdan çox olmayan tırtılı qaldırıcı kranlarda, ekskavatorlarda, torfıyğan kombaynlarda və s. tətbiq edilir. Yarımsərt A.-lar əksər traktorlarda istifadə olunur. Onların dayaq elementləri xüsusi çərçivədə (zəncirli arabacıq) quraşdırılır və adətən, maşının gövdəsinə arxa tərəfdən oynaqla, qabaq tərəfdən, yaxud hər iki tərəfdən isə elastik elementlə (məs., ressorla) birləşdirilir. Yumşaq (elastik elementləri olan) A.-lar avtomobil və digər sürətli maşınlarda, bir sıra traktorlarda tətbiq edilir və böyük potensial enerji ehtiyatına malik olur. Avtomobil A.-ları elastiklik xarakteristikasına görə sabit, dəyişən və artan sərtlikli, qüvvə və momentlərin ötürülmə üsuluna görə ressorlu, ştanqlı və lingli (bir və iki), istiqamətləndirici quruluşun tipinə görə asılı (əlahiddə, balansirli) və sərbəst (asılı olmayan), elastik elementin tipinə görə metal (ressor, spiral yay, torsion və kombinə edilmiş) və qeyri-metal (pnevmatik, hidropnevmatik, rezin və kombinə edilmiş), rəqssöndürücü quruluşun (amortizatorun) tipinə görə lingli (mexaniki, hidravlik) və teleskopşəkilli (bir və iki borulu) və s. olur. D.y. nəql. hərəkət vasitələrinin (lokomotiv, vaqon) A.-ları əksər hallarda ressorlu olur. Bu tip A.-lar ressorları, yayları və rəqssöndürücüləri (hidravlik və friksion dempferləri) özündə birləşdirir.

ASQIRMA – orqanizmin şərtsiz reflektor reaksiyası; qıcıqlandırıcı amillərin burundan çıxmasını istiqamətləndirir. A. aktı burunun selikli qişası reseptorlarının qıcıqlanması nəticəsində baş verir. Ardıcıl A. bir sıra xəstəliklərin (qrip, yuxarı tənəffüs yollarının katarı, allergik xəstəlikləri və s.) əlamətidir. **ASLAN**, şir (Panthera leo) – pişikkimilər fəsiləsindən yırtıcı məməli heyvan. Bədəninin uz. 2,4 m-ədək, quyruğu 1,1 m-ədək, çəkisi 280 kq-ədək olur. Cidov hünd. 1,2 m-ədəkdir. Pəncəsi iri caynaqlı, tükü qısa, sarımtıl-qonurdur. Quyruğunun ucu qotaz kimidir; erkəyinin boyunda, başının bir hissəsində, sinəsində və gövdəsinin ön tərəfində açıq-sarı, qara yalı olur; dişi və cavan A.-ların isə yalı olmur. Səhralarda, savannalarda və çay yaxınlığındakı meşələrdə yaşayır. Çox güclü və cəldir. Antilop, zebr, zürafə, maral, sürünənlər və s. ilə qidalanır. Ev heyvanlarına və nadir hallarda insana hücum edir. Cinsi yetkinliyə 3 yaşında çatır, 30–35 il yaşayır. Boğazlıq dövrü

Aslan.

116 gündür; 1–6, adətən 3–4 bala (çəkisi 400 q) doğur. Balaları xallı olur. A.-ın pələng və bəbirlə mələzləri də var. Ovladığı üçün sayı azalmışdır. Poliqaım heyvandır, 5–10 fərddən ibarət ailə qrupları ilə yaşayır. 2 yarımnövü (Afrika və Asiya) məlumdur. Mərkəzi Afrikada və Asiyada yalnız Hindistanda (Gir meşəsi), əsasən, milli parklarda qalmışdır. Hər yerdə qorunur. Asiya yarımnövü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

ASLANBƏYLİ – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Aslanbəyli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 21 km şm.-q.-də, İncəsü çayının sahilində, Gəncə-Qazax maili düzənliyindədir. Əh. 4000 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, ATS var.

ASLANBƏYOV İbrahim bəy Allahverdi bəy oğlu (1822–1900) – Azərb. hərbi xadimi, ilk azərb. vitse-admiral (1887). Peterburqda Hərbi-Dəniz Korpusunu bitirmiş, Qara dəniz və Baltik dənizində çar donanmasında komandir olmuş, kontr-admiral (1878) rütbəsi aldıqdan sonra Rusiyanın 8-ci Hərbi-Dəniz Donanmasının rəisi təyin edilmişdir. A. 1879–82 illərdə rəhbərlik etdiyi gəmi heyəti ilə dövrü-ələm səyahətində olmuş, Sakit Okeanda sürətli gəmilərin hərbi heyətinə komandanlıq etmişdir.

ASLANDAŞI – Azərb. Resp.-nin ərazi sularında, Xəzərin Abşeron arxipelaqında ən kiçik adalardan biri. Çilov a. yaxınlığındadır. Mayak var.

ASLANDÜZ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Biləsuvar qəs.-ndən 120 km şm.-q.-dədir.

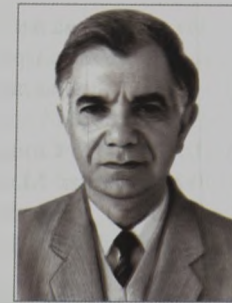
ASLANDÜZ VURUŞMASI (1812) – I Rusiya–İran müharibəsi (1804–13) gedişində həlledici vuruşma; Aslandüz yaxınlığında baş vermişdir. Oktyabrın 10(22)-də davam edən Rusiya–İran dənizçiləri nəticə vermədiyindən, şah qoşunları yenidən hərbi əməliyyata başladı. Abbas Mirzə 30 minlik ordusu ilə Arazdakı Aslandüz keçidinə gəldi. Rus ordusu azsaylı olduğu üçün gen.-m. P.S. Kotlyarevski hiylə işlətdi və qəfil zərbə endirmək məqsədilə gecə dağlardan 70 km-lik məsafəni qət edərək Abbas Mirzənin ordusunu arxasına keçdi. Gözlənilməz həmlə nəticəsində Abbas Mirzə ağır məğlubiyyətə uğradı. O, ordunun qalıqlarını toplayaraq yeni döyüşə hazırlaşsa da, Kotlyarevski oktyabrın 20-

ndə (noyabrın 1-ndə) Aslandüz istehkamlarına hücumla İran qoşunlarını darmadağın etdi. A.v. və Lənkəran qalasının alınması (1 yanvar 1813) I Rusiya–İran müharibəsinin taleyini həll etdi, İran Rusiya ilə *Gülüstan müqaviləsini (1813)* bağlamağa məcbur oldu.

ASLANLI – İranın Zəncan ostanında kənd. Qiydar bölgəsinin Qışlaqat-Əfşar kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 45 km c.-q.-dədir.

ASLANOBA (1962 ilədək Yuxarıoba) – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Seyidlikəndyeri ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 29 km şm.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığında, Xəzər dənizi sahilindədir. Əh. 170 (2008); tərəvəzçilik və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana var.

ASLANOV Aslan Məmməd oğlu (20.8.1925, Ağstafa – 23.8.1995, Bakı) – Azərb. şairi, filosof. Fəlsəfə e.d. (1974), prof. (1976), Azərb. SSR EA-nın akad. (1989; m. üzv 1980), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi. Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir. ADU-nun estetika və etika kafedrasının müdiri (1961–77), Azərb. Dövlət İncəsənət İn-tunun rektoru (1977–87), Fəlsəfə və Hüquq İn-tunun direktoru (1987 ildən), Azərb. EA ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi (1987–97) olmuşdur. “Səni düşünürəm” (1957), “Qızlar və bənövşələr” (1961), “Nəğməli günlərim” (1985) və s. şeir kitablarının müəllifidir. İncəsənətin ictimai roluna, fəlsəfə və estetikanın nəzəri problemlərinə dair tədqiqatları var. C. Bayronun “Gavur”, A. Tvardovskinin “Vasili Tyorkin” poemalarını, Aristotelin “Poetika”, Didronun “Ramonun qardaşı oğlu” əsərlərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. Bir çox (“Lalələr” və s.) şeirinə musiqi bəstələnmişdir. Bir sıra beynəlxalq konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ASLANOV Fuad Alxan oğlu (d.28.6.1976, Sumqayıt) – Azərb. idmançısı. Boks üzrə idman ustası (1995), əməkdar

idman ustası (2004). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasını bitirmişdir (2002). Azərb. çempionu (1994–97; 2003–04), 28-ci Yay Olimpiya oyunlarının bürünc mükafatçısıdır (2004, Afina).

ASLANOV Hamlet Qurbanəli oğlu (d.10.12.1938, Erm. SSR Amasya r-nunun, Şurabad k.) – Azərb. hidromelioratoru. K.t.e.d. (1998), prof. (2005). 1964 ildə Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmiş, həmin in-t-da müəllim, dosent işləmişdir. 1975 ildən Azərb. İnşaat Mühəndisləri Un-tində çalışır, hidrotexniki meliorasiya və hidrologiya kafedrasının prof.-dur. Tədqiqatları resp.-nin dağlıq ərazilərinin meliorasiyası sahəsindədir. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən üç monoqrafiyanın müəllifidir.

ASLANOV Həzi Əhəd oğlu (22.1.1910, Lənkəran – 24.1.1945, Latviya) – Azərb. hərbi xadimi, tank qoşunları qvardiya gen.-m. (1944). İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (22.12.1942, 21.6.1991). 1924–30 illərdə Bakı və Leningrad hərbi məktəblərində təhsil almışdır. Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən döyüşlərdə iştirak edən kapitan A. Moskva ətrafındakı vuruşmalarda (1941) göstərdiyi hərbi təşkilatçılıq

ASLANOV Heydər Nurulla oğlu (16.12.1923, Quba – 29.10.2005, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1991), prof. (1994). Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunda (1970–72) və Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda (1972–74) tədris işləri üzrə prorektor, kafedra müdiri (1981–87; 1993–98), prof. (1998–2001) işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, rus dilində işlənən Azərb. və türk sözlərinə həsr olunmuşdur. Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ASLANOV Heydər Nurulla oğlu (16.12.1923, Quba – 29.10.2005, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1991), prof. (1994). Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tunda (1970–72) və Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda (1972–74) tədris işləri üzrə prorektor, kafedra müdiri (1981–87; 1993–98), prof. (1998–2001) işləmişdir. Tədqiqatları, əsasən, rus dilində işlənən Azərb. və türk sözlərinə həsr olunmuşdur. Ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ASLANOV Həmidulla İsrəfil oğlu (d.16.2.1950, Şamaxı r-nunun Cəyirli k.) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1996). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1972). Xankəndi Pedaqoji İn-tunda (1978–88), Azərb. Texniki Un-tində (1988–2005) işləmiş, 2005 ildən Azərb. EA-nın Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda baş elmi işçidir.

ASLANOV Həmidulla İsrəfil oğlu (d.16.2.1950, Şamaxı r-nunun Cəyirli k.) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1996). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1972). Xankəndi Pedaqoji İn-tunda (1978–88), Azərb. Texniki Un-tində (1988–2005) işləmiş, 2005 ildən Azərb. EA-nın Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda baş elmi işçidir.

ASLANOV Həmidulla İsrəfil oğlu (d.16.2.1950, Şamaxı r-nunun Cəyirli k.) – Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1996). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1972). Xankəndi Pedaqoji İn-tunda (1978–88), Azərb. Texniki Un-tində (1988–2005) işləmiş, 2005 ildən Azərb. EA-nın Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda baş elmi işçidir.

ASLANOV Həzi Əhəd oğlu (22.1.1910, Lənkəran – 24.1.1945, Latviya) – Azərb. hərbi xadimi, tank qoşunları qvardiya gen.-m. (1944). İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (22.12.1942, 21.6.1991). 1924–30 illərdə Bakı və Leningrad hərbi məktəblərində təhsil almışdır. Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən döyüşlərdə iştirak edən kapitan A. Moskva ətrafındakı vuruşmalarda (1941) göstərdiyi hərbi təşkilatçılıq

ASLANOV Həzi Əhəd oğlu (22.1.1910, Lənkəran – 24.1.1945, Latviya) – Azərb. hərbi xadimi, tank qoşunları qvardiya gen.-m. (1944). İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (22.12.1942, 21.6.1991). 1924–30 illərdə Bakı və Leningrad hərbi məktəblərində təhsil almışdır. Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən döyüşlərdə iştirak edən kapitan A. Moskva ətrafındakı vuruşmalarda (1941) göstərdiyi hərbi təşkilatçılıq

barcığına və şəxsi igidliyinə görə podpolkovnik rütbəsi almışdır. A. Stalinqrad vuruşmasında yüksək komandirlik məharəti və şəxsi igidliyi ilə daha böyük şöhrət qazanmışdır. A.-un 55-ci əlahiddə tank polku feldmarşal Manştayn tank ordusunun darmadağın edilməsində xüsusilə fərqlənmişdir. Bu vuruşmadakı döyüş rəşadətinə görə A. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, onun polkuna isə qvardiya adı verilmişdir. A.-un polku Rostov, Taqanroq ş.-lərinin azad olunmasında və Kursk vuruşmasında fəal iştirak etmişdir. 1944 ildə A.-un 35-ci qvardiya tank briqadası Belorusiyanı və Baltikyanı resp.-ləri azad etmək uğrunda vuruşmalarda böyük igidlik göstərmişdir. Mitava (indiki Yelqava) ş. yaxınlığındakı vuruşmada həlak olmuşdur. 3 Qırmızı Bayraq ordeni, 2-ci dərəcəli Suvorov ordeni, Aleksandr Nevski ordeni, 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni, 2 Qırmızı Ulduz ordeni və medallarla təltif olunmuşdur. Adına bir neçə küçə, mədəniyyət evi, park,

tanker və s. var. Lənkəranda ev muzeyi var. Lənkəranda və qəbri üstündə büstü qoyulmuşdur.

ASLANOV Qardaşxan Məmməd oğlu (4.5.1912, Bakının Mərdəkan k. – 1.4.1992, Bakı) – Azərb. tarixçisi, arxeoloq, tarix e.n. (1963). Azərb. arxeologiyası sahəsində ilk milli kadrlardan biri. 1937 ildə Azərb. Dövlət Un-tinin (indiki BDU) tarix fakültəsinə daxil olmuşdur. 1941–45 illərdə Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, müharibədən sonra təhsilini başa vurmuşdur (1948). Azərb. SSR EA Tarix Muzeyində (1948–52) və EA-nın Tarix İn-tunda (1952–92) çalışmışdır. Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılarda iştirak edən A. buradakı katakombə və küp qəbirlərin quruluşuna, avadanlığına, dövrləşməsinə dair çoxsaylı məqalələrin müəllifidir. A.-un həmçinin qliptika nümunələri, qədim musiqi alətləri, daş heykəllər və qayaüstü təsvirlər haqqında da məqalələri var. Azərb.-in müxtəlif regionlarında, əsasən, Abşeron və Naxçıvanda qazıntılar aparmış, Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik (1980–90) etmişdir. Elmi əsərləri Almaniya, Avstriya, Polşa və Rusiyada çap olunmuşdur.

Əsərləri: Древний Мингечаур (R.M. Vahidov, Q.I. İone ilə birlikdə). B., 1959; Городище Хараба-Гилан (Из серии "Памятники материальной культуры Азербайджана"; B.I. İbrahimov ilə birlikdə). B., 1985; Xaraba-Gilanın qədim nekropolları (B.I. İbrahimov, S.M. Qaşqay ilə birlikdə). B., 2002.

ASLANOV Muxtar Mahmud oğlu [5.7.1927, Hadrut (indiki Xocavənd) r-nunun Tuğ k.–19.9.1996, Bakı] – avtomatika sahəsində Azərb. alimi, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1969), texnika e. namizədi (1974). "Neftkimya-avtomat" Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tunda neftçixarma sənayesində kompleks avtomatlaşdırma və hesablama texnikası vasitələrinin tətbiqi şöbəsinin müdiri (1966–77), "Azərneft" Birliyi hesablama mərkəzinin direktoru (1977–90) və baş məsləhətçisi (1992–96) vəzifələrində işləmişdir. Neft mədənlərinin avtomatlaşdırılması üçün sistem və kompleks vasitələrin yaradılması və tətbiqi sahəsində bir neçə ixtiranın müəllifidir.

ASLANOV Niyazi Şərəfəxan oğlu (25.12.1960, Goranboy r-nunun Tapqaraqoyunlu k. – 5.5.1992) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 5.2.1993). Tank briqadasında xidmət et-

miş, Goranboy, Tərtər və Ağdam bölgələrində vuruşmuşdur. Tapqaraqoyunlu k. yaxınlığında gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir. Adına məktəb var.

ASLANOV Səlvər Rza oğlu (11.10.1930, Bakı – 3.8.2000, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1965), prof. (1967), AMEA-nın m. üzvü (1989), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1992). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1954). Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunda rektor (1966–73), Azərb. Pedaqoji Un-tində kafedra müdiri (1973–94) və rektor (1989–94), siyasi tarix kafedrasının müdiri (1994–2000) vəzifələrində çalışmışdır. Tədqiqatları Azərb.-in sənayeləşdirilməsi tarixinə aiddir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Azərb. Resp. Ali Sovetinin deputatı (12-ci çağırış) olmuşdur.

Əsərləri: XX əsrin siyasi tarixi. B., 1991; Азербайджан в составе многонационального государства: успехи и деформации. Борьба за суверенитет. Б., 1999.

ASLANOV Səyavuş Məmmədəğa oğlu – bax *Səyavuş Aslan*.

ASLANOV Şikar Davud oğlu (1970, Cəbrayıl r-nunun Süleymanlı k. – 2.7.1992, Laçın) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 8.10.1992). Polis çavuşu. Laçın r-nunun Sus k. yaxınlığındakı Şəgah yüksəkliyi uğrunda gedən döyüşdə həlak olmuşdur. Doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir.

ASLANOV Vaqif Dadaş oğlu (d.18.1.1939, Bakı) – Azərb. mədən mühəndis-geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (2004), prof. (2006). 1960 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. Ümumittifaq Elmi Tədqiqat və Layihə Qaz İn-tunda (1993 ildən Azərb. Qaz Problemləri İn-

tu, 1997 ildən Azərb. Elmi Tədqiqat və Layihə Qaz İn-tu) bölmə rəhbəri (1982–84), laboratoriya müdiri (1984–86), elmi işlər üzrə direktor müavini (1986–88) işləmiş, 1992 ildən laboratoriya müdürüdür. Tədqiqatları Azərb.-da, Gürc.-da, Şimali Qafqazda, Qərbi Sibirdə və Ukrayna-da karbohidrogen yataqlarında neft və qaz hasilatının səmərəliliyinin artırılmasına, yeraltı qaz anbarlarının layihələndirilməsi və istismarı məsələlərinə həsr olunmuşdur. 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ASLANOV Vaqif İmaməli oğlu (17.3.1928, Qazax r-nunun Poylu k. – 3.8.2001, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1973). Azərb. Dövlət Un-tinin şərqşünaslıq fakültəsini bitirmişdir (1950). Azərb. EA Dilçilik İn-tunda baş elmi işçi, Azərb. dili tarixi şöbəsinin müdiri işləmişdir. Tədqiqatları Azərb. dilinin tarixi leksikologiyasına (rekonstruksiya problemləri) aiddir. Rus, Avropa və s. dillərdən tərcümələri var.

Əsəri: Преемственность наддиалектных форм в истории азербайджанского языка. "Типы наддиалектальных форм языка". М., 1981.

ASLANOVA Çimnaz Əbdüləli qızı (1904, Bakının Mərdəkan k. – 10.3.1970, Bakı) – Azərb. dövlət və ictimai xadimi. Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu (1932), Moskva-da Ali Partiya Məktəbini (1948) bitirmişdir. 16 yaşından Azərb.-da savadsızlığın ləğvi uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdur. Bakı xalq maarifi şöbəsinin müdiri (1938–39), Azərb. SSR İbtidai və Orta Məktəb İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin sədri (1939–43), AK(b)P MK-da məktəblər şöbəsinin müdiri (1943–48), Azərb. SSR maarif nazirinin müavini (1951–52), AK(b)P MK-da qadınlar arasında iş aparın şöbənin müdiri (1952–56) və partiya orqanları şöbəsi müdirinin müavini (1956–58) işləmişdir. 1958 ildə Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti mükafat şöbəsinin müdiri, SSRİ Ali Soveti Millətlər Soveti sədrinin müavini (1946–58), SSRİ Ali Sovetinin (1–4-cü çağırış) deputatı olmuşdur. Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

ASLANOVA Müşviqə Əli qızı (d. 1942, Gürcüstanın Marneuli r-nu) – Azərb. fizioloqu, biol.e.d. (1992). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Əmək fəaliyyətinə Bakı Baş Tikinti İdarəsində laborant, həkim-laborant kimi başlamış, Azərb. EA Fiziologiya İn-tunda kiçik elmi işçi, aparıcı elmi işçi, böyük elmi işçi işləmiş, elmi-texniki informasiya, tətbiqi və patent-lisenziya işləri şöbəsinin rəhbəri olmuşdur (1999–2002). Tədqiqatları erkən ontogenezdə heyvanlarda beynin limbik qabığının afferent funksiyası inkişafının neyronal analizinə həsr edilmişdir. 50-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

ASLANOVA Rəbiyyə Nurulla qızı (d. 4.7.1951, Kəlbəcər r-nu) – Azərb. filosofu. Fəlsəfə e.d. (2004), prof. (2006). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1973). Un.-tdə baş müəllim, dosent işləmiş, 2008 ildən fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının müdürüdür.

Azərb. Resp. Milli Məclisinin deputatı (2-ci, 3-cü çağırış), İnsan hüquqları daimi komissiyasının sədridir.

ASLANOVA Zəminə Sərdar qızı (d.1.6.1940, Sabirabad r-nunun Qalaqayın k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1976), Azərb. SSR pambıq ustası (1973). 1976 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (7–9-cu çağırış) deputatı olmuşdur. 2 dəfə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdir.

ASLAR (qədim island dilində ass, aesir) – Skandinaviya mifologiyasında Odinin başçılıq etdiyi allahların əsas, ali qrupu; A.-ın əksəriyyətinin atası Odin hesab olunurdu. A. *vanlara* (məhsuldarlıq allahları), *yotunlara* (nəhənglər), *sverqlərə* (cırdanlar), *dislərə*, *nornlara*, *valkirilərə* (kiçik ilahələr) və *alvlara* (ruhlar) əks-qüvvələrdir. Əsatirlərdə Odinin başçılıq etdiyi patriarxal qəbilə icması kimi təqdim olunan A. səmavi Asqard kəndində yaşayırdılar; icmanın mühüm məsələləri tinqdə (skandinaviyalıların xalq məclisində) həll edilirdi. Bu allahlar əbədi deyillər, şər qüvvələrlə mübarizədə onlar əxlaqsızlığa məruz qalmış bütün dünya ilə birlikdə məhv olacaqlar. Lakin

Ashkul gölü.

dünya məhv olduqdan sonra yenidən yaranacaqdır. Odin, vuruşmalarda həlak olmuş igid döyüşçüləri *Valxallaya* yığaraq həlledici döyüşdə onlara başçılıq edəcəkdir. Xristianlığı qəbul edənədək qədim germanlarda A.-a sitayişin yayılması german-Skandinaviya eposuna əhəmiyyətli təsir göstərmiş ümumgerman mifoloji təsəvvürlərinin oxşarlığını təsdiq edir.

ASLIKUL – RF-nin Başq. Resp. ərazisində ən böyük göl. Davlekanovo ş.-ndən 27 km şm.-q.-də, Başq. Ural ətəyliyinin meşə-çöl zonasındadır. Su əynasının sah. 23,5 km², orta dərinliyi 5,1 m-dir. Karst mənşəlidir; çuxurunu Ufa mərtəbəsinin karbonatlı qumdaşları təşkil edir. Suyu duzlu və coddur (Aslikul başqırd dilində "acı göl" deməkdir). Qar, yağış və yeraltı sularla qidalanır. A. və onun sutoplayıcı sahəsi nadir təbiət kompleksidir; Başqırdistanın Milli Təbiət Parkıdır.

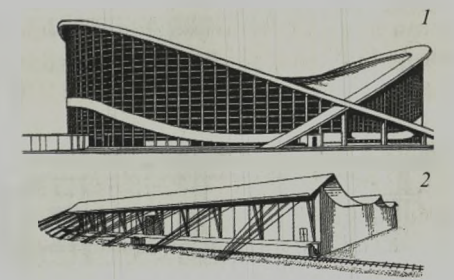
ASMA – İrəvan xanlığının Sürməli mahalında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə azərb.-lar kənddən qovulmuş, sonralar bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1918 ildə yenidən deportasiya olunmuş və kənd dağıdılmışdır.

ASMA KONSTRUKSIYALAR – əsas yüksəlxayan elementləri yalnız dartıcı qüvvələrin təsirinə məruz qalan inşaat konstruksiyaları. A.k.-da yükdaşıyan element kimi tros, kabel, tor, zəncir, membran (nazik lövhə) və s.-dən istifadə edilir. Müasir çox möhkəm materialların (polad məftil, nazik vəzəqli polad, sintetik sap və s.) tətbiqi və A.k.-ın yüngül olması böyük aşırmımlı tikililəri örtməyə imkan verir. A.k. asan quraşdırılır, istifadəsi etibarlıdır. Mənfə xüsusiyyətləri üfqi qüvvələrin (dafiə qüvvələri) meydana çıxması, dinamik və yerli yüklərin təsiri altında deformasiyaya uğramasıdır. Dafiə qüvvəsini qəbul etmək

üçün ankerli bünövrələr, yaxud konstruksiyanın perimetri boyu kontur halqası düzəldilir. Deformasiyanı azaltmaq üçün tarazlayıcı (sabitləşdirici) elementlərdən (dartıcı, sərtlik tiri, əlavə qurşaqlar) istifadə edilir. Düzxətli elementlərdən (vantlardan) düzəldilən konstruksiyalar *vanth konstruksiyalar* adlanır. A.k.-ın müstəvi və fəza növləri olur. Müstəvi A.k.-ın ən sadəsi dayaqlara bərkidilmiş trosdur. Müasir müstəvi A.k., əsasən, asma və vanth körpülərdə, kanat yollarında, boru kəmərlərinin asma keçidlərində işlədilir. Hələ 2000 il əvvəl Çində zəncirdən asılmış böyük aşırmımlı körpü qurulmuşdu. Fəza A.k.-ı, əsasən, böyük aşırmımlı ictimai və sənaye binalarının asma örtükləri kimi tətbiq olunur. Konstruktiv quruluşuna görə birqurşaqlı, ikiqurşaqlı, yəhərvarı fəza A.k. olur. Birqurşaqlı asma örtüklər müxtəlif ayrılikli örtük əmələ gətirən daşıyıcı elementlərdən (troslar, torlar və ya materiallar sistemindən) və sabitləşdirici elementlərdən (döşənək) ibarətdir. Daşıyıcı elementlərə eninə (kəndələn) yüklər, adətən, döşənək vasitəsilə verilir. İkiqurşaqlı asma örtüklər əks-tərəfdən qabardılmış ayrıxətli qurşaqlardan ibarət əvvəlcədən gərginləşdirilmiş sistemdir. Yəhərvarı asma örtüklər kəsişərək tor əmələ gətirən troslar sistemindən

Asma konstruksiyalar:

1 – yəhərvarı asma örtüyü olan Roli-arena binası (ABŞ). 2 – Uçaşırımlı silindrik asma örtük.

(çökük və qabarıq) ibarət olur və ya hiperbolik paraboloid formalı qapanaq (qabıq konstruksiya) kimi qurulur. Belə konstruksiyaların əksəriyyəti əvvəlcədən gərginləşdirilir. Kombinalı A.k.-da asma sistemlər sərt ferma, tağ, çərçivə, tava və qabıq konstruksiyaların bir hissəsi ola bilər.

ASMA KONVEYER – nəqliyici orqanı (yükdaşıyan arabacıqlar) dartı zənciri və ya kanatı vasitəsilə qapalı asma yol ilə dartılan konveyer. Yükün yerləşdirilməsi üçün arabacıq qarmaqlı asqı, nənəni, traversa və s. ilə təchiz edilir. Dartı orqanı arabacığa bərkidilmiş itələyicilər (itələyici konveyer) vasitəsilə hərəkət etdirilir. A.k.-dən quraşdırma (yığma) konveyerlərini detallarla təchiz etmək, hazır məhsulları bir mərtəbədən o birisinə, yaxud sexdən anbara daşımaq və s. üçün istifadə olunur.

ASMA KÖRPÜ – əsas yüksəxlayan konstruksiyası yalnız dartılmaya işləyən elastik elementlərdən (tros, kabel, zəncir və s.) ibarət və gediş hissəsi asılı olan körpü. Müasir A.k.-lərdə davamlılığı 2000–2500 MPa-a qədər olan polad kablərdən istifadə edilməsi körpünün xüsusi çəkisini azaltmağa, bununla da böyük aşırımlı (1300 m-ədək) körpülərin qurulmasına imkan verir. A.k.-nin tərkibinə kablərdən başqa asqılar, sərtlik tirləri və ya fermalar, pylonlar və anker dayaqları da daxildir. Hərəkət hissəsi düzxətli kanatlardan (vantlardan) ibarət həndəsi dəyişməz asılı fermalarla saxlanılan A.k. vantlı körpülər adlanır. A.k.-də, adətən, bir və ya üç aşırımı olan iki pylon olur. A.k. aşırımın uz. 300-dən 3000 m-ədək olan yerlərdə tətbiq edilir. Böyük çaylar və dəniz boğazlarında çox böyük dərinlikli suların üzərində, 65 m-dən çox hünd.-də (gəmilərin intensiv hərəkəti üçün), qabarma və çəkmələrin, güclü küləklərin mövcud olduğu şəraitdə qurulduğundan onların (xüsusi-

Akasi-Kaykō asma körpüsü.

lə özülünün) tikilməsi çox çətindir. 1940 ildə, küləyin sürəti hesablanmış sürətdən 3 dəfə az olsa da, Takom körpüsü (ABŞ) əyilmə nəticəsində dağılmışdır. Əyilmələri azaltmaq üçün A.k.-lər hərəkət hissəsi səviyyəsində fermalarla və ya sərtlik tirləri ilə sabitləşdirilir. Bu elementlər konstruksiyanın sərtliyini yüksəldir, yükün paylaşdırılmasına və kabelin deformasiyasının azalmasına səbəb olur. 1998 ildə tikilmiş, Honsyu və Sikoki (Yaponiya) adalarını birləşdirən, aşırımlarının ümumi uz. 3910 m olan Akasi-Kaykō körpüsü ən böyük A.k.-lərdəndir. Onun orta aşırımının uz. 1990 m, pylonlarının hünd. 298 m, hər kabelinin diametri 1,1 m-dir; gediş hissəsi səkkiz avtomobil zolağı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ASMA MÜHƏRRİK. asma motor – qayıq və digər kiçik ölçülü üzmə vasitələrini hərəkətə gətirmək üçün gəzdirilən aqreqat; daxiliyanma mühərrikindən (adətən, ikitaktlı), hərəkətvericidən (avar vinti) və güc ötürücüsündən

ibarətdir. A.m. ilk dəfə 1906 ildə O. Evinrud (ABŞ) tərəfindən hazırlanmışdır. A.m. qayığın arxasının yastı hissəsində (bəzi hallarda bortunda) asılı vəziyyətdə yerləşdirilir, lazım gəldikdə onu üfüqi müstəvi üzrə döndərmək, eləcə də yuxarıya aşırmaq (sualtı maneələrin üzərindən keçərkən) mümkündür; sürtgü yağları və benzinin qarışığı (1:20-dən 1:50-yə qədər nisbətində) ilə işləyir. Bundan başqa, dizellə (dördtaktlı) işləyən suatan hərəkətvericili A.m.-lər və akkumulyatorla işləyən asma elektrik motorları da mövcuddur.

ASMA SİSTEMLƏR. inşaat mexanikasında – əsas elementləri (tros, kabel, zəncir və s.) dartılmaya məruz qalan yüksəxlayan sistemlər (aşırım konstruksiyaları). Daşıyıcı elementi tros (vant) olan vant sistemləri A.s.-in bir növüdür. A.s.-in dartılmaya işləməsi yüksək davamlı materialların daşıyıcı xüsusiyyətlərindən tam istifadəyə və yüngül, qənaətli konstruksiyalar yarat-

mağa imkan verir. Hesablama sxemlərində A.s.-ə elastik sap, oynaq mil çox-bucaqlısı, yaxud elastik qabıq konstruksiyası kimi baxılır. Körpülərin quraşdırılmasında və böyük aşırımlı binaların örtülməsində geniş istifadə edilir. Bax *Asma konstruksiyalar*, *Asma körpü*.

ASMA YOL – yer səthindən yüksəkdə, dayaq üzərində yerləşən asma kanatlı, yaxud monorels yolu olan nəqli. tikilişi. Bax *Kanat yol*, *Monorels yol*.

ASMODEY, Aşm ed ay – iudaizmdə iblis xislətli varlıq; Allah tərəfindən insanların qəlbinə islahedici təsir göstərmək üçün yaradılmış mənfi qüvvə. İlk dəfə "Tovit kitabı" apokrifində xatırlanır. A. nikahları pozan qüvvə kimi təsvir edilir.

ÁSMUS Valentin Ferdinandoviç (30.12.1894, Kiyev – 5.6.1975, Moskva) – rus filosofu. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943). Kiyev Un-ni bitirmişdir (1919). Həmin ildən elmi tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətə başlamış, 1939 ildən MDU-da prof., 1968 ildən SSRİ EA Fəlsəfə in-tunda baş elmi işçi işləmişdir. Əsərləri fəlsəfə tarixi məsələlərinə, o cümlədən İ. Kant fəlsəfəsinin ("Kantın dialektikası", 1929; "İmmanuel Kant", 1973) təhlilinə və izahına, məntiqin nəzəriyyəsi və tarixinə, estetika və ədəbiyyatşünaslığa həsr olunmuşdur.

Əsərləri: Логика. М., 1947; Избранные философские труды. В 2 т. М., 1969–1971.

ÁSNİK (Asnyk) Adam (11.9.1838, Kəliş – 2.8.1897, Krakov) – polyak şairi, dramaturq, publisist. Vrotslav, Paris və Heydelberq un-tlərində təhsil almışdır. Yaradıcılığının erkən dövründə Y. Slovatski romantizminin təsiri ilə şeirlər yazmışdır ("Poeziya", c. 1, 1869; c. 2, 1872). "Məzarların yuxusu" (1865) poemasında iştirakçısı olduğu milli azadlıq üsyanının (1863–64) məğlubiyyətindən kədərlə bəhs edir. A.-in sonrakı dövr yaradıcılığı ("Poeziya", c. 3, 1880; c. 4, 1894) sosial-siyasi motivlərlə zənginləşmişdir. Publisistik vətəndaşlıq poeziyası fəlsəfi ("Dərinliklər üzərində" silsiləsindən 30 sonet, 1883–94), təbiət və məhəbbət (H. Heyne ruhunda) lirikası ilə çulğuşmuşdur. Tarixi dramları ("Kola Rientsi", 1873) və məişət komediyaları az müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Əsərləri: Poezije zbrane. Toruń, 2000; Liryki. Toruń, 2004.

ÁSO – Yaponiyada ən fəal vulkan. Küsü a.-nın mərkəzi hissəsindədir. Hünd. 1592 m. Geniş (25×18 km) kalderasında 10-dan çox vulkan konusu (Eposi, Ka-

Aso vulkanının Nakadake krateri.

mekuka, Naro, Aso-Takedate, Nakadake və s.) var. Püskürməsi Stromboli tiplidir. Fəaliyyətinin qeydiyyəti 553 ildən aparılır; müasir müşahidələr Nakadake kraterində quraşdırılmış telekameralar vasitəsilədir. Son dəfə 2004 ildə (kül və qaz) püskürmüşdür. Kalderasında yaşayış məntəqələri və əkin yerləri var. Yaponiyanın ən iri isti bulaqları A. ərazisindədir. Turizm inkişaf etmişdir. Aso Milli Parkı yaradılmışdır.

ASORİN (Azorin) [təxəllüsü; əsl adı və soyadı Xose Martines Ruis (Martinez Ruiz)] (11.6.1874, Monovar – 2.3.1967, Madrid) – ispan yazıçısı. İspaniya Kral Akademiyasının üzvü (1924). "1898 il nəsi"nin nümayəndəsidir. Vəkil ailəsindəndir. 1896 ildən Madriddə yaşamışdır. İspaniyada vətəndaş müharibəsi illərində Fransaya mühacirət etmiş, 1939 ildə vətənə qayıtmışdır. Yaradıcılığa jurnalist və tənqidçi kimi başlamışdır; P.A. Kropotkin və M.A. Bakuninin anarxist ideyalarına meyil göstərmiş, sonradan konservatizm mövqeyindən çıxış etmişdir. "İspaniyada ədəbi tənqid" (1893) ilk kitabıdır. Yaradıcılığının erkən dövründə yazdığı avtobiografik "İradə" (1902), "Antonio Asorin" (1903), "Düşkün filosofun etirafı" (1904) trilogiyasında müasir ispan cəmiyyətində ideyaların mübarizəsi əks olunmuş, dövrün sosial həyatı tədqiq edilmişdir. Ölkə boyu səyahətinin yekunu olan tarixi və psixoloji esselərdən ibarət "Don Kixotun yolu" (1905), "İspaniya" (1909), "Kastiliya" (1912) və s. kitablarında müəllif milli-səciyyəvi cəhətləri əsas götürərək, zahiri hadisələri nəzərə

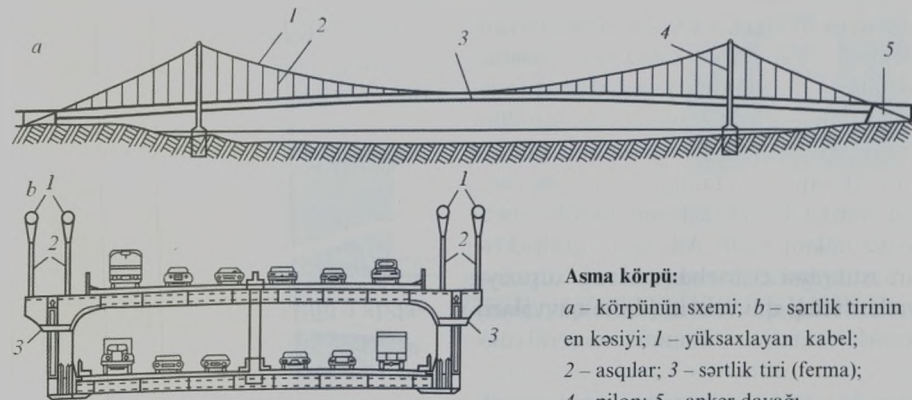
almadan İspaniyanın dəruni tarixini təsvir etmişdir. A.-in fəlsəfi-lirik nəsrini impressionist səciyyəli və ifadəlidir.

İspan mədəniyyətinin dəyərləri haqqında fikirlərini "Klassiklər və müasirlər" (1913), "Ədəbi simalar" (1913), "Klassiklər meydanında" (1915) və s. kitablarında ifadə etmişdir. A. pyeslərində ["Köhnə İspaniya" (1926) komediyası, "İbratimiz məzhəkə" (1942; 1952 ildə çap olunmuşdur) məişət dramı] cəsarətli eksperimentator kimi çıxış etmişdir. "Valensiya" (1941), "Madrid" (1941), "98 il nəsi" və s. memuar kitablarının müəllifidir.

Əsərləri: Obras completas. En. 9 t. 2 ed. Madrid, 1959–1963; Избр. произв. М., 1989.

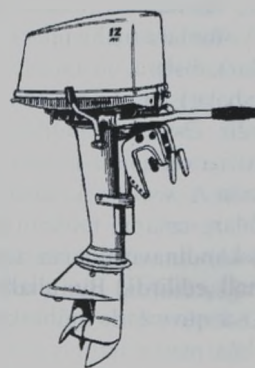
ÁSOTE – Latviyada, Dauqava çayının sağ sahilində (Yekabpils r-nu) şəhər yeri (e.ə. 1-ci minillik – eramızın 13 əsri). 1949–54 illərdə E.Şnore tərəfindən qazıntılar aparılmışdır. Alt təbəqələrdə daş ocaqları meydana çıxan kənarında olan qazma və yarımqazmalar, həmçinin tunc-tökmə istehsalının izləri aşkar olunmuşdur. 10–13 əsrlərdə tikililərə meydançaboyu rast gəlinir; tikililər arasında mərkəzində gildən düzəldilmiş ocağı olan kərtmə evlər üstünlük təşkil edir. Metal-əritmə və dulusçuluq küreləri, tunc istehsalı, idxal malların izləri tapılmışdır. 11 əsrdə yanmış ağac divarın yerində ağac-torpaq sədd və bürç tikilmişdir. A. latqalların daha ətraflı tədqiq olunmuş abidələrindəndir.

ASPARA – Tiflis qub.-nın Ahılkələk qəzasının Boqdanovka nahiyəsində (indiki Nijnosminda r-nu) azərb.-ların ya-

Asma körpü:

a – körpünün sxemi; b – sərtlik tirinin en kəsiyi; 1 – yüksəxlayan kabel; 2 – asqılar; 3 – sərtlik tiri (ferma); 4 – pylon; 5 – anker dayağı.

Asma mühərrik.

şadığı kənd. 1944 ildə Məhsəti türkləri ilə birlikdə azərb.-lar da deportasiyaya məruz qalmış, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

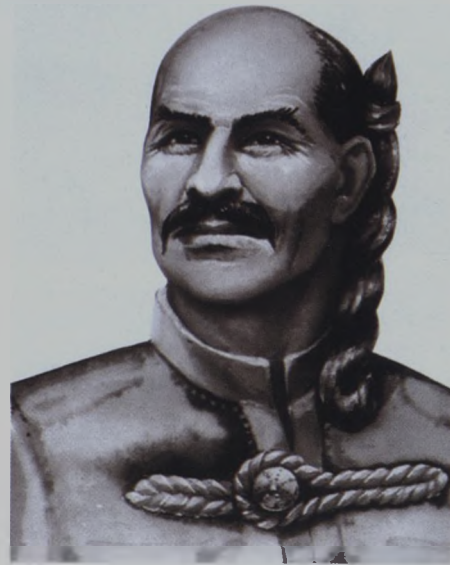
ASPARAGİN, $H_2NCOCH_2CH(NH_2)COOH$ – asparagin turşusunun β -amidi; izoelektrik nöqtəsi pH 5,4-ə uyğundur. A. zülalların tərkibinə (bitkilərin, məs., cöl noxudu, lobya, gülül, qulançar və s. toxumları və cücətiləri, xüsusilə A.-lə zəngindir) daxildir. Sərbəst halda bitki və heyvanların toxumalarında və mayelərində olur. A. azot mübadiləsində (o cümlədən yenidənaminləşmə reaksiyalarında), qlipoproteinlərin karbohidrat və zülal komponentləri arasında rabitənin yaranmasında və s. iştirak edir. Bir çox bitkilərdə A. qlutaminlə yanaşı zülalların biosintezində həllolan NH_2 tərkibli ehtiyat birləşmə rolunu oynayır. Asparagin turşusundan A.-in əmələ gəlməsi yolu ilə orqanizmdə zəhərli ammoniyakın zərərsizləşdirilməsi baş verir.

ASPARAGİN TURŞUSU, amin-kəhrəba turşusu – $HOOCCH_2CH(NH_2)COOH$, izoelektrik nöqtəsi pH 2,8-ə uyğundur. Zülalların (proteinlərdən başqa) tərkibində, sərbəst halda, həmçinin amidlər (*asparagin*) və digər törəmələr şəklində müxtəlif orqanizmlərin orqan və toxumalarında geniş yayılmışdır. Azot mübadiləsində mühüm rol oynayır: pirimidin əsaslarının, sidik cövhərinin sintezində (bax *Ornitin dövrəsi*), yenidənaminləşmə və s. reaksiyalarında iştirak edir, ammoniyakı birləşdirir və daşıyır. Bitki və mikroorqanizmlərdə metionin, treonin və lizin amin turşularının, həmçinin nikotin turşusu biosintezinin ilkin maddəsidir. İnsan və heyvanlar A.t.-nu sintez etmək qabiliyyətinə malikdir.

ASPARÁQUS – bax *Qulançar*.

ASPARTÁM – bax *Qida əlavələri*.

ASPARÚH, İspərih, İspor (təqr. 640 – təqr. 702) – bulqar xanı [təqr. 665–702], *Kubratın* oğlu. Atasının ölümündən sonra A.-un tabeliyindəki *bulqarlar* xəzərlərin təzyiqlə Aşağı İtil (Volqa) və Azov sahillərindən Dnestr hövzəsinə çəkildilər. Bizansın ərəblərə qarşı uğursuz müharibələrindən istifadə edən A. ordusu ilə Dunay çayını keçdi (668) və 679 ildə burada *Dunay Bulqariyası* dövlətini yaratdı, paytaxt Pliska ş.-ni saldı. 680 ildə A. Bizansı ağır məğlubiyyətə uğratdı və Dobrucanı tutdu. Burada məskunlaşan yeddi slavyan tayfası A.-un tabeliyinə keçdi. Bizans illik xərac ödəmək şərti ilə bulqarlarla sülh bağladı

Asparuh xan.

(681). A. 689 ildə Bizansı yenidən məğlub etdi. Bulqar salnamələrinin birində A.-un xəzərlərlə döyüşdə həlak olduğu qeyd edilir.

Əd.: Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1992; Ostrogorsky G. Bizans devleti tarihi. Ankara, 1995.

ASPÁSİYA (*Ἀσπασία*; təqr. e.ə. 470-?) – Qədim Yunanıstanın görkəmli qadınlarından biri; *Periklin* arvadı. A. gözəlliyi, biliyi və mükəmməl bəlağəti ilə seçilirdi. Onun evi Afinanın mədəniyyət ocağına çevrilmişdi. Rəssam, şair və filosoflar (Fidi, Anaksaqor, Sokrat, Platon və b.) tez-tez A.-nın evində yığırdılar. A. Periklin siyasi düşmənləri tərəfindən poğzunluqda və aradüzəltməkdə təqsirləndirilmiş, lakin Perikl onu müdafiə etmiş və A. barət qazanmışdı.

ASPÉKT, b o t a n i k a d a – bitki qruplaşmasının xarici görünüşü; ilin fəsilələrindən və bitkilərin növ tərkibindən asılıdır. A., bir qayda olaraq, hər il dəyişilməz ardıcılıqla təkrarlanır və adətən, üstünlük təşkil edən bitkilərə görə adlanır. **ÁSPELİN** Johann Reynqold (1.8.1842, Messukyula – 29.5.1915, Helsingfors) – fin tarixçisi, arxeoloq, ictimai xadim. Fəlsəfə doktoru (1877). Aleksandr Helsingki Un-tini bitirmiş (1862), bir sıra Avropa (o cümlədən Moskva) un-tlərində stajorluq keçmişdir. Dövlət arxivində (1866–78) işləmiş, Tarix-etnoqrafiya muzeyinin əməkdaşı (1875–78), Aleksandr Un-tinin prof.-u (1878–85) və Finlandiyanın dövlət arxeoloqu (1885–1915) olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə 1870 ildə yaradılmış Finlandiyanın Qədim Tarixi Assosiasiyasının katibi (1871, 1874–85) və sədri (1885–1915) ol-

muşdur. 1884 ildə Finlandiyada Arxeoloji Komissiyanın (hazırda Muzey idarəsi) və onun bölməsinin – Milli Muzeyin yaradılmasının təşəbbüskarıdır. Əsərləri fin-uqorşünaslığın bir çox sahələrinə (tarix, etnoqrafiya, folklor və s.), Finlandiyanın zadəgan nəsillərinin genealogiyasına həsr edilmişdir. Fin-uqor arxeologiyasının elmi istiqamət kimi əsasını qoymuşdur. “Fin-uqor Şimalının qədim tarixi” adlı fundamental mənbə atlasının tərtibçisidir. A.-in başçılıq etdiyi ekspedisiyalar tərəfindən Sibirdə bir çox arxeoloji abidələr tədqiq olunmuş, *Orxon-Yenisey abidələri* (kitabələri) aşkar edilmişdir. A. milli mədəniyyətin dirçəlişini fin dilinin inkişafında görən fennoman hərəkatının görkəmli üzvü, Finlandiyada milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizə aparan gənc finlər partiyasının tərəfdarı olmuşdur.

ASPERGİLL (*Aspergillus*) – inkişaf tsiklində qeyri-cinsi çoxalmanın üstünlük təşkil etdiyi anamorf, yaxud natamam göbələklər şöbəsindən mikroskopik göbələklər cinsi. Spordaşıyıcının ucunda, üzərində birhüceyrəli sporlar (konidilər) formalaşan qovuc şəklində şiş olur. 185-ədək növü məlumdur. Geniş yayılmışdır, torpaqda, bitki qalıqlarında yaşayır. Saprotrof və parazitlərdir. Bir çox A.-lər meyvələrin, tərəvəzin, ərzaq məhsullarının korlanmasına (qara kif) səbəb olur. Bəzi növləri sənaye məmulatını (parça, dəri, plastik kütlə və s.), incəsənət əsərlərini, kitabları zədələyir. İnsan və heyvanlarda göbələk xəstəliklərinin (*aspergillozların*) törədiciləridir, məs., tüstülənən A. (*A.fumigatus*). Qaba yemlərdə və yərfındığında inkişaf edən sarı A. (*A.flavus*) insan və heyvanların zəhərlənməsinə səbəb olan aflatoksinlər əmələ gətirir. Biotexnologiyada fermentlərin və üzvi turşuların produsentləri kimi A.-dən istifadə edilir. Məs., qara A. (*A.niger*) limon turşusu istehsalında tətbiq olunur.

ASPERGİLLYOZ (lat. *aspergo* – səpələmək + ...oz) – *aspergillaların* insan və heyvanlarda törətdiyi göbələk xəstəliyi.

İnsanda A.-u ilk dəfə R.Virxov 1856 ildə təsvir etmişdir. Sporadik xəstələnmə halları bütün ölkələrdə qeyd olunur. Dəri, eşitmə orqanları, gözün selikli qişası, çox vaxt ağ ciyərlər zədələnir; allergik təzahürlər müşahidə edilir. Steroid hormonlardan və sitostatiklərdən uzunmüddətli istifadə A.-un inkişafına səbəb olur. Müalicəsi göbələyəqarşı preparatlarla (nistatin, levorin, miko-

sist, diflukan və s.) aparılır. Xəstəliyi keçirənlərdə davamlı immunitet olur.

Quşların və məməlilərin A.-u quşlarda, bəzən də atlarda, qaramalda, qoyunlarda, itlərdə, donuzlarda, meymunlarda, adadovşanlarında və dəniz donuzlarında müşahidə edilir. Cavan ev heyvanları və dekorativ quşlar A.-a daha çox həssasdır (90%-ədək ölümlə nəticələnir). İnkubasiya dövrü 3–10 sutkadır, kəskin və xroniki gedişlidir. Süstləşmə, tənəffüs orqanlarının zədələnməsi, arıqlama qeyd olunur. Diaqnozu göbələyin təmiz kulturasını ayırmaqla kompleks şəkildə qoyulur. Müalicəsi işlənməmişdir. Profilaktikası yemlərə nəzarət və heyvanları yod preparatları ilə aerosol dezinfeksiyası etməkdən ibarətdir.

Arıların A.-u (sürfənin daşlaşması) yoluxucudur; əsasən, arı sürfəsi və yetkin arılar tutulur. Törədiciləri *Aspergillus flavus* və *Aspergillus niger* kif göbələkləridir. Yoluxma mənbəyi ətraf mühitdəki göbələk sporları ilə çirklənmiş obyektlərdir. Xəstəliyə tutulmuş arılar və təmizliyə riayət etməyən arıçılar da xəstəliyi yayırlar. Kölgə və rütubətli yerlərdəki arıxanalarda A. daha çox inkişaf edir. Sürfənin bədənini, ilk növbədə başı boz-yaşıl kiflə örtülür. Getdikcə kif şanı büriyür; tələf olmuş sürfə quruyur, bərkirir, açıq-qara rəng alır və bozultul, daşabənzər kütləyə çevrilir. Diaqnoz xəstəliyin klinik əlamətlərinə görə qoyulur, mikoloji tədqiqatlarla təsdiqlənir. Profilaktikası arıxananın quru, günəşli yerlərdə yerləşdirilməsindən, kifli şanların pətəkdən çıxarılmasından, arı ailəsinin keyfiyyətli yemlə yemləndirilməsindən, pətək və alətlərin dezinfeksiyasından ibarətdir. Müalicəsi hər arı ailəsinə gündə 2–3 dəfə 0,25 ml unisan preparatı verməklə aparılır.

ASPERMATİZM (a... + *sperma*) – cinsi akt zamanı ejakulyasiyanın olmaması. Həqiqi (sidik kanalına sperma tullaması pozulduqda) və yalan (sidik kanalına daxil olan sperma ondan tökülmür) ola bilər. Həqiqi A.-in səbəbi, əsasən, sinir-psixi pozuntular (kortikal A.), yalan A.-in səbəbi isə, əsasən, inkişaf anomaliyaları, strikturalar, çapıqlar nəticəsində sidik kanalının keçiriciliyinin pozulmasıdır (mexaniki A.). A. zamanı cinsi həvəs, ereksiya və orqazm saxlanıla bilər. A. kişi *sonsuzluğunun* əsas səbəblərindən biridir.

ASPERMİYA (a... + *sperma*) – spermatogen epitelinin distrofik dəyişiklik-

ləri və atrofiyası, yaxud toxumçuxarıcı yolların anadangəlmə və ya xaya artımlarının iltihabi xəstəlikləri (bax *Epididimit*), travmatik zədələnmələri zamanı qazanılmış keçməməzliyi və toxumçuxarıcı yolların inkişaf qüsurları nəticəsində spermanın hasil olmaması; kişi *sonsuzluğunun* ən çox rast gəlinən səbəblərindən biridir. *Aspermatizmdən* fərqli olaraq A. zamanı ejakulyasiya baş verir.

ASPERO – Perunun sahiləyi ərazisində keramikayaqədərki dövrə aid (e.ə. 3-cü minilliyin son rübü – 2-ci minilliyin əvvəlləri) məskən və dini mərkəz. 1919 ildən tədqiq olunur, ən mühüm arxeoloji qazıntılar 1970-ci illərdə R.A.Feldmanın rəhbərlik etdiyi Amerika ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Yuxarısında məbəd kompleksini yerləşən pilləli piramidaların ətrafı tikililər və terraslarla əhatə olunmuşdu. Piramidalar bir neçə “təbəqədən” ibarət idi: erkən konstruksiyalar çox zaman qarğıdan hazırlanmış xüsusi torların içində daşlarla hörülürdü. Divarlar gil məhlulu ilə bərkidilmiş daşlardan tikilirdi, çiy (samanlı) kərpicdən də istifadə edilirdi. Daş, sümük, ağac, lələk və parçadan hazırlanmış məmulatlar, həmçinin bisməmiş gildən antropomorf heykəlciklər aşkar olunmuşdur. A.-da təsərrüfatın əsasını balıqçılıq, molyusk yığıcı və dəniz ovçuluğu (quşlar, dəniz şirləri və s.) təşkil edirdi. Yığıcılıq və əkinçiliklə (qabaq, lobya, bibər, pambıq və s.) da məşğul olmuşlar.

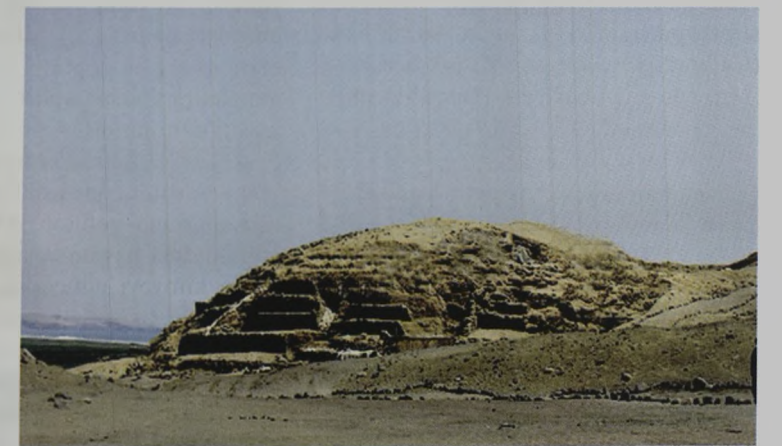
ASPEROMAQNƏTİZM – amorf maqnetikin maqnit hallarından biri; bu maddələrdə ionların maqnit momentləri təsadüfi olaraq yönəlir, lakin hansısa istiqamətdə yönəlmənin üstünlük təşkil etməsi nəticəsində spontan (öz-özünə) maqnitləşmə baş verir. Asperomaqnit nizamlanmanın yarandığı maddələr asperomaqnetiklər (nizamlanmamış ferro-

maqnetiklər) adlanır. Bəzi amorf ərintiləri, məs., Gd–Ag-u asperomaqnetiklərə aid etmək olar.

ASPID FORMASİYASI – böyük qalınlıqlı (1000 m-ədək) qumlu-gillli dəniz çöküntüləri. 1946 ildə Keller tərəfindən “örtük” adı altında ayrılmış, 1947 ildə isə N.B. Vassoyeviç onu aspid adlandırmışdır. Müxtəlif dərəcədə metamorfikləşmiş nazik qum təbəqəcikli qalın gil və alevrit-pelit çöküntü qatlarından ibarətdir. Qara və tünd-boz rəngdə olan bu süxurlar üzvi maddələrlə zəngindir. Sonrakı metamorfik və hidrotermal proseslərin təsiri nəticəsində aspid şistləri, kvars damarları əmələ gəlmişdir. A.f.-nin əmələ gəlməsini geosinklinalların əyilməsinin ilkin mərhələsində bitişik platformaların materialın daşınaraq toplanması ilə əlaqələndirirlər. Çox vaxt formasiya sırasında spilit-diabaz və kvars-keratofir-spilit-diabaz formasiyaları ilə əvəz olunur. Bunlara misal olaraq Baş Qafqaz silsiləsinin geoloji quruluşunda iştirak edən Alt və Orta Yura yaşlı çöküntüləri göstərmək olar. Böyük Qafqaz meqantiklinoriumunun Duruca strukturunda A.f. çöküntüləri alevrolitlərin və polimikt qumdaşılardan nadir təbəqəcikləri ilə növbələşən qrafitləşmiş berrəng qara gil şistlərindən ibarətdir. Gil şisti qatının kəsilişində konkresiya təbəqəcikləri və qum-siderit, gil-siderit, pirit-siderit və əsasən, pirit tərkibli konkresiyalar mühüm rol oynayır. Konkresiyaların toplanması aspid və terrigen-flüoid formasiyalarının təmasında qeyd olunur.

Duruca strukturunun ətrafında, xüsusilə onun şm. və c. haşiyəsində kömürlü və yanar şist layları və horizontları mövcuddur.

ASPIDİSTRA (*Aspidistra*) – inciçəyikimilər fəsiləsindən (qulançarkimilərə və ya mərcəyüdkimilərə yaxın) bitki cinsi. İri kökümsovlü həmişəyaşıl çoxil-

Aspero piramidalarından birinin qalıqları.

Aspidistra (Aspidistra elatior).

lik otlardır. Yarpaqları iri, dəriavidir. Qısa çiçək saplağı üzərində yerləşən tək-tək çiçəkləri görkəmsizdir. Şərqi Himalay d-rında, Cənub-Qərbi və Cənubi Çində, Haynan və Tayvan a-rında, həmçinin Şimali Vyetnamda təqr. 11 növü yayılmışdır; əsasən, dağların aşağı və orta qurşaqlarında yarpaqlı-dekorativ bitki kimi hüdüür A.(A. elatior) becərilir.

ASPIDLƏR (Elapidae) – zəhərli ilanlar fəsiləsi. Uz. 5,5 m-ədək olur; rəngi müxtəlifdir. Baş üst tərəfdən simmetrik yerləşmiş iri qalxancıqlarla (almacıq sümüyü qalxanları yoxdur) örtülüdür. Üst çənənin ön hissəsində sıyrımlı bir cüt zəhərli dişi (o birilərindən iri) var. Zəhəri siniriflic təsirli olduğundan, bir çox A.-in (o cümlədən kobraların) dişləməsi insanın ölümü ilə nəticələnir. 50 cinsi, 200-dən çox növü var. Avropadan başqa bütün materiklərin tropik və subtropik vilayətlərində yayılmışdır; növ müxtəlifliyi ən çox Avstraliyadadır. Əsasən, yerdə, bəzən ağaclarda yaşayır. Siçanabənzər gəmiricilər, xırda suda-quruda yaşayanlar və sürünənlərlə qidalanırlar. A. arasında yumurtaqoyan və diridoğan növlər var. Daha çox məlum olan cinsləri: Afrika-da, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada kobralar (Naja), Cənub-Şərqi Asiyada kral kobraları (Ophiophagus), Avstraliyada yexidnalar (Pseudechis), Asiyada kraytlar (Bungarus), Avstraliyada öldürücü ilanlar (Acanthophis), Amerika subtropiklərində yaşayan bəzakli A. (Calliophis) və mərcan A.-i (Micrurus), Afrikada mambalardır (Dendrolaspis).

Mərcan aspidi (Elapidae Micrurus).

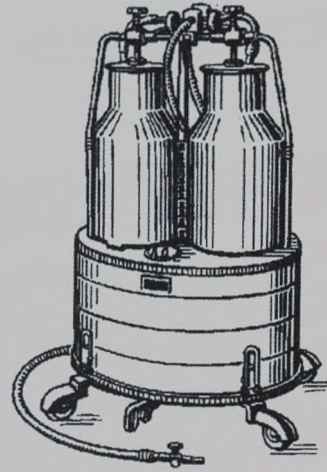
A.-in 9 növü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

ASPIRANTURA (lat. aspira – can almaq) – elmi və elmi-pedaqoji kadrlar hazırlığının formalarından biri. A.-lar, əsasən, akademiya, ali məktəb və elmi tədqiqat in-tları yanında fəaliyyət göstərir. Əyani və qiyabi A.-lar olur. Bir çox xarici ölkələrdə A.-ya anoloji hazırlıq, əsasən, un-tlərdə və xüsusi diplomdan-sonrakı təhsil mərkəzlərində həyata keçirilir. Belə hazırlıq forması tədqiqat işinin müdafiəsi və ən yüksək elmi dərəcənin (daha çox doktorluq dərəcəsinin) verilməsi ilə nəticələnir.

ASPIRASIYA (yeni lat. aspiratio – nəfəsalma) – 1) nəfəsalma zamanı tənəffüs yollarına qida qırıntısı, tüpürək, selik, diş protezi və s. yad cismin düşməsi. Udma aktı pozulduqda və ya xəstə huşsuz vəziyyətdə olduqda baş verir. 2) Müxtəlif xəstəliklər nəticəsində bədənin hər hansı boşluğunda və ya patoloji ocağında (yara, irinlik və s.) toplanmış maye (ekssudat, irin və s.), yaxud havanın xüsusi aparatla – aspiratorla sorulması. 3) İstehsalat binalarında, toz əmələ gələn yerlərdə havanın sorulması; bu məqsədlə texnoloji avadanlığın tərkib hissəsi olan tozsoran aspiratordan istifadə edilir.

ASPIRASIYA, t e x n i k a d a – texnoloji avadanlıq və ya alətlər işləyərkən, yükboşaltma və s. zamanı əmələ gələn toz və ya başqa zərərli maddələrin toplandığı yerdən kənar edilməsi; yerli sorulma və ventilyasiya vasitəsilə aparılır. A.-nın məqsədi şaxtaların, karyerlərin, istehsalat müəssisələrinin havasında zərərli maddələrin yayılmasının qarşısını almaq, tədqiq edilən havadan nümunələr götürməkdir. Havadan nümunə götürmək üçün texnoloji avadanlığın tərkib hissələrindən olan tozsoran aspiratorlardan istifadə edilir.

ASPIRATOR – 1) t i b d ə : yara, bəzi yumşaq şiş (məs., beyin şişi) və s.-dən mayeləri (irin və s.) sorma, abort zamanı rüseyimi qoparıb çıxarmaq və s. məqsədlə işlədilən aparat. Əsasən, elektrovakuum nasosları prinsipində işləyir; 2) t e x n i k a d a : hava və ya qazın tərkibini və tozluluğunu analiz etmək məqsədilə nümunə götürən cihaz; istehsalat ərazisindəki havanı sorub, sonra süzgec və ya kimyəvi uducudan keçirib tərkibindəki qarışıqları təyin etməklə onun çirklənmə dərəcəsini (mq/m³-lə) müəyyənləşdirir. A. ölçmə cihazının bir hissəsi də ola bilər; ətraf mühitin parametrlərinə nəzarət etmək üçün, şaxtalarda, mə-

Universal tibb aspiratoru.

dənlərdə, maşınqayırma müəssisələrində, metallurgiya sexlərində havanı analiz edən aparatların tərkibində işlədilir. Çirklənmiş havanın yayılmasının qarşısını almaq üçün onu toz yaranan (çirklənən) yerdən sorub çıxaran qurğu da A. adlanır; adətən, texnoloji avadanlığın (perforatorun, qazıma dəzgahının və s.) bir hissəsi olur.

ASPIRİN (lat. acidum spiricum – salisil turşusunun ilkin adından), a s e t i l s a l i s i l t u r ş u s u – ağrıkəsən, qızdırmasalan və iltihabın qarşısını alan dərman preparatı. 1853 ildə fransız kimyaçısı Ş. Jerar sintez etmişdir. A. müalicə məqsədilə alman həkimi Q. Drezer tərəfindən geniş tətbiq olunmuşdur. 20 əsrin ortalarında A.-in antitrombotik təsiri müəyyənləşdirilmiş və bununla əlaqədar universal antiaqreqant kimi geniş yayılmışdır.

A.-in yüksək dozaları, habelə preparatın istifadəsində ehtiyatsızlıq (yemək zamanı və ya yeməkdən sonra qəbul edilməlidir; həll olmuş halda) salisilizm (başgicəllənmə, eşitmənin pozulması, allergik reaksiyalar və s.) adlanan patoloji vəziyyətə, kiçikyaşlı uşaqlarda isə qripin, suçiçəyinin və s. infeksiyaların müalicəsi zamanı ağır ensefalopatiyaya səbəb ola bilər. Askofen, asfen, sitramon, sedalgin və s. preparatların tərkibində vardır. İstifadə olunma miqdarına görə ən geniş yayılmış dərman maddəsidir. A.-in əsas istehsalçısı olan Almaniyanın “Bayer” kimya şirkəti preparatın tətbiqi ilə əlaqədar tədqiqatlara görə illik beynəlxalq “Aspirin” mükafatını təsis etmişdir.

ASPIRİNQ MİLLİ PARKI – Yeni Zelandiya ərazisində, Cənub a-nın c.-q.-indədir. 1964 ildə yaradılmışdır. Sah.

Aspiring Milli Parkı.

316,7 min ha. Aspiring d. (3027 m) ilə birlikdə Cənubi Alp d-rının xeyli hissəsini əhatə edir. Parkın landşaftı rəngarəngdir: buzlaqlar, dağlar, dar dərələr, şlalələr və aşırımlar var. Yeddi əsas çay mənbəyini A.M.P.-ndən götürür. Çoxlu quş var.

ASPİSİLİYA (Aspicilia) – şibyələr cinsi. Tallomu (bəzən yarpaqlı) substrata yapışan, yaxud yapışmayan qalın qabıq şəklindədir (köçəri şibyələr); meyvə cisləri (apotesilər) az hallarda inkişaf edir və uzun müddət tallomun içərisində batıb qalır. A.-nın fotosintez edən komponenti (fotobiont) trebuksiya yaşıl yosunudur. 120-ədək növü var, bunların bir çoxu səhralarda və çöllərdə geniş dağlarda və şm. bölgələrində isə az yayılmışdır; qayalarda, daşlarda, bəzən torpaqda bitir. “Tanrı çörəyi” kimi tanınan köçəri A. şibyəsi (A. esculenta) yeməlidir, nadir hallarda qida kimi istifadə edilmişdir.

ASPLENİUM (Asplenium) – asplenikimilər fəsiləsindən ayıdöşəyilər cinsi. Bütöv və ya lələkvari yarpaqları (vayyaları) rozetdə yerləşən, düz və ya budaqlanan kökümsovu pulcuqlarla və dolaşmış köklərdən ibarət kütlə ilə örtülmüş çoxillik otlardır; mülayim zonada 10–15 sm-dən, tropiklərdə yarpaqları 2 m-ədək çatan iriləri olur. Sporangiləri yarpağın alt tərəfində damarlar boyunca qruplarla yerləşir; hər qrup plyonkaşəkili örtüklə (induzi ilə) pərdələnmişdir. Bəzi növləri vayyalarda əlavə tumurcuqlar əmələ gətirir; bunlar töküldükdə yeni bitki kimi cücərir. Demək olar ki, hər yerdə yayılmış 700-ədək növü məlumdur, lakin əksə-

riyyəti tropik zonalaradadır; kölgəli meşələrdə, qaya çatlarında, tropik ağacların çatırlarında (məs., yuvalı A.–A. nidus) məskunlaşır. Bəzi tropik növləri dekorativdir; diridoğan A. (A. viviparum) ayıdöşəyi oranjereyalarının adı komponentidir. Azərb.-da 6 növü var. **ASS** (lat. as, assis) – Qədim Romada sikkə və çəki (kütlə) vahidi. Romada sikkələrin istifadəsindən əvvəl mis külçələr (aes rude), sonradan isə onları əvəz etmiş üzəri təsvirli külçələr (aes signatum) dövriyyəyə olmuşdur. A.-in çəkisi yüngül Roma funtuna – libraya (təqr. 272 q) bərabər idi, buna görə də onu libral A. (as libralis) adlandırdılar. E.ə. 4 əsrin 2-ci yarısında, yaxud 3 əsrin əvvəllərində dəyirmi tökmə sikkələr (aes grave) zərb olunmağa başlandı. A.-ın aversində Yanusun rəsmi, reversində isə gəmi burnu təsviri və altında sikkənin dəyərini bildiren l rəqəmi yerləşirdi. Sonralar

Asplenium (Asplenium nidus).

A.-ın çəkisi dəfələrlə azaldılmış, nominal dəyəri bir neçə A.-a, yaxud onun bir qisminə bərabər olan sikkələr meydana gəlmişdi. E.ə. 217 ildə 10 A., sonralar isə 16 A. bir gümüş denariyə bərabər idi. Qədim yunan dövlətlərində A. assari adlandırılırdı. Eramızın 2–3 əsrlərində Xersones, Tir və Olviyada, həmçinin Bospor çarlığında müxtəlif nominallarda A.-lar var idi. A. 3 əsrin 2-ci yarısına qədər buraxılmışdır. Numizmatlar “A.” terminini e.ə. 6–4 əsrlərdə Olviyada zərb olunmuş mis tökmə iri (120 q-ədək) sikkələr üçün də istifadə edirlər.

ASSAB – bax *Aseb*. **“ASSA-İRADƏ”** – Bakıda 1991 il martın 5-nəndən fəaliyyət göstərən müstəqil informasiya agentliyi. Rus və ing. dillərində xəbər bülletenləri yayır, dünyanın bir sıra aparıcı kütləvi informasiya vasitələri və agentlikləri ilə informasiya mübadiləsi aparır.

ASSAL – Cıbuti ərazisində şorsulu göl. Ölkənin mərkəzində, dəniz səviyyəsindən 157 m aşağıdadır (Afrikanın ən alçaq nöqtəsi). Sah. 54 km². Dünyanın ən duzlu gölüdür (duzluluğu 35 q/l). Flora və faunası yoxdur. Xörək duzu və bir çox minerallar hasil olunur.

Assal gölü.

ASSAM – Hindistanın ucqar şm.-ş.-ində tarixi vilayət və ştat. Şərqi Himalay d-rının ətəklərində, əsasən, Brahmaputra çayı hövzəsindədir. Sah. 78,5 min km². Əh. 26,6 mln. (2001). İnz. m. Dispur ş.-dir. C.-u dağlıq (Assam d-rı), şm.-i ovalıqdır. İqlimi tropik musson, yayı çox rütubətli (yağının ortaillik miqdarı Assam d-rında 10000 mm-dən çoxdur).

E.ə. I-ci minilliyin ortalarından mənbələrdə A.-ın adı Praçyotişa, eramızın I-ci minilliyindən isə Kamarupa kimi qeyd olunur. 6-7 əsrlərdə bu ərazidə güdrətli dövləti qurum yaranmışdı. 13 əsrdə A. şan tayfası olan ahomaların əlinə keçmişdir. A. 1792-94 illərdə ingilislər, 19 əsrin əvvəllərində isə Birma tərəfindən zəbt olunmuşdur. İngiltərə-Birma müharibəsi (1824-26) nəticəsində İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilmişdi. 1911 ilədək Benqal prezidentliyinin tərkibində, sonra isə Britaniya Hindistanında ayrıca əyalət olmuşdur. 1950 ildən Hindistanın tərkibində ştatdır. Çin, Butan, Banqladəş və Myanma ilə həmsərhəd olduğu üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. 1950-70-ci illərin inzibati islahatları nəticəsində A.-dan ayrılan ərazilərdə Naqalend, Tripura, Manipur və Meqhalaya yeni ştatları yaradıldı.

Hindistanda yetişdirilən çayın və çıxarılan neftin 50%-i A.-ın payına düşür. Çəltik, cut, pambıq və s. becərilir. Neft-kimya, kağız sənayesi müəssisələri var. Kömür çıxarılır, sement istehsal olunur. İri şəhərləri: Quahati, Dibrugarh, Silçar.

ASSAM DAĞLARI – bax *Şillong*.

ASSAM DİLİ – *assamlıların* dili. Hindistanın Assam ştatının rəsmi dili. Butan və Banqladəşdə də yayılmışdır. *Hind-ari dillərinin* ş. yarımqrupuna daxildir. A.d.-ndə 15 mln.-dan çox adam danışır (1997). Qoalpari, kamrup, mərkəzi və şərqi (sibsaqar; ədəbi dilin əsasını təşkil edir.); benqal dilinə meyil edən mayanq (Manipur ştatında) və charva dialektlərinə ayrılır. Ahəng qanunu mövcuddur. Dörd cins kateqoriyası var. A.d. 10-11 əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Müasir ədəbi dil 19 əsrin sonlarından formalaşmağa başlamışdır. A.d. əsasında həmçinin Naqalend ştatında naqa tayfaları arasında istifadə olunan naqa kreol dili meydana gəlmişdir. Yazıda iki hərf əlavə etməklə benqal əlifbasından istifadə olunur (bax *Hind yazısı və Assam ədəbiyyatı*).

ASSAM ƏDƏBİYYATI – Assam dilində ədəbiyyat. Şifahi xalq ədəbiyyatı

(epos, lirik poeziya, nağıl, tapmaca və s.) zəngindir. Yazılı ədəbiyyat 14 əsrdə təşəkkül tapmışdır. Digər hind ədəbiyyatlarında olduğu kimi A.ə.-nin erkən abidələri, əsasən, sanskrit dilindən (*"Mahabharata"*, *"Ramayana"*, *puranalar* və s.) edilmiş təbdlərdir. 19 əsrə qədər Assamda yazılı ədəbiyyat yerli rəcələrin himayədarlığı və dini cərəyanlar çərçivəsində inkişaf edirdi. Onlardan ən əhəmiyyətli "neovişnuizm" idi; rəvayətə görə cərəyanın banisi 120 il yaşamış və 1568 ildə vəfat etmiş Şankardev olmuşdur. O, "Bhaqavata purana"-nı Assam dilinə tərcümə etmiş, Krişnanı tərənnüm edən nəğmələr, həmçinin dramlar yazmışdır. 17 əsrin 2-ci yarısından etibarən A.ə. Assamı ələ keçirmiş Birma hökmdarlarının saraylarında inkişaf etmişdir. Assamda ilk kitab çapını (1836), eləcə də Assam dilində ilk jurnalın – "Orunodoy" ("Gündoğan") nəşrini (1846-82) amerikalı missionerlər həyata keçirmişlər. 19 əsrin 2-ci yarısından Assam dilində yeni ədəbiyyat inkişaf etməyə başlamışdır; şair, nasir, dramaturq, tənqidçi Lakşminath Bezbarua müasir A.ə.-nin yaradıcılarından biridir.

ASSAMLILAR, *assamiya*, *ahomiya* – Hindistanın şm.-ş.-ində yaşayan hind-ari xalqlarından biri, *Assam* ştatının əsas əhalisi; Meqhalaya və Andhra-Pradeş ştatlarında da yaşayırlar. Hindistanda A.-ın sayı 16 mln. nəfərdir. Həmçinin Banqladəş və Butanda da yaşayırlar. Ümumi sayları təq. 16,2 mln. nəfərdir (2000). *Assam dilində* danışrlar. Dindarları hinduistdir (85%), müsəlmanlar (10%) və katoliklər də var.

Əsas məşğuliyyətləri xış əkinçiliyidir (başlıca becərilən bitki suvarılan çəltikdir). Tut yarpağından alınmayan ipək çeşidlərinin istehsalı, orijinal ornamentli (nəbati, zoomorf və s.) toxuculuq, duluculuq, zərgərlik, fil sümüyünün üzərində oyma sənəti inkişaf etmişdir. Ənənəvi yaşayış evi bünövrəsi gildən, divarları gillə süvanmış bambukdan, damı otla örtülmüş olur; çay sahillərində dirəklər üzərində tikilir. Qadın geyimi düz yubkadan (mekla; çox vaxt uzun və zəngin naxışlı alt yubkanın üstündən geyilir), kofta və şaldan (riha), ərdə olan qadınlarda çadar adlanan baş örtüyündən ibarətdir; kişi geyimi ümumhind tipindədir. Kastalara bölünmə hinduistlərin əksəriyyətində olduğundan daha mülayimdir. Toxunulmazlar kastası, demək olar ki, yoxdur. Əsli Myanmadan olan ailələrdə xüsusi toy adətləri (brahmanla-

rın iştirakı olmadan) saxlanılır. Şiva, şakti, 15 əsrdən həmçinin Vişnu (*bhakti*) ayinləri inkişaf etmişdir. Krişnaya həsr olunmuş teatrlaşdırılmış rəqsələr (kamrupa, keli qopal, maha ras nritya) geniş yayılmışdır. Assam məbəd memarlığı özünəməxsusluğu ilə seçilir: uzunsov rünlənmiş gümbəzləri olan alçaq məbədlər. Qauhati ş.-ndəki Kamakhya ilahəsinin məbədi dini mərkəzlərdən biridir. Əsas bayramları yanvarda keçirilən Yeni il (Maqh bihu, Aqni-puca), baharda qeyd olunan Bohaq bihu, yaydakı Ambubaçi (Haht) və s.-dir. Hindustani şimali-hind ənənəsinin tərkib hissəsi olan şifahi yaradıcılıq regional xüsusiyyəti ilə seçilir. Əsasən, epos və *purana* ilə bağlı olan və Vişnuya həsr edilən teatrlaşdırılmış məbəd rəqsləri, klassik tipli musiqili-poetik forma və janrlar (məs., rəvayətə görə 7 əsrdə filosof Şankara tərəfindən yaradılmış bargit) yayılmışdır.

Musiqi alətləri dəsti hind alətlərinin bütün əsas qruplarını əhatə edir: təbillər (dhol, nağara, mridanqa, khol, daba və s.), idiofonlar (taka – bambukdan hazırlanmış şahşaxı; tal, mandira – metal boşqablar), simli (barmaqla çalınan tokari; yayla çalınan bin, sarinda) və nəfəs alətləri, varqanlar. Rudra Barua və Bhupen Hazarika, klassik üslubda oxuyan Pərvin sultanə populyar müğənilərdir.

ASSEKTATORLAR (lat. assectator – daimi yol yoldaşı) – fitosenozların tərkibinə daxil olan, lakin fitomühitin yaranmasına əhəmiyyətli təsir göstərməyən bitki növləri. Bax *Edifikatorlar*.

ASSEQAY – *zuluların* istifadə etdikləri uzunluğu 2 m-dək olan niza. İlk dəfə *Çakamın* təşkil etdiyi orduda tətbiq olunmuşdur. Döyüş zamanı zulu ordusunda *falanqaya* bənzər yeni sıx düzülüş A.-ın istifadəsi ilə bağlıdır. A.-ın təsviri Afrika Milli Konqresi hərbi təşkilatının nişanının, hazırda Natal əyaləti gerbinin tərkib elementidir.

Asseqay. Cənubi Afrika.

ASSELAR – Böyük Səhranın c.-unda, Asselar (Mali) fortu yaxınlığında arxeoloji tapıntılar. 1927 ildə fransız tədqiqatçısı T. Mono tərəfindən təqr. e.ə. 4400 ilə aid antropoloji qalıqlar aşkar olunmuşdur; xronoloji cəhətdən dəqiqləşdirilmiş ən qədim tapıntılardır və Böyük Səhranın c. hissəsindəki digər tapıntılarla birlikdə zənci irqinə aid edilir. 1940-cı illərdə Neolit dövrü A. düşərgəsində aparılan qazıntılar nəticəsində mikrolit əmək alətləri, həmçinin yarpaqvarı uc luqlu deşici alətlər, cilalanmış baltalar, dən daşları və s. tapılmışdır. A.-da ehtimal ki, istehsal təsərrüfatının erkən formaları mövcud olmuşdur. Tapıntılara əsasən Sudanda və qonşu ərazilərdə Neolit dövrü abidələri qrupu ayırd edilir.

ASSEMBLER (ing. assemble – toplamaq, qurmaq) – 1) konkret hesablama maşını üçün aşağı səviyyəli proqramlaşdırma dili; maşının daxili kodu ilə sıx əlaqəlidir. A. əmrlərdən və makro-əmrlərdən ibarətdir. A.-dəki hər bir əmr bir maşın əmrinə uyğundur və adətən, əməliyyatın kodunun simvolik göstəricisində və verilmiş əmrə aid bir və ya bir neçə simvolik ünvanndan ibarət olur. Makroəmr isə bir neçə maşın əmrindən ibarətdir və nisbətən mürəkkəb əməliyyatları yerinə yetirir. Proqramçı üçün kompüterin ehtiyatlarına birbaşa daxil olmağa şərait yaradan A. həm də texniki avadanlığın gücündən tam istifadə etmək üçün yüksək effektivli proqramlar hazırlamağa imkan verir. 2) A.-də yazılmış proqramı maşın koduna çevirmək (translyasiya etmək) üçün proqram; əsasən, əlaqə (rabitə) redaktoru və yükləyici ilə birgə işləyir.

ASSİ (Assy) – Fransada dağ-iqlim kursoru. Savoyya Alp d-rında, 800 m hünd.-də, Arv çayı (Rona çayının sol qolu) sahilindədir. İnz. cəhətdən Passi ş.-nin tərkibindədir. Buradakı yumşaq dağ iqlimi (kurort Fits dağ zənciri və Monblan massivi ilə küləklərdən qorunur) və günəşli günlərin sayının çoxluğu iqlim müalicəsi aparmağa şərait yaradır. İri sanatoriya kompleksi var.

ASSİDİLƏR (Ascidiacea) – xordalılar tipindən qişalıqlar (tunikalılar) yarımtipinə aid onurğasızlar sinfi. Dənizlərin dibində tək və koloniya halında substrata (torpağa, daşa və s.) yapışaraq oturmaq həyat sürür. Uz. 0,1-50 sm-dir. Torbaşəkilli bədəni qalın tunika qatı ilə örtülüdür; aşağı uc tərəfi ilə substrata yapışmış, yuxarıda isə ağız və kloaka (sifon) dəliyi yerləşir. A. qaz mübadiləsi və üzvi

hissəciklərin filtrasiyası gedən çoxsaylı qəlsəmə yarıqları vasitəsilə suyu udlağa sorur. Filtrlənmiş su kloakadan xaric edilir. Üzvi hissəciklər udlaqdan qida borusuna, sonra isə mədəyə və bağırsağa daxil olur; anus dəliyi kloakaya açılır. Kiçik bel sinir qanqlisi neyral vəzi (onurğalıların hipofizinə oxşar) ilə əlaqədardır. Ürəyi qısa borucuq şəklindədir; qan cərəyanının istiqaməti bir neçə dəqiqəlik intervalla dəyişir. Cinsi və qeyri-cinsi yolla çoxalır; qeyri-cinsi çoxalma çox vaxt ayrı-ayrı fərdləri ümumi tunika ilə əhatə olunmuş koloniyaların (mürəkkəb A.) əmələ gəlməsi ilə nəticələnir. A. hermafroditdir. Mayalanma xaricdə gedir. Yumurtalar xarici mühitdə, qəlsəmətrafi boşluq içərisində, yaxud xüsusi kameralarda inkişaf edir. Yumurtadan çıxan sürfə suda sərbəst üzür, substrata yapışaraq yetkin heyvana çevrilir. 100-ədək cinsi, 2000-ədək növü var. Hər yerdə yayılmışdır.

ASSİQNASIYA (lat. assignatio, assigno – təyin etmək) – Rusiyada ilk kağız pul nişanı. 1769 ildən dövriyyəyə olmuşdur. Əvvəl 25, 50, 75 (25 rublluq A.-dan asanlıqla saxtalaşdırıldığı üçün 1771 ildə dövriyyədən çıxarılmışdı), 100 rubl, sonralar isə həm də 5, 10 (1786 ildən) və 200 rubl (1818 ildən) dəyərinə A.-lar buraxılırdı. Vətən müharibəsi (1812) zamanı Fransada, əsasən, 25 rubl dəyərinə saxta A.-lar ("Napoleon assignasiyaları") buraxılmış və Rusiyaya gətirilmişdi. Sonralar A. emissiyasının artması ilə kağız rublun məzənnəsi gümüş pulə nisbətən xeyli aşağı düşmüşdür. 1849 il yanvarın 1-ndən ləğv olunmuşdur.

ASSİQNAT (fr. assignats, lat. assigno – təyin etmək) – Fransada Böyük Fransa inqilabı (1789-94) dövrünün kağız pulu. İlk dəfə iri əskinaslar (10000 livr) şəklində 1789 ildə 400 mln. livr məbləğində faizli buraxılmışdır. İkinci buraxılışı (1790) 800 mln. livr məbləğində faizsiz olmuşdur. A.-ın getdikcə artan emissiyası fəlakətli inflyasiyaya gətirib çıxarmışdı. 1796 ildə torpaq mandatları adlandırılan yeni kağız pulla əvəz olunmuş, 1796 ildə tamamilə dövriyyədən çıxarılmışdır.

ASSİMİLYASIYA (lat. assimilatio – uyğunlaşdırma, oxşatma), *biologiyada* – bax *Anabolizm*.

ASSİMİLYASIYA, *dilçilikdə* – fonetik hadisə; sözdə səslərin artikulyasiya və akustik cəhətdən bir-birinə uyğunlaşması. A. keyfiyyətə tam və natamam olur: təsirə düşən səs təsiredən səsə tə-

mamilə uyğunlaşmasına tam A. (günlük – gündük, maşınlar – maşınlar), təsirin düşən səs təsiredən səsə qismən uyğunlaşmasına natamam A. (satlıq – satdıq, başlamaq – başdamaq) deyilir. İstiqamətinə görə A. iki cür olur: irəli A. və geri A. Səsin özündən sonra gələn səsə təsiri nəticəsində irəli (proqressiv) A. (bizlik – bizzik, çapmaq – çappaq), özündən əvvəl gələn səsə təsiri nəticəsində geri (reqressiv) A. (gülürlər – gülüllər, sönməz – sömməz) yaranır. Azərb. dilində irəli A. daha çox yayılmışdır. Türk dilləri üçün səciyyəvi olan *Ahəng qanunu* da A. əmələ gətirir.

ASSİMİLYASIYA, *etnologiyada* – daha çoxsaylı və dominant birliklə kontaktlar nəticəsində bir fərd yaxud qrup tərəfindən başqa dilin, mədəniyyətin və identikliyin mənimlənməsi.

A.-ya dair ilk tədqiqatlar 19 əsrin sonlarına aiddir (L. Qumplovic). A.-nın tədqiqi tarixində A. anlayışının məzmunu və ona yaxın olan anlayışlarla əlaqələri dəfələrlə dəyişmişdir. A. prosesinin müxtəlif tərəfləri *akkulturasiya*, dil A.-sı (başqa dilə keçid), struktur A.-sı (məşğulluq strukturlarının yaxınlaşması), missegenasiya (qarışıq nikahlar) və s. anlayışlarla ifadə edilir. Akkulturasiyadan fərqli olaraq, A. assimilyasiyalanan fərdlərdə, yaxud qruplarda dəyərlər sisteminin və referent birliyinin dəyişməsi, həmçinin yeni üzvlərin qəbuluna dominant qrupun hazır olmasını nəzərdə tutan birstiqamətli proses kimi başa düşülürdü. Amerika sosioloqu M. Qordon A.-nın bir neçə komponentini ayırd etmişdir: qarışıq nikahların sayının artması, tabe qrupun mədəniyyət modellərinin dominant qrupun modelləri ilə əvəz edilməsi, tabe qrup üzvlərinin dominant qrupun institusional strukturlarına inkorporasiyası və müvafiq olaraq onun sosial identikliyinə dəyişməsi və s.

A. təbii və zorakı yolla baş verir. Zorakı A. dominant qrupun yaxud dövlətin etnik azlıqların dil və mədəniyyətini sıxışdırması siyasətinin (etnosid) nəticəsidir. Təbii A. zamanı dildən və mədəniyyətdən imtina könüllü görünsə də, əslində bu, qruplar arasındakı qeyri-bərabərliklə əlaqədardır.

20 əsrin sonunda sosial yaxınlaşma proseslərinin bildirilməsi üçün "A." termini əvəzinə daha çox *integrasiya*, *adaptasiya*, *inkorporasiya*, mədəni *sinkretizm*, mədəni *hibridləşmə* və s. terminlər istifadə olunur. A.-nın müxtəlif sferalarda qeyri-bərabər cərəyan edən çoxsaylı

li və müxtəlifönlü proseslərin, onların müstəqil tədqiqat obyektini hesab edilən ayrı-ayrı aspektlərinin (sosial, demoqrafik, siyasi, psixoloji, etnik və s.) cəmi kimi qəbul olunması fikri hazırda üstünlük təşkil edir. "Dominant mədəniyyət" anlayışı da yenidən dəyərləndirilərək referensiya mərkəzlərinin çoxluğuna (seqləşdirilmiş A. formaları) xüsusi diqqət yetirilir. Bir sıra klassik immiqrasiya dövlətlərində (ABŞ, Kanada, Avstraliya və b.) baş verən antiassimilyasiya hərəkatları nəticəsində siyasi orientirlərin dəyişməsi və *multikulturalizm* üstünlük verilməsi də mühüm rol oynayır.

ASSİMİLYASIYA. petrologiyada – maqmanın ətraf süxurlarla qarşılıqlı təsir prosesi; maqma ətraf süxurlardakı cismləri tamamilə və ya qismən həll edərək, öz tərkibini dəyişir. Nəticədə ilkin maqmanın və ətraf süxurların komponentlərini özündə cəmləşdirən hibrid maqma yaranır. Belə maqmanın kristallaşmasından hibrid maqmatik süxurlar əmələ gəlir. A. nəticəsində ətraf süxurların tərkibi ilkin maqmanın tərkibinə yaxınlaşır (məs., qranitləşmə), yaxud tərsinə – ilkin maqmanın tərkibi ətraf süxurların tərkibinə doğru dəyişir (məs., bazalt maqmasının tərkibinə dəyişməsi). Maqmanın və ətraf süxurların tərkibinin müxtəlifliyi, maqmanın həddindən artıq qızmarlığı və tərkibində uçucu komponentlərin çoxluğu A. üçün əlverişli şərait yaradır.

ASSİNİBÓYN (Assiniboine River) – Kanadanın c.-unda çay. Uz. təq. 950 km. Saskaçevan əyaləti ərazisindən başlanır, c.-ş. istiqamətində axaraq Vinnipeq ş. yaxınlığında Şimali Red-River çayına tökülür. Əsas qolları: K'Appel, Suris.

ASSİNİBÓYNLAR, n a k o d a – ABŞ və Kanadada *siu* qrupundan hindi xalqı. Sayları təq. 8,5 min nəfərdir (2000). Rezervasiyalarda yaşayırlar. *Siu dillərinin* Dakota qrupundan olan assiniboyn dilində danışirlar. Əksəriyyəti ingilis dilindən istifadə edir. Dindarları xristiandır, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var.

18 əsrin ortalarında sayları 10 min nəfər olan A. şm. (meşə) və c. (çöl) qruplarına ayrıldılar. Ənənəvi məşğuliyyətləri müvafiq olaraq meşə heyvanları ovu, balıqçılıq və bizon ovu olmuşdur. Muxtar icmalarla (təq. 30-u məlumdur) yaşayırdılar. Hərbi, ovçu və ayin funksiyaları üzrə ixtisaslaşan 10-dək kişi ittifaqları mövcud idi. Əsas ayinləri *Günəşin Rəq-*

si, At cəmiyyətinin və Əbləhlər cəmiyyətinin ayinləri, folklor qəhrəmanı trixster-hörümçəkdir. Müasir A. k.t.-nda, ABŞ-da həmçinin müdafiə və elektron sənayesində çalışırlar; Fort-Pek (ABŞ) rezervasiyasında və Kanadada neft və qaz hasilatından gəlirləri var.

ASSİRİOLOGİYA – bax *Aşşurşünaslıq*. **ASSİT** (yeni lat. ascites, askitès, askós – tuluq) – ürək çatışmazlığı, qara ciyər sirrozu və s. səbəblərdən qarın boşluğuna maye toplanması. Bax həmçinin *Ödem*. **ASSİZLƏR** (son lat. assisae – yığıncaqlar) – orta əsrlərdə İngiltərədə, Fransada, səlibçilərin Şərqdə yaratdıqları latın dövlətlərində kral şurasının, yaxud məhkəmə orqanlarının yığıncağı və onların qəbul etdikləri hüquqi aktlar, kral fərmanları, feodal adət hüququ topluları və digər, o cümlədən ümumdövlət əhəmiyyətli qanunvericilik aktları, həmçinin məhkəmələrin və məhkəmə iddialarının xüsusi formaları.

Ən məşhur A. aşağıdakılardır: 1) İngiltərədə kral II Henrixin (1133–89) aktları: Böyük assiz (ilkin mətn və nəşr tarixi saxlanılmamışdır), Klarendon assizi (1166), Northampton assizi (1176), "silahlanma haqqında" assiz (1181).

Böyük, Klarendon və Northampton assizləri məhkəmə bəhsinə alternativ kimi kral məhkəməsində andlıların iştirakı ilə məhkəmə prosesinin yeni formasını tətbiq etməklə kral məhkəmələrinin səlahiyyətlərini yerli məhkəmələr hesabına genişləndirirdi (istər azad, istərsə də feodal asılılığında olan insanların tövədiyə cinayət işlərinə baxılması onların icraatına keçirdi). Səyyar kral hakimlərinin, ittihadmedici jüri və 12 nəfər andlı ilə birlikdə "böyük jüri"nin iştirakı ilə cinayət işlərinə baxılmanın yeni qaydası müəyyənləşdirilirdi. İngiltərə ərazisi bir neçə dairəyə bölünür və onların hər birinə il ərzində üç dəfə 2 nəfər hakim göndərmək tələb olunurdu. Assiz sessiyasının məhkəməsi and içmiş cəngavərlərdən ibarət "böyük jüri" idi; onlar hakimin elan etdiyi qərarı "özlərinin bildiyinə" görə çıxarırdılar. Kral kuryası bütün senyor məhkəmələri üçün ali apellyasiya məhkəməsi kimi çıxış edirdi. Tədrisən kral məhkəmələrinin təcrübəsində bütün ölkə üçün vahid olan ümumi hüquq (common law) formalaşdı.

"Silahlanma haqqında" assiz bütün azad ingilislər qarşısında imkanlarına müvafiq silahlanmaq və kralın əmri ilə müharibəyə gəlmək öhdəliyi qoyurdu. Hərbi xidmət əvəzinə feodal "qalxan pu-

lu" (scutagim) da ödəyə bilərdi. Yalnız kral fərmanları deyil, andlıların köməyi ilə aparılan iddia və tədqiqat işləri, müəyyən məhsulun (məs., çörək, piva və s.) hazırlanması qaydaları və proseduraları da A. adlandırılırdı.

2) Fransada Kral assizləri: Breton assizləri [ali feodlara varislik zamanı ilkinlik (əvvəl doğulan) haqqında I Joffruanın Renn assizi, 1185; aşağı feodların ötürülməsi haqqında II Janın Anjer assizi, 1301]; Normandiya assizi (kral məhkəmələrinin prosedurası haqqında, 1234–37).

3) Siciliyada "Ariano assizləri" (1140) – Siciliya kralı II Rojerin 44 qanunu (mənbəyi Roma, Bizans, lanqobard, norman, həmçinin kanon hüququ olan mülki və kilsə hüququ normaları).

4) Şərqi latın dövlətlərində "Yerusəlim assizləri" – səlibçilərin yaratdıqları dövlətlərdə (Yerusəlim krallığı, Kipr krallığı və s.) qüvvədə olmuş 13 əsrin adət hüququ məcləsi. "Yerusəlim assizləri" iki hissədən ibarət idi: "Ali məhkəmə kitabı" ("Haute Cour") və "Vətəndaşlar məhkəməsi kitabı" ("Cour des Bourgeois"). Birincisi ayan vassallardan ibarət Ali məhkəmənin, ikincisi isə şəhərlərdə yaşayan cəngavərlərdən və tacirlərdən ibarət şəhər kuryası yığıncaqlarının qərarlarından ibarət idi. "Yerusəlim assizləri" feodal institutlarını, ayanlar və cəngavərlər daxilindəki iyerarxiyanı, onların vassal, mülkiyyət, digər silklərlə və kral hakimiyyəti ilə münasibətlərini ən dolğun əks etdirən klassik feodal hüququ məcləsidir. "Yerusəlim assizləri" 13 əsrin digər qanunverici toplularına – *Latin imperiyasında* Romaniya assizlərinə, Antioxiya çarlığında *Antioxiya* assizlərinə və s. orta əsr assizlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Yeni dövrdə səyyar məhkəmə yığıncaqlarını, həmçinin andlılar məhkəməsinə A. adlandırılırlar.

ASSONANS (fr. assonance – ahəng, lat. assono – hay vermək) – sabit birləşmələri təşkil edən və ardıcıl sıralanan sözlərin tərkibində eyni və ya yaxın saıtların bir-birini izləməsi. Məs.: adı sənin, dadı mənim; at ölüb, itin bayramıdır.

ASSOSİASIYA (lat. associatio – birlik, ittifaq, yoldaşlıq), c ə m i y y ə t d ə – 1) sosial təşkilatlanma forması; 2) oxşar maraqlarla bağlı olan, ümumi məqsədlərə çatmaq üçün yaradılan və təşkilati struktura, üzvlüyə, formalaşdırılmış liderliyə malik olan, müntəzəm fəaliyyət göstərən şəxslər qrupu; 3) müəyyən birgə

fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə insanların və təşkilatların könüllü birləşməsi prosesi (bax *Assosiasiya* hüquqda). A.-lar cəmiyyətin bütün institusional sahələrində (sənətkarlar gildiyaları, sənayeçilər ittifaqları, həmkarlar ittifaqları, siyasi partiya və bloklar, ictimai, elmi və dini birliklər, idman klubları, həvəskarların cəmiyyətləri və s.) yayılmışdır. A.-ların açılması və fəaliyyəti müvafiq hüquqi normalarla nizamlanır. Zaman keçdikcə A.-lar öz məqsədlərini və onlara çatma vasitələrini dəyişə bilər. Sosial institutlardan fərqli olaraq, A. vətəndaş cəmiyyətinin institutu kimi, dövlətdən nisbi muxtariyyətə malikdir.

A.-ların saylarının artması müasir tipli cəmiyyətlərin fərqləndirici cəhətidir. A.-ların nüfuz və fəallıq dərəcəsi vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf göstəricisidir. Plyuralist demokratiya modeli vətəndaşların müxtəlif sosial maraqlarını ifadə edən və onların hüquqlarını dövlət qarşısında fəal surətdə qoruyan A.-ların, inkişaf ideyası üzərində qurulur. A.-lar şəbəkəsi dövlət hakimiyyətinin qarşısını almaq mexanizmidir.

ASSOSİASIYA, h ü q u q d a – qeyri-kommersiya təşkilatının təşkilatı-hüquqi forması. Kommersiya təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə, həmçinin ümumi əmlak maraqlarını təmsil və müdafiə etmək üçün öz aralarında müqavilə bağlamaqla qeyri-kommersiya xarakterli A. və ya ittifaq yarada bilər. İctimai və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının, həmçinin müəssisələrin A.-larda birləşməsi mümkündür. A.-nın üzvləri öz müstəqilliklərini və hüquqi şəxs hüquqlarını qoruyub saxlayırlar. A. öz üzvlərinin öhdəliklərinə görə cavabdehlik daşımır.

ASSOSİASIYA, psixologiyada – təcrübənin iki məzmunu arasında əlaqə; şüurda bu məzmunlardan (təsəvvürlər, hissiyyatlar, obrazlar, fikirlər və s.) birinin canlanması digərinin də yaranması ilə nəticələnir. Təcrübədə bu əlaqə nə qədər çox yaranırsa, A. bir o qədər möhkəm olur.

"A." terminini ilk dəfə C. Lokk 17 əsrin sonlarında müxtəlif "ideyalar" arasında onlara müvafiq hadisələrin zamanı və məkana görə təsadüfən üst-üstə düşməsi səbəbindən yaranan əlaqələri bildirmək üçün tətbiq etmişdir. O, zəka ilə yaranan əlaqələrdən fərqli olaraq, bu tip əlaqələri "ağılsız" sayırdı. 18–19 əsrlərdə "A." anlayışı psixologiyada olduqca geniş yayılmağa başladı. *Assosia-*

tiv psixologiyada A. şüurun əsas və hətta yeganə işləmə mexanizmi sayılırdı; yaranma üsullarına görə A.-nın tipləri təsvir edilirdi. D. Yum oxşarlıq (göy – mavı), kontrast (qara – ağ), zaman və məkanla əlaqə (uşağın qaranlıq otaqda təsadüfən qorxması sonradan qaranlıq qorxusu doğurur) və səbəb-nəticə A.-larını (işığın qəfil parlaması – ağrı hissi) fərqləndirirdi. A.-ların bu ilkin yaranma qanunlarından başqa, T. Braun konkret A.-nın müəyyən məqamda bir çox digər mümkün A.-lardan yaranmasına səbəb olan "ikinci dərəcəli" qanunları – faktorları da qeyd edir: A.-da birləşən təəsüratların gücü, onların yeniliyi, fərdin özünəməxsusluqları və s. A. Benə görə, əsasında "ağlın kortəbii fəallığı" duran "yaradıcı A." da mövcuddur.

ASSOSİASIYALAŞDIRILMIŞ DÖVLƏT, assosiasiyalaşdırılmış ş t a t – 1) çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin, dövlətlər birliyinin (təşkilatının) iştirakı; onun tamhüquqlu üzvü olmayan, lakin həmin birliklə (təşkilatla) bağladığı ikitərəfli müqavilələr əsasında onun fəaliyyətində iştirak edən dövlət. Məs., Avstriya, Finlandiya və İsveç Aİ-da A.d. olmuşlar (1994–95). 2) Dövlətçiliyin bəzi əlamətlərinə malik olan və federativ, yaxud (nadir hallarda) unitar dövlətin tərkibinə daxil olan dövlət-ərazi qurumu.

"A.d." termini (ABŞ hüququnda associated state – "assosiasiyalaşdırılmış ştat") ilkin olaraq dövlətlər (Palay Respublikası, Mikroneziya Federativ Ştatlari, Marşall Adaları Respublikası) tərəfindən elan olunmuş, ABŞ federasiyası tərkibində dövləti qurumları (İkinci dünya müharibəsindən sonra BMT tərəfindən ABŞ-ın himayəsinə verilmiş Mikroneziya a-rı, Puerto-Riko) bildirirdi. Sonra bu termin unitar dövlətlərdə (Yeni Zelandiyada bəzi adalara nəzərən, Fransada Yeni Kaledoniyaya nəzərən, Hindistanda ona birləşmiş Sikkimə nəzərən) də istifadə olunmağa başladı. Xarici federasiyalarda A.d. (ştat) özünün hüquqi vəziyyətinə görə adi ştatdan aşağı mövqedədir. Adətən, A.d. federasiyanın üzvü olduqdan sonra özünün A.d. statusunu federasiyanın adı subyekt statusuna dəyişir.

ASSOSİASIYALAŞDIRILMIŞ ÜZVLƏR – digər birliyə, yaxud təşkilata qoşulan, onların fəaliyyətində həlledici səs hüququ olmadan iştirak edən fiziki və ya hüquqi şəxs, təşkilat, *assosiasiyalaşdırılmış dövlət*.

ASSOSİATİV AXTARIŞ – 1) assosiativ yaddaşda verilənlərin axtarışı; 2) zəncirvari siyahılarda göstəricilər vasitəsilə verilənlərin axtarışı. Bax *Assosiativ yaddaş qurğusu*.

ASSOSİATİV CƏBR – assosiativ vurma ilə *P* meydanı üzərində *A* cəbri, yəni *P*-in elementlərinə vurma bütün $a \in P, a, b \in A$ üçün $a(ab) = (aa)b = a(ab)$ şərtlərini ödəyən cəbrdəki vurma ilə bağlıdır.

ASSOSİATİV HALQA – vurma üçün assosiativlik qanununu ödəyən halqa.

ASSOSİATİV PROQRAMLAŞDIRMA – informasiya-məntiq məsələlərinin (obyektlərin, xüsusiyyətlərinə görə seçilib müxtəlif qruplara daxil edilməsi və onlardan çıxarılması, elmi-texniki və bibliografik məlumatların axtarılması və s.) EHM-in yaddaşında saxlanılan verilənlər arasındakı assosiativ əlaqələrin proqramla icrasına əsaslanan həll üsulları. A.p. həll prosesində tərkibcə və sayca dəyişən müxtəlif obyektlər barədə informasiyanın məntiqi emalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman müxtəlif tip verilənlərin həcmi əvvəlcədən təyin edilə bilmədiyindən, maşının yaddaş qurğusunun həcmi dəqiq bölüşdürmək mümkün olmur. Verilənlərin böyük həcmli olması və axtarış proseduralarının tez-tez tətbiqi, yaxud obyektlərin əlamətlərə görə təsnifatlaşdırılması, onların emal edilən informasiyanın ayrı-ayrı qruplarına (siyahılarına) daxil edilməsi və çıxarılması A.p. vasitəsilə həll edilən məsələlər üçün xarakterikdir.

ASSOSİATİV PSIXOLOGİYA, assosianizm – assosiasiyayı şüurun əsas, yaxud hətta yeganə fəaliyyət mexanizmi hesab edən 18–19 əsrlər psixoloji konsepsiya və məktəblərinin məcmusu. A.p. nümayəndələri təbiətşünaslığın təsiri altında psixi hadisələrin sərt determinist dərkinə çalışırdılar: onlar assosiasiyaya şüurun ümumi fəaliyyət qanunu kimi yanaşır və hesab edirdilər ki, bu qanun İ. Nyutonun ümumdünya cazibə qanunu qədər sərt və yoxlanılındır.

Klassik A.p. 18 əsrin ortalarında, D. Yumun assosiasiya qanununu bütün idraki proseslərin anlamına şamil etməsindən və onu öz əhəmiyyətinə görə (psixi aləmdə ideyaların birləşdirilməsi prinsipi kimi) təbiət aləmində cismlərin cazibə qanununa bərabər tutmasından sonra meydana gəlmişdir. A.p.-nın bitkin sistemini yaratmış ingilis alimləri D. Hartlinin (1749), T. Braunun (1820), Ceyms Millin (1829) əsərlərində assosiasiya bütün psixi prosesləri – yaddaş,

təfəkkürü, tələbatları, iradəni izah edən prinsip kimi şərh olunur. Mill özünün assosiativ konsepsiyasını "mental mexanika" adlandıraraq, o dövr assosiasiya nəzəriyyələrinin ən səciyyəvi cəhətini – ruhi həyatın bütün qanunlarını bölünməz elementlərin (hissiyatların, yaxud təsəvvürlərin) mahiyyətə mexaniki olan əlaqələrindən (assosiasiyalarından) yarandığını göstərmişdir. Klassik A.p. üçün şüurun fəaliyyəti də daxil olmaqla, bütün mürəkkəb psixi hadisələr ikinci dərəcəlidir və bu elementlərin assosiasiyalarının məhsuludur.

19 əsrin ortalarından klassik A.p. nəzəriyyələrinin böhranı başladı: "ruh qanunları"ni "mexanika qanunları"na münəcər edilməsinin mümkünsüzlüyü haqqında müddəa təsbit olundu və A.p. konsepsiyalarına subyektin – "Mən" in fəallığı prinsipini daxil etmək tələbi irəli sürüldü (Con S. Millin "mental kimya" s, A. Benin "yaradıcı assosiasiyaları" və s.). V. Vundt appersepsiyayı yaradıcı proses kimi mexaniki proses olan assosiasiyaya qarşı qoydu. G. Spenser (1855) assosiasiyaları bioloji (təkamülü) aspektdə nəzərdən keçirməyə çalışdı. G. Ebbinghaus (1885), G.E. Müller (1911–17) assosiasiyaların yaranma, həmçinin dağılma proseslərinin eksperimental tədqiqi metodlarını işləyib hazırladılar.

20 əsrin I-ci rübündən A.p. *Vürsburq məktəbinin, gəştaltpsixologiyasının* və s. yeni psixologiya cərəyanlarının sərt tənqidlərinə məruz qalaraq, xüsusi bir cərəyan kimi əhəmiyyətini itirmişdir. Assosiasiya başlanğıc, əsas prinsip kimi deyil, özünün izaha ehtiyacı olan hadisə kimi nəzərdən keçirilir.

ASSOSIATİV YADDAŞ QURĞUSU – axtarılan informasiyanı konkret ünvanə görə deyil, məzmunundakı assosiativ əlamətlərə görə seçən yaddaş qurğusu. Bunun üçün qurğuya yalnız axtarılan əlamət verilir və bu əlamətə malik informasiya tapılır. A.y.q.-nda informasiya əsas informasiya hissəsindən və onu tez tapmağa imkan verən assosiativ əlamət hissəsindən ibarətdir. Belə əlamət kimi sözü digər sözlərin arasında tapmaq üçün sözün bir hissəsi (ədədlər), sözün müəyyən xüsusiyyətləri (məs., onun mərtəbələrində xüsusi kodlar), sözün mütləq uzunluğu və ya onun yerləşmə mövqeyi və s. istifadə edilə bilər. Sözə aid olan əlamətə assosiativ əlamət, axtarış aparılan əlamətə isə sorğu əlaməti deyilir. Verilmiş əlamətlərə uyğun assosia-

tiv əlamət tapıldıqdan sonra, ona uyğun əsas informasiya hissəsi yaddaş qurğusunun çıxışına verilir. Qurğunun cəld işləməsinə səbəb tələbatdakı əlamətin bütün sözlərin assosiativ əlamətləri ilə eyni zamanda müqayisə edilməsidir. A.y.q. tapılan informasiya üzərində məntiq əməllərini də aparmağa imkan verir. A.y.q.-nun yaradılmasının 2 əsas üsulu var: 1) informasiyanı eyni vaxtda saxlamaq, dağıtmadan oxumaq və alınmış verilənləri müqayisə etmək xüsusiyyətləri olan yaddaşın qurulması; 2) proqramlı təşkilətmə (modelləşdirmə); bu zaman yaddaşda saxlanılan verilənlər arasında assosiativ əlaqə onların ardıcıl zəncir və ya qrup (siyahı) halında sıralanması ilə təyin edilir. A.y.q.-nın təbiiq verilənlərin axtarışı, analizi, təsnifatlandırılması və emalıni sürətləndirməyə imkan verir.

ASSOSIATİVLİK qruplaşdırma, qruplaşdırma qanunu – ədədlər üzərində toplama və vurma əməllərinin $(a+b)+c=a+(b+c)$ və $(ab)c=a(bc)$ eynilikləri ilə ifadə olunan xassəsi. Əgər $(a*b)*c=a*(b*c)$ olarsa, ixtiyari * əməliyyatı assosiativ adlanır, belə ifadələrdə mötərizələri atmaq olar. Matrislərin, əvəzləmələrin, çevirmələrin vurulması A. xassəsinə malikdir, vektorların vurulması isə assosiativ deyildir. "A." anlayışını U. Hamilton elmə daxil etmişdir (1843).

"ASSOSİYETED NYUSPÉYPERS LİMİTED" ("Associated Newspapers Ltd") – Böyük Britaniyada qəzet qrupu. Lord Rotermin 1922 ildə yaratdığı "Deyli meyl and ceneral trast" nəşriyyat korporasiyasına daxildir. İdarəsi Londondadır. "A.n.l." 3 qəzet nəşr edir (2004). Gündəlik "Deyli meyl" ("Daily Mail") qəzetinin əsası 1896 ildə qoyulmuşdur, tirajı 2,3 mln. nüsxədir. "Meyl on sandi" ("Mail on Sunday") bazar günü nəşri 1982 ildə yaradılmış, tirajı 2,2 mln. nüsxədir. "İvniq standard" ("Evening Standard") London axşam qəzeti 1827 ildən nəşr olunur, tirajı 440 min nüsxədir. Nəşrlərin üçü də Böyük Britaniyanın mərkəzi qəzetləri içərisində oxucu dairəsinin ("orta sinfin" konservativ, yaxud mərkəzçi düşüncəli hissəsi) stabililyi ilə seçilir.

ASSOSİYETED PRESS (Associated Press, AP) – dünyada ilk və ən iri Amerika informasiya agentliyi. Nyu-Yorkun 6 qəzeti tərəfindən 1848 ildə təsis olunmuş, 1900 ildə Amerika kütləvi informasiya vasitələrinin qeyri-kommersiya tə-

rəfədaşlığı təşkilatına çevrilmişdir. Dünyanın 121 ölkəsində fəaliyyət göstərən 15 mindən artıq qəzet, radio və televiziya st.-ları üçün sutka ərzində 5 dildə operativ xəbər mətnləri və audiovizual xəbər proqramları hazırlayıb yayır (2004). Dünyada 242 bürosu olan AP-in 3,7 min əməkdaşı vardır (2004). Agentliyin xəbərləri sutka ərzində 20 mln.-dan artıq sözdən və 1 mindən artıq fototəsvirdən ibarətdir. "Doy Cons ənd K^o" (Dow Jones & Co) Amerika nəşriyyat evi ilə Ey-Pi-Di-Cey (AP-DC) birgə müəssisəsi KİV-ə və şirkətlərə iqtisadiyyat xəbərlərini çatdırır. A.p.-in informasiya məhsulu www.ap.org saytında yerləşdirilir. **ASSÜR** Leonid Vladimiroviç (31.3.1878, Rıbinsk – 19.5.1920) – mexanika sahəsində rus alimi. Moskva Un-tünü (1901) və Moskva Ali Texniki Məktəbini (1906) bitirmişdir. 1910 ildən Peterburq Politehnik İn-tunun müəllimi, 1918 ildən Petroqrad Meşəçilik İn-tunun prof.-u olmuşdur. Yastı oynaq mexanizmlərinin səmərəli təsnifatını yaratmışdır. "Assur qrupları" adlanan kinematik silsilələrdən istənilən mürəkkəblikdə yastı mexanizmlərin yaradılması metodikasını işləyib hazırlamışdır.

Əsəri: Исследование плоских стержневых механизмов с низшими парами с точки зрения их структуры и классификации. М., 1952.

ASSURİYA – bax *Aşşur çarlığı*.

ASSURİYALILAR – bax *Aşşurlular*, həmçinin bax *Aysorlar*.

ASTABAD – Azərb. Resp.-nin Naxçıvan ş.-ndən 12 km c.-ş.-də, Araz çayının sahilində orta əsr şəhəri. 14 əsrdən başlayaraq mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə adı çəkilir; bəzən yaxınlığında yerləşən məbədin adı ilə Qızılvang adlandırılmışdır. A. ara müharibələri nəticəsində dağıdılmışdır. Xarabalığı indiki *Təzəkəndin* yaxınlığında idi. 1895 ildə A.-da gildən kişi heykəlcisi tapılmışdır. 1926 ildə İ.İ. Meşşaninov və A.M. Miller tərəfindən A.-da aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim qəbiristanlıq aşkar edilmiş və burada Tunc dövrünə aid boyalı qablar, silahlar, üzərində insan təsviri olan daş və s. tapılmışdır. Orta əsrlərdə *hürufiliyin* mərkəzlərindən biri olan A.-da hərəkətin banisi və rəhbəri Fəzlullah *Nəimi* (1339–94) yaşamış və "Astabadı" təxəllüsü daşmışdır. Araz su qovşağının tikintisi (1967–71) zamanı xarabalığı su altında qalmışdır.

ASTABAD NEKROPOLU – Azərb. Resp.-nin Naxçıvan ş. yaxınlığında (bax *Astabad*) 12–18 əsrlərə aid qəbiristanlıq.

A.n.-nda müsəlman qaydalarına uyğun dəfn edilmiş skeletlər aşkar olunmuşdur. Bəzi qəbirlərin üzərində sənəduqə və qoç formasında daş abidələr var idi. Başdaşların əksəriyyəti düşmüş və dağılmışdı. Bəzilərinin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabə saxlanmışdı. Araz su qovşağının tikintisi (1967–71) ilə əlaqədar nekropol su altında qalmışdır.

ASTAF – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Qabaqtərə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 31 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 374 (2008); bağçılıq, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

ASTAFYEV Viktor Petroviç (1.5.1924, indiki Krasnoyarsk diyarı, Ovsyanka k. – 29.11.2001, Krasnoyarsk) – rus yazıçısı. SSRİ (1978, 1991), RF (1995; 2003, ölümündən sonra) Dövlət mükafatı laureatı. Kəndli ailəsində anadan olmuş, uşaq evində böyümüşdür. 1942 ildə könnüllü olaraq cəbhəyə getmişdir. Ali ədəbiyyat kurslarında oxumuşdur (1959–61). Yaradıcılığa "Mülki adam" (1951) hekayəsi ilə başlamışdır. "Gələn yazadək" (1951) hekayələr toplusu ilk kitabıdır. Uşaqılıq illəri, təbiət və insan, müharibə və sevgi A.-ə şöhrət gətirən "Aşırım", "Açıqçək" (hər ikisi 1959), "Ulduz axını" (1960) povestlərinin başlıca mövzularıdır. 1960-cı illərin ədəbi-tənqidi A.-in yaradıcılığını "kənd nəsrini"ə aid etmişdir. Onun əsərlərində rus psixoloji nəsrinin ənənələri inkişaf etdirilir, kənd həyatı geniş təsvir olunur. "Sonuncu təzim" (1968–78; son fəsilləri 1992 ildə çap olunmuşdur) kitabında avtobiografik material (Sibir kəndindəki uşaqılıq və yeniyetməlik dövrü, müharibə və müharibədən sonrakı həyat haqqında xatirələr) rus kəndinin yarıməsrlik tarixi fonunda verilmişdir. "Çoban və çoban qız" (1971; sonuncu redaktəsi 1989) pastoral povestində "kənd nəsrini" motivləri mənavi aspektdə işlənmiş müharibə mövzusu nəzərə alınaraq şərh olunmuş, kəndli dünyagörüşünün bəşəri mahiyyəti mifoloji, bibliya simvolları vasitəsilə açılmışdır. Klassik "ov əhvalatları" ənənəsini davam etdirən kəskin süjetli "Çar-balıq" (1976) əsəri ciddi diskussiyaya səbəb olaraq cəmiyyətin diqqətini ekoloji problemlərə yönəltmişdir. "Həyatı yaşamaq" (1985), "Şən əsgər" (1998) povestləri, "Lyudoçka" (1989) novellası, "Qəmli detektiv" (1986), "Lənətlənmiş və öldürülmüşlər" (c. 1–2; 1992–94) romanları var. A.-in bir çox əsəri səhnələşdirilmiş və ekranlaşdırılmış, pyesləri ölkə teatrında və xarici te-

atrlarda tamaşaya qoyulmuşdur. Kitablari bir sıra Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: Собр. соч. в 15 т. Красноярск. 1997–1998.

ASTAXİN Vitali Vladimiroviç (d.2.2.1951, Bakı) – Azərb. musiqçisi, trombonçalan. Azərb. Resp. xalq artisti (2005). Bakı Musiqi Texnikumunu bitirmişdir (1973). Azərb. Akademik Opera və Balet Teatrının simfonik orkestrində (1969–73; 1978–86) və M. Maqomayev ad. Azərb. Dövlət Filarmoniyasının estrada orkestrində (1973–78) fəaliyyət göstərmişdir. 1986 ildən Ü. Hacıbəyli ad. Azərb. Dövlət Simfonik Orkestrinin trombonçalanlar qrupunun konsertmeysteridir.

ASTAXOVA Polina Qriqoryevna (d.30.10.1936, Donetsk) – idman gimnastikası üzrə SSRİ əməkdar idman ustası (1960). Beşqat Olimpiya (1956, 1960, 1964; komanda birinciliyində; 1960, 1964; tirlər üzərində hərəkətlər), dünya (1958, 1962; komanda birinciliyində), dəfələrlə SSRİ (1959–65) və Avropa (1959–61) çempionu olmuşdur.

Astana şəhərindən görünüş.

İştirakı ilə parlament və hökumət binası, prezident iqamətgahı, "Kara-otel" yaşayış kompleksi, "Əl-Fərabi", "Samal" mikroayonları, Konqres-holl, Avrasiya ticarət mərkəzi (hamısı 1990 illərin sonu), L.N. Qumilyov ad. Avrasiya un-tinin əsas korpusu, K. Bayseitova ad. Milli Opera və Balet Teatrı, beynəlxalq aeroport (2000-05): "Vətən müdafiəçilərinə" (2001), "Xalqlar dostluğu" (2003) abidələri.

A. Qazaxıstanın mədəniyyət mərkəzidir. Burada 28 ali məktəb (filiəllərlə birlikdə), o cümlədən Texniki Un-t (1933), S. Seyfullin ad. Akmola Aqrar Un-ti (1957), Milli Avrasiya Un-ti (1998; MDU-nun filiali), incəsənət (1955), tibb (1964), musiqi (1998) akademiyaları; Prezident mədəniyyət mərkəzinin kitabxanası, mərkəzi şəhər, A. Qaydar ad. uşaq və s. kitabxanaları; A. Kasteyev ad. incəsənət (1935), müasir incəsənət (1980 ildə əsası qoyulmuş, 1999 ildə Alma-Atadan A.-ya köçürülmüşdür), M. Qorki ad. Rus Dram Teatrı (1940), K. Kuanışpayev ad. Qazaxıstan Musiqili Dram Teatrı (1991), Dövlət filarmoniyası (1997), kamera (1991), simfonik (1999) və nəfəs alətləri (2001) orkestrləri, "Ak-orda" folklor (1998) ansambli, kamera (2003) ansambli, Q. Jubanova ad. simli kvartet fəaliyyət göstərir.

YUNESKO-nun qərarı ilə A. 1999 ildə "Dünya şəhəri" adına layiq görülmüşdür. A.-da metal emalı, maşınqayırma (o cümlədən vaqon təmiri, nasos z-dları), yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir; mebel, tikinti materialları istehsal olunur.

ASTANÁ-BABÁ – Türkmənistan ərazisində Lebap vil.-nin Kerki ş. yaxınlığında orta əsrlərə aid memarlıq kompleksi. Dörd günbəzli, düzbucaqlı planda qurulmuş tikili. Bura məqbərə və məscid (11–12 əsrlər) daxildir. Dəfələrlə

yenidən tikilmişdir; 16–17 əsrlərdə ona dörd sütunlu, doqquz günbəzli zal əlavə edilmişdir. Kompleksin yaxınlığında Ələmberdar (yaxud Müntəzir; saxta başdaşı ilə, 11 əsrin əvvəli) məqbərəsi adlanan (fasadında ornamental kərpiç hörgüsü olan, mərkəzi günbəzli və portallı qurğu) tikili var.

ASTANQOV (əsl soyadı Rujnikov) Mixail Fyodoroviç (3.1.1900, Varşava – 20.4.1965, Moskva) – rus aktyoru. SSRİ xalq artisti (1955). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948, 1950, 1951). 1920 ildən F.İ. Şalyapın ad. studiyada, 1923–25 illərdə V.F. Komissarjevskaya ad. Teatrda, 1925–27 və 1930–41 illərdə Moskva İnkilab Teatrında fəaliyyət göstərmişdir. Rolları: Qay ("Mənim dostum", N.F. Poqodin), Romeo ("Romeo və Cülyetta", U. Şekspir), Qayday ("Eskadranın məhvi", A.Y. Korneyçuk), Paratov ("Cehizsiz qız", A.N. Ostrovski), Leyster ("Mariya Stüart", F. Şiller) və s. 1943–45 illərdə Mossqovet ad. Teatrda Fyodor Talanov ("Basqın", L.M. Leonov), Treplev ("Qağayı", A.P. Çexov) və b. rolları oynamışdır. 1945 ildən Y. Vaxtanqov ad. Teatrda çalışmış, Sirano de Berjerak ("Sirano de Berjerak", E. Rostan), Kerenski ("Həqiqət", A.Y. Korneyçuk), İnsarov ("Ərəfə", İ.S. Turgenev), Mak-Hill ("Məhkum edilmişlərin sui-qəsd", N.Y. Virta), Mattias Klauzen ("Günəş batmazdan əvvəl", G. Hauptman), Hamlet ("Hamlet" U. Şekspir) və b. rollarda çıxış etmişdir. İntellektual aktyor olan A. yaratdığı obrazın fəlsəfi dərk üçün psixoloji qroteskdən böyük məhərətlə istifadə etmişdir. 1933 ildən kinoya çəkilmişdir ("Arzu", "Ölüm konveyeri", "Məhbuslar", "Suvorov", "Rus məsələsi", "On beş yaşlı kapitan", "Knyaz qızı Meri" və s.).

ASTANLI – Azərb. Resp. Cəlilabadda r-nunda kənd. Astanlı ə.d.-nin (Astanlı Abdullu, Cəfəri, Çünəxanlı, Fəzili, Həsənli, Məşədi Hüseyinli, Suluçesmə, Zöpun k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km c.-q.-də, Həmsıra çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 562 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya var.

ASTANLI – Azərb. Resp. Neftçala r-nunun Aşağı Qaramanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23 km q.-də, Kür çayının sağ sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 1065 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mamma məntəqəsi, rabitə şöbəsi, sutəmizləyici qurğu, un dəyirmanı var.

ASTAR (İstar) – sami mifologiyasında astral ilahi, Venera planetinin təəcəssümü, *Astarta* və *İstarın* kişi paraleli. Yəməni mifologiyasında baş ilahidir.

ASTARA – Azərb. Resp.-nin İranla sərhədində çay. Uz. 38 km, hövzəsinin sah. 242 km². Talış silsiləsindəki Şandanqalası d.-nin (1817 m) yamaclarından başlanır, Xəzər dənizinə tökülür. Əsasən, yağış, qismən yeraltı və qar suları ilə qidalanır. Suvarmada istifadə edilir. Astara ş. A.-nın mənsəbi yaxınlığındadır.

ASTARA – Azərb. Resp.-nda şəhər (1945 ildən). Astara r-nunun mərkəzi. D.y. st. Bakı–Astara avtomobil yolunun son məntəqəsi. Bakıdan 329 km aralıdır. Azərb.-in İranla dövlət sərhədində, Astara çayının Xəzərə töküldüyü yerdə, Lənkəran ovalığında. Əh. 20,2 min (2008). Yeyinti sənayesi müəssisələri, o cümlədən çay f-ki; 4 məktəbəqədər, 5 məktəbdənəknər təhsil müəssisəsi, 7 ümumtəhsil məktəbi, pedaqoji texnikum var.

Ş.-də Heydər Əliyev muzeyi, tarixdiyarşünaslıq muzeyi (daş, dəmir, mis dövrlərinə aid 8000-dən çox eksponat

vardır), şəkil qalereyası fəaliyyət göstərir (2008). A.-da Sovet İttifaqı Qəhrəmanı M. Cəbiyeva, İkinci Dünya müharibəsində və Qarabağ uğrunda döyüşlərdə həlak olmuş həmyerlilərə abidə qoyulmuşdur.

ASTARA – İranın şm.-q.-ində, Cənubi Azərbaycanda şəhər və port. Xəzər dənizinin c.-q. sahilində, İran–Azərbaycan sərhədindəki Astara çayı mənsəbi yaxınlığındadır. Əh. təqr. 25 min (2003). Bağlılıq, balıqçılıq inkişaf etmişdir. Beynəlxalq tranzit yükdaşıma məntəqəsidir.

ASTARA – İranın Gilan ostanında şəhər. Ərdəbil ş.-ndən 72 km şm.-ş.-dədir. **ASTARA KURQANLARI** – Azərb. Resp.-nin Astara r-nunun Telman, Pensər, Təngərud, Şuvi və s. kəndləri ərazisində Tunc və Dəmir dövrlərinə aid kurqanlar. Telman k. ərazisindəki 2 kurqanda kromlexlə əhatə olunmuş daş qutu və sərđabə formalı qəbirlər aşkar edilmiş, buradan həmçinin gil qablar, saplaqlı tunc nüzə ucları, dördtilli bizlər, iskənə, daşdan qaban fiquru, gildən düzəldilmiş araba təkərlərinin modeli və s. tapılmışdır. Saplaqlı nüzə ucları və iskənə burada yaşamış sakinlərin Ön Asiya tayfaları ilə əlaqəsini əks etdirir. A.k. materialları e.ə. 3-cü minilliyin ortalarında bu ərazidə metallurgiyanın inkişafını və yerli tayfaların tökmə üsulla mərgümlü tunc məmulatı hazırladıklarını göstərir.

ASTARA MİNERAL SU BULAĞI – Azərb. Resp. Astara r-nu ərazisində, İstisu çayı dərəsindədir. Astara ş.-ndən 13 km q.-də yerləşir. Yüksək dərəcədə minerallaşmış suyu duzlu, dadı isə acıdır. Yerli əhali tərəfindən müalicə məqsədilə istifadə edilir.

ASTARA RAYONU – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1930 ildə təşkil edilmişdir.

1963 ildə ləğv edilərək ərazisi Lənkəran r-nuna verilmiş, 1965 ildə yenidən bərpa olunmuşdur. Şm.-dan Lerik və Lənkəran r-nları ilə, ş.-dən Xəzər dənizi ilə, q.-dən və c.-dan İranla həmsərhəddir. Sah. 616,4 km². Əh. 95,6 min (2008). R-nda 1 şəhər, 1 qəs., 90 kənd var (2008). Mərkəzi Astara ş.-dir.

Təbiət. Relyefi q.-də dağlıq (Talış silsiləsi), şm.-ş.-də düzənlikdir (Lənkəran ovalığı). Dağlıq hissədə bəzi zirvələrin hünd. 2000 m-ə çatır. Ərazinin bu hissəsi çay dərələri ilə parçalanmışdır. Xəzər sahilində dar zolaqda Antropogen, dağlıq və dağətəyi yerlərdə isə Paleogen sisteminin çöküntüləri yayılmışdır. Gil çıxarılır. Mineral bulaqlar (Ağkörpü, Alaşa, Sipiypart, İstisu, Sım, Bi, Toradi, Şeyx Nəsrulla və s.) var. İqlimi yayı quraq keçən mülayim istidir. R-nun düzənlik və dağətəyi hissəsi resp.-nin rütubətli subtropik zonasına daxildir. Orta temp-r yanvarda –1,5°C-dən 4°C-yədək, iyulda 15–25°C-dir. İllik yağıntı 1200–1750 mm-dir. Ərazidən Təngərud çayı, İran İslam Respublikası ilə dövlət sərhədi boyunca isə Astara çayı axır. Qleyli-podzollu sarı, qonur dağ-meşə, çimli dağ-çəmən və s. tipli torpaqlar yayılmışdır. R-n ərazisinin çox hissəsi (37,4

min ha) meşələrlə örtülüdür. Burada relik şabalıdyarpaq palıd, dəmirağac, ipək akasiya (güləbrişim), azat, həmçinin palıd, vələs, fıstıq, qoz, cökə və s. bitir. Hirkan Milli Parkının çox hissəsi Astara r-nu ərazisindədir. Heyvanları: bəbir, vaşaq, ayı, meşə pişiyi, oxlu kirpi, daşlıq dələsi, porsuq, çaqqal, tülkü, canavar, çöldonuzu və s, quşlardan: qırqovul, vağ, qaz, ördək, göyərçin, kəklik, çöltöyüğü və s.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km²-də 155 nəfərdir. Kənd əhalisi 78 %-dir. Astara ş., Kijəbə qəs., Ərçivan, Şiyəkəran, Pensər, Şahağac, Kokolos, Təngərud k.-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüfat. A.r. tərəvəzçilik, sitrusçuluq, çayçılıq, çəltikçilik, maldarlıq, bostançılıq sahələrinin inkişaf etdirildiyi k.t. r-nudur. Lənkəran iqtisadi r-nuna daxildir. A.r.-nda 70 kəndli-fermer təsərrüfatı yaradılmışdır; çay, naringi, limon, portağal, feyxoa, pomidor, kələm, xiyar, badımcan, çəltik, kartof yetişdirilir. A.r.-nda beynəlxalq yük və neft terminalları, modul tipli elektrik stansiyası, beynəlxalq qaz kompressor stansiyası, konserv, kərpic, çınqıl və asfalt z-dları, telekommunikasiya qovşağı fəaliyyət göstərir. Meşə təsərrüfatı yaradılmışdır. Bakı–Astara d.y. və şose yolu r-nun c. sərhədində uzanır. A.r.-ndakı təbii şərait, "Şindan" istirahət mərkəzi, "Savalan" və "Abşeron" istirahət zonaları, müasir tipli mehmanxanalar, Xəzər dənizi sahilı boyunca uzanan təbii çimərliklər buranı turizmin inkişafı üçün perspektivli edir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R-nda 17 məktəbəqədər (1050 uşaq), 63 ümumtəhsil (17764 şagird), 6 məktəbdənəknər (4985 şagird) təhsil müəssisəsi, 1 orta ixtisas təhsili müəssisəsi (1445 tələbə) fəaliyyət göstərir (2008).

Astara şəhəri. Heydər Əliyev muzeyi.

Astara şəhəri. Mədəniyyət evi.

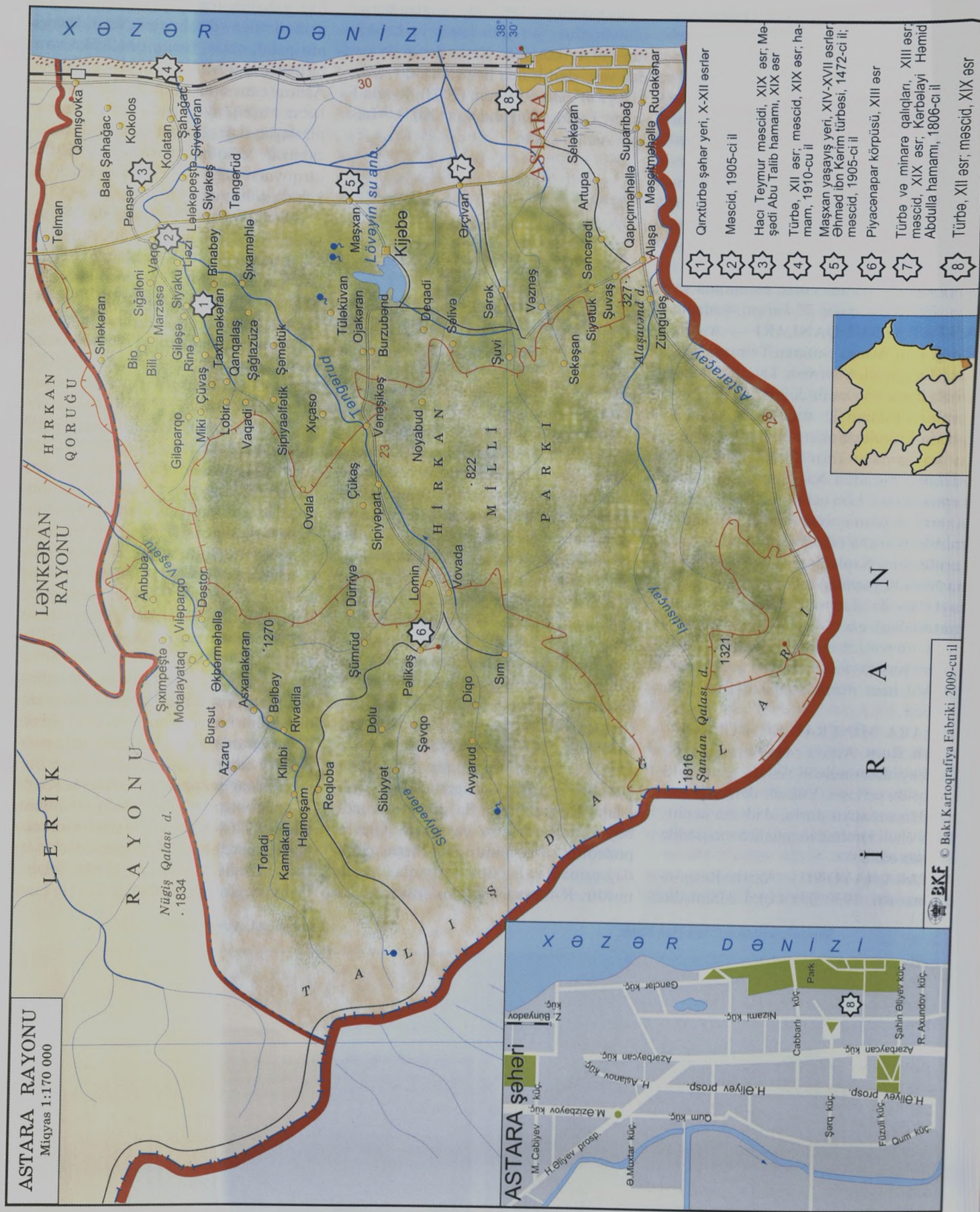

Şindan qalası (e.ə. 2 əsr). Sim kəndi.

Çəltik sahəsi. Artupa kəndi.

Seyid Əhməd ibn Kərimin sərđabəsi. 13 əsr. Maşxan kəndi.

R-nda 55 klub, 80 kütləvi kitabxana, musiqi məktəbi fəaliyyət göstərir. Qalafu, Niduz, Divəkə və Təngərüd qalaları var. Memarlıq abidələrindən türbə (Şahağac k., 12 əsr), Kərbəlayi Həmid Abdulla hamamı (Ərcivan k., 1806), Sultan Əhməd türbəsi (Maşxan k.), məscid (Astarə ş., 19 əsr) və s. qalmışdır.

R-nda 715 çarpayısı (əhalinin hər 10 min nəfərinə 75,5 çarpayı) olan 15 xəstəxana, o cümlədən mərkəzi r-n xəstəxanası, uşaq xəstəxanası, 1 qəsəbə və 12 kənd sahə xəstəxanası, 2 həkim ambulatoriyası, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 48 fəldşer-mama məntəqəsi, 115 həkim (əhalinin hər 10 min nəfərinə 11,2 həkim), o cümlədən 24 stomatoloq və diş həkimi, 480 orta tibb işçisi, o cümlədən 72 mama var (2008).

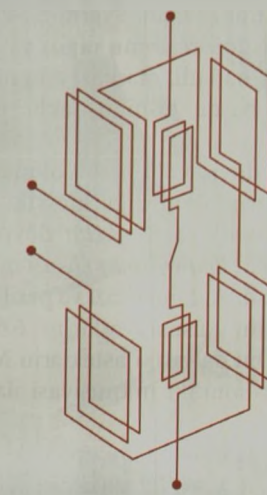
ASTARTA (yun. Ἀστάρτη), Astart, Aştoret – Finikiyada baş ilahə, Venera planetinin təəcəssümü. A.-ya məhsuldarlıq, məhəbbət və analıq ilahəsi kimi sitayiş olunurdu. Aşşur-Babil ilahəsi İştara uyğundur. A.-ya pərəstişin mərkəzləri Uqarit və Sidon ş.-ləri idi; Suriya, Fələstin, Misir, Kiçik Asiya, Kipr, Kərfagen və s. ölkələrdə də A. kultu geniş yayılmışdı. Ellinizm dövründə Afrodita və Yunona ilə eyniləşdirilirdi. A. oxatan, bəzən başında inək buynuzları olan çılpaq süvari qadın şəklində təsvir edilirdi. Bibliya peyğəmbərləri A. kultu ilə kəskin mübarizə aparmışlar.

ASTAT (yun. ἄστατος – davamsız; lat. Astatium), At – radiaktiv kimyevi element. Elementlərin dövrü sisteminin VII qrupundadır; halogenlərə aiddir, at. n. 85. Stabil nuklidləri yoxdur. A.-ın, kütlə ədədləri 193–223 olan radionuklidləri məlumdur; ən çoxyaşayan izotopları ²¹⁰At (T_{1/2} 8,1 saat) və ²¹¹At (7,2 saat) –dır. Yer qabığında təbii radioaktiv sıranın üzvü kimi A.-ın azyaşayan radionuklidləri daim əmələ gəlir. Onlardan

ən davamlısı ²¹⁹At (T_{1/2} 54 san, α-şüalandırıcı) izotopudur. Yer qabığının səth təbəqəsində 70 mq-a yaxın A. var. A. ilk dəfə 1940 ildə Amerika fizikləri D. Korson, K. Makenzi və E. Seqre tərəfindən ²⁰⁹Bi- α -zərrəciklərlə şüalandırmaqla alınmışdır.

A. ultramikromiqdarda ayrılmışdır; qiymət t_{sp} 244°C, t_{qayn} 309°C-dir. Xarici elektron təbəqəsinin atom konfigurasiyası 6s²6p⁵, birləşmələrdə atomların oksidləşmə dərəcəsi –1, +1, +5 və +7-dir. A. kimyevi xassələrinə görə halogenlərə (yoda yaxındır), həm də metallara (poloniuma oxşardır) uyğun gəlir.

ASTATİK CİHAZ, astatik ölçmə cihazı – elektrik ölçmə cihazı (ampermetr, voltmetr, vattmetr); cihazın ölçmə mexanizmi elə qurulub ki, hərəkət hissəsinin vəziyyətinə (cihazın göstəricisinə) xarici biricinsli maqnit sahəsi təsir göstərmir. A.c.-da iki (və ya iki cüt) tərpnəmz, ardıcıl birləşdirilmiş induktivlik sarğacının daxilində onlarla qarşılıqlı təsirdə olan, ümumi ox üzərində bərkidilmiş iki hərəkətli (mütəhərrik) sarğac yer-

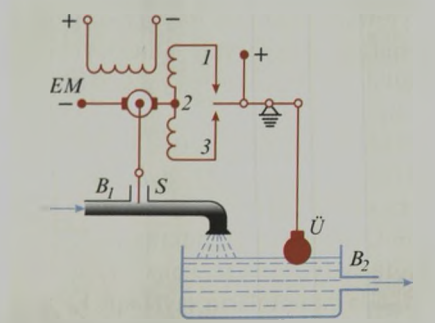

Astatik cihazın ölçmə mexanizminin sxemi.

ləşdirilmişdir (şəkil). Xarici maqnit sahəsi hərəkətli sarğaclara təsir göstərərək onlarda sistemi qərarlaşdırma qarşılıqlı əks-istiqamətli fırlanma momenti yadır. A.c., əsasən, sabit və dəyişən cərəyan dövrlərində (tezliyi 50 Hz) presizion laboratoriya ölçmələri aparmaq üçün tətbiq edilir.

ASTATİK TƏNZİMLƏMƏ SİSTEMİ – verilmiş koordinatlarının astatizmini verilmiş xarici təsirlərə görə təmin edən avtomatik tənzimləmə sistemi. Əks-əlaqəli avtomatik tənzimləmə sistemində (ATS-ndə) xarici (kənar) təsirlərə görə tənzimləmə səhvinin astatizmi, adətən, təmin olunmalıdır. Bu səhv ATS-nin qərarlaşmış rejimdə iş keyfiyyətini xarakterizə edir. A.t.s.-nə misal kimi maye səviyyəsinin ATS-ni göstərmək olar: maye sərfinin artması (azalması) zamanı üzgəc yerini dəyişir (enir və ya qalxır) və yuxarı (aşağı) kontaktı qapayır. Mühərrik siyirtmənin vəziyyətini dəyişdirir (açır, qapayır) və maye axını gücləndirir (azaldır).

ASTATİK TƏNZİMLƏYİCİ – tənzimləmə sisteminə olan xarici təsirlərin istənilən qiymətlərində tənzimlənən kəmiyyəti verilmiş (sabit) qiymətdə saxlayan avtomatik tənzimləyici. Astatik tənzimləməni həyata keçirmək üçün tənzimləyicinin sxemində inteqrallayıcı qurğu qoşulur, ya da həssas elementin xarakteristikaları elə seçilir ki, tənzimləyici inteqrallayıcı qovşağ xassələrinə malik olsun. Belə ardıcıl qoşulmuş qovşaqların sayı A.t.-nin astatizminin tərtibi (düzülüşü) adlanır. 1-ci tərtib astatizmə malik A.t. texnoloji proseslərin tənzimlənməsində, daha yüksək tərtibli astatizmə malik A.t. isə izləyici sistemlərdə tətbiq olunur.

Maye səviyyəsinin astatik tənzimləmə sistemi:
EM – elektrik mühərriki; B₁ – giriş borusu; S – siyirtmə; Ü – üzgəc; B₂ – çıxış borusu; 1 – relenin yuxarı kontaktı; 2 – relenin hərəkətli kontaktı; 3 – relenin aşağı kontaktı.

ASTATİN – bax *Astat*.

ASTATİZM (yun. *άστατος* – dayanıqsız) – ölçmə və ya tənzimləmə sisteminin qərarlaşmış iş rejimində öz verilmiş koordinat, yaxud xarakteristikalarının qiymətlərini xarici (kənar) təsirlərdən asılı olmadan saxlamaq xassəsi. Məs., elektromaqnit və elektrodinamik tipli ölçmə cihazlarında xarici maqnit sahələrinin təsirindən asılı olmayan göstəricilər almaq üçün əks-fazada işləyən ölçmə qovşaqları cütü və qoruyucu ekran tətbiq edilir. Əks-əlaqəli avtomatik tənzimləmə sistemlərində A. tənzimləyicinin tərkibinə inteqrallayıcı qovşaqlar daxil etməklə əldə olunur. Bax həmçinin *Astatik tənzimləyici*.

ASTAUROV Boris Lvoviç (27.10.1904, Moskva – 21.6.1974, Moskva) – rus genetik. SSRİ EA akad. (1966). 1930 ilədək Səhiyyə Komissarlığının Eksperimental Biologiya İn-tunda, 1930–35 illərdə Orta Asiya Elmi Tədqiqat İpəkçilik İn-tunda (Daşkənd), 1935 ildən sonra Moskvadakı biologiya profili ETİ-lərdə çalışmış, 1967–74 illərdə SSRİ EA İnkişaf Biologiyası İn-tunun direktoru olmuşdur. Tədqiqatları eksperimental embriologiya və sitogenetikaya həsr edilmişdir. Drozofil milçəyi və tut ipəkqurdunun inkişafını və irsiyyətini öyrənməklə süni partenogenez metodlarını və tut ipəkqurdunun tam növarası androgenozinin alınma üsulunu işləyib hazırlamışdır.

Əsərləri: Искусственный партеногenez у тутового шелкопряда. М.-Л., 1940; Цитогенетика развития тутового шелкопряда и её экспериментальный контроль. М., 1972; Наследственность и развитие. Избр. труды. М., 1974.

ASTAZIYA-ABAZIYA (a... + yun. *στάσις* – durmaq + *βάσις* – addım) – köməklik olmadan durmaq və yerimək qabiliyyətinin itməsi ilə baş verən hərəkət pozuntusu. Baş beynin alın payı zədələndikdə, həmçinin isteriya zamanı müşahidə edilir.

ASTEK DİLLƏRİ. naua, nauatl dilləri – *yuto-astek dillərinin* qolu. Meksika və Salvadora. əvvəllər həmçinin Qvatemala, Honduras və Nikaraquada yayılmışdır (bax *Asteklər*). A.d.-ndə danışanların sayı təq. 1,5 mln. nəfərdir (1990-cı illərin sonu). Dillərin sosial statusu o qədər də yüksək deyil, bir çoxu məhv olmaq həddindədir, lakin bir sıra dillər məktəbdə tədris olunur.

A.d.-ni çox vaxt səhvən dialektlər də adlandırırlar. Müxtəlif tədqiqatlarda bu dillərin sayı 2-dən 30-a qədər göstərilir.

Müasir Meksikada 26 Astek dili rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Həmçinin bir neçə ölü dil də məlumdur. Qlottoxronologiyanın məlumatlarına əsasən 2 dil və 3 dialekt qrupu tam ayırd edilir, onlara da müstəqil dil kimi baxmaq olar.

A.d.-nin 3 əsas yarımqolu vardır: ölü poçutek (Meksikada Oaxaka ştatı), şoçistlauak (Gerrero ştatının cənub-şərqi) və A.d.-nin özü. Sonuncular da öz növbəsində 3 qrupa bölünür. Şərqi qrupu: ölməkdə olan pipil dili (20 nəfər; Salvador, əvvəllər həmçinin Honduras, Qvatemala və Nikaraqua) və ona yaxın olan şərqi Meksikadakı dialektlər (32 min nəfər). İstmo regionu (Verakrus ştatının cənubu, əvvəllər həmçinin Tabasko ştatı) və Çyapas ştatındakı dialektlər. Qərbi-Mərkəzi qrup: mərkəzi nauatl [540 min nəfər; Puebla və İdalqo (cənub-şərqi), Gerrero (mərkəz), Morelos, Tlaskala, Mexiko (şərqi), Oaxaka (şimal), Verakrus (qərb) ştatları], qərbi nauatl [8 min nəfər; Duranqo, Miçoaqan, Mexiko (qərb) ştatları, əvvəllər həmçinin Nayarit, Xalisko, Kolima, Sinaloa], uastek nauatl (810 min nəfər; San-Luis-Potosi ştatının cənubunda La-Uasteka regionu və İdalqo, Verakrus və Keretaro ştatları), Santa-Mariya-de-la-Alt nauatl (Puebla ştatının cənubu), katepek nauatl (Gerrero ştatının şimalı) və ölü totoltepek nauatl (Mexiko ştatının qərbi). *Syerra-de-Puebla nauatl* [130 min nəfərdən çox; Puebla (şimal-şərqi) və Verakrus (qərb) ştatları].

Qlottoxronologiyanın məlumatlarında A.d.-nin eramızın 5 əsrində, astek dilinin özünün isə 8 əsrdə parçalandığı göstərilir.

Izoqlossanın təhlillərinə əsasən, astek dilinin özünün periferiya (qərbi nauatl, Gerrero ştatının şimalı, Sierra-de-Puebla nauatl, istmo regionu, pipil) və mərkəzi (uastek nauatl, mərkəzi nauatl) dialektlərinə başqa təsnifat təklif olunmuşdur.

Hazırkı dövrdə ölü hesab olunan tarixi asteklərin danışdığı klassik A.d. (klassik nauatl) və *Konkista* dövrünün Mezoamerika *linqvafranki* xüsusi mövqə tutur. Klassik A.d. mərkəzi və periferiya dialektlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir, bu da tarixi asteklərin Mexiko vadisinə sonrakı miqrasiyası ilə əlaqədardır.

A.d.-də *konsonantizm* p, t, k, c, ç, kʷ, m, n, s, š, y, w, l, ? daxildir. Klassik nauatl qadınların dilində w səsi v kimi reallaşmışdır. *Vokalizm* i, e, a, o, u-dan

(qısa və uzun) ibarətdir. Vurğu sonuncudan əvvəlki hecədə olur. A.d. *sintetizmin* yüksək dərəcəsinə malikdir, *Aqlüti-nativdir*, akkuzativ cümlə quruluşuna malikdir (bax *Nominativ quruluş*). *Reduplikasiya* inkişaf etmişdir. Onlarda *lokativ* əhəmiyyətli çoxlu sayda *qoşma* var. İsim iki statusludur: absolyutus və konstruktus. Sayların tək və cəm kateqoriyaları, felin formaları, zamanı, növü, təsirlilik və təsirsizlilik dərəcələri var. Cümlədə söz sırası “xəbər+vasitəsiz təməhləq+mübtədə” kimidir.

İspanların gəlməsindən xeyli əvvəl asteklər orijinal söz-heca yazısından istifadə etmişlər (bax *Astek yazısı*). 16 əsrdən latın qrafikalı yazıdan istifadə olunur.

A.d. ilk qrammatikalar və lüğətlərin meydana gəldiyi 16 əsrin ortalarından tədqiq olunmağa başlanmışdır. Bir çoxu (bəziləri hələ müstəmləkə dövründə, 16–17 əsrlər) ətraflı təsvir edilmişdir. 19 əsrin sonlarında da A.d.-nin başqa yuto-astek dilləri ilə qohumluğu barədə fərziyyə irəli sürülmüş, bu E. Sepir tərəfindən təsdiqlənmişdir.

ASTEK DÖVLƏTİ – 14–16 əsrlərdə Şimali Amerikada mövcud olmuş dövlət. Paytaxtı *Tenoçtitlan* ş. idi. 1428 ildə astek hökmdarı İskoatl [1427–40] Teskoko və Tlakopan şəhər-dövlətləri ilə hərbi ittifaq bağlamışdı. 16 əsrin əvvəllərində indiki Meksika ərazisinin böyük bir hissəsi A.d.-nin tərkibinə qatılmışdır. II *Moktesumanın* hakimiyyət [1503–19] illəri A.d.-nin çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Bu dövrdə ölkədə 10 mln.-dan çox əhali yaşayırdı.

Əvvəllər Teskoko gölünü qurudaraq əkinçiliklə məşğul olan asteklər arasında sonralar daşyonma, dülgərlik, duluşçuluq və toxuculuq, eləcə də ticarət yayılmışdı. Möhtəşəm pilləli piramidaların, sarayların, məbədlərin və s. tikilməsi A.d.-ndə sənətkarlığın yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Piktoqrafik yazıdan istifadə olunurdu, təbabət və astronomiya elmi inkişaf etmişdi.

A.d.-nə 1521 ildə ispan konkistadoru E. Kortes son qoymuşdur. Bax həmçinin *Asteklər*.

ASTEK YAZISI, *astek yazısı*, naua yazısı – klassik astek dilinə məxsus niqə ifadə etmək üçün uyğunlaşdırılmış orijinal söz-heca yazı sistemi. Mərkəzi Meksika xalqları istifadə etmişdir. Konkistadan xeyli əvvəl yaranmışdır.

A.y.-da iki cür işarələr var: “sait” və “samit+sait” tipli hecaları ifadə edən heca işarələri; sözlərin əsasının səslən-

məsini və onların mənasını ifadə edən söz-ışarələr. Səslə təsdiq prinsipi geniş tətbiq olunur (məs., çarlığın adını (Tetz-koko) yazmaq üçün – TETZKO, TETZKO-ko, te-TETZKO-ko). Alloqrafiya (zahirən fərqli işarələr eyni mənə kəsb edir) və yazılışda variantlılıq inkişaf etmişdir. Heroqlif bloklarda (işarə qruplarında) işarələrin oxunma qaydası sərbəstdir. Saitlərin uzun tələffüzü qeyd olunmur. İşarələr arasında 2 yarım sistem fərqləndirilir: günlərin sayı və işarələri. 1-dən 19-dək rəqəmlər bərabər qoyulmuş nöqtələrin sayı ilə ifadə olunur. Daha böyük rəqəmlər üçün ayrıca işarələrdən istifadə edilir. Kəsri yazmaqdan ötrü xüsusi sistem var.

Astek yazı sistemində 3 maraqlı tipoloji xüsusiyyət mövcuddur: 1) çox sayda natamam yazılmış sözlər, həm də yazılmayan hecaların sözlərin içərisində ola bilər; 2) söz işarələri yalnız sözlün əsasını ifadə edir, şəkilçi isə, lazım gələrsə, ayrıca yazılır; 3) A.y. hökmən ikonoqrafiya ilə vəhdətdə işlənir: təsvir məlumatın ümumi mənasını bildirir, tarixlər, personajların adı, toponimlər isə işarələrlə yazılır.

A.y. kağızda fikus cinsindən olan ağacların liflərindən hazırlanmış boya ilə yazmaq üçün uyğunlaşdırılmışdır. Düzgün oxumaq üçün hər rəngin öz mənası var. A.y. ilə qeyd edilmiş mətnlər cəmiyyətin həyatı ilə bağlı müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirdi; onların arasında rəvayətlər, tarixi xronikalar, geneologiyalar, kadastrlar, vergilərin və zəbt olunmuş kəndlərin siyahıları, ayın günləri ilə bağlı öncəgörmələr kitabları vardır.

A.y. abidələrindən kodekslər (qarmon kimi qatlanmış kağız zolaqları), lyensos (parça kəsikləri), mapas (xəritələr) dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Onlardakı heroqliflər, bir qayda olaraq, latın əlifbası ilə yazılmış qlossalarla müşayiət olunur. Kiçik plastika və monumental heykəllər üzərində olan A.y. da məlumdur (I Moteuksomanın daşı, Tisokun daşı və s.).

Genetik və tipoloji cəhətdən A.y. teotiakan, sonrakı sapotek və mişteq yazıları ilə qohumdur. A.y.-nin regional variantlarının və ya məktəblərinin olması məlumdur.

“**ASTEKA**” – dünyanın ən iri stadionlarından biri. Mexikoda meksikalı memar P.R. Vaskesin layihəsi əsasında tikilmiş, 26.5.1966 ildə istifadəyə verilmişdir. Əvvəl tamaşaçı tutumu 112 min, yəni-dənqurma işlərindən (1986) sonra 106 min olmuşdur. Futbol üzrə dünya çem-

pionatı 2 dəfə (1970, 1986) bu stadionda keçirilmişdir.

ASTEKLƏR. naua, tenoçki, meşikə – Mərkəzi Meksikada hindi xalqı. Sayları 1 mln. nəfərdən çoxdur (2000). *Astek dillərində* danışılar, ispan dili də yayılmışdır. Dindarları katolikdir.

Asteklərin tarixi adətən dörd dövrə bölünür: 1) 1325 ildə Mexiko vadisinə gəlmələri və *Tenoçtitlanın* salınması ilə başa çatan köçərlik və daha güclü qonşulardan asılılıq dövrü; 2) müstəqillik və A.-in başçılıq etdiyi 3 şəhər-dövlətin ittifaqı tərəfindən Meksikanın böyük bir hissəsinin işğalı ilə səciyyələnən aktiv ekspansiya dövrü (1325–1428); 3) ispan *Konkistası* nəticəsində süqut edən *Astek dövlətinin* çiçəklənmə dövrü (1428–1521); 4) İspaniya işğalından sonrakı dövr (1521 ildən).

A.-in nisbətən daqiq tarixi 12 əsrin 2-ci yarısında onların Astlan gölünün sahilindəki (adları da buradandır – asteklər, yəni “Astlan əhli”) “Vağların məskəni” adlanan mifik vətənlərini tərk etmələrindən başlayır. Uzun sürən sərgərdanlıqdan sonra A. 13 əsrin əvvəllərində təbii ehtiyatlarla zəngin olan və *nauaların* digər qruplarının sıx məskunlaşdığı Mexiko vadisinə gəldilər. Əvvəl onlar şirinsulu Teskoko gölünün q. sahilindəki Çapultepek təpəsində məskunlaşdılar. Lakin qonşu şəhər və kəndlərin əhalisi A.-in, qadınların qaçırılması ilə müşayiət olunan amansız basqınları ilə barışmaq istəmədilər. Kuluakanın və Askaposalkonun birləşmiş qüvvələri A.-i darımağa edərək onları Çapultepektən qov-

dular. A.-in başçısı əsir alınaraq qaliblərin allahlarına qurban verildi, əksəriyyəti isə onları yararsız torpaqlara sıxışdırmağa çalışan Kuluakan şəhərinin hakimlərindən asılı vəziyyətə düşdü. A. məskunlaşmalarına icazə verilən Atetelko torpağında bir neçə onillik ərzində ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olur, yarıac-yarıtox həyat təzi keçirirdilər.

A.-in digər hissəsinin məskunlaşdığı Tisapan torpağı Mexiko vadisinin c.-q.-ində yerləşirdi və Kuluakan özünü bu ərazinin sahibi hesab edirdi. Tisapanda məskunlaşan A. münbit olmayan torpaqları becərməyi və ətraf dağlardan tikinti daşı çıxarmağı öyrəndilər. Kuluakan Mexiko vadisində aqalıq uğrunda gedən, həmçinin digər müharibələrdə cəsur və amansız A.-dən muzdlu döyüşçü kimi isifadə edirdi. Əfsanələrdən birinə görə, A. döyüşdən sonra öldürükləri düşmənlərin qulağını kəsib Koşkoştlıyə qanlı qənimətlə dolu kisə verirlər. Kuluakan hökmdarı bundan elə sarsılır ki, A.-in dərhal onun torpaqlarından qovulmasını əmr edir. Başqa bir əfsanə isə A.-in qovulmasını onların başçısına ərə verilən kuluakanlı şahzadə qızın kahinlər tərəfindən yaz allahı Şipe-Totekə qurban verilməsi ilə əlaqələndirir.

Növbəti sürgün zamanı A.-ə məskunlaşmamış, yaşayış üçün azyararlı, geniş Teskoko gölünün q.-indəki dayazlıqda yerləşən bataqlıqlı adada yaşamağa icazə verildi. Burada onlar yeni sahibləri – Askaposalkodan olan tepaneklərə hərbi qulluq edirdilər. Təqr. 1325 ildə A. bu adada öz paytaxtları olan Te-

Tenoçtitlanın baş məbədi. Rekonstruksiya.

noçtitlan ş.-nin əsasını qoydular. Bu yerin seçilməsi, əsasən, praktiki mülahizələrlə əlaqədar idi: göldə balıq və quşların bolluğu, “hidravlik” əkinçilik (“üzən bağlar”ın tikintisi) üçün ideal şərait, qayıqların və salların rahat üzməsi üçün bir-biri ilə bağlı olan göllər və kanallar sisteminin mövcudluğu. Lakin ən üstün cəhət Tenocitlanın təbii sığınacaq-şəhər olması idi.

Mexiko vadisində dövrünün ən qüdrətli dövləti olan Askaposalkonun hakimi (1369 ildən) Tesosomokun yanında muzdlu əsgər kimi xidmət etmələri ilə A.-in tarixində yeni mərhələ başlandı. Askaposalkonun muzdlu döyüşçüləri və eyni zamanda vergi ödəyənləri olan A. işğalçılıq və qonşu vilayətlərin tabe edilməsi siyasətini yürüdüən tepaneqlərin dövlətinə bu işdə yardım göstərirdilər. Yalnız Mexiko vadisinin şm.-ində yerləşən Teskoko şəhər-dövləti Tesosomoka şiddətli müqavimət göstərdi (1414–18). Bu dövlətin süqutundan sonra A.-ə məğlublardan vergi yığmaq hüququ verildi; onların Teskokodan topladıqları vergi özlərinin Tesosomoka ödədiklərindən daha çox idi. Bu, A.-in tepaneqlərlə münasibətlərini möhkəmləndirdi; eyni zamanda Tesosomokun kürəkəni Uisiluitl [1391–1416] və onun nəvəsi Çimalpopoka [1416–26] Tenocitlanın hakimləri oldular.

Tesosomokun ölümündən (1426) sonra onun yaratdığı dövlət cəmi iki il mövcud oldu. Onun varisi Maştlə A.-lə münasibətləri dərhal pozdu. Ehtimala

görə o, A.-in hakimi Çimalpopokanı xəyanətkarçasına aldadıb yanına gətirərək öldürmüşdür. A., yaxın zamanlara qədər düşmən olduqları Teskoko ilə ittifaq bağlayaraq üsyan qaldırdılar. A.-in ordusuna onların yeni hakimi İskoatl [1427–40] başçılıq edirdi. Müttəfiqlər Askaposalkonu darmadağın etdilər. Tezliklə Tlakopan (Takuba) şəhər-dövləti də onlara qoşuldu.

1428 ildə müttəfiqlər “üçlər liqası”nı yaratdılar; 16 əsrin əvvəlində onlar Meksikanın, demək olar ki, bütün ərazisini tutdular və əhalini vergi ödəməyə məcbur etdilər. Daxili idarəetmədə müəyyən sərbəstliyi saxlayan qırxa yaxın əyalət və dövlət “liqa”ya ağır xərac ödəyirdi. Digər vilayətlərdə də tabeçilik sistemini qorumaq məqsədilə strateji məntəqələrdə qarnizonlar yaradılmışdı, verginin vaxtında ödənilməsinə isə xüsusi məmurlar – kalpişkelər nəzarət edirdilər. “Liqa” daxilində Tenocitlanın rolu tədricən artırdı. İspaniya *konkistasının* başlanğıcında (1519) A.-in hakimi faktiki olaraq müttəfiqlərinə öz iradəsini dik-tə edirdi. İspaniya işğalı Tenocitlandan asılı əraziləri vahid dövlət tərkibində cəmləşdirə bilməyən Astek dövlətinin sonrakı inkişaf prosesinə son qoydu. E. *Kortesi*n başçılıq etdiyi konkistadorlar A.-ə tabe olan xalqların dəstəyindən yararlanaraq cəmi bir neçə il ərzində Astek dövlətini dağıtdılar.

A.-in dövləti intensiv əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət, həmçinin hərbi qənimət və tabeliyində olan vilayətlərdən yığılan muntəzəm vergi hesabına mövcud idi. A.-in iqtisadiyyatının ikiyönlü xarakterini paytaxtdakı Baş məbəddə simvolizə edirdi. Pilləli piramidanın üst hissəsində iki məbəddə – su və yağış allahı, əkinçiliyin hamisi Tlalokun və müharibə allahı Uisilopoçtlinin məbədləri yerləşirdi.

A. Mexiko vadisindəki şirinsulu göllərin dayaz yerlərində lil və yosun çürüntüsündən çinamlar – uz. 110 m, eni 10

m sünü ləklər düzəldirdilər. Torpağın üzvi maddələrlə zəngin olması, bitkilərin kök sistemi səviyyəsində daimi rütubətlik və kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində istifadə edilən müxtəlif üsullar yüksək məhsuldarlığı təmin edirdi. Çinamları əhatə edən kanallar şəbəkəsi insan və yük daşınmasını asanlaşdırırdı. Konkista ərafəsində təkcə Çalko zonasında (Mexiko vadisinin c.-unda) təq. 10 min ha çinamlardan ildə 7 dəfə məhsul götürülürdü. Çalkonun çinamları ildə təq. 180 min nəfəri təmin edirdi. Bundan başqa hər il Tenocitlana vergi qismində 18 min t-adək ərzaq məhsulları gətirilirdi. Bu məhsullarla 1,5–2 il ərzində A.-in paytaxtının bütün əhalisini təmin etmək olardı. Tabe olan xalqlar həmçinin zərgərlik məmulatları, əlvan quş lələkləri, geyim və qul gətirirdilər.

A.-in inkişaf etmiş cəmiyyətində güclü differensiasiya mövcud idi. Sosial piramidanın zirvəsində allahların yerdəki təəcəssümü hesab olunan ali hakim tlatoani – “natiq” dayanırdı. O, hakim nəslin bir neçə nümayəndəsi tərəfindən seçilirdi və bütün səlahiyyətlərə (ali baş komandan, ali hakim və əsas dini ayinlərin rəhbəri) malik idi. Tlatoani dəbdəbəli sarayda yaşayırdı, xərəkəddə və ya kəcavədə gəzdirilirdi; onun xüsusi geyimi və zinət əşyaları olur, bir çox xidmətçi ilə müşayiət edilirdi.

Ali hakimin tam mülkiyyəti olan irsi torpaqlarda asılı insanlar – mayeklər çalışırdılar. Hakim nəsil və keçmiş tlatoanilərin ailə üzvləri ən yüksək nüfuza malik idilər. Onlar cəmiyyətin ali təbəqəsinə mənsub olan əyanlar sinfini – pipiltini təşkil edir, əsas dövlət vəzifələrinin hamısını tuturdular. A.-in digər qruplarından fərqli olaraq əyanlar vergi ödəmirdilər, həm irsi, həm də vəzifə torpaqlarına malik idilər.

Əhalinin əksəriyyətini qonşu icma – kalpulli tərəfindən verilən pay torpaqlarına malik azad icma üzvləri – masexualtinlər təşkil edirdi. Kalpullidə vəzifəli şəxslər – kalpulleklər adlanan ali varlı təbəqə aydın şəkildə seçilirdi; kalpulleklər vergidən azad idi, icma üzvləri tərəfindən becərilən xüsusi torpaq sahələri onları tam təmin edirdi. İmtiyazlar baxımından müharibələrdə fərqlənmiş döyüşçülər bu təbəqəyə yaxın idi; şücaətləri müqabilində mükafat kimi vergilərdən azad olunur, kiçik torpaq sahələri ömürlük istifadələrinə verilirdi. Ağsaqqallar da hörmətə və bəzi imtiyazlara malik idilər. İcmanın digər üzvləri dövlətin xeyrinə vergi

ödəyir, həmçinin müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

Kalpullinin üzvləri tamhüquqlu icma kimi torpaq sahələrinə malik idilər; iri ailə başçılarına verilən bu pay torpaqlarını satmaq və icarəyə vermək olmazdı; torpaq sahəsi 3 il ərzində becərilmədikdə, yaxud ailə başqa yerə köçdükdə, sahiblik hüququ itirilirdi. Kalpullilər vergilərin ödənilməsi, mükəlləfiyyətlərin icrası və s. görə hakim qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Müharibə zamanı onlar ümumi qoşuna qatılmaq üçün öz başçısı olan qeyri-nizami döyüşçü dəstəsi göndərilirdilər. Kalpulli həmçinin dini institut kimi fəaliyyət göstərirdi: hər icmanın himayəçi allahı var idi və onun şərəfinə kiçik məbəddə tikilirdi. Meydanın, yaxud həyatın ətrafında yerləşən kalpulli başçısının evi, icmanın taxıl anbarı, cəbbəxana və dini əşyaların saxlandığı yer, məbəddə, gənc oğlanlar üçün məktəb kollektivin ictimai və təsərrüfat həyatının mərkəzini təşkil edirdi.

Şəhər icmasına tacirlər daxil idi. 16 əsrdə dövlətdə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz qazanan tacirlərin öz təşkilatları, himayəçi allahları və bayramları var idi. Onlar vergiləri əmtəə şəklində ödəyirdilər.

İcmanın digər seçilən qrupu sənətkarlar idi. Onlar vergiləri öz məhsulları ilə ödəyirdilər və digər mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuşdular. Paytaxtda yaşayan peşəkar sənətkarların statusu əkinçi və qeyri-peşəkar sənətkarların statusundan daha üstün idi. Zərgərlər, lələkdən məmulat hazırlayan ustalar ictimai iyerarxiyada digər şəhər sənətkarlarından daha yüksək mövqedə dururdular və gildiya tipli xüsusi korporasiyalarda təşkilatlandırılırdılar. Teskoko hakiminin sarayında yaşayan əyanlar da lələklərdən mozaikalar düzəldir, zərgərlik işi ilə məşğul olurdular.

Hər bir şəhər, yaxud kənd icmasına (kalpulli) daxil olmayan asılı insanlar təbəqəsini mayeklər və qullar-tlakoxtinlər təşkil edirdilər. Onların pay torpağına sahib olmaq hüququ yox idi, vergi də ödəmirdilər; yalnız öz ağalarına işləyirdilər. Mayeklər əyanların torpağında çalışır, eyni zamanda onların ev təsərrüfatında bir sıra mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Mayeklər istifadələrinə verilmiş sahələrdən yığılan məhsulun böyük hissəsini ağalarına verirdilər; onların bu torpağı tərk etmələri qadağan idi. Astek dövlətindəki şəhərlərin əksəriyyətində qullar böyük bir qrup təşkil edirdi. Onlar qul kimi ömürlük

sahibkarın tam mülkiyyətində qalır-dılar. Ən ağır işlərə cəlb edilən və ən az təmin olunanlar da qullar idi. Beləliklə, 16 əsrdə A.-in cəmiyyəti üç əsas təbəqəyə (sinfə) – ali hakim tlatoani başda olmaqla ruhani və dünyəvi zadəganlara, azad icma üzvlərinə və asılı insanlara (mayeklər, qullar) bölünürdü.

Hər şəhərə, yaxud iri kəndə tlatoaninin göstərişi ilə baş hakim təyin olunurdu. Hakim üç nəfərdən ibarət məhkəməyə rəhbərlik edirdi. Əhali tərəfindən seçilən məhəlli məhkəmələr mövcud idi. Kənd icmasında polis funksiyalarını icra edən yerli məmur asayışın qorunması üçün məsuliyyət daşıyırdı. Rüşvətخورluq ölümə cəzalandırılırdı. Belə şiddətli cəza həmçinin oğurluq, torpaq sahəsinin sərhədinin özbaşına dəyişdirilməsi, sarxosluq və s. bu kimi cinayətlərə görə də tətbiq olunurdu.

Tlatoani daimi peşəkar ordudan, qeyri-nizami icma qoşunundan və dövlət üçün zabit korpusu hazırlayan cəngavər hərbi ordenlərinə bənzər təşkilatlardan (“Qartal ordeni” və “Bəbir ordeni”) ibarət olan orduya arxalanırdı. Bundan başqa, bütün asılı vilayətlər zəruri hallarda Tenocitlana müəyyən sayda əsgər göndərməli idilər. Ordunu təşkil edən 8 min nəfərdən ibarət legionlar, yaxud alaylar da öz nöbətində təq. 20 nəfərlik dəstələrə bölünürdü. Hər bir bölmənin əlvan quş lələkləri ilə bəzədilmiş bayrağı, yaxud standartı olurdu.

A. uşaq yaşlarından fiziki və xüsusi hazırlıq keçirdilər. Döyüş meydanında onların əsas vəzifəsi Tenocitlan allahlarına qurban vermək üçün daha çox düşməni asir götürməkdən ibarət idi.

A.-in dini kifayət qədər mürəkkəb idi. Daha çox əkinçiliklə bağlı olan allahlara (Tlalok – yağış allahı, Kesalkoatl – insanlara qarğıdalını bəxş edən külək allahı, Şipe-Totek – nəbatət allahı, Ueueteotl – od allahı) sitayiş edilirdi. Panteonun başında müharibə və Günəş allahı Uisilopoçtli dururdu. Dünyanın yaranması haqqındakı qədim əsəti astek kahinlərinin ali təbəqəsi tərəfindən dövlət-dini doktrinasına çevirilmişdi. Onun müddəalarına görə, A. kosmik nizamı qorumaq üçün seçilmiş xalqdır. Bunun üçün Günəş allahına daim hədiyyələrin verilməsi zəruridir, çünki Günəş yox olarsa, bütün insanlar və yer üzündə həyat məhvə məhkumdur. İnsanların qanı və ürəkləri Günəş allahı üçün ən yaxşı qida id: əsətiyə görə, həm əsirlər, həm də seçilmiş A. qurban verildi; so-

Astek hökmdarı II Moktesuma.

nuncular bununla allahlar sırasına qoşulurdu.

Astek sivilizasiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri heroqlif elementləri olan piktoqrafik yazı sisteminin yaradılmasıdır (A.-in İspaniya işğalından əvvəlki dövrə aid olan, şirna şəklində bükülən dəri və ya kağız üzərindəki əlyazmalarının bir neçəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır). A. 52 ildən ibarət sikllərə bölünən təqvim tərtib etmişlər. Hər siklin sonunda Yerdəki həyatın növbəti dövrədə davam etməsi üçün “Yeni od” bayramı təşkil olunurdu. A. kolumba-qədərki Amerikanın ən parlaq mədəniyyətlərindən birini yaratmışlar.

Tenocitlanın konkistadorlar tərəfindən işğalı (1521) və Astek dövlətinin süqutundan sonra A.-in də aqibəti ispanlara tabe edilmiş digər xalqlarla eyni oldu. İcmanın əkinçi üzvləri ispan latifundiyacılarından asılı kəndlilərə, yaxud tam hüquqsuz mədən fəhlələrinə çevrildilər. Astek əyanlarının bir qismi məhv edildi, bir qismi isə Yeni İspaniya koloniyasının idarəçilik sisteminə ən xırda məmurlar oldu. A.-in məbədləri dağıldı, yerində isə katolik kilsələri və ispan işğalçılarının evləri tikildi. Astek yazısı unuduldu, savadlı hesab olunmaq üçün hindilər ispan dilində yazmağı və oxumağı öyrənməyə məcbur edildilər. A.-in də daxil olduqları və qədim mədəniyyətlərinin elementləri ilə zənginləşdirdikləri Meksika millətinin uzun və ağır təşəkkül prosesi başlandı.

Memarlıq və təsviri sənət. Meksika yaylasının əvvəlki sakinlərinin – *toltek-*

Asteklərin təqvimi.

lärin, sapoteklərin və mişteklərin ənənələrini davam etdirən A.-in incəsənətinin çiçəklənmə dövrü 14 əsr – 16 əsrin əvvəllərinə aiddir. A.-in bədii mədəniyyətində memarlıq mühüm rol oynayır. Paytaxt Tenochtitlan müntəzəm plana malik idi və buradan divarları kaşı və mozaika ilə işlənmiş kanallar keçirdi. Şəhər, bəzi yerlərdə qaldırılan körpülərlə (belə körpülər həmçinin küçələri və məhəllələri birləşdirirdi) kəsilən dambalar vasitəsilə materialla birləşirdi. A.-in tikililərindən dördüzlü daş piramidalar, divarları aşıya doğru genişlənən, ciddi həndəsi formalı məbədlər dövrümüzədək saxlanılmışdır. Tenochtitlandakı Baş məbəd (bayırdan ilan təsvirləri olan relyeflərlə bəzədilmiş daş divarla əhatə olunmuşdur; sah. təq. 1000 kv.m, hünd. 30–35 m-dir) kəsilib qısaldılaraq bir-birinin üzərinə qoyulmuş beş ehramdan ibarət nəhəng konstruksiyadır; yuxarisindəki geniş meydançada astek allahlarının məbədləri, həmçinin Uisilopoçtlinin heykəli olan daş mehrablər. (diametri 3,5 m olan “Günəş daşı” mehrabı, dünyanın yarınış tarixinə həsr olunmuş təsvirlər hazırda Meksikoda Milli Antropologiya Muzeyində saxlanılır) yerləşir. A. məbədlərini bəzəyən və allahların statik təsvirlərini, döyüşçülərin təntənəli mərasimlərini əks etdirən divar rəsmlərinin, daş və ağac relyeflərin qalıqları saxlanmışdır. A.-in heykəltəraşlığında allahların bəzəlt və andezitdən yonulmuş monumen-

Torpaq və məhsuldarlıq ilahəsi Koatlükuenin heykəli. Milli Antropologiya Muzeyi. Meksiko.

tal heykəlləri (torpaq və məhsuldarlıq ilahəsi Koatlükuenin heykəli, Ay ilahəsi Koyolşauxkanın təsviri olan “Tisoka daşı” relyefi) ilə yanaşı ümumiləşdirilmiş formada düzəldilmiş fiqurlar da var. Naturalist səpkidə işlənmiş döyüşçü başlarına (“Qartal əsgər” başı, “Ölünün başı”), qulların, uşaqların, heyvanların keramika və daşdan yonulmuş ifadəli fiqurlarına da rast gəlinir. Meksiko ətrafındakı Malinalko və Tenayuke məbədləri zoomorf və antropomorf heykəllərlə bəzədilmişdir.

A. daş- və metalşləmə sənətində də yüksək nailiyyətlər əldə etmişdilər. Obsidiandan və çaxmaqdaşdan əmək alətləri və silahlar düzəldilirdi. Metaldan (mis, qızıl) bəzək və ayin əşyalarının hazırlanmasında istifadə edilirdi. Qızıldan, gümüşdən və yarımqiymətli daşlardan (nəfrit, opal, ametist) hazırlanmış zərgərlik məmulatları xüsusilə qiymətli idi. Yüksək sənətkarlıqla lələkdən düzəldilmiş bəzək, polixrom keramika, daş və bəhəqullağıdan mozaika, obsidian vazalar, toxuculuq sənəti də yayılmışdır.

Ənənəvi şifahi mədəniyyət. 16–18 əsrlərin ispan salnaməçiləri A.-in dini mərasimlərini (260 gündən və 360 gündən ibarət illik dövr) və ictimai bayramlarını (mitotes) təsvir etmiş, həmçinin nəğmə mətnlərini və təbil ritmlərini yazıya almışlar. Alətlərin müşayiəti ilə oxumaq və rəqs etmək ayrılmaz idi və “kuikatli” termini ilə ifadə olunurdu. Oğlanlar və qızlar musiqi və rəqsləri xüsusi məktəblərdə (kuikakali) öyrənirdilər. Janrlar içərisində müqəddəs himnlər, zəfər odu, mədhiyyə (II Moktesumanın qaradaşı Tlanasepanı döyüşçü, müğənni, rəqqas və təbilçi kimi mədh edən nəğmənin mətni qalmışdır), mifoloji və tarixi süjetli, ibrətamiz, xəstələrin şəfa tapması üçün nəğmələr, xalq nəğmələri (laylalar, məhəbbət, matəm, quşları təqlid edən nəğmələr) vardır. Ayinlərlə bağlı nəğmə-rəqslər sərt qaydalara tabe idi; allahları təcəssüm etdirən musiqiçi və rəqqasdan qüsursuz ifa tələb olunurdu (səhv edən ölümə cəzalandırılırdı). Musiqi alətləri: nəfəs (tlapitsali)- fleytalar (o cümlədən çoxlüləli), trubalar (o cümlədən atekokoli çanağı); zərb alətləri arasında ən mühümləri olan teponastli (üfüqi yarıqlı təbil) və ueuetldən (od allahına həsr edilmiş dəri pərdəli şaquli silindrik təbil), adətən, eyni vaxtda istifadə edilirdi. İspan istilasından sonra A.-in nəğmə-rəqsləri Avropa və Afrika mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qalmışdır.

Müasir asteklərin mədəniyyəti. A.-in ənənəvi mədəniyyəti Mərkəzi Amerika hindiləri üçün səciyyəvidir və ən çox Meksikanın Morelos ştatındakı tlauiklərdə qorunub saxlanmışdır. Müasir A. toxə əkinçiliyi ilə qırılıb yandırılan, çay vadilərində – suvarılan, Meksiko vadisi göllərində – çinamlarda məşğuldurlar. Qadınlar arasında evdə şaquli əl dəzgahlarında (xüsusilə Puebla ştatında), kişilər arasında isə Avropa tipli dəzgahlarda nağılı toxuculuq yayılmışdır; rəsmli keramika, gildən düzəldilmiş heykəllər (Puebla, Meksiko, İdalqo ştatları), hörmə məmulatlar (səbət, həsir, rəngbərəng samandan, aqava liflərində, palma yarpaqlarından çantalar) istehsalı inkişaf etmişdir. Qulyabani-nauallara, maqiyaya, insanın taleyini müəyyən edən şəxsi həyatı qüvvəyə (tonal) inanclar, Bütün Müqəddəslər günündə ölənələrə qurbangətirmə (güllər, şamlar, qarğıdalı unundan hazırlanan və qarğıdalı, yaxud banan yarpaqlarına bükülmüş piroq-tamal), qoruyucu ruhlara sitayiş, təmizləyici (limpilər) və s. ayinlər saxlanmışdır. Hər bir kəndin özünün peşəkar, gələcəkdən xəbər verən təbib-biliciləri (tlamatikime – bilicilər) vardır. Dastanlar, gül-məli hekayətlər, etioloji əfsanələr, məzəli mahnılar, dini himnlər, ovsunlar yayılmışdır. İspanlaraqədərki musiqi alətləri saxlanılır, simli alətlər də yayılmışdır.

1980-ci illərdən A.-in Meksikanın başqa rayonlarına, xüsusilə şəhərlərə (Meksiko, Monterrey, Tampiko, Posarika, Matamoros və s.), həmçinin ABŞ-ın sərhədyanı ştatlarına mövsümi və daimi miqrasiyası artır. Miqrantlar mizdla k.t.-nda, tikintidə, xidmət sahələrində və s. yerlərdə işləyirlər. Ziyalı təbəqəsi formalaşmışdır. Naua aborigenlərinin peşəkar qulluqçular təşkilatı, Mərkəzi yayla xalqlarının təşkilatı, “Milpa-Altanın birləşmiş komunerosları”, Qərb sahilləri regional təşkilatı, Morelos məskənləri ittifaqı təşkilatlarında aparıcı rol oynayırlar.

ASTENİYA (yun. ἀσθενεία – gücsüzlük, zəiflik) – sinir sisteminin funksional pozuntusu; fiziki və psixi cəhətdən tez yorulma, diqqətin konsentrasiyasının azalması, xarici qıcıqlandırıcılara qarşı həssaslığın artması, emosional reaksiyaların qeyri-sabitliyi, müxtəlif ağrı hissiyyəti, yuxunun pozulması ilə meydana çıxır.

“A.” anlayışını 18 əsrin axırlarında C. Braun işləmiş, 19 əsrin əvvəllərində isə C. Bird nevrasteniyanın təsvirində ondan istifadə etmişdir. Astenik vəziyyətə

baxış əhəmiyyətli dərəcədə dəyişsə də, “A.” termini hazırda da geniş istifadə olunur. A.-ya onun ilkin mənasında hiperfatigasiya (*hiper...* + lat. fatigatio – yorğunluq) A.-sını yüksək məsuliyyət, rəqabət, işin nəticəsi ilə bağlı inamsızlıq şəraitində uzun müddət qalmaq, həmçinin işin spesifikasiyaları ilə əlaqədar olan qısamüddətli xəstəlikqabağı reaksiyaları (“menecer”, “ağ yaxalıqlar”, “rəhbər kadrlar” və s. sindromları) aid edirlər.

Astenik vəziyyət intoksikasiya, postinfeksiya, posttravmatik, üzvi (serebrasteniyaya) mənşəli olur. Onlar ağır fiziki xəstəlik nəticəsində yaranan somatogen pozuntulara və ya üzvi psixosindroma aid edilir. Görünən xarici səbəblər olmadan baş verən və “pseudonevrasteniyaya” adlanan (ağır psixi xəstəliyin əsas əlaməti ola bilər) avtoxon (endogen, həyatı) A. da ayırd edilir.

A. (nevrasteniyaya) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin 12–25%-də təsadüf edilir; *xroniki yorğunluq sindromu* 20–40 yaşlı şəxslərin hər 1000 nəfərindən 1-ində olur. Tibbi yardım üçün müraciətlərin 14–65%-i A.-nin payına düşür. Ümumi tibb müəssisələrinə müraciət edən xəstələrin təxminən 1/4-ində A. aşkar edilir. A.-nin klinik mən-zərəsində fiziki və (və ya) psixi cəhətdən tez yorulma, uzunmüddətli istirahətə (hərçənd ki, səmərə vermir) tələbatın olması əlamətləri üstünlük təşkil edir. Belə xəstələr ruh düşkünlüyündən, enerjinin olmamasından, əzginlikdən, zəiflikdən, adət etdiyi işi belə görə bilməməsindən, son dərəcə yorğunluqdan şikayət edirlər; diqqətin dağınıqlığı səbəbindən onlar mühazirəni, yaxud həmsöhbətini dinləməkdə, lazimi sənədi axıra qədər oxumaqda çətinlik çəkir və s. *Hiperesteziya* əlamətləri (parlaq işıq “gözü deşir”, su damcısının, saat tiqqiltisinin səsi “qulağı batırır”, hətta xoş iylərə, kiçik toxunmaya “dözüm olmur”) da səciyyəvidir. A.-nin daimi əlamətlərinə həmçinin əsəbi zəiflik (hirsillik, səbirsizlik, özünü saxlama bilməmək, ağlaşanlıq), çoxformalı, dəyişkən ağrı hissi (baş, əzələ, oynaq ağrıları, onurğa ağrısı və s.) də aiddir. Əhvalın pozulması pis hava, barometrik təzyiğin dəyişməsi ilə əlaqədar ola bilər. “Yuxu-oyaqlıq” siklinin pozulması özünü yuxuyagətme və ayılma fazalarının dəyişməsi ilə göstərir. Xəstələr, demək olar ki, bütün gün ərzində mürgülüdür, gecələr isə həyəcanlı, gündüz qayğıları ilə dolu çoxlu yuxu görür, zəif xışıldan belə yorğun halda tez ayılırlar.

Müalicəsi kompleks şəkildə aparılır: fizioterapiya və ümummöh-kəmləndirici proseduralar, maddələr mübadiləsinə aktivləşdirən (vitaminlər, angioprotektorlar, bitki mənşəli tonus-verici və stimullaşdırıcı preparatlar) və ümumi bioloji təsir göstərən vasitələrlə birlikdə yuxunu normalaşdıran dərmanların qəbulu.

ASTENOPIYA (yun. ασθενής – gücsüz, zəif + όψ, yiyəlik halda όπός – göz) – gərgin görmə işi zamanı gözün yorulması. Başağrı, gözdə yad cisim hissi, qızartı, yanğı, quruğu, gözlərdə ağrı, işıqdan qorxma və ya işıqlanma çatışmazlığı hissi baş verir. A.-nin səbəbləri: ametropiyanın qeyri-dəqiq korreksiyası, gözün akkomodasiyası və konvergensiyasının funksional pozuntusu, kompyuterdə işləmək, refraksiya cərrahi əməliyyatları, kataraktın ekstraksiyası, “quru göz” (gözyaşı vazalarının çatışmazlığı) sindromu, ümumi xəstəliklər (qan dövranı pozuntusu, endokrinopatiya, miassteniya), baş beyin travmaları. Müalicəsi: görmə pozuntusunun vaxtında optik korreksiyası, funksional müalicə metodları (müvafiq əzələlər üçün məşqlər), ümummöhkəmləndirici terapiya.

ASTENOSFER (lat. asthenosphaera, yun. αδσθενής – zəif + σφαίρα – kürə) – Yer mantiyasının litosferin altında yeləşən az bərkliyə və özlülüyə malik üst qatı. İlk dəfə 1914 ildə hipotetik olaraq Amerika geofiziki C. Barrell tərəfindən ayrılmışdır. 1951 ildə B. Qutenberq A.-in mövcudluğunu seysmoloji cəhətdən sübut etmişdir. A.-in tavanı okean dibində təq. 100 km, materiklərin altında isə təq. 200 km dərinliyə uyğundur. Burada izotermik qradient 1200–1300°C təşkil edir. A.-in qalınlığı təq. 150–200 km-dir. Aşağı sərhədi aydın seçilmir; təq. 1500–1600°C izotermiyə uyğun gəlir. A. Yer qabığında gedən endogen proseslərin (maqmatizm, metamorfizm) əsas mənbəyidir; litosfer bloklarının tektonik hərəkətlərində mühüm rol oynayır. Endogen tipli faydalı qazıntı yataqları məhz A.-dən Yer qabığına daxil olan maqmalarla əlaqədardır.

ÁSTER (Astaire) Fred (əsl adı və soyadı Frederik Austerlitz (10.5.1899, Nebraska ştatı. Omaha – 22.6.1987, Los-Anceles) – Amerika aktyoru, rəqqas, xoreograf, mahnıların müəllifi və ifaçısı. Vyanalı mühacirin oğludur. Klassik balet, step və bal rəqsləri elementlərinin istifadə olunduğu xüsusi üslubun yaradıcısı, kinoda musiqi-rəqs janrının banilərindən biridir. 7 yaşından səhnəyə çıxmışdır. 1917 ildə bacısı Adelya ilə birlikdə Brodveydəki “Zirvələrin üstündən” musiqi-şou çıxış edərək, Amerika və Avropada populyarlıq qazanmışdır. 1933–39 illərdə aktrisa C. Rocerslə 9 filmdə (“Boşanmış şən qadın”, 1934; “Silindr”, 1935, “Svinq vaxtı”, 1936, “Rəqs edəkmi?” 1937, “Qayğısız”, 1938 və s.), həmçinin R. Hayuortla “Sən heç vaxt varlı olmayacaqsan” (1941), V. Pauella “Kral toyu” (1951), O. Hepbörnlə “Məzəli sifət” (1957) və s. filmlərdə çəkilməmişdir. 1950-ci illərin axırlarından “Axırıncı sahildə” (1959), “Ərşdəki cəhənnəm” (1974) və s. filmlərdə dramatik rollar oynamışdır. 1949 ildə “Oskar” mükafatını almışdır.

ASTEREOQNÓZ (a... + stereo... +... qnozıya) – aqnozıyanın bir forması; əşyanı əl ilə yoxladıqda taktil, temp-r və dərin əzələ hissəsinin saxlanması ilə formanı müəyyən etmək qabiliyyətinin itməsi. Baş beyin təpə payının zədələnməsi zamanı inkişaf edir.

ASTERİZM – astronomiyada öz adı olan xarakterik ulduz dəstəsi. A., əksəriyyəti bir və ya bir neçə qonşu bürcərə aid olan parlaq ulduzlardan ibarətdir, məs., Böyük ayı bürcündə Tayqulq, Orion bürcündə Kəmə, Yay üçbucağı bürcündə Veqa (α Lira), Deneb (α Qu) və Əltair (α Qartal). Bir qism A. zəif ulduzlardan ibarətdir, məs., Buğa bürcündə Ülkər ulduzu.

ASTERİZM, fizika da – kristalın *laueqramlarında* difraksiya ləkələrinin dağılması (yayılması); bu zaman ləkənin üzərində onun mərkəzindən müəyyən istiqamətlərdə şaxələnən müxtəlif uzunluqlu ştrixlər (“quyruqlar”) əmələ gəlir ki, bu da ləkəyə ulduzabənzər görünüş verir. A. kristalın deformasiyasının nəticəsidir; deformasiya prosesində kristal 1–0,1 mkm ölçülərdə olan və bir qədər kristalloqrafik istiqamət ətrafında bir-birinə nəzərən azca çevrilmiş fraqmentlərə ayrılır. “Quyruqların” uzunluğuna və istiqamətinə görə kristaldakı fraqmentlərin miqdarını, formasını və ölçülərini bilmək və onlardakı deformasiyanın xarakterini tədqiq etmək olur (*bax Materialların rentgenoqrafiyası*).

Uzaqlaşdırılmış işıq mənbəyinə yəqut, safir və s. kristallardan baxdıqda müşahidə edilən hadisə də A. adlandırılır: işıq mənbəyi ulduzabənzər görünüşə malik olur, ondan şaxələnən şüalar əsas kristalda müəyyən istiqamətlərdə kök salan başqa kristal maddənin (məs., ru-

til) iynəyəbənzər əlavələrindən işığın səpilməsi nəticəsində yaranır.

ASTEROİD-KOMET TƏHLÜKƏSİ – Yer in kosmik cisimlərlə (kometlər, asteroidlər, meteoroidlər) toqquşma təhlükəsi ilə bağlı anlayış. 1980-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Daşların göydən Yerə düşməsi hələ çox qədimdən məlum idi. Yerin yaxınlığından keçən ilk asteroid (Apollon) 1932 ildə kəşf edilmişdir. Hazırda astronomlar belə asteroidləri muntəzəm sürətdə müşahidə edirlər. Yer səthində qeyri-vulkanik mənşəli kraterlərin tapılması Yerin göy cismi ilə toqquşma təhlükəsinin reallığını təsdiq edir. Bundan əlavə, nəzərəçarpan vulkanik fəallığın müşahidə edilmədiyi Ay səthinin mənzərəsi də deməyə əsas verir ki, bütün görünən kraterlər yalnız başqa göy cisimləri ilə toqquşmadan yaranma bilər.

Təq. 65 mln. il əvvəl Mezozoyun sonu – Kaynozoyun əvvəlində Yerdəki canlı orqanizmlərin təxminən üçdə ikisi, o cümlədən dinozavrlar məhv olmuşdur. Bu dövrün geoloji laylarında iridiumun miqdarının çox olması Yer hadisələrinin heç biri ilə izah edilə bilməz. Bu fəlakətin ehtimal olunan səbəblərindən biri Yerin asteroid və ya diametri 10 km-dən böyük olan komet nüvəsi ilə toqquşmasıdır. Meksikada Yukatan y-a-ndakı Çiksulub kraterinə belə toqquşmanın ehtimali nişanəsi kimi baxılır. Onun diametri 180 km, yaşı 64.98±0.04 mln. ildir. Yerin göy cismilə toqquşması ilə bağlı 20 əsrin ən məşhur hadisəsi 30 iyun 1908 ildə Podkamennaya Tunquska çayı hövzəsində baş vermişdir. Bütün ehtimallara görə Yer səthi üzərində baş verən göy cisminin partlayışı təq. 10 meqaton trotil ekvivalenti gücündə olmuşdur.

Müasir təsəvvürlərə görə Yerin asteroidlərlə toqquşması ən çox ehtimal olunanıdır. Yerin böyükdövrü kometlərlə (Günəş ətrafında dolanma dövrü 200 ildən artıq) toqquşma ehtimalı azdır (təq. 1%). Kiçikdövrü kometlərlə (dolanma dövrü 200 ildən az) toqquşma ehtimalı isə çox uzundur. 1 km-dən böyük diametrə malik göy cisminin Yerə düşməsi qlobal xarakterli fəlakətlər törədə bilər. Belə cisimlərin sayı Günəş sistemində təq. 1200 ola bilər, lakin 21 əsrin əvvəllərində onların yarısından bir az çoxu məlumdur. Regional və yerli miqyasda fəlakətlər törədə bilən kiçik ölçülü cisimlərin yüksək təhlükəli (məs., atom elektrik stansiyası, kimya müəssisələri) yerə düşməsi daha ağır nəticələr verə bilər. Müşahidələrdən alınan məlumatlar hələlik kifayət etmə-

diyindən, Yerə təhlükə törədən 1 km-dən kiçik ölçüyə malik göy cisimlərinin sayı yalnız təxminidir. Diametri 1 km-dən böyük olan asteroidlərlə Yerin toqquşma tezliyi 500 min ildə təxminən 1 dəfə, Tunqus meteoriti tipindəki obyektlə (diametri təq. 50 m) toqquşma tezliyi isə 500–1000 ildə 1 dəfədir.

ASTEROİDLƏR – bax *Kiçik planetlər*.

ASTEROZOYLAR (Asterozoa) – hazırda mövcud olan dəniz ulduzları və ofiur növlərinin, eləcə də nəslə kəsilmiş somasteroideyaların daxil olduğu dərisitikanlılar yarımtipi (yaxud elevterozoy yarımtipinin sinifüstü). Ordovik çöküntülərindən məlumdur. Bədəni radial-simmetrik ulduzşəkillidir, ağzı alt tərəfdədir. A. xüsusi bərkidici törəmələri olmayan sərbəstyaşayan orqanizmlərdir. Müasir A. dənizlərdə bütün dərinliklərdə geniş yayılmışdır. Detritofaq, yaxud yırtıcı, az hallarda planktonofaqdır.

ASTİ – Şimali İtaliyada şəhər. Asti əyalətinin (Pyemont vil.) inz. m. Tanaro çayı sahilindədir. Əh. 73,4 min (2004). Maşınqayırma, metallurgiya, yeyinti, ağac emalı sənayesi müəssisələri, memarlıq abidələri (12–15 əsrlər) var.

ASTİAQ. İştümequ, İştivaiqa – Midiyanın (Mada) sonuncu şahı [e.ə. 585–550], *Kiaksarın* oğlu. Orta əsr mənbələrində adı Ajdahak, yaxud Aspand kimi qeyd olunur. Herodotun verdiyi məlumatlara görə, Lidiya çarının qızı Ariyeni A.-ın arvadı olmuşdur. A. Babilistanla müharibə aparmışdır. Babililərin onun ordusundan müdafiə olunmaq məqsədilə “Böyük Midiya divarını” tikməyə, midiyalıları Babilistanın Harran vil.-ni ələ keçirmişdilər. A.-ın hakimiyyəti dövründə Midiyanın vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Dövlətin mərkəzləşməsinə qarşı çıxan tayfa əyanlarının böyük bir qismi ilə mərkəzi hakimiyyəti var gücü ilə möhkəmlətməyə çalışan A. arasında ziddiyyətlər güclənmişdi. Maqlar da A.-dan narazı idilər. E.ə. 553 ildə Kirin rəhbərliyi ilə baş verən üsyan nəticəsində A. qoşunlarını Babilistandan geri çəkilməyə məcbur oldu. E.ə. 550 ildə baş verən həlledici döyüşdə Midiya əyanı Harpaq qoşununun bir hissəsi ilə Kirin tərəfinə keçdi. Nəticədə A. məğlub oldu və Midiya şahlığı süqut etdi.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 1. B., 1998.

ASTİQMATİZM – bax *Optik sistemlərin aberrasiyası*.

ASTİMAL – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vər-

zəqan bölgəsinin Şərqi Dizmar kəndistanda. Vərzaqan qəs.-ndən 30 km q.-də. Təbriz–Əhər avtomobil yolunun 23 km-liyindədir.

ASTİONİMLƏR – bax *Oykonimlər*.

ASTLAN (“vağlar ölkəsi”) – böyük gölün mərkəzində yerləşən ada. asteklərin mifik ilk vətəni. Əvvəlcə digər naua xalqları kimi asteklər də özlərinin ilk vətəninin *Çikomostok* olduğunu zənn edirdilər.

ASTMA (yun. *ἀσθμα* – *təngnəfəslik*, *boğulma*) – boğulma tutması; bronx yollarının kəskin daralması (bax *Bronxial astma*) və ya kəskin *ürək çatışmazlığı* nəticəsində baş verir.

ASTON Frensis Uilyam (1.9.1877, Harborn – 20.11.1945, Kembric) – ingilis fiziki və kimyaçısı, London Kral Cəmiyyətinin üzvü (1921), SSRİ EA əcnəbi üzvü (1924), Nobel mükafatı laureatı (1922). Birminhem Un-tində, Kavendiş laboratoriyasında, Londonda Kral İntunda işləmişdir. Qazlarda elektrik boşalmalarını tədqiq etmişdir.

1913 ildə C.C. *Tomsonla* birgə neonun iki stabil izotopunu aşkar etmişdir. 1919 ildə ilk kütlə spektrometrini yaratmış və onun vasitəsilə bir sıra kimyəvi elementlərin 200-dən çox izotopunu kəşf etmiş, tam ədədlər qaydasını vermişdir. 1927 və 1935 illərdə quraşdırdığı böyük ayırdetmə qabiliyyətinə malik olan kütlə spektrometrləri ilə bir sıra nuklidlərin kütləsini və kütlə defektini dəqiq ölçmüş, atom nüvəsinin rabitə enerjisi xarakterizə edən əyrini qurmuşdur.

“**ASTON MƏRTİN**” (Aston Martin) – B. Britaniyada istehsal olunan yüksək sinifli minik avtomobillərinin adı. “A.

Aston Martin Rapide minik avtomobili [ili 2010; mühərrikinin işlək həcmi 6,0 l; gücü 350 kVt (477 a.q.); maks. sürəti 303 km/saat].

M.” (sonralar Aston Martin Lagonda Limited) firmasının əsası 1913 ildə L. Martin və R. Benford tərəfindən qoyulmuşdur. “A.M.” adlanan ilk avtomobili (dördsilindrlı, işlək həcmi 1,4 l) 1915 ildə L. Martin yaratmışdır. 1921 ildən kütləvi istehsal olunur.

ASTRA – bax *Çayırçıçayı*.

ASTRABAD DƏFİNƏSİ – e.ə. 3-cü minilliyin 2-ci yarısı – 2-ci minilliyin ortalarına aid əyanların dəfn olduğu ehtimal edilən qəbirlərdən tapılmış əşyalar toplusu. Tü-rəng-Təpədə [Astrabaddan (İranın indiki Gurgan ş.) 15 km şm.-ş.-də] aşkar olunmuşdur. 1841 ildə İran şahının xəzinəsinə daxil edilmiş, sonradan itmişdir. A.d.-ndə insan, həmçinin heyvan, quş təsvirləri ilə bəzədilmiş qızıl piyalə və uzunlüləklə sferik qab, başlığı həndəsi naxışlı toppuz, 2 ədəd “siqnal sümsüyü”, misdən ox ucluqları, oymaqlı kərki-baltalar, daşdan hazırlanmış antropomorf fiqurlar, hündür qədəh, flakon və s. əşyalar var idi; bunların bəzilərindən nə məqsədlə istifadə olunduğu mübahisəlidir. A.d.-ndə və Tü-rəng-Təpədəki “A təpədə” üzə çıxarılan monumental binada aşkar olunmuş materiallar arasında fransız tədqiqatçısı J. Dee Cənubi Xəzəryanıdan Əfqanıstanədək olan ərazidə Tunc dövrü elitar mədəniyyətinin, eləcə də Elam və Şumer sivilizasiyası ilə Hind çayı vadisi sivilizasiyasının vahidliyi haqqında nəzəriyyəni irəli sürmüşdür.

ASTRAXANKA – bax *Həmşirə*.

ASTRAXANKA – bax *Qızmejdani*.

ASTRAXANOVKA – Azərbaycan. Resp. Oğuz r-nunun Böyük Söyüdlü ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 32,5 km c.-da, Acınohur öndağlığında, Müqəddəsdağın (764 m) ş.-indədir. Əh. 480 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, ATS, kitabxana var.

ASTRAKİMİLƏR – bax *Mürəkkəbçiçəklilər*.

ASTRAQÁL – bax *Gəvən*.

ASTRAL KULTLAR (yun. *άστρον* – ulduz) – ulduzlara, bürcələrə və planetlərə sitayiş. Böyük Ayı, Kiçik Ayı (adətən araba, ayı və s. ilə assosiasiya olunur), Qütb ulduzu (göyün asıldığı mismar kimi təsəvvür edilir), Süd Yolu (yol, dağılmış süd, səpələnmiş buğda və s.), Ülkər, Sirius (bu bürcün batıb-çıxması Qədim Misirdə əkinçilik işlərinin ritmini müəyyənləşdirirdi), Əkizlər (çox zaman *əkizlər kultları* ilə əlaqələndirilir) və s. A. k.-ın ən çox pərəstiş olunan obyektləridir.

Bir çox xalqlarda ulduzlar və bürcələr mifoloji personajlar və ya predmetlərlə assosiasiya olunur (bir çox miflər onların göy üzünə necə düşməsi haqqındadır). Çox zaman 12, yaxud 10 bürcə bağlı personajlar silsiləsi formalaşdırılır. Ehtimal ki, Mesopotamiyada təşəkkül tapmış və bütün Avrasiyaya yayılmış *zodiak bürcləri* daha geniş tanınır. 7 ilahiləşdirilmiş planetdən ibarət silsilənin də (Günəş, Ay və adi gözlə görünən 5 planet – Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn) kökləri Mesopotamiya ilə bağlıdır; “astron” (ulduz) sözünün özü Venera planetinin personifikasiyası olan ilahə Astarta ilə bağlıdır. Zaman kəsiklərinin (ayların və sutkaların) bu bürc və planetlərlə assosiasiyası qədim *təqvim* sistemlərində əksini tapmışdır. A. k.-ın və astronomik müşahidələrin inkişafı nəticəsində qədim dünyada *astrologiya* meydana gəlmişdir. İnsan ulduzlara nəzərən səmti təyin etməsinə dair ilk arxeoloji sübutları Neolit dövrünə aidliyi ehtimal olunur.

ASTRAL NƏZƏRİYYƏ – bax *Naturalist nəzəriyyə*.

ASTRİDLƏR – *sərçəkimilər* dəstəsindən toxucu vürokkimilər fəsiləsinə (Estrildidae) daxil olan xırda quşların ümumi adı. Bədəninin uz. 7–13 sm-dir. Rəngi müxtəlif, bəzən çox əlvanlıdır. Dimdikləri nisbətən qısa, əsasən, konusşəkillidir. 17 cinsi, 50-ədək növü var. Afrikada, Cənubi Asiya və Avstraliyada yaşayır. Açıq landsaftlarda, savannalarda, meşə kənarında maskən salır, yarımsəhralara girir, bəziləri suya yaxın hündür otlu yerləri seçir. Əsasən, ot toxumları, bəzən həşəratlarla (xüsusilə çoxalma dövründə) qidalanırlar. Monoqamdir. Cütləşmə oyunları erkəklərin özünəməxsus “rəqslərindən” ibarətdir. Ot saplaqlarından kürəşəkilli yuva (bəzən boruşəkilli girişi olan) cütlüyün hər iki üzvü tərəfindən düzəldilir. 4–6 yumurta qoyur; valideynlər çinədəndə yumşalmış dənli

Alabəzək astrild (Estrilda pytilia).

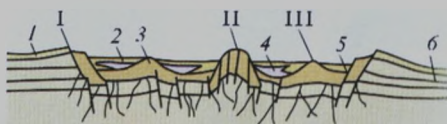
gəyirməklə atəbalaları birlikdə yemləyir. Qəfəsdə asan çoxalır; ev quşları həvəskarlarının ən çox saxladığı quşlardır. **ASTRO...** (yun. *άστρον* – ulduz) – göy cisimlərinə, kosmik fəzaya aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi. Məs.: *astrologiya*, *astroblem*, *astrospektroskopiya* və s.

ASTROBİOLOGİYA (*astro...* + *biologiya*) – Kainatda həyatın mənşəyini və təkamülünü öyrənən elmi fənn; biologiya, kimya, astronomiya və kosmonavtikanın nailiyyətlərinə əsaslanır. Kosmik cism olan Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsini və inkişaf yollarını aydınlaşdırır, üzvi həyatın həddü şəraitini müəyyənləşdirir, Günəş sistemi planetlərində və digər ulduz planetlərində həyatın olub-olmamasını öyrənir, üzvi maddənin kimyəvi təkamülünü (bioloji təkamüldən qabaq) tədqiq edir. *Yerdənkənar sivilizasiyaların* axtarışı A.-nın bölmələrindən biridir. Ən zəngin eksperimental materiallar Yer üzərində həyatın mənşəyinin tədqiqi ilə əlaqədar əldə olunmuşdur. 1920-ci illərin əvvəllərində A.İ. *Oparin* Yerin ilkin oksigensiz atmosferində planetin səthində ən bəsit maddələrdən həyatın inkişafı üçün əsas sayılan mürəkkəb birləşmələrin formalaşma biləcəyi fərziyyəsini irəli sürdü. İlk dəfə bunu, 1953 ildə laboratoriya qurğusunda hidrogen, metan, ammoniyak və su buxarından ibarət ilkin atmosferin imitasiyasını yaratmış Amerika alimi S. Millerin təcrübələri təsdiq etdi. Alınmış qarışıqda elektrik cərəyanı buraxmaqla o, bir sıra üzvi birləşmələr, o cümlədən aminturşular da sintez etdi. Lakin bu eksperimentlərlə öz-özünü yenidən hasilədən strukturların sintezi baş tutmadı; mürəkkəb üzvi maddələrdən sadə canlı orqanizmlərə keçidlə bağlı çoxlu həll edilməmiş problemlər qaldı. Bununla belə bioloqların əksəriyyəti hesab edir ki, Yer biosferi tədricən bu yolla əmələ gələ bilirdi. Fotosintez edən bakteriyaların meydana gəlməsi Yer atmosferinin tərkibini dəyişdi: o, oksidləşdirici xarakter almağa başladı. Planet atmosferinin tərkibində oksigenin olması burada həyatın mövcudluğunu kifayət qədər sübut edən əlamətdir (zəruri sayılmasa da). Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi nəzəriyyəsi ilə yanaşı *panspermiya* (həyatın bir göy cismindən digərinə keçməsi) fərziyyəsi də müzakirə olunur. Ulduzlararası mühidə, kometaların və meteoritlərin nüvələrində üzvi birləşmələrin aşkar edilməsi bu-

na əsas verir. 4,6–4,4 mlrd. il əvvəl əmələ gələn ən qədim meteoritlər – kömürləşmiş xondritlər xüsusilə maraqlıdır. Bunların tərkibində DNT-nin əsas elementləri – adenin və quaninin purin əsasları daxil olmaqla mürəkkəb üzvi birləşmələr də aşkar edilmişdir. Bu, belə maddələrin hələ planetqədərkə ilk qaz-toz dumanlığı mərhələsində əmələ gəldiyini təsdiq edir; sonradan bu üzvi maddələr əmələ gələn planetlərin tərkibinə daxil ola bilər və əlverişli şəraitdə onlarda həyatın inkişafını müəyyənləşdirir. Canlı orqanizmlərin bir planetdən digərinə keçməsi məsələsi hələlik həll edilməmişdir. Yer üzərində tapılmış meteoritlərin Marsdan gəldiyi ehtimal olunur (SNC meteoritləri: şərqotitlər, naklitlər, şassinyitlər). ALH-84001 “Mars” meteoritində, həmçinin bəzi kömürləşmiş xondritlərdə (Orgey, Yefremovka, Alyende, Murçison və s.) həyatın primitiv formalarını xatırladan daşlaşmaların aşkar edilməsi barədə məlumatlar var. Mikro və nanometr ölçülü bu biomorf törəmələr Yerin qədim qatlarında olan mineralaşmış sianobakteriyalara oxşayır, lakin bunların identik olmasına tam əminlik yoxdur. Günəş sistemi obyektlərinin əksəriyyətindəki müasir şərait həyatın mövcudluğunu istisna edir. Həyat axtarışı üçün Mars, Avropa (Yupiterin peyki) və Titan (Saturnun peyki) ən cəlbədicə planetlərdir. Bu vaxta qədər yalnız Ayda və Marsda aparılan həyat axtarışı müsbət nəticələr verməyə də, 21 əsrin əvvəllərində Marsın tədqiqi nəticəsində orada suyun aşkar edilməsi həyatın mövcudluğuna bir qədər ümid verir. Avtomat aparatların köməyi ilə digər kosmik cismlərdə həyatı aşkarlamaq cəhdləri orada da həyatın əsasını Yer kürəsində olduğu kimi karbonun təşkil etməsi ehtimalına söykənir. Həyatın başqa əsasının (ammonyak, silisium) mümkünlüyü az inandırıcıdır. Ekstremal şəraitdə (daimi donuşluqda, geotermal bulaqlarda, Antarktida buzlarında, dərindən qatlardakı süxurlarda) yaşayan orqanizmlərin tədqiqi uyğunlaşma imkanları və mexanizmlərinin geniş diapazonunu əks etdirməklə üzvi həyat üçün əlverişli şərait tipini dəqiqləşdirir. Bəzi mikroorqanizmlər xarici mühitin xüsusi ekstremal şəraitində yaşamağa davamlıdır: bəziləri qaynar (115°C-yədək) suda, digərləri isə alçaq temp-rda (–20°C-yədək) yaşamağa uyğunlaşmışdır; bir sıra bakteriyalar çox turş, yaxud qələvi mühitdə, qatı duz məhlullarında, çoxlu

miqdarda ağır metallarla və çox yüksək radiasiya şəraitində çoxala bilərlər; bəzi mikroorqanizmlər atmosferin yuxarı qatlarında (85 km-ədək yüksəklikdə) alçaq təzyiqdə, digərləri isə okean çökəkliklərinin dibində suyun 1000 atm təzyiqi şəraitində fəal inkişaf edir. Bakteriyalar, yosunlar və göbələklər kimi mikroorqanizmlərin sporları və sistaları 0,01 K (–273°C) tempr-adək praktiki olaraq tamamilə quruyur və soyuyur. 1990-cı illərin ortalarında ilk günəşdən-kənar planetlərin (ekzoplanetlərin) kəşfi ilə əlaqədar ehtimali həyat həddlərinin genişlənməsi daha böyük maraqa kəsb edir. Hələ ki, bəzi ulduzlarda yalnız nəhəng planetlərin olduğu aşkar edilmişdir; lakin həmin sistemlərdə Yerə bənzər planetlərin də mövcudluğu ehtimal edilir. Astrofiziki tədqiqatlar ulduzlar ətrafında həyat zondlarının (ekosferlərin) parametrlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. 21 əsrin əvvəllərində avtomat zondlar vasitəsilə ekzoplanetlərin kəşfi və Marsda tədqiqatların aparılması ABŞ, Fransa, B.Britaniya, İspaniya, Avstraliya və b. ölkələrdə A. üzrə tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasını stimullaşdırdı. Bax həmçinin *Ekzobiologiya*.

ASTROBLƏM [*astro...* + yun. βλήμα – yara, zərbə] – meteorit krateri; kosmik sürətlə Yerin səthinə düşən göy cisminin yaratdığı dəyirmi çuxur. Termin 1960 ildə Amerika geoloqu R.S.Dits tərəfindən təklif olunmuşdur. Meteoritin həcmindən və düşmə sürətindən asılı olaraq kraterin diametri onlarla m-dən bir neçə km-ə qədər ola bilər. Kraterin diametri, adətən, onun dərinliyindən 3–5 dəfə çox olur. A.-in planda forması (dairəvi, yaxud uzunsov) kosmik cismin Yer səthi ilə görüşmə bucağından asılıdır. A.-in periferiyasını deformasiyaya uğramış süxurlar zolağı, daxilini isə partlayış brekçiyaları və impaktitlər təşkil edir. A.-lərin yaşı 2,5 mlrd. ildən dövrümüzə qədərdir. Yer kürəsində 200-dən çox A. var

Astroblemin quruluşu (kəşifində): I – dairəvi sədd; II – mərkəzi qalxım; III – dairəvi qalxım; 1 – kraterdən kənara atılmış brekçiyalar; 2 – kraterdaxili brekçiyalar; 3 – xırdalanmış süxurlar; 4 – ərimiş impaktitlər; 5 – qırılmalar; 6 – yer qabığı süxurları.

(əksəriyyəti Şimali Amerikada və Avropadadır). Ən iri A.-lər: CAR-da Morokvenq (diametri 340 km, yaşı təq. 146 mln. il), Vredfort (diametri 335 km, yaşı təq. 2 mlrd. il), Kanadada Sadber (diametri 200 km, yaşı təq. 1,85 mlrd. il), Meksikada Çiksulub (diametri 180 km, yaşı təq. 65 mln. il), Rusiyada Popiqay (diametri 100 km, yaşı təq. 35,7 mln. il) və s. Texniki impakt almaz yataqları A.-lərlə əlaqədardır (Popiqay krateri). A.-lər həmçinin neft və qaz üçün tələdir. Ayda hava qatı olmadığından A.-lər Yerdəkinə nisbətən daha çoxdur. **ASTRODİNAMİKA** (*astro...* + *dinamika*) – göy mexanikasının bölməsi; kosmik aparatların (KA) – Günəşin, planetlərin və planet peyklərinin süni peyklərinin, həmçinin planetlərarası stansiyaların, ulduzlararası zondların və s. hərəkətini öyrənir. “Kosmodinamika”, “göy ballistikası”, “kosmik uçuş mexanikası” terminlərindən də istifadə olunur.

A. təbii göy cismlərinin hərəkətini öyrənən klassik göy mexanikasının bir qolu kimi yaranmışdır. 17 əsrin sonlarında ilk dəfə İ. Nyutonun apardığı hesablamalara görə, Yerin süni peykinin (YSP) buraxılması üçün 8 km/san, Marsa KA-ın buraxılması üçün 11 km/san sürətə nail olmaq lazımdır. K.E. Siolkovski raketlərin köməyilə kosmik sürətlərə çatmağın mümkünlüyünü sübut etdi.

A.-nın spesifikasiyası KA-ların və onların sistemlərinin trayektoriyalarının optimallaşdırılmasının zəruriliyini, KA-ların idarə olunması imkanını, həmçinin böyük ölçülü göy cismlərinin cazibəsini və çoxlu qeyri-qravitasiya qüvvələrini: atmosferin müqavimətini, Günəş şüaları və Yerdən əks olunan şüaların təzyiqini, maqnitosferin təsirini və s. nəzərə almaqdan ibarətdir. A., bir qayda olaraq, hərəkətin (ola bilsin ki, idarəedicə parametrləri) adi diferensial tənliklərinin riyazi tədqiqinə əsaslanır və göy mexanikasının və optimal idarəetmə nəzəriyyəsinin üsullarından istifadə edir (məs., Pontryaginın maks. prinsipi). Orbitlərin hesablanması üsulları (bax *Göy cismlərinin orbitləri*) təbii edilir, klassik göy mexanikasında rast gəlinməyən məsələlərin məxsusi həlli üsulları işlənilib hazırlanır. Məs., KA-ın işinin ən mühüm kriterisinə görə optimal və qalan parametrlərinə görə məqbul olan orbitlərin (məs., minimum yanacaq sərfi ilə Yerdən Marsa uçuş orbitinin, Yerin müəyyən regionunun ən yaxşı seyriyə imkan verən orbitin və s.) layihələndirilməsi belə məsələlərə aiddir. Xilasedici, naviqasiya, rəbitə peykləri və s. KA sistemləri üçün ayrı-ayrı orbitlərin deyil, onların ənsəmblinin optimallaşdırılması tələb olunur.

Çox vaxt işlək orbitə çıxışı bir neçə mərhələdə yerinə yetirmək məqsədəuyğun olur və bu halda orbitlərarası keçid məsələsi ortaya çıxır. Keçid qısamüddətli böyük dartı qüvvəsini təmin edə bilən reaktiv mühərriklərin işi (KA, demək olar ki, ani əlavə impulsun təsirinə məruz qalır), yaxud uzun müddət təsir edən zəif dartı qüvvəsi hesabına, həmçinin planet və ya təbii peykin qravitasiya sahəsi enerjisinin (qravitasiya manevri) və ya Günəşin süa enerjisinin (Günəş yelkəni) hesabına həyata keçirilə bilər. Atmosferdə tormozlanmadan istifadə etməklə enməyə və planetin (Yer də daxil olmaqla) süni peykinin enməsinə, yaxud orbitə çıxışına və ya Aya və başqa atmosferlərdə təmələnməsinə aid məsələlər də bura daxildir. Riyazi baxımdan məsələ orbitə dəyişdirmək üçün lazım olan impulsların və ya əlavə dartı qüvvəsinin hesablanmasıdır. Tipik məsələlər üçün çox vaxt adi olmayan baza həlləri qurulmuşdur. Belə ki, yaxın gələcəyin texnikası KA-ı bilavasitə Günəşin yaxınlığına çatdırmaq üçün ona kifayət edə biləcək sürət vermək iqtidarında deyildir. Qravitasiya manevrindən istifadə etməklə Yupiterə uçuş və ya çoxsaylı qravitasiya manevrindən istifadə edilməklə Venera və Yer ətrafında həyata keçirilən uçuş bu məsələnin həllinə imkan verir. Kosmik uçuşlarla əlaqədar A.-nin riyazi nəticələrinin praktiki istifadəsi KA-ın quraşdırılması və onun avtomatik idarə olunması kimi mühəndisi-texniki məsələlərlə bağlıdır.

İstənilən anda KA-ın vəziyyətini və sürətini təyin etməyə imkan verən analitik, yarımanalitik və ədədi nəzəriyyələrin yaradılması A.-nin əsas məsələlərindəndir. Bu nəzəriyyələrin işlənilməsi müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində süni göy cismlərinin hərəkətində təbii göy cismlərindən fərqli xüsusiyyətlərin olması ilə bağlıdır. Süni göy cismlərinin fırlanma hərəkətinin təhlili və layihələndirilməsi A.-nin mühüm məsələlərindən biridir. Orbitdə istiqamətləndirmə (uzun müddət Yerə, Günəşə və ya başqa göy obyektinə yönəltmə) üçün A.-nin üsullarından istifadə olunur. Burada əsas çətinlik süni göy cisminə atmosferin müqaviməti (aerodinamik effekt), Günəş işığının təzyiqi, maqnit sahəsinin təsiri və b.

effektlər nəticəsində yaranır. Müəyyən proqramlı uçuşu həyata keçirmək üçün uçuşla əlaqədar göy cismlərinin fiziki və kimyəvi təbiəti, kütləsi, hərəkət qanunları, onlar arasındakı məsafə və qarşılıqlı təsir daha dəqiq məlum olmalıdır. A.-da *astronomik vahidin* dəqiqləşdirilməsinə aid tədqiqatlar da aparılır (bax həmçinin *Yerin süni peyki*, *Kosmik aparat*). **ASTROƏTALƏT NAVİQASİYASI** – kosmik uçuş aparatlarının naviqasiya üsulu; *ətəlat naviqasiyası* və *astronaviqasiya* vasitələrini birləşdirir. A.n.-nin əsas məqsədi giroabitləşdirilmiş platformaların astrokorreksiyasıdır.

ASTROFİLLİT (*astro...* + yun. φῶλλιτης – vərəq) – mineral. Kimyəvi tərkibi (K₂, Na₂, Ca) (Fe, Mn)₄(Ti, Zr) [OH](Si₂O₇)₂ dəyişkəndir. Triklinik sinqoniyada kristallaşır. Kristalları lövhəvari, iynəvarıdır. Ulduzvari və paralel lifli aqreqatları

Astrofillit.

var. Sərtliyi 3–3,5, xüs. ç. 3,3. Tunc-qonur rəngdədir. Tunc parıltısı var. Nefelinli siyenitlərdə və peqmatitlərdə rast gəlinir.

ASTROFİZİKA (*astro...* + *fizika*) – Kainatda baş verən fiziki proseslərin və hadisələrin təhlili əsasında göy cismlərini, onların sistemlərini və kosmik fəzanı öyrənən astronomiya bölməsi. A. kosmik tozdan tutmuş qalaktikalararası strukturlara qədər istənilən ölçüdə olan göy cismlərini və bütövlükdə Kainatı, hər növ fiziki sahələri (qravitasiya, maqnit, elektromaqnit) və kosmik fəzanın həndəsi xassələrini öyrənir. Astrofiziki tədqiqatların məqsədi göy cismlərinin, onların daxil olduğu sistemlərin və Kainatın quruluşunu, qarşılıqlı təsirini, təkamülünü bütövlükdə dərk etməkdir. A.-da işləyən fiziki parametrlərin – sıxlığın, temp-run, təzyiqin, maqnit sahəsinin intensivliyinin və s. qiymətlər diapazonu yerdəki laboratoriyalarda alınmayan qiymətlərdən çox yüksək və ya çox kiçikdir. Buna görə bir çox astrofiziki obyektlər maddəni və sahəni fəvqəladə

şəraitdə öyrənməyə imkan verən unikal fizika laboratoriyası rolunda çıxış edir. Bu, A.-ni fizikanın ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Tədqiqat obyektlərinə görə A.-da Günəş sistemi fizikası, *heliöfizika* (Günəş fizikası), ulduzlar fizikası və ulduzlararası mühit fizikası, qalaktik (tədqiqat obyektini bizim Qalaktikadır) və *qalaktikadan kənar astronomiya* (Qalaktikadan kənar olan obyektlər), göy cismləri və onların sistemlərinin mənşəyi və təkamülü problemlərini öyrənən *kosmogoniya*, Kainatı bütövlükdə öyrənən *kosmologiya* bölmələri mövcuddur. A.-da informasiyanın böyük hissəsi göy cismlərinin buraxdığı elektromaqnit şüalarının qeyd olunması və təhlili ilə əldə edilir. Müşahidələrin hansı spektral diapazonda aparılmasından asılı olaraq optik müşahidə A.-sı (hələ 19 əsrdə yaranmışdır), *radioastronomiya* (20 əsrin ortalarında A.-nin müstəqil bölməsinə çevrilmişdir), ultrabənövşəyi və rentgen astronomiyası (1970-ci illərdən başlayaraq geniş inkişaf etmişdir), *infraqırmızı*, *submillimetrlik* və *qamma-astronomiya* fərqləndirilir. Kosmik şüalar A.-sı (1960-cı illərdə formalaşmışdır), neytrino A.-sı (1970-ci illərdə yaranmışdır) və hələ ilk addımlarını atan qravitasiya dalğaları A.-sı bir qədər ayrıca mövqedədir. A.-da *astropolyarimetriya*, *astrofotometriya*, *astropektroskopiya* tədqiqat üsullarından istifadə olunur. 20 əsrdə A. astronomiyanın ən mühüm sahəsinə çevrilmişdir. 20 əsrin əvvəlindən A.-nin sürətli inkişafı bir tərəfdən müşahidə texnikasında köklü dəyişikliyə səbəb olan ümumi texniki tərəqqi ilə, digər tərəfdən isə fizikanın inkişafı ilə əlaqədardır. Kvant mexanikasının (1920-ci illər) və nüvə fizikasının (1930–50-ci illər) yaranması A.-nin inkişafına xüsusilə mühüm təsir göstərmişdir.

Günəş sistemi. *Günəş sistemi* haqqında fiziki məlumatların böyük hissəsi kosmik tədqiqatlar zamanı əldə olunmuşdur. Ayın, Yer qrupu planetlərinin, planet peyklərinin, bir sıra asteroidlərin irimiqyaslı təsvirləri alınmış və səthləri xaritalaşdırılmışdır. Onların relyefinin formalaşmasında endogen (vulkanizm, tektonik sürüşmələr) və ekzogen (meteorit bombardmanı) amillərinin və aşınmanın nisbi rolu aydınlaşdırılmışdır. Yupiterin İo peykində aktiv vulkanizm aşkar edilmiş və onun mexanizmi məlum olmuşdur. Birbaşa ölçmələrlə Ay, Mars və Eros asteroidinin səth örtüyü-

nün kimyəvi və mineraloji tərkibi müəyyən edilmişdir. Aydan Yerə gətirilmiş süxurların yaşı təyin olunmuşdur (4,5 mlrd. ilə qədər). Planetlərin atmosferinin kimyəvi tərkibi, quruluşu, ümumi sirkulyasiyası və dinamikası müfəssəl öyrənilmişdir. Bu zaman endirilən aparatlarla Veneranın və Yupiterin atmosferində birbaşa ölçmələr, Marsda dəfələrlə onun səthində ölçmələr aparılmışdır, yeni elmi istiqamət – planetlərin iqlimşünaslığı yarandı. Marsda böyük miqdarda sulu buz aşkar edildi. Planetin səthində keçmişdə xeyli miqdarda maye suyun olmasına dair əsaslı dəlillər vardır. Kosmik aparatlardan planetlərin maqnit sahələri ölçülmüş və onların quruluşu öyrənilmişdir. Maqnit sahəsi olan planetlərin (Merkuri, Yer, nəhəng planetlər), xüsusilə Yupiterin maqnitosferinin mürəkkəb quruluşu olduğu müəyyən edilmişdir. Yerdə və nəhəng planetlərdə radiasiya qurşaqları kəşf edilmişdir: ən güclüsü Yupiterdədir. Planetlərin daxili quruluşu haqqında təsəvvürlər xeyli dəqiqləşdirilmişdir. Günəş sistemi fizikasının əsas problemlərindən biri bu sistemin mənşəyi məsələsidir. Fərz olunur ki, planetlər təq. 5 mlrd. il əvvəl, Günəş yeni yaranan mərhələdə onu əhatə edən qaz-toz diskindən əmələ gəlmişdir.

Günəş fizikası. *Günəşdə* baş verən fiziki proseslərin öyrənilməsinin xüsusiyyəti onun bizə digər ulduzlara nisbətən yaxın olması ilə əlaqədardır. Bu böyük şüa selini və Günəş üzərində 100 km-ə qədər kiçik miqyaslı məkanda belə baş verən hadisələri müşahidə etməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, Günəş küliyinin maddəsi və Günəş kosmik şüalarının zərrəcikləri birbaşa tədqiq oluna bilər. Günəşdə baş verən hadisələr birbaşa Yer biosferinə, o cümlədən insanların sağlamlığına və onların texnoloji fəaliyyətinə (radiorabitə, kosmonavtika və s.) təsir etdiyindən, əksər heliofiziki tədqiqatlar tətbiqi xarakter daşıyır.

Bizim Günəşin "səthi" kimi gördüyümüz hissə – fotosfer temp-ru 5000–6000 K olan Günəş atmosferinin qatlarıdır. Günəş spektrindəki udulma xətlərinin intensivliyinə görə fotosferin kimyəvi tərkibi, həmin xətlərin Dopler sürüşməsinə görə oradakı qazın hərəkəti müfəssəl öyrənilmişdir. Fotosferdə müxtəlif struktur törəmələri, o cümlədən Günəş ləkələri müşahidə olunur. Günəş atmosferinin xarici qatlarında – xromosferdə və xüsusilə tacda Günəş plazmasının hərəkəti idarə edən maqnit sahəsi başlıca

rol oynayır. Günəş atmosferinin bu qatları olduqca qeyri-bircins və dinamikdir, orada gündən-günə dəyişən müxtəlif törəmələr (*protuberanslar*, maqnit ilgəkləri, tac dəlikləri və s.) mövcuddur, bəzən maqnit sahəsini yenidən quran partlayışlar (xromosfer alışmaları, eruptiv protuberanslar) baş verir. *Günəş aktivliyinə* nəzarət edən və *Günəş xidməti* adlanan sahə hələ 19 əsrdə yaranmışdır. 20 əsrin ortalarında optik müşahidələrə Günəşin radioşüalanmasının, daha sonra isə kosmik aparatların bortundan aparılan ultrabənövşəyi və rentgen şüalanmasının sistemik ölçmələri də əlavə olundu.

1970-ci illərdən Günəşin nüvəsində birbaşa termonüvə reaksiyaları zamanı yaranan neytrino selinin ölçülməsinə başlandı. 2003 ildə inandırıcı şəkildə sübut olundu ki, Günəşdən gələn tam neytrino selinin qiyməti Günəşin quruluşu modeli üzrə verilən nəzəri qiymətlə uzlaşır. Eyni zamanda bu ölçmələr elementar zərrəciklər fizikası üçün mühüm olan bir fakt – neytrinonun sükunət kütləsinin sıfırdan fərqli olmasını sübut etdi. Neytrino təcrübələri Günəşin və ulduzların enerji mənbəyinin termonüvə reaksiyaları olması təsəvvürünün doğruluğunu sübut etdi, bundan əlavə, Günəşin mərkəzindəki temp-ru bir neçə faiz xətlərlə ölçməyə imkan verdi. Günəşin "səthində" yayılan rəqs və dalğaların tədqiqi (*helioseismologiya*) nəticəsində onun dərin qatlarının əsas fiziki parametrləri təyin edildi və Günəşin quruluşuna dair nəzəri model tam şəkildə təsdiq olundu.

Ulduzlar fizikası. A.-nın ən mühüm bölmələrindən biridir və iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: ulduzun xarici qatlarının (*ulduz atmosferinin*) öyrənilməsi; ulduzun dərin qatlarının, orada baş verən və bütövlükdə ulduzun quruluşunu və təkamülünü müəyyənləşdirən proseslərin tədqiqi. 20 əsrin birinci yarısında ulduzların empirik ikiölçülü spektral təsnifatı verildi. Ulduz spektrinin ardıcıl nəzəriyyəsinin yaradılması yalnız kvant mexikanasının inkişafı ilə – şüalanma ilə maddənin qarşılıqlı təsirdən baş verən elementar prosesləri dərk etdikdən sonra mümkün olmuşdur. Ulduz spektrinin öyrənilməsi zamanı müəyyən olunmuş mühüm faktlardan biri Qalaktika diskindeki əksər normal ulduz atmosferinin kimyəvi tərkibinin Günəş atmosferinin kimyəvi tərkibi ilə eyni olmasıdır (kütlə üzrə hidrogen təq. 70%, helium

27%, qalan bütün digər elementlər – ağır elementlər 3%-ədək). Bizim Qalaktikanın sferik hissəsinin tərkibi olan ulduzlarda ağır elementlərin miqdarı on və yüz dəfələrlə Günəşinkindən azdır. 1940–50-ci illərdə aşkar edilmiş bu fakt ulduzlarda kimyəvi elementlərin mənşəyinə dair 1950–60-cı illərdə yaranmış nəzəriyyəyə izahını tapdı. Həmin nəzəriyyəyə görə, hidrogen, qismən də helium və litium istisna olmaqla, qalan bütün digər elementlər bir neçə ulduz nəslinin dərin qatlarında sintez edilmişdir (*bax Nukleosintez*).

Ulduzların quruluş və təkamülünün müşahidə ilə öyrənilməsinin əsasını onların başlıca global parametrləri – kütlələri, işıqlığı və radiusları arasındakı statistik asılılıqlar təşkil edir (*bax Kütlə – işıqlıq asılılığı*). Ulduzların kütlələri Keplerin üçüncü qanununa görə qoşa ulduzların hərəkətini öyrənməklə təyin edilir. Məlum oldu ki, ulduzların kütləsi 0,1-dən 100 Günəş kütləsinədək intervaldadır. Fiziki nöqtəyi-nəzərdən normal ulduzların fərqləndirici xüsusiyyəti onların nüvəsində termonüvə reaksiyaları nəticəsində hidrogendən heliumun (H–He), onun yanmasından sonra isə He-dən C və O-nin lap dəmirədək (^{56}Fe) sintez olunması və s.-dir. Ulduzların və Günəşin həyatının böyük hissəsi ərzində hidrogenin onları enerji ilə təmin etməsini sübut edən yanma reaksiyasının ardıcılığı 1930-cu illərin sonunda göstərilmişdir (H. Bethe, K. Vaytsezker). Təhlil göstərmişdir ki, kütlələri ≈ 100 Günəş kütləsindən böyük ulduzlar dayanıqsız olardı, ona görə də belə ulduzlar təbiətdə mövcud deyildir. Kütlələri $\approx 0,1$ -dən $\approx 0,01$ Günəş kütləsinədək olan cismlər planetlər ilə ulduzlar arasında aralıq mövqedə durur – bunlar subulduzlar və ya qonur cırdanlardır (1990-cı illərdə aşkar olunmuşdu). Onlardakı temp-ru heliumun sintezi üçün kifayət deyil, lakin dərin qatlarında hidrogenin ağır izotopu olan deuteriumun, eləcə də litiumun yanması baş verir. Əgər kütlə $\approx 0,01$ Günəş kütləsindən (daha dəqiq, ≤ 13 Yupiter kütləsindən) kiçikdirsə, onda termonüvə reaksiyaları tamamilə dayanır, belə obyekt artıq planetdir.

Başlanğıc kütlələri ≤ 8 Günəş kütləsi olan ulduzların təkamülünün son məhsulu kompakt *ağ cırdanlardır* (ölçüləri Yer kürəsi qədər). Böyük kütləli ulduzlar nüvə yanmasının dəmir əmələ gələndək olan bütün mərhələlərini keçirdikdən sonra onların mexaniki tarazlığı po-

zalur və ifrat yeni ulduz alışması kimi müşahidə edilən nəhəng partlayış baş verir. Alışmalar zamanı radiusları "10 km olan neytron ulduzlar yaranır; onların mövcud olmasının mümkünlüyünü ilk dəfə 1932 ildə L.D. Landau göstərmişdi. Belə obyektlər 1960-cı illərin 2-ci yarısında (C. Bell və E. Hvyuiz) intensivliyi periodik dəyişən radioşüalanmanın nöqtəvi mənbələri – *pulsarlar* şəklində aşkar olunmuşdur. Ehtimal olunur ki, ən böyük kütləli ulduzlar sonda ifrat yeni ulduz kimi alışarkən onların yerində müvazinsiz və qeyri-məhdud sıxılma qada davam edən *qara dəşiklər* əmələ gəlir. 21 əsrin əvvəlinə qədər Qalaktikada bir çox xüsusiyyətlərinə görə ulduz kütləli qara dəşik olan 20-yə yaxın obyekt aşkar edilmişdir. İfrat yeni ulduz alışmaları zamanı fəzaya atılan maddə ulduzlararası mühiti ağır elementlərlə zənginləşdirir və bununla da yeni nəsill ulduzların yaranmasında istifadə olunacaq maddənin kimyəvi tərkibini tədricən dəyişir.

Ulduzların quruluşu və təkamülünün ardıcıl nəzəriyyəsinin yaradılması 20 əsr təbiətşünaslığının ən böyük nailiyyətlərindən biridir.

Ulduzlararası mühit fizikası. *Ulduzlararası mühit* bir neçə əsas komponentdən – qazdan, qaz kütləsinin təxminən 1%-i qədər tozdan, yüksək enerjili zərrəciklərdən – kosmik şüalardan, maqnit sahələrindən və elektromaqnit şüalanmadan ibarətdir. Optik diapazonda ulduzlararası maddə qaz və toz dumanlıqları şəklində özünü büruzə verir. Ulduzlararası udulma da kosmik toz yaradır. Daxilindəki qızmar ulduzların ultrabənövşəyi şüalanmasının təsiri ilə qaz dumanlıqlarının işıqsaçma nəzəriyyəsi dumanlıqların temp-ruunu, sıxlığını və kimyəvi tərkibini təyin etmək üçün əsas oldu. Radioastronomiyanın inkişafı ulduzlararası mühitin tədqiqində çox böyük təəccüb yaratdı. Neytral hidrogenin 21 sm dalğa uzunluqlu spektral xətdə (1950-ci illərdə kəşf olunmuşdur) şüalanması bizim Qalaktikada, sonra isə başqa qalaktikalarda neytral hidrogenin paylanması və hərəkətini öyrənməyə imkan verdi. Ulduzlararası mühitin radiospektroskopiyası onun tərkibində yüzdən çox molekullar növünün, o cümlədən çoxatomlu molekulların olmasını aydınlaşdırdı. OH, H₂O və b. molekullarda işləyən güclü təbii mazerlər aşkar edildi. Ultrabənövşəyi diapazonda aparılmış atmosferdənkənar tədqiqatlar 1970-ci illərdə Qalaktikada kütlələri bir

mln. Günəş kütləsi tərtibində olan bir neçə min nəhəng molekulyar hidrogen buludlarının kəşfi ilə nəticələndi. Rentgen müşahidələri ulduzlararası mühitin ən qızmar komponenti haqqında məlumat verdi və radiodiapazon müşahidələri ilə birgə ifrat yeni ulduz alışmalarının çoxlu sayda qalıqlarını dəqiqliklə öyrənməyə imkan yaratdı. 20 əsrin sonunda ulduzlararası mühit fizikasının əsas məsələlərindən biri onda baş verən ulduzəmələgəlmə prosesinin öyrənilməsi oldu. Müəyyən edildi ki, *ulduzəmələgəlmə* nəhəng kütləli qaz-toz komplekslərində, onlarda baş verən qravitasiya dayanıqsızlığı nəticəsində (onun kriterisi hələ 1902 ildə C.H. Cins tərəfindən tapılmışdır) baş verir. Bizim Qalaktikada və digər qalaktikalarda ulduzəmələgəlmə prosesinin tədqiqi astrofizikanın sürətlə inkişaf edən sahəsidir.

Qalaktika fizikası. Bizim Qalaktikanın tipik spiralvarı qalaktika olması haqqındakı təsəvvür 1920-ci illərdən başlayaraq, ilk dəfə Günəşin bizim ulduz sisteminin mərkəzindən uzaqda yerləşməsi aşkar olunduqdan sonra (H. Şeppli) yarandı. Son məlumatlara görə Günəşdən Qalaktika mərkəzinə qədər olan məsafə 8 kpc və ya $3 \cdot 10^{20}$ m, onun Qalaktika mərkəzi ətrafına dolanma dövrü (qalaktik il) təq. 230 mln. ildir. Qalaktikanın bilavasitə görünən (ışıqsız) maddəsinin böyük hissəsi, sayı 10^{11} tərtibində olan ulduzlarda toplanmışdır. Ulduzlararası mühitin kütləsi ulduzların ümumi kütləsinin təq. 10%-ni təşkil edir. Qalaktikada cismlər üç hissə – disk (I nəsill ulduzlar və ulduzlararası maddəni təşkil edən nazik qaz-toz qatı), sferik hissə (II nəsill ulduzlar) və qaranlıq halə [mövcudluğu yalnız qravitasiya təsirinə görə müəyyən oluna bilən cismlər və (yaxud) naməlum mənşəli zərrəciklər] ayırılır. Qalaktika diskində ulduzların yaranma prosesi indi də davam edir (ulduzəmələgəlmə tempi ildə təxminən 1 Günəş kütləsidir). Qaz-toz kompleksində yaranmış ulduzlar seyrək ulduz toparlarını və ulduz assosiasiyalarını təşkil edir. Qalaktikanın sferik hissəsinə həmçinin 150-yə yaxın kürəvi ulduz topası daxildir. Ulduz toparlarının 1930–50-ci illərdə öyrənilməsi güclü müşahidə bazası yaratdı və ulduzların təkamülü nəzəriyyəsinə yoxlamağa imkan verdi. Mövcudluğu 20 əsrin sonlarında təyin edilən Qalaktika haləsində Qalaktika kütləsinin böyük hissəsi toplanmışdır. Halə maddəsinin nədən ibarət olması

hələ məlum deyildir, heç bir diapazonda işıq saçmadığı üçün ona qaranlıq materiya deyilir. Bu cismin təbiətinin öyrənilməsi A. qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Qalaktikanın tam mərkəzində böyük kütləli (təq. $3 \cdot 10^6$ Günəş kütləsi) kompakt cism – qəbul olunmuş ümumi təsəvvürlərə görə *qara dəşik* yerləşir.

Qalaktikadankənar obyektlərin fizikası. Qalaktikalar üç əsas morfoloji tipə ayrılır: elliptik, spiralvarı və qeyri-düzgün. Bunlar, tərkibindəki ulduzlararası qazın miqdarına (ən az elliptik, ən çox qeyri-düzgün qalaktikalarda) və onlarda baş verən ulduzəmələgəlmə prosesinin intensivliyinə görə çox fərqlənir. Qalaktikaların təkamülündə onların qarşılıqlı təsiri, toqquşması və hətta bir-birinə qarışması çox mühüm rol oynayır. Qalaktikaların morfolojiyasının, onlarda olan ulduz nəsilləri ilə müqayisəli öyrənilməsi – qalaktikadankənar araşdırmaların aktiv inkişaf edən sahələrindən biridir. Dopler effektinə görə (həm optik diapazonda, həm də 21 sm dalğa uzunluqlu neytral hidrogen radiotətində) spiralvarı qalaktikaların fırlanması öyrənilərkən kəşf olundu ki, qalaktikalarda olan ulduzların ümumi kütləsi onların tam kütləsinin təq. bir neçə on faizini təşkil edir, kütlənin qalan hissəsi isə qalaktikanın görünən cisminin ətrafında yaranan və ulduz diskinin ölçülərindən çox böyük olan qaranlıq materiyada – halədə toplanmışdır. Əvvələr də ehtimal olunan qaranlıq materiyanın mövcudluğu fikri (qalaktikaların topalarda hərəkət sürətini ölçməklə) 20 əsrin sonunda daha bir neçə üsulla təsdiqini tapdı.

Qalaktikaların öyrənilməsində onların spiralvarı qollarının təbiətinin izahı coxdankı məsələdir. Hesab olunur ki, bu qollar qalaktikanın fırlanan ulduz diski boyunca yayılan sıxlıq dalğalarıdır. Onlarda aktiv ulduzəmələgəlmə prosesi baş verir. A.-nın aktual problemlərindən biri qalaktika nüvələrində baş verən proseslərin öyrənilməsidir. Elliptik və spiralvarı qalaktikaların nüvəsində ifratkütləli (10^6 – $3 \cdot 10^9$ Günəş kütləli) kompakt obyektlər, bütün əlamətlərə görə qara dəşiklər yerləşir. Onların bilavasitə yaxınlığında saniyədə minlərlə km sürətlə hərəkət edən qaz və ulduzlar müşahidə olunur. Qaz və ulduzlar qara dəşiyə düşdükdə radiodiapozondan tutmuş rentgen diapozonədək bütün spektral diapazonların şüalanmasına çevrilən nəhəng qravitasiya enerjisi ayrılır.

Qalaktikanın aktiv nüvəsinin işıqlığı bütün qalaktikanın işıqlığından 2–3 tərtib böyükdürsə, buna *kvazar*, nüvədə enerji ayrılma az olduqda, buna sadəcə bu və ya digər tipli aktiv qalaktika deyilir. Qalaktikalar fəzada qruplar və topalar, həmçinin ölçüləri onlarla meqaparsekə çatan nəhəng boşluqlar – *voydlar* yaradaraq qeyri-bərabər paylanmışdır. Bizim Qalaktika zəngin qalaktikalar toplusunun kənar hissəsində, topa mərkəzindən təq. 15 *Mpk* (50 mln. işıq ili) məsafədə yerləşir. Qalaktika topalarındakı qalaktikalararası fəzada özünün rentgen şüalarına görə aşkar edilən həddindən artıq seyrəkləşmiş (bir neçə kub metrədə 1 atom) qızmar (temp-ru 10^7 – 10^8 K) qaz var. Qalaktikalararası qazın kütləsi topada olan qalaktikalardakı ulduzların ümumi kütləsindən çoxdur. Qalaktikaların paylanması qeyri-bircinslik təq. 100 *Mpk* miqyasədə saxlanır. Daha böyük miqyaslarda Kainat orta hesabla bircinsdir.

Kosmologiya. Kosmologiyanın əsasını A. Eynşteynin ümumi nisbilik nəzəriyyəsi (1915) təşkil edir. Materiyanın paylanması fəzanın həndəsi xassələri və zamanın gedişi ilə bağlayan Eynşteyn özünün kəşf etdiyi fundamental tənliklər əsasında Kainatın statik modelini qurdu (1917). 1922 ildə A.A. Fridman göstərdi ki, Eynşteyn tənlikləri zaman keçdikcə genişlənən dünyanı təsvir edən həllərə malikdir. 1929 ildə E. *Habbl* müəyyən etdi ki, aralarında kifayət qədər böyük məsafə olan istənilən iki qalaktika bu məsafəyə mütənəsb sürətlə bir-birindən uzaqlaşır (*Habbl qanunu*). *Habbl*in fəzanın ümumi genişlənmə qanununa görə uzaq obyektlərin – qalaktika və kvazarların spektrlərindəki xətlər Dopler effekti hesabına qırmızı tərəfə sürüşmüşdür. Beləliklə, genişlənən Kainat nəzəriyyəsi müşahidə ilə təsdiqini tapdı. 1946 ildə C. *Qamov* qızmar Kainat konsepsiyasını irəli sürmüşdür; bu konsepsiyaya görə Kainat yarandıqdan (Böyük partlayış nəticəsində) sonra genişlənmənin erkən mərhələlərində çox qızmar olmuşdur və ondakı şüalanma maddəni üstələmişdir. Genişlənmə zamanı temp-ru azalmış, müəyyən vaxtdan etibarən şüalanma üçün fəza praktiki baxımdan şəffaf olmuşdur. Təkamülün həmin anından qalan şüalar (mikrodalğalı fon şüaları və yaxud relikt şüalar) bu günə qədər bütün Kainatı bərabər səviyyədə bürüyür. Kosmoloji genişlənmə səbəbindən bu şüaların temp-ru azalmaqda da-

vam edir. Hazırda onun temp-ru 2,7 K təşkil edir. Relikt şüalar 1965 ildə A. *Penzias* və R. *Vilson* tərəfindən kəşf olunmuşdur. 1992 ildə relikt şüaların intensivliyinin göy üzrə paylanmasında nəzəri cəhətdən əvvəlcədən xəbər verilən və erkən Kainat haqqında məlumat daşıyan kiçik fluktuasiyalar kəşf olundu. Onların öyrənilməsi mühüm kosmoloji nəticələrə gətirib çıxardı. 1998 ildə ifrat yeni ulduzların çox uzaq qalaktikalarda aşmalarının tədqiqi Kainatın genişlənmə dinamikası və onda adi materiyanın rolu barədə təsəvvürləri köklü sürətdə dəyişdirən gözlənilməz kəşfə səbəb oldu. Müəyyən edildi ki, hazırda Kainat təcillə genişlənməkdədir. Bu təcili yarıdan amil qaranlıq enerji adlandırıldı. Adi maddədən fərqli olaraq o, mənfi təzyiqa yaradır. Qaranlıq enerjinin təbiəti hələlik məlum deyildir. Kainatın ümumi kütləsinin 70%-ni qaranlıq enerji, 27%-ni naməlum təbiətli qaranlıq materiya və cəmi 3%-ni adi (barion) maddə təşkil edir ki, bunun da yalnız təq. 0,5%-i ulduzların payına düşür. Kainatın yaşı 14 mlrd. ildir. 21 əsrin əvvəlində kosmologiya A.-nın ən sürətlə inkişaf edən sahəsinə çevrilmişdir.

Əd: Мартынов Д.Я. Курс практической астрофизики. 3-е изд. М., 1977.

ASTROFOTOQRAFIYA – göy cismlərinin fotosəklini çəkməklə aparılan astronomik müşahidələri üsulu. A., demək olar ki, adi *fotografiya* ilə eyni vaxtda inkişaf etməyə başlamışdır. Fransız ixtiracısı L. *Dagerin* ilk fotoçəkilişlərinin içərisində Ayın da təsviri vardı. 1842 ildə *Dagerin* fotoqrafiya üsulu ilə Günəşin ilk təsviri, 1850 ildə isə *Veqa* və *Kastor* ulduzlarının şəkilləri alındı. 1860–70 illərdə fotoqrafik müşahidə teleskopları – *astroqraflar* yarandı. 19 əsrin sonlarında A. artıq ulduz xəritələrinin tərtib olunmasında, astrofotometriyada, astrospektroskopiyada geniş tətbiq edilirdi. Fotoqrafik müşahidələrin vizual müşahidələrə nisbətən üstünlükləri (bir çox ulduzların, yaxud bir obyektin detallarının təsvirinin eyni zamanda alınma imkanı, işıq enerjisinin toplanması ilə gözlə görünməyən zəif obyektlərin müşahidə olunma imkanı və s.) sonuncuları, demək olar ki, aradan qaldırdı. 1950-ci illərdə göy sferində sürətlə yerini dəyişən süni peyklərin vəziyyətini müəyyən etmək üçün fotoçəkilişlər aparılan xüsusi alətlər yaradıldı. 20 əsrin ortalarından təsvirin elektron, xüsusilə də televiziya vasitələri ilə alınması astronomiyaya

üsullarının tətbiqinə başlandı. Şüalanma qəbuledicilərinin hazırlanma texnologiyasının müasir səviyyəsi fotoqrafiyada təsviri birbaşa kompyutera daxil edən rəqəmli qeydiyyatı imkan verdi. Müasir kameralar öz üstünlüklərinə (yüksək kvant effektivliyi, sərt rastr, təsvirin kompyuterdə cəld saxlanması və s.) görə adi fotoqrafiyanı astronomiyanın demək olar ki, bütün sahələrindən sıxışdırdı. A. məhdud mənada *astrometriyanın* bölməsidir; alınmış təsvirlər ilə göy sferindəki cismlərin vəziyyəti müəyyən edilir, onlara qədər olan məsafə və onların hərəkətləri ölçülür, ulduzların sistemlərdə yerdəyişməsi və peyklərin planet ətrafında hərəkəti müşahidə olunur. Astrometrik məsələlərin əksəriyyəti zamanın müəyyən anlarında obyektə doğru istiqamətlərin arasındakı bucaqları ölçməklə həll edilir. Ulduzların məxsusi hərəkəti çəkiliş intervalı on illərlə olan fotoçəkilişlərlə müəyyən edilir. Məsafəni hesablamaq üçün ilin müxtəlif vaxtlarında Yer orbitinin müxtəlif nöqtələrindən göy cisminə doğru istiqamətlərin arasındakı bucaqlar ölçülür. A. qoşa ulduzların komponentlərinin qarşılıqlı vəziyyətini ölçməyə də imkan verir.

ASTROFOTOMETR (*astro... + foto + ...metr*) – göy cismlərinin parlaqlığını və ya parıltısını, yaxud onlardan gələn işıq selini bir-biri ilə və süni işıq mənbəyi ilə müqayisəli ölçən *fotometr*. Vizual A.-dən və elektrofotometrlərdən istifadə edilir. 19 əsrin 30–40-cı illərindən tətbiq olunan vizual A. öyrənilən obyektin parlaqlığının (ışıqlığının) etalonla müqayisəsinə əsaslanırdı. Etalon kimi süni işıq mənbəyi və ya parıltısı dəyişməz olan ulduz götürülür. A.-in müşahidə sahəsinə optiki daxil edilən etalon eyni zamanda tədqiq olunan obyektə birlikdə görünür. Müqayisə iki obyektə (tədqiq olunan və etalon) daha parlaqlığının zəifləməsinə ölçməklə aparılırdı. 1861 ildə alman astronomu İ.K.F. Sölnerin ixtira etdiyi polyarlanmış A. daha çox yayılmışdı. İki işıq mənbəyinin bərabərliyinin qiymətləndirilməsində vizual A. yüksək dəqiqlik göstərmirdi: nöqtəvi cismlərin ölçülməsindəki xətlər 5–10%-ə çatırdı. 20 əsrin 30-cu illərində vizual A.-i daha həssas elektrofotometrlər əvəz etdi. Ulduz elektrofotometri ilə öyrənilən obyektə və etalondan gələn işıq selinə fotoelementin və ya fotoelektron artırıcısının fotokatodunun reaksiyası (fotocəryanlar) ölçülür. Fotocəryanların müqayisəsi fotokatodun spektral həssaslığı ilə müəyyən olunan fotometrik sistemdə aparılır. Elektrofotometr vizual A.-ə nisbətən daha dəqiqdir (çox da zəif olmayan obyektlər üçün fotocəryanları 1%-ədək və daha az xəta ilə müqayisə etmək mümkündür). Başqa müasir tipli cihazların yaranması ilə elektrofotometrlərin tətbiq sahəsinin azalmasına baxmayaraq, onlardan indiyədək bir sıra teleskoplarda (məs., ulduzlardakı dəyişkənliyi müşahidə etmək və zəif siqnalın yüksək dəqiqliklə ölçülməsi tələb olunan başqa məsələlərin həlli üçün) istifadə edilir.

ASTROFOTOMETRİYA – praktiki astrofizikanın bölməsi; ulduzların işıltısını və rəngini, həmçinin böyükölçülü göy cismlərinin parlaqlığını və rəngini ölçmək üsullarını işləyib hazırlayır və öyrənir. A.-nin yaranması e.ə. 2 əsrə, *Hipparxın* gözyəni qiymətləndirmələr əsasında görünən ulduzları işıltısına görə birincidən altıncıyadək *ulduz ölçülərinə* ayırdığı dövrə təsadüf edir. Dəqiq ölçmələr göstərdi ki, ulduz ölçüləri ulduz işıltısının subyektiv hiss olunmasını ifadə edir və bu, ulduz işığı ilə göz torunun obyektiv qıciqlandırılmasının loqarifminə uyğundur.

1830–40-cı illərdə astronomik praktikaya daxil edilən vizual *astrofotometrlər* ulduzların parlaqlığının nisbətini təyin etməyə və beləliklə, onların ulduz ölçülərinə daha dəqiq hesablamağa imkan verdi; sıfır nöqtəsi də elə seçildi ki, ulduz ölçülərinin müasir qiymətləri *Hipparxın* ulduz ölçüləri ilə təxminən üst-üstə düşsün. 19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində gözlə görünən bütün ulduzların vizual ulduz ölçülərinin geniş kataloqları tərtib edildi.

20 əsrdə ulduzların işığının fotoqrafik emulsiyaya təsirinin ölçülməsinə əsaslanan astrofotometrik işlərə başlandı. Ulduz ölçülərinin vizual ölçülər sistemindən fərqli olan fotoqrafik sistemi və vizual sistemlə, demək olar ki, üst-üstə düşən fotovizual ölçülər sistemi (sarı süzəgcdən keçərək izoxromatik emulsiyaya fotoçəkmə) yaradıldı. Yeni sistemlərin sıfır nöqtəsi elə seçildi ki, *AO* spektral sinfinin ağ ulduzları üçün vizual fotoqrafik və fotovizual ulduz ölçüləri üst-üstə düşsün.

Ulduz şüalanmasının qəbuledicisi kimi fotokatoddan istifadə olunması fotometrik ölçmələrin dəqiqliyini, demək olar ki, bir tərtib artırdı. A.-nin belə elektrofotometrik üsulunun köməyi ilə göyün, əsasən, ulduz topalarından ibarət bir çox sahələri üçün bir sıra fotometrik standartlar yaradıldı. Bu üsul ulduz ölçüləri sistemini böyükölçülü obyektlərə (dumanlıqlar, kometlər və s.) şamil etməyə imkan verdi. Elektrofotometrlərin meydana çıxması ilə dalğa uzunluqlarının müxtəlif diapazonlarında ulduzların işıltısını və böyükölçülü obyektlərin parlaqlığını ölçmək mümkün oldu. Şüalanmanın bərk cism qəbuledicilərinin, o cümlədən yük rəbitəli cihazların tətbiqi, praktiki olaraq, bütün astrofiziki məsələlərdə elektrovakuum cihazlarını onlarla əvəz etməyə imkan verdi. Yerdəki müşahidəçi üçün A.-da başlıca xətlərin mənbəyi Yer atmosferidir (şəffaflığın dəyişməsi və ulduzların işığının fluktuasiyalarını doğuran turbulent hərəkətlər). Kosmik teleskopların meydana çıxması ilə belə maneə aradan qalxır və daha dəqiq fotometrik kataloqların yaradılması mümkün olur.

Astronomik praktikaya rəngin müxtəlif göstəricilərinin daxil edilməsi obyektin rəngini ya onun şüalanması zamanı şüalanma qəbuledicisinə – gözə, fotoemulsiyaya, fotokatoda və s. ən aktiv təsir edən λ_{eff} dalğa uzunluğu (təsir edici, effektiv, izofot dalğa uzunluğu) ilə, ya da spektrin iki, yaxud bir neçə geniş oblastında, məs., spektrin uyğun olaraq gözlə və qeyri-həssas fotoqrafik fotoemulsiya ilə qavranılan oblastlarında obyektədən gələn işıqlanmalarını və ya işıq sellərinin nisbəti ilə kəmiyyətcə xarakterizə etməyə imkan verdi.

Spektrin 3 oblastındakı ölçmələrə: V (vizual; effektiv dalğa uzunluğu $\lambda_{eff} = 550$ nm), B (mavi; $\lambda_{eff} = 450$ nm), U (ultrabənövşəyi; $\lambda_{eff} = 360$ nm) əsaslanan fotometrik sistem ən çox yayılmışdır. Ulduzun rəngi ulduz ölçülərində ifadə olunan B–V və U–B fərqləri ilə xarakterizə edilir. Qəbul olunmuşdur ki, *AO* spektral sinfinin ağ ulduzlarında bu fərqlər sıfıra bərabərdir. Spektrin həm görünən, həm də infraqırmızı oblastlarında böyük sayda spektral sahələrin fotometrik üsulla təyinetmələri uğurla inkişaf edir. Məs., Consonun U, B, V, R, İ, J, K, L, M sistemi belədir. Bu sistemdə son altı sahə üçün λ_{eff} uyğun olaraq 640; 840 nm; 1,16; 2,14; 3,36 və 5,0 *mkm*-ə bərabərdir. Çoxrəngli fotometriya ulduzların spektrlərində enerjinin paylanmasını təqribi təsvir edir; bu ulduzlar üçün spektrofotometrik ölçmələr çətin-dir. Şüalanma qəbuledicilərinin həssaslığının artırılması astronomik praktikaya UVB sistemə nisbətən daha dar burax-

ma zolaqlarına malik fotometrik sistemi daxil etməyə imkan verdi. Vilnüs və Vaşinqton fotometrik sistemlərini buna misal göstərmək olar.

Əd: Мартынов Д.Я. Курс практической астрофизики. 3-е изд. М., 1977; Уокер Г. Астрономические наблюдения. М., 1990.

ASTROGEOLOGİYA – Yerin geoloji proseslərinin kosmik amillərdən asılılığını öyrənən elm sahəsi. A. həmçinin Yer qrupu planetlərinin (Merkuri, Venəra, Yer, Mars) və Ayın quruluşunu və tərkibini müqayisəli şəkildə öyrənir.

ASTRÓİD – bax *Xətt*.

ASTROKİMYA – ulduzlararası mühitin və protoplanet disklərinin kimyəvi tərkibini, həmçinin onlarda gedən kimyəvi prosesləri öyrənən astronomik tədqiqatlar istiqaməti. A. bir neçə bölməyə ayrılır. 1) Hissəciklərin konsentrasiyası 100 *sm*⁻³ tərtibində və temp-ru bir neçə yüz kelvin olan diffuz (ulduzlararası) buludların A.-sı. Kosmik şüalar və ulduzların kəskin şüalanması belə buludlara asan nüfuz etdiyindən burada molekulların dağılması tez gedir və çoxatomlu molekulların əmələ gəlməsi olduqca çətin-dir. 2) Hissəciklərin konsentrasiyası 10^4 *sm*⁻³-dən az olmayan və temp-ru bir neçə onlarla kelvindən yüksək olmayan sıx molekulyar buludların A.-sı. Belə buludların dərin qatlarında ultrabənövşəyi şüalanma təsir etmədiyindən burada (əsasən, toz zərrəciklərinin səthində) üzvi molekullar daxil olmaqla ən mürəkkəb çoxatomlu molekullar yarana bilər. 3) Protoplanet disklərinin A.-sı. Ulduzların və planet sistemlərinin sıx buludlardan yaranma prosesinin öyrənilməsi Günəş sisteminin və həyatın mənşəyinin öyrənilməsi ilə sıx əlaqəlidir; məs., mövcud təsəvvürlərə görə üzvi komponentlər erkən Yerə kometalarla və ya protoplanet disklərinin tərkibinə daxil olan digər bərk cismlərlə gətirilmişdir. 4) Zərbə dalğalarının A.-sı. Cavan ulduz obyektlərindən gələn molekulyar axınların ətraf maddələrlə qarşılıqlı təsir sahələrində ən mühüm proseslər toz zərrəciklərinin səthində molekulların itkisi, həmçinin yüksək temp-ru da gedən reaksiyalardır. 5) Ulduzların xarici qatlarında molekulların, daha sonra tozun əmələ gəlməsinin rolu böyükdür. Soyuq nəhəng ulduzlarda bu proses əksər halda ulduz küləklərinin parametrlərini, yeni və ifrat yeni ulduzlarda ağır elementlərin ulduzlararası mühitə atılması tempini müəyyən edir.

Kosmosda çox müxtəlif molekullar müşahidə edilir. 21 əsrin başlanğıcında onlardan [ən sadə ikiatomludan 13-atomluyadək ($HC_{11}N$)] azı 130-u məlumdur. Kosmosda mümkün olan kimyəvi reaksiyaların sayı minlərlədir. Atomar hidrogenin H_2 molekuluna çevrilməsi ən mühüm reaksiyadır, çünki H_2 kosmosda ən geniş yayılmış molekuldur (digər molekulların miqdarı çox tərtib aşağıdır) və, demək olar ki, bütün qalan molekulların əmələ gəlməsində həlledici rol oynayır.

Kosmik şəraitdə gedən reaksiyaları iki qrupa ayırmaq olar: qaz fazada gedən və toz hissəciklərinin səthində gedən reaksiyalar (səth reaksiyaları). Ulduzlararası molekulların sintezinin qazfazalı sxemində dörd əsas sinif reaksiya daxildir. 1) CO , N_2 , O_2 və CN əmələ gəlməsinə səbəb olan neytral hissəciklər arasında reaksiyalar; kimyəvi aktiv radikallar (O , OH , C və s.) reaksiyaya girmirsə, onlar yavaş gedir. 2) İon-molekulyar reaksiyalar, əsasən, ulduzlararası mühitin kimyəvi tərkibini müəyyən edir; bu reaksiyaların sürəti ekzotermiki hallarda yüksəkdir. 3) Dissosiativ rekombinasiya reaksiyaları ulduzlararası mühidə stabil neytral birləşmələrin əmələgəlmə sürətini müəyyən edir. 4) Şüalanmanın təsiri ilə gedən assosiasiya reaksiyaları çoxatomlu molekulların sintezində mühüm rol oynayır. Səth kimyəvi reaksiyaları zamanı molekulyar hidrogen, doymuş karbohidrogenlər, həmçinin eyni atomlardan ibarət molekullar (C_2 , O_2) və ən sadə üzvi molekullar əmələ gəlir.

Kosmosda kimyəvi proseslərə ulduzlararası kəskin şüalanma və kosmik şüalar, ionlaşdırıcı maddələr, həmçinin tozda molekulların desorbsiya və adsorbsiya prosesləri mühüm təsir edir. Tozun səthində molekulyar "mantiya"nın əmələ gəlməsi qazın tərkibində verilən növ molekulun miqdarını bir neçə tərtib azalda, tozun buxarlanması isə onu yenedən artırır.

Kosmosda molekulların öyrənilməsi erkən Kainatın inkişaf mərhələlərini, qalaktika və ulduzların yaranmasını, cavan ulduzların ətrafındakı maddələrlə qarşılıqlı təsirini, intensiv ulduz küləkləri, atmlar və partlayışlarla əsəyyələnen ulduzların son mərhələlərdə təkamülünü daha yaxşı anlamağa kömək edir.

A. ulduzlararası maddənin ulduzlara, planetlərə çevrilməsi və maddənin ulduzlararası mühitə qayıtması dövrünün təsvirinin mühüm hissəsini təşkil

edir. Bir çox hallarda (məs., ulduz əmələgəlməsinin erkən mərhələlərinin öyrənilməsində) ulduzlararası molekulların spektral xətlərinin müşahidə edilməsi obyektin quruluşu, qazın kinematikasını və onun mənşəyi haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün yeganə üsuldur.

Nəzəri A. hələ təşəkkül mərhələsindədir, lakin artıq müxtəlif sinif obyektlərin müşahidələri ilə əsas nəzəri nəticələr arasında uzlaşma təmin edilmişdir. Kosmosda izomerlərin, böyük miqdarda doymamış molekulların və kimyəvi aktiv radikalların, həmçinin hidrogeni deuteriumla əvəz edilmiş molekulların mövcudluğunun izahı verilmişdir.

Əd.: "Astrochemistry: from molecular clouds to planetary systems": Symposium 197 (23–27.08.1999), Sogwipo, 2000.

ASTROGRAFIYA (*astro... + ...graf*) – göy cismlərinin fotosəklini çəkmək üçün astronomik alət (refraktor, reflektor və ya güzgülü-linzalı teleskop). 19 əsrin sonlarında göyün fotoqrafik müşahidəsinə başlanması və bunun üçün ixtisaslaşdırılmış alətlərə ehtiyacın yaranması A.-ları teleskoplar içərisində xüsusi qrup kimi fərqləndirdi. Vizual müşahidələr aparılmadığından müasir astronomiyada alətlərin vizual müşahidə üçün və fotoçəkilişlər üçün qruplara ayrılması əhəmiyyətini itirmişdir. Hazırda A. teleskop növü kimi deyil, konkret çəkiliş aləti kimi istifadə olunur. Göy sferinin sutka ərzindəki hərəkətinin ardınca A.-ın fırlanması dəqiq saat mexanizmi ilə yerinə yetirilir və ona *gid* (alətin optik borusuna paralel bərkidilmiş ikinci optik boru) vasitəsilə nəzarət olunur. A.-ın əsas xarakteristikası obyektivin, yaxud güzgünü fokus məsafəsi və alətin giriş dəliyi-dir. Göyün böyük sahəsindəki ulduzların, Yer in süni peyklərinin və s. fotosəklini çəkmək üçün genişbucaqlı, qısafokuslu (fokus məsafəsi 1 m-ədək), daha dəqiq ölçmələr üçün isə fokus məsafəsi bir neçə (2–3,5) m olan A.-lar tətbiq olunur.

Astroqraf.

nur. Çox dəqiq ölçmələr üçün ən uzunfokuslu (7–19 m) A.-lar işlədilir.

ASTROLÖGIYA – bax *Nücum elmi*. **ASTROMETRİYA** (*astro... + ...metriya*) – Kainatın fəza təsvirini qurmaq üçün göy obyektlərinin həndəsi, kinematik və dinamik xüsusiyyətlərini öyrənmənin astronomiya bölməsi. Göy obyektlərinin vəziyyətlərinin təyini, onlara qədər məsafələrin ölçülməsi, astronomik sabitlərin sisteminin işlənilməsi, ulduzlararası məsafələr cədvəlinin qurulması, qoşa və çoxqat ulduzların orbital hərəkətlərinin təyini və s. məsələlərə A.-da baxılır. A.-nın əsas məsələlərindən biri iki dayaq koordinatlar sisteminin: göy koordinatlarının fəza inersial sisteminin və Yerlə bağlı tərənəmz koordinatlar sisteminin qurulmasıdır. Bu koordinat sistemləri reperlər məcmusunun vəziyyəti və onların dəyişməsi ilə fiksə olunur. İnersial sistemlər üçün bunlar göy cismləridir, Yer sistemi üçün isə Yer səthinin nöqtələridir.

A. astronomiyanın ən qədim bölməsidir. Bu, göy qübbəsinin sutkalıq fırlanmasının və göy cismlərinin hərəkətinin öyrənilməsi, yerdə səmtləşdirmə və vaxtın hesablanması üçün ulduzların vəziyyətinin təyindən başlamışdır (A.-nın inkişaf tarixi haqqında bax *Astronomiya*). Astrometrik müşahidələr aparılarkən altı parametrlə təyin olunur: göydə obyektlərin sferik koordinatları (*düz doğu* və *meyillik*), bu koordinatlar üzrə məxsusi hərəkətlər, *parallaks* və *şüa sürəti*. Göy cismlərinin bu ən mühüm xüsusiyyətləri onların kütlə, işıqlıq, müəyyən ulduz və ya qalaktika topalarına məxsusluğu və digər xarakteristikalarının əksəriyyəti haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Kainatda hərəkətlərin öyrənilməsi üçün münasib göy koordinatları sistemi inersial olmalıdır, yəni o fırlanmayan və yalnız düzxətli və bərabərsürətli hərəkət etməlidir. Real fiziki qanunlara əsasən reperlərin hərəkəti fundamental (və ya dayaq) koordinatlar sisteminin fırlanmasına səbəb olur ki, bu da onu inersial sistemdən fərqləndirir. Fundamental koordinatlar sisteminin qurulması fundamental A.-nın məsələsidir. Fundamental koordinatlar sistemi, praktiki olaraq, vəziyyətləri mümkün qədər dəqiqliklə təyin edilmiş göy koordinatlarının siyahısı (kataloqu) şəklində reallaşdırılır. Qalan bütün astrometrik müşahidələr başqa göy obyektlərinin koordinatlarının bu fundamental koordinatlar

sistemində təyini məqsədini daşıyır.

Parlaq ulduzların uzun illər yüksək dəqiqliklə aparılan meridian müşahidələri əsasında qurulmuş bir sıra fundamental kataloq (FK) 20 əsrdə dayaq koordinatlar sistemini reallaşdırdı. Yeni müşahidələr daxil edilməklə kataloqlar vaxtaşırı dəqiqləşdirilir. Ən dəqiq fundamental koordinatlar sistemi FK5 kataloqu 2004 ildə tərtib edilmişdir. FK-larda ulduzların məxsusi hərəkətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki onlardan təkcə dayaq koordinatlar sistemini ərsədən əsrə ötürmək üçün yox, həm də Qalaktikanın kinematikasının tədqiqində, yaxud ən yaxın ulduz topalarına qədər məsafələrin təyin edilməsində bilavasitə istifadə olunur. Presessiya və nutasiya nəticəsində Yer in fırlanma oxunun istiqamətinin dəyişməsi səbəbindən bu tərzdə qurulmuş fundamental sistem fəzada yavaş-yavaş fırlanır.

1960-cı illərin əvvəlində göy sferinə proyeksiyasında praktiki tərənəmz olan *kvazarlar*-uzaq qalaktikadankənar radiomənbələr kəşf edildi. Geniş spektral diapazonda (o cümlədən optik və radiodiapazonda) şüalanan kvazarlar çox kiçik bucaq (<1") ölçüsünə malikdir və dayaq koordinatlar sistemini qurmaq üçün astronomik obyektlər kimi münasibdir. Radioastronomiyanın (əsasən, ifrat uzunbazalı radiointerferometriyanın) müasir inkişafı elə səviyyədədir ki, radiodiapazonda astrometrik müşahidələrin dəqiqliyi yerüstü optik müşahidələrin dəqiqliyini xeyli üstələyir. 1992 ildə Beynəlxalq Astronomiya İttifaqının (BAİ) təklifi ilə qalaktikadankənar radiomənbələr Beynəlxalq Göy Dayaq Koordinatlar Sisteminin (ICRS – International Celestial Reference Frame) yaranması üçün əsas oldu. Bu sistem 1979–95 illər ərzində müşahidə olunmuş 608 qalaktikadankənar radiomənbənin vəziyyətinin kataloquna əsaslanır. Burada, vəziyyətinin təyində standart səhvlər 0,4 bucaq millisaniyəsini aşmayan 212 kompakt radiomənbələr əsas götürülür. 1998 ildən optik və radiodiapazonda reallaşdırılmış yeni ICRS (International Celestial Reference System) dayaq koordinatlar sistemi qəbul edilmişdir. Qalaktikadankənar radiomənbələrin dayaq obyekt kimi üstünlükləri dəqiqliyin xeyli artması, əhəmiyyətli məxsusi hərəkətlərin yoxluğu səbəbindən yüksək stabillik, Günəş sistemi obyektlərinin hərəkətinə bağlı olmamasıdır.

Göydə ulduz cütləri arasındakı bu-

caq məsafələrinin ölçülmələri əsasında qurulmuş "Hipparkos" kataloqu optik diapazonda fundamental koordinatlar sisteminin reallaşması hesab olunur. Təq. 120 min ulduzun hər biri üçün 100-ə qədər ayrıca müşahidə aparılmışdır. Bu ulduzların vəziyyəti, illik məxsusi hərəkəti və parallaksı bir neçə bucaq millisaniyə xəta ilə təyin olunmuşdur. Çox az miqdarda (minə qədər) ulduz üçün şüa sürəti məlumdur. Müşahidələrin təhlilinin son mərhələsində "Hipparkos" kataloqu sistemi İCRS koordinatlar sisteminə bağlanmışdır. BAİ optik diapazonda ICRS sisteminin reallaşması üçün baza kimi "Hipparkos" kataloqunu tövsiyə etmişdir.

Müşahidələr Yerdən aparılarkən bütün teleskoplar Yer in Günəş ətrafına fəza hərəkətinə onunla birlikdə iştirak edir. Müşahidələr işlənilib dəqiqləşdirilərkən hərəkətin xüsusiyyətləri və Yer in qeyri-bərabərsürətli fırlanması nəzərə alınmalıdır; beləliklə, Yer in fırlanmasının öyrənilməsi də A.-nın məsələsidir.

Yer in fırlanmasının öyrənilməsində klassik zenit teleskopları, *astrolyabiya*, meridian dairələri, fotoqrafik zenit borusları və passaj alətləri artıq istifadə edilmir. Müşahidə obyektləri ulduzlar yox, radiomənbələr və xüsusi YSP-dir. 1998 ildən Beynəlxalq Yer Dayaq Koordinatlar Sistemi (ITRS – International Terrestrial System) tətbiq edilir. Bu, atmosferi və okeanları da daxil etməklə bütövlükdə Yer üçün müəyyən olunmuş kütlə mərkəzinə malik geosentrik sistemdir. Vaxtın istənilən anında sistemin üç ortoqonal oxunun təyini üçün lazımı göstərişlər, müqavilələr və modellər (geopotensial modeli, atmosfer modeli, qabarmalar, plitələrin hərəkəti modelləri və s.) məcmusu müəyyənləşdirilmişdir. İfrat uzunbazalı radiointerferometrlərin, Ay və YSP-nin lazer lokasiyası vasitələrinin, GPS, DORIS və s. radiotexniki peyk sistemlərinin köməyiylə müşahidə aparan Yer müşahidə stansiyaları toplusunun koordinatları və sürüşmə sürətlərini qiymətləndirməklə Yer koordinatlar sistemi yaradılmışdır.

Göy dayaq koordinatlar sistemi Yer dayaq koordinatlar sistemi ilə Yer in fırlanmasının Beynəlxalq xidməti tərəfindən müəyyən edilmiş Yer in oriyentasiya parametrlərinin köməyiylə əlaqələndirilir. Dəqiqlik səviyyəsinə görə A. nəinki müasir astronomiyanın metroloji bazisidir, o həm də tamamilə yeni məsələlərin həllinə imkan verir. Bunlardan ən

mühümləri Kainatın fəza təsvirlərinin qurulması, ulduzlararası məsafələrin dəqiq şkalasının təyini. Qalaktikanın qeyri-stasionar cazibə sahəsinin koordinat-zaman ölçmələrinə təsirinin, qaranlıq materiyanın təbiətinin və paylanması tədqiqi, ulduzlarda planet sistemlərinin axtarışı, nisbilik nəzəriyyəsinin incə effektlərinin yoxlanılmasıdır.

Əd.: Подобед В.В., Нестеров В.В. Общая астрометрия. 2-е изд. М., 1982; Kovalevsky I. Modern astrometry. Berlin, N.Y., 1995.

ASTRONAVTİKA – bax *Kosmonavtika*. **ASTRONİM** (yun. *astron* + *νόμος* – ad) – 1) müəllifin adının hər hansı mətbəə işarəsi (məs., kiçik ulduz işarəsi) ilə qeyd edilməsi. 2) Dilçilikdə göy cismlərinin (planetlərin, ulduzların, kometalardan və s.) xüsusi adları.

ASTRONOMİK ALƏTLƏR VƏ CİHAZLAR – astronomik müşahidələr və müşahidə materiallarının işlənilməsi üçün aparatlar. İlk qədim astronomik müşahidə aləti qnomon olmuşdur. Bu alət Günəşin Yerdən hündürlüyünü, meridianların istiqamətini və s. müəyyən etməyə imkan vermişdir. Qədim Yunanıstanda yaradılan, sonra Şərqi astronomları tərəfindən təkmilləşdirilən *armilyar sfera*, *astrolyabiya* (üstürlab), kvadrant və parallaktik xətkəş də qədim dövrün astronomik alətləridir. Qeydetmə cihazlarının təkmilləşdirilməsində *Marağa Astronomiya Rəsədxanasının* (Nəsirəddin Tusi, 13 əsr) və *Səmərqənddəki Uluqbəy Rəsədxanasının* (Uluqbəy, 15 əsr) böyük rolu olmuşdur. Şərqi astronomlarının ixtira etdiyi və təkmilləşdirdiyi alət və cihazlardan sonralar Avropa ölkələrində də istifadə edilmişdir.

Astronomik müşahidələr, əsasən, *teleskop* vasitəsilə aparılır. O, tədqiqat obyektinə olan istiqaməti müəyyən edir və obyektin təsvirini alır. Optik sxemlərinə görə linzalı (*refraktor*), güzgülü (*reflektor*) və güzgülü-linzalı teleskoplar olur. Teleskopun əsas xarakteristikaları ayırd etmə qabiliyyəti, əhatə dairəsi və görmə sahəsidir. Nəzəri ayırd etmə qabiliyyəti (təsvirin xırda detallarını ayırd etmə) işığın dalğa təbiətindən asılıdır və elektromagnit şüalarının dalğa uzunluğunun obyektinin diametrinə olan nisbəti ilə ölçülür. Müasir iri teleskopların (reflektorların) nisbətən nazik (qalınlığı 20 sm-ə qədər) əsas (baş) güzgüsünün diametri 8–10 m-dir, istilikdən genişlənmə əmsalı çox kiçik olan kristallik şüşədən (sitaldan) hazırlanır. Son illərdə te-

leskopda təsvirin qurulması üçün adaptiv sistemlər daha geniş tətbiq edilir; bu, atm. maneələrini, demək olar ki, tamamilə kompensasiya edir və ən azı yaxın infraqırmızı diapazonda nəzəri ayırdetmə qabiliyyətinə nail olmağa imkan verir. Müasir iri teleskopların əhatə dairəsi insan gözünün əhatə dairəsindən mln. dəfələrlə çoxdur; müasir yüksək təbii cihazlar (YRC; YRC-qəbuledicilər) isə düşün şüaların 90 %-ə qədərini qeyd edir. İri teleskopların görmə sahəsi onlarla bucaq daşıdır. Obyektivin fokal müstəvisi yaxınlığında quraşdırılan xüsusi linzalı korrektorlar görmə sahəsini 1-2° artırmağa imkan verir. Teleskopun görmə sahəsi müxtəlif oxdarkənar aberasiyalar (koma, astigmatizm, sahə ayrılığı) ilə məhdudlaşdırılır. Göy sferinin sutkalıq hərəkətinin və teleskopun görmə sahəsinin kompensasiyası xüsusi avtomatlaşdırılmış kompyuter sistemləri ilə yerinə yetirilir. Günəşdə müşahidə olunan hadisələri tədqiq etmək üçün tərənmez yerləşdirilmiş *günəş teleskopları* tətbiq edilir. Günəşin sutkalıq hərəkətinin kompensasiyası xüsusi mütəhərrik güzgülər sistemi (selostat) vasitəsilə həyata keçirilir. Teleskopun borusunda turbulent hava axınının təhrifedici təsirlərini aradan qaldırmaq üçün vakuum günəş teleskopları işlədilir. Radioastronomik tədqiqatlarda antenasının diametri onlarla və yüzlərlə *m* olan radioteleskoplardan, həmçinin tədqiq olunan obyektə sinxron tuşlanan onlarla və yüzlərlə antenalardan (10-20 *m*-lik) ibarət interferometrlərdən istifadə olunur. Radioastronomiyada qitələrarası radiointerferometriya üsulu da geniş yayılmışdır; bu üsulda eyni bir obyektin təq. 12 min *km* məsafədə yerləşmiş müxtəlif radioteleskoplarla alınmış təsvirləri bir mərkəzdə (korrelyatorda), tezliyin atom standartları bazasında sinxronlaşdırma sistemlərindən istifadə etməklə təhlil olunur. Yer atmosferi dalğa uzunluqlarının yalnız görünən və yaxın infraqırmızı diapazonunda şəffaf olduğundan, ultrabənövşəyi, rentgen və qamma-diapazonlarda astronomik tədqiqatlar aparmaq üçün kosmik aparatlarda quraşdırılmış atmosferdankənar teleskoplar tətbiq edilir. Göy cismlərinin rentgen və qamma-müşahidələri kosmik fəzada nəhəng miqdarda enerji ayrılması ilə bağlı prosesləri öyrənməyə imkan verir. Kosmik zərrəciklərin fon şüalanmasının təsirinə aradan qaldırmaq üçün neytrino teleskopları və detektorlar yerin dərinli-

yində yerləşdirilir. İşçi cism kimi neytrino tutma ehtimalı nisbətən böyük olan maddələr tətbiq edilir. 21 əsrin əvvəllərində ABŞ-da yaradılmış qravitasiya-dalğa teleskopu (LIGO) tətbiq edilməyə başlandı.

Astronomiyada teleskoplarla yanaşı teleskopun fokusunda yerləşdirilən müxtəlif şüaqəbuledicilər geniş tətbiq edilir; görünən və ultrabənövşəyi diapazonlarda fotoçoxaldıcılar və YRC-matrislər, infraqırmızı diapazonda soyudulan YRC-matrislər, həmçinin maye heliumla soyudulan bolometrlər bu tip cihazlardır. Radiodiapazonda yüksək həssaslığa malik qəbuledici qurğu kimi müxtəlif *radiometrlər*, radiospektroskopiyaya üçün xüsusi çoxkanallı şüa-qəbuledicilər, radiodalğaların xətti və dairəvi polyarlaşmasının tədqiqi üçün radiopolarimetrlər tətbiq olunur. Göy cismlərinin spektrin ultrabənövşəyi, görünən və infraqırmızı diapazonlarında spektroskopiyası üçün müxtəlif *astropektroqraflardan* geniş istifadə edilir. Elektrofotometrlər (birkanallı və çoxkanallı) ilə göy cismlərinin parlaqlığı ölçülür, polyarimetr (o cümlədən spektropolyarimetr) ilə göy cismlərinin şüalanmasının polyarlaşması öyrənilir. Günəş və ulduz maqnetoqrafları ilə göy cismlərinin maqnit sahələri ölçülür.

Əd.: Уокер Г. *Астрономические наблюдения*. М., 1990.

ASTRONOMİK GEODEZIYA – Yer-in formasını, ölçülərini, qravitasiya sahəsini öyrənən, eləcə də topoqrafik planaalma və mühəndisi məsələlərin həlli üçün vahid koordinat sistemində astronomik geodeziya məntəqələrinin istinad şəbəkəsinin yaradılması ilə məşğul olan elm sahəsi.

ASTRONOMİK İQLİM – verilmiş məntəqənin hava şəraiti baxımından astronomik müşahidə üçün yararlılığını müəyyən edən amillər. İl ərzində aydın gecə və gündüzlərin sayı, atm.-in şəffahlığı, il ərzində maks. şəffaf gecə və gündüzlərin sayı, atm.-in optik xarakteristikalarının sabitliyi, havanın tozlanma dərəcəsi, gecə göyü fonunun parlaqlığı, duman və şəhin əmələgəlmə tezliyi və atmosferdə turbulent hərəkətin intensivliyi bu amillərə aiddir. A.i. astronomik müşahidə zamanı göy cismlərinin təsvirinin keyfiyyətini, müşahidə üçün yararlı gecə və gündüzlərin orta illik sayını müəyyən edir. A.i. böyük teleskoplu astronomik rəsədxanaların inşası üçün yer seçilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.i.-in tədqiqi ilə xüsusi astronomik ekspedisiyalar məşğul olur.

ASTRONOMİK İŞARƏLƏR – Günəşin, Ayın, planetlərin və başqa cismlərin, həmçinin zodiak bürcələrinin, planetlərin konfigurasiyalarının, Ayın səfəsinin şərti işarələri.

A.i. qədim zamanlarda yaranmışdır. A.i. Göy cismlərinin sxematik təsvirini və ya bürcələrin rəmzi fiqurlarını piktoqrammada əks etdirir. A.i. astronomiyada, təqvimlərdə, tətbiqi incəsənətdə, astroloji mətnlərdə, qoroskoplarda istifadə edilir. Qədim zamanlarda A.i. həftənin günlərini, saatlarını, həmçinin əl-kimyada və kimyada mühüm element və birləşmələri işarə etmək üçün istifadə edirdilər. Yeni göy obyektləri və onların sinifləri kəşf olunduqca (astroidlər, dəyişən ulduzlar, qalaktikalar və s.) onlar yeni A.i. ilə ulduz xəritələrinə və kataloqlara daxil edilir.

ASTRONOMİK KAINAT – bax *Metaqalaktika*.

ASTRONOMİK MƏNTƏQƏ (astro-məntəqə) – astronomik müşahidələrdən enliyi və uzunluğu, həmçinin yerdəki hər hansı obyektə yönəlmə azimutu təyin olunmuş Yer səthində nöqtə. Bəzi A.m. üçün göstərilən kəmiyyətlərdən bu və ya digəri təyin edilməyə də bilər. *Trianqulyasiya* məntəqəsilə üst-üstə düşən və astronomik kəmiyyətlərin üçü də təyin olunmuş A.m. Laplas məntəqəsi adlanır. Adı A.m.-dən başqa astronomik uzunluğu xüsusi dəqiqliklə təyin olunmuş əsas başlanğıc məntəqələr də var. Onlar bilavasitə müşahidənin səhvlərini müəyyənləşdirmək üçündür.

ASTRONOMİK NAVIQASIYA – bax *Uçuş aparatlarının naviqasiyası*.

ASTRONOMİK REFRAKSIYA – bax *Refraksiya*.

ASTRONOMİK SABİTLƏR – bax *Fundamental astronomik sabitlər*.

ASTRONOMİK TORANQOVUŞMA – bax *Alaqaranlıq (toran)*.

ASTRONOMİK ÜÇBUCAQ – bax *Parallaktik üçbucaq*.

ASTRONOMİK VAHİD (a.v.) – Yerlə Günəş arasındakı orta məsafəyə bərabər sistemdankənar uzunluq vahidi. 1 a.v. = 149597870 *km* ± 2 *km* (1976 ildə *Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı* tərəfindən qəbul olunmuşdur).

Əsasən, astronomiyada Günəş sistemindəki məsafələri, həmçinin qoşa ulduzların komponentləri arasındakı məsafələri ölçmək üçün tətbiq edilir.

ASTRONOMIYA (*astro.* + *yun.* νόμος – qanun) – göy cismlərinin, onların sistemlərinin və bütövlükdə Kainatın yaranması, quruluşu, hərəkəti və inkişafından bəhs edən elm. A. riyazi üsulları geniş tətbiq edən dəqiq elmdir. Fizikadan, kimyadan və s. fərqli olaraq, A.-nın əsasını müşahidələr təşkil edir. Çox nadir istisnalar nəzərə alınmasa, A.-da eksperiment mümkün deyildir. Bu, minlərlə və milyonlarla bircins obyektin öyrənilməsinə zəif maneə törədir, çünki təbiətin özü eksperimentlər qoyur, lakin unikal obyektlərin tədqiqini çətinləşdirir.

A.-nın məsələləri və bölmələri. A. Günəş sistemi cismlərini (Günəş, planetlər, peyklər, asteroidlər, kometlər, planetlərarafı halqalar, meteor selləri və s.), başqa ulduzların planet sistemlərini, normal və cırlaşmış ulduzları, ulduz sistemlərini, ulduzlararası mühiti (molekulları və toz zərrəciklərini, ionlaşmış, atomar və molekulyar hidrogen buludlarını, qaz-toz dumanlıqlarını, kosmik şüaları), bizim Qalaktikanı və digər qalaktikaları, kvazarları – onların hərəkətini, fəzada paylanmasını, fiziki təbiətini, fəzalı təsirinə, mənşəyini, inkişafını və məhvini tədqiq edir. İlk informasiya mənbələrinə görə *optik astronomiya*, infraqırmızı, ultrabənövşəyi, rentgen astronomiyası, *radioastronomiya* və qamma-astronomiya (göy cismlərinin qəbulediciyə düşən elektromaqnit şüalarının dalğa diapazonundan asılı olaraq); kosmik şüalar A.-sı; *neytrino astronomiyası* və qravitasiya – dalğa A.-sı; Günəş sisteminin yaxın cismləri üçün lokasiya A.-sı ayırd edilir. Rəsədxanaların yerləşməsinə görə A. yerüstü və *atmosferdankənar astronomiyaya* (kosmik və stratosfer) ayrılır. Optik A. və radioastronomiya həm yerüstü, həm də atmosferdankənar ola bilər, başqa diapazonlarda isə Yer atmosferi, əsasən, qeyri-şəffafdır və yalnız atmosferdankənar tədqiqatlar mümkündür. Tədqiqat obyektlərinə görə A.-nı *heliofizikaya* (Günəş fizikası), Günəş sistemi A.-sının bir hissəsi kimi *planetologiyaya*, ulduzlar və ulduzlararası mühit fizikasına, qalaktika (ulduz) A.-sına (tədqiqat obyekti bizim Qalaktikadır) və *qalaktikadankənar astronomiyaya* (qalaktikalar və kvazarlar aləmi), *kosmologiyaya* (müşahidə olunan bütün Kainat və onun zaman daxilində inkişafı) bölürlər. Obyektlərin öyrənilən xarakteristikalarına görə A. *astrometriyaya* (göy cismlərinin vəziyyəti və kinematikası), *göy mexanikasına* (göy cismləri-

HƏFTƏNİN GÜNLƏRİ VƏ GÖY CİSMLƏRİNİN İŞARƏSİ

- Günəş (bazar günü)
- Ay (bazar ertəsi)
- Mars (çərşənbə axşamı)
- Merkuri (çərşənbə)
- Yupiter (cümə axşamı)
- Venera (cümə)
- Saturn (şənbə)
- və ya – Uran
- və ya – Neptun
- Pluton
- və ya – Yer
- komet
- ulduz

ZODİAK VƏ AYLARIN İŞARƏSİ

- və ya – Dolça (yanvar)
- və ya – Buğa (aprel)
- və ya – Əkizlər (may)
- və ya – Xərçəng (iyun), yay günəşdurusu nöqtəsi
- və ya – Şir (iyul)
- və ya – Qız (avqust)
- və ya – Tərəzi (sentyabr), payız bərabərliyi nöqtəsi
- və ya – Əqrəb (oktyabr)
- və ya – Oxatan (noyabr)
- və ya – Oğlaq (dekabr), qış günəşdurusu nöqtəsi

AY SƏFHƏLƏRİNİN İŞARƏSİ

- və ya – təzə Ay
- və ya – bədirlənmiş Ay
- və ya – birinci rüb
- və ya – sonuncu rüb

ASPEKTLƏRİN (GÖY CİSMLƏRİNİN QARŞILIQLI VƏZİYYƏTLƏRİ) İŞARƏSİ

- birləşmə (geosentrik uzunluqlar fərqi 0°)
- qarşıdurma (geosentrik uzunluqlar fərqi 180°)
- kvadratura (geosentrik uzunluqlar fərqi 90°)
- triqonal aspekt (geosentrik uzunluqlar fərqi 120°)
- sekstil aspekt (geosentrik uzunluqlar fərqi 60°)
- və ya – doğuş düyünü; onun orbitdəki geosentrik uzunluğu
- və ya – batış düyünü; onun orbitdəki geosentrik uzunluğu

nin dinamikası), *astrofizikaya* (göy cismlərinin fizikası), *kosmoqoniyaya* (göy cismlərinin və onların sistemlərinin əmələ gəlməsi və inkişafı) ayrılır. A.-nı müşahidə və nəzəri A.-ya bölmək olduqca şərtdir, çünki müşahidə A.-sında yeni cihazların yaradılması və müşahidələrin nəticələrinin ilkin emalı üçün nəzəriyyədən istifadə edilir, nəzəri A. isə müşahidələrə əsaslanır. A. başqa elmlərlə, ən əvvəl riyaziyyat, mexanika, fizika, kimya ilə sıx əlaqədədir. O, həmçinin geofizika, fiziki coğrafiya, geodeziya və qravimetriya, biologiya (günəşətrafi mühitin Yer orqanizmlərinə təsiri, Kainatda həyat), tarix (astronomik hadisələrə görə tarix qoyulması), etnoqrafiya və dinşünaslıqla da (astronomik mifologiya) əlaqədədir.

Teleskopaqədərki astronomiya. A. çox qədim zamanlarda yaranmışdır. Bunu ilk rəsədxanalar (*Stonhenc* və b.) təsdiq edir. A.-nın meydana çıxmasına və inkişafına insanın təbiəti və onda öz yerini dərk etmək arzusu, praktiki və dini tələbatları səbəb olmuşdur. Sütkağacın vaxtı, ilin fəsiləri, coğrafi koordinatlar, şərq və ya hər hansı görünməyən məntəqəyə (məs., Məkkəyə) istiqamət astronomik üsullarla müəyyən edilmişdir. Gündüzün gecəni və fəsillərin bir-birini əvəz etməsi, Ayın təzələnmə və bədirlənmə vaxtları, gecə-gündüz bərabərlikləri, Günəş və Ay tutulmaları, Nilin daşması və s. hadisələrin vaxtları barədə qabaqcadan məlumatlar verilirdi. *Ayin səfərlərinin* dövrü dəyişməsi təqvimlərin əsasını təşkil edirdi. Çin, Hindistan, Misir, Mesopotamiya və Yunanıstanda əsrlər boyu aparılmış müşahidələrin əsasında fəsillərin, tropik ilin və sinodik ayın uzunluqları bir neçə dəqiqəyədək dəqiqliklə təyin olunmuşdu. E.ə. 6 əsrdə saros – Günəş tutulmalarının 18 il 10 sutkadan bir təkrarlanması dövrü, e.ə. 5 əsrdə isə 19 illik *Metonlar tsikli* – bu müddətdən sonra Ay fazalarının ilin həmin tarixlərinə uyğun gəlməsi kəşf olundu. Günəş, Ay və Ay-Günəş təqvimləri tərtib edildi, Ayın və Yer in küreşəkili olması sübut edildi. *Eratosfen* Yer in radiusunu təyin etdi (e.ə. 3 əsr). Qədim müşahidəçilər ulduzların hərəkətsizliyinə (bir yerdə qaldıqlarına) diqqət yetirdilər: onlar göy qübbəsinə bərkidilmiş kimi qarşılıqlı vəziyyətini dəyişməyərək sütkağac fırlanır. İnsanlar ulduz qruplarında heyvanlarla, mifoloji personajlarla və məişət əşyaları ilə oxşarlıq tapmağa çalışırdılar. Müxtəlif xalqların ulduz-

lu göyü ayrı-ayrı bürclərə ayırması belə baş verdi. Ulduzların vəziyyətini dəqiq təyin etmək üçün sferik koordinatlar sistemi (Dekart koordinatlar sistemindən min beş yüz il əvvəl) və sferik triqonometriya işlənib hazırlandı. Uzun illərin müşahidələri nəticəsində ilk ulduz kataloqları, yəni iki sferik koordinatları (üçüncü koordinat – məsafə naməlum idi), eləcə də bəzən parlaqlığı və rəngi də göstərilməklə ulduzların siyahısı tərtib olundu. 1022 ulduzdan ibarət *Hipparx* (e.ə. 2 əsr) kataloqu buna nümunədir. Öz kataloqunu yunan astronomu Timoxarisin yüz il əvvəl tərtib etdiyi kataloqla müqayisə edərək Hipparx presessiyasını, yəni yaz bərabərliyi nöqtəsinin ekliptika boyunca hərəkətini kəşf etdi. Qədim zamanlardan ulduzlar arasında yunanların “planet” adlandırdığı 7 “azan” göy cismi: Günəş, Ay, Mars, Merkuri, Yupiter, Venera və Saturn məlum idi. 7 günlük həftə öz başlanğıcını buradan götürür. Həftənin günlərinə yuxarıda göstərilən ardıcılıqla “planetlərə” uyğun adlar verilmiş və bu da müxtəlif xalqların dillərində öz əksini tapmışdır. Qədim astronomlar ulduzlar arasında “planetlərin” yolunu müəyyən etdilər. Məlum oldu ki, müşahidələr üçün ən çətin olan Günəş yolu ən asan imiş. Günəş göy ekvatoruna 23,5° meyilli göy sferinin ekliptika adlanan böyük dairəsi boyunca həmişə düz istiqamətdə, yəni sütkağac hərəkətinin əksinə hərəkət edir. Ekliptika boyunca yerləşən 12 bürcün əksəriyyəti canlı varlıq adları daşdığından *zodiak* adlandı. Günəş bu bürclərin hər birini təq. bir ay müddətində keçir. Ayın yolu daha mürəkkəbdir: bir ay müddətində zodiak üzərində ekliptikaya meyilliyi 5° olan böyük dairəni düzünə (lakin qeyri-bərabərsürətli) hərəkətlə keçir.

Ay hərəkətinin orbit üzrə ən böyük sürət nöqtəsi bu orbit boyunca düz istiqamətdə 8,85 illik dövrlə, dairə özü isə göstərilən meyilliyi saxlamaqla tərs istiqamətdə 18,6 illik dövrlə ekliptika üzrə sürüşür. K. *Ptolemey* tərəfindən qurulan (eramızın 2 əsri) və onun ərəbcə “Almagest” adı ilə tarixə düşmüş çoxcildli əsərində şərh edilən, *dünyanın geosentrik sistemi* kimi məşhur olan Günəş sisteminin riyazi modeli antik A.-nın zirvəsidir. Bu modeldə Yer kürəsi Kainatın mərkəzində durur, ulduzlar isə polyar ox ətrafında bərabərsürətli fırlanan göy sferasında tərpənməzdir. Ptolemeyə görə planetlər episikl adlanan çevrə üzrə bərabərsürətli hərəkət edir və bu episikllərin

mərkəzi deferent (bax *Planetlərin deferenti*) boyunca Yer in ətrafına dolanır.

Orta əsrlərdə elmi fəaliyyət, demək olar ki, dayandı. Ərəb və bir qədər sonra Avropa İntibahı dövründə başqa elmlərlə birlikdə A.-nın da inkişafı davam etdi. Orta Asiya, Qafqaz və ərəb xalqlarının A.-nın inkişafında böyük rol oldu. *Sabit ibn Qürrə* Ptolemeyin əsərini ərəbcəyə tərcümə etdi. Ərəb alimi *Bəttani* 9 əsrin sonu – 10 əsrin əvvəllərində sferik triqonometriyanın düsturlarını çıxardı. Günəş orbiti elementlərinin qiymətlərini dəqiqləşdirərək çoxlu sayda müşahidələr apardı. Ekliptikanın ekvatora meyilliyini və presessiyasını dəqiqləşdirdi, Günəş və Ayın hərəkət cədvəllərini Ptolemeydən dəqiq tərtib etdi. Xəlifə Məmunun əmri ilə Bağdad yaxınlığında iki yerdə meridianın bir dərəcəlik qövsü ölçüldü və Yer meridianı çevrəsinin uzunluğu təyin edildi. Bağdad və digər böyük şəhərlərdə rəsədxanalar tikildi və müntəzəm müşahidələrə başlandı. Ərəb astronomlarının müşahidələrində planetlərin, Günəş və Ayın hərəkətləri haqqındakı məlumatlar xeyli dəqiqləşdirildi, Ptolemey sisteminə mühüm düzəlişlər edildi. *Əbülvəfa* Ayın hərəkətində variyasiyalar kəşf etdi. *İbn Yunus* “Hakimi” cədvəllərindən iki əsr istifadə olundu. Kastiliya kralı X Alfonso nun sərəncamı ilə 1252 ildə yəhudi və Mavritaniya alimlərinin tərtib etdikləri göy cismlərinin vəziyyətlərinin astronomik cədvəlləri dünyada tanındı. Bir çox Şərq alimi planetlərin dəqiq hərəkət cədvəllərini tərtib etdi, astronomik sabitlərin qiymətlərini dəqiqləşdirdi. *Biruni* Yer in öz oxu ətrafında fırlanması və Günəş ətrafına dolanması fikrini irəli sürdü. *Ömər Xəyyam* Kainatın sonsuzluğu və Yer in hərəkət etməsi fikrinə tərəfdar çıxdı. O, *Qriqori təqvimindən* daha dəqiq təqvim layihəsi təklif etdi. Bu təqvimə görə 4500 ildə bir sutka xəta yaranır. N. *Tusi* təsis etdiyi *Marağa Astronomiya Rəsədxanasını* qısa müddətdə astronomiya cihazlarına və zəngin kitabxanaya malik böyük elmi mərkəzə çevirərək bir çox məşhur riyaziyyatçı və astronomu buraya dəvət etdi. Tusi dəqiq müşahidələr əsasında “Zic Elxani” cədvəllərini yaratdı. Astronomik alətlərinin ölçülərinə, sayına və keyfiyyətinə görə görkəmli yer tutan Səmərqənd rəsədxanasında Uluqbəy 1420–37 illərdə yeni böyük ulduz kataloqunu tərtib etdi (bax *Uluqbəy rəsədxanası*). Avropada “Almagestin” latın dilinə ilk tərcümələri 15 əsrdə ya-

randı və Ptolemey nəzəriyyəsi kilsə tərəfindən təsdiq olundu. Ərəb və sonralar Avropa alimlərinin əsərlərində nəzəriyyənin mürəkkəbləşdirilməsi müşahidələrin artan dəqiqliyi ilə ayaqlaşma bilmirdi, bu isə nəzəriyyənin doğruluğunu şübhə altına alırdı. N. *Kopernik* Günəş sisteminin daha uyğun kinematik modelini – *dünyanın heliosentrik sistemini* qurdu. Bu modeldə Günəş Kainatın mərkəzində durur, planetlər isə, o cümlədən Yer də planetlərdən biri olmaqla onun ətrafına dolanır. Yer həm də öz oxu ətrafında fırlanır. Bununla Yer in Kainatın mərkəzində tərpənməz hesab edən dini təlimə əsaslı zərbə vuruldu. Dünyanın heliosentrik sistemi eyni vaxtda üç hadisəni: göy qübbəsinin sütkağac fırlanmasını, Günəşin illik hərəkətini və presessiyasını izah etdi. Heliosentrizm *Aristarx Samoshunun* ideyalarına əsaslanırdı. Lakin yalnız Kopernik heliosentrik sistemi bütün müfəssəlliyi ilə işləyib hazırladı. Bununla belə, Kainatın mərkəzi kimi Yer in tərpənməzliyi haqqında əsrlərlə kök salmış mülahizə onilliklərlə öz yerini yeni təlimə vermirdi. O dövrün bir çox məşhur adamları, hətta ən görkəmli müşahidəçi T. *Brahe* Kopernik sistemini qəbul etmədi. Brahe bu sistemi Günəşin Yer ətrafında, planetlərin isə Günəş ətrafında hərəkət etməsi haqqında süni sxemlə əvəz etdi. Dünyanın heliosentrik sistemi yalnız Q. *Qaliley* və İ. *Keplerin* əsərlərindən sonra təsdiqləndi.

Teleskopik müşahidələr. Q. Qaliley 1609 ildə Venesiyada göy cismlərini müşahidə etmək üçün ilk dəfə teleskop tətbiq etdi. Bir neçə il ərzində o, Kainatın sərhədlərini genişləndirərək onun haqqındakı təsəvvürləri dəyişdirdi. Ay üzərində dağlar və başqa struktur törəmələri, Günəş səthində onun fırlanmasını göstərən ləkələr, planetlərin görünən diskləri, Ağ yolun çox böyük sayda ulduzlardan ibarət olması, Veneranın səfəlləri, Yupiterin peykləri və s. kəşf olundu. Görünən ulduzların sayı bir tərtib artdı. Teleskoplar tədricən təkmilləşdirildi, xeyli astronomik kəşflər edildi. 1655 ildə X. *Hüygens* Saturnun halqasını və onun peyki Titanı, C. *Kassini* isə daha 4 zəif peykini kəşf etdi. Kassini 1675 ildə müşahidə etdi ki, Saturnun halqası qaranlıq zolaqla (“Kassini yarığı”) bölünmüş iki konsentrik hissədən ibarətdir. 1675 ildə O. *Römer* Yupiter peykləri sisteminə hərəkətləri müşahidə edərək işıq sürətinin sonlu olması nəticəsinə gəldi və bu fundamental kəmiyyəti

təyin etdi. 17 əsrdə İ. *Nyuton* xromatik aberrasiyadan azad olan teleskop-reflektor düzəltdi. 1789 ildə U. *Herşel* qurğunun diametrini 122 sm-ə çatdırdı. Müşahidəçilər yeni astronomik cihazların köməyiylə çoxlu kəşflər etdilər. 1761 ildə M.V. *Lomonosov* Veneranın atmosferini aşkar etdi. Xeyli kometlər kəşf olundu və çoxlu sayda komet məskənləri sübut olundu. Bir çox ulduz toparları və dumanlıqları tapıldı. Dumanlıqların ilk kataloqunu 1771 ildə Ş. *Messye* tərtib etdi. 1802 ilədək U. Herşel mindən çox dumanlıq kataloqlaşdırdı və onların təsnifatını verdi. O, bizim ulduz sisteminin – Qalaktikanın məhdudluğunu əsaslandırdı və başqa ulduz sistemlərinin – qalaktikaların mövcudluğu haqqında İ. *Lambertin* fərziyyəsini (1761) möhkəmləndirdi.

19 əsrin ortalarında irland astronomu U. Parsons ilk dəfə bəzi dumanlıqların spiral strukturunu təsvir etdi. U. Herşel 1781 ildə Uranı, alman astronomu İ. *Qalle* 1846 ildə Neptunu, 1930 ildə isə Amerika astronomu K. Tombo Plutonu (son zamanlar məlum oldu ki, Pluton planet deyildir) kəşf etdilər. 1801 ildə C. Piassi ilk dəfə kiçik planeti – Sere- ra asteroidini aşkar etdi.

Astrometriya və göy mexanikasının inkişafı. T. Brahenin ölümündən sonra onun 20 ildən artıq apardığı və öz dövrünə görə planetlərin müşahidələrinin ən dəqiq sayılan nəticələrinin arxivini Q. Qalileyin müasiri İ. Kepler əldə etdi. Kepler Marsın hərəkətində bütün əvvəlki nəzəriyyələrdən mühüm kənarçıxmalar aşkar etdi. O, uzun hesablamalar və çox böyük zəhmət bahasına göy mexanikasının inkişafında mühüm rol oynayan planetlərin hərəkətinin üç qanununu (*Kepler qanunları*) müəyyən edə bildi. Keplerin tərtib etdiyi planetlərin vəziyyətinin cədvəlləri öz dəqiqliyinə görə əvvəlkiləri üstələdi və bütün 17 əsr müddətində tətbiq olundu. A.-nın sonrakı tərəqqisi riyaziyyat və analitik mexanikanın, optika və astronomik cihaz-qayırmanın nailiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu kəşf etməsi (1685) göy mexanikasının təməlini qoydu. Planetin yalnız tək bir cismin – Günəşin cazibə təsiri altında hərəkət etdiyi xüsusi hal üçün Kepler qanunları Nyuton qanununun nəticəsi oldu. Günəş sisteminin bütün cismləri arasında qarşılıqlı cazibənin real olduğu halda planetlərin hərəkəti Kepler qanunları ilə təsvir olunan hərəkətlərdən

mürəkkəbdir və əgər Kepler qanunları yaxşı dəqiqliklə gözlənilsə, onda bu, böyük kütləyə malik Günəş cazibəsinin Günəş sisteminin qalan bütün cismlərinin birgə götürülmüş cazibələrindən üstün olmasının nəticəsidir. Göy cismlərinin hərəkəti cazibə qanununun riyazi ifadəsi olan diferensial tənliklər sistemi ilə birqiymətli təyin edilir. İki nöqtəvi cism halında hərəkət tənlikləri ən sadə funksiyalarla inteqrallanır. Bunu Nyuton edə bildi. N cismlərin hərəkəti haqqında ümumi məsələni yalnız ədədi üsulla həll etmək olur. Əsrlər boyu görkəmli riyaziyyatçı, mexanik və nəzəriyyəçi astronomların səyləri həllin dəqiqliyinin yüksəlməsinə və təqribi həlləri haqqı həllərə yaxınlaşdıran vaxt müddətinin artırılmasına yönəlirdi. L. *Eyler*, J. *Lagranj*, P. *Laplas*, S.D. *Puasson*, K. *Qauss*, U. *Leverye*, S. *Nyukom*, C. Hill (ABŞ), A.M. *Lyapunov*, A. *Puankare*, H. *Seypel* (İsveç) və b.-nin əməyi sayəsində planet məsələsinin həlli yüz min illərlə və daha çox müddət tərtibində *Furye sıralarını* ümumiləşdirən sıralar şəklində yüksək dəqiqliklə göstərildi. Oxşar sıralar Ayın, başqa planetlərin peyklərinin və asteroidlərin irəliləmə və fırlanma hərəkətlərini təsvir edir. Ümumdünya cazibə qanunu həm də göy cismlərinin formasını izah etdi. Bunu ilk yaxınlaşmada İ. Nyuton və X. Hüygens göstərdilər. Daha sonra göy cismlərinin maye, yaxud plastik halda olan tarazlıq fiqurları nəzəriyyəsi yaradıldı. E. *Halleyin*, indi onun adını daşıyan kometin növbəti görünməsinə (1759) qabaqcadan söyləməsinin parlaq təsdiqi, eləcə də U. *Leverye* nin hesablamalarına görə Neptunun kəşfi göy mexanikasının qələbəsi oldu. 1844 ildə F. *Besselin* Sirius və Proşion ulduzlarının görünməyən peyklərinin varlığı haqqında əvvəlcədən verdiyi məlumatlar sonradan böyük teleskopların köməyiylə təsdiqləndi. 20 əsrin ortalarına yaxın göy cismlərinin işlənib hazırlanmış hərəkət nəzəriyyələrindən ən çətinini Ayın hərəkət nəzəriyyəsi idi. Məlum oldu ki, əvvəllər naməlum cazibədənəknar təsirlərə aid edilən kənarçıxmalar Yer in qeyri-bərabərsürətlə fırlanmasının nəticəsidir. Çox yüksək dəqiqlikli atom vaxtına keçməklə astronomik vaxt xidməti məsələsi əksinə dəyişdi: ulduzların müşahidələri əsasında vaxtı təyin etmək yox, Yer in öz kütlə mərkəzinə nəzərən mürəkkəb hərəkətini öyrənmək. Triangulyasiya üsulu ilə Yer in daha dəqiq ölçüləri alındı və onun formasının kürədən

fərqi müəyyən edildi. Yer kürəsinin qütb basıqlığı Nyutonun cazibə nəzəriyyəsinin sınağı üçün çox əhəmiyyətli idi; məlum oldu ki, Nyuton qanunu yalnız Günəş sistemində deyil, bütün Qalaktikaya aiddir. E. Halley öz müşahidələrini qədim yunan müşahidələri ilə müqayisə edərək 1718 ildə 3 ən parlaq ulduzun – Sirius, Arktur və *Əldebaranın* böyük yerdəyişməsinə aşkar etdi. Ulduzların məxsusi hərəkətləri belə kəşf olundu və onların tərpənməzliyini fikrindən imtina edildi.

A.-nın təməl məsələlərindən biri Yerdən Günəşə qədər olan orta məsafənin (astronomik vahidin) təyini idi. Həqiqətə yaxın ilk nəticələr Veneranın 1761 və 1769 illərdə Günəş diski üzərindən keçməsinə müxtəlif yerlərdən Halley üsulu ilə müşahidə etməklə alındı. Müşahidə nəticələrinin mükəmməl işlənilib dəqiqləşdirilməsi astronomik vahidin qiymətinin $1,25 \cdot 10^{11}$ m-dən $1,55 \cdot 10^{11}$ m-ədək olduğunu göstərdi. Kiçik planetlərin kəşfindən sonra onların müşahidələri dəqiqliyi 10 dəfələrlə artırdı. 20 əsrin ortalarında astronomik vahid üçün $1,496 \cdot 10^{11}$ m qiyməti qəbul olundu.

A.-nın digər təməl problemi ulduzlara qədər məsafənin, onlardan hər biri üçün illik *parallaksın* ölçülməsi yolu ilə təyini idi. Parallaks N. Kopernikdən başlayaraq 300 il müddətində ölçülürdü, lakin onların qiyməti çox kiçik olduğundan ölçü xətası daxilində itirdi. Bununla belə həmin ölçmələr böyük fayda verdi. U. Herşel parallaksı tapmağa cəhd edərək çox ulduzları kəşf etdi. Parallaksı ölçmək üçün C. Bradley'nin nəticəsiz cəhdləri onu 1725 ildə *ışığın aberrasiyasının*, 1748 ildə isə Yer oxunun nutasiyasının kəşfinə gətirdi. Yalnız 1836–39 illərdə bir çox ulduzların parallaksı etibarlı şəkildə təyin edildi (V.Y. Struve, F. Bessel, T. Henderson).

Ulduzların ən dəqiq koordinatlarından ibarət ulduz kataloqlarının tərtibi A.-nın mühüm istiqamətidir. Onlar həm elmi (astronomik sabitlərin təyini və Kainatın kinematikasının tədqiqi), həm də tətbiqi məqsədlər (geodeziya, kartografiya, naviqasiya) üçün lazımdır. Bu sahədə Qrinviç (əsas 1675 ildə qoyulmuşdur), Kap (1820), Pulkovo (1839) və Vaşinqton (1842) rəsədxanalarının xidməti xüsusilə böyükdür.

Astrofizikanın inkişafı. 18 əsrin əvvəlinədək astrofizikanın yalnız rüseymləri haqqında danışmaq olardı: göy cisimlərinin parlaqlığının və rənglərinin

(*astrofotometriyanın* başlanğıcı) təyini. Yer atmosferi tərəfindən işığın udulması və səpələnməsi, Ayın atmosferinin müşahidə edilməsinə cəhdlər, Günəş və planetlərin kütlələrinin təyini. Fotometriya eksperimental olaraq P. Buger (1729) və İ. Lambert (1760) tərəfindən işlənildi. Elə o zaman qəti sübut edildi ki, Günəş yaxın ulduzdur. V.Y. Struvenin çıxardığı ulduzların görünən parlaqlığının azalması ilə onların sayının artması qanunu 1847 ildə ona ulduzlararası mühit vasitəsilə işığın udulmasının mövcudluğunu əsaslandırmağa imkan verdi; bu, 1930 ildə Amerika astronomu P. Trampler tərəfindən təsdiq edildi. 1814 ildə Y. Fraunhofer Günəş spektrində qara xətlər aşkar etdi; spektral analiz kəşfi ilə onun təbiəti aydın oldu (R. Bunsen və Q. Kirxhof, 1859). U. Höggins və C. Lokyer (Böyük Britaniya), A. Sekki (İtaliya) və J.P.S. Jansen bu üsulu Günəşə, ulduzlara və dumanlıqlara tətbiq edərək, onların kimyəvi tərkibini tədqiq etdilər. K. Dopler 1842 ildə özünün məşhur prinsipini (*Dopler effektini*) irəli sürdü; bu, A. Fizo tərəfindən 1848 ildə dəqiqləşdirildi və A.A. Belopolski tərəfindən 1900-cü ildə laboratoriya qurğusunda yoxlanıldı. Dopler effekti görünən şüa üzrə hərəkət sürətini, o cümlədən ulduzların, qalaktikaların fırlanma sürətini, həmçinin Günəş fotosferində turbulənt hərəkətlərin sürətini və s. ölçmək üçün A.-da geniş tətbiq edildi. Spektral analiz, hətta iri teleskopların köməyi ilə yaxın komponentləri ayrılıqda müşahidə edilməyən çoxlu sayda spektral-qaşa ulduzları aşkara çıxarmağa imkan verdi.

1939 ildə ixtira olunmuş fotoqrafiya A.-da geniş tətbiq edildi. *Astrofotografiya*, astrofotometriyanın, *astropektroskopiyanın* və astrometriyanın imkanlarını dəfələrlə yüksəltməyə, göy cisimlərinin quruluşunu, kimyəvi tərkibini və hərəkətini tədqiq etməyə imkan verdi, müşahidələrin həqiqiliyini, obyektivliyini və dəqiqliyini artırdı. 14-cü ulduz ölçüsünə qədər təq. 30 mln. ulduz yerləşən göyün fotoqrafik xəritələrinin tərtibi üçün 1888 ildə beynəlxalq plan qəbul edildi. Bu işin yerinə yetirilməsində dünyanın 18 rəsədxanası iştirak etdi.

1922 ildə A.A. Fridman bütövlükdə Kainat üçün A. Eynşteynin ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin tənliklərini tədqiq edərək və Kainatın birincisiz və izotrop olmasını fərz edərək, bir Kainatın zamandan asılı olaraq genişlənməsini təsvir edən üç növ həllə gəldi. 1929 ildə E. Habbl

qalaktikaların *qırmızı yerdəyişməsinə* kəşf etdi. Hadisəyə zidd olmayan yalnız bir interpretasiya tapıldı: yerdəyişməyə Dopler effekti səbəb olur; deməli, bütün qalaktikalar aralarındakı məsafə ilə mütənəşib olan sürətlərlə bir-birindən uzaqlaşır. Belə mənərə istənilən qalaktikadan müşahidə olunur, çünki onların hamısı bərabərhüquqludur. Fridmanın və Habblin kəşfləri nəzəri və müşahidə kosmologiyasının əsasını qoydu.

Əksər ulduzlar oxşar kimyəvi tərkibə malikdirlər, lakin öz aralarında kütləsinə, radiusuna, səthinin temp-runu və işıqlığına görə çox fərqlənir. Ulduzların kimyəvi tərkibi tam eyni olmadığına görə, bu parametrlər arasında statistik səciyyəli asılılıq mövcuddur. Bu asılılıq ilk dəfə ulduzların təkamülü və quruluşunun öyrənilməsində çox böyük rol oynayan spektr-ışıqlıq diaqramının (Hertssprung – Ressel diaqramı) tərtibçiləri E. Hertssprung və ondan asılı olmayaraq H. Ressel tərəfindən aşkar edildi. Qalaktikanın səpələnməsi və kürəvi ulduz toparları, həmçinin ulduzlara ayrılmış başqa qalaktikalar üçün tərtib edilmiş yüzrlə diaqram ulduzların doğulmasından onların məhvinə qədər olan həyatını aydınlaşdırmağa imkan verdi.

Məs., 1940-cı illərdə aydın oldu ki, Qalaktikada ulduz mələgəlmə bizim dövrdə intensiv surətdə davam edir, özü də ulduzlar qaz-toz buludlarında qruplarla doğulur. 1910 ildə ölçüləri Yer ölçüsü, kütlələri Günəşin kütləsi tərtibində olan ulduzlar – *ağ cırdanlar* kəşf edildi. Görünməyəcək dərəcədə kiçik parallaksları (100 *pk*-dən böyük) təyin etmək üçün fotometrik üsullar işlənilib hazırlandı. Parıltısının dəyişmə dövrü işıqlıqla bağlı olan sefidlərin – yüksək işıqlıqlı dəyişən ulduzların öyrənilməsi xüsusilə faydalı oldu. Görünən parlaqlığın ölçülməsi və parıltının dəyişmə dövrü sefidə və onun yerləşdiyi topaya qədər olan məsafəni verir. Bir hissəsi “Kainatın mayakları” ola biləcək başqa dəyişən ulduzlar sinfi də ətraflı öyrənilirdi.

1930-cu illərdə millimetrdən metrə qədər olan diapazonda elektromaqnit dalğaları şüalandıran çoxlu kosmik mənbələr aşkar edildi. Onların bir hissəsi Günəşlə, qalaktikalarla və dumanlıqlarla eyniləşdirildi. Sonralar ulduzlararası mühitdə, ilk növbədə atomar hidrogenin 21 *sm* xəttində radioşüalanmanın qeydə alınması Qalaktikanı öyrənmək üçün güclü metod oldu.

Hələ 19 əsrdə irəli sürülmüş ulduzların nəhəng enerji mənbələri problemi 1930-cu illərdə həll edildi. H. Bete və K. Veytzecker (Almaniya) bir-birindən asılı olmayaraq ulduzların dərin qatlarında hidrogenin heliuma çevrilməsinə aparan zəncirvari termonüvə reaksiyalarını göstərdilər. Günəşin tədqiqində böyük uğurlar əldə edildi. Nazik spektral buraxma xətti olan xüsusi süzgeçlərdən istifadə edilməsi Günəş xromosferində ayrı-ayrı kimyəvi elementlərin paylanmasını və hərəkətini öyrənməyə imkan verdi. Xüsusi metodikalar və aparatların işlənilib hazırlanması sayəsində (1931 ildə fransız B. Lionun ixtira etdiyi tutulmadankənar koronoqraf) yüksək dağ rəsədxanalarında tutulmadankənar Günəş tacını müşahidə etmək mümkün oldu. Zeeman effektinin kəşfi Günəşdə bir çox prosesləri müəyyən edən maqnit sahəsinə öyrənməyə imkan verdi.

20 əsrdə müşahidə texnikası sürətlə inkişaf etdi. Böyük reflektorlar quruldu. Güzgülərin diametri böyüdüldü [1917 ildə 254 *sm* (ABŞ); 1948 ildə 508 *sm* (ABŞ); 1975 ildə 605 *sm* (SSRİ)]. Yeni növ şüaqəbuledicilər yaradıldı. Fotoemulsiyaların həssaslığı xeyli dərəcədə yüksəldi, onların spektr oblastları genişləndi. Fotoelektron çoxaldıcılar, elektron-optik çeviricilər, elektron fotoqrafiya və televiziya üsulları fotometrik müşahidələrin həssaslığını və dəqiqliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi və qeydə alınan şüaların spektr diapazonunu genişləndirdi. Spektral aparatların təkmilləşdirilməsi yüksək dispersiyalı spektroqramlar almağa və çox zəif göy cisimlərinin spektrlərini qeyd etməyə imkan verdi. Bir neçə mlrd. işıq ili məsafələrdə yerləşən uzaq qalaktikalar aləmini müşahidə etmək mümkün oldu (bax *Qalaktika, Kainat*).

Astronomiya kosmik erada. Yer in ilk süni peykinin buraxılması ilə (1957, SSRİ) A.-da yeni dövr başlandı. Günəş sistemi cisimlərini və planetlərarası mühiti birbaşa üsullarla tədqiq etmək, Yeri kosmosdan öyrənmək, müxtəlif təcrübələr qoymaq (okeanın və qurunun səthinin həndəsəsini, Yer in və başqa göy cisimlərinin maqnit və cazibə sahələrini təyin etmək məqsədilə kosmik zondların buraxılması və s.), interferometrlerin bazasını bir neçə tərtib artırmaq imkanı yarandı. A. dalğa uzunluqlarının tam diapazonunu əhatə etdi. Atmosferinin uducu təsiri səbəbindən Yerdə tətbiq edilməyən infraqırmızı, ultrabənövşəyi,

rentgen və qamma-şüalanma qəbulediciləri kosmosda işləyir. İlk kosmik şüaların və mikrometeoritlərin öyrənilməsinə başlandı. Kosmosa optik teleskoplar da buraxıldı. E. Habblin (ABŞ) adını daşıyan, güzgüsünün diametri 2.4 *m* olan və 1990 ildə kosmosa buraxılan nəhəng kosmik teleskop 2005 ildə hələ də yerətrafi orbitdə işləyirdi. 1990-cı illərdən astrofizika cihazları heliosentrik orbitdə də çıxarılır (məs., SOHO – Günəş və günəşətrafi fəzanı tədqiq etmək üçün ixtisaslaşdırılmış aparat).

Kosmik eranın başlanğıcı elm və texnikanın digər sahələrindən A.-ya daxil olan çoxsaylı yeni üsulların meydana gəlməsi və inkişafı ilə üst-üstə düşdü. Radioastronomiya güzgüsünün diametri 100 *m*-ədək olan, tam dönə bilən radio-teleskoplar, tərpənməz kasanın diametri 300 *m* olan radioteleskop (ABŞ, Aresibo), ayrı-ayrı elementlərdən ibarət, diametri 600 *m* olan radioteleskop (Rusiya, Xüsusi Astrofizika Rəsədxanası) əldə etdi. Radio və lazer lokatorları və ifrat uzunbazalı (Yerin radiusu tərtibində) radiointerferometrlər Aya və Günəş sisteminin digər cisimlərinə qədər məsafəni bir metrədək, bəzi hallarda isə millimetrdək dəqiqliklə təyin etdi və bu da Yer in tektonik plitələrinin dreyfini ölçməyə imkan verdi. Yeri üstü optik A. da inkişaf edir. Yer in hər iki yarımkürəsində güzgülərinin diametri 8, 10, 12 və 15 *m* olan optik teleskoplar meydana gəldi. 25, hətta 100 *m*-lik teleskoplar da layihələndirilir.

1970-ci illərdə A.-da işıqqəbuledici kimi fotoqrafik lövhələrlə yanaşı YRC -matrislər (yük rəbitəli cihazlar) tətbiq olunmağa başladı; bu qurğuların görüş sahəsi fotoqrafik lövhəyə nisbətən kiçik olsa da, həssaslığı qat-qat yüksəkdir. Müasir işıqqəbuledicilərdə fotoqrafik lövhəyə nəzərən ekspozisiyada təq. bir tərtib uduş olur və bu, zəif obyektlərin müşahidəsi zamanı nisbətən kiçik ölçülü teleskoplardan istifadə etməyə imkan verir.

1968 ildə R. Devis (ABŞ) tərəfindən qurulmuş neytrino teleskopu ilk nəticələrini verdi. Hazırda dünyanın 6 ölkəsində neytrino teleskopları fəaliyyət göstərir (2005). Onlar bir-birindən neytrionu qeydetmə prinsipinə görə fərqlənir; teleskoplardan bəziləri neytrionun uçuş istiqamətini təyin etməyə və göyün neytrino xəritəsini qurmağa imkan verir. İlk nümunələri 1970-ci illərdə meydana gələn qravitasiya-dalğa teleskopla-

rı hələ ki, tam etibarlı nəticələr vermir.

İnformatika və hesablama texnikasının sürətli inkişafı əvvəllər optimal müddətdə hesablanması mümkün olmayan bir sıra məsələləri həll etməyə imkan verdi. Uzaq kosmosun cihaz və aparatları (Ayda və Marsda gəzən aparatlar və s.) yalnız süni intellekt elementləri hesabına işləyə bilər. Yerdən göndərilən siqnal Marsa 6 dəqiqədən artıq, Yupiterə isə bir saatdan artıq müddətə çatır və geri qayıdır. Təsviri təkmil hala salan müasir yerüstü və kosmik teleskoplar və qurğular özünəməxsus robotlardır. Avtomatik qaydada bir obyektə digərinə keçməklə milyonlarla eynitipli obyektlərin müşahidə proqramını həyata keçirmək mümkün olmuşdur.

G ü n ə ş s i s t e m i. Bütün planetlər (Plutondan başqa), çoxlu sayda peyklər, bir neçə komet və asteroidlər kosmik aparatlar vasitəsilə tədqiq olunmuşdur. Günəşin polyar oblastlarını tədqiq etmək məqsədilə ekliptika müstəvisinə perpendikulyar orbit boyunca dəfələrlə Günəş rəsədxanaları buraxılmışdır. Bu, Günəş sistemi cisimlərinin orbitlərini dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Relyativist effektləri nəzərə almaqla qurulmuş planetlərin hərəkət nəzəriyyəsi onların onilliklər ərzində vəziyyətini Yer qrupu planetləri üçün kilometr in hissələri qədər dəqiqliklə göstərməyə imkan verir. 5–10 mlrd. il kosmoqonik zaman miqyaslarında nəhəng planetlərin və Plutunun orbitlərində ciddi dəyişikliklər baş vermir. Yer qrupu planetləri üçün bu müddət ən azı 2 mlrd. ildir. Enerjinin qabarma dissipasiyası nəticəsində Yer in fırlanması ləngiyir, Ay Yerdən uzaqlaşır, ay bir sutkaya yaxınlaşır (indi Pluton-Haron sistemində olduğu kimi). Bu proses on mlrd.-larla il tələb edir, lakin Günəşin cazibəsi nəticəsində yaranan həyəcanlanma Ayı peyk orbitindən, ehtimal ki, daha tez çıxaracaqdır. Elə bu səbəbdən də orbiti stasionardan aşağı olan Fobos Marsa yaxınlaşır və 30 mln. ildən sonra onun üzərinə düşəcəkdir. Geodeziya və naviqasiya YSP-lərinin orbitlərini izləməklə Yer in qravitasiya sahəsini təsvir edən 100 mindən artıq Stoks əmsallarını təyin etmək, onlardan bir neçəsinin dəyişkənliyini (mövsümi variasiyalar və buzlaqdansonrakı qalxma ilə bağlı əsri azalma) müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur.

1978 ildə Amerika astronomları C. Kristi və R. Harrinqton Plutunun peyki Haronun kəşf etdilər. Pluton və Haronun

kütlələri gözləniləndən az oldu. Ayın kütləsinin uyğun olaraq 1/6 və 1/45 hissəsi. Plutonda atmosferin izləri aşkar olundu. 20-yə yaxın göy cisminin ətraflı xəritəsi quruldu, onların atmosferi və süxurlarının kimyəvi tərkibi, səthindəki fiziki şərait tədqiq olundu. Bütün planetlərin maqnit sahəsinə malik radiasiya qurşağı aşkar edildi, mürəkkəb dinamikası Günəş küləyi və yüklü zərrəciklərinin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunan maqnitosferi hərtərəfli öyrənilir.

Bütün nəhəng planetlərdə, hələ 1960-cı illərdə S.K. Vsexsvyatski tərəfindən qabaqcadan söylənmiş halqalar kəşf olundu və 150-dən artıq peyk aşkar edildi ki, onların da halqalarla bağlı bir hissəsi 1985 ildə A.M. Fridman və N.N. Qorkav tərəfindən qabaqcadan göstərilmişdi. Aydın oldu ki, hər bir nəhəng planetin peyk (ölçüləri kiçildikcə sayı artan) sistemi halqalarla genetik bağlıdır.

Aşkar olunmuş *asteroidlərin* sayı 280 mindən artıqdır (2005). 1993 ildə "Qalileo" kosmik aparatı ilə şəklə çəkilmiş İda asteroidi qoşa sistemə malik idi (həzırda 60-dan çox qoşa asteroid məlumdur). Yerə və digər planetlərə yaxınlaşan asteroidlər qrupunun aşkar edilməsi asteroid təhlükəsinin real olduğunu göstərir (bax *Asteroid-komet təhlükəsi*). 1977 ildə Saturnun arxasında, daha çox sönmüş kometin nüvəsini xatırladan Hiron asteroidi aşkar olundu. Artıq 150-dən çox belə "kəntavrlar" – asteroid və komet əlamətləri olan cismlər məlumdur (2005). 1992 ildə Neptunun arxasında göy cismlərinin yeni qurşağı (Koyper–Ecvort qurşağı) aşkar olundu. Qurşağın təq. 900 obyekt – 100 kilometrə qədər ölçüsü olan tutqun cismlər məlumdur. Pluton bu qurşağın ən böyükkütlü cisimidir. Kütləsi onun kütləsinə yaxın olan cismlər müəyyən edilmişdir; çox güman ki, daha böyükkütlü cismlər də var. Yalnız ənənəyə görə Plutonu planetlərə aid edirlər. 1986 ildə "Veqa - 1", "Veqa - 2" (SSRİ) və "Cotto" (Avropa Kosmik Agentliyi) kosmik aparatları *Halley* kometinin komasının arasından, nüvəsinə yaxın məsafədən keçərək onun təsvirini aldı, axan qaz və tozun kimyəvi tərkibini və sıxlığını təyin etdi. Günəşə yaxınlaşdıqca buxarlanan qaz və buxarla dağılan silikat qabığı ilə örtülmüş donmuş su və qaz konqlomeratından ibarət nüvə modeli təsdiq olundu. 1994 ildə nadir hadisə – Yupiterin üzərinə Şumeyker-Levi 9 kometinin düşməsi müşahidə edildi. Planetin qabarma təsiri onu 21 hissəyə

parçaladı və hər bir hissə planetin səthinə düşərək, ölçüləri Yerdən böyük olan ləkələr əmələ gətirdi. SOHO kosmik aparatı 8 il ərzində Günəşə yaxınlaşarkən buxarlanan 500-dən artıq komet aşkar etdi.

Günəş sistemindən kənar planetlər. Yüz ilin axtarışlarından sonra ilk planet sistemi 1991 ildə A. Volşan (ABŞ, Aresibo radioteleskopu) tərəfindən PSR B1257+12 pulsarının yaxınlığında tapıldı. 1995 ildə M. Mayor və D. Kelos (İsviçrə) Günəş tipli ulduzun (51 Peqas) ətrafında ilk planet kəşf etdilər. 1995–2007 illərdə Günəş tipli ulduzların ətrafında 200-dən artıq nəhəng planet – ekzoplanetlər aşkar olundu. Yer tipli ekzoplanetləri müşahidə etmək hələ ki, mümkün olmur. İki, hətta dörd planeti olan ulduz kəşf olundu. Ulduzların ətrafındakı planet sistemləri Günəş sistemindən kifayət qədər fərqlənir. Ulduzlardakı Yupiter tipli planetlərin orbiti Günəşə ən yaxın planet olan Merkuriyin orbitinin ölçülərindən də kiçikdir. Ulduzun şüalanması belə planetlərin ("isti Yupiterlər") atmosferini güclü qızdırır (~1000 K-ə qədər). Günəşdən kənar planet sistemlərinə aid məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi planet sistemlərinin mənşəyinin ardıcıl nəzəriyyəsinin qurulması üçün əsasdır. Ekzoplanetlərin tədqiqinin digər mühüm perspektivli məsələsi ozon və su buxarı olan atmosferə malik Yer tipli planetlərin tapılmasıdır. Bu tipli planetlərin aşkar edilməsi onlarda həyatın mümkünlüyü məsələsini aktual edir. Məsələnin həlli məqsədilə "Darvin" adlı nəhəng beynəlxalq layihə işlənilib hazırlanmaqdadır.

Günəş. *Günəşin* üst qatlarının kimyəvi tərkibi ətraflı öyrənilmiş, mürəkkəb, dəyişən maqnit sahələri ilə bağlı olan Günəş alımlarının və başqa qeyri-stasionar proseslərin təbiəti tədqiq edilmişdir. Kosmik rəsədxanalar Günəş səthinin qatlarında gedən proseslərin həssas strukturunu, qlobal və lokal maqnit sahələrinin əlaqəsini və onların Günəşin aktivliyindəki rolunu aşkara çıxardı. Neytrino teleskopları ilə qeydə alınan Günəş neytrinoları seli Günəş nüvəsində termonüvə reaksiyalarının getdiyini təsdiq etmişdir. Nəzəriyyədə söylənilən sel ilə müşahidə olunan sel arasındakı uyğunsuzluq neytrino ossilyasiyalarının fundamental kəşfinə səbəb oldu və neytrino sükunət kütləsinin sıfırdan fərqli olmasını göstərdi. İndi nəzəriyyə müşahidələrlə uzlaşır.

Ulduzlar. 1930-cu illərdə L.D. Landau tərəfindən əvvəlcədən deyilmiş *neytron ulduzlar* 1967 ildə kəşf edildi, onların kütlələri Günəşin kütləsi, ölçüləri isə Fobosun ölçüsü tərtibindədir. Bu ulduzlar C. Bell və E. Hyuiş tərəfindən dövrü radioşüalanmalarına görə pulsarlar kimi aşkar edildi və sonralar dalğa uzunluqlarının digər diapazonlarında da qeydə alındı. 1990-cı illərdə kütlələri Günəşin kütləsinin 1/12-dən kiçik olan qonur cırdanlar kəşf edildi (onların dərin qatlarında, hidrogen nüvəsinin yandırılması üçün temp-*r* çox aşağıdır, amma deuterium və litiumun iştirakı ilə termonüvə reaksiyaları gedir). 21 əsrin əvvəllərində təqr. 20 ulduz kütləsinin *qara deşiklərə* çevriləcəyinin ləbüdlüyü aşkar edilmişdir.

Hələ 1960-cı illərdə işlənmiş tək ulduzların təkamülü haqqında müddəa milyonlarla müşahidə əsasında mükəmməl nəzəriyyəyə çevrildi. *Ulduzmələgəlmə* mexanizmi ümumi şəkildə aydın oldu. Qravitasiya dəyişkənliyi nəticəsində qaz-toz dumanlığı sıxılmağa başlayır və protoulduzlara çevrilən sıx qlobullara parçalanır. Bizim Qalaktikada və ən yaxın qalaktikalarda infraqırmızı qlobulların və protoulduzların iyirmi ulduz əmələgətirmə oblastı aşkar edilmişdir.

Qalaktika. Dəqiq müəyyən edilmişdir ki, bizim *Qalaktika* spiralvarıdır, Günəş onun mərkəzindən təqr. 8 *kpk* məsafədə spiral qollar arasındakı fəzədə yerləşir və dairəvi orbit üzrə 230 mln. il periodla onun ətrafında fırlanır. Qalaktikanın mərkəzi oblastında ulduzlarının konsentrasiyası Günəşin ətrafındakı ulduzların konsentrasiyasından bir neçə tərtib böyük olan sferik nüvə yerləşir. 21 əsrin əvvəlində Qalaktikanın nüvəsinin tam mərkəzində kütləsi təqr. 3 mln. Günəş kütləsinə bərabər olan sıx obyekt müşahidə edilmişdir; ehtimal ki, qara deşikdir. Qalaktika diskinin ulduzlararası fəzası ionlaşmış, atomar və molekulyar hidrogen buludunda qismən sıxılmış qaz-toz maddəsilə dolmuşdur. Aşkar kimi, demək olar ki, bütün kimyəvi elementlər iştirak edir. Şüaların təsiri ilə molekulların sintezi və parçalanması və toz hissəciklərinin əmələ gəlməsi baş verir. Artıq 130-dan çox molekulyar hidrogen buludunda qismən sıxılmış qaz-toz maddəsilə dolmuşdur. Aşkar kimi, demək olar ki, bütün kimyəvi elementlər iştirak edir. Şüaların təsiri ilə molekulların sintezi və parçalanması və toz hissəciklərinin əmələ gəlməsi baş verir. Artıq 130-dan çox molekulyar hidrogen buludunda qismən sıxılmış qaz-toz maddəsilə dolmuşdur. Aşkar kimi, demək olar ki, bütün kimyəvi elementlər iştirak edir. Şüaların təsiri ilə molekulların sintezi və parçalanması və toz hissəciklərinin əmələ gəlməsi baş verir. Artıq 130-dan çox molekulyar hidrogen buludunda qismən sıxılmış qaz-toz maddəsilə dolmuşdur.

Qalaktikalar və kvazarlar. Yaxın qalaktikalar, demək olar ki, bizim Qalaktika kimi ətraflı öyrənilmişdir. Infraqırmızı dalğa uzunluğu diapazonunda, qalaktika ekvatorunun müstəvisi yaxınlığında yerləşən, güclü toz zolağı ilə örtülmüş bir sıra cırdan qalaktikalar – Qalaktikanın peykləri aşkar edildi. 1963 ildə ilk *kvazar* – spektri uzaq qalaktikaların spektrinə oxşayan, qırmızı sürüşməsinə görə kosmoloji məsafədə yerləşən nöqtəvi kosmik mənbə aşkar edildi. Hazırda 10 mindən artıq kvazar tapılmış və onların əksəriyyəti dumanlı örtüklə əhatə olunmuşdur. Müəyyən olundu ki, kvazarlar uzaq qalaktikalardan bir çox milyard illər bundan əvvəl, onların cavan olduğu dövrdəki nüvələridir. 1967 ildə "Vela-4a" (ABŞ) YSP-nin bortundan gamma-şüalanma alıması qeydə alındı və 1973 ildə onun kosmik təbiətli olması müəyyən edildi. 1997 ildə gamma-şüalanma alımlarının bir hissəsini məlum kosmik obyektlərlə eyniləşdirmək mümkün oldu.

Kainatın təkamülü. Uzun müddət böyük partlayış nəticəsində Kainatın genişlənməsi nəzəriyyəsinin müşahidələrlə təsdiqinə dair qalaktikaların qırmızı sürüşməsi, qalaktikalara qədər məsafədən asılı olaraq hidrogen, litium və helium izotoplarının paylanması kimi əsas faktlar var idi. 1965 ildə A. Penzias və R. Vilson bütün göydən (izotrop) gələn *mikrodalğa fon şüalanması* (relikt şüalanma) müşahidə etdilər. 1992 ildə onun fluktuasiyaları ölçüldü. 1998 ildə Kainatın genişlənmə tempinin artması aşkar edildi və bu, hələ A. Eynşteyn tərəfindən nisbilik nəzəriyyəsinə daxil edilmiş vakuumin itələmə qüvvəsinin mövcud olmasını göstərdi. Tam nəzəriyyə mövcud olmasa da, prosesin mümkün ardıcılığı artıq işlənilib hazırlanmışdır. Kvant fluktuasiyası nəticəsində vakuuma saxlamaqla müşahidə olunan hala keçir. $10^{13}K$ temp-*ra* qədər qızmış ifrat sıx materiyada elementar zərrəciklər cütünün yaranması və annihilasiya reaksiyaları baş verir. Kainatın genişlənməsi nəticəsində maddə soyuyur, elektron-pozitron və proton-antiproton cütlərinin yaranma reaksiyaları tədricən dayanır, şüalanma maddədən ayrılır. Zəif qarşılıqlı təsirin asimmetriyası antimaddənin yox olmasını, yalnız maddə və şüalanmanın qalmasını təmin edə bilər. Sonrakı genişlənmə və soyuma nəticəsində hidrogen, litium və heliumun izotoplarının atom-

ları, ulduzlar və qalaktikalar əmələ gəlir. Bu genişlənmə daima davam edəcək, yoxsa nə zamansa sıxılma ilə əvəz olunacaq? Bu sualın cavabı hələ ki həllini tapmamış gizli kütlə probleminə asılıdır. Gizli kütlənin bir hissəsi adi maddədir, digər hissəsi isə fizikaya məlum olmayan haldakı maddə ola bilər.

Astronomiyanın elm, incəsənət və praktika üçün əhəmiyyəti. A.-nın fizika və kimyada əsaslı rolu ümumdünya cazibə qanununun, işıq sürətinin sonlu olmasının, onun hesablama sistemlərinə nəzərən invariantlığının, Dopler effektinin, yeni kimyəvi elementlərin (helium Günəşdə kəşf olundu, qısa müddət yaşayan radioaktiv texnesium yalnız bəzi ulduzlarda təbii şəraitdə yenidən yaranma bilər), qeyri-adi hallarda atom və ionların (makroskopik ölçülü atomlar, 16 dəfə ionlaşmış dəmir və s.), ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin, neytrino ossilyasiyalarının və s. kəşfindən ibarətdir. A. Yer şəraitində əldə oluna bilməyən parametrlərə (çox güclü cazibə və maqnit sahələri, nüvə sıxlıqlı makroobyektlər, çox yüksək vakuum, kosmik şüalardakı makroenerjiyə malik atom nüvələri və s.) malik olan kosmik laboratoriyaları fizika və kimyanın ixtiyarına verir. Mürəkkəb A. məsələlərinin həlli riyaziyyatın inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır.

A.-nın elementləri fiziki coğrafiyaya (qütb dairələri, tarixlərin dəyişmə xətti, Xərçəng və Oğlaq tropikləri və s.) daxildir. Astronomik hadisələrə (tutulmalar, yeni və ifrat yeni ulduzların alımları, kometlər) görə bir çox tarixi hadisələrin vaxtı dəqiqləşdirilmiş və müxtəlif xalqların təqvim sistemləri uyğunlaşdırılmışdır.

Astronomik süjetlərə (Günəş və Ay tutulmaları, kometlər, ulduz axması, qütb şəfəqləri, Ay işığı, ulduzlu göy və s.) incəsənətin bütün sahələrində rast gəlinir. Bürclərin və planetlərin adlarında mifologiya öz əksini tapmışdır. Elmi fantastikanın bütöv bir hissəsi A. ilə bağlıdır. Astronomik terminlər: zenit, üfüq, kulminasiya, apogey, aspekt, qarşılıqlı təsirin asimmetriyası antimaddənin yox olmasını, yalnız maddə və şüalanmanın qalmasını təmin edə bilər. Sonrakı genişlənmə və soyuma nəticəsində hidrogen, litium və heliumun izotoplarının atom-

A.-nın praktiki əhəmiyyəti çox böyükdür. İnsan astronomik üsullarla yerdə səmti təyin edir, açıq dənizdə, yaxud səhrada vəziyyəti, ilin və sutkanın vaxtını, Ayın səfələrini müəyyənləşdirir, qabarmaların hündürlüyünün dəyişməsinə

qabaqcadan hesablayır. 20 əsrin sonlarında dəqiq işləməsinə görə təbii saatdan (fırlanan Yerdən) bir neçə tərtib üstün olan atom saati yaradıldı. Lakin insan həyatı Günəş ritmləri ilə bağlıdır və öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan astronomik vaxt xidməti atom vaxtına düzəlişlər edərək onu Günəş vaxtına uyğunlaşdırdı. Kosmonavtika A.-da kəşf olunmuş qanunların praktikada tətbiqidir. YSP və kosmik zondların trayektoriyaları göy mexanikasının qanunları ilə hesablanır (bax *Astrodinamika*). Gəmilərin və başqa nəql. vasitələrinin səmmlənməsi astronomik üsullarla izlənilən Yer naviqasiya suni peykləri vasitəsilə aparılır. Beləliklə, təbii qoşa kosmonavtika (rabitə, televiziya, naviqasiya peykləri, Günəş aktivliyinin tədqiqatçıları) eyni zamanda həm də təbii qoşa A.-dır.

Astronomiya idarələri, cəmiyyətləri və jurnalları. Təbii və süni göy cismlərinin və astronomik hadisələrin müşahidələri, əsasən, astronomik rəsədxanalarda aparılır. Astronomik alətlər üçün binələr – yarımşerik günbəzi olan silindrik, yaxud çoxüzlü formalı qüllələr, ya da hərəkətli dam örtüyü olan pavilyonlar rəsədxanalara səciyyəvi görkəm verir. Radioteleskoplar açıq səma altında qurulur. 20 əsrdən rəsədxanalar üçün şəhərlərdən kənar, əsasən, yüksək dağlarda, ən yaxşı *astronomik iqlimi* olan yerlər seçilir. Astronomik müşahidələrin dəqiqləşdirilməsi, nəzəri tədqiqatların nəticələrinin, eləcə də müşahidə və ölçmə texnikasının işlənilib hazırlanması astronomik rəsədxanalarda, xüsusən in-tlarda və un-tların astronomiya şöbələrində aparılır.

Xarici astronomik idarələr arasında ən əhəmiyyətliləri REA-nın *Xüsusi Astrofizika Rəsədxanası*, REA-nın Baş Astronomiya Rəsədxanası (*Pulkovo Rəsədxanası*), II ölkənin Çilidə birgə təsis etdiyi *Avropa Cənub Rəsədxanası*, Kanar a-rında yerləşən Avropa Şimal Rəsədxanası, *Mauna-Kea Astronomiya Rəsədxanası* (ABŞ), *Avstraliya Teleskopu Rəsədxanası*, *Maunt-Palomar Astronomiya Rəsədxanası* (ABŞ), *Ot-Provans Astronomiya Rəsədxanası* (Fransa), Maks Plank ad. Cəmiyyətin Astronomiya İn-tu, Astrofizika İn-tu və Radioastronomiya İn-tu (Almaniya), Aresibo Radioastronomiya Rəsədxanasıdır (ABŞ). Azərb.-da astronomik alətlərlə təchizə və astronomik iqliminə görə dünya rəsədxanaları arasında xüsusi yeri olan AMEA-nın N.Tusi ad. *Şamaxı Astrofi-*

zika Rəsədxanası (1960) və yeni *Batabat Astrofizika Rəsədxanası* (2002) fəaliyyət göstərir.

Orbital teleskoplar və kosmik agentliklərdə astronomiya bölmələri yaradılmışdır. Planetlərarası zondlar vasitəsilə aparılan müşahidə və eksperimentlərin həcmi artdığından astronomik tədqiqatları koordinasiya etmək zərurəti milli və beynəlxalq astronomiya cəmiyyətlərinin yaranmasına rəvac verdi. İlk cəmiyyət 1863 ildə müxtəlif ölkələrin 13 rəsədxanasında göyün şm. yarımkürəsindəki ulduzların böyük kataloqunu tərtib etmək üçün Almaniyada təşkil olundu. Amerika, Avropa, London kral və s. böyük müasir regional astronomik cəmiyyətlər də beynəlxalq rol oynayır. 1919 ildə Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı (BAİ) təsis edildi. A.-nın gələcək inkişaf planlarının müzakirəsi üçün BAİ üç ildə bir dəfə böyük qurultaylar keçirir. Müşahidələrin və nəzəri tədqiqatların nəticələri astronomiya idarələri və cəmiyyətləri tərəfindən nəşr olunan ixtisaslaşdırılmış jurnallarda dərc olunur. İlk astronomiya jurnalı „Astronomische Nachrichten“ 1821 ildə Almaniyada təsis edilmişdir. 21 əsrin əvvəlində 20-yə qədər astronomiya jurnalı beynəlxalq, yaxud regional (məs., Avropa) statusa malikdir. AMEA-da aparılan astronomik tədqiqatların nəticələri Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının dövrü nəşrində və “Azərbaycan Astronomiya Jurnalı”nda dərc olunur.

Əd.: Фламмарнон К. Популярная астрономия. М.-Л., 1941; Струве О., Зеберге В. Астрономия XX в. М., 1968; Миттон С., Миттон Ж. Астрономия. М., 1995; Конович Е.В., Мороз В.И. Общий курс астрономии. М., 2001; Хоккинг С. Краткая история времени: от большого взрыва до черных дыр. СПб., 2004.

ASTRONOMİYA RƏSƏDXANALARI VƏ İNSTİTUTLARI – astronomiya sahəsində tədqiqatlar aparən, göy cismlərini və hadisələrini, o cümlədən süni kosmik obyektləri müşahidə edən elmi tədqiqat müəssisələri; adətən, müşahidə üçün alətlər (optik və radioteleskoplar) və müşahidə materiallarını təhlil etmək üçün xüsusi laboratoriya cihazları ilə təchiz olunur. Rəsədxanaların əsas alət və cihazları fırlanan günbəzli qüllələrdə və damı açılan pavilyonlarda qurulur. Müşahidə alətlərini yerləşdirmək üçün astronomik iqlimi ən yaxşı olan yerlər seçilir. Rəsədxanalar, adətən, şəhərdən kənarında, çox vaxt dağ-

larda tikilir. Astronomik rəsədxanaların yaranması çox qədimdir. Qədim rəsədxanalar Babilistan, Çin, Misir, Hindistan, Meksika, Orta Asiya, Peru, İngiltərə və b. yerlərdə olmuşdur. Nəsirəddin Tusî *Marağa Astronomiya rəsədxanasını* tikdirdi. Uluqbəy Səmərqənddə böyük rəsədxana inşa etdirdi (bax *Uluqbəy rəsədxanası*). Uluqbəydən sonra ən böyük rəsədxananı T. *Brahe* Kopenhagen yaxınlığında təşkil etdi (1576) və 20 il müşahidələr apararaq çox dəyərli materiallar topladı. Teleskopun ixtirasından (1609) sonra rəsədxana tarixində yeni dövr başlandı. Q. Qaliley Paduada qurduğu teleskopla Yupiterin 4 peykini kəşf etdi (1610). Avropada müasir rəsədxanalar 17 əsrdə yaradılmağa başlanmışdır. İlk dövlət rəsədxanası Paris Astrofizika Rəsədxanasıdır. Bir neçə il sonra *Qrinviç Astronomiya Rəsədxanasının* əsası qoyuldu. Rusiyada ilk rəsədxana Peterburqda (1726), sonra da Tartu, Nikolayev və Moskvada quruldu. 1839 ildə *Pulkovo Astronomiya Rəsədxanasının*, 1845 ildə isə *Kiyev Astronomiya Rəsədxanasının* əsası qoyuldu. 20 əsrin 30–40-cı illərində bir neçə rəsədxana və in-t təşkil olunmuşdur. 30-cu illərin əvvəlində Gürcüstanda *Abastumani Astrofizika Rəsədxanası* yaradılmağa başlandı. 1966 ildə Özb.EA Uluqbəy ad. Astronomiya İn-tutu təşkil edildi.

1960 ildə Şamaxıda Azərb. EA *Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası* (ŞAR), 1971 ŞAR-ın Batabat bölməsi yaradıldı; 2002 ildən müstəqil rəsədxanadır (bax *Batabat rəsədxanası*).

Yerin süni peykləri və kosmik zondlar astronomik tədqiqatlar proqramını genişləndirməyə və planetlərarası fəzada astronomik rəsədxanalar yaratmağa imkan verdi.

ASTRONOMİYA-GEODEZİYA MƏN-TƏQƏSİ – en və uzunluq dairəsi həm geodeziya ölçmələrindən, həm də astronomik müşahidələrdən təyin edilən Yer səthi məntəqəsi. En və uzunluq dairəsi ilə yanaşı A.-g. m.-ndə hər hansı bir Yer cisminə azimut istiqaməti də müəyyənləşdirilir. A.-g. m.-nin en və uzunluq dairəsi, azimutu geodeziya ölçmələrinə görə hesablanarkən Yer müəyyən dərəcədə fırlanma ellipsoidi kimi qəbul edilir. Astronomik müşahidələrdən və geodeziya ölçmələrindən alınmış uyğun qiymətlər fərqi Yer fıqurunun qəbul olunmuş ellipsoiddən fərqlənməsini səciyyələndirir və onun real formasını və ölçülərini təyin etməyə imkan verir. Bir-birin-

dən 70–100 km aralıda yerləşən və bir-birilə əlaqəli olan A.-g.m. sistemi astronomiya-geodeziya şəbəkəsi yaradır.

ASTROORİYENTASİYA (*astro...* + fr. orientation – hərfi mənada *şərqə doğru istiqamət*) – kosmik uçuş aparatının xüsusi *astrovericilər* vasitəsilə “tərpənməz” ulduzlara və ya Günəş sisteminin fəza cismlərinə nəzərən yönəldilməsi. Astrofiziki tədqiqatlar apararkən, dəqiq manevlər edərəkən və s. hallarda (istiqamətin qiymətindəki yolverilən kiçik xətalər bucaq *dəq*-ləri, yaxud *san*-ləri ilə ölçüldükdə) tətbiq olunur. **ASTROPOLYARİMETRİYA** – *polyarimetriyanı* göy cismlərinin şüalanmasına tətbiq edən astrofizika bölməsi. Kosmik mənbələrin şüalarının polyarlaşması maqnit sahəsinin qiyməti və həndəsəsi, şüaları səpələyən zərrəciklərin kimyəvi tərkibi, konsentrasiyası, forma və ölçüləri və s. haqqında məlumat daşıyır.

Polyarimetrik müşahidələr radiodiapazondan rentgen diapazonuna qədər bütün dalğa uzunluğu diapazonlarında aparılır. Tədqiq edilən şüalar analizator-dan (ikiqat sındıran kristal və ya polyaroiddən) keçdikdən sonra vizual, fotoqrafik və elektrofotometrik üsullarla ölçmələr aparılır. Vizual üsul planet və ya kometlərin şüalarının polyarlaşmasının öyrənilməsinə uğurla tətbiq edilmişdir. Fotoqrafik üsulla Günəş tacı, qalaktika dumanlığı və qalaktikaların ayrımı nöqtələrində şüaların polarizasiyası, elektrofotometrik üsulla, əsasən ulduzların işığının polyarlaşması ölçülür.

Optik polyarimetrlərdə radioşüaların qəbulediciləri konstruksiya xüsusiyyətlərinə görə polyarlaşmanın yalnız bir komponentinə həssasdır. Dəqiqliyi artırmaq üçün polyarlaşmış komponentin ölçülməsi ortoqonal polyarlaşmaların korrelyasiyası yolu ilə birbaşa aparılır. Submillimetr, infraqırmızı, ultrabənövşəyi və rentgen diapazonlarındakı polyarimetriyanın əsas prinsipləri optik və radiodiapazonların polyarimetriyasından götürülmüşdür. Xətti polyarlaşma müstəvisinin Faradey dönməsinə görə Qalaktikanın maqnit sahəsi (~1 *mkHs*), həmçinin bir neçə radioqalaktikanın maqnit sahəsi qiymətləndirilmişdir. Radiointerferometriyanın inkişafı Faradey üsulu ilə qalaktikaların aktiv nüvələrinin ətrafındakı plazmanın maqnit sahəsini və xarakteristikalarını ölçməyə imkan vermişdir. Günəş sistemində polyarimetrik ölçmələr planetlərin duman qatını, kometləri, zodiak işığını və s. obyekt-

ləri ölçməyə imkan verir. Kometlərin şüalarının polyarlaşması onların başındakı və quyruğundakı asimmetrik toz zərrəciklərdən, həmçinin komet nüvəsini əhatə edən sıx qaz qatı duman molekullarından Günəş işığının səpilməsi ilə izah olunur. Ulduzlararası molekulların mazer şüalarının polyarlaşmasını ölçməklə ulduz mələgəlmə oblastlarında və ulduztrafi qatlarda maqnit sahəsi öyrənilir. Kosmik mazerlərin şüası çox güclü (bəzən 100%-ə qədər) xətti və dairəvi polyarlaşmaya malikdir. Pulsarların koherent radioşüaları güclü (adətən, 100%-ə qədər) polyarlaşmaya məruz qalır. Bütövlükdə qalaktikaların və onların nüvələrinin şüaları radio və optik diapozonlarda polyarlaşmış olur. Normal qalaktikalarda xətti polyarlaşma çox etimalki, ulduzlararası tozla bağlıdır. **ASTROSİTOMA** (yun. *ἀστρον* – ulduz + *χρῶτος* – hüceyrə +... *ομα*) – baş və onurğa beynində neyroqliya astrositlərindən olan xoşxassəli şiş. A. mərkəzi sinir sisteminin ən çox rast gəlinən şişlərindəndir və onun hər hansı nahiyəsində inkişaf edə bilər. 25–45 yaşlarda daha çox təsadüf edilir; beyincik A.-sı üçün 8–15 yaşlar xarakterikdir. A. kistoz boşluqlar əmələ gətirməyə meyillidir. Müalicəsi cərrahi üsul və şüa ilə aparılır. **ASTROSPEKTROFOTOMETRİYA** – göy cismlərinin spektrlərində enerji paylanmasını öyrənən astrofizika bölməsi. Spektrin vahid intervalında (1 Å; 1 *mkm*; 1 *sm*) şüalanmanın E_{λ} intensivliyini mütləq energetik vahidlərlə (mütləq A.) və ya seçilmiş dalğa uzunluğunda nisbi şüalanma vahidləri ilə (nisbi A.) təyin edir. A. spektral xətlərin və zolaqların fotometriyasını da öyrənir. Xətlərin və zolaqların fotometriyası qonşuluqda yerləşən kəsilməz spektrə nəzərən nisbi aparılır; xətlərin konturu qurulur və ekvivalent eni təyin edilir. Parlaq obyektlərin A.-sı *holometr* və ya termoelement, spektrin məhdud oblastında isə göz, fotoemulsiya, fotoelektron artırıcılarının fotokatodları vasitəsilə öyrənilir. Tədqiq və müqayisə obyektlərinin (spektrofotometrik standart) spektrin seçilmiş oblastında şüalanması eyni selektiv işıqəbuledici ilə ölçülür. Bu halda işıqəbuledicinin və istifadə edilən optik sistemin spektral həssaslıq funksiyası məlum olmalıdır. Standart kimi ya laborator işıq mənbəyi (lentli közərmə lampaları, Volta qövsü, hidrogen lampalarında boşalma, mütləq qara cismin laborator modeli) və ya E_{λ} enerji paylanması yaxşı öyrə-

nilmiş standart ulduzlardan biri (məs., *Vega*) seçilir. Müqayisə spektri tədqiq olunan spektrlə bir lövhə üzərində yanaşı çəkilə bildiyindən fotoqrafik müşahidələr çox əlverişlidir. Lakin onların dəqiqliyi yüksək deyildir (10% xəta tərtibində). Daha yüksək dəqiqlik fotoelektrik müşahidələrlə təmin edilir (1–2% xəta ilə). A.-da əsas xəta mənbəyi Yer atmosferidir. A.-nın əsas tətbiq sahələrindən biri ulduzların, Günəş və başqa göy cismlərinin temp-runun təyini. Bu zaman alınan nəticələr vasitəsilə ulduz atmosferinin nəzəri modelləri dəqiqləşdirilir. Spektral xətlərin fotometriyası ulduz atmosferinin və qaz dumanlıqlarının kimyəvi tərkibi, sıxlığı, temp-ru haqqında kəmiyyət məlumat verir.

ASTROSPEKTROQRAF – göy cismləri spektrlərinin fotosəklini çəkmək üçün cihaz. Əsas növləri yarıqlı və yarıqsız *spektroqraflar*, *nebulyar spektroqraf* və prizmalı kameralardır. Günəşdən gələn böyük və intensiv işıq selini analiz etmək üçün ayırdetmə qabiliyyəti yüz minlərlə olan stasionar uzunfokuslu spektroqraflardan istifadə edilir. Spektrlərin fotosəklini çəkilərkən A. teleskopun fokusunda elə yerləşdirilir ki, obyektin həqiqi təsviri onun giriş yarığına düşsün. A.-ın əsas detalları *kollimator*, dispersiya elementi (difraksiya qəfəsi, prizma) obyektivi və şüaqəbuledicisi olan kameradır. Müasir A.-larda şüaqəbuledici kimi yükrabitəli cihaz-matrislərdən istifadə olunur. Zəif astronomik obyektin spektrini almaq üçün çox böyük ekspozisiya vaxtı (bir neçə saatadək) lazımdır. Ekspozisiya müddətində həm tədqiq olunan obyekt üfufə nəzərən, həm də obyektə yönəldilmiş teleskop öz vəziyyətini dəyişir. Ulduz A.-ında spektral ayırdetmə difraksiya hadisələri və konstruktiv xüsusiyyətlər ilə məhdudlaşır. Ən böyük ayırdetmə qabiliyyətinə (müasir 8–10 *m*-lik reflektorlarla müşahidə zamanı 100000–200000) stasionar *kude fokusu* malikdir. Zəif obyektlər üçün çox qısafokuslu kameralar, əsasən, *Şmidt teleskopu* istifadə edilir. Çox zəif obyektlərin spektroqrafiyası üçün A. teleskopun birinci fokusunda yerləşdirilir və işıq itkisini azaltmaq məqsədilə giriş yarığından imtina edilir. Müasir çoxyarıqlı A. eyni zamanda yüzlərlə obyektin spektrini almağa, yaxud qalaktika, qaz dumanlıqları və s.-də sürətlərin ikiölçülü sahəsini öyrənməyə imkan verir.

ASTROSPEKTROSKOPIYA – obyektlərin fiziki təbiətini və onların fəza-

da hərəkətini öyrənmək məqsədilə göy cismlərinin spektrini tədqiq edən astrofizika bölməsi. Astronomik müşahidələr üçün spektroskopu ilk dəfə 1814 ildə Y. *Fraunhofer* tətbiq etmiş və Günəş spektrində udulma xətlərini tapmışdır. Spektroskopun köməyiylə P.J.S. *Jansen* və C.N. *Lokyer* 1868 ildə Günəş tutulması zamanı onda helium aşkar etdilər. Ulduzlar, planetlər, qalaktikalar və dumanlıqların geniş şəkildə spektral tədqiqatlarının başlanğıcı 20 əsrin I-ci yarısına aiddir.

Spektrlər görünən diapazonda (səciyyəvi dalğa uzunluğu $\lambda=500$ *nm*), həmçinin başqa diapazonlarda: radio ($\lambda=1$ *m*), infraqırmızı ($\lambda=10$ *mkm*), ultrabənövşəyi ($\lambda=100$ *nm*), rentgen ($\lambda=0,1$ *nm*) və qamma-diapazonda ($\lambda<0,01$ *nm*) müşahidə edilə bilər. Spektir bütöv, xətti və zolaqlı ola bilər. Bunların xarakteristikaları şüasaçan mühitin fiziki şəraitindən: temp-rdan, sıxlıqdan və s. həmçinin, kimyəvi tərkibdən asılıdır.

Kosmik obyektlərin spektri *astro-spektroqrafın* və ya işığın interferensiyası hadisəsindən istifadə edən cihazların, məs., Fabri–Péro interferometrinin köməyiylə alına bilər. Rentgen və qamma-diapazonlarda spektrlərin alınması üçün şüaların difraksiyası hadisəsinə əsaslanan üsullar; görünən, ultrabənövşəyi və infraqırmızı diapazonlarda spektrlərin qeydə alınması üçün bərkisimli panoram fotoqəbulediciləri tətbiq olunur.

Spektral ayırdetmə qabiliyyəti $R=\lambda/\Delta\lambda$ kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur: burada λ – işıq dalğa uzunluğu, $\Delta\lambda$ – spektral cihaz vasitəsilə ayrılan dalğa uzunluqlarının minimum intervalıdır. R kəmiyyəti müxtəlif müşahidələrə görə 10–100-dən 10^5 – 10^6 -ya qədər dəyişir.

A. üsulları Günəş, planetlər, dumanlıqlar, ulduzlar, ulduzlararası mühit və qalaktikaların tədqiqində geniş tətbiq olunur. Ulduzların atmosferinin spektrlərində bütöv spektrlərin və udulma xətlərinin öyrənilməsi ulduzların ikiölçülü spektral təsnifatını aparmağa, Qalaktikada ulduzlararası udulmanı öyrənməyə, ulduzların atmosferində qazın burulğanlı hərəkət sürətini, temp-ru, sıxlığı və ağırlıq qüvvəsi tacilini təyin etməyə imkan vermişdir. Spektir xətlərinin Dopler genişlənməsinə görə ulduzların fırlanma sürəti ölçülmüşdür. Qoşa ulduz sistemlərinin spektrlərində xətlərin periodik Dopler yerdəyişməsinə görə ulduzların,

o cümlədən *neytron ulduzların və qara deşiklərin* kütlələri təyin edilmişdir.

Qeyri-stasionar ulduzların və qaz dumanlıqlarının atmosferinin spektrlərində şüa xətlərinin analizi ulduz küləklərinin quruluş və kinematikasını öyrənmək, qaz dumanlıqlarının sıxlığını, temp-runu, kimyəvi tərkibini təyin etmək, həmçinin ulduzlararası mühitlə ulduz küləklərinin qarşılıqlı təsir effektini tədqiq etmək imkanı yaradır. Spektral analizdə polyarlaşma cihazlarından istifadə etməklə Günəşin və ulduzların maqnit sahəsini ölçmək olur.

Radiodapazonda 21 sm dalğa uzunluğunda neytral hidrogen xəttinin spektroskopik tədqiqi bizim Qalaktikada və başqa qalaktikalarda hidrogenin hərəkətini və paylanmasını öyrənməyə imkan verir. 21 sm dalğa uzunluğu xəttindəki müşahidələrə əsasən qalaktikaların fırlanma əyrilərinin tədqiqində o nəticəyə gəlinir ki, əksər qalaktikaların haləsində xeyli gizli materiya yerləşir.

Qalaktikalarda toplanmış qızmış qazın rentgen spektroskopiyası çoxlu miqdarda gizli materiyanın mövcudluğunu aşkara çıxartdı. Qoşa sistemlərdə qara deşiklərin və akkresiyalanmış neytron ulduzların rentgen spektrlərinin öyrənilməsi zamanı məlum oldu ki, neytron ulduzlar müşahidə olunan səthlərə malikdir, qara deşiklərdə isə belə səthlər yoxdur.

ASTROVERİCİ – kosmik uçuş aparatı və ya gəminin hər hansı ulduza, yaxud uzaq planetə nəzərən istiqamətini təyin edən bort cihazı. Çox həssas fotoqəbul-edicisi və digər köməkçi qurğuları olan kiçikölçülü teleskop şəklində hazırlanır. Astronaviqasiya məsələlərinin həllində, giroabitləşdirilmiş platformaların astrokoreksiyası (bucaq vəziyyətinin düzəlişi) zamanı və s. istifadə edilir.

ASTRUKTUR RELYEF, qeyri-struktur relyef – geoloji strukturun xüsusiyyətləri ilə əlaqəsi olmayan relyef tipi. Ekzogen relyefmələgətirici proseslər nəticəsində yaranır. Bax həmçinin *Relyef*.

ASTRYUK (Astruc) Jan (19. 3. 1684, Langedok, Sov – 5.5.1766, Paris) – fransız Bibliya tədqiqatçısı, Bibliya mətnlərinin tənqidi öyrənilməsi metodunun banisi. Tuluzada, Monpelyədə və Parisdə tibb prof. Bibliyanın ilk beş kitabının mənşəyi haqqında sənədlə fərziyyə A.-un adı ilə bağlıdır. T. *Hobbs* və B. *Spinoza*-nın etirazlarına qarşı çıxaraq, “Varlıq” kitabının Musaya məxsus olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

ASTÜRİAS Migel Anxel (19.10.1899, Qvatemala – 9.6.1974, Madrid) – Qvatemala yazıçısı, jurnalist, diplomat. Nobel mükafatı laureatı (1967). Beynəlxalq Lenin mükafatı laureatı (1966). Qvatemala Un-tini bitirmişdir (1923). 1920-ci illərin sonlarında *sürrealizm* hərəkatında iştirak etmişdir. 1925–33 və 1954–66 illərdə mühacirətdə yaşamış, 1945–54 və 1966–70 illərdə diplomatik xidmətdə olmuşdur. A.-ın ilk nəsr əsəri mayya folkloru əsasında yenidən işlədiyi “Qvatemala əfsanələri” (1930), ilk romanı isə “Senyor Prezident” (1933) siyasi satirasıdır. “Qasırga” (1950), “Yaşıl Papa” (1954), “Dəfn edilmişlərin gözləri” (1960) romanlarında magiya motivləri tədricən sosial-siyasi problemlərlə (“Amerika xəyalları”nın tənqidi) əvəz olunur və bu da “Qvatemalada uik end” (1956) hekayələr toplusunda üstünlük təşkil edir. “Hindilərin ictimai taleyi” (1923) publisistika kitabının, “Xəzinənin gənc sahibi” (1961) avtobiografik povestinin, “Lida Salın güzgülü” (1967) əfsanələr kitabının, “Mulat qadın” (1963), “Pasxa ərəfəsindəki cümə” (1972) romanlarının müəllifidir. Esse, pyes, şeir toplusları var. “Çöl pişiyi-33”, “Bueyon” hekayələri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Избр. произведения. В 2 т. М., 1988.

ASTÜRİYA (Asturias) – Şimali İspaniyada tarixi vil. və inz. ə.v. Sah. 10,6 min km². Əh. 1,048 mln. (2005). Qədimdə A.-da kelt-iber mənşəli asturlar tayfası məskunlaşmışdı. E.ə. 25–19 illərdə A. romalılar tərəfindən zəbt olunmuşdu. Eramızın 216 ilində Qalisiyanın bir hissəsi ilə birlikdə ayrıca əyalət idi. 411 ildə A.-nın q. hissəsini *svevlər*, 418 ildə isə ş. hissəsini *vestgotlar* işğal etmişlər. 585 ildə A. tamamilə *Vestgot krallığının* tərkibinə qatıldı, 711 ildə isə *Vestgot krallığına* son qoyan ərəblərin əlinə keçdi. Pelayonun 718 ildə Kovadonqa vadisində ərəblərə qalib gəlməsi nəticəsində A. paytaxtı Ovyedo ş. olmaqla müstəqil krallığa çevrildi. *Rekonkistanın* başlanğıcı A.-da qoyuldu. A. I Fruelin hakimiyyəti [757–768] illərində Leon krallığı ilə birləşdi. 924 ildən yeni paytaxtı Leon ş.-nin adı ilə Leon krallığı adlandı. 1230

ildə A. Kastiliya ilə birləşdi. 1388 ildən A. prinsipatıdır (Kastiliya, sonradan isə İspaniya taxt-tacı varislərinin mülkündə olan knyazlıq; ispan infantlarının Asturiya şahzadəsi titulu vardır). 1808–13 illərdə A. Napoleona qarşı silahlı müqavimətin mərkəzi idi. 1931 ilin aprelində A. prinsipatı Ovyedo əyalətinə çevrildi. 1934 ilin oktyabrında A. sağtəmayüllü mərkəzçi hökumətə qarşı silahlı üsyanın, 1936–48 illərdə isə frankoçulara qarşı silahlı müqavimətin əsas mərkəzlərindən biri idi. 1982 il fevralın 1-dən Astruriya prinsipatı muxtar vil.-dir.

ASTÜRİYA KÖMÜR HÖVZƏSİ – İspaniyanın ən iri daş kömür hövzəsi. Ovyedo əyalətinin şm. və mərkəzi hissələrində yerləşir. Sah. təqr. 3000 km²-dir. Daş kömürün ümumi ehtiyatı təqr. 1050 mln. t, antrasitin isə 47 mln. t-dur. Kəşf olunmuş ehtiyatlar uyğun olaraq 360 və 27 mln. t-dur. Sənaye istehsalına 19 əsrin ortalarından başlanmışdır; yeraltı üsulla 400 m dərinliyədək istismar olunur. Hövzə İberiya massivin şm.-indəki iri Hersin sinklinalı hüdudlarındadır. Gil şistlərinin, konqlomeratların, qumdaşların, əhəngdaşların və mergellərin növbələşməsindən ibarət olan kömürlü qatda 75-ə qədər sənaye əhəmiyyətli lay (qalınlığı 0,6–12 m) mövcuddur. Əsas yataqları Mərkəzi, Teverqa və Xixon-dur. Kömürün bütün markalarına rast gəlinir: hövzənin c.-unda antrasit, mərkəzində koklaşan kömür, şm.-q.-ində isə qonur kömür yataqları cəmləşmişdir. Kömürlərin küllülüyü 4–5%-dir (nadir hallarda 15%-ə çatır). Ən yüksək yanma istiliyi 28,0–34,7 MC/kg-dır.

ASUAN, Əsvan (ər. أسوان; Qədim Misir dilində Suin, yun. Σιεννα), – Misirin c.-ş.-ində şəhər. Asuan mühafəzəsinin inz. m. Əh. 241,3 min (2005). Nil çayının sağ sahilində port. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. A. iqlim kurortu (böyrək xəstəliklərinin müalicəsi üçün nadir iqlim xüsusiyyətlərinə malikdir) və turizm mərkəzidir. Quru tropik iqlimi var. Yanvarın orta temp-ru təqr. 16.C, iyulun orta temp-ru 34.C-yədəkdir. İllik yağıntının miqdarı 30 mm-ədəkdir. A. Misirin ən qədim şəhərlərindən biridir. A.-da nomarx II Sarenputun qayada çapılmış sərđabəsi (e.ə. 20 əsr; iki üçnefli zal, dəhlizdəki divar oyuqlarında hökmdarın bədənnüma heykəlləri), Müqəddəs Simeon xristian monastırının (8–13 əsrlər) qalıqları, minarə və çox sayda günbəzli məqbərələr (10–11 əsrlər) qalmışdır. File a.-nda ellinizm dövrünə aid

Osiris və İside məbədləri kompleksi, “Trayan köşkü” (yunan-Roma dövrü) aşkar olunmuşdur. Su anbarının inşası ilə əlaqədar abidələr (*Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir) Agilkiya a.-na köçürülmüşdür. Ali Sənaye İn-tu (1962), Nubiya Muzeyi (1997), Nəbatat bağı var.

A. ölkənin mühüm sənaye mərkəzlərindəndir: kimya (azot gübrələri istehsalı), metallurgiya, yüngül, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir; yaxınlığında hidroenergetika kompleksləri (Köhnə Asuan və Yüksək Asuan bəndləri) vardır. A. turizm və müsəlmanların ziyarət mərkəzidir. Ətrafında dəmir filizi və tikinti materialı hasil edilir.

ASUAN BƏNDLƏRİ – MƏR-də (Asuan ş. yaxınlığında), Nil çayı üzərində böyük hidrotexniki qurğular kompleksi; ölkədə suvarma sisteminin başlıca hissəsi. 1) Köhnə A.b. Nilin axınıni tənzimləmək üçün 1898–1902 illərdə tikilmiş, 1908–12, 1929–33 və 1960 illərdə yenidən qurulmuşdur. Uz. təqr. 2 km, hünd. 54 m-ə qədər, eni təqr. 8 m-dir (üstündə 6 m enində avtomobil yolu var). Su anbarının tutumu 5,5 mlrd. m³-dən çoxdur. Su anbarının q. sahilində, bəndin yanında 350 Mvt gücündə SES tikilmişdir (1960). İldə 2,7 mlrd. kvt-saat elektrik enerjisi istehsal edir. 2) Yeni, Yüksək A.b. köhnə A.b.-ndən 6 km c.-dadır. Suaşran daş bəndin uz. təqr. 4 km, hünd. 110 m-dir. Su anbarının (Nasir su anbarı; MƏR-in prezidenti Camal Əbdül Nasirin şəərəinə adlandırılmışdır) tutumu 160 mlrd. m³-dən çoxdur (dünyada ən böyük süni dənizdir; uz. təqr. 500 km-dir). Su anbarı zonasında olan tarixi abidələrin suyun altında qalması üçün Misir və Sudan hökumətləri YUNESKO-nun köməyi ilə bunlardan ən qiymətliələrini (Əbu Simbel, Kəlabşa və s.) başqa yerə köçürmüşlər (1969). Yüksək A.b.-ndəki SES-ə su axıtmaq üçün sağ sahiləki qayada kanal və 6 tunel çəkilmişdir. SES-də qurulmuş 12 turbinin gücü 2,1 mln. kv-dir. İldə 10 mlrd. kvt-saat-dan çox elektrik enerjisi istehsal edir. Hidroenergetika kompleksinin (bənd, SES və ötürücü xətlər) tikintisinə 1960 ildə SSRİ-nin maliyyə və texniki yardımı ilə başlanılmış, 1971 il yanvarın 15-də bütünlüklə istifadəyə verilməmişdir. Nil vadisi ilə Qahirə, İsgəndəriyyə və s. şəhərlərə enerji vermək üçün 13 köməkçi st. və ümumi uz. təqr. 2500 km olan elektrikötürücü xətlər çəkilmişdir. Yüksək A.b. çayın axınıni tənzimləməyə, Nil vadisindəki əhəliyə fəlakət gətirən daşqının qarşısını almağa, suvarılan torpağın sahəsini 800 min ha artırmağa və k.t.-nin ümumi məhsulunu 50% çoxaltmağa imkan vermişdir.

Asuan şəhərindən görünüş.

zəhməyə, Nil vadisindəki əhəliyə fəlakət gətirən daşqının qarşısını almağa, suvarılan torpağın sahəsini 800 min ha artırmağa və k.t.-nin ümumi məhsulunu 50% çoxaltmağa imkan vermişdir.

ASUAY (Azua) – Ekvadorun c.-unda əyalət. Sah. 8,1 min km². Əh. 598 min (2003). İnz. m. – Kuenka ş. **ASUÉLA** (Azuela) Mariano (1.1.1873, San-Xuan-de-los-Laqos – 1.3.1952, Meksika) – Meksika yazıçısı. Tibb təhsili almışdır. Əsərləri 1896 ildən çap olunmağa başlamışdır. 1910 il Meksika inqilabının iştirakçısıdır. “Aşağıdakılar” (1916) romanı Meksika ədəbiyyatında inqilab mövzusunda yazılmış ilk əsərdir. 1920 illərdə A. avanqardizm estetikasının təsiri ilə əsərlər yazmışdır. “Cinayət-kar qadın” (1923), “Cəza” (1925) povestlərində və “İşıldaqış” (1927) romanında cəmiyyətdə baş verən bəlaləri təhlil etmişdir. 1930 illərin sonlarında A.-nın əsərləri daha çox pamflet səciyyəlidir. “Regina danda” (1939) və b. romanlarında A. cəmiyyətin ali və orta təbəqəsini, xüsusilə də solçu ziyalıları ifşa etmişdir. A.-nın son romanı “Lənət” ölümündən sonra 1955 ildə çap edilmişdir.

Əsəri: Obras completas. Mex., 1958–1960. Vol. 1-3.

ASUNSIÓN (Asunción) – Paraqvayın paytaxtı. Xüsusi inz. vahid – Paytaxt dairəsidir. Əh. 508,8 min (2005; aqlomerasiyada təqr. 1,5 mln.). Paraqvay çayının sol sahilindədir. Ölkənin ən mühüm çay portu. Avtomobil yolları qovşağı. D.y.st. Beynəlxalq aeroport.

1537 ildə ispan konkistadoru Xuan

de Salasar-i-Espinosa tərəfindən qurulan hindi tayfasının məskunlaşdığı yerdə salınmışdır. 16 əsrin ortalarından 1617 ilə qədər Rio-de-la-Plata qubernatorluğunun inzibati mərkəzi olmuşdur. 16–18 əsrlərdə İspaniyanın Cənubi Amerika müstəmləkələrində ən böyük şəhərlərdən biri idi. Paraqvayın müstəqilliyi A.-da elan olunmuşdur (1811). *Paraqvay müharibəsi* (1864–70) zamanı şəhərin böyük hissəsi dağıdılmışdır (1868–69).

Memarlıq abidələri arasında belədiyə binası (1604; 19 əsrdə yenidən tikilmişdir), kafedral kilsə (1842–50, memar A. Ravitsa), fasad boyunca sıra tağları olan 17 əsrə aid yaşayış evləri var. 1821 ildə şəhərin yenidən qurulması ilə əlaqədar, müstəmləkə dövrü tikililəri dağıdılmışdır. 1840–60 illərdə eklektizm üslubunda tikilmiş binalar şəhərə daha təm-tərəqlı görünüş vermişdir. Opera teatri (1860, hazırda Konqres sarayı), milli klub (1860), Kasa-Lopes (sonradan Hökumət sarayı) binaları memar A. Ravitsanın layihələri əsasında inşa edilmişdir. 1920–30 illərdə və sonralar A.-da ar-deko və s. üslublarda binalar tikilmişdir.

A.-da Paraqvay Akademiyası (1927), Quarani Dili və Mədəniyyəti Akademiyası (1975), Paraqvay Tarix, Siyasi və Sosial Elmlər Akademiyası, Asunsiyon Milli Un-ti (1889), Katolik Un-ti (1960) Milli kitabxana və arxiv (1869), Zərif sənətlər milli muzeyi (1887), Keramika və zərif sənətlər muzeyi (1938), “Andres Barbero” etnoqrafiya muzeyi (1929) mövcuddur.

Asunsion şəhərindən görünüş.

A. ölkənin əsas iqtisadi, sənaye və maliyyə mərkəzidir. Sənayenin əsasını yeyinti sənayesi (unüyütmə, ət, şəkər, yağ, tütün, çay istehsalı), yüngül (pambıq parça, dəri-ayaqqabı məmulatı) və meşə (o cümlədən acı cövhər istehsalı) sənayesi, gəmiqayırma və tikinti materiallarının istehsalı təşkil edir. Texniki bitkilərin – pambıq, şəkər qamışı, soya və tunq ağacının becərilməsinə görə Paraqvayda ən böyük k.t. mərkəzi hesab olunur. Əkinlərin az bir hissəsində dənli bitkilər və tərəvəz becərilir. Eyni zamanda xidmət sferası da inkişaf etmişdir.

ASURALAR – asurlar – Mərkəzi və Şərqi Hindistanda *munda* qrupundan xalq. Ümumi sayları təq. 30 min nəfərdir (2000). Cənubi Asiya antropoloji tipinə mənsubdurlar. Dravid dillərinə aid mundari, qondi və s. dillərdə danışirlər. Hind dilinin dialektləri də yayılmışdır. Dindarlarının əksəriyyəti ənənəvi etiqadlarını saxlayır. Hinduistləri və müsəlmanları da var. A. etnonimi mənşəcə səma ilahiləri olan *asuralarla* bağlıdır. A.-in etnogenezinə Şimali Hindistanın protomunda əhalisi əsas rol oynamışdır. Kotan əkinçiliyi, həmçinin ovçuluq, yığıcılıq və s. məşğul olurlar. Dəmirçilik və ağacdən maska düzəldilməsi ənənəvi məşğuliyyətlərinə aiddir.

ASURALAR – veda və hinduist mifologiyalarında magik qüvvəyə (mayya) malik səma ilahiləri. Xaosun təcəssümüdür. A. “Riqveda”ya əsasən allah (*Varuna*, *Mitra*, *Agni*, *İndra* və s.), bəzən isə allahların düşməni olan səma iblisləri, sonralar “Atharvaveda”da yalnız iblis

kimi qeyd olunur. A. *amritanı* əldə etmək üçün allahlarla birlikdə Dünya okeanını çalxalamışlar. A.-ın allahlarla apardıqları mütəmadi rəqabət məğlubiyətlə nəticələnmişdir.

ASYABƏY – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Ətraf bölgəsinin Xərəqan kəndistanında, Savə ş.-ndən 18 km c.-q.-dədir.

ASYABƏY – İranın Mərkəzi ostanında kənd. Savə şəhristanının Zərənd bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Zərənd qəs.-ndən 3 km şm.-q.-dədir.

ASYƏNDA (isp. hacienda, lat. hacienda – edilməsi zəruri olan) – Latin Amerikasının ölkələrində malikanəsi olan latifundiyaya tipli torpaq mülkiyyəti. İspaniyada orta əsrlərdə “A.” termini gəlir gətirən mülkiyyəti, həmçinin dövlətin maliyyə və əmlak məsələləri ilə məşğul olan kral idarəsini bildirirdi. İspaniyanın Amerikadakı müstəmləkələrində tikililəri olan və mal-qara saxlanılan iri torpaq sahəsi A. adlanırdı. Mülkiyyətin sahibi “asendado” (el hacendado), adətən, hindi kəndlilərin icbari əməyindən istifadə edirdi. Bu institutun sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri haqqında əlmi ədəbiyyatda vahid fikir formalaşmamışdır. Bəzi alimlər A.-nı 19–20 əsrlərdə kapitalist aqrar müəssisəsinə çevrilmiş feodal struktur, digərləri isə onu əzəldən kapitalist tipli təsərrüfat özəyi hesab edirlər; əmək qüvvəsindən istifadə üsuluna, həmçinin bazarla zəif əlaqələrinə görə A.-nı həm də “yarımfeodal” institut adlandırırlar. 20 əsrdən A. əhəmiyyətini tədricən itirməkdədir. Latin Amerikasının

ölkələrində keçirilən islahatlar A.-ların sayının azalmasına gətirib çıxardı (məs. Meksikada 1910 ildən 1950 ilədək onların sayı üç dəfə azalmışdır). Kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafı da A.-nı sıxışdırır. Latin Amerikasının bir sıra ölkəsində A.-nı “ranço” adlandırılan əmtəə təsərrüfatı əvəz etmişdir. Cənubi Amerikanın maldarlıq rayonlarında “estansiya”, Braziliyada isə “fazenda” A.-ya ekvivalent anlayışdır.

ASYƏNTO (isp. asiento – saziş) – 16–18 əsrlərdə Afrikadan Amerika müstəmləkələrinə müəyyən sayda qulların gətirilməsinə inhisar hüququna malik olmaq haqqında İspaniya hökumətinin dövlətlər, həmçinin özəl şəxslərlə sazişləri. A. əsasında aparılan qul ticarəti böyük gəlir gətirirdi. Müxtəlif vaxtlarda flamandlar, genuyalılar, hollandlar, fransızlar və ingilislər İspaniyadan A. hüququnu əldə etmişlər. İldə 4800 qul gətirmək hüququ ilə A. monopoliyası 1713 ildən B. Britaniyaya məxsus idi. İngiltərə ilə İspaniya arasındakı ziddiyyətlər nəticəsində Madriddə imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə, 100 min funt sterling təminat müqabilində İngiltərə hökuməti A.-dan imtina etdi (1750). 19 əsrin əvvəllərində A. ləğv edildi.

ASYÜT (ər. اسيوط), Əsyut – Misirdə şəhər. Asyut mühafəzəsinin inz. m. Əh. 420,6 min (2005). Nil çayının sol sahilində port. Nəql. qovşağı. Orta şahlıq dövründən (e.ə. 21–18 əsrlər) Yuxarı Misirin nomlarından birinin paytaxtı kimi Syut adı ilə məlumdur; Sudana gedən karvan yolunun üstündə mühüm ticarət məntəqəsi olmuşdur. Un-t (1957 ildən). İri ticarət mərkəzidir. Pambıqta-mizləmə, yüngül və kimya sənayesi müəssisələri var.

AŞAFFENBURQ (Aschaffenburg) – AFR-də, Bavariya ərazisinin şm.-q.-ində şəhər. Əh. 69,2 min (2005). Mayn çayı sahilində port. D.y. qovşağı. Qədim german məskəninin yerində sonradan romalılar tərəfindən Askafa (Civitas Ascapa) adı ilə kiçik şəhər salınmışdır. 974 ildən məlumdur. 982–983 illərdə Mayns arxiyepiskopluğunun mülkü, 1803 ildən eyniadlı knyazlığın mərkəzi, 1810 ildən Frankfurt böyük hersoqluğunun, 1816 ildən Bavariyanın tərkibində olmuşdur. Roman üslubunda Müq. Pyotr və Müq. Aleksandr monastır kilsəsi (10 əsrin ortaları; 12–16 əsrlərdə yenidən tikilmişdir), roman-qotik üslubunda Müq. Anna kilsəsi (12 əsrin əvvəlləri), Almaniya barokko memarlı-

ğının erkən nümunələrindən olan Yezu-İtlər kilsəsi (1619–21), alman intibahı üslubunda Yohannesburq (1614–23, memar Q. Ridinger; 15–18 əsrlər Avropa boyakarlığı qalereyası burada yerləşir) və klassisizm üslubunda Şönbuş (1778–82, memarlar E. fon Hariqoyen və F.L. fon Skell; Almaniya ingilis üslubunda ilk mənzərə parkı ilə birlikdə, 18 əsrin sonu) qəsrləri, Pompeyanum (1841–44, memar F. fon Gertner) adlanan bina Kastorun və Polidevkanın Pompeydəki ev binasına bənzər inşa edilmişdir. Tikiş, sellüloz-kağız sənayesi, nəql. maşınqayırması müəssisələri var.

AŞAĞI ADYAMAN – İrəvan xanlığının Göycə mahalında (09.09.1930 ildən Martuni r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində əhali kənddən qovulmuş və burada ermənilər yerləşdirilmişdir. 07.12.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Nerkin Qetaşen qoyulmuşdur.

AŞAĞI AĞASIBƏYLİ – Azərb. Resp. Samux r-nunun Yuxarı Ağasıbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km ş.-də, Gəncə-Qazax düzündədir. Əh. 1587 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AŞAĞI AĞBAŞ – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalının (09.09.1930 ildən Qəmərli, 04.09.1945 ildən – Artaşat r-nu) aran hissəsində, Gərn çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə əhali geri qayıtmış, lakin 1948–49 illərdə yenidən deportasiya olunmuşdur. 20.08.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Arevşat qoyulmuşdur.

AŞAĞI AĞCAKƏND – Azərb. Resp. Goranboy r-nunda qəsəbə. Aşağı Ağcakənd ə.d.-nin (Aşağı Ağcakənd qəs., Meşəlik k. daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 30 km c.-q.-də, Qaraçayın sahilində, Murovdağ silsiləsinin şm. ətəyindədir. Əh. 2147 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əhəngdaşı və gips yataqları; orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub və kitabxana var.

AŞAĞI AĞCAQALA – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu) Alagöz dağının c.-q. ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində əhali kənddən qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 12.11.1946 ildə kənd adı dəyişdirilərək Nerkin Bazmabert qoyulmuşdur.

AŞAĞI AĞCAYAZI – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunun Dəhnəxəlil ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-ş.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 1228 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, uşaq bağçası var.

AŞAĞI AĞDAN – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasında (09.09.1930 ildən İcevan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında Ağdan kəndindən çıxmış ailələr tərəfindən salınmışdır. Sonralar azərb.-lar buradan qovulmuş və kəndin adı dəyişdirilərək 25.05.1967 ildə Morut, 11.11.1970 ildə isə Haknaxpyur qoyulmuşdur.

AŞAĞI AĞKƏLƏFƏ – Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasının Ağbulaq nahiyəsində (indiki Tetriskaro r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30–40-cı illərindən Kverno Aqalapi adlanır.

AŞAĞI AĞTALA, Axtala – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində (09.09.1930 ildən Allahverdi, 19.09.1969 ildən – Tumanyan r-nu), Ləlvər dağının ətəyində, Tona (Debet) çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd (1939 ildən şəhər tipli qəsəbə). 1918–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 20-ci illərdə bir hissəsi geri qayıtmış və 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI AXTA – İrəvan xanlığının Dərəçək mahalında (09.09.1930 ildən Axta, 30.06.1959 ildən – Razdan r-nu) Zəngi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada ermənilər yerləşdirilmişdir. 1920-ci illərdə azərb.-ların bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1950–60 illərdə tədricən sıxışdırılaraq kənddən çıxarılmışlar.

AŞAĞI ALÇALI – İrəvan xanlığının Göycə mahalında (09.09.1930 ildən Martuni r-nu) Alçalı çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1829–30 illərdə azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 27.09.1968 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Artsvanist qoyulmuşdur.

AŞAĞI ALTUNTAXT – İrəvan xanlığının Göycə mahalında (09.09.1930 ildən Yeni Bəyazid, 13.04.1959 ildən – Kamo r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə əhalisi qovulmuş və kənd ləğv edilmişdir.

AŞAĞI AMBURDƏRƏ – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Kələxan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-q.-də, Talış

silsiləsinin şm.-ş. ətəyində, Amburdərə çayının sahilindədir. Əh. 346 (2008); meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, mədəniyyət evi, klub, ambulatoriya var.

AŞAĞI APU – Azərb. Resp. Lənkəran r-nunun Xanbulan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km c.-q.-də, Bəşəru çayının sahilindədir. Əh. 111 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur.

AŞAĞI ARALIQ (1935 ilədək Xan Aralıq) – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Aralıq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km c.-ş.-də, Arpaçayın sahilində, Şərur düzündədir. Əh. 953 (2005); bağçılıq, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur; şəkər çuğunduru yetişdirilir. Məktəb, xəstəxana, klub, kitabxana var.

AŞAĞI ASTANLI – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunda kənd. Aşağı Astanlı ə.d.-nin (Aşağı Astanlı, Çanaxbulaq, Gəndərə, Musa, Yuxarı Astanlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km şm.-ş.-də, Bolqarçaydan 4 km aralı, Burovar silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1044 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, ambulatoriya, kitabxana, klub var.

AŞAĞI ATUC – Azərb. Resp. Quba r-nunda kənd. Aşağı Atuc ə.d.-nin (Aşağı Atuc, Susayqışlaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km şm.-da, Bakı-Rostov avtomobil yolunun kənarında, Quruçay və Qusarçay arasında, düzənlik ərazidədir. Əh. 1813 (2008); meyvəçilik, taxılçılıq, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, ATS və rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI AVŞAR (keçmiş adı Zəkəraylı) – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nunda kənd. Aşağı Avşar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 1950 (2008); əkinçilik, pambıqçılıq, taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, ambulatoriya var.

AŞAĞI AYIBLI – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Aşağı Ayıblı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 10867 (2008); əkinçilik, maldarlıq və üzümçülükə məşğuldur. 4 orta məktəb, 3 uşaq bağçası, mədəniyyət evi, 3 kitabxana, xəstəxana var.

AŞAĞI AYRIM – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Aşağı Ayrım ə.d.-nin (Aşağı Ayrım, Boyaqlı, Yuxarı Ayrım k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzin-

dən 5 km şm.-q.-də, Ayrım çayının (Tər-tər çayının qolu) sahilindədir. Əh. 406 (2008); işğaldan (aprel, 1993) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

AŞAĞI BALLIQAYA – Azərb. Resp. Goranboy r-nunun Qızılhacılı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-ş.-də, düzənlikdədir. Əh. 600 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb var.

AŞAĞI BƏNÖVŞƏÇAY – Tiflis qub. Borçalı qəzasının Barana nahiyəsində (indiki Noyemberyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində xarabalığa çevrilmişdir.

AŞAĞI BƏYDİLİ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AŞAĞI BUCAQ – Azərb. Resp. Yevlax r-nunda kənd. Aşağı Bucaq ə.d.-nin (Aşağı Bucaq, Bəydili, Gülövşə, Yenice, Yuxarı Bucaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km şm.-ş.-də, Mingəçevir–Yevlax avtomobil yolunun kənarında, Əlican çayının sahilindədir. Əh. 859 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana, klub var.

AŞAĞI BUZQOV – Azərb. Resp. Babək r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Buzqov ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 40 km şm.-da, Buzqov çayının (Cəhriçayının qolu) sahilində, Dərələyəz silsiləsinin c. yamacındadır. Əh. 990 (2005); maldarlıq, arıçılıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, rabitə şöbəsi; məscid var.

AŞAĞI CANI – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan, 06.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Alagöz çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AŞAĞI CİBİKLİ – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunda kənd. Aşağı Cibikli ə.d.-nin (Aşağı Cibikli, Xallava, Yuxarı Cibikli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km q.-də, Bərgüşad silsiləsinin şm. yamacındadır. Əh. 240 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Əsas

məktəb, kitabxana, klub və feldşer-mama məntəqəsi var idi.

AŞAĞI CİCİMLİ – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Ciciimli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km c.-da, Həkəri çayının sağ sahilindədir. Əh. 89 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl əkinçilik, arıçılıq, bağçılıq və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana; Dəmir dövrünə aid 3 kurqan var idi.

AŞAĞI CİNİS – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Trialeti nümayəndəliyində kənd. 19 əsrin 40–50-ci illərində buraya Türkiyədən yunanlar köçürülmüşdür. 1939 ildə əhalisi Yuxarı Cinis kəndinə köçürülmüş və kənd xarabalığa çevrilmişdir.

AŞAĞI CRAXOR – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların və ermənilərin qarışıq yaşadığı kənd. 1918–20-ci illərdə azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə geri qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI CÜRƏLİ – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunda kənd. Aşağı Cürəli ə.d.-nin (Aşağı Cürəli, Muğan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 6,4 km c.-ş.-də, Bakı–Astara magistral yolunun kənarında, Əzizbəyov kanalının sahilindədir. Əh. 2661 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, rabitə şöbəsi, kitabxana var.

AŞAĞI ÇARBAĞ – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.01.1969 ildən – Masis r-nu), Zəngi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb. əhalisi buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1920-ci illərdə qaçqınların bir qismi geriye qayıtsa da, İrəvan şəhərinin genişləndirilməsi bəhanəsi ilə kənd ləğv edilmiş, əhalisi isə oradan çıxarılmışdır.

AŞAĞI ÇARDAXLAR – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunda kənd. Aşağı Çardaxlar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 27 km c.-q.-dədir. Əh. 1054 (2008); əsasən, bitkiçilik (taxıl, tütün, qarğıdalı, tərəvəz) və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana; memarlıq abidəsi (Cümə məscidi, 19 əsr) var.

AŞAĞI ÇAYKƏND – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunun Çaykənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 21 km c.-da, Şəmkir çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 235 (2008); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana var.

AŞAĞI ÇƏMƏNLİ – Azərb. Resp. Beyləqan r-nunda kənd. Aşağı Çəmənli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, düzənlik ərazidədir. Əh. 1070 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, kitabxana, rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI DAŞAĞIL – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Aydınbulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 24 km c.-ş.-də, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 560 (2008); maldarlıq, əkinçilik və arıçılıqla məşğuldur. Əsas məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana; memarlıq abidəsi (Maluq qalası) var.

AŞAĞI DAŞARX – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Daşarx ə.d.-nin (Aşağı Daşarx, Oğuzkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km c.-ş.-də, Naxçıvan–Sədərək avtomobil yolunun kənarında, düzənlikdədir. Əh. 663 (2005); tərəvəzçiliklə məşğuldur; şəkər çuğunduru yetişdirilir. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AŞAĞI DAŞARX NEKROPOLU – Azərb. Resp.-nin Şərur r-nunda (Nax. MR) Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidə. Aşkar olunan torpaq qəbirlərdən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Tapıntılar, əsasən, gil qab məmulatından (kasa, piyalə, küpə, parç və s.) ibarətdir. Sarıdərə, Şahtaxtı, Qızılburun və digər yerlərdən də analoji qab nümunələri aşkar olunmuşdur.

AŞAĞI DAŞKƏSƏN – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Daşkəsən qəs. ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km şm.-ş.-də, Murovdağ silsiləsinin şm. ətəyində, Qoşqar çayının sahilindədir. Əh. 397 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

AŞAĞI DƏMİRÇİLİ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AŞAĞI DUNAY DÜZƏNLİYİ, R u m i n i y a o v a l ı ğ ı – Rumıniyanın c.-u və Bolqarıstanın şm.-ındadır. Dunay çayı boyu Dəmir Qapılardan Qara dənizədək 560 km uzanır. Eni 40–120 km-dir. Löss və allüvial çöküntülərlə dolmuş tektonik çökmə zonasındadır. Səthi maili, təpəlidir; çay dərələri ilə kəsilmişdir. Hünd. 150–200 m-dən (şm.-q.-də) 10–50 m-ə (c.-ş.-də) qədərdir. İqlimi mülayim, kontinentaldır. Orta temp-r iyul-

da 22–23°C, yanvarda –2-dən –3°C-yədəkdir. İllik yağıntı 400–500 mm. Dənli bitkilər, şəkər çuğunduru becərilir. Üzümçülük və bağlar; şm.-ında neft yataqları var. Buxarest ş. A.D.d.-ndədir.

AŞAĞI DÜYÜN, A ş a ğ ı D v i n – İrəvan xanlığında Gərnibasar mahalının (09.09.1930 ildən Qəmərli, 04.09.1945 ildən – Artaşat r-nu) düzənlik hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–30 illərdə burada İrandan köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kəndin adı dəyişdirilərək əvvəlcə Erməni Dvini, 19.04.1950 ildə isə Dvin qoyulmuşdur.

AŞAĞI ƏBDÜRRƏHMANLI – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Əbdürrəhmanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-ş.-də, Çərəkən çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1250 (2009); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl maldarlıq, taxılçılıq və üzümçülükə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, klub var idi.

AŞAĞI ƏNDƏMİC – Azərb. Resp. Ordubad r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Əndəmic ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km şm.-da, Dübəndi çayının sahilindədir. Əh. 814 (2005); bağçılıq, maldarlıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

AŞAĞI ƏRMİK – İrəvan xanlığında V-dibasar mahalının (09.09.1930 ildən Vedi, 15.05.1968 ildən – Ararat r-nu) Cığmdərə bölgəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə azərb.-lar buradan qovulmuş, 1926 ildə qaçqınların bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1948–49 illərdə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI ƏSKİPARA – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Aşağı Əskipara ə.d.-nin (Aşağı Əskipara, Bağanis Ayrım, Xeyrimli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km q.-də, Coğaz və Bağanis çaylarının qovşağında, Qazançı d.-nin ətəyindədir. Əh. 1249 (2008); işğaldan (mart, 1992) əvvəl tütünçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, ATS; qədim dəyirman və kilsə var idi.

AŞAĞI ƏYLƏNLİ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə kənddə ilk erməni ailələri yerləşdirilmiş, 1918 ildə erməni təcə-

vüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1946 ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Lenuği qoyulmuşdur.

AŞAĞI ƏYLİS – Azərb. Resp. Ordubad r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Əylis ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6,2 km şm.-ş.-də, Ordubad–Yuxarı Əylis avtomobil yolunun kənarında, Əylis çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1007 (2005); bağçılıq, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi; məscid (18 əsr) var.

AŞAĞI FƏRƏCAN (1954 ildə Həral) – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Aşağı Fərəcan ə.d.-nin (Aşağı Fərəcan, Yuxarı Fərəcan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Əh. 233 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl taxılçılıq və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, rabitə qovşağı var idi.

AŞAĞI FRAKIYA OVALIĞI – Bolqarıstan, Yunanıstan və Türkiyənin Avropa hissəsində, Balkan y-a-nın ş.-ində, Maritsa çayının aşağı axımındadır. Relyefi hamar, təpəli düzənlikdir. Neogenin çay və göl çöküntülərindən təşkil edilmişdir. Yayda quraqlıq olur; illik yağıntı 400–500 mm-dir. Suvarma əkinçiliyi, bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdir. Svilenqrad (Bolqarıstan), Ədirnə (Türkiyə) ş.-ləri A.F.o.-ndədir.

AŞAĞI GƏYƏLİ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Şayıflı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 84 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana, uşaq bağçası var idi.

AŞAĞI GÖDƏKLİ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kəndin əhalisi qovulmuş və Azərbaycanın Qubadlı r-nuna sığınmışdır. 1920-ci illərdə geriye qayıtmış azərb.-lar 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI GÖYÇƏLİ – Azərb. Resp. Ağstafa r-nunda kənd. Aşağı Göyçəli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km ş.-də, Gəncə-Qazax düzənliyində, Bakı–Qazax avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 2121 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, uşaq bağçası, kitabxana; Kiciktəpə, Çəpiş təpəsi (Daş, Eneolit

və Tunc dövrü), Ağtəpə və Maraltəpə (Son Tunc və antik dövr) yaşayış yerləri var.

AŞAĞI GÖYNÜK – Azərb. Resp. Şəki r-nunda kənd. Aşağı Göynük ə.d.-nin (Aşağı Göynük, Abbas, Aşağı Layısqı, Köndələn k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-də, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 2700 (2008); taxılçılıq, bağçılıq, tərəvəzçilik, tütünçülük və baramaçılıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, xəstəxana var.

AŞAĞI GÖZƏLDƏRƏ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (09.09.1930 ildən Martuni r-nu), Gözəldərə çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–32 illərdə kənddə ermənilər də məskunlaşmışdır. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1945 ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Vardanik qoyulmuşdur.

AŞAĞI GÜLƏVER – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Yekaterinenfeld nümayəndəliyində (indiki Bolnisi r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin ortalarında Kvemo Qulaveri, 1990 ildən isə Tsipori adlanır.

AŞAĞI GÜLÜDÜZÜ, N ə b i l ə r – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan, 06.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Qaraqaya çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geriye qayıtmış, lakin 1949–50 illərdə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI GÜZDƏK – Azərb. Resp. Abşeron r-nunda qəsəbə. Aşağı Güzdək ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km şm.-q.-də, Güzdək d.y. st.-ndan 600 m aralıdır. Əh. 2164 (2008). Quşçuluq müəssisəsi və kərpic z-du, Yemçilik, Çəməncilik və Otlaxlar İn-tu, orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI GÜZLƏK – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Pirəhmədli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 650 (2009); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana var idi.

AŞAĞI XATUNARX – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) Böyük Qarasu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1870-ci illərdə azərb.-lar kənddən çıxarılmış və burada gəlmə ermənilər yerləş-

dirilmişdir. 25.01. 1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Qay qoyulmuşdur.

AŞAĞI XOCAMUSAQLI – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Yuxarı Xocamusaqlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-q.-də, Ağa çayının sol sahilində, Bərgüşad silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 46 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, kitabxana, klub, türbə (18 əsr) və “Qalacıq” qalası var idi.

AŞAĞI XUC – Azərb. Resp. Quba r-nunun Xucbala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km şm.-da. Qusarçayın sahilindədir. Əh. 1097 (2008); əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, fəldşer-mama məntəqəsi; memarlıq abidəsi (məscid) var.

AŞAĞI İMAMQULUKƏND – Azərb. Resp. Qusar r-nunun İmamqulukənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14,5 km şm.-da, düzənlikdədir. Əh. 615 (2008); taxılçılıq, maldarlıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, uşaq bağçası, fəldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

AŞAĞI KALİFORNİYA VADİSİ – ABŞ və Meksika ərazilərində dərin və geniş dağarası tektonik çökəklik (Kaliforniya körfəzi çökəkliyinin şm. davamı). Kolorado çayının aşağı axını ilə kəsilmişdir. Şor göllər (Solton-Si, Laquna-Salada) var. Solton-Si gölünün səthi dəniz səviyyəsindən 75 m, dibi isə 81 m aşağıdadır. Subtropik quru iqlimi var. İllik yağıntı təqr. 100 mm-dir. Kserofit kolluqlar, kaktus, aqava və yukkalar yayılmışdır.

AŞAĞI KARTLI DÜZƏNLIYI – Gürc. ərazisində, Trialeti (Trialet) və Somxeti (Somxet) silsilələrinin qolları arasındadır. Əsas hissəsi Xrami (Xram) və Algeti (Alget) çayları boyunca uzanır, daha sonra Kür çayının sol sahilini əhatə edir. Uz. 65 km, eni 35 km-ədək, hünd. 250–400 m.

AŞAĞI KƏLDƏK – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Baş Kəldək ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, Qanix-Əyriçay vadisindədir. Əh. 110 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb var.

AŞAĞI KƏSƏMƏN (keçmiş adı Yeni-kənd) – Azərb. Resp. Ağstafa r-nunda kənd. Aşağı Kəsəmən ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km şm.-ş.-də, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 2666 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi, uşaq bağçası, kitabxana, klub var.

AŞAĞI KİLSƏ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (09.09.1930 ildən Qarakilsə, 03.01.1935 ildən – Kirovakan, 1964 ildən – Quqark r-nu), Böyük çayın sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar qovulub kənddən çıxarılmış, 1920 illərdə onların bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən Azərbaycana deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI KİRƏTAQ, *Girətağ* – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qafan r-nu) Oxçu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI KÖRPÜLÜ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində (31.12.1937 ildən Noyemberyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində Körpülü (Yuxarı Körpülü) kəndindən çıxmış ailələr tərəfindən salınmışdır. 1918 ildə kənddən qovulmuş azərb.-lar 1920-ci illərdə geriyyə qayıtmışlar. 1948 ildə Azərbaycana köçürülmüş əhali az sonra kəndə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

AŞAĞI KÜNGÜT – Azərb. Resp. Şəki r-nunda kənd. Aşağı Küngüt ə.d.-nin (Aşağı Küngüt, Çapağan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km c.-ş.-də, Şəki-Oğuz avtomobil yolundan 5 km aralı, Küngüt çayının sahilində, Qanix-Əyriçay vadisindədir. Əh. 1335 (2008); maldarlıq, taxılçılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, ambulatoriya, mədəniyyət evi, rabitə şöbəsi, ATS; məscid var.

AŞAĞI KÜR ÇÖKƏKLIYI NEFTLİ-QAZLI RAYONU – Azərb. Resp. ərazisindədir. Tektonik cəhətdən Cənubi Xəzər neftli-qazlı əyalətinə daxildir. Quruda neft və qazın istismar həcminə görə Abşeron neftli-qazlı r-nundan sonra resp.-da ikinci yeri tutur. İstismar olunan iri neft-qaz yataqları: “Kürovdağ”, “Mişovdağ”, “Qarabağlı”, “Kürsəngi”, “Qalmaz”, “Neftçala” və s. R-nda neft-qaz yataqları, əsasən, Alt Pliosenin Məhsuldar qat (MQ) çöküntüləri ilə əlaqədardır. Yataqlarda MQ çöküntülərinin üst horizontları istismar olunur, alt horizontlarda isə kəşfiyyət işləri davam etdirilir. Bəzi sahələrdə MQ çöküntüləri ilə yanaşı Üst Pliosen (Akçaqıl) və Pleystosen (Abşeron) yaşlı çöküntülər də sə-

naye əhəmiyyətli neft-qaz yataqlarının əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır: “Kürovdağ”, “Mişovdağ”, “Qalmaz”, “Neftçala” və s. yataqlarda neft-qaz Abşeron mərtəbəsi çöküntülərindən hasil olunur. R-nda sənaye əhəmiyyətli ilk neft də 1926 ildə “Neftçala” yatağında Orta Abşeron çöküntülərindən alınmışdır. 1937 ildə MQ-ın üst horizontlarında neftin mövcudluğu aşkar edilmişdir.

AŞAĞI KÜRDMAHMUDLU – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Kürdmahmudlu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 28 km ş.-də, Köndələnçayın sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1260 (2009); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

AŞAĞI KÜRKƏNDİ – Azərb. Resp. Salyan r-nunun Arbatan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km şm.-q.-də, Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 1395 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi var.

AŞAĞI QALAZUZ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ilin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AŞAĞI QANLICA – İrəvan qub.-nın Aleksandropol qəzasında (31.12.1937 ildən Düzəkənd, 07.12.1945 ildən – Axuryan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1878 ildə azərb.-lar kənddən qovulduqdan sonra burada ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Vahrambert qoyulmuşdur.

AŞAĞI QARABAĞLAR – İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vedi, 15.05.1968 ildən – Ararat r-nu), Vedi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1920-ci illərdə geriyyə qayıtmış əhalinin bir hissəsi qonşu Çimən kəndində məskunlaşmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI QARABULAQ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Dmanisi r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1920–30 illərdən kənd Kvemo Karabulaqi adlanır.

AŞAĞI QARACANLI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Qaraçanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-da. Quşqın çayının (Tərtər çayının sağ qolu) sa-

hilindədir. Əh. 76 (2008); işğaldan (aprel 1993) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

AŞAĞI QARADƏRZİ – Tiflis əyalətinin Pətak nahiyəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində kəndin əhalisi Dmanisi r-nunun Qarabulaq kəndinə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AŞAĞI QARAKƏND – Tiflis əyalətinin Pətak nahiyəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində kəndin əhalisi iqlim şəraiti ilə əlaqədar başqa bölgələrə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AŞAĞI QARAQOYMAZ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş, 1922 ildə geri qayıdanlar isə 1949 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur. 12.11.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Nerkin Sasunaşen qoyulmuşdur.

AŞAĞI QARAMANLI – Azərb. Resp. Neftçala r-nunda kənd. Aşağı Qaramanlı ə.d.-nin (Aşağı Qaramanlı, Astanlı, Birinci Qaralı, Kür Qarabucaq, Qədimkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km şm.-q.-də, Kür çayının sağ sahilində, Salyan düzündədir. Əh. 2035 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, fəldşer-mama məntəqəsi, rabitə şöbəsi, su təmizləyici qurğu, dəyirman var.

AŞAĞI QARAMƏRYƏM – Azərb. Resp. Göyçay r-nunda kənd. Aşağı Qaraməryəm ə.d.-nin (Aşağı Qaraməryəm, Dövranlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 22,5 km c.-ş.-də, Qaraməryəm tirəsinin c. yamacında, Dəvəbatan çayının sahilindədir. Əh. 890 (2008); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fəldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

AŞAĞI QARANLIQ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (09.09.1930 ildən Martuni r-nu), Göyçə gölünün c.-unda, Ərgiçi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmiş və kəndin adı dəyişdirilərək Martuni qoyulmuşdur.

AŞAĞI QARXUN – Azərb. Resp. Yevlax r-nunun Yuxarı Qarxun ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6,5 km c.-ş.-də, Kür çayının sol sahilindədir. Əh. 1365 (2008); əkinçilik və pambıqçılıqla məş-

ğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana tibb məntəqəsi var.

AŞAĞI QARXUN – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Böyük Qarasu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1920-ci illərdə azərb.-ların bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1949 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşdur. 15.07.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Araks qoyulmuşdur.

AŞAĞI QƏLƏNXUR – Azərb. Resp. Qusar r-nunun Gilah ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 26 km şm.-q.-də, Samur çayının sahilindədir. Əh. 83 (2008); əkinçilik, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AŞAĞI QƏSİL – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunun Qulbəndə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-ş.-də, Türyan çayının sahilindədir. Əh. 300 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, mədəniyyət evi, fəldşer-mama məntəqəsi, kitabxana, ATS var.

AŞAĞI QILIÇBAĞ – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Xanabad ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4,5 km şm.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 180 (1999); işğaldan (fevral, 1992) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

AŞAĞI QIŞLAQ – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Yuxarı Qışlaq çayının (Naxçıvançayın qolu) sağ qolu. 1800 m hünd.-dən başlanır. Uz. 5 km. Yağış suları ilə qidalanır.

AŞAĞI QIŞLAQ – Azərb. Resp. Şahbuz r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Qışlaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km şm.-ş.-də, Naxçıvançayın sahilindədir. Əh. 917 (2005); bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI QOXT, *Türk Qoxtu* – İrəvan xanlığında Gərnibasar mahalının (09.09.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən – Abovyan r-nu) dağlıq hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1940 illərdə kənd ləğv edilərək ermənilər yaşayan qonşu Qoxt kəndi ilə birləşdirilmiş və azərb.-lar kənddən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI QOŞAKİLSƏ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında Yekaterinenfeld nümayəndəliyinin (indiki Bolnisi r-nu) Sa-

raçlı cəmiyyətində azərb.-ların yaşadığı kənd. 17 əsrdən 20 əsrin 70–80-ci illərinə qədər el arasında kənd Qoşaisə adlanırdı. 1990-cı illərdə adı dəyişdirilərək Arkevani qoyulmuşdur.

AŞAĞI QULUBƏYLİ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Böyük Qarasu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənddə gəlmə yezidi kürdlər yerləşdirilmişdir. 1940 ildə kənd ləğv edilmişdir.

AŞAĞI QUŞÇU – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Aşağı Quşçu ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km c.-ş.-də, Gəncə-Qazax düzündədir. Əh. 9500 (2008); üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. 2 orta məktəb, əsas məktəb, 2 uşaq bağçası, mədəniyyət evi, xəstəxana var.

AŞAĞI QUŞÇULAR – Azərb. Resp. Şuşa r-nunun Quşçular ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km şm.-ş.-də, Qarqar çayının sahilindədir. Əh. 506 (2008); işğaldan (may, 1992) əvvəl maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, musiqi məktəbi, ambulatoriya var idi.

AŞAĞI QUYLASAR – İrəvan xanlığında Gərnibasar mahalının (09.09.1930 ildən Qəmərli, 04.09.1945 ildən – Artaşat r-nu) düzənlik hissəsində, Gərnı çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–30 illərdə kəndə ilk erməni ailələri köçürülmüş, 1840-cı illərdə isə kəndin azərb. əhalisi Rusiya hökuməti tərəfindən deportasiya olunmuş və buraya İrandan gəlmə aysorlar yerləşdirilmişdir. 01.12.1949 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Dmitrov qoyulmuşdur.

AŞAĞI LAYISQI – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Aşağı Göynük ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km şm.-q.-də, Qanix-Əyriçay vadisindədir. Əh. 1163 (2008); əkinçilik, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb var.

AŞAĞI LƏGƏR – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Köhnə Xudat ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 22,5 km şm.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 312 (2008); əkinçilik, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, uşaq bağçası var.

AŞAĞI LƏGƏR – Azərb. Resp. Qusar r-nunda kənd. Aşağı Ləgər ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8,6 km şm.-da, Qusar maili düzənliyindədir. Əh. 1768 (2008); taxılçılıq və maldarlıqla

məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi, ATS, rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI LƏKİ – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunda kənd. Aşağı Ləki ə.d.-nin (Aşağı Ləki, Hapıtlı, Ovçulu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 17 km c.-da, Ləki d.y. st.-ndan 8 km, Türyan çayının sağ sahilindən 4 km aralı, Şirvan düzündədir. Əh. 1520 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi var.

AŞAĞI MALAX – Azərb. Resp. Qax r-nunun Qaşqaçay ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10,2 km c.-q.-da, Qaşqaçayın sahilindədir. Əh. 318 (2008); əkinçilik, arıçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana, ATS; məscid var.

AŞAĞI MARALYAN – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Karxulu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 26 km c.-da, Mincivan–Horadiz d.y.-nün kənarında, Araz çayının sol sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1336 (2008); işğaldan (avqust. 1993) əvvəl taxılçılıq, maldarlıq, baramaçılıq, üzümçülük və tərəvəzçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, kinoqurğu, tibb məntəqəsi var idi.

AŞAĞI MOLLU – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Yuxarı Mollu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-ş.-də, Həkəri çayının sağ sahilindədir. Əh. 514 (2008); işğaldan (avqust. 1993) əvvəl maldarlıq, taxılçılıq, üzümçülük, baramaçılıq, tütünçülük məşğul olmuşdur. Mədəniyyət evi, kitabxana, orta məktəb və feldşer-mama məntəqəsi var idi.

AŞAĞI MÜLKÜLÜ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Aşağı Mülkülü ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km şm.-da, Gəncə-Qazax düzündədir. Əh. 2278 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya var.

AŞAĞI NECİLİ – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.01.1961 ildən – Masis r-nu), Zəngi çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. İlk erməni ailələri buraya 1828–32 illərdə köçürülmüşdür. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar. 25.01.1978 ildə kənd Sayat-Nova adlandırılmışdır.

AŞAĞI NEMƏTABAD – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunda kənd. Aşağı Nemətabad

ə.d.-nin (Aşağı Nemətabad, Yenikənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-da, Yuxarı Şirvan kənarından 10 km aralı, Bakı–Qazax avtomobil yolu kənarında, Şirvan düzündədir. Əh. 686 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, ATS var.

AŞAĞI NOXUDLU – Azərb. Resp. Salyan r-nunda kənd. Aşağı Noxudlu ə.d.-nin (Aşağı Noxudlu, Yuxarı Noxudlu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 22 km şm.-ş.-də, Kür çayının sağ sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 2459 (2008); əsasən, quru subtropik meyvəçiliklə (nar, əncir, heyva, üzüm yetişdirilir) məşğuldur. Yun sexi, orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, ambulatoriya, feldşer-mama məntəqəsi var.

AŞAĞI NÜVƏDİ – Azərb. Resp. Lənkəran r-nunda qəsəbə. Aşağı Nüvədi ə.d.-nin (Aşağı Nüvədi, Kənarmeşə, Küvənli, Seyidəkəran, Şilim k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 4,7 km c.-da, Bakı–Astara d.y.-nün kənarında, Xəzər dənizinin sahilində, Lənkəran ovalığında. Əh. 2934 (2008); əsasən, tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, mədəniyyət evi, uşaq bağçası, ambulatoriya, tibb məntəqəsi, ATS; məscid var.

AŞAĞI ORZUMAN – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında, Başkeçid nahiyəsinin (indiki Dmanisi r-nu) Hamamlı cəmiyyətində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1926–30 illərdən adı dəyişdirilərək Kve-mo Orzumanı qoyulmuşdur.

AŞAĞI ÖYSÜZLÜ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Aşağı Öysüzlü ə.d.-nin (Aşağı Öysüzlü, Qazqulu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km c.-q.-da, Koroğlu d.-nin ətəyindədir. Əh. 7386 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. 3 orta məktəb, 2 uşaq bağçası, 2 ambulatoriya, 2 kitabxana, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi var.

AŞAĞI PİRTİKAN, Türk Pirtikani – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu), Masdərə çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və buraya Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 02.03.1940 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Dzorayquy qoyulmuşdur.

AŞAĞI PLANETLƏR – Yerə nisbətən daha yaxın məsafədən Günəşin ətrafına dolanan planetlər (*Merkuri və Venəra*).

AŞAĞI REMEŞİN – bax *Güneyqışlaq*.

AŞAĞI REYN QONUR KÖMÜR HÖVZƏSİ – AFR-in q.-ində, Reyn çayının sol sahilində, qismən Niderlanddadır. Qərbi Avropada ən iri qonur kömür hövzələrindən biridir. Sah. 2500 km². Ümumi ehtiyatı 55 mlrd t-dur. Sənaye istismarına 18 əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Paleosen-Pliosen yaşlı çöküntülərdə yerləşir. Sənaye əhəmiyyətli əsas kömür layının qalınlığı 90–100 m-dir. Küllülüüyü azdır (2–8%). Yanma istiliyi 7,1–10,5 MC/kq. Açıq üsulla istismar olunur. Hasilat mərkəzi Köln ş.-dir. **AŞAĞI REYN OVALIĞI** – AFR ərazisində, Reyn çayının aşağı axını hövzəsindədir. Orta Avropa düzənliyinin c.-q. hissəsini təşkil edir. Reyn çayı və onun qollarının gətirdiyi çöküntülərlə (əsasən, çaqıl-daşı və qumlar) dolmuş tektonik çökəyi əhatə edir. Şəkər çuğunduru, dənli bitkilər əkilir. Əsas şəhərləri: Bonn, Köln, Düsseldorf.

AŞAĞI RƏFƏDİNLI – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Pirəhmədli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 630 (2008); işğaldan (avqust. 1993) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana var idi.

AŞAĞI SAKSONIYA (Niedersachsen) – AFR-də federal ərazi. Şimal dənizi sahilində, Vezər, Ems, Elba (sol sahil) çayları hövzələrindədir. Sah. 47,6 min km². Əh. 7,7 mln. (2009). İnz. m. Hannover ş.-dir. A.S.-nin çox hissəsini Orta Avropa düzənliyi, c. və c.-ş. hissəsini Hars d-ri tutur. Sənaye-aqrar r-nudur. Neft, dəmir filizi, torf, kalium və xörək duzları, qurğuşun, sink çıxarılır. Qara və əlvan metallurgiya, maşınqayırma, kimya, neft emalı, poliqrafiya, toxuculuq, yeyinti sənayesi müəssisələri var. Əsas sənaye mərkəzləri: Hannover, Braunşveyq, Osnabrük, Peyne, Zalsgitter, Hildesheim. K.t.-nda südlük maldarlıq və donuzçuluq mühüm yer tutur. Yem bitkiləri, şəkər çuğunduru, kartof, arpa, buğda, çovdar, tərəvəz və s. becərilir. Mühüm portları: Vilhelmshafen, Emden, Bremerhafen, Brake. Vilhelmshafen–Vesselinq neft kəməri var.

AŞAĞI SALAHLI – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Aşağı Salahlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 14 km şm.-da, Kür çayından 6 km, Poylu d.y.st.-ndan 11 km aralı, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 1717 (2008); üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana.

tibb məntəqəsi, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi, ATS var.

AŞAĞI SALAMABAD – Azərb. Resp. Yevlax r-nunda kənd. Aşağı Salamabad ə.d.-nin (Aşağı Salamabad, Əcəmi, Qaraoğlan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-ş.-də, Əlican çayının sahilindədir. Əh. 2767 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, mədəniyyət evi, kitabxana var.

AŞAĞI SALLI – İrəvan xanlığının Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 03.01.1935 ildən – Mikoyan, 06.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Səlim çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, əhalinin çox hissəsi isə qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. 20 əsrin 30-cu illərində kənd ləğv edilmişdir.

AŞAĞI SARAL – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Borçalı nümayəndəliyində (indiki Marneuli r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 50-ci illərindən Kve-mo Saralı adlandırılır.

AŞAĞI SEYFƏLİ – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Aşağı Seyfəli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 11 km c.-ş.-də, Şəmkir çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 6445 (2008); üzümçülük, taxılçılıq, meyvəçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, rabitə şöbəsi; Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid Seyfəli nekropolu, 18 əsrə aid “Didvan” bürcü və məscid, orta əsrlərə aid Üçgül qalaçası, həmçinin Qız qalası var.

AŞAĞI SEYİDƏHMƏDLİ – Azərb. Resp. Füzuli r-nunda kənd. Aşağı Seyidəhmədli ə.d.-nin (Aşağı Seyidəhmədli, Şükürbəyli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, Quruçayın sahilində, düzənlikdədir. Əh. 2650 (2009); taxılçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, mədəniyyət evi, kitabxana, şərab z-du var.

AŞAĞI SEYİDLƏR – Azərb. Resp. Zərdab r-nunun Şəftəhal ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 799 (2008); taxılçılıq, pambıqçılıq, baramaçılıq və malvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana; məscid var.

AŞAĞI SİRİK – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Sirik ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km şm.-q.-da, Mincivan–Horadiz d.y.-nün kənarında, dağətəyi əra-

zidədir. Əh. 410 (2008); işğaldan (avqust. 1993) əvvəl maldarlıq, taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi; qala qülləsi və orta əsrlərə aid köhnə qəbiristanlıq var idi.

AŞAĞI SURRA – Azərb. Resp. Neftçala r-nunda kənd. Aşağı Surra ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km şm.-q.-da, Kür çayının sahilində, Salyan düzündədir. Əh. 4515 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, xəstəxana, mədəniyyət evi, rabitə şöbəsi var.

AŞAĞI ŞABALID – Azərb. Resp. Şəki r-nunun İncə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-da, Böyük Qafqazın c. yamacında, Şin çayının sahilindədir. Əh. 675 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, klub, ATS var.

AŞAĞI ŞEYPURXAN – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində (31.12.1937 ildən Noyembəryan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd ləğv edilmişdir.

AŞAĞI ŞORCA – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (09.09.1930 ildən Barsarkeçər, 11.06.1969 ildən – Vardenis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1922 ildə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

AŞAĞI ŞURTAN – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Şurtan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-da, Tərtər çayının sahilində, Dəlidağın ətəyindədir. Əh. 260 (2008); işğaldan (aprel. 1993) əvvəl, əsasən, maldarlıqla məşğul olmuşdur. Əsas məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

AŞAĞI TALA – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunda kənd. Aşağı Tala ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km c.-da, Yevlax–Zaqatala avtomobil yolunun kənarında, Qanıx–Əyriçay vadisindədir. Əh. 6397 (2008); tütünçülük, baramaçılıq, taxılçılıq, qərzəkli meyvəçilik və maldarlıqla məşğuldur. A.T.-da “İNTERTOBACCO” MMC-nin tütünqurutma məntəqələri, “Bakfem” MMC-nin Zaqatala filialı, 5 findıqtəmizləmə sexi, 3 çörək bişirmə sexi, ağac emalı sexi, asfalt z-du, 3 orta məktəb, peşə təhsili məktəbi, 3 uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, 3 kitabxana, ambulatoriya var.

AŞAĞI TALİN, Türk Talini – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930

ildən Talin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 25.01.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Daşdadem qoyulmuşdur. **AŞAĞI TEMPERATURLAR**, kriogen temperaturlar – adətən maye havanın qaynama nöqtəsindən (təq. 80 K) aşağı temp-rlar. Beynəlxalq Soyuqluq İn-tunun 13-cü konqresinin (1971) tövsiyəsinə görə 120 K-dən A.t. kriogen temp-rlar adlanır.

A.t.-in alınması və saxlanması üçün bir qayda olaraq, mayeləşmiş qazlardan (soyuducu agentlər) istifadə edilir. İçində atmosfer təzyiqində buxarlanan mayeləşmiş qaz olan Düar qabında soyuducu agentin qaynama temp-ru (T_N) kifayət qədər sabit saxlanır. Praktikada aşağıdakı soyuducu agentlərdən (mayeləşmiş qazlardan) istifadə olunur: hava ($T_N = 80 K$), azot ($T_N = 77,4 K$), neon ($T_N = 27,1 K$), hidrogen ($T_N = 20,4 K$), helium ($T_N = 4,2 K$). Mayeləşmiş qazlar xüsusi qurğularda – mayeləşdiricilərdə alınır: çox sıxılmış qaz adı təzyiç qədər genişləndikdə soyuyur və kondensləşir (bax *Coul–Tomson effekti*).

Germetikləşdirilmiş qabdan buxarlanan qazı sormaqla maye üzərində təzyiç azaltmaq və bununla da onun qaynama temp-runu aşağı salmaq olur. Təbii və ya məcburi konveksiya və soyuducu agentin yaxşı istilikkeçiriciliyi mayenin bütün həcmində temp-run bircinsliliyini təmin edir. Bu üsulla müxtəlif qazlardan (77-dən 63 K-ədək maye azotdan, 27-dən 24 K-ədək maye neondan, 20-dən 14 K-ədək maye hidrogendən, 4,2-dən 1 K-ədək maye heliumdan) istifadə etməklə geniş diapazonda A.t. almaq olur. Sorma üsulu ilə soyuducu agentin *üçqat nöqtəsindən* A.t. almaq mümkün deyildir. Bundan A.t.-da maddə bərkəyir və soyuducu agent keyfiyyətini itirir. Yuxarıda göstərilən temp-r intervallarının arasındakı temp-rlar xüsusi kriostatlarda alınır. Bunun üçün soyudulan obyekt soyuducu agentdən istilik izolyasiyası olunur, məs., mayeləşmiş qaza salınmış vakuum kamerasında yerləşdirilir. Kamerada nəzarətdə saxlanan azacıq istilik ayrıldıqda (onda elektrik qızdırıcısı vardır) tədqiq olunan obyektin temp-ru soyuducu agentin qaynama temp-runu nisbətən artır və lazım olan səviyyədə çox stabil saxlanır. Aralıq temp-rların alınmasının digər üsulunda soyudulan nümunə buxarlandırılan so-

yuducu agentin üzərində yerləşdirilir və qızdırıcı vasitəsilə mayenin buxarlanmasının sürəti nizamlanır. Burada tədqiq olunan obyektə istiliyi buxarlanan qaz seli aparır. İstifadə edilən başqa soyutma üsulunda soyuducu agentin buxarlanmasından alınan soyuq qaz soyudulan obyektə istilik kontaktında olan istilik mübadiləediciindən ötürülür.

Atmosfer təzyiqində helium mütləq sıfır temp-ra qədər maye halında qalır (maye helium). Lakin maye ^4He (təbii helium izotopu) buxarı, hətta çox güclü nasoslarla sorulduqda 1 K-dən aşağı temp-r alınmır (buna ^4He doymuş buxarının çox kiçik elastikliyi və onun ifrat axıcılığı mane olur). ^3He izotopunun buxarını ($T_N = 3,2\text{ K}$) sormaqla 0,3 K-ə-dək temp-r almaq olur. 0,3 K-dən aşağı temp-rlar ifrat aşağı temperaturlar adlanır. Paramaqnit duzları adiabatik maqnitləşdirməklə $\sim 10^{-3}\text{ K}$ temp-r almaq olur (bax *Maqnit soyutma*). Həmin üsulla nüvə paramaqnetizmindən istifadə edərək atom nüvələri sistemində $\sim 10^{-6}\text{ K}$ temp-r almaq mümkün olmuşdur. Adiabatik maqnitləşdirmə üsulunda (A.t.-in alınmasının digər üsullarında olduğu kimi) soyudulan obyektə soyuducu sistemin arasında yaxşı istilik kontaktının yaradılması prinsiplial problem yaradır. Atom nüvələri sistemi üçün bu problemin həlli daha mürəkkəbdir. Atom nüvələri topluluğunu ifrat aşağı temp-ra qədər soyutmaq mümkünə, amma bu nüvələrdən ibarət olan maddənin temp-ruunu həmin dərəcəyə çatdırmaq mümkün deyildir.

Bir neçə mK tərtibində temp-rlar almaq üçün daha əlverişli üsuldən – maye ^3He -un ^4He -da həll olmasından geniş istifadə edilir. Bu məqsədlə həllətmə refrjatorları tətbiq olunur. ^3He -un mütləq sıfır temp-ra qədər maye ^4He -da həllolma qabiliyyətini ($\sim 6\%$) saxlaması bu üsulun əsasını təşkil edir. Ona görə də, demək olar ki, təmiz ^3He mayesi durulaşdırılmış ^3He -un ^4He -la qarışığından alınan məhlulla təmizləndikdə ^3He -un atomları məhlula keçir. Bu zaman həllolma istiliyi udulur və məhlulun temp-ru aşağı düşür. Cihazın bir yerində həllolma (həllətmə kamerası), digər yerində (buxarlanma kamerası) ^3He atomlarının məhluldan sorulma yolu ilə xaric edilməsi baş verir.

Həllətmə kamerasında nasoslar və istilik mübadiləediciləri sistemli vasitəsilə ^3He fasiləsiz sirkulyasiya olunduğundan istənilən müddətdə $\sim 10\text{--}30\text{ mK}$

temp-ru saxlamaq mümkündür. *Pomerançuk effektindən* istifadə edərək ^3He -u daha A.t.-a qədər soyutmaq olur. Təzyiq $3 \cdot 10^6\text{ Pa}$ -dan çox olduqda maye ^3He bərk hala keçir. 0,3 K-dən A.t.-da təzyiqin artması ($3,4 \cdot 10^6\text{ Pa}$ həddinə yaxınlaşması) istiliyin udulması və maye və bərk fazaların tarazlı qarışığının temp-ru azalması ilə müşayiət olunur (bərkimə zamanı istilik udulur). Bu üsulla $\sim 1\text{--}2\text{ mK}$ temp-rlar alınmışdır.

A.t.-in ölçülməsi. Bir K-ədək termodinamik temp-ru ölçmək üçün ilkin termodinamik cihaz *qaz termometridir*. İlkin termodinamik digər növləri akustik və küy termodinamikdir. Onlarda temp-ru ölçülməsi termodinamik temp-ru müvafiq olaraq qazda səs sürətinin qiyməti və elektrik dövrəsində gərginliyin istilik fluktuasiyaları intensivliyi ilə əlaqəsinə əsaslanır. İlkin presizion (çox dəqiq) termometrlər birkomponentli sistemlərdə asan bərpə olunan fazalar tarazlığının (reper nöqtələrinin) temp-ruunu təyinində istifadə edilir. Qeyd olunan temp-rlar *Beynəlxalq praktik temp-r şkalasının* (BPTS-68) dayaq nöqtələridir. $630,74^\circ\text{C}$ -dən $13,81\text{ K}$ -ədək temp-rları ölçmək üçün platin *müqavimət termometri* istifadə olunur. A.t. termodinamikasında praktiki məqsədlər üçün əsasən mis, kömür, təmiz germanium müqavimət termometrləri işlədilir.

Bir K-dən aşağı temp-rda qaz termometrlərindən praktiki olaraq istifadə etmək mümkün deyildir. Bu civarda termodinamik temp-ru ölçülməsi üçün

maqnit termometriyası və nüvə üsulları tətbiq edilir. A.t.-in nüvə üsulları ilə ölçülməsində kvant statistik fizikasının prinsiplərindən istifadə olunur.

AŞAĞI TUNQUSKA – RF-də, İrkutsk vil. və Evenk Muxtar Mahalı ərazilərində çay. Yeniseyin sağ qolu. Uz. 2989 km. Hövzəsinin sah. 473 min km^2 . Lena-Anqara suayırıcısının şm. yamacından başlanır. Astanalı və burulğanlıdır. Aşağı axınında orta su sərfi $3420\text{ m}^3/\text{san}$ -dır. Oktyabrda mayadək donur. Əsas qolları sağdan: Tutonçana, Vivi, Koçəçum. Uçami; soldan: Taymura, İlimpeya. Gursulu dövrə Tura qəs.-nədək gəmiçiliyə yararlıdır. Hövzəsində Tunquska daş kömür yataqları, Yeniseyə töküldüyü yerdə Turuxansk gəmi dayanacağı var.

AŞAĞI TÜLKƏRAN – Azərbaycan. Quba r-nunun Tülkəran ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12,5 km c.-q.-də, Ağçayın sol sahilindədir. Əh. 510 (2008); bitkiçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, klub, sağlamlıq mərkəzi var.

AŞAĞI TÜRKMƏNLİ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09. 1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Böyük Qarasu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış, azərb. əhali buradan qovulmuş, 03.03.1935 ildə isə adı dəyişdirilərək Musakənd qoyulmuşdur.

AŞAĞI UZUNOBA – Azərbaycan. Babək r-nunun (Nax. MR) Yuxarı Uzunoba ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən

Aşağı Tunquska çayı.

18 km şm.-da, Naxçıvançayın (Arazın qolu) sahilindədir. Əh. 448 (2005); taxılçılıq, maldarlıq və tərəvəçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi; məscid var.

AŞAĞI VEYSƏLLİ – Azərbaycan. Füzuli r-nunun Veysəlli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km şm.-ş.-də, Qarasu çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1300 (2009); işğaldan (yanvar, 1993) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana, 14 əsrə aid memarlıq abidəsi (Mərəli türbəsi) var idi.

AŞAĞI YAĞLIVƏND – Azərbaycan. Füzuli r-nunun Kərimbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 47 km c.-ş.-də, düzənlikdədir. Əh. 1700 (2009); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, musiqi məktəbi, mədəniyyət evi, kitabxana var.

AŞAĞI YAYCI – Azərbaycan. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Aşağı Yaycı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km şm.-ş.-də, Arpaçayın sahilində, Dərələyəz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1462 (2005); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, kitabxana, mədəniyyət evi; yaxınlığında e.ə. 2–1 minilliklərə aid Qız qalası, Tunc dövrünə aid Yaycı nekropolu, orta əsrlərə aid Yaycı yaşayış yeri və Yaycı qalası (təqr. 9–13 əsrlər); polimetall filiz yatağı var.

AŞAĞI YEMƏZLİ – Azərbaycan. Zəngilan r-nunun Yeməzli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 76 (2008); işğaldan (oktyabr, 1993) əvvəl əkinçilik, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana; memarlıq abidəsi (Sofular piri) var idi.

AŞAĞI YEMIŞCAN – Azərbaycan. Xocah r-nunun Qızıloba ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 19 km şm.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 300 (1999); işğaldan (fevral, 1992) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

AŞAĞI ZAĞALI – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (09.09.1930 ildən Barsarkeçər, 11.06.1969 ildən – Vardenis r-nu), Göyçə gölünün c.-ş. sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin 30-cu illərində Zağalı (Yuxarı Zağalı) kəndindən çıxmış ailələr tərəfindən salınmışdır. 20 əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş, 1946 ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Tsovak qoyulmuşdur.

AŞAĞI ZEYİD – Azərbaycan. Xaçmaz r-nunda kənd. Aşağı Zeyid ə.d.-nin (Aşağı Zeyid, Alıçışlaq, Çilgır, Qaracık, Qaracık Zeyid, Qaraçayceçək, Qədmalıçışlaq, Sıxhaput k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km c.-q.-də, Qaraçayın sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 923 (2008); tərəvəçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana və tibb məntəqəsi var.

AŞAĞI ZEYNƏDDİN – Azərbaycan. Ağdaş r-nunda kənd. Aşağı Zeynəddin ə.d.-nin (Aşağı Zeynəddin, Tatlar, Yeniarx k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km q.-də, Ləki d.y.st.-ndan 13 km aralı, Şirvan düzündədir. Əh. 1233 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana, ATS var.

AŞAĞI ZEYVƏ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Vağarşabad, 12.03.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 25.01.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Artaşen qoyulmuşdur.

AŞAĞI ZƏRNAVA – Azərbaycan. İsmayilli r-nunun Zərnavə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15,6 km şm.-ş.-də, Girdiman çayının sahilindədir. Əh. 247 (2008); maldarlıq, əkinçilik və xalçaçılıqla məşğuldur. Əsas məktəb var.

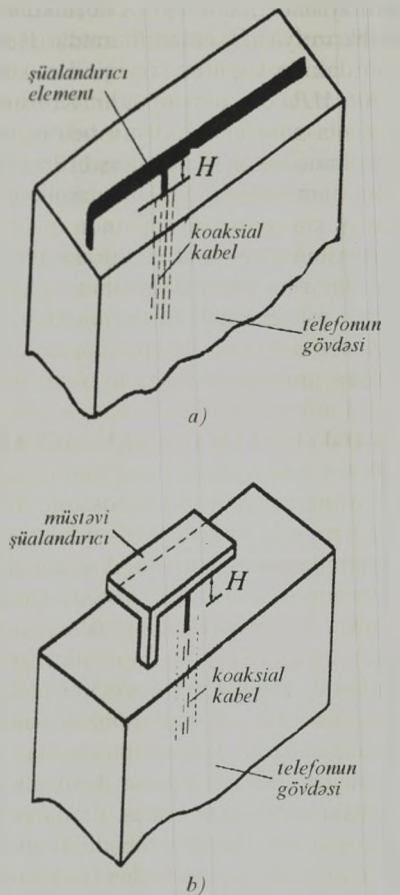
AŞAĞI ZURNABAD – Azərbaycan. Göygöl r-nunun Zurnabad ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 9 km c.-q.-də, Gəncə çayının sahilində, Murovdağ silsiləsinin şm. ətəyindədir. Əh. 47 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AŞAĞIBAŞLILAR – türk tayfası, *qacarların* bir qolu. Əsasən, İranda yaşayırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilik və maldarlıqdır. 18 əsrin sonları – 20 əsrin əvvəllərində İranın siyasi həyatında fəal rol oynamışlar.

AŞAĞI GÖRGİNLİKLİ AÇAR – gərginliyi 1 kV-a qədər olan, əl ilə və ya avtomatik idarə olunan elektrik açarı. Ani təsirli kontaktlara malik kiçik qabaritli A.a. mikroaçar adlanır.

AŞAĞIOBA – Azərbaycan. Xaçmaz r-nunun Seyidkəndyeri ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 29 km şm.-da, Xəzər dənizi sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 507 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AŞAĞI PROFİLLİ ANTENALAR – əsasən, mobil radiorabitə sistemlərində

Aşağıprofilli antenalar: a – məftilli (baza) A. a.; b – müstəvi zolaqlı A. a.

istifadə edilir. Mobil telefonların konstruksiyalarında geniş yayılmış mikro-zolaqlı və F-şəkilli A.a. koaksial kabellə oyadırlar. Antenanın və kabelin tam müqavimətlərinin uyğunlaşdırılması qidalandırma nöqtəsinin yerini seçməklə təmin edilir. Daha effektiv olan F-şəkilli müstəvi antenalarda şüaləndirici element ikiüzlü dielektrik altlıqda zolaq şəklində olur. Müstəvi antenalar müasir mobil radiotelefonlarda bu cür daxildə quraşdırılan antenaların əsas növüdür və gövdənin istənilən hissəsində yerləşdirilə bilər.

AŞAĞI TEMPERATURLU REAKTOR – aktiv zonasının və istilikdaşıyıcısının temp-ru nisbətən aşağı ($100\text{--}200^\circ\text{C}$) olan nüvə reaktoru. A.r. tədqiqat məqsədi üçün işlədilir.

AŞAĞI TEMPERATURLU REZERVUAR – mayeləşdirilmiş təbii qazları, həmçinin mayeləşdirilmiş karbohidrogen qazlar qarışığını ətraf mühitin temp-rundan aşağı temp-rda (-4°C -dən aşağı) saxlamaq üçün həcm (tutum). A.r. əsasdan (özül), divar və arakəsmələrin yüksaxlayan konstruksiyalarından, qazke-

çirməyən hermetikləşdirici örtükdən və istilik izolyasiyasından ibarətdir. Rezervuardakı təzyiç atm. təzyiqdən 0,001–0,005 MPa çox olmamalıdır. Konstruksiyasına görə metal, dəmir-beton, dondurulmuş süxur və s.; quraşdırılma üsuluna görə yerüstü, yeraltı, dərinləşdirilmiş, saxta (qaya süxurlarında qurulur); formasına görə silindrik, kürəşəkilli və s. A.r.-lar olur. Mayeləşdirilmiş qazların sıxlığı adi şəraitdəki qazların sıxlığından 250–850 dəfə çox olduğuna görə A.r.-ın tətbiqi anbarların həcmi xeyli azaltmağa imkan verir.

AŞAĞITEMPERATURLU SEPARASIYA – təbii qazdakı qaz kondensatını və rütubəti ayırmaq məqsədilə onun emalı prosesi: 0°-dən–30°C-yədək temp- r şəraitində həyata keçirilir. A.s.-nın ilk sənaye qurğusu 1950 ildə ABŞ-da yaradılmışdır. A.s. prosesində əvvəlcə quyudan çıxarılan qaz şleyf vasitəsilə ilk mərhələ (qaldırıcı borularda və şleyfdə mövcud olan mayenin ilkin ayrılması) separatorundan keçir. Sonra təbii qaz qaz-istilik mübadiləsi qurğusuna daxil olur və oradakı soyuq qaz kütləsi ilə qarşılaşaraq soyuyur. İstilik mübadiləsi qurğusundan çıxan qaz ştuserdən (ejektordan) keçərək maks. kondensasiya təzyiqinə çatdırılır. Bu zaman drossel-effekt hesabına qazın temp-ru azalır. Separatorada termodinamiki şəraitin dəyişməsi və qaz axını sürətinin azalması nəticəsində kondensat və rütubət ondan ayrılır, kondensatıyığıcıda toplanır və dövrü olaraq toplayıcı kollektor-kondensat ötürücüsünə, oradan isə kondensatın sabitləşmə qovşağına verilir. A.s.-nın texnoloji rejimi yatağın termodinamiki xüsusiyyətlərindən, qazın və kondensatın tərkibindən, həmçinin emal olunmuş məhsula qoyulan tələblərdən asılıdır. Hidratların yaranmasının qarşısını almaq üçün A.s. sxemində qaz axınına hidratyartma in-

hibitoru daxil edilir. A.s.-nın texnologiyası istənilən iqlim zonası üçün əlverişlidir, kondensatın 97%-ədək ayrılmasına imkan yaradır.

Əd.: Гриценко А.И., Александров Н.А., Галанин И.А. Физические методы переработки и использования газа. М., 1981.

AŞAĞIVOLTLU QÖVS – çox aşağı gərginlikdə alınan (ionlaşmanın effektiv potensialından aşağı) qövs boşalma formalarından biri. A.q., adətən, elektron emissiya cərəyanını süni artırmaqla (məs., katodun qızdırılması ilə) yaradılır. **AŞALÇI OKİ** (Vekşina Akilina Qriqor-yevnanın təxəllüsü) – 4.4.1898, indiki Udmurtiya, Alnaşi r-nunun Kuzebayevovo k. – 31.10.1973, Alnaşi k.) – ilk udmurt şairəsi. Kəndli ailəsindəndir. Əsərləri 1918 ildən çap olunmağa başlamışdır. Kazan Un-tini bitirmiş (1927), kənd həkimi işləmişdir. Udmurtiyanın əməkdar həkimi olmuşdur (1958). 1930 illərdə millətçilikdə təqsirləndirilərək həbs edilmişdir. Xalq mahnıları ruhunda “Yol kənarında” (1925), “Votyak qızı nə haqqında oxuyur” (1928, rus dilində) lirik şeir toplusunun müəllifidir. Bir çox şeirinə musiqi bəstələnmişdir.

Əsəri: Ожерелье: Стихи. Ижевск, 1998.

AŞANINKALAR, a ş e n i n k a l a r, a ş e n i n q a l a r; köhnə adları k a m p a l a r – Peruda *aravaklar* qrupundan hindi xalqı. *Maçigenqalarla* yaxın qohumdurlar. Sayları 41 min nəfərdir (2000). And d-rının ş. ətklərindəki Apurimak, Perene, Tambo çayları hövzəsində (cənubi A.), Ukayali və Paçitea çayarasında (şimali A.) yaşayırlar; cənubi və şimali A. arasında əlaqələr çox zəifdir. Təqr. 120 nəfər Braziliyada (Jurua çayının yuxarı axını) yaşayır. *Aravak dillərinin* kampa qrupuna aid olan aşaninka və aşeninka dillərinin apuru kayalı, atsiri, perene, piçis, ukayali, unini, kaşarari və paxonal dialektlərində danı-

şırlar. Həmçinin keçua və ispan dilləri yayılmışdır. Dindarları katolikdir, protestantlar da var; 30%-dən çoxu ənənəvi etiqadlarını qoruyub saxlayırlar.

15–16 əsrlərdə *inklərin* cüzi təsirində məruz qalmışlar. İspanlarla daimi əlaqələri 17 əsrin ortalarından başlayır. A.-ın bir hissəsi kreollar tərəfindən şm.-a sıxışdırılmışdır (şimali A.). 1630-cu illərdən A.-ın arasında dominikan və fransiskan missiyaları fəaliyyət göstərmişdir. 19 əsrin sonlarına qədər faktiki olaraq hökumət nəzarətindən kənarında idilər. “Kauçuk istehsalının canlanması” (19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlləri) illərində A. kolonistlər tərəfindən öz torpaqlarından sıxışdırılmışlar. 20 əsrin ortalarından ərazidə Amerika protestant vaizləri aktiv fəaliyyət göstərirlər.

Ənənəvi mədəniyyət Cənubi Amerika tropik meşələrində və savannalarında yaşayan *hindilər* üçün tipikdir. Məşğuliyyətləri qırılıb-yandırılan toxa əkinçiliyi (şirin maniok, batat, qarğıdalı, paxla), ovçuluq və balıqçılıqdır. Ənənəvi keramika istehsalı, toxuculuq və oyma qayıqların düzəldilməsi qorunub saxlanılır. Kəndlərdə qohum ailə qrupları yaşayır, icmalara müvəqqəti liderlər başçılıq edir. Qohumluq əlaqələri *bilateral*, nikahlar isə neolokaldır. Ənənəvi evlər yarımşerik komalardır, subaylar üçün ayrıca evlər var. Geyimləri lifli (*tapa*), yaxud yabanı pambıq parçadan köynək-kuşmadır. Bədənlərinin bitki pigmentləri (qırmızı və qara) ilə boyanması qalmaqdadır. Şaman-təbiblər (yalnız kişilər) hallüsinogen maddələrdən (ayya-uaska – dəmlənmiş liana banisteriopsis) istifadə edirlər. A.-ın sitayiş etdiyi ilahilər arasında insanların işinə müdaxilə etməyən demiurq, ink adları daşıyan personajlar (İnka və Paçakama – inklərdəki *Paçakamakla* müqayisə olunur) mövcuddur. Ayın oğlu Günəşin doğulması haqqında əsəti məlumdur.

1920-ci illərdən milli iqtisadiyyata inteqrasiya olunurlar; maldarlıq təsərrüfatlarında, plantasiyalarda, ağac tədərükündə və kauçuk yığımında muzdlı çalışırlar. 1960-cı illərin ortalarından A. sol radikalların partizan müharibəsinə cəlb olunmuşlar. 1980-ci illərin sonlarından siyasi təşkilatları meydana gəlmişdir: Kutivireni irsinin saxlanması üzrə assosiasiya; Aşaninka hindi icması (Amazon alyansının tərkibində), Peru tropik meşələrinin inkişafına yardım etnoslararası assosiasiyası.

AŞANTI (Ashanti), O b u a s i – Qana

ərazisində qızıl yatağı. Obuasi ş. yaxınlığında. 1895 ildə kəşf edilmiş, 1897 ildən, əvvəlcə açıq üsulla, sonradan yeraltı üsulla istismarına başlanmışdır. Qızılın qalıq ehtiyatı 371 t, filizdəki miqdarı 6,1 q/t-dur. Yataq Alt Proterozoyun kömürlü fillit süxurları ilə əlaqədardır; uzunluğu 800–1000 m, orta qalınlığı 5 m (maks. 17 m) olan dörd qızıl-kvarşlı damar aşkar edilmişdir. Əsas filiz mineralları: pirit, pirrotin, xalkopirit, bornit. **AŞANTI KONFEDERASIYASI** – indiki Qana ərazisində paytaxtı Kumasi ş. olan dövləti qurum. 17 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəllərində Ose Tutunun başçılığı altında aşanti omanlıqlarının hərbi itti faqı kimi meydana gəlmişdir. A.k. ali hökmdar (asantexene), hökmdarın qadın şəriki (asantexema), həmçinin omanlıqların başçılarından (omanxene) və sərkərdələrindən (asafoxene) ibarət şura tərəfindən idarə olunurdu. 18 əsrin sonunda hərbi ekspansiya nəticəsində tərq. indiki Qana ərazisini əhatə edən torpaqlar A.k.-nın nəzarəti altına keçdi. A.k. iqtisadiyyatının əsasını avropalıların Qvineya körfəzi sahilindəki fortları ilə aparılan qul və qızıl ticarəti təşkil edirdi. 19 əsr boyu ingilislərlə mübarizədə A.k. müstəqilliyini qorumağa çalışırdı. Lakin *İngiltərə-Aşanti müharibələri* nəticəsində aşantilərin ordusu darmadağın olundu və A.k. parçalandı. 1896 ildə A.k. ərazisi Britaniyanın protektoratı elan edildi.

AŞANTILƏR, a s a n t e l ə r (hausa dilində tonava, mande dilində blu, qur dilində kambon, kambosi) – Qananın mərkəzi r-nlarında (Volta və Tano çayarasında yerləşən Aşanti və Bronq-Axavil vil.-ləri) yaşayan *akan* qrupundan xalq. Sayları 2,8 mln. nəfərdir (2000). Çvi-fantı (akan) dialektləri qrupuna daxil olan A.-in dili Qananın rəsmi dillərindən biridir. Dindarların təqr. 50%-i xristian (katoliklər, anqlikanlar, metodistlər və b.), təqr. 30%-i müsəlman (o cümlədən əhmədiyyə məzhəbinin ardıcılıları), digər hissəsi isə ənənəvi etiqadlarını saxlayanlardır.

A.-in etnik birliyi 18 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin əvvəllərində *Aşanti konfederasiyasında* formalaşmışdır. Toxa əkinçiliyi, qızıl hasilatı və muzdlu əməklə (plantasiyalarda, ağac tədərükündə və şəhərlərdə) məşğul olurlar. Əcdadların (tayfa başçıları və ağsaqqalları) kultu (asamanfo), təbiət qüvvələrinin (ən başda çayların və digər su hövzələrinin ruhları), səma ruhu, demiurq, uluəcdad Nya-

me başda olmaqla bütün ruhların (obosom) və s. kultu qorunub saxlanmışdır. Nyame və onun xtonik qadın ruhu Asase (müdrük hörümçək Ananse ilə birlikdə) nağılların, atalar sözlərinin və miflərin əsas personajlarıdır. Hər ilin sentyabrında Sallaşma (Ocira), dekabrında Məhsul (Apo), hər altı həftədən bir isə bir-birini əvəz edən Böyük yaxud Kiçik Adac bayramları qeyd olunur. Qoruyucu fətişlər (suman) yayılmışdır.

Metalişləmə (tunc, mis, qızıl) inkişaf etmişdir: bəzək əşyaları (üzüklər, qolbağlar, ornamentli diskələr, qalibin qılıncından asılan və üzərində məğlubiyyətə uğratdığı başçıların təsviri olan maska-asmalar; bunlardan ən məşhuru hakim Kofi Kalkalinin xəzinəsinə məxsus maskadır), rəsm-keçid silahları və s. Qızıl tozunu çəkmək məqsədi üçün tökmə üsulu ilə mum qalibində hazırlanan, üzərində heykəlcik formasında (daha qədim sayılan həndəsi fiqurlar, insanların, heyvanların, bitkilərin, hakimiyyət rəmzlərinin, silahın, əmək alətlərinin təsvirləri; 500-ə qədər süjet məlumdur) olan kiçik çəki daşları (aberambo) düzəldilirdi; hündür oturacaq, gövdəsində oyma ornament, qapağında heykəltəraşlıq kompozisiyası olan ayin qabları (kuduo; o cümlədən hakim Osayi Tutunun qızıl kuduosu). Dəfn avadanlığı əcdadların başı (bəzən fiqurları) formasında hazırlanan bişmiş giləndən heykəltəraşlıq nümunələri, ayin qabları, çubuq qolyanlar, taxta daraqlar, həmçinin əsa tutacaqları və s.-dən ibarətdir. Saxsı qabların səthi bəzən insan üzünün təsviri olan relyef, yaxud cizmə həndəsi ornamentlərlə bəzədilirdi.

Ağacdan döyüşçülərin, əsirlərin və b. nin kiçik fiqurları yonulurdu; uzun boğazlı, yastı, qabarıq, yaxud çökük disk şəklində iri başı və silindrik gövdəsi olan kuklalar qızıl tərəfindən oyunaq, qadınlar tərəfindən isə doğumu himayə edən həmayil (akua-ba) kimi istifadə edilirdi; A.-in başçılarının mərasim oturacaqları, o cümlədən ali başçının “Qızıl taxt”ı oyma naxışlarla bəzədilir, bəzən mis, gümüş və fil dişi ilə inkrustasiya olunurdu. Antropomorf heykəlciklərin boğazındakı halqavari qatlar, ehtimal ki, bəzək əşyalarını əks etdirir.

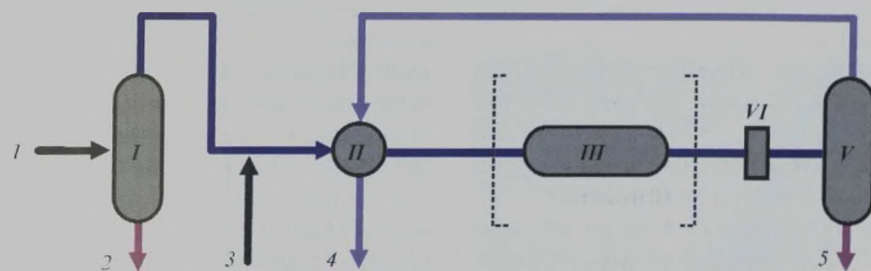
AŞANTILƏR ÜSYANI (1900). “Y a a A s a n t e v a n ı n m ü h a r i b ə s i” – ingilis ağalığına qarşı *aşantilərin* silahlı üsyanı. Qızıl Sahil (müasir Qana ərazisində) qubernatorunun aşanti birliyinin və ali hakim asantexenenin müqəddəs rəmzini – “Qızıl taxt”ı ələ keçirmək niy-

yəti A.ü. üçün bəhanə oldu. Martda başlanan üsyanın ilhamçısı Ecisu omanın (icma birliyinin) şəriki hakimi Yaa Asanteva idi. Üsyançılar məğlub etdikləri ingilis qarnizonunu Kumasidə Britaniya rezidenti üçün tikilmiş fortta mühasirəyə aldılar. İyul ayında ingilis cəza korpusu aşantiləri məğlubiyyətə uğratdı. Noyabr ayında üsyan tamamilə yatırıldıqdan sonra asantexene I Prempe və Yaa Asanteva daxil olmaqla bir çox aşanti başçısı Seyşel a-rına sürgün edildi. 1901 ildə Aşanti ərazisi Qızıl Sahil müstəmləkəsinin tərkibinə qatıldı.

AŞARİT – mineral. Kimyəvi tərkibi Mg (HBO₃). Rombik sinqoniyada kristallaşır. Kristalları lifli, iynəvari, tabaşirəbənzər və s. Rəngi ağdır. Sərtliyi 3,5, xüs. ç. 2,68. Çökmə borat yataqlarında, duz süxurlarında, gips “papaqlarında”; metasomatik yataqlarda rast gəlinir. Bor filizidir.

“AŞETT” (“Hachette”) – Fransanın inkişafı korporasiyası. 1826 ildə Parisdə Lui Aşett tərəfindən yaradılmışdır. Kitab (o cümlədən tədris və məlumat kitabları), qəzet və jurnalların nəşri, radioverilişlərin yayımı, multimedia məhsullarının istehsalı ilə məşğul olur. “A.”-in “Aşett kommunikasiya media” (“Hachette communication media”) filialı jurnalları, gündəlik regional qəzetləri, kitab nəşriyyatlarını [“Aşett” (“Hachette”), “Qrasset” (“Grasset”), “Fayyar” (“Fayard”) və s.], həmçinin “Avropa-1” (“Europe-1”), “Avropa-2” (“Europe-2”) radiostansiyalarını birləşdirir, afişa reklamları istehsal edir, dövrü mətbuatı yayır. “Aşett-Filipaki media” (“Hachette – Filipacchi media”) filialı Fransada və xaricdə 140 jurnal [“Ell” (“Elle”), “Pari-matç”, “Premyer” (“Premiere”), “Frans-dimanş” (“France Dimanche”) və s.] nəşr edir. “Aşett multimedia təhsil” (Hachette multimedia education) filialı Fransanın məktəb təhsilində İnternetdən istifadəni fəal tətbiq edir. İsmayıl bəy *Qaspralı* “A.” agentliyində işləmişdir.

AŞI BİTKİLƏRİ – sənayedə istifadə edilmək üçün tərkibində kifayət qədər aşı maddələri və ya tannidlər olan bitkilər. Tannidlər, əsasən, kök və kökümsovun, qabığın, yarpaqların, oduncağın, meyvələrin və firların parenxim hüceyrələrinin vakuollarında toplanmışdır və bitkilərin ən mühüm biokimyəvi reaksiyalarında iştirak edir, bitki toxumalarında parazit göbələklərin və bakteriyaların inkişafına mane olur. A.b.-ni hey-

Qazın aşağıtemperaturlu separasiya qurğusunun texnoloji sxemi: I – ilk mərhələnin separatoru; II – qaz-istilik mübadiləsi qurğusu; III – buxarlandırıcı-soyuducu; IV – ştuser; V – aşağıtemperaturlu separator; 1 – emal olunmamış qaz; 2 – karbohidrogen kondensatı və su qarışığı; 3 – hidratyartma inhibitoru; 4 – emal olunmuş qaz; 5 – karbohidrogen kondensatı və su ilə doymuş hidratyartma inhibitorunun qarışığı.

vanlar yemir. Tərkibindəki tannidlərə görə A.b. 3 yerə bölünür: yüksəttannidli (20%-dən çox), ortatannidli (12–20%) və aşağıtannidli (12%-dən az). Cənubi Amerikanın kvebraxo və Hindistanın katexu akasiyalarının oduncağı, Cənubi Asiya, Afrika və Avstraliya akasiyalarının, Avstraliya evkaliptlərinin qabığı, eləcə də Mərkəzi Amerikanın sezalpiniya meyvəsi, Aralıq dənizyanı ərəzilərdəki 2 palıd növü daha əhəmiyyətli yüksəttannidli A.b.-dir. Azərb.-da, əsasən, nar qabığı, dəvədamı kökü, sumaq yarpağı, şabalıd qərzəyi, qoz meyvəyanlığı, ağ söyüd qabığı və s.-dən aşu maddəsi alınır. Luzitan palıdının yarpağında əmələ gələn fırlardan tıbdə istifadə etmək üçün tannid alınır. A.b. dərman, boyaq və yeyinti sənayesi üçün xammaldır.

AŞI MADDƏLƏRİ, aşılayıcı maddələr. aşılayıcılar – zülalların molekulundakı funksional qruplarla möhkəm kimyəvi rəbitə yaratmaq qabiliyyətinə malik maddələr ilkin materialın bütün xassələr (termodavamlılıq, hidrolizəedici reagentlərin təsirinə davamlılıq, elastiklik, məsələlilik və s.) kompleksində kəskin dəyişikliklər əmələ gətirir; dəri və xəz istehsalında tətbiq olunur.

Qeyri-üzvi və üzvi A. m. ayırd edilir. Qeyri-üzvi (mineral) A.m.-nə Cr³⁺, Zr⁴⁺, Al³⁺, Ti⁴⁺ və s. kimyəvi birləşmələri aiddir. Aşılayıcı təsir metal ionunun sulu məhlullarda zülal molekulları ilə dönməz birləşmə əmələ gətirməkdə iştirak edən çoxnüvəli hidrosokomplekslər yaratmaq qabiliyyətinə əsaslanır. Mineral A. m.-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri kompleksin daxili sferasında hidrosil qruplarının sayı ilə təyin edilən əsaslılıqdır. Cr(III) kompleks birləşmələri ilə aşılama daha geniş yayılmış və, demək olar ki, bütün növ dəri istehsalında istifadə edilir. Xromtərkibli aşılayıcılar sulfat turşusunun iştirakı ilə xromtərkibli duzlardan Cr(VI)-nın üzvi maddələrlə reduksiyasından alınır. Sirkonium hidrosokompleksləri əsasi sirkonium-sulfatın sulfat turşusu ilə işlənilməsindən və əmələ gəlmiş çöküntünün natrium karbonatla neytrallaşdırılmasından alınır. Aşılayıcı sirkonium birləşmələri dəriyə ağ rəng verir, onun yeyilməyə davamlılığını artırır. Sulu məhlullarda Al və Ti hidrosokompleksləri qeyri-stabil olduğundan, onların birləşmələrinin müstəqil A. m. kimi tətbiqi məhduddur. Heteropolinüvəli kompleks birləşmələr şəklində xrom, sirkonium,

alüminium və titan əsasında çoxkomponentli A. m.-nin istifadə edilməsi tələb olunan istehlak xassələrinə malik dəri almağa imkan verir.

Üzvi A.m. sintetik və bitki mənşəli olur. Bitki mənşəli üzvi A. m.-nə bəzi bitkilərin müxtəlif hissələrindən ekstraksiya edilən tannidlər (tanninlər) aiddir. Tannidlər fenolun hidrosil qrupu hesabına zülalların funksional qrupu ilə möhkəm kimyəvi rəbitə yaratmaq qabiliyyətinə malikdir; dərinin aşılmasında müstəqil və ya digər A.m. ilə kombinasiyasından istifadə edilir. Bitki mənşəli A.m.-nə həmçinin ağac sellülozunun sulfidə emalından alınan liqnosulfonatlar aiddir. Liqnosulfonatların fenilpropan struktur vahidlərindən təşkil olunmuş makromolekulları müxtəlif poliyar qruplardan ibarətdir. Liqnosulfonatlar yaxşı nüfuzetmə və dispersləşdirici qabiliyyətə malikdir; əsas aşılama qabaq yarımməhsulun ilkin emalında istifadə edilir.

Sintetik A.m. – sintanlar çoxnüvəli üzvi birləşmələrdir, aromatik karbohidrogenlərin və onların törəmələrinin formaldehidlə və başqa kiçikmolekullu birləşmələrlə kondensləşməsindən alınır. Dəri istehsalı zamanı tamamlama və doldurulmada istifadə edilən A. m.-nə azotərkibli birləşmələrin (karbamid, melamin, benzoquanamin, disandiamid) aldehidlərlə kondensləşməsinin olıqomer məhsulları aiddir. A.m. arasında reaksiyayaqabil üzvi birləşmələr – aldehidlər (qlutar,qlioksal, formaldehid), oksazolidinlər, izosianatlar, aziridinlər xüsusi yer tutur; tərin təsirinə davamlı, yüksək termodavamlılığı ilə xarakterizə olunan dəri almağa imkan yaradır.

Əd.: Михайлов А.Н. Коллаген кожного покрова и основы его переработки. М., 1971.

AŞIQ – Azərb.-da el şairi, çalğıçı, bəstəkar, müğənni. A. yaradıcılığı ədəbiyyat, musiqi, ifaçılıq, rəqs və teatr elementlərini özündə birləşdirən çoxcəhətli, sinkretik (*bax Sinkretizm*) sənətdir; A. həm şeir və musiqi yaradır, həm də saz çalib-oxuyur. A. sənəti C. Azərb.-da da geniş yayılmışdır. Türkiyədə, Orta Asiya və Qazaxistanda da inkişaf etmişdir. Qədim və orta əsrlərdə A.-lar varsaq, dədə, ozan, yanşaq adlanmışlar. “A.” istilahlı bir titull kimi hələ 11–12 əsrlərdən məlumdur; 15–16 əsrlərdən geniş işlənir. A. sənətinin ən görkəmli nümayəndələri ustad A.-lardır (*Aşiq Ali, Aşiq Ələsgər, Aşiq Şəmşir*). Xalqın arzu və istəkləri-

nin, estetik ideallarının, eləcə də zərəkəliyə, ədalətsizliyə, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsinin tərənnümü A. yaradıcılığının başlıca mövzusu və motivləridir. Azərb. ədəbiyyatı və musiqisinin inkişafında A.-ların mühüm xidməti olmuşdur (*bax* həmçinin *Aşiq ədəbiyyatı, Aşiq havaları*). 1984 ildə Bakıda *Azərbaycan Aşıqlar Birliyi* yaradılmışdır. Azərb. A.-larının Bakıda qurultayları (1928, 1938, 1961, 1984, 2008) keçirilmişdir.

Əd.: Арасли H. Ашиқ yaradıcılığı. B., 1960; Abbasov İ. Ozan (uzan) – qusan istilahlı və sənətinə dair. //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Kitab, 3. B., 1968; Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. B., 1975; Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981; Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1984; Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985; Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1996.

AŞIQ – metalkəsən və ağac emal edən dəzgahların hissəsi. Emal olunan pəstaha fırlanma hərəkəti ötürən şpindel (məs., torna dəzgahındakı ön A.) üçün, yaxud alət (pardaqlama dəzgahlarındakı A.) və ya pəstahı saxlayan qurğu (məs., torna dəzgahındakı arxa A.) üçün dayaq rolunu oynayır.

AŞIQ ABBAS TUFARQANLI (?), Təbriz yaxınlığında Tufarqan mahalı – ?] – Azərb. aşığı (17 əsr). Aşiq şeirinin görkəmli nümayəndəsi. I *Şah Abbasın* (1587–1629) hakimiyyəti illərində yaşayıb-yaratmış, sarayda müxtəlif ixtilaf-larda olmuşdur. Qoşma, gəraylı, tənqis, divani, müxəmməs və s. yazmışdır. “Qul Abbas”, “Şikəstə Abbas”, “Aşiq Abbas” təxəllüslerini işlətsə də, aşıqlar və el arasında “Tufarqanlı Abbas” adı ilə tanınmışdır. A.A.T. mükəmməl təhsil görmüş, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir; onun aşiq şeirindən başqa klassik şeir üslubunda qəzəl, qəsidə və rübailər yazdığı da ehtimal olunur. Yaradıcılığında ictimai ədalətsizlikdən, soyğunçu müharibələrdən, dövrədən şikayət, dərdd-qəm, ayrılıq, vətən həsrəti, haqsızlığa qarşı etiraz, xalqı birliyə çağırış motivləri əsas yer tutur. Məhəbbət mövzusunda lirik şeirləri məşhurdur. Didaktik və dini məzmunlu şeirləri də var. Azərb. dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edərək orijinal bədii təsvir vasitələri yaratmışdır. Yaradıcılığı aşiq şeirinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. “*Abbas və Gülgöz*” dastanı onun həyatı və şeirləri əsasında qoşulmuşdur. Şeirləri ilk dəfə “El şairləri” kitabında (toplayanı H. Əlizadə, 1937) dərc olunmuşdur.

Əsərləri: Şeirlər// Azərbaycan aşıqları və

el şairləri (tərtib edən Ə. Axundov). C.I. B., 1983; Стихи (пер. В.Кафарова). Б., 1984.

Əd.: Арасли H. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; Namazov Q. Azərbaycan aşiq sənəti. B., 1984; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.I. B., 2004.

AŞIQ ABBASQULU [təqr. 1850, Şuşa qəzasının (indiki Ağdam r-nu) Gülablı k. – 1932, orada] – Azərb. aşığı. *Aşiq Valehin* nəvəsidir. Aşiq sənətini Aşiq Nəcəfqulu və Aşiq Həsəndən öyrənən A.A. sonralar *Sadiq Əsəd oğlunun* ansamblında çalışmış, muğamın sirlərini mənimsəmişdir. “*Məclisi-üns*”ün yığıncaqlarında iştirak etmişdir. A.A. sazla yanaşı, tarda da çalib-oxumuş, muğam ifaçısı kimi də şöhrət qazanmışdır. O, öz dastası ilə “*Şərq konsertləri*” və “*Şərq gəcələri*”ndə çıxış etmişdir. 1914 ildə Tiflisdə “Sport-Rekord” şirkəti A.A.-nın ifasında bir neçə xalq və aşiq mahnısını (“İkisi bir boyda”, “Dünya əhvalatı”, “Sürməni neylərsən”, “Üçtelli durna”, “Tello”, “Şərihi” və s.) qrammofon valına yazmışdır. Azərb.-in görkəmli ziyalıları N.B. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə və b. ilə yaxından dostluq etmişdir.

Əd.: Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. B., 1985; Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ ALI (Ali Mirzə oğlu; 1800/01, Göyçə mahalının Qızılvəng k. – 1911, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. *Ağ Aşığın* şagirdi, *Aşiq Ələsgərin* ustadı olmuşdur. İrsinin yalnız bir qismi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Əsasən, ustadnamələri ilə məşhurdur. Qoşma, gəraylı, tənqis, müxəmməs, divani və s. formalarda qoşduğu şeirlərində vətən sevgisi, insanpərvərlik motivləri, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü əsas yer tutur (“Nə qaldı”, “Qəm yemə”, “Görmədim”, “Gözümüz” və s.). “Göyçə şərihi”, “Göyçəgülü”, “Qəhrəmani”, “Gilənar” və s. saz havalarını yaratmışdır. Yaradıcılığı aşiq sənətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. “Aşiq Alının Türkiyə səfəri” adlı dastanı var. Şeirlərini ilk dəfə H. Arif toplayıb kitab şəklində nəşr etdirmişdir (1975). 1981 ildə A.A.-nın anadan olmasının 180 illiyi geniş qeyd olunmuşdur. Ağstafa ş.-ndə Aşıqlar evinə onun adı verilmiş (1985), önündə büstü qoyulmuşdur.

Əsərləri: Aşiq Ali. B., 1975; Tənqislər. B., 1995; Əsərləri. B., 2006.

Əd.: Həkimov M. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı. B., 1983; Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ BƏSTİ (Bəsti Kərbəlayı Bayraməli qızı; təqr. 1838, indiki Kəlbəcər r-nunun Levi k. – 1936, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Yaşadığı nakam məhəbbət faciəsindən sonra gözləri tutulmuş, onu “Kor Bəsti” deyər çağırılmışlar. Sonralar aşıqlığı özünə peşə seçmiş, bir müddət öz kəndindən uzaqlaşaraq qonşu kəndlərdə yaşamışdır. Əsasən, nakam məhəbbətdən doğan kədər, ədalətsiz zamanədən şikayət mövzularında dilinin təbiiliyi və axıcılığı ilə seçilən şeirlər yazmışdır (“Tapılmaz”, “Düşsün”, “A bəy”, “Bu dünya”, “Dəyməmiş”, “Dağlar”, “Bilmirəm”, “Olmaz, ay olmaz” və s.).

Əsərləri: Lalə (toplayanı S.Paşayev). B., 1973; Şeirlər //Azərbaycanın aşiq və şair qadınları (toplayanı və tərtib edən Ə. Cəfərzadə). B., 1974.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ BƏYLƏR** (Bəylər Rəşid oğlu Qədiri oğlu; 1914, Salyan mahalının Çuxanlı k. – 1971, həmin k.-də) – Azərb. aşığı, Şirvan-Muğan aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri. 1937 ildən aşıqlıq etməyə başlamış, “Peyvənd Şikəstə”, “Kərəmi”, “Peşrov”, “Gəraylı” və s. aşiq havalarının mahir ifaçısı kimi tanınmışdır. Xalq bayram və şənliklərini, el gözəllərini tərənnüm edən şeirlər (“Bizimdir”, “Vətən”, “Oynayır”, “Muğan” və s.) qoşmuşdur.

Əsərləri: Şeirlər //Aşıqlar. B., 1957; Şeirlər// Sazım, sözüm. B., 1978; Şeirlər// Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edən Ə. Axundov). C. 2. B., 1984.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ BİLAL** (Bilal Mustafa oğlu Mikayılov; 1872, indiki Ağsu r-nunun Qəşəd k. – 1937) – Azərb. aşığı. Şirvan aşiq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri. S.Ə.Şirvaninin məktəbində oxumuşdur. İctimai ədalətsizliyə qarşı etiraz, saf məhəbbət, doğma yurdun gözəlliklərinin tərənnümü şeirlərinin əsas mövzusu. “Şirvan şikəstəsi”, “Şirvan gəraylı”, “Qobustan şikəstəsi”, “Qara qafiyə”, “Döymə Kərəmi” saz havalarına yeni xallar əlavə etmişdir. Repressiyaya məruz qalan A.B. 1937 ildə Sibirə sürgün olunmuş, orada da vəfat etmişdir.

Əsərləri: Aşiq Bilal (tərtib edən S.Axundov). B., 1960; İlk baharım, gəl görüm (tərtib edən M. Mürsəlov). B., 1982.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ DİBRO** (təxəllüsü Kamal; 1861, Zaqatala r-nunun Aşağı Tala k.-?) – Azərb. aşığı. Bədahətən şeir demək bacarığı ilə məşhur olmuşdur. 20 əsrin

40-cı illərinin əvvəllərində yaşadığı ehtimal olunur. Şeirlərini (“Olmaz”, “Deyərlər”, “Yar dolandırır”, “Mən mayılam”, “Gözəlin”, “Namərd”, “Adam var ki”, “Nəsihət”, “Öysün”, “Ər meydanıdır” və s.) ilk dəfə H.Əlizadə “Aşıqlar” kitabının 2-ci cildinə (1938) daxil etmişdir. Yaradıcılığında saf məhəbbətin tərənnümü əsas yer tutur.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ ƏDALƏT (Ədalət Məmmədali oğlu Nəsibov; d. 27.1.1939, Qazax ş.) – Azərb. aşığı, saz ifaçısı. Azərb. Resp. əməkdar incəsənət xadimi (1990). Saz çalmağı atasından öyrənmişdir. Klassik aşiq havaları əsasında orijinal kompozisiyalar (“Yanıq Kərəmi”, “Ruhani”, “Naxçıvani”, “İncəgülü” və s.) yaratmışdır. Yaradıcılığında sələflərinin musiqi ənənələri, özünün tapıntıları, muğam və müasir musiqi elementləri üzvi şəkildə birləşmişdir. A.Ə. mahir saz ifaçısı kimi tanınmışdır.

AŞIQ ƏDƏBİYYATI – Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatının ən böyük və zəngin qolu. Əsas mövzusu bəşəri və ilahi məhəbbət, təbiət, tarixi hadisələr olan A.ə. janr və şəkildə çoxşaxəlidir. Qədim və orta əsrlərdə “söyləmə” adlandırılmış, geniş təkamül yoluna çıxdıqdan sonra lirik yaradıcılıq qoşma, epik yaradıcılıq isə nağıl və ya dastan adı ilə yayılmışdır. Qədim ozan dövrünü Dədə Qorqud və onun xələfləri, Aşiq yaradıcılığı dövrünü isə *Qurbani, Sarı Aşiq, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Valeh, Ağ Aşiq, Aşiq Ali, Aşiq Hüseyn Şəmşirli, Aşiq Ələsgər, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmşir* və b. ustad aşıqlar yaratmışlar. A.ə. şifahi yaranma, yayılma və inkişaf xüsusiyyətinə görə xalq ədəbiyyatına, müəllifləri, əsasən, məlum olduğuna görə yazılı ədəbiyyata yaxındır. A.ə.-nin mühüm qolu olan aşiq şeiri janr, forma və məzmunca rəngarəng və zəngindir. Onun türkü, varsağı, bayatı, gəraylı, tu-yuq, qoşma, tağalaq, təkərləmə, səmayi, mani, mahnı, qələndəri, şərq və s. şəkilləri olmuşdur. Aşıqlar bir-birini imtahanndan keçirmək üçün daha mürəkkəb biçimlərə müraciət etmiş, sait səslərin düzümünə və ahənginə əsaslanan cinas qafiyəli şeir şəkilləri də yaratmışlar.

Aşiq şeiri quruluşuna görə üç qrupa bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb şəkillər. Aşiq şeirinin özülü sayılan s a d ə şəkillər (bayatı, gəraylı, qoşma, divani, müxəmməs, müsəddəs, mükərrər, təxmis, tənqis, dübeyt və s.) monumental xarakterli bütün digər şəkillər üçün əsas

olmuşdur. Onların bəziləri (müsəddəs, mükərrər, təxmis və s.) divan ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmışdır. Bu qədim şəkillər səslərin və hərflərin düzümünə əsaslandığına görə düzəltmə şəkillər adlandırılır. Belə şəkillərə əlifləmə və ya əlif-lam, əvvəl-axır, zəncirləmə və ya yedəkləmə, dodaqdəyməz, qoşayarpaq, diltərpənməz, dildönməz, nəfəsdərmə və s. daxildir. Aşıqlar iki, yaxud üç sadə şəkli çarpazlaşdırmaqla və ya sadə şəklin hər bəndinin sonuna ona həm qafiyə olan cinas bayatılar əlavə etməklə mü-rəkkəb şəkillər (qoşma-bayatu, qoşma-müstəzad, müxəmməs-müsəddəs, ayaqlı tənisi, cığalı tənisi, cığalı müxəmməs, cığalı müsəddəs, zəncirli-ay-aqlı qoşma, zəncirli-cığalı müxəmməs və s.) yaratmışlar. Gözəlləmə, ustadnamə, şikayətnamə, deyişmə, bənzətmə, vücudnamə və s. bu kimi növlər aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərində yaranır.

A.ə.-nin əsas janrlarından biri də *dastandır*. Qədim və orta əsrlərdə oğuznamə, qissə, hekayət, nağıl və s. adlar daşıyan bu epik növ sonralar dastan adlandırılmışdır. Şeirlə nəsrin növbələşməsi Azərb. dastanlarının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Aşıqlar onlarca qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanı yaratmışlar ("Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Əsli və Kərəm", "Qurbanı", "Abbas və Gülgəz", "Şah İsmayıl və Gülzar", "Novruz və Qəndab", "Aşıq Qərib", "Cahan və Əfruz", "Tahir və Zöhrə", "Alıxan və Pəri xanım" və s.). *Qaravəlli*, *Lətifə*, *atalar sözü*, *zərb-məsəllər* və s.-nin bir qismi də aşıqlar tərəfindən yaradılmış, tədrisən xalq ədəbiyyatına qarışmışdır. Bu xüsusiyyətinə görə A.ə. xalq ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsidir.

A.ə. və yazılı ədəbiyyat bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsir prosesində inkişaf etmişdir. 17-18 əsrlərdə aşıq şeiri realistik yazılı ədəbiyyata ciddi təsir göstərmiş, Vaqif ədəbi məktəbinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Aşıq şeiri ənənələrinin müsbət təsiri müasir Azərb. poeziyasında da duyulur.

A.ə. qonşu xalqların (Dağıstan, xüsusilə gürcü, erməni və b.) ədəbiyyatına da çox güclü təsir etmiş, bu xalqlarda Azərb. aşıq şeiri səpkisində Azərb. dilində yazan aşıq-şairlər yetişmişdir (Mirzəcan Mədətov, Aşıq Şirin, Ləzgi Əhməd, Əhraqılı Rəcəb, Yetim Emin, Süleyman Stalski, Aşıq Ruhani, Aşıq Şivğa, Köçkürli Səid, Sayat-Nova, Aşıq Avak və b.).

Əd.: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. B., 1957-60; Araslı H. XVII-XVIII əsr Azər-

baycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; yenə onun. Aşıq yaradıcılığı. B., 1960; Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. kitab 1-7. B., 1961-87; Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B., 1972; Ramazanov Y. Azərbaycan dilində yazan erməni aşıqları. B., 1977; Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981; Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı (qədim və orta əsrlər). B., 1983; yenə onun. Aşıq şeirinin növləri. B., 1987; Namazov Q. Aşığın sazı və sözü. B., 1980; yenə onun. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984; Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985.

AŞIQ ƏKBƏR (Əkbər Zərbəli oğlu Cəfərov; 1933, Tovuz r-nunun Bozalqanlı k. - 24.8.1990, həmin k.-də) - Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Respublika və Ümumittifaq festivallarının laureatı olmuş, gənclərin və tələbələrin 6-cı Ümumdünya festivalının (Moskva, 1957) qızıl mükafatını almışdır. Aşıq şeirinin müxtəlif janr və şəkillərində yazmışdır. "Çobandağın çiçəkləri", "Aşıq Əkbərin gəncliyi" dastanları var. "Əkbər müxəmməsi", "Əkbər gözəlləməsi", "Əkbər dərbəndi", "Əkbər dübeyti" saz havalarını yaratmışdır. Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyündə (1959) iştirak etmişdir. Tovuz r-n mədəniyyət evində aşıqlar ansamblının (1963 ildən), r-n aşıqlar birliyinin (1981 ildən) rəhbəri olmuşdur.

Əsərləri: İşıqlı tellər. B., 1977; Saz danışanda. B., 1982; Bir bağın 40 gülü. B., 1991.

AŞIQ ƏLƏSGƏR [Ələsgər Aliməmməd oğlu; 21.3.1821, Göyçə mahalının Ağkilsə k. (1989 ilədək Erm.SSR Vardenis r-nunun Azad k.) - 7.3.1926, həmin k.-də] - Azərb. aşığı, aşıq poeziya-

sının ən görkəmli nümayəndələrindən biri. *Aşıq Alim* şagirdi olmuş, aşıq sənəti ənənələrini dərinədən öyrənmişdir. Saz havalarının təkmilləşdirilməsində böyük xidməti olmuşdur. Şeirlərində Nizami, Firdövsi, Hafiz, Füzuli və Nəsiminin adlarını çəkəmiş, həmçinin "İstər" rədifli qəzəli onun klassik Azərb. və Şərq ədəbiyyatına da bələd olduğunu göstərir. Yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Bir sıra şeirlərində ("Çıxıbdır", "Çəkirsən", "Görmədim", "Mollalar", "Olmaz" və s.) xalqın ağır həyatını təsvir etmiş, zülm və zorakılığı, ictimai ədalətsizliyi, cəhəlat və nadanlıqı kəskin tənqid etmişdir. A.Ə.-in şeirləri yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsidir. Orijinal və bədii təşbeh, bənzətmə, istiarə və s. bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etmiş, aşıq poeziyasının bütün növlərində şeir qoşmuş, yeni forma və aşıq havaları yaratmışdır. Ustadnamələrində insanları sədaqətə, mərdliyə, düzlüyə, xeyirxahlığa, təvazökarlığa səsləmişdir. A.Ə. aşıq şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, bütün Cənubi Qafqazda, Dağıstanda, Türkiyədə, habelə bir sıra türk xalqları arasında şöhrət qazanmışdır. Ədəbi irsi toplanaraq dəfələrlə Azərb.-da və Türkiyədə nəşr edilmişdir. Şeirləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuş, həyat və yaradıcılığı Azərb.-da (H. Əlizadə, H. Araslı, M.H. Təhmasib, O. Sarıvəlli, Ə. Axundov, F. Qasımzadə, İ. Ələsgər və b.) və Türkiyədə (Ə.Ü. Nəsrəddinoğlu, Ə.Y. Akpınar, N. Onk və b.) geniş tədqiq edilmişdir. İ. *Safərlı*, Z. *Yaqub*, E. İsmayıl və b. A.Ə.-in həyatından bəhs edən əsərlər yazmışlar. Resp. Xalq Yaradıcılığı Evinə, Bakının Xətai r-nundakı mədəniyyət sarayına A.Ə.-in adı

Aşıq Ələsgər. Rəssam Nailə İslam qızı. 1998.

verilmiş, doğulduğu kənddə qəbirüstü büstü qoyulmuşdur (məzarı ilə birlikdə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır). *Gülhüseyn Hüseynoğlunun* "Yanayana" povesti A.Ə.-ə həsr olunmuşdur. 1972 ildə anadan olmasının 150 illik yubileyi geniş keçirilmişdir.

Əsərləri: Aşıq Ələsgər. B., 1963; Ашиг — это значит влюбленный. Б., 1972; Ашиг Ələsgər. B., 2004.

Əd.: Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. B., 1960; Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. B., 1971; Təhmasib M. H. Gözəllik nəğməkarı// Aşıq Ələsgər. C.1. B., 1972; Vəliyev K. Aşıq Ələsgər// Sözlün sehiri. B., 1986; Onk N. Eleskerzadə I. Gogçeli Aşik Elesker. Ankara, 1987; İ. Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. B., 1999.

AŞIQ ƏLİ (təqr. 1892, Cənubi Azərb.-in Qaradağ mahalı - 1990/91, ?) - Azərb. aşığı. Aşıqlıq sənətini atasından öyrənmişdir. Qaradağda yaratdığı aşıqlar məktəbi şah rejimi tərəfindən dağıdılmış, A.Ə. isə həbs edilərək, 16 il zindanda saxlanılmışdır. Şeirlərində o taylı-bu taylı vətənə məhəbbət, zülm və haqsızlığın ifşası, xalqın arzu və istəklərinin tərənnümü əsas yer tutur. M.Dilbazi, B.Vahabzadə ilə mənzum yazışmaları var. Aşığın Şimali Azərb. mətbuatında şeirləri dərc olunmuş, həyat və yaradıcılığına dair məqalələr yazılmışdır.

Əsəri: Şeirlər//Cənubdan səslər. B., 1987.

AŞIQ ƏLİ SULDUZLU (təqr.1880, Cənubi Azərb., Sulduz mahalının Nağadı k. - 1943, Qazax r-nunun Köçəsgər k.) - Azərb. aşığı. Təqr. 40 yaşlarında Şimali Azərb.-a köçmüş, bir müddət Arazqırağı kəndlərdə yaşamışdır. 1917 ildə Bakıya gələrək, Sabunçu neft mədənlərində fəhlə işləmişdir. 1919 ildən Qazax r-nunun Köçəsgər k.-ndə yaşamış, aşıqlıq etmişdir. Savad ala bilməmiş, lakin güclü hafizəyə malik olmuşdur. H. Əlizadə onun ifasında "Koroğlu" dastanının bir neçə qolunu, külli miqdarda aşıq şeirini, onlarca nağıl, bayatu və s. şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya almışdır. Yaradıcı aşıq olmuş, müxtəlif forma və şəkillərdə şeirlər qoşmuşdur.

Əsəri: Şeirlər//Aşıqlar (tərtib edən H.Əlizadə). C.2. B., 1938.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ ƏLİ KƏLİBƏRİ**, Qaracadağlı (?-?) - 18 əsr Azərb. şairi. Həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. M.P. Vaqifin mədhinə yazdığı "Gəlmiş" rədifli şeirindən onun müasiri olduğu və Qaracadağdan Qarabağa gəldiyi məlum olur. Əsərlərindən bəzi nümunələr Mirzə Yusif Qarabağının tərtib et-

diyi "Məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirin" (1856) toplusunda dərc olunmuşdur.

Əd.: Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.1. B., 1978.

AŞIQ ƏMRAH (?-?) - Azərb.-da və Türkiyədə məşhur olmuş aşıq. Həyatı haqqında məlumat az və ziddiyyətlidir. Türkiyə tədqiqatçıları onun 18 əsrin sonlarında, Azərb. folklorşünasları isə 16 əsrin sonları və yaxud 17 əsrin əvvəllərində yaşadığını qeyd edirlər. A.Ə.-in şeirləri 16-17 əsrlərin aşıq şeiri ruhuna daha yaxındır. O, həm Ərzurumlu Əmrah, həm də Əzətli Əmrah adları ilə tanınmışdır; haqqında məşhur "Əmrah" dastanı yaranmışdır. Aşığın şeirləri, əsasən, bu dastan vasitəsilə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Dastanın məzmunca bir-birindən az fərqlənən iki variantı ("Əmrah" və "Əzətli Əmrah") var. Dastandakı şeirlərdə Arazın, Kürün, Muğanın, Qazlı gölün adları çəkilir. Onun "Dedim-dedi", "Könül", "Dilbər", "Qırmızı", "Tərənün" və s. şeirləri xalq arasında geniş yayılmış, onu daha çox Azərb. aşığı kimi məşhur etmişdir.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ ƏMRAH [Əmrah Paşa oğlu Gülməmmədov; 1913, Borçalı mahalının (indiki Gürc.-in Bolnisi r-nu) Kəpənəkçi k. - 12.3.1987, həmin k.-də] - Azərb. aşığı. Saz çalmağı atasından öyrənmiş, aşıq Məsim Bəyazidlinin şagirdi olmuşdur. Sazın texniki imkanlarını genişləndirərək simlərin sayını 9-dan 11-ə, pərdələrin sayını isə 13-dən 18-ə çatdırmışdır. Saz havalarının təkmilləşdirilməsində xidməti böyükdür. A.Ə.-in lirik şeirləri, gözəlləmələri tez-tez ifa olunsada, onun ustadnamələri daha çox məşhurdur. 1959 ildə Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyündə iştirak etmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin (1941-45) iştirakçısı olmuşdur.

Əsəri: Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edən Ə. Axundov). C.2. B., 1984.

Əd.: Namazov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004; Haqdan gələn saz (tərtib edən M. Nəbioğlu). B., 2009.

AŞIQ ƏSƏD [Əsəd Əhməd oğlu Rzaev; 1874, Göyçə mahalının Böyük Qaraqoyunlu k. (1989 ilədək Erm. SSR Vardenis r-nunun Əzizli k.) - 27.4.1951, Tovuz ş.] - Azərb. aşığı. *Aşıq Ələsgərin* şagirdi olmuşdur. Klassik xalq şeiri formalarında lirik əsərlər yaratmışdır. Qoşma, gəraylı, deyişmə və müxəmməsləri ("Kimdən öyrəndin", "Gəlinə", "Eyləməz", "Yadıma düşdü" və s.) aşıq poezi-

yasının kamil nümunələrindəndir. Mələhətli səsə, yüksək ifaçılıq qabiliyyətinə malik olan A.Ə. Azərb. dastanlarının, xüsusilə "Koroğlu"nun mahir bilicilərindən olmuşdur. 1938 ildə Moskvada keçirilən Azərb. mədəniyyəti və incəsənəti ongunlüyündə iştirak etmişdir. 1939 ildə ilk dəfə H. Əlizadə onun şeirlərindən ibarət kitabça nəşr etdirmişdir.

Əsərləri: Aşıq Əsəd. B., 1939; Seçilmiş əsərlər (tərtib edən B. Abdullayev, R. Xəlilov). B., 1979; Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. II kitab. B., 2005.

Əd.: Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. B., 1960; Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1981.

AŞIQ FƏTULLA (Fətulla İbad oğlu Allahverdiyev; 1910, Dərələyəz mahalının Novlar k. - 1943, Xarkov) - Azərb. aşığı. 1928 ildə Naxçıvanın Şıxmahmud kəndinə köçmüş, burda Aşıq Cəfərin şagirdi olmuşdur. Aşıqanə qoşmaları ("İstər könlüm", "Züflərin", "Qız", "Bənzər", "Allı qız", "Gözəl" və s.) ilə tanınmış, 50-dən artıq saz havasının mahir ifaçısı olmuşdur. Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyündə (1938) iştirak etmişdir. Səsi qrammofon valına yazılmışdır. 1939 ildə çap edilmiş "Aşığın səsi" adlı kitabda onun xeyli qoşma, divani, müxəmməs və s. şeirləri verilmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941-45) zamanı həlak olmuşdur.

Əd.: Azərbaycan folkloru antologiyası. C.15. Dərələyəz folkloru. B., 2006.

AŞIQ HAVALARI, aşıq havacatı - Azərb. musiqi folklorunun əsas sahələrindən biri. Müasir aşıqların repertuarında daim işlənib kamilləşən yüzdən artıq klassik hava və onların variantları mövcuddur. A.h.-nin xalq dastanları ilə bir vaxtda yarandığı, əvvəllər yalnız dastanlarla, sonralar isə, eyni zamanda, müstəqil halda da ifa olunduğu ehtimal edilir. A.h. məzmun və xarakterinə görə qəhrəmanlıq ruhunda, lirik və nəsihətəməz planda satirik və komik səciyyəli olur. Bu havalarda xalqın sevinc və kədəri, zülm və əsarətə qarşı etirazı, vətənpərvərliyi, qəhrəmanlıq və rəşadəti əks olunmuşdur. "Koroğlu", "Misri", "Orta divani"də mərdlik, cəsurluq, "Qəmər-can", "Gözəlləmə", "Göyçəgülü"ndə oynaqlıq, şən əhvali-ruhiyyə, "Dilqəmi", "Yanıq Kərəmi", "Tənisi"də lirik məhəbbət duyğuları, qüssə və həsrət motivləri ifadə edilir.

A.h. melodik xüsusiyyətlərinə görə, əsasən üç qrupa bölünür: recitativ (dastanla bağlıdır), yarımrecitativ, mahnı

xarakterində olan havalar. Reçitativdən təğenniyyə doğru inkişaf yolu keçmiş A.h. melodika, vəzn-ritm xüsusiyyətlərinə görə çox zəngin və rəngarəngdir; adətən, strofik formada olur. Bütün havalarda instrumental müqəddimə, əsas mövzu və tamamlama (koda) mövcuddur. Səsin eyni ucılıqda təkrarı, musiqi motivi rüseymi və bütöv ifadələrin variant şəklində təkrar edilməsi, melodiyanın pərdələrlə aşağı hərəkəti, ənənə *sekvensiya* A.h.-nin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Musiqi formasına görə aşıq havaları sadə və mürəkkəb olur. Aşıqlar, adətən, yuxarı registrdə oxuyur, bəndin sonunda (kadansda) aşağı registrdə keçir və axırıncı səsi xeyli uzadırlar. İfa zamanı sazı səs diapazonlarına uyğun şəkildə müəyyən səs yüksəkliyinə kökləyirlər.

A.h.-nin diapazonu kiçikdir (əsasən, kvarta, kvinta və seksta intervalı həcmində), bəzi hallarda ifanın sonunda musiqi diapazonu böyük tersiya, septima və ya oktava intervalı həcmində genişlənilir. "Paşaköçdü", "Əfşarı", "Şahsevəni" və s. havalarda qədimliyi göstərən *pentatonika* əlamətləri də var. A.h.-nin ritmik xüsusiyyətləri şeirin forması və vəzni ilə əlaqədardır; havanın melodiya və ritminin müəyyənləşməsində misralardakı hecaların sayı həlledici rol oynayır. Müasir aşıqların ən çox işlətdiyi şeir formaları gəraylı, qoşma, təcnis, bayatı, divani, müxəmməs və s.-dir. 2/4, 3/4, 4/4, 3/8, 5/8, 6/8, 7/8, 9/8 və s. ritmik quruluşlar aşıq havacatları üçün xarakterikdir. Ədəbi mətnin və melodiyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bir hava üstündə bir neçə şeir oxuna bilər. A.h.-nin adları şeir formalarından ("Gəraylı", "Təcnis", "Muxəmməs" və s.), dastan qəhrəmanlarının ("Koroğlu", "Kərəmi" və s.) və yarandığı yerin adından ("Naxçıvani", "Şəril" və s.) götürülmüşdür. Məşhur aşıqların adı ilə bağlı A.h. da ("Cəlili", "Bəhməni", "Dilqəmi" və s.) var. A.h. diatonikaya əsaslanır; ayrı-ayrı hallarda təsadüf edilən xromatik səslər yardımçı rol oynayır. A.h.-nin əsas lad-intonasiya quruluşu Şur muğamının lad quruluşu ilə sıx bağlıdır. Segah, Rast, Mahur, Bayatı-Şiraz və s. muğamların lad quruluşuna uyğun A.h. da mövcuddur. A.h., əsasən, sazla və balabanın müşayiəti ilə ifa olunur. Müşayiətedici melodiya vokal melodiyanın ya eyni (unison) olur, ya da dəmkəş funksiyası daşıyır. A.h.-nin harmonik əsasını sazın köklərindən irəli gələn

akkordlar kompleksi təşkil edir. Bunlardan "Şah pərdə kökü" ("Qaraçı kökü"), "Baş pərdə kökü" ("Dilqəmi kökü"), "Orta pərdə kökü" ("Ürfani kökü"), "Ayaq divani kökü", "Bayatı" ("Atüstü Kərəmi") və s. əsas köklərdir. Bu köklər üzərində qurulmuş akkordlar A.h.-nin zəngin harmonik dil xüsusiyyətlərini ortaya çıxarırlar.

A.h. Azərb. xalq musiqisinin başqa janrları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Aşıq musiqisinin professional musiqi sənətinə güclü təsiri var. Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu", R.M. Qlierin "Şahsənəm", Q. Qarayev və C. Hacıyevin "Vətən" operalarında, Q. Qarayevin 3-cü simfoniyasında (2-ci hissə), F.Əmirovun "Azərbaycan süitəsi"ndə və b. bəstəkarların əsərlərində A.h.-nin üslub xüsusiyyətlərindən istifadə edilmişdir.

Əd.: Eldarov Ə. Aşıq sənəti haqqında tarixi очерк. "Azərbaycan incəsənəti", c. 8. B., 1962; уенә о п и п. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1996; Вүлбүл. Seçilmiş məqalə və məruzələri. B., 1968; Эльдарова Э. Музыкально-поэтический терминологический словарь азербайджанских ашыгов. "Искусство Азербайджана". B., 1968; у е н а о п и п. Искусство ашыгов Азербайджана. B., 1984; Мамедов Т. Традиционные песни азербайджанских ашыгов. B., 1988.

AŞIQ HÜSEYN BOZALQANLI (Hüseyn Cəfər oğlu Quliyev; 1864, indiki Tovuz r-nunun Bozalqanlı k. – 13.11.1941, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi. İbtidai dini təhsil almışdır. Gənclik illərində qan düşmənçiliyi səbəbi ilə qaçaq həyatı yaşamışdır. Kiçik yaşlarından aşıqlığa həvəs göstərmiş, aşıq sənətinin sirlərini Bozalqanlı Aşıq Məmmədquludan öyrənmişdir. Bədahətən şeir demək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Aşıq poeziyasının müxtəlif forma və şəkllərində (gəraylı, müxəmməs, gözəlləmə, ustadanamə, təcnis, dodaqdəyməz və s.) şeirlər yaratmışdır: "Çəkməsin", "Olmaz", "Yaxşı ad", "Şirin-şirin", "Yadıma düşdü", "Yeridi" və s. Dövrünün ustad aşıqları ilə (*Aşıq Ələsgər*, *Aşıq Hüseyn Şəmkirli*, *Xəyyat Mirzə* və b.) deyişmələri əsasında "Aşıq Hüseynin Göyçə səfəri", "Aşıq Hüseynin Borçalı səfəri" və s. dastan-rəvayətləri yaranmışdır. "Qara Tanrıverdi", "Xanlar" və "Nəriman" dastanları var. *S. Vurğun*, *O. Sarıvəlli*, *C. Xəndan*, *M. Rahim* və b. ilə dost olmuş, onlarla şeirləşmişdir. 1938 ildə *H. Əlizadə* tərəfindən hazırlanmış şeirlər kitabı nəşr edilmişdir. Tovuz ş.-ndə A.H.B. ad. Ozan-Aşıq Sənəti Muzeyi

yaradılmış, qarşısında aşığın büstü qoyulmuşdur.

Əsərləri: Ашук, люблю тебя. Б., 1984; Дастанлар. Hekayətlər (toplayanı və tərtib edən Ş. Rza), B., 1987; Şeirlər (tərtibçi Ə. Quliyev). B., 2003.

Əd.: Араслы Н. Ашық yaradıcılığı. B., 1960; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.1. B., 2004.

AŞIQ HÜSEYN CAVAN (Hüseyn Mikayıl oğlu Əliyev; 1916, Cənubi Azərb., Kərmədüz mahalının Utu k. – 14.11.1985, Goranboy r-nunun Əzizbəyov k.) – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). 1936–38 illərdə Şimali Azərb.-da yaşamış, *Aşıq Musanın* şagirdi olmuşdur. Cənubi Azərb.-da milli azadlıq hərəkətində (1941–46) fəal iştirak etmiş. Azərb. Demokrat Firqəsinin üzvü olmuşdur (1945). Təbrizdə Dövlət Dram Teatrında işləmiş, burada aşıqlar ansambli yaratmışdır. Azərb. Demokrat Firqəsi ona xalq artisti adı vermiş, "21 Azər" medalı ilə təltif etmişdir. 1946 ildən Azərb. SSR-də mühacirətdə yaşamışdır. Bakıda Azərb. Dövlət filarmoniyasında solist işləmişdir. "Kimdən öyrəndin", "Dilbər", "Boylana-boylana" və s. şeirləri ilə xalq arasında tanınmışdır. Yaradıcılığında Cənubi Azərb.-da gedən milli azadlıq mübarizəsi mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Aşıq şeirinin bütün forma və şəkllərində yaratmışdır. "Səttarxan", "Moskva səfəri", "Kəlbəcər" dastanları var. "Aşığın arzuları" (1950), "Sədəfli saz" (1956), "Qoşmalar" (1956) və s. kitabları çap olunmuşdur. 1948 ildə Goranboy r-nuna köçmüş, Əzizbəyov k.-ndə yaşamışdır.

Əsərləri: Azadlıq mahnıları. B., 1950; Dəniz, telli sazım. B., 1975; Bahar kimi. B., 1979.

Əd.: Həkimov M. Hüseyn Cavan yaradıcılığında məhəbbət lirikası //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, kitab 3. B., 1968; Nəməzov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ HÜSEYN SARACLI [Hüseyn Qurban oğlu Həsənov; 1916, Borçalı mahalının (indiki Gürc. Resp.-nin Bolnisi r-nu) Sarac k. – 19.4.1987, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Gürc. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1980). Kiçik yaşlarında ibtidai dini təhsil almış, ərəb və fars dillərində yazıb-oxumağı öyrənmişdir. Quşçulu Aşıq İbrahimin və Fəxrətli Aşıq Nəbinin şagirdi olmuşdur. Borçalı aşıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Yaradıcılığında klassik aşıq sənəti ənənələrini davam etdirmişdir. "Bağdad dübeyti", "Qürbəti Kərəm" və s. saz havaları onun adı ilə bağlıdır. A.H.S.-nin ifasında aşıq havalarının 100-dən çox lent yazısı Azərb. və

Gürc. radiosunun qızıl fondunda saxlanılır. Aşığın sazı Azərb.-da və Gürc.-da çəkilmiş 7 filmdə səsləndirilmişdir. O, həm də yaradıcı aşıq olmuş, aşıq şeirinin müxtəlif şəkllərində qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs, dodaqdəyməz və s. yaratmışdır. "Cahangirin nağılı", "Yaralı Mahmud", "Koroğlunun Ağ səhərə səfəri", "Aşıq Şenliyin Borçalı səfəri", "Hüseyn Saracının Naxçıvan səfəri" dastanları var. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısı olmuşdur. Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyündə (1959) çıxış etmişdir. Bir çox aşığın ustası olmuşdur.

Əsəri: Şeirlər, söyləmələr. B., 1992; Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. C.2. B., 2005.

Əd.: Müşfiq Mədədoğlu (Çobanlı). Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. B., 1994.

AŞIQ HÜSEYN ŞƏMKİRLİ (Hüseyn Qurban oğlu 1811, Şəmkir mahalının Qapanlı k. – 1891, Gədəbəy r-nunun Qalakənd k.) – Azərb. aşığı. *M.P. Vaqifin* qohumu. Ərəb və türk dillərində mükəmməl təhsil almış, Yaxın Şərq ölkələrini gəzmişdir. Aşıqlığı "Məcnun" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Kəblə Bağır adlı bir dəmirçidən öyrənmişdir. Bir sıra şeirlərində, həvclərində zalım bəyləri, firıldaqçı mollaları və məmurları cəsarətlə pisləmişdir. "Aşıq Hüseyni" ("Dastanı"), "Sarayı", "Şəmkir gözəlləməsi", "Zeynalabini" aşıq havalarını yaratmışdır; bəzi tədqiqatçılara görə "Dilqəmi" aşıq havasını da A.H.Ş. bəstələmişdir. "Bayramı" saz havası ilə oxunan "Üç gül" şeiri aşıqlar və xanəndələr arasında xalq mahnısı kimi yayılmışdır. Şeirləri müxtəlif illərdə toplular çap edilmişdir. "Aşıq Hüseyn və Reyhan xanım", "Aşıq Hüseyn və Bəyçoban" dastanları var.

Əsərləri: Şeirlər və dastanlar. B., 1991; Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. I kitab. B., 2005.

Əd.: Rüstəməzadə R. Aşıq Hüseyn Şəmkirli. B., 1991. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.1. 2004.

AŞIQ İMRAN [İmran Mehralı oğlu Həsənov; 1928, Göyçə mahalının (1989 ilədək Erm. SSR. Krasnoselsk r-nu) Ağbulaq k. – 2000, Tovuz] – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Saz çalmağı əmisi aşıq Dünyamalıdan öyrənmişdir. Gənclərin və tələbələrin 6-cı Ümumdünya festivalının laureatı (Moskva, 1957) olmuşdur. Sülhün, əməyin tərənnümü qoşma və gəraylılarının əsas mövzudur. Dastan bilicisi, klassik saz havalarının mahir ifaçısı kimi tanınmışdır.

Əsərləri: Vurğunuyam sənətimin. B., 1981; Ustaların yolu. B., 1995.

Əd.: Nəməzov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ İSFƏNDİYAR** (İsfəndiyar Ədil oğlu Rüstəmov; d.1.7.1937, Gədəbəy r-nunun Gərgər k.) – Azərb. aşığı. Azərb. Resp. əməkdar mədəniyyət işçisi (1991). Aşıqlıq sənətinə atası aşıq Ədil Tağı oğlundan öyrənmişdir.

1964 ildə "Gədəbəy aşıqlar ansambli"ni (1981 ildən "Xalq aşığı" ansambli) yaratmışdır. A.İ. klassik aşıq havalarının mahir ifaçısıdır. Qoşma, gəraylı, divaniləri və kiçik həcmli dastanları var ("Telli saz", "Bakı", "Şimx dərəsi", "Tovuz səfəri", "Baş saritel" və s.). Bir sıra xarici ölkədə Azərb. mədəniyyətini təmsil etmiş, Ümumittifaq folklor festivalında qızıl medala layiq görülmüşdür.

Əsəri: Baş Saritel. B., 2007.

Əd.: Gədəbəy şairləri və aşıqları. B., 2005.

AŞIQ İSLAM [İslam Qara oğlu Yusifov; 1893, Göyçə mahalının Nərimanlı k. – 6.12.1968, Gəncə] – Azərb. aşığı, Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1940). Aşıq Mikayılın və aşıq Mehralının şagirdi olmuşdur. "Yaşayaş, Azərbaycan", "Mingəçevir", "Sülh nəğməsi", "Qəmərçan" və s. şeirmahnıları məşhurdur. Bir neçə dastanın müəllifidir. Azərb.-da ilk aşıq ansambli yaratmışdır (Gəncə, 1938). Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyündə (1938) iştirak etmişdir. 1910 ildə Göyçədən Gəncəyə köçmüş, ömrünün sonunadək burada yaşamışdır.

Əsəri: Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edən Ə.Axundov). C.2. B., 1984.

Əd.: Nəməzov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ KAMANDAR [Kamandar Həmid oğlu Əfəndiyev; 1932, Borçalı mahalının (indiki Gürc.-in Marneuli r-nu) Kəpənəkçi k. – 26.10.2000, Bakı; Kəpənəkçi k.-ndə dəfn olunmuşdur] – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1984). Aşıqlıq sənətinə Aşıq Sadiq Sultanov, *Aşıq Əmrəh* Gülməmmədov və Aşıq Məhəmməd Şıxlıdan öyrənmişdir. Qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs, müsəddəs və divaniləri var. Mələhətli səsi olan A.K. klassik saz havalarının ("Yanıq Kərəmi", "Saritel", "Göyçəgülü" və s.) və dastanların ("Aşıq Qərib", "Qurbani", "Şah İsmayıl", "Abbas və Gülgöz" və s.) mahir ifaçısı kimi şöhrət qazanmışdır. "Fəxri", "Kamandarı" və s. saz havalarının yaradıcısıdır. Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti ongunlüyünün

(1959) iştirakçısı olmuşdur. "Ceyhun" imzası ilə də şeirlər yazmışdır.

Əsəri: Borçalı laylası. B., 1989.

Əd.: Müşfiq Mədədoğlu (Çobanlı). Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. B., 1994; Nəməzov Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004; Kamal oğlu M., Dərviş O., Qarapapaq Ş. Borçalı aşıqları. B., 2005.

"AŞIQ QƏRİB" – Azərb. məhəbbət dastanı. 16 əsrdə formalaşdığı ehtimal edilir. Lakin dastan süjeti, mövzusu, surətlərinin səciyyəsi ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı Bamsı Beyrək boyu ilə səsləşir və bu da onların arasında genetik bağlılıq olduğunu göstərir. Yoxsul aşıqla varlı qızı Şahsənəmin sevgisindən, bir-birinə sədaqətindən bəhs edən dastan darin ictimai məzmununa malikdir. Vətənpərvərlik, doğma yurda, onun təbii gözəlliklərinə məhəbbət hisslərinin tərənnümü, eləcə də həmin dövrün sosial həyatı, şəhərlərin böyüməsi, ticarətin inkişafı və s.-lə bağlı maraqlı məlumatlar "A.Q." dastanının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. "A.Q." Qafqazda, Kiçik və Orta Asiyada məşhurdur; dastan eyni, yaxud oxşar adlar və variantlarla türkmən, özbək, türk, qaraqalpaq, uyğur, gürcü və b. xalqlarda da var. M.Y.Lermontovun "Aşıq Qərib" nağılı, Z.Hacıbəyovun "Aşıq Qərib", R.M.Qlierin "Şahsənəm", A.Şapoşnikov və D.Ovezovun "Şahsənəm və Qərib" operaları, B.V. Asafyevin "Aşıq Qərib" baleti bu dastanın süjeti əsasında yazılmışdır.

Mətnlər: Aşıq Qərib. B., 1938; Aşıq Qərib. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. C. 3. B., 2005.

Əd.: Араслы Н. XVII XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956; Курбанов Ш.Д. Еще раз об источнике лермонтовского рассказа "Ашик-Кериб". В кн.: Азербайджанско-русские литературные взаимосвязи. B., 1988; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.1. B., 2004.

AŞIQ MƏHƏMMƏD VARXİYANLI (təqr. 1770, indiki Zaqatala r-nunun Varxiyan k. – təqr. 1860 illərin sonu, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Şəkildə ibtidai dini təhsil almış, sonra Şuşada M.P. Vaqifin açdığı mədrəsədə oxumuşdur. Qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs, müsəddəs və s. formalarda şeirlər qoşmuşdur. "Könül", "Yavaş get", "Dedin, nə dedi", "Neyləyim", "Hay gəlməz", "Gəlir", "Ölürəm", "Yarıdı bu" və s. şeirlərində aşıq yaradıcılığına xas bədii təsvir vasitələrindən, cinaslardan məharətlə istifadə etmişdir.

Əsərləri: Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edən Ə. Axundov). C.1. B., 1983;

Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. I kitab. B., 2005.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004. **AŞIQ MƏLİKLİ** – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Xələfli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 35 km şm.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-ş. yamacındadır. Əh. 55 (2008); işğaldan (avqust, 1993) əvvəl tibb məntəqəsi var idi.

AŞIQ MİKAYIL AZAFLI (Mikayıl Cabbar oğlu Zeynalov; 21.3.1924, indiki Tovuz r-nunun Azaflı k. – 11.10.1990, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1989). *Aşıq Əsəd* və *Aşıq Yusifin* şagirdi olmuş, aşıqlıq sənətini onlardan öyrənmişdir. Aşıq şeirinin bütün forma və şkillərində (qoşma, gəraylı, divani, təcnis, müxəmməs, divani-dodaqdəyməz, təcnis-ustadnamə və s.) şeirlər qoşmuşdur. “Bülbül”, “Gözlerin”, “Gözəlüm”, “Dağlar qoynunda-qoynunda”, “Azərbaycan”, “Qorxuram” və s. şeirləri bədii sənətkarlıq baxımından xüsusilə seçilir. Nota köçürülmüş 12 aşıq havasının (“Azaflı gəraylı”, “Azaflı dübeyti”, “Azaflı gülü”, “Azaflı divanisi”, “Azaflı himni”, “Azaflı dağlar”, “Tovuzu” və s.) müəllifidir. Gənc yaşlarında *S. Vurğun*, *Aşıq Mirzə*, *Aşıq Hüseyn Bozalqanlı* və b. görkəmli sənətkarlarla dostluq etmişdir. Böyük Vətən müharibəsinin (1941–45) iştirakçısı olmuşdur. Ümumittifaq Musiqi Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin üzvü olmuşdur.

Əsərləri: Qoca qartal. B., 1987; Özüm öl-səm, sözüüm ölməz. B., 1994; Qoca Azaflıyam. B., 2008.

Əd.: Məhbəddin Səməd. İncəsənət ustaları. B., 1987; Dr Ali Kafkasyalı. Mikayıl Azaflı-hayati-sanati-eserleri. Erzurum, 1996; İmamverdiyev İ. Aşıq Mikayıl Azaflının “saz havaları”. B., 2008.

AŞIQ MİRZƏ (Mirzə Əhməd oğlu Bayramov; 1888, indiki Tovuz r-nunun Cilovdarlı k. – 1954, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. İbtidai dini təhsil almışdır. *Aşıq Hüseyn Bozalqanlı*nın şagirdi olmuşdur. Qoşma, gəraylı və müxəmməsləri (“Aşığın dilindən”, “Yurdum”, “Sən də gül”, “Oğul”, “Bakı” və s.) ilə tanınmışdır. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində döyüşçüləri qələbəyə ruhlandıraraq şeirlər qoşmuşdur (“Cəbhəyə doğru”, “Bilməz”, “Ananın oğluna nəsihəti” və s.). “Kamal” (1942) dastanı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Kamal Qasımov və həsr edilmişdir. Mələhətli səsi olan A.M. klassik aşıq havalalarının mahir ifaçılarından olmuşdur. Görkəmli Azərb.

şairləri *S. Vurğun*, *O. Sarıvəlli*, *H. Arif* və b. ilə dostluq etmişdir. Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti on-günlüyünün (1938) iştirakçısı olmuşdur. A.M.-nin şeirlərini ilk dəfə *H. Əlizadə toplamış*, “Aşıqlar” kitabında nəşr etdirmişdir.

Əsərləri: Aşıq şeirləri. B., 1968; Kamal Azərbaycan dastanları. C. 5. B., 1972.

Əd.: Azərbaycan aşıqları və el şairləri. II kitab. B., 1984; N a m a z o v Q. Aşıqlar. B., 2004.

AŞIQ MUSA [Musa Səfər oğlu; təqr. 1830, Göyçə mahalının Ağkilsə k. – 1912, həmin k.-də] – Azərb. aşığı. İbtidai dini təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. Aşıq şeirinin qoşma (“Gülə-gülə”, “Dilbər”, “Biri naz” və s.), gəraylı (“Nə günahı telli sazım”, “Kəklik” və s.), təcnis (“Ağlar”, “Mənnən”, “Əyər-əyər”), müxəmməs və s. forma və şkillərində şeirləri məlumdur. *Aşıq Ələsgərlə* Türkiyəyə səfər etdiyi ehtimal olunur.

Əsərləri: Şeirlər//“Telli saz ustaları” kitabında. B., 1964; Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. II kitab. B., 2005.

Əd.: Qasımda F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ NABAT (Nabat Paşa qızı Cavadova; 1914, Nax. MR, Şərur r-nunun Parçı k. – 1973, Şərur r-nunun Siyaqut k.) – Azərb. aşığı. 1934 ildə ailəsi ilə Bərdəyə köçmüş, bir müddət görkəmli xanəndələr *X. Şuşinski*, *S. Şuşinski*, *Z. Adıgözəlov* və tarzun *Q. Pirimovla* bir yerdə xanəndəlik etmiş, sonra üç il *Aşıq Ələsgərin* qardaşı oğlu *Aşıq Musanın* şagirdi olmuşdur. Mələhətli səse və gözəl ifaçılıq qabiliyyətinə malik olan A.N. qoşma və gəraylıları (“Sinəmdə”, “Bahara”, “Yaxşısı”, “Gözəllər”, “Baxtımı”, “Var” və s.) ilə şöhrət qazanmışdır. Folklor festivallarının, Moskvada keçirilən ədəbiyyat və incəsənət on-günlüklərinin (1938, 1959) iştirakçısı olmuşdur. Şərur r-n diyarşünashlıq muzeyində A.N.-a həsr olunmuş guşə yaradılmışdır.

Əd.: Azərbaycan folkloru antologiyası. C.1. Naxçıvan folkloru. B., 1994.

AŞIQ NƏCƏFƏLİ (? , Nax. MR, Şahbuz r-nunun Kükü k.-?) – Azərb. aşığı. 19 əsrin 2-ci yarısında yaşayıb-yaratmışdır. Həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. Qoşma, bayatı, gəraylı, müxəmməs, təcnis və s. janrlarda şeirlər yazmışdır.

AŞIQ OYNAĞI, *aşıq-baldır oynağı* – ayaqla baldır arasında olan oynaq. Bal-

dır sümüklərinin aşağı uclarının oynaq səthləri ilə aşıq sümüyünün birləşməsindən əmələ gəlir.

AŞIQ PƏNAH (Əlipənah Ələsgər oğlu Pənahov; 1.12.1926, Salyan ş. – 26.8.1978, Salyan) – Azərb. aşığı. Azərb. SSR. əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Aşıq Qurban Sadiqovun şagirdi olmuşdur. Öz şeirlərinə hava qoşaraq çalib-oxumuşdur. Doğma yurdun, zəhmət adamlarının tərənnümü yaradıcılığının əsas mövzudur. Lirik və satirik şeirləri də var. Salyanda “Kür” aşıqlar ansamblını təşkil etmiş (1951), bu ansambl ilə birlikdə bir sıra xarici ölkələrdə Azərb. mədəniyyətini təmsil etmişdir. Salyandakı mədəniyyət evi A.P.-in adındadır.

Əsərləri: Məhbəbdən danışmaq. B., 1966; Mənim sazım. B., 1977.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ PƏRİ (təqr. 1811, indiki Cəbrayıl r-nunun Aşağı Maralyan k.– ?, Şuşa) – Azərb. şairi. A.P.-nin 19 əsrin 20–30-cu illərində yaşadığı məlum olsa da, onun doğum və ölüm tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Gənc yaşlarından Şuşaya köçmüşdür. *Məhəmməd bəy Aşıq* və b. ilə deyişmiş, müasirləri arasında şöhrət qazanmışdır. Sadə xalq dilində, əsasən, aşıq şeiri səpkisində yazmışdır. Qoşmalarında dünyəvi məhəbbətin, doğma təbiətin tərənnümü ilə yanaşı, zəmanədən, hakimlərin zülmündən şikayət və kədər motivləri də əks olunmuşdur. A.P.-nin ədəbi irsi tam şəkildə dövrümüzdə gəlib çatmamışdır; yalnız 40–50 şeiri məlumdur. Şeirləri ilk dəfə “Məcmueyi divani-Vaqif və digər müasirin” (1856) toplusunda, sonralar isə A. Berjennin tərtib etdiyi “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsarına məcmuə...” (Leypsiq, 1867) kitabında dərc olunmuşdur. Azərb. Aşıqlar Birliyi nəzdində “Aşıq Pəri məclisi” yaradılmışdır (1984).

Əsərləri: Aşıq Pəri və müasirləri (tərtibçisi Ə. Müznib). B., 1928; Şeirlər//Azərbaycanın aşıq və şair qadınları (tərtib edəni Ə. Cəfərzadə). B., 1974; Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə. Axundov). C.1, B., 1983.

Əd.: Qasımda F. S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974; Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. C.1, B., 1978; Cəfərzadə Ə. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu (XIX əsr materialları əsasında). B., 1981; Qurbanov Ş. Aşıq Pəri // Ömrün fikir dünyası. B., 1991.

AŞIQ SƏMƏD ABDALLI (?–?) – Azərb. aşığı. 18 əsrdə, Qarabağda yaşadığı məlumdur, doğum və ölüm tarixi haqqında isə dəqiq məlumat yoxdur.

Aşıq Valehin ustadı olmuşdur. A.S.A.-nin şeirləri başqa aşıq Səmədin şeirləri ilə qarışdırılmışdır, ancaq Valehlə bağlı şeirlərin ona aid olduğu ehtimal olunur. Bununla belə onun yaradıcılığından yalnız “Dünyada” rədifli ustadnaməsi və Valehlə iki deyişməsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. A.S.A. sadə xalq dilində, əsasən, aşıq şeiri səpkisində yazmışdır.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ SƏNƏTİ – Azərb. xalq yaradıcılığının sinkretik növü; şeir, musiqi və rəqs sintezindən ibarətdir. A.s. öz köklərini çox qədim zamanlardan – ibtidai icma dövründən götürmüş və müxtəlif əsrlərdə müəyyən inkişaf mərhələləri keçərək dövrümüzədək gəlib çatmışdır (bax *Aşıq. Aşıq ədəbiyyatı və Aşıq havaları*). Əsrlər boyu sabitləşən ustad-şagird ənənəsi A.s.-nin özünəməxsus xüsusiyyətlərindəndir. Bu sənətin inkişafında *Abbas Tufarqanlı*, *Qurbani*, *Aşıq Ali*, *Aşıq Ələsgər* və b. böyük rol oynamışlar. *“Kitabi-Dədə Qorqud”*, *“Koroğlu”*, *“Əsli və Kərəm”*, *“Aşıq Qarib”* kimi ədəbi abidələr A.s.-nin məhsuludur.

A.s. YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir (2009).

Əd.: N a m a z o v Q. Aşığın sazi və sözü. B., 1980; Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. B., 2004.

AŞIQ ŞAKİR (Şakir Şahverdi oğlu Hacıyev; 24.1.1922, Ağsu r-nunun Xəlilli k.– 10.4.1979, Kürdəmir) – Azərb. aşığı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Böyük Vətən müharibəsində (1941–45) iştirak etmişdir. Göyçaylı Aşıq Mürsalin şagirdi olmuşdur. Aşıq sənəti ilə muğam arasında vəhdət yaratmaq meyli yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətidir. 1950 illərdə Azərb. Dövlət Filarmoniyasının solisti olmuş, Kürdəmir rayon mədəniyyət evi nəzdində aşıqlar ansamblına rəhbərlik etmişdir (1960–79). “Azərbaycan”, “Bizimdir”, “Şamaxı”, “Vətən”, “Şirvan şikəstəsi”, “Nə bağ bildi, nə də bağban”, “Kəndimiz” kimi mahnıları məşhurdur. 200-ə qədər qoşma, gəraylı, müxəmməsi, “Qırx il” və “Etibarlı dost” adlı dastanları var. *X. Şuşinski* A.Ş.-in sənətini yüksək qiymətləndirmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (4-cü çağırış) deputatı olmuşdur.

Əsərləri: Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə. Axundov). C. 2, B., 1984.

AŞIQ ŞEİRİ – bax *Aşıq ədəbiyyatı*.

AŞIQ ŞENLİK (Həsən Qədir oğlu; təqr. 1853, Türkiyənin Qars vilayəti, Çıldır

mahalının Suxara k. – 1912, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. Mədrəsədə təhsil almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Qars vil. Rusiya tərəfindən zəbt edildikdən sonra A.Ş. həm Qarsda, həm də Borçalıda yaşamalı olmuşdur. Bədəhətən şeir demək istedadını duyan dayısı İbrahim onu Aşıq Nuruya şagird vermiş, A.Ş.-in kamil bir sənətkar kimi yetişməsində Borçalı aşıq mühitinin böyük təsiri olmuşdur. Məclislərin birində *Aşıq Ələsgərlə* deyişməsi ehtimal edilir. Əsərləri yüksək bədii sənətkarlığı ilə seçilir. “Lətif şah”, “Sevdəgər şah və Gülnaz”, “Salman bəy və Durna”, “Məhəmməd və Güldanə”, “Əhməd və Gözəl” dastanları var. Şeirləri Azərb. mətbuatında (1920 ildən), “Dan ulduzu” toplusunda (1928), “Telli saz ustaları” (1961), “Azərbaycan xalq dastanları” (1965) kitablarında çap olunmuş, türk tədqiqatçısı Enser Aslan “Çıldır Aşıq Şenlik. Şeirləri və hekayətləri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir (1975).

Əsəri: Aşıq Şenlik. Ankara, 1960.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

AŞIQ ŞƏMSİR (Şəmsir Qurban oğlu Qocayev; 1893, indiki Kəlbəcər r-nunun Gülablı k. – təqr. 1822, həmin k.-də] – Azərb. aşığı. Mədrəsədə oxumuş, müxəmməs dini təhsil almışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olmuşdur. Qarabağda yaşamış məşhur *Aşıq Səmədin* şagirdi idi. Aşıq şeirinin müxtəlif forma və şkillərində yazıb yaratmışdır. “Hani” rədifli cahannaməsində Şərq poeziyasının ədəbi-tarixi simalarından (Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və b.) bəhs etmişdir. A.V. müasiri *M.P. Vaqifin* poetik irsini də dərinləndirmişdir. Lirik şeirlərində (“Dilbər”, “Sevdiyim”, “Gəlmisiz”, “Məndədi”, “Olum” və s.) saf məhəbbət tərənnümü olunur. Yaradıcılığında (“Mollalar”, “Hardadır”, “Dünya”, “Mən”, “Deyilmi” və s.) ictimai motivlər üstünlük təşkil edir. “Baş saritel”, “Orta saritel”. “Qarabağ qaytağı”, “Qarabağ şerilisi” saz havalarını A.V. yaratmışdır. Şeirləri əsasında *“Valeh və Zərnigar”* dastanı yaradılmışdır. Əsərlərindən nümunələr ilk dəfə “Məcmueyi divani -Vaqif və digər müasirin” toplusunda (1856) dərc olunmuşdur.

Əsərləri: Антология азербайджанской поэзии. Т. 1, М., 1960; Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə. Axundov). C. 1, B., 1983. Əd.: Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. H.1, B., 1978; N a m a z o v Q. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C. 1, B., 2004.

Əd.: Sarıvəlli O. Aşıq ürəkli şair, şair ürəkli aşıq Şəmsir. B., 1973; N a m a z o v Q. Aşıqlar. B., 2004.

AŞIQ TALIB (Talib Ələsgər oğlu; 1877, Göyçə mahalının Ağkilsə k. – 21.5.1979, həmin k.-də) – Azərb. aşığı. *Aşıq Ələsgərin* kiçik oğludur. Aşıqlıq sənətini atasından öyrənmişdir. Təhsil almasa da, çox güclü hafizəyə malik olmuşdur. Qoşma, gəraylı, müxəmməs, divani və s. formalarda yaratdığı şeirlərində məhəbbət, mərdlik, sədaqət, təbiət gözəllikləri tərənnüm olunur. Azərb. xalq dastanlarının kamil bilicisi və məharətli ifaçısı olmuşdur. Aşıq Ələsgər ədəbi irsinin toplanması, nəşri və tədqiqində xidməti böyükdür. Ağkilsə k.-ndə atasının yanında dəfn edilmiş, onun da qəbri erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

Əsərləri: Şeirlər//Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə. Axundov). C. 2, B., 1984; Şeirlər//Ələsgər ocağı (toplayanı və tərtib edəni İ. Ələsgər). B., 1991.

AŞIQ VALEH [təxəllüsü; əsl adı Kərbəlayı Səfi Məhəmməd oğlu təqr. 1720, indiki Ağdam r-nunun Gülablı k. – təqr. 1822, həmin k.-də] – Azərb. aşığı. Mədrəsədə oxumuş, müxəmməs dini təhsil almışdır. Klassik Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olmuşdur. Qarabağda yaşamış məşhur *Aşıq Səmədin* şagirdi idi. Aşıq şeirinin müxtəlif forma və şkillərində yazıb yaratmışdır. “Hani” rədifli cahannaməsində Şərq poeziyasının ədəbi-tarixi simalarından (Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və b.) bəhs etmişdir. A.V. müasiri *M.P. Vaqifin* poetik irsini də dərinləndirmişdir. Lirik şeirlərində (“Dilbər”, “Sevdiyim”, “Gəlmisiz”, “Məndədi”, “Olum” və s.) saf məhəbbət tərənnümü olunur. Yaradıcılığında (“Mollalar”, “Hardadır”, “Dünya”, “Mən”, “Deyilmi” və s.) ictimai motivlər üstünlük təşkil edir. “Baş saritel”, “Orta saritel”. “Qarabağ qaytağı”, “Qarabağ şerilisi” saz havalarını A.V. yaratmışdır. Şeirləri əsasında *“Valeh və Zərnigar”* dastanı yaradılmışdır. Əsərlərindən nümunələr ilk dəfə “Məcmueyi divani -Vaqif və digər müasirin” toplusunda (1856) dərc olunmuşdur.

Əsərləri: Антология азербайджанской поэзии. Т. 1, М., 1960; Azərbaycan aşıqları və el şairləri (tərtib edəni Ə. Axundov). C. 1, B., 1983.

Əd.: Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. H.1, B., 1978; N a m a z o v Q. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C. 1, B., 2004.

AŞIQ VEYSƏL (Veysəl Şatıroğlu) (1894, Sivas, Sivrialan k. – 21.3.1973, həmin k.) – türk aşığı. Yeddi yaşında ikən keçirdiyi çiçək xəstəliyindən əvvəlcə sağ gözünü, daha sonra qəza nəticəsində sol gözünü itirərək tamamilə kor olmuşdur. 10 yaşından saz çalmağa başlamışdır. Tanınmasında Əhməd Qüdsi Təcərin rolu olmuş, onun təşəbbüsü ilə ilk dəfə 5 yanvar 1931 ildə Sivasda təşkil olunmuş Aşıqlar bayramında iştirak etmişdir. 1933 ildən bütün Türkiyəni gəzmiş, bir müddət kənd məktəblərində saz müəllimi işləmişdir. İlk əsəri cümhuriyyətin 10-cu ildönümündə (1933) Atatürkün qarşısında söylədiyi dastandır. “Deyişmələr” (1944) çap olunmuş ilk kitabıdır. Şeirleri “Sazımdan səslər” (1949), “Aşiq Veysəl, həyatı və şeirləri” (1953) kitablarında toplanmışdır. Yunus Əmrənin təsiri ilə qoşduğu şeirlərində (“Bu dünya fanidir, gəlib köçərlər” və s.) təsəvvüflə bağlı baxışları əks olunmuşdur. Əsasən, aşiq şeiri səpkisində yazdığı şeirləri (“Qoyun qurd ilə gəzərdi”, “Fikir başqa-başqa olmasa”) ilə şöhrət qazanmışdır. A.V.-in poeziyasında məhəbbətin, torpaq sevgisinin (“Quş olsan da, qurtarmazsan əlimdən”, “Uzun, incə bir yoldayam”) tərənnümü ilə yanaşı, tələddən şikayət və ayrılıq (“Əgər görə bilsəydim göz ilə səni”) motivləri də öz əksini tapmışdır. Sağlığında çalib-oxuduğu şeirləri vala yazılmışdır. Bütün yaradıcılığı “Dostlar məni xatırlasın” (1970) kitabında toplanmışdır. Haqqında film çəkilmişdir (“Qaranlıq dünya”, 1952, rej. Mətin Ərksan).

AŞIQALILAR – Azərb. Resp. Beyləqan r-nunda kənd. Aşıqalılar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-ş.-də, Araz çayının sahilindədir. Əh. 2070 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, ibtidai məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, rabitə şöbəsi var.

AŞIQBAYRAMLI – Azərb. Resp. İsmayilli r-nunda kənd. Aşıqbayramlı ə.d.-nin (Aşıqbayramlı, Hapitli, Qarakolluq, Talış k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-q.-də, Burnovuldağ silsiləsinin c. yamacında, Dəvəbatan çayının sahilindədir. Əh. 827 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, ATS, rabitə şöbəsi var.

AŞIQBAYRAMLI SU ANBARI – Azərb. Resp. İsmayilli r-nunun Aşıqbayramlı k. yaxınlığında, Dəvəbatan çayı üstündədir. 1951 ildə istifadəyə veril-

mişdir. Sah. 80 ha, ümumi həcmi 3,6 mln. m³, faydalı həcmi 3,4 mln. m³-dir. Suyunu, əsasən, Axox çayından və qismən Əyriçaydan (Göyçayın qolu) alır. Suvarmada istifadə olunur.

AŞIQHİSAR – İranın Qəzvin ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ziyaabad bölgəsinin Qaqazan kəndistanında, Ziyaabad qəs.-nin 14 km-liyindədir.

AŞIQLI – Azərb. Resp. Göygöl r-nunda kənd. Aşığı ə.d.-nin (Aşığı, Keşkü, Üçbulaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km c.-də, Gəncə çayının sahilində, Səriyal d.-nin əyindədir. Əh. 1387 (2008); əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, rabitə şöbəsi, ATS var.

AŞIQLI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 26,5 km c.-q.-dədir.

AŞILAMA – dəri və xəz istehsalında əsas proseslərdən biri; gönün və yarımfabrikat dərinin aşı maddələri vasitəsilə məmulat hazırlamaq üçün yararlı dəriyə çevrilməsi əməliyyatı. A. zamanı dermanın zülali ilə (dəri istehsalında), yaxud tükə (xəz istehsalında) aşı maddəsinin molekulları arasında kimyəvi rabitə yaranır və nəticədə derma və ya tükün xassələri sabitləşir. A. prosesi *barkaslarda* və barabanlarda aparılır. A. nəticəsində dəri daha möhkəm, rütubətə, yüksək və aşağı temp-rlərə davamlı olur, qurudulduqda az yığılır, quruyandan sonra məsaməliliyi artır, fermentlərin və müxtəlif kimyəvi reagentlərin təsirinə davamlı olur və suda şişməsi azalır. A. xəz istehsalında tükənin keyfiyyətini (elastikliyi, islanma xassəsinə və s.) yaxşılaşdırır. Yarımfabrikatın növündən və təyinatından asılı olaraq A. müxtəlif aşı maddələrinin (qeyri-üzvi, bitki mənşəli və s.) məhlullarında aparılır. Aşı maddələrinin yarımfabrikata bərabər surətdə və tez hopması bir çox amillərdən (məs., xammalın növündən, A.-ya hazırlanma üsulundan, aşı məhlullarının konsentrasiyasından, temp-rundan, A. müddətindən, mexaniki təsirin xarakterindən və s.) asılıdır. Aşı maddələri çox vaxt yarımfabrikatın rəngini və qalınlığını dəyişdirir. A. növündən asılı olaraq müxtəlif texnoloji sxemlər tətbiq edilir: qeyri-üzvi aşı maddələri (tannidlər) ilə A., mineral aşı maddələri ilə A., piyli, formaldehidli və kombinəli üsullarla A. Bir neçə aşı maddəsi tətbiq etmək geniş çe-

şidli dəri almaq üçün ən çox istifadə olunan üsul kombinəli A.-dır.

AŞINDIRMA – bərk materialların səthinin şəklini dəyişdirmək və ya metal məmulatı oksidlərdən təmizləmək üçün (adətən, sulfat və xlorid) məhlulları ilə aparılan kimyəvi və elektrokimyəvi emal prosesi. A. texnoloji və struktur olmaqla iki yerə ayrılır. **Texnoloji A.** materialların (metal, yarımkeçirici, şüşə, ağac və s.) emalı və səthinin formasının dəyişdirilməsi, lehimləmə və qalaylama işlərində metal yarımfabrikatların səthinin qəlpədən təmizlənməsi, metal pəstəhlərin lazımı forma və ölçüyə çatdırılması (ölçü A.-sı) və s. üçün tətbiq olunur. Poliqrafyada klişeni aşındırmaq üçün metal (ən çox sink) lövhələrin turşuyadavamlı qatla örtülməyən araboşluğu sahələri turşu ilə emal olunur; A. nəticəsində bu sahələrdə turşu metalı həll edir və səth dərinləşir. Səthlərə lazımı profilin verilməsi üçün tətbiq edilən bu cür A. müasir yarımkeçirici cihazlar texnologiyasında, elektronikada integral sxemlərin və çap lövhələrinin (platalarının) hazırlanmasında geniş yayılmışdır. A.-nın köməyi ilə şüşə üzərində rəsm çəkilir və ya onun səthi tutqunlaşdırılır, ağaca başqa, yeni görünüş verilir və s. **Struktur A.-sı** kristallik materialların makrostruktur və mikrostruktur xüsusiyyətlərinin təyini, mədənin minerallarının diaqnostikası, kristallarda qüsurların aşkar edilməsi üçündür. Struktur A. elmi tədqiqatlarda, tətbiqi mineralogiya və sənayedə metalların, ərintilərin, yarımkeçiricilərin və dielektriklərin istehsalında struktura nəzarət etmək üçün istifadə olunur.

AŞINMA, i q i t s a d i y y a t d a – istehsal aktivlərinin öz səmərəliliyi və dəyərini onların daimi istifadəsi nəticəsində tədricən itirməsi. A.-nın fiziki (maddi) A. və mənəvi A. növləri var. Fiziki A. əsas vəsaitlərin hazırlandığı materialların aşınması, bunun nəticəsində onların öz ilkin keyfiyyətini itirməsi, konstruksiyalarının tədricən dağılması deməkdir. Mənəvi A. elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə şərtlənir. Əsas fondların dəyər həcminin dəyişməsinə görə mənəvi A. iki formaya ayrılır. Formalardan biri əsas fondların, həmçinin onların hazırlanması üçün tələb olunan materialların, yarımfabrikatların, hazır məmulatların, xammalın hasil edildiyi sahələrdə əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində əsas fondların təkrar istehsalına çəkilən ictimai zəruri xərclərin azalmasıdır. Mə-

nəvi A.-nın ikinci forması elmi-texniki tərəqqinin (ETT) təsiri nəticəsində baş verir. Bu təsir nəticəsində yeni yaradılmış əsas fondlar öz xarakteristikalarına görə əvvəllər fəaliyyət göstərən fondlardan üstün olur. Əsas fondların A.-sı məşin, avadanlıq, bina və s.-nin tam bərpasının amortizasiya normalarına əsaslanaraq müəyyən edilir.

AŞINMA – Yer səthində və onun üst qatlarında süxurların mexaniki parçalanması və kimyəvi dəyişməsi prosesi. A. quru (atmosfera A.-sı) və sulu (halmiroliz A.-sı) mühitdə gedə bilər. A.-nın sürəti, dərəcəsi, növü, A. qabığının qalınlığı, onun qranulometrik və mineraloji tərkibi iqlimdən, relyefdən, geoloji quruluşdan, köklü süxurların tərkibindən və strukturlarından asılıdır. A., əsasən, iki növ olur: fiziki A., kimyəvi A. Bəzi müxtəssislər bioloji A. növünü də ayırırlar. Adətən, bütün növ A.-lar eyni zamanda gedir, yalnız iqlim şəraitindən asılı olaraq biri digərini üstələyir.

Fiziki A. temp-run kəskin dəyişməsi, su, külək, buzlaq və bitki köklərinin təsiri ilə süxurların parçalanmasıdır. Arid iqlimli ərazilərdə gün ərzində temp-run kəskin dəyişməsi süxurların həcm dəyişməsinə (temp-r A.-sı) səbəb olur. Belə A., əsasən, hissəcikləri müxtəlif istilik keçiriciliyinə malik polimineral kristallik süxurlar üçün səciyyəvidir. Yüksək enliklərdə və yüksək dağlıq ərazilərdə temp-run 0°C ətrafında tez-tez dəyişməsi nəticəsində süxur çatlarına dolmuş suyun donub-açılması süxurlarda mexaniki A. yaradır.

Kimyəvi A. suda və havadakı kimyəvi aktiv birləşmələrin (O₂, CO₂ və s.) təsiri ilə süxurlarda gedən kimyəvi tərkib dəyişməsidir. Kimyəvi A. zamanı süxurlardakı ilkin minerallardan Ca, Mg, K, Na kimi elementləri yuyub çıxararaq Yer səthində A.-ya qarşı daha davamlı minerallar yaradır. Belə ki, alüminatların hidrolizi zamanı süxur əmələgətirən ilkin minerallar törəmə gil minerallarına çevrilir.

Bioloji A. bitki və orqanizmlərin süxurlara təsiri ilə əlaqədardır. Rütubətli iqlimi olan ərazilər üçün səciyyəvidir. Bioloji A.-nın torpaqəmələgəlmədə rolu böyükdür.

A.-nın əsas məhsulu olan elüvial çöküntülər (quş, gil və s.) horizontal və az meyilli səthlərdə toplanaraq *aşınma qabığı* əmələ gətirir. A. nəticəsində müxtəlif relyef formaları (qalıq dağlar, sütunlar, karnizlər və s.) yaranır.

AŞINMA QABIĞI – litosferin üst hissəsində, ana süxurların olduğu yerdə fiziki, kimyəvi, bioloji və biokimyəvi *aşınmadan* əmələ gələn kövrək çöküntü təbəqəsi. A.q.-nin formalaşması üçün istilik rütubətli iqlim şəraiti və tektonik sakitlik dövrü daha əlverişlidir. A.q., əsasən, aerasiya zonasında formalaşır. Səth sularının daha dərinə süzülməsi (filtrasiya) üçün münasib şərait (müxtəlif tərkibli süxurların kontaktı, parçalanma zonaları və s.) olduqda, A.q.-nin alt sərhədi aerasiya zonasından aşağı enir. A.q. anlayışına ilkin süxurların struktur əlamətlərini saxlayan tipik elüviumdan başqa, həmçinin aşınmış materialın şaquli yerdəyişməsi nəticəsində bu əlamətləri itirmiş elüvium törəmələri də (məs., əhəngdaşları, halogen süxurların aşınması nəticəsində əmələ gələn elüvium, həmçinin bəzi infiltrasiya törəmələri) aid edilir. İlk süxurların dəyişmə dərəcəsi və xüsusiyyətindən asılı olaraq bir sıra geokimyəvi qabıq tipləri (laterit, sialit, oksidlənmiş filiz, qırıntı və s.) ayrılır: Ən çox yayılmış mineraloji A.q. növlərinə cibbsit, kaolinit, montmorillonit, oksidlənmiş sulfid filizləri, sulfat və s. aiddir.

Yerin geoloji inkişaf tarixində bir neçə A.q.-nin yaranma epoxası (kembriyə-qədərki, Üst Paleozoy, Trias-Yura. Tabaşır-Paleogen, Pliosen-Dördüncü dövr) mövcud olmuşdur. Qalın çöküntü qatları ilə örtülmüş bu A.q.-ları bəzi yerlərdə səthə çıxır; qalınlığı 30-60 m-dir, bəzən 250-300 m-ə çatır. A.q. ilə bir sıra faydalı qazıntı yataqları əlaqədardır. *Bax Aşınma yatağı.*

AŞINMA YATAĞI – aşınma qabığında kimyəvi və fiziki-kimyəvi proseslərin təsiri altında süxurların dəyişməsi nəticəsində əmələ gələn faydalı qazıntı yatağı. A.y. infiltrasiya və qalıq yataqlarına ayrılır. A.y.-nin formalaşması əksər hallarda metasomatoz proseslər, faydalı komponentlərin profil üzrə yerdəyişməsi və zonallığı ilə müşayiət olunur. Məs., ul-trabazitlərin aşınma qabığının Ni və Co yataqları, bir sıra nadir elementlərin, boksitlərin, dəmir filizinin, manqanın, nikelin, kobaltın, uranın, bariumun, kaolinin, odadavamlı gillərin və s. yataqları. Aşınma qabığı üçün qızılın, platinin, kassiteritin, titan-maqnetitin, zirkonun, monasitin, qiymətli daşların və s. səpinti yataqları səciyyəvidir.

AŞIRALLAR – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Alakol ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 17 km ş.-də, Gəncə-Qax du-

zənliyindədir. Əh. 251 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AŞIRILMIŞ YATIM – layların stratigrafik və ya yaş ardıcılığının əksinə müşahidə olunması ilə səciyyələnən yatım forması. İntensiv və ya uzunmüddətli tektonik hərəkətlər nəticəsində yaranır.

AŞIRIM – dağ massivində və ya silsilənin yalında keçid üçün əlverişli alçaq sahə. A., əsasən, dağ çuxurlarında, nadir halda isə təpə və zirvələrin maili yamaclarında olur. A.-ların yüksəkliyi dağların hünd.-ndən asılıdır. A.-da avtomobil və d.y.-ləri, bəzilərində isə ancaq yük heyvanları və piyadalar üçün yararlı ensiz ciğirlər olur. Daimi qar və buzlaq zonalarındakı A.-ları keçmək üçün alpinist texnikasından istifadə edilir. Böyük Qafqazdakı Krestovi A.-ı (Hərbi Gürcüstan yolu) Vladıqafqaz ş.-ni Tbilisi ş. ilə, Salavat A.-ı Dağıstanı Azərb.-la əlaqələndirir. Azərb. Resp. ərazisində Ağsu aşırımı və Biçənək aşırımı (Nax. MR) var.

AŞİSTAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Üskü bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Üskü qəs.-ndən 18 km c.-dədir.

AŞIQ PAŞA (əsl adı Əlidir; 1272, Qırşəhər – 1332, Qırşəhər) – türk şairi. Türk-osmanlı şeirinin ilk nümayəndələrindəndir. Əruz və heca vəznlərində qəzəl, qəsidə və ilahilər yazmış, fars, ibrani dillərini bilmişdir. Təsəvvüfə dair bilikləri yaymaq məqsədi ilə sadə dildə yazıb-yaratmışdır. *C. Ruminin* təsiri ilə məsnəvi formasında yazılmış “Qəribnamə” (1330) poemasında sufiliyin nəzəri müddəaları şərh edilir. Həcmi 10 min beytdən çox olan bu poema 10 bəbdən (hissədən), hər bəb isə 10 dastandan ibarətdir. Əsərdə didaktik tərzdə sufiliyin müxtəlif əqidələrindən (vəhdətdən, ruh-dan, vücuddan, dörd ünsürdən, beş duyğudan, yeddi qat göydən və s.) bəhs edilir. Poemada “Leyli və Məcnun” mövzusunda 30 beytlik bir parça da vardır; bu, Gülsəhrinin əsərindən sonra türk dilində həmin mövzuda ikinci əsər sayılır. “Fəqrnamə”. “Vəsf-i-hal”. “Hekayə” məsnəvilərini *Agah Sirri Ləvənd* çap etdirmişdir (1953-54). *Yunus Əmrənin* təsiri ilə yazdığı qəzəlləri isə Əbdülbaqi Göl-pınarının tərtib etdiyi “Yunus Əmrə və təsəvvüf” (1961) kitabında verilmişdir.

AŞIQPAŞAZADƏ Əhməd. Dərviş Aşiqi (1400, Amasya – təqr. 1495. İstanbul) – osmanlı tarixçisi. Osmanlıların Macarıstan səfərində (1439) və İkinci Kosovo müharibəsində (1448) iştirak etmişdir. Mənbələrə və öz müşahidələrinə

əsasən yazdığı "Təvaxixi-ali Osman" (digər adı "Aşiqpaşazadə tarixi") əsəri Osmanlı dövlətinin yaranmasından etibarən II Bəyazidin hakimiyyətinin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. A. əsərində Osmanlı dövlətinin təşəkkülündə əxilərin, abdallarının və digər sufi qruplarının əhəmiyyətli rol oynadığını göstərmişdir; ilk dəfə 1914 ildə İstanbulda, 1929 ildə Leypsiqdə (alman dilində), 1949 ildə isə yenidən İstanbulda nəşr olunmuşdur.

AŞINA – 1) qədim türk tayfalarından birinin Çin mənbələrində adı. Əcdadlarının qurd, maral, inək və s.-lə bağlılığı haqqında müxtəlif əsətlər mövcuddur. Bunlardan qurdla əlaqədar əfsanələr daha çox yayılmışdır. 2) Göytürk xaqanlığında, həmçinin xakaslarda və uyğurlarda hakim tayfanın adı.

Əd.: Taşağıl A. Gök-türklər. Ankara, 1995.

AŞINA – türk mifologiyasında dişi qurd. A.-nın türklərin əcdadı olması haqqında müxtəlif əfsanələr mövcuddur. Göytürk əfsanələrinə görə, Lin-Kuo ölkəsindən gələn düşmənlər göytürklərin hamısını qırırlar, yalnız 10 yaşlı bir oğlan uşağının ayaqlarını kəsib bataqlığa atırlar. A. uşağı xilas edərək böyüdür. Rəvayətə görə onlar türklərin nəslini davam etdirirlər.

Əd.: Kafes oğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1993; Taşağıl A. Gök-türklər. Ankara, 1995.

AŞİNOV Xazret Axmetoviç (2.1.1926, Adıge Resp.-nin Qabukay aulu – 1994, Maykop) – adıge yazıçısı. Moskvada Ali ədəbiyyat kurslarında oxumuşdur (1962–64). "Əsl dost" poeması ilk mətbu əsəridir (1954). Təmsillər ("Buruna zərbə", 1986; "Sədrin dostu", 1990 və s.) və hekayələr ("Yol yoldaşları", 1956; "Kədərli əhvalat", 1992) toplularının müəllifidir. A.-un sosial-psixoloji nəsrinin qəhrəmanları xarakterlərində folklor prototipləri hiss olunan müasir insanlardır. Roman ("Atlı gursulu çaydan keçir", 1966; "Diriyə sevgi lazımdır", 1983) və povestləri ("Mahni qoşanlar", 1985; "Avqustun sonuncu həftəsi", 1989) lirizmi və incə yumoru ilə seçilir. Uşaqlar üçün nağıl-poemalar yazmışdır.

Əsəri: Эту песню поют мужчины. М., 1990.

AŞİRABAD, Əşirabad – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən – Əştərək r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. 1922 ildə geriyyə qayıtmış əhali 1926–30 illərdə sıxış-

dırılaraq kənddən çıxarılmışdır. 1950 ildə kənd ləğv edilmişdir.

AŞKAR – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunun Quşçu ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 26 km c.-ş.-də, Ləngəbiz silsiləsinin ətrafındadır. Əh. 27 (2008); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur.

AŞKARLAMA – bax *Fotoqrafik aşkarlama*.

AŞKARLAMA MAŞINI – foto və kino materiallarının (ağ-qara və rəngli) avtomatik kimyəvi-fotoqrafik emalı üçün qurğu. Fasiləsiz işləyən A.m.-ndan kinematografiyada daha çox istifadə olunur. Əsas hissələri dartma mexanizmindən, aşkarlayıcı və sabitləşdirici məhlulların, həmçinin suyun töküldüyü çənlərdən və quruducu qurğudan, verici və qəbuledici bobinlərdən (sarğaclardan) və köməkçi qurğulardan ibarətdir. Elektrik intiqallı dartma mexanizmi fotomateriali fasiləsiz hərəkət etdirərək onu emal və sürütmə qovşaqlarından keçirir; emal sürəti A. m.-nin konstruksiyasından və plyonkanın növündən asılı olaraq saatda 30 m-dən 3000 m-ə qədərdir. A.m.-nin bütün qovşaqları işiqkeçirməyən şkafta yerləşir. A.m.-nda dozatorlar, termotənzimləyicilər və kompensasiya qurğuları fotoqrafiya məhlullarının temp-ı və tərkibini sabit saxlayır, nasoslar fotoməhlulların dövrünü təmin edir.

AŞKARLAYICI, *fotografiya* – bax *Fotoqrafik aşkarlayıcı*.

AŞKAYA – *Mannada* mövcud olmuş vil. Urartu mixi yazılarında adı çəkilir. Aşur yazılarında Uşkaya kimi qeyd edilir. A. Səhənd d.-nin şm.-q. ətlərində yerləşən indiki Üsku ilə eyniləşdirilir.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AŞKELON (Əhdi-Ətiqdə – Askalon) – İsrailin q.-ində, Təl-Əvivdən 50 km c.-də şəhər. Əh. 108 min (2005). Aralıq dənizində port.

E.ə. 2-ci minillikdən Kənanada port və ticarət mərkəzi kimi tanınmışdır. Adı ilk dəfə e.ə. 18 əsrdə Misir mənbələrində çəkilir. E.ə. 12 əsrin əvvəllərində filistinlilər tərəfindən tutulmuş A. onların əsas şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə Abbasilərin, Fatimilərin və Səlcuqilərin hakimiyyəti altında olmuş, dəfələrlə səlibçilər tərəfindən dağıntılara məruz qalmışdır. Səlibçilərin əlinə keçməsi üçün A. *Bəybars* tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır (1270). İsrail dövləti yaradıldıqdan sonra A. yenidən salınmış. 1955 ildən şəhər statusunu almışdır. Sahil xətti boyunca yerləşən

Afridar r-nunda açıq səma altında iki Roma sarkofağı (döyüş və Persefonanın oğurlanması səhnələrini əks etdirən relyeflər) və Rəsmli sərdaba (eramızın 3 əsrinə aid freskalar) qorunub saxlanmışdır. Milli parkda səlibçilərin 1192 ildə inşa etdirdikləri şəhər divarlarının fraqmentləri, I İrodun dövrünə aid Yüzsütunlu *stoyanın* qalıqları, Barnea r-nunda mozaikalı döşəməsi olan Bizans bazilikası (5–6 əsrlər) qalmışdır. Müasir otellər və yaşayış binaları tikilmişdir.

Aralıq dənizi sahilindən Qırmızı dəniz sahilinədək çəkilmiş neft kəməri A.-nu Eylat ş. ilə birləşdirir. Ən çox xidmət sahələri (mehmanxana işi, turizm) inkişaf etmişdir. Şərabçılıqla məşğul olunur. **AŞKENAZ** – Bibliyada skiflərin və onların yaşadığı ölkənin adı. Bax həmçinin *Aşquzaya*.

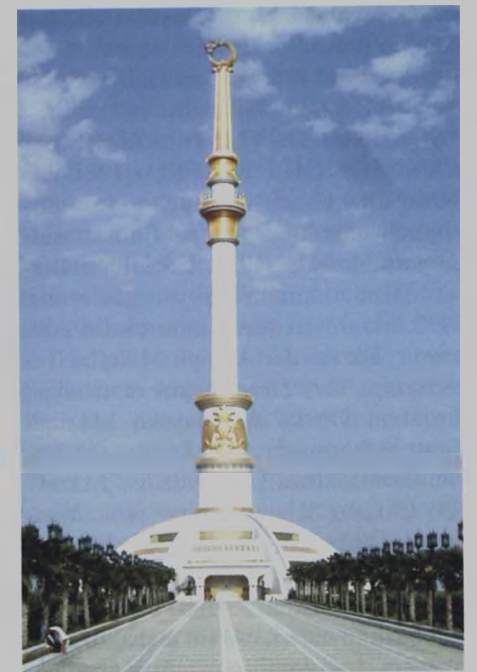
AŞKENAZLAR, *aşkenazi*, *aşkinazi* – *yəhudilərin* etnik qrupu. Sayları təq. 9 mln.-dur (2004). Ənənəvi dilləri *idişdir*. Bibliya dövründə "A." termini skiflərlə eyniləşdirilən şimal xalqlarından birinə şamil olunurdu, orta əsrlərdə isə yəhudi dilində "Aşkinaz" Almaniyanı ifadə edirdi. A. 1-ci minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəllərində Reyn çayının orta, Dunay çayının isə yuxarı axınında, həmçinin Şərqi Alpyanı zonada alman dilini əxz etmiş romandilli, qismən də aramidilli və slavyandilli yəhudi əhalinin əsasında formalaşmışlar. 12–15 əsrlərdə A.-ın xeyli hissəsi Polşanın və Böyük Litva knyazlığının ərazisinə köçmüş və burada *kanoniləri* assimilyasiya etmişdir. Burada A.-ın subetnik qrupları: litvələr (Litva, Belarus və Şərqi Polşada), poylnlar (Polşada), kurləndlər (Latviyada), qalisianələr (Qalisiyada), Volin-Podolye və Valaxiya-Bessarabiya yəhudiləri (Ukrayna, Moldova, Rumıniya və Transilvaniyada) və onların müvafiq idiş dialektləri təşəkkül tapmışdır. Elə həmin dövrdə Şərqi A.-da ədəbi idiş dili və məhəlli mədəniyyət formalaşmışdır: xüsusi məskunlaşma (şəhər tipli kiçik yaşayış məskənlərində cəmləşmə) və tikililər (sinaqoq – şul, yanında ayin hamamları – mikve, əlillər evi – şpital, ayrıca yəhudi qəbiristanlığı və s.) modeli, əsasən, ticarət və müxtəlif peşələr (çəkməçilik, dərzilik və s.) üzrə ixtisaslaşma. Ənənəvi yaşayış evlərində dağıdılmış Yerusəlim məbədinin xatirəsinə divarlardan birinin müəyyən hissəsi sullanmışdır; A. evin əsas otağında kağızdan naxışlı aplikasiya, yaxud rəsmlə bəzə-

Aşqabad. Prezident sarayı.

dikləri şərq divarına (mizrah) üz tutub ibadət edirlər. Ənənəvi geyim: kaftan (lapsərdak), məcburi qara təsək, yaxud kənarları xəzlə işlənmiş şlyapa (ştrayml), ağ-qara, yaxud ağ-mavi qotazlı ibadət şalları (tales, arbakanfes) iudaizmin və qonşu xalqların təsiri ilə formalaşmışdır. Kişilər saqqallarını və giegahlarını daqı saç (peyslər) uzadırdılar. Ərdə olan qadınlar başlarına yaylıq bağlayır, yaxud parik qoyurdular. Ənənəvi yeməklər, əsasən, yerli ənənələr və dini qadağalarla (kaşrut) səciyyələnirdi; xəmir (ləkşi, klyotsk və s.), balıq (gefilte fiş və s.) və ətdən (esik-İleys, paştet, forşmak və s.) hazırlanan xörəklərdən, həmçinin müxtəlif peçenyələrdən (lekax, zemelax və s.) ibarət idi. Ayin yeməklərinə hörmətə şənbə bulmaları (xala), duzsuz pasxa kökələri (matsa), Purim bayramında hazırlanan xaş-xaşlı kiçik piroq (qomentaşn) və s. daxildir. A.-ın folkloru (sehrli nağıllar, ibrətamiz hekayətlər, təmsillər) üçün Bibliya və Talmud süjetləri səciyyəvidir. A.-ın musiqisi Yaxın Şərq və qonşu xalqların (rumın, alman və s.) melodik elementlərini özündə birləşdirir.

18 əsrin sonu – 19 əsrin ortalarında A. qərb və şərq qruplarına ayrıldı. İkinci dünya müharibəsi (1939–45) və *xolokost* nəticəsində şərq A.-ın böyük hissəsi həlak oldu, qalan hissəsi isə etnik parçalanmaya məruz qaldı. A.-ın nəsiləri diasporada yaşayan yəhudilərin 80%-ni, İsraildə isə əhalinin 50%-ndən çoxunu təşkil edir.

Aşqabad. İstiqlal parkı.

AŞQABAD – Türkmənistanın paytaxtı. Müstəqil inzibati vahid (vilayət) təşkil edir. Əh. 947,0 min (2010). Ölkənin c.-unda, Kopetdağın dağətəyi düzənliyində, 214–240 m yüksəklikdə, Axal vahəsindədir. Qaraqum kanalı A.-ın şm.-indən keçir. D.y.st., Beynəlxalq aeroport.

Əsası 1881 ildə Asxabad ailinin yerində qoyulmuşdur. Şəhərin yaxınlığında qədim *Nisa* və *Anaunun* xarabalıqları var. Mühüm karvan yollarının üstündə yerləşməsi, həmçinin Asqabad–Kaspi (1885) və Asqabad–Daşkənd (1899) d.y.-lərinin çəkilməsi ilə şəhər tədricən inkişaf etmiş. Zakaspi vil.-nin iqtisadi, inz. və mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. 1919–27 illərdə Poltoratsk adlandırılmışdır. 1924 ildən Türkmənistanın paytaxtıdır.

Şəhərin ilkin planında düzbucaqlı küçələr şəbəkəsi radial küçələrlə birləşirdi. Yastı, gil damları olan birmərtəbəli evlər (bişmiş, yaxud çiy kərpicdən və əhəngdaşdan) üstünlük təşkil etmişdir. 1948 il zəlzələsindən sonra şəhər tikililərinin 5%-i (o cümlədən monolit karkaslı dəmir-beton fabrikinin binası; 1925–27. mühəndis V.M. Keldiş və b.) salamat qalmışdır. 1949–59 illərdə baş plana əsasən yenidən qurulmuşdur. Mövcud planlaşdırmanı saxlamaq şərti 3–4 mərtəbəli, zəlzələyə davamlı yaşayış evlərindən və ictimai binalardan ibarət müasir tipli şəhər salınmışdı. 50–70-ci illərdə A.-da müasir üslubda bir çox yaşayış evləri, inzibati binalar tikilmişdir. Böyük vətən

müharibəsi döyüşçülərinə abidə (1970, memarlar A. Kurbanliev, F.İ. Bağirov, heykəltəraş D. Cumadurdu). 1990-cı illərdən yeni şəhərsalma proqramı həyata keçirilir. Türkmənistan, Türkiyə, Fransa və b. ölkələrin mütəxəssislərinin iştirakı ilə hökumət binaları ansambli, o cümlədən Prezident sarayı, "Ruhıyyət" konqresslər sarayı, memorial tikililər (Neytralııq tağı, 1948 il zəlzələ qurbanlarına abidə), fəvvarələrdən və heykəltəraşlıq qruplarından ibarət tənənəli esplanada, "Olimpiya" stadionu, beynəlxalq aeroport və s. inşa edilmişdir.

A.-da Türkmənistan EA (1951), 10-dan çox ali məktəb, o cümlədən un-t (1950 ildən; binası 1961, memarlar M.D. Kamışnikov, Q.M. Aleksandroviç) yerləşir. Azadi ad. kitabxana (1895 ildən; binası 1969–74, memar A.R. Əhmədov və b.), "Məhəmməd" şəkil qalereyası (1990), Türkmən Xalçası Muzeyi (1994), Milli Muzey (1998), "Nisa" tarix-mədəniyyət qoruğu (1881), A.S. Puşkin ad. Rus Dram Teatrı (1926), Mollanepes ad. Türkmənistan Akademik Teatrı (1929), Məxdumqulu ad. Milli Musiqili Dram Teatrı (1941 ildən Opera və Balet Teatrı, 2001 ildən indiki ad ilə), "Can" Türkmən Dövlət Teatrı, Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1964), Kukla Teatrı, "Türkmənfilm" (1926), sirk (1985; 2000 ildən fəaliyyət göstərmir), Dövlət filarmoniyası (1938), simfonik orkestr (1998) və s. fəaliyyət göstərir.

A.-da maşınqayırma və metal emalı,

elektrotexnika, şüşə, yüngül (trikotaj, pambıq parça, ipəkəyirmə, xalça) və yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir; tikinti materialları istehsal edilir.

AŞQABAD DÖVLƏT AZƏRBAYCAN MUSIQILI TEATRI – 1921 ildə “Ərəblinski” teatr truppası və “Beş nömrəli müsəlman truppası”nın əsasında yaradılmışdır. 1932 ilədək həvəskarlar dərnəyi kimi fəaliyyət göstərmiş, 1932 ildə dövlət teatri kimi təsdiq edilmişdir. İlk vaxtlar Azsaylı Millətler Teatri sonra Türk Dram Teatri və nəhayət, Aşqabad Dövlət Azərbaycan Musiqili Teatri adlanmışdır. “Nadir şah” (N. Nərimanov), “İblis”, “Şeyda”, “Maral” (H. Cavid), “Hacı Qənbər” (N. Vəzirov), “Ölülər” (C. Məmmədquluzadə), “Dağilan tifaq”, “Pəri cadu” (Ə. Haqverdiyev), “Ayдын”, “1905-ci ildə” (C. Cabbarlı) pyesləri, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyaları, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” operaları (Ü. Hacıbəyli) və s. teatrin repertuarında əsas yer tutmuşdur. R. Əfqanlı, rej. Y. Ulduz və b. bu teatrdə bir çox əsərə quruluş vermişlər. M. Səmədov, M. Manafzadə (Sabit), C. Tahirov, Ə. Cavadov, Q. Məmmədli, Y. Nasirli, Ə. Babayev, H. Həsənov, H. Ağayev, Ə. Hüseynzadə, Q. Hacıyev, Y. İsmayılov, M. Abdullayev və b. teatrin fəal təşkilatçıları və aktyorları olmuşlar. Teatrin truppası Türkmənistanın şəhər və kəndlərində də tamaşalar vermişdir. Teatr 1940 ilin ortalarında fəaliyyət göstərmişdir.

Əd.: Məmmədli Q. Azərbaycan teatri Orta Asiyada. “Azərbaycan” jurnalı. 1974, № 5.

AŞQABAD VİLAYƏTİ – bax *Axal vilayəti*.

AŞQALA – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Trialeti nümayəndəliyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin 30–40 illərində buraya Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Hazırda Askala adlanır.

AŞQAR SƏVİYYƏLƏRİ – yarımqeçiricilərdə aşqarların və kristal qəfəsin quruluşundakı defektlərin qadağan olunmuş zonada yaratdığı enerji halları. A.s.-ndən yolverilən ən yaxın zonaya qədər (qadağan olunmuş zonanın enindən az və ya onunla müqayisə edilə bilən) məsafədən asılı olaraq dayaz və dərin A.s. fərqləndirilir. Aşqar atomunun keçirici zonaya elektronvermə və ya valent zonasından elektron qəbuletmə qabiliyyətinə uyğun A.s. *donor* və *akseptor* tipli olur. Kristal qəfəsin düyündəki

atomu əvəz edən aşqar atomunun valentliyi əsas kristal atomlarının valentliyindən böyük olduqda donor xassələri, əks halda isə akseptor xassələri özünü biruzə verir. Aşqar atomlarının valentliyi əvəz etdiyi matris atomlarının valentliyindən 1-dən çox fərqləndikdə onlar, bir qayda olaraq, dərin A.s. yaradır. Belə aşqarlar bəzən müxtəlif yük hallarına uyğun bir neçə (məs., Ge-də Cu atomları Cu⁺, Cu²⁺, Cu³⁺ ionlarına uyğun olan üç A.s. yaradır) A.s. əmələ gətirə bilər. Müxtəlif ionlara uyğun olaraq dərin A.s. müxtəlif tipli – donor və akseptor tipli ola bilər.

Daxil edilən və kristal qəfəs atomlarının arasında qərar tutan aşqar atomlarının yaratdığı A.s.-nin donor və ya akseptor tipli olması onların valentliyi ilə deyil, elektromənfilik qiyməti ilə təyin olunur. Əgər aşqar atomlarının elektromənfiliyi matris atomlarından böyükdursə, A.s. akseptor tipli olur, əks halda isə donor tipli olur. Eyni aşqar atomları əvəz etmə vəziyyətində donor, daxiləldilmə vəziyyətində isə akseptor ola bilər (məs., Si-da O) və ya əksinə.

A.s. defektlərin yaxınlığında lokallaşır. Aşqarların çox böyük konsentrasiyasında A.s.-nə uyğun dalğa funksiyalarının cərpazlaşması A.s.-nin aşqar zonasına çevrilməsinə səbəb olur.

AŞQARLAR – sürtkü materiallarına və yanacaqlara onların istismar xassələrini yaxşılaşdırmaq və ya uzun müddət saxlamaq üçün əlavə edilən, əsasən, sintetik və ya təbii birləşmələr.

Sürtkü materiallarında, bir qayda olaraq, 2-dən 7–8-ə qədər müxtəlif A. olur. Onların təsirinin səmərəliliyi kimyəvi xassələrindən, qatılıqlarından, həmçinin sürtkü materiallarının bu əlavələri qəbul etməsindən asılıdır (eyni A. bir sıra baza materialları üçün digərlərinə nisbətən daha aktiv olur). A. az uçucu və sürtkü materiallarında yaxşı həll olmalı; geniş temp-r intervalında sürtkü materiallarının istismarı və saxlanması zamanı onlardan buxarlanmamalı; su ilə yuyulmalı və hidrolizə uğramamalı; sürtkü materialları ilə təmasda olan konstruksiya materialları ilə qarşılıqlı təsirdə olmamalı (A.-in təsir mexanizminin əsasını təşkil edən reaksiyalar istisna olmaqla); digər əlavələr olunduqda onlara depressiv təsir etməməli, öz funksiyasını saxlamalıdır. Əsas təyinatına (məüyyənedici xassəsinə) görə A. şərti olaraq bir neçə qrupa ayrılır; onlardan əsasları aşağıdakılardır.

Sürtkü xassələrini yaxşılaşdırən A. sürtünən metal səthlərdə kimyəvi tərkibinə görə müxtəlif qoruyucu təbəqələr (yeyilməyə, siyirilməyə qarşı və antifriksion) əmələ gətirir.

Yeyilməyə qarşı A. – bitki və heyvan mənşəli yağlar, piylər (məs., xardal yağı, donuz piyi); ali yağ turşuları (məs., olein turşusu) və efirlər (məs., pentaeritritin və sebasin turşusunun mürəkkəb efiri); tərkibində S [məs., kükürləşdirilmiş spermaset yağı, *bis*-(alkil-benzil) disulfid], P (məs., trikrezilfosfat), S və P (məs., diizooktiliditiofosfat, Ba-dialkilditiofosfat, arilditiofosfat turşusunun izobutil efirinin sink-barium duzu), N (məs., 1-butylbenzotriazol) olan və s. tərkibli birləşmələr nisbətən az yük və aşağı temp-rlərdə sürtünən səthlərdə yeyilməni azaldır. Sürtkü materiallarında A.-in qatılığı 0,1–3,0 %-dir.

Siyirilməyə qarşı A. ağır yüklərin təsiri altında sürtünən səthlərin siyirilmə və bir-birinə pərcimlənmə (ilişmə) olmadan (əgər baş verərsə, onu yüngülləşdirir) normal işini təmin edir. A. kimi tərkibində S (etilenin diizopropilksantati), Cl (məs., trixlorisirkə turşusunun izobutil efiri, penta- və tetralordifenil qarışığı – solvol), S və P (məs., Zn dialkilditiofosfat) olan və s. birləşmələr tətbiq edilir; qatılığı 3–5%-dir.

Antifriksion A. toxunan səthlərdə sürtünməni azaldır (modifikasiya edir). Belə modifikatorlara ali yağ turşuları (məs., stearin turşusu), onların və naften turşularının duzları (məs., Al stearat, Pb naftenat), qliserinin bəzi efirləri, alifatik aminlər, sürtkü materiallarında həll olmayan MoS₂, qrafit və bəzi birləşmələrin dispers kolloidləri (A.-lə davamlı məhlullar əmələ gətirən maddələrin, xüsusilə, bir sıra Mo birləşmələrinin – stabiləşdiricilərin tətbiqi daha perspektivlidir) aiddir. A.-in qatılığı 0,1–0,5%-dir.

Friksion A. sürtünmə əmsalını yüksəldərək sürtünən səthlərin sürüşməsinin qarşısını alır. A. kimi üzvi turşular və onların törəmələri – laurin turşusu və onun monooleinofosfatla qarışığı, Mg, Ca və Zn stearatları, Ba sulfonat, həmçinin N-hidroksi-etilsuksinimid və s. tətbiq edilir; qatılığı 0,1–2,0%-dir.

Antipittinq A. sürtünən səthlərdə yorğunluq zədələnmələrinin qarşısını alır və ya onları zəiflədir. A. kimi S tərkibli birləşmələr (məs., kükürləşdirilmiş terpenlər, Ba və Zn dialkilditiofosfatlar), polimerlər (məs., poliizobuti-

len) və s. istifadə edilir; qatılığı 0,5–3,0%-dir.

Metallakirləyici A. ağır yüklənmiş sürtünən hissələrin (detalların) yeyilməsini toxunan səthlərdə nazik metal təbəqəsinin əmələ gəlməsi hesabına azaldır.

Antioksidləşdirici A. yüksək temp-rlərdə sürtkü materiallarının oksidləşməyə qarşı davamlılığını yüksəldir. Antioksidləşdiricilərin təsiri maşın və mexanizmlərin metal hissələrinin satışinin katalitik aktivliyinin passivləşdirilməsinə və ya zəncirvari reaksiyanı qıraraq əmələ gələn peroksid birləşmələrini stabil məhsullara çevirməklə oksidləşmənin birbaşa ləngidilməsinə əsaslanır. Oksidləşmə inhibitorları kimi aromatik aminlər (məs., N-fenil- α -naftilamin, difenilamin), fenollar [məs., 2,6-di-tret-butil-4-metilfenol, 2,2-metilen-*bis*-(6-tret-butil-4-metilfenol)]; ditiyofosfat turşusunun mürəkkəb efirlərinin duzları (məs., Zn-dialkilditiofosfat və Zn-dialkilfenilditiofosfat) işlədilir. Antioksidləşdirici əlavələr çox vaxt yeyilməyə qarşı yaxşı xassəyə, həmçinin antikorroziya və yuyuculuq xassələrinə malikdir; qatılığı 0,01-dən 1–3%-ə qədərdir.

Metalları deaktivləşdirən A. onların katalitik aktivliyini azaldaraq sürtkü materiallarını oksidləşmədən qoruyur. A. kimi diaminlər (məs., N,N'-disalisiliden-1,2-propilendiamin) və tərkibində N (məs., benzotriazol), P (trialkilfosfit) olan birləşmələr və s. tətbiq edilir. Bir qayda olaraq, A.-in qatılığı 0,001%-dən artıq olmur, bəzən onu bir tərtib artırılır.

Antikorroziya A.-i, əsasən, əlvan metallardan hazırlanmış maşın və mexanizmlərin hissələrini xüsusilə yüksək temp-rlərdə korroziyadan qoruyur. Korroziya inhibitorları, əsasən, polyar səthi aktiv maddələrdir (SAM). Onların təsir mexanizmi metalların katalitik aktiv səthlərində aqressiv mühitin təsirinə davamlı qoruyucu oksid, hidrokسيد və s. qoruyucu təbəqələrin yaranmasına əsaslanır. Korroziya inhibitorları kimi benzotriazol, kükürləşdirilmiş mineral yağlar, alkilfenolların sulfidləri, tiyofenolların törəmələri, tributil- və trifenilfosfitlər, ditiyofosfat turşusunun dialkil efirləri və s. istifadə olunur; qatılığı 1–3%-dir.

Qoruyucu və pas əleyhinə A. qara metalları atmosfer korroziyasından qoruyan xüsusi inhibitorlar qrupunu təşkil edir. Onlara oksigen tərkibli SAM (məs., sintetik yağ turşuları və

onların efirləri), neftdən alınan və sintetik sulfonatlar (məs., Ca, Na və Ba sulfonatları), oksidləşmiş petrolatum, nitrolaşmış mineral yağlar, alkenilkarbən anhidridi, ditsikloheksilamin və s. aiddir; qatılığı geniş intervalda dəyişir (0,01–20%).

Özlü və ya qatılaşdırıcı A. sürtkü materiallarının özlülüyünü yüksəldir və özlülük-temp-r xassəsinə yaxşılaşdırır. A. kimi yüksək özlülüyə malik müxtəlif polimerlər (distillat yağlarında məhlulları) əsasən, poliizobutilen (molekul kütləsi 4–25 min), polimetakrilatlar (molekul kütləsi 3–17 min), polivinilbutil efiri (vinipol, molekul kütləsi 5–12 min), həmçinin polialkilstiroollar və s. tətbiq edilir; qatılığı 1–20%-dir.

Yuyucu – dispersləşdirici A. qızmış metal səthində sürtkü materiallarının oksidləşməsi və termiki parçalanması nəticəsində karbonlu qalıqların (cöküntülərin, qurumun, laklı təbəqələrin) əmələ gəlməsinin qarşısını alır və ya azaldır. Yuyucu və ya detergent A. göstərilən səthlərdə adsorbsiya olunaraq onlarda ikiqat elektrik təbəqəsi formalaşdırır. Bu təbəqənin ekranlaşdırıcı təsiri cöküntülərin toplanmasının qarşısını alır. Ən geniş yayılmış A. sulfonatlar (əsasən, Ca və Ba sulfonatları), alkilfenolyatlar, (Ba və Sr disulfidalkilfenolyatlar, alkilfenolların formaldehidlə kondensləşmə məhsullarının Ca və Ba duzları), alkilsalisilatların Ca və Ba duzlarıdır.

Dispersiyalaşdırıcı A. böyük miqdarda bərk hissəcikləri asılqan vəziyyətdə saxlamaqla onları sürtkü materiallarının həcmində stabiləşdirir və fazaların ayrılma sərhəddində koagulyasiya və cökməsinin qarşısını alır. Yuyucu A.-dan fərqli olaraq bunlar, əsasən, molekulunda azotərkibli əsasi qrup (Mannix əsası, suksinimidin törəmələri və s.) olan külsüz (tərkibində metal saxlamayan) birləşmələrlə təmsil edilmişdir. Bunların və detergentli A.-in qatılığı, adətən, 3–5%-dən çox olmur, yalnız yüksək kükürlü yanacaqlarla işləyən mühərriklərin yağlarında onların miqdarı 10–15%-ə qədər artırılır.

Depressor A. sürtkü materiallarının donma temp-runu aşağı (20–30°C) salır və onların özlülük-temp-r, bəzən isə yuyucu, antikorroziya xassələrini yaxşılaşdırır. Depressorlar kimi, əsasən alkilnftalinlər və alkilfenollar, həmçinin ftaloilxloridin dialkilfenolla qarşılıqlı təsirindən alınan məhsul (santopur), oksidləşmiş petrolatum, sabun məhlulu (məs., Al ste-

arat), bir sıra polimetakrilatlar və s. istifadə olunur; qatılığı 0,05–1,0%-dir.

Deemulsiyalaşdırıcı A. sürtkü materiallarında, xüsusilə rütubət olduqda, davamlı emulsiyaların əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Deemulqatorlar kimi sulfoturşuların Na duzları, amin törəmələri (məs., diproksamin–propilənqlikolun etilendiaminlə qarşılıqlı təsir məhsulu) və s. işlədilir; qatılığı 0,05%-dən çox olmur.

Köpüyə qarşı A. sürtkü materiallarının köpüklənməsinin qarşısını alır. Bu, aşqar hissəciklərinin onların səth təbəqəsində adsorbsiyası nəticəsində təbəqənin davamlılığının azalması sayəsində baş verir. Bu tip ən yaxşı A. polisliloksanlar (məs., polimetilsiloksan, polidifenilsiloksan) və s.-dir; qatılığı 0,001–0,005%-dir.

Rezinin şişmə tənzimləyiciləri hermetikləşdirici qurğulardan yağ və ya sürtkülərin axmasına mane olur və hərəkət edən hissələrin kipləşən yerlərində sürtünməni azaldır. Bu məqsədlə diheksilftalat, onun tridesil spirtlə qarışığı, triarilfosfat və s. istifadə edilir; qatılığı 2%-dən çox olmur.

Adheziya, antiradiasiya, bakterisid, rəngləyici və s. A. yuxarıda qeyd olunanlarla müqayisədə daha az istifadə edilir.

Çoxfunksiyalı A. eyni zamanda sürtkü materiallarının bir neçə xassəsinə yaxşılaşdırır. Onlar istifadəsi çətin və baha olan bir çox əlavələrdən ibarət kompozisiyaları əvəz edir; komponentlərin çox vaxt bir-birinə əks qarşılıqlı təsiri nəticəsində kompozisiyaların effektivliyi azalır. Çoxfunksiyalı A. müxtəlif təsiri əlavələr qarışığından (qarışıq və ya kompleks A.) və ya tərkibində S, P, metallar, polyar funksional qruplar olan üzvi birləşmələrdən ibarət olur. Məs., kompleks A. – Ba-alkilfenolyat və Zn-dialkilfenilditiofosfat (5:2 nisbətində) qarışığı yuyucu, yeyilməyə qarşı, antioksidləşdirici və antikorroziya xassələrinə malikdir. Fərdi çoxfunksiyalı əlavələr, əsasən, yuyucu A.-dir: suksinimidlər (sürtkü materiallarında toplanan turş birləşmələri neytrallaşdırır və onların özlülük xassələrini yaxşılaşdırır), dialkil-arilditiofosfat turşusunun Ca duzu (oksidləşməyə davamlılığını yüksəldir, yuyucu və yeyilməyə qarşı xassələri yaxşılaşdırır), Zn-dialkilditiofosfat (antioksidləşdirici, yeyilməyə və korroziyaya qarşı xassələri yaxşılaşdırır) və s. Çoxfunksiyalı A.-in qatılığı 0,5–5,0%-dir.

Bir sıra müasir yağların (xüsusilə mühərrik yağlarının) işlənilib hazırlanması zamanı sınaqlar göstərir ki, A.-in ayrı-ayrı növləri sürtkü materiallarının lazımı istismar xassələrinin məcmusunu təmin edə bilmir. Buna görə də, müxtəlif A.-ın funksional təsirini, həmçinin onların sinergizm və antaqonizmini nəzərə almaqla sənayedə iki və daha çox aşqar daxil edilmiş "aşqarlar paketi" istehsalına başlanılmışdır.

Yanacaqlara təyinatı üzrə təsnifləşdirilən bir necə aşqar qatılır. Benzinlərin yanmasını yaxşılaşdıran A. arasında onların oktan ədədini yüksəldən birləşmələr daha geniş yayılmışdır. Dizel yanacaqlarında öz-özünə alışmanın yubanma dövrünün müddətini azaltmaq üçün onların setan ədədini artıran inisiatorlaşdırıcı A. (alkilnitratlar xüsusilə səmərəlidir, məs., izopropilnitrat və bir sıra peroksidlər) tətbiq edilir. İşlənmiş qazların tərkibindəki yanacağın natamam yanmasından alınan zəhərli məhsulları və mühərriklərin yanma kamerasının divarlarında cöküntünün miqdarını azaltmaq üçün yanacaqlara onların yanmasını yaxşılaşdıran qurum əleyhinə A. (məs., trimetilfosfat) daxil edilir. Dizelərdə işlənmiş qazların tüstülüyünü azaltmaq üçün tüstüyə qarşı A. (ən perspektivli Ba tərkibli birləşmələrdir, məs., müvafiq sulfonatlar) istifadə edilir. Antioksidləşdiricilər, metalların deaktivləşdiriciləri və biosidlər yanacaqların saxlanması, nəqli və istismarı zamanı onların ilkin xassələrinin saxlanılmasına imkan verir. Ən səmərəli antioksidləşdirici A. fenollar, aminlər və aminfenollardır. Belə ki, benzinlərin stabilizasiyası üçün N-fenil-4-aminfenol və müxtəlif fenolların texniki qarışıqları, reaktiv yanacaqları oksidləşmədən qorumaq üçün 2,6-di-tret-butil-4-metilfenol istifadə edilir. Bir sıra metallar, ilk növbədə mis və onun ərintiləri yanacaqların oksidləşməsinə katalitik sürətləndirir. Bunun qarşısını almaq üçün metal ionları ilə qeyri-fəal daxili kompleks birləşmələr əmələ gətirən deaktivləşdiricilər (məs., N, N'-disalisiliden-1,2-propilendiamin) tətbiq edilir. Yüksək temp-r və rütubət şəraitində yanacaqlarda mikroorqanizmlər inkişaf edə bilər. Bu isə yanacaqların çirkənlənməsinə və onların korroziya fəallığının yüksəlməsinə səbəb olur. Biosid xassəyə malik birləşmələr (mis-sulfat, $KMnO_4$, $ZnCl_2$ və s.) mikroorqanizmlərin əmələ gəlməsinin qarşısını alır.

Yanacaqların korroziya aqressivliyini azaltmaq və suyun iştirakı zamanı müdafiə qabiliyyətini yüksəltmək üçün, yüksək səthi-aktiv xassəli A.- bəzi aminlər, metalların naftenatları, bir sıra turşuların ammonium duzları, müxtəlif neytrallaşdırılmış kəhrəbə və malein anhidridlərinin törəmələri, nitrolaşdırılmış və kükürləşdirilmiş yağlar və s. istifadə edilir. Yanacaqların aşağı temp-rlərdə istismarını asanlaşdırmaq üçün onlara bəzi A. əlavə edilir. Bunlara metal hissələrdə müdafiə pərdələrini (plyonkanı) yaratmaqla karbüratörün buzlaşmasının qarşısını alan A. (benzinlər üçün) aiddir. Bu qrupdan olan A.-dan ən əhəmiyyətli yanacaqların kəskin soyuması zamanı buz kristallarının çökməsinin qarşısını alan birləşmələrdir. Onların yanacağın tərkibindəki artıq su (rütubət) ilə əmələ gətirdiyi, donma temp-ru aşağı olan qarışıq asanlıqla süzgedən keçərək işlənmiş qazlarla mühərrikdən kənar edilir. Belə A. kimi metil- və etilsellülozlar (etilenqlikolun monometil- və monoetilfərləri), həmçinin reaktiv yanacaqlara tetrahidrofuril spirti 0,1–0,3% miqdarında əlavə edilir. Dizel və daha ağır (qazan) yanacaqlar soyuyarkən tərkibindəki bərk karbohidrogenlər kristal şəklində çökərək, yanacaq süzgeçlərini tuta bilər. Sonrakı soyumada çökən kristallar böyüyür və yanacaq axıcılığını itirir. Depressor A. bu kristalların böyüməsinə mane olaraq yanacağın donma temp-runu aşağı salır. Etilenin vinilasetatla sopolimeri daha səmərəlidir.

Reaktiv yanacaqların elektriklişməsinə aşağı salmaq üçün, xüsusilə ağır, çoxyerli təyyarələrin yanacaqda doldurulma sürətinin yüksəldilməsi şəraitində antistatik A. (məs., mono və dialkilsalisil turşularının Cr duzlarının və kəhrəbə turşusunun efininin Ca duzlarının stabilizasiyaları) istifadə edilir. Onlar yanacağın elektrik keçiriciliyini artıraraq, yanacaq kəmərinin və ya çənin yerlə birləşdirilmiş divarından statik elektrik yüklərinin "axmasına" şərait yaradır, yəni onların toplanmasının və yanğının (və ya partlayışın) baş verməsinin qarşısını alır. Təyyarənin yanacaq sisteminin hərəkəti detalları yalnız yağlara nisbətən özlülüyü az olan yanacaq yağlarıdır. Buna görə reaktiv yanacaqların yağlama xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün onlara yeyilməyə qarşı A. (məs., naften turşuları) əlavə olunur. Son illərdə həm məlum təyinatlı daha

səmərəli A.-ın, həm də onların yeni növlərinin işlənilib hazırlanması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Əd.: Гуреев А., Фуке И.Г., Лашхи В.Л. Химмотология. М., 1986.

AŞQARLAR KİMYASI İNSTİTUTU – АМЕА akad. Ə.М. Quliyev ad. Aşqarlar Kimyası İn-tu – sürtkü yağları, motor yanacaqları və xüsusi mayelərin istismar xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün onlara əlavə edilən üzvi maddələrin (aşqarların) sintezi, tədqiqi və istehsal texnologiyasının işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur. Bakıdadır. 1965 ildə Azərb.SSR EA Neft Kimyası Prosesləri İn-tunun yağlar və aşqarlar laboratoriyası əsasında yaradılmışdır.

İn-tun təməlini qoymuş akad. Ə.М. Quliyev 1987 ildə onun direktoru olmuşdur. İn-tdə sürtkü yağlarının oksidləşməyə, yeyilməyə, siyirilməyə, mikrob-lara qarşı davamlılığını yüksəldən, onların korroziyayaratma təsirini azaldan, donma temp-runu aşağı salan, reaktiv yanacaqlar üçün antioksidləşdirici və s. xassəli *aşqarlar* sintez olunmuşdur; işlənilib hazırlanmış aşqarlar əsasında motor, transmissiya və hidravlika yağları, maşınqayırma müəssisələrində metal hissələrinin almaz alətlərlə kəsilməsi və cilalanmasında istifadə olunan bir sıra yağlayıcı-soyuducu mayelər yaradılmış və sənayedə tətbiq edilmişdir. İn-tdə 15 laboratoriya, 4 şöbə, motor-sınaq stansiyası və "Aşqar" təcrübə-istehsalat xüsusi texnoloji bürosu fəaliyyət göstərir.

AŞQARLI YARIMKEÇİRİCİLƏR – bax *Aşqar səviyyələri, Yarımkeçiricilər*.

AŞQUZAYA – e.ə. 7 əsrdə Aşşur mixi yazılarında *skiflərin* adı; həmin dövrə aid Babil kitabələrində işquzaya kimi qeyd olunur. Bax həmçinin *Aşkenaz*.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AŞLIĞKƏNDİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 7,5 km şm.-q.-dədir.

AŞMARIN Nikolay İvanoviç (4.10.1870, indiki Çuvaş Resp.-nın Yadrin ş. – 26.8.1933, Kazan) – çuvaş türkoğlu, dilçi və folklorşünas. SSRİ EA-nın m. üzvü (1929). 1919–31 illərdə müxtəlif ali məktəblərin, o cümlədən indiki BDU-nun prof.-u olmuşdur. Çuvaş dili və folkloruna dair əsərlərin müəllifidir. Ən mühüm əsəri 17 cildlik "Çuvaş dilinin lüğəti"dir (1928–58). Bakıda çağırılmış I-

ci Ümumittifaq türkoğlu qurultayda (1926) iştirak etmişdir.

Əsəri: Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. Б., 1926.

Əd.: Основоложник чувашского языкознания. Сб. статей. Чебоксары. 1971.

AŞMIQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səriskənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səriskənd qəs.-ndən 37 km q.-dədir. **AŞNABAD** – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Ətraf bölgəsinin Rövzəçay kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 12 km şm.-q.-dədir. **AŞNAK** – İrəvan xanlığının Talin mahalında (09.09.1930 ildən Talin r-nu), Alağöz dağının c.-q.-ində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş, 1922 ildə onların bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1924–25 illərdə yenidən deportasiya olunmuş və kənd dağıdılmışdır.

AŞOFF (Aschoff) Lüdviq (10.1.1866, Berlin – 24.6.1942, Frayburq) – alman patoloqoanatomu, elmi məktəb banisi. Strasburq Un-tini bitirmişdir (1889). Höttingendə (1894), Marburqda (1903) və Frayburqda (1906–36) patoloji anatomiya üzrə prof. olmuşdur. A.-un əsas elmi tədqiqatları trombeməlagəlmə və bu prosesdə hemodinamika amillərinin rolu, həmçinin appendisit histologiyası və onun ayrı-ayrı formalarının müayinələşdirilməsi problemlərinə həsr edilmişdir. Yapon patoloqoanatomu S. Tavar ilə birlikdə ürəyin keçirici atrioventrikulyar sistemi (A.–Tavar düyünü) haqqında təlim işləyib hazırlamışdır. A. tərəfindən revmatizm zamanı miokardın histoloji dəyişiklikləri öyrənilmiş, onun adı ilə adlandırılan spesifik revmatik qranulema kəşf edilmişdir. Retikuloendotelial sistem haqqında təlimin həmmüəllifidir. Vərəmin, öddəsi xəstəliyinin, mədə xorasının və s. patogenezinin öyrənilməsi.

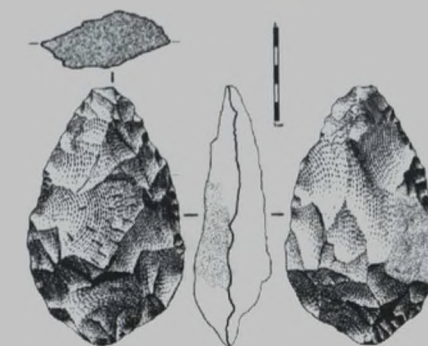
Əsərləri: Лимфатические органы. М., 1928; Современные проблемы патологии. М., Л., 1932.

AŞOKA – *Mauriyalar* sülaləsindən qədim hind hökmdarı [e.ə. 264–227]. Ara mühəribələri və çoxsaylı işğalçı yürüşlər nəticəsində Cənubi Asiyanın demək olar ki, bütün ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Əhəmənilərdən və ellinist hökmdarlardan nümunə götürən A. qayalarda və daş sütunlarda ortahind dillərində, həmçinin yunan və arami dillərində "ediktlər" adlanan kitabələr

həkk etdirmişdir. Hind yazı sisteminin ən qədim nümunələri olan bu kitabələr Qədim Hindistana dair ən geniş epigrafiq mənbələr kompleksidir. Kitabələrin əsas məzmununu buddizm əxlaqına (*ahimsa* – canlı varlıqlara zərər verməmək, böyüklərə hörmət etmək, qohumlara və yaxın adamlara lazımı qaydada münasibət göstərmək, qullara və xidmətçilərə qarşı mərhəmətli olmaq və s.) yaxın olan *dharma* qaydaları təşkil edir. "Dharma hökmdarı" kimi çıxış edən A. onun prinsipləri vasitəsilə bütün dünyanı ələ keçirir (bununla əlaqədar onun Suriyadan Balkanlara və Şimali Afrikaya qədər olan ərazilərdəki ellinist hökmdarlara göndərdiyi diplomatik heyətlərin adı çəkilir). Buddist rahiblərə müraçət edən A. onların oxumaları üçün məsləhət gördüyü kanonik mətnləri sadalayır. Tarixi ənənədə A.-nın hakimiyyəti dövründə buddist məclisinin çağırılması, bir çox məbədin tikilməsi və Lankada buddizmin yayılması haqqında məlumat verilir. Əfsanələrdə A. bütün Yer üzünü buddist icmaya – sanqhaya bağışlayan ideal hökmdar kimi təqdim olunur. A.-nın ucaldığı sütunlarından birinin kapiteli (şirlərin həkk olunduğu) Hindistan Resp.-nin gerbidir.

AŞÖL MƏDƏNİYYƏTİ – Erkən Paleolit dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət. İlk tapıntıları Fransanın Amyen ş. yaxınlığındakı Sent-Aşöldə (Saint Acheul) əldə edilmişdir. A.m. Erkən (800–300 min il), Orta və Son (300–100 min il) dövrlərə ayrılır. Afrikada, həmçinin Avropa və Asiyanın c.-unda yayılmış A.m. üçün mağara və açıq tipli düşərgələr səciyyəvidir. A.m.-nə aid Azıx (Azərb. Resp.), Kudaro (Gürcüstan) və Karatau (Qazaxıstan) mağaraları, Yaştux (Gürcüstan), Luka-Vrublevetskaya (Ukrayna) və s. açıq düşərgələri aşkar olunmuşdur. A.m. üçün badamvarı formada əl

Kəsici daş əl aləti. Fransa.

çapacaqları, itiuclu əmək alətləri, ərsinlər və s. xarakterikdir. Torralba (İspaniya), Leringen (Almaniya) düşərgələrində ağacdan hazırlanmış nizələr və ocaq yerləri aşkar olunmuşdur. Terinin (Əlcəzair) və Sidi-Əbdurrəhmanda (Mərakeş) Erkən Aşöl. Svanskombda (İngiltərə) isə Son Aşölə aid insan sümükləri tapılmışdır. A.m. dövründə ibtidai cəmiyyətin ilk mərhələsində yaşayan insanlar yığılılıq və ovçuluqla (mamont, kərgədan, sığın və s.) məşğul olmuşlar.

AŞPA – bax *Avropa Şurasının Parlament Assambleyası*.

AŞRALAR – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Qəribli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 32 km c.-da, dağlıq ərazidədir. Əh. 102 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

AŞRAMA (sanskritcə) – intensiv ruhani səylər, yaxud bu səylərin həyata keçirildiyi məkan; əsasən, *hinduizmdə* və *buddizmdə* sərgərdan kahinlərin dayanacaq, yaxud sığınacaq yeri. 1) Hinduizmdə "iki dəfə doğulanlar"ın, yəni üç ali varna üzvlərinin (*brahmanların, kşatrilərin* və *vayşilərin*) həyat mərhələləri. İdeal halda "iki dəfə doğulan"ın həyat yolu dörd mərhələyə bölünməlidir: brahmaçarin, qrihastha, vanaprastha, sanniyasin. Hər mərhələnin öz drahməsi (dini borc) var idi. Bir mərhələdən digərinə keçid müəyyən mərasimlərlə müşayiət olunur, bəzən mərhələlərin ardıcılığı pozulurdu: məs., brahmaçarin (yaxud qrihastha) mərhələsindən birbaşa sanniyasin vəziyyətinə keçid icazə verilirdi. Dörd A. konsepsiyası, insan həyatının ali kamillik dərəcəsi kimi, asket idealını ortodoks brahman dünyagörüşü ilə bağlamaq, onu ayin vəzifələrinin sort iyerarxiyası (varna – aşrama – drahma) ilə bərləşdirən cəhdi idi. 2) Müəllimin rəhbərliyi ilə mənavi-ruhani kamilliyə can atanların sığınacağı – məşhur ruhani xadimlərin öz davamçılarına mənavi-ruhani inkişaf üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə qurduqları dini icma. A. açıq olur; arzu edən hər kəs orada yaşaya bilər. A.-lar Budda zamanından məlum olsa da (qədim mətnlərdə brahman Bavarinin Cənubi Hindistanda yaratdığı A.-nın adı çəkilir), 20 əsrdə daha geniş yayılmışdır. Müasir Hindistanda müxtəlif dini cərəyanlara məxsus minlərlə A.-lar mövcuddur. Onlardan bir çoxu maarifçilik, nəşriyyat və xeyriyyəçilik təşkilatlarına çevrilmişdir, məs., Pondişeridə yerləşən Aurobindo,

M. Qandinin Vardha yaxınlığında yaratdığı Sevqram və s.

AŞŞÜZƏN – məişət əşyası; əsasən, düyünü və müxtəlif xəmir məmulatını süzmək üçün istifadə olunur. Qədimdə A.-in ibtidai forması olan *çətəndən* istifadə edilirdi. Azərb.-da eramızdan əvvəl dəmir A.-lərin işlənməsi bu ərazidə yüksək əkinçilik mədəniyyətinin inkişafından xəbər verir. Əvvəllər misdən düzəldilən A. hazırda daha çox alüminiumdan hazırlanır.

AŞŞUR – Dəclə çayının orta axarında qədim şəhər. Xarabalığı İraq ərazisində, Mosul ş.-ndən 100 km c.-da, indiki Əş-Şərqtədir. A.-da aşkar olunmuş ən qədim arxeoloji təbəqələr e.ə. 4-cü minilliyə aiddir. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəlində şəhər-dövlət olan A. Şumer-Akkad mədəniyyətinin və tranzit

Baş allah Aşşur. Relyef. E.ə. 8-7 əsrlər. Ön Asiya muzeyi (Berlin).

ticarətinin iri mərkəzi idi. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında *Aşşur çarlığının* paytaxtı olmuşdur. E.ə. 614 ildə *Kiaksarin* başçılığı ilə midiyahlılar (madahlılar) tərəfindən tutularaq dağıdılmışdır. E.ə. sonuncu əsrlərdə A. parfiyalıların hakimiyyəti altında olmuşdur. Xarabalığı 1821 ildə tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Aşşurbanipalın Nineviyadakı kitabxanasından daha qədim, mixi, o cümlədən hett yazıları olan külli miqdarda lövhəciklər, həmçinin kitabələr, məktublər, inzibati-hüquqi sənədlər və s.-dən ibarət kitabxana aşkar olunmuşdur. Qədim A. şəhər-qala (Aşşur, Nabu, İştər, Sin, Şamaş, Anu, Adad məbədləri, saraylar,

zikkurat, çar qəbirləri və s.) və şəhər tipli yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. Burada iki möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttinin, monumental şəhər qapılarının, Mərasim yolunun, tacir, sənətkar və yaşayış məhəllələrinin, eləcə də A.-un xarabalıqları üzərində tikilmiş Parfiya dövrünə aid saray, qala və məbədlər kompleksinin ("Parfiya akropolu") qalıqları qalmışdır. Ən son tikililər Sasanilər dövrünə aiddir.

AŞŞUR – Akkad mifologiyasında baş allah. Əvvəllər ovçuluğun, maldarlığın və Aşşur ş.-nin himayəçisi hesab edilirdi. E.ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısından Aşşur çarlığının baş allahı və çarların qoruyucusu olmuşdur. Həmin dövrdə A. *Enlil* surəti ilə birləşərək *Bel* adlandırılmışdır. A.-un rəmzi, əsasən, qanadlı Günəş, həmçinin qanadlı öküz (şedu), xurma ağacının budağı və s.-dir; adətən Günəşin şüaları altında, əlində ox və kaman tutan saqqallı ovçu kimi təsvir olunurdu. Aşşurda təqvimin iki ayı A.-un adı ilə adlandırılırdı, məşhur bayramlardan biri onun şərəfinə keçirilirdi. Rəvayətə görə, A.-un ilk məbədi hurri çarı Uppia tərəfindən Aşşur ş.-nin yerində tikilmişdir. A.-a sitayiş eramızın 3 əsrində saxlanmışdır.

AŞŞUR ÇARLIĞI – indiki İraq ərazisində qədim dövlət. A.ç.-nin əsasını *Aşşur* ş. təşkil edirdi. A.-ç.-nin tarixində 4 dövr fərqləndirilir. Ən qədim dövrdə (e.ə. 4-3-cü minilliklər) Aşşurun ilk sakinləri hurrilərdən ibarət idi. E.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəlində buraya *amorilərin* axını gücləndi. E.ə. 2-ci minillikdə isə əhalinin əksəriyyətini şumerlilər və akkadlılar təşkil edirdilər. E.ə. 23-22 əsrlərdə *Aşşur Akkad çarlığına*, e.ə. 22-21 əsrlərdə isə Ur ş.-nin 3-cü sülaləsinə tabe idi. Qədim Aşşur (e.ə. 20-16 əsrlər) dövründə müstəqil şəhər-dövlət olan Aşşur Cənubi Mesopotamiya ilə Kiçik Asiya arasında tranzit ticarətində vasitəçi rol oynayırdı. Kaniş (Kiçik Asiyanın ş.-ində) və Qasur (Dəclədən ş.-də) ticarət düşərgələri mühüm əhəmiyyətə malik idi. Amori I Şamşiadadın [e.ə. 1813-1781] hakimiyyəti illərində Aşşur iri dövlətə çevrildi. E.ə. 18 əsrdə Babilistan çarı *Hammurapiya* tabe olan A.ç. e.ə. 16-15 əsrlərdə *Mitanni* dövlətinin tərkibində idi. Orta Aşşur (e.ə. 15-11 əsrlər) dövründə Aşşur çarı I Aşşurballit qüdrətli dövlət yaratmış (e.ə. 14 əsr) və Babilistanı özünə tabe etmişdi. Onun "şarru" ("çar") titulu nu qəbul edən xələfləri e.ə. 14-13 əsrlər-

də Şimali Mesopotamiyanı ələ keçirmiş və Babilistana gedən yolları nəzarət altına almışdılar.

A.ç. üçün özünüidarədən kənd və şəhər icması (alu) səciyyəvi idi. Bu icmaların vaxtaşırı bölüşdürülən torpaqları bilavasitə ev icmalarına (bitu) mənsub olurdu. Ticarət şirkətlərinə daxil olan əyanlar karvan ticarətindən varlanırdılar. E.ə. 2-ci minilliyin əvvəlində k.t. intensivləşdirildi və ixtisaslaşdırıldı; bununla əlaqədar sələm krediti inkişaf etdi. Bu, ticarət və sələmçiliklə məşğul olan əyanların iri torpaq mülklərinin yaranmasına və sırayı icma üzvlərinin xeyli hissəsinin müflisləşib asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. Borclular iri malikanələrin işçi qüvvəsinə olan tələbatını ödəyə bilmədiyi üçün buraya əsirlərin axını gücləndi.

A.ç.-nda e.ə. təq. 13 əsrdə tərtib olunmuş qanunlar məcmuəsi dövrümüzədək çatmışdır. Aşşur hüququ cəza qaydalarının amansızlığı, borcluların və qadınların hüquqsuzluğu ilə fəqlənirdi. E.ə. 12 əsrdə çarlıq müvəqqəti tənəzzülə uğradı. I Tiqlatpalasarın (e.ə. 12 əsrin sonu – 11 əsrin əvvəli) hakimiyyət illəri A.ç.-nin yeni yüksəliş dövrünün başlanğıcı oldu. O, Babilistanda, Şimali Suriyada və Finikiyada müharibə aparmış və Anadolu yaylasına basqınlar etmişdir. E.ə. 11-10 əsrlərdə arami tayfalarının Şimali Suriyaya və Şimali Mesopotamiyaya axını A.ç.-nin parçalanmasına gətirib çıxardı. Hakim dairələrin daxili çəkişmələri nəticəsində ölkənin paytaxtı Aşşur ş.-ndən əvvəlcə Kalkuya (indiki Nimrud), 8-7 əsrlərdə isə Dur-Şarrukinə (indiki Xorsabad) və Nineviyaya (Neynəva; indiki Kuyuncik) köçürüldü.

Yeni Aşşur (e.ə. 10-7 əsrlər) dövründə A.ç.-nin işğalçılıq siyasətinin yenidən genişlənməsi zəngin xammal rayonlarını ələ keçirmək cəhdi ilə əlaqədar idi. E.ə. 10 əsrin sonu – 9 əsrdə Aşşur çarları ölkənin ş.-indəki dağlarda və Şimali Mesopotamiyada hakimiyyətlərini bərpa etməyə nail oldular. Aşşur ordusu dəfələrlə c.-da Babilistana, şm.-da Urartuya, q.-də Suriyaya, ş.-də isə Mannaya və Midiyaya (Mada) yürüşlər etmişdir. Başda Dəməşq olmaqla Suriya dövlətləri ittifaqının şiddətli müqavimətinə rast gələn A.ç.-nin buradakı hakimiyyəti zəifləmişdi. Müharibələr nəticəsində k.t. r-nlarının xarabalığa çevrilməsi, habelə daxildə kahinlər qruplaşması ilə imtiyazlı ticarət aparən əyanlar və hərbiçilər qruplaşması arasında baş verən vətən-

daş müharibəsi ilə əlaqədar e.ə. 9 əsrin sonundan A.ç.-nda böhran başladı. 3-cü vətəndaş müharibəsi nəticəsində III Tiqlatpalasar [e.ə. 745-727] hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə Aşşurun əsarəti altında olan xalqları məhvetmə siyasəti, kütləvi surətdə köçürmə siyasəti ilə əvəz edildi. Canişinliklər böyüdüldü, canişinlərin hüquqları məhdudlaşdırıldı, dövlət hesabına saxlanılan ordu yaradıldı. İşğalçılıq siyasətinə davam edən A.ç. təq. 100 il ərzində bütün Ön Asiyayı (Manna, Midiya və s.), həmçinin Misiri (e.ə. 671) işğal etdi. E.ə. 7 əsrin 40-cı illərində qüdrətli ordu yaradan Aşşurbanipal Elamin və Şimali Ərəbistanın istilasını başa çatdırdı. Əsarət altında olan xalqların üsyanları amansızlıqla yatırıldı. Lakin bu tədbirlərə baxmayaraq Midiya və Babilistan Aşşurun əsarətindən azad oldu.

III Tiqlatpalasar və oğlu V Salmanasar [e.ə. 727-722], sonra isə Sinaxerib [e.ə. 705-680] hərbi qruplaşmasının tərəfdarı idilər. Onlar Aşşurda olduğu kimi Babilistanda da özünüidarədən ticarət şəhərlərinin imtiyazlarını ləğv edərək əyanların hüquqlarını məhdudlaşdırdılar (hətta Sinaxerib Babil ş.-ni tamamilə dağıtdı). II Sarqon [e.ə. 722-705] və xüsusilə *Asarxaddon* [e.ə. 680-668] kahinlər qruplaşması və Babilistanın imtiyazlı şəhərləri ilə ittifaqa girmişdilər.

E.ə. 8 əsrin sonundan A.ç.-na düşmən olan bir sıra ölkələr ona qarşı ittifaq yaratdı. Çar Aşşurbanipalın [e.ə. 668-628] hakimiyyəti illərində aparılan

Aşşur oxatanları. Nineviyadan tapılan relyef. Təq. e.ə. 690 il. Berlin Dövlət Muzeyi.

müharibə A.ç.-ni tamamilə zəiflətdi. Sayca sürətlə azalan azad əkinçilərin vəziyyəti pisləşdi. Onlar ağır natural vergilər ödəməyə və mükəlləfiyyəti yerinə yetirməyə məcbur edildilər. Çar və əyanların torpaqları, əsasən, əsirlər və sürgün olunanlar tərəfindən becərilirdi.

Qəsbkarlıq müharibələri əsarətdə olan ölkələrin əhalisini müflisləşdirir. A.ç.-ni zəiflədir. Ordunun mənəvi cəhətdən vəziyyəti pisləşirdi. E.ə. 626-605 illərdə Midiya ilə Babilistanın yaratdığı hərbi ittifaqın A.ç.-na qarşı apardığı müharibələr zamanı ölkənin başlıca şəhərləri viran edildi. Nəticədə dünyanın ilk imperiyası olan A.ç.-na son qoyuldu. A.ç.-nin bir hissəsi Midiya şahlığının, digər hissəsi isə Babil çarlığının ərazisinə qatıldı. Aşşurun əyanları müharibə zamanı qırılmış, yerdə qalan əhali isə Mesopotamiya aramiləri ilə qaynayıb-qarışmışdı.

İncəsənət hərbi qüdrətə malik dövlət və allahabənzər çar – basılmaz döyüşçü və böyük sərkərdə ideyalarına cavab verən rəsmi representativ üslubun yaradılması ilə səciyyələnir. Qədim Mesopotamiyanın, Suriya hurrilərinin və Kiçik Asiya hettlərinin bədii irsi əsasında A.ç. incəsənətində kanonizə olunmuş formalar işlənilib hazırlandı. A.ç.-nin paytaxtları olan Aşşur (təq. e.ə. 14-9 əsrlər), Kalku (e.ə. 9 əsr), Dur-Şarrukin (e.ə. 8 əsr), Nineviya (e.ə. 8-7 əsrlər) möhkəmləndirilmiş şəhərlər idi: düzbucaq formalı, xəndəklə və daş bünövrə üzərində çiy kərpicdən hörülmüş, qüllələri çıxıntılı olan divarla əhatələnmiş şəhərin giriş tağlı darvazasının hər iki tərəfində hündür, kvadrat planlı bürclər ucalırdı. Ciddi nizamlanan şəhər planlaşdırılmasında Mərasim yolu və iqlalada hündür platforma üzərində (rütubət olmaması üçün) inşa edilən möhkəmləndirilmiş çar sarayı başlıca yer tuturdu. Saray, böyük və kiçik daxili həyətlərin yan tərəflərində qruplaşdırılan, ümumi yastı damı (Dur-Şarrukin) olan bir sıra tənənəli kişə və yaşayış binaları komplekslərindən, məbədlərdən və təsərrüfat tikililərindən ibarət idi. Məbədlər iki tipdə olurdu: *zikkurat* və *bitxilani*. Sarayın otaqlarının şirli kərpicdən olan ornamental frizlərlə bəzədilməsi (I Tukulti-Ninurtanın iqamətgahı, e.ə. 13 əsr), itibucaqlı tağların tətbiqi, həmçinin ortostatlardan hurrilərdə və hettlərdə olduğu kimi fasadlarda deyil, interyerdə istifadə edilməsi yenilik idi. Artıq e.ə. 9 əsrin əvvəlində relyeflərdə və rəssamlıqda insan

təsvirinin sərt kanonu müəyyənləşdirilmişdi: göz və arxa plandakı çiyin – fəsdən, baş, ayaqlar, ön plandakı çiyin – profildən təsvir olunur, gövdə əzələli verilir, iri üz cizgiləri stilizə olunmuş saç düzümü və uzun gur saqqal ilə çərçivələnirdi. Saray relyefləri A.ç.-nda imperiya üslubunun təkamülünü nümayiş etdirir. Ən məşhur abidələr Aşşurbanipalın Nineviyadakı sarayında şir ovu səhnələrini əks etdirən daş relyeflərdir (Britaniya muzeyi, London). Dairəvi heykəltaraşlıq nümunələri donub qalmış tənənəli pozaları, həcmlərin ümumiləşdirilməsi və detalların ornamental işlənməsi ilə fərqlənir: II Aşşurnasirpalın (alebastr) və III Salmanasarın (bazalt) heykəlləri. Rəngkarlıq Aşşur sarayındakı divar rəsmlərinin fraqmentləri ilə təmsil olunmuşdur. *Qliptika* (üzərində ov səhnələri, mifoloji və heraldik kompozisiyalar olan silindrik möhürlər), toxuculuq, metalik və ağac üzərində oyma, bədii təmizləmə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

Musiqi. Çarın ov səhnələrini, qələbə yürüşlərini, tikinti işlərini, ziyafət məclislərini, dini səhnələri əks etdirən relyeflərdə, əsasən, çalğıçılar, az hallarda müğənni və rəqqaslar təsvir olunur. Əllərində üçkəncə formalı saqqalı və üfüqi *arfa*, lira, dəf tutmuş musiqiçilər dəstəsi səciyyəvi süjetlərdən biridir. Uzunqollu ud, ikidilli qoboy, seypur təsvirlərinə, *psalterinin* Mesopotamiyada ilk təsvirlərinə də rast gəlinir. Orijinal tunc sinclər və zinqrovlar saxlanılmışdır. Aşşur ədəbiyyatı haqqında bax *Şumer-Akkad ədəbiyyatı*.

Əd.: Афанасьева В., Луконин В., Померанцева И. Искусство Древнего Востока. М., 1976; Rashid S.A. Mesopotamien. Leipzig, 1984 (Musikgeschichte in Bildern. Bd. 2, Lfg. 2); Оппенгейм А. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. 2-е изд. М., 1990.

AŞŞUR DİLİ – 1) *Akkad dilinin* iki dialektindən birinin adı; 2) *yeni arami dilləri* qrupunun şərti adı; aysor dili, aturaya, surət də adlanır.

AŞŞUR ƏDƏBİYYATI – bax *Şumer-Akkad ədəbiyyatı*.

AŞŞUR TƏSVİRİ SƏNƏTİ VƏ MƏMARLIĞI – bax *Aşşur çarlığı*.

AŞŞURBANİPƏL. Aşşurbanipal – Aşşur çarı [e.ə. 669 – təq. 628], *Asarxaddonun* oğlu. Tir və Arvad şəhərlərini işğal etmiş, ş.-də və şm.-da kimmerilər, skiflər, midiyahlılar (madahlılar) və s. xalqlarla mübarizə aparmışdır. Qardaşı Şamaşsumukinin Babilistanda ona qarşı

qaldırıldığı üsyanı yatırmış (e.ə. 648), Elamı (e.ə. təqr. 639) ələ keçirmişdir. E.ə. 7 əsrin 40-cı illərində bəzi ərəb tayfalarını və dövlətlərini özünə tabe etmişdir. A. həm də qədim yazılı abidələrin toplayıcısı kimi məşhurdur. 1849–54 illərdə aparılan qazıntılar zamanı *Nineviyada* (Neynəva) A.-in kitabxanası tapılmışdır. **AŞŞURLULAR** – *Aşşur çarlığında* yaşamış əhalinin ümumi adı. E.ə. 4–3-cü minilliklərdə bu ərazidə məskunlaşan *huririlər* e.ə. 3-cü minilliyin sonunda *akkadlılarla* qaynayıb-qarışmışlar. E.ə. 2-ci minilliyin ərəfəsində buraya Ərəbistan çöllərindən *amori* (amurru) tayfalarının axını baş vermişdi. E.ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısında samilərin hurri tayfalarını assimilyasiyaya uğratması nəticəsində A. formalaşmışlar.

AŞŞURNASİRPÁL II – Aşşur çarı [e.ə. 883–859]. Yuxarı Mesopotamiyada və Fərat çayının orta axarında məskunlaşan aramiləri məğlub etmişdir. E.ə. 876 ildən q.-ə yürüşlər etmiş, Şimali Suriya və Finikiyanı zəbt etmişdir. Qarqamışdan (Karxemiş) çox böyük qənimət götürmüşdür. Ş.-də Dəclə çayını keçərək Urartu qoşunu ilə toqquşduğu ehtimal olunur. A.-in hakimiyyəti dövründə hərbi qənimətin, təzminatın, “bəxşilərin”, məğlub olunanlardan yığılan bac-xəracin ciddi qeydiyyatı aparılırdı, nəzarət məqsədilə işğal olunan ərazilərdə hərbi məntəqələr yaradılırdı. O, çarlığın paytaxtını Aşşur ş.-dən Kalxu ş.-nə (indiki Nimrud) köçürmüş, burada kanal, məbəd, zikkurat, qala divarları və s. tikdirmiş, müxtəlif bəryeflər və heykəllər qoydurmuşdu.

Aşşurbanipal ordusunun musiqiçiləri. Relyef. Nineviya. E.ə. 7 əsr. Luvr muzeyi.

AŞŞURSÜNASLIQ. *assiriologiya* – Qədim Mesopotamiya xalqlarının dil, yazı, tarix və mədəniyyətlərini öyrənən elmlər kompleksinin şərti adı; geniş mənada ya bütövlükdə sözü, ya da hecanı bildirən loqoqrafik-sillabik mixi yazılardan (kvazialifbalı Uqarit və qədim fars mixi yazıları istisna olmaqla) istifadə etmiş Qədim Şərqi sivilizasiyalarının tədqiqi ilə məşğul olan elm. Şumerşünaslıq, hettşünaslıq, hurrişünaslıq, elamsünaslıq, urartuşünaslıq və eblaşünaslıq fənlərinə əhatə edir.

E.ə. 3-cü minilliyin 1-ci yarısına aid ilk mixiyazılı mətnlər Şumer dilindədir. Bu yazılar, əsasən, saray və məbədlərin təsərrüfat və inzibati sənədlərindən ibarətdir. E.ə. 2-ci minilliyin əvvəllərindən etibarən artıq ünsiyyət vasitəsi kimi işlənilməyən Şumer dili eramızın əvvəlində elmi dili olmuşdur. E.ə. 25 əsrdə babillilər və aşşurlular Şumer mixi yazısını mənimsəyərək 2500 il istifadə etmişlər. Sonralar onu arami yazısı əvəz etmişdir. Mesopotamiyaya qonşu olan xalqlar mixi yazını öz dillərinə uyğunlaşdırmışlar. E.ə. 2-ci minilliyin ortalarında artıq bütün Ön Asiya bu yazıdan istifadə edirdi. Suriyanın Ebla ş.-ndə aparılan qazıntılar zamanı əvvəllər elmə məlum olmayan sami dilində (sonradan, Ebla dili adlandırılan) tərtib edilmiş bir neçə min lövhəcikdən ibarət kitabxana və arxiv aşkar olundu. Elmə məlum olan sonuncu mixi yazılı lövhəcik eramızın 75 ilinə aiddir. Bir müddət sonra mixiyazı tamamilə unudulmuşdur.

İlk mixiyazılı mətnlər Avropa elminə 17 əsrdən məlumdur. Lakin avropalı

alimlər mixi yazıları 18 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin əvvəlindən geniş şəkildə tədqiq etməyə başladılar. Mesopotamiyada şəhər xarabalıqlarının qazıntıları zamanı aşkar edilən çoxlu mixi yazılı mətnlərin (19 əsrin 1-ci yarısı və ortaları), həmçinin İranda üç dildə yazılmış məşhur Behistun (Bisütun) kitabəsinin tapılması A.-in inkişafına böyük təkan verdi. 19 əsrin 1-ci yarısı və ortalarında, əsasən, Aşşur-Babil mixi yazıları, qismən də Elam yazıları öyrənilirdi. Az sonra mixi yazılardan istifadə edən dillər üzrə ilk qrammatika və lüğət kitabları meydana gəldi.

Yeni bir elm sahəsi kimi A.-in tarixi 1857 ildən başlanır. Həmin il Britaniya Kraliçəsi Asiya Cəmiyyətinin tapşırığı ilə dörd görkəmli alim – H.K. Roulinson, U.Q. Foks-Tolbot (İngiltərə), J. Oppert (Fransa) və irlandiyalı E. Hinks ayrı-ayrılıqda hələ məlum olmayan Aşşur mətnini oxudular. İlk dəfə Akkad dilinin qrammatikası E. Hinks tərəfindən tərtib və nəşr olundu (1860).

A.-in ilk inkişaf dövrünün mühüm müvəffəqiyyətləri Q.F. Qrotend, K. Lassen, E. Şrader (Almaniya), E. Bürnuf, P.E. Botta, F. Lenorman, J. Menan (Fransa), R. Rask (Danimarka), E. Norris, C. Smit, A.H. Seys (İngiltərə) və b.-nin adı ilə bağlıdır.

19 əsrin son rübü – 20 əsrin əvvəllərində A.-in inkişafında Akkad (Aşşur-Babil) qrammatikası və lüğətinin müəllifi F. Deličin (Almaniya), A. elminin müstəqil sahəsi olan şumerşünaslığın baniləri E. de Sarzek və A. Amyenin, xüsusilə də F. Türo-Danjenin xidmətləri ol-

II Aşşurnasirpal. Relyef. E.ə. 9 əsr. Britaniya muzeyi.

duqca böyükdür. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Rusiya alimləri V.S. Qolenişev, B.A. Turayev, M.V. Nikolski, P.K. Kokovtsev, V.K. Şileyko və b. A. sahəsində xeyli iş görmüşlər. M.V. Nikolski bir çox Urartu mixiyazılı mətnləri, həmçinin Şumer dilində təsərrüfat işlərinə dair haqq-hesab sənədlərini nəşr etmişdir.

Hett dillərinin (hett. pala. luvi və s.) öyrənilməsində görkəmli çex alimi B. Hroznı, həmçinin F. Zommer, A. Götse, E. Forrer (İsveçrə), E. Laroş (Fransa), A. Kammenhuber (Almaniya), V.V. İvanov, T.V. Qamkrelidze, Q.Q. Giorqadze (SSRİ) və b.-nin tədqiqatları mühüm rol oynamışdır.

Urartu dilinin (İngiltərədə A.H. Seys, Almaniya İ. Fridrix, Avstriyada F.V. Köniq, SSRİ-də İ.İ. Meşşaninov, Q.A. Melikişvili, M.A. Dandamayev, N.B. Yankovskaya, V.A. Yakobson və b.) və digər dillərin öyrənilməsində A.-in uğurları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Şumer dilinin ilk qrammatikasının tərtibçisi A. Pöbel, həmçinin A. Daymel, A. Falkenşteyn (Almaniya), T. Yakobson (Danimarka və ABŞ-da işləmişdir), S.N. Kramer (ABŞ), V.V. Struve, İ.M. Dyakonov, A.A. Vayman (SSRİ) və b. 20 əsrin ən görkəmli şumerşünaslarıdır.

A.-in (dar mənada) inkişafı Q. Tsimmern, B. Meysner, A. Unqnad, F. fon Zoden, A.L. Oppenheym, E. Reyner (Almaniya), B. Lansberger (Almaniya, ABŞ), A.K. Qreyson (Kanada), S. Parpola (Finlandiya), A.P. Rifstin, L.A. Lipin, İ.T. Kaneva (SSRİ) və b. tədqiqat işləri ilə bağlıdır. A. biliklərinin inkişafında görkəmli Amerika alimi İ. Gelbin əsərləri xüsusi yer tutur.

Azərbaycanda İ. Əliyevin “Midiya tarixi” (1960, rus dilində), Y. Yusifovun “Elam. Sosial-iqtisadi tarix” (1968, rus dilində), S. Qaşqayın “Manna çarlığının tarixindən” (1977, rus dilində) və “Manna dövləti” (1993) monoqrafiyaları, M. Mirzəyevin Babil mənbələrinə dair bir sıra məqalələri çap olunmuşdur. 2006 ildə S. Qaşqayın Akkad və Urartu mənbələrinin tərcümələrindən ibarət olan “Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə” adlı əsəri çap olunmuşdur.

Çıxaqo Un-tinin Şərqi İntutu, Papa Bibliya İntutu (Roma), Luvr (Paris), Bağdad, İstanbul və Britaniya (London) muzeyləri, Sankt-Peterburq, Moskva, Praqa, Berlin, Budapeşt və başqa şəhərlərin bir sıra elmi müəssisələri dünya

A.-ının mərkəzləri hesab olunur. ABŞ, Almaniya, Fransa, Britaniya və Rusiyada A.-a dair elmi jurnallar nəşr edilir. **AŞTƏCİN** – İranda Qəzvin ostanında kənd. Ziyaabad bölgəsinin Qaqazan kəndistanında, Ziyaabad qəs.-ndən 22 km şm.-da, düzənlik yerdədir.

AŞUR BƏY Hacı İmamverdi bəy oğlu (?–?) – 19 əsrin əvvəllərində Bakının Sabunçu və Zabrat k.-lərinin irsi sahibi. *Aşur xan Əfşarın* nəvəsi. II Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) zamanı Bakını geri almağa çalışan *Hüseynqulu xan* dəstəkləmişdir. Xanın uğursuzluqla nəticələnən cəhdindən sonra A.b. bəzi qohumları ilə birlikdə Cənubi Azərbaycan-a getmiş. Ərdəbil yaxınlığındakı Barı k.-ndə məskunlaşmışdır.

AŞUR XAN ƏFŞAR (?–?) – Nadir şah Əfşarın ayanlarından biri, *Aşurbəyovlər* nəslinin banisi. Nadir şah tərəfindən Təbrizin hakimi, sonra isə Azərbaycanın sərdarı təyin olunmuşdur. 1743 ildə II *Sam Mirzənin* qaldırıldığı qiyamın yatırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bunun müqabilində Nadir şah ona Abşeronda torpaq sahələri, o cümlədən Keşlə, Sabunçu və Zabrat k.-lərini bağışlamışdır.

AŞUR İBRAHİM OĞLU (?–?) – 12 əsr Azərbaycan xarratı. Hicri 567 (1171/1172) ildə Bakıdakı Ləzgi məscidinin (İçərişahərdə) məhrabını düzəltmiş, onu nəfis ornamentlərlə bəzəmişdir. Bəzəklərin daş üzərində oyulması A.İ.o.-nun daşyonma sənətinə də yiyələndiyini göstərir. **AŞURA** (ər. عاشوراء – onuncu) – hicri təqviminin birinci ayı – məhərrəmin onuncu günü. Hicrətin 61 ili məhərrəm ayının 10-nda (miladi tarix ilə 10 oktyabr 680 il) Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi, Əlinin oğlu Hüseyn özünün 72 silahdaşı ilə birlikdə İraq ərazisində yerləşən Kərbəla çölündə xəlifə Yazidin qoşunları tərəfindən qətlə yetirilmiş, ailəsi əsir edilmişdir. A. Hüseynin anım günü kimi qeyd olunur.

Bir sıra islam alimlərinə görə, həmin gün bəşəriyyət tarixində əlamətdar hadisələr baş vermişdir: Allah Adəmin tövbəsini qəbul edərək onu bağışlamış, Nuhun gəmisi daşqından sonra dağa yan almış, İbrahim anadan olmuş, *Musa* fironun təqibindən qurtulmuş, *İsa Məsih* Allah dərğahına yüksəlmişdir.

AŞURBƏYLİ Sara Balabəy qızı (27.1.1906, Bakı – 17.7.2001, Bakı) – Azərbaycan tarixçisi, tarix e.d. (1966), əməkdar elm xadimi (1982), Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı (1986). İstanbulda Janna d'Ark ad. fransız kollecini (1925),

Azərbaycan Dövlət İntunun Şərqi (1930) və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İntunun xarici dillər (1941) fakültələrini, həmçinin Azərbaycan Rəssamlıq Məktəbini (1941) bitirmişdir. 1937–58 illərdə resp.-nin ali məktəblərində fransız və ingilis dillərindən dərs demişdir. Azərbaycan SSR EA Tarix muzeyində orta əsrlər şöbəsinin müdiri (1954–58), Azərbaycan SSR EA Şərqişünaslıq İntunda elmi katib və baş elmi işçi (1958–61), Azərbaycan SSR EA Tarix İntunda baş elmi işçi (1961–93), AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İntunda aparıcı elmi işçi (1993–2001) vəzifələrində çalışmışdır.

Tədqiqatları, əsasən, orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin tarixinə həsr olunmuşdur. 120-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Bir sıra boyakarlıq əsəri də vardır. Azərbaycan Respublikasının Şöhrət ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: *Очерк истории средневекового Баку*. Б., 1964; *Государство Ширваншахов*. Б., 1983; *Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века*. Б., 1990; *История города Баку. Период средневековья*. Б., 1992.

AŞURBƏYOV Balabəy Teymur bəy oğlu (1882, Bakının Sabunçu k. – dekabr, 1937, Qaraqanda) – Azərbaycan milyonçusu, xeyriyyəçi. Bakı realni məktəbində və Tiflis ticarət məktəbində təhsil almışdır. 1901 ildə A. qardaşı ilə birlikdə “Əli bəy və Bala bəy Aşurbəyov qardaşları” neft firmasının təsisçisi, 1914 ildə H.Z. Tağıyevin yaratdığı Bakı Tacir bankının payçılardan olmuşdur. Sankt-Peterburqda məscidin tikintisinə vəsait ayırmışdır. 1920 ilin iyununda ailəsi ilə İstanbula köçmüş, 1925 ildə yenidən Bakıya qayıtmışdır. 1935 ildə bolşeviklər tərəfindən həbs olunaraq Qazaxıstana sürgün edilmiş, 1937 ildə güllələnmişdir.

AŞURBƏYOV Bəşir bəy Məmmədhasən bəy oğlu (1875, Bakının Sabunçu k. – 1930-cu illərin sonları, Bakı) – Azərbaycan mesənati, xeyriyyəçi. Bakıda və Sankt-

Peterburqda təhsil alan azərb. tələbələrə təqaüd təyin etmişdir. Azərb.-in bir sıra görkəmli yazıçı və dramaturqlarına (C. Cabbarlı, Y.V. Çəmənçiminli, N. Nərimanov və b.) da təhsillərini başa vurmaqda yardım göstərmişdir. Sabunçuda neft mədənlərinə sahib olan A. Bakıda bir çox bina və məscid tikdirmişdir. 1930-cu illərdə repressiya olunmuş, Nargin a-nda güllələnmişdir.

AŞURBƏYOV İsa bəy Mehdiqulu bəy oğlu (1878, Bakı – 1.10.1938, Bakı) – Azərb.-in ictimai-siyasi xadimi, xeyriyyəçi, jurnalist, naşir. Gənlik illərində sosial-demokrat ideyalarına meyil etmişdir. Bakı şəhər dumasının (1910), həmçinin “Nicat”, “Bir damla süd” xeyriyyə cəmiyyətinin, Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində “Əsir düşmüş türk əsgərlərinə yardım komitəsi”nin üzvü olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda “Difai”, “İttihad” və “Hümmət” partiyalarında fəaliyyət göstərmişdir. Tanınmış xeyriyyəçi olan A. “İrşad” qəzetini maliyyələşdirmişdir. Ü. Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşalarından biri A.-un Persidskaya (indiki M. Muxtarov) küçəsindəki evində olmuşdur. H.Z. Tağıyevin “Kaspi” qəzetinin mətbəəsində çalışmış (1912), sonradan həmin mətbəni icarəyə götürərək öz mülkünün zirzəmisində yerləşdirmiş, M.Ə. Sabirin şeirlərini, müəllimlər üçün həftəlik “Şəlalə” və “Vodopad”, şagirdlər üçün “Məktəb” jurnallarını Azərb. və rus dillərində nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xalq Maarifi Nazirliyinin nəşriyyatına rəhbərlik etmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra vəzifəsində saxlansa da, keçmiş fəaliyyətinə görə tezliklə işdən kənarlaşdırılmışdır. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən A. SSRİ EA Azərb. Filialında tərcüməçi işləmişdir. Osmanlı qoşunlarının Bakıya daxil olmasına (1918) fəal yardım etməkdə günahlandırılaraq 1937 ildə həbs olunmuş, bir müddət sonra güllələnmişdir.

AŞURBƏYOV Teymur bəy Qara bəy oğlu (1834, Bakının Sabunçu k. – sentyabr, 1908, Kərbəla) – Azərb. milyonçusu, xeyriyyəçi. İri torpaq sahələrinə və neft mədənlərinə sahib olan A. “neft baronu” adlandırılırdı. Qardaşı Aslan bəylə birgə neft şirkəti təsis etmişdi. A.-un təşəbbüsü ilə və onun vəsaiti hesabına Sabunçuda xəstəxana və məktəb inşa olunmuş, bir çox məscid təmir edilmişdir.

AŞURBƏYOVA (Rzayeva) Nəbat xanım Hacı bəy qızı (1795, Bakı – 1912, Bakı) – Azərb. xeyriyyəçisi; *Aşur xan Əfşarın* nəticəsidir. Təhsilini evdə almışdır. Rusiya–Yaponiya müharibəsi (1904–05) zamanı yaralanan əsgərlərin müalicəsi üçün A. böyük məbləğdə pul köçürmüşdür. O, həmçinin Sabunçu xəstəxanasında kasıbların pulsuz müalicəsini təşkil etmiş, Bakıda və ətraf kəndlərdə bir sıra sosial obyektlərin tikintisini maliyyələşdirmişdir. *Təzəpir məscidi* onun vəsaiti ilə inşa (1905–14) olunmuşdur. Məscidin tikintisi başa çatdıqdan sonra A.-nın cənazəsi əvvəlki yerindən götürülərək məscidin girəcəyində dəfn edilmişdir.

AŞURƏLİYEV Məmməd Miskin oğlu (1912, Şəmkir r-nunun Niyazlı k. – 30.3.1998, Şəmkir) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə üzümçülük sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərb. SSR Ali Sovetinin (3-cü çağırış) deputatı olmuşdur.

AŞURLU – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Bədəlan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-da, düzənlikdədir. Əh. 1895 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AŞUROV Ağa Hacı Aslan oğlu (1880, Bakı – 1936, Rostov) – Azərb. ictimai-

siyasi və dövlət xadimi. Bakıda gimnaziya, Almaniyada mühəndis-texnoloq ixtisası üzrə ali məktəb bitirmişdir. Bakıda bələdiyyə idarəsində işləmiş, şəhərin abadlaşdırılması və tərəqqisi üçün həyata keçirilən bir sıra tədbirlərə başçılıq etmişdir. 1906 ildə Ə. *Topçubaşovun* sədrliyi ilə Ümumrusiya müsəlmanlarının Nijni Novqorod ş.-ndə keçirilən 3-cü qurultayının rəyasət heyətinə seçilmişdir. Bakıda A.-un rəhbərliyi ilə yeni elektrik stansiyasının tikintisi haqqında 1908 ildə müqavilə bağlanmışdır. Şollar su kəmərinin çəkilməsində fəaliyyət göstərmişdir. A. “*Nəşri-maarif*” cəmiyyətinin rəhbərlərindən biri olmuş, şəhər dumasının üzvü seçilmişdir. Milli hərəkatın fəal üzvlərindən olan A. Bakı Müsəlman Milli Komitəsi Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü (1917) seçilmiş, Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında (1917, aprel) iştirak etmişdir. 1918 ilin mart soyqırımı zamanı hərbi əməliyyatları dayandırmaq məqsədilə müsəlman nümayəndə heyətinin tərkibində İnciləbi Müdafiə Komitəsinin, Erməni Milli Şurasının üzvləri və İranın Bakıdakı konsulu Həbibulla xanla danışıqlar aparmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü olan A. ticarət və sənaye naziri, ərzaq naziri, poçt və teleqraf naziri işləmiş, Bakıda həyata keçirilən bir sıra mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçılarında olmuşdur.

A. 1920 il aprelin 27-də bolşeviklərin hakimiyyəti təslim etmək tələbinin əleyhinə səs verən yeganə parlament üzvü idi. Qırmızı ordu Bakını işğal etdikdən sonra A. Rostov ş.-nə köçmüş, burada mühəndis-texnoloq işləmişdir. Rostovun tatar qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

AŞUROV Bəhram Məmmədrəsul oğlu (14.7.1943, Dağ. Resp. Rutul r-nunun Tcaxur k. – 24.7.1994, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e. d. (1984), prof. (1987). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1966). Həmin in-tıda ümumi cərrahiyyə kafedrasının prof.-u (1987–89), kafedra müdiri (1989–94) işləmiş, eyni zamanda müalicə-profilaktika fakültəsinin dekanı (1988–89), I prorektor (1991–92) olmuşdur. Tədqiqatları müxtəlif xəstəliklər zamanı qanda gedən dəyişikliklərin öyrənilməsinə, ödlüyün, aortanın müalicəsində tətbiq olunan cərrahi əməliyyatlara həsr edilmişdir.

Əsəri: Гемосорбция в ургентной абдоминальной хирургии (M.Y.Əliyev və H.S.Вагіров ilə birlikdə). Б., 1991.

AŞUROV Dursun Əhməd oğlu (d. 27.11.1941, Gürc.-in. Bolnisi r-nunun Aşağı Qoşakilsə k.) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1991), Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1964). Sumqayıt Dövlət Un-tinin prof.-udur (1992). Tədqiqatları üzvi birləşmələrin elektrokimyası, o cümlədən elektrokimyəvi üsulla xlorhidrin tərkibli üzvi birləşmələrin sintezi və onların əsasında epoksid birləşmələrinin alınması sahəsindədir. 170-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Elmi kədrlərin hazırlanmasında xidməti var.

AŞVAQHƏŞA (sanskrit dilində hərfi mənası – at səsinə malik olan) – hind şairi. Sanskrit dilində yazmışdır. A. haqqında səhih bioqrafik məlumat yoxdur. 1–2 əsrlərdə yaşadığı ehtimal olunur. Hindistanda A.-nin əsərləri unudulmuşdu. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində, Tibetdə və Çində (bu ölkələrdə ona böyük budda müdriklərindən biri kimi sitayiş edilirdi) aşkar olunmuşdur. A.-nin əsərləri Veda ədəbiyyatından sonrakı bizə gəlib çatan. sanskritcə yazılmış ən erkən bədii ədəbiyyat nümunələrinə aiddir. “Buddanın həyatı”, “Gözəl Nanda” poemaları, həmçinin “Şariputra haqqında dram”ı (fraqmentlər saxlanılmışdır) məlumdur. Fəlsəfi baxışlarına görə A.-ni erkən mahayan ideyalarına rəğbət bəsləyən mahasənq hesab etmək olar: fəvqəltəbii qabiliyyətlərin köməyi ilə Buddaya sahib olma, Buddanın obrazına sitayiş (bhakti), ona hədsiz məhəbbət, həmçinin başqalarının da saflaşmasına kömək edə bilmək imkanı (bodhisattva ideali).

Əsəri: Жизнь Будды / Пер. К. Бальмонта. М., 1913.

AŞVİLL (Ashville) – ABŞ-in c.-ş.-ində, Şimali Karolina ştatında şəhər. Əh. 160 min (ətrafı ilə). Appalaç d-rının ş. ətklərindədir. Nəql. qovşağı. Elektrotexnika, toxuculuq, trikotaj, mebel, gön-dəri, yeyinti sənayesi müəssisələri, yaxınlığında milli park (Qreyt-Smoki-Mauntins) var. Turizm mərkəzidir. 1794 ildə salınmışdır. **AT CİNSLƏRİ** – dünyada 300-dən artıq at cinsi və populyasiyası mövcuddur. Mənşəyinə, eksteriyerinə, fenotipik və genotipik əlamətlərinə, bioloji-təsərrüfat xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən 2 böyük qrupa: yerli (aborigen) və zavod A.c.-nə ayrılır. Yerli cinslər 3 yarımqrupa: dağ (Qarabağ, Dilbaz, Kərbəla, Qaraçay, Altay, lokay, qırğız, tuş, meqrəl), çöl (monqol, qazax, bur-

yat, başqırd) və meşə (yakut, Peçora, Mezen, Tavda və s.); zavod atları isə 4 əsas qrupa: minik (ərəb, təmizqanlı ingilis, Axaltəke, Trakenen, Budyonni, Qarabağ, Don, Kərbəla, Kustanay, yeni qırğız, Hannover, Ukrayna); löh-rəm (Amerika, Orlov, fransız, rus, Avropa və s.); ağır yük (rus, Vladimir, Arden, Brabanson, Kleydesdal, perşeron, breton və s.); qoşqu (Belarus, Latviya, cənubi alman, hoflinger, ostfriz, Oldenburq, Lipitsa və s.) atları qruplarına bölünür. Bəzi at cinsləri təsnifatda bir neçə yer tutur. Məs., Qarabağ atı və Kərbəla atı dağ cinsləri olduğu halda, həm də minik atlarıdır. Əsas təsnifatla yanaşı, məhsuldar cinslər (qazax, monqol, başqırd, yakut, qırğız), yerli genofond atları (hoflinger, ponilər, dekorativ atlar və s.) ayırd edilir. Azərb.-da yetişdirilən *Quba yorğası*, *Şirvan atı* və *Kiçik Qafqaz atı* cins kimi formalaşmış yerli genofond atlarıdır.

AT QÜVVƏSİ – gücün köhnəlmiş, sistemdənkənar vahidi: $1a.q.=75 kq \cdot m/san = 735.5 Vt$. İngiltərə və ABŞ-da HP ilə işarə olunur; $1 HP = 550 fut \cdot funt/san = 745,7 Vt$.

ATA SALİH (1.6.1908, Marı ş. yaxınlığında Şordepe k. – 26.12.1964, Aşqabad) – türkmən xalq şairi. 3 yaşında ikən görmə qabiliyyətini itirmişdir. 11 yaşında türkmən folkloru ənənələri ruhunda müasir mövzulu şeirlər yazmağa başlamışdır. A. türkmən ədəbiyyatında təmsil janrının banisidir.

Əsərləri: Избранные стихи. Аш., 1954; Сайланан эсерлер. Ашгабат, 1960.

ATABABA TÜRƏSİ – bax *Yusif ibn Küseyir türbəsi*.

ATABASK DİLLƏRİ, atapask dilləri – na-dene dilləri tərkibində yarım ailə. Şimali Amerikada Alyaskanın şm.-ından ABŞ-ın c.-q.-inə qədər olan hissədə yayılmışdır (bax *Atabasklar*). A.d.-ndə danışanların sayı 200 mindir (21 əsrin əvvəli). A.d.-ni *Atabaska* gölünün adına uyğun olaraq adlandırmağı 1826 ildə A. Qallaten (ABŞ) təklif etmişdir.

A.d. Şimali Amerikada ən böyük dil birləşmələrindən biridir (bax Hindi dilləri). A.d.-nə 40-dan çox dil daxildir. 3 coğrafi arealda yayılmışdır. Şm. arealı dilləri Alyaska ştatının (ABŞ) bütövlükdə daxili hissəsində və Kanadanın şm.-q. hissəsində (şm. və Sakit okean sahillərindən başqa). Bura koyukon, qviçin, şm.-i və c.-i titçone, kaska, biver, karriyer, çilkotin, sleyvi, çipevayan dilləri, həmçinin 13 azsaylı dil, 2 ölü dil (sesaut və nikola) daxildir. Şm. arealı dilləri dialektlərin mürəkkəbliyinə görə qruplar üzrə çətin təsnif olunur.

Sakit okean arealı dilləri (Oreqon, şm.-q.-i Kaliforniya) şm. arealı dillərindən min ildən daha əvvəl ayrılmışdır. Onlardan çoxu ölü dillərdir. Bura kvaliokva – klaskanai, yuxarı umpkva, qalis-aplqeyt, roq-river, tolova, xupa, matol, il-river və kato dilləri aid edilir. Yalnız xupa və tolova dillərinin bir neçə daşyıcısı qalmışdır. A.d.-nin Sakit okean qrupları bir-birindən və onların hamısı digər arealların illərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Cənub arealı (apace) dilləri ABŞ-ın c.-q.-də yayılmışdır. Şm. arealı dillərindən Sakit okean arealı dillərinə nisbətən daha gec ayrılmışdır. Bir-birinə yaxın dillərdir və qrup kimi aydın seçilir. 2

Aşvill şəhəri. Vanderbiltlar qasri. 1895 il.

Atabaska çayı.

və ya 3 yarımqruplara bölünür. Qərb yarımqrupuna navaxo, q.-i apaçe və meskalero-çirikava, ş. yarımqrupuna xikariya, lipan və ehtimal ki, ölü tobaso dilləri daxildir. Ş. yarımqrupunun ən uzaq üzvü bəzən xüsusi yarımqrupa ayrılan kavova-apaçedir.

A.d. Qafqaz tipli konsonant sistemə malikdir (bax Konsonantizm): 3 sıra partlayan səslər var – zəif, aspirat və abruptivdir. A.d.-ndə saitlər sistemi (bax *Vokalizm*) müxtəlifdir və bir sıra dillərdə burun saitləri var.

A.d. polisintetidir (bax *Dillərin tipoloji təsnifatı*); bu özünü daha çox apaçi dillərində bürüzə verir. Şm.-i A.d. üçün ad köklərinin inkorporasiyası səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, dünyada ən mürəkkəb feli morfologiyalardan biri kimi xarakterizə olunur.

Dünya dilləri arasında az rast gəlinən affiksasiyanın, demək olar ki, yalnız prefiksli xarakteri A.d.-nin spesifik xüsusiyyətidir. Cümlənin quruluşu akkuzativdir (bax Nominativ quruluş). Sözlərin düzülüşü belədir: “subyekt+obyekt+predikat”. A.d.-nin lüğət tərkibi, ümumiyyətlə, alınma sözlərə meyilli deyildir. Canlı A.d.-nin hamısının latın qrafikası əsasında işlənib hazırlanmış yazıları vardır. 19 əsrdə A.d. natamam təsvir olunmuşdur. 19 əsrin sonu 20 əsrin əvvəllərində katolik və protestant missionerləri A. Q. Morris, J. Jette və b. A.d.-ni elmi surətdə tədqiq etməyə başlamışlar. A.d.-nin müqayisəli və qrammatik cəhətdən öyrənilməsinin yeni mərhələsi E. Sepirin (1900–1930-cu illər)

adı ilə bağlıdır. E. Sepirin şagirdləri F.K. Li və X. Xoyer, müasir Amerika və Kanada alimləri R. Yanq, M. Krauss, K. Heyl, V. Qolla, C. Kari, E.D. Kuk, E. Celinek, K. Rays, L. Sakson, Ç. Tompson və b. A. d.-nin tədqiqatçıları olmuşlar. A.d.-nin bir çoxu ətraflı təsvir edilmişdir. Lakin bir sıra dillər yazıya alınma qədər ya tamam itmiş, yaxud da itməkdədir.

ATABASKA (Athabaska) – Kanadanın q.-ində çay. Makkenzi çayı sistemində aiddir. Uz. 1231 km, hövzəsinin sah. 153 min km^2 -dir. Qayalı dağlardan başlanır. Böyük Düzənliklərdən axaraq Atabaska gölünə tökülür. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 651 $m^3/san.$ -dir. Noyabrdan aprelədək donmuş olur. Kliruter çayının mənsəbində yerləşən Mak-Marri ş.-ndən başlayaraq gəmiçiliyə yararlıdır.

ATABASKA (Athabaska) – Kanadanın q.-ində, Makkenzi çayı sisteminin yuxarı hissəsində buzlaq-tektonik mənşəli göl. 210 m hünd.-də yerləşir. Sah. 7,9 min km^2 . Uz. 370 km, eni 60 km-ədək, dərinliyi 60 m-ədəkdir. A.-ya Atabaska çayı tökülür, göldən isə Kölə çayı başlanır. Şm. sahilləri hündür, qayalıq, c. sahilləri düzənlikdir. Oktyabrın axırlarından iyunədək donmuş olur. Balıq ovlanır. Sahillərdə qızıl mədənləri (Qoldfilds, Kamsell-Portic və s.); A. r-nunda uran filizi yataqları var.

ATABASKA – Kanada ərazisində bitumlu qumların unikal yatağı. Alberta əyalətində, Atabaska çayının orta axınındadır. 1778 ildə kəşf olunmuşdur.

Sah. 42 min km^2 -dən çoxdur. Bitumun çıxarıla bilən ilkin ehtiyatı 50 mlrd. t-dan (36 mlrd. t-dan çox neftə ekvivalent) çoxdur. Yataq Kanada qalxanının yamacında Erkən Tabaşir yaşlı xırda dənəli kvars qumlarının pazlaşma zonası ilə əlaqədardır. Orta qalınlığı 46 m (maks. 90 m) olan məhsuldar horizont 0–610 m dərinliklərdə yatır. Bitumla orta doyumluluğu 7,8%, orta sıxlığı 1020 kg/m^3 -dir; tərkibi 48,5% neft yağlarından, 30,5% qatrardan, 19,7% asfaltənlərdən ibarətdir. Hasil olunmuş bitum emal z-unda digər yataqların nefti ilə qarışdırılaraq əmtə məhsuluna – sintetik neftə çevrilir.

ATABASKLAR, **atpasklar** (özlerini bir çox dillərdə dene, dine – insanlar adlandırır) – Şimali Amerikada *atabask dillərində* danışan hindi xalqları qrupu. Sayları ABŞ-da 422 min nəfər (o cümlədən Alyaskada 19 min nəfər, Kaliforniya və Oreqonda 8 min nəfər, *apaçilər* və *navaxolar* 395 min nəfər; 2000); bunların arasında əsl A. 346 min nəfərdir; Kanadada, müxtəlif məlumatlara görə, 24 mindən 45 min nəfərədək A. yaşayır.

A.-ın, eyak hindilərinin və *tlinkitlərin* (*na-dene dillərinin* daşıyıcıları) ümumi əcdadları Şimal-Şərqi Asiyadan Amerikaya sonuncu (e.ə. 5–4-cü minilliklər) köçənlərdən olmuşlar. Təqr. e.ə. 1500 ildə praatabasklar sahilədən uzaq, qitənin daxilindəki yaşayış mühitinə meyilli olan qrup kimi bu birlikdən ayrılmışlar. A.-ın ilk vətənlərinin Yukon çayının yuxarı axarında yerləşdiyi ehimal olunur. A. məskunlaşma prosesində 3 qrupa bölünmüşlər.

Şimali A. Amerikanın subarktik zonasının q.-ində 3 yarımqrupa bölünür. Alyaska A.-ı inqalıklar (deq-hitənlər, 275 nəfər), holikaçuklar (200 nəfər), koyukonlar (2300 nəfər), yuxarı kuskokvimlər (kolçanlar, 160 nəfər), tanaynalar (denainalar, 900 nəfər), atnalar (atenalar, 500 nəfər), tananalar (aşağı tananalar, 380 nəfər), tana-krosalar (220 nəfər), yuxarı tananalar (300 nəfər, bir hissəsi Kanadadadır), xanlar (250 nəfər; bunların 200 nəfəri Kanadadadır) və kuçinlərdən (kutçinlər, qviçinlər, 2300 nəfər; bunların 1200 nəfəri Kanadada yaşayır; 1997) ibarətdir. Kordilyer (Kanada: Yukon ərazisi, Britaniya Kolumbiyası əyaləti, Alberta əyalətinin bir hissəsi) A.-ı tutçonələr (2400 nəfər), tağışlar (400 nəfər), kaskalar (900 nəfər), taltanlar (750 nəfər), sekanilər (600 nəfər),

babinlər (şimali karriyələr, 2200 nəfər), karriyələr (cənubi karriyələr, 2600 nəfər), çilkotınlar (1800 nəfər), həmçinin preriyalara köçmüş sarsilər (600 nəfər), artıq mövcud olmayan tsesautlar (Kordilyer d-rından q.-də, Sakit Okeanın sahiləni ərazilərində məskunlaşmışdılar) və nikolalardan (Cənubdakı Plato r-nuna miqrasiya edənlər) ibarətdir. Makkenzi (Kanada: Şimal-Qərbi ərazilər, Britaniya Kolumbiyasının şimalı, Alberta, Saskaçevan və Manitoba əyalətləri) çayı hövzəsi A. yarımqrupuna biverlər (600 nəfər), sleyvilər (cənubi sleyvilər, 3600 nəfər), bəzən şimali sleyvilər adı altında birləşdirilən mauntənlər, herlər və berleyklər (ümumi sayları 1600 nəfər), doqriblər (tlıçolar, 3000 nəfər; 1987–2000), çipevayanlar (15 min nəfərdən artıq; 2004) daxildir; əvvəllər ayrılmış yellounayflar hazırda çipevayanlar, qismən də doqriblərlə qaynayıb-qarışmışlar.

Şimali A.-ın ənənəvi mədəniyyətləri Subarktika hindiləri üçün tipikdir. Əsas məşğuliyyətləri tayqadakı iri heyvanların, habelə bütün növ quşların, eləcə də, gəmiricilərin, Alyaska A.-ında həmçinin qızılbalıq ovudur. Evlər üstü dəri ilə örtülmüş yarımşferik, yaxud konusvari formada, Alyaska A.-ında üstü çimlə örtülmüş (eskimosların təsiri ilə) yarımqazma tipində, geyimləri balıq dərisindən olur. Atabask geyimlərinin ümumi cəhəti şalvarın ayaqqabıya bitişik olmasıdır. Alyaska və Kordilyer A.-ında ana xətti ilə qohum tayfalar, Makkenzi hövzəsindəki A.-da isə bilateral qruplar üstünlük təşkil edir. Ən mühüm mərasim dəfn ayinidir (ölülər taxta platformanın üzərinə qoyulur və ya yandırılırdı), *potlaç* da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Avropalılarla (17 əsrin sonundan şərqdə Hudzon körfəzi şirkətinin tacirləri, 18 əsrin sonundan qərbdə ruslarla) əlaqələr yaranmaqla əmtə xəz istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şimali A.-a katolisizm və protestantlıq, bir sıra Alyaska A.-ına isə pravoslavlıq (yuxarı kuskokvimlər, həmçinin tanaynalar və inqalıkların böyük hissəsində qalmaqdadır) qəbul etdirilmişdir. Əsasən, rezervasiyalardan kənar yaşayırlar. Alyaskada tayfa torpaqlarının sərəncamında saxlayan hindi pay investisiya fondları çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sakit Okean A.-ı 3 yarımqrupdan ibarətdir. Kolumbiya A.-ına (Kolumbiya çayının aşağı axarı) artıq mövcud olmayan kvaliokvalar və klats-

kanalar (tlatskanalar) aiddir. Oreqon A.-ı yarımqrupuna yuxarı umpkvalar (ampkvalar, 1051 nəfər), kokvillər (576 nəfər), həmçinin hazırda ayrıca tayfa təşkil etməyən çastakostalar, tututnilər, qalislər, applgeytlər, çetkolar və b. (ümumi sayları 388 nəfər), eləcə də, əsasən, Kaliforniyanın şm.-ində yaşayan tolovalar (smit-riverlər, 960 nəfər) daxildir; Oreqon A.-ının əksəriyyəti 1850-ci illərdə Silets və Qrand-Rond rezervasiyalarına köçürülmüşlər. Kaliforniya A.-ı yarımqrupuna xupalar və onlarla qaynayıb-qarışmış çilulalar (3100 nəfər), vilkutlar (redvudlar, 30 nəfər), mattollar (97 nəfər), ber-riverlər (129 nəfər), vaylaklar (1732 nəfər), lassiklər (6 nəfər), katolar (175 nəfər – 2000, ABŞ siyahıyalması), artıq mövcud olmayan sinkyonələr və nonqatlılar aiddir.

Sakit Okean A.-ı regiona eramızın I-ci minilliyinin ortalarında şimaldan köçmüşlər. Onların ənənəvi mədəniyyəti Şimali Amerikanın şm.-q. sahilləri ilə Kaliforniya hindilərinin mədəniyyətləri arasında kontinum təşkil edirdi; kvaliokvalar və klatskanalar Subarktika hindilərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini saxlayırdılar. Əsas məşğuliyyətləri pahlıq qozası yığıcılığı və qızılbalıq ovu, həmçinin ovçuluq; sahiləni xalqlarda (tututnilər, tolovalar, mattollar, sinkyonələr) dəniz heyvanlarının, koryuşkaların, molyuskların ovu və qağayı yurmalarının yığıcılığıdır. Ata xətti ilə qohumluq əlaqələri üstünlük təşkil edirdi. Liderlik şəxsi sərvətə əsaslanır; balıqçılıq, obsidian və çaxmaqdaşdan ülgüclər, ağacdələnin skalpları, nadir naxışlı maral dərisi və s. pul ekvivalenti hesab olunurdu. Advermə, dəfn, qızların həddi-bülğə çatma ayini (inisiyasiya), hər il keçirilən və sərvətin nümayişi ilə müşayiət olunan dünyanın yeniləşməsi mərasimləri; ayin hamamları geniş yayılmışdır.

Amerikalılarla əlaqələr yaranandanak (19 əsrin ortaları) Sakit Okean A.-ının sayı 20 min nəfərə çatırdı. Artıq ilk onilliklərdə hindilərin əksəriyyətinin sayı kəskin surətdə azalmış, sağ qalanlar rezervasiyalara köçürülmüşdü (nisbətən az zərər çəkənlər əzəli torpaqlarında rezervasiyaları yaradılan hupalardır). 1880-ci illərdən A.-ın əksəriyyəti (xüsusən, Oreqonda) şeykerizmin (sinkretik dinlərdən biri) ardıcılıdır.

Cənubi A. 14–15 əsrlərdə Subarktikadan ABŞ-ın c.-q.-inə və qonşu preriyalara köçən apaçilər və navaxolar öz mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini sax-

lamaqla yanaşı, qonşu xalqların da bəzi cəhətlərini (navaholarda əkinçilik, apaçilərdə bizon ovu və s.) qəbul etmişlər.

Bütün A. üçün qitə daxili yaşayış mühitinə oriyentasiya (sahiləni xalqlardan tanaynalar, tolovalar, qismən də mattollar və sinkyonələr istisna olmaqla), merkantilizm və individualizm, qonşu xalqlarla münasibətdə distansiyani saxlamaq şərtlə yüksək adaptivlik qabiliyyəti və mədəni innovasiyalara həssas yanaşma səciyyəvidir. İlk vətənlərdən uzaq düşmüş A.-ın cənubi və Sakit Okean qruplarının dilləri bir-birinə yaxın olsa da, onlar öz miqrasiyaları haqqında məlumatları yaddaşlarında hiyf etməmişlər. Praatabaskların qohumluq anlayışları sisteminin ümumi cəhətləri bərpa olunur.

ATABƏY – səlcuqi şahzadələrinin tərbiyəçisi, vəzifə. Səlcuqilər dövründə ortaya çıxmışdır. Sultan Alparslan tərəfindən oğlu Məlikşahın tərbiyəçisi təyin olunan *Nizamülmülk* ilk dəfə A. və yaxud “Ata xoca” adlanmışdır. Məlikşah hakimiyyətə gəldikdən sonra A. yüksək dövlət vəzifəsinə çevrildi. Əvvəllər Yaxın və Orta Şərq ölkələrində əmirlər arasından seçilən A.-lər azyaşlı şahzadələrin tərbiyəsi və təhsili ilə məşğul olur, həmçinin onların qəyyumu kimi əyalətləri idarə edirdilər. Tədricən güclənən A.-lər şahzadələrin yalnız formal olaraq başçılıq etdikləri dövlətlərin faktiki hökmdarlarına çevrildilər. “Atabəyi əzəm” (böyük A.) İraqi Arslanşah tərəfindən *Şəmsəddin Eldənizə* verilmişdi. A. vəzifəsi gətdikcə irsi olurdu. Xarəzmşahlar dövründə A.-ə bəzən “Uluq lələbəy” də deyilirdi. Sultan Səncərin ölümündən (1157) sonra A.-lərin çoxu müstəqil sülalələr yaratdılar. Gürcü çarçası Tamaranın [1184–1213] dövründə gürcü A.-ləri hərbi komandan vəzifəsini tuturdular. Monqol istilasından sonra da A. vəzifəsi və titulu qalırdı. Elxanilər və Cəlairilərdə əmir əl-üməraya A. deyilirdi. Qaraqoyunlu dövlətində də A. vəzifəsi olmuşdur. Əyyubilər, Anadolu Səlcuqiləri, Misir məmlükləri dövründə və Osmanlı dövlətində A. əsgəri vəzifə idi. Səfəvilər dövründə “A.” termini lələ ilə əvəz olundu. Bax həmçinin *Lələ* məqaləsinə.

ATABƏY – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Atabəy ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 692 (2008); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana, rabitə

şöbəsi; yaxınlığında Dəmir dövrünə aid Qalaboynu qalaçası və pir var.

ATABƏY TÜRBƏSİ – bax *Möminə xatın türbəsi*.

ATABƏYLƏR – Səlcuq sülalələri. Aşağıdakı A. məlumdur.

Börilər (Dəməşq və ya Şam A.-i): Seyfəlislam Tuğtegin [1104–28], Tacəlmülk Böri [1128–32], Şəmsəlmülk İsmayıl [1132–35], Şihabəddin Mahmud [1135–39], Cəmaləddin Məhəmməd [1139–40], Mücirəddin Anaz [1140–54].

Zəngilər: 1) Mosul və Hələb A.-i: İmadəddin Zəngi [1127–46], I Seyfəddin Qazi [1146–49], Qütbəddin Mövdud [1149–70], II Seyfəddin Qazi [1170–80], İzzəddin Məsud [1180–93], I Nurəddin Arslanşah [1193–1211], II İzzəddin Məsud [1211–18], II Nurəddin Arslanşah [1218–19], Nəsrəddin Mahmud [1219–33], Bədrəddin Lulu [1233–59], İsmayıl ibn Lulu [1259–62].

2) Suriya A.-i: Nurəddin ibn Zəngi [1146–74], Salih İsmayıl [1174–81].

3) Sincar A.-i: İmadəddin Zəngi ibn Mövdud [1170–97], Qütbəddin Məhəmməd [1197–1219], İmadəddin Şahənşah [1219], Mahmud [1219–20].

4) Cəzirə A.-i: Müizzəddin Sincarşah [1180–1208], Müizzəddin Mahmud [1208–12], Məsud [1212–50].

Beyteginlər (İrbil A.-i): Zeynəddin Əli ibn Beytegin [1144–68], Zeynəddin Yusif ibn Əli [1168–90], Müzəffərəddin Göyböri ibn Əli [1190–1233].

Artuklular: 1) Hısnıkeyfa Artukluları: Müinəddövlə I Sökmən [1101–04], İbrahim [1104–08], Rükəddin Davud [1108–44], Fəxrəddin Qara Arslan [1144–67], Nurəddin Məhəmməd [1167–85], Qütbəddin II Sökmən [1185–1200], Nəsrəddin Mahmud [1200–22], Məlik Məsud [1222–32].

2) Mardin Artukluları: Nəcməddin İlqazi [1106–22], Hüsəməddin Teymurtaş [1122–52], Nəcməddin Alrı [1152–76], Qütbəddin İlqazi [1176–84], Hüsəməddin Yavlak Arslan [1184–1200], Nəsrəddin Artuk Arslan [1200–39], I Nəcməddin Qazi [1239–60], Qara Arslan Müzəffər [1260–93], Şəmsəddin Davud [1293–94], II Nəcməddin Qazi [1294–1312], İmadəddin Əli Alrı [1312], Şəmsəddin Məliküs-Salih [1312–64], Mənsur Əhməd [1364–68], Mahmud Salih [1367], Şəmsəddin Davud [1367–76], Məcdüddin İsa [1376–1406], Şəhabəddin Əhməd [1406–09].

3) Harput Artukluları: Bələk ibn Bəhram [1112–24], İmadəddin

Əbu Bəkir [1185–1204], Nizaməddin İbrahim [1204–?], Xızır [?], Nurəddin Artuk [?–1234].

Ahlətşahlar: I Sökmən əl-Qütbi [1100–11], Zəhirəddin İbrahim [1111–27], Əhməd [1127–28], Nəsrəddin II Sökmən [1128–85], Seyfəddin Beytemur [1185–93], Bədrəddin Ağsunqur [1193–98], Mənsur Məhəmməd [1198–1206], İzzəddin Balban [1206–07].

Eldənizlər (Azərbayc. A.-i): Şəmsəddin Eldəniz [1136–74], Məhəmməd Cahən Pəhləvan [1174–86], Qızıl Arslan [1186–91], Əbu Bəkr [1191–1210], Özbək [1210–25], Qızıl Arslan Xəməş [1225–29].

Salqarilər (Fars A.-i): Sunqur [1148–62], Zəngi [1162–75], Təklə [1175–95], Səəd [1195–1226], Əbu Bəkr [1226–60], Səlcuqşah [1262–63], Əbiş xatun [1263–87].

Xəzərəsbilər (Luristan A.-i): Əbu Tahir ibn Məhəmməd [1148–1203], Nüsrətəddin Xəzərəsb [1203–52], Təklə [1252–59], Şəmsəddin Əli Arqu [1259–74], I Yusifşah [1274–88], I Əfrasiyab [1288–96], Nüsrətəddin Əhməd [1296–1333], II Yusifşah [1333–39], II Əfrasiyab [1339–55], Şəmsəddin Hüşəng [1355–78], Əhməd [1378–1408], Əbu Səid [1408–17], Hüseyin [1417–23], Qiyaşəddin [1423].

Xarəzmşahlar: Anuş tegin [1077–97], Qütbəddin Məhəmməd [1097–1128], Atsız [1128–56], II Arslan [1156–72], Sultənşah Mahmud [1172], Təkiş [1172–1200], Ələəddin Məhəmməd [1200–20], Cəlaləddin Məncəburnu [1220–31].

Qutluqxanlar (Kirman A.-i): Barak Hacıb Qutluq xan [1222–35], Rükəddin [1235–52], Qütbəddin Məhəmməd [1252–57], Qutluq xatun [1257–82], Cəlaləddin Süyürqatmış [1282–93], Səfvətəddin Padişah xatun [1293–95], Cəlaləddin Məhəmməd şah [1295–1301], Qütbəddin Şahcahan [1301–03].

Əd.: Босфорът К. Э. Мусульманские династии. М., 1971.

ATABƏYLƏR DÖVLƏTİ – bax *Eldənizlər dövləti*.

ATABƏYLƏR MEMARLIQ KOMPLEKSİ – Azərbaycan. Resp. Nax. MR-in Naxçıvan ş.-ndədir. 12 əsrin 2-ci yarısında Azərbaycan. atabəyləri dövründə inşa edilmişdir (memar *Əcəmi*). Möhkəm daş divarlı qala içərisində yerləşən bu kompleksin tərkibində hökmdar sarayı, Cümə məscidi, böyük mədrəsə, Qoşa minarəli baştağ, yaşayış evləri və başqa yarıdımçı binalar olmuşdur. Kompleksdəki

Yusif ibn Küseyir türbəsi və Möminə xatın türbəsi dövrümüzədək qalmışdır. Orta əsrlərdə Azərbaycanın mərkəzi şəhərləri üçün belə memarlıq ansambları səciyyəvi idi.

ATACAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Ucan kəndistəninə, Bostanabad qəs.-ndən 14 km c.-də, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun 8 km-liyindədir.

ATAÇAY – Azərbaycan. Resp. Xızı və Siyəzən r-nları ərazisində çay. Uz. 45 km, hövzəsinin sah. 347 km². Dübrar d.-ndan (1870 m) başlanır, Xəzər dənizinə tökülür. Əsasən, yağış suyu ilə qidalanır. Suvarmada istifadə olunur.

ATAHAL – Azərbaycan. Resp. Gədəbəy r-nunun Böyük Qaramurad ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 19 km q.-də. Şahdağ silsiləsinin əyindədir. Əh. 305 (2008); əkinçilik (kartofçuluq) və maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi; Son Tunc dövrünə aid Qalaboynu qalaçası, Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid Baş qalaça və Ayaq qalaça var.

ATAİ (? – ?) – 15 əsrin I-ci yarısında yaşamış özbək şairi. Bəlxədə şeyx ailəsində anadan olmuşdur. Nəvainin yaşca böyük müasiridir. Uluqbəyin və b. özbək hökmdarlarının sarayında xidmət etmişdir. A.-nin şeirlərində təbiət, ulvi məhəbbət təənnümü olunur. Qəzəlləri obrazlılığı, üslub zərifliyi ilə seçilir; folklor poetikası elementlərindən geniş istifadə etmişdir. Omonimlərin qafiyə kimi işlədilməsi A.-nin yazı manerası üçün xarakterikdir. Qəzəllərin yazılışı kvantitativdir. A.-nin poetik irsi bütünlüklə dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. 260 qəzəldən ibarət divanı S.-Peterburqda Rusiya EA Şərqşünaslıq İn-tunun Əlyazmalar Fondunda saxlanılır.

Əsərləri: Девондан // Узбек адабиёти. 4 томлик, т. 1. Тошкент, 1959.

ATAKAMA (Atacama) – Çilinin şm.-ində, Sakit okean sahilində səhra. Uz. 550 km, Tamaruqal səhrası ilə birlikdə təq. 1000 km. Andın Sahil Kordilyer d-ri, Uzununa dəre və Kordilyer-Domeyko silsiləsinin q. yamaqları da A.-ya daxildir. Hünd. 2600 m-ədək. A. dünyanın ən quraq (ortaillik yağıntı 50 mm-dən az) yerlərindəndir. İqlimi tropik passat, soyuq Peru axınının təsiri nəticəsində nisbətən sərin. Sahil zonasında orta temp-r yanvarda təq. 20°C, iyulda təq. 13°C. Yağıntı hər il olmur. A. Cənubi Amerika materikinə quraqlıq qütbüdür.

Atakama səhrası.

Səthi, əsasən, hərəkət edən qumlarla, çınqıl və şoranlıqla örtülüdür. Seyrək kserofit kolluqlara və kaktuslara təsadüf olunur. Sahil qayalıqlarında “quş bazarları” və zınc yataqları var. A.-da şora, xərək duzu, yod çıxarılır. Dünyada ən iri mis filizi yatağı *Çukikamata* buradadır.

ATAKAMA ÇÖKƏKLIYI – bax *Peru çökəkliyi*.

ATAKİŞİLİ – Azərbaycan. Resp. Kürdəmir r-nunda kənd. Atakişili ə.d.-nin (Atakişili, Şıxımlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 1,5 km şm.-də, Kürdəmir–Ağsu avtomobil yolunun kənarında, Şirvan düzündədir. Əh. 5586 (2008); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ATAKİŞİYEV Aslan Qabil oğlu (16.8.1953, Qubadlı r-nunun Muradxanlı k. – 7.8.1992, Laçın) – Azərbaycan. Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 7.12.1992). Laçın r-nunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. Bakıda, Şahidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

ATAKİŞİYEV Aslan Məcid oğlu (d. 10.4.1929, Ucar r-nun Qulabənd k.) – Azərbaycan. tarixçisi, tarix e.d. (1971), prof. (1973), əməkdar elm xadimi (1991). Azərbaycan. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1953). 1955 ildən un.-tdə müəllim və baş müəllim (1957), SSRİ tarixi kafedrasının müdiri (1971–92) iş-

ləmişdir. 1992 ildən Türk və Qafqaz xalqları tarixi kafedrasında çalışır (1992–95 illərdə kafedra müdiri). 100-ə qədər elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

ATAKİŞİYEV Əlisəttar Ələsgər oğlu (25.12.1906, Bakı – 7.11.1990, Moskva). Azərbaycan. kinooperatoru, rejissor və rəssam. Azərbaycan. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1960). Moskvada Ali Rəssamlıq-Texniki Məktəbinin rəngkarlıq (1930) və Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunun operatorluq fakültələrini (1936) bitirmişdir. Bakı (“Azərbaycanfilm”), Moskva (“Mosfilm”) və Tallin kinostudiyalarında rej. köməkçisi, operator və geyim rəssamı işləmişdir. “Azərbaycanfilm”də istehsal olunan “Sovqat” (1942) filminin qur. rəssamı, “Bir ailə” (1943, T. Lebeşev və Ə. İsmayilovla birgə; filmin rəssamı da A. olmuşdur), “Arşın mal alan” (1945, M. Dadaşovla birgə), “Fətəli xan” (1947; 1959 ildə ekrana buraxılmışdır), “O olmasın, bu olsun” (1956), “Uzaq sahillərdə” (1958) və s. filmlərin operatoru.

“Doğma xalqımıza” (1954) bədii-sənədli filmin baş operatoru, “Mahnı belə yaranır” filminin geyim üzrə rəssamı olmuşdur. El gücü, xalqın birliyi (“Bir qalının sirri”, 1959), müharibə və onun acı nəticələri (“Bizim küçə”, 1961), keçmiş və gələcəyə səyahət (“Səhrli xal-

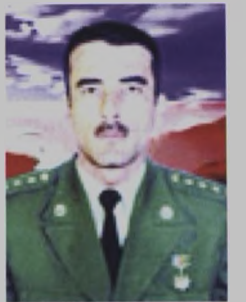
lat”, 1964), əmin-amanlığın qorunması (“İstintaq davam edir”, 1966), vətənə, doğma yurda məhəbbət (“Qərib cinlər diyarında”, 1977; eyni zamanda geyim rəssamı) A.-in rej.-u olduğu filmlərin əsas mövzularıdır. Rej. və operator kimi “Xalq yaradıcılığı festivalı” (1937), “Azərbaycanın müalicə ocaqları” (1951), operator kimi isə “Səhər nəğməsi”. (1950, A. Nərimanbəyov və A. Şafranla birgə), “Sovet Azərbaycanı” (1950, operator qrupu ilə birgə) sənədli filmlərini, Estoniyanın ilk rəngli “Axşam düşəndə...” (1955) film-konsertini çəkmişdir. 50-dən çox filmin dublyaj rej.-u olmuşdur. “İbrahimin sərgüzəştləri” (1974) və “Bəxtiyar” (1980) kitablarının müəllifidir.

Əd.: K a z ı m z a d ə A. Əbədli ölməzlik zirvəsi. B., 2006.

ATAKİŞİYEV İntiqam Vahid oğlu (d.7.4.1974, Qəbələ r-nu) – Azərbaycan. Milli Qəhrəmanı (4.4.1995). 1992 ildən Milli Orduda xidmət etmiş, Ağdam, Tərtər, Qubadlı bölgələrində döyüşmüşdür. Dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınmasında iştirak etmişdir.

ATAKİŞİYEV Müşviq Cəmil oğlu (d.22.4.1966, İmişli r-nunun Ağaməmmədli k.) – Azərbaycan. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1999), prof. (2005). Azərbaycan. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1990). Burada assistent (1994–97), dosent (1997–2004) işləmiş, 2000 ildən kafedra müdürüdür. Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Un-tinin rektorudur (2002 ildən). Tədqiqatları neft siyasətinə, neftçixarmanın istehsal potensialından istifadə məsələlərinə həsr olunmuşdur. 60-dan çox elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyanın müəllifidir.

ATAKİŞİYEV Natiq Məmməd oğlu (d. 15.2.1939, Bakı) – Azərbaycan. fiziki, fizika-riyaziyyat e. d. (1987). Azərbaycan. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1961). Həmin ildən Azərbaycan. SSR EA Fizika İn-tunda işləmiş, 1983–93 illərdə elementar zərrəciklər nəzəriyyəsi sektorunun müdiri olmuşdur. 1993 ildən Meksikada çalışır. Tədqiqatları kvantlanmış sahə nəzəriyyəsinə, rəlativist kvant mexanikasına, ortoqonal çoxhədlilərə, xüsusi funksiyalar nəzəriyyəsinə, dinamik simmetriyalara aiddir.

100-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

ATAKİŞİYEV Rafiq (R a u f) İsrail oğlu (15.7.1925, Göyçay – 3.2.1994, Bakı) – Azərb. müğənnisi (lirik-dramatik tenor), pianoçu. Azərb. SSR xalq artisti (1967). Prof.

(1972). Moskva Dövlət Konservatoriyasını (1949; K.N. İqumnovun sinfini) və onun aspiranturasını (1952; Y.V. Fliyerin sinfini) bitirmişdir; vokal üzrə A.V. Nejdanovadan dərslənmişdir. 1953–94 illərdə Azərb. Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti olmuşdur. Yüksək ifaçılıq mədəniyyəti A.-in yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. Əsas partiyaları: Lenski, Vodemon (“Yevgeni Onegin”, “İolanta”, P.İ. Çaykovski), knyaz (“Su pərisi”, A. Darqomijski), Alfred (“Traviata”, C. Verdi), Almaviva (“Sevilya bərbəri”, C. Rossini), Faust (“Faust”, Ş. Quno), Nemorino (“Məhəbbət şərbəti”, Q. Donisetti), Don Xerom (“Monastırda nişanlanma”, S.S. Prokofyev), Xoze (“Karmen”, J. Bize), Balas (“Sevil”, F. Əmirov), Bahadır (“Bahadır və Sona”, S. Ələsgərov), Əsgər (“Arşın mal alan”, Ü. Hacıbəyli) və s. A.-in repertuarında kamera, vokal və estrada musiqisi də geniş yer tutmuşdur. Pianoçu kimi F. List, F. Şopen, P.İ. Çaykovski, S.V. Raxmaninov, S.S. Prokofyev, Q. Qarayev və b.-nin əsərlərini ifa etmişdir. A. bir sıra ölkədə çıxış etmişdir. 1953 ildən Azərb. Dövlət Konservatoriyasının fp. kafedrasının müəllimi, 1969 ildən həmin kafedranın müdiri olmuşdur.

ATAKİŞİYEVA Məsmə Əlimərdan qızı (21.3.1924, Şamaxı – 2.3.1999, Bakı) — Azərb. müəllimi, Azərb.SSR əməkdar müəllimi (1960), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1968). Pedaqoji fəaliyyətə 1940 ildə Kürdəmir r-nunda başlamış, 1943–68 illərdə Ağsu şəhər orta məktəbində sinif müəllimi işləmişdir. 1969 ildən Bakının Nərimanov r-nunda ibtidai sinif müəllimi olmuşdur.

ATAKPÁME – Toqonun mərkəzi hissəsində şəhər. Plato vil.-nin inz. m. Əh. 80,7 min (2005). Akposso platosunun ş.-indədir. İri nəql. qovşağı. Aeroport. 19 əsrdə salınmışdır; adı bu yerlərdə geniş yayılmış “atakpa” kolunun adındandır. Ali pedaqoji məktəb var. A. k.t. r-nunun mühüm ticarət mərkəzi (pambıq, qəhvə, yams, kakao, şəkər qamışı), Toqonun “pambıq paytaxtıdır”. Pambıqtəmizləmə z-dları, k.t. məhsullarının emalı müəssisələri, İES; yaxınlığında qrafit yataqları var.

ATAKSİYA (yun. *ἀταξία* – nizamsızlıq) – iradi hərəkətlər koordinasiyasının və statik funksiyaların (bədənin vəziyyətinin, duruşunun saxlanması) pozuntusu. Sinergist və antaqonist əzələ qruplarının fəaliyyətində koordinasiya qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədardır. A. nəticəsində hərəkətlər kobud, yanlış, yöndəmsiz olur, çox vaxt məqsədə çatmır, sakit halda (statik A.) və yerişəndə (dinamik, yaxud lokomotor A.) bədən müvazinəti hissi itir. Əzələ fəaliyyətini koordinasiya edən sistemdə bu və ya digər hissənin (baş beynin qabığı, beyincik, onurğa beyni, vestibulyar aparat) zədələnməsindən asılı olaraq bir neçə növ A. ayırd edilir.

Sensitiv A.dərin oynaq-əzələ hissiyyətinin sinir keçiricilərinin zədələnməsi zamanı, əsasən, onurğa beyninin arxa sütunlarının dağılması nəticəsində inkişaf edir. Zədələnmənin səviyyəsindən və xarakterindən asılı olaraq A. formaları müxtəlifdir: homolateral (zədələnmə tərəfində), heterolateral (əks tərəfdə), hemiataksiya şəklində (bədənin bir yarısında) və s. Sensitiv A. *progressiv iflic*, polinevropatiya, funikulyar mieloz (onurğa beyninin arxa və yan ciyələrinin zədələnməsi) və s. zamanı müşahidə edilir. Əsasən, ayaqlar zədələndiyi üçün, xüsusilə görmə nəzarəti olmadıqda daha çox nəzərəçarpan yerləş pozuntusu (bir növ, ştamplayıcı yerləş: ayaqlar dözəməyə zərblə endirilir) baş verir. Əllərin zədələnməsi ən sadə hərəkətlərin (xəstə düymələrini açib bağlamağı, suyu dağıtmadan stəkanı ağzına aparmağı, şəhadət barmağını burnunun ucuna toxundurmağı və s. bacarmır) də yerinə yetirilməsini çətinləşdirir.

Beyincik A.-sı beyinciğin və onun aparıcı yollarının zədələnməsi zamanı meydana çıxır və şiş, damar xəstəlikləri, skleroz, intoksikasiya və s. hallarda müşahidə olunur. Təzahürləri zədələnmə yerindən (yarımkürələr, soxulcan,

beyincik ayaqcıqları) asılıdır: yerişin pozulması (“sərxoş”, yaxud “beyincik” yerışı, ağır hallarda isə qabağa və ya arxaya yığılma), əl hərəkətlərinin yöndəmsizliyi, hədəfdən yan keçməsi, bir-birini əvəz edən cəld hərəkətlərin yerinə yeyilməsinin mümkünsüzlüyü, məqsədyönlü hərəkətin yerinə yetirilməsinə cəhd zamanı *tremor*, nitqin (qırıq-qırıq olur) və xəttin pozulması.

Vestibulyar A. beyin kötüyü ensefaliti, araxnoidit, damar pozuntuları, beyin şişləri, *Meyner xəstəliyi*, labirintit və s. vestibulyar pozuntular zamanı daxil qulağın zədələnməsi ilə şərtlənir.

Qabıq A.-sı damar xəstəlikləri (infarkt, hematoma), beyin şişləri, ensefalit zamanı başlıca olaraq baş beynin alın, bəzən gicgah və ənsə paylarının zədələnməsi ilə əlaqədardır və əsasən, statik və dinamik (lokomotor) A. şəklində meydana çıxır.

A. həmçinin bəzi irsi xəstəliklər – Fridreyx ailəvi ataksiyası, Mari beyincik ataksiyası, Lui-Bar sindromu və s. hallarda əsas klinik əlamət ola bilər.

ATALAR SÖZÜ – şifahi xalq ədəbiyyatı janrı; müxtəlif həyatı məsələlərə dair ibrətəməz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər. A.s. xalq müdrikliliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir (məs., “Həqiqət nazilər, üzülməz”, “Elin gözü tərəzidir”, “İş insanın cövhəridir”, “Yüz ölç, bir biç”, “Bu günün işini sabaha qoyma”, “Ocaqdan kül əskik olmaz” və s.). Taleyə, qəzavü-qədəmə inamı əks etdirən A.s. də çoxdur (“Sən saydığını say, gör fələk nə sayır”, “Səhərdən durmaqla deyil, Allah verməklədir” və s.). Bütün xalqlarda A.s. əsrlər boyu yaranmış, dildən-dilə keçərək təkmilləşmiş və cilalanmışdır. Mənzum və mənsur olur, həqiqi və məcazi mənada işlədilir. Ədəbiyyatda və şifahi nitqdə bədii ifadə vasitəsi kimi geniş istifadə edilir. A.s. məzmun və formaca məsələlərə yaxın olsa da, fikrin ifadə tamlığı və ümumiləşdirmə keyfiyyətinə görə onlardan fərqlənir.

Mətnlər: Azərbaycan atalar sözü (toplayanı və tərtib edəni H. Zeynalli). B., 1926; Atalar sözü-ağlın gözü (tərtib edəni A. Vəfəli). B., 1976; İraq-Kərkük atalar sözləri (tərtib edəni Q. Paşayev). B., 1978; Atalar sözü (toplayanı və tərtib edəni Ə. Hüseynzadə). B., 1982.

Əd.: Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. B., 1985; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. C.I. B., 2004; Atalar sözləri B., 2005.

ATALAY Besim (1882, Kutahya vil., Uşaq k. – 7.11.1965, Ankara) – türk dilçisi, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim. Milli

azadlıq hərəkatında (1918–23) iştirak etmişdir. Türk Dil Qurumunun (1932) yaradıcılarından. Qədim türk abidələrinin tədqiqatçısı olmuş A. *Mahmud Kaşqarının* “Divanu luğat it-türk” (5 cildə, 1939–43) əsərini müasir türk dilinə çevirmiş və ona şərhlər yazmışdır. “Türk dilində şəkilçilər və köklər” (1942), “Türk dilində sözdüzəltmə yolları” (1946) və s. əsərlərin müəllifidir. “Quran”ı türk dilinə tərcümə etmişdir (1962).

1920 ildən Türkiyə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir.

Əsərləri: “Maraşın tarixi və coğrafiyası”. Ankara, 1920; “Bəktəşilik və ədəbiyyatı”. İstanbul, 1921; “Müsəlmanlara nəsihətlər”. Trabzon, 1923; “Türk dilinin qrammatik quruluşu”. Ankara, 1931.

ATALAY Mahmud (d.1934, Çorum) – türk idmançısı. Sərbəst güləş üzrə 78 kq çəkiddə dünya (1966) və 19-cu Yay Olimpiya Oyunları (1968, Meksiko) çempionu olmuşdur.

ATALIQ, h ü q u q d a –uşağın müəyyən kişiyyə bioloji və (yaxud) sosial mənsubluğu faktı. A. vətəndaşlıq vəziyyətinin qeydiyyata orqanlarında təsdiq edilir. Nikahda olan şəxslərdən törəyən uşağın anasının əri uşağın atası hesab olunur. Valideynlər nikahda olmadıqda uşağın atası onun ata və anasının birgə ərizəsinə əsasən müəyyən edilir. A. ögey ata mənəsində də işlədilir.

Etnoqrafiyada A. ibtidai cəmiyyətin erkən dövründə meydana gəlmiş adətə bildirir. Qafqazda yaşayan qədim xalqların əksəriyyəti, həmçinin keltlər, ərəblər və b.-ləri arasında yayılmışdır. Adlı-sanlı ailələr yeni doğulmuş oğlan uşaqlarını tərbiyələndirmək məqsədilə öz vassalları, yaxud xidmətçilərinin ailələrinə verirdilər. Müəyyən yaşa çatdıqdan sonra uşağın ailəsinə qayıtması təntənə ilə qeyd edilir, tərbiyəçi və valideynlər bir-birinə hədiyyə verirdilər. A., əsasən, iki ailə arasında yaxınlıq və hüquqi münasibət yaradırdı. A. Şərqdə çox vaxt *atabəy* adının qarşılığı kimi də işlədilir.

ATAMALIBƏYOV Abbas Seyfulla bəy oğlu (26.2.1895, Tiflis – 1971, ABŞ, Klivlend) – *Azərbaycan Milli Şurasının* və *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) parlamentinin üzvü. Peterburq Politexnik İn-tunda təhsil aldığı dövrdə sağ esərlərə qoşulmuş, müsəlman həmyerlilər komitəsinin sədri seçilmişdi. Rusiyada Fevral burjua-demokratik inqilabından (1917) sonra Qafqaza qayıtmış və siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Cümhuriyyət parlamentinin qə-

rarına (1919) əsasən təhsilini başa vurmaq üçün Paris Un-tinə göndərilmişdir. *Paris sülh konfransında* (1919–20) AXC nümayəndə heyətinin tərkibində katib kimi fəaliyyət göstərmişdir. *Aprel işğalından* (1920) sonra burada qalan A. azərb. mühacirlər arasında tanınmış siyasətçilərdən biri idi; Ə. *Topçubaşovun* vəfatından (1934) sonra Parisdə Azərbaycan mühacirətinin rəhbəri olmuşdur. Millətlər Cəmiyyətinin siyasi tədbir və müzakirələrində vaxtaşırı iştirak etmişdir. Fransanın faşist Almaniyası tərəfindən işğalından sonra Berlində yaşamış, burada Qırmızı Xaç Komitəsində çalışmış, azərbaycanlı əsirlərin azadlığa buraxılması üçün mühüm işlər görmüşdür. 1944 ilin oktyabrında Qafqaz Şurasının yaradılmasının təşəbbüsçülərindən olmuş, Şuranın Lozannada keçirilən toplantısında iştirak etmişdir (1947). Bir müddət Çilidə, MƏR-də, 1967 ildən isə ABŞ-da yaşamışdır. Fransızca yazmağa başladığı xatirələri yarımcı qalmışdır.

ATAMAN (türkcə) – 1) dövlətdən asılı olmayan qeyri-nizami hərbi dəstənin (bəzən quldur dəstəsinin) başçısı; 2) kazaklarda qoşun və əlahiddə hissə komandiri. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə “A.” termini müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Zaporozje kazakları qoşununda “koş” və “kuren” A.-ları, Don kazakları qoşununda qoşun A.-ı, ayrı-ayrı yürüşlər zamanı isə yürüş A.-ı seçilirdi. 18 əsrin əvvəllərindən Don qoşununun A.-ı hökumət tərəfindən təyin olunurdu; 1723 ildən onlar “nakaz” A.-ı adlanırdı; 1866 ildən A.-lara gen.-qubernator və hərbi dairə komandanı hüquqları verilmişdir. Eyni zamanda, kazak qoşunlarının yerləşdiyi ərazinin gen.-qubernatoru yaxud müvafiq hərbi dairənin komandanı A. rütbəsini daşıyırdı. İnzibati ərazi vahidləri də A.-lar (dairə A.-ı, stanitsa A.-ı və s.) tərəfindən idarə olunurdu. 1827 ildən Rusiya vəliəhdi bütün kazak qoşunlarının nakaz A.-ı idi. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra kazak silki ilə bərabər A. rütbəsi də ləğv edildi. 1990-cı illərdən Rusiyada A.-lıq institutu bütün dərəcə və səviyyələri ilə bərpa olunmuşdur.

ATAMI – Yaponiyada balneoloji və iqlim kurortu. Honsü a-nda, Tokiodan c.-q.-də, Saqami körfəzi sahilindədir. Əh.

42 min (2004). İqlimi subtropikdir. Orta temp-r yanvarda təqr. 3°C, avqustda təqr. 26°C-dir. İllik yağıntı 1600 mm. Kurort Atami vulkanı kraterinin dibində yerləşir. İqlimlə yanaşı çoxsaylı (60-dan çox) vulkanik qaynar (təqr. 90°C, ən qaynarı Oyu – 108°C) mineral bulaqlar əsas müalicə amilləridir. Suları kimyəvi tərkibinə görə natriumlu-xloridli və sulfidlidir. Dəri, oynaq və periferik sinir sistemi xəstəlikləri müalicə olunur. A. Yaponiyanın ən məşhur balneoloji kurortudur. Turizm mərkəzidir.

ATANASOV (Atanasoff) Con Vinsent (4.10.1903, Nyu-York ştatı, Hamilton – 15.6.1995, Merilend) – Amerika riyaziyyatçısı və fiziki. Bolqar mühacirinin oğludur. 1925 ildə Florida ştatında un-t bitirmişdir. 1936 ildən Eymş ş.-ndəki (ABŞ, Ayova ştatı) kollecin prof.-u olmuşdur. 1939–42 illərdə K. Berri ilə birlikdə dünyada ilk ikiqat hesablama sisteminə əsaslanan rəqəmli elektron hesablayıcı qurğu – yüklənən kondensatorlarda proqramla idarə olunan və xətti cəbri tənliklər sisteminin həlli üçün nəzərdə tutulmuş yaddaşlı hesablayıcı (ABC – Atanasoff Berry Computer) yaratmışdır. 1946 ildən sonra hesablama texnikasına dair işlərdən ayrılmışdır. Çoxsaylı təltiflərə və elmi mükafatlara layiq görülmüşdür.

ATANATLAR (yun. *ἀθανάτος* – ölməz) – Qədim İranda (e.ə. 6–4 əsrlər) ordunun özəyini təşkil edən, sayı 10 min nəfərdən ibarət olan seçmə qoşun dəstəsi. A.-ın ilk minliyi şahın şəxsi qvardiyası statusunu daşıyırdı.

ATAPUERKA (Atapuerca) – İspaniyanın şm.-ində (Syerra-Atapuerca r-nu) Erkən Paleolit dövrünə aid abidələr qrupu. Çoxtəbəqəli Q r a n - D o l i n a yaşayış məskəni (Burqos un-tinin qazıntıları, 1988–99) Olduvay (təqr. 800 min il əvvəl) və Son Aşöl – Erkən Mustye (370–200 min il əvvəl) dövrlərinə aid əmək alətləri və istehsal qalıqları olan təbəqələrdən ibarətdir. 1994–95 illərdə Qran-Dolinanın alt təbəqəsində 6 individumun sümük qalıqları, o cümlədən yeni-yetməyə məxsus və son dərəcə primitiv (erektoid) və sapient əlamətləri olan kəllə sümüyünün fraqmentləri tapılmışdır. İspan antropoloqları bu kəlləni ayrıca tip – “əvvəlki insan” (Homo antecessor) kimi müəyyənləşdirərək *Neandertal adamının* və *Homo sapiensin* ulu forması, digər antropoloqlar isə *Heydelberq adamının* primitiv forması hesab edirlər. Sümüklərdəki alət izləri, ehtimal ki, *kanni-balizmin* ən qədim sübutudur. Qran-Do-

linanın alt təbəqəsi Avropada ən qədim insan məskənlərindən biridir. Sima-de-los-Uesos mağarasının (Sümükler Mağarası) şaxtasında (1983–93 illər qazıntıları) heyvan sümükləri və Heydelberq adamına (400–200 min il əvvəl) yaxın olan 30 individuumun çoxsaylı sümükləri (ehtimal ki, ayın qalıqları) aşkar edilmişdir; bunlardan ən yaxşı vəziyyətdə qalmış A.-IV və A.-V kəllələridir. Bəzi əlamətlərə (dilaltı sümük – os hyoideum) görə aydın nitqin inkişafını ehtimal etmək mümkündür. Sümüklər arasında, ola bilsin ki, ayın zamanı istifadə edilən Aşöl tipli əl çapacağı (əfsanəvi kral Arturun qılıncı şərafinə Eskalibur adlandırılmışdır) tapılmışdır.

ATARAKSIYA (yun. ἀταρξία – təmkinlik, soyuqqanlılıq) – ellinizm dövrünün qədim yunan etikasında “ruhun sakitliyi”, müdrikin məmnunluq vəziyyəti həyatın ali məqsədi kimi qəbul edilirdi. Artıq *Demokritdə* şəxsi xoşbəxtlik A. kimi başa düşülürdü. Skeptik məktəbinin banisi Elidalı Pirronun təlimində isə A. etikanın mərkəzi anlayışı qismində işlənir. İnsanın iztirabları xarici “nemətlərin” reallığına inamla şərtlənən arzuların həyata keçməməsinin nəticəsidir. Skeptik fəlsəfə özünün “fikir yürütməkdən imtina” ideyası ilə öz tərəfdarlarını hər şeyə şübhə etməyə çağırmaqla onları boş cəhdlərdən, deməli, həm də iztirablardan xilas edir. Skeptik müdrik hər şeyə biganədir; epikürçü müdrik A.-nı iztirablardan uzaq həzlə, stoiklər isə A.-nı *apatia* ilə eyniləşdirirlər.

ATARPASI – Azərb.-da xanlıqlar dövründə süvari qoşun üçün əhalidən toplanan natural vergi. Qarabağ xanlığında daha geniş yayılmışdı. Dövlət xidmətçilərinə daimi və ya müvəqqəti istifadə üçün verilmiş torpaqlara da A. deyilirdi (bax həmçinin *Ələfə*).

ATASU DƏMİR FİLİZİ RAYONU – Qazax. Resp.-nin Qaraqanda vil.-ndə vulkanogen-çökmə mənşəli yataqlar qrupu. Ölçüləri 250×150 km. 19 əsrdən məlumdur. 1956 ildən, əsasən, açıq üsulla istismar olunur. Dəmir-mağqan tipli 13 yatağı əhatə edir. Əsas yataqlar (Qərbi və Şərqi Karajal, Şərqi Jayrem, Orta Ktay, III Uşkatın) üzrə kəşf olunmuş dəmir filizi ehtiyatı 538 mln. t-dan çoxdur. Filizdə Fe₂O₃ 39–51,5%, Mn isə 15–40%-dir. Yataqlar Jailma sinklinalinın şm. qanadının Alt Karbon yaşlı silisiumlu-karbonatlı süxurları ilə əlaqədardır. Uzunluğu, əsasən, 2,5 km (Qərbi Karajalda 6 km-dən çox), qalınlığı

1–50 m olan filiz kütlələri 500 m dərinliyədək izlənən mağqanlı, hematitli, maqnetitli filiz laylarının dəmirli yəşəm layları ilə növbələşməsindən ibarətdir. Əsasən, psilomelan, pirolüsit, vernadit, yakobsit, hausmanit və braunit mineralları ilə təmsil olunmuş mağqan filizləri 40–50 m dərinlikdə yerləşir.

ATAŞOV Bəyalı Xanaloğlu (d.16.6.1946, Cənubi Qazaxıstan vil.-nin keçmiş İliç r-nu) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (2002). 1970 ildə Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. Həmin ildən müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən İmişli yağ-pendir kombinatının direktoru (1981–82), Bakı süd İB-nin baş direktoru (1984–85), Bakı ət kombinatında plan-istehsalat şöbəsinin rəisi (1985–87) işləmiş, 1987 ildən “Azərıtifaq” (indiki Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı) sistemində rəhbər vəzifələrdə çalışmış, 1995 ildən maliyyə-iqtisad idarəsinin rəisidir. Tədqiqatları Azərb.-da ərzaq kompleksinin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. 80-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir.

Əsəri: Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. B., 2005.

ATATƏPƏ – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Pətək nahiyəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. Əhalisi 20 əsrin ortalarında başqa ərazilərə köçmüşdür.

ATATÜRK Qazi Mustafa Kamal ([12.3.1881, Səlanik (indiki Saloniki) – 10.11.1938, İstanbul] – Türkiyənin dövlət siyasi və hərbi xadimi. Türkiyə Respublikasının banisi və ilk prezidenti (1923–38). Türkiyədə soyadı haqqında qanunla əlaqədar 1934 il noyabrın 24-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) tərəfindən ona “Atatürk” soyadı verilmişdir. İstanbul Hərbi Məktəbində (1899–1902) və Hərbi Akademiyada (1902–05) təhsil almışdır. Suriya (1905–07) və Makedoniyada (1907–09) hərbi xidmətdə olmuşdur. Təhsil aldığı illərdə “*Gənc türklər*”ə qoşulmuş, *Gənc türklər inqilabının* (1908) hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmişdir. Sonradan hərəkət liderlərinin arasında baş verən fikir ayrılıqları nəticəsində bir müddət siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır. A.-ün *İtaliya-Türkiyə müharibəsi* (1911–12) və İkinci Balkan müharibəsində (bax *Balkan müharibələri 1912–13*) iştirakı zamanı topladığı təcrübə onun “*Gənc türklər*” təşkilatının rəhbərliyinə, xüsusilə də *Ənvər paşanın* almanpə-

Atatürk Qazi Mustafa Kamal.

rəst siyasətinə qarşı kəskin münasibətinə səbəb olmuşdur.

A. 1913–14 illərdə Osmanlı dövlətinin Bolqarıstanda hərbi atəşəsi olmuşdur. Birinci dünya müharibəsi dövründə diviziya komandiri vəzifəsindən ordu və cəbhə komandiri vəzifəsinə, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Hərbi əməliyyatlar, xüsusilə *Gelibolunun* müdafiəsi (1915) zamanı göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və şücaəti ona böyük şöhrət qazandırmışdır. 1916 ildə ona general rütbəsi və paşa titulu verilmişdir. Osmanlı dövlətinin müstəqil dövlət kimi varlığına əslində son qoyan *Mudros barışı* (1918) ilə razılaşmayan A. 1919 il mayın 19-da Samsunda İstiqlal savaşına başlamış və sonradan onun adı ilə adlanan “Kamalçılar hərəkəti”nin rəhbəri olmuşdur. Antanta orduları İstanbulu işğal edəndən (1920, 16 mart) və ingilislər “Məclisi-məbusan”ı (“Deputatlar palatası”) dağıdandan sonra, 1920 il aprelin 23-də Ankarada yeni parlament – TBMM yaradan və onun sədri seçilən A. bütün vətənpərvər təşkilatları vahid cəbhədə birləşdirməyə nail olmuşdur. O, ali baş komandan kimi xarici müdaxiləçilərə qarşı hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etmişdir. Sakarya çayı yaxınlığındakı döyüşlərdə (1921, 23 avqust – 13 sentyabr) müdaxiləçi yunan ordusunu darmadağın etdiyinə görə, TBMM ona marşal rütbəsi və “qazi” (qalib) fəxri adını vermişdir. Onun rəhbərliyi ilə keçirilən hücum əməliyyatı Dumlupınarda (1922, avqust) yunan ordusunun ağır məğlubiyyəti və Anadolunun azad olun-

ması ilə nəticələndi. “Ya istiqlal, ya ölüm!” şüarı altında işğalçılara qarşı milli azadlıq mübarizəsinə başçılıq edən A. istiqlal müharibəsini uğurla başa çatdırmış (1922), böyük dövlətlərin Türkiyə ərazisini bölüşdürərək dövləti məhv etmək planlarını, habelə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan və xaricdən kömək alan erməni-daşnak quldurlarının Şərqi Anadoluda “Böyük Ermənistan” yaratmaq niyyətlərini puça çıxarmışdır.

İstiqlal müharibəsində qazandığı zəfər A.-ün ölkədə dünyəvi dövlətin və cəmiyyətin yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər proqramını həyata keçirməsinə şərait yaratdı. Sultanlığın ləğvindən (1922, 1 noyabr) sonra Türkiyə Resp. elan olundu (1923, 29 oktyabr), xilafət ləğv edildi (1924, 3 mart). A.-ün inzibati dövlət quruluşu, hüquq, mədəniyyət və məişət sahəsindəki radikal islahatları Osmanlı üsuli-idarəsinə bərpə etməyə çalışan müxaliflə toqquşmalara səbəb oldu. Bu qarşıdurmanı aradan qaldırmaq məqsədilə A. Türkiyədə birpartiyalı siyasi sistem yaratdı. Onun 1923 ildə təşkil etdiyi Xalq partiyası (1924 ildən Cümhuriyyət Xalq Partiyası) ölkədəki feodal-klerikal və komprador dairələrin keçmiş siyasi quruluşu bərpə etmək cəhdlərinə qarşı mübarizə aparırdı. A. Türkiyədə müstəqilliyin möhkəmlənməsi və uğurlu islahatların keçirilməsi üçün güclü dövlət hakimiyyətinin zəruriliyinə inanırdı. Nəticədə, Türkiyənin milli dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi, həmçinin iqtisadi və mədəni inkişafı üçün göstərdiyi səylər A.-ə ölkədə böyük nüfuz qazandırdı.

A.-ün təşəbbüsü ilə Türkiyə və RSFSR arasında *Moskva müqaviləsi* (1921), RSFSR-in iştirakı ilə Azərb. SSR, Erm. SSR, Gürc. SSR və Türkiyə arasında *Qars müqaviləsi* (1921) imzalanmışdır. Hər iki müqavilədə Naxçıvana Azərb.-in tərkibində muxtariyyət verilməsini təsdiqləyən maddələr var idi. Ömrünün son illərində xarici siyasətdə, əsasən, Balkanlar və Orta Şərqdə kollektiv təhlükəsizlik məsələsinə, Montrödə beynəlxalq konfransın hazırlığı və keçirilməsi (1936) zamanı boğazlar statusuna yenidən baxılmasına, İsgəndəriyyə sancağı (Hatay) məsələsi ilə bağlı Fransa-Türkiyə ixtilafının həllinə daha çox diqqət yetirmişdir.

1923 ildən ömrünün sonunadək bir neçə dəfə (1927, 1931, 1935) prezident vəzifəsinə seçilmiş. Cümhuriyyət Xalq Partiyasının “əbədi baş sədri” olmuşdur. O, Türkiyə Resp.-ni “Hakimiyyət

qeydsiz şərtsiz millətidir!” və “Yurdda sülh, dünyada sülh!” ideologiyası əsasında yaratmışdır.

ATATÜRK MƏRKƏZİ. Bakıda – Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi və ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün irsini, bütövlükdə türk tarixi və mədəniyyətini öyrənən və təbliğ edən elmi təşkilat. 2004 ilin aprelindən fəaliyyət göstərir. Araşdırmalar dil, ədəbiyyat və mədəniyyət, ictimai-siyasi, beynəlxalq əlaqələr şöbələrində aparılır. A. M. elmi konfrans və simpoziumlar keçirir, eyni zamanda müxtəlif beynəlxalq elmi tədbirlərdə fəal iştirak edir. Mərkəzin rüblük “Bülleten”i nəşr olunur.

ATATÜRK SU ANBARI – Türkiyədə, Fərat çayı üzərindədir. 1993 ildə doldurulmuşdur. Bənddə suyun səviyyəsi 175 m-dir. Sah. 817 km², həcmi 48,7 km³. Energetikada və suvarmada istifadə olunur. M.K. *Atatürkün* şərafinə adlandırılmışdır.

ATAUÁLPA (Atahualpa) (təqr. 1500, Kito – 29.8.1533, Peru, Kaxamarka) – Tauantinsuyu ink dövlətinin sonuncu hökmdarı. Atası Uayn Kapakin ölümündən (təqr. 1525) sonra ögey qardaşı Uaskar ilə hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gələrək hökmdar olmuş-

Atauálpa.

dur. 1532 ildə F. Pisarronun rəhbərliyi altında ölkəyə soxulan ispan konkistadorları Kaxamarkanı və bir neçə digər şəhəri ələ keçirdilər, A.-ni isə əsir aldılar. İspanlar külli miqdarda fidyə müqabilində onu azadlığa buraxacaqlarına söz versələr də, namərcəsinə vədlərinə əməl etmədilər. Saxta məhkəmənin qərarına əsasən, A. edam olundu.

ATAVİVİ (lat. atavus – əcdad) – müəyyən növə məxsus bəzi orqanizmlərdə keçmişdə onların uzaq əcdadında olmuş, lakin təkamül prosesində itmiş əla-

mətlərin meydana çıxması. A.-in əmələ gəlməsi bu əlamət üçün cavabdeh olan genlərin növün genomunda qalması sayəsində baş verir. lakin orqanizmin normal inkişafında onların fəaliyyəti təcrid olunur. Ayrı-ayrı fərdlərdə genetik dəyişikliklər səbəbindən və ya embrional inkişaf proseslərinə xarici təsir nəticəsində təcridəlmə aradan qalxa bilər və bu zaman qədim əlamət yenidən A. kimi meydana çıxar. Müasir atalarda üçbarmaqlılıq, insanda quyruğun, bədənin hər yerində sıx tüklüüyünün (hipertrixiyoz) və əlavə bir cüt süd vəzisinin (polimastiya) inkişaf etməsi A.-ə misaldır. A. orqanizmin hər hansı strukturunun ilkin mərhələlərdə inkişafının ləngiməsi zamanı da baş verə bilər. Nəticədə yetkin orqanizmdə əcdadın vəziyyəti ilə eyni olan müvafiq oxşar əlamətlərin embrional vəziyyəti mühafizə edilir. Quruda yaşayan onurğalılarda boyun fistulasının yaşlı insanda nadir hallarda müşahidə edilməsi belə A.-ə misaldır. A. bəzən orqanizmin itirdiyi strukturların bərpası zamanı baş verir (məs., bəzi kərtənkələlərin avtomiyadan sonra regenerasiya olunmuş quyruğunda pulcuqların sadələşmiş quruluşu).

ATAYURD. Ata qut – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Tuğ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyində, Atayurd çayının sahilindədir. Əh. 238 (2008); üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub var.

ÁTBARA (ar. بحر السودان – Bəhr ül-əsvəd) – Efiopiya və Sudanda çay. Nilin sağ qolu. Uz. 1120 km. Efiopiya yaylasının şm.-indən başlanır, əsasən, Sudan platosu ilə axır. Yalnız yağışlı dövrdə (iyul-noyabr) Nilə qovuşur. Aşağı axınında ortaillik su sərfi 32 m³/san (maks. 1815 m³/san). Suyu lillidir. SES var. Atbara ş. (Sudan) A.-nin mənsəbi yaxınlığındadır.

ÁTBARA – Sudanın şm.-ş.-ində, Atbara çayının Nilə töküldüyü yerdə şəhər. Əh. 107,9 min (2005). Nəql. qovşağı. K.t. məhsullarının (pambıq, ərzaq bitkiləri, meyvə-tərəvəz, mal-qara) ticarət mərkəzidir. D.y. emalatxanaları, sement z-du var.

ATBAŞI ÇUXURU – Qırğ. Resp. ərazisində, daxili Tyanşanda Atbaşı silsiləsi ilə Caman-Too – Narın-Too silsilələri arasında. Uz. 120 km, eni 20 km-ədək, hünd. 2400 m-dək. Düzənlik relyef üstünlük təşkil edir. Səthini Atbaşı çayı və

onun sol qolu Qaraqoyun kəşib-parçalamışdır. Çöl və yarımsəhra bitkiləri yayılmışdır.

ATBAŞI SILSİLƏSİ – Qırğ. Resp. ərazisində, daxili Tyanşanda, Atbaşı və Çatırgöl çuxurları arasındadır. Uz. 135 km, hünd. 4786 m-ədək. Paleozoy yaşlı metamorfik şistlərdən, əhəngdaşı və qumdaşılardan təşkil olunmuşdur. Yamaclarında subalp və Alp çəmənlikləri, yuxarılarda müasir buzlaqlar (sah. təqr. 150 km²) var.

ATBATAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Ucan kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 6 km şm.-da, Sərab–Təbriz avtomobil yolunun 1 km-liyindədir.

ATBULAQ – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nunda kənd. Atbulaq ə.d.-nin (Atbulaq, Kürdçü, Qızılburun k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 27 km ş.-də, Bakı–Kürdəmir avtomobil yolunun kənarında, Pirsaat çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 2180 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, mədəniyyət evi, 2 kitabxana, klub; Sarı pir, Vəlican piri var.

ATÇAFALAYA – ABŞ-ın Luiziana ştatı ərazisində çay. Uz. 362 km. Başlanğıcını ştatın mərkəzindən götürür, Atçafalaya körfəzinə (Meksika körfəzi hövzəsi) tökülür. Red-River çayından ayrılmış qoldur. Gursulu dövründə Missisipi çayı ilə birləşir.

ATÇILIQ – 1) atların yetişdirilməsi, saxlanması, istifadəsi, sınağı, at cinslərinin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olan

qədim heyvandarlıq sahələrindən biri. FAO-nun (BMT-nin Ərzaq və k.t. təşkilatı) məlumatına (2007) görə dünyada 50 mln. baş at, o cümlədən ABŞ-da 9,2 mln., Çində 7,641, Meksikada 6,26, Braziliyada 5,7, Argentinada 3,65, Kolumbiyada 2,553, Monqolustanda 2,09, Efiopiya 1,655, Türkiyədə 1,2 mln. baş at vardır.

Damazlıq, idman, iş atlarının yetişdirilməsi, A. məhsullarının (ət, süd, qımız, dəri, boğaz madyan zərdabı–BMZ hormon preparatı və s.) alınması və xidmət növləri (turizm, ippoterapiya – müalicəvi atsürmə və s.) sahənin iqtisadi əsasını təşkil edir.

Tarixi arayış. İnsanlar A.-la ən qədim zamanlardan – Daş dövrünün sonlarından məşğul olmağa başlamışlar. Tarixi mənbələrdə atın əhliləşdirildiyi ilk məskənlər kimi Çinin Qansu bölgəsindən qərbə doğru, Orta Asiya, Xəzərin c.-q.və c.-ş. sahilboyu ərazilərindən keçməklə Balkan d-riinə qədər uzanan, əsasən, türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilər göstərilir. Azərb.-in tarixi əraziləri atın əhliləşdirildiyi və A.-ın təşəkkül tapdığı məskənlərin kəşifdiyi yerlərdir.

Dünyada, o cümlədən Azərb.-da orta əsrlər A.-ın “qızıl əsri” hesab edilir. Ərəbistanda ərəb, Türkmənstanda Axaltəkə, Azərb.-da *Qarabağ atı*, *Dilbaz atı*, Rusiyada Don atı, İngiltərədə təmizqanlı minik atı, 18 əsrin sonu –19 əsrdə Rusiyada ağır yük atı, Avropada bir çox idman atı cinsləri formalaşmışdır.

Azərbaycanda atçılıq. Azərb.-da xalqın tarixi ənənələri, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, sosial-iqtisadi durumu ilə sıx

bağlı olan A., əsasən, damazlıq, idman, əmtəlik, turizm, işlək – kəndli (fermer) təsərrüfatlarında yük və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi istiqamətində inkişaf etdirilir. Damazlıq və idman A.-ından başqa qalan sahələr çox vaxt kütləvi A.-a aid edilir. Dünyada mövcud olan 250-dən artıq at cinsindən ikisi – Qarabağ və Dilbaz atı Azərb.-na məxsusdur. Bir çox tarixi faktlar göstərir ki, məşhur ərəb atlarının cins kimi formalaşmasında Azərb. atlarının da müəyyən rolu olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən Azərb.-dan İrana, ərəb ölkələrinə, Rusiyaya, Avropaya çoxlu madyan və törədici aygır aparılmışdır; bunlar Azərb.-da mədəni A.-ın dərin köklərinin olmasını sübut edir. Xalq seleksiyası yolu ilə alınmış Qarabağ atı və Dilbaz cinslərindən başqa, resp.-da *Quba yorğası*, *Şirvan atı* və *Kiçik Qafqaz atı* yetişdirilir. Azərb.-da 74,1 min baş at vardır (2010). Mütərəqqi texnologiya və məqsədyönlü seleksiya-damazlıq proqramları əsasında A. zavodlarında yüksək damazlıq keyfiyyətlərinə malik atlar yetişdirilir.

Azərb.-da dövlət müəssisələri olan Ağdam və Ağstafa at zavodları. Şəkidəki “Daşüz” damazlıq təsərrüfatına məxsus at ferması, Bakı Dövlət Cıdır Meydanı, Ağstafadakı “Dilbaz” atçılıq təsərrüfatı damazlıq A.-la məşğul olur. A.-la məşğul olan özəl qurumlar da formalaşmaqdadır. Azərb.-da 30-ədək hüquqi və fiziki şəxs tərəfindən müxtəlif cinslərə aid 800 başdan artıq at saxlanılır. Belə təsərrüfatlardan Azərb. Jokey klubu, “Günay” A. təsərrüfatı, “Murad” firması müasir zavod tələbləri əsasında işləyir. Burada yerli cinslərlə yanaşı, ərəb, təmizqanlı ingilis minik atı, Axaltəkə, Hannover, Holştin, Budyonni və b. cinslər və onların məzlələri yetişdirilir. Dövlət Sərhəd Xidmətində, daxili qoşunlarda xidməti atlardan istifadə olunur. Damazlıq atların mərkəzləşdirilmiş uçotu və qeydiyyatı Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin «Azərdamazlıq» İB tərəfindən Dövlət Damazlıq kitablarında (DDK) aparılır. “Atçılıq haqqında” Azərb. Resp.-sı Qanunu (2007) qəbul olunmuşdur.

2) *Ippologiya* əsasında inkişaf edən xüsusi *zootexniyanın* bir bölməsi. Müasir A. embriologiyaya, populyasiya genetikasına, immunogenetikaya, DNT-nin polimorfizminə, atların genomunun təsvirinə dair məlumatlara malikdir. Spermanın kriokonservasiyası və embrionun transplantasiyası metodları, idman atla-

rının orqanizmində oksidləşmə-reabilitasiya proseslərinin tənzimlənməsi, cinslərin seleksiya proseslərinin müasir informatika texnologiyaları əsasında idarə edilməsi metodları işlənilib hazırlanmışdır.

ATÇILIQ TƏSƏRRÜFATLARI – atların yetişdirilməsi, istifadəsi, at cinslərinin damazlıq keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi və sınağı ilə məşğul olur; atçılıq zavodları, atçılıq reproduktorları, atçılıq fermaları, cıdır meydanları (ippodromlar) və s.-dən ibarətdir. **Atçılıq zavodları**nda mütərəqqi texnologiya və məqsədyönlü seleksiya-damazlıq proqramları əsasında “təmizlikdə” daha yüksək damazlıq keyfiyyətli at cinsləri yetişdirilir və təkmilləşdirilir. Atçılıq zavodlarında müxtəlif atçılıq subyektlərinə damazlıq atların satışı həyata keçirilməklə yanaşı, öz ilxısının davamlı istehsalı və dövriyyəsi üçün lazımı sayda at olmasını təmin edə biləcək miqdarda cins atlar yetişdirməli, dövlük üçün istifadə edilən törədici aygır və madyanlar cinsin tanınmış ailə və xətlərinə mənsub olmalıdır. Bu işlər müasir seleksiya-damazlıq və yetişdirmə üsullarını mükəmməl bilən yüksəkixtisaslı zoobaytar müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Fəaliyyət istiqamətinə görə atçılıq zavodları: minik, löhrəm, idman, ağır yük, qoşqu və məhsuldar cinslər, texnoloji baxımdan işə ilxi, tövlə və kombinə variantları üzrə ixtisaslaşır. A.t.-nin zavod kateqoriyasına aid edilməsi üçün bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət meyarları mövcuddur. Azərb.-da Ağdam atçılıq zavodunda Qarabağ at cinsi, Ağstafa atçılıq zavodunda təmizqanlı ingilis minik cinsli atlar yetişdirilir (1993 ildə erməni təcavüzü zamanı Ağdam atçılıq zavodunun ərazisi də işğal altında olarkən Qarabağ atları döyüş bölgəsindən çıxarılaraq Bərdə r-nun ərazisindəki Ləmbəran qışlağında yerləşdirilmişdir). **Atçılıq reproduktorları**nda atların cins tərkibi, atçılıq zavodlarından əldə edilən, qeydiyyatı alınan yüksək damazlıq keyfiyyətli aygırlarla yaxşılaşdırılır. Hazırda Azərb.-da ixtisaslaşdırılmış atçılıq reproduktorları yoxdur. **Atçılıq fermalarında** atçılıq zavodlarının damazlıq materiallarından istifadə etməklə at cinsləri yaxşılaşdırılır və artırılır; burada damazlıq və kütləvi atçılıq istiqamətində də işlər aparılır. Damazlıq atçılıq fermalarında at cinslərinin itmək təhlükəsi olan genetik əlamətlərini üzə çıxarmaqla, onların möhkəmləndirilmə-

Ağdam atçılıq zavoduna məxsus Qarabağ atları Ləmbəran qışlağında.

si üçün, əsasən, “təmizlikdə” yetişdirilməyə və qismən qanqatma üsuluna üstünlük verilir. Kütləvi atçılıq fermaları müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat işlərində, minik və qoşquda, müalicə-sağlamlıq, əyləncə, turizm, istirahət, milli atüstü oyunlar və s. atların istifadəsi ilə məşğul olan təsərrüfatlardır (Dilbaz at cinsinin yetişdirilməsi ilə məşğul olan Ağstafa r-nundakı “Dilbaz” atçılıq ferması, Şəki r-nundakı “Daşüz” damazlıq təsərrüfatının atçılıq ferması). **Cıdır meydanlarında** (ippodromlarda) cins atların iş qabiliyyətini və damazlıq keyfiyyətləri müəyyən qaydalar əsasında yoxlanılır, cıdır yarışları, atüstü oyunlar və atçılıqla bağlı digər tədbirlər keçirilir. *Bakı Dövlət Cıdır meydanı* 1923 ildən fəaliyyət göstərir. Çoxsahəli A.t. da (məs., “Günay” çoxsahəli A.t.) mövcuddur.

ATDƏRƏSİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acırlu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 76 km c.-ş.-dədir.

ATEİZM (yun. *ἀθεος* – allahsız) – Allahın varlığını, həmçinin fəvqəltəbii dünyanın (ruhların, mələklərin və s.) mövcudluğunu inkar edən dünyagörüşü; ümumilikdə dinin inkarı. Avropa mədəniyyətində A. şəxsi Allahın mövcudluğunun (bax *Teizm*) inkarı kimi başa düşülür.

A.-in tarixi formalarının müxtəlifliyi onun təsnifatını çətinləşdirir. Ən ümumi təsnifata görə, A. aşağıdakı növlərə bölünür: fenomenoloji və sosioloji əsaslarına görə – fərdi-şəxsi A. və kollektiv A.; nəzəri və ya praktiki sahəyə mənsubluğuna görə nəzəri (əsasən, fəlsəfi) A. və

praktiki A. Praktiki A.-də Allahın inkarı bir insanın, yaxud insan qrupunun fəaliyyətində, həmçinin dövlətin qanunverici sistemində və hüquqi təcrübəsində əksini tapan dövlət A.-ində ifadə olunur.

Qədim Yunanıstanda A. kult və mistəriyaların, eləcə də allahların *antropomorfizminin* inkarı ilə bağlı meydana gəlmişdir. İlk olaraq “allahdan məhrum” mənasını verən “allahsız” (*ἀθεος*) termininə ilk dəfə *Pindarın* “Pifiya oduqları”nda, *Esxilin* “Evmenidlər”ində və *Sofoklun* “Elektra”sında rast gəlinir. *Siseron* “Allahların təbiəti haqqında” kitabında Meloslu şair Diaqoru, Kirenali filosof Feodoru və sofist filosof *Protogoru* (onun allahlar haqqında əsəri yandırılmışdır) ateistlərə aid edir. *Sekst Empirik* “Alimlər əleyhinə” kitabında sofist Prodiki və Kritini ateist adlandırır. Qədim yunan dilində “dinsiz” (*ἀσεβής*) sözünün hamılıqla qəbul olunmuş dövlət allahlarını tanımayan, müqəddəs yerlərə hörmətsizlik edən ateist kimi şərhli bir çox cəhətləri ilə allahsızlığın Bibliyadakı şərhinə yaxındır. *Platon* “Qanunlar” traktatının 10-cu kitabında sət cəzaya layiq olan dini cinayətləri sadalayır: “allahların inkarı”, “allahların əməllərinin inkarı”, “qanunla nəzərdə tutulmayan allaha ibadət”. Qədim yunanların A.-i necə başa düşmələrinə nümunə kimi, Afina məhkəməsinin *Sokratı* “başqa allahları daxil etdiyinə” görə ölümə məhkum etməsinə, “allahsızlıq”da günahlandırılan *Anaksaqorun* sürgün edilməsini və s. göstərmək olar. Çarmıxa çəkilmiş və sonradan dirilmiş İsa Məsihə inanan, imperator kultunu və ona allah kimi

Atbaşı silsiləsi

ibadəti rədd edən xristianlar 1–3 əsrlərdə Romada təqiblərə məruz qalırdılar.

Orta əsrlərin dini və fəlsəfi fikri üçün A. səciyyəvi deyildi. Xristian ilahiyatşünaslığı ilə fəlsəfənin sıx bağlılığı o dövrdə allahın mövcudluğunu nəzəri cəhətdən şübhə altına almağı belə mümkün edirdi. Bütün tarixi boyu xristianlığı müşayiət edən bədətçi təlimlər ateist təlimlər, onların ardıcılığını isə ateistlər (allahsızlar) adlandırılırsalar da, əslində belə deyildilər.

İntibah dövrü özünün antroposentrizm, həmçinin çoxallahlı antik mədəniyyət dəyərlərini və nailiyyətlərini ehtiva edən yeni mədəniyyət məkanını yaratmaq cəhdləri ilə Avropada A.-in yayılması üçün şərait yaratsa da, mahiyyəti etibarilə dini epoxa olaraq qalırdı. İntibah dövrünün müxtəlif fəlsəfi təlimləri arasında A.-ə ən yaxın olanı panteizmdir. P. Pomponatsi, C. Bruno, T. Kampanella, C. Vanini (1585–1619) bu fəlsəfi dünyagörüşünün nümayəndələri idilər.

Rasionalizm və insan zəkasının mütləqləşdirilməsi ideyalarının nüfuz etdiyi, təbiət qanunlarının elmi (empirik) dərkinə yönəldilmiş 17–18 əsrlər Avropa fəlsəfəsində A.-ə ən yaxın panteizm, deizm və materializm olmuşdur. Panteizm ənənələrini 17 əsrdə B. Spinoza davam etdirmişdir. C. Toland və A. Kollinz (1676–1729) ingilis deizminin əsas nümayəndələri idi. Deizm özünün sonrakı inkişafını 18 əsrdə Volterin, D. Yumun, J.J. Russonun fəlsəfi əsərlərində tapmışdır. 18 əsr Böyük Fransız inqilabının ideologiyası olan “xristianlaşdırılmış” “Zəka dini”nin formalaşmasında deizm və fransız materializmi xüsusi rol oynamışdır. J.O. Lametrinin, D. Didronun, K.A. Helvetsinin mexanistik (bax Mexanizm) və naturalist (bax Naturalizm) təlimləri A.-ə aid edilə bilər, lakin bu dünyagörüşü P.A. Holbaxın əsərlərində daha dolğun təqdim olunur.

19–20 əsrlərdə pozitivizm, antropoloji fəlsəfə, anarxizm, materializm, nihilizm və həyat fəlsəfəsi kimi cərəyanların inkişafı ilə əlaqədar, nəzəri A. geniş yayılır. A. Şopenhauer, L. Feyerbax, P.J. Prudon, K. Marks, F. Nitsşe bu fəlsəfi cərəyanların əsas nümayəndələri olmuşlar. Ekzistensializmin (J.P. Sartr, A. Kamyu) və analitik psixologiyanın (Z. Freyd, T. Rayk, E. Fromm) ayrı-ayrı nümayəndələri ateist fikirləri bölüşürdülər. Filosof-neopozitivist B. Rassel özünü aqnostik hesab edirdi.

Rusiyada nəzəri A. yalnız 19 əsrdə yayılmağa başlamışdır; ateist təlimlərin

əksəriyyəti öz başlanğıcını 18–19 əsrlərin Avropa fəlsəfəsindən götürür. Pozitivizm (N.K. Mixaylovski), anarxizm və nihilizm (M.A. Bakunin, N.A. Dobrolyubov, S.G. Neçayev), eləcə də sosializmin müxtəlif cərəyanları (N.Q. Çernşevski, G.V. Plexanov, V.İ. Lenin) Rusiyada nəzəri A.-in yayılmasında əsas mərhələlərdir.

Dövlət A.-i dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilmiş ideologiyadır; qanunvericilik, yaxud hüquqi-normativ aktlar vasitəsilə dindarların vətəndaş və siyasi hüquqlarını məhdudlaşdırmağı, din və dindarlarla mübarizə üçün dövlət, siyasi və ictimai institutlardan istifadəni, dini ədəbiyyat üzərində senzuranın tətbiqini, vətəndaşların A. ruhunda tərbiyəsini nəzərdə tutur.

ATELEKTAZ (yun. ἀτελής – natamam + ἀκτασις – genəlmə) – ağ ciyərin və ya onun bir hissəsinin büzülməsi. Anadangəlmə və qazanılma olur. A n a d a n g ə l m ə A. zamanı uşağın ağ ciyərləri (və ya bir hissəsi) doğulduqdan sonra yığılmış vəziyyətdə qalır, yaxud hava ilə lazımi dərəcədə dolmur. Q a z a n ı l m a A.-da isə alveolların büzülməsi ağ ciyəre təzyiq, bronxların tutulması (məs., şişlə), pnevmoniya və s. patoloji hallar nəticəsində baş verir.

ATELLANA (Neapol yaxınlığındakı Atella şəhərinin adından) – Qədim Roma xalq komediyası. Kampaniyada (Cənubi İtaliya) osklarda əvvəlcə improvizasiyalı tamaşa kimi yaranmışdır. Gündəlik həyatdan, əsasən, komik epizodlar göstərən A.-da əsas dörd gülməli personaj iştirak edirdi: Makk – səfeh gənc, Bukkon – lovğa və acgöz, Papp – xəsis və ağılsız qoca, Dossen – şarlatan və fırıldaqçı. E.ə. 2 əsrin sonu – 1 əsrin əvvəllərində Pomponi və Novi tərəfindən ədəbi latın A.-sı yaradılmışdı (onların təqr. 120 pyesindən kiçik fraqmentlər qalmışdır). Adətən, faciədən sonra göstərilirdi. İtalyan *del arte komediyasına* təsir göstərmişdir.

ATELOPLAR (Atelopus), a r l e k i n l ə r – quru qurbağaları fasiləsindən quyruqsuz suda-quruda yaşayanlar cinsi. Bədəninin uz. 6 sm-ədək olur. Dərisi hamar, məxmərvarıdır; qulaqyanı vəziləri yoxdur. Rəngi qırmızı, sarı, yaşıldır; tünd ləkəli və ya zolaqlıdır. Təbil pərdələri və bir qayda olaraq, orta qulağı yoxdur. Göz bəbəyi üfüqidir. 5-ci barmağı reduksiyaya uğramış arxa ətrafları uzundur. 71 növü var; Mərkəzi və Cənubi Amerikanın tropik r-nlarında –

Seteka atelopu (Atelopus zeteki).

Amazon ovalığının yağışlı meşələrindən tutmuş 4500 m yüksəklikdə yerləşən meşəsiz soyuq dağlıq r-nlara qədər olan ərazilərdə yayılmışdır. Quruda yaşayır, suyu sevmir. Hava çox rütubətli olduqda yüksək temp-ura dözmür. Gündüz fəal olur; çox hərəkətdir (xüsusilə çoxalma dövründə), lakin tullanmır. Əsasən, həşəratla qidalanır. Dişi A. yağışdan sonra əmələ gələn xırda gölməçələrə 350–910 açıq rəngli kürü tökür; 24 saatdan sonra bunlardan sürfələr çıxır. Seteka A.-ı (A. zeteki) mühafizə olunur.

“ATELYÉ” (fr. atelier – emalatxana) – fransız teatri. 19 əsrdə Parisin yaxınlığında tikilmiş teatrlardan birincisi (23. 11.1822 ildə açılmışdır). Yerləşdiyi yerə görə “Monmartre Teatri” adlanırdı. 1860 ildə Sevest ailəsinə məxsus olmuş, sonra şəhərin mülkiyyətinə keçmişdir. Repertuarı vodevil və melodramlardan ibarət olmuşdur. 1907 ildə S. Bernar teatrın səhnəsində A. *Düma-oğulun* “Kameliyalı qadın” əsərində oynamışdır. “A.” digər bu növ teatrlar kimi Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində kinoteatra çevrilmişdi. 1922 ildə Ş. Dülleen binanı icarəyə götürərək 100 yerlik zal düzəltmiş və teatri “A.” adlandırmışdır. Kommerciya teatri sənətinə qarşı yeni təşəbbüs kimi Dülleen Fransanın dünya şöhrəti qazanmış ən yaxşı avanqard teatrlarından birini yaratmışdır. 1940 ildən 32 mövsüm ərzində teatra A. A. Barsak rəhbərlik etmişdir. Hazırda “A.” Parisin özəl teatrlarından biridir.

ÁTENS (Athens) – ABŞ-ın c.-ş.-ində, Corciya ştatında şəhər. Əh. 50 min (2003). Toxuculuq, tikici, elektrotexnika, saat, yeyinti (ət-konserv) sənayesi müəssisələri; un-t var.

ATERİNAKİMİLƏR (Atheriniformes) – sümüklü bəzilərdə dəstəsi. Eosəndən məlumdur. Uz. 4–50 sm-dir. İki bel üz-

Xəzər ateriinası (Atherina caspia).

gəcinin olması ilə səciyyələnir; birinci üzgəç şəxələnməyən zəif elastiki mil sümüyündən ibarətdir. Pulcuğu iri, sikloid, nadir hallarda ktenoiddir. Yan xətt yoxdur, yaxud sıra ilə düzülmiş çuxurlar (boşluqlar) şəklindədir. İri kürü dənələrinin pərdəsi üzərindəki sapaoxşar çıxıntılarla substrata yapışır. İki yarımdastədən ibarətdir: aterinakimilər (3 fəsilə) və fallotetkimilər (2 fəsilə); cəmi 60-adək cinsi, 200-dən artıq növü var. Adətən, tropik və subtropik dənizlərin sahilboyu zonalarında yaşayır. 30 cinsi və 140-adək növü birləşdirən aterinalar (Atherinidae) fəsiləsi ən çox yayılmışdır. Adi aterina (Atherina boyeri) Qara və Xəzər dənizlərində müstəqil yarımnövlərlə təmsil olunur. Xəzərin hər yerində yayılmışdır (Atherina caspia). Sara yasında, Böyük Qızılağac körfəzində, Kür dili r-nlarında üstünlük təşkil edir. Xırda (uz. 10 sm-ədək) balıqlardır; zooplanktonla qidalanır. Kaliforniya ateriinası (Leuresthes tenuis) yüksək qabarma (siziği) vaxtı sahil yaxınlığında kürünü quma basdırır; sürfələr bir aydan sonra növbəti sizigidə çıxır. Diridoğan fallotetkimi balıqlarda cinsi və anus dəlikləri, həmçinin cütləşmə orqanı (priapi) boğazda yerləşir. Bəzi A. ov obyektidir. Xırda növləri akvariumlarda yetişdirilir. **ATEROMA** (yeni lat. atheroma, yun. ἀθήρα – horra+... oma) – dəridə piy vəzisi axacağıının qatılmış sekret tıxacla tutulması nəticəsində əmələ gələn kista. Vəzidə toplanan sekret onu genəldərək boşluğunu horraşəkilli maddə ilə doldurur. A., adətən, dərinin piy vəziləri ilə zəngin hissələrinə (başın tüklü hissəsi, üz və s.) yerləşir, hərəkəti, girdə, diametri 1,5 sm və daha böyük ölçüdə ağrısız törəmədir. Daimi zədələnmədən, habelə sıxdıqda A. iltihablaşa və irinləyə bilər. Müalicəsi cərrahi üsullardır; irinlədikdə yayılır və piltə qoyulur. Proqnozu xoşdur.

ATEROSKLERÓZ (yeni lat. atherosclerosis, yun. ἀθήρα – horra, sıyıq + skleroz) – aorta və iri arteriyalarda (yuxu, koronar və s.) bərk lövhəciklərin

əmələ gəlməsi ilə səciyyələnən xroniki xəstəlik. Xəstəlik inkişaf etdikcə aterosmatoz prosesi gedir və onun boşluğu partladığıda tromboemboliya törədə bilər. Bununla bərabər, A. üçün həm də arteriyaların bərkiməsi və əyilməsi, onlarda çoxlu sayda kalsinoz sahələrinin olması da səciyyəvidir.

A. üçün səciyyəvi olan arteriyalarda kiçik dəyişikliklər 18 əsrin ortalarında təsvir edilmişdir. Xəstəliyin patogenezinin öyrənilməsində R. Virxovun, N.N. Aniçkovun xidmətləri böyükdür. Y.İ. Çazov və başqa tədqiqatçılar A.-un inkişafında lipid mübadiləsinin pozulması ilə yanaşı qanın laxtalanma və antilaxtalanma sisteminin mühüm rolunu göstərmişlər. A. xəstəliyində ümumi fərdi risk amilləri (şəhər mühitində yaşayanlar, zehni əməklə məşğul olanlar, A.-a irsi meyilli olanlar, kişilər daha çox erkən yaşlarında xəstələnilər), hipodinamiya (hərəkəti azaldır), papirosçəkmə, piylənmə, karbohidrat mübadiləsinin pozulması və s. də böyük rol oynayır.

A.-un kliniki əlamətləri onun əsas lokalizasiya yerindən asılıdır. O, bəzən uzun müddət simptomuz keçə bilər. Lakin xəstəlik inkişaf etdikcə kliniki əlamətlər də artır. Koronar (tac) arteriyalarının A.-u üçün *miokard infarktına* səbəb ola bilən *ürəyin işemik xəstəliyinin* inkişaf etməsi səciyyəvidir. Beyin və yuxu arteriyalarının A.-unda vaxtaşırı başgicəllənmə, yaddaşın getdikcə pisləşməsi, görmə sahəsinin azalması baş verir. Beynin iri arteriyasının qəflətdən tutulması *insult*, beyin infarktına, böyrək arteriyalarının aterosklerotik zədələnməsi vazo-renal (böyrək-damar) hipertenzianın inkişafına səbəb olur. Ayaq arteriyalarının zədələnməsi zamanı növbələndən axsaqlıq, trofik pozuntular meydana çıxır. Bağırsaq damarlarının A.-u disfagiya, qarın inağı (qarında ağrı tutmaları), bağırsaq sahəsinin nekrozunu törədir.

A.-u müəyyən etmək üçün müxtəlif diaqnostik üsullardan, o cümlədən biokimyəvi (xolesterin, fibrinogen, C – reaktiv zülal səviyyəsini təyin etməklə plazmanın lipid göstəricisinin qiymətləndirilməsi), instrumental (EKQ, aterosklerotik lövhəciklərin olması və ölçüsünü təyin etmək üçün damardaxili ultrasəs müayinəsi *doplerografiya*, elektron-şüa tomoqrafiyası) üsullardan istifadə olunur. Lakin damar məcrasının qiymətləndirilməsinin əsas üsulu selektiv *angiografiya* (məs., ürəyin tac damarlarının koronarografiyası).

Müalicəsi xəstəliyin ikincili profilaktikası, yəni onun inkişaf etməsinin qarşısının alınması ilə bəlgə aparılır. Dərmanlardan hipolipidemik preparatlar (ilk növbədə statinlər), aspirin geniş tətbiq olunur. Damar mənəfi çox daraldıqda invaziv müdaxilə – balon angioplastikası (rentgenoskopiyanın nəzarəti altında balon kateterinin yeridilməsi; onun üfürülməsi ilə damarın daralmış sahəsi genişlənilir) və ya cərrahi revaskulyarizasiya (pozulmuş qan cərəyanının cərrahi yolla bərpası) tətbiq edilir.

A.-un profilaktikasının əsasında xəstəliyin inkişafına səbəb olan risk amillərinin (papirosçəkmə, xolesterinin qanda yüksək konsentrasiyası, yüksək arterial təzyiq, artıq bədən çəkisi, az fiziki aktivlik, qeyri-səmərəli qidalanma və s.) aradan qaldırılması konsepsiyası durur. Onun təmin olunması üçün sağlam həyat tərzini proqramı (papirosçəkmənin dayandırılması, fiziki aktivliyin artırılması, bədən çəkisinin korreksiyası, tərkibində heyvan mənşəli yağların az miqdarda olduğu qidanın, kifayət qədər meyvə və tərəvəzlərin, bitki mənşəli yağların, balığın qəbul edilməsi, yağlı və duzlu xörəklərin, spirtli içkilərin qəbulunun maksimum məhdudlaşdırılması) tətbiq edilməlidir.

Əd.: Стерлиби Н. Г. Эволюция и патология атеросклероза у человека. М., 2002; Ага-уев М. М. Дакли xəstəliklər. 3 cildə. 1 c. B., 2006.

ATETÓZ (yeni lat. athetosis, yun. ἀθετος – dayanıqsız + ... oz) – ətrafların, üz və gövdə əzələlərinin zəif tonik qicolma yığılmaları şəklində patoloji qeyri-iradi hərəkətləri; *hiperkinezin* bir forması. Qıçolma təzahürləri dəyişkən olur, bu və ya digər əzələlər qrupunda üstünlük təşkil etdiyindən A. yavaş, kiçikhəcmli qəribə (soxulcanabənzər) stereotip hərəkətlərlə səciyyələnir. Baş beynin bazal nüvələrinin travmatik, iltihabi və digər zədələnmələri zamanı müşahidə edilir.

ATÉY (? – e.ə. 339) – Skif çarlığının hökmdarı. Strabonun məlumatına görə, Dondan Dunayadək məskunlaşan tayfaları öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş, Bospor dövləti ilə müharibə aparmış, Balkanlarda frakiyalıların bir qismini özünə tabe etmişdir. A.-in adına sikkə zərb olunmuşdur. A.-in hakimiyyəti dövründə sarmatların Meotidaya (Azov dənizi) doğru hərəkəti başlamışdır. Makedoniyalı II Filippə qarşı müharibədə məğlubiyyətə uğramış və rəvayətə görə 90 yaşında həlak olmuşdur.

Atəşgah. 18 əsr. Suraxanı.

ATƏM – bax *Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlığa dair Müşavirə*.

ATƏR MƏDƏNİYYƏTİ – Şimali Afrikada (Mərakeş, Əlcəzair və Tunisin sahilyanı ərazilərindən Cənubi Böyük Səhradakı göllərədək) *Mustye* dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət. Başlangıç tarixi 28–25 min il əvvələ aiddir, son dövr tarixi aydın deyil. A.m. 1870-ci illərdə Birləşmiş Əlcəzair (Əlcəzair) aşkar olunmuş və adı da bu yerlə əlaqədardır. A.m.-ə aid nukleuslar, sivri ucluqlar, ikiüclü matqab, sapı və iti kənarları olan üçkünc alətlər tapılmışdır. Antropoloji tapıntıların *neandertallara* yaxın olması ehtimal edilir.

ATƏSBƏY – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisəkənd bölgəsinin Atəsbəy kəndistanında, Sərisəkənd qəs.-ndən 37 km q.-dədir.

ATƏSBƏY – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisəkənd bölgəsində, Təbriz ş.-ndən ş.-də, dağlıq yerdədir.

ATƏŞGAH – Azərb. Resp. Abşeron y-a-nın c.-q.-ində, Şubanı silsiləsində zirvə. Hünd. 274 m. Palçıq vulkanı mənşəlidir.

ATƏŞGAH – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 8 km q.-də, Ərdəbil–Təbriz avtomobil yolunun 8 km-liyindədir.

ATƏŞGAH – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 18 km q.-dədir.

ATƏŞGAH, atəşgədə, ataxşan, atruşan, adurgah (fars dilində “od yeri, od məbədi”) – atəşpərəst məbədi. “Müqəddəs od”un saxlandığı A.-larda müxtəlif dini ayinlər yerinə yetirilirdi. *Zərdüştiliyin* geniş yayıldığı Azərb., İrən, Orta Asiya və Əfqanıstanda A.-lar var idi. Şiz ş.-ndə (indiki Təxti-Süleyman) yerləşən *Adurquşnasp* bunlardan ən məşhurdur. 20 əsrin 20-ci illərində Azərb.-in Lənkəran r-nu ərazisində (Qovuran k.) e. ə. 3 əsrə aid A. qalıqları aşkar edilmişdir. Erkən orta əsr mənbələrində Abşeron y-a-nda “əbədi od” və A.-ların olduğu qeyd edilir. Pirallahı a., Xıralıq k. (Quba r.-nu), Yuxarı Çardaqlar k. (Zaqatala r.-nu) və s. yerlərdə təq. 3–5 əsrlərə aid A.-lar tapılmışdır. Azərb.-dəki A.-lar xristianlığın və islam dininin yayılması ilə əlaqədar dağıdılmış, yaxud kilsə və məscidlərə çevrilmişdir.

15–19 əsrlərdə Bakı, Şamaxı, Salyan və s. şəhərlərdə atəşpərəst hind tacirləri tərəfindən ibadətqahlar tikilmişdir. Bax həmçinin *Suraxanı atəşgahı*.

Əd.: Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку. Б., 1964; уелә олул. Экономические связи Азербайджана с Индией в средние века. Б., 1990; Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III–VII вв. Б., 1983.

ATƏŞGAH (ŞUBANI) NEFT YATAĞI – Azərb. Resp. Abşeron y-a-nın q.-ində, Bakı ş.-ndən 17 km q.-də, Şabandağ-Şubanı silsiləsindədir. Neftlilik, əsasən, meridional istiqamətdə uzanan braxiantiklinalin ş. qanadı ilə əlaqədardır. Axtarış-kəşfiyyat işlərinə 1914 ildə başlanmış, fasilələrlə 1939 ilədək davam et-

dirilmişdir. Yatağın geoloji quruluşunda Maykop dəstəsindən başlamış Akçaqıl da daxil olmaqla Abşeron mərtəbəsinə qədər geniş çöküntülər kompleksi iş-tirak edir. Maykop, eləcə də Diatomea lay dəstəsi və Pont mərtəbəsinin gilli çöküntüləri antiklinalin tağ hissəsində səthə çıxır. Qırıqlıq asimetrik quruluşla malikdir: ş. qanadında laylar 50–70°, q. qanadında isə 40–45° bucaq altında yadır. Yataq c.-də Bərkdəre yatağından başlamış, şm.-də Sulutəpə yatağınaq Şabandağ silsiləsinin bütün dik ş. yamacını əhatə edir. Sənaye əhəmiyyətli neft Miosen, Qırməki-Diatomea (QD), Qırməkiüstü qumlu (QÜQ) və Fasilə lay dəstələrində aşkar edilmişdir. Əsas neft yığıntıları qalınlığı şm.-də 100–120 m, qırıqlığın uzaq ş. qanadında 200–250 m olan QD lay dəstəsinin qumlu çöküntüləri ilə əlaqədardır.

Yataqda neftin xüs. ç. 0,877–0,879 arasında dəyişir. Qırmakialtı (QA) çöküntülərdə daha ağır neftə (0,910–0,930) təsadüf olunur. Miosen neftinin xüs. ç. 0,830–0,860-dır.

ATƏŞGƏDƏ – bax *Atəşgah*.

ATƏŞXOSROV – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Qərbi Dizmar kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 43 km q.-dədir.

ATƏŞPƏRƏSTLİK – 1) oda pərəstişi, ona ilahi qüvvə kimi səcə etmək. Ən qədim inanclardan biri olan A.-in geniş yayılması od əldə etməyin və saxlamağın çətinliyi, onun insan həyatındakı əhəmiyyəti ilə əlaqədar idi. Qədim insanlar odu təbiət qüvvələrinin əcdadı, materiyanın müxtəlif formaları arasında əlaqələndirici substansiya kimi təsəvvür edirdilər; od bilavasitə allah kimi qəbul olunurdu. Atəşpərəstlərin ilk allahlarının təcəssümü vulkan, ocaq və Günəş idi. Sonralar odun yandığı ocağa da sitayiş edilirdi. Ehtimal ki, ocağın qoruyucuları olan qadınlar ilk od kahinləri olmuşlar.

Oda sitayiş hind-Avropa xalqları (Skandinaviya, Baltika və hind-İrən xalqları, qədim yunanlar, qədim romalılar, slavyanlar və b.) arasında yayılmışdı. Cənubi Azərbaycan ərazisində hələ e.ə. 2-ci minilliyin əvvəllərində A.-in yayıldığı ehtimal edilir. Qədim zamanlardan “əbədi odlar” (təbii yanar qazın çıxıntıları) məskəni olan Şimali Azərbaycan ərazisində (xüsusilə Abşeron y-a-nda) oda sitayiş olunurdu. Qədim yunanlar sönməz odun himayəçisi Gestiyaya si-

tayiş edirdilər. Romada Vesta ilahəsi şə-rəfinə ucaldılmış məbəddə kahin-vestalkalar dövlətin və həyatın sabitlik rəmzi olan əbədi oda qulluq edirdilər. Aqni (od) hinduizmdə baş allahlardan biri olmuşdur. Oda sitayiş zərdüştilikdə də mühüm rol oynayırdı. Od (Atar) Ahura Mazdanın oğlu hesab olunurdu.

Orta əsrlərdə A.-in ünsürləri türklər, monqollar, vikinqlər, mayalar və başqa xalqlar arasında yayılmışdı; buryatlar və yakutlar oda xüsusi ehtiramla yanaşırdılar.

2) Zərdüştiliyin geniş yayılmış yanlı adı. Zərdüştüləri atəşpərəst adlandırırsalar da, onlar yalnız oda sitayiş etmədilər. Digər tərəfdən, oda sitayiş edənlərin əksəriyyəti zərdüştü deyildilər.

ATƏT – bax *Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı*.

ATICI SİLAHLAR – hədəfi güllə ilə məhv etmək üçün odlu silahlar. A.s.-a tapança, *pistolet*, *revolver*, *pulemyot*, *pistolet-pulemyot* və avtomat tüfənglər aiddir. Tank və təyyarə pulemyotları A.s.-ın xüsusi növüdür. Müasir A.s., əsasən, avtomat silahlardır. Müxtəlif idman və ov silahları da A.s.-a aid edilir.

ATICILIQ İDMANI – idman növü. Əldə tutulan odlu silahlardan hədəfurma qabiliyyəti. Müasir A.i.-nin stend, güllə və idman-ovçuluq atıcılığı növləri vardır. A.i.-nda silahların növündən asılı olaraq atəş məsafəsi 25 m-dən 1600 m-ədək olur. A.i. üzrə şəxsi və komanda birinciliyi yarışları keçirilir və hər növ üzrə rekordlar müəyyən edilir.

A.i. üzrə dünya və Avropa çempionu İradə Həşimova 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2004, Afina) bürünc, Avropa və dünya çempionu Zemfira Məftəhətdinova isə 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2000, Sidney) qızıl və 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarının bürünc medalını qazanmışlar.

ATILAMA – qatığı su ilə qarışdırıb bir qədər duz əlavə etməklə alınan sərincəndirici içki. Həzm prosesini yaxşılaşdırır; sarımsaq qatılmış A.-dan qurdqovucu vasitə kimi istifadə olunur. A.-nı bəzən səhvən *ayran* adlandırırlar. Azərb.-in bir sıra bölgələrində doğramaca da A. deyilir.

ATIL-BATIL (Zosimia) – çətirçəklilər fəsiləsindən çoxillik ot cinsi. Ləçəkləri ağ və sarımtıldır. Meyvəsi dəyirmi, üst-dən basıqdır. Yarpaqları ikiqat lələkvarı yarıqlıdır. Ərəbistandan Bəlucistana qədər 10 növü məlumdur. Qafqazda, o cümlədən Azərb.-də 1 növü – yovşan-yarpaq A.-b. bitir.

Atirau şəhərindən görünüş.

ATIM BOŞLUĞU, atım qazması – partlayıcı maddə atımı ilə doldurmaq üçün hazırlanmış mədən qazması (lağım, quyu və ya kamera). Partlayıcı maddə atımı qazmanın (lağımın və ya quyunun) müəyyən hissəsini tutur, qalan boş hissə isə partlayışın yaxşı nəticə verməsi üçün neytral süxurlarla (tıxacla) kəp doldürülür. Tıxac materialı yanmamalı və güclü müqavimət qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə material kimi qum və gilin qarışığı, həmçinin plastik, maye və tezbərkilyən maddə, yaxud qarışıqlar istifadə edilir.

ATIRÁU (1992 ilədək Quryev) – Qazaxıstanın q.-ində şəhər. Atirau vil.-nin inz. m. Əh. 146,4 min (2005). Ural çayı sahilində port. D.y. st. 1640 ildə vətəgə sahibləri Quryevlər Yaik çayının (1775 ildən Ural çayı) mənsəbində taxta qala tikdirmişlər. Yaik kazaklarından qorunmaq üçün 1647–62 illərdə onlar burada daş qala inşa etmişlər. Qazaxların “Uyşik” adlandırdığı mənəqə 1734 ildən Quryev olmuşdur. 1868 ildən Rusiyanın Ural vil.-ndə, 1924–28 illərdə RSFSR tərkibində Qırğ. MSSR Ural qub.-nda şəhər, 1932–38 illərdə Qərbi Qazax. vil.-ndə rayon mərkəzi, 1938 ildən Qazax. SSR Quryev vil.-nin mərkəzi; 21.2.1992 ildən A. adlanır.

X. Dosmühəmmədov ad. Dövlət Uti, Neft və Qaz İn-tu, M.Utemisov ad. Qazax. Dram Teatrı (1938 ildən), tarixdiyarşünaslıq muzeyi var. Neft emalı, kimya (polimer materiallar istehsalı), maşınqayırma, gəmi təmiri z-dları, ye-yinti sənayesi (o cümlədən balıq yetişdi-

lirməsi və emalı), tikinti materialları sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir.

ATIRÁU VILAYƏTİ (1992 ilədək Quryev vilayəti) – Qazax. Resp.-nin q.-indədir. 1938 il yanvarın 15-də təşkil edilmişdir. Sah. 118,6 min km². Əh. 490,2 min (2008). 7 r-nu, 2 şəhəri, 15 şəhər tipli qəs. var. Mərkəzi Atirau ş.-dir.

Təbiət. Ərazisi Xəzəryanı ovalıqda yerləşir. Səthi zəif parçalanmış akkumulyativ düzənlikdir. Xəzər sahilində və vilayətin şm.-ində dibi okean səviyyəsindən aşağıda olan qapalı çökəkliklər (Karinjarık – 70 m, Karagiye – 132 m) var. Faydalı qazıntıları: neft, qaz, daş kömür, dəmir filizi, kalium duzları, xörək duzu, gips, mineral su mənbələri və s. İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda –10°C, iyulda 25°C-dir. İllik yağıntı 100–200 mm. Çayları (Ural, Emba, Uil, Sagiz) Xəzər dənizi hövzəsinə aiddir. Çoxlu xırda göl var. Şoran, şorakət və qonur səhra-çöl torpaqları geniş sahə tutur. Ərazisinin xeyli hissəsi qumluqdur. Bitkisi yarımsəhra və səhra (yovşan, ağot və s.) tiplidir. Ural və Emba çaylarının subasarında ağac-kol bitkiləri yayılmışdır. Heyvanları: canavar, tülkü, sünbülqıran, dovşan, qaban; müxtəlif quşlar və s.

Təsərrüfat. 20 əsrin əvvəlində vil.-in iqtisadiyyatının yeganə sahəsi balıqçılıq idi. Sonradan çəkilmiş d.y. vil.-in inkişafında böyük rol oynadı. Ural çayı və Xəzər dənizindəki qiymətli nərə balığı cinsləri balıqçılığın inkişafı, dünya bazarına balıq və kürünün ixracı üçün şərait yaradırdı. “Atiraubalık” səhmdar cəmiyyəti

Atitlan gölü.

bir çox ölkələrə ixrac edilən iridənəli kürü istehsal edir. Vil.-də ilk neft emalı z-du və neft avadanlığı istehsal edən z-d, həmçinin respublikada ən iri balıq emalı z-du tikilmişdir. İqtisadiyyatın əsasını neft emalı təşkil edir.

ATİK Celal (1918, Yozqat – 1979, Ankara) – türk idmançısı, güləşi, məşqçi. Sərbəst güləş üzrə 67 kq çəkiddə 14-cü Yay Olimpiya Oyunları (1948, London), Avropa (1964), 73 kq çəkiddə Avropa (1949) və dünya (1951) çempionu olmuşdur.

ATİLLA – bax *Attila*.

ATİPİK PNEVMONİYA [ing. Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) – ağır kəskin respirator sindrom] – *koronavirusların* törətdiyi infeksiyon xəstəlikləri bildirən termin; respirator-virus infeksiyalarının epidemioloji və klinik laboratoriya əlamətləri ilə keçən, kəskin tənəffüs çatışmazlığı ilə inkişaf edən və ölüm hallarının çox olduğu *legionellyoz*, *xlamidiaz*, mikroplazmoz və s. xəstəlikləri əhatə edir. İnfeksiya mənbəyi xəstə insanlardır. Adətən, 25–70 yaş arasında şəxslər xəstələnirlər; 40 yaşından yuxarı şəxslərdə xəstəliyin ağır forması ehtimal olunur. Xəstəlik, əsasən, Cənub-Şərqi Asiyada (Çin, Vyetnam, Sinqapur və s.) təsadüf edilir.

Viruslar həyatı fəaliyyətini xarici mühitdə otaq temp-runda 24 saata qədər saxlayır. A.p.-nın törədiciləri seçici olaraq zədələdiyi yuxarı tənəffüs yollarının epitel hüceyrələrində artıb çoxalır. Xəstəlik üçün səciyyəvi olan orqanizmin hiperimmun reaksiyası xəstəliyin ikinci həftəsində baş verir. Ağ ciyər toxumasının ağır zədələnməsi ağ ciyərlərdə ölümə nəticələnə bilən ödemə inkişafına gətirib çıxarır.

A.p.-nın inkubasiya dövrü orta hesabla 2–7 gündür. Xəstəlik çox vaxt kəskin başlayır, yüksək temp-r (38°C-dən yuxarı), titrətmə, əzələ və baş ağrıları,

ATKİMİLƏR (Equidae) – məməlilər sinfinin, *təkdırnaqlılar* dəstəsinə aid fəsilə. Ən qədim əcdadları Üçüncü dövrün (Alt Eosen) birinci yarısında yaşamış fenokodlar – orta barmağı yaxşı inkişaf etmiş beşbarmaqlı heyvanlar olmuşlar. Təkamül nəticəsində fenokodlar dəyişkənliyə uğramış, nəticədə hirakoteri, eohippus, mezohippus, merihippus və pliohippus adlanan formalar meydana gəlmişdir. Qədim A.-in anxiteri, miohippus, hipparion kimi keçid variantları da mövcud olmuşdur.

Hirakoteri – Avropada Alt və Orta Eosendə yaşamış, boyu 30–40 sm, ön ətrafı 4, arxa ətrafı 3 dirnaqlı, ətrafları nisbətən uzun və nazik, başı isə bir qədər iri heyvan olmuşdur. Eohippus Şimali Amerikada yaşamış, boyu 30 sm, ətrafları hirakoteridə olduğu kimi 4 və 3 dirnaqlı olmuşdur. Mezohippus Alt Oligosendə yaşamış, boyu 45 sm, 3 dirnaqlı, tac hissəsi nisbətən yaxşı inkişaf etmiş dişləri olmuşdur. Merihippus Şimali Amerikada Miosen qatında tapılmış, yan barmaqları atrofiyaya uğramışdır. Pliohippus Pliosendə yaşamışdır; A.-in daha yaxın vətəni əcdadlarından hesab edilir. Təkamül nəticəsində onun boyu 100–120 sm-ə çatmış və təkdırnaqlı formaya düşmüşdür. Dişləri bitki məhsəli yemlərlə qidalanmağa uyğunlaşmış, üzəri mina təbəqəsi ilə örtülmüş və böyümək qabiliyyətinə malik (gipsodont) olmuşdur. Qalıqları Üst Pliosena aid edilən qədim A. təkdırnaqlı olsalar da, müasir atlardan çox fərqlənmişlər: alın hissəsi nisbətən dar, sifəti uzunsov, ətrafları nazik və uzun, dişləri çoxqatlı olmuşdur. Avropada və Afrikada yaşamış Stenon atı, Amerikada yaşamış pli-

hippus atı Üst Pliosendə tapılan qədim A.-in nümayəndələri kimi təsvir edilmişdir. Dördüncü dövrdə dəfələrlə baş vermiş iqlim dəyişikliyi həmin dövrlərdə qədim A.-lərin təkamülünün öyrənilməsinə (İ.D. Çerski, Y.A. Boqdanov, A.A. Borisyak, V. Qromova) imkan yaratmışdır. V. Qromovaya görə, A.-in qədim nümayəndələrindən olan Equus Amerika qitəsinə meydana gəlmişdir. O, bunun Avropaya aid qalıqlarda tapılan pliohippusa çox yaxın olduğu fikrini irəli sürür. Güman edilir ki, Avropaya Equus Amerikadan – ş.-ə və q.-ə keçməklə düşmüşdür. Şərq yarımkürəsi qitələrinə düşmüş Equus müxtəlif təbii şəraitin təsiri altında dəyişmiş və müstəqil qollara ayrılmışdır. Nəticədə Afrika qolunu təşkil edən zebrələr (*E.Hippotigris*), Asiya qolunu təşkil edən eşşəklər (*E. Asinus*) və yarıməşşəklər (*E.Hemionus*), Avropa və Asiyada isə əsl atlar (*Equus*) inkişaf etməyə başlamışlar.

Əd.: Səttərxan R.X. Atçılıq. B., 1971; Гладенко В.К. Книга о лошади. М., 1999.

ATKINSON Riçard Çatem (d.19.3.1929, İllinoys ştatı, Ok-Park) – Amerika psixoloqu. Psixologiya doktoru (1955). 1956–80 illərdə Stanford Un-tində işləmişdir; 1980 ildən San-Diyeqoda Kaliforniya Un-tinin prezidentidir. 1986 ildə R. Şiffrinlə birlikdə *koqnitiv psixologiyada* ən geniş yayılmış modellərdən biri – üçkomponentli yaddaş modelini işləyib hazırlamışdır. Yaddaşın tərkibində müxtəlif funksiyalara, təşkil olunma prinsiplərinə və məlumatı qoruyub saxlama müddətinə malik üç sistemi fərqləndirmişdir: sensor registrlər, qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaş. A. məktəb tədrisi üçün ilk kompyuter sistemlərindən birini işləyib hazırlamışdır.

ATKİZ, Atqiz – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (09.09.1930 ildən Qafan r-nu), Oxçu çayının sol sahilində, Pirhəmzə dağının c.-q.-ndə azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə bir hissəsi geriyyə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşlar.

ATQIYAQARŞI AVADANLIQ, püs-kürməyə qarşı avadanlıq – quyu ağzının kipliyini təmin etmək üçün istifadə olunan avadanlıqlar bloku; qazıma avadanlığının tərkibinə daxildir. Quyuların qazılmasında, sınağında və mənimənilməsində anomal lay təzyiqli nəticəsində baş verən açıq püs-kürmələrin, neft və qaz fontanlarının qarşısını

almaq üçün tətbiq olunur. A.a.-a quyu ağzını kipləşdirən preventorlar, manifoldlar və onları məsafədən idarəetmə sistemi daxildir. Neft və qaz quyularının qazılması zamanı plaşkalı, universal və fırlanan preventorlar tətbiq edilir. Manifold ağırlaşdırılmış məhlulu quyuya vurmaqla fontanı boğan xətdən. Həmçinin hidrostatik və lay təzyiqli arasındakı tarazlığı bərpa edən drossel xəttindən ibarətdir. Preventor və manifoldun sürgüləri quyu ağzından təhlükəsiz məsafədə yerləşən hidravlik və mexaniki intiqallı əsas və köməkçi pultlar vasitəsilə idarə olunur. İki pultun birləşdirilməsi A.a.-ın idarəetmə sisteminin etibarlı işini təmin edir. Azərb. Neft Maşınqayırması İn-tunun layihəsi əsasında hazırlanmış A.a.-ın L. Şmidt ad. z-dda (indiki Səttərxan ad. z-d) istehsal edilən ilk nümunələri 20 əsrin 50-ci illərindən istismara verilmişdir. Sonrakı illərdə (1991–95) in-tida işçi təzyiqləri 14, 21 və 35 MPa olan A.a.-ların dəstləşdirilməsi üçün hidravlik idarəetmə st.-lərinin texniki sənədləri işlənmiş və Səttərxan ad. z-a təhvil verilmişdir. İşçi təzyiqli 35, 70 və 105 MPa olan korroziyaya davamlı A.a.-lar işlənmişdir. A.a.-ın manifoldları tənzimləyici drossel və idarəetmə pultu ilə təchiz edilmişdir.

Əd.: AZINMAŞ-75. Курбанов Н.Г. АЗИНМАШ – нефтяному машиностроению. Б., 1991; Neftqazmaddən avadanlığının yaradılması və etibarlılığının yüksəldilməsi. B., 2005.

ATLANT (Ατλας) – qədim yunan mifologiyasında titanların (*Uranın* övladları) allahlara qarşı mübarizəsində iştirakına görə Zevsin əmrinə cəza olaraq göy qübbəsini çiyində saxlayan titan.

Məmarlıqda eyvanı, bina və portik örtüyünü və s. saxlayan kişi heykəli. Qədim Misir məbədlərinin, Aqricentoda Olimpiy Zevs məbədinin (e.ə. 5 əsr), Tulondakı hələdiyyə binasının (1656–57, heykəltəraş P. Püje) və Sankt-Peterburqdakı Yeni Ermitajın (Atlantlar portiki, 1844–49, heykəltəraş A.İ. Terebenyov) A.-ları məşhurdur. Bakıda 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində tikilmiş bir sıra binalarda A.-lar var; şəhərin tarixi mərkəzində, indiki Y. Məmmədaliyev küçəsində yerləşən bina (1900) Bakının ən gözəl memarlıq abidələrindəndir.

ATLANT, atlas (yeni lat. atlas, yiyəlik halda atlantis; titan *Atlantin* adından) – quruda yaşayan onurğalılarda onurğa sütununu ənsə sümüyü ilə birləşdirən birinci boyun fəqərəsi. Suda-quruda yaşa-

yanlarda tipik fəqərə şəklində, sürünənlərdə, quşlarda və məməlilərdə A. halqayabənər olur. A. cisminin əsas hissəsi epistrofeyin (ikinci boyun fəqərəsinin) dişəbənzər çıxıntısı ilə oynaq əmələ gətirir; baş dönəndə A. həmin çıxıntı ətrafında fırlanır.

ATLANTA – ABŞ-in c.-ş.-ində şəhər. Corciya ştatının inz.m. Əh. 433 min (2004, ətrafı ilə birlikdə 4063.8 min; 61%-ndən çoxu afroamerikalılardır). Piedmont platosunda, 323 m-ədək hünd.-dədir. Mühüm nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

1837 ildə salınmış Terminus yaşayış məskəni 1845 ildə A. adlandırılmış, 1847 ildə şəhər olmuşdur. Tezliklə ölkənin c.-ş.-ində iri d.y. qovşağına və pambıq ticarəti mərkəzinə çevrilmişdir. Vətəndaş müharibəsi (1861–65) dövründə cənubluların dayaq bazası olan A. 1864 ildə şimallılar tərəfindən dağıdılmış, müharibədən sonra yenidən tikilmişdir. 1868 ildən ştatın paytaxtıdır. 1920-ci illərdən *Ku-kluks-klanın* mənzil-qərarگاهی A.-da yerləşirdi.

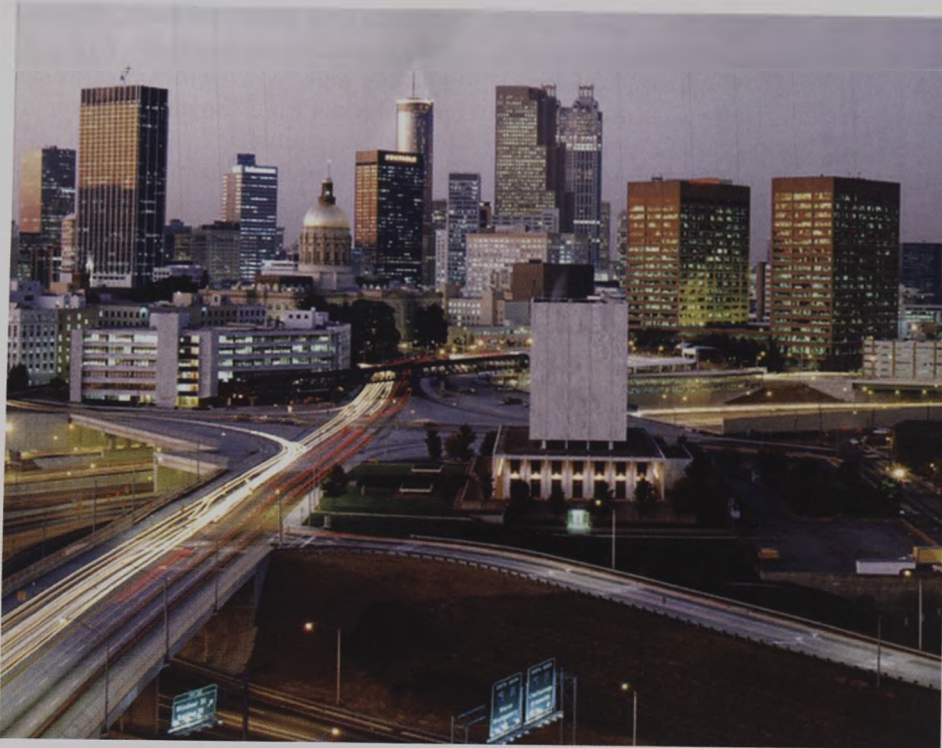
1950–60-cı illərdə A.-nın ərazisi genişləndirilmiş, şəhərin mərkəzi yenidən qurulmuşdur. A.-nın müasir görünüşünü çoxfunksiyalı, çoxmərtəbəli komplekslər (o cümlədən kontor binalarının, mehmanxanaların və nəhəng ictimai *atriumların* yerləşdiyi Piçtri-mərkəz, 1965–92, memar C. Portman) müəyyən edir. Neorenessans üslubunda tikilmiş Kapitolı binası (1884–89, memar U.C. Edbruk və F.P. Bernem), Bell şirkətinin ar deko üslubundakı göydələnləri (1929, memar P.T. Mari) A.-nın memarlıq abidələrindəndir.

A.-da Fernbank Elmi Mərkəzi, Emori (1836), A. afroamerikan, Ouqltorp (1835) və Corciya ştatının (1913) un-tləri, Texnologiya in-tu (1885), iri tibb mərkəzləri və klinikalar fəaliyyət göstərir. Ş.-də Emori Un-tinin incəsənət və arxeologiya muzeyi, təsviri sənət muzeyi (binası 1980–83 illərdə tikilmişdir, memar R. Meyer), “Neksus” müasir incəsənət mərkəzi, Prezident Karter Mərkəzi (kitabxana və muzey), Kenneso hərbi memorialı, M. Lüter King Milli Tarixi Mərkəzi, Piedmont parkı, dünyada ən böyük qranit çıxıntılarından biri üzərində konfederat liderlərinin yonulmuş heykəlləri olan Ston-Mauntin dağ parkı, Heyvanat parkı var. 1996 ildə A.-da 26-cı Yay Olimpiya Oyunları keçirilmişdir. İdman qurğuları, o cümlədən ABŞ-in ən böyük örtül stadionlarından biri olan “Corciya doum” (1989–92) var.

Qazıntı halında tapılmış atkimilərin ardıcıl sırası:

- 1 – hirakoteri;
- 2 – mezohippus;
- 3 – merihippus;
- 4 – hipparion;
- 5 – pliohippus.

Atlanta şəhərindən görünüşü.

A. ölkənin c.-ş.-ində nəhəng ticarət-maliyyə və sənaye mərkəzidir. Elektron, kimya, sellüloz-kağız sənayesi müəssisələri, "Ceneral motors" və "Ford" avtomobil z-dları, şəhəratrafında (Mariyetta) "Lokhid-Martin" aviazavodu var. "Koka-kola" şirkətinin ("Koka-kola dünyası" muzeyi ilə birlikdə), "Delta eyrlaynz" aviaşirkətinin və s. iri şirkətlərin mənzil-qərgahları buradadır. A.-da hər il əmtəə və geyim yarmarkaları keçirilir.

ATLANTİDA (yun. Ἀτλαντίς) – əfsanəyə görə, Atlantika okeanında, Herakl sütunlarının (Cəbəltariq boğazı) arxasında yerləşən nəhəng ada. Platonun "Timey" və "Kritiy" dialoqlarında (e.ə. 4 əsrin 60–50-ci illəri) öz əksini tapmış bu rəvayətə görə, A.-da məskunlaşmış Poseydonun nəslindən olan atlantlar öz ölkələrini abadlaşdıraraq böyük sərvət və ordu topladıqdan sonra bütün oykumenanın – Herakl sütunlarının digər tərəfində mövcud olan dünyanın işğalına başlamışlar. Lakin onların hücumu Afinanın qədim sakinləri tərəfindən dəf edilmişdir. Bundan sonra A.-da baş verən dəhşətli zəlzələ və daşqın nəticəsində ada məhv olmuşdur. Həmin rəvayətə görə, bu hadisə A. haqqında hekayəti Misir kahinlərindən eşitmiş ilk yunan olan Solondan 9 min il əvvəl baş vermişdir. Əslində A. haqqındakı rəvayət siyasi mif yaradıcılığı nümunəsidir; Platon bəlkə də özü-

nün uydurduğu bu rəvayətdən tarixəqədərki Afinanın və A.-nın təmsalında iki əks tipli dövlətin – sosial-mənəvi cəhətdən sağlam Afinanın və sərvətdən, təmtəraqdan azğınlaşmış qeyri-sağlam A.-nın inkişafını göstərmək üçün istifadə etmişdir. Lakin məhz ikinci tipə aid ölkənin canlı və ətraflı təsviri A. haqqındakı rəvayətin əsrlər boyu yaşamasını təmin etmişdir. A. nəinki uzaq və xoşbəxt ölkələr haqqında hekayətlər (məs., T. Morun "Utopiya"sı) üçün örnək olmuş, hətta tarixi-coğrafi və geoloji araşdırmaların obyektinə çevrilmişdir.

ATLANTİKA ASTANASI – Atlantika okeanında sualtı qalxım. Qrenlandiya, İslandiya, Farer və Şetland a-rı arasındadır. A.a. üzərində dərinlik təq. 600 m-dir. A.a. Atlantika və Şimal Buzlu okeanlarının su mübadiləsinə mane olur. 700–800 m dərinlikdə astananın şm. yamacında suyun temp-ru 0°C-dən aşağı, c. yamacında 3–5°C-dir. Şimali Atlantika axınının ilıq və duzlu suları A.a.-ndan (əsasən, Şetland a-rı və İslandiya arasındakı boğazdan) keçərək Norveç dənizinə gəlir. Danimarka boğazında Şimal Buzlu okeanın soyuq və nisbətən az duzlu sularının əks axını üstündür.

ATLANTİKA DİLLƏRİ, (qərbi Atlantika dilləri) – Niger-Konqo dilləri tərkibində ailə. Qərbi Afrikada, əsasən, Atlantika okeanı sahilı boyunca, Seneqaldan Liberiyaya qədər yayılmış-

dır. A. d.-ndə təq. 30 mln. adam danışır (2004). Ən geniş yayılanı fula dilidir (təq. 21 mln.).

A. d.-nə 40-a qədər dil daxildir. A. d. ailəsi böyük daxili müxtəlifliyə malikdir və Niger-Konqo dilləri qərçivəsində onun fərqləndirilməsi daha çox coğrafi prinsiplərə əsaslanır. Sonuncu ən etibarlı genetik təsnifatların birində (K. Uilyamson, 1989) 9 Niger-Konqo dil qollarından 3-ü ənənəvi olaraq A. d.-nə aid edilən dillərlə təmsil olunmuşdur; öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə uyğun olaraq aşağıdakı nəzər nöqtəsi daha argumentlidir: A. d.-nin əksəriyyəti vahid praatlantika dilinə gedib çıxan ərazicə bir-birinə yaxın 6–7 dil qrupunu birləşdirir (onlardan bəziləri təcrid olunmuş dillərdir); ayrı-ayrı qrupların (dillərin) Niger-Konqo dillərinin xüsusi qolunu təşkil etdiyi ehtimal oluna bilər.

A. d. 7 qola ayrılır: Şimali Atlantika qolu aşağıdakı qrupları birləşdirir: 1) fula və serer dilləri; 2) tenda – basari, pen, tanda, bedik və konyagi dilləri; 3) caad dili (pacade, badyaranke); 4) biafada dili; 5) buy dilləri (kobiana və kasanqa; buy dilinə bəzən 2 dialekti olan 1 dil kimi baxılır) və nyun dili (banyun, baynuk); 6) volof dili; 7) çanqin – ndut, noon, safin, lexar və palor dilləri. Bak qolu (bu adı amerikalı tədqiqatçı C. D. Sepir təklif etmişdir): mancak, pepel, mankan, balant dilləri və diola qrupu (5–6 dil, o cümlədən bayot, karon). Sua dilləri (kunant, mansoanka) baqa-fore (mbulungiş) və baqa-mboteni. Mel qolu (bu adı D. Dolbi təklif etmişdir) aşağıdakı qrupları birləşdirir: 1) temne, landuma, baqa-koba, baqa-sitemu, baqa-maduri və s. dillər; 2) şerbro, bullom və mmani dilləri; 3) kisi dili; 4) qola dili. Limba, nalu, bicoqo tərkibində bir dil olan qollardır.

A. d.-nin əksəriyyətində ayrıca partlayan burun səsləri (daha çox cingiltili), həmçinin (xüsusilə morfonoloji əvəzlənmə olan dillərdə), dodaq-damaqarxası səslər vardır. Kök quruluşu belədir: "samit+sait+samit". Niger-Konqo ad dərəcəsi daxil olan sistemlərə malikdir. Niger-Konqo dillərinin əksəriyyətinin fonunda A. d. son dərəcə inkişaf etmiş feli morfologiyaya malikdir. Fula, volof, konyagi, buy dilləri və bəzi başqa dillər olduqca mürəkkəb morfoloji sistemləri ilə ümumtipoloji maraq kəsb edir. Əksər A. d.-ndə sözlərin ənənəvi düzülüş sırası "subyekt+predikat+obyekt"dir. Leksi-

nasında çoxlu sayda Avropa dillərindən (əsasən, fransız, ingilis, portuqal) və ərəb dilindən keçmə sözlər vardır.

A. d. bərabər şəkildə öyrənilməmişdir. Fula, volof, diola və temne dilləri çoxdan öyrənilir və geniş ədəbiyyata malikdir. Bir sıra dillərin bir, yaxud iki müəllif tərəfindən ətraflı və etibarlı təsvirləri var: serer (R. Kretua, A. Dyop-Fal), tenda qrupu (M. P. Ferri, R. Santos), buy (J. Donyö), palor (P. D'Alton), mancak (J. Donyö), balant (J. Donyö, J. Ndyay-Korrear), bicoqo (Q. Sejerer), kisi (T. Çayld). Dillərin çoxunun nəinki müfəssəl qrammatik təsviri, hətta qısa lügəti belə yoxdur. Xüsusilə praktik olaraq itmiş pen dili, itməkdə olan mmani dili, safin, lexar, karon, bayot, sua dilləri haqda məlumatlar çox azdır. D. Vesterman, C. D. Sepir, U. Uilson (B. Britaniya), J. Donyö (Belçika; A. d.-nin tarixi qrammatikasının yaradılmasında daha çox rolu olmuşdur) və K. İ. Pozdnyakovun (Rusiya) əsərləri A. d.-nin tarixi-müqayisəli problematikasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

ATLANTİKA ƏYALƏTİ (Atlantique) – Benində əyalət. Sah. 3,2 min km². Əh. 896,9 min (2005). İnz. m. – Vida ş. **ATLANTİKA OKEANI** (lat. Mare Atlanticum, yun. Ἀτλαντικός – Cəbəltariq boğazı ilə Kanar a-rı arasındakı ərazini bildirirdi; bütünlüklə Oceanus Occidentalis – Qərb okeanı adlanırdı) – Yer kürəsində böyüklüyünə görə ikinci (Sakit okeandan sonra) okean. İndiki adına ilk dəfə 1507 ildə lotaringiyalı kartoqraf M. Valdzemüllerin xəritəsində rast gəlinir.

Fiziki-coğrafi öçerk

Ümumi məlumat. Şm.-da Qrenlandiya və İslandiya, ş.-də Avropa və Afrika, q.-də Şimalı və Cənubi Amerika, c.-da Antarktida sahilləri ilə hüdudlanır. Hind okeanı ilə şərti sərhədi İynə burnu meridianından (20° ş.u.), Sakit okeanla Horn burnu meridianından (68°04'q.u.), Şimal Buzlu okeanı ilə Şimal Qütb dairəsindən keçir.

A. o.-nın bioloji məhsuldarlığı digər okeanlardan yüksəkdir. Dünyada ən uzun sualtı okean silsiləsi – Orta Atlantika silsiləsi, quru sahilı olmayan, axınlarla sərhədlənən yeganə dəniz – Sarqas dənizi, ən hündür qabarma dalgəsi olan Fandi körfəsi buradadır; unikal hidrogen sulfidli su qatına malik Qara dəniz də A. o. hövzəsinə aiddir.

A. o. şm.-dan c.-ə təq. 15 min km məsafədə uzanır. Ən ensiz yeri (ekvator zo-

nasında) təq. 2830 km, ən enli yeri (30° şm.e. paraleli ilə) 6700 km-dir. Dənizlərlə, körfəzlərlə və boğazlarla birlikdə sah. 91,66 mln. km², onlarsız 76,97 mln. km², suyunun həcmi müvafiq olaraq 329,66 mln. km³ və 300,19 mln. km³-dir; orta dərinliyi 3597 m, maks. 8742 m-dir (Puerto-Riko novu).

A. o.-nın şelf zonası (200 m dərinliyədək) ümumi okean sahəsinin təq. 5%-ini (dənizlər, körfəzlər və boğazlar nəzərə alınmaqla 8,6%-ini), materik yamacı zonası (200–3000 m) 16,3%-ini (dənizlər, körfəzlər nəzərə alınmaqla 20,7%-ini), abissal zona (okean yatağı) 70%-dən artıq təşkil edir.

Dənizlər. Fiziki-kimyəvi şəraitinə görə A. o. hövzəsinin əksər dənizləri – Baltika, Azov, Qara, Mərmərə və Aralıq (sonuncu, öz növbəsində, Adriatik, Alboran, Balear, İoni, Kipr, Liquriya, Tirren, Egey dənizləri ilə birlikdə) daxili dənizlərdir. İrlandiya dənizi və Şotlandiyanın q. sahillərindəki daxili dənizlər adalararası dənizlər, Labrador, Şimal, Sarqas, Karib, Skotiya, Ueddell, Lazarev, Riser-Larsen (q. hissəsi) dənizləri isə kənar dənizlərdir. A. o.-nın ən böyük körfəzləri: Biskay, Bristol, Qvineya, Meksika, Men, Müqəddəs Lavrenti.

Adalar. A. o.-nda digər okeanlardan fərqli olaraq sualtı dağlar, mərcaan rifləri azdır, sahil rifləri yoxdur. Adalarının ümumi sah. təq. 1070 min km²-dir; əksəriyyəti [Böyük Britaniya, İrlandiya, İslandiya, Nyufaundlend, Böyük Antil, Kiçik Antil a-rının bir hissəsi, Marajo, Siciliya, Sardiniya, Folkland (Malvin), Baham və s.] materik mənşəlidir. Açıq okeanda Orta Atlantika silsiləsi üzərində

də vulkan mənşəli kiçik adalar (Azor, San-Paulu, Merac, Tristan-da-Kunya, Buve və s.) var.

Sahillər. Şimal yarımkürəsində sahil xətti çox parçalanmışdır. A. o.-nın demək olar ki, bütün daxili dənizləri (Baltika dənizi, Aralıq dənizi, Karib dənizi və s.) və böyük körfəzləri (Meksika, Men, Müqəddəs Lavrenti, Biskay, Qvineya və s.) buradadır. Cənub yarımkürəsində isə sahil xətti az parçalanmışdır. Burada yeganə kənar dəniz Antarktida sahillərində Ueddell dənizi və Cənubi Amerika sahillərində La-Plata, San-Matias, San-Xorxe, Baiya-Qrande və s. körfəzlərdir. Okeanın ş. sahilləri, əsasən, köklü süxurlardan, q. sahilləri müasir çöküntülərdən, Antarktida sahilləri buzlaq çöküntülərindən ibarətdir.

Dib relyefi. A. o.-nın dib relyefini materiklərin sualtı kənarları (şelf və materik yamacı), okean yatağı (dərin çuxurlar, abissal düzənliklər və təpəliklər, qalxmalar, dağlar, dərin novlar) və orta okean silsilələri təşkil edir.

A. o.-nda materik dayazlığının (şelf zonasının) dərinlik sərhədi təq. 100–200 m-dən keçir; eni 15–30 km-dən (Braziliyanın şm.-ş.-i, Pireney y-a) bir neçə yüz km-ədəkdir (Şimal dənizi, Meksika körfəzi, Nyufaundlend sayı). Yüksək enliklərdə şelf zonasının relyefi mürəkkəbdir, buzlaq təsiri nəzərə cərpır, aşağı enliklərdə isə səthi nisbətən hamarlıdır.

Materik yamacının meyilliyi 1–2°-dən (Cəbəltariq, Şetland a-rı, Afrikanın sahil hissələri və s.) 15–20°-yədəkdir (Fransanın və Baham a-rının sahilləri). Materik yamacının hünd. 0,9–1,7 km (Şetland a-rı və İrlandiya) ilə 7–8 km

Atlantika okeanı sahilləri. Cənubi Afrika.

(Baham a-rı və Puerto-Riko novu) arasında dəyişir. Aktiv kənarlarda yüksək seysmiklik səciyyəvidir.

Şm.-dan c.-a doğru (İslandiya a.-n-dan Buve a.-nadək) A.o.-nin sahillərinə 1800 km məsafədə paralel uzanan Reyk-yanes, Şimali Atlantika və Cənubi Atlantika silsilələrindən ibarət Orta Atlantika silsiləsi A.o. yatağını iki hissəyə (q. və ş.) bölür. Silsilənin eni bir neçə yüz km-dən 1000 km-ədəkdir; üzərindəki suyun dərinliyi təq. 3000 m-dir. Sualtı silsilələrin hər iki tərəfi dərin çuxurlardır: q.-də şm.-dan c.-a Labrador (3000–4000 m dərinliklərdə), Nyufaundlend (4200–5000 m), Şimali Amerika (5000–7000 m; Som, Qatqeras və Nares abissal düzənlikləri ilə), Qviana (4500–5000 m; Demerara və Seara düzənlikləri ilə), Braziliya (5000–5500 m; Pernambuku abissal düzənliyi ilə), Argentina (5000–6000 m), ş.-də isə eyniadlı abissal düzənliklərlə Qərbi Avropa (5000 m-ədək), İberiya (5200–5800 m), Kanar (6000 m-dən çox), Yaşıl Burun (6000 m-ədək), Syerra-Leone (təq. 5000 m), Qvineya (5000 m-dən çox), Anqola (6000 m-ədək), Kap (5000 m-dən çox) çuxurları yerləşir. Afrika-Antarktida çuxuru (Ueddell abissal düzənliyi ilə) A.o.-nin c.-undadır. Orta Atlantika silsiləsinin ətkələrindəki dərin çuxurların dibləri abissal təpəliklər zonasıdır.

A.o.-nin dibindəki təcrid olunmuş konus formalı təpəliklər (hünd. 1000 m və daha çox), əsasən, Orta Atlantika silsiləsi zonasında cəmləşmişdir. Okeanın dərin hissəsində sualtı dağların iri qruplarına Bermud a-rından şm.-da, Cəbəllüttariq sahəsində, C. Amerikanın şm.-ş. çıxıntısı yaxınlığında, Qvineya körfəzində və C. Afrikadan q.-də rast gəlinir. A.o.-nin ən dərin yerləri adalar qövsündəki dağ sistemlərini əhatə edən novlardır (Puerto-Riko, Cənubi Sandviç – 8264 m, Romanş – 7856 m, Kayman – 7090 m). Nov yamaclarının meyilliyi 11–20°-dir; dibləri yastıdır.

Geoloji quruluş. A.o. Son Paleozoy superkontinenti Pangeyanın Yura dövründə parçalanmasından yaranmışdır. Okeanın ətraf materiklərlə sərhədini, əsasən, passiv kənarlar təşkil edir. Bəzi sahələrdə (Kiçik Antil a-rı və Cənubi Sandviç a-rı qövsləri r-nunda) kənarlar aktivdir. Burada okean qabığının enməsi və subduksiya davam edir.

Orta Atlantika silsiləsində okean dibinin aralanması (spredinq) və okean qabığının ildə 2 sm-ədək sürətlə forma-

laşması prosesi gedir; yüksək seysmiklik və aktiv vulkanizm səciyyəvidir. Silsilə hüdudlarında okean qabığı Oligosen – Dördüncü (müasir) dövr yaşlıdır. Orta Atlantika silsiləsi ilə ayrılmış qərbi və şərqə abissal düzənliklərdə okean özünü örtmüş çöküntü qatının qalınlığı kəsilmişdə daha qədim horizontların üzə çıxması və sahilədən gətirilmiş qırıntı materialların hesabına artaraq kontinent ətkələrinə doğru 10–13 km-ə çatır. Bu istiqamətdə okean qabığının yaşı da Erkən Tabaşirədək artır. Abissal düzənliklər praktiki olaraq qeyri-seysmik zonlardır. Orta Atlantika silsiləsini kəsən çoxsaylı transform qırılmalar qonşu abissal düzənliklərə keçir. Ekvator zonası yaxınlığında belə qırılmalar daha sıxdır (1700 km-ə 12-yədək qırılma). Ən iri transform qırılmalar (Vima, San-Paulu, Romanş və s.) okean dibində dərin yarıqlarla (novlarla) müşayiət olunur; onlar okean qabığını tam, üst mantiyanı isə qismən kəsir. Əksər transform qırılmalar transokean, yaxud magistral (demarkasiya) qırılmalarıdır.

A.o.-nda sualtı platalar, qeyri-seysmik silsilələr və adalardan ibarət plitə daxili qalxmalar var. Qalxmalar, əsasən, vulkan mənşəlidir. İslandiya a., Buve a., Madeyra a., Kanar, Yaşıl Burun, Azor a-rı, Syerra və Syerra-Leone, Riu-Qrandi və Balina silsiləsi qoşa qalxmaları, Bermud qalxması, Kamerun vulkanlar qrupu və s. bura daxildir. Qeyri vulkan mənşəli qalxmalar (Rokoll sualtı platosu; Paleosend Qrenlandiyadan ayrılmış mikrokontinent) da var. Şotlandiyanın şm.-indəki Hebrid massivi də Qrenlandiyadan ayrılmış mikrokontinentdir.

A.o.-nin dibi transokean transform qırılmaları ilə Labrador-Britaniya, Nyufaundlend-İberiya, Mərkəzi, Ekvatorial, Cənubi və Antarktikayarı seqmentlərə bölünür. Seqmentlərin spredinqi müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. A.o.-nin spredinqi Erkən Yurada (təq. 200 mln. il əvvəl) Mərkəzi seqmentdən başlamışdır. Yuranın sonu – Tabaşirin əvvəlində Antarktikayarı seqment açılmağa başlamışdır. Erkən Tabaşirdə Cənubi Atlantikada Cənubi seqment və Şimali Atlantikada Nyufaundlend-İberiya seqmenti spredinqə məruz qalmışdır. Labrador-Britaniya seqmentinin açılması Erkən Tabaşirin sonuna təsadüf edir. Son Tabaşirin axırında burada Labrador çuxur danızı yaranmağa başlamış və Son Eosendə başa çatmışdır. Orta Tabaşir – Eosendə Ekvatorial seqmentin yaran-

ması ilə Şimali və Cənubi Atlantikanın birləşməsi başa çatmışdır.

Dib çöküntüləri. A.o.-nda müasir dib çöküntülərinin qalınlığı Orta Atlantika silsiləsinin qılıc hissəsində bir neçə m. köndələnində dərinlik qırılmaları (məs., Romanş novu) zonalarında və materik yamacının ətkələrində 5–10 km-dir. Dərin okean çuxurlarında bu qalınlıq onlarla m-dən 1000 m-ədəkdir. Okean dibi sahəsinin 67%-indən çoxunu (şm.-da İslandiyadan 57–58° c.e.-nədək) karbonatlı çöküntülər tutur. Çöküntülərin qranulometrik tərkibi iri dənəli qumlardan (200 m dərinliyədək) ilə qədar dəyişir. 4500–4700 m-dən dərin sahələrdə karbonatlı lillər poligen və silisiumlu planktonogen çöküntülərlə əvəz olunur. Okeanın sahil, şelf və qismən materik yamacları boyu müxtəlif tərkibli terrigen çöküntülər yayılmışdır; çöküntülərin tərkibi və qalınlığı dib relyefindən və sahilədən daşınan materialdan asılıdır. Qiyasi-ən çöküntülər Antarktida materiki, Qrenlandiya a., Nyufaundlend a., Labrador y-a sahilləri boyu yayılmışdır. Meksika körfəzi və Karib dənizində, Braziliyanın şm.-ş. sahillərində mərcan çöküntülərinə, İslandiya, Azor, Kanar, Yaşıl Burun və s. adaların yaxınlığında vulkan mənşəli çöküntülərə, Böyük Baham sayında, Florida-Baham və Antil r-nlarında müasir hemogen çöküntülərə, Şimali Amerika, Braziliya, Yaşıl Burun okean çuxurlarında dəmirli-məncəqli konkretiyalara (Mn – 12,0–21,5%; Fe – 9,1–25,9%), ABŞ-in ş., Afrikanın şm.-q. sahillərində isə (200–400 m dərinliklərdə) fosforit konkretiyalarına rast gəlinir.

İqlim. A.o. şm.-dan c.-a böyük bir məsafədə uzandığından onun suları üzərində, demək olar ki, bütün təbii iqlim qurşaqları (subarktika iqlimindən Antarktika iqliminədək) mövcuddur. Okean şm.-dan Arktikanın, c.-dan Antarktikanın suları və buzlarının təsiri altındadır. Ən aşağı hava temp-ru qütbətrafi r-nlarda müşahidə olunur. Qrenlandiya sahillərində temp-r – 50°C-yədək, Ueddell dənizinin c.-unda isə – 32,3°C-yədək düşür. Ekvator zonasında havanın temp-ru 24–29°C-dir.

A.o. üzərində dörd əsas atm. təzyiqli mərkəzi var: İslandiya (997 mb) və Antarktika (988 mb) minimumları, ekvator yaxınlığında alçaq təzyiqli zonası (1014 mb) ilə ayrılan Azor (1023 mb) və Cənubi Atlantika (1023 mb) maksimumları. Bu mərkəzlərin materiklər üzərində in-

kişaf edən atm. təzyiqli sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi Şimal və Cənub yarımkürələrinin mülayim enliklərində güclü q. küləklərini, tropik və subtropik enliklərində isə şm.-ş. və c.-ş. küləklərini (passatları) yaradır. Ən güclü küləklər mülayim enliklərdə, xüsusilə A.o.-nın c. hissəsində olur. Şm. hissəsinin tropik qurşağı üçün qasırğalar (iyuldan noyabrədək) səciyyəvidir.

Ortaillik yağıntı ekvatorada 2000 mm-dən çox, mülayim qurşaqlarda 1000–1500 mm, subtropik enliklərdə və Antarktikada 250–500 mm, Afrika səhralarına bitişik sahil r-nlarında 100 mm, okeanın c. hissəsində 100 mm-dən də azdır. İsti və soyuq axınların qovuşduğu yerlərdə (məs., Nyufaundlend sayı və La-Plata körfəzi) tez-tez duman olur.

Hidroloji rejim. A.o.-nın səth axınları subtropik və tropik enliklərdə saat əqrəbi istiqamətində, mülayim şm. və yüksək c. enliklərində saat əqrəbinin əks istiqamətində dövrən edir. Şm. dövrən istə Şimali passat axınları, Qolfstrim və soyuq Kanar axını, c. dövrən isə istə Cənubi passat axınları, Braziliya axını, soyuq Qərb Küləkləri axını və Bengela axını yaradır. İsti Şimali Atlantika axını Qolfstrimin şm.-a davamıdır. Qütb sahəsindən c.-a Şimali Amerika sahil boyunca soyuq Labrador axını davam edir. Səth sularının temp-ru fevralda (Cənub yarımkürəsində avqustda) ekvatorada 27–28°C, 60° şm.e.-ndə 6°C, 60° c.e.-ndə –1°C; avqustda (Cənub yarımkürəsində fevralda) ekvatorada 26°C, 60° şm.e.-ndə 10°C, 60° c.e.-ndə təqr. 0°C-dir.

A.o.-nda birillik buzlar şm.-da mülayim enliklərin daxili dənizlərində yaranır, çoxillik buzlar isə Şimal Buzlu okeanından və c.-da Antarktida sahillərindən gəlir. Dəniz buzlarının sərhədi qış aylarında Şimal yarımkürəsində 50–55° şm.e.-ndən, Cənub yarımkürəsində təqr. 55° c.e.-ndən keçir. Yayda buz olmur, yalnız Antarktidanın sahil zolağında rast gəlinir. Aysberqlər, əsasən, Qrenlandiya və Antarktidanın şelf buzlaqlarından yaranır. Antarktida buzlaqlarından qopan aysberqlərin ortaillik kütləsi $1,6 \times 10^{12}$ t, Arktika aysberqlərini isə $0,2-0,3 \times 10^{12}$ t təşkil edir. Arktika aysberqlərinin orta davamlılığı təqr. 4 il, Antarktika aysberqlərini isə bir qədər çoxdur. Aysberqlərin sərhədi okeanın şm. hissəsində 40° şm.e.-nədək, c. hissəsində 40° c.e.-nədəkdir.

A.o. sularında təqr. $1,1 \times 10^{16}$ t duz var. Okeanın orta duzluluğu 34,6‰, səth sularını 35,3‰-dir. Subtropik qurşaq sularında səth buxarlanması atm. yağıntılarına nisbətən çox olduğu üçün duzluluq burada 37,5‰-dən artıqdır. Dərinlik sularının duzluluğu 34,7–35,1‰, temp-ru 2–4°C, dib sularını müvafiq olaraq 34,7–34,8‰ və 1,6°C-dir. Okean sularının sıxlığı temp-r və duzluluqdan asılıdır. A.o.-nın ekvatorial və tropik qurşaqlarında atm. yağıntılarının çoxluğu və Amazon, Niger, Konqo və s. çayların gətirdiyi suların hesabına səth sularının sıxlığı ən aşağıdır (1021,0–1022,5 kg/m^3). Okeanın c. hissəsində sıxlıq 1025,0–1027,7 kg/m^3 -ədək, şm. hissəsində 1027,0–1027,8 kg/m^3 -ədək qalxır. Dərinlik sularının sıxlığı 1027,8–

1027,9 kg/m^3 -dir. Suyunun şəffaflığı 66 m-ə çatır (Sarqas dənizi). Əsasən, yarımsutkalıq qabarmalar olur. Açıq okeanda qabarma dalğasının hünd. 0,2–0,6 m, Qara dənizdə bir neçə şm.. Fandi körfəzində (Men körfəzinin şm. hissəsi) 18 m-dir (dünyada ən yüksək).

Flora və fauna. A.o.-nın böyük sahədə yerləşməsi, iqlim şəraitinin müxtəlifliyi, xeyli şirin suların axıb gəlməsi və iri apvellinglər burada həyat şəraitinin müxtəlifliyini təmin edir. A.o.-nda cəmi 200 minədək bitki və heyvan növü yaşayır; bunların 15000-ədək növü balıqlar, 600-ədək növü başıyaqlı molyusklar, 100-ədək növü balinalar və kürəkəyaqlılardır.

Okeanda həyat çox qeyri-bərabər bölünmüşdür. Burada 3 əsas növ həyatı zonallıq ayırılır. enlik, yaxud iqlim, şaquli və sirkumkontinental. Sahillərdən açıq okeana və səthdən dərinliklərə doğru, eləcə də tropik enliklərdən yüksək enliklərə doğru bioloji sıxlıq və onun növmüxtəlifliyi azalmağa başlayır. Plankton orqanizmlər (fitoplankton və zooplankton) okeanda qida zəncirinin əsasıdır, onların əsas kütləsi okeanın işıq düşən üst zonasında yaşayır. Planktonun ən böyük ($1-4$ q/m^3) biokütləsi yüksək və mülayim enliklərdə yaz-yay çiçəkləməsi dövründə olur. İl ərzində biokütlə 10–100 dəfə dəyişə bilər. Fitoplanktonun əsas növləri diatom yosunlar, zooplanktonun növləri isə kopepodlar və evfauzidlər (90%-ədək), həmçinin çənəsiqillilər, hidromeduzalar, daraqlılar (şimalda) və salplardır (cənubda). Aşağı enliklərdə planktonun biokütləsi anti-

Atlantika okeanı sahilləri. Portuqaliya.

Atlantika okeanının flora və faunası:

1 – cöngə akula;	11 – sakkizayaq;
2 – skat;	12 – dəniz kirpisi;
3 – Amazon iniyası (çay delfini);	13 – dəniz yosunu – fukus;
4 – siyonəkkimilər;	14 – karakatislər;
5 – dəniz xanısı;	15 – mörçanlar;
6 – kambala;	16 – dənizdovşanı.
7 – tunes;	
8 – yaşıl tısbağa;	
9 – dişli skat;	
10 – murena;	

Atlantika okeanı. Kamerun sahilləri.

siklon cərəyanlarının mərkəzlərində 0,001 q/m^3 -dən Meksika və Qvineya körfəzlərində 0,3–0,5 q/m^3 -ədək dəyişir. Fitoplankton, əsasən, kokkolitidlərdən və peridineyalardan ibarətdir. Peridineyalar sahil sularında həddindən çox artaraq “qırmızı qabarma” kimi fəlakətli hadisəyə səbəb ola bilər. Aşağı enliklərin zooplanktonu kopepodlar, çənəsiqıllılar, hiperidlər, hidromeduzalar, sifonoforlar və s. növlərlə təmsil olunur. Üstünlük təşkil edən zooplankton növləri aşağı enliklərdə yoxdur.

Bentos (suyun dibində yaşayan orqanizmlər) ən çox şelf zonasının 100 m -ədək dərinliyində bitən və okean dibinin ümumi sahəsinin təq. 2%-ni tutan iri yosunlardan (makrofitlərdən) ibarətdir. Fitobentosun inkişafı yapışmaq üçün əlverişli qrunut olan, yerlərdə dib axınlarının olmadığı, yaxud axın sürətinin yavaş olduğu yerlərdə müşahidə edilir. A.o.-nın yüksək enliklərində fitobentosun əsas hissəsi laminariyalar və qırmızı yosunlardan ibarətdir. A.o.-nın şm. hissəsinin mülayim zonasında, Amerika və Avropa sahilləri boyunca qonur yosunlar (fukuslar və askofillum), laminariyalar, desmarestiyalar və qırmızı yosunlar (fursellyariya, anfelsiya və s.), yumşaq qrunutlarda zosterla yayılmışdır. A.o.-nın c. hissəsinin mülayim və soyuq zonalarda qonur yosunlar üstünlük təşkil edir. Tropik zonadakı litoralda həddən artıq qızma və intensiv insolyasiya nəticəsində qrunutda demək olar ki, bitki örtüyü yoxdur. Sarqas dənizinin ekosistemi xüsusi yer tutur: suyun səthində üzən makrofitlər (əsasən, sarqas-

dək) okeanın sərhədləri müəyyənləşdirilmiş və onun ayrı-ayrı obyektləri kəşf edilmişdir. E.ə. 12–5 əsrlərdə Pireney y-a-na, İngiltərəyə və Elbanın mənəbinədək çatan finikiyalılar, karfagenlilər, yunanlar və romalılar dəniz səyahətlərini təsvir etmiş və ilk dəniz xəritələrini çəkmişlər. E.ə. 4 əsrdə Piteas (Pifey) Şimali Atlantikaya səyahəti zamanı bir neçə məntəqənin koordinatlarını təyin etmiş, A.o.-nda qabarma və çəkilmələrin təsvirini vermişdir. Kanar a-rı haqqında ilk məlumat eramızın I əsrinə aiddir. 9–10 əsrlərdə normanlar Eyrik Raudi və onun oğlu Leyf Eyrikson okeanı keçərək, İslandiya, Qrenlandiya və Nyufaundlendə olmuş, 40° şm. e.-nədək Şimali Amerika sahillərini tədqiq etmişlər. *Böyük coğrafi kəşflər* dövründə (15 əsrin ortaları – 17 əsrin ortaları) dəniz səyyahları (əsasən, portuqallar və ispanlar) Afrika sahilləri boyunca Hindistana və Çinə gedən yolları öyrənmişlər. Bu dövrdə ən mühüm dəniz səfərləri portuqaliyalı B. Dias (1487), genuyalı X. Kolumb (1492–1504), ingilis C. Kabot (1497) və portuqaliyalı Vasko da Qama (1498) tərəfindən həyata keçirilmiş, ilk dəfə okeanın açıq hissələrindəki dərinliklərin və səth axınlarının sürətinin ölçülməsinə cəhd göstərilmişdir. A.o.-nın ilk batimetrik xəritəsi (dərinliklər xəritəsi) 1529 ildə İspaniyada tərtib olunmuşdur. 1520 ildə F. Magellan ilk dəfə A.o.-ndan Sakit okeana sonradan onun adı ilə adlandırılmış boğaz vasitəsilə keçmişdir. 16–17 əsrlərdə Şimali Amerikanın Atlantika sahilləri ingilislər C. Deyvis (1576–78), H. Hudzon (1610), U. Baffin (1616) və b. tərəfindən intensiv şəkildə öyrənilmişdir. 1591–92 illərdə Folklend a-rı kəşf olunmuşdur.

İkinci mərhələdə (1749–1872) okean suyunun fiziki xassələri, temp-ru, duzluluğu, axınları və s. öyrənilmişdir. 1749 ildə ilk dəfə ingilis Q. Ellis, sonralar isə ingilis C. Kuk (1772), isveçrəli O. Sössür (1780), rusiyalı İ.F. Kruzenstern (1803) və b. müxtəlif dərinliklərdəki temp-ru ölçmüşlər. 19 əsrdə okean dərinliklərinin tədqiqi üçün yeni metodlar, texnika və iş üsulları tətbiq edilmiş, ilk dəfə olaraq batometrlərdən, su altında dərinliyi və temp-ru ölçən cihazlardan istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə təşkil edilən ekspedisiyalardan ən mühümləri rusiyalı O.Y. Kotsebu (1815–18 və 1823–26), ingilis C. Ross (1840–43) və amerikalı M.F. Morinin (1856–57) rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir.

Üçüncü mərhələ Ç.U. Tomsonun “Çellencer” gəmisində (1872–76) təşkil etdiyi ekspedisiyanın apardığı kompleks okeanoqrafik tədqiqatlarla başlamışdır. “Qazel” (1874–76), “Vityaz” (1886–89), “Valdiviya” (1898–99), “Qauss” (1901–03) gəmilərində aparılan sonrakı ekspedisiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. A.o.-nın öyrənilməsində Monako şahzadəsi I Albertin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə “İrendel”, “Şahzadə Alisa”, “İrendel II”, “Şahzadə Alisa II” yaxtalarında okeanın şm. hissəsinə təşkil olunan ekspedisiyaların (1885–1922) rolu böyükdür. Bu illərdə I Albert Monakoda Okeanoqrafiya muzeyi təşkil etmişdir. İlk beynəlxalq okeanoqrafiya elmi təşkilatı olan Dənizin Öyrənilməsi üzrə Beynəlxalq Şurasın (İCES) rəhbərliyi ilə 1903 ildən Birinci dünya müharibəsinədək Şimali Atlantikanın “standart” kəşiflərində işlər aparılmışdır.

İkinci dünya müharibəsinə qədərki dövrdə A.o.-nın tədqiqi məqsədilə “Meteor” (1925–38), “Diskaveri II” (1931 ildən), “Atlantis” (1933 ildən) gəmilərində çox mühüm ekspedisiyalar həyata keçirilmişdir. Okeanın öyrənilməsinin təşkili və koordinasiyası üzrə bugüncədə fəaliyyət göstərən Elmi İttifaqların Beynəlxalq Şurası (İCSU) 1931 ildə yaradılmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra okean dibinin öyrənilməsində exolotdan geniş istifadə olunmağa başlanmış, okean dibinin relyefinin real şəkli əldə edilmişdir. İqlimin formalaşmasına okeanın təsiri, onun global proseslərdə maddənin və enerjinin köçürülməsindəki rolu da öyrənilmişdir.

1957–58 illərdə birinci Beynəlxalq geofizika ili (BGİ) çərçivəsində böyük işlər görülmüşdür. Sonrakı iri beynəlxalq layihələr (məs., EKVALANT I–III, 1962–64; Poliqon, 1970; SİKAR, 1970–75; POLİMODE, 1977; TOGA, 1985–89) təkcə A.o.-nın ayrı-ayrı hissələrinin deyil, eyni zamanda onun Dünya okeanın bir hissəsi kimi tədqiqinə (GEOSecs, 1973–74; WOCE, 1990–96 və s.) yönəlmişdir. 20 əsrin 80-ci illərinin sonlarında “Mir” sualtı dərinlik aparatları ilə okeanın rif zonasındakı geotermal rayonların nadir ekoloji sistemləri öyrənilmişdir. Hazırda A.o.-nın tədqiqi üçün 100-dən artıq, o cümlədən müxtəlif layihələrdən ibarət olan “İqlimin öyrənilməsi ümumdünya proqramı” (1980 ildən, 50 ölkə iştirak edir), “Beynəlxalq geosfer-biosfer proqramı” (1986 ildən,

77 ölkə iştirak edir) kimi iri proqramlar həyata keçirilir.

Təsərrüfat

A.o. dünya iqtisadiyyatında digər okeanlar arasında çox mühüm yer tutur. A.o.-ndan, digər dəniz və okeanlardan olduğu kimi, bir neçə əsas istiqamətdə istifadə edilir: nəql. və rabitə, balıqçılıq, mineral ehtiyatların hasilatı, energetika, rekreasiya.

Nəqliyyat. Artıq 5 əsrdir ki, A.o. dəniz daşımalarında aparıcı rol oynayır. Süveyş (1869) və Panama (1914) kanallarının açılışı ilə Atlantika, Hind və Sakit okeanlar arasında qısa dəniz yolları yaranmışdır. Dünya gəmiçiliyinin yük dövriyyəsinin 3/5-ü A.o.-nın payına düşür; 20 əsrin sonunda onun akvatoriyası ilə ildə 3,5 mlrd. *t*-ədək yük daşınmışdır (Hökumətlərarası Okeanoqrafiya Komissiyasının – IOC-un məlumatlarına əsasən). Daşımaların həcmiminin təq. 1/2-ni neft, qaz və neft məhsulları, sonra əsas yüklər, daha sonra dəmir filizi, taxıl, kömür, boksitlər və gilltorpaq təşkil etmişdir. Daşımaların başlıca istiqaməti 35–40° şm.e. ilə 55–60° şm.e.-ləri arasından keçən Şimali Atlantika ilədir. Əsas gəmiçilik yolları Avropanın, ABŞ-ın (Nyu-York, Filadelfiya) və Kanadanın (Monreal) port şəhərlərini birləşdirir. Bu istiqamətə Norveç dənizinin, Şimal dənizinin və Avropanın daxili dənizlərinin (Baltik, Aralıq və Qara) yolları qovuşur. Başlıca olaraq, xammal (kömür, filizlər, pambıq, meşə materialları və s.) və əsas yüklər daşınır. Daşımaların digər mühüm istiqamətləri Cənubi Atlantika: Avropa – Mərkəzi (Panama və s.) və Cənubi Amerika (Rio-de-Janeyro, Buenos-Ayres); Şərqi Atlantika: Avropa – Afrikanın cənubu (Keyp-taun); Qərbi Atlantika: Şimali Amerika, Cənubi Amerika – Afrikanın cənubu. Süveyş kanalının yenidən qurulmasınadək (1981) Hind okeanı hövzəsindən neftdaşıyan tankerlərin çox hissəsi Afrika ətrafına dolanıb keçməyə məcbur idi.

A.o.-nda sərnişindəşmə 19 əsrdən, Köhnə Dünyadan (Avropadan) Amerikaya kütləvi mühacirət başlandıqdan, mühüm yer tutur. “Savanna” adlı ilk yelkənli-buxar gəmisi 1818 ildə 28 sutkaya A.o.-ni qət etmişdir. 19 əsrin əvvəlində okeanı ən tez üzüb keçən sərnişin gəmiləri üçün “Mavi lent” mükafatı təsis olunmuşdu. “Luzitaniya” (4 sutka, 11 saat), “Normandiya” (4 sutka, 3 saat), “Kuin Meri” (4 sutkadan 3 dəq. az) kimi məşhur laynerlər bu mükafata layiq

görülmüşdü. Son dəfə “Mavi lent” 1952 ildə Amerikanın “Yunayted Steyts” (3 sutka, 10 saat) laynerinə verilmişdir. 21 əsrin əvvəlində London ilə Nyu-York arasında sərnişin layneri reysinin müddəti 5–6 sutka təşkil etmişdir. A.o.-ndan maks. sərnişin daşımaları 1956–57 illərdə (ildə 1 mln.-dan artıq sərnişin) olmuşdur; 1958 ildə avianəqliyyat ilə sərnişindəşmənin həcmi dəniz daşımaları ilə bərabərləşmiş, sonra isə sərnişinlərin əksəriyyəti hava nəql.-na üstünlük verməyə başlamışdır (Nyu-York–London marşrutu ilə səsdənsürətli “Konkord” laynerinin uçuşunun rekord vaxtı – 2 saat 54 dəq.-dir). A.o. üzərindən ilk birbaşa uçuşu 1919 ilin 14–15 iyununda ingilis təyyarəçiləri C. Alkok və A.U. Braun (Nyufaundlend a. – İrlandiya a.), A.o. üzərindən ilk birbaşa tək uçuşu isə (qitədən qitəyə) 1927 ilin 20–21 mayında Amerika təyyarəçisi Ç. Lindberq (Nyu-York – Paris) həyata keçirmişdilər. 21 əsrin əvvəlindən başlayaraq A.o. üzərindən sərnişindəşmə, demək olar ki, tamamilə aviasiyanın öhdəsinə düşür.

Rabitə. 1858 ildə, hələ qitələrarası radio əlaqəsinin mövcud olmadığı dövrdə, A.o.-ndan ilk teleqraf kabeli çəkilmişdi. 19 əsrin sonunda Avropanı Amerika ilə 14, Kuba ilə isə 1 teleqraf kabeli birləşdirirdi. 1956 ildə qitələr arasında ilk telefon kabeli çəkilmişdir; 1990-cı illərin ortalarında okean dibində 10-dan artıq telefon xətti var idi. 1988 ildə ilk transatlantika optik-lif xətti çəkilmişdir, 2001 ildə 8 xətt fəaliyyət göstərirdi.

Balıqçılıq. A.o. ən məhsuldar okeandır və onun bioloji resursları daha çox istismar edilir. A.o.-nda balıq ovu və dəniz məhsullarının hasilatı dünya balıq ovunun 40–45%-ini təşkil edir (sahəsi Dünya okeanının təq. 25%-i). Balıq ovunun çox hissəsinə (70%-ədək) siyə-nəkkimilər (siyə-nək, sardina və s.), treskakimilər (treska, pikşa, merluza, merlanq, sayda, navaqa və s.), kambala, paltus, dəniz xanıbalığı təşkil edir. Molyusk (istridyalar, midilər, kalmarlar və s.) və xərçəngkimilərin (omar, yengək) hasilatı 8%-dir. BMT-nin Ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatının (FAO) məlumatlarına görə, A.o. üzrə dəniz məhsullarının illik ovu 85–90 mln. *t* təşkil edir, lakin Atlantikanın balıqçılıq r-nlarının çoxunda 1990-cı illərin ortalarında balıq ovu öz maks. həddinə çatmış və onun çoxalması məqsədəuyğun deyildir. Balıqçılığın ənənəvi və ən məhsuldar r-nu, Şimal dənizi və Baltik dənizi daxil olmaqla,

A.o.-nın şm.-ş. hissəsidir (əsasən, siyənək, treska, kambala, şprot, skumbriya). Okeanın şm.-q. r-nunda, Nyufaundlend sayında, artıq çox yüzilliklərdə ki, treska, siyənək, kambala, kalmar və s. ovlanır. A.o.-nın mərkəzi hissəsində sardina, stavrida, skumbriya, treska, tunes balıqları ovlanır. C.-da Pataqoniya-Folkland şelfində həm isti su (tunes, marlina, qılnc-balıq, sardina və s.), həm də soyuq su balıq növləri (putassu, merluza, nototeniya və s.) ovlanır. Afrikanın q. və c.-q. sahillərində sardina, ançous və merluza balıqları, okeanın Antarktika-yanı r-nlarında plankton xərçəngkimilər (kril), dəniz məməliləri, balıqlardan – nototeniya, serebryanka və s. ovlanır. 20 əsrin ortalarında okeanın şm. və c. r-nlarında kürəkəyqanlıq və balınakimilərin müxtəlif növləri intensiv ovlanırdı, lakin son onilliklərdə bioloji resursların tükənməsi səbəbindən və təbiətin mühafizəsinə yönələn tədbirlər, o cümlədən hasilatın məhdudlaşdırılması haqqında hökumətlərarası razılaşmalar nəticəsində onların ovu kəskin azalmışdır.

Mineral ehtiyatlar. Okean dibinin mineral sərvətlərinin mənimsənilməsi getdikcə aktivləşməkdədir. Neft və yanar qaz yataqları daha dolğun öyrənilmişdir; onların A.o. hövzəsində istismarına 1917 ildə başlanılmışdır. Dəniz hasilatının iri mərkəzləri: Venesuela körfəzi, Marakaybo laqunu (Marakaybo neftli-qazlı hövzəsi), Meksika körfəzi (Meksika körfəzi neftli-qazlı hövzəsi), Pariya körfəzi (Orinoko neftli-qazlı hövzəsi), Braziliya şelfi (Serjipi-Alaqaos neftli-qazlı hövzəsi), Qvineya körfəzi (Qvineya körfəzi neftli-qazlı hövzəsi), Şimal dəniz (Şimal dənizi neftli-qazlı sahəsi) və s. Bir çox sahillərdə ağır mineralların səpinti yataqları yayılmışdır. Florida sahillərində ilmenit, monosit, zirkon, rutil çıxarılır. Belə yataqlar Meksika körfəzində, ABŞ-ın, həmçinin Braziliyanın, Uruqvayın, Argentinanın ş. sahillərində və Folkland a-rında mövcuddur. Afrikanın c.-q. şelfində sahiləyən səpinti almaz mədənləri işlənir. Yeni Şotlandiya sahilində 25–45 m dərinlikdə səpinti qızıl mədənləri aşkar edilmişdir. A.o.-nda dünyada ən iri dəmir filizi yataqlarından biri – Vabana (Nyufaundlend) sahilləri yaxınlığında Konsepsen körfəzində) kəşf olunmuşdur; dəmir filizi həmçinin Finlandiya, Norveç və Fransa sahillərində çıxarılır. İngiltərə və Kanadanın sahiləyən sularında kömür yataqları (quruda yerləşən şaxtaların

üfqi mədənləri dəniz dibinədək uzanır), Meksika körfəzinin şelfində iri kükürd yataqları işlənir. Okeanın sahiləyən zonasında tikinti və şüşə istehsalı üçün qum, eləcə də çınqıl hasil edilir. ABŞ-ın ş. sahilinin və Afrikanın q. sahilinin şelfində fosforitli çöküntülər kəşf olunmuşdur, lakin onların işlənməsi hələ ki, səmərəli deyildir. Kontinental şelfdəki fosforitlərin ümumi kütləsi 300 mlrd. t qiymətləndirilir. Şimali Amerika çuxurunun dibində və Bleyk platosunda dəmirmanqan konkresiyalarının iri sahəsi kəşf olunmuşdur; onların A.o.-ndakı ümumi ehtiyatı 45 mlrd. t hesablanmışdır.

Rekreasiya resursları. 20 əsrin 2-ci yarısından sahiləyən ölkələrin iqtisadiyyatı üçün okeanın rekreasiya resurslarından istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Köhnə kurortlar inkişaf edir, yeniləri isə tikilir. 1970-ci illərdən ancaq kruizlərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan okean laynerləri inşa edilir; onlar böyük ölçüləri (su basımı 70 min t və daha artıq), yüksək komfortluğu və nisbətən yavaş sürəti ilə fərqlənir. A.o.-nda kruiz laynerlərinin əsas marşrutları: Aralıq və Karib dənizləri və Meksika körfəzi. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəlindən elmi-turizm və ekstremal kruiz marşrutları inkişaf edir. Aralıq və Qara dəniz hövzələrindən başqa, əsas kurort mərkəzləri Kanar, Azor, Bermud a-rında, Karib dənizində və Meksika körfəzində yerləşir.

Energetika. A.o.-nda dəniz qabarmalarının enerjisi təq. 250 mln. kVt qiymətləndirilir. Rans çayının (Fransa) mənsəbində qabarma dalğasının gücü ilə işləyən elektrik st. vardır. Okeanın hidrotermal enerjisinin (səth və dərinlik sularının temp.-r fərqi) istifadəsi də perspektivli sayılır; Kot-d'İvuar sahilində hidrotermal st. işləyir.

Port şəhərləri. Dünyanın iri portlarının əksəriyyəti A.o.-nın sahillərində yerləşir: Qərbi Avropada – Rotterdam, Marsel, Antverpen, London, Liverpul, Genuya, Havr, Hamburq, Auqusta, Sathempton, Vilhelmshafen, Triyest, Dyunkerq, Bremen, Venesiya, Götterborq, Amsterdam, Neapol, Nant-Sent-Nazer, Kopenhagen; Şimali Amerikada – Nyu-York, Hyuston, Filadelfiya, Baltimor, Norfolk-Nyuport, Monreal, Boston, Yeni Orlean; Cənubi Amerikada – Marakaybo, Rio-de-Janeyro, Santus, Buenos-Ayres; Afrikada – Dakar, Abidjan, Keyptaun.

“ATLANTİKA SƏDDİ” (alm. Atlantikwall) – İkinci dünya müharibəsi

(1939–45) zamanı *Atlantika okeanı* sahili boyunca, Danimarkadan İspaniyaya qədər almanlar tərəfindən yaradılmış müdafiə istehkamları sistemi. Amerika-İngilis qoşunlarının qitəyə hücumunun qarşısını almaq məqsədi ilə 1942–44 illərdə qurulan “A.s.”-nin ümumi uz. təqr. 4 min km idi. 15 min istehkamdan (tikinti başa çatdırılmamışdır) ibarət olan “A.s.”-ni 27 diviziya müdafiə edirdi. Əsas dayaq məntəqələri Sxidam, Antverpen, Dünkerk, Bulon, Havr, Şerbur, Sen-Malo, Loryan, Sen-Nazer ş.-lərinin ətrafında və Normand a.-rında yerləşirdi; ən möhkəm hissəsi Sena və Şelda çayları arasında idi. 1944 il iyunun 6-da Normandiya desant əməliyyatı zamanı Amerika-İngilis qoşunları “A.s.”-ni yarıb keçmişdilər.

ATLANTİKA-BALTİKA İRQİ – böyük Avropa irqi tərkibində kiçik irq. *Ağ dəniz-Baltika irqi* ilə şm. avropoidlərini birləşdirən və depiqmentasiyanın ən yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən vahid Baltika irqinə aid edilə bilər. Şimali Avropa irqlərinin formalaşması, ehtimal ki, Paleolitdə buzlaqdövrü Avropa şəraitində baş vermişdir. A.-B. i.-nin Ağ dəniz-Baltika irqindən fərqləri (dolixomorfluq və dolixokefaliya, üzün aydın profiləşməsi və s.) ehtimala görə hind-Aralıq dənizi irqi nümayəndələrinin Atlantika sahilləri ilə c.-dan daxil olması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Britaniya a-rı, Skandinaviya ölkələri, Estoniya və Latviya, Şimali Almaniya, Niderland, Belçika, Şimali Fransa əhalisi, o cümlədən rusların q. və şm.-q. qrupları arasında A.-B. i. üstünlük təşkil edir. Avropa əhalisinin son yüzilliklərdə immiqrasiyası nəticəsində A.-B. i.-nin xüsusiyyətləri Amerikada, Avstraliya və Okeaniyada yayılmışdır. Dəriləri, dalğalı, yaxud düz saçları (bəzən kürən çalarlı) və gözləri (boz, yaxud mavi) açıq rənglidir. Kəllə qutusu iridir, mezokefaliya, yaxud dolixokefaliya üstünlük təşkil edir. Üzləri uzun, ensiz, yaxud, orta enlikdə, yaxşı profiləşmiş, çənələri bir qədər qabağa çıxmışdır; burunları iri, burun dirəyi düz, üst hissəsi hündür olur. Adətən, hündürboyludurlar, bədən quruluşları dolixomorfdur.

ATLANTİKAYANI OVALIQ – ABŞ-ın ş.-ində, Atlantika okeanı sahilindədir. Nyu-Yorkdan Florida y-a-nın c. qurtaracağına qədər (təqr. 1300 km) uzanır. Eni 30 km-dən 350 km-ə, hünd. təqr. 100 m-ə çatır. Əsasən, dəniz çöküntülərindən (əhəngdəsi, qumdaşı, gil və s.)

təşkil olunmuşdur. Səthi yastıdır, çaylarla kəsilmişdir. İqlimi, əsasən, subtropikdir (şm.-da mülayim, c.-da tropik). Fosforit yataqları var. ABŞ-ın mühüm k.t. r-nlarından. Şam və palıd meşələri, bataqlıqlar yayılmışdır. Əsas şəhərləri: Nyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Vaşinqton.

ATLANTİKO (Atlantico) – Kolumbiyanın şm.-ində departament. Sah. 3,4 min km². Əh. 2,1 mln. (2005). İnz. m. – Barrankilya ş. Ölkənin əsas pambıqçılıq r-nlarından biridir. Toxuculuq sənayesi müəssisələri var.

ATLANTİK-SİTİ (Atlantic City) – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Nyu-Cersi ştatında şəhər. Əh. 41,5 min (2003, ətrafı ilə birlikdə 335 min). Atlantika okeanı sahilində, materikdən dar boğazla ayrılmış Absekon qum a-ndadır. D.y. st. İqtisadiyyatının əsasını turizm təşkil edir. Qumar biznesi və beynəlxalq turizm mərkəzidir. Toxuculuq, qənnadı, ərzaçılıq, şüşə və çini məmulatları istehsalı müəssisələri var. Balıq ovlanır. Yumşaq qışı və çox sərin günəşli yayı olan subtropik dəniz iqlimi kurortudur.

ATLANTROP (Atlantropus; Yun. ἀτλας – Afrikada dağlıq ölkə və άνθρωπος – insan) – sümüklərinin qalıqları *Ternifində* tapılmış qazıntı insan forması (təqr. 360 min il əvvəl). Şm. Afrikadan aşkar edilmiş digər tapıntılar da (1–0,2 mln. il əvvəl) – Sidi Əbdürrəhman, Tomas-III, Sale (Mərakeş) və s. A.-a yaxındır. Ternifin tapıntılarını ilk kəşf edənlər onları ayrıca A. cinsinə, sonra isə *Homo erectus* yarımnoyuna – *H. erectus mauretanicus*-a daxil etmişlər. Onların *Heydelberq adamı* ilə oxşarlığı izlənilir. Polisentrist nəzəriyyələrə görə, A. Üst Paleolitə qədər davam edən müstəqil təkamül qoluna ayrılır.

ATLAR (Equus) – *atkimilər* fəsiləsindən təkdirnaqlı heyvan cinsi. Vəhşi A.-ın əhliləşdirilməsi və onların insan tərəfindən yetişdirilməsinin e.ə. 8000–4000-illər arasında baş verdiyi ehtimal edilir. İlk əhliləşdirilmə məkanlarından biri Orta Asiyada Amu-Dərya və Sır-Dərya çaylarının vadisi olmuşdur. Burada əhliləşdirilmiş A. incə sümüklü və mütənasib quruluşlu idilər. Vəhşi A.-ın qalıqları Aşqabad yaxınlığında qədim Anau ş.-ndə aparılan və Eneolit dövrünə aid qazıntılarda da tapılmışdır; əhliləşdirilmiş A. Orta Asiyadan Kiçik Asiyaya yayılmışdır. Kiçik Asiyanın qədim tayfaları atı “Şərq heyvanı” adlandırmışlar. Orta Asiya A.-ından arqamaklar, eləcə də

Midiya, Parfiya və İran A.-ı çox məşhur idi. Hazırkı Axaltəkə, Qarabağ, yomud, ərəb və s. at cinsləri onlardan, əmələ gəlmişdir. Antropoloji və arxeoloji tədqiqatlar Azərb. ərəzlərinin A.-ın əhliləşdirildiyi ilk insan məskənlərindən olduğunu sübut edir. Binaqədi qazıntılarında Dördüncü və Üçüncü dövrlərə aid sümük qalıqları arasında çoxlu at sümükləri aşkar edilmişdir; *Əlikömək tapəsində* (e.ə. 4-cü minillik) tapılan heyvan sümüklərinin 7,5%-i at sümükləridir; bura Qafqaz və Ön Asiyada atın əhliləşdirildiyi ən qədim ərəzidir. Cənubi Azərb.-in Urmiya ş. yaxınlığındakı Göytəpədə (e.ə. 5-ci minillik) aparılan qazıntılar zamanı tapılan heyvan, o cümlədən at sümüklərinin 95%-i əhliləşdirilmiş heyvan sümükləri idi. A.-ın 8 növü əhatə edən 4 yarım cinsi var: əsl A. (Prjevalski atı, nəslil kəsilməz tarpan və əhli A.), eş-şək lər (Afrika vəhşi eşşəyi və əhli eşşək), y a r ı m e ş ş ə k l ər (qulan), z e b r l ər. Müasir ev A.-ının ən yaxın vəhşi əcdadı Prjevalski atı və tarpanıdır. Təkamül prosesində, eləcə də bir sıra təbii-tarixi və ictimai-iqtisadi amillər nəticəsində 300-ə qədər at cinsi və populyasiyası formalaşmışdır (bax *At cinsləri*).

Müasir A.-ın cıdov hünd.-ü 35 sm-dən 220 sm-ədək, diri çəkisi 9 kq-dan 1450 kq-ədək olur. Əksər cinslərin nümayəndələri hündür قامətli, mütənasib və yığcambədənli, uzunayaqlı, möhkəm dirnaqlı, xırdaqulaqlı, əzələli və hündür-boynlu, girdəsağrıqlı, başı kiçik və orta ölçülü olur. İnkişaf etmiş eşitmə, iybilmə qabiliyyəti və yaxşı yaddaşı A.-ın təlimi-ni asanlaşdırır.

Zavod şəraitində A.-da cinsi refleks 12 ayılıqdan başlayır, 3 yaşında reproduktiv yetkinliyə çatır. Boğazlıq dövrü 11 aydır; 1 bala doğur, balasını 7–8 ay əmizdirir. Süd məhsuldarlığı 12–15 l-ə qədərdir. 3–4 yaşından təsərrüfat işlərində istifadə edilir. Adi şəraitdə A. 16–18, zavod şəraitində 35–40 il yaşayır, təsərrüfat əhəmiyyətini 15–16 il, damazlıq keyfiyyətini 25–30 il saxlaya bilir. 6–7 yaşına qədər böyüyür. Rəngi (irqi) ən açıq (gümüşü ağ) rəngdən ən tünd (zil qara) rəngə qədər dəyişməklə, daha çox boz, kürən, kəhər, samanı, səmənd, çal, qonur və s. olur. Müxtəlif yerləşmə formaları (addım, yorğa, dördayaq, çaparaq, löh-rəm, hoppanma və s.) vardır.

A. tövlə, tövlə-otlaq, ilxı şəraitində saxlanılır. Əsasən, quru və yaşıl ot, vələmir, arpa, yerlək kimi yemlərlə qidalanır. Yem rasionunda qüvvəli yemlərin

60%, qaba yemlərin 35%, şirəli yemlərin 5% təşkil etməsi məqsəduyğundur. Cinsindən və təyinatından asılı olaraq A. müxtəlif temperamentlidir.

Əd. Səttarzadə R.X. Atçılıq. B., 1971; Красота В.Ф. и др. Разведение сельскохозяйственных животных. М., 1983; Али Аббас Çinar. Түркілерде ат ве атçılık. Ankara, 1993; Гладенко В.К. Книга о лошади. М., 1999; Рəcəбли Х.Ə. Сəфəров N.M. Dilbaz atı. B., 2006.

ATLAS, coğrafi atlas – müəyyən sistemlə, ümumi proqram əsasında al-bom və ya kitab şəklində tərtib edilən coğrafi xəritələr toplusu. İlk A.-ı 2 əsrdə yaşamış qədim Yunan alimi Klavdi Ptolemey tərtib etmişdir. 1570 ildə qravürəçi və nəşir A. Ortelius Amsterdamda 53 vərəqdən ibarət dünya xəritəsini nəşr etdirmiş və onu “Yer kürəsinin görüntüsü” (“Theatrum orbis terrarum”) adlandırmışdır. 1595 ildə Hollandiya xəritəşünası G. Merkator öz xəritələr toplusuna “atlas” adı (göyün ilk qlobusunu hazırlamış əfsanəvi Liviya padşahı Atlasın şə-rəfinə) vermişdir. 16–17 əsrlərdə Avropada artıq kartoqrafiya manufakturaları yaranmışdı. Burada müfəssəl ümumdünya coğrafi A.-ları tərtib olunur və dəfələrlə yenidən nəşr edilirdi. Müxtəlif ölkələrdə yol və şəhər A.-ları yaradılırdı. Leyden ş.-ndə (Niderland) L. Vagenarın “Dənizçiliyin güzgüsü” adlı ilk dəniz A.-ı çap olundu (1584–85). 19 əsrin 1-ci yarısında polyak alimi İ. Lelevel II Şərq aliminin, o cümlədən İstaxri (9–10 əsrlər), Xarəzmi (10 əsr), Biruni (10–11 əsrlər), N. Tusi (13 əsr) və Uluqbəyin (15 əsr) cədvəl və xəritələri, naməlum müəllifin “Uzunluqlar kitabı” əsasında 50 xəritədən ibarət “Orta əsrlər coğrafiyası” atlasını nəşr etdirmişdir. 18-ci Coğrafiya konqresində (1956, Rio-de-Janeyro) yaradılan Milli atlaslar komissiyası bütün dünyada A. xəritəçiliyi inkişafında mühüm rol oynamışdır. ABŞ, Kanada A.-ları, Niderlandın (20 cild), İsveçin (17 cild), Çinin (6 cild) çoxcildli A.-ları dünyada nəşr edilmiş ən yaxşı milli coğrafi A.-lardandır. Azərb.-da 1949 və 1963 illərdə Azərbaycan və rus dillərində “Azərbaycan SSR atlası”, 2009 ildə “Azərbaycan Respublikası ekoloji atlası” nəşr olunmuşdur. Niderland, Fransa, Norveç, İsveç, İspaniya, Almaniya, Polşa, İsveçrə, Kanada və ABŞ-da ənənəvi kağız A.-larla yanaşı onların çox vaxt milli informasiya sistemlərinin əsasını təşkil edən elektron analoqları hazırlanmış internetdə yerləşdirilmişdir; belə

A.-lar yeni kosmik çəkilişlərin nəticələri, statistika və kadastr məlumatları, əhalinin siyahıya alınması və s. əsasında operativ şəkildə təzələnir. Kompakt-disklərdə milli, regional, tədris və turist A.-ları buraxılmışdır. Şəhərlərin ətraflı tematik A.-ları, o cümlədən Parisin və Paris regionunun (1967), Londonun (1968) müfəssəl iriformatlı A.-ları vardır. 1960-cı illərdən məlumat tipli fundamental stolüstü ümumdünya A.-ları geniş yayılmışdır. "Rend Maknelli end K" (ABŞ), "Tayms" (B. Britaniya), "German Hak" (Almaniya), "Turingklub" (İtaliya) və s. dünyanın aparıcı kartoqrafiya firmalarıdır.

A.-lar ərazi əhatəsinə (bütövlükdə Yer, eləcə də qitələrin, okeanların, dövrlərin, regionların, vilayətlərin, şəhərlərin və s. atlasları); məzmununa (ümumi coğrafi və tematik, o cümlədən fiziki-coğrafi, sosial-iqtisadi, ekoloji, tarixi və kompleks); təyinatına (məlumat, elmi-məlumat, tədris-diyarşünaslıq, məktəb, hərbi, turist, yol); formatına (böyük və ya stolüstü, kitab formatında və kiçik, yaxud cib); hazırlanma üsuluna (ənənəvi poliqrafiya üsulunda və elektron) görə fərqlənir. Coğrafi A.-lardan ərazinin öyrənilməsində, onun resurslarının ümumi qiymətləndirilməsində, torpaqların mənimsənilməsində və sonrakı inkişafının planlaşdırılmasında, tədris və mədəni-maarif məqsələri üçün istifadə edilir.

ÁTLAS (yun. Ατλας), Atlas dağı - Şimali Afrikada Mərkəz, Əlcə-

Atlas dağlarının ən hündür zirvəsi - Tubkal (4165 m).

zair və Tunis ərazilərində dağ sistemi. Atlantika okeanından başlayaraq q.-dən ş.-ə Aralıq dənizi sahili boyunca 2000 km məsafədə (Ət-Tib burnunadək) uzanır. A. landsaft növ müxtəlifliyinə, tropik və subtropik qurşaqların qovuşmasındakı mövqeyinə görə Afrikada xüsusi fiziki-coğrafi vilayət kimi ayrılır.

Relyef. A. enlik boyu sıralanmış bir neçə silsilədən (Ər-Rif, Tell-Atlas, Yüksək Atlas, Orta Atlas, Böyük Səhra Atlası, Tunis Atlası və s.) və daxili platolardan (Yüksək platolar, Mərkəz Mesetası) ibarətdir. Orta hünd. 2000–2500 m, ən yüksək zirvəsi Tubkal d.-dir (4165 m, Yüksək Atlasda). Relyefi yüksək dağlıqlarda (Yüksək Atlas, Ər-Rif, Tell-Atlas) sıldırım və dərin (500 m-dən çox) parçalanması ilə səciyyələnir; orta dağlıqlarda (Böyük Səhra Atlası və Tunis Atlası) səth parçalanması nisbətən zəifdir. A.-ın q.-ində yüksək massivlərdə alp relyef forması üstünlük təşkil edir. Yüksək Atlasın yamaclarında qədim buzlaşmanın izlərinə (piklər, karlar, troq dərələri) rast gəlinir, moren şleyfləri 2100 m-ədək enir. Yüksək platolarda, Böyük Səhra Atlası və Tunis Atlasında denudasiya və akkumulyasiya düzənlikləri, qalın dağlar, tava platolar inkişaf etmişdir. Yüksək Atlasda, Orta Atlasda və Ər-Rifdə karst relyef formaları (karlar, qıflar, qapalı çökəkliklər) yayılmışdır. Afrikanın ən dərin karst boşluğu Anu İflis Tell-Atlasda Curcura silsiləsindədir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. A. Aralıq dənizi (Alp-Himalay) mütə-

hərrik qurşağında yerləşir; qədim Afrika platformasından Cənubi Atlas qırılmaz zonası ilə ayrılır. A.-ın q. hissəsində (Mərkəz Mesetası ərazisində) Üst Proterozoyun və Paleozoyun terrigen-karbonat və vulkanogen çöküntüləri yayılmışdır. Bu çöküntülər Karbon və Perm-də, Hersin tektogenezi epoxasında intensiv deformasiyaya, metamorfizmə və qranit plutonlarının inyeksiyasına məruz qalmışlar. Yüksək platolar ərazisində Trias-Yura yaşlı laqun-kontinental və dayaz dəniz mənşəli örtük çöküntüləri yayılmışdır. Bu çöküntülər A.-ın şm.-ində Üst Yura, Tabaşır və Paleogenin fliş, pelagik və riftogen çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Eosenin sonunda Alp tektogenezi epoxasında Mezazoyun və Alt Paleogenin çöküntüləri intensiv deformasiyaya məruz qalmış, nəticədə Ər-Rifin və Tell Atlasın c.-a doğru sürüşmüş örtük zonası yaranmışdır. Orogenin önündə Miosen molassları ilə dolmuş Ön Rif, Ön Tell çökəkləri formalaşmışdır. Yura-Eosendə A.-ın c. hissəsində riftogen çökəklər yaranır. Dayaz dəniz çöküntüləri ilə dolmuş bu çökəklər sonradan Alp orogeni tərəfdən sıxılaraq Yüksək, Orta və Böyük Səhra A.-larını əmələ gətirmişdir. Yüksək platolar və Mərkəz Mesetası Alp etapında stabil qalmışdır. Müasir dövrdə də A.-ın ərazisi seysmik aktivliklə müşayiət olunan yüksək mütəhərrikiyini saxlayır. 1954 və 1980 illərdə Tell-Atlasda, 1960 ildə Yüksək Atlasda dağıdıcı zəlzələlər baş vermişdir. Dəmir və polimetal filizlər, fosforit (Ərəbistan-Afrika fosforitli əyaləti), dağarası çökəklərdə neft və yanar qaz yataqları var.

İqlim. A.-ın şm.-ində subtropik Aralıq dənizi iqlimi, qalan sahələrdə yarımsəhra iqlimi hakimdir. Qışı sərin və yağışlıdır. Aşağı qurşaqlarda yanvarın orta temp-ru şm.-də 10–12°C, daxili r-nlarda 4–6°C-dir. Yay quru və istidir. İyulun orta temp-ru təq. 25°C-dir. Mütləq maks. temp-r daxili düzənliklərdə 40°C, c.-də 49°C-dir. Ərazinin çox hissəsində illik yağıntı 400–600 mm, c. r-nlarında 300 mm və daha azdır; ən çox (1000–1800 mm) yağıntı küləktutan yamaqlara düşür. Qar xətti şm.-də 2500 m, c.-də 3500 m yüksəklikdən keçir. Daha yüksək zirvələrdə qarın qalınlığı 2 m-ə çatır.

Çaylar və göllər. Çayların çoxunun daimi axarı yoxdur. Ən sulu çayları Atlantika okeanı (Umm ər-Ribiə, Tənsift, Səbu) və Aralıq dənizi (Muluyə, Səlif) hövzələrinə aiddir. Yağışlarmövsumün-

də bu çaylarda su sərfi 1000 m³/san-yədək qalxır. Yüksək və Orta Atlas d-rında, əsasən, karst mənşəli şirin sulu göllər, A.-ın ş. hissəsində, geniş dağarası çuxurlarda sebha adlanan duzlu göllər var.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Sahildə və dağlarda (800 m-ədək yüksəklikdə) həmişəyaşıl sərtarpaqlı kolluqlardan (makvis), həmçinin qəhvəyi torpaqlarda bitən mantar palıdı və daş palıdı meşə massivləri cəngəlliklərindən, mədəni bitkilərdən zeytun ağacı, püstə və s.-dən ibarət Aralıq dənizi tipli landsaftlar yayılmışdır. Daxili quraq sahələrdə və c.-da, subtropik səhrələr zonasında seyrək bitən taxıl bitkiləri (şiyav, alfa), çoxqıncıllı boz-qəhvəyi torpaqlarda bitən yovşan səciyyəvidir. A.-da landsaftların yüksəklik qurşaqlığı ən çox Ər-Rif və Tel-Atlas d-rının küləkdöyən yamaclarında aydın nəzərə çarpır. 1200 m-ədək yüksəklikdə mantar palıdından ibarət həmişəyaşıl meşələr, 1200–1700 m yüksəklikdə həmişəyaşıl və yaydayaşıl enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı ağac cinslərindən ibarət qarışıq meşələr, 2200 m-ədək yüksəklikdə iynəyarpaqlı meşələr (əsasən, Atlas sidri) bitir; yuyulmuş dağ-qəhvəyi və qonur meşə torpaqları inkişaf etmişdir. Zirvələrdə addabudda bitən dağ-çəmən və dağ-çöl (boz-qır) bitkiləri yayılmışdır.

Heyvanlar aləmi çox kasaddır; burada həm Afrika, həm də bəzi Avropa heyvanlarına (məs. dovşan) rast gəlinir. Şm.-də meymunlar qalmışdır, hər yerdə çaqqallar, cənubda kaftarlar və bəzi dirnaqlılar yayılmışdır. Köçəri quşlar və sürünənlər çoxdur.

ÁTLAS – ABŞ-in maye yanacaq mühərrik ilə işləyən daşıyıcı raketlərinin adı. Yanacağı kerosin və maye oksigendir, start kütləsi 118 t, uz. 25 m, maks. diametri 3 m, uçuş uzaqlığı 18000 km-dən çoxdur. "A." daşıyıcı raket (DR) 1962–63 illərdə "Merkuri" kosmik gəmisinin, sonralar isə hərbi, elmi (əlavə pilləli; məs., "A.-Sentavr"), təsərrüfat-tətbiqi təyinatlı YSP-lərinin, həmçinin avtomatik planetlərarası st.-lərin (əlavə bərkyanacaq pilləsi olan "A.-Sentavr") buraxılmasında istifadə olunmuşdur. İkipilləli "A.-Acena" DR-nin start kütləsi 130 t-ədək, faydalı yükü 3,8 t-ədəkdir. Bu DR-lər "Samos", "Midias", "OSO" və s. YSP-lərinin, həmçinin "Reyncer", "Lunar orbiter", "Mariner" və s. kosmik aparatlarının buraxılması üçün istifadə edilmişdir. İkipilləli "A.-Bernier-2" DR hərbi təyinatlı YSP-

nin qrup şəklində buraxılışı üçün nəzərdə tutulmuşdur. 1971–72 illərdə bu DR ilə Qərbi sınaq poliqonundan YSP buraxılmışdır. Start kütləsi 137 t olan "A.-Sentavr" DR də ikipilləlidir. "İntelsat", "OAO" və s. YSP-nin, həmçinin "Servoyor", "Pioner", "Mariner" və s. kosmik aparatlarının buraxılması üçün istifadə olunmuşdur. "A.-Eyb1" üçpilləli DR-in buraxılışları (1959–60) uğursuz olduğundan, istifadəsi dayandırılmışdır. **ÁTLAS** (Attacus atlas) – tovuzquşgözlülər fəsiləsindən gecə kəpənəyi; dünyada ən iri kəpənəklərdən biridir. Ortasında açıq rəngli aşırma, dörd ədəd üçbucaqşəkilli yarımsəffaf "pəncərə" və kənarlarında zərif naxışlar olan qəhvəyi qanadlarının açılmış halda uz. 25 sm-ədəkdir; ön qanadlarının sarımtıl uc-ları oraş şəklində bayıra əyilmişdir. Cənub-Şərqi Asiyada yayılmışdır. Tırtılları müxtəlif ağac və kolların yarpaqları ilə qidalanır. Əsarətdə asan çoxalır.

ATLAZ (ər. اطلس – hamar) – hamar parlaq səthli, sıx toxunmuş ipək və ya yarımpək parça. A.-ın hamar üzündə ipək saplar daha çox olur. Pambıq saplardan istifadə olunmuş A.-a parlaqlıq vermək üçün onu *merserizasiya* prosesindən keçirirlər. A.-dan qadın paltarları, ayaqqabı üzü tikilir, habelə pərdəlik və üzük material kimi istifadə olunur.

ATLETİKA (yun. ἀθλητικός atletik, pəhləvana məxsus) – 1) sirk sənətinin növü. 19 əsrin əvvəllərindən sirk tamaşalarına qeyri-adi fiziki güc və hərəkətləri nümayiş etdirən nömrələr daxil edilmişdir. Məşhur atletlər arasında Azərb. pəhləvanları Sali Süleyman, Rəşid Yusifov, Eldar Göyçaylı, Rza Baxşəliyev, İbrahimpaşa və Muxtar Dadaşov qardaşları olmuşdur. 2) güc artırıcı, çeviklik, cəldlik və dözümlülüğü inkişaf etdirən müxtəlif idman hərəkətlərinin məcmusu. Qaçış, idman yerışı, uzunluğa tullanma, yadro tullamaq növlərini birləşdirən

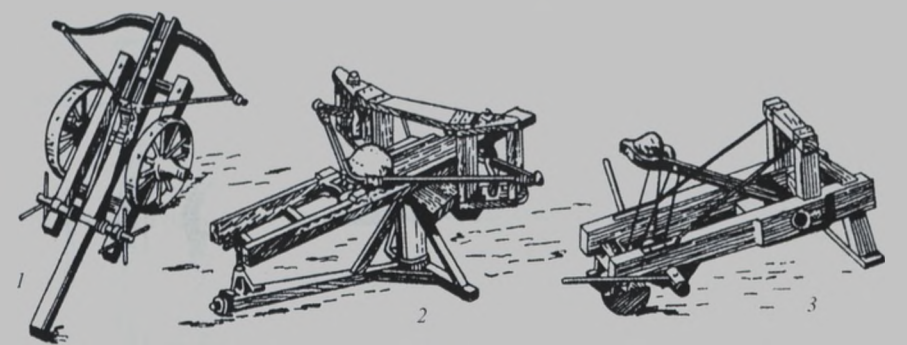
yüngül atletika və ağırlıq qaldırma (ştanq) təmrinlərinin yerinə yetirilməsinə əsaslanan ağır atletikadan ibarətdir. **"ATLETİKO"** ("Atletiko de Madrid") – İspaniyanın futbol klubu (Madrid). Əsası 1903 ildə qoyulmuşdur. Oyunlarını "Visente Kalderon" stadionunda (55,8 min tamaşaçı) keçirir. 9 dəfə İspaniya (1940–96) çempionu, 11 dəfə İspaniya Kubokunun (1960–2000), bir neçə beynəlxalq turnirin – Kuboklar kuboku (1962), Qitələrarası Kubokun (1974) qalibi olmuşdur. Klubun tarixində ən yaxşı futbolçuları: L. Ben-Barek (Mərkəz, Fransa), Dirseu (Braziliya), B. Şuster, F. Torres (Almaniya) və s.

ATLIXAN – Azərb. Resp. Qusar r-nunun Kuzunqışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-ş.-də, Quba-Xudat avtomobil yolundan 2 km aralı, düzənlikdədir. Əh. 590 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana var.

ÁTLI, E t s e l – Skandinaviya-german qəhrəmanlıq eposunda *Attilan* təmsil edən baş obraz. A. Skandinaviya və cənubi german ənənələrində müxtəlif traktovkalarda verilir. O, island nəğmələri "Edda" və "Vyolsunqor haqqında saqa"da, həmçinin Norveç dastanı "Tidrek haqqında saqa"da qəddar və tamahkar hökmdar, german qəhrəmanlıq dastanları olan "Valtari" və "Nibelunq nəğmələri"ndə isə Etsel (A.) qüdrətli, alicənab hökmdar kimi verilir.

ATMA MAŞINLARI – düşmənin canlı qüvvəsini və müdafiə tikililərini dağıtmaq üçün qədim və orta əsrlərdə istifadə olunan döyüş maşınları. A.m. müxtəlif burulmuş, yaxud gərilmiş liflərin (tük, vətər, ip və s.) elastiklik qüvvəsinin təsiri ilə daşları (30 kq-ədək), ağır oxları, yanar qatranlı çəlləkləri və s. yüklərlə m məsafəyə atırdı. A.m. Qədim Şərqdə (Aşşur, Hindistan və s.-də), Qədim Yunanıstanda, xüsusən Qədim Romada ge-

Atma maşınları: 1 – arkbaliista; 2 – ballista; 3 – katapulta.

niş yayılmışdı. A.m.-n sapand, manca-naq (o cümlədən ərradə) və katapult növləri vardı. Bunlardan orta əsrlərdə Azərb.-da da istifadə olunmuşdur. Mancanaqdan bir qədər kiçik olan ərradə Səfəvilər dövründə geniş tətbiq edilirdi. Odlu silahın kəşfindən sonra (14 əsr) A.m. öz əhəmiyyətini itirdi.

ATMA SİLAH – keçmişdə geniş yayılmış döyüş silahı. Ən qədim insanların ilk A.s.-ı daş, ağac parçası və s. idi. Nizə, sapand, ox-kamanın meydana çıxması ilə A.s.-ın sərrastlığı və atılan əşyanın uçuş məsafəsi artdı. Mürəkkəb atma maşınlarının yaranması A.s.-ların təkmilləşməsi sahəsində mühüm addım oldu (bax *Atma maşınları*).

ATMACA – dərin mənalı, hikmətamiz rəvayət, yaxud doğrudan da həyatda baş vermiş bir hadisənin tənqidi, ibrətamiz təsviri. A. adətən, tarixi simaların həyatından, xatiratından, yaxud avtobiografik əsərlərindən götürülür. A.-da fəlsəfi ümumiləşdirməyə, satiraya da tez-tez təsadüf olunur. İfadə kəskinliyi, sərrastlıq A.-nın səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Dünya ədəbiyyatında H. Heyne, B. Şou, M. Tven, A. Frans, Volter və b.-nin A.-ları məşhurdur. M.F. Axundzadə, C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, M.Ə. Sabir, C. Cabbarlı, S. Rəhman və b. A.-dan geniş istifadə etmişlər. Görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı ilə bağlı A.-lar geniş yayılmışdır.

Mətn: Atmacalar (tərtib edən Q. Məmmədli). B., 1958.

ÁTMAN (sanskritçə – nəfəs, ruh, mən) – hind dini-fəlsəfi ənənəsinin əsas anlayışlarından biri. Ən ümumi anlamda – hər şeyi əhatə edən ruhani başlanğıc, təmiz

şüur, özünüdərk etmə. A. haqqında təsəvvürlərin kökləri "Riqveda"dan qaynaqlanır: burada o, nəfəs – bütün canlılarda təcəssüm olunan həyat qüvvəsi, həmçinin bütün kainatı canlandırان ruh mənasını verir. A. haqqında təlim *upanışadlarda* özünün konseptual ifadəsini tapmışdır; A. ruhani özək kimi bütün şüurlu varlıqlarda mövcuddur. Bir tərəfdən, A. daxili "mən" – fərdi, subyektiv prinsip kimi çıxış edir, digər tərəfdən varlığın özü ilə – ali *Brahmanla* eyniləşir. **ATMİYAN** – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Alanbirağuş bölgəsinin Alanbirağuş kəndistanında, Təbriz–Sərab avtomobil yolunun 22,5 km-liyindədir.

ATMOSFÉR, Yer atmosferi (yun. ατμός – buxar + σφαίρα – kürə) – Yer kürəsini və bəzi başqa göy cismlərini əhatə edən hava təbəqəsi; bir sıra qazdan və asılı hissəciklərdən – aerozollardan ibarətdir. Yer A.-inin kütləsi $5,157 \cdot 10^{15} t$, hava sütununun Yer səthinə orta *atmosfer təzyiqi* (dəniz səviyyəsində) 1013,25 hPa-dır (təq. 760 mm c.süt.). Qlobus üzrə Yer səthində havanın orta temp-ru 15°C-dir (maks. 57°C subtropik səhralarda, minimum –89°C Antarktidada). Hünd. artıqca A.-in sıxlığı və təzyiqi azalır, hava seyrəkləşir və tədricən planetlərarası fəzaya keçir. Kosmik fəza ilə A. arasında kəskin sərhəd yoxdur.

Atmosferin quruluşu. Temp-run şaquli paylanması görə A. quruluşca müxtəlif təbəqələrə bölünür; bu, coğrafi mövqedən, fəsilədən, sutkanın vaxtından və s. asılıdır. A.-in alt təbəqəsində – *troposferdə* havanın temp-ru yüksəklikdən

asılı olaraq, hər 1 km-də orta hesabla 6°C aşağı düşür. Troposferin yuxarı sərhədində havanın temp-ru ekvatorda –70–80°C-yə, mülayim qurşaqda –55–60°C-yə, Azərb. ərazisi üzərində isə –55–56°C-yə çatır. Troposferin (dönüş təbəqəsi) qalınlığının az olmasına baxmayaraq (ekvator üzərində bu 16–18 km-ə, mülayim enliklərdə 10–12 km-ə, qütblər üzərində 8–10 km-ə, Azərb. ərazisi üzərində isə 12–14 km-ə çatır), A. kütləsinin təq. 80%-i buradadır. Bütün meteoroloji proses və hadisələr (su buxarının kondensasiyası, buludların əmələ gəlməsi, yağıntılar və s.), əsasən, troposferdə baş verir. Troposferin 30–50 m hünd.-dəki təbəqəsi Yerlə daha çox təmasdadır. Bu təbəqədə mikroiklim və yerli iqlim xüsusiyyətləri aydın nəzərə çarpır. Hünd. artıqca troposferin hər km-ində küləyin sürəti 2 m/san artır. Troposferin yuxarı sərhədində küləyin sürəti orta hesabla 15–20 m/san olur. Bəzən burada sürəti 500–600 km/saat-a çatan hava axınları da müşahidə edilir. Troposferin yuxarı sərhədini *stratosferdən* (döşənmə təbəqəsi) ayıran keçid təbəqəsi – *tropopauzanın* qalınlığı 1–2 km-ə qədərdir. Stratosferdə havanın seyrək, su buxarının isə xeyli az olması burada istilik mübadiləsinin, əsasən, şüa-istilik mübadiləsi şəklinə gətirməsinə imkan yaradır. Stratosferin hünd. təq. 45–50 km-ə çatır. Onun yuxarı təbəqələrində canlı orqanizmlərin həyatı üçün ən çox təhlükə törədən UB şüaları intensiv udan ozon qatı var. Stratosferin yuxarı sərhədində 50–55 km yüksəklikdə *stratopauza* adlı keçid təbəqəsindən (maks. temp-r 260–270 K) sonra 55 km-dən 85 km-ə qədər

olan təbəqə *mezosfer* (aralıq təbəqə) adlanır. Bu təbəqənin aşağı qatlarında əvvəlcə havanın temp-ru artır, sonra temp-run azalması müşahidə edilir və mezosferin yuxarı sərhədində, keçid qatı *mezopauzada* yayda 150–160 K-ə, qışda isə 200–230 K-ə çatır. Təbəqənin aşağı və orta qatlarında daha çox q., yuxarı qatlarında isə ş. küləkləri əsir. Mezopauzadan sonrakı təbəqəyə *termosfer* deyilir. Bu təbəqəni elektrik xüsusiyyətinə görə bəzən ionosfer də adlandırırlar. Termosferin yuxarı sərhədi təq. 800 km hünd.-dədir. Qazın seyrək olması burada molekulların yüksək temp-r şəraitində böyük sürətlə hərəkət etməsinə imkan yaradır. Günəşin buraxdığı korpuskulyar, UB və kosmik şüalar burada molekulların ionlaşmasına səbəb olur. Yüksək dərəcədə ionlaşmış qatlar güclü elektrikkeçirmə xassəsinə malikdir. Bu qatlarda radio dalğalarının yayılma, udulma, sınma, qayıtma və polyarlaşması hadisəsi baş verir. Qütb parıltıları və maqnit fırtınaları termosfer üçün səciyyəvidir. Termosferdə temp-r hünd.-dən asılı olaraq artır. Təq. 250 km hünd.-də temp-r 800–1200 K-ə çatır. Termosferdə temp-run artması Günəşdən gələn UB şüaların udulması ilə əlaqədardır. Termosfer Yer kürəsinin qoruyucu qatı hesab olunur, belə ki, meteorlar bu qatda yanaraq külə çevrilir. Termosferdən yuxarıdakı təbəqə *ekzosfer* (kənar təbəqə) adlanır. Ekzosferdə qazlar çox seyrək olduğundan, şaquli istiqamətdə hərəkət edən zərrəciklərin toqquşma ehtimalı olduqca azdır. Buna görə də ekzosferə bəzən səpələnmiş təbəqəsi də deyilir. Ümumiyyətlə, ekzosfer üçün yüngül qaz molekulları və atomlarının Yerini cazibə təsirindən çıxıb, planetlərarası fəzaya keçməsi səciyyəvidir.

Atmosferin tərkibi. Yer A.-inin alt qatlarındakı su buxarı, buz dənəcikləri, buz kristalları, asılı hissəciklər (aerozollar) və s. nəzərə alınmasa, təq. 100 km hünd.-ədək sabit alt hava qatının orta molekulyar kütləsi təq. 29-dur. Kimyəvi tərkibi 78,08% azotdan, 20,95% oksigendən, 0,93% arqondan, 0,03% karbon qazından, 0,01% isə hidrogen, helium, kripton, ksenon, neon, ozon, radon və s. qazlardan ibarətdir. 100–110 km hünd.-də oksigen, karbon molekullarının və su buxarının parçalanması nəticəsində havanın molekulyar kütləsi azalır. Təq. 1000 km hünd.-dən etibarən yüngül qazlar – helium, hidrogen üstünlük təşkil etməyə başlayır və tədricən planetlərarası qazlara keçir.

Su buxarı A. tərkibinin əsas kompo-

nentidir. Yer səthində su buxarının nisbi miqdarı tropik enliklərdə 2,6%, qütb enliklərində isə 0,2% təşkil edir. Hünd.-yə qalxdıqca su buxarının miqdarı sürətlə azalır. A. havasının mühüm tərkib hissəsi ozondur. Onun 90%-i stratosferdə, təq. 10%-i troposferdə toplanmışdır. Ozon qatının qalınlığı 0,22–0,45 sm (1 atm. təzyiqində və 0°C temp-rda) olur. 1980-ci illərin əvvəllərindən Antarktikada yaz aylarında müşahidə olunan *ozon dəliklərində* ozon qatının qalınlığı 0,07 sm-ədək azala bilir. A. havasının tərkib hissələrindən biri də karbon qazıdır. Son 200 ildə onun A.-də miqdarı, əsasən, antropogen amillərin təsirindən 35%-ədək artmışdır. Yer kürəsi iqliminin formalaşmasında asılı hissəciklərin (aerozolların) rolu böyükdür. Aerozollar təbii və antropogen mənşəli olur və, əsasən, troposferdə toplanır.

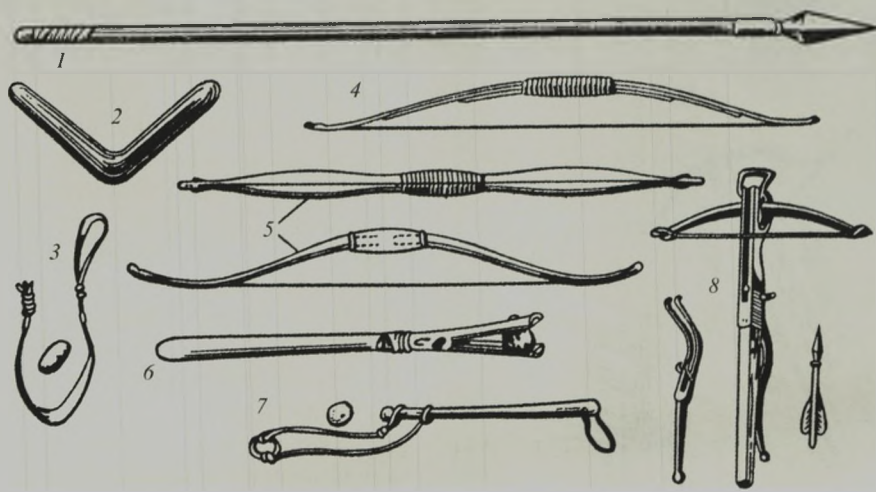
Atmosferin təkamülü. Müasir Yer A.-i, çox güman ki, təq. 4,5 mlrd. il bundan əvvəl, Yer planeti formalaşdıqdan sonra onun bərk örtüyündən ayrılan qazlardan əmələ gəlmişdir. Yer in geoloji tarixi boyu A. bir sıra amillərin – vulkan püskürmələri nəticəsində litosferdən qazların ayrılmasının, əsasən, yüngül qazların kosmik fəzaya dissipasiyasının; Yer qabığını təşkil edən sülurlar ilə A. komponentləri arasında kimyəvi reaksiyaların; Günəşin UB şüalarının təsiri ilə A.-in özündə baş verən fotokimyəvi reaksiyaların; planetlərarası mühitin materiyasının (məs., meteor maddəsinin) akkresiyasının təsirindən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. A.-in təkamülü geoloji və geokimyəvi proseslərlə, son 3–4 mlrd. il isə həmçinin biosferin fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. Müasir A.-in tərkib hissəsi olan azot, karbon qazı, su buxarı vulkanizm ilə, oksigen isə təq. 2 mlrd. il bundan əvvəl okeanın səth sularında yaranmış orqanizmlərin fotosintez fəaliyyəti ilə əlaqədar əmələ gəlmişdir.

Atmosfer və həyat. Yer kürəsi A.-siz cansız planet olardı. Üzvi aləmin həyatı A.-lə və onunla bağlı hava və iqlimlə sıx qarşılıqlı təsirdə davam edir. Bütövlükdə planetlə müqayisədə çox kiçik (təq. milyonda bir hissəsi) kütləsi olan A. həyatın bütün formaları üçün zəruri şərtidir. Orqanizmlərin həyatı fəaliyyəti üçün A. qazlarından oksigen, azot, su buxarı, karbon qazı və ozon çox əhəmiyyətlidir. Bitkilərin karbon qazını udması fotosintez zamanı əmələ gələn üzvi maddə, insan daxil olmaqla canlı varlıqların əksəriyyəti üçün enerji mənbəyidir. Aerob

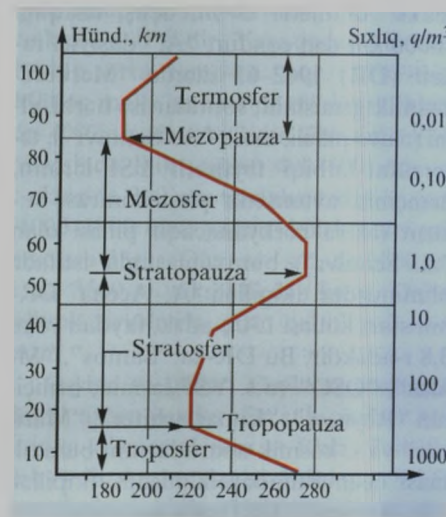
orqanizmlərin yaşaması üçün oksigen zəruridir; onlar üçün enerji axını üzvi maddələrin oksidləşmə reaksiyaları ilə təmin edilir. Bəzi mikroorqanizmlərin (azot fiksatorlarının) mənimsədiyi azot bitkilərin mineral qidalanması üçün zəruridir. Günəşin sərt UB şüalarını udan ozon, Günəş radiasiyasının həyat üçün zərərli olan bu hissəsini xeyli zəiflədir. A.-də su buxarının kondensasiyası, buludların əmələ gəlməsi və sonra A. yağıntılarının düşməsi Yer səthini, onsuz heç bir həyat formasının mümkün olmadığı su ilə təmin edir. Hidrosferdə orqanizmlərin həyatı fəaliyyəti suda həll olmuş A. qazlarının miqdarı və kimyəvi tərkibi ilə müəyyən edilir. A.-in kimyəvi tərkibi orqanizmlərin fəaliyyətindən xeyli dərəcədə asılı olduğundan, biosfer və A.-ə vahid sistemin hissəsi kimi baxmaq olar; bu sistemin saxlanması və təkamülü Yer in bir planet kimi tarixi boyunca A.-in tərkibinin dəyişməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Atmosferin radiasiya, istilik və su balansları. A.-dəki bütün fiziki proseslər üçün Günəş radiasiyası praktiki olaraq yeganə enerji mənbəyidir. A.-in radiasiya rejiminin əsas xüsusiyyəti *parnik effekti*dir. A. Günəş radiasiyasını Yer səthinə kifayət qədər yaxşı buraxır, lakin Yer səthinin qundalğalı istilik şüasını aktiv udur; onun bir hissəsi qarşılıqlı şüalanma formasında səthə qayıdaraq Yer səthində istiliyin radiasiya itkisini kompensasiya edir. A. olmasaydı, Yer səthinin orta temp-ru –18°C olardı, həqiqətdə isə 15°C-dir. Daxil olan Günəş radiasiyasının bir hissəsi (təq. 20%) A.-də udulur (əsasən, su buxarı, su damcıkları, karbon qazı, ozon və aerozollar ilə), həmçinin aerozolun hissəciklərindən, sıxlığın fluktuasiyalarından səpələnir (təq. 7%). Toplanmış radiasiya Yer səthinə çataraq qismən (təq. 23%) ondan əks olunur. Əksolma əmsali döşənmə səthinin albedo adlanan əksətmə qabiliyyəti ilə təyin edilir. Yer in orta albedosu Günəş radiasiyasının integral seli üçün 30%-ə yaxındır. Albedo bir neçə faizdən (quru torpaq və qaratorpaq) 70–90%-ə qədər (təzə yağmış qar üçün) dəyişir. Yer səthi ilə A. arasında radiasiya istilik mübadiləsi, əsasən, albedodan asılıdır və Yer səthinin effektiv şüalanması və onun A.-in əks şüaları tərəfindən udulması ilə təyin olunur. Yer atmosferinə kosmik fəzadan daxil olan və ondan geri qayıdan radiasiya selinin cəbri cəmi *radiasiya balans*ı adlanır.

Atma silahlar: 1 – atma nizə; 2 – bumeranq; 3 – sapand; 4 – adi kaman; 5 – üç hissədən quraşdırılmış kaman; 6 – sapand (haçalı ağac); 7 – sapand qamçı; 8 – arbalet.

Atmosferdə ortaitlik temperaturun şaquli paylanması.

Günəş radiasiyasının A. və Yer səthi tərəfindən udulmasından sonrakı dəyişikliyi Yer planet kimi istilik balansını təyin edir. A. üçün əsas istilik mənbəyi Yer səthidir; istilik ondan yalnız uzun dalğalı şüalanma şəklində deyil, həm də *konveksiya* yolu ilə ötürülür, eləcə də su buxarının kondensasiyası zamanı ayrılır. Bu istilik axınlarının payları orta hesabla 20%, 7% və 23%-ə bərabərdir. Günəş radiasiyasının birbaşa udulması hesabına buraya həmçinin 20%-ə yaxın istilik əlavə olunur. Günəş şüalarına perpendikulyar olan və A.-dən kənarında Yerdən Günəşə qədər olan orta məsafədə yerləşən vahid səthdən zaman zaman keçən Günəş radiasiya seli 1367 W/m^2 -dir və Günəş aktivliyi dövründən asılı olaraq $1-2 \text{ W/m}^2$ -ədək dəyişir. Planetar albedo təqr. 30% olduğda, Günəş enerjisinin planetə zamana görə global axını orta hesabla 239 W/m^2 təşkil edir. Yer planeti kosmosa həmin miqdarda enerji saçdığına görə, *Stefan-Boltzman qanununa* əsasən gedən uzundalğalı istilik şüalanmasının effektiv temp-ru 255 K (-18°C)-dir. Eyni zamanda Yer səthinin orta temp-ru 15°C -dir. 33°C fərq parnik effekti hesabına yaranır.

A.-in su balansını bütövlükdə Yer səthindən buxarlanmış rütubətin miqdarının Yer səthinə düşən yağıntıların miqdarına bərabərliyinə uyğundur. Okeanlar üzərində A. buxarlanma proseslərindən quruya nisbətən daha çox rütubət alır, amma yağıntılar şəklində 90% itirir. Okeanlar üzərindəki su buxarının artığı hava axınları vasitəsilə qitələrə keçir. Okeanlardan qitələrə keçən su buxarının miqdarı okeanlara tökülən çayların axın həcminə bərabərdir.

Havanın hərəkəti. Yer kürəşəkili olduğu üçün yüksək enliklərə Günəş radiasiyası tropiklərə nisbətən daha az düşür. Bunun nəticəsində enliklər arasında böyük temp-r fərqi yaranır. Temp-run paylanmasına, həmçinin okean və qitələrin qarşılıqlı yerləşməsi xeyli təsir edir. Okean sularının böyük kütləsi və bu suların yüksək istilik tutumu səbəbindən okean səthində mövsümi temp-r tərəddüdü quruya nisbətən xeyli azdır. Bununla əlaqədar orta və yuxarı enliklərdə yayda okeanlar üzərində temp-r materiklərə nisbətən daha aşağı, qışda isə yüksək olur.

Yer kürəsinin müxtəlif sahələrində A.-in qeyri-bərabər isinməsi A. təzyiqinin məkana görə müxtəlif paylanmasını yaradır. Dəniz səthində təzyiqin paylanması ekvator yaxınlığında nisbətən

kiçik, subtropiklərdə (yüksək təzyiq qurşaqları) artan, orta və yuxarı enliklərdə azalan qiymətlərlə səciyyələnir. Bununla bərabər tropikdənkənar enliklərdə materiklər üzərində temp-run paylanması ilə əlaqədar qışda təzyiq, adətən, yüksək, yayda isə aşağıdır. Təzyiq qradientinin təsiri ilə hava yüksək təzyiq sahələrindən aşağı təzyiq sahələrinə istiqamətlənən təcil alır və bu da hava kütləsinin yerdəyişməsinə gətirib çıxarır. Hərəkət edən hava kütlələrinə həmçinin Yer fırlanmasının sapdırıcı qüvvəsi (Koriolis qüvvəsi), hündürlük artdıqca azalan sürütmə qüvvəsi, əyrixətli trayektoriyalarda isə mərkəzdənqaçan qüvvə də təsir edir. Havanın burulğanlı yerdəyişməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hava axınlarının (ümumi *atmosfer dövrəni*) mürəkkəb sistemi təzyiqin planetar paylanması ilə əlaqədardır. Meridional müstəvidə orta hesabla meridional dövretmənin iki, yaxud üç oyuğu izlənilir. Ekvator yaxınlığında qızmış hava qalxır və subtropiklərdə yerə enərək Hedli oyuğunu əmələ gətirir. Elə orada da Ferrel əks oyuğunun havası enir. Yüksək enliklərdə tez-tez düz qütb oyuğuna rast gəlinir. Meridional dövretmənin sürəti 1 m/san və ya daha azdır.

İqlim və hava. Müxtəlif enliklərdə Yer səthinin özünəməxsus fiziki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq Günəş radiasiyasının kəmiyyət fərqi Yer in iqlim müxtəlifliyini müəyyən edir. Ekvatordan tropik enliklərə doğru havanın Yer səthində temp-ru təqr. $25-30^\circ\text{C}$ -dir və il ərzində əz dəyişir. Ekvator qurşağında, adətən, çoxlu yağıntı düşür və bu da artıq rütubətliyə gətirib çıxarır. Tropik qurşaqlarda yağıntının miqdarı azalır; burada Yer in geniş səhraları yerləşir.

Subtropiklərdə və orta enliklərdə il ərzində havanın temp-ru xeyli dəyişir. Okeanlardan materiklərin içərisinə getdikcə yay və qış temp-rları arasında fərq xüsusilə artır. Belə ki, Şərqi Sibirin bəzi r-nlarında havanın illik temp-r amplitudu 65°C -yə çatır. Bu enliklərdə rütubətlənmə şəraiti son dərəcə müxtəlifdir və ümumi A. sirkulyasiyası rejimindən asılı olaraq ildən-ilə dəyişir.

Qütb enliklərində temp-r ilboyu aşağıdır. Bu da okeanlarda və materiklərdə geniş buz örtüklərinin və çoxillik donuğun yaranmasına səbəb olur.

Son onilliklər ərzində global iqlim dəyişmələri daha çox müşahidə olunur. Havanın temp-ru yuxarı enliklərdə aşağı enliklərə nisbətən; qışda yaya nisbətən;

gecə gündüzə nisbətən artmaqda davam edir. Bu, Yer A.-ində kiçik qaz qatışıqları konsentrasiyasının artması nəticəsində parnik effektinin güclənməsi ilə bağlıdır.

İqlim A.-in sirkulyasiyasından və ərazinin coğrafi mövqeyindən asılı olaraq müəyyənləşir; o, tropiklərdə daha sabitdir, orta və yuxarı enliklərdə isə daha çox dəyişkəndir. İqlim siklon və anti-siklonların müşahidə olunduğu zonalar da daha çox dəyişikliyə məruz qalır.

Atmosferdə optik, akustik və elektrik hadisələri. A.-də elektromaqnit şüalarının yayılması zamanı hava və müxtəlif hissəciklər (aerozol, buz kristalları, su damcılar) tərəfindən işığın refraksiyası, udulması və səpələnməsi nəticəsində göy qurşağı, halə, ilğim və s. müxtəlif optik hadisələr baş verir. İşığın səpələnməsi göy qübbəsinin yüksəkliyinin görünməsinə və göyün mavi rəng almasına səbəb olur. Cismlərin görünmə uzaqlığı işığın A.-də yayılma şəraiti ilə təyin olunur. Rabitənin uzaqlığı və cihazlar vasitəsilə obyektin müşahidə edilməsi, o cümlədən Yer səthindən astronomik müşahidələrin mümkünlüyü müxtəlif dalğa uzunluqlarında A.-in şəffaflığından asılıdır. Stratosferin və mezosferin optik qeyri-bircinsliyini tədqiq etmək üçün *alaqaranlıq* hadisəsi mühüm rol oynayır. Məs., kosmik aparatlardan alaqaranlığın fotosəkinin çəkilməsi aerozol qatlarını müşahidə etməyə imkan verir. A.-də elektromaqnit şüalarının yayılma xüsusiyyətləri onun parametrlərinin məsafədən zondlanma üsullarının dəqiqliyini müəyyənləşdirir. Bir çox başqa məsələlər kimi bu məsələləri də *atmosfer optikas* öyrənir. Refraksiya və radiodalğaların səpələnməsi radioqəbula imkan yaradır (bax *Radiodalğaların yayılması*).

A.-də səs yayılması küləyin sürətinin və temp-run fəzadə paylanmasından asılıdır (bax *Atmosfer akustikası*). O, A.-i məsafədən zondlama üsullarına görə maraqlı kəsb edir. Raketlərdən A.-in yuxarı hissəsinə buraxılan partlayıcı maddələrin gurultusu stratosfer və mezosferdə temp-run gedişi və küləklər sistemi haqqında zəngin informasiya verir. Dayanıqlı stratifikasiya olunmuş A.-də temp-r yuxarıya getdikcə adiabatik qradientdən ($9,8 \text{ K/km}$) daha zəif sürətlə düşür, daxili dalğalar əmələ gəlir. Bu dalğalar stratosferə və hətta mezosferə yayıla bilər və burada küləyin və turbulentliyin güclənməsinə səbəb olaraq sönür.

Yerin mənfii yükü və onun səbəb olduğu A.-in elektrik sahəsi elektrikli

yüklənmiş ionosfer və maqnitosfer ilə birlikdə global elektrik zənciri əmələ gətirir. Bu zaman buludların və elektrik tufanının əmələ gəlməsi mühüm rol oynayır. İldırım boşalmalarının təhlükəli olması binaların, qurğuların, elektrikötürücü və rabitə xətlərinin tufandan müdafiə üsullarının işlənilməsinə hazırlanmasını zəruri etdi. Aviasiya üçün bu hadisə xüsusilə təhlükəlidir. İldırım boşalmaları atmosferiklər adlanan A. radiomənalərinə səbəb olur (bax *Fitverən atmosferiklər*). Elektrik sahəsi intensivliyinin kəskin artması zamanı Yer səthindən yuxarı çıxan cismlərin iti tərəfində və uclarında, dağların ayrı-ayrı zirvələrində və s. işıqlanan boşalmalar müşahidə olunur (*Elma odları*). Konkret şəraitdən asılı olaraq A.-də həmişə miqdarca kəskin dəyişən yüngül və ağır ionlar olur ki, bunlar da A.-in elektrikkeçiriciliyini müəyyənləşdirir. Yer səthi yaxınlığındakı havanın əsas ionizatorları Yer qabığında və A.-də olan radioaktiv maddələrin buraxdığı şüalar, həmçinin kosmik şüalardır.

İnsanın atmosfərə təsiri. Son yüzilliklər ərzində A.-də insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində parnik qazlarının konsentrasiyasının artması baş vermişdir.

Karbon qazının miqdarı 200 il əvvəlki $2,8 \cdot 10^{-2}\%$ -dən 2005 ildə $3,8 \cdot 10^{-2}\%$ -ə, metan qazının miqdarı isə təqr. 300-400 il əvvəlki $0,7 \cdot 10^{-4}\%$ -dən 21 əsrin əvvəlində $1,8 \cdot 10^{-4}\%$ -ə çatmışdır; parnik effektinin son yüzillikdəki artımının təqr. 20%-i freonların payına düşür, halbuki onlar 20 əsrin ortalarında faktiki olaraq A.-də yox idi. Bu maddələr stratosfer ozonunun dağıdıcısı kimi təsdiq olunmuş və onların istehsalı Montreal protokolu (1987) ilə qadağan edilmişdir. A.-də karbon qazının konsentrasiyasının çoxalması kömür, neft, qaz və digər karbon yanacağı növlərinin daim artan həcmə yandırılması, həmçinin nəticə etibarilə karbon qazının fotosintez yolu ilə udulmasının azalmasına gətirib çıxaran meşələrin qırılması ilə bağlıdır. Metanın konsentrasiyasının artması neft və qaz (onun itkisi hesabına) hasilatının yüksəlməsi, həmçinin çəltik əkinlərinin genişləndirilməsi və qaramalın sayının çoxalması ilə əlaqədardır. Bütün bunlar iqlimin istiləşməsinə səbəb olur.

Havanı dəyişdirmək məqsədilə atm. proseslərinə aktiv təsir edən üsullar işlənilib hazırlanmışdır. Qara buludları xüsusilə reaktivlərlə dağıtmaq yolu ilə k.t. bit-

kilərini doludurmadan xilas etmək üçün bu üsullardan istifadə olunur. Aeroportlarda dumanı dağıtmaq, lazım olan yerlərdə yağıntıların miqdarını artırmaq məqsədilə buludlara təsir göstərmək, yaxud kütləvi tədbirlər zamanı buludları dağıtmaq üsulları da mövcuddur.

Atmosferin öyrənilməsi. A.-də gedən fiziki proseslər barədə məlumatlar materiklərdə və bir çox adalarda yerləşən və daimi fəaliyyət göstərən meteoroloji st.ların və məntəqələrin daxil olduğu global şəbəkə tərəfindən aparılan meteoroloji müşahidələr nəticəsində əldə olunur. Gündəlik müşahidələr zamanı havanın temp-ru və rütubətliyi, atm. təzyiqi və yağıntıları, buludluluq, külək və s. barədə məlumatlar əldə edilir. Günəş radiasiyası və onun dəyişənliyi aktinometrik st.-larla öyrənilir. A.-in öyrənilməsində aeroloji st.-lar şəbəkəsinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada radiozondun köməyi ilə 30-35 km hünd.-yədək meteoroloji ölçmələr aparılır. Bəzi st.-larda A.-də baş verən elektrik hadisələri, A. ozonu və havanın kimyəvi tərkibi öyrənilir. Qurudakı st.-larda əldə olunan məlumatlar okeanlarda aparılan müşahidələrlə tamamlanır.

Son onilliklərdə A. meteoroloji peyklərdə quraşdırılmış cihazlarla tədqiq olunur; buludların şəkli çəkilir, Günəşin UB, İQ və müxtəlifdalğalı şüalanması ölçülür.

Peyklər temp-run şaquli profili, buludluluq və onun su ehtiyatı, A.-in radiasiya balansını, okean səthinin temp-ru və s. barədə məlumat əldə etməyə imkan verir. Peyklər vasitəsilə Yer kürəsi – A. sisteminin radiasiya balansını xəritəsi tərtib olunur, *atmosfer fizikası* məsələləri, eləcə də ətraf mühitin monitorinq məsələləri həll edilir və s.

ATMOSFER – sistemdənkənar təzyiq vahidi; iki növ olur: normal (fiziki) və texniki. Ağırlıq qüvvəsi təcili $9,80665 \text{ m/san}^2$, civənin sıxlığı $13595,1 \text{ kq/m}^3$ və temp-r 0°C olduqda 760 mm . hünd.-də civə sütununu tarazlaşdıran təzyiq normal, yaxud fiziki A. deyilir və *atm* ilə işarə olunur. 1 kq qüvvənin ona perpendikulyar qoyulmuş 1 sm^2 səthə göstərdiyi təzyiq isə texniki A. adlanır və *at* ilə işarə edilir. Beynəlxalq vahidlər sistemində təzyiq vahidi olaraq N/m^2 qəbul edilmişdir. Bu vahid Paskal adlanır və *Pa* ilə işarə edilir.

$1 \text{ atm} = 1,0332 \text{ at} = 101325 \text{ Pa}$.

$1 \text{ at} = 0,967841 \text{ atm} = 98066,5 \text{ N/m}^2$. Bəzən standart A.-dən də istifadə edilir.

1 standart A. (okean səviyyəsindəki atm. təzyiqi) = $1,0197 \text{ atm}$.

ATMOSFER AEROZOLU – atmosferdə (əsasən, onun aşağı qatlarında) asılı halda olan bərk, yaxud maye dispers hissəciklər. Bərk hissəciklərin ölçüləri $10^{-1}-10^5 \text{ nm}$, maye hissəciklərininki 10^2-10^6 nm -dir. Bərk aerozollar vulkan tozu və külündən, meşə yangınlarının tüstüsündən, torpaq tozundan və kosmik tozdan (təkcə meteoritlərin yanmasından atm.-ə ildə 3 mln. t-dən çox toz daxil olur), maye aerozollar isə dəniz və şirin su damcılarında ibarətdir. Bitkilərin tozcuq və spora, mikroorqanizmlər və üzvi parçalanma məhsulları da təbii A.a.-dur. Antropogen mənşəli aerozollara yanacağın yanma məhsulları, sənaye müəssisələrinin atm.-ə buraxdığı məhsullar və torpağın şumlanması zamanı küləyin qaldırdığı tozlar aiddir. Buludlar və dumanlar A.a.-nın kondensasiyalaşmış halıdır. Bunlar təbiətdə suyun dövrəsində və temp-r rejiminin tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nüvə partlayışı, radioaktiv materialların emalı, toz tufanları, vulkan tozu, vulkan külü və sislərin (tüstü və duman) yaratdığı A.a. çox təhlükəlidir. Bax *Atmosfer*.

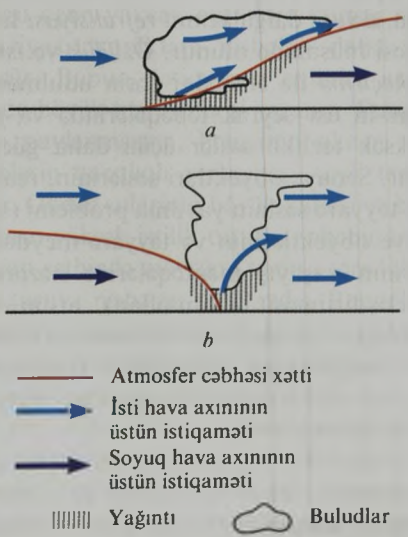
ATMOSFER AKUSTİKASI – *akustikanın* bölməsi; atmosferdə səs dalğalarının generasiyasını və yayılmasını öyrənir, atm.-i akustik üsullarla tədqiq edir. A.a.-nın mühüm vəzifələri atm.-in Yer səthinə yaxın və yuxarı təbəqələrini tədqiq etmək, səs-küyün aradan qaldırılması yollarını öyrənmək və s. ilə əlaqədardır. Səsin sürəti havanın temp.-r və rütubətindən, küləyin sürət və istiqamətindən, hündürlükdən və səsin yayılma istiqamətindən asılıdır. Bununla əlaqədar atm.-də səs dalğalarının *refraksiyası* hadisəsi müşahidə olunur. *Özlülük* və *istilikkeçirmə* ilə əlaqədar səs udulması, atm.-in üst seyrək təbəqələrində və ya yüksək tezlikli səs üçün daha güclü olur. Sənaye obyektləri səsələrinin, reaktiv təyyarə səsələrinin yayılma problemi (sənaye obyektlərinin və təyyarə meydanlarının yaşayış məntəqələrinə nəzərən yerləşdirilməsi baxımından), atom və nüvə partlayışları zamanı yaranan infrasəs dalğalarının müşahidəsi (partlayış yerini təyin etmək məqsədilə) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

A.a. təbii səsləri də öyrənir. Real atmosferdə daima təbii səslər var; infrasəsən ultrasəsədək çox geniş spektral diapazonu malik bu səslərin mənbəyi

müxtəlif meteoroloji və geoloji hadisələr ola bilər: qütb parıltıları, maqnit burulğanları, tufanlar, vulkan püskürmələri, zəlzələlər, dənizdə dalğaboranlar və s. Bu hadisələrin qeydə alınması və vaxtında xəbər verilməsi zəruridir.

ATMOSFER CƏBHƏSİ, troposfer cəbhəsi – atm.-in aşağı hissələrində (troposferdə) fiziki xassələri müxtəlif olan hava kütlələri arasında keçid zonası. A.c. ilə ayrılan hava kütlələri daim hərəkətdə olduğundan cəbhənin səthi Yer səthinə maili enir; soyuq hava kütlələri A.c. zonasının altında, isti hava kütlələri isə üstündə olur. A.c.-ndə havanın temp-ru, rütubətliyi və digər meteoroloji parametrlər (atm. təzyiqindən başqa) üfüqi istiqamətdə əksin dəyişir. Təmasda olan isti və soyuq havanın kütləsindən, fiziki xassəsindən, hərəkət istiqamətindən asılı olaraq isti və soyuq cəbhələr yaranır. Keçid zonasının müxtəlif hissələrində küləyin sürəti eyni olmadığı üçün A.c.-ndə enən və qalxan hava axınları əmələ gəlir. Bu hərəkətlərin xarakterindən asılı olaraq A.c. anafrot (isti havanın cəbhə səthi boyunca qalxması) və katafrot (isti havanın cəbhə səthi boyunca enməsi) hissələrə ayrılır. Küləyin güclənməsi, havanın soyuması və istiləşməsi, buludluluğun artması, çox vaxt yağıntının düşməsi A.c.-nin hərəkəti ilə əlaqədardır. Hava axınları A.c.-nin yerini daim dəyişir (bəzən gündə 1000–1500 km sürətlə). A.c. mülayim enliklər üçün daha səciyyəvidir; burada troposferdəki hava kütlələri daim bir-birilə təmasdadır. Tropik qurşaqlarda

İsti (a) və soyuq (b) atmosfer cəbhələrinin sxemi.

A.c. təsadüfi hallarda yaranır. Hava kütləsinin soyuq səth (məs., okeanın buz səthi) üzərindən keçməsi də bəzi hallarda A.c. yaradır. Müxtəlif enliklərdə kontrast temp-rlu hava kütlələrinin sirkulyasiyası uz. bir neçə min km, eni on kilometrə qədər olan A.c. zonalarını (Arktika, Antarktika, qütb cəbhələri) yaradır. Bu cəbhələrin üzərində siklonlar və antisiklonlar əmələ gəlir.

ATMOSFER DALĞAÖTÜRƏNİ – Yer səthi yaxınlığında hava qatının əmələ gətirdiyi dalğaötürən; havanın temp-runun, rütubətinin və hündürlüyə görə sındırma əmsalının anomal paylandığı inversiya qatı olduqda formalaşır. Elektromaqnit dalğaları A.d. sərhədindən əks olunur və dalğaötürən boyunca min kilometrə qədər yayılır. Inversiya qatları, əsasən, sakit havada qumluq və dəniz olan ərazilərdə yaranır. A.d.-ndə qatın qalınlığına mütənasib olan müəyyən böhran qiymətindən az uzunluğa malik, yəni desimetrlik, santimetrlik və daha qısa dalğalar yayıla bilər. A.d.-ləri Yer səthinə yaxın və ondan hündürükdə olur. A.d. hesabına optik və radiolokasiya ilqımları əmələ gəlir.

ATMOSFER FİZİKASI – atmosferdə baş verən fiziki proses və hadisələrdən bəhs edən fizika bölməsi; atm.-i təşkil edən qazların xassələrini, onların radiasiyanı udması və şüalandırmasını, temp-run paylanması, suyun buxarlanması və buxarın kondensasiyasını, buludların və yağıntılardan əmələ gəlməsini, atm.-də baş verən hərəkətlərin müxtəlif formalarını, həmçinin bu hadisələr arasındakı asılılığı və s. öyrənir.

Atm.-in əsas fiziki xassələrindən biri hünd.-dən asılı olaraq onun sıxlığının azalması (məs., 100 km-ə qədər $3 \cdot 10^6$ dəfə) və buna uyğun olaraq molekulların mütəhərriqliyinin artması, molekullar arasındakı reaksiyaların, həmçinin qızma və soyumanın sürətlənməsi, yuxarı qatlardakı seyrəlmiş qazların ionlaşması və işıqsaçmasıdır (qütb parıltısı şəklində). Atm.-in tərkibinə daxil olan karbon qazı CO_2 (0,03%) və ozon O_3 ($4 \cdot 10^{-5}$ %) Günəş radiasiyasını udaraq atm.-in qızmasına səbəb olur. Günəş şüaları, o cümlədən ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalar 1 sm^2 sahəyə dəqiqədə təq. 2 kal istilik verir. Şüaların müəyyən hissəsi atm.-də olan qazlar və toz dənəcikləri tərəfindən udulur, müəyyən hissəsi isə qaz molekulları və buludlardakı hissəciklər tərəfindən əks etdirilərək, həm planetlərarası fəzaya qaytarılır (şüaların

hamısının 29%-i qədər), həm də Yer səthini səpələnmiş radiasiya ilə işıqlandırır. Günəş enerjisinin çevrilməsi, atm.-in və Yer səthinin istilik şüalarının bütün məsələləri *aktinometriyada* öyrənilir. Hünd.-dən asılı olaraq havanın temp-ru onun alt qatında – troposferdə azalır və ondan yuxarıda, stratosferin mülayim qatında (11 km yüksəklikdə) təq. $-95^\circ C$ -yə, tropik qatında (16 km yüksəklikdə) isə $-85^\circ C$ -yə çatır. Üst stratosferin 35–55 km yüksəklikdəki oblastında olan nisbətən isti qat daha yuxarıda 55–80 km yüksəklikdə soyuq ($-115^\circ C$) mezosferə keçir. Daha yuxarılarda, termosferdə temp-r kəskin artaraq, Günəşin yüksək fəallıq illərində gündüz $1530^\circ C$ -yə, zəif fəallıq illərində isə gecə $480^\circ C$ -yə çatır. Temp-run bu cür paylanması troposferdə qeyri-sabitliyə səbəb olur. Daha yüksək qatlar isə xeyli sabitdir. Qitələrdən və okeanlardan buxarlanan su (orta hesabla ildə təq. 1 m qalınlığında su təbəqəsi) atm.-ə böyük miqdarda gizli istilik daşıyır. Həmin istilik müxtəlif formalı buludların, həmçinin yağıntılardan (yağış, qar və s.) əmələ gəlməsi zamanı ayrılır və atm.-in qeyri-sabitliyinə səbəb olur. Atm.-in hərəkəti təq. 5–20 km yüksəkliklərdə (qışda isə daha yüksəkdə) iki nəhəng soyuq qütbətrafi burulğanın əmələ gəlməsi nəticəsində temp-run paylanmasından asılı olur. Ekvatorial sahədə qızmış hava yuxarı qalxaraq şm. və c.-dan gələn passatların ona doğru hərəkətinə səbəb olur. Qalxan axınlarda güclü kondensasiya baş verir və qalın buludlar əmələ gəlir. Əlavə istiliyin ayrılması və böyük miqdarda kinetik enerjinin yaranması burada sürəti 40 m/san-dən çox olan dağıdıcı tropik tufanların yaranmasına səbəb olur. Soyuq qütbətrafi burulğanları sahəsində çox zaman “uzun dalğalar” əmələ gəlir: burada 4000–5000 km uz.-nda hava axını ya şm.-a, ya da c.-a doğru yayılır. Daha aşağı qatlarda kiçikölçülü burulğanlar – siklon və antisiklonlar, həmçinin atmosfer cəbhələri əmələ gəlir. Üst troposferdə əksər hallarda sürəti 160–190 m/san olan ensiz (40–400 km) və uzun (10000 km-ə qədər) “şırnaqlı axınlar” müşahidə edilir. Atm.-in bütün bu hərəkətləri – ümumi sirkulyasiyası A.f.-nin ən mühüm məsələlərindəndir. Atm.-dəki optik hadisələrə həm onun qeyri-bərabər sıxlıqlı qatlarında işığın sınıması (*refraksiya*, ilqım, “yaşıl işıq”), həm də yağış və buludlardakı damcılarda (*göy qurşağı*), həmçinin

buz kristallarında (*halə*) işığın sınıması səbəb olur. İşığın səpələnməsi nəticəsində *alaqaranlıq* əmələ gəlir və dan yeri müxtəlif rənglərdə müşahidə olunur. Bu məsələləri *atmosfer optikası* öyrənir.

Həm təbii səslərin (*göy gurultusu*) və həm də süni səslərin (partlayış və s.) yayılması atm.-də temp-run paylanmasından asılıdır (məs., uzaqdan eşidilmə zonasının, bəzən də sükut zonasının əmələ gəlməsi). Bu məsələlər *atmosfer akustikasında* tədqiq edilir. Torpaqda və havada olan radioaktiv maddələrin şüalanması və kosmik şüalar (xüsusən daha yüksək qatlarda) havanın ionlaşmasına səbəb olur. Bu ionlaşma havada elektrik keçiriciliyi yaradır. Tufan buludlarının aşağı qatlarında mənfii, üst qatlarında isə müsbət yüklər qütbləşir.

ATMOSFER OPTİKASI – atmosfer fizikasının bölməsi; Yer və digər planetlərin atmosferlərində ultrabənövşəyi, görünən və infraqırmızı şüaların səpilməsini, udulmasını, sınımasını, əks olunmasını və difraksiyasını öyrənir. Müxtəlif rəngli hadisələrdən (dan yeri, göy qurşağı, şəfəqlər, halə, taclar, ilqım, göyün rənginin dəyişməsi) başqa mühüm praktik əhəmiyyəti olan hadisələr də (görünən və görünməyən radiasiyanın atm. tərəfindən səpələnməsi və şüalandırılması, işığın polyarlaşması, obyektin görünməsi və s.) A.o.-na aiddir. Havanın, dənizin və qurunun optik xassələrinin tədqiqi A.o.-nın əsas məsələlərindəndir. Göyün tünd mavi rəngdə olması haqqında ilk düzgün izahatı ingilis fiziki Reley vermişdir (1871). Reley nəzəriyyəsinə görə, Günəşin saçdığı müxtəlif rəngli şüalar havanın molekullarından λ^{-4} -ə (λ – işıq dalğasının uz.) mütənasib olaraq səpələnir. Göy şüaların səpələnməsi qırmızı şüalara nisbətən təq. 16 dəfə güclü olduğundan, göyün rəngi (səpələnən Günəş işığı) tünd mavi, Günəşinki isə üfüqə yaxın olanda qırmızıdır.

Göy işığının parlaqlığının, rənginin və polyarlaşmasının ölçülməsi Reley nəzəriyyəsinə təsdiq etdi. Rus alimi L.İ. Mandelştam Reley nəzəriyyəsinin yalnız qeyri-bircins, yəni sıxlığı xaosik dəyişən mühitdə doğruluğunu və Yer atm.-nin də məhz belə mühit olduğunu sübut etdi (1907).

Atm.-dəki optik hadisələrə aerosolların (qaz mühitində “asılı” vəziyyətdə olan bərk və ya maye hissəciklərdən ibarət sistemlərin), su buxarının, karbon qazının və ozonun böyük təsiri var. Tədqiqatlar göstərdi ki, kiçik hissəciklər

($d/l \ll 1$, d – hissəciyin diametri, l – dalğa uz.-dur) işığı molekullar kimi səpələyir (Reley nəzəriyyəsinə uyğun). Daha böyük hissəciklərdən səpələnmə isə işığın dalğa uz.-ndan asılı deyil. Buludları təşkil edən su damcılarını belə hissəciklər olduğundan buludlar adətən ağ rəngdə olur. Bu səbəbdən hava toz və damcılarla zəngin olanda göy ağımtıllaşır. Eksperimental işlərlə yanaşı (işığın tutqun mühitdə səpələnməsi və Yer in səthindən əks olunmasını nəzərə almaqla) parlaqlığın və polyarlaşmanın paylanmasının hesablanması üsulları yaradıldı.

Obyektin görünmə şərtlərinin, o cümlədən Yer və göy fonunda üfüqi və meyilli görünmə şərtlərinin öyrənilməsi və bununla əlaqədar atm. şəffaflığının tədqiqi A.o.-nın mühüm tətbiqi məsələlərindəndir. İnfraqırmızı dalğalar atm.-də udulub yenidən buraxıldığından, burada istilikvermə şüalanma vasitəsilə baş verir. Bu mexanizmi öyrənməyin atm.-in istilik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqda böyük əhəmiyyəti var.

Təyyarələrdən və xüsusilə YSP-lərdən aparılan ölçmələr A.o.-nda mühüm yer tutur. Peykə gələn infraqırmızı şüalanmanı ölçməklə müxtəlif qatlarda, yaxud buludlarda temp-run və rütubətin təyini üsulu tədqiq edilir. Şüalanmanın səpələnməsini tədqiq etməklə səpələyən mühitin xassələrini öyrənmək üsulları işlənilib hazırlanmışdır.

A.o. təbiətin dərk olunma prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir; şüaların səpələnməsi hadisəsinin kəşfi, atm.-in molekulyar quruluşunun və qazların kinetik nəzəriyyəsinin sübutu, Avogradro ədədinin təyini və s. onunla bağlıdır.

ATMOSFER REFRAKSIYASI – bax *Refraksiya*.

ATMOSFER ŞÜALANMASI, atmosfer radiasiyası – hər bir fiziki cism kimi müxtəlif qatlarının temp-runu uyğun olaraq spektrin uzundalğalı (uz. 4 mkm-dən çox olan dalğalarda) hissəsində atmosferin məxsusi şüalanması.

Atmosfer, Günəş radiasiyası ilə isinmiş Yer səthinin buraxdığı uzundalğalı şüaları udması (əsasən, su və karbon qazı molekulları ilə) nəticəsində qızır. Yer kürəsinə istiqamətlənmiş şüalanma atmosferin əks-şüalanması (yaxud qarşılıqlı şüalanma) adlanır, yuxarıya istiqamətlənmiş şüalanma isə – çıxar radiasiya adlanır. Onların fərqi Yer–atmosfer sisteminin effektiv şüalanmasını təşkil edir (bax *Radiasiya balans*). Məhz A.ş. Yer səthinin şüalanması ilə birlikdə *par-*

nik effekti yaradır; bunun nəticəsində Yer səthinin orta temp.-ru $15^\circ C$ -yə yaxın olaraq qalır.

ATMOSFER TƏZYİQİ – atmosferin Yer səthinə və cismlərə etdiyi təzyiq. Hər bir nöqtədə A.t. atm.-in üst sərhədinə qədər olan hava sütununun ağırlığı ilə müəyyən edilir. A.t. *barometr*lə ölçülür. *Beynəlxalq vahidlər sistemində* təzyiq vahidi $1 \text{ Pa} = \text{N/m}^2$; sistemdənkənar təzyiq vahidləri də var: fiziki atmosfer (*atm*), bar (*mbar*) və civə süt. (*mm*). Normal A.t. olaraq $760 \text{ mm c.süt.} = 1013,25 \text{ mbar} = 101325 \text{ Pa}$ qəbul edilmişdir. 5 km hünd.-də A.t. Yer səthindəki təzyiqin təq. yarısına, 22 km hünd.-də isə 4%-inə bərabərdir. Yer səthində A.t. yerindən və zamandan asılı olaraq dəyişir. Sutka ərzində A.t.-nin saat 9–10-da və 21–22-də 2 maksimumu, saat 3–4-də və 15–16-da 2 minimumu müşahidə edilir. O, əsasən tropik ölkələrdə stabil sutkalıq gedişə malikdir. Belə ki, gündüz dəyişmə 2,4 mm c.süt., gecə isə 1,6 mm c.süt.-na çatır. En dairəsi böyüdükcə, A.t. amplitudasının dəyişməsi azalır, lakin bununla yanaşı, onun qeyri-periodik dəyişmələri daha güclü olur.

ATMOSFER YAĞINTILARI – havadakı su buxarının kondensasiyası nəticəsində buludlardan və ya bilavasitə havadan maye (damcı) və bərk halda Yer səthinə çökən su. Buludlardan düşən A.y. yağış, çiskin, qar, dolu, bilavasitə havadan düşən A.y. isə şəh, qırov, sırsıradır. Yağıntının miqdarı düşən su qatının qalınlığı ilə (*mm-lərlə*) ölçülür. Atm. dövranından, fiziki-coğrafi şəraitdən və relyefdən asılı olaraq A.y. Yer kürəsində qeyri-bərabər, lakin qanunauyğun paylanır. Yer kürəsində ortaillik yağıntı təq. 1000 mm-dir. Orta hesabla ən çox (1500–3000 mm) yağıntı ekvatora yaxın -10° şm.e. və 10° c.e. arasında olur. Cənub enliklərində bəzi dağların küləktutan yamaclarına doğru yağıntının miqdarı artaraq 10000 mm-ə (Kamerun) çatır. Əgər Kauai a.-nda (Havay a.-rı) ildə təq. 12500 mm, Çerapuncida (Hindistan) 12600 mm-dən artıq yağıntı düşürsə, Peru, Çili və Böyük Səhranın nisbətən quru zonalarında bəzən bir neçə il yağıntı olmur. Dünyada yağıntının ən az (30 mm) düşdüüyü məntəqə Asuandır (Misir).

Azərbayc. resp. ərazisində yağıntının miqdarı və rejimi müxtəlifdir. Yağıntının ortaillik miqdarı 110 mm-dən (Putu – Qaradağ r-nu) 1750 mm-ədək (Gəgiran – Lənkəran r-nu) dəyişir. Hava və iqlimin mühüm elementlərindən olan

A.y. k.t. üçün əlverişlidir. Buludlara reagentlər yerləşdirməklə süni yağışlar yaratmaq son vaxtlar böyük əhəmiyyət kəsb edir. A.y. meteoroloji st.-larda xüsusi cihazlarla (yağışölçən, plüvioqraf və s.) ölçülür, böyük ərazilərdə isə bunun üçün radiolokatorlardan istifadə olunur. **ATMOSFERDƏ ELEKTRİK HADİSƏLƏRİ** – Yer atmosferinin elektrik keçiriciliyi və elektrik sahəsi, qütb parıltısı, ildırım və s. hadisələr. Həmin hadisələri və atm.-in digər elektrik xassələrini öyrənən fizika bölməsi atm. elektriki adlanır. Atm. elektrikinə əsasını amerikalı alim B. Franklin və M.V. Lomonosov qoymuşlar (18 əsr).

20 əsrdə atm.-in 60–100 km-dən yuxarıda yerləşən keçirici qatları kəşf edildi, qütb parıltılarının elektrik təbiəti və s. hadisələr öyrənilirdi. Kosmonavtikanın inkişafı atm.-in daha yuxarı qatlarında baş verən elektrik hadisələrinin birbaşa üsullarla tədqiqinə imkan yaratdı. Atm. elektrikinə iki əsas müasir nəzəriyyəsi Ç. Vilson və Y.İ. Frenkel verdi. Vilson nəzəriyyəsinə əsasən Yer və ionosfer tufan buludları vasitəsilə yüklənən kondensator köynəkləri rolunu oynayır. Köynəklər arasında yaranan potensiallar fərqi atm.-in elektrik sahəsinin yaranmasına səbəb olur. Frenkel nəzəriyyəsinə görə, atm.-in elektrik sahəsi troposferdəki elektrik hadisələri (buludların polyarlaşması və onların Yerlə qarşılıqlı təsiri) ilə izah edilir.

Atmosferin elektrik sahəsi. 19 əsrin əvvəllərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, Yer səthində intensivliyi təq. 130 V/m olan elektrik sahəsi mövcuddur. Atm.-ə nəzərən Yer mənfii yüklənmişdir ($\sim 3 \cdot 10^5$ Kt). Odur ki, atm.-də elektrik sahəsinin istiqaməti Yerə doğru yönəlmişdir. Lakin yağıntı, tufan, boran və toz fırtınaları zamanı sahənin istiqaməti və qiyməti kəskin dəyişir və onun intensivliyi (E) bəzən 1000 V/m ola bilər. Yer səthi yaxınlığında (300–3000 m aralıqda) onun qiyməti hünd.-dən asılı olaraq artır, sonra isə eksponensial azalır. Sahə intensivliyinin hünd.-dən asılı olaraq azalması atm.-də müsbət həcmi yüklərin (sıxlığı hünd.-dən asılı olaraq azalan) olması ilə əlaqədardır. Yer və ionosfer arasındakı potensial fərqi 200–250 kV-dur.

Atmosferin elektrik keçiriciliyi. Atm.-in elektrik keçiriciliyi (λ) ionların konsentrasiyasından və onların yürüklüyündən asılıdır. λ -nın əsas hissəsi yürüklüyü $\omega > 10^5$ m² san⁻¹ V⁻¹

olan yüngül ionların hesabınadır. Atm.-də yüngül ionlardan başqa yürüklüyü çox kiçik olan ağır ionlar da var. Ağır ionlar bulud və dumanın yaranması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və su buxarlarının kondensasiya mərkəzləri rolunu oynayır. Yer səthində elektrik keçiriciliyinin orta qiyməti $\lambda = (1-2) \cdot 10^{-18}$ Om⁻¹·m⁻¹ olub, yuxarı qalxdıqca eksponensial artır. Atm.-in əsas ionizatorları kosmik şüalar, Yerdə və havada olan radioaktiv maddələrin şüaları, Günəşdən gələn ultrabənövşəyi, korpuskulyar və rentgen şüalarıdır.

Atmosferin elektrik cərəyanı. Elektrik sahəsinin təsiri ilə ionların hərəkəti atm.-də şaquli istiqamətdə elektrik cərəyanı yaradır. Onun sıxlığının çox kiçik, $\sim (2,3) \times 10^{-12}$ A/m² olmasına baxmayaraq, Yer bu cərəyanın hesabına öz yükünü itirməli və atm.-də elektrik sahəsi olmamalı idi. Yerin mənfii yükünün, eləcə də atm.-də elektrik sahəsinin olması göstərir ki, bu itki hər hansı səbəbə görə doldurulur.

Atmosferin elektrik “generatorları”. Toz fırtınaları, vulkan püskürmələri və çovğunlar, şalələrdən süyün çilənməsi, bulud, yağıntılar və s. atm. “generatorları” rolunu oynayır. Vulkan püskürmələri, qum fırtınaları və hətta çovğunlar da bəzən ildırımların (bax İldırım) yaranmasına səbəb olur. Lakin atm.-in elektrikləşməsində əsas yeri bulud və yağıntılar tutur.

A.e.h.-nin öyrənilməsi hava haqqında əvvəlcədən məlumat verilməsində, radioaktiv maddələrin yataqlarının tapılmasında, ildırımdan qorunma işlərində və s. mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ATMOSFERDƏ VƏ HİDROSFERDƏ TURBULENTLİK – atmosferdə havanın və hidrosferdə suyun hərəkətinin burulğanlığı. Burulğan axın sayəsində atm. ilə okeanlar arasında hərəkət miqdarı və istilik mübadiləsi (o cümlədən, okeanda külək axınları və dalğaların əmələ gəlməsi), okean və qurunun səthindən buxarlanma, istiliyin, rütubətin, duzların, həllolunmuş qazların və müxtəlif çirklənmələrin şaquli köçürülməsi, kinetik enerjinin dissipasiyası, səs, işıq və radiodalğaların səpələnməsi, onların amplitudunun və fazalarının fluktuasiyası (ulduzların sayırışması, kosmik aparatların radiosiqnallarının fluktuasiyaları, ifrat uzaq televiziyaya və s. daxil olmaqla) baş verir. Ona görə də, atmosferdə fiziki hadisələrin mexanizminin araşdırılması baxımından A. və h.t.-in öyrənilməsi böyük

əhəmiyyət kəsb edir. A. və h.t.-in səciyyəvi xüsusiyyətləri burulğanlı qeyri-bircinsliklər miqyasının (mm-dən min km-dək) çox geniş spektrə malik olmasından və mühitin sıxlığının şaquli paylanması kiçikmiqyaslı burulğanlığın inkişafına əhəmiyyətli təsirdən ibarətdir.

Atm.-də burulğanlıq miqyaslarının spektri atm.-in effektiv qalınlığından ($H \sim 10$ km) xeyli böyük miqyaslı və kvazi ikiözlü (kvaziüfqi) qeyri-bircins burulğanlardan ibarət sinoptik sahəyə (makroburulğanlıq) və H -dan xeyli kiçikmiqyaslı və kifayət qədər üçözlü qeyri-bircins burulğanlıq mikrometeoroloji sahəyə ayrılır. Aralıq mezometeoroloji sahədə hər hansı intensiv burulğanlıq nadir hallarda olur. Makroburulğanlıq enerjini döşənmə səthində atmosfərə axıb gələn irimiqyaslı qeyri-bircins istilik axınından alır və onu, əsasən, külək sürətinin şaquli qradiyentinin hidrodinamik dayanıqsızlığı zamanı mikroburulğanlığın yaranmasına sərf edir.

Dayanıqsız stratifikasiya (lay-lay paylanma) mikroburulğanlığın qidalandırıcısıdır, dayanıqlı stratifikasiya isə enerjini udandır; birinci halda mikroburulğanlıq intensiv, ikincisi isə zəif olur. Atm.-in Yera yaxın bir neçə on metr qalınlıqlı layında – sabit τ impulsuna və sabit q istiliyinə malik şaquli turbulənt axınlarda mikroburulğanlığın xassələri daha sadədir. Kvazistasionarlıq və üfqi bircinslik şəraitində belə burulğanlığın irimiqyaslı komponentlərinin xarakteristikaları hündürlükdən (z) və sürtünmə sürətindən ($v_* = (\tau/\rho)^{1/2}$) başqa, həmçinin $\beta = g/T_0$ üzmə qabiliyyəti parametri və $q/c_p \rho$ (g – ağırlıq qüvvəsi təcili, c_p və ρ – havanın xüsusi istilik tutumu və sıxlığı, T_0 – orta temp-r) kəmiyyəti ilə təyin olunur. Uzunluq ($L = c_p \rho v_*^3 / \beta q$), zaman (L/v_*) və temp-r ($q/c_p \rho v_*$) miqyasları ilə ölçülmüş bu xarakteristikalar ölçüsüz hündürlüyün (z/L) və ya onunla təyin olunan Riçardson ədədinin universal funksiyalarıdır

$$R_i = \frac{g}{T_0} \frac{\partial T}{\partial z} \left(\frac{\partial v}{\partial z} \right)^{-2}$$

(burada v və T – küləyin sürəti və temperaturdur). Okean mikroburulğanlığının xassələri okeanda çox dayanıqlı stratifikasiya olunmuş maye üçün səciyyəvi sayılan şaquli mikrostrukturun – duzluluğun və temp-run dağılma səthləri ilə ayrılan ~ 1 m və daha az qalınlıqlı uzunömürlü kvazibircins layların olması ilə müəyyən edilir. Bu laylardakı burulğanlıq zəifdir

(dağılma səthi ilə ayrılan layları dağıtmağa gücü çatmır), layların qalınlığı ilə müəyyən olunan kiçik Reynolds ədədinə malikdir və ona görə də universal statistik tarazlıqdan uzaqdır və hər bir konkret layın dərinliyi ilə deyil, onun xüsusiyyətləri ilə təyin edilir.

ATMOSFERDƏNKƏNAR ASTRONOMİYA – aerostatlar, təyyarələr, raketlər, YSP-ləri və planetlərarası avtomat st.-ların (PAS) köməyiylə Yer atm.-inin sıx qatlarından kənara çıxarılan elmi cihazlardan istifadə edərək kosmik obyektləri öyrənən astronomiya bölməsi. Cihazlar, bir qayda olaraq, pilotsuz aparatlarda quraşdırılır, lakin onların pilotlu st.-larda da istifadəsi mümkündür.

Kosmik şüalar sərbəst uçan aerostatlar (bax *Balon astronomiyası*) vasitəsilə 20 əsrin əvvəllərində tədqiq edilmişdir. 1940-cı illərin axırlarında 1 t kütləli cihazı 100 km-dən yuxarı qaldıra bilən şaquli raketlər vasitəsilə UB və rentgen diapazonlarında Günəşin tədqiqinə başlandı. 1960-cı illərdə 100-dən 500 km-ə qədər hünd.-ə çatan raketlərdə qurulmuş rentgen cihazlarının köməyiylə rentgen şüalarının kosmik mənbəyi aşkar olundu (R. Cakkoni).

Atmosferdən kənar üsullarla müşahidənin əsas üstünlüyü atm. təsirinə tam təcrid olunmasıdır. Cihazların Yer atm.-i hüdudlarından kənara çıxarılmasına görə qamma-şüadan radioşüaya qədər bütün dalğa uzunluqları diapazonunda astronomik obyektlərin şüalarını öyrənmək mümkün olmuşdur (bax *Qamma-astronomiya*, *Rentgen astronomiyası*, *Ultrabənövşəyi astronomiya*, *İnfraqırmızı astronomiya*). A.a. həmçinin bilavasitə planetlərarası fəzada ölçmələr aparmağa, Günəş küləyini tədqiq etməyə, Günəş sisteminə nüfuz edən ulduzlararası mühitin atomlarını öyrənməyə və s. imkan verir.

Günəşi tədqiq etmək üçün çoxlu sayda xüsusi peyklər (OSO, “YOHO”, SOHO, KOPOHAC və s.) buraxılmışdır. Onların köməyiylə müxtəlif dalğa uzunluqları diapazonunda Günəş aktivliyinin fasiləsiz müşahidəsi, optik və rentgen diapazonlarında on Günəş radiusu qədər məsafədə Günəş tacının müşahidəsi aparılır, Günəş küləyinin yüklənmiş zərrəciklər seli və kosmik şüaların Günəş komponentləri qeydə alınır.

İRAS (İnfrared Astronomical Satellite; ABŞ, Niderland, Böyük Britaniya; 1983) peykindən, əsasən, cirtədən ulduzlar (səthindəki temp-r 2500 K-ədək) olan 500 mindən artıq infraqırmızı şüa-

ların diskret mənbələri qeydə alınmış, onlarla yeni asteroid və komet kəşf edilmiş, minlərlə qalaktika və kvazar müşahidə olunmuşdur.

Qəhvəyi cirtədanların (ən kiçik kütləli ulduz), eləcə də qalaktikaların qaranlıq maddəsində əhəmiyyətli dərəcədə payı ola bilən cirtədan ulduzlarla planetlər arasındakı aralıq kütləli cismlərin axtarışı və öyrənilməsi məqsədilə 2003 ildə SİRTF (Space Infrared Telescope Facility, ABŞ) peyki buraxılmışdır. Ulduz-əmələgəlmə zonalarında qaz-toz dumanlığı, ulduzlar ətrafında protoplanet diskləri və Günəş sistemi obyektləri: astroidlər, planetlərin peykləri, kometlər və planetlərarası tozlar hərtərəfli öyrənilir. Müşahidə proqramına həmçinin aktiv və İQ qalaktikaların öyrənilməsi, erkən Kainatda protoqalaktikaların axtarışı daxildir. 2004 ildə Boinq-747 təyyarəsində yerləşdirilmiş uçan nəhəng SOFİA (Stratospheric Observatory for Infrared Astronomy; ABŞ, Almaniya) İQ rəsədxanası işləməyə başladı.

2007 ildə Avropada İQ aparatı olan “Herschel” və “Planck” peykləri buraxıldı. Onlardan birincisi 60–670 mkm diapazonda relikt şüalar da daxil olmaqla nöqtəvi və müəyyən ölçüyə malik mənbələrin, ikincisi isə relikt şüaların l'-yə qədər olan kiçik ölçülü fluktuasiyalarının öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

1978 ildə İUE (International Ultraviolet Explorer; ABŞ, Böyük Britaniya, Avropa Kosmik Agentliyi) peyki buraxılmışdır. Peykin 19 illik işi müddətində ulduzlar, dumanlıqlar, qalaktikalar və kvazarlar da daxil olmaqla 50 mindən artıq obyekt tədqiq edilmişdir.

1990 ildə orbitə çıxarılmış, əsas güzgünün diametri 2,4 m olan “Habl” (ABŞ) kosmik teleskopunun köməyiylə qalaktikadankənər astronomiya və kosmologiya sahəsində mühüm kəşflər edilmişdir. Teleskopla işləmək və alınan məlumatları dəqiqləşdirmək üçün xüsusi in-t (Kosmik Teleskop İn-tutu, ABŞ, Merilend) yaradılmışdır. “Habl” teleskopu 600 km-lik dairəvi orbitdə yerləşir və 0,003” dəqiqliklə stabilliyi təmin edən sistemə malikdir.

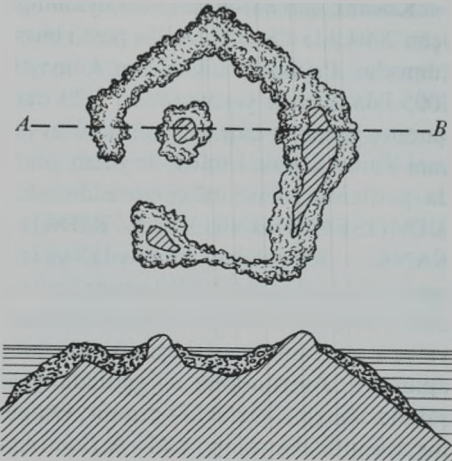
Rentgen diapazonunda tədqiqatlar aparmaq üçün ilk peyk (“Uhuru”, ABŞ) 1970 ildə buraxılmışdır; sonralar orbitə çıxarılan (ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Niderland, İtaliya, Yaponiya) onlarla belə peykin köməyiylə minlərlə rentgen mənbələri, o cümlədən akkresiyalı qoşa ulduz sistemləri tapılmışdır.

Kosmik *qamma-gurultuları* öyrənmək üçün 2004 ildə “Swift” (ABŞ) peyki buraxılmışdır. Peykdəki cihazların köməyiylə 2005 ildə qırmızı yerdəyişməsi 6,29 olan qamma-gurultu: təqr. 13 mlrd. il əvvəl, yəni Kainatın yaşı 1 mlrd. ilə yaxın olanda partlamış ulduz müşahidə edilmişdir. **ATMOSFERDƏNKƏNAR RƏSƏDXANA** – balonların köməyiylə, yaxud geofiziki raketlərdə, YSP-lərində və kosmik zondlarda Yer atm.-indən kənara və ya onun yuxarı qatlarına qaldırılmış aparatlar. Astronomik və geofiziki müşahidə cihazları ilə təchiz olunur. Ən geniş müşahidələr orbital A.r. və Ayda qurulmuş A.r. ilə aparılır. A.r. Yerdən müşahidəsi mümkün olmayan obyektlərin öyrənilməsi üçündür. Xüsusi növ A.r. Günəş A.r.-sıdır. Bununla Günəş spektrin qısdalğalı hissəsində və şüalanmanın radiodalğaları oblastında tədqiq edilir. ABŞ-dəki orbital astronomik rəsədxanalar belə rəsədxanalardandır. Bunlar dalğa uz. 1100Å-dən az olmayan 4 spektral zolaqda göy qübbəsinin xəritəsini almaq və 800–3000Å diapazonunda ayrı-ayrı ulduz və dumanlıqların enlizolaqlı spektrofotometriyası üçündür. SSRİ-də buraxılmış Günəş A.r.-sı (“Kosmos-160” və “Kosmos-230” peykləri) Günəşdə rentgen altışmaları oblastının quruluşunu, ölçülərini və lokallaşmasını tədqiq etmişdir.

Geofiziki A.r. geniş proqramda geofiziki ölçmələr aparır. “Elektron” seriyalı sovet peykləri, ABŞ orbital geofiziki rəsədxanaları və geofiziki qütb rəsədxanaları belə A.r.-dır. Ayda ilk uzunmüddətli astronomik müşahidələr “Lunoxod-1” sovet laboratoriyası ilə aparılmışdır (bax “Lunoxod”).

ATMOSFERİN ZONLANMASI – atmosferin temp-runun, rütubətinin, təzyiqinin, küləyinin və b. parametrlərinin paylanmasının təyini. A. z. akustik (səs ilə), optik (lazer şüası ilə) və radiodalğaların, həmçinin *radiozondların*, təyyarələrin, raketlərin, YSP-nin köməyi ilə olur.

ATOLL (ing. atoll, maldivecə atolu sözündən) – adətən, 100 m-dən dərin olmayan laqunu əhatə edən bütöv və ya qırıq halqa şəklində mərcan adası. A.-un əsasını, adətən, sualtı vulkanın zirvəsi təşkil edir; diametri bir neçə km-dən 100 km-ədək (Kvacaleyn), adanın üzərini örtmüş mərcan əhəngdaşlarının qalınlığı isə 1220 m-ədək (Bikini) olur. A.-lar tektonik proseslərin nəticəsidir; qalxmış (Sakit okeanda Nauru a.) və gömülmüş (Sakit

Atollun planı və AB xətti üzrə şaquli kəsiyi.

okeanda Robbi sayı) olur. Təq. 450 A. məlumdur. Bunların əksəriyyəti Sakit və Hind okeanlarının tropik enliklərində, Karib dənizində və Braziliyanın sahiləyən sularındadır. A.-lar bəzən arxipeləqlər əmələ gətirir (Sakit okeanda Marşall arı). Bax həmçinin *Mərcan rifləri*.

ATOM (yun. άτομος (ούσία) – bölünməz) – kimyəvi elementin onun xassələrinə malik ən kiçik hissəsi. Hər bir elementin A.-u quruluşuna, xassələrinə görə fərqlənir və elementin kimyəvi simvolu ilə işarə olunur (məs., hidrogen A.-u – H, oksigen A.-u – O, mis A.-u – Cu və s.). A. həm sərbəst, həm də rabitəli (bax *Kimyəvi rabitə*) hallarda mövcuddur. Qaz, maye və bərk cism-lərin xassələri onların tərkibindəki A.-ların xassələrindən asılıdır. A.-un bütün fiziki və kimyəvi xassələri onun quruluşu ilə müəyyənləşir və kvant qanunlarına tabedir.

Atom quruluşunun ümumi xarakteristikası. A. müsbət elektrik yüklü ağır nüvədən və onu əhatə edən mənfii yüklü elektron örtüyündən ibarətdir. A.-un ölçüləri onun elektron örtüyünün ölçüləri ilə təyin olunur və atom nüvəsinin ölçüləri ilə müqayisədə çox böyükdür (A.-un xətti ölçüləri $\sim 10^{-8}$ sm, nüvəsinin isə $\sim 10^{-12} - 10^{-13}$ sm). Elektron örtükləri dəqiq müəyyən edilən sərhədlərə malik deyil və A.-un ölçüləri az və ya çox dərəcədə onların təyini üsullarından asılıdır (bax *Atom radiusları*).

Nüvənin yükü A.-un əsas xarakteristikasıdır və onun müəyyən elementə məxsusluğunu şərtləndirir. O, elektron yükünün mütləq qiymətinə bərabər olan elementar elektrik yükünün (e) tam mislinə bərabərdir ($+Ze$); Z – atom nömrəsidir (elementlərin dövri sistemində elementin sıra nömrəsi). A. – elektrik cə-

hətdən neytral sistemdir: $+Ze$ yüklü nüvə ümumi yükü $-Ze$ olan Z sayda elektronu tutub saxlayır. A. bir və ya bir neçə elektron itirdikdə müsbət ion adlanır, onun yükü $+ek$ bərabərdir (k – ionlaşma dərəcəsidir). Özünə elektron birləşdirən A. mənfii iondur. "A." termini altında çox vaxt həm neytral atom, həm də onun ionu başa düşülür. Müsbət və mənfii ionları A.-dan fərqləndirmək üçün elementin kimyəvi simvoluna ionlaşma dərəcəsinə bildirən indeks əlavə olunur (məs., O^+ , O^{8+} , O^{2-}). Neytral A. və digər elementlərin eyni sayda elektrona malik ionları izoelektron sırası (məs., hidrogenəbənzər sıra H, He^+ , Li^+ , ...) yaradır.

A. nüvəsi yükünün elementar yükün tam mislinə bərabər olması nüvənin quruluşu ilə izah olunur: onun tərkibinə $+e$ yükünə malik Z proton, həmçinin neytral zərrəciklər – *neytronlar* daxildir. A.-un kütləsi, əsasən, nüvəsinin kütləsi ilə təyin olunur və nüvədəki proton və neytronların ümumi sayını göstərən A kütlə ədədi ilə mütənasibdir. Elektronun kütləsi ($\approx 0,91 \cdot 10^{-27} q$) təxminən 1840 dəfə neytron və ya protonun kütləsindən ($\approx 1,67 \cdot 10^{-24} q$) azdır, ona görə də A.-da elektronların ümumi kütləsi nüvənin kütləsindən bir neçə min dəfə kiçikdir.

Eyni bir elementin A.-ları müxtəlif kütlə ədədinə malik ola bilər (protonların sayı sabit, neytronların sayı isə dəyişən); belə A.-lar *izotoplar* adlanır. Nüvə kütlələri arasındakı fərq həmin elementin izotoplarının kimyəvi və fiziki xassələrinə, demək olar ki, təsir etmir. Ən böyük fərq (*izotop effektləri*) adi yüngül hidrogen (protium, $A=1$), deuterium ($A=2$) və tritium ($A=3$) kütlələri arasındakı böyük fərqa görə hidrogenin izotoplarında müşahidə edilir.

A. kütlələrinin ən dəqiq qiyməti *kütlə-spektroskopiyası* üsulları ilə təyin olunur. A.-un kütləsi nüvənin və bütün elektronların kütlələri cəmindən *kütlə defekti* $\Delta m = W/c^2$ qədər azdır; burada W – A.-un rabitə enerjisi, c – işığın sürətidir. Ağır atomlar üçün elektron kütləsi tərtibində, yüngül A.-lar üçün isə olduqca cüzi – elektron kütləsinin $\sim 10^{-4}$ qədərdir.

Atomun enerjisi və onun kvantlanması. Kiçik ölçülərinə və böyük kütləsinə görə atom nüvəsinin təxminən nöqtəvi və A.-un kütlə mərkəzində hərəkətsiz yerləşdiyini hesab etmək olar (nüvə və elektronların ümumi kütlə mərkəzi nüvənin yaxınlığında yerləşir, nüvənin kütlə mər-

kəzinə nəzərən hərəkət sürəti isə elektronların sürəti ilə müqayisədə kiçikdir). A.-a sükunətdə olan cazibə mərkəzinin ətrafında hərəkət edən N elektronlar sistemi kimi baxmaq olar. Belə sistemin tam daxili enerjisi (E) bütün elektronların kinetik enerjisi (T) ilə onların nüvə tərəfindən cəzbi və bir-birini itələməsinin potensial enerjisinin U cəminə bərabərdir. Ən sadə halda hidrogen atomunda $-e$ yüklü bir elektron $+e$ yüklü hərəkətsiz nüvə ətrafında fırlanır. Belə A.-da elektronun kinetik enerjisi

$$T = (1/2) m_e v^2 = p^2 / 2m_e \quad (1)$$

burada m – elektronun kütləsi, v – sürəti, $p = m_e v$ – impulsudur. Atomun potensial enerjisi

$$U = U(r) = -e^2 / r^2 \quad (2)$$

yalnız elektronun nüvədən olan məsafəsindən (r) asılıdır. $U(r)$ funksiyası qrafiki olaraq r məsafəsinin azalması, yəni elektronun nüvəyə yaxınlaşması ilə qeyri-məhdud enən (mütləq qiymətcə qalxan) əyri ilə (şək. 1a) göstərilir. $r \rightarrow \infty$ olduqda $U(r)$ -in qiyməti sıfır qəbul olunur. Əgər tam enerji $E = T + U < 0$ -dirsə, onda elektronun hərəkəti nüvə ilə əlaqəlidir və $T=0$, $E = U(r_{maks})$ şərti ilə müəyyənləşən $r = r_{maks}$ olan fəzada məhdudlaşır. $E = T + U > 0$ olduqda, elektronun hərəkəti sərbəstdir – o, $E = T = 1/2 m_e v^2$ enerjisi ilə sonsuzluğa gedə bilər, yəni $E > 0$ olanda hidrogen A.-u müsbət iona (H^+) çevrilir.

A.-un kvant sistemi kimi (bax *Kvant mexanikası*) əsas xarakteristikası olan tam daxili E enerjisi diskret sıranın yalnız bir qiymətini qəbul edə bilər:

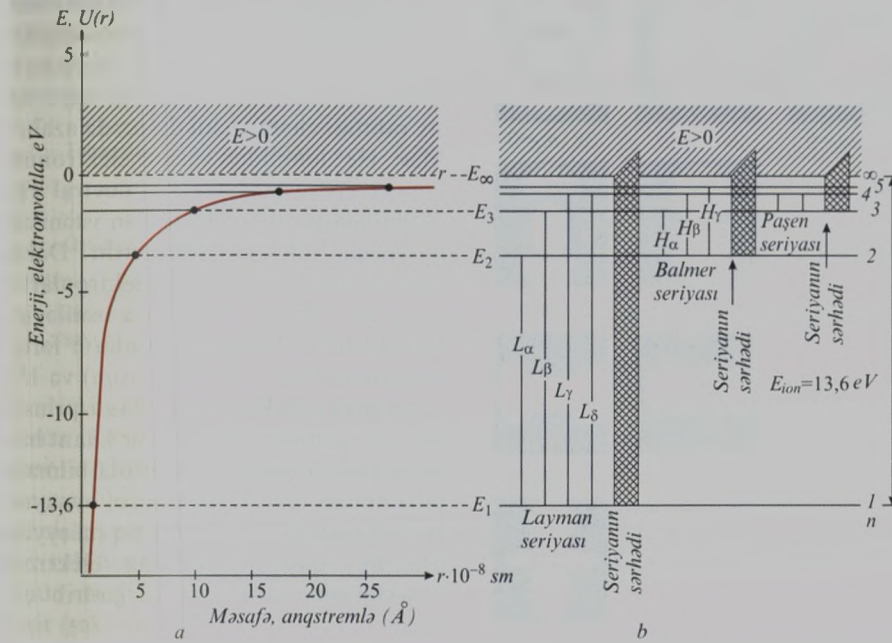
$$E_1, E_2, E_3, \dots (E_1 < E_2 < E_3 < \dots) \quad (3)$$

Atom E -nin aralıq qiymətlərini ala bilməz. E -nin hər bir "yolverilən" qiymətinə A.-un bir və ya bir neçə stasionar (zamana görə dəyişməyən) kvant halı uyğundur. A.-un enerjisi bir stasionar haldan digərinə yalnız *kvant keçidi* – sıçrayışla keçə bilər.

A.-un enerjisinin mümkün qiymətləri qrafiki olaraq enerji səviyyələrinin sxemi şəklində – yolverilən enerjilər fərqinə uyğun məsafələrdən keçən üfüqi düz xətlərlə təsvir olunur (şək. 1b).

Mümkün olan minimum enerjiyə malik ən aşağı E_1 səviyyəsi əsas, digərləri isə ($E_n > E_1$, $n=2, 3, \dots$) *həyəcanlanmış səviyyələr* adlanır, çünki bu səviyyələrə keçmək üçün A.-a kənarından $E_n - E_1$ fərqinə bərabər enerji verməklə onu həyəcanlandırmaq lazımdır.

A.-un enerjisinin kvantlanması elektronların dalğa xassələrinin nəticəsidir.

Şəkil 1. Hidrogen atomunun E enerjisinin r məsafəsindən asılılığı: a – tam daxili enerjinin mümkün olan E_1, E_2, E_3, \dots qiymətləri (üfüqi xətlər) və potensial enerjinin qrafiki (qırmızı əyri: nöqtələrlə $E = E_1, E_2, E_3, \dots$ -ə uyğun r_{maks} -in qiymətləri göstərilmişdir); b – enerji səviyyələrinin (üfüqi xətlər) və optik keçidlərin (şaquli xətlər) sxemi. Ştrixlənmiş sahə ($E > 0$) hidrogenin ionlaşmış atomuna uyğundur.

Korpuskulyar-dalğa dualizmi prinsipinə görə p impulsu mikrozərrəciyin hərəkətinə $\lambda = h/p$ dalğa uzunluğu uyğundur. A.-da elektron üçün $\lambda \sim 10^{-8}$ sm-dir, yəni A.-un xətti ölçüləri tərtibindədir. A.-da elektronun rabitəli hərəkəti ($E < 0$) durğun dalğaya oxşayır və ona maddi nöqtənin traektoriya üzrə hərəkəti kimi deyil, mürəkkəb rəqsi proses kimi baxmaq lazımdır. Məhdud həcmdə durğun dalğa üçün λ -nın ancaq müəyyən qiymətləri mümkündür; A.-da elektronun müəyyən orbitlər üzrə hərəkət etdiyini göstərən Bor modeli üçün elə dairəvi orbitlər mümkündür ki, onlarda tam sayda λ yerləşir. λ -nın müəyyən qiymətlərinə p və E -nin müvafiq qiymətləri uyğundur.

A.-dan qopmuş elektronun sərbəst hərəkəti qaçan dalğanın (λ -nın istənilən qiymətlərində) qeyri-məhdud həcmdə yayılması kimidir; onun enerjisi kvantlanmır və bütün enerji spektrinə malikdir. Belə enerji spektri ionlaşmış A.-a xasdır, yəni $E > 0$ olanda mümkündür; $E_x = 0$ qiyməti A.-un ionlaşma sərhədinə uyğundur, $E_\infty - E_1$ fərqi isə əsas halın E_{ion} ionlaşma enerjisinə bərabərdir (hidrogen üçün $E_{ion} = 13,6$ eV).

Elektronun orbital və spin momentləri. A.-da elektron nüvə ətrafında hərəkət (orbital hərəkət) enerjisi ilə yanaşı impulsun orbital momenti (M_l) ilə də xarakterizə olunur; elektronun orbital maqnit momenti bununla əlaqədardır.

Elektron həmçinin impulsun məxsusi momentinə (M_s) – spinə və bununla bağlı spin maqnit momentinə də malikdir. Spin və orbital momentlərin qarşılıqlı təsiri (*spin-orbital qarşılıqlı təsiri*) A.-da elektronun orbital hərəkətinə təsir edir.

Atomda elektron sıxlığının paylanması. A.-da elektronun halını onun elektrik yükünün fəzada paylanması ilə elektron sıxlığının paylanması ilə xarakterizə etmək olar. Atom elektronları sanki fəzada "yayılmış" kimidir və nüvə ətrafında elektron buludu yaradır. Belə model elektronun atomda vəziyyətini Bor modelinə nisbətən daha düzgün əks etdirir.

Hidrogen atomunda ən böyük elektron sıxlığı elektron örtüyünün (buludunun) nüvəyə çox yaxın məsafədə toplandığı əsas hala uyğundur; həyəcanlanmış hallar üçün o, nüvədən daha böyük məsafələrdə paylanır. Mürəkkəb A.-da elektronlar nüvəni müxtəlif məsafələrdə əhatə edən və elektron sıxlığının müəyyən qiymətləri ilə xarakterizə olunan elektron örtüklərində qruplaşır. A.-un bütövlükdə ölçülərini müəyyən edən xarici elektron örtüyünün elektronları nüvə ilə çox zəif rabitəli olur.

Hidrogen atomunun kvant halları. Kvant mexanikası üsulları ilə bielektronlu A.-da (hidrogen və hidrogenəbənzər A.-larda) elektron halının tam və

dəqiq xarakteristikası müəyyən edilir, çoxelektronlu A.-da isə bu məsələ təxmini həll olunur. Bielektronlu A.-un enerjisi (elektron spinini nəzərə almadan)

$$E_n = -\frac{chRZ^2}{n^2} \quad (4)$$

bərabərdir; $n=1, 2, 3, \dots$ tam ədədi mümkün enerji səviyyələrini müəyyən edir və baş kvant ədədi adlanır, R – *Ridberq sabiti*dir ($hcR=13,6$ eV). (4)-ə əsasən n -in artması ilə səviyyələr yaxınlaşır və $n \rightarrow \infty$ olanda ionlaşma sərhədinə ($E_x = 0$) yığılır (şək. 1b); $n > 5$ olan səviyyələr göstərilməmişdir; səviyyələrin sxemi hidrogen atomu üçün ($Z=1$) verilmişdir; hidrogenəbənzər atomlar üçün enerjinin miqyası Z^2 dəfə artır.

Enerjisi (4) ifadəsi ilə təyin olunan hidrogenəbənzər atom

$$a = a_0 n^2 / Z \quad (5)$$

orta radiusa malikdir; B or radiusu adlanan $a_0 = 0,529 \cdot 10^{-8}$ sm $= 0,529 \text{ \AA}$ sabiti hidrogen atomunun əsas haldakı ($n=1$, $Z=1$) ölçülərini müəyyən edir; atom fizikasında çox vaxt ondan uzunluq vahidi kimi istifadə olunur.

Kvant mexanikasına əsasən hidrogen A.-unun halı dörd fiziki kəmiyyətin – E enerjisi, M_l orbital momenti, ixtiyarı z oxu istiqamətində orbital momentin M_{lz} proyeksiyası, spin momenti M_s -in z oxu istiqamətində M_{sz} proeksiyasının diskret qiymətləri ilə tam müəyyən olunur. Bu kəmiyyətlərin mümkün qiymətləri, öz növbəsində, müvafiq *kvant ədədləri* ilə təyin edilir:

E – baş kvant ədədi $n=1, 2, 3, \dots$ [(4) düsturuna görə]; M_l – orbital (və ya azimutal) kvant ədədi $l=0, 1, 2, \dots, n-1$:

$$M_l^2 = l(l+1)\hbar^2;$$

M_{lz} – maqnit orbital kvant ədədi $m_l = l, l-1, \dots, -l$:

$$M_{lz} = \hbar m_l;$$

M_s – maqnit spin ədədi $m_s = \pm 1/2$:

$$M_s = \hbar m_s.$$

n, l, m_l, m_s kvant ədədlərinin qiymətləri hidrogen atomunda elektronların vəziyyətini tam təyin edir. Hidrogen A.-unun enerjisi ancaq n -dən asılıdır və n -in verilmiş qiymətindəki səviyyəyə l, m_l və m_s -i fərqli olan bir neçə hal uyğundur. n və l -in verilmiş qiymətlərindəki hallar $1s, 2s, 2p, 3s$ və s. kimi işarə edilir; burada rəqəmlər n -in, s, p, d, f və s. latın hərfləri isə l -in ($l=0, 1, 2, 3, \dots$) qiymətlərinə uyğundur. Verilən n və l -ə uyğun

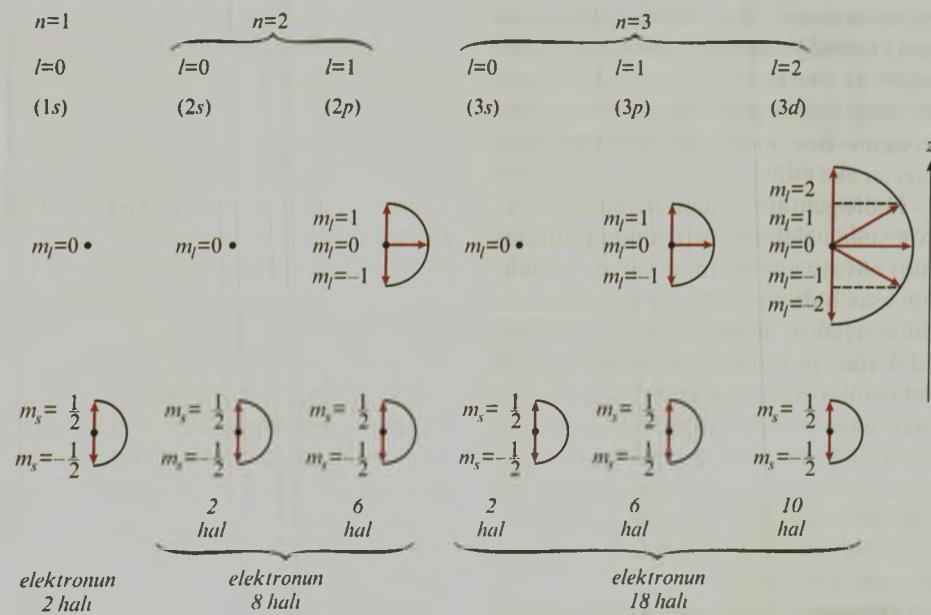
müxtəlif halların sayı $2(2l+1)$ -ə (m_l və m_s qiymətlərinin kombinasiyalarının sayı) bərabərdir; n -in qiymətlərinə uyğun müxtəlif halların ümumi sayı

$$\sum_{l=0}^{n-1} 2(2l+1) = 2n^2 \quad (6)$$

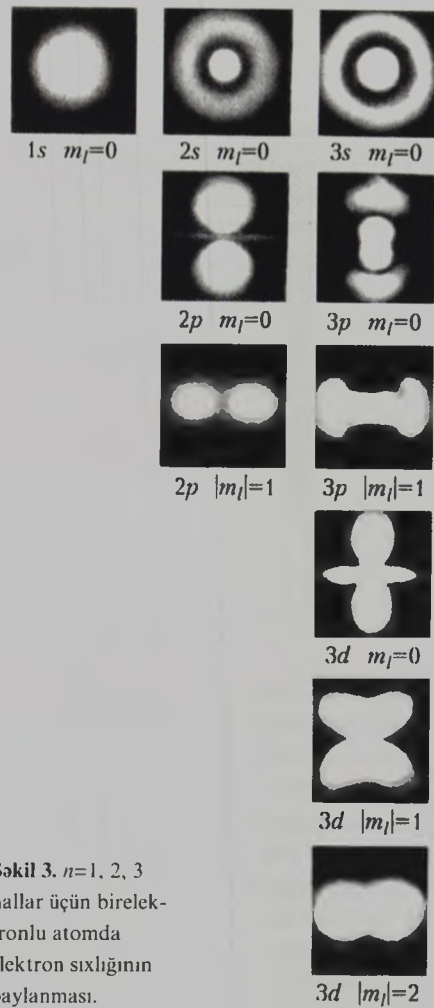
bərabərdir; yəni $n=1, 2, 3, \dots$ ilə təyin olunan səviyələrə $2, 8, 18, \dots, 2n^2$ müxtəlif kvant halları uyğundur (şək. 2). Yalnız bir kvant halına uyğun olan səviyyə cırlaşmamış səviyyə adlanır. Əgər səviyyə $g \geq 2$ kvant hallarına uyğundursa, onda belə səviyyə cırlaşmış səviyyə, g ədədi isə cırlaşma dərəcəsi adlanır. Hidrogen A.-unun səviyələri cırlaşmışdır, onların cırlaşma dərəcəsi $g=2n^2$ -dir. Spin-orbital qarşılıqlı təsiri $n \geq 2$ olan enerji səviyələrinin *incə quruluşun* bir-birinə çox yaxın yerləşən alt səviyələrinə parçalanmasına gətirir, yəni cırlaşmanı qismən aradan qaldırır.

Hidrogen A.-unun müxtəlif kvant halları üçün $n, l, |m_l|$ -dən asılı olan elektron sıxlığının müxtəlif paylanması alınır. Məs., $l=0$ (s -halı) olanda, mərkəzdə elektron sıxlığı sıfırdan fərqlidir və istiqamətdən asılı deyil (sferik simmetrik), qalan hallar üçün isə mərkəzdə sıfır bərabərdir və istiqamətdən asılıdır (şək. 3).

Hidrogenəbənzər A.-larda da elektronun kvant halları dörd kvant ədədi ilə xarakterizə olunur; elektron sıxlığının paylanması şəkil 3-dəkinə analoji-dir, lakin [(5)-ə əsasən] miqyas Z dəfə kiçikdir.

Şəkil 2. $n=1, 2, 3$ qiymətlərində hidrogen atomunun mümkün halları. Orbital və spin momentlərinin oriyentasiyası qrafiki olaraq göstərilmişdir.

Şəkil 3. $n=1, 2, 3$ hallar üçün birelektronlu atomda elektron sıxlığının paylanması.

Mürəkkəb atomların elektron örtükləri. Hidrogen və hidrogenəbənzər A.-lardan başqa bütün A.-lar öz tərkiblə-

rində bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan eyni zərrəciklərə – elektronlara malikdir. A.-da elektronların qarşılıqlı itələnməsi nəticəsində onların nüvə ilə sıx rəbitəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Məs., He^+ ionundan yeganə elektronun qopma enerjisi $54,4 eV$ -a, neytral He atomunda isə iki elektrondan istənilən biri üçün $24,6 eV$ -a bərabərdir. Daha ağır A.-lar üçün xarici elektronların nüvə ilə rəbitəsi daha çox zəifləyir. Mürəkkəb A.-larda elektronların fərqlənməməsi (bax *Eynilik prinsipi*) və $1/2$ spinə malik elektronların Pauli prinsipinə (bu prinsipə görə hər bir kvant halında birdən artıq elektron ola bilməz) tabe olması faktı müstəsna rol oynayır. Bu, mürəkkəb A.-larda dəqiq müəyyən olunmuş qayda ilə dolan elektron örtüklərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

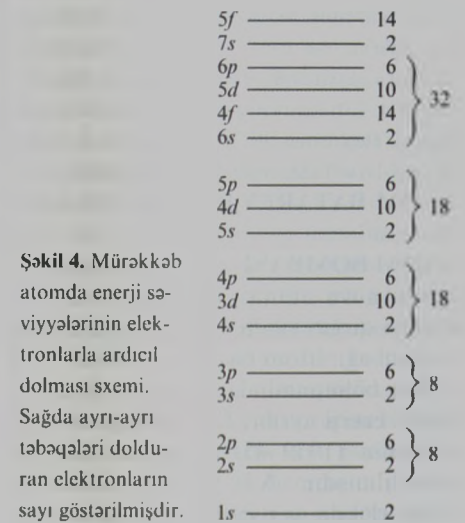
Çoxelektronlu A.-lar üçün A.-un kvant halları haqqında bütövlükdə danışmaq mənə kəsb edir. Lakin ayrı-ayrı elektronların kvant hallarına təxmini baxmaq və onların hər birini dörd kvant ədədinin n, l, m_l və m_s toplusu ilə xarakterizə etmək olar. Bu zaman elektronun enerjisi təkcə n -dən deyil, həm də l -dən asılı olur; m_l və m_s -dən əvvəlki kimi asılı deyil. n və l -in verilən qiymətlərində elektronlar eyni enerjiyə malik olur və müəyyən elektron örtüyü yaradır; onlar ekvivalent elektronlar adlanır. Belə elektronlar və onların verilən n və l -ə uyğun yaratdıqları örtüklər ns, np, nd, nf, \dots simvolları ilə işarələnilir və $2p$ -elektronlar, $3s$ - örtüklər və s. haqqında bəhs olunur.

Elektron örtüklərinin və təbəqələrinin dolması. Pauli prinsipinə görə A.-da istənilən iki elektron müxtəlif kvant hallarında yerləşməli və deməli, dörd kvant ədədindən heç olmasa biri ilə fərqlənməlidir. Ekvivalent elektronlar üçün n və l eynidir, ona görə də m_l və m_s cütünün qiymətləri fərqli olmalıdır. Belə cütlərin $g=2(2l+1)$ sayı (enerji səviyyəsinin cırlaşma dərəcəsi) $l=0, 1, 2, 3, \dots$ üçün müvafiq olaraq $2, 6, 10, 14, \dots$ bərabərdir. g – mürəkkəb A.-da verilmiş örtüyü tam dolduran elektronların sayını təyin edir. Beləliklə s, p, d, f, \dots örtükləri n -in qiymətindən asılı olmayaraq müvafiq şəkildə $2, 6, 10, 14, \dots$ elektronla dolur. Elektronlar n -in verilmiş qiymətində $l=0, 1, 2, \dots, n-1$ örtüklərdən ibarət və $2n^2$ elektronlarla dolmuş elektron təbəqəsi yaradır. $n=1, 2, 3, \dots$ üçün təbəqələr K, L, M, N, \dots simvolları ilə işarələ-

nir. Örtüklər və təbəqələr tam dolduqda aşağıdakı vəziyyət alınır:

n	1	2	3	4
Təbəqələr.....	K-təbəqə	L-təbəqə	M-təbəqə	N-təbəqə
l	0	0 1	0 1 2	0 1 2 3
Örtüklər.....	1s	2s 2p	3s 3p 3d	4s 4p 4d 4f
Təbəqədəki elektronların sayı.....	2	2 + 6 8	2 + 6 + 10 18	2 + 6 + 10 + 14 32

Nüvəyə ən yaxın K -təbəqəsi yerləşir, sonra L -təbəqəsi, M -təbəqəsi, N -təbəqəsi, ... A.-da elektronun nüvə ilə rəbitəsinin möhkəmliyi n -in artması, n -in verilmiş qiymətində isə l -in artması ilə azalır; rəbitə zəif olduqca, uyğun örtükdə onun enerji səviyyəsi daha yuxarıda yerləşir (şək. 4).

Şəkil 4. Mürəkkəb atomda enerji səviyyələrinin elektronlarla ardıcıl dolması sxemi. Sağda ayrı-ayrı təbəqələri dolduran elektronların sayı göstərilmişdir.

Mürəkkəb atomların elektron konfigurasiyası. Mürəkkəb A.-da elektron örtüklərinin dolma qaydası onun elektron konfigurasiyasını, yəni verilmiş elementin neytral A. və ionları üçün elektronların örtüklər üzrə paylanmasını müəyyənləşdirir. Məs., azot ($Z=7$) üçün aşağıdakı elektron konfigurasiyaları alınır (verilmiş örtükdə elektronların sayı sağ tərəfdə yuxarıda indekslə göstərilir):

N^{6+}	N^{5+}	N^{4+}	N^{3+}	N^{2+}	N^+	N
1s	1s ²	1s ² 2s	1s ² 2s ²	1s ² 2s ² 2p	1s ² 2s ² 2p ²	1s ² 2s ² 2p ³

Azot ionlarındakı elektron konfigurasiyasına elementlərin dövrü sistemində həmin sayda elektronu olan neytral A.-r da malikdir: H, He, Li, Be, B, C ($Z=1, 2, 3, 4, 5, 6$). Elementlərin dövrü-

lik xassələri A.-un xarici elektron örtüyünün oxşarlığı ilə təyin olunur. Məs., P,

As, Sb, Bi ($Z=15, 33, 51, 83$) neytral atomlarının xarici elektron təbəqəsində, N atomu kimi, üç p -elektron var, buna görə də kimyəvi və bir çox fiziki xassələri oxşardır.

$n=4$ -dən başlayaraq örtüklərin dolma qaydası pozulur: kiçik l -ə lakin böyük n -ə uyğun elektronların rəbitəsi, böyük l -ə, lakin kiçik n -ə uyğun elektrona nisbətən daha möhkəmdir; məs., $4s$ elektronların rəbitəsi $3d$ elektronlara nisbətən daha möhkəmdir (şək. 4.). $3d, 4d, 5d$ örtükləri dolarkən keçid elementləri qrupu, $4f$ və $5f$ örtükləri dolduqda isə uyğun olaraq lantanoidlər və aktinoidlər alınır. Şəkildə sağ tərəfdə, mötərizənin qarşısındakı rəqəmlər tam dolmuş örtükdəki elektronların sayına bərabərdir və elementlərin dövrü sistemində elementlərin sayını müəyyən edir. Təsirsiz qazların A.-ları [Ne, Ar, Kr, Xe, Rn ($Z=10, 18, 36, 54, 86$])] hər dövrü np^6 ($n=2, 3, 4, 5, 6$) tipli xarici örtüklərlə tamamlayır.

Mürəkkəb A., onda olan bütün elektronların ən möhkəm rəbitəsinə uyğun normal elektron konfigurasiyası və həyəcanlanmış enerji səviyyələrində yerləşən bir və ya bir neçə elektronun çox zəif rəbitəsinə uyğun həyəcanlanmış elektron konfigurasiyaları ilə xarakterizə edilir. Məs., He atomunun normal elektron konfigurasiyası $1s^2$ ilə yanaşı həyəcanlanmış konfigurasiyaları da mümkündür: $1s2s, 1s2p, \dots$ (bir elektron həyəcanlanmışdır), $2s^2, 2s2p, \dots$ (hər iki elektron həyəcanlanmışdır). Əgər elektron örtükləri tam dolmuşsa

(məs., Ne atomunun normal konfigurasiyası $1s^2 2s^2 2p^6$), onda müəyyən elektron konfigurasiyasına bütövlükdə atomun bir enerji səviyyəsi, əgər örtüklər qismən dolmuşsa (məs., $2p$ örtüyü ya-

rım dolmuş N atomunun normal konfigurasiyası $1s^2 2s^2 2p^3$), onda bir sıra enerji səviyyələri uyğundur. Qismən dolmuş d və f örtükləri mövcud olduqda enerji səviyyələrinin sayı sürətlə artır və A.-un enerji səviyyələri sxemi çox mürəkkəbləşir. A.-un əsas enerji səviyyəsi normal elektron konfigurasiyasının ən aşağı enerji səviyyəsidir.

Atomda kvant keçidləri. A. yüksək E_i enerji səviyyəsindən aşağı E_k enerji səviyyəsinə kvant keçidində $E_i - E_k$ enerji verir, əks keçiddə bu enerjini alır. Kvant keçidinin ən mühüm xarakteristikası $1s$ -dəki keçidlərin sayını müəyyən edən keçid ehtimalıdır.

Şüalanma ilə müşayiət olunan kvant keçidlərində A. elektromaqnit şüalarını (məs., görünən işıq, ultrabənövşəyi, infraqırmızı, ifrat yüksək tezlikli şüalar) ya udur ($E_k \rightarrow E_i$ keçidi), ya da buraxır ($E_i \rightarrow E_k$ keçidi). Elektromaqnit enerjisinin A. tərəfindən udulması və ya buraxılması aşağıdakı ifadəyə əsasən ν tezliyi ilə xarakterizə olunan işıq kvantı – *foton* şəklindədir:

$$E_i - E_k = h\nu \quad (7)$$

($h\nu$ – fotonun enerjisi); (7) düsturu şüalanma ilə bağlı mikroskopik proseslər üçün enerjinin saxlanması qanununu ifadə edir.

A. əsas halda fotonu ancaq uda bilər, həyəcanlanmış hallarda isə həm udu, həm də buraxa bilər. Sərbəst A. əsas halda qeyri-məhdud müddət qala bilər; onun həyəcanlanmış halda – həyəcanlanmış enerji səviyyəsində *yaşama müddəti* məhduddur; A. spontan (öz-özünə) foton buraxaraq həyəcanlanma enerjisini qismən, yaxud tamamilə itirir və daha aşağı enerji səviyyəsinə keçir. Həyəcanlanmış A.-un yaşama müddəti spontan keçidin ehtimalı böyük olduqca azalır (həyəcanlanmış H atomu üçün bu $\sim 10^8$ *san* tərtibindədir).

Şüalanma ilə müşayiət olunan mümkün keçidlərin ν tezliklər toplusu A.-un *atom spektrini* təyin edir: aşağı səviyyədən yuxarı səviyyəyə keçidlərin tezliklər toplusu – *udulma spektrini*, yuxarı səviyyədən aşağıya keçidlərin tezliklər toplusu *buraxma spektrini* verir. Hər belə bir keçidə müəyyən spektral xətt uyğundur. H atomu üçün alınan spektral xətlərin ν tezlikləri (4) və (7)-yə əsasən:

$$\nu = \frac{E_i - E_k}{h} = \frac{R}{h} \left(\frac{1}{n_k^2} - \frac{1}{n_i^2} \right) \quad (8)$$

(8)-ə uyğun olaraq hidrogen A.-unun spektrindəki xətlər spektral seriya qrupları yaradır. $n_k=1$ və $n_i=2, 3, 4, \dots$ olduqda – Layman seriyası ($L_\alpha, L_\beta, L_\gamma, \dots$ xətlər), $n_k=2, n_i=3, 4, 5, \dots$ – Balmer seriyası ($H_\alpha, H_\beta, H_\gamma, \dots$), $n_k=3, n_i=4, 5, \dots$ – Paşen seriyası və s. (şək. 1b) alınır. Enerji səviyyələrinin daha mürəkkəb sxemində uyğun olaraq digər elementlərin A.-ları üçün daha mürəkkəb atom spektrləri alınır.

Şüa buraxmadan baş verən kvant keçidlərində A. toqquşduğu (məs., qazlarda) və ya uzun müddət rabitəli olduğu (molekullarda, mayelərdə və ya bərk cismələrdə) digər zərrəciklərlə qarşılıqlı təsir zamanı onlara enerji verir və ya alır. Atomar qazlarda toqquşmalar arasındakı müddətdə A.-u sərbəst hesab etmək olar; toqquşma (zərbə) zamanı o, digər enerji səviyyəsinə keçə bilər (qeyri-elastiki toqquşma); elastiki toqquşmada isə A.-un yalnız kinetik enerjisi dəyişir, daxili enerjisi isə dəyişməz qalır. Sərbəst A.-un sürətlə hərəkət edən elektronla toqquşması – elektron zərbəsi ilə həyəcanlanması enerji səviyyələrini təyin etmə üsullarından biridir (bax *Atom toqquşmaları*).

Atomun kimyəvi və fiziki xassələri.

A.-un əsas xassələri elektronları nüvə ilə nisbətən zəif rabitədə olan xarici elektron təbəqələrinin quruluşu və xarakteristikaları ilə müəyyən edilir (əlaqə enerjisi bir neçə eV-dan bir neçə on eV-a qədər). A.-un daha möhkəm rabitəli elektronlara malik (rabitə enerjisi $\sim 10^2 - 10^4$ eV) daxili örtüklərinin quruluşu yalnız onun sürətli zərrəciklər və yüksək enerjili fotonlarla qarşılıqlı təsiri zamanı özünü büruzə verir. Belə qarşılıqlı təsirlər A.-un rentgen spektrlərinə və A.-dan zərrəciklərin səpilməsinə (bax *Zərrəciklərin difraksiyası*) səbəb olur. A.-un kütləsi bütövlükdə onun mexaniki xassələrini – impulsunu, kinetik enerjisini müəyyən edir. A. nüvəsinin mexaniki və onunla bağlı olan maqnit və elektrik momentlərindən bəzi incə fiziki effektlər (*nüvə maqnit rezonansı, nüvə kvadrupol rezonansı, ifrat incə quruluş*) asılıdır.

A.-un xarici örtüyündəki elektronlar xarici təsirlərə asanlıqla məruz qalır. A.-ların yaxınlaşması zamanı baş verən güclü elektrostatik qarşılıqlı təsir (*mübadilə qarşılıqlı təsiri* də daxil olmaqla) nəticəsində kimyəvi rabitə yarana bilər. Kimyəvi rabitədə xarici örtüklərin elektronları iştirak edir.

İki atomun daha zəif elektrostatik qarşılıqlı təsiri onların qarşılıqlı polyar-

laşmasında nüvəyə nəzərən elektronların yerdəyişməsində özünü büruzə verir. Nəticədə A.-lar arasında polyarlaşma cazibə qüvvələri yaranır (bax *Molekullararası qarşılıqlı təsir*). A.-un polyarlaşması xarici elektrik sahələrində də baş verir; enerji səviyyələri yerini dəyişir və ən əsası odur ki, cırılmış enerji səviyyələri parçalanır (*Ştark effekti*). A. işıq dalğasının elektrik sahəsinin təsiri altında da polyarlaşa bilər; polyarlaşma tezlikdən asılıdır, bu isə sındırma əmsalının da (bax *İşıqın dispersiyası*) ondan asılılığını şərtləndirir. A.-un optik xarakteristikaları ilə elektrik xassələrinin sıx rabitəsi onun optik spektrlərində özünü daha aydın göstərir.

A.-un maqnit xassələri, əsasən, onun elektron örtüyünün quruluşu ilə müəyyən edilir. Elektron örtükləri tam dolmuş A.-da maqnit momenti də tam mexaniki moment kimi sifra bərabərdir. Xarici örtükləri qismən dolmuş A.-un maqnit momenti, adətən, sifra bərabər olmur; belə A.-lar paramaqnitdir (bax *Paramaqnetizm*). Xarici maqnit sahəsində A.-un maqnit momentinin sifra bərabər olmayan bütün səviyyələri parçalanır (*Zeyeman effekti*). Xarici maqnit sahəsinin təsiri ilə A.-da induksiyalanmış moment deyilən maqnit momenti yarandıqı üçün bütün A.-lar *diamaqnetizmə* malikdir.

A.-un ardıcıl ionlaşmasına, yəni ən axırıncıdan başlayaraq rabitə möhkəmliyinin artması qaydası ilə elektronların qopmasına uyğun olaraq A.-un xarici elektron örtüyü ilə müəyyənləşən bütün xassələri dəyişir: A.-un elektrik sahəsində polyarlaşma qabiliyyəti azalır, enerji səviyyələri arasındakı məsafə və onlar arasındakı optik keçidlərin tezliyi artır ki, bu da spektrlərin daha qısa dalğalar tərəfə sürüşməsinə gətirib çıxarır. Bir sıra xassələrin dövrüliyi özünü göstərir: analoji xarici elektronlara malik ionların xassələri oxşar olur; məs., N^{4+} və N^{3+} (2s-in bir və iki elektronu) ionlarının xassələri N^{6+} və N^{5+} (1s-in bir və iki elektronu) ionlarının xassələri ilə oxşardır. Bu həm də A.-un xarakteristikalarına və enerji səviyyələrinin nisbi yerləşməsinə, optik spektrlərinə, maqnit momentlərinə və s. aiddir. Xassələrin ən kəskin dəyişməsi axırıncı elektronun dolmuş xarici örtükdən qopması zamanı baş verir. Belə ionlar (məs., $1s^2$ elektron konfigurasiyalı N^{5+}) daha dayanıqlıdır və onların tam mexaniki və maqnit momentləri sifra bərabərdir.

Rabitəli vəziyyətdə (məs., molekulun tərkibində) olan A.-un xassələri sərbəst A.-un xassələrindən fərqlidir. A.-un xassələrini ən çox dəyişdirən, onu digər atom ilə birləşdirən xarici elektronlardır. Eyni zamanda daxili örtüklərin elektronları ilə müəyyən edilən xassələr, praktiki olaraq, dəyişməyə bilər; bu, rentgen spektrlərində özünü büruzə verir. A.-un nisbətən az dəyişikliyə uğrayan bəzi xassələri vasitəsilə rabitəli A.-ların qarşılıqlı təsirinə xarakteri haqqında informasiya almaq mümkündür. Kristallarda və kompleks birləşmələrdə ionların yaratdığı elektrik sahəsinin təsiri altında A.-da baş verən enerji səviyyələrinin parçalanması buna misal ola bilər (bax *Kristallik sahə*).

Əd.: Зоммерфельд А. Структура атома и спектры. Пер. с нем. М., 1956. Т. 1–2; Ель-яшев М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Фриш С.Э. Оптические спектры атомов. М.-Л., 1963; Борн М. Атомная физика. 3-е изд. Пер. с англ. М., 1970; Шпольский Э.В. Атомная физика. 7-е изд. М., 1974. Т. 1–2; Хунд Ф. История квантовой теории. Пер. с нем., К., 1980; Мёсмеров Е.Э., Мурсалов Т. М. Атом физика. В., 2002.

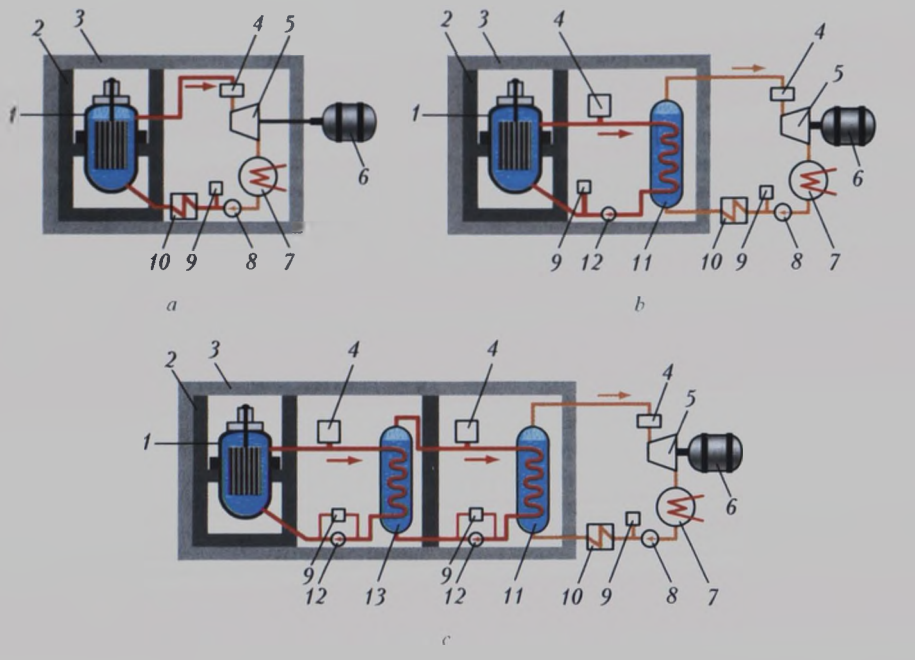
ATOM BATAREYASI – bax *Nüvə batareyası*.

ATOM BOMBASI – güclü partlayış yaranan nüvə atımlı aviasiya bombası; kütləvi qırğın silahı. A.b.-nin partlayışı zamanı ağır atom nüvəsinin (məs., ^{235}U , ^{239}Pu) bölünməsindən çox böyük miqdarda enerji ayrılır. İkinci dünya müharibəsinin (1939–45) sonunda ABŞ-da yaradılmışdır. A.b. havada istənilən hündürlükdə, yer səthində və su altında lazımi dərinlikdə partladıla bilər. A.b. sınaqdan keçirildikdən sonra ilk dəfə 1945 ildə ABŞ aviasiyası tərəfindən Yaponiyanın Xirosima (avqustun 6-nda) və Naqasaki (avqustun 9-nda) ş.-lərinə atılmışdır.

ATOM BUZQIRAN GƏMİSİ – bax *Buzqıran gəmi*.

ATOM ELEKTRİK STANSİYASI (AES) – nüvə reaktorunda bəzi ağır elementlərin (əsasən, ^{233}U , ^{235}U , ^{239}Pu) nüvələrinin bölünməsi prosesində ayrılan istilik enerjisini elektrik enerjisinə çevirən elektrik stansiyası. AES-in reaktorunun aktiv zonasında gedən zəncirvari nüvə reaksiyası nəticəsində ayrılan istilik buxar turbinlərini işlədən işçi cismə birbaşa və ya istilikdaşıyıcı vasitəsilə ötürülür. AES-in iş prinsipi adi *istilik elektrik stansiyasının* (İES-in) işinə uyğundur, lakin burada buxar qazanı oca-

ğının əvəzinə nüvə reaktorundan istifadə olunur. Nüvə energetikasının əsasını təşkil edən AES, əsasən, elektrik enerjisi (kondensasiya tipli AES), yaxud elektrik enerjisi ilə istiliyi kombinəli şəkildə (atom istilik-elektrik mərkəzi) hasil edir. AES-in İES-ə nisbətən bir sıra fərqli cəhətləri, ekoloji və iqtisadi üstünlükləri vardır. AES-də yanacaqın yanması üçün oksigenə ehtiyac olmur və o, ətraf mühiti demək olar ki, kükürlü və s. qazlarla çirkləndirmir. Nüvə yanacağının istilik-törətmə qabiliyyəti daha yüksəkdir (1 q U və ya Pu izotopunun bölünməsi zamanı 22500 kVt saat enerji alınır ki, bu da 3000 kq daş kömürdən alınan enerjiyə ekvivalentdir). Nüvə reaktorlarının enerji mənbəyi kimi istifadə olunması adi İES-lərdə tətbiq edilən istilik sxemlərinin dəyişdirilməsini və tərkibinə yeni elementlərin (məs., bioloji mühafizə, işlənmiş yanacağın yenidən yüklənməsi sistemi və s.) daxil edilməsini tələb edir. Əsasən, 2 tip istilik neytronlu AES daha geniş tətbiq edilir: gövdəli (korpuslu) *su-su reaktoru* və kanallı *qrafit-su reaktoru*. İstilik enerjisi nüvə reaktorundan buxar turbinlərinə hermetik boru kəməri ilə dövr edən istilikdaşıyıcı (adi və ya ağır su, su buxarı, maye metallar, üzvi mayelər və bəzi qazlar) vasitəsilə ötürülür. Boru kəməri sirkulyasiya (dövretmə) nasosları ilə birgə reaktor konturunu təşkil edir. Radioaktivlik (radiasiya) sızmalarının qarşısını almaq üçün istilikdaşıyıcının dövr etdiyi konturlar həmişə qapalı olur; konturların sayı, əsasən, nüvə reaktorunun tipinə, həmçinin işçi cismə və istilikdaşıyıcının xassələrinə görə təyin edilir. Birkonturlu sxemə malik AES-lərdə istilikdaşıyıcı həm də işçi cismədir və bütün kontur radioaktiv olduğundan bioloji mühafizə ilə əhatə edilir. İstilikdaşıyıcısı və neytron yavaşıcısı su olan birkonturlu AES-lər daha geniş yayılmışdır. Nüvə reaktorunun aktiv zonasında istilikdaşıyıcının qaynama temp-runadək qızması zamanı işçi cism yaranır. Belə reaktor qaynayan reaktor adlanır və dünya nüvə energetikasında BWR (Boiling Water Reactor) kimi işarə olunur. AES-də yüksəktemp-rlu, qaz soyutmalı (helium istilikdaşıyıcı) reaktorların (HTGR) tətbiqi daha perspektivli hesab olunur. İkikonturlu sxemdə aktiv zonada qızmış birinci kontur istilikdaşıyıcısı (su, maye metal və ya qaz) buxar generatorunda (istilikdaşıdırıcıda) istilik enerjisini ikinci konturun işçi cisminə (suya; buxar generatorunda

Nüvə energetika qurğusunun prinsipial istilik sxemi: a – birkonturlu; b – ikikonturlu; c – üçkonturlu; 1 – nüvə reaktoru; 2 – ilkin (birinci) bioloji mühafizə; 3 – ikinci bioloji mühafizə; 4 – konturda təzyiqlə tənzimləyicisi; 5 – turbin; 6 – elektrik generatoru; 7 – kondensator və ya qazsoyuducu; 8 – nasos və ya kompressor; 9 – istilikdaşıyıcı və ya işçi cism üçün ehtiyat çən; 10 – regenerativ istidəyişdirici; 11 – buxarqızdırıcı; 12 – sirkulyasiya nasosu; 13 – aralıq istidəyişdirici.

buxara çevrilir) ötürür və bundan sonra sirkulyasiya nasosları vasitəsilə aktiv zonaya qaydır. Birinci kontur radioaktivdir və bioloji qoruyucu təbəqə ilə əhatə olunur, ikinci kontur isə radiasiya baxımından təhlükəsizdir. İlkin istilikdaşıyıcısı və yavaşıcısı su, işçi cismi su buxarı olan reaktorlu AES-lər daha geniş yayılmışdır. Bu tip reaktorlar su-su reaktoru (PWR – Power Water Reactor) adlanır. Birinci (radioaktiv) konturun istilikdaşıyıcısının işçi cism ilə təmasına yol verilməyən hallarda (məs., aktiv zona maye natrium ilə soyudulan zaman onun işçi cism, yəni su buxarı ilə təması çox böyük qəzaya səbəb ola bilər) üçkonturlu istilik sxemindən istifadə edilir. İstilikdaşıyıcı kimi maye natrium yalnız sürətli neytron reaktorlarında (FBR – Fast Breeder Reactor) tətbiq edilir. Sürətli neytronlarla işləyən reaktorlu AES-lərin əsas xüsusiyyəti onların elektrik və istilik enerjisi hasil etməklə yanaşı eyni zamanda istilik nüvə reaktorlarında istifadəyə yararlı bölünən izotoplar da hasil etməsidir. AES-in turbinləri doymuş, yaxud az qızmış buxarla işləyir. Qızdırılmış buxarla işləyən turbinlərdən istifadə zamanı temp-r və təzyiqlə yüksəltmək üçün doymuş buxar xüsusi kanallarla reaktorun aktiv zonasından, ya da xüsusi istilikdaşıdırıcının (karbo-

hidrogen yanacaq ilə işləyən buxarqızdırıcının) içərisindən buraxılır. Qəzalar zamanı, yaxud birinci konturun hermetikliyi pozulduqda radioaktiv materialların ətraf mühitə yayılmasının qarşısını almaq üçün AES-in reaktor zalının üzərində bioloji örtük (konteyment) qurulur. Dünyada ilk sənaye əhəmiyyətli AES (5 MVt gücündə) 1954 ildə Rusiyanın Obninsk ş.-ndə işə salınmışdır. 1956 ildə B.Britaniyada 46 MVt gücündə və ABŞ-da 60 MVt gücündə AES-lər işə salındı. İri AES-lərin geniş tikintisinə 1960-cı illərin 2-ci yarısında başlandı. 21 əsrin əvvəllərində dünyada 440 nüvə reaktoru (ümumi gücü 300 GVt-dan çox) fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 110 reaktor ABŞ-da, 55-dən çox reaktor Fransada, 50 reaktor Yaponiyada, 35 reaktor B.Britaniyada, 29 reaktor isə Rusiyadadır. 1986 ildə Çernobil AES-ində baş verən qəzadan sonra bir sıra ölkələrdə nüvə energetikasına maraq azaldı və bəzi ölkələr (ABŞ, B.Britaniya, Rusiya, Almaniya) AES-lərin tikintisini dayandıraraq ənənəvi yanacaq-enerji ehtiyatlarından istifadəyə üstünlük verdi. Əd.: Моргулова Т.Х. Атомные электрические станции. 5-е изд. М., 1994; Стерман Л.С. Тепловые и атомные электрические станции. 3-е изд. М., 2004. **ATOM ENERJISI** – bax *Nüvə enerjisi*.

ATOM FAKTORU – izola (təcrid) olunmuş atom və ya ionun rentgen şüalarını, elektron və ya neytronları koherent səpmə qabiliyyətini xarakterizə edən fiziki kəmiyyət; uyğun olaraq rentgen, elektron, neytron nüvə və maqnit neytron A.f. fərqləndirilir. A.f.-nin ədədi qiyməti müəyyən elementin atomu üçün səciyyəvi kəmiyyətdir. A.f.-nin şüalanmanın səpilmə bucağı və dalğa uz.-ndan asılılığı şüalanmanın atomla qarşılıqlı təsirinə fiziki təbiəti ilə müəyyən olunur. Şüanın dalğa uzunluğu atomun radiusu tərtibində və ya ondan kiçikdirsə, onda A.f. səpilmə bucağının böyüməsilə monoton azalır, belə ki, bu halda atomun müxtəlif nöqtələrindən səpilmə dalğaları bir-birinə nəzərən fazaca yerini dəyişir və qarşılıqlı olaraq bir-birini qismən söndürür. A.f. atomların müəyyən istiqamətdə səpdiyi şüanın intensivliyini göstərir. A.f. cədvəllərindən *rentgen-quruluş analizində, elektronografiyada və neytronoqrafiyada* maddənin atom quruluşunun təyini üçün istifadə olunur.

Rentgen şüalanması atomun elektronları ilə səpildiyindən, *rentgen A.f.* (f_r) atomda elektron sıxlığının paylanmasıdan asılıdır. f_r -in qiyməti elementin atom nömrəsi Z -nin artması ilə monoton artır. Adətən f_r bir sərbəst elektronun səpdiyi rentgen şüasının *səpilmə amplitudunun* nisbi vahidləri ilə ifadə olunur. f_r -in mütləq qiyməti $f_r \sim 10^{-11} sm$ -dir.

Elektronlar atomun elektrostatik potensialı ilə qarşılıqlı təsirdə olur və deməli, *elektron A.f.* (f_e) atomda elektrostatik potensial kimi təkcə elektronların sayından deyil, həm də onun elektron örtüklərinin ölçülərindən asılıdır. Ona görə də f_e Z -dən monoton asılı deyil. f_e -nin mütləq qiyməti $\sim 10^{-8} sm$ -dir, yəni elektronlar maddə ilə rentgen şüalarına nisbətən daha güclü qarşılıqlı təsirdə olur.

Neytronlar, neytronun de Broyl dalğası uzunluğundan əhəmiyyətli dərəcədə kiçik ölçülərə malik olan atom nüvələrindən səpilir, ona görə də *neytron nüvə A.f.* (f_n^H) səpilmə bucağından asılı deyil; bundan əlavə, (f_n^H)-in Z -dən hər hansı bir müəyyən asılılığı yoxdur. Eyni bir elementin izotopları üçün (f_n^H)-in qiymətləri müxtəlifdir. yalnız təcrübi yolla təyin olunur, onun mütləq qiyməti $\sim 10^{-12} sm$ -dir, yəni neytronlar maddə ilə rentgen şüalarına nisbətən daha zəif qarşılıqlı təsirdə olur.

Maqnitənzamlanmış obyektler üçün (ferromaqnetiklər, antiferromaqnetiklər və s.) (f_n^H) ilə yanaşı *maqnit neytron A.f.*-nu (f_n^M) da daxil etmək olar; müntəzəm paylanmış atomların və ya ionların maqnit momentləri fəzasında neytronların koherent səpilməsini təsvir edir. f_n^M -də səpilmə bucağının artması ilə monoton azalır (f_r -dən daha kəskin). f_n^M -in mütləq qiyməti $\sim 10^{-12} sm$, yəni $f_n^M \sim f_n^N$ -dir. f_n^M neytron spininin və mühtin maqnitlənmə vektorunun qarşılıqlı oriyentasiyasından asılı olaraq həm müsbət, həm də mənfi işarəli ola bilər. Maqnitənzamlanmış materiallarda tam neytron səpici faktor aşağıdakı ifadəyə bərabərdir:

$$f_n = f_n^M + f_n^N$$

ATOM FİZİKASI – atomların quruluşunu, xassələrini və onlarla əlaqəli elementar prosesləri öyrənən fizika bölməsi. *Atom* elektrik yüklü zərrəciklər sistemidir. Buna görə onun quruluşu və xassələri, aralarındakı məsafə $10^{-8} sm$ tərtibində olan və $1 eV$ tərtibli enerjiyə malik zərrəciklərin qarşılıqlı elektromaqnit təsiri ilə müəyyən edilir.

Atomların maddənin bölünməyən və dəyişməyən ən kiçik zərrəcikləri kimi mövcüd olması haqqında ilk təsəvvürlər e.ə. 5–3 əsrlərdə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır (*Demokrit, Epikür* və b.). 17–18 əsrlərdə, dəqiq elmlərin təşəkkül tapdığı dövrdə, atomistik təsəvvürü İ. Kepler, P. Qassendi, R. Dekart, R. Boyl, İ. Nyuton, M.V. Lomonosov və b. inkişaf etdirmişlər. Lakin yalnız 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərindəki təcrübi tədqiqatlar ilk atomistik nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb oldu. 19 əsrin əvvəllərində miqdari kimyəvi qanunlar və ideal qaz qanunları əsasında kimyəvi atomistika inkişaf etməyə başladı (C. Dalton, A. Avoqadro, Y. Berselius), 19 əsrin ortalarına yaxın isə atom və molekulyar anlayışları fərqləndirildi (S. Kannissaro). 1869 ildə D.İ. Medeleyev dövrü qanunu kəşf edərək kimyəvi elementlərin dövrü sistemini yaratdı. Atomistik təsəvvürlər əsasında molekulyar fizika, o cümlədən qazların kinetik nəzəriyyəsi (19 əsrin ortaları) və statistik fizika (R. Klauzius, C.K. Maksvell, L. Boltsman, C.U. Gibbs) yarandı. Eyni zamanda kristalların daxili atom quruluşu və simmetriyası haqqında təlim inkişaf etdi (R. Qayui, O. Brave, E.S. Fyodorov, alman kristaloloqrafı A. Şönflis).

20 əsrin başlanğıcında müasir A.f. yarananaqədək elektronun (1897, C.C.

Tomson) və radioaktivliyin (1895, A. Bekkerel) kəşfi atomun bölünməzliyi haqqında fikri təkzib etdi. A.f.-nda ən mühüm hadisə 1911 ildə E. Rezerford tərəfindən atom nüvəsinin kəşfi idi; məlum oldu ki, atomun əsas kütləsi onun ölçüsündən min dəfələrlə kiçik olan müsbət yüklənmiş nüvəsində cəmləşir. Rezerford atomun müsbət yüklənmiş nüvədən və onun ətrafındakı orbitlərdə hərəkət edən mənfi yüklənmiş yüngül elektronlardan ibarət planetar modelini təklif etdi. Lakin klassik elektrodinamikanın qanunlarına əsasən belə atom dayanıqlı ola bilməzdi, çünki elektronlar fasiləsiz elektromaqnit enerjisi şüalandırmaqla çox qısa müddətdə (təq. $10^{-8} san$) nüvənin üzərinə düşərdi. 1913 ildə N. Bor özünün təklif etdiyi kvant postulatları (*Bor postulatları*) əsasında dayanıqlı atom nəzəriyyəsi yaratdı: 1) atom yalnız müəyyən daxili enerjisi ilə səciyyələnən diskret stasionar hallarda mövcuddur və bu hallarda olarkən (müəyyən enerji səviyyəsində) o, dayanıqlıdır və elektromaqnit enerjisi şüalandırmır; 2) atom bir stasionar haldan digər hala keçdikdə müəyyən elektromaqnit enerjili kvantı şüalandırır və ya udur. Stasionar hallar arasında keçid sıçrayışla – *kvant keçidi* ilə baş verir. Şüalandırılan və ya udulan enerji kvantı $E = h\nu_{ik}$ (burada h – Plank sabiti, ν – kvant keçidinin tezliyi, i və k stasionar enerji hallarının işarələridir). Atom böyük enerji halından kiçik enerji halına keçdikdə enerji şüalandırır, əksinə keçdikdə isə onu udur.

N. Borun atom nəzəriyyəsi nəinki atomun dayanıqlığını, həm də *atom spektrlərinin* xətti olmasını, optik və rentgen spektrlərində müşahidə edilən qanunauyğunluqları, həmçinin Mendeleeyevin dövrü qanununu izah etməyə imkan verdi. Hidrogen atomu enerjisinin mümkün diskret qiymətlərinin təyini üçün Bor fərz etdi ki, çox kiçik n -lərdə kvant və klassik nəticələr üst-üstə düşməlidir (bax *Uyğunluq prinsipi*) və elektronun hərəkətinin təsviri və enerjisinin hesablanması üçün klassik elektrodinamikanın qanunlarını tətbiq etdi. Lakin Bor nəzəriyyəsi helium atomuna və daha mürəkkəb atomlara tətbiq oluna bilmədi.

1923 ildə L. de Broyl *korpuskulyar dalğa dualizmi* fərziyyəsini irəli sürdü: materiyanın bütün zərrəcikləri həm zərrəcik, həm də dalğa xassələrinə malikdir, materiyanın hər bir zərrəciyinin müvafiq

dalğa uz. vardır. De Broylun ideyası atomun stasionar hallarının varlığını izah etməyə imkan verdi: bunlar o zaman mümkündür ki, elektronun dalğa uz. onun orbitində tam sayda yerləşsin. Beləliklə, elektron müəyyən halda enerjisi $E = hc/\lambda$ (c – işığın sürəti) və impulsu $p = h/\lambda$ olan λ uzunluqlu durğun dalğanın analoqudur. De Broyl fərziyyəsinin inkişafı kvant mexanikasının yaranmasına səbəb oldu (V. Heyzenberq, M. Born, E. Şrödinger) və bunun əsasında ardıcıl atom nəzəriyyəsi yarandı. Bu nəzəriyyəyə görə atomun hər bir stasionar halı *Şrödinger tənliyinin* həlli olan dalğa funksiyası ilə təsvir olunur. Elektronun müəyyən orbit üzrə hərəkət etməsi haqqında təsəvvürlərin səhv olduğu üzə çıxdı, çünki fazanın müəyyən bir nöqtəsində elektronun eyni zamanda həm koordinatlarının, həm də onun impulsunun qiymətlərini təyin etmək mümkün deyil (1927 ildə Heyzenberqin daxil etdiyi *qeyri-müəyyənlik prinsipi*). Yalnız elektron sıxlığının paylanması və ya elektronun müəyyən anda fəzanın müəyyən nöqtəsində olması ehtimalı haqqında danışmaq olar ki, bu da dalğa funksiyası ilə təyin edilir.

1925 ildə nəzəriyyəyə elektronun məxsusi maqnit momenti ilə əlaqəli olan məxsusi mexaniki momenti – elektronun spini adlanan yeni fiziki kəmiyyət daxil edildi (C. Ulenbek və S. Qadsmıt). Məlum oldu ki, bütövlükdə atom və onun digər zərrəcikləri də spinə malikdir. Spini nəzərə almaqla atomun enerji səviyyələrinin və spektral xətlərin elektrik və maqnit sahəsində parçalanmasını (*Zeyeman effekti, Stark effekti*), müxtəlif kimyəvi elementlərin atomlarında elektronların yerləşməsi qaydasını aydınlaşdırmaq mümkün oldu (bax *Pauli prinsipi*).

Kvant mexanikası kovalent kimyəvi rabitənin əmələ gəlməsini (1927, V. Qaytler, F. London), kristallarda atomlar arasındakı rabitəni, kristaldaxili sahənin onlara təsirini (1929, H. Bete), *atomlararası qarşılıqlı təsiri* və s. izah etdi.

1930-cu illərdə məlum oldu ki, atom nüvəsini təşkil edən zərrəciklər arasında elektromaqnit qarşılıqlı təsiri deyil, yeni növ qarşılıqlı təsir – *güclü qarşılıqlı təsir* mövcuddur. Atom nüvəsi fizikası müstəqil nüvə fizikası sahəsinə ayrıldı. 1940–50-ci illərdə elementar zərrəciklər və plazma fizikası formalaşdı. Müasir A.f. optik, rentgen və radiodiyapazonlarda atom spektrlərinin nəzəri və təcrübi üsullarını özündə ehtiva edir. O, atomun

stasionar hallarda enerjisini, hərəkət miqdarının momentini və atomun digər xarakteristikalarını dəqiq təyin etməyə imkan verir, onların həyəcənlanma mexanizmini, toqquşma və daxili proseslərini öyrənir. Bu məlumatlar müxtəlif növ lazerlərin yaranması, plazma fizikası, astrofizika və kosmologiya məsələlərinin həlli, maddənin elektrik, maqnit və digər xassələrini öyrənmək üçün zəruridir. Kondensləşmiş mühitlərdə spektral xətlərin genişlənməsi və sürüşməsi bu dəyişikliklərə səbəb olan lokal sahələrə, mühitin temp-ru və sıxlığına dair fikir söyləməyə, yüksək təzyiğin ölçülməsinə və s. imkan verir. Kondensləşmiş mühitdə məs., *rentgen struktur analizi* üsulu ilə təyin edilən elektron sıxlığının paylanmasına əsasən atomlararası rabitənin xarakterini müəyyən etmək olur.

Atom xarakteristikalarının dəqiq qiymətlərinə təyin etmək üçün ətraf mühitin atom təsirini aradan qaldırmaq və onu “dayandırmaq” lazımdır, çünki atomların hərəkəti onların spektrini təhrif edir (məs., spektral xətlərin Dopler genişlənməsini yaradır). “Soyuq” (dayandırılmış) atomların tədqiqi üsullarının inkişafı atomların spektral xətlərinin təbii eninə yaxın spektrlər almağa imkan verir.

Skaniyləyən tunel mikroskopu və atom–güc mikroskopu ilə ayrı-ayrı atomların real təsvirinin alınması elmin mühüm nailiyyətidir.

ATOM GƏMİSİ – nüvə-güc qurğusu ilə işləyən gəmilərin ümumi adı. Müxtəlif təyinatlı müлкi və hərbi A.g.-ləri (*buz-*

qıran gəmi, tanker, sualtı gəmi, aviasiya gəmisi və s.) olur. Güc qurğuları üzvi yanacaq ilə işləyən gəmilər ilə müqayisədə A.g. əlahiddə üzmə və yüksək gediş sürətini uzun müddət saxlama qabiliyyətinə malikdir. İlk dəfə 1950 ildə sualtı gəmini nüvə energetika qurğusu ilə təchiz etməklə yüksək taktiki-texniki göstəricilərə (suyun altında $80 km/saat$ sürətlə hərəkət, 1000 m-ədək dalma dərinliyi, suyun, o cümlədən buzun altında limanlara çıxmadan uzaq ölkələrə üzmə qabiliyyəti) nail olundu. Güc qurğusuna istilik neytronları, yaxud cəld neytronlarla işləyən nüvə reaktoru, reaktorda hasil olunan istiliyi mexaniki və ya elektrik enerjisinə çevirən buxar, yaxud qaz turbinli enerji (energetika) qurğusu daxildir. Avar vintləri turbinlə (döndürücü mexanizm vasitəsilə), yaxud da elektrik enerjisində çevirən buxar, yaxud qaz turbinli enerji (energetika) qurğusu daxildir. Avar vintləri turbinlə (döndürücü mexanizm vasitəsilə), yaxud da elektrik mühərriki ilə hərəkətə gətirilir. A.g.-nin nüvə-energetika qurğusu adi *atom-elektrik stansiyası* kimi bir, iki (daha geniş tətbiq olunur) və üç konturlu istilik sxemi ilə işləyə bilər. İstilikdaşıyıcı və işlək cism kimi su, su buxarı, qaz, maye metallar və üzvi maddələr tətbiq edilir. Nüvə-güc qurğusu ilə buzqıran gəmilər, yük, yük-sərnəşin gəmiləri, konteynerdaşıyan gəmilər, sualtı gəmilər, yedək və elmi tədqiqat gəmiləri təchiz olunur.

ATOM HƏCMI – elementin 1 qram-atomunun həcmi. A.h. elementin atom kütləsinin bərk halda götürülən həmin bəsit maddənin sıxlığına bölünməsindən alınan ədədə bərabərdir. Hər hansı elementin 1 qram-atomunda bərabər sayda $6,022045(31) \cdot 10^{23}$ atom (bax *Avoqadro*

“Arktika” atom gəmisi.

ədədi) olduğundan, A.h.-nin qiyməti 1 atomun fəzadə tutduğu yer haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir. A.h. elementlərin atom nömrəsindən dövrü surətdə asılıdır. Molekulu əmələ gətirən atomların A.h.-lərinə əsasən kimyəvi birləşmənin *molekul həcmi*ni tapmaq olar, çünki molekulun həcmi təq. atom həcmələrinin cəminə bərabərdir.

ATOM KÜTLƏ ƏDƏDİ – atomun nüvəsindəki proton və neytronların ümumi sayı.

ATOM KÜTLƏ VAHİDİ, a.k.v. – atom və nüvə fizikasında, həmçinin kimyada atom, molekul və elementar hissəciklərin kütləsini ifadə etmək üçün tətbiq edilən və ^{12}C nuklid kütləsinin $1/12$ -ə bərabər kütlə vahidi. 1 a.k.v. = $1,66053886(28) \cdot 10^{-27} \text{kg}$ (2002). 1961 ilə qədər fizikada a.k.v. kimi ^{16}O nuklid kütləsinin $1/16$ -i ($1,65976 \cdot 10^{-27} \text{kg}$), kimyada isə təbii oksigenin (izotopların təbii qarışığı) orta atom kütləsinin $1/16$ -i ($1,66022 \cdot 10^{-27} \text{kg}$) qəbul edilmişdir.

ATOM KÜTLƏSİ (nisbi) – atom kütləsinin *atom kütlə vahidi* ilə ifadə olunan qiyməti; nisbi atom kütləsi hər hansı elementin atom kütləsinin karbon ^{12}C atomu kütləsinin $1/12$ -dən neçə dəfə çox olduğunu göstərir. Kimyəvi elementin izotoplarının A.k. müxtəlifdir.

A.k. atomu təşkil edən zərrəciklərin kütlələrinin cəmindən *kütlə defekti* qədər kiçikdir. Yeni sintez edilən elementlərin A.k. onları əmələ gətirən nüvə reaksiyalarına əsasən tapılır. A.k. *kütlə ədədindən* (IUPAC-ın – Beynəlxalq Nəzəri və Tətbiqi Kimya İttifaqının təklifinə əsasən, Th, Pa, U istisna edilməklə, dövrü sistemdə radioaktiv elementlərin kütlə ədədləri göstərilmişdir) fərqli olaraq kəsrli kəmiyyətdir. A.k. təyin etmək üçün ən dəqiq üsul *kütlə spektrometriyasıdır*.

A.k. həm izotoplar qarışığından ibarət elementlərə, həm də ayrı-ayrı izotoplara aiddir. Element izotoplar qarışığından ibarət olduqda onun A.k. hər izotopun faizlə nisbi miqdarı nəzərə alınmaqla, izotop kütlələri cəminin orta qiyməti ilə göstərilir.

ATOM MÜHƏRRİKİ – bax *Nüvə-güc qurğusu*.

ATOM NÖMRƏSİ, s i r a n ö m r ə s i, Z – kimyəvi elementlərin dövrü sistemində kimyəvi elementin nömrəsi. A. n. atom nüvəsinin yükünə (elementar elektrik yükü vahidlərində), yəni nüvədəki protonların sayına (neytral atomda həm də elektronların sayına) bəra-

bərdir. A.n. atomun əksər xassələrini müəyyən edir.

ATOM NÜVƏLƏRİNİN İZOMERLİYİ – bəzi atom nüvələrinin yaşama müddəti nisbatən çox olan metastabil hallarının mövcudluğu. Bəzi nüvələr müxtəlif yaşama müddətinə malik bir neçə izomer halda olur. “A.n.i.” anlayışı O. Hanun 1921 ildə uran-Z adlanan radioaktiv maddəni kəşf etməsi ilə bağlıdır. Bu maddə həm kimyəvi xassələrinə, həm də A kütlə ədədinə görə o zaman məlum olan uran- X_2 -dən fərqlənirdi. Sonralar məlum oldu ki, uran-Z və uran- X_2 müxtəlif enerjiyə və müxtəlif $T_{1/2}$ yarımparçalanma dövrünə (perioduna) malik olan ^{234}Pa nüvəsinin iki halıdır. Molekulların izomerliyinə analogi olaraq onlar nüvə izomerləri adlandırıldı. Yarımparçalanma dövrü ($T_{1/2}$) 10^{-6} san-dən neçə illərə qədər olan çoxsaylı izomerlər məlumdur. Yaşama müddəti daha çox olan izomerlərdən biri ^{236}Np -un yarımparçalanma dövrü $T_{1/2} = 5500$ ildir.

A.n.i. nüvə strukturunun xüsusiyyətlərindən asılıdır. İzomer hallar nüvənin γ – kvant buraxması yolu ilə izomer halda daha az enerjili hala keçməsi çətinləşdikdə mövcud olur. Bu, əsasən, nüvənin izomer və əsas halındakı spinlərinin qiymətləri arasındakı böyük fərqə əlaqədardır; iki halın enerjisi az fərqləndikdə γ -kvantın buraxılma ehtimalı azalır və nəticədə nüvənin həyəcanlanmış halının yarımparçalanma dövrü böyük olur. İzomerlər A kütlə ədədinin müəyyən qiymətləri civarında (izomer adları) daha tez yaranır. Bu faktı nüvənin qılf modelində spinləri çox fərqlənən, enerjiləri isə bir-birinə yaxın olan nüvə səviyyələrinin (nüvənin tərkibində proton və neytronlar müəyyən sayda olduqda) mövcudluğu ilə izah edir (bax *Atom nüvəsi*).

İzomerlərin parçalanması, adətən, *konversiya elektronlarının*, yaxud γ – kvantların buraxılması ilə müşayiət edilir; nəticədə daha az enerjiyə malik həmin nüvənin özü yaranır. Bəzən *beta-parçalanmanın* ehtimalı daha çox olur. Ağır elementlərin izomerləri öz-özünə bölünmə yolu ilə parçalana bilər. Öz-özünə bölünmə ehtimalı böyük olan izomerlər bölünən izomerlər adlanır. 30-a yaxın nüvə, (U, Pu, Am, Cm, Bk izotopları) məlumdur ki, onların izomer halda öz-özünə bölünmə ehtimalı əsas haldakından təxminən 26 dəfə çoxdur.

A.n.i. atom nüvələrinin quruluşunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir; izomerlərin tədqiqi nüvə örtüklərinin dolma qaydasını müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir. Uzunömürlü nüvə izomerlərinə gələcəyin enerji akkumulyatorları kimi baxılır.

ATOM NÜVƏSİ – atomun protonlardan və neytronlardan (nuklonlardan) ibarət mərkəzi hissəsi. A. n.-nin kütləsi atomun tərkibinə daxil olan bütün elektronların kütləsindən təq. $4 \cdot 10^3$ dəfə çoxdur. A.n.-nin ölçüləri $\sim 10^{-12} - 10^{-13} \text{sm}$, sıxlığı təq. 10^{14}q/sm^3 -dir. Elektrik yükü müsbətdir və mütləq qiyməti neytral atomun elektronlarının yüklərinin cəminə bərabərdir. A.n. 1911 ildə ingilis fiziki E. Rezerford tərəfindən α -zərrəciklərin maddələrdən səpilməsinə həsr olunmuş təcrübələri zamanı kəşf edilmişdir; α -zərrəciklərin gözlənilməyindən daha tez böyük bucaqlar altında səpilməsinə müşahidə edən Rezerford fərz edir ki, atomun müsbət yükü ölçüsünə görə kiçik olan A.n.-də cəmlənmişdir (buna qədər atomun müsbət yükünün onun bütün həcmi boyu bərabər paylanmasına dair ingilis fiziki C.C. Tomsonun təsəvvürləri hökm sürürdü). Rezerfordun ideyası onun müasirləri tərəfindən dərhal qəbul olunmadı (əsas çətinlik elektronların A.n. ətrafında orbit üzrə hərəkəti zamanı elektromaqnit dalğaları şüalandıraraq enerji itirdiklərinə görə onların nüvə üzərinə düşməsinin qaçılmazlığına inanırdı). Onun qəbul edilməsində atomun kvant nəzəriyyəsinin (bax *Atom*) əsasını qoyan Danimarka fiziki N. Borun tədqiqatları (1913) böyük rol oynadı. 1913 ilin axırında Rezerfordun şagirdi ingilis fiziki H. Mozli təcrübə olaraq göstərdi ki, A.n.-nin elektrik yükü elementlərin dövrü sistemində elementin Z sıra nömrəsinə bərabərdir. Mozlidən sonra A.n.-nin mövcudluğu faktı fizikada qəti surətdə təsdiq olundu.

A.n.-nin kəşfinə qədər yalnız iki *elementar zərrəcik* – proton və elektron məlum idi və ehtimal olunurdu ki, A.n. onlardan ibarətdir. Lakin 1920-ci illərin axırlarında proton-elektron fərziyyəsi azot fəlakəti adını almış ciddi çətinliklə üzləşdi: proton-elektron fərziyyəsinə görə, azot nüvəsində hər birinin spinini $1/2$ -ə bərabər olan 21 zərrəcik (14 proton və 7 elektron) olmalı idi. Azot nüvəsinin spinini yarımtam olmalı idi, təcrübələr isə onun 1 -ə bərabər olduğunu göstərdi. A.n.-nin tərkibi ingilis fiziki C. Çedvik tərəfindən (1932) spinini

$1/2$ -ə bərabər olan (sonra müəyyən edildi) *neytronun* kəşfindən sonra aydın oldu. Alman alimi V. Heyzenberq nüvənin proton-neytron modelini təklif etdi (1932). Sonrakı tədqiqatlarla nüvənin proton və neytronlardan təşkil olunduğu tamamilə təsdiqləndi.

Atom bütövlükdə neytral və protonun yükü modulca elektronun yükünə bərabər olduğundan, nüvədə protonların sayı atomun elektron təbəqələrindəki elektronların sayına (elementlərin dövrü sistemində elementin Z sıra nömrəsinə) bərabərdir. Nüvədə protonların Z sayı ilə neytronların N sayının cəmi *kütlə ədədi* adlanır və A hərfi ilə işarə olunur:

$$A = Z + N$$

Proton və neytronun kütlələri bir-birinə yaxındır və onlardan hər biri kütlənin atom vahidinə bərabərdir. Atomda elektronların kütləsi nüvənin kütləsindən çox-çox kiçikdir. Ona görə nüvənin kütlə ədədi elementin tam ədədə qədər yuvarlaqlaşdırılmış nisbi atom kütləsinə bərabərdir.

İzotoplar Z-i eyni, A kütlə ədədi, yəni neytronların N sayı isə müxtəlif olan nüvələrdir. Nüvələr çox dayanıqlı olduğundan protonları və neytronları nüvənin daxilində tutub saxlayan qüvvələr – nüvə qüvvələri də böyükdür. Nüvə qüvvələri elektromaqnit qüvvələrindən təxminən 100 dəfə güclüdür və nüvə zərrəciklərinin qarşılıqlı təsiri *güclü qarşılıqlı təsir* adlanır. Nüvə qüvvələri isə ölçüsü nüvənin ölçüsü tərtibində olan məsafələrdə hiss olunacaq dərəcədə təsirə malikdir.

A.n.-nin radiusu təcrübədə ölçülə bilər. Neytronların və böyük enerjili elektronların nüvədən səpilməsini öyrənən təcrübələrdən alınır ki, nüvənin radiusu $R = (1,2 \div 1,3) \cdot 10^{-13} A^{1/3} \text{sm}$ düsturu ilə hesablanabilir. Daha dəqiq ölçmələr nüvənin səthində nuklonların paylanma sıxlığının onun daxilindəkindən az olduğunu göstərir. Buna görə də nüvənin radiusu $R = R_0 + a$ kimi ifadə edilir. $a \approx 2,4 \cdot 10^{-13} \text{sm}$ səth təbəqəsinin qalınlığı, $R_0 = 1,08 \cdot 10^{-13} \text{sm}$ isə sıxlığı sabit olan daxili hissənin radiusudur. Başqa elementar zərrəciklər kimi A.n. də spinə və məxsusi maqnit momentinə malikdir. A kütlə ədədi cüt olan nüvələrin spinini tam ($\hbar = h/2\pi$ vahidlərində, h – Plank sabiti), tək olan nüvələrin spinini isə yarımtam olur. Nüvənin məxsusi maqnit momenti nüvə maqnetonu ($\mu_H \approx 5,5 \cdot 10^{-24} \text{erq/qauss}$) tərtibindədir. Nuklonların paylan-

ması sferik simmetrik olmadıqda nüvə kvadrupol momentinə də malik olur. Təbiətdə təsadüf edilən nüvələr ya stabil, ya da radioaktiv olur. Xarici təsirə məruz qalmadıqda stabil nüvələr öz fərdliyini saxlayır, radioaktiv nüvələr isə α , β -zərrəciklər buraxmaqla başqa nüvələrə çevrilir (bax *Radioaktivlik*). Radioaktiv nüvələr T yarımparçalanma dövrü ilə xarakterizə olunur. T elə zaman fasiləsidir ki, bu müddət ərzində verilmiş nüvələrin yarısı radioaktiv çevrilməyə uğrayır. Neytron və protonlarının sayı eyni, yarımparçalanma dövrü müxtəlif olan nüvələr *izomerlər* (bax *Atom nüvələrinin izomerliyi*) adlanır. Məs., $^{80}_{35}\text{Br}$ nüvəsi iki müxtəlif yarımparçalanma dövründə (ya $T = 18 \text{ dəq}$, ya da $T = 4,4 \text{ saat}$) β zərrəcik buraxmaqla $^{80}_{36}\text{Kr}$ nüvəsinə çevrilir. Deməli, $^{80}_{35}\text{Br}$ nüvəsinin iki izomeri vardır. Stabil nüvələrdə neytronların N sayı ilə protonların Z sayı müəyyən nisbətdə olur: yüngül nüvələrdə $N/Z \approx 1$, ağır nüvələrdə isə $N/Z \approx 1,5$. Bu nisbət pozulduqda, yəni nüvədə proton və neytronların sayı bu nisbəti ödəyən saydan az və ya çox olduqda nüvə radioaktiv olur.

Nüvənin rabitə enerjisi anlayışı nüvə fizikasının əsas anlayışlarından biridir. Rabitə enerjisi nüvənin dayanıqlığını izah etməyə, nüvə enerjisinin ayrılmasına hansı proseslərin səbəb olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Nüvəni neytron və protonlara parçalamaq (kinetik enerji vermədən) üçün lazım olan E enerjisinə rabitə enerjisi deyilir. Orta və ağır nüvələr üçün bir nuklona düşən E/A rabitə enerjisi (xüsusi rabitə enerjisi) 7–8 Mev-a bərabər, yüngül nüvələr üçün isə bundan azdır. Təcrübələr göstərir ki, neytronların sayı 2, 8, 20, 50, 82, 126 ədədlərindən birinə bərabər olan nüvələr daha dayanıqlı olur. Bu nüvələrdə E/A xüsusi rabitə enerjisi elementlərin dövrü sistemində həmin nüvələrə qonşu stabil nüvələrin xüsusi rabitə enerjisindən 10–20% böyük olur. A.n. süni çevrilmələrə də məruz qalır. Təbii və süni çevrilmələr zamanı böyük miqdarda enerji udulur. Bu enerjiden texnikanın müxtəlif sahələrində istifadə edilir.

A.n. yalnız bir-birindən enerjisi ilə və zamana görə saxlanan digər fiziki kəmiyyətləri ilə fərqlənən müəyyən diskret kvant hallarında ola bilər. Nüvənin halının ən mühüm kvant xarakteristikaları *I spin* və *P cütlüyüdür*. I spin (\hbar vahidlərində) A cüt olan nüvələrdə tam, A tək olan nüvələrdə isə yarımtamdır. A.n.-

nin spinini onu təşkil edən nuklonların spinləri cəminə bərabərdir. $P = \pm 1$ cütlük halı fəzanın güzgüskilli əks olunması (bax *Fəza inversiyası*) zamanı nüvənin *dalğa funksiyası* işarəsinin dəyişməsinə göstərir. Bu iki xarakteristikani çox vaxt bir simvolla birləşdirirlər: I^P və ya I^\pm . Belə bir empirik qayda var: A və Z cüt olan ən kiçik enerjili nüvələrin əsas halları üçün $I^P = 0^+$. Sistem güzgüskilli simmetrikdirsə (yəni güzgüskilli əksətmədə özü-özünə keçir), onun kvant halı müəyyən P cütlüyünə malikdir. Nüvələr arasında cütlüyü saxlamayan zəif qarşılıqlı təsir (onun intensivliyi nüvələrdə nuklonları tutub saxlayan əsas qüvvələrin $\sim 10^{-5}$ -i tərtibindədir) olduğundan nüvələrdə güzgüskilli simmetriya bir qədər pozulur. Lakin zəif qarşılıqlı təsirlə şərtlənən müxtəlif cütlüklü halların qarışması azdır və praktik olaraq nüvələrin strukturuna təsir etmir.

Nüvənin halları I və P ilə yanaşı, nüvələrin qarşılıqlı təsirinin dinamik simmetriyasına görə baş verən kvant ədədləri ilə də xarakterizə olunur. Onlardan ən mühümü nüvə qüvvələrinin *izotopik invariantlığıdır*. O, yüngül nüvələrdə ($Z \leq 20$) izotopik spin adlanan T kvant ədədinin yaranmasına səbəb olur; A cüt olduqda T tam ədəd, tək olduqda isə yarımtamdır (çünki nuklonun izotopik spinini $1/2$ -ə bərabərdir). Nüvənin müxtəlif halları müxtəlif izospinlərə malik ola bilər:

$$T \geq (A - 2Z) / 2$$

Təcrübə göstərir ki, nüvələrin əsas hallarının izospinləri minimumdur və $(A - 2Z) / 2$ -yə bərabərdir. İzospin nüvənin halının dalğa funksiyası simmetriyasının xassələrini p, n əvəz etməsinə görə xarakterizə edir. A eyni olan nüvələrdə izotopik nüvə multiplətləri və ya *analoji hallar* izospinlə əlaqəlidir. Müxtəlif nüvələrə aid olsalar da, analogi hallar eyni struktura və deməli eyni I^P və T-yə malikdir. Belə halların sayı $2T + 1$ -ə bərabərdir. Protondan sonra ən yüngül nüvə olan deytroonun izospini $T = 0$ -dir və ona görə də analogları yoxdur. ^3H və ^3He nüvələri $T = 1/2$ olan izotopik dublet əmələ gətirir. Daha ağır nüvələr üçün bir izotopik multiplətin hədlərinə nüvələrin həm əsas, həm də həyəcanlanmış halları aiddir. Bu onunla bağlıdır ki, Z-nin artması ilə nüvənin Kulon enerjisi artır (protonların sayının artması ilə) və bundan əlavə, p, n əvəz etməsində nüvənin tam enerjisində proton və neytronların kütlələri fərqi təsir edir.

I, *P* və *T*-dən başqa, nüvənin halları konkret dinamik modelə bağlı olan kvant ədədləri ilə də xarakterizə edilə bilər.

Müxtəlif hallarda nüvə qiymətə müxtəlif olan maqnit dipol və elektrik kvadrupol momentlərinə malik ola bilər. Nüvələrin kvadrupol momentləri yalnız o vaxt sıfırdan fərqli ola bilər ki, $I > 1/2$ olsun. Müəyyən *P* cütlüklü nüvənin halı sıfırdan fərqli elektrik dipol momentinə malik ola bilməz. Hətta cütlüyün saxlanmaması halında belə, elektrik dipol momentinin yaranması üçün nuklonların qarşılıqlı təsiri zamana görə dönməz olmalıdır (*T* qeyri-invariantdır). Təcrübi məlumatlara əsasən *T* qeyri-invariant nuklonlararası qüvvələr (əgər o, ümumiyyətlə varsa) əsas nüvə qüvvələrindən ən azı 1000 dəfə zəif, cütlüyün saxlanmaması effekti isə həmçinin çox kiçik olduğuna görə elektrik dipol momentləri ya sıfıra bərabərdir, ya da o dərəcədə kiçikdir ki, onların aşkar edilməsi müasir nüvə eksperimentlərinin imkanları xaricindədir. Nüvə maqnit dipol momentləri nüvə *maqnetonu* kəmiyyəti tərtibindədir. Elektrik kvadrupol momentləri (*eQ*) çox geniş miqyasda dəyişir: $e \cdot 10^{-27} \text{sm}^2$ -dən (yüngül nüvələr) $e \cdot 10^{-23} \text{sm}^2$ -ə (ağır nüvələr) qədər; onlar üçün adətən, sadəcə sm^2 -lə ölçülən *Q* qiymətləri göstərilir (bax *Nüvənin kvadrupol momenti*). Əksər hallarda əsas halların yalnız statik momentləri məlumdur, çünki onlar optik və radio-spektroskopik metodlarla ölçülə bilər (bax *Nüvə maqnit rezonansı*). Statik elektrik və maqnit momentlərinin qiymətləri əhəmiyyətli dərəcədə nüvənin strukturundan, onda yüklərin və cərəyanların paylanmasından asılıdır. Maqnit dipol və elektrik kvadrupol momentlərinin müşahidə olunan kəmiyyətlərinin izahı nüvənin istənilən fiziki modeli üçün əsasdır.

Müasir nəzəri fizika A.n.-nin quruluş və xassələrini tam dəqiqliklə şərh edə bilmir. Bunun əsas səbəbi nüvəni təşkil edən nuklonlar arasındakı qarşılıqlı təsir qüvvəsinin, yəni nüvə qüvvələrinin təbiətinin məlum olmamasıdır. Nüvə çox sayda nuklondan təşkil olunmuşdur. Müasir kvant mexanikası isə çox cism məsələsini dəqiq həll edə bilmir. Buradan da, nüvənin tədqiqində təsadüf olunan çətinliklərdən biri – riyazi çətinlik yaranır.

Nüvənin quruluşu və xassələri haqqında təcrübədə alınan faktları izah et-

mək üçün nüvənin quruluşuna aid bir sıra model verilmişdir: təbəqəli quruluşlu model, damla modeli, ümumiləşmiş model və s. Təbəqəli quruluşlu modelə görə nüvə daxilində neytron və protonlar müəyyən təbəqələrdə paylanmışdır. Neytronların və ya protonların sayı 2, 8, 20, 50, 82, 126 ədədlərindən birinə bərabər olanda təbəqə dolur. Doğrudan da, bir sıra təcrübi faktlar nüvə daxilində belə dolmuş təbəqələrin varlığına dəlalət edir: belə nüvələr qonşu nüvələrə nisbətən daha dayanıqlı (spini, maqnit momenti və kvadrupol momenti sıfıra bərabərdir) olur; birinci həyəcanlanmış səviyyə əsas səviyyəyə nisbətən daha yüksəkdə yerləşdiyindən nüvələrin həyəcanlandırılması böyük enerji tələb edir; neytronları udmanın effektiv kəsiyi digər nüvələrə nisbətən çox kiçik olur. Ağır nüvələrin bölünməsi də nüvə daxilində dolmuş təbəqələrin mövcud olduğunu göstərir. A.n. daxilində dolmuş təbəqələrin varlığı (spin-orbital qarşılıqlı təsir nəzərə alındıqda) qeyri-asılı zərrəciklər nəzəriyyəsinə əsasən izah olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, nüvə daxilində hər bir zərrəcik digərindən asılı olmayaraq, nuklonların yaratdığı ümumi potensial sahədə hərəkət edir. Təbəqəli quruluşlu model, dolmuş təbəqədən xaricdə bir neytron və ya proton olan nüvələrin xassələrini də yaxşı izah edir. Nüvələrin digər xassələrinin izahında isə bir sıra çətinliklər meydana çıxır; məs., birinci həyəcanlanmış səviyyənin enerjisi, nüvənin maqnit momenti və kvadrupol momenti üçün təcrübə ilə uyğun qiymətlər alınır.

Damla modelinə (bax *Atom nüvəsinin bölünməsi*) görə nüvə maye damlasından ibarətdir. Bu model doğrudursa, onda nüvə daxilində hər bir nuklonun fərdi hərəkətindən yox, onların yalnız birgə hərəkətindən danışımaq olar, çünki yalnız birgə hərəkət nəticəsində nüvənin (damlanın) səthində müşahidə olunan rəqsi hərəkət meydana çıxır. Bu model nüvə reaksiyalarını, nüvənin bölünməsinə, kvadrupol momentinin qiymətini və bir sıra digər xassələrini izah et-sə də, A.n.-nin spinini, maqnit momentini, birinci həyəcanlanma enerjisinin qiymətlərində olan qanunauyğunluqları və s. izah edə bilmir.

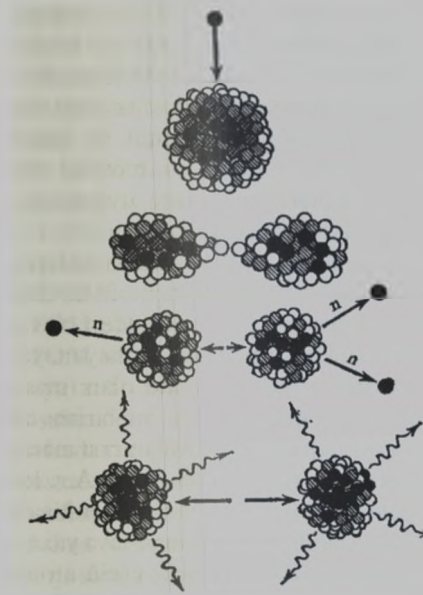
Nüvənin təbəqəli quruluşlu modeli və damla modeli bir-birinə əks olan fərziyyələr əsasında qurulmuşdur. Birinci modeldə yalnız fərdi hərəkət, ikincidə isə yalnız birgə hərəkət nəzərə alınır.

Nüvənin ümumiləşmiş modelində, təbəqəli quruluşlu modeldə olduğu kimi, nuklonun nüvə daxilində müəyyən potensial sahədə hərəkət edib, neytron və proton təbəqələri yaratdığı fərz edilir. Dolmuş təbəqədən xaricdə olan nuklonun hərəkəti isə həmin təbəqəni deformasiya etdirir. Beləliklə, nüvənin səthində nuklonların birgə hərəkəti nəticəsində rəqsi hərəkət və həmçinin nüvənin bütövlükdə fırlanma hərəkəti meydana çıxır; nüvənin enerji səviyyələri hər bir zərrəciyin rəqsi və fırlanma hərəkətinin enerji səviyyələrindən ibarət olur. Bu model nüvənin müasir modeli olub, onun quruluşunu və bir sıra xassələrini izah edir. Lakin təcrübi faktların bəzilərini bu model ilə də izah etmək olmur.

Göründüyü kimi, yuxarıda adları çəkilən modellər əsas və həyəcanlanmış halda olan nüvələrin müşahidə edilən xassələrini bütövlükdə təsvir etmək üçün kifayət deyil. Bütün nüvə modelləri çox və ya az dərəcədə fərziyyələrə əsaslanır. Ümumi fiziki prinsiplər və nuklonların qarşılıqlı təsirinə dair məlumatlar əsasında nüvələrin ən mühüm xassələrinin ardıcıl izahının verilməsi müasir nüvə fizikasının bu günə qədər həll edilməmiş əsas problemlərindən biridir (bax həmçinin *Atom*).

ATOM NÜVƏSİNİN BÖLÜNMƏSİ – atom nüvəsinin, kütlələri bir-birinə yaxın bir neçə (əsasən iki) daha yüngül nüvələrə (qəlpələrə) bölünməsi. 1939 ildə alman alimləri O. Han və F. Ştrassman uranı neytronlarla bombardman etdikdə yükü və kütləsi uranındakı təxminən iki dəfə yüngül olan nüvənin (o cümlədən *Ba* nüvəsi) əmələ gəlməsini müşahidə etdilər. Elə həmin ildə Avstriya fiziki L. Maytner və ingilis fiziki O. Friş neytronun təsiri altında ²³⁵U nüvəsinin iki qəlpəyə bölünməsinə (şək.1) təsdiq etdilər və bölünmənin ilk izahını verərək “nüvənin bölünməsi” anlayışını irəli sürdülər (şək. 1). 1940 ildə G.N. Flyorov və K.A. Petrjak nüvələrin öz-özünə (spontan) bölünməsinə aşkar etdilər. Nüvənin bölünmədən əvvəl formaları arasında bölünmə baryeri adlanan potensial baryeri aşması üçün müəyyən enerji sərf olunmalıdır (şək. 2). Nüvə bu enerjiyi kənardan, məs., neytronu tutmaqla ala bilər. Nüvənin spontan bölünmə halında baryerdən kvant tunel sızması baş verir (bax *Tunel effekti*).

Bölünən nüvənin kütləsi, əmələ gələn qəlpələrin kütlələri cəmindən çoxdur. Kütlələrin fərqi bölünmə zamanı ayrılan

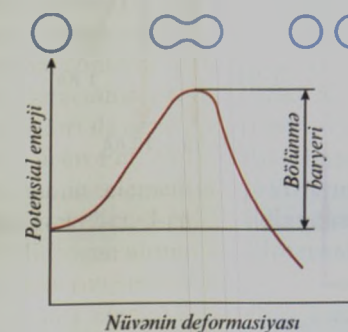

Şəkil 1. ²³⁵U ağır nüvənin bölünməsi (*n* – qəlpələr buraxdığı neytronlar).

enerjiyə uyğundur. Bu enerjinin xeyli hissəsi bölünmə zamanı qəlpələrin elektrostatik dəfətmə enerjisində bərabər olan kinetik enerji şəklində ayrılır. Bölünən nüvənin atom kütləsi (*A*) artdıqca, qəlpələrin kinetik enerjisinin cəmi bir qədər çoxalaraq uran və transuran elementləri üçün təq. 200 *MeV*-ə çatır. Mühitdə qəlpələrin tez tormozlanması ionlaşmaya, qızmaya və onun strukturunun pozulmasına səbəb olur. Bölünmə nəticəsində yaranan qəlpələrin kinetik enerjisi hesabına mühitin qızması nüvə enerjisindən istifadənin əsasıdır.

Yaranmış qəlpələr həyəcanlanmış halda olur. Sonradan onların neytronlar (bölünmə neytronları) buraxması nəticəsində həyəcanlanma enerjisi azalır. Həyəcanlanma enerjisi nüvədən neytronun ayrılması üçün lazım olan enerjiden az olduqda, neytronların emissiyası dayanır və γ -kvantların buraxılması başlanır.

Şəkil 2. Bölünmə baryeri və nüvə bölünərkən onun aldığı formaların ardıcılığı.

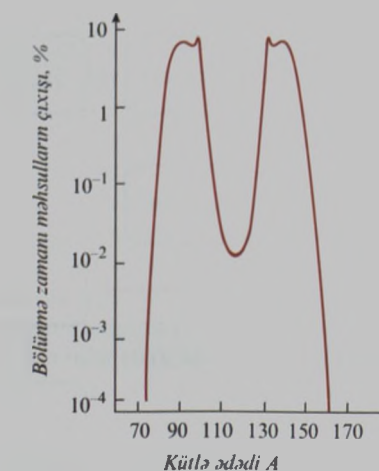

Bölünmənin bir aktında orta hesabla 8–10 γ -kvant buraxılır.

Ayrı-ayrı bölünmə aktlarında əmələ gələn qəlpələrin kütləsi, yükü və həyəcanlanma enerjisi müxtəlifdir. Bölünmənin bir aktında buraxılmış neytronların sayı da dəyişir. ²³⁵U yavaş neytronlarla bombardman edildikdə, buraxılan neytronların orta sayı $n=2,5$ olur. Daha ağır elementlər üçün *n* artır. Yalnız $n > 1$ olduqda, *zəncirvari nüvə reaksiyasının* baş verməsi üçün imkan yaranır. Qəlpələr neytronlarla həddən artıq yüklənmiş və radioaktiv olur. Qəlpələrdə *Z* protonların və $N=A-Z$ neytronların sayının nisbəti bölünən nüvənin həyəcanlanma enerjisindən asılıdır. Həyəcanlanma enerjisi az olduqda, neytronlar və protonlar qəlpələr arasında ehtimal paylanır ki, sonradan onlar stabil nüvəyə çevriləndək təxminən eyni sayda β -parçalanma baş verir. Bəzi hallarda (bölünmənin ümumi sayına nisbətən 0,7%) β -parçalanma zamanı əmələ gələn həyəcanlanmış nüvə də neytron buraxır.

Bölünmə o zaman asimmetrik adlanır ki, daha tez-tez əmələ gələn qəlpələrin kütlələrinin nisbəti təq. 1,5 tərtibində olsun. Nüvənin həyəcanlanma enerjisi artdıqca, kütlələri yaxın olan iki qəlpəyə simmetrik bölünmənin rolu böyüməyə başlayır. Asimmetrik bölünmə bəzi spontan bölünən (*U*, *Pu*) nüvələrə xasdır (şək. 3), lakin *A* artdıqca, bölünmə simmetrikləşir. Bu özünü ²⁵⁶Fm-də daha aydın göstərir. Çox az halda adətən α -zərrəciklərin buraxılması ilə müşayiət olunan ⁶He, ⁸He, *Li*, *Be* və s. nüvələrin üç qəlpəyə bölünməsi müşahidə olunur. Həddi hal – təxminən

Şəkil 3. Yavaş neytronların tutulması zamanı ²³⁵U nüvəsinin bölünməsinə alınan qəlpələrin kütlələrinin spektri.

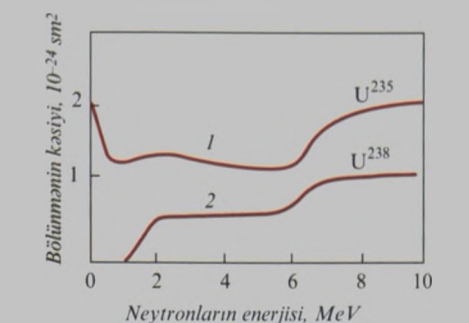

bərabər üç qəlpəyə bölünmə – sürətləndirilmiş ağır ionlarla (⁴⁰Ar və digərləri) nüvələr bombardman edildikdə müşahidə olunmuşdur.

A. n. b. nəzəriyyəsi Danimarka fiziki N. Bor və Amerika fiziki C.A. Uiler və onlardan asılı olmayaraq sovet fiziki Y.İ. Frenkel tərəfindən verilmişdir. Onlar nüvənin damla modelini – nüvəyə elektriklə yüklənmiş sıxılmayan maye damlası kimi baxılan modelini inkişaf etdirmişlər. Nuklonlara bir-birini tarazlaşdırən nüvə cazibə qüvvələri və nüvənin parçalanmasına yönəlmiş elektrostatik dəfətmə qüvvələri təsir göstərir. Nüvənin deformasiyası tarazlığı pozur; bu zaman maye damlasının səthi gərilməsinə analogi olan və nüvəni ilkin formasına qaytarmağa çalışan qüvvələr yaranır. Bölünmə zamanı nüvənin deformasiyası onun səthinin böyüməsi ilə müşayiət olunur və maye damlasında olduğu kimi, səthi gərilmə qüvvələri artaraq onun sonrakı deformasiyasının qarşısını alır. Bölünmə baryeri nə qədər aşağı olarsa (Z^2/A kəmiyyəti çox olduqca), spontan bölünmə dövrü bir o qədər kiçik olur.

Damla modeli nüvənin yalnız ortalamaya (yuvarlaqlanmış) xassələrini təsvir edir. Əslində isə bölünmə prosesinin xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə nüvənin daxili strukturundan və ayrı-ayrı nuklonların vəziyyətindən asılı ola bilər. Buna görə, xüsusilə təksaylı nuklonları olan nüvələrin bölünmə baryeri, qonşu *Z* və *N* cüt saylarda olan nüvələrə nisbətən yüksəkdir. Məs., ²³⁸U nüvəsinin neytronların təsiri olmadan bölünməsi yalnız o zaman kifayət qədər ehtimal olunur ki, neytronların kinetik enerjisi hansısa həddi keçmiş olsun. ²³⁵U halında isə, hətta istilik neytronunun tutulması zamanı ²³⁶U nüvəsinin həyəcanlanma enerjisi bölünmə baryerini üstələyir (şək. 4). *A* artdıqca nüvənin spontan bölünmə dövrünün müntəzəm artması əvəzinə, bə-

Şəkil 4. ²³⁵U və ²³⁸U bölünmə kəsiyinin neytronların enerjisindən asılılığı.

zən onun kəskin azalması müşahidə olunur. $N=152$ olduqda, özünü daha aydın göstərən bu effekt damla modeli çərçivəsində izah edilmir və bununla da nüvənin təbəqəli quruluşunun bölünmə bərk yerinə və ümumiyyətlə A.n.b. prosesinə təsirini təsdiq edir (bax *Atom nüvəsi*).

ATOM PARTLAYIŞINDAN MÜHAFİZƏ – bax *Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə*.

ATOM RADİUSLARI – molekullarda və kristallarda atomlararası (nüvələrarası) məsafəni təxminə qiyətləndirməyə imkan verən atom xarakteristikaları. Atomların dəqiq sərhədi yoxdur, lakin kvant mexanikasına görə elektronun nüvədən müəyyən məsafədə olma ehtimalı bu məsafənin artması ilə kəskin azalır. Atomun elektron sıxlığının əsas hissəsini (90-98%) özündə ehtiva edən təsir sahəsinin radiusu atom radiusu kimi qəbul edilir. A.r. 0,1 nm tərtibindədir, lakin iki A və B atomunun A.r.-nın azacıq fərqi onlardan təşkil olunmuş kristalların quruluşunu müəyyən edir. Təcrübə göstərir ki, bərk cismlərdə, mayelərdə və molekullarda ən qısa atomlararası (nüvələrarası) məsafəni A.r.-nın cəmi kimi təsvir etmək olar. Lakin A.r.-nın additivliyi son dərəcə təxminidir və heç də bütün hallar üçün ödənilmir. Atomlararası təsir (bax *Atomlararası qarşılıqlı təsir*) qüvvələrinin təbiətindən asılı olaraq metal, ion, kovalent, Van-der-Vaals A.r. fərqləndirilir.

Metal radiusları metalın kristal quruluşunda atomlar arasındakı ən qısa məsafənin yarısına bərabər hesab olunur; kristal qəfəsdə atomun ətrafındakı ən yaxın qonşu atomların sayından (K koordinasiya ədədindən) asılıdır. $K=12$ olan kristal quruluşlu metallara daha çox rast gəlinir. $K=12$ üçün atom radiusu vahidə bərabər götürülsə, onda K 8, 6 və 4-ə bərabər olduqda A.r. uyğun 0,98, 0,96 və 0,88 qiymətlərini alır. Əvəzətmə tipli metalların qarşılıqlı həllolmasının zəruri (lakin qeyri-kafi) şərti A.r.-nın yaxın olmasıdır. Belə ki, adətən, maye K və Li qarışdır və iki maye təbəqə əmələ gətirir, lakin K Rb və Cs ilə arasıksilməz bərk məhlullar sırası əmələ gətirir (Li, K, Rb və Cs-un A.r. uyğun olaraq 0,155; 0,236; 0,248 və 0,268 nm bərabərdir). A.r.-nın additivliyi intermetal birləşmələrin kristal qəfəslərinin parametrlərini orta dəqiqliklə əvvəlcədən söyləməyə imkan verir.

İon radiuslarından ion kristallarında nüvələr arasındakı məsafəni

təxmini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Ayrı-ayrı ionların A.r.-nın qiymətləri ilə fərqlənən, lakin təxminən eyni nüvələrarası məsafələrə gətirən ion A.r.-nın bir neçə sistemi mövcuddur. Norveç geokimyəçisi V.M. Qoldşmidt 20 əsrin 20-ci illərində F^- və O^{2-} ionlarının radiuslarının təcrübə (refraktometrik) qiymətlərindən (uyğun olaraq 0,133 və 0,132 nm) istifadə edərək ilk dəfə ion A.r.-nı təyin etmişdir. Polinq sistemində oksigen ionu radiusunun əsas qiyməti 0,140 nm, daha etibarlı Belov və Bokiya sistemində isə 0,136 nm götürülür. Koordinasiya ədədi eyni olan ion kristallarında A.r.-nın additivlikdən sapması adətən 0,001–0,002 nm-i aşmır.

Kovalent radius $X-X$ birqat kimyəvi rəbitənin uzunluğunun yarısına bərabər qəbul edilir, burada X qeyri-metal elementdir. Halogenlər üçün kovalent A.r. X_2 molekulu $X-X$ nüvələrarası məsafənin yarısı, S və Se üçün X_8 -də $X-X$ məsafəsinin yarısı, karbon üçün almaz kristallarında ən qısa C-C məsafəsinin yarısı ilə müəyyən edilir. Nəticədə F, Cl, Br, I, S, Se və C-un kovalent A.r.-nın uyğun olaraq 0,064; 0,099; 0,114; 0,133; 0,104; 0,117 və 0,077 nm-ə bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Hidrogen (H_2) molekulu $H-H$ rəbitəsi uzunluğunun yarısı 0,037 nm-ə bərabər olsa da, onun kovalent radiusu 0,03 nm olduğu qəbul edilir. Kovalent A.r.-nın additivlik qaydasından istifadə edərək çoxatomlu molekullarda kovalent rəbitələrin uzunluğunu (nüvələrarası ən qısa məsafəni) qabaqcadan demək mümkündür. Məs., bu qaydaya görə C-H, C-F, C-Cl rəbitələrinin uzunluğu uyğun olaraq 0,107; 0,141 və 0,176 nm olmalıdır. Doğrudan da göstərilən qiymətlər bir

çox doymuş üzvi molekullarda (çoxqat rəbitələri olmayan molekullarda) həqiqi qiymətlərlə təxminən üst-üstə düşür. Rəbitənin yaranmasında iki və üç elektron cütünün iştirak etdiyi ikiqat və üçqat karbon-karbon rəbitələri mövcud olduqda nüvələrarası məsafə uyğun olaraq 0,021 və 0,034 nm azalır.

Van-der-Vaals radiusları təsirsiz qazların atomlarının effektiv ölçüsünü müəyyən edir. Bundan əlavə, bir-biri ilə kimyəvi rəbitəsi olmayan, yəni müxtəlif molekullara aid olan (məs., molekulyar kristallarda) bir-birinə ən yaxın eyni atomların nüvələrarası məsafəsinin yarısı da Van-der-Vaals A.r. kimi qəbul edilir. Atomlar Van-der-Vaals A.r.-nın cəmindən kiçik məsafəyə yaxınlaşdıqda, onların arasında güclü atomlararası itələmə qüvvəsi yaranır. Van-der-Vaals A.r. additivlik prinsipinə əsasən kristallarda qonşu molekulların ən yaxın atomlararası kontaktından tapılır; kovalent radiuslardan orta hesabla $\sim 0,08$ nm böyükdür. Van-der-Vaals A.r. molekulların formasını, konformasiyasını və molekulyar kristallarda onların qablaşdırılmasını təyin etməyə imkan verir.

ATOM REAKTORU – bax *Nüvə reaktoru, Atom-elektrik stansiyası*.

ATOM SAATI, kvant saati – vaxtı dəqiq ölçmək üçün qurğu; tərkibindəki kvarts generatoru tezliyin kvant standartları ilə idarə olunur. A.s.-nda "rəq-qasın" funksiyasını atomlar yerinə yetirir. A.s.-nın gedişi atomların bir enerji səviyyəsindən digərinə keçərkən şüalanma tezliyi ilə tənzimlənir. Bu tezlik sabitdir (xətası 10^{-11} – 10^{-13}) və A.s. vaxtı astronomik üsullardan da dəqiq ölçür; onun 100 il müddətində xətası 1 san-dən

artıq olmur. A.s. radionaviqasiyada yerüstü st. ilə UA arasındakı məsafənin ölçülməsi üçün (Yerdən qəbul olunan siqnal fazasını bort avadanlığı siqnalının fazası ilə müqayisə etməklə), astronomik xidmətdə (geologiya, geofizika və s. sahələrdə iş apararkən dəqiq vaxtın təyin olunması üçün), həmçinin fiziki tədqiqatlar zamanı tezlik etalonu kimi istifadə edilir.

ATOM SİLAHI – bax *Nüvə silahı*.

ATOM SPEKTRLƏRİ – sərbəst halda və ya zəif qarşılıqlı təsirdə olan (məs., boşalmış qaz və ya buxarlarda və plazmalarda) atomların enerji səviyyələri arasında şüalanma ilə baş verən kvant keçidləri zamanı yaranan buraxma və udulma spektrləri. Atomun yuxarı E_i enerji səviyyəsindən aşağı E_k enerji səviyyəsinə kvant keçidi nəticəsində ondan $E_i - E_k$ bərabər olan enerji ayrılır, kvant keçidi əksinə olduqda, atom həmin miqdarda enerjini udur. A.s. xəttidir, yəni onların hər biri v tezliyi ilə səciyyələnən ayrıca xətlərdən ibarətdir. Həmin tezliklər atomun E_i və E_k enerji səviyyələri arasında müəyyən kvant keçidinin enerji fərqi təyin edən $h\nu = E_i - E_k$ (h – Plank sabiti) ifadəsinə uyğundur. Atomda enerji səviyyələrinin fərqi bir neçə eV olduqda, onlar arasındakı kvant keçidi nəticəsində optik spektrlər, enerji fərqi minlərlə eV olduqda, daxili elektron səviyyələri arasındakı kvant keçidi zamanı xarakteristik *rentgen spektrləri*, incə quruluş və ifrat incə quruluş səviyyələri arasındakı kvant keçidində isə radiotezlikli spektrlər alınır. A.s. yüksək temp-rlarda və ya elektrik boşalması təsirinə məruz qalmış qaz və buxarların şüaburaxması zamanı müşahidə olunur. Uduqla A.s., atomar qazdan və ya buxardan bütöv-spektrli (ağ) işıq keçdikdə onun fonunda qaranlıq xətlər şəklində müşahidə olunur. Hər bir kimyəvi elementin neytral və ionlaşmış atomlarının spektral xətləri özünəməxsusdur. Neytral atomun spektral xətləri kimyəvi elementin işarəsindən sonra I Roma rəqəmi ilə, müsbət ionların xətləri onların ionlaşma dərəcəsinə uyğun olaraq II, III, ... rəqəmləri ilə qeyd edilir (məs., Fe, Fe⁺, Fe²⁺ üçün FeI, FeII, FeIII), buna görə də həmin elementin spektrlərini çox vaxt 1-ci, 2-ci, 3-cü, ... adlandırılır.

Hidrogen atomu və hidrogenəbənzər atomlar (uyğun olaraq 1, 2, 3 və s. qat ionlaşmış He⁺, Li²⁺, Be³⁺, ...) ən sadə A.s.-nə malikdir; onlar qanunauyğun şəkildə düzülüş və seriyalar şəklində qruplaşmış spektr xətlərindən ibarətdir. Seriyaları təşkil edən xətlərin v dalğa ədədi

$$v = RZ^2 \left(\frac{1}{n^2} - \frac{1}{m^2} \right) \text{sm}^{-1}$$

$$(m = n+1, n+2, \dots)$$

düsturu ilə ifadə olunur; burada Z Mendeleyev cədvəlində elementin atom nömrəsi, n və m uyğun olaraq aşağı və yuxarı enerji səviyyələrinin baş kvant ədədləri, R – *Ridberq sabitidir*. $n=1, 2, 3, 4, 5, 6$ olduqda, hidrogen atomu ($Z=1$) üçün uyğun olaraq Layman, Balmer, Paşen, Breket, Pfund və Hamfri seriyaları alınır. Hidrogenin spektr xətləri elektron spininin onun orbital momenti ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində dublet incə quruluşa malik olur.

Bir xarici elektronu olan qələvi metalların spektrləri nisbətən sadədir və onların da spektral xətləri seriyalarda qruplaşır (baş seriya, diffuz seriya, kəskin seriya və s.). Qələvi metalların atomları dublet incə quruluşa malikdir və Z -nin artması ilə (Li -dan Cs -a qədər) parçalanmanın ölçüsü sürətlə böyüyür.

İki, üç və daha çox xarici elektronu olan atomların spektrləri mürəkkəbdir və onlarda seriyalar müşahidə etmək çətin, bəzən də mümkün deyildir. Atomlar molekulların birləşdikdə spektrlər daha da mürəkkəbləşir.

A.s.-nin tədqiqi atom quruluşunun öyrənilməsində əsas vasitədir və spektral analizin əsasını təşkil edir.

ATOM SPEKTROSKOPİYASI – bax *Spektroskopiya*.

ATOM TOQQUŞMALARI – iki atom zərrəciyinin (atomların, molekulların, elektronların və ya ionların) elementar toqquşma aktları; bu zaman nüvənin quruluşu dəyişmir. A.t. elastiki və qeyri-elastiki olur. Elastiki toqquşmalarda zərrəciklərin kinetik enerjisinin cəmi dəyişmir, yalnız onların arasında yenidən paylanır, zərrəciklərin hərəkət istiqaməti isə dəyişir. Qeyri-elastiki A.t.-nda zərrəciklərin daxili enerjisi dəyişir və onlar digər enerji səviyyəsinə keçir. Buna müvafiq olaraq zərrəciklərin tam kinetik enerjisi də dəyişir. Bu zaman atomun ya elektron halı, ya da molekulun rəqsi və (və ya) fırlanma halları dəyişə bilər (bax *Molekulyar spektrlər*).

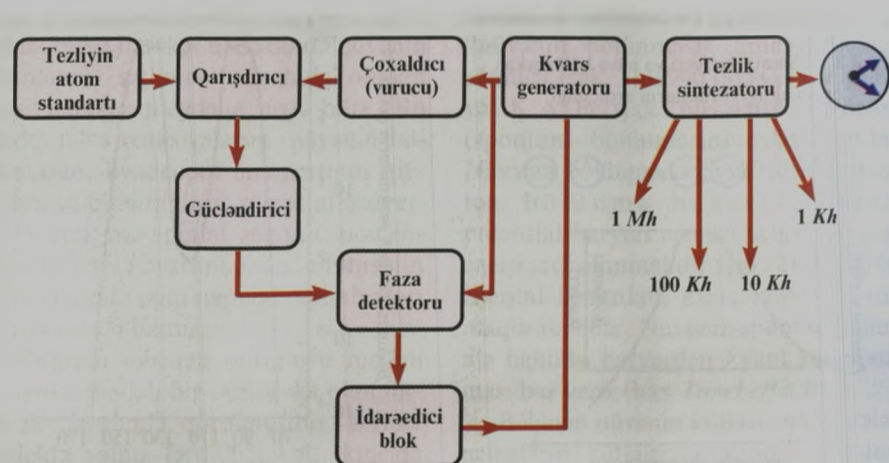
Elastiki A.t. qazlarda və zəif ionlaşmış plazmada *köçürmə hadisəsini* müəyyən edir. Nəzərdən keçirilən zərrəciklərlə A.t. – atom zərrəciklərinin digər

zərrəciklərdən səpilmə aktı onların sərbəst hərəkətinə mane olur. Zərrəciklərin hərəkət istiqamətini nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişən səpilmə aktları onların yerdəyişməsinə əhəmiyyətli surətdə təsir edir. Ona görə də *diffuziya* (zərrəciklərin daşınması), *özlülük* (impulsun köçürülməsi), *istilikkeçirmə* (enerjinin köçürülməsi) əmsalları və qazköçürmənin digər əmsalları həmin qazın atom və ya molekullarının böyük bucaq altında səpilməsinin effektiv kəsiyi ilə ifadə edilir. Analoji olaraq, ionların yüüklüyü (bax *İonların və elektronların yüüklüyü*) ionun qaz atomundan və ya molekulundan böyük bucaq altında səpilməsinin effektiv kəsiyi ilə əlaqədardır. Elektronların qazda yüüklüyü və ya zəif ionlaşmış plazmanın elektrik keçiriciliyi isə onun qaz atomundan və ya molekulundan səpilməsi kəsiyi ilə bağlıdır.

İstilik enerjilərində zərrəciklərin elastik səpilməsinin kəsiyi qaz-kinetik kəsiyi (10^{15}sm^2 tərtibli kəmiyyət) adlanır və zərrəciyin mühtdə *sərbəst yolunun uzunluğunu* müəyyən edir. Köçürmənin bütün xassələri daşınma kəsiyi ilə (yəni böyük və kiçik bucaqlarda səpilmənin orta qiymətinin nəzərə alındığı əlavələrlə) təyin olunur.

Qeyri-elastiki A.t. prosesləri qazda və ya zəif ionlaşmış plazmada olduqca müxtəlifdir. Müxtəlif laboratoriya təcrübələrində və təbiət hadisələrində zərrəciklərin bu və ya digər qeyri-elastiki toqquşmaları əsas rol oynayır. Məs., Günəş səthindən yayılan şüalara səbəb daha çox hidrogenin mənfı ionlarının yaranması ilə nəticələnən hidrogen atomları ilə elektronların toqquşmalarıdır. *Metastabil halda* olan helium atomlarından həyəcanlanmanın neon atomlarına ötürülmə prosesi helium-neon lazerinin (bax *Qaz lazerləri*) əsas iş prinsipidir. Elektron zərbələri ilə molekulların rəqs səviyyələrinin həyəcanlanması elektrik-boşalma molekulyar qaz lazerlərində əsas prosesdir. Bu prosesdə qaz boşalması zamanı elektrik enerjisi qismən lazer şüalarının enerjisinə çevrilir. Rezonans lampalarında atomların elektron zərbəsi ilə həyəcanlanması, yüksək təzyiqlə lampalarında isə elektron və ionların fotorekombinasiyası qazboşalma işıq mənbələrində əsas proseslərdir. Spin mübadiləsi hidrogen atomunun və yaxud qələvi metal atomlarının ifrat incə quruluşunun halları arasındakı keçidlər əsasında işləyən tezliyin kvant standartlarının parametrlərini məhdudlaşdırır. Yer atmo-

Atom saatının struktur sxemi.

sferinin üst qatlarının bir çox xassələri sərbəst radikalların, ionların, elektronların və həyəcənlanmış atomların iştirak etdiyi müxtəlif qeyri-elastic A.t. ilə müəyyən edilir.

ATOM VAXTI – bax *Tezliklərin kvant standartları*.

ATOM-HİDROGEN QAYNAĞI – qövs qaynağı növü; proses hidrogen atmosferində iki volfram elektrod arasında qövsün yanması ilə gedir. Qövsün yüksək temp-runun təsiri altında hidrogen molekullarının dissosiasiyası baş verir; yaranan aktiv hidrogen atomları qaynaq olunan metalın nisbətən soyuq səthində molekul kimi birləşən zaman əlavə istilik ayrılır. Yüksək temp-r (3500°C) və qaynaq zonasının atomar hidrogenlə mühafizəsi texnikada istifadə olunan bütün metalların (mis və onun ərintilərindən başqa) qaynaq tikisinin yüksək keyfiyyətini, möhkəmliyini təmin edir.

ATOMİZM, atomistika – bütün mövcudatın diskret başlanğıcı haqqında müxtəlif mədəniyyətlər və epoxalar (antik A., Hindistanda vayşəşika və nyaya atomistikası) üçün səciyyəvi olan təlim.

Antik atomizm tarixi iki mərhələyə – klassik, yaxud qədim (e. ə. 5–4 əsrlərdə) Abdera məktəbi A.-i (*Demokrit* və onun ardıcılıarı) və (e. ə. 3 – eramızın 2 əsrlər) ellin-Roma *epikürçülük* A.-i mərhələlərinə bölünür. Aristotelin fikrincə, Demokritin A.-i boşluğu “qeyri-varlıq”, hərəkəti “qeyri-mümkün” və buna görə də hissi aləmi xəyalı hesab edən *Eleya məktəbinin* vahid və bölünməz varlıq haqqında təliminə “cavab” kimi meydana gəlmişdir. Aristotelin bu nəzər nöqtəsinə müasir tədqiqatçıların çoxu bölüşdürür. Aristotelə görə, qədim atomistlər boşluğun reallığını yalnız mümkün hesab etmiş və Eleya varlığının vahid monoatomunu sonsuz boşluqda əbədi hərəkət edən saysız mikroatomlara (hər bir mikroatom Parmenid “mövcudatının” bütün əlamətlərini saxlayır) parçalamışlar. Demokrit, şübhəsiz ki, eleyalılarla polemika aparmışdır və atomistik doktrinanın bəzi xülasələrində bu polemikanın izi qalmışdır, lakin A.-in Eleya ontologiyasından götürülməsi bu təlimlərin barışmazlığı faktını kölgələyir; eleyalılar varlığı “cismsiz” sayırdılar. Əslində Demokritin A.-i *Anaksagorun* (bütün şeylərin əzəli qarışıqda ən xırda “toxumları” haqqında təlim) və *Anaksimenin* (“isti və soyuğun” və s. hissi xassələrinin yekcins maddə sıxlığının kəmiyyət fərq-

lərinə müncər edilməsi) İoniya fizikasının inkişafı və modifikasiyası idi. Demokritin atomları hissələrlə deyil, yalnız xalis düşüncə ilə qavranılan materiyanın xırda, fiziki cəhətdən bölünməyən və məhvədməyən hissəcikləridir. Onlar hissi xassələrdən (rəng, yaxud iy) məhrum, mütləq yekcins və bir-birindən yalnız ölçüsünə və formasına görə fərqlənir. Kafi əsas qanunu atom formalarının sayını sonlu hesab etməyə imkan vermir və “aləm böyüklükdə” atomun mövcud ola bilməsini istisna etmir. Materiyanın ikincili, hissi xassələri özlüyündə atomların yalnız ilkin xassələrindən deyil, həmçinin cismlərin atom strukturdakı kombinator fərqlərindən çıxarılır: məndəki əlifba hərfləri kimi atomlar da yalnız formasına görə deyil, həm də vəziyyətinə və nizamına görə fərqlənir. Atomlar əbədi olaraq “zərurətin”, yaxud “zərbənin” təsiri altında hərəkət edir – toqquşur və səpələnir. Atomların “böyük boşluqda” yığılması kosmoqonik “burulğanın” əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır; daha iri atomlar mərkəzdə (Yerdə) cəmləşir, ən xırda isə kənara “sıxıdırılır” (göy cisminin odu). Sonsuz məkanda aramsız olaraq bizim aləmə bənzər aləmlər meydana gəlir, mövcud və məhv olur. *Epikür* Demokritin A.-ini modifikasiya edərək atomun əsas xassələrinə onun çəkisini əlavə etmiş, azad iradənin mövcudluğunun mümkünlüyünü izah etmək üçün atomların “zəruri” trayektoriyadan “öz-özünə” sapsması anlayışını vermişdir. *Lukretsi* özünün “Şeylərin təbiəti haqqında” poemasında *Epikürün* A.-ini təbliğ etmişdir.

Hindistanda atomizm. Kainatın ən xırda tərkib hissəciyi kimi atom ideyası bir çox ortodoksal (*nyaya*, *vayşəşika*, *mimansa*, *sankhya*, *dvayta vedanta*) və qeyri-ortodoksal (*caynizm*, *buddizm*, *acivika*) hind təfəkkür məktəbləri tərəfindən qəbul edilmişdir. *Caynizmin* A.-i öz arxaikliyi ilə seçilir: “paramanu” maddi ilkin elementlərin müxtəlif növlərinə müvafiq siniflərə bölünmür, onların başlıca xassəsi bölünməzlikdən daha çox nazik, hətta çox nazik olmasıdır, çünki ayrıca atom keçirməməzlikdən məhrumdur. *Umasvatiyə* görə, məkanın bir nöqtəsində istənilən qədər böyük miqdarda “paramanu” yerləşir, necə ki bir fokusda istənilən qədər böyük miqdarda işıq şüaları kəşisir. “Paramanu” nun bir anda Kainatı eninə-uzununa kəşib keçmək qabiliyyəti də bu ifrat nazikliklə bağlıdır. *Vaybhaşiki* və *sautran-*

tiki buddist məktəbləri atomların aniliyini və dəyişkən xarakterini qeyd edir; bu atomlar ilkin elementlərin təkə tərkib hissələri deyil, həm də onlardan törəyən hissi keyfiyyətlər (iy, dad və s.) və hətta hiss orqanlarıdır.

Atomistik doktrina daha ardıcıl şəklə və yayışmada işlənmişdir. Burada atom müvafiq ilkin elementin, onun keyfiyyətlərinə malik olan: yer atomları – iy, dad, rəng və temperatur hissə; su atomları – dad, rəng və temperatur, od atomları – rəng və temperatur, külək atomları – yalnız temperatur hissəyə malikdir. Hər bir ilkin element aralarından xasolma rəbitəsi olan bircins atomlardan ibarətdir, lakin onlara başqa elementlərin atomları da müvəqqəti birləşə bilər. Ona görə də, əsasən, bir ilkin elementin atomlarından ibarət şeylər digər, ilkin elementlərin keyfiyyətlərinə malik olur. Məs., iyə malik olmayan “təmiz” su real həyatda yer atomlarının “qatışığı” hesabına iy keyfiyyətinə malikdir. Atomun “sferik” (parimandalya) kimi təyin edilən əbədi forması bütün atom sinifləri üçün eynidir. *Vayşəşikada* hiss orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirən daxili psixi orqan – manas da atomistik formaya malikdir.

Vayşəşika A.-i üçün başlıca çətinlik əbədi və qavranılmayan atomların əbədi olmayan və qavranılan obyektləri necə yaratmasının izahı olmuşdur. Əgər, “*Vayşəşika-sutra*”ya görə, səbəbin keyfiyyətləri nəticənin keyfiyyətlərinə keçirsə, onda atomların əbədiliyi və qavranılmaması şeylərə keçməlidir, lakin bu belə deyildir, çünki şeylər həm əbədi deyil, həm də qavranılındır. Deməli, dünya bilavasitə atomlardan yarana bilməz. Buna görə də *vayşəşikanın* əsas sistemləyicisi *Praşaastaada* “aralıq” atom birləşmələrini daxil etməyə cəhd göstərir; bunlar ayrıca atomların əbədiliyinə malik olmasa da, şeylərin səbəbi kimi çıxış edə bilər. *Vayşəşika* A.-inin hindli opponentlərinin – mahayana buddistlərinin əsas arqumentləri atomların bölünməzliyi müddəasına qarşı çevrilmişdir: əgər atom hansısa məkanı dolduran müəyyən ölçülü cismdirsə o, hissələrə bölünməyə bilməz, lakin əgər o, ölçülü cism deyilsə, onda istənilən qədər böyük sayda atomların birləşməsi nöqtənin ölçüsündən çox olmayacaqdır. Əgər məkan atomların daxilinə nüfuz edirsə, deməli atomların onları bölünən edən daxili və xarici tərəfləri vardır. Atomun bölünməzliyini *nyaya* məktəbi məntiqi əsas-

landırır: əgər şeylər sonsuzluğa qədər hissələrə bölünürsə, onda xardal dənisi ilə dağı bir-birinə bərabər tutmaq olar, bu isə absurdur; əgər bölünmə tam məhvə gətirib çıxarırsa, onda bütün şeylər “heçnə”dən ibarət olar ki, bu da absurdur. Ona görə də şeylərin bölünmə həddi “nəsə” olmalıdır ki, bu da elə atomun özüdür.

Yeni dövr atomizmi. 16 əsrdə *F.Be-kon* Demokritin ideyalarına əsaslanaraq materiyayı yeni baxımdan məhvədməz, əzəli olaraq fəal, sonsuzluqadək müxtəlif kimi təqdim edir ki, bu da atomların və makrocismlərin xassələrinin, hərəkətlərinin və formalarının müxtəlifliyi ilə təmin olunur. O, hesab edirdi ki, materiyanın sonuncu “kərpicik”ləri yoxdur, onun bölünməsi isə sonsuzdur.

Epikürün ideyalarına söykənən *P. Qassendi* atomu kiçik ölçülü olması səbəbindən görünməyən və sıxlığına görə bölünməyən, ölçüsü, fiquru, ağırlığı olan fiziki cism kimi nəzərdən keçirmişdir. Əbədi və sonsuz Kainat atomlardan və cismsiz, hissəlməyən, sıxlıqolmayan boşluqdan ibarətdir; onsuz atomların hərəkəti mümkün deyildir. Yerdən yerə keçən atomlar bir-birinə dolaşır, qarışır və təsadüf nəticəsində müəyyən formalar alır. *Qassendi* ilk dəfə olaraq *molekula* – atomların ilkin birləşməsi olan və yeni xassələr kəşb edən kiçik kütlə anlayışını daxil etmişdir. Belə ki, korpuskulyar fizika ilə yanaşı sonradan kimya və biologiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəşb etmiş molekulyar fizika meydana gəlmişdir. *Qassendiyə* görə, Allah da, ruh da hissəciklərdən, lakin ən xırda və ən nazik, ən hamar və girdə hissəciklərdən ibarətdir. *Qassendinin* təsirini İ. Nyutonun, xüsusilə onun “*Optika*”sında, həmçinin mexanikanı kontinualizm ideyaları əsasında quran karteziyanlarla mübahisələrdə materiyanın diskretliyini müdafiə edən X. Hüyensdə izləmək mümkündür. Hüyensə görə, atomların başlıca xassələri sonsuz bərklik, keçirməməzlik və hissələrə bölünməyə müqavimət qabiliyyətidir.

Mexanisizmin ilkin təməl şərtlərini rədd edən *Q.V. Leybnits* bölünməz maddi atom ideyasını qəbul etmirdi. Onun fikrincə, boşluq və atomlar “səthi fəlsəfənin” uydurmasıdır, “sədləhv fizikləri” razi salan işçi fərziyyədir. Atomların təmasda olması mümkün deyildir: əgər təsəvvür etsək ki, onların birləşməsi üçün qarmaqlar mövcuddur, onda onla-

rın öz qarmağı olmalıdır və bu, sonsuz davam edə bilər; əgər atomlar bilavasitə öz səthləri ilə birləşsə, onda onlar bir-birindən artıq ayrıla bilməz və deməli mövcud deyildir. “Təbiətin bölünməsinə və nazikliyinə hədd qoymaq” da mümkün deyildir: təbiətdə maddi atomlar yoxdur, materiyanın ən kiçik hissəsi, öz növbəsində, hissələrdən ibarətdir ki, bunlar da sonsuz olaraq bölünür, özü də bu zaman ən kiçik cism “universumun dəqiq güzgüsü” olmalıdır. *Leybnits* israr edir ki, “həqiqi vahidlər” substansiya atomlarıdır, *monadalar* hissələrə malik deyildir, lakin vahid daxilində çoxluğu ifadə edir və bizim psixi fəaliyyətimizlə (atomistikanın əvəzinə monadologiya) analogiyasında başa düşülə bilər.

R. Boyl kimyanı atomistika və korpuskulyarizm ideyaları əsasında nəzəri elm kimi işləmişdir; *Boyl*ə görə, Allah bütün dünyanı, sanki iri saat kimi ən kiçik “alətlər” – “korpuskullar” vasitəsilə hərəkətə gətirir. Atomların formalarının çoxnövünlüyü qeyd edən antik atomistlərdən fərqli olaraq *R. Boyl* atomlara xas olan hərəkətlərin çoxnövünlüyünə düzxətli, dalğavari, qeyri-müntəzəm, dairəvi və s. olmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Korpuskullar arasında və onların daxilində çoxcəhətli rəbitəni bu hərəkətlər meydana gətirir. Qarşılıqlı kimyəvi təsirdə müxtəlif növ hərəkətlər olan atomlararası əlaqələr mühümdür.

17–19 əsrlərdə atomların sadə yerləşdirici kimi kontinual məkanla əlaqəsi problemi müzakirə olunarkən söhbət bir növ, iki aləmdən: atomların diskret strukturlaşmış aləmindən və güc xətlərinin, qüvvə sahəsinin gərginlik nöqtələrinin keçdiyi məkandan getmişdir; bununla yanaşı atomun özünün strukturlaşması və dinamikliyi və məkanın “qüvvə sahəsi” kimi (*R. Boşkovič*) diskretliyi haqqında təsəvvürlər formalaşdı. Atomlar bir növ bu məkan-sahənin xüsusi nöqtələrinə çevrilir, cismlərin qarşılıqlı təsiri “əfirin” hərəkətlərinə, onun cismə təzyiqinə müncər edilirdi ki, bu da sahənin mexanistik konsepsiyasını təşkil edirdi. Ondən imtina nisbilik nəzəriyyəsində əfirdən imtınanı bildirdi, sahə nəzəriyyəsi isə “atomistik” nəzəriyyəyə olurdu: *M. Plank* enerjinin şüalanması və udulmasının diskret xarakter daşdığını (1900), *A. Eynşteyn* isə elektromagnit sahəsinin diskretliyini əsaslandırmışdır (1905). Mikroaləmin kəşfi ilə dünyanın vahid diskret və kontinual mənzərəsi aydın oldu: başqa mikrohis-

səciklər kimi elektronlar da artıq elementar hissəcik, atom, korpuskul haqqında klassik təsəvvürlərə uyğun gəlmir, onlar bir şəraitdə ölçülü dalğa, başqa şəraitdə ciddi lokallaşmış hissəcikdir. Bütünlükdə aydın oldu ki, atomistik natur-fəlsəfənin eləcə də atomları və korpuskulları ilə birlikdə fizikanın minilliklərlə mövcud olmuş prinsipləri fəlsəfənin və elmin həmişəlik təsdiqlənmiş ilkin şərtlərini deyil, onların yalnız müəyyən inkişaf mərhələsini əks etdirir.

ATOMLARARASI QARŞILIQLI TƏSİR – həm sərbəst, həm də eyni və ya müxtəlif molekulların, kristalların və s. tərkibinə daxil olan atomlar arasındakı qarşılıqlı təsir. Atomların elektron təbəqələrinin quruluşundan asılı olaraq A.q.t. aşağıdakı növlərə bölünür:

kovalent, **ion**, **metal**, **hidrogen rəbitəsi tipli** və **Van-der-Vaals**. A.q.t.-in birinci üç növü molekullarda, atom və ion kristallarında, metallarda və ərintilərdə *kimyəvi rəbitələrin* yaranmasına səbəb olur. Hidrogen rəbitələri molekulların daxilində və müxtəlif molekullar arasında iki elektromənfə atom arasında elektromüsbət H atomu yerləşdikdə yarana bilər; Van-der-Vaals A.q.t. *molekullararası qarşılıqlı təsiri* yaradır, həm də molekulların bəzi xassələrini (məs., müxtəlif konformerlərin mövcudluğunu; bax *Molekulların izomerliyi*) müəyyən-ləşdirir. Kovalent, ion və metal A.q.t. enerjisi $\sim 10^2$ kC/mol, hidrogen rəbitəsi enerjisi ~ 10 –50 kC/mol, Van-der-Vaals A.q.t. enerjisi $\sim 0,1$ –1 kC/mol-dur.

Göstərilən təsnifatla yanaşı A.q.t.-i çox vaxt valent və qeyri-valent qarşılıqlı təsiri kimi ayırırlar. Kovalent, ion və metal A.q.t. valent, Van-der-Vaals A.q.t. isə qeyri-valentdir. Hidrogen rəbitəsi tipli qarşılıqlı təsiri ya zəif valent, ya da valent və qeyri-valent qarşılıqlı təsiri arasında aralıq vəziyyət tutan A.q.t.-ə aid edilir. Qeyri-valent A.q.t. atomların yalnız sırf Van-der-Vaals cazibəsindən və itələnməsindən deyil, həm də induksiya, polyarlaşma, elektrostatik və s. A.q.t.-lərdən ibarət ola bilər. Qeyri-valent A.q.t.-in enerjisi valent A.q.t. enerjisindən ən azı iki tərtib kiçikdir.

Kristal quruluşunda ən güclü rəbitə qarşılıqlı təsirdə olan iki atomun, spinləri bir-birinin əksinə olan iki elektronla (hər atomun bir elektronu) mübadiləsi (bax *Mübadilə qarşılıqlı təsiri*) zamanı yaranır. Belə rəbitə çox vaxt eyni atom-

lardan ibarət kristal qəfəsində olur və kovalent (cütvalentli) rabitə adlanır. Bu halda hər iki atomun ətrafında elektron buludunun sıxlığı (elektronun olma ehtimalı) eyni cür paylanır. Kovalent rabitəli maddələrə misal olaraq almaz, silisium və s. göstərmək olar.

Qarşılıqlı təsirə girən iki atom müxtəlif elementlərin atomları olduqda, elektron buludu sıxlığının maksimal qiyməti atomlardan birinə doğru sürüşür və atomlar bir-birinə nisbətən müxtəlif adlı yüklənmiş olur. Bu zaman Kulon qarşılıqlı təsir qüvvəsi özünü göstərir; belə rabitəyə ion rabitəsi deyilir. İon rabitəsi özünü qələvi-halogenid kristallarda (NaCl, KCl, LiF) daha kəskin göstərir.

Metallar və onların birləşmələri üçün xarakterik olan metal rabitəsində atomların valent elektronları öz atomları ilə çox zəif əlaqədə olur və istənilən vaxt başqa atoma yanacaq bilər. Buna görə də hər bir valent elektronu hər bir atoma eyni dərəcədə mənsubdur. Belə kristalda valent elektronlarının hərəkəti qazlarda molekulların hərəkətini xatırladır və onların hamısına birlikdə eyni bir qaz (elektron qazı) kimi baxmaq olur. Bir sıra kristallarda (əsasən, üzvi kristallarda) Van-der-Vaals qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan rabitə müşahidə olunur ki, buna da molekulyar rabitə deyilir. Belə kristallarda qəfəsin düyün nöqtələrində neytral atomlar dayanır və onlar bir-birilə elektron mübadiləsində olmur, lakin elektron buludu sıxlığının paylanması baş verən fluktuasiyalar nəticəsində hər bir molekulda hər hansı bir anda dipol momentini yaranır. Dipolların qarşılıqlı təsiri kristalın bütövlükdə dayanıqlığını təmin edir. Bu növ rabitə adı çəkilən rabitələrin ən zəifidir.

Eyni bir maddədə eyni zamanda bir neçə rabitə növü özünü göstərir; bunlardan hər hansı birinin üstünlük təşkil etməsi bu və ya digər xassələrin yaranmasına səbəb olur.

ATOM-MOLEKUL TƏLİMİ – bax *Kimya*.

ATOMOXOD – bax *Atom gəmisi*.

ATOM-RAKET MÜHƏRRİKİ – bax *Nüvə-raket mühərriki*.

ATÓN (Qədim Misir dilində – günəş diski) – Qədim Misirdə ilk əvvəl ikinci dərəcəli Günəş allahı. IV *Amenhotep* (Exnaton) A.-u Misirin vahid allahı elan etmişdi. A.-a hökmdar kimi sitayiş olunurdu (o, fironla eyni titullara malik

idi). O, bütün canlıların yaradıcısı və fironun atası hesab edilirdi. A.-un şərəfinə Exnaton yeni paytaxt Axetaton ş.-ni salmış və burada böyük məbəd tikdirmişdi. Özünün və bir çox yaxınının adını dəyişdirmiş, digər allahlara, xüsusilə *Amona* siyatışı qadağan etmişdi. A. əvvəllər şahinbaşlı insan, sonralar yalnız günəş diski şəklində təsvir olunurdu. Exnatonun ölümündən sonra A.-a sitayiş unuduldu.

ATONALLIQ (*a... + tonallıq*) – tonallığın olmadığını bildiren musiqi termini. A. anlayışı 20–21 əsrlərdə yaranmış musiqi əsərlərinin böyük bir hissəsini – *xromatizmdən* intensiv istifadəyə, yeddi pilləli diatonikadan, majordan və minordan, konsonanslanan üçhəmsədan və nəticə etibarilə tonallıqların qohumluğu sistemlərindən, modulyasiyalar imkanından və musiqi əsərini təşkil edən tonal plandan imtinaya əsaslanan musiqi əsərlərini əhatə edir. Ötəri tonal qeyri-müəyyənliyə artıq romantik harmoniyada rast gəlinirdi. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində musiqi dilinin mürəkkəbləşməsi klassik tonal funksionallıqla uzlaşmayan və bəzən səhvən A.-a aid edilən harmonik sistemlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Tonal məntiqdən ardıcıl uzaqlaşmanı *Yeni Vyana məktəbinə* mənsub olan və ekspressionizm estetikasını rəhbər tutan bəstəkarlar həyata keçirdilər; onlar öz əsərlərində sərbəst A.-dan keçməklə genişləndirilmiş tonallıqdan başlamış A. Şönberqin işləyib hazırladığı yeni kompozisiya sisteminədək yolu qat etdilər. A. Şönberq, A. Berq, A. Vebern, eləcə də bəzi musiqi tənqidçiləri “A.” terminini qeyri-dəqiq hesab edirdilər. Bir sıra süni harmonik sistemlərə nəzərən A.-dan neqativ qiymətləndirici termin kimi istifadə olunur.

ATONİYA (yun. *ἀτονία* – gərilmə qabiliyyətinin olmaması, gücsüzlük, süstlük) – toxumaların, başlıca olaraq skelet əzələlərinin və daxili orqanların (mədə, bağırsağ, uşaqlıq, sidiklik, qan damarları və s.) tonusunun, həmçinin əzələ yığılmasının olmaması. Əmələ gəlməsinə görə A. irsi, anadangəlmə və ya qazanılma ola bilər. A.-nın əsas səbəbləri: sinir sisteminin (onurğa beyninin hərəkəi neyronlarının, hərəkəi sinir uclarının, beyniciyin) zədələnməsi; sinir-əzələ keçiriciliyinin pozulması; daxili sekresiya vəzilərinin (məs., böyrəküstü, qalxanabənzer vəzilər) patologiyası; maddələr mübadiləsinin pozulması; orqanizmin üzülməsi (*kaxeksiya*); kroniki intoksikasiyalar (o cümlədən alkoqol). Mədə

və bağırsağın A.-sı zamanı qidaın həzmi və sorulması pozulur. *qəbizlik* baş verir. Uşaqlığın A.-sı hamiləliyin vaxtından əvvəl pozulmasına, doğuş zamanı uşaqlıq qanaxmasına, ciftin ayrılmasının pozuntusuna; sidikliyin A.-sı isə qeyri-iradi sidik ifrazına səbəb olur. Damar divarlarının A.-sı qan təzyiqinin xeyli dərəcədə düşməsi ilə müşayiət olunur (bax *Kollaps*).

Müalicəsi əzələ tonusunu artıran dərman maddələrindən (xolinometik maddələr, antixolinesteraz preparatlar və s.), fizioterapevtik vasitələrdən (lazer şüaları, ionoforez, elektrik stimulyasiyası və əzələlərin masajı) istifadə etməklə baş verən səbəbin aradan qaldırılmasına yönəldilir.

ATOPIYA (yun. *atopiya* – qəribəlik, qeyri-adilik) – inkişafında əsasən irsi meyillik olan allergik xəstəliklər qrupu. İnsanda A. çox qrup allergenlərə (tozlar, tozuqlara, yeyinti məhsullarına, dərman maddələrinə və s.) qarşı baş verə bilər. Atopik xəstəliklərə bronxial astmanın bəzi formaları, pollinoz, allergik rinit, allergik dermatit, bəzi orqan və sistemlərin allergik reaksiyaları (aftozlu stomatit, dərman leykopeniyası, hemolitik anemiya) və s. aid edilir. A.-nın, səciyyəvi əlamətləri dövrü, uzunmüddətli və residivli (təkrar qayıdan) olmasıdır. Ailə anamnezi, qanda, toxumalarda və sekretlərdə (burun seliyi, ağız suyu) eozinofillərin olması A.-nın diaqnostikası asanlaşdırır.

Müalicəsi allergik prosesin müxtəlif fazalarına təsir etmək yolu ilə aparılır. Allergik reaksiyanın immunoloji fazasına spesifik təsir effektiv müalicə üsulu hesab olunur.

ATOTÁRXO, Τ ο δ ο δ ά ρ ο (fərziyyələrdən birinə görə mənası “sarınmış”dır) – irokezlərin miflərində təbiətin qarşısını almaz güvvələrini təmsil edən ilahi, adamyeyən və cadugər. Əjdaha şəklində təsvir edilən A.-nın bədəni “yeddi bəla düyünü” (ilanşəkili saçlar, tıbağayabənzer caynaqlı əl-ayaq, pozuntulu hissi orqanlar) ilə burulmuşdur; irokezlərin Onondaqa məskəni yaxınlığında yaşamışdır. Bir rəvayətə görə, A. bu Onondaqanın əfsanəvi hakimi (ehtimal ki, tarixi şəxsiyyət) olmuşdur. O, insanları qəddarlıqla idarə etmişdir. İrokezlərin həyatını yaxşılaşdırmağa çalışan *Haya-vata* və *Deqanavida* A.-nın aqlını şər niyyətlərdən təmizlədikdən sonra o, irokez tayfalarının Böyük Liqasının şurasına daxil olan 50 başçıdan biri olmuşdur.

Bu mənada A. titulu irokezlərdə bugünkü mövcedir.

ATRANU – Mannada mövcud olmuş qədim şəhər. Adı *Aşşurbanipalın* e.ə. 7 əsrə aid kitabəsində qeyd edilir. *Ahşeri* aşşurluların Mannaya yürüşü zamanı paytaxtdan qaçaraq A.-ya sığınmışdı.

Əd.: Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazlı mənbələrdə. B., 2006.

ATRÁTO – Kolumbiya ərazisində çay. Uz. 664 *km*, hövzəsinin sah. 36 min *km*². Qərbi Kordilyer d-rından başlanır. C.-dan şm.-a dərin və enli (80 *km*-ədək) dağarası dərə ilə axır. Karib dənizinin Uraba körfəzinə tökülür. Yağış suları ilə qidalanır. Gursuludur. Aşağı axımında ortaillik su sərfi 2500 *m*³/*san*-dir. Mənsəbindən Kibdo ş.-ədək (560 *km*) gəmiçiliyə yararlıdır. A.-nın dərəsi Şimali və Cənubi Amerika arasında tektonik sərhəd hesab edilir.

ATRÉY (Ατρεΰς) – yunan mifologiyasında Pelops və Hippodamiyanın oğlu. *Tantalın* nəvəsi. Mikena çarı. Qardaşı Fiyest A.-in arvadı Aeropani tovlayaraq onun köməyi ilə qardaşının sürüsündən çar hakimiyyətinin rəhni olan qızılyunlu qoyunu ələ keçirir. A. Fiyesti şəhərdən qovur, arvadının isə dənizə atılmasını əmr edir. Fiyest öz övladı kimi böyüdüyü A.-in oğlu Plisfeni atasını öldürmək üçün göndərir, lakin Plisfen yaxalanır və öldürülür. Qəzəbini gizlədən A. Fiyestlə barışdığını göstərmək üçün onu dostluq ziyafətinə dəvət edir və qardaşına onun öldürülmüş azyaşlı oğullarından hazırlanmış xörəyi yedirdir. Cinayətdən xəbər tutan Fiyest qardaşını lənətləyir, orakulan məsləhəti ilə öz qızı Pelopiya ilə evlənir. Bu nikahdan Egis doğulur və böyüdükdən sonra A.-i öldürür. Troya müharibəsinin qəhrəmanları Aqamemnon və Menelay A.-in oğulları idi.

ATREZİYA (*a... + yun. τρησις* – dəlik) – inkişaf qüsuru; təbii kanalın və ya dəliyin (düz bağırsağ, anus dəliyi və s.) olmaması və ya onların tamam bitməsi (travma, iltihab və s. səbəbdən). Müalicəsi cərrahi üsullardır.

ATRƏK, Ətrək (ا ت ر ك), Səlahə, Sülahə – İran və Türkmənistan ərazilərində çay. Bir hissəsi sərhəd boyu axır. Uz. 669 *km*, dağlıq hissədə hövzəsinin sah. 27,3 min *km*². Türkmən-Xorasan d-rından başlanır, İran ərazisində dar dərə ilə, daha sonra ovalıqla axır. Ancaq daşqınlar zamanı Xəzərə çatır. Əsas qolu Sumbar çayıdır. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Qızıl Atrək şəhər tipli qəs. yaxınlığında 9,2 *m*³/*san*-dir.

ATRİBUSİYA (lat. *attributio* – yazıb əlavə etmə) – tədqiq olunan abidənin süjeti, üslubu, texniki və digər xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında anonim və ya təxəllüslə yazılmış əsərin müəllifinin, yaranma tarixi və yerinin müəyyən edilməsi. Ədəbiyyat nəzəriyyəsində – mətnünəşliyin problemlərindən biri.

Sənətsünaslıqda, əsasən, əsərin (material, kompozisiya, rəssamın fərdi üslubu, imzası və s.) texnoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqinə əsaslanır. A.-da əsərin süjetinin və təyinatının açılmasında istifadə olunan tarixi-mədəni dəlillər, arxivlər və ədəbi mənbələr böyük rol oynayır. A. keçmişdə ancaq empirik biliklərə və bilicilərin intuitiv nəticələrinə əsaslanırdı. 19 əsrin sonlarından A.-da həmçinin kimyəvi və fiziki araşdırmaların yekunlarına istinad edilir (makro-mikrofotoçəkiliş, rentgenoqrafiya, infraqırmızı və ultrabənövşəyi spektroskopiyaya və s.).

ATRİBÜT (lat. *attribuo* – vermək, kəsb etməmək) – orta əsrlərdə sxolastika və metafizikada şeyin təbiətini təşkil edən, onun ayrılmaz subsitansional əlaməti. Qrammatikada və məntiqdə – şeyin ona mülahizədə verilən istənilən, o cümlədən aksidental əlaməti. Əgər sonuncu mənada A. *predikatın* sinonimidirsə, birinci mənada o, şeyi yalnız özlüyündə, başqa predmetlərə daxil olmadan səciyələndirən predikasiya növüdür. “A.” termini latınca yazılmış kargüzarlıq və inzibati sənədlərin dilindən götürülmüşdür. *Siseronun* ritorikasında o, bu və ya digər münasibətdə şeylərin təbiətinə xas olandır. Latın patristikasında və sxolastikasında A., əsasən, Allah haqqında təlimlə bağlı işlədilir. İlahi A.-lar, yaxud adlarla Allaha xas olan kamilliklər – qadirlik, hər şeyi bilməklilik, mərhəmətlilik adlanır. Allahın mahiyyəti sadə fikirləşdirildiyindən onun A.-ları onun özü ilə və bir-birilə üst-üstə düşməlidir (Avqustinə görə, Allahda Onun özü ilə Onun malik olduğu arasında fərq ola bilməz). Yeni dövr fəlsəfəsində A. substansiyanın dəyişməz və ayrılmaz əlaməti (*R. Dekartda* maddi substansiya ölçüsü, mənavi substansiya isə hərəkiddir), onun vəziyyəti olan *modusdan* fərqli olaraq mahiyyəti (*B. Spinoza*) kimi başa düşülürdü. Sonralar bu terminin işlədilməsində şeyin A.-u ilə onun mahiyyət müəyyənliyi arasındakı fərq səciyyəvi olmuşdur.

Təsviri sənətdə A. hər hansı personajın, yaxud predmetin sabit fərqləndirici əlaməti, onun funksiyasının mahiyyətinin, məşguliyyətinin işarəsidir

(*Afinanın* A.-ları bayquş və ilan, *Annurun* A.-ları ox və kaman və s.). A.-lar tarixi, yaxud əsətiri (məs., *Adonisin* A.-u qaban), rəmzi (məhəbbət rəmzi olan ürək); bir çox personajlar üçün ümumi və fərdi olur.

İnformatikada A. – obyektin xarakteristikasını ifadə edən əlamət (adı, tipi, uz., miqdarı, təsvir forması və s.). Məs., faylın A.-u fayl sistemində fayldan istifadə üsullarını və ona müraciət hüququnu təyin edən əlamətdir. Faylların müxtəlif əməliyyat sistemlərində müxtəlif A. dəstləri olur. MS-DOS-da fayl “arxiv”, “sistem”, “ancaq oxumaq üçün” və “gizli” elan edilə bilər.

ATRİBÜTİV (lat. *attributio* – aid etmə) – təyin, təyin yerində işlənən. Atributiv sözlər. Atributiv isim. Atributiv sintaqma. Məsələn, felin atributiv forması onun cümlədə, əsasən, təyin və zərflilik kimi çıxış etməsidir [oxuyan (adam), gəlib (çatdı)].

ATRİOPEPTİD (yeni lat. *atrium* – ürək qulaqcığı + *peptid*) – peptid hormonu. Onun sələfi ürək qulaqcığı hüceyrələrində əmələ gələn və orada qranullar şəklində toplanan, 128 amin turşu qalıqından ibarət polipeptiddir. Qan dövranına düşdükdən sonra A.-in aktiv α-forması (28 amin turşu qalıqı daxildir) əmələ gəlir. A. sekresiya ürək qulaqcığının gərilməsi zamanı ora daxil olan qanın həcmiminin artması ilə güclənir. A. böyrəklərdə Na⁺ ionlarının reabsorbsiyasını azaldır, Na⁺, Cl⁻ ionlarının və suyun sidiklə çıxarılmasını artırır. A. sekresiyanın pozulması ödemin inkişaf etməsi ilə müşayiət olunur. Ürək qulaqcığı miostitləri ekstraktının diuretik təsirini və onun böyrəklər Na⁺-un vasitəsilə çıxarılmasını artırmaq qabiliyyətini ilk dəfə Kanada fizioloqu A. De Bold əməkdaşları ilə birlikdə təsvir etmişdir (1981).

ÁTRİUM, atri y (lat. *atrium*, ater sözündən – qara, hisli), 1) etrusk və qədim Roma yaşayış evlərinin əsas hissəsi; digər otaqların da ora çıxdığı bağlı daxili həyətdir. Əvvəlcə A.-un mərkəzində, damında üstünün çıxması üçün baca olan ocaq yeri (adı burdan götürülmüşdür, hiddən qaralmış yer mənasını verir), sonralar ocağın yerində dördkünc dayaz hovuz olmuş, damında isə yağış suyunun axması və işıqlandırma üçün dəlik qoyulmuşdu. Son respublika və İmperiya dövrlərində A. Roma evlərinin təmtəraqlı otaqlarına çevrilmişdi; divar rəsmləri, mozaik döşmələr, heykəllər və fəvvarələrlə bəzə

dilirdi; 2) son Roma, erkən xristianlıq və Bizans memarlığında – *bazilikaya* girişin qarşısında dini mərasimlərdə istifadə üçün çəməsi olan, portiklərlə dövrələnmiş həyət; 3) muzey və şəkil qalereyalarında yuxarıdan işıqlandırılan zal; 19–20 əsrlərdə şüşə örtüklü mehmanxana vestibülü; 4) müasir ictimai binalarda yarımfunksional təyinatlı, şüşə dam örtüklü çoxmərtəbəli daxili məkan. Çox vaxt heykəltəraşlıq əsərləri və landsaft dizayn elementlərini özündə birləşdirir.

ATROFIYA (yun. *atrofia* – qidalanmanın olmaması) – həyati fəaliyyəti dövründə orqanizmin orqan və ya toxumalarının ölçülərinin, onların funksiyalarının pozulması, yaxud dayanması ilə müşayiət olunan kiçilməsi. Hər hansı orqanın A.-sı zamanı onun ümumi həcm və kütləsinin azalması ardınca dayaq birləşdirici toxuma strukturu saxlanılmaqla təşkil olunduğu hüceyrələrin A.-sı baş verir. Orqanizmin normal yaş dəyişiklikləri ilə bağlı olan (məs., insan cinsi yetkinliyə çatdıqdan sonra qalxanbənzər vəzinin A.-sı) fizioloji A. və patoloji A. (ümumi və yerli ola bilər) ayırd edilir. Qocalıq A.-sı (məs., dəri və skeletin A.-sı) iki əsas A. tipi arasında aralıq yer tutur. Ümumi patoloji A. (arıqlama, kaxeksiya) azqidalanma, xroniki infeksiyalar və intoksikasiyalar, endokrin vəziləri və mərkəzi sinir sistemi fəaliyyətinin pozuntuları zamanı inkişaf edir. Yerli patoloji A. neyrotrofik tənzimlənmənin pozuntularında (məs., polimielit zamanı skelet əzələlərinin A.-sı), qan dövrəni çatışmazlığında (məs., beyin damarlarının aterosklerozu zamanı baş beyin qabığının A.-sı), funksiya pozuntularında (məs., gözün kənar olumasından sonra görmə sinirinin A.-sı), basııcı təsir olduqda (məs., sidik axarları tutulduqda və böyrək ləyəciklərinə sidik toplandıqda böyrəyin A.-sı), fəaliyyətsizlik (məs., uzunmüddətli immobilizasiya zamanı ətrafların əzələlərinin A.-sı), fiziki və kimyəvi amillərin təsiri (məs., radiasiya şüalanması zamanı limfoid toxumanın A.-sı, yod preparatlarının uzunmüddətli qəbulu zamanı qalxanbənzər vəzinin A.-sı) hallarda olur. Müəyyən mərhələyə qədər patoloji A. geri dönmə prosesidir. Müalicəsi A. törədən səbəbin aradan qaldırılmasıdır.

ATROPAT [? – ?; yun. *Ἀτροπατης*, Midiya (Mada) dilində *Ātrpātā* və ya *Ātrpātā*, hərfi mənada – od tərəfindən qorunan] – dövlət xadimi və sərkərdə. *Atropatilər* sülaləsinin və *Atropatena*

dövlətinin [e.ə. 321– eramızın 244 ili] banisi. İran şahı *III Daranın* [e.ə. 336–330] və ehtimal ki, şah *III Artakserksin* [e.ə. 358–338] hakimiyyətləri dövründə Midiyanın satrapı olmuşdur. Cənubi Azərb. (o cümlədən Böyük və ya Aşağı Midiya) və Şimali Azərb.-in bir sıra torpaqları A.-in tabeliyində idi. Antik müəllif *Poliinin* əsərindəki “bu dövlət (yəni *Atropatena*) hələ farsların (yəni *Əhəmənilərin*) dövründən mövcuddur” məlumatı A.-in elə bu zamandan etibarən yarımmüstəqil dövlət hakimi olduğunu deməyə əsas verir. A. *Qavqamela vuruşmasından* (e.ə. 331) əvvəl *III Daranın* süvari kəşfiyyat dəstəsinə komandanlıq etmişdir. *Qavqamela* yaxınlığında baş verən döyüşdə “midiyalılara *Atropat* başçılıq edirdi; kadusilər, albanlar və sakesinlər də midiyalılarla birlikdə idilər” (*Arrian*). Həmin döyüşdən sonra A. və onun müttəfiqlərindən kadusilər və sakesinlər bir müddət məğlub olan *Daranı* dəstəklədilər. *Əhəmənilər* dövlətinin süqutundan sonra *Makedoniya* qoşunları *Aqbatanaya* müqavimətsiz daxil oldu və şah xəzinəsi buraya gətirildi. Beləliklə, *Makedoniyalı İsgəndərə* qarşı münasibətinin dəyişməsi müqabilində e.ə. 328 ildə A. Kiçik (Yuxarı) Midiyanın satrapı təyin olundu, Böyük (Aşağı) Midiya isə makedoniyalıların hakimiyyəti altında qaldı. A. İsgəndərlə yaxın münasibətlər qurmağa çalışırdı. Onun e.ə. 324 ildə midiyalıların makedoniyalılarına qarşı qaldırdığı üsyanı yatırıb, başçıları *Bariaksı* ələ keçirməsi və İsgəndərə təslim etməsi özünə qarşı inamının artmasına səbəb oldu. *Arrianın* məlumatına görə, A. Midiyanın Nisaya çöllərində istirahət edən İsgəndərin yanına gəlmiş və süvari amazonlardan ibarət 100 nəfərlik dəstəni ona bağışlamışdı. O, qızını

İsgəndərin görkəmli sərkərdələrindən biri olan *Perdikkaya* əvə vermişdi. *Makedoniyalı İsgəndərin* ölümündən sonra dövlətin idarə edilməsi məhz *Perdikkaya* tapşırılmışdı. Bu illərdə öz mövqeyini daha da möhkəmləndirən A. *Perdikkanın* ölümündən sonra müstəqil hökmdar oldu. Ölkə A.-in adı ilə *Midiya-Atropatena*, yəni “*Atropatın Midiyası*” və yaxud “*Atropatena*” adlandırıldı. Sonralar *diadoxlar* arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə zamanı, həmçinin *I Selevkin* [e.ə. 305–280] dövründə A. öz ölkəsinin ərazi bütövlüyünü qoruya bildi. Bu dövrdən sonra A.-in daxili və xarici siyasətində nə kimi hadisələrin baş verdiyi haqqında mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Lakin *Atropatenanın* sonrakı tarixi A.-in hakimiyyəti illərində dövlətin möhkəmləndiyini göstərir.

Əd.: А. Лиев И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ATROPAT MİDİYASI – bax *Atropatena*.

ATROPATENA [(yun. *Ἀτροπατηνη*, Midiya (Mada) dilində *Ātrpātākān(a)*] – e.ə. 321 ildən – eramızın 244 ilinədək Urmiya gölü ətrafında və Arazboyu ərazilərdə (indiki Cənubi Azərb. və müxtəlif dövrlərdə Şimali Azərb.-in bir hissəsi) mövcud olmuş dövlət. Banisi *Atropatdır*. *Perdikkanın* ölümündən (e.ə. 321) sonra *Makedoniyalı İsgəndərin* dövləti onun *diadoxları* arasında parçalandı və A. müstəqil dövlət oldu. Yeni dövlət hökmdarın şərafətini Midiya-Atropatena (Mada-Atropatena), yəni “*Atropatın Midiyası*” və ya sadəcə *Atropatena* (“*Atropata* məxsus olan ölkə”) adlandırıldı. “*Ātrpātākān(a)*” adı orta fars dilində “*Āturpātākān*”, Parfiya dilində “*Āt-ropātākān*”, Suriya dilində “*Ādorbāiqān*, *Ādorbīqān*”, Bizans mənbələrində “*Adar-*

biqana, *Aderbaiqan*”, erməni mənbələrində “*Atropatakan*, *Atropayakan*, *Atropatšan*”, gürcü mənbələrində “*Adarbadaqan*”, ərəb mənbələrində isə “*Ādarbīkān*, *Ādarbījān*, *Ādarbāyqan*, *Ādarbādqān*, *Ādarbāyjan*” kimi qeyd edilir. A. “*Azərbaycan*” adının ən qədim formasıdır.

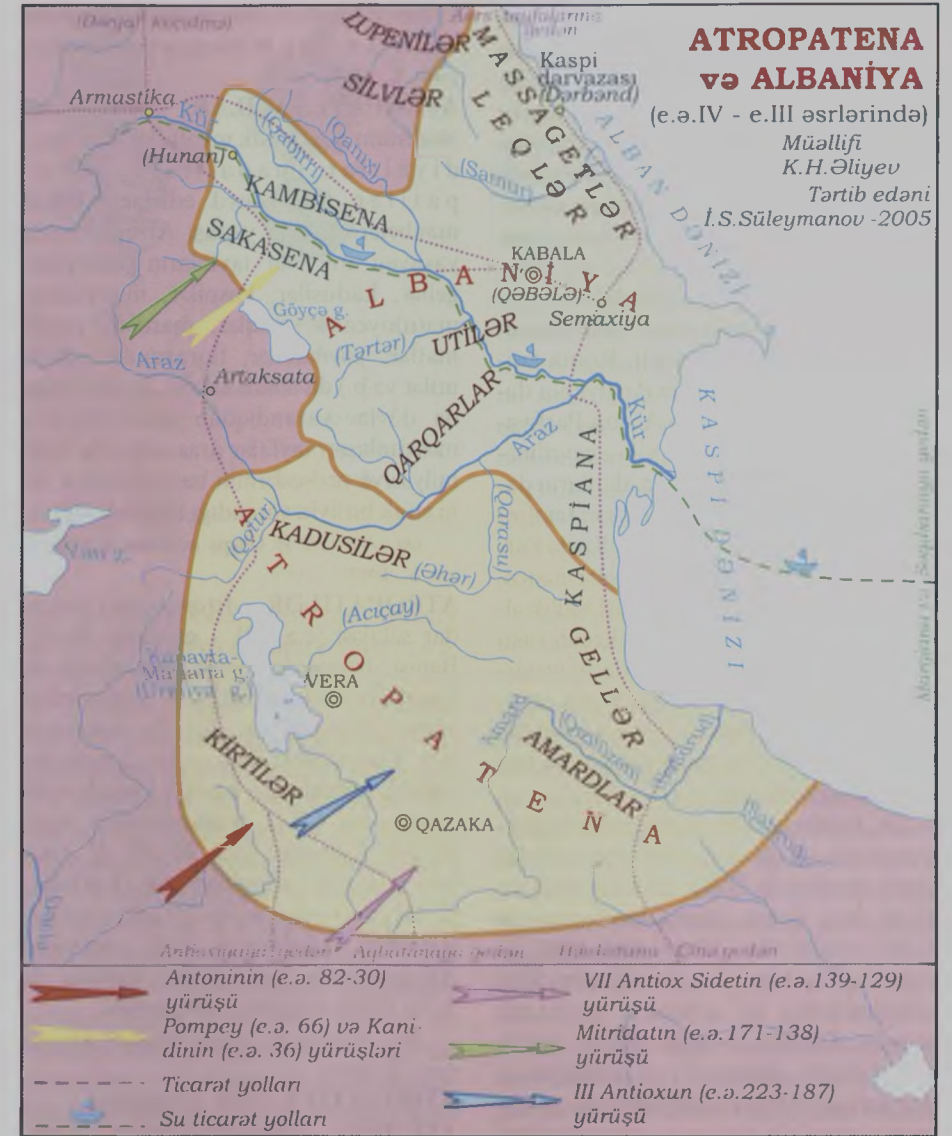
A.-nın ərazisində bir çox tayfalar – *anariaklar*, kadusilər, kaspilər, mardlar, ma(n)tiyenlər, müklər, ortokoribantilər və ya tiqraxauda (şişpapaqlı) saklar, pantimatlar, parikanilər, parsilər və b. yaşayırdılar.

A.-da əhalinin əkinçiliklə məşğul olması üçün münbit vadilər var idi; üzümçülük və şərəbçilik xüsusilə inkişaf etmişdi. Torpaqların əksəriyyəti məbədlərə məxsus idi. A.-da qul əməyindən istifadə olunduğu da ehtimal edilir. “*Midiya otu*”nun (qarayonca) bitdiyi geniş dağ çəmənlikləri A.-da köçəri maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. A.-nın Nisaya çöllərində açılıq yayılmışdı. Ölkə metal filizi və neftlə zəngin idi; antik dövrdə neftdən döyüş zamanı istifadə olunan “*Midiya yağı*” hazırlanırdı. A.-da əsas tikinti materialı daş, ağac və bişmiş kərpic idi. Sənətkarlığın xeyli inkişaf etdiyi ölkədə müxtəlif saxsı qablar, o cümlədən zoomorf, naxışlı və şirli qablar istehsal edilirdi. Burada ellin monarxiyasına bənzər siyasi quruluşun formalaşdığı ehtimal olunur.

Müstəqil dövlətin meydana gəlməsi A.-nın iqtisadi həyatının canlanmasına səbəb olmuşdu. Mühüm ticarət yollarının A. ərazisindən keçməsi ölkənin şəhər həyatının kifayət qədər inkişaf etməsinə təkan vermişdi. Antik mənbələrdə A.-nın Aqanzana, Qazaka (Qanzaka), Paytakaran, Fanaspa, Fraaspa (Fraata, Faraaspa) və s. mühüm şəhərlərinin adları çəkilir. Qazaka ş.-nin *Atropatın* dövründən dövlətin paytaxtı olduğu güman edilir.

Antik mənbələrin məlumatına görə, *Atropatilər* ehtimal ki, A.-nın müstəqilliyini qorumaq məqsədilə makedoniyalıları ölkələrinə “buraxmırdılar”. *Strabon* A.-nın hərbi qüvvə baxımından kifayət qədər güclü olduğunu qeyd edir.

Artabazanın hakimiyyəti dövründə A.-nın sərhədləri c.-dakı ərazilərlə yanaşı Arazdan şm.-də yerləşən Rioni çayının yuxarı axınına və İberiyanın müəyyən hissəsini əhatə edirdi. Onun hakimiyyəti illərində A. ordusu *Selevkilərlə* müharibədə məğlub olmuş və bir müddət onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. E.ə. 190 ildə *III Antioxun* Maqneziya yaxınlığındakı döyüşdə romalıların məğ-

Hökmdar Atropat. Möhürdə təsvir. E.ə. 5-4 əsrlər.

rək Antoni ilə dostluq əlaqəsi yaratdı və onunla qohum oldu. Bir müddət sonra Antoni ilə Oktavian arasında münaqişə yaranması nəticəsində romalıların dəstəyindən məhrum olan Artabaz parfiyalılara məğlub olmuş və əsir düşmüşdür. A. Ermənistan çarına verilmişdi. Lakin tezliklə Artabaz azadlığa çıxmış və Roma imperatoru Ermənistanı ona tabe etmişdir.

Bundan sonra A.-da hakimiyyət Parfiya *Arşakilərinin* kiçik qolu nümayəndələrinin əlinə keçmişdi. Roma təsirinə qarşı mübarizə A. ilə Parfiyanın daha da yaxınlaşmasına və A.-nın Parfiyanın tərkibində yarımasılı vil.-ə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. 72 ildə alanların dağıdıcı yürüşü zamanı A. *Pakor* tərəfindən idarə olunurdu. 213–223 illərdə Parfiyada yaranan daxili çəkişmələr nəticəsində A. qısa bir müddətə müstəqillik əldə etmişdi. 227 ildə Dərbənd keçidi vasitəsilə A.-ya hunların və sabirlərin (savirlərin) yürüşləri baş vermişdi. A. təqr. 244 ildə Sasanı şahı *I Şapur* tərəfindən istila edilmiş və Sasanilər dövlətinin tərkibində qatılmışdır.

A. zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idi. A. ərazisində küp qəbirlər geniş yayılmışdı. Ölülər sıx bükülmüş şəkildə, başı qabın ağzına tərəf olmaqla küpə yerləşdirilir, qəbirə dəfn küpü ilə yanaşı gil qablar və s. qoyulurdu. Küp qəbirlərin heç bir qəbirüstü tikilisi olmurdu. Kerefto d-rında (indiki İrannın Qərbi Azərb. ostanının c.-q. sərhədlərində) yerləşən Herakl məbəbindəki yunan yazısı, eləcə də avroman perqamentləri e.ə. 2 əsrin 2-ci yarısında ellinizm mədəniyyətinin A.-da yayıldığını göstərir.

Eramızın I əsrində A.-da Parfiya şahlarının adına sikkələr zərb olunmuş, bunlardan draxmalar daha geniş yayılmışdı. Parfiya mədəniyyəti A.-ya güclü təsir göstərsə də, A. mədəniyyətinin də Parfiyaya təsiri böyük idi. Bununla yanaşı Strabonun məlumatına görə, atropatenalılar ermənilərin adətlərini yarıdanlardır. Ermənistanda atropatenalılardan məskunlaşdığı bir çox yerlər var idi. Midiya dilindən alınma sözlər erməni dilinə keçmişdi.

A.-da əsas din *zərdüştilik* idi. Ellinizm dövründə ölkədə zərdüştiliyin mövqeyi zəifləsə də, hakim din olaraq qalmışdı. Ərəb müəlliflərinin məlumatları Sasanilər dövründə zərdüştiliyin yeni mərkəzinin A.-da olduğunu təsdiq edir. Ətraflı məlumat üçün bax həmçinin *Azərbaycan xüsusi cildinə*.

Əd.: P a n i M. Roma e i r e d'Orinte da Augusto a Tiberio (Cappadocia, Armenia, Media Atropatene). Bari, 1972; А л и е в И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ATROPATENALILAR – *Atropatena* əhalisinin adı. Antik müəlliflər A.-ı *midyalılar* (madalılar), *atropatilər* kimi qeyd edirlər. Qədim mənbələrdə A.-la yanaşı Atropatenada yaşayan müxtəlif tayfaların (dareytlər, gellər, kadusilər, kaspilər, midyalılar, ma(n)tiyenlər, maqlar, mardlar, pantimatlar, parikanilər, tiqrauxa da saklar, utilər və b.) da adları çəkilir. Atropatenada dövlət yarandıqdan sonra burada məskunlaşan tayfalar arasında təbii assimilyasiya proseslərinin baş verdiyi və yeni etnik birliyin yarandığı ehtimal olunur.

Əd.: А л и е в И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ATROPATİLƏR – *Atropatenada* hökmdar sülaləsi [e.ə. 321 – eramızın 20 ili]. Banisi *Atropatdur*. Antik mənbələrdə A. haqqında məlumat azdır. A. sülaləsindən yalnız Atropat [e.ə. 321–?], *Artabazan* [e.ə. 3 əsrin 20-ci illəri – e.ə. 2 əsrin əvvəlləri], Mitridat [? – e.ə. 67], Dara [e.ə. 66 – təqr. e.ə. 65], *I Ariobarzan* [e.ə. təqr. 65–36], *I Artabaz* [e.ə. 36–20], *II Ariobarzan* [e.ə. 20 – eramızın 2 ili], *II Artabaz* [2–14] və *Ariovastın* [14–20] adları çəkilir. *Arşakilər* sülaləsinin kiçik qolunun Atropatenada hakimiyyətə gəlməsi ilə A.-in hökmrənliyinə son qoyuldu.

Əd.: А л и е в И. Очерк истории Атропатены. Б., 1989.

ATROPATIYA – bax *Atropatena*.

ATROPİN – quşüzümü fəsiləsi (bəngotu, xanımotu, dəlibəng və s.) bitkiləri-

nin tərkibində olan alkaloid. Tropin aminspirti və trop turşusunun mürəkkəb efridir. Canlı orqanizmlərə daxil olduqda asetilxolinin antaqonisti kimi təsir edir, sayə əzələləri zəiflədir, vəzilərin sekresiyasını azaldır. Zəhərlidir. Eksperimental neyrofiziologiya və tibdə (göz dibinin tədqiqində, xora xəstəliklərində və sayə əzələlərinin qıç olması ilə müşayiət edilən bəzi xəstəliklərdə, morfinlə zəhərlənmə zamanı əks-zəhər kimi) istifadə olunur.

ATSIZ ibn Məhəmməd ibn Anuştegin (1097–1156) – *Anuşteginlər* sülaləsindən Xarəzm hökmdarı [1128–56]. Əvvəllər səlcuqi sultanı Səncərdən asılı olan A. onun Mavəraünnəhrə (1129–30), İraqa (1132) və Qəznəyə (1135–36) təşkil etdiyi yürüşlərdə iştirak etmiş, sonralar Mənciqləgi və Xocənti (1132–33) ələ keçirmişdir. A.-in hakimiyyəti dövründə Xarəzmşahlar dövlətinin sərhədləri Seyhun (indiki Sırdərya) çayından Araz çayına qədər uzanan əraziləri əhatə edirdi. A. müstəqil siyasət yeritməyə başladığı üçün sultan Səncərin onunla münasibətləri pozulmuş və Xarəzmin idarəsi əmir Süleymana tapşırılmışdı. Lakin yerli əhalinin dəstəyi ilə bir müddət sonra A. hakimiyyətini bərpa etmişdi. 1141 ildə *qarakitaylara* məğlub olan sultan Səncərin zəifləməsindən istifadə edən A. səlcuqilərin paytaxtı Mərvə tutmuş, lakin 1143 ildə yenidən Səncərə tabe olmuşdu. Sonralar A.-in müstəqilliyini bərpa etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Əd.: H o u t s m a M. T. Irak ve Horasan Selçukluları tarihi. İstanbul, 1943.

ATSUGİ – Yaponiyada, Kanaqava prefekturasında şəhər. Əh. 229 min (2005).

Atsugi şəhərinin panoramı.

Atşabalıdı:

- 1 – ağacın ümumi görünüşü;
- 2 – çiçək qrupu;
- 3 – ikincisiyyətli çiçək;
- 4 – erkək çiçək;
- 5 – meyvə;
- 6 – tumurcuq;
- 7 – payız yarpağı.

Tokionun 46 km-liyində, Saqami çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. Edo dövründə (1603–1867) çay limanı kimi salınmışdır. Nəql., elektron və maşınqayırma sənayesi müəssisələri; un-t var. “Nissan Motor” sənaye korporasiyasının texniki mərkəzidir.

ATŞABALIDI (*Aesculus*) – atşabalıdı fəsiləsindən ağac, bəzən də kol cinsi. Barmaqvari mürəkkəb yarpaqları qarşılıqlı, əsasən, 5–9 yarpaqcıqdan ibarətdir. Qeyri-müntəzəm çiçəkləri dikkuran süpürgəvari çiçək qrupunda yerləşir. Yetişdikdə, açılan qərzəkdən toxum (meyvə) tökülür. Şabalıdı rəngli meyvəsi iri, parlaq, qaidə hissədən nisbətən dairəvi olur. Yeməli deyil. Avropada, Asiyada, Şimali Amerikada təqr. 15 (başqa məlumata görə 25) növü məlumdur. Hünd. 30 m, diametri təqr. 2 m-ə çatan a d i A. (*A.hippocastanum*) daha çox yayılmışdır. Bu növ Azərb.-da da bitir. Yaşllaşdırmada istifadə olunur. A., əsasən, toxumla çoxalır; toxumundan yüksəkkeyfiyyətli spirt, yağ, nişasta alınır. Oduncağı dülğərlikdə istifadə edilir. Qabığından habasil, venaların genişlənməsi, tromboflebit, ateroskleroz və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilən venostazin ekstraktı hazırlanır.

ATTAQAY AŞIRIMI – Azərb. Resp.-nin Qax r-nu ilə RF-nin Dağ. Resp. sərhədində aşırım. Baş Qafqaz silsiləsindədir; hünd. 2657 m.

ATTALİLƏR – *Perqamda* hökmdar sülaləsi [e.ə. 283–133]. Banisi yunan Attalın (sülalənin adı buradan götürülmüşdür) oğlu Fileterdir [e.ə. 283–263]. Frakiyanın hökmdarı *Lisimax* Fileteri Perqam qalasının rəisi təyin etmiş və xəzi-

nəni qorumağı ona tapşırırmışdı. Fileter e.ə. 283 ildə Lisimaxa qarşı çıxmış və e.ə. 281 ildən əslində müstəqil dövlətin hakimi olmuşdu. Onun xələfi I Yevmenin [e.ə. 263–241] hakimiyyəti illərində Perqam rəsmən müstəqil çarlığa çevrilmişdi. I Attalın [e.ə. 241–197] dövründə, demək olar ki, bütün Kiçik Asiya Perqam çarlığının tərkibinə qatılmışdı. Daha sonra I Attalın oğulları II Yevmen [e.ə. 197–160/159] və II Attal [e.ə. 160/159–139/138] hakimiyyətdə olmuşlar. Onların dövründə Perqam ellinist dünyasının mühüm siyasi və mədəni mərkəzi idi (Perqam məhrabının inşası, nəhəng kitabxananın yaradılması və s.). Roma tərəfindən təzyiqlin güclənməsi şəraitində hakimiyyətə gələn sonuncu hökmdar III Attal [e.ə. 139/138–133] Perqamı Romaya vəsiyyət etmiş və bu ərazi Romanın Asiya əyalətinə çevrilmişdi.

ATTASƏ (fr. attaché, hərfi mənası – təhkim edilmiş) – 1) ilk diplomatik rütbə. Bütün dövlətlərin qanunvericiliyinə əsasən xarici işlər nazirinin əmri ilə diplomatik nümayəndəliklərin və xarici işlər idarələrinin 2–3 illik iş təcrübəsi olan əməkdaşlarına verilir (bax həmçinin *Diplomatik rütbə*). 2) Hərbi, hərbi-dəniz, hərbi-hava A.-ləri – diplomatik nümayəndəliyin vəzifəli şəxsləri; olduqları dövlətin hərbi qüvvələri qarşısında öz ölkələrinin müvafiq qoşun növlərini təmsil edir və diplomatik nümayəndəyə bütün hərbi məsələlər üzrə kömək göstərirlər. 3) K o m m e r s i y a (ti-carət), maliyyə, kənd təsərrüfatı, elm və texnika, balıqçılıq üzrə A.-lər – diplomatik nümayəndəliyin diplomatik heyəti üzvləri; xa-

rici əlaqələrin müəyyən sahəsində xüsusi funksiyaları həyata keçirirlər. 4) M ə d ə n i y y ə t məsələləri üzrə A. – diplomatik nümayəndəliyin diplomatik heyəti üzvü; olduğu ölkə ilə mədəni əlaqələrin inkişafı məsələlərinə baxır. 5) M ə t b u a t A.-si (press-attaché) – diplomatik nümayəndəlikdə mətbuat məsələlərinə baxan vəzifəli şəxs.

ATTENUASIYA (lat. attenuatio – azalma) – 1) patogen mikroorqanizmlərin, onların immunitetformalaşdırma qabiliyyəti saxlanılmaqla, virulentliyinin süni surətdə zəiflədilməsi və ya aradan qaldırılması; canlı *vaksinlərin* hazırlanmasında istifadə olunur. Attenuasiyalanmış mikroorqanizm ştammları ilk dəfə L. Paster (1880) tərəfindən alınmış və toyuq vəbası, qarayara və quduzluqla mübarizədə vaksin kimi tətbiq edilmişdir. 2) Bakteriyalarda bəzi aminturşuların biosintezinə nəzarət edən *operonların* transkripsiyasını (RNT molekuluğun sintezi) tənzimləyən mexanizm. Belə operonun işlək (lider) nahiyəsində attenuator adlanan xüsusi sahə yerləşir: hüceyrədə müvafiq aminturşu çatışmadıqda operonun transkripsiyasını stimullaşdırır, həddən artıq olduqda isə matris RNT fraqmentinin bu sahə ilə kodlaşdırılan ikincili strukturunu yenidən yaratmaqla onu dayandırır.

ATTENYÁN (Attaingnant) Pyer (təqr. 1494, Due – 1551 və ya 1552, Paris) – fransız musiqi nəşiri, ixtiraçı, not nəşri üzrə islahatçı. A. not çapına sərf olunan xərcləri iki dəfədən çox azaltmağa imkan verən mütərəqqi ştamplama (ilk dəfə 1528 ildə “Yeni Şanson” toplusunda) metodunu köməyi ilə tarixdə ilk dəfə olaraq notları kütləvi tirajla buraxmağa başlamışdır. “Kralın musiqi nəşiri və kitabxanaçısı” kimi unikal imtiyaza malik olan A. öz dövrünün musiqi dəbini yaratmışdır. Onun nəşr etdiyi fransız (həmçinin flamand və italyan) bəstəkarlarının əsərləri (məsələn, şanson, motellər, lyutna və klavışlı alətlər üçün əsərlər, rəqs və ansambel musiqisi və s.) 16 əsr musiqisinin zəngin mənzərəsini əks etdirir.

ATTENUATOR (fr. atténuer – azaltmaq, zəiflətmək) – elektrik gərginliyini, cərəyan şiddətini, elektrik və elektromagnit rəqslərini (siqnalları) zəiflətmək (məs., qurğunun girişinin həddindən artıq güclü siqnalla yüklənməsinin qarşısını almaq) üçün qurğu. A. dalğaötürən, rezistorlardan ibarət elektrik dövrəsi və s. şəkildə olur. Siqnalların zəiflədil-

Son hədd attenuatoru.

məsinə görə qeyd edən, pilləvari (o cümlədən proqramlaşdırılan) və səliss (o cümlədən idarə olunan); tezlik diapazonuna görə radio-ölçü və optik; qoşulma üsuluna görə koaksial, dalğaötürənli və optik lifli növləri var. Radio-ölçü A.-ları iş prinsipinə görə rezistor, tutum, polyarizasiya, son hədd (sərhəd) və uducu növlərə ayrılır. Rezistor və tutum A.-larında siqnal uyğun olaraq rezistiv və yaxud tutum bölücülərinin köməyiylə zəiflədilir; adətən, aşağıtezlilikli olur, yüksək dəqiqliyə malikdir. Polyarizasiya A.-u, içərisində uducu lövhə yerləşdirilən dairəvi en kəsikli dalğaötürəndir. İçərisindəki uducu lövhənin vəziyyətini siqnalın polyarizasiyası istiqamətinə nəzərən dəyişdirmək olur. İfrat yüksək tezlikli dövrlərdə dəqiq A. kimi tətbiq olunur. Son hədd A.-unun iş prinsipi dalğa uzunluğunun qiyməti böhran qiymətindən çox olduqda dalğaötürənin içərisində elektromaqnit dalğalarının sönməsinə, uducu A.-un iş prinsipi isə uducu maddələrdə elektromaqnit dalğalarının sönməsinə əsaslanır. Optik A.-ların işində işıq ötürücülərinin sıxacları arasında uducu süzəclərin qoşulmasına uyğun olaraq optik itkilərin dəyişməsinə istifadə olunur. A., əsasən, yüksək tezlikli elektrik-ölçü və radio-ölçü aparatlarında tətbiq edilir. **ATTERZE**, K a m m e r z e – Avstriya ərazisində ən böyük göl. Alp d-rında,

467 m hünd.-dədir. Buzlaq mənşəlidir. Suyu çox təmiz, şəffaflığı 30 m-ədəkdir. Sah. 46,7 km² (uz. – 20 km, eni – 4 km-ədək), dərinliyi 171 m-ədəkdir. Balıqla zəngindir. Ze-Ax çayı onu Mond gölü ilə birləşdirir. A.-dən Ager çayı (Dunay hövzəsi) başlayır.

A. gölü məşhur kurort bölgəsi Zalskammerqutun (Ümumdünya irsi siyahısında) ərazisindədir. Sahillərində bir neçə kiçik kurort qəsəbələri var.

ATTESTASIYA (lat. attestatio – şəhadətnamə) – 1) işçinin peşəkarlıq səviyyəsinin və tutduğu vəzifəyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi. Xüsusi komissiya tərəfindən keçirilir. Kadrların optimal yerləşdirilməsi, onlardan daha məhsuldar istifadə olunması, dövlət qulluqçularına ixtisas dərəcələri vermək üçün zəruridir; 2) iş yerlərini A. edərək, onların normativ parametrlərə uyğunluğu yoxlanılır. İş yerləri sayının personalın sayı ilə balanslaşdırılması təmin edilir; əmək məhsuldarlığı yüksəlir; əsas fondların istifadəsi daha effektiv olur; əlverişli iş şəraiti yaradılır; 3) məhsulun A.-sı onun keyfiyyətinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin obyektiv qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Şirkətdə keyfiyyətin idarə olunma sistemi təşkilatı strukturdan ibarətdir; məhsulun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, həmçinin onun təkmilləşdirilməsi üçün zəruri olan məsulluğu, proseduraları, proses və resursları dəqiq müəyyənləşdirir, sahibkarlığın strateji vəzifəsini həll etməyə imkan yaradır.

ATTİK (yun. ἀττικός) – binanın baş karnizindən üstə yerləşən kiçik divar. Çox zaman bəlyef və kitabələrlə bəzədilir. Qədim Roma memarlığında (adətən, *zəfər tağlarında*), həmçinin İntibah, barokko və klassisizm dövrlərində istifadə edilirdi. A. bəzən hündür olmayan mərtəbədə (attik mərtəbə) ibarət idi.

ATTİKA (Ἀττική) – Yunanistanın c.-ş.-ində tarixi vil. və inz. ərazi vahidi (nom). Sah. 3.81 min km². Əh. 3.52 mln. (2000).

Atterze gölü.

Əsas şəhəri Afinadır. A. ərazisində ilk məskənlər Neolit dövrünə (e.ə. 8–3-cü minilliklər) aiddir. Təq. e.ə. 2000 ildə burada İoniya tayfaları məskunlaşmışlar. *Egey mədəniyyəti* dövründə A. əhəmiyyətli rol oynamışdır. A.-nın e.ə. 13 əsrdən başlayan Afina ətrafında siyasi birləşmə prosesi e.ə. təq. 6 əsrin əvvəllərində başa çatmışdır. E.ə. 5 əsrdən etibarən A. sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən Qədim Yunanistanın ən çox inkişaf etmiş vil.-inə çevrilmişdir. A.-nın sonrakı tarixi Afina tarixi ilə sıx əlaqədədir. Bax *Afina* (Qədim).

ATTİKA KOMEDİYASI – Qədim Afina (Attika vilayətinin mərkəzi) e.ə. 5–3 əsrlərdə formalaşmış qədim yunan dramatik janrı. A.k.-nin inkişafında üç dövr fərqləndirilir: qədim A.k. (e.ə. 486, Dionisiyə həsr olunmuş bayramlarda göstərilməyə buraxıldığı ildən – 404, Peloponnes müharibəsinin başa çatdığı ilə-dək); orta A.k. (e.ə. 404 ildən – 323, Makedoniyalı İsgəndərin vəfatı ilə-dək); yeni A.k. (yüksəliş dövrü e.ə. 4 əsrin son rübü – 3 əsrin ilk onillikləri). Qədim A.k.-nda ictimai-siyasi mövzular, satira, qrotesk-fantastik sjuetlər üstünlük təşkil edirdi (qədim komediya müəlliflərindən təq. 60-nın adı və onların əsərlərindən parçalar məlumdur, yalnız Aristofanın 11 pyesi bütünlüklə saxlanmışdır. Orta dövr komediyası qədim dövr komediyasından birinci növbədə xorun rolunun əhəmiyyətli dərəcədə kiçildilməsi ilə fərqlənirdi: xor ancaq pərdələr arasında intermediyalar ifa edirdi; mürəkkəb lirik ölçülü, bir çox spesifik elementlərdən (parod, aqon, parabasa) istifadə olunmurdu, mifoloji *travestilər* və döyüşçü, parazit, getera, əspaz maskaları ön plana keçirdi. Orta A.k.-nin ən görkəmli nümayəndələri Antifan, Anaksandrid, Aleksid, Yevbul olmuşlar. Lakin onların əsərlərindən yalnız çoxsaylı fraqmentlər dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Yeni A.k.-nin stereotip sjuet motivləri

məişət və ailə münasibətlərinə yönəldilmişdir. (*Menandr*, Filemon, Difi). Yeni A.k.-nda qəti olaraq, Avropa dramaları üçün ənənəvi olan 5 pərdəyə bölünmə formalaşmışdı.

ATTİLA (təqr. 400–453) – Qərbi Hun dövlətinin hökmdarı [434–453]. Əmisi *Ruanın* [422–434] ölümündən sonra bir müddət dövləti qardaşı *Bleda* ilə birlikdə idarə etmişdir. Qardaşının ölümün-

Attila.

dən (445) sonra isə hunların tayfa ittifaqının təbaşına rəhbəri olmuşdur. 442 ildə Dunay çayı sahilindəki bütün şəhərləri, həmçinin Naisu (Niş), Serdika (Sofiya) və Filippopolu tutmuşdur. 443, 447–448 illərdə Şərqi Roma imperiyası ərazisinə yürüşlər edərək bir çox iri şəhərləri ələ keçirmişdir. 445 ildə Frakiya və İlliriyanı tutaraq Konstantinopola yaxınlaşmışdı. Şərqi Roma imperiyası qoşunlarına ağır zərbə endirərək Konstantinopoldan şm. və c. istiqamətində dəniz yolu ilə çıxmışdır. Qallipol (Gelibolu) y-a-na yönələrək Romanın buradakı hərbi qüvvələrini darmadağın etmişdir; Roma barışıq imzalamaya məcbur olmuşdur. 448 ildə Şərqi Roma imperiyasına illik xərac qoyandan sonra 500 minlik ordu ilə qərbə üz tutmuş və Paris yaxınlığındakı Orlean ş.-ni almışdır. Bizans qoşunlarını Atus (Vid) çayının kənarında tam məğlubiyyətə uğratmışdır. İmperator II *Feodosi* [408–450] A. ilə barışıq imzalamış, üç il ona bac ödəmişdir; bu müqavilənin şərtləri Şərqi Roma imperiyası ilə imzalanan müqavilənin şərtlərindən daha ağır idi. 451 ildə *Aetsinin* və vestqot kralının müttəfiq ordusu ilə hunlar arasında *Katalaun döyü-*

şü baş verdi. A. 452 ildə Şimali İtaliyaya yürüş edərək Akvileya, Paviya, Verona, Briksiya, Berqama və Milan ş.-lərini tutmuşdu. Romanın hunların əlinə keçəcəyindən qorxuya düşən papa I Leo A.-nın yanına gələrək ona qiymətli hədiyyələr, həmçinin illik vergi ödəyəcəyinə söz vermişdi. A. təklifi qəbul edərək Romadan çəkilmədi. 453 ildə Şərqi İtaliyaya yeni yürüş hazırlıqları ərafəsində qəflətən ölmüşdür. A.-nın ölümündən sonra hunların tayfa ittifaqı dağılmışdır.

A.-nın obrazı saqalarda *Atli*, alman eposunda, o cümlədən “Nibelunq nəğmələri”ndə E tsel surətində öz əksini tapmışdır; türklərdə Atlı xan adı ilə məşhurdur.

Əd.: Thompson E.A. A History of Attila and the Huns. Oxford, 1948; Gordon C.D. The age of Attila. Ann Arbor, [1960]; Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul, 1993. Бувье-Ажан М. Аттила – Бич Божий (ЖЗЛ). М., 2003; Хаттон Э. Аттила. Предводитель гуннов. М., 2005.

“ATTİLA” ƏMƏLİYYATI – Bax *Anton əməliyyatı*.

“ATTİLA XƏTTİ” – Kipr a.-nda demarkasiya xətti. 1974 ilin avqust ayında Yunanistan hərbi qüvvələrinin Kiprin türk hissəsinə müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədi ilə Türkiyə hökuməti tərəfindən yaradılmışdır. “A.x” adanı türk və yunan hissələrinə bölür.

ATTİS (Ἄττις) – yunan mifologiyasında Frigiya mənşəli allah; yerin məhsuldar qüvvələrinin təcəssümü. Allahların anası Kibelaya sitayişlə bağlıdır. A. Finikiya allahı *Adonisə* və Babil allahı *Tammuza* uyğundur. A.-ə sitayiş elinist dünyasında geniş yayılmış və Kibela kultu ilə birlikdə Romaya (e.ə. 204) da keçmişdir.

ATTÖ ... (lat. atten – on səkkiz) – fiziki kəmiyyət vahidlərinin 10¹⁸ hissəsini bildirən sözünü; a ilə işarə olunur. Məs., *1 asan* (attosaniyə)=10¹⁸san.

ATTRAKSİON (fr. attraction, hərfi mənada – cəzbətmə) – 1) sirk, yaxud estrada proqramlarında effektiv nömrə; 2) kütləvi cazibə qüvvələrində əyləncə qurğusu (karusel, yelləncək, tir, “gülüş otağı” və s.).

ATTRAKTANTLAR (lat. attraho – çəkmək, cəlb etmək) – heyvanları və bəzi başqa orqanizmləri cəlb edən təbii, yaxud sintetik maddələr, həmçinin əşyalar, səslər, şüalar və s. Həşəratların qoxu A.-ı daha geniş öyrənilmişdir. Onlar erkək fərdləri cəlb edən diş fərdlərin ifraz etdiyi cinsiyyət feromonlarına; yem kimi

cəlb edən qida A.-ına, yumurta qoymaq üçün substrat kimi cəlb edən A.-a ayrılır. Qida A.-ı (şəkər şərbətləri, patka, maya, ət, yaxud balıq substratları və s., həmçinin bitkilərin tərkibində olan bəzi maddələr) zərərli həşəratları tutmaq üçün onları cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur. Bu maddələr çox vaxt həşəratların yumurta qoymaq üçün yer seçməsinə də kömək edir. Sintetik cinsiyyət feromonları feromon tələlərində həşəratların populyasiyası zamanı fenoloji və s. müşahidələrin aparılması, onların karantin növlərinin aşkar edilməsi; dişilərin mayalandırılmış yumurtalar qoymasının qarşısını almaq məqsədilə erkək fərdlərin azdırılması; azsaylı zərərverici həşəratların kütləvi surətdə tutulması; parazit həşəratların zərərverici-sahiblərin çoxalma yerlərinə cəlb edilməsi və s. üçün istifadə edilir. A.-ın tətbiq sahələri müxtəlifdir. Məs., xüsusi balıq A.-ından istifadə etdikdə, süni balıq yemləri ilə daha çox balıq ovlanır. Müvafiq A. donuzların və bəzi digər heyvanların süni mayalandırılmasının səmərəliliyini yüksəltmək üçün tətbiq olunur. Bax həmçinin *Feromonlar*.

ATTRİTOR (lat. attritus – sürtülmüş) – ovuntuları ultradispers vəziyyətə gətirəndək xırdalayan (0,01 mkm-ə qədər) mexaniki maşın. Ovuntu xırda polad kürəciklərlə birlikdə A.-un işçi kamerasına doldurulur. Qarışıq qarışdırılan (fırladılan) zaman kürəcikləri aralarında qalan ovuntunun zərrəciklərini oxcala-yır və əziz. Fırlanma sürəti 500 dövr/dəq, kameranın tutumu 1,2 m³-dir.

ATTUTAN – İrannın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 50 km şm.-ş.-dədir.

ATUC – Azərbaycan. Resp. Quba r-nunun Güləzi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-ş.-də, Yan silsilənin şm.-ş. yamacında, Vəlvələ çayının sahilindədir. Əh. 9 (2008); maldarlıqla məşğuldur. 1985 ildə torpaq sürüşməsi ilə əlaqədar əhalisinin əksəriyyəti Aşağı Atuc k.-nə köçürülmüşdür.

ATUEY (Hatuey) – Haiti və Kubada İspaniya işğalçılarına qarşı mübarizəyə rəhbərlik etmiş hindi başçı. İspanlar tərəfindən yandırılaraq edam edilmişdir (1515).

ATURPAT MAHRASPANDAN (4 əsr) – *Atropatənada* baş zərdüşti kahini. A.M. Sasani şahı Şapurun [309–379] dövründə *Avesta* kanonunun tərtibini tamamlamışdır.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропате- ны. Б., 1989; Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 1, B., 1998.

ÁTYA, Atiyya (Atiyah) Maykl Frensis (d. 22.4.1929, London) – ərəb mənşəli ingilis riyaziyyatçısı, London kral cəmiyyətinin (1962; prezidenti 1990–95), Paris EA üzvü (1978), REA-nın əcnəbi üzvü (1994). Kembriç Un-tini bitirmişdir (1955). Oksford Un-tinin prof.-u (1953–69), Prinstonada (ABŞ) Perspektiv Tədqiqatlar İn-tunun prof.-u (1969–72). Əsas elmi əsərləri cəbri topologiya (K-nəzəriyyəsinin inkişafı) və elliptik diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə aiddir.

ƏSƏRLƏRİ: Лекции по K-теории. М., 1967; Введение в коммутативную алгебру. М., 1972 (совм. с И. Макдональдом).

ÁUD (Oud) Yakobus Yohannes Piter (9.2.1890, Pürmerend – 5.4.1963, Vas-senar) – holland memarı. Texniki Rəsm Məktəbində (Amsterdam), Ali Texniki Məktəbdə (Delft və Münxendə) təhsil almışdır. Təqr. 1915 ildə T. van Dus-burqla tanış olmuşdur; “De Steyl” jurnalında məqalə və layihələrini, o cümlə-dən Sxeveningendə terraslı yaşayış evi-nin (1917), Pürmerendə fabrikin (1919) layihələrini dərc etdirmişdir. Rotter-damdakı “De Yuniye” kafesinin fasadı-nın tərtibatında (1924–27) “De Steyl” qrupunun qrafik kompozisiya prinsiplərindən bəhrələnməmişdir (saxlanılmamışdır; 1985–86 illərdə yenidən bərpa olunmuşdur). 1918–33 illərdə Rotterdam şəhərinin memarı olmuşdur. Yaşayış bina-larının memarlığında (Rotterdamda, 1922–30; Ştutqart yaxınlığındakı Vay-senhof sərgi qəsəbəsində, 1927 və s.) diq-qəti, əsasən, müasir memarlıq formaları axtarışına yönəlmişdir. Sonralar özəl fəaliyyətində monumental formalar və dizayna üstünlük vermişdir: “Yeni Ams-terdam” okean laynerinin interyeri (1937), “Şell” firmasının Haaqadakı bina-sı (1938–42), Amsterdamda Milli mo-nument (1954–56, heykəltəraş C. Rade-ker). Arnem yaxınlığındakı uşaq sana-toriyasının memarlığında (1952–60) özünün “poetik funksionalizm” adlan-dırdığı 1920-ci illər üslubuna qayıtmışdır. Haaqada Niderland Konqresi bina-sının müəllifidir (oğlu Hendrik Emillə birlikdə, 1956–69).

AÚD, A u d h, A v a d h – Şimali Hindistan-da Qanq çayından şm.-da, Qoqra (Qhaqhra) və Qumti çaylarının hövzə-sində tarixi vil. A. adı e.ə. 6 əsrdə bu ərazidə mövcud olmuş *Koşala* dövlətinin paytaxtı *Ayodhya* ş.-nin adı ilə bağlıdır.

1724 ildə *Böyük Moğolların* A.-dakı nəvvabı Səadət xan burada müstəqil dövlət yaratdı. 1764 ildə Buksar yaxınlı-ğında baş verən döyüşdə ingilis Ost-Hind şirkətinin qoşunlarına məğlub olan A. onun vassalına çevrildi; 1856 ildə tamamilə ingilislər tərəfindən zəbt olunaraq Şimal-Qərbi əyalətlərin (1902 ildən Britaniya Hindistanının Aqra və Aud Birləşmiş əyalətləri) tərkibinə qatıldı. A. 1857 ildə Sipahi üsyanının mərkəzlərindən biri idi. 1950 ildən Uttar-Pradeş ştatı adlanır.

ÁUDENÁRDE, O d n á r d (flamandca Oudenaarde) – Belçikada, Şərqi Flan-driya əyalətində şəhər. Əh. 28 min (2005). Gent ş.-ndən c.-da, Şelda çayı sahilində yerləşir. II əsrin əvvəllərində Flandriya qrafı IV Balduinin (Boduenin) dövründə salınmışdır. Şəhərin qala divarları 12 əsrdə tikilmişdir. 1708 ildə A. yaxınlığında *İspaniya irsi* uğrunda gedən müharibənin əsas döyüşlərindən birində fransızlar ingilis-holland ordu-suna məğlub olmuşlar.

“ÁUDI” – Almaniyada istehsal olunan minik avtomobillərinin adı. 1909–40 il-lərdə “Audi NSU Auto Union” firması tərəfindən istehsal edilmişdir. 1966 ildən “A.”-nin istehsalı yenidən bərpa olunmuşdur. Firma 1986 ildən kiçik və orta sinif avtomobillər hazırlamağa başla-mışdır. “A.” avtomobillərinin əsas xüsusiyyəti onun qabaq və ya bütün təkərlə-rinin aparıcı olmasıdır.

AUDIƏNSIYA (isp. audiencia; lat. au-dientia – dinləmə, qulaqasma) – İspani-yada və onun dənizası müstəmləkələ-rində orta əsrlərdə və Yeni dövrdə inzi-bati-məhkəmə orqanı; *Rekonkista* döv-ründə meydana gəlmişdir. 15 əsrin son-larına yaxın A. ikipalatalı məhkəmə or-qanına çevrilmiş, palataların birində mülki, digərində cinayət işlərinə baxıl-

Audi Q5 minik avtomobili [fili 2010; mühərrikinin işlək həcmi 2,0 l; gücü 155 kVt (211 a.q.); maks. sürəti 222 km/saat].

mışdır. İspaniyanın Amerikadakı müs-təmləkələrində A. müəyyən ərazidə inzi-bati-məhkəmə kollegiyası kimi fəaliyyət göstərirdi; bununla kral hakimiyyəti *konkistadorların*, sonralar həm də qu-bernatorların özbaşınalıqlarını məhdud-laşdırmağa çalışırdı. A.-lar prezidentdən və bir neçə hakimdən (oidordan) ibarət idi; onlar mülki və cinayət işlərinə baxır, yerli inzibati orqanların fəaliyyətini mü-shahidə edir və yol verilən pozuntular haqqında müstəmləkələr üzrə ali idarə-etmə orqanına xəbər verirdilər. A.-nın prezidentləri vitse-krallarla birlikdə müstəmləkələrdə ali inzibati elitani təş-kil edirdilər. *İspaniyanın Amerikadakı müstəmləkələrinin istiqlalıyyət uğrunda müharibəsi (1810–26)* zamanı ləğv edil-mişdir.

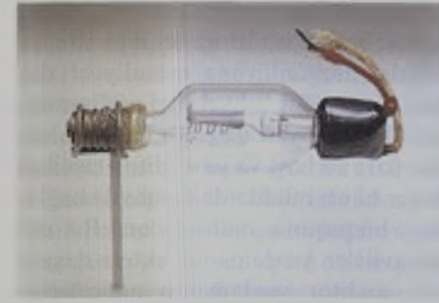
ÁUDIO... (lat. audio – eşidirəm) – eşit-məyə və səslərə aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi (məs., audiokaset, audiometr).

AUDIOLOGIYA (audio... + ...logiya) – eşitmə haqqında təlim; otorinoların-qologiyanın bölməsi. Klinik A. eşitmə pozulmalarının (*karlıq, ağrısızlaşma* və s.) etiologiya və patogenezi, onların diaq-nostikasını, müalicə və profilaktika üsullarını öyrənir. İstehsalat amillərinin (səs-küy, vibrasiya, toksiki maddələr və s.) eşitmə funksiyasına təsirinə öyrə-nilməsi mühüm yer tutur. Eşitmənin bərpası və ya yaxşılaşdırılması məqsədi-lə həyata keçirilən qulaq cərrahiyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar A.-nin vəzifələrinə qulaqda cərrahi əməliyyatların aparıl-masına dair göstərişlər və onların nəticə-lərinin qiymətləndirilməsi məsələləri da-xil olmuşdur.

AUDIOMÉTR (audio... + ...metr) – bax *Audimetriya*.

AUDIOMÉTRIYA (audio... + ...metri-ya) – eşitmə itiliyinin ölçülməsi. Müxtəlif hündürlüklü (tezlikli) səslərin eşitmə həddinin ölçülməsindən, yəni səsin ən aşağı eşidilmə gücünün təyin edilməsindən ibarətdir. Əsas A. üsullarına aşağı-dakılar aiddir: eşitmənin danışıqla, kamertonla və audiometrlə (teziyinə və in-tensivliyinə görə müəyyən dozalı səs qi-ciqlandırıcıları verən elektroakustik aparatlarla) müayinəsi.

AUDİON – sadə elektrovakuum cihazı. İdarəedici tor, katod və anoddan ibarət ilk elektron lampası (triody). 1906 ildə amerikalı Li de Forest (1873–1961) ha-zırlamışdır. O, vakuum lampasında di-od detektorunu işləyib təkmilləşdirmiş və katodla anod arasına üçüncü elektro-

L.Forestin hazırladığı audion (1906).

du (toru) əlavə etmişdir; nəticədə triody və ya üçelektrodlu vakuum lampası elektrik siqnalları gücləndiricisi kimi istifadə edildi. O dövrdə mövcud olan elektrolit və karborund detektorlarına nəzərən simsiz rabitə siqnalları üçün A. daha həs-sas cihaz idi. A. canlı radioverilişlərin hə-yata keçirilməsinə imkan yaratmış, *tran-zistorun* kəşfinə qədər radio, radar, TV və kompyuter sistemlərinin əsas komponenti olmuşdur.

AUDIOPLÁTA (audio... + fr. plateau – val, disk) – kompyuterdə musiqini, nitqi və küyü canlandıran xüsusi infor-masiya qurğusu. Fərdi kompyuterdə genişləndirilmə platası olan A. bir tə-rəfdən sintezator kimi rəqəmləşdirilmiş stereosəsni yüksək keyfiyyətli çıxışını, digər tərəfdən səsi yazan və rəqəmləş-dirən qurğu kimi işləyir. A. səs kartı da adlanır.

AUDIOPLÉYER – bax *Pleyer*.

AUDİT (lat. «auditus» – qulaqasma, dinləmə) – iqtisadi subyektlərin (audit olunan şəxslərin) mühasibat uçotunun və mühasibat (maliyyə) hesabatının kə-nar yoxlanılmasının müqavilə əsasında həyata keçirilməsi üzrə auditorların (au-ditor firmalarının) sahibkarlıq fəaliyyəti növü; məqsədi audit olunan şəxslərin maliyyə hesabatının dürüstlüyü (audit olunan şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyəti haqqında istifadəçidə düzgün təsəvvür yaratmaq üçün maliyyə hesabatları göstəricilərinin dəqiqlik dərəcəsi) və mühasibat uçotu-nun qanunvericilik normalarına uyğun-luğu barədə obyektiv rəyin formalaşdı-rılmasıdır.

Əlaqədar auditor xidmət-ləri: mühasibat uçotunun qurulması, bərpası və aparılması, maliyyə hesabatı-nın və vergi bəyannamələrinin tərtib edilməsi, aktivlərin və passivlərin qi-yətləndirilməsi, maliyyə, vergi, bank və s. təsərrüfat qanunvericiliyi məsələlərinə dair məsləhətləşmələr, iqtisadi subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin

təhlili, marketing araşdırmalarının aparılması, investisiya layihələrinin hazırlanması və təhlili, biznes-planların ha-zırlanması, A. və mühasibatla əlaqəli sa-hələr üzrə kadrların hazırlanması, hüqu-qi şəxsin təşkili və yenidən təşkili ilə bağlı proseduraların yerinə yetirilməsi, nizamnamə fondunun formalaşmasının (dəyişməsinin) təsdiqi, öhdəliklərin, tə-ləblərin və hesablasmaların təsdiqi, maliyyə hesabatlarının tərkib hissələrinin A.-i, digər çərçivələrə uyğun hazırlanmış hesabatların və onların tərkib hissələri-nin A.-i, əmlakın qiymətləndirilməsinin A.-i, ödəmə qabiliyyətinin olub-olma-masının təsdiqi, iflas (müflisləşmə) ilə bağlı prosedurların yerinə yetirilməsi, dividendlərlə bağlı əməliyyatların təsdi-qi, aktivlərin inventarizasiyası, əməliyyat A.-i, uyğunluq A.-i, daxili A., A.-lə bağlı s. xidmətlər. Bundan əlavə, audi-tor vergi orqanlarında, iqtisad (arbitraj) məhkəmələrində iqtisadi subyektin ma-raqlarını qorumaq üçün ona yardım göstərə bilər.

A.-in yaranması və təşək-külü. Qədimdə A. gəlirlər, xərclər və vergilərin yığılması haqqında vəzifəli şəxslərin hesabatlarının dinlənilməsi praktikasını bildirdi. Sonradan A. maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair məlu-matların yoxlanılmasına çevrilmişdir. Hələ qədim misirlilər və romalılar ara-sında vəzifəsi vergiyönlərin işini yox-lamaqdan ibarət olan adamlar vardı ki, bu da müasir auditorların funksiyala-rına uyğundur.

Maliyyə nəzarəti formalarının inkişafı orta əsrlərdə də davam etmişdir.

Müasir anlayışda müstəqil A. 19 əs-rdə yaranmışdır. Məcburi A. haqqında qanun 1862 ildə B.Britaniyada, 1867 ildə Fransada, 1937 ildə ABŞ-da qəbul edilmişdir. 1905 ildə dünyada 11 min auditor fəaliyyət göstərirdi, onların yarısı B. Britaniyanın payına düşürdü.

Azərbaycanda A. 1991 ildən formalaş-mağa başlamışdır. Resp.-da A.-in inkişafının birinci mərhələsi 1991–96 illəri əhatə edir. 1991 il iyulun 31-də Azərbaycanın Nazirlər Kabineti Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesabl Auditor Mərkəzi haqqında Əsasnaməni qəbul etdi. 1994 il sentyabrın 16-da «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1995 il sentyabrın 19-da «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Əsasna-mə» qəbul etmişdir.

Azərbaycanda A.-in inkişafının ikinci mərhələsi 1996–2002 illəri əhatə edir.

Üçüncü inkişaf mərhələsində (2003 ildən) A. ölkənin iqtisadi və ictimai hə-yatında möhkəmlənmiş, onun qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, Azərbaycanın beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanınması və xarici əlaqələrinin güclənməsi baş vermişdir.

2010 il yanvarın 1-dən ölkə ərazisində Beynəlxalq audit standartları tətbiq edilir. Azərbaycan 44 sərbəst auditor və 53 auditor təşkilatı fəaliyyət göstərir (2010). Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının həqiqi üzvüdür (2008).

A.-in növləri. Qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq məcburi və təşəbbüslə A. ayırılır. Qanunvericiliyə görə öz maliyyə hesabatlarını dərc etdir-məli olan təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunvericilik aktları ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda və ya səlahiyyətli dövlət orqanlarının müvafiq qərarına əsasən (onların sifarişi ilə) hə-yata keçirilən A. məcburi, digər hallarda isə könüllüdür. Məcburi A. yoxlama-sı bilavasitə qanunvericiliklə müəyyən-ləşdirilmiş hallarda və ya dövlət orqan-larının tapşırığı ilə keçirilir. Məcburi A.-in həcmi və keçirilmə qaydası qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir.

Auditor rəyi – auditorun (audi-tor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş, A. aparılan təsərrüfat sub-yektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqan-ları, habelə məhkəmə orqanları üçün hü-quqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir.

Yoxlanılan maliyyə məlumatları barədə fikrini müəyyənləşdirmək üçün audi-tor sübutları əsasında əldə edilmiş nə-ticələr auditor tərəfindən təhlil edilir və qiymətləndirilir. A.-in yekununda yox-lanılan hesabatlar haqqında aydın yazılı fikri özündə əks etdirən auditor rəyi tərtib edilir. Səlahiyyətli dövlət orqanının qərarına əsasən keçirilmiş yoxlamanın nəticələrini əks etdirən auditor rəyi Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur. Rəy şərtsiz müsbət, şərti müsbət, mənfəi ola bilər. Şərtsiz müsbət rəy təkmilləşdirilmiş və ya tamamlanmış da ola bilər.

Şərtsiz müsbət rəy yoxlanılan təsərrüfat subyektinin uçot və hesabat işinin vəziyyəti üzrə auditorun aydın və birmənalı müsbət fikrini əks etdirməklə, A. məqsədi üçün lazım olan bütün məlumatları və izahatları əldə edildiyi, təqdim olunan məlumat yoxlanılan təsərrüfat subyektinin həqiqi maliyyə vəziyyətini kifayət qədər əks etdirdiyi, maliyyə sənədləri müəssisə tərəfindən qəbul olunmuş mühasibat uçotu sistemində əsasən tərtib edildiyi və bu sistem özü mövcud qanunvericiliyin tələblərini ödədiyi, hesabatların həqiqi uçot məlumatları əsasında tərtib olunduğu və heç bir ziddiyyət təşkil etmədiyi halda tərtib olunur. Şərti müsbət rəy məhdudiyəti olan rəydir. Məhdudiyət bu və ya digər xüsusiyyətin və uyunsuzluğun olduğunu göstərmək zərurəti yarandıqda rəyə daxil edilir. Auditor təqdim edilən arqumentlər əsasında mənfi rəy verə bilər. Bu zaman o, rəyi göstərilən ifadələrdən istifadə etməklə tərtib edir: «tələbləri təmin etmir», «işin mövcud vəziyyətini təhrif edir», «həqiqi təsəvvür yaratmır», «müvafiq deyil», «ziddiyyətlidir». Auditor hesabatlara dair rəy verməkdən imtina edərsə, onda gətirilmiş arqumentlər əsasında işin vəziyyəti haqqında rəy hazırlamağın mümkün olmadığını göstərir.

A.-in normativ sənədləri aşağıdakılardır: qanunvericilik aktları (məcəllə və qanunlar), prezidentin fərman və sərəncamları, hökumətin qərarları; Beynəlxalq Audit Standartları və Auditorlar Palatasının üzv olduğu beynəlxalq peşəkar təşkilatların A.-ə dair normativ sənədləri; Auditorlar Palatasının normativ sənədləri; nazirlik, komitə, baş idarə və digər orqanların A.-ə dair qaydaları, təlimatları, metodik göstərişləri və digər sənədləri; auditor təşkilatlarının daxili standartları, qaydaları və s.

Auditor yoxlama zamanı sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları qanunvericiliyə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq A.-in forma və metodlarını sərbəst müəyyən etməyə, sifarişçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən kənar hüquqi şəxslərdə saxlanılan sənədlərlə) tanış olmaq və yoxlama üçün onları almaq, pul məbləğlərinin, qiymətli kağızların, maddi sərvətlərin mövcudluğunu yoxlamaq və A. üçün lazım olan digər məlumatları almaq, sifarişçinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı izahat almaq, səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişçi ilə auditor xidməti

göstərəkən müəyyən etdikləri pozuntuları və nöqsanlar haqqında onlar qarşısında məsələ qaldırmaq, A.-in keçirilməsinə müqavilə əsasında başqa auditorları cəlb etmək, yoxlanılan təsərrüfat subyekti tərəfindən A. üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilməməsi halında A. yoxlamasını keçirməkdən imtina etmək hüquqlarına malikdirlər.

Sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: A.-in aparılmasında Azərb. Resp. qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etmək; auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək; qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda A.-in aparılmasında iştirakının qeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiyə (səlahiyyətli dövlət orqanına) xəbərdar etmək; sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq; A.-in aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək; yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanmasını təmin etmək; təsərrüfat subyektinin tələbi ilə ona A.-in aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, tələflərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələr üçün əsas olan normativ aktlar barəsində ətraflı məlumatlar vermək; qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda vergi hesabatına dair auditor rəyi vermək.

Auditor xidməti bir tərəfdən sərbəst auditor və ya auditor təşkilatı, digər tərəfdən isə sifarişçi arasında bağlanmış və yoxlamanın məzmununu, aparılması müddətlərini, məsləhət xidmətlərinin həcmi, ödəniş məbləğini və qaydasını, eləcə də tələflərin məsuliyyətini nəzərdə tutan müqavilə əsasında göstərilir. Sifarişçi auditorun öz peşə vəzifələrini tam və keyfiyyətlə yerinə yetirməsinə bütün lazımı şəraiti təmin etməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Auditor öz müstəsisindən, eləcə də bu işdə marağı olan hər hansı üçüncü şəxsə asılı deyildir. Auditor və ya auditor təşkilatı tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi auditor rəyinin təhvil-qəbul aktı ilə müəyyən olunur. Auditor rəyi müəyyən olunmuş forma əsasında tərtib edilir.

Təsərrüfat subyektinin rəhbərliyi (mülkiyyətçisi) A.-in aparılması üçün

zəruri olan bütün sənədləri, registrləri və hesabatları auditora təqdim edir və onların düzgünlüyünə məsuliyyət daşıyır. Təsərrüfat subyektləri maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələlər üzrə sərbəst və ya auditor təşkilatı ilə hər hansı müddətdə müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər. Bu cür müqavilələr yoxlama xarakteri daşıdıqda, auditor yoxlamanın nəticələrinə görə müəyyən olunmuş qaydada akt tərtib edir.

Auditorlar Palatası auditor təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır və onların işinə nəzarət edir. Auditorla (auditor təşkilatı ilə) onların sifarişçiləri arasında meydana çıxan əmlak xarakterli bütün mübahisələri Auditorlar Palatasında həll edilə bilmədikdə məhkəmə tərəfindən həll olunur.

Auditorlar və auditor təşkilatları öz vəzifələrini lazımcına yerinə yetirmədikdə Azərb. Resp. qanunvericiliyinə və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

AUENBRUGGER Leopold (19.11.1722, Qrats – 17.5.1809, Vyana) – Avstriya həkimi. Vyana Un-tinin tibb fakültəsini bitirmiş (1751), 1751–68 illərdə Vyanaadakı hospitalda işləmişdir. 1784 ildə dvoryan rütbəsinə layiq görülmüşdür. Həkim müayinəsi üsullarından biri kimi, ilk dəfə *perkussiya* təklif etmişdir. Tədqiqatın nəticələri ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. (1761). Kitab 1808 ildə I Napoleonun saray həkimi J. Korvizar tərəfindən fransız dilinə tərcümə edildikdən sonra A.-in perkussiya üsulu geniş yayılmış və indiyədək tətbiq olunur. **AUERBAX KƏLƏFİ**, əzələ-bağır-saq kələfi – onurğalı heyvanlarda və insanda qida borusunun, mədənin və bağırsağın əzələ qatları arasında yerləşən neyronların məcmusu; onu təsvir edən alman alimi L. Auerbaxın (1828–97) adı ilə adlandırılmışdır. A.k.-ndə iki tip neyronlar ayırd edilir. Bir qismi mərkəzi sinir sistemindən (MSS) və yaxud ikinci tip neyronlardan sinir impulsunu (əsasən, azan sinirlə) qəbul edir; sonuncular MSS-ə bağlanmayan reflektor qövslərin hissi həlqəsini formalaşdırır. A.k. həzm yolunun hərəkət fəallığını təmin edir.

AUƏSKİ XƏSTƏLİYİ, yalançı quduzluq – k.t. heyvanlarının, xəz-dərili heyvanların və gəmiricilərin kəskin gedişli infeksiya xəstəliyi. Baş və

onurğa beyninin zədələnməsi, törədici-nin düşdüyü yerlərdə gicişmə ilə səciyyələnir. Donuzlarda və norkalarda gicişmə olmur. İlk dəfə ABŞ-da 1813 ildə güclü gicişmədən əziyyət çəkən və tələf olan buzovlarda quduz qoturluq adı ilə təsvir edilmişdir. 1849 ildə İsveçdə kliniki əlamətlərinin quduzluğa oxşarlığına görə yalançı quduzluq adı altında buzovlarda təsvir olunmuşdur. Müasir adı 1902 ildə xəstəliyin törədicisi herpesvirusu müəyyən etmiş macar alimi A. Aueskinin adındandır. Bütün Avropa ölkələrində, Amerikada, Afrikada və Asiyada qeydə alınır. Xəstəliyin inkişafı və kliniki təzahürləri heyvanın növündən, yaşından və yoluxma üsulundan asılıdır. Yoluxma mənbəyi 12 aya qədər virus ifraz edən xəstə və xəstəliyini çəkib qurtarmış heyvanlardır. Yoluxma hava-damcı yolu ilə, yem vasitəsilə, bəzən bətdaxili olur. İnkubasiya dövrü 1–20 gündür. Donuzun yaxşı bişməmiş ikinci dərəcəli məhsulları vəhşi heyvan təsərrüfatlarında norkalar üçün törədici mənbəyi olur. Diqunoz laboratoriya şəraitində adadovşanlarını yoluxdurmaqla qoyulur. Xəstə heyvanlar, həmçinin A.x.-nə şübhəli heyvanlar izole edilir və serumlarla müalicə olunur. Profilaktikası heyvanlara vaksın vurulmasından, siçovul və siçanların məhv edilməsindən ibarətdir.

AUƏZOV Muxtar Ömərhanoviç (28.9.1897, indiki Şərqi Qazaxıstan vil.-nin Borli k. – 27.6.1961, Moskva) – qazax yazıçısı, dramaturq, ədəbiyyatşünas.

Qazax. SSR EA-nın akad. (1946), əməkdar elm xadimi (1957). Lenin mükafatı laureatı (1959), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1949). Leninqrad Dövlət Un-tini bitirmişdir (1928). Yaradıcılığa xalq əfsanəsi əsasında yazdığı “Enlik-Kebek” (1917) faciəsi ilə başlamışdır. Bu pyeslə qazax teatrının əsasını qoymuşdur. Ədbi fəaliyyətinin erkən dövrlərinə aid əsərlərində (“Köməksizlərin taleyi” hekayəsi, 1921; “Karaş-Karaşda hadisə” povesti, 1927 və s.) qazax feodal cəmiyyətinin problemlərini açıb göstərmişdir. İyirmidən çox pyesin (“Gecə gurultuları”, 1934; “Mübarizə”, 1935;

“Alma bağında”, 1937; “Qaraqıpçaq Koblandı”, 1943–44 və s.) müəllifidir. A. qazax maarifçi şairi Abay Kunanbayevin irsini toplayıb öyrənməklə məşğul olmuş, onun həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş “Abayın yolu” (1-ci kitab: “Abay”, 2 cildə, 1942–47; 2-ci kitab: “Abayın yolu”, 2 cildə, 1952–56) adlı roman-epopeya yazmışdır. Romanda eyni zamanda 19 əsrin 2-ci yarısının ictimai həyatının mürəkkəb mənzərəsi təsvir olunmuşdur. Tamamlanmamış “Yeni nəsil” epopeyasının 1-ci kitabı 1962 ildə çap olunmuşdur. Qazax və qırğız xalqlarının folkloruna və ədəbiyyatına dair əsərləri, publisistik məqalələri var. 1997 ildə YUNESKO tərəfindən ədibin 100 illik yubileyi geniş keçirilmişdir. Əsərləri Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: Abay. B., 1954; Muhtar Avuevov. Makaleler. Ankara, 1997.

AUXA (Siniperca chuatsi), Çin xanbalığı – xanıbalığıkimilər dəstəsindən şirinsu balığı. Uz. 65–70 sm-ədək, çəkisi 4–8 kq olur. Bədəni dik, yanlardan basıqdır. İki bel üzgəci birləşmişdir; birincisi

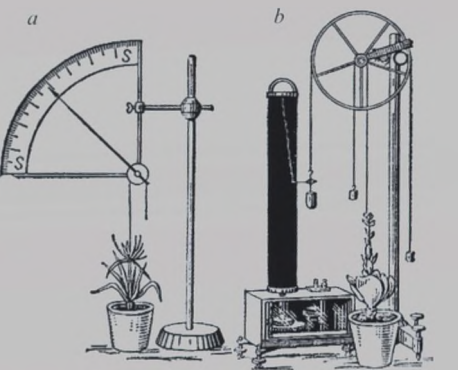
Auxa (Siniperca chuatsi).

isi tikanlardan ibarətdir; birincidən üstə yerləşən ikincisi yumşaqdır. Beli boz, yaxud yaşılımtıl-boz, yanları gümüşüyə çalan yaşılımtıl-sarı, qarışıq iri qara ləkəlidir. Xırda, tsikloid pulcuqlarla örtülüdür. Ağzı böyükdür. Koreya və Çin çaylarında rast gəlinir; Rusiyada yalnız Amur çayı hövzəsində və Saxalında yaşayır. Tipik «pusqucu» yırtıcıdır, xırda balıqlarla qidalanır. 9 il yaşayır. Qiymətli ov balığıdır; lakin sayı azdır. RF-nin Qırmızı kitabına daxil edilmişdir (2001).

AUİTA (Aouita) Səid (d.2.11.1959, Kenitra) – Mərakeş idmançısı. Yüngül atletikanın orta və uzun məsafələrə qaçış növündə dəfələrlə dünya rekordçusu, dünya çempionatının (1983, 1500 m) və Olimpiya Oyunlarının (1988, 800 m) bürünc mükafatçısı, dünya (1987, 5000 m)

və Olimpiya Oyunları (1984, 5000 m) çempionudur.

AUKSANOMETR (yun. αὐξάνω – böyüyürəm + metr) – bitkinin uzununa böyüməsini ölçən cihaz. Sadə A. üfqi oxla bərkidilmiş əqrəb, təkərcik və bölgülü qövsdən ibarətdir. Təkərciyin üzərindən ip aşırılır. İpin bir ucuna yük bağlanır, digər ucu bitkinin baş tərəfinə bənd edilir. Bitki böyüdükcə, əqrəb hərəkət edir

Auksanometr: a – qövsü auksanometr; b – auksanoqraf.

və onun nə qədər böyüməsi bölgülü qövsdə göstərilir. Böyüməni avtomatik qeydə almaq üçün uyğunlaşdırılmış A.-ə auksanoqraf deyilir.

AUKSİNLƏR (yun. αὐξω – artırmaq, böyütmək, becərmək) – bitkilərin, onların böyümə və inkişafını tənzimləyən hormonları. A.-i bəzi fitopatogen göbələklər və bakteriyalar da sintez edə bilər. A. hüceyrələrin dartılmasını stimullaşdıraraq bitkilərin böyüməsini gücləndirir. İndolilsirkə turşusu (İST), indolilyağ turşusu (İYT) və indolun bəzi digər törəmələri, fenilsirkə turşusu təbii A.-ə aiddir. Onlar zoqların aktiv bölünən təpə (apikal) hüceyrələrində, cavan yarpaqlarda intensiv, köklərdə isə az əmələ gəlir və hədəf hüceyrələrə doğru nəql olunur. Məs., gövdədə A.-in axını onun təpəsindən kökün ucuna (təqr. 1 sm/saat sürətlə) yönəlir. A.-in yönəldilmiş axımının yaradılmasında xüsusi daşıyıcı zülallar iştirak edir. Xarici mühit amilləri (işıqlanma istiqaməti, yaxud ağırlıq qüvvəsi) dəyişən zaman A.-in axını sürətlə dəyişir: 10–15 dəq.-dən sonra A. orqanın (gövdənin, kökün və s.) daha çox kölgədə qalmış, yaxud aşağı hissəsinə yönəlir; nəticədə orqanın işıqlanmış (kölgəli), yaxud yuxarı (aşağı) hissəsində böyümə sürəti dəyişir və boy ayımları (tropizm) baş verir. Hüceyrə səviyyəsində hərəkət edən auksin molekulu müvafiq hüceyrə reseptoru ilə (məs., ABP 1 zülalı ilə) bir-

ləşərək Ca²⁺ ionlarının hüceyrəyə daxil olmasını təmin edir. Daha sonra plazmatik membranın proton nasoslari fəallaşır və nəticədə H⁺ ionları sitoplazmadan hüceyrə divarına keçərək onun yumşalmasına və hüceyrənin turqor təzyiqinin təsiri altında dartılmasına (uzanmasına) səbəb olur. Bütövlükdə bitkilərin A.-i qida maddələrinin nəqlini intensiv böyüyən zoqlara, yarpaqlara, kök və meyvələrə yönəldir. A. orqanogenezin (yarpaq rüseymlərinin, yan və əlavə köklərin əmələ gəlməsi, keçirici sistemin diferensiasiyası, meyvələrin əmələ gəlməsi və böyüməsi, yan tumurcuqların böyümədən qalması və s. proseslər) başlıca (əsas) amilidir. Bitkilərdə A. digər fitohormonlarla qarşılıqlı təsirdə olur; məs., onlar nəqli ləngidən və A.-in parçalanmasını sürətləndirən etilenin əmələ gəlməsini induksiyləşdirir. A. preparatları (İST və İYT-nin qarışığı olan heteroauksin) çiliklərdə kökəmələgəlmənin stimulyasiyası üçün istifadə edilir. A.-in sintetik analoqları olan 1-naftil- və 2-naftoksisirkə turşuları, benzoy, fenoksisirkə və pikolin turşularının xorlaşdırılmış törəmələri boy tənzimləyiciləri və herbisidlər kimi (ikiləpəli əlaq bitkiləri ilə mübarizədə) istifadə edilir. Bax həmçinin *Fitohormonlar*.

AUKSION, (lat. *auktion* – artırılma; müzaidə ilə açıq satış) h ə r r a c – əmtələrin, daşınmaz əmlakın və digər əmlak partiyalarının qabaqcadan müəyyən edilmiş yerdə və təyin edilmiş vaxtda açıq ticarət şəklində satış üsulu. Maksimum gəlir götürmək istəyən satıcı satışda iştirak edən alıcıların birbaşa rəqabətindən istifadə edir. A. prosesi zamanı satıcı əmtənin getdikcə artan start qiymətini təyin edir. Bu qiymət A.-da iştirak edən alıcıların tədiyə qabiliyyətlərindən asılı olan ən yüksək hədd səviyyəsinə çatır. Beynəlxalq ticarətdə xəz, dəri, yuyulmamış yun, tütün, çay, bir sıra ədviyyat, antikvar əşyalar, cıdır atları və s. auksion əmtələri kimi çıxış edir. A. üçün nəzərdə tutulmuş əmtələr, yaxud onların nümunələri potensial alıcılara qabaqcadan nümayiş etdirilir. A.-da ən yüksək qiyməti təklif edən şəxs əmtənin alıcısı hesab olunur; satıcı satılmış əmtənin keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. A. könüllü, yaxud məcburi ola bilər. Əmlakın təcili satışı, əmtə-material dəyərləri artığının bu və ya digər mülkiyyətçi tərəfindən satılması, dəbdən düşmüş malların mövsüm ərzində satılıb qurtarması və s. könüllü A. nümunələri-

dir. Məcburi A.-u məhkəmə, yaxud kimiyət orqanları borcu almaq, müsadirə edilmiş, yaxud sahibi tərəfindən tələb olunmamış əmlakı satmaq məqsədilə keçirir. Gömrük A.-unda gömrük orqanları tərəfindən müsadirə edilmiş və dövlət mülkiyyətinə keçirilmiş əmtələr, nəql. vasitələri və digər əşyalar realizə edilir. A.-da alınmış əşyaların haqqı dərhal ödənilməlidir, lakin satınalmaya görə uzunmüddətli öhdəliklərlə, yaxud beh verməklə də hesablaşmaya yol verilir. Dünyanın tanınmış beynəlxalq A.-ları Nyu-Yorkda, Londonda, Monrealda, Kəlkətədə, Amsterdamda və s. şəhərlərdə keçirilir.

AUKSOTROFLAR (yun. αἰσω – becərmək, artırmaq, böyütmək + τροφή – qidalanma) – özlərinin artmaları üçün zəruri olan bir və ya bir neçə üzvi maddəni (vitaminlər, aminturşular, azotlu əsaslar və s.) sərbəst sintez edə bilməyən, yaxud mutasiya nəticəsində bu qabiliyyəti itirən mikroorqanizmlər. A. yalnız metabolitlər əlavə edilən mühitdə arta bilər. Mikroorqanizm becərilən qida mühitinə boy amilləri adlanan belə birləşmələrdən az miqdarda əlavə edilməzsə, A. böyümür. Genetik və bioloji tədqiqatlarda geniş istifadə edilir. Bax *Prototroflar*.

AUKŞTAYTIYA (Litva dilində Aukštaitija) – Şərqi Litvada tarixi və etnoqrafik vil. Qədimdən *litvalıların* etnogenezində əsas rol oynamış balt tayfalarından olan *aukštaytlar* tərəfindən məskunlaşmışdır. 9–12 əsrlərdə A. ərazisində knyazların (konunqaslar) idarə etdiyi Liyetuva, Deltuva və s. erkən dövlət qurumları meydana gəlmişdir. 9 əsrdən A.-nın qonşu şərqi slavyan torpaqları ilə ticarət əlaqələri yaranmışdır. Knyaz *Mindovq* A. ərazisindəki knyazlıqları birləşdirərək 1240 ildə *Böyük Litva knyazlığı*-ni yaratmışdır. 1252–60 illərdə A. səlibçilərə qarşı mübarizə aparmışdır. 1258–59 illərdə Burunday xanın başçılıq etdiyi tatar qoşununun hücumuna məruz qalmışdır. 13–14 əsrlərdən Litvanın aparıcı iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzləri olan *Vilnüs, Kaunas, Trakay* ş.-ləri A.-da yerləşir.

AUKŞTAYTLAR (aukštaičiai) – Litvanın ş.-ində (*Aukštaitiya*) litvalıların etnoqrafik qrupu. Eramızın 1-ci minilliyində meydana gəlmişlər (Mərkəzi Litvadakı torpaq qəbirləri və Şərqi Litva kurqanları arxeoloji mədəniyyətləri). *Litva dilinin* q.-i və ş.-i aukštayt dialektləri saxlanmışdır. Kənd məskənləri üçün

qərbi rus *izbasına* (rus sobası olan yaşayış otağı, isidilməyən qonaq otağı və onları birləşdirən dəhlizdən ibarət üç kameralı kərtmə ev) yaxın aukštayt evi (pirkya) səciyyəvidir; bəzi yerlərdə modernləşdirilmiş aukštayt evlərində indidə yaşayırlar. Ənənəvi geyimləri açıq rəngli, bəzən də ağ olur; qadın paltarı damalı, çox vaxt ağ kətan yubka, ağ önlük, rəngbərəng yaxud qara rəngli, yaxası açıq, metal zəncirlə, yaxud lentlə bağlanan qısa arxalıqdan ibarətdir; baş geyimi qızlarda zərxara lentdən çələng, qadınlarda isə məhrəba tipli *namitkadur*. Ənənəvi yeməklər qalmaqdadır: qəlyə-naltıda undan, yaxud sürtgəcdən keçirilmiş kartofdan hazırlanan kökədən, şam yeməyində südlə kartofdan və s.-dən istifadə olunur.

Şifahi yaradıcılıq nağıllar, əfsanələr, dastanlar, mərasim nəğmələri və s. ilə təmsil olunur. Litva folklorunun ən qədim qolu olan *sutartines* çoxsəli musiqisi saxlanmışdır.

AUKÜBA (Aukuba), qızııl ağac – zoğalkimilər sırasından aukubakimilər fəsiləsinə aid olan (bəzən zoğalkimilərə də aid edilir) bitki cinsi. Hünd. 5 m-ədək olan, dixotomik budaqlanan, həmişəyaşıl ağaclar və ya kollardır. Təpə süpürgə çiçək qrupunda toplaşmış çiçəkləri al qırmızı, bircinslidir (bitkilər ikievlidir). Meyvələri giləmeyvəyəbənzər, əsasən, qırmızıdır; Şərqi Himalay d-nda, Birmada, Çində, Koreyada və Yaponiyada 6 növü məlumdur. Rusiyada dərivarı, ətli, üst tərəfdən parlaq, əsasən, sarı-ağ ləkəli yarpaqları olan yapon A.-sı (A. ya-

Aukuba (Aukuba yaponica).

ponica) adlı 1 növü introduksiya edilmişdir; Yaponiya və Cənubi Koreya dağlarında, həmişəyaşıl kolluqlar cəngəlliyində bitir. Otaqlarda, oranjeryalarda, Kırımın Qara dəniz sahillərində və Qafqazda açıq qruntda becərilir; toxumla və qələmlə çoxaldılır.

AUQHRABİS (Aughrabies) – CAR-da, Oranj çayında şələlə. Mənsəbdən 500 km məsafədədir. Hünd. 146 m (bəzi məlumatlara görə bu, suyun sərbəst düşmə hünd.-dür, ümumi hünd. isə 190 m-dir).

ÂUQSBURQ – AFR-in c.-unda, Bavariya federal ərazisində şəhər. Əh. 261,8 min (2005). Lex və Vertax çaylarının (Dunay hövzəsi) qovuşduğu yerdədir. Mühüm nəql. qovşağı; aeroport.

E.ə. 15 ildən A.-un yerində 1-ci və 2-ci Roma legionlarının düşərgəsi, imperator *Avqustun* və kelt tayfası vindeliklərin (Vindelici) şərafinə adlandırılmış Augusta Vindelicorum hərbi koloniyası mövcud olmuşdur. A. eramızın 30 ilindən Roma əyaləti Retsiyanın paytaxtı idi. İmperator *Adriannın* (2 əsrin 1-ci yarısı) dövründə munisipi statusunu almışdır. 1276 ildən azad imperiya şəhəri olmuşdur. 15–16 əsrlərdə Avropanın ən iri maliyyə, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən olan A. Almaniya İntibahının mərkəzi olmuşdur. *Auqşburq dini sülhü* (1555) burada bağlanmışdır. *Otuzillik müharibə* (1618–48) zamanı dağıntılara məruz qalan şəhər iqtisadi əhəmiyyətini itirmişdi. Avropa dövlətlərinin Fransa əleyhinə ittifaqı A.-da bağlanmışdır [bax *Auqşburq liqası* (1686)]. 1806 ildə A. Bavariya vil.-nin tərkibinə qatılmışdır. 20 əsrin 30-cu illərində iri hərbi sənaye mərkəzinə çevrilmişdi ("Messersmitt" və s. z-dlar). 1944–45 illərdə dağıdılan şəhər müharibədən sonra yenidən bərpa edilmişdir.

A. və onun ətrafında çox sayda Roma abidələrinin (termlər, məbədlər və s.) qalıqları qorunub saxlanmışdır. Şəhər orta əsrlərdə yepiskopun qəsri və Müqəddəs Afra (9 əsr), Müqəddəs Stefan (969), Müqəddəs Georgi (11 əsrin sonu) məbədləri ətrafında formalaşmışdır. 14 əsrin əvvəlinə aid qala divarlarından bir neçə darvaza (Yakobertor və s.) qalmışdır. Roman (995 ildə inşa edilmiş, 1343 ilədək müxtəlif tikinti və tamamlama işləri aparılmışdır), Müqəddəs Mavriki (tikintisinə 1019 ildə başlanmışdır), Müqəddəs Pyotr (1060), Müqəddəs Georgi (1142 ildə təqdis edilmişdir), Müqəddəs Ulrix (1474–1500, memar B. En-

gelberq) kilsələri. Müqəddəs Ulrix və Afra məbədi heykəltəraşlıq nümunələri ilə zəngindir. Şəhərin mərkəzində İntibah və erkən *barokko* dövrünə aid binalar yerləşir: bankir Fuqgerlərə məxsus kapella (1509–18) və ev (1512–15), "Fuqgeray" sənətkarlar məhəlləsi (1516–23, memar T. Krebs), Arsenal (1602–07) və Ratuşa (1615–20, "Qızıl zal" 1944 ildə yanmış, sonra bərpa edilmişdir; hər iki binanın memarı E. Holl). Merkur (1599) və Herkules (1602, memar A. de Fris) fəvvarələri var.

A. Almaniyanın böyük mədəni mərkəzidir. Burada un-t (1970 ildən), Ali Musiqi Məktəbi, Dövlət Qalereyası (1835; 15–16 əsrlər Avropa boyakarlığı), Maksimilian Muzeyi (1855 ildən; qədim Roma və Avropa incəsənəti), alman barokkosu qalereyası (1970 ildən) yerləşir. Meysterzingerlərin təşəbbüsü ilə 1665 ildə A.-da ilk musiqili teatr açılmışdır. Daşdan ilk teatr binası 1776 ildə tikilmişdir. Şəhər teatri (memarlar F. Fellner və X. Helmer) 1877 ildən mövcuddur. "Parkteater", "Faks Teater", Gənclər Teatri kimi özəl mədəniyyət müəssisələri var. Şəhərdə L. Motsart Muzeyi və Beynəlxalq Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir (1992). Alman Motsart Cəmiyyətinin mənzil-qərargahı A.-da yerləşir (1996). Musiqi-teatr festivalları (1928 ildən), Alman Motsart Festivalı keçirilir.

A. Almaniyanın iri sənaye və bank-maliyyə mərkəzlərindən biridir (ümumi məhsul istehsalı həcminə görə Bavariya şəhərləri arasında 3-cü yerdədir). İqtisad-

diyyatında xidmət sahələri üstün yer tutur. Sənayesində maşınqayırmanın avia, motor- və dizelqayırma, ağır sənaye və energetika sahələri, toxuculuq, poliqrafiya, kontor avadanlıqları istehsalı aparıcı mövqedədir. Əsas müəssisələri: "MAN" ("Maşınfabrik Auqşburq-Nürnberq") konserninin z-du (dizel və qaz motorları, qazanlar, atom reaktorları üçün aparatları və s. istehsalı); AFR-də ən iri aviakonsernin ("Messersmitt-Bölkov-Blom") təyyarəqayırma z-dları qrupu. 20 əsrin sonunda elmtutumlu sahələr, o cümlədən mikroelektronika istehsalı daha yüksək tempolə inkişaf etmişdir.

ÂUQSBURQ DİNİ SÜLHÜ (1555) – sentyabrın 25-də Almaniyanın protestant knyazları ilə imperator V Karl arasında Auqşburq ş.-ndə bağlanmışdır. A.d.s. katoliklərlə protestantlar arasında gedən müharibələrə son qoydu. Müqavilə knyazlara sərbəst dini siyasət yürütmək və təbəələrinin dinini müəyyən etmək hüququnu verdi (kalvinistlər, anabaptistlər və s. istisna olmaqla). Lüteranlıq rəsmi məzhəb kimi tanındı. A.d.s. Almaniya knyaz hakimiyyətini möhkəmləndirdi, siyasi pərakəndəliyi daha da gücləndirdi.

ÂUQSBURQ LIQASI (1686) – iyulun 9-da Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru, İspaniya və İsveç kralları, həmçinin bəzi alman knyazları arasında bağlanmış ittifaq. A.l. faktiki olaraq Fransanın işğalçılıq siyasətinə qarşı yönəlmişdi. A.l. üzvləri (İsveç istisna olmaqla) İngiltərə, Birləşmiş

Auqşburq. Müqəddəs Ulrix və Afra məbədi.

Əyalətlər Respublikası (Niderland) və Savoyya ilə ittifaqa girərək 1688–97 illərdə Fransaya qarşı müharibə ("Auqsburq liqasının müharibəsi" və ya "Pfalz irsi uğrunda müharibə") aparırdılar. Müharibə Risvik sülhü (1697) ilə nəticələndi. Fransa zəbt etdiyi bir sıra ərazilərdən çəkildi.

AULAK – e.ə. 3–2 əsrlərdə Şimal–Şərqi Hind-Çində dövlət. E.ə. 257 ildə vyetnamlıların ulu babaları lakvyetlər və bəzi Cənubi Asiya xalqlarının əcdadları olan tayfaların birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Banisi Thuk Fandır. Paytaxtı Koloa ş. olmuşdur. A. e.ə. 221, 214–211 illərdə Tsın imperiyasının, e.ə. 209 ildən həmçinin Namvyet dövlətinin hücumlarını dəf etmişdir. E.ə. 181 ildə A. Namvyetin, e.ə. 111 ildə isə Qərbi Han (Çin) dövlətinin tərkibinə qatılmışdır.

AUM SİNRIKŌ (yaponca – AUM Həqiqəti təlimi) – 1987 ildə Yaponiyada meydana gəlmiş terrorçu totalitar təriqət. Sōko Asahara (əsl adı Tidzuo Matsumoto) tərəfindən yaradılmışdır. A.S. təliminin və praktikasının başlıca müddəaları, əsasən, tantrik *buddizmdən* və bəzi başqa dinlərdən götürülərək, S.Asahara tərəfindən yenidən işlənmişdir. O, yaratdığı təlimi bütün dünya dinlərinin ən yüksək sintezi elan etmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində A.S.-nin mərkəzləri Yaponiyadan başqa Şri-Lankada, ABŞ-da, Almaniyada yaradılmışdı. S.Asahara 27 nəfərin ölümünü, o cümlədən Tokio metropolitenində terror aktını (1995) təşkil etməkdə günahkar bilinərək, ölüm hökmü ilə cəzalandırılmışdır.

AUN SAN (13.2.1915, Namau–19.7.1947, Ranqun) – Birma siyasi xadimi, milli azadlıq uğrunda mübarizənin rəhbəri. 1936 ildə tələbə tətilinin liderlərindən biri, Ranqun və Ümumbirma tələbə ittifaqının başçısı, "Dobama asnyayon"un ("Takinlər partiyası") baş katibi (1939), Birma kommunist partiyasının təsisçilərindən biri və baş katibi (1939–40), "Azadlıq bloku"nun baş katibi (1940) olmuşdur. 1941–42 illərdə *Birma istiqlaliyyət ordusuna* başçılıq etmişdir. Yaponiya işğalı şəraitində Birmanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra (1943) A.S. müdafiə naziri və Birma Milli Ordusunun (BMO) baş komandanı təyin olunmuşdur. Təsisçisi və 1944 ilin avqustundan prezidenti olduğu gizli *Xalq azadlığı antifaşist liqası* BMO ilə birlikdə 27 mart 1945 ildə yaponlara qarşı baş verən üsyana rəhbərlik etmişdir. Yaponiyanın məğlubiyyətindən sonra A.S. in-

Auranqabad yaxınlığında qədim mağaralar (6–8 əsrlər).

gilis müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizənin rəhbəri olmuşdur. 1946 ilin sentyabrında ingilis qubernatoru yanında İcraçı şuranın sədr muavini olan A.S. 1947 ilin əvvəlində Londonda aparılan danışıqlarda aprel ayında Müəssislər məclisinə seçkilərin keçirilməsinə dair razılıq əldə etmişdir; məclis Birmanın müstəqillik statusunu təsbit etmiş və A.S.-in faktiki rəhbəri olduğu İcraçı şuranı "keçid hökuməti" kimi tanımışdır. Terrorçular tərəfindən qətlə yetirilmişdir. A.S.-in qızı Aun San Su Çji tanınmış hüquq müdafiəçisi, Nobel sülh mükafatı laureatıdır (1991).

ĀURA (yun. *αῦρα* – meh, əsinti) 1) insan qəlbinin və ruhunun təzahürü; mistik ədəbiyyatda yüksək hissi qavrayış zamanı görünən və insan cismini əhatədən parıltı, işıq kimi təsvir olunur: *pifaqoreizm* və *neoplatonizmdə* – qəlbin işıqlı cismi, *kabbalada* – əbədi efir pərdəsi, *Parasels* və davamçılarında – astral cism; *teosofiya* və *antroposofiyada* "mental", "astral" və "efir A.-ları fərqləndirilir. Təsviri sənətdə bəzən rəmzi halə kimi ifadə olunur. 2) *Parapsixologiyada* – bütün canlıların, canlı və cansız predmetlərin ətrafındakı "incə materiya"nın hipotetik şüalanması; xassələri elektromaqnit cihazları ilə ölçülə bilən və ya fotosəkkli çəkilə bilən (S. Kirlian və V. Kirlian effekti) qeyri-fiziki qüvvə sahəsi (biosahə, bioradiasiya enerji-informasiya sahəsi və s.) şəklində təsvir olunur. 3) *Tibdə* – xəstədə epilepsiya tutmasından qabaq qısamüddətli psixi pozuntu. Qeyri-adi hissiyyat, hərəkət, həyacan şəklində

qəflətən hər epilepsiyalı xəstə üçün fərdi xarakterlidir. A.-dan sonra, adətən, qıcolma tutması olur. A.-nın çox variantları ayırd edilir: sensor (aldadıcı-hallüsinasiya əlamətləri ilə); motor (xəstə avtomatlaşdırılmış hərəkətlər edir – qaçır, yerində fırlanır və s.); affektiv (dözülməz sıxıntı, yaxud əksinə, şadlıq hissi yaranır) və s. Çox vaxt A.-nın xarakterinə görə beyin qabığına epilepsiya ocağının lokallaşmasını təyin etmək olur.

AURANQABAD, Övrəncəbad – Hindistanın Maharaştra ştatında şəhər. Əh. 1016,4 min (2005). Dekan platosunun şm.-q.-indədir. Nəql. qovşağı. 1610 ildə *Nizamşahilər* dövründə Khathe ("Böyük Qaya") k.-nin yerində salınmışdır. Əvvəllər Fatehpur, 1707 ildən sonra isə Böyük Moğollar imperiyasının hökmdarı I *Aləmşirin* (Övrəngzib) şərafinə A. adlandırılmışdır. Onun hakimiyyəti dövründə A. imperiyanın paytaxtı idi. Şəhərdə 17 əsr memarlıq abidələrindən Bibi-ka məqbərəsi, Şah Gənc məscidi; müstəmləkə dövrü binaları var. Şəhər yaxınlığında 6–8 əsrlərə aid qədim mağaralar mövcuddur. Övrəngzibin məqbərəsi A. yaxınlığındakı Huldabadda yerləşir. Burada (Müqəddəslər vadisində) həmçinin 1500 sufi möminləri dəfn olunmuşdur.

Şəhər ənənəvi olaraq pambıq və ipək parça istehsalı mərkəzi olmuşdur. İpək və pambıqdan hazırlanan ximru parçası burada istehsal olunur. Son vaxtlar ipək parça istehsalının azalmasına baxmayaraq, bir çox toxuculuq fabrikləri ənənəni qoruyub saxlamışdır. A.-da həmçinin

məşhur paytxan ipək *sari* istehsal olunur. Burada bir sıra beynəlxalq sənaye şirkətlərinin zavodları fəaliyyət göstərir. Sənayenin əsasını qara metallurgiya (polad emalı), dərman preparatları, sərinciləri içkilər və pivə istehsalı təşkil edir. A. turizm mərkəzidir: buradan dünya şöhrətli *Acanta* və *Ellora* qaya məbədlərinə turist marşrutları başlayır. **AURELİYA** (*Aurelia aurita*) – yastı meduzalar dəstəsindən sifozoylara mənsub olan meduza. Bədəni həlməşikli, diametri 40 sm-ədək olan şəffaf (sarımtıl, moruğu, yaxud yasəmən) çətir şəklindədir. Kənarlarında xırda çıxıntılar (800-ədək) və görmə (gözcüklər), müvazinət (statolitlər) və kimyəvi hiss orqanları olan səkkiz ropalı-əmqiklər yerləşir. Ağzı günbəzin alt tərəfinin mərkəzindədir və dörd ədəd uzun ağız dilimi ilə əhatə olunmuşdur. Dördüdimli mədədən ayrılan kanallar dairəvi periferiya kanalı vasitəsilə birləşmişdir. Cinsiyyət vəziləri (qonadalar) bənövşəyi rəngli nallara bənzəyir. Cinsi çoxalma zamanı mayalanma qonadalarda baş verir. Ağız dilimlərində inkişaf edən yumurtalardan kirpikciklərlə təchiz olunmuş qidalanmayan sürfələr çıxır; tumurcuqlanmaqla çoxalan bu sürfələr dibə çökərək yapışır və inkişaf edərək xırda poliplərə çevrilir. Planktonla qidalanır. Qara, Azov, Baltika, Bərens, Bering və Yapon dənizlərində külli miqdarda yaşayır. Bering və Oxot dənizlərində A.-ya yaxın A. limbatə növünə rast gəlinir.

ĀUREUS (lat. aureus nummus – qızıl sikkə) – Qədim Roma qızıl sikkəsi. Əvvəllər hərbi zəfərlərdən sonra, qənimət götürülən qızıldan kəsilirdi. A.-dan çox zaman mükafat kimi istifadə edilirdi. İmperator *Avqustun* dövründə A. münəzəm olaraq kəsilməyə başladı. İlk çəkisi (kütləsi) 8,19 q (Roma funtunun 1/40-i, 25 *denari*, yaxud 100 *sesteris*), *Neronun* dövründə funtun 1/45-i, 215 ildən funtun 1/50-i olmuşdur. I *Konstantinin* həyata keçirdiyi pul islahatı nəticəsində A.-u *solid* əvəz etdi.

Imperator Adrianın [117–138] aureusu (aversi və reversi).

AURİKULOTERAPİYA (lat. auricula – qulaqcıq; anatomik – qulaq seyvanı, auris – qulaq + *terapiya*) – *refleksoterapiya* növü; qulaq seyvanının bioloji aktiv nöqtələrinə iynə batırmaqla müalicə üsülü.

AURİKULYARIYA (lat. auricula – qulaqcıq, qulaq seyvanı) – holoturiyaların sərbəstüzən sürfəsi. Bel tərəfi qabarıq, qarıncağı isə yəhərəkəkilli basıqdır (yandan görünüşü qulağa bənzəyir). Dipleuruladan inkişaf edir. A. inkişaf etdikcə ağız yan kirkikli halqa 5 ədəd kirkik qurşağına ayrılır və sürfə doliolyariyaya, yaxud bəzən pup adlanan çəlləkşəkili sürfəyə çevrilir; bir müddətdən sonra dibə yatur, kirkiklərini itirir və cavan holoturiyaya çevrilir.

AURİPIQMENT (lat. aurum – qızıl + pigmentum – rəng) – təbii sulfidlər sinfindən mineral. Kimyəvi tərkibi arsen-sulfid (As_2S_3). Monoklinik sinqoniyada kristallaşır. Kristalları prizmatik, aqre-qatları təbəqəvari, şüvül və s. Rəngi qızı-

Auripigment.

lı və limonu sarıdan narıncı sarıyadək. Yarımsəffafdır. Yağ və almaz parıltılıdır. Sərtliyi 1,5–2, xüs. ç. 3,5. Aşağı temp-rlu hidrotermal arsen və sürmə-ci və yataqları üçün səciyyəvi mineraldır. Azərb.-da Culfə r-nu ərazisində yatağı var. Arsen birləşmələri almaq üçün xammaldır (tərkibində 61% arsen var). Antik dövrlərdən sarı rəng kimi işlədilər. A.-dan lak-boya və dəri sənayesində istifadə edilir.

AUSAN – e.ə. 1-ci minillikdə Cənubi Ərəbistanda mövcud olmuş dövlət. A. Afrika (ehtimal ki, həmçinin Hindistan) ilə aparılan dəniz ticarətinə nəzarət edirdi. E.ə. 3 əsrdə A.-ın ərazisi Kataban dövlətinin və *Səba padşahlığının* tərkibinə daxil idi.

AUSKULTASIYA (lat. ausculto – qulaq asmaq) – orqanizmdə əmələ gələn (fizioloji və patoloji proseslər nəticəsində)

də) səslərə qulaqasma əsasında xəstəni müayinə üsulu. Müasir A.-nın banisi fransız həkimi R. *Laenmekdir*. O. 1816 ildə *stetoskopu* kəşf etmiş və 1819 ildə ürək və ağı ciyər A.-sını *autopsiya* məlumatları ilə müqayisə edərək aldığı nəticələri nəşr etdirmişdir. A.-nın inkişafı stetoskopun, *fonendoskopun* kəşfi və təkmilləşdirilməsi və onun fiziki əsaslarının öyrənilməsi ilə əlaqədardır. A. üsulunun klinik təcürübəyə tətbiqinin geniş yayılmasında fransız terapevti P. Pyorri (1794–1879), Y. *Şkoda*, rus terapevtləri S.P. *Botkin*, Q.A. *Zaxaryin*, A.A. *Ostromov* və b.-lərinin əməyi böyükdür. Səslərin ilk qrafik yazılışı 1894 ildə V. *Eynthoven* tərəfindən aparılmışdır. Bilavasitə və vasitəli A. mövcuddur. *Bilavasitə* A. (yəni birbaşa qulaqla) zamanı eşidilmə daha yaxşıdır, səslər təhrif olunmur və bədənin daha çox səthindən dinlənilir; əsas çatışmazlıqları körpücükaltı və qoltuqaltı çuxurların müayinəsinin qeyri-mümkün olmasıdır. *Vasitəli* A. (stetoskopun, fonendoskopun köməyi ilə) zamanı səslər çox təhrif olunur, lakin kiçik sahədə müxtəlif mənşəli səslərin lokallaşdırılması və fərqləndirilməsi təmin edilir. *Binaural* A. adlanan üsul (yəni fonendoskop vasitəsilə) xüsusən uşaqlarda və ağır xəstələrdə daha əlverişlidir. A. ürək və ağı ciyər xəstəliklərinin diaqnostika üsulu kimi geniş tətbiq olunur; ondan həmçinin damarların, həzm orqanlarının (bağırsağ küylərinin, peritonun sürtünmə küyünün, bağırsaqların ristaltikasının dinlənilməsi), oynaqların (oynaqdaxili epifiz səthlərinin sürtünmə küyünün) klinik müayinəsi, hamilə qadınlarda dölnürək döyünməsinə qulaq asmaq üçün istifadə edilir.

Əd.: Qurbanov Y.Z. Xəstənin klinik müayinəsi. B. 2001; Ağayev M.M. Daxili xəstəliklər. 3 cildə. 1 c. B. 2006.

AUSKULUM – Şimali Apuliyada (İtaliya) şəhər. E.ə. 279 ildə A. yaxınlığında Epir çarı *Pirrin* qoşunları ilə Roma qoşunları arasında döyüş baş vermişdir. İki gün davam edən döyüşdə Epir ordusu ağır itkilər hesabına romalıları galib gəlmişdir. Bu isə Pirrin "bir də belə qələbə çalsam, artıq döyüşçüm qalmayacaqdır" etirafına səbəb oldu. "Pirrin qələbəsi" ifadəsi buradandır.

AUSTENİT [ing. alimi U.Roberts-Ostenin (W. Roberts-Austen; 1843–1902) adından] – dəmir-karbon ərintilərinin strukturunu təşkil edən komponentlərdən biri; karbonun (2%-ə qədər) və leqirləyici elementlərin qamma-dəmirdə

bərk məhlulu. A. kubik kristal qəfəsinə malikdir, qeyri-maqrıt xassəlidir, özlü-lüyünün və plastikliyinə yüksək olması ilə başqa struktur təşkilədicilərindən (*perlit*, *beynit*, *martensit*) fərqlənir. A. karbonlu polad və çuqunda yalnız 723°C-dən yüksək temp-rda davamlıdır; soyuduqda başqa struktur komponentlərinə (məs., *martensit*) çevrilir. A.-in bu xüsusiyyəti dəmir-karbon ərintilərinin termiki emalı proseslərinin (tablama, normallaşdırma və s.) əsasını təşkil edir. Yüksək karbonlu və legirlənmiş poladlar otaq temp-runadək soyudulduqda A. onlarda qismən qalır (qalıq A.), yüksək legirlənmiş poladlarda isə otaq temp-runda da A. davamlı olur və tərkibini tam saxlaya bilər.

AUSTERLIS VURUŞMASI (1805) – noyabrın 20-də (dekabrın 2-də) Rusiya-Avstriya qoşunları ilə Fransa ordusu arasında Austerlis ş. (indiki Slavkov ş., Çexiyada) yaxınlığında həlledici vuruşma. I Napoleonun başçılığı ilə fransız ordusu (təqr. 73 min nəfər) M.İ. Kutuzovun komandanlığı etdiyi Rusiya (70 min nəfər) və Avstriya (15 min nəfər) qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. Avstriya Presburq sülhünü (1805) imzalamağa və müharibədən çıxmağa məcbur oldu. A.v. Fransa əleyhinə 3-cü koalisiyaya son qoydu. A.v. kordon strategiyasını və xətti taktikanı iflasa uğratdı, hərbi sistemində və hərbi sənətində Fransanın üstünlüyünü aşkar etdi.

AUSTİNİT – mineral. Kimyəvi tərkibi $CaZn[OH]AsO_4$. Rombik sinqoniyada kristallaşır. Yastı-uzun, yaxud iynəvari kristalları, radial-lifli qabıq və konkresiya aqreqatları var. Rəngsiz, ağ, açıq-sarı çalarlarına rast gəlinir. Parıltısı yarımalmazdan ipəkvari qəddər. Sərtliyi 4-4,5. Xüs. ç. 4,13. Sink yataqlarının oksidləşmə zonasında adamın, limonit və kvars ilə birlikdə rast

Austinit.

gəlinir. A. və konixalsit izomorf sıra təşkil edir. İngilis alimi Austin Rogersin adı ilə adlandırılmışdır.

AUTBRİDİNQ (ing. out – kənar + breeding – yetişdirmə) – bir-biri ilə qohum olmayan və ya populyasiyadakı orta səviyyədə daha az qohum olan bir növün fərdlərinin çarpazlaşdırılması və ya çarpazlaşdırılma sistemi. *Homoziqotluğu* artıran yaxın qohum fərdlərin çarpazlaşdırılmasından (*inbriding*) fərqli olaraq A. nəticəsində yaşama qabiliyyətinə görə homoziqotlardan üstün olan heteroziqot nəsil alınır (heterozis effekti). Heteroziqotluğun saxlanması və artırılması (yüksəldilməsi) üsulu kimi, A.-dən heyvanların və bitkilərin seleksiyasında geniş istifadə olunur. Qohum olmayan cinsdaxili və ya sortdaxili çarpazlaşdırma və *krossbriding* seleksiyada A.-in növlərindən hesab edilir; *krossbriding* üsulu ilə çarpazlaşdırma üçün genetik cəhətdən oxşar olmayan konkret sortların, xətlərin və ya cinslərin nümayəndələri seçilir. Növarası *hibridləşdirmə* A.-in son formasıdır. A.-in heterozisə bağlı bəlli üstünlüklərinə baxmayaraq, o təkamül prosesində yaranmış və konkret yaşama mühitinə uyğunlaşmış gen komplekslərinin uyğunlaşdırılmış qarşılıqlı təsirinin itməsi nəticəsində *autbred* depressiyaya səbəb ola bilər. A. üsulu ilə alınan fərdlərdə qiymətli əlamətlərin irsi keçməsinin nisbətən aşağı səviyyədə olması da problemdir. *Inbriding* və A.-in ənənəvi istifadəsinə alternativ olaraq xüsusi seleksiyası üsulu təklif edilmişdir. Bu üsul cinslərin və ya sortların qiymətli xüsusiyyətlərini saxlamaqla, populyasiyanın optimal, əsasən, orta heteroziqotluğunun qalmasına kömək edir. Populyasiya genetikasında A.-ə yaxın autkrossinq anlayışı təbii çoxalan populyasiyada istisnasız olaraq və ya əsasən, çarpaz mayalanmanı bildirir.

AUTEKOLOGİYA (*auto...* + *ekologiya*) – ekologiyanın bir bölməsi; orqanizmlərin növ nümayəndələri kimi mühit amilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. 20 əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Orqanizmlərin mühitə uyğunlaşmasının müxtəlif forma və mexanizmlərini, həmçinin orqanizmlərin qidalanması və energetikasını, onların çoxalmasını, məhsuldarlığını, inkişaf tsiklləri və adaptiv strategiyalarını, temp-a, rütubətə, işıqlanmaya, mühitin kimyəvi xassələrinə və s.-ə münasibətini, növlərin davranış xüsusiyyətlərini və biotoplar üzrə bölünməsinə öyrənir. Fiziologiya ilə sıx

əlaqəli olduğundan xüsusi ekoloji fiziologiya elmi fənni inkişaf edir. A. *populyasiya ekologiyası* və *sinekologiya* ilə yanaşı fundamental ekologiyanın 3 tərkib hissəsindən biridir.

AUTENTİK İFAÇILIQ (lat. *autenticus*, yun. *αὐθεντικός* – əsl, həqiqi) – keçmişin musiqisinin, onun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ifa praktikasası. 19 əsrin sonlarından musiqi nəzəriyyəsi traktatlarını, bəstəkarların həyat və fəaliyyəti haqqında sənədləri, təsviri sənət abidələrini fəal surətdə öyrənən və nəşr etdirən Qərbi Avropa alimlərinin (X. Riman, Y. Volf, F. Lüdvig, P. Obri və b.) uğurları “tarixi məlumatlı ifaçılıq”ın (ingl. *historically informed performance practice*, qısa *HİPP*) əsasını təşkil etmişdir. Məxəzlərdən götürülmüş məlumatların əməli olaraq tətbiq edilməsi ilk növbədə qədim musiqi alətlərinin (o cümlədən natural nəfəs alətlərinin) yenidən qurulması və bərpasında öz əksini tapmışdır. Vokal musiqi sahəsində autentistlərin eksperimentləri “romantik” *vibratodan* imtina, falsetlər (kontratenorlar) və hamı tərəfindən qəbul edilmiş qadın səslərinin əvəzinə kişi-uşaq səslərindən geniş istifadə imtina ilə bağlıdır. Akademik xorların yerini kiçik ansambllar tutdu, böyük simfonik orkestrlər isə əslində çalğıçı solistlərdən ibarət ansambllara çevrildi. Yeganə əlyazma – arxetipi olmayan musiqi əsərlərinin ifası “yenidən yazılan” əsər kimi başa düşülür və buna görə də A.i.-də variyasiyalaşan melodiya və fakturaya əsaslanan üslubi cəhətdən ciddi improvizasiya müstəsna rol oynayır. Autentistlərin konsertləri çox vaxt teatrlaşdırılmış tamaşalarla müşayiət olunur. Autentist musiqiçilərin fəaliyyəti nəticəsində keçmişin bir çox aztanınan musiqi əsərləri (məs., orta əsrlərin anonim misteriyaları, İntibah dövrünün rəqs musiqisi, U. Börd, Q.İ.F. Biber, Y.D. Zelenka, M. Mare və M.A. Şarpantyenin əsərləri) konsert repertuarına daxil olur, *barokko* dövrünün və Vyana klassisizminin məşhur əsərləri (məs., İ.S. Baxın kantataları, V.A. Motsartın simfoniya-ları) fərqli səslənir.

A.i. hərəkətinin banisi ingilis musiqiçisi A. Dolmeç hesab olunur. Görkəmli nümayəndələri isə N. Arnonkur, F. Brüngen, C.E. Qardiner, R. Göbel, A. Deller, U. Kristi, Köyken qardaşları, V. Landovska, Q. Leonhardt, D. Munro, Y. Saval, R. Yakobsdur. Musiqi kollektivləri arasında ən məşhur olanları: “Qə-

dim musiqi akademiyası” (“Academy of Ancient Music”), “Hilliard-ansambl” (“Hilliard Ensemble”), “Qotik səslər” (“Gothic Voices”; hamısı – Böyük Britaniya); “Ar Florissan” (“Arts Florissants”, Fransa); “Yaponiya Baxkollegiyası” (“Bach Collegium Japan”); “Gent vokal kollegiyası” (“Collegium vocale Gent”, Belçika); “Concentus musicus Wien” (Avstriya); “Hesperion” (İspaniya); “Qədim musiqi studiyası” (“Studio der frühen Musik”), “Musica antiqua Köln” (hər ikisi – Almaniya); “18 əsr orkestri” (“Orchestra of the 18 th Century”, Niderland). Qədim musiqinin öyrənilməsi və A.i.-in tədrisinin dünya mərkəzi “Sxola kantorum”dur (Bazel).

AUTENTİK MƏTN – başqa dildə yazılmış mətnin məzmunu ilə uyğun gələn və onunla eyni qüvvəyə malik olan hər hansı bir sənədin əsli. Əksər hallarda “A.m.” termini beynəlxalq müqavilələrin mətni ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Beynəlxalq müqavilələrin hüququna dair Vyana konvensiyasına (1969) müvafiq olaraq A.m. müqavilənin məzmunun müəyyən edilməsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Müqavilələr bir neçə dildə tərtib edilir. İkitərəfli müqavilələrdə hər iki tərəfin dilində yazılmış mətnlər autentik olur. Çoxtərəfli müqavilələrdə A.m. yalnız bəzi dillərdə olan məndir. Müxtəlif dillərdəki A.m. arasında fikir ayrılığı olan təqdirdə onların mənalı yaxınlaşdırılaraq şərh edilir. A.m.-ə preambula və həmçinin əlavələrlə birlikdə müqavilənin bütün mətni daxildir.

Müqavilələrin bağlanması mətnin autentiylinin müəyyən edilməsi xüsusi mərhələdir. Bu mərhələ mətnin paraflanması, imzalanması, konfransın son aktına və ya beynəlxalq təşkilatın qətnəsinə əlavə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

AUTENTİKASİYA (yun. *αὐθεντικός* – əsl, ilk; ing. *authentication* – burada: həqiqiliyin yoxlanılması) – mobil rabitə sistemi abonentinin həqiqiliyinin təsdiqi əməliyyatı; qanunsuz müdaxilələrin (ödəniş etmədən danışıqların – *frodun*) qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Elektron sertifikatlar, plastik kart və biometrik qurğular (məs., gözün qüzhəli qişası, barmaq izlərinin skaneri) vasitəsilə edilən A. geniş yayılmışdır. Hazırda bir neçə komponent istifadəsinə əsaslanan A. tətbiq olunur. Buraya istifadəçiyə məlum olan informasiya (parol, şəxsi iden-

tifikasiya nömrəsi, kriptografik açar), fiziki komponent (smart-kart və s.) və şəxsiyyətin identifikasiyası texnologiyası (səs, barmaq, yaxud ovuc izləri və s. kimi biometrik göstəricilər) daxildir.

AÜTER-BƏNK – ABŞ-ın ərazi sularında adalar zənciri. Şimali Karolina ştatının sahilı boyunca Virjiniya ştatı ilə sərhəddən Lukaut burnunadək 282 km məsafədə uzanır. Çox hissəsi qum düləri ilə örtülüdür. Ən yüksək nöqtəsi təqr. 160 m-dir. Adaların əksəriyyəti yollarla və qum təpələri vasitəsilə quru ilə birləşir. Çoxsaylı çimərliklər A.-B.-i məşhur istirahət zonasına çevirmişdir. Vaxtilə adalar dəniz quldurlarının sığınacaq yeri olmuşdur. *Rayt* qardaşlarının aeroplanla uçuqları Roanok a. və Kitti-Hok qəs. buradadır.

AUTİGEN MİNERALLAR (yun. *αὐτογενής* – yerli mənşəli, saf) – çöküntünün gömüldüyü yerdə həm sedimentasiya prosesində, həm də *katagenes* və *metagenes* mərhələlərində sonrakı dəyişmələr zamanı əmələ gəlmiş çökmə süxur mineralları. Müxtəlif karbonatlar, həll olunan duzlar, filiz mineralları, kvars, barit, selestin, çöl şpatı, seolitlər və s. autigen ola bilər. A.m. sedimentasiya şəraitini, həmçinin çökmə süxurun sonrakı dəyişmə proseslərini aydınlaşdırır. Belə ki, montmorillonit, karbonatlar, çöl şpatı – qələvi, kaolinit – turş, dəmir və manqan hidroksidləri – oksidləşmə, qlaukonit – neytral və zəif reduksiya, şamozit və siderit – orta reduksiya, sulfidlər isə kəskin reduksiya şəraitində əmələ gəlir.

AUTİZM (*auto...* sözdündən) – ətrafdakılarla ünsiyyət tələbatının olmaması və ya zəifləməsi kimi təzahür edən psixi fəaliyyət pozuntusu. Şizoid tipli şəxsiyyət pozuntulu xəstələr üçün səciyyəvi olan reallıqdan təcridliyi, özünəqapanmanı bildirən A. terminini 1911 ildə E. Bleyler elmə daxil etmişdir. 1943 ildə Amerika psixiatri L. Kanner “uşaq A.-i sindromu”nu – uşaqlarda özünütəcrid “göz-kontaktından yayınma, həyatın sosial tərəfinin başa düşülməməsi, nitqin gecikməsi, yaxud olmaması, stereotip davranışla səciyyələnen xüsusi halı” təsvir etmişdir. İndiyə kimi ümumi qəbul olunmuş A. nəzəriyyəsi yoxdur.

Uşaq A.-inin diaqnostika meyarları *qeyri-verbal kommunikasiya* ilə bağlı problemlər, yaşidlari ilə əlaqə qurmaq bacarığının, öz sevincini, yaxud uğurlarını başqaları ilə bölüşmə istəyinin olmaması, eləcə də müxtəlif spontan oyun-

larda iştirak etməmək, maraq dairəsinin məhdudluğu, spesifik ayınlərə aludəlik, əşyanın hissələrinə ifrat diqqətdir. Hər 10 min uşaqdan 4-5 nəfərində A.-ə rast gəlinir; oğlanlarda qızlara nisbətən 3-4 dəfə çox təsadüf edilir. Koqnitiv, nitq və sosial qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrı xəstələrdə xeyli fərqlidir. Belə ki, xəstələrin 85%-ndə A. əqli geriliklə əlaqəlidir, halbuki 15%-ndə intellekt normal və hətta yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. A.-lə xəstələnmiş uşaqların çoxunda nitq inkişafında geriləmə *mutizm* (tamamilə danışmaq qabiliyyətinin olmaması), *exolaliya* (eşidilən sözlərin təkrarı “tutuşdu danışığı”), nitqdən sosial kontekstdə qeyri-adekvat istifadə şəklində meydana çıxır. Eyni zamanda A.-li uşaqların bir qisminin nitqi yüksək inkişaf səviyyəsinə malik olur.

A.-li uşaqlarda sosial vərdişlərin çatışmazlığı çox vaxt digər insanların niyyətini, məqsədini, başqa sözlə, aşkar zahiri təzahürü olmayan psixi halları çətin başa düşmələri ilə şərtlənir. Bir növ “psixi korluq” insanları anlamığı, onların davranışını proqnozlaşdırmağı qeyri-mümkün etdiyi üçün belə xəstələr sosial köməksiz olur. Uşaq A.-i nəticələrinin proqnozu intellektin və nitqin inkişafı səviyyəsindən, həmçinin aparılan müalicə və korreksiya tədbirlərinin müddətindən və intensivliyindən asılıdır. A.-li uşaqlara psixoloji, pedaqoji, tibbi aspektləri əhatə edən, xüsusi yardım proqramları, habelə ailələrə kömək proqramı işlənilib hazırlanmışdır.

A.-dən əziyyət çəkən yaşlı şəxslər suallara bir sözlə cavab verir, passiv olur, az danışır, tək qalmağa çalışırlar; təfəkkürləri xülya şəklində olur; real təəvvürlər xəyallarla əvəz edilir, arzulanmalar gerçək kimi qavranılır, bütün fantaziya-lar ələtan kimi görünür. Nəticə çıxarmaq məntiqinə əhəmiyyət verilmir. Xəstələrin mimikası yeknəsəq, cansız, əl-qol hərəkətləri cüzi, nitqləri intonasiyasız, monotonlu, hərəkətləri zəif koordinasiyalı, yöndəmsizdir. A. yaşılarda *şizofreniyanın* və şizoid tipli şəxsiyyət pozuntusunun əsas əlamətlərindən biridir.

AUTO... – bax *Avto...*

AUTOANTİCİSMLƏR – bax *Anticismlər*.

AUTODAFÉ (portuqalca *auto de fe* – etiqad aktı, lat. *actus de fide* – etiqad haqqında akt) – *inkvizisiya* hökmünün kütləvi açıqlanması mərasimi. Məhkum olunanın öz bədatçı görüşlərindən imtina etməsi, yaxud onlardan imtınanı rədd

etməsi mərasimin bir hissəsidir. İnkvizisiya inadkarlıq edən, günahını boynuna alaraq təəssüf hissi keçirməyən, doğru yola qayıtmayan bədətçiləri dünyəvi hakimiyyət qurumlarına təhvil verirdi. Kilsənin qan tökülməsində iştirak etmədiyini vurğulamaq üçün hökm başqa yerdə və bir qədər sonra həyata keçirilirdi. A. iki formada – fərdi qaydada, ildə bir neçə dəfə, yaxud ümumi şəkildə (məhkum olunanların sayı çox vaxt yüzlərlə ölçülürdü) baş verirdi. Ümumi A. çox zaman müstəsna dövlət hadisələri (taxt-tac varisinin doğulması və s.) ilə bir vaxta salınırdı. Xüsusi kilsə məhkəməsinin bədətçilərə qarşı çıxardıqları hökmün oxunması mərasimi 13 əsrdə yaransa da, “A.” termini 15 əsrin sonlarından, İspaniya və Portuqaliyada “yeni” inkvizisiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar istifadə olunmuşdur. İlk A. mərasimi 1481 ildə Sevilyada, sonuncusu 1826 ildə Valensiyada keçirilmişdir.

AUTOGEN MƏŞQ (*auto...+...gen*) – stress təsirləri nəticəsində orqanizmin pozulmuş homeostatik mexanizmlərinin tarazlığını bərpa etmək məqsədilə əzələlərin maksimum zəiflədilməsinə və özünütəhləyə əsaslanan psixoterapiya üsulu. 1932 ildə İ.Q.Şuls tərəfindən təklif olunmuşdur. Avropada, ABŞ-da geniş tətbiq edilir. A.m.-in müalicəvi təsiri vegetativ sinir sisteminin parasimpatik şöbəsinin tonusunun yüksəldilməsinə, limbik və hipotalamik nahiyələrin aktivliyinin zəiflədilməsinə əsaslanır; bu, xəstədə həyəcanlılıq səviyyəsinin azalmasına və anti-stress meyllərin inkişafına səbəb olur. A.m.-in ən sadə və ən yüksək pilləsi ayırd edilir. Ən sadə pillə, müvafiq özünütəhləyin formullarını xəyalən təkrarlamaq (5–6 dəfə) yolu ilə yerinə yetirilən təmrinlər vasitəsilə xəstəyə relaksasiyanın öyrədilməsidir: əllərdə və ayaqlarda ağırlıq hissənin yaradılması (“sol əl ağırdır”, “sağ əl ağırdır” və s. formullar); ürək ritminin tənzimlənməsi (“ürək güclü və rahat vurur”); tənəffüs ritminin tənzimlənməsi (“sakit nəfəs alıram”); qarında istilik hissənin yaradılması (“mənim günəş kələfim istilik şüalandırır”); alın nahiyəsində sərinlik hissənin yaradılması (“mənim alın soyuqdur”). Hər təmrinin mənimsənilməsi, adətən, 2 həftə, A.m.-in kursunun mənimsənilməsi 3 aya qədər davam edir. Məşğələlər qruplarda həftədə 1–2 dəfə, 15–20 dəqiqə müddətində aparılır. Pasiyentlər bundan əlavə evdə (səhər, ayağa qalxmazdan qabaq və axşam, yuxudan əvvəl müstə-

qil surətdə məşq edirlər. A.m.-in ən yüksək pilləsi olan autogen meditasiya müxtəlif trans vəziyyətlərə nailolmadır. Şulsun klassik A.m. metodikası ilə yanaşı onun çoxsaylı modifikasiyaları vardır. Nevrozlar, psixosomatik pozuntular, bronxial astma, hipertoniya xəstəliyinin ilk təzahürləri, obliterasiyaedici endarteriit, ezofaqospazm, stenokardiya, həzm yolunun spastik ağrıları, qəbizlik və s. zamanı A.m., adətən, digər psixoterapiya və dərman müalicəsi üsulları ilə birlikdə istifadə olunur.

Əd.: Лобзин В.С., Решетников М.М. Аутогенная тренировка. Л., 1986.

AUTOHEMOTERAPİYA (*auto... + hemo... + terapiya*) – xəstənin venasından götürülmüş qanın öz əzələsi daxilinə vurulması. Üsul orqanizmin immun sisteminin kənardan yeridilən qan elementlərinin parçalanma məhsulları ilə qeyri-spesifik stimulyasiyasına əsaslanır. A. üçün qan steril şpris vasitəsilə venedan götürülür və sarğının yuxarı xarici kvadrantında əzələ daxilinə yeridilir. Adətən, qanın götürülməsi 2 ml-dən başlanır və hər 2–3 gündən bir 2 ml artırmaqla 10 ml-ə qədər çatdırılır. Müalicə kursu 12–15 inyeksiyadan ibarət olur. A.-nin aparılması üçün göstərişlər: müxtəlif kəskin və xroniki irinli-iltihabi proseslər (furunkulyoz, hidradenit və s.), infeksiya-allergik xəstəliklər, trofik yaralar, anemiyalar, qanaxmalar (burun, daxili) və s. Bəzən diaqnostika məqsədilə də tətbiq edilir (məs., gizli keçən infeksiya xəstəliklərə şübhə olduqda).

AUTOHEZİYA – bax *Adheziya*.

AUTOİMMUN XƏSTƏLİKLƏR, *autoağressiv xəstəliklər*, *autoallergik xəstəliklər* – orqanizmin öz toxuma və orqanlarına qarşı immun reaksiyalarının inkişaf etməsi nəticəsində baş verən xəstəliklər qrupu. Ayırı-ayrı A.x.-in inkişaf mexanizmi (patogenezi) müxtəlif ola bilər: məs., autoantigenlərin azad olması ilə damar-toxuma baryerinin pozulması nəticəsində autoantigenlərin əmələ gəlməsi (ensefalomielit, Xasimoto limfositar zobu, endoftalmit, pankreatit, Addison xəstəliyi və s.); fiziki, kimyəvi, mikrobioloji və s. amillərin təsirindən orqanizmin öz toxuma elementlərinin dəyişməsi və onların orqanizm tərəfindən yad element kimi qəbul edilməsi (anemiyaların bəzi növləri, mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri); öz toxuma komponentlərinin xarici antigenlərlə oxşarlığından şərtlənən orqanizmin im-

munoloji reaksiyalarının öz toxumalarına qarşı yönəlməsi immun sistem hüceyrələrinin və ya orqanizmin genetik xüsusiyyətinin mutasiyası (qırmızı qurdeşənəyi və birləşdirici toxumanın digər sistem xəstəlikləri).

A.x.-in bir çoxunun (düyünlü periarteriit, qazanılmış hemolitik anemiya, sistem sklerodermiyası və s.) inkişaf mexanizmi aydınlaşdırılmamışdır.

AUTOİMMUNITET (*auto... + immunitet*) – orqanizmin özünə qarşı yönələn immun reaksiyaların məcmusu. Bax *İmmunitet*.

AUTOİNFƏKSIYA (*auto... + infeksiya*), *autogen infeksiya*, *endogen infeksiya* – insan orqanizminin özünün mikroflorasına aid mikroorqanizmlərin (strepto- və stafillokoklar), bağırsağ çöpləri, proteylər, bəzi göbələklər və s.) törətdiyi infeksiya xəstəlik. Dərinin və selikli qişaların baryer funksiyasını zəiflədən amillərin (xroniki üzücü xəstəliklər, daxili orqanların innervasiyasının pozulması, antibiotiklərin, ionlaşdırıcı şüaların uzunmüddətli tətbiqi və s.) təsiri nəticəsində həmin mikroblar həm yerli, həm də ümumi patoloji proses törədə bilər. A. çox vaxt ağız boşluğunda, appendiksədə, gözün konyunktivində, yoğun bağırsaqda, bronx-ağciyər sisteminə, sidik yollarında inkişaf edir. Dərinin irinli xəstəliklərinin ayırı-ayrı növləri, appendisit, bronxit, pielonefrit, xolelstit, sepsisin bir çox formaları və s. A. kimi baş verə bilər.

AUTOİNTOKSİKASIYA (*auto... + intoksikasiya*), *endogen intoksikasiya* – orqanizmin özündə əmələ gələn zəhərli maddələrlə zəhərlənməsi. İri travmatik zədələnmələr (travmalar, yanıqlar, şüa zədələnmələri), yayılmış iltihabi proseslər, infeksiya xəstəlikləri (o cümlədən *autoinfeksiyalar*), bədxassəli şişlər, tireotoksikoz, uremiya, diabetik koma və s. patoloji hallar zamanı müşahidə edilir. A.-nin əlamətləri və nəticəsi toksik maddələrin xarakterindən, onların orqanizmin müəyyən fizioloji sistemləri, orqanları, toxumaları ilə oxşarlığından və s. amillərdən asılıdır. Müalicəsi A. törədən səbəblərin aradan qaldırılmasına, həmçinin toksik maddələri zərərsizləşdirən xüsusi preparatlardan (*antidotlar*, antitoksik zərədblər və s.) istifadəyə əsaslanır.

AUTOPLASTİKA (*auto... + plastika*) – xəstənin öz toxuma və ya orqanının özünə köçürülməsi. Plastik cərrahiyyənin

vəzifəsi xəstəlik, travma, operasiya nəticəsində itirilmiş və ya zədələnmiş, yaxud anadangəlmə qüsurla əlaqədar pozulmuş müxtəlif orqan və ya bədən hissəsinin forma, yaxud funksiyasını bərpa etməkdir.

A. üçün müxtəlif toxumalar (dəri, sinir, vətər, əzələ, sümük və s.), habelə ayırı-ayrı orqanlar istifadə olunur. Dəri köçürülməsi daha geniş yayılmışdır. Əzələ köçürülməsi qarın divarı əzələlərinin qüsurları, sidik kisəsi, düz bağırsağ sfinkterlərinin iflici zamanı, vətər plastikası ortopedik operasiyalarda, sinir köçürülməsi, əsasən, hərəkət sinirlərinin bir hissəsi itirildikdə və s. istifadə olunur. Son zamanlar orqanların yaradılması (bağırsaqların müxtəlif hissələrindən sidik kisəsi, uşaqlıq yolu və s.) kimi plastik operasiyalar daha geniş istifadə olunur.

AUTOPSİYA (yun. *αυτοψία* – öz gözü ilə görmə) (meyitin yarılməsi, seksiyası) – xəstəlik dəyişikliklərinin xarakterini aydınlaşdırmaq, ölümün səbəbini və diaqnozu müəyyən etmək üçün ölənin şəxsinin bədəninin yoxlanılması. *Patoloji-anatomik A.*-da müalicə müəssisələrində müxtəlif xəstəliklərdən ölmüş şəxsin meyiti yarıılır. *Məhkəmə-tibbi A.*-sı ölümün səbəbi hər hansı zərər, o cümlədən cinayət əməlinin olması güman edilən hallarda məhkəmə orqanlarının göstərişinə əsasən aparılır. A. həkimin biliyinin təkmilləşdirilməsində (patoloji-anatomik və klinik diaqnozları müqayisə etməklə) mühüm nəzarətədiçi rol oynayır. A. məlumatlarına əsasən *tanatologiya* və *reanimatologiya* problemləri, xəstələnmə, ölüm və letallıq tezliyinin statistik göstəriciləri işlənib hazırlanır. Məhkəmə-tibbi A.-sı məlumatları məhkəmə üçün mühüm, bəzən həlledici rol oynayır. Patoloji-anatomik A.-ni anatomik patologiya şöbəsində həkim-prozektor, məhkəmə-tibbi A.-sını meyitxanada həkim-ekspert aparır. Alınmış nəticələr protokol (patoloji-anatomik, məhkəmə-tibbi) şəkildə tərtib olunur.

AUTOREPLİKASIYA – bax *Replikasiya*.

AUTOSOMLAR (*auto... +* və yun. *σώμα* – cism) – cinsiyyət xromosomları istisna edilməklə ayrıncisiyyətli heyvan və bitkilərin hüceyrələrindəki bütün xromosomlar.

AUTOTRANSPLANTASIYA (*auto... + transplantasiya*) – eyni orqanizmdə orqan və ya toxumaların (dəri, selikli qişə, piy toxuması və s.) cərrahi üsulla kö-

çürülməsi. A. zamanı köçürülən orqan və toxumalar, adətən, yaxşı uyğunlaşır və əlavə reaksiya və qoruma baş vermir. Bax həmçinin *Transplantasiya*.

AUTOVAKSİNLƏR (*autos* – özü + *vaksin*) – bax *Vaksinlər*.

AUTRİGER (ing. *outrigger*) – 1) hərəkət edən qurğuların (məs., qaldırıcı kran) aşmasının qarşısını almaq üçün onların dayanıqlığını artıran əlavə dayaq; bəzi hallarda domkratlı olur. 2) Avarlı gəmidə yan tərəfdəki avar (taxılıb çıxarıla bilən) yerləri üçün kronşteyn; kiçik gəmilərdə borddan kənara çıxan hər detal A. adlanır.

AUTSAYDER, *iqtisadiyyatda* – 1) müxtəlif səbəblərə görə inhisarçı birliklərə daxil olmayan firma və şirkətlər. A.-lərə həm iri, həm də xırda və orta *müəssisələr* aiddir. A.-lərin çoxunun müstəqilliyi yalnız zahiridir; 2) bazarda əsasən, azəhəmiyyətli yer tutan firma və şirkətlər; 3) birjının üzvü olmayan, lakin müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək şərti ilə satış zalında iş aparmağa icazəsi olan broker; 4) beynəlxalq gəmiçilikdə bazardakı fəaliyyəti xətti konfranslar çərçivəsindən və onlarla rəqabətdən kənarında həyata keçirən gəmiçilik müəssisələri.

AUTSÖRSİNG (ing. *outsourcing*; hərfi mənası xarici mənbədən əxzetmədir) – kooperasiyalama növlərindən biri; təşkilatın əvvəllər öz daxilində həyata keçirdiyi funksiyaları (mühasibat, vergi, idarəçilik qeydiyyatı və hesabət) kənar icraçıya verməsi. İxtisaslaşmış şirkətlərə, həmçinin kənd idarəçiliyi, logistika, yığmaistehsal və s. də həvalə olunur. Xarici xidmət provayderi ixtisaslaşma, daha ucuz işçi qüvvəsi və miqyas effekti hesabına bu işlərin daha yüksək səviyyədə görülməsini təmin edir. İnformasiyanın fəvriyyə və istənilən yerdə əldə olunması üçün A. şirkətləri internet-sistemlər tətbiq edir.

ÁUVERS (Auwers) Artur (12.9.1838, Göttingen – 24.1.1915) – alman astronomu. Berlin EA (1866) və Paris EA-nın üzvü. Göttingen və Königsberq universitetlərində təhsil almışdır (1857–1862). Qota rəsədxanasının astronomu olmuşdur (1866 ildən). Tədqiqatları mövqe astronomiyasına aiddir. C. *Bradleyin* 3000 ulduzu əhatə edən kataloqunu yenidən işləyərək nəşr etdirmişdir (1888). 6188 ulduzu əhatə edən L. *Bossun* “İlkin baş kataloq”unadək ulduzların hərəkətinə dair bütün tədqiqatların əsasını uzun illər Auwers–Bradley kataloqu təşkil et-

mişdir. Kiçik planetlərin müşahidəsi və Veneranın 1874, 1882 illərdə Günəş diskindən keçməsi əsasında Günəşin paralaksını təyin etmişdir.

ÁVA (Birma dilində *İnva*) – Birmada orta əsrlər dövləti. Əsası 1364 ildə qoyulmuşdur. Birmanın şm.-ində, Myinge çayı sahilində. Çaushe vadisində yerləşirdi. A.-nin banisi Tadinbya [1364–68] keçmiş Paqan imperiyasının tərkibində olan Birma torpaqlarını birləşirməyə və şanları Mərkəzi Birmadan qovmağa çalışmışdır. O, buddist məbədlərini tikdirmiş, rahib icmasını – sanqunu möhkəmləndirmiş, irriqasiya sistemini təkmilləşdirmişdir. A. *Arakanı* (1374) və *Taunqu knyazlığını* (1377) özünə birləşdirmişdir; 1373–83 illərdə şanlar və *Pequ* (Cənubi Birma) ilə müharibələr aparmış, 1415 ildə İravadi deltasının q. hissəsini zəbt etmişdir.

A.-da çəltikçilik və Çinlə karvan ticarəti inkişaf etmişdi. Şri-Lanka ilə sıx əlaqələr (1456, 1474 illərdə Kandiya missiyalar göndərilmişdi) saxlayırdı. A.-da Birma milli ədəbiyyatı [şairlər *Şina Mahatilavuntanın* (1453–1518) və *Şina Uttamaconun* (1453–1542) yaradıcılığı] meydana gəlmişdir.

Arakanın A.-dan ayrılması (1430), feodal qiyamları və Çin qoşunlarının hücumları (1446) dövləti zəiflətdi. A. 1527 ildə şanlar, 1555 ildə isə Taunqu sülaləsindən Bayinnaunun qoşunları tərəfindən işğal edildi. Sonuncu A.-ni yeni Birma dövlətinin tərkibinə qatdı.

AVACIQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Avacıq kəndistanında, Ətraf qəs.-ndən q.-də, Türkiyə ilə sərhəddə yerləşir.

AVÁÇA – RF-nin Kamçatka vil.-ndə çay. Kamçatka y.-a-nın c.-ş.-indədir. Uz. 122 *km*, hövzəsinin sah. 5090 *km*². Avaça gölündən başlanır. Avaça körfəzinə (Sakit okean) tökülür. Yağış, qar, qrunt suları və buzlaqlarla qidalanır. Ortaillik su sərfi Yelizovo ş. yaxınlığında 138 *m*³/*san*.-dir. Dekabrdan martadək donmuş olur. Hövzəsində kükürlü isti və soyuq mineral bulaqlar, 200-ədək xırda göl var.

AVÁÇA – RF-də, Kamçatka y.-a-nın c.-unda, Petropavlovsk-Kamçatski ş.-ndən şm.-də fəal vulkan. Hünd. 2741 *m*. Son 230 ildə 12 dəfə püskürmüşdür. Sonuncu püskürməsi 1945 ildə olmuşdur. Daim tüstülənir. Lavası andezit-bazalt tərkiblidir. 1000 *m* hünd.-də vulkanoloji st. yerləşir. Kamçatkanın digər vulkan-

Avaça vulkanı

ları ilə birlikdə *Ümumdünya irsi* siyahısına daxildir.

AVAÇA KÖRFƏZİ, *Avaça qubası* – Sakit okeanda, Kamçatka y-a-nın c.-ş. sahilində buxta. Diametri 25 km-dən çox olan dairəvi formaya malikdir. Dərinliyi 26 m-ədək. Okeana çıxışda eni 3 km-dir. Sahilləri hündür və sıldırım-lıdır. A.k.-nə Avaça çayı tökülür. Petro-pavlovsk-Kamçatski portu A.k. sahilin-dədir. Qışda donur.

AVADANLIĞIN AMORTİZASIYASI – bax *Amortizasiya*.

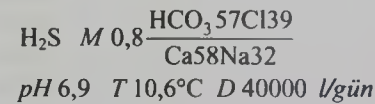
AVADİ – Hindistanın c.-unda, Mədrəs (Çennai) ştatında şəhər. Əh. 130 min (2003). Maşınqayırma, toxuculuq, dəri-ayaqqabı, texniki rezin sənayesi inkişaf etmişdir.

AVAHİLƏR (Avahi), tükklü indri-lər – primatlar cinsi. Bir növü (A. laniger) məlumdur; tükklü, yaxud yunluq indri fəsiləsinin ən xırda nümayəndəsidir. Bədəninin uz. 30–54 sm, uzun sıx tüklərlə örtülmüş quyruğunun uz. 40 sm-ədəkdir. Gözləri iri, tük basmış qulaqları kiçikdir. Rəngi qonurmtul-boz, ətrafları ağ, quyruğu qırmızımtıl-narıncıdır. Madaqaskar a.-nın şm.-q. hissəsindəki meşələrdə yayılmışdır. Ağaclarda yaşayır, yerdə çox az olur. Yarpaq, tumurcuq və ağac qabığı ilə qidalanır. Gecələr fəal olur, gündüz ağac koğuşlarında, ya da sıx budaqlar arasında gizlənir. Çox vaxt tək, bəzən kiçik qruplarla (2–4 fərd) rast gəlinir. Sayının azalması qalın meşələrin azalması ilə izah olunur. BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

Avahi (Avahi laniger).

Balneoloji tərkibi:

Suyunun minerallaşma dərəcəsi 0,8 q/l, temp-ru 10,6°C, kimyəvi tərkibi hidrogen-sulfidli, hidrokarbonatlı, xlorlu, kalsiumlu, natriumludur.

AVÁL – veksəl zəminliyi. Onu yerinə yetirən şəxs (avalçı) veksəl üzrə öhdəliyi olan şəxslərdən hər hansı birinin (akseptantın, veksəl verənin, indossatın) öhdəliklərinin icrasının məsuliyyətini öz üzərinə götürür. A. ya avalçının veksəl, yaxud əlavə vəzəfdə yazdığı qeydlə, ya da ayrıca sənəd verilməsi ilə rəsmiləşdirilir. Avalçının məsuliyyətinin həcmi və xarakteri A.-in verdiyi şəxsin məsuliyyətinin həcmi və xarakterinə müvafiq olur. Vekselin haqqını vermiş avalçı onun ödənilməsinə həm əvəzində A. verdiyi şəxsdən, həm də sonuncunun qarşısında məsul olanlardan tələb etmək hüququna malikdir.

A. vekselin etibarlılığını artırır və bununla da veksəl dövryyəsinə kömək göstərir. A. xarici ticarət sövdələri həyata keçirilən zaman daha çox tətbiq edilir.

AVÁL KREDİTİ – müştərinin veksəl üzrə zəmanətli öhdəliyinin ödənilməsi üçün bank krediti.

AVALAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Düdangə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 5 km şm.-q.-dədir.

AVALLÓN (valli dilində afal – alma) – kelt mifologiyasında “xoşbəxtlər adası”. A.-da daima cavan qalan insanlar fərvan yaşayırlar. A.-un ən qədim rəmzləri şüşə saray (yaxud qüllə), ölümsüzlük bəxş edən sehrli almalar və bunları təklif edən qadınlar və s. Rəvayətə görə, kral Artur A.-da dəfn olunmuşdur.

AVALOKİTEŞVÁRA (sanskritcə – “varlıqlara lütfkarlıqla nəzər yetirən hökmdar”, yaxud “əziyyət çəkənlərin yalvarışlarını eşidən hökmdar”) – *mahayanada* ziyarətməli şəxs; o, canlı varlıqlara əzablardan qurtulmaqda yardım etmək üçün *nirvanaya* keçməmək, *sansarada* qalmaq haqqında *bodhisatva* əhdi etmişdir. A. ümumdünya mərhəmət idealını təəcəssüm etdirir və budda *Amitabhanın* emanasiyası sayılır.

A. kultu 1-ci əsrdən başlayaraq formalaşmışdır; onu əlində hökmən şan-güllə bitkisi tutmuş dörd-altı-min əli, on

bir üzü (yaxud on bir başı) olan insan cildində təsvir edirlər. Əllər yardım diləyən hər kəsə kömək etməyə hazırlığı, başlar həyatın müxtəlif sahələrində mövcudluğu ifadə edir. A. müxtəlif formalar (cəmi 32) ala, həmçinin hinduist allahlardan *Brahma*, *Vişnu*, *Şiva* və digərlərinin cildinə girə bilər.

A. şm. buddizm ölkələrində geniş yayılmışdır. Ona müxtəlif adlar altında si-tayış edirlər: Çində – Quan-şi-in, Koreyada – Kvanim, Yaponiyada – Kanon, Himalay ölkələrində və Tibetdə – Çenrezi, Monqolustanda və Rusiyanın buddist xalqlarında – Arya-Bolo (yaxud Xonşim). A. yerli allahların, xüsusilə ilahələrin (onu çox zaman qadın görkəmində təsvir edirlər), Tibetdə isə canlı insanların – buddist məktəblərində ruhani başçıların (*dalay-lamaların*, *karmapların*) cildinə girir. Hesab edilir ki, A. Budda Şakyamunun nirvanası ilə gələcəyin Buddası *Maytreyanın* doğulması arasındakı dövrdə Yer üzünün başçısıdır.

AVÁMİ LİQ, *Xalq Liqası* – 1) Pakistanda siyasi partiya. 1949 ildə yaradılmışdır. 1960-cı illərdə ölkədə aparıcı siyasi mövqelərə malik olmuşdur. 1970 ildə keçirilmiş ilk ümumi seçkilərdə qalib gəlmişdir. Demokratik dəyişikliklər, əyalətlərin muxtar hüquqlarının genişləndirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır; fəaliyyət mərkəzi Şərqi Pakistan əyaləti idi. 1966 ildən partiyaya Şeyx Mucibur Rəhman başçılıq etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə əyalət müstəqil olmuş və Banqladeş Xalq Respublikası yaradılmışdır (1971). 2) Banqladeşdə hakim partiya (1971–75). 1975 ildə Mucibur Rəhman və onun silahdaşları öldürülmüş, lakin A.l. ölkədə öz mövqelərini qoruyub saxlamışdır. Partiyanın yeni lideri Xasina Vazed (Mucibur Rəhmanın qızı) 1996–2001 illərdə Banqladeşin baş naziri olmuşdur. Partiyanın rəhbərliyi altında müxtəlif həmkarlar, gənclər və qadın təşkilatları fəaliyyət göstərir.

AVAN... (fr. avant – qabaq, əvvəl) – mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi. “irəlidə olan”, “qabaqda gedən”, “ön”, “irəli” sözlərinin mənalarına uyğun gəlir. Məs., *avanqard*, *avanpost*, *avanzal* və s.

AVAN – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (09.09.1930 ildən Əştərək r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər kənddən qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir.

AVAN, *A r a n* – İrəvan xanlığının Qırx-bulaq mahalında (09.09.1930 ildən – Kotayk. 12.10.1961 ildən – Abovyan r-nu), Qırxbulaq çayının kənarında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1828 ildə İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra kəndin azərb. əhalisi qovulub çıxarılmış və bura İrandan köçürülüb gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdir.

AVÁN – Suz yaxınlığında qədim Elam şəhəri. Yeri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Elamın və Mesopotamiyanın ən qədim tarixində A.-in mühüm rolu olmuşdur. Nippurdakı çarlar siyahısına görə, Şumerin IV sülaləsi A.-da yaranmışdır. E.ə. 3-cü minilliyin ortalarından e.ə. 23 əsrin sonunadək A. müstəqil dövlət olmuşdur. A.-in sonuncu çarı Puzur-İnşuşinak eyni zamanda Suzun birinci hökmdarı (ışakku) idi. Təqr. e.ə. 2200 ildə A.-ı *kutilər* zəbt etmişlər. Bundan sonra mənbələrdə A. haqqında məlumat yoxdur.

AVANBƏK (*avan...* + ing. beak – dimdik) – körpülərin aşırım quruluşlarını tikmək tətbiq olunan müvəqqəti konsol konstruksiyası. A. körpünün uzununu boyunca artırılan aşırım tikilisinə ön tərəfdən bərkidilir; çəkisi və uzunluğu ehsablanmalıdır ki, A. körpünün ilk dayacağına çatanadək aşırım tikilisi aşmasın.

AVANKÁMERA (*avan...* + *kamera*), *f o r k a m e r a*, *ö n k a m e r a* – daxiliyanma mühərrikinin silindrinin başlığında boşluq; əsas yanma kamerası ilə (porşenüstü boşluqla) bir və ya bir neçə kanal vasitəsilə birləşir. A. əsas kameralda işçi qarışıq əmələ gəlməsini yaxşılaşdıraraq qaz axınları yaradır.

AVANQÁRD (fr. *avan...* + *garde* – mühafizə) – 1) hərbi yürüş zamanı əsas qüvvəni düşmənin qəfil hücumundan qorumaq, əlverişli şəraitdə döyüşə girmək imkanını yaratmaq məqsədi ilə irəli göndərilmiş hissə, bölmə, qoşun birləşməsi. A. qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Makedoniyalı İsgəndərin ordusunda da A. dəstələr var idi. Orta əsrlər Avropa ordularında bu dəstələr həm yürüşdə, həm də döyüşdə iştirak edirdi. 2) Cəmiyyətin qabaqcıl hissəsi. 3) Bax *Avanqardizm*.

“AVANQÁRD” – 1) yerətrafi fəzanı tədqiq etmək üçün ABŞ-da buraxılan YSP-ləri seriyasının adı; kütləsi 1,5–23 kq, gövdəsi kürəşəkilli. Günəş batareyası və akkumulyator batareyasından enerji ilə təchiz olunurdu. İlk YSP 1957 ildə buraxılmışdır. Eyniadlı daşıyıcı raket (DR) vasitəsilə buraxılmış 11 YSP-dən yalnız 3-ü (“A.-1”, “A.-2”, “A.-3”) orbitə çıxarılmışdır. 2) ABŞ-in üçpilləli DR-lərinin adı. Start kütləsi 10,2 t, diametri 1,5 m, uz. 22,4 m-dir; 1-ci və 2-ci pilləsi maye oksigen və kerosinlə işləyən maye yanacaq, 3-cü pillə isə bərk yanacaq raket mühərriki ilə təchiz olunmuşdu. 1957–59 illərdə bu DR-lər vasitəsilə 11 buraxılış olmuş və bunlardan 3-ü uğurla başa çatmışdır. Sonralar “A.”-dan istifadə edilməmişdir.

AVANQARDİZM, *avanqard* – 20 əsr ədəbiyyatı və incəsənətində bədii ənənələr ilə əlaqəni kəsən və yaradıcılıqda prinsipcə yeni formaların işlənilməsi məqsədilə eksperimentin zəruriliyini elan edən hərəkatların məcmusu.

S. Dalı. “Fillərdə əks olunmuş qu quşları” (1937). Fərdi kolleksiya.

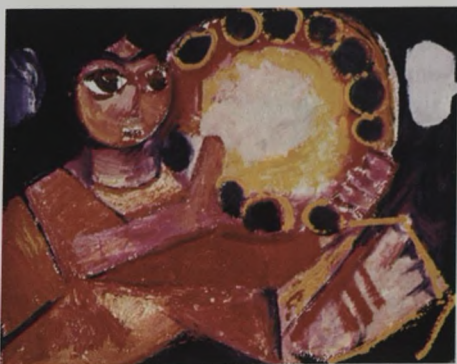

K. Maleviç. Suprematizm (1916). Krasnodar Diyarsünashlıq İncəsənət Muzeyi (RF).

“Avanqard” məfumu fransız tənqidində artıq 19 əsrin ortalarından ədəbiyyat və incəsənətin bəzi təzahürləri ilə əlaqədar işlənilirdi (Q.D. Laverdan, Ş. Bodler). Müasir anlamda “A.” termini 20 əsr incəsənətinə aid edilir; A. daha çox *modernizmin* ən radikal forması kimi şərh olunur. Daimi antiənənəçilik onun üçün hər zaman başlanğıc nöqtəsi olsa da, A. sərhədlərinin mütəhərrikliliyi və plüralizmi ilə seçilir, ardıcıl düzülüş estetik postulatlar sistemi deyildir, öz proqramlarını həyata keçirən çoxsaylı məktəblər və istiqamətlər halında fəaliyyət göstərir.

A. məktəbləri üçün azömlülük səciyyəvidir; onlar çox vaxt bir-biri ilə konfliktədir, çünki hər biri təklif etdiyi yolun incəsənətdə unikal olduğunu iddia edir. Lakin bədii dil sahəsində eksperimentçiliyə və yeniliyə köklənmənin özü A.-in başlıca xüsusiyyəti olaraq qalır və haqqında bütün 20 əsr ərzində fərqli formalarda çıxış edən vahid tendensiya kimi danışmağa imkan verir. Eyni zamanda bir çox görkəmli sənətkarların yaradıcılığı (V.V. Kandinski, A. Matiss, İ.F. Stravinski, S.S. Prokof-

K. Əhməd. “Dəf çalan qız”.

yev, P. Hindemit, D.D. Şostakoviç, V.V. Mayakovski, V.E. Meyerxold, M. Reynhardt, L. Bunyuel, C. Balançin, X.L. Borges və b.) A.-lə yalnız qismən bağlıdır (yaradıcılıq biografiyalarında “avanqardizm mərhələsi” yaratmaqla), A. axtarıları əksər hallarda bilərəkdən epatajlı idi, teatr və musiqi premyeralarında, vernisajlarda, poeziya gecələrində qalmaqla yaratmağa yönəlirdi. Ənənələrdən kənarda başa düşülməyən əsərin mənasını avanqardçılar A.-in yaradıcılıq praktikası üçün mühüm komponentə çevrilmiş manifestlərdə və şərhlərdə izah edirdilər.

Tanınan və həyatı gerçəkliyə uyğun formada dünyanın təcəssümü prinsipinə qarşı A. alogizmin və qroteskin müxtəlif formalarının inkişafına güclü stimula verən bədii deformasiya ideyasını qoyurdu. Bədii sistemin qurulmasının xüsusi üsulları yaranırdı: süjetin həddindən artıq şifrlənməsi (yaxud olmaması), formal elementlərin münafiqəli əlaqəsi, müxtəlif zaman kəşiklərinin qovuşması, reallığın mifikləşdirilməsi. A. deformasiyaların şərti dilini çox vaxt ibtidai mədəniyyətlər, qeyri-peşəkarların, ruhi xəstələrin, eləcə də uşaq yaradıcılığı (bax primitivizm), həmçinin 20 əsrin texnisizmi və urbanizmi vasitəsilə əsaslandırırırdı. A. hamı tərəfindən qəbul edilmiş anlayışları və təsəvvürləri parodiya etməklə gerçəkliyin rəşional mənzərəsinin məhdudluğunu və natamamlığını nümayiş etdirir (*ekspresionizm*, *absurd teatri*, *qara yumor*), onu şüuraltı, inikasaqədərki hisslər aləmi ilə əvəzləyirdi (*sürrealizm*). A.-in bəzi istiqamətləri incəsənətin əsl mahiyyəti barədə təsəvvürləri dəyişərək, estetik obyektin avtonomluğu prinsipinə qarşı incəsənətin sosial təsirini, şok xarakterli psixoloji terapiyanı (*futurizm*, *dadaizm*) qoyur, ifrat hallarda isə spontanlıq (*sürrealistlərin avtomatik yazısı*, F.T. Marinettinin “azadlıqda olan sözlər”i, “birbaşa təsir edən incəsənət”) naminə estetik vasitələrdən ümumiyyətlə imtina edir. A. müxtəlif interpretasiyalar üçün açıq olan improvizasiyalı mətn kimi oxucunu, tamaşaçını, dinləyicini müəlliflə müştərək yaradıcılıq prosesinə cəlb edən əsər ideyasını irəli sürürdü. Bu “açıq sistemdə” A.-in həyat ilə sənət, əsər ilə kütlə arasındakı sərhədləri dağıdaraq, incəsənəti muzey, teatr, konsert zalı və s. hüdudlarından kənara çıxartmaq cəhdi ifadə olunurdu. A. formalaşmış bədii sənətlər sistemini rədd edərək, çox vaxt müxtəlif bədii yaradıcılıq növ-

lərini birləşdirən yeni eksperimental formalar yaradırdı: “rəssam teatri” (yaxud plastik teatr), “kinorəssamlıq” (abstrakt animasiyalar), *ışığı-musiqi*, “məkan musiqisi”, “instrumental teatr”, *lettrizm*, konkret poeziya və s. *Kubizm* rəngkarlığında kəşf edilmiş *kollaj* tezliklə digər incəsənət növləri tərəfindən mənimsənilirdi. Teatr tamaşalarına kinoproeksiyaların, musiqinin “canlı” ifasına səsyzmanın (o cümlədən danışığın, səslərin), rəssamlıq tablolarına və xoreoqrafik tamaşalara söz mətnlərinin, kinofilmlərə rəngkarlıqdan və ədəbiyyatdan sitatların daxil edilməsi avanqard kollajın tipik təzahürləridir.

Digər tərəfdən, A.-in bütün tarixi boyu proqram məqsədi ayrı-ayrı sənət sahələrinin növ xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onları “kənar” komponentlərdən xilas etmək idi (“teatrın teatrlaşdırılması”, “təmiz boyakarlıq”, “fotogenik kino”). Formal elementlər (öz-özlüyündə söz və onun ədəbiyyatda səs aspekti, rəngkarlıqda rəng və xətt, musiqidə səs materialı, zil və ritmik strukturlar, teatrdə rejissor priyomları və səhnəqrafiya effektləri, kinoda montaj, işıq və kadr kompozisiyası) mimetik başlanğıcı (tamaşanın, yaxud filmin təsviri motivi, dramaturji əsası) sıxışdıraraq ön plana keçirdi. *Abstraksionizmin* bərqərar olması ilə, xüsusilə onun sonrakı təzahürlərində, reallığı əks etdirmək məqsədindən azad olunmuş formal struktur özünü təmin edir, ifadə vasitələrinə özünə yönəlir, əsərin yeganə məzmununa çevrilir. Gələcəyə meyillənmə, utopik həyat quruculuğu pafosu və bunun nəticəsi olaraq sol ideoloji cəhətlər (rus futurizmi və *konstruktivizm*, *Bauhaus*, alman ekspresionizmi, sürrealizm, xüsusilə onun ədəbiyyat qanadı) erkən A.-in bir sıra istiqamətləri üçün səciyyəvi idi. Özünün “inqilab incəsənəti” olduğunu dərk edən A. 1930-cu illərin əvvəllərində totalitar rejimin qalib gəldiyi ölkələrdə “antixalq”, “formalist” cərəyan kimi tanınır, nasist Almaniyasında isə “degenerativ incəsənət” kimi lağa qoyulurdu. A.-in ən əhəmiyyətli məktəbləri və hərəkatları (kubizm, futurizm, dadaizm, sürrealizm, ekspresionizm) 1920–30-cu illərdə öz inkişaflarının əsas mərhələsini başa çatdırdı. Mühəribədən sonrakı dövrdə abstraksionizmin *pop-art*, *absurd teatri*, “yeni roman”, konkret poeziya kimi yeni cərəyanları meydana çıxdı. *Heppening*, *performans*, *bodi-art* kimi dinamik formalar, real məkanda iş üsulu kimi in-

stallyasiya (*ənvayronment*, *lənd-art*) yarandı. A.-in yeni dalğası məkan və tamaşa sənətləri, musiqi, rəqs elementlərini *video-art*, *flüksus*, *eksperimental kino* kimi sintetik formalarda birləşdirdi. 1960–70-ci illərin cərəyanları arasında dəqiq sərhəd çəkmək mümkün deyildir; hüdudsuz, həyatdan fərqlənməyən, istənilən məkanda və istənilən məqamda özünə yaranan total sənət prinsipi “açıq sistem”in ən son ifadəsidir. Bir çox avanqard yeniliklər müasir incəsənətdə kök salmış, adi praktikaya çevrilmişdir. A.-in ən yaxşı nümunələri 20 əsr ədəbiyyatının, təsviri sənətinin, musiqisinin, kino və teatrının klassik əsərləri sırasındadır.

A. ilkin olaraq *təsviri sənətdə* meydana gəlmiş və bədii yaradıcılığın digər sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. 20 əsrin əvvəllərində *fovizm* (A. Matiss, R. Düfi, A. Deren, M. Vlamink və b.), *kubizm* (P. Pikasso, J. Brak, X. Qris və b.), *ekspresionizm* (Almaniyada – L. Kirxner, M. Pexşteyn, V.V. Kandinski, F. Mark, O. Diks və b.; Fransada – J. Ruo, X. Sutin; Avstriyada – E. Şile, A. Kubin, O. Kokoşka), *italyan futurizmi* (U. Boççoni, K. Karra, C. Balla), *rus kubofuturizmi* (D.D. Burlyuk, O.V. Rozanova), *metafizik boyakarlıq* (C. De Kiriko, Karra) kimi cərəyanlar sürətlə bir-birini əvəz edirdi. Həmin cərəyanların çoxunun daxilində yaranan primitivizm təmayülü artıq M.F. Larionovun, M. Şaqalın, N.S. Qonçarovanın, P.P. Konçalovskinin, A.V. Lentulovun, İ.İ. Maşkovun, A.V. Kuprinin, R.R. Falkın yaradıcılığında müstəqil cərəyan kimi çıxış edirdi. Bu təmayül P.N. Filonovun analitik incəsənət metodunda, P. Kleenin boyakarlıq və qrafikasında, Q. Murun heykəltaraşlıq əsərlərində özünəməxsus tərzdə ifadə olunurdu. Dünyanın müxtəlif ölkələrində, demək olar ki, eyni zamanda abstraksionizmin yeni formaları meydana gəlirdi (Kandinski, Mark və F. Kupkanın boyakarlığı, P. Mondrianın *neoplastisizmi*, R. Delone və S. Delone-Terkin *orfizmi* və s.). Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində beynəlxalq *dadaizm* hərəkatı yarandı (H. Arp, K. Şvitters, F. Pikabia). Bu mərhələdə A.-nin sonrakı inkişafını müəyyənləşdirən estetik prinsipləri – forma dəqiqliyi; tamaşaçı qavrayışını fəallaşdıran açıq struktur; ətraf maddi mühitə çıxış (P. Pikasso, J. Brak, H. Arpin kollajları; Pikassonun ağac, karton və metal qırıntılarından düzəldilən heykəlləri; K. Şvittersin “sayrışan” əsərləri) yaranırdı.

Ronşan şəhərində (Fransa) kapella. Memar Le Korbüze.

1920-ci illərdə sürrealizm cərəyanı (M. Ernst, X. Miro, S. Dali, heykəltəraş A. Cakometti), rus konstruktivizmi və onun alman (Bauhaus ustalarının *funksionalizmi*) və holland (“*De Steyl*” qrupu) paralelləri aparıcı rol oynayırdı. Həyatı sənət vasitəsilə dəyişdirmək pafosu *memarlıq* və *dizaynda* da özünü göstərirdi (V. Qropius, Le Korbüze, L. Misvan der Roe, rus konstruktivizmində – A.M. Rodçenko, V.F. Stepanova, V.Y. Tatlin və b.). İkinci dünya müharibəsindən sonra abstraksionizmdə realist cərəyanlara əks olan müxtəlif istiqamətlər yarandı. ABŞ-da *abstrakt ekspresionizm*, Avropada *taşizm* əsas diqqəti rəssam jestinin ifadəliliyinə, rəssamın rəng və kətanla fiziki iş prosesinə yönəldirdi. Təsviri süjeti olmayan “hərəkət boyakarlığı” kətanın kənara çıxışı, dinamik prosesin real məkanda davamı ideyasını hazırlayırdı. 1960-cı illərdə dadaizmin ideyaları və praktikası əşyalarla işləməyin müxtəlif üsullarında, real mühitə ekspansiyada yenidən canlanmağa başladı.

Azərbaycan rəssamlarından C. Mircavadov, K. Əhməd, Q. Əfəndiyev, T. Cavadov, Ə. Murad və b. A. üslubunda bir sıra əsərlər yaratmışlar.

Ədəbiyyatda A.-in ilkin mərhələsi bütün əvvəlki ədəbi ənənələrə qarşı çıxaraq xüsusi poetik dil (aqrammatizm, sintaksisdən imtina və s.) yaranan futurizm (İtaliyada F.T. Marinetti; Rusiyada V.V. Mayakovski, V. Xlebnikov, A.Y. Kruçyonix) bağlıdır. 1910-cu illər-

də insan psixikasının böhranlı vəziyyətinə uyğun gələn kəskin, coşqun ifadəliliyə malik Avstriya-alman ekspresionizmi (F. Kafka, L. Frank, Q. Kayzer, E. Toller, Q. Benn, Q. Trakl, gənc B. Brext); A. ədəbiyyatında kollaj, montaj, mətnin tipoqrafik tərtibatı ilə bağlı eksperimentlərin yayılmasında mühüm rol oynayan alman və fransız dadaizmi (X. Ball, R. Hülzenbek, T. Tsara, A. Breton və b.) formalaşdı.

20 əsrin ilk onilliklərində müxtəlif milli ədəbiyyatlarda bədii dilin yeniləşməsini əsas vəzifə kimi qoyan A. cərəyanları [Rusiyada konstruktivizm (İ.L. Selvinski, V.A. Luqovskoy və b.); ingilisdilli poeziyada *imajizm* və *vortisizm*

İnteryer. Vittoriya mehmanxanası (Milan, İtaliya). Dizayner Fabio Novembre.

(U. Lyuis, E. Paund və b.), ispanillı poeziyada *kreasyonizm* (V. Uydobro) və *ultraizm* (X. Diyeqo, P. Qarfias); Almaniyada (K. Xiller və b.) və Macarıstanda (L. Kaşşak) *aktivizm* meydana gəldi. 1920-ci illərin əvvəllərindən insan psixikasının irrasional süuraltı dərinliyini ifadə etmək üçün yeni üsullar (avtomatik yazı və s.) yaradan sürrealizm (A. Breton, L. Araqon, P. Elüar və b.) A. ədəbiyyatında əsas istiqamət oldu; çex poetizmi (V. Nezval, Y. Seyfert) sürrealizmə yaxın idi.

20 əsrin ortalarında A.-in yeni istiqamətləri yarandı: absurd teatri (E. İonesko, S. Bekket); fransız “yeni roman”ı (N. Sarrot, A. Rob-Qriye, M. Byutor və b.) və poetik lettrizm (İ. İzu və b.); Amerika *bitniklərinin* (A. Ginzberq, C. Keruak) yaradıcılığı.

1950-ci illərin əvvəllərindən Qərbdə konkret poeziya inkişaf edir, akustik poeziya üsulları geniş yayılırdı. 1960-cı illər fransız şairlərinin (ULİPO qrupu: J. Perrek, J. Leskyur və b.) yaradıcılığı üçün fonetik eksperimentlər səciyyəvi idi. 20 əsrin sonunda rus ədəbiyyatında A. istiqamətində *konseptualizm* (poeziyada Yan Satunovski, D.A. Priqov və b., nəzərdə V.Q. Sorokin) inkişaf edirdi.

Azərbaycanda Y. Səmədoğlu, Anar, Elçin, Afaq Məsud, N. Rəsulzadə, V. Səmədoğlu, V. Bayatlı, Ramiz Rövşən, K. Abdulla və b. bu istiqamətdə əsərlər yaratmışlar.

Musiqidə A.-in daha çox avanqard, yeni musiqi adlandırılan başlanğıc mərhələsi tarixən 20 əsrin əvvəlindəki bədii mühitlə (Avstriya-alman ekspressionizmi, italyan və rus futurizmi) bağlıdır. Avropa ənənələrini rədd edən A.-in ilkin mərhələsi romantik əsətlər yaradıcılığından (R. Vaqnerin “gələcəyin musiqisi”, A.N. Skryabinin “tarixin sonu” ideyaları) qidalanırdı. *Tonallığın* əsası kimi 7 pilləli qammadan imtina və bunun nəticəsi kimi məqamın yeni keyfiyyəti (hazırkı qulaq üçün kakofoniya kimi səslənən; bax *Atonallıq*); tonika rolunda çıxış edən mürəkkəb səs kompleksləri və ya serialar (N.A. Roslavın “sintetakkordları”); mikrointervallar (Ç. Ayyvz, İ.A. Vişneqradski, A. Xaba), soner eksperimentlər (Q. Kauell, E. Varez) mühüm yeniliklər idi. Musiqi dilinin dərin islahatı *yeni Vyana məktəbi* tərəfindən həyata keçirildi (A. Şönberq, A. Berq, A. Vebern; bax *Dodekafoniya*). 1930-cu illərin sonlarında A.-də harmoniya, melodika, ritmika, faktura yenidən radikal şəkildə sərf-nəzər edilsə də, forma

quruluşunda, əsasən, ənənəvi prinsiplər saxlanılırdı (B. Bartokun, S.S. Prokofyevin, İ.F. Stravinskinin, P. Hindemitin əsərləri).

Müharibədən sonrakı A. (avanqard-II, ən yeni musiqi) P. Anri, P. Bulez, P. Şeffe, M. Kagel, X.V. Hense, K. Ştokhauzen, L. Berio, L. Nono, Y. Ksenakis, C. Keyc, E. Kşenek, V. Lyutoslavski, K. Penderetski, D. Ligeti və b.-nin şəxsində nəinki 7 pilləlilikdən (O. Messianın “yeni modallığı”), hətta ənənəvi səs materialından imtina edərək *sonorikada, elektron musiqidə, konkret musiqidə* ona qarşı “yeni səs” qoydu. 1950-ci illərdə dodekafon yazı metodları *serializmdə* musiqi əsərinin bütün parametrlərinə tətbiq olunurdu (Bulez, Ştokhauzen); eyni zamanda bütöv forma ideyasının özü də şübhə altına alınırdı. *Notasiya* prinsiplərinə yenidən baxılma çox vaxt reqlamentli not yazısından imtina ilə müşayiət olunurdu. Ənənəvi musiqi formalarının dağılması məkan kompozisiyası (Ştokhauzen, Ksenakis), “instrumental teatr” (Kagel), “ətraf mühit musiqisi” (Keyc), sahələrinə axtarışlarla, həmçinin kollaj texnikası və etnik cəhətdən müxtəlif “hazır” musiqi materialının birləşdirilməsi ilə kompensasiya olunurdu. 1970-ci illərdən başlayaraq bir növ ənənəyə çevrilmiş A. prinsipləri müxtəlif üslubi təmayüllər – “yeni sadəlik” (V. Rim və b.), minimalizm və s. ilə birləşir. A.-in bir çox bədii priyomları digər cərəyan və üslubların kontekstində, hətta adaptasiya olunmuş formada kommersiya estradasında da istifadə edilir. Azərbaycanlıların Q. Qarayev, F. Əlizadə və F. Qarayev A. üslubunda əsərlər bəstələmişlər.

Teatr sənətində “A”, termini rej. teatri təşəbbüsləri ilə əlaqədar 1900-cü illərdən, daha geniş isə 1920-ci illərdən istifadə edilir. A. cərəyanları daxilində italyan (şair və dramaturq F.T. Marinetti; rej.-lar A.C. Braqalya, A. Riççardi; rəsamlar E. Prampolini, U. Boççoni, C. Balla, F. Depero) və rus (“Dünyada ilk futuristlər teatri”, 1913 – V.V. Mayakovski, A.Y. Kruçyonix, K.S. Maleviç, P.N. Filonov; Mətbuat evinin teatri, 1926–27 – rej. İ.Q. Terentyev və b.) futurizmi; alman ekspressionizmi (rej.-lar H. Hartunq, L. Yessner və b.); Bauhauzun (rəssam O. Şlemmer və b.), konstruktivizmin (V.E. Meyerxold, rəsamlar V.Y. Tatlin, V.A. və Q.A. Stenberq qardaşları, L.S. Popova, V.F. Stepanova və b.), dadaizmin (1920-ci illərin klub və te-

atr aksiyaları – T. Tsara, F. Pikabia və b.), sürrealizmin (A. Artonun “Alfred Jarrinin teatri”, R. Aron. 1926–30; və b.) teatr eksperimentləri; Artonun “qəddarlıq teatri”; absurd teatri fəaliyyət göstərmişdir. Rej.-lar A.Y. Tairov, Y.B. Vaxtanqov, L. Juve, J. Kopo, H.E.Q. Kreq, E. Piskator, M. Reynhardt, Y. Freyka, L. Şiller və b.-nin yaradıcılığı da bu və ya digər şəkildə A. ilə bağlı olmuşdur. A. aktyor hazırlanmasında yeni metod və sistemlər yaratmışdır: Kreqin “fövqəlmariyet aktyor”u; Meyerxoldun biomexanikası; Tairov, Vaxtanqov, B. Brext, sonralar Y. Qrotovski və b.-nin aktyor məktəbləri. A. teatrdan kənarda (boyakarlıq, ədəbiyyat və dramaturgiyada) yaranmış islahatçı tendensiyaları teatrdaxili proseslərlə (rej. teatrının təsdiqi, aktyor sənətinin və səhnəqrafiyasının yeni təmayülləri ilə) birləşdirirdi. Tamaşanın hazırlanmasında aparıcı rol çox vaxt rej.-dan tamaşanın müəllifi funksiyasını öz üzərinə götürən ssenoqrafa keçirdi. Məzmunun əsas daşıyıcısı olan sözü vizual obrazlar, dramaturji təhkiyəni konfliktin mahiyyətini ehtiva edən vizual formullar (səciyyəvi səhnə üsulları, mizansəhnələr, aktyor plastikası, kostyum, qrim və s.) əvəzlədi. Rəssamların tamaşa məkanına ekspansiyası aktyorları və tamaşanın özünü “rəssam teatri” üçün materiala çevirirdi (K.S. Maleviç, T. Depero, O. Şlemmer, V.Y. Tatlin, L. Şreyer, P. Mondrianın quruluşları). Tamaşacını hadisələrə cəlb etmənin heppening və s. kimi təhrikçi formaları teatr salonunun hüdudlarından kənara çıxırdı. Bununla yanaşı A. daha çox teatrin daxili mahiyyətini üzə çıxarmağa çalışırdı. “Teatrin təhlisdirilməsi” şuarını elan edən A. sənətkarları onun mənbələrinə – *del arte komediyası, balaqan, yarmarka və karnavala, Şərq şəbih teatri*na müraciət edirdilər; *pantomima* xüsusi yer tuturdu. Zaman keçdikcə bütün bu “retro-yeniliklər”, teatr A.-in digər əksər kəşfləri kimi, müasir teatrin hamı tərəfindən qəbul edilmiş priyomlar fondunu zənginləşdirdi.

Azərbaycanda Mədəniyyət və İncəsənət Un-tinin Tədris teatrinda və Yuğ teatrında A. istiqamətində eksperimentlər aparılmışdır. Tədris teatrinda “Balaca şahzadə”, “Ac həriflər”, “Məcnun”; Yuğ teatrında “Heydərbabaya salam”, “Gəl gedək”, “Leyli demə”, “Otello” və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

Xoreoqrafiya sənətində A. özünü, klassik rəqs ənənələrini və dilini, köhnəl-

miş balet formalarını dəyişən yeniliklərlə bürüzə verirdi. Yeni mövzuları təcəssüm etdirmək cəhdi orijinal plastik rəqs üsulları doğururdu. Əvvəlcədən rəqs üçün nəzərdə tutulmamış musiqidən (simfonik, instrumental, musiqili kollajlar, sonralar konkret musiqi) istifadə, hətta musiqili müşayiətdən imtina A.-in xarakterik xüsusiyyətləri idi. Tamaşalar çox vaxt süjetsiz olur, onlarda dekorasiya və kostyumlar əhəmiyyətini itirir (işığın rolunun artması ilə). ABŞ, Almaniyada və Rusiyada 20 əsrin birinci yarısında xoreoqrafik A.-in əsas mərkəzləri idi.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlləri Amerika *modern rəqsinin* (sərbəst rəqs) baniləri L. Fuller, A. Dulkan, R. Sent-Denis və T. Şoun çox zaman F. Delsartın səhnə hərəkətləri nəzəriyyəsinə əsaslanır. kanonlardan azad xoreoqrafiya sənəti yaratmağa çalışırdılar. 1920–50 illərdə M. Qrechem, D. Hamfri, Ç. Veydman, X. Tamiris, X. Limon, A. Nikolays, A. Sokolova modern rəqs ideyalarını daha dolğun inkişaf etdirmişlər; müasir xoreoqrafların əksəriyyəti onların davamçılarıdır. 1910-cu illərin əvvəllərində alman ekspressionist (“ifadəli”) rəqsinin formalaşmasına E. Jak-Dalkrozun ritmika ideyalarının böyük təsiri olmuşdur; Almaniyada nəzəriyyəçi və xoreoqraf R. fon Laban və onun davamçıları K. Yoss, M. Viqman, H. Kroytsberq, İ. Georgi, M. Terpis, Q. Palukka, V. və T. Qzovskilər, ABŞ-da H. Holm, A. De Mill, A. Tüdor, B. Britaniyada M. Ramber həmin ideyalara istinad etmişlər. Bu istiqamət çərçivəsində Almaniyada absolyut rəqs əsasları işlənilib hazırlanmışdı. Bauhauzun (O. Şlemmerin “Riyazi rəqs”) xoreoqrafik eksperimentləri konstruktivizmlə əlaqədardır. A.-i qəbul etməyən totalitarizm ölkələrində (SSRİ-də 1924 il dekreti ilə, demək olar ki, bütün avanqard rəqs məktəbləri bağlanmışdı) belə teatrlaşdırılmış kütləvi tədbirlərdə xoreoqrafik A. priyomlarından istifadə olunurdu [Berlində keçirilən 11-ci Olimpiya Oyunlarında (1936) nasistlərin təntənəli yürüşü və s.].

20 əsrin ikinci yarısında xoreoqrafiya sənəti 1910–30-cu illərin A. ənənələrini inkişaf və davam etdirirdi. Rəqsin leksikasını mürəkkəbləşdirən və zənginləşdirən, təzə mövzulara müraciət edən xoreoqraflar yeni teatr formalarından (performans, “vizual-səs pyesləri”, sintetik tamaşalar, televiziya baletləri, klassik baletlərin modernləşdirilmiş təfsiri

və s.) istifadə edirdilər. Müasir avanqard baletin coğrafiyası olduqca genişdir. ABŞ (M. Kanninhem, X. Limon, A. Eyli, C. Robbins, R. Cofri, P. Teylor, T. Tarp), Almaniyada (C. Kranko, C. Noy-mayer, P. Bauş) və Rusiyadan (L.V. Yakobson, O.M. Vinqradov, B.Y. Eyfman və b.) başqa. həmçinin Fransada (R. Peti, M. Bejar, K. Karlson), İsveçdə (B. Kulberq, M. Ek), Britaniyada (K. Makmillan), Niderlandda (R. van Dansiq, X. van Manen, İ. Kilian), Belçikada, Finlandiyada, İsraildə, Yaponiyada, Avstraliyada və digər ölkələrdə yeni rəqs məktəbləri meydana gəlmişdir.

Kino sənətində A.-in bütün qollarını istehsalın və prokatın ənənəvi kommersiya sistemindən imtina etməsi birləşdirir. Avanqard kino müstəqil müəlliflər (əksər hallarda digər sənətlərin – rəngkarlığın, poeziyanın və s.-nin təmsilçiləri), yaxud kiçik həmfikir qruplar tərəfindən yaradılırdı. Onların fəaliyyətində nəzəri refleksiya və bədii təcrübə bir-biri ilə sıx bağlıdır. A. filmləri üçün format kimi mühüm xarakteristika mövcud deyildir, onlarda sənədlə və bədii filmlər arasındakı fərq aydın nəzərə çarpmır. A. Fransa və Almaniyanın kino sənətində daha çox inkişaf etmişdir. Fransız kinusunda A. iki mərhələyə bölünür: kinoimpressionizm adlandırılan “birinci avanqard” dövrü üçün (1910-cu illərin sonu – 1920-ci illərin I-ci yarısı; rej.-lar L.

“Kinoaparathı adam” filminin (1929; rej. Dziqa Vertov) afişası.

Dellük, A. Hans, M.L. Erbye, J. Epşteyn, J. Dülak, J. Renuar) poetik özün-üifadə və natura çəkilişləri, lirizm, vizual metafora və alleqoriyalardan istifadə, lazım gəldikdə müxtəlif texniki priyomların tətbiqi xarakterik idi. “İkinci avanqard” dövrü filmlərində (1920-ci illərin 2-ci yarısı; F. Leje, A. Şomet, Men Rey, L. Bunyuel və S. Dali, R. Kler, E. Deslav, eləcə də Dülak, L’Erbye və b.-nin son işləri) “əsl kino”, “əsl hərəkət”, “vizual musiqi” və s. nəzəriyyələrin əsasında kinoifadəliliyin formal vasitələrinin axtarışı ön plana çıxır, plastik kompozisiyalar və ritmlər sahəsində eksperimentlər aparılırdı. 1910–20-ci illərin alman ekspressionizmi dünyə kino sənətinə mühüm təsir göstərmişdir (rej.-lar P. Vegener, F.V. Murnau, R. Vine). Abstraksionizm sahəsində eksperimentlərdən başlayan 1920-ci illərin alman A.-i (H. Rixter, V. Eggeinq, V. Rutman, O. Fişinger) tədricən daha çox həyatı və sosial konkretliyə, sənədliliyə doğru təkamül etdi. 1930-cu illərdə abstrakt və sürrealist A. xəttini ingilis sənədlili film rej.-ları C. Qrison, H. Cenninqs, L. Li, A. Montegyu davam etdirdi. A. cərəyanlarından biri kütləvi mədəniyyətə parodiya kimi inkişaf edir, onun ziddiyyətlərini absurda çatdırırdı. Siyasi A. istiqamətində 1960-cı illərdə J.L. Qodar formaca mürəkkəb, lakin siyasi baxımdan təsirli kino yaratmışdır. 1980–90-cı illərdə A. kinematografinin parlaq təzahürləri sovet və postsovet “paralel kino”su (rej.-lar Q.O. və İ.O. Aleynikov qardaşları, Y.G. Yufit, B.Y. Yuxanov və b.) olmuşdur. Azərbaycan kinusunda rej.-lar A. *Salayev* (“Yarasa”) və V. *Mustafayevin* (“Yaramaz”, “Nakəs”, “Hər şey yaxşılaşmağa doğru”, “Yoxlama”) filmləri bu istiqamətdə çəkilmiş uğurlu işlərdir.

AVANPORT (*avan...* + *port*), ön port – 1) port akvatoriyasında gəmilərin lövbər salıb dayanması, yüklənilib boşaldılması üçün nəzərdə tutulmuş xarici (ön) hissə. A., adətən, təbii sığınacaqların (dil, burun) arxasında yerləşdirilir; belə sığınacaqlar olmadıqda *dalğaqrın* və s. kimi süni sığınacaqlar quraşdırılır. 2) Çay mənsəbində yerləşən qoşa portlardan biri (aşağıdakı); əsas port çayın mənsəbinə yaxın. A. isə dənizə yaxın yerləşir. Belə A. daha iri gəmiləri qəbul etmək üçün qurulur. 3) Su qovşaqlarının yuxarı byefində şlüzün (gəmiburaxma qurğularının) qarşısında yerləşən port-sığınacaq. Buradakı hüdudlayıcı qurğular

əlverişli dalğa rejimini təmin edir (dalğaların hünd. 0,5–0,7 m-dən çox olmur). **AVANPÖST** (fr. *avan...* + *poste* – post) – qoşunları mühafizə edən ön keşikçi dəstəsi, eləcə də bu dəstənin yerləşdiyi yer.

AVANS – əmtəə-material dəyərləri, icra edilmiş işlər və göstərilmiş xidmətlər üçün gələcək ödəmələr hesabına hüquqi və fiziki şəxslərə müəyyən şərtlərlə verilən pul məbləği (və yaxud digər əmlak dəyəri). A. sifarişçinin icraçı ilə son hesablaşması zamanı ödənişin bir hissəsi kimi hesablanır. Əksər hallarda kreditlə mal alarkən, yaxud xidmət göstərilərkən qabaqcadan ödənişin bir qismi kimi A. tələb olunur. A. müqavilənin bağlandığını təsdiq edir, lakin öhdəlik yerinə yetirilmədikdə mütləq geri qaytarılır. Qabaqcadan ödənilmiş hər hansı məbləğ, müqavilə tərəflərinin yazılı razılaşmasında *beh* kimi göstərilmədikdə, A. sayılır. A. tədarükçülərin, iş və xidmət icraçılarının dövrü vəsaitlərinin həcmi artırır.

Alıcı A.-ı beynəlxalq ticarətdə ixracçıların idxalçılar tərəfindən kreditləşdirilməsi forması kimi geniş yayılmışdır; onun həmi xarici ticarət əməliyyatlarında müqavilədə nəzərdə tutulmuş “ümumi” məbləğin 10–15%-ni təşkil edir. A.-la alış qarşılıqlı ticarət formalarından biridir: adətən, az inkişaf etmiş ölkələrdən olan tərəfdaş xarici kontragentə mal göndərişini satırdan əldə olunan gəliri idxalçının bankındakı xüsusi hesaba köçürməklə həyata keçirir. Tərəflərin razılaşdıqları məbləğ bu hesabda yığıldıqdan sonra kontragent sonuncunun hesabına qarşılıqlı malgöndərişini yerinə yetirir. A.-la alış qarşılıqlı malgöndərişinin etibarlı maliyyələşdirilmənin üsulu kimi istifadə olunur. Behdən fərqli olaraq, A. öhdəliklərin icrasını təmin etmir.

AVANS HESABATI – müəyyən xidməti tapşırığı icra etmək üçün *avans* şəklində alınmış nağd məbləğin xərclənməsinə nəzarət metodu. Məbləği almış şəxs bütün hallarda onun hissə-hissə tamamilə xərclənməsini təsdiqləyən sənədləri təqdim etməli, yaxud sənədlərlə təsdiqlənməyən hissəsini nağd şəkildə geri qaytarmalıdır.

AVANSLAŞDIRMA – istehsalat sərəf edilmiş pul vəsaitlərinin *dəyərin* müxtəlif dövretmə fazalarından keçərək, *izafi məhsulun* dəyəri şəklində olan artımla özünün başlanğıc nöqtəsinə qayıtması. A.-nin möhləti və ödənilməsi müəyyən

dərəcədə xalq təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı bölmələrinin *səməraliliyini* səciyyələndirir. Bax həmçinin *Avans*.

AVANŞELF – şelf zonasının okeana doğru 700–1000 m və daha çox dərinliyə malik hissəsi. A. az qalınlıqlı və fasiləli dib çöküntüləri ilə örtülür. A.-in sahəsi on və yüz minlərlə *km*²-ə çatır (məs., Norveç şelfi).

AVANTİ – Qərbi Hindistanda qədim dövlət; paytaxtı Udcayn ş. idi. Qanq çayı vadisini Ərəbistan dənizi sahilləri və Dekan vil.-ləri ilə birləşdirən ticarət yolları A.-dən keçirdi. A. çarlığı e.ə. 5–4 əsrlərin siyasi mübarizəsində, eləcə də buddizmin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. E.ə. 3 əsrdə Maurya dövlətinin tərkibinə daxil idi, əyalət canişini olan şahzadənin iqamətgahı isə Udcayn-da yerləşirdi. Erkən orta əsrlərdə “A.” adı adətən, Malava (Malva) vil.-nin q. hissəsinə aid edilirdi.

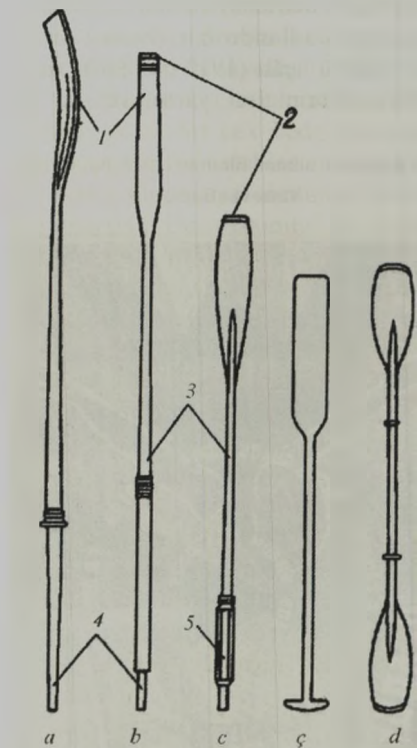
AVANTİTUL (*avan* ... + lat. *titulus* – yazı, başlıq) – kitab blokunun birinci səhifəsi. Kitab hazırlanarkən kontrtitul və ya frontispis olduqda, titulun dekorativ – kompozisiya elementi kimi verilir. Kitabın bəzi buraxılış göstəriciləri (nəşriyyat markası, yaxud nəşriyyatın

adı, seriya markası, bəzən də epigraf və ya ithaf) A.-da yerləşdirilir. A. fortitul və ya buraxılış vərəqi də adlandırılır.

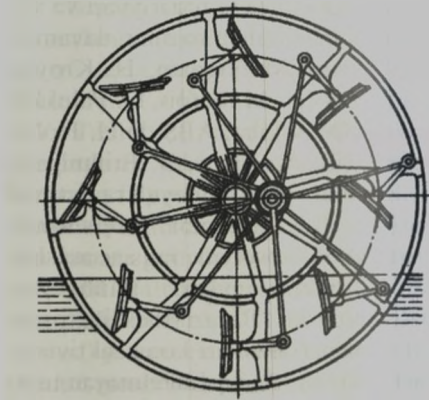
AVANTÜRİN (fr. *aventurine*) – içərisində mika, hematit və hetit möhtəviləri olan narıncı-qırmızı kvars aqreqatı. Rəngi qızılı sarı, yaxud sayrışan çalarlı qonur-qırmızı. Metamorfik kvarsit laylarında rast gəlinir. A. süni yolla da alınır. Bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunur.

AVAR, k ü r ə k – avarlı qayıqları suda hərəkət etdirmək üçün əl ilə işlədilən tərtibat. A., əsasən, kürək, mil (ox) və dəstəkdən (sapdan) ibarətdir. Ölçülərinə və formasına görə birkürəkli (avar yerinə söykənir), dəstəkli və qoşaavarlı (hər avarçəkən üçün bir və ya iki A.), baydarka və digər qayıqların iki tərəfindən də avar çəkmək üçün ikikürəkli (A.-in hər iki başında kürəyi olur) və s. A. növləri var.

AVAR ÇARXI – silindrik konstruksiya ilə gəmi hərəkətvericisi; köndələn yerləşdirilmiş fırlanma oxuna çevrə boyunca bərkidilmiş düzbucaqlı pərlərdən ibarətdir. Gəmi dövrü olaraq suya dalan pərlərin təkanı sayəsində hərəkətə gətirilir. Pərlər dönmə və hərəkətsiz olur. Dönmə

Avar tipləri: a – akademik avar; b – qoşakürəkli qayıq avarı; c – dəstəkli avar; d – köndələn dəstəkli çay avarı; e – baydarka avarı; 1 – kürək; 2 – metal hissə; 3 – mil (ox); 4 və 5 – dəstək.

Avar çarxi.

pərlər suya zərbəsiz daldığından dönmə pərli A.ç.-nin f.i.ə. böyük olur. A.ç. gəminin ortasında, yaxud da arxa hissəsində yerləşdirilir. 19 əsrdə buxar maşını ilə işləyən çay və dəniz gəmilərində geniş istifadə olunmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində buxar maşınları daxiliyanma mühərrikləri ilə əvəz olunduqdan sonra A.ç.-ni, demək olar ki, tamamilə *avar vintləri* əvəz etmişdir.

AVAR DİLİ – *avarların* dili. Dağ. Resp. dillərindən biri. Dağ.-in qərb. həmçinin məişət dili kimi Azərb.-in şm.-q. r-nlarında (Zaqatala və Balakən) yayılmışdır.

Andi, sez və arçin xalqları arasında ünsiyyət və məktəblərdə tədris dilidir. A.d.-ndə danışanların sayı RF-də 785 min (2002), Azərb.-də təq. 51 mindir (1999).

A.d. *avar-andi-sez* dillərinin müstəqil qoludur; daha çox andi dillərinə yaxındır. A.d. dialektləri şimal (xunzah, salavat və şərq dialektləri) və cənub (ansux, karax, gid, Zaqatala, kusur, andalal, kahib dialektləri) qruplarına, yaxud şimal və cənub ləhcələrinə bölünür.

Aralıq batluh dialekti var. Dialektlərdən, əsasən, məişətdə danışmaq vasitəsi kimi istifadə edilir.

A.d.-nin fonetikasi samitlərin mürəkkəb sistemi ilə səciyyələnir (5 sait. 42 samit). Morfologiyası üçün çoxhallıq, inklüziv və eksklüziv müqayisə xarakterikdir, fellərin əksəriyyəti təkrar fel adlandırılan təsirsiz fel əmələ gətirir. Sintaksisi erqativ, dativ, lokativ və binominativ cümlə quruluşuna malikdir; feli ifadə budaq cümlə rolunu oynayır.

17–19 əsrlərdə avar ədəbi dilinin əsasını təşkil etmiş şm. ləhcəsi bazasında dialektlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi “bolmas” forması yaranmışdır. 20 əsrin 30-cu illərində onun inkişafında Dağ.-in xalq şairi Həmzət Sadasanın böyük rolu olmuşdur. Ərəb qrafikası ilə yazılmış bəzi avar dillə kitabələri 14 əsrə aid edilir. Bu qrafika ilə ilk çap mətni isə 1884 il (İstanbul) aiddir. 1865 ildə Tiflisdə P.K. Usların Kiril qrafikası əsasında avar əlifba kitabı çap edilmişdir. 1928 ildə latın qrafikası əsasında əlifba qəbul olunmuşdur. 1938 ildən rus qrafikası əsasında yazıdan istifadə edilir.

AVAR ƏDƏBİYYATI – bax *Dağstan*. **AVAR GÖYSUYU** – Dağ. Resp. (RF) ərazisində çay. Sulaq çayını əmələ gətirən qollardan biri. Uz. 178 *km*, hövzəsinin sah. 7660 *km*². Dar və dərin dərə ilə axır. Əsas qolu sağdan Qaragöysüdür. Ortaillik su sərfi mənsəbi yaxınlığında 95 *m*³/*san*-dır.

AVAR XAQNLIĞI – Mərkəzi Avropada 568–805 illərdə mövcud olmuş dövlət. Banisi *Bayan xaqandır*. 558 ildə avarlar *savirlərə* ağır zərbə endirərək Qafqazda məskunlaşan alanları və kuteriqləri özlərinə tabe etdilər və A.x.-ni yaratdılar. 562 ildə Bizansın onlara qarşı müxtəlif slavyan tayfalarından yaratdığı müdafiə xəttini yarıb Mərkəzi Karpata daxil oldular (565). Daha sonra Bizansı xərəcə verməyə məcbur etdilər. Lanqobardlarla ittifaqa girərək hepidləri darmadağın etdilər və *Pannoniyada* məskunlaşdılar. 568 ildə lanqobardlar

Şimali İtaliyaya köçdükdən sonra Pannoniya da xaqaqlığın ərazisinə qatıldı. Bundan sonra A.x. q.-də frank kralı Ziqberti məğlubiyyətə uğrattı, c.-da isə Bizansın Singidunum və Sirmium kimi əhəmiyyətli strateji sərhəd qalalarını ələ keçirdi (582). 592 ildə Don çayından Qalliyaya, şm.-dəki slavyan torpaqlarından İtaliyaya qədər olan ərazilər A.x.-nin nəzarəti altında idi. A.x. ilə Sasanilər arasında ittifaq bağlandıqdan sonra 617 (yaxud 619) və 626 illərdə Bizansın paytaxtı mühasirəyə alındı. Konstantinopolun ikinci mühasirəsi zamanı donanmanın olmaması və müttəfiqlərin yardım etməməsi avarların ağır itki verərək geri çəkilməsinə və A.x.-nin zəifləməsinə səbəb oldu. 630 ildə avar xaqaqlığının ölmündən sonra A.x.-nin tabeliyindəki tayfalar Bizansın təhriki ilə üsyan etdilər. Balkan y-a bulqarların, Dunay-Sava bölgəsi və Bohemiya isə slavyanların əlinə keçdi. 8 əsrdə düşmən dövlətlərin əhatəsində olan A.x. tədricən tənəzzülə uğradı. 791 ildən etibarən Frank imperiyasının A.x. ilə apardığı fasiləsiz müharibələr 805 ildə xaqaqlığa son qoydu.

A.x.-nda *tudun*, *yuqrus*, *tarxan*, *bayar*, *han* və s. kimi dövlət vəzifələri mövcud idi. Dövlət güclü orduya malik idi. A.x. ərazisində müdafiə məqsədilə “*xring*”lərdən – qalalardan ibarət istehkamlar sistemi qurulmuşdu.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş A.x.-nin əhalisi, əsasən, yarımköçəri maldarlıqla, ona tabe olan slavyan tayfaları isə əkinçiliklə məşğul olurdular. Sərhəd mühafizəsi də slavyanlara tapşırılmışdı. 584 ildə yepiskop Suriyala Yohanın məlumatına görə, “Əvvəllər meşələrdən çölə çıxmağa cəsarəti olmayan slavyanlar döyüşməyi avarlardan öyrəndilər...”.

Macarıstanda (Nad-Sent-Mikloş, Vrap, Kunbabon, İqar və s.) avar mədəniyyətini əks etdirən arxeoloji abidələrdə qılınclar, heyvan fiquru və qrifonla bəzədilmiş dəmir üzəngilər və yüyən dəstləri, üzərində həndəsi, nəbati və zomorff ornamentləri olan bəzək əşyaları və s. aşkar olunmuşdur. Albaniya Resp.-nda A.x. dövrünə aid zəngin dəfina tapılmışdır. Arxeoloji tapıntılar slavyan və german incəsənətində avar elementlərinin güclü təsiri olduğunu sübut edir. Avarlara məxsus runi yazılı abidələr də günümüzədək çatmışdır.

Əd.: Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1993.

AVAR XANLIĞI, **Avar nutsalığı**, **Xunzah xanlığı** – 12 əsrin so-

Avar xanlığının bayrağı.

nu – 19 əsrdə Dağistanın mərkəzi hissəsində dövləti qurum. Erkən orta əsrlərdə mövcud olmuş Sərir “padşahlığı” ərazisində yaranmışdı. Mərkəzləri Tanusi və Xunzah ailləri idi. Umma xanın (ö. 1634) dövründə A.x. müstəqil olmuşdur; onun hakimiyyəti illərində adətlər toplusu (hüquq normaları kodeksi) tərtib edilmişdi. Xanlığın iqtisadi və sosial quruluşu patriarxal xarakter daşıyırdı. Xanlığın rəsmi dini islam idi. 18 əsrdə A.x. *Car-Balakən camaatlığını* özünə tabe etdikdən sonra daha da qüvvətlənmişdi. Bu dövrdə Kaxeti çarı, Dərbənd və Quba xanları, həmçinin b.-ları ona xərac verirdilər. 16 əsrdən etibarən müxtəlif vaxtlarda Rusiyanın himayəsində olan A.x. 1803 ildə onun tərkibinə daxil edilmişdi. 1834 ildə imam Şamil A.x.-nin bir hissəsini öz nəzarəti altına almışdı. 1860 ildə A.x. Dağistan vil.-nin tərkibinə daxil edilmişdir. 1864 ildə çar hökuməti A.x.-ni ləğv etmiş, ərazisində də Avar mahalını yaratmışdır.

AVAR VİNTİ – geniş yayılmış gəmi hərəkətvericisi; fırlanma oxuna oturdulmuş topun üzərinə bərkidilən və vint səthi yaradan pərlərdən ibarətdir. A.v.-ni ilk dəfə 1836 ildə ingilis fermeri F. Smit buxarla işləyən barkasda tətbiq etmişdir. Konstruksiyasına görə A.v. bütöv (pərlər topla birlikdə tökülür, yaxud ştamplanır) və ya sökülən pərli olur.

Avar vinti:
1 – pər topu;
2 – pər;
3 – axterştevenin dabani;
4 – gəmi sükani.

Müasir A.v.-nin diametri 0,2 m-dən (kiçik gəmilərdə) 10 m-ə qədər (iri tankerlərdə) və daha böyük, f.i.ə. 0,8-ə qədər olur. Pərlərin sayı 2-dən 8-ə qədərdir (ən çox 3-5 pərli A.v. tətbiq olunur). A.v. bürünc, tunc, çuqun, polad və plastik kütlədən hazırlanır.

AVARAN – Azərb. Resp. Qusar r-nu ərazisində dağ. Qusar maili düzənliyində, Avaran k.-ndən c.-da, Qusar çayının sol sahilindədir; hünd. 750 m.

AVARAN – Azərb. Resp. Qusar r-nunda kənd. Avaran ə.d.-nin (Avaran, Xürəl k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km q.-də, Qusar çayının sahilində, Qusar maili düzənliyindədir. Əh. 1272 (2008); maldarlıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, ambulatoriya var.

AVAR-ANDİ-SEZ DİLLƏRİ – *nax-Dağıstan dillərinin* tərkibində birləşmə. Üç qrupa bölünür: *avar dili*, *andi dilləri* (daha sıx avar-andi birliyini əmələ gətirir) və *sez dilləri*.

AVARANQIŞLAQ – Azərb. Resp. Qusar r-nunun Kuzunqışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km şm.-ş.-də, Quba-Xudat avtomobil yolundan 2 km aralı, düzənlikdədir. Əh. 474 (2008); taxılçılıq, maldarlıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub, kitabxana var.

AVARAYR VURUŞMASI (451) – Sasanilərə qarşı üsyan edən xristian albanların, iberlərin və ermənilərin hələdici vuruşması. İyunun 2-də Avarayr düzündə (indiki Maku ilə Xoy arasında) baş vermişdir. Üsyan V.Mamikonyan başçılıq edirdi. *Xalxal döyüşündən (450)* sonra Sasanilər üsyançıların hunlarla bağladığı ittifaqı pozmağa, bahalı hədiyyələr və vədlər müqabilində onları mübarizədən yayındırmağa nail olmuşdular. A.v.-nda üsyançılar darmadağın edildi və V.Mamikonyan öldürüldü. Sağ qalmış üsyançıların bir qismi (o cümlədən xristian albanlar) Arsaxın meşələrində və dağlarında gizləndi.

Əd.: *Azərbaycan tarixi* (yeddi cildə). C. 2, B., 1998; Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Б., 2005.

AVARÇƏKMƏ İDMANI – su idmanı növü. Qayıqların tiplərinə görə A.i. iki növə ayrılır: avar yeri olan və avar yeri olmayan qayıqlar. Birinciyə *akademik avarçəkmə*, adi gəzinti qayıqlarında avarçəkmə və dəniz yollarında (dörd və ya altıavarlı sükanlı qayıqlarda) avarçəkmə; ikinciyə baydarka

və kanoədə avarçəkmə, habelə su *slalomu* daxildir.

AVARIS – e.ə. 18 əsrin sonlarında Misirin şm.-ş.-ində hiksoslar tərəfindən salınmış şəhər; e.ə. 17-16 əsrlərdə paytaxt olmuşdur. Təqr. e.ə. 1570 ildə firon I Yaxmos A.-i tutmuşdur. Sonradan A.-in yerində *Tanis* ş.-nin (e.ə. 13-12 əsrlərdə II Ramsesin iqamətgahı Per-Ramses burada yerləşirdi) salındığı ehtimal edilir.

AVARIYA – bax *Qəza*.

AVARLAR, **avarlar** (yun. Αβαρες, lat. Abares) – türk tayfalarından ibarət olan iri tayfa ittifaqı. Bəzi tədqiqatçılar bu ittifaqa monqol və uqr-fin mənşəli tayfaların da daxil olduğunu ehtimal edirlər. Çin mənbələrində aba, qədim türk runi yazılı abidələrində *apar*, slavyan salnamələrində *isə o b r l a r* adlanırlar. A.-ın *jujanlarla* eyni olduqları haqqında fərziyyə də var.

A. 6 əsrin ortalarında Mərkəzi Asiyadan Qərbi Xəzərboyu çöllərə köçmüşlər. A. 558 ildə Bizansa Kandığın başçılığı ilə elçi heyəti göndərmişlər. Həmin ildə A. Qara dənizin şm. sahillərini tutmuş və bəzi yerli tayfaları (*kutriqlar*, *savirlər* və s.) özlərinə birləşdirmişlər. Bir qədər sonra *lanqobardlarla* ittifaqa girərək Mərkəzi Avropaya yürüşlər etmiş, *Pannoniyanı* ələ keçirərək 568 ildə burada *Avar xaqanlığını* yaratmışlar. Qərbbə hərəkətləri zamanı müxtəlif tayfalar A.-a qoşulduğundan onların etnik tərkibi dəyişmişdir. Xaqanlığın süqutundan (805) sonra A. yerli xalqlarla qaynayıb-qarışmışlar. Avropanın bir sıra ölkələrindəki bəzi müasir toponimlər avarların adı ilə bağlıdır.

Əd.: Kafesoğlu İ. Türk milli kulturu. İstanbul, 1993.

AVARLAR (özlərini *ma ar u l a l* – dağlı adlandırırlar) – əsasən, Dağıstanda (Buynaksk, Xasavyurd rayonları; 758,4 min) və Azərb.-da (Balakən, Zaqatala rayonları, 50,9 min; 1999, siyahıyaalma) yaşayan xalq; həmçinin Stavropol diyarı (7,2 min), Həştərxan vil. (4,2 min) və Çeçenistanda (4,1 min) yaşayırlar. Gürcüstan (əsasən, Kvareli r-nu), Türkiyə, Qazaxıstan və s. ölkələrdə yaşayanlar da var. Ümumi sayları 814,5 min nəfərdir (2002, siyahıyaalma). *Avar dilində* danışirlər. Əksəriyyəti Azərbaycan və rus dillərini də bilir. Dindarları müsəlmandır.

A. 12 əsrin sonu – 19 əsrdə Dağıstanın mərkəzi hissəsində mövcud olmuş *Avar xanlığının* əsas əhalisi idi. 1920-ci illərdən *andi-sez* xalqları və *arçilər* mə-

dəniyyətə yaxın olan A.-la qaynayıb-qarışmışlar. 20 əsrin ortalarında A.-ın bir hissəsi düzənlik ərazilərə (Qızılyurd, Xasavyurd, Qızlar rayonları) köçürülmüşlər. 20 əsrin 80-ci illərində A.-ın etnosiyasi hərəkəti başlanmış (İmam Şamil adına Avar Xalq Hərəkatı).

Əsas məşğuliyyətləri maldarlıq, əkinçilik, tütüncülük, ipəkçilik və bağçılıqdır. Sənətkarlıq sahələri: xalçaçılıq, naxışçılıq (əsasən ağac və daş üzərində), gümüşdən zinət əşyalarının və silahların hazırlanması.

AVARLI GƏMİ – avarlarla hərəkətə gətirilən gəmi. Bəzi A.g.-lər yelkənlə və ya asma mühərriklə təchiz edilir. Dəniz və çay A.g.-ləri qədim dövrlərdə istifadə olunur. Hələ Qədim Misirdə çox-avarlı qayıqlar işlədirdi. Finikiyada, sonralar isə Qədim Yunanıstan, Karfaqen və Romada iri A.g.-lər (triyer və s.) düzəldilirdi. Bu gəmilərin əsasında 7 əsrdə *qalera* yaranmışdı. Sonralar A.g. yelkənli gəmilərlə əvəz olundu. Dəniz və çay A.g.-ləri gəmiçilikdə, idmanda və müxtəlif məqsədlərlə (kiçik vətəgə, xilas-

Venesiya qondolaları.

etmə gəmiləri və s.) istifadə edilir. Gəmiçilikdə az işlədilən A.g.-lər müxtəlif təyinatlı olur. Bunlardan *qondolamı* və digər qayıqları (bütöv, hava ilə doldurulan və ya yığılıb-açılan) göstərmək olar. **AVARSİN** – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkin ş.-ndən 18 km c.-q.-dədir. **AVARSİN** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Keyvan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 22,5 km c.-dadır. **AVARÚA** – Kuk a.-rının (Yeni Zelandiyanın mülkiyyəti. Sakit okeanda) inz. m. Rarotonqo a.-ndadır. Əh. 1,5 min (2003). **AVASİ QOYUNU** – Yaxın Şərq, o cümlədən Türkiyənin cənubunda (buradakı yağlıquyruq qoyunlar ərəb cinsi

Avasi qoçu.

adlanır), Balkan ölkələrində yetişdirilən qoyun cinsi. Eksteryerinə və məhsuldarlığına görə Orta, Mərkəzi və Kiçik Asiya qoyunlarına çox oxşayır. Ana qoyunların cidov hünd. 58-78 sm, qoçlarda 66-87 sm arasında olur; ana qoyunlar və dişi toğlular buynuzsuz, erkək toğlular və yaşlı törədici qoçlar buynuzludur. A.q.-nun başı və ayaqları qonur, qulaqları iri və sallıqdır. Çarpma oynağına çatan balıncıvarı yağlı quyruğunun ucu aşağı hissədə nazilərk 2 dəfə əyilib “S” hərfinə oxşayır. Yetkin qoçların diri çəkisi 80-90 (yaxşı bəsləndikdə 100-120) kq-dır. Ana qoyunların orta süd məhsuldarlığı quzular anadan ayrıldıca 40-60 kq olur. Yunu ağ, qara, tünd qonur, alə rəngli qaba, qeyri-müntəzəm və az olur; ana qoyunlardan 1-2,5 kq, qoçlardan 2-3 kq yun qırılır.

AVAŞ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunda kənd. Avaş ə.d.-nin (Avaş, Abasallı, Dəman, Qaravuldaş k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12,8 km q.-də, Peştəsər və Quludaş d.-rının ayrıcında, dəniz səviyyəsindən təqr. 1600-1800 m yüksəklikdə, Viləş çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 1044 (2008); maldarlıq, qismən bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Orta məktəb, ambulatoriya, kitabxana, klub var.

AVAŞ MİLLİ PARKI – Efiopiyanın mərkəzi hissəsindədir. Sah. 72 min ha. 1969 ildə Avaş çayı dərəsində landşaftı qorumaq məqsədilə yaradılmışdır. Florasını, əsasən, qalereya və palma meşələri, dənli bitkilər, tikanlı kolluqlar, faunasının əsas tərkibini isə antilop, Qrevi zebri, bəbir, qamadril (Afrika meymunu) təşkil edir.

AVATÁRA (qədim hind dilində – enmə, zühuretmə) – *hinduizmdə* ilahinin “dünyanın xilasını” naminə yerə enməsi və yerdəki canlılardan birində təcəssüm olunması. A. konsepsiyası *Vişnu* mifologiyası ilə bağlı olsa da, digər allahların da yerdəki təcəssümləri xatırlanır (məs.,

Pracapati balığa, tısbağaya, qabana çevrilir). *Vişnu* A.-larını dünya nizamının (*dharma*) bərpası və qorunması ideyası birləşdirir; bu, Krişna obrazı ilə bağlı süjetlərdə və xüsusilə Kalki (yaxud Kalkin) obrazı ilə daha tam ifadə olunur: o, barbarları və alçaqları (dasyu və şudr) məhv edir, dünyada çar-çakravartinin hakimiyyətini bərpa edir və dini qanuna (varna-aşrama-dharma) əsaslanan nizamı yenidən yaradır.

AVAZ – musiqidə səs, intonasiya; bəzən melodiya, ahəng mənasında da işlədilir. Məs., “avazı yaxşıdır” dedikdə səsi, intonasiyası yaxşıdır, gözəl ahənglə oxuyur və s. nəzərdə tutulur.

AVAZAN, **Avazan** – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (09.09.1930 ildən Axta, 30.06.1959 ildən – Hrazdan r-nu), Zəngi çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 50-ci illərində kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıldıqdan sonra kənd dağıdılmışdır.

AVAZAT – orta əsrlər Azərb. və Yaxın Şərq musiqisində Şahnaz, Mayə, Səlmək, Novruz, Gərdaniyyə, Güvəşt avazlarının məcmusu; hazırda Azərb. musiqisində bunların bəzisi muğam şöbəsi (Mayə), bəzisi isə muğam (Şahnaz) kimi məşhurdur.

AVAZLAR – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Hoçaz ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9,2 km q.-də, Minkənd çayı ilə Hoçazsu çayı arasındadır. Əh 56 (2008); işğaldan əvvəl (may, 1992) əkinçilik, arıçılıq, bağçılıq və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana var idi.

AVÇALA – Tiflis qub.-nın Tiflis şəhər əyalətinin şm.-q.-ində coğrafi yer adıdır.

Avaş Milli Parkı.

dir. Tədqiqatları, əsasən, misirşünaslıq sahəsindədir. “Qədim Misir reformasiyası” adlı ilk monoqrafiyası 1924 ildə çapdan çıxmışdır. A.-in təq. 200 elmi əsəri, o cümlədən “Qədim Misirin hərbi tarixi” (2 cildə, 1948–59), “Qədim Şərqi tarixi” (1948) və s. nəşr olunmuşdur.

AVDUR – Azərb. Resp. Xocavənd r-nun Mirikənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km şm.-q.-də. Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 128 (2008); işğaldan (oktyabr, 1992) əvvəl üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub var idi.

AVDUYEVSKI Vsevolod Sergeyeviç (28.7.1920, Ukrayna, indiki Odessa vil.-nin Beryozovka ş.– 14.4.2003, Moskva) – aeromexanika və kosmik uçuşların elmi-texniki problemləri sahəsində rus alimi, REA-nın akad. (1979). Lenin mükafatı (1970) və SSRİ Dövlət mükafatı (1978) laureatı. Moskva Aviasiya İn-tunu bitirmiş (1944), 1955 ildən orada dərslər demişdir (1961 ildən prof.). 1955 ildən REA-nın məsləhətçisi, həmçinin akademiyanın qeyri-xətti dalğa mexanikası və texnologiyası elmi mərkəzinin laboratoriya rəhbəri olmuşdur. A.-nin tədqiqatları əsasında bir neçə nəsil avtomatik və idarə olunan kosmik aparatların (“Luna”, “Venera”, “Mars”), “Vostok” ilk kosmik gəmisinin, orbital stansiyaların istilikdən mühafizəsi və istilik mübadiləsi sistemi yaradılmışdır. Əsərləri istilik mübadiləsi, sərhəd təbəqəsi, yanma, qopardılmış axınlar, qaz-dinamik sınaqlar, seyrelmiş qaz aerodinamikası, çəki-sizlik mexanikası nəzəriyyələrinə həsr olunmuşdur.

AVE MARIA – (lat. “sevin, Maria”) – Müqəddəs Məryəmə həsr olunmuş katolik duası. Duanın 1-ci hissəsinin mənbəyi Əhdi-cədidir, 15–16 əsrlərdə əlavə olunmuş 2-ci hissəsi (“Sancta Maria...” sözlərindən) isə sərbəst qoşulmuş məndir. A.M.-nin erkən mətninə Romadakı Santa-Maria Antikva kilsəsinin kitabəsində rast gəlinir (7, yaxud 8 əsrlər). Son mətn “Roma breviarısında” qeyd olunmuşdur (1568). Katolik ibadətində mətnin 1-ci hissəsindən, əsasən, Müqəddəs Məryəmə həsr olunmuş müxtəlif bayramlarla əlaqədar geniş istifadə edilir (*antifonlarda*, *offertorilərdə* və *messa alliluyyasında*). İntibah dövrünün çoxsəsli musiqisində A.M. mətninə bəstəkarlar Josken Depre, Y. Arkadelt, T.L. de Viktoriya, Pyer de la Rü. C. Palestrina, U. Börd müraciət etmişlər. 19 əsrdə A.M.-ni bir çox məşhur bəstəkarlar səsləndirmiş-

lər (C. Verdi, P. Maskanyi, L. Kerubini, F. Şubert və b.). Onlar həm tam kanonizə olunmuş mətndən, həm də dua mövzusunda “sərbəst fantaziya”dan istifadə etmişlər. Məs., F. Şubertin məşhur “A.M.” mahnısında (1825; “Ellenin 3-cü mahnısı” da adlanır) V. Skottun poetik mətnində orijinal duadan yalnız ilk 2 söz qalmışdır. Ş. Qunonun “A.M.”sı da geniş söhrət qazanmışdı (1859, kanonik mətn). 20 əsrdə A.M. mətninə bəstəkarlardan E. Vila-Lobos, İ.F. Stravinski müraciət etmişlər. Orqan üçün “A.M.” pyesini M. Reger yazmışdır. Azərb. bəstəkarı F. Bədəlbəylinin “A.M.” romansı var.

AVELLİNO – Cənubi İtaliyada şəhər. A. əyalətinin inz. m. Əh. 57 min (2004). Avtomobil, yeyinti, dəri, tikəş sənayesi inkişaf etmişdir. Çini qablar və terrakota muzeyi; orta əsrlərə və İntibah dövrünə aid memarlıq abidələri var.

AVELYANEDA (Avellaneda) – Arjentinada şəhər. Buenos-Ayres Federal paytaxt dairəsinin tərkibindədir. Əh. 329 min (2001). La-Plata körfəzində port. Metallurgiya, toxuculuq, dəri-ayaqqabı, neft emalı sənayesi, gəmi təmiri müəssisələri var.

AVENARİUS Rixard (19.11.1843, Paris – 18.8.1896, Sürix) – alman-İsveçrə filosofu, *empiriokritizmin* banisi. İdrakı hər cür metafizik konstruksiyalardan təmizləməsi qarşısına məqsəd qoyan A. belə bir ideyadan çıxış edirdi ki, “xalis təcrübənin” vahid gerçəkliyində psixi ilə fiziki, daxili ilə xarici aləm arasında fərq yoxdur; mən və “ətraf” (Umgebung) eynidir və bütövlükdə bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda və əlaqədədir (“prinsipial əlaqələndirmə”), biomorf “təbii dünya anlayışının” mərkəzində A.-a görə “ən az qüvvələr qənaəti” prinsipinə uyğun olaraq mühitlə canlı dinamik tarazlığı saxlayan fəal mərkəz kimi canlı orqanizm yerləşir. A.-un empiriokritik fəlsəfəsi dialektik materializm tərəfdarlarının tənqidinə məruz qalmışdır.

Əsərləri: Человеческое понятие о мире. М., 1901; Критика чистого опыта. СПб., 1907–1909. Т. 1–2; Философия как мышление о мире согласно принципу наименьшей меры сил. СПб., 1913.

AVENTİN (Aventinus) – Qədim Roma ş.-nin salındığı yeddi təpədən biri. Romanın c.-q.-ində, Tibr çayının sol sahilində yerləşir. Hünd. 46 m-dir. Patrisilərlə mübarizə zamanı plebeylərin sığınacaq yeri idi. E.ə 5 əsrin 50-ci illərindən A.-in torpaqları plebeylər arasında bölüşdürülmüşdü.

AVENTİN BLOKU – İtaliyada antifaşist müxalifətçi partiya və təşkilatların bloku. 1924 ildə yaradılmış blokun adı *Aventinlə* bağlıdır. 1926 ildə B.*Mussolini*-nin faşist hökuməti müxalifət partiyalarını qadağan etdi və A.b. öz fəaliyyətini dayandırdı.

AVÉRİNTSEV Sergey Sergeyeviç (10.12.1937, Moskva – 21. 2. 2004, Vyana; Moskvada dəfn olunmuşdur) – rus filoloqu, kulturoloq, din tədqiqatçısı, tərcüməçi. REA-nın akad. (2003), SSRİ (1990) və Rusiya (1996) dövlət mükafatları laureatı. A. müxtəlif sahə ensiklopediyalarına yazdığı məqalələrdə (Əhdi-Cədid, Teizm, Teokratiya, Xristianlıq, Esxatologiya və s.) Avropa və xristian mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrini tədqiq etmişdir. Qədim (əsasən, Bizans, latın və Suriya) və müasir (əsasən, almandilli F. Hölderlin, G. *Hesse*, G. Trakl, Q. Benn) müəlliflərdən etdiyi tərcümələri, O. Şpenqler, J. Mariten, K. Q. Yunq, Y. Heyzinqa haqqında məqalələri mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. A.-in elmi işləri ensiklopedik əhatəliliyi və ilə fərqlənir. O. “bütöv halda götürülən keçmiş mənəvi həyatın daxili quruluşunu” göstərməyə, epoxanın “dünyagörüşü üslubunu” ona xas həyat normalarının ifadəsi kimi açmağa çalışmışdır. Əsərlərinin başlıca mövzusu ilk növbədə xristian sivilizasiyası kimi başa düşülən Avropa sivilizasiyasının taleyi ilə bağlıdır; ən çox istifadə etdiyi süjet müxtəlif epoxa və ənənələrin (Plutarxda Yunanıstan və Romanın, ilkin xristianlıq və Bizans mədəniyyətində antik və Bibliya ənənələrinin) görüşməsidir (“yolayıcı”). A.-in metodu hermenevtika növüdür və burada tədqiq olunan hadisənin anlaşıb, yenidən canlandırılması həmin hadisə ilə özünəməxsus dialoqda, “söhbətləşmə” prosesində baş verir.

Əsərləri: Плуларх и античная биография. М., 1973; Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. СПб., 2004; От берегов Босфора до берегов Евфрата. М., 1987.

AVERKAMP (Avercamp) Hendrik (25.1.1585, Amsterdam – 15.5.1634, Kampen) – holland boyakarı. Anadan lal doğulmuşdur. Kampenli Lal ləqəbi ilə tanınması bununla əlaqədardır. Rəssamlığı Amsterdamda P. İsaaksdan öyrəndiyi ehtimal olunur. Ömrünün çox hissəsini Kampendə yaşamışdır. Yaradıcılığına flamand manyerist mənzərə əsərlərinin (Q. van Koninkslo və b.) güclü təsiri olmuşdur. Erkən dövr yaradıcılığı üçün

müxtəlif rənglərlə işlənmiş əsərlər xarakterikdir. Yetkin yaradıcılıq dövründə isə xırda təfərrüatlar saxlanılmaqla məharətlə saxtalaşmış dumanı əks etdirən rəng-hava vəhdətinə nail olmuşdur. Janrı mənzərə ilə üzvi surətdə birləşdirərək şəhər əhlinin asudə vaxtlarını (buz üzərində müxtəlif əyləncələr) canlı səhnələrlə təsvir etmişdir. A.-nin xeyli qrafik irsi (qaravura üçün rəsmlər, eskizlər) qalmışdır.

AVERON (Aveyron) – Fransanın c.-unda departament. Giyen tarixi vil.-ndə, Mərkəzi Fransa massivinın c. kənarındadır. Sah. 8735 km². Əh. 263,8 min (1999). İnz. m. Rodez ş.-dir.

AVERROİZM, radikal aristotelizm – orta əsrlər Qərbi Avropa fəlsəfəsində cərəyan. A.-in nümayəndələri *ibn Rüşdün* (lat. Averroes) şərhində Aristotelin fəlsəfəsini bütöv şəkildə bərpa etməyə çalışmışlar. A. 1260–70-ci illərdə Paris Un-tinin incəsənət (fəlsəfə) fakültəsində təşəkkül tapmışdı. Burada onun əsas tərəfdarları Dakiyalı Boetsi və Brabantlı Siger idi. Kilsə dini təlimi ilə qarşıdurmadan qaçaraq latın averroistləri “ikili həqiqət” konsepsiyasını irəli sürmüşlər: *zəka və inam* sahələri bir-birindən radikal şəkildə fərqlənir və bir-birindən asılı deyildir; teologiya baxımından həqiqət olan fəlsəfi mövqedən yanlış ola bilər və əksinə.

A.-in əsas müddəalarından biri monopsixizm, yəni hamı üçün ümumi olan vahid zəka haqqında təlimdir; ayrıca insan yalnız hissi qavrayışların mənbəyidir ki, bunların da sayəsində daim mövcud və materiyadan uzaq substansiya olan ümumi zəkanın fikri fəaliyyəti həyata keçirilir. Belə halda ümumi zəka ilə fərdi insan arasında münasibət sükançı ilə gəminin münasibətinə bənzədilir. Bu nəzəriyyədə həmçinin şəxsi ölüm məzlik inkar edilir. Bundan başqa, averroistlər həyatın əbədiyyəti haqqında peripatetik doktrinanı qəbul edərək, İlahi iradənin determinə olunmasını və insanın öz mövcudluğunun məqsədinə Yer üzündə nail olması ideyasını təbliğ edirdilər.

Paris averroistlərinin təlimi iki dəfə (1270 və 1277) kilsə başçıları tərəfindən töhmətlənmişdi. Bu averroist hərəkatını zəiflətsə də, onu tam məhv edə bilməmişdi. Artıq 13 əsrin son onilliyində – 14 əsrin əvvəllərində Parisdə A. yenidən dirçəlmişdi. 14–15 əsrlərdə onun əsas dayağı Şimali İtaliyanın Bolonya və Paduya un-tləri olmuşdu. Averroistlərin

Paduya məktəbi İntibah dövrünün P. *Pomponatsi* və Ç. Kremonini kimi filosoflarının yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir.

A.-in fəlsəfi cərəyan kimi süqutu Aristotelin dünya mənzərəsi təliminin iflası və Yeni dövr elminin inkişafı ilə bağlı idi; A. 18 əsrdən, demək olar ki, tamamilə rolunu itirmişdi.

AVÉRS (lat. adversus – üz tərəfinə çevrilməsi) – sikkə və medalın üz tərəfi, *reversin* əksi. Antik sikkələrin A.-ində polislin rəmzi (bayquş – Afina, peqas – Korinf, nar çiçəyi – Rodos a. və s.) təsvir olunurdu. Makedoniyalı İsgəndərin dövründən başlayaraq A.-də hökmdarın portreti zərb olurdu. Orta əsrlərdə A. müasir görkəmini almışdır: monarxiya dövlətlərinin sikkələrindəki A.-lərdə monarxın surəti və ya gerbi, respublika dövlətlərində isə dövlət gerbi təsvir edilirdi. İslam ölkələrində sikkələrin A.-ində kəsildiyi yer, tarix və emitent qeyd olunur. Üzərində iki dildə yazı olan sikkələrdə emitentin göstərildiyi tərəf A.-dir.

AVÉSTA – *zərdüştiliyin* müqəddəs kitabları külliyyatı. A. mətnlərinin tərtib olduğu vaxt və qeyd alındığı yer haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti A. mətnlərinin əsas hissəsinin e.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısında tərtib olduğunu hesab edir. A.-nin bəzi hissələri isə e.ə. 2-ci minilliyə aiddir. Onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif ərazilərdə yaranmışdır. A.-da Midiyanın (Mada) şm.-ş. vil.-ləri, İran, Əfqanıstan və Orta Asiyanın qədim əhalisinin məişəti, təsərrüfatı, ictimai-siyasi münasibətləri, mədəniyyətləri, zərdüştü etiqadları və mərasimləri haqqında məlumatlar var.

A. uzun müddət *maqlar* tərəfindən şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülür və mətnlərə artıq ölü dilə çevrilmiş Avesta dilində bəzi əlavələr olunurdu; bu, A.-nin anlaşılmasını mürəkkəbləşdirirdi. Parfiya *Arşakiləri* dövründə A.-nin bütövlükdə və ya müəyyən hissəsinin yazılması ehtimal olunur. Alimlərin fikrincə, *Sasanilər* dövründə A. bir neçə dəfə (3–4 və 6–7 əsrlərdə) kodifikasiya və redaktə olunmuşdur. A.-ni qələmə almaq üçün pəhləvi əlifbası əsasında xüsusi əlifba yaradılmışdı (bax *Avesta dili*). A. kanonunun 4 əsrdə *Adurbadaqanda* kodifikasiya olunmasında baş kahin *Aturpat Mahraspandan* mühüm rol oynamışdır.

Orta əsr mənbələrinin əksəriyyətində A.-nin Sasanilər dövründə 21 kitabdan

ibarət olduğu haqqında məlumat vardır. Anlaşılmasını asanlaşdırmaq məqsədilə 7 əsrdən etibarən A. pəhləvi dilinə tərcümə edilmişdir. Ərəb işğalları zamanı və sonrakı dövrlərdə A.-nin xeyli hissəsi məhv olmuşdur. A.-nin *parslar* tərəfindən qorunub saxlanmış təq. 1/4 hissəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır; 1278 ilə aid olan və bizə çatan ən qədim əlyazması onun ilk kodifikasiyasından 1000 il sonra tərtib olunmuşdur.

Müxtəlif həcmli kitablardan ibarət olan A.-nin aşağıdakı hissələri dövrümüzədək çatmışdır: Yasna (Avesta dilində “qurbanvermə, dua etmə, ibadət etmə” mənasındadır) ibadət və qurbanvermə zamanı oxunan ayrı-ayrı mətnlərin toplusudur. 72 fəsildən ibarət Yasnanın 17 fəslini *Zərdüşt* tərəfindən tərtib olunmuş “Qata”lar (“Mahnılar”) təşkil edir. Yasnaya “Yeddi fəsilli Yasna” adlı qədim hissə də daxildir. Zərdüştü liturgiyasına aid olan və, əsasən, yeknəsəq tərzdə yazılan bu kitabda dini formullar və dualar dəfələrlə təkrarlanır; Visprat (Avesta dilində Vispa.ratu “bütün hakimlər və ya bütün allahlar” deməkdir) kitabı dualardan və Yasnadakı mətnlərin uyğun əlavələrdən ibarətdir; Videvat (Avesta dilində Vi.daəvo.dāta – “Divlər əleyhinə qanun”) şəx qüvvələrin əleyhinə yönəldilmiş qanunlar məcəlləsindən, həmçinin dini mərasimlərin təşkil olunmasına dair qaydalardan ibarət külliyyatdır. Videvat A.-nin 21 kitabından bizə tam şəkildə gəlib çatmış yeganə kitabıdır. Zərdüştiliyin doqmatik müddəalarını əks etdirən Videvat A.-nin digər kitablarından fərqli olaraq, ehtimal ki, daha sonrakı zamanlarda tərtib edilmişdir. Bununla yanaşı, Videvatda ənənəvi elementləri, mifləri və rəvayətləri əks etdirən qədim parçalar da var; Yaşt (Avesta dilində “sitayış etmə, mədh etmə”) müxtəlif allahlara həsr olunmuş himn-dualardan ibarətdir, burada mifoloji elementlər və qədim parçalar çoxdur; Xurtak Apastak (pəhləvi dilində “Kiçik Avesta”) zərdüştülərin gündəlik istifadəsi üçün A.-nin bizə gəlib çatmayan hissələrindən tərtib olunmuş çıxarış və iqtibasların külliyyatıdır. A.-nin digər hissələri onun müxtəlif dövrlərə aid edilən ayrı-ayrı kitablarından parçalardır (Nirangastān, Hadəxt Nask, Frahang-i oīm, Äfrin-i Zardušt, Nirangi Ätaş və s.). A.-nin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onda poetik formanın olmasıdır; əksər hissələri (əsasən, Qata və Yaşt) vəznə yazılmışdır.

A.-nin tədqiqinin əsasını fransız şərqşünası A.Y. Anketil-Düperon qoymuşdur. 19–20 əsrlərdə A.-nin tədqiqatçıları E. Rask, E. Bürnuf, F. Şpigel, K. Geldner, J. Darmsteter, X. Bartolome, H. Rayhelt, J. Düşen-Qiyyemen, İ. Gerşeviç, K. Hoffman, A.A. Freyman, V.V. Abayev, S.N. Sokolov, E.A. Qrantovski və İ.M. Steblin-Kamenski olmuşlar. A.-nin öyrənilməsində zərdüşti pars alimlərinin də (B. Anklesaria, J. Tavadia və b.) rolu böyükdür. Azərb.-də A.-nin tədqiqinin əsası 20 əsrin 2-ci yarısında akad. A.O. Makovelski və akad. İ. Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

Əd.: Алиев И. Очерк истории Атропате-ны. Б., 1989.

AVESTA DİLİ – Avestanın yazıldığı dilin şərti adı; elmə məlum olan İran dillərindən ən qədimidir. A.d. 18 əsr – 20 əsrin əvvəllərinə qədər Midiya (Mada), Bəlx və ya zənd dili də adlandırılmışdır. Avestanın qələmə alınmasından xeyli əvvəl, təqr. e.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısında A.d. artıq danışq dili deyildi; onu qismən *maqlar* bilirdilər. Sonralar tamamilə ölü dilə çevrilən A.d. yalnız ibadət zamanı işləndi. Avesta maqlar tərəfindən tərtib və redaktə olunduğu, ona müxtəlif əlavələr edildiyi üçün ilkin mətnlərdə təhriflərə və çoxsaylı səhvlərə yol verilmişdir. Bu, Avestanın əsl mətninin və A.d.-nin tələffüzünün tədqiqini xeyli çətinləşdirir. Avesta mətnləri kodifikasiya olunmaqla yanaşı, eyni zamanda qədim ölü dildən dövrün danışq və ədəbi dili olan pəhləvi dilinə tərcümə

edilmişdir. Avestanın kodifikasiyası məqsədlə pəhləvi əlifbası əsasında 48 hərf və 3 liqaturadan ibarət xüsusi əlifba işlənilib hazırlanmışdı. Bu əlifba A.d.-nin tələffüzünü dəqiq ifadə etməyə imkan verirdi. Nominativ dillərdən olan A.d. üçün inkişaf etmiş isim və fel fleksiyası sistemi, suppletiv (xüsusi) əvəzlilər, zəngin qrammatik formalar səciyyəvidir; leksikası və frazeologiyasında arxaizmlər çoxdur.

A.d. iki əsas dialektə ayrılır: Qataların, həmçinin Yasnamın bəzi parçalarının yazıldığı arxaik Qata dialekti və Avestanın qalan hissələrinin yazıldığı nisbətən yeni – Gənc Avesta dialekti. Zərdüşti mətnlər müxtəlif dövrlərdə və ərazilərdə tərtib olunduğu üçün iki dialekt arasında əhəmiyyətli fərqlər yaranmışdır.

A.d.-ndən hazırda *parslar* və *gəbrlər* ibadət zamanı istifadə edirlər. Bax həmçinin *Avesta*.

AVEYDAĞ – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində dağ. Kiçik Qafqazın şm-ş. ətklərində, Daş Salahlı k.-ndən q.-dədir. Hünd. 890 m. Üst Tabaşir yaşlı əhəngdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Şm. yamacı kolluqdur. *Aveydağ mağaraları* buradadır.

AVEYDAĞ MAĞARALARI, Aveydağ Mağaraları – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində karst mağaraları qrupu. Daş Salahlı k.-ndən q.-də, Aveydağda, dəniz səviyyəsindən 600–900 m hünd.-dədir. Tabaşir yaşlı əhəngdaşılarda əmələ gəlmişdir. Mağaralar, əsasən, 2 mərtəbəlidir. Alt mərtəbədəki mağaralar nis-

bətən kiçikdir; çoxunda karst suları çıxır. Üst mərtəbədəki mağaralarda bir-biri ilə əlaqəsi olan çoxlu salonlar var. Ən iri mağarada olan 11 salonun hər birinin sah. 30–40 m²-dir. A. m.-ndan Daş Salahlı və Damçılıda Daş dövrünə aid arxeoloji təbəqə aşkar edilmişdir.

AVEYRU (Aveiro) – Portuqaliyanın q.-ində mahal. Sah. 2,8 min km². Əh. 658 min (2003). İnz. m. Aveyru ş.-dir.

AVEYRU (Aveiro) – Portuqaliyanın q.-ində şəhər. Aveyru mahalının inz. m. Əh. 51 min (2003). Voqa çayının dəniz limanına töküldüyü yerdə port. Kanalla Atlantika okeanına çıxışı var. Qədim Roma düşərgəsinin (Talabriqa) yerində salınmış. 13 əsrdən şəhərdir. Balıq ovu və balıq emalı; kimya, ağac emalı, toxuculuq, tikiş, ayaqqabı sənayesi müəssisələri; limanda duz mədənləri var.

AVƏC – İranın Qəzvin ostanında qəsəbə. Mərkəzi şəhristanın Avəc bölgəsinin mərkəzi, Qəzvin ş.-nin 111 km-liyində, Qəzvin–Həmədan avtomobil yolunun üstündədir.

AVGI TÖVLƏLƏRİ – qədim yunan mifologiyasında Elidada çar Avginin nəhəng və çox çirklilərlə. *Heraklın* beşinci qəhrəmanlığı A.t. ilə bağlıdır. Avgi Herakla tövlələrin təmizlənməsi müqabilində öz mal-qara sürüsünün onda birini ona pay verəcəyini vəd edir. Herakl, qazdığı kanal vasitəsilə Alfey və Peney çaylarının sularını A.t.-ndən axıtmaqla onları bir gündə təmizləyir. A.t. ifadəsi məcazi mənada həddən artıq bərbadlığı və səliqəsizliyi bildirir.

AVGİT (lat. augites, yun. άύγη – parıltı) – *pirokсенlər* qrupundan süxurəməlgətirən mineral. Kimyəvi tərkibi (Ca, Na) (Mg, Fe, Al, Ti) (Si, Al)₂O₆. Monoklin sinqoniyada kristallaşır. Qısa prizmatik kristalları, ikili birləşmələri var. Süxurlarda möhtəvilər, yaxud dənəvər kütlələr şəklində rast gəlinir. Rəngi qara, yaşıl-

Avgit.

limtil qara, qonur, nadir hallarda tünd yaşıl olur. Şüşə parıltısına malikdir. Sərtliyi 5,5–6, xüs. ç. 3,2–3,6. Əsasən, maqmatik ərintilərin kristallaşması zamanı əmələ gəlir. Əsasi tərkibli maqmatik (qabbro, bazalt, dolerit), həmçinin Ay süxurlarında və meteoritlərdə rast gəlinir. İlmen d-rında, Lovozero tundrasında (Rusiya), Daunda (Almaniya), Siciliya a. və Lipari a-rında (İtaliya), Overndə (Fransa), Azərb.-də isə ən çox Lənkəranın dənizsahili qumlarında və Talış d-rında aşkar edilmişdir. Əsas növləri: subkalsiumlu A., eginir-A., bazalt-A., titan-A., ferro-A., xrom-A., leykoavgit.

AVGİTİT – *avgitin* porfir ayrılmalılarının üstünlük təşkil etdiyi bazalt görünüşlü vulkan süxuru. Bəzən buynuz daşı mineralının iştirak etdiyi süxurun əsas kütləsinin şüşəsi tərkibində avgit mikrolitləri və maqnetit dənələri olur. Nadir hallarda az miqdarda plagioklazlar, feldşpatidilər və s. iştirak edir. Kimyəvi analizlər, adətən, şüşənin tərkibində tam kristallaşmamış qələvi alümosilikatların olduğunu göstərir. Maddə tərkibinə görə A. rəngli minerallarla zəngin teralitlərin, yaxud digər qələvi qabbroid süxurlarının effuziv analoqudur.

AVIA... (lat. avis – quş) – aviasiyaya aidlik bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi; məs., aviabenzin, aviakonstruktor, aviaşirkət və s.

AVİABAZA – təyyarə bazası; uçuş aparatları üçün *hərbi baza*.

AVİADESANT – bax *Hava desantı*.

AVİAHORİZONT, aviəhorizont – üfüqi müstəviyə və ya həqiqi şaqulun istiqamətinə nəzərən uçuş aparatının kren və tanqaj bucaqlarını ölçən giroskopik cihaz. A.-un əsas hissəsi üç sərbəstlik dərəcəsi olan və öz oxunun vəziyyətini fəzada dəyişilməz saxlayan giroskopdan və giroskop rotoru oxunun şaqula nisbətən meylinə yol verməyən korreksiya sistemindən ibarətdir. A. kren və tanqaj bucaqlarının elektrik siqnallarını verir, bəzən də müxtəlif qurğuların (aerofotoaparat, antena və s.) fəza stabilliyini təmin edir. Təyyarəçi cihaz şkalasındakı siluetin hərəkət edən süni üfüq xəttinə nəzərən vəziyyətini izləməklə meyil bucaqları haqqında məlumat alır. Kren və tanqaj bucaqlarının siqnal girovericisindən və göstəricidən ibarət məsafədə-nölçən A. geniş yayılmışdır. A. təyyarələrin əsas pilotaj cihazıdır və təyyarəçinin cihaz lövhəsinin mərkəzində yerləşdirilir.

Aviahorizont.

AVİAMODELİZM (*avia... + model*) – texniki, yaxud idman məqsədləri üçün uçuş aparatlarının, o cümlədən raket modellərinin konstruksiya edilməsi və quraşdırılması. 1) Texniki A. uçuş aparatlarının yaradılması işində mühüm köməkçi vasitədir. Hər hansı yeni konstruksiya edilən uçuş aparatının ilk sınaq nümunəsini quraşdırmaq üçün əvvəlcə onun modeli *aerodinamik boruda* sınaqdan keçirilir, aerodinamik göstəriciləri, möhkəmlik və digər xassələri barədə məlumat toplanılır; 2) İdmanda – uçuş modellərin (təyyarə, planer, helikopter, raket və b.) yarışları daxil olmaqla sınaq zamanı onların sürətini, uçuş müddətini və ən keyfiyyətli uçuş nümayiş etdirən yüksək pilotaj fiqurunu müəyyən-ləşdirən idman növü. 20 əsrin əvvəlində yaranmışdır. 1905 ildə Fransada uçuş modellərin (yalnız planerlərin) ilk yarışları keçirilmişdir. 1923 ildə Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının (BAF) tərkibində Beynəlxalq Aviamodel Komissiyası yaradılmışdır. 1925 ildən dünya çempionatları keçirilir. A.-də yarışlar 3 əsas kateqoriyada: sərbəst

uçan, dairə üzrə uçan və ya korda modelləri və radioidarə və ya teleidarə olunan modellər üzrədir.

AVİASALON – aviasiya və kosmos texnikasının, eləcə də elm və texnikanın aviasiya ilə bağlı sahələrindəki nailiyyətlərinin sərgisi; uçuş aparatları və onların uçuş göstəriciləri nümayiş olunur. “Aeronaviqasiya sərgisi” adlanan ilk A. 1908 ildə Fransada (Paris) açılmışdır. 1909 ildə Frankfurt-Maynda (Almaniya) aviakosmik salon təşkil olunmuşdur. 20 əsrin ortalarında Le-Burje (Fransa), Farnboro (B.Britaniya) aeroportlarında A.-lar təşkil edilirdi. Le-Burje, Farnboro, Beynəlxalq Aviakosmik salon (MAKS; Rusiya), Dubay (BƏƏ), Berlin (Almaniya), Sinqapur A.-ları və s. ən böyük aviakosmik sərgilərdir. 2008 ilin mayında Berlinin İLA A.-unda 37 ölkədən, 1100 istehsalçının eksponatları nümayiş olunmuşdur.

AVİASİYA (fr. aviation; lat. avis – quş) – havadan ağır aparatlar ilə atmosferdə uçuşun nəzəriyyə və praktikasi. A. özündə texniki vasitələri və şəxsi həyati birləşdirir, xüsusi biliklər sahəsinə istinad edir və təşkilati strukturların çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Texniki vasitələrə UA-ları (əsasən, təyyarə və helikopterlər) ilə yanaşı onların uçuşa hazırlığını və uçuş tapşırığını yerinə yetirməsini təmin edən yerüstü texniki vasitələr də daxildir. Şəxsi həyata uçuş heyəti və A. texnikasına texniki xidmət göstərən mütəxəssislər daxildir. UA-larının istismarı *aeroport (aerodrom)* şəbəkəsi, hava hərə-

Le-Burje aviasalonundan görünüş.

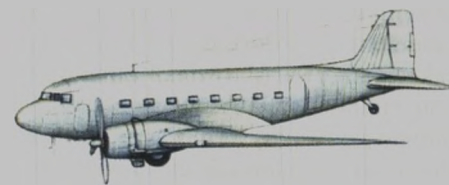
kətinin idarəolunma mərkəzi və məntəqələri və s. vasitəsilə təmin olunur. A. elmi aerodinamika, qaz dinamikası, uçuş mexanikası, aeronaviasiya, avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsi, inşaat mexanikası, materialşünaslıq, akustika, erqanomika və s. elmlərə əsaslanır. Təyinatına görə mülki, dövlət və eksperimental A. növlərinə ayrılır. Mülki A. kommersiya və ümumi təyinatlı olur. Kommersiya A.-sı ödəmə yolu ilə sərnişin, bəqaj, yük, poçt və s. daşınmalarını yerinə yetirir. Bir sıra ölkələrdə ümumi təyinatlı A.-ya inzibati, şəxsi, idman, k.t. və s. təyyarə və helikopterləri aiddir. Mülki A.-nın UA parkı magistral, regional sərnişin və yük təyyarələrindən ibarətdir. Dövlət A.-sı hərbi, polis, gömrük və digər dövlət xidməti məsələlərini həll edir. Hərbi A. dövlətin silahlı qüvvələrinin tərkib hissəsidir; vəzifəsi yerüstü hədəflərə zərbə endirmək, düşmənin hava və dəniz qüvvələri ilə mübarizə aparmaq, qoşunları, silah və hərbi texnikanı müəyyən əraziyə daşımaq, hava kəşfiyyatı və s. əməliyyatlar aparmaqdır. Böyük dövlətlərdə hərbi A.-ya hərbi hava qüvvələri, eləcə də ordu və dəniz A.-sı daxildir. Eksperimental A.-dan elmi tədqiqat işləri aparmaq, A. texnikasını və s. sınaqdan keçirmək üçün istifadə edilir.

Hələ qədim dövrlərdə insanlar quş qanadına oxşar süni qanadlar düzəltməklə uçmağa cəhd göstərmişlər. Leonardo da Vinçinin əlyazmalarında (1475) əzələ qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən iki uçuş maşını təsvir olunmuşdur. Onlardan biri *Arximed vinti* vasitəsilə havaya qaldırılır (mexaniki intiqallı helikopterin ilkin nümunəsi), digərinin uçması üçün isə qanadçalma prinsipindən istifadə edilirdi. 1754 ildə M.V. Lomonosov iki aparıcı pərli vinti olan (yay intiqallı) "aerodinamik maşın" modelini nümayiş etdirməklə helikopter yaratmaq ideyasını təcrübə olaraq əsaslandırmışdır. 1799 ildə C. Keyli aeroplan konsepsiyası

Rayt qardaşlarının "Flyer" biplanı (ABŞ).

sını irəli sürmüşdür: bu UA havada tərənəmzə aparıcı səthə (qanad) dayanır və hərəkət üçün hərəkətvericidən istifadə edirdi. 1891–96 illərdə O. Liliyental bir neçə planer layihələndirdi və sınaqdan keçirdi (uçuş uzaqlığı 300 m-ə çatdı). 1843 ildə U. Henson (B.Britaniya) buxar maşını və hərəkətverici kimi iki hava vinti olan təyyarə layihəsi üçün, 1864 ildə isə rus zabiti N.A. Teleşov buxar maşını və itələyici hava vinti olan təyyarə layihəsi üçün patent (Fransada və B.Britaniyada) aldı. Rusiyada 1883 ildə A.F. Mojaynski iki buxar maşını və üç hava vinti olan təyyarə quraşdırdı, lakin bu təyyarə uçuşa başlayarkən (1885) qəzaya uğradı. Sonralar ingilis konstruktoru H.S. Maksim və fransız K. Ader buxar maşını təyyarələrdə sınaq uçuşu zamanı uğursuzluqla üzləşdilər. 1897 ildə K.E. Siolkovski Kaluqada müxtəlif formalı cismlərin axarlı

Duqlas DC-3 sərnişin təyyarəsi (ABŞ).

lığını tədqiq etmək üçün aerodinamik boru qurdu.

Təyyarələrdə uçuş onlarda buxar maşınlarından yüngül olan, porşenli daxiliyanma mühərriklərinin quraşdırılmasından sonra həyata keçirildi. 1903 ildə Uilbur və Orvil Rayt qardaşları (ABŞ) benzinlə işləyən daxiliyanma mühərriki quraşdırılmış "Flyer" təyyarəsində dörd uçuş yerinə yetirdilər (sonuncu uçuşda təyyarə 59 san ərzində 260 m qət etdi). Sonrakı illərdə Avropa ölkələrində A. daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Fransada A. Santos-Dümon, Q. Vuazen, L. Blerio, R. Eno-Peltri, A. Farman, E. Nyupor, B.Britaniyada A. Ro, C. De Hevillend, F. Hendli Peyc, Almaniyada H. Yunkers, İtaliyada C. Kaproni, Niderlandda A. Fokker və başqaları təyyarəqayırma sahəsinin pionerləri oldular. Təyyarələrin ən yaxşı aerodinamik və konstruktiv sxemlərini yaratmaq üçün axtarışlar aparıldı; *monoplan* və *biplan* kimi, füzelyajı açıq (ferma şəklində) və ya qapalı örtüklü, itələyici, yaxud dartıcı hava vintli, təkər şassili və ya üzgəclil (sudan havaya qalxmaq, yaxud suya enmək üçün) təyyarələr quraş-

Boinq B-29 bombardmançı təyyarəsi (ABŞ).

dırıldı. Təyyarələrin rekord göstəriciləri 1905 ildə yaradılmış Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasında qeydiyyatdan keçirilirdi.

20 əsrin əvvəllərində N.Y. Jukovski, S.A. Çaplığın (Rusiya), L. Prandtl, T. Karman (Almaniya) və başqa alimlərin tədqiqatları aerodinamika elminin əsasını təşkil etdi. Jukovskinin rəhbərliyi altında 1904 ildə Aerodinamika İn-tunun əsası qoyuldu. Birinci dünya müharibəsi A.-nın inkişafına təkən verdi. 1914 ildə döyüşən ölkələrin ümumilikdə 800 təyyarəsi vardı; müharibə dövründə 200 mindən çox təyyarə istehsal olundu. Təyyarələrin uçuş-texniki göstəriciləri yüksəldilərək sürəti 200–220 km/saat, uçuş yüksəkliyi 6000–7000 m-ə, mühərrikinin gücü 300 kVt-a, yükqaldırma qabiliyyəti 2–3,5 t-a çatdırıldı. 1920-ci illərdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələrdə sərnişin, poçt, yük daşınmaları üçün A. nəql. şirkətləri yaradıldı. Avropanın hava xətlərində Yunkers və Fokkerin Almaniyada istehsal olunan sərnişin təyyarələri geniş tətbiq edilirdi. 1919 ildə "Boinq" firması (ABŞ) ilk B-1 təyyarəsini buraxdı. 1923 ildə X. Siervanın (İspaniya) quraşdırdığı C-4 avtojirinin uçuşu uğurlu oldu. 1930-cu illərdə A.-nın inkişafında əsas istiqamət UA-nın aerodinamik müqavimətini azaltmaqla uçuş sürətini yüksəltmək idi. Əsasən, monoplan sxemi üzrə hazırlanan təyyarələrin kabinəsi örtülü idi və şassiləri uçuş zamanı yığılırdı. Daha güclü aviasiya mühərrikləri, hava sıxıcıları (mühərrikin gücünü artırmaq üçün), uçuşda dəyişən addımlı hava vintləri (müxtəlif uçuş rejimlərində mühərrikin gücündən səmərəli istifadə üçün), radiotexniki naviqasiya sistemləri, avtopilotlar, buz tutmaqaya qarşı sistemlər və s. işlənilib hazırlandı. Bütövlükdə metalla örtülmüş monoplan tipli sərnişin təyyarələri (Boinq 247 və Duqlas 3; ABŞ) yaradıldı. Helikopterlərin uçuş üçün yararlı nümunələri Almaniyada (FA 61; H. Fokke) və ABŞ-da (VS 300; İ.İ. Sikorski) nümayiş etdirildi. İkinci dünya müharibəsi illərində dünyada istehsal olu-

Müasir uçuş aparatları: 1 – "Boinq-777" sərnişin təyyarəsi (ABŞ); 2 – "Konkord" sərnişin təyyarəsi (Fransa, B.Britaniya); 3 – "İl-96-300" sərnişin təyyarəsi (Rusiya); 4 – "Duqlas MD-11" sərnişin təyyarəsi (ABŞ); 5 – "Tu-154" sərnişin təyyarəsi (Rusiya); 6 – Aerobus "A-350" sərnişin təyyarəsi (Qərbi Avropa); 7 – "E-3A" kəşfiyyat təyyarəsi (AVAKS sistemi, ABŞ); 8 – "An-74" yük təyyarəsi (Rusiya); 9 – "Fokker-100" sərnişin təyyarəsi (Niderland); 10 – "Mi-38" helikopteri (Rusiya); 11 – "Su-27" qırıcı təyyarə (Rusiya); 12 – "F-16" hərbi təyyarəsi (ABŞ); 13 – "YAK-130" təlim-döyüş təyyarəsi (Rusiya); 14 – "B-1B" bombardmançı təyyarə (ABŞ); 15 – Miq-29 qırıcı təyyarəsi (Rusiya); 16 – An-64 "Apaç" döyüş helikopteri (ABŞ); 17 – "Boinq X-48B" pilotsuz uçuş aparatı; 18 – F-117, gözəgörünməz qırıcı təyyarəsi (ABŞ).

nan təyyarələrin ümumi sayı 750 mindən çox idi. Almaniyanın Me109 ("Messerschmitt"), FW 190 ("FokkeVulf"), B. Britaniyanın "Harrikeyn", "Spitfayr", ABŞ-ın P-38, P-39, P-40, P-47, P-51 qırıcıları, eləcə də Almaniyanın He.111 ("Heynkell"), Ju87, Ju88 ("Yunkers"), B. Britaniyanın "Lankaster", "Moskito", ABŞ-ın B-17, B-24, B-29 bombardmançı təyyarələri əsas döyüş təyyarələri idi. Mühəribənin sonlarında qırıcı təyyarələrin sürəti 700 km/saata çatdı və porşenli mühərriklə işləyən hava vintli təyyarələr üçün bu, demək olar ki, ən yüksək sürət idi.

1940-cı illərin ortalarında reaktiv A. yaradılmağa başladı və əsas A. mühərriki kimi qaz-turbin mühərrikləri tətbiq edildi. Mühəribənin sonlarında ilk reaktiv qırıcılar – Almaniyanın Me163B (maye reaktiv mühərriklili), Me 162 (turboreaktiv mühərriklili), B. Britaniyanın "Meteor" (turboreaktiv mühərriklili) təyyarələri meydana çıxdı. Təyyarələrdə turboreaktiv mühərriklərlə (qaz-turbin mühərriki növü) yanaşı aerodinamik müqaviməti azaldan qanadların (oxvarı və üçbucaqşəkilli) quraşdırılması onların sürətinin 2000 km/saata çatmasına imkan yaratdı. İlk səsdənsürətli qırıcılar – F-100 (ABŞ, 1953), MiQ-19 (SSRİ, 1954), sürəti 2000 km/saat-dan yüksək olan F-104 (ABŞ), Su-7 və MiQ-21 (SSRİ) qırıcıları oldu. Reaktiv qırıcılarla yanaşı reaktiv bombardmançılar (uzaquran və strateji) da düzəldildi (məs., ABŞ-ın B-47, B-52; B. Britaniyanın "Veliyent", "Vulkan", "Viktor"; SSRİ-nin Tu-16, M-4, 3M təyyarələri). 1950-ci illərdə mülki A. sürətlə inkişaf etdi. Turbovintli sərnəşin təyyarələrinin sürəti 600 km/saatdan, reaktiv təyyarələrininki isə 800 km/saatdan çox idi. Həmin illərdə mülki və hərbi A.-da geniş tətbiq edilən helikopterlərin də istehsalına başlanıldı. 1960–70-ci illərdə təyyarə və helikopterlərin uçuş-texniki xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması və yeni UA-larının yaradılması istiqamətində işlər görüldü. Bəzi səsdənsürətli döyüş təyyarələrinin uçuşda oxvarı qanadlarının həndəsi dəyişməsi optimal aerodinamik xarakteristikalar almağa imkan verirdi. Bu tip ilk təyyarələr F-111 (ABŞ, 1964) qırıcı-bombardmançısı və MiQ-23 (SSRİ, 1967) qırıcısı oldu. Şaquli qalxıb-enən bilən "Harriyer" (B. Britaniya, 1966) və Yak-38 (1970) təyyarələrinin yaradılması döyüş A.-sının imkanlarını genişləndirdi. 400 və daha çox sərnəşin daşı-

yan genişüzelyajlı təyyarələrin (ilk nümunələri Boinq 747, DS-10, L-1011 – ABŞ; İl-86 – SSRİ və s.) yaradılması ilə iri aeroportların yüklənməsi azaldı və A. daşınmalarının rentabelliği artdı. 1976–2003 illərdə istismarda olmuş səsdənsürətli "Konkord" sərnəşin təyyarəsi (B. Britaniya və Fransa) ayrı-ayrı marşrutlarda xidmət sürətini yüksəltdi. Təyyarələrlə yanaşı vintqanadlı maşınların da təkmilləşdirilməsi davam etdirilirdi. Seriyalı istehsal olunan helikopterlər içərisində yükötürmə qabiliyyətinə görə Mi-26 (20 t) ən yaxşı helikopter idi. K-22 vintqanadı ilə 8 dünya rekordu əldə olunmuşdu. AN-1 (ABŞ), K-25 (SSRİ) ixtisaslaşdırılmış döyüş helikopterləri yaradıldı. 1981–2003 illərdə demək olar ki, bütün siniflərdə olan UA-ları təkmilləşdirildi. ABŞ-da helikopter kimi qalxıb-enən (uçuşda hava vintləri döner olan) dəyişən sxemli V-22 yük təyyarəsi yaradıldı. 1989–90 illərdə Tu-155 təyyarəsində kriogen yanacaq (maye hidrogen və metan) işlədildi. Yerüstü radiolokasiya st.-ları ilə çətin təyin edilən "Stels" ("görünməzlik") texnologiyası ilə F-117 qırıcısı və B-2 strateji bombardmançısı (ABŞ) hazırlandı. Atm.-in öyrənilməsi və başqa elmi tədqiqatların aparılması üçün pilotsuz uçuş aparatları (güc qurğusu günəş enerjisindən qidalanan) tətbiq edildi.

Müasir A. (21 əsrin əvvəlləri) nəql, təsərrüfat, eləcə də hərbi sahələrdə A.-ya dair bütün məsələləri həll etməyə qadirdir. Hava nəql.-nin marşrutları Yer kürəsinin, demək olar ki, bütün regionlarını əhatə edir. Beynəlxalq mülki A. təşkilatının iştirakçı ölkələrinin avianəql. şirkətləri hər gün 1600 mln.-dan çox sərnəşin daşıyır. Hərbi A.-da ənənə-

vi təyyarə növləri (qırıcı, bombardmançı, hərbi-nəql., kəşfiyyat) ilə yanaşı xüsusi A. (yerüstü və hava hədəflərini radiolokasiya ilə aşkar edən, döyüş əməliyyatlarını idarə edən və s.) növü də inkişaf etdirilir. A. texnikası uğurlarının kosmonavtikaya böyük təsiri oldu. A. və kosmik texnikanın üstünlüklərinin birləşdirilməsi dəfələrlə istifadə olunan pilotlu nəql. kosmik gəmilərinin ("Speyşəttl" – ABŞ və "Buran" – SSRİ) yaranmasına gətirib çıxartdı.

AVIASIYA AKUSTİKASI – uçuş aparatlarının istismarı zamanı küylərin yaranması, yayılması və təsirini öyrənən elmi istiqamət. A.a. aeroakustika ilə yanaşı səsin aerodinamik generasiyası, hərəkət edən qaz axınlarının akustikası, səsin qaz axını ilə qarşılıqlı təsiri problemlərini, o cümlədən səsin uçuş aparatının konstruksiyası boyunca yayılma mexanizmini, səsin bu konstruksiyalardan şüalanmasını, qapalı yerlərdə (uçuş aparatının salon və kabinələrində) səs sahələrinin yaranması məsələlərini və səs sahələrinin zəiflədilməsi üsullarını öyrənir.

AVIASIYA ARTİLLERİYASI – bax *Artilleriya*.

AVIASIYA BENZİNİ – bax *Aviasiya yanacaqları*.

AVIASIYA BOMBASI – yerüstü, dəniz və hava hədəflərinə zərbə endirmək üçün təyyarə və digər uçuş aparatlarından atılan döyüş sursatı növü. İlk dəfə İtaliya–Türkiyə müharibəsi (1911–12) zamanı tətbiq olunmuşdur. Təyinatına görə əsas və yardımçı (ikinci dərəcəli) A.b.-na ayrılır. Əsas A.b. düşmən hədəflərini partlayışın dağıdıcı təsiri ilə məhv edir; partlayıcı maddə, yandırıcı qarışıq, nüvə və termonüvə atımları ilə təchiz

olunur. Əsas A.b.-nin atom, fuqas, qəlpəli, zirehdəlon, tankvuran, gəmiləyən, yangıntörədən (yandırıcı), kimyəvi və s. növləri var. Yardımçı A.b. xüsusi məsələlərin (ərazini işıqlandırmaq, tüstü pərdəsi yaratmaq, təşviqat vəraqələri yaymaq, təlim zamanı nüvə partlayışı görünüşü yaratmaq, bombaata təlimi və s.) həlli üçündür: pirotexniki, işıqlandırıcı qarışıqlar və s. ilə təchiz edilir. A.b. gövdə, partlayıcı maddə (və ya pirotexniki tərkib), asqı tərtibatı, sabitləşdirici, ballistik halqalar və partladıcı mexanizmdən ibarətdir. İkinci dünya müharibəsinin (1939–45) sonunda idarəolunan A.b.-ndan istifadə edilmişdir. Mühəribədən sonrakı illərdə məsafədən idarəolunan və özünüşulanan sistemli A.b. daha da təkmilləşdirilmişdir. Bax həmçinin *Atom bombası*.

AVIASIYA ELEKTRONİKASI – bax *Avionika*.

AVIASIYA FİZİOLOGİYASI – bax *Aviasiya tibbi*.

AVIASIYA GƏMİSİ, aviasiyada daşıyan gəmi uçuş aparatlarının yerləşdirilməsini və onların geniş əhatəli əməliyyatları yerinə yetirməsini təmin edən müxtəlif gəmilərin ümumi adı; ən iri və müasir gəmilər sinfi. Təyyarə və helikopter daşıyan gəmilərlə yanaşı kreysər, eskadra minadaşıyıcısı və freqat, bəzi ölkələrdə desant gəmiləri, döyüş katerləri və s.-nin əksəriyyəti A.g.-nə aid edilir. A.g. düşmənin donanma qüvvələrinə aviasiya zərbələri endirmək, hava kəşfiyyatı, axtarışlar aparmaq, sualtı qayıqları məhv etmək və özünün dəniz, yaxud okeanlarda kommunikasiyalarını təmin etmək və s. üçündür. İlk dəfə 1895–1904 illərdə Fransa və Rusiya donanmalarında aerostatlarla təchiz olunmuş gəmilər tətbiq edilmişdir. 1910–11 illərdə ABŞ və B. Britaniyada UA-ları daşıyan gəmilərdən istifadə olunmuşdur. Birinci dünya müharibəsində döyüşən ölkələrin donanmalarında hidrotəyyarələri saxlamaq üçün anqarlar, onları suya buraxan və gəmiyə qaldırılan (gəmiyə 12-yədək təyyarə qaldırılırdı) qurğular ilə təchiz olunmuş gəmilər meydana çıxdı. İlk atom A.g. 1961 ildə ABŞ donanmasının tərkibinə daxil oldu. Müasir A.g. UA-ları üçün qalxıb-enmə meydançası, aviasiyaya texniki xidmət göstərmək üçün anqarlar, təyyarələrin daşınması və yerləşdirilməsi üçün liftlər, onlara xidmət göstərmək və təmir üçün avadanlıqlar, yanacaq doldurmaq üçün yer, anbar və s. ilə təchiz edilir. UA A.g.-n-

Aviasiya gəmiləri.

dən katapult vasitəsilə buraxılır, yaxud özü müstəqil qalxır. Bəzi gəmilər uçuşu asanlaşdırmaq üçün trampolinlərlə təchiz olunur. Təyyarələr enərkən onların tormozlanması üçün *aeroəyləclərdən* istifadə edilir. Onların enməsi radiotexniki enmə sistemləri ilə idarə olunur. A.g. zenit-raket qurğularına, özünümüdafiə artilleriya komplekslərinə, hədəfi aşkar edən və silahı idarə edən radioelektron komplekslərə və s. malikdir. Tətbiq sahəsinə görə zərbə üçün, qayıq əleyhinə və çoxməqsədli (zərbə üçün və qayıq əleyhinə), energetika qurğusunun tipinə görə atom və adi A.g. növləri var. İri A.g.-nin tam subasını (sıxışdırıb çıxardığı suyun miqdarı) 100 min t-ədək, sürəti 65 km/saata qədərdir. Ağır A.g.-ndə 140-a qədər təyyarə və helikopter yerləşir.

Əd.: Бела в и н. И. Авиационные корабли. М., 1990.

AVIASIYA GİGİYENASI – bax *Aviasiya tibbi*.

AVIASIYA XƏTTİ, aviatrassa, hava xətti – sərnəşin və yük daşıyan uçuş aparatlarının müəyyən məntəqələr arasında müntəzəm uçuşu üçün təsdiq olunmuş marşrut. Uçuşlar təyyarələrin təhlükəsiz enib-qalxması üçün *aerodromlarla*, radionaviqasiya, nəzarət cihazları və qurğuları ilə, eləcə də hava hərəkətini idarə edən vasitələrlə təchiz olunmuş trassalar (dəhlizlər) üzrə yerinə yetirilir. A.x. beynəlxalq və ölkədaxili hava xətlərinə ayrılır.

AVIASIYA İDMANI – aviasiya, aviasiya texnikası və hava uçuşu ilə bağlı idman növlərinin ümumiləşdirilmiş adı. A.i.-nin əsas növləri: aviamodel, helikopter, paraşüt, deltaplaner, raketmodel, təyyarə və s. A.i. növlərində müstəqil fənlər də ayırd edilir: məs., paraşüt

idmanında 6, aviamodel idmanında isə 22 fənlər var.

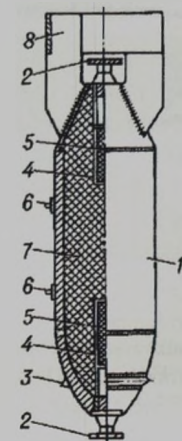
1905 ildə Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının (FAİ) əsası qoyulmuşdur. **AVIASIYA KEROSİNİ** – tərkibində, əsasən, C₉–C₁₆, o cümlədən (kütləcə): 20–60% alkanlar, 20–60% tsikloalkanlar, 18,5–22,0% arenlər, 0,3–1% alkenlər, 1,0%-ə qədər kükürd, azot, metal və oksigen tərkibli birləşmələr olan karbohidrogenlərlə qarışığı. A.k. xammal kimi qaz-turbin mühərriklili təyyarə və helikopterlər üçün reaktiv yanacaqların alınmasında, həm də raket mühərrikləri üçün yanacaq kimi istifadə olunur. A.k., əsasən, neftin birbaşa qovulmasından (əksər hallarda sonradan hidrotəzəlimləmə və ya hidrogenləşdirmə ilə) alınır. A.k. kimi, adətən, tərkibində kerosin və bir qədər liqroin və qazoyl fraksiyaları olan distillatlar, bəzən də benzin distillatları istifadə olunur.

A.k. metal materialları korroziyaya və qeyri-metal materialları destruksiyaya uğratmamalı, tərkibində mexaniki qarışıqlar və su olmamalıdır. İstismar xassələrini yaxşılaşdırmaq və reaktiv yanacaqlar almaq üçün A.k.-nə antioksidantlar, antistatiklər, yeyilməyə qarşı və s. aşqarlar əlavə edilir.

Əd.: Спиркин В. Г. Химнология топлива. М., 2002.

AVIASIYA MÜHƏRRİKİ – uçuş aparatlarını (təyyarə, helikopter, qanadlı raket, dirijabl və s.) hərəkətə gətirmək üçün istilik mühərriki. A.m. lazımi güc və dartı qüvvəsini təmin etməklə yanaşı azkütləli və kiçikölçülü, istismarda yüksək etibarlı, yanacağa qənaatli olmalı, işi müasir ekoloji normalara (küy, atm.-ə atılan zərərli tullantılara görə) uyğun gəlməli və s. tələblərə cavab verməlidir.

Aviasiya bombası (solda): 1 – gövdə; 2 – partladıcı; 3 – ballistik halqa; 4 – alışdırma (partlatma) stəkani; 5 – əlavə detonatorlar; 6 – asqı sistemi; 7 – partlayıcı (doldurulun atım); 8 – stabilizator.

İlk A.m. A.F. Mojayskinin təyyarəsində istifadə edilmiş (1885) buxar mühərriki idi. İşləmə prinsipindən asılı olaraq A.m. 3 sinfə bölünür: porşenli *daxiliyanma mühərriki*, *hava-reaktiv mühərriki* və *raket mühərriki*. Aviasiyanın yarandığı ilk dövrdən İkinci dünya müharibəsinin sonunadək porşenli mühərrik (hərəkətverici – hava vinti ilə birgə UA-nın güc qurğusunu təşkil edirdi) yeganə A.m. idi. Uçuş sürətini və yüksəkliyini artırmaq məqsədilə porşenli A.m.-ndə artım sistemi tətbiq edildi. Bu, 1940-cı illərdə UA-larında güc qurğularının gücünü 3000–3500 *kVt*-a çatdırmağa imkan verdi. Uçuş sürətini artdıqca vint-motorlu güc qurğularında dartı qüvvəsinin azalması porşenli A.m. olan təyyarələrin 700–750 *km/saatdan* artıq sürətlə uçmasına imkan vermirdi. Hava-reaktiv mühərrikləri əsasında güc qurğularının meydana çıxması sürəti artırmağa imkan yaratdı (sürət artdıqca dartı qüvvəsi də artır). Hava-reaktiv A.m.-ndə yanacaqın sıxılmış havada yanması zamanı ayrılan istilik enerjisi mühərrikin ucluğundan çıxan qazın kinetik enerjisinə çevrilir. Bu zaman mühərrikin dartı qüvvəsi yaranır. Hava-reaktiv A.m.-nin tətbiqi ilk zamanlar uçuş sürətini səs sürətinə yaxınlaşdırmağa, sonralar isə pilotlu UA-larında səs sürətindən 2–3 dəfə yüksək sürət əldə etməyə imkan verdi. Havanın sıxılma prinsipinə görə hava-reaktiv mühərrikləri kompressorlu və kompressorsuz mühərriklərə, yaradılan dartı qüvvəsinin növündən asılı olaraq birbaşa və birbaşa olmayan (dolaylı) reaksiyalı mühərriklərə ayrılır. Birbaşa reaksiyalı mühərriklərdə dartı qüvvəsi bilavasitə reaktiv ucluqdan işçi cismin atılması ilə yaranır. Birkonturlu və ikikonturlu turboreaktiv mühərriklər (TRM) buna misaldır. Dolaylı reaksiyalı hava-reaktiv mühərriklərində qaz turbinindəki valın gücü hərəkətvericiyə (hava vinti və ya

vint-ventilyatora) verilərək dartı qüvvəsi yaradılır; məs., təyyarələr üçün turbovintli mühərriklərin və helikopterlər üçün turbovallı mühərriklərin istifadə olunması. Birbaşa reaksiyalı mühərriklərə aid olan raket mühərrikləri iş üçün yalnız UA-larındakı maddələrdən istifadə edir. Təcrübədə tətbiqini tapmayan belə mühərriklər yardımçı A.m. (məs., start sürətləndiriciləri) kimi tətbiq olundu; 1960-cı illərdə ABŞ-da belə mühərriklər quraşdırılmış təyyarələrdə astronavtlar məşq edirdilər. Optimal iqtisadi və ekoloji xarakteristikalara malik iki-konturlu TRM aviasiyada daha geniş istifadə olunur. A.m.-nin təkmilləşdirilməsi məqsədilə müxtəlif tipli mühərriklərin optimal şəkildə UA-nın vahid güc qurğusunda kombinə edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Kombinəli mühərriklərin tətbiqi UA-nın uçuş yüksəkliyi və sürətinə görə istismar diapazonunu genişləndirməyə imkan verir.

AVIASIYA PSIXOFIZIOLOGIYASI – bax *Aviasiya tibbi*.

AVIASIYA SILAHLARI – hərbi təyyarə və digər uçuş aparatlarında yerləşdirilən və döyüş üçün istifadə olunan silahlar. A.s.-nin ilk sınaq növü 1911 ildə təyyarədə quraşdırılmış (Fransa və Rusiyada) pulemyot idi. A.s. ilk dəfə İtaliya aviasiyasında tətbiq edilmişdir (1911–12). A.s.-na aviasiya pulemyotları və topları (döyüş sursatı ilə), raketlər, bombalar, bomba kasetləri, torpeda və minalar, atəşçəmə və bombalama üçün hədəfəalma qurğuları, silah sistemlərinin bordta istifadə olunan hesablaşma qurğuları, aviasiya döyüş sursatı, xüsusi yüklərin asılması və atılması üçün qurğular, pirotexniki sürətləndiricilər, aviasiya UA-larının desant avadanlığı və s. daxildir. Tətbiq üsuluna və təsir prinsipinə görə A.s. raket, top-pulemyot, bombardman, mina-torpeda və xüsusi (nüvə, kimyəvi, yandırıcı və s.) növlərə

bölünür. Raket silahları müxtəlif təyinatlı idarəolunan və idarəolunmayan raketlərdən ibarətdir.

AVIASIYA TİBBİ – tibb elminin bir sahəsi; təyyarəçilərin və aviasiya sahəsində işləyən digər mütəxəssislərin peşə fəaliyyəti şəraitini öyrənməklə, onların sağlamlığının və iş qabiliyyətinin mühafizəsinin, uçuşun tibbi cəhətdən təhlükəsizliyinin təminatı üçün tədbirlər işləyib hazırlayır. Raket və kosmik texnikanın yaranması insanın kosmosda uçuşuna dair bir sıra məsələlərin həllini zəruri etmişdir. A.t.-nin əsas bölmələri aviasiya fiziologiyası, aviasiya gigiyenası, aviasiya psixofiziologiyası və həkim-uçuş ekspertizasıdır.

Aviasiya fiziologiyası orqanizmin yüksəklik, təcil, barometrik təzyiqlə dəyişməsi, küy, vibrasiya və s. uçuş amillərinin təsirinə qarşı reaksiyasını öyrənir və onların mənfi təsirinin qarşısının alınmasına dair tədbirlər işləyib hazırlayır. 2000 *m* yüksəklikdən başlayaraq insan oksigen açlığı keçirir və orqanizmdə patoloji dəyişikliklər baş verir. UA-larını idarə edən ekipaj üzvlərinin sağlamlıq və iş qabiliyyətindəki pozuntuların qarşısının alınması üçün 2000–3000 *m*-dən başlayaraq nəfəs alınan havada oksigenin miqdarı artırılmalıdır; bunun ən yaxşı təminatı hermetik kabinələrin tətbiq olunmasıdır. Təcil orqanizmə çox mühüm təsir göstərən amildir. Uçuş zamanı orqanizmin təcilə qarşı dözümlülüyünü artırmaq üçün xüsusi yüksəklik (kompensasiyaedici) kostyumlarından istifadə olunur. Vibrasiyanın (eləcə də küyün) orqanizmə təsiri dalğanın tezliyindən, amplitudundan və təsir müddətindən asılıdır. Onun uzunmüddətli təsiri nəticəsində *vibrasiya xəstəliyi*, küyün təsirindən isə küy xəstəliyi inkişaf edə bilər. Bu xəstəliklərin profilaktikası üçün əmək rejimi normalaşdırılmalı və fərdi mühafizə vasitələrindən istifadə olunmalıdır. Uçuş zamanı çox vaxt yüksəklik meteorizmi və burun-udlaqda, eşitmə (Yevstaxi) borusunda iltihabi proses olduqda barootit müşahidə edilir.

Aviasiya gigiyenası təyyarəçilərin və uçuşu təmin edən digər şəxslərin iş şəraitinin orqanizmə təsirini öyrənir və onların peşə fəaliyyətinin optimallaşdırılması, sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin mühafizəsi üçün tədbirlər işləyib hazırlayır. UA-larında, xüsusən çoxyerli sərnişin təyyarələrinin kabinələrində gigiyenik göstəricilərin (zalda ha-

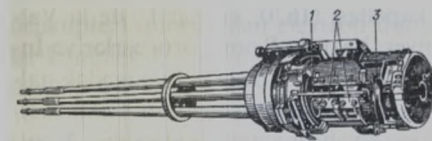
vanın temp-runun, rütubətin, hərəkət sürətinin) əsaslandırılması, eləcə də uçuş heyətinin, aviasiya texnikasına xidmət edən mütəxəssislərin yerləşdirilməsi, qidalanması, su təchizatı, əmək və istirahət şəraiti, iş paltarı, həmçinin aeroportların gigiyenası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Aviasiya toksikologiyası zərərli mayelərin, müxtəlif növ aviasiya yanacaqlarının, yağların uçuş və texniki xidmət işçilərinə təsirini öyrənir, bu maddələrlə zəhərlənmələrə qarşı tədbirlər işləyib hazırlayır.

Aviasiya psixofiziologiyası təyyarəçilərin UA-ların, idarə etməsi zamanı və peşə fəaliyyəti dövründə psixi davranış reaksiyası qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Həkim-uçuş ekspertizası uçuş təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan uçuş heyətinin sağlamlığına nəzarəti həyata keçirir; əsas vəzifəsi təyyarəçilərin uçuş işlərinə yararlılıq dərəcəsini təyin etməkdir.

AVIASIYA TOPU – uçuş aparatlarında istifadə olunan artilleriya silahı. Konstruksiyasına görə birlüləli (lülənin təpmə enerjisindən, yaxud barıt qazları enerjisindən istifadə edilir), barabanlı (təpmə enerjisindən, yaxud qazötürən mühərrikin enerjisindən istifadə edilir) və çoxlüləli A.t. növləri var. Adətən, çapı 20–45 *mm* olan çoxlüləli (fırlanan vala bərkidilmiş 3–6 lülədən ibarət blok) artilleriya qurğusu yüksək texniki atəş sürətinə (hər lülə *dəq*-də 700–1800 atəş açma bilir) malikdir. Val fırlanan zaman elektrokontaktın lülələrlə növbəli qapanması, atəş, sonra isə yenidən doldurulma baş verir. A.t.-nin çəkisi 20–140 *kq*, atəş uzaqlığı 2000 *m*-dir. A.t.-ndə döyüş sursatı kimi qəlpə, fuqas, zirehdələn, yandırıcı və s. təsira malik patronlar tətbiq edilir. A.t. qırıcı-bombardmançı təyyarələrdə, göyərte qırıcılarında, hücum, bombardmançı və s. UA-larında müdafiə silahı kimi istifadə olunur.

20 mm-li altılılüləli aviasiya topu "Vulkan" M-61A (ABŞ): 1 – yönəldici çıxmaq; 2 – patronları verən və gilizləri qaytaran yönəldicilər; 3 – çıxmaq mexanizmi.

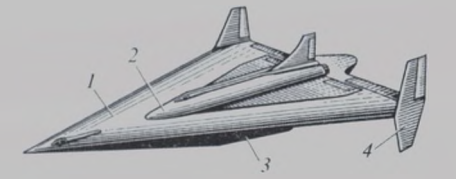

AVIASIYA YANACAQLARI – istilik enerjisi almaq üçün uçuş aparatlarının mühərrikinin yanma kamerasına hava ilə birlikdə verilən yanar maddə. Alınan istilik enerjisi mühərrikdə hava vintinin dartı qüvvəsinə və ya işçi cismin axımının (yanma məhsulları) reaktiv güvvəsinə çevrilir.

A.y.-na aviasiya *benzinləri* (porşenli mühərriklər üçün) və *reaktiv yanacaqlar* (qaz-turbin mühərrikləri üçün) aiddir. Aviasiya benzinin keyfiyyətini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilər detonasiyaya davamlılıq, fraksiya tərkibi və kimyəvi sabitlikdir (bax *Motor yanacaqları*). Reaktiv yanacaqlar *aviasiya kerosini* əsasında istehsal olunur. Reaktiv yanacağın əsas göstəriciləri yanma istiliyi, termooksidləşmə sabitliyi, mənfı temp-rlarda özlülüyü, konstruksiya və kipləşdirici materiallarla uyğunlaşmasıdır. Sintetik, kriogen və s. növ yanacaqların A.y. kimi tətbiqinə dair tədqiqatlar aparılır.

AVIASIYADAŞIYAN GƏMİ – bax *Aviasiya gəmi*.

AVIASIYA-KOSMİK APARATLARI (AKA) – təyyarə və kosmik aparatların xüsusiyyətlərinə malik olan uçuş aparatları qrupu. AKA aerodinamik qüvvədən istifadə etməklə atm.-də manevr etmə və Yerətrafi kosmik fəzada orbital uçuş və manevr etmə qabiliyyətinə malikdir. AKA aparıcı səthə (qanad və ya aparıcı gövdə), uçuşu stabilləşdirən və idarə edən *aerodinamik idarəetmə qurğularına* və hava-reaktiv mühərrikinə (HRM), yaxud kombinə olunmuş reaktiv mühərrikə malikdir. Kosmik fəzada sürət almaq və manevr etmək üçün AKA-da mayeli-raket mühərrikindən (MRM) və ya raket mühərrikinin bəzi növlərindən (məs., nüvə-raket mühərriki – NRM) istifadə edilir; bu vaxt uçuşun idarə olunması və stabilləşdirilməsi qaz-dinamik qurğular ilə həyata keçirilir. AKA geosentrik orbitə iki üsulla çıxarılır: müstəqil (öz güc qurğusu və yanacaq ehtiyatı ilə) və ya xüsusi sistemin köməyiylə. Uy-

İkippilləli aviasiya-kosmik sistemi:
1 – hipersəs sürətli təyyarə-sürətləndirici;
2 – orbital təyyarə; 3 – düzaxınlı hava-raket mühərriki; 4 – kil və istiqamət sükanları.

ğun olaraq AKA hava-kosmik təyyarələrinə və orbital təyyarələrə ayrılır. Hava-kosmik təyyarələrində kombinə olunmuş güc qurğuları (HRM və MRM: HRM və NRM) istifadə edilə bilər. Orbital təyyarələr raketlərin (birdəfəli daşıyıcı raket, çoxdəfəli raket sistemi), yaxud təyyarə sistemlərinin (hipersəs sürətli təyyarələr, yaxud birdəfəli sürətləndirici raket) köməyiylə orbitə çıxarılır. AKA orbital uçuş prosesində lazımi aerodinamik manevri yerinə yetirmək üçün atm.-in sıx qatına müvəqqəti daxil ola və manevrin sonunda yenə orbitə çıxma bilər. AKA-nın çoxdəfəli tətbiqi, qalxma (üfüqi start zamanı) və enmə üçün aerodromlardan istifadə etmə qabiliyyəti onun effektivliyini və qənaətliliyini artırır. AKA-nın bu keyfiyyətləri bort avadanlığının köməyiylə orbital uçuşda tədqiqat aparılmasına, daşınma əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə (adamların və yüklərin daşınması), orbital st. heyətlərinin əvəz olunmasına və təchizatına, qəza vəziyyətində kosmik aparat heyətlərinin xilas edilməsinə və s. imkan verir.

AVIATRASSA – bax *Aviasiya xətti*.

AVİDİ KASSİ (Avidius Cassius) Qay (?–175) – Roma sarkərdəsi və imperatoru. Parfiya ilə aparılan müharibələrdə (161–166) iştirak etmiş, Ktesifon və Selevkiya ş.-lərini dağıtmışdır. 172 (başqa məlumatlara görə 174, yaxud 175) ildə Misirdə *Bukollar üsyanını* yatırmışdır. 175 ildə əsgərləri tərəfindən imperator elan olunmuş. 3 aydan sonra isə öldürülmüşdür.

Aviasiya mühərriki: a) ilk kompressorlu turboreaktiv mühərrik – "General Elektrik J47"; b) F100-PW220 turboreaktiv mühərriki.

Aviasiya-kosmik kompleksi (MAKS, Rusiya)

AVİDYA (sanskritcə – bilgisizlik, nadanlıq) – hind fəlsəfəsində dünyanın yanlış qavrayışının “kökü” (mula) olan bilgisizlik; varlığın mahiyyətini dərk etməyə mane olan şüur pozuntusu. Upanişadlarda vidya ali bilik *atmanla* eyniyət təşkil edir, vahid və bütöv reallıq kimi çıxış edir və burada subyekt, obyekt, idrak aktının özü artıq fərqləndirilmir; A. isə çoxsaylı, pərakəndə halda olan bilikdir. A. *karmanın* təsvirinə tabe olan, lakin qurtuluşa (*mokşa*) yetdikdən sonra yoxa çıxan müəyyən mövcudluq sferası kimi də çıxış edə bilər. Dini-fəlsəfi sistemlərdə A. əbədi və həqiqi reallığı müvəqqəti və həqiqi olmayan reallıqdan fərqləndirə bilməmək kimi şərh edilir. *Advayta-vedanta* fəlsəfi sistemində A. -ya mühüm yer ayrılır. Burada A. ümumdünya zehni korlaşma qüvvəsi kimi şərh edilir.

AVİFAUNA – bax *Ornitofauna*.

AVİJYUS (Avyzius) Yonas (16.5.1922, İonişkis r-nu, Medginay – 7.7.1999, Vilnüs) – Litva yazıçısı, Litva SSR xalq yazıçısı (1986). Lenin mükafatı laureatı (1976). Kəndli ailəsində doğulmuşdur. “İlk şırımlar” hekayə kitabı 1948 ildə nəşr olunmuşdur. “Kənd yol ayrıcında” (1964), “İtirilmiş yurd” (1970), “Dyagimay” (1982) romanları A.-u Litva nəsrinin tanınmış nümayəndələri sırasına daxil etmişdir. Zahirən sosialist realizmi tələblərinə riayət edən A. litvalıların milli xarakterini açmaq üçün yeni formalar axtarmışdır: onun romanları psixologizmi, personajların və süjet xəttinin çoxluğu ilə fərqlənir. “Buqələmun rəngləri” (1979) romanı bir konformistın mənəvi deqradasiyasından bəhs edir. Uşaqlar üçün Litva nağıllarının (“Kiçik nağıllar”, 1969; “Ovsunlanmış atcığaz”. Nağıllar”, 1980), “Miras”, “Şöhrət” (hər ikisi 1949) povestlərinin, “Ağ söyüdlər” (1954) pyesinin müəllifidir.

Əsərləri: Raštai: 7 t. Vilnius, 1983–85; Избр. произв. В 2 т. М., 1988.

ÁVILA – İspaniyanın mərkəzi hissəsində, Kastiliya-Leon muxtar vil.-ndə şəhər. Avila əyalətinin mərkəzi. Əh. 53 min (2004). Adaxa çayının yuxarı axınında, Mərkəzi Kordilyer d-rının ətəklərində, 1128 m hünd.-dədir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Qədimdə Finikiya, sonra isə Roma koloniyası (Avela); 8–9 əsrlərdə ərəblərin hakimiyyəti altında olmuşdur. Orta əsrlərə aid nizamsız planlaşdırma, 86 dairəvi qülləsi və 10 darvazası olan qranit qala divarları (1088–91), möhkəmləndirilmiş saraylar

Avinyon. Papa sarayı.

(15–16 əsrlər), *erreresko* üslubunda Santa-Teresa monastırı (1636) və s. bugünədək qalmışdır. A. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Yeyinti, metal emalı, maşınqayırma sənayesi müəssisələri var.

AVİLƏS – İspaniyanın şm.-ında, Oviedo əyalətinin Asturiya muxtar vil.-ndə şəhər. Aviles çayının Biskay körfəzinə töküldüyü yerdə port. Əh. 83,5 min (2007). A. ölkənin iri qara və əlvan metallurgiya sənayesi mərkəzidir. Sinkəritmə z-du (illik gücü 345 min t, dünyanın ən iri sinkəritmə z-dlarından biri), alüminium z-du, kimya müəssisələri vardır. Balıqçılıq inkişaf etmişdir. Kral VI Alfonso son dövründə Qədim Roma yaşayış məskəninin yerində salınmışdır (1085). Orta əsrlərə aid memarlıq abidələri dövrümüzədək qalmışdır. Dəniz iqlim kurortudur.

AVİN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Tərk bölgəsinin Kənduvan kəndistanında, Tərk bölgəsinin şm.-ında, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun 22 km-liyindədir.

AVİNYÓN (Avignon) – Fransanın c.unda şəhər. Voklüz dep-tinin inz. m. Rona və Dürans çaylarının qovuşduğu yerdə port. Əh. 90,9 min (2005). Paris–Marsel sürət magistralında nəql. qovşağı. Aeroport. Turizm mərkəzidir. Yaxınlığında orta əsrlərə aid müdafiə qəsrləri, Anql ş. (Günəş və Kosmos parkı) yerləşir.

E.ə. 6–5 əsrlərdə yunan şəhəri Massiliyanın (indiki Marsel) ticarət koloniyası olan A. sonralar Avenio adlı Qalliya-

Roma yaşayış məskəninə çevrilmişdir. 736 ildə A.-u ərəblər tutmuş, 737 və 739 illərdə isə *Karl Martel* tərəfindən geri alınmışdır. 1309–78 illərdə Roma papalarının (bax *Papaların Avinyon həbsi*), 1378–1403 illərdə isə antipapaların iqamətgahı olmuşdur. Böyük Fransa inqilabı (1789–94) gedişində 1791 ildə Milli assambleyanın qərarı ilə Fransaya birləşdirilmişdir.

Şəhərin dominant tikilisi qotika üslubunda inşa edilmiş və Qərbi Avropada orta əsrlərə aid ən iri iqamətgah olan Papa sarayıdır (sah. 15 min m²); müxtəlif illərdə tikilmiş Köhnə saray (1334–42, memar P. Puasson), Yeni saray (1342–52, memar J. de Lubyer) və s.-dən ibarətdir. Digər abidələr: Notr-Dam-de-Dom baş kilsəsi (12 əsr); Sent-Aqrikol (14–16 əsrlər), Sen-Didye (14 əsr; 15 əsrə aid divar rəsmləri), Sen-Pyer (1358–1525) kilsələri; Kiçik saray (14–15 əsrlər; hazırda orta əsrlər və İntibah dövrü boyakarılığı və heykəltəraşlığı muzeyi), Sent-Mart (17 əsr) hospitalı. Müdafiə divarlarının (12–14 əsrlər) bir hissəsi, Sen-Nikola kapellası ilə birlikdə Sen-Beneze (12–13 əsrlər) körpüsü, 15–18 əsrlərə aid mehmanxanalar, o cümlədən Vilnyov-Martinyan mehmanxanası (hazırda Kalve muzeyi; qədim Roma kolleksiyası; 14–15 əsrlər Avinyon məktəbi sənətkarlarının kolleksiyası və s.), Yezu-it kapellası (1620, memar F. de la Vallfenyer; hazırda Roma, orta əsrlər və İntibah plastikası muzeyi) bugünədək qalmışdır. A.-un tarixi mərkəzi *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. A. kilsələr, zənglər (F.Rable onu “cingildə-

yən şəhər” adlandırmışdır) və orqanlar (ən məşhurları Notr-Dam-de-Dom və Sent-Aqrikol kilsələrindədir) şəhəridir. Burada hər il yayda dünya əhəmiyyətli teatr (1947 ildən, əsasını *J.Vilar* qoymuşdur) və musiqi (1946 ildən) festivalları keçirilir. Voklüz Rəssamlıq Akademiyası, Aqronomiya Tədqiqatları Milli İn-tu, un-t (1973), munisipalitet kitabxanası (1810) və un-t kitabxanası var.

A.-da metal emalı, toxuculuq (əsasən, ipək və pambıq parça), yeyinti, ayaqqabı sənayesi müəssisələri, SES var. Üzüm və şərab bazarıdır. A.-dan şm.-da AES (Markul) və tvel emalı z-du (Pyerlat) var.

AVİNYON ƏSİRLİYİ – Roma papalarının 1309 ildən 1377 ilə kimi Avinyon ş.-ində məcburi yaşaması və Fransa krallarından asılılığı dövrü; Əhdi-Ətiqdə bəhs olunmuş və 70 il sürmüş “Babil əsirliyi” ilə analogiyaya əsasən adlanmışdır.

Papalar iqamətgahının Romadan Avinyona köçürülməsi İtaliyada vəziyyətin qeyri-sabit olması (müxtəlif siyasi qruplaşmalar arasında münaqişələr, yoxsul şəhər sakinlərinin antifeodal hərəkatı, nüfuzlu ailələr arasında sərt rəqabət) ilə bağlı idi. Papalar Fransa kralı IV Filippdən dəstək gözləyirdilər. A.ə.-nin başlanğıcını kralın əmrinə tabe olan papa V Kliment qoymuşdu. İlk dövrdə müvəqqəti hal kimi planlaşdırılan A. ə. papalığın Fransadan asılılığı gücləndikcə daha da uzanmışdı. IV Filippdən sonrakı Fransa kralları 8 pontifikin (onlardan 7-si fransız idi) seçilməsi prosesinə nəzarət etmişdilər. A.ə. papalığın nüfuzuna təhlükə gətirən mənfə tendensiyalarla (kilsə vəzifələrinin satılması, indulgensiyalarla alver və s.) müşayiət olunurdu. *Yüzlük müharibə* (1337–1453) dövründə Fransanın zəifləməsindən istifadə edən papa XI Qriqori (1370–78) 1377 ildə Romaya qayıtmışdı. Bununla A. ə.-nə son qoyulsa da, katolik kilsəsində böhran daha da güclənmişdi, çünki yeni seçilmiş papa fransız deyil, italyan VI Urban idi. Bu böhrana yalnız Konstan kilsə məclisində (1417) son qoyulmuşdu.

AVİONİKA, aviasiya elektronikasası – uçuş aparatlarında (təyyarə, helikopter) quraşdırılan elektron qurğular kompleksi; uçuşun idarə olunması və təhlükəsizliyi məqsədilə ekipaj və *avtopilot* üçün informasiya formalaşdırır. A.-ya UA-larının havada vəziyyəti və onun Yer səthinə nəzərən hərəkət parametrləri

barədə ilkin informasiya almaq üçün vasitələr: ilkin informasiya və təyyarənin verilənlər bankı əsasında onun vəziyyətini, verilmiş trayektoriyadan kənara çıxmasını və optimal uçuş parametrlərini təyin edən, eləcə də UA-nın icra orqanlarının idarə edilməsi və mühərriklərinin işinin tənzimlənməsi üçün idarəedici siqnal-lar yaradan bort EHM-ləri; ekipaj üçün lazım olan informasiyanı əks etdirən vasitələr (işıq və maye-kristal ekranları, displey və s.) daxildir. Təyyarənin koordinatları barədə daha dəqiq informasiya əldə etmək üçün A.-nın tərkibində Yer və kosmik aeronaviqasiya st.-ları ilə kompleks işləyən ölçmə sistemləri də mövcuddur. A. kompleksinin ən mühüm funksional sistemi təyyarələrin toqquşmasının qarşısını alan sistemdir.

AVİSENNA – bax *İbn Sina*.

AVİSLƏR, Avizlər – Portuqaliyada kral sülaləsi [1385–1580]. Adı sülalənin banisi – Avis ordeninin böyük magistri I Juanla bağlıdır. Nümayəndələri: I Juan [1385–1433], I Duarti [1433–38], V Afonsu [1438–81], II Juan [1481–95], I Manuel [1495–1521], III Juan [1521–57], Sebastyan [1557–78], I Enriki [1578–80]. Feodal əyanların səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq və kral hakimiyyətini möhkəmləndirmək siyasəti yürüdürlər. A.-in hakimiyyəti dövründə müstəmləkə imperiyası yaradılmış (*Böyük coğrafi kəşflər zamanı*), korteslərin rolu artmış, *mütləqiyyət* təşəkkül tapmışdır.

AVİSTOR – avtodalğalı molekulyar prosessor (ADMP) əsasında yaradılan elektron qurğu. ADMP aktiv mühitlərdə (məs., avtodalğa xassələrinə malik reaktivlərə təkan verən kimyəvi reagentlər kimi molekulyar strukturlarda) avtodalğa prosesinin parametrlərinin qarşılıqlı təsiri, həyəcandırılması (oyadılması), yox edilməsi və yaxud dəyişdirilməsi hesabına informasiyanın emalı prosesini həyata keçirir. Emal prosesi prinsipcə kollektivdir, ayırd edilən informasiya vahidi kimi bir molekul deyil, avtodalğa prosesinin bir hissəsi qəbul edilir. Nəzəri cəhətdən məhsuldarlığın 10¹³–10¹⁷ CUPS (connection updates per second – saniyə ərzində əlaqələrdəki dəyişikliklər) qiymətlərində şərti emal elementlərinin 10¹⁰–10¹¹ sm³ sıxlığına nail olmaq mümkündür.

AVİTAMİNOZLAR – bax *Vitamin çatışmazlığı*.

AVİTELLİNOZLAR – gövsəyən heyvanların nazik bağırsağında parazitlik edən *Avitellina* cinsindən olan müxtəlif

növlü sestoqların törətdiyi helmint xəstəlikləri. İsti iqlimli ölkələrdə və Ucqar Şimalda yayılmışdır. Yaz və payız aylarında daha çox müşahidə olunur. Heyvanlarda qəfildən koordinasiya pozulur, qıcolma, selikli qişada solğunluq, bəzən ishal, bir neçə saatdan sonra ölüm baş verir. D i a q n o z heyvanların fekalisində, yaxud bağırsağında helmint buğumlarının (segmentlərinin) aşkar edilməsinə əsasən qoyulur. A.-a qarşı mübarizə heyvanların dehelmintizasiyası ilə aparılır. **AVİYƏTKA** (fr. aviette) – kiçik ölçülü, bir və ya iki yerlik *aeroplan*. Mühərrikinin gücü 100 a.q.-nə qədərdir. Hazırda yüngül idman təyyarəsi kimi tətbiq olunur.

Aviyetka.

AVİZƏNT – paraşütlərin hazırlanmasında istifadə edilən ağır texniki pambıq parça.

AVİZO (ital. *avviso* – xəbərdarlıq) – qarşılıqlı hesablaşmanın vəziyyətindəki dəyişikliklər, yaxud pul köçürülməsi, mal göndərilməsi və s. barədə bir kontragentin digərinə göndərdiyi rəsmi bank bildirişi. Bank, kommersiya və mühasibat praktikasında tətbiq edilir. A.-nun göndərilməsi avizolaşdırma adlanır. Banklar öz müxbirlərinə hesabları üzrə debet və kredit qeydləri, hesabdakı vəsait qalığı, köçürmənin ödənilməsi, çekin çıxarılması, akkreditiv açılması barədə A. göndərir. A.-da əməliyyatın nömrəsi, tarixi və məzmunu, məbləği, ödəyicinin və alıcının adı göstərilir. A. xüsusi blankda rəsmiləşdirilir. Haqq-hesab və mühasibat sənədlərinin surəti A. kimi istifadə oluna bilər. Haqq-hesab aparılması üçün əsas olan əmtəə sənədləri və s. sənədlər onlara qoşulur.

AVQURLAR (lat. augures) – Qədim Romada auspisiyalar (quşların uçuşuna və səsinə görə falabaxma) əsasında al-lahların buyruqlarını şərh edən kahinlər kollegiyası. Qədim Roma rəvayətlərinə görə, *Romul* tərəfindən təsis olunmuşdur. Əvvəllər A. qanunvericiliyə təsir göstərirdilər, sonralar isə onların fəalılığı

fəaliyyəti formal xarakter daşımağa başlamışdı.

AVQUST (lat. Augustus) – təqvim (*Qriqori təqvimi*) ilinin 8-ci ayı (31 gün). Roma imperatoru *Avqustun* şərəfinə adlandırılmışdır.

AVQUST II (Aqust II), G ü c l ü (12.5.1670, Drezden–1.2.1733, Varşava) – Polşa kralı [1697–1706; 1709–33], 1694 ildən Saksoniya kurfürstü (Fridrix I Avqust). Vettinlər sülaləsindəndir. 1700 ildən Saksoniya kurfürstü kimi İsveçə qarşı Şimal müharibəsində iştirak etmiş və bir sıra məğlubiyyətə uğramış, Reç Pospolita isə 1701 ildən müharibə meydanına çevrilmişdi. A.-un rəqibləri Varşava seymində (1704) ona qarşı “sədaqət və itaətkarlıq”dan imtina etmişdilər. 1706 ildə XII Karl ilə Altranşadt sülhünü bağlamağa məcbur olan və Polşa taxtından əl çəkən A.-un hakimiyyəti Poltava döyüşündən (1709) sonra bərpa olunmuşdu. A. kral hakimiyyətini möhkəmləndirməyə və Polşanı Vettinlərin irsi mülkünə çevirməyə çalışmışdır.

AVQUST III (Aqust III; 17.10.1696, Drezden – 5.10.1763, Drezden) – Polşa kralı [1733 ildən]; həmin ildən Saksoniya kurfürstü (Fridrix II Avqust). *II Avqustun* oğlu. S. Leşinskinin rəqibi olan və Avstriya və Rusiyanın dəstəyi ilə Polşa taxtına seçilən A. *Polşa irsi* uğrunda müharibə (1733–35) nəticəsində hakimiyyətini möhkəmləndirdi. A.-un hakimiyyəti illərində böyük dövlətlər Polşanı faktiki olaraq öz protektoratına çevirdilər. Bu dövrdə dövlət işlərinə nazirlər A. Sulkovski, daha sonra Q. Bryul nəzarət edirdilər, Pototskilər və Çartoriyskilərin maqnat qruplaşmaları, həmçinin Y. Mnişekin “saray partiyası” hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. A. incəsənətin hamisi kimi tanınırdı.

AVQUST (lat. Augustus) Qay Oktavi, e.ə. 44 ildən Qay Yuli Sezar Oktavian, e.ə. 27 ildən Qay Yuli Sezar Oktavian Avqust (e.ə. 23.9.63 – eramızın 19.8.14 ili) – Roma imperatoru [e.ə. 27 – eramızın 14 ili], Yuli Sezarın oğulluğu. Diktatorun qətlindən (e.ə. 44) sonra heç bir vəzifəsi olmayan Oktavian öz əsgərlərinə arxalanaraq onun varisi olmaq istəsə də, konsul *Antonidən* dəstək ala bilmədi. Buna görə də Mutin müharibəsi (e.ə. 43) zamanı Oktavian senat tərəfində Antoniyə qarşı vuruşdu. Bu müharibədə qələbə çalaraq senatdan konsul vəzifəsini tələb etdi, lakin rədd cavabı aldı. Bundan sonra Antoni və Lepidlə ittifaqa girən

Oktavian e.ə. 42 ildə Filippa yaxınlığında (Makedoniya) Sezarın qatilləri Brut və Kassini məğlub etdi. Antoninin tərəfdarlarına qarşı Peruzin müharibəsində (e.ə. 41–40) galib gələn Oktavian İtaliyada öz mövqeyini möhkəmləndirdi, Sekst Pompey ilə triumvirlər arasında ittifaqın bağlanmasına yardım etdi. Razılaşmanın şərtlərini pozmuş Pompey ilə müharibəyə başlayan A. Mila və Navlox yaxınlığında baş verən döyüşlərdə (e.ə. 36) onun tərəfdarlarını darmadağın etdikdən sonra Lepidi hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. *Aksi burnu döyüşündə* (e.ə. 31) Antoni və Kleopatraya qalib gəldi. Oktavian Misiri fəth edərək onu Romanın əyalətinə çevirdi (e.ə. 30). E.ə. 27 ildə senat Oktavian Avqust (“Allahlar tərəfindən ucaldılmış”) adını vermiş, bununla da hakimiyyət faktiki onun əlinə keçmişdi. Orduya arxalanan A. hərbi diktatura yaratmış, Romada respublika quruluşunu formal olaraq saxlamışdı. A.-un yaratdığı dövlət idarəçiliyi sistemi *prinsipat* adlanırdı. A. İspaniyanın şm.-q. ərazisini, Dunayboyu vil.-ləri və s. yerləri imperiyaya birləşdirmiş, yeni əyalətlər (Misir, Möziya, Pannoniya, Germaniya) yaratmışdı. Lakin eramızın 6–8 illərində Pannoniyada Roma əleyhinə baş verən üsyanlar və 9 ildə Tevtoburq meşəsində Roma legionlarının germanlar tərəfindən darmadağın edilməsi A.-u işğallara son qoymağa məcbur etdi. A. dövründə Romada böyük tikinti işləri aparılmış, Roma

Avqust Qay Oktavi.

ədəbiyyatı və incəsənəti çiçəklənən dövrünü yaşamışdır.

AVQUST BÖHRANI (1991) – SSRİ-nin ali dövlət rəhbərliyi üzvlərinin bir qrupunun Moskvada dövlət çevrilişi etmək cəhdi nəticəsində baş vermiş siyasi böhran. 1991 ilin iyununda SSRİ Ali Sovetinin qapalı iclasında mühafizəkarların liderləri Nazirlər Kabinetinə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsini tələb etsələr də, bu baş tutmadı. İrticanın növbəti hücumu dövlət çevrilişi cəhdi oldu. Forosda (Kırmıda) istirahət edən SSRİ prezidenti M.S.Qorbaçovu “neytrallaşdırdıqdan” sonra SSRİ-nin vitse-prezidenti G.İ. Yanayev, baş nazir V.S. Pavlov, Müdafiə şurasının sədr müavini O.D. Baklanov, daxili işlər naziri B.K. Puqo, müdafiə naziri D.T.Yazov, Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri V.A. Kryuçkov, Kəndli ittifaqının sədri V.A. Starodubtsev, Dövlət müəssisələri və iqtisadi obyektlər, inşaat, nəqliyyat və rabitə assosiasiyasının prezidenti A.İ. Tizyakov avqustun 19-da Dövlət Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsi (rus dilində “QKÇP”) təşkil etdilər və “demokratikləşdirmə”nin, “yenidənqurma”nın çıxılmaz vəziyyətə saldığı imperiyanı iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti öz əllərinə aldılar; ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edildi. M.Qorbaçovun “səhhəti ilə əlaqədar” vəzifəsini yerinə yetirə bilmədiyi üçün prezident səlahiyyətlərinin Yanayevə keçdiyi haqqında bəyanat verildi. “QKÇP” SSRİ Konstitusiyasının, qanunların və hakimiyyət orqanlarının aliliyi, bəzi siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların və kütləvi hərəkatların fəaliyyətinin dayandırılması, mitinq, nümayiş və tətilərin qadağan olunması, kütləvi informasiya vasitələri üzərində nəzarətin gücləndirilməsi və s. haqqında qanunlar çıxardı. Kommunist partiyası bu çevriliş müdafiə etdi. Moskvaya qoşun yeridildi. Buna etiraz olaraq müqavimət hərəkatının üzvləri Moskva və Leninqradda kütləvi nümayişlər keçirdilər. Hərəkata rəhbərlik edən RSFSR prezidenti B.N. Yeltsin avqustun 22-də “QKÇP”-nin fəaliyyətini dayandırdı və bütün hakimiyyəti öz əlinə aldı. “QKÇP”-nin üzvləri və onu dəstəkləyən bir sıra dövlət xadimləri, o cümlədən SSRİ Ali Sovetinin sədri A.İ. Lukyanov həbs olundu. Puqo isə intihar etdi. Avqustun 24-də Moskvaya qayıdan Qorbaçov Sov. İKP MK-nın baş katibi vəzifəsindən istefa verdi və MK üzvlərini bu qurumu buraxmağa çağırdı.

A.b. zamanı Azərb. Resp.-nda demokratik qüvvələr də “hərbi xuntanın” qanunazidd fəaliyyətinə qarşı çıxış etdilər. Bakıda və Nax. MR-də kütləvi etiraz mitinqləri keçirildi və Azərb. Resp.-nda prezident seçkilərinin dayandırılması, parlamentin buraxılması və yeni seçkilərin keçirilməsi, Kommunist partiyasının hakimiyyətinin və ölkədə elan olunmuş fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərb.-in suveren hüquqlarının təmin olunması üçün qəti tədbirlər görülməsi tələbləri irəli sürüldü. Avqustun 26-da Nax. MR ərazisində AKP-nin fəaliyyəti dayandırıldı. Nəticədə avqustun 30-da Azərb.Resp. Ali Sovetinin növbədən kənar sessiyasında Azərb. Resp.-nın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat qəbul olundu.

A.b. hakim ittifaq orqanlarının zəifləməsinə gətirib çıxardı və SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirdi.

AVQUSTİN, Avreli Avqustin (Aurelius Avgustinus), M ü q ə d d ə s Avqustin (13.11.354, Şimali Afrika, Taqasta – 28.8.430, Şimali Afrika, Hippon) – xristian teoloqu, filosof; *patristikanın* görkəmli nümayəndəsi, avqustinçiliyin banisi. A. Taqasta, Medavra və Karfagen ş.-lərində ritorika təhsili almış, 370 ildən Karfagendə peşəkar ritor olmuş, müqəddəs Amvrosi Mediolanlının təsiri ilə 378 ildə xristianlığı qəbul etmişdir. A. 13 əsrə qədər bütün Qərbi Avropa fəlsəfi fikrində hakim mövqeyə malik olmuş neoplatonizmin (avqustinçiliyin) əsasını qoymuşdur. “Allah şəhəri haqqında” əsərində dünya tarixi barədə xristian konsepsiyasını inkişaf etdirmiş, tarixi Allah tərəfindən qabaqcadan müəyyən edilən nəticə kimi başa düşmüşdür. Onun “Allah şəhərini” – kilsənin dünya hökmranlığını “Yer şəhərinə” – “günahkar” dünyəvi dövlətə qarşı qoyan təlimi papaların feodal əyanlara qarşı mübarizəsində böyük rol oynamışdır. Qərb fəlsəfi fikrinin və xristian teologiyasının sonrakı inkişafına A.-in güclü təsiri olmuşdur. Həm protestant, həm də katolik kilsə xadimləri indiyədək avqustinçilikdən geniş istifadə edirlər.

AVLABAR – Tiflis qub.-nın Tiflis şəhəri ətrafında, Kür çayının sol sahilində kənd. 1850–60 illərin materiallarında burada “Avladərə” kəndinin olması da qeyd olunur. Hazırda Avlabar yaşayış sahəsi Tbilisi şəhəri ilə tam birləşib.

AVLAKOĞEN (yun. αυλαχ – şırım + γενεσις – yaranma), geologiyada –

platformalar daxilində hərəkatda olan xətti zona. Uz. yüz. eni on *km*-lərlədir. A.-i təşkil edən çöküntülər çox qalın (min *m*-lərlə) olur, adətən, mürəkkəb qırıqlar əmələ gətirir. “A.” terminini 1960 ildə N. S. Şatski təklif etmiş və iki A. müəyyənləşdirmişdir: sadə A.-lər platformalar daxilində onların bünövrələrindəki yarıqlarla əlaqədar olan dərin, ensiz və uzun çökəkliklərdir; mürəkkəb A.-lərdə çökəklik-qrabelərdən başqa, həm də qalxımlar – horstlar olur. A. platforma daxilində iki tərəfi açıq (Şimali Amerikada Uaçita sistemi) və platformanın kənarında yerləşən bir tərəfi qapalı (Dnepr-Don çökəkliyi) ola bilər. A.-lərdə iki struktur element (geosinklinal və platforma) müəyyən edilir.

ÁVLÓS (yun. αυλός) – qədim yunan nəfəs musiqi aləti. Qədim ənənəyə görə adı çox vaxt “fleyta” kimi tərcümə olunsada, quruluşuna görə daha çox *qoboyu* xatırladır. Gövdəsi üzərində 3–5 (sonralar 15-ə qədər) dəlik açılmış ağac borucuqdan ibarət olmuşdur. Borucuğa qamış dilçəklə birləşən müstək taxılardı. Bərabər və ya müxtəlif uzunluqda iki borucuqdan ibarət A.-lar da mövcud idi. Əsətlərə görə A.-u Afina Pallada icad etmişdir; o, çalarkən gərginlikdən dəyişmiş üzünün əksini görüb aləti yerə çırpır. Onu frigiyalı (Kiçik Asiyalı) Marsi yerdən qaldırır; A. üçün bəstələri və ifaçılığı ilə məşhur olan yarıməsətiri musiqiçi Olimp də frigiyalı idi. Tarixi dövrdə ən yaxşı avletlər (A.-da çalanlar) frigiyalılar hesab olunurdu. Bütün bunlara görə A.-un Yunanıstana Kiçik Asiyadan gətirilməsi fikri yaranmışdır. Qədimdə A.-da solo ifaçılığı (avletka) və A.-un müşayiəti ilə mahnı oxumaq (avloidiya) mövcud olmuşdur. Avletlərin yarışını ümuməlin Pifiya oyunlarının proqramlarına daxil idi. A.-dan dini ayinlərin keçirilməsində və ictimai həyatın digər sahələrində istifadə olunmuşdur. Qədim romalıların A.-a oxşar musiqi aləti *tibiyadır*.

AVOKÁDO (Persea), t i m s a h a r m u d u – dəfnəkimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl meyvə bitkisi cinsi. Hünd. 25 *m*-ədəkdir. Çiçəkləri ikicinsiyətli və ağımtıldır. Armut formalı meyvələri tünd-yaşıl, yaxud qara və birtoxumlu olur. 10 (bəzi məlumatlara görə 20-dən çox) növü məlumdur. Əkiləndən 4–5 il sonra məhsul verməyə başlayır; hər ağac 150–200 *kq* meyvə verir. Meyvələrinin çəkisi 100 *q*-dan 1000 *q*-adək olur, yeyilir, qoz dadı verir. Tərkibində asan həzm edilən yağ (5-dən 25–30%-ədək), zülal

Avokado (Persea).

(1,5–4%), B₁, B₂, C, D və s. vitaminləri var. Şəkər xəstəliyi olanlar üçün faydalıdır. Tropik və subtropik ölkələrdə, xüsusilə ABŞ-ın Kaliforniya və Florida ştatlarında, Braziliya və Havay a-rında yetişdirilir. Qafqazda, o cümlədən Gürc.-in təcrübə sahələrində əkilir.

AVOQÁDRO Amedeo (9.8.1776, Turin – 9.7.1856, Turin) – italyan fiziki və kimyaçısı. Turin EA-nın m. üzvü (1804), ordinar akad. (1819), fizika-riyaziyyat elmləri bölməsinin direktoru olmuşdur. Turin Un-tinin hüquq fakültəsini bitirmiş (1792), fizika və riyaziyyatı sərbəst öyrənmişdir. Verçelli ş. liseyində fizikadan dərslər demişdir (1809–19); Turin Un-tinin fizika prof.-u və riyazi fizika kafedrasının (İtaliyada ilk belə kafedra) müdiri olmuşdur (1820–22, 1834–50).

A.-nın əsərləri fizika və kimyanın müxtəlif sahələrinə (elektrik, elektrokimya və molekulyar nəzəriyyələr, xüsusilə istilik tutumları, kapillyarlıq, atom həcmli, kimyəvi birləşmələrin nomenklaturası və s.) aiddir. M. *Faradey*dən 30 il əvvəl kondensatorun lövhələri arasında dielektrikin polyarlaşması haqqında təsəvvür yaratmışdır (1806–07). Metal-ların elektromənfilik sırasını və elektrokimyəvi şkalanı təklif etmişdir (1845–50). 1811 ildə eyni həcməldə (eyni təzyiqlərdə və temp-rlərdə) qazların molekullarının sayının bərabər olması haqqında fərziyyə (sonralar *Avoqadro qanunu* adını almış) irəli sürmüş və bu fərziyyəni sadə maddələrin molekullarının iki atomdan ibarət olması ehtimalı ilə təmamlamışdır.

O dövr üçün maddələrin tərkibi haqqında toplanmış eksperimental materialları ümumiləşdirmiş və bir-birinə zidd olan J.L. Qey-Lüssakın təcrübi nəticələri ilə C. Daltonun atomistikaya aid əsas müddəalarını bir sistemə gətirmişdir. Molekulyar kütlənin təyini üsulunu vermiş və bu üsulun köməyiylə başqa tədqiqatçıların təcrübi nəticələri əsasında ilk dəfə oksigen, karbon, azot, xlor və bəzi başqa elementlərin atom kütlələrini düzgün hesablamış (1811–20), lakin əksər metallar və bir sıra qeyri-metallar üçün səhv nəticə almışdır. Bir çox maddələrin (o cümlədən hidrogen, fluor, xlor, oksigen, azot, su, hidrogen peroksidi, ammonyak, bəzi hidratlar, halogenidlər, oksidlər, sianidlər, kükürd qazı, bir çox qələvi və qələvi-torpaq metalların birləşmələri, həmçinin metan, etil spirti, etilen, xloretan, etilxlorid) molekullarının atom tərkiblərini miqdarca dəqiq müəyyən etmişdir (1814–21). A. molekullar fizikasına aid ilk dərsliyin müəllifidir.

1908 ildə J.B. Perrenin təklifi əsasında A. adı ilə universal sabit adlandırılmışdır (*Avoqadro ədədi* – bir mol maddədə olan molekulların sayı). Molekulyar nəzəriyyənin banisi kimi A-nun elmi işlərinin nəticələri yalnız 1860 ildə Karlsruhe ş.-ində keçirilmiş Beynəlxalq kimya konqresində tanınmışdır.

AVOQADRO ƏDƏDİ, *Avoqadro sabiti* – maddənin bir molunda olan atomların, molekulların, ionların və ya digər struktur elementlərinin sayı; 1908 ildə A. *Avoqadronun* adı ilə adlandırılmışdır. N_A ilə işarə edilir və $6,02214199(47) \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$ -ə bərabərdir (2003). A.ə. makroskopik və atom-molekulyar obyektlərin kütlələri arasındakı əlaqəni müəyyən etdiyinə görə əsas fiziki sabitlərdən biridir. Bir çox fiziki sabitləri (*Boltsman sabiti*, *Faradey ədədi* və s.) təyin etmək üçün A.ə.-nin qiyməti mühüm əhəmiyyət daşıyır. A.ə.-ni təyin etmək üçün 20-dən çox üsul məlumdur (barometrik düstura, *Broun hərəkəti* qanunlarına və s. əsasən). N_A -ı, onu digər fiziki konstantlarla (məs., *Ridberq sabiti* ilə, protonun kütləsi və ya maqnit momenti ilə) bağlayan (əlaqələndirən) düsturlara görə hesablamaq olar.

AVOQADRO QANUNU – ideal qazların əsas qanunlarından biri; eyni temp-*r* və təzyiqdə müxtəlif qazların bərabər həcmində eyni sayda molekulların olması 1811 ildə A. *Avoqadro* tərəfindən kəşf edilmişdir. A.q.-ndan bu nəticələr çıxır: 1) istənilən ideal qazın 1 molu ve-

rilmə temp-*r* və təzyiqdə sabit həcmə malikdir; normal şəraitdə (101305 Pa təzyiq və 273,15 K temp-*r*) bu həcm $22,413999(39) \cdot 10^{-3} \text{ m}^3$ -dir; 2) verilmiş təzyiq və temp-*r*-də iki ideal qazın sıxlığı onların molekullar kütlələri ilə düz mütənasibdir.

AVRAAM – bax *İbrahim*.

AVRAÁMOV Arseni Mixayloviç (22.4.1886, indiki Rostov vil-nin Malı Nesvetay xutoru – 19.5.1944, Moskva) – rus bəstəkarı, musiqi nəzəriyyəçisi, ixtiraçı. Don kadet korpusunda və Moskva filarmonik cəmiyyətinin musiqili dram məktəbində oxumuşdur (1906–12). 1917–18 illərdə RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığının incəsənət komissarı, *proletkultçuluğun* təşkilatçılarının biri olmuşdur. Moskva və Rostov konservatoriyalarında dərs demiş, Dövlət Bədii Elmlər Akademiyasının və Dövlət Sənətnəşünəşlik Akademiyasının üzvü olmuşdur. 1927 ildə Qərbi Avropa ölkələrində mühazirələr oxumuş, 48-tonlu eksperimental sistemlə özünün bəstələdiyi musiqini ifa etmişdir. 1920-ci illərin axırlarında səsin süni sintezi ilə məşğul olmuş, çəkilmiş həndəsi fiqurların əks etdirilməsi yolu ilə səsin pilyonkaya qrafik yazılışı metodunu (sonralar bu üsuldan filmlərin səsləndirilməsində istifadə olunmuşdur) icad etmişdir. Məşhur “fit simfoniyaları”nın müəllifidir. Bakıda keçirilən inqilabi bayramlarda çıxış etmişdir. Tədqiqat və eksperimentlərində *E. Varez* və *K. Stohxauzenin* səs məkanı konsepsiyasını qabaqlayan fikirlər söyləmişdir. 1935–41 illərdə Nalçikdə yaşamış, Şimali Qafqaz xalqlarının musiqi folklorundan 1000-ə yaxın mahnı nümunəsini lentə almış, kabardlıların, balkarların, kazakların bir sıra mahnılarını yenidən işləmişdir. Əsas nəzəri əsərləri “Muzikalni sovremennik” (1916), “Melos” (1920), “Jizn iskusstva” (1926) jurnallarında çap olunmuşdur.

AVRÁN (*Gratiola*) – keçiqulağı fəsiləsindən çoxillik, bəzən birillik ot bitkisi cinsi. Yarpaqları qarşı-qarşıyadır, ağ, sarı və ya qırmızımtıl damarlı açıq-sarı, al qırmızı çiçəkləri tək-tək olur, çiçək qoltuqlarında yerləşir; meyvəsi çoxtoxumlu qutucuqdur. Yer kürəsinin tropik zonalarından kənar ərazilərdə yayılmışdır; 24 növü var. Çay sahillərində, çəmənlik və otlu bataqlıqlarda bitən dərman A.-ı (*G. officinalis*) geniş yayılmışdır; bitkinin bütün hissələri zəhərlidir; xalq təbabətində istifadə olunur.

Dərman avranı (*Gratiola officinalis*).

AVRÁSİYA – Yer in ən böyük materiki. Avropa və Asiya qitələrindən ibarətdir. Adalarla birlikdə sah. təqr. 53,6 mln. km^2 , o cümlədən adaların (Böyük və Kiçik Zond, Yapon, Filippin a-rı, Şpitsbergen, Novaya Zemlya arxipelaqları və s.) sah. 2,75 mln. km^2 -dir. Əh. 4,57 mlrd. (2006). Ən ucqar nöqtələri: şm.-də Taymir y-a-nda Çelyuskin burnu ($77^{\circ}43'$ şm.e.), c.-da Malakka y-a-nda Piay burnu ($1^{\circ}16'$ şm.e.), q.-də Pireney y-a-nda Roka burnu ($9^{\circ}34'$ q.u.), ş.-də Çukot y-a-nda Dejnyov burnu ($169^{\circ}40'$ q.u.). Şm.-dan c.-a 8 min km -ədək, q.-dən ş.-ə 16 min km -ədək uzanır. A.-nı q.-dən Atlantika okeanı, şm.-dən Şimal Buzlu okeanı, c.-dən Hind okeanı, ş.-dən Sakit okean və onların kənar dənizləri əhatə edir. C.-ş.-də Avstraliya-Asiya dənizləri A.-nı Avstraliyadan, şm.-ş.-də Bering boğazı Şimali Amerikadan, c.-q.-də Cəbəllüttariq boğazı, Aralıq dənizi, Süveyş kanalı, Qırmızı dəniz və Babül-məndəb boğazı Afrikadan ayırır.

Ərazisinin təqr. 2/3 hissəsini dağlar (*Himalay, Qaraqorum, Hindiquş, Kunlun, Tyanşan, Böyük Qafqaz, Alp, Altay* və s.), geniş yaylalar (*Pamir, Tibet, Ön Asiya*) və yastıdağlıqlar (*Dekan, Orta Sibir*) tutur. Böyük düzənlikləri: *Şərqi Avropa düzənliyi, Qərbi Avropa düzənliyi, Turan düzənliyi, Böyük Çin düzənliyi* və s.

A. ekvator ilə Arktika enlikləri arasında şm. yarımkürəsinin bütün coğrafi qurşaqlarında yerləşir. Materikin orta hünd. 800 *m*-dir. Yer kürəsinin ən yüksək (8848 *m*) zirvəsi Comolunqma d. və quruda ən alçaq (–395 *m*) mütləq nöqtəsi Ölü dəniz, sahəsinə görə ən böyük (376 min km^2) gölü Xəzər dənizi və ən dərin (1620 *m*) gölü Baykal, ən rütubətli sahəsi Çerapunci (ildə təqr.

13000 *mm* yağıntı düşür; mütləq maks. 22900 *mm* qeydə alınmışdır) A.-dadır.

A.-nın iqlimi Arktika iqlimindən (şm.-da) ekvatorial iqlimədək (c.-da) dəyişir. Şm. yarımkürəsinin ən soyuq qütbü A.-nın şm.-ş.-ində (Oymyakon; mütləq minimum –68°C) yerləşir.

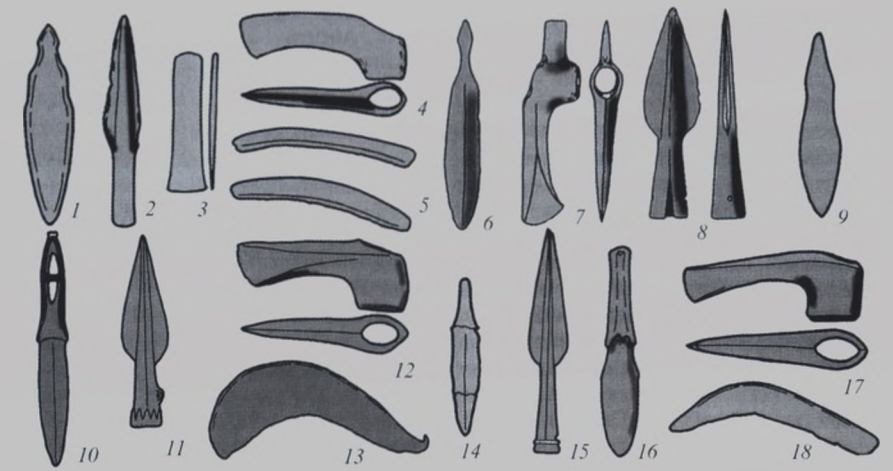
A. çaylarının axım həcmi 16 min km^3 -dən çoxdur (Yer kürəsi çaylarının axım həcminin təqr. 1/2-i). Əsas çayları (uz. 4000 km -dən çox): *Yantsı* (A.-da ən uzun), *Ob* (hövzəsinin sahəsinə görə A.-da ən iri), *Yenisey* (A.-da ən gursulu), *Xuanxe, Mekoq, Amur, Lena*.

A.-nı ənənəvi olaraq iki qitəyə (*Avropa, Asiya*) ayırırlar. Materikə “Avrasiya” adını 1883 ildə E. Züss vermişdir.

A.-nın təbiəti haqqında geniş məlumat üçün bax *Avropa* və *Asiya*.

AVRASİYA ÇÖL METALLURGIYA ƏYALƏTİ, Avrasiya metallurjiya əyaləti – e.ə. 2-ci minillikdə Dnepr çayı hövzəsindən Ob çayının yuxarı axınına, həmçinin Qafqaz, Pamir və Tyanşan öndağlıqlarından, Sinszyandan (Qərbi Çin) Avrasiyanın tayqa zonasına qədər olan ərazilərdə (7–8 mln. km^2) yayılmış Son Tunc dövrü *metallurjiya əyaləti*. A.ç.m.ə.-nin istehsalat ocaqları özündən əvvəlki dövrdən mövcud olmuş *Sirkumpont metallurjiya əyalətinin* bir çox mühüm morfoloji-texnoloji standartlarını qəbul etmişdir. Şərqi Asiya və Avropa metallurjiya əyalətlərinin ocaqları ilə qarşılıqlı sıx əlaqələr nəticəsində A.ç.m.ə.-nin ş. və q. sərhədləri qeyri-müəyyəndir. A.ç.m.ə.-nin tarixinin üç əsas mərhələsi dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Birinci (erkən) mərhələ (e.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəlləri) iki nəhəng etnomədəni qrupun qarşılaşması kimi müəyyən olunur. Qərbdən şərqa Don və Volqa hövzələrindən Avrasiyanın meşə-çöl və çöl zonaları ilə *Abaşevo mədəniyyətinin* daşıyıcıları irəliləyirdilər, Qərbi Sibirin c.-unda və Şimali Qazaxıstanda bu mədəniyyətə qohum olan *Sintastı mədəniyyəti* və *Petrov mədəniyyəti* formalaşmışdı; bu mədəniyyətlərin hamısı çoxsaylı məzarlıqlar və məskənlərlə təmsil olunur. Daha şm.-da ş.-dən q.-ə doğru qarşı axınla tayqa zonası ilə spesifik formaya malik, yüksəkkeyfiyyətli tunc silahların (kelt-baltalar, niza ucluqları və xəncərlər) aşkar olunduğu dəfn yerləri (əsasən, kenotaflar) və Peçora çayı sahilində yerləşən *Kanin mağarasındakı* məbədlə tanınan *Seyma-Turbino mədəniyyəti* daşıyıcılarının dö-

Avrasiya çöl metallurjiya əyaləti. Tunc silah və alətlərin səciyyəvi formaları: 1–8 – birinci faza (Abaşevo və Sintastı mədəniyyətləri), 9–19 – ikinci faza (Kərtmə və Andronovo mədəniyyətləri) (Y.N. Çernıxa görə).

yüksək qrupları sürətlə irəliləyirdilər. Sonuncu mədəniyyət Sayan-Altay rayonunda formalaşmışdır, lakin onun üçün səciyyəvi olan əmək alətləri və silahlar Finlandiya və Moldovayadək (*Borodino dəfinəsi*) olan ərazilərdə də aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları Abaşevo və Sintastı əhalisinin bir qismini öz qruplaşmalarının tərkibinə qatmışlar.

İkinci mərhələ (təqr. e.ə. 2-ci minilliyin 2-ci və 3-cü rübü) etnomədəni vəziyyətin stabilizasiyası ilə səciyyələnir. Şərqi Avropanın meşə-çöl və çöllərində *kərtmə mədəniyyəti* arxeoloji (mədəni-tarixi) birliyi, Qərbi Sibir, Qazaxıstan və Orta Asiyanın meşə-çöl, çöl və yarımsəhralarında *Andronovo mədəniyyəti* üstünlük təşkil edirdi. Bu mərhələdə Donevsk təpəliyindən Mərkəzi Qazaxıstana və Qərbi (Filizli) Altaya qədər (məs., *Qarğalı, Cezqazqan, Kenqazqan*) olan ərazilərdə çoxsaylı mədənlərin aşkar olunması və mənimsənilməsi baş vermişdi. Bir çox vilayətlərdə, əsasən, A.ç.m.ə.-nin çöl və meşə-çöl vilayətlərində tunc məmulatının istehsalı industriyasının çiçəklənməsi müşahidə olunur.

Üçüncü mərhələ (təqr. e.ə. 2-ci minilliyin 4-cü rübü) A.ç.m.ə.-nin parçalanmağa başlaması ilə səciyyələnir. Şərqi Karpatdan Altayadək, əsasən, çöl zonasında dalgavarı cizgilərlə bəzədilmiş keramika mədəniyyəti birliyi yayılmışdır. Mis və tunc məmulatının istehsalı əvvəlki dövrdə üstünlük təşkil edən morfoloji-texnoloji standartı xeyli dərəcədə itirirdi.

Tunc dövrünün sonunda çöl rayonlarında dalgavarı cizgilərlə bəzədilmiş keramika birliyi parçalandı, səyyar maldar qrupların rolu artdı, bu isə Erkən Dəmir dövründə Avrasiya çöllərindəki köçəri maldar mədəniyyətlərinin hökmranlığı üçün şərait yaratdı.

Avrasiya metallurjiya əyalətinin coğrafi hüddudlarında ən mühüm arxeoloji mədəniyyətlər. Avrasiyanın çöl və meşə-çöl zonalarında Seyma-Turbino mədəniyyətinin daşıyıcılarının yayılması yerli ovçu və balıqçı mədəniyyətlərini sürətli və köklü transformasiyaya uğratmamışdır, lakin Qərbi Sibirin çöl və meşə-çöl rayonlarında Seyma-Turbino birliyinin formalaşması ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan mədəniyyətlər qrupu (*Yehunino mədəniyyəti*, *Loginov mədəniyyəti*, *Krotov mədəniyyəti* və s.) mövcud olmuşdur. Bu mədəniyyətlərə aid olan dəfn yerlərində və yaşayış məskənlərində Seyma-Turbino mədəniyyəti tipində silah nümunələri və qəbilələr məlumdur.

A.ç.m.ə.-nin ikinci mərhələsində kərtmə-Andronovo mədəniyyətləri blokunun formalaşması onun nəinki əsas istehsalat mərkəzlərinin stabilizasiyasında, hətta bu mərkəzlərin arealının (xüsusilə şm.-da və ş.-də) əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bu mədəniyyətlərin təsiri altında Şərqi Avropanın meşə zonasının c.-unda və Qərbi Sibirin meşə-çöllərinin şm.-ında formalaşmış mədəniyyətlərdə kərtmə və Alakul mərkəzlərinin (*Pozdnyakov mədəniyyəti*, *tekstil keramikası mədəniyyəti* və *Kazanətrafi mədəniyyəti*-nin erkən mərhələləri, *Çerkaskul mədə-*

niyyəti, Krotov mədəniyyəti və s.) təsiri ilə metalışləmə inkişaf edirdi. Bu dövrdə Seyma-Turbino metalışləmə ənənələri Ural və Qərbi Sibirin yalnız meşə zonasında (*daraqvarı-basma keramika mədəniyyəti*, *Samus mədəniyyəti* və s.) bərqərar oldu. Balta-keltlərin və nizə ucluqlarının "Samus-Kijir" adlanan forması Seyma-Turbino formasından morfoloji ("saxta dəliklər") və dekorativ (dəbdəbəli "xalça" ornamentləri) detallarla fərqlənir.

Üçüncü mərhələdə A.ç.m.ə.-nin sisteminə baş verən əsas mədəni-tarixi proseslər kortmə-Andronovo dairəsindəki çöl qruplarının dalğavarı cizgilərlə bəzədilmiş keramika mədəniyyəti ilə konsolidasiyası, digər tərəfdən də meşə ovçuları və balıqçılar mədəniyyətlərindən c.-da, meşə-çöl və cənubi tayqa rayonlarında (daraqvarı-basma keramikası ş.-də və tekstil keramikası q.-də) yayılmış etnomədəni qrupların çeşidliyi ilə səciyyələnir. Andronovo mədəniyyətinin Volqa-Uralın və Qərbi Sibirin meşə-çöl ərazilərində, həmçinin meşə zolağının c.-unda yayılmış yerli mədəniyyətlərə (*Suskan mədəniyyəti*, *Suzqun mədəniyyəti*, *Yelovo mədəniyyəti* və s.) təsiri gücləndi, A.ç.m.ə.-nin əsas metal emalı ocaqları buraya köçürüldü. Məhz bu mərhələdə çöllərdə və meşə-çöllərdə Seyma-Turbino mədəniyyəti formalarına əsaslanan əmək alətlərinin və silahların (dəlikli balta-keltlər, nizə və ox ucluqları, kərkillər, birtiyəli bıçaqlar) kütləvi istehsalına başlandı.

A.ç.m.ə.-nin yekun mərhələsində Şimali Avrasiyanın əksər bölgələrinin etnomədəni mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Çöl rayonlarında dalğavarı cizgilərlə bəzədilmiş keramika mədəniyyətləri (Truşnikov, Donqal və Beqazin, həmçinin Nur tipli abidələr) birliyinin parçalanması baş verir. Şərqi Avropanın meşə-çöllərində və meşə zonasının c.-unda tekstil keramikasının iri mədəni-tarixi birlikləri, o cümlədən *Maklaşev mədəniyyəti* formalaşdı. Uralyanı və Uralaşırı bölgələrdə Andronovo tipli abidələri Mejov və Barxatov mədəniyyətlərinin abidələri əvəz etdi. Qərbi Sibirin meşə-çöl və cənubi tayqa rayonlarında Korçajkin və *İrmen mədəniyyətləri* yayıldı. Aborigin mədəniyyətlərin "renessansı" meşə-çöl və meşə ərazilərində əhalinin gözəçarpan artımı, kərtmə-Andronovo dairəsinin əvvəlki dövrdə qəbul olunmuş mədəni stereotiplərinin əsaslı şəkildə dəyişdirilərək mənimsənilməsi, hətta bə-

zi elementlərindən imtina olunması, dəyirmi oturaqqlı keramikanın və onun dekorunun geniş yayılması, kurqanlarda dəfn adətinin tədricən unudulması, qadın bəzək əşyalarının özünəməxsusluğu ilə müşahidə olunur. Avrasiyanın tayqa mədəniyyətləri arealında regionların lokal spesifikasi Şimali Uralyanı ərazidə Lebyajye mədəniyyəti, həmçinin Uralaşırı zonada və Qərbi Sibirdə Atlim, son Suzqun, Lozvan, Barsov və Yelovo mədəniyyətlərinin meydana gəlməsi, vaxtilə daraqvarı-basma keramika mədəniyyətinin ümumi ərazisinin transformasiyasını əks etdirməsi ilə özünü daha aşkar büruzə verir.

Dəmir dövrünün başlanğıcında A.ç.m.ə. üçün səciyyəvi olan tunc əmək alətlərinin və silahların istehsalı yalnız meşə zonasında (*Ananyino mədəniyyəti*, *İtkul mədəniyyəti*, *Kulay mədəniyyəti* və s.) davam etdirilirdi. Çöl mədəniyyətlərində (Sayan-Altay regionundan başqa) tunc əmək alətləri və silahlar tamamilə dəmir əşyalarla əvəz olundu.

A.ç.m.ə.-nin əhatə etdiyi ərazilərdə, əsasən, şm.-da A.ç.m.ə. üçün səciyyəvi olan metal əşya istehsalının standartlarını tətbiq etməyən bir sıra mədəniyyətlər (*Volosovo mədəniyyəti*, Qarin, Yurtik, *daraqvarı həndəsi naxışlar mədəniyyəti* və s.) məlumdur. Bu mədəniyyətlərin təsərrüfatında ovçuluq və balıqçılıqla yanaşı sadə üsulları olan metalışləmə də əsas yer tuturdu.

AVRASİYAÇILIQ – 1920–30-cu illərdə rus mühacirətində meydana gəlmiş ideya və ictimai-siyasi hərəkət; 1921 ildə Sofiyada P.N. Savitskinin, N.S. Trubetskoyun, G.V. Florovskinin, P.P. Suvçinskının müəllifi olduğu "Şərqi dönmüş. Ürəyədamma və həyatakeçmə. Avrasiyaçıların iddiası" toplusunun nəşrindən sonra yaranmışdır. A. ideologiyasının hazırlanmasında N.N. Alekseyev, G.V. Vernadski, L.P. Karsavin və b. iştirak etmişdilər. A. ideyaları Sofiyada, Praqada, Belqradda, Berlində, Brüsseldə, Parisdə buraxılan bir çox nəşrlərdə – "Avrasiya xronikası" toplusunda (1925–37), "Avrasiya" həftəlik qəzetində (1928–29) təbliğ olunurdu. 1927 ildə A.-ın siyasi təşkilatı formalaşmışdı.

Avrasiyaçıların yeni fəlsəfi və kulturoloji konsepsiyasına görə, Rusiya özündə Şərqi və Qərbin elementlərini ehtiva edən özünəməxsus Avrasiya sivilizasiyasıdır. Onlar Avrasiya məkanı kimi Şərqi Avropa, Qərbi Sibir və Türkünstan dünyəliklərini birləşdirən Avropanın və

Asiyanın orta hissəsini başa düşürdülər. A. tərəfdarları S.M. Solovyovun, A.P. Şapovun rus tarixində təbii-coğrafi faktorun rolu haqqında, həmçinin N.Y. Danilevskinin mədəni-tarixi tiplər haqqında fikirlərinə əsaslanır. Rusiya-Avrasiya birliyini onun landsaft-iqlim məkanı (P.N. Savitski), etnomədəni arealı (N. S. Trubetskoy) və pravoslavlığın aparıcı rolu ilə izah edirdilər. Bu yolla onlar həmin ərazidə məskunlaşmış slavyan və "turan" (fin-üqor, türk) xalqlarının tarixinin ümumiliyini, mədəniyyətlərinin, etnopsixoloji tipinin, dini görüş və hissələrinin, dillərinin yaxınlığını sübut edirdilər. A. ideoloqları Avrasiya siyasi-mədəni birliyinin köklərini Kiyev Rus dövləti ilə deyil, "çöl sivilizasiyası" olan Çingizxan imperiyası ilə bağlayırdılar. Avrasiyaçıların rus mədəniyyətindəki Şərqi – "Turan" elementini önə çəkir, dövlət quruculuğu və pravoslav ənənələrinin qorunması prosesində tatar-monqol mərhələsinin müsbət əhəmiyyətini qeyd edir, Rusiyanın avropalaşmasının əsasını qoymuş I Pyotrun islahatlarına mənfi münasibət bəsləyirdilər. Onlar Rusiyanın sosial-siyasi quruluşunun modelini elita tərəfindən idarə olunan, siyasətində Avrasiya mədəni birliyi ideyasına ("ideokratiya") əsaslanan avtoritar dövlət kimi görür, iqtisadiyyatda özəl və dövlət mülkiyyətinin əlaqələndirilməsinə üstünlük verirdilər. Mənəvi-ruhani həyatda pravoslavlığa inteqrasiyaedici rol ayrılırdı. Avrasiya doktrinasının ifrat elitarlığı, kollektivin şəxsiyyət üzərində üstünlüyü ideyası, ideokratiya konsepsiyası mühacirət dairələrində (N.A. Berdyayev, F.A. Stepun, P.N. Milyukov və b.) kəskin tənqiddə məruz qaldı. 1920-ci illərin sonunda hərəkətdə parçalanma baş verdi, 1930-cu illərin ortalarında isə avrasiyaçıların fəaliyyətinə son qoyuldu.

AVRÉLİ MARK – bax *Mark Avrel*.

AVRÉLİ VİKTOR Sekst (Sextus Aurelius Victor) – 4 əsr Roma tarixçisi. İmperator Yulianın dövründə Aşağı Pannoniya əyalətini idarə etmiş (361), Romanın prefekti (388–389) olmuşdur. Roma imperatorlarının bioqrafiyalarından və qısa xarakteristikalarından ibarət olan "Sezarlar haqqında" kitabın müəllifidir. "Roma xalqının mənşəyi", "Məşhur adamlar haqqında" və "Roma imperatorlarının həyatı və adətləri haqqında qeydlər" əsərləri də ənənəvi olaraq A.V.-a aid edilsə də, bunun əsası yoxdur.

AVRELİAN (Aurelianus) Lusi Domisi (214–275) – Roma imperatoru [270 ildən], islahatçı. Aşağı Möziyanın varlı olmayan illiriyah ailəsinə mənsub idi. İstedadlı sərkərdə olan A. Dunay legionları tərəfindən imperator elan edilmişdi. Hakimiyyəti dövründə *alemanları* Retsiyadan və İtaliyadan qovmuş, qotları, vandalları və sarmatları Dunayın sol sahilinə sıxışdırmış, lakin Dakiyanı tərkməyə məcbur olmuşdu. German tayfalarını imperiya ərazisindən çıxarsa da, onların Roma üçün yaratdığı təhlükə qalmaqda idi. Germanların hücumundan müdafiə məqsədilə 271 ildə Roma ş.-nin ətrafında Avrelian səddini (uz. 18,8 km, eni təq. 4 m, hünd. 10–19 m) olan bu səddin inşası *Probus* hakimiyyəti dövründə başa çatdırılmışdır. Tikdirməyə başlamışdır. Şərqi Palmira imperiyasına son qoyaraq kraliça Zenobiyanı və oğlunu əsir almış (272), qərbdə Qalliyanı özünə tabe edərək (274) onun hakimi Tetrıklə gizli saziş bağlamış, Misdə qəsbkar Firmi məğlub etmişdi. Beləliklə Roma imperiyasının sərhədləri, demək olar ki, tamamilə bərpa olunmuşdu. Romada mütləq hakimiyyət quran A. rəsmən "Hökmdar və Allah" (Dominus et Deus) adlandırılırdı. A. mənsəcdə Yaxın Şərqi dini sitayişləri ilə bağlı olan Günəş allahı kultunu yaymışdı. Sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür.

AVRO – Avropa İttifaqı (Aİ) dövlətlərinin vahid valyutası. İqtisadi və Valyuta İttifaqına (İVI) dair *Maastrixt müqaviləsinə* (1992) əsasən tətbiq edilmişdir. A. 1.1.2009 ildən Avropa İVI-nin 16 üzv dövləti – Almaniya, Avstriya, Belçika, Finlandiya, Fransa, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Kipr, Lüksemburq, Malta, Niderland, Portuqaliya, Slovakiya, Sloveniya, Yunanıstan üçün vahid qanuni ödəniş vasitəsidir. Dövrüyyəyə 1.1.1999 ildən nağdsız formada (elektron bank pulu), 1.1.2002 ildən banknot və sikkə şəklində daxil edilmişdir. Hər bir ölkə A.-ya keçən zaman vahid meyarlara cavab verməli idi: inflyasiya səviyyəsi 2,6%-dən, büdcə kəsiri 3%-dən, ümumi dövlət borusu ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 60%-indən çox olmamalı idi. Faiz dərəcələri və valyuta məzənnələrində yol verilən enmə-qalxma hədləri də rəsmiləşdirilmişdir. *Avropa valyuta vahidini* 1:1 nisbəti məzənnəsi ilə əvəz etmiş A. 100 sentdən ibarətdir. *Avropa Mərkəzi Bankı* (AMB) 5, 10, 20, 50, 100, 200 və 500 A. dəyərində 7 şəkildə pul nişanları və 1, 2, 5, 10 və 20 sent-

Avrelian divarı.

lik, 1 və 2 avroluq sikkələr buraxır. A.-nın milli valyuta kimi dövrüyyədə olduğu ölkələr A. zonasını təşkil edir. A.-nın mühüm üstünlüyü dövrüyyəyə buraxılan andan daxili və xarici mövqeləri-

nin dayanıqlı olmasıdır; onun üstünlükləri bütövlükdə potensial risklərindən çoxdur. AMB-nin məlumatına görə, dünya valyuta bazarında hərəqlərin gündəlik həcmində A.-nın payı 43–63%-ə,

Avrozona			
Ölkə	Köhnə valyuta	Avroya keçmənin tarixi	Məzənnə
Avstriya	Avstriya şillingi	1 yanvar 1999*	13,7603 ATS
Belçika	Belçika frankı	1 yanvar 1999*	40,3399 BEF
Almaniya	Almaniya markası	1 yanvar 1999*	1,95583 DEM
İrlandiya	İrlandiya funtu	1 yanvar 1999*	0,787564 IEP
İspaniya	İspaniya pesetası	1 yanvar 1999*	166,386 ESP
İtaliya	İtaliya lirəsi Vatikan lirəsi San-Marino lirəsi	1 yanvar 1999*	1936,27 ITL
Lüksemburq	Belçika frankı Lüksemburq frankı	1 yanvar 1999*	40,3399 LUF
Niderland	Niderland quldeni	1 yanvar 1999*	2,20371 NLG
Portuqaliya	Portuqaliya eskudosu	1 yanvar 1999*	200,482 PTE
Finlandiya	Finlandiya markası	1 yanvar 1999*	5,94573 FIM
Fransa	Fransa frankı Monako frankı	1 yanvar 1999*	6,55957 FRF
Yunanıstan	Yunanıstan draxması	1 yanvar 2001*	340,750 GRD
Sloveniya	Sloveniya toları	1 yanvar 2007	239,640 SLT
Kipr	Kipr funtu	1 yanvar 2008	0,585274 CYP
Malta	Malta lirəsi	1 yanvar 2008	0,429300 MTL
Slovakiya	Slovakiya kronası	1 yanvar 2009	30,1260 SKK

*Faktiki olaraq 1 yanvar 2002 il tarixi.

Avro. Sikkələr və kağız pullar.

dünya valyuta ehtiyatında 25%-ə qədər artmışdır. A.-nın rolunun beynəlxalq dövriyyədə artması meyli beynəlxalq kapital bazarında daha aşkar görünür. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının məlumatlarına görə, beynəlxalq borc öhdəlikləri bazarında yığılmış qiymətli kağızların ümumi həcmi 16,3 trln. dollar (2006, sentyabrın sonu) təşkil etmiş, onun 7,6 trln. dolları (46,6%-i) A.-da, 6,0 trln. dolları (36,8%-i) isə dollarda emissiya edilmişdir.

AVROBAZAR – dünya maliyyə bazarının depozit-ssuda, fond əməliyyatlarının avrovalyuta ilə yerinə yetirildiyi seqmenti. 1950-ci illərin sonunda Qərbi Avropada meydana gəlmişdir. A.-ın obyektiv zəruriliyi dünya təsərrüfatının qloballaşmasında beynəlmilləşmənin güclənməsi ilə şərtlənmişdir. A.-ın iştirakçıları borcalanlar (onlar arasında müxtəlif ölkələrdə əsaslı kapital qoyuluşunu maliyyələşdirmək üçün *kreditlərə* ehtiyacı olan transmilli *inhisarlar*, həmçinin kəşirli *ödəniş balansına* malik dövlətlər üstünlük təşkil edir) və *kreditorlar* – beynəlxalq kredit əməliyyatlarını *xarici valyuta (avrovalyuta)* ilə yerinə yetirən xüsusi *kommersiya* banklarıdır. A.-ın strukturu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç seqmenti özündə birləşdirir: avrovalyuta bazarı; avrokreditlər bazarı; avromaliyyə bazarı. Avrovalyuta (ilk dövrdə avrodollar) bazarı 1950-ci illərin sonundan ABŞ-dan dollar depozitlərinin xarici banklara köçürülməsi əsasında meydana çıxmışdır. Müxtəlif

ölkələrdə qısamüddətli (1 gündən 1 ilədək) depozit-kredit əməliyyatlarında istifadə olunmuşdur. 1960-cı illərdən əməliyyatlar digər avrovalyutalarda da aparılır. Avrokredit bazarında (1968 ildən) 100 mln. dollardan az olmayan məbləğə, 1 ildən 15 ilədək və daha çox müddətə kredit əməliyyatları həyata keçirilir. Onların aparılması üçün beynəlxalq bank sindikatları (konsorsiumları) yaradılır. Avromaliyyə bazarı avrovalyuta ilə nominallaşdırılmış qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşır.

A.-ın iqtisadiyyata təsiri ikili səciyyə daşıyır: bir tərəfdən, dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına, dövlətlərarası miqyasda istehsalın təmərküzləşməsinə və kapitalın mərkəzləşməsinə kömək edir, digər tərəfdən isə nəzarətsiz fəaliyyət göstərdiyinə görə ayrı-ayrı ölkələrin milli *pul-kredit sisteminə* pozucu təsir göstərir, xarici kapitalların ölkəyə və milli kapitalların xaricə həddən artıq axınına, möhtəkirlər əməliyyatları həcmində artmasına imkan yaradır.

AVROBONDLAR – avrovalyutada nominallaşdırılmış istiqrazlar. Bax həmçinin *Avroistiqrazlar*.

AVROİSTİQRAZLAR – dövlət büdcəsi kəsirini ödəmək, borcları təkrar maliyyələşdirmək, investisiya üçün resurslar cəlb etmək məqsədilə dünya maliyyə bazarında yerləşdirilən avrovalyuta nominalı istiqrazlar. Avro, həmçinin iynə. İsveçrə frankı nominalı A.-ın çoxal-

ması nəticəsində dolların payı 40%-ədək aşağı düşsə də, ABŞ dolları nominalı A. üstünlük təşkil edir. A.-ın növləri müxtəlifdir: təsbit olunmuş və üzən faiz dərəcəli adi A.; səhmlərə konversiya olunan A.; borc öhdəlikləri olan A. Emissiya, yerləşdirmə və kotirovka yerinin vahidliyi ilə səciyyələnən klassik istiqrazlardan fərqli olaraq, A. bir sıra ölkələrin fond bazarlarında eyni vaxtda müxtəlif məzənnələrlə emissiya edilir. İnteraktiv A.-ı müvafiq bazarın kotirovkası üzrə alırlar. Milli nəzarət və qiymətli kağızlarla əməliyyatların reqlamentasiyası A.-a şamil edilmir. Lakin A. korporativ tənzimləmə obyektidir; o cümlədən əvvəllər buraxılmış A.-ın alqı-satqısının həyata keçirildiyi ikincili bazar qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə Dilerlərin Beynəlxalq Assosiasiyası tərəfindən reqlamentləşdirilir. A.-ın nominal dəyəri, bir qayda olaraq, 1 min ABŞ dollarına ekvivalentdir. A.-ın əsas emissiya mərkəzləri London, Frankfurt-Mayn, Lüksemburq, Niderland, Sinqapur, Honkonq ş.-lərində və Antil, Bermud, Baham a-rındadır.

AVRÖPA (yun. Εὐρώπη, Aşşur dilində "ereb", yaxud "irib" – qərb) – Şimal yarımkürəsində qitə, *Avrasiya* materikinin q. hissəsi.

Ümumi məlumat

Sah. 10,2 mln. *km*². Əh. 583,2 mln. (2005, Rusiyasız). Ucqar nöqtələri: şm.-da Nordkin burnu (71°8' şm. e.), c.-da Marroki burnu (36° şm.e.), q.-də Roka burnu (9°34' q.u.), ş.-də Qütb Uralının ş. ətkləri (67°20' ş.u.). A.-nın Asiya qitəsi ilə sərhədi şərtidir və ənənəvi olaraq aşağıdakı kimi qəbul olunur: Ural d-rının baş suayırıcısı və ya ş. ətkləri, Ural çayının dərəsi, Xəzər dənizi, Kuma-Manıç çökəkliyi və Kerç boğazı (bəzən Böyük Qafqazın ox hissəsi), Azov, Qara və Mərmərə dənizləri, Bosfor və Dardanel boğazları. Afrikadan Cəbəltariq və Tunis boğazları ilə ayrılır. Q.-də Atlantika, şm.-da Şimal Buzlu okeanı ilə əhatə olunmuşdur. Sahil xəttinin parçalanma dərəcəsinə görə A. qitələr arasında birincidir. Sah.-nin 1/4-i yarımadaların payına düşür. Ən böyük y-a-ları: şm.-da Skandinaviya, Yutlandiya, Kola, Kanin, q.-də Bretan, c.-da Pireney, Apenin, Balkan, Krım. A.-ya ümumi sah. təqr. 730 min *km*² olan çoxlu sayda ada və arxipelaq məxsusdur: Atlantika okeanında İslandiya, Farer və Britaniya adaları, Aralıq dənizində Siciliya, Sardi-

Üzən buzların ən çox yayılması (aprel, mart) sərhədi
Üzən buzların ən az yayılması (avqust) sərhədi

niya, Korsika, Krit, Balear, İoni adaları və s., Şimal Buzlu okeanında Şpitsbergen, Frans İosif Torpağı və Novaya Zemlya arxipelaqları.

Qitə ərazisi aşağıdakı böyük fiziki-coğrafi regionlara ayrılır: Şərqi A. (Şərqi Avropa düzənliyi, Ural, Krım d-ri); İslandiya; Şimali A. (Fennoskandiya); Orta A. (Britaniya a-rı, Orta Avropa düzənliyi, Mərkəzi Avropa ortadağlığı, Alp-Karpat dağlıq ölkəsi); Cənubi A., yaxud A.-nın Aralıq dənizi sahilboyu ərazisi (Pireney, Apennin və Balkan yarımadaqları). A. ərazisində Arktika, subarktika, mülayim və subtropik coğrafi qurşaqlar ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edir. Həmin qurşaqlar daxilində humid və ekstrehumid sektor zonaları anomol şəkildə geniş inkişaf etmişdir.

Təbiət

Relyef. A. orta yüksəkliyinə (təq. 300 m) görə, Avstraliya istisna olmaqla, bütün qitələrdən geridə qalır. Ərazisinin 60%-ə qədər 200 m-ədək hünd.-də yerləşir. Relyefində düzənliklərin üstünlük təşkil etməsi burada platforma strukturlarının geniş əraziləri tutması ilə əlaqədardır. Şərqi A. və Orta A.-nın şm.-i, əsasən, laylı (struktur) düzənliklərdən ibarətdir. Şərqi A. ərazisinin böyük hissəsini geniş Şərqi Avropa düzənliyi tutur. Düzənliyin relyefi üçün struktur yüksəkliklərlə (Timan təpəliyi, Şimal Uvalları, Yuxarı Kama, Buqulma-Belebey, Orta Rusiya, Volqaboyu, Podol və s.) hünd. 100–150 m olan akkumulyativ ovalıqların (Azovyanı, Qara dənizyanı, Peçora, Xəzəryanı və s.) növbələşməsi səciyyəvidir. C.-ş.-də ovalıqların yüksəkliyi okean səviyyəsindən aşağı düşür (Xəzəryanı ovalıqda 27 m-ədək) və q.-də onların davamını dərəli-təpəli və dalğalı relyefə malik Orta Avropa düzənliyi təşkil edir. Fennoskandiyanın ş. və mərkəzi hissələrində hünd. 300–500 m olan kürsülü denudasiya düzənlikləri və yüksəklikləri (Norland, Smoland, Suomen-selkya, Maanselkya və s.) və hünd. 1200 m-ədək olan qaymalı dağlar (Xibin d-ri) üstünlük təşkil edir.

A.-nın şm.-ində Pleystosen buzlaşması sahələrində düzənliklərin və yüksəkliklərin səthi moren tirələri, ozlar, kamalar, göl çuxurları və s. ilə mürəkkəbləşmişdir. Kola y-a-nın və Şərqi Avropa düzənliyinin şm.-ş. hissəsində, çoxillik donuşluq süxurlarının yayıldığı sahələrdə donuşluq relyef formaları inkişaf etmişdir.

Düzənliklər şm.-q.-dən, ş.-dən və c.-dan dağ sistemləri ilə əhatə olunmuşdur. A.-nın şm.-q.-ində Kaledon qırışıqlıq strukturları üzərində qırışıqlı-qaymalı və qaymalı Skandinaviya dağları yüksəlir. Maks. hünd. 2469 m (Qalxyopiqgen d.) olan massivlər (Yutunheyemen, Yustedalsbreen, Telemark və s.) fyordlarla kəsilmiş sıldırım qərb yamaclarına və Botnik körfəzinə doğru pillələrlə alçalan maili şərq yamaclarına malikdir. Böyük Britaniya a.-nın şm.-ində hünd. 1343 m-dək (Ben-Nevis d.) olan Şimali Şotlandiya yaylası və Cənubi Şotlandiya yük-səkliyi oxşar relyeflidir.

Orta Avropa düzənliyindən c.-da relyef Mərkəzi Avropa qaymalı-qırışıqlı

A.-nın ş. kənarında Hersin qırışıqlığı strukturları üzərində formalaşmış, submeridional silsilələr və uzununa çay dərələri sistemindən ibarət qaymalı-qırışıqlı Ural d-ri (hünd. 1895 m-ədək, Narodnaya d.) yerləşir. Qütb Uralı, Qütb-yanı Ural, Şimali Ural, Orta Ural və Cənubi Urala bölünən dağ sisteminin şm. hissəsində müasir Alp tipli relyef formaları inkişaf etmişdir.

A.-nın c. və c.-ş. hissələrində Alp qırışıqlığı strukturları üzərində formalaşmış qırışıqlı və qaymalı-qırışıqlı cavan yüksəkdağlıq və ortadağlıq üstünlük təşkil edir. Dağ sisteminin mərkəzindəki Alp d-rindən (hünd. 4807 m-ədək, Monblan d.) müxtəlif istiqamətlərə silsilələr

Barselona yaxınlığında Mosarat dağı. İspaniya.

ortadağlığı (Reyn Şistli d-ri, Vogez d-ri, Şvarsvald, Hars, Sudet d-ri, Şumava və s.) ilə təmsil olunmuşdur. Epifersin platforması özülünün çıxıntılarna uyğun gələn dağ massivləri peneprenləşmiş, yaxud günbəzəoxşar zirvələrə və fay şəkilli sıldırım yamaqlara malikdir. Mərkəzi Avropa ortadağlığının q. və c.-q. davamını Normandiya yüksəkliyi və Mərkəzi massiv təşkil edir. B. Britaniya a.-nda Pennin və Kembri d-ri, Pireney y-a-nda isə Mərkəzi Kordilyer və İberiya d-ri oxşar relyeflidir. Dağların arasında kuest relyefə malik denudasiya düzənlikləri (Paris, London, Şvabiya-Frankoniya, Türingiya hövzələri) və platolar (Köhnə Kastiliya, Yeni Kastiliya) yerləşir.

ayrılır: şm.-q.-də Yura d-ri, ş.-də qövsvari əyilmiş Karpat d-ri və Stara-Planina d-ri, c.-ş.-də Dinar yaylası, c.-da Apennin d-ri, Pireney d-ri, Əndəlis d-ri, Krım d-ri da Alp yaşlı dağ sistemlərinə məxsusdur. Yüksəkdağlıq ərazilər üçün Alp tipli relyef formaları səciyyəvidir; burada karst inkişaf etmişdir. Cənubi A.-da həmçinin çoxlu sayda qaymalı və qırışıqlı-qaymalı dağlar və yastıdağlıqlar mövcuddur (Rodop d-ri, Makedoniyanın dağları, Kalabri Apennin d-ri və s.). Öndağlıq və dağarası çökəklərdə Orta Dunay və Aşağı Dunay ovalıqları, Padan düzənliyi, Əndəlis ovalığı və s. geniş akkumulyasiya-denudasiya və akkumulyasiya düzənlikləri formalaşmışdır.

Geoloji quruluş. A.-nın qədim özülü müxtəlif yaşlı qırışıqlıqların və cavan platformaların əhatə etdiyi *Şərqi Avropa platformasından* ibarətdir. Şərqi Avropa platforması q.-də təq. 1 mlrd. il əvvəl Qrenvil tektogen epoxasında qismən yenilənmiş (Şimali Norveç zonası) Arxey-Erkən Proterozoy yaşlı kristallik bünövrəyə (yaşı 3,9–1,6 mlrd. il) malikdir. Blok quruluşlu özül *Baltika qalxanında* və Ukrayna qalxanında səthə çıxır. Rus plitəsi adlanan qalan sahələrdə özül Rifey-Fanerozoy platforma çexolu ilə örtülüdür və anteklizlərin (Belarus, Voronej, Volqa-Ural) tağ hissələrində 0–2 km-dən sineklizlərin (Moskva, Mezen, Ukrayna və s.) mərkəzi hissələrində

zoy yaşlı qırışıq strukturları ilə sərhədlənir. A. ərazisində Uralın platforma bünövrəsi üzərində onun q. yamacının meqazonası yerləşir. Şərqi Avropa platformasını c.-da Son Paleozoy yaşlı Donetsk-Xəzər qırışıqlıq zonası və Hersin qırışıqlıq bünövrəli cavan Skif platforması əhatə edir; c.-q.-də o, Paleozoy-Mezozoy yaşlı Dobruca qırışıqlıq sistemi ilə hüdudlanır. Bu qırışıqlıq sistemindən q.-də Son Proterozoy bünövrəli cavan Möz platforması yerləşir. Şm.-q.-də Skandinaviya kaledonidləri Şərqi Avropa platformasının üzərini örtür və bu, şm.-a – Şpitsbergen arxipelaqına və c.-ş.-ə – B. Britaniya və İrlandiya a.-rının şm.-ına doğru davam edir. Platforma ilə

Viqnemal dağ zirvəsi. Pireney dağları (Fransa).

3–5 km-ədək dərinlikdə yatır. Bəzi tədqiqatçılar platformanın c.-ş. hissəsində Xəzəryanı sineklizin bünövrəsində Son Proterozoy yaşlı Cənubi Xəzəryanı orogen və okean tipli Yer qabığına malik Paleozoy yaşlı qövsarxası hövzə ayırırlar. Şərqi Avropa platformasının şm.-ş. sərhədi boyunca törəmələri Rıbaçı və Kanin y-a-larında, Timan təpəliyində səthə çıxan Baykal yaşlı Cənubi Barenstiman qırışıqlıq sistemi uzanır. Ondan şm.-da yerləşən cavan Baren-Peçora platforması Fanerozoy çöküntü çexolu ilə örtülmüş Baykal yaşlı qırışıq özülə malikdir. Ş.-də Şərqi Avropa və Baren-Peçora platformaları Uralqabağı ön çökəyi (Son Paleozoyun molass hövzəsi) vasitəsilə Uralın Hersin yaşlı, Pay-Xoyun və Novaya Zemlyanın Erkən Mezo-

kaledonidlərin sərhədi c.-ş. istiqamətində uzanan və Teyseyr-Tornkvist adlanan tektonik xətt boyu keçir. Britaniya kaledonidləri hüdudlarında bünövrəsi Son Proterozoy (Kadom) qırışıqlı-metamorfik süxur kompleksindən ibarət Midlend massivi yerləşir. Burada həmçinin kontinental qırıntı, qismən də vulkanogen süxurlarla dolmuş törəmə çökəklər və rift çökəkləri (Old-Red-Sandston) mövcuddur. B. Britaniya a.-nın şm.-q. kənarı və Hebrid a.-rı sualtı Rokoll platosunun sərhədində davam edən Erkən Kembriyəqədərki bünövrəyə malik Hebrid platformasına aid edilir.

Avropa kaledonidlərindən c.-da daha cavan (Hersin) konsolidasiya təbii vilyəti yerləşir. Hersinidlər zolağı Qərbi A.-nı şm.-q.-də İrlandiyanın c. hissəsin-

dən və c.-q.-də Pireney y-a-ndan kəşib keçərək ş.-də Oder çayınadək uzanır və Karpat d.-rının Alp strukturları altında gömülür. Hersin kompleksi, əsasən, cavan *Qərbi Avropa platformasının* Mezo-Kaynozoy çöküntü qatı ilə örtülmüşdür. Onun səthə çıxışları Armorka, Mərkəzi Fransa, Vogeş, Şvartsvald, Çexiya (Bohemiya) massivlərini əmələ gətirir. Kompleksin süxurları həmçinin Arden d.-rında, Reyn Sıstli d.-rında, Harsda, Türingiya Meşəsində, Filizli d.-rdə, Suedet d.-rında və eləcə də Pireney y-a-nın q. və mərkəzi hissələrində səthə çıxır. Qərbi A.-nın mərkəzi hissəsində c.-dan şm.-a doğru üstəgəlmələr və örtüklərlə bir-birindən təcrid olunmuş, həmçinin qırışıqlıq yaşına görə fərqlənən 3 struktur zona ayrılır: Moldanub, Saksoniya-Türingiya və Renohersin. Son Paleozoyun molass hövzələri Hersin qırışıqlığı sahəsində ön çökəklərlə və çoxsaylı orta və kiçik ölçülü dağarası çökəklərlə təmsil olunmuşdur. Qərbi Avropa platforması daxilində ən iri çöküntütoplanma hövzələri Şimal dənizi – Orta Avropa, İngiltərə-Paris və Akvitaniyadır.

Avropa hersinidləri c.-da 4 qırışıq-örtük quruluşlu şaxəyə ayrılan *Alp-Himalay mütəhərrik qırışıqlığının* alpidləri ilə örtülür. A. ərazisində 1-ci şaxəyə Pireney, Alp, Karpat, Balkan d.-rı; 2-ci şaxəyə Dağlıq Krım; 3-cü şaxəyə Apennin, Kalabriya (Apennin y-a-nın c.-u), Şimali Siciliya, Əndəlis d.-rı (Kordilyer-Betika) və Balear a.-rının strukturları; 4-cü şaxəyə Dinar yaylası, Ellin d.-rı, Egey dənizinin və Krit ada qövsünün c. strukturları aid edilir. Qırışıqlı-örtüklü dağların ətkələrində ön çökəklər (Pireneyönü, Alpönü, Karpatönü və s.), həmçinin rift mənşəli iri dağarası çökəklər (məs., Pannoniya) mövcuddur. Adriatik dənizində Son Proterozoy özüllü Adriatik platformasını ayırırlar. Aralıq dənizinin q. hissəsi çökəklikləri (Əlcəzair çuxuru, Tirren dənizi) Kaynozoyun okean tipli, yaxud gərilmə nəticəsində xeyli nazıqlaşmış kontinental qabığı malik qövsarxası hövzələridir; Aralıq dənizinin ş. hissəsi (İoni və Levant çuxurları) Mezokaynozoy okeanı *Tetisin* relik hövzəsidir; Şərqi və Qərbi Qara dəniz çökəklikləri Mezozoyun qövsarxası hövzələridir.

A. üçün müxtəlif yaşlı riflər səciyyəvidir. Rifey paleoriftlərinə Şərqi Avropa platformasında Paçelma, Kama-Belsk və s.; Paleozoy paleoriftlərinə həmin platformada Dnepr-Donetsk, Pripyat, Oslo və s., eləcə də Baren-Peçora plat-

formasında Peçora-Kolva, Şərqi və Cənubi Baren paleoriftləri aid edilir. Şimal dənizi hövzəsinin bünövrəsində Mezo-zoy paleorifti yerləşir. Kaynozoyun ikinci yarısında Qərbi Avropa rift sistemi (Reyn və Rona qrabənələri) yaranmış və inkişaf etməkdə davam edir. Yalnız qrabənələri deyil, həm də Mərkəzi Fransa və Çexiya (Bohemiya) massivlərini əhatə edən vulkan püskürmələri də bu zaman baş vermişdir. A.-nın şm. və q. ətraflarında, onun passiv kənarlarının şelf dənizləri geniş inkişaf etmişdir. C.-q. və c.-ş. kənarlarında şelf çox ensizdir. C.-da qitənin faal kənar sahəsi mövcuddur; burada Şərqi Aralıq dənizinin *subduksiya* zonalarda (Kalabriya, Egey, Kipr) Tetis okeanının relik qabığı A.-nın altına keçməkdə davam edir; Kalabriya və Egey subduksiya zonaları üzərində vulkanik qövsələr inkişaf edir. A.-nın müasir geodinamikasının xüsusiyyəti onun aktiv kənarlarında və kontinent-daxili rayonlarında (Qərbi Avropa rift sistemi) yüksək seysmikli zonalarda inkişaf etməsidir.

Faydalı qazıntılar. A. civə filizləri ehtiyatına görə dünyada 1-ci, manqan filizlərinə görə isə 2-ci yeri tutur. Dəmir, qurğuşun, sink, gümüş filizlərinin də xeyli ehtiyatı vardır. A.-da neftli-qazlı hövzələr, əsasən, platformalardadır. Qərbi A.-da neft və təbii yanar qaz ehtiyatının çox hissəsi Mərkəzi Avropa neftli-qazlı hövzəsində (Şimal dənizi akvatoriyası) və eləcə də Akvitaniya, Adriatik-İoni, Karpatönü-Balkan neftli-qazlı hövzələrində və Baltika neftli vilayətində; Şərqi A.-da Baren-Şimali Kara, Volqa-Ural, Timan-Peçora, Xəzəryanı neftli-qazlı əyalətlərində, Dnepr-Pripyat qazlı-neftli əyalətlərində cəmlənmişdir. Ən böyük neft ehtiyatına Norveç və Böyük Britaniya malikdir; yanar qaz ehtiyatına görə Norveç, Niderland və Böyük Britaniya liderlik edir. Əksər daş kömür yataqları A.-nın q. hissəsində Karbon yaşlı çöküntülərlə əlaqədardır və onların ən böyük hövzələri Böyük Britaniya, Almaniya, Polşa, Fransa, İspaniya, Çexiya, Bolqarıstan və Norveçdədir. Eosen-Pliosen yaşlı qonur kömür və liqnitlərin iri hövzə və yataqları Almaniya, Serbiya, Macarıstan, Çexiya, Bosniya və Herseqovina, Yunanıstan, Rumıniya və Bolqarıstanda məlumdur. Şərqi A.-da kömür hövzələri Rusiya və Ukraynadadır. A.-da ən böyük daş kömür ehtiyatı Böyük Britaniya, Almaniya, Ukrayna və Polşa, qo-

nur kömür ehtiyatı isə Almaniya, Serbiya, Ukrayna və Polşada cəmlənmişdir.

Şərqi Avropa platforması özülünün kembriyəqədərki yaşıl daş qurşaqları ilə əlaqədar olan dəmirli kvarsitin iri yataqları Rusiya və Ukraynada məlumdur. Maqnetit yataqları Baltika qalxanının kembriyəqədərki kristallik süxurlarında İsveçdə, qələvi-ultraəsasli intruzivlərdə isə Rusiyada və Finlandiyadadır. Çök-mə dəmir filizi yataqları Fransa, Belçika, Lüksemburq və Böyük Britaniyada dəmirin əsas mənbəyidir. Şimali A. ölkələrində maqmatik mənşəli volframlı titan-maqnetit yataqları Norveç, Finlandiya və İsveçdə aşkar edilmişdir. Polşa, Albaniya, Yunanıstan, Serbiya və Ma-

Qalhyöpiqen dağı. Skandinaviya dağları.

kedoniyada mühüm kobalt ehtiyatına malik dəmirli-nikel yataqları laterit tipli aşınma qabığı ilə əlaqədardır. Ukraynada ilmenitin ilkin, qalıq və səpinti yataqları aşkar edilmişdir. Manqan filizinin Oligosen çöküntüləri ilə əlaqədar əsas ehtiyatı Ukraynada, xeyli az ehtiyatı Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Bosniya və Herseqovina və s. ölkələrin yataqlarında cəmlənmişdir.

Qurğuşun-sink filizi yataqları A.-nın əksər ölkələrində məlumdur; ən böyük ehtiyatı İspaniya, Polşa, İrlandiya, Portuqaliya, Serbiya, Bolqarıstan malikdir. Mis filizlərinin olduqca mühüm ehtiyatı Polşa və Almaniyanın misli qumdaşlarında aşkar edilmişdir. Xeyli iri mis-kolçedan yataqları Portuqaliya, İspaniya,

İsveç və s., mis-porfir yataqları Serbiya, Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstanda vardır. Finlandiya və Rusiyadakı mis-nikel yataqları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsasən, boksitlərlə təmsil olunmuş alüminium filizi yataqları Aralıq dənizi boksitli əyalətində (Yunanıstan, Xorvatiya, Fransa, Bosniya və Herseqovina, Rumıniya, Albaniya) toplanmışdır; İspaniya, İtaliya, Avstriya, Bolqarıstan, Xorvatiya, Rusiya və Ukraynadakı yataqlar az əhəmiyyət kəsb edir.

A.-nın volfram ehtiyatı nisbətən azdır. Onun əsas hissəsi Portuqaliya, Fransa və eləcə də Böyük Britaniya və İspaniyanın hidrotermal volframit yataqlarında, Fransa, Avstriya, İspaniya

və Bolqarıstanın skarn tipli volframit yataqlarında; Almaniya və Çexiyanın volfram filizi qreyzen yataqlarındadır. Qalay filizi yataqları İspaniya və Böyük Britaniyada məlumdur. A.-da molibden filizi yataqları damarcıq-möhtəvi tiplidir və çox az yayılmışdır; Bolqarıstanının Medet mis-molibden yatağı sənaye əhəmiyyətinə malikdir. Civə filizinin İspaniyada *Almaden* və Sloveniyada *İdriya* kimi unikal yataqları ilə yanaşı İtaliya, Ukrayna, Bosniya və Herseqovina, Rumıniya və s. ölkələrdə kiçik yataqları vardır. Böyük Britaniya və İspaniyada stromium filizi, Avstriya, İtaliya, İspaniya, Serbiya, Makedoniya və Slovakiyada sürmə filizi yataqları məlumdur. Nadir metal filizləri və nadir torpaq elementləri Rusiya, Ukrayna, Finlandiya

və Norveçdə vardır. Uran filizi yataqları Almaniya, Çexiya, Bolqarıstan, Polşa, Sloveniya, Yunanıstan və Ukraynada, həmçinin İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Fransa və İsveçdə aşkar edilmişdir.

Qızıl, gümüş, platin və platin qrupu metal yataqları A.-da nisbətən azdır. Gümüşün ən böyük ehtiyatı Polşada, platin və platin qrupu metalları Finlandiya və Rusiyada məlumdur. Almaz yataqları yalnız Rusiyada (Arxangelsk vil.-ndə ilkin, Perm vil.-ndə səpinti yataqları) aşkar edilmişdir. Çexiya, Andorra və Finlandiyada rubin (yaqut), safir, qranat (Süleyman daşı) yataqları məlumdur. Daşduz və kalium duzlarının iri yataqları Orta Avropa duzlu höv-

Ulyanovsk (RF) yaxınlığında Volqa çayı.

zəsi (Almaniya, Danimarka, Polşa), Karpatyanı (Ukrayna, Rumıniya), Pripyat (Belarus) və Xəzəryanı (Rusiya) kalium hövzələri ilə əlaqədardır. Fosfatların mühüm ehtiyatı Rusiya (Kola y.a.), Ukrayna və Şimali A. ölkələrində apatit filizləri yataqlarında cəmlənmişdir. Fosforit yataqları həmçinin Rusiyada (Vyatka-Kama, Yeqoryevskoye) və Estoniyada (Pribaltika fosforit hövzəsi) məlumdur. Əsas kükürlü yataqları Aralıq dənizyanı kükürlü əyalətidir (İspaniya, Fransa, İtaliya, Yunanıstan, Rumıniya, Ukrayna). Flüoritın ən iri yataqları Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Almaniya və İsveçdə aşkar edilmişdir. Baritin xeyli ehtiyatı Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Almaniya, Yunanıstan və Xorvatiyada məlumdur.

Müxtəlif növ mika (muskovit, floqopit, vermikulit) yataqları Rusiyanın Murmansk vil.-ndə və Kareliyada Ağ dəniz mikalı əyalətindədir. A.-da həmçinin çöl şpatı (Finlandiya, İsveç, Rusiya), qrafit (İsveç, Norveç, Avstriya, Çexiya, Almaniya), asbest (Yunanıstan, Bosniya və Herseqovina, Serbiya, Albaniya, İtaliya), maqnezit (Avstriya, Yunanıstan, Slovakiya), talk (Fransa) və müxtəlif təbii inşaat materialları yataqları var.

İqlim. A., əsasən, mülayim iqlim qurşağında yerləşir; üzərində Atlantika siklonları sistemində qərb istiqamətli küləklər hakimdir. Mühüm iqliməmələgətirici amillər Atlantika okeanından gələn sirkulyasiyalı hava axınlarının

hissələrini bol-bol rütubətləndirən yerli siklonlar yaranır. Yanvar ayının sıfır izotermının qeyri-adi vəziyyətinin səbəbi Atlantika okeanı, onun daxili dənizləri və körfəzlərinin istiləşdirici təsiri ilə izah edilir: A.-nın q. ucqarında 70–72° şm.-e.-nədək qalxan izoterm c.-a dönərək Skandinaviya d.-rının q. ətkələri boyu Alp d.-rının c. ətkələrindən uzaq və yalnız onu keçəndən sonra c.-ş. istiqaməti alır. Həmin izotermdən q.-ə doğru yanvarın orta temp-ru müsbət olur və qar örtüyü yalnız dağlarda qalır; onun ən yüksək kəmiyyəti (10–12°C) Aralıq dənizi sahilboyu ərazilərdə müşahidə edilir. Fennoskandiyanın ş.-inə və Şərqi Avropa düzənliyinin şm. hissəsinə qışda güclü şaxtalar gətirən arktik havalar soxulur: A.-nın şm.-ş.-ində yanvarın orta temp-ru Peçora çayı hövzəsində –20°C-yədək, Frans İosif Torpağında –24°C-yədək aşağı düşür. Qar örtüyü Şərqi Avropa düzənliyində 1 aydan (c.-da) 7–9 ayadək (şm.-da) qalır.

Yayda İslandiya depressiyası xeyli kiçilir, lakin Azor antisiklonunun təsiri bütün Aralıq dənizi sahilboyu əraziləri, qismən də Orta A.-nı əhatə edir. Aralıq dənizi sahilboyu bölgəsində tropik, Arktika üzərində arktik, A.-nın başqa əraziləri üzərində isə qütb havası hakimdir. A.-nın q.-ində Atlantika siklonları havanın yay temp-runu aşağı salır və yağıntı gətirir. Şərqi A.-ya siklonlar zəifləmiş halda gəlir və burada tufanlı leysan yağışlı və yüksək temp-rlu konveksiya prosesi inkişaf edir. İyul izotermi ümumiyyətlə en istiqamətlidir: orta temp-r maks. həddə Aralıq dənizi bölgəsində (28–30°C) və Xəzəryanı ovalıqda (24–26°C), minimum həddə isə Arktikanın adalarında (2–4°C) çatır.

Yağıntının illik miqdarı ümumiyyətlə q.-dən ş.-ə doğru azalır. Orta A. düzənliklərində ildə 1000–2000 mm, dağların küləktutan yamaclarında (Alp d.-rının c.-ş., Dinar yaylasının q. yamacları) isə 3500–4000 mm-ədək yağıntı düşür. Şərqi A.-da, xüsusilə də c.-da və c.-ş.-də yağıntının miqdarı 300–500 mm-ədək, Xəzəryanı ovalıqda isə 200 mm-ədək və daha az olur. Yağıntının düşməsi rejimi hava kütlələrinin sirkulyasiyasından asılıdır: Aralıq dənizi sahilboyu əraziləri və Kırımın c. sahilinin qışı bol yağışlı, yayı isə quraq və günəşlidir; Orta A.-nın Atlantikayarı rayonlarında və Şimali A.-da ilboyu yağıntı düşür; Şərqi Avropa düzənliyində maks. yağıntı yayda düşür. A.-nın əksər ərazilərində ya-

ğıntının miqdarı buxarlanmanın kəmiyyətindən çox olduğu üçün rütubətlənmə kifayət qədər və ya normadan artıqdır. Şərqi A.-nın c. və c.-ş. r-nlarında rütubətlənmə kifayət deyildir. Aralıq dənizi sahilboyu ərazilərində yağıntının illik miqdarı 400–500 mm-dir və yayda buranın havasında rütubət çatışmazlığı hiss olunur.

A. Arktika, subarktika, mülayim və subtropik iqlim qurşaqlarında yerləşir. Arktika iqlimi qurşağına daxil olan ərazilər (Şpitsbergen, Frans İosif Torpağı və Novaya Zemlya arxipelaqları) üçün uzun və sərt şaxtılı qış və soyuq qısa yay səciyyəvidir; yağıntı qar halında düşür. Subartika iqlimi qurşağı (İslandiya, Skandinaviya y.-a.-nın və Şərqi Avropa düzənliyinin şm. hissələri) yayın daha isti (iyulun orta temp-ru 10–12°C-yədək) olması ilə fərqlənir; q. r-nlarında qış yumşaq, ş.-də isə şaxtılıdır; illik yağıntının miqdarı q.-də 1000 mm-dən, ş.-də 400 mm-ədəkdir. İfrat nəmlənmə müşahidə edilir. A. ərazisinin çox hissəsi mülayim iqlim qurşağı həddlərindədir. Orta A.-nın şm.-ində daha soyuq boreal iqlim, c. hissəsində daha isti subboreal iqlim hakimdir. A.-nın q. kənarında illik temp-r amplitudu kiçik olan, ilboyu bol yağıntılı, yetərli və ifrat rütubətli dəniz iqlimi hakimdir. C.-da yayı isti, şm.-da sərin. Qışı yumşaqdır; düzənliklərdə davamlı qar örtüyü müşahidə edilmir. Şərqi Avropa düzənliyinin mərkəzi hissəsində iqlim mülayim kontinentaldır, temp-run illik amplitudu artır, yay şm.-da isti, c.-da qızmarlıdır; qışı şaxtılı və qarlıdır. Yayda c.-ş. r-nlarında rütubət çatışmazlığı baş verir. Cənubi A.-da yumşaq və isti, lakin yağışlı qışı və qızmar quraq yayı olan subtropik Aralıq dənizi iqlimi hakimdir. Pireney, Apenin, Balkan yarımadaqlarının q. kənarları üçün dəniz, Cənubi A.-nın c. və ş. r-nları üçün kontinental iqlim tipi səciyyəvidir.

A.-da müasir buzlaşmanın sah. 89,9 min km²-dir. Qar xəttinin hünd. Şpitsbergenin şm.-ş. hissəsində 200 m-dən, daxili hissələrdə və Alp d.-rının ş.-ində 3000–3500 m-ədək dəyişir. Örtük buzlaşması Şpitsbergen, Frans-İosif Torpağı, Novaya Zemlya arxipelaqlarında, İslandiya a.-nda inkişaf etmişdir. A.-da ən iri buzlaşma rayonu Skandinaviya d.-ridir; dağ buzlaqları Alp d.-rında, Qütb, Qütbyanı və Şimali Uralda, Pireney d.-rındadır və bunların sah. azalmağa meyillidir.

Daxili sular. A. çay axımının bolsulu həcminə (ildə 2860 min km³) görə yalnız Avstraliya və Antarktidadan irəlilədir, lakin axım layının orta qiymətinə (təqr. 295 mm) görə bütün qitələr arasında 2-ci yeri (Cənubi Amerikadan sonra) tutur. Ərazi üzrə axım qeyri-bərabər paylanmışdır: q.-dən ş.-ə doğru azalır, dağlarda artır. A. ərazisinin çox hissəsi Atlantika okeanı hövzəsinə və onun dənizlərinə aiddir; əsas çayları: *Dunay, Dnepr, Don, Dnestr, Reyn, Elba, Luara, Visla, Qərbi Dvina, Taxo*. Şimal Buzlu okeanı dənizlərinə Fennoskandiyanın və Şərqi Avropa düzənliyinin şm. hissələrinin çayları – *Peçora, Şimali Dvina, Mezen* və s. tökülür. *Vol-*

İmandra gölü. Kola yarımadası (RF).

qa çayının (A.-nın ən böyük çayı) axdığı Şərqi Avropa düzənliyinin geniş hissəsi daxili axım hövzəsinə (Xəzər dənizi) aiddir.

Şərqi A.-nın düzənlik çayları qar, qismən də yağış suları ilə qidalanır: gursulu dövrü yazda, azsulu dövrü qışda olur. Buz örtüyü c.-da 1,5–3 aydan şm.-da 7–7,5 ayadək davam edir. Skandinaviya y.-a.-nda çaylar qısa, astanahdır və əsasən, qar suları ilə qidalanır; mühüm hidroenerji potensialına malikdir, lakin y.-a.-nın c.-unda 2–3 ayadək, şm.-ində isə 7 ayadək donur. Orta A.-nın Atlantikayarı r-nlarında çaylar (Sena, Temza, Luara, Severn və s.) yağış suları ilə qidalanır və demək olar ki, donmur. Reyn, Elba, Visla və s. çaylar yağış və qar suları ilə qidalanır və yazda gursulu, yayda

azsulu olur. Reyn, Rona çaylarının yuxarı axınlarının. Po çayının sol. Dunay çayının sağ qollarının qidalanmasında Alp d.-rının buzlaq suları iştirak edir. Cənubi A. çayları (Taxo, Duero, Qvaddiana, Tibr, Arno və s.) il ərzində xeyli dəyişkən mövsümi axıma malikdir: suyun səviyyəsinin payızda və qışda kəskin qalxması, yayda isə azsulu səciyyəvidir. A.-nın xeyli çaylarının hövzələri gəmiçilik kanalları ilə birləşmişdir: Ağ dəniz – Baltika kanalı, Volqa – Baltika su yolu, Volqa – Don kanalı (Rusiya), Orta Almaniya kanalı (Almaniya), Höta-kanal (İsveç).

4500-dən çox, o cümlədən 2500-ü iri olan su anbarı (həcmi 1 mln. km³-dən

çox) yaradılmışdır. Həcminə və sahəsinə görə ən irisi *Kuybişev su anbarıdır*. Volqa, Kama, Dnepr, Don, Dunay, Luara, Taxo və s. çaylarda kompleks təyinatlı su anbarlarının kaskadları axımın tənzimlənməsi, hidroenerji istehsalı, suvarma, kommunal-məişət su təchizatı, su nəql. şəraitinin yaxşılaşdırılması və s. üçün fəaliyyət göstərir.

A.-da müxtəlif mənşəli çoxlu sayda göl var. Göllərin əksəriyyəti Pleystosen buzlaşması sahələridir. Ən iri gölləri tektonik-buzlaq mənşəlidir: Ladoqa, Oneqa, Venern, Vettern, İnari, İmandra və s.; Alp d.-rının ətkələrində moren tirələri ilə qabağı kəsilmiş Cenevrə, Boden, Laqo-Macore, Komo, Qarda və s. göllər də bu tipə aid edilir. Fennoskandiya, Şərqi Avropa və Orta Avropa düzənlik-

lərində morenlərərası çökmələrdə çoxlu sayda kiçik göllər formalaşmışdır (Finlandiyanın göllər diyarı, Mazur, Pomor, Meklenburq və s. gölətrafi ərazilər). A.-nın başqa ərazilərində tektonik mənşəli göllər mövcuddur: Orta Dunay düzənliyində Balaton, Balkan y-a-nda Oxrid və Şkoder gölləri. Eyni zamanda çoxlu sayda kiçik laqun, delta və karst gölləri də var. A.-nın gölləri, əsasən, şirinsuludur; minerallaşmış göllər onun quraq c.-ş. rayonlarındadır (Elton, Baskunçak). Asiya ilə sərhəddə dünyanın ən böyük axarsız gölü – Xəzər dənizi yerləşir.

A. xeyli yeraltı su ehtiyatına malikdir: yalnız 100 m-ədək dərinlikdə təq. 200 min km^3 su ehtiyatı aşkar edilmişdir. Şərqi Avropa düzənliyinin c.-ş. hissəsində və dənizsahili ovalıqlarda yeraltı sular müxtəlif dərəcədə minerallaşmışdır.

Torpaqlar. A.-da torpaqların tərkibi və yayılması bioiqlim qanunauyğunluqlarına tabedir: şm.-dan c.-a və q.-dən ş.-ə bir neçə torpaq vilayəti növbəlişir. Şimal Buzlu okeanı arxipelaqlarında (Şpitsbergen, Frans-İosif Torpağı, Novaya Zemlya) buzdan azad səthlərdə Arktika-tundra yuxa torpaqları inkişaf etmişdir. İslanidiyada, Farer a-rında (Danimarka) həddən artıq rütubətlik və yumşaq qış şəraitində subarktik çimli kobud humuslu torpaqlar yayılmışdır. Şərqi Avropa düzənliyinin ucqar şm.-ını qlaylı və bataqlıq torpaqları tutur. Fennoskandiyanın və Şərqi Avropa düzənliyinin şm. hissəsinin, tayqa meşələri al-

tında podzol, alfəhumuslu və bataqlıq torpaqları formalaşaraq tayqanın c. yarımzonasında çimli-podzol torpaqlarla əvəz olunur. Torpaqların tərkibində torpaqəmələgətirən süxurlarda fərqlər müşahidə edilir: Fennoskandiyanın düzənliklərində illüvial-humuslu podzol, yuxa qumlu və daşlı morenlərdə isə yarımqonur torpaqlar üstünlük təşkil edir; Şərqi Avropa düzənliyinin qalın gilli morenlərdən və gillicəli örtükdən əmələ gəlmiş sahələrində podzol torpaqlar formalaşır; zandr düzənliklərinin (Orta Avropa düzənliyi, Meşşora ovalığı və s. hüdudlarında) qumlu çöküntülərində illüvial-dəmirli podzol torpaqlar yayılmışdır.

Alfəhumuslu torpaqların dağlıq variantları Uralda, Skandinaviya d-rında və Şotlandiyanın yaylalarında inkişaf etmişdir. Orta A. ərazisinin çox hissəsi qonur torpaqlar sahəsindədir. Tipik qonur torpaqlar karbonatlı çöküntülərə uyğun gəlir, karbonatsız yumşaq çöküntülər üzərində isə təbii məhsuldarlığı azalmış lössləşmiş, yaxud podzollaşmış qonur torpaqlar formalaşmışdır.

Meşə-çöl zonasında çəmən-bozqırlar (çöl) altında (Orta Dunay və Aşağı Dunay düzənlikləri, Orta Rusiya yüksəkliyi) podzollaşmış və yuyulmuş qaratorpaqlar yayılmışdır; c.-a getdikcə daha quraq şəraitdə dünyanın ən münbit (tərkibində 8% və daha çox humus) torpaqlarından biri olan tipik qaratorpaqlar var. Şərqi Avropa düzənliyinin quru bozqırlarında (çöllərində) tipik qaratorpaqlar cənub qaratorpaqları və şabalıdı

torpaqlarla əvəz olunur. Xəzəryanı ovalığın ən quraq rayonlarında yarımşəhraların seyrək bitkiliyi altında şorakətlərlə və qum massivləri ilə növbələşən qonur səhra-bozqır torpaqları inkişaf etmişdir.

Cənubi A. və Krımın Cənub sahili üçün tərkibində 4–7% humus və yüksək miqdarda karbonatlar olan qəhvəyi torpaqlar tipikdir. Karbonatlı süxurların aşınma məhsullarında (“terra rossa”) qırmızıyaçalan qəhvəyi torpaqlar inkişaf etmişdir, əsas süxurların üzə çıxdığı yerlərdə azhumuslu bərkimmiş torpaqlar çoxdur. Dağlarda yüksəklik artdıqca qəhvəyi torpaqlar dağ-qonur və dağ-çəmən torpaqları ilə əvəz olunur.

Bitki örtüyü. A.-nın bitki örtüyü floristik tərkibinə görə Qolarktika vilayətinə aiddir. Florasının tərkibində 10 mindək ali bitki növü (Rusiya istisna edilməklə) var; Asiya, Afrika və Şimali Amerika ilə ümumilik təşkil edən çoxlu sayda bitki fəsiləsi, cinsi və növü vardır. Endemizm səviyyəsi bütövlükdə yüksək deyildir (endemik bitkilər, əsasən, dağlarda yayılmışdır).

İqlim şəraitinin təsiri (c. istiqamətində istiliyin artması, c.-ş. istiqamətində rütubətin azalması) A. ərazisində bitkilərin zona tiplərinin ardıcıl surətdə dəyişməsinə səbəb olur (Coğrafi qurşaqlar və zonalar xəritəsinə bax).

Arktika qurşağında (Şpitsbergen, Frans-İosif Torpağı, Novaya Zemlya arxipelaqları) xeyli sahəni buzlaqlar və demək olar ki, tamamilə bitkisiz daşlı ərazilər tutur. Buzsuz sahilboyu ərazilərdə və dərələrdə dənizkənarı çəmənlər, bataqlıqlar, eləcə də quru yosunları, şibyələr, ciyəryarpaq, mamır və çiçəkli bitkilərdən ibarət nisbətən zəngin florası olan Arktika səhraları və tundralarının fraqmentləri geniş yayılmışdır. Söyüd, cırdan tozağacı və s. qarışıq kolcuqlu-mamırlı-şibyəli, kolluqlu-mamırlı, otlu-mamırlı düzənlik-subarktik tundralar Şərqi Avropa düzənliyinin şm.-ında Peçora çayının, Baren və Kara dənizlərinin sahilləri boyunca (Kiçik Sahəli tundra və Böyük Sahəli tundra) Kanin y-a-ndan Qütb Uralnadək uzanır. İslanidiya a., Fennoskandiya və Qütb Uralında cüzi otların və kolluqların, relyefin alçaq yerlərində düzənlik bataqlıqları fraqmentlərinin olduğu kolcuqlu-mamırlı-şibyəli tundraların dağlıq variantları yayılmışdır. A.-nın şm.-ında, subarktik kolluqlu tundraların və onların dağlıq analoqlarının c. sərhədi boyunca tozağacı (Fennoskandiya) və küknardan

ibarət seyrək meşələr və əyri bitmiş ağaclıqlar olan meşə-tundra zolağı uzanır. İslanidiya a.-nın c.-q.-ində müxtəlifotlu-taxıl bitkili çəmənələr formalaşmışdır. Tundrada, əsasən, maral, İslanidiyanın c.-q.-indəki çəmənələrdə isə qaramal otarılır.

A. ərazisinin böyük bir hissəsində boreal və subboreal yarımqurşaq bitki tiplərinə ayrılan mülayim qurşaq bitkiləri inkişaf etmişdir. A.-nın şm. hissəsini Fennoskandiya küknardan və şamdan ibarət boreal tayqa meşələri, Şərqi Avropa düzənliyində isə küknar, ağ şam və qara şam meşələri tutur. Süxurların üzə çıxdığı yerlərdə, qumlu çöküntülərdə, keçid və yuxarı bataqlıqların qida elementlərinin çatışmazlığı şəraitində şamlıqlar üstünlük təşkil edir. A.-nın yerli boreal meşələrinin xeyli hissəsini, xüsusilə də Rusiyada, tozağacı, titrək qovaq, qızılağac və şamdan ibarət olan ikincili meşələr təşkil edir. Skandinaviya d-rında və Uralda tayqa meşələri dağlıq bitki örtüyünün aşağı qurşağını təşkil edir. A.-nın tayqa zonasının hüdudlarında nisbətən böyük sahələri meşəli və meşəsiz bataqlıqlar tutur. Qərbi A.-da tayqa meşələri yaxşı mühafizə edilsə də ş.-sektorunda güclü qırılmalara məruz qalmışdır. Tayqadan c.-da qarışıq meşələr, onun q.-ində isə iynəyarpaqlı-enliyarpaqlı (palıd, ağcaqayın, cökə, vən və s. ilə qarışıq), ş.-ində iynəyarpaqlı – xırdayarpaqlı (tozağacı və titrək qovaq ilə) meşələr bitir. Q. və ş. istiqamətlərində qarışıq meşələr zolağı haçalanaraq Şərqi Avropa düzənliyinin mərkəzində maksimum eniləşir. Bu rayonlar minilliklər ərzində insanlar tərəfindən fəal surətdə mənimşənmişdir və hazırda meşələr, bataqlıqlar və çaybasar çəmənliklərlə yanaşı burada əkin yerləri və meşələri əvəz etmiş çəmənələr (təbii biçənəklər və otlaqlar) geniş yayılmışdır.

La-Manş sahillərindən Uraladək uzanan enliyarpaqlı meşələr zonası maksimum antropogen transformasiyaya məruz qalmışdır. Ağcaqayın, cökə, göyrüş, vələs, şabalıd və s. kimi yarpağı-tökülən cinslərlə qarışıq fıstıq və palıddan ibarət enliyarpaqlı meşələr keçmişdə Qərbi A.-nın əsas yerli bitki tipi kimi Baltika və Aralıq dənizləri arasındakı geniş zolağı tuturdu. Müasir meşə örtüyünün strukturunda süni əkilmiş ağaclar, o cümlədən başqa yerlərdən gətirilən ağac cinsləri üstünlük təşkil edir. Meşəliklər Qərbi A. ölkələrində 35%, Mərkəzi A. ölkələrində 24% təşkil edir. Düzən-

liklərdə enliyarpaqlı meşələr hər yerdə intensiv meliorasiya edilən (suvarılan və gübrələnen) şum yerləri, mədəni (əkilən) çəmənliklər (əsasən, A.-nın q.-ində) və otlaqlarla əvəz olunmuşdur: Alp və Karpat dağlarının, Mərkəzi Avropa ortadağlığı massivlərinin yamaclarında otlaqlar və ya süni meşəliklər salınmışdır. Şimal dənizinin sahilləri boyunca şorlaşmış çəmənələr və marşlar, qumlu torpaqlarda isə erika kolluqları, mənəcərliklər, otlu və otlu-mamırlı bataqlıqlar geniş yayılmışdır.

Şərqi Avropa düzənliyində enliyarpaqlı meşələr zonası əvvəllər palıdliqların çəmən bozqırları ilə növbələşdiyi şm.-ş. istiqamətində xeyli daralır və meşə-çöl ilə sərhədlənir. Orta Dunay və Aşağı Dunay ovalıqlarında, Şərqi Avropa düzənliyinin c.-unda yerli bitkilər müxtəlifotlu-taxıl bitkili çəmən və əsl bozqır bitkiləri ilə təmsil olunmuşdur; bunlar, arid iqlim gücləndikcə, Şərqi Avropa düzənliyinin c.-unda quraq taxıl bitkili çöllərə, Xəzəryanı ovalıqda isə taxıl bitkili-kolcuqlu səhralı çöllərə və səhralara keçir. Minillik aqrar mənimşənilmə prosesində bu yerlərin bitki örtüyünün şəkli xeyli dəyişmiş, taxıl, qarğıdalı, şəkər çuğunduru, günəbaxan və sair k. t. bitkiləri əkilən ucsuz-bucaqsız tarlalarla əvəzlənmişdir. Yarımşəhralar və səhralarda, əsasən, qoyun otarılır. Çöl və yarımşəhraların bitki örtüyü təbii şəkildə, əsasən, qoruqlarda və milli parklarda təmsil olunmuşdur.

A.-nın subtropik qurşağında isti və

quru yay, rütubətli mülayim qış şəraitində bitkilərin zonal tipləri həmişəyaşıl sərtiyarpaqlı meşələr və kolluqlarla təmsil olunur. Cənubi A.-da palıdın müxtəlif növlərindən (daş palıd, Makedoniya palıdı və mantar palıdı), Livan və Atlas sidrindən, Hələb, Primorye və İtaliya şam ağaclarından ibarət yerli kserofil həmişəyaşıl meşələr çox əsrlər bundan əvvəl salınmışdır. İndi yerli bitki örtüyü hər yerdə ikincili kolluqlu bitki qruplaşmaları və süni salınmış kiçik massivlər və ikincili meşələrlə (meşəliklər 20%-dən çox deyil) əvəz olunmuşdur. Müxtəlif törəmə kolluqlu bitki qruplaşmaları olan *makvis* (çiyləklik, yabanı zeytun, püstə, nəcib dəfnə, filireya, mərsin, buxurkolu və s.) başlıca olaraq Pireney və Apennin y-a-rının q.-ində, Balear və Dalmasiya adalarında geniş yayılmışdır; daha quraq yerlərdə kolşəkili kərmək palıdı ilə qariqa üstünlük təşkil edir; Krımın Cənub sahili və Balkan y-a-nın şm. hissəsi üçün, əsasən, bəzi həmişəyaşıl bitki növləri ilə yarpağıtökülən kolluqlardan (qaratikan, dəmirqara, yabanı armud) ibarət şiblək səciyyəvidir. Balkan y-a ərazisində əhəngdaşların üzə çıxdığı yerlərdə alçaqboylu tikanlı kolluqlar və sərt otlaqlarla birlikdə *friqana* qruplaşmaları yayılmışdır. Bunlar həddən artıq mal-qara otarılmasından, yağınlardan və turizmdən zərər çəkir. Cənubi A. düzənliklərində başdan-başa suvarılan əkin sahələri, yaxud plantasiyalar, şəhər və kəndlər, istirahət kompleksləri salınmış, yollar və kanallar çəkilmişdir. A.-nın dağ

Pritviç gölləri. Xorvatiya.

Şimali Şotlandiya yaylası. Tipik landsaftı.

massivlərinin, xüsusilə subalp və Alp yüksəklik qurşaqları hüdudlarında kollu cəngəlliklər, çəmənələr, məndəçərliklər və daşlı səpintilərin bitki qruplaşmaları ilə təmsil olunmuş bitki örtüyü transformasiyaya az məruz qalmış və çoxsaylı qoruqlarda, milli parklarda intensiv surətdə mühafizə edilir. A.-nın təbii bitki örtüyü sahələrinin, demək olar ki, hamısı əsas botaniki ərazilər, botaniki yasaqlıqlar və s. şəbəkələrə daxildir.

Heyvanlar aləmi. Biocoğrafi rayonlaşdırmaya əsasən A. ərazisi Arktika sirkumpolyar, bilavasitə Avropa və Aralıq dənizyanı sahələri birləşdirən Arktogeoya daxildir. Zoocoğrafi cəhətdən Arktogeoya, nisbətən kasad və az endemizmə malik faunası, faunistik komplekslərin cavanlığı ilə fərqlənir; bu komplekslər müasir şəkildə mamont faunasına aid iri məməlilərin kütləvi surətdə qırılmasının (məməlilərin cinslərinin 40%-i məhv olmuşdu) baş verdiyi dövrdə – Son Pleystosendə Holosenin əvvəlində son buzlaşmadan sonra, eləcə də axırıncı min illiklərdə ekosistemlərin görünməmiş antropogen transformasiyası nəticəsində formalaşmışdır. Tarixi dövr ərzində nəslilə kəsilmə onlarla məməli və quş növü arasında qanadsız qaçara, təkə (qaramalın əcdadlarından biri) və tarpan da (atın əcdadlarından biri) olmuşdur. Son yüzilliklərdə Qərbi və Cənubi A. ərazisinin çox yerində zubr, qonur ayı, vaşaq, canavar, samur, siğir, Sibir xoruzu və tetranın nəslilə kəsilməmişdir. Axımın tənzimlənməsi, suların çirklənməsi və balıq ovçuluğunun artması nəticəsində A.-nın şirin su hövzələrindən bir çox balıq növləri (nəxəkimilər, qızılbalıqlar və alabalıqlar) yoxa çıxmışdır. Təbii ekosistemlərin qorunub saxlandığı A.-nın şm.-ində və yüksəkdağlıqlarında təbii faunanın mühafizəsi üçün nisbətən əlverişli şərait mövcuddur. Düzənliklərin və dağların çox yerində törəmə ekosistemlər (ikincili bərpa edilmiş meşələr və meşə plantasiyaları, meşələri əvəz etmiş çəmənələr, quru kolluqlu seyrək meşəliklər və s.) və insanlarla yaxınlıqda həyata uyğunlaşmış müasir faunanın maskunlaşdığı aqrolandsaftlar yayılmışdır. Təbii yaşayış yerlərinin antropogen dəyişiklikləri ilə əlaqədar müasir faunanın tərkibində yad növlərin (əsasən, balıqların və quşların) və himayəedici mühafizə nəticəsində yetişdirilmiş ovçuluq faunası (Avropa cüyürü, nəcib maral, boz dovşan, boz kəklik, qırqovul və s.) nümayəndələrinin olduğu müşahidə edilir.

A.-da 1000-dən çox onurğalı və bir neçə yüz min onurğasız heyvan növü məlumdur. A. ölkələrində (Rusiya istisna edilməklə) quş növlərinin sayı 300-dən 506-yədək (Fransa, İspaniya) və hətta 590-ədək (B. Britaniya), məməlilərin növü 60-dan 100-ədək (Almaniya, İtaliya), balıq növlərinin sayı 30-dan 300-ədəkdir. Aralıq dənizi (400 növdən çox), Qara dəniz (160 növ) və Baltika dənizində (50 növ) balıq faunasının növ zənginliyi kənarından, əsasən, c.-dan gətirilən növlərin hesabına artmaqdadır. Şimal dənizinin dayazlıqları Şimali Avrasiyanın su quşları üçün kütləvi qışlama yeridir.

Tarixi dövr ərzində ekosistemlərin insanlar tərəfindən köklü surətdə dəyişdirilməsi A. ərazisinin böyük bir hissəsində faunanın yayılmasında zona sərhədlərinin yox olmasına səbəb olmuşdur. Güclü antropogen təsirlərə məruz qalmalarına baxmayaraq faunalarında nisbətən təbii saxlanmış Arktika arxipelaqları və adaları, Fennoskandiyanın bəzi şm. r-nları, şm. tayqası və Şərqi Avropa tundraları istisna təşkil edir.

Arktikanın A. sektorunda balınakimilərin (Qrenlandiya balinası, ağ delfin), kürəkayaqların (Atlantika morju, xallı suiti) və yırtıcıların (ağ ayı, tundra tülkü) müxtəlif növləri geniş yayılmışdır. Sahillərdə quş bazarlarını əmələ gətirən dəniz quşları arasında kayralar, təmizçi, çimərquş, kiçik qaçarca, kütədimdik, qağayıların müxtəlif növü var. A. tundralarının faunistik kompleksinə məməlilərdən şimal maralı (bir neçə yarımnövü, o cümlədən Şpitsbergen və Novaya Zemlya yarımnövləri), Norveç lemminqi, ağ dovşan, tundra tülkü, rosomaxa, hornostay; quşlardan sahil qağayıları, əsl qızılquşlar, qütb bayquşu, adi qaqa, qazlar, kazarkalar, ördəklər, qu quşları, cüllütlər, Laplandiya yol torağayı və şimal sərçəsi daxildir. Maralçılıq r-nlarında canavarların olması adi haldır. Fennoskandiyanın şm.-ində və Rusiyanın A. hissəsində yerləşən A.-nın tünd iynəyarpaqlı tayqa faunası xırdayarpaqlı törəmə meşələrin yaranması (meşələrin kəsilməsindən və yanğınlardan sonra) nəticəsində xeyli dəyişmişdir. Küknarla trofik cəhətdən əlaqədar olan kompleks (sincab, meşə siçanı, tarlasıçanı, Sibir xoruzu, çataldimdiklər, arıquşular, ağacdələnlər), həmçinin meşələrlə açıqlıqlar (çaylaqlar, bataqlıqlar, çəmənələr) arasında sutkalıq və mövsümi qida miqrasiyaları edən qonur ayı, va-

şaq, meşə dələsi, siğir, meşə şimal maralı, tetra, bonazi tetrası, bayquşlar və s. səciyyəvidir. A.-nın iynəyarpaqlı-enliyarpaqlı və enliyarpaqlı meşələri tarixi dövr ərzində, demək olar ki, tamamilə məhv edilmiş, onların faunası isə xeyli dəyişikliklərə uğramışdır. Hazırda bu fauna cüyür, nəcib maral, lan, qaban, tülkü, adi dələ və daşlıq dələsi, safsar, porsuq, siçanlar, süleysinlər, tarlasıçanı, köstəbək, yarasa; quşlardan – qaratoyuq, milçəkqapan, yarpaqgüdə, pöhrəçil və ağacdələnlərlə təmsil olunur. A.-nın bəzi qoruqlarında və milli parklarında Avropa zubru, Avropa meşəpişiyi mühafizə edilir. Son onilliklərdə Şərqi Avropa düzənliyində k.t.-nin deqradasiyası və dincə qoyulmuş torpaqları ot basması nəticəsində arealın c. sərhədi boyunca qonur ayının fəal surətdə məskunlaşması qeyd olunur.

A.-nın çöl və yarımsəhra faunası köçəri tayfaların burada məskunlaşması dövründə tamamilə dəyişmişdir. Ərazinin böyük bir hissəsində çöl yanğınları nəticəsində və otlaqlardan həddən artıq istifadə edildiyi üçün dırnaqlılar (tarpan), iri yırtıcılar və gəmiricilər yox olmuşdur. Hazırda A.-da çöllər və yarımsəhralar şumlanma və otarılma nəticəsində, demək olar ki, tamamilə şəklini dəyişmişdir. Təbii faunistik komplekslər bəzi çayların vadilərində, nisbətən dik yamaclarda, həmçinin Xəzəryanı ovalığın az məskunlaşmış r-nlarında mühafizə edilmişdir. Bütövlükdə fauna aqrolandsaftlarda yaşamağa uyğunlaşmış məməlilərdən şimal maralı (bir neçə yarımnövü, o cümlədən Şpitsbergen və Novaya Zemlya yarımnövləri), Norveç lemminqi, ağ dovşan, tundra tülkü, rosomaxa, hornostay; quşlardan sahil qağayıları, əsl qızılquşlar, qütb bayquşu, adi qaqa, qazlar, kazarkalar, ördəklər, qu quşları, cüllütlər, Laplandiya yol torağayı və şimal sərçəsi daxildir. Maralçılıq r-nlarında canavarların olması adi haldır. Fennoskandiyanın şm.-ində və Rusiyanın A. hissəsində yerləşən A.-nın tünd iynəyarpaqlı tayqa faunası xırdayarpaqlı törəmə meşələrin yaranması (meşələrin kəsilməsindən və yanğınlardan sonra) nəticəsində xeyli dəyişmişdir. Küknarla trofik cəhətdən əlaqədar olan kompleks (sincab, meşə siçanı, tarlasıçanı, Sibir xoruzu, çataldimdiklər, arıquşular, ağacdələnlər), həmçinin meşələrlə açıqlıqlar (çaylaqlar, bataqlıqlar, çəmənələr) arasında sutkalıq və mövsümi qida miqrasiyaları edən qonur ayı, va-

Keçmişdə quru seyrək meşəliklər və kolluqlarla əvəzlənmiş subtropik və alçaqdağlıq enliyarpaqlı meşə sahələri olan Cənubi A. üçün Aralıq dənizyanı ərazilərin yoxsullaşmış faunası səciyyəvidir (lan, bezoar keçisi, köpgər, mufon, çaqqal, safsar, tülkü, dağ dolaşası,

Avropanın heyvanlar aləmi: 1 – nəcib maral; 2 – qonur ayı; 3 – tarpan; 4 – siğir; 5 – morj; 6 – zubr; 7 – canavar; 8 – quyruqsuz meymun; 9 – Avrasiya vaşaqı; 10 – Avropa lanı; 11 – safsar; 12 – Avropa sünbülqıranı; 13 – daşlıq dələsi; 14 – cüyür; 15 – samur; 16 – Sibir xoruzu; 17 – qütb bayquşu; 18 – dişi tetra; 19 – kiçik qaraca; 20 – sarıqarın təkə; 21 – oxuyan qaratoyuq; 22 – qaradöş qaratoyuq

mavi sağsağan, uzunqanadlılar, pöh-rəcillər, Aralıq dənizi tsbağası, təlxələr, kərtənkələciklər, kərtənkələlər və gek-konlar). Pireney d-rında (Pireney des-manı, genettalar, quyuqsuz makaklar), həmçinin Cənubi A.-nin çoxsaylı adala-rında endemizm inkişaf etmişdir. A.-nin çoxlu köçəri quş növlərinin qışlama yeri Aralıq dənizyanı ərazilərdədir.

A.-nın faunası bir çox beynəlxalq sa-zışların (miqrasiya edən növlərin müha-fizəsinə dair Bonn konvensiyası, nadir heyvan növlərinin yaşayış yerlərinin mühafizəsinə dair Bern konvensiyası, Afrika-Avrasiya köç yolları ilə uçan kö-çəri quşların, A. əliqanadlılarının mühafizəsinə, Aralıq dənizi və Qara dəniz ba-linakimilərinin qorunmasına dair saziş-lər və s.) mühafizə obyektidir.

Əsas ekoloji problemlər və mühafizə olunan təbii ərazilər. A.-nin əsas ekoloji problemləri atm.-in çirklənməsi, su eh-tiyatlarının tükənməsi, səth sularının və yeraltı suların çirklənməsi, tullantıların utilizasiyası, torpaqların deqradasiyası, biomüxtəlifliyin azalması və s.-dən ibarətdir. Atm.-ə tullanan kükürd və azot oksidlərinin 25%-i, karbon qazı emissi-yasının 25%-i və metanın 16%-i A. ölkə-lərinin payına düşür; pərnik qazları təbii mənbələrdən daxil olan qazlardan 4-5 dəfə çoxdur. Fotokimyəvi smog (yayda) və atm.-in kimyəvi və nəql. tullantıları ilə çirklənməsi A.-nin ümumi əh. 100 mln. nəfərdən çox olan 60 ən böyük şə-hərində qeyd edilir.

A.-da su mənbələrindən ildə təqr. 600 km³ təmiz su götürülür (A.-da çay

axımı həcmnin 26%-i) və 300 km³ çirkli su axıdır. Sudan istifadədə Şərqi A., yayda isə təbii suların çatışmadığı Cənubi A. ölkələrində də kəskin gərginlik yaranır. Suyun keyfiyyəti ilə əlaqədar ən gərgin vəziyyət Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, Belçika, İspaniya, Bolqarıstan və s.-də qeyd olunur; bu, A. əhalisinin 46%-inə öz təsirini göstərir.

A. ərazisində ildə 9 mlrd. t-adək bərk tullantılar yaranır; bunun təqr. 7 mlrd. t-u k.t., mədən sənayesi, enerji obyektləri və təmizləyici komplekslərdən; 1,5 mlrd. t-u sənaye obyektlərindən (300 min t-u xüsusi təhlükəli) və 0,5 mlrd. t-u məişət tullantılarından ibarətdir. Bərk məişət tullantılarının 60%-ə qədər və xüsusi təhlükəli tullantıların 70%-ə qədər zibilxanalarda toplanır və utilizasiya olunmur.

A.-da torpaqlar uzunmüddətli və çox vaxt səmərəsiz mənimsənilməsi, o cümlədən şəhərlərin və sənaye obyektlərinin genişləndirilməsi, yolların və kommunikasiya sistemlərinin inşası, tullantıların toplanması və eləcə də atm. çirklənməsinin təsiri səbəbindən deqradasiya proseslərinə – səthi və xətti eroziyaya, bərkiməyə, turşulaşmaya, çirklənməyə, humussuzlaşmaya, struktursuzlaşmaya və s. məruz qalır.

A.-da məməlilərin 250 növü (ümumi sayın 42%-i), quşların 520 növü (15%), sürünənlərin 200 növü (45%), balıqların 227 növü (52%), 1250 bitki növü (21%) məhv olmaq təhlükəsi altındadır. Məməlilərdən bir çox iri heyvanların (qonur ayı, vaşaq və s.) yayılma arealı kəs-

kin azalmış və çoxlu sayda növlərin kökü tamamilə kəsilmişdir.

A.-da ilk mühafizə olunan təbii ərazilər 19 əsrin ortalarından yaradılmağa başlanmışdır (məs., Fransada 1853 ildə Fontenblo). Burada ümumi sah. 109,3 mln. ha olan 12 mindən çox qorunan təbii ərazi və obyekt (yasaqlıq, qoruq, milli park, təbiət abidəsi) var. Mühafizə olunan təbii ərazilərin sahəsinə görə A. ölkələri arasında Danimarka, Avstriya, Almaniya, İsveçrə və Böyük Britaniya liderdir (2006). A.-da YUNESKO-nun 169 biosfer rezervatı, 753 beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq sahəsi var. Lipari a-rı (İtaliya), Nur-fyord və Eyrangerfyord (Qərbi Norveç), Kvarken arxipe-laqı və Yüksək Sahil (Finlandiya, İsveç), Dorsetşir və Şərqi Devonşir sahilləri, "Nəhənglərin döşəmə yolu" (Böyük Britaniya), Bern Alp d-ri və Monte-San-Corco d. (İsveçrə), Aqtelek mağara r-nu (Macarıstan, Slovakiya), Şkotsian mağaraları (Sloveniya), Dunayın deltası (Rumıniya), Belovejskaya Puşsa (Polşa, Belarusiya), Messel karxanasında qazıntı tapıntıları (Almaniya), həmçinin Durmitor (Çernoqoriya), Plitviç gölləri (Xorvatiya), Donyana (İspaniya), Pirin, Srebirna rezervatı (Bolqarıstan), Komidəki bakirə meşələr (Rusiya), Kuş dili (Rusiya, Litva), milli parkları Ümumdünya təbiət irsi sahələrinə aid edilir. Təbii və mədəni meyarlara görə Meteora və Afon dağı monastırları (Yunanıstan), Sent-Kilda a-rı (Böyük Britaniya), İbitsa a. (İspaniya), Korsika a. (Fransa), Laplandiya (İsveç), Oxrid ş. və Oxrid gölü (Makedoniya), Pireney d-rında Monte-Perdid d. (İspaniya, Fransa) *Ümumdünya irsi* siyahısına salınmışdır.

Öyrənilmə tarixi. A.-nin tədqiqinə ilk dəfə kritillər başlamışlar. Onlar təqr. e.ə. 16 əsrdə Peloponnes y-a və Evbeya a. sahilləri boyu üzmüş, Kiklada arxipelaga yiyələnmişlər. Peloponnes y-a-nda yaşayan xalqlar e.ə. 15-13 əsrlərdə Balkan y-a-nın sahillərində 40° şm. e.-nə qədər üzmüş, Pint və Olimp d-rını, Xalkidiki y-a-nı, Şimali Sporada, Lemnos və İoniya a-larını kəşf etmişlər. E. ə. 9 əsrdə finikiyalı dənizçilər Apennin y-a-nın c. və q. sahillərini, Malta, Siciliya, Sardinia, Balear a-larını, Pireney y-a-nın sahillərini, Qvadalkvivir, Qvadiana, Taxo və Duero çaylarının aşağı axarlarını kəşf etmiş, Cəbəltəriq boğazından okeana keçmişlər.

E.ə. 1-ci minilliyin ortalarında yunanlar A.-nin c. sahillərinin tədqiqini

başla çatdırmışlar. E.ə. 320 ildə yunan Pifey A.-nin q. sahilləri ilə Biskay körfəzindən Şimal dənizindəki üzmüş, Bretan və Kotanten y-a-larını, Britaniya a-larını kəşf etmişdir. E.ə. 4 əsrdə yunanlar Balkan və Apennin y-a-larının şm.-ində olmuş, Şərqi Alp d-rından keçmişlər. E.ə. 3 əsrdə karfagenlilər Meseta yaylası, İberiya və Mərkəzi Kordilyer d-rının kəşfinin başlanğıcını qoymuşlar.

E.ə. 2 əsrdə romalılar Pireney y-a-nın çaylarını və d-rını öyrənmişlər. Yuli Sezarın əsgərləri e.ə. 58-51 illərdə Mərkəzi Fransa massivini, Yura, Vogeç və Arden d-rını, Paris hövzəsindən q.-dəki ovalıqları, Rona, Haronna, Luara, Sena çaylarını, Britaniyanın c.-ş.-ini keçərək Temza çayının mənsəbində olmuşlar. Eramızın 43-84 illərində Britaniyanı istila etmiş romalılar İrlandiya dənizinə, şm.-da 57° şm. e.-nə qədər getmiş, Uels y-a, Uayt, Men və Anqlsi a-larını, Penin d-rını və Britaniyanın şm.-indəki yüksəklikləri kəşf etmişlər. 6-8 əsrlərdə irlandlar Britaniya və Farer a-larını, həmçinin İrlandiya a.-nı kəşf etmişlər. 9 əsrdə bu adalarda normanların koloniyaları yarandı. Onlar ilk dəfə Skandinaviya və Kola y-a-larının sahilləri boyu üzmüş, Ağ dənizə çıxmış, Baltik dənizinin a-larını, Qərbi Dvina və Neman çaylarının aşağı axarlarını kəşf etmişlər. 8-9 əsrlərdə ərəblər Cənubi Avropanı, xüsusilə onların tabeliyində olan Pireney y-a-nı, c.-ş.-də və ş.-də Emba, Ural çaylarından Kamanın mənsəbinədək olan ərazini öyrənmişlər. 9-12 əsrlərdə ruslar Dnepr, Dnestr, Don, Qərbi Dvina, Neman çaylarının hövzələrini, Ilmen, Çud, Pskov, Ladoqa, Oneqa, Beloye göllərini, Volqanın yuxarı və orta axarlarını, Şimali Dvina, Mezen, Peçora çaylarını kəşf etmişlər. Həmçinin 13 əsrdə Ağ dəniz sahillərini və Kola y-a-nın daxili r-nlarını öyrənmişlər. 13-15 əsrlərdə Cənubi A. dənizlərinin bütün sahilləri, həmçinin Atlantika okeanı sahillərinin bir hissəsi İtaliya dənizçiləri tərəfindən tədqiq olunmuş və xəritələşdirilmişdir. 15-16 əsrlərdə ruslar A.-nin şm. sahilləri boyu üzərək Kanin y-a-nı, Kolquyev, Vayqaç, Novaya Zemlya və Şpisbergen a-larını kəşf etmiş, 16-17 əsrlərdə bu ərazilərin xəritəsini çəkmişlər. 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərində hollandlar və ingilislər Qərbi Şpisbergeni və Ayı a.-nı, Novaya Zemlya arxipelagında Şimal a.-nı (1594-97, V.Barents), Şpisbergen arxipelagında isə Ec, Şimal-Şərqi Torpaq və s. a.-ları (1613-17, T.Ec), həmçinin

Yan-Mayen a.-nı (1614, Y.May) kəşf etmişlər. 1603-46 illərdə A.Burenin rəhbərliyi ilə İsveç topoqrafları Skandinaviya y-a-nın sahillərini, həmçinin çayları, gölləri və dağ massivlərini xəritəyə köçürmüşlər. 18 əsrdə rus səyyahları Orta və Cənubi Uralı, Orta Rus düzənliyinin ş.-ini, Xəzəryanı ovalığı, Kuma-Manıç çökəkliyini və Şərqi Avropa düzənliyini, həmçinin A.-nin şm. sahillərini tədqiq etmişlər.

1704-19 illərdə italyan təbiətşünasları A.Vallisneri və L.Marsilye Apennin və Apuan Alp d-rını öyrənməyə başlamış, 1761-84 illərdə isə L.Spallantsani və fransız D.Dolomey tədqiqatları davam etdirmişlər. 1751-95 illərdə fransız geoloqları J.Gettar, N.Demare, L.Ramon de Karbonyer və b. Mərkəzi Fransa massivi və Pireney y-a-nı, 1758-94 illərdə isveçrəli O.Sössür Yura və Qərbi Alp d-rını, 1776-95 illərdə fransızlar D.Dolomey və B.Akke Şərqi Alp d-rını və Dinar yaylasını tədqiq etmişlər. Fransız B.Akke (1788-96) və polyak S.Staşits (1789-1805) Karpat d-rını tədqiq etmişlər. 1753-68 illərdə hidroqraf M.Makenzi Britaniya sahillərinin dağlıqlaşdırılmasını başa çatdırmışdır.

1808-13 illərdə fransızlar Pireney d-rının orografik quruluşunu öyrənmişlər. 1836-47 illərdə A.Bue və O.Vikenel Balkan y-a-nın daxili r-nlarının və relyefinin dağlıq xarakteristikasının tədqiqinə başlamışlar. 19 əsrdə geoloq və coğrafiyaşünaslar Qərbi və Mərkəzi A.-da, Alp (P.Düfrenua, J.Eli de Bomon, Q.Düfur, E.Züss) və Karpat d-rında (E.Züss və b.), Fennoskandiya (L.Bux, B.Keylehau, P.Munk və b.) tədqiqat aparmışlar. Rus ekspedisiyaları Uralı bütünlüklə və Şərqi A.-nın bir sıra mühüm yüksəkliklərini tədqiq etmişlər. Britaniya a-larının relyefini 19 əsrin ortalarında geoloqlar (U.Smit, Ç.Layel, R.Murçison, A.Secvik, D.Makkuloh və b.) öyrənmişlər. İrlandiya a. sahillərinin ilk dağlıqlaşdırılması 1801-18 illərdə X.Şel, X.Frisak və b. tərəfindən aparılmışdır. Şpisbergen arxipelagı 1800-23, 1861-73, 1898-1902 və 1906-10 illərdə, Novaya Zemlya a-ları 1832-35 və 1907-11 illərdə, Frans İosif Torpağı 1880-1905 illərdə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir.

Avropa sivilizasiyasının formalaşması

İnsanların A.-ya təqr. 800 min il bundan əvvəl (bax *Antropogenez*) Afrikadan Cəbəltəriq boğazı ilə keçib

məskunlaşdıqları (*Atapuerka*, *Çeprano*) ehtimal olunur. 40-28 min il əvvəl isə Qərbi Asiyadan gələn müasir tipli insanlar (*Homo sapiens*) A.-da məskunlaşmış *neandertalları* sıxışdırıb burada yayılmışdılar. Paleolit dövründə A.-nin böyük hissəsini əhatə edən buzlaqyanı tundrada yaşayan iri heyvanların ovu insanların nisbətən oturaq həyat tərzini üçün imkan yaratmışdı. Həmin dövrdə Mərkəzi və Şərqi A.-da yayılmış yarım-qazma evlər bunu təsdiq edir. Üst Paleolitdə təsviri sənət meydana gəldi və çiçəklənmə dövrünü yaşadı. Qayaüstü rəsmlər (Fransanın c.-unda və İspaniyanın şm.-indəki ərazilərdə yerləşən *Altamira*, *Lasko*, *Fon-de-Qom*, *Tük-d'Oduber*, *Üç Qardaş mağarası* və s.), daş və heyvan sümükləri (o cümlədən mamont dişini) üzərində oyma rəsmlər (*Villendorf-Kostyonki mədəni birliyi* və s.), həmçinin gil plastikası (*Dolni-Vestonitse*) o dövrün incəsənətini əks etdirir. Mezolit dövrünün (e.ə. 13-10-cu minilliklər) əvvəllərində A. ərazisinin böyük hissəsi məskunlaşmışdı. Kontinental A.-nin meşəlik sahələrində yaşayan əhali, əsasən, ovçuluq, göl və çay balıqçılığı, dəniz sahillərində məskunlaşanlar isə dəniz sahilçılığı (Şimal dənizinin sahillərində dəniz yığılılığı ilə) ilə məşğul olmuşlar. E.ə. 6-cı minillikdə Balkan y-a (Argisa, *Sesklo* və s.) və Dunayboyu bölgələrdə (*Starçevo*) əkinçilik və heyvandarlıq yayılmış, Erkən Neolit dövrü üçün səciyyəvi olan əkinçilik mədəniyyəti (yaşayış məskənləri – *tellər*, qadın heykəlcikləri, sonralar naxışlı saxsı qablar) meydana gəlmişdi. E.ə. 6-4-cü minillərdə əkinçilik və heyvandarlıq Qərbi və Mərkəzi A.-nın meşə zonasında təşəkkül tapmışdı. Bu bölgələrdəki neolitik mədəniyyət (*xətli-zolaqlı keramika mədəniyyəti*) üçün müvəqqəti məskənlər, karxanlı uzunsov evlər və s. səciyyəvidir. E.ə. 4-cü minillikdə Alp d-rının ondağlıq hissəsindəki göllərin sahillərində dirəklər üzərində tikilən evlərdən ibarət əkinçi məskənləri meydana gəlmişdir. A.-nin ilk əkinçiləri, əsasən, çay və göllərin sahillərindəki münbit torpaqlarda məskunlaşmışdılar. Eneolit və Tunc dövründə kotanın yayılması A.-daki daxili meşəlik ərazilərin mənimsənilməsinə və qırılıb-yandırılmış yerlərdə əkinçiliyin meydana gəlməsinə səbəb oldu. E.ə. 4-cü minillikdə (*qıfəbənzər qədəhlər mədəniyyəti* və s.) Skandinaviyanın c.-unda əkinçilik və maldarlıq yayılmışdı. E.ə. 5-4-cü minilliklərdə Şərqi A.-nın c.-unda Vol-

Srebirna qoruğu. Bolqarıstan.

qanın orta və aşağı axarınadək istehsal təsərrüfatı yayılmış, bununla yanaşı Dneprdən ş.-də, əsasən, köçəri maldarlıq inkişaf etmişdi. Tunc dövrünün sonlarında (e.ə. 2-ci minilliyin sonu) Şərqi A.-nın çöllərində köçəri maldarların klassik mədəniyyəti formalaşdı. Neolit dövründə A.-nın şm.-ş.-ində yenə də ovçu tayfalar məskunlaşdı (*basma-daraqvarı keramika tarixi-mədəni birliyi, daraqvarı-basma keramika mədəniyyəti, Volqa-Kama mədəniyyəti* və s.). E.ə. 3-cü minillikdə Aralıq dənizinin ş. sahillərində Qərbi Asiya sivilizasiyaları ilə sıx bağlı olan A.-nın ən qədim şəhər sivilizasiyasının (*Egey mədəniyyəti*) formalaşması A. tarixinin yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. Oxşar proseslər Qərbi Avropada baş verdi: meqalitik mədəniyyətlərin və kurqan qəbirlərinin yayılması burada sosial diferensiasiyanın mövcud olduğunu və yüksək təbəqənin formalaşmasını sübut edir.

Hind-Avropa dilli xalqlardan əvvəl Qərbi A.-da yaşamış əhalidə yalnız bask dili dövrümüzədək gəlib çatmışdır. *Finuqor* xalqları Şimali və Şərqi A.-nın ən qədim əhalisinə aiddir. E.ə. 2–1-ci minilliklərdə *hind-avropalılar* A.-nın, demək olar ki, bütün ərazilərinə (şm.-ş. istisna olmaqla) yayılmışdılar. Ən qədim hind-Avropa tayfaları (*pelasqlar, karilər, leleqlər* və b.-r) Balkan y-a-nın c.-unda məskunlaşmışdılar. Sonralar A.-nın c.-unda yunanlar, *illiriyalılar, frakiyalılar, italiklər* və b.-r-inin yaşadıkları məlumdur. E.ə. 1-ci minillikdə Qərbi A.-nın böyük hissəsində kelt tayfaları (Fransada *qallar*, Niderland və Belçikada *belqlər*, Britaniya a-rında *britlər, skotlar*) məskunlaşmışdır. Şərqi A.-nın c.-unda isə *skiflər* və *savromatlar* yayılmışdılar.

E.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısında Aralıq dənizyanı ərazilərdə finikiyalılar, yunanlar, etrusklar və latınlar tərəfindən şəhər-polislər salınmışdı. Böyük yunan müstəmləkələşdirməsi dövründən (e.ə. 8–6 əsrlər) başlayaraq Aralıq dənizinin şm., Qara dənizin sahilyanı əraziləri *Yunanistan* (Qədim) mədəniyyətinin təsiri altına düşmüşdü. Antik sivilizasiyanın əsasını təşkil edən bu mədəniyyət A.-nın mədəni inkişafında istiqamətləndirici rol oynamışdır. Latın şəhərlərindən biri olan Roma əvvəlcə İtaliyanı, e.ə. 3 əsrin sonlarından isə A.-nın başqa ərazilərini özünə tabe etdi və qüdrətli Roma dövlətinin mərkəzinə çevrildi [bax *Roma* (Qədim)]. E.ə. 1 əsrdə q.-də Reyn, c.-da Dunay çayları arasında yer-

ləşən A. torpaqları və B.Britaniyanın böyük hissəsi Roma imperiyasının tərkibinə daxil idi. İmperiyanın qərb bölgələrində əhalinin əksəriyyəti latın xalq danışığı dilindən istifadə edirdi, şərq bölgələrində (Balkan y-a) isə yunan dili yayılmışdı (eramızın 4 əsrinin sonunda imperiya iki hissəyə – Qərbi və Şərqi Roma imperiyalarına bölündü). İmperiya sərhədlərindən şimal və şərq ərazilərdə məskunlaşan keltlər (Britaniya), *germanlar* (Reynboyu ərazilər) və frakiyalılar (Dunayboyu ərazilər) daha az romanlaşmışdılar.

German, slavyan, türk, irandilli və başqa tayfaların 4 əsrdən başlayan kütləvi miqrasiyaları (bax *Xalqların böyük köçü*) A.-nın etnik mənzərəsini dəyişdi. 5 əsrdə Roma imperiyasının qərb hissəsini tutan germanlar Qərbi, Cənub-Şərqi və Cənub-Qərbi A.-da geniş yayıldılar. Qitənin daha çox romanlaşmış ərazilərində (Qalliya, İberiya, İtaliya) latın xalq danışığı dilinin müxtəlif dialektləri qorunub saxlanmış, germanlar isə burada tədricən assimilyasiyaya uğramışlar. Bu ərazilərdən şimalda və şərqdə yerləşən, romalıların mədəni təsirinə zəif olduğu yerlərdə yayılmış german dilləri B.Britaniya a-rında yerli kelt substratını, demək olar ki, tamamilə sıxışdırmışdı. Şimali german dilləri arealında (Skandinaviya, Danimarka, sonralar İslandiya və Farer a-r) Skandinaviya xalqlarının etno-mədəni birliyi təşəkkül tapmışdır. Qərbdə Elba çayından, cənubda Balkan y-a-ndan, şərqdə Orta Don və Orta Volqaboyunadək, şimalda Volxovboyunadək olan ərazilərdə *slavyanlar, baltlar*, həmçinin şərqçi roman (*vlatlar*), fin-uqor və türk (*hunlar, avarlar*, protobulqarlar, *xəzərlər* və b.-r) xalqları məskunlaşmışdılar. Sonralar Oder çayından qərbdə məskunlaşan slavyanlar, əsasən, germanlaşdılar. Müasir *lujiselilər* onların nəsilridir.

Antik sivilizasiyanın süqutu A.-da əhalinin kəskin azalması və şəhərlərin tərk edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Eyni zamanda son antik və barbar elementlərin bir-birilə qaynayıb-qarışması nəticəsində mədəniyyət, ictimai münasibətlər, hüquq (bax *Barbar qanunnamələri*), incəsənət və s.-in yeni formaları yarandı. A.-da əsas konsolidasiya faktoru xristianlığın yayılması olmuşdur; qitənin qərb hissəsi Roma papasının, şərq hissəsi (əsasən, yunanlarla məskunlaşan) isə Konstantinopol patriarxının idarəsi altında birləşmişdi. Kilsənin qərb

və şərq qollarına parçalanmasına (1054 ildə başa çatmışdır) baxmayaraq, A. üçün *Bizansla* siyasi, dini və mədəni əlaqələr orta əsrlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Pireney y-a-nın ərəblər tərəfindən işğalı (8 əsr) nəticəsində A.-ya islam mədəniyyətinin elm, fəlsəfə, incəsənət və s. sahələrdə uzunmüddətli təsiri başlandı. Şərqi A. müsəlman dünyası ilə Qafqaz və Volqa vasitəsilə əlaqə saxlayırdı; *vikinqlər* (*varyaqlar*) vasitəsilə bu əlaqələr Şimali A.-ya qədər çatırdı.

5 əsrin sonu – 9 əsrdə Qərbi və Mərkəzi A.-nın böyük hissəsi *Frank dövlətinin* ərazisinə qatıldı. Bu dövlətin *Verden müqaviləsinin* (843) şərtlərinə əsasən *Böyük Karlın* nəvələri arasında bölüşdürülməsi nəticəsində gələcək Almaniya və Fransa dövlətlərinin əsası olan Şərqi Frank və Qərbi Frank krallıqları meydana gəldi. 9 əsrdə İngiltərənin birləşdirilməsi başa çatdı. Şimali, Mərkəzi və Şərqi A.-da yeni dövlətlər – Avar, Xəzər və Bulqar xaqanlıqları, Böyük Moraviya, Çexiya, Polşa, Macarıstan, Norveç, İsveç, Danimarka və Kiyev Rus dövlətləri meydana gəldi. Beləliklə, 11 əsrdə A.-nın indiki siyasi bölgüsünün əsası qoyuldu. Bu dövrdə baş verən demografik və iqtisadi artım A.-da qədim şəhərlərin dirçəlməsinə və yeni şəhərlərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Qərbdə feodalizmin klassik A. formasının əsasını təşkil edən vassal-len torpaq sahibkarlığı sistemi formalaşdı. *Səlib yürüşləri* zamanı A.-nın feodal dövlətləri iqtisadi və mədəni cəhətdən çiçəklənmə dövrünə çatdı, şəhərlər inkişaf etdi, Şərqi təsiri altında yeni dini-fəlsəfi məktəblər (*sxolastika*) və memarlıq üslubu (*qotika*) formalaşdı, məişət mədəniyyəti zənginləşdi. Eyni zamanda A. şərq istiqamətindən yeni basqınlara məruz qaldı: 13 əsrdə monqollar A.-ya yürüşlər edərək *Volqa Bulqariyasına* son qoydular və rus knyazlıqlarını özlərinə tabe etdilər; 14–15 əsrlərdə osmanlı fütuhəti nəticəsində Bizans imperiyası süquta uğradı. A.-nın c.-ş.-ində türk-islam mədəniyyətinin yayılması Balkan y-a-nın və Dunayboyu torpaqlarının Osmanlı imperiyasına tabe edilməsi dövründən başlayır. Bu dövrdə A.-da yeni mədəni hərəkət – *İntibah* inkişaf edirdi. 15 əsrin sonu – 16 əsrdə bir çox dövlətlərdə (İngiltərə, Fransa, İspaniya, İsveç, Rusiya və s.) siyasi mərkəzləşdirmə başa çatdı. Yeni dövlətlərin hüduqlarında müasir A. millətləri formalaşmağa başladı. Mərkəzi və Cənub-Şərqi A.-da

Habsburqlar, Osmanlılar və b.-r) çoxmillətli imperiyalar yaratdılar (bunlar Birinci dünya müharibəsindən sonra süqut etdi).

Amerikanın kəşfi (1492) və *Böyük coğrafi kəşflərin* başlanması ilə A. ölkələri (İspaniya, Portuqaliya, sonra isə İngiltərə, Niderland və Fransa) Amerika, Asiya və Afrikada geniş əraziləri tutdular. Buradan A.-ya böyük maddi sərvətlər, eləcə də məişət mədəni yeniliklər (kartof, qarğıdalı, tütün, çay, qəhvə, pambıq, kauçuk və s.) daxil oldu. Kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı.

Son orta əsrlərdə baş verən dini hərəkatlar (bidətlər, tərkidünya rahib ordenləri) 14 əsrdə katolik kilsəsində islahatın ilk cəhdi kimi təzahür etdi (*C.Uiklif*, *Y.Hus* və b.-r-inin təlimləri). 16 əsrdə baş verən *Reformasiya* Qərbi A.-nı katolik və protestant ölkələrinə parçaladı. Yeni dövrdə inkişaf edən dini azadçılıq və rəşadətçilik kimi azadçılıq və rəşadətçilik ənənələri, *Maarifçilik* xadimləri tərəfindən irəli sürülən təbii hüquq, *ictimai müqavilə*, xalq suverenliyi nəzəriyyələri və s. bu gün insan hüquqlarına dair müasir konsepsiyanın əsasını təşkil edir. Eyni zamanda iqtisadi liberalizm prinsipləri (*A.Smit*) A. kapitalizminin ideoloji bünövrəsini qoydu. 18–19 əsrlərdə baş verən sənaye çevrilişi beynəlmiləl, urbanist, sənayeləşmiş A. sivilizasiyasının formalaşmasına gətirib çıxardı. Köhnə monarxiyaları devirən inqilabların qələbəsi nəticəsində *millət* konsepsiyası tam təşəkkül tapdı. Avstriya–Macarıstan və Osmanlı imperiyalarında yaşayan xalqlar yerli dil və mədəniyyətlərin inkişafına təkan verən milli-mədəni intibah dövrünü yaşadılar.

19 əsrdə, əsasən, müstəmləkələr uğrunda gedən mübarizənin güclənməsi A. dövlətləri arasında münasibətləri kəskinləşdirməklə bir sıra yeni müharibə və inqilablara rəvac verdi. 20 əsrdə A. bəşəriyyət tarixində ən dağıdıcı vətəndaş münaqişələri və dünya müharibələrinin episentrinə çevrildi. İkinci dünya müharibəsindən sonra A.-da xalqların konsolidasiyalama meyili *Avropa İttifaqının* yaradılmasında (1993) özünü göstərdi. Asiya və Afrika ölkələrindən ərəblər, bərbərlər, türklər, kürdlər, hindistanlılar, pakistanlılar və b.-r-inin immiqrasiyası nəticəsində 20 əsrin ortalarından A.-nın etnik mənzərəsi dəyişir. Ərəb ölkələrindən gələnlərin əksəriyyəti Fransa, B.Britaniya, Niderland və Almaniya yaşayır; türklər Almaniya və Nider-

landda xarici işçi qüvvəsinin əksəriyyəti, Avstriyada isə sayca ikinci etnik qrupunu təşkil edirlər. Hindistandan, Pakistandan, həmçinin İngiltərənin Afrika və Vest-Hinddəki keçmiş müstəmləkələrindən gələnlər B.Britaniya daha çoxdurlar. Avropadaxili miqrasiyalar (xüsusilə Fransaya, B.Britaniyaya, Almaniya, İsveçrəyə, Belçikaya, İsveçə) buradakı etnik rəngarəngliyi artırır. Milli hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən xüsusi tədbirlər A.-da müxtəlif mədəniyyətlərin konsolidasiyasına imkan yaradır.

A. sivilizasiyasının bünövrəsi olan və burada meydana gələn iqtisadi, texniki, sosial, siyasi, mədəni inkişaf modellərinin məcmusu bütün dünya xalqlarının inkişafına təsir göstərmiş, müasir urbanist mədəniyyətin əsasını qoymuşdur.

Xalqlar

Etnoqrafik очерк. Müasir A.-da 70-dən çox xalq yaşayır. Əsrlər boyu buradakı əhalinin ümumi mədəni xüsusiyyətlərinin formalaşması nəticəsində A. vahid tarixi-mədəni regiona çevrilmişdir.

Populyasiyaların intensiv qaynayıb-qarışması və dünyanın digər qitələrindən miqrasiyaların artması səbəbi ilə A.-nın müasir əhalisi antropoloji cəhətdən getdikcə mürəkkəbləşir. A.-nın yerli əhalisinin əksəriyyəti fiziki cəhətdən böyük *Avropa irqinə* mənsubdur: şimalda açıqpiçmentli (*Atlantika-Baltika irqi* və *Ağ dəniz-Baltika irqi*), cənubda tündpiçmentli (*Balkan-Qafqaz irqi* və *Hind-Aralıq dənizi irqi*) tiplər üstünlük təşkil edir, qitə əhalisinin böyük hissəsi keçid *Orta Avropa irqinə* aiddir. Komilər, marilər, mordvalar və udmurtlar *Ural irqinə*, saamlar isə, əsasən, *laponoid* irqinə daxildir. Volqa hövzəsində *Şimali Asiya irqinin* elementləri mövcuddur.

Urbanizasiyanın çox yüksək səviyyəsində olan A. iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş regiondur. Müasir postindustrial A. cəmiyyətində təsərrüfatın ənənəvi formaları, demək olar ki, saxlanılmamışdır; xalq adət-ənənələri yalnız folklor nümunələri kimi qalmaqdadır. Əsasən, 16 əsr – 19 əsrin əvvəllərində şəhər məişətinin güclü təsiri ilə formalaşmış ənənəvi mədəniyyət bir çox A. xalqları üçün ümumi olan (geyim formaları: kişilərdə yaxası qatlanan köynək, dizə qədər, yaxud uzun tuman, jilet və ya gödəkə, kənarlı şlyapa, çox vaxt fulyar, qadınlarda köynək və ya köftə, yubka, korsaj, önlük, ləçək; ev tipləri: bir dam

altında birləşən yaşayış və təsərrüfat otaqları, daşdan istifadə, karkash *faxverk* üsulu, kirəmit dam örtüyü, istilik üçün buxar və s.) cəhətlərə malikdir. A. regional xüsusiyyətlərinə görə Qərbi Avropa, Mərkəzi Avropa, Şimali Avropa və Cənub-Şərqi Baltikyanı, Cənubi Avropa, Cənub-Şərqi Avropa və Şərqi Avropa tarixi-etnoqrafik vilayətlərinə bölünür.

Qərbi A., yaxud Atlantika tarixi-etnoqrafik vilayətində (B.Britaniya, İrlandiya, Fransa, Niderland, Belçika) germandilli (ingilislər, şotlandlar, irlandlar, hollandlar, flamandlar, frizlər, elzashlılar və lotaringiyalılar) və fransızdilli (fransızlar, vallonlar) xalqlar yaşayırlar. Bretonlar, vallilər və gellər kelt dillərində danışırlar. Fransızlar, flamandlar, vallonlar, bretonlar, irlandlar, gellər, əsasən, katolikdirlər. Protestantlıq, əsasən, kalvinizmlə – reformalıq (hollandlar), presviterianlıq (şotlandlar), həmçinin anqlikanlıqla (ingilislər, vallilər) təmsil olunur.

Ənənəvi təsərrüfat sahəsi qaramalın əmtəə istehsalıdır. K.t. bitkilərindən buğda, çovdar, şəkər çuğunduru, 16 əsrin 2-ci yarısından Amerikadan gətirilmiş kartof; B.Britaniyada ənənəvi olaraq arpa və vələmir becərilir. Qərbi A.-nın ənənəvi şəhər və kənd memarlığı üçün karkash *faxverk* texnikası səciyyəvidir. Orta və Aşağı Almaniya, Lotaringiya, Frislandiya, Cənubi Limburq, Şimali Fransa, Pikardiya və s. ev tipləri, Fransanın c.-unda isə Aralıq dənizi üslubunda tikilmiş evlər yayılmışdır. Qadınlara ənənəvi geyimi üçün qərribə formalı ləçəklər, çarpazvarı bağlanan şal, enli yubka, taxta başmaqlar (hollandlarda klomp, fransızlarda sabo); Vallon və Şimali Fransa qadınlarda zolaqlı dar yubka, flamand və holland qadınlarda isə bir-birinin üstündən geyilən krujevalı bir neçə yubka, qara şal və s. səciyyəvidir. Gellərin ənənəvi kişi geyimində yubka (kilt) qorunub saxlanmışdır. Ənənəvi mətbəxdə pendir (fransızlar, hollandlar, vallonlar), ət (ingilislər, duzlanmış balıq (hollandlar, vallonlar, flamandlar), istrydyə, midiya və s. dəniz məhsulları (fransızlar, bretonlar, vallonlar), kartof və tərəvəz (irlandlar, vallonlar), həmçinin yarmadan hazırlanan xərəklərdən (ingilislər, şotlandlar, irlandlar) geniş istifadə olunur.

Mərkəzi A. tarixi-etnoqrafik vilayətində (Almaniya, Avstriya, Lüksemburq, İsveçrə, Polşa, Çexiya, Slovakiya,

Macarıstan) germandilli (almanlar, valserlər, avstriyalılar, lüksemburqlular, lixtenşteynlilər, almaniyalı-isveçrəlilər, simbrlər, mohenolar) və romandilli (fransalı-isveçrəlilər, italyalı-isveçrəlilər, retoromanlar) xalqlar, həmçinin qərbi slavyanlar (polyaklar, çexlər, slovaklar, lujiselilər), qərbi ukraynalıların kiçik qrupları (rusinlər), həmçinin uqor dilində danışan macarlar məskunlaşmışlar. Dindarları katolik və protestantdır (lüteranlar və reformatlar).

K.t. yüksək məhsuldarlığa malik əkinçiliyə və başlıca olaraq südlük heyvandarlığa (Alp zonasında köçbə heyvandarlıq) əsaslanır. Köhnə şəhərlər baş kilsənin və bələdiyyə binasının yerləşdiyi mərkəzi meydanı olan plan əsasında salınırdı; çox vaxt əlahiddə, şəhərin hündür yerində adətən kilsəsi olan feodal qəsrı ucalırdı. Mərkəzi A.-nın bir sıra şəhərlərində küçələrin dairəvi şəklində olması, yaxud uzun mərkəzi küçədən ayrılan kiçik küçələrin salınması bunların könd məskənlərindən yarandığını göstərir. Çexlər, slovaklar, polyaklar və fransalı-isveçrəlilərdə könd evləri kərtmə, sonralar həm də karkaslı, birmərtəbəli, 3 kameralı [yaşayış otağı, dəhliz-mətbəx (mərkəzdə və yaxud otağın yanında) anbar] olurdu. Macarıstan və Xorvatiyanın şimalı üçün səciyyəvi olan gil möhrə Pannoniya evlərinin damı samanla örtülür, *qalereyası* dirəklər üzərində uzununa olur. Almanyanın şm.-ı, Niderlandın ş.-i, Danimarkanın c.-u, Baltikyanı ərazilərdə Aşağı Almaniya və ya Saksoniya evləri yayılmışdır: birmərtəbəli, yaşayış və təsərrüfat otaqlarından, tövlə və üstüörtülü daxili həyətdən (dile, halle) ibarət olur; evin arxa tərəfinin küncündə yaşayış otağı (flett) yerləşir. Almanyanın cənub və orta rayonlarında, həmçinin Avstriyada birinci mərtəbəsi daşdan olan, üst mərtəbələr isə faxverk texnikası ilə tikilmiş iki-üç mərtəbəli Orta Almaniya (Frankoniya) evləri səciyyəvidir; evlər küçəyə, yaxud yola köndələndir. Giriş qapısı mərkəzdə yerləşən və isidilən dəhlizdəndir. Dəhlizin bir tərəfində sobalı (ştube) yaşayış otağı, digər tərəfində anbarlar və pəyə olur.

İsveçrə, Almaniya, Avstriya, İtaliya və Sloveniyanın dağlıq ərazilərində Alp evləri yayılmışdır; alt mərtəbəsi daşdan, üst mərtəbəsi isə taxtadan tikilir (faxverk, yaxud kərtmə üsulu ilə), yan tərəfdən olan giriş qapısı dar dəhlizə açılır. Evlərin ön tərəfində yaşayış və təsərrüfat

otaqları [aşağıda isidilən yaşayış otağı (ştube) və mətbəx, yuxarıda ərzaq anbarları və yataq otaqları], arxa tərəfində pəyə, odun, saman və s. üçün anbarlar yerləşir. Eyvanlar, yaxud üstüaçıq qalereyalar dirəklərin üzərindədir, damlar alçaq və qoşaçatılıdır. Evin bəzi hissələri zəngin oyma naxışlarla bəzədilir. Şvarsvald tipli evlər Alp evləri ilə oxşardır: ön hissədə eyvanlı yaşayış otaqları, arxa hissədə pəyə, anbar və tövlələri var. Giriş qapısı evin orta hissəsində yerləşən isidilən mətbəxdəndir (bəzən mətbəx ön hissədəki iki otağın arasında yerləşir). Tirlərdən düzəldilən və üstü samanla örtülən aşağı meyilli dam örtüyü dirəklərə söykənir. Qadın geyimi üçün yaraşlıq qolları olan kofta, korsaj, dizəqədər enli yubkalar (macarlarda, çexlərdə və slovaklarda əksər vaxtlarda çoxsaylı alt yubkalarla birlikdə) səciyyəvidir. Mərkəzi Slovakiyada uzun köynək, iki önlükdən ibarət tikişsiz paltarlar indiyədək qalmaqdadır. Slovakiya, Qərbi Macarıstan və Şimali Xorvatiyada aşağısı gen ağ şalvarlı kişi kostyumu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Xəmir xörəkləri, klyotsk və vermiş şorbaları səciyyəvidir (xüsusilə Almanyanın c.-u və Avstriyada). Şimalda kartof çox yeyilir. Alp maldarlığı rayonlarında süd məhsulları geniş istifadə olunur. Alman mətbəxi kolbasa və sosiska, Avstriya mətbəxi isə şirniyyatı (Vyana fətiri, almalı ştrudel) ilə məşhurdur. İçkilərdən ən çox pivə; Reyn vilində və Macarıstanda isə üzüm çaxırları daha populyardır. Qoşa rəqslər (o cümlədən Avstriya *lendleri*) səciyyəvidir.

Şimali A. (Finlandiya, İsveç, Norveç, Danimarka, İslandiya) və Cənub-Şərqi Baltikyanı (Lətviya, Litva, Estoniya) tarixi-etnoqrafik vilayətinin əhalisi şimali german (danimarkalılar və fərrililər, isveçlər, norveçlər, islandiyalıları), Baltik (litvalılar, latışlar) və fin-uqor (finlər, estonlar, saamlar) dillərində danışır. Dindarlar arasında protestantlar (əsasən, lüteranlar) üstünlük təşkil edirlər.

Ənənəvi təsərrüfat meşə və bioloji resurslarının (meşəçilik, balina və balıq ovu) istifadəsi ilə bağlıdır. K.t.-ında ətlik-südlük heyvandarlıq inkişaf etmişdir. İş heyvanı kimi atlardan istifadə olunur. Qırılıb-yandırılmış yerlərdə əkinçilik 19 əsrin sonunadək mövcud olmuşdur. Ənənəvi olaraq arpa, çovdar, vələmir və kətan becərilir. Könd yaşayış məskənləri *xutor* tipindədir. Birmərtəbəli, 3 kameralı (isidilən yaşayış otağı, dəhliz və an-

bar; şimalda yaşayış otağı tikilinin yan tərəfində, cənubda isə mərkəzində yerləşirdi) kərtmə evlər yayılmışdır. Ənənəvi qadın geyimi, əsasən, yundandır; damalı, yaxud zolaqlı yubka, toxunma kofta, köynək və corab. Norveçdə və İsveçdə bəzi lenlərində sarafan tipli qolsuz geyim məlumdur. Kişi geyimi isə Orta A. kişi geyiminə yaxındır. Mətbəxdə sıyq, balıq, süd, pendir (əsasən, bərk sortlar) üstünlük təşkil edir. Əsas çörək növü çovdar unundan bişirilir. Bayramlardan qış (Skandinaviyada *yul*) və yay (İvan günü) günəşduruşu xüsusi qeyd olunur. Qış idman növləri və xor mahnıları populyardır.

Cənubi A. (Aralıq dənizi) tarixi-etnoqrafik vilayətində (Portuqaliya, İspaniya, İtaliya, Yunanıstan, Andorra, San-Marino, Vatikan, Malta, Monako, Cəbəlttariq), əsasən, roman xalqları (portuqallar, qalisiyalılar, falalar, ispanlar, katalonlar, mirandesalar, andorrallı, san-marinolular, italyanlar, sardiniyalılar, korsikalılar), həmçinin yunanlar, basklar və samidilli malthalılar yaşayırlar. Dindarların əksəriyyəti katolikdir; yunanlar pravoslavdırlar.

Aralıq dənizyanı ərazilərin (Cənubi və Cənub-Şərqi A.) ənənəvi təsərrüfatı üçün bağçılığın (meyvə, sitrus, zeytun ağacları) və üzümçülüyn inkişafı səciyyəvidir. Ənənəvi dənli bitkilərdən (buğda, çovdar) və paxlalılardan başqa 15 əsrdə Amerikadan gətirilmiş qarğıdalı da geniş yer tutur; dağlıq rayonlarda köçbə maldarlıq (qoyun, keçi) yayılmışdır, iş heyvanı kimi öküz və eşşək yetişdirilir. Könd evi tipləri və şəhərsalma ənənələri antik dövrlə bağlıdır. Aralıq dənizi tipli daş evlər üstünlük təşkil edir: ikimərtəbəli, bəzən üçmərtəbəli tikililərin üst mərtəbəsində əksər vaxtlarda həyətdən pilləkəni olan yaşayış otaqları var; daxili həyətlər səciyyəvidir. Ənənəvi yeməklərin əsasını buğda çörəyi, paxla, düyü, pomidor, meyvə, pendir, balıq, dəniz məhsulları, zeytun yağı təşkil edir; italyanlarda qatı qarğıdalı sıyığı (polenta) məlumdur. Ənənəvi qadın geyimi üçün gen köynəklər, uzun, enli yubkalar, kişi geyimi üçün kənarı enli şlyapalar (portuqallarda və ispanlarda *sombbrero*) və yaxud beretlər səciyyəvidir. Çoxşaxəli qohumluq və kivrəklik (kompadrazqo) ənənələri qalmaqda idi. Bayram mədəniyyəti katolik dininə əsaslanır. Öküz döyüşdürülməsi (bax *Korrida*) adətinin tarixi çox qədimdir.

Cənub-Şərqi A. tarixi-etnoqrafik vil-

ayəti Balkan y-a-nı və Dunayın aşağı axarını (Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya, Serbiya, Sloveniya, Xorvatiya, Monteneqro, Albaniya, Rumıniya, Moldaviya) əhatə edir. Bu ərazilərdə cənubi slavyanlar (bolqarlar, serblər, çernoqoriyalılar, xorvatlar, bosniyalılar, slovenlər), şərq roman xalqları (rumınlar, moldavanlar, aromun-vlaxlar, İstriya rumınları, istriotlar, meqlenitlər), həmçinin albanlar, qismən də yunanlar və türkdilli qaquazlar yaşayırlar. Əhalinin böyük hissəsi pravoslavdır; xorvatlar, slovenlər katolikdir; albanların əksəriyyəti, bosniyalılar, həmçinin digər azsaylı slavyan qrupları müsəlmandır.

Kənd yaşayış tikililəri daş (sahilyanı ərazilərdə Aralıq dənizi tipi) və kərtmə (dağ-meşə rayonlarında) evlərdən ibarətdir. Bütün ərazidə, əsasən, birmərtəbəli, 2 kameralı və dəhlizli evlər yayılmışdır. 3 kameralı evlərdə ya mərkəzdə yerləşən dəhliz (Serbiya, Xorvatiya, Rumıniyanın və Moldaviyanın c. hissəsi, Dunayyanı Bolqarıstan), ya da yan yaşayış otaqları (Rumıniya və Moldaviyanın şm.-nda yayılmış Belarus-Ukrayna tipi) isidilir. Dağlıq və sahilyanı ərazilər (Çernoqoriya və Xorvatiyanın dənizyanı, Makedoniya, Albaniya və s.) üçün yaşayış otaqları yuxarıda olan ikimərtəbəli evlər səciyyəvidir. Ənənəvi mətbəx üçün çörək-pita, qarğıdalı çörəyi və qatı sıyığı (mamalıq), qoyun pendiri ilə laylı piroq, qril üsulu ilə bişirilən ət yeməkləri səciyyəvidir. Xalq geyiminin əsasını şərq slavyan (Xorvatiya və Bosniyada Dinar yaylası, Bolqarıstanın şm.-ı) geyiminin analoqu olan *tunika* tipində qolsuz (Çernoqoriya və Xorvatiyanın dənizyanı ərazisi, Makedoniya, Rumıniya, Bolqarıstanın mərkəzi), yaxud qısaqollu köynək, qadınlarda dəbdəbəli (hazırda çox vaxt plisseli) yubka, önlük, qısa qolsuz köynək təşkil edir. Şimali Bolqarıstan, Serbiya, Rumıniya və Moldaviyada iki qumaş parçasından ibarət tikişsiz paltar, Mərkəzi Bolqarıstanda və Yunanıstanın ş.-ində sarafan tipində qolsuz paltar yayılmışdır. Bosniyalı müsəlman qadınlar çaxçur, uzun köynək, önlük geyinir, iri baş yaylığı bağlayırlar. Kişilər qara və ya ağ qalın kətandan, yaxud yundan tikilmiş qurşaqlı dar tuman geyinir. Türklərdən mənimsənmiş kişi kostyumu (ortası geniş olan tuman, enli qurşaq, qısa qolsuz köynək və fəs) səciyyəvidir. Bolqarlarda, serblərdə, albanlarda və moldovanlarda xam gön-

dən postol tipində dəri ayaqqabılar xarakterikdir. Cənubi slavyanlarda 20 əsrdək böyük patriarxal ailə – zadruqa qalmaqda idi; ailənin müqəddəs himayəçisinin (slava) şərfinə ailə bayramı indiyədək qeyd olunur. Saat əqrəbi istiqamətinin əksinə olan dairəvi *kolo* rəqsləri səciyyəvidir.

Şərqi A. tarixi-etnoqrafik vilayətinin (Rusiyanın A. hissəsi, Ukrayna və Belarus) şimalında və şərqində yaşayın fin-uqorlar (saamlar, karellər, vepsilər, vodlar, ijobalar, komilər, komi-permyaklar, udmurtlar, besermyanlar, mordvalar, marilər) burada mövcud olmuş ən qədim etnik təbəqəyə aiddirlər. Şimal-şərqdə samodi-nenlər, Krımda tatarlar, krımçaklar və karaimlər, Ural və Volqaboyu ərazilərdə isə çuvaşlar, tatarlar, kryaşenlər və naqaybaklar, başqırdlar və monqoldilli kalmıqlar yaşayırlar. Şərqi slavyanlar (ruslar, ukraynalılar və belaruslar) bütün ərazidə yayılmışlar. Dindarları, əsasən, pravoslavdır; rusların bir hissəsi, komilər və b.-rı köhnə-təriqəçidirlər. Qərbi Ukraynada yunan-katoliklər var. Tatarlar və başqırdlar müsəlman, kalmıqlar isə buddistdirlər (lamaist).

Əsas ənənəvi məşğuliyyət əkinçilikdir: şimalda çovdar, arpa, vələmir, cənubda buğda, darı və qarabaşaq becərilir. Meşə təsərrüfatı, bəzi yerlərdə ovçuluq, şimal sahillərində balıqçılıq və vəşi heyvan ovu (saamlar, pomorlar), tundra və meşə tundrasında maralçılıq (saamlar, nenlər, komi-ijemlər), Volqaboyu və Uralətrafi meşə-çöl və çöllərdə yarımköçəri və köçəri maldarlıq (başqırdlar, kalmıqlar) əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Əsas ev tipləri 3 kameralı (koma – dəhliz – anbar; Ukrayna və Belarusda həmçinin koma – dəhliz – koma), şimalda və şərqdə kərtmə (izba), cənubda isə kərtmə, saman, yaxud gəclə suvanmış hörmə komalardır (xata). “Rus” sobası, divarın içinə yerləşdirilən skamyalar və taxtlar, interyerin sırf ənənəvi şəkildə planlaşdırılması, stol və ikonlardan ibarət dini mərkəzin (qırmızı guşə) sobadan diaqonal istiqamətdə yerləşməsi bu evlər üçün spesifikdir. Tatarlarda və başqırdlarda evlər həyətin iç tərəfində yerləşir: kişilər və qadınlar üçün ayrılmış hissələr, içinə qazan bərkidilmiş soba, ön və yan divarlar boyunca düzülmiş taxtlar (tatar dilində səke). Şərqi slavyan şəhərləri üçün radial-dairəvi planlaşdırma, möhkəmləndirilmiş iç qala (kreml), bilavasitə şəhər və şəhərin ətrafındakı

sənətkar-tacir məhəllələri (posad) səciyyəvidir.

Qadın geyiminin ümumi tipi uzun köynəkdir (Şimal-Qərb və Volqaboyu xalqlarında tunikaya bənzəyir; çiyn hissəyə ruslarda və ukraynalılarda çəpinə, belaruslarda isə düzünə düzbucaqlı parça tikilir). Üstündən tikişsiz yubka (cənubi ruslarda ponyova, ukraynalılarda derqa və plaxta və s.), yaxud sarafan tipli qolsuz, yaxasız geyim (şimali ruslar, vodilər, karellər, komilər) və önlük geyilir. Kişi geyimi şalvarın üstünə (ruslar, belaruslar, Volqaboyu xalqlar), yaxud içinə salınan köynək (ukraynalılar və belaruslarda yaxa kəsiyi öndə, ruslarda solda, udmurtlar və marilərdə sağda) və ortası dar (ruslar, belaruslar), yaxud enli (ukraynalılar, tatarlar, başqırdlar) olan tumanlardan ibarətdir. Tatar, başqırd və qismən çuvaşlarda kişi geyimi üçün qurşaqsız köynək, qolsuz kamzol, qurşaqla bağlanan xalat səciyyəvidir. Qadın geyimi çoxsaylı metal bəzək əşyaları ilə zəngindir. Şərqi A. xalqlarının kişi baş geyimləri xəz və keçə papaqdan, tatarlar və başqırdlarda isə araçından ibarətdir. Qız və qadın baş geyimləri fərqlidir: qızlarda çələng, lent və ya yarımsferik kiçik papaq (vodilər, Volqaboyu xalqlar), ərdə olan qadınlarda saçları tamamilə örtən çoxtərkibli baş geyimi (ruslarda kokoşnik, kika, soroka və s., ukraynalılarda oçipok, belaruslarda namitka və s.). Sonradan qadın baş geyimi yaylıq olmuşdur. Əsas yemək acıtmalı, bəzi yerlərdə (Karpat d-ri, Volqaboyu) isə acıtmasız çörəkdir. Bayram və mərasim yeməkləri, əsasən, çörək, həmçinin xəmir (piroq, fəsəli) və yarmadan (sıyq) hazırlanan xörəklərdir. 19 əsrdək təərəzlərdən şalqam, kələm, çuğundur, sonralar kartof yayılmışdır. Balıq və ətdən də geniş istifadə olunurdu.

Ukraynalıların və belarusların qərb qrupları ilə Cənub-Şərqi və Mərkəzi A. xalqlarının, həmçinin Volqaboyu maldarları ilə Mərkəzi Asiya köçərilərinin ənənəvi mədəniyyətində bir çox ümumi cəhət mövcuddur. Ucqar Şimalda tundra maralçılarının mədəni elementləri qalmaqdadır.

AVRÖPA (Εὐρώπη) – yunan mifologiyasında Finikiya çarı Agenorun qızı. Mifin bir variantına görə, A.-ya aşıq olan Zevs öküzü çevrilərək onu qaçırmışdır. Digər varianta görə isə Zevs tərəfindən göndərilən öküz A.-nı belinə götürüb dənizi keçmiş və onu Krit a.-na gətirmişdir. Burada onların üç oğlu – *Mimos*,

Sarpedon və Radamanf doğulmuşdur. Daha sonra A. sonsuz olan Krit çarı Asterinin ("ulduzlu") arvadı olmuş, çar onun oğullarını övladlığa götürmüşdür.

Təsviri sənətdə "Avropanın oğurlanması" süjeti geniş yayılmışdır. Bu süjet qədim yunan heykəltəraşlığında (Selinuntada "kiçik metopalar məbədi"nin metopası, e.ə. 510–500, Arxeoloji muzey, Palermo; Beotiya terrakota heykəlcisi, e.ə. 550–500, Luvr, Paris), vaza bəzəklərində (qarafıqurlu oynoxooya, e.ə. 550–500, Rəssamlıq muzeyi, Klivlend; qırmızıfıqurlu hidriya, e.ə. 525–475, Aşmolan muzeyi, Oksford), Pompei mozaikalarında (San-Marko villası, Stabiya, eramızın I əsri) və freskalarda (e.ə. 15 il – eramızın 15 ili, Arxeoloji muzey, Neapol) öz əksini tapmışdır.

Orta əsrlərdə kitab miniatur sənətində A.-nin qaçırılması motivindən *Ovidinin* "Metamorfozalar" əsəri üçün çəkilən illüstrasiyalarda, həmçinin 15 əsrdə *kassone* bəzəklərində (Liberale da Verona, Bartolomeo di Covanni) və heykəltəraşlıqda (İl Riçço heykəlcisi, İncəsənət muzeyi, Budapeşt) istifadə olunmuşdur. 16–18 əsrlərdə "Avropanın oğurlanması" antik mifologiyanın ən populyar süjetlərindən idi. Boyakarlıqda *P. Veroneze*, *Tisian*, *C.B. Tyepolo*, *P.P. Rubens*, *Rembrandt*, *K. Lorren*, *A. Vatto*, *F. Buşe*, *G. Moro* və b.-nin, qrafikada isə *A. Dürrer*, *A. Tempesta* və b.-nin əsərlərində əksini tapmışdır. 19 əsrin sonu – 20 əsrdə *Val. A. Serov*, *P. Bonnar*, *A. Matiss* və *M. Bekmannın* əsərlərində bu süjet yeni simvolik mənə kəsb etmişdir.

AVRÓPA – Yupiter planetinin peyki. Diametri 3140 km, planetin mərkəzindən orta məsafəsi 671 000 km-dir. 1610 ildə *Q. Qaliley* kəşf etmişdir.

AVROPA ATOM ENERJISI BİRLİYİ, *A v r a t o m* – atom enerjisinin istehsalı və istifadəsi sahəsində birgə işlərin əlaqələndirilməsi və maliyyələşdirilməsi, atom sənayesinin inkişafı, nüvə energetikası sahəsində tədqiqatların aparılması, parçalanan materialların istifadəsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və s. üzrə Avropa dövlətləri təşkilatı. Mənzil-qarargahı Brüsseldədir. Avratomun təsis edilməsi haqqında sənədi 25.3.1957 ildə (1.1.1958 ildə qüvvəyə minmişdir) *Avropa İqtisadi Birliyinin* (AİB) yaranmasına dair Roma müqaviləsi ilə eyni gündə Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq tərəfindən imzalanmışdır. Yarandığı vaxtdan Avratom AİB ilə ümumi Assam-

bleyaya (Avropa parlamenti) və Məhkəməyə malik idi; təşkilatın Baş icraçı orqanı nüvə energetikasının inkişafına rəhbərlik etmək üçün lazımı səlahiyyətlər verilmiş Komissiya olmuşdur. 1959 ilin yanvarında Avratomun üzvləri nüvə materiallarının ticarəti üzrə ümumi bazar yaratdılar. 1967 ildə AİB, Avratom və *Avropa Kömür və Polad Birliyinin* icraçı orqanları birləşmişdir. Avratomun yaradılması haqqındakı müqaviləyə 1973 ildə Danimarka, İrlandiya və B. Britaniya, 1981 ildə Yunanıstan, 1986 ildə İspaniya və Portuqaliya da qoşulmuşdur. *Maastrixt müqaviləsi* qüvvəyə mindikdən sonra 1993 ildə Avratom *Avropa İttifaqı* strukturuna daxil olmuşdur.

AVROPA AZAD TİCARƏT ASSO-SİASİYASI (AATA) – regional iqtisadi qruplaşma; *Avropa İqtisadi Birliyinə* (AİB) daxil olmamış bir sıra Avropa dövlətlərinin Stokholm konvensiyasına (1960) əsasən yaradılmışdır. AATA-nın əsasını azad ticarət zonası təşkil edir: qarşılıqlı ticarətdə gömrük rüsumu və say məhdudluğu ləğv edilmişdir, lakin vahid xarici tarif yoxdur. Assosiasiyaya əvvəlcə yeddi dövlət: Avstriya, B. Britaniya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveçrə və İsveç daxil idi. AATA haqqında konvensiya İsveçrə ilə gömrük ittifaqı bağlamış Lixtenşteynə də şamil edilir. 1961 ildə Finlandiya, 1970 ildə İspaniya AATA-ya daxil oldu. Danimarka, B. Britaniya, Portuqaliya, Avstriya, Finlandiya və İsveç *Avropa İttifaqına* (Aİ) üzv olmaqlarına görə müxtəlif vaxtlarda AATA-dan çıxmışlar. 21 əsrin əvvəlində 3 üzv-ölkəni: Norveç, İsveçrə və İspaniyayı birləşdirir. Mənzil-qarargahı Cenevrədədir, rəhbər orqanı Nazirlər Şurası, icraçı orqanı Katiblikdir.

31.12.1966 ildə idxal edilən əmtəələrə qoyulan gömrük rüsumu və onların say məhdudluğu ləğv olundu, həmçinin idxal və ixrac üzrə ekvivalent tədbirlər qadağan edildi. Üçüncü ölkələrə gəldikdə isə üzv-ölkələr öz müstəqil gömrük tariflərini saxlayır. 1970-ci illərdə AİB ilə AATA dövlətlərindən hər biri arasında əmtəə ilə azad ticarətə təminat verən azad ticarət haqqında ikitərəfli müqavilə bağlanmışdır. 1977 ildə AATA-nın AİB-lə ticarətində sənaye mallarına qoyulan gömrük rüsumu ləğv edilmişdir. Bu iki ticarət bloku arasında əlaqə 1980-ci illərdə möhkəmlənmişdir; hər iki tərəf əməkdaşlığa can atmışdır.

1990-cı illərin əvvəllərində AATA ilə

Aİ-nin paktı nəticəsində təkcə əmtəə ticarətini deyil, həm də xidmət sahəsini, kapital və işçi qüvvəsinin azad hərəkətini və s. əhatə edən Avropa iqtisadi zonası yaradılmışdır. Aİ-nin üzvü olmayan İsveçrə bu geniş razılışmaya qoşulmamışdır.

AATA üçüncü ölkələrlə, xüsusən Mərkəzi və Şərqi Avropa, Aralıq dənizyanı ölkələr və Yaxın Şərqlə ticarət əlaqələrini genişləndirmiş və gücləndirmişdir. İqtisadi zonaya daxil olan üç AATA dövləti (İspaniya, Lixtenşteyn və Norveç) bir-biri ilə və Aİ-nin üzvü olan 15 dövlətlə güzəştli əlaqələr qurmuşdur.

AVROPA BİRLİKLƏRİ – 1967 ildən *Avropa İqtisadi Birliyinin* (AİB; 1993 ildən Avropa Birliyi), *Avropa Kömür və Polad Birliyinin* (AKPB: 2002 ilin iyulundan) və *Avropa Atom Enerjisi Birliyinin* (Avratom) ümumi adı. A.B. daha çox iqtisadi səlahiyyətlərə (ümumi bazar, ümumi aqrar siyasət və s.) malik inteqrasiya təşkilatları olmuşlar. İnteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi, genişlənməsi və ictimai həyatın digər sahələrinə yayılması ilə 1993 ildə A.B. bazasında ümumi səlahiyyətlərə malik inteqrasiya təşkilatı olan *Avropa İttifaqı* təsis edilmişdir.

AVROPA BİRLİYİ – bax *Avropa İttifaqı*.

AVROPA CƏNUB RƏSƏDXANASI (ACR; European Southern Observatory, ESO) – Belçika, Almaniya, Niderland, Fransa və İsveç hökumətləri tərəfindən 1962 ildə təsis edilmiş beynəlxalq elmi tədqiqat təşkilatı. 2006 ildə Böyük Britaniya, Danimarka, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya, Finlandiya və İsveçrə də ACR-in üzvü olmuşlar. Mənzil qarargahı Qarhinq-bay-Münxen ş.-ndədir (Almaniya). ACR-in müşahidə bazası Atakama səhrasında (Çili) bir neçə rəsədxanalar üzrə bölüşdürülmüşdür. La-Siyya rəsədxanası Santyaqo-de-Çilidən 600 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 2400 m hünd.-də yerləşir. Əsas cihazları 2,2 m, 3,5 m və 3,6 m diametrlili güzgüləri olan teleskop-reflektorlardır. Paranal rəsədxanası Antofaqastadan 130 km cənubda 2600 m hünd.-də yerləşir. Burada 8,2 m-lik güzgüləri olan 4 VLT teleskopu (Very Large Telescope), həmçinin 1,8 m-lik güzgüləri olan 4 köməkçi teleskop yerləşdirilmişdir; teleskoplardan həm fərdi, həm də VLTİ optik interferometrinin (Very Large Telescope Interferometer) tərkibində istifadə olunur. 5000

m hünd.-də yerləşən Çaxnantor rəsədxanasında submillimetr diapazonlu ALMA (Atacama Large Millimeter Array) interferometr sisteminin tikintisi gedir. Onlarla 12 m-lik antenalardan ibarət olan sistemin işə salınması 2010–12 illərdə nəzərdə tutulmuşdur. Onun prototipi olan submillimetr və millimetr diapazonlu 12 m-lik APEX teleskopu (Atacama Pathfinder Experiment) Çaxnantor rəsədxanasında fəaliyyət göstərir.

ACR dünyanın ən böyük astronomik müəssisələrindən biridir. Əsas tədqiqat istiqamətləri astrofizikanın kommetlərin müşahidəsindən tutmuş qalaktikadankənar astronomiyaya qədər, demək olar ki, bütün bölmələrini əhatə edir. ACR-in fəaliyyətində astronomik cihazqayırma, o cümlədən yeni şüaqəbuledicilərin və teleskopların idarə edən sistemlərin işlənilib hazırlanması əsas yer tutur. Mas., La-Siyya rəsədxanasının 3,5 m-lik teleskopunda əsas güzgünün formasını idarə etmək üçün dünyada ilk dəfə kompyuterləşdirilmiş sistem tətbiq edilmişdir. 2006 ilin sonundan ACR-də diametri onlarla metr olan fəvqəladə dərəcədə böyük teleskopun (Extremely Large Telescope) yaradılması üzrə tədqiqat işlərinə başlanılmışdır.

AVROPA DİLÇİLİK ƏNƏNƏSİ – Avropa elm və mədəniyyəti həddudlarında tarixən təşəkkül tapmış dilin təsviri, öyrənilməsi metodları və prinsiplərinin məcmusu. Antik dilçilik ənənələrindən qaynaqlanan A.d.ə. orta əsrlərdə, Qərbi Roma imperiyasının dağılmasından sonra yaranmışdır. Çox sayda məktəb və istiqamətlərinin olmasına baxmayaraq, dil haqqında elmin inkişafında vahid xətti ifadə edir. Trivi adlanan latindilli qrammatikalar, ritorikalar (poetikalar da daxil olmaqla), məntiqə dair təlimlər (dialektiklər) əsasında yaranmışdır. Bu sistem trivi və kvadrividən (musiqi, hesab, həndəsə, astronomiya daxil idi) ibarət ensiklopediya adlandırılan elmlər toplusunun tərkib hissəsi kimi 6 əsrdə formalaşmışdır. Antik biliklərin ilk dəfə M. Kapella (4–5 əsrlər) və *Boetsi* tərəfindən kanonlaşdırıldığı hesab olunur. Sonralar *Eliya Donatın* və *Pristsiannın* qrammatikaları, ən mühüm latın ritorikaları, poetikalrı və məntiqə dair traktatları kanonlaşdırılmışdır. *Boetsi* Aristotelin məntiqə bağlı əsas mətnlərini latın dilinə tərcümə etmiş, onun "Kateqoriyalar" və "Təfsir haqqında" traktatlarını şərh etmişdir. Bu əsərlər Avropada məntiqə dair təlimlərin inkişaf et-

məsi üçün əsas olmuşdur. *Boetsinin* müasiri *Kassiodor* "söz sənəti"nə (o, buraya qrammatikası, poetika ilə ritorikanı və məntiqi daxil etmişdi) dair latınca əsərlərdən ensiklopedik kompilyasiya tərtib etmişdi.

Qərbi Avropada A.d.ə-nin inkişafını bir neçə mərhələyə ayırmaq olar. 6–12 əsrlərdə latın irsi mənimsənilir və sxolastik məntiq yaranırdı; qrammatikaya qiraətə və yazıda praktik məqsədə xidmət edən köməkçi fənn kimi baxılırdı. 13–14 əsrlərdə (İntibahaqədərkə mərhələ) Avropa elmi Aristotel əsərlərindən daha çox yararlanır, onun məntiqə dair traktatları daha dəqiq tərcümə edilirdi. Bu mərhələdə qrammatika köməkçi fənn olmaqdan çıxaraq fəlsəfinin tərkib hissəsinə, insan təfəkkürünün mahiyyətini anlamaq vasitəsinə çevrilir; fəlsəfi qrammatika konsepsiyası formalaşır. Yunan və qədim yəhudi dillərinin qrammatikaları yaradılırdı (*R. Bekon*). Qalisiyalı *Pyotr* (Fransa) *Pristsiannın* qrammatikasına latın dilinin məruz qaldığı dəyişikliklərə uyğun şərh vermişdi. İspaniyalı *Pyotrun* (Portuqaliya, Roma; 13 əsr) məntiqi ideyaları əsasında "modislərin" böyük məntiq-qrammatika məktəbi yarandı (bax *Məntiqi cərəyan*). 15–16 əsrlərdə (İntibah dövrü) milli dillərə maraq oyandı. Kanonik mətnlər xalq dilinə əsaslanan ədəbi dillərə tərcümə olundu, onların ilk qrammatikaları tərtib edildi. Ayrı-ayrı dillərin spesifik quruluşu və qrammatikada onun öz əksini tapması problemi yarandı. İtaliya, İspaniya, daha sonra Fransa (1634) və başqa Avropa ölkələrində dilin öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olan akademiya meydanı gəldi. Bu, bir sıra ölkələrdə A.d.ə. əsasında müstəqil dilçilik ənənələrinin formalaşmasına səbəb oldu. 17–18 əsrlərdə (rasionalistik mərhələ) elmdə baş vermiş "Dekart inqilabı" dilin yeni məntiqi-rasionalistik prinsiplər əsasında öyrənilməsinə və axtarışlar aparılmasına təsir göstərdi və nəticədə insan nitqinin ümumi, dəyişməz cəhətlərini öyrənən "qrammatika elmi" yarandı. Bu mərhələdə qohum dillərlə bağlı müşahidələr aparılaraq, *tarixi-müqayisəli dilçiliyin* yaranması üçün zəmin hazırlandı.

Sadalanın mərhələ və istiqamətlər antik dilçilik ənənələrinin Qərbi Avropa qolunu xarakterizə edir. 9–11 əsrlərdə Avropanın iki böyük mədəni regionunun (yunan-slavyan və roman-german) fərqləndirilməsi prosesi gücləndi; buna

xristian kilsəsinin qərbi və şərq qolları bölünməsi rəvac verirdi. Şərqi Avropa ölkələri yunan-Bizans ənənəsinin təsiri altında idi.

Qərbi Avropa ənənələri ilə Şərqi Avropa ənənələrini s i n t e z etmək meyilləri 16–17 əsrlərdə meydana çıxdı, lakin bu, xüsusilə *Maarifçilik* dövründə özünü göstərdi.

15–16 əsrlərdə başqa qitələrdəki ərazilərin avropalılar tərəfindən müstəmləkəyə çevrilməsi nəticəsində A.d.ə. prinsiplərinin qeyri-Avropa regionlarına köçürülməsi baş verdi. İstila edilmiş müstəmləkələrin xristianlaşdırılması Bibliya və başqa dini ədəbiyyatın yerli dilə tərcüməsinə tələb edirdi, bu isə Avropa ənənələrinə əsaslanan missioner qrammatikalarının yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu, bir tərəfdən, Avropa filoloqlarının görüş dairəsini genişləndirir, Avropa dilçilik elminin məfhumlar quruluşunun inkişafına imkan yaradır, digər tərəfdən isə A.d.ə-nin bazasında yeni, avropadankənar linqvistik ənənələrin inkişafı prosesini stimullaşdırırdı. **AVRÓPA HÜQUQU** – Avropada inteqrasiya proseslərinin inkişafı gedişində təşəkkül tapan nisbətən müstəqil və muxtar hüquq sistemi. Özündə Avropa insan hüquqlarını müdafiə sistemini, *Avropa birliklərinin* və *Avropa İttifaqının* (Aİ) inteqrasiya hüququnu ehtiva edir. İnsan hüquqları və azadlıqlarını Avropa səviyyəsində tənzimləyən əsas hüquqi akt İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyadır (1950). Konvensiya əsasında Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi təsis edilmiş və hazırda fəaliyyətdədir.

İnteqrasiya hüququ Birliklərin hüququnu və Aİ hüququnu ehtiva edir. A.h.-nin əsas hissəsini Birliklərin hüquq normaları təşkil edir. Aİ-nin üzv dövlətləri, institutları və orqanları, həmçinin Aİ-nin yurisdiksiyasında olan xüsusi fiziki və hüquqi şəxslər A.h.-nin subyektləridir. Birliklərin hüququ üzv dövlətlərin milli hüquqlarına nəzərən alidir. Birbaşa qüvvəyə malik olan A. h.-nin normaları Aİ-nin üzv dövlətlərinin milli hüquq sistemlərinə avtomatik inteqrasiya edilir. Birliklərin hüququ yurisdiksiya müdafiəsi ilə təmin edilir ki, bu da mübahisənin xarakterini və predmetindən asılı olaraq, Aİ-nin məhkəmə orqanları, milli məhkəmə idarələri vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İnteqrasiya prosesləri inkişaf etdikcə Birliklər hüququ çərçivəsində hüququn

ayrı-ayrı müstəqil sahələri yaranır və təsbit olunur: konstitusiya (institusional) hüququ, inzibati hüquq, gömrük hüququ, ticarət hüququ, rəqabət hüququ, korporativ hüquq, ekoloji hüquq və s. A.h.-nin formalaşmasının əsas sisteməradıcı mənbəyi Aİ institutlarının dərc etdiyi normativ hüquqi aktlardır: rəqlamentlər (Aİ-nin bütün subyektləri üçün bütün tərkib hissələri ilə icbari olan ümumi xarakterli normativ hüquqi aktlar), direktivlər (əldə edilməli olan məqsəd və nəticələri formalaşdırır, lakin hüquqi tənzimlənmənin detallarını və üsullarını üzv dövlətlərin ixtiyarına buraxır), fərdi müəyyənləşdirilmiş qərarlar (ilk növbədə üzv dövlətlərə və institutlara ünvanlanmış, icbari qüvvəyə və birbaşa təsirə malik hüquqi aktlar). Aİ Konstitusiyasına görə "Avropa qanunu" anlayışı tətbiq edilir. A.h.-nin mənbələrinə beynəlxalq müqavilələr (Birliklərin bağladığı və Birliklər ilə, üzv dövlətlərin üçüncü ölkələrlə bağladığı), həmçinin Aİ-nin məhkəmə orqanlarının qərarları (presedent hüququ) aiddir.

Avropa İttifaqı hüququ Aİ-nin ümumi xarici siyasətinin və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsini, cinayət hüququ sahəsində polis və məhkəmələrin əməkdaşlığını tənzimləyir. Aİ hüquq normaları, əsasən, iştirakçı dövlətlər arasındakı sazişlərlə formalaşdırılır. Bu sahələrdə xüsusi şəxslər hüquq münasibətlərinin subyektləri olurlar. Aİ məhkəməsinin bu sahələrin tənzimlənməsinə müdaxilə etmək imkanı olduqca məhduddur.

AVROPA İQTİSADI BİRLİYİ, AİB, "Ümumi bazar" (ing. Common market) – 1958–93 illərdə Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi birliyi. Avropa Kömür və Polad Birliyinin üzvləri (Belçika, AFR, Fransa, İtaliya, Lüksemburq və Niderland) tərəfindən 1.1.1958 il tarixində qüvvəyə minmiş Roma müqaviləsinə (23.3.1957 il tarixində imzalanmış) əsasən yaradılmışdır. AİB-in məqsədi iqtisadi, sosial, valyuta və investisiya siyasətinin, o cümlədən üçüncü ölkələrlə ticari əlaqələrinin koordinasiyası, k.t. və nəql. sahəsində ümumi siyasətin keçirilməsi, üzv-dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının və əmtəələrin idxal və ixracına miqdar məhdudiyətlərinin ləğv edilməsi, işçi qüvvəsi, kapital və xidmətlərin sərbəst yerdəyişməsi üçün şəraitin yaradılması yolu ilə ümumi bazarın formalaşdırılması olmuşdur. AİB-in rəhbər orqanları: Assambleya (Avropa Parla-

menti), Nazirlər Soveti, Şura (baş icra orqanı), Məhkəmə, həmçinin ümumi iqtisadi və sosial siyasətin aparılması ilə bağlı tədbirləri maliyyələşdirən bir sıra kredit idarəsi – Avropa investisiya bankı (1958 ildən), Avropa inkişaf fondu (1958 ildən), Avropa regional inkişaf fondu (1975 ildən), Avropa sosial fondu (1960 ildən) və s. AİB *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı*, BMT-nin Ticarət və inkişaf üzrə Konfransı, həmçinin BMT-nin bir sıra ixtisaslaşmış idarəsində müşahidəçi statusu almış, dünyanın bir çox ölkəsi ilə Gömrük ittifaqı və ticarəti barədə razılaşmalar bağlamışdır. AİB çərçivəsində Gömrük İttifaqının, k.t. əmtələrinin ümumi bazarının, həmçinin ticari-iqtisadi və sosial siyasətin koordinasiyası mexanizmlərinin yaradılması, əsasən, 1960-cı illərin 2-ci yarısında başa çatmışdır. 1.7.1967 il tarixində AİB-in başçılığı ilə, Avropa Kömür və Polad Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyi tərəfindən Avropa Birliyi yaradılmışdır. 1971 ildə AİB 1970-ci illərin sonuna Avropa valyuta sisteminin yaradılmasının ümumi prinsiplərini hazırlamışdı. Danimarka, B.Britaniya və İrlandiya 1.1.1973 il tarixində, Yunanıstan 1.1.1981 il tarixində, İspaniya və Portuqaliya 1.1.1986 il tarixində AİB-ə qoşulmuşlar. 17.2.1986 il tarixində qəbul edilmiş Ümumi Avropa aktına əsasən 1992 ilin sonuna AİB-ə üzv dövlətlərin ümumi daxili bazarının yaradılması və siyasi məsələlərin həllini AİB-in səlahiyyətinə ötürülməsi planlaşdırılmışdır. Maastrixt müqaviləsinin qüvvəyə minməsi (1.1.1993) və Avropa İttifaqının yaranması ilə sonuncunun daxili strukturuna çevrildi.

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİ (AİHM) – insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanın reallaşdırılması məqsədilə *Avropa Şurasının* (AŞ) yaratdığı (1959) məhkəmə orqanı; iqamətgahı Strasburqda yerləşir. Məhkəmənin səlahiyyətinə Konvensiyanın tətbiqi və təfsiri aiddir. Məhkəmə dövlətlərin müraciətini və Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərində onun müddələrinin ehtimali pozulması ilə əlaqədar fərdi ərizələri nəzərdən keçirir.

Məhkəmə daimi əsasda işləyir. Hakimlərin sayı Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin sayına uyğundur. Vakanıyanı doldurmaq üçün dövlət AŞ Nazirlər komitəsinə 3 namizəddən ibarət siyahı verir ki, bunlardan biri AŞ Parlament Assambleyası tərəfindən 6 il müddətinə

Avropa məhkəməsinin hakimi seçilir. Məhkəmə plenumu məhkəmənin sədrini seçir və Reqlamenti qəbul edir. Məhkəmə sessiyalara bölünür ki, bunların da tərkibindən komitələr (daxil olan müraciətlərin uyğunluğunun ilkin yoxlanılması üçün) və məhkəmə palataları (konkret məsələlərə baxmaq üzrə) formalaşdırılır. Müraciətin qəbul edilməsinin formal tələbləri: insan hüquqlarının ehtimali pozulmasının qurbanı statusuna malik olma, iddia vaxtının müddəti, daxili hüquq müdafiəsi vasitələrinin tükənməsi, Konvensiyanın predmetinə uyğunluq və s. Məhkəmədə araşdırmalar açıq, çəkişmənin bütün tələblərinə uyğun keçirilir. Məhkəmə icraatı çəkişmə kağızları ilə mübadilədən və şifahi dinləmələrdən ibarətdir: əvvəlcə cavabdeh dövlətin ilkin etirazları araşdırılır və qəbul edilməsi məsələsi həll olunur, sonra işin mahiyyəti barədə qətnamə çıxarılır. Tərəflərdən hər biri 3 ay ərzində Böyük Palatada qətnaməyə qarşı etirazını bildirə bilər, lakin işə müstəsna halda yenidən baxıla bilər. Şikayətə təkrarən baxılma yalnız yeni hallar açıldıqda mümkündür. Məhkəmə icraatının rəsmi dilləri ingilis və fransız dilləridir. Məhkəmə AŞ-nin üzv dövlətində qüvvədə olan qanunların Konvensiya normalarına uyğunluğu haqqında məsələni həll etməyə, milli məhkəmələrin çıxardığı hökmləri, yaxud qərarları ləğv etməyə haqqı yoxdur. Məhkəmə cavabdeh dövlətin hakimiyyət strukturları tərəfindən Konvensiya normalarının pozulmasını müəyyənləşdirdikdə, həmin dövlət məcbur edir ki, zərər çəkənə sübut olunmuş maddi zərəri və mənəvi ziyanı məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi həcmdə ödəsin. Məhkəmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarəti AŞ-nin Nazirlər komitəsi həyata keçirir. Konvensiyanı ratifikasiya etmək AŞ-na qəbulun şərtidir. Avropa məhkəməsinin məcburi yurisdiksiyasının qəbul edilməsi avtomatik xarakter daşıyır. Məhkəmənin qərarları presedent xarakteri daşıyır. Konvensiyanın ümumi şəkildə formulə edilmiş və konkret vəziyyətə tətbiqən təfsiri bütün dövlətlər üçün məcburidir.

Azərbayc. Resp. Avropa məhkəməsinin məcburi yurisdiksiyasını qəbul etmişdir. 2.4.2003 ildə AŞ PA ilk dəfə Azərbaycan-dan AİHM-ə hakim seçmişdir. **AVROPA İTTİFAQI (Aİ)** – Avropa dövlətlərinin ən iri inteqrasiya birliyi. Aİ-yə digər qitələrdə yerləşən dənizəşəri əraziləri ilə birlikdə 27 dövlət daxil

dir (1.1.2007). Aİ-nin ərazisi 4 mln. 317 min km, əhalisi 492,8 mln. nəfərdir.

Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilə 1992 ildə Maastrixtdə imzalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, Aİ *Avropa birlikləri* (bunlardan ikisi Aİ tərkibində fəaliyyət göstərərək, birinci dayağı yaradır) və əlavə olaraq ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti (ikinci dayağ), ədliyyə və daxili işlər sahəsində əməkdaşlıq (üçüncü) əsasında təsis edilmişdir. Bu struktur "üç dayağ sistemi" adlandırılır. Amsterdam müqaviləsi (1977) azadlıq, demokratiya və qanunçuluq məkanının yaradılmasını təsbit etmişdir; demokratik əsasların və prinsiplərin qorunması mexanizmini formalaşdırmış, həmin prinsipləri pozan dövlətlərə sanksiyalar tətbiq etmək imkanını nəzərdə tutmuşdur; əsas insan hüquqları və azadlıqları Xartiyasının (2000 ildə elan edilmişdir) hazırlanması üçün tədbirlər təklif etmişdir. Aİ tərkibinin daha da genişlənməsilə bağlı təminatların möhkəmləndirilməsi və risklərin aradan qaldırılması məqsədilə 2001 ildə Nitsa müqaviləsi imzalanmışdır. Müqavilədə "irəliləyən əməkdaşlıq" konsepsiyası təsbit olunmuş, Aİ-nin demokratik əsaslarının və prinsiplərinin ehtimali pozulmasına qarşı yeni təminatlar daxil edilmiş, məhkəmə sisteminin fəaliyyət qaydasına yenidən baxılmışdır. 2004 il oktyabrın 29-da Avropa üçün Konstitusiyanın təsis edilməsi haqqında Müqavilə imzalanmışdır. Qəbul olunmuş qaydaya uyğun olaraq, Müqavilə və ona əlavə olunan sənədlər ratifikasiya edilmək üçün Aİ-nin üzv dövlətlərinə verilmişdir (Müqaviləni 15 dövlət ratifikasiya etmişdir, lakin Fransa və Niderlandda Aİ Konstitusiyasının layihəsi dəstək almadığından ratifikasiya prosesi dayandırılmışdır).

Aİ-nin məqsəd və prinsipləri. İttifaq azadlıq, demokratiya, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət, həmçinin hüququn aliliyi prinsiplərinə - üzv dövlətlər üçün ümumi olan prinsiplərə əsaslanır (Müqavilənin 6.1. maddəsi). Bunlar plüralizm, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi, dözümlülük, həmrəylik və qadınlarla kişilərin bərabərliyi ilə səciyyələnən cəmiyyət çərçivəsində reallaşdırılır. Bütün üzv dövlətlər həmin dəyərləri dəstəklədiklərini bəyan etməklə yanaşı, onların reallaşdırılmasını təmin etməyə borcludur. Bu prinsiplərə riayət etməkdən imtina Aİ tərəfindən xəbərdarlıq tədbirlərinin görülməsi, daimi və ciddi

təhlükənin olduğu təqdirdə Aİ-nin orqanlarında, hətta üzvlüyündə iştirak etmə hüququnun dayandırılması kimi sanksiyaların tətbiqi ilə nəticələnmə bilər.

İnteqrasiya qurumu qarşısında duran konkret vəzifələr həmin ümumi dəyərlər, məqsədlər və prinsiplər əsasında formalaşdırılır. Birliklərin və İttifaqın daxili siyasət sahəsində həll etdiyi vəzifələrə ümumi və vahid daxili bazarın yaradılması, iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması, iqtisadi və sosial həmrəylik siyasətinin həyata keçirilməsi, elm sahəsində tədqiqatlarla və texnoloji tərəqqiyə yardım göstərilməsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, ətraf mühitin müdafiəsi üzrə radikal tədbirlərin görülməsi aiddir. Sosial sahədə məşğulluğun artması, rifahın və həyat keyfiyyətinin yüksəlməsi, səhiyyənin, təhsilin, peşə təliminin yüksək səviyyəsi, sosial müdafiənin gücləndirilməsi ön plana çəkilir. İnteqrasiya birliklərinin mədəniyyətin inkişafında iştirakı milli fərdiliyə, milli mədəniyyətlərin özünəməxsusluğuna riayət olunmasında ifadə olunur. Humanitar xarakterli vəzifələrin həllində və sülhün qorunması üzrə kollektiv tədbirlərin həyata keçirilməsində Aİ-nin iştirakını fəalləşdirmək üçün tədbirlər görülür. Ümumi müdafiə siyasətini inkişaf etdirmək məqsədilə Avropa hərbi planlaşdırma qrupunun yaradılması və Aİ-nin kollektiv hərbi qüvvələrinin formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Aİ-dən kənarında birgə əməliyyatların planlaşdırılması sahəsində ixtisaslaşdırılmış aparat yaradılmışdır; o, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti məsələləri üzrə Ali təmsilçinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Yeni ixtisaslaşdırılmış strukturların formalaşması və əməkdaşlıq proqramının işlənilib hazırlanması cinayət hüququ sahəsində polislərin və məhkəmələrin əməkdaşlığının genişləndirilməsinə kömək edir. Avropol və avroyust (əsasən, məhkəmə və prokurorluq əməkdaşlığı problemləri ilə məşğul olur) təsis edilmiş, Aİ-nin xarici sərhədlərində operativ əməkdaşlıq idarəsi üzrə agentlik yaradılmış, Avropa prokurorluğunun yaradılması üzrə prinsipial qərar qəbul edilmiş, vahid Avropa həbs orderini həyata keçirmək üçün tədbirlər işlənilib hazırlanmışdır. Mütəşəkkil cinayətkarlıq və terrorçuluqla mübarizəni gücləndirməyi nəzərdə tutan bir sıra ixtisaslaşdırılmış orqanlar təsis edilmişdir. Şengen sazişlərinin kommunitarizasiyası

(onların Birliklərin hüquq sistemində inteqrasiyası) həyata keçirilmişdir: "irəliləyən əməkdaşlıq" konsepsiyası çərçivəsində işlənilib hazırlanmış Şengen sazişləri viza, miqrasiya, həmçinin sığınacaqvermə siyasətinin həyata keçirilməsini tənzimləməyə yönəlmişdir. Şengen zonasına Aİ-nin üzvü olmayan bəzi dövlətlər – Norveç və İslandiya qoşulmuşlar. Şengen zonasına qoşulmaq haqqında qərar İsveçrədə keçirilmiş referendumda qəbul edilmişdir. 7 dövlət viza siyasətini daha dəqiq işləmək və Aİ sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Şengenplyus adlandırılan yeni müqavilələr (2007) imzalanmışlar.

Aİ Avropada iqtisadi inteqrasiyanın daha inkişaf etmiş formasıdır. Bu inteqrasiya bütün inkişaf mərhələlərini – azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, vahid daxili bazar, iqtisadi, valyuta ittifaqı mərhələlərini keçmişdir. 1968 ildən Avropa birliklərində qarşılıqlı ticarətdə gömrük rüsumu tamamilə götürülmüş, üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi tətbiq edilmişdir. 1993 ildən daxili sərhədlərsiz təsərrüfat məkanı – vahid daxili bazar təşəkkül tapmışdır ki, bunun da çərçivəsində əmtələrin, işçi qüvvəsinin, xidmətlərin və kapitalların azad yerdəyişməsi təmin olunmuşdur. İqtisadi və valyuta ittifaqı 1999 il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlamış və vahid valyuta – avro dövriyyəyə buraxılmışdır. Avropa iqtisadi inteqrasiyası iki istiqamətdə inkişaf edir: milli təsərrüfatların daha dolğun vahid regional təsərrüfat sistemində birləşməsi və inteqrasiya zonasının ərazicə genişlənməsi.

Aİ-nin vəzifələrindən biri bu qurumun məqsədləri və prinsipləri əsasında milli qanunvericiliklərin ahəngdarlığını təmin etməkdir. Bu ahəngdarlığın şərtləri və qaydası bilavasitə təsis müqavilələri ilə tənzimlənir.

Aİ institutları. İnteqrasiya birliklərinə həvalə edilmiş səlahiyyətlər geniş orqanlar sistemi, ixtisaslaşmış təşkilatlar (agentliklər) və institutlar tərəfindən həyata keçirilir. Aİ-nin əsas orqanları məcburi normativ hüquqi aktları dərc etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər. Institutlar sistemi ilk dövrdə hər üç Birlikdə təsis edilmişdi. İlk mərhələdə (1957) Avropa inteqrasiya təşkilatları çərçivəsində ümumi Parlament və Məhkəmə yaradılmışdır; 1965 ildə imzalanmış birləşmə haqqında Müqavilə əsasında bütün Birliklər üçün vahid olan Şura və Komissiya yaradılmışdır. Aİ-nin yara-

dılması haqqında müqavilə Birliklər və İttifaq üçün vahid institutlar sisteminin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Müasir institutlar sistemi Nits müqaviləsində təsbit olunmuşdur.

Avropa İttifaqı şurası – ali siyasi rəhbərlik orqanıdır. Aİ-nin institutlarına Aİ Şurası, *Avropa Komissiyası*, *Avropa parlamenti*, Aİ-nin məhkəmə orqanları və Hesablama palatası aiddir. Aİ-nin statusu bilavasitə təsisçi aktlarla müəyyənləşən mühüm orqanları sırasına Avropanın Mərkəzi Banklar Sistemi (AMBS) və Avropa Mərkəzi Bankının (AMB) orqanları, daimi nümayəndəliklər komitəsi və aparıcı məsləhətçi orqanlar – iqtisadi və sosial komitə, regionlar komitəsi daxildir. Bir çox köməkçi və məşvəətçi komitələrin statusu xüsusi rəqlamentlə müəyyənləşir. Aİ-nin fəaliyyəti prosesində çox sayda ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar və idarələr təsis edilmişdir; onların üzərinə konkret və nisbətən dar sahələrdə inzibati, əlaqələndirici funksiyaları həyata keçirmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Onlardan bəziləri (məs., *Avropol*, *Avroyust* və s.) böyük əhəmiyyət daşıyır.

Aİ institutlarının və orqanlarının fəaliyyəti subsidiarlıq və proporsionalıq prinsiplərinə tabedir. Aİ-nin müstəsna səlahiyyətlərindən kənarında tətbiq olunan subsidiarlıq prinsipinə görə qərar və hərəkət Aİ, yaxud üzv dövlətlər və hətta regionlar (bunların reallaşmasının daha səmərəli olmasından asılı olaraq) səviyyəsində həyata keçirilir. Proporsionalıq prinsipi nəzərdə tutur ki, Aİ-nin institutları onlara verilən səlahiyyətlərə ciddi riayət edəcək, üzv dövlətlərin Avropa birliklərinə və Aİ-yə verdiyi hüquq və səlahiyyətlərdən kənar çıxmayacaqlar.

Avropa İttifaqı və Avropa Birlikləri. Aİ və Avropa Birlikləri onları təsis etmiş beynəlxalq müqavilələr əsasında yaradılmışdır. Lakin təbiətinə və xarakterinə görə onlar adi beynəlxalq təşkilatlardan fərqlənir. Aİ-nin və Birliklərin fəaliyyətində başlıca cəhət daxili siyasətin problem və vəzifələrini həll etməkdir. Xarici əlaqələr sahəsində Aİ-nin səlahiyyətləri Birliklər çərçivəsində tətbiq edilən, əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən qaydalar əsasında həyata keçirilir.

Avropa Birlikləri hüquqi şəxs statusuna malikdir. Aİ-nin üzv dövlətlərinin ərazilərində onlar müvafiq hüquqları tam həcmdə həyata keçirir. Birliklər həmçinin beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malikdir (üçüncü dövlətlərlə və bey-

nəlxalq təşkilatlarla münasibətlər qura, beynəlxalq müqavilələr və sazişlər bağlaya, həmçinin xarici ölkələrdə öz diplomatik nümayəndəliklərini yarada bilər). Aİ hüquqi şəxs statusuna malik deyil, lakin Aİ-nin və Birliklərin vahid institutlar sisteminin olması onlara beynəlxalq əlaqələri həyata keçirmək, həm Aİ, həm də Birliklər adından xarici siyasət məsələləri üzrə qərarlar qəbul etmək imkanı verir (müvafiq olaraq Aİ-yə qoşulmuş yeni dövlətlər yalnız Aİ-nin deyil, həmçinin Birliklərin üzvləri olur).

Aİ üzv dövlətlərin ərazisindən ibarət olan əraziyə malikdir. Aİ-nin öz vətəndaşlığı var. Onu Aİ-nin üzv dövlətlərinin milli vətəndaşlığına malik bütün fiziki şəxslər əldə edirlər. Aİ-nin vətəndaşlığını almaq bir sıra siyasi-hüquqi nəticələr doğurur: Avroparlamentin və milli bələdiyyə orqanlarının formalaşması zamanı seçki hüququndan istifadə, Aİ-nin aparatında vəzifə tutmaq hüququ, xaricdə Aİ nümayəndəlikləri tərəfindən diplomatik müdafiə hüququ və s. Aİ öz valyutasını tətbiq etmişdir: Aİ-nin pul vahidi *avrodur*. Avro zonasına daxil olmaq üçün bir sıra sərt hüquqi tələblərə riayət etmək zəruridir; belə ki, Avroqrupun yarandığı vaxt – Aİ-də 15 üzv dövlətin olduğu halda, avro zonasına yalnız 12 dövlət daxil olmuşdu. Aİ-yə daxil olmaq avtomatik avro zonasına daxil olmaq demək deyil. Yeni qəbul olunmuş dövlətlərdən yalnız Sloveniya avro zonasına daxil olmuşdur (2007).

Aİ-nin tərkibinə yeni üzvlərin qəbulu şərtləri və qaydası. Avropa inteqrasiya qurumlarının formalaşmasından keçən illər ərzində onların tərkibi mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 6 təsisçi dövlətə (Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Niderland, Lüksemburq) aşağıdakılar sonradan qoşulmuşdu: 1973 ildə – B. Britaniya, Danimarka, İrlandiya, 1981 ildə Yunanıstan, 1986 ildə – İspaniya və Portuqaliya; 1995 ildə – Avstriya, Finlandiya və İsveç; 2004 ildə – Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Polşa, Sloveniya, Estoniya, Litva, Latviya, Malta və Kipr; 2007 ildə – Bolqarıstan və Rumıniya. Türkiyə və bəzi Balkan ölkələri daxil olmağa namizədlərdir.

Aİ-yə daxil olmaq şərtləri təsis müqavilələrində və sonrakı normativ hüquqi aktlarda, Avropa İttifaqı şurası səviyyəsində (“Kopenhagen meyarları”) irəli sürülmüş siyasi qərarlarda müəyyən edilmişdir. Aİ-nin üzvləri yalnız Avropa dövlətləri ola bilər. Onlar Aİ-nin dəyər-

lərini, məqsədlərini və prinsiplərini bütünlükdə bölüşməlidir. Namizəd dövlətlər azad bazar iqtisadiyyatına malik olmalı, ədalətli rəqabət qaydalarına və prinsiplərinə riayət etməlidir. Onlar öz hüquq sistemlərini *Avropa hüququnun* qanun və göstərişlərinə uyğunlaşdırmağa borcludur.

Aİ-yə daxil olmaq iddiasında olan dövlət Aİ Şurasına müraciət göndərir. Şura Avropa Komissiyasının tövsiyəsi ilə hərəkət edərək, danışıqların açılması barədə qərar qəbul edir. Danışıqların aparılması Avropa komissiyasına həvalə olunur. Namizəd dövlətlər müvafiq maliyyə dotasiyası və texniki dəstək alır. Onların təmsilçiləri Aİ orqanlarının işində məşvəətçilik əsasında iştirak edirlər.

Qəbul etmə işi qoşulma haqqında Sazişin və Aİ-yə daxilolma Aktının imzalanması ilə başa çatır. Aİ institutları səviyyəsində baxılma başa çatdıqdan sonra qərar Aİ-yə üzv dövlətlərin mülahizəsinə təqdim edilir. Ratifikasiya bütün üzv dövlətlərdə, həmçinin namizəd dövlətlərdə edilməlidir.

Qüvvədə olan təsis aktlarında Aİ-nin tərkibindən çıxmağın mümkünlüyü qaydasını tənzimləyən qətnamələr yoxdur. Müvafiq qətnamələr hazırlanaraq, Kostitusiya layihəsinə daxil edilmişdir (üzv dövlətin çıxmaq imkanı əvvəlcədən xəbərdarlıq edildiyi və Aİ-də üzvlüklə bağlı bəzi öhdəliklərin yerinə yetirildiyi təqdirdə nəzərdə tutulur). Aİ-yə daxil olan dövlətlər “irəliləyən əməkdaşlıq” konsepsiyası əsasında qəbul edilmiş Sazişlərin avtomatik iştirakçıları olurlar.

Aİ ilə əməkdaşlıq Azərb. Resp.-nin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. 1998 ildə Aİ özünün Xüsusi Elçisini Azərb.-a göndərmiş, 2000 ildə Azərb. Aİ-də Daimi Nümayəndəliyini açmışdır. 7.7.2003 ildə Aİ Qafqaz regionunda rolunu fəallaşdırmaq məqsədilə Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi Nümayəndəsini təyin etmişdir. 22.6.1999 ildə Aİ-yə üzv dövlətlər ilə Azərb. Resp. arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (TƏS) qüvvəyə minmişdir. Sazişə əsasən, tərəflər arasında siyasi dialoq çərçivəsində siyasi münasibətlər inkişaf etdirilməli, Azərb.-də demokratiyanın möhkəmlənməsi, iqtisadi inkişaf və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi dəstəklənməli, həmçinin ticarət, maliyyə, sosial, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq əlaqələri qurulmalıdır. 2004 ildə Azərb. Resp.

Aİ-yə 10 yeni üzv dövlətin qoşulması ilə əlaqədar qəbul edilmiş TƏS-ə Əlavə Protokolu imzalamışdır.

AVROPA İTTİFAQI ŞURASI. Avroşura – *Avropa İttifaqı (Aİ)* siyasi rəhbərliyinin ali orqanı; Aİ-nin proqramını və strategiyasını müəyyənləşdirir, ən mühüm məsələlər üzrə qərarlar qəbul edir; Avroşura dövlət başçılarından, yaxud icraedici hakimiyyəti təmsil edən hökumət başçılarından, həmçinin *Avropa Komissiyasının* sədrindən ibarətdir; onun işində həmçinin xarici işlər nazirləri, yaxud Avroşuranın üzvlərini müşayiət edən müvafiq komissarlar iştirak edirlər. Avroşuranın Aİ orqanı kimi mövudluğu Vahid Avropa aktu (1986) ilə rəsmiləşdirilmişdir. Aİ-də sədrliyi həyata keçirən dövlətin başçısı Avroşuraya rəhbərlik edir və onun iclaslarının gündəliyini müəyyənləşdirir (sədrlik müddəti 6 aydır; Avroşuranın növbəti iclaslarının sədrlik edən dövlətin ərazisində keçirmək qəbul olunmuşdur). Sədrlik vəzifəsinə başlayan milli lider, bir qayda olaraq, *Avropa Parlamentinin* iclasında Avroşuranın fəaliyyət proqramını bəyan edir. Avroşuranın qərarları ümumi qayda üzrə konsensusla qəbul edilir. Konsensusun əldə olunmasında sədr aparıcı rol oynayır; o, ixtilafı aradan qaldırmaq və hamı üçün ümumi olan qərarı axtarıb tapmaq məqsədilə qeyri-rəsmi məsləhətləşmələr və görüşlər keçirir.

Avroşuranın qəbul etdiyi qərarlar siyasi direktivlərdir. Onların əsasında Aİ-nin institutları mühüm hüquqi qərarlar hazırlayır. Belə ki, vahid Avropa valyutası bütün təsisatı ilə burada müzakirə və qəbul edilmişdir. Hər sessiyadan sonra qəbul edilən qərarlar haqqında rəsmi məlumat dərc olunur.

AVROPA KOMİSSİYASI (AK) – *Avropa İttifaqının* (Aİ) dövlət strukturundan üstün siyasi institutlarından biri; ümumi idarəetmə orqanı. 1965 ildə Avropa iqtisadi inteqrasiya təşkilatları (1967 ildən *Avropa Birlikləri*) çərçivəsində yaranmışdır. A.k.-nin statusu, formalaşma qaydası, səlahiyyətləri və qərar qəbul etmə prosedurası təsis aktları və daxili rəqlamentlə müəyyən edilir.

Komissiya Avropa komissarlarından, sədrdən, sədrin iki müavindən və üzvlərdən ibarətdir. Aİ-yə üzv hər bir dövlət A.k.-da bir yerə malikdir. Sədr vəzifəsinə namizəd Aİ Şurası tərəfindən təqdim edilir və Avropa Parlamenti tərəfindən təsdiq olunmalıdır. A. k.-nin digər üzvlərinin namizadlığı Parlamən-

tin müvafiq komissiyaları tərəfindən təqdim edilir, təyinat haqqında son qərarı Aİ-nin Şurası qəbul edir. A.k.-nin səlahiyyət müddəti 5 ildir.

A.k.-nin iclasları hər həftə keçirilir. Qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Komissiya qərarların qəbul olunması hüququnu öz üzvlərinə də həvalə edə bilər (onların səlahiyyətləri çərçivəsində). Komissiyanın üzvü olan hər bir komissar özünün səlahiyyətinə aid məsələlərlə məşğul olur.

Komissiya təsis müqavilələrinə və onların əsasında qəbul edilmiş ikinci dərəcəli hüquqi aktlara riayət olunmasını, onların icrasını təmin edir. Aİ-yə üzv dövlətlər öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri təqdirdə komissiya onlara motivləşdirilmiş qərarını göndərə və öhdəliklərin yerinə yetirilməsini tələb edə bilər, həmçinin Aİ məhkəməsinə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi barədə iddia ilə müraciət edə bilər. Komissiya normayıcı prosesin iştirakçısıdır. A.k.-nin hazırladığı aktların və qərarların layihələri yaşıl (konsepsiya), yaxud ağ (layihələr) kitab formasında dərc olunur və geniş müzakirəyə təqdim edilir. A.k. Aİ-nin büdcəsinin layihəsini hazırlayır və onun yerinə yetirilməsini təmin edir. Komissiya Aİ Məhkəməsi ilə birlikdə Avropa hüquq normalarına riayət olunmasını və onların tətbiqini təmin edir. O, ədalətli rəqabət qaydalarına riayət olunmasının təminatı məqsədilə cərimə sanksiyaları tətbiq etmək hüququna malikdir. A.k. Aİ-nin xarici əlaqələrinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır, ümumi qayda üzrə üçüncü dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr və sazişlər bağlamaq barədə qərarların qəbul edilməsinin təşəbbüskarı kimi çıxış edir. Komissiya üçüncü dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda daimi nümayəndəliklərinin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. A.k. danışıqların aparılmasını və Aİ-yə yeni üzvlərin qəbulu haqqında məsələlərin həlli zamanı müvafiq monitorinqin həyata keçirilməsini təmin edir.

A.k.-nin sərəncamında şəxslənmiş inzibati aparat vardır. O, konkret idarəetmə məsələlərini həll edən baş direktorların formasında qurulmuşdur (2007 ildə 27 nəfər). Hər bir komissar özünün şəxsi köməkçi inzibati aparatına malikdir. Belə kabinetlərin başçıları və üzvləri komissarla onun təbəçiliyində olan direktorların siyasi əməkdaşlığını, eyni zamanda müxtəlif baş departamentlərin

fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini təmin edir. Bir sıra inzibati xidmətlər bilavasitə A.k.-nin sədri yanında fəaliyyət göstərirlər. Köməkçi inzibati aparatı baş katiblik yaradır. Komissiya hüquqi xidməti ixtisaslaşdırılmış xidmətdir.

A.k. 12.5.2004 ildə qəbul etdiyi Avropa Qoşuluq Siyasətinə (AQS) dair Strategiya Sənədində Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın bu siyasətə daxil edilməsini Aİ Şurasına tövsiyə etmişdir. 14.6.2004 ildə Aİ-nin Ümumi Məsələlər və Xarici Əlaqələr üzrə Şurasında bu tövsiyəyə baxılmış, Aİ-yə üzv dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları Şurasının 17-18 iyunda Brüsseldə keçirilmiş iclasında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan AQS-yə daxil edilmişdir. 2.3.2005 ildə A.k. AQS çərçivəsində Azərb.-la bağlı hesabat hazırlamış, Aİ Şurasına Azərb.-la əməkdaşlığı daha da intensivləşdirmək tövsiyəsi vermişdir. Aİ Nazirlər Şurası bu tövsiyə əsasında 25.4.2005 ildə Azərb.-la fəaliyyət planının hazırlanmasına dair qərar çıxarmışdır. 1.6.2005 ildə Azərb. Resp.-nin Aİ ilə əlaqələrinin daha da gücləndirilməsi, Aİ-nin Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının işlənilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Azərb. Resp.-nin Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır.

AVROPA KOSMİK AGENTLIYI, AKA (ing. European Space Agency – ESA) – təsərrüfat-təbii əhəmiyyətli Yerin süni peyklərinin (YSP) işlənilməsi üçün Avropa ölkələrinin səylərini birləşdirən beynəlxalq təşkilat. 15.4.1975 ildə yaranmışdır. AKA-nın üzvləri Avstriya, AFR, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, Fransa, Finlandiya, İrlandiya, İspaniya, İsveç, İsveç, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya və Yunanıstandır. Təşkilatın mənzil-qərarگاهی Parisdə yerləşir. AKA-ya üzv olan ölkənin bu təşkilatın bütün proqramlarında iştirak etməsi zəruri deyil və onun öz üzvlük haqqının miqdarını müəyyən etmək hüququ var.

AKA meteoroloji “Meteosat” YSP, eksperimental rəbitə “OTS” YSP, elmi “Geos” YSP, gəmilərə xidmət edən “Mareks” YSP, Amerikanın “Speys Şattl” çoxdəfəli nəql. kosmik gəmisində faydalı yük kimi yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş dəfələrlə istifadə olunan “Speysleb” orbital blokunu və həmçinin “Arian” raket daşıyıcısını yaratmışdır.

AKA tərəfdaş qismində ABŞ, Rusiya, Kanada və Yaponiya ilə yanaşı Beynəlxalq kosmik stansiyanın (BKS) proqramında iştirak edir; "Kolumbus" tədqiqat modulunu işləyib hazırlamışdır; astronomların hazırlanması, global navigasiya, kosmosdan Yeri müşahidə, Günəş sisteminin öyrənilməsi, telekommunikasiyaların təminatı və s. proqramları yerinə yetirir.

Kosmik tədqiqatlar üzrə Avropa təşkilatının elmi tədqiqat mərkəzləri (Avropa kosmik tədqiqatlar və texnologiyalar mərkəzi, Avropa kosmik idarəetmə mərkəzi, Avropa astronomlar mərkəzi, Yeri müşahidə edən mərkəz və Avropa kosmik agentliyinin informasiya mərkəzi) AKA-ya verilmişdir. Kosmik aparatların buraxılması üçün Cənubi Amerikanın şm.-q. sahilində yerləşən Fransanın Kuru kosmodromundan istifadə edilir.

AVROPA KÖMÜR VƏ POLAD BİRLİYİ (AKPB) – kömür, çuqun və polad istehsalçısı olan Avropa dövlətləri təşkilatı; 1952–2002 illərdə fəaliyyət göstərmişdir. AKPB-nin 50 il müddətində yaradılması haqqında müqavilə 18.4.1951 ildə Parisdə imzalanmış (AFR, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq), 23.7.1952 ildə qüvvəyə minmişdir. AKPB-nin başlıca məqsədi kömür və metallurgiya sənayesi məhsulları üçün ümumi bazar yaradaraq, üzv ölkələrin iqtisadi inkişafına kömək göstərmək idi. Üzv ölkələr kömür və polad istehsalına, xammal bölgüsünə nəzarət etmək, kömür və metallurgiya şirkətlərini maliyyələşdirmək haqqında müqavilə bağlamış, vahid kömür və polad bazarı yaratmış, bu məhsullar üçün gömrük sərhədlərini aralarında götürmüşdülər. AKPB Qərbi Avropada polad əridilməsinin təqr. 90%-ini, daş kömür hasilatının, demək olar, hamısını, dəmir filizi hasilatının 50%-ini nəzarətində saxlayırdı.

Sonradan B. Britaniya, Danimarka, İrlandiya (1973), Yunanıstan (1981), İspaniya və Portuqaliya (1986), Avstriya, Finlandiya və İsveç (1995) AKPB-yə qoşulmuşdu. 1967 ildə AKPB-nin, AİB-in və Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyinin (Avratom) icraçı orqanları birləşərək, ümumi rəhbər orqanları və vahid büdcəsi olan *Avropa birliklərinin* tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Mənzil-qərarqahı Brüssel ş.-ndə (Belçika) yerləşirdi. Paris müqaviləsinin müddəti bitdikdən sonra AKPB 23.7.2002 il tarixində mövcudluğuna son qoymuşdur. Onun fond və

aktivləri [öz fəaliyyətini davam etdirən Polad və Kömür üzrə Tədqiqat Fondu istisna olunmaqla] Aİ-nin idarəçiliyinə keçmişdir.

AVROPA QISATÜKLÜ PIŞIYI – pişik cinsi. Başqa cinslərin qanı qarışmadan təbii yolla formalaşmışdır. 1982 ildən rəsmi status almışdır. Güclü, əzələli pişikdir. Başı bir qədər uzunsov, üzü girdədir, burnunda gözləri arasında yüngül çökük var, qulaqları çox aralı, içərisi bəzən sıx tüklüdür. Gözləri girdə, yaşıl, kəhraba rəngli, mavi, yaxud müxtəlif

Avropa qisatüklü pişiyi.

(biri mavi, digəri kəhraba) rənglidir. Tükü sıx, parlaq və müxtəlif çalarlıdır. A.q.p. az tələbkardır; sakit təbiətlidir. ABŞ və Kanadada eksteryerinə görə oxşar qisatüklü pişik yetişdirildiyi üçün orada bu cins qəbul edilməmişdir. **AVROPA METALLURGIYA ƏYALƏTİ** – Qərbi, Mərkəzi, qismən də Şərqi Avropada (əsasən, Şimal-Qərbi Qaradənizyanı) e.ə. 2-ci minillikdə yayılmış

Avropa metallurgiya əyaləti. Tunc silah və alətlərin səciyyəvi formaları (Y.N. Çernıxa görə).

Son Tunc dövrünə aid *metallurgiya əyaləti*. Şərqdə *Avrasiya çöl metallurgiya əyaləti* ilə olan sərhədi dəqiq deyildi. Avropanın şimal kənarında A.m.ə.-nə aid metal məhsullar, demək olar ki, aşkar olunmamışdır. A.m.ə.-nin əsas mədənmə metallurgiya mərkəzləri Balkan y.-a-nın şm.-ində, Transilvaniyada, Saksoniya və Çexiyanın Filiz d.-rında, Alp d.-rında, Pireney y.-a-nda və s. yerləşən zəngin mis yataqlarının yaxınlığında mövcud olmuşdur. Baltıyanı vil.-lərdə və Şimali Qaradənizyanı ərazilərdə (məs., *Noa mədəniyyəti*) A.m.ə. üçün standart olan, lakin kənarından gətirilən metaldan hazırlanan məhsulun istehsal edildiyi metalışləmə ocaqları yerləşirdi.

A.m.ə. hüdudlarındakı istehsal gücü, xarakteri və texnologiyasına görə Avrasiya çöl metallurgiya əyalətindəki istehsalatdan kəskin fərqlənirdi. Yüksəkkeyfiyyətli qalaylı tuncdan külli miqdarda əmək alətləri (balta-kəllər, mürəkkəb konfigurasiyalı kərkiçlər, oraqlar üstünlük təşkil edirdi) və silahlar (əsasən, nizə ucluqları və uzun qılınc tiyələri) istehsal olunurdu; bəzək əşyaları nisbətən az məlumdur. Metal məmulatın 80–90%-i yüzlərlə dəfinədə toplanmışdır. Dəfinələrin bəzilərinə məmulatın ümumi çəkisi bir neçə yüz kiloqrama (məs., Transilvaniyada aşkar olunan Uyoara-de-Sus dəfinəsində təqr. 1,3 t) çatır. Burada aşkar edilən daş qəlib formaları da qonşu əyalətlərə nisbətən, müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. A.m.ə.-nin əhatə etdiyi ərazilərdə qohum ocaqların iki əsas zonasını – şərq (Mərkəzi Avropa) və qərbi (Atlantikyanı) zonaları qeyd etmək mümkündür. Bu zonalarda arasındakı sərhəd qeyri-müəyyəndir: fərqlər, əsasən,

tunc məmulatının ən mühüm morfoloji qrupları arasındakı nisbətə əksini tapır.

A.m.ə.-ndə aşkar olunan materialların tədqiqi zamanı bir çox yerli abidələrin qrupunu əhatə edən mədəni vilayətlərin müəyyənəşdirilməsi üstünlük təşkil edir. Daimi dəqiqləşdirilən bir sıra xronoloji şkalaların işlənilməsi O.Montelius (Şimali Avropa üçün), P.Rayneke (Almaniya ərazisi və Mərkəzi Avropanın bir hissəsi üçün), J.Dezelet (Fransa, Belçika və Qərbi İsveç əraziləri üçün) və b.-nin əsərlərinə əsaslanır. Tunc dövrünün sonunda A.m.ə.-nin böyük hissəsi Qərbi və Mərkəzi Avropa tarixində Erkən Dəmir dövrünün başlanğıcını da əhatə edən xüsusi dövrə adını vermiş *Halştat mədəniyyətinin* təsiri altında olmuşdur.

AVROPA MƏRKƏZİ BANKI (AMB) – *Avropa İttifaqının* fəvqəlmillə mərkəzi bankı. 1.6.1998 ildə yaradılmışdır. İqtisadi və valyuta birliyinin yaradılması haqqında Maastrixt müqaviləsinə əsasən 1.1.1999 ildən fəaliyyətə başlamışdır. Onun səhmdarları yalnız avro zonası ölkələrinin (2007 ildə 13 ölkə) mərkəzi banklarıdır. Mənzil-qərarqahı Frankfurt-Maynadır. Onların kapitala ödəmələri ölkənin Aİ-nin ÜDM-dəki və əhalisindəki payına əsasən müəyyən olunur.

AMB avro zonasının mərkəzi bankları ilə birgə Avrosistemi, Aİ-nin bütün ölkələri ilə birlikdə isə Avropa mərkəzi banklar sistemini təşkil edir. Milli mərkəzi banklar ilə analogiya üzrə AMB hökumətlərdən və siyasi hakimiyyət orqanlarından asılı olmayan müstəqillik statusuna malikdir. AMB-nin rəhbər orqanları: tərkibi avro zonası mərkəzi banklarının müdirilərindən və icraçı direktoriyaya prezident, vitse-prezident və 4 üzv daxildir (yalnız avro zonası dövlətlərinin vətəndaşları və yalnız 8 il onun üzvü ola bilər). Qərarları tövsif olan çoxluq qəbul edir.

AMB-nin əsas funksiyaları: 1) avronun buraxılışı və onların emissiya kvotasının hər bir mərkəzi üzv bank üçün müəyyənəşdirməsi. Emissiya mərkəzi olan AMB nağd banknotların buraxılışını inhisarında saxlamaq hüququna malikdir; 2) avronun daxili və xarici sabitliyini saxlamaq məqsədilə pul, kredit və valyuta siyasətinin elementlərindən ibarət vahid monetarist siyasətinin həyata keçirilməsi; avronun məzənnəsini, əsasən, ABŞ dollarına nisbətə sabitləşdirmək üçün vaxtaşırı valyuta müdaxilə-

sinin həyata keçirilməsi; 3) qarşılıqlı topdansatış hesablaşmalarının vahid ödəniş sisteminin real vaxt rejimində (Target) fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi; sistemin administratoru Avropa mərkəzi banklarının sistemidir.

AMB-nin fəaliyyətinin antiinflasiya istiqamətli olması qiymət sabitliyini davamlı iqtisadi inkişafın, işsizliyin azaldılmasının, avronun daxili və xarici mövqelərinin möhkəmləndirilməsinin və onun beynəlmilləşmə miqyasının genişlənməsinin və beynəlxalq ödəniş və ehtiyat vasitəsi kimi istifadə edilməsinin ilkin şərti hesab edən konsepsiyaya əsaslanır. Monetarist siyasətinin səmərəliliyinin artırılması üçün bu konsepsiya avro zonası ölkələrinin iqtisadi və sosial siyasətindəki (büdcə, vergi, faiz, daxili və xarici borçgötürmələr və s.) əsas istiqamətlərin koordinasiyasına uyğunlaşdırılır.

Vahid monetarist siyasətini Avropa Parlamenti və AMB ilə məsləhətləşmələrdən sonra Avropa Şurası, o cümlədən Aİ-nin iqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə Şurası (maliyyə nazirləri heyətindən ibarət) təsdiq edir. Qərarlar tövsif olan çoxluq tərəfindən qəbul edilir. Vahid monetarist siyasətinin reallaşmasında Avrosistem, Avropa mərkəzi banklar sistemi və bu siyasətin səmərəliliyinə məsuliyyət daşıyan AMB iştirak edir. Onun həyata keçirilməsi üçün AMB geniş alətlər dəstindən istifadə edir. Pul kütləsi və qiymətlər targetlərin (ing. target – məqsəd; maliyyə və iqtisadi göstə-

Avropa Mərkəzi Bankı, Frankfurt-Mayn.

ricilərin artım hədlərinin müəyyənəşdirilməsi). Qiymət sabitliyinin saxlanılması üçün AMB müddəti 1 gündən 1 ilədək olan depozit-kredit əməliyyatlarının həyata keçirildiyi (onları avro zonasında bir-birinə yaxınlaşdırmaq məqsədilə) pul bazarının əsas faiz dərəcələrini tənzimləyir. Bank açıq bazarda, həmçinin maliyyə bazarının ayrı-ayrı sektorlarında qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparır. lakin dövləti kreditləşdirmək hüququna malik deyil. AMB vaxtaşırı valyuta müdaxiləsindən istifadə etsə də, avronun məzənnəsi dollara və digər xarici valyutalara nisbətə targetləmə obyektidir. Avronun məzənnəsinin aşağı düşməsi iqtisadi və valyuta ittifaqına üzv ölkələrin mənafeələrinə uyğun olacağı təqdirdə, məzənnə nisbətlərinin bazar tənzimlənməsinə üstünlük verilir.

AMB öz səlahiyyətləri çərçivəsində beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Onun fəaliyyəti şəffaflıq və informasiya açıqlığı prinsiplərinə əsaslanır.

AVROPA NÜVƏ TƏDQIQATLARI TƏŞKİLATI (fr. Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire) Avropa nüvə tədqiqatları mərkəzi, ANTT – elementar zərrəciklər fizikası sahəsində nəzəri və eksperimental tədqiqatlar aparan və Avropa ölkələrində bu tədqiqatların koordinasiyasını həyata keçirən təşkilat. 1954 ildə yaranmışdır; Fransa-İsveçə sərhədində, Cenevrə yaxınlığında yerləşir. Almaniya, Avstriya, Belçika, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Çexiya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İspaniya, İsveç, İsveçrə, İtaliya, Macarıstan, Niderland, Norveç, Polşa, Portuqaliya, Slovakiya, Yunanıstan üzv dövlətlərdir.

ANTT-də eksperimental tədqiqatlar bir neçə yüklü zərrəciklər sürətləndiricisində aparılır. 1971 ildə yığıcı halqaların tikintisi başa çatmış və qarşı-qarşıya gələn, əvvəl proton-proton, sonra isə proton-antiproton dəstələri ilə eksperimentlərə başlanılmışdır. 1989 ildə Böyük elektron-pozitron kollarideri (BEPK) işə salınmış (Large Electron-Positron Collider, LEP; dairəvi tunelin uzunluğu ~27 km, dərinliyi 0,05–0,17 km) və 2000 ilə qədər işləmişdir. 2009 ildə tuneldə BEPK əvəzinə Böyük adron kollarideri (BAK) işə salınmışdır (Large Hadron Collider, LHC).

ANTT-də dünyanın qabaqcıl alimləri, o cümlədən Nobel mükafatına layiq görülmüş alimlər tədqiqatlar aparırlar.

ANTT-nin ilk direktoru F.Blox olmuşdur. J/P - zərrəciklər adlanan yeni kvant ədədinə – heyranlığa malik yeni tip ağır elementar zərrəciklərin kəşfinə görə S.Tinq və B.Rixter (BEPK-də aparılan eksperimentlərin rəhbərləri) 1976 ildə Nobel mükafatı almışlar. ANTT-nin kollayderində K. Rubbia və S.van der Merin (Nobel mükafatı,1984) hələdici iştirakı ilə zəif qarşılıqlı təsir ötürücülərin – W - və Z- bozonların mövcudluğunu təsdiq edən eksperimentlər aparılmışdır. 1959 ildən ANTT-də işləmiş J.Şarpak çoxməftillə mütənəsb kameranın yaradılması və təkmilləşdirilməsinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür (1992).

ANTT-də inkişaf edən fundamental elm tətbiqi sahələrdə texnologiyaların təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Məs., burada tibbi diaqnostika üçün cihazlar yaradılır; o cümlədən pozitron-emissiya tomoqrafının işi ilk dəfə ANTT-də elementar zərrəcikləri qeyd etmək üçün hazırlanmış texnologiyalara əsaslanır. 1989 ildə britaniyalı fizik T.Berners-Li ANTT-də WWW *Ümumdünya hörümçək toru* layihəsini yaratmışdır (ilk əvvəl tədqiqatçılar arasında ünsiyyəti sadələşdirmək üçün). ANTT-də informasiya və hesablama mənbələrinin global inteqrasiyasının yeni konsepsiyası intensiv şəkildə inkişaf edir.

AVROPA OLİMPIYA KOMİTƏSİ (AOK; The European Olympic Committees – EOC) – əsası Fransada 1959 ildə qoyulmuşdur. Nizamnaməsi Lissabonda (1975) qəbul edilmiş, Avropa

Olimpiya Komitələri Assosiasiyası adlandırılmışdır. 1995 ildən AOK adlanır. AOK qitə dövlətlərinin Milli Olimpiya Komitələrindən təşkil olunmuşdur (48 üzv, 2010). Mənzil-qərgahı Romadadır. Ali rəhbər orqanı Baş Assambleyadır; yığıncağı ildə bir dəfə keçirilir. Əsas məqsədi Olimpiya hərəkətinin inkişafına yardım etmək, Avropa dövlətləri Milli Olimpiya Komitələri arasında sıx əməkdaşlıq yaratmaqdır. AOK Olimpiya Oyunlarının təşkili və keçirilməsi ilə bağlı çoxşaxəli fəaliyyət göstərir.

AVROPA PARLAMENTİ, Avropa parlament – *Avropa İttifaqının* (Aİ) fəvqəlmilli institutlarından biri. 1957 ildə Avropa iqtisadi inteqrasiya təşkilatları (1967 ildən *Avropa Birlikləri*) çərçivəsində yaradılmışdır. Avroparlamentin formalaşması qaydası və səlahiyyətləri, strukturu və fəaliyyəti təsisçi aktları, daxili rəqlament, seçkilərin təşkili və keçirilməsinə aid qərarlar, həmçinin Avroparlamentlə Aİ-nin digər institutları arasında əməkdaşlığı tənzimləyən institutlararası sazişlərlə tənzimlənir. A.p. birbaşa ümumi seçkilər yolu ilə (1976 il Seçkilər haqqında aktı əsasında) formalaşır. Seçmək və seçilmək hüququndan Aİ vətəndaşları istifadə edir. Tətbiq olunan seçki sisteminin ümumi prinsipləri Aİ səviyyəsində müəyyənləşdirilir. Seçkilərin təşkili və keçirilməsi milli səviyyədə tənzimlənir. Proporsional təmsilçilik sistemindən istifadə olunur. A.p.-ndə hər bir üzv dövlətə məxsus olan yerlərin sayı bilavasitə təsisçi aktları və onlara əlavə olunan sənədlərlə müəyyən

edilir. Aİ-nin genişləndirilməsi ilə əlaqədar deputat mandatlarının ümumi sayına dəfələrlə yenidən baxılmışdır. Deputat mandatlarının ümumi sayı (2007) 785 nəfərdir (maks. sayda mandatlara Almaniya, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya; ən az mandata Lüksemburq, Kipr, Estoniya, Malta malikdir).

A.p. daim işləyən orqandır. Plenar iclaslar Strasburqdakı iqamətgahında, komissiyaların işi Brüsseldəki iqamətgahında aparılır; katiblik Lüksemburqda yerləşir. A.p. tərkibində partiya qrupları yaradılır (bəzən Avropa partiyaları adlanır); onlar siyasi baxışlarına və ideya mövqələrinə görə yaxın olan milli siyasi partiyaları təmsil edir (2007 ildə 8 partiya qrupu). Qoşulmayan deputatlar ayrıca qrup yaradırlar. A.p.-nin bütün çağırışlarında başlıca mövqə Avropa xalq partiyasına və Avropa sosialist partiyasına məxsusdur. Avroparlamentin orqanlarında onların təmsilçiləri aparıcı vəzifələri tuturlar.

A.p.-nin işinə deputatların arasından 2,5 il müddətinə seçilmiş sədr rəhbərlik edir; müddətin bir yarısında Avropa xalq partiyası təmsilçisinin, o biri yarısında isə Avropa sosialist partiyası təmsilçisinin irəli sürülməsi praktikası geniş tətbiq edilir. Eyni zamanda A.p.-nin sədr müavinləri və əsasən, təşkilatı, inzibati və maliyyə işlərini aparan kvestorlar seçilir. Gündəliyi konfrans (A.p.-nin sədri, partiya qruplarının rəhbərləri, müstəqil deputatlardan 2 təmsilçi) müəyyən edir. Razılıq əldə edilmədikdə, qərar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Reqlamentə uyğun olaraq, A.p.-nin daimi profil komitələri təsis edilir və onların rəhbər orqanları yaradılır. Gündəliyə daxil edilən proseduralar əvvəlcədən Avroparlamentin daimi komitələrinin iclaslarında müzakirə edilir. Komitənin rəyi A.p.-nin plenar iclasında məruzə edilir və qərar qəbul olunur. Təhqiqat komissiyalarının yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. Onlar müxtəlif qrupların proporsional təmsilçiliyi əsasında yaradılır. Baxılan məsələlərdən asılı olaraq iclaslar həm açıq, həm də qapalı xarakter daşıya bilər. Təhqiqat komissiyasının yekun məruzəsi Avroparlamentin plenumuna göndərilir. A.p.-nin vaxtından əvvəl buraxılması nəzərdə tutulmamışdır.

Avroparlamentin səlahiyyətləri, əsasən, milli parlament təsisatlarının səlahiyyətlərini xatırladır: 1) qanunvericilik (normayaradıcılığı) prosesində iştirak. Prosesin təşkili qərarların qəbulu prose-

durasından asılıdır (məsləhət prosedurası zamanı A.p. məcburi xarakter daşımayan qərar verir; əməkdaşlıq proseduru tətbiq edilərkən, A.p. *Avropa komissiyasının* və Aİ Şurasının təklif etdiyi layihələrin müzakirəsində iştirak edir. Bir neçə oxunuşun keçirilməsi mümkündür. Lakin son qərarı A.p. deyil, Şura verir; birgə qərarqəbulətmə prosedurasından istifadə olunarkən, A.p.-nin və Şuranın eyni redaksiyada bəyəndiyi layihə qəbul edilmiş layihə sayılır. Bəyənilmiş layihə A.p.-nin sədri və Şurada sədrlik edən tərəfindən imzalanır). Müvafiq normativ hüquqi akt “Avropa İttifaqının rəsmi xəbərləri” jurnalında dərc olunur və bilavasitə həmin aktda göstərilən vaxtda, müddət göstərilmədikdə isə dərc olunduqdan 20 gün sonra qüvvəyə minir.

2) Avropa komissiyasının fəaliyyəti üzərində siyasi nəzarətin həyata keçirilməsi (yazılı və şifahi müraciətlər, komissiyanın məsuliyyəti barədə məsələnin qoyuluşu). Güvvədə olan təsisçi aktları töhmət, yaxud Avropa komissiyasının etimadından məhrumətmə qətnaməsinin qəbul edilməsini də nəzərdə tutur. Belə qərarın qəbul edildiyi təqdirdə komissiya istefa verməyə borcludur (hətta belə qərarın qəbul edilməsi təhlükəsi komissiyani istefa verməyə məcbur edə bilər. Belə ki, 1999 ildə Avropa komissiyasının ayrı-ayrı üzvlərinin xidməti vəzifəsindən sui-istifadə etməsi və maliyyə cinayətləri haqqında faktlar ictimaiyyətə məlum olduqda, belə hal baş vermişdir).

3) Bütçə səlahiyyətlərini həyata keçirmək. A.p. Avropa komissiyasının hazırladığı və Aİ Şurasının təqdim etdiyi bütçə layihəsini müzakirə edir. A. p.-nin qərar vermək imkanı xərclərin zəruriliyindən, yaxud zəruri olmamasından asılıdır. Lakin A.p. bütövlükdə bütün bütçə layihəsini də rədd edə bilər. Belə qərarlar 1980 və 1985 illərdə olmuşdur. Bu halda Şura yeni bütçə layihəsini təqdim etməyə borcludur, layihə qəbul ediləndə müvəqqəti bütçə maliyyələşdirilməsi rejimi qüvvədə olur.

4) Xarici siyasət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi. Bunlar, əsasən, üçüncü dövlətlərlə, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla bağlanmış sazişlərin bəyənilməsi (yaxud bəyənilməsi) haqqında və yeni üzvlərin qəbul edilməsi ilə bağlı qərarların qəbuluna aiddir. Bu halda, bir qayda olaraq, birgə müsbət qərar prosedurası tətbiq edilir. O, bəyənilmə, yaxud

bəyənilməmə imkanını nəzərdə tutur, lakin təsdiqə göndərilmiş sazişə hansısa düzəlişlərin və dəyişikliklərin edilməsini istisna edir. A.p. müvafiq reqlament aktının bəyənilməsindən imtina edərək, xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsinə və həyata keçirilməsinə təsir göstərə bilər. Avroparlament beynəlxalq problemlərin müzakirəsi zamanı öz səlahiyyətlərindən geniş istifadə edir; qəbul edilən qətnamələr məcburi qüvvəyə malik deyildir.

Aİ-nin institusional strukturu inkişaf etdikcə A.p.-nin səlahiyyətləri genişlənin. Belə ki, qanunvericilik prosedurasının xeyli dəyişdirilməsi və qərarların qəbulu zamanı ixtisaslaşmış çoxluq prosedurasından istifadə etməklə A.p.-nin səlahiyyətlərinin nəzərəcarpan dərəcədə genişlənməsi nəzərdə tutulur.

Avroparlament Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ilə əməkdaşlıq edir..

AVROPA PATENT TƏŞKİLATI (APT) (European Patent Organisation – EPO) – ixtira hüququnun patent mühafizəsini icra edən hökumətlərarası təşkilat; Avropa patentləri verilməsi haqqında Konvensiya (1973) əsasında təsis edilmişdir. 1977 ildən fəaliyyət göstərir. Münxen ş.-ndə (Almaniya) yerləşir; Haaqada şöbəsi, Vyanada bürosu vardır.

A.p.t. 17 üzv dövləti birləşdirir (1995); məqsədi Avropa dövlətlərinin ixtiraların qorunması sahəsində əməkdaşlığını gücləndirmək, vahid prosedura və vahid normalar əsasında Avropa patentləri verməkdir. A.p.t.-nin strukturu Administrasiya şurası və Avropa Patent İdarəsindən (Aİİ) ibarətdir. Administrasiya şurasına müqavilə bağlanmış ölkələrin nümayəndələri və onların müavinləri daxildir. Şuranın sessiyası ildə bir dəfə çağırılır. Şura bütçəni təsdiq edir, Avropa patentlərinin verilməsi haqqında Konvensiyanın gerçəkləşdirilməsi, rüsum yığılması və qulluqçuların təminatına aid reqlamentləri dəyişdirə bilər, Aİİ-yə nəzarət edir. A.p.t.-nin işçi orqanı Aİİ Administrasiya şurasına hesabat verən beş baş direktorluqdan ibarətdir. Aİİ-yə prezident başçılıq edir.

AVROPA ŞURASI (AŞ) – 5.5.1949 ildə yaradılmışdır. 47 Avropa dövlətini özündə birləşdirir (2010). Strasburq ş.-də yerləşir. Belarus Respublikası, ABŞ, Kanada, Meksika, Vatikan və Yaponiya müşahidəçi statusuna malikdirlər.

Hər bir Avropa dövləti qanunun aliliyini, vətəndaş və insan hüquqlarını,

başlıca azadlıqlarını təmin etmək şərti ilə AŞ-ın üzvü ola bilər. Təşkilatın başlıca məqsədləri insan hüquqlarının, plyüralist demokratiyanın, qanunun aliliyinin qorunması, Avropa mədəni özü-nüdərkə və rəngarəngliyinin inkişaf etdirilməsi, Avropa cəmiyyəti qarşısında duran əsas problemlərin (milli azlıqlar, ksenofobiya, dözümsüzlük, ətraf mühitin mühafizəsi, narkotik maddələr, mütəşəkkil cinayətkarlıq və s.) həlli yollarının axtarışı, üzv dövlətlərdə siyasi, qanunverici və konstitusiyalı islahatların müdafiə etmək yolu ilə Avropada demokratik stabilliyin möhkəmləndirilməsi, eləcə də ölkələr arasında insan hüquqları, KİV, hüquqi, sosial-iqtisadi məsələlər, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman, gənclik, yerli demokratiya, ətraf mühitin mühafizəsi, regional planlaşdırma və s. sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. AŞ aşağıdakı əsas orqanlardan ibarətdir:

Nazirlər komitəsi (NK) – AŞ adından fəaliyyəti həyata keçirməyə səlahiyyəti olan icraedici və sərəncamverici orqandır. AŞ-ın hər bir üzv dövləti NK-də bir nümayəndə ilə (xarici işlər naziri) təmsil olunur. Xarici işlər naziri başqa şəxsə (adətən, hökumətin üzvü olan) əvəz edilə bilər. Praktikiada yalnız NK-nin I-ci sessiyasında üzv dövlətlər xarici işlər nazirləri səviyyəsində təmsil olunur. Hər bir üzv bir səsə malikdir. NK bir qayda olaraq, ildə 2 dəfə (aprel/may və noyabr aylarında) toplanır və qapalı iclaslar keçirir. Nazirlər növbə ilə 6 ay müddətində NK-nin sədri funksiyasını yerinə yetirirlər.

NK öz təşəbbüsü və AŞ Parlament Assambleyasının (AŞPA) təklifi ilə AŞ-ın məqsədlərini həyata keçirmək üçün tədbirlər görür, konvensiya və sazişlərin imzalanmasına, müəyyən sahələrdə üzv dövlətlərin ümumi siyasət həyata keçirmələrinə nəzarət edir. NK AŞPA-ın səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərdən başqa, AŞ-ın bütün daxili, təşkilatı işləri haqqında məsburi xarakterli qərarlar qəbul edir. NK-nin icrasına yönəldilmiş bəzi layihələr bütün üzv dövlətlər tərəfindən müdafiə edilmədikdə, Komitə dövlətlərin bəzilərinin iştirak edəcəyi parsial razılaşmaların imzalanmasına şərait yaradır. NK mütəmadi olaraq ixtisaslaşmış nazirlərin (məs., ədliyyə, təhsil, ailə məsələləri, səhiyyə, ətraf mühit, yerli hakimiyyət orqanları, miqrasiya, əmək, KİV, mədəniyyət, idman və digər nazirlərin) konfranslarını təşkil edir.

Avropa Parlamentinin binası. Strasburq.

Konfranslarda mövcud problemlərə, onların aradan qaldırılması üçün üzv dövlətlərin müvafiq nazirləri arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə dair müzakirələr aparılır və birgə həyata keçiriləcək layihələr hazırlanır. AŞ NK-nin işi üzv dövlətlərin öz qanunvericiliklərini uyğunlaşdırmaqla olduqları konvensiya və sazişlərin imzalanması ilə nəticələnir. Bu müqavilə və sazişlərin bəziləri üzv olmayan dövlətlər üçün də açaqdır. 1955 ildə AŞ NK-də "Avropa komissarları" institutu yaradılmışdır. Komissarlar AŞ-ın nümayəndələri kimi üzv dövlətlərin hökumətlərində akkreditə olunurlar. NK öz fəaliyyəti haqqında hesabatı AŞ PA-nın sessiyasına göndərir.

Parlament Assambleyası (PA) – AŞ-ın ikinci mühüm orqanıdır; üzv ölkələrin parlamentləri tərəfindən seçilmiş və ya təyin edilmiş parlament nümayəndələrindən təşkil olunur. Hər nümayəndə təmsil etdiyi dövlətin vətəndaşı olmalıdır; o, eyni zamanda AŞ NK-nin üzvü ola bilməz. AŞ Nizamnaməsinə əsasən, nümayəndənin bir müavini ola bilər. Nümayəndənin iştirak edə bilmədiyi iclaslarda onu müavini əvəz edir. Onun çıxış etmək və səs vermək hüququ vardır. Hazırda PA 322 üzvdən, həmin sayda müavinlərdən və "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statuslu nümayəndələrdən ibarətdir.

PA-nın üzvləri fərdi olaraq, öz mülahizələrinə əsasən səs verir, heç kimdən təlimat almır və fəaliyyətlərinə görə heç kimə hesabat vermirlər. Nümayəndələr yalnız onları göndərən orqan tərəfindən geri çağırıla bilər; bunun üçün Assambleyanın da razılığı olmalıdır. Assambleyanın üzvləri onun işində milli qruplar şəklində iştirak edirlər. Üzv dövlətlərin AŞ PA-da nümayəndələrinin sayı həmin ölkənin əhalisinin sayından asılı olaraq, 2–18 nəfər arasında dəyişir. PA-da 5 siyasi qrup fəaliyyət göstərir: Sosialist, Avropa Xalq Partiyası, Avropa Demokratları, Liberallar və Demokratlar Alyansı, Avropa Birləşmiş Solçuları.

AŞ Nizamnaməsinə əsasən Assambleya ildə bir dəfə növbəti sessiyasına toplanır; sessiya bir aydan artıq davam edə bilməz. Praktikada Assambleya öz iclasını 4 kiçik sessiyaya bölür: yanvar, aprel, iyun və oktyabr sessiyaları. AŞ PA iclaslarını Strasburq ş.-ndə yerləşən Avropa Sarayında keçirir. Assambleyanın işi aşağıdakı ixtisaslaşdırılmış komitələr tərəfindən hazırlanır: siyasi məsələ-

lər; insan hüquqları və hüquqi məsələlər; iqtisadi məsələlər və inkişaf; sosial, səhiyyə və ailə məsələləri; miqrasiya, qaçqınlar və əhali; mədəniyyət, elm və təhsil; ətraf mühit, kənd təsərrüfatı, yerli və regional məsələlər; qadınlar və kişilər üçün bərabər imkanlar; prosedura qaydaları və toxunulmazlıqlar; monitoring. PA-nın qərarları tövsiyələr, qətnamələr, rəylər və sərəncamlar formasında olur. AŞ-ın hər hansı məqsədini həyata keçirmək üçün gərəkli tədbirlərin görülməsi çağırışını əks etdirən və AŞ NK-yə ünvanlanan təkliflər 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Digər qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Qətnamələr AŞ PA-nın sədri tərəfindən üzv dövlətlərin hökumətləri və beynəlxalq təşkilatlara göndərilir. Rəylər AŞ NK-nin xahişi ilə verilir. Sərəncamlar AŞ-ın prosedura və təşkilatdaxili məsələlərinə aid olur.

Katiblik – tədqiqatlar aparan, hesabatlar hazırlayan, geniş ictimaiyyəti AŞ-ın fəaliyyəti ilə tanış etmək üçün təşkilatın sənədlərini nəşr edən AŞ orqanıdır. Katibliyə Baş katib rəhbərlik edir; onu AŞ NK-nin təqdimatı ilə AŞ PA 5 il müddətinə seçir.

Avropa yerli və regional hakimiyyətlər konqresi (AYRHK) – AŞ Nizamnaməsinə nəzərdə tutulmayan, lakin fəaliyyət göstərən məşvəratçı orqandır; yerli və regional özünüidarə qurumlarını təmsil edir. AYRHK-nin da tərkibi (AŞ PA-da olduğu kimi) 322 nümayəndədən və həmin sayda müavindən ibarətdir. Konqresin əsas məqsədi yerli və regional hakimiyyət orqanlarının Avropanın birləşdirilməsi prosesində və AŞ-ın işində iştirakını təmin etməkdir.

Avropa insan hüquqları məhkəməsi – İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyayı reallaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır (bax *Avropa insan hüquqları məhkəməsi*).

AŞ və Azərbaycan. 17.1.2001 ildə Azərb. Resp. AŞ-a tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir. Azərb. Resp.-nin Milli Məclisi AŞ PA-da 12 millət vəkildən (6 deputat əsas, 6 deputat əvəzədi) ibarət nümayəndə heyəti ilə təmsil olunur. 24-27 aprel 2001 ildə Azərb. nümayəndə heyəti ilk dəfə bu qurumun iclasında tamhüquqlu üzv kimi iştirak etmişdir. Sessiyada "Ermənistan tərəfindən azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımının tanınması", "Ermənistan və

Dağlıq Qarabağda saxlanılan müharibə əsirləri və girovları" adlı sənədlər. həmin ilin sentyabr sessiyasında "Dağlıq Qarabağda zəbt olunmuş ərazilərdə mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi", "Dağlıq Qarabağda ekoloji vəziyyət haqqında" adlı sənədlər qəbul edilmişdir. 2004 ilin oktyabrında AŞ PA-da qəbul olunmuş 1398 saylı qətnamədə Ermənistan işğalçı dövlət adlandırılmışdır. 2005 il 25 yanvarda AŞ PA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə xüsusi məruzəçisinin məruzəsi əsasında 1416 saylı qətnamə qəbul edilmişdir; qətnamədə Azərb. ərazilərinin böyük bir hissəsinin Ermənistan qoşunları tərəfindən işğal edildiyi, Dağlıq Qarabağın hazırda separatçı qüvvələrin nəzarəti altında olduğu, işğal edilmiş ərazilərdə etnik təmizləmə aparıldığı göstərilmişdir.

AŞ NK 7–9 noyabr 2000 ildə Azərb. üzrə monitoring qrupunun yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir; həmin ilin 20 noyabrında İtaliyanın AŞ yanında daimi nümayəndəsi Pietro Erkole Aqonun (AQO qrupunun adı buradan götürülmüşdür) sədrliyi ilə Avstriya, Fransa, Gürcüstan, Yunanıstan, İtaliya, Latviya, Niderland, Rumıniya, Rusiya Federasiyası, İsveç, İsveçrə, Türkiyə və Almaniya nümayəndələrindən ibarət monitoring qrupu yaradılmışdır. Qrup AŞ qarşısında götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesini ölkəyə səfərlərin edilməsi, hakimiyyət qurumlarına sorğuların göndərilməsi və onlara alınmış cavabların təhlil edilməsi yolu ilə izləyir. Qrup səfərlərinə dair hesabatlar hazırlayır və NK-yə təqdim edir. NK bu hesabatlar əsasında qərar və qətnamələr qəbul edir.

AVROPA ŞURASININ PARLAMENT ASSAMBLEYASI (AŞPA) – bax *Avropa Şurası*.

AVRÓPA VALYUTA ƏMƏKDAŞLIĞI FONDU (AVƏF) (ing. European Monetary Cooperation Fund – FEKOM) – *Avropa valyuta sistemi* çərçivəsində yaradılmışdır. AB üzvlərinin depozitə qoyduqları ehtiyatlar hesabına valyuta məzənnələrinin mübadiləsini stabilləşdirmək və tədviy balanslarının tarazlaşdırılmasını maliyyələşdirmək üçün zəruri olan resursları formalaşdırır. Üzv ölkələr qızıl-valyuta ehtiyatlarının 20%-ni depozitə mübadilə etməklə AVƏF-in verdiyi müxtəlif kreditləri ala bilər. Fondun qızıl-valyuta ehtiyatları 1999 ildən *avro* emissiyasının maliyyə əsası olmuşdur.

AVRÓPA VALYUTA SİSTEMİ – *Avropa İqtisadi Birliyi (AİB)* ölkələrinin valyuta münasibətlərinin təşkilatı forması. AİB ölkələrinin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək və öz valyuta mərkəzini formalaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır (1979). A.v.s.-nin ilk üzvləri "Ümumi bazar"ın səkkiz ölkəsi: AFR, Fransa, İtaliya, Niderland, Belçika, Lüksemburq, Danimarka və İrlandiya olmuşdur.

A.v.s.-nin struktur prinsipləri dünya valyuta sistemindən bir sıra istiqamətdə fərqlənirdi. Onun bazasını dünya valyuta sisteminin qeyri-real standartına əks olan ekyu təşkil edirdi. Qızılın rəsmi demonetizasiyasından fərqli olaraq, A.v.s.-ndə dövlətlərarası əməliyyatların qızıl aparılması yenidən işə salınmış və onlar ekyunun emissiya mexanizminə daxil edilmişdi. A.v.s.-ndə valyuta stabilliyini təmin etmək məqsədilə 12 ölkənin valyuta məzənnələrinin birgə üzması rejimi tətbiq edilmişdi (əvvəlcə $\pm 2,5\%$, 1993 ilin avqustundan $\pm 15\%$ həddində). Bu valyuta rejimi "Avropa valyuta ilanı" adlandırıldı. Ekyunun zənbilindəki 12 valyutanın tərkibində AFR-in markası liderlik edirdi. Dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsini Avropa valyuta əməkdaşlığı fondu (1979–93), sonra isə onu əvəz edən Avropa valyuta institutu (1994–98) həyata keçirirdi.

A.v.s. AİB-in nisbi valyuta stabilliyini təmin etdi, lakin çətinliklərlə də üzləşdi. Ölkələrin iqtisadi inkişafının, inflyasiyanın səviyyələrindəki və templərindəki, tədviy balanslarının vəziyyətindəki fərqlər onun fəaliyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Çətinliklərə və ziddiyyətlərə baxmayaraq, A.v.s. Avropa valyuta inteqrasiyasının möhkəmlənməsinə və *avronun* tətbiqinin hazırlanmasına kömək etdi. Onun yeni inkişaf mərhələsini Avropa iqtisadi, valyuta və siyasi ittifaqının mərhələ-mərhələ yaradılması və vahid Avropa valyutasına keçilməsi haqqında Maastrixt müqaviləsi (1.11.1993 ildə qüvvəyə minmişdir) müəyyənləşdirdi. 1.1.1999 ildən *avro* buraxılması ilə A.v.s.-ni iqtisadi və valyuta ittifaqı əvəz etdi.

AVRÓPA VALYUTA VAHİDİ (ing. European Currency Unit – EKYU) – beynəlxalq valyuta vahidi növü, *Avropa valyuta sisteminin* əsası (1979–98). Rəsmi A.v.v.-lərini Avropa valyuta əməkdaşlığı fondu (1979–93), daha sonra Avropa valyuta institutu (1994–98) emissiya edirdi. Avropa valyuta sisteminin

həm ehtiyat aktivi, həm də hesablaşma vahidi olaraq xidmət göstərirdi. Valyuta zənbilində hər bir milli valyutanın payı onun qarşılıqlı ticarətdə, milli məhsulda xüsusi çəkisi və ölkənin kredit köməyi mexanizmində iştirakı nəzərə alınmaqla hesablanırdı; paylara 5 ildə 1 dəfədən gec olmayaraq yenidən baxılırdı. Valyuta zənbilində AFR markası liderlik edirdi (1989 ildə 30,1%).

Ekyunun icra etdiyi əsas funksiyalar: iştirakçılar arasında mübadilə məzənnələrini təyin edən zaman onların valyutası üçün dəyər etalonu olmaq; valyuta məzənnələrinin mərkəzi həddən aralanmasının özünəməxsus "indikator"u olmaq; dövlətlərarası kredit əməliyyatları üzrə, həmçinin AB-nin bütün daxili qurumlarında hesablama vahidi kimi xidmət etmək; AB üzv ölkələri arasında hesablaşma vasitəsi funksiyasını icra etmək. Ekyunun "rəsmi" və xüsusi (kommersiya) növləri olmuşdur. Onlar dəyərə bərabər, emissiya əsasına görə fərqli idi; "rəsmi" ekyu xüsusi ödəniş dövriyyəsinə daxil edilməmişdi. Ekyudan istifadə həm borcalanlara, həm də kreditörə valyuta məzənnələrin və faiz dərəcələrinin enib-qalması ilə bağlı risklərdən qaçmaq, yaxud onları məhdudlaşdırmaq imkanı verirdi.

A.v.v. pul nişanı, sikkə şəklində maddi formaya malik deyildi, çünki AİB ölkələrinin mərkəzi və kommersiya banklarının hesablarına yazılır və nağdsız köçürmələr yolu ilə istifadə edilirdi. A.v.v. 1.1.1999 ildən *avro* ilə əvəz olundu.

AVRÓPA YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI (AYİB) (The European Bank of Reconstruction and Development – EBRD) – hökumətlərarası beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatı. AYİB-in yaradılması haqqında müqavilə 1990 ildə imzalanmışdır; 1991 ildən fəaliyyətə başlamışdır. Mənzil-qərgahı London-da yerləşir. Üzvləri 61 dövlət (1996) və iki beynəlxalq təşkilatdan: Avropa İttifaqı (Aİ) və Avropa İnvestisiya Bankından ibarətdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) üzvü olan qeyri-Avropa ölkələri də AYİB-ə üzv ola bilər. Bankın 29 ölkədə 32 təmsilçiliyi var. Bankın kapitalı üzv dövlətlərin üzvlük haqlarından ibarətdir. Səhmlərin 50%-i Aİ ölkələrinə, 10%-i ABŞ-a, 4%-i RF-yə məxsusdur. AYİB-in əsas məqsədi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin açıq bazar iqtisadiyyatına və özəl sahibkarlığa keçilməsi əsasında iqtisadi inkişafına və yenidən

qurulmasına kömək göstərmək; borc alan ölkələrin struktur islahatlarını, özəlləşdirməni, inhisarçılığın aradan qaldırılmasını, idarəçiliyin mərkəzləşdirilməsini həyata keçirmələrinə və onların iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına yardım etməkdir.

AYİB-in ali orqanı Müdirələr Şurasıdır (ildə bir dəfə iclas keçirir). Şura bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir, yeni üzvlər qəbul edir, bankın prezidentini və direktorlarını, həmçinin direktorlar şurasını seçir. AYİB-in üzvü olan hər bir ölkə Şurada bir nümayəndə və onun müavini ilə təmsil olunur. İcraçı orqan olan Direktorlar Şurası (23 üzvü var) bankın fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir. Prezident 4-illik səlahiyyətə malikdir, bankın cari fəaliyyətinə rəhbərlik edir; Direktorlar Şurasının iclaslarında sədrlik, Müdirələr Şurasının sessiyalarında iştirak edir. Prezidentin birinci müavini və bir neçə müavini (vitse-prezident) vardır. AYİB bank əməliyyatları, maliyyə, layihə ekspertizası, hüquqi məsələlər, baş iqtisadçı, kommunikasiya, işçilər və administrasiya departamentlərinə malikdir.

Bankın buraxılışına icazə verilən səhm kapitalı 20 mlrd. avro təşkil edir. AYİB eyni zamanda həm işgüzarlıq, həm də investisiya təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. O, özəl sektorun inkişafına, maliyyə təşkilatları və hüquq sistemlərinin möhkəmləndirilməsinə, həmçinin özəl sektoru dəstəkləmək üçün zəruri olan infrastrukturun inkişafına kömək edir. Nizamnaməsinə əsasən, bankın ümumi ehtiyatlarının 60%-dən az olmayan hissəsi özəl sektora yönəldilməlidir. Digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından fərqli olaraq, AYİB-in nizamnaməsində bir növ siyasi mandat da vardır: bankın əməliyyatları həyata keçirdiyi bütün ölkələr çoxpartiyalı demokratiya, plüralizm prinsiplərinə və s. sadıq olmalıdır.

AYİB ümumi dəyəri 10–15 mlrd. avro olan layihələrin bilavasitə 35%-ni maliyyələşdirir. Bankın əməliyyatlarının əsas hissəsi maliyyə sektoruna, infrastruktur layihələrinə, energetikaya və sənaye sektoruna düşür. AYİB əməliyyat apardığı ölkələri onların bazar iqtisadiyyatına keçməsi dərəcəsinə görə təsnif edir; kiçik və orta biznesin inkişafına texniki kömək göstərir. Ətraf mühitin mühafizəsi, nüvə təhlükəsizliyinin təminatı məsələləri AYİB-in fəaliyyətində mühüm yer tutur.

AVROPADA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIĞA DAİR MÜŞAVİRƏ – bax *Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq təşkilatı*.

AVROPADA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI (ATƏT) – ABŞ və Kanadanı, Avropa ölkələrini və keçmiş SSRİ respublikalarını birləşdirən təşkilat (56 üzv dövlət); 1994 ilə qədər Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (ATƏM) adlanmışdır.

ATƏM 1973 ildə yaradılmışdır. Müqavilədə iştirak edən üzv dövlətlərin başlıca məqsədi Avropa qitəsində beynəlxalq təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmləndirilməsi, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma əhval-ruhunun yaradılması, mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişafı olmuşdur. ATƏM-in Budapeşt sammitində (1995) təşkilat ATƏT adlandırılmışdır.

ATƏT yeganə Avropa təşkilatıdır ki, münafişlərin erkən xəbərdarlığı və həlli, böhranlı regionlarda böhrandansonrakı bərpa işləri, həmçinin preventiv diplomatiya, Avropada ekoloji təhlükəsizlik və seçkilərin müşahidəsi ilə bilavasitə məşğul olur. Təşkilatın əsas sənədi 1.8.1975 ildə SSRİ, ABŞ, Kanada və 33 Avropa dövləti tərəfindən imzalanmış Helsink Yekun Aktıdır. Sənəd Avropa qitəsində mövcud “status-quo”nu möhkəmləndirmək və Qərblə Şərq arasında gərginliyin azaldılması yolunda işləri davam etdirmək məqsədi daşıyırdı. O, üzv dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq, təhlükəsiz birgəyaşayış normalarını müəyyənləşdirən baza prinsiplərini ehtiva edir və üç fəsilədən ibarətdir: 1) Avropada təhlükəsizlik məsələləri; 2) iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq və ətraf mühitin qorunması; 3) Humanitar və digər sahələr üzrə əməkdaşlıq. Sənəddə əksini tapan prinsiplər dövlətlərin suveren bərabərliyi, gücün tətbiq edilməməsi və gücün tətbiq edilməsi ilə hədələmənin yolverilməzliyi, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və s. məsələləri əhatə edərək, bütün üzv dövlətlərə eyni dərəcədə şamil edilirdi. Helsink Aktı təşkilatın sonrakı dövrlərdə qəbul etdiyi bütün sənədlərin təməli daşıdır.

SSRİ-nin süqutundan və Qərblə Şərq arasında ideoloji qarşıdurmanın başa çatmasından sonra ATƏT Avropada təhlükəsizliyin qorunması, münafişlərin həlli, silahlara nəzarətlə bağlı tədbirləri hazırlayan ümumavropa təşkilatına

çevrilmişdir. 1970–80-ci illərdə keçirilən zirvə toplantılarında (Belqrad, 1977; Madrid, 1980; Vyana, 1986) insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı iştirakçı dövlətlərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, həmçinin hərbi fəaliyyət haqqında bildiriş və hərbi informasiyaların mübadiləsi vasitəsilə Müşavirə iştirakçıları arasında etimadın gücləndirilməsi məsələlərinə dair razılıq əldə edilmişdir. Bu məqsədlə 21.11.1990 ildə Paris zirvə toplantısında Yeni Avropa üçün Paris xartiyası imzalanmış, üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçıların iştirakı ilə hər iki ildən bir zirvə görüşlərinin keçirilməsi qərara alınmışdır. Paris xartiyasına əsasən, mütəmadi siyasi məsləhətləşmələr üçün xarici işlər nazirlərinin Şurası (XİNŞ) təsis edilmişdir; cari məsələlərin baxılması, XİNŞ-in işinin hazırlanması və qərarlarının həyata keçirilməsi məqsədilə yüksək vəzifəli rəsmi şəxslərin Komitəsi və təşkilatın üç daimi təsisatı – Praqada Katiblik (sonralar Vyanada yerləşməklə Baş katiblik), Vyanada münafişlərin qarşısının alınması üzrə Mərkəz, Varşavada azad seçkilər üzrə Büro (sonralar Demokratik təsisatlar və insan hüquqları üzrə büro) yaradılmışdır. Sammitdə silahlar üzərində nəzarət sahəsinə aid mühüm sənəd – Avropada adi silahlı qüvvələrə dair Müqavilə (AASQM) imzalanmışdır; müqaviləyə əsasən, üzv dövlətlərdə ordunun şəxsi heyətinin və hərbi texnikaların say həddi müəyyən edilmişdir.

1990-cı illərdə ATƏT-də bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. SSRİ-nin süqutu Helsink prosesini iştirakçıların sayını artırmış, ATƏT-in həyata keçirdiyi vəzifələrin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Avropada etnosiyasi münafişlərin həlli ATƏT-in başlıca məqsədinə çevrilmişdir. 1992 ilin iyulunda iştirakçı dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları Helsink Bəyannaməsini qəbul etmişlər. Bəyannamə milli azlıqlar üzrə Ali komissar vəzifəsinin təsis edilməsi, münafişlərin erkən xəbərdarlığı və aradan qaldırılması məsələlərini əks etdirmişdir. Təşkilatın yaratdığı missiyalar, əsasən, iki vəzifə daşıyır: ATƏT-ə üzv dövlətlərin ərazilərində münafişlərin nizamlanması, yaxud qarşısının alınması və böhran halları haqqında məlumatlandırma. Missiyalar bir-birindən fəaliyyətə cəlb olunmuş əməkdaşlarının sayına görə (3-dən 600-dək) fərqlənir. Hazırda ATƏT-in Albaniyada, Bosniya və Hersoqovinada, Xorvatiyada, Serbiyada, Monteneqro-

da, Makedoniyada, Moldovada, Gürcüstanda, Ermənistanda 9 missiya, həmçinin Minskda, Ukraynada, Bakıda, Almatıda, Bişkekdə, Daşkənddə və Düşənbədə 7 bürosu yerləşir. ATƏT-in keçmiş Yuqoslaviya ərazisində və Cənubi Qafqazda yerləşdirdiyi missiyalar daha çox tanınır. Məhz bu ərazilərdə ATƏT fəal sülhyaradıcı təşkilat rolunu oynamağa çalışmış, lakin hər iki halda daha çox ikinci dərəcəli işlə – münafişdənsənətki nizamlaşma ilə məşğul olmuşdur. Məs., ATƏT-in Bosniya və Hersoqovinadakı missiyasının (8 dekabr 1995 ildə yaradılmışdır) əsas vəzifəsi Bosniya və Hersoqovinada sülhə dair ümumi çərçivə və sazişinə (“Deyton sazişi”) əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirmək və regionda sülhü, demokratiyanı, sabitliyi möhkəmləndirmək olmuşdur.

ATƏT orqanları. ATƏT-in əsas icraçı orqanı olan Daimi komitə (hazırda Daimi şura) 1993 ilin dekabrında yaradılmışdır; üzv dövlətlərin nümayəndələrindən ibarətdir. Şura ATƏT-in məsuliyyət daşıdığı ərazilərdə işlərin cari vəziyyətini müzakirə etmək və müvafiq qərar çıxarmaq üçün həftədə bir dəfə Vyanada iclas keçirir.

Təhlükəsizliyə dair əməkdaşlıq forumu (TƏF) Avropada təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsi ilə bağlı məsləhətləşmələr və danışıqlar apararaq qurumudur; iclaslarını həftədə bir dəfə Vyanada keçirir. TƏF həmçinin qarşılıqlı etimadın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin, hərbi doktrinalar üzrə seminarların hazırlanmasına və keçirilməsinə məsuliyyət daşıyır.

ATƏT-in ali qərarverici orqanı üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçıları arasında zirvə toplantısıdır. Sammitlərarası müddətdə qərarverici və idarəetmə səlahiyyətləri XİNŞ-ə həvalə olunur; XİNŞ iclaslarını ildə azı bir dəfə çağırır və ATƏT-ə dair mühüm məsələləri müzakirə edir, ATƏT-in fəaliyyətinin onun siyasi məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir və müvafiq qərarlar qəbul edir.

Keçmişdə yüksək vəzifəli şəxslərin Komitəsi kimi tanınan Rəhbər şura ATƏT-in fəaliyyətinin ümumi nəzarətinə, idarəetməsinə və əlaqələndirilməsinə cavabdeh orqandır. Şura təşkilatın büdcə siyasətinə və ümumi planlaşdırmağa dair rəhbər prinsipləri müəyyənləşdirir; iştirakçı dövlətlərin yüksək səviyyəli məmurlarından, siyasi departament rəhbərlərindən ibarətdir. İclasları-

nı ildə azı iki dəfə Praqada iqtisadiyyat forumu şəklində keçirir.

ATƏT-in Katibliyi Vyana ş.-ndə yerləşir. Katibliyə XİNŞ tərəfindən üç illiyə təyin olunan Baş katib (vəzifə 1992 ilin sentyabrında təsis edilmişdir) rəhbərlik edir; O, fəaliyyətdə olan sədrə təşkilatı yardım göstərir. Baş katibin öz dəftərxanası və katibliyi mövcuddur. Katibliyin səlahiyyətlərinə ATƏT-in missiya və layihələrinə dəstək vermək, beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqələri həyata keçirmək, ATƏT-in iqtisadiyyat və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində siyasətini əlaqələndirmək daxildir. Mətbuat və informasiya şöbəsi, inzibati və maliyyə xidmətləri, həmçinin kadrların seçilməsi, konfransların təşkili və informasiya texnologiyaları üzrə xidmətlər də katibliyin təbəçiliyindədir.

AVROPOL. Avropa polis idarəsi – əsas vəzifəsi milli polis xidmətlərinin beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizəsi işini əlaqələndirmək və həmin xidmətlər arasında informasiya mübadiləsini gücləndirməkdən ibarət olan beynəlxalq təşkilat. A.-un işində başlıca istiqamətlər terrorçuluq, qeyri-qanunlu silah ticarəti, pul nişanlarının saxtalaşdırılması, narkoticarət, uşaq pornoqrafiyası və qanunsuz yolla əldə edilmiş pulların “yuyulması” və s. ilə mübarizədir. *Avropa İttifaqının* (Aİ) vahid polis xidmətinin yaradılması *Maastrixt müqaviləsi* (1992) ilə nəzərdə tutulmuşdu. Avropol haqqında konvensiya (1995) 1.10.1998 ildə, Aİ ölkələrində rəhbərlikə olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir. Aİ ölkələrinin birləşməsi və onlar arasında sərhədlərin faktiki ləğv olunması birləşmiş polis təşkilatının yaradılmasına əsas vermişdir. A. üçüncü dərəcəli (ədliyyə sahəsində və daxili işlər orqanları sferasında əməkdaşlıq) çərçivəsində fəaliyyət göstərir. A.-un mənzil-qərargahı Haaqadadır (Niderland). A. 2002 ildən üzv dövlətlərin birgə təhqiqatlarında iştirak etmək, həmçinin onlardan təhqiqatın keçirilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

İdarənin ştatında təq. 500 əməkdaş – Aİ-yə üzv dövlətlərin nümayəndələri işləyir. A. yalnız Aİ ərazisində fəaliyyət göstərir, Aİ tərkibinə daxil olmayan ölkələrlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla A. ikitərəfli müqavilələr əsasında işləyir. İslandiya, Kanada, Kolumbiya, Norveç, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, İsveçrə, həmçinin beynəlxalq təşkilatlardan

Ümumdünya gömrük təşkilatı, *Avropa Komissiyası*, Narkotiklərə və narkomaniyaya nəzarət üzrə Avropa mərkəzi, Interpol, Avropa mərkəzi bankı, Avroyust ilə əməkdaşlıq müqavilələri imzalamışdır. A.-un işinin təşkilini və fəaliyyətinin idarə olunmasını Aİ ölkələrinin ədliyyə və daxili işlər nazirləri Şurası həyata keçirir. Şura A.-un direktorunu, onun müavinlərini təyin edir. A.-un büdcəsi Aİ ölkələrinin üzvlük haqları hesabına formalaşdırılır.

AVRORA (lat. Aurora) – Roma mifologiyasında dan şəfəqi ilahəsi. Yunan mifologiyasındakı *Eosa* uyğundur. Antik incəsənətdə Eos-A.-nin təsvirlərinə nisbətən az rast gəlinir. Vaza üzərindəki bəzələrdə isə müxtəlif hekayətlərin iştirakçısı olan qanadlı A.-nin təsvirlərinə tez-tez təsadüf olunur: o, Kefala məhəbbət göstərir, *Memnonun* ölümünə ağlayır (məs., e.ə. 5 əsrin əvvəlinə aid piyalənin üzərində Duris tərəfindən çəkilmiş rəsm, Luvr, Paris); A.-nın səməyə qalxması (bəzi Roma relyeflərində) isə dan şəfəqini təəcəssüm edir. A.-nın səmada təsviri 17–18 əsrlərə aid plafon rəsmlərinin motividir: məs., Romadakı Pallaviçini-Rospilyozi palatossunun kazinosunda Q.*Reninin* (təqr. 1610) və Lüdivizi villasında *Qverçinonun* (1621) freskaları.

AVRORA OVALI – bax *Qütb partıası*. **AVRORIN** Yevgeni Nikolayeviç (d. 11.7.1932, Leningrad) – rus nəzəriyyəçi fiziki. REA-nın akad.(1992), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1966), Lenin mükafatı laureatı (1963). Moskva Dövlət Universitetini bitirmişdir (1954). 1955 ildən Ümumrusiya Texniki Fizika ETİ Federal nüvə mərkəzində (Snejninsk ş.) işləyir, 1985 ildən in-tun elmi rəhbəridir. Nüvə silahlarının nəzəri əsaslarına dair işlərin müəllifidir. Radiasiya təhlükəsizliyini təmin etməklə, dinc məqsədlərlə yeraltı partlayışlar üçün kiçikqabaritli nüvə yüklərinin işlənilməsində iştirak etmişdir. Ekstremlə şəraitlərdə maddənin xassələrini tədqiq etmiş, inersial termonüvə sintezi proseslərini öyrənmişdir.

AVROVALYUTA – dünya pulunun funksional forma növü; xarici ölkə banklarının hesabına keçirilən və onlar tərəfindən bu valyutanın emitenti olan ölkədə daxil olmaq, istənilən ölkədə əməliyyatlar üçün istifadə edilən milli valyuta. A.-nın meydana çıxması dünya iqtisadiyyatının çevik, əlverişli beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsinə obyekt

tiv tələbatı ilə şərtlənmişdir. A.-nın “avro” önsəkilçisi onunla əlaqədardır ki, ABŞ dollarında depozitləri ilk dəfə Avropa bankları cəlb etməyə başlamış və 19 əsrin sonlarından onları 3-aylıq vekselləri ödəmək üçün istifadə etmişlər. Birinci və İkinci dünya müharibələrindən sonra Amerika valyutasının beynəlxalq mövqeyi möhkəmləndikcə, ABŞ ölkənin tədiyyə balansını kəsirini öz milli valyutasını xarici ölkə bankları hesabına keçirərək ödəyirdi. Bunun nəticəsində dollar qeyri-rezidentlərə məxsus olan və onlar tərəfindən istifadə edilən avrodollarla çevrilirdi. Hazırda A. anlayışı beynəlxalq tələbatı ödəyən, sərbəst konverziya olunan digər valyutalara da aid edilir. Bəzən “A.” termini regional çalar daşıyır; məs., avrodolları Asiyada asiya-dollar, ərəb ölkələrində ərəb dolları adlandırılır. A. milli reqlamentasiyaya və valyuta nəzarətinə tabe deyil, *avrobazarda* işlənir.

AVSTRALIYA (Australia; lat. australis – cənub) – ən kiçik materik və qitə; ətraf adalarla (*Tasmaniya, Kenquru, Melvill, Batörst, Qrut-Aylend* və s.) birlikdə Cənub yarımkürəsində yerləşir.

Ümumi məlumat. Sah. 7631,5 min km² (adalarla birlikdə təqr. 7704,5 min km²). Ucqar nöqtələri: şm.-da York burnu (10°41' c.e.), c.-da Saut-İst-Poynt burnu (39°11' c.e.), q.-da Stip-Poynt burnu (113°05' ş.u.), ş.-də Bayron burnu (153°34' ş.u.). Cənub tropiki materikin, demək olar ki, ortasından keçir. A. c.-dan, q.-dən və şm.-dan Hind okeanı və onun dənizləri (Timor, Arafur) ilə, ş.-dən Sakit okean dənizləri (Tasman, Mərcan) ilə əhatələnmişdir. Sahil xətti zəif parçalanmışdır. Materikin içərilərinə doğru iki iri körfəz uzanır: c.-da Böyük Avstraliya körfəzi, şm.-da isə onun ən iri Keyp-York və Arneklend yarımadası bir-birindən ayıran Karpentariya körfəzi. Materik dayazlığı ərazisindəki ən iri ada – Tasmaniya materikdən Bass boğazı ilə ayrılır. A.-nın şm.-ş. sahili boyu 2300 km məsafədə *Ümumdünya irsi* siyahısına salınmış nadir mərcan törəməsi – *Böyük Sədd rifi* uzanır.

Relyef. A. hipsometrik cəhətdən materiklərin ən alçağıdır. Materikin çox hissəsi düzənlikdir. Orta hünd. təqr. 215 m-dir. Ərazinin 95%-inin mütləq yüksəkliyi 600 m-ədəkdir. Qərbi A.-da çoxsaylı silsilələr və tava dağları olan yastıdağlıq relyef (hünd. 400–500 m) üstünlük təşkil edir; ən hünd. (1251 m) nöqtəsi Hamersli silsi-

ləsindədir. C.-q.-də Darlıq (hünd. 571 m) və Sterlinq (hünd. 1096 m) alçaq dağ silsilələri, mərkəzdə intensiv parçalanmış Mak-Donnell (Zil d., 1511 m) və Masqreyv (Vudroff d., 1440 m) silsilələri, şm.-q.-də Kimberli (hünd. 937 m) platosu ucalır; materikin c. kənarını Flinders (hünd. 1180 m) və Maunt-Lofti (hünd. 932 m) silsilələri tutur. Mərkəzi A.-nın dağarası çökəklərinə geniş akkumulyativ düzənliklər – karst relyefli Nallarbor və yastı Mərkəzi düzənlik (A.-nın dəniz səviyyəsindən 16 m aşağıda yerləşən ən alçaq nöqtəsi – Eyr-Nort gölü çökəkliyi buradadır), Murrey– Darlıq çayarası, Karpentariya körfəzi sahilindəki düzənlik uyğun gəlir. Materikin ş. sahili boyu 4 min km məsafədə uzanan *Böyük Suayırıcı silsilə* çay dərələri və uzununa dağarası çuxurlarla ayrılmış və Dram-

mond, Ekspedişen, Liverpul və b. silsilələrlə köndələn kəsilmiş, bir-birindən təcrid olunmuş bir sıra yayla və alçaq dağ silsilələrindən (Qreçori, Klark və s.) ibarətdir. Böyük Suayırıcı silsilə 28° c.e.-dən c.-a doğru uzanan Xanter, Mavi dağlar, Kalların və yüksək Avstraliya Alp d-rından (A.-nın ən yüksək zirvəsi Kostyuşko d., 2228 m – burada, Qarlı dağlar massivindədir) ibarətdir. Qarlı dağların zirvələrində dağ-buzlaq relyefi formalarına rast gəlinir.

Geoloji quruluş. A. ərazisi tektonik cəhətdən Arafur dənizi ilə birlikdə materikin q. və mərkəzi hissələrini əhatə edən kembriyəqədərki Avstraliya platformasına, ş.-də isə Tasmaniya Paleozoy qırışıqlıq qurşağına ayrılır.

Avstraliya platforması Mezozoyda parçalanmış qədim *Qondvana* superkon-

tinentinin bir hissəsidir. Arxey–Orta Proterozoy özülünün metamorfik süxurlarının çıxışları Yılqarn, Pilbara, Aranta, Masqreyv, Qouler və s. qalxanlar (bloklar), eləcə də şm.-q.-də və şm.-da çıxıntılar (Payn-Krik) əmələ gətirir. Platformanın bünövrəsində Proterozoy mütəhərrik qurşaqları və konsolidasiya olunmuş Arxey blokları ayrılır. Pilbara və Yılqarn blokları qranit-qneys kompleksi süxurlarından və yaşıl daş qurşaqlarından təşkil olunmuş Arxey qranit-yaşıl daş sahələrindən ibarətdir. Yılqarn bloku kvarsitlərində Yer kürəsində ən qədim zirkonlar (4150 mln. il) aşkar edilmişdir. Pilbara blokunun Orta Arxey (3,5–3 mlrd. il), Yılqarn blokunun isə Son Arxey yaşlı yaşıl daş qurşaqları bazaltlardan, komatitlərdən, turş vulkanitlərdən və qırıntı süxurlardan təşkil olunmuşdur. Arxey törəmələrinin çıxış-

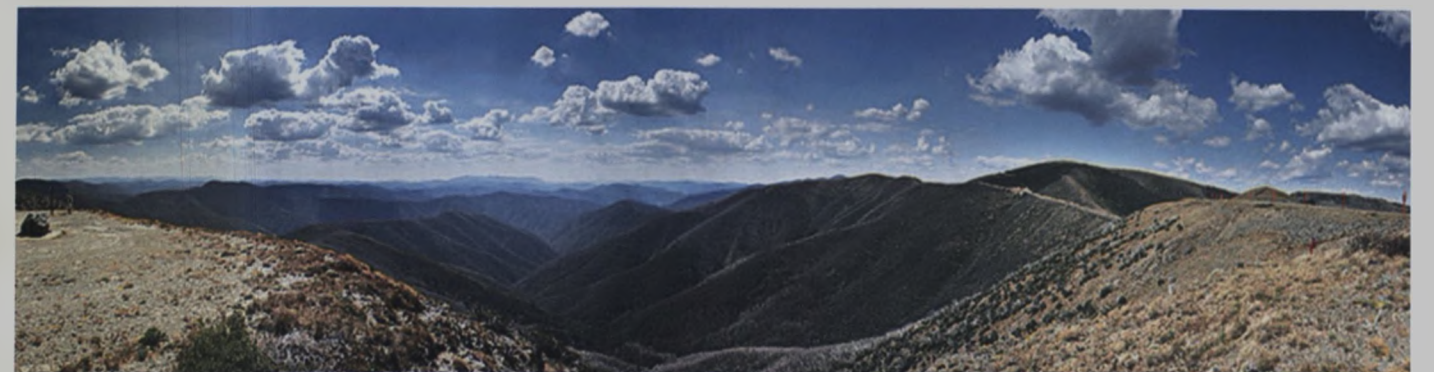
Mavi dağlar.

ları Qouler platosunda və Payn-Krik çıxıntısında da məlumdur. Vulkanogen-çökmə süxurlardan və qranitoidlərdən təşkil olunmuş Erkən Proterozoy qırışıqlıq sistemlərinin (Hols-Krik, Kinq-Liopold, Payn-Krik, Tennant-Krik, Karpikorn) inkişafı Orta Proterozoyda başa çatmışdır. Uilyam və Maunt-Ayza qırışıqlıq sistemlərində aktiv tektonik inkişaf Orta Proterozoyda davam etmişdir. Mərkəzi A.-da Aranta, Masqreyv blokları, Albani-Freyzer, Paterson zonası Erkən və Orta Proterozoyda dəfələrlə tektonik deformasiyaya, metamorfizm və qranitləşməyə məruz qalmış və mobil polimetamorf qurşaqlar əmələ gəlmişdir. Həmin qurşaqlarda Orta Proterozoyun sonlarında baş vermiş sonuncu maqmatizm aktivliyi Avstraliya platforması bünövrəsinin bütünlüklə konsolidasiyasına gətirib çıxarmışdır. Platforma örtüyünün formalaşması Nabberu, Mak-Artur, Birrindudu, Kimberli, Bangemoll, Viktoriya-River, Saut-Nikolson, Amadius, Offiser, Nqaliya, Corcina çökəkliklərində Son Arxeydə başlamış və Proterozoyda davam etmişdir. Fanerozoyda Jozef-Bonapart, Kanning, Yukla sineklizləri, Pert, Karnarvon qrabenləri, Fitsroy avlakogeni

və s. əmələ gəlmişdir. Paleozoy, Mezozoy və Kaynozoy bütün sistemlərin dayazlıq-dəniz, laqun və kontinental çöküntüləri ilə təmsil olunmuşdur. Kembriyə Kimberli çökəkliyini platobazaltlar örtmüşdür. Karbon dövrünün sonu – Perm dövrünün əvvəllərində A.-da örtük buzlaşması intişar tapmışdır. Son Tabaşirdə A.-nın Antarktida və Hindistan bloklarından təcrid olunması başa çatmışdır. A.-nın ş.-ində çox uzun (3500 km) Tasmaniya qırışıqlıq qurşağı yerləşir. Burada q.-dən ş.-ə doğru müvafiq olaraq Kembri – Erkən Ordovik, Ordovik, Orta Devon və Paleozoyun axırlarında inkişafı başa çatmış Adelaida-Kanmantu, Tomson, Laklan və Yeni İngiltərə qırışıqlıq sistemləri ayrılır. Trias dövründən başlayaraq A.-nın bütün ərazisi platforma rejimində inkişaf etmişdir. Yura-Tabaşir yaşlı çöküntü örtüyü iri (eninə kəsilişi 2000 km) Böyük Arzeziyan Hövzəsi sineklizini formalaşdırmışdır. Həmin sinekliz Tasmaniya qurşağının qırışıqlıq törəmələrini, Karpentariya və Murrey çökəkliklərini örtmüşdür.

Faydalı qazıntılar. A. ilmenit-rutil səpintilərində uranın, almazın, nikelin və titanın ehtiyatlarına görə qitələr

arasında qabaqcıl yerləri tutur: həmçinin qurğuşun, sink, tantal, qızıl, dəmir, manqan filizləri, boksitlər, fosforitlər, qonur kömür və daş kömür, neft və təbii qazla da çox zəngindir. Ehtiyatına görə nadir uran yataqları Qouler (Olimpik-Dam) platosunda və Payn-Krik (Cabiluka, Reyncer) çıxıntısında məlumdur. Dünyanın ən böyük köklü almaz yataqlarından biri – Arqayl lamproit borusu Şərqi Kimberlidədir. Sulfidli nikel-kobalt filizləri (Kambalda) və qızıl filizləri (Kalqurli) yataqları Qərbi A.-nın Arxey yaşlı yaşıl daş qurşaqları ilə əlaqədardır. Qızıl filizləşməsi həmçinin Proterozoy və Fanerozoy strukturlarında (Kvinslend, Yeni Cənubi Uels, Şimal ərazisi və s.) qeyd edilir. Nikel filizi yataqları Masqreyv blokunda məlumdur. Qurğuşunun, sinkin, gümüşün, misin kolçedan yataqları Maunt-Ayza qırışıqlıq sistemində, Mak-Artur çökəkliyində və s. toplanmışdır. Qurğuşun filizləri yataqları Tasmaniya a.-nda məlumdur. Dəmirli kvarsit yataqları Üst Arxeozoy–Alt Proterozoy çökmə süxur qatları ilə əlaqədardır. Onların Hamersli çökəkliyindəki yataqları ehtiyatına görə dünyanın ən böyük yataqlarındandır. Tantal filizi yataqları Qərbi A.-da aşkar edilmişdir (Qrinbuşes və Uoqdina). Arxey qranitləri və Alt Proterozoy vulkanitləri üzərində əmələ gəlmiş aşınma qabığında boksit yataqları (Qov, Ueypa) mövcuddur. Fosforit yataqları Corcina (Kvinslend və Şimal ərazisi ştatları) hövzəsinin Kembri çöküntülərində məlumdur. Daş kömürün böyük ehtiyatı Şərqi A.-nın Perm çöküntülərində (Sidney və Bouen kömür hövzələri) toplanmışdır. Neft və qaz yataqları Gipslenddə (Bass boğazı), Pert çökəyində, Karnarvonda (Barrou), q. və şm.-q. sahil şelflərində məlumdur. Onlar həmçinin A.-nın daxili r-nlarında (Amadius və Böyük Arzeziyan Hövzəsi çökəklikləri) aşkar edilmiş

Avstraliya Alp dağları. Böyük Suayırıcı silsilə.

dir. Kvinslend və Tasmaniya ştatlarında yanar şist yataqları mövcuddur. Şərqi A.-da çoxlu sayda volfram, molibden, qalay, sürmə, bismut, vanadium filizləri yataqları vardır. Volfram yataqları həmçinin Bass boğazındaki Kinq a.-nda məlumdur. Ş. və c.-q. sahillərinin plyaj qumlarında xeyli miqdarda rutil, zirkon, ilmenit, monasit var. A. qiymətli məmulat daşlarının böyük ehtiyatlarına malikdir. Bunların arasında nəcib opal və sapfir (Cənubi Avstraliya, Yeni Cənubi Uels, Kvinslend ştatlarındakı yataqlarda) əsas rol oynayır.

İqlim. A. Yer in ən quraq materikidir. İqlim şəraiti günəş radiasiyası cəminin yüksək (5880–7500 MC/m^2) olması ilə səciyyələnir. Ərazinin 50%-indən çoxu tropik, şm. qurtaracağı subekvatorial, c. qurtaracağı isə subtropik iqlim qurşağında yerləşir. Şm.-da yağıntı, əsasən, yayda (dekabr–fevral), c.-da isə qışda (iyun–avqust) düşür. Subekvatorial iqlim qurşağında musson yay (yağıntının 70%-ə qədər düşür) və quru qış mövsümləri aydın nəzərə çarpır. Havanın daim yüksək temp-runun (20–28°C-yədək) yağışların başlanmasından qabaq 40°C-yədək qalxması səciyyəvidir. Şm. sahillərində bəzən qasırğalar baş verir. Tropik iqlim qurşağında iki sektor ayrılır: kontinental quru səhra və yarımsəhra (q.-də Hind okeanı sahilindən ş.-də Böyük Suayırıcı silsiləyədək) və yayı qızmar, rütubətli, qışı iltq, az rütubətli okeanyanı (ş. sahilində və küləktutan dağ yamaclarında). Dağlar çox yüksək

olmasalar da, rütubətli hava kütlələrinin materikin içərilərinə daxil olmasına mane olur və yağıntı, əsasən, sahillərə və silsilələrin ş. yamaclarına düşür. İlboyu kontinental tropik havanın hakim olduğu, illik yağıntı cəminin isə 250 mm -i aşmadığı A.-nın mərkəzi hissəsində tropik səhra iqlimi (A.-da ən qızmar Böyük Qumlu səhra ilə birlikdə) mövcuddur. Havanın orta temp-ru yayda 28–30°C (tez-tez 40°C-yədək yüksəlir; mütləq maks. 53,1°C), qışda isə 12–20°C-dir (kəskin soyuqlaşmalar olur). İllik və xüsusilə də sutkalıq temp-r amplitudu 35–40°C-yə çatır. Yağıntı, adətən, yayda şm., qışda isə c. küləklərinin gətirdiyi qısa leysan şəklində düşür. Havanın nisbi rütubətliyi 30–40%-dir. Materikin c.-q. və c.-ş. hissələrində, Murrey çayı hövzəsində yayı quraq və qızmar, qışı isə rütubətli və sərin Aralıq dənizi iqlim tipi mövcuddur. Böyük Suayırıcı silsilənin ş. yamaclarında və Tasmaniya a.-nın şm.-ində müntəzəm rütubətli (ildə 1500 mm -ədək yağıntı) musson iqlimi hakimdir. Qış aylarının orta temp-ru 5–10°C-dir. Avstraliya Alp d-rında yağıntının miqdarı hava temp-runun mövsümi dəyişikliyi ilə uyğunlaşır (dağlarda –20°C-yədək şaxtalar olur). Nallarbor düzənliyinə olduqca az (250 mm -ədək) yağıntı düşür və bura temp-run xeyli dərəcədə mövsümi fərqi ilə səciyyələnir (yayda 22–24°C, qışda 10–12°C). Tasmaniya a.-nın c. hissəsi mülayim iqlim qurşağına keçir. Q. istiqamətli hava kütləsinin daimi təsiri q. sahilində və dağ yamacla-

rında yağıntının bolluğuna səbəb olur. Temp-run mövsümi fərqi azdır (15°C yayda və 10°C qışda); dağlarda şaxtalar –7°C-yə çatır.

Daxili sular. A. üçün zəif səth axımı səciyyəvidir. Çaylarda axım həcmının cəmi 350 km^3 (Yer kürəsi çaylarının ümumi axımının 1%-indən az), axım təbəqəsinin qalınlığı isə ildə təqr. 50 mm (6 dəfə Avropadan, 8 dəfə Cənubi Amerikadan az) təşkil edir. Çay şəbəkəsi ən çox Tasmaniya a.-nda inkişaf etmişdir. Burada çaylar ilboyu bolsuludur, dağlardan başlanır, coşqundur, astanalıdır və böyük hidroenerji ehtiyatına malikdir; yağış suları ilə qidalanır. A. ərazisinin təqr. 10%-nin axımı Sakit okeana, 30%-ninki Hind okeanına, 60%-i daxili axım sahəsinə aiddir. Əsas suayırıcısı Böyük Suayırıcı silsilədir; onun q. yamaclarından materikin əsas çay şəbəkəsini təşkil edən bolsulu Murrey və onun qolu Darlinq çayı axır. Murrey (uz. 2570 km) öz qolu Darlinqdən (A.-nın ən uzun çayı – 2740 km) qısadır, lakin A.-nın ən bolsulu çayıdır (qolu Marmabici çayı ilə birlikdə). Bu çayların hövzəsinin sah. 1057 min km^2 -dir. Tasmən və Mərcan dənizlərinə doğru qısa, sürətli, astanalı və ən bolsulu yay maksimumlu çaylar (Fitsroy, Berdekin, Hantər və s.) axır. Bir sıra çaylar aşağı axınlarında gəmiçiliyə yararlıdır: Klarens – mənsəbindən 100 km -ədək, Hoksberi – 300 km -ədək. A.-nın şm. hissəsindən Arafur və Timor dənizlərinə tökülən ən böyük çayları Flinders, Viktoriya və Ord yayda aşağı axınlarında gəmiçiliyə yararlıdır. Materikin c.-q. hissəsinin çayları quraq yay mövsümündə dayaz zəncirvari sututarlara çevrilir. Səhra və yarımsəhra ərazilərdə quru çay yataqları şəbəkəsi qalmışdır; bunlar çox qısa müddətli yağış suları ilə dolur. Dövrü su axarlarından məhrum Nallarbor düzənliyi Böyük Avstraliya körfəzinə doğru axımı olan yeraltı su şəbəkəsinə malikdir. Ord çayı üzərində A.-da sahəsinə görə ən iri Ord-Arqaıl (təqr. 800 km^2), Qordon çayı (Tasmaniya a.) üzərində isə həcminə görə ən böyük (11,8 km^3) su anbarları tikilmişdir. A.-da çoxlu göl və qədim göl çuxurları vardır. Göllərin əksəriyyəti axarsız və şorlaşmışdır, çoxu yalnız yağışlar zamanı dolur. Ən böyük Eyr-Nort gölünün sahəsi ən rütubətli illərdə 15 min km^2 -ə çatır; quraq dövrdə şoranlıqlarla təcrid olunmuş dayaz sututarlara bölünür. Torrens, Gerdner, From gölləri də iri şor göllərə aid edilir.

Kalqurli qızıl filizləri yatağı.

Arqaıl gölü. Qərbi Avstraliya ştatı.

A.-nın q. hissəsində çoxsaylı axarsız göllər şor göllər düzənliyi əmələ gətirir. A.-da yeraltı, o cümlədən artezian su ehtiyatları xüsusilə çoxdur. Bunların hövzələri materik sahəsinin üçdə birini (təqr. 2,5 mln. km^2) əhatə edir. 30–dan çox artezian hövzəsində 6500-ədək artezian quyu su vardır. Ən iri artezian hövzələri: Böyük Artezian Hövzəsi, Murrey, Morton-Klarens, Yukla, Offiser, Corcina, Kanning, Karnarvon, Pert, Gipslend. Yüksək minerallaşma ilə əlaqədar yeraltı suların hamısı istifadə üçün yararlı deyil.

Torpaqlar. A.-nın böyük bir hissəsində, daxili arid və semiarid r-nlarda səhra və yarımsəhraların tropik və subtropik primitiv torpaqları yayılmışdır. Qərbi A.-da çınqıllı torpaqlar və yarımbərkimmiş dəmirli konkresiyalı qumlar (qədim torpaqəmələgəlmənin məhsulları), Mərkəzi ovalığın düzənliklərində qumlu-gilli və gilli torpaqlar, şor göllərin ətrafında isə şoranlıqlar üstünlük təşkil

edir. Torpaq qatlarının rütubətlənməsi və lateritləşmə dərəcəsi artdıqca səhraların primitiv torpaqları yarımsəhra (qırmızı-qonur) və savanna (qırmızı-qonur) torpaqları ilə əvəz olunur. Subekvatorial qurşağda podzollaşan qırmızı torpaqlar və podzollaşan lateritli torpaqlar, subtropik qurşağda isə boz-qəhvəyi (çox vaxt şorakətvari) və qəhvəyi torpaqlar formalaşmışdır. Dağlarda meşə altında qırmızı-sarı ferrallitli torpaqlar, Tasmaniya a.-nda isə qonur və sarı-qonur meşə torpaqları yayılmışdır. Çox yerdə, xüsusilə subtropik qurşağda qədim torpağın basdırılmış profili olan ikicinsli torpaqlara rast gəlinir. A. qədim aşınma qabığı olan materikdir; şm.-da və q.-də lateritli, c.-ş.-də silisium oksidli torpaqlar üstündür. Geniş və qədim göl çuxurlarında və axım yataqlarında tünd rəngli bərkimmiş torpaqlar formalaşmışdır. Bu tip torpaqlarda biofil elementlər çox azdır və böyük dozalarda gübrə verilməsini tələb edir. Destruktiv

Murrey və Darlinq çaylarının qovuşduğu yer.

ləri, sıx tikanlı, demək olar ki, keçilməz (alçaqboylu akasiyalar və evkaliptin kol formaları üstünlük təşkil edir), həmçinin tipik hündür çimli taxıl otları bitən (spinfeks) geniş qumlu səhralar (Böyük Qumlu səhra, Böyük Viktoriya səhrası, Simpson və s.) yayılmışdır. Kolcuqlu şoran bitkilərinin bitdiyi daşlı, yaxud gillişoran səhralar (Gibson səhrası) rast gəlinir. Ərazinin təq. 70%-ini səhralar və yarımsəhralar tutur. A.-nın c.-q.-ində, Darling silsiləsinin q. yamaclarında yarıx adlanan haşiyəli evkaliptdən (hünd. 150 m-ədək) ibarət monodominant meşələr bitir. Tasmaniya a.-nın küləktutan q. kənarında qarışıq rütubətli meşələr (evkaliptlər, cənub fıstıqları, ağacabənzar qijilər), ş. yamaclarında isə bozqırılmış cəmənlər yayılmışdır. Materikin təq. 5%-ini Amerika süalı şamından ibarət süni əkinlər, o cümlədən 0,5%-ini rütubətli tropik meşələr tuturdu (2000). A.-nın müasir landşaftında dünyanın başqa regionlarından gətirilən və böyük ərazilərdə təbii bitkiləri əvəz edən bitkilər (qida, yem və texniki) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gətirilən bitki növləri (bizonotu, kriptostegiya, nəhəng küsdüm, maldili və s.) zərərli aləqlərə çevrilmişdir. Antropogen landşaftlar təbii landşaftlardan xeyli fərqlənir. Ərazinin təq. 65 %-ində təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirilir. Bütün meşələrin təq. 40%-i, o cümlədən rütubətli tropik meşələrin 75%-i sıradan çıxmış (ş.-də ayrı-ayrı massivlər qalmışdır), A.-nın c.-unda və ş.-ində sahilboyu su-bataqlıq yerlərinin 60%-indən çoxu məhv olmuşdur.

Qıjı kolları vadisi.

Bu dəyişikliklərə ən çox subtropik qurşağın təbii landşaftları məruz qalmışdır. Demək olar ki, bütün sahilboyu düzənliklər və dağarası çuxurlar mədəni otlarlara, bağlara və plantasiyalara çevrilmişdir. Böyük Suayırıcı silsilədən q.-ə otlaq-şumluq torpaqlar üstünlük təşkil edir. Burada suvarılan torpaqların böyük massivləri cəmlənmiş və ən çox taxıl (buğda-qoyunçuluq qurşağı), meyvə, tərəvəz və s. istehsal olunur. Tarla-lar, bağlar, plantasiyalar və üzümlüklərlə yanaşı mədəni, həmçinin suvarılan otlqlar da vardır. Nallarbor düzənliyində kolluqlu və yarımsəhra formasiyalarından ibarət landşaftlar, demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Qərbi A.-nın subtropik qurşağında otlqlar və şum yerləri, ucqar c.-q.-də meşə təsərrüfatı, cənub-qərbin sahil hissələrində isə əsasən, şumluqlar və bağ-plantasiya landşaftı geniş yayılmışdır. Qalan ərazilər (qorunan torpaqlardan başqa) otlaq yerləridir. Əsas k. t. r-nlarında torpaqlar təkrar şorlaşmaya və sürətli eroziyaya məruz qalmışdır. Tasmaniya a.-nda, əsasən, onun ş. hissəsində otlqlar, şum və bağ-plantasiya yerləri kimi antropogen landşaftlar üstünlük təşkil edir.

Heyvanlar aləmi. A.-nın və ona yaxın adaların heyvanlar aləmi çox özünəməxsus olduğundan ayrıca *Avstraliya zoocoğrafi vilayəti* kimi ayrılır. A.fauna-sı üçün növ tərkibinin kasadlığı, endemizm və reliktlərin olması səciyyəvidir. Burada 235 növ məməli, 720 növ quş, 420 növ sürünən, 120 növ suda-quruda yaşayan (onurğalılardan 90%-i endemik-

dir) var. Vilayət məməlilərin özünəməxsusluğu ilə fərqlənir: onların ən primitiv nümayəndələri olan birdəklilər (yumurtaqoyan ördəkburun, yexidna və proyexidna) yalnız burada yaşayır. Kəsəllilər (10-dan çox endemik fəsilə) xüsusilə müxtəlifdir: yırtıcılar (kəsəli siçanlar, kəsəli siçovullar, kəsəli dələlər); kəsəli qarışqayeyənlər (A.-nın c.-q.-ində 1 növü); kəsəli köstəbəklər (Mərkəzi A.-nın qumlu səhralarında); dırmanan kəsəllilər – possumlar (rütubətli tropik və subtropik meşələrdə, əsasən, ağaclarda yaşayır); koalakimilərin evkalipt meşələrində 1 növü – kəsəli ayı yaşayır; vombatkimilər (kəsəli marmotlar); kenqurukimilər (kenquru siçovulu, vallabi, əsl kenqurular) müxtəlif təbii landşaftlarda (səhralarda, meşələrdə və s.) rast gəlinir. Tasmaniya a.-nda kəsəllilərin materikdə olmayan iki nümayəndəsi (kəsəli canavar və Tasmaniya kəsəli əjdahası) yaşayır. A.-da ali məməlilərin yalnız əliqanadlılar (yarasalar) və gəmiricilərdən (hamısı siçankimilər fəsiləsindən olan qunduzu siçovullar, kenquru siçanlar və s.) ibarət iki dəstəsi var. Quşlar çox müxtəlifdir: emu, kazuar, liraquyruq, cənnət quşları, tutuquşu və göyərçinlərin (o cümlədən taclı göyərçin) müxtəlif növləri, balsoranlar, zibillik toyuqları və s. Çaylarda və göllərdə qara qu, qazlar və s. su quşları yuvalayır. Sürünənlər arasında plaşlı kərtənkələ, Avstraliya kərtənkələsi, aspiddlər (ilan cinsi) rast gəlinir. Rütubətli tropik meşələrdə qarışqaların çoxlu endemik növləri, termitlər, kəpənəklər və böcəklər var. Daxili suları balıqlarla, o cümlədən endemik növlərlə (ikitanəffüslü qərnidiş balıq) zəngindir. Conson timsahı və ilanboyun tısağalar, yırtıcılardan dinqo iti və tülkü yayılmışdır. Avropadan ev heyvanı, yaxud ov obyektini kimi gətirilmiş dəvələrin (geniş sahələrdə ot örtüyünü məhv edən adadovşanlarının) sayı xeyli çoxdur. Tasmaniya a.-nın c. hissəsində Antarktika faunasının tipik nümayəndəsi olan kiçik pinqvin rast gəlinir. Antropogen təsirlərdən 144 kəsəli heyvan növünün 10-unun və 53 yerli gəmirici növünün 8-inin nəsli kəsilməmişdir. Meşə massivlərinin qırılması nəticəsində bir çox heyvan növlərinin nəsli kəsilmək üzrədir, 17%-ədək məməli növü BTMİ-nin "Qırmızı kitabı"na daxil edilmişdir. Başqa materiklərdən gətirilən fauna nümayəndələri A.-nın təbiətinə böyük zərər vurmuşdur.

Xüsusi mühafizə olunan ərazilər. A.-da onun ərazisinin təq. 8%-ni əhatə

Avstraliyanın heyvanlar aləmi: 1 – kenquru; 2 – daraqlı timsah; 3 – emu; 4 – dinqo; 5 – varan; 6 – ağacları kenqurusu; 7 – Avstraliya kərtənkələsi; 8 – ördəkburun; 9 – qutan; 10 – böyük cənnət quşu; 11 – Tasmaniya kəsəli əjdahası; 12 – plaşlı kərtənkələ; 13 – liraquyruq; 14 – kəsəli ayı.

Kakadu Milli Parkı.

edən 4,5 mindən çox müxtəlif kateqoriyalı xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilər, o cümlədən təq. 500 milli park və təbiət abidəsi (A.-nin rəmzi olan Ers-Rok şahid massivi bunların arasındadır) vardır. Milli parkların 12-si biosfer qoruqlarının qlobal şəbəkəsinə, 15-i *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. 1879 ildə Yeni Cənubi Uels ştatında, Sidney ş.-ndən 32 km c.-da materikdə birinci, dünyada isə ikinci olan Royal Milli Parkı yaradılmışdır. Dünyada ən iri dəniz parkı olan Böyük Səddi ri-

fi (sah. 500 min km²) və Kakadu Milli Parkı xüsusi mühafizə olunan ərazilərin ən mühümləridir.

Coğrafi tədqiqatlar tarixi. Hələ antik dövrlərdə Cənub yarımkürəsində qütb enliklərinə qədər uzanan böyük bir materikin mövcud olduğunu ehtimal edirdilər. Ptolemey (2 əsr), son orta əsrlərdə isə digər alimlər xəritələrdə Oğlaq tropikindən cənubda qitə qeyd edir və onu Terra Australis Incognita (Naməlum Cənub Torpağı) adlandırırdılar. 1606 ildə Karpentariya körfəzində qitə sahilinə

Royal Milli Parkı.

yan alan ilk avropalı hollandiyalı V.Yanszon olmuşdur. Həmin il ispaniyalı L.Torres sonralar onun adı ilə adlandırılan boğazı kəşf etmişdir. 1620-ci illərdə hollandiyalı dəniz səyyahları Y.Karstens, V.van Kolstert, F.Teysen və P.Neyts Arnevlend və Keyp-York y-a-larını və A.-nın c. sahilinin q. hissəsini kəşf etmişlər. 1640 ilədək hollandiyalı dənizçilər A.-nın q., şm. və c. sahillərində olmuşlar. 1642 ildə hollandiyalı A.Tasman materikdən cənuba üzərək Van-Dimen Torpağı adlandırdığı a.-nı kəşf etmişdir. Sonradan bu ada onun şərəfinə Tasmaniya adlandırılmışdır. 1644 ildə Tasman A.-nin şm. sahilləri boyu üzərək sübuta yetirdi ki, kəşf edilən yer ehtimal olunduğundan çox kiçikdir və soyuq qütb enliklərinə daxil deyil. A.-nin q. hissəsi Yeni Hollandiya adlandırıldı. 1770 ildə ingilis dəniz səyyahı C.Kuk A.-nın ş. sahilini ərazilərini kəşf və Yeni Cənubi Uels adı ilə Britaniyanın müstəmləkəsi elan etdi. 1778 ildə A.-da ilk ingilis katorqa koloniyası (indiki Sidney yerində) yaradıldı. 1798 ildə ingilis C.Bass Tasmaniya a. ətrafında üzərək sonralar onun adı ilə adlandırılan boğazı xəritəyə köçürdü. 1797–1803 illərdə onun həmyerlisi kral donanmasının kapitanı M.Flinders A.-nin ətrafında səyahət etmiş və öz xəritələrində ilk dəfə qitəni A. adlandırmışdır (1814). 19 əsdə otlaq üçün yararlı olan torpaqların axtarışı məqsədilə materikin daxili hissələrinin tədqiqinə başlanıldı. 1813 ildə Mavi dağları aşan ilk ekspedisiyanın rəhbəri Q.Blekslend olmuşdur. İngilis Ç.Stört Darliinq çayını kəşf etmiş (1829–30) və Murrey çayının mənsəbinə çatmışdır. 1830–45 illərdə ingilis ekspedisiyaları nəticəsində T.Mitçell Böyük Suayrıcı silsilədən qərbdə geniş məhsuldar düzənliklər aşkar etmiş; E.Eyr Torrens və Nort-Eyr göllərini, Flinders və Qoler silsilələrini xəritədə çəkmiş, 1841 ildə c. sahilləri boyu Olbaniya qədər getmişdir. 1840 ildə Polşa səyyahı P.Stşeletski ən yüksək zirvəni – Kostyuşko d.-nı kəşf etmişdir. 1844–45 illərdə alman səyyahı L.Leyxxardt Böyük Suayrıcı silsilədən Karpentariya körfəzinədək keçmiş, Arnevlend y-a-nın q. sahillərinə (müasir Darwin ş.-nin yerləşdiyi ərazi) çatmışdır. R.Börk və U.Uillisin (1860), həmçinin C.Stüartın (1862) rəhbərlik etdiyi ingilis ekspedisiyaları materiki şimaldan cənuba, 1870-ci illərdə isə onların həmyerliləri C.Forrest, E.Cayls, P.Uorbertonun ekspedisiyaları şərqdən

qərba keçmişlər. 19 əsrin sonunda əsas coğrafi obyektlərin hamısı xəritəyə köçürülmüşdür.

Xalqlar. A.-nin yerli əhalisi aborigen *avstraliyalılardır*: onların əcdadları ilk dəfə təq. e.ə. 60 min il əvvəl (Leyk-Munqoda insan qalıqları, 62 min il bundan əvvəl) materikdə məskunlaşmışlar. 16 əsrin sonundan avropalılar tərəfindən mənimsənməyə başlanan A.-da 17 əsrdə, əsasən, hollandlar, 17 əsrin sonundan isə ingilislər məskunlaşmışlar. Britaniya a.-rından gələn mühacirlərin kolonizasiyası nəticəsində müasir A.-nin əsas əhalisi olan *anql-avstraliyalılar* təşəkkül tapmışlar. 19 əsrdə, xüsusilə 1850–60-cı illərdə “qızıl həyəcanı”ndan sonra A.-ya həmçinin Almaniya, Niderland, Yunanıstan, İtaliya, Çin, ABŞ və Kanadadan immiqrantlar gəlmişlər. A.-ya immiqrasiya 20 əsrdə də davam etmişdir, o cümlədən Malayziya, Filippin, Hindistan və Pakistandan. İkinci dünya müharibəsindən sonra A.-ya minlərlə qaçqın və köçkün gəlmiş, 1956 il Macarıstan hadisələrindən sonra təq. 14 min macar, 1968 il Çexoslovakiya hadisələrindən sonra təq. 6 min çex və slovak, həmçinin 1970-ci illərdə Livandan təq. 15 min, Hind-Çindən isə təq. 70 min qaçqın köçmüşdür. Hazırda A.-da təq. 100 etnik qrup mövcuddur. Bunlar müxtəlif məlumatlara görə, ingilis dili və yerli aborigenlərin dilləri istisna olmaqla, 75–100 dildə danışirlar. Əhalinin təq. 25% Britaniya mənşəli deyil; məs., A.-da məskunlaşan maltalıların sayı Maltanın maltalı əhalisindən çoxdur. Etnoərazi və peşə qrupları meydana gəlmişdir: Yeni Cənubi Uelsdə italyan fermerlər, Barrosa vadisində üzümçü almanlar; şəhərlərdə italyanların, yunanların, çinlilərin, vietnamlıların və b.-nin iri icmaları mövcuddur [bax həmçinin *Avstraliya* (dövlət) məqaləsinin Əhali bölməsinə].

AVSTRALIYA (Australia).

Ümumi məlumat

Cənub yarımkürəsində, Avstraliya materikində (dünyada bütöv materiki əhatə edən yeganə), Tasmaniya a.-nda və bir sıra kiçik sahiləni adalarda (Melvill, Qrut-Aylend, Kenquru, Basterst, Flinders, Kinq və s.) dövlət. Hind okeanında Aşmor, Kartye, Kokos (Kiling) və Milad (Kristmas) adaları; Sakit okeanda Norfolk a., Mərcan dənizinin adaları və s. A.-nin tabeliyindədir. Sah. 7,7 mln. km². Əh. 20,2 mln. (2004). Paytax-

tı Kanberra ş.-dir. Rəsmi dil ingilis dili, pul vahidi Avstraliya dollarıdır. İnzibati cəhətdən 6 ştata və 2 əraziyə bölünür.

A. BMT-nin (1945), ASİB-in (1989), ÜTT-nin (1995), BYİB-in (1947), BVF-nin (1944), İƏİT-in (1971) üzvüdür.

A.-nin təbiəti, təbii sərvətləri və s. barədə bax *Avstraliya* (materik) məqaləsinə.

Dövlət quruluşu

A. *Birlik* tərkibinə daxil olan federaliv dövlətdir. A.-nin Konstitusiyası 9.7.1900 ildə qəbul edilmişdir (1.1.1901 ildə qüvvəyə minmişdir). İdarə forması konstitusiyalı monarxiyadır. Dövlət başçısı A.-da general-qubernatorla (A. baş nazirinin təklifi ilə 5 illik müddətə kral tərəfindən təyin edilir) təmsil olunan Britaniya monarxıdır. A.-nin Silahlı qüvvələri general-qubernatora tabedir; o, ölkə Konstitusiyasına düzəlişləri referendumla çıxarmaq səlahiyyətinə malikdir.

Qanunvericilik hakimiyyətinin ali

orqanı monarxdan və 2 palatadan – Senat və Nümayəndələr palatasından ibarət olan parlamentdir. Senat (76 deputat – hər ştattan 12 deputat və 1974 ildən etibarən hər ərazidən 2 deputat) proporsional nümayəndəlik sistemi üzrə birbaşa seçkilər yolu ilə 6 il müddətinə seçilir və 3 ildən bir yarıya qədər yenilənir. Aşağı palata (148 deputat) alternativ səsverməni tətbiq etməklə majoritar sistem əsasında birbaşa ümumi səsvermə yolu ilə 3 illiyə seçilir. Konstitusiya, xüsusi hallar (Nümayəndələr palatası vergilərin tətbiq olunması, gəlirlərin, yaxud pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi haqqında qanunların qəbulu zamanı bəzi üstünlüklərə malikdir; Senat bu qanunlara düzəlişlər etmək hüququna malik deyil və yalnız müəyyən bəndlərin çıxarılması haqqında müraciət edə, yaxud düzəliş təklifləri verə bilər) istisna olmaqla, palataların “bərabər hakimiyyəti”ni təsbit edir.

İcraedici hakimiyyət formal olaraq general-qubernatorun simasında Britaniya monarxına məxsusdur; o, məşvə-rətçi orqanı – Federal icraedici şurası təyin edir. İcraedici hakimiyyətin funksiyalarını faktiki olaraq Nümayəndələr palatasına seçkilərdə qalib gəlmiş siyasi partiyanın nümayəndələrindən formalaşdırılan hökumət (kabinet) yerinə yedir. Kabinetin üzvləri general-qubernator tərəfindən təsdiq olunur və hökumət aşağı palata qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır. Bəzi hallarda general-qubernator Nümayəndələr palatasını və Senatı buraxa bilər; Nümayəndələr palatasının buraxılması onun səlahiyyət müddətinin başa çatmasına 6 ay qalmış baş verə bilər.

A. Konstitusiyasına əsasən federasiyanın səlahiyyət sahələrinə xarici işlər, Birliklə və digər Sakit okean dövlətləri ilə münasibətlər, pul tədavülü, ticarətin tənzimlənməsi, vergilərin tətbiqi məsələ-

İnzibati ərazi bölgüsü (2003)

Ərazi vahidləri	Sahəsi, min km ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Ştatlər			
Cənubi Avstraliya	984,0	1531	Adelaida
Kvinslend	1727,0	3840	Brisben
Qərbi Avstraliya	2528,0	1969	Pert
Tasmaniya	68,0	480	Hobart
Viktoriya	228,0	4948	Melburn
Yeni Cənubi Uels	801,0	6716	Sidney
Ərazilər			
Avstraliya paytaxt ərazisi	2,4	323	Kanberra
Şimal ərazisi	1346,0	199	Darvin

ləri aiddir. Digər məsələlər ştatların səlahiyyətindədir. Hər ştatda Britaniya monarxi tərəfindən təyin olunan qubernator var. Bütün ştatlar (Kvinslend istisna olmaqla) ikipalatalı legislaturalara malikdir; ştatın hökumətinə baş nazir başçılıq edir. Ştatlar qraflıqlara, qraflıqlar isə bələdiyyələrə bölünür.

A.-da çoxpartiyalı sistem mövcuddur: Avstraliya leyborist partiyası, Avstraliya liberal partiyası, Avstraliya milli partiyası, Avstraliya demokratları partiyası, Aqrar liberal partiya, Yaşillər partiyası.

Avstraliya aborigeni.

ümumiyyətlə məskunlaşmamışdır. A. yüksək urbanizasiyaya malik ölkədir, əhalinin 85%-i şəhərlərdə yaşayır. İri şəhərləri (mln. nəfər; 2004): Sidney (4,4), Melburn (3,7), Brisben (1,8), Pert (1,4), Adelaida (1,1). Əmək qabiliyyətli əhali 8,9 mln. nəfərdir (əhalinin 46%-i; 2000, yanvar), onların 73%-i xidmət sferasında, 22%-i sənayedə, 5%-i isə k.t.-nda çalışır. İşsizlik səviyyəsi 6,1%-dir (2002, noyabr).

A.-da əhalinin çox hissəsini (76%; 2005) xristianlar, o cümlədən müxtəlif denominasiyalı protestantlar (46%; anqlıkanlar 21%), katoliklər (26%) və b. təşkil edir. 1962 ildə İngiltərə muxtar kilsəsi (1981 ildən A. anqlıkan kilsəsi), 1966 ildə A. lüteran kilsəsi, 1977 ildə metodistlərin, presviterianların, konqreqasionalistlərin və kvakerlərin daxil olduğu A. birləşmiş kilsəsi, 1979 ildə isə A. katolik yepiskopal konfransı yaradılmışdır. A.-nın qanunvericiliyinə görə dini təşkilatlar qeydiyyatdan keçmək məcburiyyətində deyil. Kilsə fondları və kilsə mülkiyyəti vergilərdən azaddır.

Tarixi öçerk

A., Yeni Qvineya və Tasmaniyada (keçmiş Sahul materiki) protoavstraloidlərin məskunlaşması təqr. 50 min il bundan əvvəl başlamışdır. İqlimin istiləşməsi ilə əlaqədar dəniz boğazları A.-nı Yeni Qvineyadan (20 min il əvvəl) və Tasmaniyadan (12 min il əvvəl) ayırmışdır. Təbii mühitin və təcridin xüsusiyyətləri arxaik istehsal üsulları (yığılıq və ovçuluq), əmək alətləri (Üst Paleolit və Mezolit tipləri) və ictimai münasibətlərin konservasiyası üçün şərait yaratmışdır.

B.Britaniya kolonizasiyasının başlanğıcında (18 əsrin sonları) A.-da 250–300 dildə danışan təqr. 300–500 min aborigen (500–700 tayfa), Tasma-

niya a.-nda isə 5 dildə danışan 3–8 min nəfər (9 tayfa) məskunlaşmışdı. Avropa kolonizasiyası aborigenlərin qırılması, onların sahilyanı ərazilərdəki və çay vadilərindəki münbit torpaqlarından qovularaq qitənin daxili yarımsəhra rayonlarına sıxışdırılması, rezervasiyalara zorla köçürülməsi ilə müşahidə olunurdu. Xəstəliklər və alkoqol yerli əhalinin deqradasiyasına və məhvinə səbəb olurdu. 20 əsrin ortalarında A. aborigenlərinin sayı 5–7 dəfə azalmışdı. 1876 ildə artıq Tasmaniyada yerli əhali tamamilə yox olmuşdu. Avro-Tasmaniya metisləri (təqr. 4 min nəfər) özlərini onların nəsiləri hesab edirlər.

16 əsrin əvvəllərində Avropa dənizçiləri Şimali A.-nın sahillərinə çatmışdılar (coğrafi kəşflər haqqında bax *Avstraliya*, materik). 17 əsrin sonlarından kəşflər, 18 əsrin sonlarından isə həm də A.-ya yiyələnmək üzrə ingilislər irəlidə gərdirdilər.

Avstraliya 1788–1901 illərdə. Britaniyalılar Yeni Cənubi Uelsdə katorqa məskənlərinin təşkili, k.t.-nın inkişafı və məhsulun metropoliyaya ixracı məqsədilə koloniyalar salmağa başladılar. A. iki okeanın sərhədində yerləşdiyindən onlar Cənub-Şərqi Asiya, Çin və Yaponiyaya gedən ticarət yollarına nəzarət etmək və Sakit okean hövzəsində İspaniya, Niderland, Fransa ilə uğurlu rəqəbat aparmaq üçün qitənin strateji mövqeyini qiymətləndirirdilər. 1788 il yanvarın 26-da Britaniya donanması (2 konvoy gəmisi və 9 nəql. gəmisi) sürgün olunmuşların ilk dəstəsini, mühafizəçiləri və məmurları Port-Ceksona (Sidneyə) gətirdi. Bu tarix A.-nın əsas milli bayramı kimi qeyd olunur. 1868 ildə A.-ya təqr. 155 min nəfər (cinayətkarlar, İrlandiyada baş verən üsyanların iştirakçıları, çartistlər və b.) sürgün edilmişdi. Burada qubernatorun başçılığı ilə mərkəzləşdirilmiş hərbi-inzibati hakimiyyət sistemi yaradılmışdı. Hərbi mühafizənin və məhkəmənin rəhbəri olan qubernator katorqa işlərinin təşkilinə, torpaqların becərilməsinə nəzarət edirdi; məmurlara, mühafizə zabitlərinə, azad kolonistlərə və azadlığa buraxılmış məhkumlara (“emansipistlərə”) torpaq sahələri paylayırdı. 1791 ildə qubernator vəzifəsini icra etmək üçün təyin olunmuş mayor F.Qrouzun başçılığı altında Yeni Cənubi Uelsin mühafizə alayı A.-ya gəldi.

Onun dövründə zabitlər iri sahibkarlara çevrildilər və A.-ya gələn gəmilərlə ticarət aparmaq üçün inhisarçılıq hüququ

aldılar. Əsas ödəniş vasitəsi və yeni “valyuta” rom oldu, alay isə “rom korpusu” adı ilə tarixə düşdü. Qrouzu əvəz edən U.Blayın spirtli içki ticarətini nəzarət altına almaq cəhdləri 1808 ildə zabitlərin qiyamına gətirib çıxardı, nəticədə yeni qubernator həbs edildi və Van-Dimen Torpağına sürgün olundu.

1810 ildə A.-ya L.Makkuorinin komandanlığı altında yeni mühafizə alayı gəldi. “Rom korpusu” ləğv edilərək İngiltərəyə göndərildi. Makkuori (“Avstraliyanın atası”) maliyyə sistemini qaydaya saldı, vergi kodeksini tətbiq etdi, həmçinin yolların çəkilməsini, qəsəbələrin salınmasını, ictimai binaların, xəstəxanaların və məbədlərin tikilməsini təşkil etdi. İlk bank açıldı, iki mülki məhkəmə və polis yaradıldı. Makkuori missionerlərin fəaliyyətini dəstəkləyir, aborigenlərlə gəlmələr arasında münasibətləri tənzimləyir, onların uşaqlarının birlikdə təhsil alması üçün şərait yaradırdı. Onun cəza müddəti başa çatın məhkumları ictimai həyata cəlb etməsi A.-nın iri torpaq sahibkarlarının narazılığına səbəb oldu. Qubernatordan şikayətlər göndərildi və o, geriyyə çağırıldı. 1823 ildə Yeni Cənubi Uelsdə və Van-Dimen Torpağında (1825 ildə B.Britaniyanın ikinci koloniyası oldu) idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi haqqında Akt qəbul edildi. 1829 ildə Qərbi Avstraliya adlı üçüncü koloniya yaradıldı.

Məhkumların əmək məhsuldarlığı aşağı səviyyədə olduğuna görə, 19 əsrin I-ci yarısında yeni torpaqların mənimlənməsi məqsədilə İngiltərədən azad köçkünlər cəlb olundu. 1829 ildə ingilis maliyyəçisi və siyasi xadimi E.Ueykfild “sistemik kolonizasiya” nəzəriyyəsini irəli sürdü. Bu nəzəriyyənin əsasında 1834 il avqustun 15-də azad köçkünlərə torpaq satışı və onların A.-ya köçmələri üçün yardım haqqında qanun qüvvəyə mindi. Murrey çayı dərəsindəki münbit torpaqların kolonizasiyası məqsədilə bir neçə kompaniya yaradıldı. 1833 ildə Ueykfild tərəfindən yaradılan Cənubi Avstraliya assosiasiyası daha böyük uğur əldə etdi. 1836 ilin iyulunda köçkünlərin ilk dəstəsi (546 nəfər) A.-ya gəldi. 1836 il dekabrın 28-də dördüncü koloniya – Cənubi Avstraliya yaradıldı. 1851 ildə Yeni Cənubi Uelsin c. hissəsində beşinci koloniya – Viktoriya, 1859 ildə isə A.-nın şm. hissəsində altıncı koloniya – Kvinslend təşkil olundu. 1863 ildə Cənubi Avstraliya koloniyası ərazisində Şimal ərazisi koloniyasının yara-

Avstraliyanın ən böyük sürgün koloniyası olmuş Port-Artur (Tasmaniya).

dılması ilə A.-nın inzibati cəhətdən bölgələrə ayrılması başa çatdı. Koloniyaların əhalisi sürətlə artırdı. Yeni torpaqlar mənimlənilir, qoyunçuluq inkişaf edir, şəhərlərdə z-dlar tikilirdi. Faydalı qazıntıların (mis, qurğuşun) kəşfiyyatı ilə əlaqədar filiz-mədən sənayesi yarandı. 1850–60-cı illərdə “qızıl həyəcanı” nəticəsində əhalinin sayı 2,5 dəfə artaraq 1 mln. nəfərə çatdı, əsrin sonunda isə A.-da artıq 3,8 mln. nəfər yaşayırdı.

20 əsrin əvvəllərində metropoliyanın aqrar xammal mənbəyi olan A. ayrı-ayrı koloniyalardan ibarət sənaye-aqrar dövlətinə çevrildi. Ölkədəki siyasi hərəkatlar, metropoliyadan asılılığın məhdudlaşdırılmasına və özünüidarətməyə nail olmağa, sakinlərin siyasi hüquqlarının artırılmasına yönəlmişdi. 1855 ildə Yeni Cənubi Uels, Viktoriya, Cənubi Avstraliya və Tasmaniya özünüidarətmə hüququ qazandılar. 1880-ci illərin əvvəllərində federativ dövlətin yaradılması uğrunda hərəkatlar başlandı. 1899 il referendumunda bəyənən konstitusiya layihəsi 1900 ildə Britaniya parlamenti tərəfindən təsdiq olundu. Bu konstitusiya hazırda qüvvədədir. 1901 il yanvarın 1-də Avstraliya İttifaqının yarandığı elan olundu (hazırda bu ad, əsasən, ölkə daxilində istifadə edilir).

Avstraliya İttifaqı 1901–45 illərdə. A. daxili özünüidarətmə hüququna malik müstəmləkə olduğu üçün onun xarici siyasətinə və müdafiəsinə metropoliyaya nəzarət edirdi. A. ordusu (16 min nəfər) İngilis-hur müharibəsində (1899–1902) iştirak etmişdi. 1844 ildən Britaniyanın protektoratı və 1888 ildən Britaniya Yeni Qvineyası koloniyası olan Papua (Yeni Qvineya a.-nın c.-q. hissəsi) A.-nın özünün koloniyasına çevrildi. 20 əsrin

əvvəlləri A. üçün federal mərkəz ilə ştatlar arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, daxili gömrük maneələrinin aradan qaldırılması və vergilərin unifikasiyası uğrunda gedən mübarizə ilə səciyyəvidir. Parlamentdə 3 fraksiya – fritreder-mühafizəkarlar, proteksionist-liberallar və radikallar (A.Dikinın başçılığı ilə) yarandı. 1904 ildə leyboristlər dünyada ilk dəfə olaraq sosial-demokrat hökumətini formalaşdırdılar. 1918 ildə bütün leyborist partiyalar vahid Avstraliya leyborist partiyasında (ALP) birləşdi. ALP proteksionistlərlə birlikdə milli sənayenin xarici rəqəbətdən müdafiəçisi kimi çıxış etdi. 1901 ildən A.-da ordu, aviasiya və donanma yaranmağa başlandı. 1911 ildə qəbul edilən müdafiə haqqında akta görə hərbi hazırlıq və toplanışlar icbari bəyan olundu. Qanuna görə, ordu ölkənin müdafiəsi üçün istifadə oluna bilərdi, ölkə hüduqlarından kənarda baş verən hərbi əməliyyatlarda isə könüllülük əsasında iştirak edə bilərdi.

A. Birinci dünya müharibəsində iştirak etmişdir. 1914 ilin sentyabrında Yeni Qvineyadakı və Nauru a.-ndakı alman koloniyaları A. hərbi-dəniz ekspedisiya korpusu, Samoa arxipelaqının q. hissəsindəki alman koloniyası isə A. gəmilərinin müşayiəti ilə Yeni Zelandiya qoşunları tərəfindən işğal edildi. B.Britaniyanın xahişi ilə Avropaya göndərmək məqsədilə 20 minlik korpus təşkil olundu. Misirdə A. və Yeni Zelandiya hərbi hissələri Avstraliya-Yeni Zelandiya hərbi korpusu (AYZHK) adı ilə birləşdirildi; 1915 il aprelin 25-də korpus Hallipol y-a-ndakı (Türkiyə) döyüşlərdə iştirak etdi. Bu tarix AYZHK günü kimi qeyd olunur. 1916 ildə korpus Somma çayında (Fransa) və s. döyüşlər-

Harbor-Bric körpüsü. Sidney.

yarısında ÜDM-in orta artım tempi ildə 4%, 2002 ildə isə 3,6% olmuşdur. Əmək məhsuldarlığı və kapitaldan istifadənin səmərəliliyi sürətlə artır. A.-nın ən iri korporasiyaları: telekommunikasiyada "Telstra", teleradio yayımı və nəşriyyat fəaliyyətində "Nyus Korporeyşen" ("News Corporation"), energetikada "Broken-Hill Proprietary Company" ("Broken Hill Proprietary Company Ltd."), içkilər istehsalında "Koka-kola – Amatil" ("Coca-Cola – Amatil"), daşınmaz əmlak əməliyyatlarında "Lend-liz" ("Lend Lease"), ticarətdə "Koulz Mayer" ("Coles Myer"), işgüzar və ictimai xidmətlərdə "Brambls industris" ("Brambles Industries"), əlvan metal hasilatında "Rio-Tinto" ("Rio Tinto Ltd."). Ən iri bankları: "Avstraliya Milli Bankı" ("National Australia Bank"),

"Uestpak bankinq" ("Westpac Banking"), "Kommonuels bank of Ostreylia" ("Commonwealth Bank of Australia"), "Ostreylia ənd Nyu-Zilend bankinq qrup" ("Australia & New Zealand Banking Group"). İqtisadi fəaliyyət sahələrinin əksəriyyəti ölkənin ş. sahilləri boyunca cəmlənmişdir. ÜDM-in təqr. 80%-i Yeni Cənubi Uels (təqr. 34%), Viktoriya (25%) və Kvinslend (18%) ştatlarının payına düşür.

Sənaye. Bu sahədə məşğul olanların sayı 4,4 mln. nəfərdir (2002). Sənaye istehsalının 60%-indən çoxu emal sənayesinin (ÜDM-in 11,5%-i), 24%-i hasilat sənayesinin (ÜDM-in 4,6%-i), 13,2%-i qaz və su təchizatı ilə birlikdə elektroenergetikanın (ÜDM-in 2,5%-i) payına düşür. Ölkə ərazisi faydalı qazıntılarla zəngin olduğuna görə mədən sənayesi

Barossa vadisində üzüm plantasiyaları. Cənubi Avstraliya.

ixracın formalaşmasında aparıcı rol oynayır. A. kömür hasilatına görə dünyada 4-cü yerdədir (6%) və tədarük etdiyi məhsulun təqr. 75%-ini ixrac edir. Daş kömürün 70%-ə qədəri açıq üsulla əldə olunur. Kvinslend (Muni), Qərbi Avstraliya (Barrou a.) ştatlarında, Bass boğazında neft hasil olunur. A.-nın q. sahili şelfindəki təbii qaz yataqları işlənir.

Hasilatı iqtisadi cəhətdən səmərəli olan uran filizinin dünya üzrə ehtiyatlarının 24%-i A. ərazisində yerləşir. Dünyada hasil edilən dəmir filizinin 15%-i (dünyada Çin və Braziliyadan sonra 3-cü yer) A.-ya məxsusdur; əsasən ixrac olunur. A. manqan (dünyada 5-ci yer), boksit (2001 ildə dünya hasilatının təqr. 1/3-i), giltorpaq və alüminium (dünyada 5-ci yer), qurğuşun (2000 ildə dünyada 1-ci yer) və sink (Çindən sonra 2-ci yer), mis (2000 ildə dünyada 4-cü yer), nikel filizi (Rusiya və Kanadadan sonra dünyada 3-cü yer) hasilatı və istehsalına görə dünyada liderlik edən ölkələrdəndir. Rutil və ilmenitin dünyada ən zəngin ehtiyatları A.-dadır. A. qızıl ehtiyatlarına görə dünyada 3-cü (CAR və ABŞ-dan sonra), gümüş istehsalına görə 6-cı, hasil edilən almazın dəyərində görə 5-ci yerdədir. Opal və sapfir hasil edilməsi hasilat sənayesinin iri sahələrindəndir.

2001 ildə ölkənin elektrik st.-larında alınan elektrik enerjisinin 90%-i İES-lərdə istehsal edilmişdir. A.-nın relyefi düzənlik, iqlimi quraq və çaylarda axım tərəddüdü çox olduğu üçün burada hidroenerji ehtiyatları məhduddur. Ən iri HES Tasmaniya a.-ndadır. A.-da bir sıra heliostansiyalar fəaliyyət göstərir, lakin onların ümumi gücü azdır.

Maşınqayırma və metal emalı, yeyinti, kimya və neft emalı, qara və əlvan metallurgiya, nəşriyyat-poliqrafiya ÜDM-dəki paylarına görə emal sənayesinin başlıca sahələridir. Maşınqayırmanın ən əhəmiyyətli sahəsi nəql. maşınqayırması, ilk növbədə Amerika və Yaponiya transmilli korporasiyalarının nəzarət etdiyi avtomobil sənayesidir. Emal sənayesində məşğul olanların 70%-indən çoxu Yeni Cənubi Uels və Viktoriya ştatlarında cəmlənmişdir. A.-da qara metallurgiyaya "Broken-Hill Proprietary Company" ("Broken Hill Proprietary Company Ltd.") milli korporasiyası tam nəzarət edir. Ölkədə yeyinti sənayesi (ət kombinatları, yağ, pendir, şəkər z.-ları, dəyirmanlar və s.) inkişaf et-

mişdir. Toxuculuq, tikiş, ayaqqabı və trikotaj müəssisələri daxili bazarın tələbatını ödəyir.

Kənd təsərrüfatı. A.-da torpaq fondunun 59%-i k.t.-nda istifadə edilir. Mexanikləşdirmənin, elektrikləşdirmənin, biotexnologiyaların tətbiqinin yüksək səviyyədə olduğu k.t.-nda iri torpaq sahibkarlığı hakimdir. Ölkənin k.t. istehsalı ixrac yönümlüdür. K.t. məhsullarının əsas hissəsi (55%-i) qoyunçuluğun daha böyük çəkiyə malik olduğu heyvandarlığa məxsusdur. A.-da 106 mln. baş qoyun və quzu, 27,9 mln. baş qaramal var (2002). Qaramalın miqdarının böyük hissəsi Kvinslend, Yeni Cənubi Uels ştatları və Şimal ərazisindədir; k.t. rayonlarının əksəriyyətində qoyunçuluq inkişaf etmişdir. A. dünyada ən böyük yun istehsalçısı (dünya üzrə yunun 30%-i) və dünya bazarına ət, taxıl, şəkər, meyvə göndərən ən iri tədarükçüdür. Əkin sahələrinin ən böyük massivləri Qərbi Avstraliya (32%), Yeni Cənubi Uels (26%), Cənubi Avstraliya (17%), Viktoriya (12%) ştatlarındadır. Əsas taxıl bitkisi buğdadır; bütün ştatlarda becərilir. İldə 22–25 mln. t məhsul götürülür, onun 70–80%-i ixrac edilir. Kvinslend və Yeni Cənubi Uels ştatlarının sahilboyu düzənliklərində şəkər qamışı becərilir.

Bahıçılıq. A.-da dəniz və çay heyvanları ovlanır. 2001 ildə 136 min t müxtəlif növ balıq, 55 min t xərçəngkimilər və 38 min t müxtəlif molyusklar ovlanmışdır.

Nəqliyyat. A.-da daxili yükdaşımalara 42%-i d.y.-nın 30%-i dəniz nəql.-in və 28%-i avtomobil daşımalarının payına düşür (2002). D.y.-larının uz. 41,3 min km-dir (2000), onun 2,5 min km-i elektrikləşdirilmişdir. Xarici daşımalara təqr. 100%-i dəniz nəql. vasitəsilə həyata keçirilir. 2002 ildə dəniz nəql. ilə 506 mln. t ixrac və 58 mln. t idxal yükləri daşınmışdır. Yükdaşımaların təqr. yarısını özəl d.y. xətləri (uz. 2,4 min km) təmin edir. Avtomobil yollarının uz. 913 min km-dir (o cümlədən bərkörtüklü yolların uz. 353 min km). Sərnişin daşınması, əsasən, avtomobil nəql.-inin payına düşür. Ölkənin ən iri şəhərlərinin, demək olar, hamısını aviaxətlər birləşdirir. Ən iri milli və beynəlxalq aeroportlar Sidney yaxınlığındakı Konqsford-Smit (1920 ildən) və Melburn r-nunda Tullamarindir (1970 ildən). Ölkədəki neft kəmərlərinin ümumi uz. 2,5 min km, qaz kəmərlərinin ümumi uz. 5,6 min km-dir.

A.-da təqr. 70 dəniz portu vardır; əksəriyyəti ş. sahilləri boyunca yerləşir. Ən iri dəniz portları: Sidney, Port-Hedlend, Melburn, Frimantl, Nyukasl, Brisben. Dəniz ticarət donanmasının tonnağı 2324 min t dedveytir.

Xarici iqtisadi əlaqələr. A. başlıca olaraq xammal və k.t. məhsulları ixrac edir. 2002 ildə k.t., mineral xammal və yanacaq bütün mal ixracının 64%-ini təşkil etmişdir. Ölkənin ixracatında Yaponiyanın payı 19%, ABŞ-ınki 9,8%, KXDR-inki 8,2%, Çininki 6,4% olmuşdur (2001). İxracatın əsas maddələri: daş kömür (xarici əmtəə ticarəti gəlirlərinin 9%-ini verir; 2001 ildə 170 mln. t-dan çox, onun yarısından çoxu Yaponiyaya göndərilir), neft və neft məhsulları (2001 ildə 19 mln. t; KXDR, Sinqapur, Yaponiya və ABŞ-a göndərilir), qızıl (Sinqapur, KXDR və B. Britaniyaya göndərilir). Alüminium (Rusiya və Kanadadan sonra dünyada 3-cü yer; əsasən, Yaponiyaya ixrac edilir, 39%), alüminium-oksid (12 mln. t) və dəmir filizi ixracatın əsas maddələridir. A. həmçinin maye təbii qaz, almaz, uran filizi, konsentratlar və s. mineral xammallar ixrac edir. A.-nın idxalatının 25%-ini xammal və materiallar, qalanını emaledici sənaye məhsulları təşkil edir. İdxalatın təqr. yarısı məşin və avadanlıqlardan ibarətdir. Əsas ticarət ABŞ (idxalatın 18%-i), Yaponiya (13%) və Çin (9,4%) ilədir.

Pul vahidi Avstraliya dollarıdır.

Silahlı qüvvələr

Silahlı qüvvələrin ümumi sayı təqr. 51 min nəfərdir (2000); nizami quru qoşunlarından (QQ), HHQ və HDQ-dən ibarətdir. Ehtiyatda 31,5 min nəfərdən çoxdur. Ali baş komandanın üm. qubernatorudur. Silahlı qüvvələrə geniş rəhbərliyi baş nazir, bilavasitə rəhbərliyi isə müdafiə naziri həyata keçirir. QQ (təqr. 24 min nəfər) bir piyada diviziya, dörd əlahiddə briqada, yeddi əlahiddə alay, digər hissə və bölmələrdən ibarətdir. QQ 70-dən çox "Leopard" tipli tank, təqr. 800 zirehli məşin, 100-dən çox piyada döyüş məşini, 800-dən çox top və mi-naatan, 129 təyyarə, təqr. 123 helikopter, atıcı silah və s. döyüş texnikası ilə təchiz olunmuşdur (21 əsrin əvvəlləri). 18 eskadriyadan ibarət olan HHQ (təqr. 14 min nəfər) təqr. 130 hərbi təyyarə (F-111, F/A-18A, P-3C), 140-dən çox yardımçı aviasiya təyyarəsi və helikopteri ilə silahlanmışdır. HDQ-nin (təqr. 12 min nəfər) tərkibində hər birin-

dən bir divizion olmaqla sualtı qayıqlar, idarə olunan raket silahı (İRS) esminələr. İRS freqatları, freqatlar, desant gəmiləri, tral gəmiləri, həmçinin gözətçi katerlərdən ibarət üç divizion və dəniz aviasiyasının 3 eskadriyası var. Onlar təqr. 50 hərbi gəmi və kater, 10-dan çox yardımçı gəmi, "Si-Kinq" və "Uesseks" qayıqçəlyhina helikopterlər, həmçinin "İrokez" çoxhədəfli helikopterləri ilə təchiz olunmuşdur. Konstitusiyaya görə, Silahlı qüvvələr qulluğun müzdlü xidmət əsasında kompleksləşdirilir; kontraktın müddəti 3 ildən 6 ilə qədərdir (3 il də uzadıla bilər). Zabit həyatı Silahlı qüvvələrin akademiyalarında, hərbi komanda-qərargah kolleclərində, ixtisaslaşdırılmış ali zabit məktəblərində və aviasiya məktəblərində hazırlanır. ABŞ ilə sıx əməkdaşlığa çalışan A. ona öz ərazisində təqr. 20 obyektəndən istifadə hüququ vermişdir.

Səhiyyə

Tibbi yardım dövlət və özəl sektorlar tərəfindən göstərilir, ambulatoriya yardımını tibbi sığorta vasitəsilə ödənilir, dövlət xəstəxana yardımını pulsuzdur. 1998 ildə əhalinin hər 100 min nəfərinə 240 həkim (417 nəfərə 1 həkim), 830 orta tibb işçisi, 40 mama, 40 stomatoloq düşürdü. 2001 ildə səhiyyəyə çəkilən ümumi xərc ÜDM-in 8,3% -ini təşkil edirdi. Tibb sahəsinin maliyyələşdirilməsi federal, əyalət və ərazi hökumətləri, həmçinin tibbi sığorta və pullu xidmətlər vasitəsilə həyata keçirilir. A. coğrafi cəhətdən təcrid olduğundan ölkədə karantin infeksiyaları yoxdur. Yaşlı əhali arasında ölümün əsas səbəbləri ürəyin işemik xəstəliyi, insult və xərçəngdir. Kurortları: *Kulanqatta*, *Mori*, *Springvud* və s.

İdman

A. aborigenləri arasında bumeranq və mızraq tullama, ovçuluq, balıq ovu geniş yayılmışdır. 1858 ildə Melburnda ilk dəfə *Avstraliya futbolu* oynanılmışdır. 1936 ildə A.-da ilk dəfə Melburn untında, daha sonra bütün un-tlərdə bədən tərbiyəsi fakültəsi açılmışdır. Ölkədə bir çox idman növləri (akademik avarçakma, badminton, beysbol, boks, velosiped idmanı, atçılıq idmanı, yüngül və ağır atletika, futbol, otüstü xokkey) inkişaf etmişdir. A.-nın Olimpiya Federasiyası 1895 ildə təsis edilmişdir. A. idmançıları 1896 ildən başlayaraq bütün Olimpiya Oyunlarında iştirak etmişlər.

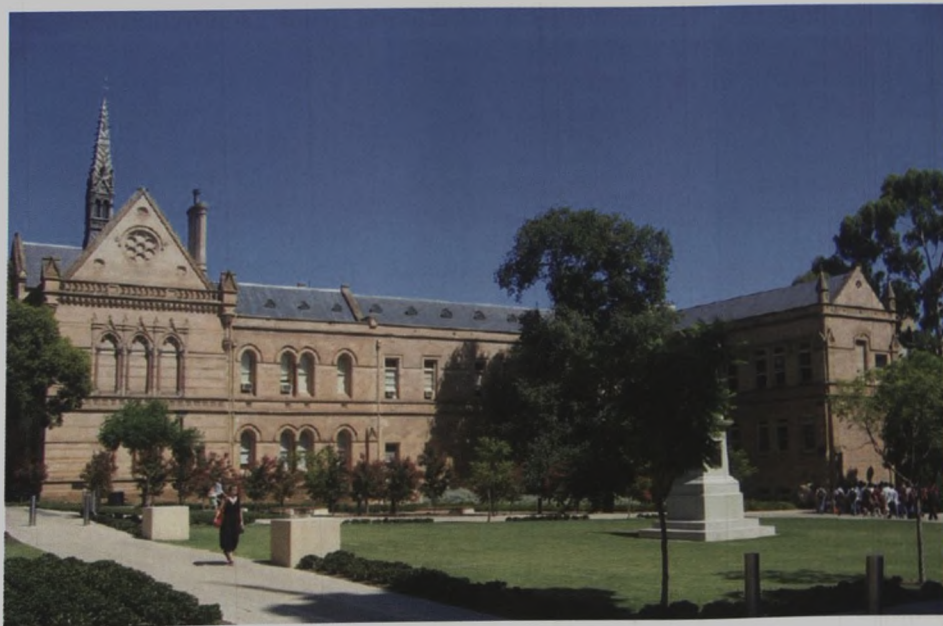
Onlar ümumi hesabla 369, o cümlədən 114 qızıl, 114 gümüş, 141 bürünc medal qazanmışlar. Ş. Striklend de la Hanti, E. Ketbert (yüngül atletika), D. Frezer, Ş. Qould, M. Rouz, İ. Torp (üzgüçlük) dəfələrlə Olimpiya çempionu olmuşlar. A.-da Olimpiya Oyunları (Melburn, 1956; Sidney, 2000), dünya çempionatları, reqbi üzrə Dünya kuboku yarışları (2003) keçirilmişdir. Hər ilin yanvar ayında Melburnun "Flinders-Park" mərkəzi tennis stadionunda "Böyük Şlem" – A.-nın tennis üzrə açıq çempionatının birinci turniri keçirilir; M. Kort, L. Hyuitt, M. Vudford, P. Rafter, M. Filippussis, T. Vudbric, C. Nyukomb, K. Rozuell, R. Lever, P. Keş) A.-nın məşhur tennis ustalarıdır. 1996 ildən Melburnun "Albert-Park" avtodromunda avtomobil idmanı üzrə "Formula-1" dünya çempionatına start verilir.

Ölkədə 40 mindən çox tennis kortu, 15 mindən çox üzgüçlük hovuzu, təqr. 8 min beysbol meydançası, təqr. 3 min futbol və otüstü xokkey meydançaları fəaliyyət göstərir. Dağ-xizək idmanı çox sürətlə inkişaf edir. Ölkədə 150-dən çox dağ-xizək kurortu mövcuddur. Yeni qış Olimpiya fənləri fristayl və şort-trek çox populyardır; bu növlərdə A. idmançıları 2002 ildə iki qızıl medal qazanmışlar.

Təhsil, elm və mədəniyyət müəssisələri

A.-nın müasir təhsil sistemi Britaniya təhsil modeli üzrə qurulmuşdur. Bura məktəbəqədər təhsil müəssisələri, 5

Adelaida Universiteti.

yaşdan başlayaraq 12 illik ümumtəhsil məktəbləri (icbari 10 illik və 2 illik tam orta məktəblər), peşə təhsili müəssisələri (kolleclər, məktəblər, kurslar) və ali təhsil müəssisələri daxildir. Bütün təhsil müəssisələri, o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət (özəl) ştatlardakı təhsil nazirliklərinin tabeliyindədir və dövlətin təhsil standartlarına uyğun fəaliyyət göstərir. Qeyri-dövlət (ödənişli) təhsil müəssisələri özəl şəxslərin, ictimai təşkilatların və dini icmaların himayəsindədir. Məktəblərdə nə federal səviyyədə, nə də ştatlar səviyyəsində vahid tədris proqramı yoxdur, ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris prosesinin planlaşdırılması 1987 ildə yaradılmış məşğulluq, təhsil və peşə hazırlığı məsələləri üzrə Federal Nazirliyin tərkibində olan Məktəb təhsili mərkəzinin (Curriculum Development Centre) layihələri əsasında həyata keçirilir.

3–5 yaşlı uşaqlar üçün məktəbəqədər müəssisələr Sosial Təminat Nazirliyinin tabeliyindədir və əsasən, ictimai təşkilatlara və özəl şəxslərə məxsusdur. Məktəbəqədər müəssisələrin 70%-ni məktəbəqədər tərbiyə mərkəzləri təşkil edir. İbtidai məktəblərlə vahid proqram əsasında birləşən uşaq məktəbləri və sinifləri də var. Tipinə görə yalnız oğlanlar üçün, yalnız qızlar üçün və birməktəblər mövcuddur. Şagirdlər 12 yaşa qədər orta təhsilin 1-ci, 16 yaşa qədər 2-ci, 18 yaşa qədər 3-cü (11–12-ci siniflər) pilləsində təhsil alırlar. 10-cu sinfi bitirənlər işləmək və ya təhsillərini davam etdirmək üçün imtahan verərək məktəb attestatı alırlar. Tam orta məktəb icbari deyil.

Ölkədə 10 minə yaxın məktəb (71 %-i dövlət, 29 %-i qeyri-dövlət; cəmi 3 mln.-dan çox şagird) fəaliyyət göstərir (2003).

İxtisaslı fəhlələrin və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin peşə hazırlığı dövlət və qeyri-dövlət kolleclərində, ixtisaslaşdırılmış mehmanxana və turist menecmenti məktəblərində, mərkəzlərdə, kurslarda və s. həyata keçirilir. Kollecdə təhsil alanlar təhsilin müddətindən (12 həftədən 52 həftəyədək) asılı olaraq sertifikat (1–4 dərəcəli) əldə edirlər. Adi diplom, bir qayda olaraq, 1,5–2 illik təhsildən sonra, "yüksək səviyyəli" diplom (advanced diploma) isə 2,5–3 illik təhsildən sonra verilir. A. kolleclərinin fərqli xüsusiyyəti ondadır ki, tələbələr imtahan vermədən bir tədris proqramından digərinə keçə bilərlər. Bütün 4 dərəcədə sertifikatı olan tələbələr diplom, daha sonra isə bakalavr dərəcəsi almağa imkan verən proqram əsasında təhsillərini davam etdirə bilərlər. Kollecin partnyoru olan un-tin 2–3-cü kursuna keçmək imkanı da vardır. Ölkədə 300-dən çox dövlət kolleci (1 mln.-dan çox tələbə) fəaliyyət göstərir.

A.-nın ali təhsil sistemində 41 un-t, o cümlədən 3 qeyri-dövlət (ümumilikdə 680 mindən çox tələbə); yüksək səviyyəli kolleclər (ilk kollec – sənaye incəsənəti məktəbi 1833 ildə Sidneydə açılmışdır); texniki və sonrakı təhsil kollecləri (burada alitəhsilli mütəxəssislər hazırlayan fakültələr var) və s. ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bakalavr dərəcəsi almaq üçün təhsil 3 (ordinar dərəcə) və ya 4 il (fəxri dərəcə) davam edir. Bəzi sahələr üzrə (tibb, stomatologiya, mühəndislik elmləri) təhsil müddəti 4 ildən 6 ilədəkdir. Magistr dərəcəsi 1–2 illik təhsildən sonra verilir. Yeni yaradılmış bir çox un-tlər yalnız bakalavr dərəcəsi vermək hüququna malikdir; bu un-tlərdə ən çox tələbat olan sahələr (biznes, mühasibat uçotu, informasiya texnologiyası, hüquq) üzrə mütəxəssis hazırlayan az sayda fakültələr fəaliyyət göstərir. A.-nın ali təhsil sistemi inkişaf etmiş distansiyalı tədris şəbəkəsinə malikdir. Ən iri un-tlər: Sidney (1850), Melburn (1853), Adelaida (1874), Tasmaniya (1890), Kvinslend (1910), Cənubi Uels (1948) ş.-lərindədir.

A.-nın iri elmi müəssisələri: Avstraliya EA (1954), Humanitar Akademiya (1969), Texnologiya Elmləri və Mühəndislik Akademiyası (1976). Elm tarixi üzrə Yeni Cənubi Uels Kral Cəmiyyəti (1821), Elmin inkişafı üzrə Avstraliya-

Yeni Zelandiya Cəmiyyəti (1886) və s. A.-nın iri kitabxanaları: Milli kitabxana (1901, Kanberra), Yeni Cənubi Uelsin kütləvi kitabxanası (1826, Sidney), Sidney Un-tinin kitabxanası (1852), Viktoriya ştatının kitabxanası (1854, Melburn) və s. Böyük muzeyləri: Yeni Cənubi Uelsin Rəssamlıq qalereyası (1874), Avstraliya muzeyi (1827), Sidneydə Təbiiq incəsənət və elm muzeyi (1880), Melburnda Viktoriya milli qalereyası (1859), Kanberrada Avstraliya milli qalereyası (1975) və s.

Kütləvi informasiya vasitələri

"Ostreylian" ("The Australian", Melburn) və "Sidney morning herald" ("The Sidney Morning Herald", Sidney) ölkənin ən iri və populyar qəzetləridir. Teleradio yayımı ilə "Ostreylian brodkasting korporeyşen" ("Australian Broadcasting Corporation") ictimai korporasiyası və həmçinin kommersiya şirkətləri məşğul olur. Ən iri kommersiya kanalları: "Channel 7", "Channel 9", "Channel 10". Ölkənin bütün regionlarında kommersiya radiostansiyaları fəaliyyət göstərir. Ən iri özəl media şirkəti "Nyus korporeyşen" R. Merdoka məxsusdur.

Ədəbiyyat

A.-da ədəbiyyat 19 əsrin əvvəllərində ingilis dilində yaranmış və müstəmləkə dövründə (19 əsrin sonunadək) ingilis ədəbiyyatının bədii ənənələri əsasında inkişaf etmişdir. İlk şeir toplusunu B.Fild (1819), ilk böyük nəsr əsərini

Q.Seyveri ("Kvintus Servinton" avtobioqrafik romanı, 1830–31) nəşr etdirmişdir. 19 əsrin ortalarından poeziya ingilis romantizminin (Ç.Harpur, H.Kendall, ilk Avstraliya ədəbi balladasının müəllifi A.L.Qordonun yaradıcılığı) təsiri ilə inkişaf etmişdir. Bu dövrün nəsr əsərlərində materikin avropalılar tərəfindən zəbt olunma tarixi əks olunur (Q.Kinqslinin, R.Boldrevudun romanları) və çox vaxt sənədlə mənbələrə əsaslanırdı (M.Klark). Yalnız 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində A. ədəbiyyatında milli xüsusiyyətlər meydana gəldi: H.Lousonun şeir və hekayə topluları, S.Radd və P.Uorunqun novellaları, T.Kollinzi "Həyat belədir" romanı (1903), E.B.Patersonun balladaları. Klassik realizm ənənəsində ilk roman-epopeyanı H.H. Riçardson ("Riçard Maenin taleyi", 1917–29) yaratmışdır. 20 əsrin əvvəllərində poeziya Avropa simvolizminin (K.Brennan) təsiri ilə inkişaf edirdi; 1-ci dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyatda modernist meyillər (K.Slessor, R.Fitsçerald) gücləndi. 20 əsrin ortalarında A. ədəbiyyatında dramaturgiyanın (V.Palmer, R.Beynon, R.Louler) inkişafına baxmayaraq, sosial-psixoloji roman üstünlük təşkil edirdi [R.Stounun "Adalara doğru" (1958) romanı və s.]. Bu dövrdə K.S.Priçardın "Doxsançı illər" (1946), V.Palmerin "Qolkonda" (1948), D.Kyuzekin "Ölümə "yox!" de" (1951), A.Marşallın "Gölməçə üzərindən hoppanmağı bacarıram" (1955), C.Uotenin "Yenilməz qadın" (1954) əsərləri və s. A. hüdudlarının

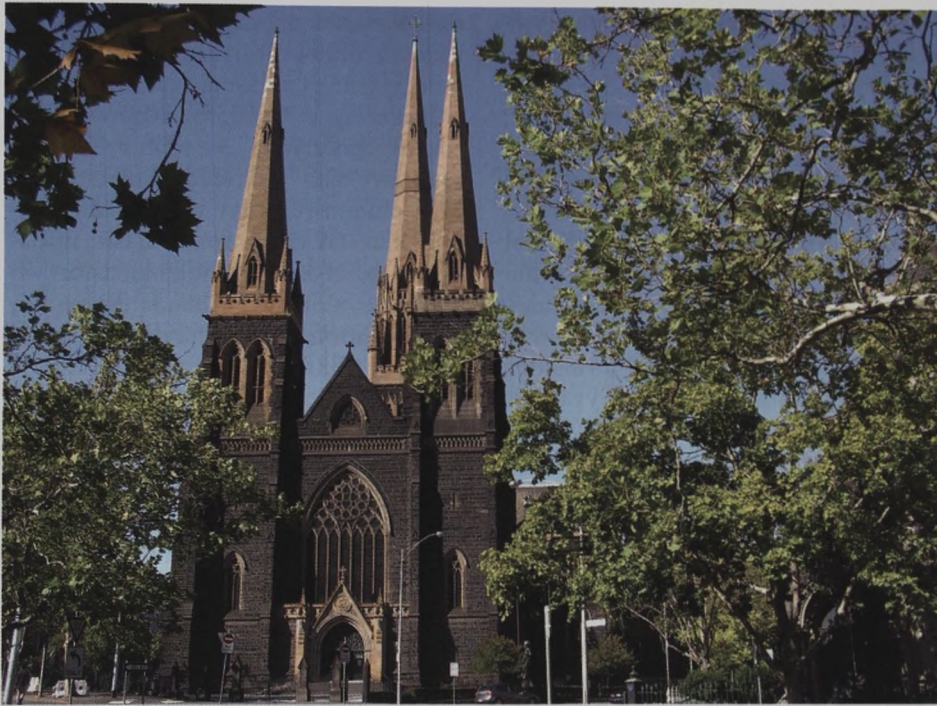
dan kənarda da məşhur idi. P.Uaytn nəsr və dramaturgiyasında realizm və modernizmin çulğışması nəzərə çarpırdı ("İnsan ağacı", 1955). Müharibədən sonrakı poeziyada A. ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan təsvirçilik meditativliklə əvəz olundu (C.Rayt və b.); satirik təmayüllər (A.D.Houp), müasir mədəniyyət təcrübəsinə skeptik münasibət yarandı. 20 əsrin son rübündə dramaturq D.Uilyamson, romançılardan K.Makkalou ("Tikanlıqda şərqçi dəyənlər", 1977), R.Uoles Kreb ("Avstraliya, Avstraliya", 1989), D.Maluf və P.Keri, şair L.Marri məşhur idilər. Bu dövrdə aborigenlərin yaradıcılığı meydana gəldi: K.Uokerin "Biz gəlirik" şeir toplusu, 1964; K.Consonun "Vəhşi pişiyin təslim olması" pyesi, 1965; S.Morqanın "Mənim həyatda yerim" avtobioqrafik əsəri, 1987 və s. Aborigen yazıçılar xalqın həyatını düzgün əks etdirmək üçün bəzən mifologiyadan da istifadə edirdilər (K.Conson, "Yuxugörmə ustası", 1991). Aborigen ədəbiyyatının tanınmış müasir nümayəndəsi A.Uellerdir ("Qızıl buludlar ölkəsi" fəlsəfi antiutopiyası, 1998). H.Lousonun "Avstraliya hekayələri" kitabı Azərb. dilində nəşr olunmuşdur (1957).

Memarlıq və təsviri sənət

A.-nın bədii mədəniyyətinin əsasını aborigen avstraliyalıların incəsənəti təşkil etmişdir. Lakin B. Britaniyadan köçüb gələnlərin incəsənəti ilk vaxtlar onlardan asılı olmadan, Avropa neoklassik və romantik ənənələrini davam

Kral sərgi mərkəzi. Melburn.

Müqəddəs Patrik kilsəsi. Melburn.

etdirərək inkişaf etmişdir. Neoklassik ənənə müstəmləkə memarlığında üstünlük təşkil etmişdir (19 əsrin əvvəllərində görkəmli nümayəndəsi keçmiş məhkum F.Qrinuey idi); romantik ənənələr yerli boyakarlıqda həmişə mühüm rol oynamış mənzərə janrında qabarıq olmuşdur. Əvvəlki sırf topoqrafik fiksasiyaları 19 əsrin ortalarında K.Martensin, sonralar A.L.Büvelotun daha poetik obrazları əvəz etməyə başladı. Heydelberq məktəbi rəssamlarının (Ç.Konder, F.Makkabbini, T.Roberts və A.Striton) işlərində romantika aydın milli kolorit kəsb etdi. Satirik məişət janrı yarandı.

19 əsrin 2-ci yarısında şəhərlərin

sürətli inkişafı müntəzəm planlaşdırmanın (şəhəratrafı park zonaları) yayılmasına şəbəkəli çuqun konstruksiyalı geniş eyvanı olan eklektik binalar xarakterik idi. ABŞ-dan gətirilən *qont üslubu*, B.Britaniyadan "*sənətlər və peşələr*" hərəkatının prinsipləri A. modern (H.Annear – Dezboro, A.Hort, R.Haddonun memarlıq yaradıcılığı) üçün stimül oldu. 20 əsrin ortalarında *ar deko* ilə yanaşı *beynəlmilləl üslub* da bərqərar oldu (ən görkəmli nümayəndəsi avstriyalı H.Zaydler olmuşdur). Xaricilər, o cümlədən amerikalı U.B.Qriffin (1913–27 illərdə onun planına əsasən Kanberra bağ-şə-

həri salınmışdır) və danimarkalı Y.Utson (1959–66 illərdə tikilmiş və A.-da ən məşhur bina olan Sidney Operası layihəsinin müəllifi) memarlığın yeniləşməsi prosesində mühüm rol oynamışlar. 20 əsrin son rübündə C.Cekson, F.Koks, K.Madiqan, Q.Merkatt, C.Endrius və b.-nin adları ilə təmsil olunan yerli məktəblərin mövqeyi tədricən möhkəmlənirdi. A. boyakarlığı və qrafikasında modern üslubu (S.Lonq, H.Heysen) 1910-cu illərin sonlarında formasını dəyişərək abstrakt sənətə (R. De Mestr, R.Ueyklin) çevrildi; heykəltəraşlıqda (20 əsrin ilk onilliklərində E.B.Makkennal lider olmuşdur) uzun müddət daha mühafizəkar kanonlar hakim idi. Əsrin ortalarında sürrealistik tərzdə işləyən S.Nolanın əfsanəvi quldur N.Kellyyə həsr etdiyi əsərləri çox məşhur idi. Aborijenlərin yaradıcılığına maraq (daha çox C.Olsenin abstrakt boyakarlığında təzahür etmişdi) artırdı. Ölkənin yerli əhalisi ön plana daha aktiv çıxırdı (akvarelçi rəssam A.Namatjira və b.). A. incəsənətində bəzi təzahürlərə sosial tələbli səciyyə xasdır: N.Kunihanın rəsm və qrafikalari, "Antipodlar" qrupunun neofiqurativ yaradıcılığı (1959 ildən; A.Boyd və b.), 1970–80-ci illərin *pop-artı*. Asiyadan artan mühacirət ilə əlaqədar 21 əsrin əvvəllərində A.-nın bədii mədəniyyətində spesifik Şərq komponentləri güclənmişdir.

Musiqi

A.-da musiqi mədəniyyəti avstraliyalı aborijenlərin, anql-avstraliyalıların, Avropa və Asiya mənşəli mühacirlərin ənənələri ilə təmsil olunur. Aborijenlərin sinkretik mədəniyyətində musiqi məişət və dini ayinlərin (oğlan və qızların yetkinlik yaşına çatması, müalicə, sevgi magiyası və s.) ayrılmaz hissəsi idi. Şimali A.-da aborijenlərin musiqisi Yeni Qvineya mədəniyyətləri ilə əlaqədə, 14–15 əsrlərdə Asiya (Malayya arxipelaqı və s.) mənşəli köçkünlərin təsiri ilə inkişaf edirdi. 18 əsrin sonunda A. İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildikdən sonra ölkədə Avropa musiqisi yayılmağa başladı: Sidney filarmonik cəmiyyəti (1833), ilk musiqi təhsili məktəbləri, özəl opera şirkətləri, simfonik orkestr (1906) yarandı. 1847 ildə Sidneydə ilk A. operası – ingilis mühaciri A. Natanın "Avstriyalı don Con" operası tamaşaya qoyuldu. 1920-ci illərdə "Opera liqası"nın əsası qoyulduqdan sonra buraya (solist N. Melba idi), xarici musiqiçilərin (F.İ.

Şalyapin, 1929; Y. Ormandi, 1944) qastrolları başlandı. 50-ci illərin əvvəllərində 2 böyük opera şirkəti fəaliyyət göstərirdi: Melburndakı Milli Teatr və Sidneydəki Yeni Cənubi Uelsin Milli Operası. 1935 ildə Avstraliya Bəstəkarlar Gildiyası (1970 ildən Bəstəkarlar İttifaqı) yarandı. A. Hill, P. Qreyncer (həm də pianoçu), K. Duqlas, C. Antill ("Korrobori") baleti 1947 ildə Londonda tamaşaya qoyulmuşdur, M.Uilyamson, N. Mil A.-nın görkəmli bəstəkarlarıdır. Müğənilər arasında C. Sazerlend çox məşhur idi. 1940-cı illərin sonundan kütləvi mədəniyyət yayılmağa başladı. "Sidney-Opera-Haus" musiqili teatr kompleksinə Opera və Balet Teatrı (1973), Melburn Dövlət Teatrı (1985), Cənubi A.-nın (Adelaidada) Dövlət Opera teatrı (1974) daxildir.

Sidney (1932. Avstraliya radio korporasiyası nəzdində yaradılmışdır), Melburn (1934). Kvinslend (Brisbendə, 1947), Tasmaniya (Hobartda, 1948) və Adelaida simfonik orkestri (1936), Penrita simfonik orkestri (1988) ölkənin böyük musiqi kollektivləridir. Adelaida (1964) və Melburn (1972) simli kvartetləri, "Melburn xoralı" (1965) xoru, 1976 ildən A. musiqi mərkəzi fəaliyyət göstərir. Kanberrada aborijenləri öyrənən A. institutu açılmışdır; aborijenlərin incəsənət komitəsi (1973) musiqi festivalları keçirir. Sidneydə, Brisbendə, Kanberrada, Hobartda, Adelaidada, Melburnda konservatoriyalar açılmış, bir sıra untlər də yaradılmışdır.

Rəqs və balet

A.-da aborijenlərin ənənəvi rəqsləri gündəlik həyatda böyük rol oynamışdır; onlar bayram və mərasimlərin ayrılmaz hissəsi idi. 19 əsrdən başlayaraq rəqslər intermediya kimi yerli kolonistlərin ilk teatr tamaşalarına daxil olunurdu. 1833 ildə Sidneydə ilk rəqs məktəbi açıldı. Həmin illərdə A.-ya xarici qastrolçular gəlməyə başladılar. 1870-ci illərdə balet tamaşaları az göstərilirdi, teatr repertuarında, əsasən, musiqili komediya və operetta əsas yer tuturdu. M. Everetnin təşkilatçılığı ilə 1897 ildə Melburnda və 1909 ildə Sidneydə balet məktəbləri təşkil olundu. A. Jenenin (1913) və M. Allanın (1914), xüsusilə də A.P. Pavlovanın (1926 və 1929) qastrol çıxışları böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bəzi Avropa aktyorları A.-da qalib müəllim işləyirdilər. 1929 ildə M. Burlakov və L. Layftut ilk A. balet truppasını yaratdılar. Sonra-

lar başqa balet truppaları da təşkil olundu ("Adelaidanın müasir baleti", 1937; "E. Kirsovanın Sidneydəki truppası", 1941; "Avstraliya balet cəmiyyəti", 1945; "Melburnun balet klubu", 1946; sonradan "Balet gildiyası" adlandırılmışdır). Milli baletin formalaşmasında E. Borovanskinin truppasının (Melburn, 1940) böyük rolu olmuşdur. Bu truppa fasilələrlə 1960 ilədək işləmişdir. 1930–50 illərdə modern rəqsinə artan maraq "Qərbi Avstraliya baleti", "Kvinslendin balet truppası", "Bodenvizer studiyası" (sonralar Bodenvizer Balle") truppalarının yaranmasına təkan vermişdir. 1962 ildə xoreograf və rəqqasə P. van Praq A. balet truppasını yaratmışdı (1978 ilədək rəhbərlik etmişdir); bu kollektivə Borovanskinin truppasının artistləri də daxil idi. Repertuarında klassik tamaşalardan (A. Adanın "Jizel" və L. Delibin van Praqın quruluşunda "Koppeliya", S.S. Prokofyevin "Zoluşka", A.K. Qlazunovun "Raymando") başqa A. xoreoqraflarının baletləri də mühüm yer tuturdu (R. Pauellanın "Təkə şənlənmək naminə", Q.Uelçin "İlliriya", "Otello" və s.). Digər modern rəqs truppaları sırasında "Avstraliya Rəqs Teatrı", "Balle Viktoriya", A. xoreoqrafik ansamblı, Sidney rəqs truppası da vardır. 1990-cı illərin sonundan A. aborijenlərinin rəqs mədəniyyətinə, həmçinin bharata-natyan üslubunda klassik hind rəqsinə və buto müasir yapon rəqsinə maraq artmışdır. Melburndakı A. balet məktəbi və Qorem balet akademiyası, Sidneydəki Salli – Borovanski məktəbi və Bodenvizer rəqs mə-

kəzi ölkənin aparıcı balet məktəblərindəndir.

Teatr

A.-da ilk teatr tamaşaları 1780-ci illərə aiddir; onlar kolonistlərin və İngiltərədən sürgün edilmiş məhkumların gənəsi ilə həyata keçirilirdi. 1830–40-cı illərdə Sidney, Hobart, Adelaida və Melburnda daimi fəaliyyət göstərən teatrlar yarandı. Sonralar məşhur teatr xadimləri olmuş C. Koppin, C. Uilyamson, A.Qarner, D. Busiko (oğul) və b. 19 əsrin 2-ci yarısında teatrların birləşdiyi trestlərə rəhbərlik etmişlər. Teatrlar avstraliyalı müəlliflərin, Avropa və Amerika klassiklərinin əsərlərini səhnələşdirərək xarici ölkələrin səhnə quruluşunu təkrar edirdilər. 1910–30-cu illərdə milli teatrın formalaşmasında ədəbi-teatr birliklərinin fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdur. Milli dramaturqların, həmçinin fransız, ingilis, rus və b. Avropa müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulurdu. 20 əsrin ikinci yarısında milli dramaturgiyanın inkişafında C. Uilyamson, H. Bell, R. Louler, P. Uayt, H. Reyson, E. Ekuort və b. əhəmiyyətli rol oynamışlar. 1954 ildə yaradılmış dövlət Yelizaveta teatr tresti professional teatrın inkişafını qarşısına məqsəd qoysa da, maliyyə yardımını, əsasən, balet truppalarına yönəldirdi. 1960-cı illərin sonundan aborijenlərin teatrı inkişaf etməyə başladı. 1987 ildə aborijen dramaturqların birinci milli konfransı oldu, aborijenlərin milli teatr fondu təsis edildi. Müasir teatr prosesində aparıcı rol Sidney (Dövlət teatrı, "Sidney tiatr kompani" və s.) və Melburn

Melburn Simfonik Orkestri.

F.Makkabbini.
"Uğursuz"
(1889).
Qərbi
Avstraliya
rəssamlıq
qalereyası.
Pert.

Sidney Opera Teatrları.

(Dövlət teatrları, “Melburn tiatr kompani”, “Ricent tiatr” və s.) teatrlarına məxsusdur. A. teatrlarının repertuarında klassik dramaturgiya, müasir xarici və milli müəlliflərin pyesləri əsas yer tutur. Melburnda Dram Sənəti İn-tutu fəaliyyət göstərir.

Kino

A.-da kinematografiya 20 əsrin əvvəllərində yaranmışdır. “İlk xristian əzabkeşləri” (1900, rej. C. Perri) ilk bədii filmidir. 1906–14 illərdə 90 film çəkilmişdir. Sonradan kino istehsalının tədricən azalması 1960-cı illərin sonunadək davam etdi; bu, ölkənin kino bazarına Amerika və İngiltərə kino prokatı şirkətlərinin nəzarət etməsi ilə əlaqədar idi. “Sentimental gənc” (1919), “Avstraliya çağırır” (1923), “Meşə avaxları” (1925; hər üçünün rej. R. Lonqforddur) bu illərin ən dəyərlili A. filmləridir. İlk səsli film 1930 ildə çəkilmişdir (“Kölgələr aləmindən”, rej. A.R. Harvud). 1930–50-ci illərdə sənədli və mənzərə filmləri üstünlük təşkil edirdi. Rej. Ç. Çauell aborijenlərin problemlərindən bəhz edən ilk rəngli “Cedda” (1995) filmi çəkmişdir. 1970–80-ci illərdə dövlətin dəstəyi və Avstraliya kinematografiya komissiyasının yaranması nəticəsində kino sənətinin yüksəlişi başladı. “Asma Qayanın yanında gəzinti” (1975, rej. P. Ueyr), “Kaddi” (1976, rej. D. Krombi), “Cimmi Bleksmitin mahnısı” (1977, rej. F.Şepizi), “Mənim parlaq karyeram” (1979, rej. C. Armstrong), “Timsah” ləqəbli Dandi” (1986, rej. P. Feyman) bu

dövrün ən maraqlı filmləridir. Həmin filmlərin beynəlxalq prokatda müvəffəqiyyəti ABŞ şirkətlərinin diqqətini cəlb etmiş və A.-nın aparıcı aktyor və kinematografı (B. Braun, M. Gibson, D. Devis, N. Kidman və b.) Hollivuda dəvət olunmuşlar. A.-nın Yeni Zelandiya və Fransa ilə müştərək çəkdiyi “Pianino” (1993, rej. C. Kempion) filmi Kann beynəlxalq kinofestivalında sonuncu onilliyin ən görkəmli kinodevrlərindən biri kimi qiymətləndirilərək 3 nominasiya üzrə “Oskar” mükafatına layiq görülmüşdür. Xaricə daimi kadr axını A. milli kinematografiyasının fərqləndirici xüsusiyyətidir. Eyni zamanda məhz bu vəziyyət gənc kadrların üzə çıxmasına imkan yaradır. B. Lurmannın (“Yalnız rəqs zalında”, 1994), S. Elliotun (“Səhrələr kraliçası Prissillanın macəraları”, 1994), P. Koksun (“Vatslav Nijinskinin gündəlikləri”, 2001) və b.-nin işləri dünya kinosunda hadisəyə çevrilmişdir. Başqa ölkələrdə çalışan rej.-lər vətəndə də filmlər çəkirlər (“Beyb”, 1998, rej. Miller; “Dovşanlardan qorunmaq üçün çəpər”, 2002, rej. Noys). A.-da ildə orta hesabla 10–15 film çəkilir. Yaradıcı kadrların hazırlığı ilə Avstraliya kino məktəbi və televiziya məşğul olur. Adelaide, Brisben, Kanberra, Melburn, Sidney və s. şəhərlərdə kinofestivallər keçirilir.

Sirk

A.-da sirk sənəti 19 əsrdə, xarici sirk truppalarının bura qastrollarından son-

ra meydana gəlmişdir. 1832 ildə Sidneydə D. Eşton ilk səyyar sirk yaratmışdır, 1850 ildə D. Malkolm Kral amfiteatrının (indiki Kral sirki) əsasını qoymuşdur. A.-da bir neçə səyyar sirk (Eşton sirki, Bullens qardaşları sirki və s.) fəaliyyət göstərir. Melburn və Sidneydə sirk məktəbləri açılmışdır.

AVSTRALIYA ADALARI – Fransa Polineziyası ərazisində zəncirvari adalar qrupu. Uz. təq. 1370 km. 1769 və 1777 illərdə C. Kuk tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Rimatara, Rurutu, Tubuai, Raivavaye və Rapa a-rı məskunlaşmışdır.

AVSTRALIYA ALP DAĞLARI (Australian Alps) – Avstraliyanın c.-ş.-ində Böyük Suayırıcı silsilənin ən yüksək hissəsi. Uz. təq. 450 km, eni 150 km-ədəkdir. 1700–2000 m hünd.-lər üstünlük təşkil edir. Ən hünd. zirvəsi Kostyuşko d. (2228 m) eyni zamanda materikin ən yüksək nöqtəsidir. A.A.d. tektonik çatlarla ayrı-ayrı silsilə-bloklara (Qurok, Monero, Munionq, Barri və b.) bölünmüş yüksək horst massividir. A.A.d.-nin şm.-q. yamaclarından Avstraliyanın əsas çayı Murrey başlanır. 1200–1300 m-ədək hünd.-də sıx meşələr (evkalipt, ağacabənzer ayıdöşəyi), daha yuxarılar kolluqlar, Alp çəmənlikləri və cilli bataqlıqlardır. Turizm və qış idmanı növləri inkişaf etmişdir.

AVSTRALIYA DİLLƏRİ – Avstraliya və Tasmaniyanın yerli əhalisinin (bax *Avstraliyalılar*) dilləri. Avropalıların Avstraliyaya gəlişinədək (18 əsr) təq. 200–250 A.d. mövcud idi. Avropa

müstəmləkəçiliyi dövründə A.d.-ndə danışanların sayı, xüsusilə də qitənin cənub-şərqində kəskin surətdə azalmışdır. 21 əsrin əvvəllərində onların sayı 70 min nəfərdən çox deyildir. A.d.-nin sayı da azalmışdır; təq. 180 dil qalmışdır. Bunların içərisində 10 dilin hərəsinin 500-dən çox olmayan daşıyıcısı var [aranda, (aranta, arrarnta, arrernte), valmatyari (valmayyari), valbiri (varlpiri, valpiri) və s.]; bəziləri üçün sosial müdafiə proqramları həyata keçirilir, əlifba yaradılır, qəzet buraxılır, tele-radio verilişləri yayımlanır. Bunlardan ən böyüyü “Qərb səhrasının dili”dir (A.d.-nin pama-nyunqa ailəsinə aid edilir, bir neçə dialektə danışanların sayı təq. 4 mindir). Daşıyıcılarının sayı 100–500 nəfərdən çox olmayan 20 və 10–100 nəfərin danışdığı təq. 50 A.d. müəyyən edilmişdir. Təqdim olunan təq. 100 dilin bir neçə daşıyıcısı var, onlar da yaşlı nəslin nümayəndələridir.

Bütün A.d.-nin öz aralarında və hər hansı başqa dil ailələri ilə genetik qohumluğu axıradək oyrənilməmişdir, buna görə də “A.d.” termini genealoji əhəmiyyət kəsb etmir və onların daxili təsnifatı qəti olaraq müəyyən edilməmişdir. Adətən, qitənin 7/8 ərazisində yayılmış bir böyük pama-nyunqa ailəsinə və əsasən, Avstraliyanın şm.-q.-ndə Arnhem-Lend y-nda, Kimberli yaylası r.-nda və Torres boğazı adalarında 20–25 kiçik ailəni fərqləndirirlər. Pama-nyunqa ailəsinə təq. 180 dil (ölü dillərlə birlikdə) daxildir, dilin mövcud olması barədə ciddi dəlillər və onun qollarını əmələ gətirən ümumi qəbul edilmiş təsnifat yoxdur, (aranda, bandyalanq, dirbal, kalkatunqu, karna, yalandyi və s.). A.d.-nin 19 əsrin sonlarında ölü dilə çevrilmiş Tasmaniya dilləri ilə qohumluğu sübut olunmamışdır. Tipoloji baxımdan A.d. bir çox şm. Avrasiya dil ailələri ilə yaxındır, lakin Cənub-Şərqi Asiya, Okeaniya və Yeni Qvineya dillərindən fərqlənir. Onların fonologiya sistemi üçün saitlərin orta sayda olması səciyyəvidir (adətən keyfiyyətinə görə a, i, u fərqlənir), samit səslərdə isə kar-cingiltili müqayisə, frikativlər adətən yoxdur.

Pama-nyunqa və bir sıra başqa dil ailələrində ancaq suffiksələr, qalanlarında isə eyni zamanda prefiksələr də işlədilir. İsimlərin bir neçə haldan sistemi vardır. Sayların xüsusi kateqoriyası yoxdur. Müasir A.d.-nin əksəriyyətində ingilis dilindən alınma saylardan istifadə olunur. Zaman və digər fel formaları

var. Əksər A.d.-nin sintaksisi erqativ cümlə quruluşu ilə səciyyəvidir (bax *Erqativ quruluş*). 1930-cu illərdə A.d.-ni əsasən etnoqraflar və missionerlər təsvir etmişlər. A.d.-nin elmi tədqiqi (1930–50-ci illər) A. Kapella və onun tələbələrindən biri ilə bağlıdır. 1970-ci illərdən başlayaraq A.d.-nin bir çox müasir təsvirləri və ümumiləşdirici səciyyə daşıyan işlər meydana gəlmişdir (R. Dikson, B. Bleyk, P. Ostin, C. Xit və bir çox b.-ri).

AVSTRALIYA FLORİSTİK ALƏMİ (Australis) – Avstraliyanı və qonşu adaları əhatə edir. Üç vilayət daxildir: Şimal-Şərqi Avstraliya, Mərkəzi Avstraliya (Eremeya) və Cənub-Qərbi Avstraliya. Avstraliya florasının əsası (özəyi) Cənub yarımkürəsinin qədim Qolan-tarktika florasından yaranmışdır. Avstraliyanın uzunsürən coğrafi izolyasiyası və iqlimin aridləşməsi burada yüksək endemizmə səbəb olmuşdur. A.f.a. bir sıra fəsilələrin, o cümlədən evpomatikimilərin (Eupomatiaceae), pittosporluların (Pittosporaceae), epakrskimilərin (Epacridaceae), mioporkimilərin (Myoporaceae), qudenikimilərin (Goodeniaceae), həmçinin yarımfəsilə və cinslərin formalaşdığı mərkəzdir. 12 fəsilə, o cümlədən avstrobeyliyakimilər (Austrobaileyaceae), brunoniyakimilər (Brunoniaceae), sefalotkimilər (Cephalotaceae), davidsonkimilər (Davidsoniaceae), platizomakimilər (Platyzomataceae), 570-ədək cins, 80%-ədək növ endemikdir. Afrika qitəsi ilə əlaqə Tabaşir dövrünün ortalarında kəsilmiş, Antarktikadan keçərək Cənubi Amerika ilə flora kontaktları Oligosenin əvvəllərinə qədər davam etmişdir; bunu bir sıra “ümumi” taksonların, o cümlədən araukariyakimilər, podokarpmikilər, vinterkimilər (Winteraceae), proteylər fəsilələrinin, həmçinin cinslərin (notofaqus, Hebe, Donatia) mövcudluğu sübut edir. Mio-səndən başlayaraq Avstraliyaya Cənub-Şərqi Asiyadan növlər keçmişdir. A.f.a.-nin müasir florasının tərkibinə 1500-ədək cins, 12000-dən artıq növ, o cümlədən 1000-ədək ikiləpəli, 320 birləpəli, 115 qiji, 11 çıpaqtoxmumlu cinsi, 4 saqovnik cinsi daxildir. Ən çox növ (1500-ədək), o cümlədən 500-ədək akasiya növü paxlahlılar fəsiləsinə aiddir; mərsin fəsiləsinə 1300-ədək (o cümlədən 500-dən çox evkalipt növü), proteylər fəsiləsinə 700-dən çox növ daxildir. Növlərin böyük miqdarı cil, səhləb, mürəkkəbçiçəklilər, sədokimilər və s. fəsilələrə aid-

dir. Ölkənin geoloji tarixi ilə əlaqədar Avstraliyanın mərkəzi hissəsində bir çox bitki növlərinin arealları dağılmışdır. A. f. a.-nin bir sıra endemikləri (başlıca olaraq evkalipt, akasiya kimi quraqlığadavamlı ağaclar və kollar) başqa qitələrdə becərilir. Bax həmçinin *Floristik rayonlaşdırma*.

AVSTRALIYA FUTBOLU – komanda (18 oyunçudan ibarət) idman oyunu; *reqbinin* bir növüdür. Ovalşəkilli meydançada (uz. 183 m-ədək, eni 155 m-ədək) keçirilir. Oyunun məqsədi topu meydança xəttindən çıxarmaq, yaxud hünd. 6 m və üst tiri olmayan qapıdan keçirməkdir. Topu istənilən istiqamətdə əl ilə də ötürmək olar. Oyun hər biri 20 dəq. olmaqla 4 hissədən ibarətdir. İlk oyun 1858 ildə Melburnda keçirilmiş, rəsmi qaydaları 1866 ildə təsdiq edilmişdir. 16-cı Olimpiya oyunlarında (1856, Melburn) beysbol ilə yanaşı A.f.-nin da nümunələri oyunu göstərilmişdir.

AVSTRALIYA İRQİ, avstralo id irqi – böyük *Veddo-Avstraliya irqinin* tərkibində kiçik irq; bəzən ayrıca böyük irq kimi də qeyd edilir. A. i.-nin klassik tipi, əsasən, avstraliyalılarla (aborigenlərlə) təmsil olunur; ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya və Qərbi Okeaniyanın bəzi populyasiyalarında da təsadüf edilir. A. i. üçün dərinin tünd rəngli (lakin Afrika zəncilərinə nisbətən bir qədər açıq rəngli), gözün qüzhəli qışasının tünd-qəhvəyi, saçın dalğalı, yaxud qıvrım, tünd-qəhvəyi, yaxud qara olması (bəzi populyasiyalarda uşaqların və gənc qadınların saçının nisbətən açıq rəngli olmasına baxmayaraq) səciyyəvidir. Zəncilərdən fərqli olaraq A. i. nümayəndələrinin bədənlərində və üzlərində 3-cü tük örtüyü inkişaf etmişdir; bu-runları enli, üst dodaqları hündür və qalın, kəllə qutusu orta böyüklükdə, sifətləri ortaenlidir, proqnatizm müşahidə edilir; dişləri çox iri, ətrafları uzundur.

AVSTRALIYA QIŞ ANTİSİKLONU – Avstraliya üzərində mövsümi (qış) yüksək atmosfer təzyiqi sahəsi. Qışda hava kütləsinin soyuması nəticəsində yaranır.

AVSTRALIYA MERİNOSU – zərif-yunlu qoyun cinsi. 18 əsrdə Avstraliyada İspaniya və Saksoniya merinoslarından, Fransa rambulyesi və Amerika vermontlarının cütləşdirilməsindən alınmışdır. Qoyunları möhkəm konstitusiyalı, mütənasib bədən quruluşlu, yunu yüksək texnoloji xüsusiyyətli olur. Saf cinsli qoyunlar yalnız Avstraliyada ye-

Avstraliya merinosları.

tişdirilir. Bir neçə cinsdaxili tipləri var. F a y n tipli A.m.-nun 64–70-ci keyfiyyətli yununun uz. 6–9 sm; boynu büküşsüz, ya da 1–2 dəri büküşlüdür. Doğar qoyunların çəkisi 36–40 kq, qoçların çəkisi 65–70 kq-dır. Təmiz yun çıxımı 3–7 kq-adək olur. M e d i u m tipli A.m.-nun 64-cü keyfiyyətli yununun uz. 9–11 sm, boynu çoxbüküşlüdür. Quru bozqır şəraitində yetişdirilir. Doğar qoyunların çəkisi 40–44 kq, qoçların çəkisi 65–70 kq-dır. S t r o n q tipli A.m.-nun 58–60-cı keyfiyyətli yununun uz. 10–13 sm, boynu azbüküşlü (1–2 büküş), yaxud büküşsüzdür. Doğar qoyunların çəkisi 42–48 kq, qoçların 75–80 kq-dır. Təmiz yun çıxımı 3,7–9 kq-adəkdir.

AVSTRALIYA PLATFORMASI – Yer qabığının qədim (kembriyəqədərki) tektonik sabit strukturlarından biri. Avstraliya materikinə mərkəzi və q. hissələrini, Yeni Qvineya a.-nın c. hissəsini əhatə edir. Bax həmçinin *Avstraliya*.

AVSTRALIYA "SÖYYAHLARI" (Pedionomidae) – durnakimilər dəstəsindən quş fəsiləsi. Uz. 10–19 sm, qanadları qısa, quyruğu kiçikdir. Üstdən qonurum-

Avstraliya "söyyahı" (Pedionomus torquatus).

tul-sarı, alt tərəfdən açıq rənglidir. Dişi fərdlər erkəklərdən iri və əlvan olur. Yeganə növü – Avstraliya "söyyahları" (Pedionomus torquatus); Cənub-Şərqi Avstraliyada yaşayır. Düzen çöllərdə daha çox olur, kolluq və mədəni landşaft sahələrini sevmir. Populyasiyanın bir qismi yerini dəyişərək miqrasiya (adı da buradandır) edir. Həvəssiz uçurlar, təhlükə hiss etdikdə tez qaçır və ya gizlənilir. Bədəninin şaquli duruşu onun səciyyəvi əlamətidir. Tənha oturmaq həyat təzi keçirir. Yuvasını torpaqdakı kiçik çuxurlarda qurur. 4 yumurta qoyur, valideynlər birgə kürt yadır. Cücləri erkək fərd böyüdü. Dişi fərd isə digər erkəyin yanına gedərək yenidən yumurta qoyur (bu, seriyali poliandriya adlanır). Ot, toxum, həşəratla qidalanırlar. Son dərəcə nadir quşlardır. Onların yaşayış yerində insanların məskən salması, yirtici heyvanlar, çöl yanğınları A."s"-nın sayının azalmasına səbəb olur. BTM-nin "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir.

AVSTRALIYA TELESKOPU – qitənin şərq sahilində üç astronomik alət – "Avstraliya yığcam qəfəsi" radiointerferometrik sistemin, Parks və Mopra rəsədxanaları radioteleskoplarının işini idarə edən Avstraliya elmi müəssisəsi. "Avstraliya yığcam qəfəsi" sistemi (1988 ildə yaradılmışdır) altı 22 m-lik antenadan ibarətdir və Cənub yarımkürəsində yeganə radiointerferometrdir. Onun köməyi ilə Yupiterin maqnit sahəsi, ulduz mələgəlmə oblastları, protoplanet diskləri və radioqalaktikalar tədqiq olunur. 64 m-lik Parks radioteleskopu (1961), əsasən, santimetrlik dalğa uzunluqları diapazonunda pulsarları müşahidə etmək üçün istifadə edilir; bəzi hallarda planetlərarası aparatlar üçün qəbuledici antena kimi işlədilir. 22 m-lik Mopra radioteleskopunun köməyi ilə millimetrlik və santimetrlik dalğa uzunluqları diapazonlarında ulduz mələgəlmə oblastları müşahidə edilir. Səkkiz teleskopun hamısını ümumi radiointerferometrik sistemdə birləşdirmək olur.

AVSTRALIYA YAY DEPRESSİYA-SI – Avstraliyanın şm. hissəsi, Yeni Qvineya a. və Malayya arxipelaqı a-rı üzərində mövsümi (yay) alçaq atm. təzyiqli sahəsi. *Ekvatorial depressiyanın* bir hissəsidir.

AVSTRALIYA YUMŞAQTÜKLÜ TERYERİ (silki-teryer) – it cinsi. 20 əsrin əvvəllərində Yorkşir-teryer, skay-teryer və b. xırda it cinslərinin cütləşdi-

Avstraliya yumşaqtüklü teryeri.

rilməsindən alınmışdır. Möhkəm bədən quruluşlu kiçik itdir; cidov hünd. 23 sm-ədək, çəkisi 3,5–4,5 kq-dır. Tükünün uz. 12–15 sm-dir; beli boyunca tük ayrımı var. Yanlara sallanmış tük ipək kimi yumşaq, parlaqdır. Rəngi sarımtıl ləkəli tutqun-sarıdır. A.y.t. sahibinə bağlı, ayıq, fəal və güclüdür. evdəki gəmiriciləri məhv edə bilir. Bax, həmçinin *Teryerlər*.

AVSTRALIYA ZOOCOĞRAFI VİLAYƏTİ – Avstraliyanı və qonşu adaları əhatə edir. 5 yarımvilayəti birləşdirir: Avstraliya (əsasən, Avstraliya və Tasmaniya a.), Papuas (Yeni Qvineya və q.-də olan adalar), Yeni Zelandiya (Yeni Zelandiya və Oklend, Makuori, Çatem adaları), Polineziya (Polineziya, Mikroneziya və Melaneziya adaları) və Havay (Havay a-rı). A. z. vil.-ndə qədimliyi və yüksək endemizmi ilə fərqlənən özünəməxsus heyvanlar aləminin formalaşmasının əsas səbəbi buranın çoxdan coğrafi təcrid olunmasıdır. Burada primitiv məməlilər, o cümlədən birdəlikli yumurtaqoyanlar (ördəkburunlar, yexidnalar, proyexidnalar) və kisəlilər (160-adək növ) üstünlük təşkil edir. Avstraliyada kenquru, kisəli qarışqayeyənlər, kisəli dələlər, kisəli porsuqlar, kisəli uçan sincablar, kisəli köstəbəklər, vombatlar, kisəli ayı (koala), Tasmaniya kisəli əjdahası və s. yaşayır. Gəmiricilər və yarasalar istisna edilməklə, A. z. vil.-nə insanlar tərəfindən gətirilmiş ətənəli (placentalı) məməlilər (adavovşanları, donuzlar, tülkülər, itlər və s.) sonradan vəhşiləşmişdir. Avstraliyada kisəlilər, adətən, başqa qitələrdə ətənəli məməlilərin yaşadığı yerlərə uyğun sahələrdə məskunlaşdığı üçün, burada oxşar həyat tipləri təşəkkül tapmışdır. 700-ədək quş növündən təxm. 450-si, o cümlədən kazuarlar dəstəsi, cənnət quşları, balsoranlar, lira-quyruqlar, çoxsaylı tutuquşu, taclı gə-

yərçinlər, zərricələr və s. endemikdir. Sürünənlər arasında daraqlı timsah, hat-teriya, gekkonlar, plaşlı kərtənkələ, Avstraliya kərtənkəlesi, uzunayaqlar vardır. İlanların əksəriyyəti zəhərli, əsasən, aspidlər fəsiləsinə aiddir. Şirinsu ixtiofaunasının səciyyəvi nümayəndəsi iki-tənəffüslü qərnidiş balıqdır. A. z. vil.-nin şm.-indəki (Papuas yarımvilayəti) heyvanlar aləminin Hind-Malayya zoocoğrafi vilayətinin faunası ilə bir sıra ümumi xüsusiyyətləri vardır. Avropa müstəmləkəçiliyi Avstraliya faunasına xeyli təsir göstərmişdir: buraya gətirilmiş çoxlu heyvanlar artmış və aborigen növləri azaltmışdır. Bax həmçinin *Faunistik rayonlaşdırma*.

AVSTRALIYA-ANTARKTİDA ÇUXURU – Hind okeanının c.-ş.-ində, Antarktida yaxınlığında çuxur. Şm.-dən və ş.-dən Avstraliya-Antarktida qalxımı, c.-dən Antarktidanın materik yamacı, q.-dən sualtı Kergelen silsiləsi ilə hüdudlanır. Uz. 4500 km, eni 1500 km-dir; 4000–5000 m dərinliklər üstünlük təşkil edir. Ən dərin yeri 6089 m-dir (Kergelen silsiləsi yaxınlığında). Dibinin relyefi dərə-təpəlidir; Antarktidaya yaxın böyük bir hissəsi yastı abissal düzənlikdir. Çöküntüləri diatomlu, gilli-diatomlu və alevritli-gilli lillərdən ibarətdir.

AVSTRALIYA-ANTARKTİDA QALXIMI, Cənub-Şərqi Hind okeanı silsiləsi – Hind okeanının c.-ş.-ində sualtı qalxım, orta okean silsilələri planet sisteminin bir hissəsi. Mərkəzi Hind okeanı silsiləsinin c. hissəsini Cənubi Sakit okean qalxımı ilə birləşdirir. Uz. təq. 6000 km, eni 1000 km-ədək, dabanının dərinliyi 4000 m, yalı üzərində ən dayaz yeri 1145 m-dir. A.-A.q. eninə qırılmalarla seqmentlərə bölünmüşdür. Dibinin səthi, əsasən, karbonatlı alevritli-gilli lillər ilə örtülmüşdür.

AVSTRALIYA-ASIYA DƏNİZLƏRİ – Sakit okeanın Avstraliya və Asiya arasındakı adalararası dəniz hövzələri qrupunun ümumi adı. Ümumi sahəsi təq. 8 mln. km²-dir. Ən böyük dənizləri: Cənubi Çin, Yava, Sulavesi, Sulu, Flores, Banda, Arafur və Timor. 3000–4000 m dərinliklər üstünlük təşkil edir, maks. dərinlik 7258 m-dir (Banda dənizində Veber novu).

AVSTRALIYALILAR – 1) *Avstraliyanın* əhalisi. 2) Avstraliyalı aborigenlər, Avstraliyanın və Torres boğazı a-rının yerli əhalisinin nəsiləri. Sayları, avro-Avstraliya metisləri də daxil olmaqla,

410 min nəfərdir (2001). Torres boğazındakı adalarda 26,9 min nəfər yaşayır. Əsasən, Şimali, Şimal-Qərbi, Şimal-Şərqi və Mərkəzi Avstraliyanın şəhərlərdən uzaqda yerləşən rayonlarında, bir hissəsi isə şəhərlərdə yaşayır. *Avstraliya dillərində*, həmçinin ingilis dilində və müxtəlif pici variantlarında danışırlar. Hazırda əksəriyyəti dövlət xeyriyyəçiliyi və s. hesabına yaşayır. Ənənəvi məşğuliyyətlər (ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq, Torres boğazındakı adalarda yaşayanların bir qismində tox akeçiciliyi), demək olar ki, tamamilə unudulmuşdur. Dindarları protestant (anqlikanlar, metodistlər, lüteranlar, presviterianlar, baptistlər və s.) və katolikdir; ənənəvi kulturlar da qorunub saxlanılır.

Avstraliya 60–50 min ildən 30 min ilədək bundan əvvəl Cənub-Şərqi Asiyadan gələnlər tərəfindən məskunlaşmışdır. 5 min il əvvəl qitəyə gətirilən *dinqo* iti və yeni daş industriyasının meydana gəlməsi, ehtimal ki, dəniz yolu ilə buraya gələn mühacirlərin əlavə axını ilə əlaqədardır. Avropa kolonizasiyasına-dək A.-in mədəniyyəti və irqi tipi (*Avstroloid irqi*) əhəmiyyətli dərəcədə təkamül məruz qalmışdır. Avropalıların gəlişi ərəfəsində A.-in sayı təq. 0,5 mln. nəfər təşkil edirdi.

Mərkəzi Avstraliyada arrente (ar-ranta, aranda), pityantatyara, pintupi, valpiri (valbiri); şm.-q.-də kariyera, nyulnyul (nyol-nyol); şm.-da yolnqu, qaqadu (kakadu); şm.-ş.-də vik-munqkan, yir-yoront; c.-ş.-də narrinyeri, kamilaroi, kurnai və s. iri dil birlikləri seçilir. Müasir elm A.-da tayfaların mövcud olduğunu inkar edir. Əsas sosial birlik virilokal, çox vaxt poligimiya nikahına əsaslanan ailələrdən ibarət dəyişkən tərkibli (ekoloji şəraitdən asılı olaraq 20 nəfərdən 100 nəfərədək və daha çox) lokal qruplar olmuşdur. Maddi mədəniyyətləri mənimsəmə təsərrüfatı üçün səciyyəvidir; əmək alətləri və silahları itiüclü dəyənək, nizə, *nizətan*, daş balta, *bumeranq* və toppuzdan; geyimləri bel sarğısı, qurşaq, bəzən dəri bürüncək-dən; müvəqqəti yaşayış evləri küləkdən daldalanacaq, talvar və yüngül komalardan ibarətdir. A. üçün qohumluq əlaqələrinə əsaslanan çoxşaxəli sosial təşkilatlılıq, əsasən, ata xətti ilə (bəzi yerlərdə isə ana xətti ilə) klanlar, fratriyalar, bölmələr və yarımbölmələr (nikah sinifləri), həmçinin kult xarakterli birliklər – totemist qruplar; təsnifləşdirən, daha çox bifurkativ-birləşdirən, nadir hallarda isə

nəslə bildirən mürəkkəb qohumluq nomenklaturası səciyyəvidir. A.-in mürəkkəb mənəvi mədəniyyətləri olmuşdur: totemizm kulturları, məhsuldarlıq mərasimləri, totemlərin çoxaldılması ayinləri – *intiçiuma*, inisiyasiyalar, demiyuqların və səmavi əcdad-ilahilərin kultu, səhnələşdirmələr, *korrobori* bayramları, qaya rəsmləri, petroqliflər, dendroqliflər, ağac qabığına, yerdə, ayın əşyalarında, o cümlədən *çuringalar* üzərində rəsmlər, ağac və daş üzərində heykəltəraşlıq və ornamental oyma sənəti, bədənin ayinlərlə bağlı rənglənməsi, skarifikasiya və s. Yaş-cins bölgüsünə əsaslanan statusların dəqiq diferensiasiyası mövcud olmuşdur; kişilər arasında lokal qrupların liderləri, mərasim başçıları, ovsunçular və təbirlər, görkəmli döyüşçülər, ustalar və rəssamlar seçilirdilər.

Şifahi yaradıcılıq. Mifologiyada müasir dünya, ulu əcdadların əməlləri və miqrasiyalar haqqındakı əsətlər üstünlük təşkil edir. Əsasən, zərb musiqi alətləri və küy çalğı alətlərinin istifadə olunur: zərblə bir-birinə vurulan taxta çubuqlar; qurudulmuş meyvələrdən, balıqqucağından hazırlanan zıncırovlar; yumruqla döyüclənən rulon şəklində bürməlməmiş quru dəri; rəqs edənlərin əllərinə və ayaqlarına bağlanan xışıldayan yarpaqlar; çubuqlarla çalınan "müqəddəs" tir (ulu-Ananın bətninin rənzi olan gövdəsi oylunmuş ağac). Aerofonlar: yulnqu və didyeridu boruları (uz. 1,2–1,8 m), dini mərasimlərdə istifadə edilən uğuldayan alətlər (çuringalar). Mahnıların mübadiləsi adətləri səciyyəvidir.

A.-in məqsədyönlü şəkildə qırılması, torpaqlarının əllərdən alınması, ekoloji cəhətdən əlverişsiz ərazilərə sıxışdırılması və epidemiyalar ilə müşayiət olunan kolonizasiya onların saylarının kəskin azalmasına (1921 ildə 60 min nəfərədək) gətirib çıxardı. Lakin dövlətin yeritdiyi proteksionizm siyasəti (19 əsrin sonlarından), o cümlədən hakimiyyət tərəfindən qorunan rezervasiyaların yaradılması, həmçinin maddi və tibbi yardımın göstərilməsi (xüsusən, İkinci dünya müharibəsindən sonra) A.-in sayının artmasına şərait yaratdı. Hazırda onların sayının artım tempi (doğum səviyyəsinin yüksək olması hesabına) Avstraliya üzrə orta göstəricini xeyli ötüb keçmişdir, baxmayaraq ki, həyat səviyyəsi Avstraliyadakı orta göstəricidən xeyli aşağıdır. 1967 ildə A. vətəndaş hüquqları alındı. 1960-cı illərin sonlarından

mədəni özünəməxsusluğun dirçəldilməsi, ənənəvi torpaqlar üzərində qanuni haqların əldə edilməsi uğrunda hərəkət genişləndi. Bir çox ştatlarda özünüidarə şərtləri əsasında rezervasiya torpaqlarının A.-in kollektiv mülkiyyətinə verilməsi, həmçinin onların mədəni irsinin qorunması haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur.

AVSTRALIYANIN "DAŞ HEYKƏLLƏRİ" – Qərbi Avstraliyada Hind okeanı sahillərində ekzotik qayalar. Spirvud sahilyanı qum düləri tirasinin səthində dünyanın ən möcüzəli, əcaib formalı, qırmızı-qonur limonit izləri olan minlərlə sarı rəngli əhəngli qumdaşılardan ibarət qayalardır; hünd. 4 m-ə çatan şişuclu pələng dişlərinə, yaxud iri papaqlı cırdanlara, qədim məbədlərin sütunlarına, qəbirüstü abidələrə, qala və ya qəsr divarlarına oxşayan daş heykəllərə bənzəyirlər. Belə təsəvvür yaranır ki, bu heykəllər sivri ucları ilə yumşaq çöküntü qatını asanlıqla dəlib çıxmış qayalardır, yaxud da uzaq keçmişdə nəhəng qum dalğası okean tərəfdən hərəkət edərək hansısa şəhəri basmış, sonralar qum küləklə sovrulmuş, xarabalıqlar işə qalmışdır. Bu nadir təbiət abidəsinin əmələ gəlməsi haqqındakı fərziyyəyə görə dün tirasinin yuxarı hissəsində yağış sularının həll etdiyi əhəng aşğılarda çökərək qum dənələrini sementləşdirmiş və beləliklə əhəngli qumdaşılardan qalın kütlələri əmələ gəlmişdir. Bitki örtüyünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq dülərin səthinin bərkiməsi və torpaq qatının yaranması qələviləşmə prosesini daha da gücləndirmiş və qumlardan sü-

Avstraliyanın "daş heykəlləri".

zülərək keçən məhlullar yumşaq əhəngli qumdaşılardan səthində karbonatlı-dəmirli bərk qabıq əmələ gətirmişdir. Bitki kökləri bu "zirehdəki" çatlara daha dərinlərə nüfuz etmiş və onlar get-gedə daha çoxalaraq genişlənməmişlər. Suyun həmin çatlara boyu sızıb keçdiyi yerlərdə narın hissəciklər yuyulub aparılmış və kvars qumları qalmışdır. Sonralar iqlimin aridləşməsi ilə əlaqədar olaraq torpaq qatı eroziyaya məruz qalmış və qumları yenidən sovrulmağa başlamışdır. Nəticədə əhəngli qumdaşılardan parçalanmış hissələri ekzotik qayalar şəklində səthə açılmış və "daş heykəllər" yaranmışdır.

AVSTRALOPİTEKİMİLƏR (Australopithecinae, lat. australis – cənub və yun. πειρηκος – meymun) – hominidlər fəsiləsinin tərkibində yarımfəsilə. Nümayəndələri 4,5–1 mln. il əvvəl Cənubi, Şərqi və Mərkəzi Afrikada yaşamış avstralopiteklər cinsi də bura daxildir. Adı R.A. Dart tərəfindən verilmişdir (1924). Avstralopiteklər cinsinin 8 növü məlumdur. Bəzi iri A.-ə əvvəllər ayrı-ayrı adlar (*pleziantrop*, *zincantrop*, *çadantrop* və s.) verilmişdi. A.-in əcdadı, ehtimal ki, driopiteklər adlanan insanabənzər meymunlar olmuşlar. A. üçün düz yerimə, bədən uz.-nun 100–160 sm olması, sebrəlləşmənin aşağı əmsalı (beynin həcmi 300–570 sm³) səciyyəvidir. İki ayaq üstə yeriməsi və pəncəsinin quruluşu insaninkindən fərqli idi. A. savanalarda və meşələrdə məskunlaşmış, ağaclarda yaşamağa uyğunlaşmanın ayrı-ayrı cəhətlərini qismən saxlamışdı. Əksəriyyəti odontoloji əlamətlərin (kö-

pək və kəsici dişlərin azalması, qalın minahı azı dişlərin əmələ gəlməsi) özünəməxsus kombinasiyası ilə səciyyələnir. A.-in bitkiyeyən, eləcə də hər şey yeyən formaları olmuşdur. A.-in böyümə və yetkinləşmə dinamikası müasir pongidlərin (iri insanabənzər meymunların) müvafiq göstəricilərinə daha uyğun gəlir.

AVSTRALORP, qara avstralorp – ətlük-yumurtalıq toyuq cinsi. Avstraliyada qara ingilis orpinqtonları arasında yetişdirilmişdir. Tükləri tünd-yaşıl-çalan qaradır. Xoruzların çəkisi 3,5–3,9 kq, toyuqlarınkı 2,5–2,9 kq-dır. İldə 150–180 yumurta verir. Yumurtanın çəkisi 55–62 q, qabığının rəngi qəhvəyidir.

Qara avstralorplar.

A. əsasən, Avstraliya və ABŞ-da yayılmışdır. Azərbaycana 1926–28 illərdə gətirilmişdir.

AVSTRAZİYA (Austrasia) – Merovinglər Frank krallığının ş. hissəsinin adı. 6–7 əsrlərdə müstəqil krallıq olmuşdur. Maas, Mozal və Reyn çayları hövzələrindəki torpaqları əhatə edirdi. Paytaxtı Reyms ş. idi. Merovinglər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsini devirən *Gödək Pipin* (A.-nin *mayordomu*) 751 ildə *Karolinqlər* sülaləsinin əsasını qoyaraq bütün frankların kralı oldu. A. Karolinqlər dövründə Frank Orientaliya adlanmışdır.

AVSTRİYA (Österreich), Avstriya Respublikası (Republik Österreich).

Ümumi məlumat

Mərkəzi Avropada dövlət. Şm.-dan AFR və Çexiya, ş.-dən Slovakiya və Macarıstan, c.-dən Sloveniya və İtaliya, q.-dən İsveçrə və Lixtenşteynlə həmsərhəddir. Sah. 83,9 min km². Əh. 8331,7 min (2008). Paytaxtı Vyana ş.-dir. Rəsmi dil alman dili, pul vahidi avrodur. A. 8 ərazidən və inzibati cəhətdən onlara bərabər tutulan Vyana ş.-ndən ibarət federasiyadır.

A. BMT-nin (1955), AB-nin (1995), ATƏT-in (1975), Avropa Şurasının (1956), BYİB-in (1948), BVF-nin (1948), İƏİT-in (1961), ÜTT-in (1955)

və Avropa Valyuta İttifaqının (1995) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

A. federativ dövlətdir. Konstitusiyası 1920 ildə qəbul olunmuş, 1929 ildə xeyli dəyişikliklərə məruz qaldıqdan sonra Federal konstitusiya qanunu adlandırılmışdır. 1934 ildə A.-da faşist re-

jimi qurulmuş və konstitusiyanın fəaliyyətinə son qoyulmuşdur. İkinci dəfə A. konstitusiyası 1.5.1945 ildə qüvvəyə minmişdir. Dövlətin idarəetmə forması qarışıq respublikadır.

Dövlət başçısı prezidentdir. Prezident əhali tərəfindən ümumi seçki hüququ əsasında, 35 yaşına çatmış və seçmək hüququna malik şəxslərdən 6 il müddətinə (bir dəfə yenidən seçilmək hüququ ilə) seçilir. Həqiqi sayılmış səsərin yarısından çoxunu qazanmış namizəd prezident hesab olunur. 18 yaşına çatmış və təndəşlər seçki hüququna malikdirlər. A. prezidenti formal olaraq geniş səlahiyyətlərə malikdir: parlamentin aşağı palatasını buraxmaq, qüvvədə olan qanunlara dəyişikliklərin edilməsi haqqında fərmanlar vermək; hökumətin təklifi və yuxarı palatanın razılığı ilə istənilən inzibati ərazinin parlamentini (landtaqı) buraxmaq.

Ali qanunverici hakimiyyət orqanı olan parlament iki palatadan ibarətdir: Milli şura (bərabər birbaşa seçki hüququ əsasında 4 il müddətinə proporsional sistem üzrə seçilən 183 deputat) və Federal şura (ərazilərin landtaqı tərəfindən əhalinin sayına proporsional seçilən 64 deputat). Federal şura üzvlərinin səlahiyyət müddəti onları seçən landtaqın səlahiyyət müddətinə əsaslanır. Milli şura və Federal şura prezidentini, həmçinin müharibənin elan olunması haqqında qərarı qəbul etmək üçün birgə (Federal məclis) toplanır.

İcraedici hakimiyyət Prezidentin səlahiyyət sahəsinə daxil deyil və hökumət tərəfindən həyata keçirilir. A. hökuməti kanslərdən, vitse-kanslərdən və nazirlərdən ibarətdir. Hökumət Milli şura qarşısında məsuliyyət daşıyır. Xüsusi orqan olan Hesablama palatası konstitusiyaya əsasən federasiyanın, ərazilərin, icmaların və s. dövlət maliyyə vəsaitlərinə nəzarəti həyata keçirir.

Hər bir federal ərazi öz konstitusiyasına və əhali tərəfindən 4 ildən 6 ilədək müddətə seçilən parlamentinə – landtaqa malikdir. Landtaq tərəfindən seçilən ərazi hökuməti landeshauptmandan, onun müavinlərindən və hökumət üzvlərindən ibarətdir. Hər bir ərazinin tərkibinə seçkili orqanlara – yerli və vilayət icma nümayəndəliklərinə, yerli və vilayət icma İdarə heyətlərinə malik olan yerli və vilayət icmaları daxildir.

İnzibati ərazi bölgüsü (2008)

Federal ərazi	Sahəsi, min km ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Aşağı Avstriya	19,2	1597,2	Sankt-Pölten
Burgenland	4,0	281,2	Ayzenştadt
Forarlberq	2,6	366,4	Bregens
Karintiya	9,5	561,1	Klagenfurt
Ştiriya	16,4	1205,6	Qrats
Tirol	12,6	703,5	İnsbruk
Vyana	0,4	1677,9	Vyana
Yuxarı Avstriya	12,0	1408,2	Lins
Zalsburq	7,2	530,6	Zalsburq

A.-da çoxpartiyalı sistem mövcuddur; əsas siyasi partiyalar Avstriya xalq partiyası, Avstriya sosial-demokrat partiyası, Avstriya azadlıq partiyası, Yaşılar – Yaşıl alternativdir.

Təbiət

Relyef. A. dağlıq ölkədir. Ərazisinin çox (70%) hissəsini Şərqi Alp dağları, şm. hissəsini isə ucqar şm.-ş.-də Orta Dunay ovalığına keçən təpəlik və düzənliklər tutur. Şərqi Alp d-rı q.-dən ş.-ə doğru üç paralel silsilə (Şimali Əhəngdaşlı Alp d-rı, Mərkəzi Kristallik Alp d-rı, Cənubi Əhəngdaşlı Alp d-rı) kimi uzanır. Silsilələr bir-birindən geniş dağarası çuxurlar və Drava çayının dərəsi ilə ayrılır. Şimali Əhəngdaşlı Alp d-rı (hünd. 2995 m-ədək; Xoyer Daxştayn d.) iti yalları, şiş zirvələri və sıldırım yamaqları ilə fərqlənir; karst relyef formaları – karrlar, karst çalaları və mağaraları ilə (məs., *Aysrizenvelt*) səciyyəvidir. Şm.-da

bu dağlar Dunay çayına pillələrlə enən Avstriya Alp öndağılığına keçir. Mərkəzi Kristallik Alp d-rı A.-nın ən yüksək dağ massivlərindən (Estal, Ştubay, Silertal, *Yüksək Tauern*) ibarətdir. Bu dağların yalları daimi qar və buzlaqlarla örtülüdür; dağların ş. hissəsi nisbətən alçaqdır. Ens və Mur çay dərələrinin arası ilə uzanan *Alçaq Tauern* silsiləsi şm.-ş.-də Ayzenerts Alp d-rına keçir. Mərkəzi Kristallik Alp d-rının Yüksək Tauern massivindəki Qrosqlokkner zirvəsi (3797 m) A.-nın ən yüksək nöqtəsidir. Cənubi Əhəngdaşlı Alp d-rı A. ərazisində iki əsas massivdən: Karni Alp d-rından (hünd. 2780 m-ədək; Kolyans d.) və Karavanke silsiləsindən ibarətdir. Şərqi Alp d-rının A.-dakı əsas aşırımları Brenner (1374 m) və Zemmerinqdir (985 m). A.-nın ş.-ində Ştiriya-Burgenland təpəli düzənliyi (Orta Dunay ovalığının bir hissəsi), şm.-ində *Cexiya massivini* əhatələyən Mülfirtel, Valdfirtel, Vaynfirtel

Qrosqlokkner zirvəsi.

və s. alçaq (hünd. 400–900 m) dağlıqları, Dunayın sağ sahilində, Vyana ş.-indən q.-də *Vyana Meşəsi* dağ massivi yerləşir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar.

A. ərazisinin geoloji quruluşunda *Alp tektogen epoxasının* strukturları – Cexiya massivi, Alpönü kənar çökəyi və Şərqi Alp d-rının qırıq sistemi iştirak edir. Cexiya massivinin c. hissəsi (Dunay çayının sol sahili) kembriyəqədərki kristallik şistlərdən və Paleozoy qranitlərindən təşkil olunmuşdur. Bunlar Alpönü ön çökəyini doldurmuş Paleogen və Neogenin qırıntı süxurları ilə (molasslarla) örtülmüşdür. Şərqi Alp d-rının Zahirli zonası (Şimali Əhəngdaşlı Alp d-rı), əsasən, Mezozoyun qırıntılı-karbonatlı süxurlarından, Daxili zonası (Mərkəzi Kristallik Alp d-rı) isə qədim kristallik şistlərdən və Paleozoy yaşlı süxurlardan ibarətdir. Ölkənin c.-unda Qayl çayı boyu uzanan və dərinlik çatı ilə Daxili zonadan ayrılan Cənub zonası (Cənubi Əhəngdaşlı Alp d-rı) isə Paleozoy və Mezozoyun gilli-karbonatlı süxurlarından təşkil olunmuşdur.

Əsas faydalı qazıntıları: neft (Matsen), qaz (Sverndorf), qonur kömür (Köflax-Foytsberq hövzəsi), maqnezit (Braytenau, Fayç), dəmir, qurğuşun, sink, mis, volfram filizləri, qrafit, daş duz və s. yataqları, mineral su bulaqları (Baden, Bad-Xall, Bad-İşl və s.) var.

İqlim. Düzən r-nlarda və Alp d-rının ətəklərində iqlim yayı isti, qışı yumşaq keçən mülayim kontinental, q.-də isə rütubətli. Orta temp-r yanvarda –1°C-dən –4°C-yə qədər, iyulda 15–18°C olur. İllik yağıntı 500–900 mm, kənar silsilələrdə 1500–2500 mm-dir. Yüksək dağlıqda yay soyuq, küləkli və yağıntılı (tez-tez sulu qar yağır) olur. Qar xətti 2500–2800 m yüksəklikdən keçir. Dağlarda qar 7–8 ay qalır. Avstriya Alp d-rında sah. 5 km²-dən çox olan 10 buzlaq var.

Daxili sular. A.-nın təqr. bütün ərazisi Dunay çayının (qolları Lex, İnn, Traun, Ens, Layta, Rab, Drava, Mur, Morava və s.), q. kənarı isə Reyn çayının hövzəsindədir. Gəmiçilik üçün yalnız Dunay çayı yararlıdır. Qalan çaylardan (xüsusilə Alp d-rından başlanan) enerji mənbəyi kimi istifadə olunur. Ölkədə təqr. 580, əsasən, buzlaq mənşəli göl var (çoxu Alp d-rının şm. ətəklərində cəmlənmişdir). Ən böyük gölləri: Bodan (Almaniya və İsveçrə ilə sərhəddə) və Noyzidler-Zee (Macarıstanla sərhəddə).

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A.-nın zonal torpaqları çimli-podzollu və qonur meşə, c.-ş.-də çox qəviləşmiş və podzollaşmış lösslü qaratorpaqlardan ibarətdir. Dağlarda dağ-qonur meşə, dağ-qonur çimli-karbonatlı, dağ-podzollu və dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Meşələr ölkə ərazisinin təqr. 38%-ni tutur. Öndağlıqda və yamaqların aşağı hissələrində (600–800 m-ədək hünd.-də) enliyarpaqlı meşələrin ayrı-ayrı massivləri (çox vaxt göyrüş, ağcaqayın, qarağac qarışıq fıstıq, palıd, vələs meşələri) var; daha yuxarıda bu meşələr bütöv qurşaq əmələ gətirir. Dağ çaylarının dərələrində qızılağac meşələrinə tez-tez rast gəlinir. 1400 m-dən 1800 m-ədək olan yüksəkliklərdə dağ şamağacından və sidr sərildən ibarət subalp cəngəllikləri ilə əvəzlənən iynəyarpaqlı meşələr (ağ şam, küknar, şam və qaraşam) yayılmışdır. 2000 m-dən yüksək yerlərdə hündürötlü subalp (mattalar) və alçaqotlu Alp (almırlar) çəmənliyi (əsasən, yay otları kimi istifadə olunur) yerləşir. A.-nın düzənlik r-nlarında ilk meşələr, demək olar ki, tamamilə qırılmışdır. K.t. yerləri və mədəni landşaftlar üstünlük təşkil edir. Meşə massivləri ikincili meşələrdən ibarətdir. Dunay ç. dərəsində allüvial torpaqlarda çaybasar meşə sahələrinə rast gəlinir.

Meşələrin məhv olması, açıq sahələrin şumlanması əvvəllər geniş yayılmış heyvan növlərinin tamamilə və ya qismən qırılmasına səbəb olmuşdur. Meşə zonasında, əsasən, qoruqlarda nəci maral (Orta Avropa maralı), cüyür, qaban, canavar, vaşaq, meşə dələsi, hornostay, gələncik, samur, dovşanlar (ağ və boz); quşlardan bonazi tetrası, Sibir xoruzu, tetra və s. qorunub saxlanmışdır. Yüksək dağlıq r-nlarda Alp dağkeçisi (A.-da nəslinin kəsilmək təhlükəsi var), köpgər, Alp marmotu; quşlardan sarıdimdik dağ qarğası, qayalıq kəkliyi, Alp divaraçıxanı, qar sərçəyəoxşarı vardır. Düzənlik hissədə dovşanlar, tülkülər, xırda gəmiricilər, müxtəlif növ quşlar rast gəlinir. A.-da 178 mühafizə olunan ərazi (ümumi sah. təqr. 2,7 mln. ha), o cümlədən Yüksək Tauern, Nokkberge, Kalkalpen, Donau-Au, Noyzidler-Zee-Zevinkel milli parkları vardır.

Əhali

Əhalinin əksər hissəsi (90%) *avstriyalılardan* ibarətdir (2000); həmçinin almanlar (3%), slovenlər, xorvatlar, macarlar, türklər yaşayırlar. Polyaklar,

italyanlar, çexlər, slovaklar, bosniyalılar, yəhudilər, qaraçılar, rumınlar və b. azsaylı qruplar təşkil edirlər. Əhali, əsasən, xristianlardan (83%), o cümlədən katoliklər (76%), protestantlar (təqr. 5%) və pravoslavlardan (2%) ibarətdir; müsəlmanlar 2,3%, yəhudilər 0,1% təşkil edir. A. üçün təbii artım tempinin aşağı olması səciyyəvidir (1970-ci illərin əvvəllərindən ölüm doğumu üstələyir). A.-nın əhalisi (1945 ildə 7 mln. nəfər, 1970 ildə 7,5 mln. nəfər, 1990 ildə 7,6 mln. nəfər) 1990-cı illərdən, əsasən, immiqrantların axını hesabına (əhalinin ümumi illik artımının 80–90%-inadək təşkil edir) ildə 5–10 min nəfər artmışdır, yerli əhalinin sayı isə azalmağa davam edir. A.-nın əsas demoqrafik problemi doğum səviyyəsinin aşağı olmasıdır (1000 nəfərə 8,9; 2003); qadın fertilliyinin göstəricisi (1 qadına 1,5 uşaq, 2001) dünyada ən aşağı göstəricilərdən biridir. İl ərzində 1000 nəfərə 5 nikah bağlanır (1960 ildə 8,5 nikah), avstriyalı ailələrin təqr. 1/3-nin uşağı yoxdur, təqr. 1/3-nin isə 1 uşağı var. Gənclərin (15 yaşa qədər) əhalinin tərkibindəki xüsusi çəkisi 16,2% – dünyadakı ən aşağı göstərici, yaşlıların (65 yaşdan yuxarı) xüsusi çəkisi 15,5% – Avropanın orta göstəricisindən yüksək, dünyanın orta göstəricisindən isə olduqca yüksəkdir. Orta hesabla hər 100 qadına 95 kişi düşür (2003). 2003 ildə A. əhalisinin orta ömür müddəti 78,2 il (kişilərdə 75,0; qadınlarda 81,1); ümumi ölüm səviyyəsi 1000 nəfərə 9,19 nəfər olmuşdur (kişilər üzrə 11,9; qadınlar üzrə

6,1); uşaq ölümü səviyyəsi hər 1000 nəfər doğulandan 4 oğlan, 4 qızıdır. Əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 97,4 nəfər (2005) təşkil edir. Ölkənin ş.-indəki düzənlik və təpəlik ərazilər (xüsusilə Vyanaətrafi və Vels-Lins r-nu) çox sıx məskunlaşmışdır: burada təkcə kənd əhalisinin sıxlığı 1 km²-də 200–300 nəfər təşkil edir; A.-nın c.-q. Alpyanı hissəsində 1 km²-də 10–20 nəfər, Alp d-rında bu rəqəm daha aşağıdır – 1000 m-dən hündürdə əhalinin 2%-i yaşayır. Şəhər əh. 77%-dir. İri şəhərləri – Vyana (1569 min nəfər, aqlomerasiyada 2 mln. nəfərdən çox – A. əhalisinin təqr. 1/4-i, 2005), Qrats (222 min), Lins (181 min), Zalsburq (145 min) və İnsbruk (112 min); şəhər əhalisinin təqr. 1/2-i əhalisi 100 mindən az olan şəhərlərdə yaşayır. Qərb ərazilərdə (Tirol və Forarlberqin Alp r-nları) kənd əhalisinin xüsusi çəkisi və təbii artımın səviyyəsi ölkədəki orta səviyyədən yüksəkdir; daha çox urbanizasiyaya məruz qalmış Dunayyanı ərazilərdə (Yuxarı və Aşağı A., Burgenland) əhalinin artımı xeyli aşağıdır, yaşlı nəslin xüsusi çəkisi isə orta ümumi göstəricisindən yüksəkdir. Əcnəbi işçilərin axını hesabına 1960-cı illərin əvvəllərindən A.-da xarici miqrasiyaların sabit müsbət saldosu mövcuddur. A.-da təqr. 750 min əcnəbi (ümumilikdə ölkə əhalisinin 9%-indən çox, əksəriyyəti Şərqi Avropadan və Türkiyədən gələnlər), əsasən, fəhlələr və onları aidi üzvləri, həmçinin qaçqın və siyasi mühacirlər (bütün əcnəbilərin təqr. 20%-i) yaşayır. 1991 ildə qəbul

Nokkberge Milli Parkı.

olunmuş qanun əcnəbilərin sayını məhdudlaşdırır (A. əhalisinin 10%-ndən çox yaşaya bilməz, yerli işçi qüvvəsinin 10%-dən çox olmamaq şərti ilə); müvafiq göstəricilər, praktiki olaraq, kvotaların yüksək həddinə çatmışdır. Əhalinin daxili miqrasiyaları cüzidir. İşləyən əhali 4,5 mln. nəfər (2003) təşkil edir; onların 67%-i xidmət sahəsində, 29%-i sənayedə, 4%-i kənd və meşə təsərrüfatlarında çalışır. İşsizlik səviyyəsi 4,4%-dir (2004).

Tarixi очерк

Avstriya torpaqları qədimdən Şərqi markanın yaranmasınadək. A. üçün qədim dövrlərdən mədəniyyətlərin müxtəlifliyi səciyyəvidir. *Mustye* dövründə A.-nin ərazisində artıq bir neçə ənənə mövcud olmuşdur. Üst Paleolitə Villendorf və s. düşərgələr, Mezolitə isə Siqoynerhöle və s. düşərgələr aiddir. İstehsal təsərrüfatı Erkən Neolit dövründə meydana gəlmişdir (*xətti-lentvari keramika mədəniyyəti*). Cənub-Şərqi A.-da *Lendel mədəniyyəti* yayılmışdı. Son Neolit dövründə A. ərazisində *qifabənzər qədəhlər mədəniyyətinin* nümayəndələri məskunlaşmışlar. Neolitin sonu və Eneolit dövrü Aşağı A.-da *Baden mədəniyyəti*, Tirola isə *Mixelsberq mədəniyyəti* ilə təmsil olunmuşdur. Şaxtalardan çaxmaqdaşı hasil etməkdə ixtisaslanan icmaların meydana gəlməsini Mixelsberq mədəniyyəti ilə əlaqələndirirlər. Eneolit dövründə Şərqi Alp d.-rında Mondzee mədəniyyəti yayılmışdı. Tirol-Zalsburq mis yataqlarındakı mədənlərin istismarına bu mədəniyyətin nümayəndələrinin başladığı ehtimal olunur. Eneolitin sonunda A. ərazisində *zəngvari qədəhlər mədəniyyətinin* maldar tayfaları yayılmışlar. Erkən Tunc dövründə Aşağı A.-da *Unetise mədəniyyəti* yayılmışdır. Orta Tunc dövrü A.-da *kurqan qəbirləri mədəniyyətinin* Orta Dunay qrupu ilə, Son Tunc dövrü isə Ştilfrid mədəniyyəti ilə əvəzlənmiş Bayerdorf mədəniyyəti, həmçinin *Lujise mədəniyyəti* ilə təmsil olunur.

Qalşat dövründə dəmir metallurgiyası mənimənilmişdir. A.-nın q. və şm. vilayətləri Qərbi Qalşat ənənələri, c.-ş. vilayətləri isə Şərqi Qalşat ənənələri zonasına (*illiriyahlar*) daxildir. E.ə. 5 əsrdə A. ərazisində məskunlaşan *keltlər* mənşəcə özlərinə yaxın olan Qərbi Qalşat ənənələrinin daşıyıcılarını assimilyasiya etmişlər. E.ə. 2 əsrdə A.-nın böyük hissəsində Norik krallığı yarandı, e.ə. 1 əsrin əvvəllərində isə şm. vilayətlə-

ri romalıların İtaliyadan qovduqları *boylar* tərəfindən tutuldu. Lakin Şərqi Alp d.-qında bir sıra illiriyalı qruplar uzun müddət öz mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. E.ə. 1 əsrin ortalarında boylar *duklar* tərəfindən qırılmışdır, e.ə. 8 ildə isə onların torpaqlarında *markomanlar* məskunlaşmışlar. E.ə. 15 ildə Norik krallığı romalıların tərəfindən işğal olunmuşdur. Sonralar burada Norik əyaləti yaranmış, A.-nın q. vilayətləri Retsiya əyalətinin, ş. vilayətləri isə Pannoniyanın bir hissəsinə çevrilmişdir. Yerli əhali romanlaşmış, onun ənənələri əyalət Roma mədəniyyətinin yerli variantının əsasını təşkil etmişdir. Ən iri şəhərlər *Lauriak*, Vindibona (indiki Vyana), *Karnunt* (*Kähraba yolu* üstündə mühüm məntəqə) olmuşdur. A. *Markoman müharibələri* (166–180) zamanı böyük dağıntılara məruz qalmışdır. *Diokletianın* həyata keçirdiyi islahatlar zamanı A. ərazisindəki əyalətlər Roma imperiyasının qərb hissəsinə qatıldı.

Xalqların böyük köçü dövründə A.-nın ayrı-ayrı əraziləri müxtəlif şəkildə məskunlaşdı. 4 əsrin sonlarında Pannoniyada federatlar qismində Dunay-Şərqi german mədəniyyətinin (*Unterzibrunn* və s.) abidələri ilə səciyyələnən barbar qruplaşmaları (əsasən, qotlar və hunlar) məskunlaşdılar. Retsiya *alemanların* nəzarəti altında idi. Norik hücumlara məruz qalsa da, Roma qarnizonları (476 ildə əsgərlərə ödəmələr dayandırılanaqədər) və Roma idarəçiliyi digər torpaqlara görə burada daha çox qalmışdı. Roma ilə əlaqələrin qorunub saxlanması Müqəddəs Severinin fəaliyyətinin böyük rolu oldu. 430-cu illərdən başlayaraq Dunaydan şm.-dəki ərazilərdə hunlara tabe olan şərqi german tayfası ruqlar məskunlaşdı. Təqr. 453/454 ildə Nedao yaxınlığında hunları məğlub etdikdən sonra ruqlar Norikin şimalını da nəzarət altına aldılar. 488 ildə ruqlar darmadağın edildikdən sonra Odoakrın göstərişi ilə Norikin şm.-ndən roman əhalisinin evakuasiyasına başlandı (A.-nın c. hissəsi olan Norik mediterraneumdakı Roma əhalisi 6 əsrin sonlarınaqədər burada qalmaqda idi). A.-nın şm.-ş.-ində 5 əsrin sonlarından lanqobardlar məskunlaşmışlar. 568 ildə onlar İtaliyaya getdikdən sonra bu ərazilər *avarların* nəzarətinə keçdi, lakin avar tipli qəbirlərə yalnız Vyana ş.-də təsadüf olunur və onlar 7 əsrin ortalarından əvvələ aid edilmir. A.-nın q.-ində alemanları sıxışdıran *bavarların* abidələ-

ri 6 əsrin sonları – 7 əsrin əvvəllərində Lins, Zalsburq, İnsbruk r-nlarında yayılmışdı. A.-nın ərazisində 6 əsrin 2-ci yarısında bavarlar ilə avarlar arasında boş zonanın mövcud olması bir sıra slavyan qruplarının burada irəliləməsinə təkan verdi. Şərqi Alp d.-rının slavyanları *Ketlax mədəniyyətini* yaratmışlar.

Şərqi markanın yaranması. 788 ildə *Böyük Karl* Bavariyanı Frank krallığına birləşdirdi. Bu səbəbdən frankların təsiri slavyanların məskunlaşdığı qonşu *Karintiyaya* (Xorutaniyaya) da yayıldı. Beləliklə, Frank krallığının c.-ş. sərhədləri Pannoniyada *Avar xaqanlığının* hüdudlarına çatdı. 8 əsrin sonu – 9 əsrin əvvəllərində xaqanlığın süqutundan sonra ş.-dən gözlənilən hücumlardan müdafiə məqsədilə Dunayın orta axınında möhkəmləndirilmiş sərhəd zonası – Pannoniya, yaxud Şərqi marka yaradılmışdı. Bu zona 843 ildə Böyük Karl imperiyasının parçalanması nəticəsində Bavariyanın tərkibində Şərqi Frank krallığına (10 əsrdən Almaniya) qatıldı. Dunay regionunda macarların daimi yürüşləri nəticəsində siyasi vəziyyət qeyri-stabil idi. 955 ildə Almaniya kralı I Ottonun (962 ildən imperator) Auqsburq yaxınlığındakı Lex çayı sahillərində köçəri macarlar üzərindəki qələbəsi c.-ş.-dəki Bavariya sərhəd ərazilərinin yenidən təşkil olunması üçün zəmin yaratdı. Bu yenidənqurma nəticəsində Bavariya hersoqluğunun ərazisi azaldı, 976 ildə Karantaniya hersoqluğu (indiki Almaniya ərazisində ilk hersoqluq) yaradıldı, Şərqi markanı isə Almaniya kralının nümayəndələri kimi Babenberqlər sülaləsindən (976–1246) olan markqraflar idarə etməyə başladılar. 996 ilə aid olan mənbələrdə Şərqi marka ilk dəfə Avstriya (Ostarrichi, indiki Österreich), yəni Şərqi vilayət kimi qeyd edilir.

Avstriya 12 əsr – 16 əsrin əvvəllərində. 1146 ildə A.-nın markqrafı II Henrix Yazomirqott Vyana öz iqamətgahı seçdi, 1156 ildə isə imperator I Fridrix *Barbarossanın* hökmü ilə A. Bavariyadan ayrılıb Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində hersoqluğa çevrildi. Səlib yürüşləri zamanı çox mühüm rol oynamış ticarət yollarının kəşifməsinə yerləşən A. 12–13 əsrlərdə intensiv iqtisadi inkişaf dövrünü yaşamışdır. Burada sənətkarlıq və ticarət, həmçinin duz və əlvan metalların hasilatı inkişaf edirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi şəhər təsərrüfatının tərəqqisinə, həmçinin k.t. istehsalının artımına

və pul rentasının yayılmasına səbəb olmuşdu. A.-nın inkişafında sülalə dəyişiklikləri də rol oynamışdır. Çexiya kralı II Prjemisl ilə rəqabətdə olan 55 yaşlı graf Rudolf Habsburqlu 1273 ildə Almaniyanın kralı seçildi. Qayğıkeş hökmdar kimi tanınan Rudolf təbəələri, ilk növbədə şəhərlilər tərəfindən dəstəklənirdi. O, papalıqla münasibətləri möhkəmləndirdi. Rudolfun yürüdüğü ehtiyatlı siyasət nəticəsində *Habsburqlar* 1282 ildən A. hersoqları oldular. Sülalənin mülklərinin İsveçrə torpaqlarından A. Alp d.-inə köçürülməsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edirdi; belə ki, 13 əsrdən Habsburqlar domeninin özəyi formalaşmağa başlamışdı və sülalə fəal surətdə onun ətrafında qonşu torpaqların "toplanması" siyasətini yürüdüdü. 12–14 əsrlərdə A. hersoqları Ştiriyanı (hələ 1192 ildə irsən Babenberqlərə keçmişdi), Karintiyanı, Kraynanı, Tirolu, Forarlberqi öz ərazilərinə qatdılar. 1438 ildən onlar demək olar ki. Müqəddəs Roma imperiyası taxt-tacının daimi sahibi olmuşlar. 14 əsrin sonu – 15 əsrdə Habsburqların ölkəsində ayrı-ayrı ərazilərdə landtaqları (silki nümayəndəlikləri) olan silki monarxiya təşəkkül tapmışdı. Lakin 15 əsrin sonunaqədər bu ərazilər Habsburqlar sülaləsinin müxtəlif qollarının hakimiyyəti altında olmuşdur. Müqəddəs Roma imperiyasının imperatorları külli-ixtiyar deyildilər. İmperator III Fridrix Habsburq [1440–93] A.E.İ.O.U. devizini [sonralar tarixçilər bunu həm latın ("Austriae est imperare orbi universo"), həm də alman ("Alles Erdreich ist Österreich untertan") dillərindən "Bütün dünya Avstriyanın tabeliyindədir" kimi tərcümə etmişlər] bəyan etsə də, əslində hətta Avstriyadakı kral torpaqlarında onun hakimiyyəti tam deyildi. Yalnız 1493 ildə III Fridrixin ölümündən sonra oğlu I Maksimilian Habsburq [1508–19] bütün A. torpaqlarını hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Onun uğurlu sülalə siyasəti nəticəsində Habsburqların hakimiyyəti altında olan torpaqlar xeyli genişləndi. Burqundiya torpaqları (Niderland), İspaniya və onun koloniyaları, Bohemiya (Çexiya) və Macarıstan irsən I Maksimilianın və xələflərinin tabeliyinə keçdi. 15 əsrdən hakim sülalənin A.-dakı bütün nümayəndələri ershersoq titulu daşımaqla imperiya knyazları arasında ən yüksək statusa malik olduqlarını nəzərə çarpdırırdılar. İmperatorun nəvələri V Karl [1519–56] və I Ferdinand [1556–64]

Habsburqlar sülaləsinin 1700 ilədək hakimiyyətdə olan İspaniya qolunun və 1918 ilədək hakimiyyətdə olan Avstriya qolunun banisi olmuşlar.

15 əsrin sonlarından A.-da erkən kapitalist istehsalının ocaqları (ilk növbədə filizxarxa işlərində) meydana gəlir. Faydalı qazıntılarla zəngin A. Avropa mədəni sənayesinin mühüm mərkəzlərindən biri idi. Tirola gümüş, Ştiriya da dəmir filizi, Karintiyada qurğuşun və mis, Kraynada civə hasil olunurdu. Bu zaman Habsburqların himayəsində olan Cənubi Almaniya ticari-sələmçi kapitalının (*Fuqgerlər, Velzələr*, Hoxtetterlər və b.) A. iqtisadiyatında rolu artır.

Ölkə ilə birlikdə saray əhli də varlıq idi. Lakin I Maksimilian öz məsrəflərini məhdudlaşdırmırdı: hərbi məqsədlərə, onun özünün və yaxın qohumlarının nikah mərasimlərinə külli miqdarda pul xərclənirdi. Bu, dövlətin maliyyə sistemini tamamilə pozur və Avropanın ən qüdrətli monarxını ağır borclar almağa (ilk növbədə Auqsburq bankirləri Fuqgerlərdən) məcbur edirdi.

Habsburqlar imperiyasının yaranması (16 əsrin əvvəlləri – 19 əsrin əvvəlləri). İmperiya tacına malik olan Habsburqlar sülaləsi uzun müddət A. irsi torpaqlarının və kral mülkiyyətinin dövlət və hüquq qeydiyyatına diqqət yetirmədiyi üçün Habsburqlar imperiyasının (Habsburqlar sülaləsinin) formalaşması prosesi demək olar ki, üç əsr davam etmişdir. Lakin bu, imperiyanın Avropa siyasətinə təsirinin artmasına mane olmurdu. Ərazi kompleksinin təşəkkülü dövlət hakimiyyəti tərəfindən mərkəzləşdirmə siyasəti ilə müşayiət olunurdu, lakin mərkəz ilə əyalətlər arasındakı qarşılıqlı münasibət formaları müxtəlif dövrlərdə kompromisdən konfrontasiyayaqədər dəyişmişdir.

16 əsrin ilk onilliklərində Habsburqların Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropadakı əraziləri genişləndirdi. Bu proses, 1526 ildə I Ferdinandın Çexiya, daha sonra Macarıstan kralı seçilməsindən sonra başladı, baxmayaraq ki, Macarıstan torpaqları Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil deyildi. 16–17 əsrlər A.-da mütləqiyyətin təşəkkül tapması ilə səciyyələnir. Ərazilərin ailə üzvləri arasında bölüşdürülməsinə dair Vorms müqaviləsi (1521) və Brüssel müqaviləsinə (1522) əsasən I Ferdinand payına düşən A. torpaqlarında mərkəzi inzibati orqanlar yaratdı. Çoxmillətli Habsburqlar dövlətinin formalaşması

üçün mühüm xarici siyasi amil Türkiyə təhlükəsi ilə mübarizə idi. Türklərin Ştiriya və Karintiyaya yürüşləri hələ 1470-ci illərdə başlamışdı; 1529 ildə Osmanlı ordusu Vyana mühasirəyə aldı [bax *Avstriya-Türkiyə müharibələri (16–18 əsrlər)*]. A. ərazilərinin Osmanlı imperiyası ilə mübarizənin forpostu olması, Habsburqlara öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün imkan yaradırdı. Lakin silklərin mövqelərini möhkəmləndirən Reformasiya ölkənin mərkəzləşdirilməsi siyasətinə ciddi surətdə mane oldu. A. kəndlilərinin çıxışları da Reformasiya ilə bağlı idi: ən böyüyü bütün A.-ni bürüyən Kəndli müharibəsi (1525–26), həmçinin 1595–97 illərdə Yuxarı və Aşağı A.-da, 1626 ildə isə Tirola baş verən üsyanlar olmuşdur. Çox vaxt A. kəndliləri hakimiyyəti kompromisə getməyə və onların tələblərini qəbul etməyə məcbur edirdilər. Ümumiyyətlə, əzəli A. torpaqlarında yaşayan kəndlilər Habsburqların digər əraziləri ilə müqayisədə daha əlverişli şəraitdə yaşayırdılar: onlar şəxsi azadlığa və öz torpaqları üzərində geniş hüquqlara malik idilər, müəyyən olunmuş miqdarda vergiləri ödəyirdilər, Tirola isə hətta landtaqda təmsil olunurdular.

I Ferdinandın ölümündən sonra A. torpaqları onun üç oğlu arasında bölüşdürüldü: sülalənin A. qoluna Aşağı və Yuxarı A., Çexiya, Qərbi Macarıstan və imperator titulu; Ştiriya qoluna (1619 ilə qədər mövcud olmuşdur) Ştiriya, Karintiya və Krayna; Tirol qoluna isə (1665 ilədək) Tirol və Elzasdakı mülklər verildi. Türkiyə təhlükəsi və protestantizmin nüfuzu müxtəlif səviyyələrdə bu ərazilərin hakimiyyəti ilə silkləri arasındakı münasibətlərə mühüm təsir göstərirdi. 1580-ci illərə qədər zadəgan və bürgerlərin əksəriyyəti protestantizmi qəbul etmiş, almanlar, çexlər və slovaklar arasında lüteranlığın kök salmış, Macarıstanda, xüsusilə də onun ş. hissəsində kalvinizm üstünlük təşkil etmişdi. Lüteranlığa rəğbət başlayan imperator II Maksimilianın [1564–76] dini dözümlülüyü də buna şərait yaradırdı. Lakin onun xələfləri II Rudolf [1576–1612] və Matvey [1612–19] katolisizmə fəal dəstək göstərirdilər. İmperator II Ferdinandın [1619–37] hakimiyyəti illərində A.-da Kontreformasiya hücumu keçdi. 1620 ildə Belaya Qora yaxınlığında baş verən döyüşdə çex silklərinin məğlubiyyəti Habsburqların Çexiya torpaqlarında katolisizmi bərpa etməsi üçün şərait ya-

radı. *Otuzillik müharibə (1618–48)* gedişində imperator protestantizmə qarşı qəti tədbirlər həyata keçirdi: zadəganlara 3 ay müddətində katolisizmi qəbul etmələrini, ya da ölkədən çıxmalarını əmr etdi. Katolik kilsəsi A.-da yenidən hakim mövqə tutdu, yezuitlərin təsiri gücləndi. II Ferdinandın hakimiyyəti erkən mütləqiyyətin əlamətlərini kəsb etdi. Lakin qanlı Otuzillik müharibə Habsburqların mövqələrini xeyli zəiflətdi. Knyazların əksəriyyəti *Vestfaliya sülhünü (1648)* müstəqilliklərinin beynəlxalq səviyyədə tanınması kimi qəbul etdi; Müqəddəs Roma imperiyasının böyük tarixi keçmişindən yalnız adı qaldı.

Otuzillik müharibədən sonra taqr. 50 il A.-nın siyasətini I Leopold [1657–1705] müəyyənləşdirirdi. 1660–80-ci illərdə A. üçün ən böyük təhlükə Osmanlı imperiyası idi. 1683 ildə sədrəzəm Qara Mustafa paşanın başçılıq etdiyi 200 minlik ordu Vyananı mühasirəyə aldı, şəhərdə epidemiya başladı. Yalnız Lotaringiyalı Karlın rəhbərlik etdiyi imperiya ordusu tərəfindən dəstəklənən Polşa sərkərdəsi Yan Sobeskinin türklər üzərində qələbəsi A. paytaxtının ələ keçməsinin qarşısını aldı. Osmanlı imperiyası və Avropada hegemonluq uğrunda Fransa ilə mübarizə aparən Habsburqlar A.-da öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə nail oldular və Macarıstan krallığını da tabe etdilər. *İspaniya irsi* uğrunda müharibə (1701–14) nəticəsində A. Niderlandın İspaniyaya tabe olan hissəsinə və İtaliyadakı bir sıra ərazilərə yiyələndi. 18 əsrin əvvəllərində Habsburqlar imperiyası öz tarixində ən geniş ərazilərə sahib idi. A. qitənin ən çox ərazi genişlənməsinə nail oldu. A. qitənin ənir və nüfuzlu dövlətlərindən birinə çevrildi.

Habsburqların siyasətində onların tabeliyində olan və etnik, iqtisadi, dövlət-hüquq baxımından fərqlənən ərazilərin mərkəzləşdirilməsinə meyil getdikcə daha aşkar nəzərə çarpırdı. *Praqmatik sanksiyada (1713)* monarxiyanın tərkibindəki ərazilərin vahidliyi və bölünməzliyi haqqında müddə əksini tapdı, həmçinin monarxın oğlu olmadığı təqdirdə taxt-tacın irsən onun qızına keçməsi qaydaları müəyyən edildi. İmperator *VI Karlın* [1711–40] ölümündən sonra Habsburqların hakimiyyətində olan ərazilər onun qızı *Mariya Terezilyaya* [1740–80] keçməli idi, lakin bir sıra Avropa dövlətləri onun bu hüququnu tanımaqdan imtina etdi. *Avstriya irsi* uğrun-

da müharibə (1740–48) nəticəsində A. iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş əyaləti olan Sileziyanı itirdi. *Yeddiillik müharibə (1756–63)* gedişində Sileziyanı Prussiyadan geri almaq üçün daimi rəqibi Fransa ilə ittifaq bağlayan A.-nın cəhdi uğursuz oldu. A. Polşanın bölüşdürülməsində iştirak etdi. 1772 il Peterburq konvensiyasına görə, Osvensim və Zator knyazlıqları, Sandomir və Krakov voyevodalıqlarının cənub hissələri, Rus (Xolm torpağı istisna olmaqla) və Belz voyevodalıqları A.-nın hakimiyyətinə keçdi. 1795 ildə baş verən yeni bölüşdürmədən sonra da Polşa torpaqlarının bir hissəsi onun payına düşdü.

Mürəkkəb iqtisadi və daxili siyasi vəziyyət monarxiyada köklü islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi. Habsburqların qarşısında duran ən mühüm məsələlər ordunun yenidən qurulması və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi idi. Mariya Terezilyanın islahatları iki mərhələdə keçirilirdi: birinci mərhələdə o, daimi ordunun təşkilini, ümumi gəlir vergisinin tətbiqi vasitəsilə vergi sisteminin tənzimlənməsini, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və yerli silki təsisatların nüfuzunun məhdudlaşdırılması məqsədilə dövlət aparatının yenidən qurulmasını həyata keçirirdi. İkinci mərhələdə merkantilizm və sərbəst proteksionizm prinsiplərini rəhbər tutan hakimiyyət vahid daxili bazarın (Macarıstan, Tirol və Forarlberq istisna olmaqla bütün ölkə vahid gömrük r-nunda birləşirdi) yaradılması üçün tədbirlər görür, manufakturaların yaradılmasını dəstəkləyirdi. Mülkədarların özbaşınalığının məhdudlaşdırılması, kəndli müəlləfiyyətlərinin tənzimlənməsi (biyar həftədə üç gündə azaldıldı) güclü kəndli təsərrüfatlarının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Xalq təhsili sahəsində keçirilən islahatlar olduqca əhəmiyyətli idi. Avropada dövlət vəsaiti hesabına məktəb açan ilk ölkələrdən biri A. olmuşdur. İrsi torpaqlarda – Avstriyada və Çexiyada mütləq monarxiyalı vahid dövlətin formalaşması Mariya Terezilyanın fəaliyyətinin əsas nəticəsi oldu. Onun oğlu *II İosif* (1765–90) illərdə Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru, 1765–80 illərdə anası ilə şərikli, 1780–90 illərdə isə təkbaşına A. ersher-soqu) *maarifçi mütləqiyyətin* islahatlarını davam etdirdi. II İosif yeni məmurlara və orduya arxalanaraq monarxiyanın vəhdətinə nail olmağa çalışırdı. Onillik islahatlar dövrü dövlət həyatının bütün

sahələrini əhatə edirdi. İmperator hələ də bəzi yerlərdə mövcud olan kəndli təhkimçiliyini (1781–82, 1785 il fərmanları), silki vergi imtiyazlarını ləğv etmiş, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini təmin etmiş, din azadlığını bəyan etmiş (1781), mətbuat və teatr tamaşaları üzərindəki senzuranı yüngülləşdirmişdi. O, ərazilərin və imtiyazlı silklərin – ilk növbədə torpaq aristokratiyasının maraqları ilə hesablaşmış, ölkə ərazisində katolik kilsənin hüquqlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdı. II İosif alman dilini yeganə rəsmi dil elan etməklə, çoxmillətli avstriyalılığın (Österreichertum) təməlini qoydu. Lakin torpaq mülkiyyətin və onlardan yığılan vergiləri tənzimlənmək cəhdi mülkədarların müqaviməti nəticəsində baş tutmadı. Monarxiyanın ayrı-ayrı ərazilərində onların milli və tarixi xüsusiyyətlərinə İosifin laqeydliklə yanaşması da narazılığı artırırdı. Nəticədə onun yeniliklərinin bir qismi qüvvəyə minmədi, Macarıstanda isə din azadlığının verilməsi və təhkimçilik hüququnun xitamından başqa bütün islahatlar ləğv olundu.

II İosifin xələfi imperator II Leopold [1790–92] aristokratiyanın narazılığını aradan qaldırmaq məqsədilə sələfinin bəzi islahatlarını ləğv etdi, bəzilərini isə yüngülləşdirdi. A. mədəniyyətinin çiçəklənməsi maarifçi mütləqiyyət dövrünə təsadüf edir. Barokko memarlığının inciləri Vyana, Praqa, Zalsburq və s. şəhərlərdə cəmləşmişdi, bütün Avropada musiqi modasını Vyana bəstəkarları müəyyən edirdilər. 1792 ildə Praqa untində çex dili kafedrasının açılması 18 əsrin sonlarında A. hökuməti tərəfindən milli siyasətin yumşaldılmasının bariz nümunəsi oldu.

18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində A. ciddi böhran keçirirdi; II İosifin mərkəzləşdirmə islahatlarına qarşı “köhnə qayda” qüvvələrinin müxalifliyi, Belçikada baş verən *Brabant inqilabı (1789–90)*, Macarıstanda Habsburqlara qarşı açıq çıxış təhlükəsi, iqtisadi durğunluq, xarici siyasətdəki uğursuzluqlar, ölkədə inqilabi ideyaların yayılması qorxusu imperator *II Fransı* [1792–1835] mühafizəkar daxili siyasət yürütməyə vadar edir. 1804 il avqustun 11-ndə o, “Avstriya imperatoru” titulu qəbul etdi; ölkə “Avstriya imperiyası” adlandırıldı. 1806 ildə Napoleonun təzyiqi ilə Müqəddəs Roma imperiyası ləğv olundu. A.-nın inqilabi Fransa və Napoleonla aparılan müharibələrin fəal

iştirakçısı olması ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu. Dövlət iflasının daimi təhlükəsi hökumətin manevr üçün imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Növbəti məğlubiyyətdən və A. üçün alçaldıcı *Şönbrunn sülhündən (1809)* sonra imperiyanın siyasətini xarici işlər naziri K.L.*Metternix* (1821–48 illərdə kansler) müəyyənləşdirməyə başladı. Ən nüfuzlu Avropa dövlətlərindən biri kimi A.-nın da mövqeyini qoruyub saxlaması onun diplomatiyasının nəticəsi idi. *Vyana konqresinin (1814–15)* qərarlarına görə, yeni yaradılmış Lombardiya-Venesiya krallığı (Adriatik dənizindəki adalarla birlikdə), İlliriya və Dalmasiya torpaqları A.-nın tabeliyinə verildi. 1815–66 illərdə mövcud olan Alman ittifaqında əsas rol oynayan A. həm də özünün böyük dövlət statusunu qoruyub saxlamışdı.

Avstriya 1815–67 illərdə. 1815 ildən sonra ölkədə yaranmış idarəçilik sistemi çox vaxt Metternix üsuli-idarəsi adlandırılır. Onun əsasını təşkil edən qayda-qanun və sabillik ideyası çoxmillətli dövlətin mövcudluğuna təhlükə yaradan liberalizm və milliyyətçiliyin yayılmasının qarşısını almalı idi. Buna görə də status-kvonun, Avropada qüvvələrin tənzimlənməsi, həmçinin bütün siyasi dəyişikliklərə total polis nəzarətinin və senzuranın tətbiqi, müxalif şəxslərin təqibi A. siyasətinin ana xəttinə çevrildi. Ordu, bürokratiya və katolik kilsəsi hökumətin dayağı idi. Dövlətin əvvəllər də özünü büruzə verən bürokratlaşdırılması 1815–48 illərdə daha bariz şəkildə təzahür edir.

1830–40-cı illərdə A. sosial problemlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxaran sənaye çevrilişi mərhələsinə daxil oldu. 1830 ildə Avropada baş verən inqilablara təsiri ilə liberal müxalifət fəallaşdı, onun bütövlükdə siyasi sistemə qarşı çıxışları daha da artdı. Bu dövr həm də imperiya xalqları arasında milli özünüdərkətin artması ilə səciyyələnir. Yaranmaqda olan milli burjuaziya milli hərəkatları siyasi cəhətdən formalaşdırmağa başladı. Milli məsələ 1848–49 illər inqilabının gedişinə və nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. İmperiya A. və Çexiyada, həmçinin İtaliyadakı ərazilərində inqilabi çıxışlarla, Macarıstanda istiqlaliyyət uğrunda müharibə ilə üzləşdi. İnkilabda sosial etiraz hərəkatının da mühüm rolu oldu. 1848 il martın 13–14-də Vyanada baş verən xalq üsyanı “köhnə” A.-nın simvolu olan 75 yaşlı

K.L.Metternixi İngiltərəyə qaçmağa məcbur etdi. Kəndli çıxışları təhlükəsi səbəbindən hökumət feodal mükəlləfiyyətləri ləğv etdi. Lakin inqilabın əsas kütləsini təşkil edən savadlı bürgerlər konstitusiyanın qəbul olunması, dövlətin və cəmiyyətin liberal prinsiplər əsasında yenidən qurulması tələblərini irəli sürmüşdü. İnkilabın gedişində siyasi, sosial və milli münaqişələr bir-birinə qarışdı; imperiya xalqlarının müxtəlif məqsədlər güdməsi nəticəsində inqilabi qüvvələr parçalandı və bu, əksinqilabın manevr etməsi üçün imkan yaratdı. Lakin hökumət eyni zamanda cəmiyyətin geniş təbəqələrinin istəkləri ilə hesablaşmağa məcbur oldu. Bu, 1849 il martın 4-də qəbul olunmuş konstitusiyada əksini tapdı.

İnkilabi hadisələrin nəticələrindən biri dövlətin, qismən də olsa, modernləşməyə hazırlığının artması oldu. 1851 il dekabrın 31-ndə konstitusiyanın ləğvi nəticəsində idarəçilik sisteminin yeni iqtisadi və sosial-siyasi reallıqlara daha çox uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutan müəyyən dəyişikliklər əsasında mütləqiyyət yenidən bərpa olundu. Yeni imperator *I Frans İosif* [1848–1916] 1850-ci illərdə ümumi maliyyə sistemində, vahid gömrük sistemində və hərbi təşkilata malik olan, həmçinin A. ilə qeyri-Avstriya torpaqları arasında sərhədlər olmayan güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasına yönələn bir sıra islahatlar keçirməyə məcbur oldu. Lakin mərkəzləşdirmə və germanlaşdırma siyasəti imperiya xalqlarının narazılığına səbəb oldu və bundan qonşu dövlətlərin siyasətçiləri faydalandılar. 1859 ildə Pyemont hökumətinin rəhbəri K.B.*Kavur* Fransa imperatoru *III Napoleonla* gizli saziş bağladı və A.-ya qarşı onunla birlikdə çıxışın təşəbbüskarı oldu. Lombardiyanın itirilməsi ilə nəticələnən *Avstriya-İtaliya-Fransa müharibəsində (1859)* A.-nın məğlub olması ölkədə hökumətin siyasəti əleyhinə açıq şəkildə etirazlar üçün bəhanəyə çevrildi. Böhrandan çıxış yolu kimi konstitusiyaya islahatların keçirilməsinə cəhd olundu. 1860 il Oktyabr diplomu, sonra isə 1861 il Fevral patenti ölkədə idarəçiliyin konstitusiyaya formasını tətbiq etdi. A.-da mərkəzçi liberal alman deputatlarının əsas rol oynadığı ikipalatalı parlament – reyxsrat yaradıldı. Mərkəzçi konstitusiyanın qəbul edilməsi imperiyanın macar və slavyan torpaqlarında çoxlu etirazlara səbəb oldu. 1864 ildə ilk dəfə

federalist siyasi proqramı hazırlandı. Macarıstan məsələsi imperiyanın ən mühüm problemi olaraq qalırdı. Prussiya ilə 1866 il müharibəsinin A. üçün uğursuz nəticələri (İtaliyada sonuncu mülkiyyətinin – Venesiyanın itirilməsi, Almaniyadan tamamilə sıxışdırılıb çıxarılması) dövlət quruluşunun dəyişdirilməsinə dair qərarın qəbulunu sürətləndirdi. 1867 il Avstriya-Macarıstan sazişi nəticəsində mütləq vahid monarxiya dualist (ikili) konstitusiyaya dövləti olan *Avstriya-Macarıstan* monarxiyasına çevrildi; Macarıstan əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik əldə etdi. Birliyin hər iki hissəsi şəxsi uniyə əsasında birləşirdi, yalnız üç ümumi nazirlik – maliyyə, hərbi və xarici işlər nazirlikləri saxlanılırdı. Dualizm A.-da almanların, Macarıstanda isə macarların aparıcı rollarının təminatına əsaslanırdı. Bu razılaşma monarxiyanın digər xalqlarının narazılığına gətirib çıxardı.

Avstriya-Macarıstan 1867–1918 illərdə. 1867 il konstitusiyasının qəbulundan sonra A.-da vəziyyət bir müddət stabilləşdi. Lakin Çexiyada milli burjuaziyanın güclənməsi A. almanlarının buradakı ağalığı üçün real təhlükə idi. Çex müxalifəti Macarıstana verilən hüquqların Çexiyaya da verilməsini tələb edirdi. Hökumətin 1871 ildə çexlərə bəzi güzəşt cəhdləri A. almanlarının və macarların sərbəst müqaviməti nəticəsində boşa çıxdı. Monarxiyanın digər ərazilərinə də millətlərin hüquq və dil bərabərliklərinin tanınması haqqında mübahisələr gedişirdi.

1873 ildə baş verən birja iflası sosial və milli münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxardı. E.*Taaffenin* mühafizəkar hökuməti (1879–93) sosial məsələlərin həlli ilə məşğul olmağa məcbur idi, bir halda ki, qanunvericilikdə baş verən bir sıra dəyişikliklərin nəticəsində seçicilərin sayı, əsasən, kiçik burjuaziya təbəqələrinin hesabına xeyli artmışdı. Onların siyasi arenaya çıxması qüvvələr nisbətində ciddi dəyişiklik yaratdı. Liberal qüvvələr öz mövqələrini yeni hərəkatlara, o cümlədən “pangerman” hərəkatına verdi. Bu dövrdə kəskinləşən antisemit ideyalar “pangermanizm”də öz yerini tutdu. Sionist hərəkatının meydana gəlməsi də bu dövrə təsadüf edir. 20 əsrin əvvəlində slavyan xalqlarının gələcəyini onların siyasi birləşməsində görən neoslavizm formalaşdı.

1870-ci illərin sonlarından etibarən hakimiyyət strukturları iqtisadi, sosial

və milli-mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklərə daha az cavab verməsi səbəbindən Habsburqlar monarxiyasının süqut dövrü başlandı. 19 əsrin son rübündə A., iqtisadi inkişafın istehsalın iriləşməsi və inhisarların meydana gəlməsi ilə səciyyələnən yeni mərhələsinə daxil oldu. Sənaye infrastrukturunu yarandı: yeni yollar və kanallar çəkilir, port tikililəri inşa olunur, çay gəmiçiliyi modernləşdirilirdi. Bununla belə xırda və orta kapital hələ də böyük rol oynayırdı.

1874 ildə fəhlə hərəkatında *lassalçılığın* güclü təsiri altında olan partiya yarandı. 1880-ci illərdə bu partiya mötədil və radikal qollara ayrıldı. 31.12.1888–1.1.1889 ildə Haynfelddə keçirilən birləşdirici partiya qurultayında parçalanmanın qarşısı alındı. A. sosial-demokratiyası mövcud quruluşun islahatlar vasitəsilə tədricən dəyişdirilməsi taktikasını dəstəkləyirdi, buna görə də ümumi seçki hüququ uğrunda mübarizəni özünün ümdə məqsədi hesab edirdi. A.-dakı digər kütləvi hərəkat 1891 ildə proqramının əsasını “sosial katolisizm” ideyaları zəhmətkeşlərin maraqlarına cavab verən sosial islahatların zəruriliyi, sinfi ziddiyyətləri istisna edən silki-korporativ dövlətin yaradılması təşkil edən Xristian-sosial partiyasının (XSP) yaranmasına gətirib çıxardı. Bu partiya, əsasən, xırda burjuaziya partiyası idi və 1907 ilədək ölkə seçicilərinin əksəriyyətini təşkil edirdi.

Alman-çex qarşıdurmasının kəskinləşməsi 19 əsrin sonlarında A.-da ölkədaxili siyasi böhrana səbəb oldu. 1905–06 illərdə milli ziddiyyətlərə ümumi seçki hüququ uğrunda mübarizə də əlavə olundu. 1907 ildə kişilərə seçki hüququnun verilməsi siyasi quruluşun demokratikləşdirilməsi yolunda mühüm addım oldu. Çexiyada dil məsələsinin tənzimlənməsinə dair hökumət təklifləri reyxsratda kəskin qarşıdurma yaratdığı üçün 1914 ilin martında imperator reyxsratı buraxdı. Ölkənin xarici siyasətində də ciddi problemlər mövcud idi. Hələ 1879 ildə Almaniya ilə ittifaq müqaviləsi imzalayan A. müttəfiqinin xarici siyasətinin təsiri altına düşmüşdü. Bu siyasət onu Balkan y-a-nda ekspansiyaya sövq edirdi. Burada A.-nın maraqları Rusiyanın və Serbiyanın maraqları ilə toqquşurdu. 1882 ildə A., Almaniya və İtaliya *Üçlər ittifaqı* siyasi-hərbi blokunu yaratdılar. 1908 ildə A. tərəfindən Bosniya və Herseqovinanın ilhaqı

beynəlxalq münasibətlərdə böhran yaratdı, 1914 il iyunun 28-ndə Sarayevoda vəliəhdin qatli isə Avropanın qarşıduran bloklarının Birinci dünya müharibəsinə başlaması üçün bəhanə oldu.

Avstriya Birinci dünya müharibəsi illərində. 1914 il iyulun 23-ndə Avstriya-Macaristan Serbiya hökumətinə antiavstriya təşkilatlarının buraxılması, ordunun, məmurların və mətbuatın A.-ya düşmən mövqedə duran şəxslərdən təmizlənməsi, həmçinin A. hökuməti orqanlarının Serbiya ərazisində tərxiatçı ünsürlərin təqibində iştirakını təmin etmək tələbləri ilə ultimatum verdi. Alınan cavab A. hökumətini qane etmədi və iyulun 28-ndə Avstriya-Macaristan Serbiyaya müharibə elan etdi. 1914 il avqustun 6-nda Rusiyada ümumi səfərbərliyin başlamasını bəhanə gətirərək ona da müharibə elan etdi. 18 yaşdan 50 yaşnadək kişilərin 75%-i orduya çağırıldı. Cəbhədəki itkilərin (ölən, yaralanan və əsir düşənlər) sayı 4,5 mln. nəfərdən artıq (müharibədənəvvəlki bütün əhalinin təq. 9%-i) idi. Taxıl məhsuldarlığının azalması və imperiyanın ş. rayonlarından ərzaq tədarükünün pozulması dinc əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. 1916 il oktyabrın 21-ndə hökumətin yarıtmaz siyasətinə etiraz əlaməti olaraq sosial-demokrat F.Adler baş nazir K.Ştürckü güllələdi. Bir aydan sonra, hakimiyyətinin 68-ci ilində imperator Frans İosif vəfat etdi. Yeni kayzer I *Karl* ali baş komandanlığı vəzifəsini üzərinə götürdü, 3 ildən artıq toplanmayan reyxsratı çağırıldı və *Antanta* nümayəndələri ilə danışıqlara başlamağa cəhd göstərdi. 1918 il martın 3-ndə Brest ş.-ndə Almaniya ilə yanaşı Avstriya-Macaristan Sovet Rusiyası ilə sülh müqaviləsi imzaladı. Almaniya baş qərargahının tələbi ilə A. ordusunun 1918 ilin iyununda Pyave çayı yaxınlığında təşkil etdiyi sonuncu hücum ağır məğlubiyyətlə nəticələndi. 1918 il oktyabrın 16-nda I Karlin Avstriya-Macaristan ərazisində yaşayan bütün xalqlara özünüidarə hüququ verən manifesti imzalaması da dövlətin süqutuna mane ola bilmədi. 1918 ilin oktyabr–noyabr aylarında ərazilər öz müstəqilliklərini elan etdi və imperiya dağıldı.

Avstriya Birinci respublika (1918–38) illərində. 1918 il oktyabrın 30–31-ndə K.*Rennerin* rəhbərliyi ilə koalisiya hökuməti təşkil olundu. 1918 il noyabrın 11-ndə I Karl taxtdan imtina etdi, növbəti gün, noyabrın 12-ndə isə respublika

elan olundu. 1920 il oktyabrın 1-də Milli məclisin qəbul etdiyi konstitusiyaya əsasən A. parlamentli federativ respublikaya çevrildi. Ali qanunverici orqan olan Milli şura ümumi seçki yolu ilə 4 illik müddətə seçilirdi. Ərazilərin nümayəndəli orqanı kimi Federal şura yaradılmışdı. İcraedici hakimiyyəti Milli şura qarşısında məsuliyyət daşıyan, başda kansler olmaqla federal hökumət həyata keçirirdi, prezidentin səlahiyyətləri məhdud idi. Ərazilərə geniş özünüidarə hüququ verilmişdi. *Sen-Jermen sülh müqaviləsinə* (1919) əsasən yeni sərhədləri müəyyən olunmuş A. 6,7 mln. əhalisi olan kiçik bir ölkəyə çevrilmişdi. Bu müqavilə A.-nın hər hansı bir dövlətə birləşməsinə (*anşlüs*) qadağan edirdi. A. təzminat komissiyasının müəyyən etdiyi məbləğdə təzminat ödəməli idi.

1918–20 illərdə sosial-demokratların və xristian-demokratların koalisiya hökuməti işsizliyə görə müavinət, xəstəlik sığortası, sənaye müəssisələrində 8 saatlıq iş gününün tətbiqi və ödənişli məzuniyyət haqqında mühüm sosial qanunlar qəbul etdi. Sosial-demokratların təklifi ilə kollektiv müqavilələrin bağlanması, istehsalat şuralarının, fəhlə palatalarının yaradılması haqqında qanunlar qəbul edildi. Lakin “sosiallaşdırılmış təcrübə müəssisələri” yaratmaqda sosial problemlər öz həllini tapmadı. 1920–33 illərdə “siyasi katolisizm” prinsiplərinin tərəfdarı olan Xristian-sosial partiyası (XSP; Christlichsoziale Partei) hakimiyyətə gəldi. Birinci respublika parlamentində XSP və Avstriya sosial-demokrat fəhlə partiyasından (ASDFP; Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs) başqa pangermanlar da təmsil olunurdu. 1923 ildə sosial-demokratlar *şutsbund* hərbi təşkilatını yaratdılar. A. ərazisində nasist partiyası – Nasional-sosialist alman fəhlə partiyası (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) təşkilatları da fəaliyyət göstərirdi. 1920-ci illərin 2-ci yarısından kütləvi hərbi təşkilatlara çevrilən özünümüdafiə dəstələri (*haymver*) böyük rol oynaмаğa başladı.

1921–22 illərdə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi ilə əlaqədar İ.Zeypel hökuməti xarici borc almaq məcburiyyətində qaldı. 1922 ildə təzminat ödənişlərinin təxirə salınmasını və 650 mln. qızıl kron məbləğində kreditin verilməsini nəzərdə tutan Cenevrə protokolları imzalandı. 1924 ilin sonlarında maliyyənin stabili-

ləşməsinə nail olundu, 1925 il yanvarın 1-dən yeni pul vahidi – şilling tədaviyə buraxıldı. Lakin artıq 1929 ildə dünya iqtisadi böhranı A. iqtisadiyyatını da bürüdü.

1930-cu illərin ortalarına qədər Birinci respublikanın xarici siyasəti böyük dövlətlərin mövqeyindən asılı idi. 1920 ildə A. Millətlər Birliyinin üzvü oldu. Cenevrə (1922) və Lozanna (1932) protokollarına uyğun olaraq ölkəyə kreditlər ayrılır, onun “ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə” təminat verildirdi. Eyni zamanda A. iqtisadiyyatı müqavilə iştirakçılarının nəzarəti altına keçirdi. 1930-cu illərdə A. daha çox İtaliyaya meyil edirdi. İtaliya ilə 1930 il mayın 18-ndə Dostluq haqqında müqavilə, 1934 ilin mart ayında isə iqtisadi əməkdaşlıq haqqında “Roma protokolları” imzalandı. 1933 ilin martında kansler E.*Dolfus* (XSP) parlamenti buraxaraq “qansız” dövlət çevrilişi etdi. Siyasi azadlıqların və sosial nailiyyətlərin məhdudlaşdırılmasına başlandı. 1934 ildə Vyanada şutsbund ilə hökumət qoşunları arasında baş verən fevral döyüşlərindən sonra ASDFP qadağan olundu, rəhbərlərinin əksəriyyəti həbs edildi. Silki-korporativ prinsiplərə əsaslanan 1934 il konstitusiyası İtaliya faşizminə oxşar olan avtoritar rejimi hüquqi cəhətdən təsdiqlədi. 1934 il iyulun 25-ndə baş verən qiyam zamanı E.Dolfusun nasistlər tərəfindən öldürülməsindən sonra hakimiyyətə XSP-ni təmsil edən K.*Şuşniqin* hökuməti gəldi. 1936 ildə “Berlin–Roma oxu”-nun yaradılması ilə Almaniyanın A.-ya təzyiqi artdı. Həmin ildə iki ölkə arasında “iyul sazişi” imzalandı və A. alman-pərəst siyasət aparmağı öhdəsinə götürdü. Şuşniq hökumətinin sazişçilik siyasəti A.-nın özündə də nasional-sosializm ideologiyasının yayılmasına rəvac verdi. A. cəmiyyətinin vətənpərvər təbəqələri nasizmin və avstrofaşizmin hücumuna qarşı müqavimətə cəhd göstərirdi. A. kommunist partiyasının təşəbbüsü ilə antifaşist qüvvələrin Xalq cəbhəsində birləşməsi hərəkatı başlandı. Müxtəlif tərəflərin təzyiqi ilə qarşılaşan Şuşniq 1938 il martın əvvəlində gözlənilmədən Almaniya ilə birləşmək məsələsi ilə bağlı referendum keçirilməsini təklif etdi. Bu, A.Hitlerin A.-nın işğalını sürətləndirmək qərarını qəbul etməsinə bəhanə oldu. 1938 il martın 12-ndə səhər alman qoşunları Vyanaya daxil oldular. Bu hadisəyə qarşı yalnız SSRİ, respublikaçı İspaniya, Çin, Meksika və Çili rəsmi eti-

razlarını bildirdi. Martın 14-ndə Hitleri salamlamaq üçün Vyananın mərkəzi meydanında toplaşan izdiham qarşısında anşlyusun baş verdiyi elan olundu.

Avstriya “Böyük alman reysi”nin (1938–45) tərkibində. A.-nın iqtisadiyyatı alman reyxinin maraqlarına xidmət etməyə başladı. Milli bankın qızıl ehtiyatı müsadirə olunaraq Alman bankına verildi. Yəhudilərin əmlakının müsadirəsi məqsədilə Vyanada “mülkiyyətin köçürülməsi” üzrə xüsusi təsisat yaradıldı. Şillingin alman markasına görə məzənnəsi sonuncunun xeyrinə müəyyənləşdirildi; A. ərazilərində qiymətlər və dolanışq xərcləri artdı. Bütün sosial təminatlar ləğv olundu, müəssisələrdə əmək mükəlləfiyyəti və iş kitabçaları tətbiq edildi. Lakin işsizlik səviyyəsi xeyli aşağı düşdü: A.-nın keçmiş işsizlərinə Almaniyanın hərbi sənayesində tələbat var idi (onlar həm də verməxtə qulluq edirdilər). Bu da öz növbəsində iqtisadi konyunkturun yaxşılaşmasına imkan yaradırdı. K.t.-nda isə əksinə, istehsalda ümumi azalma müşahidə olunurdu. 1938 ildə A. ərazisində *Mauthausen* həbs düşərgəsi yaradıldı. 1945 ilə qədər burada Avropanın müxtəlif ölkələrindən 335 min nəfər dustaq saxlanılmışdır (bunlardan 110 mindən çoxu edam olunmuş, yaxud ölmüşdür). Nasist dövləti təkcə iqtisadiyyatı deyil, əhalinin şəxsi həyatını da nəzarət altında saxlayırdı. Nasist gənclər təşkilatlarına 14 yaşından məcburən qəbul olunan yeniyetmələrə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Melk şəhərində monastır. 1702–36.

müəyyən dəstək olsa da, əvvəllər geniş yayılmamışdı. 1939–40 illərdə baş verən geniş həbslər Müqavimət hərəkatı iştirakçılarını ruhdan salmadı. 1943 ilin payızında “Avstriya azadlıq cəbhəsi”nin təsis konfransı keçirildi. 1944 ildə partizanların nəzarəti altında olan Yuqoslaviya ərazisində kommunistlərin rəhbərliyi ilə faşistlərə qarşı silahlı mübarizədə iştirak edən üç A. azadlıq batalyonu yaradıldı.

1944 il aprelin 12-ndə müttəfiqlər ilk dəfə Vyananı bombardman etdilər. 1945 il martın 29-nda sovet ordusu A. sərhədini keçdi və aprelin 5-dən 13-ə qədər davam edən inadlı döyüşlərdən sonra Vyananı tutdu. Aprelin 27-ndə sosial-demokrat K.Rennerin başçılığı ilə AXP və AKP nümayəndələrinin də iştirak etdiyi müvəqqəti hökumət yaradıldı. Hökumət “Avstriya Respublikasının bərpası”ni elan etdi. Aprelin sonu – mayın əvvəllərində Amerika, Britaniya və Fransa qoşunları A.-nın q. və c. hissələrini ələ keçirdi. 1945 ilin iyulunda “Avstriya üçün müttəfinlər komissiyası” yaradıldı və ölkə, həmçinin paytaxt 4 işğal zonasına bölündü.

Avstriya İkinci respublika (1945 ildən) illərində. Müharibədən sonrakı ilk illərdə A. ağır sosial-iqtisadi vəziyyətə düşdü. Şəhərlərdə ərzaq qıtlığı fəlakət dərəcəsinə çatmışdı, qida məhsulları kartoçka ilə verilir. Şəhər əhalisi həyətlərdə və parklarda tərəvəz əkir, şəxsi əşyalarını ərzağa dəyişmək məqsədilə şəhər kənarına çıxırdılar. Şəhərlərdəki “qara” bazarında 1 kqət 600 şillingə, çörək 40 şillingə (orta aylıq əmək haqqı 120–300 şilling olduğu halda) satılırdı. Eyni zamanda şəhərlilər bombardman nəticəsində dağıntıların təmizlənməsində könüllü iştirak edir, fəhlələr müəssisələrin idarəsini öhdələrinə götürürdülər.

1945 il mayın 1-də K.Renner hökuməti A.-da 1920 il (1929 ildəki düzəlişlərlə birlikdə) konstitusiyasının qüvvəyə mindiyini elan etdi. Lakin A. 1955 ilə qədər ölkə parlamentinin qəbul etdiyi bütün qanun layihələrinə etiraz etmək hüququna malik olan işğalçı qüvvələrin Müttəfiqlər şurasının nəzarəti altında qaldı. 1955 ildə Dövlət müqaviləsi imzalandıqdan sonra A.-nın suverenliyi tam bərpa edildi. Suverenliyin əldə olunması A.-nın neytral statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə sıx bağlı idi.

İkinci respublikanın partiya-siyasi sistemi əvvəlcədən siyasi konsensusa və

sosial əməkdaşlığa nail olmağa yönəlmişdi. 1945 il sentyabrın 11-ndə Müttəfiqlər şurası tərəfindən Avstriya Sosialist Partiyası (ASP; Sozialistische Partei Österreichs; 14 aprel 1945 ildə sosial-demokratların və inqilabsı socialistlərin birləşməsi nəticəsində yaranmışdı), Avstriya Xalq Partiyası (AXP; Österreichische Volkspartei; 1945 ilin aprel ayında keçmiş XSP xadimləri tərəfindən təsis edilmişdi) və AKP tanındı. Nasional-liberal düşərgə yalnız 1949 ildə öz təşkilatını – “Müstəqillər ittifaqı”nı yaratdı, onun əsasında 1955 ildə Avstriya Azadlıq Partiyası (AAP; Freiheitliche Partei Österreichs) meydana gəldi. 1947–66 illərdə ASP və AXP “böyük koalisiya”ya daxil idilər; həmin dövrdə bütün mühüm məsələlər üzrə qərarlar parlamentdə deyil, koalisiya komitəsində qəbul edilirdi. Yerlərdə icraedici hakimiyyəti seçən ərazi landtaqları (parlamentləri) A.-ın siyasi həyatında mühüm rol oynayır.

Nasizmdən azad olunduqdan sonrakı ilk illərdə qara metallurgiya, kömür, neftçixarma, energetika sənaye sahələri milliləşdirildi. *Marşall planına* uyğun olaraq A. 1 mlrd. dollardan artıq vəsait aldı və onu müəssisələrin, d.y.-lərinin, elektrik st.-lərinin bərpasına sərf etdi. Əlverişli iqtisadi konyunktur artıq 1940-cı illərin sonunda 1937 ilin göstəricilərinə gəlib çatmağa, bəzi sahələrdə isə onları üstələməyə şərait yaratdı. Sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri sürətləndi. 1951 ildə artıq əhalinin 2/3-i böyük və kiçik şəhərlərdə cəmlənmişdi. Ərazilərin iqtisadi inkişaf səviyyələri bərabərləşdi, hərçənd ki, bu, bir sıra hallarda (Zalsburq, Tirol, Karintiyada) sənaye sahələrinin hesabına yox, xidmət sahələrinin inkişafı nəticəsində baş verirdi. Daxili siyasətin əsasını başlıca ictimai qrupların maraqlarını təmsil edən əmək haqları və qiymət məsələlər üzrə paritet komissiyasının fəaliyyətində reallaşan “sosial əməkdaşlıq” prinsipləri təşkil edirdi. A. hökuməti bir sıra sosial islahatlar həyata keçirdi, o cümlədən 1955 ildə sosial sığorta haqqında qanun qəbul etdi.

1966 ildə AXP-nin birpartiyalı hökuməti təşkil olunduqdan sonra parlamentdə ASP tərəfindən müxalif fraksiyanın yaradılması parlamentin fəaliyyətini canlandırdı. 1970–83 illər birpartiyalı ASP hökuməti dövrü, bundeskansler “B.Kraski erası” idi. Bu dövrdə “sosial dövlət”in A. modeli formalaşdı. A. etnik və milli azlıqların məsələlərini

uğurla həll edə bildi. ASP ilə AAP-nin “kiçik koalisiya” dövründən (1983–86) sonra 1986 ildə hakimiyyətə yenidən ASP–AXP hökuməti gəldi və A.-nın siyasi mənzərəsi dəyişdi: parlamentə “yaşılılar” və Liberal forumun nümayəndələri seçildi. Parlamentdə yekdilliklə qəbul olunmuş qərarların sayı kəskin azaldı, hökumətə ünvanlanmış sorğuların sayı isə artıdı. Bu illərdə A.-da baş verən siyasi qalmaqal resp. prezidenti K.Valdheymin (1972–81 illərdə BMT-nin Baş katibi olmuşdu) İkinci dünya müharibəsi zamanı törədilmiş hərbi cinayətlərdə əli olması ittihamı ilə bağlı idi. Ölkə daxilindən və xaricdən güclü təzyiqlərə baxmayaraq, K.Valdheyim öz vəzifəsində qaldı, lakin 1992 il seçkilərində AXP-nin digər namizədi – T.Klestil prezident seçildi. 1990-cı illərin ikinci yarısında “Avstriya modeli” böhranla üzləşdi. 1999 il seçkiləri böyük dəyişikliklərə gətirib çıxardı: sosial-demokratlar hökumətin tərkibinə daxil olmadılar və uzun məsləhətləşmələrdən sonra AXP–AAP koalisiyası formalaşdırıldı. Bu koalisiyada ideoloqu Y.Hayder olan sağ millətçi ünsürlər əsas rol oynayırdı. Y.Hayderin digər Avropa dövlətləri ilə münasibətləri kəskinləşdirən radikal fikirləri AAP-ni onu partiya rəhbərliyindən uzaqlaşdırmağa məcbur etdi. AXP–AAP-nin ikinci hökumətində (2003 ildən) AAP sağ liberal yönümlü partiya çevrildi. 2004 ildə A.-nın prezidenti sosialist Z.Fişer seçildi.

A.-da BMT (MAQATE, YUNİDO), ATƏT, OPEK və s. təşkilatların mənzil-qəragahları yerləşir. A. 1995 ildən Aİ-nin üzvüdür.

Təsərrüfat

A. Avropanın iqtisadi cəhətdən ən yüksək inkişaf etmiş, adambaşına düşən ÜDM-in həcmində görə (27,7 min dollar, 2003) dünyanın 10-15 ən varlı ölkələrindən biridir. İqtisadiyyatı qabaqcıl post-sənaye dövlətləri üçün səciyyəvi olan struktura malikdir: ÜDM-in 67%-i xidmət sferasına, 31%-i sənayeyə, 2%-i k.t.-na məxsusdur (2003). Daxili bazarı böyük olmadığına görə ixracı və idxalı çoxdur. A.-da özünün iri transmilli korporasiyaları formalaşmamışdır. İqtisadiyyatın bir çox sahələrində xarici kapitalın (əsasən, alman) payı olduqca böyükdür, xüsusən elektrotexnika və radioelektronika sahələrində; dövlət sektorunun da xüsusi çəkisi çox böyükdür (ÜDM-in təq. 1/3-i yaradılır). ÜDM-in

1/4-i, o cümlədən taxta-şalban və qrafitin, kağız, sellülöz və maqnezitin, alüminiumun yarım xeyli çoxu xaricə göndərilir. Bununla yanaşı, böyük miqdarda xammal, yanacaq və ərzaq məhsulları idxal edilir.

Xidmət sferası. 20 əsrin 2-ci yarısında xidmət sektoru daha dinamik inkişaf etmişdir: 1960–2000 illərdə iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin məşğulluğu strukturunda onun payı 35%-dən 56%-ə, ÜDM-in strukturunda isə 40%-dən 67%-ədək yüksəlmişdir.

Xidmət sektorunun sahələri arasında artım templərinə görə işgüzarlıq və peşəkarlıq kompleksi (menecment, reklam, marketinq, lizinq, məsləhət, məlumat-kompyuter, audit-mühasibat və s.) 1-ci yerdədir. Aparıcı mərkəzləri Vyana, Qrats, Zalsburq və Linsdir.

Rekreasiya xidmətləri A.-nın beynəlxalq ixtisaslaşma sahəsidir. Ölkə müxtəlif rekreasiya resurslarına (o cümlədən təbii və mədəni-tarixi) malikdir. Xarici turistlərin sayına görə (18,6 mln. nəfər, 2003) ölkə Avropada Fransa, İspaniya, İtaliya, B. Britaniya və Almaniyadan sonra 6-cı yerdədir. Beynəlxalq turizm iqtisadiyyata çox böyük təsir göstərir, rekreasiya üzrə ixtisaslaşmış rayonların formalaşmasına kömək edir və valyuta daxilolmasının mühüm mənbəyidir. A. əsas gücünü dağ rayonlarında rekreasiya xidmətlərinin inkişafına yönəldir və İsveçrə ilə yanaşı beynəlxalq dağ turizminin səviyyəsinə və miqyasına görə digər dövlətləri xeyli qabaqlayır (Avstriya Alp d-riında bir dəfəlik yerləşdirmə üçün ümumi yerlərin sayı 1,5 mln.-dur). Bir çox dağ rayonlarında turizm, faktiki olaraq, təsərrüfatın digər sahələrini özünə tabe edərək iqtisadiyyatın əsas sahəsinə çevrilmişdir.

20 əsrin sonunda rəbətənin bir qrup sahəsi, o cümlədən onun daha dinamik yarım sahəsi olan telekommunikasiya xidmətləri, eləcə də ETKTİ və təhsil sahələri yüksək templərlə inkişaf edir. 2000-ci illərin əvvəlində ETKTİ-nin maliyyələşdirilməsinə ÜDM-in 1%-indən çoxu ayrılırdı (1980-ci illərin əvvəlində 0,8%). A.-da 13 minə yaxın alim var. Təhsilə yönələn ümumi xərclər ÜDM-in 5,6%-ini təşkil edir; bu Yaponiya, AFR, B. Britaniya və İtaliyadakı müvafiq göstəricidən xeyli yüksəkdir, lakin ABŞ, Fransa və Skandinaviya ölkələrindən bir qədər aşağıdır. Təhsil proqramlarının maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsində əsas rolu dövlət, ictimai

fondlar, dövlət və özəl universitetlər oynayır.

Maliyyə və sığorta xidmətləri kompleksinin xüsusiyyəti sektorun digər sahələri arasında onların ən yüksək ərazi təməkləşməsidir: Vyana böyük fərqlə ölkənin digər şəhərlərini qabaqlayır və Avropanın aparıcı beynəlxalq maliyyə mərkəzlərinin 2-ci onluğuna daxildir.

Əhaliyə xidmət sahəsinin (sosial və məişət xidmətləri, pərakəndə ticarət və s. daxildir) inkişaf templəri ümumilikdə xidmət sektoru üzrəkindən bir qədər aşağıdır.

Sənaye. A. sənaye istehsalının həcmində görə Qərbi Avropanın ən qabaqcıl ölkələrindən biridir. Başlıca olaraq, əsasən, ixrac üçün azseriyalı və çox vaxt unikal məmulatların istehsalı üzrə ixtisaslaşma A. sənayesinin səciyyəvi cəhətidir (hasilat və emal sənayesi məhsullarının 60%-ə qədəri ixrac edilir, lakin bu göstərici bir çox sahələrdə daha yüksəkdir). Sənaye firmalarının çoxu xarici istehlakçılar üçün məhsullar buraxır. Avropanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş materialtutumlu sahələrinin payı və enerji mənbələrinin idxaldan asılılığı bir qədər yüksəkdir (A. istehlak etdiyi neftin, neft məhsullarının və təbii qazın 80%-dən, kömürün 65%-dən çoxunu xaricdən alır).

A. dağ çaylarının hesabına böyük hidroenerji potensialına malikdir və özünün elektrik enerjisinə olan tələbatını

tamamilə ödəyir. 2003 ildə 58,8 mlrd. kVt.saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir; ölkə əhalisinin hər bir nəfərinə düşən elektrik enerjisi hasilatına görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Elektrik enerjisinin 66%-i SES-lərdən, 34%-i isə İES-lərdən alınır. SES-lərin sayı təq. 1300-dür, çoxu xırdadır, ən iri SES kaskadı Alp d-ri rayonunda İnn çayı üzərində yaradılmışdır; Dunay çayı üzərindəki 9 SES bütün elektrik enerjisinin təq. 25%-ini verir. İES-lər, əsasən idxal edilən yanacaq ilə işləyir; onlardan ən irisi – “Zimmerinq” (“Simmering”) Vyananın c.-ş. kənarındadır, gücü 700 min kVt. Fəaliyyət göstərən AES-i yoxdur. 1970–80-ci illərdə Vyanadan c.-da tikilmiş “Sventendorf” (“Zwentendorf”) AES-i istismara buraxılmamışdır (Çernobil AES-ində baş vermiş qəzadan sonra ölkədə atom enerjisindən istifadəni qadağan edən qanun qəbul edilmişdir). A.-nın energetika siyasəti elektrik enerjisi istehsalının strukturunda İES-lərin (xüsusən kömür və mazutla işləyən) payını aşağı salmağa və SES-lərin önəmini yüksəltməyə yönəldilmişdir.

A.-nın hasilat sənayesi müxtəlif faydalı qazıntıların kiçik yataqlarına əsaslanır. Dəmir filizi (ildə 2 mln. t) hasilatı aparıcı sahədir; açıq üsulla çıxarılır. Əsas hasilat r-nu Yuxarı Ştiriyadır, ən böyük yatağı Ersberqdir. Həmçinin volfram filizi (ildə təq. 400 min t; Zalsburq ərazisində Mitterzill mədəni), polimetall filizləri, o cümlədən daha çox qurğuşun

Insbuk. Beynəlxalq dağ turizmi mərkəzi.

Lins şəhərindən görünüşü.

və sink (Karintiya ərazisində Blayberg mədəni) çıxarılır. A. maqnezit (ildə təqr. 625 min *t*, əsasən, Ştiriya və Karintiya Alp d-larında, həmçinin Tirola) və qrafit (əsasən, Ştiriya) hasilatı üzrə dünya liderlərindən biridir. Ölkədə daşduz (Zalskammerqut d-ri), talk (Ştiriya), kaolin (Yuxarı Avstriya) çıxarılan mədənlər də var. Yanacaq xammal hasilatının həcmi ehtiyatlar tükəndiyinə görə ilbəl azalır. İldə 1 mln. *t*-a yaxın neft (əsas yataqlar Aşağı Avstriya, Vyana şm.-ş.-də, nisbətən kiçikləri Yuxarı Avstriya, Ens və İnn çayları arasındadır), təqr. 1,5 mlrd. *m*³ təbii qaz (ildə 6-6,5 mlrd. *m*³ idxal edir), 1 mln. *t*-a yaxın aşıqkeyfiyyətli liqnit (qonur kömür) hasil edilir. Daş kömür çıxarılmır; ildə 5-7 mln. *t*, əsasən, Polşa və Avstraliyadan idxal olunur.

A.-nın qara metallurjiyası miqyasına görə kiçik olsa da (ildə 3-4 mln. *t*-a yaxın çuqun, 4-5 mln. *t*-a yaxın polad və təqr. 4 mln. prokat istehsal edilir), çox yüksək texnoloji səviyyəyə malikdir. Poladritmə və ixtisaslaşdırılmış prokat z-dları Ştiriyaadır. Boru prokatı istehsalı məhsulları ixracın mühüm maddəsidir. Tirolun şm.-q.-ində yerləşən metallurjiya z-du Avropada ən iri ovuntu metallurjiyası müəssisəsidir; məhsullarının 90%-i ixrac edilir. FÖST-Alpine (VOEST-Alpine) korporasiyası qara metalların əsas istehsalçısıdır.

Alüminium istehsalı əlvan metallurjiyanın başlıca sahəsidir. Entsesfeld ş.-ndəki z-d təkrar alüminiumdan qablaşdırma məhsulu hazırlayır. Briksleqq-

də təkrar mis, Arnoldştaynda qurğuşun, Birqldə volfram pudrası z-dları fəaliyyət göstərir.

Ölkənin metallurjiya bazasına əsaslanan maşınqayırma xeyli dərəcədə idxala (təqr. 60%) istiqamətləndirilmişdir və daha çox fərdi sifarişçilər üçün ədədi mal tədarükü üzrə ixtisaslaşır. A.-nın texnoloji avadanlığına, o cümlədən istehsalat xətləri və hazır obyektlərinə dünyada böyük tələbat var. A.-da öz fi-liallarını yaradan alman korporasiyaları ölkənin elektrotexnika və radioelektron sənayesinə böyük təsir göstərir. Bu sahənin başlıca mərkəzi Vyanaadır (ətrafı ilə birlikdə), burada "Simens" şirkətinin bir neçə z-du, o cümlədən elektrik motorları buraxan iri z-d yerləşir. Lins elektrik avadanlığı, Vayts elektrovoz motorları, Qmunden soyuducular istehsal edən mərkəzlərdir. Forarlberq ərazisində bir neçə elektrotexnika z-du fəaliyyət göstərir. Filla ş. ixtisaslaşdırılmış radioelektronika mərkəzlərindədir. Talqau və Anif ş-lərindəki "Soni" z-dları kompakt-disklər istehsal edir.

Avtomobilqayırma nəqliyyat maşınqayırmasının aparıcı sahəsidir və avtomobil mühərrikləri, qovşaqları və detallarının hazırlanması üzrə ixtisaslaşır. Başlıca mərkəzlər Ştayr ("BMV" avtomobil mühərrikləri z-du) və Asperndir ("Opel-Austria" z-du). Kiçik seriyalarla minik, yük avtomobilləri və avtobuslar; həmçinin motosikletlər, velosipedlər buraxılır. Qrats və Ştayr ş-ləri avtomobilçılığa istehsalı mərkəzləridir. "Ştayr-Daymler-Pux" ("Steyr-Daimler-Puch")

konserni əsas avtomobil istehsalçısıdır. A.-da buraxılan qovşaq və aqreqların 90%-indən çoxu, bütövlükdə bütün milli avtomobil sənayesi məhsullarının təqr. 80%-i ixrac olunur. A.-da d.y. maşınqayırması inkişaf etmişdir. Əsas mərkəzlər olan Vyanaada elektrovoz və qaldırıcı qurğular, lokomotiv və özügedən qaldırıcı kranlar, Qratsda sərnişin və yük vaqonları, Enbaxda teplovoz, vaqon, dizel motorları buraxılır. A.-nın "Plasser und Toyrer" ("Plasser und Teurer") firması dünyada d.y. yoldöşəyənləri buraxan ən böyük istehsalçılardan biridir. Gəmiqayırma sahəsi Lins, Kornoyburq, Fusax tərsanələri ilə təmsil olunur.

A. ildə təqr. 0,5 mln. ədəd atıcı silah buraxır (80%-i ixrac edilir). Ştayrda ağır hərbi texnika, atıcı silah, Hirtenberqdə silah və patron istehsal edən z-dlar var.

Sankt-Pöltəndə buxar və hidravlik turbinlər, nasoslar, sellüloz-kağız sənayesi üçün avadanlıq, Qratsda SES üçün avadanlıq, nasos, kompressor, dəzgah, turbin, metallurjiya sənayesi üçün avadanlıq, podşipnik və kranlar. Krens və Velsdə qara metallurjiya üçün avadanlıq istehsal edən bir neçə iri müəssisə fəaliyyət göstərir. Vyana ətrafında müxtəlif məhsullar, o cümlədən turbin, pres, gürz buraxan z-dlar fəaliyyət göstərir. "Elin" firmasının SES üçün avadanlıq istehsal edən z-du dünya bazarına turbin və turbogenerator çıxaran əsas tədarükçüdür.

A. dəzgah istehsalına görə dünyada 11-ci yerdədir; bu sahənin başlıca mərkəzləri Vyana, Ştokkerau və Linsdir. Buraxılan məhsulun təqr. 80%-i ixrac edilir.

Ölkədə buraxılan traktorların 85%-ini "Ştayr-Daymler-Pux" firması istehsal edir; əsas z-du Sankt-Valentində yerləşir. Vels, Vartberq və Qriskirxəndə k.t. maşınqayırmasının iri müəssisələri vardır.

A.-nın yeganə neft emalı z-du (illik gücü 10 mln. *t*) Şvexatdadır. Emal edilən neftin 90%-i ərəb ölkələrindən və Rusiyadan alınır. Kimya sənayesi xeyli dərəcədə neftə əsaslanır. Linsdə "Xemi Lins AQ" ("Chemie Linz AG") şirkətinin qeyri-üzvi kimya məhsulları buraxan ən iri kombinatı fəaliyyət göstərir. Qaylıtsdə kükürd turşusu, Ebenze və Xallaynda soda istehsal olunur. Vyana-Şvexat (polietilen və plastmas), Xallayn (polivinilxlorid), Lensinq (kimyəvi lif) polimer istehsalının başlıca mərkəzləridir.

Ölkədə ağac emalı sənayesi inkişaf etmişdir. Sellüloz və kağız istehsalı daha üstündür. Əsas istehsal rayonları Ştiriya və Karintiyadır.

Kənd təsərrüfatı. A.-nın aqrar bölməsi ölkənin k.t. məhsullarına tələbatını 86%, bir çox əsas orzaqlar üzrə isə 100% təmin edir. Əmək məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin yüksək səviyyəsi ilə səciyyələnən k.t. ASK-nın digər sahələri ilə sıx əlaqəlidir. K.t.-nin mexanikləşdirilməsi dərəcəsi Aİ-də ən yüksək səviyyələrdən biridir. K.t. torpaqlarının sahəsi 3,4 mln. *ha*-dır (ölkə ərazisinin təqr. 40%-i); əkin sahələri, bağlar və üzümlüklər 1,5 mln. *ha*, çəmənlik və otlaqlar 1,9 mln. *ha* təşkil edir. K.t. məhsullarının çox hissəsi Aşağı və Yuxarı Avstriyada, Burgenlandda və Ştiriyada istehsal olunur.

K.t.-nin başlıca sahəsi heyvandarlıqdır. Südlük maldarlıqla yanaşı ölkənin şm. və ş. r-nlarında taxılçılıq təsərrüfatı və bitkiçiliyin başqa sahələri də inkişaf etdirilir (əkin sahələrinin təqr. 25%-ini yem bitkiləri tutur). Südlük istiqamətli dağ-otlaq heyvandarlığı ölkənin q. və qismən də c. r-nlarında üstündür; əkinçilik, başlıca olaraq, dağ vadilərində inkişaf etmişdir və yerli əhəmiyyət daşıyır. Ölkənin düzənlik hissələrində, əsasən, donuzçuluq və quşçuluq inkişaf etmişdir. Ölkədə 2,1 mln. baş qaramal (o cümlədən 0,8 mln. baş südlük inək; ildə 3,4 mln. *t* süd alınır; hər inəkdən 4 *t*-dan çox), 3,2 mln. baş donuz, 305 min baş qoyun saxlanılır. Bəcərilən əsas k.t. bitkiləri buğda (ildə 1,7 mln. *t*), arpa (1,0 mln. *t*), qarğıdalı (1,6 mln. *t*), şəkər çuğunduru (3,0 mln. *t*), kartof (0,7 mln. *t*), yulaf (0,1 mln. *t*), çovdardır (0,2 mln. *t*) (2004). Dunay vadisində, Yuxarı və Aşağı Avstriyanın dağətəyi r-nlarında, Burgenlandda, Karintiyada və Ştiriyanın c.-ş.-ində meyvəçilik (alma, armud, ərik, albalı) əhəmiyyətli yer tutur. Burgenlandda və Aşağı Avstriyanın şm.-ş.-ində az sahədə becərilən üzüm yüksək məhsuldarlığa malikdir.

Nəqliyyat. A.-da yük və sərnişin dövriyyəsi həcmnin əsas hissəsi d.y. və avtomobil nəql. növlərinin payına düşür. Yük daşınmalarında boru kəməri və çay nəql. mühüm yer tutur. Düzənlik və dağətəyi rayonlar nəql. baxımından yaxşı təmin olunmuşdur. Alp d-rında hər birinin uz. 1 *km*-dən çox olan 10 tunel çəkilmişdir (Arlberq avtomobil yolu tunelinin uz. 14 *km*-dir). D.y. uzunluğu 6 min *km*-dir; beynəlxalq əhəmiyyətli

əsas magistral və dağlıq sahələrdəki hissələr (3,5 min *km*) elektriklişdirilmişdir; digər istiqamətlərdə teplovozlar işləyir. Bərkörtüklü avtomobil yollarının uz. 41 min *km*-dir (1,6 min *km*-i ikitərəflidir). Ölkədə 3 mln.-dan çox minik, təqr. 250 min yük maşını vardır (2003). Sərnişin daşınmalarında avtomobil nəql. həlledici rol oynayır (təkcə şəhərlərə avtobuslarla daşınan sərnişinlər d.y. ilə daşınarlardan iki dəfə çoxdur). Dunayın A. ərazisindən keçən hissəsi boyu gəmiçilik inkişaf etmişdir. Ən iri portlar Lins və Vyanaadır. A.-da 6 beynəlxalq aeroport vardır; ən irisi Vyana-Şvexatdır; aparıcı aviashirkət "Austrian Eyrlyaynz"dır ("Austrian Airlines").

Xarici iqtisadi əlaqələr. A.-nın xarici ticarəti, bir qayda olaraq, mənfi saldoya (ixrac 70 mlrd. dollar, idxal 74 mlrd. dollar təşkil edir; 2001) malikdir, lakin onun xarici partnyorlara göstərdiyi xidmətlər onlardan alınan xidmətlərdən dəyərinə görə üstündür. Turizmdən və tranzit daşınmalarından gələn gəlirlər ticarət balansını kəsirinin 50%-dən çoxunu ödəyir.

A. beynəlxalq əmək bölgüsünə böyük fəallıqla qoşulmuşdur (ÜDM-də ixracın payı 45%-dir) və 150 ölkə ilə ticarət aparır. İxracın 65%-i, idxalın 68%-i AB-nə üzv olan ölkələrə, ixracın 13%-i, idxalın 18%-i Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinə düşür. Ən çox ticarət apardığı dövlətlər: Almaniya (təqr. 40%), İtaliya, Fransa, ABŞ, İsveçrə; keçmiş sosialist ölkələrindən əsas partnyoru Macarıstandır (4%), RF (1,5%).

İxrac və idxalın əmtəə strukturunda hazır məhsullar üstünlük təşkil edir. Ölkənin ümumi ixracatında daxiliyanma mühərrikləri (4%), minik avtomobilləri və onların ehtiyat hissələri (3,9%), kağız (3,6%) mühüm yer tutur. Həmçinin elektrotexnika məmulatı, sənaye avadanlığının bəzi növləri, çay gəmiləri, paltar və ayaqqabı, bəzi orzaq növləri ixrac olunur. İnkişaf etmiş digər ölkələrdən fərqli olaraq, xammal və yarımfabrikatlar da ixracatda önəmli yer tutur: oduncaq və onun qismən emal olunmuş məhsulları, alüminium külçəsi, qara metallar, azot gübrələri, süni liflər, maqnezit, eləcə də elektrik enerjisi. İxrac edilən malların bir çoxu dünya ixracatında böyük xüsusi çəkiyə malikdir (məs., şüşə məmulatları 5,8%, polad prokatı 3,7%, taxta-şalban 3,7%). A. ən çox istehlak malları, həmçinin maşın və avadanlıq, məişət və sənaye elektronikasi və elek-

trotexnikası, avtomobil, xammal və yanacaq idxal edir.

Silahlı qüvvələr

A. silahlı qüvvələrinin (SQ) ümumi sayı təqr. 54,5 min nəfərdir (2005); quru qoşunlarından (QQ) və hərbi-hava qüvvələrindən (HHQ) ibarətdir. SQ-in ali baş komandanı prezidentdir. Sülh şəraitində orduya müdafiə naziri (mülki şəxs) rəhbərlik edir. Müdafiə nazirinin və ölkə hökumətinin baş hərbi müşaviri baş qərargah rəisidir (peşəkar hərbi). A.-nın SQ-i dinc şəraitdə toplanır və təlim keçirən nizami qoşundan və milis dəstələrindən ibarətdir. SQ-in döyüş tərkibinə QQ-nın, HHQ-nin komandanlıqlarının qərargahları, federal ərazilərin və Vyana ş.-nin komandanlıqları, həmçinin mərkəzə tabe olan idarə və hissələr daxildir. Tərkibinə 3 piyada və 2 motoatıcı piyada briqadası, 3 aviasiya və 3 zenit-artilleriya alayı, kadrlı heyətli 20 piyada batalyonu vardır. 21 əsrin əvvəllərində A.-nın SQ-ində təqr. 120 tank, 600-dən çox artilleriya topu və minomyotu, 800-dən çox zirehli döyüş maşını, 50-dən çox döyüş təyyarəsi, 200 sayyar zenit-raket kompleksi və zenit artilleriyası topları, təqr. 70 helikopter olmuşdur. Unterzabitlər Ens ş.-ndə yerləşən hərbi məktəbdə, zabit heyəti isə Vyanaada Tereziya Hərbi Akademiyasında, komanda kurslarında və Milli Müdafiə Hərbi Akademiyasında təhsil alırlar. SQ-in kompleksləşdirilməsi "Ümumi hərbi xidmət haqqında" Qanun (1990) əsasında ərazi prinsipi üzrə həyata keçirilir. Çağırış yaşı 18-dir. Müddətli hərbi xidmət 8 aydır. Hərbi mükəlləfiyyətçilərin hazırlıqlı ehtiyatda olan qüvvələrin ümumi sayı təqr. 70 min nəfərdir, bu da müharibə zamanı SQ-də təqr. 100 min nəfərin olmasını təmin edir.

Səhiyyə

2001 ildə A.-da səhiyyəyə qoyulan ümumi xərclər ÜDM-in 8,0%-ni təşkil etmişdir. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi büdcə vəsaitindən, habelə tibbi sığorta və özəl sektor (xəstəxana yardımı) vəsaitlə həyata keçirilir. Ümumi xəstələnmə 2001 ildə əhalinin hər 100 min nəfərinə görə 632,6 (ürək-damar xəstəlikləri – 297,8; bədxassəli işlər 169,14; travmatizm və zəhərlənmələr – 44,88; vəرم – 12,36) olmuşdur. Yaşlı əhali arasında ölümün əsas səbəbləri: ürəyin işemik xəstəliyi, travmatizm və xərcəng. 1998 ildə "Sağlamlığın möhkəmləndirilməsi haq-

qında” Federal qanun qəbul edilmişdir. Tibbi xidmət məcburi tibbi sığorta (əhalinin 99%-i) əsasında həyata keçirilir. 1998 ildə əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən xəstəxana çarpayısının sayı 581 olmuşdur. 2001 ildə əhalinin hər 100 min nəfərinə 323 həkim (310 nəfərə 1 həkim), 830 orta tibb işçisi, 40 mama, 40 stomatoloq düşürdü. Kurortları: *Badqastayn, Baden, Zauerbrunn, Zemmerinq* və s.

İdman

Ölkə Konstitusiyasına görə idman 9 federal ərazinin səlahiyyətlərinə daxildir; bunlarda idman məsafələri üzrə ərazi təşkilatları fəaliyyət göstərir. A.-nın bütün idman birlikləri A. federal idman təşkilatının üzvüdür. Təşkilat özündə 3 ümumavstriya ittifaqını – İdman və Bədən Tərbiyəsi Fəhlə İttifaqı (ASKÖ), Ümumidman İttifaqı (ASVÖ), Gimnastika və İdman Avstriya İttifaqı (SPORTUNION) ayrı-ayrı idman növləri üzrə 53 federasiyanı, 9 ərazi idman təşkilatlarını birləşdirir. Əsası 1945 ildə qoyulan ASKÖ-nün tərkibinə 4319 müxtəlif idman cəmiyyətləri və klubları (üzvlərinin ümumi sayı 1161,6 min nəfər) daxildir. ASVÖ-nün tərkibində (1949 ildə təsis edilmişdir) 4776 idman cəmiyyəti və klubları (1012,0 min nəfər üzvü) fəaliyyət göstərir. 3975 idman cəmiyyəti və klublarını (1054,8 min nəfər üzvü) birləşdirən SPORTUNION 1945 ildə yaradılmışdır.

A.-da ən populyar və kütləvi idman növü futboldur. Vyananın “Rapid” (32 dəfə ölkə çempionu), “Austriya” (19 dəfə ölkə çempionu) klubları və Zalsburqun “Kazino” klubu UEFA və Kuboklar kuboku turnirlərinin final mərhələsində çıxış etmişdir. Əhəmiyyətinə və kütləviliyinə görə ölkədə 2-ci yeri dağ-xizək idmanı tutur. A.-da 6 mindən artıq dağ-xizək klubu, təqribən 80 məşhur dağ-xizək kurortu, o cümlədən Zalsburq, Kisbuel, İnsbruk fəaliyyət göstərir. Sankt-Anton-am-Arlberqdə ilk dağ-xizək “Arlberq” klubu rəsmən 4.1.1901 ildə təsis edilmişdir. A.-nın dağ xizəkçiləri dəfələrlə dünya çempionatlarında, Dünya kuboku yarışlarında və Qış Olimpiadalarında qələbə qazanmışlar. Onlardan Olimpiya çempionları A. Zayler 3, T. Yoxum-Bayzer, X. Mayer, R. Kronberqer, Ş. Eberxarter 2 qızıl medal qazanmışlar.

Ölkədə ən geniş yayılmış (1881 ildən) idman növlərindən biri də fiqurlu kon-

kisürmədir. 1897 ildə tanınmış “Vyana konkisürənlər klubu” yaradılmışdır. Qadınlardan X. Plank-Sabo (1924) və B. Şuba (1972), kişilərdən isə K. Şefer (1932, 1936) Olimpiya çempionu olmuşlar.

A. alpinistlərinin köhnə ənənələri davam etməkdədir. “Alpenferayn” və “Təbiətin dostları” tanınmış alpinist klublarıdır. 19 əsrin 2-ci yarısında P. Qroman, L. Klots, Q. Kofler, 20 əsrdə Q. və M. Mayerlər, Q. Bul, S. Yoxler və b. dünyanın ən uca zirvələrini fəth etmişlər. 19 əsrin 2-ci yarısında Vyananın “Sentral” və “Kəklük” kafelərində şahmat turnirləri keçirilmişdir. 1886 ildə V.Şteynits ilk dünya birinciliyində qalib gəlmişdir. 1910 ildə vyanalı K.Şlexter dünya birinciliyində E.Laskerlə heç-heçə oynamışdır. 20 əsrin 1-ci yarısında dünyanın ən güclü grossmeysterlərindən biri R.Şpilman olmuşdur.

3 qat dünya çempionu (“Formula-1” yarışlarında) N. Laudanın qazandığı uğurlardan sonra avstriyalıların avtomobil idmanına marağı daha da artmışdır. 1997 ildən Şpilberq yaxınlığındakı “A1-Rinq” avtodromunda (Şpilberqin yaxınlığında) hər il “Formula-1” yarışlarının mərhələlərindən biri keçirilir (A. Qran-prisi).

Ağır atletika, xizək idmanı, üzgüçülük, konkisürmə idmanı, avarçəkme, yüngül atletika, tennis, idman gimnastikası, basketbol, həndbol, şaybalı hokkey, bobsley, körliinq və s. idman növləri də geniş yayılmışdır.

A.-nın Milli Olimpiya Komitəsi 1912 ildə yaradılmışdır. A. idmançıları bütün Olimpiya Oyunlarında (1920 ildən başqa; 1896–1912 illərdə müstəqil komanda kimi Avstriya–Macarıstanın tərkibində çıxış etmişlər) iştirak etmişlər. 1964 və 1976 illərdə İnsbrukda Qış Olimpiya Oyunları keçirilmişdir. A. idmançıları Olimpiya Oyunlarında ümumilikdə 70 qızıl, 99 gümüş, 104 bürünc, o cümlədən Ağ Olimpiadalarda müvafiq olaraq 46, 63, 69 medal əldə etmişlər. 2008 il Pekin Yay Olimpiya Oyunlarında isə 1 gümüş, 2 bürünc medal qazanmışlar.

Təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri

A.-nın təhsil müəssisələri Federal Təhsil, Elm və Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyindədir. 1962 ildə “Məktəblərin təşkili haqqında”, 2002 ildə isə “Universitetlər haqqında” qanunlar qəbul edilmişdir. Təhsil sisteminə məktəbəqə-

dər müəssisələr, vahid məktəblər (alternativ yollarla ümumtəhsil hazırlığı), peşə təhsili müəssisələri və ali təhsil müəssisələri daxildir. 3 yaşa qədər uşaqlar (işləyən anaların) körpələr evinə gedirlər. Eyni zamanda dini təşkilatlara məxsus özəl uşaq bağçaları da var.

Məktəb təhsili icbari (15 yaşa qədər) və pulsuzdur (yol xərci və dərsliklər də daxil olmaqla). Ümumi təhsilin 1-ci pilləsini 6–10 yaşlı uşaqları əhatə edən 4 sinifli xalq məktəbləri təşkil edir. Təhsilin 5–8-ci illərini əhatə edən əsas məktəb, yaxud yüksək ümumtəhsil məktəbi (qəbul imtahanı verdikdən sonra) adlandırılan 2-ci pillədə şagirdlər natamam orta təhsil alırlar. 2-ci pilləni bitirənlər orta və ya yüksək peşə məktəblərində təhsil almaq imkanı əldə edirlər.

İcbari təhsil başa vurmaq üçün şagirdlər peşə yönümü hazırlığını təmin edərək təhsillərini yüksək orta peşə məktəbində davam etdirmək hüququ verən politexnik sinfi (təhsilin 9-cu ili) bitirəlidirlər. Orta peşə məktəbləri (3-4 illik) tam peşə təhsilini təmin edir. 5 illik yüksək sənət məktəbləri tam peşə təhsili və ali məktəbə daxil olmaq üçün attestat verir. Tam orta təhsili gimnaziyalarda da almaq mümkündür. Ölkədə işləyən gənclərin və yaşlıların tam təhsil almasını təmin edən gimnaziyalar fəaliyyət göstərir.

Ali məktəb sisteminə u-tlər və ali ixtisas məktəbləri daxildir. 2000 ilə qədər bütün un-tlər dövlətin tabeliyində olmuşdur. 2004 ildən 28 akkreditə edilmiş un-tin 6-sı özəl un-tə çevrilmişdir. 1972–2001 illərdə ali təhsil pulsuz, 2002 ildən isə , dövlət un-tləri istisna olunmaqla, pullu olmuşdur. Ali məktəblərə qəbul imtahanıdır və ali təhsili başa vuran məzun magistr dərəcəsi alaraq doktoranturada təhsilini davam etdirmək imkanı qazanır.

Vyana (1365), Qrats (1585), İnsbruk (1669), Zalsburq (1622) un-tləri ölkənin ən iri ali təhsil ocaqlarıdır. Vyana (1815) və Qratsda (1811), həmçinin texniki un-tlər, Leobendə Dağ-mədən Un-ti (1840), Vyana Əkinçilik (1872), Baytarlıq (1767) və İqtisad (1898) un-tləri, Lins Un-ti (1866), Pedaqoji Un-t (Klagenfurt, 1970) və s. var. A.-da Təsviri Sənət Akademiyası (1662, Vyana), Təbiqi Sənət Un-ti (1868, Vyana), Musiqi və Səhnə Sənəti (1812, Vyana; 1841, Zalsburq; 1963, Qrats) un-tləri və b. ixtisaslaşmış un-tlər fəaliyyət göstərir. 1994 ildən geniş inkişaf edən ali ixtisas

məktəbləri xüsusi qrup təşkil edir. 19 bu tip ali məktəb fəaliyyət göstərir (2004); tələbələr burada texniki, iqtisadi, turizm, informasiya texnologiyaları, media və dizayn, ekologiya sahələri üzrə təhsil alırlar.

Avstriya EA ölkənin ən iri elmi müəssisəsidir (1847 ildən İmperator EA; 1918 ildən EA; 1947 ildən Avstriya EA). Qədim elmi cəmiyyətləri: Zoologiya-botanika (1851), Coğrafiya (1856), Meteorologiya (1865), Kimya-fizika (1869) və s.

A.-nın iri kitabxanaları: Milli kitabxana (15 əsr, Vyana), Vyana Un-tinin (1365), Qrats Un-tinin (1586) kitabxanaları və s. Əsas muzeyləri: Təsviri Sənət Akademiyasının kolleksiyaları (1822), Avstriya qalereyası və Bədii-Tarix Muzeyi (1891), Albertina qrafika kolleksiyası (1776), Vyana tarix muzeyi (1887), Təbiət tarixi muzeyi (1748). Qrats, Zalsburq, İnsbruk və b. s.-lərdə də muzeylər var.

Kütləvi informasiya vasitələri

“Klayne saytunq” (“Kleine Zeitung”), “Oberösterrayxişə Naxrixten” (“Oberösterreichische Nachrichten”), “Presse” (“Die Presse”), “Standard” (Der Standard) gündəlik ictimai-siyasi qəzetləri, “Nyus” (“News”), “Profil” və “Kurier” (“Kurier”) həftəlik jurnalları A.-nin geniş yayılmış mətbu orqanlarıdır. Ölkənin ən böyük ictimai-hüquq tele-radio şirkəti “Eösterrayxişer Rundfunk” (“Österreichischer Rundfunk”) 1924 ildə radio yayımı şirkəti kimi fəaliyyətə başlamış, 1958 ildə televiziya şirkətinə çevrilmişdir; ORF-1 və ORF-2 telekanallarında yayımlanır. “Austriya presse agentur” (“Austria Presse Agentur”) ölkənin ən böyük informasiya agentliyidir.

Fəlsəfə

A.-da fəlsəfənin inkişafı alman fəlsəfəsinin inkişafı ilə çulğadır. Lakin A. fəlsəfəsinə alman ənənəsi üçün səciyyəvi olan mücərrəd mühakimələr yad olmuşdur. A. fəlsəfəsində konkret predmet tədqiqatlarına meyil üstünlük təşkil etmişdir. 19 əsrin birinci yarısında A. fəlsəfəsində əslən çex olan B. Boltsano Q.V. Leybnitsin aktual sonsuzluq haqqında ideyalarını inkişaf etdirmişdir. Onun psixoloji və məntiqi fərqləndirmə ilə bağlı tədqiqatları 19 əsrin ikinci yarısında psixi təzahürlərin intensionallığı haqqında təlimin yaradıcısı F. Brenta-

nomun baxışları üçün çıxış nöqtəsi olmuşdur. Həmin təlim E. Husserlin fenomenologiyasının nəzəri mənbəyini təşkil edir. H. fon Erenfels gestaltpsixologiyasının sələflərindən biri idi.

19 əsrin ikinci yarısı – 20 əsrin əvvəllərində bütünlüklə A. fəlsəfi fikrində pozitivizm məcrasında qnoseoloji problematikanın işlənilməsi üstünlük təşkil etmişdir. E. Max empiriokritizmin pozitivist məktəbinin banisi olmuşdur. *Analistik fəlsəfənin* ən görkəmli nümayəndələrindən biri L. Vitgenşteyn özünün dilin məntiqi strukturunun aydınlaşdırılması üzrə fəlsəfənin fəaliyyət olması konsepsiyası ilə 1920-ci illərdə *Vyana dərnəyinin* (M. Şlik, R. Karnap, O. Neyrat, K. Gedel, V. Kraft və b.) formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bundan çıxış edən K. Popper özünün *tənqidi rəşionalizm* konsepsiyasını yaratmışdır. Neotomist katolik ilahiyatçısı F. Ebner M. *Buberin* təliminə daha yaxın olan dialoq fəlsəfəsi ideyalarını inkişaf etdirmişdir. L. Qabriel neotomizmin prinsiplərini ekzistensializmlə birləşdirməyə cəhd göstərmişdir. 20 əsrin əvvəllərində Avstriya sosial-demokrat partiyasında avstromarksizm cərəyanı (K. Renner, O. Bauer, M. Adler) təşəkkül tapmışdır.

Estetikada və incəsənət nəzəriyyəsində sənətinəşənlikdə Vyana məktəbi (A. Riql, M. Dvorjak) böyük nüfuz qazanmışdır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Z. Freyding psixoanaliz nəzəriyyəsi dünyanın bir çox ölkəsində geniş yayılmışdır. Freyding şagirdi A. Adler psixoanaliz ideyalarını modifikasiya edərək, fərdi psixologiya istiqamətini inkişaf etdirmişdir. “Yeni Vyana məktəbi”ndə (20 əsrin 40–50-ci illəri) psixoanalizin ideyaları neotomizm və ekzistensializm ruhunda şərh edilmişdir. Bioloq K. Lorenz təkamül epistemologiyasının banilərindən olmuşdur.

Ədəbiyyat

A. ərazisində alman dilində yaranmış ən qədim ədəbi abidələr (rahibə Avanın “İsanın həyatı”, “Antixrist”, “Məşhər”; rahib Henrix fon Melkin “Ölüm xəbərdarlığı”, təqr. 1160) 12 əsrə aiddir. “*Nibelunq nəğmələri*”, “*Nibelunqlar üçün ağı*”, “*Kudrun*” ortaqlıq alman qəhrəmanlıq poemalarının 12–13 əsrlərdə A. hersoqluğunun ərazisində yarandığı ehtimal edilir. *Minnezingerlərin* (Raynmar fon Hagenau, *Valter fon der Fogelveyde*, Ulrix fon Lixenşteyn və b.) yaradıcılığı Vyana cəngavər mədə-

niyyətinin geniş yayılması ilə bağlıdır.

Verner-Bağban mənzum “Kəndli Helmbrext” (təqr. 1250) satirik povestində cəngavərliyin, kəndlilərin onların sırasına daxil olması hallarına etirazını əks etdirmişdir. 13–14 əsrlərdə Henrix fon dem Türinin, İoqan fon Vürtsburqun cəngavərlik mövzusunda poetik romanları meydana gəlmişdir.

13 əsrdə şəhərlərin inkişafı ilə əlaqədar yaranan bürger ədəbiyyatının əsas janrı *şvank* idi. Ştrikkerin nəsrə yazdığı “Keşiş Amis” şvank toplusu geniş yayılmışdır. 14–15 əsrlərdə Henrix Teyxner və Peter Zuxenvirt saray-aristokrat əxlaqını ifşa edən didaktik şeirlər yazmışlar.

14 əsrin sonu–15 əsrin əvvəllərində İtaliyadan A.-ya İntibah mədəniyyəti yayılmağa başladı. Onun ilk çarçılarında biri humanist İ. fon Neymarkt idi. 15 əsrin ikinci yarısından Vyana un-ti A. humanizminin mərkəzi oldu. Un-tə K.Seltis, B.Helidonius, K. fon Şallenberg və b. alim və şairlərin dərnəyi yarandı. 16 əsrin əvvəllərində italyan del arte komediyasının təsiri ilə xalq komediyası yarandı. 17 əsrdə sarayda, monastır məktəblərində mifoloji və tarixi mövzularda yazılmış pyeslər tamaşaya qoyulurdu. Bu dövr ədəbiyyatında “İncil” süjetli əsərlərə də təsadüf olunurdu. 17 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəllərində Vyana xalq teatrında V.Petsold və Y.Stranitskinin pyesləri səhnələşdirilirdi.

A.-da Maarifçilik ideyaları 18 əsrin ortalarından yayılmağa başladı. Şair A.Blumauerin “Mömin qəhrəman Eneyin macərələri” (1783–86) poeması və “Ervina fon Ştayngeym” dramında etiqadla elm arasındakı konflikt əsas mövzu idi. Bu əsərlər mahiyyət etibarilə fransız maarifçisi Volter və alman nəzəriyyəçisi İ.H.Qotşedin ideyalarını təbliğ edirdi. M.Denisin poeziyası və İ.Fridelin nərsi sentimentalizmlə bağlı idi. Vyana xalq dramının sonrakı inkişafı klassisizm teatrına qarşı çıxan F.Hafnerin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Alman romantizmi nəzəriyyələri İ.N.Foql və Y.H.Sedlisin yaradıcılığında əksini tapsa da, A.-da geniş vüsət almadı və tezliklə sonradan *bidermayer* adlandırılmış Restavrasiya dövrünün (1815–1848) mədəniyyətilə sıxışdırılıb aradan çıxarıldı; bu dövr üçün son romantizm ilə klassisizm, Maarifçilik ilə yaranmaqda olan realizm elementlərinin birləşməsi, cəmiyyətdəki ziddiyyətləri göstərməkdən çox həyatın konkret sahələrinin əks etdirilməsi səciyyəvi idi.

F. *Ortlpartserin* dramaturgiyasında klassisizm ilə romantizmin cizgiləri, maarifçiliyə xas nikbin xüsusiyyətlər qarışıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə A. ədəbiyyatında F. Raymundun, Y. N. Nestroyun komediyaları, həmçinin N. Lenaunun bayronsağa lirik şeirləri geniş şöhrət qazanmışdı.

İnqilabın (1848–49) məğlubiyətindən sonra A. ədəbiyyatında ictimai problemlərə laqeydlik müşahidə olunurdu. 19 əsrin 2-ci yarısında yazıb-yaratmış A. Ştifter və P. Rozeqger mühafizəkarlığa meyilli idilər. M. fon Ebner-Eşenbax, F. fon Zaar, L. Ansenqruber tənqidi realizmi təbliğ edirdilər. L. fon Zaxer-Mazoxun romanlarında (“Qalişiya əhvalatları”, 1871 və s.) naturalizm motivləri güclü idi. R. Mari və Ebner-Eşenbaxın, F. Zaarın 19 əsr A. ədəbiyyatında əvəzsiz rolu olmuşdur.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində modernizm inkişaf etdi. Nəzəriyyəçisi yazıçı və tənqidçi “Gənc Vyana” ədəbi birliyinin rəhbəri H. Bar idi. Bu qrupun ən görkəmli üzvü H. fon Hofmanstalin dramlarında estetizm və neoromantizm ənənələri aydın hiss olunurdu (“Tisianın ölümü”, 1892; “Divanə və ölüm”, 1893; “Elektra”, 1903 və s.). A. Şnitslerin “Anatol” (1893), “Flirt” (1896) komediyalarında, “Leytenant Qustl” (1901) novellasında impressionizm əlamətləri güclü idi. R. M. Rilkenin poeziyasında dünyanın maddiliyi çox canlı şəkildə təsvir olunurdu. G. Trakl və F. Verfelin yaradıcılığında ekspresionizm üstünlük təşkil edir, F. Kafkanın əsərlərində şəx-

siyyətin sosial qüvvələrdən asılılığı mənasız və qaçılmaz tale kimi təsvir olunurdu (“Çevrilmə”, 1916; “Proses”, 1925 və s.).

1918–45 illərdə A. ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri Y. Rot, R. Muzil, K. Kraus, F. Verfel, S. Sveyq, Q. Brox idi. K. Krausun “Bəşəriyyətin son günləri” dramı (1918–19) müharibə əleyhinə yönəlmişdi. S. Sveyq psixoloji novella janrını inkişaf etdirirdi. F. Verfelin “Barbara” (1929) və “Musa Dağın 40 günü” (1933) əsərlərində ekspresionizmdən realizmə keçid əks olunurdu. Y. Rot “Radetskinin marşı” (1932) romanında Habsburqlar imperiyasının acı aqibətini təsvir edirdi. R. Muzilin “Mənliksiz adam” (1930–1943) monumental əsərində 20 əsrin 20-ci illərində A. cəmiyyətində baş verən mənəvi böhran öz əksini tapmışdı. Həmin dövrün ictimai-sosial hadisələri F. Nabl, E. Kanetti, E. fon Xorvat, F. Brukner və b.-nin yaradıcılığında da təsvir olunurdu. Faşist istilası və Almaniyaya ilhaqdan (1938) sonra bir çox görkəmli şair və yazıçı A.-ni tərk etdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə X. fon Doderer, Q. Friç, H. Sanda öz əsərlərində humanizm ideyalarını təbliğ edirdilər. H. Lebertin romanları, F. Hoxveldeyin dramaturgiyası faşizmə qarşı mübarizəyə yönəlmişdi. Bəzi müəlliflər “alman günahı” mövzunu və alman dilindən narazılıqları qələmə alırdılar. 1958 ildə Q. K. Artmanın təşəbbüsü ilə avanqard üslubda yazan ədibləri birləşdirən “Vyana qrupu” dərnəyi yaradıldı. Onun görkəmli nüma-

yəndələri X. Niç və O. Mül 1990-cı illərin sonlarında ədəbiyyata təsir göstərmişlər. 20 əsrin sonlarında sol fikirli gənc yazıçıları birləşdirən “Qrats qrupu” (P. Xandke, B. Frişmut, E. Yelinek və b.) ədəbiyyatda mühüm rol oynamışdır. Bu dövr poeziyasında dil eksperiment obyektinə çevrilmişdi (P. Selanın “Günəşin şəfaqları” şeirlər toplusu, 1970). 20 əsrin 2-ci yarısında İ. Ayxinger, A. Kollertiş, Mayröker və b.-nin əsərləri geniş yayılmışdı. Qadın, uşaq və onların azadlığı problemi (B. Frişmut, K. Nöstlinger, B. Şvayger və b.) yazıçıların yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi.

S. Sveyq, F. Kafka və b. A. yazıçıları-nın əsərləri Azərb. dilində nəşr olunmuşdur.

2008 ildə Vyana şəhər kitabxanasında “Azərbaycan ədəbiyyatı” guşəsi yaradılmışdır.

Memarlıq və təsviri sənət

Romanın Norik, Retsiya və Pannoniya əyalətləri ilə qismən üst-üstə düşən A. ərazisində Roma tikililərindən çox sayda fraqmentlər, heykəltəraşlıq, boyakarlıq və dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri saxlanılmışdır. 11–13 əsrlərə aid roman üslubunda abidələr olduqca çoxdur: Qurkdakı “100 sütunlu” kripta ilə bazilika (12 əsrin 2-ci yarısı, 13 əsrin 2-ci yarısına aid divar rəsmləri), Girsauda Benediktin monastırı (Xirşau; 12 əsrin 1-ci yarısı) və s., həmçinin sentrik 2 yaruslu dəfn kapellalar – karnelər. Zalsburq yaxınlığındakı Nonnberq monastırında (12 əsrin ortaları) A. və alman memarlığında ilk dəfə olaraq *kluatr* meydana gəldi. A. roman boyakarlığı üçün Bizans incəsənətinin aşkar təsiri səciyyəvidir: Nonnberq monastırının freskaları, Hoepanın qəsr kapellası (12 əsrin ortaları); Zalsburq məktəbinin miniatürləri. Şönqraberndəki roman üslubunda tikilmiş kilsənin (13 əsr) memarlığı və heykəltəraşlığında fransız qotikasının təsiri hiss olunur. A. qotik üslubunun (13–15 əsrlər) ən mühüm abidəsi Vyanadakı Müqəddəs Stefan (12–15 əsrlər) kilsəsidir. Svetl-Ştadt (1342–83) və Ştrasengeldəki kilsələr də (1355) bu tiplidir. Orta əsrlər A. incəsənətinin inkişafı (15 əsr) xüsusi qotika adlanan dövr ilə tamamlanır (qüllələr və Vyanadakı Müqəddəs Stefan kilsəsinin qərb portalı; Şvatsdakı kilsə, 1460–1502; qəbirüstü abidələr). 15 əsr incəsənətində, A.-nın 16 əsrdə formalaşmış İntibah dövrü humanist prinsiplərinə keçid nəzərdə tutulurdu. Bu

vaxt Qrats, İnsbruk, Klagenfurt və b. şəhərlərdə lociyalı, erkerli, Renessans dekor və kompozisiyası ilə bəzədilmiş *sgraffito* texnikası ilə binalar və saraylar tikilirdi. Rəssamlardan V. Huber (*Dunay məktəbinin* nümayəndəsi) və Y. Zayzeneggerin yaradıcılığı fərqlənirdi. Barokko dövrü A. incəsənəti böyük beynəlxalq əhəmiyyət qazanmağa başlamışdı. Vyana, Zalsburq, Lins və Melkdə zəngin forma və dekora malik şəhər və şəhəratrafi iqamətgahlar, saraylar, monastırlar və kilsələr tikilirdi: Vyanada Müqəddəs Karl Borromei kilsəsi (1716–22, memar İ. B. Fişer fon Erlax; tikintisi 1724–39 illərdə başa çatmışdır, memar Y. E. Fişer fon Erlax) və *Belveder* saray ansambli (1714–22, memar İ. L. Hildebrandt), Melkdə monastır (1702–36, memar Y. Prandtauer). Tikintinin geniş müqyas alması ilə əlaqədar barokko dekorativ heykəltəraşlığı, oyma, mebel, keramik sənətləri də inkişaf etdirdi (B. Permozer, F. K. Messerschmidt, Q. R. Donner; Vyana çinisi, 1718 ildən). 1692 ildə Vyana Rəssamlıq Akademiyası təsis edilmişdi. 17–18 əsrlərdə A. çoxmillətli Şərqi Avropa incəsənətinin ən mühüm mərkəzi olmuşdur. P. Troqer, F. A. Maulberq və M. İ. Şmidtin son barokko dövrü (dəzgah və altar rəsmləri, plafonlar) yaradıcılığında *Venesiya məktəbinin* təsiri aydın duyulurdu. 18 əsrin sonlarında *klassisizm* keçid Böyük İ. B. Lampr, Q. F. Fyuger, Y. Qrassın portret rəsmlərində, A. Qrassın çini heykəltəraşlığında ifadə olunurdu. 19 əsrin 1-ci yarısında memarlıqda klassisizm üstünlük təşkil edir, rəngkarlıqda romantik tendensiya (Y. A. Koxun dağ mənzərələri; nazarelli Y. Fyurixin dini mövzuda tabloları) meydana çıxırdı.

19 əsrin 2-ci yarısında A. memarlığında tarixlik prinsipi hökm sürürdü. Çoxmənzilli gəlirli evlər və iri ictimai binalar: Vyana Rinqstrassesində tikilən *Vyana Dövlət Operası* (1861–69, memarlar Z. fon Zikkardsburq və E. van der Nyull), “*Burqteater*” (1874–88, memarlar Q. Zemper və K. Hazenauer) və Ratuşa (1872–83, memar T. Şmidt). Eyni zamanda müasir fransız rəngkarlığının estetik prinsiplərinin qismən təsiri ilə “poetik realizm” sənəti inkişaf edirdi: A. Pettenkofenin, E. Y. Şindlerin, E. Ettelin təbiət təsvirləri, F. Defreggerin, K. L. Müllerin məişət və tarixi kompozisiyaları, A. Romakonun modern tabloları və s. K. Şuxun plener əsərləri yüksək boyakarlıq mədəniyyəti ilə fərqlənirdi.

1897 ildə yaradılmış *Sesession* görkəmli A. sənətkarlarını birləşdirirdi (memarlar O. Vaqner, Y. M. Olbrix, Y. Hofman, rəssamlar Q. Klimt, E. Şile və b.). Modern üslubunun dekorativ fantaziyası (A.-da *sesessionstil* adlanırdı), erotik simvollar Klimt və Şilin rəngkarlığında, “*Vyana emalatxanaları*” birliyinin nəfis, dəqiq məmulatlarında (1903 ildən; Hofman, K. Mozer, D. Pexe və b.) öz ifadəsini tapırdı. A. modern üslubunun aparıcı sənətkarlarının memarlığında dekorativ fantaziya formanın həndəsi dəqiqliyi ilə uyğunlaşdırıldı – Sesessionun Vyanadakı binası (1897–98, memar Olbrix), Poçt-əmanət kassaları idarəsi (1904–06), Müqəddəs Leopold kilsəsi ilə “am Ştaynhof xəstəxanası (1904–07; hər ikisinin memarı V. Vaqner) və s.

20 əsrin 1-ci rübündə *ekspresionizm* O. Kokoşka rəngkarlığında və A. Kubinin mistik fantastika ilə zəngin qrafik rəsmlərində xeyli inkişaf etmişdi. 1920–30 illərin memarlığı yaşayış massivlərinin, fəhlə qəsəbələrinin, polifunksional komplekslərin salınmasında əsrin əvvəllərindəki rəşional planlaşdırma və konstruksiyalar sahəsindəki kəşfləri yayırdı.

1945 ildən sonra memarlıqda milli romantizm (K. Xoltsmeyster) və funksionalizm (Per-Albin-Hansonun yaşayış kompleksi, 1949–53, F. Şuster; Vyanada Ştadhalle idman-konsert kompleksi, 1955–58, P. Rayner) ənənələri davam etdirilirdi; kilsə tikintisi genişləndirdi. Təsviri incəsənət ekspresionizmdən predmetçiliyə təkamül yolu keçirdi (dini mövzuda divar naxışları və tabloların

Müqəddəs Karl Barromei kilsəsi. 1716–39. Vyana.

müəllifi H. Bökl). Abstraksionizmlə yanaşı (heykəltəraş F. Botruba, onun bir çox tələbələri və ardıcılları – İ. Avramides, O. Oberhuber, R. Hoflener və b.) fantastik realizm adlandırılan təmayül (E. Brauer, A. Lemden, E. Fuks) inkişaf edirdi.

1970-ci illərdə A.-da ekspresionizmin yeni dalğası yaranırdı (M. Lassninqin rəngkarlıq və qrafikası). Sonralar real layihələrlə çalışan eksperimental avanqardın “Koop-Himmelblau” memarlar qrupunun fəaliyyəti həmin dövrdə beynəlxalq şöhrət qazanmışdı. A. və başqa ölkələrdə işləyən yeni memarlığın görkəmli nümayəndələri – X. Hollyayn, V. Holsbauer, Q. Payhlin layihələrində yüksək peşəkarlıq mədəniyyət, milli ənənə hissi və *postmodernizm* stilistikası özünü büruzə verirdi (Zalsburqdakı un-

Müasir incəsənət muzeyi. Vyana.

Şenbrunn sarayı. Vyana.

tin tədris binaları, 1978–86, Holsbauer; Mədəni forum, 1989, Payhl; Vyana, Haas-haus, 1991, Hollyayn). Müasir A. incəsənətində həmçinin *installyasiya* yayılmışdır, *redi-meyddən* geniş istifadə olunur, *video-art* inkişaf edir.

Musiqi

A. musiqisi avstriyalıların, slavyanların (ukraynalılar daxil olmaqla), macar, qaraçı, rumın, alman, italyan və b. xalqların ənənələrinin birləşməsi yolu ilə inkişaf etmişdir. Musiqi folkloru İsveçrə, Bavariya və Şimali İtaliyanın qonşu Alp vilayətlərinin folkloruna yaxındır. 8–12 əsrlərdə musiqi mədəniyyəti mərkəzləri monastırlar idi (Zalsburqdakı Müqəddəs Pyotr monastırı və s.). Saray kapellaları və şəhər musiqiçilərinin formalaşmasında *şpilmənlər* böyük rolu olmuşdur. 12 əsrin ortalarından minnezingerlərin sənəti inkişaf etməyə başlamışdır. Minnezanq nümunələri Kolmar nəğmə məcmuəsində, A. Puşmanın Mahnı kitabında və Münster fraqmentlərində (14–15 əsr) saxlanılmışdır. A.-nın böyük məşhur bəstəkarlarından birincisi zalsburqlu rahib German [onun əsərləri Vyana-Mondzey əlyazmasında (təqr. 1400 il), Loxam musiqi məcmuəsində toplanmışdır, 15 əsr] idi.

İtibah dövründə peşəkar musiqinin mərkəzi müxtəlif milli ənənələrə mənsub nümayəndələrdən (Vyana kapellasının rəhbəri sloveniyalı Y. Slatkonya, üzvləri flamand X. İzak, alman L. Zenfl) ibarət

Vyana, Zalsburq, İnsbrucq və Qrats ş.-lərinin saray kapellaları idi. A. polifonik musiqisinin inkişafında Arnold fon Bruk, Q. Fink, P. Hofhaymer böyük rol oynamışlar. Vyana, Zalsburq və Qratsda not çapı inkişaf etmişdir (ilk nümunə 1511 il).

Vyana yezuitlər kollegiyası teatrının (1620 ildə açılmışdır) tamaşaları üçün musiqini İ. K. Kerl, F. T. Rixter və b. yazmışlar. Teatrın kayzerşpil adlanan musiqili dram tamaşaları Hellbrunda (açıq havada teatr) və Zalsburq Benediktin Un-tinin teatrında tamaşaya qoyulan ilk operalardan əvvəl yaranmışdır. 17 əsrin ortalarında Vyana italyan saray opera truppası təşkil edilmişdir; ilk tamaşalardan biri F. Bonakossinin “Tezey tərəfindən atılmış Ariadna” (1641) olmuşdur. Truppa F. Kavallinin, M. A. Çestinin, K. Monteverdinin operalarını tamaşaya qoymuşdur. İ. Q. Şmeltser (Vyana, 1679 ildən saray kapelmeysteri), Q. İ. F. Biber (Zalsburq) instrumental barokko musiqisinin aparıcı nümayəndələri idi. 1708 ildə Vyana yeni saray teatrı tikilmiş, onun səhnəsində italyanlarla birgə A. müğənniləri də çıxış etmişdir. Kilsə bəstəkarı və nəzəriyyəçi kimi şöhrət qazanmış İ. Y. Fuksun opera tamaşaları təmtəraqlı barokko üslubu ilə fərqlənirdi. 1712 ildən “Kerntnertoteater”də (1709 ildə yaradılmışdır) Y. Stranitskinin rəhbərliyi ilə Vyana musiqili komediyaları tamaşaya qoyulurdu. Opera dramaturgiyasının inkişafında

Vyanada işləyən İtaliya librettoçuları A. Dreño və P. Metastazionun, bəstəkarlar F. Konti və A. Kaldaranın böyük əməyi olmuşdur (onlar ciddi operadan komik intermediyaları çıxararaq, müstəqil janr kimi *opera-seriann* əsasını qoymuşlar).

18 əsrin ortalarında A. mədəni həyatında musiqi aparıcı rol oynamışdır. Aristokratik ev teatrları və kapellalar, Vyana ətrafında teatrlar (o cümlədən “Leopoldstadtteater”, 1781 ildən), konsert birlikləri açılmışdır. Maarifçilik dövründə “Burqteater” (1741 ildən; 1776 ildən Saray və milli teatr) Vyana-nın musiqi mərkəzi idi. Burada simfonik konsertlər, dram və opera tamaşaları səhnəyə qoyulurdu 1778 ildə A. Saray opera truppası yarandıqdan sonra milli operanın növü kimi A. *zinqşpili* öz təsdiqini tapdı (mövsüm İ. Umlaufun “Qazmaçılar” zinqşpili ilə açılmışdır). K. Dittersdorf, P. Vranitski, V. Müller, İ. Şenk, Y. Haydnın yaradıcılığında zinqşpil janrının nümunələri mövcud olmuş, V. A. Motsartın “Sehrli fleyta” (1791) operası janrın zirvəsini təşkil etmişdir. 1730-cu illərdə Vyana klassikayaqə-dər (erkən, yaxud qədim Vyana) adlanan məktəbin nümayəndələri Qotlib Muffat, Q. K. Vagenzeyl, M. Q. Monn, İ. Q. Royter və b.) çalışırdılar. Onlar 18 əsrin 2-ci yarısında təşəkkül tapan *Vyana klassik məktəbinin* bilavasitə sələfləri idilər. Musiqili teatr klassisizminin gərkəmli nümayəndəsi K. V. Qlyuk Vyana klassiklərinin (Y. Haydn, V. A. Motsart, L. van Bethoven) yeni yaradıcılıq axtarışlarına yaxın olmuşdur. Klassik instrumental üslubun yaradıcısı Haydn idi. Motsart simfoniyanın, instrumental ansamblın, konsertin, sonatanın (Es-dur, g.-moll, C-dur simfoniya) – hamısı 1788 və s.) klassik tipini inkişaf etdirmiş, ənənəvi janrların şərtliliklərindən azad, yeni opera tipi yaratmışdır. Klassik musiqinin sədəvrləri olan “Fiqaronun toyu” (1786) və “Don Juan” (1787) operaları bu gün də öz islahatçı əhəmiyyətini itirməmişdir.

19 əsrin əvvəllərində musiqinin saray-zadəgan formasından demokratik bürger formasına keçidi baş vermişdir. 1812 ildə Musiqinin Dostları Cəmiyyəti, 1817 ildə cəmiyyətin nəzdində Vyana konservatoriyası, 1818 ildə İnsbrucqda Şəhər konservatoriyası, 1815 ildə Qratsda Musiqi Cəmiyyəti, bir sıra konsert təşkilatları, musiqi nəşriyyatları yarandı. Vyana görkəmli skripkaçılar İ. Şuppantsiq, Y. Byöm, pianoçular

İ. N. Qummel, S. Talberq, müğənni İ. M. Foql çıxış edirdilər. 1819 ildən fəal surətdə folklor nümunələrinin toplanmasına başlandı. Ən məşhur ustadı F. Şubert olan A.-alman mahnısı (Lied) məşhurluğuna görə xalq milli ənənələrinə böyük marağı olan romantizmə borcudur. İlk romantik simfonizmin nümunələri Şubertin “Bitməmiş simfoniya”sı (1822) və C-dur simfoniyasıdır (1828). 19 əsrin 2-ci yarısında bir çox bəstəkarın (o cümlədən Vyana ikinci vətəni hesab edən alman İ. Brams və A. Brukner) yaradıcılığı üçün klassik üslub və romantizm əlamətlərinin birləşdirilməsi xarakterik idi. Bəstəkarlardan Y. Lanner, İ. Ştraus (ata), İ. Ştraus (oğul) əyləncə musiqisi (vals, polka və s.) sahəsində xüsusilə şöhrət qazanmışdılar. 19 əsrin son rübündə əyləncə musiqisinin ənənələri əsasında Vyana *operettası* yaranmışdır. “Gözəl Qalateya” (1865, F. Zuppe), “Yarasa” (1874, İ. Ştraus-oğul), “Şəndul qadın (1905, F. Leqar), “Silva” (1915, İ. Kalman) operettanın klassik nümunələridir.

19 əsrin ortalarında Vyana ilə yanaşı Zalsburq da A.-nın ikinci musiqi mərkəzi kimi formalaşmağa başladı. 1841 ildə “Motsarteum” açıldı. 1842 ildə Vyana Filarmonik cəmiyyət, Filarmonik orkestr, 1858 ildə Vokal Akademiyası təsis olundu.

A. Bruknerin ardınca 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlində A. romantizminin sonuncu böyük nümayəndəsi Q. Maler simfonik janrın novatoru kimi çıxış etdi. 1897–1907 illərdə Malerin Vyana Saray operasının direktoru (1918 ildən Vyana Dövlət Operası) vəzifəsində fəaliyyəti son dərəcə geniş idi. Müxtəlif illərdə teatra F. Veynqartner (1908–11), F. Şalk (1918–29) rəhbərlik etmişlər. 1919–24 illərdə operaların dirijoru alman bəstəkarı R. Ştraus (əsasən öz əsərlərinin) olmuşdur. 1922 ildə Zalsburqda *beynəlxalq müasir musiqi cəmiyyəti* yaranmışdır. Dünya musiqi sənətinin inkişafına ekspressionist bəstəkarlar A. Şönberq, A. Berq, həmçinin A. fon Vebernin çox böyük təsiri olmuşdur; onlar musiqi *avanqardizminin* əsas qüvvəsi olan *yeni Vyana məktəbinin* özəyini təşkil edirdilər. E. Velles, N. E. Apostel, H. Yelinek, K. Şenek və b. avanqardistlərin ən görkəmli nümayəndələri idilər. 20 əsr A. musiqisində müxtəlif cərəyanlar – *neoklassisizm* (E. Tittel, A. Ul), *neobarokko* (İ. N. David), *neofolklorizm* (V. Keller) mövcud idi. Operettaların müəllif-

ləri R. Ştols, N. Dostal, operaların müəllifi Q. fon Eynem, A. musiqişünaslarından E. Velles, E. Şenk, O. E. Doçq fəaliyyət göstərmişlər. A.-da 20 əsrdə ifaçılıq sənətinin yüksək səviyyəsi saxlanmışdır: dirijorlar F. Ştidri, K. Byöm, K. Kraus, E. Klayber və K. Klayber; pianoçular A. Şnabel, P. Badura-Skoda, F. Qulda, Y. Demus, A. Brendel; müğənnilər R. Tauber, X. Qüden, İ. Zefrid, L. Veliç. Dirijor N. Arnonkurun, orqançalan M. Hazelböck və b.-nin yaradıcılığı Vyana-nın dünya *autentik ifaçılıq* mərkəzinə çevirmişdir. A.-nın müasir musiqisini bəstəkarlar R. Haubenştok-Ramati, F. Serxa (“die reibe” kamera ansamblını yaratmışdır) və b. təmsil edir. Vyana “Teater an der Vin” (1801), Vyana Dövlət Operası (1918), “Folksooper” teatri (1898), Vyana filarmonik orkestri (1842), musiqi nəşriyyatları (o cümlədən, “Universal Edition”, 1901), bir sıra musiqi cəmiyyətləri, o cümlədən A. Bəstəkarlar İttifaqı (1913 ildə yaranmışdır) fəaliyyət göstərir. Vyana (keçmiş Vyana konservatoriyası, 1998 ildən indiki adı ilə fəaliyyət göstərir) və Qratsda (1963, 1998 ildən indiki adı ilə fəaliyyət göstərir) musiqi və səhnə sənəti un-tləri, Zalsburqda “Motsarteum” Un-ti (1914), Klagenfurtda konservatoriya (1931), Vyana şəhər konservatoriyası (1938) var. Vyana, Zalsburq, Bregensdə beynəlxalq müsabiqələr və musiqi festivalları keçirilir.

Son illərdə A.-da “Yeni Bakı və Vyana” Avstriya-Azərbaycan cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. 2004 ildə Ü. Hacıbəyli ad. Azərbaycan Dövlət simfonik orkestrinin A.-da konserti keçirilmişdir. Vyana ş.-ndə Ü. Hacıbəylinin büstü qoyulmuş, “Arşın mal alan” operettasının premyerası olmuş (2006), bəstəkarın anadan olmasının 125 illiyi münasibətilə konsert təşkil edilmişdir (2010). Azərbaycan Dövlət Kamera Orkestri, Azərbaycan Dövlət Rəqs Ansamblı müxtəlif illərdə A.-da konsertlər vermişdir. Azərbaycan xalq artisti T. Muradovanın rəhbərlik etdiyi “Səyyah” uşaq rəqs ansamblı A.-da keçirilən beynəlxalq uşaq festivalında iştirak etmişdir. Ayrı-ayrı ifaçıların – opera solistləri Fidan və Xuraman Qasimovaların, pianoçu F. Bədəlbəylinin A.-da çıxışları olmuşdur.

Balet

A.-da balet sənəti 16 əsrdə meydana gəlmişdir. Vyana sarayında rəqs təntənəli tamaşaların və maskaradların zərur-

ri tərkib hissəsi idi. 16–17 əsrlərdə sarayda rəqs müəllimləri italyanlar olmuşlar. Dram və opera tamaşalarına rəqslər daxil edilirdi. 1670-ci illərdə Vyana saray truppasında (rəhbəri bəstəkar A. Draqi) professional rəqqaslar meydana gəldi. Vyana balet sənətinin mərkəzi oldu (1724). 18 əsrin ortalarında “Kerntnertoteater” və “Burqteater”in balet truppaları var idi. 1740–60 illərdə bu truppalarda A. milli baletin əsasını qoymuş xoreoqraf F. Hilferding çalışırdı. Vyana görkəmli xoreoqraflar Q. Andcolini (“Don Juan”, 1761, “Semiramida”, 1765, hər ikisinin müəllifi K. V. Qlyuk) və J. J. Noverr “Don Kixot” 1768, “Horatsilər və Kuriatsilər”, 1775, hər ikisinin müəllifi Y. Star) balet tamaşalarına quruluş vermişlər. Noverr 1771 ildə Teatr rəqs məktəbini (indiki Vyana Dövlət operasının Balet məktəbi) yaratdı. 1766 ildə “Burqteater”in yenidən təşkil olunması ilə əlaqədar balet truppası ləğv edildi, baletə maraq azaldı. Avstriya baletinin yeni yüksəliş mərhələsi S. Viqanonun adı ilə bağlıdır. O, “Şir Ürəkli Riçard” (Y. Veyql, 1795), “Prometeyin yaratdıqları” (L. van Bethoven, 1801) əsərlərini tamaşaya qoydu. 19 əsrin əvvəllərindən tamaşalar həmçinin “Teater an der Vin” və “Leopoldstadtteater”də oynanırdı. 19-cu əsrin 1-ci yarısında Vyana F. Elsker və qastrola gələn (K. Qrizi, A. Sen-Leon, F. Çerrito, M. Taloni və b.) digər aktyorlar çıxış edirdilər. Vyana səhnəsində J. Şneystofferin “Silfida” (1836), A. Adanın “Dunay qızı” (1839) və “Jizel” (1842), F. Burqmüllerin “Peri” (1844) tamaşaları oynanılmışdı. 1869 ildə Saray Operasının (indiki Vyana Dövlət Operası) açılışı və xoreoqraf P. Taloninin quruluş verdiyi “Sardanapal” (bəstəkar P. Hertel) baletinin tamaşası bir vaxt salınmışdı. 1856 ildə A. Burnonvil Vyana müxtəlif musiqi parçaları əsasında “Neapol, yaxud Balıqçı və onun adaxlısı” baletini tamaşaya qoymuşdur. 1890 ilədək Saray operasının baş baletmeysteri K. Telle olmuşdur. O. L. Delibin “Koppeliya” (1876) və “Silviya” (1877) baletlərini tamaşaya qoymuşdur. 1891–1920 illərdə truppanın baş baletmeysteri Y. Hasrayter repertuarı tamamilə təzələmişdir. Onun quruluş verdiyi “Kuklalar pərisi” (1888, Y. Bayer) baleti böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. 1922–28 illərdə baletmeyster Q. Kröllər bəstəkar R. Ştrausun musiqisi əsasında bir neçə balet, o cümlədən “Kuperen süita”-nı (1923) ta-

İ. N. della Kroçe. “Ailəvi portret: Leopold Motsart uşaqları Mariya Anna və Volfqanq Amadeylə”. 1780–81. “Motsarteum” (Zalsburq).

maşaya qoymuşdur. 1934–39 illərdə baletə M. Valman, 1942 ildən isə modern rəqs texnikasına əsaslanan tamaşalar hazırlamış (o cümlədən Q. fon Eynemin “Meduza” əsəri, 1957) E. Xanka rəhbərlik etmişdir. Vyana operasının bərpadan sonra açılışı üçün o, Q. Hamiltonla birlikdə “Jizel” baletini yenidən tamaşaya qoymuşdur. E. Xankanın ölümündən (1958) sonra teatrda baletmeysterlər tez-tez dəyişdirilmişdir. 1964 ildə R.X. Nureyev P.İ. Çaykovskinin “Sonalar gölü”, 1973 ildə isə Y.N. Qriqoroviç P. İ. Çaykovskinin “Şelkunchik” baletlərini tamaşaya qoymuşlar. 1976 ildə Q. Brunner truppaya rəhbərlik etmiş və repertuarı X. van Manen, C. Kranko və L.F. Myasinin baletləri ilə zənginləşdirmişdir. A. Vulyams (1994 ildə teatrın rəhbəri vəzifəsini tutmuşdur) repertuara R. Sernattonun və U. Şolsun yeni əsərlərini daxil etmişdir. 1995 ildən balet truppasına R. Dzzanella başçılıq edir.

Vyananın “Folksoper” və “Teater an der Vin” musiqili teatrlarında da baletlər tamaşaya qoyulur. Zalsburq, Qrats və digər şəhərlərdə balet truppaları var. Vyanada iki ildən bir rəqs festivalı, Qrats şəhərində isə “Avstriya rəqs edir” festivalı keçirilir. Vyana Dövlət Operasının (2001 ildən rəhbəri Dzanelladır) Balet məktəbi ölkənin bu sahədə aparıcı tədris müəssisəsidir.

Teatr

11–12 əsrlərdə A. monastirlərində və abbatlıqlarda, sonralar şəhər meydanlarında misteriya və liturgiya dramları tamaşaya qoyulurdu. Karnavallarda və bayramlarda gözərgi aktyorlar mütləq *Hansvurstun* iştirakı ilə şən səhnəciklər oynayırdılar. Barokko dövründə (16–17 əsrlər) yezuit kollegiyalarında, universitetlərdə, saray teatrında dini, mifoloji, yaxud tarixi mövzularda təmtəraqlı dekorasiya ilə və mexanikləşdirilmiş böyük tamaşalar meydana gəldi. Onlardan N.Avensinusun pyesləri daha çox məşhur idi. Vahid Avstriya dövləti yaranıqdan sonra Vyana şəhəri A. teatr həyatının mərkəzinə çevrildi. Saray teatrında İtaliyadan, Almaniya, İngiltərədən qastroğa gələn artistlər çıxış edirdilər. İtalyan dilində pyeslər, operalar və baletlər oynayan “Saray najrlarının komediyası” truppası xüsusi şöhrət qazanmışdı. 18 əsrin əvvəllərində Vyanada ilk A. stasionar teatrını yaratmış (1712) aktyor və dramaturq Y. Stranitskinin fəaliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

18 əsrin 2-ci yarısında Vyana yaxınlığında demokratik tamaşaçı üçün teatrlar [“Leopoldstadtteater” (1781), “Videner-teater” (1787, 1801 ildən “Teater an der Vin”), “Teater in der Yozefstadt” (1788)] açıldı. Onların əksəriyyəti indi də fəaliyyət göstərir. 1741 ildə Vyanada yaradılmış “Kral Saray teatri” (“Burq-teater”) ölkənin əsas dramatik səhnəsi hesab olunurdu. 1778 ildə aktyor İ. Müller “Burqteater”də ilk teatr məktəbini (1909 ildən Musiqi və Səhnə Sənəti Akademiyası) açdı. Yazıçılardan Y. Şrayfogelin (1814–1832) və Q. Laubenin (1849–67) rəhbərliyi ilə səhnədə klassik dramaturgiya (antik dövrdən U. Şekspir, İ.V. Göte və F. Şillerə qədər) və A. müəlliflərinin pyeslərindən (F. Qrilparser, L. Ansenqruber, E. fon Bauernfeld və b.) ibarət repertuar əhəmiyyətli formalaşdırıldı.

“Burqteater” məşhur aktyor məktəbi yaratmışdı. 19 əsrin 2-ci yarısında bu teatrda realist səhnə sənəti prinsipləri bərqərar olmuşdu. Ş. Volter, A. Zonental, Y. Levinski, Y. Kayns və b. böyük aktyorlar bu teatrda çıxış etmişlər. 19 əsrdə A. xalq teatrının inkişafı aktyor-dramaturqlar İ.N. Nestroy və F. Raymundun yaradıcılığı ilə əlaqədardır. Onlar əyalət teatrları üçün aktual repertuar hazırlayırdılar (komediyalar, feeriyalar, “sehrli pyeslər”, parodiyalar, “xalq pyesləri” və s.). Tamaşalar improvizə və musiqi ilə zəngin olurdu. Bütün dünyada şöhrət qazanan Vyana operettası burada yaranmışdır. 20 əsrdə yeni demokratik A.-nın mədəni inkişaf prosesində xalq teatri mühüm yer tutmuşdur.

Orta əsrlər və barokko dövrü xalq və dini teatr ənənələri novator rejissor M. Reynhardt tərəfindən yenidən dərk olunaraq işlənildi. O, 1920 ildə Zalsburqda keçirilən Beynəlxalq teatr festivalının əsasını qoymuş və 1924–37 illərdə Vyanadakı “Teater in der Yozefstadt”-a rəhbərlik etmişdir. Onun truppasına Yelena, Hermann və Hans Timiq, F. Kortner, E. Doyç kimi ölkənin ən yaxşı aktyorları daxil idi. 1920–30-cu illərdə rejissor A. Hayne “Burqteater”i ekspressionizm üslubunda modernləşdirməyə cəhd göstərmişdi, lakin teatrın simasını əvvəlki güdrətli aktyor ansamblı (X. Blyaybtroy, R. Albax-Retti, A. Zaydler, N. Qreqor, M. Ays, E. Balzer, R. Aslan, K. Yurgens və b.) təyin edirdi. Vyana “Folksteater”ində radikal rejissor eksperimentləri aparılır, müasir dramaturgiya əsərləri tamaşaya qoyulurdu.

Səhnədə məşhurlaşmağa başlayan P. Vesseli, A. Rozar, K. Parila, X. Mozer və b. aktyorlar çıxış edirdilər. 30-cu illərdə A.-da kiçik teatr formaları – kabare, “otaq” və “zirzəmi” teatrları sürətlə inkişaf edirdi.

A.-nın faşist Almaniya birləşdirilməsi çox ağır nəticələrə səbəb oldu (senzuranın tətbiq edilməsi, bir çox teatrların bağlanması, aparıcı səhnə xadimlərinin ölkədən kütləvi mühacirəti, 2-ci dünya müharibəsi zamanı hərbi əməliyyatların gedişində əsas teatr binalarının dağılması).

20 əsrin 2-ci yarısında A. teatri dünya səhnəsinin güdrətli aktyorlarını özünə cəlb etmişdir. Bu dövr teatrı C. Stellerin, J. L. Barronun, P. Ştaynın, L. Bondinin və b.-nin yaradıcılığı ilə bağlıdır. A. aktyorları E. Pluxar, E. Ort, X. Ruman, A. Hörbiger, K.M. Brandauer, B. Hobert, M. Heltau və b. təkcə teatrda deyil, eyni zamanda kinoda da populyar idilər. E. fon Horvat və F.T. Çokoranın “xalq pyesləri”nin tamaşaları, gənc nəsil A. dramaturqlarının (P. Handke, T. Bernhard, B. Bauer, P. Turrini, E. Elinek) əsərləri 20 əsrin sonlarında dünya şöhrəti qazanmışdı. A. teatrlarının repertuarında İ.E. Babelin, N.R. Erdmanın, E.L. Şvarsın, A.N. Ostrovskinin, L.N. Tolstoyun, M.Qorkinin əsərləri geniş yer tutur.

1920 ildən Vyanada hər il “Viner Festvoxen” teatr festivalı. 1922 ildən Milli Kitabxana kolleksiyasından tematik teatr sərgiləri keçirilir. Vyana Musiqi və Səhnə Sənəti Akademiyası (indiki universitet) nəzdində 1931 ildən M. Reynhardt dərəcəsi fəaliyyət göstərir. A. teatrşünaslıq in-ti ümumdünya teatr tarixinin tədqiqat mərkəzidir. A.-nın əsas şəhərlərində (Qrats, Bregents, Zalsburq, İnsbuq, Lins) 1920 ildən teatr festivalları və elmi forumlar keçirilir.

Azərbaycan Dövlət Pantomima Teatri Vyanada bir neçə tamaşa ilə çıxış etmişdir (2007).

Kino

A.-da ilk bədii film (“Pillədən pilləyə”, rej. X. Hanus) 1908 ildə çəkilmişdir. 1910 ildə A. Kolm “Viner kunst-film” firmasını təsis etmişdir (E. Raupaxın “Dəyirmançı və onun uşağı” dramının ekranlaşdırılması, 1911 və s.). A.-nın 25 kino firması 1908–14 illərdə 210 sənədli, 120 bədii film çəkmişdir. A. Kolovratın sədrliyi ilə “Şaşa-film fabrik” səhmdar cəmiyyəti (sonralar “Şaşa-Mester-film”, 1918 ildən “Şaşa-film”)

böyük təsirə malik idi (çəkdiyi filmlər: “II Kayzer Jozef”, 1912; “Milyonçu dayı”, “Yozef Ştraus və Gözəl mavi Dunay”; hər ikisi 1913). I-ci dünya müharibəsindən sonra, ABŞ-da aldığı təcrübədən istifadə edərək, Kolovrat iki böyük layihəni (M. Kertisin quruluşunda “Sodom və Qomorra” 1922; “Qulların kraliçası”, 1924) həyata keçirməyə başladı.

1920-ci illərin əvvəlində A. kinosu yüksəliş dövrünü yaşamışdır. İldə 70-ə yaxın film istehsal edilirdi: “Qraf Kaliostro” və “Hersoq fon Rayxştadt”, (hər ikisi 1920); “Napoleon Şönbrunda”, “Qızıl güllər kavaləri”, “II Lüdvig” (hər üçü 1922); “Gənc Medardus” (1923); “Orlakın əlləri” (1925) və s.

A.-nın Almaniya birləşdirilməsindən sonra kinonun inkişafı dayandı və yalnız 1945 ildən sonra çəkilişlərə yenidən başlandı (“Uzaq yol”, 1946, rej. E. Xöş; “Proses” 1948 və “Son akt”, 1955, rej. Y.V. Pabst; “Son körpü”, 1954, rej. X. Koytner). 1940-cı illərin sonu – 60-cı illərdə kino istehsalında musiqili filmlər üstünlük təşkil edirdi (“Qəhrəmanlıq simfoniyası”, 1949; “Vyanalı aktyor”, 1954), “Frans Şubert”, “Ver əlini, həyatım mənim” (hər ikisi 1955), “Fidelio” (1956) və b. Məşhur Vyana operettaları ekrana çıxarılmış, Avstriya-Macaristan imperiyasının keçmişinə həsr olunmuş tarixi filmlər yaradılmışdır. E. Marişkanın imperatriçə Yelizavetanın həyatından bəhs edən filmləri (“Sissi”, 1955; “Sissi gənc imperatriçədir” və “Bir imperatriçənin tale yolları”, hər ikisi 1956) Avropada populyar idi, bu filmlərdə baş rolu R. Şnayder ifa etmişdir.

Televiziyanın geniş yayılması A.-da film istehsalını zəiflədir, ildə cəmi 5 film çəkilir. Yalnız 1970-ci illərdə sosial problemlərə artan maraq vəziyyəti dəyişir. Bu dövrdə “Məhkum olunmuşlar” (1974, rej. A. Kortti), “Yaşamaq istəyirəm” (1976, rej. V. Edders), “Ottakrinqli İsa” (1976, rej. V. Pellert), “Son şans” (1977, rej. M. Madavi), “Stravantser” (1983, rej. P. Patsak) və s. filmlər çəkilir. 20 əsrin sonunda M. Xaneke (“Yedinci kontinent”, 1989, “Şifrə məlum deyil”, 2000, “Pianoçu qız”, 2001) və U.Zaydl (“İt günləri, 2001 və s.) rej. kimi tanındılar. Avstriya qanun-qaydalarını gülüş hədəfinə çevirən P. Xaraterinin “Avstriyada istehsal olunub” (1998) komediyası böyük kommersiya uğuru qazandı.

A.-da kino istehsalı ilə özəl firmalar məşğul olur. 1955 ildə kinoarxiv (30 minə yaxın film), 1964 ildə isə kinomuzey yaradılmışdır. Musiqi və Səhnə Sənəti Un-ti və Tətbiqi Sənət üzrə Ali Məktəb (hər ikisi Vyanada) bu sahə üçün kadr hazırlayır. Velsdə, Vyanada, Qratsda, Zalsburqda kinofestivallar keçirilir. P. Vesseli, M. Anderqast, T. Lingen, H. Mozer A. kinosunun görkəmli aktyorlarıdır. Maksimilian və Mariya Şell, R. Şnayder, K.M. Brandauer, O.V. Fişer kimi məşhur aktyorlar dünya şöhrəti qazanmışlar.

Sirk

A.-da sirk sənətinin yaranması 16 əsrə aid edilir (yarmarka kəndirbazlarının, akrobatların, jonqlyorların çıxışları). Yeni tamaşa növü kimi sirk 18 əsrdə A. yarmarka artistlərinin ispan ath akrobatları P. Maye və X. Porte ilə birləşməsindən sonra meydana gəlmişdir. 1780 ildə Porte Vyanada sirk binası tikdirmişdi. Mayenin truppasında sonralar A. sirkinin əsasını qoymuş X. de Bax çıxış edirdi. O, truppasını təşkil edərək, 1808 ildə 3 min tamaşaçı tutan Vyana “Gimnastik sirk”i (Avropada ilk stasionar sirk) tikdirmişdir. 19 əsrin sonlarında A. sirkini 1854 ildə Vyanada stasionar sirk binası tikdirmiş E. Rensin alman sirk imperiyasının təsiri altına düşür. Sonralar həmin yerdə P. Buş da sirk binası tikdirmişdir. 1910-cu illərdən başlayaraq stasionar sirk tədricən öz fəaliyyətini dayandırmışdır. İndi ancaq gözərgi truppalı (“Avstriya milli sirk”, “Ellə-Yakobi Althof”, “Apollo”, “Sirk Nyu-York”, K. Reberniqin sirk, “Adriano”, “Qızıl sirk” və s.) mövcuddur.

Əd.: Митрофанов П. П. История Австрии. СПб., 1910; Gregor J. Geschichte des österreichischen Theaters. W., 1948; Австрийская новелла XIX в. М., 1959; Черная Е. Австрийский музыкальный театр до Моцарта. М., 1965; Winkler G. Das Wiener Ballett von Noverre bis Fanny Elssler. W., 1967. Bd 1–2; Музыка Австрии и Германии XIX в. М., 1975–2003. Кн. 1–3; Австрийская новелла XX в. М., 1981; Fritz W. Kino in Österreich. 1945–1983. W., 1984; Кальмар М. Современная архитектура Австрии. М., 1986; Золотое сечение: Австрийская поэзия XIX–XX вв. М., 1988; Кампини П. Австрийская философия//Вопросы философии. 1990. №12 (библ.); Шукурова А. Н. Вейская школа архитектуры: от К.Зитте до Х.Холляйна//Шукурова А. Н. Архитектура Запада и мир искусства XX в. М., 1990; Полтавский М. А. История Австрии: Пути государственного и национального развития: В 2 ч. М., 1992;

Geschichte der Literatur in Österreich von den Anfängen bis zur Gegenwart. Graz, 1994–99. Bd 1–2: Австрия. 4-е изд. М., 2003.

AVSTRIYA İMPERİYASI – bax *Avstriya-Macaristan*.

AVSTRIYA İRSİ – Avropa dövlətləri arasında Avstriya irsi uğrunda müharibə (1740–48). 1740 ilin oktyabrında imperator VI *Karlın* ölümü ilə Avstriya *Habsburqları* sülaləsinin kişi qolu sona çatdı. Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş *Praqmatik sanksiyaya* (1713) görə, Habsburqların torpaqları bölünməməli və VI *Karlın* qızı Mariya Terezianın ixtiyarına keçməli idi. Lakin Prussiya, Bavariya, Saksioniya, İspaniya və Fransa Mariya Terezianın varislik hüququnu tanımadılar. İngiltərə və Birləşmiş Əyalətlər Respublikası (Hollandiya) isə Avstriyanı dəstəklədi. Müharibənin başlamasında güclənən Prussianın öz sərhədlərini genişləndirmək cəhdi və *İspaniya irsi* müharibəsindən sonra Avstriya-Fransa və İngiltərə-Fransa arasında həll olunmayan ziddiyyətlərin kəskinləşməsi mühüm rol oynadı. Fransa Avstriyanın Niderlanddakı torpaqlarını ələ keçirməyə, Avstriyanı zəiflətməyə, Habsburqlar imperator tacından məhrum etməyə və Bavariya kurfürstü Karl Albrextin Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru seçilməsinə nail olmağa çalışdı. İspaniya Avstriyanın İtaliyadakı torpaqlarına göz dikmişdi. 1740 il dekabrın 16-da II *Fridrixin* başçılıq etdiyi Prussiya qoşunları Habsburqlar monarxiyasının iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ərazisinə – Sileziyaya (bax *Sileziya müharibələri*) soxuldu. Avstriya əleyhinə koalisiyanın bir sıra qələbəsindən sonra 1742 il yanvarın 24-də Karl Albrext VII *Karl* adı ilə imperator seçildi. 1745 ilin martında Avstriya qoşunları Bavariyanı tutdular. Avstriya VII *Karlın* varisi olan Bavariya kurfürstü Maksimilian İosifin Avstriyaya tabe olan torpaqlar üzərindəki iddialarından və imperator tacından imtina etməsinə nail oldu. 1745 ilin sentyabrında Mariya Terezianın əri Lotaringiyalı Frans Stefan (I *Frans*) imperator seçildi. 1747 ilin iyununda Rusiya Avstriyanın tərəfində müharibəyə qoşuldu. Müttəfiqlərin uğurlu əməliyyatları Fransanı sülh təklifi ilə çıxış etməyə məcbur etdi. Müharibə 1748 ildə Axen sülhünün imzalanması ilə başa çatdı. Bu sülh nəticəsində Habsburqlar Sileziya (I *Frans* imperator kimi tanınması müqabilində Prussiyaya ve-

rildi) və İtaliyadakı bəzi torpaqlar istisna olmaqla öz ərazilərinin böyük hissəsini öz tabeliklərində saxladılar. Mariya Tereziya varislik hüququ tanındı.

AVSTRİYA MƏKTƏBİ (Vyana məktəbi) – *faydalılıq həddi nəzəriyyəsinin* 19 əsrin 70–80-ci illərində meydana gəlmiş istiqamətlərindən biri. Baniləri K. Menger, E. Böhm-Baverk və F. Vizer olmuşlar. A.m.-nin nəzəri ideyaları sistemi K. Mengerin “Siyasi iqtisadın özləri” (1874), E. Böhm-Baverkin “Təsərrüfat nemətlərinin dəyərliyi nəzəriyyəsinin əsasları” (1885) və “Kapital və gəlir” (1884–89), F. Vizerin “Təsərrüfat dəyərliyiinin mənşəyi və əsas qanunları haqqında” (1884) və “Təbii dəyərlik” (1889) kitablarında şərh edilmişdir. A.m. nəzəriyyəçilərinin fikrincə, bütün cəmiyyət bir-biri ilə bazar münasibətləri ilə bağlı “təsərrüfatçı subyektlər”in mexaniki məcmusunu təmsil edir. Odur ki, siyasi iqtisadın vəzifəsi alqı-satqı münasibətlərini öyrənmək və onların əsasında cəmiyyətin iqtisadi inkişafının təbii və əbədi qanunlarını kəşf etməkdir.

A.m.-nin üstün cəhəti bazar münasibətlərinin yüksək konkretləşdirmə səviyyəsində təhlilini araya gətirməsi, çatışmazlığı isə istehlakçıların rolunu mütləqləşdirməsi və qiymətməmələgəlmə prosesində əmtəə istehsalçıları əməyinin roluna praktiki olaraq əhəmiyyət verməməsidir. K. Menger hər şeyi əhatə edən vahid qiymət nəzəriyyəsini yaratmağı qarşısına məqsəd qoyarkən insanın əşyaya (nemətə) münasibətini öz tələbatını ödəmək qismində iqtisadi həyatın ən sadə təzahürü kimi seçmişdi. Nemətin dəyər fenomenini onun faydalılığı və azlığı nisbətindən alınır: nemət vahidinin dəyəri daha xarakterik tələbatın zərurilik dərəcəsi ilə müəyyən edilir və bu tələbatı nemətin mövcud ehtiyatı çərçivəsində ödəmək olur (F. Vizer bu kəmiyyəti “faydalılıq həddi” adlandırmışdır). K. Menger və faydalılıq həddi nəzəriyyəsinin digər baniləri U. Cevons, L. Valras zəruri, lakin böyük miqdarda əlçatan nemətlərin (məs., içməli su) gərəkliliyi şübhə doğuran nadir əşyalardan (məs., qiymətli daşlar), adətən, ucuz olması paradoksunu həll edə bilmişdilər.

A.m.-nin tədqiqatlarında iqtisadi inqisadın formasiya, inhisarçı qiymətqoyma, yaradıcı iqtisadi fəaliyyət, çox böyük “mübadiləedici” qabiliyyətə malik pulun nemət olması, iqtisadi tsiklin pul-kredit nəzəriyyəsi problemləri ya üstün, ya da güclü xüsusi mövqedən təhlil edil-

mişdir. Ardıcıl subyektivizm, metodoloji individualizm, ümumi tarazlıq ideyasının yoxluğu, tarazlı təhlildən imtina A.m.-nin səciyyəvi tədqiqat üsuludur. A.m.-nin tədqiqat metodu, marjinalizmin başqa istiqamətlərindən fərqli olaraq, nemətlərin istehsalı zamanı vaxt amilini nəzərə almaq, insanların qiymətlə bağlı mühakimələrinin onların öz tələbatlarını hansı real müddətdə ödəyə bilmələrindən asılılığı vurğulamaq kimi dinamik elementlərə malikdir.

AVSTRİYA MİLLİ BANKI (Österreichische Nationalbank) – dövlətin mərkəzi kredit-emissiya bankı. Avstriyanın federal ərazilərinin baş ş.-lərində, həmçinin Fillax ş.-ndə fəaliyyət göstərən 7 filialı vardır. Baş kontoru Vyanadadır. Əsası 1816 ildə qoyulmuşdur. 1922 ilədək Avstriya-Macarıstan bankı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Almaniya Avstriyanı işğal etdikdən (1938) sonra Reyxsbanka qatılmış, ölkə azad edildikdən (1945) sonra müstəqil fəaliyyətini bərpa etmişdir. Əsas kapitalı 150 mln. şillingdir (hər biri 1000 şilling olan 150 000 səhm). Əsas kapitalın yarısı bilavasitə dövlətə məxsusdur, səhmlərin qalanı təsisatlar və şəxslər arasında bölünmüşdür. Banknotların emissiyası, pul tədavi və kreditinin tənzimlənməsi, kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət (onların ehtiyat minimumunu müəyyənləşdirmək və onun 15%-lik hissəsini A.m.b.-nin hesablarında saxlamaq), Avstriya şillinginin valyuta məzənnəsinin stabil saxlanması, xarici valyuta ilə əməliyyatlar və s. A.m.b.-nin əsas funksiyalarındandır. Banknotların emissiyasının qızilla ödənilməsi qanunda nəzərdə tutulmamışdır. A.m.b. pul tədavi və kreditinin tənzimlənməsi üçün ssudalar

vermək (əsasən, kommersiya banklarına), onun uçot və digər əməliyyatlar üzrə faiz dərəcəsini, həmçinin kommersiya banklarının mütləq ehtiyat normalarını müəyyən etmək və dəyişdirmək, qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdir.

AVSTRİYA MİLLİ KİTABXANASI – Avstriyada ən böyük kitabxana. Vyanada Hofburq sarayında yerləşir. Orta əsrlər imperator kitabxanası əsasında yaradılmışdır. Kitablari ilk dəfə hersoq III Albrext (1349–1395) toplamağa başlamış, həmçinin bir çox əsərlərin latın dilindən alman dilinə tərcüməsini təşkil etmişdir. İmperator III Fridrix (1415–93) paytaxta bəzi qiymətli kitablari kolleksiyani zənginləşdirmişdir. İmperator I Maksimilianın (1459–1519) da kitabxananın inkişafında böyük rolu olmuşdur. Onun ölümündən sonra kitablari İnsbrukda saxlanılmışdır. Bu dövrdə kitabxana Avstriya alimlərinin elmi əsərləri, qlobuslar, xəritələr və atlaslarla zənginləşmiş kitabxana fondu varh vətəndaşların şəxsi kolleksiyaları hesabına xeyli genişlənməmişdir. 1575 ildə kitabxana kolleksiyasının sayı artıq 9 min nüsxədən ibarət idi və nəticədə kitablara baxmaq üçün ilk kitabxanaçı təyin edilmişdi. 1624 ildə II Ferdinandın göstəricisinə əsasən dövlət xəzinəsi kitabxananın genişləndirilməsi üçün münəzəm olaraq vəsait ayırmağa başlamışdır. 1722 ildə VI Karln sərəncamı ilə Hofburqda imperator kitabxanası üçün ayrıca bina tikilmişdir. Şahzadə Savoyalı Yevgeni kitabxana üçün Fransa və İtaliyadan 15 min cild əldə etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə karto-teka təşkil edilmişdir. 1920 ildə Avstriya Respublika elan edildikdən sonra kitab-

xananın adı dəyişdirilərək A.m.k. adlandırılmışdır. Kitabxanada burada bütün Avstriya nəşrlərinin nüsxələri, xaricdə çap olunmuş Avstriya müəlliflərinin əsərləri, həmçinin Avstriya haqqında əsərlər mühafizə edilir. Kolleksiya 7,5 mln. nüsxə kitab, 180 min papirus (ən qədimi e.ə. 15 əsrə aid edilir), bunlardan başqa burda əlyazmalar, qədim və nadir kitablari, xəritələr, qlobuslar, rəsm əsərləri, fotolar, avtoqraflar, plakatlar, məşhur bəstəkarların, o cümlədə A. Brunker və İ. Ştrausun partituraları var. Kitabxanada 8 minə yaxın inkunabulla saxlanılır.

AVSTRİYA-ALMƏNIYA MÜQAVİLƏSİ (1879) – oktyabrın 7-də Vyanada Rusiya əleyhinə bağlanmışdır. Müqavilə iştirakçıları Rusiyanın hücumu baş verərsə, bir-birinə yardım göstərmək, qarşılıqlı razılıq olmazsa, Rusiya ilə sülh bağlamamaq öhdəliyini qəbul etmişdilər. Digər bir dövlətin hücumu zamanı müqavilə iştirakçıları bitərəf mövqe tutmalı, lakin hücum edən tərəf Rusiyanın dəstəyini alarsa, bir-birinin köməyinə gəlməli idilər. 5 il müddətinə bağlanan müqavilənin müddəti dəfələrlə uzadılmışdır. A.–A.m. Birinci dünya müharibəsi zamanı bir-birinə qarşı yönələn hərbi blokların yaranmasına gətirib çıxaran sazişlərdən biri olmuşdur.

AVSTRİYADA 1848–49 İLLƏR İNQİLABI – burjuva-demokratik inqilabı; başlıca məqsədi feodal-mütləqiyyət quruluşunun ləğvi və Avstriya imperiyasında milli məsələnin həlli idi. Hərəkətverici qüvvəsi xalq kütlələri olsa da, tələbləri konstitusiyalı monarxiya çərçivəsindən çıxmayan liberal burjuaziya inqilabı hegemon idi. Fransada və Alman ittiqaqına daxil olan dövlətlərdəki (Baden, Bavariya, Vürtemberq və s.) inqilabi çıxışlar (1848, fevral–mart) Avstriyada inqilabın başlanmasına bilavasitə təkan verdi. 1848 il martın 13-də Vyanada başlanan xalq üsyanı nəticəsində imperator konstitusiya vəd etməyə məcbur oldu; martın 17-də zadəganların və liberal bürokratiyanın nümayəndələrindən ibarət hökumət yaradıldı. Tələblərə öz silahlı təşkilatını (“Akademik legion”), şəhərlərə isə milli qvardiya yaratmağa icazə verildi. Avstriyada hadisələr çoxmillətli Habsburqlar imperiyasının digər ərazilərində də inqilabi yüksəlişlə müşayiət olunurdu. Elan olunan konstitusiya bir sıra azadlıqlar versə də, hakimiyyət əslində imperatorun və onun təyini etdiyi yuxarı palatanın əlində qaldı.

Avstriya Milli Kitabxanası, Vyana.

Hökumət inqilabi qüvvələri sarsıtmağa cəhd göstərsə də silahlı xalqın müdafiəyə qalxdığını görüb müvəqqəti geri çəkildi. İyunun 1-də 24 yaşına çatmış bütün kişilər üçün fəal seçki hüququnu təmin edən yeni seçki qanunu qəbul olundu. Seçilən birpalatalı reyxstaq iyulun 22-də işə başladı. Sentyabrın 7-də kəndlilərin şəxsi əsərlərinin pulsuz, feodal mükəlləfiyyətlərin isə pul ödənilməsi müqabilində ləğvi haqqında qanun qəbul edildi (inqilabın yatırılmasından sonra da qüvvədə qalmışdı). 1848 il oktyabrın 6–31-də Vyanada baş verən üsyan inqilabın kulminasiya nöqtəsi oldu; Macarıstan inqilabının yatırılması məqsədilə göndərilən Vyana qarnizonunun bir hissəsi üsyançıların tərəfinə keçdi. Oktyabrın 31-də imperator qoşunları şiddətli döyüşlərdən sonra Vyanaya daxil olaraq üsyançılara divan tutdu. Seçilmiş reyxstaq 1849 ilin martında buraxıldı. Üsyanın məğlubiyyətindən sonra feodal-monarxiya dairələri və iri burjuva nümayəndələrindən ibarət yeni hökumət yaradıldı. Həmin ilin martında isə mürtəce konstitusiya elan edildi. İnqilab ölkənin kapitalistcəsinə inkişafına təkan verdi.

AVSTRİYA-FRANSA MÜHARİBƏSİ (1809) – Avstriya imperiyası (5-ci anti-fransız koalisiyasının tərkibində) ilə Napoleon Fransası arasında baş vermişdir. Müharibənin səbəbi Avstriyanın *Presburq sülhü (1805)* ilə itirdiyi torpaqlarını geri almaq və demək olar ki, bütün Avropada Napoleon hakimiyyətinin genişlənməsi şəraitində suverenliyinə qarşı təhlükəni aradan qaldırmaq cəhdi olmuşdur.

Napoleonun İspaniyada qarşılaşdığı çətinliklərdən istifadə edən Avstriya

1809 il aprelin 9-da Fransaya müharibə elan etdi. Ershersoq Karln başçılıq etdiyi Avstriya qoşunları Fransanın ayrılmış hərbi qüvvələrini Bavariya ərazisində darmadağın etmək məqsədini güdürdülər. lakin Ekmül yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayaraq (22 aprel) Vyanaya çəkildilər. Mayın 13-də fransızlar Vyananı tutdular. Avstriya ordusu müqavimətini dayandırmadı və Aspern yaxınlığındakı döyüşdə (21–22 may) fransızlar üzərində qələbə çalaraq, onlara Dunay çayını keçməyə imkan vermədi. İyulun 5–6-da *Vagram* yaxınlığında baş verən döyüşdə Avstriya qoşunları məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Avstriya barışıq təklif etdi. 1809 il oktyabrın 14-də Avstriya Fransa ilə sülh müqaviləsi bağladı [bax *Şyonbrunn sülhü (1809)*]. Müqaviləyə görə, Avstriya ərazisinin bir hissəsini, o cümlədən, Adriatik dənizinə çıxışı itirdi. O, həmçinin ordunu 150 min nəfərədək ixtisar etməli, böyük təminat ödəməli və *Kontinental blokadaya* qoşulmalı idi. Eyni zamanda Avstriya imperatoru II Frans qızı Mariya Luizanın Napoleonla nikahına (1810) razılıq vermək məcburiyyətində qaldı.

AVSTRİYA-İTALİYA MÜHARİBƏSİ (1848–49) – İtaliyada 1848–49 illər inqilabı gedişində İtaliyanın Avstriya ağalığından azad olması uğrunda baş vermişdir. Xalq üsyanları nəticəsində 1848 ilin martında Avstriya qoşunları Lombardiyadan və Venesiyadan qovuldu. Bundan sonra Pyemont (Sardiniya kralığı) Avstriyaya müharibə elan etdi. Pyemont ordusu və C. *Qaribaldinin* könüllü dəstələri Verona ş.-nə hücumla keçdilər. İtaliya qoşunları 1848 il iyunun 25-də Kustossa yaxınlığında feldmarşal Y. *Ra-*

Avstriya Milli Bankı, Vyana.

detski fon Radetsin başçılıq etdiyi Avstriya qoşunlarına məğlub oldu. 1848 il avqustun 9-da bağlanan barışığa görə, Lombardiya yenidən Avstriya imperiyasının tərkibinə qaytarıldı. 1849 il martın 20-də Pyemont yenidən hərbi əməliyyatlara başladı. Mortara (21.3.1849) və Novara (23.3.1849) yaxınlığında baş verən döyüşlərdə onun ordusu bir daha darmadağın edildi. 1849 il martın 26-da bağlanan barışıq razılaşmasına görə, Lombardiya və Venesiya üzərində Avstriya hakimiyyəti bərpa olundu. Milan sülh müqaviləsinə (6.8.1849) görə Pyemont Avstriyaya 65 mln. frank məbləğində təminat ödəməli oldu.

AVSTRİYA-İTALİYA MÜHARİBƏSİ (1866) – İtaliyanın Avstriya ağalığından azad olunması və milli dövlətin yaradılması uğrunda apardığı müharibələrdən biri. *Avstriya-İtaliya-Fransa müharibəsi (1859)* və İtaliya inqilabı (1859–60) nəticəsində İtaliya, əsasən, birləşdirildi. Lakin papanın hakimiyyəti altında olan Roma və Avstriyanın əvvəlki kimi ağalığı etdiyi Venesiya vil. hələ də İtaliya ərazisindən kənar qalırdı. İtaliya Venesiya vil.-nin azadlığı uğrunda Avstriyaya qarşı müharibəyə hazırlaşdı. Bundan faydalanan Prussiya Avstriya ilə müharibəyə diplomatik hazırlıq görür, Fransa imperatoru III Napoleonun vasitəçiliyindən istifadə edərək İtaliya ilə ittifaq yaratmışdı. Prussiyanın Avstriyaya qarşı müharibəsində İtaliyanın iştirakına görə ona Venesiya vəd edilmişdi. İyunun 17-də *Avstriya-Prussiya müharibəsi (1866)*, iyunun 20-də İtaliya qoşunlarının Venesiya vil.-nə daxil olmasından sonra isə A.-İ.m. başlandı. Kral Viktor Emmanuilin başçılığı altında İtaliya ordusunun əsas qüvvələri (120 min nəfər) Mantuyada böyük ehtiyat qüvvə saxlayaraq, iyunun 23-də Minço çayından Veronaya hücum keçirdilər. Gen. E.Çaldininin korpusu (90 min nəfər) Ferrara və Bolonya r-nlarından Avstriya ordusuna arxadan və cənahdan zərbə endirməli idi. İki cəbhədə müharibə aparmaq məcburiyyətində qalan Avstriya komandanlığı Cənub ordusunu (78 min nəfər) İtaliyaya göndərdi. Ershersoq Albrectin rəhbərliyi altında Veronadan c.-ş.-də cəmləşən Cənub ordusu və iyunun 24-də hücum keçdi. Həmin gün Kustossa yaxınlığında baş verən döyüşdə italyanlar ağır məğlubiyyətə uğradılar. Lakin Avstriyanın Prussiyaya qarşı əlavə qüvvələr göndərməsi və C.*Qaribaldi* dəstələrinin Vene-

siya vil.-ndə və Tirola Avstriya qoşunlarına qarşı uğurlu vuruşması İtaliya ordusunun hücumu keçməsinə şərait yaratdı. Adriatik dənizini düşməndən təmizləməyə və Triyesti tutmağa cəhd göstərən İtaliya donanmasını iyulun 20-də Avstriya donanması Lissa a. yaxınlığında məğlub etdi. Buna baxmayaraq, qoşunları Prussiya tərəfindən darmadağın edildiyi üçün Avstriya İtaliya ilə barışıq imzalamağa məcbur oldu (10 avqust). Oktyabrın 3-də Vyana sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, Avstriya Venesiya vil.-ni bilavasitə İtaliyaya deyil, III Napoleona verdi. Sonuncu isə bu vil. İtaliya krallığına qaytardı.

AVSTRİYA-İTALİYA-FRANSA MÜHARİBƏSİ (1859) – Pyemontun (Sardiniya krallığı) və Fransanın Lombardiya ilə Venesiyanı tabeliyində saxlayan Avstriyaya qarşı müharibəsi. Pyemont *Savoyya sülaləsinin* himayəsi altında İtaliyanın birləşdirilməsinə çalışdı. Fransa ərazi və sülalə maraqlarını güdür, Şimali İtaliyada öz təsirini möhkəmləndirməyə səy göstərirdi. 1858 il iyulun 21-də Fransa ilə Pyemont arasında *Plombyer sazişi* bağlandı. Sazişə görə, Fransanın hərbi yardımı müqabilində Nitsa və Savoyya ona verilməli idi. Hərbi əməliyyatlar 1859 il aprelin 29-da başladı. Avstriya qoşunlarının Macenta (4 iyun) və Solferino (24 iyun) yaxınlığındakı döyüşlərdə müttəfiqlərə məğlubiyyətdən sonra avstriyalılar Lombardiyanı tərk etdilər. İtaliyada milli azadlıq hərəkatının genişlənməsindən qorxan, vahid və qüvvətli İtaliya dövlətinin yaranmasını istəməyən III Napoleon müvəffəqiyyətli döyüş əməliyyatlarını dayandırdı və Avstriya ilə separat Villafranka barışığını (11 iyul 1859) imzaladı; barışıq 1859 ildə imzalanan Sürix müqavilələri ilə təsdiqləndi. Müqavilələrin şərtlərinə görə, Avstriya Lombardiyadan imtina edir, Venesiya isə onun tabeliyində qalırdı. Pyemontla bağlanmış Turin müqaviləsinə (1860) görə, İtaliyanın Savoyya və Nitsa vil.-ləri Fransaya verildi.

AVSTRİYALILAR (özlərini Österrayxer adlandırırlar) – Avstriyanın əsas əhalisi (7,4 mln. nəfər), xalq. Həmçinin Şimali İtaliya (Trentino-Alto-Adidje vil., 300 min nəfər), Almaniya (180 min nəfər), ABŞ (1,3 mln. nəfər), Kanada (40 min nəfər), Argentina (30 min nəfər) və s. ölkələrdə yaşayırlar. Ümumi sayları 10 mln. nəfərdən çoxdur (2000). *Alman dilinin* Bavariya-Avstriya, q.-də isə aleman dialektlərində danışirlər. Dindarlar-

rın əksəriyyəti katoliklərdir, protestantlar (əsasən, lüteranlar) da var.

A.-in etnik özəyini *alemanlar* (Forarlberqda, qismən də Tirola), *havarlar*, *svevlər* və b. təşkil etdirmişdir. Bu tayfalar 6 əsrdə indiki Avstriya ərazisinə gəlmiş və burada məskunlaşan romanlaşmış keltləri, retləri, həmçinin Ştiriya, Karintiya və şm.-ş.-də məskunlaşan slavyanları assimilyasiya etmişlər. Avstriya ərazisinin *Frank dövlətinin* (8 əsr) tərkibinə qatılması onun əhalisinin germanlaşmasına səbəb olmuşdur. Federal ərazilərin sakinləri regional özünüdərkli və ənənəvi mədəniyyətlərindəki fərqləri qoruyub saxlamışlar; xüsusən Alp vil.-lərində yaşayan A. (*tirollular*) özünəməxsus mədəniyyətləri ilə seçilir. Düzənlik r-nlar üçün coxtəsərrüfatlı yaşayış yerləri və Orta Almaniya ev tipi səciyyəvidir. Forarlberqda yaşayış və təsərrüfat otaqları bir dam altında birləşən aleman ev tipi yayılmışdır. Yerli və təqvim bayramlarının [Milad günü, Yeni il, Xaçın suya salındığı gün, Maslenitsa, Pasxa, Ruhlar günü, Müqəddəs Valentin günü, Zalsburq yepiskopluğunun banisi şərafinə Müqəddəs Rupert günü, Bir may (bax *May ağacı*) və s.] keçirilməsində ənənəvi adətlər, mərasimlər və s. saxlanılmışdır.

Folklorun ən qədim formaları çoban *yodliləri*, çoxsəslı imitasiya mahnıları, rəqətativ pritçalardır (*spruhlar*). 19 əsrdə kənd və şəhər məişətində xalq mahnı və rəqsləri, xor və instrumental musiqi ifaçılığı yayılmışdır; bəzi vil.-lərdə ənənəvi musiqili teatr mədəniyyəti (küçə və yarmarka teatri, liturgiya dramı) qorunub saxlanılmışdır.

AVSTRİYA-MACARİSTAN, Avstriya-Macaristan monarxiyası – 1867 il Avstriya-Macaristan sazişinə əsasən Avstriya imperiyasının yenidən qurulması nəticəsində yaradılmış ikili (dualist) konstitusiyalı monarxiyası. Sərhədləri Leyta çayından keçən Avstriya, yaxud *Sisleytaniya* (əzəli Avstriya torpaqları, Çexiya, Moraviya, Sileziya, İstriya, Dalmasiya və s.) və Macarıstan, yaxud *Transleytaniya* (əzəli Macarıstan, Slovakiya, Xorvatiya, Transilvaniya və s.) dövlətlərindən ibarət idi. 1918 ilin sonunda A.-M. bir sıra müstəqil dövlətlərə – Avstriya Resp.-na, Macarıstana, Çexoslovakiyaya parçalandı, ayrı-ayrı vilayətləri isə Polşa, Rumıniya və Yuqoslaviyanın tərkibinə daxil oldu.

AVSTRİYA-PRUSSİYA MÜHARİBƏSİ (1866), Alman müharibəsi, İmperiyanın birləşdirilməsi uğrunda ikinci

müharibə – 13 kiçik Şimali Almaniya dövləti və İtaliya ilə ittifaqda olan Prussiyanın Avstriyaya və Cənubi Almaniya dövlətlərinə qarşı müharibəsi. Prussiyanın himayəsi altında Almanyanın “yuxarıdan” birləşdirilməsində mühüm mərhələ olmuş. Almaniya ağalığı uğrunda Prussiya ilə Avstriyanın tarixi rəqabətinə son qoymuşdur. *Danimarka-Almaniya müharibəsindən (1864)* və *Həştəyn konvensiyasından (1865)* bağlanmasından sonra Avstriya-Prussiya münasibətləri kəskinləşdi. 1866 il aprelin 8-də Prussiya İtaliya ilə ittifaq müqaviləsi bağladı, iyunun 1-də isə Avstriyanın Alman ittifaqından kənarlaşdırılmasını tələb etdi. İyunun 7-də Prussiya qoşunları Holşteynə, iyunun 16-da isə Hannover, Hessen və Saksoniyaya soxuldu. İyunun 20-də italyan qoşunları Venesiya vil.-nə daxil oldu və *Avstriya-İtaliya müharibəsi (1866)* başladı. İyunun 17-də Avstriya Prussiyaya müharibə elan etdi. Hərbi əməliyyatlar müxtəlif istiqamətlərdə aparılırdı. İyunun 29-da Langenzalts r-nunda (Türingiya) Prussiya qoşunları Hannover ordusunu təslim etdi. Prussiyanın Mayn ordusu bir sıra döyüşlərdə Cənubi Almaniya dövlətlərinin qoşunlarını ayrı-ayrılıqda darmadağın edərək Bavariyaya daxil oldu. İyulun 3-də Prussiya ordusunun əsas qüvvələri *Sadova döyüşündə* (Bohemiya) Avstriya-Saksoniya qoşunlarını məğlubiyyətə uğradaraq Vyana istiqamətində hücumu keçdilər (vəba epidemiyası ilə əlaqədar dayandırıldı). Avstriyalılar *Kustossa döyüşündə* (24 iyun) və Adriatik dənizindəki Lissa a. yaxınlığında (20 iyul) baş verən dəniz döyüşündə italyanları məğlubiyyətə uğradılar.

İyulun 26-da Avstriya Prussiya ilə sülh haqqında ilkin saziş imzaladı. Avqustun 23-də Avstriya Prussiya ilə *Praqa sülh müqaviləsini (1866)*, oktyabrın 3-də isə İtaliya ilə Vyana sülh müqaviləsini imzaladı. Müqaviləyə əsasən Şlezviq-Holşteyn, Hannover, Hessen-Kassel, Nassau və Frankfurt Prussiyanın, Venesiya vil. isə İtaliyanın hakimiyyəti altına keçdi. Alman ittifaqı öz fəaliyyətini dayandırdı. Avstriya Almaniyanın “yeni quruluşunu” tanıdı və Avstriya imperiyasının iştirakı olmadan *Şimali Almaniya ittifaqının (1867–70)* yaradılmasına razılıq verdi.

AVSTRİYA-TÜRKİYƏ MÜHARİBƏLƏRİ (16–18 əsrlər) – Avstriya *Habsburqları* ilə Osmanlı imperiyası arasında Cənub-Şərqi və Mərkəzi Avropada he-

gemonluq uğrunda aparılan müharibələr. 15 əsrin sonlarından Osmanlı imperiyasının ekspansiya siyasəti Avstriya üçün təhlükə yaradırdı. Osmanlı ordusu 1526 il avqustun 29-da Mohaç ş. yaxınlığında macar-çex ordularını darmadağın etdi. 1529 il sentyabrın 27-də Vyana mühasirəyə aldı (14 oktyabrda mühasirə dayandırıldı). 1532–33 illər müharibəsinin gedişində Avstriya ordusu türklərin hücumunun qarşısını aldı. İstanbul sülh müqaviləsinə görə (23 iyul 1533) Macarıstan krallığının q. və şm.-q. torpaqları Avstriyaya keçdi. Əvəzində Avstriya hər il sultana xərac verməyi öhdəsinə götürdü. 1540–47 illər müharibəsi zamanı Osmanlı ordusu Macarıstana daxil olaraq Buda və Esterqomu ələ keçirdi. 1547 il Ədirnə müqaviləsinə görə, Macarıstan üç hissəyə parçalandı: q. və şm. hissəsi Habsburqların hakimiyyətində, mərkəzi hissəsi sultan canişinlərinin idarəsində qaldı; Şərqi Macarıstan hakimləri Osmanlı imperiyasının vassallarına çevrildilər. Transilvaniyada ağalığı uğrunda aparılan 1551–62 və 1566–68 illər müharibələri sərhədlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər etmədi. 1592–1606 illər müharibəsinin yekunlarına əsasən Avstriya sultana xərac verməkdən azad oldu. 1660–64 illər müharibəsi Osmanlı qoşunlarının Transilvaniyadan çıxarılmasını nəzərdə tutan sülhün (10 avqust 1664) imzalanması ilə yekunlaşdı, lakin bu ərazi sultanın hakimiyyəti altında qaldı. 1683–99 illər müharibəsi türklərin Vyana mühasirəyə alması ilə başladı. Y. Sobeskinin qoşunları Avstriyanın köməyinə gələrək türkləri məğlubiyyətə uğradı (12 sentyabr 1683). Bu məğlubiyyət Türkiyənin Mərkəzi Avropaya irəliləməsinin qarşısını aldı. Avstriya ordusu Budanı, Şərqi Macarıstanı, Slavoniyani, Banatı və Belqradı tutdu. 1697 il sentyabrın 11-də Avstriya ordusu Savoyyalı Yevgeninin komandanlığı ilə Zenta (Senta) yaxınlığında türkləri məğlubiyyətə uğradı. *Karlovtsa konqresinin* (1699) qərarına əsasən Avstriya Macarıstanın çox hissəsini, Transilvaniyanı, Xorvatiyanı və demək olar ki, bütün Slavoniyani ələ keçirdi. 1716–18 illər müharibəsi zamanı Avstriya Şimali Serbiyaya, Şimali Bosniyaya və Valaxiyanın bir hissəsinə yiyələndi [bax *Pojarevats sülh müqavilələri* (1718)]. 1737–39 illər müharibəsi Avstriyanın Rusiyanın tərəfin-

də Türkiyəyə qarşı müharibəyə qoşulması ilə başladı. Müharibə nəticəsində Avstriya Serbiya və Valaxiyadakı torpaqları Türkiyəyə qaytardı. 1788–90 illər müharibəsi zamanı Avstriya Buxaresti, Belqradı, Krayovanı ələ keçirsə də İngiltərə və Prussiyanın təzyiqi altında Türkiyə ilə bağladığı *Sistov sülh müqaviləsinə (1791)* görə işğal etdiyi əraziləri geri qaytardı. A.-T. m. Osmanlı imperiyasının zəifləməsinə və Habsburqların çoxmillətli dövlətinin yaranmasına gətirib çıxardı. Balkanlarda Avstriya-Türkiyə rəqabəti 19 əsrdə də davam etdi.

AVSTRONEZİYA DİLLƏRİ – Tayvanda, Cənub-Şərqi Asiyada, Okeaniya və Madaqaskarda (bax *Avstroneziyalılar*) yayılmış dil ailəsi. A.d. həm dillərin (1000-dən artıq), həm də bu dillərdə danışanların sayına görə (300 mln.-dan çox, 21 əsrin əvvəli) ən böyük ailələrdən biridir.

19 əsrin 2-ci yarısından etibarən A.d.-nin İndoneziya qrupuna (Cənub-Şərqi Asiya və Madaqaskarda yayılmışdır) və Okeaniyanın böyük regionlarının adına uyğun 3 qrupa (Melaneziya, Mikroneziya, Polineziya) coğrafi bölgüsü tətbiq edilmişdir. Daha geniş yayılmış təsnifata görə A.d.-ndə atayal, sou, paviyan qolları (Tayvanda yayılmışdır; bax *Tayvan dilləri*) ayrılır ki, onlar da A.d.-nin Malayya-Polineziya yarım ailəsinə daxil olan dillərdən tamamilə fərqlənir.

Malayya-polineziya dilləri 3 qola ayrılır. Qərbi İndoneziyada, Filippində, Mariya və Palau adalarında işlənən dilləri coğrafi prinsipə görə şərti olaraq qərbi Malayya-Polineziya dilləri (500-dən artıq) adlandırırlar. Onların bir sıra dil qruplarına [Malayya-Yava (*Yava dili*, *Bali dili*, *Malayya dili*, *İndoneziya dili* və s.), Barito (Kalimantan a.-nda yayılmışdır, lakin bura Madaqaskardakı malaqasi dili də daxildir; bax həmçinin *Kalimantan dilləri*), çam (yeganə qrupdur ki, bütünlüklə materikdə – Cənubi Vyetnamda və Kambocada yayılmışdır; bax *Çam dilləri*)] ayrılmasının genetik əsası vardır; digər qruplar (məs., *Filippin dilləri*, *Sulavesi dilləri*) əslində areal birləşmələridir (bax həmçinin *İndoneziya dilləri*).

Malayya-polineziya arealının ş. hissəsi dillərinin təsnifatı daha dəqiqdir. Kiçik Zond a.-rının hissəsindəki dillər və Molukk a.-rının böyük hissəsindəki dillər mərkəzi Malayya-Polineziya qolunu [aruan dilləri, babar dilləri, bima-sum-

ban dilləri, bomberay dilləri, *Molukk dilləri*, teorkur dilləri, *Timor dilləri* (o cümlədən *tetum dili*); cəmi 150-dən çox dil] təşkil edir. Şm. Molukk a-rının, Yeni Qvineyanın sahiləni və bütün Okeaniya dilləri şərq Malayya-Polineziya qoluna aiddir. Buraya cənubi halmaher dilləri (6 dil, o cümlədən buli dili), qərbi Yeni Qvineya dilləri (33 dil, o cümlədən biak dili) və *Okeaniya dilləri* (400-dən artıq) daxildir. Sonuncular arasında şərq Okeaniya dilləri fərqlənir; onların içərisində *Mikroneziya dilləri* və *Polineziya dilləri* ayrıca qruplara təşkil edilir.

A.d.-ndə struktur-tipoloji müxtəliflik olduqca çoxdur. Bütünlükdə onlar üçün nisbətən sadə fonoloji sistem xarakterikdir. *Konsonantizm*də adətən partlayan səslərin 3-5 lokal sırası (doğulan, dilönü və dilarxası. Qərbi İndoneziya və Yeni Kaledoniya dillərində incə palatal, yaxud alveopalatal. Okeaniya dillərinin çoxunda isə labiovelar və s.) olur. Bu sıralarda kar-partlayan, cingilti-partlayan və burun səsləri qarşı-qarşıya qoyulur. *Vokalizm* üçün 5-6 fonemin olması xarakterikdir; bir sıra dillərdə fonoloji uzunluq və burun səsləri, eləcə də fonoloji vurğu var. A.d., əsasən, çoxhəcalıdır, əsas morfemlər daha çox ikihəcalı olur. İsmi say kateqoriyası analitik yolla və ya reduplikasiya ilə ifadə olunur. Sifət, görünür, tarixən aydın şəkildə digər nitq hissələri ilə qarşılaşdırılmışdır. Bu, arealın q. hissəsinin bir çox dilləri üçün indi də xarakterikdir, lakin müasir dillərdə (o cümlədən Okeaniya dillərinin əksəriyyətində) o, formal olaraq felə yaxındır. *Feli* morfologiyada xeyli müxtəlifliyə rast gəlinir (sintetik formaların mürəkkəb sistemlərindən sintetik morfologiyanın, demək olar ki, olmamasına). *İnküziv* və *eksküziv* qarşılaşdırma xarakterikdir.

A.d.-nin sintaksisi sintaktik əlaqələrdə analitik ifadə vasitələrinin üstünlüyü ilə fərqlənir. A.d.-nin əksəriyyətində sözlərin düzülüşü "mübtədə+xəbər+(vasitəsiz) tamamlıq" kimidir. Daha qədim dövrlərdə isə sözlərin sırası "xəbər+mübtədə+(vasitəsiz) tamamlıq" kimi olmuşdur (məs., Filippin, Sulavesi, Kalimantanın bir hissəsində, malaqasi, Polineziya və s. dillərdə qalmışdır).

Bir sıra qərbi Malayya-Polineziya dilləri üçün (çam, Malayya, Yava, tahal, bugi, makasar və s. dillər) eramızın I-ci – 2-ci minilliyin əvvəlində cənubi hind yazısı əsasında orijinal yazı sistemi yaradılmış, sonralar islam arealında ərəb

əlifbası tətbiq edilmişdir. Hazırda bu yazı sistemləri hər yerdə latın qrafikalı əlifba ilə əvəzlənmişdir. 19–20 əsrlərdə şərq Malayya-Polineziya dilləri üçün yazı sistemləri (latın qrafikası əsasında) işlənilib hazırlanmışdır. A.d.-nin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə 1830-cu illərdə K.V. fon Humbolt tərəfindən başlanılmışdır. 20 əsrin 30-cu illərində O. Dempvol, 50-ci illərdə isə İ. Dayen, O. Dal, R. Blast və b. bu sahədə tədqiqat aparmışlar. A.d.-nə həsr olunmuş beynəlxalq konfranslar keçirilir, xüsusi jurnallar nəşr edilir.

Əd.: С и р к Ю. Х. Австронезийские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы. М., 1982 (библи.). **AVSTRONEZİYALILAR** – *Avstroneziya dillərində* danışan xalqlar. A. qrupuna Tayvan a.-nın yerli sakinləri (*qaoşan*), Cənub-Şərqi Asiyanın *çamları* və *dağlı çamları*, *indoneziyalılar*, *bruneylilər*, *filippinlilər* və *şərqi timorlular*, həmçinin *malayziyalılar*, *sinqapurlular*, *Madaqaskar malaqasılarının*, *polineziyalılarının*, *melaneziyalılarının*, *mikroneziyalılarının* əksəriyyəti daxildir. Linqvistik məlumatlara görə, Avstroneziya ulu dilinin daşıyıcıları indiki Çinin subtropik sahiləni rayonlarında – Futszyandan Şanduna qədər olan ərazidə məskunlaşmışdılar. Erkən A. əkinçilik (darı, çəltik) və dənizçiliklə məşğul olurdular; onlar *katamaranın* örnəyi olan balansirli gəmilər, kağızın örnəyi olan lifli parça (*tapu*) icad etmişlər.

Protoavstroneziya birliyi e.ə. 5-ci minilliyin sonu – 4-cü minilliyin əvvəllərində parçalanmağa başlamışdır. Tayvanın məskunlaşmasından sonra A.-ın bir qismi Yaponiya a-rının c. hissəsinə köçmüşlər (sonralar onlar kontinental Çində olduğu kimi burada da tam assimilyasiyaya uğramışlar). E.ə. 4–3-cü minilliklərdə A. Filippindən keçərək Malayya arxipelaqında məskunlaşmışlar, e.ə. 3-cü minilliyin sonlarında isə Yeni Qvineyanın şm. sahillərinə və yaxınlığındakı a-lara gəlib çıxmışlar. Bismark arxipelaqı r-nunda A. arasında dənizçilik, balıqçılıq, toxa əkinçiliyi (köküyumrular və kökümeyvəliyə) və heyvandarlığa (donuzlar, toyuqlar, itlər) əsaslanan *Lapita* mədəniyyəti formalaşmışdı. Bu mədəniyyətin daşıyıcıları e.ə. 13 əsrdə ş.-də Fici və Tonqo a-rına, c.-da isə Yeni Kaledoniya çatmışlar. Sonralar onların nəsiləri Polineziya və Mikroneziyanın böyük bir hissəsində məskunlaşmışlar. E.ə. 1-ci minillikdən başlayaraq A. kon-

tinental Asiyaya iki istiqamətdə (çamların və onlara qohum xalqların əcdadları Hind-Çinə, malayyalılar isə Malakka y-a-na) axın etmişlər; eramızın I-ci minilliyində Kalimantandan gələnlər Madaqaskara köçmüşlər.

AVSYÜK Qriqori Aleksandroviç (29.12.1906, S.-Peterburq – 30.11.1988, Moskva) – rus coğrafiyaşünası, qlyasioloq. SSRİ EA-nın akad. (1984). Tədqiqatları, əsasən, qlyasiologiyanın ümumi məsələlərinin, Arktika və Antarktika buzlaqlarının, Tyansanda müasir buzlaşmanın öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 1956 ildə Beynəlxalq geofizika ili proqramı və başqa beynəlxalq layihələr üzrə SSRİ-də aparılan qlyasioloji tədqiqatlara rəhbərlik etmişdir. SSRİ EA geologiya-coğrafiya elmləri bölməsinin akad.-katibinin müavini (1956–88), EA Rəyasət Heyətinin Yer elmləri seksiyasının sədr müavini (1968–88) olmuşdur.

Əsərləri: Горы юго-восточного Казахстана. А.-А., 1945 (M.S. Kaletskaya, S.N. Matveyevlə birlikdə); Температура льда в ледниках. Труды Института географии АН СССР. 1956. Вып. 67.

AVŞAR – Azərb. Resp. Ağcabədi r-nunda kənd. Avşar ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 9 km c.-q.-də, Qarabağ düzündədir. Əh. 5986 (2008); heyvandarlıq və bitkiçiliklə məşğuldur. 2 orta məktəb, əsas məktəb, kitabxana, klub, xəstəxana, rabitə şöbəsi, süd və süd məhsulları z-du var.

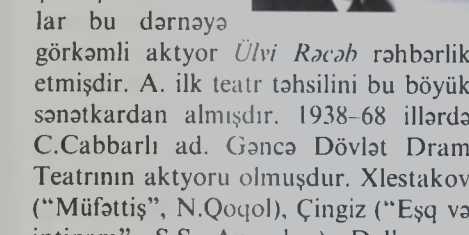
AVŞAR – İrəvan xanlığında Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən – Ararat r-nu) aran hissəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə geri qayıtmış, 1951 ildə kəndin əhalisi Azərb.-a köçürülmüşdür. 1954 ildə onların bir hissəsi geri qayıtsa da, 1988 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşlar.

AVŞAROV Ağası bəy (25.9.1833 – ?) – Azərb. hərbi xadimi, gen.-m. Əfşarlar nəslindəndir. Hərbi təhsilini Yelizavetqraddakı 2-ci kadet korpusunun süvari məktəbində almışdır. 1849 ildə süvari ordusunda xidmətə başlamış, 1853–54 illərdə *Krim müharibəsində* (1853–56) iştirak etmişdir. Tver süvari məktəbinin rəisi (1869 ildən), 5-ci Litva ulan alayının komandiri (1877 ildən), 8-ci və 12-ci süvari diviziyalarının briqada komandiri (1883–85), 6-cı Əlahiddə Qafqaz ehtiyat briqadasının rəisi (1885 ildən), həmçinin Peterburqda süvari məktəbi-

nin rəisi (1897), Baş Qərargah süvari ordusunun baş müfəttişi (1902) olmuşdur. "Müqəddəs Anna" (1–3-cü dərəcə), "Müqəddəs Stanislav" (1–2-ci dərəcə), "Müqəddəs Vladimir" (3–4-cü dərəcə) və s. ordenlərlə təltif olunmuşdur.

Əd.: Nəzirli Ş. Güllələnmiş Azərbaycan generalları. B., 2006.

AVŞAROV Muxtar Həsən oğlu (15.2.1914, İrəvan – 6.12.2004, Bakı) – Azərb. aktyoru. Azərb. Resp. xalq artisti (2002). 1922 ildə Gəncə dəmiryol məktəbində təhsil almış, bu dövrdə dəmiryolçuların mədəniyyət evində fəaliyyət göstərən Ağasəlim Manaflının dram dərnəyində aktyor kimi səhnəyə çıxmışdır. Sonralar bu dərnəyə görkəmli aktyor *Ülvi Rəcəb* rəhbərlik etmişdir. A. ilk teatr təhsilini bu böyük sənətkardan almışdır. 1938–68 illərdə C.Cabbarlı ad. Gəncə Dövlət Dram Teatrının aktyoru olmuşdur. Xlestakov ("Müfəttiş", N.Qoqol), Çingiz ("Eşq və intiqam", S.S. Axundov), Dalbanezo ("Kəllə", N.Hikmət), Ezop ("Tülkü və üzüm", G.Figeyredu), Nəsrəddin şah ("Nəsrəddin şah", C.Cabbarlı) A.-un bu teatrdakı ən uğurlu rollarındandır. A. 1968 ildə Azərb. Milli Dram Teatrına dəvət olunmuş, 1990 ilin sonlarında bu teatrdə çalışmışdır. Rolları: Kərəm ("Unuda bilmirəm", İ.Əfəndiyev), Xərabəti ("Xəyyam", H.Cavid), Əbdül ("Solğun çiçəklər", C.Cabbarlı), Ruben ("Darıxma ana", N. Dumbadze və s.). 1992 ildən Bakı Bələdiyyə Teatrında işləmişdir. Əsas rolları: Cavad xan ("Nadir şah", N. Nərimanov), ata ("Dəli Dömrül", A. Məmmədov) və s. A. "Azərbaycanfilm" in istehsal etdiyi "Yenilməz batalyon" (1965), "Mən ki gözəl deyildim" (1968), "Dəli Kür" (1969), "Axırını aşırım" (1974), "Qatır Məmməd" (1974), "Qəm pəncərəsi" (1986) və s. filmlərə, eləcə də televiziya tamaşalarına çəkilməmişdir. Azərb. Resp.-nın "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

AVTÁRKİYA (yun. авτάρχεια – özünü-təminat) – yalnız daxili imkanlardan istifadə edən qapalı iqtisadi sistem yaradılması; natural təsərrüfat şəraitində mövcud olmuşdur. 19 əsrdə alman alimi Q. fon Şmoller "A" anlayışını təsərrüfat həyatında özünü-təminat prinsipinin

tam, yaxud qismən həyata keçirilməsinə yönələn dövlət siyasəti tipi kimi xarakterizə edirdi. A. ölkəni dünya bazarından təcrid edir, ənənəvi xarici iqtisadi əlaqələrinin itirilməsinə, yaxud məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır, əlahiddə iqtisadi məkanın yaradılmasına yönəlmiş təcavüzkar siyasətin əsaslandırılmasına xidmət göstərir. A. nəzəri cəhəddən müharibə dövrünün müdafiə siyasəti kimi cəlbedici görünsə də, hazırda onun həyata keçirilməsi praktiki olaraq qeyri-realdır; belə ki, heç bir ölkə sivilizasiyalı həyatı təmin edən müxtəlif məhsulların istehsalı üçün müvafiq təbii resurslara və iqlim şəraitinə malik deyildir. İqtisadi siyasətdə A. təmayülləri ölkə iqtisadiyyatını sarsıdır, onu *elmi-texniki tərəqqi*, ictimai istehsalın *iqtisadi effektivliyi* və xalqın rifah səviyyəsi sahələrində geri qoyur. A. dərəcəsi müxtəlif əmsallarla (ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin onun ümumi daxili məhsuluna nisbəti, ümumi istehlakda mühüm resursların idxalı payı və s.) ölçülür. A. siyasətinin əksi açıq iqtisadiyyatdır. Bax həmçinin *Proteksionizm*.

AVTİMORF – bax *Psevdomorfoz*.

AVTO... (yun. αὐτός – özü) – özünəməxsusluq, şəxsilik (məs., avtoportret), avtomatiklik (məs., avtodartıcı), avtomobilə aidlik (avtobaza) bildirən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi.

AVTOBÁN (avto... + alm. Bahn – yol) – avtomobillərin sürətli hərəkəti üçün keyfiyyətli örtüklü, çoxzolaqlı, əksistiqamətli hərəkət zolağına keçidi və kəşiməsi olmayan magistral yol. Bax *Avtomagistral*.

AVTOBÁZA – yük və sərnişin daşımaqları ilə yanaşı, eyni zamanda nəql. vasitələrinin texniki qulluğu, təmiri, saxlanması və təchizatı üzrə bütün istehsalat funksiyalarını yerinə yetirən avtomobil istismar müəssisəsi. Funksiyalarından asılı olaraq A.-larda qaraj-dayanacaqlar, material-texniki anbarlar, profilaktoriya, emalatxana və s. nəzərdə tutulur.

AVTOBETONQARİŞDIRAN – bax *Betondaşıyan maşın*, *Betonqarışdıran*.

AVTOBİOQRÁFIYA (avto... + bio... + ...qrafiya) – 1) şəxsin öz həyatının əsas hadisələrini yığcam, sənədlə ifadə etməsi; 2) ədəbi nəsr janrı; yaşanmış hadisələrdə, düşüncələrdə, təəssüratlarda bağlılığı və daxili mənanı üzə çıxarmaqla müəllifin öz həyatını bədii təsvir etməsi. A.-da uydurma elementi yolveriləndir; müəllif çox vaxt öz həyatını "yazıb

artırır", yaxud "yenidən yazır". A. memuara yaxındır. lakin müəllifin şəxsiyyəti və daxili aləmi ilə daha çox bağlıdır. İ.V.Götenin "Həyatımın poeziyası və həqiqəti" (1811–33), F.R. de Şatobriyanın "O dünyadan məktublar"ı (1848–50), A.İ.Gertsenin "Olmuşlar və düşüncələr"i (1855–68). Mövzu və məhərəməmə ifadə tərzinə görə gündəliyə yaxın olsa da, A. üçün hadisələr ilə onlar haqda hekayət arasında zaman ayrılığı səciyyəvidir [Avqustinin "Etiraf" (397–398), P.Abelyanın "Müsbətlərimizin tarixi" (1132–36), B.Çellininin "Benvenuto-nun həyatı..." (1558–66) əsərləri, İ.S. Turgenevin "Avtobiografiya"sı (1876), B.Franklinin "Avtobiografiya"sı (1791) və s.]. Şəxsiyyətin özünüifadəsinin bədii forması kimi A.-ya *etiraf* janrının təsiri olmuşdur (A.Avrelli "Etiraf", təqr. 400 il; J.J.Russo "Etiraf", 1766–69). 19–20 əsrlərdə yazılmış bir sıra povest və romanlara avtobiografik başlanğıc xasdır: L.N. Tolstoyun "Uşaqlıq" (1852), "Yeniyyətlik" (1854), "Gənlik" (1857); M.Qorkinin "Uşaqlıq" (1913), "İnsanlar arasında" (1915), "Mənim universitetlərim" (1922) avtobiografik trilogiyaları.

Azərb. ədəbiyyatında C.Məmməd-quluzadənin "Xatirətim", A.Şaiqin "Xatirələrim", Y.V.Çəmənəziminin "Həyatımın iyirmi ili", Anarın "Sizsiz"i avtobiografik əsərlərdir.

Şəxsin öz həyatının əsas hadisələrini xronikal şəkildə təsvir etməsi də A. adlandırılır.

AVTOBREKÇİYA (avto... + brekçiya) – brekçiya teksturlu vulkan süxuru. Lava axınının soyumuş hissəsinin qırıntılara parçalanması və sonradan bu qırıntıların duru lava ilə sementləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

AVTÓBUS [avto (mobil) + (omni) bus] – 9 və daha çox sərnişin daşımaq üçün çoxyerli *avtomobil*. Müasir A.-ların ilkin variantı sərnişinləri müəyyən marşrut üzrə daşıyan omnibuslar olmuşdur. Şəhər daxilində sərnişin daşıyan ilk at qoşqulu omnibus 1662 ildə Fransada istifadə edilmişdir. Daxiliyanma mühərriki ilə işləyən ilk 8 yerli A. 1894–95 illərdə Almanyanın "Bens" z-unda düzəldilmişdir. 1914 ildən A.-lar geniş yayılmağa başlamışdır. A.-un əsas elementi sərnişin kuzasıdır. A.-lar, kuzalarının tipinə görə kapot və vaqonşəkilli hazırlanır. Əksər A.-ların kuzası "vaqon" tiplidir; onun karkasında həm A.-un konstruksiya elementləri və

Dünyada daxiliyənə mühərriki ilə işləyən ilk avtobus. Almaniya, 1895.

qovşaqları, həm də sənişinlər üçün oturmaqlar yerləşdirilir. Mühərriki öndə, arxada və baza daxilində (sənişin salonunun döşəməsinin altında) yerləşən A.-lar mövcuddur. Konstruktiv sxemlərinə görə A.-lar tək, dartıq və yarımqoşqudan ibarət qoşalaşmış (bölmələr elastik birləşdirilir və iki salon arasında sənişinlərin sərbəst hərəkəti təmin edilir) və A. qatırı (A. ilə A. qoşqusu) şəklində hazırlanır. Tək A.-lar bir, biryarım və iki mərtəbəli olur; qabarit ölçülərinə (uz.-na) görə siniflərə bölünür (kiçik mikroavtobuslardan ən böyük A.-lara qədər), hər sinif işə təyinatından (şəhərdaxili, şəhəratrafi, şəhərlərarası, yerli rayondaxili, turist, ekskursiya və məktəbli A.-ları) asılı olaraq modifikasiyalara ayrılır. Şəhərdaxili A.-ların bir neçə qapısı, geniş keçidləri və qapıların yanında ayaq üstündə dayanan sənişinlər üçün meydanaçaları olur. Çox sayda sənişin daşımaq üçün qoşalaşmış və ikimərtəbəli A.-lardan da istifadə edilir. Kənd və r-n ərazilərində müxtəlif ortüklü yollarda hərəkət edən yerli A.-lar şəhərdaxili A.-lardan hərəkət hissəsinin möhkəmliyi, klirensinin (A.-un ən aşağıda yerləşən konstruksiya elementlərinin yoldan hünd.) yüksəkliyi, bəzən tam intiqallı olması ilə fərqlənir. Uzaq məsafələr üçün nəzərdə tutulmuş şəhərlərarası və turist A.-ları baş söykənci olan yumşaq

"Mercedes-Bens O303" markalı avtobus.

"Toyota Sparky" markalı mikroavtobus.

oturmaqlarla təchiz edilir. Oturmaqların söykənci maili vəziyyətə gətirilə bilər, bəzi A.-larda işə yataq yerləri də olur. Belə A.-lar çox vaxt biryarım və ikimərtəbəli düzəldilir, sənişin salonunun altında baqaj yeri, qarderob, soyuducu, tualet və s. yerləşdirilir. A.-un sənişin yerlərinin sayı 9–15-dən (mikroavtobuslarda) 250-yə (ən böyük A.-larda) qədərdir. A.-un sənişin tutumuna şəhərdaxili A.-larda oturmaq yerlərinin və ayaq üstündə dayanan sənişinlərin sayı, şəhəratrafi A.-larda oturmaq yerlərinin və 5–15 nəfər ayaq üstündə dayanan sənişinlərin sayı, şəhərlərarası, beynəlxalq, turist A.-larında işə yalnız oturmaq yerlərinin sayı daxildir. A.-un hərəkət sürəti şəhərdaxili A.-larda 70 km/saata, yerli A.-larda 85–90 km/saat, şəhərlərarası və turist A.-larında 120 km/saata qədərdir. Avtomatlaşdırılmış aktiv və passiv təhlükəsizlik sistemləri (sükan idarəetməsi gücləndiriciləri, əksbloklayıcı tormoz sistemi və s.) və hərəkət səlisliyini artıran qurğular ilə təchiz olunmuş müasir A.-ların konstruksiyası sənişinlər və sürücü üçün zəruri olan rahat şəraiti təmin edir.

AVTOÇAĞIRIŞ, i n f o r m a t i k a d a – yerinə yetirilən proqramın tələb olunan obyektinin simvolik adına görə idarəetmə proqramı tərəfindən çağırılması.

AVTODALĞALI MOLEKULAR PROSESSOR – bax *Avistor*.

"Volvo av 25" markalı avtobus.

AVTODALĞALI PROSES – birincis və qeyri-bircins qeyri-xətti dissipativ dispers mühitlərdə (aktiv mühitlərdə) fəzaca tərpnəm və ya yayılan (avtodalğa) dayanıqlı oyanma. Aktiv mühitlərdə toplanmış potensial enerjinin azad olunması sayəsində baş verən A.p. dalğa xassəsinə malikdir və adətən, xüsusi törəməli qeyri-xətti diferensial tənliklərlə izah olunur. Bu effektin prinsipə kollektiv olması interfeysin molekulyar-elektron qurğularının problemlərinin həllində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlılıq, paralellik, növ, forma və xassələrin rəngarəngliyi baxımından onlar güclü molekulyar-elektron professorların və biosensörün yaradılması üçün daha perspektivlidir. İnformasiyanın avtodalğalı emalı alqoritmləri müasir EHM-lərdə və xüsusiləşdirilmiş inteqral mikrosxemlərdə istifadə olunur.

Əd. Васильев В. А., Романовский Ю. М., Яхно В. Г. Автоволевые процессы / Под ред. Д.С. Чернавского. М., 1987.

AVTODAŞIYICI – k.t. bitkilərini (kartof, şəkər çuğunduru və s.) daşıyan, onları kartofəkən və s. maşınların bunkerlərinə mexaniki yolla yükləyən maşın. Bax *Avtoyükləyici*.

AVTODİN (avto... + yun. δύνωμις – qüvvə, qabiliyyət) – 1) siqnalı döyünmə üsulu ilə qəbul edən müsbət əksrabitəli radioqəbuledici; generasiya və detektirləmə prosesləri eyni zamanda baş verdiyi üçün generasiya olunan və qəbul edilən tezliklərin fərqi bərabər tezlikli rəqslər döyünmə şəklində alınır. Generasiyaedici tezlik çeviriciləri A. çeviriciləri adlanır. 2) Şəbəkənin üçfazlı cərəyan gücünü sabit cərəyan gücünə və ya əksinə çevirən idarəolunan birlövbarli güc çeviricisindən ibarət *elektromaşın gücləndiricisi*.

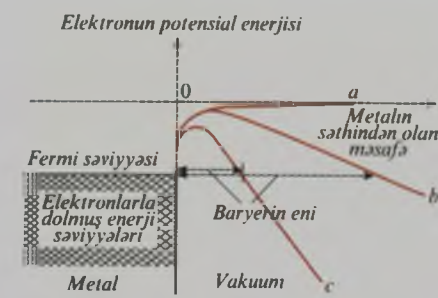
AVTODİSPETÇER (avto... + ing. dispatcher; dispatch – tez yerinə yetirmək), avtomat dispetçer – idarəolunan obyektin (maşın, texnoloji kompleks, proses və s.) optimal iş rejimini nəzərə almaqla idarəetmə prosesinin avtomatlaşdırılmasını təmin edən kompleks sistem; "insan-maşın" sisteminə daxildir. A.-ə idarəedici hesablama maşını, operator (dispetçer), avtomatlaşdırılmış iş yeri, operatorun maşınla əlaqə vasitələri, obyektə icra və nəzarət orqanları daxildir. A.-in vəzifəsi idarəolunma prosesinin gedişi haqqında informasiyanın toplanması və emaldan, prosesin optimal aparılması üçün qərar-

ların tapılmasından, bu qərarların reallaşdırılması üçün əməllərin verilməsindən ibarətdir. A. avtomatik rejimdə özuyğunlaşan sistem kimi fəaliyyət göstərir və yalnız çox mürəkkəb vəziyyətlərdə idarəetməni operator yerinə yetirir. A. SES-lərdə, nəql.-da, operativ rabitədə, texnoloji proseslərin idarəolunmasında müxtəlif səviyyəli avtomatlaşdırmanı təmin etməklə istifadə olunur. Məs., d.y. nəql.-nda A. siqnalının və yoldəyişən qurğuların məsafədən idarə olunması, radiorabitə (dispetçerin maşinist, st. növbətçisi və hərəkəti idarə edən digər işçilərlə əlaqə saxlaması) üçün tətbiq edilir.

AVTODREZİN (avto... + drezin) – avtomobil mühərriki ilə işləyən drezin.

AVTODRÖM (avto... + yun. δρόμος – yarış yeri) – idman avtomobilləri yarışları üçün təchiz edilmiş ərazi. A. qurğularını kompleksinə təmir boksları, təkrərlərin dəyişdirilməsi, yarış vaxtı əlavə yanacaq təminatı üçün "pit-stop" yerləri, tamaşaçı tribunaları və köməkçi obyektlər daxildir. Trassanın konfigurasiyasını dəyişdirmək üçün qoyulan götürülən sədlər tətbiq edilir. Ümumi nəql. yolundan da A. kimi istifadə oluna bilər; yarış zamanı həmin yollarda nəql. vasitələrinin hərəkəti dayandırılır; (məs., Monako ş.-nin küçələrindən keçən yarış trassasında "Formula-1", "Ralli Monte-Karlo" mərhələ yarışları keçirilir. Avtomobil yarışlarının keçirilməsi üçün xüsusi sürət yolları da mövcuddur. Avtomobil sənayesi inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə treklər tikilmişdir (B. Britaniyada Bruklend treki, 1906; ABŞ-da İndianapolis ş.-nda, 1907; İtaliyanın Monsa ş.-nda, 1910; Fransada Monleri ş. yaxınlığında, 1924). 20 əsrin sonu–21 əsrin əvvəllərində Asiya ölkələrində (Malayziya, Çin) A.-lar tikilmişdir.

AVTOELEKTRON EMISSİYASI – yüksək intensivlikli xarici elektrik sahəsinin ($\sim 10^9$ V/m) təsiri ilə bərk və maye keçiricilərdən elektronların çıxması. Bu hadisəyə soyuq emissiya, bəzən də elektrostatik emissiya deyilir. Metala tətbiq olunmuş güclü elektrik sahəsi metal-vakuum sərhədindəki potensial baryerin həm hünd.-ünü, həm də enini azaldır. Kvant mexanikasına görə, bu halda metaldakı sərbəst elektronların kinetik enerjisi baryeri aşmağa kifayət etməsə də, elektronlar baryerin içindən keçərək metaldan ayrılabilir (*Tunel effekti*). Sahə gücləndikcə baryerin eni kiçilir və

Metall-vakuum sərhədində potensial baryer:

a) metal elektrik sahəsində olmadıqda; b) metal zəif elektrik sahəsində; c) metal güclü elektrik sahəsində.

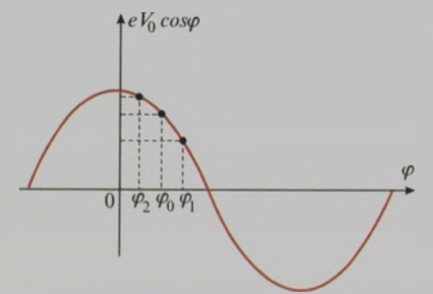
metali tərk edən elektronların sayı, başqa sözlə, avtoelektron cərəyanı sürətlə artır. Avtoelektron cərəyanının sıxlığı elektrik sahəsinin intensivliyindən və katod maddəsinin təbiətindən asılıdır. Termoelektron, *fotoeffekt* və *ikinci elektron emissiyalarından* fərqli olaraq, A.e. zamanı metaldan çıxan elektronlara əlavə enerji vermək (xüsusi halda katodu qızdırmaq) lazım deyil, çünki katodu müxtəlif sürətli elektronlar tərk etdiyinə görə katod soyumur. *Elektron proyektorunun* və avtoemitterlərin (soyuq katodlar) iş prinsipi A.e. hadisəsinə əsaslanır. **AVTOELEKTRON KATODU** – bax *Soyuq katod*.

AVTOFƏKS (avto... + faks) – sənədlərin, o cümlədən sxem, çertyoj, şəkil və s.-nin ötürülməsi üçün avtomatik *faksimile* sistemi.

AVTOFAZALAMA – rezonans sürətləndiricilərdə yüklü zərrəciklərin elektromaqnit sahələri ilə qarşılıqlı təsiri zamanı yaranan və onların tələb olunan enerji artımını təmin edən faza dayanıqlığı. Hadisəni 1944–45 illərdə bir-birindən asılı olmadan V.İ. Veksler və E.M. Makmillan kəşf etmişlər. Rezonans sürətləndiricilərdə zərrəciklərin enerji artımı yüksək tezlikli rezonans özlərlərdən baş verir; özlərlərdə xarici mənbələrin təsiri ilə sinxron olaraq müəyyən tezlikli elektromaqnit rəqsləri və zərrəcikləri növbə ilə gah sürətləndirən, gah da tormozlayan uzununa elektrik sahəsi yaranır. Yüklü zərrəciklər ardıcıl olaraq rezonans özləyi kəsərək hər dəfə sürətləndirici sahənin fazası ilə (və ya ona çox yaxın olan faza ilə) üst-üstə düşdükdə sürətlənir və ona görə də arasıkəsilmədən öz enerjisini artırır. Sürətləndirilən zərrəciklərin hərəkətini nəzərə alaraq, ayrı-ayrı rezonans özlərlərdə seçim yolu ilə rəqslərin fazasını ardıcıl

sürətləndirməklə lazımı sinxronlaşma əldə olunur. Xətti sürətləndiricilərdə rezonans elementlər zərrəciklərin düzxətli trayektoriyası boyunca, tsiklik sistemlərdə isə qapalı orbit boyunca yerləşir.

Rezonans sürətləndiricilərdə real olaraq tək-tək zərrəciklər yox, bir-birinin ardınca hərəkət edən zərrəciklər toplusu sürətləndirilir; bəzi zərrəciklər topanın mərkəzindən öndə, digərləri isə arxada hərəkət edir. Deməli, topanın zərrəcikləri rezonans özlərlərdə müxtəlif anlarda keçir və müxtəlif fazaya malik olur. Buna baxmayaraq, bütün zərrəciklər sürətlənə bilər, çünki A. sayəsində onlar sahənin müəyyən tarazlıq fazası altında saxlanıla bilər. Zərrəciklərin ayrı-ayrı rezonans özlərlərdəki sinxronlaşmış rəqsləri bir-birindən sahənin dalğa uzunluğuna bərabər məsafədə olan topanlarla birlikdə orbit boyunca qaçan sahə dalğalarıdır. Sürətləndirmənin ϕ_0 tarazlıq fazası (şək.) sahənin müsbət ya-

rımdalğasında yerləşir. Xətti sistemlər üçün ϕ_0 yarım dalğanın ön enişindədir. Topanın mərkəzini qabaqlayan ϕ_1 fazalı zərrəciklər elektrik sahəsi yarım dalğasının enişinin aşağısında olur. Onlar tarazlıqdakı zərrəciklərin yığdığı enerjiden az $eV_0 \cos \phi_1$ enerji (burada e – zərrəciyin elektrik yükü, V_0 – sürətləndirici gərginliyin amplitudu) yığır, hərəkət sürətini azaldır və beləliklə tarazlıq vəziyyətinə yaxınlaşır. Topanın mərkəzindən geridə qalan ϕ_2 fazalı zərrəciklər yarım dalğanın enişinin yuxarısında olur və tarazlıqdakı zərrəciyin yığdığı enerjiden böyük $eV_0 \cos \phi_2$ enerji yığır və yekunda onlar da tarazlıq vəziyyətinə yaxınlaşır. Nəticədə fazası ϕ_0 tarazlıq fazasına yaxın olan topanın bütün zərrəcikləri onun ətrafında dayanıqlı faza rəqsləri edir və sürətləndirici tsikldə qalır.

Tsiklik sürətləndiricilərdə zərrəciklərin vəziyyətinin orbitdə dəyişmə sürəti onların dövretmə tezliyi ilə müəyyənləşir; bu tezlik enerjinin artması ilə ya arta bilər (tarazlıq fazası yarım dalğanın

önündə olanda), ya da azala bilər (tarazlıq fazası yarım dalğanın arxasında olanda). Belə vəziyyət, məs., sinxrotronlar üçün tipikdir. A. dəstənin uzununa sıxılmasına və sürətləndirilən zərrəciklərin enerjisinin nisbi qeyri-bircinsliyinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

AVTOFERTİLLİK (*avto...* + lat. fertilis – məhsuldar) – 1) öz-özünə tozlandıqda bitkilərin normal toxum verə bilməsi; 2) bəzi bitkilərin tozcuqlarının həmin çiçəyin dışıçıy ağzında cücəməsi. A. buğda, vələmir, darı, şaftalı və s. üçün xarakterikdir. Bax *Avtosterillik*.

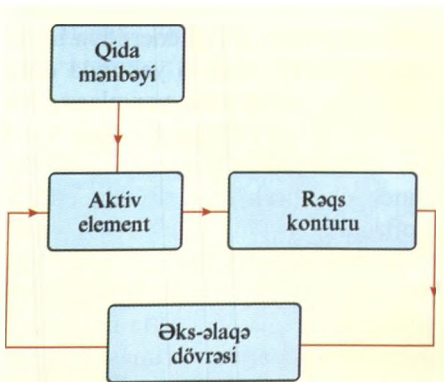
AVTOGƏN KƏSMƏSİ – bax *Qaz kəsməsi*.

AVTOGƏN QAYNAĞI – bax *Qaz qaynağı*.

AVTOGƏN PROSESLƏR, metalurgiyada – sulfidli filiz xammalının emalı üsulu. Bu üsulla şixtələrin əridilməsi oksigenlə zənginləşdirilmiş havanın üfürülməsi zamanı sulfidlərin oksidləşməsindən ayrılan istilik hesabına həyata keçirilir.

AVTOGENERATOR, özünə təsirlənən generator – avtorəqs rejimində işləyən elektrik rəqsləri generatoru. A.-da *avtorəqslərin* həyəcanlanması öz-özünə, ilkin rəqslərin yaranması ilə başlayır. Qida mənbəyindən rəqs sisteminə ötürülən güc, güc itkisindən çox olduqda həmin rəqslər artır, yəni generatorda özünə təsirlənmə baş verir. A.-da stasionar iş rejiminin saxlanması və itkilərin kompensasiyası rəqs enerjisinin bir hissəsinin müsbət əks-rəbitə (əks-əlaqə) vasitəsilə generatorun çıxışından onun girişinə verilməsi hesabına, yaxud A.-un dövrəsinə mənfəi müqavimətli elementin (məs., tunel diodunun) qoşulması ilə yerinə yetirilir. Təsirlənən avtorəqslərin forma və tezliyi generatorun özünün xüsusiyyətləri ilə təyin edilir. Harmonik rəqslər hasil edən ən

Avtogeneratorun struktur sxemi.

sadə A. kiçik aktiv müqavimətə malik olan *rəqs konturundan*, qida mənbəyindən (düzəldirici və ya batareyadan), əks-rəbitə dövrəsinə birləşdirilən aktiv (gücləndirici) elementdən (məs., elektron lampası, tranzistor) ibarətdir. A.-un tezliyinin sabilliyi, başlıca olaraq, rəqs sisteminin elementlərinin temp-sabitliyi və sistemin davamlılığı ilə müəyyən edilir. A. radioverici qurğularda (verici generator kimi), zaman və tezlik standartlarında, tezlik sintezatorlarında və s. geniş istifadə olunur.

AVTOGENEZ (*avto...* + *...genez*) – üzvi aləmin inkişaf konsepsiyası; orqanizmlərin təkamülünü quruluşun ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində canlı varlıqlara əzəldən xas olan öz-özünə inkişaf etmək qabiliyyətinin nəticəsi kimi şərh edilir. A. bir sıra təkamül konsepsiyalarının (J.B.Lamarkın nəzəriyyəsinə qradasiya, H.F.Osbornun aristogenezi, Amerika zooloqu E.D.Kopun *batmogenezi*, L.S.Berqin nomogenezi, P.Teyyar de Şardenin ruhi enerjisi və s.) əsasını təşkil edir, yaxud da onların mühüm tərkib hissəsidir. Bəzi konsepsiyalarda A. ideyası orqanizmlərin təkamülündə xarici amillərin rolunu qəbul etməklə birləşir (məs., Lamarkın nəzəriyyəsinə orqanizmlərin müxtəlif qruplarının təkamülündə mütərəqqi qradasiyanın əsas istiqamətindən sapmalar xarici mühit amillərinin təsiri ilə izah edilir). A. konsepsiyasını müdafiə edən arqumentlər kimi, adətən, təkamülün yönəldici olmasını (o cümlədən *parallelizmi və konvergensiyanı*) misal gətirirlər.

AVTOGEOSİNKLINAL – platforma daxilində çökəklik. A. hövzə dibinin çökməsi ilə çöküntü əmələgəlmənin eyni zamanda baş verməsi nəticəsində yaranır.

AVTOXORİYA (*avto...* + yun. *χορέω* – irəliyə gedirəm, irəliləyirəm) – xarici amillərin təsiri olmadan bitki toxumları və sporlarının özünəməxsus tərzdə yayılması (məs., lobyanın buynuzmeyvəsinin partlaması).

AVTOXTON (*avto...* + yun. *χθόν* – yerli), geologiyada – 1) A. strukturlar: alloxton strukturlardan fərqli olaraq tektonik deformasiya zamanı qırıqlığın öz yerini dəyişməmiş hissəsi. A. alloxtonla örtülür və ondan tərkibinə (eyniyaxılı olsalar belə), metamorfizm dərəcəsinə, tektonikasına, qırıqlığın xarakterinə, intensivliyinə və s. görə fərqlənir. 2) A. süxurlar və fay-

dalı qazıntılar: başqa yerdən gətirilməyib yayıldığı sahələrdə əmələ gələn süxurlar və faydalı qazıntılar. Bitkilərin bitdiyi yerdə onlardan əmələ gələn daş kömür A. çöküntülərə aiddir.

AVTOXTON XALQLAR – bax *Aborigenlər*.

AVTOXTON KULTLAR – ölkənin yerli əhalisinin ən qədim dini inancları. A. k. totemist, fetişist, animist inancları, tayfanın, əcdadların, ilahiləşdirilmiş çarların kultunu, politeizmi və dinin digər erkən formalarını ehtiva edir. Xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, təbii şəraiti A. k.-in oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirir.

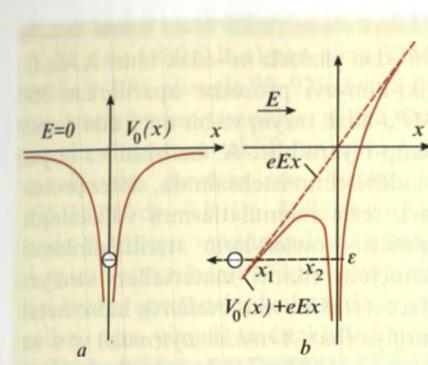
AVTOXTONLAR, biologiyada – müəyyən bir yerdə yaranan, təkamül edən və yaşayan növmüxtəliflikləri, növlər (yaxud növüstü birləşmələr). Ördəkburun, evkalipt, küsdüm – Avstraliyanın A.-ı, yabanı kartof və qarışqayeyən – Cənubi Amerikanın A.-ı, şprotlar, mərsin balıqları – Aralıq dənizi hövzəsinin A.-ıdır. Bir qayda olaraq, A. tropik fauna və ya floranın özəyini təşkil edir; mülayim və soyuq bölgələrdə A. xeyli azdır. “A.” anlayışından təkamül proseslərinin öyrənilməsində, fauna və floranın formalaşması yollarının təhlilində istifadə edilir. Konkret yaşayış mühitinə uyğunlaşmış avtoxton mikroorqanizmlər təbii və süni ekosistemlərdə formalaşmış mikrob qrupları üçün tipik sayılır. Bax həmçinin *Aborigenlər*.

AVTOXTONLAR, tarixdə – hər hansı bir qitənin, ərazinin, ölkənin qədim sakinləri (məs., Alyaskada – *aleutlar və eskimoslar*, Şimali Afrikada – *bərhərlər* və s.). *Aborigenlər* termininə uyğundur.

AVTOİNDUKSİYA – bax *Öz-özünə induksiya*.

AVTOİNTRUZİYA (*avto...* + *intruziya*) – soyuma prosesində olan maqmaya yeni maqma kütləsinin inyeksiyası. Soyumuş hissənin kristallarla zəngin, lakin tam kristallaşmamış süxurları inyeksiya süxurlarına nisbətən daha iridənəli olur. Tərkibləri eynidir.

AVTOİONLAŞMA (sahə ilə ionlaşma) – güclü elektrik sahələrində qaz atom və molekullarının ionlaşma prosesi. Atomdakı bağlı elektronu potensial çuxurda təsəvvür etmək olar (şək. 1, a). Intensivliyi E olan elektrik sahəsi tətbiq etdikdə, x nöqtəsində yerləşən elektronun başlangıç $V_0(x)$ potensial enerjisinə eEx potensial enerjisi əlavə olunur; bura-

Şəkil 1. Sahə olmayan sərbəst fəzada (a) və sahə olduqda (b) elektronun potensial enerji diaqramı.

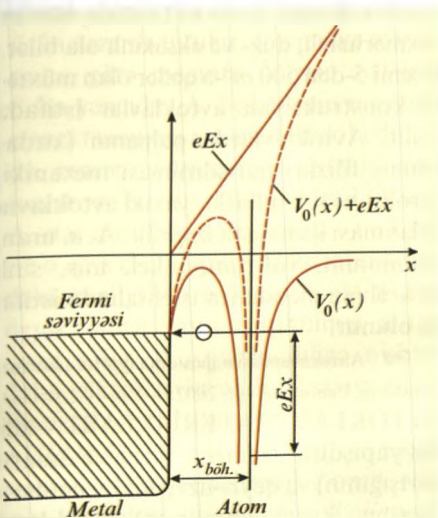
da e – elektron yüküdür. Bunun nəticəsində potensial çuxur asimmetrik olur. Onun bir tərəfində sonlu x_1, x_2 eninə malik potensial baryer əmələ gəlir (şək. 1, b); elektron bu baryerin içindən “sızıb” keçə bilər, yəni *tunel effekti* baş verir və atomun aşağı enerji səviyyəsindən ionlaşma mümkün olur.

Elektronun potensial baryerdən $W(V, \mathcal{E})$ tunel keçidi ehtimalı

$$W(V, \mathcal{E}) = \exp\left\{-\frac{4\pi}{h} \int_{x_1}^{x_2} \sqrt{2m[V(x) - \mathcal{E}] dx}\right\}$$

düsturu ilə təyin olunur; burada $V(x) = V_0(x) + eEx$ – elektronun potensial, \mathcal{E} – tam enerjisi, m – onun kütləsidir. Baryerin x_1, x_2 xətti üzərindəki sahəsi azaldıqda, $W(V, \mathcal{E})$ tunel keçidi ehtimalı kəskin artır. Bu, sahənin E intensivliyini və ya hər hansı başqa üsullarla elektronun \mathcal{E} enerjisini artıranda baş verir (məs., həyəcanlanmış səviyyələrdən

Şəkil 2. Metalın səthi yaxınlığında güclü elektrik sahəsində elektronun potensial enerji diaqramı.

elektronların tunel keçidi). Belə ki, hidrogen atomunun əsas haldan A. ehtimalı yalnız $E \sim 10^{10}$ V/m olduqda, həyəcanlanmış hallardan isə $E \sim 10^8$ V/m-dən artıq olduqda nəzərəcarpan qiymətə çatır. İlk dəfə məhz həyəcanlanmış atomlarda A. aşkar edilmişdir: intensivliyi $\sim 10^8$ V/m olan xarici elektrik sahəsində yerləşən hidrogen atomlarının buraxma spektrində elektronların ən yüksək həyəcanlanmış hallardan əsas hala kvant keçidləri ilə bağlı olan xətlərin intensivliyi azalmışdır. Belə ki, həyəcanlanmış atomların A. yolu ilə əsas hala keçməsi ehtimalı onların şüasaçma ilə keçidinə nisbətən daha böyükdür və müşahidə olunan spektrdə həmin xətlərin işıqlanması zəifdir.

A. metalın səthi yaxınlığında daha ətraflı öyrənilmişdir, çünki səthin böyüdülmüş xəyalını almaq üçün sahə ion mikroskopundan istifadə edilir (bax *İon proyektoru*).

Sahənin intensivliyinin eyni bir qiymətində A. ehtimalı metalın səthi yaxınlığında sərbəst fəzadakına nisbətən xeyli böyükdür. Bu, potensial baryeri kiçildən “xəyali” qüvvələrin təsiri ilə izah edilir (bax *Şotki effekti*). Lakin A. yalnız o halda mümkündür ki, atomun səthdən məsafəsi müəyyən $x_{böh}$ böhran qiymətindən çox olsun, çünki adı temp-rlarda elektronun metala tunel keçidinin baş verməsi üçün atomda elektronun əsas enerji səviyyəsi elektrik sahəsi vasitəsilə ən azı Fermi səviyyəsindən qaldırılmalıdır (bax *Fermi enerjisi*) (şək. 2). Atom səthə $x < x_{böh}$ qədər yaxınlaşdıqda, atomda elektronun enerji səviyyəsi metaldakı Fermi səviyyəsindən aşağı olur və W kəskin azalır. Digər tərəfdən, atom metalın səthindən $x > x_{böh}$ qədər uzaqlaşdıqda da W kəskin azalır. Ona görə A. praktiki olaraq $x_{böh}$ yaxınlığında müəyyən zona hədlərində mümkündür. Sahə ion mikroskopunun iş rejimində bu zonanın yarımni $0,2-0,4 \text{ \AA}$ təşkil edir.

A. hadisəsi həmçinin *kütlə-spektrometrləri* üçün ion mənbələri yaradarkən tətbiq edilir. Belə mənbələrdə bərk qızmış elektrodlar yoxdur və analiz olunan molekulların dissosiasiyasından qaçmaq mümkündür. Bundan əlavə, belə ion mənbələrinin köməyi ilə yalnız güclü elektrik sahələrində baş verən spesifik kimyəvi reaksiyaları müşahidə etmək olur.

AVTOİZLƏMƏ – oxuducu qurğunun şaquli, radial və tangensial izləyici sis-

temlərinin köməyi ilə videodiskdəki (VD-dəki) siqnalogramın keyfiyyətli canlandırılması. Şaquli izləmə optik sistemin fokusunu VD-in müstəvisində saxlayır; radial izləmə VD-in radiusu boyunca videobaşlığın yerdəyişməsini, yəni verilmiş sürüşməsinə təmin edir; tangensial izləmə VD-in eksentrisiteti və zaman təhriflərini (oxuducunun mühərrikinin sürətinin qeyri-sabilliyi ilə əlaqədar olan) kompensasiya edir.

AVTOJİR (fr. autogyre, *avto...* + yun. γύρος – dairə, fırlanma) – qaldırıcı qüvvəsi aparıcı vintlə (rotorla) yaradılan havadan ağır uçuş aparatı; vint, qarışlaşdığı hava axınının təsiri altında üfüqi müstəvi üzrə sərbəst fırlanır (bax *Avtorotasiya*). Uçuş aparatı mühərriklə fırladılan adi hava vinti (dartıcı və ya itələyi-

Avtojir.

ci) vasitəsilə irəliləyir. A.-i 1922 ildə ispan mühəndisi X. de la Siyerva ixtira etmişdir. A.-in əsas üstünlükləri onun təhlükəsizliyi, sürət diapazonunun genişliyi (40–210 km/saat), enmə-qalxma (sürətgötürmə) məsafəsinin qısalığı, konstruksiyasının və idarə olunmasının sadəliyidir. *Helikopter* istehsalının inkişafı ilə əlaqədar A.-lərin konstruksiya edilməsinə maraq azaldı. Hazırda bir neçə tipdə bir və iki yerlik A.-lər istehsal olunur.

AVTOKAR (*avto...* + ing. car – araba) – yük platforması olan motorlu araba. Çəkisi 5 t-ədək olan yükləri yaxın

Avtokar.

önündə olanda), ya da azala bilər (tarazlıq fazası yarımaldığının arxasında olanda). Belə vəziyyət, məs., sinxrotronlar üçün tipikdir. A. dəstənin uzununa sıxılmasına və sürətləndirilən zərrəciklərin enerjisinin nisbi qeyri-bircinsliyinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

AVTOFERTİLLİK (*avto...* + lat. fertis – məhsuldar) – 1) öz-özünə tozlandıqda bitkilərin normal toxum verə bilməsi; 2) bəzi bitkilərin tozuqlarının həmin çiçəyin dişiciyi ağzında cücməsi. A. buğda, vələmir, darı, şaftalı və s. üçün xarakterikdir. Bax *Avtosterillik*.

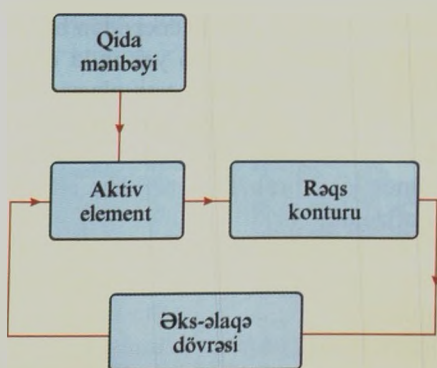
AVTOGÉN KƏSMƏSİ – bax *Qaz kəsməsi*.

AVTOGÉN QAYNAĞI – bax *Qaz qaynağı*.

AVTOGÉN PROSESLƏR. metalurgiyada – sulfidli filiz xammalının emalı üsulu. Bu üsulla şixtlərin əridilməsi oksigenlə zənginləşdirilmiş havanın üfürülməsi zamanı sulfidlərin oksidləşməsindən ayrılan istilik hesabına həyata keçirilir.

AVTOGENERATOR, özünə təsirlənən generator – avtorəqs rejimində işləyən elektrik rəqsləri generatoru. A.-da avtorəqslərin həyəcanlanması öz-özünə, ilkin rəqslərin yaranması ilə başlayır. Qida mənbəyindən rəqs sisteminə ötürülən güc, güc itkisindən çox olduqda həmin rəqslər artır, yəni generatorda özünə təsirlənmə baş verir. A.-da stasionar iş rejiminin saxlanması və itkilərin kompensasiyası rəqs enerjisinin bir hissəsinin müsbət əks-rabitə (əks-əlaqə) vasitəsilə generatorun çıxışından onun girişinə verilməsi hesabına, yaxud A.-un dövrəsinə mənfi müqavimətli elementin (məs., tunel diodunun) qoşulması ilə yerinə yetirilir. Təsirlənən avtorəqslərin forma və tezliyi generatorun özünün xüsusiyyətləri ilə təyin edilir. Harmonik rəqslər hasil edən ən

Avtogeneratorun struktur sxemi.

sadə A. kiçik aktiv müqavimətə malik olan *rəqs konturundan*, qida mənbəyindən (düzəldirici və ya batareyadan), əks-rabitə dövrəsinə birləşdirilən aktiv (gücləndirici) elementdən (məs., elektron lampası, tranzistor) ibarətdir. A.-un tezliyinin sabilliyi, başlıca olaraq, rəqs sisteminin elementlərinin temp- r sabitliyi və sistemin davamlılığı ilə müəyyən edilir. A. radioverici qurğularda (verici generator kimi), zaman və tezlik standartlarında, tezlik sintezatorlarında və s. geniş istifadə olunur.

AVTOGENEZ (*avto...* + *...genez*) – üzvi aləmin inkişaf konsepsiyası; orqanizmlərin təkamülünü quruluşun ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində canlı varlıqlara əzəldən xas olan öz-özünə inkişaf etmək qabiliyyətinin nəticəsi kimi şərh edilir. A. bir sıra təkamül konsepsiyalarının (J.B.Lamarkın nəzəriyyəsinə qradasiya, H.F.Osbornun aristogenezi, Amerika zooloqu E.D.Kopun *batmogenezi*, L.S.Berqin nomogenezi, P. Teyyar de Şardenin ruhi enerjisi və s.) əsasını təşkil edir, yaxud da onların mühüm tərkib hissəsidir. Bəzi konsepsiyalarda A. ideyası orqanizmlərin təkamülündə xarici amillərin rolunu qəbul etməklə birləşir (məs., Lamarkın nəzəriyyəsində orqanizmlərin müxtəlif qruplarının təkamülündə mütərəqqi qradasiyanın əsas istiqamətindən sapmalar xarici mühit amillərinin təsiri ilə izah edilir). A. konsepsiyasını müdafiə edən arqumentlər kimi, adətən, təkamülün yönəldici olmasını (o cümlədən *parallelizmi və konvergensiyanı*) misal gətirirlər.

AVTOGEOSİNKLINAL – platforma daxilində çökəklik. A. hövzə dibinin çökməsi ilə çöküntü əmələgəlmənin eyni zamanda baş verməsi nəticəsində yaranır.

AVTOXORİYA (*avto...* + yun. χορέω – irəliyə gedirəm, irəliləyirəm) – xarici amillərin təsiri olmadan bitki toxumları və sporlarının özünəməxsus tərzdə yayılması (məs., lobyanın buynuzmeyvəsinin partlaması).

AVTOXTÓN (*avto...* + yun. χθών – yerli), geologiyada – 1) A. strukturlar: alloxtion strukturlardan fərqli olaraq tektonik deformasiya zamanı qırıqlığın öz yerini dəyişməmiş hissəsi. A. alloxtionla örtülür və ondan tərkibinə (eyniyaşlı olsalar belə), metamorfizm dərəcəsinə, tektonikasına, qırıqlığın xarakterinə, intensivliyinə və s. görə fərqlənir. 2) A. süxurlar və fay-

dalı qazıntılar: başqa yerdən gətirilməyib yayıldıqları sahələrdə əmələ gələn süxurlar və faydalı qazıntılar. Bitkilərin bitdiyi yerdə onlardan əmələ gələn daş kömür A. çöküntülərə aiddir.

AVTOXTÓN XALQLAR – bax *Aborigenlər*.

AVTOXTÓN KULTLAR – ölkənin yerli əhalisinin ən qədim dini inancları. A. k. totemist, fetişist, animist inancları, tayfanın, əcdadların, ilahiləşdirilmiş çarların kultunu, politeizmi və dinin digər erkən formalarını ehtiva edir. Xalqların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, təbii şəraiti A. k.-ın oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirir.

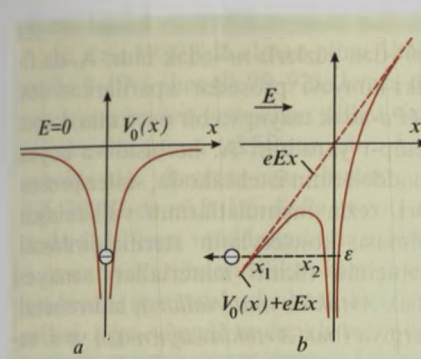
AVTOXTÓNLAR, biologiyada – müəyyən bir yerdə yaranan, təkamül edən və yaşayan növmüxtəliflikləri, növlər (yaxud növüstü birləşmələr). Ördəkburun, evkalipt, küsdüm – Avstraliyanın A.-ı, yabanı kartof və qarışqayeyən – Cənubi Amerikanın A.-ı, şprotlar, mərsin balıqları – Aralıq dənizi hövzəsinin A.-ıdır. Bir qayda olaraq, A. tropik fauna və ya floranın özəyini təşkil edir; mülayim və soyuq bölgələrdə A. xeyli azdır. “A.” anlayışından təkamül proseslərinin öyrənilməsində, fauna və floranın formalaşması yollarının təhlilində istifadə edilir. Konkret yaşayış mühitinə uyğunlaşmış avtoxtion mikroorqanizmlər təbii və süni ekosistemlərdə formalaşmış mikrob qrupları üçün tipik sayılır. Bax həmçinin *Aborigenlər*.

AVTOXTÓNLAR, tarixdə – hər hansı bir qitənin, ərazinin, ölkənin qədim sakinləri (məs., Alyaskada – *aleutlar və eskimoslar*, Şimali Afrikada – *bərhərlər* və s.). *Aborigenlər* termininə uyğundur.

AVTOİNDUKSİYA – bax *Öz-özünə induksiya*.

AVTOİNTRUZİYA (*avto...* + *intruziya*) – soyuma prosesində olan maqmaya yeni maqma kütləsinin inyeksiyası. Soyumuş hissənin kristallarla zəngin, lakin tam kristallaşmamış süxurları inyeksiya süxurlarına nisbətən daha iridənəli olur. Tərkibləri eynidir.

AVTOİONLAŞMA (sahə ilə ionlaşma) – güclü elektrik sahələrində qaz atom və molekullarının ionlaşma prosesi. Atomdakı bağlı elektronu potensial çuxurda təsəvvür etmək olar (şək. 1, a). İntensivliyi E olan elektrik sahəsi tətbiq etdikdə, x nöqtəsində yerləşən elektronun başlanğıc $V_0(x)$ potensial enerjisində eEx potensial enerjisi əlavə olunur; bura-

Şəkil 1. Sahə olmayan sərbəst fəzada (a) və sahə olduqda (b) elektronun potensial enerji diaqramı.

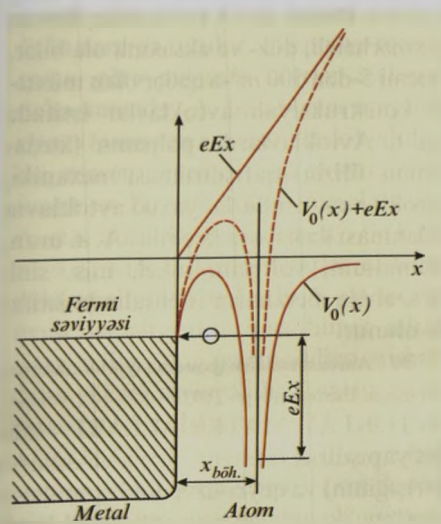
da e – elektron yüküdür. Bunun nəticəsində potensial çuxur asimetrik olur. Onun bir tərəfində sonlu x_1, x_2 eninə malik potensial baryer əmələ gəlir (şək. 1, b); elektron bu baryerin içindən “sızıb” keçə bilər, yəni *tunel effekti* baş verir və atomun aşağı enerji səviyyəsindən ionlaşma mümkün olur.

Elektronun potensial baryerdən $W(V, \mathcal{E})$ tunel keçidi ehtimalı

$$W(V, \mathcal{E}) = \exp\left\{-\frac{4\pi}{h} \int_{x_1}^{x_2} \sqrt{2m[V(x) - \mathcal{E}] dx}\right\}$$

düsturu ilə təyin olunur; burada $V(x) = V_0(x) + eEx$ – elektronun potensial, \mathcal{E} – tam enerjisi, m – onun kütləsidir. Baryerin x_1, x_2 xətti üzərindəki sahəsi azaldıqda, $W(V, \mathcal{E})$ tunel keçidi ehtimalı kəskin artır. Bu, sahənin E intensivliyini və ya hər hansı başqa üsullarla elektronun \mathcal{E} enerjisini artıranda baş verir (məs., həyəcanlanmış səviyyələrdən

Şəkil 2. Metalın səthi yaxınlığında güclü elektrik sahəsində elektronun potensial enerji diaqramı.

elektronların tunel keçidi). Belə ki, hidrogen atomunun əsas haldan A. ehtimalı yalnız $E \sim 10^{10}$ V/m olduqda, həyəcanlanmış hallardan isə $E \sim 10^8$ V/m-dən artıq olduqda nəzərəçarpan qiymətə çatır. İlk dəfə məhz həyəcanlanmış atomlarda A. aşkar edilmişdir: intensivliyi $\sim 10^8$ V/m olan xarici elektrik sahəsində yerləşən hidrogen atomlarının buraxma spektrində elektronların ən yüksək həyəcanlanmış hallardan əsas hala kvant keçidləri ilə bağlı olan xətlərin intensivliyi azalmışdır. Belə ki, həyəcanlanmış atomların A. yolu ilə əsas hala keçməsi ehtimalı onların şüasaçma ilə keçidinə nisbətən daha böyükdür və müşahidə olunan spektrdə həmin xətlərin işıqlanması zəifdir.

A. metalın səthi yaxınlığında daha ətraflı öyrənilmişdir, çünki səthin böyüdülmüş xəyalını almaq üçün sahə ion mikroskopundan istifadə edilir (bax *İon proyektoru*).

Sahənin intensivliyinin eyni bir qiymətində A. ehtimalı metalın səthi yaxınlığında sərbəst fəzadakına nisbətən xeyli böyükdür. Bu, potensial baryeri kiçildən “xəyali” qüvvələrin təsiri ilə izah edilir (bax *Şotki effekti*). Lakin A. yalnız o halda mümkündür ki, atomun səthdən məsafəsi müəyyən $x_{böh}$ böhran qiymətindən çox olsun, çünki adi temp-rlarda elektronun metala tunel keçidinin baş verməsi üçün atomda elektronun əsas enerji səviyyəsi elektrik sahəsi vasitəsilə ən azı Fermi səviyyəsindən qaldırılmalıdır (bax *Fermi enerjisi*) (şək. 2). Atom səthə $x < x_{böh}$ qədər yaxınlaşdıqda, atomda elektronun enerji səviyyəsi metaldakı Fermi səviyyəsindən aşağı olur və W kəskin azalır. Digər tərəfdən, atom metalın səthindən $x > x_{böh}$ qədər uzaqlaşdıqda da W kəskin azalır. Ona görə A. praktiki olaraq $x_{böh}$ yaxınlığında müəyyən zona hədlərində mümkündür. Sahə ion mikroskopunun iş rejimində bu zonanın yarımni $0,2-0,4 \text{ \AA}$ təşkil edir.

A. hadisəsi həmçinin *kütlə-spektrometrləri* üçün ion mənbələri yaradarkən tətbiq edilir. Belə mənbələrdə bərk qızmış elektrodlar yoxdur və analiz olunan molekulların dissosiasiyasından qaçmaq mümkündür. Bundan əlavə, belə ion mənbələrinin köməyi ilə yalnız güclü elektrik sahələrində baş verən spesifik kimyəvi reaksiyaları müşahidə etmək olur.

AVTOİZLƏMƏ – oxuducu qurğunun şaquli, radial və tangensial izləyici sis-

temlərinin köməyi ilə videodiskdəki (VD-dəki) siqnalogramın keyfiyyətli canlandırılması. Şaquli izləmə optik sistemin fokusunu VD-in müstəvisində saxlayır; radial izləmə VD-in radiusu boyunca videobaşlığın yerdəyişməsini, yəni verilmiş sürüşməsini təmin edir; tangensial izləmə VD-in eksentrisiteti və zaman təhriflərini (oxuducunun mühərrikinin sürətinin qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar olan) kompensasiya edir.

AVTOJİR (fr. autogyre, *avto...* + yun. γύρος – dairə, fırlanma) – qaldırıcı qüvvəsi aparıcı vintlə (rotorla) yaradılan havadan ağır uçuş aparatı; vint, qarşılaşdığı hava axınının təsiri altında üfüqi müstəvi üzrə sərbəst fırlanır (bax *Avtorotasiya*). Uçuş aparatı mühərriklə fırladılan adi hava vintli (dartıcı və ya itələyi-

Avtojir.

ci) vasitəsilə irəliləyir. A.-i 1922 ildə ispan mühəndisi X. de la Siyerva ixtira etmişdir. A.-in əsas üstünlükləri onun təhlükəsizliyi, sürət diapazonunun genişliyi ($40-210 \text{ km/saat}$), enmə-qalxma (sürətgötürmə) məsafəsinin qısalığı, konstruksiyasının və idarə olunmasının sadəliyidir. *Helikopter* istehsalının inkişafı ilə əlaqədar A.-lərin konstruksiya edilməsinə maraq azaldı. Hazırda bir neçə tipdə bir və iki yerlik A.-lər istehsal olunur.

AVTOKAR (*avto...* + ing. car – araba) – yük platforması olan motorlu araba. Çəkisi 5 t-adək olan yükləri yaxın

Avtokar.

məsafələrə daşımaq üçündür. Sürəti 20 *km/saat* qədərdir. A.-dan zavoddaxili nəql. kimi, həmçinin anbarlarda, portlarda və s. yükləmə-boşaltma işlərini mexanikləşdirmək üçün istifadə olunur. Bəzi hallarda A. qaldırılan platforma, yükqaldırıcı mexanizm və s. ilə təchiz edilir. A.-da daxiliyanma mühərrikindən istifadə olunur. 1960-cı illərdən elektrik intiqallı *elektrokarlar* daha geniş işlədilir.

AVTOKATALİZ – ilkin maddələrin çevrilmə məhsullarından birinin katalizator kimi kimyəvi reaksiyanı sürətləndirməsi. Mürəkkəb efiqlərin (məs., etilasetatin) hidrolizi A.-ə misal ola bilər: $\text{CH}_3\text{C}(\text{O})\text{OC}_2\text{H}_5 + \text{H}_2\text{O} \rightleftharpoons \text{CH}_3\text{COOH} + \text{C}_2\text{H}_5\text{OH}$ (yavaş); $\text{CH}_3\text{C}(\text{O})\text{OC}_2\text{H}_5 + \text{CH}_3\text{COOH} \rightleftharpoons \text{CH}_3\text{C}(\text{O})\text{O}(\text{H}^+)\text{C}_2\text{H}_5 + \text{CH}_3\text{COO}^-$; $\text{CH}_3\text{C}(\text{O})\text{O}(\text{H}^+)\text{C}_2\text{H}_5 + \text{H}_2\text{O} \rightleftharpoons \text{CH}_3\text{COOH} + \text{C}_2\text{H}_5\text{OH} + \text{H}^+$ (sürətlə). Reaksiya əmələ gələn sirkə turşusunun CH_3COOH hidrolizə katalitik təsirdən sürətlənir. A. oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında (məs., turşu turşusunun kalium-permanqanatla oksidləşməsində) tez-tez müşahidə olunur.

Avtokatalitik reaksiya aşağıdakı parametrlərlə səciyyələnir: reaksiyanın çox yavaş sürətlə getdiyi induksiya dövrü (τ); A reagentinin çevrilmə sürəti maksimuma ($v_{maks.}$) çatdıqda çevrilmə dərəcəsi $x_{maks.} = [A]_{maks.} / [A]_0$, (burada $[A]_0$ və $[A]_{maks.}$ – reagentin ilkin və $v_{maks.}$ -a çatma anında qatılığıdır); $v_{maks.}$ kəmiyyəti. A.-in ən sadə halında A reagenti B məhsuluna çevrilir və bu məhsul bimolekulyar reaksiya üzrə prosesi sürətləndirir. Məhsulun toplanmasının kinetikasi aşağıdakı tənliklə ifadə olunur:

$$\Delta B = [B]_0(e^{kt} - 1)(1 + [B]_0[A]_0^{-1}e^{kt})^{-1}$$

($[A]_0$ və $[B]_0$ – reagentin və məhsulun $t=0$ anında qatılığı, k – sürət sabitidir), $[B]_0 \ll [A]_0$ olduqda $v_{maks.} = 0,25k[A]_0^2$ və $x_{maks.} = 0,5$ -dir. Bəzi avtokatalitik reaksiyaların sürəti dəfələrlə kinetik ossilyasiya adlanan maksimum və minimumdan keçir (Belousov–Jabotinski reaksiyası).

Əd.: Денисов У. Т. Кинетика гомогенных химических реакций. М., 1988.

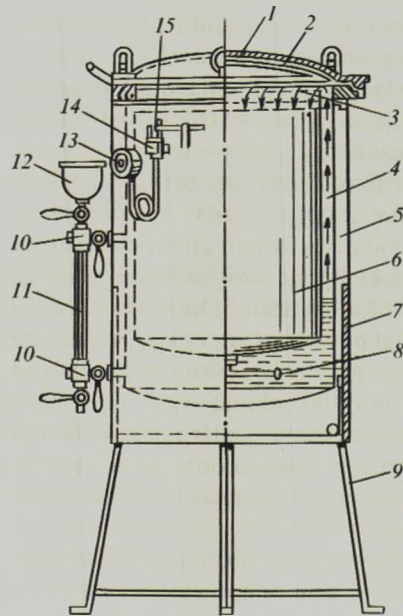
AVTOKEFƏL KİLSƏ (*avto...* + yun. κεφαλον – baş; hərfi mənası – öz-özünün başçısı) – inzibati cəhətdən digər məhəlli kilsələrdən asılı olmayan pravoslav kilsəsi. Lakin A.k.-lər müstəqil olsalar da, Ümumdünya kilsə quruluşunun tərkib hissələri kimi və vahid dini təlimə

əsaslandığı üçün bir-birindən qarşılıqlı asılıdırlar. Avtokefəlliyi ayrı-ayrı kilsələrə Ümumdünya kilsə məclisi tərəfindən verilə bilər.

A.k. müstəqil hakimiyyət mənbəyinə malikdir; onun başçısı həmin kilsənin məhəlli, yaxud arxiyerey məclisi tərəfindən təyin olunur. Kilsə inzibati və məhkəmə fəaliyyəti sahəsində sərbəstdir.

Bütün A.k.-lər bərabərhüquqlu olsalar da, dərəcə üstünlüyünə əsasən siyahıyalmada müxtəlif yerləri tuturlar. Hazırda Rus pravoslav kilsəsinin qəbul etdiyi siyahıya 15 kilsə daxildir; Konstantinopol kilsəsi 1-ci yerdə, Rus pravoslav kilsəsi isə 5-ci yerdədir.

AVTOKLAV (*avto...* + lat. clavis – açar, sürgü) – atmosfer təzyiqindən yüksək təzyiqdə müxtəlif proseslərin aparılması üçün hermetik aparat. Yüksək təzyiq və temp-ı prosesin daha sürətlə getməsinə şərait yaradır. A.-ın bir neçə növü var: fırlanan, yellənən, üfüqi, şaquli və sütunlu. A. çox zaman üzərinə kimyəvi cəhətdən davamlı materiallar çəkilmiş yüksəkkeyfiyyətli polad, alüminium və s. materiallardan hazırlanır. İstilik mübadiləsi qurğuları, qatışdırıcı qurğular, nəzarət-ölçü cihazları və s. ilə təchiz edilir.

Tibb avtoklavı: 1 – qapaq; 2 – rezin araqaçı; 3 – buxarın daxil olması üçün dəliklər; 4 – buxar kamerası; 5 – metal örtük; 6 – sterilizasiya kamerası; 7 – asbest qatı; 8, 14 – suboşaldan kranlar; 9 – aılıq; 10, 12 – su doldurmaq üçün kranlar; 11 – su səviyyəsini göstərən şüşə; 13 – manometr; 15 – qoruyucu klapın.

Sənaye əhəmiyyətli A.-ın həcmi onlarla sm^3 -dən yüzlərlə m^3 -ədək olur. A.-da fiziki-kimyəvi proseslər aparılarkən 300 *MPa*-ədək təzyiq və bir neçə min dərəcə temp-ı yaradılır. A. herbisid və boyaq maddələrinin istehsalında, sintez prosesləri, rezin məmulatlarının vulkanlaşdırılması, konservlərin sterilizasiyası, həmçinin tikinti materialları sənayesi (bax *Avtoklav materialları*), hidrometallurgiya (bax *Avtoklav ayırması*) və s. sahələrdə işlədilir. Tibbdə və biologiyada istifadə edilən A.-lar, əsasən, yüksək təzyiqə davamlı olan ikiqat divarlı, hermetik bağlanan aparatdır; cərrahiyyə əməliyyatı alətlərini və sarğı materiallarını, eləcə də mikroorqanizmlər yetişdirmək üçün bəzi cihazları, qida mühitini və qabları, infeksiya düşən materialları və s. təzyiq altında buxarla sterilizə edir. A.-ın əsas hissəsi lazımı temp-ı və təzyiqdə buxar almaq üçün hermetik su-buxar kamerasından və onun içərisində yerləşən (sterilizə ediləcək materialları qoymaq üçün) sterilizə kamerasından ibarətdir. Kameralarası boşluğa tökülən su qızdırılarkən boşluqdan qalxan buxar sterilizə kamerasına daxil olur və orada sterilizə üçün lazım olan temp-ı (100°C-dən çox) və təzyiq yaradır.

AVTOKLAV AYIRMASI – filizdən, konsentratdan, texnogen xammaldan bir və ya bir neçə komponentin *avtoklavlarda* intensiv kütlə mübadiləsi zamanı yüksək temp-ı və təzyiqdə məhlulla seçici çıxarılması. A.a. qaz reagentlərin iştirakı olmadan (məs., *Bayer üsulu* ilə boksitlərin, soda məhlulu ilə şeəlitin parçalanması) və ya reaksiya qazlarının iştirakı ilə (sulfidli, misli, nikelli, kobaltlı xammalın oksidləşdirici ayrılması) aparılır. Proses dövrü və fasiləsiz, bir- və çoxmərhələli, düz- və əksaxınlı ola bilər. Həcmi 5-dən 500 m^3 -ə qədər olan müxtəlif konstruksiyalı avtoklavlar istifadə edilir. Avtoklavlarda pulpanın (xırdalanmış filizin) qarışdırılması mexaniki, aerolift və s. üsullarla, yaxud avtoklavın fırlanması ilə həyata keçirilir. A. a. uran, alüminium, volfram, nikel, mis, sink və s. əlvan metalların istehsalında istifadə olunur.

Əd.: Автоклавная гидрометаллургия цветных металлов. Екатеринбург, 2002.

AVTOKLAV MATERİALLARI – silikat yapışdırıcı (sement, əhəng və onların qarışığının) və qeyri-üzvi doldurucuların (əsasən, kvars qumunun) *avtoklavda* yüksək temp-ı və təzyiqdə emalından

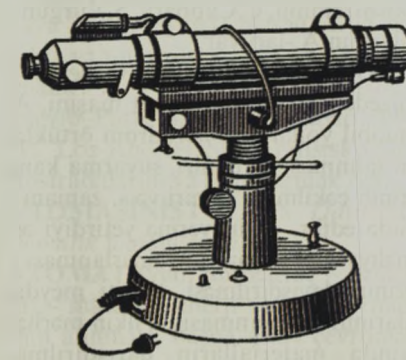
alınan inşaat materialları və məmulatları. İlk dəfə 1880 ildə alman alimi V.Mixaelis 8–10% əhənglə 90–92% kvars qumu qarışığından avtoklav silikat kərpicinin alınmasını təklif etmişdir. A.m. avtoklavda doymuş su buxarı ilə 175–200°C-də, 0,9–1,6 *MPa* təzyiq altında 8–16 *saat* müddətində hazırlanır. A.m.-nin əsas növləri silikat-kərpic, silikat-beton, armaturlaşdırılmış divar panelləri, ağır, yüngül və özəkli betondan örtüklər, örtü tavaları, böyük və kiçik divar blokları və özəkli betondan arakəsmə tavaları, ağır betondan yol tavaları, pilləkən meydançaları və s.-dir. Avtoklavda bərkidilən iriölçülü silikat-beton məmulatların sıxılmada möhkəmlilik həddi 50 *MPa*-a yaxın və ya artıq, xassələri dəmir-betondakı kimi, maya dəyəri isə keyli aşağıdır. Avtoklav emalı sementdən istifadə etmədən (əhəng, posa və yüksək kalsiumlu küllər əsasında) beton almağa imkan verir, onun davamlılığının yüksək olmasını təmin edir, sürüngənliyi və yığılmasını azaldır. Betonun bu xassələri əhəng, qum və s. komponentlərdən böyük miqdarda lifli kalsium hidrosilikatının sintezi nəticəsində əldə edilir. Avtoklavda emal edilmiş sementli betonların əsas üstünlükləri məmulatların sürətlə bərkiməsi və betonun davamlılığını aşağı salmadan sementin sərfinin azaldılmasıdır (sement qismən əhəng və ya üyüdülmüş qum ilə əvəz edilir). Avtoklavda sintez edilən kalsium hidrosilikatları yüksəkkeyfiyyətli istilik-izolyasiya materiallarının, üzük panel və tavalarının, dam örtüklərinin, nazik keramikanın, rezin-texniki məmulatların, şüşə-plastiklərin və s. hazırlanmasında istifadə olunur.

AVTOKOD – maşınönlü proqramlaşdırma dili; konkret hesablama maşını üçün nəzərdə tutulur. Forma və məzmununa görə maşının əmrlər sistemində daha yaxındır. A. hesablama maşınının sistemində iki kommunikasiya modeli *riyazi təminatının* əsasını təşkil edir. A.-da, əsasən, əməliyyatlar sistemi, *translyator* və bir çox tətbiqi məsələ yazılır. A.-da qurulan proqram *avtokod* adlanır. Əmrlər sisteminin əməliyyatların kodu A.-da rəqəmlə deyil, əməliyyatın qısaldılmış adı ilə işarə edilir. A., maşın dilinə nisbətən daha yüksək səviyyəlidir; 2 səviyyəsi var: *mnemokod* və makrodil.

AVTOKOLLİMƏSİYA [*avto...* + *kollimator*] – düz yönəldirəm] – optik sistem müəyyən hissəsindən (*kollimator*) paralel dəstə şəklində çıxaraq,

müstəvi güzgüdəndən qayıdan və sistemdən əks istiqamətdə keçən işıq şüalarının yolu. Əgər güzgü sistemin *optik oxuna* perpendikulyardırsa, onda bu ox üzərində fokal müstəvidə yerləşən şüasaçan nöqtə özünün qayıdan şüalardakı xəyalı ilə üst-üstə düşür. Güzgünün döndürülməsi xəyalın yerdəyişməsinə səbəb olur. A. optik cihazlarda dəqiq bucaq ölçmələri aparmaq, optik detalların (məs., lazerlərdə güzgülərin) paralelliyini yoxlamaq, yerdəyişmələrin paralelliyinə nəzarət etmək və s. üçün istifadə olunur.

AVTOKOLLİMƏTÖR (*avto...* + *kollimator*) – kiçik bucaqları dəqiq ölçmək üçün optik-mexaniki cihaz. İş prinsipi işıq dəstəsinin optik sistemdən iki dəfə keçməsinə – əvvəlcə birbaşa, sonra isə yastı güzgüdəndən əks olunaraq geri qayıtmasına əsaslanır. A. optik detalların (məs., kvant generatorlarındakı güzgülərin) və yerdəyişmələrin paralelliyinə

Avtokollimator.

nəzarət etmək, həmçinin texnoloji avadanlıqları dəqiq qurmaq və s. üçün tətbiq olunur.

AVTOKOLÓN – bax *Avtomobil dəstəsi*.
AVTOKOMMUNİKƏSİYA – kommunikasiya formalarından biri. “A.” terminini V. Lotman özünün “Mədəniyyət sistemində iki kommunikasiya modeli haqqında” (1973) əsərində işlətməmişdir. Onun fikrincə, kommunikasiya özünü “O-Mən” (ekvivalent olaraq Mən-O) strukturunda reallaşdırırsa, A. “Mən-Mən” strukturunda reallaşır. Birinci halda informasiyanın ötürülməsini təmin edən subyektin dəyişməsi ilə, (informasiyanın başlanğıc daşıyıcısından onu tanıyanadək), ikinci halda isə əlavə, yaxud kontekstin irəliləməsinə yeni kodla icra olunur. Bu zaman başlanğıc məlumat onun struktur vahidlərində yenidən kodlaşır; informasiyanın belə keyfiyyət-

lə dəyişməsi onun daşıyıcısını da dəyişdirir və “Mən”in özü yenidən qurulur. Beləliklə, “Mən-Mən” kanalı vasitəsilə ötürülmə immanent səciyyə daşımır və kənardan verilən əlavə kodların müdaxiləsi, eləcə də konkret situasiyanı hərəkətə gətirən xarici təkanların mövcudluğu ilə şərtlənir. A. subyektin həm məlumatın yaradıcısı, həm də qəbul edicisidir. A. daxili nitq növü kimi insanı bütün fəaliyyət sahələrində müşayiət edir. A. predmetləşdirilmiş formada da olur (monoloq, gündəlik yazmaq, xüsusi qeydiyyatlar və s.). İnsanın daxili aləminin formalaşmasında, incəsənətin qavranılmasında, yaradıcılıq prosesində A. əsas rol oynayır. A. subyektin kimi yalnız ayrıca şəxsiyyət deyil, kollektiv rituallarda olduğu kimi, qrup da çıxış edə bilər.

AVTOKOSMETİKA – məişət kimyası məhsulları qrupu; avtomobil, motosikl, kater və s.-nin xidmət müddətini uzatmaq, istismar şəraitini yaxşılaşdırmaq, eləcə də xarici görünüşünü yaxşı saxlamaq məqsədilə istifadə olunur. A. vasitələri təyinatına (yuyucu, təmizləyici, cilalayıcı, qoruyucu, hermetikləşdirici və yardımçı) və tipinə (emal olunan detallara, kuzanın, salonun, mühərrikin, təkərlərin səthinin və ya şüşələrin növünə) görə ayrılır. A. vasitələri maye və ya qatılaşdırılmış sulu, yaxud susuz məhlullar, məcunlar halında və aerosol şəklində qatılaşdırılmış formada buraxılır.

AVTOKRÁN – bax *Avtomobil kranı*.

AVTOKRÁTİYA (yun. αυτοκράτεια – özünəhakimiyyət) – dövlətdə bir şəxsin qeyri-məhdud hakimiyyəti; həmçinin ali hakimin qanunvericilik və icra funksiyalarını həyata keçirdiyi, dövlət aparatına tam nəzarət etdiyi və öz təbəələrindən qeyri-asılılığa malik olduğu dövlət. A. hüquqa və ənənələrə (mütləq monarxiyalar, Şərq müstəbidliyi) əsaslanırsa, eləcə də hakimiyyətin ələ keçirilməsi, yaxud rejimin (tiraniya, hərbi diktatura, totalitar rejimlər) dəyişməsi nəticəsində yarana bilər. A.-ya alternativlər zəifmərəzli hakimiyyətlər, həmçinin *demokratiyalardır*. 20 əsrin 2-ci yarısından başlayaraq “A.” anlayışı ona mənaca yaxın olan *avtoritarizm* və *diktatura* anlayışları ilə əvəzlənmişdir. Bax həmçinin *Mütləqiyyət*.

AVTOQAMIYA (*avto...* + *gamiya*) – 1) ali bitkilərdə özünütozlama və özünümayalama formalarından biri; 2) bir-hüceyrəli orqanizmlərdə 2 haploid qız

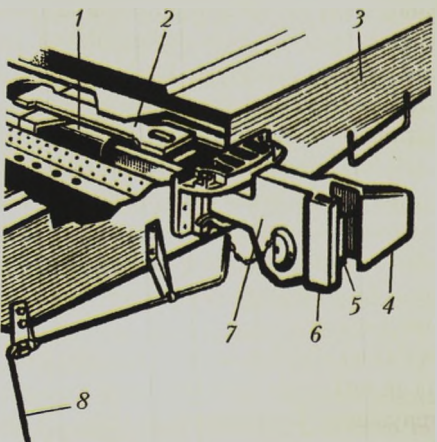
nüvəsini ümumi sitoplazmada birləşdirən özünüməyalama.

AVTOQARAJ (*avto...* + fr. *garer* – örtülü yerdə yerləşdirmək) – avtomobil nəql. vasitələrinə texniki xidmət göstərmək, onların təmiri və saxlanması üçün bina və ya bina-tikililər kompleksi. Bax *Qaraj*.

AVTOQAZ AÇARI, qaz generasiyası açarı – elektrik qövsü qaz axını ilə söndürülən elektrik açarı; qaz axını qaz generasiya edən materialların (fibra, üzvi şüşə və s.) qızmasından əmələ gəlir. A.a., əsasən, 6–15 kV gərginlikdə (cərəyan şiddəti 600 A-ə qədər, söndürmə gücü 250 MV·A-ə qədər olduqda) tətbiq edilir. Söndürmə gücünü artırmaq üçün A.a. bəzən əriyən qoruyucu ilə təchiz olunur. Açıq havada qurula bilməməsi və qaz generasiya edən içliyin tez-tez dəyişdirilməsi tələbi A.a.-nın mənfə cəhətləridir.

AVTOQOŞUCU, avtomat qoşucu – 1) qatarları tərtib edərkən d.y. vaqonlarını lokomotivə və ya vaqonları bir-birinə avtomatik qoşmaq üçün qurğu; uz. boyunca olan qüvvələri ötürmək, həmçinin hərəkət və dayanma zamanı, eləcə də manevr işlərində zərbələri yumşaltmaq üçündür. Qonşu vaqonların baş tərəflərində yerləşdirilmiş hissələr onların qoşulmasına imkan verir. Avtomatik qoşulma insanın iştirakı olmadan, vaqonların baş tərəfləri bir-birinə toxunduqda (toqquşduqda) baş verir. A. ayırma lingini əl ilə döndərməklə açılır və növbəti avtomatik qoşulmaya hazır vəziyyətə qaydır. A. yaratmaq ideyası 19 əsrin sonlarında meydana çıxmış və 1930-cu

Avtoqoşucu: 1 – uducu aparat; 2 – dartı bəndi (xamıtu); 3 – vaqonun çərçivəsi; 4 – böyük diş; 5 – qifil; 6 – kiçik diş; 7 – avtoqoşucunun gövdəsi; 8 – ayırma lingi.

illərdə həyata keçirilmişdir. 2) K. t. maşınlarının avtomatik qoşulub-açılması üçün mexanizm; traktor qoşqusunu, yaxud alətləri (kotanı, kultivatoru və s.) traktora və ya motorlu maşına (məs., kombayna) qoşmaq üçündür.

AVTÓQRAF (*avto...* + *...qraf*) – 1) şəxsən yazılmış yazı, imza; 2) müəllifin öz əlyazmasının mətni; A.-ın bir növü də orta əsrlərdə Şərqdə müsəddəd adlanmışdır. Ədəbi əsərlərin kanonik mətninin müəyyən edilməsində, həmçinin yaradıcılıq prosesinin öyrənilməsində mühüm mənbədir. Görkəmli şəxsiyyətlərin A.-ları mötəbər sənəd kimi saxlanılır və tədqiq edilir. A.-ların toplanıb saxlanması ilə arxiv, muzey və kitabxanalar məşğul olur. Azərbaycan. MEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda, S.Mümtaz ad. Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, M.S. Ordubadi, Y.V. Çəmənəminli, C.Cabbarlı, S.Vurğun və b.-lərinin A.-ları var.

AVTOQRÉYDER (*avto...* + *qreyder*) – özügedən təkərli yol-inşaat maşını. Avtomobil yollarının, aerodrom örtüklərinin salınması və təmiri, suvarma kanallarının çəkilməsi, təmiri və s. zamanı istifadə edilir. A.-in yerinə yetirdiyi əsas əməliyyatlar qrunzun hazırlanması və yerinin dəyişdirilməsi, tikinti meydançalarının hazırlanmasının ilkin mərhələlərində materialların qarışdırılması, qrunzlu və qırmaşağı-çınqıllı yolların üst səthlərinin hamarlaşdırılması və onlara profil verilməsi, suaxıdıcı xəndəklərin qazılması və təmizlənməsi, bərk (o cümlədən, buzlaşmış) qrunzların və örtüklərin dağıdılması, yolun hərəkətli hissələrinin qar, buz və uçqunlardan təmizlənməsi və s.-dir. Əsas işlək orqanı maşının ön və arxa oxları arasında yerləşən və *buldozer* gəvəhindən fərqli olaraq əyilən, tam döndərilən, yana çıxarıla bilən qreyder gəvəhəndir. A. bul-

Avtoqreyder.

dozer gəvəhəni ilə, həmçinin ön təkərlərin qarşısında və ya gəvəhənin arxasında yerləşən dişli külüng (qrunzun ilkin yumşaldılması və təmir zamanı yol örtüklərinin dağıdılması üçün), maşının arxasında yerləşdirilən yumşaldıcı və s. ilə də təchiz edilə bilər. Qoşulan (dəyişdirilən) avadanlıq kimi çalovlu və çəngəlli yükləyici, qarın yığılması üçün kotanlar, süpürmə fırçaları və müxtəlif gəvəhənlər tətbiq edilir.

AVTOQUDRONÁTOR – avtomobil yollarının tikintisi və təmiri zamanı üzvi yapışdırıcı materialları (bitum və ya zift) daşıyan və yol örtüyü zolağına bərabər şəkildə paylaşdırən özügedən maşın. A. avtomobil şassisində quraşdırılır. Xüsusi avadanlığının tərkibinə 7000 dm³-ə qədər tutumlu rezervuar (sistern); yanacaq bəndindən, yanacaqötürmə sistemindən və odluqdan ibarət qızdırıcı sistem; 0,6 MPa-ə qədər təzyiqli təminat edən bitum nasosu və çiləyici ucluqlar sistemi olan borulardan ibarət yapışdırıcı paylaşdırıcı sistem daxildir. Bitum 150–200°C-yədək qızdırılır. Yapışdırıcıyı paylaşdırıcı sistem avtomobilin əsas mühərrikindən və ya xüsusi mühərrikdən işə salınır. Özügedən A.-dan başqa yarım-qoşqulu və qoşqulu qudrondorlar da istehsal olunur.

AVTÓLİZ, autoliz (*avto...* + *...liz*) – toxumaların, hüceyrələrin və ya onların hissələrinin öz fermentlərinin təsiri ilə öz-özünü həzm etməsi. Bir sıra fizioloji proseslərdə məs., metamorfozda, südün sekresiyası qurtarıqdan sonra süd vəzilərinin, doğuşdan sonra uşaqlığın involyusiyasında, iltihabi və immunoloji reaksiyalarda, bədxassəli yenitörəmələrin hüceyrələrində və toxumaların mexaniki xırdalanmasında A. müşahidə edilir. Mikroorqanizmlərin A.-i mikrob kulturasının köhnəlməsi (qocalması), hüceyrələrin zədələnməsi zamanı baş verir. Tütünün və çayın fermentasiyası, yemlərin siloslaşdırılması və s. bu kimi texnoloji proseslərdə də A. olur.

Avtoqudrondor.

AVTOLOKALLAŞMA (*avto...* + lat. *lokalis* – yerli), bərk cismlərdə kvazizərrəciklərin avtolokallaşması – kvazizərrəcik (keçirici elektron, deşik, eksiton) ətrafında kristal qəfəsin güclü deformasiyası nəticəsində yaranan potensial çuxurda zərrəciyin lokallaşması. 1933 ildə L.D.Landau əvvəlcədən söyləmişdir. Kvazizərrəcik kristal qəfəsi ilə kifayət qədər güclü rəbitədə olduqda A. baş verir. Translyasiya invariantlığına görə avtolokallaşmış kvazizərrəcik kristal boyunca yerini dəyişmək imkanını saxlayır, lakin onun effektiv kütləsi xeyli artır, diffuziya əmsali isə, əsasən, azalır.

Avtolokallaşmış hal həm böyük, həm də kiçik (qəfəs sabitinə nəzərən) radiusda ola bilər. Radius kvazizərrəciyin növündən, onun fononlarla qarşılıqlı təsir qanunundan və sistemin ölçüsündən asılıdır.

Kristalda kvazizərrəciklərin sərbəst və avtolokallaşmış halları eyni zamanda mövcud olur. Onları, zərrəciyi tuta bilən potensial çuxurun əmələ gəlməsinə sərf edilən enerji ilə bağlı energetik baryer ayırır. Aşağı temp-rlərdə sərbəst zərrəciklərin avtolokallaşmış zərrəciklərə çevrilmə sürəti avtolokallaşma baryerindən tunel keçidi ilə, yuxarı temp-rlərdə termoaktivasiya ilə müəyyənəlməlidir.

AVTOMAGISTRÁL (*avto...* + *magistral*), avtostrada, avtoban – avtomobillərin uzaq məsafəyə maneəsiz (əks istiqamətdə hərəkət edən nəql. vasitələri ilə qarşılaşmadan) intensiv və sürətli hərəkəti üçün salınmış *avtomobil yolu*. A. təkmilləşdirilmiş, çox baha başa gələn avtomobil yoludur və ölkənin əsas yol şəbəkəsini təşkil edir. A.-ın salınması avtomobil axınının intensiv olduğu ərazilərdə özünü doğruldur; adətən, şəhərlərdən və sənaye mərkəzlərindən aralı keçir. A. eyni səviyyəli başqa yollarla kəsişməməlidir; belə yollarda əks-istiqamətli avtomobil axını üçün müstəqil hərəkət hissəsi, həmçinin A.-a daxil olan və ya çıxan avtomobillər üçün xüsusi işarəli zolaqlar olur. A.-da əksistiqamətli hərəkət zolaqları arasında azı 5 m enində ayırıcı zolaq olmalı, hər istiqamətdəki zolaqda ən azı iki cərgə avtomobil hərəkət edə bilməlidir. Bəzən yolun yerli relyefə uyğunlaşdırılması məqsədilə hər bir hərəkət istiqaməti üçün yolun hərəkətli hissəsi müstəqil yol döşəyində qurulur. Hərəkət intensivliyi yüksək olan A.-da stasionar işıqlandırma vasitələri qurulur. Yükdaşıyıcılar çox

Avtomagistral.

olan yollarda minik avtomobilləri, yük avtomobilləri və avtobuslar üçün ayrıca hərəkət sahələri qurulur. Yol işarələri və siqnalları haqqında beynəlxalq konvensiyaya (1968, Vyana) əsasən A.-ın başlanğıcı və sonu xüsusi yol işarələri ilə nişanlanır. A.-a misal kimi Avropadakı Cenevrə–Paris, Barselona–Bilbao, ABŞ-dəki Los-Anceles–San-Fransisko–Sietl avtostradaları və s. göstərmək olar.

AVTOMASİNİST – bax *Qatarların avtomatik idarələnməsi*.

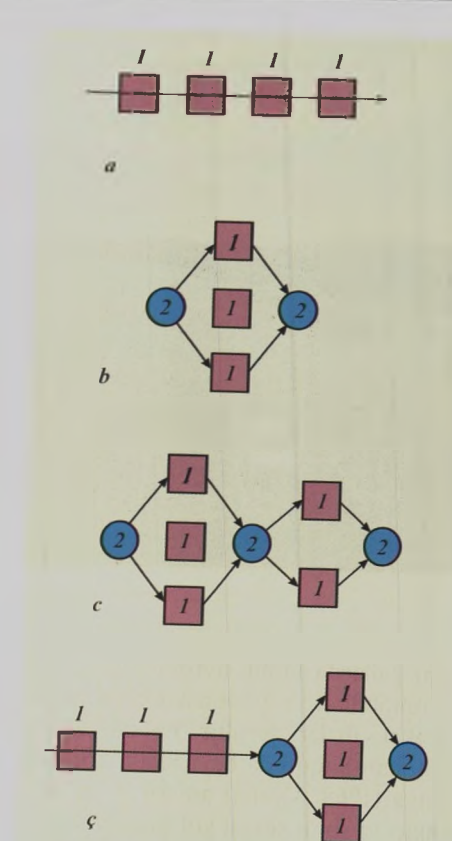
AVTOMÁT (yun. *αὐτόματος* – özünü idarə edən) – material, enerji və ya informasiyanın alınması, başqa şəkllə çevrilməsi, ötürülməsi və istifadəsi (paylanması) əməliyyatlarını insanın bilavasitə iştirakı olmadan, verilmiş proqram üzrə yerinə yetirən qurğu, yaxud qurğular kompleksi. A. fəaliyyət prinsipinə görə avtomatik idarəetmə sistemlərinə aiddir. A.-ın yerinə yetirdiyi əsas və köməkçi əməliyyatların ardıcılığı proqram ilə müəyyən edilir. Bu əməliyyatlar funksional cəhətdən informasiyanın toplanmasından, qərarın qəbul olunmasından (idarəedicinin işlənilməsindən) və idarəedicinin təsirin həyata keçirilməsindən ibarətdir. A.-ın əlamətləri sərt (qeyri-şərti), yaxud əvvəlcədən müəyyən olunmuş giriş informasiyasına görə korrektə edilən (şərti) proqramla; zamana və ya taktların (addımların) sayına görə məhdud proqramla işləməsidir. İş şəraitinə və istifadə edilən enerji növünə görə mexaniki, hidravlik, pnevmatik, elektrik (elektron), həmçinin kombinəli (elektromexaniki, pnevmoelektrik və s.) A.-lar olur. Hələ antik dövrdə və orta əsrlərdə canlıların hərəkətini imitasiya edən

qurğular yaradılırdı. A.-ın inkişafına yay intiqalı saatların (P.Henleyn, Almaniya, 16 əsr), xüsusilə də rəqqaslı saatların (X.Hüeyns, Niderland, 1657) kəşfi böyük təsir göstərdi. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində sənayedə ilk dəfə A.-dan istifadə olunmağa başlandı. O dövürün avtomatik qurğularına A. Nartovun hazırladığı torna dəzgahı üçün avtomat support (Rusiya, 1720-ci illər), J.Jakkarın irinaxışlı parçalar almaq üçün düzəltdiyi proqramla idarəolunan toxuculuq dəzgahı (Fransa, 1808) və s. aid idi. 18–19 əsrlərin avtomatik qurğuları klassik mexanikanın prinsip və metodlarına əsaslanırdı. Elektrotexnikanın inkişafı ilə bir sıra ixtira və kəşflər meydana çıxdı ki, bunlar da yeni tip A.-lar üçün elmi-texniki baza oldu. 20 əsrdə elektronikanın təşəkkülü yeni elektron avtomatik qurğuların – elektron reledən başlamış, elektron hesablama maşınları (EHM) və mikroprosessorlara qədər bütöv komplekslərin yaranmasına səbəb oldu. A. bir neçə funksiyaları icra edən mexanizmdən nəzarət, tənzimləmə və idarəetmə funksiyalarını uğurla yerinə yetirən mürəkkəb avtomatik qurğuya çevrildi. Sənayedə, energetikada, kosmonavtikada ayrı-ayrı A.-lar deyil, EHM-lərindən istifadə olunduğu avtomatik komplekslər tətbiq edilməyə başlandı.

AVTOMAT, h ə r b i d ə – atəş sıxlığı yüksək olan fərdi avtomatik atıcı silah; adi tüfənglərin uzağa və dəqiq atəşə qənaqabiliyyətini, pistolet-pulemyotların isə kiçik ölçülərini özündə birləşdirir. 1920–40-cı illərdə fərdi A.-ların təkmilləşdirilməsi ya mürəkkəb konstruksiyalı,

iri patronlu avtomatik tüfənglərin, ya da pistolet patronlu (lazımı atəşəçmə effektivini təmin etməyən) pistolet-pulemyotların yaradılması istiqamətində aparılırdı. Yalnız 2-ci dünya müharibəsi zamanı Almaniya 7,92 mm-lik kiçildilmiş patronlu hücum tüfəngləri (MP-43, SG-44 və s.) yaradıldı. M.T.Kalaşnikovun konstruksiyası ilə hazırlanmış və 1949 ildən SSRİ silahlı qüvvələrində işlədilan 7,62 mm-lik patronlu A.-in (AK) atəşəçmə tempi 600 (tək-tək atışlarla 40) atəş/dəq, hədəfi vurma uzaqlığı 800 m, kütləsi (30 patron doldurulmuş xəzinə ilə) 4,3 kq patron doldurulmuş xəzinə ilə) 4,3 kq idi. AK 1959 ildə modernləşdirildi; onun kütləsi 3,7 kq-a qədər azaldı, atəşəçmə uzaqlığı isə 1000 m-ə çatdırıldı. 1974 ildə silahın sistemi 5,45 mm kalibrli (çaplı) patronlara uyğunlaşdırıldı (kütləsi 3,3 kq). 1991 ildən qatlanan qundağı, optik və gecə nişangahı üçün tərtibatı, lüləaltı qumbaraatanı olan unifikasiya edilmiş AK-74M buraxılır; 7,62 mm, 5,45mm və NATO-nun 5,56 mm-lik patronları üçün AK-101 – AK-105 A.-ları işlənilib hazırlanır. Kalaşnikov A.-ı quruluşunun sadəliyinə və işinin etibarlılığına görə dünyada ən yaxşı atıcı silahlardan hesab olunur; 55 ölkənin silahlı qüvvələrində istifadə edilir. Xarici ölkələrdə 5,56 mm-lik M16A1 və M16A2 (ABŞ), 5,56 mm-lik FAMAS (Fransa), 7,62 mm-lik G3A3 (Almaniya) A.-ları geniş yayılmışdır. Bax həmçinin *Avtomatik silahlar*.

AVTOMAT XƏTT – istehsal olunan məhsulun (və ya onun bir hissəsinin) hazırlanma, yaxud emal prosesini, əməliyyatın əvvəlindən hazır məhsul alınadək müəyyən texnoloji ardıcılıqla avtomatik yerinə yetirən texniki vasitələr kompleksi. A.x.-də avadanlığın (aqrəqatların) işləməsinə, xəttin sazlığına və təmirinə nəzarət edilir. İlk A.x.-lər 20 əsrin əvvəllərində texnoloji prosesin yalnız qapalı avtomatik rejimdə (məs., krekinq zamanı) yerinə yetirilirdiyi istehsal sahələrində tətbiq edilmişdir. 1930-cu illərdə axın istehsalı maşınqayırma müəssisələrində işləyən avadanlıqları emal ardıcılığına uyğun yerləşdirməyə başlamışdılar; dəzgahlar (əməliyyatlar) arasında hərəkət üçün transportyorlardan (konveyerlərdən) istifadə olunurdu. Belə xətlərdə bir pəstah üzərində müxtəlif əməliyyatlar aparan, yaxud bir neçə növ emal əməliyyatını yerinə yetirən *aqrəqat dəzgahların* birləşdirilməsi daha çox səmərə verirdi. A.x. maşınqayırma, yeyinti, kimya, əcəzəçilik, elektrotexnika, elek-

Avtomat xəttin struktur sxemi:

a – ardıcıl işləyən biraxınlı xətt; b – paralel işləyən biraxınlı xətt; c – çoxaxınlı xətt; ç – qarışıq işləyən (şaxələnən axınlı) xətt; 1 – işçi aqrəqatlar; 2 – paylayıcı qurğular.

tron, radiotexnika sənayesində, insan səhhəti üçün zərərli və təhlükəli istehsal sahələrində və s. tətbiq edilir. A.x.-in strukturu istehsalın həcmindən və texnoloji prosesin xarakterindən asılıdır. Məmulatın emalı üsuluna görə bütün əməliyyatları ardıcıl və ya paralel işləyən aqrəqatlarda yerinə yetirən A.x.-lər, həmçinin mürəkkəb quruluşlu (çoxaxınlı, şaxələnən axınlı, qarışıq və s.) A.x.-lər var. Yalnız müəyyən növ məmulatları emal edən A.x. xüsusi, eynitipli məhsulları müəyyən parametr diapazonunda emal edən xətlər ixtisaslaşdırılmış, böyük nomenklaturlu birtipli məhsullar üçün bir neçə istehsal modulundan (avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində birləşdirilmiş) ibarət sistem isə çevik (uyğunlaşan) A.x. adlanır. Bir ritmlə işləyən bir neçə A.x. vahid sistem yarada bilər. A.x.-in bütün struktur elementlərinin verilmiş ritmə uyğunlaşdırılmış işi avtomatik idarəetmə sistemləri ilə təmin olunur. Ardıcıl əməliyyatları yerinə yetirən avadanlıqlar nəqletmə vasitələri (konveyer, itələyici, tutucu vasitələr və s.), həmçinin pnevmatik şlanq, boru,

nov və s. ilə birləşdirilir. A.x.-in avtomatik tənzimlənməsi və yenidən sazlanması üçün proqramla idarəetmənin elektron sistemindən, proqram üzrə avtomatik rejimdə işləyən ölçmə və nəzarət aparatlarından istifadə edilir. Maşınqayırma rəqəmli proqramla idarə edilən A.x. daha geniş tətbiq olunur. Detalları emal edib yığmaqla müxtəlif tipli hazır məhsullar hasil edən kompleks A.x. daha perspektivlidir. Belə xətlərdə işin stabilliyini saxlamaqla prosesin gedişi zamanı avadanlığı emal prosesinə uyğunlaşdırmaq və parametrləri texniki tələblərə uyğun dəyişdirmək mümkündür.

Əd.: Конструкция и наладка автоматических линий и специальных станков. М., 1973; Схиртладзе А. Г., Новиков В. Ю. Технологическое оборудование машиностроительных производств. М., 2002.

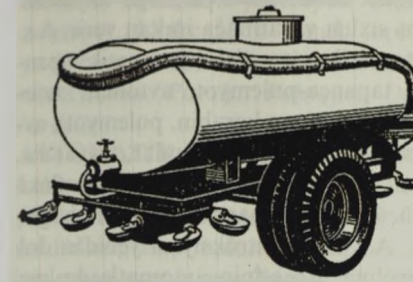
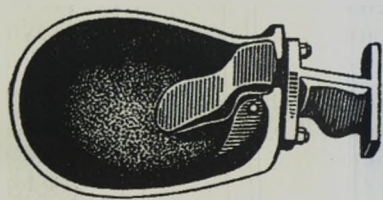
AVTOMAT QOŞUCU – bax *Avtoqoşucu*.

AVTOMAT POLADI – sürətli metalkəsən avtomat dəzgahlarda emal üçün nəzərdə tutulmuş polad. Tərkibində kükdür (0,08–0,30%) və fosforun (0,05–0,16%) çox olması ilə fərqlənir. Bu elementlərin miqdarının çoxluğu A.p.-nin asan kəşilməsinə və yonulmasına, ondan keyfiyyətli səthə və dəqiq ölçülərə malik məmulatlar alınmasına imkan verir. A.p. çubuq şəklində istehsal edilir; plastikliyi və özlülüyü adi karbonlu poladlara nisbətən azdır. Məmulatın emal olunma qabiliyyətini yüksəltmək üçün A.p. qurğusunun, kalsium, selen və tellurla legirlənir. A.p.-ndən, əsasən, bolt, qayqa, şayba, vint, sancıq və s. hazırlanır.

Əd.: Şүкүров Р.И. *Metalsünashq.*, 2002.

AVTOMAT SUVARICI, avtosuvarıcı – k.t. heyvanlarına və quşlara günün istənilən vaxtında lazımı miqdarda su vermək üçün avtomat qurğu. Fərmalarda bağlanmış vəziyyətdə saxlanılan qaramala su vermək üçün fərdi A.s.-dan istifadə edilir. Heyvan pedalı və ya klapanı basdıqda su ümumi boru kəməridən fərdi A.s.-ya (tutumu 2 l-

Fərdi suvarıcı.

Səyyar suvarıcı.

dir) daxil olur. Açıq (bağlanmamış vəziyyətdə) saxlanılan 100 başdan çox qaramala, böyük sayda davar, donuz və quşlara su vermək üçün tutumu 60 l-ə-dək olan və suyun səviyyəsi avtomatik tənzimlənən q r u p A.s. işlədilir. Su mənbəyindən uzaqda olan otlaq və yaylaqlarda səyyar qrup A.s.-larından (tutumu 3 m³ olan sistemlərdən) istifadə olunur. İlin soyuq fəsilələrində A.s.-ni qızdırılmış su ilə təchiz etmək üçün A.s. sistemində elektrik mühərriki ilə işləyən nasos, elektrik suqızdırıcı və su kəmərinə birləşdirilmiş qarışdırıcı bak qoşulur.

AVTOMAT TELEFON – *taksofonun* başqa adı; geniş yayılmış, lakin texniki baxımdan düzgün olmayan termin.

AVTOMAT TELEFON STANSİYASI (ATS) – abonentin telefon aparatından daxil olan ünvanlı çağırış siqnalına görə rabitə kanallarını avtomatik birləşdirən telefon stansiyası. Birləşdirici kommutasiya qurğularının xarakterinə görə ATS-lər elektromexaniki axtarıcı ilə kommutasiya edən, çoxdəfəli koordinat birləşdiriciləri əsasında düzəldilən, cəld işləyən elektromaqnit (məs., herkon, ferrid və s. elementli) qurğuları ilə kommutasiya edən (kvazielektron) və kommutasiya üçün elektron elementli (yarımkeçirici cihazlar, inteqral sxemlər və s.) qurğulardan istifadə edən elektron (mikroprosessorla idarə olunan) növlərə ayrılır. Hazırda geniş tətbiq edilən elektron ATS-lər abonentlərə bir sıra əlavə xidmətlər (məs., abonentin tez-tez çağırıldığı nömrələrin az rəqəmlə və ya işarə ilə yığılması, çağırılan abonent məşğul olduqda aparatın “gözləmə” rejimində qoyulması, abonent danışdığı zaman ona başqa abonentin zəng etdiyinin xəbər verilməsi, birləşmənin başqa telefon aparatına keçirilməsi, bir neçə abonentin eyni zamanda telefon rabitəsinin təşkili və s.) göstərir.

AVTOMATİK AXTARIŞ – qapalı (əks-əlaqəli) avtomatik idarəetmə sistemində tətbiq olunur. A.a.-da obyektin

girişinə idarəedici təsirlər verilir, obyektin həmin təsirlərə bəzi məqsəd funksiyalarının qiymətlərindəki dəyişiklik şəklində olan reaksiyası qiymətləndirilir və bunun əsasında məqsəd funksiyasını lazımı istiqamətdə dəyişdirən idarəedici təsir müəyyən edilir.

AVTOMATİK BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİ – real məhsul buraxılışı həcmının, qiymət səviyyəsi və faiz dərəcələrinin dəyişməsi ilə bağlı olan dövlət satınalmaları və sifarişlərinin, təmiz vergilərin dəyişməsi. Hökumətin fiskal siyasətində baş verən bu proseslər, satınalmaları və vergiləri tənzimləyən qanunlar sabit qaldığı halda, iqtisadi konyunkturda dəyişikliklərlə şərtlənir. Belə ki, vergi qoyma və məsrəf mexanizmlərinin strukturu üzrə qanunların çoxu elə formalaşdırılmışdır ki, iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə büdcə-vergi siyasəti avtomatik dəyişir.

AVTOMATİK CAVABVERƏN – abonentin çağırışına rabitə kanalı ilə avtomatik cavab verən qurğu. A.c. ilə abonentin olmadığı halda da məlumat ötürülə bilər. *Abonent teleqraflaşmasında*, həmçinin birbaşa birləşmələrin avtomatik teleqraf şəbəkəsində tətbiq edilir.

AVTOMATİK HESABLAMA MAŞINI – bax *Hesablama maşını*.

AVTOMATİK XƏTT – bax *Avtomatik xətt*.

AVTOMATİK İDARƏETMƏ – obyektin (maşın, cihaz, sistem və s.) normal fəaliyyətinin insanın bilavasitə iştirakı olmadan, aparat-proqram vasitələri ilə idarə edilməsi. A.i.-də ilk əməliyyat idarəetmənin məqsədi, idarə olunan obyektin vəziyyəti, kənar təsirlər haqqında informasiyanın toplanması və işlənilməsidir. Növbəti əməliyyatda bu informasiya əsasında qərar qəbul olunur (idarəedici təsir formalaşdırılır). Sonuncu əməliyyat idarəedici təsirin həyata keçirilməsidir. İdarəetmə nəzəriyyəsində A.i. növləri, əsasən, idarəetmənin məqsədinə və idarəetmə obyektinə verilən idarəedici təsirlərin formalaşdırılması prinsipinə görə təsnif olunur. İdarəetmə məqsədinə görə stabilizirici, izləyici, proqramlı, koordinasiyaedici, bərpəedici, optimal, eksternal, terminal, qəzaya qarşı A.i. növləri var. İdarəedici təsirlər formalaşdırılma prinsipinə görə əks-əlaqəli, əks-əlaqəsiz, kombinəli, adaptiv, koordinat-parametrik, məntiqi və s. növlərə ayrılır. A.i. informasiyanın toplanması, işlənməsi, qərarların qəbul olunması və həyata keçirilməsi üsulları-

na görə daha mürəkkəb idarəetmə növüdür; mürəkkəblik idarə olunan obyektəki proseslər haqqında informasiyanın tam olmamasından və prosesləri xarakterizə edən kəmiyyətlərin ölçülməsinin çətinliyindən irəli gəlir. A.i. müxtəlif texniki sistemlərdə böyük həcmli informasiyanın işlənilməsi ilə bağlı əməliyyatlar aparmaq, idarəetmənin keyfiyyət və dəqiqliyini, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək məqsədilə, eləcə də insan səhhəti üçün zərərli və təhlükəli olan şəraitlərdə və s. geniş tətbiq edilir.

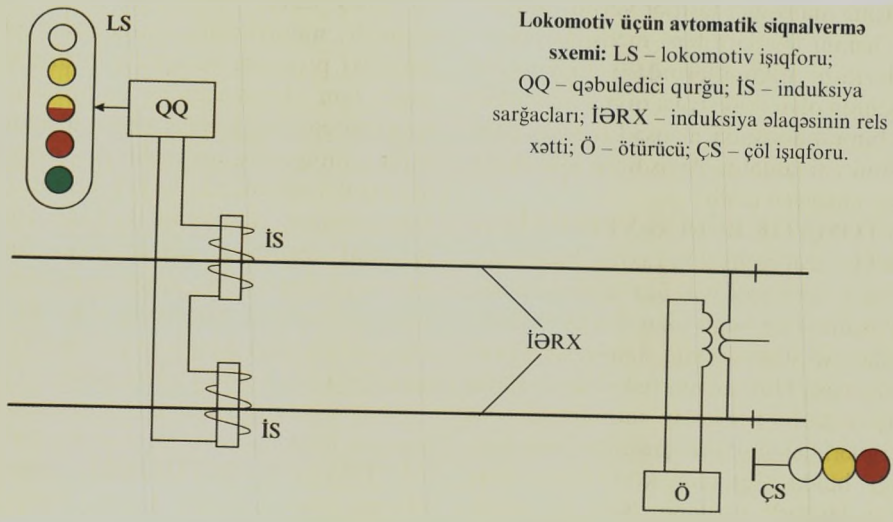
Əd.: Теория автоматического управления (под ред. Ю.М. Соломенцева). М., 2000.

AVTOMATİK QEYDEDİCİ – nəzarət olunan prosesi, rabitə kanalı vasitəsilə verilən məlumatları, ölçmə və ya hesablama nəticələrini *verilənlər daşıyıcısına* avtomatik qeyd edən qurğu. Daşıyıcının tipi və informasiyanın yazılma, saxlanma üsulu qeyd olunan informasiyanın təyinatından (oxumaq, hesablama maşınına daxil etmək, rabitə kanalı ilə ötürmək və s. üçün) asılıdır. A.q. kimi müxtəlif tipli rəqəm və hərf çapədən qurğular (elektromaqnit, elektromexaniki, elektrokimyəvi, pnevmatik və s.) geniş tətbiq edilir. Maqnitofon, videofon, foto və kinoçəkiliş aparatları, müxtəlif yaddaş qurğuları, perforatorlar və s.-dən də A.q. kimi istifadə olunur. İnformasiya A.q.-nin girişinə diskret (kodlaşdırılmış, rəqəmli) və ya fasiləsiz (analoq) formada verilə bilər.

AVTOMATİK PLANETLƏRARASI STANSİYA (APS) – planetlərarası kosmik fəzanı tədqiq etmək, elmi cihaz və qurğuları səma cismlərinə çatdırmaq üçün pilotsuz kosmik aparat. APS-dəki aparatlar enerji ilə günəş batareyasından və radioizotop çərəyan mənbəyindən təchiz edilir. Bir sıra APS-lərdə başqa planetə, yaxud uçuşdan sonra Yerə endirilən aparat olur. Elmi tədqiqatların və ölçmələrin nəticələri APS-dəki radioqurğular, təsvirlər isə TV qurğuları vasitəsilə ötürülür, həmçinin qaytarılan aparat vasitəsilə Yerə çatdırılır. Bəzi hallarda tədqiqat planetin süni peyklərinin köməyi ilə aparılır. “Mariner”, “Pioner”, “Vikinq”, “Voyacer” (ABŞ), “Venera”, “Mars”, “Veqa”, “Zond” (SSRİ), “Planet-A” (Yaponiya) və s. APS-lər buraxılmışdır.

AVTOMATİK PROQRAMLASDIRMA – bax *Proqramlaşdırma*.

AVTOMATİK SİQNALVERMƏ SİSTEMİ, d ə m i r y o l u n d a – qatarların hərəkəti zamanı çöl (yol və st.) işıq-

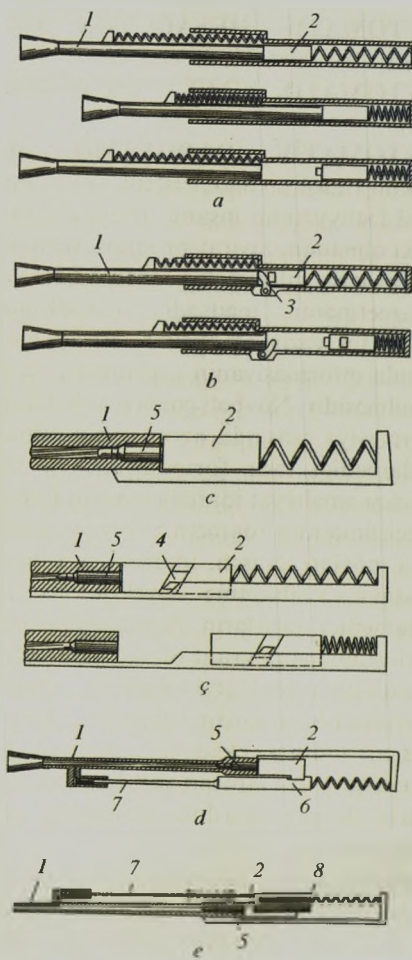
forlarının göstəricilərinə əsasən yolverilən hərəkət sürəti haqqında maşinistin kabinəsinə avtomatik informasiya verən idarəetmə sistemi; yol nişanlarının yaxşı görünmədiyi şəraitdə çöl işıqforlarının göstəricilərini lokomotivdəki işıqforda təkrarlamaqla maşinistin göstəriciləri düzgün qavraması ehtimalını yüksəldir, hərəkətin təhlükəsizliyini təmin edir. A.s.s. *avtostop* sistemi ilə təchiz edilir. Siqnal ötürücüsü kimi d.y. avtobloklaşdırma ötürücüləri tətbiq olunur. Siqnal rels xətti boyunca yayılaraq onun ətrafında elektromaqnit sahəsi yaranır. Bu sahənin təsiri altında lokomotiv işıqforunun işıqlarını idarə edən qurğuya siqnal göndərilir. Sistemin element bazası releli, diskret, elektron və mikroprosessorlu ola bilər. Mikroprosessorlu sistemlərə lokomotiv işıqforu ilə yanaşı faktiki sürəti və hərəkətin təhlükəsizliyi üçün yolverilən sürəti, eləcə də sürətin məhdudlaşdırıldığı yerədək olan məsafəni göstərən lövhə də daxildir.

AVTOMATİK SILAHLAR – xarici mənbənin enerjisinin və ya əvvəlki atəşdən yaranan barıt qazı enerjisinin hesabına avtomatik olaraq yenidən doldurulmuş və növbəti atəş açan odlu silah növü. A.s.-in ilk ixtirası top üçün unitar patron və atəşdən sonra sürgünün (çaxmağın) avtomatik açılması üçün quruluş təklif etmiş (1854) H. Bessemer hesab edilir. Amerikalı R. Pilonun quraşdırdığı (1863) avtomat tüfəng ilk A.s. nümunəsidir. 1900-cü illərin əvvəllərində dəzgahlı “Maksim” pulemyotu (ixtirası H. Maksim, ABŞ, 1883) bir çox ölkələrin silahları sırasına daxil olmuşdu. A.s. həm fasiləsiz, həm də tək-tək atəş açır. Tək-tək atəşəçmə zamanı yenidən doldurulma avtomatik olaraq yerinə ye-

tirilir, amma hər güllənin açılması üçün işə düşmə qurğusu əl ilə hərəkətə gətirilir. Belə silahlar özüdəlan (yarımavtomat) A.s. adlanır. A.s.-in başlıca xüsusiyyəti atəş sürətinin yüksək olmasıdır; bu, tez

Avtomatik silahın quruluş sxemləri:

- 1 – lülə; 2 – sürgü (çaxmaq); 3 – sürətləndirici; 4 – içlik; 5 – patron; 6 – çaxmaq çərçivəsi; 7 – ştok; 8 – sürgü saplağı.

hərəkət edən hədəfi vurmağa və yüksək atəş sıxlığı yaratmağa imkan verir. A.s. avtomatik *atıcı silah* (avtomatik tapança, tapança-pulemyot, avtomat, avtomatik tüfəng və karabin, pulemyot), avtomatik top (hərbi maşınlar, təyyarələr, zenit qurğuları və s.-nin silahlandırılması üçün) və qumbaraatan növlərinə ayrılır. A.s.-in konstruksiyası yenidən doldurulma prosesinin avtomatlaşdırılmasından və atəşin açılmasından asılıdır. Avtomatik iş rejiminə görə A.s.-in 4 əsas növü var.

1. Avtomatik rejimi atəş zamanı sürgüyə möhkəm bərkidilmiş mütəhərrik lülənin təpməsindən istifadəyə əsaslanan A.s. Bu növ silahlar lüləsi uzun (yəni sürgünün gedişinə bərabər) və qısa (yəni sürgünün gedişindən kiçik) gedişli sistemlərə ayrılır. Uzun gedişli sistemə misal olaraq “Şoşa” tipli fransız əl pulemyotunu (şək. a), qısa gedişliyə isə TT tapançasını, dəzgahlı “Maksim” pulemyotunu, AK-176 gəmi artilleriya qurğusunu (şək. b) göstərmək olar.

2. Avtomatik rejimində sürgü təpməsindən istifadə olunan tərpənməz lüləli A.s. Atəşəçmə anında sürgünün lülə ilə ya tamamilə bağlılığı olmur (sərbəst sürgülü; şək. c; məs., Deqyaryov tapança-pulemyotunun 1940 il nümunəsi və Şpagin tapança-pulemyotunun 1941 il nümunəsi), ya da birinci atəş anında sürgü lülə ilə bağlı olur, atəşin açılması isə barıt qazlarının gilizin dibinə təzyiqinin təsiri nəticəsində baş verir (yarımsərbəst sürgülü; şək. c; məs., Tompson ingilis tapança-pulemyotunun 1928 il nümunəsi).

3. Avtomatik rejimi barıt qazlarının lülə kanalından kameraya dolmasından istifadəyə əsaslanan silahlar sistemi. Barıt qazı lülədəki qaz ötürücüsü dəliyindən lülənin adətən, qabaq hissəsində yerləşən qaz kamerasına dolur. Qaz kamerasında yerləşdirilən mütəhərrik porşen, ya sürgü çərçivəsinin ştoku ilə (şək. d; məs., Kalaşnikov avtomatı, Amerika pulemyotu – M60), ya da sürgü saplağı ilə (şək. e; məs., Şpitalni və Vladimirovun iriçaplı pulemyotu) birləşdirilir.

4. Avtomatik rejimi xarici elektrik, hidravlik və pnevmatik ötürücüdən istifadəyə əsaslanan A.s. (məs., aviasiya toplarında).

A.s.-da patronlar ya xüsusi qutusandıqçadan (tapança, avtomat, avtomatik tüfəng, karabin, əl pulemyotu, ortaçaplı avtomat toplar), ya elastik lent

vasitəsilə (qundaqlı pulemyot, iriçaplı pulemyot, kiçikçaplı avtomat toplar), ya da başqa üsullarla verilir. Bax həmçinin *Avtomat, Pistolet, Pulemyot, Qumbaraatan*.

AVTOMATİK STABİLLƏŞDİRİCİLƏR – 1) iqtisadi siyasətdə tez-tez dəyişikliklərə əl atmadan iqtisadi tərəddüdlərin amplitudunu azaltmağa imkan verən mexanizm; 2) dövlətin fiskal siyasətinin avtomatik forması; təsərrüfatçılıq edən subyektlərin iqtisadi fəallıq səviyyəsindən asılı olaraq büdcə daxilolmalarının vergi sistemi ilə təmin edilməsinə əsaslanır. A.s.-in iki növü vardır: a) şəxsi gəlirlərə qoyulan vergilər; b) dövlət xərcləri. Hər iki növ avtomatik olaraq, yəni dövlət tərəfindən hər hansı bir təsir göstərilmədən fəaliyyət göstərir. A.s.-in birinci növü ya büdcə kəsirinin, ya da büdcə artıqlığının meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Milli istehsal həcmində azaldığı dövrlərdə şəxsi gəlirlər və, deməli, vergilər azalır. Bunun nəticəsində büdcə kəsiri əmələ gəlir. İstehsal həcmində artdığı dövrlərdə isə şəxsi gəlirlər və, beləliklə, büdcə artıqlığı çoxalır. A.s.-in ikinci növü dövlət xərclərinin (işsizliyə və yoxsulluğa görə müavinətlər, fermerlərə verilən subvensiyalar və s.) dəyişmələri ilə bağlıdır. İstehsal azalan zaman dövlət xərcləri artır, istehsal həcmi artanda isə dövlət xərcləri, əksinə, azalır. A.s. iqtisadiyyatda situasiyanın dəyişməsinə reaksiya verən və özünü tənzimləmə əsasında iqtisadi stabilliyi qoruyub-saxlayan mexanizmdir.

AVTOMATİK TƏKRARQOŞULMA – qəza zamanı rele mühafizəsi ilə dövrədən ayrılmış elektrik avadanlığının avtomatik işə qoşulması. İstehlakçıların elektrik enerjisi ilə etibarlı təchiz olunmasını, elektrik sisteminin normal iş rejimini təmin edir. A.t. hava və kabel elektrikötürmə xətlərində, transformatorlarda, elektrik mühərriklərində və s. tətbiq olunur. Hava elektrikötürmə xətlərinin A.t.-sı daha geniş yayılmışdır. A.t.-nin bir və çoxdəfəli (kiçik fasilələrlə aparılır), həmçinin üçfazlı, birfazlı və s. növləri var. Sabit cərəyan xətlərində ikidəfəli avtomatik qoşulma qurğusundan geniş istifadə olunur; belə qurğu qoşulmadan əvvəl xəttin vəziyyətini yoxlayan bloka malikdir.

AVTOMATİK TƏNZİMLƏMƏ – prosesi xarakterizə edən bir sıra fiziki parametrlərin avtomatik olaraq sabit saxlanması və ya bu parametrlərin verilmiş qanunauyğunluğa görə dəyişdiril-

məsi; *avtomatik tənzimləyicilər* vasitəsilə aparılır. A.t. *avtomatik idarəetmənin* bir növüdür və obyektin tənzimlənən orqanına idarəedicilərin təsirlər göstərməklə həyata keçirilir. A.t. zamanı idarəedicilərin təsiri, adətən, dinamik xəta funksiyasıdır (meyiletməyə görə tənzimləmə). Meyiletməyə görə tənzimləmədə idarəolunan obyektə verilən tənzimləyici təsir tənzimlənən kəmiyyətin faktiki qiymətinin onun verilmiş qiymətdən meyiletmə funksiyasıdır. Tənzimlənən obyekt və tənzimləyici avtomatik tənzimləmə sistemini təşkil edir. A.t. sistemi meyiletməyə görə qapalı, həyəcanlandırmaya görə açıq sistemdir. Kompensasiya qurğusunun tənzimlənən obyektə həyəcanlandırıcı təsir kimi hasil etdiyi idarəedicilərin aparılan tənzimləmə də bəzən A.t.-yə aid edilir. Əsasən, texnoloji proseslərin parametrləri, elektrik şəbəkəsinin gərginliyi, nəql vasitələrinin sürəti və s. avtomatik tənzimləyicilərlə tənzimlənir.

AVTOMATİK TƏNZİMLƏYİCİ – texnoloji prosesin gedişini, yaxud aparat və qurğuların iş rejimini xarakterizə edən parametrləri avtomatik tənzimləyən qurğu və ya qurğular kompleksi. Prosesləri lazımi rejimdə saxlayan sadə quruluşlar (su saatlarındakı səviyyə tənzimləyicisi, fırlanma sürətini tənzimləyən rəqqaslar və s.) hələ qədim zamanlardan məlum idi. İ.İ. Polzunovun qazanda suyun səviyyəsini sabit saxlayan üzgəcli tənzimləyicisi (1765), C. Uattın buxar maşını valının fırlanmasını sabitləşdirmək üçün hazırladığı tənzimləyici (1784) sənayedə geniş tətbiq edilən ilk tənzimləyicilərdir. A.t. həssas elementin (vericinin) köməyi ilə tənzimlənən kəmiyyəti, yaxud həyəcanlandırıcı təsiri ölçür, çevirir və ya hesablama qurğusu vasitəsilə obyektin tənzimlənən orqanına təsirlər hasil edir. Tənzimləyici təsir obyektin tənzimlənən (icra) orqanına birbaşa həssas elementdən (birbaşa təsiri tənzimləyici), ya da əvvəlcədən gücləndirildikdən sonra (dolaylı təsiri tənzimləyici) verilə bilər. A.t.-nin tərkibində tənzimləmə prosesinin dayanıqlılığını və lazımi keyfiyyətini təmin edən kompensasiya qurğusu da ola bilər.

AVTOMATİK TƏRCÜMƏ, mə s i n t ə r c ü m ə s i – mətnin bir təbii dildən digərinə kompüter vasitəsilə tərcüməsi. ABŞ-da keçirilən ictimai eksperiment zamanı (7.1.1954) rus dilində olan 49 cümləni ingilis dilinə tərcümə etməklə A.t.-yə ilk cəhd göstərilmişdir. Lakin sərbəst mövzulu mətnləri tam avtomatik

və yüksək keyfiyyətlə tərcümə edən sistemləri qurmaq hələ də mümkün olmamışdır. Bununla belə, bir çox sistemlər mövcuddur ki, tərcümə etdiklərinin keyfiyyəti onların məhdud, konkret sahədə tətbiqinə imkan verir. A.t. sistemlərini bir neçə parametərə görə təsnif etmək olar. İnsanın tərcümə prosesində iştirakı dərəcəsinə görə: 1) tam A.t. (METEO sistemi); 2) insanın köməyi ilə edilən A.t. Bu sistemdə insan mətni tərcümə üçün hazırlayır (ilk redaktə), hazır tərcüməni redaktə edir, həmçinin tərcümə prosesi zamanı sistemlə dialoqda iştirak edir (SYSTRAN, METAL və s. sistemlər); 3) maşının köməyi ilə insanın yerinə yetirdiyi tərcümə. Buraya insanın əməyini yüngülləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş proqram vasitələri – yazı qaydaları, qrammatika və üslub korrektorları, avtomatik lüğətlər, əvvəl edilmiş tərcümələri yadda saxlayaraq yeni mətnlərin tərcüməsi zamanı onlardan istifadə etməyə imkan verən “tərcümə yaddaşı” tipli sistemlər (TRADOS, TRANSIT) və s. daxildir. Təyinatına görə A.t. sistemləri istifadəçinin mətnin məzmunu ilə ümumi tanışlığı üçün nəzərdə tutulmuş kobud tərcümə sistemində (SYSTRAN) və yüksək keyfiyyətli tərcüməni (ola bilsin ki, insanın iştirakı ilə) təmin edən sistemlərdə (METEO, ATLAS-II və s.); sistemin arxitekturası baxımından vasitəçi dildən istifadə edən sistemlərdə və transfer sistemlərdə ayrılır. Giriş mətninin xarakterinə görə əsasən, yazılı mətnin və ya sifahi nitqin tərcüməsi (VERBMOBIL, NESPOLE) üçün nəzərdə tutulmuş A.t. sistemləri var. Kompüter emalını asanlaşdırmaq üçün giriş mətninə xüsusi məhdudiyətlər də qoyula bilər. Bundan əlavə, A.t. sistemləri tərcümə zamanı dünya barədə informasiya istifadə dərəcəsinə, sistem biliklərinin mənbələrinə görə də təsnifatlaşdırılır. Windows əməliyyat sistemi mühitində işləyən PROMT proqramı ingilis dilindən rus dilinə və əksinə tərcüməni orta səviyyədə apara bilər. Azərb. mütəxəssislər Azərb. dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə edən DILMANC proqramını hazırlamışlar.

AVTOMATİK YÖNƏLDİCİ – gəminin istiqamətini naviqasiya xəritəsində avtomatik cızan cihaz. A.y. istiqamət göstəricilərini girokompasdan, qət olunmuş məsafə haqqında göstəriciləri isə *laqdan*, yaxud radionaviqasiya sistemi siqnalı vasitəsilə alır. A.y. əvvəllər h o d o q r a f adlanırdı.

AVTOMATIKA – avtomatlaşdırmanın nəzəriyyə və üsullarını, idarəetmə nəzəriyyəsini, həmçinin avtomatlaşdırmanın proqram və texniki vasitələrinin nəzəriyyə və üsullarını əhatə edən elm və texnika sahəsi. Hələ 18 əsrdə avtomatik hərəkət edən qurğular (bax *Avtomat*) məlum idi. Bunlardan İ.İ. *Polzunovun* qazanda suyun səviyyəsini sabit saxlayan tənzimləyicisinin (1765), C. *Uattın* buxar maşını valının fırlanmasını sabitləşdirmək üçün hazırladığı tənzimləyicinin (1784) iş prinsipinin təsviri saxlanılmışdır. 19 əsrdə C.K. *Maksvellin* “tənzimləmə haqqında” məqaləsi (1868), İ.A. *Vıy-negradsकिनin* “birbaşa təsirli tənzimləyicilər haqqında” əsəri (1872) ilk nəzəri nəticələr kimi və avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsinin əsasını qoydu və bu təməldə A. elm kimi inkişaf etməyə başladı. Energetika üzrə ikinci dünya konfransında (Berlin, 1930) A. texnikanın müstəqil sahəsi kimi tanınmışdır. Yeni idarəetmə obyektlərinin və avtomatlaşdırma vasitələrinin yaranması A.-nin inkişafına təkan verdi. 20 əsrdə avtomatik tənzimləmə nəzəriyyəsinin yerini idarəetmə məsələlərinin qoyuluşunu, idarəetmənin prinsip və alqoritmlərinin işlənməsini, idarəetmə sistemlərinin analiz və sintezinin üsullarını və vasitələrini əhatə edən ümumiləşdirilmiş idarəetmə nəzəriyyəsi tutdu. “A.” termini dar mənada hər hansı bir sinif, yaxud təyinatlı texniki və proqram vasitələrinin toplusunu da bildirir. Bu halda “A.” termini ya idarəolunan obyektin adı ilə birgə (məs., enerji sisteminin A.-sı), ya da müəyyən avtomatlaşdırma vasitələri sinfinin əlamətini göstərməklə (məs., pnevmoavtomatika, hidroavtomatika və s.) işlədilir. A. qurğularında elektromexaniki, pnevmatik və elektron aparatlar geniş tətbiq olunur. A. elementlərinin inkişaf istiqaməti onların cəld və etibarlı işləməsi, kütlə və qabaritlərinin azaldılması, enerjiddən istifadənin səmərəliliyi və s. ilə xarakterizə edilir.

AVTOMATİZM (yun. *αὐτόματος* – öz-özünə işləyən, qeyri-iradi) – xarici mühitin oyandırıcı amillərinin təsiri olmadan hüceyrələrin, orqanların, yaxud bütöv orqanizmin ritmik fəaliyyət qabiliyyəti. Bitki hüceyrələrində protoplazmanın hərəkəti, onurğasızlarda kirkpikikli aparatın titrəməsi, orqanizmdən təcrid edilmiş ürəyin özünə xas ritmlə yığılması A.-ə misal ola bilər. A.-ın əsasını hüceyrələrdəki metabolik proseslərin və ya oyana bilən hüceyrə

(sinir, əzələ) sistemləri fəaliyyətinin dövrüliyi təşkil edir. Ali heyvanlarda A., hətta ardıcılığı mərkəzi sinir sisteminin müvafiq şöbələrinin fəaliyyəti ilə müəyyən edilən stereotip hərəkətlər şəklində (məs., yeriyərkən ətrafların, boynun, gövdənin hərəkəti) təzahür edir. Heyvanların və insanın davranış aktlarının A.-i şərti reflekslərin dinamik stereotipinin mənimsənilməsi prosesində qazanılır.

AVTOMATİZM, p s i x i – psixopatoloji xəstəlik; xəstə özünün psixi proseslərini (fikri, hissi, hərəkəti) onun psixikasına və cisminə hər hansı kənar təsir (ekstrasensör, hipnoz, elektrik vasitəsilə və s.) nəticəsində zorla aşlanmış yad proseslər kimi qəbul edir. A. psixi avtomatizm sindromunda (hallüsinasiyalı paranoyya sindromu, Kandinski–Klerambo sindromu) daha geniş şəkildə təzahür edir, yalançı hallüsinasiyalarla, sərsəm təsiretmə ideyaları ilə üzə çıxır. Şizofreniyanın sərsəmləmə variantlarında tez-tez müşahidə olunur. Sindromun təsviri rus psixiatri V.X. Kandinski (1885) və fransız psixiatri Q.Klerambo (1922) tərəfindən verilmişdir.

AVTOMATLAR NƏZƏRİYYƏSİ – diskret informasiya çeviricilərinin (*avtomatların*) riyazi modellərini öyrənən diskret riyaziyyat bölməsi; bioloji sistemlərin və hesablama maşınlarının riyazi modelləri kimi avtomatların öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq 20 əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. A.n.-nin problematikası sonradan xeyli genişlənmişdir. A.n. alqoritmlər nəzəriyyəsi, o cümlədən, mücərrəd hesablama maşınları nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqəlidir.

Mücərrəd avtomat və avtomatların kompozisiyası A.n.-nin əsas anlayışlarıdır. Bu anlayışlar real mövcud olan diskret quruluşların – avtomatların məntiqə uyğun mücərrədlikləridir. Mücərrəd avtomat anlayışı quruluşu onun funksiyalarının *alqoritm* baxımından xarakterizə etməyə, avtomatların kompozisiyası anlayışı isə quruluşu struktur baxımından xarakterizə etməyə imkan verir, başqa sözlə, onun daha sadə hissələrdən necə qurulması haqqında təsəvvür yaradır.

A.n. bir sıra bölmələrdən ibarətdir. Mücərrəd-cəbri A. n. bölməsində mücərrəd avtomatların xassələri və tapşırıqların verilmə üsulları öyrənilir. Üç boş olmayan çoxluqdan və iki funksiya-dan ibarət olan $A=A(U, X, Y, \delta, \lambda)$ obyektinə mücərrəd avtomat

deyilir. U – halları, X – giriş siqnallarını, Y – çıxış siqnallarını göstərir. $\delta(a, x)$ keçidlər funksiyası $U \times X$ çoxluğuna U çoxluğuna, $\lambda(a, x)$ çıxışlar funksiyası isə $U \times X$ çoxluğuna Y çoxluğuna birqiyətli inikas etdirir. Əgər U, X, Y çoxluqları sonlu olarsa, mücərrəd avtomata sonlu avtomat deyilir. Mücərrəd-cəbri A.n.-ndə sonlu avtomatlar nəzəriyyəsi və sonsuz avtomatlar nəzəriyyəsi ayırd olunur. Sonlu avtomatlar nəzəriyyəsinin əsas məsələləri, demək olar ki, həllini tapmışdır. Bu nəzəriyyənin ən maraqlı nəticələrindən biri sonlu avtomatların analiz və sintez teoremidir. Sonsuz avtomatlar nəzəriyyə-sində sonsuz avtomatların müxtəlif konsepsiyalarına baxılır, daha doğrusu, onlar xüsusi siniflərə ayrılır. Bu bölüm *riyazi linqvistik* və *alqoritm nəzəriyyəsi* ilə bağlı olduğu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.n.-nin digər bölümü struktur A.n.-dir. Burada avtomat, elementləri elementar avtomatlar məcmusundan təşkil edilən şəbəkə şəklində təsvir olunur.

A.n.-nin üçüncü bölümü ehtimali avtomatlar və özütəşkillənən (dəyişən şəraitlərə avtomatik uyğunlaşan) sistemlər nəzəriyyəsidir.

A.n.-nin praktikada əsas tətbiq sahəsi diskret quruluşların, o cümlədən, hesablama maşınlarının layihələndirilməsi və layihələndirmənin avtomatlaşdırılmasıdır. A.n. bir tərəfdən alqoritm nəzəriyyəsi kimi, klassik riyaziyyat fənlərində, digər tərəfdən də riyaziyyat və kibernetikada formal sistemlər nəzəriyyəsi, proqramlaşdırma nəzəriyyəsi, formal dillər və qrammatikalar nəzəriyyəsi kimi müasir nəzəriyyələrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ ELEKTRİK İNTİQALI – iş rejimi avtomatik idarəetmə vasitələri (kontaktsiz idarəetmə sistemləri, *mikroprosessorlar*, proqramlaşdırılan *kontrollerlər* və s.) ilə tənzimlənən *elektrik intiqalı*. A.e.i.-nin müxtəlif funksiyaları (avtomatik işəsalma, dayandırma, mexanizmin hərəkət istiqamətinin, yaxud onun sürətinin dəyişdirilməsi və s.) yerinə yetirən, eləcə də mürəkkəb qurğuları (texnoloji prosesləri kompleks avtomatlaşdırılmış idarə edən növləri var. İzləyici, mövqeli, proqramla idarəolunan və s. elektrik intiqalları yayma dəzgahlarının, avtomat xətlərin, mədən-qaldırıcı maşınlarının A.e.i.-nin əsas növləridir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏ-ETMƏ – aparat-proqram vasitələri və insanın iştirakı ilə yerinə yetirilən idarəetmə üsulu. İnsan təşkilati və iqtisadi sistemlərin A.i.-sində, əsasən, qərarların qəbul olunması funksiyasını, texniki obyektlərin idarə edilməsində isə nəzarət, texniki xidmət, avtomatlaşdırmanın texniki vasitələrinin təmiri, həmçinin imtinalar zamanı onların dəyişdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. İdarəetmədə insan-operatorun iştirakının müsbət cəhəti onun təhlil olunan giriş hadisəsinin dolaylı əlamətləri və başqa bu tip hadisələrin əlamətləri ilə analogiyalar əsasında qərar qəbul etmək; idarəetmənin məqsədini giriş informasiyasından asılı olaraq çevik dəyişdirmək; öz səhvini düzəltmək və qərar qəbul etmə prosesini əvvəlki mərhələyə qaytarmaq (səhv-ımtınanı səhv-karımaya çevirmək) qabiliyyətidir. İnsan-operatorun mənfəətli səhv əməllər ehtimalının yüksəkliyi (xüsusilə də gərgin və stress vəziyyətlərində); daxil olan informasiyaya reaksiya vaxtının qeyri-stabilliyi; iş qabiliyyətinin fasiləsiz iş vaxtından, durumdan, kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərdən asılı olması və s.-dir. A.i.-nin təşkilinin əsas problemlərindən biri insan-operatorun müsbət xüsusiyyətlərini stimullaşdıran vasitə və üsulların tapılması, eləcə də ona mənfəətli təsirlərin azaldılmasıdır.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏ-ETMƏ SİSTEMİ (AİS) – mürəkkəb obyektin (prosesin) məqsədyönlü səmərəli idarə olunmasını təmin edən riyazi üsullar, texniki vasitələr (kompyuter, rəbitə vasitələri, informasiyanı əksətdirən qurğular və s.) və təşkilati komplekslər toplusu; “insan–maşın” tipli sistem. AİS təminat və funksional xarakterli daxili (alt) sistemlərdən ibarətdir. Təminat sisteminə informasiya təminatı, texniki baza və riyazi təminat daxildir. İnformasiya təminatı idarəetmənin avtomatlaşdırılması üçün zəruri olan bütün verilənlər toplusunu (maşın daşıyıcılarına yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Texniki bazaya verilənlərin toplanması, işlənilməsi, saxlanması, ötürülməsi üçün texniki vasitələr kompleksi, həmçinin idarəolunan obyektə bilavasitə təsir göstərən qurğular (avtomatik tənzimləyicilər, icra mexanizmləri və s.) daxildir. Riyazi təminat (proqram təminatı) isə sistem təminatından (qurğuların, hesablama maşınlarının idarə olunması, hesablama, nəzarət və idarəetmənin təşkili üçün əməliyyat sistemindən) və xüsusi təmi-

natdan (tətbiqi proqramlar paketindən) ibarətdir. F u n k s i o n a l hissə konkret idarəetmə funksiyasını (planlaşdırma, maliyyə-mühasibat fəaliyyəti, nəzarət və s.) avtomatlaşdıraraq qarşılıqlı əlaqələndirilmiş proqramlar dəstindən ibarətdir. *Avtomatik idarəetmə* sistemlərinin fərqli olaraq, AİS-də insan avtomatların işinə nəzarət etməklə yanaşı idarəetmə prosesində aktiv iştirak edir. Təşkilati və iqtisadi sistemlərin avtomatlaşdırılması idarə olunmasında insan, əsasən, nəticələri qiymətləndirir və qərarlar qəbul edir. Texniki sistemlərin idarə olunmasında isə avtomatlaşdırmanın texniki vasitələrinin işinə nəzarət, texniki xidmət və təmir funksiyaları insanın öhdəsinə düşür. İdarəetmədə insan-operatorun iştirakının məqsədəuyğunluğunu və imkanlarını dəyərləndirmək üçün onun informasiyanın ötürülməsi, saxlanması və işlənilməsində bir bənd kimi üstün və çatışmayan xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır (bax *Avtomatlaşdırılmış idarəetmə*). AİS-in əsas məqsədi əmək məhsuldarlığını artırmaq, idarəetmə prosesinin planlaşdırılması və tənzimlənməsi üsullarını təkmilləşdirmək yolu ilə obyektin (istehsalat, inzi-bati və s.) idarəolunma səmərəliliyini yüksəltməkdir. Müxtəlif obyektlərin (texnoloji proseslərin, müəssisələrin, sahələrin) və funksiyaların AİS-ləri tətbiq edilir. Texnoloji proseslərin AİS-i (TP AİS) informasiyanın işlənilməsi funksiyası ilə yanaşı idarəetmə funksiyasını da yerinə yetirir. Texnoloji işlərin və konstruktör layihələndirmələrinin, plan hesablamaalarının, maddi-texniki təminat məsələlərinin, elmi tədqiqatların və s. avtomatlaşdırılması üçün AİS-lər yaradılmışdır. Azərbaycanın neftçixarma, neftayırma, neft emalı və kimya sənayesi, nəql, rəbitə və s. müəssisələri üçün AİS-lər yaradılmış və tətbiq edilmişdir. 1969 ildə Azərbaycanın neft mədənlərinin dispetçerləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, telemexanikləşdirilməsi vasitə və sistemlərinin işlənilməsi üçün və tətbiqi üzrə, 1983 ildə idarəetmə və informasiya sistemlərinin işlənilməsi üçün SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Əd.: А б д у л л а е в А. А. Принципы построения автоматизированных систем управления промышленными предприятиями с непрерывным характером производства (Р.Ə. Əliyev və G.M. Ulanovla birlikdə). M., 1975; Яковенко Е. Г., Погребной Е. П. Спра-

вочник разработчика АСУ. 2-е изд., М., 1978; Ə f ə n d i y e v İ. R., M u s t a f a y e v İ. A. Texnoloji proseslərin optimal idarəetmə sistemlərinin layihələndirilməsi metodları. Nəzəriyyə və tətbiq. B., 2005.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNFORMASIYA SİSTEMİ – müxtəlif xarakterli informasiyanın sorğuya görə avtomatlaşdırılmış axtarışını, toplanmasını, saxlanmasını, yeniləndirilməsini və ötürülməsini təmin edən sistem. İnformasiya massivinin xarakterinə görə A.i.s.-nin sənəd axtaran (elmi-texniki informasiyanın axtarışı) və faktoqrafik (plan-iqtisadi informasiyanın işlənməsi üçün) növləri olur. Bax həmçinin *İnformasiya-axtarış sistemi*.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İŞ YERİ – operator, dispetçer, konstruktör, texnoloq və başqa işçilərin hesablama texnikası vasitələri ilə (əsasən, kompyuterlərlə) təchiz olunmuş iş yeri; istehsalat tapşırığını yerinə yetirmək üçün zəruri olan informasiyanın emalı (işlənməsi) və əks etdirilməsi proseslərini avtomatlaşdırır.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ LAYİHƏLƏNDİRMƏ SİSTEMİ – cihaz, maşın, qurğu, sistem və s.-nin hesablama texnikası və təşkilati texniki vasitələrin tətbiqi ilə layihələndirilməsini təmin edən sistem; layihələndirilən məmulatın xarakteristikalarından başlamış texniki sənədlərinin hazırlanması və hazır nümunənin sınaq nəticələrinin təhlilinə qədər bütün proseslər A.i.s.-nə daxildir. Bax həmçinin *Layihələndirmənin avtomatlaşdırılması*.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ TƏDRİS – texniki vasitələr kompleksi ilə həyata keçirilən tədris. Texniki vasitələr kompleksinə müəllim və tələbənin avtomatlaşdırılmış (nəzarətəddici avtonom qurğularla və ya EHM-ə qoşulmuş terminalarla təchiz edilmiş) iş yeri, həmçinin diaproyektorlar, kinoproeksiya aparatları, televizorlar, displeylər və s. daxildir. A.t. prosesində müəllimin funksiyalarının bir qismini texniki vasitələrin yerinə yetirməsi ona çox sayda tələbələr (şagirdlərin) tədrisinə fəal və məqsədyönlü şəkildə rəhbərlik etməyə imkan verir.

AVTOMATLAŞDIRMA – obyektlərin vəziyyəti haqqında informasiyanın alınması, ötürülməsi, saxlanması, axtarılması, paylanması və həmçinin əvvəlcədən verilmiş proqram üzrə obyektlərin idarə edilməsi üçün texniki və proqram vasitələrinin tətbiqi. İnsanın praktiki

fəaliyyəti ilə bağlı istənilən predmet, məs., elmi tədqiqat və layihələndirmə proseduraları, rabitə sistemləri, fasiləsiz xarakterli istehsalatlar, maşınqayırma, nəql., energetika, neft-qaz, neft-kimya, kimya, metallurjiya, faydalı qazıntıların çıxarılması və s. sənaye sahələri A. obyektinə ola bilər. A. obyektlərinə qoyulan əsas tələblər bu obyektlərdə gedən proseslərə tam nəzarətin və onların idarə edilməsinin (qoyulan məqsədə nail olmaq üçün kifayət qədər ilkin informasiya alınmasının və idarəedici təsirlərin tətbiqinin) mümkünlüyüdür.

A.-da əsas məqsədlərdən birincisi insanın informasiya və (və ya) idarəetmə proseslərindən qismən və ya tamamilə azad edilməsidir. Adətən, iqtisadi baxımdan məsələnin bu şəkildə qoyulmasında məqsəd insan əməyinin təhlükəsizliyini təmin etmək, insanları onların fizioloji imkanlarına uyğun gəlməyən, ağır fiziki əmək tələb olunan işlərdən azad etməkdir. İkinci məqsəd və ya məsələ obyektlərdə gedən (əsasən, texnoloji) proseslərin tələb olunan istiqamətdə aparılmasının təmin edilməsidir; məs., obyektin seçilmiş koordinatlarının zamanı və inteqral göstəricilərinə görə keyfiyyət göstəricilərini təmin edən traxektoriyalarla dəyişdirilməsidir.

Ümumi bir funksiyayı yerinə yetirən obyektlər kompleksinin işinin koordinasiyanın təmin olunması A.-nın üçüncü əsas məsələsidir. Buraya texnikada müxtəlif sənaye sahələrinin istehsalat komplekslərini; iqtisadiyyatda təşkilatların və müəssisələrin bölmələrini və xidmət sahələrini; silahlı qüvvələrdə ordunun struktur vahidlərini və qoşun növlərini; regional bölmələrdə vilayət, şəhər və r-nların xidmət sahələrini və s. aid etmək olar.

A.-nın başlıca məqsədlərindən dördüncüsü obyektlərin idarə olunmasını yaxşılaşdırmaq üçün onların dinamik xarakteristikalarının korreksiyasıdır. Bunun üçün dinamik korreksiyaedici quruluşlardan və proseduralardan istifadə edilir. Bu yolla rəqsi proseslər aperiodik proseslərə, dayanıqsız proseslərə çevrilir. Bir çox hərəkətli obyektlərin, o cümlədən uçuş aparatlarının və sualtı qayıqların yaradılması zamanı korreksiya mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Obyektlərdə gedən proseslərə arzu olunmaz xarici və daxili həyəcanlandırıcı təsirlərin kompensasiya edilməsi A.-nin beşinci məqsədidir. Həyəcanlan-

dırıcı təsirlər koordinatlar üzrə, parametrik və struktur formada baş verir. Koordinat həyəcanlanmaları obyektlərdə koordinatın qiymətinin dəyişməsinə səbəb olur (məs., rabitə kanallarında küylər, texniki komplekslərə xarici mühitin temp-r dəyişməsinin təsiri və s.). Parametrik həyəcanlandırıcı təsirlər obyektin dinamik xassələrinin parametrlərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır (məs., uçuşun hünd.-ndən asılı olaraq təyyarə sükənlərinin effektivliyinin dəyişməsi, istilik qurğularında istilik mübadiləsi parametrlərinin dəyişməsi, neft-kimya sənayesinin katalitik texnoloji proseslərində katalizatorun aktivliyinin dəyişməsinin prosesin gedişinə təsiri və s.). Struktur həyəcanlanmaları obyektlərdə gedən proseslərin layihədə nəzərdə tutulmuş parametrlərinin dəyişməsinə səbəb olur; məs., obyektlərdə ayrı-ayrı elementlərin gizli defektlərə görə iş prosesində imtinaları, xarici qüvvələrin (düşmənin zərbə vasitələri, ildırım boşalması, zəlzələ və s.) təsadüfi və ya bilərəkdən təsiri. Koordinat, parametrik və struktur üzrə baş verən arzuolunmaz həyəcanlandırıcı təsirlər obyektin işini xarakterizə edən göstəricilərə mənfi təsir göstərir, hətta obyektin fəaliyyətini tamamilə dayandırır.

A. vasitələri iki sinfə – proqram və texniki (aparat) vasitələr altsistemlərinə ayrılır. Proqram vasitələri hər hansı informasiya daşıyıcısında yazılmış ilkin informasiyanın işlənməsi və ya idarəetmə məqsədlərini yerinə yetirən proqramdır; bir qayda olaraq, universal tipli texniki vasitələrin (mikroprosessorlar, yaddaş qurğuları və rəqəmli texnikanın başqa elementləri) köməyi ilə həyata keçirilir. Bunlarla yanaşı xüsusi vasitələrdən (avtomatlardan) da istifadə olunur. Texniki vasitələr sinfinə, əsasən, ilkin çeviricilər (vericilər) və A. obyektləri ilə bilavasitə əlaqədə olan icra mexanizmləri aiddir.

A. texnologiyası son məhsulun təyinatı ilə müəyyən edilir (A.-nin məqsədini təmin edən və verilmiş istismar şərtlərini ödəyən informasiya sistemləri və ya idarəedici sistemlər). A.-nin təşkilatı baxımdan qurulma texnologiyasına aşağıdakı mərhələlər daxildir: texniki tapşırığın işlənməsi, eskiz, texniki və işçi layihələrin hazırlanması, son məhsulun istehsalı, sınağı və sifarişçiyə təhvil verilməsi. Hər bir mərhələnin məzmunu və tərkibi müvafiq normativ sənədlərlə təyin olunur.

A.-nin əsas prinsipi layihələndirilmədə A. obyektinə onun idarə edilməsi üçün lazım olan informasiya və idarəedici sistemlərin qarşılıqlı əlaqələrinin maks. uzlaşdırılmasına nail olmaqdır. A. texnologiyasında ən mürəkkəb və mühüm məsələ A.-nin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsidir. A.-nin keyfiyyəti, informasiya və ya idarəedici sistemin istismarı zamanı onun funksional və istismar göstəricilərini əks etdirən çoxlu sayda meyarlarla xarakterizə olunur. Bu sistemlərin funksional işləmə qabiliyyəti dinamik (dayanıqlıq, cəldişləmə və s.) və dəqiqlik göstəriciləri ilə müəyyən edilir, hesablama üsulları ilə qiymətləndirilir, sınaq və istismara verilmə zamanı əldə edilmiş göstəricilər əsasında eksperimental yolla təsdiqlənir. İstismar qabiliyyəti etibarlılığı, istismar müddətini, təhlükəsizliyi xarakterizə edən göstəricilərlə müəyyən olunur, ayrı-ayrı qurğular üçün hesablamalar aparılaraq və təcrübə yolla, bütövlükdə sistem üçün isə bilavasitə hesablamalar aparılaraq qiymətləndirilir. A. sistemlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi iki üsulla – funksional və istismar qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər məcmusunun analizi əsasında və texniki, yaxud iqtisadi səmərəlilik tipli yekun (ümumi) göstəricilər əsasında aparılır. Sistemin faydalılığı ikinci yanaşma bilavasitə əks etdirdiyindən ona üstünlük verilir. Effektivliyin (səmərəliliyin) təyini üçün konstruktiv hesab edilən üsullardan birincisi A. obyektinin potensial imkanlarından istifadənin ölçüsü kimi qəbul edilən səmərəlilikdir (məs., informasiya və idarəetmə sistemində istifadə edilən xüsusi hesablama kompleksinin iqtisadi səmərəliliyini – sistemin köməyi ilə düzgün həll edilmiş məsələlərin sayının həll edilmiş məsələlərin ümumi sayına nisbəti kimi təyin etmək olar). İkincisi isə A. nəticəsində əldə ediləcək gəliri qiymətləndirən meyarın dəyişməsinin (yeni informasiya və idarəedici sistemin tətbiqi) və A.-ya çəkilən xərclərin əlaqəsini əks etdirən effektivlikdir. Effektivliyin ikinci formada təyin edilməsi “xərclər–nəticələr” prinsipinə əsaslanır. Bu halda iqtisadi səmərəliliyin eyni zamanda texniki və iqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Texniki səmərəlilik A. nəticəsində əldə edilən iqtisadi göstəricilərin natural ölçü vahidində qiymətlərinin, bu nəticələrin bütövlükdə əldə edilməsinə çəkilən xərclərə nisbəti kimi xarakterizə olunur.

İqtisadi səmərəlilik üçün müqayisəli və mütləq qiymətləndirmə üsulundan istifadə edilir. İqtisadi səmərəliliyin müqayisəli qiyməti, A.-dan əldə edilən mənfəətlə onun işlənməsinə sərf edilən bütövlükdə xərclərin fərqi kimi təyin edilir. Bu kateqoriyadan olan qiymətləndirməyə “çəkilən xərclərin ödənilmə müddəti”ni aid etmək olar. Müqayisəli üsulun əsas üstünlüyü A.-da rəqabət münasibətində olan ən əlverişli texniki vasitələrin seçilməsinə imkan verməsidir. İqtisadi səmərəliliyin mütləq üsulla qiymətləndirilməsində (iqtisadi rentabellik) isə səmərəlilik əldə olunmuş nəticələrin bütövlükdə xərclərə nisbəti kimi təyin olunur. Mütləq qiymətləndirmə üsulunun məqsədi seçilmiş A. variantının həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrin normativ rentabelliği ilə müqayisədə tətbiq olunmuş vasitələrin iqtisadi səmərəliliyini təyin etməkdir. A. keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün çox zaman A. səviyyəsi və A. dərəcəsi kimi qəbul edilmiş ekspert qiymətləndirmə üsulundan istifadə olunur. A. səviyyəsi istifadə edilmiş avadanlıqlar və proqram vasitələrinin mükəmməlliyi ilə təyin olunur. A. dərəcəsi baxılan idarəetmə obyektindəki ümumi əməliyyatların sayında tam avtomatlaşdırılmış əməliyyatların payı kimi qiymətləndirilir. Texnikada elə sahələr mövcuddur ki, orada A. dərəcəsi 100%-ə yaxındır. Belə sahələrə misal kimi *atom elektrik stansiyalarını*, neftin ilkin və təkrar emalını həyata keçirən texnoloji kompleksləri, neft-kimya sənayesinin əsas texnoloji proseslərini və s. göstərmək olar. Bu texnoloji sistemlərin hər biri özündə çoxlu sayda müxtəlif texnoloji aqreqləri birləşdirir və bu aqreqlərin işi elə koordinasiya edilməlidir ki, zamanın istənilən anında texnoloji reqlamentə riayət olunsun, beləliklə də istehsal edilən məhsulların həcminə və lazımı

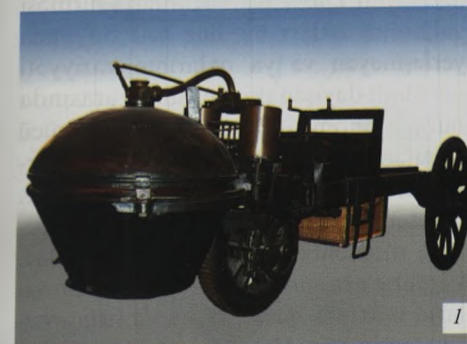
keyfiyyət göstəricilərinə qoyulan tələbləri ödəməklə insanların təhlükəsiz iş şəraitinə və ətraf mühitin ekoloji tarazlığına xələl gətirməsin.

Azərbaycanda A. sahəsində müxtəssis hazırlığında, elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında *Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının* və *“Neftqazavtomat”* İB-nin böyük rolu olmuşdur. 1995 ildə ADNA-nın nəzdində yaradılmış İdarəetmə Proseslərinin Avtomatlaşdırılması ETİ-ndə A. sahəsində elmi nəticələr alınmış və texniki vasitələr hazırlanmışdır. Müəssisələrin sifarişləri əsasında “Sintezkauçuk” İB-nin inteqral avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin 1-ci növbəsi (1993), “Lateks istehsalı qurğusunun avtomatik idarəetmə sistemi” (1994), 1997 ildə “Xam neftin tərkibində olan suyun miqdarını ekspress təyin edən “SULU-40” ölçü cihazı (ilk nümunəsi Balaxanı neft-qazçıxarma idarəsində tətbiq edilmiş, sonrakı partiyası isə 28 may ad. NQC mədənlərində istifadə olunmaqdadır), Heydər Əliyev ad. Bakı neft emalı z-dunun EO AVQ (ELOU AVT)-6 qurğusunda tətbiq edilmiş “Neft məhsullarının keyfiyyətini avtomatik idarəetmə sistemi” (2003), həmin z-ddə tətbiq edilmiş “Neft məhsullarının üzvi turşulardan təmizlənməsi texnoloji prosesinin avtomatik idarəetmə sistemi” (2006) yaradılmışdır. 2008 ildən “SULU-40” ölçü cihazının və xam neftin tərkibində həll olunmuş qazların miqdarını avtomatik təyin edən ölçü sistemlərinin kütləvi istehsalına başlanılmışdır. Bax həmçinin *Avtomat xətt, Avtomatik idarəetmə, Avtomatik signalvermə sistemi, Avtomatik tənzimləmə, Avtomatika, Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi* və s.

Əd.: Гличев А. В. Экономическая эффективность технических систем. М., 1971; Эффективность внедрения ЭВМ на предприятии М., 1981; Ибрагимов И. А., Эфендиев

İlk minik avtomobilləri:

1 – ilk buxar avtomobili (1769); 2 – “Mercedes-Simpleks” avtomobili (1906); 3 – “Ford-T” avtomobili (1927).

Müasir avtomobillər: 1–3 – xüsusi təyinatlı yük avtomobilləri (soldan sağa: "Tatra-815"; "Volvo FH-16"; "Mercedes-Axor"); 4 – "Nissan-Teana" minik avtomobili; 5 – "Volvo-9900" avtobusu; 6 – "Hunday ix35" minik avtomobili.

sının (kuzovunun) tipinə (qapalı, açılabilən və açıq kuzalı) görə siniflərə ayrılır. Təyinatına görə nəql., xüsusi və yarış (idman) A.-ləri olur. Nəql. A.-i yük, yük-sərnişin və sərnişin daşıyır. Sərnişin A.-i minik A.-i və avtobuslara ayrılır. Xüsusi A.-lər üzərində quraşdırılmış müxtəlif təyinatlı (tikinti, sanitariya, yanğın və s.) qurğuları daşımaq üçündür. İdman A.-i xüsusi konstruksiyalı, yüksək sürətli maşınlardır.

Tarixi məlumat. 18 əsrdən başlayaraq "özügedən" (atsız, öküzsüz və başqa qoşqusuz) araba yaratmaq üçün təşəbbüslər göstərilirdi. Avtonom enerji mənbəyi olan ilk A. fransalı hərbi mühəndis N.J. Künyonun buxar arabası (1769) sayılır. Gücü 2 a.q. olan buxar mühərriki ilə işləyən araba 3 t yükü 2–4 km/saat sürətlə daşıya bilirdi. Bir neçə ildən sonra İngiltərədə və Almaniya da buxar arabaları meydana gəldi. Buxar mühərriki ilə işləyən A.-lər ağır və istifadə üçün rahat olmadığından geniş tətbiq edilmədi. Daxiliyanma mühərriki meydana gəldikdən sonra A.-lər nəql. vasitəsi kimi geniş istifadə olundu. 1860 ildə fransalı mexanik E. Lenuar qaz mühərriki yaratsa da, onu A.-in üzərinə qoymaq cəhdi baş tutmadı. 1876 ildə N. Otto və Y. Langen birlikdə qaz mühərriki daha səmərəli etməyə nail oldular. İlk A. yaranana qədər onun üzərində quraşdırılan aqrekat və mexanizmlərdən çoxu artıq kəşf olunmuşdu: diferensial (O. Pekker, 1828, Fransa), pnevmatik şinlər (R. Tompson, 1845; Con Denlop, 1888, İngiltərə), sapfada oturdulmuş idarə edilən qabaq təkərlər

(Q. Langensperger, 1816, Almaniya), asılı olmayan asqılar (A. Bolle, 1878, Fransa) və s. Dördtəklilik tsikl üzrə işləyən daxiliyanma mühərriki 1861 ildə N. Otto tərəfindən kəşf edilmişdir. Daxiliyanma mühərriki maye yanacaq ilə işlədildikdən və mühərrikin yığcam, yüngül tipləri yaradıldıqdan sonra nəql. da geniş tətbiq edildi. 1885 ildə Q. Daymler (Almaniya) özünün benzin mühərrikli motosikletini yaratmış, 1886 ildə isə onun həmyerlisi K. Bens üzərində eyni tip mühərrik (0,75 a.q. gücündə) qoyulmuş üçtəkərli A. üçün patent almışdır. 19 əsrin sonlarında akkumulyator batareyasından qidalanan elektrik A.-lərinin yaradılması sahəsində təcrübələr aparılırdı. Sonrakı illər A.-lərin sənaye istehsalının başlanğıcı oldu. 1890 ildə "Panar-Levassor" və "De Dion-Buton" (Fransa) A.-ləri, 1892 ildə isə H. Fordun ilk A.-i həyata vəsiqə aldı. 1908 ildə Rus-Baltik vaqon z-ğunda "Russo-Balt" A.-i hazırlandı. 1913 ildə amerikalı sahibkar H. Fordun "Ford-T" A.-inin istehsalına başlanması A.-lərin kütləvi istehsalının əsasını qoydu.

Konstruksiyası. Müasir A.-lər bir neçə struktur və mexaniki sistemdə birləşdirilmiş çoxsaylı detallardan ibarətdir. A.-in konstruktiv bloklarına avtomobil mühərriki, avtomobil kuzası (kabinə) və A.-in transmissiyasını, hərəkət (gediş) hissələrini, idarəetmə sistemini, asqısını, yükdaşıyıcı sistemini birləşdirən şassi daxildir. A. mühərriki kimi, əsasən, daxiliyanma mühərriklərindən istifadə olunur. Bəzi hallarda A.-ə müxtəlif tipli, bir-biri ilə transmissiya ilə əla-

qələndirilmiş bir neçə mühərrik (məs., daxiliyanma mühərriki və elektrik mühərriki) quraşdırıla bilər (hibrid A.). Kuza sürücü, sərnişin, yük və ya xüsusi avadanlıqlar üçündür. Bəzi hallarda kuza yüksəlxayan sistem (daşıyıcı kuza) funksiyasını da yerinə yetirir. Şassinin vəzifəsi güc qurğusunun yaratdığı burucu momenti hərəkətə keçirərək orqanlara ötürmək, dayaq səthi ilə əlaqə yaratmaq, A.-in sürətini və hərəkət istiqamətini dəyişdirməkdir. Transmissiya güc qurğusundan (mühərrikdən) aldığı mexaniki enerjini (burucu momenti) artıraraq hərəkətə keçirərək orqanlara ötürür. Transmissiya mexaniki, elektromexaniki və hidromexaniki olur. Daha geniş yayılmış mexaniki transmissiya ilişmə muftası, sürətlər (ötürücülər) qutusu, kardan ötürməsi, baş ötürücü, diferensial və yarımoxlardan ibarətdir. İlişmə muftası güc qurğusunu transmissiyadan qısa müddətdə ayırmaq və səlislə birləşməsini təmin etmək üçündür. Sürətlər qutusu hərəkətə keçirərək orqanlara ötürülən burucu momenti (dartıcı qüvvəni) geniş diapazonda dəyişdirir və A.-in geriye hərəkətini təmin edir. Kardan ötürməsi vallarının oxları bir düz xətt boyunca yerləşməyən və ya oxlarının vəziyyəti qarşılıqlı dəyişən iki mexanizm arasında burucu momenti ötürür. Baş ötürücü sürətlər qutusunda hərəkətə keçirərək orqanlara gələn burucu momenti artırır. Diferensial baş ötürücüdən verilən burucu momenti hərəkətə keçirərək orqanlar, körpülər arasında paylamaqla, yarımoxların müxtəlif bucaq sürəti ilə fırlanmasını təmin edir. Hərəkət hissələri çərçivə,

körpülər, asqılar və təkərlərdən (hərəkətə keçirici hissədən) ibarətdir. Çərçivə A.-in kuzasını, kabinəsini və bütün mexanizmlərini öz üzərində birləşdirir. Əksər minik A.-ləri və bir sıra avtobuslarda çərçivəni kuza əvəz edir. Belə A. daşıyıcı (yüksəlxayan) kuzalı A. adlanır. Körpülər çərçivə və kuzadan şaquli yükləri təkərlərə və eyni zamanda itələyici, tormoz və yan qüvvələri təkərlərdən çərçivəyə ötürür. Asqı A.-in çərçivəsi və ya kuzası ilə körpüləri (oxları) arasında elastik rabitə rolunu oynayır. A.-in əsas hərəkətə keçirici hissəsi fırlanma hərəkətini irəliləmə hərəkətinə, burucu momenti dartıcı qüvvəyə çevirən təkərlərdir. Bəzən A.-lərdə kombinəli hərəkətə keçiricilərdən istifadə olunur. Məs., A.-in keçicilik qabiliyyətini artırmaq üçün təkərli-turtulu, A.-ə amfibiya xüsusiyyəti vermək üçün təkər və suatan hərəkət qurğusu tətbiq edilir. İdarəetmə sistemləri A.-in hərəkət sürətini və istiqamətini dəyişməyə xidmət edir və sükan idarəetməsi və tormoz (əyləc) sistemlərindən, eləcə də mühərrikin, transmissiyanın və s. idarəetmə sistemlərindən ibarətdir. Sükan idarəetməsi A.-ə verilən hərəkət istiqamətini saxlayır, yaxud dəyişir və onun manevrini təmin edir. Bu sistem sükan mexanizmindən (sükan çarxından vala verilən burucu momenti artırır), sükan ötürməsindən və bəzi A.-lərdə sükan gücləndiricisindən ibarətdir. Sükan idarəetmə sistemi A.-in hərəkət təhlükəsizliyini təmin edən əsas mexanizm olduğu üçün onun konstruksiyası daim təkmilləşdirilir, sürücünün fizioloji vəziyyətindən (yorğunluğu, səhəti, yaşı) və peşəkarlığından asılı olan

qəza vəziyyətlərini azaltmaq üçün avtomatlaşdırılma səviyyəsi daim yüksəldilir. Tormoz (əyləc) sisteminin vəzifəsi hərəkət edən A.-in sürətini azaltmaq, onu dayandırmaq yerində saxlamaqdır. A.-in tormoz sistemi tormoz mexanizmindən (A.-in hərəkətinə qarşı müqavimət yaradır), tormoz ötürməsindən (sürücünün pedala və ya lingdə yaratdığı qüvvəni tormoz mexanizminə ötürür) və bəzi A.-lərdə tormoz gücləndiricisindən (sürücünün pedala göstərdiyi təsir qüvvəsini artıraraq tormoz mexanizminə ötürür) ibarətdir. Minik və kiçik tonnajlı yük A.-lərinin hidravlik tormoz ötürmələrində, adətən, vakuum və ya pnevmatik tormoz gücləndiriciləri tətbiq edilir. A.-lər işçi, ehtiyat, dayanma və köməkçi (yavaşıdıcı) tormoz sistemləri ilə təchiz olunur. Tormoz sisteminin işinin etibarlılığını yüksəltmək üçün o, əlahiddə ötürmələrlə təmin edilir, yəni bir pedaldan istifadə etməklə, qabaq və arxa tormoz mexanizmləri ayrılıqda idarə edilir və ya ikikonturlu tormoz ötürməsi tətbiq edilir (tormoz sisteminin rezervləşdirilməsi). A.-in elektrik avadanlığı elektrik mənbələri (akkumulyator batareyası və generator) və işlədicilərindən ibarət olub, mühərrikin alışdırma və işəsalma sistemlərini, A.-in daxili və xarici işıqlandırma, siqnal cihazlarını, həmçinin əlavə avadanlıqları elektrik cərəyanı ilə qidalandırmağa xidmət edir. Sürücü və sərnişinlər üçün rahat və təhlükəsiz şərait yaratmağa xidmət edən avadanlıqlar, məs., A. salonunun qızdırıcısı, kondisioneri, külək şüşəsini yumaq və təmizləmək üçün quruluş, şüşələrin elektrik qızdırıcı

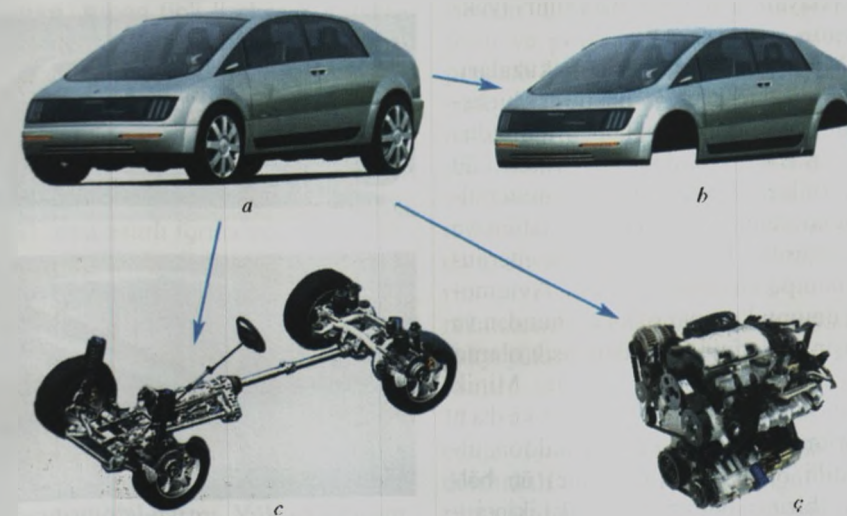
cısı və s. əlavə avadanlıqlara aiddir. Konstruksiyanın təkmilləşdirilməsi A.-in hərəkətinin və onun aqrekat və mexanizmlərində gedən işçi proseslərin maks. avtomatlaşdırılması istiqamətində gedir. Hazırda mühərrikin alışdırma və qida sistemlərinin, tormoz sisteminin, baş ötürücü və diferensialın idarə olunmasında avtotron avadanlıqlar geniş tətbiq edilir.

A.-ləri xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər funksional, istehlak xüsusiyyətləri və ictimai təhlükəsizlik səviyyəsidir. A.-lərin öz əsas funksiyasını (sərnişin, yük, avadanlıq daşımaq) səmərəli yerinə yetirməsi onların nəql. vasitəsi kimi funksional xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyətlərə dartı-sürətlənmə və tormozlanma, idarəolunma, dayanıqlıq, yanacaq qənaətliliyi, maneəvretmə, keçicilik qabiliyyəti, hərəkət səlisliyi və s. daxildir. İstehlak xüsusiyyətləri sürücü və sərnişini qane edən rahatlıq səviyyəsi (qızdırıcı, kondisioner, iqlim nəzarətçisi və s.), audiosistemin keyfiyyəti, servoinfiqal (elektrik şüşəqaldırıcılar, qapıların məsafədən kilidlənməsi və s.), salonun üzlük materialının keyfiyyəti, ətraf mühitlə əlaqə qurğularının (telefon, televizor, naviqasiya sistemi) olması, xarici görünüşü, dəbə uyğunluğu və s.-dir. A.-in ictimai təhlükəsizlik səviyyəsini (aktiv, passiv, qəzadansızrakı və ekoloji) təmin edən vasitələr dövlət tərəfindən tənzimlənir və A.-in xəttə buraxılmasından əvvəl, eləcə də bütün istismar müddətində ona nəzarət edilir. Aktiv təhlükəsizlik vasitələri (məs., sükan idarəsinin gücləndiriciləri) yol-nəql. hadisələrinin başvermə ehtimalının azaldılmasına, passiv təhlükəsizlik vasitələri (təhlükəsizlik kəmərləri, qəza yastıqları) isə hadisələrin nəticələrini yüngülləşdirməyə xidmət edir. Qəzadansızrakı təhlükəsizlik qəzaya düşmüş A. dayandıqdan sonra qəzanın nəticələrini tez aradan qaldırmaq və yeni qəza vəziyyətinin yaranmasının qarşısını almaq imkanı, ekoloji təhlükəsizlik A.-in ətraf mühitə zərərli təsir dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bax həmçinin Avtobus, Minik avtomobili, Yük avtomobili.

Əd.: Долматовский Ю. А. Автомобиль за 100 лет. М. 1986; Мэттэдov Y. Ə. Avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin istismar xüsusiyyətləri nəzəriyyəsi və hesabı. Bakı, 2005.

AVTOMOBİL DƏSTƏSİ, avtokolon – xüsusi texniki vasitələr kompleksi ilə təchiz olunmuş, avtonəql. müəssisəsinin bazasından ayrı, çöl şəraitində

Avtomobilin əsas konstruktiv blokları: a – ümumi görünüş; b – kuza; c – şassi; ç – mühərrik.

mi hidrogendən istifadə edilən avtomobillər (məs., BMW) atm.-i, demək olar ki, çirkəndirir. A.m.-nin gücü, fırlanma momenti, həmçinin bunların mühərrikin valının fırlanma tezliyindən asılılığı onu xarakterizə edən əsas göstəricilərdir. Mühərrikin gücü $2,5 kVt$ -dan (kiçiktraajlı avtomobil) $800 kVt$ -a qədər və daha böyük ("Formula-1") ola bilər. Porşenli DM-in konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi onun gücünün artırılması, kütləsinin qabarit ölçülərinin və eyni zamanda yanacaq sərfinin azaldılması istiqamətində aparılır. Yanacağa qənaət etmək üçün bəzi mühərriklərdə ayrı-ayrı silindrlərin işinin dayandırılma imkanı vardır. Alternativ enerji mənbəyi ilə işləyən hibrid avtomobillərdə aparıcı tərkərlərin intiqalı kimi DM ilə yanaşı elektrik mühərrikindən də istifadə olunur.

Əd.: Двигатели внутреннего сгорания: проблемы, перспективы развития. М., 2000.

AVTOMOBİL POLİQONU – avtomobillərin sınağı üçün xüsusi yollar, tikililər, qurğular və avadanlıqlarla təchiz olunmuş ərazi sahəsi. İlk A.p. 1924 ildə ABŞ-ın "Ceneral motors" firması tərəfindən tikilmiş, sonrakı illərdə yeni sınaq sahələri və tikililərlə genişləndirilmişdir. Avropanın "Lina-Monleri" (Fransa; 1924–25), "Mayra" (İngiltərə; 1949–50), "NAMİ" (SSRİ; 1964) və s. avtomobil firmaları tərəfindən inşa olunmuş A.p.-ləri vardır. Poliqonun avadanlığı müxtəlif tipli avtomobillərin sınağı zamanı alınmış nəticələri müqayisə etməyə imkan verir və lazımi təhlükəsizliyi təmin edir. Avtomobilin sürət sınaqları enişli-yoxuşlu, avtomagistral tipli sürətli dairəvi yollarda, yanacaq sərfi, dartı-sürət və tormoz xüsusiyyətləri "dinamometrik" yollarda (bək və hamar örtüklü, düzxətli, mütləq üfüqi trasada) aparılır. Avtomobillərin uzunömürlülüyünün sınağı üçün nahamar bək (daş) örtüklü yollar salınır. Avtomobil belə yolda $1600 km$ məsafə qət etdikdə, onun adı yol şəraitində bütün istismarı boyu rast gəlinəcək qüsurlarını aşkar etmək mümkündür. A.p.-nda avtomobildəki səsi, onun gediş səlisliyini, idarəolunmaqlığını, dayanıqlığını, və s. yoxlamaq üçün müxtəlif növ süni kələkötürlükləri olan yollar kompleksi, eləcə də xüsusi tikililər – su və palçıq hovuzları, təhlükəsizlik sınağı qurğuları, keçid qabiliyyətini yoxlamaq üçün sahələr, toz və iqlim kameraları və s. olur. Avtomobil, onun yaradılmasından başlamış mil-

li və beynəlxalq təhlükəsizlik, ekoloji təmizlik normalarına uyğunluğunu təsdiq edən sertifikatıyasadək bütün sınaq mərhələlərindən keçirilir.

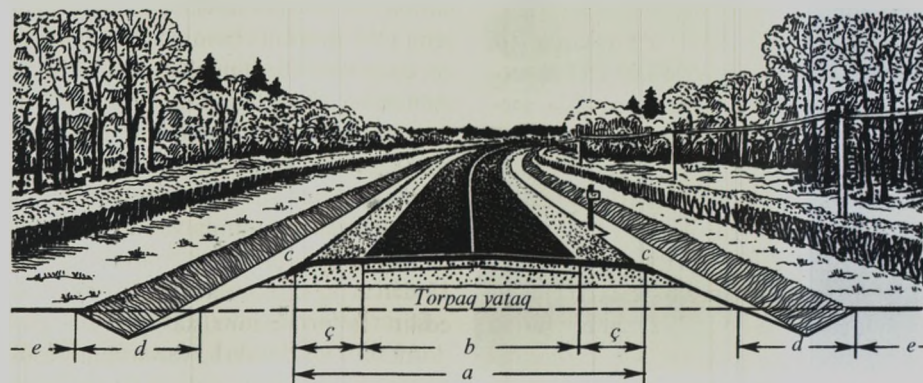
AVTOMOBİL YOLU – avtomobil və s. təkərli nəql. növlərinin rahat, fasiləsiz və təhlükəsiz hərəkəti üçün nəzərdə tutulmuş mühəndis qurğuları kompleksi. İlk dövrlərdə avtomobillərin hərəkəti üçün mövcud olan at-araba yollarından istifadə edilirdi. 20 əsrin 20-ci illərindən etibarən asfalt örtüklü A.y.-nun tikintisinə başlandı. A.y. inzibati mənsu-biyyətində (federal, ərazi, özəl və s.), istifadəsinə (ümumi istifadəli və ya ödənişli), funksional təyinatına (beynəlxalq, dövlətlərərası, magistral, regional, yerli) və s. görə növlərə ayrılır. Ümumi istifadəli A.y.-nda hərəkətə məhdudiyət yoxdur, lakin ödənişli A.y.-nda hərəkət edən hər bir avtomobil üçün nəzərdə tutulmuş tariflə pul ödənilir. Bir-birindən nisbətən aralı, mühüm iqtisadi və strateji əhəmiyyət kəsb edən r-n və məntəqələri birləşdirən və sürətli hərəkəti təmin edən A.y. magistral yol adlanır (bax *Avtomagistral*).

A.y.-ları ayrı-ayrı ölkələrdə onların milli ənənələri, siyasi və sosial-mədəni xüsusiyyətləri, həmçinin iqtisadi inkişafı və texniki tərəqqisinin səviyyəsindən asılı olaraq təsnif edilir. Əksər ölkələrdə A.y.-ları hərəkətin hesablaması intensivliyinə görə 5 texniki dərəcəyə (kateqoriyaya) bölünür. Dərəcə bütün yol boyu və ya onun ayrı-ayrı hissələrində perspektiv orta gündəlik hərəkət intensivliyinə görə təyin edilir. Hərəkətin intensivliyi yüksək olduqca, yolun texniki dərəcəsi və texniki xarakteristikaları, ilk növbədə isə hərəkətin hesablanma sürəti (əlverişli hava şəraitində yolun quru və təmiz gediş hissəsində tək-tək avtomobillərin sürəti) yüksək olur. Məs., 1-ci dərəcəli

yollarda nəql.-in hesablanma sürəti $150 km/saat$, 5-ci dərəcəli yollarda isə $60 km/saat$ -dır. Yolun texniki normalivləri (hərəkətin hesablanma sürəti, hərəkət zolaqlarının sayı, genişliyi, yol çiyinlərinin eni, üfüqi və şaquli əyrilərin ən kiçik radiusları, ən böyük uzunluq mailliyi, ən kiçik görmə məsafəsi, yol örtüyünün tipi və s.) onun texniki dərəcəsinə əsasən inşa normaları üzrə müəyyənləşdirilir.

Hərəkət (gediş) hissəsində ayırıcı zolağı olmayan ikitərəfli A.y.-nın əsas elementləri torpaq yataq, hərəkət hissəsi, avtomobillərin müvəqqəti dayanması üçün yol kənarı, səth sularını kənar edən qanovlar, yol geyimi, suburaxan qurğular (körpü, boru, düker və s.), dayaq divarları və s. hissələrdən ibarətdir. Yolun əsasını təşkil edən torpaq yataq bütün yol boyu salınır və ya yalnız körpü olan yerlərdə kəsilir. A.y.-nın nəql. üçün gediş-gəliş (hərəkət) hissəsi möhkəm materialardan (asfalt-beton və sement-beton) düzəldilən yol geyimi ilə örtülür. Yolun su axınları, qayalıqlar, dərələr və s. ilə kəşimə yerlərində suburaxan borular, körpülər, estakadalar, tunellər salınır. Hərəkət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün A.y.-nda yol nişanları, işarələr, svetoforlar, yüksək hərəkət intensivliyi olan A.y.-nda isə işıqlandırma qurğuları qurulur. A.y. şəbəkəsinə (xüsusilə magistral yollarda), əsas qurğulardan əlavə, texniki xidmət st.-ları, qarajlar, yolun saz saxlanması və təmiri üçün binalar və s. köməkçi tikililər daxildir. A.y. layihələndirildikdə əvvəlcə iqtisadi hesablaması və texniki kəşfiyyat aparılır. Texniki kəşfiyyatda yol trasının əlverişli vəziyyəti müəyyən olunur və layihə tərtibi üçün lazımi məlumat toplanılır. A.y. elementləri elə layihələndirilir ki, həm avtomobilin dayanıqlığı təmin olunur, həm də sürücünün uzun müddət və diq-

Avtomobil yolunun eninə profili: a – torpaq yatağın eni; b – hərəkət hissəsi; c – qanov kənarları; ç – yol kənarları; d – qanovlar; e – yol zolağının kəsikləri.

Avtomobil yolu körpüsü. Bakı.

Tarn çayı (Fransa) üzərində avtomobil yolu körpüsü.

qətli işləməsi üçün imkan yaranır. Yol salınarkən landşaft arxitekturası prinsiplərinə (yolun ətraf landşaftla harmonik uyurluğu, relyefə uyğunluğu, dekorativ yaşllaşdırma və s.) əməl olunur. A.y.-nin salınmasında kompleks mexanikləşdirmə, eləcə də buldozer, ekskavator, asfalt döşəyən və s. yol-inşaat maşınları və mexanizmləri tətbiq edilir.

A.y.-nin tikintisində texniki tərəqqinin əsas istiqamətləri bunlardır: yol örtüyünün nəql.-istismar keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tikintiyə daha təkmil texnologiyaların tətbiqi, hərəkət təhlükəsizliyinin artırılması, ətraf mühitin qorunması, yoldakı qurğu və tikililərin etibarlılığının, hərəkət edənlərə xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.

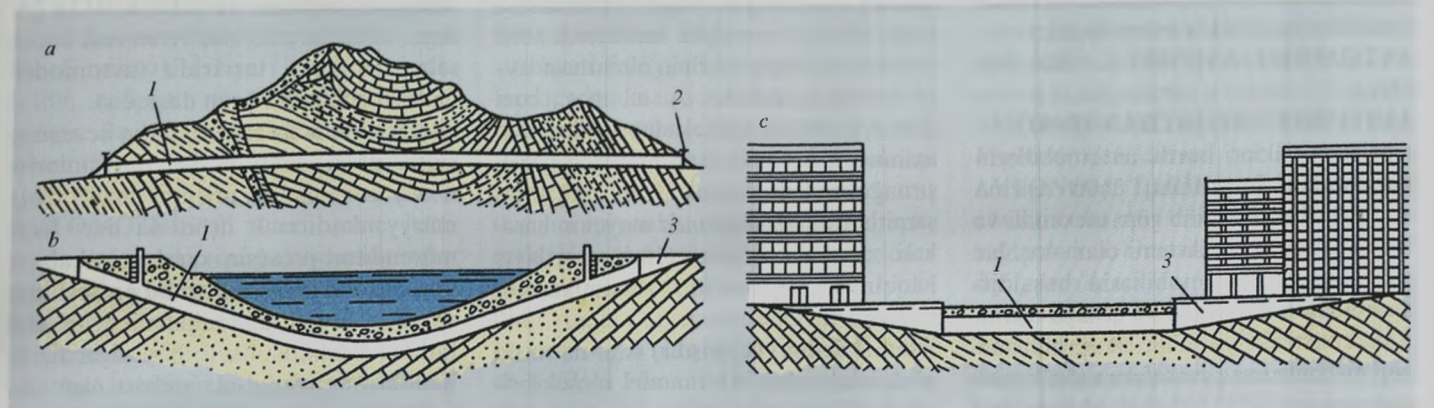
AVTOMOBİL YOLU KÖRPÜSÜ – avtomobil nəql. vasitələrinin (bəzən piyadaların da) keçməsi üçün körpü. Bəzən şəhərlərdə tramvay ötürmək üçün istifadə edilən körpülər də A.y.k.-nə aid

edilir. Körpünün hərəkət hissəsinin eni nəql.-in intensivliyi və sürətindən, körpünün uz.-ndan, onun plan və profildə yerləşməsindən asılı olaraq 9 m-dən 30 m-ədəkdir, səkilərin eni 1 m-dən az olmamalıdır. A.y.k. polad, polad-dəmir-beton, dəmir-beton və ağac tir, nadir hallarda isə çərçivə, tağ, vant və asma konstruksiyalı olur. Polad A.y.k., əsasən, tir konstruksiyalı tikilir. Yığılmış və əvvəlcədən gərginləşdirilmiş dəmir-betondan quraşdırılan A.y.k. geniş yayılmışdır. Ağac A.y.k., əsasən, yerli əhəmiyyətli yollarda tikilir. Müasir A.y.k.-nin üzərindən kütləsi 176 t-ədək olan nəql. vasitələri hərəkət edə bilər. İri körpülərdən olan Ponsartren gölü üzərində dəmir-betondan tikilmiş (ABŞ, 1969) tir konstruksiyalı A.y.k.-nin uz. 38,4 km, aşırımlarından hər birinin uz. 17 m, Çindəki Yuan-tszyan çayı üzərində tikilmiş (2003) A.y.k.-nin hünd. 125,5 m, Fransada Tarn çayı üzərindən keçən vantlı

A.y.k.-nin hünd. 341 m-dir. 2004 ildə istifadəyə verilmiş bu A.y.k. dünyada ən hündür körpüdür.

AVTOMOBİL YOLU TUNELİ – avtomobil nəql.-in dağlardan (dağ tunelləri ilə) və su maneələrindən (sualtı tunellərlə) keçməsi, eləcə də şəhər küçə və yollarında yerüstü nəql.-in hərəkətinin nizamlanması üçün *tunel*. A.y.t.-nin tikintisinə 20 əsrdə avtomobil nəql.-inin və avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişafı ilə əlaqədar başlanmışdır. A.y.t. avtonəql.-in bir istiqamətdə və ya qarşılıqlı istiqamətlərdə hərəkəti üçün bir, bəzən də iki səviyyəli tikilir. Daha geniş yayılmış 2 zolaqlı A.y.t.-nin hərəkət hissəsinin eni 7–9 m, xidməti hissəsinin eni 0,75–1 m, nəql. zonasının hünd. 4,8–5 m, buraxıcı qabiliyyəti saatda 1,5–3 min avtomobildir. A.y.t. dağlarda qazıma-partlatma işləri və ya tunel lağımı açan maşınlardan istifadə etməklə, şəhərlərdə, əsasən, açıq işlənilmə və s. üsullarla tikilir. Ti-

Dağ (a), sualtı (b) və şəhər (c) avtomobil yolu tunellərinin uzunluq profili: 1 – tunel; 2 – portal; 3 – rampa.

Lefortovo avtomobil yolu tuneli (RF).

kinti zamanı beton, dəmir-beton, çuqun və poladdan istifadə edilir. Dağ A.y.t.-nin giriş və çıxışlarında qurulan yüksəlxayan və hüdudlayıcı istinad (söykək) konstruksiyaları – portallar dayanıqlığı artırmaq və tuneli arxitektura baxımından tamamlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şəhər və sualtı A.y.t.-nin girişi çox zaman rampa konstruksiyalı (uz.-u boyunca hünd.-yü dəyişən) quraşdırılır. Hərəkətin təhlükəsizliyinin təmini üçün A.y.t.-ndə müasir rabitə, siqnalizasiya və yangından mühafizə vasitələri tətbiq olunur. Normal istismar şəraitini təmin etmək üçün bütün tunellər suykənərmə, işıqlandırma, süni ventilyasiya və s. avtomatik sistemlərlə təchiz edilir. A.y.t.-lərinə *san*-də bir neçə min m^3 hava verilir. Uzun A.y.t.-ndə texnoloji şaxta lülələri, ventilyasiya və drenaj kameraları, həmçinin avtomobillərin daldalanması və dönməsi üçün kameralar olur. Norveçdəki Layedal tunelinin uz. 24,5 km-dir. İsveçdə Alp d.-rında tikilmiş (1980) 4 hərəkət zolaqlı, uz. 16,3 km olan Sen-Qotard A.y.t.-ndə havanın debiti 2152 m^3/san -dir (bu saatda 1850 avtomobilin hərəkətinə müvafiqdir).

AVTOMOBİL-AMFİBİYA – bax *Amfibiya*.

AVTOMOBİLBOŞALDAN QURĞU – səpələnən yükləri bortlu avtomobillərin kuzasından boşaltmaq üçün aşırma qurğusu. İş prinsipinə görə mexaniki və hidravlik qaldırıcı sistemi olan A.q.-lar mövcuddur. Avtomobillərin boşaldılması üçün onları yana və arxaya aşırın A.q. konstruksiya edilir. A.q.-nın tətbiqi nisbətən uzaq məsafələrə (özüboşaldan avtomobillərin tətbiq olunduqları

məsafədən uzaq) yükdaşımalarında səmərəlidir. Stasionar A.q., adətən, elevatorlarda, özügədən A.q. isə taxıltemizləmə xırmanlarında, yükboşaltma meydançalarında və s. tətbiq edilir.

AVTOMOBİLDAŞIYAN GƏMİ – avtomobillərin kommersiya məqsədilə daşınması üçün xüsusiləşdirilmiş çoxgöyertəli yük gəmisini. Avtomobillər gəminin burun və arxa hissəsindəki bortarxası *apparellər* vasitəsilə yüklənib boşaldılır. Yüku göyertələrdə yerləşdirmək üçün *pendus* və daxili *apparellərdən* istifadə olunur. A.g.-yə 1,5–2 min avtomobil yerləşir. Gəminin sürəti 15–19 *düyündür*.

AVTOMODEL AXINI – qaz və ya maye axını; müxtəlif zaman anlarında (və ya başqa sərbəst dəyişənin müxtəlif qiymətlərində) bütün xarakteristikalarının fəza paylanmaları oxşarlıq çevirməsi ilə biri digərindən alınır (bax *Avtomodellik*, *Oxşarlıq nəzəriyyəsi*). A.a.-nın tədqiqi zamanı hidrodinamikanın ümumi məsələsi az sayda sərbəst dəyişənləri olan məsələyə gətirilir. Bu, A.a.-nın tədqiqini və təsvirini sadələşdirməyə imkan verir. Baxılan məsələdə xarakterik xətti və zaman kəmiyyətlərinin olmaması avtomodelliyin şərtidir. A. a., məs., bəzi cismlərin səsdən yüksək sürətlə ideal qaz axımından keçməsi, özlü mayenin daxili sırnağının qərarlaşmış axını, müəyyən şəraitlərdə *sərhəd qatında* mayenin hərəkəti zamanı yaranır. Güclü partlayış haqqında məsələni (qaz dinamikasının müvafiq məsələsinin dəqiq həllini 1946 ildə L.İ.Sedov vermişdir) A.a.-na misal göstərmək olar. Avtomodel məsələlərinin həlli hidrodinamikanın geniş sayda

məsələləri üçün yaxınlaşma kimi istifadə edilir.

AVTOMODEL HƏRƏKƏTİ – bax *Avtomodel axını*.

AVTOMODELİZM, *avtomodel idmanı* – texniki idman növü; avtomobil modellərinin hazırlanması və yarışlarda sınaqdan keçirilməsi. A. 20 əsrin 40-cı illərində Avropada meydana gəlmişdir. 1949 ildə Avropa avtomodel idmanı federasiyası yaradılmış və həmin il avtomodel idmanı üzrə İsveçdə ilk Avropa birinciliyi keçirilmişdir. 1956 ildən A. SSRİ-də də yayılmağa başlamışdır. Avtomobil modelləri daxiliyanma mühərriki, elektrik mühərriki, rezin mühərriki və radio ilə idarə edilən olur. A. yarışları kordodromda (diametri təq. 20 m olan beton yer) keçirilir. Modellər radio ilə idarə edilən polad məftillə meydançanın mərkəzində diyircəkli yatağa birləşdirilir və dairə boyunca hərəkət edir.

Azərbaycan avtomodelçiləri Ümumittifaq yarışlarında üç dəfə birinci yeri tutmuşlar (1969, 1970, 1971).

AVTOMODELLİK – bütün xarakteristikaları həndəsi oxşar olan, yəni müxtəlif zaman anlarında xarakteristikalarının hər birinin fəza paylanmaları oxşarlıq çevirməsi ilə biri digərindən alınan fiziki hadisənin (fiziki prosesin) xassəsi. Daha dəqiq desək, əgər t zamandan (və ya digər sərbəst dəyişəndən) asılı olan $x=(x_1, \dots, x_n)$ fəza dəyişəninin $r(t)$ miqyasını və fiziki hadisənin ixtiyari $u(t, x)$ xarakteristikasının $u=u(t)$ miqyasını seçməklə baxılan xarakteristika $ulu(t)$, $x/r(t)=(x_1/r(t), \dots, x_n/r(t))$ avtomodel dəyişənlərdə zamandan asılı olmayan şəkllə düşərsə, onda həmin fiziki hadisə A. xassəsinə malikdir. Beləliklə, fiziki hadisənin avtomodelliyi bu hadisənin təsvirində sərbəst dəyişənlərin sayını azaldır.

Ümumən, A. xassəsinə malik fiziki hadisələr, zamanın və fəzanın bu və ya digər oblastlarında baş verən real hadisələrin təxmini təsviridir (avtomodel həllər həddli hallar üçün dəqiqdir).

Əksər məsələlərdə oxşarlıq çevirməsinin növü (avtomodel dəyişənlərin növü) əvvəlcədən məlum deyil. Onu müəyyənləşdirmək üçün iki əsas üsul mövcuddur: prosesin xarakteristikalarının ölçülərinin təhlili və bu prosesi təsvir edən diferensial tənliklərin qrup təhlili. Mexaniki, istilik və bəzi digər fiziki hadisələrin tədqiqində sərbəst ölçü vahidlərinin yalnız üçündən – uzunluq,

kütlə və zaman üçün ölçü vahidlərindən istifadə etmək kifayətdir.

A. xassələrinədən istifadə olunmasına dair misallar *Avtomodel axını* məqaləsində verilir.

AVTOMORF FUNKSIYA (*avto...* + yun. μορφή – görünüş) – arqumenti müəyyən kəsri-xətti çevirmələrə məruz qaldıqda qiymətləri dəyişməyən *meramorf funksiya*. Periodik, o cümlədən eliptik funksiyalar A.f.-ya aiddir.

Məs., əgər göstərilən çevirmələr tamdır və $z'=z+\omega$ şəklindədirsə (ω – sıfırdan fərqli kompleks ədəd), onda $f(z+\omega)=f(z)$ bərabərliyini ödəyən A.f.-lar (yəni ω periodlu funksiyalar) alınır. Bu misalda funksiyanın qiymətini dəyişməyən çevirmə, müstəvinin ω vektoru qədər yerdəyişməsidir. Bu yerdəyişmə nə qədər təkrar olursa da, funksiyayı dəyişdirmir. Nəticədə $f(z)$ funksiyasını dəyişməyən $z'=z+n\omega$ ($n=0, \pm 1, \pm 2, \dots$) xətti çevirmələr qrupu alınır.

Ümumi halda, tutaq ki, Q – müəyyən kəsri-xətti çevirmələr qrupudur:

$$z' = T_k(z) = \frac{\alpha_k z + \beta_k}{\gamma_k z + \delta_k}, \alpha_k \delta_k - \beta_k \gamma_k \neq 0$$

və D elə oblastdır ki, bu çevirmələrin hər biri ilə öz-özünə inikas olunur. Onda $f[T_k(z)]=f(z)$, $k = 1, 2, \dots$ olduqda, D oblastunda birqiymətli və analitik olan f funksiyası A.f.-dir (verilən Q qrupuna görə). Ən mühüm hal D oblastının dairə və ya yarımmüstəvi olmasıdır. Belə oblasta Lobaçevski müstəvisinin təsviri kimi (bax *Lobaçevski həndəsəsi*), Q çevirmələr qrupuna isə Lobaçevski müstəvisində hərəkət kimi baxmaq olar. Uyğun A.f.-lara Evklid müstəvisindəki yerdəyişmələrin Lobaçevski müstəvisindəki hərəkətlər ilə əvəz olunduğu periodik funksiyaların ümumiləşməsi kimi baxmaq olar. A.f.-nın ümumi nəzəriyyəsinin yaranmasında A. *Puankare* və F. *Kleynin* işləri mühüm rol oynamışdır.

AVTOMORFİZM – hər hansı obyektin sisteminin özünə *izomorfizmi* (izomorf inikası). İxtiyari cəbri sistemin bütün A.-lərinin məcmusu qrup əmələ gətirir. Bu qrupun öyrənilməsi verilmiş sistemin özünün xassələrinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli və əlverişli vasitədir.

AVTOMOTRİS (fr. automotrice – hərfi mənada özügədən qurğu) – daxiliyanma mühərriki (dizelin gücü 150–750 kVt) ilə işləyən d.y. vaqonu. A., əsasən, kiçik məsafəli xidməti (məs., yoxlama, təftiş) səfərlər, həmçinin elektriklişdirilməmiş d.y. xətlərində sənişin daşımaq üçün

dür. A.-in salonunda 60-a qədər oturmaq yerləri olur; sənişinlərin sayını artırmaq üçün A.-ə 1–2 vaqon (hərəkətdə 120-yədək oturmaq) qoşulur. A.-in sürəti 80–120 $km/saat$ -a qədərdir. İlk A.-lər (“rels avtobusu”) 1930-cu illərdə Avropada meydana gəlmişdir.

AVTOMUTAGƏN – bax *Mutagenəz*.

AVTONİM (*avto...* + yun. ονύμα – ad) – təxəllüslə yazan müəllifin əsl adı; məs., Nizami Gəncəvinin A.-i İlyas Yusif oğlu, Sabirin – Ələkbər Tahirzadə, rus yazıçısı M. Qorkinin – Aleksey Maksimoviç Peşkov, fransız yazıçısı Stendalin – Anri Mari Beyldir.

AVTONOM ELEKTRİK MƏNBƏYİ – elektrikötürmə xətləri ilə əlaqəsi olmayan sistem və qurğuları elektrik enerjisi ilə təchiz edir. A.e.m. istehlakçı quruluşla konstruktiv birləşdirilmiş (məs., kiçikqabaritli radioelektron aparatlarındakı ilkin elementlər və ya akkumulyatorlar, kosmik aparatlardakı günəş batareyaları, nəql. vasitələrindəki starter və dartı akkumulyator batareyaları) və gözdürülən tipli (sayyar elektrik st.-ları və s.) olur.

AVTONOM İNVESTİSIYALAR – real investisiyaların *milli gəlirin* səviyyəsi və dəyişmələrindən asılı olmayan hissəsi; yeni texnikaya və məmulatların keyfiyyətinin yüksəlməsinə qoyulan sərmayələr. A.i. çox vaxt milli gəlirin artımına səbəb olur, lakin onun artmasının nəticəsi kimi çıxış etmir və məhz buna görə də avtonom adlanır.

AVTONOM İSTEHLAK – real ümumi xərclərin istehlaka istifadə edilən və *milli gəlirin* səviyyəsi ilə, eləcə də əldə olan real gəlirlə bağlı olmayan hissəsi. “Avtonom” termini C.M. Keyns modelində gəlir səviyyəsi ilə şərtlənməyən hər bir xərc kateqoriyasında istifadə edilir.

AVTONOM QEYDETMƏ SİSTEMİ – kosmik aparat (KA) sistemlərinin işi və konstruksiyası, eləcə də, kosmik gəmidə kosmonavtların orqanizminin vəziyyəti və həyati fəaliyyəti haqqında məlumatları qeydə almaq və saxlamaq üçün KAnın bort sistemi. Radiotelemetrik sistemdən fərqli olaraq A.q.s.-nin ötürücü traktı yoxdur. Məlumat yazılmış maqnit daşıyıcı (plyonka, məftil) endirilən aparatla Yerə çatdırılır. A.q.s.-nə vericilər sistemi, kommutasiya və çevirmə blokları, yaddaş qurğusu daxildir. A.q.s. proqram üzrə olan və ya qəza nəticəsində Yerdəki komanda-ölçü kompleksi ilə radioəlaqənin pozulduğu rejimlərdə

(məs., endirilən aparat atmosferin sıx qatlarına daxil olarkən havanın ionlaşması nəticəsində siqnalların verilməsi çətinləşəndə) informasiyanı qeyd edir. Sistemin iş qabiliyyətini və məlumatların qorunub saxlanılmasını təmin etmək üçün zirehli kasetlərdən, istilik izolyasiyalı bloklar sistemindən və s. vasitələrdən istifadə olunur; ilk dəfə 2-ci sovet gəmi-peykində tətbiq edilmişdir (avqust, 1960).

AVTONOM NAVİQASIYA SİSTEMİ – kosmik aparatın (KA) naviqasiya parametrlərini ölçmək üçün quruluş və cihazların məcmusu. Bort idarəetmə kompleksinin (BİK) tərkibinə daxildir. KAnın yerinə yetirəcəyi məsələnin qoyuluşundan asılı olaraq A.n.s. orbital və ya planetlararası ola bilər (bax *Kosmik naviqasiya*). A.n.s.-ndə radiotexniki (radiouzaqlıqölçən, radiohündürlükölçən və s.), astronomik (məs., sekstant), inertial (giroşaqul, giroorbit) və b. cihazlar və quruluşlardan istifadə edilir. Radiotexniki cihazlar planetlərə yaxın uçuşlarda, inertial cihazlar uçuşun aktiv sahələrində, astronomik cihazlar planetlararası uçuşlarda daha effektivdir. Ölçmə məlumatları BİK bort aparatlarının idarəetmə sistemində daxil olur (bəzən itisaslaşdırılmış hesablama maşınlarında ilkin emaldan sonra). Ölçmə nəticələrinin emalı BİK-in tərkibinə daxil olan mərkəzi hesablama maşınında (MHM) aparılır. Kosmonavtın iştirakı ilə olan ölçmələrdə onların nəticələri BİK-ə kosmonavt pultundan daxil edilir. A.n.s. cihazlarının yoxlanılması və korreksiyası bort aparatlarının idarəetmə sistemi ilə həyata keçirilir.

AVTONOM REJİM, müstəqil rejim, off-line (oflayn) rejimi – 1) periferiya qurğusunun və ya tabeli kompyuterin mərkəzi kompyuter tərəfindən idarə olunmayan iş rejimi. Profilaktika, sazlama və təmir işləri, istifadəçi ilə fasiləsiz əlaqə olmadan *Web*-də informasiyanın axtarılması zamanı istifadə edilir; 2) lokal şəbəkəyə birləşdirilməmiş kompyuterin iş rejimi.

AVTONOM SİNİR SİSTEMİ – bax *Vegetativ sinir sistemi*.

AVTONOM TARİF – hər hansı bir dövlətin başqa dövlətlərlə müqavilə bağlamadan, birtərəfli qaydada təyin etdiyi *gömrük tarifi*.

AVTONOM TƏMİZ VERGİLƏR – *milli gəlirin* dəyişməsinə baxmayaraq, daimi qalan vergilər və transfert ödənişləri; əsas növləri şəxsi əmlaka qoyulan

vergilər, dövlət borcuna görə faiz ödəmələri, dövlət pensiyaları ödəmələridir. Sonuncu iki növ *dövlət xərclərinə* daxildir və gəlirlərin dəyişməsi ilə bilavasitə bağlı deyildir.

AVTOOPERATOR (*avto...* + lat. *operator* – işləyirəm) – 1) *dəzqahlarda* müxtəlif əməliyyatlar zamanı alətlərin avtomatik dəyişdirilməsi üçün qurğu. A. əməliyyat zamanı aləti tutur, əməliyyat yerinə yetirildikdən sonra onu şpindelədən çıxarıb yerinə başqa alət qoyur; şpindelə hər bir alətin vəziyyətinə avtomatik nəzarət edilir. Alətin dəyişdirilmə vaxtı 5 san-yə qədərdir. 2) *Su elektrik stansiyasında* basqı, su sərfi, həmçinin SES-in daxil olduğu elektroenergetika sistemində yüklənmələr dəyişdiyi zaman aqreqatların işə salınma və dayandırılması üçün əmr impulsları verən avtomatik qurğular sistemi. SES A.-unun *analıq* növünə əmr bloku və ya idarəedici blok, aqreqatları növbə ilə işə salan (dayandırma) seçim bloku, basqı bloku, həmçinin su axını və güc vericiləri bloku daxildir. İdarəedici rəqəmli hesablama maşınına malik rəqəmli A.-a aqreqatların xarakteristikaları və s. proqram vasitəsilə verilir və maşının yaddaşında saxlanılır. Bu SES-in daha operativ idarə olunmasını və aqreqatların iş rejiminin optimal iş rejiminə yaxınlaşmasını təmin edir.

AVTOPANSİYONAT (*avto...* + fr. *pension* – sakinlərə tam xidmət və himayə göstərilən yer) – avtoturistlərə xidmət göstərmək və onların istirahətini təmin etmək üçün nəzərdə tutulan kompleks (mehmanxana, avtomobillərə texniki xidmət st., üstüörtülü qaraj və benzindoldurma məntəqələri) və xüsusi tikililərlə (dayanacaq, avtomobilə baxış qanovu və estakadası, magistral yola çıxış və s.) təchiz olunmuş ərazi. A.-lar, əsasən, I və II kateqoriyalı *avtomobil yolları* kənarında tikilir.

AVTOPAVİLYÓN (*avto...* + fr. *pavillon* – pavilyon, çadır, köşk) – şəhəratrafi və şəhərdaxili avtobus marşrutlarının aralıq və son dayanacaqlarında sərnişinlərin qısamüddətli gözləmələri üçün inşa olunan tikili. Son dayanacaqlarda tikilən A.-larda kassa və sərnişin otaqlarından əlavə dispetçer və sürücülərin istirahət otaqları da olur. Açıq və örtülü tipli A.-lar 10, 15 və 25 sərnişin üçün nəzərdə tutulur.

AVTOPİLÓT (*avto...* + fr. *pilote* – aparıcı, rəhbər; yun. *πηδότης* – sükançı) – uçuş aparatlarının (təyyarə, helikopter)

verilmiş uçuş rejimini saxlamaqla avtomatik idarəedilməsi üçün qurğular sistemi. A. uçuş aparatlarının hərəkətinin kurs (yüksəklik, sürət, uçuş istiqaməti) və bucaq (tanqaj, kren, inhiraf) parametrlərinin, həmçinin verilmiş uçuş trayektoriyasının avtomatik stabilizasiyasını təmin edir, direktor idarəetməsində pilot tərəfindən yerinə yetirilən əmr siqnallarını formalaşdırır (tərtib edir). Gireskopik vericili ilk A. 1914 ildə E. Speri tərəfindən ABŞ-da yaradılmışdır. A.-un işi əks-əlaqə prinsipinə əsaslanır. A. stabilizasiya parametrlərinin cari qiymətlərinin onların verilmiş qiymətləri ilə uyğunlaşdırılmasına əsasən idarəedici siqnallar formalaşdırır. Məs., təyyarənin avtomatik rejimdə uçuşu zamanı nəzarət olunan hər hansı bir parametr verilmiş qiymətdən kənara çıxdıqda təyyarənin *aerodinamik idarəetmə orqanları* (istiqamət və yüksəklik sükanları) işə düşərək verilmiş iş rejimini bərpa edir. A.-un tərkibinə uçuş rejimini verən pult, uçuş aparatlarının fəzada cari vəziyyətini təyin edən vericilər, idarəedici siqnal formalaşdırma qurğu, icraedici sükan maşını, yaxud servointiqallər və s. daxildir.

AVTOPORTRÉT – rəssamın özü tərəfindən çəkilmiş portreti (çox vaxt güzgünün köməyi ilə). A. rəssamın özünü-dərkini, öz şəxsiyyəti və yaradıcılıq prinsiplərini qiymətləndirilməsini əks etdirir. A.-ə hələ Qədim Misir incəsənətində təsadüf edilirdi (Ptaxxoterin Sakkara yaxınlığındakı sərđabasının müəlliflərindən biri təsvir olunmuş relyef; taqr. e.ə.

2310). Antik dövrlərdən A. adətən sənətkarın orijinal avtoqrafi olmuşdur (məs., Afina Parfenosun heykəlindəki qalxanın üzərində heykəltəraş *Fidinin* ehtimal olunan A.-i). Orta əsrlər incəsənətində bu ənənə saxlanılmışdır (Praqada, Müqəddəs Vit kilsəsinin triforisində heykəltəraş Pyotr Parlerjin təsviri). Bir çox A.-lər alleqorik portret tiplidir; belə A.-lər üçün adətən rəssamın sənətinə aid, diqqətlə düşünülmüş aksesuarlar xarakterikdir. Erkən İntibah dövrü İtaliya rəsamları çox vaxt A.-i dini kompozisiyalara daxil edirdilər (*Mazaçço*, *D. Girlandayo*, *S. Bottičelli*, *L. Sinyorelli*). A. portret sənətinin müstəqil növü kimi 15 əsrin 2-ci yarısında və rəssamın ictimai əhəmiyyətinin artdığı yüksək İntibah dövründə yaranmışdır (*Antonello da Messina*, *A. Dürrer*, *Leonardo da Vinçi*, *Rafael*). Son İntibah dövrü incəsənətində A.-də yaradıcı şəxsiyyətin dramatik taleyi əksini tapmışdır (*Mikelancelo*, “Məşhər günü” freskası, 1536–41). *Manyerizmin* incəsənətində A. üçün qapalılıq, daxili aləmin mürəkkəbləşdirilməsi (*Pontormo*, *F. Parmicanino*) səciyyəvidir.

17 əsrdə A. psixoloji dərinliyi və gərginliyi ilə fərqlənir; bu, birinci növbədə incəsənət tarixində ilk dəfə A. silsiləsi yaratmış *Rembrandta* aid edilir. *N. Pussenin* və *P. P. Rubensin* əsərlərində şəxsi ləyaqət hissi qabarıq verilmişdir. 18 əsr rəsamları (*J. B. S. Şarden*, *C. Reynolds*, *J. L. David*) sosial xarakteristika ilə bərabər A.-də insanın şəxsi həyatının və daxili aləminin dəyrliliyini önə çəkirdilər.

Rembrant. Avtoportret. 1640.

T. Nərimanbəyov. Avtoportet.

Romantizm incəsənətində A. çox vaxt yaradıcı şəxsiyyətin təcridliliyini və bəzən də fəci ümüdsizliyini təsbit edirdi (*E. Delakrua*, *O.A. Kiprenski*, *K.P. Bryullov* və b.). 19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrin əvvəllərində A. sənətkarın (*Q. Kurbe*, *E. Deqa*, *P. Qogen*, *P. Sezann*) özünün rəngkarlıq – plastika konsepsiyasının daxili mənəvi gərginliyini ifadə edən vasitə idi (*V. Van Qoqun* avtoportretlər silsiləsi; *N.N. Ge*, *M.A. Vrubel*, *M.V. Dobujinski* və b.-lərinin işləri). A.-lərin bəzilərində (“*Mir iskusstva*” rəsamları, həmçinin *M. Deni* və b.) estetəsine özünübəyənmə cəhətləri əksini tapmışdır. 20 əsr və müasir A.-lər üçün müxtəlif yeni ifadə vasitələrinin intensiv axtarışı səciyyəvidir (*ekspressionist* rəsamlar, eləcə də *S. Dali*, *M.Z. Şaqal*, *K.S. Petrov-Vodkin*, *K.S. Maleviç* və b.-ləri). A.-in ən böyük kolleksiyası *Uffisi* (Florensiya) qalereyasında xüsusi bölmə təşkil edir.

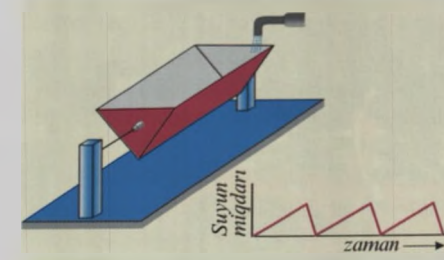
Azərbaycan rəssamlığında realist A.-in yaradıcısı *B. Kəngərli* olmuşdur. *T. Tağıyev*, *S. Bəhlulzadə*, *T. Nərimanbəyov*, *B. Əliyev*, *R. Babayev* və b.-lərinin də A.-ləri var.

AVTORƏDİOQRÁFIYA (*avto...* + *radioqrafiya*) – obyektə radioaktiv maddələrin paylanması qeyd edilməsi üsulu. Üzərinə radioaktiv şüalanmaya həssas fotoemulsiya çəkilmiş təbəqə (plyonka) tədqiq olunan səthə qoyulur. Bu zaman obyektin daxilindəki radioaktiv maddələr sanki özü öz şəklini çəkir (adı da buradandır). Aşkarlamadan sonra təbəqədə qaralan yerlər radioaktiv zərəciklərin lokallaşmasına uyğun gəlir. A.-dan texnikada, biologiyada, tibdə istifadə olunur.

AVTORƏQSLƏR – xarici enerji mənbəyi vasitəsilə təmin olunan qeyri-xətti dissipativ sistemlərdə parametrləri (amplitud, tezlik, rəqslərin spektri) sistemin öz xassələri ilə müəyyən edilən və başlanğıc şərtlərin sonrakı dəyişməsindən asılı olmayan rəqslər. “A.” terminini 1928 ildə A.A. *Andronov* tətbiq etmişdir. 20 əsrdə *Andronovun*, A. *Puankarenin*, holland alimi *B. Van der Polun* və b. işlərində A.-in tam nəzəriyyəsi qurulmuşdur. 19 əsrdə ixtira edilmiş elektrik zəngi avtorəqs sistemə ən sadə misaldır.

A.-in baş verdiyi sistemlər avtorəqsli sistemlər adlanır. Bir çox quru sürütməli sistemlər avtorəqsli sistemlərdir. A. ya $T=1/f$ periodu ilə təkrarlanan (f – A.-in tezliyi) periodik, ya da xaotik, yəni qeyri-müntəzəm (təsadüfi) olur. Pe-

riodik A.-ə misal olaraq qeyri-periodik enerji mənbəyinin təsiri ilə periodik rəqs edən sistemin sadə sxemi aşağıda verilir.

Sxemdən göründüyü kimi su kranından vannanın mərkəzinə deyil, divarına tökülür. Suyun səviyyəsi fırlanma oxundan yuxarı qalxan kimi vanna çevrilir, tədricən boşalır və əvvəlki vəziyyətinə qaydır. Bu proses təkrar olunur. Axan suyun təsiri periodik olmasa da, vannanın hərəkəti periodikdir.

Xaotik A., məs., şaquli vəziyyətdə qoyulmuş borudakı özlü mayelərdə termokonveksiya zamanı müşahidə olunur. Aşağıdan qızdırıldıqda, isti maye yuxarı qalxaraq daha soyuq mayeni aşağı sıxışdırır; maye fırlanmağa başlayır. İstiliyi artırıqda, fırlanma sürəti artır, yuxarı qalxan maye soyumağa imkan tapmır və fırlanma müəyyən müddətə kəsilir. Dayandıqdan sonra maye, sistemin simmetriyasına görə, həm saat əqrəbi istiqamətində, həm də əksinə fırlana bilər. Fırlanma istiqamətinin belə dəyişməsi müntəzəm deyil. Baxılan avtorəqslər Lorents modeli (1963) ilə təsvir olunur. Bu cür sistemlərdə kaos kənar küy və ya daxili fluktuasiya nəticəsində deyil, fərdi hərəkətlərin dayanıqsızlığında ifadə olunan qeyri-xətti sistemlərin məxsusi dinamikası ilə təyin edilir. Həqiqi mənada bu – kaos generator – təsadüfi olmayan sistemdə təsadüfün yaranmasıdır. Belə sistemin zamana görə hərəkətini yalnız orta dəqiqliklə qabaqcadan söyləmək mümkündür.

A.-in üç xüsusiyyətini göstərmək lazımdır: A. özöyənən rəqslərdir; A.-in amplitudu və tezliyi sistemin ancaq daxili xüsusiyyətlərindən asılıdır; A.-in fazası ixtiyaridir.

A. elektrik generatorlarında, avtomatik tənzimləmə sistemlərində, yonqarçıxaran metalkəsən dəzgahlarda, canlı orqanizmdə müşahidə olunur. Ürək-damar sistemində yaranan A. nəticəsində damarlarda baş verən eninə rəqslər qanın hərəkətini təmin edir.

AVTORİTARİZM (fr. *autoritarisme*, *autorité*, lat. *auctoritas* – hakimiyyət, tə-

si) – vətəndaşların qeyri-siyasi sferalarda nisbi azadlıqlarını saxlamaqla, onların siyasi hüquq və azadlıqlarının, hakim elitanın hərəkətlərinə təsir imkanının olmadığı, yaxud xeyli məhdudlaşdırıldığı siyasi rejim. A.-in qaynaqları: iqtisadi gerilik; sosial həyatında adət edilmiş, sabit formalara və nüfuzə söykənən ənənəvi cəmiyyətin saxlanması; siyasi mədəniyyətin patriarxal və təbəəci tiplərinin üstünlük təşkil etməsi; dini normaların (ilk növbədə islamın, buddizmin, konfusiçiliyin) təsiri.

A.-ə aşağıdakı cəhətlər xasdır: hakimiyyətin qeyri-məhdudluğu, ona vətəndaşlar tərəfindən nəzarət edilməməsi; hakimiyyətin sərt mərkəzləşməsi və ciddi iyerarxiya; seçim prinsipinin məhdudlaşdırılması (ölkədə hakimiyyəti seçmək sisteminin olduğu halda); təmsilçi orqanların olmaması, yaxud onların formal xarakter daşması; leqal müxalifətin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai təşkilatların, müstəqil KİV-in olmaması; hakim elitanın, əsasən, varislik və kooptasiya yolu ilə təkrar istehsalı; hakimiyyətin qeyri-zorakı yolla dəyişməsi ehtimalının az olması. Avtoritar rejimlər güc yolu ilə, həmçinin din, millətçilik ideologiyası, formal seçkilər vasitəsilə dəstəklənir.

A.-ə Qədim Şərq və qədim yunan müstəbid dövlətləri, Avropanın mütləq monarxiyalı, 20 əsrin hərbi, teokratik, korporativist və digər rejimləri aiddir. Avtoritar rejimlərdə ali hakimiyyət bir adama (avtokratiya, monarxiya, teokratiya, despotiya, diktatura), yaxud qrupa (direktoriya, xunta, triumvirat) məxsus ola bilər. Ənənəvi monarxiya və hərbi-bürokratik rejimlərdə idarəetmə adətən hakimlərin çox vaxt pozmaq istəmədikləri əsas ictimai dəyərlərə, bərqərar olmuş normalara, qaydalara və proseduralara nisbi uyğunluqla həyata keçirilir. Müstəbid və sultanlıq rejimlərində zorakılıq daha çoxdur, bütün dövlət strukturlarının səlahiyyətləri və funksiyaları diktaturun istəyinə əsasən asanlıqla dəyişdirilir, hakimiyyət isə sosial normalardan və ideologiyadan az asılı olur.

20 əsrdə avtoritar siyasi rejimlər totalitarizmlə (A.-in ifrat halı) demokratiya arasında aralıq mövqə tutmuşdur. A. həm köhnə sosial institutların saxlanılmasına xidmət edə bilər, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və siyasi modernləşdirilməsi aləti ola bilər. Güclü hakimiyyət zəruri, lakin çətinliklərlə müşayiət edilən və buna görə də

Detroit avtosalonundan görünüş (ABŞ, 2010).

qeyri-populyar olan iqtisadi, siyasi islahatlara müqavimətin aradan qaldırılmasına imkan verir. Tarixi təcrübə (İspaniya, Cənubi Koreya, Çili) göstərir ki, iqtisadi problemlər uğurla həll olunmuşda, bu ölkələrdə A. yumşala və tədricən demokratiyaya doğru təkamül edə bilər. Lakin yeni yaranan demokratiyalar insanların gözlədiklərini təmin edə bilmədikdə, iqtisadi, sosial, etnik, yaxud dini konfliktləri həll etmək iqtidarında olmadıqda, A. güclənə bilər (bax həmçinin *Siyasi rejim*).

AVTORİTET – bax *Nüfuz*

AVTOROTASIYA (*avto...* + lat. *rotatio* – fırlanma) – 1) *helikopter* və ya *avtojirin* iş rejimi; onların daşıyıcı vintinin sürətli hava axınının təsiri altında fırlanması. UA-nın güc qurğusu imtina etdikdə (və ya mühərrikin işi dayandırıldıqda) aparat enməyə başlayan zaman daşıyıcı vint A. rejiminə keçir. Bu vaxt UA-nın potensial enerjisinin azalması nəticəsində vintin fırlanması (qaldırıcı qüvvənin yaranması) üçün lazım gələn enerji alınır. A. rejimində daşıyıcı vintin qaldırıcı qüvvəsi, demək olar ki, UA-nın ağırlıq qüvvəsinə bərabər olur; vintin valındakı fırlanma momenti isə sıfıra yaxınlaşır. Bu vəziyyət mühərriki işləməyən avtojir və ya helikopterə az mailliklə, ehmalca və təhlükəsiz enməyə imkan yaradır. 2) Uçuş zamanı qaz-turbin mühərrikinin rotorunun sürətli hava basqısının təsiri altında (yanma kamerasındakı yanacaq yanmadan) fırlanması. 3) Təyyarənin hava vintinin güc qurğusu uçuş zamanı imtina etdikdə

əmələ gələn normal erkək və dişi qamətlərin öz-özünü mayalandırmağa qabil olmaması. Bu orqanizmlər, adətən, çarpaz mayalanırlar.

AVTOSTOP (*avto...* + ing. *stop* – dayanma) – maqistral d.y.-lərində və metropoliten xətlərində tətbiq olunan avtomatik sistem; svetoforun (ışıqforun) qadağan siqnalına görə qatarın hərəkətinin avtomatik (maşinistin diqqətsiz olduğu hallarda) dayanmasını təmin edir. Mexaniki və elektromaqnit A. növləri var. Hərəkəti tənzimləmə sistemi lokomotivdə maşinistin kabinəsində yerləşdirilən siqnal qurğusundan və yol elementlərindən ibarətdir. Yol elementlərinə aid olan elektrik intiqallı yol bəndi (pərçimi) və lokomotiv çərçivəsi (mexaniki A.-da), yaxud yol induktoru və rele (elektromaqnit A.-da) kabinədəki lokomotiv siqnal sistemi ilə əlaqəli işləyir. Qadağan siqnalına yaxınlaşdıqda, yol bəndi lokomotivdəki çərçivəyə, yaxud yol induktoru releyə təsir göstərərək tormoz (əyləc) sistemini işə salır. A. d.y. avtoblokması ilə təchiz olunmuş d.y. sahələrində istifadə edilir və avtomatik lokomotiv siqnalizasiyasını (bax *Avtomatik siqnalvermə sistemi*) tamamlayır. Qatarın hərəkətinin faktiki sürəti yol vericisinin köməyi ilə və hərəkət edən lokomotivin təkər cütünün dövrlər sayına mütənasib olan sürətlə ölçülür. Qatarların hərəkət sürəti yolverilən sürətdən çox olduqda, tormoz sisteminin elektropnevmatik klapanı işə düşür və təcili tormozlanma baş verir. Mexaniki A. ilə metropoliten xətləri təchiz edilir, maqistral d.y. xətlərində isə elektromaqnit A.-dan istifadə olunur.

AVTOSTRADA [*avto (mobil)* + ital. *strada* – yol] – bax *Avtomagistral*.

AVTOSTRÓP (*avto...* + holl. *strop* – ilgək) – avtomatik yükləmə-boşaltma üçün tutucu qarmaqla (bəndlə) təchiz edilmiş kanat və ya zəncir şəklində olan yüktutan tərtibat. Yüku tutma və buraxma əməliyyatı A.-a quraşdırılmış elektromaqnitin köməyi ilə yerinə yetirilir və krançının kabinəsindən idarə olunur. A.-dan həmçinin inşaat və montaj (quraşdırma) işlərində istifadə edilir.

AVTOSUVARICI – bax *Avtomat suvarıcı*.

AVTOSÜKAN, *girosükan* – elektronaviqasiya cihazı; gəmini verilmiş kursda avtomatik saxlamaq üçün tətbiq edilir. A.-ın iş prinsipi gəmi kursdan (verilmiş istiqamətdən) kənara çıxdıqda sükan qurğusunun avtomatik işə düş-

məsinə əsaslanır. Girokompas və ya başqa kurs göstəriciləri ilə birgə işləyir. A. sürəti 4 *düyüdü*ndən artıq olan gəmini $\pm 2^\circ$ (dənizdə 3 baldan artıq olduqda) və $\pm 2,5^\circ$ (6 baldan yuxarı) xəta ilə kursda saxlayır.

AVTOTİPIYA (*avto...* + yun. *τύπος* – çap), *poliqrafiyada* – yarımton təsvirlərin (fotoşəkillər, sulu boya və yağlı boya ilə çəkilmiş rəsmlər və s.) *hündür çap* üsulu ilə köçürülməsi; yarımton təsvirin müxtəlif ölçülü, lakin eyni tündlüyə malik nöqtələrlə (mikrostrixlərlə) verilməsinə əsaslanır. İşıqlı yerlər kiçik diametrlə seyrək nöqtələrlə, tünd yerlər isə iri diametrlə sıx nöqtələrlə verilir. Təsviri nöqtələri ayırmaq üçün A.-da orijinalın fotosəklilə rast vasitəsilə çəkilir. Fotoneqativin rast vasitəsilə çəkilmiş sürəti üzəri işıqəhəssas təbəqə ilə örtülmüş metal lövhələrə (sink və s.) köçürülür və nitrat turşusu ilə aşındırılır. Nəticədə nöqtələr arasında metal yeyilir, nöqtələr relyefli olur və hündür çap forması – avtotip (rastlı) klışe alınır.

AVTOTOMIYA (*avto...* + yun. *τομή* – kəsilmə, üzülmə), *özünü şikəst etmə* – kəskin qıcıqlandırıldıqda (məs., yırtıcı heyvanların hücumu zamanı) bir sıra heyvanlarda bədənini bəzi hissələrinin qeyri-ixtiyari qopub düşməsi. Bağır-saqboşluqlara (bir sıra hidroid poliplərində və aktiniyalarda çıxıntılarının A.-sı), hələ qurdlara (bədən arxa qurtaracağının A.-sı), dərisitikanlılara (dəniniz zanbaqlarının və dəniz ulduzlarının mil sümüyünün A.-sı), ikitaylı molyuskalara (sifonların A.-sı), xərçəngkimilərə (qısqaqların və ətrafların A.-sı), onurğalılara (bəzi suda-quruda yaşayanların, kərtənkələlərin, ilanların, amfipben və hatteriyaların quyruğunun, yaxud onunun bir hissəsinin A.-sı) xasdır. A. şə-

tsiz reflekslə nəzarət edilən müdafiə reaksiyasıdır. Belə ki, kərtənkələlərin A.-sı onurğa beynindəki sinir mərkəzi ilə idarə edilir; quyruğu, yaxud onunun bir hissəsi əzələlərin kəskin yığılması zamanı qopub düşür. A., adətən, bədənini itirilmiş hissələrinin bərpa qabiliyyəti olan *regenerasiya* ilə əlaqədardır; regenerasiya tam olmaya bilər (kərtənkələlərdə A.-dan sonra əmələ gələn quyruqda onurğa beyni və fəqərələr bərpa olunmur).

AVTOTRANSFORMATOR (*avto...* + *transformator*) – dolaqları bir-biri ilə qalvanik birləşən elektrik transformatoru. A.-un ikinci dolağı (aşağı gərginlik) birinci dolağın (yüksək gərginliyin) bir hissəsidir. Kiçik transformasiya əmsallı ($k \leq 1$) A.-un f.i.ə. adi transformatora nisbətən daha yüksək olur. A. birfazlı, üçfazlı, elektrik gərginliyini yüksəldən və azaldan növlərə ayrılır. A.-un mənfi cəhəti birinci və ikinci dövrənin qalvanik ayrılmasının mümkünsüzlüyüdür. Bundan əlavə, yük dövrəsində qəza qapanma rejimi A. üçün daha təhlükəlidir. A. güclü elektrik mühərriklərinin işəsalma qurğularında gərginlik çeviricisi kimi, gərginliyinin qiyməti yaxın olan elektrikötürmə xətlərini əlaqələndirmək üçün işlədilir. Tənzimlənen A.-da ikinci gərginliyin ötürülmə nöqtəsi dolağın naqillərində yerini mexaniki olaraq dəyişdirə bilər. Bu, birinci gərginliyin qiymətinin dəyişdikdə ikinci gərginliyin qiymətinin sabit saxlanmasına imkan verir. Belə A.-lar laboratoriya A.-u kimi elektrik avadanlıqlarının sınağında geniş istifadə olunur.

AVTOTROF ORQANİZMLƏR, *avtotroflar* (*avto...* + yun. *τροφή* – qida) – fotosintez prosesində günəş (ışıq) enerjisi (fototroflar), yaxud müxtəlif qeyri-üzvi birləşmələrin oksidləşməsi

nəticəsində əmələ gələn enerjidən (hemotroflar) istifadə edərək qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələr sintez edən orqanizmlər. Karbon qazı bir çox A. o. üçün karbon mənbəyidir. Birinci qrup A. o.-ə bütün ali bitkilər, yosunlar və fotosintez bakteriyaları (o cümlədən sianobakteriyalar), ikinci qrup A. o.-ə isə hemosintez bakteriyaları (o cümlədən nitrofikasiya, kükürd və dəmir bakteriyaları) aiddir. A. o.-in Yer kürəsində 2 mlrd. il əvvəl əmələ gəlməsi atmosferdə sərbəst oksigenin toplanmasına səbəb olmuşdur, bu da biosferin inkişafında ən mühüm mərhələdir. Üzvi maddələrin əsas kütləsini əmələ gətirərək (quru maddə hesabı ilə ildə $1,6-1,8 \cdot 10^{11}$ t) fotosintez edən A. o. təbiətdə müəyyənləşdirici rol oynayır; üzvi maddələrin produsenti kimi hemotrofların əhəmiyyəti cüzdür. A. o.-in əmələ gətirdiyi maddələr heterotrof orqanizmlər (heyvanlar, parazit bitkilər, göbələklər, aktinomisetlər) üçün zəruri enerji mənbəyidir. Digər orqanizmlərin mövcudluğu, biogeokimyəvi tsikllərin gedişi A. o.-dən asılıdır.

AVTOTROPİZM (*avto...* + *tropizm*) – hər hansı bir amilin təsiri nəticəsində öz təbii vəziyyətini dəyişərək, əyilən bitki orqanlarının həmin təsir aradan qaldıqdan sonra normal vəziyyətinə qayıtması. Məs., yağış, külək və s.-nin təsirinə yerə yatmış taxıl bitkiləri gövdəsinin yenidən öz əvvəlki vəziyyətini bərpa etməsi. Bax *Tropizm*.

AVTOVAĞZAL [*avto (bus)* + *vağzal*] – şəhərlərarası və şəhəratrafi avtobus marşrutlarının son dayanacaqlarında və iri nəql. qovşaqları yerləşən qəsəbə və şəhərlərdə sürücü və sərnişinlərə xidmət göstərmək üçün inşa olunan tikinti və müxtəlif texniki vasitələr kompleksi. A. sərnişin binası, daxili nəql. ərazisi və

Bakı Beynəlxalq avtovağzalı.

vağzalanı sahədən ibarətdir. Binada bi-let kassaları olan sənişin zalı, yüklərin saxlanması üçün kamera, uşaqlı sənişinlər üçün otaq, sanitariya qovşağı, inzibati otaqlar və s. olur. Sənişinlərin avtobusa minib-düşməsi üçün perronlar böyük (çoxmərtəbəli) A. binalarında binanın içərisində, adi A.-larda isə nəql. ərazisində olur. A.-da nəql. vasitələrinin hərəkətinə dispetçer xidməti, A. ərazisində sənişin axınlarının idarə olunması, kommersiya əməliyyatları və nəzarət, texniki xidmət əməliyyatları, sənişin daşmalarının uçotu və s. əməliyyatlar yerinə yetirilir. Müxtəlif növ nəql. vasitələrindən istifadə edən sənişinlərin rahatlığı üçün birləşmiş vağzallar (məs., d.y.-avtobus, avtobus-çay nəql. vağzalı) tikilir.

AVTOYÜKLƏYİCİ – 1) təkərli, özgedən qaldırıcı-nəql. maşını. A. ədədi və dənəvər yüklərin nəql. vasitələrinə yüklənməsi və boşaldılması, həmçinin yüklərin anbarlara yerləşdirilməsi zamanı onların yerlərinin dəyişdirilməsi üçün tətbiq edilir. A.-nin əsas avadanlığı yerini dəyişə bilən şaquli çərçivədən ibarət yükqaldırıcıdır. Çərçivənin içərisində hərəkət edən arabacığın üzərinə dəyişdirilə bilən yükütücü tərtibatlar dəsti (çəngəlli tutucu, rulon və qısa borular üçün bəndəc, tir üçün tutucu, dənəvər materiallar üçün çalov, kran qolu və s.) quraşdırılır. Yükqaldırma qabiliyyəti 10 t-a qədər olan A. daha geniş yayılmışdır. A.-nin hərəkəti və yükqaldırma mexanizminin intiqalı daxiliyanma mühərriki vasitəsilə yerinə yetirilir. Buna oxşar, elektrik mühərriki ilə təchiz olunmuş maşınlar elektrik yükürmə maşını (elektroyükləyici) adlanır. 2) Kökümeyvəli və meyvəyumrulu bitkiləri (kartof, şəkər çuğunduru və s.) daşımaq, onları kartofəkən və s. maşınların bunkerlərinə mexaniki yolla yükləmək üçün motorlu nəql. maşını. A. həmçinin bitkiləri başqa yerə köçürüb əkən maşınların, mineral gübrəsəpən maşınların bunkerlərini yükləmək, yığım maşınlarındakı məhsulu daşıyib avtomobillərə, d.y. platformalarına və barjlara yükləmək üçün istifadə edilir. A. yükünü özünə qaldırma maşını kimi işləyir.

AVUARLAR (fr. *avoir* – əmlak) – 1) geniş mənada: ödənişləri həyata keçirən və öhdəlikləri ödəyən aktivlər (pul vəsaiti, çek, veksəl, köçürmə, akkreditiv və s.). Məhdudiyətsiz istifadə edilən azad, dövlətin, yaxud bankların sərəncamındakı təcrid olunmuş, həmçinin müəyyən

istifadə rejimli A. fərqləndirilir. Dar mənada: kommersiya bankının pul vəsaitlərinin (cari hesablar, depozitlər) daxil olduğu aktivlərin likvid hissəsi, asan satılan qiymətli kağızlar. 2) Bankın xarici banklarda olan hesabında xarici valyuta ilə vəsaiti. Hər hansı bir ölkəyə məxsus bu vəsaitlərin məcmusu onun xarici A.-dır və yerləşdiyi ölkənin hüquqi qanunlarına tabedir. Xarici A. vasitəsilə ödənişlər aparılır və öhdəliklər ödənilir, ölkələrarası tədiyə dövriyyəsi həyata keçirilir. Ən çox Avro, ABŞ dolları, yapon iyanası, ingilis funt sterlinqi ilə A. yayılmışdır.

AVUN – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Urakəran ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5,2 km c.-da, Peştəsər silsiləsinin ətəyində, dəniz səviyyəsindən təq. 1100–1200 m yüksəklikdə, Avun çayının dərəsindədir. Əh. 301 (2008); heyvandarlıq və qismən əkinçiliklə məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AVUNKULAT (lat. *avunculus* – dayı) – ənənəvi cəmiyyətdə dayı ilə bacıoğlu (bəzən bacıqızı) arasında xüsusi münasibətləri müəyyən edən sosial institut. Bu münasibətlər həm olduqca yaxın (dayı, doğma atadan daha mühüm rol oynayır, əsas tərbiyəçi olur, bacıoğlunu özünün statusunun və əmlakının varisi edir və s.), həm də rəmzi (hədiyyələr, *dilxoşluğun* bəzi formaları və s.) ola bilər. Müasir etnologiyada A. fərdin sosial cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən qohumluq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün ana nəslindən olan qohumlarla münasibətləri aktivləşdirən vasitə kimi səciyyələndirilir.

AVUR – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Çayüzü ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km c.-q.-da, Peştəsər silsiləsinin ətəyində, Viləş çayının sahilindədir. Əh. 146 (2008); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb var.

AVUŞ, A y u ş – İrəvan qub.-nin Şərur Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Arpa çayının sol qolu ilə Qabaqlı çayının yuxarı axarı arasında azərb.-lərin yaşadığı kənd. Rusiya–İran müharibəsi (1826–28) nəticəsində əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Sonralar bərpa olunmuş kənd 20 əsrin əvvəllərində ləğv edilmişdir.

AVYARUD – Azərb. Resp. Astara r-nunun Pəlikəş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km q.-da, Təngərud çayının

sahilindədir. Əh. 46 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AY – Yer in təbii peyki. Yerdən göndərilmiş KA-ın (1959) və insanların çatdığı (1969) ilk səma cismi. A. Yer ətrafına elliptik orbit üzrə 1,02 *km/san* orta sürətlə dolanır. Siderik dolanma dövrü [bax *Ay (təqvim)*] 27,3217 orta sutkaya bərabərdir və bu dövr A.-ın öz oxu ətrafında fırlanma dövrünə bərabər olduğundan onun həmişə eyni tərəfi Yerə çevrilmiş olur. A. orbitinin ekliptikaya meyli 5°9', ekvatorunun ekliptikaya meyli 1°32'-dir. Orbiti elliptik olduğu üçün Yerdən A.-a qədər məsafə 356400–406800 *km* arasında dəyişir, orta qiyməti (384401±1) *km*, A. orbitinin eksentrisiteti 0,0549-dur. A.-ın eyni meridiandan iki dəfə ardıcıl keçmə müddətinin orta qiyməti (Yerdəki müşahidəçi üçün – 24 saat 50 dəq 28,2 *san*) orta A. sutkası adlanır.

A.-ın diametri 3476 *km*, kütləsi 7,35·10²² *kg*, həcmi 2,2·10¹⁹ *m*³. A. səthində sərbəstdüşmə təcili 1,62 *m/san*². A.-ın öz oxu ətrafında bərabər sürətlə fırlanması onun öz elliptik orbiti üzrə qeyri-bərabər sürətlə hərəkəti və fırlanma oxunun meyli ilə uzlaşaraq *librasiya* (bax *Ayın librasiyası*) adlanan zahiri yel-lənmə əmələ gətirir.

A. diskinin Günəş işığı ilə işıqlanan sahəsinin onun bütün sahəsinə olan nisbəti *Ayın səfəsi* adlanır. Səfələrin dəyişməsi səfhə bucağının dəyişməsi ilə müəyyən olunan terminatorun yerdəyişməsi ilə xarakterizə edilir. A. səthinin *albedosu* 0,05 ilə 0,20 arasında dəyişir. A. səthindən əks olunan Günəş işığı qismən xətti polyarlaşır. Bədirlənmiş A.-ın Yer atmosferinin sərhədində yaratdığı işıqlanma 0,32 *lk*. A.-ın Yerə tərəf çevrilmiş yarımkürəsinin yaratdığı orta *albedo* 0,073. Görünən diskin mərkəzində A. səthinin parlaqlığının temp-ru (spektrin infraqırmızı oblastındakı ölçmələrə görə) gündüzlər ~130°C-yə qədər qalxır, gecəyarısı– 170°C-yə qədər, gecə ərzində isə Günəşin doğmasına yaxın – 200°C-yə qədər aşağı düşür. A. tutulmaları zamanı aparılmış müşahidələr göstərir ki, A.-ın Yerə tərəf çevrilmiş yarımkürəsində 1000-dən artıq məntəqədə temp-r bu məntəqələri əhatə edən səthdəkindən artıq olur. A. səthində müxtəlif törəmələrin 330 temp-r anomaliyalarının təhlili nəticəsində müəyyən olundu ki, onların 94%-i şüalı kraterlər, parlaq dibə və ya bədirlənmiş A. səfhəsində parlaq səddə (bəndə) malik kraterlər, kiçik kraterlər

yığınının və ya süxur parçalanmaları və digər parlaq törəmələrin əmələ gətirdiyi parlaq sahələrdir. Temp-ru ətraf səthin temp-rundan uyğun olaraq 60°C, 32°C, 42°C yüksək olan Tixo, Qambar C, Messye A və s. kraterləri temp-r anomaliyalarına misal göstərmək olar.

Radiolokasiya və başqa üsullarla aparılmış müqayisəli ölçmələr belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, temp-r anomaliyalarını qaya parçalarının və ya kiçik ölçülü cavan kraterlərin böyük konsentrasiyasına malik sahələr yaradır.

İlk dəfə olaraq sovet “Luna-1” KA A.-ın yaxınlığından keçmiş, “Luna-2” isə A. səthinə çatmışdır (1959). Sonrakı illərdə “Luna” və Amerikanın “Reyn- cer” tipli KA və “Apollon” tipli KG köməyi ilə A.-ın Yerdən görünən və görünməyən tərəfinin fotoçəkilişi aparılmış, şəkillər Yerə ötürülmüş, ilk dəfə Amerika kosmonavtları N.*Armstrong* və E.*Oldrin* (21.7.1969) A. səthinə ayaq basmış, A. süxurlarının nümunələri Yerə çatdırılmış və onların laboratoriyalarda kimyəvi təhlili aparılmışdır.

Ümumiyyətlə 1969–72 illər ərzində 12 astronavtin iştirak etdiyi 6 ekspedisiya A.-da (bax *Ay ekspedisiyası*) işləmiş, A. süxurlarının 2000-dən artıq nümunələri Yerə gətirilmişdir. Kosmosdan və yerüstü rəsədxanalardan alınmış müxtəlif miqyaslı fotosəkillərin əsasında A. səthindəki törəmələrin təsnifatı verilmişdir: global miqyasda dənizlər, *talassoidlər*, materiklər və sıra dağlar, relyefmələgətirici obyektərdən isə kraterlər, kraterlər silsiləsi, işıqlı tağlar, qırıq sırımlar və s. Materik sahələrinin dəyirmi formalı uzanan depressiyaları olan talassoidlər halqavari çökmələrlə məhdudlaşır. Fiziki və topoqrafik xarakteristikalarına görə talassoidlərin səthi, onları əhatə edən materik örtüyündən fərqlənir. Tallasoidlərin mərkəzi, ən dərin hissələri bəzən lava ilə dolmuş olur. Dənizlər lava axını nəticəsində səthinin düzənlik səciyyəsində olması, iri kraterlərin konsentrasiyasının azlığı, albedo qiymətinin kiçik olması, əks olunan işığın daha yüksək dərəcədə polyarlaşması və süxurun üst qatının orta temp-runun daha böyük olması ilə materiklərdən fərqlənir. A. səthinin ~16%-ini, A.-ın görünən yarımkürəsində səthin ~30%-ini dənizlər təşkil edir.

“Luna-2” KA-nın A.-a endiyi rayon Lunnik Körfəzi adlandırıldı. İlk dəfə yumşaq enmənin (“Luna-9”) həyata ke-

çirildiyi yer Ayaenmə Düzənliyi, Yer sa-kinlərinin “Apollon-11” ekspedisiyasının yumşaq endiyi yer Sakitlik Bazası adlandırıldı. Kraterlər qrupu ilə əhatə olunmuş kraterə “Apollon” KG-nin adı verilmişdir; kraterlərə A. ətrafında dövrə vuraraq onun üzərinə enmiş ilk kosmonavtların adı verilmişdir.

A. səthində ən çox yayılmış törəmələr kraterlərdir. Təkcə A.-ın görünən tərəfində diametri 1 *km*-dən böyük olan bir neçə yüz minə qədər krater vardır, görünməyən tərəfində onların orta konsentrasiyası daha yüksəkdir.

Bədirlənmiş A. vaxtı faza bucağı 0°-yə yaxın olduqda, ərazinin bəzi kraterlərindən yayılan və xırda kraterlər topalarının, iri daş parçalarının, uzanan qırıqların əmələ gətirdiyi işıqlı şüa sistemləri adlanan törəmələr aşkar görünür. Bunlardan başqa A.-da uzanıb gedən çatlar (Yerdəki çay yataqlarına oxşar) törəmələr də var; onlar, əsasən, dairəvi dənizlərin sərhədinə yaxın, həmçinin dibi dəniz tipli iri kraterlərin yanında olur. Adətən, qırıqların istiqaməti ərazinin profilini təkrar edir. Sərt yamacların dibində, xüsusilə onların dənizin düzən səthi ilə qovuşduğu yerdə çox vaxt eni 200–400 *m* olan *terraslar* əmələ gəlir. Terraslarda kraterlərin sayı dəniz düzənliklərindəkinə nisbətən 3–4 dəfə azdır. Bəzi kraterlərdən ətrafa yayılan işıqlı şüa sistemləri A.-ın müxtəlif törəmələrindən keçir. Şüa sistemlərinin keçdiyi səth çoxlu sayda kraterlərlə örtülmüşdür (diametri 50–500 *m*); kraterlər şüanın oxu boyunca uzanır.

A. mikroreliefinin ümumi xüsusiyyətləri Yerdən aparılmış müşahidələr əsasında müəyyən edilmişdir. Fotometrik polyarizasiya və radiolokasiya ölçmələrinin təhlili göstərdi ki, A. süxuri kövrək və kələ-kötür quruluşa malikdir. İlk dəfə “Luna-9” KA-nın Yerə ötürdüyü panoramlarda A. mikroörtüyünün real mənzərəsi təsvir olunmuşdur.

A. səthinin kimyəvi tərkibinin tədqiqi “Luna-10” KA-nın və sonra Amerika “*Serveyor*” KA-nın köməyi ilə gətirilən nümunələrin öyrənilməsi ilə başladı. “Apollon-11, -12, -14, -15, -16, -17” və “Luna-16, -20, -24” KA-nın köməyi ilə A. süxurlarının Yerə gətirilmiş nümunələri müxtəlif laboratoriya təhlilindən keçirildi. Müəyyən edildi ki, süxurəmələgətirici minerallar Yerdəki vulkanik ərintilərdən fərqlənir. A. nümunələrinin hamısı üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onların səthində daxilinə

şüşə və şüşə damcılarını döşənmiş xırda çuxurlar mövcuddur. Sakitlik Dənizindən (“Appolon-11”), Fırtınalar Okeanından (“Appolon-12”) və Bolluq Dənizindən (“Luna-16”) götürülmüş nümunələrin kimyəvi təhlili göstərdi ki, bu nümunələrin tərkibindəki elementlər və onların oksidləri nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir.

Müəyyən edilmişdir ki, A. lavaları qabığının istilikkeçirmə qabiliyyəti çox azdır və effektiv istilik izolyasiyası yaratmaqla səthlərdən böyük radiasiya itkilərinə maneələr təradir. Görünür, bu vəziyyət A. lava axınlarının soyumasına uzun müddət imkan vermir və böyük məsafələrə yayılmasına şərait yaradır. A. süxurları nümunələrinin yaşının qiymətləndirilməsi göstərdi ki, Sakitlik Dənizindən olan kristallik süxurların əksəriyyəti üçün kimyəvi ayrılma və bərk halla keçməsindən sonra keçən vaxt 3,7·10⁹ ilə yaxındır. Vulkanla püskürülmüş süxurların yaşı [(1,7–2,7)·10⁹ il] ilə toz və *brekçiyaların* yaşı [(4,6–4,7)·10⁹ il] arasındakı fərqin həlaliq qənaətbəxş izahı yoxdur. Ola bilsin ki, bu fərq A.-da süxurəmələgəlmə prosesinin xüsusiyyətləri ilə, yaxud onların yaşının təyin olunma üsulunun qüsurları ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, müəyyən edilmişdir ki, Sakitlik Dənizinin bəzi daşları A. səthinin 1–2 *m* dərinliyində 5·10⁸ il, digərləri bir neçə *sm* dərinlikdə 10⁷ il mövcud olmuşdur.

Tədqiq edilmiş nümunələrdən biri bilavasitə səth üzərində ~5·10⁸ il yerləşmiş, həm də bu müddət ərzində bir neçə dəfə çevrilmişdir. Nümunənin kosmik amillərin təsirinə məruz qalan xarici tərəfində eroziyanın sürəti 10⁻⁷ *sm/il*-dən artıq deyil.

Fırtınalar Okeanından olan kristallik daşlardan birinin geoloji yaşı 4,6·10⁹ il olmuşdur; bu, bizim Günəş sisteminin yaşına yaxındır, həm də həmin daşda bəzi elementlərin (K, Th və U) miqdarı A.-ın digər süxurlarındakına nisbətən 15–20 dəfə çoxdur. A.-ın süni peyk (ASP) orbitlərinin təkamülünün öyrənilməsi A.-da qravitasiya anomaliyasının mövcudluğunu aşkar etdi; bu anomaliyalar dəyirmi dəniz sahələrinin altında *maskonlar* adlanan törəmələrin (obyektlərin) mövcud olması ilə izah edilir.

A. səthində quraşdırılmış aparatların köməyi ilə A.-ın seysmikliyinin tədqiqi göstərdi ki, qeyd olunan təkanların müəyyən hissəsi, ocağı (episentri) çox

dərin olmayan A. titrəmələrinə aiddir. Bu törəmələrin maqnitudası Rixter şkalası üzrə təxminən 1–2 baldır. Qalan təbii seysmik hadisələr meteorit zərbələri ilə yaranır. Uzununa seysmik dalğaların yayılma sürəti dərinlikdən asılı olaraq artır; səthə yaxın qatda 45 m/san-dən başlayaraq ~20 km dərinlikdə 4,8–5,6 km/san-yə qədər artır. Seysmik eksperiment müəyyən etməyə əsas verir ki, bu dərinliyə qədər A. maddəsinin tərkibi eynicinslidir. Yerin tərkibindəki Moxoroviç çəhrəsinə oxşar çəhrə, A.-ın tədqiq olunmuş sahəsində müşahidə edilməmişdir.

A.-ın maqnit sahəsinin qiymətləndirilməsi ilk dəfə "Luna-2" KA-nın köməyi ilə həyata keçirilmiş və müəyyən edilmişdir ki, praktiki olaraq, A.-ın özünün məxsusi maqnit sahəsi yoxdur. A. səthindən 55 km hündürlüklərdə maqnit sahəsinin intensivliyi 28 mA/m-dən azdır. A. süxurunun bəzi nümunələrində zəif qalqı maqnetizmin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, tədqiq edilmiş A. nümunələri bərkimə prosesi zamanı Günəşə, Yerə və ya A.-a məxsus olan maqnit sahəsində olmuşdur. Fırtınalar Okeanında quraşdırılmış maqnetometr dəyişən maqnit sahəsinin zəif komponentlərini qeyd etmişdir; ehtimal ki, bu, planetlərarası plazma və Yer maqnitoferi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, maqnetometr intensivliyi 24 mA/m olan sabit maqnit sahəsinə də aşkar etmişdir; sonuncu, ehtimal ki, yerli maqnit mənbəyi ilə bağlıdır.

Yerə gətirilmiş A. süxurları nümunələrinin hərtərəfli tədqiqi hər hansı bir mikroorqanizmin mövcudluğunu və ya onun həyat fəaliyyətinin qalığını aşkar etməmişdir. Yer səthində lazımi əlverişli şərait olduqda bitkilərin inkişaf etməsinə baxmayaraq, ola bilsin ki, böyük və kəskin temp-ı dəyişmələri və sterilizə olunmuş radiasiya nəticəsində A. səthi süxurları həyatdan məhrumdur. Daxili qatlar hələ öyrənilməmişdir.

Kosmik tədqiqat vasitələri ilə alınmış informasiya A.-ın və Yer əmələ gəlməsi fərziyyəsinin qənaətbəxş olduğunu bir daha təsdiq edir.

AY – RF-nin Başq. Resp. və Çelyabinsk vil. ərazilərində çay. Ufa çayının (Volqa hövzəsi) sol qolu. Uz. 549 km, hövzəsinin sah. 15 min km². Uraltau silsiləsinin yamaclarından başlanır. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi Meteli k. yaxınlığında 80 m³/san-dir.

Oktyabrın sonlarından aprelin ortalarına qədər donmuş olur. Üzərində su anbarları, hövzəsində ümumi sah. 31,7 km² olan 177 göl var. Zlatoust ş. A. çayı sahilindədir.

AY (təqvim) – Ayın Yer ətrafına dolanma dövrünə yaxın olan zaman müddəti (bax *Astronomik zaman vahidləri*). Növləri: 1) Ay (qəməri) təqvimlərinin əsasını təşkil edən sinodik ay – Ay səfərlərinin dəyişmə dövrüdür və 29,531 orta Günəş sutkasına bərabərdir; 2) siderik (ulduz) ay (27,322 sutka) – bu müddət ərzində Ay Yer ətrafında tam dövr edir və ulduzlara nəzərən əvvəlki vəziyyətini tutur; 3) tropik ay (27,3216 sutka) – eyni bir astronomik uzunluğa qayıtma dövrü; 4) anomal ay (27,5545 sutka) – Ayın perigeydən iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı müddət; 5) əjdaha ayı (27,2122 sutka) – Ayın öz orbitinin eyni bir düyün nöqtəsindən iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı müddət.

AY DAŞI – mineral. Adulyarın, qismən albitin, yaxud oliqoklazın növü. Göyümtül-mavi çalırı olur. Peqmatitlərdə rast gəlinir. Qiymətli məmulat daşıdır.

AY EKSPEDİSİYASI – insanlardan ibarət qrupun Aya uçuşu, onun səthinə enməsi və Yerə qayıtması. Ayın, Günəş sisteminin, kosmik fəzanın və onun obyektlərinin tədqiqi, fiziki-texniki və texnoloji eksperimentlərin keçirilməsi, gələcək ekspedisiyaların aparılması üçün texniki avadanlıqların sınaqdan keçirilməsi və s. A.e.-nin məqsədi ola bilər. Yerətrafi orbital stansiya, Yerin süni peykləri (YSP) və Ayın süni peykləri (ASP) arasında orbitlərarası uçuşlar üçün nəql. gəmiləri, Ay orbital stansiyası, ASP orbitindən tədqiqatçıları Aya aparmaq və geriye göndərmək üçün kosmik gəmilər (KG) A.e.-nin tərkibində ola bilər.

Kompleks A.e.-ndən əvvəl avtomatik kosmik aparatlar (KA) ("Reyncer", "Serveyor", "Lunar orbiter") buraxılmışdır. A.e.-nda bir neçə foto və kino-

kameradan, rəngli televiziya kameralarından, Ayın səthində quraşdırmaq üçün elmi cihazlardan, onların uzun müddət işləməsinə təmin edən radioizotop enerji qurğularından, qazıma alətləri və süxurçıxaranlardan, həmçinin kosmonavtların selenoloji tədqiqatlarda istifadə etdikləri əl alətlərindən (bel. çalov, çəkiç, Ay süxurlarının nümunələrini təmizləmək üçün fırça, yaylı tərəzi və s.) ibarət müxtəlif elmi avadanlıqlardan istifadə olunmuşdur.

1969–72 illərdə "Apollon-11" – "Apollon-17" KG-dən istifadə etməklə Amerikanın yeddi A.e. həyata keçirilmiş, onlardan altısı müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır (bax cədvəl). Bunların hər birində üç kosmonavt iştirak etmişdir: ikisi Ay kabinəsində (AK) Ayın səthinə enmiş, üçüncüsü isə ASP orbitində əsas blokda (ƏB) qalmışdır. Birdəfəlik istifadə olunan vasitələrlə təchiz edilmiş A.e.-ləri qısamüddətli idi (A.-da maksimum qalma müddəti 74 saat 59 dəq.). Bu A.e.-lərindən əvvəl "Apollon-8" (kosmonavtlar F.Borman, C.Lovell, U.Anders) və "Apollon-10" (kosmonavtlar T.Stafford, C.Yanq, Y.Sernan) KG ASP orbitinə çıxarılmış, lakin Ay səthinə enməmişdir. İlk dəfə olaraq yaxın məsafədən Ayın televiziya görüntüləri alınmış, onun fotosəkləri çəkilmiş və sonrakı mərhələdə Aya enmək məqsədilə müəyyən manevrlər edilmişdir.

"Apollon-11" KG 16.7.1969 ildə Aya start götürmüşdür. "Apollon-11"-ə "Kolumbiya" ƏB və "Oryol" AK daxil idi. Gəminin raketdaşıyıcısının (RD) kütləsi 2904,93 t olmuşdur. Kosmonavtika tarixində ilk dəfə olaraq bu A.e.-ndə Aya enmə, Aydan qalxma, ekipajın iştirakı ilə Ay səthində tədqiqat aparılması, Ayda elmi cihazların yerləşdirilməsi, Ay səthindəki süxurlardan götürülmüş nümunələrin Yerə gətirilməsi həyata keçirilmişdir. Uçuş "Apollon-11" KG-də bütün A.e.-ləri üçün ümumi olan proqram üzrə həyata keçirilmişdir.

Ay ekspedisiyaları

KG	Aya enmə tarixi	Yerə gətirilən Ay süxuru nümunələrinin çəkisi, kg
"Apollon-11"	20.7.1969	24,9
"Apollon-12"	19.11.1969	36
"Apollon-13"	Qaza baş verdiyi üçün Aya cəməkdən imtina edilmişdir	
"Apollon-14"	5.2.1971	43
"Apollon-15"	31.7.1971	77
"Apollon-16"	21.4.1972	97,5
"Apollon-17"	12.12.1972	113

ASP orbitində AK (bortda N.Armstronq və E.Oldrin) ƏB-dən ayrılaraq avtomat rejimə keçmiş, Armstronq idarəetməni öz üzərinə götürərək AK-ni 3 m-ədək iri daşlarla dolu kraterə deyil, bu kraterdən 330 m aralıda endirmişdir. Enmə 20.7.1969 ildə, Qrinviç vaxtı ilə saat 20.17 dəq. 42 san. olmuşdur. Armstronq ayağını Aya 21.7.1969 ildə, saat 02.56 dəq. 20 san. basmışdır. Ayda seysmometr, lazer şüalarını əks edən qurğu, Günəş küləyini tutmaq üçün tələ yerləşdirilmişdir.

"Apollon-12" KG-nin tərkibinə "Yanki klipper" ƏB və "İntrepid" AK daxil idi. Ekspedisiyanın əsas məqsədi Ayın bilavasitə tədqiqi, izotop generatordan qidalanan elmi cihazlar dəstəsinin Ayda yerləşdirilməsi, süxur nümunələrinin və "Serveyor-3" avtomatik KA detallarının Yerə çatdırılması idi.

"Apollon-13" KG-yə "Odisseyə" ƏB və "Akvarius" AK yerləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsəd təxminən "Apollon-12" KG-dəki kimi idi.

"Apollon-14" KG-yə "Kitti-Xok" ƏB və "Antares" AK daxil idi. Görüləcək əsas işlər "Apollon-13"-dəki kimi idi, lakin əlavə olaraq portativ maqnetometrin köməyi ilə lokal maqnit sahəsinin tədqiq edilməsi, ASP orbitində yerləşdirilmiş ƏB vasitəsilə Ay səthinin radiozondlanması, uçuş xəttində olan ƏB-da texnoloji eksperimentlərin aparılması və seysmometrlə seysmik rəqslərin qeydə alınması üçün "Apollon-12" KG-nin astronomları tərəfindən quraşdırılmış "Saturn-5" RD axırncı pilləsinin Ay səthinə düşməsinin təmin edilməsi planlaşdırılmışdır.

ASP orbitindən Ayı tədqiq etmək məqsədi ilə "Apollon-15 – Apollon-17" KG-lərinin ƏB-ndə əlavə cihazlar və bu orbitdə atılmaq üçün avtonom ASP, AK-də isə Ayda özüyəriyən aparat qoyulmuşdu.

"Apollon-16"-da "Kaper" ƏB və "Orion" AK, "Apollon-17"-də "Amerika" ƏB və "Çellencer" AK yerləşdirilmişdir.

AY QABIĞI – bax Ay.

AY SİRKİ – Aydakı həlqəvi dağların görünüşü.

AYAÇÇO (Ajaccio) – Fransada şəhər, Cənubi Korsika dep-tinin inz. m. Korsika a.-nın q. sahilində, Ayaçço buxtasında yerləşir. Əh. 54,4 min (2005). D.y. st. Aeroport (Kampo-del-Oro). Dəniz sərnəşin və ticarət portu (zeytun yağı və mantar daşınır). Dəniz iqlimi kurortu və

turizm mərkəzidir. İlk dəfə 601 ildə yepiskopun iqamətgahı kimi adı çəkilir; 1492 ildə genuyalılar tərəfindən burada şəhər salınmış, 1796 ildən Fransanın tərkibindədir. İmperator I Napoleon Bonapartın vətənidir. Rəngkarlıq muzeyi, Napoleon muzeyi (ratuşa binasında), I Napoleonun ev-muzeyi, Bonapart ailəsinin sərđabası, Milelli Korsika incəsənəti muzeyi (Bonapart ailəsinin evində) var. "Ayaçço" futbol klubu 2002 ildən 1-ci Fransa divizionunda çıxış edir. Balıq (ançouslar) ovlanır, mərcan hasil olunur. Gəmiqayırma müəssisələri var.

AYAĞIQUYRUQLAR (Collembola), kollembollar – gizliçənəlilər yarımşirindən ilk qanadsız cücülər dəstəsi. Tükcüklər və pulcuqlarla örtülü bədəninin uz. 0,2–10 mm-ədək olur; rəngi bənövşəyi, göyümtül-boz və qəhvəyiçəçalan-bozdur. Bığcıqları (antenalrı) 4–6 buğumludur. Ağzı aparatı gəmirici tipli-dir. Torpaqda, çürümüş bitki qalıqları arasında yaşayır. Qarışqa və quş yuvalarında, kollarlarda rast gəlinir. Dünyada məlum olan 3500-ədək növündən 100-ü Azərbaycanda aşkar edilmişdir. A. bitkilərin torpaqdan aldığı qida maddələrinin torpaqda qaytarılmasında fəal iştirak edir, bitki toxumalarının parçalanmasında mikroorqanizmlərin stimulyatoru olur.

A.-ın zərərli növləri də var; onlar körpə cücərtilləri, torpağın altındakı kökləri, kök yumrularını, soğanaqları, tərəvəz və paxlalı yem bitkilərini zədələyir.

AYAK-KAP – köçəri həyat təzi keçirən xalqlarda (qazaxlar, qırğızlar və b.-ləri) müxəlləfat daşımaq üçün istifadə olunan çanta. Keçə, yaxud xalçadan düzəldilir. A.-k.-in üzəri qırmızı və ya qara məxmər aplikasiyalar, rəngarəng milli naxışlarla bəzədilir.

"AYAKS" – Niderlandın futbol klubu, dünyanın ən güclü komandalarından biri. Əsası 1900 ildə Amsterdamda qoyulmuşdur. Oyunlarını 50 mindən artıq tamaşaçı tutan "Amsterdam Arena" stadionunda keçirir. 29 dəfə Niderland çempionu (1918–2004) və 15 dəfə Niderland kubokunun sahibi (1917–2002) olmuşdur. Bir sıra beynəlxalq turnirin – Çempionlar kuboku (1971–73), Çempionlar liqası (1995), Kuboklar kuboku (1987), UEFA kuboku (1992) və Qitələrarası kubok (1972, 1995) yarışlarının qalibidir.

AYAKSLAR (yun. Aiaç; lat. Ajax) – yunan mifologiyasında Troya müharibəsi zamanı axayların tərəfində döyüşən iki qəhrəman. Ayaaks Telamonid

("böyük Ayaks") – qəhrəman Telamonun və Peribeyanın oğlu, Zevsin nəticəsi, Axillesin əmisi oğlu, Salamin a.-nın çarı olmuşdur. İgidlikdə yalnız Axilles ondan üstün idi. Troya müharibəsində Patroklun cəsədini döyüş meydanından çıxarmaqda axaylara yardım etmiş, əlbəyaxa döyüşdə 12 troyalını öldürmüşdür. Axilles həlak olduqdan sonra onun cəsədini düşmənlərdən qoruduğuna görə özünü Axillesin zirehinin varisi hesab etmişdir. Zirehin ədalətsiz olaraq Odisseyə verilməsindən qəzəblənən A. Telamonid həmin gecə axay başçılarını öldürməyə hazırlaşır, lakin axayları xilas edən Afina qəhrəmanın ağlı əlindən alır və o, sürünü qırır. Ağlı başına qayıtdıqdan sonra etdiyi rüsvayçılığa dözə bilməyən qəhrəman özünü öldürür. Salamində A. Telamonidə qəhrəman kimi pərəstiş olunurdu. Burada onun şərəfinə məbəd ucaldılmışdır. Attika və Salaminde Ayanti bayramı qeyd edilirdi.

Ayaaks Oilid ("kiçik Ayaks") Oileyin və Eriopidanın (Eriopanın) oğlu, Lokrida (Orta Yunanıstan) çarı idi. Məharətli nizəatan, qaçmaqda yalnız Axillesdən geri qalırdı. Troyanın alınması zamanı Afinanın mehrabına sığınan çar Priamin qızı Kassandraya zorakılıq etmişdir. Bundan qəzəblənən Afina A. Oilidin və başqa axayların gəmisini fırtınada məhv etmişdi. Qəhrəman qayadan tutaraq xilas olmuş, lakin Poseydon üçbaşı əsası ilə qayanı yarmış, nəticədə A. Oilid həlak olmuşdur. Orakulun qərarı ilə Lokridanın sakinləri A. Oilidin günahını yumaq üçün min il ərzində iki qızı Troyadakı Afina məbədində qulluq etmək üçün oraya iki qız göndərirdilər. Apollodora və Polibiyə görə, bu adət e.ə. 4 əsrə qədər mövcud olmuşdur.

Hər iki qəhrəman təkəbbürlü, lovğa və bəzən allahların iradəsinə qarşı çıxan qədim mifoloji obrazlardır. Ehtimal ki, əvvəllər vahid bir obrazda birləşən A. sonradan modifikasiya nəticəsində mənavi bir-birinə yaxın olmuş və yalnız zahiri xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişlər. Qəhrəmani arxetipin qədim vətəninin Lokrida olduğu güman edilir.

AYAKUÇO (Ayacucho) – Perunun c.-unda şəhər, Ayakuço dep-tinin inz. m. Qərbi Kordilyer silsiləsinin şm.-ş yamacında, təqr. 2700 m hünd.-dədir. Əh. 140 min (2005); əsasən, keçuca hindiləri). Avtomobil yolları qovşağı. 1536 ildə salınmış, 1539 ildə indiki yerinə köçürülmüşdür. İspaniyanın Amerikadakı

müstəmləkələrinin istiqlalıyyət uğrunda müharibəsi (1810–26) gedişində həlledici döyüş 1824 ildə A. yaxınlığında baş vermişdir.

A. müstəmləkə barokkosu və mes-tiso üslubunda dini və mülki tikililərlə zəngindir: yezuit kolleci (əsaslı 1605 ildə qoyulmuşdur), baş kilsə (1615–72), Santo-Dominqo monastırı (əsaslı 1548 ildə qoyulmuşdur), San-Loreto (17 əsr), Santa-Teresa (1683–1703), Buena Muerte (1720–26) kilsələri və s. Un-t (1677 ildən). Dağ əkinçiliyi (maniok, lobyə, qarğıdalı, buğda, arpa və kartof becərilir) və heyvandarlıq (alpaka, lama, qaramal, davar yetişdirilir) r-nu mərkəzidir. Yeyinti sənayesi; dəri, ağac və gümüş məmulatların kустar istehsalı. Yaxınlığında gümüş çıxarılır.

AYAQ QƏRVƏND – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Qərvənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23,5 km şm.-ş.-də, Xaçın çayının sahilindədir. Əh. 445 (2008); heyvandarlıq, taxılçılıq, barama-çılıq, bağçılıqla məşğuldur. Orta mək-təb, klub, kitabxana var.

AYAQQABI – ayağı zərərli xarici təsirlərdən qoruyan geyim növü. İnsan ən erkən inkişaf mərhələsində A.-ya oxşar əşyalardan istifadə etmişdir. Paleolit dövründə ehtimal ki, A. əvəzinə ayağa xam dəri, yaxud gön dolamışlar. Dağlıq Altayda təqr. e.ə. 5 əsrdə dəri və keçədən hazırlanmış A. geyimlər. A.-nın növləri təbii coğrafi şəraitdən, başlıcası isə insanların təsərrüfat məşğuliyyətlərindən asılı olmuşdur. Azərb.-da A.-dan ən qədim zamanlardan istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən e.ə. 11–8 əsrlərə aid Qafqaz uzunboğaz çəkmələrinə oxşar gildən hazırlanmış qablar tapılmışdır. A. formasında olan belə qablar Qızıl-vəngdə, Xanlarda, həmçinin Gürcüs-tanda və Şimali Qafqazda da aşkar edilmişdir.

A. istifadə yerinə (məişət, istehsalat, idman, ortopediya), formasına (çəkmə, uzunboğaz çəkmə, tufli, səndəl), materialına (dəri, rezin və keçə, kombinə edilmiş material, toxunma və süni materialdan hazırlanan) və altlığın üzlüyə bərkidilməsi üsuluna (kəbəli, yapışdırılmış, mıxlanmış, isti vulkanlaşdırılmış, ikisaplı və s.) görə müxtəlif qruplara ayrılır. A.-nın rahatlığı onun nömrə və formasının ayağın ölçülərinə uyğunluğu ilə, A.-nın ölçüsü və ya nömrəsi isə qəlibin uzunluğu ilə müəyyən edilir. Bu, ştixmas (qəlibin və ayağın altını ölçən

lent) sistemində ştix (1 ştix 2/3 sm), metrik sistemdə sm ilə göstərilir. Metrik sistemdə yanaşı nömrəli A.-lar bir-birindən 0,5 sm fərqlənir.

A., əsasən, üzlük və altlıqdan ibarətdir. Altlıq gön, rezin, süni dəri, taxta və plastik kütlə, üzlük isə yumşaq dəri, meşin, tumac, şevro, xrom, toxunma və süni materiallardan (kirza, şarqolin, süni zəmsə) olur. Süni material A.-nın hazırlanma prosesini sadələşdirir, çeşidini artırır və keyfiyyətini yüksəldir. Məs., altlıq üçün işlədilan rezin 3–4 dəfə göndən yüngül, həm də 1,5–2 dəfə davamlı olur. A. istehsalı prosesi materialın biçilməsi, hissələrin hazırlanması, quraşdırılması, bitişdirilməsi və qəliblənməsindən, altlığın üzlüyə bərkidilməsindən, habelə hazır A.-ya bəzək vurulmasından ibarətdir. İsti vulkanlaşdırma üsulu ilə xam rezin qarışığından altlıq və dabanın qəliblənməsi, üzlüyə bərkidilməsi əməliyyatları eyni vaxtda aparılır.

AYAQSIZ SUDA-QURUDA YAŞAYANLAR (Apoda) – suda-quruda yaşayanlar dəstəsi. Bədəninin uz. 30–120 sm-dir. İri soxulcana oxşayır. Ətrafları yoxdur. 3 fəsiləsi (o cümlədən ayaqsızlar) var. Bəzi növləri diri doğur. Sürfələrinin qəlsəməsi olur. Afrika, Asiya və Amerika tropiklərində 170-ə yaxın növü məlumdur. Əksəriyyəti torpaqda, bəziləri suda yaşayır.

AYAQUZ – Qazax. Resp.-nda çay. Uz. 492 km, hövzəsinin sah. 15,7 min km². Tarbaqatay silsiləsinin şm. yamaclarından başlanan Böyük A. və Kiçik A. çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Gursulu dövründə Balxaş gölüne tökülür. Yay aylarında suyu aşağı axınında azalır və şorlaşır. Ortaillik su sərfi Ayaquz ş. yaxınlığında 8,9 m³/san təşkil edir. Suvarmada istifadə olunur.

AYÁLA Fransisko (16.3.1906, Qranada – 3.11.2009, Madrid) – ispan yazıçısı, ədəbiyyatşünas. İspaniya Kral Akademiyasının üzvü (1983 ildən). 1921 ildən Madriddə yaşamışdır. Vətəndaş müharibəsi illərində respublikaçılara qoşulmuşdur. 1939 ildə Argentinaya mühacirət etmiş, 1976 ildə vətənə qayıtmışdır. Yaradıcılığının erkən dövründə onun müəllimi və naşiri X.Ortega-i-Qasset olmuşdur. İlk əsəri “Qorxaq adam haqqında tragikomediya” (1925) romanıdır. “Boksçu və onun qoruyucu mələyi” (1929) hekayələr toplusunda kinomontaj prinsipindən istifadə etmişdir (sonra-

lar A.-nın bir neçə kitabı kinoya həsr olunmuşdur). “Qəsbkarlar” (1949) toplusunda İspaniyanın tarixindən götürülmüş süjetlər əsasında vətəndaş qarşudürməsi fenomenini izah etməyə çalışmışdır. “Qoç kəlləsi” (1949), “Makakaların tarixi” (1955) kitablarında, həmçinin “İtlərin ölümü” (1958), “Stakanın dibi” romanlarında yaxın keçmişdə baş vermiş vətəndaş müharibəsi və diktaturadan bəhs etmişdir. A. “Oğurluqlar, zorakılıq və digər yolverilməz şeylər haqqında” (1982), “Qranada hekayələri” (1999), “Qızıl Nika” (2001) və s. topluslarında sosial-əxlaqi kolliziyaları araşdırmışdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair əsərlərin və ispan yazıçılarının yaradıcılığına həsr olunmuş kitabların müəllifidir.

Əsərləri: Избранное. М., 1986; Narrativa completa. Madrid, 1993.

AYÁN-YURYÁX – RF-nin Maqadan vil. ərazisində çay. Kolıma çayının sol qolu. Uz. 237 km, hövzəsinin sah. 24,1 min km². Mənbəyi Xalkan silsiləsinin yamaclarından başlanır, Yuxarı Kolıma yaylası ilə axır. Yuxarı axınında ortaillik su sərfi 66 m³/san-dir. Oktyabrın axırlarından mayın axırınadək donmuş olur. Hövzəsində ümumi sah. 70,6 km² olan 1000-dən çox göl var.

AYANİANİ, A y a n i a n u – Azərb. Resp.-nın Culfa r-nu ərazisində, İlan-dağın yaxınlığında (Nax. MR) mövcud olmuş qədim şəhər. Adı e.ə. 8 əsrdə Aşşur mixi yazılarında çəkilir. Puluadi öl-kəsində yerləşdiyi ehtimal olunur.

Əd.: Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, №№ 2–4; Меликишвили Г. А. Урартские клино-образные надписи. М., 1960; Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AYARLI, Ə y a r l ı – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuşdur. 1922 ildə geriye qayıtmış əhali 1924–25 illərdə yenidən kənddən qovulmuşdur. 25.1.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Lernamedz qoyulmuşdur.

AYASLI, A y a z l ı – İrəvan xanlığının Gərnibasar mahalında (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən – Artaşat r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuşdur. 1930-cu illərdə kəndin adı dəyişdirilərək Aygestan qoyulmuşdur.

AYASÓFIYA, M ü q ə d d ə s S o f i y a məbədi – İstanbulda Bizans dövrünə aid görkəmli memarlıq abidəsi. İmperator Yustinianın dövründə Konstantinopolda Trallı Anfimi və Miletli İsidor tərəfindən tikilmişdir (532–537). Türklər şəhəri fəth etdikdən (1453) sonra II Sultan Mehmed Fateh qələbənin rəmzi kimi kilsəni cameyə çevirərək A. adlandırmışdır. Üçnefli günbəzli bazilikadan ibarət olan A.-nın uz. 77 m-dir. Paruslar üzərində qurulmuş, hündürlüyü 55,60 m, diametri 31,36 m olan günbəz mürəkkəb yarım-günbəzlər sisteminin köməyiylə binanın bazilikalı hissəsinə birləşdirilmişdir. Bu, A.-nın daxilinə möhtəşəmlik və ahəngdarlıq verir. Yarım-günbəzlərin və parusların ritmik “uçuşu”, günbəzin oturacağında açılmış 40 pəncərədən süzülən işıq nəhəng günbəzin səmada sərbəst pərvaz etməsi effektini yaradır. A.-nın monumental xarici görünüşü dəyişdirilmiş, əlavə tikililərlə (minarələr və s.) zənginləşdirilmişdir. A. 1935 ildən muzeydir; 10 fevral 1991 ildən qismən came kimi də fəaliyyət göstərir.

AYASLU – Tiflis qub. Borçalı qəzasının Pətək nahiyəsində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin sonu 20 əsrin əvvəllərində kəndin əhalisi qonşu məntəqələrə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AYAT MƏDƏNİYYƏTİ – Rusiyada, Uraldaşını ərazilərdə (Tura, Pışma, İset, Miass çaylarının hövzələri) Eneolit dövrünə (e.ə. 3-cü minillik) aid arxeoloji mədəniyyət. 1970-ci illərdə V.F. Starkov tərəfindən müəyyən edilmişdir. A.m.-ndə daimi və mövsümi düşərgələr mövcud olmuşdur. Dayaz bünövrəli, karkaslı-dirəkli tikililər; çatılı və qranit monolitlərin təbii çıxıntılardan istifadə etməklə. Talk və qumun qarışığından hazırlanan, oturacaqları dəyirmi, sivri (nadir hallarda yastı) olan qablara romb, üçbucaq, meandr və s. naxışların vurulmasında daraqvarı ştapmdan istifadə

Ayat mədəniyyətinə aid dolmen (solda) və əmək alətləri (sağda).

Ayasofiya məbədi. İstanbul.

edilmişdir. Daş qaşovlar, ox və mizraq ucluqları, bıçaqlar, baltalar, perforator-disklər, asma bəzəklər və s. tapılmışdır. Qəlpələmə texnikası üstünlük təşkil etmiş, cilalama üsulundan istifadə olunmuşdur. Torflu sahələrdə ağac məmulatları saxlanmışdır. Ayin əşyaları: daş antropo-ornitomorflar bütllər, kiçik daş “ütülər” və s. Uraldaşını yataqlarda mis əşyalara az təsadüf edilir. Kokşar yaşayış məskənində daş qutuda qabla birlikdə “kenotaf”, Ayat yaşayış məskənində isə tonqal yerində yandırılmış və üzərinə oxra tökülmüş skelet (kəlləsi bilərəkdən ayrılmışdır) tapılmışdır. Təsərrüfatın əsasını balıqçılıq və ovçuluq təşkil edirdi. A.m. daraqşəkilli həndəsi naxışlı mədəniyyətlər sahəsinə daxildir. Ehtimal ki, A.m. Koptyakov mədəniyyətinin, Çerkaskul mədəniyyətinin və s. təşəkkülündə iştirak edən əsas komponentlərdən biri olmuşdur.

AYAZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 25 km q.-dədir.

AYAZAXTARMA, G i c ə k i a x t a r m a – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində palçıq vulkanı; Qobustanda Gicəki d.-ndədir. Nisbi hünd. 45–50 m. Brekçiyasının sahəsinə (3100 ha) və həcminə görə Azərb. Resp.-nda ən iri palçıq vulkanlarındanıdır. Vaxtaşırı püskürür.

AYAZQALA – Qaraqalpaqstanda (Özb. Resp.) e.ə. 4 əsrə – eramızın 7 əsrinə aid arxeoloji abidələr kompleksi. I A. (e.ə. 4 əsr – eramızın 2–3 əsrləri) qalasıqınacaqdan, III A. (eyni dövrə aid) qala və ondan c.-ş.-də yerləşən yaşayış məskənindən, II A. (4–7 əsrlər) qala, həmçinin onunla bağlı olan və kompleksin şm.-q. hissəsindəki saray və şəhər yerindən ibarətdir. 1937 ildə A.İ.Terenojkin tərəfindən aşkar olunmuş və öyrənilmişdir. 1938–39 illərdə III A.-da S.P. Tolstov qazıntılar aparmışdır. 1964–65 illərdə Y.Y.Nerazik kənd malikanələrini tədqiq etmişdir. 1971, 1985–91 illərdə II A.-nın qala və sarayında (Y.P.Manilov, Y.Y.Nerazik), 1985 ildə isə III A.-da (S.B.Bolelov) arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. III A.-da sonralar qalanın özəyini (təqr. e.ə. 1 əsr) təşkil edən xaçşəkilli planda tikilmiş möhkəmləndirilmiş monumental bina (e.ə. 4–2 əsrlər) tapılmışdır. 4–5 əsrlərdə salınmış şəhərin mərkəzi II A. və onun ətəyində yerləşən saray

olmuşdur. Sarayda 40-dan çox ibadət və yaşayış otaqları, o cümlədən sütunlu qəbul zalları, divar rəsmlərinin fraqmentləri, möhtəşəm keramika kompleksi, Xarəzmşahların sikkələri aşkar olunmuşdur.

AYAZLU – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyahçəşmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyahçəşmə qəs.-ndən 15 km şm.-dədir.

AYAZMA – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Trialeti nümayəndəliyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında kəndə gəlmə ermənilər yerləşdirilmiş və adı dəyişdirilərək Aiazma qoyulmuşdur.

AYBƏK (Musa D a ş m ə h ə m m ə d o v u n təxəllüsü; 28.12.1904, Daşkənd – 1.7.1968, Daşkənd) – özbək yazıçısı, Özbəkistanın xalq yazıçısı (1965). Özb. SSR EA-nın akad.

(1943). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946). Orta Asiya Un-tini bitirmişdir (1930). Yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. “Duyğular” (1926), “Könül tütəyi” (1929) şeir kitabları simvolizm ruhundadır. “Zəmanə qızı Dilbər”, “İntiqam” (hər ikisi 1932), “Dəmirçi Cura” (1933), “Bəxtigül və Saqındıq” (1933), “Nəvai” (1937), “Həmzə” (1948) poemalarının, “Müqəddəs qan” (1943, Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur), “Nəvai” (1945) tarixi romanlarının müəllifidir.

Əsərləri: Müqəddəs qan. B., 1959; Сочинения. Т.1–5, Ташкент, 1962–64; Великий путь. М., 1974.

Əd.: Xəlilov P. Türk xalqları və şərq slavyanların ədəbiyyatı. B., 1994.

AY-Bİ-EM – bax *İBM*.

AYÇINQIL, *A y ç o n q a l* – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Vənənd çayının (Arazın qolu) sol qolu. Ayçinqil aşırımından, 3362 m hünd.-dən başlanır; uz. 7 km.

AYÇINQIL, *A y ç o n q a l* – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ; Zəngəzur silsiləsinin suayırıcısında, Parağaçayın mənbə hissəsidir. Hünd. 3707 m. Sıldırım yamaqlı, konusvarı formadadır. Eosenin vulkanogen-çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur.

AYÇINQIL AŞIRIMI, *A y ç o n q a l a ş ı r ı m ı* – Azərb. Resp. (Nax. MR-in

Ordubad r-nu) ilə Erm. Resp. sərhədində dağ keçidi. Zəngəzur silsiləsinin suayırıcındadır. Hünd. 3362 m.

AYDÁHO (Ídaho) – ABŞ-ın şm.-q.-ində ştat. Sah. 216,6 min km². Əh. 1,5 mln. (2009). İnz. m. Boyse ş.-dir. Ərazisinin çox hissəsini Kolumbiya platosunun c. kənarı və Qayalı dağlar (hünd. 3857 m-ədək) tutur. C.-q.-də relyefi Sneyk çayı ilə kəsilmiş yastı-dağlıqdır. Həmişəyaşıl meşələr ərazinin 2/3-sini tutur. Meşə müvəqqəti qoruqlarının sahəsinə görə A. ölkədə 3-cü yerdədir. İqtisadiyyatının əsasını şm.-da olvan metallurjiya və mədən sənayesi (gümüş, qızıl, qurğuşun, sink hasilatı), c.-da isə heyvandarlıq (qaramal, qoyun) və əkinçilik (kartof, şəkər çuğunduru, buğda, yem otları) təşkil edir. Yeyinti, ağac emalı, elektronika sənayesi müəssisələri var. A. ərazisindən iki transamerika d.y. magistralı keçir. Turizm (“Günəşli dərə” və s.) inkişaf etmişdir.

AYDAMANİU – indiki Azərb. Resp.-nin ərazisində mövcud olmuş ölkə. Adı e.ə. 8 əsrdə Urartu mixi yazılarında çəkilir. Göyçə gölündən ş.-də yerləşdiyi ehtimal olunur.

Əd.: Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, №№ 2–4; Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1960; Q a ş q a y S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AYDÁR, *A d a r*, *A y d o r* – RF-nin Belqorod və Ukraynanın Luqansk vil.-ləri ərazisində çay. Severski Donets çayının (Don hövzəsi) sol qolu. Uz. 264 km, hövzəsinin sah. 7420 km². Orta Rusiya yüksəkliyinin c. kənarı ilə axır. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortailik su sərfi Baxmutovka k. (Ukrayna) yaxınlığında 15,7 m³/san-dir. Noyabrın axırından aprelin əvvəlində donmuş olur. Suvarmada istifadə edilir.

AYDARBƏK – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında (indiki Marneuli r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin 70–80-cı illərində kəndə gəlmə ermənilər də köçürülmüşlər. Hazırda Aidarbəqi adlanır.

AYDAYEV Fəxrəddin Şixbala oğlu (d.25.5.1956, Qusar r-nunun Urva k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (2005). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1978). Dubna ş.-ndəki (RF) Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İn-tunda (1977–78), Azərb. ET Energetika və Enerji Layihə İn-tunda (1999–2003), “Bayva Enerji” MMC-də (2003–05), “Azər-enerji” ASC-də (2005–2008) çalışmışdır.

2008 ildən “Azenco” ASC İdarə Heyəti sədrinin müavini işləyir. Tədqiqatları keçid və nadir torpaq elementləri ilə aşqarlanmış A^{III} B^{VI} laylı monokristallarda qeyri-tarazlı elektron proseslərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. 100-ə yaxın elmi əsərin müəllifidir.

AYDAZADƏ Kamil Rəcəb oğlu (d.24.12.1950, Qusar) Azərb. riyaziyyatçısı, fizika-riyaziyyat e.d. (1989), prof. (1992). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1972). Həmin un-tin Hesablama Mərkəzində sektor müdiri (1974–77), Azərb. EA-nın Kibernetika İn-tunda şöbə müdiri (1995–2004) işləmişdir. 2004 ildən ADNA-da “Tətbiqi riyaziyyat” kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları mürəkkəb texniki və texnoloji obyektlərin optimallaşdırılması, modelləşdirilməsi sahəsinə aiddir. 290 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrın hazırlanmasında xidməti var.

AYDER, *E i d e r* – AFR-in şm.-ında, Şlezviq-Holşteyn federal ərazisində çay. Uz. 188 km. Mənbəyi Rendsburq ş.-ndən ş.-dədir. Ş.-dən q.-ə axır və Şimal dənizinə tökülür. Gəmiçiliyə yararlıdır.

AYDƏMİR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 26 km c.-ş.-də, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun üstündədir.

AYDIN – Türkiyənin q.-ində, Egey bölgəsində il. Sah. 8,0 min km². Əh. 965,5 min (2008). İnz. m. Aydın ş.-dir. Mərkəzi hissəsi ovalıq, şm.-ı və c.-u dağlıqdır. Ərazisindən Menderes çayı axır. Aralıq dənizi iqlimi hakimdir. Yay istı və quru, qışı mülayim və yağıntılıdır. Mis, dəmir və marmar filizləri, liqnit yataqları var. Turizm inkişaf etmişdir.

AYDIN – Türkiyənin q.-ində şəhər. Aydın ilinin inz. m. Əh. 171,8 min (2007). D.y. st. Avtomobil yolları qovşağı. Toxuculuq və yeyinti sənayesi müəssisələri var. Meyvə (zeytun, əncir və s.) ixrac edilir. Turizm inkişaf etmişdir.

AYDINBULAQ – Azərb. Resp. Şəki r-nunda kənd. Aydınbulaq ə.d.-nin (Aydınbulaq, Aşağı Daşağıl, Əliyar, Şixoba k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km c.-ş.-də, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 847 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, kitabxana, ATS; yaxınlığında orta əsrlərə aid Ağcaqala qülləsi və *Aydınbulaq qülləsi* var.

Aydın şəhərindən görünüşü.

AYDINBULAQ QÜLLƏSİ, *A ğ c a q a l a*, *M e y d a n q a l a*, *Q ı z Q a l a s ı* – Şəki r-nu Aydınbulaq k.-nin şm.-ində qüllə (taqr. 9–13 əsrlər, hünd. 10,5 m-dir). Çaydaşdan dördkünc formada tikilmişdir. Künclərin hər birində yarım-dairəvi bürc var. Üç mərtəbəlidir. 1-ci mərtəbənin ş. divarında qapı, 2 və 3-cü mərtəbələrdə pəncərə yeri var. A.q. keşikçi məntəqələrindən biri olmuşdur. Qismən dağılmışdır.

AYDINKƏND – Azərb. Resp. Quba r-nunun Güləzi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km c.-da, Dəndəlik silsiləsinin ətəyində, Vəlvələ çayının sahilindədir. Əh. 39 (2008); heyvandarlıqla məşğuldur.

AYDINQIŞLAQ – Azərb. Resp. Qəbələ r-nunda kənd. Aydınqışlaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km c.-da, Dəmiraparan çayının sağ sahilində, Qanıx-Əyriçay vadisindədir. Əh. 2183 (2008); əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

AYDINLI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Bərgəşlü kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 11 km c.-ş.-dədir.

AYDINLI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Diglə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 21,5 km c.-da. Əhər-Kələybar avtomobil yolunun 8,5 km-liyindədir.

“**AYDINLIQ**” – İngiltərədə yaşayan azərb.-lar tərəfindən nəşr edilmiş jurnal. Londonda 1988 il iyulun 17-ndə “Aydınliq mədəniyyət yoludur” devizi ilə nəşrə başlamışdır. İlk sayları 12 səhifə olmuş, daha sonra həcmi artırılaraq 36

səhifəyə çatdırılmışdır. Azərb. və fars dillərində çıxan “A.”-in əsas məqsədi Azərb. xalqının milli mədəniyyətini, dilini, tarixini təbliğ etmək olmuşdur. “**AYDINLIQ**” – Bakıda 1990–2004 illərdə nəşr edilmiş həftəlik qəzet. “Qayğı” cəmiyyətinin mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. dilində çıxan “A.” ilk sayından milli azadlığın, müstəqillik və suverenliyin təbliğatçısı olmuşdur. Tirajı 100–150 min nüsxəyə çatmışdır.

AYDINOĞULLARI – Anadolunun c.-q.-ində bəylik (dövlət) yaradan türk sülaləsi. Banisi Aydınoğlu Mübarizəddin Mehmeddir. *Gərmianoğullarına* xidmət edən Mehmed bəy 1308 ildə Aydınlini tutdu, Tirə, Ayasuluğ (Səlcuq), Birgi (Pirgion), Sultanhisar, İzmir və s. yerləri də ələ keçirərək müstəqil dövlət yaratdı. Birgi ş.-ni paytaxt elan etdi. Hakimiyyəti altında olan əraziləri beş oğlunun arasında bölüşdürdü, özü Birgədə qaldı. Ayasuluğda tərsənə tikdirərək güclü bir donanma yaratdı, İzmir körfəzini ələ keçirdi (1328, yaxud 1329). Bu dövrdə A. Saqqız, Bozcaada, Semadirek (Samofrakiya) a-rına, Gümülcinəyə (Komoti), Peloponnes sahillərinə və Gelibolu y-a-na yürüş etdilər. 1334 ildə hakimiyətə oğlu Umur bəy gəldi. Onun dövründə İzmirə hücum edən Venesiya, Rodos və Kipr donanmaları darmadağın edildi. 1335 ildə Peloponnes y-a-na yürüş edən A. çoxlu qənimət ələ keçirdilər, həmçinin Aləşehri tutdular. Bizans imperatoru III Andronik imperiya ərazisində baş verən üsyanı yatırmaq məqsədilə Umur bəydən dəstək aldı və bunun müqabilində Saqqız a.-ni ona bağışladı (1336). Umur bəy Bizansın

Qara dəniz sahillərinə təşkil etdiyi yürüşlərə (1339–40) qatılaraq xeyli qənimət ələ keçirmiş, səlibçilərə qarşı uğurlu müharibələr aparmışdır, onun hakimiyyət illəri A. bəyliyinə çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Umur bəyin ölümündən (1348) sonra A. bəyliyi tədricən tənəzzülə uğramış və 1425 ildə Osmanlı dövlətinə qatılmışdır.

Əd.: S ü m e r F. Selçuklular devrində Doğu Anadoluda türk beylikləri. Ankara, 1990.

AYDIŞƏ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Ətraf bölgəsinin Gavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 60 km c.-ş.-dədir.

AYDOĞMUŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 44 km c.-ş.-dədir.

AYDOĞUZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Tərk bölgəsinin Kənduvan kəndistanında, Miyanə-Təbriz avtomobil yolunun 30 km-liyindədir.

AYDUKƏVİÇ (Ajdukiewicz) Kazimej (12.12.1890, Ukrayna, Ternopol – 12.4.1963, Varşava) – polyak filosofu və məntiqçisi, Lvov-Varşava məktəbinin nümayəndəsi; Polşa EA-nın akad.-i (1952), Lvov (1928–39), Poznan (1945–55), Varşava (1925–28 və 1955–61) untlərinin prof.-u. A. 1930-cu illərdə *Vyana dərnişinə* yaxın olmuş, lakin “məntiq empirizm”in ehkamlarına tənqidi yanaşaraq, məntiqi sintaksis ideyasını təhlilin universal metodologiyası olmasını, “müşahidə dilli” ilə “nəzəriyyə dilli”nin kəskin fərqləndirilməsini qəbul etməmişdir.

A.-in özünün “semantik epistemologiya” proqramı çərçivəsində işləyib-hazırladığı məna konsepsiyasına görə, dil ilə ifadənin mənası həmin dil üçün məcburi olan aksiomatik, deduktiv və empirik qaydaların məcmusu ilə müəyyən edilir. Həmin qaydalar vasitəsilə müəyyən edilə bilməyən ifadələrə malik olmayan dil qapalı və “məntiqcə razılaşdırılmış” dil adlandırılır. Əgər sistemin bircə ifadəsi belə digərinə tərcümə edilmirsə, həmin dil sistemləri qarşılıqlı tərcüməolunmazdır. Qarşılıqlı tərcüməolunan qapalı dillərin hamısının mənası anlayış aparatı (“konseptual karkas”) əmələ gətirir və onun müşahidənin verilənlərinə tətbiqi “dünyanın mənzərəsini” verir. 1930-cu illərin ortalarından “radikal konvensionalizm” konsepsiyasından imtina edən A.-in

baxışları sonralar “radikal empirizmin”ə təkamül etmişdir. A. empirik əsaslandırılma (və təkzibolunma) tələbini məntiq qanunlarına da şamil etmişdir; bu zaman məntiqi sistemin seçimi bu və ya digər elmi fənnin predmet sahəsindən asılı olurdu.

Ә с ә г л ә г і: Картина мира и понятийный аппарат // Философия науки. Вып. 2, М., 1996; Язык и смысл // Философия и логика Львовско-Варшавской школы. М., 1999.

AYDZUVAKAMATSU, V a k a m a t s u, Y a n a y d z u – Yaponiyanın Fukusima prefekturasında şəhər. Honsü a.-nın şm.-indədir. Əh. 120 min (1995). Avtomobil yolları qovşağı. Toxuculuq, baramaəçmə, yeyinti sənayesi və bədii sənətkarlıq mərkəzidir. İqlim kurortudur. Turizm inkişaf etmişdir.

ÄYE-ÄYE – yarımmeymunlar cinsi; bax *Əliyağlılar*.

“AYEL TENDİQİ” (“Qadın bərabərliyi”) — Qazaxistanda nəşr edilən aylıq siyasi, ədəbi-bədii jurnal. 1925–28 illərdə Qızıl Ordada, 1929–34 illərdə Alma-Atada (indiki Almatı) qazax dilində buraxılmışdır. 1955 ildən “Kazaxstan ayeləri” adı ilə nəşr olunur.

ÄYER Alfred Culus (29.10.1910, London – 27.6.1989, London) – ingilis filosofu, məntiqi empirizmin nümayəndəsi. Britaniya EA-nın üzvü (1952). London (1946–59) və Oksford (1959–78) universitetlərinin prof.-u olmuşdur. A.-in fəlsəfi məntiqi pozitivizmin əsas prinsiplərini ingilis empiristləri və analitiklərinin ideyaları ilə birləşdirmişdir.

“Dil, həqiqət və məntiq” (1936) adlı ilk *Vyana dərnəyinin* ideyalarını təbliğ etmiş, əsas diqqətini mülahizələri idrakin meyarı kimi şərh etdiyi verifikasiya prinsiplərinin formulə edilməsinə yönəlmişdir. A. özünün verifikasiya barədə baxışlarını “Empirik biliklərin təməli” (1940) əsərində daha ardıcıl formalaşdırıb ifadə etmişdir. A. sonrakı işlərində fenomenalizmdən uzaqlaşmış və öz mövqeyini “təkmilləşdirilmiş realizm” adlandırmışdır.

Әд.: P a s s o r Г. Сто лет философии. М., 1998.

ÄYES, (Hayez) Françesko [11.2.1791, Venesiya – 12.12 (və ya 11.2). 1882, Milan] – italyan boyakarı. Venesiyada L. Kuerenanın studiyasında (1802–06) və Rəssamlıq Akademiyasında (1808–09) T. Matteinidən dərslər almışdır. Romada Rəssamlıq Akademiyasının təqaüdcüsü olmuşdur (1809–16). A.-in yaradıcılığına J.O.D. *Enqrin və nazaretlilərin* təsiri

olmuşdur. 1821 ildən Milanda işləmiş və 1822–80 illərdə Rəssamlıq Akademiyasında dərs demişdir. A.-in klassisizm üslubu illər keçdikcə dəyişmiş, daha çox romantizm, sonralar həmçinin salon incəsənətinə yaxın olmuşdur. Tarixi, ədəbi və məişət sətjetli tablolar (“Rinaldo və Armida”, 1814, Akademiya Qalereyası, Venesiya; “Səlibçilər Yerusəlimin divarı önündə”, 1838–50, Kral sarayı, Turin; və s.), portretlər (A. Mandzoni, 1841; K. Kavur, 1864; C. Rossini, 1870; avtoportretlər, 1848 və 1860) çəkmişdir. Vatikandakı Kyaramonti qalereyasının (1816–17) və Venesiyadakı Napoleoniko sarayının (indiki Korrer Muzeyi, 1817) divar rəsmlərini işləmişdir. C. Verdi ilə dostluq etmiş, ona səhnəqrafiya məsələlərinə dair məsləhətlər vermişdir.

AYƏ (ər. آیت – möcüzə, əlamət, rəməz) – Quran surələrinin müstəqil mənaya malik, tam və ya natamam cümlə, yaxud hərfələr toplusu formasında olan hissəsi. Quranda 6666 A. vardır.

AYƏTULLAH (ər. آية الله) – *fiqh* məsələlərinə dair müstəqil hökm vermək, qərarlar çıxarmaq hüququna malik *müctəhdilərin* ali rütbəsi.

AYGÜNLÜ – Azərb. Resp. Şabran r-nunun Gəndov ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-q.-də, Şabran düzənliyindədir. Əh. 763 (2008); əkinçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana; yaxınlığında Erkən Tunc dövrünə aid Çaqqallı təpə yaşayış yeri; 3 məscid (19 əsr) var.

AYĞIR – yetkin törədicilik erkək at. Cinsi yetişkənliyə 1–1,5 ildən sonra çatır, dövlük məqsədlə 3 yaşından istifadə olunur. Bir mövsüm ərzində hər A.-a əl üsulu ilə cütləşdirmədə 35–40, ilxıda cütləşdirmədə 20–25, süni mayalandırmada 500-ədək madyan ayrılır. Yaxşı yemlənen və düzgün istifadə edilən A.-ı 16–18 il cütləşdirmək olar. Döl götürmək üçün, adətən, cins A.-lardan istifadə edilir. Damazlığa yaramayan A. 2–3 illikdə axtalanır və işlək at kimi istifadə olunur.

AYĞIRCƏMƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhəndabad kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 21 km c.-q.-dədir.

AYĞIRGÖL – İrəvan xanlığının Karbi-basar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Ayğırqöl gölünün yanında azərb.-

ların yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və kəndin adı dəyişdirilərək əvvəlcə Ayqırılıç, 1978 ildə isə Aqnalıç qoyulmuşdur.

AYHBÜL (Aichbülh) – Şvabiya Alplarında, Federze gölünün c. sahilində Son Neolit – Erkən Eneolit dövrünə (e.ə. 5-ci minilliyin 2-ci yarısı) aid torflu yaşayış məskəni. Buhau şəhəri (Almaniya, Baden-Vürtemberg ərazisi) yaxınlığında yerləşir. Səthi üzvi materialların çox yaxşı qorunub saxlanması təmin edən torf ilə örtülmüşdür. A. 19 əsrin sonlarından tədqiq olunmağa başlanmışdır (E. Frank), 1921–28 illərdə (R.R. Şmidt, O. Paret, X. Raynert) qazıntılar tamamilə başa çatdırılmışdır. 3 cərgəli, düzbucaqlı 25 ağac evin fasadı və giriş göl tərəfədir. Evlər, əsasən, ikikameralı, karkaslı, ocaq yaxud sobalı olur. Qoşa çatılı damları ortadan sıra ilə düzülmiş dirəklərin üzərindədir, hündür taxta döşəmələr gillə suvanmışdır, girişin qarşısında səki var. Mebelin və məişət əşyalarının ağacdən düzəldilmiş hissələri, kətan və yun məmulatının qalıqları saxlanmışdır. Çox vaxt ititilli formalı yapma keramika batıq naxışlarla bəzədilmişdir; dəyirmi oturacaq qablar və ayaqlı qədəhlər, həmçinin çaxmaqdaşdan düzəldilmiş oraqlar, nizələr, oxlar, daş kərkillər, baltalar və güzrlər, buyuzdan toxalar (əksəriyyətinin ağac sapı qalmışdır) və s. tapılmışdır. İqtisadiyyatın əsasını ovçuluq, baliqçılıq, toxa əkinçiliyi (buğda, arpa, noxud, mərçi, darı) və ev heyvanlarının qısa-böy (“torflu”) cinsinin yetişdirilməsi təşkil edirdi. Almaniyanın c.-unda Rössen mədəniyyətini əvəz edən mədəniyyət (qrup) A. adlandırılmışdır. Bəzi tapıntılar onun *Lendel mədəniyyəti* ilə əlaqələri olduğunu təsdiq edir. Açıq səma altındakı muzeydə A. qəsəbəsinin ümumi görünüşünü əks etdirən nümunəsi yaradılmışdır.

AYXÁL – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp. ərazisində, eyniadlı şəhərin yaxınlığında iri almaz yatağı. 1960 ildə kəşf edilmişdir. 1961 ildən açıq, 1997 ildən yeraltı (680 m dərinliyədək) üsulla istismar olunur. Qalıq ehtiyatı 40–50 mln. kar hesablanmışdır. Yataq Yakutiya almazlı əyalətinin Daldın-Alakit kimberlitli sahəsində eyniadlı partlayış borusu ilə əlaqədardır. Süxurda almazın miqdarı çox yüksək (orta hesabla 5,5 kar/t), keyfiyyəti isə aşağıdır – qüsurlu və kiçik ölçülü kristallar üstündür. Çıxa-

rılan almazın yalnız 25%-i zərgərlik işləri üçün yararlıdır.

AYI ADASI (Björn öy) – Barens dənizində, Şpitsbergen arxipelaqından c.-da ada. Norveçə məxsusdur. Sah. təqr. 180 km²-dir. Şm.-ı çoxlu gölləri olan düzənlik, c.-u yüksək platodur (hünd. 536 m-ədək). Tundra bitkiləri yayılmışdır. Balıq ovlanır. V.*Barens* tərəfindən 1596 ildə kəşf olunmuşdur.

AYIBASAN – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 3.1.1935 ildən – Kirovakan, 1964 ildən – Quqark r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1878 ildə azərb.-lar sıxışdırılaraq kənddən çıxarılmış və kənd ləğv edilmişdir.

AYIBASAR – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Büllüdüz ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km şm.-q.-də, Sarıbaba d.-nin ətəyindədir. Əh. 47 (2008); işğaldan əvvəl (1992, may) əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

AYIÇINQILI, A y i ç i n q ı l ı l ı – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində, Qarabağ vulkan yaylasında dağ. Hünd. 3344 m. Tərtər və Bazar çaylarının mənbəyi yaxınlığında sönmüş vulkan konusudur. Yamaqları çınqıllıdır. Kiçik göllər var.

AYIDAĞ, A y u d a ğ – Ukraynada, Krım Muxtar Resp. ərazisində dağ və burun. Krım y.-a-nın c. sahilindədir. Uz. 3 km, hünd. 572 m-dir. Əsasən, qabbro-diabazlardan təşkil olunmuş lakkolitdir.

A. Krımda mühafizə edilən ərazidir. Burada sahəsi 527 ha olan ümumdövlət əhəmiyyətli yasaqlıq təşkil edilmişdir. Dağın yamaqlarında və zirvəsində həmişəyaşıl çiyələk ağacı, nadir Pont bigəvə-

Ayıdağ.

Ayiquğağı (Arctostaphylos).

ri, Krım buxurkolu, kol jasmini və bir çox başqa nadir relik bitki növləri yayılmışdır. Ərazi həmçinin tüklü palıd, şərq vələsi, hündür ardic, iydayarpaq armud, qaralikan bitən dənizkənarı meşələrlə örtülüdür. A.-ın lap zirvəsində palıd və vələslə yanaşı göyrüş, quşarmudu (üvəz), fıstıq, püstə ağacları bitir.

A.-da yaşayan heyvanlardan dələyə, sincaba, tülküyə, porsuğa, kirpiyə, boz dovşana, xırda gəmiricilərə, yarasalara və məməlilərin başqa növlərinə rast gəlinir. A.-ın sıldırım qayalıqlarında qağayılar, bəzən qarabatdaq, meşələrdə qurqur, bayquş, ağcədələn, arıquşu, sərçə, ziğziğ, qaratoyuq və s. növ quşlar yuvalayır. Sürünənlərdən burada su ilanları, təlxələr, kərtənkələlər, o cümlədən ayaqsız koramal yaşayır. A. florasında 533 növ bitki məlumdur; bu landsaft qorugunda rast gəlin 21 növ bitki və 16 növ heyvan Ukraynanın “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

“Artek” uşaq sağlamlıq düşərgəsi A.-ın c.-q. ətəyindədir.

AYIDAŞ SILSİLƏSİ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində silsilə. Dizə k.-ndən 2 km şm.-da şm.-q. istiqamətində uzanır. Ən yüksək zirvəsinin hünd. 1224 m-dir.

AYIDƏRƏSİ – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsindən c.-q. istiqamətində ayrılan Xəzəryurd yan qolunun suayırıcında zirvə. Hünd. 3115 m.

AYIDÖŞƏYİ – bax *Qujilər*.

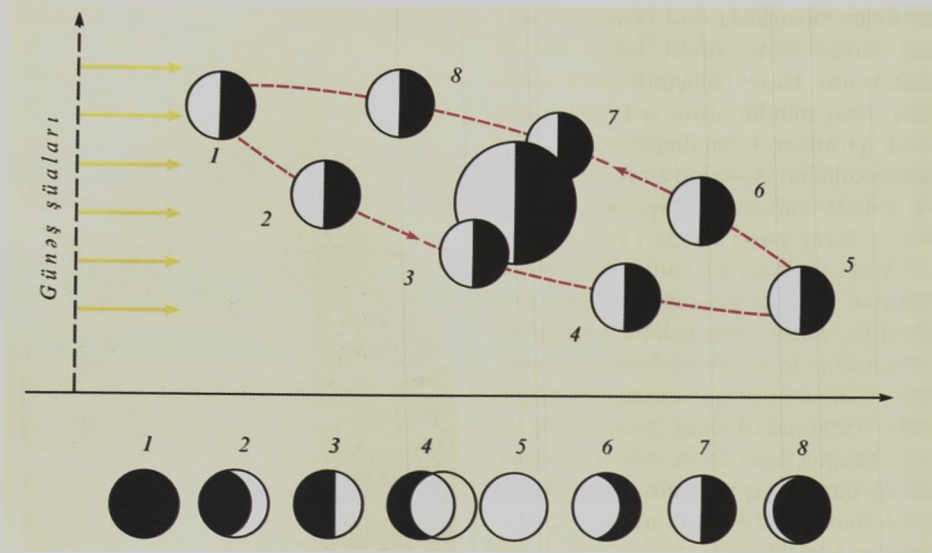
AYIFINDIĞI (Corulus iberica) – tozağacı fəsiləsindən ağac növü. Hünd. 50 m-ədək olur, gövdəsinin diametri 90 sm-ə çatır. Qabığı qonur-boz və çatlıdır.

Ayifındığı (Corulus iberica).

Six çətirlidir. Yarpaqlarının uz. 7–12 sm, eni 5–9 sm-dir; 4–8 ədəd uzun sarı rəngli erkəkci çiçək sırgaları payızda formalaşaraq bütün qışı yarpaqsız ağaca xüsusi gözəllik verir. Hər topada 5–10 ədəd fındıq yerləşir; bəzən tək-tək də olur. Meyvələri qərzəklidir; çətin sınıdır. Avqust-oktyabr aylarında yetişir. Dadı adi fındığın dadına yaxındır. Azərb.-da, Böyük Qafqazın orta dağlıq qurşağında ki meşələrində, əsasən, Zaqatala dövlət qorugunda qeydə alınmışdır. Qafqazın endem bitkisidir. Kiçik Qafqaz d.-rında, Kəlbəcər r-nu meşəliklərində 250–300 yaşlı ağaclar vardır.

AYIQUĞAĞI (Arctostaphylos) – erika fəsiləsindən bitki cinsi. Həmişəyaşıl, sərt yarpaqlı kollar, kolcuqlar, bəzən kiçik ağacdır. Mərcəngiləyə çox oxşayır. Çiçəkləri çəhrayıdır; başı aşağı əyilmiş xırda çiçəklər salxım və ya süpürgə çiçək qrupunda toplaşmışdır. Mayda çiçək-

Ayiquğağı (Arctostaphylos).

Ay səfhələrinin dəyişməsi.

ləyir. Çayırdəklə meyvəsinin unlu ləti qırmızıdır. 30-dan çox (bəzi məlumatlara görə 70-ədək) növü məlumdur. Şimal yarımkürəsinin Arktika və mülayim qurşağ zonalarında yayılmışdır. Adi A. (A. uvaursi) çox da hündür olmayan, yerə sərilən kolcuqdur. Şam və seyrək qarışaq meşələrində, sidr cəngəlliklərində, qumsal yerlərdə bitir. Yarpaqları tamkənarlı, üst tərəfdən parlaqdır. Tərkibindəki arbutin qlikozidi tıbbə, aşı maddəsi kimi dəri aşılmasında istifadə edilir.

AYILAR (Ursidae) – yırtıcı məməlilərin dəstəsinin bir fəsiləsi. Uz. 1–3 m-ədək, çəkisi 60–700 (bəzən 1000) kq-ədək olur. Başı uzunsov, qulaqları və gözləri kiçik, quyruğu qısa. Pəncəsi iri, beşbarmaq, yastıdabandır. Pəncəüstüdəgəzəndir. Qoxunu yaxşı duyur, pis eşidir, zəif görür. Xəzi boz, qonur, qara, ağ və sıxdır. Avrasiyada, Şimali Amerikada və Şimali Afrikada çox yayılmışdır. Əksər növləri meşələrdə yaşayır. 4–7 cinsi var; daha çox 4 cinsi (adi, eynəkli, dodaqlı və Malayya), bəzi məlumatlara görə isə 7 cinsi (qonur, ağ, ağdöş, baribal, eynəkli, dodaqlı, Malayya) ayırd edilir. Qafqazın müasir faunasında 1 cins (Ursus) yayılmışdır. Azərb.-da qonur ayı (U. arctos binaqadiensis) yarımnövü qazıntı halında tapılmış, hazırda Qafqaz (U. a. meridianalis Middendorff) və Suriya (U. a. Siriacus Hemprich Ehrenberg) A.-ı adlanan 2 yarımnövü yaşayır. Növündən asılı olaraq bitki, meyvə, həşərat, suiti və s. yeyir. 1–5 bala doğur. 50 ilədək yaşayır. Bütün növlər üçün qış yuxusuna getmək səciyyəvidir. Antropogen amillərin təsiri nəticəsində sayı azalmaqdadır.

5 növü və 5 yarımnövü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına salınmışdır. Əti yeməlidir; dərisindən məişətdə, piyindən və ödündən tıbbə istifadə edilir.

AYIN KÜLRƏNGİ İŞIĞI – Ayın görünən diskinin Günəş şüaları ilə birbaşa işıqlanmayan hissəsinin zəif işıqsızması; nazik aypara şəklində olan təzə Ayın yanında müşahidə olunur. A.k.i.-ni Yer yarımkürəsinin Günəşlə işıqlanan böyük hissəsi Aya tərəf çevrilən zaman Günəş şüalarının Yerdən əks olunması yaradır. A.k.i.-nin düzgün izahını ilk dəfə Leonardo da Vinçi vermişdir.

AYIN LİBRASIYASI (lat. libratio – rəqətmə) – Ayın öz orta vəziyyətinə nəzərən Yerdən müşahidə olunan zəif “yırğalanması”; Ayın qeyri-bərabər hərəkətinin nəticəsidir. A.l. zamanı Yerdən Ay səthinin 0,6 hissəsini görmək mümkündür. A.l. optiki (zahiri) və fiziki (həqiqi) olur. Optiki libراسiya müxtəlif mənşəli üç komponentdən ibarətdir: 1) uzunluq üzrə libراسiya (orta vəziyyətinə nisbətən \pm və ya q.-ə tərəf) maks. $7^{\circ}45'$ olub, Ayın öz oxu ətrafına bərabər, Yerin ətrafına isə qeyri-bərabər sürətlə fırlanmasından alınır; 2) enlik üzrə libراسiya $6^{\circ}41'$ -yə çatır və Ayın fırlanma oxunun onun orbit müstəvisinə meyilli olmasından yaranır; 3) parallaxtik və ya sutkalıq libراسiya ($\sim 1^{\circ}$) Yerin müxtəlif nöqtələrində aparılan müşahidə istiqamətinin dəyişməsindən alınır.

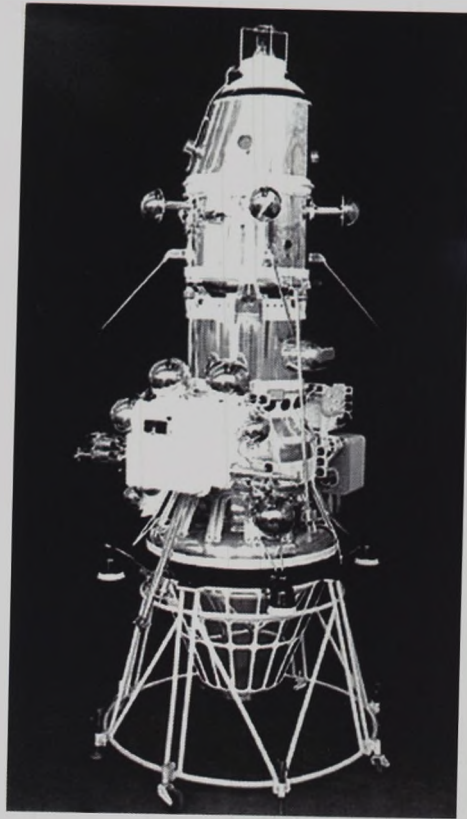
Fiziki libراسiya $\sim 2^{\circ}$ olub, Ayın Yerə tərəf olan böyük yarımxoxunun periodik olaraq sapsması, Yerin cazibə qüvvəsinin isə onu öz vəziyyətinə qaytarmağa cəhd etməsi nəticəsində baş verir.

AYIN SƏFHƏLƏRİ (ər. səfhə – üz, səth) – Ayın görünən hissəsinin müxtəlif formaları. A.s. Ayın orbitdə hərəkəti zamanı onun səthinin Günəşlə işıqlandırılması şəraitinin dəyişməsindən asılıdır. Əsas səfhələr: təzə Ay, birinci rüb, bədirlənmiş Ay və axırıncı rüb. Təzə Ay zamanı Ay Yerlə Günəş arasında olur və onun Yerə tərəf çevrilən hissəsini Günəş işıqlandırmadığı üçün görünür. 2–3 gündən sonra Ay Günəşdən təqr. $25\text{--}38^{\circ}$ \pm uzaqlaşır və axşamlar q.-də qabarıqlığı Günəşə tərəf olan ensiz oraq şəklində görünür. Bu səfhə hilal da adlanır. Təzə aydan bir həftə sonra Ay Günəşdən 90° \pm uzaqlaşır və qabarıqlığı Günəşə tərəf çevrilmiş yarımdairə şəklində görünür. Bu səfhə birinci rüb adlanır. Bundan bir həftə sonra Ay dairə şəklini alır və onun işıqlı yarımkürəsi Yerə tərəf olur. Bu səfhə dolu Ay və ya bədirlənmiş Ay adlanır. Daha bir həftə sonra Ay Günəşdən qərbə 90° yaxınlaşır, qabarıqlığı əks istiqamətdə Günəşə tərəf çevrilmiş yarımdairə şəklində görünür və axırıncı rüb adlanır. İki eyni A.s. arasında keçən müddət 29,53 orta Günəş gününə (sinodik aya) bərabərdir.

AYIN SÜNİ PEYKLƏRİ (ASP) – Ay ətrafı orbitə çıxarılmış kosmik uçuş aparatları. Ayın ilk sünə peyki 1966 il martın 31-də buraxılmış “Luna-10” kosmik aparatıdır. ASP-nin hərəkəti, əsasən, Ayın cazibə qüvvəsi ilə müəyyən edilir. ASP buraxılarda daşıyıcı raketin axırıncı pilləsi əvvəlcə Yer peykinin orbitinə çıxarılmış, sonra reaktiv mühərrikin əlavə qoşulması ilə Aya doğru uçuş orbitinə keçirilmişdir. Kosmik aparatın sürəti, Yerətrafi orbitdən Aya doğru start götürərkən parabolik orbitdəki sürətdən kiçik olur. Yer səthindən 200 km hünd.-də Yerətrafi orbitdən start götürərkən mümkün olan ən kiçik sürət $\sim 10,92$ km/san-dir (bu hünd.-də parabolik sürət 11,015 km/san-dir). Bu sürətlə kosmik aparatın Ay ətrafına qədər olan uçuş müddəti $\sim 4,74$ gündür. 10,93 və 10,96 km/san start sürətlərində uçuş uyğun olaraq 3,5 və 2,6 gün davam edir. Kosmik aparat Ay mərkəzindən 66000 km məsafədə Ayın cazibə təsiri sferasına daxil olur. Ay ətrafına dolanması üçün aparatın sürəti 0,8 km/san-dən kiçik olmamalıdır. Bu sürət Aydan 66000 km məsafədə aparatın parabolik sürətindən (0,38 km/san) kifayət qədər böyükdür. Bu şərtlər daxilində kosmik aparat passiv

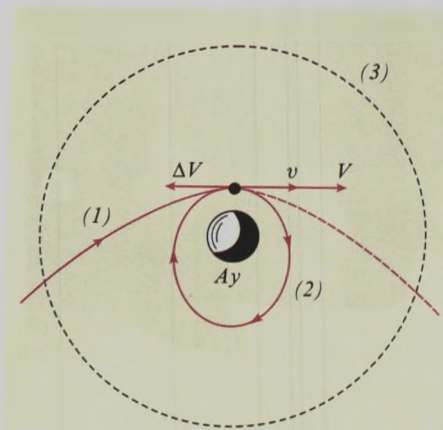

Ayılar: 1 – ağ ayı; 2 – qızıq (qonur ayı); 3 – eynəkli ayı; 4 – baribal (qara ayı); 5 – Himalay ayısı (ağdöş ayı); 6 – dodaqlı ayı; 7 – Malayya ayısı.

"Luna-10" avtomatik stansiyası.

(idarə edilməyən) hərəkət halında Ay ətrafına hiperbolik trayektoriya boyunca dolanır, sonra Ayın təsir sferasını tərk edərək Yerə qaydır. ASP-nin Ay səthinə endirilməsi və eləcə də Yerə qaytarılması Ayətrafi orbitdən həyata keçirilir. "Luna-10" Yerətrafi orbitdən Aya 10,87 km/san sürətlə (Yerdən 270 km yüksəkdə) start götürmüş, 3,5 gündən sonra Ay ətrafına dolanaraq, onun səthindən

Kosmik aparatın Ayın peyki orbitinə keçmə sxemi: V – kosmik aparatın selenosentrik hiperbolik orbitdən (1) Aya yaxın nöqtədəki sürəti; ΔV – tormozlayıcı impuls; v – kosmik aparatın Ayın peyki orbitinə (2) keçməsi nəticəsində tormozlanmadan sonrakı sürəti; 3 – Ayın cazibə təsiri sferası.

1000 km məsafədə selenosentrik orbitə çıxarılmışdır (selenosentrik sürəti 2,1 km/san). Tormozlayıcı raket mühərriki işə salındıqdan sonra kosmik aparatın sürəti 1,25 km/san azaldılmış və o, aposelendə Aydan məsafəsi 1017 km, periselendə isə 315 km olan Ayətrafi orbitə keçirilmişdir. 1966–74 illərdə 7 "Luna" (SSRİ) və 5 "Lunar orbiter" (ABŞ) seriyalı ASP Ayətrafi orbitə çıxarılmışdır. Ayətrafi gəmilərdə yerləşən elmi-tədqiqat cihazları ilə Ay səthinin və Ayətrafi fəzanın xassələri tədqiq edilmiş, Ay səthinin topoqrafik xəritəsinin tərtibi üçün müxtəlif məsafələrdən Ayın şəkilləri çəkilmiş, Ay sahəsinin cazibə təsirini, formasını, daxili quruluşunu və kütləsini təyin etmək üçün ölçmə işləri aparılmışdır. "Luna" seriyalı peyklərdə Ay süxurlarının qamma və infraqırmızı şüalanmasını öyrənmək üçün spektrometrlər, Günəş küləyini və kosmik şüaları, Ayətrafi fəzada meteor selini qeyd edən, Ayın maqnit sahəsini və kosmik radioşüalanmanı tədqiq edən cihazlar qoyulmuş, Ay səthinin böyük ölçüdə çəkilən şəkilləri peykə yerləşən xüsusi televiziya qurğuları ilə Yerə verilmişdir. "Lunar orbiter" peykləri Ay süxurlarının kimyəvi tərkibini öyrənməklə yanaşı, Ay səthində radioaktiv maddələrin konsentrasiyasını da ölçmüş, eləcə də "Apollon" kosmik gəmilərinin enməsi üçün Ay səthində yer seçməkdən ötrü müxtəlif məsafələrdən Ayın şəklini Yerə vermişdir. Bu peyklərin orbitinin sarsılmasını araşdırarkən Ay səthinin müxtəlif dərinliklərində yerləşən maskon (mass concentration) adlanan böyük konsentrasiyalı maddələr aşkar edildi. Ayətrafi fəza və Ay səthinin müxtəlif sahələri haqqında hərtərəfli informasiya toplamaq məqsədilə ASP bir-birindən aposelen və periselen məsafələri, eləcə də meyl bucağı ilə fərqlənən müxtəlif orbitlərə buraxılır.

AYIN TUTULMASI – bax *Günəşin və Ayın tutulması*.

AYIPƏNCƏSİ (Agrimonia) – gülçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Vəzili – tüküklü gövdəsi və tək lələkvarı yarpaqları olan çoxillik kökümsovlulardır. Çiçəkləri 5 üzvlü, sarı, uzun sünbülvarı salxımlarda toplanmışdır. Meyvəsi üzəri qarmaqşəkilli qılcıqlarla örtülmüş 1–2 ədəd findıqcıqabənzər meyvəciklərdən ibarətdir; yetişmiş meyvələri heyvanların yununa, eləcə də paltara yapışır. Əsasən Şimal yarımkü-

Ayıpəncəsi (Agrimonia).

rəsinin mülayim qurşağında təqr. 15 növü məlumdur. Azərb.-da 1 növü – Aptek A. (A. eupatoria) bitir. Kolluqlarda, seyrək meşələrdə, çəmənlərdə, meşə, yol və çəpərlərin kənarında yayılmışdır. Tərkibində aşı maddəsi və sarı boyayıcı maddə var.

AYIRDETMƏ QABİLİYYƏTİ, ayırdetmə gücü – 1) radio, foto, optik sistemlərin və s. fəzada zamana, yaxud fiziki xassələrinə görə çox yaxın olan obyektləri (prosesləri) fərqləndirmək xassəsi; xassənin miqdarı ölçüsü (məs., obyektin A.q. onun ayrı-ayrı təsvir etdiyi və xüsusi test-obyekt təsvirinin 1 mm-inə düşən strixlərin sayı ilə ifadə olunur). 2) Fotomaterialda – fototəbəqənin obyektin təsvirinin xırda detallarını ayrılıqda yaratmaq, təsvir etmək qabiliyyəti; fototəbəqənin işığahəssas komponentlərinin disperslik dərəcəsindən irəli gəlir və optik təsvirin təzadından, şüanın spektral tərkibindən, ekspozisiyadan, aşkarlama şəraitindən və s. amillərdən asılıdır. 3) Spektroskopiyada – spektral cihazın iki oxşar spektral xətti fərqləndirmək qabiliyyətini əks etdirən xarakteristikası.

AYIRICI – 1) yüksəkqərginlikli elektrik şəbəkəsinin ayrı-ayrı sahələrində cərəyan olmadıqda onları şəbəkədən avtomatik ayıran elektrik aparatı. Ayırma müddəti 1 san-dən azdır. A. qısaqapayıcı ilə birlikdə də tətbiq edilir. 2) İzolyatora bərkidilən elektrotexniki quruluş; tərpənməz və tərpənən kontaktlar şəklində olur. A. cərəyan olmayan sahələrdə profilaktik və təmir işlərinin təhlükəsiz aparılmasını təmin edir.

AYIRICI SÜZGƏC – əsasən, rezistor və kondensatordan tərtib olunmuş elektrik süzgeci. A.s. ilkin gücləndirici kaskadların qida mənbəyi ilə birləşdirildiyi naqilə ardıcıl, paralel və ya qarışıq sxemlər üzrə qoşulur. A.s. radiotexniki qurğuların sxemlərindəki kaskadların dövrəsindən axan dəyişən cərəyanların digər kaskadlara keçməsinin qarşısını alır, onların dayanıqsız işləməsinə səbəb olan kaskadlararası parazit əks-əlaqələrin təsirini zəiflədir.

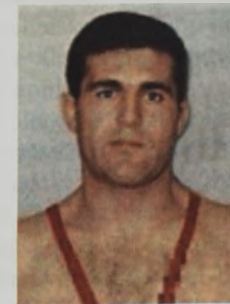
AYISOĞANI (Allium ursinum), çöl-sarımsağı, qara soğan, xal-yar – soğan cinsindən çoxillik soğanaqlı ot bitkisi. Avrasiyada yabarı halda bitir. Soğanı uzunsov, 1 sm enindədir. Gövdəsi üçtilli, yaxud dəyirmi olub, hünd. 15–50 sm-ə çatır. Çiçəkləri ağdır.

Ayisoğanı (Allium ursinum).

Yarpaq lövhəsi uzunsov ellipsvarı-neştəvarı, itiucudur. Çətiri yastı, az və ya çoxçiçəklidir. Kölgəli meşələrdə yayılmışdır. Cavan yarpaqları yeyilir və turşuya qoyulur. Soğanağının tərkibində yod var. A.-ndan hazırlanan preparatlar mədə-bağırsaq xəstəliklərinin və arteriosklerozun müalicəsində istifadə olunur. Balverən bitkidir.

AYİK Əhməd (d. 1938, Hafik, Sivas) – türk idmançısı. Sərbəst güləş üzrə 2 qat dünya (1965, 1967) və Avropa (1967, 1970), 19-cu Olimpiya Oyunlarının (1968, Meksiko) çempionu olmuşdur.

AYKAIT – bax *Qətran*.
"AYKAP" ("Ayna") – Qazaxstanda ilk

demokratik istiqamətli istimai-siyasi, ədəbi-tənqidi jurnal. Troitsk ş.-ndə (indiki Çelyabinsk vil.) 1911–15 illərdə nəşr olunmuşdur. İlk vaxtlar ayda bir, daha sonra iki dəfə çıxmışdır. Həcmi 15–24 səh. olmuş, cəmi 88 sayı buraxılmışdır.

AYKİDÓ – yapon əlbəyaxa döyüş növü. A. sırf özünümüdafiə xarakteri daşıyır; məqsədi rəqibin hərəkətlərini onun özünə qarşı yönəltməkdir. A. üzrə yarışlar keçirilmir, yalnız bəzi məktəblərində sərbəst təkbətək görüşlər təşkil olunur. A.-nın prinsipləri Ueşiba Morihey tərəfindən 1920–30-cu illərdə işlənib hazırlanmışdır. Bu unikal təlimin əsasını üç tərkib komponenti – ruhun özünü təkmilləşdirməsi, qətiyyətlik (kime) və anatomiyanı bilmək təşkil edir. 1950-ci illərdən A. döyüş növü bütün dünyada yayılmağa başlamışdır.

AYKİNİT [Aykin soyadından] – mineral. Kimyəvi tərkibi PbCuBiS₃. Rom-

Aykinit.

bik sinqoniyada kristallaşır. Uzun sütünvarı-iyənəvarı kristalları var. Druzlarda və dənəvər aqreqatlarda rast gəlinir. Rəngi müxtəlif çalarlı bozdur. Metal parlıtısına malikdir. Sərtliyi 2–2,5, xüs. ç. 7,1. Hidrotermal yataqlarda Pb, Zn, Au, W, U və s. ilə assosiasiyada, vollastonitli skarlarda rast gəlir.

AYQIRGÖL – İrəvan xanlığının Karbi-basar mahalında (9.9.1930 ildən Vəğarşabad, 12.3.1945 ildən – Eçmiədzin r-nu), Ayğirgölün sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918–19 illərdə erməni təcavüzü nəticəsində kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və kəndin adı dəyişdirilərək əvvəl Ayqırılıç, 1978 ildə isə Aknalıç qoyulmuşdur.

AYQUN MÜQAVİLƏSİ (1858) – Rusiya imperiyası ilə Çin arasında ticarət, həmçinin Amuryanı və Primoryedəki ərazilərin bölüşdürülməsi haqqında müqavilə. Mayın 16 (28)-nda Ayqun ş.-ndə (indiki ÇXR, Xeyxe) imzalanmışdır.

Müqaviləyə görə, Rusiya *Nerçinsk müqaviləsi* (1689) ilə itirdiyi torpaqların bir hissəsini geri aldı. A.m.-nə əsasən Rusiyaya Amur çayının sol sahilini (Arqun çayından Amurun mənsəbinədək), Çinə isə Amur çayının sağ sahilini (Ussuri çayının Amura töküldüyü yerədək) keçdi. Ussuri çayından Sakit Okean sahillərinədək olan ərazi sərhədlə ayrılanaqədək (dəqiq vaxtı müəyyən edilməmişdi) iki dövlətin ümumi istifadəsində qalırdı. Amur, Ussuri və Sunqari çaylarında yalnız rus və Çin gəmiləri üzə bilirdi. Bu çayboyu ərazilərdə yaşayan hər iki dövlətin təbəələrinə "qarşılıqlı ticarət" aparmağa icazə verildi. Amur çayının sol sahilində, Zeya çayının Amura töküldüyü yerin yaxınlığında yaşayan mançurlar Çinin yurisdiksiyasında qalırdılar. A.m. *Tyanszin müqaviləsi* (1858) və *Pekin müqaviləsi* (1860) ilə birlikdə Çin ilə Rusiya imperiyası arasındakı sərhədləri hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirdi.

AYLANT (Ailanthus), Çin göyrüşü – aylant fəsiləsindən yarpağını təkən ağac cinsi. Hünd. 12–20 m-ədək olur. Yarpaqları növbəli, tək lələkvarıdır. Çiçəkləri xırda, ikicinsiyətli, xoşagəlməz iylidir; iri süpürgəvari çiçək qrupunda toplanmışdır. Yetişmiş meyvəsi 5–6 ədəd birtoxumlu qanadmeyvəyə parçalanır. Vətəni Çindir. Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada, Avstraliyada 15 növü məlumdur. Azərb.-da aran və dağətəyi r-nlarda yabarı halda bitir; Çin göyrüşü (A. altissima) növü yaşıllaşdırma məqsədilə əkilir. Torpağa az tələbkar, tezböyüyən, qaza, tüstüyə, quraqlığa davamlıdır. Oduncağı inşaat işlərin-

Aylant (Ailanthus).

də, xırda məmulat hazırlanmasında istifadə edilir; qabığı dərman kimi (qurdqovucu və dizenteriyaya qarşı) işlədilir. A.-ın digər növləri, əsasən, tropik ölkələrdə yetişdirilir, yarpaqları aylant ipəkqurdunu yemləmək üçün istifadə olunur; onuncağı və həmçinin qatranı da işlədilir (tüstüyə vermək üçün).

AYLANT İPƏKQRDU (*Samia cynthia*) – tovuzquşugözlər fəsiləsindən gecə kəpənəyi. Açılmış halda qanadlarının uz. 11–14 sm-dir; cəhrayımlı lentəbənzər naxışlı və dörd ədəd oraşşəkilli açıq ləkəli zeytunu-qəhvəyi rəngdədir. Ön qanadlarının ucu bayır tərəfə əyilmişdir. Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada yayıl-

Aylant ipəkqurdu (*Samia cynthia*).

mışdır; Şimali və Mərkəzi Amerikaya, Orta və Cənubi Avropaya gətirilmişdir. Tırtılları çoxyeyəndir, ən çox *aylant* yarpaqlarını yeyir. Baramasından ipək alınır. Çində, Hindistanda, Yaponiyada yetişdirilir, lakin sənaye əhəmiyyəti azdır. Laboratoriya obyekt kimi istifadə edilir. **AYLAOŞAN** – Çinin c.-unda, Yunnan yaylasında silsilə. Yuanszyan (Xonqxa) çayının sağ sahilı boyunca uzanır (450 km). Hünd. 2998 m-ədək. Mezozoy əhəngdaşları və qırmızı rəngli süxurlarla örtülmüş kristallik şistlərdən təşkil olunmuşdur. Tropik və şam meşələri, qurğuşun yataqları var.

AYLEND-KÖPPER – Kanadanın Britaniya Kolumbiyası əyalətində, Vanquver a.-nda mis-molibden yatağı. Ölkədə ən böyük yataqlardan biri. 1971 ildən istismar olunur. Filizin ilkin ehtiyatı təq. 250 mln. t-dur. Cu-un filizdə orta miqdarı 0,52%, Mo-in 0,017%-dir; həmçinin Au, Ag, Re vardır. Həsarat mərkəzi Port-Hardi ş.-dir.

AYL-ROYAL MİLLİ PARKI – ABŞ-nin Miçiqan ştatı ərazisindədir. Yuxarı gölün şm.-q.-indəki eyniadlı ən iri adanı (uz. 72 km, eni 14 km) əhatə edir. 1931 ildə yaradılmışdır. Sah. 231,6 min ha. Buradakı ibtidai meşələrdə canavar, daxili su hövzələrində qunduz, susamuru, 46 növ balıq və 200 növdən çox quş məskunlaşmışdır; biosfer qoruqdur.

Ayl-Royal Milli Parkı.

AYMAK, o y m a q – yurd, oba, məskən mənalarını bildiren termin. A.-da qohum qruplar, nəsil və ya icma birləşirdi. Əbülqazi Bahadır xana (17 əsr) görə, A. sözü uyğur, qədim türk və monqol dillərində “toplanmaq”, “qaydaya tabe olmaq” mənasındadır. 2) Monqolustanda, Buryat və Altay resp.-rında inzibati-ərazi vahidi.

AYMAKLILAR – bax *Çaharaymahlılar*. **AYMANOV** Şaken Kenjetayeviç (15.2.1914, Pavlodar vil.-nin Bayanaul k. – 23.12.1970, Moskva; Almatada dəfn edilmişdir) – qazax aktyoru, teatr və kino rejissoru. SSRİ xalq artisti (1959). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1952). 1933 ildən Qazaxıstan Dram Teatrında aktyor, rej. (1947–51 illərdə baş rej.) işləmişdir. Teatrda əsas rolları: Koblandı (“Koblandı”, M. Auezov) Satin (“Həyatın dibində”, M. Qorki), Tixon (“Tufan”, A. N. Ostrovski), Petruççio (“Şiltaq qızın yumşalması”, U. Şekspir) və s. 1940 ildən kinoda aktyor və rej. kimi fəaliyyət göstərmişdir. “Abayın məhəbbəti” (1946), “Cambul” (1953) və s. filmlərə çəkilmişdir. “Məhəbbət poeması” (1954), “Çöllər qızı” (1955), “Biz burada yaşayırıq” (1957), “Atamanın aqibəti” (1970) və s. filmlərin rej.-dur. Uzun müddət “Qazaxfilm” kinostudiyasının (1984 ildən onun adı daşıyır) bədii rəhbəri olmuşdur.

AYMARA DİLİ – aymaraların dili. Boliviya Resp.-nin rəsmi dillərindən biri. Həmçinin Peru, Çili və Argentinada yayılmışdır. Məhdud şəkildə mətbuatda, radioverilişlərdə, təhsildə və ibadət-

də işlənir. İnk imperiyasının əsas dillərindən (keçua və pukina dilləri ilə bərabər) biri olmuşdur. A.d.-ndə danışanların sayı Boliviya təq. 1 mln. 600 min (2004), Peruda 300 minə yaxın (1993), Çilidə təq. 50 mindir (1992).

A.d. Cənubi Amerika *hindi dillərindən* biridir. Xakaru və kauki (Peru) dilləri ilə bir ailədə (aymara, yaxud xaki adlandırılan) birləşir. A.d.-nin dialektləri mürəkkəb struktura malikdir: L. Briqqsin təsnifatına görə 3 qrupa bölünür – şimal, cənub və aralıq dialekt qrupları. A.d.-nin *konsonantizmi* üçün kipləşən samitlərin üçqat (sədə, aspirat və abruptiv) qarışması səciyyəvidir. *Vokalizminə* 3 qısa və 3 uzun fonem (i, u, a, i, ä, ü) daxildir.

Morfoloji cəhətdən iltisacı dildir. A.d. üçün yüksək dərəcədə inkişaf etmiş *sintetizm*, feli sözdəyişmə və sözdüzəltmə, akkuzativ konstruksiya səciyyəvidir. Sözlərin düzülüşü belədir: “sübyekt + obyekt + fel”. Yazılı abidələri 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərindən başlayaraq yaradılmışdır: Bibliyadan tərcümələr, yazıya alınmış ədəbi miflər, folklor mətnləri, hekayələr və s. 16–17 əsrlərdən başlayaraq latın qrafikası əsasında hazırlanmış müxtəlif əlifbalardan və transkripsiya sistemindən istifadə olunur. 1984–85 illərdə Boliviya və Peruda latın qrafikası əsasında əlifba qəbul edilmişdir. A. d.-nin ilk leksik və qrammatik təsviri 16 əsrin sonlarında italyan missioneri L. Bertonio tərəfindən tərtib edilmişdir. A.d. digər Cənubi Amerika hindi dillərindən daha yaxşı, lakin keçua dilindən xeyli az dərəcədə öyrənilmişdir.

AYMARAALAR – Cənubi Amerikanın q.-ində hindi xalqı. Əsasən, Boliviyanın q.-ində (başlıca olaraq, La-Pas, Oruro və Potosi dep.-tlərində) təq. 2 mln.

nəfər; 2000) yerləşən Titikaka gölü ətrafındakı yüksək dağlıq vil.-lərdə, Perunun c.-unda (Puno dep.-ti və Mərkəzi Perunun bir neçə məskənində) təq. 970 min nəfər), Çilinin şm.-ında (26 min nəfər) və Argentinada (40 min nəfər) yaşayırlar. Mərkəzi, cənubi və karanqa A.-ına bölünür. *Aymara dilində*, həmçinin ispan və keçua dillərində danışılır. Dindarları, əsasən, katolikdir.

İspaniya işğalına qədərki dövrdə şm.-da Vilkanota çayınadək, c.-da Koy-pasa və Uyuni şoranlıqlarınadək, q.-də isə Sakit okeanın sahilıyanı ərazilərinədək məskunlaşmışlar. 14 əsrdə – 15 əsrin əvvəllərində A.-ın Kançi, Kanna, Kolya, Lupaka, Pakaxe və s. tayfa birlikləri yaranmışdır. 15 əsrin 2-ci yarısında *İnk dövlətinin* tərkibinə qatılmış və *keçualar* tərəfindən qismən assimilyasiyaya uğramışlar. Əsas ədəbi məşğuliyyətləri əkinçilik (kartof, kinoa, oka) və heyvandarlıqdır (lamalar). Toxuculuq (qadınlar – ədəbi üfüqi dəzgahda, kişilər – ispanlardan mənimsənmiş pedallı dəzgahda), lama və alpaca yunundan naxışlı toxumalar (kişilərdə konussəkilli qulaqlı papaqlar – lyuço, koka yarpaqları üçün çantalar, pul kisələri və s.), yapma naxışlı keramika istehsalı, metallurgiya (ədəbi metal işləmə mərkəzləri kimi Hesus-de-Maçaka və Korokoro qalmaqdadır), qarğı qayıqların (uampu) düzəldilməsi və s. ədəbi sənətkarlıq sahələridir. A.-ın bir hissəsi şəhərlərdə yaşayır, onlar Boliviyanın saxtacı əhalisinin əksəriyyətini təşkil edir. Ədəbi kişi geyimi: gödək şalvar, tunika tipində köynək və ponço, qadın geyimi: bluzka, bir neçə bürməli enli yubka və şal. Baş geyimləri: həsir və fetr şlyapalar, kişilərdə toxunma papaq-lyuçolar. Dinləri üçün katolisizm ilə İspaniya işğalına qədərki dövrə aid kulturların (dağlar – apu, əcdadlar – açaçila, Yer-ana – Paçamama, yeraltı ruh – Tio və s.) sintezi səciyyəvidir. Sinkretik “hindi kilsəsi” formalaşır. Katolik bayramlarında ləkədən baş geyimləri, maskalar və heyvan dərisi ilə bəzənmiş, kostyumlu (konkista dövrü personajlarının iştirakı ilə heyvanlara həsr olunmuş), teatrlaşdırılmış (“Dyabla-da”), burleks rəqslər və s. adətlər qalmaqdadır.

Folklor. Şaquli fleytalardan (pinkolyo, kena), təbillərdən (bombo, tinya), həmçinin armadil çanağından hazırlanmış “hindi gitarası”ndan (çaranqa) və s. ibarət instrumental ansamblın

müsayəti ilə ifa olunan uayno rəqsləri populyardır. Eynitipli alətlərdən ibarət ansamblara rast gəlinir. Solo musiqi ifaları, o cümlədən fleytada çoban havaları, ədəbi kultlara, həmçinin katolik kilsəsi müqəddəslərinə həsr olunmuş k’oçu (pentatonikaya əsaslanır) adlanan mahnı-dualar (o cümlədən parauakax – yağış duası); təqvim-mərasim mahnıları (o cümlədən əkinçilik işlərinin başlanmasına həsr olunan kalya mərasimində çaxra-kakoy) yayılmışdır. Lirik mahnılar arasında – solo məhəbbət araviləri (həmçinin keçualarda); bu mahnıların sausesito (“kiçik söyüd”) qrupunu A. gəncləri həmçinin pinkolyo fleytasında (sevdiiyi qıza məhəbbət etirafı zamanı) ifa edirlər.

AYMİRZƏYEV Jolmirza Mirza oğlu (9.10.1910, indiki Qaraqalpaqstanın Çimbay r-nu – 1996) – qaraqalpaq şairi, dramaturq, nasir. Özb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1957). İlk şeir kitabı 1935 ildə çap olunmuşdur. “Axın” (1946), “Mənim qəhrəmanlarım” (1949) və s. kitabların müəllifidir. “Aygül-Abat” (1946), “Berdak” (1950), “Rövşən” (1956) və s. pyes, hekayə, oçerk və felyetonlar yazmışdır. Müharibədən sonrakı qaraqalpaq kəndinə həsr olunmuş “Kumekbayın hiyləsi” (1958) romanı, “Yetim ürəyi” (1967) avtobiografik povesti var. Bakı haqqında şeirlər yazmışdır. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

AYN İRQİ – bax *Kiril irqi*.

“AYNA” – Bakıda nəşr edilən müstəqil ictimai-siyasi qəzet. İlk nömrəsi 1990 il avqustun 15-ndə Azərb. dilində çıxmışdır. Həftədə bir dəfə dünya mətbuatının icmal kimi buraxılmış, daha sonra müəllif məqalələri əsasında formalaşmışdır. “Zerkalo” qəzetinin tərcüməsi kimi nəşr edilən “A.” 1999 ilin aprelində nəşrini dayandırmış, 2001 ilin fevralında fəaliyyətini həftəlik qəzet kimi bərpa etmişdir. 2003 ilin aprelindən gündəlik nəşr olunur. Şənbə buraxılışı dörd səhifə həcmində müxtəlif tematik əlavələrlə dərc edilir.

AYNA ÇUQUN – tərkibində 10–25% manqan, 2%-ə qədər silisium olan, sınıq yeri xarakterik güzgü parıltısı verən *çuqun*. Bərk və kövrəkdir. Poladəridən aqreqatlarda poladın tərkibindən oksigen və karbonun çıxarılması üçün işlədilir.

AYNABƏND – bax *Şüşəbənd*.

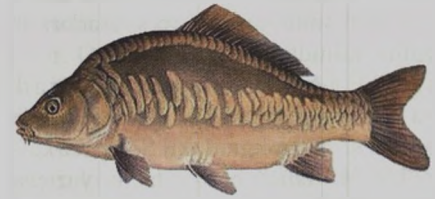
AYNABƏNDLİK – əsasən, müxtəlif formalı kiçik güzgü parçalarından yara-

dılan bədii kompozisiya. Mozaikamı xatırladır. A.-də işlədilən güzgü parçaları böyük də ola bilər. A., adətən, məscid, saray, malikanə və bəzən yaşayış evlərinin tavan, tağ, stalaktit, divar, *buxarı, raf, taxça* və s. hissələrinin bədii tərtibatında işlədilir. Müəyyən kompozisiyaya tabe edilən A. həndəsi və əyri xətlərlə ornamet şəklində olur. A.-də işlədilən güzgü parçaları rəsmə uyğun surətdə qabaqcadan kəsilib səth üzərinə gəclə yapışdırılır. Çox vaxt güzgülərin ətrafı (qabarıq formada) çərçivələnir.

A. sənəti Azərb.-da (Gəncə, Təbriz, Ərdəbil və s.) orta əsrlərdə inkişaf etmişdi. 19 əsrdə Bakı, Şəki, Lənkəran, Lahıc və s. yerlərin məscid, saray və yaşayış binalarında da A.-dən istifadə olunmuşdur. A. sənəti İran, Türkiyə, Hindistan və bir sıra ərəb ölkələrində geniş yayılmışdır.

AYNALI – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən – Talin r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər buradan qovulmuş, 19.4.1950 ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Davdaşen qoyulmuşdur.

AYNALI KARP – *çakikimilər* fəsiləsindən balıq; bel, yan və qarın tərəfində üç sıra ayna kimi parlaq iri pulcuğu var (adı da buradandır). Tez böyüyən və istisəvən balıqdır. Əmtəlik təsərrüfatların-

Aynalı karp.

da (Neftçala, Siyəzən, Masallı r-nlarında) süni gölməçələrdə yetişdirilir.

AYNƏZİR, Əynəzir – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lər qovularaq kənddən çıxarılmış, 10.9.1946 ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Axavnadzor qoyulmuşdur.

AYNİ Bədrəddin Mahmud [بدردین العینی] (21.07.1362, Ayntab (indiki Gaziantep ş.) – 28.12.1451, Qahirə)] – Məmlüklər dövlətində siyasi və dini xadim, tarixçi. Qahirənin *möhtəşibi*, hənəfi təriqətinin

və şəhərin baş qazisi. Vəqf işləri üzrə müvəkkil işləmiş, eyni zamanda Müəyyədiyyə mədrəsəsində tarix, hüquq, hədis, fiqh və qrammatika elmlərindən mühazirələr oxumuşdur. 1435 ildə Sultan Baybarsın Amid yürüşündə iştirak etmişdir. Tarix, bioqrafiya, fiqh, hədis, hüquq və s. haqqında ərəbcə və türkcə əsərləri var. Tarixə aid məşhur əsəri “İqd-əl-cüman fi tarixi əhl əz-zaman”dır (“Zəmanə adamlarının tarixindən mirvari boyunbağı”). Ən qədim dövrlərdən 1444 ilədək baş vermiş hadisələri əhatə edən bu əsər o dövrdə Misir, Azərb., Türkiyə, İran və Suriyada baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Əsərdə Kilikiya knyazı I Haysum və Konstantin ibn Haysunun İslam aləminə qarşı yönəldilmiş siyasi fitnəkarlığı, 1324 ildə Azərb. ilə Misir arasında bağlanmış Qahirə-Təbriz müqaviləsinin şərtləri, dövrün başqa mənbələrində adları çəkilməyən Azərb.-in ərəbdilli filosofları, ilahiyatçıları, riyaziyyatçıları və s. haqqında zəngin məlumatlar var. A.-nin qədim İran şahlarının bioqrafiyalarından ibarət olan “Tarixü-l akasira” əsəri türk dilində qələmə alınmışdır. A.-nin “Rəzmü-l-həqiq”, “Binayət fiş-şərhi-l-hidayə” əsərlərinin tənqidi nəşri mövcuddur. Digər əsərləri “Sirət Məlik Əşraf”, “Məcaniü-l-əxyar fi ricəl məaniü-l-asar”, “Umdötü-l qari fiş-şərhi-l-Buxari”, “Məbaniü-l-əxbar” və s. əsərləri əl-yazma halındadır.

AYNİ, Eyni (Sədrəddin Səidmuradzadənin təxəllüsü; 27.4.1878, Qijduvon ş. yaxınlığındakı Soktare k. – 15.7.1954, Düşənbə) – tacik yazıçısı, alim və ictimai xadim. Tac. SSR EA-nın akad. və ilk prezidenti (1951 ildən), Tac. SSR əməkdar elm xadimi, Özb. SSR EA-nın fəxri üzvü. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1950). Varlı kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Buxara mədrəsəsində təhsil almış, tacik və özbək dillərində yazmışdır. 20 əsr tacik ədəbiyyatının banisi və özbək ədəbiyyatının yaradıcılarından. Azərb. yazıçısı *Z. Mərağayinin* “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərinin onun dünyagörüşünə böyük təsiri olmuşdur. “Qardaşının ölümünə” (1918) elegiyası əmir hakimiyyətinin devrilməsinə çağırış kimi səslənmişdir. 1920 il Buxara xalq inqilabında iştirak etmişdir. “Buxara cəlladları” (1920) povesti ilk nəsr əsəridir. “Odina” (1924) povestində, “Doxunda” (1927–28, 1930 ildə nəşr olunmuşdur) və “Qullar” (1934) romanlarında tacik xalqının həyat və mübarizəsinin epik təsviri verilmişdir. 1948 ildən ömrünün sonunadək 4 cildlik “Xatirələr” avtobiografik əsəri üzərində işləmişdir. A. Orta Asiya xalqlarının tarixinə və ədəbiyyatına dair “Tacik ədəbiyyatından nümunələr” (h.1-3, 1926) antologiyasının, “Buxara manqit əmirliyinin tarixi” (1921), “Tacik dilinin qısa izahlı lüğəti” (1938) əsərlərinin, Rudəki, Firdövi, İbn Sina, Sədi, Nəvai və b.-ləri haqqında elmi əsərləri Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (3–4-cü çağırış) deputatı olmuşdur.

Əsərləri: Buxara (Xatirələr). B., 1958; Məktəb. B., 1961.

Əd.: Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. B., 1994.

AYNİANA, E n i a n a – Qafqaz Albaniyasının Uti (Utik, Utiya, Vitiya) vil. ərazisində *aynıanlar* tərəfindən salınmış şəhər. Kür çayının sağ sahilində yerləşirdi. Strabonun (e.ə. I əsr – eramızın I əsri) məlumatına görə, müdafiə divarı ilə əhatə olunmuş şəhərdə əcnəbilərə yunan silahları, mis qablar və sərđabələr nümayiş olunurdu. Bir sıra tarixçilərin fikrincə, şəhər Hani, yaxud Hanhani adlanırdı. A. şəhəri ərəb mənbələrində adı çəkilən Yunan şəhəri ilə eyniləşdirilir. Ehtimal olunur ki, *Böyük İpək Yolumun* bir qolu bu şəhərdən keçirdi. **AYNİANLAR** (yun. Αινιανοί) – antik dövrdə Qafqaz Albaniyasının Uti vil. ndə məskunlaşan tayfa. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, əvvəllər Arazın sağ sahilindəki ərazilərdə yaşayan A. sonralar Arazı keçib Kür çayına qədər yayılmışlar. Yunan müəllifi Strabon (e.ə. I əsr – eramızın I əsri) “Coğrafiya” əsərində A. haqqında məlumat verir. Bir sıra tarixçilər A.-in əsl adının h a n i, yaxud h a n h a n i olduğunu ehtimal edirlər. A.-in yaşadığı ərazidə *Ayniana* ş. mövcud olmuşdur.

AYNİCİLÜT (Ə y n c a l u t) **DÖYÜŞÜ** – 1260 il sentyabrın 3-də Fələstinin Nablus ş. yaxınlığında Əyncalut adlanan yerdə monqollarla Misir məmlükləri arasında baş vermiş döyüş. Sultan *Kutuz* bütün məmlükləri monqollara qarşı mübarizəyə qaldırdı. *Hülaku xan* sərkər-

dəsi Ketbuğanı məmlüklərin üzərinə göndərdi. Kutuz səlibçilərin başçıları ilə danışıqlar aparıb onların bitərəf qalmasına nail oldu. Məmlük ordusunun sayca üstün olması, sultan Kutuzun döyüş bacarığı, sərkərdə Baybars əl-Bundukdarinin (*I Baybars*) düşmən dəstələrini aldadaraq pusquya salması monqolların ağır məğlubiyyətinə gətirib çıxardı. A.d. nəticəsində məmlüklərin Misirdəki hakimiyyəti möhkəmləndi, Suriya tamamilə onların tabeliyinə keçdi, monqolların Yaxın Şərqdə irəliləməsinin qarşısı alındı.

AYNİGASAL, Ə y n ğ a s a l – İordaniyada (Amman ş.-nin aeroportu ərazisində) Neolit dövrünə aid məskən. 1982 ildən burada Q.O.Rollefson, A.Simmons (ABŞ) və Z.Kafavi (İordaniya) qazıntı aparmışlar. Keramikayaqədərki Neolit B dövrünə (e.ə. 8-ci minilliyin ortaları/7-ci minilliyin əvvəlləri – 7-ci minilliyin sonları) aid alt təbəqələrdə tapılmış düzbucaqlı daş və gil evlərin damı ağac dirəklər üzərindədir; evlər bir və ya bir neçə otaqdan ibarətdir; bəzi otaqların döşəməsinə əhənglə şirə çəkilmişdir. Ölümlər evlərin döşəməsi altındakı çalalarda və həyətdə dəfn olunmuşdur; kəllələrin üz cizgiləri modelləşdirilmişdir. A.-da bitki karkas üzərində, üz cizgiləri aydın işlənmiş gildən kişi və qadın heykəlləri (hünd. 35–90 sm) aşkar edilmişdir. Təsərrüfatları maldarlıq (davar) və əkinçiliyə əsaslanırdı (arpa). Keramikayaqədərki dövrün sonundan (keramikayaqədərki Neolit C dövrü – e.ə. 6-cı minilliyin I-ci yarısı) köçbə maldarlığın yayıldığı ehtimal olunur. Bu dövrdə düzbucaqlı evlər tədricən dairəvi evlərlə əvəz edilmişdir. Üst təbəqələr (e.ə. 6-cı minilliyin 2-ci yarısı) keramika Neoliti dövrünə (*Yarmuk mədəniyyəti*) aiddir.

AYNİMALLAHÁ (Eynan) – İsrailin şm.-ində (Xula gölü) *Natufi mədəniyyətinə* (e.ə. 13–10-cu minilliklər) aid yaşayış məskəni. 1960-cı illərin ortalarında J.Perro (Fransa) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. 3 tikinti təbəqəsi aşkar edilmişdir. Evlər dairəvi planlı, qismən əhənglə suvanmış daş yarımqazmalardır; dam örtüyü ağac dirəklər üzərindədir. Tərk edilmiş evlərin döşəməsi altında fərdi və kollektiv qəbirlər (“tayfa başçısının qəbri” fərqlənir) var. A.-da daş və sümükdən insan və heyvan fiqurları, balıqqulağı və heyvan dişlərindən düzəldilmiş bəzək əşyaları tapılmışdır.

AYNLAR, a y n l a r – Yaponiyanın şm.-ində (Hokkaydo a.) xalq. Sayları

təq. 15 min nəfərdir (2000). Dilinə (*ayn dili*) və antropoloji tipinə (*Kuril irqi*) görə ayrıca mövqe tutur. Müasir A., əsasən, yapon dilində danışırlar. Dindarların əksəriyyəti buddistdir, ənənəvi etiqadlarını saxlayanlar da var.

A.-in əcdadları Mezolit – Erkən Neolit dövründə, ehtimal ki, Şərqi, yaxud Cənub-Şərqi Asiyadan Yaponiyaya köçmüşlər. A. 20 əsrin ortalarında hamçinin Saxalin a.-nın c.-unda və Kuril a.-rında, 18 əsrdə Kamçatka y.-nın c.-unda və Honsyu a.-nın şm.-ində yaşamışlar; ehtimal ki, əvvəllər A.-in toponimikasının izləri olduğu güman edilən digər Yaponiya a.-rında məskunlaşmışlar. Yaponlar, nivxlər (Saxalin a.-nda) və itelmenlər (Kamçatka y.-nda və Kuril a.-rında) tərəfindən assimilyasiya olunmuşlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri: mövsümi balıqçılıq, ovçuluq, sahilyanı ərazilərdə və meşələrdə yığılılıq. Primitiv əkinçilik (darı) mövcud idi. Ov itləri (Saxalində hamçinin qoşqu itləri) saxlanılırdı. Ənənəvi əmək alətləri və silahlar: qarpun, ucluqları çevrilən çəngəl, kaman və zəhərli oxlar, nizə. Ənənəvi evləri: qamışdan yerüstü karkaslı ev, Saxalin a. və Kuril a.-rında hamçinin qazma evləri. Geyimləri: belə sarılan parça və applikasiya (Sakit Okeanın sahilyanı xalqları üçün səciyyəvi olan əyrixətli-spiralvari ornament) ilə bəzədilmiş tunika tipində düzbiçimli xalat. Malayya tipli əl dəzgahında gicikən və qaragac liflərindən toxuculuq mövcud olmuşdur. Ağac üzərində oyma (qablar) inkişaf etmişdi. Yaponiya istehsalı olan qabların idxalı ilə sıxışdırılan duluculuq 17–18 əsrlərdə unudulmuşdur. Yaponiyada istehsal olunan laklı qablar və qılınclar yüksək qiymətləndirilirdi. Qəsəbələr 10–15, 18 əsrdə 50–60 təsərrüfatdan ibarət idi; 18 əsrdə başçıların idarə etdiyi tayfa strukturu mövcud olmuşdur. Təbiət sahələri, əcdadların, ocağın kultları və astral kultlar, ayı bayramı, fetiş-*inau* kultu inkişaf etmişdi.

Müasir A. başqa xalqlarla demək olak ki, tamamilə qaynaq-qarışmışlar; ənənəvi mədəniyyətlərinin dirçəldilməsinə cəhd göstərilir: ayn dili tədris olunur, qəzet nəşr edilir, diyarşünaslıq muzeyləri fəaliyyət göstərir; milli assosiasiya yaradılmışdır. İmprovizə edilmiş mətnlərdən ibarət nəğmələr, bayram (sinoxtsa – “nəşələndirici nəğmələr”), ümumtayfa (xau – “səs”), kişi və qadın məhəbbət nəğmələri, müxtəlif səs təqlidləri ilə müşayiət olunan beşik (ixunke) nəğmə-

ləri *şifahi yaradıcılığın* əsasını təşkil edir. Epik və qəhrəmanlıq dastanlarını kişilər çubuğun ritmik zərbəsinin müşayiəti ilə, qadınlar isə öz melodiyaları ilə müşayiətsiz ifa edirlər. Mərasim tamaşaları və bayramlar (əsasən, ayı bayramı), tusu şaman ayinləri, qoşa səslə mərasim oyunları (çəkuxara) spesifik xıriltılı boğaz səsləri ilə müşayiət olunur. Yapon A.-ında qrup halında ifa olunan rəqs-mahnı rimse, kişi rəqsi tapkar məşhurdur. Qadın musiqi alətlərindən 2–5 simli sitraya bənzər tonkori, bambuk, yaxud ağacdən düzəldilmiş varqan mukuri/mukkuna qalmışdır; əvvəllər fleytalar, təbii trubalar da olmuşdur; dəflər (şaman oxumalarını müşayiət edirdi; yapon A.-ında qalmışdır) qorunub saxlanmışdır. Rus A.-ının folkloru Primorje xalqlarının təsirinə məruz qalmışdır.

AYNU DİLİ, a y n d i l i – aynuların dili. 19 əsrdə Yaponiya adalarının böyük hissəsində, (Honsü a.-nın bir hissəsində və bütünlüklə Hokkaydo a.-nda), Saxalin a.-nda, Kuril a.-rı və Kamçatka y.-a-nın cənubunda yayılmışdır. Yalnız məişətdə şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmişdir. Rəsmi statusu və yazısı olmamışdır. Hazırda bu dili yalnız Hokkaydo a.-nda yaşayan yaşlı nəslin nümayəndələri bilir. Yaponiyada A.d.-nin süni surətdə bərpası üçün cəhd göstərilir. Genetik əlaqələr məlum deyil. Dialektlərə bölünməsi haqda məlumatlar A.d.-nin yoxolma mərhələsinə (20 əsrin ortaları) aid olduğundan, natamamdır. Məlum dialektlər 3 qrupa bölünürdü: Hokkaydo (cənub və şimal dialektləri fərqlənirdi); Saxalin və Kuril-Kamçatka dialektləri. Fonologiyada kar və cingiltili samitlərin qarşılığı məna kəsb etmirdi, vurğu əhəngdar, heca quruluşu xeyli sətir idi. Flektiv (bax *Flektiv dilləri*) əlamətləri olan aqlütinativ dil olmuşdur. Zaman kateqoriyası olmamışdır. Bağlayıcı əlaqə yayılmışdı. Sözlərin düzülüşü – “mübtəda + tamamlıq + xəbər” kimi olmuşdur, təyin təyinedici sözdən əvvəl işlənmişdir.

AYÓDHYA – “Ramayana” epik poemasında *Ramanın* atası çar Daşarathanın iqamətgahı kimi vəsf olunan qədim hind dövləti Koşalanın (yaxud Cənubi Koşala, bax *Aud*) paytaxtı. Müasir Qhaqhra çayı ilə eyniləşdirilən Sarayu çayının sahilindəki A. hinduizmin müqəddəs şəhərlərindən biri idi. I-ci minilliyin ortalarında A.-da çoxlu buddist məbədləri mövcud olmuş və ənənəyə görə, *mahayananın* dahi filosofları Asanqa

və Vasubandhanın fəaliyyəti bu şəhərlə bağlıdır. Cəyn (*caynizm*) mətnlərində A. tirthankarların doğulduğu yer və əfsanəvi ümumdünya hökmdarlarının paytaxt şəhəri hesab olunur.

AYÓN – Şərqi Sibir dənizində, Çəun qubasının girəcəyində ada. RF-yə məxsusdur. Sah. təq. 2 min km^2 . C.-q.-da Kıtıq y.-a-ndan dar Kiçik Çəun boğazı ilə ayrılır. Sahilləri bəzi yerlərdə sıldırımlıdır. Səthi düzənlikdir; ən hündür yeri 65 m. Arktika tundrasına məxsus bitki örtüyü səciyyəvidir. Adanın q. sahilində eyniadlı yaşayış məntəqəsi var.

AYON-ORÓS (yun. Müqəddəs dağ). A g i o n - O r o s, A f o n – Yunanıstanda y-a; Xalkidiki y.-a-nın ş. çıxıntısıdır. *Afon* d. r.-nunda xüsusi inz. vahid. Egey dənizinə doğru 50 km uzanır; eni 10,5 km-ədəkdir. Hünd. 2033 m-ədək (*Afon* d.). Şm.-ş. sahil düzənlik, c.-q. sahil dağlıqdır. Meşələri, bağları və üzümkləri var. C. qurtaracağı çoxlu monastırı olan *Afon* d.-dir.

AYORTA – Tiflis qub. Borçalı qəzasının Yekaterinenfeld (indiki Bolnisi r-nu) ərazisində əzərb.-llər yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərinin axırlarından Akaurta adlanır.

AYÓVA (Iowa) – ABŞ-nin mərkəzi hissəsində ştat. Sah. 146 min km^2 . Əh. 3 mln. (2009). İnz. m. De-Moyn ş.-dir. Ərazisinin əsas hissəsini Missisipi və Missuri çayları arasındakı düzənlik tutur. Orta hünd. 400–500 m-dir. İqlimi isti, mülayim kontinentaldır. Kimya, elektrotexnika, ağac emalı, yeyinti (ət, süd, un, yağ), k.t. maşınqayırması sənayesi inkişaf etmişdir. Missisipi sahilindəki şəhərlərdə (Dubyuk, Davenport) hərbi sənaye müəssisələri var. Ölkənin mühüm k.t. r-nlarındandır; qarğıdalı, yulaf, soya paxlası və s. əkilir, heyvandarlıq, quşçuluq mühüm yer tutur.

AYÓVALAR, p a x o c e – ABŞ-da *siu* qrupuna aid hindi xalqı. Şimali Oklahoma və Şimal-Şərqi Kanzas ştatlarında (rezervasiyalarda) yaşayırlar. Ümumi sayları təq. 2000 nəfərdir (2005). Çivere dilinin yuçi-siu qrupunun dialektində (yaxud ayrıca dildə) danışırlar, əsasən ingilis dilinə keçmişlər. Dindarları bap-tistlər və metodistlərdir.

18 əsrin əvvəllərində Böyük Göllərdən şm.-da yerləşən ərazidən Ayova çayının mənsəbinə köçmüşlər. Ənənəvi mədəniyyətləri Şərqi Böyük Düzənliklərdə məskunlaşmış hindilər üçün səciyyəvidir (bax *Hindilər*). Atla bizon ovu və

qırılıb-yandırılmış ərazilərdə toxa əkinçiliyi ilə məşğul olurdular. Sal və dairəvi dəri qayıqlar, həmçinin satış məqsədilə katlinitdən qəlyan düzəldirdilər. A. tayfası ovçular düşərgəsində hər biri öz hissəsini tut iki fratriyadan ibarət olmuşdur. Hər yarım ildən bir Bizon (yay fratriyası) və Ayı (qış fratriyası) qəbilələrindən seçilən iki başçı tərəfindən idarə olunurdu. Qohumluq sistemi omaxa tiplidir. Ailə kiçik patrilokaldır. Ənənəvi kulturlar: peşə, əkinçilik, samanizm. Hazırda k.t.-nda muzdlu işləyirlər. 20 əsrin ortalarında ənənəvi mədəniyyətin elementlərini (ev, ağac budaqlarında dəfn adəti, əyanların alında tatuirovkalar) qoruyub saxlamışlar.

AYOVAN (*Tracyspermum*) – *çətirçiçəklilər fəsiləsindən* birillik ot cinsi. Yarpağı ikiqat, yaxud üçqat lələkvarı yarıqlıdır; çiçəkləri ağ, müəkkəb çətir çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi xırda, üzəri sıx ağımtıl əmzəklərlə örtülüdür. Afrikada və Asiyada 20-ədən çox növü var. Ətirli A., yaxud hind zirəsi (*T. ammi*) adlı növü Misirdən Hindistanadək yabani halda yayılmışdır. Meyvəsinin tərkibində spesifik ətirli efir yağı olduğu üçün ədviyyat kimi istifadə edilir; həmçinin bakterisid təsirlidir. Şimali və Şərqi Afrikada, Orta və Cənub-Şərqi Asiyada, həmçinin İranda və Əfqanıstanda qədimdən becərilir. Hindistanda karri adlanan ədviyyat qarışığının tərkibinə daxildir.

AY-PƏTRİ – Ukraynada, Kırım Muxtar Resp. ərazisində dağ. Kırım d-rının Baş (Cənub) tirəsində, Ay-Petri yaylası mas-

Ayovan (*Tracyspermum*).

sivindədir. Hünd 1233 m. Əsasən, əhəngdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Alupka ş. yaxınlığında Qara dənizə tərəf sıldırım düşür. Asma kanat yolu çəkilmişdir.

AYPİN Yeremey Daniloviç (d. 27.6.1948, Xantı-Mansi Muxtar Mahalı, Varyeqan k.) – xantı yazıçısı, ictimai xadim. Moskvada M.Qorki ad. Ədəbiyyat İn-tunu (1976) bitirmişdir. 1993–97 illərdə Şimal xalqları Assosiasiyasının prezidenti olmuşdur. Xantı dilinin Aqans dialektində, sonralar isə rus dilində yazmışdır. Neft sənayesinin vüsət aldığı bir şəraitdə xantı xalqının yaşamaq uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş “Xantı, yaxud Dan ulduzu” (1990), Kazım xantılarının 1933–34 illər üsyanından bəhs edən “Məryəm ana qana boyanmış qar içində” romanlarının, lirik miniatürlərdən ibarət “Sönən ocaq başında” (1998) kitabının və s. müəllifidir.

AYRAN (azərb. “ayrılan” sözündən) – qatıqdan *kərə yağ*ı aldıqda yağdan ayrılıb *nehrədə* qalan ağ rəngli sərincəşdirici içki. A.-ı sənaye üsulu ilə hazırlamaq üçün süd 85°C-yə qədər qızdırılır, 35–45°C-yə qədər soyudulur, maya ilə turşudulur, üzərinə müəyyən miqdarda narın duz əlavə edilib qarışdırılır. Sonra pasteurizə edilib, soyudulmuş su ilə duruldulur, çöküntü verməməsi üçün homogenləşdirilir. Tərkibində 1,4% yağ, 1,6–1,8% xörək duzu və 0,7–0,8% süd turşusu olur. Sərin A. susuzluğu tez yatırır. A.-dan dovğa, doğramac kimi xörəklər, süzmə və şor hazırlanır. A. həzm orqanlarının fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Ən qədim yazı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da A. termininə rast gəlinir.

Əd.: İ s m a y ı l o ğ l u Ə. Dadlı və ləzzətli xörəklərin sirri. B., 1995.

AYRANDƏRƏSİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhərinin

Ayrantökən palçıq vulkanı.

Mərkəzi bölgəsinin İrədmusa kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 15 km c.-q.-də, Ərdəbil-Təbriz avtomobil yolunun 5 km-liyindədir.

AYRANTÖKƏN – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nu ərazisində palçıq vulkanı. Atbulaq d.y. st. yaxınlığında. Ələt tirəsindədir. Hünd. 293 m. Vulkanın kraterində qaz, palçıq və neftli su çıxan 66 salz və qrifon var. Vaxtaşırı (sonuncu dəfə 1969 ildə) püskürür.

AYRIQOTU (*Agropyron*) – *taxillər fəsiləsindən* çoxillik ot bitkisi cinsi. Sıx çimli, yaxud uzun, sürünən kökümsovu var; yarpaqları bükülmüş, yaxud yastı, üstədən kələ-kötür, ya da tüklüdür. Subtropik, mülayim və isti iqlimli ölkələrdə 30-ədək növü yayılmışdır. Azərb.-da 11 növü rast gəlir. Heydeman A. Nax. MR, çəkilməşyarpaq A. və nazik A. növləri isə Talış florası üçün endemikdir. Əksəriyyəti yem bitkisi, bəziləri alaqdır. Bir neçə növünün buğda ilə çarpazlaşdırılmasından buğda-ayrıq hibridləri alınmışdır. Ən geniş yayılmış sürünən A. (*A. repens*) növü qiymətli yem bitkisidir. Azərb.-da bütün otlaplarda bitir; bir çox fitosenozlarda edifikator rolunu oynayır. Xalq təbabətində də istifadə edilir. Quru otunun hər 100 kq-ında 42–51 yem vahidi və 4–5 kq həzmolunan protein var.

AYRILAN KÖRPÜ – bax *Açılan körpü*.

AYRIM – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Lori nahiyəsində (31.12.1937 ildən Noyembəryan r-nu), Tona (Dəbed) çayının kənarında azərb.-lərin yaşadığı kənd, 1960 ildən şəhər tipli qəsəbə. 1988 ildə azərb.-lər sonuncu nəfərinədək qovulub çıxarılmışlar. Kəndin adı dəyişdirilərək Ptxavan qoyulmuşdur.

AYRIMLAR – azərb.-lərin etnoqrafik qrupu. Azərb. Resp.-nin q. bölgələrində,

Ayrıqotu.
(*Agropyron*)

əsasən, Daşkəsən, Qazax, Kəlbəcər, Gəndəbəy, Goranboy, Göygöl və Tovuz r-nlarında yaşayırlar. A. 1988 ilədək Ermənistanın şm. bölgələrində (Noyembəryan, İcevan və Berd r-nları) məskunlaşmışdılar. Azərb. dilinin ayrım şivəsində danışirlər. A.-ın mənşəyi bilavasitə oğuz tayfaları ilə əlaqədardır; bir hissəsi 16 əsrin sonunda I Abbas tərəfindən Cənubi Azərb.-a köçürülmüş, burada *şahsevənlər*in formalaşmasında iştirak etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, A.-ın adı onların əsas əhalidən ayrılaraq dağlıq və dağətəyi zonalarda məskunlaşması ilə bağlıdır. Ənənəvi məşğuliyyətləri maldarlıqdır, əkinçilik də yayılmışdır. Bax həmçinin *Azərbaycanlılar*.

AYRINC, **Arinc** – Azərb. Resp. Şahbuz r-nunun (Nax. MR) Qarababa ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km şm.-da, Şahbuz-Kükü avtomobil yolunun kənarında, Küküçayın (Naxçıvançayın qolu) sahilindədir. Əh. 546 (2005); bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi, kitabxana, uşaq bağçası, rabitə şöbəsi; yaxınlığında Nohur yaşayış yeri (11–14 əsrlər), Arinc nekropolu (15–16 əsrlər) və Eyvaz yaşayış yeri (14–17 əsrlər) var.

AYRINC (Arinc) NEKROPOLU – Azərb. Resp.-nin Şahbuz r-nunda (Nax. MR) son orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Ayrinc k. qəbiristanlığında başdaşların bir hissəsi və bir neçə qoç fiquru qalmışdır. İki başdaşının yuxarı hissəsi tacvarı şəkildə yonulmuşdur. Sadə formalı iki qoç fiqurundan birinin buyuzunu spiralvarıdır. Abidə 15–16 əsrlərə aid edilir.

AYRI-SEÇKİLİK – bax *Diskriminasiya*.
AYRŞİR QARAMALI – südlük qaramal cinsi. 18 əsrdə B. Britaniyada (Şotlandiyanın c.-q.-ində Ayrşir (Erşir) qraflığında) yerli qaramalın uzunmüddətli seleksiyası, sonra isə Hollandiya, Hənsi, Devon və Hereford cinsləri ilə yaxşılaşdırmaqla alınmışdır. Rəngi qırmızı-aladır. İnaqları ortaboylu, südlük tipli, dərin döşlüdür; beli düzdür. Maşınla sağma uyğunlaşmışdır. Törədici buğaların çəkisi 800–900 kq, inəklərinki 420–550 kq-dır. A. q. 305 günlük laktasiya dövründə 4000–7000 kq süd (yağlılığı 3,8–4,8%) verir.

AYRTAM – Özbəkistanda (Amudərya çayının sağ sahilində, Termez ş.-ndən 20 km ş.-də) e.ə. 2 – eramızın 3 əsrlərinə aid qədim şəhər yeri. 1932 ildə Amudəryada təsadüfən qorelyefli daş bloklar (“Ayrıtam frizi”) tapılmışdır. M.E. Masson (1933), M.İ. Vyazmitina (1937) və Özbəkistan sənətşünaslıq ekspedisiyası (1964–66, 1979) tərəfindən tədqiq edilmişdir.

A.-ın Amudəryanın 3 km uz.-ndakı ş.-dən q.-ə doğru sahilboyu ərazisində müxtəlif dövrlərə aid tikililərin: e.ə. 2 əsrin ortalarına aid keçiddə tikintisi yarımqıç qalması qalaça; eramızın 1 əsrinin ortalarında inşa edilmiş, 2 əsrin 2-ci rübünün əvvəlində yenilənmiş (bu haqda daş heykəlin postamentindəki Bəlx yazısı məlumat verir), 3 əsrin 2-ci yarısında isə Sasani işğalı nəticəsində tərk edilmiş buddist məbədi; keramika və kərpic bişirilməsi üçün sobanın da daxil olduğu istehsalat kompleksinin qalıqları aşkar edilmişdir. 2 km şm. istiqamətində e.ə.

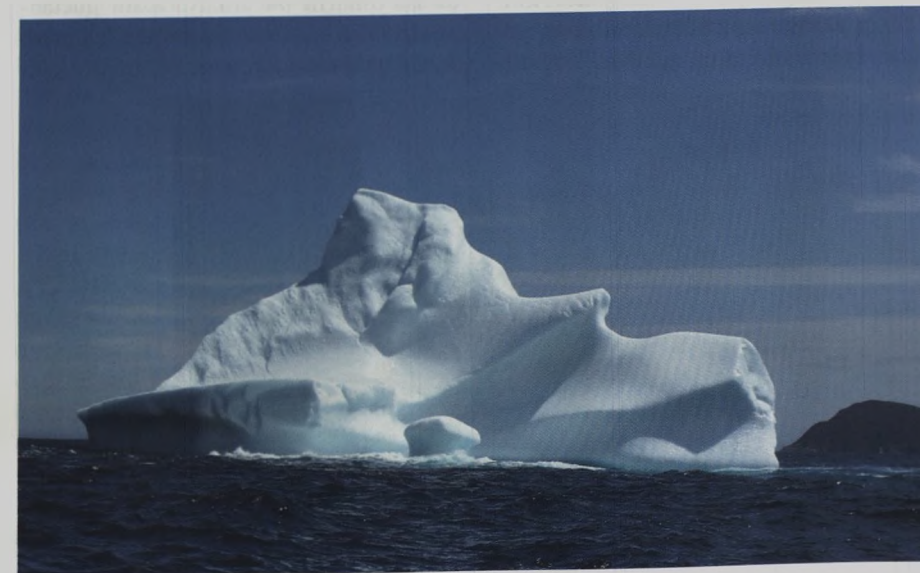
Ayrşir inəyi.

1 əsr – eramızın 1 əsrinə aid *yueçilərə* məxsus olduğu ehtimal edilən torpaq məzarlıq var.

AYRUM, **Ayrırum** – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nu ərazisində çay. Tərtər çayının sol qolu. Uz. 10 km. Şərqi Göyçə silsiləsindən başlanır.

AYSBERQ (ing. iseberg, hollandca ijsberg; ise. ijs – buz, berg – dağ), **buz dağı** – qütb sahələrindəki materik və şelf buzlaqlarından qopub, okean və dənizlərdə üzən və ya sayə oturan iri buz parçaları. Suyun hidrostatik təzyiqinin təsirindən buzlaqların kənar hissələrinin sınıb qopması nəticəsində əmələ gəlir. Uzunluğu bir neçə kilometr keçən nəhəng A.-lərə də rast gəlinir. A.-in həcmnin 70–90%-i suyun altında olur. Su səthindən hünd., adətən, 5 m-dən çox olur, bəzən isə 70 (Arktikada)–100 m-ə (Antarktikada) çatır. Əsasən, yüksək en dairələrində rast gəlinir; təsadüfi hallarda dəniz axınları ilə Atlantika okeanının şm.-q. sahillərinə – Azor və Bermud a-rı enliyinədək gətirilir. Gəmiçilik üçün təhlükəlidir. A.-lə toqquşma nəticəsində 1912 ildə “Titanik” gəmisi, 1959 ildə isə

Aysberq.

"Hedtoft" gəmisi məhv olmuşdur. A.-ləri müşahidə məqsədilə Atlantika okeanının şm.-ında "Buz patrulu" xidməti yaradılmışdır. Quraqlıq tropik rayonları şirin su ilə təchiz etmək üçün A.-lərdən istifadə layihələri mövcuddur.

AYSBERQ ÇÖKÜNTÜLƏRİ – Antarktida materikinın, Qrenlandiya, Kanada Arktika arxipelaqı, Şpitsbergen, Frans İosif Torpağı və s. adaların sahil, yaxud şelf buzlaqlarından qopmuş aysberqlərin ekzarasiyası nəticəsində yaranan dib çöküntüləri. Buzlaqların hərəkəti zamanı substratdan qopmuş qırıntı materiallarını (qum, gil, buzlaq daşı, çınqıl və s.) özündə saxlayan aysberqlərin əriməsi zamanı əmələ gəlir. A.ç.-ndə laylılıq qeyri-müəyyəndir; nadir hallarda horizontal nazik laylara rast gəlinir. Eni 500–750 km-ə çatan A.ç. qurşağı Antarktidanı, demək olar ki, tam əhatələmişdir.

AYSƏSİ, *A y ı s ə s i* – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən – Mikoyan, 6.12.1957 ildən – Yeğeqnadzor r-nu), Qızılgül çayının kənarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar kənddən qovulmuş, 1920-ci illərdə bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşlar. 10.9.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Qızılgül, 19.4.1991 ildə yenidən dəyişdirilərək Areta qoyulmuşdur (burada eyni adlı qala da olmuşdur).

AYSƏSİ (*A y ı s ə s i*) **MƏBƏDİ** – indiki Erm. Resp.-nın Yeğeqnadzor r-nu ərazisində türk-xristian (alban) abidəsi. 7–8 əsrlərdə inşa edilmişdir. 1270 ildə bərpa olunmuş və Sünik mitropolitlərinin iqamətgahına çevrilmişdir. A.m. 1950-ci illərdə ermənilər tərəfindən yenidən bərpa olunmuş, günbəzi dağıdıl-

Aysəsi məbədi.

mış, məbədə Qriqori kilisəsinin elementləri əlavə edilmişdir.

AYSOR ƏDƏBİYYATI – aysorların (müasir aşşurların) Suriya yazısı ilə aysor (yaxud yeni Suriya) dilində qələmə alınmış ədəbiyyatı. 19 əsrdə meydana gəlmişdir; A.ə.-nin klassiki B. Arsanis, şair və ictimai xadim F. Aturaya ən görkəmli nümayəndələridir.

AYSÖRLƏR (*a ş ş u r l u l a r, s u r i y a - l ı l a r*; Şərqi A. özlərini aturaya, suraya, Qərbi A. özlərini süryanilər adlandırırlar) – Yaxın Şərqdə etnik birlik. Şərqi A. (ənənəvi olaraq İranda, Şimali İraqda yaşayanlar, onlara Şimali Türkiyədən gəlmələr də aiddir) və Qərbi A.-a (Suriya, Cənubi Türkiyə) bölünürlər. Sayları İranda təq. 34 min nəfər (2000), İraqda təq. 506 min, Türkiyədə 65 min, Suriyada 84 min nəfərdir. Həmçinin Livanda (34 min), Fələstində (4 min), İsraildə (0,5 min), Küveytdə (4 min), Gürcüstanda (6,2 min), Ermənistanda (3,4 min), Azərb.-da (1,3 min), Rusiyada (təq. 13,7 min), ABŞ-da (58 min), B.Britaniyada (8 min), İsveçdə (10 min), Fransada (3,5 min) və s. ölkələrdə yaşayırlar. Ümumi sayları müxtəlif məlumatlara görə 450 mindən 3 mln.-dəkdir. *Yeni arami dillərinin* qərb, mərkəzi (qərbi A.) və şərq (şərqi A.) qruplarına aid olan dillərdə danışirlər. Əlifbalı *Suriya yazısı* əsasında. Yaşadıqları ölkələrin dillərində də danışirlər. Dindarları xristiandır.

A. özlərini *aramilərə* aid edir və qədim *aşşurluların* nəsiləri hesab edirlər. 14 əsrdə islami qəbul etməyən A.-ın əksəriyyəti *Teymur* tərəfindən məhv edilmişdir. A. 1828 ildən Cənubi Qafqazda məskunlaşmağa başlamış, 1914–18 illərdə isə onların bu əraziyə axını güclənmişdir. Qərbi A.-ın əksinə olaraq şərqçi A.-da qəbilə-tayfa quruluşunun qalıqla-

rı və bəzi adət-ənənələr qorunub saxlanmışdır. Əsasən əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq və xırda ticarətlə məşğuldurlar. Zəngin folklorları var.

AYSRIZENVELT (Eisrisenwelt) – Avstriya ərazisində karst mağarası. Avropada ən iri mağaralardan biri. Şərqi Alp dərində, Tennengebirge massivindədir. Uz. təq. 42 km, dərinliyi 407 m-dəkdir. Mağaranın girişi 1641 m hünd.-dədir. Çoxlu sayda stalaktitli və stalaqmitli zalları, girişi yaxınlığında nəhəng buz yığıntısı (sah. 30 min m²) var. 1849 ildən məlumdur. Turist marşrutuna salınmışdır.

AYTAQ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (9.9.1930 ildən Talin r-nu), Buğut dağının ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni təcavüzü nəticəsində azərb.-lar buradan qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

AYTALA – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunun Düzyurd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 268 (2008); əkinçilik (kartofçuluq) və heyvandarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, kitabxana, klub var.

AYTEKE-Bİ BAYBEKULI (1644, Buxara yaxınlığında – təq. 1700) – qazax dövlət xadimi. Həyatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Ənənəyə görə, A. 17 əsrin ortalarında Səmərqənd hakimi olan Jalantos nəslinə mənsub olmuşdur. Təhsilini Buxara mədrəsəsində almışdır. 1690-cı illərin ortalarında Kiçik juzun baş biyi seçilmişdir. Qazax feodal hüququnun prinsiplərini müəyyənləşdirən ilk əsas qanunlar külliyyatı "Jeti-jarqı"nın tərtib olunmasında fəal iştirak etmişdir. Qazax torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparən Tauke xanın müşaviri olmuşdur.

AYTIS – qazax, qaraqalpaq, qırğız və digər türk xalqlarında *akınların* yarışı; şifahi xalq şeirinin geniş yayılmış ənənəvi formalarından biri. Məşhur folklorçular tərəfindən yazıya köçürülmüş (19–20 əsrlər) A.-lar bitkin, müstəqil bədii əsərlərdir. Bütün xüsusiyyətləri ilə Azərb. şair və aşıqlarının deyşmələrini xatırladır. Formaca rəngarəngdir: qızla oğlanın A.-ı, iki cavan, yaxud ağsaqqal akının A.-ı və s. Dinamik janr olan A. yaradıcıdan zəngin söz ehtiyatı, rəvan təb, hazırcavablıq və bədahətən şeir qoşmaq bacarığı tələb edir.

AYTI – Yaponiyada, Honsü a.-nın mərkəzi hissəsində prefektura. Sah. 5,62 min km². Əh. 7,3 mln. (2006). İnz. m. – Naqoya ş. Ərazisi, əsasən, düzənlikdir; şm.-ş.-i Kiso və Akaisi silsilələrinin c. ətəkləridir (600–700 m). Ən yüksək

nöqtəsi Tyausuyama d.-dir (1415 m). A. ölkənin sənaye r-nu mərkəzidir. K.t.-ndə çəltikçilik və heyvandarlıq əsas yer tutur. Toxuculuq, nəql. maşınqayırması, kimya, dəzgahqayırma, metallurgiya, yeyinti sənayesi müəssisələri; dəniz sahillərində kurortlar var.

AYTIYEV Qapar Aytıyev (15.9.1912, Qırğızıstan, Tuleyken k.–16.12.1984, Frunze, indiki Bişkek) – qırğız rəssamı və heykəltəraşı. Qırğ. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1966). SSRİ xalq rəssamı (1971). SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının m. üzvü (1973). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1982). Moskva Rəssamlıq Texnikumunda təhsil almışdır (1935–38). Qırğızıstanın ilk professional rəssamlarından biridir. Seyrçi-poetik, bədii-epik təsviri ilə seçilən portret, mənzərə və məişət janrlarında tablolar yaratmışdır. "Qırğızıstan torpağı" (1954–60) silsilə rəsm əsərlərinin, Toktoqul Satıqanovun (1974, Frunze) heykəlinin, heykəltəraşlıq portretlərinin ("manasçı" S. Karlayev, ağac, 1965 və b.-rı) müəllifidir. Qırğ. musiqili dram teatri tamaşalarının rəssamı olmuşdur ("Toktoqul", A. M. Veprik, 1940).

AYTMÁTOV Çingiz Torequl oğlu (12.12.1928, Qırğ.-ın Şəkər qışlağı – 10.6.2008, Almaniya, Nürnbərg; Bişkek ş. yaxınlığında dəfn edilmişdir) – qırğız yazıçısı. Qırğ. SSR xalq yazıçısı (1968). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1978), Lenin mükafatı laureatı (1963), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1968, 1977, 1983), Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı, Türkiyə Resp.-nin Dövlət mükafatı laureatı (2007), Qırğ. EA-nın akad. (1974), Rusiya Ədəbiyyat Akademiyasının akad. (1996), Avropa Ədəbiyyat. İncəsənət və Elm Akademiyasının, Ümumdünya Elm və İncəsənət Akademiyasının həqiqi üzvü. Qırğ. Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmiş (1953), zootexnik işləmişdir. 1952 ildən çap olunmağa başlamışdır. 1956–58 illərdə Moskvada Ali ədəbiyyat kurslarında oxumuşdur. "Literaturı Kirqizstan" jurnalının baş redaktoru və "Pravda" qəzetinin xüsusi müxbiri (1959–65), Qırğ. Kinematografıqlar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi (1964–86), SSRİ Yazıqlar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi

(1976–90; 1991–2008 illərdə həmsədr). Qırğ. Yazıqlar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi (1986), "İnostrannaya literatura" jurnalının baş redaktoru (1988–90) olmuşdur. Mərkəzi Asiya xalqları Assambleyasının prezidenti (1995–2008) idi. 1990 ildən diplomatik işdə çalışmışdır. Qırğız və rus dillərində yazmışdır. "Cəmilə" (1958) povesti A.-a dünya şöhrəti gətirmişdir. İncə lirizm, dərin ictimai psixologizm, obrazın daxili aləminə nüfuz etmə A. yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyətləridir ("Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim", 1961; "İlk müəllim", "Ana tarla", hər ikisi 1963 və s.). "Ağ gəmi" (1970), "Dəniz kənarı ilə qaçan alabaş" (1977) povestlərində epik və mifoloji motivlər vəhdətdə verilmişdir. K.Məhəmmədcanovla birgə "Fudziyamaya doğru" adlı pyes (1973) yazmışdır. "Gün var əsrə bərabər" (1980) romanı böyük ictimai rezonans yaratmışdır; "manqurt" sözü yaddaşını və mənəvi köklərini itirmiş fərd mənasında gündəlik leksikona daxil olmuşdur. "Kassandranın damğası" (1994) romanının əsasını kosmik mövzu təşkil edir. A. "Üz-üzə" (1957), "Köşək gözü" (1963), "Əlvida, Gülsarı" (1967) və s. povestlərin, "Cəllad kötüyü" (1986), "Dağlar yıxılanda" və ya "Əbədi gəlin" (2006) romanlarının müəllifidir. Əsərləri 150 dildə çap olunmuşdur; çoxu ekranlaşdırılmışdır. "Ana tarla" povesti əsasında yazılan "Ana torpağı" pyesi Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Dəfələrlə Bakıda olmuş, Azərb. Resp.-nin "Dostluq" ordeni ilə təltif edilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (7–12-ci çağırış) deputatı seçilmişdir. Bişkek ş. yaxınlığındakı "Ata-Beyit" tarixi-memarlıq kompleksində dəfn edilmişdir. Qırğ. rus dram teatrına, şəhər parkına, "Manas" un-tinə A.-un adı verilmişdir. YUNESKO-nun qərarı ilə 2008 il A. ili kimi qeyd olunmuşdur.

Əd.: Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. C. 4. Ən yeni dövr. B., 2007.

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. B., 2004. **AYTODÓR** – Ukraynada, Krım y.-ının c. sahilində burun. Yalta körfəzinin q.-indədir. Hünd. təq. 90 m-dir. Moqabi d.-nin Qara dənizə dik düşən qoludur. Əhəngdaşı süxurlarından təşkil olunmuşdur. Məşhur "Qaranquş yuvası" qəsri (19 əsrin sonu) buradadır. **AYÜKA** (1642–19.2(1.3.)1724) – 1672 ildən *Kalmık xanlığının* xanı (faktiki olaraq 1669 ildən). Moñçak xanın oğlu,

Cunqar xanlığında təbiiyə olunmuşdur. Volqa kalmıqlarını birləşdirərək ərazilərini daha da genişləndirmişdir. 1670-ci illərdə *Krım xanlığı* ilə uğurlu müharibələr aparmışdır. 1683 il yanvarın 24(3.2.)-də imzalanan müqaviləyə əsasən, Rusiyanın əbədi təbəəliyinə keçmiş, bununla yanaşı İsveç, Osmanlı imperiyası, Krım xanlığı və İranla apardığı müharibələrdən, həmçinin Rusiyada baş verən üsyanlardan istifadə edərək tam müstəqil siyasət yeritmişdir. Xidmətlərinə görə A. Rusiya hökumətindən məvacib alırdı. 1680–90 illərdə Şimali Qafqaza yürüşlər etmişdir. 1690-cı illərdə ən bəyşməz rəqiblərini fiziki cəhətdən zərərsizləşdirmiş, digərlərini isə özünə tabe etmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə ümumkalmık idarəçiliyi, vegilərin yığılması, biyarın yerinə yetirilməsi və mühakimə üsulu sistemlərinin təşkili, həmçinin qoşunun komplektləşdirilməsi başa çatdırılmışdır. 1690 ildə A. dalay-lamadan xan titulu almışdır. Oğlu Sanjipin 15 min əlaçla Cunqar xanlığına köçməsinin (1701) qarşısını ala bilməmişdir. A. *Həştərxan üsyanı* (1705–06) və *Bulavin üsyanının* (1707–09) yatırılmasında iştirak etmiş, *Şimal müharibəsi* (1700–21) zamanı Rusiya ordusuna kömək məqsədilə kalmık süvari dəstələri göndərmişdir. İstedadlı siyasətçi olan A. 50 ildən artıq hakimiyyətdə qalmışdır. Osmanlı imperiyası ilə dostluq münasibətində olmuşdur.

A. kalmıqların irsi yaddaşında Kalmıkiya tarixinin ən böyük siyasi şəxsiyyətlərindən biri kimi qalmışdır. A.-nın nəvəsi Donduka-Ombonun nəsiləri knyazlar Dondukovlar və Dondukovlar-Korsakovlardır.

"AY-ULDUZ" – şəbəkə üsulu ilə, əsasən, qızıldan düzəldilən zərgərlik məmulatı. A. boğazaltı, sırğa və sinəbəndlərin aşağı hissələrini bəzəyən bütöv ay, yaxud aypara içərisində onguşəli ulduz təsvirindən ibarətdir.

"Ay-ulduz". Sinəbənd. Qızıl filiqran. Azərbaycan, 19 əsr.

AYURUĞ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Mərkəzi bölgəsinin Hir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 18 km c.-ş.-dədir.

AYURVÉDA (sanskritcə; “ayur” – uzunömürlülük və “veda” – bilik, hərfi mənada – uzunömürlülük haqqında elm) hinduizm çərçivəsində formalaşmış və Hindistanda, həmçinin Cənubi, Cənub-Şərqi və Qərbi Asiyada geniş yayılmış tibb sistemi. Xəstəliyin istisnasız olaraq tilsimli qüvvə kimi başa düşülməsinə əsaslanan xalq təbiblərinin, astroloqların, şamanların, kahinlərin, ilan dişləməsi üzrə mütəxəssislərin tibbi praktikasından fərqli olaraq, klassik A. sağlamliğı və xəstəliyi daha ümumi dünyagörüşü və bioloji prinsiplər çərçivəsində (*Hippokratın və Qalenin* qumoralarını xatırladan üç fizioloji amilin balansı və disbalansı, karmanın təsiri və s.) başa düşür, zəngin bilik ənənələri ilə bağlıdır və əsasən, brahmanlar tərəfindən inkişaf etdirilirdi.

A.-nın mənşəyi bu günə kimi elmi mübahisə predmetidir. Onun meydana gəlməsinin mifik tarixi A.-nın bütün nüfuzlu mətnlərində şərh edilir: kainatın yaratıcısı Brahma öz tibbi biliklərini Pracapatiyə, o da öz növbəsində Aşvinlərə və Hindraya ötürmüşdür. Müalicə allahı Dhanvantarinin inkarnasiyası sayılan Kaşa padşahi Divadasaya cərrahiyyəni (şalya), Aytrey Punarvasa isə daxili təbabət (kaya çikitsa) elmini İndra öyrətmişdir. Divadasa məktəbinin inkişafı nəticələrini *Susruta* “Susruta-samhita”da, Aytrey məktəbinin nəticələrini isə Kanişka padşahının saray həkimi Çaraka “Çaraka-samhita”da (e.ə. I əsrdə) sistemləşdirmişlər. Əslində hər iki mətn əsrlər boyu zənginləşdirilmişdir: “Çaraka-samhitanın” son redaktəsi təq. 5 əsrə, “Susruta-samhita”nın isə 7 əsrə aid edilir. A.-nın başqa mühüm mətnləri – Vaqhbhatanın “Aştanqahridaya-samhita” (təqr. 600) və Madhava-karanın “Madhavanidana”sıdır (təqr. 700). A. 17 əsrdək yaradıcı ənənə kimi inkişaf etmişdir. Son vaxtlar Hindistan hökuməti A. təbabəti üzrə tədqiqatlara xeyli dəstək verir.

Hind normalarına görə A.-nın strukturu səkkiz elementlidir (Patancalinin səkkizelementi yoqası və linqvist Patancalinin” “Səkkiz dərs” traktatı): terapiya, ayrı-ayrı orqanların xəstəlikləri haqqında elm, cərrahiyyə, toksikologiya, psixi xəstəliklərin müalicəsi, pediatriya, cavanlaşma, həyat qüvvələrini ar-

tırma elmi. Bütün tibb traktatları xəstəliklərin ətraflı təsnifatını (əlamətlərinə, müalicə olunmasına görə), xəstəliyin etiologiyasının, diaqnostikasının (beş hissənin hamısı istifadə olunurdu – xəstənin tənəffüsünün və səsinin xarakterini müəyyən etmək üçün qulaq asmaq, palpasiya, müşahidə və s.), proqnozunun öyrənilməsi, müalicəsi metodlarını, həmçinin embriologiya, anatomiya, fiziologiya, farmakologiya (Çarakaya 500, Suşrutaya 750 müalicə otu məlum idi; bundan əlavə, heyvan mənşəli vasitələrdən – müxtəlif heyvanların südündən və piyindən, onların sümüklərindən, öd daşlarından və s., həmçinin minerallardan istifadə olunurdu), şəxsi gigiyena (yuyunmaq, bədənə yağsürtmə, dişləri təmizləmə və göz islatmasından istifadə), sanitariya, həkim hazırlığı, tibb etikası, polemika qaydaları və tibb məsələlərinin müzakirəsi üzrə müfəssəl məlumatları əhatə edir. A.-ya görə, həkim sadəcə müalicə edən təbib deyil; o, şastrindir, alimdir, zəngin ədəbi ənənənin bilicisidir.

A. tibb nəzəriyyəsi, əsasən, vayşeşikanın və sankhyanın fəlsəfi konsepsiyalarına (məs., üç quna haqqında təlim) əsaslanır. A.-da miniatür kainat, mikrokosm kimi nəzərdən keçirilən insan (puruşa) üç ən mühüm tərkib hissənin – bədənin, hiss orqanlarının (indriyaların) və nəfsin (atmanın) məcmusudur. Bədən və hiss orqanları beş elementdən (akaşa, külək, od, su və torpaq) ibarətdir. Hind təbibləri insan orqanizmini qəti müəyyən edilmiş orqanlar sistemi kimi deyil, enerji flüidlərinin dövr etdiyi kanalların məcmusu kimi başa düşürdülər (*ahimsa* prinsipləri, hətta ölü bədənə ziyan yetirməyi qadağan edir, meyitin suda bütün həftə ərzində saxlanılmasını tövsiyə edir ki, onu yarmadan hissələrə ayırmaq asan olsun: sümüklər, əzələlər və əzələ bağları haqqında dərin bilgiləri istisna edilməklə ənənəvi hind həkimlərinin anatomiya barədə təsəvvürlərinin təqribi xarakter daşması bununla izah olunur). Beş element müxtəlif nisbətə bədənin (dhatu) əsas hissələrinin – hilusun, qanın, nəfsin, piyin, sümüklərin, iliyin və spermanın tərkibinə daxildir və üç doşa: vata (külək), pitta (öd) və kaphanı (fleqma) əmələ gətirir. Əgər dhatu – konkret struktur komponentləridirsə, onda doşalar daha çox mücərrəd funksiyalardır: külək və quna sattvanın hərəkəti ilə bağlı motor funksiyası (tənəffüs, udma, danışıq, ekskrementlərin xaric olunma-

sı, doğuş, qan dövranı və bütövlükdə hərkəti aktivlik); od və quna racasının (həzm, toxumaların boyanması fikirləşmə yaddaş, göz ilə qavrama, dərinin parıltısı) təsiri ilə bağlı enerji funksiyası; su və torpaqla, həmçinin quna tamasının (bədənin daxilində su substansiyası, ürəyin saxlanması, ağız suyunun ifrazı, oynaqların birləşməsi, hiss orqanlarının sakitləşməsi) təsiri ilə bağlı integrativ funksiyadır. Bədənin bütün bərk hissələri onun maye hissələrinin “bişməsinin” (daxili odda) nəticəsidir. A.-ya görə, bədənin fiziologiyası təbiətdəki kortəbii hadisələrin hərəkətini əks etdirir; təbiətdə bütün vegetativ proseslər Günəş istisinin təsiri ilə baş verir.

A.-da insanlar, heyvanlar, bitkilər, təbiət hadisələri və psixoloji hadisələr (ilin fəsilləri, sutkanın müxtəlif vaxtları, təbii hadisələr, iqlim şəraiti, qida məhsulları, somatik konstitusiyası, davranış tipləri, qoxu, dad, hissetmə və s.) onlarda vatanın, pittanın, yaxud kaphanın üstünlük təşkil etməsi prinsipinə görə üç kateqoriyaya bölünür. Fərdi səviyyədə humorların tarazlığının bərpası artıq elementin “yatırılması” hesabına əldə edilir. Məs., ödənin törətdiyi xəstəliklər onu söndürən maye qida, yağışlı iqlim şəraitində və ya ilin soyuq fəslində gigiyenanın müvafiq vasitələri ilə, qoxu və hissələrlə, sakitləşdirici ünsiyyət və s. ilə müalicə olunur. Fleqmanın yaratdığı xəstəliklər, əksinə, hərəkətli yeməklə, isti iqlimlə və s. müalicə olunur. Dhatunun pozulmasından başqa, xəstəliyin səbəbi ətraf mühit amilləri də: bədən hissələrinin zədələnməsi, zəhərlənmə və fəvqəltəbii qüvvələrin (əcdadların, şeytanların ruhları və s.) əməlləri, həmçinin karmanın təsiri – keçmiş mövcudluqlarda (karma-vipaka) insanın qəbahətləri ola bilər.

A.-da terapiyanın dörd əsas növündən istifadə olunur: təmizləyici (sanşodhana) – işlətmə dərmanından, qusdurucu vasitələrdən, burun damcılarından və s. istifadə; sakitləşdirici (sanşamana) – yağsürtmə, həlim içmək; pəhriz (ahara) və davranış (açara) qaydaları – psixosomatik kompleksin üç əsas tərkib hissələri (bədən, nitq və ağıl) üçün təmirinlər. Müalicə üçün dini ayinlər və mantraların (tilsimli formulların) söylənməsi də istifadə edilə bilər.

Beləliklə, sağlamlıq və xəstəlik təkcə fiziologiya və ekologiya ilə deyil, həmçinin fərdin mənəvi durumu və bütövlükdə kainatla bağlı mürəkkəb çoxfaktorlu

hadisədir. Ənənəvi təsnifata görə, xəstəliyin əsas səbəbləri bunlardır: 1) hiss orqanlarının, onların obyektləri ilə pəhriz, cərrahi müdaxilə və xüsusi dərmanlarla aradan qaldırılan qeyri-düzgün birləşməsi; 2) fərdin müdrikliyinin çatmaması; onun affektiv, düşünmə, nitq və motor fəaliyyəti ilə bağlıdır, yoqa və meditasiya vasitəsilə aradan qaldırılır; 3) zaman, yaxud ilin fəsillərinin dəyişməsi (kala); insanın əhatəsi, onun mühiti də buraya daxildir. Üç səbəbdən hər birinin aradan qaldırılması strategiyası, yeməkdən başlayaraq iqlimə və mühitədək, konkret insanın psixosomatik konstitusiyasına uyğun olanları (sa-atmya, hərfi mənada – mahiyyətə, nəfslə üst-üstə düşən) axtarmaqdan ibarətdir.

Tibbi mətnlər hind həkimlərinin çox erkən vaxtlarda qeysər kəsiyi, embriotomiya, plastik cərrahiyyə və s. bu kimi mürəkkəb cərrahiyyə əməliyyatları ilə tanışlığını sübut etsə də, bununla belə qeyri-zorakılıq (ahimsa) ideologiyasının təsiri ilə induizmin çiçəklənmə dövründə cərrahlik, demək olar ki, həkimlik praktikasında yox idi və yerini orqanizmə daha “yumşaq” təsiretmə metodlarına – təmizləyici prosedurlara, “sakitləşdirici” dərman preparatlarının tətbiqinə və pəhrizə vermişdi. Xolistik (bütöv) təbabət kimi A. Avropa anlamında tibb terminindən daha genişdir: bu, daha çox, sözün geniş mənasında həyat haqqında elmdir.

AYUTTXAYA (Pxxa-Naxxon-Si-Ayuttxaya), Ayutxiya – Taylandda şəhər (1767 ilədək Taylandın paytaxtı). Ayuttxaya əyalətinin inz. m. Əh. 82 min (2005). Banqkok ş.-ndən 64 km aralı, kanallarla kəsilib-parçalanmış adada, Lopburi çayının Pasak çayı ilə qovuşduğu yerdədir. Nəql. qovşağı.

Əsası 1350 ildə Hind-Çin y-a-nda ağalığ uğrunda Birma və khmerlər imperiyası ilə mübarizə aparən eyniadlı tay dövlətinin paytaxtı kimi qoyulmuşdur. Çin, Yaponiya və Hindistanla fəal ticarət aparmışdır. 1569 ildə birmalıların *Pequ* dövləti tərəfindən işğal edilmişdir. Şahzadə Naresuan A.-nı birmalılardan azad etmiş, dövlətin əvvəlki sərhədlərini bərpa etmiş, 1595 ildə isə Çianqmayı ölkəyə birləşdirmişdir. 16 əsrdə A.-ya avropalılar – hollandlar, portuqaliyalılar, fransızlar, ispanlar və ingilislər gəlməyə başlamışlar. Kralın icazəsi ilə onlar paytaxtda öz məhəllələrinin, məbədlərinin və fabriyalarının yaratmış, öz nüfuzları uğrunda, adətən, silahlı toqquşmalara

Ayuttxaya şəhərinin tarixi mərkəzindən görünüşü.

gətirib çıxaran rəqabətə başlamışdılar. Kral Naraya xristianlığı qəbul etməyə çalışan fransızlar və yezuitlər ordeni bu mübarizədə daha fəal olmuşdular. Lakin fransızların A.-nın işğal planları sonradan kral olan fil qvardiyasının komandiri Pet Raçın başçılıq etdiyi üsyan nəticəsində baş tutmadı. 1767 ildə Birmaya məğlub olan şəhər dağıldı və yandırıldı, əhalisi isə əsir kimi aparıldı. 1782 ildə bərpa olunan Tay dövlətinin yeni paytaxtı Banqkok oldu.

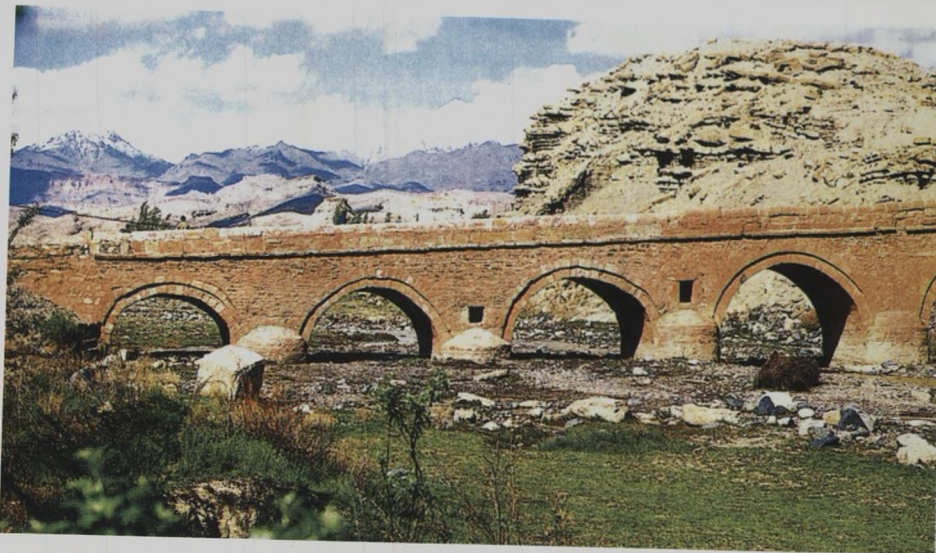
Dağılmazdan əvvəl A., kərpic divarlarla möhkəmləndirilmiş, oval planlı, çay və çay qolu ilə əhatə olunmuşdu: ağac tikililəri üstünlük təşkil edən düzbucaqlı küçələr şəbəkəsindən ibarət olmuşdu; şəhərdə Vanqluanq kral sarayı və dini komplekslər – Pxxa-Sisanpxet kral vətənin üç çədi (1448 ildə əsası qoyulmuşdur), “Böyük qələbə” vətənin 60 m uz.-da çədi və Ratçaburanın (1424–48) vətə yerləşirdi. Mühafizə edilmiş digər ən əhəmiyyətli abidələr: Txammikrat, Pxut- Txai-Savan, Pxxa-Ram, Pxxa-Maxatxat (14 əsr); Pxxa-Monqxonbopxitin vətənin məbəbində Maraya qalib gəlmiş, oturan Buddanın böyük tunc heykəli; Lokayasuttxaram vətənin xarabalıqlarında uzanmış Buddanın nəhəng heykəli (16 əsr). A. xarabalıqları *Ümumdünya irsi* siyahısına salınmışdır. 19 əsrdə A. orta əsr xarabalıqları yaxınlığında yenidən tikilmişdi. A. muzeyi (keçmiş Çandrakasem sarayında, 16 əsr), Tyausampxraya Milli muzeyi (orta əsr heykəltəraşlığı, məbəd memarlığı, dekoru və boyakarlıq fraqmentləri, keramika, arxeoloji tapıntılar) var.

Menam ovalığında çəltikçilik r-nunun ticarət mərkəzidir. Yeyinti sənayesi müəssisələri var. Bədii sənətkarlıq (gümüş məmulatları) inkişaf etmişdir. Balıq ovlanır.

AYVASEDAPÜR – RF-nin Tümen vil.-nin şm.-ında çay. Başlanğıcını Sibir Uvallarından götürən Etupur və Erkalnadeypur çaylarının qovuşmasından yaranır. Uz. Erkalnadeypurun mənbəyindən 601 km, hövzəsinin sah. 26,1 min km²-dir. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi aşağı axınında təqr. 240 m³/san-dir. Oktyabrın ortalarından iyunun əvvəllərində donur. Mənsəbindən 280 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

AYVAZ KAZIM (d. 1938, Rize) – türk idmançısı, güləşçi. Güləşin hər iki növündə (sərbəst və yunan-Roma) dəfələrlə Türkiyə çempionu olmuşdur. 2 qat dünya (1958, 1964) və 18-ci Olimpiya Oyunlarının (1964, Tokio) çempionudur.

AYVZ, Ayvs (Ives) Çarlz Edvard (20.10.1874, Konnektikut ştatı, Danberi – 19.5.1954, Nyu-York) – Amerika bəstəkarı. İlk musiqi təhsilini hərbi kapelmeyster olan atasından almışdır. 14 yaşından kilsədə orqançı işləmişdir. 1894–98 illərdə Yel Universitetində oxumuş, H. Parkerin rəhbərliyi altında klassik musiqini öyrənmişdir. 1898 ildə Nyu-Yorka köçmüş, sığorta müvəkkili işləmişdir. Əsərlərini öz hesabına nəşr etdirmiş və yaymışdır. Lakin tənqidçilər onun yaradıcılığını qəribə və paradoksal musiqi kimi qiymətləndirmişlər. 1927 ilin əvvəllərində əsər yazmağı dayandırmışdır. A.-ın musiqisi tədricən şöhrət qazanmışdır.

Aza körpüsü. Ordubad rayonu.

O, 1947 ildə Pulitzer mükafatına layiq görülmüşdür. 1970-ci illərdə *avanqardizm* musiqisində Amerika məktəbinin yaradıcısı kimi qəbul edilmişdir. A. yaradıcılığında tonal və atonal musiqi priyomlarından istifadə edərək, yeni özünəməxsus üslub yaratmışdır (f.p. üçün "Konkord" (1909–15 2-ci sonatası, 3-cü (1911) və 4-cü (1916) simfoniyaları, 2-ci uvertürası və s.).

AYZENAX – AFR-də şəhər. Bax *Eyzenax*.
AYZENK (Eysenck) Hans Yurgen (4.3.1916, Berlin – 4.9.1997, London) – ingilis psixoloqu. 1955–83 illərdə London universitetinin prof.-u. Şəxsiyyətinin tədqiqi məsələlərində ingilis psixodiagnostikləri F. Haltonun və Ç. Spirmenin ənənələrini inkişaf etdirmişdir. Faktor təhlilinə əsaslanan şəxsiyyət nəzəriyyəsini təklif etmiş, ölçülmənin qiymətləndirilməsinin əsas faktorları kimi ekstraversiyani-intraversiyani və "neyrotizmi – emosional stabilizmi" seçmişdir; sonradan onlara "psixotizmi – supereqo gücü"nü əlavə etmişdir. Bu üç əlaməti qiymətləndirən və geniş istifadə olunan şəxsiyyət sorğusu cədvəllərini işləyib hazırlamışdır. *İntellekt əmsalını* ölçən məşhur testini yaratmışdır. İntellektin qenetik şərtlənmiş səviyyəsi ideyasını dəstəkləmişdir. *Bihevioral psixoterapiyanı* ilk işləyib hazırlayanlardan biridir.

Əd.: Personality, genetis and behavior: selected papers. N.Y., 1982; Структура личности. М., СПб., 1999.

AZ KEÇİ – Tiflis qub.-nın Borçalı qəzasında, Borçalı nümayəndəliyində (indiki Marneuli r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 20 əsrin 20–30-cu illərində əhalisi qonşu kəndlərə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir.

AZA, A s a, A ç a – Manna çarı (e.ə. 8 əsrin son rübü), *İrəncunun* oğlu. Aşşur tərəfdarı olan atasının siyasətini davam etdirirdi. A.-nın dövründə Urartu ilə ittifaqa can atan canişinlərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmaq meyilləri gücləndi. Canişinlərlə mübarizədə A. öldürüldü, hakimiyyətə isə qardaşı *Ullusunu* keçdi.

AZA, A z a d – Azərb.-də qədim şəhər. Mənbələrə görə, indiki Ordubad ş.-nin (Nax. MR) 20 km-liyində, Gilançayın sahilində yerləşirdi. 1–12 əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Avropa ölkələrinə gedən mühüm ticarət yolları da A.-dan keçirdi (bax *Aza körpüsü*). H. *Qəzvin* "Nüzhət əl-qülub" əsərində yazmışdır: "Azad bol taxıl, üzüm, pambıq məhsulları ilə şöhrət tapmış kiçik şəhərdir. Buranın üzüm bağları çox məşhurdur. Şəhərin suyu Qafan dağlarından gəlir və artığı Araz çayına axır... Əhalisi ağbənizdir...". Tədqiqatçılar Naxçıvandakı bəzi toponimləri A. ilə əlaqələndirirlər (Aşağı Aza və Yuxarı Aza k.-ləri). Orta əsrlərdə A.-da sənətkarlıq, ticarət, üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etmişdi. A.-nın monqol hücumları zamanı tənəzzül etdiyi ehtimal olunur.

AZA – Azərb. Resp. Ordubad r-nunda (Nax. MR) kənd. Aza ə.d.-nin (Aza, Darkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 km q.-də, Ordubad–Naxçıvan avtomobil yolundan c.-da, Gilançayın (Arazın qolu) sahilindədir. Əh. 442 (2005); bağçılıq, tərəvəzçilik, taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi var.
AZA KÖRPÜSÜ – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun Aza k.-ndə 17 əsrə aid memarlıq abidəsi. Gilançayın üzərindədir. Eni 3,5 m, uz. 46 paqonometrdir. Hindistanı və Çini Qara dəniz sahilləri və Avropa ölkələri ilə birləşdirən mühüm ticarət-karvan yolu üstündə yerləşən A.k.-nin Böyük ipək yolu ilə əlaqədar olduğu ehtimal edilir. Bu yolla yerli məhsullar, o cümlədən quru meyvələr, sənətkarlıq malları, ipək ixrac olunurdu. Körpü təbii fəlakətlər və tarixi hadisələr zamanı dəfələrlə dağılmış və təmir edilmişdir. 1997 ildə əsaslı şəkildə bərpa olunmuş və yəni qurulmuşdur.

AZA QƏBİRİSTANI – Azərb. Resp.-nin Ordubad r-nunda (Nax. MR) orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Aşağı Aza k.-nin şm.-ş.-ində yerləşir. Kəşfiyyət xarakterli arxeoloji tədqiqatlar zamanı qoç fiqurlu iki qəbirüstü daş və digər maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Qəbiristanda pir (bax *Aza piri*) və minarə mövcuddur. Qəbirüstü daşlardan birinin üzərində hicri 1092 (1681) tarixi qalmışdır.

AZA PİRİ – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun Aza k.-nin şm.-ş.-ində orta əsrlərə aid ziyarətəhə (15 əsr). Pirin içəri-sindəki kitabə və ətraf qəbiristanlıqda qalmış kitabələr tarixi əhəmiyyətli abidə kimi diqqəti cəlb edir. Aşkar olunmuş qoç formalı üç qəbirüstü daşdan ikisi yazısız, bir hissəsi sınımış üçüncü abidənin yan tərəflərində ərəb əlifbası ilə yazılar qalmışdır. Pirin içərisindəki qəbirüstü sinə daşının üzərində Qurandan ayələr, süls elementli nəsx xətti ilə yazı həkk olunmuşdur.

AZAÇAY ÇINQIL-QUM QARIŞIĞI YATAĞI – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində tikinti materialları yatağı. Ordubad düzənliyində Gilan çayının dərəsindədir. Aza və Baş Diza k.-ləri arasında əhatə edir. Geoloji quruluşunda Üst Pleystosen və Holosen yaşlı çaqıl, çinqil və qum qarışığından ibarət allüvial, prolüvial və delüvial çöküntülər iştirak edir. Çaqıl-çinqil qarışığı subasar terrasda andezit, andezit-dasit, əhəngdaşı və qumdaşı, çay yatağında isə, əsasən, intruziv süxur qırıntılarından ibarətdir. Ehtiyatı 4375 min m³-dir.

AZAD – Azərb. Resp. Goranboy r-nunun Dəyirmanlar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km şm.-q.-dədir. Əh. 500 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

"AZAD" – tut ipəkqurdu cinsi. 1949 ildə Azərb. Elmi Tədqiqat İpəkçilik İn-tunda prof. R.A. Hüseynov yetişdirmişdir. Bədəninin 2-ci və 5-ci buğumunda bir cüt ayparaşəkili, qəhvəyi xal var. Baraması ağ, uzunsov buğumludur, yaxşı açılır,

orta çəkisi 1,8–2,2 q olur. Baramasında ipəyin miqdarı 20–21%-dir; ipək teli hamarlıdır.

"AZAD" – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə 1920 ildə nəşr edilən qəzet. Fars dilində, həftədə bir dəfə çıxmış, müdiri Mirzə Əbülqasim Məraği olmuşdur.

"AZAD AVROPA" (Free Europe) – 1950 ildən Şərqi Avropada fəaliyyət göstərən ABŞ dövlət radiostansiyası; verilişləri Şərqi Avropa ölkələri ilə yanaşı, dünyanın digər regionlarında da yayımlanır. Mənzil-qərargahı Münxen ş.-ndədir.

"AZAD AZƏRBAYCAN" – Bakıda 1998 ildən fəaliyyət göstərən müstəqil teleradio şirkəti. 1999 ildən 106.FM radiosunu, 2000 ildən 106.3 FM radiosunu, həmçinin dekabrın 24-ndən televiziya kanalı (ölkədə; 2005 il sentyabrın 13-ndən dünyada) yayımlanır.

"AZAD AZƏRBAYCAN" – Bakıda 1998 ilin martından nəşr edilən müstəqil ictimai-siyasi qəzet. Həftədə dörd dəfə çıxır.

AZAD BAZAR – *qiymətlərin* hər hansı xarici şəraitdən asılı olmadan, yalnız *tələb* və *təklif* müvafiq müəyyən edildiyi *bazar*.

AZAD (XÜSUSİ) İQTİSADI ZONALAR – əcnəbi və milli sahibkarlar üçün xüsusi güzəştli gömrük, icarə, vergi, valyuta, viza və əmək rejiminin fəaliyyət göstərdiyi məhdud ərazilər. A.(x.) i.z. xarici ticarət, ümumi iqtisadi, sosial, regional və elmi-texniki problemləri həll etmək üçün yaradılır. A.(x.) i.z.-in tipləri: 1) azad ticarət zonaları (həmçinin azad gömrük zonası, azad liman, tranzit zonası, yüklərin ötürülməsi, işlənməsi və saxlanması istiqamətlənən rüsumsuz anbarlar kimi fəaliyyət göstərir). Zonaya daxil olan və onu tərk edən *əmtəələrə gömrük rüsumu* və ixrac-idxal nəzarətinin ləğvi, yaxud yumşaldılmasına əsaslanır. Adətən ölkənin qalan ərazilərindən təcrid edilir; əmtələrin buraxılışı gömrük məntəqələri vasitəsilə həyata keçirilir; 2) azad sənaye zonaları (bəzən ixrac istehsal zonaları, xaricdən rüsumsuz gətirilən xammalın emal zonaları kimi – ixrac məhsulları istehsalına üstünlük verən zonalar kimi çıxış edir). Həm güzəştli ticarət və gömrük rejiminə, həm də güzəştli maliyyələşmə və vergi rejiminə əsaslanır; 3) güzəşt rejimli bank və sığorta zonaları; 4) texnoloji zonalar (texnoloji parklar, texniki polislar); onlar müxtəlif güzəştlər əsasında müasir texnologiyaları həm milli, həm də xarici müəssisə və təşkilatların köməyi ilə işləyib-hazırlayır və tətbiqini həyata keçirir;

5) kompleks zonalar (azad, "açıq" ş.-lər, xüsusi r-nlar və s.), onlar öz qarşılıqlarına geniş vəzifələr qoyur və müxtəlif tip zonaların elementlərindən istifadə edir.
AZAD KƏŞMİR – Britaniya Hindistanının bölüşdürülməsi prosesində Cəmmu və Kəşmir knyazlığının c.-q. hissəsində meydana gələn dövlət qurumu. Separatçı meyillərin artması və Pakistanın silahlı dəstələrin təcavüzü şəraitində 1947 il oktyabrın 24-ndə burada "müstəqil" A.K. dövləti yaradılmışdır. Pakistanın tam nəzarətindədir. Sah. 13,3 min km², əh. təq. 3,3 mln. nəfərdir (2002). Əhalisinin, demək olar ki, hamısı müsəlmandır. Paytaxtı Müzəffərabad ş.-dir. A.K.-in prezidenti, hökuməti, xalq tərəfindən seçilən Qanunverici məclisi və Ali məhkəməsi var. Ərazisi 5 dairəyə bölünür. İqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir; ev sənətkarlığı da inkişaf etmişdir.

AZAD QARAQOYUNLU – Azərb. Resp. Tərtər r-nunda kənd. Azad Qaraqoyunlu ə.d.-nin (Azad Qaraqoyunlu, İlxıçılar, Qapanlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km c.-ş.-də, Tərtər çayının sahilində, Qarabağ düzündədir. Əh. 1329 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, əsas məktəb, ibtidai məktəb, xəstəxana, rabitə şöbəsi, pambıqtəmizləmə z-du var.

"AZAD MİLLƏT" ("آزاد ملت") – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə 1945 il dekabrın 14-dən 1946 il iyunun 14-dək nəşr olunmuş qəzet. Azərbaycan Milli Məclisi qurulduqdan iki gün sonra onun mətbu orqanı kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1946 ildə (116 sayı çıxdıqdan sonra) Hacı Mirzəli Şəbüstərinin tövsiyəsi ilə qəzetin redaktoru İsmayıl Şəms olmuşdur. Həftədə iki dəfə çıxan qəzetdə qəbul edilən qanunlarla yanaşı, məclis üzvləri haqqında bioqrafik məlumatlar da dərc olunmuş, Milli Hökumətin siyasəti və iqtisadi sahələrdəki fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

AZAD MÖVLANA ƏBÜL KƏLAM (11.9.1888, Məkkə – 22.2.1958) – Hindistan siyasi xadimi, alim. Milli azadlıq hərəkatı liderlərindən biri, hinduist-müsləman birliyinin ardıcıl tərəfdarı. Hindistan Milli Konqresi partiyasının üzvü (1912), maarif naziri olmuşdur (1947). İngiltərə müstəmləkəçiləri əleyhinə təbliğat apararı "əl-Hilal" qəzetini nəşr etdirmişdir (1912–14). Urdu fəlsəfi və ədəbiyyatı tarixinə, Quranın şərhinə dair əsərlərin müəllifidir.

AZAD NEMƏTLƏR – hədsiz dərəcədə bol olan, nadir sayılmayan hava və su kimi *nemətlər*. A.n. böyük həcmdə istehlak olunur, çünki onların təklif qiyməti sıfıra bərabərdir. Bu, onların hədsiz istifadəsinə və bununla da ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur.

AZAD TƏRBİYƏ – bax *Tərbiyə*.
AZADBALA, Yuxarı Azad – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 18 km c.-da, dağlıq yerdədir.
AZADCİRAN NAHIYƏSİ – *Naxçıvan sancağında* mövcud olmuşdur; 28 kənddən ibarət idi (1590). 1727 ilə aid mənbələrdə 37 kənddən ibarət olduğu qeyd edilir. A.n. Osmanlı dövlətinin sultan xassına daxil idi.

Əd.: İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (arəşdirma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z. Bünyadov, H. Məmmədov). B., 1996; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (tərcümə edənlər Z. Bünyadov, H. Məmmədov). B., 2001.

AZADÇAY – Azərb. Resp. Göygöl r-nu ərazisində çay. Kürəkçayın qolu. Uz. 18 km, hövzəsinin sah. 52 km². Murovdağ silsiləsinin şm. yamacından (1760 m hünd.-dən) başlanır.

AZADEK, A z a d e r – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən – Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən – Vayk r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 20 əsrin əvvəllərində azərb.-lər buradan sıxışdırılıb çıxarılmış və kənd ləğv edilmişdir.

AZADƏ – bitkin fikir ifadə edən və müstəqil işləyə bilən tək poetik misra. Məzmunca başqa, əlavə bir misra ilə birləşməyə ehtiyac olmadığı üçün A. adlanır. Məs., "Bağban bir gül üçün min xara xidmətkar olur" (Laədri); "Taleyə yar olanın yar sarar yarəsini" (Ramiz Paşa). Belə misralara bəzən *bərcəstə misra* da deyilir.

AZADƏGÁN NEFT YATAĞI – İrənin c.-q.-ində, Xuzistan ostanında, Əhvaz ş. yaxınlığında. *Fars körfəzi netli-qazlı hövzəsinə* daxildir. 1999 ildə kəşf edilmişdir; istismar olunmur (2005). Sah. 520 km²-dir. Neftin hesablanmış ilkin ehtiyatı 3,6 mlrd. t, çıxarıla biləcək ehtiyatı 900 mln. t-dən çoxdur. İllik maks. hasilat 20 mln. t nəzərdə tutulmuşdur. Yataq Zaqrossönü kənar çökəkliyin antiklinal strukturunda toplanmışdır. Əsas məhsuldar horizontlar Oligosen-Miosen yaşlı əhəngdaşları ilə əlaqədardır. Neftin sıxlığı 860 kq/m³-dir.

AZADƏLİYEV Cəbrayıl Əbdüləli oğlu (d.29.11.1935, Erm. SSR Qafan r-nunun

Mahmudlu k.) – Azərb. geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1998). 1959 ildə Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. Həmin ildən Azərb. EA Geologiya İn-tunda (1986–2003 illərdə sektor rəhbəri, 2003 ildən baş elmi işçi) çalışır. Tədqiqatları metamorfizm və filizmələgəlmə, filiz yataqları və metallogeniya, mineralogiya və fiziki geokimya, tətbiqi geologiya və geokologiya problemlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A. Kiçik Qafqazda mis-porfir və skarn tipli filiz formasiyalarının geoloji-genetik və həcmi-geokimyəvi modellərini işləyib hazırlamış, hiperbazitlərin intruziv yolla əmələ gəlməsini sübut etmişdir. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiya və 1 dərsliyin müəllifidir.

Əsəri: Рудные формации месторождений и проявлений железа, марганца и титана Азербайджана. Б., 2003.

AZADFIKİRLİLİK (dini) – dini ehkamların rasionallıq qavranışının qadağan olunması əleyhinə çıxan və həqiqət axtarmaqda zəkaya sərbəstlik verən ictimai fikir cərəyanı. Tarixən A. dinin müxtəlif formada tənqidində təzahür edir. “A” (ing. freethinking) terminini ilk dəfə ingilis deisti (bax *Deizm*) A. Kollinz “Azadfikirlilik haqqında mühakimə” (1713) traktatında işləmişdir. Quldarlıq cəmiyyətində A. Şərq və Qərb mütəfəkkirlərinin təlimlərində, xüsusilə Heraklitin, Empedoklun, Demokritin, Epikürün, Lukretsi Karın, Lukianın və b.-nin əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. Dini ideologiyanın tam hökmran olduğu orta əsrlərdə A.-in formalarından biri elmi həqiqətlərin və dini görüşlərin müstəqil və bərabər hüquqlu əhəmiyyəti haqqında ideyanı təsdiq edən “ikili həqiqət” nəzəriyyəsi idi (İbn Sina, İbn Rüşd və b.) 12 əsr gürcü şairi Şota Rustaveli, 16 əsr rus mütəfəkkiri Feodosi Kosoy A.-in görkəmli nümayəndələri olmuşlar. İtibah dövründə görkəmli alimlər, filosoflar, yazıçılar (Pyetro Pomponatsi, Ulrix fon Hutten, Rotterdamlı Erazm və b.) A. mövqeyindən çıxış etmişlər. Böyük Fransa inqilabı ərəfəsində A.-in ən tanınmış nümayəndələrindən biri Volter olmuşdur. Həmin dövrdə A. ənənələrini allah ideyasını inkar edən Lametri, Holbax, Didro və b. ardıcıl inkişaf etdirmişlər. Sonralar dini məsələləri maneəsiz müzakirə etmək cəhdləri 18–19 əsrlər burjuva inqilabları ideoloqlarının müxtəlif ölkələrdə irəli sürdükleri vicdan azadlığı tələbində ifadə olunmuşdur. 18 əsrdə Rusiyada A. ideyalarını M.V. Lomonosov,

İ.A. Tretiyakov və b. ifadə etmişlər. A. Radişevin bütün yaradıcılığına xasdır. Dekabristlərin bir çoxu da (P.İ. Borisov, A. P. Baratinski, İ. D. Yakuşin və b.) A. mövqeyindən çıxış etmişlər. 19 əsrin 2-ci yarısından qərbi Avropa ölkələrində və Rusiyada məşhur təbiətşünas alimlər A. prinsiplərini müdafiə etmiş və əsaslandırmışlar. Onların arasında mistikaya və rəsmi dinə qarşı mübarizə aparan alman biologu E. Hekkel mühüm yer tutur.

Müasir qərb cəmiyyətində bir çox elm və mədəniyyət xadimi dinin qaba formalarına qarşı çıxır, çox vaxt onun ehkam və mərasimlərini qəbul etmir, lakin dini, dünyagörüş kimi, bütünlükdə rədd etmirlər. Bir sıra ölkələrdə mütərəqqi və antiklerikal ruhlu ziyalıların bir qismi marifçiliklə məşğul olan, bu sahədə ədəbiyyat buraxan xüsusi cəmiyyətlərdə birləşərək, A. mövqeyindən çıxış edirlər. Bir çox Avropa ölkəsinin ziyalıları xüsusi azadfikirlilər cəmiyyətləri yaratmışlar. Bu milli cəmiyyətlər 1880 ildə Brüsseldə yaradılmış *Ümumdünya Azadfikirlilər İttifaqında*, 1952 ildə Amsterdamda yaradılmış *Beynəlxalq Humanizm və Etika İttifaqında* birləşmişdir. Azərb.-da A. feodalizmin ilk dövrlərində zərdüştilik və xristianlıq ehkamlarına qarşı çıxan manilik, məzdəkilik, pavlikiançılıq və s. təlimlərdə, sonrakı dövrlərdə isə islamın siyasi və nəzəri əsaslarına qarşı mübarizədə təzahür etmişdir. Xürrəmlik, sufilik, ismailik, hürufilik və s. kimi ictimai-fəlsəfi cərəyanlarda, şifahi xalq ədəbiyyatında (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və s.) şair və mütəfəkkirlərin (Bəhmənyar, Nizami, Xaqani, Məshəti, Eyn əl-Quzzat, Şəbüstəri, Nəsimi, Füzuli və b.) əsərlərində A. ideyaları qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Radikal islam ideoloqları hər cür A.-i boğurdular. Eyn əl-Quzzat, Nəimi, Nəsimi və b. bu təqibin qurbanı olmuşlar. 19 əsrdə A.A. Bakıxanov, M. Kazımbəy və b.-nin görüşlərində A. mühüm yer tutmuş, M.F. Axundovun yaradıcılığında ateizm mövqeyinə çatmışdır.

Əd.: Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX в., Б., 1958; Касумов М. М. Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX в., Б., 1959; Францев П. У истоков религии и свободомыслия. М.-Л., 1959; Коган Ю.Я. Очерки по истории русской атеистической мысли XVIII в., М., 1962; Гольдберг Н.М. Свободомыслие и атеизм в США (XVIII-XIX вв.), М.-Л., 1965; История свободомыслия и атеизма в Европе,

М., 1966; Очерки по истории азербайджанской философии, т. 1., Б., 1966.

AZADİ Dövlətməhəmməd (1700, indiki Türkmənistan Resp.-nın Balkan vil., Qarriqala – 1760, həmin yerdə) – türk-mən şairi, alim. *Məxdumqulunun* atasıdır. Yaradıcılığına *sufiliyin* təsiri olmuşdur. “Vəzi-Azadi” və “Behiştname” adlı iki məsnəvisi məlumdur. A. türkmən tayfalarının birləşdirilməsi, maarifçilik və ədalətli hökmdar ideyalarını təbliğ etmiş, müharibəni pisləmişdir. A.-nin yaradıcılığı türkmən ədəbiyyatının sonrakı inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir. Şeir nəzəriyyəsi ilə də məşğul olmuşdur.

Əd.: Ильясов О. Книга “Вазги-Азад”. Ашхабад, 1963.

“AZADİNFÖRM” – Bakıda 1998 ildən fəaliyyət göstərən informasiya agentliyi. “A.” 1998 – 99 illərdə Azərb., rus və ing., 2000–03 illərdə Azərb. və rus, 2004 ildən isə yalnız Azərb. dilində xəbərlər yayır. **AZADİSTAN**, Azadistan məmləkəti, Azadlıq ölkəsi – Cənubi Azərb.-da mövcud olmuş respublika tipli demokratik dövlət qurumu. Ş.M. Xiyabaninin rəhbərliyi ilə şahlıq rejiminə qarşı Təbrizdə başlanan milli azadlıq hərəkatı nəticəsində 1920 il aprelin 7-də yaranmışdı. Üsyan qalib gəldikdən sonra xalq qarşısında çıxış edən Ş.M. Xiyabani həmin gündən etibarən Azərb.-in A. adlandırılacağını bəyan etdi. 1920 il sentyabrın 14-də Təbrizdə irticaçı şah rejimi bərpa olunanaqəd bütün rəsmi sənədlərdə, blanklarda, habelə nazirliklərin, idarə və müəssisələrin adı əks olunan lövhələrdə Azərb. adı A. ilə əvəz olunmuşdu. Bax həmçinin *Təbriz üsyanı* (1920).

AZADKƏNAR – Tiflis qub.-nda Borçalı qəzasının Borçalı nahiyəsində (indiki Marneuli r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1926 ildən sonra əhalisi qonşu kəndlərə köçmüş, kənd isə xarabalığa çevrilmişdir. **AZADKƏND** – Azərb. Resp. Ordubad r-nunda (Nax. MR) kənd. Azadkənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 km q.-də, Ordubad–Naxçıvan magistral avtomobil yolundan c.-da, Gilançayın (Arazın qolu) sol sahilindədir. Əh. 1054 (2005); bağçılıq, tərəvəzçilik, taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və quşçuluqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, uşaq bağçası, klub var.

AZADKƏND – Azərb. Resp. Saatlı r-nunda kənd. Azadkənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 23 km c.-ş.-də, Muğan düzündədir. Əh. 1827 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 kitabxana, ambulatoriya, rabitə şöbəsi,

ATS; e.ə. 2–I əsrlərə aid A. nekropolu, həmçinin yaxınlığında e.ə. I-ci minilliyə aid Keçiqıran küp qəbirləri nekropolu var. **AZADKƏND** – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunda kənd. Azadkənd ə.d.-nin (Azadkənd, Çığırğan, Xankeçən, Poladtuğay k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 42 km c.-ş.-də, Kür çayının sağ sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 1802 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, 2 kitabxana, xəstəxana var.

“AZADLIQ” (Radio Liberty) – ABŞ-ın Şərqi Avropada 1953 ildən fəaliyyət göstərən dövlət radiostansiyası; mənzil-qərargahı Münxendədir. 1953 ilin martından Azərb. dilində verilişlərə başlamışdır.

“AZADLIQ” – Azərb.-da milli-azadlıq hərəkatının tələbi ilə sovet hökumətinin rəsmən qeydə aldığı ilk mətbu orqan. İlk sayı Bakıda 1989 il dekabrın 24-ndə çapdan çıxmışdır. Resp.-da ilk müstəqil ictimai-siyasi həftəlik qəzet olan “A.”-in nəşri 1990 ilin yanvarında rus qoşunlarının Bakıya hərbi təcavüzündən sonra dayandırılmışdı. 1995 ildən gündəlik çıxır. İlk redaktoru tanınmış jurnalist Nəcəf Nəcəfov olmuşdur (1989–91).

AZADLIQ VƏ ZƏRURƏT – insanlının fəaliyyəti ilə təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunları arasındakı qarşılıqlı münasibət ifadə edən fəlsəfi kateqoriyalar. İdealistlərin əksəriyyəti A. və Z.-i bir-birini istisna edən anlayışlar kimi nəzərdən keçirir və A.-ğı ruhun öz təyini, iradənin azadlığı, xarici şərtlərlə determinə olunmamış, öz istəyinə uyğun olaraq hərəkət etmək imkanı kimi başa düşür. Çox güman ki, insan davranışlarının zərurətini müəyyən edən determinizm ideyası insanın məsuliyyətini tamamilə azaldır və onun hərəkətlərinə əxlaqi qiymət verilməsini qeyri-mümkün edir. Yalnız heç bir şeylə məhdudlaşdırılmamış və qəti A. onların baxışlarına görə insan məsuliyyətinin və deməli etikasının yeganə əsası kimi çıxış edir. İradə A.-ı inkar edir və bunu belə əsaslandırırlar ki, insanın hərəkət və davranışları bütün hallarda xarici, ondan asılı olmayan şərtlərlə müəyyən edilir. Belə metafizik konsepsiya obyektiv Z.-in mütləqləşdirilməsi olub fatalizmə gətirib çıxarır. A. və Z.-in elmi izahı onların qarşılıqlı üzvi əlaqəsinin qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu baxışın əsaslandırılması sahəsində ilk təşəbbüs *Spinozaya* məxsusdur; o, A.-ı dərk edilmiş Z. kimi müəyyənləşdirirdi. A. və Z.-in dialektik vəhdəti haqqında geniş

konsepsiya *Hegel* tərəfindən idealist mövqedən verilmişdir. A. və Z. probleminin elmi, dialektik-materialist həlli obyektiv Z.-in birinci, insanın iradəsinin və şüurunun ikinci, törəmə olmasının qəbul edilməsinə əsaslanır. Təbiət və cəmiyyətdə Z. obyektiv qanunlar formasında mövcuddur. İnsan öz tarixinin başlanğıcında təbiətin sirlərinə nüfuz edə bilmədiyindən, dərk edilməmiş Z.-in qulu olaraq qalırdı və ona görə də azad deyildi. İnsan obyektiv qanunları nə qədər dərindən dərk edirsə, onun fəaliyyəti də bir o qədər şüurlu və azad olur.

AZADLIQDAN MƏHRUMETMƏ, azadlığın məhdudlaşdırılması – cinayət hüququnda cəza növlərindən biri. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 53-cü maddəsinə uyğun olaraq, azadlığın məhdudlaşdırılması ittiham hökmü çıxarılanadək 18 yaş tamam olmuş məhkumların cəmiyyətdən təcrid olunmadan, lakin nəzarət altında xüsusi müəssisələrdə saxlanılmasından ibarətdir. Azadlığın məhdudlaşdırılması məhkumluğu olmayan və qəsdən cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrumetməyə məhkum olunmuş şəxslərə – bir ildən üç ilədək; ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə azadlıqdan məhrumetməyə məhkum olunmuş şəxslərə – bir ildən beş ilədək müddətə təyin edilir. İctimai işlər və ya islah işləri azadlığın məhdudlaşdırılması ilə əvəz edildikdə bu cəza növü bir ildən az müddətə də təyin edilə bilər. Azadlığın məhdudlaşdırılmasına məhkum edilmiş şəxs cəzanın icrasından qərəzli boyun qaçırdıqda, azadlığın məhdudlaşdırılması onun təyin edildiyi müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə əvəz edildikdə azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasının müddətinə günə-gün hesabı ilə hesablanır. Azadlığın məhdudlaşdırılması birinci və ikinci qrup əlillərə, hamilə qadınlara və ya səkkiz yaşınadək uşağı olan qadınlara, qocalığa görə pensiya yaşına çatmış qadın və kişilərə, habelə müddətli hərbi xilətdə olan hərbi qulluqçulara təyin edilmir.

Azadlığın məhdudlaşdırılması Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyi üzrə cəzaların sisteminə daxil edilən yeni cəza növüdür. Bu cəza yalnız törədilmiş cinayətə görə məsuliyyət müəyyən edən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilə bilər. Azadlığın məhdudlaşdırılması məhkuma psi-

xoloji təsir göstərilməsini nəzərdə tutmaqla onun şəxsi hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, davranış üzərində nəzarət qoyulması, müvafiq rejim tələblərinə əməl etməyə məcbur edilməsi və xüsusi müəssisələrdə saxlanılması yolu ilə cəzanın məqsədinə nail olunmasına əlverişli şərait yaradır. Ona görə də azadlığın məhdudlaşdırılması zamanı bu məqsədə nə dərəcədə nail olunması cəzanı təyin edən məhkəmələrdən daha çox onun icrasını həyata keçirən xüsusi müəssisələrin fəaliyyətindən asılıdır.

AZADLU – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Germi qəs.-ndən 34 km şm.-ş.-də, Biləsuvar–Germi avtomobil yolunun 8 km-liyindədir.

AZADOLUNMUŞLAR – Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada, həmçinin erkən feodalizm dövründə Qərbi Avropa ölkələrində azad edilən, yaxud azadlıqlarını satın alan qullar. Keçmiş sahiblərindən müəyyən dərəcədə asılı qalan A.-ın hüququ azad vətəndaşlara nisbətən məhdud idi.

AZADPAİN, Aşağı Aza d – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 15 km c.-da, dağlıq yerdədir.

AZAKLAR – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (09.09.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən – Abovyan r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1828 ildə İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğaldan sonra kənd dağıdılmış və azərb. əhalisi buradan qovulmuşdur.

AZAKOV Siyavuş İsfəndiyar oğlu (d.12.10.1948, Naxçıvan) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e. d. (1991). Moskvada P. Lumumba ad. Xalqlar Dostluğu Un-tini bitirmişdir (1971). Azərb. EA-nın Fizika İn-tunda işləmişdir (1975–2008). 2008 ildən Fövqəladə Hallar Nazirliyində çalışır. Tədqiqatları fiziki sistemlərin güclü qeyri-xətti xassələri modellərinin qurulması üçün həyacanlanma nəzəriyyəsinin fərqli üsullarının işlənilməsi sahəsindədir. 50-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

AZALAN ARDICILLIQ – bax *Ardıcılıq*.

AZALAN FUNKSIYA – bax *Artan və azalan funksiyalar*.

AZALAN GƏLİRLİLİK NƏZƏRİYYƏSİ – neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi; onun müddəasına görə, texniki şərtlər dəyişməz qaldıqda istehsal amillərindən birinin (kapital, əmək,

torpaq) xərclərinin ardıcıl olaraq bir vahid artırılması, digərlərinin xərclərinin isə dəyişilməz saxlanması səmərənin məhsul şəklində azalması ilə nəticələnir. Azalan gəlirlilik qanununu ilk dəfə 19 əsrin sonları – 20 əsrin əvvəllərində Kembric iqtisadi məktəbinin nümayəndələri A. Marşall, F.İ. Ecuort, E. Uikstid əsaslandırmışlar. Onlar məhsuldarlıq və gəlirlilik anlayışlarını arasında ciddi fərq qoymadan, gəlirliliyin azalmasını istehsal amilləri məhsuldarlığının azalması hesab etmişlər; sonralar bu qanuna istehsal amilləri məhsuldarlığının və pul gəlirliliyinin sərbəst hərəkət etməsi müddəası əlavə olunmuşdur.

AZALIYA – bax *Xanıməli*.

AZAMERUNİ – indiki Azərb. Resp.-nin ərazisində mövcud olmuş qədim ölkə. Adı e.ə. 8 əsrə aid Urartu mixi yazılarında çəkilir. Göyçə gölündən ş.-də yerləşdiyi ehtimal edilir.

Əd.: Дьяконов И. М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, №№ 2–4; Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1960; Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. B., 2006.

AZAN, əzan (ər. اذان – bildirmək, çağırmaq, elan etmək) – müsəlmanları ibadətə dəvət etmək üçün müəzzinin (azançının) gündəlik, vacib namazlardan əvvəl minarədən və ya başqa hündür yerdən ucadan, ərəb dilində oxuduğu çağırış. A. hər yerdə bu cümlələrdən ibarətdir: 1. “Allahu əkbər” (Allah ən böyükdür – 4 dəfə); 2. “Əshədü ən la ilahə illəlah” (Şəhadət edirəm ki, allahdan başqa tanrı yoxdur – 2 dəfə); 3. “Əshədu ənnə Muhəmmədən rəsulullah” (Şəhadət edirəm ki, Məhəmməd Allahın elçisidir – 2 dəfə); 4. “Həyyə ələs-səlah” (Haydı, hamı namaza – 2 dəfə); 5. “Həyyə ələl-fələh” (Haydı, hamı qurtuluşu – 2 dəfə); 6. “Al-lahu əkbər” (Allah ən böyükdür – 2 dəfə); 7. “La ilahə illəllah” (Allahdan başqa tanrı yoxdur). Sünnü müsəlmanları sübh A.-ında “Həyyə ələl-fələh”dan sonra “əs-Səlatu hayrun minen-nevm” (namaz yuxudan xeyirlidir) cümləsini də 2 dəfə təkrarlayırlar. Şiə müsəlmanları A.-a imam Əlinin bütün müsəlmanların rəhbəri olması haqqında cümləni də əlavə edirlər (“Əshədu ənnə əmirəlmömininə Əliyyəni vəliyyullah”).

AZAN BÖYRƏK, hərəkəti böyrək, sallanan böyrək – böyrəyin öz adı yerini dəyişməsi nəticəsində baş verən xəstəlik. Səbəbi: ariqlama ilə əlaqədar böyrəktrafi piy toxumasının azalması, qarın əzələləri tonusunun zəifləməsi, travma, qarın boşluğu təzyiqinin aşağı düş-

Azas qoruğu.

məsi (çox doğan qadınlarda) və s. Küt ağrıya, ürəkbulanmasına, sidik ifrazının pozulmasına və qəbizliyə səbəb olur. Müalicəsi: böyrək bandajı bağlamaq, arıqlığı aradan qaldırmaq, gimnastika, bəzi hallarda cərrahi əməliyyat.

AZAN SINİR – onuncu cüt kəllə-beyin siniri. Uzunsov beynin rombabənzər çuxurundan başlayıb ürəyi, tənəffüs sistemi orqanlarını və çənbərbağırşağın sol ayrıliyinədək həzm aparatı orqanlarını innervasiya edir. Qarışıq sinirdir, tərkibində hərəkəti, hissi, vazomotor liflərlə bərabər, həzm kanalı vəzilərinə və böyrəklərə məxsus sekretor təsirli liflər də var. A.s.-in fizioloji rolu çox böyükdür. Bir sıra reflektor aktlarda (udma, öskürmə, qusma və s.) iştirak edir. A. s.-in ürəyə gedən şaxələrindən bir qismi qan təzyiqini nizama salır. A.s.-in hər iki tərəfdən kəsilməsi ölmə səbəb olur.

AZANDE – Mərkəzi Afrikada Mərkəzi Afrika Resp., Konqo Demokratik Resp. və Sudan ərazilərində yayla. Konqo (Zair) çayı, Çad gölü və Nil çayı hövzələrinin suayırıcısını təşkil edir. Qədim kristallik süxurlardan (qranit-qneyslər, qabbro-amfibollar) təşkil olunmuşdur. Günbəzvarı şahid dağlar, qranit silsilələr səciyyəvidir. Maks. hünd. 1388 m (Nqaya d.). Yarpağı tökülən nadir meşə massivləri ilə bərabər hündürötlü savannalar, çay dərələri boyu həmişəyaşıl qalereya meşələri yayılmışdır.

AZANDELƏR – bax *Zandelər*.

AZANIYA (Αζανία) – Şərqi Afrikanın sahiləni ərazilərində Erkən Dəmir dövrünə aid mədəniyyətlər kompleksi. Somalidən Mozambikin şm.-indəkə yayılmışdır. A. adını antik müəlliflərdən

(Ptolemey, Psevdoparriyan) almışdır, ərəblər isə bu regionu “Zinlər sahili” adlandırmışlar. A.-da arxeoloji tədqiqatlara 1920-ci illərdə başlanmışdır. C.Hantinqford vahid “Azaniya sivilizasiyası”nı müəyyənləşdirsə də, hazırda bu sivilizasiya bəzi oxşar cəhətləri olan bir sıra ayrı-ayrı mədəniyyətlərə bölünür. Evlərin inşa üslubu lokal cəhətləri əks etdirir. Dəfn tikililəri arasında dolmenlər və mengirlər yayılmışdır. Burada qayaüstü boyakarlıq abidələri aşkar olunmuşdur. A.-da əhali toxə əkinçiliyi ilə məşğul olurdu, terraslaşdırılma da məlum idi; həmçinin irriqasiya tikililəri inşa edilir, yollar salınırdı. Okean sahilindəki limanlar (ən mühümü Rufici çayının mənsəbində yerləşən Raptə) vasitəsilə Şimali A.-dan miro və bükür, Cənubi A.-dan isə fil dişi, kərgədan buynuzu, tısbağa çanağı, kokos ixrac olunur; dəmir, şüşə məmulatları, dən, çaxır gətirilirdi.

AZAPLI – Azərb. Resp. Tovuz r-nunda kənd. Azaplı ə.d.-nin (Azaplı və Bayramlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 7,5 km c.-ş.-də, Əsrək çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 1500 (2008); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, xəstəxana; 4 km şm.-q.-ində orta əsrlərə aid Köhnə qəbiristanlıq var.

AZARBAZQAN – Sasanilər imperiyasının şm. əyalətinin adı. I Xosrovun [531–579] hakimiyyəti dövründə A.-ın tərkibinə Atarpatakan, Ermənistan, İberiya, Balasakan, Sisakan, Albaniya (Qafqaz), Deyləm və s. daxil idi. Əyalətin hakimi Azarbazqanşah adlanırdı.

AZARU, Əzəru – Azərb. Resp. Astara r-nunun Asxanakəran ə.d.-ndə kənd. R-n

mərkəzindən 24 km şm.-q.-də, Vəşəru çayının sahilindədir. Əh. 198 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

AZAS – RF-də, Tıva Resp. ərazisində dövlət təbiət qoruğu. Azas çayı (Böyük Yenisey hövzəsi) hövzəsini və Soruq çayının (Xam Sıra çayının sol qolu) sol sahilini əhatə edir. Sah. 337 min ha-dır. 1985 ildə Cənubi Sibirin tayqa, tayqa-göl və yüksək dağlıq təbii komplekslərini qorumaq və öyrənmək məqsədilə yaradılmışdır. İqlimi sərt kontinental, mülayim rütubətlidir. Relyefi dağlıqdır; sət yamaclar və süxur yığıntıları səciyyəvidir. Qoruğun ərazisi meşə (ərazinin təqr. 73%-i) və yüksək dağlıq (1900–2600 m) qurşaqlarına bölünür. A.-ın florası zəngin və müxtəlifdir; relikt və nadir bitkilər var, bunlardan 7-si qorunur. Canlı aləmi tipik tayqa faunasından (maral, kəbarqa, sığın, cüyür, qaban, qonur ayı, vaşaq, susamuru, samur, dələ, Sibir siçovulu və s.) ibarətdir. 250-dən çox quş növü, su hövzələrində 15 balıq növü (alabalıq, xarius, durnabalığı, xanı balığı və s.) var. Çay qunduzunun yerli növü, qara leylək, çay qaranquşu, berkut, ağquyruq qartal, ütəlgə, qızılquş kimi fauna növləri RF-nin Qırmızı kitabına salınmışdır.

AZAT (Zelkova) – *qarağacnikilər* fəsiləsindən yarpağını tökən ağac cinsi. Hünd. 40 m-ədək, qabığı hamar və tünd-bozdur. Yarpaqları növbəli, çiçəkləri xırda və ikicinsiyətlidir. Meyvəsi fındıqcıqdır. A. relikt bitkidir. Avropa, Asiya və Şimali Amerikanın Neogen florasında geniş yayılmışdır. Krit a., Çin, Yaponiya və Koreyada 5–6 növü qalmışdır. Azərb.-də 1 növü (Z. carpinifolia) bitir. Lənkəran zonasında yaşı 200 və daha çox A. ağacları var. A. saxtaya davamsızdır. Tez-böyüyən dekorativ bitkidir. Oduncağı inşaat işində yüksək qiymətləndirilir.

AZAU (Böyük və Kiçik) – RF-də, Kəbarda-Balkar Resp. ərazisində dərə buzlaqları. Böyük Qafqazda, Elbrus d.-nin c. yamacındadır. Böyük A.-nın (Baksan buzlağı) uz. 2 km-dən çox, eni 250 m-dir. 2500 m hünd.-dək düşür. Baksan çayının əsas qida mənbəyidir. Kiçik A. asılı buzlaqdır. Uz. 1 km-ə çatır; aşağısı 3140 m mütləq yüksəklikdə qurtarır və Kiçik Azau çayını (Baksanın qolu) qidalandırır. Alpinizm mərkəzidir.

AZAYEVA Çervon Əli qızı (d.10.3.1928, Əli-Bayramlı r-nunun Çölbeşdəli k.-30.12.2006, Şirvan) – k.t. qabaqcılı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). Azərb. SSR Sabirabad r-nundakı “Sovet

Azat (Zelkova).

Azərbaycanı” kolxozunun sədri olmuşdur (1954–79). Azərb. SSR Ali Sovetinin (4, 6, 7-ci çağırış) deputatı seçilmişdir.

AZBİN – bax *Gecəvər*.

AZELİNO MƏDƏNİYYƏTİ – Volqa-Vyatka çayarasında 3–5 əsrlərə aid mədəniyyət. V.F. Geninq tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və Kirov vil.-nin Malmij r-nunun Azelino k. yaxınlığında yerləşən məzarlığın adı ilə adlandırılmışdır. *Pyan-Bor mədəniyyəti* ənənələrinin əsasında yaranmışdır. A.m. məskənləri kənd və şəhər yerlərindən ibarətdir. Təsərrüfat xış əkinçiliyi (ilk dəfə Kama çayı hövzəsində tiyəli gəvahlılar meydana gəlir), maldarlıq, ovçuluq və balıqçılığa əsaslanırdı. A.m.-nə aid Buy şəhəriyindən 200-dən artıq dəmir toxə və nizə ucluqlarından ibarət dəfinə tapılmışdır. Üzərində qaytanvarı, yaxud cızma naxışları olan dəyirmi oturacaqlı yapma qablar üstünlük təşkil edir. Ölümlər inqumasiya adəti ilə

başları şimal istiqamətində torpaq qəbir-lərdə dəfn olunmuşlar. Bərpa olunmuş qadın geyimi hörük yerləri və gicgah asmaları olan kiçik papaq, yaxud çələndən, boyunbağı, çənbər (qrivna), bilərzik, həmçinin sinə bəzəkləri, önlük, epoetvarı toqqası, bəzəkləri və qotazları olan enli kəmərdən və kiçik qaytanla bağlanan ayaqqabılardan ibarətdir; qırmızı rəngli parça qalıqları da tapılmışdır. Metal bəzələrdə və asmalarda at təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Kişi qəbirələrində çox sayda silah – nizələr, baltalar, həmçinin dəbilqələr, zirehlər və qılınclar aşkar olunmuşdur. Volqaboyu, həmçinin Vyatka və Çeptsa çaylarboyunca yerləşən abidələrin özünəməxsusluğu qeyd olunur; bunlar bəzən erkən orta əsrlərdə inkişaf etməkdə olan Yemanayevsk mədəniyyəti kimi fərqləndirilir.

AZƏ-LÖ-RİDÓ (Azay-le-Rideau) – Fransada qəsr (Endr və Luara dep-ti). 1418 ildə yandırılmışdır. Orta əsr qəsri-nin yerində 1518–28 illərdə tikilmişdir (memarlar D. Giyur və E. Russo). Tikinti başa çatdırılmamış, 19 əsrin ortalarında yenidən inşa edilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində dövlət tərəfindən satın alınmışdır. Ağ daşdan tikilmiş qəsr kiçik süni yarmadada yerləşir. Fransız Renesansı üçün xarakterik üslubda: orta əsrlərə xas cəhətlər italyansayağı heykəltəraşlıq və ornamental dekor elementləri ilə birləşdirilmişdir. Dörd yaruslu lociyalarla fasada çıxan, fransız krallarının portretlərindən ibarət bəlyeflər medalyonları ilə bəzədilmiş daxili təmtəraqlı pilləkən diqqəti cəlb edir. A.-lə-R.-da 16–17 əsrlərə aid qiymətli mebel kolleksiyası və holland şpələri saxlanılır. Endrin o biri sahilində Sen-Semforion kilsəsi (11 əsr, 16 əsrdə bəzi tikililər əlavə edilmişdir) yerləşir. A.-lə-R. *Luara*

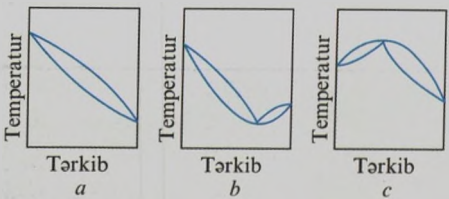
Böyük Azau buzlağı.

Aze-lö-Rido qəsri.

qəsrləri tərkibində Umumdünya irsi siyahısına salınmışdır.

AZEOTROP QARIŞIQLAR. azeotropolar (*a...* + yun. ζέω – qaynamaq və τροπή – dönmə, dəyişiklik) – ayrılmadan qaynayan maye məhlullar, yəni o məhlullar ki, verilmiş temp-r, təzyiq və komponentlərin qatılıqlarında tarazlıqda olan fazaların (maye və buxar) tərkibi eynidir. A. q. iki və ya çoxkomponentli ola bilər. İkkikomponentli A. q.-i 1810 ildə C. Dalton kəşf etmişdir. O, xlorid və ya nitrat turşusunun sulu məhlullarının qovulmasının sonunda distillatların qaynama temp-ru və tərkibinin dəyişməz qaldığını aşkar etmişdir. 50%-ə yaxın maye qarışıqlar azeotropolar əmələ gətirir. Bir maye fazalı A. q. homoazeotrop, iki və ya daha çox maye fazalı A. q. isə heteroazeotrop adlanır. A. q. müsbət və mənfi ola bilər. Müsbət A. q. faza tarazlığı diaqramında azeotrop nöqtəsində sabit temp-rda maks.-ma, sabit təzyiqdə isə minimuma malikdir; mənfi A. q. əks xassəlidir (şəkil).

Binar qarışıqların faza tarazlığı diaqramları: *a* – qarışıqda azeotrop yoxdur; *b* – qaynama temp-ru minimum olan azeotrop (müsbət); *c* – qaynama temp-ru maks. olan azeotrop (mənfi); aşağı əyri mayenin, yuxarı əyri isə buxarın tərkibindən asılı olan qaynama temp-rudur; azeotrop nöqtəsində maye və buxarın tərkibləri eynidir.

Binar məhlullar arasında mənfi azeotropolar məlum A. q.-in ümumi sayı-

nın 10%-indən azdır. A. q.-in tərkibi temp-rla (təzyiqlə) dəyişir. Bu asılılıq faza diaqramında azeotropolar xəttini əmələ gətirir; həmin xətt maye – buxar tarazlığının mövcud olan bütün sahəsindən böhran əyrisinədək keçə bilər. Komponentlərin molyar parsial buxarlanma istilikləri bir-birindən nə qədər çox fərqlənərsə, böhran əyrisindən uzaqda olan azeotrop nöqtəsinin vəziyyəti də daha əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcəkdir (bax *Vrevski qanunları*). Azeotrop nöqtəsinin faza diaqramından kənara yerini dəyişməsi ola bilər. Onda A. q. zeotrop, yəni ayrıqaynayan olur.

Azeotrop nöqtəsi komponentlərdən birinin cüzi qatılığına uyğun ola bilər; məs., heksan – benzol sistemində azeotrop nöqtəsi heksanın 99,781–99,796 mol. % qatılıq intervalında yerləşir. Əsasən, bir azeotrop nöqtəsinə malik ikikomponentli A. q. məlumdur. Benzol – heksaflüorbenzol sistemində təcrübi olaraq iki azeotrop nöqtəsi aşkar edilmişdir. Azeotrop nöqtələrinin sonsuz çoxlu uğu izotopəvzli molekullar sistemində (məs., su – ağır su) mümkündür.

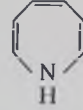
A. q.-da “müsbət” və “mənfi” terminləri maye qarışıqların xassələrinin ideal məhlullara nəzərən müsbət və mənfi tərəfə kənara çıxması ilə əlaqədardır. İkili qeyri-ideal sistemə üçüncü komponentin əlavə edilməsi onun qeyri-idealini artırır və ya azalda bilər. Ona görə də, üçlü azeotrop müvafiq ikili zeotrop sistemlərdə yarana bilər və əksinə, üçlü sistem onu əmələ gətirən ikili sistemlərdə azeotropolar olduqda zeotrop ola bilər.

A. q.-ı ayırmaq üçün qatılığın bütün intervalında məhlulların zeotrop olduğu (məs., su – spirt məhlulları 70 mm c. süt.-

dan aşağı təzyiqdə ayrılır) azeotrop *rektifikasiyasından* (məs., mütləq etil spirti ayırıcı agent – benzolla azeotrop rektifikasiya ilə alınır), həmçinin maye – buxar tarazlığı ilə əlaqəsi olmayan üsullardan istifadə edilir. A. q.-in öyrənilməsi sənaye qarışıqlarının fərdi komponentlərə ayrılması zərurətindən irəli gəlir.

Əd.: Огородников С.К., Лестева Т.М., Коган Б. Азеотропные смеси. Л., 1971.

AZEPİN – yeddiüzlü azotərkibli heterotsiklik birləşmə. Qeyri-müstəvi konformasiyaya və polien birləşmələrinin xassələrinə malikdir. A.-in yalnız törəmələri davamlıdır. Onlar nitrenlərin RN: (bivalentli azotun davamsız birləşmələri) əvəz edilmiş benzola birləşməsindən alınır. A.-in törəmələri içərisində ən çox tibdə antidepressantlar kimi istifadə edilən dibenzazepinlər məlumdur.

“**AZERİ**” (“Azəri”) – Sankt-Peterburqda (RF) nəşr edilən qəzet. Azərb. milli mədəni muxtariyyətinin (Leninqrad vil.) orqanıdır. 2000 ildən Azərb. və rus dillərində, aylıq, 24 səhifə həcmində buraxılır. “**AZERROS**” (“Azərros”) – Moskvada (RF) nəşr edilən qəzet. Rusiya azərbaycanlıları federal milli mədəni muxtariyyətinin orqanıdır. 2001 ildən Azərb. və rus dillərində, 24 səhifə həcmində çıxır.

AZEVÉDU, Qonsalvis Azevedu (Gonçalves Azevedo) Aluiziu (10.4.1857, San-Luis – 21.1.1913, Buenos-Ayres) – Braziliya nasiri, dramaturq. Dövri nəşrlərdə karikaturacı və xronikaçı-satirik kimi əməkdaşlıq etmişdir. 1895 ildən Braziliyanın İtaliya, Yaponiya və Argentinada konsulu olmuşdur. Braziliya Ədəbiyyat Akademiyasının (1897) yaradıcılarından biridir. Müasir cəmiyyətin qüsurlarının tənqidini məişət təsvirləri ilə birləşdirən, şəxsiyyətin irsiyyət, mühit, irqi xurafatın təsiri altında tənəzzülünü göstərən macəra-melodramatik romanların müəllifidir. “Qadın göz yaş” (1880), “Tijukanın sirri” (1883) romanlarında romantik, “Pansion” (1884), “Bayquş” (1889) romanlarında isə realist üslub üstünlük təşkil edir. Braziliya ədəbiyyatı tarixində arxetipik braziliyalı-metis obrazının əksini tapdığı və milli özünütənqid ideologiyasının inkişaf etdiyi “Mulat” (1881) romanı xüsusi yer tutur.

AZƏR (Məşədi Azər Hacı Məcid oğlu İ m a m ə l i y e v i n ədəbi adı; 2.4.1870, Bakı, Buzovna k.– 8.8.1951, həmin k.-də) – Azərb. şairi. İlk təhsilini mollaxa-

nada almış, fars və ərəb dillərini, klassik Azərb. və Şərq ədəbiyyatını mükəmməl öyrənmişdir. “*Məhməiş-süəra*”ya rəhbərlik etmiş. Ə. *Vahidin* ustadı olmuşdur.

Əsasən, ərəz vəznində yazmışdır. Yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Sosial məzmunlu və satirik şeirləri də var. Əsərlərini türk, fars və özbək dillərində Azər, Rüfət, Xosrovi, Azər Əyyar, Azər Buzovnalı imzaları ilə çap etdirmişdir. 20 əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatda şeir və felyetonları dərc olunmuşdur. “Oğuznamə”, “Çingiznamə”, “Bakı xanı Dərya xanın Bikə xanım ilə olan əhvalatı”, “Həmvətənlərimə” poemalarının müəllifidir. “İslamın zühur etdiyi mühitdə səviyyəyi-ictimaiyyə və fikriyyə” adlı tarixi-fəlsəfi araşdırması və türkcə-farsca-ərəbcə izahlı lüğəti var. *Firdövsi-nin* “Şahnamə” poemasından bir hissəni (“Rüstəm və Söhrab dastanı”), Nizami-nin, Xaqaninin bəzi əsərlərini fars dilindən Azərb. dilinə tərcümə etmiş, “Kəlilə və Dimnə”ni nəzmə çəkmişdir. Yaradıcılığı tədqiq edilməmişdir. 30 min misradan ibarət ədəbi irsi (Azərb. və fars dillərində) Azərb. MEA Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində saxlanılır.

Əsəri: Seçilmiş əsərləri. B., 1996.

Əd.: Ə h m ə d o v T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. B., 2004.

AZƏR Lütfəli bəy – bax *Lütfəli bəy Azər*. “**AZƏR ABADİQAN**” (“آزَر أَبَا دِيغان”) – həftəlik ədəbi-tənqidi və sosial-ictimai qəzet. Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə 1950 ildən Azərb. və fars dillərində nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN, Azərbaycan Respublikası.

Ümumi məlumat

Cənubi Qafqazın ş.-ində dövlət. Xəzər dənizinin c.-q. sahilində, 38°24′ ilə 41°54′ şm.e.-ləri və 44°46′ ilə 50°50′ ş.u.-ları arasındadır. Ərazisinin uz. q.-dən ş.-ə 450 km, şm.-q.-dən c.-ş.-ə 440 km-dir. A. şm.-da Rusiya Federasiyası (390 km), şm.-q.-də Gürcüstan (471 km), q.-də və c.-q.-də Erm. Resp. (1007 km) və Türkiyə (15 km), c.-da İran İslam Resp. (765 km) ilə həmsərhəddir. Sah. 86,6 min km². Əh. 9000,1 min (01.01.2010). Tərkibinə *Naxçıvan Muxtar Respublikası* daxildir. İnzibati cəhətdən 66 r-na bölünür. Pay-

taxtı Bakı ş.-dir. Rəsmi dil – Azərbaycan dili, pul vahidi manatdır. Əsas şəhərləri: Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan, Mingəçevir, Şirvan, Xankəndi, Naftalan.

A. BMT-nin (1992), AŞ-nin (2001), ATƏT-in, BYİB-in və BVF-nin (1992), MDB-nin (1991) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

A. unitar dövlətdir. Konstitusiyası 1995 il noyabrın 12-də qəbul olunmuşdur (1995 il noyabrın 27-də qüvvəyə minmişdir). İdarəetmə forması prezident resp.-sıdır.

Prezident ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında 5 il müddətinə seçilir. Yaşı otuz beşdən aşağı olmayan, Azərb. Resp. ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətlərə görə məhkum olunmayan, başqa ölkələr qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan A. vətəndaşı Azərb. Resp.-nin Prezidenti seçilə bilər.

Ali qanunvericilik orqanı təkpalatalı parlament – Milli Məclisdir. O, majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında (alternativ əsasda təkmandatlı seçki dairələri üzrə) beş il müddətinə seçilən 125 deputatdan ibarətdir. Seçici hüququna malik olan və yaşı 25-dən aşağı olmayan A. vətəndaşı deputat seçilə bilər.

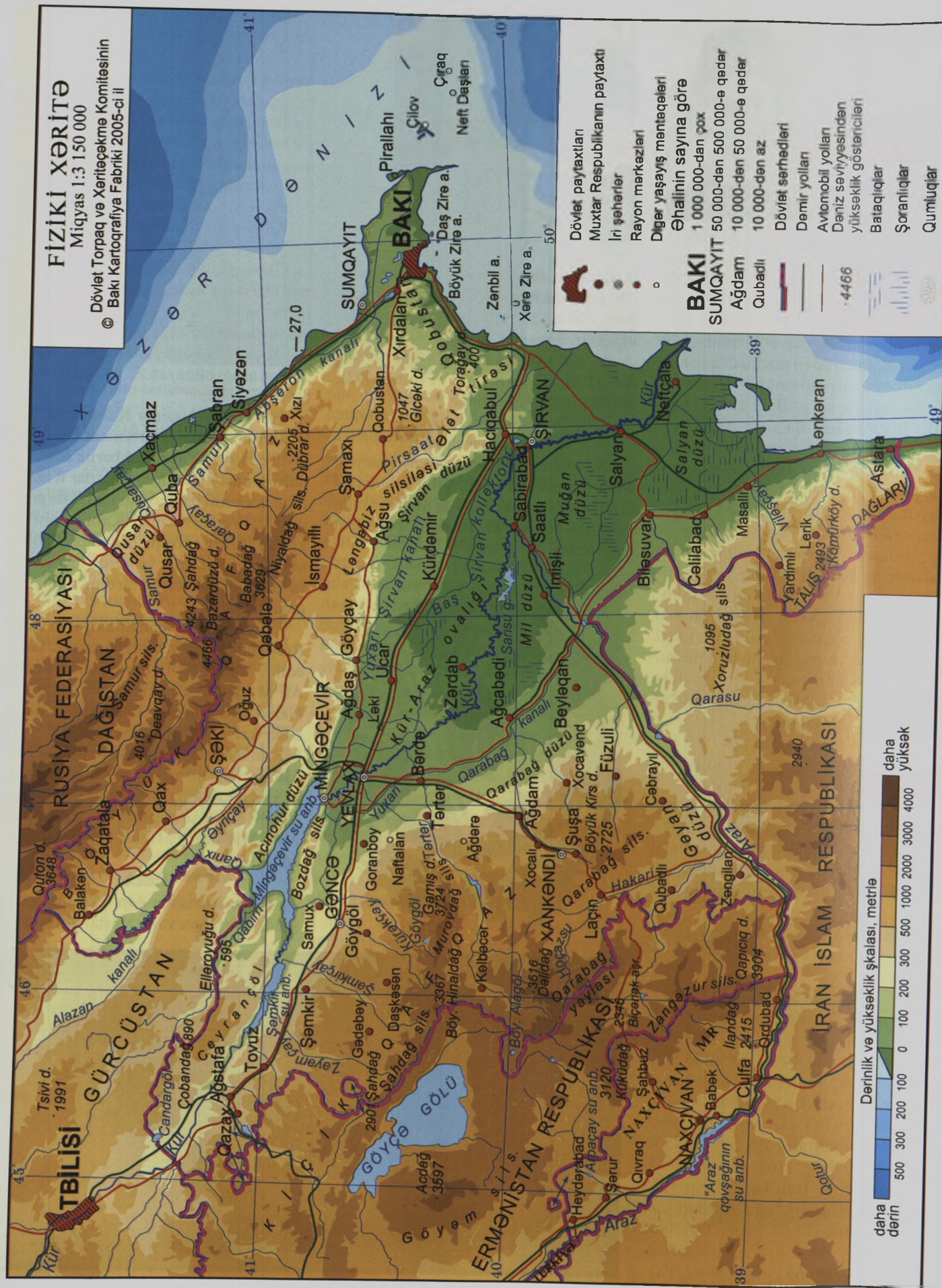
Hökumətə (Nazirlər Kabinetinə) Milli Məclisin razılığı ilə prezident tərəfindən təyin edilən baş nazir rəhbərlik edir. Baş nazirin müavinlərini və Nazirlər Kabinetinin üzvlərini baş nazirin təklifi ilə prezident təyin edir. Nazirlər Kabinetinin tərkibinə Azərb. Resp. baş naziri, onun müavinləri, nazirlər və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri daxildir.

Nax. MR-in Konstitusiyası Azərb. Resp.-nin Konstitusiyaya qanunu ilə təsdiq edilir. Nax. MR-in qanunverici orqanı Ali Məclis, icra hakimiyyəti orqanı isə Nazirlər Kabinetidir. Nax. MR-in ali vəzifəli şəxsi Ali Məclisin sədridir. Nax. MR-in Nazirlər Kabinetinin tərkibi Nax. MR-in baş nazirinin təqdimatı ilə Ali Məclis tərəfindən təsdiq edilir. Baş nazir Azərb. Resp. prezidentinin təqdimatı ilə Nax. MR-in Ali Məclisi tərəfindən təyin edilir.

Təbiət

Resp. ərazisinin Alp tektonik qurşağında, Avrasiya və Ərəbistan litosfer pli-

Bakının panoramı.

tələrinin toqquşma zonasında yerləşməsi onun təbiətinin zənginliyini və müxtəlifliyini müəyyənləşdirir. Bu amillərin törətdiyi təbii hadisələr bütövlükdə onun relyefinin mürəkkəbliyinə, çay şəbəkəsi və iqlim xüsusiyyətlərinə, bitki örtüyü və heyvanlar aləminə, faydalı qazıntıları və digər təbii ehtiyatlarının zənginliyinə təsir edir.

Relyef. A.-ın relyefi çox müxtəlif və mürəkkəbdir. Əsas orografiya vahidləri Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış

dağ sistemləri, Samur-Dəvəçi ovalığı (Qusar maili düzənliyi ilə birlikdə), Kür və Orta Araz dağarası çökəklikləridir. Resp. ərazisinin orta hünd. 384 m-dir. Ümumi ərazinin 40,1%-i araz xarakterli, 17,7%-i dəniz səviyyəsindən aşağı (Xəzər çayının ovalığı – 28 m), qalan hissəsi isə dağətəyi, alçaq, orta və yüksək dağlıq ərazilərdən ibarətdir. A.-da 4,5 km hünd.-də daimi qar və buzlaqlarla örtülü dağ zirvələri (Şahdağ, Bazaryurd, Bazar-düzü, Tufan) mövcuddur. Kiçik Qafqa-

Şahdağ dərəsi.

zın dağ sistemini, əsasən, Şahdağ, Murovdağ, Qarabağ, Mıxtökən, Şərqi Göyçə, Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələri təşkil edir. Resp.-nın c.-ş.-ində Talış d-ri (Talış, Peştəsər, Burovar dağ silsilələri) yerləşir. Ölkənin mərkəzi hissəsindəki Kür-Araz depressiyası düzənlikləri q.-dən ş.-ə doğru genişlənərək Xəzər dənizinin dibinədək uzanır. Bu zona Şirvan, Qarabağ, Mil, Muğan, Salyan düzləri, Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi və Kür-Araz ovalığından ibarətdir. Sonuncunun mərkəzi və ş. hissələri dəniz səviyyəsindən aşağıdadır. Talış d-ri və Xəzər dənizi arasında Lənkeran ovalığı, Böyük Qafqazın şm.-ş. yamaqları ilə Xəzər dənizi arasında isə Qusar maili düzənliyi və Samur-Dəvəçi ovalığı yerləşir. Araz çayı sahilləri boyunca Arazboyu düzənliklər uzanır. Böyük Qafqaz sıra d-ri c.-ş. istiqamətində alçalaraq sualtı təpəciklər şəklində Xəzərin dibinə uzanır. Bu ərazidə çoxlu sayda və dünyanın ən böyük palçıq vulkanları mövcuddur.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar.

A. ərazisi *Alp-Himalay mütəhərrik qurşağına* daxildir. Resp. ərazisində ən qədim (əsasən, Rifey və Devon) çöküntülər Kiçik Qafqazın Əsrək çayı hövzəsində və Nax. MR-dədir. Ərazidə çökmə (qum, gil, şist, əhəngdaşı və s.), intruziv (granit, qabbro və s.), həmçinin vulkan mənşəli süxurlar yayılmışdır. Müasir geostrukturlar litosfer plitələrinin kolliziyası nəticə-

Tufandağ massivi.

sində yaranmış və Qafqazın fəal seysmik zonasına aiddir. A. mədən və qeyri-mədən faydalı qazıntıları, həmçinin külli miqdarda yanacaq ehtiyatları ilə zəngindir. Burada şist yanacağının böyük ehtiyatlarının olması da məlumdur. Eyni zamanda bitum, daş kömür və torf da vardır. Qurudan və Xəzər dənizindən çıxarılan neft və qaz A.-in əsas sərvətidir. Abşeron y-a dünyanın ən qədim neftçixarma r-nlarından biridir. Abşeronun neftlə zəngin olması barədə məlumatlara hələ eramızdan min il əvvəlki mənbələrdə rast gəlinir. 1985 ilədək A.-da 1200 mln. t neft çıxarılmışdır (bunun 25%-i dəniz yataqlarından əldə edilmişdir). A. nefti özünün yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir: onun tərkibində

parafin və kükürd azdır, sıxlıq diapazonu isə böyükdür (780–940 kq/m³). Naftalan neftinin müalicəvi keyfiyyətlərinə görə dünyada analoqu yoxdur. Son onilliklər ərzində çoxlu sayda qaz-kondensat yataqları kəşf edilmişdir. Abşeron, Şamaxı-Qobustan bölgəsində, Bakı arxipelaqı, Gəncə, Yevlax, Ağcabədi, Xəzəryanı sahillər, Acınohur, Cəlilabad, Kür və Qabırçı çayları arasında və Kürün aşağı axarında da əhəmiyyətli neft və qaz yataqları mövcuddur. Ölkə ərazisi dəmir, alüminium, qurğuşun, sink, mis, manqan, kobalt, molibden, qızıl, platin və s. mədən faydalı qazıntıları ilə zəngindir. A.-ın mineral xammal ehtiyatları içərisində qeyri-mədən faydalı qazıntıları əsas yer tutur.

Şirvan düzü.

Buraya daşduz, gips, asbest, anhidrit, bentonit gili, tikinti materialları, dəmir kolçedamı, barit, qiymətli daşlar, dolomit, İslandiya şpatı və s. daxildir. Nax. MR-də müalicəvi keyfiyyətə malik daşduzun böyük ehtiyatları var. Buradakı Nehrəm daşduz yatağının ehtiyatları təq. 2–2,5 mlrd. t-a çatır. Ölkədə geniş tikinti materialları yataqları var. Tikinti daşının iri yataqları Güzdək, Mərdəkan, Dövlətyarlı, Dilağarda, Şahbulaq, Naftalan, Daş Salahlı, Zəyəm, Ayıdağ və s. yerlərdə yerləşir. Gülbağça, Daşkəsən, Şahtaxtı, Gülləblə və s. yataqlarda üzük daşı materiallarının iri ehtiyatları mövcuddur. Yeraltı suların k.t. və sənayedə içməli və texniki su kimi, habelə müalicə məqsədi ilə istifadə olunur. Təbii mənbələrdən əlavə su həmçinin dərinliyi 2000–3000 m olan quyulardan çıxarılır. Qaynar bulaqlar (80–115°C) müxtəlif obyektlərin qızdırılması üçün də yararlıdır. Bu bulaqlar əsasında müalicə ocaqları, kurort və sanatoriyalar (İstisu, Qalaaltı, Şıx, Suraxanı və s.) yaradılmışdır.

İqlim. A. subtropik qurşağın şm. kənarında yerləşir. Ərazinin coğrafi mövqeyi, relyefinin mürəkkəbliyi, Xəzər dənizinə yaxınlığı, ilboyu Yer səthinə düşən Günəş enerjisinin bolluğu (Nax. MR-də günəşli saatların sayı 2800-ə, Kür-Araz ovalığında isə 2500-ə çatır), onun müxtəlif mənşəli hava kütlələrinin təsirinə məruz qalması və s. amillər burada geniş iqlim müxtəlifliyinə səbəb olur. Resp. ərazisində quru və yarımsəhra iqlimindən dağ tundraları iqliminə qədər (Yer kürəsinin 11 iqlim qurşağından 8-i) bütün iqlim növləri mövcuddur. Maks. temp-r (+46°C) Culfa r-nunda, minimum temp-r (-32°C) Nax. MR-in Dərvişlər meteoroloji st.-nda qeydə alınmışdır. Ölkə ərazisinin əksər hissəsində yay vaxtı quraqlıq olur. Lakin dağ və dağətəyi r-nlarda, xüsusilə Lənkəran zonasında yağıntı çox düşür. Xəzəryanı ərazilərdə ortaillik nisbi rütubət 70%, dağlarda 1000–1600 m yüksəkliklərdə 60–75%, yüksək dağlıq ərazilərdə isə 55–60%-dir. Resp. ərazisində illik buxarlanma, əsasən, Nax. MR-in Arazboyu düzənliklərində, Kür-Araz ovalığında və Abşeron-Qobustan zonasındadır.

Daxili sular. A.-ın bütün çayları Xəzər dənizi hövzəsinə aiddir və üç qrupa ayrılır: Kür hövzəsinin çayları, Araz hövzəsinin çayları (sol qolları) və bilavasitə Xəzər dənizinə tökülən çaylar. Resp. ərazisindən axan 8350 çayın əksəriyyəti (7860) uz. 10 km-dən az olan kiçik çay-

lardır. Ən böyük çaylar sırasına Kür (1364 km), Araz (1072 km), Qanıx (413 km), Qabırçı (389 km), Samur (216 km), Tərtər (200 km), Sumqayıt (198 km), Türyan (180 km), Ağstafa (133 km), Həkəri (128 km), Arpa (126 km) və s. daxildir. Resp.-dakı çayların ortaillik su həcmi 30,9 km³-dir (20,6 km³-i tranzit çayların, 10,3 km³-i isə yerli çayların sularıdır). A. ərazisinin hər km²-inə 90 min m³, ölkənin hər sakininə isə 1270 m³ su düşür. Resp. ərazisində su ehtiyatlarının paylanması qeyri-bərabərdir. Burada ümumi uz. 92 min km-dən çox olan suvarma kanalları şəbəkəsi yaradılmışdır. Kanallardan ən iriləri: Samur–Abşeron (182 km), Yuxarı Qarabağ (172,4 km), Yuxarı Şirvan (125 km), Əzizbəyov (123 km) və s.

A.-da 250-ədək göl var. Bunların çoxu kiçik göllərdir. Sarısu (65,7 km²), Ağgöl (56,2 km²), Ağzıbirçala (37,0 km²), Mehman (35,0 km²), Acınohur (11,0 km²), Masazır (11,0 km²), Böyükşor (10,0 km²), Hacıqabul (8,4 km²), Böyük Alagöl (5,2 km²), Kultuk (5,2 km²) və s. nisbətən iri göllərdir. A. ərazisinin orta və yüksək dağlıq yerlərindəki göllərin (Kürəkçay hövzəsindəki Göygöl və Maralgöl, Şəmkiçay hövzəsindəki Böyük və Kiçik Alagöl) gözəl təbii mənzərələri var. Resp.-nın dağ gölləri erozion-buzlaq, erozion-çay, tektonik və abraziyon mənşəlidir. Abşeronda bir sıra axmazlar və duzlu göllər var. Hacıqabul, Sarısu, Ağgöl və s.-dən balıqçılıqda və qismən suvarmada, Abşeronun duzlu göllərindən kimyəvi maddələrin alınmasında, eləcə də müalicə məqsədi ilə istifadə olunur. Çayların yuxarı axınındakı Batabat gölü, Qanlıgöl (Naxçıvançay hövzəsi), Göygöl (Kürəkçay hövzəsi) və s. süni su anbarlarına çevrilmişdir. Çayların axarını tənzimləmək məqsədi ilə resp.-da ümumi tutumu 20,0 mlrd. m³ və faydalı tutumu 10,0 mlrd. m³-dən çox olan 60-dan artıq su anbarı yaradılmışdır. Bunlardan ən iriləri Mingəçevir su anbarı (ümumi tutumu 16 mlrd. m³), Araz su qovşağı (1 mlrd. 350 mln. m³) və Şəmkiç su anbarıdır (2 mlrd. 670 mln. m³).

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. A.-da yayılmış bütün torpaq-iqlim zonalarının hər birinin daxilində təbii torpaqəmələgəlmə şəraitindən asılı olaraq torpaq tipləri, yarımtipləri və növlərindən ibarət dağ-tundra, dağ-çəmən, dağ-meşə, çəmən-meşə, tuqay, sarı və qleyli-podzollu, qaratorpaq, şabalıdı, boz və boz-qonur torpaqlar, şoranlar və sorakətlər, çəmən-bataqlıq və bataqlıq

Kür çayı.

torpaqları, qumluqlar və s. formalaşmışdır. A. torpaqları, əsasən, dağlıq və düzənlik torpaqlarına bölünür. Dağlıq qurşaqlarda eroziya və denudasiya, həm də ibtidai torpaqəmələgəlmə prosesi səciyyəvidir. Kür-Araz ovalığında boz torpaqlar üstünlük təşkil edir, boz yarımsəhra, şoranlaşmış torpaqlara da rast gəlinir; dağətəyi r-nlarda şabalıdı və qəhvəyi, dağ yamaclarında isə (500–2200 m hünd.-də) dağ-çəmən, torflu və çimli torpaqlarla əvəz olunan qəhvəyi və boz dağ-meşə torpaqları var. Lənkəran ovalığında sarı və sarımtıl-qızılı torpaqlara rast gəlinir.

A. ərazisində 150 fəsiləyə, 1000 cinsə aid 4500 ali bitki növünə rast gəlinir. Resp. florasının sistematika tərkibini 62

növ ali sporlu bitki (mamırlardan başqa), 4413 növ örtülütoxumlular (o cümlədən 910-u birləpəlilərə və 3503-ü ikiləpəlilərə aiddir) təşkil edir. Bölgələr üzrə A. florasının növ tərkibi çox müxtəlifdir. 20 botaniki-coğrafi r-n arasında Nax. MR-də 3 minədək ali bitki növü rast gəlinir. Resp. florasının taksonomik tərkibinə görə ikinci yeri Talış qrupu r-nları tutur. Talış qrupu florası özünün Üçüncü dövr bitkiləri ilə dünyada məşhurdur. Sonrakı yerləri Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqazın mərkəzi hissəsi, Kiçik Qafqazın cənub hissəsi və Kür-Araz ovalığı tutur. A.-ın bitki örtüyündə 50 fəsiləyə aid 190 cinsdə birləşən 618 endemik növə rast gəlinir. Bunların 423-ü Qafqazın, 195-i A.-ın endemik növləridir.

Tərtər çayı.

Göygöl.

A.-in nadir, məhvəlməyə məruz qalan və arealları kiçilən 450 bitki növü mühafizə olunmaq zərurətindədir. 140 bitki növü A.-in "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir.

Resp. ərazisində zəngin və müxtəlif tərkibli yabanı faydalı bitkilər də vardır. 1300 növ dərman bitkisi, o cümlədən 315 növ alkaloidli, 1000 növ efiryağlı, 1500 növ rəngləyici, 600 növ balverən, 400 növ vitaminli, 200 növ aşı maddəli, 200 növ kauçuklu bitki, 180 növ yem bitkisi və bir sıra digər faydalı bitkilər aşkar edilmişdir. A.-in müxtəlif bölgələrində efiryağlı bitkilərdən karopodium, pişiknanəsi, kəklikotu, yarpız, mərza, dağnanəsi, yovşan, yalançı cirə, boymadərən, baldırğan, becərilən bitkilərdən zəfəran, nərgiz-

Xəzər dənizi.

tipləri Kür-Araz ovalığında düzən və dağətəyi bozqırlarda yayılmışdır. Adventiv areal tipi azdır. Kür, Araz, Qanıx və Qabırrı çayları boyunca saxlanmış tuqay meşələrinin əsasını qovaq, söyüd, iydə, qarağac, tut, yulğun, nar kimi ağac və kollar təşkil edir. Kür çayının subasarında söyüdü və aqyarpaq qovağın üstünlük təşkil etdiyi tuqay meşələri azaldığına görə bu ərazidə qoruq yaradılmışdır.

Kiçik Qafqazın quraq iqlimli r-nlarında və Böyük Qafqazın bozqır yaylasında friqana, şiblək, qarıqa tipli tikanlı gəvən, tıstıs, bəzən də cılız ardıçlıq və ardıçlıq-püstəliyə rast gəlinir. Naxç. MR-də 1000-1500 m yüksəklikdə tərkibində 300-dən çox növ olan friqana formasiyaları var. Resp.-nın Eldar düzündə təbii halda yayılan, Üçüncü dövrün qalığı endemik və relikt Eldar şamı (*Pinus eldarica* Medw.) meşəliyində ardıc, püstə, qaratikan və 80-85-ədək ali bitki növü məlumdur.

Su-bataqlıq bitkilərinə alçaq, orta və yüksək dağlıq qurşaqlarında, bataqlıq və gölməçələrdə rast gəlinir. Böyük Qafqazın şm.-q.-ində, Zaqatala-Balakən zonasının subalp qurşağında Qafqaz rododendronu (*Rhododendron caucasicum* Pall.) yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1800-3200 m yüksəklikdə subalp (1000-ədək növ) və Alp çəmənliyi, bozqır və çəmən bitkiləri üstündür. Alp çəmənliklərinin növmüxtəlifliyi subalp çəmənliklərinə nisbətən az olsa da, alçaqboylu bitki tiplərinin biomüxtəlifliyi ilə ondan fərqlənir. Ən yüksək nival və subnival hündürlüklərdə biomüxtəliflik çoxdur. Burada nainki çiçəkli, kserofit tərkibli ali bitkilər, hətta əsas hissəsi sukkulentlərdən, şibyələrdən, göbələklərdən və mamırlardan ibarət ibtidai bitkilər də boldur.

A.-in təbii şəraiti müxtəlif olduğu kimi, heyvanlar aləmi də çox rəngarəngdir. Burada 101 məməli, 365 quş, 52 sürünən, 10 suda-quruda yaşayan, 101 balıq, 25 minə qədər cücü, 1100-dən çox hörümçəkkimilər, 181 ilbiz, 360 xərçəngkimilər, 287 rotatori, 1200 helmint, 1500-dən artıq sərbəst yaşayan, insanlarda və heyvanlarda parazitlik edən ibtidai heyvan növü məlumdur. Bunların yayılma arealı da müxtəlifdir. A.-da bəzi heyvanlar məhdud ərazilərdə, digərləri geniş sahələrdə yayılmışdır. Məs., sərçəkimilərə aid quşlar resp. ərazisinin hər yerində rast gəlir. Bir çoxları meşələrdə, düzənliklərdə, su hövzələrində, zərərverici cüclər müxtəlif aqrosenozlarda və s. yaşayır. Parazit ibtidailər resp. ərazisinin hər ye-

1

2

3

1 - vaşaq; 2 - ceyran; 3 - safsar.

rində qeyd edilir.

Məməlilərdən ceyran düzənliklərdə, kiçik təpəlikli dağətəyilərdə, Dağıstan təkəsi Böyük Qafqaz d-rının c. və şm.-ş. yamaclarında, yüksək dağlıq ərazilərdə, bir çox xəzli heyvanlar (bataqlıq qunduzu, tülkü, yenot, dovşan, az sayda dələ, porsuq, ayı, çaqqal, canavar və s.) Böyük və Kiçik Qafqazın meşə və dağlıq yerlərində məskunlaşmışdır. Qayakeçisi (bezoar keçisi) və dağ qoyunu (Asiya muflonu) Nax. MR-in yüksək dağlıq sahələrində, ceyran Şirvan Milli Parkında və Korçay yasaqlığında yayılmışdır.

Çöldonuzu Böyük və Kiçik Qafqazdakı, Talış d-rındakı meşələrdə, eləcə də Kürətrafi tuqay meşələrində, Mil, Muğan və Şirvan düzlərindəki qamışlıqlarda çox rast gəlir. Kür-Araz ovalığında gəmiricilər (siçan, qumsıçanı, taxılçıçanı), sürünən heyvanlar (kərtənkələ, ilan, tısbağa), həmçinin ceyran, tülkü, porsuq, dovdaq geniş yayılmışdır. Kürün mənə-

1 - ərsindimdik; 2 - berkut; 3 - qızılqaz; 4 - fisildayan qu.

bində sudaüzən və köçəri quşlar (qaz, ördək, qutan, qızılqaz, qu quşu, vağ) məskən salır. Kür və Araz çaylarında qızılbalıq, xəşəm, ilanbalığı, Xəzər dənizində isə siyənək, sardina, kefal, nərə balığı, uzunburun balıq, ağbalıq, dəniz sıfı və Xəzər suitisi vardır. Dovşanlar Kür-Araz ovalığının becərilən sahələrində, subalp və Alp qurşaqlarından başqa, hər yerdə yayılmışdır. Sayı azaldığı üçün bu heyvanların ovlanması tənzimlənir. Ceyranın, cüyürün, köpgörün, maralın və turacın ovlanması qadağan edilmişdir.

Dağ meşələrində canavar, ayı, qaban, vaşaq, dələ, cüyür, keçəl kərkəs, Dağıstan təkəsi rast gəlir. Talış d-rında bəbir, oxlu kirpi, porsuq, tülkü, cüyür və qaban vardır. A.-in "Qırmızı kitab"ına 108 növ heyvan daxil edilmişdir. Bunlardan 14-ü məməli, 36-sı quş, 13-ü sürünən və suda-quruda yaşayan, 5-i balıq və 40 növü cücdür. Məs., balıqlardan qızılxallı balıq, ilanbalığı, poru (ağgöz), qılınçalıq, məməlilərdən ceyran, bəbir, zolaqlı kəftar, vaşaq, sarıqlı safsar, suda-quruda yaşayanlardan Qafqaz xaçlıcası, yovşanlıq girdəbaş kərtənkəsi, Aralıq dənizi tısbağası, həşəratlar, quşlardan sultan toyuğu, turac, çöl qartal, bəzgək, şahin,

Talış qırqovulu, ağquyruq qartal, qu quşu, ərsindimdik, mərmər cürə, çəhrayı qutan, dovdaq, qırmızı qaz daxil edilmişdir.

Resp.-da təbiəti mühafizə işinə 1920-ci illərdə başlanılmışdır. 1924 ildə Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılması barədə qərar qəbul edildi. 1929 ildə Zaqatala və Qızılağac dövlət təbiət qoruqları yaradıldı. Hazırda resp.-da ümumi sah. 593,11 min ha olan 38 xüsusi mühafizə edilən təbii ərazi vahidləri (6 milli park, 13 dövlət qoruğu, 19 dövlət yasaqlığı) fəaliyyət göstərir (2007). Onlardan ən iriləri Hirkan və Şirvan milli parkları, Qızılağac, Zaqatala, Turyançay və Göygöl dövlət təbiət qoruqlarıdır. Ekologiya və təbiəti mühafizə ilə bağlı bir çox məsələlər idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin əsas hissəsidir. Onların işinə ümumi nəzarət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Atm.-in çirklənməsini azaltmaq məqsədi ilə Tovuz sement z-du, Qaradağ texniki karbon z-du, Bakıda 2 saylı un dəyirmanı və s. bağlanmış, Bakının və Sumqayıtın bir sıra müəssisələrində zərərli istehsal sahələri dayandırılmışdır. Sənaye müəssisələrində çoxlu sayda qazudan və tozudan qurğular quraşdırıl-

Qobustan qayaüstü rəsmləri.

1 – saxsı qab. E.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəli.
Şahtaxtı:
2 – qızıl bəzək əşyası.
E.ə. 6-4 əsrlər.
Aqbatana:
3 – tunc dəbilqə.
E.ə. 2 əsr.
Ağsu.

mışdır. Yaşıllaşdırma sahələrinin genişləndirilməsi də atm.-in təmizlənməsinə müsbət təsir edir. Çirkli suların təmizlənməsi ilə əlaqədar ciddi tədbirlər görülür. Son illər təkcə Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin sənaye müəssisələrindən Xəzərə axıdılan suların təmizlənilib təkrar istifadəyə verilməsi üçün bir sıra yeni təmizləyici qurğu işə salınmışdır. Torpağın mühafizəsi məqsədi ilə resp.-da torpaqların şoranlaşmasına qarşı tədbirlər görülür, eroziyanın azaldılması, k.t.nda istifadə olunan zərərverici maddələrin təsirinin aradan qaldırılması və s. üzrə işlər aparılır. Həyata keçirilən tədbirlər ölkə ərazisində bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsinə də müsbət təsir göstərir.

Əhali

Əhalinin 90,6%-ini azərbaycanlılar, 2,2%-ini ləzgilər, 1,8%-ini ruslar, 1,5%-ini ermənilər, 1%-ini talışlar və s. təşkil edir (2010). Əhalinin yaş strukturu: 14 yaşa qədər olanlar 26,4 %, 15–64 yaşda olanlar 66,8 %, 65 və daha yuxarı yaşda olanlar 6,8%-dir. Orta hesabla hər 100 qadına 104 kişi düşür. Orta ömür müddəti 72,3 ildir (qadınlar üçün 75,1, kişilər üçün 69,5; 2008). Orta ölüm səviyyəsi – hər 1000 nəfərə 6 nəfər (2007). Əhalinin

Lullubi hökmdarı Anubanininin qayaüstü relyefi.
E.ə. 23 əsr. Sarıpul.

orta sıxlığı 1 km²-də 99,7 nəfərdir (2008). Əhalinin ən sıx məskunlaşdığı bölgələr Abşeron y-a (1 km²-də 412 nəfər, ölkə əhalisinin 27%-i) və Lənkəran ovalığıdır (1 km²-də 124 nəfər). Kür-Araz ovalığının çöl və yarımsəhra r-nlarında (1 km²-də 60–70 nəfər), həmçinin dağlıq ərazilərdə (1 km²-də 30–60 nəfər) əhalinin sıxlığı azdır. Əhalinin 51,5%-i şəhərlərdə yaşayır (2007). İri şəhərləri (min nəfər, 2008): Bakı (ətrafı ilə birlikdə) – 1917,0; Gəncə (ətrafı ilə birlikdə) – 309,7; Sumqayıt (ətrafı ilə birlikdə) – 299,7; Mingəçevir – 95,8; Şirvan – 75,6; Naxçıvan – 69,9. Dindarların əksəriyyəti müsəlmandır.

Tarixi oçerk

A. sivilisasiyanın ən qədim ocaqlarından biridir. 20 əsrin 2-ci yarısı – 21 əsrin əvvəllərində aşkar edilərək tədqiq olunmuş Paleolit dövrünün 30-dan artıq abidəsi (bunlardan Aşöl dövrünə aid qədim insanın – azixantropun alt çənə sümüyünün fraqmenti tapılmış Azix mağarası, həmçinin Tağlar, Daşsalahlı, Qazma,

Buzeyir, Damcılı mağaraları ən əhəmiyyətliyətlidir) A. tarixinin xronoloji çərçivəsini xeyli genişləndirir. Tədqiqatların nəticələri A. ərazisinin insanın formalaşdığı areala daxil olduğunu, həmçinin burada 1,5 mln. il bundan əvvəl ibtidai insanın məskunlaşdığını sübut edir (*Quruçay mədəniyyəti*).

Mustye mədəniyyəti (100–35 min il əvvəl) yuxarıda göstərilən mağara-düşərgəldən başqa Qazax r-nundakı Qədir-dərə, Marallı, Uzundərə və s. açıq tipli düşərgələrlə təmsil olunur. Bu dövrün sakinləri neandertal tipli insanlar idi. Həmin dövrə aid Tağlar düşərgəsində zəngin çeşidli yeni əmək alətləri qeydə alınmışdır. A.-da Son Paleolit mədəniyyəti e.ə. 35–12-ci minilliklər arasında, artıq müasir insan tipi – Homo sapiens (Dərrakəli insan) meydana gəlmiş zaman mövcud olmuşdur. Bu dövr Damcılı mağarasında, həmçinin Yataqyeri (Qazax r-nu), Zar (Kəlbəcər r-nu) və Hişkədərə (Masallı r-nu) yaşayış yerlərində tapılmış materiallar əsasında tədqiq olunur.

Qız qalası. Bakı.

Mezolit (e.ə. 12–8-ci minilliklər) abidələri, əsasən, Qobustanda və Damcılı mağarasında qeydə alınmışdır. Bu mərhələdə mənimsəmə təsərrüfatı formaları (ovçuluq, balıqçılıq, yığıcılıq) getdikcə inkişaf etmiş və istehsal təsərrüfatının elementləri yaranmış, mikrolit alətlər yayılmışdır. Balıqçılıqda qayıqlardan, ovçuluqda ox və yaydan istifadə olunmuşdur. Mezolit dövrünün sonunda bəzi heyvan növlərinin əhliləşdirilməsinə və dənli bitkilərin becərilməsinə başlanmışdır.

Neolit dövründə (e.ə. 8–6-cı minilliklər) əkinçi-maldar təsərrüfatına keçid başa çatmış, əkinçi məskənləri və dulusçuluq sənəti meydana gəlmişdir. İlk əkinçi məskənləri Urmiya gölü hövzəsində Firuz və Yanıqtəpə, Qobustanda Anazağa, Kənizə və Ovçular zağası, Ağstafa r-nunda Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi və Şomutəpə, Qazax r-nunda Qiyaməttəpə, Naxçıvanda I Kültəpə və s. yerlərdə aşkar olunmuşdur.

Enolit dövrünə (e.ə. 6–4-cü minilliyin ortaları) aid təbəqələr Ağdam r-nunda Çalağantəpə, İlanlıtəpə və Leylatəpə, Cəlilabad r-nunda Əliköməktəpə, Qazax r-nunda Babadərviş, Qarğalar təpəsi, Keçili, Urmiya gölü hövzəsində Dalmatəpə, Göytəpə və s. yaşayış yerlərində müəyyən edilmişdir. Yerli əhalinin yüksək inkişaf səviyyəsini (təsərrüfatın tərəqqisi, sənət sahələrinin artması) əks etdirən bir çox məskən üzə çıxarılmışdır. Bu dövrdə A. əhalisi qonşu ölkələrlə, xüsusilə Mesopotamiya ilə sıx əlaqələr saxlayırdı.

Tunc dövründə (e.ə. 4-cü minilliyin ortaları – 2-ci minilliyin sonları) A.-ın şm.-ində və qonşu ərazilərdə Kür-Araz mədəniyyəti (e.ə. 4-cü minillik – 3-cü minilliyin sonu) yayılmışdır. Tunc dövründə oturaq əhalinin təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq inkişaf etmişdir. E.ə. 3-cü minilliyin sonları – 2-ci minilliyin ortalarında lokal mədəniyyətlər yaranmışdır.

E.ə. 3-cü minilliyin 2-ci yarısında əhali sürətlə artmış, iri tayfa ittifaqları yaranmış, hərbi münaqişələrin çoxalmış, məskənlərin və xüsusilə möhkəm qalaların sayı xeyli artmış, Mesopotamiyanın, Kiçik Asiyanın və İrannın şəhər sivilizasiyaları ilə əlaqələr güclənmişdir. Təsərrüfat həyatının ümumi yüksəlişi təbii sərvətlərin daha intensiv istismarına təkan vermişdir. Dağ-mədən işi, metal emalı, keramika istehsalı, toxuculuq və bir çox digər sahələr sürətlə inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində əlavə məhsul artmış, maddi və sosial təbəqələşmə dərinləşmiş, A.-da məskunlaşmış tayfaların sosial-iq-

tisadi, siyasi və mənəvi həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Tarixi A. ərazisinin cənub bölgələrində məskunlaşmış tayfalar haqqında ilk yazılı məlumatlar e.ə. 23 əsrə aiddir. Şumer-Akkad mənbələrində kutilər, lullubilər, hurrilər və b. tayfalar barədə məlumat verilir. Bölgəyə dair yazılı mənbələrin məlumatı və maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi e.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin əvvəlindən burada sinfi cəmiyyət elementlərinin yaranmasını göstərir. E.ə. 2-ci minillikdə Urmiya gölü ətrafında turukkilərin və kaşşuların (kassilərin) da bir qismi məskunlaşmışdı.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə (e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlləri) A.-ın bütün ərazilərində möhkəm müdafiə divarları ilə əhatələnmiş yaşayış yerləri var idi. Şimali A.-da Xocalı-Gədəbəy, Qayakənd-Xoroçoy, Talış-Muğan və Naxçıvan mədəniyyətləri mövcud olmuşdur. Naxçıvan mədəniyyəti Cənubi A.-da aşkar edilmiş mədəniyyət nümunələri ilə bir çox cəhətdən eynilik təşkil edir. Bu dövrdə sənətkarlıq k. t.-ndən tamamilə ayrılmış, istehsal əmtəə təmayüllü olmuş, bu işə müntəzəm mübadiləyə və ticarətə təkan vermişdir. Emal yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış, keramikanın hazırlanma dulus çarxından istifadə olunmuşdur. Xıç əkinçiliyi inkişaf edir, arabalar hazırlanırdı. Əkinçilik təsərrüfatı intensiv surətdə yüksəlmiş, suvarma sistemi yaradılmış, bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmiş, şərabçılıq meydana gəlmişdir. Maldar tayfaları metal emalı sahəsində böyük ustalıqə malik idilər. Bu dövrdə A.-da ibtidai cəmiyyət intensiv surətdə dağılır, ilk dövlət qurumları formalaşdırdı.

E.ə. 9 əsrdə iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksək inkişaf etmiş Manna çarlığı yarandı. Zəngin təbii ehtiyatları, sənətkarlıq və mədəni ənənələri ilə seçilən bu ərazi Midiya (e.ə. 672–550 illər) və Əhəməni (e.ə. 550–331 illər) dövlətlərinin tərkibində olduğu dövrdə də mühüm rol oynayırdı. E.ə. 7 əsrin 70-ci illərindən e.ə. 590 ilədək A. ərazisində Skif şahlığı mövcud olmuşdur.

Antik dövrdə A. ərazisində dövlətçilik ənənələrinin inkişafında Atropatena (e.ə. 321 il – eramızın 244 ili) və Albaniya (e.ə. 4 əsrin sonu/e.ə. 3 əsrin əvvəlləri – eramızın 705 ili) dövlətləri mühüm rol oynamışdır. Bu dövlətlərin yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyatı oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatına, sənətkarlıq və ticarətə, çoxsaylı abadlaşdırılmış şəhərlərin və nəhəng

Şah İsmayıl Xətai [1501–24].

irriqasiya şəbəkələrinin mövcudluğuna əsaslanırdı.

Eramızın 244 ilində Adurbadaqan (Cənubi A.) Sasani dövləti tərəfindən işğal edildi. Müstəqilliyini qorumuş Albaniya ayrı-ayrı vaxtlarda (262–272, 363–387, 510–627 illər) Sasani mərzbanları (canişinləri) tərəfindən idarə olunurdu.

A.-da məhsuldarlığın artması nəticəsində feodal münasibətləri inkişaf etməyə başlamış, yeni siniflər və sosial qruplar – feodallar və asılı kəndlilər meydana gəlmişdir. Bu dövrdə əkinçilik, maldarlıq, şəhər həyatı və sənətkarlıq sürətlə inkişaf etmişdir. Qəbələ, Bərdə, Beyləqan, Şabran, Şamaxı, Şəki, Şəmkir, Naxçıvan, Qazaka, Gəncə, Təbriz və s. şəhərlər xüsusilə seçilirdi.

Erkən orta əsrlərdə yerli əhali Sasani, Bizans və s. işğalçılara qarşı mübarizə aparırdı. 5 əsrin sonu – 6 əsrin əvvəllərində geniş vüsət almış məzdəkilər hərəkatı feodallara və Sasanilərə qarşı yönəlmişdi.

Adurbadaqanda zərdüştilik geniş yayılmış, Albaniyada isə büt-pərəstliyi əvəz edən xristianlığın rolu artaraq 5–7 əsrlərdə əsas ideologiyaya çevrilmişdir. 5 əsrin 1-ci rübündə alban əlifbasının yaranması ölkədə maarifin inkişafına güclü təkan vermişdir. Alban dilində orijinal və tərcümə edilmiş zəngin dini ədəbiyyat mövcud olmuşdur.

7 əsrin 2-ci yarısından etibarən A. tarixində Xəzər xaqanlığının və Ərəb xilafətinin mühüm rolu olmuşdur. 8 əsrin əvvəlində A.-da islam hakim dinə çevrilmişdi, bununla yanaşı zərdüştiliyə və xristianlığa sitayiş edənlər də qalmaqda idi.

Qala divarları, Bakı.

8 əsrin sonu – 9 əsrin əvvəllərində müxtəlif formalarda təzahür edən xalq azadlıq hərəkatı güclənmiş, bunlardan ən mühümü Babəkin başçılığı ilə xürrəmilər hərəkatı (816–837) olmuşdur. Bu hərəkat Xilafətin zəifləməsinə gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biri idi.

Ərəb hakimiyyəti dövründə A. ərazilərinin vahid bir dövlət tərkibində olması onların arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsinə şərait yaratmışdır. 9–11 əsrlərdə Xilafətin parçalanması dövründə A.-da Şirvanşahlar [Məzyədilər (861–1027)], Sacilər (898–941), Salarilər (941–983), Şəddadilər (971–1075) və Rəvvadilər (983–1117) kimi müstəqil dövlətlər bir-birini əvəz etmişdir. Sacilər dövründə A.-ın bütün tarixi əraziləri – q.-da Ani və Dəbildən (Dvin) ş.-də Xəzər dənizində, c.-da Zəncandan şm.-da Dərbəndədək ilk dəfə vahid müstəqil dövlət çərçivəsində birləşmişdi. 11 əsrin 40-cı illərində Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər

dövlətləri arasında gedən çəkişmələr nəticəsində sabit siyasi və iqtisadi əlaqələr zəiflədi. 1042 ildən A.-a səlcuqların yürüşləri başladı. 11–12 əsrlərdə bu əraziyə türk tayfalarının yeni kütləvi axını, həmçinin A.-ın Böyük Səlcuq imperiyası tərkibinə qatılması, sonradan isə A. Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin yaranması Azərbaycan türk xalqının formalaşması başa çatdırdı.

11–12 əsrlərdə A. xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamış bir sıra alim-ədəbiyyatşünas, filosof, hüquqşünas, təbib, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaşünas (Bəhmənyar Azərbaycanı, Fəridəddin Şirvani, Kafiəddin Ömər ibn Osman, Mahmud Xoca, Cəlaləddin Təbib, Mühzələddin Təbrizi, Fəxrəddin ən-Naxçıvani, Fəxrəddin ibn Müsənnə at-Təbrizi, Xətib Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əbülfəzl Hübeyş at-Tiflisi, Mixitar Qoş və b.) vermişdir.

12 əsrdə Kəsrənilər sülaləsi [1027–1382] tərəfindən idarə olunan Şirvanşahlar dövləti və A. Atabəyləri (Eldənizlər) dövləti (1136–1225) xüsusilə güclənmişdi: k.t.-nda, ticarətdə, sənətkarlıqda və şəhər həyatında tərəqqi baş vermişdi. 1221 ildə başlanan monqol yürüşləri A.-ın iqtisadi-mədəni inkişafını xeyli ləngitmişdi. Şəhərlər dağıdılmış, yüz minlərlə insan məhv edilmişdi. Qısa müddətdən sonra A. ərazisi əvvəl xarəzmşah Cəlaləddinin (1225), sonra isə Toxtamışın (1385) və Teymurun (1386–1388, 1392–1396, 1399–1402) əsarəti altına düşmüşdü.

13–14 əsrlərdə Qarabağ, Arran, Şirvan və Təbrizdə monqollara qarşı güclü üsyanlar baş vermişdir. Yadellilərin əsarəti altında olması A.-ın mədəni inkişafını zəiflətsə də, tamamilə qarşısını ala bilməmişdi. Bu dövrdə A.-da Övhədi Marağayi, Zülfüqar Şirvani, İzzəddin Həsənoğlu, Nəsirəddin Tusi, Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Rəşidəddin, Məhəmməd Naxçıvani kimi görkəmli alim və şairlər yaşayıb yaratmışlar. 15 əsrdə A.-ın c. torpaqlarında Qaraqoyunlu (1410–67) və Ağqoyunlu (1468–1501) kimi yeni dövlətlər yarandı. Bu dövrdə A.-ın qonşu ölkələr və Avropa dövlətləri ilə iqtisadi-ticarət və diplomatik münasibətləri inkişaf etdi.

15 əsrin 2-ci yarısında A.-da Səfəvilər sülaləsi tərəfindən idarə olunan Ərdəbil feodal hakimiyyəti gücləndi. 1501 ildə Şah İsmayıl [1501–24] Sırdərya və Fərat çayları arasında yerləşən geniş ərazidə A. Səfəvilər dövlətini (1501–1736) yaratdı. I Təhmasibin [1524–76] dövründə bütün A. torpaqları Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Bu dövrdə siyasi hakimiyyət bütövlükdə azərb. əyanlara məxsus idi. Sarayda, orduda və diplomatik yazışmalarda A. dilindən istifadə olunurdu.

16–18 əsrlərdə A.-ın ərazisi Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında döyüş meydanına çevrilmişdi. 17 əsrin sonlarından etibarən Səfəvilərin A.-dakı hakimiyyəti zəiflədi və 18 əsrin əvvəllərində Xəzər sahillərində möhkəmlənməyə çalışan Rusiya Azərb.-i ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə qoşuldu. 1722–23 illərdə rus qoşunları Dərbəndi, Bakını və Rəştə qədər olan Xəzəryanı əraziləri ələ keçirdi. 1723 ildə Osmanlı dövləti də öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza göndərdi. Peterburq (1723) və İstanbul (1724) sülh müqavilələrinin şərtlərinə görə A.-ın Dərbənd, Bakı, Salyan və Lənkəran ş.-ləri də daxil olmaqla Xəzəryanı əraziləri Rusiyanın, digər hissəsi isə Osmanlı dövlətinin tərkibi

qatılmış. 1734 ildə A.-ın əfşar tayfasından olan sarkərdə Nadirqulu xan (1736 ildən Nadir şah) Səfəvilər dövlətinə məxsus olmuş torpaqları osmanlılardan geri aldı, Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələrinin bağlanmasına və rus qoşunlarının A.-dan çıxarılmasına nail oldu. 1736 ildə İranda hakimiyyəti ələ keçirən Nadir şah Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. Nadir şah rəqibləri arasında ən güclülərindən hesab olunan Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyi Ziyad oğlunu zəiflətmək məqsədi ilə A.-ın tarixi torpaqlarını – Qazax və Borçalını Kartli çarına verdi. 1747 ildə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra A. ərazisində müstəqil Qarabağ, İrəvan, Şəki, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Quba, Naxçıvan, Dərbənd, Lənkəran, Təbriz, Xoy, Urmiya, Sərab, Qaradağ, Ərdəbil, Marağa, Zəncan və Maku xanlıqları yarandı. A. uğrunda Osmanlı, Rusiya və Qacar dövlətləri arasında gedən mübarizə 18 əsrin 2-ci yarısında da davam etdi. Bu isə ölkədə siyasi pərkəndəliyi və ara müharibələrini daha da gücləndirdi.

1803–05 illərdə Rusiyanın apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları zəbt edildi. Gəncə xanlığı ciddi müqavimət göstərsə də, 1804 ildə məğlub oldu. Birinci Rusiya-İran müharibəsi (1804–13) nəticəsində bağlanmış Güllüstan müqaviləsinə (1813) görə İran Şimali A.-ın Qarabağ, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Bakı, Dərbənd, Quba və Lənkəran xanlıqlarına, Şərqi Gürcüstan və Dağıstana olan iddialarından əl çəkərək yalnız Cənubi A. üzərində nəzarəti saxladı.

İkinci Rusiya-İran müharibəsindən (1826–28) sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Nəticədə Şimali A. Rusiya tərəfindən tamamilə işğal edildi. Azərb.-ların böyük əksəriyyəti İranda qaldı, az bir hissəsi isə Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçdi.

Bölgədə xristian əhalinin üstünlüyünə nail olmaq məqsədi ilə Türkmənçay (1828) və Adrianopol (1829) müqavilələrinə görə, İran və Osmanlı dövləti ərazilərindən ermənilərin Şimali A.-a (əsasən, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinə) kütləvi köçürülməsinə başlandı. Şimali A.-da yeni inzibati idarəetmə sistemi (1810–40 illərdə komendant üsuli idarəsi, sonra isə qub.-lar) yaradıldı.

19 əsrin 2-ci yarısında Şimali A.-ın inkişafında yeni mərhələ başladı. Ölkə kapitalist inkişaf mərhələsinə daxil oldu, əhalinin yeni təbəqələri – proletariat və

burjuaziya formalaşdı. 19 əsrin 70-ci illərində Bakı Qafqazın “sənaye oazisi”nə çevrildi. K.t.-nda da kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı. A. Ümumrusiya və dünya bazarlarına cəlb olundu.

Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra Şimali A.-ın iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər baş verdi: ilk neftayırma (1837) və ağ neft (1859) z-dları tikildi, mexaniki üsulla dünyada ilk neft quyusu qazıldı (1847). Əsrin sonunda burada nəhəng neft inhisarları meydana gəldi. Onların yaradılmasında milli burjuaziya nümayəndələri (H.Z. Tağıyev, M. Nağıyev, Ş. Əsədullayev, M. Muxtarov və b.) fəal iştirak etsə də, neftlə zəngin torpaqlar erməni və rus sahibkarlarının əlində cəmləşdi. Burada xarici kapitalistlərin (Nobellər, Rotşildlər, Vişau və b.-ləri) də inhisarları var idi. Bakı ətrafında hasil edilən neftin miqdarı 26 min t-dan (1872) 11 mln. t-a (1901) qədər artaraq dünyada çıxarılan neftin 56%-ini, Rusiyada çıxarılan neftin isə 95%-ini təşkil etdi. Neft sənayesi ilə yanaşı A.-da misəritmə sənayesi, ipək istehsalı, dəniz ticarəti və balıqçılıq sənayesi inkişaf edir. Bakıda toxuculuq f-kləri və sement z-dları tikilirdi. 1870 il kəndli islahatı A.-ın kapitalist iqtisadiyyatının inkişafına xidmət etdi. 1883 ildə Rotşildlər tərəfindən Tiflis-Bakı d.y. xətti çəkildi. 1900 ildə Cənubi Qafqaz magistralı Ümumrusiya d.y. şəbəkəsinə qoşuldu. 19 əsrin sonunda Bakı iri sənayesi olan port şəhərinə və d.y. xətlərinin qovşağına çevrildi.

19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrin əvvəllərində Avropanın qabaqcıl mədəniyyətinin təsiri ilə A.-da elmin müxtəlif sahələri inkişaf etməyə başladı, mədəni həyat canlandı, milli teatr yarandı, qəzetlər çap

Hacı Zeynalabdin Tağıyev.

edildi, mütərəqqi və demokratik ideyalar yayılmağa başladı.

1900–03 illərdə Rusiyadakı iqtisadi böhran şəraitində A.-da da neft hasilatı xeyli azaldı, fəhlə və kəndlilərin kütləvi çıxışları baş verdi. A. müxtəlif milli qruplarla (məs., Volqaboyu tatarları ilə işləmək üçün yaradılmış “Birlik” cəmiyyəti) işləyən sosial-demokratların əsas fəaliyyət mərkəzlərindən biri oldu. 1911 ildə Bakıda qeyri-leqal “Müsavat” partiyası yarandı. Bu partiya Oktyabr çevrilişinə (1917) qədər Rusiyada sosial islahatların aparılması və demokratik Rusiyanın tərkibində Şimali A.-a muxtariyyətin verilməsi uğrunda çıxış edirdi; partiyanın lideri M.Ə. Rəsulzadə idi. Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində A. iqtisadiyyatı yenidən tənəzzülə uğradı. Rusiya-

Bakıda H.Z. Tağıyevin qız məktəbi; 1898–1901.

İrəvan xanlığının bayrağı. 18 əsr.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 4-cü hökumət kabineti. 1919 il.

dakı Fevral inqilabından (1917) sonra Bakıda ikihakimiyətlik yarandı: eyni vaxtda həm İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (Müvəqqəti hökumətin yerli orqanı), həm də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti (bolşeviklərin nəzarəti altında olan orqan) fəaliyyət göstərirdi. Müvəqqəti hökumət devrildikdən sonra, 1917 il noyabrın 15-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti Bakı qub.-nda Sovet hakimiyyətini elan etdi və Bakı, Lənkəran, Cavad və Quba qəzalarında

nəzarəti ələ keçirdi. 1918 ilin martında Bakıda və komissarların nəzarəti altında olan digər bölgələrdə erməni quldurları tərəfindən azərb.-lara qarşı soyqırımı törədildi. Təkcə Bakıda 12 mindən artıq insan qətlə yetirildi. Bakı komissarları sənayenin, bankların, Xəzər ticarət donanmasının "milliləşdirilməsi", bəy və xanların torpaqlarının müsadirə olunması və s. barədə dekretlər qəbul etdilər.

1918 il mayın 27-də keçmiş Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası Azər-

baycan Milli Şurasını yaratdı. Mayın 28-də Milli Şura müvəqqəti paytaxtı Gəncə şə. olan müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaranmasını elan etdi. Elə həmin gün keçmiş İrəvan qub.-nın (Qərbi A.) ərazisində (sah. 9 min km^2 -dən çox) Erm. Resp. yaradıldı.

1918 il iyulun 31-də Bakıda hakimiyyət daşnak-eser-mənşevik hökuməti olan "Sentrokaspi Diktaturası"nın əlinə keçdi. Sentyabrın 15-də bu hakimiyyəti A.-in milli silahlı qüvvələrindən və türk hərbi birləşmələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu devirdi, Bakı azad edildi və milli hökumət buraya köçdü. 1920 il yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası AXC-nin müstəqilliyini de-fakto tanıdı. Sovet Rusiyası isə bu dövlətin legitimliyi ilə razılaşmadı. 1920 il aprelin 28-də Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində AXC süqut etdi və A.-da Sovet hakimiyyəti quruldu.

Mövcud olduğu qısa müddət ərzində AXC hökuməti tərəfindən dövlət quruculuğu, mədəniyyət və təhsil. cəmiyyətin demokratikləşməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı və nailiyyətlər əldə olundu. Lakin milli hökumət sosial və millətlərəarası ziddiyyətlərin qarşısının alınmasını, ölkə iqtisadiyyatının böhrandan çıxmasını təmin edə bilmədi.

1922 il martın 10-da Azərb. SSR Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (dekabrın 10-dan Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası), 1922 il dekabrın 30-da ZSFSR-in tərkibində, 1936 il SSRİ Konstitusiyasına görə isə müttəfiq resp. kimi SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuşdur. 1923 ildə Moskvanın və Erm.-in milliyətçi dairələrinin güclü təzyiqi altında Azərb. SSR ərazisində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı. RSFSR, Türkiyə, Azərb. SSR, Gürc. SSR və Erm. SSR arasında bağlanmış Moskva (1921) və Qars (1921) müqavilələrinin şərtlərinə görə 1924 ildə A.-in tərkibində Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Resp. yaradıldı. Moskvanın təzyiqi ilə 1920 ilin noyabrından 1929 ilin fevralına qədər A.-in 19,8 min km^2 ərazisi Erm. SSR-in tərkibinə qatıldı.

Sovet hakimiyyəti illərində A. iqtisadiyyat, elm və mədəniyyət sahələrində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdi. İqtisadiyyatın yeni sahələri yaradıldı, müxtəlif ixtisaslar üzrə yeni təhsil ocaqları açıldı, böyük sosial-iqtisadi və elmi potensial yaradıldı. Bununla yanaşı, 20 əsrin 20-30-cu illərində 100 mindən artıq azərb.,

MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARI
ÜMUMMİLLİ LİDER
HEYDƏR ƏLİYEV

əsasən, ziyalılar Stalin diktaturasının repressiyalarına məruz qaldı. Dini təqiblər nəticəsində məscidlərin əksəriyyəti bağlandı və dağıdıldı. 1930-31 illərdə kollektivləşdirməyə qarşı yönəlmiş kəndli üsyanları Qırmızı ordu tərəfindən qəddarcasına yatırıldı.

Böyük Vətən müharibəsi illərində SSRİ-nin tərkibində olan A. alman faşizminə qarşı mübarizədə həlledici rol oynadı. Belə ki, Sovet İttifaqının bütün sənaye və hərbi texnikası resp.-da hasil edilən neftin hesabına işləyirdi. 1941-45 illərdə A. cəbhəyə 75 mln. t-dan artıq neft vermişdir. A.-dan cəbhəyə 650 min nəfər səfərbər edilmiş, onlardan 350 min nəfərdən çoxu geri qayıtmamışdır. 47 nəfər azərb. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına (gen. H. Aslanov iki dəfə) layiq görülmüşdür.

1941 ilin sentyabrında Sovet hökuməti cənub sərhədlərinin müdafiəsi məqsədi ilə öz ordusunu Cənubi A.-a (İran) yeritdi. Bu, Cənubi A.-da milli-azadlıq hərəkatının (1941-46) dirçəlişinə və 1945 ilin dekabrında S.C. Pişəverinin başçılığı ilə A. milli hökumətinin yaranmasına təkan verdi. Yalnız 1946 ilin sonunda ABŞ və İngiltərənin köməyi ilə İran hakimiyyəti Cənubi A.-da milli hərəkatı yatıra bildi.

Müharibədən sonra Azərb. SSR-in iqtisadiyyatında, xüsusilə də kimya, neft-kimya, metallurjiya, energetika və neft

sənayələrində yeni sahələrin yaradılması davam etdi. Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir və Əli Bayramlı (indiki Şirvan) kimi yeni şəhərlər salındı. 1949 ildə dünyə təcrübəsində ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin A. sektorunda dəniz neft yataqlarının işlənilməsinə başlandı (Neft Daşları). 1969-82 illər A.-da sürətli sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf dövrü oldu.

1988 ildə Erm.-in milliyətçi dairələri A.-a qarşı ərazi iddiası ilə çıxış edərək Dağlıq Qarabağın Erm. SSR-ə birləşdirilməsini tələb etdilər. Bu, A. xalqının kəskin etirazına səbəb oldu. Keçmiş SSRİ rəhbərliyinin səhlənkarlığı və Erm.-in dəstəyi nəticəsində Dağlıq Qarabağda separatizm geniş vüsət aldı. 1988 ilin noyabrından başlayaraq sovet hərbi hissələrinin və hüquq-mühafizə orqanlarının köməyi ilə Erm. SSR ərazisindən 230 mindən artıq azərb. deportasiya olundu. Bununla da azərb.-ların öz tarixi vətənlərindən etnik təmizlənməsi həyata keçirildi. Dağlıq Qarabağı A.-dan ayırmaq məqsədi ilə Erm. ideoloji və silahlı müharibəyə başladı. 1990 il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə erməni əhalisini müdafiə etmək bəhanəsi ilə M. Qorbaçovun fərmanı əsasında Bakıya ordu hissələri yeridildi; nəticədə 131 nəfər şəhid oldu, 700 nəfərdən artıq adam yaralandı və itkin düşdü. 20 Yanvar faciəsinə hüquq-

qi-siyasi qiymət yalnız 1994 ildə H. Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərb. Resp. Milli Məclisi tərəfindən verildi. Bakıya qoşunların yeridilməsi A. xalqına qarşı təcavüz aktı kimi səciyyələndirildi.

1991 il oktyabrın 18-də "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası Aktı" qəbul edildi. Azərb.-in müstəqilliyi əvvəl Türkiyə, Pakistan, Rumıniya, sonradan isə dünyanın digər dövlətləri tərəfindən tanındı. 1992 ilin 25-26 fevralında Erm. milliyətçi dairələri və Dağlıq Qarabağ separatçıları Rusiya Federasiyasının fəal hərbi dəstəyi ilə Xocalı ş.-ndə azərb.-lara qarşı soyqırımı həyata keçirdilər. Erməni silahlı dəstələri tərəfindən 2 mindən artıq adam öldürüldü. Mayın 18-də ölkədə hakimiyyət Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin əlinə keçdi. 1992 il iyunun 7-də prezident seçkiləri keçirildi və Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) A.-in prezidenti seçildi. Yeni hakimiyyətin düşünülməmiş və şərişsiz siyasəti nəticəsində 1993 ilin iyununda ölkədə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı və parlamentin sədri, baş nazir və güc strukturlarının nazirləri istefaya çıxdılar. Xalqın tələbi ilə iyunun 15-də H. Əliyev A. Ali Sovetinin sədri seçildi. Onun ciddi səyləri nəticəsində vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı və ictimai-siyasi həyat sabitləşdi. 1993 il avqustun 29-da keçirilmiş referendumda əhalinin 97%-i prezident Ə. Elçibəyə etimadsızlığını bildirdi. 1993 oktyabrın 3-də növbədənəkar prezident seçkiləri keçirildi və H. Əliyev alternativ əsaslarla A.-in prezidenti seçildi. 1993 ildə A. Paris sülh sazişinə qoşuldu.

1992-93 illər ərzində Erm. Rusiya silahlı qüvvələrinin köməyi ilə A.-ın Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı və Laçın r-nlarını işğal etdi. 1 mln.-dan artıq insan öz doğma torpaqlarından didərgin düşdü. A. ərazilərinin işğalı ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası müvafiq (30 aprel 1993 il 822 sayılı, 27 iyul 1993 il 853 sayılı, 11 oktyabr 1993 il 874 sayılı, 14 noyabr 1993 il 884 sayılı) qətnamələr qəbul edərək Erm.-dan işğal olunmuş ərazilərdən qeyd-şərtsiz çıxmağı tələb etdi. Erm. bu günə qədər həmin qətnamələrə məhəl qoymur.

1992 ilin martında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə ATƏT-in Minsk qrupu yaradıldı. 1997 ildə ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində münaqişənin həlli üzrə ABŞ, Fransa və Rusiya Federasiyasından üç həmsədr təyin olundu. Lissabon sammitində (1996, dekabr) A.-in ərazi bütövlüyünün saxla-

İsmailiyyə. Bakı. 1908-13 (indiki AMEA-nın Rəyasət Heyəti).

nılması şərtilə Dağlıq Qarabağ münacişinin həllinin siyasi-hüquqi əsasları müəyyənləşdirildi. Lakin Erm.-in qeyri-konstruktiv mövqeyi nəticəsində Dağlıq Qarabağ ətrafında münacişə həll edilməmiş qalır.

1994 il mayın 4-də A. NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşuldu. Mayın 12-də bütün cəbhə boyu atəşkəs rejimi barədə Erm. ilə saziş imzalandı və münacişinin sülh danışıqları yolu ilə nizamlanmasına dair qərar qəbul edildi.

1994 il sentyabrın 20-də A. Dövlət Neft Şirkəti Xəzər dənizinin A. sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müqavilə imzaladı. Tarixə 20 əsrin ən mühüm hadisələrindən biri kimi daxil olmuş bu müqavilə H. Əliyevin resp. iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi. 2002 ildə tikintisinə başlanmış Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru kəməri 2006 ilin mayında istifadəyə verilmişdir.

1998 il prezident seçkilərində H. Əliyev yenidən A.-ın prezidenti seçildi. H. Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi müddət ərzində (1993-2003) iqtisadiyyatda mövcud olan dərin böhran aradan qaldırıldı, siyasi sabitlik əldə edildi, keçid dövrü üçün çox əhəmiyyətli olan qanunlar qəbul edildi, aqrar, hüquq və struktur islahatları həyata keçirildi. Beynəlxalq siyasi qurumlar və maliyyə təşkilatları ilə əlaqələr gücləndi.

Heydər Əliyev Fondu.

Prezident İlham Əliyev.

2003 ilin avqustunda A. Məclisi İlham Əliyevi baş nazir təyin etdi. 2003 il prezident seçkiləri ərəfəsində H. Əliyev səhhəti ilə əlaqədar öz namizədliyini İ. Əliyevin xeyrinə geri götürdü.

2003 il oktyabrın 15-də İ. Əliyev A.-ın prezidenti seçildi. 2003-08 illər ərzində A. öz iqtisadi müstəqilliyini tam təmin etmiş, regionun və dünyanın ən dinamik inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Resp.-da həyata keçirilən islahatlar qısa bir zamanda uğurlu iqtisadi inkişafa səbəb olmuş, sivil bazar münasi-

bətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

2008 il oktyabrın 15-də İ. Əliyev ikinci dəfə A.-ın prezidenti seçilmişdir.

2010 ilin noyabrında keçirilmiş parlament seçkilərinin nəticələri əsasında Milli Məclisə deputat mandatlarının əksəriyyətini növbəti dəfə Yeni Azərbaycan Partiyasının namizədləri qazanmışlar.

A.-ın əsas partiyaları: Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP, 1992), Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (AXCP, 1995), Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası (VHP, 1992), Azərbaycan Kommunist Partiyası (1993), Müsavat Partiyası (1992), Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası (AMİP, 1991), Azərbaycan Liberal Partiyası (ALP, 1995), Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADP, 1994) və s.

Resp.-da həmçinin çoxsaylı ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bunların arasında iri həmkarlar, qadın və gənclər birliklərini, qeyri-hökumət təşkilatlarını, yaradıcılıq birliklərini və fondları qeyd etmək olar. 2004 ilin mayında Heydər Əliyev Fondu yaradılmışdır.

Təsərrüfat

SSRİ-nin dağılmasından və A.-ın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra iqtisadiyyatın islahatlar yolu ilə bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması qısa müddət ərzində (1993-96) böhran təzahürlərini aradan qaldırmağa imkan yaratdı. Milli iqtisadiyyatın stabil inkişaf yoluna çıxması ÜDM-in 1996-2000 illər-

də 1,7 dəfə, 2000-09 illərdə isə 7,3 dəfə yüksəlməsinə səbəb oldu: adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 593,2 manatdan 3917,3 manata; dövlət büdcəsinin gəlirləri 714,6 mln. manatdan 10325,9 mln. manata, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 691,4 mln. ABŞ dollarından 20 mlrd. ABŞ dollarına, bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları 1,44 mlrd. ABŞ dollarından 13,0 mlrd. ABŞ dollarınadək yüksəlmiş, əhalinin adambaşına gəlirləri 5 dəfə, iqtisadiyyatda məşğul olanların orta aylıq əməkhaqqı 6,7 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 7,1 dəfə, pensiyaların orta məbləği 7 dəfə artmış, ölkədəki yoxsulluq səviyyəsi 19%-dən 10,9%-ədək azalmışdır. A. 2005-07 illərdə iqtisadi inkişaf tempinin göstəricilərinə görə (2005 ildə 26,4; 2006 ildə 34,5; 2007 ildə 25,0) dünya üzrə lider ölkə olmuşdur.

Sənaye. 1992-96 illərdə sənaye istehsalındakı böhran sonrakı illərdə stabil yüksəlişlə əvəz olundu. 2009 ildə sənaye istehsalı 2000 ilə nisbətən 3,1 dəfə, əvvəlki ilə nisbətən 8,6% artdı. Həmin il ev təsərrüfatlarında sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin sənaye məhsulu istehsalı nəzərə alınmaqla, ölkədə 22,6 mlrd. manatlıq (2000 ildəkindən 6,2 dəfə, 2005 ildəkindən 2,4 dəfə çox) sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. 2009 ildə sənaye istehsalında qeyri-dövlət sektorunun payı 87,4% (2000 ilə nisbətən 39% çox) təşkil etmişdir. 2000 ildə ÜDM-in 77,1%-i, 2009 ildə isə 65,3%-i sənaye sektorunda istehsal olunmuşdur.

2009 ildə istehsal edilmiş bütün sənaye məhsulunun 80,7%-i hasilatın, 15,9%-i emal sənayesinin, 3,4%-i isə elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və satışı sektorunun payına düşür. 2009 ildə istehsal olunmuş 22,6 mlrd. manatlıq məhsulun 99,9%-i istehlakçılara göndərilmişdir. Həmin il istehsal olunmuş qida məhsullarının 99,6%-i, müxtəlif içkilərin 99,7%-i, toxuculuq məhsullarının 95,7%-i, geyimlərin 91,2%-i özəl sektorun payına düşür. 2009 ildə sənaye müəssisələrinin sayı 2000 ilə nisbətən 1,4 dəfə artmış (2794), burada çalışanların sayı 192,3 min nəfər təşkil etmiş, işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı 2000 ilə nisbətən 4,7 dəfə artaraq 412,4 manat olmuşdur; bu, ölkə üzrə müvafiq göstəricidən 38,4% yüksəkdir.

Son illərdə Salyanda süd məhsulları emalı, Qəbələdə şüşə, Şəkiddə kərpic z-dları, İmişlidə çörək məmulatları, Göyçayda nar şirəsi emalı, Qazaxda bentonit gili, Sumqayıtda alüminium sexləri tiki-

Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin açılış mərasimi. Bakı, 16 oktyabr 2004 il.

lib istifadəyə verilmişdir. A.-da ilk dəfə olaraq traktorlar və ağır tonnajlı yük avtomobili istehsalına başlanmış, yod istehsalı bərpa olunmuş, yeni kompyuterlərin, plazma tipli televizorların istehsalı ilə bərabər, bir sıra yeni sənaye müəssisələri yaradılmış, istehsal olunan məhsulların çeşidi xeyli artmışdır.

Neft və qaz hasilatı, neft ayırma ölkə sənayesinin aparıcı sahələridir. Ölkənin bütün sənaye məhsulunun 74,5%-i bu sahənin payına düşür (2009). 1994 ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" bağlandıqdan sonra A. dünyanın iri neft şirkətlərinin maraq və birgə fəaliyyət obyektinə çevrildi. Neft sənayesində neft hasilatı ilə məşğul olan başlıca şirkətlər ARDNŞ (*Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti*; 2009 ilin sonuna işçilərin sayı 69568 nəfər) və dünyanın 7 ölkəsinə məxsus 11 aparıcı neft şirkətini, həmçinin neft yataqlarının kəşfiyyatı ilə məşğul olan bir sıra konsorsium və beynəlxalq birlikləri təmsil edən ABƏŞ-dir (*Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti*).

2009 ildə neft hasilatı 50,4 mln. t olmuş (son 25 ildə ən yüksək hədd), onun 9,1 mln. t-unu ARDNŞ hasil etmişdir. Hazırda quruda 39, dənizdə 21 yataq işlənilməkdədir (ARDNŞ-nin qiymətləndirməsinə görə, yaxın illərdə neft hasilatı 60-70 mln. t-a qədər arta bilər).

Neft və qazın kəşfiyyat-qazıma işləri 5 üzən dərin (500 m) dəniz qazıma platformalarında aparılır. Perspektivli neft-qaz yataqlarının, o cümlədən "Azəri", "Çıraq", "Günəşli", "Şahdəniz", "Lən-

kəran-dəniz", "Talış-dəniz" və s. yataqlarının işlənilməsi üzrə bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalanmış, 12 layihə üzrə iş aparılır. A.-ın sənaye potensialının bərpası, sosial və s. problemlərin həlli neft hasilatının çoxalması və onun ixracından əldə edilən gəlirin artması ilə bağlıdır.

Təbii qaz hasilatı 2009 ildə 16,3 mlrd. m³ təşkil etmişdir (cədvəl 1). Perspektivli iri yataq "Şahdəniz"dir. "Neft Daşları" və "Bahar"da quyular bərpa edilir. Ehtimal edilən ehtiyatların böyük hissəsi Xəzər dənizinin q. hissəsindədir; hasilatın həcmi ölkənin daxili ehtiyaclarının ödənilməsi və qazın Gürcüstan, Türkiyə və digər ölkələrə ixracı üçün artırılır. A. neftinin daşınmasının əsas istiqaməti Rusiya (Bakı-Novorossiysk köhnə neft kəməri bərpa edilmişdir) və Gürcüstan (Supsa) ərazilərindən keçməklə Türkiyədir (Ceyhan). A. Cənubi Qafqaz ölkələrindən keçməklə Mərkəzi Asiya və Çinə qədər uzanan nəql. dəhlizlərinin inkişafı üzrə beynəlxalq TRASEKA layihələrinə fəal iştirak edir. Tbilisidən keçməklə Bakıdan Türkiyənin Ceyhan portuna qədər uzanan əsas ixrac neft kəməri artıq istismar edilir. İllik ötürmə qabiliyyəti 50 mln. t olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri 2006 ildə, illik ötürmə qabiliyyəti 20 mlrd. m³ olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum magistral qaz kəməri 2007 ildə istismara verilmişdir. A. nefti neft kəməri ilə Supsa (Gürcüstan) terminalına nəql edilir, oradan tankerlərlə Qara dənizlə daşınır. Qazaxistanın Tenziz yatağından çıxarılan neftin A. ərazisindən dəniz-d.y. vasitəsilə daşınmasına başlanmışdır.

Cədvəl 1. Azərbaycanca neft və qaz hasilatının həcmi

İllər	Neft və qaz hasilatı (mln. t)	Qaz hasilatı (mln. m ³)
2000	14,0	5642
2001	14,9	5535
2002	15,3	5144
2003	15,4	5128
2004	15,5	4995
2005	22,2	5732
2006	32,2	6080
2007	42,6	10832
2008	44,5	16336
2009	50,4	16325

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

Neftin emalı Heydər Əliyev ad. Bakı neft emalı z-unda və "Azərneftyağ" neft emalı z-unda (benzin, dizel yanacağı, yüksəkkeyfiyyətli sürtgü yağları) həyata keçirilir.

Energetika sənayesi. Respin elektrik enerjisi sisteminə 13 istilik elektrik stansiyası (İES) və 6 su-elektrik stansiyası (SES) daxildir. Onların ümumi layihə gücü 6400 *MVt*-a yaxındır. 2009 ildə 18,9 mlrd. *kVt.saət* elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Ən iri istilik stansiyaları "Azərbaycan" (Mingəçevir, gücü 2400 *MVt*); Cənubi Qafqazda ən böyük) və Şirvan İES-ləridir (1050 *MVt*). Elektrik enerjisinin təq. 10%-i SES-lərdə (ən iriləri Şəmkir və Mingəçevir) istehsal edilir.

Neft-kimya sənayesi. Kimya sənayesi neft və qazın emalı bazasında inkişaf edir; əsasən, polietilen, propilen, izopropilen spirti, kaustik soda və poliefirler istehsal olunur. Əsas istehsal mərkəzləri Sumqayıt və Bakıdır. Neftçala yod-brom və Suraxanı yod z-dları buruq sularının səmt komponentləri bazasında işləyir. Kimya sənayesi sahəsində Sumqayıt səthi aktiv maddələr z-du, Sumqayıt üzvi sintez z-du, Sumqayıt etilen-polietilen z-du, Sumqayıt sintetik kauçuk z-du, mexaniki təmir z-du və "Azərkimya" Dövlət Layihə İn-tu fəaliyyət göstərir. Müasir tələblərə cavab verən yeni neft-kimya kompleksinin yaradılması istiqamətində işlər görülür.

Maşınqayırma və metallurjiya sənayesi. Maşınqayırma neft, qaz və neft-kimya sənayesi üçün avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır (dəniz stasionar və üzən qazıma platformaları da daxil olmaqla). Elektro-texnika, cihazqayırma (əsas məhsullar

kiçik transformatorlar, kabel məmulları və naqillər, məişət kondisionerləri, soyuducu və s.), gəmi təmiri müəssisələri fəaliyyət göstərir. Əsas mərkəzlər Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir, Gəncə ş.-ləridir.

"Azərneftkimyamaş" ASC-nin tərkibində 10 maşınqayırma z-du fəaliyyət göstərir. Burada 600-dən çox məhsul tipi, o cümlədən fontan armaturları, borudüzən qurğular, mancaq dəzgahı, buruq əsası, pərli qazıma baltaları və s. istehsal olunur.

Metallurjiya neft sənayesinin ehtiyaclarını təmin edir. Qara metallurjiyanın əsas müəssisələri Azərbaycan dağ-mədən kombinatı (filiz hasilatı üzrə illik gücü 1,8 mln. t), "Daşsalahlı" ASC (bentonit gili hasilatı), "Azərboru" ASC (neft kəməri və qazıma boruları), "Bakı poladtökmə" ASC (əsasən, maşınqayırma z-dları üçün tökmələr) və "Baku Steel Company" Ltd (polad armaturlar). Əlvan metallurjiyanın əsas sahəsi alüminium sənayesidir. Bu sahənin əsas məhsulu giltorpaq (Gəncədəki "Giltorpaq" İstehsalat Birliyi) və alüminiumdur ("Sumqayıtəlvanmetal" İB); ilkin alüminium ərintisi üzrə gücü 50 min t-dur. Bakıda və Gəncədə əlvan metalların emalı üzrə z-dlar fəaliyyət göstərir (mis və alüminium prokatları istehsalı).

Yüngül sənaye sahələrinə pambıqtəmizləmə, təbii ipək və pambıq parça, həmçinin xalça istehsalı aiddir. Pambıqtəmizləmə z-dları (pambıq emalının ümumi gücü ildə 300 min t) Ağdaş, Bərdə, Salyan, Şirvan, Sabirabad, Ucar və s. şəhərlərdə yerləşir. Əsas ipək toxuculuğu kombinatları Şəki, Ordubad və Xankəndidə yerləşir. Xalçaçılıq A.-da yayılmış ən qədim sənət növlərindən biridir. Yun xalçaların əl ilə və maşınla to-

xunması Şuşa, Şamaxı, Quba, Qazax, Cəbrayıl və s. r-nlarda, maşınla toxunması isə Gəncə və Naxçıvan ş.-lərində təşkil olunmuşdur.

Yeyinti sənayesinə aid olan ət-süd məhsullarının çox hissəsi ev təsərrüfatlarında istehsal edilir. Müəssisələrin çoxu regionlarda cəmlənmişdir. Un, yağ-pendir və konserv istehsalı ilə yanaşı, meyvə emalı, şərabçılıq, balıq emalı (kürü), çay və tütün emalı da inkişaf etdirilir. Bakı, Şəmkir, Gəncə, Göygöl, Ağstafa ş.-lərindəki şərabçılıq z-dları çoxçeşidli alkoqollu məhsullar istehsal edir. A. qara çayın ənənəvi istehsalçısıdır. Çay f-klərinin çoxu çayın becərildiyi yerlərdədir (Lənkəran, Astara, Masallı).

Tütün f-kləri yerli xammaldan istifadə edilən Yevlax və Balakəndə yerləşir. Ərazicə təmərküzləşmə A. sənayesi üçün səciyyəvidir: məhsulun 80%-i Abşeron iqtisadi r-nunda (Bakı və Sumqayıt ş.-lərində) istehsal olunur.

Kənd təsərrüfatı. İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulması, kəndlərdə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, ictimai təsərrüfat torpaqlarının və əmlakın özəlləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş planlı sistemin ləğvi, k.t. məhsullarının satışında sərbəstlik, qiymətlərin liberallaşdırılması və s. tədbirlər k.t.-nin strukturunu kökündən dəyişmişdir. K.t. məhsulları istehsalında fərdi və fermer təsərrüfatları əsas yer tutur.

Torpaq islahatı nəticəsində sovxoz və kolxozların 1393,3 min *ha* torpaqları 870,8 min ailənin şəxsi mülkiyyətinə verilmiş, bir ailəyə orta hesabla 1,6 *ha* torpaq sahəsi düşmüşdür. Bundan əlavə, əhalinin sərəncamında 258 min *ha* həyətyanı sahə vardır.

K.t.-na yararlı torpaqların sahəsi 4,52 mln. *ha*-dır (ölkə ərazisinin 55%-i), o cümlədən 1,6 mln. *ha* əkin yerləri, 2,7 mln. *ha* isə otlaq və biçənəklərdir. Dənli bitkilərdən buğda, arpa, demək olar ki, bütün regionlarda düyü, ölkənin bəzi r-nlarında, texniki bitkilər, o cümlədən pambıq əsasən, Kür-Araz ovalığında, tütün, şm. r-nlarında, çay və günəbaxan Xəzəryanı ərazilərdə və Lənkəran ovalığında, r-nların çoxunda tərəvəz və kartof, eləcə də birillik və çoxillik bitkilər becərilir. Bağılıq da inkişaf etmişdir (alma, armud, heyva, ərik, şabalıd, fındıq; sitruslardan limon, portağal, mandarin). Vaxtilə inkişaf etmiş üzümçülük yenidən bərpa olunur.

Heyvandarlığın ənənəvi sahəsi qoyunçuluqdur. Otlaların 40%-i Kür-

Cədvəl 2. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (min t)

Məhsullar	1991	2003	2007	2009
Ət kəsilmiş çəkiddə, cəmi	154,0	134,4	170,6	177,1
Mal əti	63,0	66,6	75,3	77,5
Qoyun və keçi əti	33,0	39,2	45,1	46,8
Quş əti	49,0	27,1	49,2	52,0
Donuz əti	9,0	1,5	1,0	0,8
Süd	948,0	1168,0	1341,3	1433,1
Yumurta, mln. ədəd	958	682	870,9	1209,4
Yun, fiziki çəkiddə	10,5	12,1	12,1	15,3
Balıq ovu	42,1	18,7	20,6	17,4

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

Araz ovalığında, 30%-i Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarındadır. Resp.-da qaramal, ev quşları, at və camış da yetişdirilir. 2004 ilin əvvəlində təsərrüfatın bütün kateqoriyalarında 2,2 mln. baş qaramal və 17,5 mln. quş saxlanılırdı, 2009 ilin sonunda isə, müvafiq olaraq, 2,57 mln. baş və 22,4 mln. olmuşdur.

Ətlik-südlük heyvandarlıq dağlıq və dağətəyi r-nlarda, südlük-ətlik heyvandarlıq suvarılan torpaqlarda, südlük heyvandarlıq isə şəhəratrafi məntəqələrdə inkişaf etmişdir. 1990 ildən sonra donuzların və quşların ümumi sayı (müvafiq olaraq iri donuzçuluq kompleksləri və quş f-kləri məhsullarının istehsalı) xeyli azalmış, qoyunların və keçilərin ümumi sayı isə artmışdır (Cədvəl 2).

Resp. əsas ərzaq növlərinə olan daxili tələbatı tam təmin etmir. Ölkəyə xaricdən ərzaq taxılı, bitki yağları, qənd və başqa yeyinti məhsulları idxal olunur.

Balıq ovu Xəzər dənizində (siyənk, nərə), Kür çayında (qızılbalıq, çapaq, sazın); arıçılıq dağətəyi r-nlarda, ipəkçilik isə Kür-Araz ovalığında və Böyük Qafqazın yamaclarında inkişaf etdirilir.

Tikinti. 1993–2009 illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən onlarla yeni obyekt inşaa edilmişdir. Binə aeroportunda beynəlxalq aerovalğzal kompleksi, "Koka-kola" və "Pepsi-kola" z-dları, Dübəndi-Bakı neft kəməri, Səngəçal terminalı, Yenikənd SES-i, "Qurtuluş" qazıma qurğusu, Sumqayıt ş.-ndəki etilen-polietilen z-du nəzdində Buxar generatorlu kompleks, "Şimal" DRES-də buxar-qaz turbinli elektrik st., Bakıda Mərkəzi Bankın və Beynəlxalq Bankın inzibati binaları, "İSR Plaza" işgüzar mərkəzi, "Park-Hyatt" mehmanxanası, Bakı və regionlarda 30-dan çox olimpiya-idman kompleksi və s. istifadəyə verilmişdir.

Yeni müəssisələrin tikilməsi və fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulması ilə yanaşı, sosial sferaya da xeyli vəsait yönəldilmişdir. Yaşayış, mədəni-məişət obyektləri, ümumtəhsil məktəbləri və səhiyyə ocaqları tikintisinə investisiyalar ildən-ildə artmışdır.

Tikintinin əsas göstəriciləri cədvəl 3-də verilmişdir.

Xidmət sferası. Resp. iqtisadiyyatı üçün yeni olan turizm sektorunun inkişaf tempi artmaqdadır. İnkişaf səviyyəsi və perspektivliliyinə görə ölkənin rekreasiya resursları 8 turizm regionuna və 7 turizm marşrutuna bölünmüşdür. Zəngin təbii resursları və əlverişli iqlimi olan regionlarda tarixi, ekoloji, sağlamlıq, ekzotik, idman və s. turizm növlərinin inkişafı üçün perspektivlər daha çoxdur. Balneoloji iqlimə malik Bakı-Abşeron regionunda turizm daha sürətlə inkişaf edir. Burada YUNESKO-nun Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmiş Şirvanşahlar

Cədvəl 3. Tikintinin əsas göstəriciləri (mln. manatla)

İllər	Əsas fondların istifadəyə verilməsi	Əsas kapitalla vəsaitlər	Tikinti işlərinin həcmi	Tikintidə məşğul olan işçilərin ortaillik say cəmi, min nəfər
2000	666,9	967,8	324,5	40,7
2001	647,6	1170,8	320,2	37,9
2002	1162,5	2107,0	527,9	39,2
2003	2183,1	3786,4	899,5	44,6
2004	3415,7	4922,7	1388,0	49,3
2005	4780,7	5769,9	1558,0	52,5
2006	5402,5	6234,5	2119,7	54,0
2007	6035,1	7471,2	2702,4	57,9
2008	8342,4	9944,1	3785,5	69,0
2009	6032,3	7724,9	3484,9	63,5

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

sarayı və Qız qalası ilə birlikdə İçərişəhər, həmçinin Qobustan Milli Bədii-Tarixi Qoruğu yerləşir. Əvvəllər mehmanxana kimi istifadə olunan "Buxara" və "Multani" orta əsr karvansaraları indi də maraqlı kəsb edən turizm obyektləridir. Bakıda "Hyatt Regency", "Grand Hotel Europe", "Park Hyatt Hotel", "Radisson SAS Plaza Hotel", "Excelsior Hotel Bakı" və s. beşulduzlu hotellər inşa olunmuşdur. Ölkənin regionlarında komfortlu rekreasiya-əyləncə mərkəzləri şəbəkəsi yaradılmışdır. Şimal və cənub regionlarında, həmçinin Naxçıvanın dağlıq yerlərində dağ-xizək idmanı turizminə xüsusi diqqət yetirilir. Əlverişli iqlim şəraiti (Abşeron, Yalama-Nabran, Lənkəran-Astara), müalicəvi sular, neft və palçıqlar (Abşeron, Naftalan, Naxçıvan, Lənkəran, Masallı, Kəlbəcər və s.) sağlamlıq-bərpa turizminin və kurortologiyasının inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Nəqliyyat. A.-ın əlverişli geosiyasi mövqeyi onun beynəlxalq nəql. sistemində iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. A. ərazisində kəşifən "Avropa-Qafqaz-Asiya" və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəql. dəhlizləri vasitəsilə beynəlxalq və daxili daşınmaları həyata keçirmək üçün resp. nəql.-in bütün növləri: d.y., su, avtomobil, hava və metropoliten nəql.-inə malikdir.

Dəmir yol nəqliyyatı. A. d.y.-nun əsası 1880 ildə Bakı-Sabunçu sahəsində neftin daşınması üçün uz. 20 *km* olan d.y. xəttinin çəkilməsi ilə qoyulmuşdur. Daha sonra 1883 ildə uz. 550 *km* olan Bakı-Tiflis, 1890 ildə isə uz. 231 *km* olan Dərbənd-Biləcəri d.y. xəttinin

"European Tabacco Baku" ASC.

tikintisi başa çatdırılmışdır. SSRİ-də ilk elektrifikasi edilmiş d.y. 1926 ildə Bakı-Sabunçu-Suraxanı sahəsində istismara buraxılmışdır. A. d.y.-lərinin ümumi uz. 2944 km, istismar uz. 2122 km-dir (bunun 1277,1 km-i elektrifikasi edilmişdir).

Su nəqliyyatı. A.-da su nəqlinin təşkilatı əsas 1858 ildə "Qafqaz və Merkur" Səhmdar Dənizçilik Cəmiyyətinin təsis edilməsi ilə qoyulmuşdur. Hazırda dəniz donanmasında dedveyt 13,5 min t olan tankerlər, 28 və 52 vaqonluq tutumu olan bərələr, quru yük daşıyan, RO-RO tipli və xüsusi təyinatlı gəmilər mövcuddur. A. Xəzər dənizində ən güclü donanmaya malikdir. A.-a məxsus gəmilər nəinki Xəzər hövzəsində, həmçinin Qara, Aralıq, Mərmərə dənizləri hövzələrində fəaliyyət göstərməklə, müxtəlif yüklərin Avropa, Yaxın Şərqi, Şimali Afrika ölkələrinin, eləcə də s. ölkələrin portlarına daşınmasını həyata keçirir.

16 əsrin ortalarında əsas qoyulmuş və 1902 ildə yenidən qurulmuş Bakı bu gün A.-in ən iri port-səhəridir. Port yükötürmə işlərini, yüklərin anbarlara vurulması və saxlanması, həmçinin gəmilərin təmiri kimi müxtəlif növ xidmətlər göstərir. Portun A.-in beynəlxalq avtomobil və d.y. magistralının kəsişdiyi ərazidə yerləşən Ələt qəs.-nə köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Avtomobil nəqliyyatının əsas 920-30 illərdə neft sənayesində texnoloji xidmət göstərilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış avtomobil parkının yaradılması ilə qoyulmuşdur. Sonrakı illərdə avtomobil nəql.-i sürətlə inkişaf etmiş və

onun nəql. vasitələri tərkibinin sayı 2000 il ilə müqayisədə 2,1 dəfə artaraq 925,9 min ədədə çatmışdır (2009). Avtomobil nəql. ölkədə sərnişin və yükdaşımalarının 65%-ini həyata keçirir.

2008 ildə Bakı ş.-ndə sərnişin nəql.-i hərəkətinin daha səmərəli tənzimlənməsi və idarələnməsi üçün ən müasir texnologiyaların tətbiqi ilə Nəqliyyat Əməliyyatlarının İntellektual İdarəedilməsi Sistemini yaradılması işlərinə başlanmışdır.

Hava nəqliyyatı. 1925 ildə Keşlə qəs.-ndə ilk aeroportun tikilməsi ilə A.-da hava nəql.-nin təşkilatı əsas qoyulmuşdur. Resp.-da beynəlxalq standartlara cavab verən müasir tipli hava gəmiləri, həmçinin helikopterlər alınaraq hava nəql.-i parkı müasirləşdirilmişdir.

A.-da Bakı, Gəncə və Naxçıvan ş.-lərində beynəlxalq aeroportlar fəaliyyət göstərir. Yerli əhəmiyyətli Yevlax, Şəki, Zaqatala və Lənkəran aeroportlarının müasir standartlara uyğun yenidən qurulmasına başlanmışdır. Bakı ş.-ində yerləşən Heydər Əliyev aeroportunda müasir tipli logistik yük terminalı fəaliyyət göstərir.

Metropoliten. 1967 il noyabrın 6-da Bakı ş.-ndə 6 st.-dan və 9,92 km-lik yeraltı yollardan ibarət olan birinci xətt istismara verilməklə, metropolitenin fəaliyyətinin əsas qoyulmuşdur. Hazırda metropolitendə 2 xətt üzrə 22 st. mövcuddur. St. və tunellərdən başqa, böyük texniki qurğular kompleksi də istismara verilmişdir. Metronun istismar xəttinin ümumi uz. 32,9 km, qatarlarda olan vaqonların sayı isə 264-dür. Uzunmüddətli

perspektiv inkişaf planına əsasən 2030 ildə Bakı metropoliteni ümumi uz. 119 km olan 5 xətdən, 76 st.-dan ibarət olacaqdır.

Yol infrastruktur. 20 əsrin əvvəllərinə qədər A.-ın yol infrastruktur, əsasən, təbii torpaq yollardan ibarət idi. Yalnız 1911 ildən sonra bərkötküklü yolların tikintisinə başlanmış və hazırda bu yolların uz. 18635 km təşkil edir.

"Avropa-Qafqaz-Asiya" (TRASE-KA) və "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəql. dəhlizlərinin A.-in ərazisindən keçən hissələri, eləcə də resp. əhəmiyyətli digər avtomagistralar yenidən qurularaq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Paralel olaraq, Bakı ş.-ndə və resp.-nin digər iri yaşayış məntəqələrində nəql. sıxlığının aradan qaldırılması məqsədi ilə çoxsaylı yol ötürücüləri, körpü, tunel, piyada keçidlərinin, çoxmərtəbəli yerüstü və yeraltı avtomobil dayanacaqlarının tikilməsi həyata keçirilir.

Rabitə və informasiya texnologiyaları sektoru iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. 2009 ildə ölkədə telekommunikasiya və poçt sektoruna 138,9 mln. manat investisiya qoyulmuşdur.

Resp. telefon şəbəkəsində elektron tipli ATS-lərin xüsusi çəkisi 80,5%-dir (2009). Hazırda ölkənin 22 şəhər və rayonunda, eləcə də Nax. MR-də bütün telefon şəbəkələri yenidən qurularaq tam elektronlaşdırılmışdır. Muxtar resp.-nin əsas yaşayış ərazisinin 65%-ini əhatə edən simsiz telefon şəbəkəsi texnologiyası əsasında NAXTEL şəbəkəsi yaradılmış və bu şəbəkə vasitəsilə simsiz İnternet xidmətinin də göstərilməsinə başlanmışdır. MDB ölkələri arasında və regionda ilk dəfə olaraq Bakıda və bir neçə r.-nda "yeni nəsilləşdirilmiş" (NGN) texnologiyalarının tətbiqinə başlanmışdır. Bakıda və resp.-nin 12 r.-nda simsiz telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş və bu şəbəkənin xidmətləri resp. əhalisinin 50%-dən çoxunun yaşadığı ərazilərdə təşkil edilmişdir. Ucqar ərazilərdəki 522 yaşayış məntəqəsində telefon rabitəsi yerüstü peyk avadanlıqlarının quraşdırılması vasitəsilə təmin edilir.

Mobil abunəçilərinin sayı 7,7 mln. nəfər təşkil edir (2009). A. ərazisinin taq. 80%-i (işğal olunmuş ərazilərdən başqa) mobil rabitə xidmətləri ilə təmin edilmişdir. Ölkədə fəaliyyət göstərən 3 GSM ("Azercell Telekom" MMC, "Bakcell LTD" və "Azerfon" MMC) və 1 CDMA operatoru (Catel) öz şəbəkələri ilə abunəçilərə yüksək səviyyəli xidmət, səs, inter-

net və məlumatötürmə xidmətləri (SMS, MMS, GPRS, EDGE və s.) göstərir. Eyni zamanda resp.-nin mobil telekommunikasiya şəbəkələrində 3-cü nəsillə texnologiyalarının (3G) tətbiqinə başlanmışdır.

Əhalinin hər 100 nəfərinə düşən kompyuterlərin sayı 6, internet istifadəçilərinin sayı isə 27 nəfərdir (2009). 2005-09 illərdə İnternet istifadəçilərinin sayı 3-4 dəfə artmışdır. Ölkədəxili İnternet şəbəkəsinin global İnternet şəbəkəsinə qoşulma sürəti 40 dəfə artaraq 6 Gb/san təşkil etmiş və nəticədə resp.-dan beynəlxalq İnternet şəbəkəsinə informasiya ixracının həcmi 25 dəfə, idxalının həcmi isə 17 dəfə çoxalmışdır. Hazırda resp.-da (paytaxtda və 22 r.-nda) abunəçilər genişzolaqlı xidmətlərdən (bir xətt üzərindən eyni zamanda telefon, yüksək sürətli İnternet və televiziya xidmətlərindən) istifadə etmək imkanına malikdirlər. Ölkə daxilində informasiya resurslarının sayı artmaqdadır və hazırda AZ. domenində qeyd olunan domen adlarının sayı 6500-ü keçmişdir.

Resp.-nin bütün ərazisini əhatə edəcək AzDATACOM şəbəkəsinin layihəsi üzrə 1-ci və 2-ci mərhələlərin işi başa çatdırılmış, xidmətlərin təşkilinə başlanmışdır. Bu şəbəkənin yaradılması ölkə ərazisində məlumatların 10 Gbit/san sürətlə ötürülməsinə imkan vermişdir.

Son illər poçt xidmətlərinin çeşidi genişləndirilir, o cümlədən ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı, bank-maliyyə xidmətlərinin təşkili istiqamətində işlər aparılır.

Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada ilk dəfə olaraq A.-da rəqəmli TV verici sistemi quraşdırılmışdır; bu verici ilə 4 TV proqramı yüksək keyfiyyətlə yayımlanır. Dövlət, ictimai və özəl radio-televiziya proqramlarının peyk vasitəsilə yayımı təmin olunmuşdur.

Xarici iqtisadi əlaqələr

Xarici ticarət. A.-in xarici ticarət dövriyyəsi 2009 ildə 20826,9 mln. ABŞ dolları (idxal 6127,0; ixrac 14699,9), o cümlədən uzaq xarici ölkələrlə 17863,9 mln. ABŞ dolları, MDB dövlətləri ilə 2963,0 mln. ABŞ dolları olmuşdur (cədvəl 4).

2009 ildə ixracın ümumi həcmində uzaq xarici ölkələrin xüsusi çəkisi 92,3%, idxalda 70,2% təşkil etmişdir. Ölkənin uzaq xaricə əsas ixrac mövqelərinin tərkibi ən mühüm enerji daşıyıcılarından (neft və neft məhsullarından), ucuz metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlardan, ərzaq məhsulları, plastik kütlə və onlardan hazırlanmış məmulatlardan

Cədvəl 4. Azərbaycan Resp.-sının xarici ticarətinin dinamikası, mln. ABŞ. dolları ilə

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Əmtəə dövriyyəsi	5216,6	7131,4	8558,4	11638,9	11771,7	54925,5	20826,9
İxrac	2590,4	3615,5	4347,2	6372,2	6058,2	47756,0	14699,9
İdxal	2626,2	3515,9	4211,2	5266,7	5713,5	7169,5	6127,0
Saldo	- 35,8	99,6	136,0	1105,5	344,7	40586,5	8572,9

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

Cədvəl 5. Azərb.-in idxalında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi, faizlə

Dövlətlər	İllər						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Uzaq xarici ölkələr üzrə, cəmi	67,9	59,9	45,2	62,3	32,3	69,0	64,2
İtaliya	52,0	44,7	30,3	44,7	15,5	40,2	25,8
ABŞ	2,5	0,7	1,0	1,4	3,8	12,6	11,9
Fransa	8,1	1,9	9,4	5,5	4,3	4,9	9,0
İsrail	5,3	9,0	4,5	10,7	6,1	7,6	8,4
Tayvan	-	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	4,6
İndoneziya	0,0	3,6	-	0,0	6,4	3,0	4,5
MDB ölkələri üzrə, cəmi	11,3	11,6	12,6	12,3	17,0	3,2	10,4
Rusiya Federasiyası	5,7	5,8	6,6	5,4	8,7	1,2	5,1
Gürcüstan	4,2	5,2	4,8	4,6	5,7	1,0	2,7
Ukrayna	0,8	0,3	0,8	0,6	0,5	0,4	1,3
Qazaxıstan	0,4	0,3	0,4	1,7	2,1	0,6	1,0
Türkmənistan	0,2	-	-	-	-	-	0,3

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2008. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2008; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2009. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2009; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

Cədvəl 6. Azərb.-in ixracında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi, faizlə

Dövlətlər	İllər						
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Uzaq xarici ölkələr üzrə, cəmi	37,2	35,5	31,8	35,2	41,2	38,9	42,9
Türkiyə	7,4	6,4	7,4	7,3	10,9	11,3	14,8
Almaniya	6,5	5,6	6,1	7,7	8,3	8,4	9,0
Çin	3,5	4,1	4,1	4,2	4,9	6,7	7,9
B. Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	10,9	12,0	9,1	8,6	7,2	5,4	4,5
ABŞ	5,0	3,8	3,4	3,8	4,7	3,7	4,3
Yaponiya	3,9	3,6	1,7	3,6	5,2	3,4	2,4
MDB ölkələri üzrə, cəmi	25,0	28,4	26,2	32,1	32,1	31,4	30,1
Rusiya Federasiyası	14,6	16,2	17,0	22,4	17,6	18,8	17,5
Ukrayna	4,5	4,8	5,4	6,0	8,2	7,9	8,4
Belarus	0,2	0,3	0,4	0,4	1,3	1,2	2,2
Qazaxıstan	5,3	6,7	2,3	2,4	3,9	2,8	1,0
Gürcüstan	0,4	0,4	1,1	0,9	1,1	0,7	1,0

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2008. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2008; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2009. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2009; Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2010. "Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi" 2010.

Cədvəl 7. Dövlət müəssisələri bazasında yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin illər və sahələr üzrə bölgüsü

İllər	Sahələr							
	Aqrar	Sənaye	Xidmət	Tikinti	Ticarət	Nəqliyyat	Səhiyyə	Cəmi
1996	-	2	-	-	-	-	-	2
1997	211	72	94	19	34	26	0	456
1998	103	68	69	94	47	112	14	507
1999	34	15	3	18	5	13	3	91
2000	8	27	7	34	6	16	-	98
2001	36	101	28	33	5	3	-	206
2002	19	21	16	12	-	17	1	86
2003	5	12	5	8	-	6	-	36
2004	-	9	-	1	-	-	-	10
2005	3	2	1	1	-	1	-	8
2006	2	5	3	1	-	1	-	12
2007	7	4	7	20	2	1	2	43
2008	2	1	1	5	-	1	-	10
2009	-	1	-	4	-	-	-	5
Yekun	430	340	234	250	99	197	20	1570

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi.

ibarət olmuşdur. Uzaq xarici ölkələrdən idxalın əmtəə strukturunda maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, mühərriklər və güc qurğuları, buldozərlər, ekskavatorlar, k.t. maşın və mexanizmləri, k.t. məhsullarının emalı və yenidən emalı üçün maşın və avadanlıqlar, paltaryuyan maşınlar, elektrik transformatorları əsas yer tutmuşdur.

2009 ildə ixracın ümumi həcmində MDB dövlətlərinin payı 29,8%, idxalda payı 7,7%-dir. MDB dövlətlərinə ixracın əmtəə strukturunu bitki məhsulları

lar, kartof, buğda, buğda-çovdar unu, tərəvəz və meyvə konservləri, mineral məhsullar təşkil edir. Bu dövlətlərdən idxalın əmtəə strukturunu, əsasən, hazır ərzaq məhsulları, alkoqollu və alkoqolsuz içkilər, mineral məhsullar, kimya və onunla bağlı sahələrin məhsulları, qeyri-üzvi kimya məhsulları, plastik kütlə və ondan hazırlanmış məmulatlar (kauçuk və rezin), ağac və ondan hazırlanmış məmulatlar, toxuculuq materialları və toxuculuq məmulatları, qara metallar və onlardan hazırlanmış məmulatlar, maşın

Mərkəzi Klinik Xəstəxana.

və maşın avadanlıqları təşkil edir.

A.-ın xarici ticarətinin ölkələr üzrə strukturunda Avropa İttifaqı dövlətləri ən böyük tərəfdaş olaraq qalır. 2009 ildə A.-ın mal dövriyyəsinin 38,7%-i onların payına düşmüşdür (cədvəl 5, 6).

A.-da özəlləşdirmə prosesi kiçik özəlləşdirmədən başlamışdır (1996). Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi davam edir; iri sənaye müəssisələri, elektroenergetika və infrastruktur obyektləri hələ dövlət mülkiyyətində qalmaqdadır (cədvəl 7). 1996–2009 illər ərzində özəlləşdirilmiş kiçik dövlət müəssisə və obyektlərinin illər və sahələr üzrə bölgüsü cədvəl 8-də verilmişdir. 2000–09 illərdə mənzil fondu üzrə ölkə vətəndaşları tərəfindən ümumi sahəsi 4904,2 min m² olan 77,8 min mənzil özəlləşdirilmişdir.

Səhiyyə

Səhiyyə Nazirliyi sistemində 748 xəstəxana, 1646 ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi, 729 müalicə ambulatoriyası, 12 elmi tədqiqat in-tu, Ə. Əliyev ad. Azərb. Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tu fəaliyyət göstərir. Əhalinin hər 10 min nəfərinə 38,1 həkim, 73,1 orta tibb personalı, 80,1 xəstəxana çarpayısı düşür. Əhalinin hər 1000 nəfərinə ümumi ölüm göstəricisi 6,3-dür (2008). Resp. üçün tibb kadrlarını Azərb. Tibb Un-ti, həmçinin 9 orta ixtisas tibb məktəbi hazırlayır.

Resp.-nın tibb müəssisələri əhaliyə müasir səviyyədə müalicə-diaqnostika xidmətləri göstərir. Ən iri müəssisələr: Mərkəzi Klinik Xəstəxana (2000 ildə istifadəyə verilmişdir; burada Azərb.-da ilk dəfə sümük iliyi transplantasiya olunmuş, ürəkdə açıq əməliyyat keçirilmişdir), oftalmologiya, ağ ciyər xəstəlikləri, pediatriya, mamalıq və ginekologiya, kardiologiya, hematologiya və transfuziologiya, travmatologiya, klinik təbabət elmi tədqiqat in-tları, Onkologiya Elmi Mərkəzi, M.A. Topçubaşov ad. Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi, M.M. Mirqasımov ad. Resp. Klinik Xəstəxanası, Resp. Doğum Evi, Plastik Cərrahiyyə Mərkəzi, Toksikologiya Mərkəzi, Yanıq Mərkəzi, Əlillərin Bərpa Mərkəzi, Uşaq Stomatologiya Mərkəzi, Bakının 2, 3, 4, 5 №-li şəhər klinikaları, 2 və 6 №-li uşaq klinik xəstəxanaları, 2010 ildə istifadəyə verilmiş Azərb. Tibb Un-tinin Tədris Terapevtik Klinikası, Resp. Diaqnostika Mərkəzi, Nüvə-Maqnit Rezonansı Mərkəzi, Neyrocərrahiyyə Mərkəzi, Resp. Uroloji Klinik Xəstəxanası və s. Xəstəxanaların çoxunda intensiv müalicə pa-

lataları, reanimasiya şöbələri təşkil edilmişdir. Bakıda həmçinin müasir standartlara cavab verən özəl tibb müəssisələri: Leyla Şıxlinskayanın klinikası, N.Tusi ad. klinika, "Nord Star" doğum evi, "Lazer" mərkəzi, "Baku Medikal Senter", "Medi-Klub", "Euromed", "Diasis" müəssisələri, "Medservis", "Mediluks" şirkətləri və s. fəaliyyət göstərir. Ölkənin digər şəhər və bölgələrində də analoji strukturlar açılmışdır.

Şirvanda, Qəbələdə, Zaqatalada, Gəncədə, Qazaxda, Siyəzəndə, Şamaxıda, Cəlilabadda Neft Fondunun hesabına yeni diaqnostika mərkəzləri inşa edilmişdir. 2008 ildə Bakıda Səhiyyə Nazirliyinin vəsaiti hesabına tikilmiş Klinik Tibb Mərkəzi və bir sıra poliklinika istifadəyə verilmişdir. Dövlət sanitariya-epidemiologiya xidməti idarələrinin vahid sistemə Səhiyyə Nazirliyinin sanitariya-epidemiologiya nəzarəti sektoru, Resp. Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzi, inzibati ş. və r-nlardakı, eləcə də su nəql.-ndakı, d.y. gigiyena və epidemiologiya mərkəzləri daxildir. Sanitariya-epidemiologiya xidməti sahəsində Elmi Tədqiqat Tibbi Profilaktika İn-tu da fəaliyyət göstərir. Resp.-da həmçinin geniş kurort-sanatoriya müəssisələri şəbəkəsi vardır.

İdman

A.-da bədən tərbiyəsi və idman üzrə mütəxəssislər Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında hazırlanır. Güləş, Şərq əlbəyaxa döyüş növləri, boks, voleybol, futbol, şahmat, stend atıcılığı, atçılıq idmanı və s. ən populyar idman növləridir.

A. idmançıları 1952–91 illərdə keçirilən Olimpiya Oyunlarında SSRİ yığma komandasının tərkibində çıxış etmiş, 10 qızıl, 11 gümüş, 7 bürünc medal qazanmışlar. 25-ci Olimpiya Oyunlarında (1992, Barselona) A. idmançıları MDB ölkələrinin birləşmiş komandasında çıxış etmiş, 2 qızıl və 1 bürünc medala layiq görülmüşlər. Barselonada ilk dəfə Azərbaycanın dövlət bayrağı qaldırılmış və himni səsləndirilmişdir. 1992 ildə Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsi (MOK) yaradılmışdır. 1997 ildən MOK-a A. prezidenti İlham Əliyev rəhbərlik edir. A. idmançıları 1991–2010 illərdə üç Qış (1998, Naqano; 2002, Solt-Leyk-Siti; 2006, Turin) və dörd Yay Olimpiya Oyunlarında (1996, Atlanta; 2000, Sidney; 2004, Afina; 2008, Pekin) iştirak etmişlər. 4 Yay Olimpiya Oyunlarında A. idmançıları 4 qızıl, 3 gümüş, 9 bürünc medal qazanmışlar.

AMEA-nın H. Cavid prospektindəki əsas binası.

Olimpiya hərəkətindəki xüsusi xidmətlərinə görə ümummilli lider Heydər Əliyev (1997) və A. prezidenti İlham Əliyev (2004) "Olimpiya ləyaqəti" ali mükafatına layiq görülmüşlər.

Təhsil. Elm və mədəniyyət müəssisələri

A. əhalisinin 99,1%-i, o cümlədən kişilər arasında 99,5%-i, qadınlar arasında 98,7%-i savadlıdır (01.01.2010).

A.-ın Təhsil Qanunu 1992 (yeni redaksiyada 2009) ildə qəbul olunmuşdur. A.-ın Konstitusiyasında (1995) pulsuz icbari ümumi orta təhsilə dövlət təminatı verilmişdir.

Ali təhsil, əsasən, ikipilləlidir: 4 illik bakalavriat, 2 illik magistratura. İstisnalar da var (məs., Azərbaycan Tibb Un-tindəki təhsil müddəti). Təhsil sisteminin əsas idarəedici orqanı Təhsil Nazirliyidir. 6 dövlət ali məktəbinə özünüidarə hüququ verilmişdir. Qeyri-dövlət tədris müəssisələri öz nizamnamə və əsasnamələrinə uyğun idarə olunur. İcbari təhsil sisteminə şagirdlərin yaşı 6–17 arasındadır. İcbari təhsil müəssisələri sistemində ümumtəhsil və internat məktəbləri, liseylər, gimnaziyalar daxildir. 4546 ümumtəhsil məktəbində 1367,9 min şagird oxuyur, 173,3 min müəllim (əsas heyət) dərs deyir; təhsil müddəti 11 ildir. İlk peşə-ixtisas təhsili peşə liseyləri (cəmi 47) və peşə məktəbləri (cəmi 61) vasitə-

silə həyata keçirilir. Bunlarda 25,6 min şagird oxuyur, 1996 müəllim (əsas heyət) dərs deyir; təhsil müddəti 1–3 ildir. A.-da 17 dövlət un-ti (Bakı Dövlət Un-ti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Un-ti, Azərbaycan Tibb Un-ti, Bakı Slavyan Un-ti, Lomonosov ad. Moskva Dövlət Un-tinin filialı və s.), 4 in-t, 11 akademiya (Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Bakı Musiqi Akademiyası, A. prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyası, Azərbaycan Diplomatika Akademiyası və s.), konservatoriya və 3 ali hərbi məktəb fəaliyyət göstərir. Ali məktəblərin əksəriyyəti Bakıda yerləşir. Nax. MR-də, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir və Lənkəran şəhərlərində də ali məktəblər vardır. Ölkənin 11 bölgəsində A. Müəllimlər İn-tunun filialları açılmışdır.

Hələ orta əsrlərdə A.-ın dahi mütəfəkkir şairləri Nizami və Xaqani, Nəsimi və Füzuli, görkəmli filosofları Bəhmənyar ibn Mərzban, Mahmud Şəbüstəri, Seyid Yəhya Bakivi, astronomlar Fazil Şirvani və Nəsirəddin Tusi, riyaziyyatçı Übeyd Təbrizi, təbib Nəcməddin Naxçıvani, tarixçilər Fəzlullah Rəşidəddin və Məhəmməd Naxçıvani, filoloq Xətib Təbrizi və b. dünya elm və mədəniyyət xəzinasını zənginləşdirmiş çoxlu əsərlər yaratmışlar.

Onların nailiyyətlərini 19 əsr–20 əsrin əvvəlləri A. ziyalıların ən yaxşı nümayəndələri, qabaqcıl rus və dünya mədə-

niyyətinin mütərəqqi ideyalarını mənimsəmiş Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov), Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi və b. davam etdirmişlər.

20 əsrin 20-ci illərindən resp.-da neft, kimya, tibb, eləcə də tarix və digər sahələr üzrə ilk elmi özlər və müəssisələr yaradılmağa başladı. Ali məktəblərin kafedralarında da elmi işlər aparılırdı. Resp.-da elmin inkişafında 1923 ildə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Təbəbbö Cəmiyyəti (1929 ildə Azərb. Dövlət Elmi Tədqiqat İn-tuna çevrilmişdi), həmçinin 1932 ildə təşkil olunmuş SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının A. şöbəsi (1935 ildən SSRİ EA-nın A. Filialı) mühüm rol oynamışdır.

1945 ildə Azərb. SSR EA-nın yaradılması resp.-da elmin inkişafında mühüm mərhələ oldu. EA-nın ilk tərkibində elmi müəssisələr, ali məktəblər, ictimai təşkilatlar tərəfindən irəli sürülmüş 41 namizəd içərisində resp. hökumətinin təsdiq etdiyi 15 həqiqi üzv var idi.

Akademiyanın strukturunda 16 in-tu, 2 sektoru, 3 muzeyi, əsaslı kitabxanayı və bir sıra digər elmi idarələri birləşdirən 4 bölmə: geologiya-kimya elmləri və neft, fizika-texnika elmləri, biologiya və kənd təsərrüfatı elmləri, ictimai elmlər bölmələri fəaliyyət göstərirdi.

Hazırda A. Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) tərkibində 5 bölmə vardır: fizika-riyaziyyat və texnika elmləri (H.M. Abdullayev ad. Fizika İn-tu, Riyaziyyat və Mexanika İn-tu, Ə. Hüseyinov ad. Kibernetika İn-tu, Radiasiya Problemləri

İn-tu, İnformasiya Texnologiyaları İn-tu, N. Tusi ad. Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası); kimya elmləri (Y.H. Məmmədəliyev ad. Neft-Kimya Prosesləri İn-tu, Polimer Materialları İn-tu, M.F. Nağıyev ad. Kimya Problemləri İn-tu, Ə.M. Quliyev ad. Aşqarlar Kimyası İn-tu); Yer elmləri (Geologiya İn-tu, H.Ə. Əliyev ad. Coğrafiya İn-tu, H. Zərdabi ad. Təbiət Tarixi Muzeyi); biologiya elmləri (Botanika İn-tu, Genetik Ehtiyatlar İn-tu, Zoologiya İn-tu, Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tu, A.İ. Qarayev ad. Fiziologiya İn-tu, Mikrobiologiya İn-tu, Mərkəzi Nəbatat Bağı, Mərdəkan Dendrarisi); humanitar və ictimai elmlər (A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu, Z.M. Bünyadov ad. Şərqsünaslıq İn-tu, Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İn-tu, İnsan Hüquqları Elmi Tədqiqat İn-tu, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu, Folklor İn-tu, Memarlıq və İncəsənət İn-tu, M. Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tu, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Nizami ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, H. Cavidin Ev Muzeyi).

AMEA-nın tərkibində həmçinin EA-nın Nax. şöbəsi, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Gəncədə, Şəkiddə və Lənkəranda AMEA-nın regional elmi mərkəzləri yaradılmışdır. AMEA ölkədə elmin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir və koordinasiya edir, yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında aparıcı rol oynayır.

Resp.-da 800 elmlər doktoru, 8725

elmlər namizədi fəaliyyət göstərir (2008). AMEA-nın müxtəlif illərdə işləmiş əməkdaşları arasında bir çoxları Lenin mükafatı, SSRİ və A. Dövlət mükafatları laureatı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları, əməkdar elm və texnika xadimləridir. AMEA-nın H.M. Abdullayev, Z.M. Bünyadov, C.Ə. Əliyev, H.Ə. Əliyev, İ.H. Əliyev, M.M. Əliyev, Z.Ə. Əliyev, Ə.İ. Hüseyinov, Z.İ. Xəlilov, İ.İ. İbrahimov, A.İ. Qarayev, M.S. Qaşqay, Əli M. Quliyev, Ş.M. Mehdiyev, Y.H. Məmmədəliyev, M.F. Nağıyev, İ.M. Orucova, M.L. Rəsulov, M.A. Topçubaşov kimi bir çox alimlərinin adları ölkə hüdudlarından kənar da geniş tanınır. Hazırda AMEA-nın tərkibində 65 akad. və 114 m. üzv çalışır. AMEA-nın əsas elmi nəşrləri "AMEA-nın xəbərləri" və "AMEA-nın məruzələri"dir; dövrü mətbu orqanı "Elm" qəzetidir.

Kitabxanalar. A.-da kitab və jurnal fondu 35,4 mln. nüsxədən çox olan 3956 kütləvi kitabxana vardır (2009). Ən iri kitabxanalar: Axundov ad. Azərb. Milli Kitabxanası, AMEA-nın kitabxanası, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin "Prezident Kitabxanası", A. Milli Məclisi Kitabxanası və BDU-nun kitabxanası.

Muzeylər. A.-da müxtəlif profilli 170 muzey və onların filialları vardır. Əsas muzeylər: AMEA-nın Milli Azərb. Tarixi Muzeyi, R.Mustafayev ad. İncəsənət Muzeyi, Nizami ad. Milli Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyi (hamısı Bakıdadır).

Kütləvi informasiya vasitələri

A. dilində dövrü mətbuatın ilk nümunəsi 19 əsrin 30-cu illərində ("Tiflis xəbəri", 1832) yaranmışdır. Milli mətbuatın təməlini 1875–77 illərdə Bakıda "Əkinçi" qəzetini nəşr etdirmiş görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabi qoymuşdur. Hazırda resp.-da A., ingilis, rus və b. dillərdə 400-dən artıq qəzet və 70-dən artıq jurnal nəşr olunur (2010). "Azərbaycan", "Respublika", "Xalq qəzeti", "Bakinski raboçi" (rus dilində) rəsmi qəzetlərdir. Ölkədə 50-yə yaxın elektron KİV və 30-dan artıq informasiya agentliyi fəaliyyət göstərir. "AzərTAC", "Turan", "Trend", "Olaylar" ən iri mətbuat və informasiya agentlikləridir.

A.-da radio yayımına 20 əsrin 20-ci illərində başlanmışdır. Hələ 1918 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədə quraşdırılmış radiostansiya ilə beynəlxalq efirə bir sıra məlumatlar yaymışdır. 1919 ilin noyabrında

Ə. Topçubaşov Parisdən, Eyfel qülləsindəki radiostansiyadan birbaşa xətlə Gəncə radiostansiyası vasitəsilə A.-ın nazirlər şurasının sədrinə xüsusi teleqram göndərmişdir. Resp.-da 1924 ildə Radio Bürosu yaradılmış. 1926 ilin 6 noyabrından müntəzəm radio yayımı başlamışdır. İlk vaxtlar verilişlər qəzet materiallarının oxunuşu, şair və yazıçıların çıxışları, sənaye reportajları və konsertlərin səsləndirilməsindən ibarət olmuşdur. 1933 ildə resp.-da Radiolaşdırma və Radio Verilişləri Komitəsi yaradıldı. A. radiosunun verilişləri dünyanın 40-dan artıq ölkəsində dinlənilir və A., türk, ərəb, fars, rus, ingilis, alman, kürd, ləzgi, talış və s. dillərdə yayımlanır. Azərbaycan dilində verilişlər ərəb ölkələrinə, Türkiyə və İrana translyasiya edilir. Ölkədə 13 radiostansiya (2010) fəaliyyət göstərir. A. radio-su və İctimai radiodan əlavə özəl radio şirkətləri də mövcuddur. Onlardan ən iriləri "ANS ÇM", "Azad Azərbaycan", "Antenn", "Avropa+Bakı", "Lider FM", "Space FM", "106 FM"-dir.

Bakıda televiziya st.-nin tikintisinə 1954 ildə başlanmış, ilk yoxlama verilişləri 1956 ilin 14 fevralında aparılmışdır. Bununla da Cənubi Qafqazda ilk televiziya verilişlərinin yayımı başlamışdır. Nax. MR-də telestansiya 1962 ildə tikilmiş, müntəzəm yayıma isə 1963 ildən başlanmışdır. Ölkədə ilk rəngli televiziya verilişi 1972 ildə nümayiş etdirilmişdir. Resp.-da "Az TV" QSC və İctimai Televiziya ilə yanaşı, "ANS", "Azad Azərbaycan", "Lider", "Space", "Xəzər" kimi iri özəl televiziya şirkətləri, eləcə də 14 kabel, 1 peyk, 14 regional televiziya fəaliyyət göstərir (2010).

Ədəbiyyat

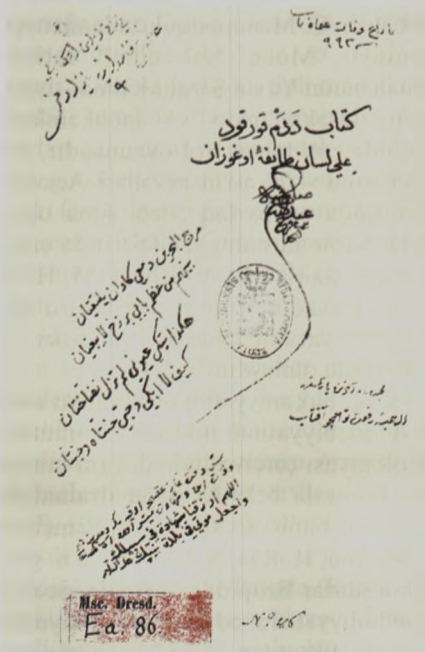
A. ədəbiyyatı olduqca zəngin mifologiya və folklordan qaynaqlanır. Dövrümüzdə gəlib çatmış folklor nümunələri ("Astiaq", "Tomris" və s.) qədim yunan müəllifi Herodotun (e.ə. 5 əsr) "Tarix" əsərində qorunub saxlanmışdır. A. yazılı ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi e.ə. 6 əsrdə meydana gəlmiş və müəllifliyi Zərdüştdə aid edilən "Avesta"dır. Burada A. xalqının monoteist dünyagörüşü ilə yanaşı, ibtidai insanın xeyir və şər inqibarı mübarizəsi haqqındakı təsəvvürləri də bədii əksini tapmışdır. Eramızın 7 əsərində alban dilində Musa Kalankatuklu "Albanların tarixi" əsərini yaratmışdır. Əsərdə alban şairi Dəvdəkin böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə yazdığı ağı dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Kökləri ilə qə-

dim mifologiyaya bağlı olan Dədə Qorqud dastanları 11 əsrdə "Kitabi-Dədə Qorqud" adı ilə yazılı alınmışdır. Bəzi Avropa alimlərinin (F.K. Dits və b.) fikrinə görə, eposun süjetləri hətta Homerin "Odyssey"sindən daha erkən bədii qaynaqlara söykənir. Yazılı A. ədəbiyyatının ilk nümunələrinə həmçinin 6–8 əsrlərdə daş üzərində həkk olunmuş Orxon-Yenisey qədim türk mətnləri aiddir.

Azərb.-ların etnik özünüdərkinin formalaşması prosesində monoteist islam dini, eləcə də azərb.-ların da böyük töhfələr verdiyi müsəlman mədəniyyəti mühüm həlledici amil olmuşdur. 10–11 əsrlərdə Bağdadda yaşamış görkəmli A. şairləri Əbülhəsən Ərdəbili, Bakıvi, Pir Hüseyin Şirvani və Xətib Təbrizi ərəb dilində yazıb yaratmışlar. 11 əsrdə Qətran Təbrizinin yaradıcılığı ilə A. poeziya məktəbi yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır.

12 əsrdə Əbül-ülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, İzzəddin Şirvani və b. poetik əsərləri ilə A. ədəbiyyatını zənginləşdirmişlər. Dahi mütəfəkkir və humanist Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə dünya ədəbi prosesinə dərin təsir göstərmiş, ölməz "Xəmsə"si ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə") ilə dünya ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Onun poemalarına Şərqdə (Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və b.) və Qərbdə (C. Bokkaçço, K. Qotsi,

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Drezden nüsxəsinin titul səhifəsi.

Füzuli divanı. 1569–72. M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu. Bakı.

A.R. Lesaj və b.) müxtəlif dillərdə 500-ədək şair nəzirə yazmışdır. N.Gəncəvinin və onun ardıcıllarının irsi 12–14 əsrlər A. İntibah ədəbiyyatının əsasını təşkil etmişdir.

13 əsrdən etibarən A. ədəbiyyatı ana dilində inkişaf etmişdir (İ. Həsənoğlunun qəzəlləri). Bu dövrün lirik poeziya nümunələrindən anonim "Dastani-Əhməd Hərami" və Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsərlərində islami dəyərlər vəsf olunur, xeyirxahlığa və ədalətə çağırış əsas yer tutur.

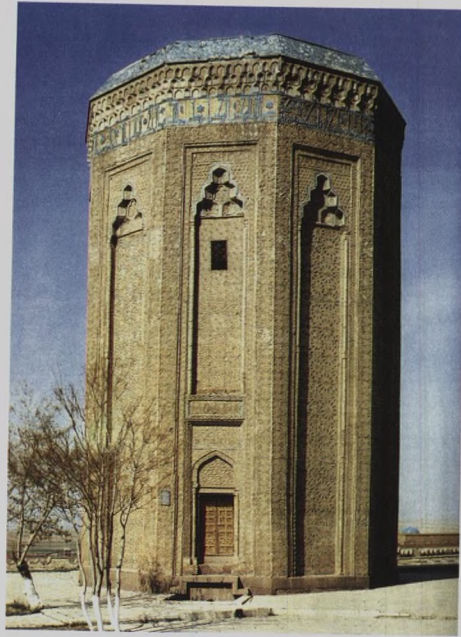
14 əsrdə şair və hökmdar Q. Bührəddin yüksək lirika nümunələri yaratmışdır. İngilis şərqşünası E. Braun onun yaradıcılığını türk ədəbiyyatlarında dünyəvi poeziyanın ilk örnəyi kimi qiymətləndirmişdir. A. dilində ilk böyük divan dahi şair və mütəfəkkir, hürufiliyin görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsimiyə məxsusdur. Onun poeziyası həm A., həm də Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında həyatiliyə və humanizmə doğru böyük addımdır.

A. Səfəvilər sülaləsinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı bütün türkdilli poeziyanın inkişafına təsir göstərmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə A. dili imperiyanın dövlət dili olmuşdur.

M. Füzulinin yaradıcılığı Nizamidən sonrakı A. İntibah ədəbiyyatının zirvəsini təşkil etmişdir. Qərb şərqşünaslığında "qəlb şairi" adlandırılmış Füzuli üç

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Möminə xatın türbəsi. Naxçıvan. 1186.

Dördkünc qala. Mərdəkan. 1187/88.

dildə – A., ərəb və fars dillərində yazıb yaratmışdır. Onun poeziyası fəlsəfi düşüncələrlə zəngindir.

17–18 əsrlərdə A. ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq poeziyasının (Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşiq və b.) təsiri ilə inkişaf etmişdir. Qəhrəmanlıq və lirik-romantik dastan-poemaların (“Koroğlu”, “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm” və s.) yaranması bu dövrə təsadüf edir. 18 əsrdə yaşamış şairlərdən M.V. Vidadinin, N. Şirvaninin, A.M. Şirvaninin və xüsusilə, şair və dövlət xadimi, Qarabağ xanlığının xarici siyasətində mühüm rol oynamış M.P. Vaqifin yaradıcılığında canlı xalq dilindən geniş istifadə olunmuşdur.

19 əsr A. ədəbiyyatında maarifçi-realist meyillər güclü idi (A. Bakıxanov, M.Ş. Vazeh, Q. Zakir, S.Ə. Şirvani). Milli dramaturgiyanın banisi M.F. Axundzadə ilk dəfə olaraq A. və rus ədəbiyyatları arasında əlaqələrin təməlini qoymuşdur (“Puşkinin ölümünə Şərq poeması”, 1837). Onun “Aldanmış kəvakib” povesti (1857), müasiri olduğu cəmiyyətə həsr olunmuş 6 pyesi (1850–55) 19 əsr – 20 əsrin əvvəlləri A. ədəbiyyatının inkişafında, Yaxın və Orta Şərqdə yeni ədəbi məktəbin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

M.F. Axundzadə yaradıcılığının bədii-estetik prinsipləri S.Ə. Şirvani, N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev və başqa A. maarifçilərinin əsərlərində inkişaf etdirilmiş, qonşu xalqların ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Bu dövrdə maarifçi, təbiətşünas alim H. Zərdabi nəşr et-

dirdiyi “Əkinçi” qəzeti (1875–77) ilə milli demokratik mətbuatın əsasını qoymuşdur. 19 əsrin 2-ci yarısında S.Ə. Şirvaninin maarifçilik fəaliyyətinin təsiri ilə Bakıda, Şamaxıda, Şuşada və s. şəhərlərdə ədəbi məclislər yaranmışdır. Şuşadakı məclisin fəaliyyəti tanınmış şairə Xurşud banu Natəvanın adı ilə bağlıdır.

A. dramaturgiyasının sonrakı inkişaf mərhələsi N. Nərimanov, S.S. Axundov, Ə. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə və A. Şaiqin əsərləri ilə təmsil olunmuşdur. 20 əsr milli-ictimai şüurda yüksəliş dövrü olmuşdur. Ana dilində məktəblər açılmış, mətbuat yaranmışdır (“Şərqi-rus”, “Həyat” qəzetləri, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” jurnalları və s.). 1906 ildən C. Məmmədquluzadənin nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı bütün Yaxın Şərqdə ictimai-siyasi fikrin təşəkkülündə və möhkəmlənməsində çox böyük rol oynamışdır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlləri A. ədəbiyyatında ən parlaq ədəbi sima olan M.Ə. Sabir jurnalın səhifələrində çıxış etmişdir. Şairlərdən A. Səhhət, M. Hadi və Ə. Cavadın, filosof-dramaturq H. Cavidin yaradıcılığında romantizmin təsiri güclü olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra A. ədəbiyyatının inkişafı kommunist ideologiyası çərçivəsində davam etmişdir. Bununla belə A. sovet dramaturgiyasının banisi C. Cabbarlı, həmçinin S. Vurğun, R. Rza, S. Rüstəm və b. görkəmli şairlər Ezop dili vasitəsilə ideoloji məhdudiyyətlərə, ədəbiyyatın konyunktura və diktatdan asılılığına qarşı çıx-

mışlar. 20 əsrin 20–80-ci illərində A. ədəbiyyatı mövzu, janr və üslub baxımından zənginləşərək sovet ədəbiyyatı sistemində dövrün tipik dəyərlərini təsdiq-ləmişdir. Bu dövrdə M. Müşfiq, M. Rahim, O. Sarıvəlli, M. Dilbazi, N. Rəfibəyli, Ə. Cəmil, F. Sadıq, C. Novruz, F. Mehdi, N. Xəzri, N. Həsənzadə, Ə. Kərim, F. Qoca, T. Bayram, İ. Tapdıq, M. Yaqub, Qabil, V. Səmədoğlu, A. Abdullazadə, Ə. Salahzadə, İ. İsmayılzadə, Ç. Əlioğlu, S. Rüstəmxanlı, R. Rövşən, N. Kəsəmənli, Z. Yaqub və b.-nin yüksək sənətkarlığı ilə seçilən əsərləri yaranır, roman janrı (Y.V. Cəmənzəminli, M.S. Ordubadi, M. İbrahimov, Ç. Hüseynov, Ə. Cəfərzadə, Y. Səmədoğlu), sosial, psixoloji nəsr (Seyid Hüseyn, S. Vəliyev, S. Əhmədov, M. Süleymanlı və b.), dramaturgiya (S. Rəhman, İ. Əfəndiyev, M. və R. İbrahimbəyovlar və b.) inkişaf edir, A. ədəbiyyatı üçün nisbətən yeni olan detektiv roman janrı təşəkkül tapırdı (Ç. Abdullayev bu janrın dünyada tanınmış nümayəndələrindən biridir).

20 əsrin 60-cı illərində əsərləri sonrakı onilliklərin ictimai fikrinə böyük təsir göstərmiş gənc yazıçılar dəstəsi – İ. Hüseynov, İ. Sıxlı, M. Araz, Anar, Ə. Əylisli, Elçin və b. meydana gəldi. B. Vahabzadənin poeziyası müstəqillik uğrunda mübarizənin rəmzinə çevrildi. Şair-tribun Xəlil Rza Ulutürk bu mübarizəyə misilsiz töhfəsini vermişdir. Bu illərdə A. sovet ədəbiyyatı çərçivəsində Cənubi Azərb. ədəbiyyatı inkişaf etmişdir (B. Azəroğlu, Ə. Tudə, S. Tahir, H. Billuri, M. Gülgün və b.).

20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində A. ədəbiyyatının bütün zənginliyi ilə bərpası prosesi gedir: əvvəllər yasaq olunmuş müəlliflərin (şairlərdən Ə. Cavad, A. İldırım, şair və filosof Ə. Hüseynzadə) əsərləri nəşr olunur, A. ədəbiyyatının tarixi (ədəbiyyatşünaslar Əhməd Cəfəroğlu, Əhməd bəy Ağaoğlu), ötən əsrin əvvəllərindəki milli azadlıq hərəkatı liderlərinin irsi yenidən tədqiq edilir.

Ədəbi prosesdə “Azərbaycan”, “Literaturu Azerbaydjan”, “Ulduz”, “Qobustan” jurnalları, həmçinin “Ədəbiyyat qəzeti” mühüm rol oynayır. M. Füzulinin 500 illiyinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyinə həsr olunmuş genişmiqyaslı yubileyin keçirilməsi, 6 cildə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”-nin, M. Füzulinin altı cildliyinin, onun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş fundamental tədqiqatların nəşr edilməsi, A. dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin və çoxcildlik Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşrinin həyata keçirilməsi A.-da ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına təkan vermişdir.

Memarlıq və təsviri sənət

A.-ın memarlıq və təsviri sənətinin inkişafı ölkənin siyasi və hərbi sarsıntılarla dolu tarixini, onun Şərqlə Qərbi birləşdirən qədim yolların kəsişməsindəki mövqeyini əks etdirir. Tarixi mövcudluğun lokal şəraiti əsrlər boyu A. incəsənətinin özünəməxsusluğunu şərtləndirmiş, Yaxın Şərqin bədii irsində onun spesifik yerini müəyyənləşdirmişdir.

A.-ın incəsənət abidələri qədim tarixə malikdir. Əmək, məişət, ayin səhnələrindən ibarət Qobustan qayaüstü rəsmlərinin nəhəng “qalereyası” (“Böyükdaş”, “Kiçikdaş” və s.) e.ə. 12–6-cı minilliklərə aiddir. Kiçik Qafqazın dağətəyi yerlərində və Naxçıvan ərazisindəki meqalit və siklop tikililəri, qədim yaşayış məskənlərinin qalıqları (ibtidai ev tipi olan qaradam), dəfn yerlərindən əldə olunmuş materiallar (zoomorf keramik qablar, bəzək əşyaları, gildən və daşdan hazırlanmış heyvan fiqurları) Eneolit və Tunc dövrlərinin tikililərini və bədii mədəniyyətini xarakterizə edir. E.ə. sonuncu əsrlər – eramızın birinci əsrlərinə aid, əsasən, A.-ın şm. vil.-lərindən (Qafqaz Albaniyası) tapılmış sənət nümunələri metalışləmə, kiçik plastika məmulatları, üzəri naxışla örtülmüş qara pardaxlı keramik və şüşə qablardan ibarətdir. Cənubi Qafqaz bədii arealına aid olan Qəbələ şəhəri tikililərinin, memarlıq

L. Kərimov.
“Ağac” xalçası.
1974.
Azərbaycan
Xalçası və Xalq
Tətbiqi Sənəti
Dövlət Muzeyi.
Bakı.

qoruğu olan Çıraqqalanın (5–6 əsrlər), həmçinin dini tikililərin, o cümlədən Qum k.-ndəki bazilika tipli məbədin və Ləkit k.-ndəki dairəvi məbədin (5–6 əsrlər) qalıqları dövrümüzədək çatmışdır. Bu günədək qorunub saxlanmış Bakıdakı Qız qalası (6 əsr) öz monumentallığı ilə seçilir. Mingəçevirdəki məbəd kompleksinin (7 əsr) qalıqları da maraq kəsb edir.

Ərəb istilasından sonra yayılması ilə yeni tip tikililər (məscidlər, minarələr, mədrəsələr, türbələr) meydana gəldi, canlıların təsvirinin məhdudlaşdırılması isə dekorativ sənətin, əsasən, ornamental formalarının inkişafını şərtləndirdi.

9–10 əsrlərdə Ərəb xilafətinin zəifləməsi nəticəsində yaranmış bir sıra kiçik feodal dövlətlərin ş.-lərində (Bərdə, Şamaxı, Beyləqan, Gəncə, Naxçıvan və s.) yerli bədii-memarlıq məktəbləri forma-

laşmağa başladı (Arran, Təbriz, Naxçıvan, Şirvan-Abşeron). Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub tikililər üçün əvvəlcə monoxrom, sonralar isə polixrom kaşı üzlüklər səciyyəvidir. Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün daş hörgünün memarlıq ayrıntılarının plastikası ilə kontrastı əhəmiyyətlidir. Təbriz memarlıq məktəbinin ən yaxşı nümunələrinə dəbdəbəli memarlıq quruluşu, dekor elementlərinin müxtəlifliyi xasdır.

Orta əsr memarlarının və sənətkarlarının yüksək ustalığı 12 əsrin 2-ci yarısında Əcəmi Əbubəkr oğlunun Naxçıvanda yaratdığı bitkin kompozisiyalı və zərif ornamentli Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrində, eləcə də Marağa, Cuğa türbələrində, 13 əsrə aid Mərdəkan (memar Əbdülməcrid Məsud oğlu) və Nardaran (memar Mahmud Səd oğlu) qəsrlərinin ifadəli monumental-

T. Salahov.
"Bəstəkar
Q. Qarayevin
portreti". 1960.
Tretyakov
qalereyası.
Moskva.

lığında, Pirsaatçay xanəqahında, Bakı limanında 13 əsrdə su altında qalmış Şirvanşahların "Bayıl qəsri"nin daşları üzərindəki ekspressiv relyeflərdə, Naxçıvanın nəfis metal məmulatlarında, Beyləqan və Gəncənin əlvan naxışlı keramika nümunələrində təcəssüm olunmuşdur. 14–16 əsrlərdə iri feodal dövlətlərinin yaranması və ş.-lərin yüksəlişi bədii ənənələrin inkişafına zəmin yaratdı. A.-ın həmin dövr daş və kərpic memarlığının ən yaxşı nümunələrinə kompozisiya bitkinliyi, memarlıq formalarının tektonikliyi, nəfis kaş və oyma bəzəkləri xasdır (Bakıda Şirvanşahlar sarayı kompleksi, 1420–60; Təbrizdə Göy məscid, 1465). Bərdə, Qarabağlar, Xaçın-Dorbathlı türbələrinin, Ramana k.-ndəki qəsrin, Mərəzə k.-ndəki qayada oyulmuş Diribaba türbəsinin kompozisiyasında, memarlıq formalarında və bəzəklərində yerli ənənələrin həyatiliyi bir daha təsdiq olunur.

Müsəlman ölkələrində miniatur rəngkarlığının, xəttatlığın, əlyazma kitablarının tərtibatının inkişafında 13 əsrdən başlayaraq Təbriz miniatur məktəbi böyük rol oynamışdır. Təbriz rəssamlarının yetkin əsərləri bitkin kompozisiyası, nəfis cizgiləri, əlvan palitra nüansları ilə seçilir. Miniaturların mövzu dairəsi epik rəvayətlərin və saray məişətinin adi süjetlərindən gündəlik həyat səhnələrinədək ardıcıl olaraq genişlənir. Sultan Məhəmməd, Mir Seyid Əli Məhəmmədi, Sadiq bəy Əfşar və b. Təbriz məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Bu məktəbin ənənələrini Heratdan olan məşhur Behzad (1522 ildən Şah İsmayılın saray kitabxanasının rəisi olmuşdur), Ağa Mirək İsfahani və b. davam etdirmişlər.

Bədii metalişləmə sənətkarlığının səviyyəsini Məhəmməd Möminin hazırladığı əlbəsələr (16 əsr, Silah palatası, Moskva), xalçaçılıqdakı nailiyyətləri isə

məşhur "Şeyx Səfi" xalçası əks etdirir. A.-ın memar və ustalarının yüksək sənətkarlığı orta əsr xronikalarında da qeyd olunur: Bursa, Qahirə, Bağdad, Dərbənd, Səmərqənd, Şəhrisəbz, Herat və digər Şərq ş.-lərinin diqqətəlayiq tikililərinin üzərində həkk olunmuş həmin ustaların adları bunu təsdiq edir.

17 əsrdə Ərdəbildə, Gəncədə yerli bədii məktəblərin ənənələrini davam etdirən iri dini komplekslər inşa olunurdu. 18 əsrdən dövrümüzədək maraqlı memarlıq biçimi və divar rəsmləri ilə seçilən Şəki xanlarının sarayı qalmışdır. Xalq memarlığında qorunub saxlanan ənənələr müasir Gəncənin (günbəzli evlər), Ordubadın (dəhlizli evlər) və digər bölgələrin spesifik planlaşdırılmasını və yaşayış binalarının özünəməxsus görünüşünü müəyyənləşdirir. Varlı şəhərlərin evlərində 18 əsrdə divar rəsmləri (əsasən, nəbati motivli, bəzən isə quş, heyvan, insan təsvirləri də olan kompozisiyalar) tətbiq edilməyə başlandı. Xalq sənətkarlığı Lahıcın nəfis naxışlı mis qabları və yüksək bədiiyyəti ilə seçilən silah nümunələri, Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəblərinin zəngin kompozisiyalı və rəng çalarlı xalçaları, Şəkinin bədii tikmələri və s. ilə təmsil olunur.

A.-ın şm. vil.-ləri Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan (19 əsr) sonra yeni şəhər r-nlərinin və yaşayış məskənlərinin müntəzəm planlaşdırılmasına başlandı. Küçəyə baxan fasadında qapı və pəncərələri, sıra ilə düzülmiş otaqları və şüşəbəndi olan şəhər tipli evlər geniş yayıldı.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində iri sənaye ş.-nə çevrilmiş Bakıda müxtəlif memarlıq üslublarını təqlid edən eklektik binalar inşa olunurdu. Bununla yanaşı memarlıqda milli-romantik cərəyan və özünəməxsus Bakı moderninə də inkişaf edirdi. Bu dövrdə inşa olunmuş Bakı şə-

hər dumasının binası, "İsmailiyyə", Tiflis bankı və s. şəhərin tarixi mərkəzinin kompozisiyasında mühüm yer tutur. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəli dövrü memarlığının inkişafını Z. Əhmədbəyov, İ. Qoslavski, İ. Ploşko və b.-nin yaradıcılığı müəyyənləşdirirdi.

1920-ci illərdə Bakının inkişafının baş planı tərtib olundu, neft mədənləri yaxınlığında fəhlə qəsəbələri salındı. Bu dövrdə rus memarlarından A.V. Şusev, Vesnin qardaşları Bakıda konstruktivizm üslubunda "İnturist" mehmanxanası, "Azərnaşr"ın binasını, doğum evini inşa etdilər. Ümumittifaq müsabiqəsində birinci yer tutmuş Azərb. SSR Hökumət evinin layihəsi (memarlar L.V. Rudnev, V.O. Munts və K. Tkaçenko) həyata keçirildi.

Sovet dövrü memarlığının inkişafı 20 əsr A. memarlığının patriarxi akad. M. Hüseynovun (1905–92) yaradıcılığı ilə bağlıdır. 200-dən çox realizə olunmuş layihənin müəllifi olan M. Hüseynovun səyi nəticəsində Bakının müasir bədii-memarlıq görünüşü, başlıca memarlıq ansamblları formalaşmışdır. Onun layihələri əsasında digər ş.-lərdə də – Moskvada, Düşənbədə, Sumqayıtda, Gəncədə bir sıra yaşayış, inzibati, mehmanxana, nəql. tikililəri inşa olunmuşdur. Bakıda Nazirlər Kabineti, Konservatoriya, A. Milli Kitabxanası, AMEA binaları kompleksi, Nizami ad. kinoteatr, Opera studiyası, metropolitenin bir sıra st.-ləri, "Azərbaycan", "Moskva", "Abşeron" və s. iri restoran-mehmanxana komplekslərinin müəllifi olan M. Hüseynov A.-da müasir milli memarlıq məktəbinin banisidir. S. Dadaşov, H. Ələsgərov, R. Əliyev, Q. Əlizadə, N. Hacıbəyov, E. Qasımsadə, Ş. Zeynalova, H. Məcidov, T. Xanlarov və b.-nin yaradıcılığında da müasir memarlıqda milli üslub axtarırları ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. 1980-ci illərin ortalarından memarlıqda postmodernizmin təsiri müşahidə olunur. Bakıda postmodernizm üslubunda Gəncə Tamaşaçılar Teatrı, Milli Bankın yeni binası, Beynəlxalq Bank, "Plaza" oteli inşa edilmişdir. Şəhərin tarixi mərkəzində yerləşən Fəvvarələr meydanının (memar R. Seyfullayev), Neftçilər prospektindəki piyadalar üçün zonanın, Dənizkənarı bulvarda uşaq şəhərciyinin (memar Ö. Ömərov) yenidənqurma layihələri postmodernizm priyomları, şəhər mühitini teatrlandırmaq meyilləri ilə seçilir.

19 əsrin 2-ci yarısında süjetli divar rəsmlərində təşəkkül tapan portret bo-

yakarlığında ənənəvi müstəvilik və dekorativliklə yanaşı realist cizgilər, formaların həcmli-plastik planda həlli cəhdləri aşkar görünməkdədir (Mirzə Qədim İrəvani, Mir Möhsün Nəvvab, Usta Qənbər Qarabaği). 1900–20 illərdə realist-demokratik təmayüllü rəssamlar – qrafika ustası Ə. Əzimzadə və rəngkar B. Kəngərlinin yaradıcılıqları diqqəti cəlb edir. 20–30-cu illərdə, əsasən, qrafika (Ə. Əzimzadə, İ. Axundov, Q. Xalqov və b.), 30–40-cı illərdə heykəltəraşlıq (Bakıda və Gəncədə Nizaminin abidələrinin müəllifi F. Əbdürrəhmanov, C. Qaryağdı və b.) və xüsusən boyakarlıq (S. Salamzadə, S. Bəhlulzadə, B. Mirzəzadə, T. Tağıyev və b.) inkişaf edirdi; teatr-dekorasiya (R. Mustafayev, S. Şərifzadə, N. Fətullayev, İ. Seyidova, K. Kazımzadə və b.) və dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində də böyük uğurlar qazanılırdı.

L. Kərimov, K. Əliyev və C. Müciridən sonra xalçaçılıq sənətinin ənənələrini A. İsmayılov, E. Mikayılov davam etdirirlər. Onlar həm süjetli, həm də ornamental kompozisiyalar yaradırlar.

1970–90-cı illərdə tətbiqi sənətin qobelen, bədii şüşə və keramika kimi növləri də xeyli inkişaf etdi (qobelen ustaları F. Hüseynova, P. Kuzmenko; keramika ustaları Ə. Bayramov, M. Avşar, N. Sultanova).

1960-cı illərdən başlayaraq dizayn bədii-layihə fəaliyyətinin müstəqil sahəsinə çevrildi. Ümumittifaq Elmi Tədqiqat Texniki Estetika İn-tunun A. filialı (indiki AMEA Texniki Estetika İn-tu), kondisioner z-dunun, soyuducular z-dunun, radio z-dunun xüsusi bədii konstruksiya büroları və s. yaradıldı. Ş. Ələsgərov, A. Ələsgərov, A. Atakişiyev, A. Əzizov, R. Həsənov, V. Koqan, E. Krupkin, K. Muradov, N. Novruzov və b. sənaye və poliqrafiya dizaynı, interyer, avadanlıq, mühit dizaynı sahəsində çalışmışlar.

50-ci illərin sonu təsviri sənətin inkişafında mühüm mərhələ oldu. Ekzotik məişətçilikdən uzaq olan milli bədii ənənələrin dərkisi prosesi daha da dərinləşir və genişləndir. Monumental heykəltəraşlıq sahəsində Ö. Eldarov və T. Məmmədov (Bakıda Füzuli abidəsinin müəllifləri), qrafika sahəsində M. Rəhmanzadə, Ə. Rzaquliyev, O. Sadiqzadə və b. çalışmışlar.

A.-ın rəngkarlıq məktəbi parlaq özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun simasını təkcə yaşlı nəslin nümayəndələri deyil, həm də başlıca olaraq 50–60-cı illərdə

irəli çıxmış M. Abdullayev, N. Əbdürrəhmanov, A. Cəfərov, N. Qasımov, T. Nərimanbəyov, T. Salahov, V. Səmədova və b. təmsil etmişlər. Onların, əsasən, müasirliyə həsr olunmuş əsərləri üçün kompozisiya bitkinliyi, dolğun palitra, obrazların romantik təqdimatı, bədii ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi səciyyəvidir.

1970–80-ci illərdə təsviri sənətdə, ilk növbədə rəngkarlıqda yeni təmayüllər yaranmağa başladı. Fiqurativ sənətə münasibətini nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişmiş rəssamlar nəslə meydana gəldi; F. Xəlilovun, K. Əhmədovun, Q. Yunusun, E. Qurbanovun, G. Briyatıyukun və b.-nin mövzucu tamamilə fərqli əsərləri yarandı. Yaşlı nəslin nümayəndələrindən C. Mircavadov, S. Bəhlulzadə, R. Babayev yaradıcılıqlarında modernizmə müraicət etdilər.

1990-cı illərin ictimai dəyişiklikləri A.-ın vizual mədəniyyətinin simasını tamamilə yeniləşdirdi. Ənənəvi dəyərlər başqa bədii ideyalar və formalarla əvəzləndi. Yeni nəsillər rəngkarlarından U. Haqverdiyev, E. Əlimirzəyev, M. Ağamalov, T. Daimi, S. Şıxlinskaya və b. fəal sərgi fəaliyyəti göstərməklə yanaşı, müxtəlif bədii birliklər yaratdılar. Bunların arasında Bakı İncəsənət Mərkəzi qeyd olunmalıdır.

Memarlıq və şəhərsalma sahəsində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. İnzibati və yaşayış binalarının inşası zamanı həm müasir, həm də klassik Şərq memarlığı elementlərindən istifadə edilməsi Bakının və ölkənin digər ş.-lərinin simasında mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Bakıda xarici dövlətlərin səfirliklərinin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin binaları inşa edilmiş, "Şəhidlər Xiyabanı" ərazisində 2 minarəli məscid tikilmiş, "Əbədi məşəl" türbəsi (1998, memarlar Q. Qasımsadə, A. Abdullayev, N. Vəliyev) ucaldılmış, Heydər Əliyev Fondu (memar C. Qədirov), Beynəlxalq Muğam Mərkəzi (memar V. Kazımoğlu) və s. tikilmişdir.

A. təsviri sənətində də böyük uğurlar qazanılmışdır. 2010 ilin dekabrında Moskvada M.İ. Qlinka ad. Musiqi Mədəniyyəti Muzeyində xalq rəssamı T. Salahovun xalça-rəsmlərinin sərgisi keçirilmişdir. Xalçaçı rəssamlar M. Hüseynov, E. Gəncəli, T. Abbasquluzadə, M. İmamverdiyev, Ə. Quliyev sənətkarın məşhur tablolarını ("Dədə Qorqud", "Qara Qarayev", "Mirzə Ələkbər Sabir", "Rəsul Rza", "Heydər Əliyev", "Salva-

dor Dalinin sənət dünyası" triptixi, "Dmitri Şostakoviç", "Mstislav Rostropoviç" və s.) xalça üzərində canlandırmışlar.

A. xalça sənəti YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir (2010).

Musiqi

Müasir A. ərazisində musiqinin inkişafının erkən mərhələləri haqqında e.ə. 3–1-ci minilliklərə aid qayaüstü təsvirlər ayrı-ayrı məlumatlar verir. Daş dövrünə aid özünəməxsus zərb aləti "qavaldaş" Qobustanda qorunub saxlanmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı (Mingəçevir ərazisində) əldə olunmuş musiqi alətləri, həmçinin xalq rəvayətləri ("Kitabi-Dədə Qorqud" eposu) keçmişin musiqi mədəniyyətindən xəbər verir. Vokal-instrumental musiqi formalarında çoxsəslilik elementləri vardır. Xalq həyatının müxtəlif cəhətlərini hərtərəfli əks etdirən xalq mahnı yaradıcılığı xüsusilə genişdir. Əmək mahnıları, tarixi mahnılar, lirik, mərasim, toy, məzəli və s. mahnılar çoxsaylı və rəngarəngdir. Mahnılar solo, bəzən kollektiv şəkildə, əsasən, unison ifa olunur. Rəqs A. musiqi folklorunun müstəqil sahəsidir. Səciyyəvi 6/8 və 3/4 ölçüləri ritmik fiqurların müxtəlifliyi və kəskinliyi ilə seçilir (punktir və sinkoplar tez-tez təkrar olunur). A. musiqi alətlərindən tar, saz, kanon, ud (simli-mizrablı), kamança (simli-kamanlı), tütək, balaban, zurna (nəfəs), nağara, qoşanağara, dəf (zərb) və s. geniş yayılmışdır. Peşəkar xalq sənətini təmsil edən aşıq yaradıcılığı improvizasiya səciyyəlidir və müəyyən üslubi əlamətlərə söykənir (qısa oxumaların, bəzən bir səsin dəfələrlə dəqiq və ya variasiyalı təkrarı, melodiyanın qısa diapazonu və s.). Çoxlu sayda klassik aşıq havaları (qəhrəmani, gözəlləmə və s.), dastanlar ("Əsli və Kəram", "Aşıq Qərib", "Koroğlu"), deyişmələr geniş yayılmışdır. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Ələsgər, Şəmşir Qocayev, Hüseyn Saracılı, Əmrah Gülməmmədov, Kamandar Əfəndiyev, İslam Yusifov və b. A.-ın görkəmli aşıqları olmuşlar.

Ənənəvi A. musiqisi inkişaf etmiş məqam sisteminə əsaslanır. Rast, Şur, Segah məqamları daha geniş yayılmışdır. Aşıq musiqisinin intonasiya əsasını Şur məqamı təşkil edir. Hələ orta əsrlərdə görkəmli nəzəriyyəçi alimlər Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi məqamlar, musiqi formaları, musiqinin poetik mətnlə bağlılığı haqqında risalələr yaz-

Ü. Hacıbəyli yetirmələri arasında. Soldan sağa: Q. Qarayev, S. Rüstəmov, Niyazi, Ə. Həsənov.

mışlar. 7 əsas məqam həm də muğam adlarıdır. Muğamların yaranması orta əsrlərdə şəhər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Vokal-instrumental pyes formasında olan muğamlar improvizasiya əsasında qurulan şöbələrdən, təsnif və rənglərdən ibarətdir. Hər bir muğam müvafiq məqamla adlanır: "Rast", "Şur", "Segah", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Humayun", "Şüştər". Muğamlar vokal-instrumental üçlük və ya ansambl tərəfindən ifa olunur. Muğam üçün mətnlər, əsasən, klassik poeziyadan seçilir. Muğamlarda çoxsəslilik elementləri müşahidə olunur. Zərbi muğamlarda yaranan təzadlı melodik xətlərdə vokal partiya instrumental müşayiətin ostinat, dəqiq ritmik motivləri fonunda səslənir. Müğənnilər Hacı Hüsü, Keçəçi oğlu Məhəmməd, İslam Abdullayev, Cabbar Qarayağdı oğlu, Məcid Behbudov, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Xan Şuşinski, Şövkət Ələkbərova, Sara Qədimova, Rübabə Muradova, Əbülfət Əliyev, tarzenlər Sadıq Əsəd oğlu (Sadıqcan; tarı rekonstruksiya etmiş, bu alətdə müasir ifaçılıq məktəbinin əsasını qoymuşdur), Qurban Pirimov, Mənsur Mənsurov, Əhməd Bakıxanov, Bəhram Mənsurov, Əhsən Dadaşov, Hacı Məmmədov 19–20 əsrlərin tanınmış muğam ifaçıları olmuşlar. Muğamları Mir Möhsün Nəvvab tədqiq etmiş, A. məqamlarının nəzəriyyəsini Üzeyir Hacıbəyli yaratmışdır ("Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları", 1945).

20 əsrin əvvəllərində Ü. Hacıbəyli

müasir A. musiqi mədəniyyətinin əsasını qoymuşdur. Onun M. Füzulinin eyniadlı poeması əsasında yaratdığı "Leyli və Məcnun" (1908) müsəlman Şərqində ilk opera idi. Ü. Hacıbəylinin "Əsli və Kərəm" (1912), M. Maqomayevin "Şah İsmayıl" (1919), Z. Hacıbəylinin "Aşiq Qərib" (1916) operaları da muğam operalarıdır. Ü. Hacıbəyli həmçinin üç musiqili komediya yaratmışdır ki, bunlardan "Arşın mal alan" (1916) dünya şöhrəti qazanmışdır. Bəstəkar və dirijor M. Maqomayev, opera və dram artistləri H. Sarabski, M. Terequlov, M. Bağirov, H. Hacıbababəyov, M. Əliyev, Ə. Ağdamski milli musiqili teatrın ilk nümayəndələridir.

A. musiqisinin çoxqun inkişafı 1934–40 illərə təsadüf edir. M. Maqomayevin "Nərgiz" (1935), Ü. Hacıbəylinin milli musiqi klassikasının zirvəsi olan "Kor-oğlu" (1937) operaları, Ə. Bədəlbəylinin ilk A. baleti olan "Qız qalası" (1940), S. Rüstəmovun "Beşmanatlıq gəlin" (1939) musiqili komediyası bu dövrdə yaranmışdır. Müğənnilərdən Ş. Məmmədova və Bülbül müasir milli vokal məktəbinin əsasını qoymuşlar.

İkinci dünya müharibəsi illərində Q. Qarayev və C. Hacıyevin "Vətən" operası (1945) və s. əsərlər yarandı. Nizaminin eyniadlı poeması əsasında yazılmış Niyazinin "Xosrov və Şirin" operası (1942) tamaşaya qoyuldu. Simfonik musiqi də inkişaf edirdi. Q. Qarayev, C. Hacıyev, S. Hacıbəyov ilk A. simfoniya yaradıcıları. Həmin illərin

musiqisində vətənpərvərlik mövzusunda kütləvi mahnılar mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə romans-qəzal janrı yarandı (Nizaminin sözlərinə Ü. Hacıbəylinin "Sən-siz", "Sevgili canan" romansları).

Müharibədən sonrakı illərdə A. musiqisi intensiv inkişaf edirdi. Q. Qarayevin ("Leyli və Məcnun" simfonik poeması, 1947), F. Əmirovun ("Nizami" simli simfoniyası, 1947; "Şur", "Kürdovşarı" simfonik muğamları, 1948), C. Hacıyevin ("Sülh uğrunda" poeması, 1951), S. Hacıbəyovun ("Karvan" simfonik lövhəsi, 1945; orkestr üçün uvertura, 1956), Niyazinin ("Rast" simfonik muğamı, 1949), C. Cahangirovun ("Arazın o tayında" vokal-simfonik poeması, 1949; skripka ilə orkestr üçün konsert, 1951), R. Hacıyevin (skripka ilə orkestr üçün konsert, 1952) yaradıcılığında simfonik musiqi parlaq və çoxcəhətli əksini tapmışdır.

Musiqili teatrın inkişafında F. Əmirovun "Sevil" operasının (1953), S. Hacıbəyovun "Gülşən" baletinin (1950) tamaşaları mərhələ oldu. Nizami obrazlarının humanist mahiyyətini açan Q. Qarayevin "Yeddi gözəl" baletinin (1952) tamaşası hadisəyə çevrildi. Ə. Bədəlbəyli "Nizami" operasını (1948) yaratdı. Müasir mövzu operetta janrına da (S. Hacıbəyovun "Qızılgül", 1940; S. Rüstəmovun "Durna", 1947; F. Əmirovun "Gözün aydın", 1946; S. Ələsgərovun "Ulduz", 1948) daxil oldu. Bəstəkarların kamera musiqisinə marağı xeyli artdı (Q. Qarayev, F. Əmirov, C. Hacıyev). S. Rüstəmovun, T. Quliyevin, A. Rzayevanın, C. Cahangirovun, R. Hacıyevin və b.-nin mahnıları geniş yayıldı.

50-ci illərin sonundan A. musiqisi dünya arenasına çıxdı. A.-da formalaşmış bəstəkar məktəbinə Q. Qarayev başçılıq edirdi. Onun yaradıcılığında ilk dəfə olaraq, sonradan bütövlükdə A. musiqisi üçün səciyyəvi cəhətə çevrilən, milli elementlərlə müasir musiqi sənətinin üslub priyomlarının sintezi baş verir. Müasirlik duyumu Q. Qarayevin "İldırımli yollarla" baletində (1958) olduqca güclüdür. Bu əsərin musiqi dramaturgiyası musiqi inkişafının dinamizmi, rəqslərin konkretliyi və eyni zamanda geniş simfonizmi ilə seçilir. A. Məlikovun "Məhəbbət əfsanəsi" baleti (1961, Leninqrad Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur) də olduqca geniş populyarlıq qazanmışdır. C. Cahangirovun "Azad" operası (1957), Ə. Abbasovun "Qaraca qız" baleti (1965), "Səndən mənə yar olmaz"

operettası (1963), R. Hacıyevin "Romeo mənim qonşumdur" (1960), "Kuba – məhəbbət mənim" (1965) operettaları, S. Ələsgərovun "Milyonçunun dilənçi oğlu" (1966) musiqili komediyası, "Bahadır və Sona" operası (1966), T. Quliyevin "Qızılaxtaranlar" (1961), "Sənin bir cə sözün" (1967), H. Xanməmmədovun "Bir dəqiqə" (1961), Z. Bağirovun "Qayınana" (1964) musiqili komediyaları kimi səhnə əsərləri yaradıldı.

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin A. simfonizmi musiqi dili və forması sahəsində novatorçu təmayülləri ilə seçilir. Q. Qarayevin "Don Kixot" (1960) simfonik qravürləri, 3-cü simfoniyası (1965), skripka ilə orkestr üçün konserti (1967), F. Əmirov və E. Nəzirovanın ərəb mövzularında konserti (1957), F. Əmirovun "Azərbaycan kapriçiosu" (1961), S. Hacıbəyovun simfonik orkestr üçün konserti (1964) müasir musiqinin ən yaxşı nailiyyətləri sırasındadır. Xor musiqisi sahəsində C. Cahangirov ("Füzuli" kantatası, 1959; "Sabir" oratoriyası, 1962), kamera musiqisi sahəsində Q. Qarayev, F. Əmirov, C. Hacıyev və b. çalışmışlar. M. Əhmədov, Z. Bağirov, E. Nəzirova uşaqlar üçün əsərlər bəstələmişlər.

50–60-cı illərdə yeni yaradıcı nəslin nümayəndələri – A. konservatoriyasının yetirmələri dəyərli əsərlər yaratmışlar. R. Mustafayev ("Vaqif" operası, 1960), İ. Məmmədov ("Tülkü və qurdbasan" operası, 1963) musiqili səhnə əsərləri bəstələmişlər. Simfonik və kamera musiqisi sahəsində A. Rzayev, H. Rzayev, N. Əliverdibəyov, V. Adıgözəlov, X. Mirzəzadə, M. Mirzəyev, N. Məmmədov, T. Bakıxanov, O. Zülfiqarov, T. Hacıyev, E. Mahmudov (E. Sabitoğlu), A. Əlizadə, F. Qarayev fəaliyyət göstərmişlər.

A. ifaçılıq mədəniyyəti də uğurlar qazanmışdır. A. simfonik orkestrinə rəhbərlik etmiş dirijor Niyazinin xidmətləri olduqca böyükdür. Görkəmli dirijorlar sırasında A.-ın xalq artistləri Ə. Bədəlbəylinin, Ə. Həsənovun, Ç. Hacıbəyovun, K. Abdullayevin adları qeyd olunmalıdır. A. opera səhnəsində H. Rzayeva, F. Muxtarova, V. Nikolski, Ə. Sadıqov, A. Bünyadzadə, F. Əhmədova, R. Atakişiyev, L. İmanov, M. Maqomayev, görkəmli mahnı ustası, SSRİ xalq artisti R. Behbudov kimi müğənnilər çıxış etmişlər. X. Ağayeva, G. İsmayılova, E. Abasova, İ. Abezqayev, D. Danilov, M. İsmayılov, L. Karagışeva, Q. Qasımov, Ə. Eldarova və b. musiqişünaslıq sahəsində çalışmışlar.

70–80-ci illərdə də A. bəstəkarlıq məktəbi böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Ş. Axundova "Gəlin qayası" (1972), M. Quliyev "Aldanmış kəvakib" (1977), C. Cahangirov "Xanəndənin taleyi" operaları (1978), F. Əmirov "Min bir gecə" (1979), F. Qarayev "Kaleydoskop" (1971), A. Məlikov "İki ürək dastanı" (1982), N. Məmmədov "Humay" (1981), A. Əlizadə "Babək" baletləri (1986), F. Əlizadə "Ağ atlı oğlan əfsanəsi" rok-operası (1985) kimi musiqili-səhnə əsərləri yaratmışlar. Simfonik və kamera musiqisi janrında F. Əmirov ("Azərbaycan qravürləri", 1977), V. Adıgözəlov ("Odlar yurdu", 1988; "Qarabağ şikəstəsi", 1989, oratoriyaları), F. Əlizadə (violonçel və fortepiano üçün "Habilsayağı", 1981; orqan üçün fantaziya, 1982; simli kvartet üçün "Dilogiya-I", 1988, "Dilogiya-II", 1989) fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. İfaçılıq mədəniyyəti inkişaf etməkdə idi. Dirijorlardan R. Abdullayev, Y. Adıgözəlov, İ. Hacıyev və b., pianoçu F. Bədəlbəyli, opera müğənniləri Fidan və Xuraman Qasımovalar, Qərinə Kərimova, balet ustaları Rəfiqə və Maqsud Məmmədovlar, T. Şirəliyeva, Ç. Babayeva şöhrət qazanmışlar.

20 əsrin 90-cı illəri – 21 əsrin ilk onilliyində A. xalqının yaradıcı potensialı, o cümlədən onun musiqi-ifaçılıq mədəniyyəti çoxqun inkişaf mərhələsini yaşamışdır. S. Ələsgərov ("Solğun çiçəklər" operası, 1996), F. Əlizadə ("Boş beşik" baleti, 1993; Nəsiminin sözlərinə "Dərviş" əsəri, 2000), A. Əlizadə ("Qafqaza səfər" baleti, 2002), V. Adıgözəlov (forte-piano ilə orkestr üçün konsert, 1995, "Natəvan" operası, 2003), P. Bülbüloğlu ("Eşq və ölüm" baleti, 2005) və b. yeni əsərlər yaratmışlar. İfaçılar arasında unikal səsə malik xanəndə, 20 əsrin on ən gözəl səsi siyahısına daxil olmuş, YUNESKO-nun qızıl medalına layiq görülmüş Alim Qasımovu və Avropanın ən gözəl bas səsi sahiblərindən biri Əli Əsgərovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Z. Xanlarova, Ə. Məmmədov, H. Hüseyinov, İ. Rzayev, A. Babayev, C. Əkbərov, A. Abdullayev, M. İbrahimov, S. İsmayılova, M. Əyyubova, A. Bayramova, N. Teymurova və digər ifaçılar ölkənin hüduqlarından kənar da şöhrət qazanmışlar.

Aşiq musiqisi YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir (2009).

Musiqişünaslıq daha da inkişaf etmişdir. Milli musiqi köklərinin, onun

ayrı-ayrı janrlarının, həmçinin əvvəllər diqqətdən kənar qalmış dini musiqi janrının araşdırılmasına maraq artmışdır. Z. Səfərova, R. Zöhrabov, A. Tağızadə, S. Seyidova, İ. Əfəndiyeva, G. Abdullazadə, S. Bağirova və bir çox b. sanballı tədqiqat əsərləri yazmışlar.

A. paytaxtında Ü. Hacıbəyli ad. Bakı Musiqi Akademiyası, Azərb. Milli Konservatoriyası, Azərb. Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı, Ş. Qurbanov ad. Musiqili Komediya Teatrı, R. Behbudov ad. Mahnı Teatrı və s. fəaliyyət göstərir. Ü. Hacıbəyli ad. Dövlət Simfonik Orkestr, Azərb. Dövlət Xor Kapellası, Azərb. Dövlət Rəqs Ansamblı, Azərb. Dövlət Mahnı və Rəqs Ansamblı, Azərb. Dövlət Simli Kvarteti Maqomayev ad. Azərb. Dövlət Filarmoniyasının tərkibindədir.

Rəqs və balet

A. rəqs sənətinin yaranması və formalaşması prosesinin kökləri çox qədimdir. İlk rəqsləri (ayın rəqsləri və ov rəqsləri) əks etdirən qayaüstü rəsmlər dövrümüzədək qalmışdır: "ov səhnəsi", qədim "yalhı" nı xatırladan "rəqs edən insanlar qrupunun silueti" (e.ə. 5–3-cü minilliklər, Qobustan). Hələ yaxın keçmiş qədər qorunub saxlanmış kütləvi mərasim rəqsləri əsrlərin dərinliyindən gəlir: "qodu-qodu", "kosa-kosa", "Xıdır İlyas" və s. Erkən orta əsrlərdə bu mərasim rəqslərindən müxtəlif xalq rəqsləri cillalanıb formalaşmışdır. A. hökmdarlarının sarayında peşəkar rəqqaslardan ibarət ansamblar var idi.

A. xalq rəqsləri tematik məzmununa görə müxtəlifdir: əmək ("Çobanı"), mərasim (ayın, təqvim, toy), məişət ("Turacı"), qəhrəmani ("Cəngi"), idman ("Zorxana"), kütləvi ("Yallı", "Halay") və s. rəqslər. "Tərəkəmə", "İnnabi" və s. lirik rəqslər bu janrın ən geniş yayılmış qoludur.

A. xalq rəqsi, bir qayda olaraq, üç hissəlidir: birinci hissəsi dairə üzrə cəld, ikinci hissəsi lirik süzmə, üçüncü hissəsi yenə dairə üzrə cəld, təntənəli və emosionaldır. Kişi və qadın rəqsləri kəskin fərqlənir. Qadın rəqslərinin inkişafı geyimlə şərtlənir: ayaqların rəvan hərəkəti uzun ətkli geyimlərlə bağlıdır, rəqqasın bütün diqqəti isə əllərin, çiyinin, başın hərəkətinə yönəlir. Kişi rəqslərində ayaq hərəkətləri texnikası başlıcaadır. Rəqqas asanlıqla barmaqları üstə durur, cəld dizlərini bükür və s.

A. rəqslərinin musiqi ölçüsü 6/8 və

Q. Qarayev.
"Yeddi gözəl"
baletindən
səhnə.

göstərdiyi tarix A. professional teatrının yaranması tarixi kimi qeyd olunur.

19 əsrin sonlarında A.-ın bir çox şəhərlərində – Gəncədə, Şuşada, Şamaxıda, Naxçıvanda və s.-də A. dilində tamaşalar qoyulurdu. Görkəmli A. maarifçiləri və dramaturqları N. Vəzirov, H. Vəzirov, N. Nərimanov, Ə. Haqverdiyev, S.S. Axundov, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli və b. teatr tamaşalarının fəal təşkilatçıları olmuşlar. İncilabaqadərki A. teatrının repertuarına rus (N.V. Qoqol, L.N. Tolstoy) və Qərbi Avropa (U. Şekspir, J.B. Molyer, F. Şiller) klassiklərinin əsərləri də daxil edilirdi.

Müasir Azərb. dramaturgiyası və teatrının inkişafına H. Cavid və C. Cabbarlının yaradıcılığı böyük təsir göstərmişdir. Milli ənənələrə söykənən teatr ardıcıl şəkildə dünya klassikası nümunələrinə müraciət edir. müasir aktual mövzuları diqqətində saxlayırdı.

30–40-cı illərdə teatrda janr və üslubca müxtəlif tamaşalar oynanılmışdır: "Knyaz" və "Səyavuş" (H. Cavid), "Həyat" (M. İbrahimov), "Vaqif", "Xanlar", "Fərhad və Şirin" (S. Vurğun), "Qaçqan Nəbi" (S. Rüstəm), həmçinin "Tufan" (A. Ostrovski), "Eskadranın məhvi", "Platon Kreçet" (A. Korneyçuk), "Otello", "Makbet" (U. Şekspir) və s. Böyük Vətən müharibəsi illərində R. Rzanın "Vəfa", Z. Xəlilin "İntiqam", M.H. Təhməsinin "Aslan yuvası" pyesləri tamaşaya qoyulmuşdu. Sonrakı illərin tamaşarından "Şərqi səhəri" (Ə. Məmməd-xanlı), "İşıqlı yol" (İ. Əfəndiyev), "Aydınlıq" (S. Rəhman) və s. göstərmək olar.

50–60-cı illərdə teatr gündəlik əmək-dən bəhs edən, mənəviyyat və əxlaq problemlərinə həsr olunmuş tamaşalara üstünlük verirdi: "İliç buxtası" (C. Məcnunbəyov), "Göz həkimi" (İ. Səfərlı), "Uzaq sahillərdə" (H. Seyidbəyli və İ. Qasımov), "Alov" (M. Hüseyn), "Kəndçi qız" (M. İbrahimov), "Sən həmişə mənimsəsən" (İ. Əfəndiyev), "Sənsiz" (Ş. Qurbanov) və s.

70–80-ci illərdə teatr H. Cavidin ("Xəyyam", 1970), B. Vahabzadənin ("Yağışdan sonra", 1971), N. Xəzrinin ("Sən yanmasan", 1972), S. Vurğunun ("İnsan", 1974), Anarın ("Şəhərin yay günləri", 1977; "Adamın adamı", 1979), İ. Əfəndiyevin ("Natəvan", 1981; "Büllur sarayda", 1983; "Sevgililərin cəhənnəmdə görüşü", 1989), C. Əlibəyovun ("Gülüstanda qətl", 1989) və s. əsərlərə

müraciət etmişdir. Teatr daim rus və Qərbi Avropa klassikasına da yer verir.

1991–2006 illərdə teatrda İ. Əfəndiyevin, B. Vahabzadənin, Elçinin, S. Vurğunun, C. Cabbarlının, Sofoklun, U. Şekspirin əsərləri uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. "Tənha iyda ağacı", "Dəlilər və ağıllılar", "Hökmdar və qızı" (İ. Əfəndiyev), "Hara gedir bu dünya", "Özümü kəsən qılınc", "Dar ağacı", "Rəqabət" (B. Vahabzadə), "Dişi cavanar" (Q. Lorka), "Qarağac altında məhəbbət" (Yucin O'nil), "Ah, Paris...", "Mənim sevimli dəlim", "Mənim ərim dəlidir" (Elçin), "Burla xatun" (N. Xəzri), "Ədirnə fəthi" (C. Cabbarlı) və s. tamaşalar oynanılmışdır. Rej.-lardan M. Fərzəlibəyov, A. Nemətov, B. Osmanov və b. yaradıcılığı diqqətə layiq olmuşdur.

Milli teatr sənətinin inkişafında H. Ərəblinskinin, A.M. Şərifzadənin, Ü. Rəcəbin, M. Əliyevin, M. Davudovanın, S. Ruhullanın, A. İsgəndərovun, Ə. Ələkbərovun, H. Qurbanovun, İ. Hidayətzadənin, Kazım Ziyanın, R. Təhməsinin, S. Hacıyevanın, F. Qədrinin, M. Mərdanovun, M. Sənaninin, B. Şəkinskayanın, L. Bədərbəylinin, N. Zeynalovun, H. Bağirovun, V. Şirənin, Z. Həmzəyevanın, M. Dadaşovun, H. Xanizadənin, M. Şeyxzamənovun, H. Turabovun, K. Xudaverdiyevin, L. Məmmədbəyovun, F. Poladovun, A. Pənahovun, R. Məlikovun, S. Aslanın, Y. Nuriyevin, H. İsmayilovun, B. Cəfərovun, R. Əzimovun, A. Şarovskinin və b.-nin böyük xidmətləri olmuşdur. A.-da 28 professional teatr, resp.-nin ayrı-ayrı r-n və ş.-lərində 64 xalq teatrı, müxtəlif müəssisə və məktəblərdə həvəskar teatr kollektivləri fəaliyyət göstərir (2006).

Kino

A. kino sənətinin yaranma tarixi 1898 ilin 2 avqustundan başlayır. İlk çəkilən filmlər xronikal süjetlər idi ("Bibi-heybədə neft fontanı yanğını", "Balaxanıda neft fontanı", "Şəhər bağında xalq gəzintisi", "Qafqaz rəqsi" və s.).

İ. Musabəyovun əsəri əsasında, görkəmli aktyor H. Ərəblinskinin iştirakı ilə 1915 ildə çəkilmiş "Neft və milyonlar səltənətində" (rej. B.N. Svetlov) A. kinonun ilk bədii filmidir. 20–30-cu illərdə A. kinonun ilk yaradıcı kollektivi formalaşmışdır: C. Cabbarlı, A.M. Şərifzadə, A. Quliyev, M.Y. Mikayılov, S. Mərdanov. Onlar bir sıra dəyərli əsərlər yaratmışlar: "Bismillah" (1925),

Hacıbəyov qardaşlarının teatr truppası. 1918 il.

"Hacı Qara" (1928, hər iki filmin rej. A.M. Şərifzadə), "Lətif" (1930, rej. M. Mikayılov) və s.

50–ci illərin 2-ci yarısında A. kinosu yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. 50–60-cı illərdə müasir mövzuları əks etdirən bədii filmlərin istehsalı xeyli artdı: "Görüş" (1955), "Uzaq sahillərdə" (1958, hər iki filmin rej. T. Tağızadə), "Onun böyük ürəyi" (1958, rej. Ə. İbrahimov), "Onu bağışlamaq olarmı?" (1960, rej. R. Təhməsin), "Telefonçu qız" (1962), "Sən niyə susursan?" (1966, hər iki filmin rej. H. Seyidbəyli), "Torpaq, dəniz, od, səma" (1967, rej. Ş. Mahmudbəyov), "İnsan məskən salır" (1967, rej. A. Babayev). Musiqili komediyalar A. kinosunda əhəmiyyətli yer tutur: "O olmasın, bu olsun" (1956, rej. H. Seyidzadə), "Arşın mal alan" (1965, rej. T. Tağızadə) və s.

70-ci illərdə kinematografiyaya yeni istedadlar gəldi (ssenaristlər Rüstəm və Maqşud İbrahimbəyovlar, Anar, A. Axundova, R. Fətəliyev, rej.-lar A. Babayev, E. Quliyev, O. Mirqasımov, T. İsmayilov, operatorlar Z. Məhərrəmov, R. İsmayilov, V. Kərimov).

80–90-cı illərdə "Bağlı qapı", "Park", "Özgə ömür" (1981, 1983, 1987, rej. R. Ocaqov), "Göz qabağında şeytan" (1987, rej. O. Mirqasımov), "Bağ mövsümü" (1985, rej. T. Tağızadə), "Təxribat" (1989, rej. E. Quliyev), "Yaramaz" (1988, rej. V. Mustafayev), "Qətl günü" (1990, rej. G. Əzimzadə) və s. filmlər çəkilmişdir.

Sənədli kino da intensiv inkişaf yolu

keçmişdir: "Əbədi odlar yurdu" (1945), "Arazın o tayında" (1946), "Xəzər neftçiləri haqqında dastan" (1953), "Bakı və bakılılar" (1958), "Dənizi fəth edənlər" (1959), "Səməd Vurğun" (1958), "Qobustan" (1967), "Dissonans" (1978), "Ölü zona" (1988) və s. 90-cı illərin ortalarından görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə həsr olunmuş çoxseriyalı sənədli filmin çəkilişinə başlanılmışdır (rej. V. Mustafayev).

V. Mustafayevin "Hər şey yaxşılaşmağa doğru", "Milli bomba", R. İbrahimbəyov və R. Həsənoğlunun "Ailo", H. Mehdiyevin "Özgə vaxt", "Məkanın melodiyası", E. Quliyevin "Bu gözəl dünya", "İstanbul reysi", C. Mirzəyevin "Feryad", F. Əliyevin "Yuxu", O. Mirqasımovun "Ovsunçu", "Günaydın, mələyim", O. Səfərliyevin "Əlvida, cənub şəhəri", N. Feyzullayevin "Küçələrə su səpmişəm", M. Ələkbəzadənin "Məhkumlar", Ş. Nəcəfzadənin "Qala", İ. Səfatın "Səhə", E. Cəfərovun "Əlavə təsir", R. Almuradlının "Cavad xan", R. Fətəliyevin "Hökmdarın taleyi" filmləri və s. müstəqillik illərində çəkilmiş ən uğurlu əsərlərdəndir.

Sirk

A. sirk sənətinin kökləri meydan tamaşalarında kəndirbazların, pəhləvanların, sehirbazların, komik qəhrəmanların çıxışları ilə bağlıdır. Bakıda ilk stasionar sirklər hələ 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində inşa olunmuşdur. 1945 ildə resp.-da sirk nömrələri ilə çıxış edən estrada artistlərindən və bədii özəfəliyyət

3/4-dür. Qadın rəqsləri üçün üçqismli, kişi rəqsləri üçün ikiqismli ölçü səciyyəvidir. Rəqslər, adətən, xalq çalğı alətlərinin – zurnaçılar triosu (iki zurna, bir nağara), sazəndələr triosu (tar, kamança, dəf) və s.-in müşayiəti ilə ifa olunur. A.-da ilk peşəkar rəqs ansambli 1938 ildə yaradılmışdır. Hazırda Dövlət Mahını və Rəqs Ansambli ilə yanaşı Azərb. Dövlət Rəqs Ansambli də fəaliyyət göstərir.

Xalq artistləri Ə. Dilbazi, Ə. Abdullayev, B. Məmmədov, R. Cəlilova, A. Məlikova, R. Əzizov, N. Kərimov, T. Muradova və b. A.-ın tanınmış rəqqaslarıdır. Xalq rəqslərinin populyarlığında özəfəliyyət kollektivlərinin ("Yallı", "Şənlik", "Halay") rolu da böyükdür. 1959 ildə Ə. Dilbazinin rəhbərliyi ilə yaradılmış "Çinar" rəqs ansambli tezliklə peşəkar ansamblə çevrilmişdir.

Müasir peşəkar balet sənətinin yaranması milli operanın inkişafı ilə bağlıdır. 1908 ildən Bakının teatr səhnələrində tamaşaya qoyulan milli opera və musiqili komediyalarda xoreografiya nömrələri ifa olunurdu. Ayrı-ayrılıqda klassik baletlərdən səhnələr də (P.İ. Çaykovskinin "Qu gölü", Adanın "Jizel" baletlərindən) göstərilirdi. 1924–25 illər mövsümündə opera və balet teatrı (indiki A. Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı) yaradıldı. Teatrın repertuarına 20–30-cu illərdə P.İ. Çaykovski, A.K. Qlazunov, L. Minkus, B.V. Asafiyev, R.M. Qlier və b.-nin baletləri daxil idi. 1940 ildə Ə. Bədərbəylinin ilk milli "Qız qalası" baleti, daha sonra S. Hacıbəyovun "Gülşən" (1950), Q. Qarayevin "Yeddi gözəl" (1952) və "İldırım yollarla" (1960) baletləri, A. Məlikovun "Məhəbbət

əfsanəsi" (1961), P.İ. Çaykovskinin "Qu gölü" (1963) baletləri və s. tamaşaya qoyuldu. Teatrın balet truppasına SSRİ xalq artisti Q. Almaszadə başçılıq edirdi. SSRİ xalq artisti L. Vəkilova, həmçinin M. Məmmədov, R. Axundova, R. İzmaylova, Ç. Babayeva, T. Şirəliyeva, M. Əliyeva, G. Mirzəyev, K. Hüseynova, İ. İslamov, R. İsgəndərova və b. aparıcı balet artistləri olmuşlar.

Teatr

A. teatr sənətinin kökləri xalqın əmək fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri ilə bağlıdır. Təqvim bayramlarında ("Novruz" və s.) və mərasimlərdə ("qodu-qodu" və s.) də teatr elementləri olmuşdur.

Teatr tamaşalarının ilkin formaları sinkretik aşiq yaradıcılığı ilə bağlıdır; buraya kollektiv kişi rəqsi "yallı", kəndirbazların, sehirbazların çıxışları, dərviş tamaşaları və s. daxildir. Qədim zamanlardan A. xalq teatrının oyun və tamaşaları geniş yayılmışdır: "keçəl pəhləvan", "kaftarkos", "maral oyunu", "xan-xan", "Tapdıq çoban", "tənbəl qardaş", "kosa-kosa", "kilimarası" kukla tamaşası və s. Orta əsrlərdə "şəbih" dini misteriyalar da geniş yayılmışdır.

Milli teatr sənəti inkişafının əsasını realist A. ədəbiyyatının banisi, görkəmli yazıçı və dramaturq M.F. Axundzadə qoymuşdur. Hələ dramaturqun sağlığında onun bəzi komediyaları rus dilində Peterburqda (1851) və Tiflisdə (1852) oynanılmışdır. 1873 ildə Bakıda M.F. Axundzadənin "Lənkəran xanının vəzirini" və "Hacı Qara" komediyaları A. dilində göstərilmişdi. Həmin tamaşaların

üzvlərindən ibarət professional sirk kollektivi təşkil edilmişdir. Kollektivin işində, sirk artistləri ilə yanaşı, görkəmli Azərb. bəstəkarları, şairləri, baletmeysterləri və rəssamları da iştirak etmişlər. 1967 ildə Bakıda 2400 yerlik sirk binası inşa olunmuşdur. A. sirk ustaları bir sıra xarici ölkələrdə çıxış etmişlər. Görkəmli sirk ustaları: X. Abdullayev, Ş. Baxşəliyeva, Ə. Əsgərov, S. Şirvani, R. və T. Nəzirovlar, İ. İsmailov, M. və Z. Qurbanovlar. Ətraflı məlumat üçün bax *Azərbaycan* xüsusi cildinə.

"AZƏRBAYCAN" ("آذر باجان") – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə 1906–07 illərdə Azərb. və fars dillərində nəşr edilmiş satirik-demokratik jurnal. Mirzə Həsən Rüştiyənin rəhbərliyi, Əliqulu Səfərovun (Əliqulu Hacı Mirzəəğa Təbrizi) redaktorluğu ilə çıxmışdır. İran inqilabının təsiri ilə meydana gələn "A." Cənubi Azərb.-da ana dilində nəşr edilən ilk ədəbi-bədii məcmuə olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" in təsiri ilə nəşr edilən "A." onun davamı olmaqla yanaşı, dil, üslub və tərtibatı cəhətdən də ona bənzəyirdi; jurnalın ilk saylarında "Molla Nəsrəddin" dan bir sıra məqalələr də dərc edilmişdir.

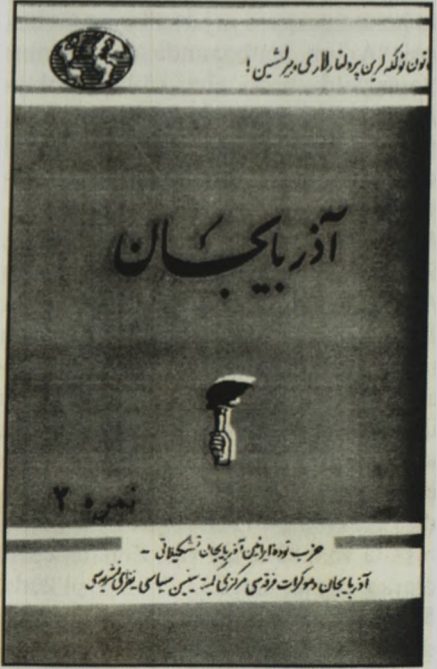
"AZƏRBAYCAN" ("آذر باجان") – Bakıda 1918 ildə nəşr edilən ictimai-siyasi və ədəbi qəzet. İran Demokrat Partiyasının orqanı olan "A."-in müdiri və baş redaktoru F.Əliquluzadə idi. Azərb. və fars dillərində, həftədə iki dəfə 4 səhifə həcmində çıxmışdır.

"Azər Abadiqan" qəzeti.

"AZƏRBAYCAN" – gündəlik ictimai-siyasi qəzet, Azərb. Resp. Milli Məslisinin orqanı. 1918 ildə Gəncə ş.-ndə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) hökumətinin orqanı kimi nəşrə başlamışdır. Azərb. və rus dillərində çıxmışdır. Qəzetin dörd səhifədən ibarət ilk nömrəsi 1918 il sentyabrın 15-də Gəncə qubernatorunun mətbəəsində çap edilmişdir. Həmin nömrədə "Heyət-təhriyyə" ("Redaksiya heyəti") imzası ilə geniş yazı, Bakının azad edilməsi ilə bağlı xəbərlər dərc olunmuşdu. "A."-in dörd nömrəsi Gəncədə çıxmış, Azərb. dilində buraxılmış səhifələrin başında qəzetin adı ilə yanaşı "Türk və islamçılığa aid məqalələrə "Azərbaycan"ın səhifələri açıqdır" cümləsi verilmişdi. Gəncədə buraxılan axırını (dördüncü) nömrənin üç səhifəsi rus, bir səhifəsi isə Azərb. dilində çıxmışdır. "A." qəzetinin Bakıda Azərb. dilində nəşr olunmuş 5-ci nömrəsi 1918 il oktyabrın 3-də, rus dilində isə oktyabrın 7-də buraxılmışdır. Bu nömrədən etibarən qəzetin adının altında "Gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetisidir" sözləri yazılmağa başlamışdır. Azərb. dilində çıxan 6-cı, rus dilində isə 5-ci nömrəsindən Ceyhun bəy Hacıbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəylinin imzaları ilə çıxmış, noyabrın 28-dən isə Azərb. dilində C.Hacıbəylinin, rus dilində Ş.Rüstəmbəylinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. 1919 il yanvarın 16-dan "A."-ı Üzeyir bəy Hacıbəyli imzalamışdır. Hə-

"Azərbaycan" jurnalının üz qabığı. 1906 il.

min il iyulun 4-dən qəzetə müvəqqəti müdir *Xəlil İbrahim* rəhbərlik etmiş, 1919 il sentyabrın 3-dən 1920 il aprelin 28-nə qədər redaktoru yenidən Ü.Hacıbəyli olmuşdur. 1918 il noyabrın 16-da öz işini bərpa edən *Azərbaycan Milli Şurası* və onun Azərb. parlamentinin çağırılması sahəsindəki fəaliyyəti "A."-da geniş işıqlandırılmış, noyabrın 19-da Milli Şuranın sədri *Məmməd Əmin Rəsulzadənin* "Bütün Azərbaycan əhalisinə müraciət"i, Şurada gedən müzakirələrin materialları və qəbul olunmuş qərar dərc edilmişdi. AXC parlamenti 1918 ilin dekabrında işə başladıqdan sonra "A."-da onun fəaliyyətini əks etdirən yazılarla yanaşı mühüm iclaslarının stenografik hesabatları da çap olunmuşdur. "A."-in sentyabrın 19-da rus dilində çapdan çıxmış 2-ci nömrəsində Ş.Rüstəmbəyli "Düşünmək vaxtıdır" məqaləsində "Daşnak-sutyun" partiyasının şovinst siyasətini tənqid etmişdi. "A."-da M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, X.İbrahim, Fərhad Ağazadə, Hacı İbrahim Qasimov, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Adil xan Ziyadxanov, Əlabbas Müzənnib, Şəfiqə Əfəndizadə, İstanbulda təhsil alan Əmin Abid və b.-nin silsilə məqalələri dərc olunmuşdur. *Paris sülh konfransında (1919–20)* AXC nümayəndə heyətinin tərkibində "A."-in redaktoru C. Hacıbəyli də iştirak etmişdir. Qəzetin sonuncu nömrəsi 1920 il aprelin 27-də çıxmış və hökumətin süqutu ilə fəaliyyəti dayandırılmışdır.

"A." 1991 ildən fəaliyyətini "Həyat" adı ilə bərpa etmiş, 1992 il sentyabrın 23-dən "A." adını qaytararaq Azərb. Resp. Milli Məclisinin orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

"AZƏRBAYCAN" ("آذر باجان") – Bakıda 1918 ildə nəşr edilən ictimai-siyasi və ədəbi qəzet. İran Demokrat Partiyasının orqanı olan "A."-in müdiri və baş redaktoru F. Əliquluzadə idi. Azərb. və fars dillərində, həftədə iki dəfə 4 səhifə həcmində çıxmışdır.

"AZƏRBAYCAN" – Türk-Ədəmi Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının xaricdə əcnəbi dildə nəşr edilən ilk mətbu orqanıdır. İlk nömrəsi Parisdə 1926 ilin oktyabrında fr. dilində buraxılmışdır. Məcmuənin birinci nömrəsində dərc olunmuş "İlk dəfə işıq üzü görün "Azərbaycan", necə deyərlər, mübarizə aparan Azərb.-in əks-sədasıdır. Azərb. müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olması ilə fəxr edir" cümlələri ilə başlayan "Məqsədimiz" adlı baş məqalədə Azərb. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və 6 il əvvəlki işğal

faktından bəhs edilirdi. Redaktoru C. *Hacıbəyli* olmuşdur.

"AZƏRBAYCAN" ("آذربایجان") – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə nəşr edilmiş qəzet. Azərb. Demokrat Fırqasının orqanı olmuşdur. 1945 il iyulun 5-ndən 1946 ilin dekabrınadək Azərb. dilində çıxmışdır. İlk 4 sayı iki səhifə olmuş, həftədə iki dəfə böyük tirajla nəşr edilmişdir. 1941 ildə Hacı Əli Şəbüstərinin rəhbərliyi ilə buraxılan "Azərbaycan" qəzetinin davamı, Cənubi Azərb.-nin ən uzunömürlü mətbu orqanı sayılır. Ayırı-ayrı vaxtlarda Ə. Musəvi, F. Xoşginabi və İ. Şəms qəzetin redaktoru olmuşlar.

"AZƏRBAYCAN" – Almaniyanın Münxen ş.-ndə 1952–54 illərdə nəşr edilmiş jurnal. Azərb. Milli Birlik Məclisinin orqanı olmuşdur. İlk iki nömrəsi Əkbər ağa Şeyxülislamovun vəsaiti ilə Parisdə çıxmış, sonradan nəşri Münhendə davam etdirilmişdir. Azərb. və rus dillərində buraxılan "A." Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə etmişdir. Redaktoru Ceyhun bəy *Hacıbəyli* olmuşdur. Məcid *Musazadə*, Cahangir Kazimbəy, Əziz Alpaut, Əbdürrəhman bəy *Fətəlibəyli-Düdənginski*, Heydər Novruzxan və b. qəzetin nəşrində fəal iştirak etmişlər.

"AZƏRBAYCAN" – Türkiyənin Ankara ş.-ndə 1952 ildən nəşr edilən jurnal. Azərb. Mədəniyyət Dərnəyinin (1949) orqanıdır. Aprelin 1-də "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" devizi ilə çıxan ilk nömrəsi 16 səhifədən ibarət olmuş, üz qabığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi verilmişdir. Jurnal Azərb.-in ictimai-siyasi və mədəni həyatını daim diqqətdə saxlayır, xarici ölkə mətbuatında respublika ilə bağlı materialların xülasəsini dərc edir.

"AZƏRBAYCAN" – İsveçdə 1992 ildən azərb.-lar tərəfindən nəşr edilən aylıq jurnal. Stokholmda Azərb. dilində, latın və ərəb qrafikası ilə 16 səhifə həcmində buraxılır.

"AZƏRBAYCAN" – Bakıda 1989–92 illərdə nəşr edilmiş müstəqil ictimai-siyasi qəzet. Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin mətbu orqanı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin orqanı olan "Azərbaycan" (1918) qəzetinin ideya istiqamətini davam etdirən "A." sovet dövrü Azərb. demokratik mətbuatının ilk nümunəsidir. Baş redaktoru Sabir *Rüstəmcanlı* olmuşdur. Redaksiya heyətinə Bəxtiyar *Vahabzadə*, Ziya *Bünyadov*, İsmayıl *Şıxlı*, Qasım *Qasımzadə* və b. daxil idilər.

"AZƏRBAYCAN" – aylıq ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnal. 1923 ildən Bakıda nəşr olunur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin orqanıdır. Müxtəlif vaxtlarda "Maarif və mədəniyyət" (1923–27), "İnqilab və mədəniyyət" (1928–36, № 1–5), "Revolüsiya və kultura" (1936, № 6–12 – 1941, № 1–5), "Vətən uğrunda" (1941, № 6–8 – 1946, № 1–4), "İnqilab və mədəniyyət" (1946, № 5–8 – 1952) adları ilə nəşr edilmişdir. 1953 ildən "A." adı ilə çıxır. Azərb. yazıçılarının yeni əsərlərinin çoxu ilk dəfə bu jurnalda dərc olunur. Jurnalda klassik Azərb. və dünya ədəbiyyatı nümunələrinə, ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələrlə yanaşı, elmi-tədqiqat və incəsənət materiallarına da yer verilir. Azərb. ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi-tənqidinin inkişafında "A."-in mühüm xidmətləri var. İlk redaktoru *Simurğ* (T.Şahbazi) olmuşdur.

"AZƏRBAYCAN" – nəşriyyat. Bakıda 1920 ildə "III İnternasional" adı ilə yaradılmışdır. 1927 ilə qədər "Kommunist" və "Bakinski raboçi" qəzetlərinin, 1927–37 illərdə Azərb. Poliqrafiya Trestinin tabeliyində olmuş, 1937–67 illərdə AKP MK-nın Birləşmiş Nəşriyyatı və Mətbəəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1967–91 illərdə "Kommunist", 1991 ildən "Azərbaycan" nəşriyyatı adlandırılmışdır. Azərb. Resp. Prezidenti İşlər İdarəsinin tabeliyindədir (1993). "A." nəşriyyatında 100-dən artıq redaksiyanın yerləşdiyi əsas korpus və böyük istehsalat sahələri, o cümlədən müxtəlif çap sexləri, müasir avadanlıqla təchiz olunmuş kompyuter mərkəzi mövcuddur. Resp.-da buraxılan qəzet və jurnalların əsas hissəsi "A."-in mətbəəsində çap olunur. Nəşriyyatda bədii, elmi-kütləvi ədəbiyyat, o cümlədən böyük tirajla dərsliklər, metodik vəsaitlər, ensiklopediyalar, görkəmli şəxsiyyətlər haqqında fotoalbomlar buraxılır.

AZƏRBAYCAN-3 – qarğıdalı hibridi. S. Ağamalıoğlu ad. Kənd Təsərrüfatı Akademiyası və AMEA-nın Genetik Tədqiqatlar İn-tunda akad. Ə.Quliyevin rəhbərliyi altında Q-4 və Q-5 sadə xətlər-arası hibridlərin çarpazlaşdırılması yolu ilə alınmışdır. Hünd. 314 sm, özəyi nazik, ağımtıl-qırmızıdır. Dəni açıq-sarı, dən çıxımı 83,8%, 1000 dənin çəkisi 378,8 q-dır. Tərkibində 15,35% protein, 66,5% nişasta və 4,83% yağ var. Zonadan asılı olaraq, hər ha-dan 327–707 s yaşıl kütlə, 55,5–84,1 s dən məhsulu alınır. Xəstəliyə davamlı və tez yetişəndir. Vegetasiya dövrü 120 gündür. 1972 ildən Azərb.-da,

əsasən, silosluq yaşıl kütlə almaq üçün rayonlaşdırılmışdır.

AZƏRBAYCAN AĞIR ATLETİKA FEDERASIYASI – 1925 ildə Bakıda yaradılmış, 1991 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Ağır Atletika Federasiyasının (IWF, 1992) və Avropa Ağır Atletika Federasiyasının (EWF, 1993) üzvüdür. Azərb.-da ağır atletikanın təməlini R. *Baxşəliyev* qoymuşdur. 1925 ildə ilk Azərb. çempionatı keçirilmişdir. 1932 ildən Azərb. idmançıları SSRİ çempionatlarında iştirak etməyə başlamış, G. Popov (1933), Ə. Məmmədov (1945), Ş. Ağayev (1962–63) SSRİ və dünya rekordu müəyyən etmişlər. 1989–2007 illərdə Azərb. idmançılarından H. Süleymanov, A. Məlikov, N. Paşayev, T. Mirzəyev, E. Süleymanov və b. dünya və Avropa çempionatlarında 4 qızıl, 7 gümüş, 5 bürünc medal qazanmışlar. Beynəlxalq dərəcəli hakimlər: Ş. Hüseynov (1974), M. Hüseynov (1983), V. Nəzərov (1994), İ. İsmayilov (1996), C. Əsgərov (2002).

AZƏRBAYCAN AKADEMİK AVARÇƏKMƏ FEDERASIYASI (AAAF) – 1979 ildə Mingəçevir şəhərində su idmanı növləri üzrə "Kür" İdman Mərkəzi yaradılmış və 1992 ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. 2006 ildə Baydarka və Kanoe Federasiyaları birləşdirilərək Azərbaycan Akademik Avarçəkmə Federasiyası təsis edilmişdir. AAAF Beynəlxalq Avarçəkmə Federasiyasının (FISA) və Beynəlxalq Kanoe Federasiyasının (ICF) üzvüdür (2007).

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBI-DƏNİZÇİLİK MƏKTƏBİ (AAHDM) – dənizçi zabitlər hazırlayır. 1992 ildən Azərb. Resp. Müdafiə Nazirliyinin tabeliyindədir. 1939 ildə Bakıda Xəzər hərbi-dənizçilik məktəbi yaradılmış, 1940 ildə Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi (XAHDM), 1992 ildən Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi, 2001 ildən Azərbaycan Ali Hərbi-Dənizçilik Məktəbi adlandırılmışdır. 1941 ilin sentyabr-oktyabr aylarında məktəbin fəvqəladə buraxılışı olmuşdur. XAHDM-də 1941–45 illərdə Böyük Vətən müharibəsi üçün 3 mindən çox hərbiçi mütəxəssis hazırlanmışdır. 1950 ildə məktəbdə xarici ölkələr üçün hərbi mütəxəssislər hazırlayan xüsusi fakültə yaradılmış, 1950–90 illərdə məktəbi 32 ölkədən 6 min dənizçi zabiti bitirmişdir. 1992 ildə "Xəzər dənizneft-qaz" donanması üçün mütəxəssislər hazırlayan yeni fakültə təsis edilmiş, 1998 ildə həmin fakültənin 3 ixtisas üzrə ilk

Azərbaycan Ali Hərbi-Dənizçilik Məktəbi.

buraxılışı olmuşdur. 1997 ildən miçmanlar kursu fəaliyyət göstərir. 1999 ildən NATO standartları əsasında zabit hazırlığına başlamışdır. Məktəbin 20 məzunu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 2 nəfəri bu ada ikinci dəfə layiq görülmüşdür. Həmid Qasımbəyov (vitse-admiral), Şahin Sultanov (vitse-admiral), Rövşən Əkbərov (gen.-l.), Rafiq Əsgərov (kontr-admiral), Vidadi Əliyev (gen.-m.), Əli Kazımov (gen.-m.), Mirzə Almasov (gen.-m.) AAHDM-i bitirmişlər. Məktəb Qırmızı Bayraq ordeni (1945, 1969) ilə təltif edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBI MƏKTƏBİ, H e y d ə r Ə l i y e v ad. – zabit kadrları hazırlayır. Bakıdadır. 1918 ilin iyun ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Gəncədə Milli Hərbiyyə Məktəbi yaradılmışdır. 1920 ilin aprel ayında Bakı İstehkəmçilər Məktəbi Milli Hərbiyyə Məktəbi ilə birləşdirilmiş və Bakı Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbi adlandırılmışdır. 1920 ilin avqust ayında ilk buraxılışı olmuş və məktəbi 41 nəfər bitirmişdir. Sonralar Bakı Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbi və Gəncə Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbinin bazasında Bakı Hərbi-Piyada Məktəbi (1945 ildən Bakı Piyada Məktəbi) yaradılmışdır. 1941–45 illərdə Azərb.-dan ön cəbhəyə göndərilən 9000-dən çox zabit bu məktəbdə hazırlanmışdır. Sonralar Bakı Piyada Məktəbinin adı dəyişdirilərək Azərb. SSR Ali Soveti ad. Bakı Pi-

yada Məktəbi (1966, noyabr), Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbi (1966, dekabr) adlandırılmışdır; 2001 ildən Azərb. Ali Hərbi Məktəbi adlanır.

Bakı Piyada Məktəbinin məzunlarından 22 nəfəri, o cümlədən Həzi Aslanov (2 dəfə), Ziya Bünyadov və Aslan Vəzirov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Məktəbin məzunlarından 5, müdavimlərindən isə 3 nəfəri Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. "Elmi əsərlər" məcmuəsi (2003 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBI-TƏY-YARƏÇİLİK MƏKTƏBİ (AAHTM) – hərbi hava qüvvələri və hava hücumundan müdafiə qoşunları üçün zabit kadrları hazırlayır. Bakıdadır. 1998 ildən 2001 ilə kimi Quru Qoşunları Məktəbinin (1939) nəzdində aviasiya fakültəsi fəaliyyət göstərmişdir. 2001 ildə həmin fakültənin bazasında AAHTM yaradılmışdır. Burada 2 istiqamət (aviasiya və raket-kosmos texnikası, radiotexnika) və 4 ixtisas üzrə ali hərbi zabit kadrları hazırlanır.

AZƏRBAYCAN ALPİNİZM FEDERASIYASI – 1963 ildə Bakıda yaradılmış, 1997 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Alpinizm Federasiyasının üzvüdür (2010). Azərb. alpinistləri S. Mursaqulov, İ. Aşurlu, A. Rüstəmov, E. Məmmədov, F. Mursaqulov, R. Cəfərov, İ. Əsgərov, Ş. Məmmədov, S. Anuriyeva, D. Cəfərova və b. Avropada

Elbrus, Asiyada Everest, Şimali Amerikada Mak-Kinli, Cənubi Amerikada Akonkaqa, Afrikada Kilimancaro, Avstraliyada Kostyuşko, Antarktidada Vinson, Yaponiyada Fudziyama, Türkiyədə Ağrıdağ, Yunanıstanda Olimp, Fransada Monblan, Slovakiyada Tatra zirvələrini fəth etmişlər.

AZƏRBAYCAN ARXEOLJİ KOMİTƏSİ (AAK) – tarixi abidələri qeydə almaq, mühafizə etmək və öyrənməklə məşğul olmuş komitə. 1923 ildə Azərb. Arxeoloji Cəmiyyəti və Abidələri Mühafizə Komissiyasının birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır. Sədri Simurğ (T.Şahbazi) idi. Akad. V.V. *Bartold* komitəyə fəxri üzv seçilmişdi. 1925 il mayın 3-də AAK-ın nizamnaməsi təsdiq olunmuşdu. AAK Abşeron, Lənkəran, Salyan və s. yerlərdə tədqiqat işləri aparmışdır. AAK-ın "Xəbərləri" nəşr olunurdu. 1927 ildə Azərb. Asari-ətiqə, İncəsənət və Təbiəti Mühafizə Komitəsinə çevrilmişdir. 1930 ildə bu komitə ləğv olunmuş və səlahiyyəti abidələri mühafizə edən Azərb. Mərkəzi İdarəsinə verilmişdi.

AZƏRBAYCAN AŞIQLAR BİRLİYİ – Azərb. aşıqlarının yaradıcılıq təşkilatı. 1984 ildə Bakıda yaradılmışdır. Birlik aşıqların ədəbi irsinin üzə çıxarılması, toplanması, nəşri, təbliği və tədqiqat sahəsində iş aparır, gənc istedadların yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir; müasir aşıq sənətinə dair konfranslar, seminarlar, məclislər, görüşlər təşkil edir, xeyriyyə tədbirləri keçirir. Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Tovuz, Qazax və digər bölgələrdə, eləcə də Gürcüstan, Türkiyə və İranda birliyin şöbələri vardır. A.A.B.-nin təşəbbüsü ilə Tovuz r-nunun Bozalqanlı k.-ndə ozan-aşıq sənəti muzeyi yaradılmışdır; Şamaxı, Cəlilabad və Ağstafa r.-lərində Aşıqlar evi fəaliyyət göstərir. 2010 ildən birliyin "Ozan dünyası" adlı jurnalı nəşr olunur. A.A.B.-nin 500-dən çox üzvü var. 1984–92 illərdə birliyə *Hüseyn Arif* sədrlik etmişdir. 2008 ildən birliyin sədri *Zəlimxan Yaqubdur*.

AZƏRBAYCAN AŞIHARA KAYKAN KARATE FEDERASIYASI – 1997 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Aşihara Karate Federasiyasının üzvüdür (2000). İlk Azərb. çempionatı 2002 ildə keçirilmişdir. 2002–10 illərdə dünya çempionatlarında Azərb. yığma komandasının üzvləri 1 qızıl, 3 gümüş, 3 bürünc medal qazanmışlar.

faktından bəhs edilirdi. Redaktor *C. Hacıbəyli* olmuşdur.

"AZƏRBAYCAN" ("آذر باجان") – Cənubi Azərb.-in Təbriz ş.-ndə nəşr edilmiş qəzet. Azərb. Demokrat Firqəsinin orqanı olmuşdur. 1945 il iyulun 5-ndən 1946 ilin dekabrınadək Azərb. dilində çıxmışdır. İlk 4 sayı iki səhifə olmuş, həftədə iki dəfə böyük tirajla nəşr edilmişdir. 1941 ildə Hacı Əli Şəbüstərinin rəhbərliyi ilə buraxılan "Azərbaycan" qəzetinin davamı, Cənubi Azərb.-nin ən uzunömürlü mətbu orqanı sayılır. Ayrı-ayrı vaxtlarda Ə. Musəvi, F. Xoşginabi və İ. Şəms qəzetin redaktoru olmuşlar.

"AZƏRBAYCAN" – Almanyanın Münxen ş.-ndə 1952–54 illərdə nəşr edilmiş jurnal. Azərb. Milli Birlik Məclisinin orqanı olmuşdur. İlk iki nömrəsi Əkbər ağa Şeyxülislamovun vəsaiti ilə Parisdə çıxmış, sonradan nəşri Münhendə davam etdirilmişdir. Azərb. və rus dillərində buraxılan "A." Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə etmişdir. Redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli olmuşdur. Məcid Musazadə, Cahangir Kazımbəy, Əziz Alpaut, Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli-Düdənginski, Heydər Novruzxan və b. qəzetin nəşrində fəal iştirak etmişlər.

"AZƏRBAYCAN" – Türkiyənin Ankara ş.-ndə 1952 ildən nəşr edilən jurnal. Azərb. Mədəniyyət Dərnəyinin (1949) orqanıdır. Aprelin 1-də "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" devisi ilə çıxan ilk nömrəsi 16 səhifədən ibarət olmuş, üz qabığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xəritəsi verilmişdir. Jurnal Azərb.-in ictimai-siyasi və mədəni həyatını daim diqqətdə saxlayır, xarici ölkə mətbuatında respublika ilə bağlı materialların xülasəsini dərc edir.

"AZƏRBAYCAN" – İsveçdə 1992 ildən azərb.-lar tərəfindən nəşr edilən aylıq jurnal. Stokholmda Azərb. dilində, latın və ərəb qrafikası ilə 16 səhifə həcmində buraxılır.

"AZƏRBAYCAN" – Bakıda 1989–92 illərdə nəşr edilmiş müstəqil ictimai-siyasi qəzet. Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin mətbu orqanı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin orqanı olan "Azərbaycan" (1918) qəzetinin ideya istiqamətini davam etdirən "A." sovet dövrü Azərb. demokratik mətbuatının ilk nümunəsidir. Baş redaktoru Sabir Rüstəmxanlı olmuşdur. Redaksiya heyətinə Bəxtiyar Vahabzadə, Ziya Bünyadov, İsmayıl Şıxlı, Qasım Qasımzadə və b. daxil idilər.

"AZƏRBAYCAN" – aylıq ədəbi-bədii, ictimai-siyasi jurnal. 1923 ildən Bakıda nəşr olunur. Azərb. Yazıçılar Birliyinin orqanıdır. Müxtəlif vaxtlarda "Maarif və mədəniyyət" (1923–27), "İnqilab və mədəniyyət" (1928–36, № 1–5), "Revolusiya və kultura" (1936, № 6–12 – 1941, № 1–5), "Vətən uğrunda" (1941, № 6–8 – 1946, № 1–4), "İnqilab və mədəniyyət" (1946, № 5–8 – 1952) adları ilə nəşr edilmişdir. 1953 ildən "A." adı ilə çıxır. Azərb. yazıçılarının yeni əsərlərinin çoxu ilk dəfə bu jurnalda dərc olunur. Jurnalda klassik Azərb. və dünya ədəbiyyatı nümunələrinə, ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələrlə yanaşı, elmi-tədqiqat və incəsənət materiallarına da yer verilir. Azərb. ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi-tənqidinin inkişafında "A."-in mühüm xidmətləri var. İlk redaktoru *Simurg* (T.Şahbazi) olmuşdur.

"AZƏRBAYCAN" – nəşriyyat. Bakıda 1920 ildə "III İnternasional" adı ilə yaradılmışdır. 1927 ilə qədər "Kommunist" və "Bakinski raboçi" qəzetlərinin, 1927–37 illərdə Azərb. Poliqrafiya Trestinin tabeliyində olmuş, 1937–67 illərdə AKP MK-nın Birləşmiş Nəşriyyatı və Mətbəəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1967–91 illərdə "Kommunist", 1991 ildən "Azərbaycan" nəşriyyatı adlandırılmışdır. Azərb. Resp. Prezidenti İşlər İdarəsinin tabeliyindədir (1993). "A." nəşriyyatında 100-dən artıq redaksiyanın yerləşdiyi əsas korpus və böyük istehsalat sahələri, o cümlədən müxtəlif çap sexləri, müasir avadanlıqla təchiz olunmuş kompyuter mərkəzi mövcuddur. Resp.-da buraxılan qəzet və jurnalların əsas hissəsi "A."-in mətbəəsində çap olunur. Nəşriyyatda bədii, elmi-kütləvi ədəbiyyat, o cümlədən böyük tirajla dərsliklər, metodik vəsaitlər, ensiklopediyalar, gərkəmli şəxsiyyətlər haqqında fotoalbomlar buraxılır.

AZƏRBAYCAN-3 – qarğıdalı hibridi. S. Ağamalıoğlu ad. Kənd Təsərrüfatı Akademiyası və AMEA-nın Genetik Tədqiqatlar İn-tunda akad. Ə.Quliyevin rəhbərliyi altında Q-4 və Q-5 sadə xətlər-arası hibridlərin çarpazlaşdırılması yolu ilə alınmışdır. Hünd. 314 sm, özəyi nazik, ağımtıl-qırmızıdır. Dəni açıq-sarı, dən çıxımı 83,8%, 1000 dənin çəkisi 378,8 q-dır. Tərkibində 15,35% protein, 66,5% nişasta və 4,83% yağ var. Zonadan asılı olaraq, hər ha-dan 327–707 s yaşıl kütlə, 55,5–84,1 s dən məhsulu alınır. Xəstəliyə davamlı və tezyetışəndir. Vegetasiya dövrü 120 gündür. 1972 ildən Azərb.-da,

əsasən, silosluq yaşıl kütlə almaq üçün rayonlaşdırılmışdır.

AZƏRBAYCAN AĞIR ATLETİKA FEDERASIYASI – 1925 ildə Bakıda yaradılmış, 1991 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Ağır Atletika Federasiyasının (IWF, 1992) və Avropa Ağır Atletika Federasiyasının (EWF, 1993) üzvüdür. Azərb.-da ağır atletikanın təməlini R. *Baxşəliyev* qoymuşdur. 1925 ildə ilk Azərb. çempionatı keçirilmişdir. 1932 ildən Azərb. idmançıları SSRİ çempionatlarında iştirak etməyə başlamış, G. Popov (1933), Ə. Məmmədov (1945), Ş. Ağayev (1962–63) SSRİ və dünya rekordu müəyyən etmişlər. 1989–2007 illərdə Azərb. idmançılarından H. Süleymanov, A. Məlikov, N. Paşayev, T. Mirzəyev, E. Süleymanov və b. dünya və Avropa çempionatlarında 4 qızıl, 7 gümüş, 5 bürünc medal qazanmışlar. Beynəlxalq dərəcəli hakimlər: Ş. Hüseynov (1974), M. Hüseynov (1983), V. Nəzərov (1994), İ. İsmayılov (1996), C. Əsgərov (2002).

AZƏRBAYCAN AKADEMİK AVARÇƏKMƏ FEDERASIYASI (AAAF) – 1979 ildə Mingəçevir şəhərində su idmanı növləri üzrə "Kür" İdman Mərkəzi yaradılmış və 1992 ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. 2006 ildə Baydarka və Kanoe Federasiyaları birləşdirilərək Azərbaycan Akademik Avarçəkmə Federasiyası təsis edilmişdir. AAAF Beynəlxalq Avarçəkmə Federasiyasının (FISA) və Beynəlxalq Kanoe Federasiyasının (ICF) üzvüdür (2007).

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ-DƏNİZÇİLİK MƏKTƏBİ (AAHDM) – dənizçi zabitlər hazırlayır. 1992 ildən Azərb. Resp. Müdafiə Nazirliyinin tabeliyindədir. 1939 ildə Bakıda Xəzər hərbi-dənizçilik məktəbi yaradılmış, 1940 ildə Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi (XAHDM), 1992 ildən Bakı Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi, 2001 ildən Azərbaycan Ali Hərbi-Dənizçilik Məktəbi adlandırılmışdır. 1941 ilin sentyabr-oktyabr aylarında məktəbin fəvqəladə buraxılışı olmuşdur. XAHDM-də 1941–45 illərdə Böyük Vətən müharibəsi üçün 3 mindən çox hərbiçi mütəxəssis hazırlanmışdır. 1950 ildə məktəbdə xarici ölkələr üçün hərbi mütəxəssislər hazırlayan xüsusi fakültə yaradılmış, 1950–90 illərdə məktəbi 32 ölkədən 6 min dənizçi zabit bitirmişdir. 1992 ildə "Xəzərdənizneft-qaz" donanması üçün mütəxəssislər hazırlayan yeni fakültə təsis edilmiş, 1998 ildə həmin fakültənin 3 ixtisas üzrə ilk

Azərbaycan Ali Hərbi-Dənizçilik Məktəbi.

buraxılışı olmuşdur. 1997 ildən miçmanlar kursu fəaliyyət göstərir. 1999 ildən NATO standartları əsasında zabit hazırlığına başlanmışdır. Məktəbin 20 məzunu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 2 nəfəri bu ada ikinci dəfə layiq görülmüşdür. Həmid Qasımbəyov (vitse-admiral), Şahin Sultanov (vitse-admiral), Rövşən Əkbərov (gen.-l.), Rafiq Əsgərov (kontr-admiral), Vidadi Əliyev (gen.-m.), Əli Kazımov (gen.-m.), Mirzə Almasov (gen.-m.) AAHDM-i bitirmişlər. Məktəb Qırmızı Bayraq ordeni (1945, 1969) ilə təltif edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ MƏKTƏBİ, *Heydər Əliyev* ad. – zabit kadrları hazırlayır. Bakıdadır. 1918 ilin iyun ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə Gəncədə Milli Hərbiyyə Məktəbi yaradılmışdır. 1920 ilin aprel ayında Bakı İstehkəmçilər Məktəbi Milli Hərbiyyə Məktəbi ilə birləşdirilmiş və Bakı Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbi adlandırılmışdır. 1920 ilin avqust ayında ilk buraxılışı olmuş və məktəbi 41 nəfər bitirmişdir. Sonralar Bakı Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbi və Gəncə Birləşmiş Hərbiyyə Məktəbinin bazasında Bakı Hərbi-Piyada Məktəbi (1945 ildən Bakı Piyada Məktəbi) yaradılmışdır. 1941–45 illərdə Azərb.-dan ön cəbhəyə göndərilən 9000-dən çox zabit bu məktəbdə hazırlanmışdır. Sonralar Bakı Piyada Məktəbinin adı dəyişdirilərək Azərb. SSR Ali Soveti ad. Bakı Pi-

yada Məktəbi (1966, noyabr), Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbi (1966, dekabr) adlandırılmışdır; 2001 ildən Azərb. Ali Hərbi Məktəbi adlanır.

Bakı Piyada Məktəbinin məzunlarından 22 nəfəri, o cümlədən Həzi Aslanov (2 dəfə), Ziya Bünyadov və Aslan Vəzirov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Məktəbin məzunlarından 5, müdavimləridən isə 3 nəfəri Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. "Elmi əsərlər" məcmuəsi (2003 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN ALİ HƏRBİ-TƏY-YARƏÇİLİK MƏKTƏBİ (AAHTM) – hərbi hava qüvvələri və hava hücumundan müdafiə qoşunları üçün zabit kadrları hazırlayır. Bakıdadır. 1998 ildən 2001 ilə kimi Quru Qoşunları Məktəbinin (1939) nəzdində aviasiya fakültəsi fəaliyyət göstərmişdir. 2001 ildə həmin fakültənin bazasında AAHTM yaradılmışdır. Burada 2 istiqamət (aviasiya və raket-kosmos texnikası, radiotexnika) və 4 ixtisas üzrə ali hərbi zabit kadrları hazırlanır.

AZƏRBAYCAN ALPİNİZM FEDERASIYASI – 1963 ildə Bakıda yaradılmış, 1997 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Alpinizm Federasiyasının üzvüdür (2010). Azərb. alpinistləri S. Mursaqulov, İ. Aşurlu, A. Rüstəmov, E. Məmmədov, F. Mursaqulov, R. Cəfərov, İ. Əsgərov, Ş. Məmmədov, S. Anuriyeva, D. Cəfərova və b. Avropada

Elbrus, Asiyada Everest, Şimali Amerikada Mak-Kinli, Cənubi Amerikada Akonkaqua, Afrikada Kilimancaro, Avstraliyada Kostyuško, Antarktidada Vinson, Yaponiyada Fudziyama, Türkiyədə Ağrıdağ, Yunanıstanda Olimp, Fransada Monblan, Slovakiyada Tatra zirvələrini fəth etmişlər.

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖJİ KOMİTƏSİ (AAK) – tarixi abidələri qeydə almaq, mühafizə etmək və öyrənməklə məşğul olmuş komitə. 1923 ildə Azərb. Arxeoloji Cəmiyyəti və Abidələri Mühafizə Komissiyasının birləşdirilməsi nəticəsində yaradılmışdır. Sədri Simurg (T.Şahbazi) idi. Akad. V.V. *Bartold* komitəyə fəxri üzv seçilmişdi. 1925 il mayın 3-də AAK-ın nizamnaməsi təsdiq olunmuşdu. AAK Abşeron, Lənkəran, Salyan və s. yerlərdə tədqiqat işləri aparmışdır. AAK-ın "Xəbərləri" nəşr olunurdu. 1927 ildə Azərb. Asari-ətiqə, İncəsənət və Təbiəti Mühafizə Komitəsinə çevrilmişdir. 1930 ildə bu komitə ləğv olunmuş və səlahiyyəti abidələri mühafizə edən Azərb. Mərkəzi İdarəsinə verilmişdi.

AZƏRBAYCAN AŞIQLAR BİRLİYİ – Azərb. aşıqlarının yaradıcılıq təşkilatı. 1984 ildə Bakıda yaradılmışdır. Birlik aşıqların ədəbi irsinin üzə çıxarılması, toplanması, nəşri, təbliği və tədqiqi sahəsində iş aparır, gənc istedadların yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir; müasir aşıq sənətinə dair konfranslar, seminarlar, məclislər, görüşlər təşkil edir, xeyriyyə tədbirləri keçirir. Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Tovuz, Qazax və digər bölgələrdə, eləcə də Gürcüstan, Türkiyə və İranda birliyin şöbələri vardır. A.A.B.-nin təşəbbüsü ilə Tovuz r-nunun Bozalqanlı k.-ndə ozan-aşıq sənəti muzeyi yaradılmışdır; Şamaxı, Cəlilabad və Ağstafa r.-lərində Aşıqlar evi fəaliyyət göstərir. 2010 ildən birliyin "Ozan dünyası" adlı jurnalı nəşr olunur. A.A.B.-nin 500-dən çox üzvü var. 1984–92 illərdə birliyə *Hüseyn Arif* sədrlik etmişdir. 2008 ildən birliyin sədri *Zəlimxan Yaqubov*.

AZƏRBAYCAN AŞIHARA KAYKAN KARATE FEDERASIYASI – 1997 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Aşihara Karate Federasiyasının üzvüdür (2000). İlk Azərb. çempionatı 2002 ildə keçirilmişdir. 2002–10 illərdə dünya çempionatlarında Azərb. yığma komandasının üzvləri 1 qızıl, 3 gümüş, 3 bürünc medal qazanmışlar.

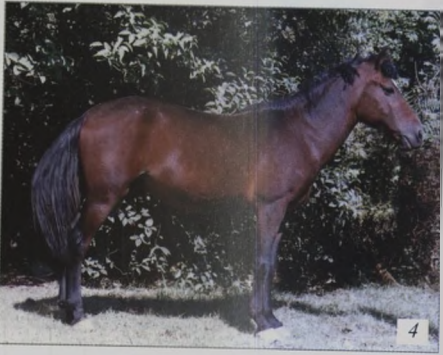
AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏR DÖVLƏTİ – bax *Eldənizlər dövləti*.**AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ** – bax *Eldənizlər*.

AZƏRBAYCAN ATLARI – Azərb.-da ən qədim zamanlardan xalq seleksiyası, sonralar bəzi Şərqi atlarından istifadə edilməklə, habelə “təmizlikdə” yetişdirilmiş at cinsləri. Bunlara *Qarabağ atı*, *Dilbaz atı*, *Quba yorğası*, *Şirvan atı*, *Kiçik Qafqaz atı* aiddir. A. a., əsasən, tövlə-ilkı şəraitində saxlanılır. Müasir A. a., əsasən, dağ atları olmaqla, minik, yük və qoşquda geniş istifadə edilir; kiçik və orta boylu, konstitusiyası quru və möhkəm, bədən quruluşu harmonik, asan təlim olunan, xoşxasiyyətli və temperamentli, uzaq yürüşlərə dözümlüdür. Madyanların dölvermə qabiliyyəti yüksəkdir (80–90%), 130–150 kq yüklə sutka ərzində 60–70 km məsafəni qət edə bilər. A. a.-nın boyunun və sürətinin artırılması üçün onların ərəb atları ilə 1/4 qan dərəcəsi həddində yaxşılaşdırılması məqsəduyğun hesab edilir.

Qarabağ atı A. a. içərisində ən qədim dövrlərdən formalaşmış, çox qiymətli genofond nümunəsi kimi şöhrət qazanmışdır. Azərb.-in Qarabağ bölgəsində xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmışdır. *Dilbaz atı* Azərb.-in yerli genofondunun qədim və qiymətli nümunələrindəndir; Qarabağ atı kimi xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmış, 18 əsrə kimi “təmizlikdə” yetişdirilmiş, sonra isə qismən ərəb və Terek atları ilə yaxşılaşdırılmışdır. Cins kimi Azərb.-in Qazax bölgəsində Dilbazilər nəslinin bir çox nümayəndələrinin ilxılarında formalaşmışdır. *Quba yorğası* Azərb.-in şm. bölgəsində xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmışdır. Digər A. a.-ından yorğa yerisi ilə fərqlənir. Əsasən, kəhər, tünd kəhər, qəhvəyi, qara rənglərdə olur. *Şirvan atı* Azərb.-in Şirvan bölgəsində xalq seleksiyası yolu ilə yaradılmışdır. Digər A. a.-ından nisbətən zəif temperamenti ilə seçilir. *Kiçik Qafqaz atı* Azərb.-in q. bölgəsində xalq seleksiyası yolu ilə formalaşmışdır. Digər A. a.-ndan iri və güclü bədən, hündür boyu ilə seçilir.

Əd.: Səttarzadə R.X. Atçılıq. B., 1970; Rəcəbli X.Ə. Damazlıq heyvanların kataloqu. B., 2003.

AZƏRBAYCAN ATLETİKA FEDERASIYASI – 1923 ildə Bakıda yaradılmış, 1992 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Atletika Federasiyasının (İAAF) və Avropa Atletika Federasiyasının (EAAF) üzvüdür (1992). Bakıda ilk at-

Azərbaycan atları: 1 – Qarabağ atı; 2 – Dilbaz atı; 3 – Quba yorğası; 4 – Şirvan atı; 5 – Kiçik Qafqaz atı.

letika yarışları 1922 ildə keçirilmiş, İ. Popkov, S. Nənaşev, Z. Ələsgərova, V. Sereda SSRİ, Avropa və dünya rekordları müəyyən etmişlər. Y. Konovalov estafet qaçışında 2 dəfə Olimpiya Oyunlarının gümüş (1956, Melburn; 1960, Roma) medalını qazanmış, A. Kornelyuk Avropa çempionatının (1971, Finlandiya) və 20-ci Olimpiya Oyunlarının (1972, Münxen) gümüş medalına sahib olmuşdur. V. Əsədov üçtəkanla tullanmaqda 3 qat SSRİ (1983, 1984, 1988) çempionu adına layiq görülmüş, Avropa çempionatının bürünc (1988) medalını qazanmışdır. Azərb. atleti R.

Quliyev Yeniyetmələrin İdman Festivalında (2006, Moskva) 1-ci yeri tutmuşdur. Azərb. idmançıları 2007 ildə Türkiyənin Trabzon ş.-ndə keçirilən I Qara dəniz oyunlarında 4 qızıl, 1 bürünc, 13-cü Paralimpiya Oyunlarında (2008, Pekin) 1 qızıl, 1 gümüş və 4 bürünc, 2009–10 illərdə dünya və Avropa çempionatlarında 10 qızıl, 7 gümüş, 7 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN AVTOMOBİL İDMANI FEDERASIYASI – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Avtomobil İdmanı Federasiyasının (FİA) üzvüdür (2004). Azərb.-da avto-

mobil idmanı 1972 ildən inkişaf etməyə başlamış, həmin ildə “Sürət” avtoklubu, 1975 ildə Resp. texniki idman klubu yaradılmışdır.

AZƏRBAYCAN AYKİDO FEDERASIYASI – 1994 ildə Bakıda yaradılmışdır. Azərb.-da bu idman növü 1990 ildən inkişaf etməyə başlamış, 1992–94 illərdə “Aykido Mərkəzi” kimi fəaliyyət göstərmişdir. Dünya Aykido Mərkəzi və beynəlxalq aykido təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. “Millətin sağlamlığı” dövlət proqramı çərçivəsində seminarlar keçirir.

AZƏRBAYCAN BADMİNTON FEDERASIYASI – 1962 ildə Bakıda yaradılmış, 1996 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Badminton Federasiyasının (İBF) və Avropa Badminton Federasiyasının (EBF) üzvüdür (1998). 1962 ildə Bakı ş.-ndə ilk badminton yarışları və çempionat, 1963 ildə Azərb. birinciliyi keçirilmişdir. Yeniyetmələrin 1969 il (Klaypeda ş.) SSRİ birinciliyində Q. Hədiyev çempion, 1976 il (Mogilyov ş.) birinciliyində isə M. Orucov mütləq çempion olmuşdur. 1997 ildə İslam Ölkələri Qadınlarının İdman Oyunlarında N. Mehdiyeva 3-cü yeri tutmuşdur. 2010 ildə İran İslam Resp.-nda keçirilən beynəlxalq turnirdə Azərb. idmançıları qoşa yarışlarda bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN BASKETBOL FEDERASIYASI – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Basketbol Federasiyasının (FİBA) və Avropa Basketbol Federasiyasının (FEBA) üzvüdür (1994). Azərb.-da 1920 ildə 2, 1924 ildə 52, 1926 ildə 300 basketbol komandası olmuşdur. 1923 ildən basketbol bütün kompleks yarışların və spartakiadaların proqramına daxil edilmişdir. 1931 və 1957 ildə Bakıda Zaqafqaziya respublikaları spartakiadasında Azərb. yığma komandası qalib gəlmiş, Bakıda keçirilən yoldaşlıq görüşündə (1957) Türkiyənin “Qalatasaray” klubunu 45:35 hesabı ilə məğlub etmişdir. Azərb.-da basketbolun yayılması və inkişafı SSRİ əməkdar məşqçisi, prof. T. Abbasovun adı ilə bağlıdır. Ə. Məmmədov, S. Novruzov, F. Səmədov, Q. Məmmədov, N. Hüseynov görkəmli basketbolçulardır. 1995 ildə Bakıda keçirilmiş beynəlxalq turnirin qalibi Azərb. yığması olmuşdur. Azərb. yığma komandası 1-ci İslam Həmrəyliyi Oyunlarının (2005, Səudiyyə Ərəbistanı) çempionu, Avropa İnkişaf Kubokunun (2006, Albaniya) sahibi, “C” divizionu-

nun ilk Avropa çempionu (2008, Şotlandiya) olmuşdur.

AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ ƏMƏLİYYAT ŞİRKƏTİ (ABƏŞ) – Azərb. Resp.-nin Xəzərdəki neft və qaz sərəvətlərinin dünyanın tanınmış iri transmilli neft şirkətləri ilə birgə işlənməsi, müştərək infrastrukturun yaradılması, geoloji və geofiziki tədqiqatların aparılması, kəşfiyyat və qazıma işlərinin görülməsi, mədəndaxili və əsas ixrac neft və qaz boru kəmərlərinin, neft və qaz terminallarının yaradılması, hasil olunan neft və qazın dünya bazarına çıxarılması ilə bilavasitə məşğul olan beynəlxalq qurum. ABƏŞ 1995 ilin fevral ayında yaradılmışdır. 1994 ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan hasilatın pay bölgüsü sazişi (HPBS) imzalandı. Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) ilə beynəlxalq neft şirkətləri (BP, Yunokal, İnpeks, Statoyl, Ekson-Mobil, TPAO, Devon, İtoçi, Amerada Hess) konsorsiumunu bir araya gətirən bu saziş “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” (AÇG) yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsini əhatə edir. Bu şirkətlər layihənin operatoru kimi fəaliyyət göstərən ABƏŞ-in səhmdarlarıdır. AÇG yataqları hasilatının pay bölgüsü sazişi 30 illik müddəti əhatə edir və Azərb. Resp.-nda dəniz yataqları üzrə imzalanılan ilk sazişdir. HPBS-ə əsasən, yatağın işlənməsinin hər mərhələsi üçün neft şirkətləri qrupu bütün işlənmə xərclərini ödəyir və onu “xərclər müqabilində neft” formasında geri alır. Hasil edilən neftin qalan hissəsi – “mənfəət nefti” şirkətlərlə Azərb. dövləti arasında bölüşdürülür.

1995 ilin oktyabr ayında AÇG yataqları üzrə ilkin neft layihəsinə sanksiya verilmiş, 1997 ilin noyabr ayında isə ilk neft hasil olunmuşdur. 1998 ilin fevral ayında şimal, həmin ilin dekabr ayında isə qərb ixrac boru kəmərləri ilə neft ixracına başlanmışdır. Supsa terminalından ilk tanker 1999 ilin aprel ayında yola salınmışdır. Həyata keçiriləcək beynəlxalq layihələr aşağıdakılar idi: “Azəri”, “Çıraq” və dərinsulu “Günəşli” yataqlarının işlənməsi, Bakı–Tbilisi–Ceyhan Neft İxracı Boru Kəməri (BTC) layihəsi; Şahdəniz qaz ixracı/Cənubi Qafqaz Boru Kəməri layihəsi (Şahdəniz/CQBK).

AÇG layihəsinin tərkib hissəsi olan üç faza həyata keçirilir: 1-ci faza “Azəri” kollektorunun mərkəzi hissəsinin işlənməsidir (2001 ilin avqustunda sanksiya

verilmişdir). 2-ci faza kollektorun qərb və şərq hissələrinin işlənməsinə yönəldilməklə “Azəri” yatağının işlənməsinin başa çatdırılmasıdır. (2002 ilin sentyabr ayında sanksiya verilmişdir) 3-cü faza dərinsulu “Günəşli” kollektorunun işlənməsidir; yeddi dəniz obyektinin quraşdırılması və 400-dən artıq quyunun qazılması nəzərdə tutulur (2004 ilin sentyabrında sanksiya verilmişdir). Sazişin həyata keçirilməsi AÇG yataqlarının tammiqyaslı işlənməsi proqramının təməlini qoydu.

1-ci fazanın dəyəri 3,4 mlrd ABŞ dollarıdır; bu faza gündəlik hasilat gücü 400 min barrele çatan 48 quyu gövdəsinə malik 1 hasilat, qazıma və yaşayış platformasının suyun 128 m dərinliyində quraşdırılmasını əhatə edir. Neft yeni boru kəməri ilə Səngəçal Terminalına nəql edilir. Təkrar laya vurulmaq üçün istifadə olunmayan qaz yeni boru kəməri ilə terminala nəql olunur və təmənnəsiz olaraq ARDNŞ-ə təhvil verilir. 1-ci faza üzrə HPBS dövründə hasil ediləcək neft ehtiyatlarının həcmi 1,4 mlrd. barreldir (193 mln. t).

2-ci faza layihəsi 5,2 mlrd. ABŞ dolları dəyərində işlənmə planıdır. “Azəri” yatağının qərb və şərq hissələrini əhatə edir. Layihə suyun 120 m dərinliyində yerləşən qərbi “Azəri” və suyun 150 m dərinliyində yerləşən şərq “Azəri”də 48 quyu gövdəsinə malik 2 hasilat, qazma və yaşayış platformasını əhatə edir. Neft Səngəçal terminalına çəkilmiş yeni neft boru kəməri ilə nəql olunur. 2-ci fazadan gələcək əlavə hasilatın texnoloji emalı üçün Səngəçal Terminalı genişləndirilmişdir. Kompresor və suvurma platformasını genişləndirməklə “Azəri”nin tam hasilat həcminə nail olmaq üçün onun üzərində tələb olunan əlavə qazvurma kompressoru və suvurma sistemləri yerləşdirilir. Saziş ərzində 2-ci faza üzrə hasil ediləcək neft ehtiyatlarının həcmi 1,6 mlrd. barreldir (216 mln. t).

3-cü faza layihəsi 4,7 mlrd. ABŞ dolları dəyərində işlənmə planıdır. 3-cü faza layihəsinin dəniz obyektləri 1-ci faza layihəsi obyektlərinin analoqudur. Suyun 175 m dərinliyində yerləşən dərinsulu “Günəşli” yatağındakı dəniz obyektləri 48 quyu gövdəsinə malik bir qazıma, texnoloji təchizat və yaşayış platformasına körpü ilə birləşdirilmiş 1 hasilat kompressor, suvurma və texnoloji təchizat platformasından ibarətdir. Neft yeni yataqdaxili xətlərlə “Azəri” layihəsi üçün quraşdırılmış iki 30 düymlik neft

boru kəmərinə, oradan da Səngəçal Terminalına nəql olunur. Səmt qazı kompressiya olunaraq, "Azəri" layihəsi üçün quraşdırılmış 28 düymlük qaz boru kəmərinə vurulur. Səngəçaldə neftin texnologiyası emalı iki neft texnologiyası emal sistemi, üçüncü neft saxlama çəni və ikinci şəhər nöqtəsinə nəzarət qurğusu ilə genişləndirilmişdir. Layihə üzrə hasilat gündəlik 750 min barrel suvurma gücü ilə dəstəklənir. Sualtı suvurma quyuları ilk neftdən əvvəl qazılmış və onlar təzyiqin erkən dəstəklənməsini, neft hasilat həcmiminin artımını təmin etmişdir. HPBS ərzində 3-cü faza üzrə hasil ediləcək neft ehtiyatlarının həcmi 1,25 mlrd. barreldir (176 mln. t).

Yataqların Tammiqyashı İşlənməsi Proqramı Azərbaycanın neft və qaz sənayesinə yeni texnologiyalar və beynəlxalq standartlar gətirdi. Proqrama dəniz hasilat obyektlərinin quraşdırılması, tikintisi, yığılması və istismara verilməsi, eləcə də Səngəçaldəki mövcud quru terminalının genişləndirilməsi daxildir. Layihə çərçivəsində dəniz qazıma və hasilat platformaları, qaz kompressoru və suvurma obyektləri, sualtı neft və qaz boru kəmərlərinin çəkilməsi, öncəqazma dayaq tavaları, quru terminalının inşası, mövcud infrastrukturun modernləşdirilməsi, yeni infrastrukturun yaradılması, ətraf mühitə və sosial sahəyə təsirin qiymətləndirilməsi proqramı həyata keçirilmişdir (2010).

AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR MƏRKƏZİ

– müstəqil qeyri-dövlət təşkilatı. Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə yaradılmışdır (1989). Bakıdadır. Dünya ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi, nəşri və təbliği ilə məşğuldur. Yüzə qədər dünya ədəbiyyatı nümunəsinin (Ç. Aytmatov, R. Bredberi, C. Bennet, V. Nabokov, F. Börn, R.M. Rilke, H. Hesse, O. Süleymanov, A.K. Doyl, A. Kamyu, C. Selincer, Q. Lorca, X.L. Borxes, A. Soljenitsin, A. Morua, Z. Freyd, C. Steynbek, S. Moem, A. Kristi, E. Heminquey, X. Kortasar, H. Böll və b.) müxtəlif formatlarda (kitab, bülleten, jurnal) nəşrini həyata keçirib. "Dədə Qorqud", "Dünya ədəbiyyatından çevirmələr" və "Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasından "Məşhur olmaq ayıbıdır", "Ulduzların işığında", "Dünyanın səsi" kitabları, "Qırmızı, qırmızı qızılqül" toplusu, ikicildlik "İngiliscə-azərbaycanca lüğət", "Tibb lüğəti" və s. mərkəzin nəşrləri sırasına daxildir. Mərkəzin nəzdində nəşriy-

yat, müasir dünya ədəbi prosesini Azərbaycan oxucularına çatdıran "Xəzər" jurnalı, "Xəzər" informasiya agentliyi (ingilis dilində) fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLAR İTTİFAQI – Azərbaycan bəstəkarları və musiqişünalarının ictimai yaradıcılıq təşkilatı. 1934 ildə Bakıda yaradılmışdır; yaradıcılarından biri Ü. Hacıbəyli olmuşdur. İdarə heyəti və katibliyi var. Ali rəhbər orqanı qurultaydır. 8 qurultayı keçirilmişdir (1956, 1962, 1968, 1973, 1979, 1985, 1990, 2007). Əsas vəzifəsi Azərbaycan musiqisinin inkişafını, bəstəkar və musiqişünasların yaradıcılıq fəallığını təmin etmək, milli musiqinin geniş miqyasda təbliğini həyata keçirmək, yüksək keyfiyyətli və dolğun musiqi əsərləri yaradılmasına nail olmaqdır. Simfonik musiqi (vokal-simfonik, xor), kamera musiqisi, muğam və etnomusiqişünaslıq, musiqili səhnə əsərləri, uşaq musiqisi və estetik tərbiyə, mahnı, musiqişünaslıq və tənqid, xalq çalğı alətləri orkestri, gənclərlə iş, bədii özfəaliyyət kollektivləri ilə iş, televiziya, radio və kino, caz musiqisi bölmələri var. İttifaqa Ü. Hacıbəyli (1937–48), S. Rüstəmov (1949–53), Q. Qarayev (1953–82) rəhbərlik etmişlər. Müxtəlif vaxtlarda idarə heyətinin sədri funksiyasını birinci katib (R. Hacıyev, 1982–85; A. Əlizadə, 1985–90) daşımışdır. 1990–2000 illərdə İttifaqın sədri T. Quliyev, birinci katibi V. Adıgözəlov (2000–06) olmuşlar. 180 üzvü var (2010). 2007 ildən A.B.İ.-nin sədri F. Əlizadədir.

AZƏRBAYCAN BƏYLƏRBƏYİLİYİ – bax *Təbriz bəylərbəyliyi*.

AZƏRBAYCAN BİLYARD FEDERASIYASI – 2000 ildə Bakıda yaradılmışdır. Beynəlxalq Bilyard Federasiyasının (İBF, 2000), Avropa Bilyard Komitəsinin (EBK, 2001) və Beynəlxalq Bilyard Konfederasiyasının (İBK, 2003) üzvüdür. Azərbaycan-da "Piramida", "Sərbəst piramida" rus bilyardı üzrə 18 ölkə çempionatı keçirilmişdir. Resp. İdmançıları Avropa çempionatlarının (2004–08) mükafatçısı olmuşlar.

AZƏRBAYCAN BIOFİZİKLƏR CƏMİYYƏTİ – elmi-ictimai birlik. "International Union for Pure and Applied Biophysics" beynəlxalq təşkilatının üzvüdür. 1998 ildə qeydiyyatla alınmışdır. Bakıdadır. Əsas fəaliyyəti üzvlərinin ixtisaslarının artırılması, onların elmi işlərinin, kəşf və səmərələşdirici təkliflərinin müzakirəsinin təşkili, istehsalata tətbiqi, beynəlxalq elmi təşkilatlar və görkəmli

elm xadimləri ilə yaradıcılıq əlaqələrinin saxlanılması istiqamətindədir. Cəmiyyət elmi konfranslar, seminarlar keçirir: "Biofizikanın aktual problemləri" dövrü jurnalını buraxır. ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə və b. ölkələrin alimləri ilə əməkdaşlıq edir. "Müasir biofizikanın aktual problemləri" adlı elmi əsərlərin külliyyatını nəşr etdirmişdir (2002).

AZƏRBAYCAN BİOKİMYAÇILAR VƏ MOLEKULAR BIOLOQLAR CƏMİYYƏTİ – biokimyə, molekulyar biologiya, eləcə də onlarla bağlı sahələrdə elmi və pedaqoji fəaliyyət göstərən alimlərin könüllü elmi-ictimai birliyi. 1962 ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan biokimyəçilər cəmiyyətinin hüquqi varisi kimi 1998 ildə təsis edilmişdir. 1999 ildən FEBS-in (43 ölkə), 2000 ildən Beynəlxalq Biokimyə və Molekulyar Biologiya İttifaqının (66 ölkə) üzvüdür. Bakıdadır. Əsas vəzifəsi müvafiq elm sahələrində fundamental və tətbiqi yönümlərdə elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərənlərə yardımçı olmaq, onların elmi ədəbiyyatla təmin etmək, elmi konfranslar, seminarlar və s. təşkil etmək, həmçinin xarici ölkələrin alimləri ilə elmi əməkdaşlığa təkan verməkdir. FEBS-in (Avropa Biokimyə Cəmiyyətləri Federasiyası) dəstəyi ilə gənc azərbaycanlı tədqiqatçıların Avropanın aparıcı elmi mərkəzlərində təhsillərini davam etdirməsinə, təcrübə keçməsinə və birgə elmi tədqiqatlar aparmasına imkan yaratmaq cəmiyyətin əsas vəzifələrindəndir. Keçirdiyi iki konfransın materialları tezislər və məqalələr şəklində çap olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN BİTKİ MÜHAFİZƏSİ STANSİYASI – k.t. bitkilərinin zərərvericiləri və xəstəliklərinə qarşı mübarizə tədbirləri hazırlayan, yeni preparatları sınaqdan keçirən və istehsalata təklif edən elmi müəssisə. 1930 ildə təşkil edilmişdir. Azərbaycan Elmi Tədqiqat Bitki Mühafizəsi İnstitutunun tabeliyindədir. Maştağa qəsəbəsində yerləşir. Entomologiya, fitopatologiya, helmintologiya və toksikologiya laboratoriyaları var.

AZƏRBAYCAN BODİBİLDİNQ VƏ FİTNES FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda yaradılmışdır. Beynəlxalq Bodibildinq Federasiyasının üzvüdür (1994). 1998 ildə Bakıda Milli Olimpiya Komitəsi, Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən Beynəlxalq "Qran-pri Bakı" turniri keçirilmişdir. Azərbaycan-da keçirilən kişilər arasında bodibildinq üzrə Avropa çempionatında (Bakı, 2001) Azərbaycan komandası

ümumkomanda hesabında 4-cü yerə çıxmışdır. Şəxsi hesabda T. Fəxrəddinov 75 kq çəki dərəcəsinə 1-ci yeri, Y. Məmmədov 65 kq çəki dərəcəsinə 3-cü yeri tutmuşdur. 2001 ildə Birmada keçirilən dünya çempionatında T. Fəxrəddinov dünya çempionu olmuşdur. 2007 ildə (4–7 may) kişilər arasında Avropa çempionatı və Avropa Bodibildinq Federasiyasının Beynəlxalq konqresi Bakı ş.-ndə keçirilmişdir. Çempionatda Azərbaycan yığma komandası ümumkomanda hesabında 2-ci yerə çıxmış, şəxsi hesabda öz çəki dərəcələrində V. Verdiyev və Y. Məmmədov 2-ci, T. Aslanov və T. Fəxrəddinov 3-cü yerə layiq görülmüşlər. 2010 ildə (6–7 noyabr) kişilər arasında bodibildinq üzrə dünya çempionatı Bakı ş.-ndə keçirilmişdir.

AZƏRBAYCAN BOKS FEDERASIYASI – 1924 ildə Bakıda yaradılmış, 1993 ildə yenidən təsis olunmuşdur. 1992 ildən Beynəlxalq Boks Federasiyası (AİBA) və Avropa Boks Federasiyasının (EABA) üzvüdür. Azərbaycan-da boks 20 əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başlamışdır. 1928 ildə Azərbaycan boksçuları Vladimir Tolstoy və Abbas Ağalarov ilk dəfə sovet idmanını Ümumdünya Fəhlə Olimpiadasında təmsil etmişlər. Türkiyənin milli komandası ilə ilk dəfə 1929 ildə (Bakı ş.-ndə), ikinci dəfə isə 1931 ildə beynəlxalq görüş keçirilmiş, 1-ci görüş heç-heçə, ikinci görüş isə Azərbaycan milli komandasının qələbəsi ilə başa çatmışdır. 1935 ildə İsveç, Danimarka və İngiltərə boksçuları ilə beynəlxalq görüşdə də Azərbaycan idmançıları qələbə qazanmışlar. 1937 ildə Azərbaycan boksçularından A. Kayurov, N. Kitasov, A. Ağalarov və İ. Aşumov SSRİ idman ustası adına layiq görülmüşlər. 1982 ildə Ağacan Abiyev boks üzrə beynəlxalq dərəcəli hakim adını almışdır. Azərbaycan boksçusu Rövşən Hüseynov Avropa çempionu (1993) və ilk dəfə dünya kubokunun sahibi olmuşdur (1994). Azərbaycanın boks tarixində ilk dəfə dünya çempionu adını Ağası Məmmədov (2003), ilk dəfə Olimpiya Oyunlarının bürünc medalını Vüqar Ələkbərov (2000), Fuad Aslanov və A. Məmmədov (2004) qazanmışlar. Azərbaycan yığma komandası dünya kuboku yarışlarında (2005, 2006) 3-cü yerə çıxmışdır. Yeniyyət mə boksçular arasında 4-cü dünya birinciliyində (2007, Bakı) Azərbaycan boksçuları 2 qızıl (E. İsayev, İ. Ağayev), 2 gümüş və 3 bürünc medal qazanmış, ümumi komanda hesabında 1-ci yeri tutmuşlar. Beynəlxalq dərəcəli hakimlər

A. Abiyev, N. Quliyev, B. Kipiani, T. Babanlı, N. Rəhimov və b. müxtəlif illərdə dünya çempionatlarının hakimi olmuşlar. 2007–10 illərdə Azərbaycan boksçuları dünya və Avropa çempionatlarında 9 qızıl, 5 gümüş, 13 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN BOTANİKLƏR CƏMİYYƏTİ – botanikaya dair elmi bilikləri yayan, bu sahədəki tədqiqat işlərinə elmi-metodik kömək göstərən elmi-ictimai birlik. 1999 ildə qeydiyyata alınmışdır. Bakıdadır. Cəmiyyətin Gəncə və Naxçıvan filialları var. Azərbaycanın bütün bölgələrinin landşaftlarının florasını, eləcə də Xəzər dənizi sahilboyu alqoflorasını tədqiq edir. Əsas fəaliyyəti nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitkilərin biomüxtəlifliyinin, introduksiyanın öyrənilməsinə və gen bankının yaradılmasının elmi əsaslarının işlənilməsi, xalq təsərrüfatının mühüm problemlərinin həlli, o cümlədən yem bazasının yaradılması sahəsindədir. 2010 ildən cəmiyyətin elmi əsərləri nəşr olunur. Cəmiyyət ABŞ, Türkiyə, Almaniya, Avstriya, Çin, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Qırğızıstan və b. ölkələrin alimləri ilə təcrübə mübadiləsi aparır.

AZƏRBAYCAN BOULİNQ İDMAN FEDERASIYASI – 2002 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Bakı Öyləncə Mərkəzində (BƏM) fəaliyyət göstərir; BƏM bouling idmanı üzrə klub statusunu almışdır. 2002 ildən hər il may ayının 28-də resp. bouling çempionatı keçirilir.

AZƏRBAYCAN BUDO DÖYÜŞ NÖVLƏRİ FEDERASIYASI – 2008 ildə Bakıda təsis edilmişdir. 2003–09 illərdə Azərbaycan idmançıları dünya çempionatlarında 38 qızıl, 17 gümüş, 13 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN CAMIŞI – Azərbaycan-da yaradılmış südlük-ətlik yeni qaramal cinsi. 1935 ildən başlayaraq akad. A.Ə. Ağabəylinin rəhbərliyi ilə aparılan seleksiya-damazlıq işləri və normal bəsləmə şəraitində seçmə və taylaşdırma nəticəsində alınmışdır. 1970 ildə müstəqil cins kimi təsdiq olunmuşdur. Konstitusiyası möhkəm, dərisi qalın, az tüklüdür. Döş qucumu 196–214 sm-dir. Ana camışların çəkisi 400–500 kq-dir; törədici kəllərin çəkisi 800–1000 kq-a çatır. A.c. Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz zonalarında, Muğan-Salyan, Kür-Araz ovalıqlarının aralıq bölgələrində yetişdirilir. İldə orta hesabla 1300–1500 kq (rekord sağım 3500–3700 kq) süd verir; südün yağlılığı 8–10%-dir. Ət çıxımı 45–52%-dir. A.c.-

Azərbaycan camışı.

nin süd və ət məhsuldarlığını artırmaq üçün Hindistanın "Murrh" camış cinsinin törədici kəllərindən və toxumundan istifadə edilir.

AZƏRBAYCAN CİU-CİTSU FEDERASIYASI – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Ciu-Citsu Federasiyasının (JJİF) üzvüdür (2002). Beynəlxalq Döyüş Sənəti Assosiasiyasının (2004), Beynəlxalq Polis Özünümüdafiə Təşkilatının (2004) və Beynəlxalq Budocitsu Cəmiyyətinin (2004) rəsmi nümayəndəsidir. R. Seyidov Avropa çempionatının (2008, Sloveniya) bürünc mükafatçısı, R. İbrahimov dünya çempionu (2009, Rumıniya) olmuşdur. M. Seyidov beynəlxalq dərəcəli hakimdir (2007).

AZƏRBAYCAN "CORİYO" KUNQ-FU FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Dünya Kikboksinq Assosiasiyasının (WKA, 1999), Dünya Kunq-fu Assosiasiyasının (World C.K.A, 2000) və Beynəlxalq Kunq-fu Federasiyasının (IKF, 2005) üzvüdür. Azərbaycan idmançıları kunq-fu üzrə Dünya kuboku yarışlarında 5 qızıl medal qazanmışlar (2002–05).

AZƏRBAYCAN CÜDO FEDERASIYASI – 1972 ildə Bakıda yaradılmış, 1992 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Cüdo Federasiyasının (İCF, 1992) və Avropa Cüdo Federasiyasının (ECF, 1992) üzvüdür. 1972 ildə ilk yarışlar keçirilmiş, "Dinamo", "Burevestnik", "Lokomotiv", "Vodnik" və b. idman cəmiyyətlərində cüdo bölmələri yaradılmışdır. İ. Əhmədov, S. Hüseynov, Ə. Rəcəbli, A. Əhmədov, R. Şəfiyev, V. Kuznetsov, Ə. İsgəndərov, T. Həsənov, C. Şinqarov, S. Şəhriyarov və b. Azərbaycan cüdo üzrə ilk məşqçiləridir. N. Hüseynov (1992–93), U. Sultanov (1994), E. İsmayılov (1999–2000, 2001–01), K. Qasımov (1999–2004), N. Cabbarova (1999), T. Musayev (2000), N. Şixəlizadə (2005), A. Muxtarov (2005), E. Məmmədli (2006) və b. Avropa, N. Şixəlizadə

dünya (2006) çempionu, N. Mirəliyev 29-cu Olimpiya Oyunlarının bürünc (2008, Pekin) mükafatçısı, N. Hüseynov 25-ci (1992, Barselona), E. Məmmədli 29-cu (2008, Pekin) Olimpiya Oyunlarının çempionu olmuşlar.

"AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN XƏBƏRLƏRİ"

– qəzet. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin rəsmi orqanı. "Xəbərlər" in nəşrinə başlamaq haqqında qərar 1918 il iyulun 3-də qəbul edilmiş, ilk nömrəsi 1919 il yanvarın 25-də çıxmışdır. 1919 il iyulun 19-dan həftədə bir, 1920 il yanvarın 1-dən isə həftədə iki nömrəsi Azərb. və rus dillərində buraxılmışdır. "Xəbərlər"də, əsasən, hökumətin qərarları, nazirliklərin sərəncam, əmr və təlimatları, ayrı-ayrı şəxslərin vəzifəyə təyin olunması və ya azad edilməsi barədə məlumatlar, elanlar və s. dərc olunmuşdur.

"AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN QANUN VƏ BİNA-GÜZARLIQLARI MƏCMUƏSİ"

– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qanunvericilik və binagüzarlıq sənədlərinin dərc edildiyi toplusu. "Məcmuə"ni nəşr etmək üçün Azərbaycan hökumətinin 1919 il iyunun 25-də qəbul etdiyi qərarla "Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xəbərləri" nəşriyyatı yanında xüsusi şöbə yaradılmışdı. "Məcmuə"nin Azərb. və rus dillərində ayrı-ayrılıqda 4 nömrəsi nəşr olunmuşdur. İlk nömrəsi 1919 il noyabrın 15-də, son nömrəsi isə 1920 il yanvarın 1-ndə buraxılmışdır. Buraya Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918 il mayın 28-dən oktyabrın 31-nə qədər qəbul olunmuş 298 qanunvericilik və binagüzarlıq sənədi daxil edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ÇİMƏRLİK FUTBOLU FEDERASIYASI – 2003 ildə Bakıda təsis edilmişdir. 2008 ildə "Dalgə" istirahət-əyləncə kompleksində çimərlik futbolu üçün xüsusi meydança istifadəyə verilmişdir. Azərb.-da keçirilmiş Avropa kuboku yarışlarında (2008) Azərb. milli komandası üçüncü yeri tutmuşdur.

AZƏRBAYCAN DAĞ XİZƏYİ FEDERASIYASI – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. 2010 ildə Kanadanın Vankuver ş.-ndə keçirilən Qış Olimpiya Oyunlarında Azərb. yığma komandası 2 idmançı ilə təmsil olunmuşdur (G. Bassani Antivari və C. Notz).

AZƏRBAYCAN DAĞ MERİDOSU – köçəri qoyunçuluqda qışlaq və yüksək

Azərbaycan dağ merinosu.

dağlıq otlaq şəraitinə uyğunlaşmış zərif-yunlu qoyun cinsi. Möhkəm konstitusiyalı, dözümlüdür. 1932–47 illərdə Gədəbəy Dövlət Damazlıq Ocağı tərəfindən Gədəbəy və Şəmkir r-nlarının təsərrüfatlarında yetişdirilmişdir. 1947 ildə təsdiq edilmişdir. Müəllifləri akad. F.Ə. Məlikov, prof. M.N. Sadıxov, zootexniklər S.S. Hüseynov, V.Q. Smaraqov, çoban Q. Haqverdiyev olmuşlar. Kollektiv SSRİ Dövlət Mükafatı laureatına layiq görülmüşdür. A.d.m. 19 əsrin 40-cı illərində Qafqaza köçürülmüş molokanların özləri ilə gətirdikləri Mazayev, yeni Qafqaz merinosları ilə qabayunlu bozax cinsi qoyunlarının çarpazlaşdırılması nəticəsində alınmışdır. Bu cins respublikamızın yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yaradılmışdır. Yerli merinosların məhsuldarlığını və keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə Askaniya və Qafqaz merinos qoçları ilə yerli merinosların mürəkkəb çarpazlaşdırılmasından alınmışdır; məhsuldarlığı, çevik hərəkətli olması, qışlaq-yaylaq yollarına dözümlülüyü, yüksək keyfiyyətli yun məhsulu verməsi, tez kökəlməsi ilə başqa merinoslardan fərqlənir. Dərisi qalın, qırıxıqsızdır. A.d.m. qoçlarının çəkisi 70–85 kq (ən çox 123–130 kq), qoyunlarının içəkisi 40–48 kq (ən çox 68–93 kq) gəlir. Yunu keyfiyyətlidir. Qoçlardan 7,5–10 kq (ən çox 14 kq), qoyunlardan 4,5–4,6 kq (ən çox 7,1–9,3 kq), uz. 7,5–10 sm (bəzən 13,5 sm) olan yun qırıxılır. Təmiz yun çıxarı 40–45%-dir. Gəncə-Qazax bölgələrində hər 100 ana qoyundan təqr. 85–115 quzu alınır.

AZƏRBAYCAN DAMA FEDERASIYASI – 1958 ildə Bakıda yaradılmış, 1993 ildə yenidən təsis edilmişdir. Ümumdünya Dama Federasiyasının (FMJD, 1993) və Avropa Dama Federasiyasının üzvüdür (1998). 1924 ildə ilk çempionat (Bakı ş.-ndə) keçirilmişdir. Qadınlar arasında ilk dəfə M. Dubova

(1959), kişilər arasında isə E. Mürsəlov (1975) SSRİ çempionu olmuşlar. Ən yüksək nəticəni ("MARŞ" Beynəlxalq Rus Daması Assosiasiyası versiyası üzrə) 2 qat dünya (1997, 2002) çempionu Ü. Abdullayev əldə etmişdir. A. Nurullayev beynəlxalq dərəcəli hakim (FMJD, 1998) və ilk əməkdar məşqçidir (2009). 2001–10 illərdə Azərb. damaçıları dünya və Avropa çempionatlarında 3 qızıl, 3 gümüş, 13 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİ (ADF) – 1945 ilin sentyabrında Cənubi Azərb.-da milli azadlıq və demokratik hərəkatın yüksəlişi dövründə yaradılmışdır. ADF-nin sentyabrın 3-də dərc olunmuş müraciətnaməsində partiyanın yaradılması və məqsədi elan edildi. Sentyabrın 7-də *İran Xalq Partiyasının* Azərb. əyalət təşkilatı ADF ilə birləşdi. ADF-nin I qurultayında (1945, oktyabr) partiyanın Proqramı və Nizamnaməsi qəbul edildi. Mərkəzi Komitə və Mərkəzi Təftiş Komissiyası seçildi. ADF-nin ən yaxın vəzifələri Azərb.-a İran daxilində muxtariyyət verilməsi, dövlət idarələrində işlərin, məktəblərdə tədrisin Azərb. dilində aparılması, əyalət və şəhər əncümənlərinin yaradılması, dövlət torpaqlarının və milli demokratik hərəkata qarşı çıxan mülkədarların torpaqlarının kəndlilərə əvəzsiz paylanması, fəhlələrə 8 saatlıq iş günü müəyyən edilməsi, mütərəqqi əmək qanunlarının verilməsi və s. idi.

ADF qısa müddətdə xalqın böyük nüfuzunu qazandı. 1945 ilin sonlarında partiyanın 70 min nəfərdən çox üzvü var idi. ADF milli azadlıq hərəkatında iştirak edən mütərəqqi qüvvələri vahid cəbhədə birləşirdi. ADF MK plenumunun (1945, 8–9 noyabr) qərarı ilə Azərb. demokratik hərəkatında yeni mərhələ – xalq hakimiyyəti uğrunda silahlı mübarizə başlandı. Plenum milli-demokratik hərəkat əleyhinə çıxış edən irticaçılara qarşı fə dai dəstələri yaratmaq barədə qərar qəbul etdi. 1945 il noyabrın 20–21-də Azərb. Xalq Konqresi təsis olundu. Konqres *Azərbaycan Milli Məclisində* (AMM) seçki keçirilməsi qərarını qəbul etdi. Seçki 1945 il noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək keçirildi. Dekabrın 12-də Təbrizdə AMM yaradıldı. Məclis hökumət təşkilini ADF MK-nın sədri S.C. Pişavəriyə tapşırırdı.

Milli hökumətin görəcəyi işlər birinci növbədə ADF-nin proqramındakı siyasi, iqtisadi, mədəni və s. məsələləri həyata keçirməkdən ibarət idi. ADF-nin

proqramına uyğun olaraq, hökumət 450 min ha-dan çox dövlət torpağını və ölkədən qaçmış mülkədarların torpaqlarını yoxsul kəndlilərə payladı. ADF-nin mühüm iqtisadi tədbirlərindən biri də irtica dövründə bağlanmış sənaye müəssisələrinin açılması idi. ADF-nin düzgün siyasəti nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatı dirçəlməyə başladı. Cənubi Azərb.-da milli bank yaradılmasının çox mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti oldu.

Azərb. xalqının inqilabi qələbəsi İran xalqlarını feodal və müstəmləkəçilik əsarətinə qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Buna görə də, Qəvəmüssəltənənin başçılıq etdiyi İran hökuməti Amerika və İngiltərənin yardımı ilə 1946 il noyabrın 23-də xalq hakimiyyəti orqanlarına qarşı qəti hücum keçdi. 1946 ilin sonunda Cənubi Azərb.-da İran hakimiyyəti bərpa olundu. Bu dövrdə qanundan kənar elan edilən ADF gizli fəaliyyətə keçdi. ADF 1960 ilin avqustunda yeni vahid Proqram və Nizamnamə əsasında İran Xalq Partiyası (İXP) ilə birləşdi (ADF adını saxlamaqla). Hazırda ADF üzvləri Asiya, Avropa və Amerikanın müxtəlif bölgələrində ictimai-siyasi fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI (1918–20) – bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*.

AZƏRBAYCAN DİLİ – azərbaycanlıların dili. Azərb. Resp.-nin dövlət dili, onun əhalisinin əsas ünsiyyət vasitəsidir. A.d. eləcə də İran İslam Respublikasında yaşayan 30 milyon azərb.-nin ana dilidir. Bu dildən vaxtilə İraqa köçmüş 200 minə yaxın insan da ana dili kimi istifadə edir (özlərini kərkük və ya türkman adlandırırlar; əksəriyyəti Kərkük vilayətində məskunlaşmışdır). Türkiyədə, Rusiyada, ABŞ-da, Qərbi Avropa ölkələrində (daha çox Almaniya, Danimarka, Hollandiya, Norveç, Fransa) xeyli azərbaycanlı yaşayır. Dünyada Azərb. d.-də danışanların sayı 50 mln.-dan çoxdur (2008).

A.d. Ural-Altay dilləri ailəsinin türk dili qrupunun oğuz yarımqrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqaüz dilləri ilə birlikdə türk dilləri arealının c.q. qolunu təşkil edir. Ənənəvi-morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından A.d. iltisacı (aqlütinativ) dillər qrupuna daxildir. İnsirafi (flektiv) dillərdən fərqli olaraq A. d.-ndə bütün söz kökləri özümülə leksik və qrammatik mənası olan müstəqil sözlərdir, qrammatik mənalar və qrammatik əlaqələr isə həmişə söz kökündən və əsasından

sonra gələn təkmənalı (monosemantik) şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilir.

A.d. böyük inkişaf yolu keçmiş qədim dillərdən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili ədəbi dilin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300 ildən çoxdur. Azərb. yazılı ədəbi dilinin tarixi isə hələlik əldə olan materiallara görə 13 əsrdən başlayır. Azərb. ədəbi dilinin 800 ilə yaxın inkişaf tarixi iki böyük dövrə – əski və yeni dövrlərə bölünür. Əski dövr 13–17 əsrləri, yeni dövr isə 17 əsrdən sonrakı mərhələni əhatə edir.

Əski dövr Azərb. ədəbi dilinin işlənildiyi areal öz miqyası ilə fərqlənir. Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərb. dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil bütün Ön Asiyada ədəbi dil rolunu oynamışdır. Həmin dövrün ədəbi dili yeni dövr A.d.-ndən öz ekstralinqvistik (dilxarici) və linqvistik (dildaxili) xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Əski dövr A. d.-nin leksik tərkibi ərəb və fars sözlərinin çoxluğu ilə fərqlənir. O dövrün dil üslubları, xüsusən aparıcı janrlar olan poeziya ədəbi dilə külli miqdarda alınma sözlərin gəlməsinə səbəb olmuşdu. İkinci dövrdə isə realist şeir məktəbinin, realizm ədəbi metodunun yaranması və formalaşması alınma sözləri ədəbi dildən sıxışdırıb çıxardı. Digər tərəfdən, əski Azərb. ədəbi dilinin Osmanlı dili ilə müştərək olan bir sıra sözləri (*şimdi, şöylə, şu, kəndi* və s.) yeni dövrdə artıq işləkliyini tamamilə itirmişdi. Bu, türk ədəbi dilləri sahəsində ayrılma (diferensiasiya) hadisəsinin tam başa çatmasının nəticəsi idi. Dövlər arasındakı fərqlər fonetik səviyyədə də güclüdü. Belə ki, yeni dövr Azərb. ədəbi dili eyni zamanda fonem tərkibinin sabitləşməsi ilə də səciyyəlidir.

Birinci dövrə xas olan *olla* sait, *hllqlx* samit müvaziliyi artıq birincilərin (*o* və *h*) qələbəsi ilə nəticələnir. Oxşar vəziyyət qrammatika sahəsində də özünü göstərir. İsmnin birinci dövrə məxsus təsirlik hal şəkilçilərinin *-yi, -yı, -yu, -yüll-ni, -ni, -nu, -nü* müvaziliyi ikinci dövrdə artıq aradan çıxır. Felin *-isar* qəti gələcək zaman şəkilçisi öz vəzifəsini tamamilə *-acaql-əcək* şəkilçisinə verir.

Əski dövr A. d.-ndə söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelinə uyğun olmuşdur: *fəsl-i-gül* (gül fəsl), *tərki-təriqi-əşq* [əşq təriqinin (yolunun) tərkii], *daxili-əhli-kamal* (kamal əhlinə daxil)... Yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. İkinci dövr A. d.-ndə

təyin edən söz təyin olunan sözdən mütləq və həmişə əvvəl işlənir. Digər sintaktik fərq kimi, birinci dövrdə, əsasən, budaq cümlənin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr işləndiyi halda (*kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm*), yeni dövrdə daha çox feli sifət tərkiblərinin işləndiyini görmək olar.

Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir.

Əski dövr A.d. öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir: 1) ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (13–14 əsrlər); 2) klassik şeir dili mərhələsi (15–17 əsrlər).

Yeni dövr. A.d.-nin bu dövrü üç mərhələni əhatə edir: 1) ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (18 əsr); 2) milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (19–20 əsrin 1-ci rübü); 3) müasir mərhələ (20 əsrin 1-ci rübündən sonra).

A.d. böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində (milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində) çıxmışdır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılmağa, qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlamış, bəzi rəsmi sənədlər tərtib edilmiş, elmi araşdırmalar aparılmışdır. O dövrdə Azərb.-a gələn əcnəbilər, o cümlədən ruslar və almanlar da ona maraq göstərmiş, bəziləri bu dili öyrənməyə çalışmışlar (rus şairləri M.Y. Lermontov, A.A. Bestujev-Marlinski, alman şərqşünası F. Bodenstedt). Orta əsrlərdə əski A. d.-nə aid sərf-nəhv (qrammatika) kitabları və lüğətlər olsa da, elmi əsərlər və dərsliklər 19 əsrdən etibarən yazılmağa başlamışdır. Mirzə Kazım bəyin rusca yazdığı "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" (1839) əsəri məşhurdur. M. Vəzirovun, L. Budaqovun, Q. Makarovun, N. Nərimanovun, M.D. Məmmədovun, S. Qənizadənin A.d.-nə aid dərslikləri də rus dilində yazılmışdır. L. Budaqovun ikicildlik lüğəti də ("Сравнительный словарь турецко-татарских языков", 1869–71) var. M. Əfşarın A.d.-nə aid "Fənni-sərifi-türki" ("Türk dilinin qrammatikası", 1869) adlı dəyərli əsəri isə azərbaycandır.

20 əsrdə Azərb. ədəbi dilinin inkişafında üç meyil özünü göstərir:

1. Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu, özünü bariz əksini "Molla Nəsrəddin" jurnalının yazılarında, C. Məmmədqluzadə, Ə. Haqverdiyev kimi yazıçıların əsərlərində tapmışdır.

2. Daha çox Osmanlı (türk) və əski A.d.-nin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu, "Füyuzat" və "Hə-

yat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi maarifpərvər yazıçıların dilində özünü göstərir. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi.

3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meylidir. Heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bu dili A. Şaiq, C. Cabbarlı, S. Hüseyn, A. Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar. Ədəbi dil sahəsindəki bu vəziyyət əsrin əvvəllərindən 30-cu illərədək davam etdi.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu alması oldu. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Cümhuriyyət hökuməti o zaman türk dili adlanan A.d.-ni dövlət dili elan etdi. Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənmələri üçün tədbirlər görür, bu məqsədlə kurslar təşkil edirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu alması oldu. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Cümhuriyyət hökuməti o zaman türk dili adlanan A.d.-ni dövlət dili elan etdi. Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənmələri üçün tədbirlər görür, bu məqsədlə kurslar təşkil edirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu alması oldu. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Cümhuriyyət hökuməti o zaman türk dili adlanan A.d.-ni dövlət dili elan etdi. Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənmələri üçün tədbirlər görür, bu məqsədlə kurslar təşkil edirdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir mərhələsində mühüm hadisələrdən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu alması oldu. Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–20) hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1918 il 27 iyun tarixli qərarı ilə Cümhuriyyət hökuməti o zaman türk dili adlanan A.d.-ni dövlət dili elan etdi. Hökumət qeyri millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının dövlət dilini öyrənmələri üçün tədbirlər görür, bu məqsədlə kurslar təşkil edirdi.

da dilortası samitlərin (*g, k*) arxa sıra, dilarxası samitlərin (*k, q, ğ, x*) ön sıra sahitlərlə bir hecada işlənməsi də mümkün deyil (alınma sözlər istisnadır). A.d.-nin fonem tərkibində 15 sait və 25 samit vardır. Bu 40 fonem Azərbaycan əlifbasında 32 hərflə işarə edilir. Uzun sahitlərə və *ı* samitinə aid ayrıca hərflər yoxdur. A.d.-ndə 9 qısa (*i, ü, e, ö, ə, a, o, u, ı*), 6 uzun (*ı, e, ö, ə, a, u, ı*) sait vardır. Uzun sahitlər çox az hallarda, yalnız alınma sözlərdə işlənir. Fonetik vürğu, bir qayda olaraq, sonuncu hecaya düşür. Fonematik vürğunun yeri sözün mənasından asılı olaraq dəyişir: *almá-álma*. A.d.-ndə söz əvvəlində işlənməyən 2 fonem var: *ı* saiti və *ğ* samiti.

A.d.-nin morfoloji quruluşuna əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, fel) və köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) nitq hissələri daxildir. İsimlərin kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik kateqoriyaları var. Bu kateqoriyalar isimləşən (substantivləşən) digər nitq hissələrinə də aiddir. A.d.-ndə ismin 6 halı (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq), felin 5 zamanı (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək) var. Felin şəkil kateqoriyası 6 formanı (əmr, arzu, şərt, vacib, lazım, xəbər) əhatə edir. Fellər subyekt, obyekt və hərəkətə münasibətinə görə 5 qrammatik növə (məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı-müştərək, icbar) işlənir. A.d.-nin sintaktik qanununa görə, bir qayda olaraq, mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda, təyin təyin etdiyi sözdən qabaqda gəlir. Sözdüzəltmədə, əsasən, morfoloji (dəmirçi, üzümçü, təbliğatçı; dəmirçilik, üzümçülük, təbliğatçılıq; dolça, qazança, otluq, meşəlik; qaldırıcı, endirici; sevinc, gülünc; ya-vaşca, indicə və s.) və sintaktik (otbiçən, günəməzd, boyunbağı, gündoğan, sarıköynək, əlidolu, adlı-sanlı, qırxaş, beş-çılın və s.) üsullardan istifadə edilir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan SSR Konstitusiyasında (1978) təsbit olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan SSR Konstitusiyasında (1978) təsbit olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan SSR Konstitusiyasında (1978) təsbit olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan SSR Konstitusiyasında (1978) təsbit olunmuşdur.

1) şərq qrupu (Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri və Lənkəran, Muğan şivələri); 2) qərb qrupu (Gəncə, Qazax, Qarabağ dialektləri və ayırım şivəsi); 3) şimal qrupu (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi); 4) cənub qrupu (Naxçıvan, Ordubad dialektləri).

Əd.: Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1962; Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., 1968; yə n ə o n u n, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1979. I-ci hissə: Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. B., 1978–1981, 1–3-cü c.; A x u n d o v A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B., 1973; H ü s e y n z a d ə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1973; Q a s ı m o v M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. B., 1983; Ə l i z a d ə A. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu (1901–1920-ci illər). B., 1997; Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. /Red. B. Nəbiyev. B., 1998; S e y i d o v Y. Azərbaycan dilinin qrammatikasi. B., 2000; A s l a n o v V. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə dair. B., 2002.

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ (ADU) – resp.-da xarici dil mütəxəssisləri hazırlayan ali məktəb. Bakıdadır. 1941 ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun xarici dillər fakültəsi (1937 ildə açılmışdır) əsasında Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu (APXDİ) təsis edilmiş, elə həmin il Azərbaycan Dövlət Universiteti ilə birləşdirilmiş, 1948 ildə yenidən müstəqil olmuşdur. 1959 ildə M.F.Axundov ad. Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu ilə birləşdirilmiş və M.F.Axundov ad. Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu (APDİ) adlandırılmışdır.

1973 ildə APDİ-nin Qərbi Avropa dilləri fakültəsinin bazasında SSRİ-nin 50 illiyi adına Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu yenidən müstəqil ali məktəb kimi fəaliyyətə başlamışdır. İndə 3 fakültə (ingilis dili, alman dili və fransız dili) və 9 kafedra var idi. 1994 ildə APXDİ Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutuna, 2000 ildə isə Azərbaycan Dillər Universitetinə çevrilmişdir. ADU-nun 8 fakültəsi (filologiya, 1 nömrəli ingilis dili, 2 nömrəli ingilis dili, tərcümə, beynəlxalq münasibətlər və avropaşünaslıq, fransız dili, alman dili, ixtisasartırma), 35 kafedrası, 11 şöbəsi, o cümlədən eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik, leksikoloji və leksikoqrafik araşdırmalar, psixolinqvistik, funksional üslubiyat, ədəbiyyatın nəzəri və təcrübi funksiyaları laboratoriyaları, alman, fransız, amerikaşünaslıq, İsrail və Yaxın Şərqsünaslıq, Skandinaviya, Avstriya, Koreya mədəniyyət mərkəzləri, namizədlik dissertasiyalarının müdafiəsi Şurası (2003 ildən), doktorluq

Azərbaycan Dillər Universiteti.

dissertasiyalarının müdafiəsi Şurası (2006 ildən), kitabxanası (500 mindən çox kitab) var. ADU-da 5000-ə yaxın tələbə təhsil alır. 220-dən çox doktorant və dissertant var (2008/09). Universitetdə 833 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 35 e.d., prof., 8 e. namizədi, prof., 2 e.d., dosent, 187 e. namizədi, dosent çalışır. Tərcümə mərkəzi, İnformasiya Resurs Kompleksi fəaliyyət göstərir. Çoxtiraflı “Poliqnot” qəzeti (2000 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN DİPLOMATİK AKADEMİYASI (ADA), Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatik Akademiyası – beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya, biznes administrasiyası, energetikanın idarə edilməsi və ətraf mühit və s. sahələr üzrə mütəxəssis hazırlayır. 2006 ildə təsis edilmişdir. Bakıdadır. ADA-nın fəaliyyəti bakalavr, magistr, xarici siyasət proqramı (beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və iqtisadiyyat, xalq diplomatiyası, konsulluq xidməti, danışıqlar aparmaq qabiliyyəti və s. sahələr üzrə ixtisasartırma və təlim proqramı), doktorantlara dəstək proqramı (əsasən, xarici ölkələrdə iqtisadiyyat və sosial elmlər üzrə doktoranturada (PhD) təhsil alan gənc alimlərə araşdırmalar aparmaq üçün qrantlar ayırır) çərçivəsində həyata keçirilir. Tələbə mərkəzi və yay məktəbi fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan dünyada” (Azerbaijan in the World) elektron jurnalı yayımlanır və “ADA silsilə nəşrləri” (ADA Occasional Papers) buraxılır. Dərslər ing. dilində aparılır; Avropa, Afrika, Amerika ölkə-

lərindən çoxlu sayda tələbə təhsil alır. ADA-da dünyanın 16 aparıcı universitetindən cəlb edilmiş prof.-müəllim heyəti çalışır. **AZƏRBAYCAN DİZAYNERLƏR İTTİFAQI** (ADİ) – resp.-nin peşəkar dizayn rəssamlarının ictimai yaradıcılıq birliyi. Bakıdadır. 1988 il aprelin 2-də Azərbaycan dizaynerlərinin I-ci təsis qurultayında yaradılmışdır. Rəhbər orqanı qurultaydır. Qurultaylararası dövrdə ADİ-nin fəaliyyətinə İdarə Heyəti rəhbərlik edir. ADİ-nin əsas vəzifəsi resp.-da dizayn inkişaf etdirmək, o cümlədən yaşayış obyektlərinin, istehsal və sosial-mədəni mühitin təkmilləşdirilməsinə istiqamət vermək, sənaye məhsullarının istehlak xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün bədii konstruksiya və layihələndirmə işlərinin səviyyəsini yüksəltmək, dizayner-rəssamların peşəkarlığını artırmaqdır. İttifaq yaradıcılıq müşavirələri, seminarlar, müzakirələr keçirir, bədii sərgilər təşkil edir, resp.-nin memarlar və rəssamlar it-tifaqları ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayır, beynəlxalq dizayner təşkilatlarının işində və dizayn üzrə müsabiqələrdə iştirak edir, dizayn sənətinin nailiyyətlərini yayır. 180 nəfər üzvü var (2010).

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AKADEMİK MİLLİ DRAM TEATRI – resp.-nin ən böyük dram teatri. Bakıdadır. Teatrın tarixi 1873 il martın 10-u və aprelin 17-də Bakıda oynanılmış “Lənkəran xanının vəziri” və “Hacı Qara” (M.F. Axundzadə) komediyalarının tamaşası ilə başlanır. H. Zərdabinin təşəbbüsü ilə hazırlanmış bu tamaşalarda N. Vəzirov və Ə. Adigözəlov (Gorani) fəal iştirak etmiş-

lər. 1880–90-cı illərdə C. Zeynalovun ev tamaşaları, H. Zərdabi və H. Mahmudbəyovun teatr truppalarının fəaliyyəti nəticəsində H. Ərəblinski, M. Kazımovski, M. Hacinski, Ə. Vəli və b. tanınmış sənətkarların istedadı üzə çıxmışdır. 1895 ildə H.Z. Tağıyev teatrında N. Nərimanovun “Nadanlıq” pyesi tamaşaya qoyuldu (tamaşa müəllifin iştirakı ilə H. Mahmudbəyovun truppası tərəfindən hazırlanmışdı). Bu tamaşa xalq arasında böyük marağa və Bakının teatr həyatının canlanmasına səbəb oldu. Sonrakı illərdə müxtəlif truppalar tərəfindən “Dilin bəlası” (N. Nərimanov), “Müfəttiş” (N.V. Qoqol), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (N. Vəzirov), “Dağılan tifaq” (Ə. Haqverdiyev), M.F. Axundzadənin komediyaları və s. əsərlər oynanılmışdı. “Nical” cəmiyyətinin və cəmiyyətin nəzdində teatr bölməsinin yaradılması (1906), qabaqcıl teatr xadimlərinin bir truppada birləşməsi milli teatr sənətinin inkişafına mühüm təsir göstərdi. 1906–10-cu illərdə bu truppaya tərəfindən “Müfəttiş” (1906, N.V. Qoqol), “Qaçaq” (1907, F. Şiller), “Əlməsur” (1907, H. Heyne), “Zorən təbib” (1907, J.B. Molyer), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907, Ə. Haqverdiyev), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1908, N. Vəzirov), “Otello” (1910, U. Şekspir) kimi əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşalarda H. Ərəblinski, C. Zeynalov, M.A. Əliyev, H. Sarabski, M. Hacinski, Ə. Vəli, M. Əlvəndi, S. Axundov (Sidqi Ruhulla), M. Muradov və b. çıxış edirdilər. H. Ərəblinskiyin aktyorluq və rej.-luq fəaliyyəti teatrın tarixində yeni realist sənətin başlanğıcı oldu. 1912 ildə Bakıda “Nida” dram truppası, “Səfa” cəmiyyəti, 1917 ildə “Müsəlman artistləri ittifaqı” (sədri A.M. Şərifzadə) yaradıldı. “Müsəlman artistləri ittifaqı” bir sıra teatr truppasını öz ətrafında birləşdirərək yoldaşlıq münasibətləri əsasında tamaşalar verir, Bakı və onun neft rayonlarında fəhlələr qarşısında çıxış edirdi; ittifaq 1918 ilin mart qırğınına qədər fəaliyyət göstərər bildi. Bu illərdə teatrın səhnəsinə R. Darablı, Y. Olenskaya, Ə. Hüseynzadə və b. aktyorlar gəldi, bir sıra yeni tamaşalar, o cümlədən “Dəmirçi Gəvə” (1914, Ş. Sami), “Ölülər” (1916, C. Məmmədquluzadə), “Ədirnə fəthi” (1918, C. Cabbarlı) və s. göstərildi. “Ölülər”in tamaşası teatrın tarixində əhəmiyyətli rol oynadı.

1918 ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması milli teatrın fəaliyyətində canlanmaya səbəb oldu və teatrın inkişaf-

fında mühüm dəyişiklər baş verdi. Cümhuriyyət dövründə Bakıda fəaliyyətini bərpa edən ilk truppa "Hacıbəyli qardaşları" oldu. Truppa tanınmış sənətkarları (H. Abbasov, M. Əliyev, Əhməd Ağdamski, C. Bağdadbəyov, H. Ərəblinski, H. Sarabski, M. Məhəmmədşad, R. Darabli, Sidqi Ruhulla, Ə. Hüseynşad, M. Bağırşad, B. Cabbarşad, Ə. Anaplı, Əhməd Anatollu, M. Kazımovski, Məğfurə xanım və b.) bir yerə toplayaraq, həftədə üç gün növbə ilə dram, komediya, opera və operetta tamaşaları göstərirdi. Hökumətin 1918 il 9 oktyabr tarixli qərarına əsasən teatr işi maarif nazirliyinin sərəncamına verilir, oktyabrın 18-də isə Dövlət Teatrının təşkili və Mayilov qardaşları teatrının (indiki Azərb. Dövlət Akademik Opera və Balet teatrı binasının həmin teatr üçün alınması barədə qərar qəbul edilir. Dövlət Teatrının ilk tamaşası N. Nərimanovun "Nadir şah" faciəsi olmuşdu; 4 noyabr, 1918). Dövlət Teatrı təşkil edildikdən sonra onun repertuarı zənginləşmiş, M.F. Axundşad N. Nərimanov, Ə. Haqverdiyev, N. Vəzirov, C. Məmməd-quluzadə, H. Cavid, C. Cabbarlı və digər görkəmli dramaturqların əsərləri ilə yanaşı, dünya klassiklərinin əsərləri də tamaşaya qoyulmuşdur. Azərb. teatrının repertuarında müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr olunmuş dram əsərləri mühüm yer tuturdu. Mirzəbala Məmmədşadın "Bakı uğrunda müharibə", İsa bəy Aşurbəyovun "Azərbaycan", C. Cabbarlının "Bakı müharibəsi" "Ədirnə fəthi" kimi vətənpərvərlik ruhlu əsərləri oynanırdı. Teatrda tamaşaya

qoyulan əsərlərin ədəbi və bədii keyfiyyətinə lazımi diqqət yetirilməsi üçün ədəbi komissiya yaradılmışdı.

Azərb. Dövlət Dram Teatrının nəzdində Opera və Operetta truppası təşkil olunmuşdu. Cümhuriyyət illərində teatr sahəsində həyata keçirilən mühüm tədbirlərin sonralar Azərb.-da teatr sənətinin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Azərb.-da Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərb. Xalq Komissarları Sovetinin 1920 il 1 iyul tarixli qərarı ilə müxtəlif truppalar (Azərb., rus, gürcü və b. dram və opera truppaları) birləşdirilərək Birləşmiş Dövlət Teatrı yaradıldı. Ölkədə ciddi iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, 1920 il noyabrın 13-də sabiq H.Z. Tağıyev teatrının 1918 ildə yanmış binasını tezliklə bərpa etmək haqqında xüsusi qərar çıxarıldı. 1922 ildə Azərb. dram truppası Birləşmiş Dövlət Teatrından ayrılaraq müstəqil teatr kimi fəaliyyətə başladı və "Hacı Qara" (M.F. Axundşad) komediyasının yeni quruluşda tamaşası ilə açılışı oldu (1922, 17 yanvar). 20-ci illərdə tərcümə əsərləri, eləcə də Azərb. dramaturqlarının, xüsusilə C.Cabbarlının pyesləri teatrın repertuarını daha da zənginləşdirdi. Həmin illərdə "Ölümlər" (C. Məmmədquluzadə), "Laçın yuvası" (S.S. Axundov), "Şeyx Sənan", "Knyaz" (H. Cavid), "Aydın", "Oqtay Eloğlu", "Sevil", "Od gəlini" (C.Cabbarlı), "Müfəttiş" (N. Qoqol), "Həyatın dibində" (M. Qorki), "Qaçaq" (F. Şiller), "Otello", "Hamlet" (U. Şekspir), "Zaqmuk" (A. Qlebov), "Lyubov Yarovaya" (K. Trenyov), "Gülən adam" (V. Hüqo) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdu. Bu

illərdə yeni forma axtarırları ilə əlaqədar teatrın bəzi uğursuz tamaşaları da olmuşdur, lakin bunlar teatrın ümumi inkişafına ciddi təsir göstərməmişdir. 20-ci illərdə teatrda aktyorlardan A.M. Şərifşad, Ü. Rəcəb, M.A. Əliyev, S. Ruhulla, M. Davudova, R. Təhmasib, K. Ziya, M. Mərdanov, M. Vəlixanlı, Ə. Qurbanov, S. Hacıyeva, Ə. Məmmədova, M. Sənanı, M. Yermakova (Məxfurə xanım), rej. A. Tuqanov, Bakı Teatr Texnikumunun ilk məzunlarından F. Qədri, R. Əfqanlı, H. Qafqazlı, S. Fikrət, F. Dadaşov, sonralar S.İ. Tağışad, İ. Dağıstanlı, C. Əliyev, F. Fətullayev, M. Şamxalov, H. Rəfi, M. Hacışad və b. fəaliyyət göstərirdilər.

1930 ildə kollektiv Ümumittifaq teatr olimpiadasında "Hacı Qara", "Sevil", "Od gəlini", "Zaqmuk", "Hamlet", "Gülən adam" və s. tamaşalarla çıxış etmişdir. Bu tamaşalarda A.M. Şərifşad, Ü. Rəcəb, M.A. Əliyev, S. Ruhulla, M. Davudova və b.-nin sənətkarlığı yüksək qiymətləndirilmişdi. Olimpiada teatrın inkişafında, repertuarın seçilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. 30-cu illərin əvvəllərində "Almaz", "1905-ci ildə" (1931), "Yaşar" və "Dönüş" (1932, C. Cabbarlı), "Qorxu" (1932, A. Afinogenov), "Müdaxilə" (1933, L. Slavin), "Eskadranın məhvi", "Polad Qartal" (1934, 1935, A. Korneyçuk) və s. pyeslər, "Otello" (1932, U. Şekspir), "Səyavuş" (1934, H. Cavid), "Günahsız müqəssirlər" (1935, A. Ostrovski) kimi klassik əsərlər tamaşaya qoyuldu. 30-cu illər A.d.a.m.d.t.-nin yetkinləşmə dövrü kimi səciyyələnir. Teatr "Həyat" (1937, M. İbrahimov), "Toy" (1939, S. Rəhman) pyeslərini, "Vaqif", "Xanlar" (1938, 1939, S. Vurğun), "Qaçaq Nəbi" (1940, S. Rüstəm) tarixi-qəhrəmanlıq əsərlərini tamaşaçılara təqdim etdi. Milli və klassik dünya dramaturgiyası nümunələrindən "Maqbet" (1936, U. Şekspir), "Məkr və məhəbbət" (1938, F. Şiller), "Od gəlini", "Aydın" (1939, 1940, C. Cabbarlı), "Müsbəti-Fəxrəddin" (1940, N. Vəzirov) və s. əsərlər müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyuldu. "Maqbet" (rej. A. Tuqanov, baş rollarda A.M. Şərifşad və M. Davudova) tamaşası uğurlu quruluşu və aktyor oyunu ilə fərqlənmiş, milli teatr sənətinin nailiyyəti kimi qiymətləndirilmişdi. Digər tamaşalardan "Vaqif" (rej. A. İsgəndərov; Vaqif – Ə. Ələkbərov), "Günahsız müqəssirlər" (rej. A. Rzayev; Kruçinina – M. Davudova, Şmaqa – İ. Hidayətşad, Neznamov – İ.

Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı.

Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı. Tamaşalardan səhnələr: 1 – "Almaz" (C. Cabbarlı); 2 – "Cavanşir" (M. Hüseyn); 3 – "Ölümlər" (C. Məmmədquluzadə); 4 – "Xəyyam" (H. Cavid); 5 – "Mahnı dağlarda qaldı" (İ. Əfəndiyev); 6 – "Özümüzü kəsən qılınc" (B. Vahabşad); 7 – "Hamlet" (U. Şekspir); 8 – "Mənim sevimli dəlim" (Elçin).

Dağıstanlı), “Cehizsiz qız” (rej. Ə. Şərifov; Larisa – F. Qədri) və s. tamaşalar bu illərdə A.d.a.m.d.t.-nin sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə qədəm qoyduğu göstərdi.

1940 illərdə teatrın rej. heyətində İ. Hidayətada, R. Darablı, R. Təhmasib, Y. Ulduz, Ə. Şərifov, A. İsgəndərov, M. Haşimov, Əliheydər Ələkbərov, Ə. Əliyev, S. Turabov, Ş. Bədəlbəyli və b. çalışırdı. Tamaşaların bədii tərtibatlarını R. Mustafayev, N. Fətullayev, İ. Axundov, Ə. Abbasov, B. Əfqanlı, K. Kazımzadə vermişlər. 30–40-cı illərdə teatrda Ə. Ələkbərov, A. Gəraybəyli, İ. Osmanlı, H. Qurbanova, Ə. Məmmədova, B. Şəkinskaya, S.İ. Tağızadə, A. Rzayev kimi istedadlı aktyorlar yetişmişdi. A.d.a.m.d.t., eyni zamanda şəxsiyyətə pərəstis dövrünün təqiblərinə də məruz qalmış və bu, teatra ağır zərbə vurmuşdu. H. Cavid, A.M. Şərifzadə, Ü. Rəcəb kimi görkəmli sənətkarlar məhv edilmiş, repertuarda müəyyən bir yeknəsəqlik meydana gəlmişdi. Bununla belə, A.d.a.m.d.t. realist və romantik ənənələrini davam etdirərək sonrakı illərdə bir sıra uğurlu tamaşalar hazırlamışdı.

1941–45 illər müharibəsi dövründə A.d.a.m.d.t.-ndə xalq mübarizəyə, qəhrəmanlığa ruhlandırıcı, vətənpərvərlik hissləri aşılacaq bir sıra əsər tamaşaya qoyuldu: “Bizim şəhərli oğlan” (1941, K. Simonov), “İntiqam” (1942, Z. Xəlil), “Aslan yatağı” (1942, M. Təhmasib), “Vəfa” (1943, R. Rza), “İntizar” (1944, M. Hüseyin, İ. Əfəndiyev), “Dumanlı Təbriz” (1945, M.S. Ordubadi) və s. Teatrın repertuarında klassik mövzuda əsərlərə də geniş yer verilirdi: “Kral Lir” (1941, U. Şekspir), “Fərhad və Şirin” (1941, S. Vurğun), “Eşq və intiqam” (1943, S.S. Axundov), C. Cabbarlının pyesləri və s. Müharibədən sonrakı illərdə teatrda müasir adamların həyatını, onların fədakar əməyini əks etdirən əsərlər mühüm yer tuturdu. Ölkənin həm siyasi, həm də mənəvi həyatına, o cümlədən incəsənətin inkişafına mənfi təsir göstərən şəxsiyyətə pərəstis dövrü konsepsiyaları, dramaturgiyada “konfliktsizlik” nəzəriyyəsinə meyil teatrın bir sıra tamaşalarının sənət baxımından zəif olmasına gətirib çıxarmışdı; bunlar eyni zamanda həm truppanın, həm də ayrı-ayrı aktyorların yaradıcılıq imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdı. Bununla belə, A.d.a.m.d.t. 1946–55 illərdə bir sıra yetkin, yüksək səviyyəli tamaşalar yaratmışdı: “On ikinci gecə”, “Otello”, “Qış nağılı” (1946, 1949, 1955,

U.Şekspir), “Şərqi səhəri” (1947, Ə. Məmmədhanlı), “Dərin köklər” (1948, A.D.Yusso, C. Qou), “Solğun çiçəklər” (1949, C. Cabbarlı), “Rəqs müəllimi”, “Sevilya ulduzu” (1949, 1953, Lope de Vega), “Ailə namusu” (1951, H. Muxtarov), “Mehmanxana sahibəsi” (1952, K. Qoldoni), “Türkiyədə” (1953, N. Hikmət), “Vassa Jeleznova” (1954, M. Qorki), “Atayevlər ailəsi” (1954, İ. Əfəndiyev), “Fərhad və Şirin” (1954, S. Vurğun) və s. “Şərqi səhəri” tamaşasına görə rej. A. İsgəndərov, aktyorlardan M.A. Əliyev, M. Davudova, S. Ruhulla, R. Əfqanlı, K. Ziya, İ. Dağıstanlı, rəssam N. Fətullayev 1948 ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşlər.

1955–60 illərdə teatrda klassik, eləcə də müasir əsərlər tamaşaya hazırlanmışdı: “Göz həkimi” (1955, İ.Səfərli), “Əliqulu evlənin”, “Yalan” (1960, 1965, S. Rəhman), “Alov” (1961, M. Hüseyin), “Kəndçi qızı”, “Közərən ocaqlar” (1962, 1967, M. İbrahimov), “Sən həmişə mənimləsən”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər” (1964, 1968, 1969, İ. Əfəndiyev), “Söz yarası” (1966, Q. Rəsulov), “Ölümlər” (1966, C. Məmmədquluzadə), “Sənsiz” (1967, Ş. Qurbanov), “İkinci səs” (1969, B. Vahabzadə) və s. Azərb., rus və xarici ölkə dramaturqlarının əsərlərindən “Şeyx Sənan” (1956, H. Cavid), “Cavanşir” (1957, M. Hüseyin), “Pəri-cadu” (1957, Ə. Haqverdiyev), “Vanya dayı” (1959, A. Çexov), “Mariya Tüdor” (1962, V. Hüqo), “Antoni və Kleopatra” (1964, U. Şekspir), “Orlean qızı” (1965, F. Şiller), “Canlı meyit” (1968, L.N. Tolstoy) və s. tamaşaya qoyulmuşdur. Teatr 1959 ildə Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında “Otello”, “Almaz”, “Fərhad və Şirin”, “İliç buxtası” tamaşaları ilə çıxış etmişdir. “Antoni və Kleopatra” tamaşasına görə rej. T. Kazımov, bəstəkar Q. Qarayev, rəssam T. Salahov, aktyorlardan H. Qurbanova və Ə. Zeynalov 1965 ildə M.F. Axundov adına resp. mükafatına layiq görülmüşlər.

70-ci illərdə A.d.a.m.d.t. repertuarında Azərb. dramaturgiyasına geniş yer vermiş, eyni zamanda xarici ölkə dramaturqlarının pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur: “Xəyyam” (1970, H. Cavid), “Nazirin xanımı” (1970, B. Nuşiq), “Mahnı dağlarda qaldı” (1970, İ. Əfəndiyev), “Yağışdan sonra” (1971, B. Vahabzadə), “Darıxma, ana” (1972, N. Dumbadze), “Sən yanmasan” (1972, N. Xəzri), “Ad-

sız ulduz” (1972, M. Sebastian), “Sevgi... sevgi...” (1973, E. Braginski, E. Ryazanov), “İnsan” (1974, S. Vurğun), “Fırtına” (1974, U. Şekspir), “Qılınc və qələm” (1976, M.S. Ordubadinin eyniadlı romanı əsasında), “Şəhərin yay günləri”, “Adamın adamı” (1977, 1979, Anar), “Dəli yığıncağı” (1977, C. Məmmədquluzadə) və s. “Mahnı dağlarda qaldı” tamaşasına görə rej. Ə. Ələkbərov, rəssam N. Fətullayev, aktyorlardan İ. Dağıstanlı, L. Bədərbəyli, A. Pənahova və H. Turabov 1972 ildə Azərb. SSR Dövlət mükafatına layiq görülmüşlər. 50–70-ci illərdə teatrda aktyorlardan SSRİ xalq artistləri H. Qurbanova, M. Davudova, İ. Dağıstanlı, Ə. Ələkbərov, İ. Osmanlı, Azərb. SSR xalq artistləri Ə. Ağayev, L. Bədərbəyli, S. Bəsirzadə, M. Vəlixanlı, A. Qurbanov, Ə. Qurbanov, M. Dadaşov, R. Əfqanlı, Ə. Zeynalov, K. Ziya, A. Gəraybəyli, N. Məlikova, H. Məmmədov, Ş. Məmmədova, M. Sadiqova, H. Salayev, M. Sənanı, Ə. Sultanov, H. Turabov, S. Hacıyeva, A. Cavadov, M. Şeyxzamanov, B. Şəkinskaya, Azərb. SSR əməkdar artistləri M. Avşarov, H. Qafqazlı, Ə. Əliyeva, Ə. Nağıyeva, M. Novruzova, A. Rzayev, M. Sadiqov, S. Saleh, F. Fətullayev, Q. Həqqi, rej.-lardan SSRİ xalq artistləri A. İsgəndərov, M. Məmmədov, Azərb. SSR xalq artistləri T. Kazımov, Ə. Şərifov, Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi Ə. Quliyev, rəssamlardan Azərb. SSR xalq artisti N. Fətullayev və b. fəaliyyət göstərmişlər.

80-ci illərin tamaşaları üçün mövzu rəngarəngliyi, maraqlı aktyor oyunu və rej. işi səciyyəvi olmuşdur: “Natəvan”, “Büllur sarayda”, “Bizim qərribə taleyimiz”, “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” (1981, 1983, 1988, 1989, İ. Əfəndiyev), “İblis” (1983, H.Cavid), “Fəryad” (1984, B. Vahabzadə), “Biganələr oteli” (1984, R. İbrahimbəyov), “Sizi deyib gəlmişəm”, “Təhminə və Zaur” (1985, Anar), “Od gəlini” (1986, C. Cabbarlı), “Kölgələrin oyunu” (1986, Y. Edlis), “Mənsiz dünya”, “Gecə döyülən qapılar” (1987, 1989, N. Xəzri), “Tufandan əvvəl” (1987, A. Süleymanov), “Kərgədan buynuzu” (1988, M. İbrahimbəyov), “Dəfn edilmiş ölümlər” (1988, J.P. Sarrtr), “Qadın faciəsi” (1988, F.Q. Lorka), “Qanlı Nigar” (1988, S. Şendil), “Gülüstanda qətl” (1989, C. Əlibəyov) və s. “Şəhərin yay günləri” tamaşasına görə yazıçı Anar, aktyorlardan S. Rzayev və Ş. Məmmədova 1980 ildə, “İblis” tamaşasına görə rej. M. Məmmədov, rəssamlar E. Məm-

mədov və N. Bəykişiyev, aktyorlardan M. Şeyxzamanov, S. İbrahimova, R. Məlikov, V. Fətullayeva, H. Xanizadə 1984 ildə Azərb. SSR Dövlət mükafatına layiq görülmüşlər.

70–80-ci illərdə teatrda aktyorlardan M. Dadaşov, Z. Əliyeva, M. Sadiqova, F. Poladov, S. İbrahimova, M. Avşarov, Z. Ağakişiyeva, H. Qurbanov, Ə. Əliyeva, H. Mehbaliyeva, İ. Əhmədov, M. Novruzova, S. Rzayev, V. Fətullayeva, H. Xanizadə, E. Haşımzadə, rej.-lardan M. Məmmədov, T. Kazımov, H. Atakişiyev, A. Kazımov, rəssam S. Haqverdiyeva və b. fəaliyyət göstərmişlər.

90-cı illərin sonlarından teatrda aktyorlardan S. Aslan, Ə. Qədirov (2003–06 illərdə teatrın direktoru), A. Quliyev, H. Məmmədov, M. Mirzəyev, Y. Nuriyev, H. Turabov (1987–2003 illərdə teatrın bədii rəhbəri və direktoru), K. Xudaverdiyev, E. Ağahüseynoğlu, E. Zeynalov, R. Əzimov, S. İbrahimova, H. İsmayılov, Ş. Yusifova, R. Məlikov, F. Mütəllibova, Z. Nərimanova, R. Novruzov, B. Cəfərova, A. Vəlixanlı, R. Dadaşov, B. Əsgərov, M. Sadiqov, İ. Əsgərov, Ş. Yusifova, M. Hacıbəyov, rej.-lardan L. Məmmədbəyov, M. Fərzəlibəyov, A. Kazımov, A. Nemətov, B. Osmanov, rəssamlardan E. Məmmədov (baş rəssam) və b. fəaliyyət göstərmişlər. 1991–2006 illərdə teatrda “Tənha iyde ağacı”, “Dəlillər və ağıllılar”, “Hökmdar və qızı” (İ. Əfəndiyev), “Hara gedir bu dünya”, “Özümüzü kəsən qılınc”, “Dar ağacı”, “Rəqabət” (B. Vahabzadə), “Dişi canavar” (F.Q. Lorka), “Qarağac altında məhəbbət” (Y. O’Nil), “Ah, Paris... Paris!”, “Mənim sevimli dəlim”, “Mənim ərim dəlidir”, “Poçt şöbəsində xəyal”, “Qatil” (Elçin), “Pompeyin Qafqaza yürüşü” (N. Həsənzadə), “Şah Edip” (Sofokl), “Burula xatun” (N. Xəzri), “Bu dünyanın adamları” (Hidayət), “Kral Lir”, “Hamlet” (U. Şekspir), “Fərhad və Şirin” (S. Vurğun), “Ədirnə fəthi” (C. Cabbarlı), “Eşq və intiqam” (S.S. Axundov), “Məsənət” (Ə. Əmirli) və s. tamaşalar oynanıldı.

2006–10 illərdə “Dirilən adam” (Mir Cəlalın, eyniadlı romanının motivləri əsasında), “İkinci səs” (B. Vahabzadə), “Kaş araba aşmayaydı” (O. İoseliani), “Misir gecələri” (M.S. Ordubadinin “Sevgililər”, N. Hikmətin “Yusif və Züleyxa”, U. Şekspirin “Antoni və Kleopatra” əsərlərindən istifadə olunmuşdur), “Füzuli və Əsmər” (M. Seyidzadə), “Alın yazısı” (T. Minullin), “Məsənət”, “Varlı

qadın” (Ə. Əmirli), “Arılar arasında” (Elçin), “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” (M.F. Axundzadə), “Dəlillər və ağıllılar” (İ. Əfəndiyev), “Şeyda” (H. Cavid), “Qatil” (Elçin), “Ölümləri qəbiristanlıqda basdırın” (İ. Şıxlı), “Tələ” (A. Kristi) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. 1989 ildə teatrın nəzdində “Yuğ” studiyası yaradılmış və 1992 ildə o, dövlət teatrı statusu almışdır.

A.d.a.m.d.t. 1922–33 illərdə D. Bünyadzadə ad. Türk Dövlət Bədaiye Teatrı, 1933–91 illərdə M. Əzizbəyov ad. Azərb. Dövlət Akademik Dram Teatrı adlanmışdır. 1992 ildən teatr indiki adını daşıyır. 1949 ildə teatrın 75 illik, 1974 ildə isə 100 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilmişdir. Teatr 1990-cı ildən sonra Türkiyədə, Almaniyada, Rusiyada qastrol səfərlərində olmuş, bir sıra beynəlxalq teatr festivallarında iştirak etmişdir.

Əd.: Azərbaycan Türk teatrının müxtəssər tarixçəsi. 1873–1923. B., 1923; Cahangirov İ. Azərbaycan Dövlət Bədaiye Teatrı. B., 1932; Cəfərov C. Azərbaycan teatri 1873–1973. B., 1974; Алиева А. Азербайджанский театр за 100 лет. Б., 1974; Cəfərov C., Babayev A. Şərəfli yol. B., 1974; Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. h. 1-2. B., 1975, 1983; Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrın tarixi və inkişaf mərhələləri. B., 2002.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AKADEMİK OPERA VƏ BALET TEATRİ – resp.-nin ən böyük musiqili teatri. Bakıdadır. Azərb. milli opera sənətinin tarixi Ü. Hacıbəylinin 1908 il yanvarın 12-də tamaşaya qoyulmuş “Leyli və Məcnun” operasından başlanır. 20 əsrin əvvəllərində Ü. Hacıbəylinin “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşud banu” (1911), “Əsli və Kərəm” (1912), Z. Hacıbəyovun “Aşiq Qərib” (1916), M. Maqomayevin “Şah İsmayıl” (1919) operaları tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşaların hazırlanmasında bəstəkarlardan Ü. Hacıbəyli, Z. Hacıbəyov, M. Maqomayev, rej. H.Ərəblinski, aktyor-müğənnilərdən H. Sarabski, H. Terequlov, Ə. Ağdamski, M.A. Əliyev, tarzən Q. Pirimovun böyük əməyi olmuşdur.

Azərb. Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıda teatr truppalarının yenidən təşkil olunmasına şərait yarandı. Dövlət teatrının (1918) açılışı və fəaliyyəti mədəni həyatın ən parlaq səhifələrindəndi. Teatrın binasında opera, musiqili teatr tamaşaları da göstərilirdi. Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan” (1919) xoreoqrafik əsəri və M. Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası məhz bu dövrdə tamaşaya qoyul-

muşdur. Azərb.-da Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Xalq Komissarları Sovetinin 1 iyul 1920 il tarixli qərarı ilə Birləşmiş Dövlət Teatrı yaradıldı. 1924 ildə opera truppası bu teatrdan ayrılaraq müstəqil opera və balet teatri (Azərb. və rus bölmələri ilə) oldu. Teatrda milli əsərlərlə yanaşı, “Qartal qiyamı” (1928, A. Paşsenko), “Şimal küləyi” (1931, L. Knipper), “Sakit Don” (1936, İ. Dzerjinski), “Potyomkin” zirehli gəmisini” (1939, O. Çişko) və s. operalar tamaşaya qoyuldu. Repertuarda klassik operalara da geniş yer verilirdi: “Qaratoxma qadın”, “Mazepa” (P. Çaykovski), “Sevilya bərbəri” (C. Rossini), “Toska (C. Puççini), “Demon” (A. Rubinsteyn), “Karmen” (J. Bize), “Lakme” (L. Delib), “Boris Qodunov” (M. Musorqski), “Su pərisi” (A. Darqomijski), “Tangeyzer” (R. Vaqner), “Aida”, “Trubadur”, “Traviata” (C. Verdi), “Knyaz İqor” (A. Borodin), “Qar qız”, “Çar gəlini” (N. Rimski-Korsakov) və s. Bu dövrdə teatrda müğənnilərdən V. Nikolski, N. Zubarev, P. Karpova, E. Starostina, dirijorlardan A. Pavlov-Arbenin, A. Pzovski, S. Stolerman, B. Gess, M. Maqomayev, rej.-lardan A. Varlamov, N. Boqolyubov və b. fəaliyyət göstərirdilər. Müxtəlif illərdə teatrın səhnəsində görkəmli rus opera müğənnilərindən L. Sobinov, Q. Piroqov, A. Nejdanova, V. Barsova və b.-nin iştirakı ilə qastrol tamaşaları verilmişdir.

Teatrın repertuarı ənənəvi klassik opera formasında yazılmış “Şahsənəm” (1927, R. Qlier), “Nərgiz” (1935, M. Maqomayev) və Azərb. klassik musiqisinin şah əsəri olan “Koroğlu” (1937, Ü. Hacıbəyli; SSRİ Dövlət mükafatı, 1941) operaları ilə zənginləşdi. “Koroğlu” Azərb. opera sənətinin inkişafında müstəsna rol oynadı. 1938 ildə teatrın opera truppası Moskvada Azərb. incəsənəti dekadasında “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “Nərgiz”, “Şahsənəm” tamaşaları ilə müvəffəqiyyətlə çıxış etdi. 30–40-cı illərdə teatrda görkəmli müğənnilərdən *Bülbül*, Ş. Məmmədova, F. Muxtarova, H. Sarabski, eləcə də İ. Ağalov, M. Babayeva, M. Bağırov, S. Bağırova, A. Bünyadzadə, S. Qacar, S. Quliyeva, A.A. Drozdov, Ə. və Q. Zülalov qardaşları, Q. İsgəndərov, C. İsgəndərova, K.L. Knijnikov, B. Mustafayev, V.A. Nikolski, Y. Rzayev, H. Rzayeva, Ə. Sadiqov, L. Təhmasib, H. Hacıbababəyov, Ş. Hüseyinov, tarzənlər X. Məlikov, B. Mənsurov, Q. Pirimov, dirijorlardan Ə. Bədəlbəyli, Ni-

yazi, Ə. Həsənov, rej.-lardan S. Dadaşov, A. İsgəndərov, İ. Hidayətəzadə və b. fəaliyyət göstərirdilər.

Teatrın nəzdində balet studiyası təşkil edildi, 1933 ildə isə xoreografiya məktəbi yaradıldı. Bu dövrdə teatrda "Sonalar gölü" (P. Çaykovski), "Don Kixot" (L. Minkus), "Baxçasaray fontanı" (B. Asafyev), "Esmeralda" (S. Puni), "Qırmızı lələ" (R. Qlier) və s. baletlər tamaşaya qoyuldu. Balet truppasında V. Nejdənov, R. Potapova, O. Pokrovska, V. Vronski və b. işləyirdilər. 40-cı illərdə balet truppası Q. Almaszadə, İ. Mixayliçenko, L. Vəkilova, K. Bataşov, Ə. Almaszadə, S. Mirəliyeva kimi istedadlı balerina və rəqqaslarla təmsil olunurdu. 1940 ildə ilk milli Azərb. baleti – "Qız qalası" (Ə. Bədəlbəyli) tamaşaya qoyuldu. 1941–45 illər müharibəsi dövründə teatrın səhnəsində xalqın faşizmə qarşı mübarizəsindən bəhs edən əsərlərə geniş yer verilirdi: "Xalq qəzəbi" (1941, Ə. Bədəlbəyli və B. Zeydman), "Vətən və cəbhə" (1942, Ü. Hacıbəyli), "Vətən" (1945, Q. Qarayev və C. Hacıyev; SSRİ Dövlət mükafatı, 1946) və s. Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə teatrda "Xosrov və Şirin" (1942, Niyazi), "Nizami" (1948, Ə. Bədəlbəyli) operaları tamaşaya qoyuldu. 50-ci illərdə sovet balet sənətinin qiymətli nümunələrindən olan "Gülşən" (1950, S. Hacıbəyov; SSRİ Dövlət mükafatı, 1952), "Yeddi gözəl" (1952, Q. Qarayev) baletlərinin tamaşaları mühüm hadisəyə çevrildi. Bu illərdə R. Axundova, Y. Kuznetsov, A. Urvantsev, M. Məmmədov və b. istedadlı solistlər səhnəyə gəldilər. Həmin dövr

də teatrın repertuarı Azərb. opera sənətinin nailiyyəti olan "Sevil" (1953, F. Əmirov), həmçinin "Azad" (1957, C. Cahangirov) operaları ilə zənginləşdi. 1959 ildə teatr Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında "Koroğlu" və "Sevil" operalarını, "Qız qalası", "Yeddi gözəl" və "Gülşən" baletlərini (Böyük Teatrın səhnəsində) göstərdi. 60-cı illərdə teatrda janr və üslub etibarilə müxtəlif xarakterli əsərlər tamaşaya qoyuldu: "Vaqif" (1960, R. Mustafayev), "Bahadır və Sona" (1961, S. Ələsgərov), "Tülkü və Alabaş" (1963, İ. Məmmədov), "Ölülər" (1963, V. Adıgözəlov), "Məhəbbət şərbəti" (1965, Q. Donisetti), "Qurd və yeddi çəpiş" (1967, M. Koval), "Monastırda nişanlanma" (1969, S. Prokofyev) operaları, "Qaraca qız" (1965, Ə. Abbasov), "Xəzər balladası" (1968, T. Bakıxanov), "Şur" (1968, F. Əmirov), "Leyli və Məcnun" (1969, Q. Qarayev), "Qobustan kölgələri" (1969, F. Qarayev) baletləri və s. Balet sənətinin incilərindən olan "İldırımli yollarla" (1961, Q. Qarayev; Lenin mükafatı, 1967) və "Məhəbbət əfsanəsi" (1962, A. Məlikov) əsərlərinin tamaşaya qoyulması Azərb. balet sənətinin inkişafında mühüm rol oynadı. 50–60-cı illərdə teatrın səhnəsində müğənnilərdən R. Atakişiyev, E. Axundova, M. Bədirov, Ə. Əliyev, H. Əliyev, F. Əhmədova, İ. Karasyova, K. Məmmədov, F. Mehdiyev, R. Muradova, F. Muradova, F. Mustafayev və b., balet artistlərindən R. Axundova, Ç. Babayeva, L. Vəkilova, M. Məmmədov, V. Pletnyov, T. Şirəliyeva və b. çıxış etmişlər. 70-ci illərdə teatrda

"Qırmızı papaq" (1970, M. Rauxverger), "Nikbin faciə" (1971, A. Xolminov), "Söyüdlər ağlamaz" (1971, Ə. Bədəlbəyli; yeni quruluşda – 1975), "Aygün" (1973, Z. Bağirov), "Gəlin qayası" (1974, Ş. Axundova), "Koroğlu" (1975; yeni quruluşda), "Aldanmış ulduzlar" (1977, M. Quliyev), "Xanəndənin taleyi" (1978, C. Cahangirov) operaları, "Kaleydoskop" (1971, F. Qarayev), "Zoluşka" (1972, S. Prokofyev), "Çitra" (1972, Niyazi; beynəlxalq C. Nehru mükafatı, 1974), "Nəsimi dastanı" xoreografik poeması (1973, F. Əmirov; Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1974), "Don Kixot" (1973, L. Minkus), "İldırımli yollarla" (1974; yeni quruluşda), "Min bir gecə" (1979, F. Əmirov; SSRİ Dövlət mükafatı, 1980) baletləri tamaşaya qoyulmuşdur. Azərb. operalarından "Leyli və Məcnun", "Şah İsmayıl", "Koroğlu" teatrın daimi repertuarındadır.

80–90-cı illərdə teatrda bir sıra yeni əsərlər – "Humay" (1981, N. Məmmədov), "Babək" (1986, A. Əlizadə), "Nizami" (1991, F. Əmirov) baletləri, "Çəkməli pişik", "Zoluşka", (1986, 1991, L. Vaynşteyn), "Van Qoq" (1991, N. Kodallı), "Solğun çiçəklər" (1996, S. Ələsgərov) operaları tamaşaya qoyulmuş, "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib" operalarının tamaşaları bərpa edilmişdir.

1990-cı illərdə teatrın opera truppasında müğənnilərdən Z. Xanlarova, A. Babayev, X. Qasımova, Q. Quliyeva, C. Əkbərov, S. İsmayılova, B. Mirzəyev, İ. Karasyova, A. Kərimov, R. Kərimova, A. Məlikov, V. Məlikov, V. Paşayeva və b. fəaliyyət göstərmişlər. Bu dövrdə teatrın baş dirijoru K. Əliverdibəyov (1988–95 illərdə), baş baletmeysteri R. Axundova (1990 ildən), baş xormeysteri B. Vəkilova (1989 ildən), baş rəssamı Ə. Fətəliyev olmuşdur (1957 ildən). Müxtəlif illərdə dirijorlardan Niyazi, K. və R. Abdullayev qardaşları, Ə. Bədəlbəyli, Ə. Həsənov, müğənnilərdən R. Behbudov, F. Qasımova, F. Əhmədova, L. İmanov, M. Maqomayev, R. Atakişiyev, M. Bədirov, A. Əlixanova, F. Mehdiyev, V. Sitnikov, Ə. Haqverdiyev, İ. Cəfərov və b. çıxış etmiş, balet artistlərindən K. Bataşov, T. Şirəliyeva, əməkdar artistlərdən Y. Aq-ladze, O. Arifulina, V. Axundov, M. Əliyeva, R. Zeynalov, T. Məmmədov, İ. Nizaməddinova, Q. Poladxanov, L. Poladxanova, G. Utkin və b., baletmeysterlərdən Q. Almaszadə, N. Nəzirova, xormeyster N. Məlikov, rej.-lardan M. Ə. Məmmədov, İ. Hidayətəzadə, S. Dadaşov,

Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı.

Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı. Opera və baletlərdən səhnələr: 1 – "Məhəbbət əfsanəsi" (A. Məlikov); 2 – "Sevil" (F. Əmirov); 3 – "Koroğlu" (Ü. Hacıbəyli); 4 – "Aşıq Qərib" (Z. Hacıbəyli); 5 – "Toska" (C. Puççini); 6 – "Yeddi gözəl" (Q. Qarayev); 7 – "Min bir gecə" (F. Əmirov).

F. Səfərov, Ə. Usubov və b. fəaliyyət göstərmişlər.

Teatrda “Don Kixot”, “Leyli və Məcnun” (2000, 2001, Q. Qarayev), “Qafqaza səyahət” (2003, A. A. Əlizadə), “Rast” (2004, Niyazi), “Eşq və ölüm” (2005, P. Bülbüloğlu), “Yeddi gözəl” (2008, yeni quruluşda Q. Qarayev) baletləri, “Natəvan” (2003, V. Adıgözəlov), “O olmasın, bu olsun” (2006, Ü. Hacıbəyli), “Ümid valsı” (2008, A. Əlizadə), “Xeyir və Şər” (2008, T. Bakıxanov), “İntizar”, “Qarabağnamə” (2009, F. Əlizadə) operaları, uşaqlar üçün “Cırtıdan” (N. Əliverdiyev) operası, “Düyməcik” (2009, İ. Ştraus) baleti və s. tamaşaya qoşulmuşdur.

Teatrın truppasında A. Zeynalov, Q. Kərimova, N. Teymurova, M. İbrahimov, A. Bayramova, Ş. Quliyev, G. Məmmədova, G. İsmayılova, G. Əliyeva, F. Hacıyeva, Ə. Poladov, Z. İsmayılova, Ə. Əsədov, H. Enami, Ə. Abdullayev, S. Cəfərov, S. Əliyev, İ. Babayeva, T. Bayramov və b. fəaliyyət göstərirlər. Teatrın balet truppası 1969 ildə Parisdə keçirilən 7-ci Beynəlxalq rəqs festivalında iştirak etmişdir. Teatrın opera truppası İranda (1941, 1942), balet truppası Hindistan, Nepal (1974), Fransa (1974–75), Mərakeş (1982) və s. xarici ölkələrdə qastrola olmuşdur.

1928 ildə teatra M.F. Axundzadənin adı verilmişdir (1992 ilədək). 1959 ildən Akademik Opera və Balet Teatrı adlanır. Teatrın binası 1985 il aprel ayında terrorçu qüvvələr tərəfindən törədilmiş yanğından sonra yenidən bərpa olunmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti.

Əd. Мамедова Ш. Пути развития азербайджанского музыкального театра. М., 1931; Dadaşov S., M.F. Axundov adına Lenin ordenli Azərbaycan Opera və Balet Teatrının əlli illiyi. B., 1958; Бадалбейли А., Касимов К., Азербайджанский Государственный орден Ленина театр оперы и балета им. М.Ф.Ахундова. М., 1959; Насібəуов Ü. “Leyli və Məcnun”-dan “Koroğlu”ya qədər. Əsərləri, c. 2. B., 1965; Сарабский А. Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра. Б., 1968; Касимова С. Оперное творчество композиторов Советского Азербайджана, ч. 1–2. Б., 1973, 1986; Сəфəров С. Azərbaycan teatri. 1873–1973. B., 1974; Мəммəдлі Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi, 2 hissədə (1850–1920, 1920–1930). B., 1975, 1983; Кəримов İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. B., 2002.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ (ADAU) – kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri hazırlayan ali məktəb. Gəncədədir. 1929 ildə Azərb. Polixexnik İn-tunun k.t. fakültəsi əsasında Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tu yaradılmış, Azərb. Kənd Təsərrüfatı Akademiyası (1991), Azərbaycan Dövlət Aqrar Un-ti (2009) adlandırılmışdır. İlk illərdə un-tədə alimlərdən V.P. Smirnov-Loginov, İ.V.Fiqurovski, A.A.Qrossheym, S.V.Krainski və b. çalışmışlar. 4 fakültəsi (aqronomluq və texnologiya; zoobaytarlıq və əmtəəşünaslıq; aqrar mühəndislik; aqrar iqtisadiyyat və menecment), 32 kafedrası, 4 problem laboratoriyası var. AMEA-nın akad.-ləri F. Ə. Məlikov, H. Ə. Əliyev, İ.K. Abdullayev, İ.D. Mustafayev, V.X. Tutayev, M.H. Abutalıbov, M.Ə. Musayev, Ə.M.

Quliyev, C.M. Hüseynov, M.İ. Cəfərov, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanları B.M. Bağırova, Ş.M. Həsənova və b. un-tin yetirmələridir. ADAU-da 444 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 29 e.d., prof., 249 e. namizədi, dosent çalışır (2007/08). Bakalavr və magistr pillələri üzrə əyani və qiyabi şöbələrdə mütəxəssis hazırlanır, aspirantura və doktorantura, dissertasiya müdafiəsi şurası fəaliyyət göstərir. ADAU-nun zəngin maddi-texniki bazası, muzeyi, əsaslı kitabxanası, redaksiya-nəşriyyat şöbəsi, mətbəəsi, təmir emalatxanası, pomologiya bağı, tədris-təcrübə tarlası və s. var. ADAU-nun “Elmi əsərlər”i və “Kadr uğrunda” qəzeti nəşr olunur. 2001 ildə Fransanın ən nüfuzlu Sənayeyə Yardım Assosiasiyasının Qızıl medalına layiq görülmüşdür.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBİYƏSİ İNSTİTUTU – bax Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBİYƏSİ VƏ İDMAN AKADEMİYASI (ADBTİA) – bədən tərbiyəsi müəllimi və məşqçi-müəllim hazırlayan ali məktəb. 1930 ildə Bakıda Zaqafqaziya Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tu təsis edilmiş, 1936 ildən Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tu adlandırılmışdır. 1999 ildə Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasına çevrilmişdir. Akademiyanın 2 fakültəsi (idman oyun növləri, idman təkmübarizliyi), 19 kafedrası, 1 şöbəsi, ixtisasartırma və yenidən-hazırlanma kursları, kitabxanası (200 min nüsxədən çox kitab fondu), 1500 tamaşaçı tutan stadionu, üzgüçülük hovuzu, boks, basketbol, voleybol, güləş, gimnastika, ağırlıqaldırma, Şərq döyüş növləri zalları, tələbə elmi cəmiyyəti, elmi tədqiqat laboratoriyası var. ADBTİA-da 3500-dən artıq tələbə təhsil alır, 250 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 2 e.d., 14 prof., 74 e. namizədi, 55 dosent çalışır. Müəllimlərdən 27-si resp.-nin əməkdar məşqçisi, 7-si əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi, 56-sı idman ustası, 3-ü fəxri idman ustasıdır (2008/09). Tələbələr arasında Olimpiya, dünya və Avropa çempionları və mükafatçıları var.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT CAZ ORKESTRİ – 1941 ildə Bakıda yaradılmışdır; ilk bədii rəhbəri Niyazi, musiqi rəhbəri T. Quliyev idi. Azərb. estrada musiqisinin inkişafında orkestrin mühüm xidmətləri olmuşdur. Saksofonçu P. Rüstəmbəyov, müğənnilərdən A. Bünyadzadə,

D. Bağırbəyova, Y. Devis orkestrin ilk ifaçı və solistləri idi. Orkestr üçün musiqi əsərlərini T. Quliyev, H. Neymətov, R. Hacıyev, Niyazi bəstələmişlər. 1943 ildə orkestr İranda qastrol səfərində olmuşdur; 1944 ildən fəaliyyəti dayandırılmışdır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DƏNİZ AKADEMİYASI – gəmiçilik, gəmiqayırma və gəmi təmiri, gəmiqayırma və dəniz texnikası və s. ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlayan ali təhsil müəssisəsi. Bakıdadır. Azərb.-da dənizçilik peşəsi üzrə kadr hazırlamaq üçün 1881 ilin noyabrında Bakıda dənizçilik sinifləri açılmışdı. Həmin vaxtdan başlayaraq hər il 25–30 tələbə gəmi sürücüsü və 15–18 tələbə skiper ixtisası üzrə dənizçilik siniflərini bitirirdi. 1896 ildə dənizçilik sinifləri nəzdində mexanika kursları açılmış, 1902 ildə həmin siniflərin əsasında 3 illik Bakı Uzaq Səfərlər Məktəbi yaradılmışdı. 1924 ildə Bakı Su Nəqliyyatı Texnikumu Bakı Su Yolları Texnikumu (BSYT) adlandırılaraq Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tabeliyinə verilmişdi. BSYT 1930 ildə Bakı Dənizçilik Texnikumuna, 1944 ildə isə Bakı Dəniz Yolları Məktəbinə (BDYM) çevrilmişdi. 1996 ildə BDYM-in bazasında Azərb. Dövlət Dəniz Akademiyası yaradılmışdır. 1 fakültəsi (dəniz texnikası və gəmiçilik), 11 kafedrası, 4 elmi tədqiqat laboratoriyası, kitabxanası var. 12 ixtisas üzrə kadr hazırlanır. Akademiyanın əyani və qiyabi şöbələrində 564 tələbə təhsil alır (2008/09). 85 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 9 e.d., prof., 26 e. namizədi, dosent çalışır. Akademiyanın nəzdində sırayı heyət üçün mütəxəssis hazırlayan Dənizçilik məktəbi fəaliyyət göstərir. “Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının elmi əsərləri” jurnalı (2003 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT ESTRADA ORKESTRİ – 1956 ildə Bakıda yaradılmışdır. Azərb. estrada musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Repertuarında Azərb. bəstəkarlarının əsərləri, xalq mahnı və rəqsləri ilə yanaşı müxtəlif xalqların musiqisi və caz kompozisiyaları geniş yer tutmuşdur. Musiqiçilərdən K. Manafli, K. Qasımov, R. Seyidzadə, Ş. İbrahimov, T. Şabanov, L. Lubenski, İ. Hüseynov, müğənnilərdən L. İmanov, M. Babayev, E. Rəhimova, O. Ağayev, N. Şeyxova, “Qaya” kvartetinin üzvləri T. Mirzəyev, A. Hacıyev, R. Babayev, L. Yelisavetski, Y. Devis, N. Andreyeva, Z. Nurullayev, S. Həsənova, rəqqas K. Dadaşov müxtə-

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası.

lif vaxtlarda kollektivin heyətində çıxış etmişlər. R. Hacıyev (1957–66, qısa fasilə ilə), R. Behbudov (1958), H. Xanməmmədov (1966–68), A. Kalvarski (1968–71), Ə. Əzizov (1971–72) orkestrin bədii rəhbəri olmuşlar. Orkestr “Azərbaycanfilm”in istehsal etdiyi “Əhməd haradadır”, “Bizim küçə”, “Uzaq sahillərdə” və s. filmlərdə musiqili epizodlara çəkilmişdir; bir sıra ölkələrdə qastrol səfərində olmuşdur. 1974 ildə fəaliyyətini dayandırmışdır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT FİLARMONİYASI, M. Maqomayev ad. – resp.-nin aparıcı konsert təşkilatı. 1936 ildə Bakıda təşkil edilmişdir. 1937 ildən

M. Maqomayevin ad. daşıyır. A.D.F. nəzdində Ü. Hacıbəyli ad. Azərb. Dövlət Simfonik orkestri, F. Əmirov ad. Azərb. Dövlət Mahnı və Rəqs ansambli, Azərb. Dövlət Xor kapellasi, Azərb. Dövlət Rəqs ansambli, Q. Qarayev ad. Azərb. Dövlət Kamera Orkestri, Azərb. Dövlət Simli Kvarteti, Azərb. Dövlət Fortepiano Triosu fəaliyyət göstərir. Burada Azərb.-in və xarici ölkələrin tanınmış orkestr və ansamblları, solistləri, musiqiçiləri və müğənniləri çıxış edir, beynəlxalq müsabiqə və festivallar keçirilir. A.D.F.-nin yaradıcı kollektivləri, solistləri resp.-nin şəhər və rayonlarında, xarici ölkələrdə konsertlərlə çıxış edirlər.

Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT FİLM FONDU – 1994 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Fondada 64352 saxlanma vahidi vardır (2010). Burada Azərb.-da istehsal olunmuş bədii, sənədli, elmi-kütləvi və animasiya filmləri, səssiz filmlərin ilkin materialları, müxtəlif illərin kino çəkiliş texnikası, həmçinin keçmiş SSRİ respublikaları və digər ölkə kinostudiyalarının istehsal etdiyi filmlər də saxlanılır. Fond görkəmli kino xadimlərinin yubileylərini, xatirə gecələrini keçirir, müxtəlif fotosərgilər təşkil edir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT FORTEPIANO TRİOSU – 2002 ildə yaradılmışdır. Repertuarına Azərb. və xarici ölkə bəstəkarlarının klassik və müasir əsərləri daxildir. Trio Almanyanın Mayns şəhərində (2003) və Rusiyada (2005) keçirilmiş Azərb. mədəniyyəti günlərində, İstanbulda Camal Rəşid Rey konsert salonunda (2004) çıxış etmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT GƏNC TAMAŞAÇILAR TEATRİ – 1928 ildə Bakı Uşaq Teatrı adı ilə yaradılmışdır. Rus (1928; 2010 ildə fəaliyyəti dayandırılmışdır) və Azərb. (1929) bölmələri var. 1936 ildən A.D.G.T.T. adlandırılmışdır (1936–90 illərdə M.Qorkinin adını daşımışdır). Teatrın özəyini Bakı dənizçilər klubu nəzdindəki dram dərnəyi təşkil etmişdir. A. Qurbanov (həmçinin rej.), M. Həşimov, Y. Dadaşov, M. Dadaşov, C. İsgəndərova, A.V. Sazonova, K. Həsənov, Z. Abbasova, M. Abdullayeva, S. Balayev, A. Əzimzadə, Z. Əliyeva, Q. Kornelli (həmçinin rus bölməsinin rej.)

teatrın ilk aktyorlarından. Əvvəllər teatrın səhnəsində, əsasən, tərcümə əsərləri oynanırdı (“Vur-qur”, Q. Kornelli və R. Beqak; “Ağ vadi”, A. Yan və s.). 1932 ildən teatrın repertuarına Azərb. müəlliflərinin əsərləri daxil edildi (“Sürət”, Ə. Atayev; “Qaralar ölkəsində”, Z. Nemətov; “Xasay”, A. Şaiq). 30-cu illərdə teatr repertuarını zənginləşdirərək müxtəlif mövzulu pyeslərin tamaşasını hazırlamışdır: “Zoran təbib” (J.B. Molyer), “Qılgılımdan” (Ş. Dadiani), “Cəbbəxana” (Q. Musayev), “Eloğlu” (A. Şaiq), “Partizan Məmməd” (A. İsgəndərov və S. Rəhman), “Babək” (Ə. Yusifov), “Seyran” (Ə. Atayev və Ə. Əhmədov), “Müfəttiş” (N.V. Qoqol), rus bölməsində “Gimnazistlər” (K. Trenyov), “Qırmızıpapaq” (Y. Şvarts), “Meşşanlar” (M. Qorki), “Məkr və məhəbbət” (F. Şiller), “Skapenin kələkləri” (J.B. Molyer), “Tənha yelkən ağarı” (V. Kattayev) və s.

1941–45 illər müharibəsi dövründə teatrda “Seyran”, “Eloğlu” kimi qəhrəmanlıq tamaşaları ilə yanaşı, “Çətin dərrə”, “Qayğı” (S.S. Axundov), “Tərlan” (C. Məmmədov və M. Miriyev), “Vətən”, “Ana” (A. Şaiq), “Aydın” (C. Cabbarlı), “Hacı Qənbər” (N. Vəzirov), “Məlikməmməd” (Ə. Abbasov), rus bölməsində “Sevimli qız” (S. Danilin və E. Raymond), “Partizan Kostya” (K. Filipov), “Sənin evin” (V.A. Lyubimova), “Təpə üzərində ev” (V. Kaverin) kimi əsərlər oynanılmışdır.

Müharibədən sonrakı illərdə teatrın

kollektivi Azərb. dramaturqlarının əsərlərini – “Yaşar” (C. Cabbarlı), “Fitnə”, “Qaraca qız” (A. Şaiq; Nizaminin “Yeddi gözəl” poeması və S.S. Axundovun eyniadlı əsəri üzrə), “Son məktub” (R. İsmayılov), “Əlvida, Hindistan” (Q. Rəsulov), “Ayrılan yollar” (C. Məcnunbəyov), həmçinin Qərbi Avropa klassiklərinin komediyalarını (“İki ağanın bir nöqəri”, K. Qoldoni; “İki veronali”, U. Şekspir), rus bölməsi “Öz adamımızdır, düzəlişərik” (A.N. Ostrovski), “Meşə gölü ətrafında” (S. Solodar), “Şən yuxu”, “Sombbrero” (S. Mixalkov), “Polad necə bərkidi” (N. Ostrovskinin əsəri üzrə), “Kamal attestatı” (L.İ. Geraskina) və s. əsərləri tamaşaya hazırlamışdır.

1960–70-ci illərdə teatr bir sıra maraqlı əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Bir çox tamaşalar kompozisiya bitkinliyi, ideyalılığı, maraqlı rej. işi və aktyor oyunu ilə fərqlənmişdir: “Komsomol poeması” (İ. Coşğun; S. Vurğunun eyniadlı poeması üzrə), “Dan ulduzu” (C. Məmmədov), “Dovşanın ad günü” (X. Əlibəyli), “Rübailər aləmində” (M. Təhməsim), “Ovod” (E. Voyniçin eyniadlı əsəri üzrə), “Keçən ilin son gecəsi” (Anar), “Mənim nəğməkar bibim” (Ə. Əylisli), “Söhrab və Rüstəm” (İ. Coşğun; Firdövsinin “Şahnamə” əsəri üzrə), “Aycan” (X. Əlibəyli), “Sınaq pillələri” (R. Heydər), “Hacı Qənbər” (N. Vəzirov), rus bölməsində “İnqilab naminə” (M. Şatrov), “Romeo və Cülyetta” (U. Şekspir), “Balaca və damda yaşayan Karlson” (A. Lindqren), “Üç müşketyor” (A. Dümanın əsəri üzrə), “Sərbəst mövzuda inşa” (A. Çxeidze), “Bumbaraş” (E. Mitko və B. Mixaylov), “Pin və Qvin” (K. Meşkov), “Kral I Matiuş” (Y. Korçak), “Nadan övlad” (D.İ. Fonvizin) və s.

80-ci illərdə “Gəl qohum olaq” (İ. Məlikzadə), “Pillələr” (Ə. Kərim), “Danabaş kəndinin məktəbi” (C. Məmməd-quluzadə), “Fudzi dağında qonaqlıq” (Ç. Aytmatov), “Sabah çoxdan başlanıb” (R. Əlizadə), “Qonşu qonşu olsa...” (R. Əfəndiyev), “Ərizə” (Ə. Əmirli), rus bölməsində “Bahalı oğlan”, “Lovğa dovşan” (S. Mixalkov), “Öz kefinə gəzən pişik” (R. Kiplinq), “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” (M.F. Axundzadə), “Yelkən üzərində külək nəğmələri” (K. Qotsi) və s., 90-cı illərdə “Yazığam, sevmə məni” (Ə. Əylisli), “Şəhidlər” (B. Vahabzadə), “Qarışqa şılmaq atdı...” (Q. İlkin), “Məşuqələr”, “Məhəbbət, şeytan və lambada” (M. Haqverdiyev), “Toxmaq Əhməd” (R. İçərişəhərli), “Unut-

Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı. Tamaşalardan səhnələr: 1 – “Ovod” (E. Voyniç); 2 – “Hacı Qənbər” (N. Vəzirov); 3 – “Tamahkar” (S. S. Axundov); 4 – “Xeyir və şər” (N. Gəncəvi); 5 – “Dələduz” (N. Vəzirov); 6 – “Ana qaz” (R. Rza).

Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı.

mağa kimsə yox” (K. Abdullayev), rus bölməsində “Blez” (K. Manye), “Bir dəfə Braziliyada” (M.K. Maşadu), “Ağcaqız və yeddi cırdan” (L. Ustinov, O. Tabakov) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrda rej.-lar A.S. Varşavski, A. Kazımov, Z. Nemətov, U. Rəfili, H. Sultanov, A. Tuqanov, M. Haşımov və K. Həsənov, A. Neymətovun, rəssamlardan İ. Axundov, F. Qusak, H. Mustafayev, N.S. Ovçinnikov, N. Fətullayev, A. Seyidov, aktyorlardan Ə. Ağayev, Y. Vəliyev, A. Qurbanov, T. Qasımov, M. Da-daşov, R. Məlikova, A.İ. Dobronetski, A.T. Lejnyov, M.M. Lezgişvili, A.P. Luzina, Məxfurə xanım, S. Məcidova, H. Sadıqov, G.Q. Sıqankov, O. Hacıbəyov, K. Artyomova, X. Hacıyeva və b. fəaliyyət göstərmişlər.

1990–2008 illərdə teatrda S. Ələsgərov, F. Şərifova, G. Qurbanova, S. Qurbanova, Y. Qarayev, A. Salmanlı, R. Əliyev, Ə. Məmmədov, T.Y. Xaritonova, R. Hüseynov, A. Mirzəyev, M. Həmidov, N. Allahverdiyeva, M. Paşayev, E. Qurbanov, A. Mustafayeva, L. Əliyeva, N. Novruzova, Ş. Əliyeva, E. Aslanova, N. Həsənova, L. Povetkina və b. çıxış etmişlər. 2009 ildə Dövlət Gənclər Teatrı və Bakı Kamera Teatrı Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı ilə birləşdirilmişdir.

Teatrda “Məhəbbət bir bələdir” (Ə. Əmirli), “Gözüm səni axtarır” (H. Abbas), “Mahmud və Məryəm” (Elçin), “Ana laylası” (İ. Coşğun), “Mənim ağ göyərçinim” (T. Vəliyeva), “Dovşanın ad günü” (X. Əlibəyli), “Ələddinin sehrli cı-

rağı” (ərəb xalq nağılı əsasında), “Ağ dəvə” (Elçin), “İki tonqal” (A. Həsənoğlu), rus bölməsində “Qadın olmaq istəmirəm” (Ə. Əmirli), “Gülüşməyin, cənablar” (E. Şetinkina), “Çəkməli pişik” (Ş. Perro) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

2009–10 illərdə “Dələduz” (N. Vəzirov), “Aydın” (C. Cəbbarlı), “Şeyx Sənan” (H. Cavid), “Hekayəti xırs quldurbasan” (M.F. Axundzadə), “Axırıncı qatar və yaxud itlər” (İ. Fəhmi, O. Kazımi), “İfritin kəliyi” (Y. Şvarts), “Viktoriya” (K. Hamsun), “Ezop” (Q. Fiqer-reydo), “Yatmış gözəl” (Ş. Perro) və s. əsərlər tamaşaya hazırlanmışdır. Teatrda V. Əsədov, R. Əliyev, L. Kərimov (2008 ilə qədər) və b. rejissorlar fəaliyyət göstərir (2010).

Əd.: Kərimov İ. Gənclik və gözəllik teatri. B., 1978; Салманов А. Gənclər teatri və mədəni tərbiiyə. B., 1984; Алиева А. Наш ТЮЗ. Б., 1979.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT XOR KAPELLASI – 1966 ildə yaradılmışdır. Kapellaya müxtəlif illərdə E. Novruzov, M. Kononenko, Y. Abramis və b. rəhbərlik etmişlər. A.D.X.K. repertuarına Azərb. (Ü. Hacıbəyli, M. Maqomayev, Q. Qarayev, C. Cahangirov, S. Ələsgərov, A. Əlizadə və b.), Avropa və rus (V.A. Motsart və C. Verdinin “Rekviyem”ləri, İ. Bramsin “Alman rekviyemi”, İ. Stravinskinin “Psalmilər simfoniyası”, S. Raxmaninovun “Bahar”, “Gecə duası”) bəstəkarlarının əsərləri, həmçinin Azərb. xalq mahnıları, xor üçün işlənmiş muğamlar (Bayatı-Şiraz, Şüstər, Rast) və s. daxildir. Kollektiv bir çox festivalların, dekada və mədəniyyət günlərinin iştirak-

cısı olmuşdur. Ankara və İstanbulda (Türkiyə), Qoridə (Gürcüstan) xor festivallarında, Bakıda Azərbaycan-yapon (2002) və birinci beynəlxalq milli musiqi festivallarında çıxış etmiş (2002), Paris və Moskva ş.-lərində qastrol səfərlərində olmuşdur (2006). 1996 ildən kapellanın bədii rəhbəri G. İmanovadır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (ADİU) – resp.-da iqtisadçı mütəxəssis hazırlayan ali tədris müəssisəsi. Bakıdadır. 1937 ildə Azərb. Ticarət və Kooperasiya İn-tu (1930; 1932 ildən Azərb. İctimai-İqtisadi İn-tu) və Azərb. İstehlak Kooperasiyası İn-tu (30-cu illərin əvvəli, 1936 ildən Sovet Ticarəti İn-tu) əsasında Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tu yaradılmış, 1941 ildə Azərb. Dövlət Un-tinin fakültəsinə çevrilmişdir. 1951 ildə bərpa olunmuş, 1959 ildə fakültələri müxtəlif in-tlar arasında bölüşdürülərək fəaliyyəti dayandırılmışdır. 1966 tədris ilindən yenidən bərpa edilmiş, 1987–90 illərdə Leningrad Maliyyə-İqtisad İn-tunun filiali olmuşdur. 1990 ildən Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti kimi fəaliyyət göstərir. 12 fakültəsi (beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, maliyyə, ümumi iqtisadiyyat, uçot-iqtisad və s.), 41 kafedrası, 21 ixtisaslaşdırılmış tədris laboratoriyası, 4 oxu zalı və kitabxanası (255 min kitab, 2500 çoxdillə nəşr), eyni zamanda zəngin elektron resursları və virtual kitabxanası var. Un-tə 800 nəfərdən artıq prof.-müəllim, o cümlədən AMEA-nın 10 həqiqi və m. üzvü, 100-dən artıq e.d., prof., 600-ə yaxın e.namizədi, dosent çalışır. 22 ixtisas üzrə 18 mindən çox bakalavr və 47 ixtisas üzrə magistr təhsil alır (2009/10). Un-tə doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilir. Təcrübə və işə düzəltmə, əcnəbi tələbələr üçün hazırlıq şöbələri var. Tələbə elmi cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. “İqtisadçı” (1970 ildən) qəzeti, “İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika” (1996 ildən) jurnalı nəşr olunur. **AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İNCƏSƏNƏT İNSTİTUTU** – bax *Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İNCƏSƏNƏT MUZEYİ, R. Mustafayev ad. Azərb. Dövlət İncəsənət Muzeyi – resp.-nin ən böyük incəsənət muzeyi. Bakıdadır. 1936 ildə Azərb. Dövlət Muzeyinin (1920 ildə təşkil edilmişdi) incəsənət şöbəsi əsasında yaradıl-

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

mış, 1937 ildə açılışı olmuşdur. Moskva və Leningrad (indiki S.-Peterburq) muzeylərinin fondlarından alınmış eksponatlar, həmçinin şəxsi kolleksiyalar əsasında zənginləşdirilmişdir. 1943 ildə muzeyə R. Mustafayevin adı verilmişdir. Muzeyin fondunda saxlanılan incəsənət əsərlərinin ümumi sayı 17 mindən artıqdır (2010). Dörd əsas şöbəsi (Azərb. incəsənəti, rus incəsənəti, Şərq incəsənəti və Qərbi Avropa incəsənəti) var. Ekspozisiyasında Azərb., rus və digər xalqların, həmçinin Qərbi Avropa və Şərq ölkələrinin boykarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq və dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri, müxtəlif dövrlərə aid xalq yaradıcılığı nümunələri nümayiş etdirilir. Muzeydə

Azərb. realist təsviri sənətinin baniləri M.Q.İrəvani, M.M.Nəvvab, Usta Qənbər Qarabaği, A.Hüseyni, B.Kəngərli və Ə.Əzimzadənin, həmçinin müasir Azərb. rəssamları və heykəltəraşlarından Ə.Rzaquliyev, Q.Xalıqov, M.Abdullayev, K.Kazımzadə, Ü.Əliyev, M. Mircavadov, T. Tağıyev, T. Salahov, V.Səmədova, F.Əbdürrəhmanov, C. Qaryağdı, T. Məmmədov, Ö. Eldarov, M.Mirqasımov, T.Nərimanbəyov, M.Rəhmanzadə, S.Bəhlulzadə, R.Babayev, A.Sadıxzadə, F.Xəlilov və b.-nin boykarlıq, heykəltəraşlıq və qrafika əsərləri saxlanılır. Muzeyin Azərb. incəsənəti şöbəsi zərgərlik, xalçaçılıq və bədii tikmələr, milli geyimlər, musiqi

Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi.

alətləri, silahlar, qədim və müasir dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, arxeoloji qazıntılar zamanı Azərb. ərazisindən tapılmış qəbirüstü daşlar və həndəsi naxışlı sənəduqələr, e.ə. 6 – 4 minilliklərə aid məişət əşyaları, dulusçuluq məmulatları, 11–19 əsrlərin kaşı, bürünc, mis məmulatları ilə, rus incəsənəti şöbəsi İ.K.Ayvazovski, A.Q.Venesianov, V.V. Vereş-şagin, K.A.Korovin, İ.İ.Levitan, V.Y. Makovski, V.A.Serov, V.A.Tropinin, İ.İ.Şişkin, K.Bryullov, V.N.Bakşeyev, İ.E.Qrəbar, S.V.Gerasimov, V.V. Kandinski, K.F.Yuon, A.A.Deyneka və b.-nin, Şərq incəsənəti şöbəsi İran, Yaponiya, Türkiyə, Hindistan, Çin və s. ölkələrin miniatür və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri ilə, Qərbi Avropa incəsənəti şöbəsi italyan, holland, fransız və s. rəssamlıq məktəblərinə mənsub sənətkarların əsərləri ilə təmsil olunur. Muzey həmçinin geniş elmi-metodiki iş aparır, fondlarda mühafizə edilən eksponatlar üzərində elmi araşdırmalar həyata keçirir, tematik, eləcə də səyyar sərgilər, mühazirələr, elmi-nəzəri və praktik konfranslar, dəyirmi masalar təşkil edir, kataloq, buklet, albom, açıqca nəşr etdirir. Muzey MDB ölkələrində, Kanada, Böyük Britaniya, Kuba, Suriya, Fransa, Əlcəzair, İraq, Yaponiya, Norveç və s. ölkələrdə Azərb. incəsənət əsərlərini nümayiş etdirmiş, həmçinin “Əzizim vətən yaxşı...” (1989; xaricdə yaşayan azərb.-ların əsərləri), “Mərkəzi Asiya örtükləri” (2009; Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyinin kolleksiyasından), “Əsrlərin qovşağında” (2010; Azərb. rəssamlarının əsərləri) adlı sərgilər keçirmişdir. Muzeyin fondu Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təsviri sənət fondu hesabına, həmçinin şəxsi kolleksiyalardan satınalma yolu ilə artır; elmi araşdırmalar, ekspozisiya, elmi-bərpa, elmi-kütləvi, muzey işində innovasiyaların tətbiqi və sərgi şöbələri, fondu, fotolaboratoriya və kitabxanası var. 1967 ildə muzeyin Gəncə filiali açılmışdır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT KAMERA ORKESTRİ. Q. Qarayev ad. – 1964 ildə Bakıda yaradılmışdır. 1982 ildən Q. Qarayevin adını daşıyır. Orkestrə Azərb. Resp. xalq artistləri N. Rzaev (1964–92), R. Məlikaslanov (1992–93), eləcə də Y. İmanov (1994–98) rəhbərlik etmişlər. 1998 ildən orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru Azərb. Resp. xalq artisti T. Göyçayevdir. Orkestrin repertuarına Azərb., rus və Qərbi Avropa bəs-

Azərbaycan Dövlət Xor Kapellasi.

Azərbaycan Dövlət Kamera Orkestri.

təkarlarının əsərləri daxildir. Kollektiv müxtəlif illərdə Polşa, Tunis, Türkiyə, Fransa, Misir, Almaniya və İngiltərədə qastrol səfərlərində olmuş. Q. Qarayevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr edilmiş yubiley konserti ilə Fransada çıxış etmişdir (1998).

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT KİTAB PALATASI – Azərb. Resp.-nda çap məhsulunun biblioqrafik qeydini və statistik uçotunu aparan dövlət biblioqrafiya mərkəzi. Azərb. SSR XKS-nin qərarı ilə 1925 ildə təşkil edilmişdir. Bakıdadır. Palata resp.-da nəşr olunan bütün çap məhsulunun (kitab, jurnal, qəzet, not, qrafik və s.) pulsuz məcburi nüsxəsini alır, biblioqrafik qeydini və statistik uçotunu aparır, dövlət orqanlarına, elmi idarə və təşkilatlara müntəzəm biblioqrafik məlumatlar verir, kitab və dövrü mətbuatın mərkəzləşmiş kataloq kartoçkalarını tərtib edir, mətbuatın tam və toxunulmaz arxiv fondunu yaradırdı. Aylıq “Azərbaycan mətbuat salnaməsi” (1926 ildən fasilələrlə), “Birillik Azərbaycan kitabiyatı” (1960 ildən) biblioqrafik göstəriciləri A.d.k.p.-nin nəşrləri sırasına daxildir. Göstəricilərdə Azərb., həmçinin dünya ədəbiyyatına, incəsənəti və mədəniyyətinə dair resp. nəşriyyatlarında buraxılan və dövrü mətbuatda dərc olunan bütün çap məhsulu qeydə alınmışdır. Palata 1960 ilə qədər nəşr edilmiş “Azərbaycan kitabı”nın mükəmməl biblioqrafiyasını yaratmışdır. 3 cildəndən ibarət bu göstəricinin 1-ci cildi (1780–1920) 1963 ildə, 2-ci cildinin 1-ci kitabı (humanitar sahələrə dair ədəbiyyat – 1920–40 illər) 1982 ildə çap

edilmişdir. A.d.k.p. 2002 ilin dekabrında ləğv edilmiş, fondu M.F. Axundov ad. ADK-na (indiki *Azərb. Milli Kitabxanası*) verilmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT KONSERVATORİYASI – ali musiqi təhsili məktəbi. Bakıda, 1921 ildə təsis edilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da xüsusi musiqi məktəbləri, musiqi sinifləri (1901; 1916 ildən musiqi məktəbi) olmuşdur. 1920–21 illərdə Bakıda musiqi mədəniyyətini təbliğ edən və təqr. 7 min müdavimi olan Xalq konservatoriyası fəaliyyət göstərmişdir. A.d.k. həmin konservatoriyanın əsasında yaranmış, professional musiqi kadrların yetişdirilməsi məsələsi ilk dəfə məhz burada qaldırılmışdır. A.d.k.-nin yaradılması və inkişafında, tədris prosesinin təşkilində, ümumiyyətlə, konservatoriyanın musiqi həyatında Ü. Hacıbəylinin (1939–48 illərdə rektor) müstəsna rolu olmuşdur; 1949 ildə konservatoriyaya Ü. Hacıbəylinin adı verilmişdir. A.d.k.-nda ilk illərdən milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ü. Hacıbəylinin 1922 ildə təşkil etdiyi Azərb. Dövlət Türk Musiqi Məktəbi (sonralar texnikum) bu sahədə böyük fəaliyyət göstərmişdir. 1926 ildə texnikum A.d.k. ilə birləşdirilmişdir. A.d.k.-nda Azərb. musiqisinin inkişafı məsələləri ilə əlaqədar müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş, tələbələrəndən ibarət ilk çoxsəslili xor (1926), Azərb. xalq musiqisini toplamaq və tədqiq etmək üçün elmi tədqiqat musiqi kabineti (1931) təşkil edilmişdir. Bəstəkarlardan A. Zeynallı, S. Rüstəmov, pianoçulardan K. Səfəraliyeva, V. Kozlov, dirijor Ə. Həsənov,

trombonçu A. Əliyev, musiqişünaslardan X. Ağayeva və b. A.d.k.-nin ilk məzunlarındandırlar. Yarandığı vaxtdan A.d.k.-nin tədris prosesində ənənəvi Avropa musiqi təhsili sistemi ilə yanaşı, klassik milli musiqi irsinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilmişdir. A.d.k.-nda bəstəkarlıq-nəzəriyyə, fr., orkestr, vokal şöbələri ilə yanaşı, Şərq şöbəsi (instrumental ifaçılıq) da açılmışdır. Sonralar tədris planına Ü. Hacıbəylinin işləyib hazırladığı Azərb. xalq musiqisinin əsasları kursu daxil edilmişdir. A.d.k.-nin inkişafında müasir Azərb. vokal məktəbinin baniləri Bülbül və Ş. Məmmədovanın, Peterburq, Moskva və Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) konservatoriyalarının yetirmələri olan musiqiçi pedaqoqlardan M. Pressman, İ. Aysberq, B. Karagiçev, L. Ab, S. Bretanitski, G. Şaroyev, L. Rudolf, N. Çumakov, M. Kolotova, S. Berolski, V. Knyazkov, B. Zeydman, A. Yurlov və b.-nin mühüm xidməti olmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə A.d.k.-nda müxtəlif ixtisaslar üzrə musiqiçi kadrların hazırlanmasına diqqət daha da artırılmışdır. Konservatoriyanın sonrakı inkişaf mərhələsində, xüsusilə Azərb. bəstəkarlarının yeni nəslinin yetişməsində Q. Qarayevin (1949–52 illərdə rektor) fəaliyyəti dəqqətəlayiqdir. Musiqi tədrisinin inkişafı prosesində C. Hacıyev (1957–69 illərdə rektor), K. Səfəraliyeva, D. Danilov, Ə. Abbasov (1953–57 illərdə rektor), S. Əliyev, S. Quliyeva, R. Atakişiyev, E. Nəzirova, N. Usubova, C. Cahangirov, S. Ələsgərov, L. Karagiçeva, Z. Bağırov, Ə. İsgəndərov, M. İsmayılov və b.-nin xidməti var. Konservatoriya resp.-nin musiqi həyatında fəal iştirak etmişdir. A.d.k.-nda bəstəkarlıq-nəzəriyyə (bəstəkarlıq, musiqi tarixi və nəzəriyyəsi şöbələri) və ifaçılıq (fr., orqan, vokal, xor dirijorluğu, simli alətlər, nəfəs alətləri, zərb alətləri, xalq çalğı alətləri şöbələri) fakültələri, 20 kafedra, opera studiyası (1961 ildən), xalq musiqisi kabineti, tələbə elmi cəmiyyəti (1948 ildən), kitabxana (təqr. 155 min nüsxə çap vahidi), səsyazma kabineti (təqr. 2100 qrammofon valı, 4 min musiqi əsərinin maqnitofon yazısı), orta ixtisas musiqi məktəbi (1938 ildən; 1961 ildən Bülbül ad.) fəaliyyət göstərmişdir. A.d.k.-nin prof.-müəllim heyətinin tərkibində Dövlət mü-kafi laureatları, xalq artistləri, resp.-nin əməkdar incəsənət xadimləri və əməkdar artistləri çalışmışlar. F. Əmirov, S. Hacıbəyov (1969–74 illərdə rektor), M. Maqomayev, R. Hacıyev, K. Abdullayev,

A. Məlikov, X. Mirzəzadə və b. musiqi xadimləri A.d.k.-nda təhsil almışlar.

2000 ildən *Azərbaycan Milli Konservatoriyası və Bakı Musiqi Akademiyasına* ayrılmışdır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT KUKLA TEATRI, A. Ş a i q ad. – 1931 ildə təşkil edilmişdir. Bakıdadır. Müxtəlif illərdə (1931–41; 1946–50) müstəqil teatr kimi, müəyyən dövrlərdə isə Azərb. Gənc Tamaşaçılar Teatrının (1941–46) və Azərb. Dövlət Filarmoniyasının (1950-ildən) nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. 1965 ildən müstəqil teatrdır. Azərb. və rus bölmələri var. Teatrın təşkilatçısı, ilk bədii rəhbəri və baş rej. M. Bəbirli olmuşdur. İlk dövrlərdə teatrdə Azərb., rus və Qərbi Avropa dramaturqlarının pyesləri (sadələşdirilmiş şəkildə), Azərb. şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yaradılmış təbii və əhəmiyyətli əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur (“Hacı Qara”, M.F. Axundzadə; “Zorən təbib”, J.B. Molyer; “Almaz”, C. Cabbarlı; “Böyük İvan”, S. Obraztsov; “İsgəndər və çoban”, “Cırt-dan”, “Nərgiz”, M. Seyidzadə) və s. 60–70-ci illərdən repertuarını azyaşlı uşaqların, məktəblilərin təbiiyyəsinə müvafiq qurur. 1975 ildən teatrdə böyüklər üçün də tamaşalar göstərilir. Ən yaxşı tamaşaları: “Artıq tamah baş yarar” (1967, Ə. Səmədli), “Keçinin qisası” (1968, Ə. Abbasov), “Üç nağıl” (1973, A. Şaiq), “Balaca qızçıqaz Tino” (1974, L. Babin-skaya), “Qaravəlli” (1975, Anar), “Gözəl Vasilisa” (1976, Y. Çernyak), “Cırt-dan” (1976, M. Atəş), “Məşədi İbad” (1977, Ü. Hacıbəyli), “Cunquş” (1979, X. Əlibəyli), “Basat və Təpəgöz” (1984; “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının motivləri əsasında), “Sehrlilə güzgü” (1984, Ş. Hüseyinov), “Pəri-cadu” (1988, Ə. Haq-verdiyev), “Sindbadın xoşbəxtlik adasına səyahəti” (1988, R. Əlizadə), “Qarınqulu zürafə” (1989, E. Torabi), “Qızıl almalar” (1989, K. Aslanov), “Oxay və Əhməd” (1990, N. Ağayev), “Bilqamis əfsanəsi” (1992, R. Əlizadə; qədim Şumer dastanının motivləri əsasında), “Səadət quşu” (1994, Ə. Hüseyinov), “Göycək Fatma” (1998, K. Ağayeva), “Ələkbər əmi divin qəsridə” (2000, A. Ələkbərova), “Cik-cik xanım” (2001, Ə. Səmədli), “Qoçaq Əhməd” (2002, T. Ağayev), “Yalançı şahzadə” (2003, V. Qauf), “Ələddin” (2004, M. Kazimov), “Qırmızıpapaq” (2005, Ş. Perro), Məlikməmməd (2006, E. Baxış), “Düyməcik” (2007, H. Andersen), “Nağıllar aləmində” (2007, E. Rə-

Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı.

himzadə), “Tıq-tıq xanım” (2008, A. Şaiq), “Çipollino” (2009, C. Rodari), “Zın-qırovlu pişik” (2009, Ə. Oruc), “Sehrlilə mücrü”, (2010, R. Əhmədzadə) və s. Teatrın truppasında Azərb. SSR əməkdar artistləri O. Dadaşov, Ş. Axundova və b. işləmişlər. Teatrdə artistlərdən R. Dadaşova, M. Mən-surov, R. Rəhmanov, R. Sabitova, T. Şmelyova və b. fəaliyyət göstərirlər. Teatrdə bir sıra dəyərli tamaşaların hazırlanmasında rej. T. Məhərrəmovanın və N. Ağayevin xüsusi xidmətləri var. Teatr kukla teatrları beynəlxalq festivallarının (Daşkənd, 1979; Bombay, 1980; Tehran, 1990), Cənubi Qafqaz (Tbilisi, 1984) və türk dünyası xalqları incəsənət festivallarının (Ankara, 1991) iştirakçısıdır; bir çox xarici ölkədə qas-

trol səfərlərində olmuşdur. 1974 ildə A.D.K.T.-na A.Şaiqin adı verilmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MAHNI TEATRI – 1968 ildə SSRİ xalq artisti R. Behbudov tərəfindən yaradılmışdır. Bakıdadır. Hazırda onun adını daşıyır. Xalq və estrada musiqisi, teatr və kino elementlərinin vəhdətinə nail olmaq teatrın əsas spesifik əlamətidir. Repertuarının əsasını qədim xalq mahnıları, muğam və təsniflər, bəstəkar mahnıları təşkil edir. İfa yaradıcılığı üçün improvizə səciyyəvidir. A.d.m.t.-nda instrumental ansambl və rəqs qrupu fəaliyyət göstərir. Teatr bir çox xarici ölkədə qastrol səfərlərində olmuşdur.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MAHNI VƏ RƏQS ANSAMBLI, F. Ə m i r o v ad. – 1936 ildə Ü. Hacıbəylinin təşəbbüsü

Azərbaycan Dövlət Mahni və Rəqs Ansamblı.

Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı. Tamaşalardan səhnələr:
1 – "Artıq tamah baş yarar" (Ə. Səmədli); 2 – "Keçinin qisası" (Ə. Abbasov); 3 – "Nağıllar aləmində" (E. Rəhmanzadə); 4 – "Qırmızı papaq" (Ş. Perro); 5 – "O olmasın, bu olsun" (Ü. Hacıbəyli); 6 – "Yay gecəsində yuxu" (U. Şekspir); 7 – "Xeyir və şər" (N. Gəncəvi).

ilə Azərb. Dövlət Filarmoniyası nəzdində yaradılmışdır, əvvəllər xor, və rəqs qrupu müstəqil kollektiv olmuş; 1938 ildə vahid ansamblda birləşmişdir. Ansamblın ifası üçün ilk əsərləri və xalq mahnı işləmələrini Ü. Hacıbəyli yaratmışdır. Repertuarına Azərb. və xarici ölkə xalqlarının mahnı və rəqsləri, həmçinin vokal-xoreoqrafik kompozisiyalar daxildir. Ə. Abdullayev, Ə. Dilbazi, S. Qədimova, Ş. Ələkbərova, R. Muradova, A. Məlikova, B. Məmmədov, L. Bədirbəyli, N. Zeynalova, M. Salmanov və b.-lərinin yetişməsində ansamblın böyük rolu olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Q. Salahov, Q. Almaszadə, S. Rüstəmov, C. Cahangirov, V. Adıgözəlov, R. Mirişli, T. Hacıyev ansamblın bədii rəhbəri olmuşlar. Son illərdə kollektivi ansamblın solistlərindən, resp. xalq artisti C. Bayramova, rəqəslərdən R. İbrahimova, T. Əliyev, Ç. Əsədov, xorun solisti, əməkdar artist C. Əhmədov, baletmeyster, xormeyster, əməkdar inc. xadimi S. Hacıyeva, konsertmeyster S. Paşazadə və b. təmsil edirlər. 1958 ildə əməkdar kollektiv adına layiq görülmüşdür. Bir çox ölkələrdə çıxış etmişdir. 1999 ildən ansamblın bədii rəhbəri, xalq artisti, prof. A. Paşayevdir; 1987 ildən F. Əmirovun adını daşıyır. **AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ (ADMİU)** – mədəniyyət və incəsənət sahəsində kadrlar hazırlayan ali məktəb. Bakıdadır. 1945 ildə Bakı Teatr Texnikumunun (1923) bazasında yaradılmışdır. Azərb. Teatr İn-tu (1945–68), Azərb. İncəsənət İn-tu (1968–91) adlanmışdır. 1949 ildə ilk buraxılışı olmuşdur. 1954 ildən 1993 ilə qədər M. Əliyevin adını daşımışdır. 1991 ildən Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti adlanır.

Un-t-də 37 ixtisas üzrə (dizayn, tərtibat və reklamnın təsvir vasitələri, muzey işi, kino rejissorluğu, kinoşünas, kino və televiziya operatoru, müğənni, teatrşünas, aktyor, ədəbi iş və ekran dramaturgiyası, xoreoqrafiya sənəti, aşıq sənəti, kulturoloq, beynəlxalq mədəni əlaqələr, teatr-dekor, təsviri sənət tarixi və nəzəriyyəsi, turizm işi və s.) mütəxəssis hazırlanır. 8 fakültəsi, 26 kafedrası, geniş bədii və texniki imkanlara malik tədris teatrları (1968), nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, idman klubu, kompyuter mərkəzi, ədəbiyyat fondu, kitabxanası (90424 nüsxə kitab), səsyazma studiyası və s. yaradıcılıq laboratoriyaları, tələbə elmi cəmiyyəti (1980 ildən) var. Aspirantura şöbəsi

(1994 ildən), namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiəsini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurası (1999 ildən) fəaliyyət göstərir. Un-t-də 2221 tələbə təhsil alır (2008/09).

Un-t-də 254 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 7 e. d., prof., 4 e. d., dosent, 4 e. namizədi, prof., 7 prof., 30 e. namizədi, dosent çalışır ki, bunların da arasında 16 xalq artisti, 23 əməkdar artist, 11 əməkdar incəsənət xadimi var (2008). Vaxtilə burada A. İsgəndərov, M. Abdullayev, R. Təhməsis, T. Kazımov, H. Salayev, T. Məmmədov, K. Kazımzadə və b. fəaliyyət göstərmişlər.

2000 ildə ADMİU-nun təsviri sənət üzrə 2 fakültəsi əsasında *Azərb. Dövlət Rəssamlıq Akademiyası* yaradılmışdır.

2007 ildən mətbuat mərkəzi və nəşriyyat şöbəsi fəaliyyət göstərir. "Mədəniyyət dünyası" elmi-nəzəri məcmuəsi (1999 ildən) və "Elmi əsərlər"i (2007 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT "MUĞAM" TEATRI – 1988 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Azərb. muğam ənənələrini yaşatmaq və inkişaf etdirmək, gələcək nəsillərə çatdırmaq, gənc ifaçılar yetişdirmək teatrın başlıca məqsədidir; yaradıcısı, direktoru və baş rejissoru, əməkdar incəsənət xadimi A. Qaziyevdir. Teatrın yaradılmasında İ. Rzayev (2008 ilə qədər teatrın bədii rəhbəri) və R. Mirişlinin böyük rolu olmuşdur. Azərb. muğamları əsasında, "20 yanvar qırğını", "Xocalı faciəsi", "Əzizinəm, Qarabağ" adlı musiqili ədəbi-bədii tamaşalar hazır-

lanmışdır. Teatrda xatirə və yaradıcılıq gecələri, yubileylər, digər tədbirlər keçirilir. Teatrın nəzdində "Fərhad" uşaq muğam studiyası fəaliyyət göstərir. Teatr bir çox ölkələrdə (Türkiyə, Bolqarıstan, Almaniya, İspaniya, ABŞ, Fransa, Rusiya və s.) çıxış etmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MUSIQILI KOMEDIYA TEATRI, Ş. Q u r b a n o v a d. – resp.-nin ən böyük musiqili teatrlarından biri. Bakıdadır. Azərb.-da milli musiqili komediya janrı 20 əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Opera kimi bu janrın yaradıcısı da Ü. Hacıbəyli-dir. Onun 1909 ildə yazdığı "Ər və arvad" musiqili komediyasının ilk tamaşası 1910 ildə Bakıda olmuşdur; bu tamaşa ilə Azərb. musiqili komediya teatrının əsası qoyulmuşdur. Sonrakı illərdə Ü. Hacıbəylinin "O olmasın, bu olsun" (1911), "Arşın mal alan" (1913), Z. Hacıbəylinin "Əlli yaşında cavan", "Evlilik subay", M. Kazımovskinin "Molla Cəbi", "Vurhavar" musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşaların yaradılmasında H. Ərəblinski, H. Sarabski, M.A. Əliyev, Ə. Ağdamski, Ə. Hüseynzadə, H. Abbasov, A. və Y. Olenskayalar, R. Darablı, Ə. Anaplı və b.-nin mühüm rolu olmuşdur. 1938 ilə qədər musiqili komediyalar Azərb. Opera və Balet Teatrında oynanırdı. 1938 ildə müstəqil musiqili komediya teatrları (Azərb. və rus bölmələri ilə) təşkil edildi və 1939 ildə "Beş manatlıq gəlin" (S.Rüstəmov), "Ər və arvad" (Ü. Hacıbəyli), "Evlilik subay" (Z.Hacıbəyli), sonralar "Toy ki-

Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı.

Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı. Tamaşalardan səhnələr: 1 – "Məşədi İbad" (Ü. Hacıbəyli); 2, 4 – "Ulduz" (S. Ələsgərov); 3 – "Hicran" (E. Sabitoğlu); 5 – "Arşın mal alan" (Ü. Hacıbəyli); 6 – "Nəğməli Könül" (E. Sabitoğlu); 7 – "Qısqanc ürəklər" (R. Mirişli).

mindir?" (A. Məşədibəyov), "Qızıl gül" (S. Hacıbəyov), rus bölməsində isə "Mavi mazarca" (F. Leqar), "Arşın mal alan" (Ü. Hacıbəyli), "Sirk kraliçası" (İ. Kalman), "Malinovkada toy" (B. Aleksandrov) və s. əsərlər tamaşaya qoyuldu. 1941–45 illər müharibəsinin ilk illərində kollektiv səyyar təşviqat teatrı kimi fəaliyyət göstərmiş, ön və arxa cəbhədə tamaşalar vermişdir. 40-cı illərdə teatrın repertuarı F. Əmirovun "Ürəkçalanlar" (1944) və "Gözün aydın" (1946), Ü. Hacıbəylinin "Arşın mal alan" (1945), "Məşədi İbad" (1946), S. Rüstəmovun "Durna" (1947), S. Ələsgərovun "Ulduz" (1948) operetlları ilə zənginləşdi. Bir müddət fasilədən sonra, 1956 ildə teatr yenidən fəaliyyətə başladı. 1956–70 illərdə teatrda "Qızılaxtaranlar" (T. Quliyev), "Ev bizim, sirr bizim" (Ş. Axundova), "Qayınana" (Z. Bağırov), "Hacı Qara" (R. Mustafayev və V. Adıgözəlov), "Hacı Kərimin Aya səyahəti" (A. Rzayev), "Səndən mənə yar olmaz" (Ə. Abbasov), "Altı qızın biri Pəri" (T. Bakıxanov və N. Məmmədov), "Bir dəqiqə" (H. Xanməmmədov), "Milyonçunun dilənçi oğlu" (S. Ələsgərov; Ü. Hacıbəyli ad. Resp. mükafatı. 1967), "Nazxanım naz eləyir" (N. Əliverdiyev), "Hicran", "Bildirçinin bəyliyi" (E. Sabitoğlu), "Həmişəxanım" (S. Ələsgərov), "Təzə gəlin" (C. Cahangirov), rus bölməsində "Sevastopol valsı" (K. Listov), "Yüz şeytan və bir qız" (T. Xrennikov), "Silva" (İ. Kalman), "Sabahın xeyir, Ella!" (T. Quliyev), "Kuba, məhəbbətim mənim", "Qafqazlı qardaş qızı", "Yolayıcı", "Ana, mən evlənirəm" (R. Hacıyev), "Bütün ərlər yaxşıdır" (H. Xanməmmədov), "Yarasa" (İ. Straus) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

1988–93-cü illərdə teatrın həyatında durğunluq müşahidə olunsada, sonrakı illərdə teatr fəaliyyətini sabitləşdirə bilmiş, repertuarını yeni əsərlərlə ("O olmasın, bu olsun", Ü. Hacıbəyli; "Hərənin öz ulduzu", "Kələkbazlar", S. Ələsgərov; "Nəğməli könül", "Bankir adaxlı", E. Sabitoğlu; "Məhəbbət oyunu", "Yeddi məhbubə anası", C. Quliyev; "Qısqanc ürəklər", R. Mirişli; "Mən dəyərim min cavana", F. Suciəddinov; "Aldın payını, çağır dayını", V. Adıgözəlov; "Səhnədə məhəbbət", S. Fərəcov və s.) zənginləşdirmişdir.

2009–10 illərdə "Arşın mal alan" (Ü. Hacıbəyli), "İddialı qaraçı" (İ. Kalman), "Amerikalı kürəkən" (R. Mirişli), "Mətam marşı və ya gözünüz aydın" (M. Məmmədov), "Ləpələr" (A. Məlikov) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur.

Müxtəlif illərdə teatrda rej.-lərdən A. M. Şərifzadə, H. Əliyev, H. İsmayilov, S. Dadaşov, Ş. Bədəlbəyli, Əliheydər Ələkbərov, C. Səlimova, V. Həsənov, N. Şərifov, aktyorlardan Bülbül, H. Hacıbababəyov, A. Terequlova, Ə. Qəmərlinski, E. Axundova, D. Şaraplı, C. Talişinskaya, N. Mironova, A. Cavadov, Ə. Anatollu, N. Zeynalova, Bəşir Səfəroğlu, Kamal Kərimov, Ə. Qafarlı, İ. Hüseynov, L. Vinqradova, M. Kələntərli, L. Abdullayev, A. Alleqrov, İ. Bağırov, H. Bağırov (1996–2006 illərdə teatrın bədii rəhbəri və direktoru olmuşdur), N. Behbudova, Ə. Qasimov, Ş. Qasimova, Səyavuş Aslan, A. Səfərov, X. Muradov, M. Şahmərdanova, O. Məmmədova, E. Əhdzadə, O. Aslan, L. Səfərova, M. Əhmədov, İ. Podqornaya, dirijorlardan K. Abasov, S. Ələsgərov, Ç. Hacıbəyov, rəssamlar B. Mirzəzadə, Ə. Abbasov, N. Bəykişiyev, H. Mustafayev, F. Qusak və b. fəaliyyət göstərmişlər. Teatrda aktyorlardan A. Bəşirqızı, F. Mahmudova, İ. Namiq Kamal, A. Quliyev, X. Qafarova, R. Məmmədov, G. Salmanaova, S. Musayeva, Novruz Qartal (Əliyev), E. Məlikova və b. fəaliyyət göstərirlər. Dirijorlar N. Hacıbəyov, Z. Bağırov, qur. rej.-lər Y. Əkbərov, F. Zöhrəbov, rəssamlar E. Qurbanov, N. Səmədova teatrda çalışırlar. 1967 ildə teatra Ş. Qurbanovun adı verilmişdir.

Əd.: Hacıbəyov Ü. "Leyli və Məcnun"dan "Koroğlu"ya qədər". Əsərləri, c. 2. B., 1965; Касимов К. Зарождение и развитие азербайджанского музыкального театра. Искусство Азербайджана. т. 3., Б., 1950; Абазова Э. Оперы и музыкальные комедии Узеира Гаджибекова. Б., 1961; Амиров С. Азербайджанский Государственный театр музыкальной комедии. Б., 1965; Сараский А. Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра. Б., 1968.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT AKADEMİYASI (ADNA) – faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı, neft-qazçıxarma, neft emalı, neft-kimya sənayesi, maşınqayırma, sənayenin iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, energetika və istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması sahələri üçün mütəxəssis hazırlayan ali təhsil və elmi tədqiqat müəssisəsi.

1887 ildə təsis edilmiş Bakı texniki məktəbi 1896 ildə Bakı aşağı texniki məktəbinə çevrilmiş, 1905 ildə onun bazasında 2 hazırlıq sinfi və sənət məktəbi olan 4 sinifli orta texniki (mexanika-inşaat) məktəb yaradılmış, 1918 ildən 3 şöbədən ibarət Bakı Politexnik Məktəbinə çevrilmişdi. 1920 il noyabrın 14-də N. Nərimanovun imzaladığı dekretlə Bakı Politexnik Məktəbi əsasında 5 fakültədən (neft sənayesi, elektromexanika, inşaat, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat) ibarət Bakı Politexnik İn-tu təsis edilmişdir. Avropada və Asiyada ilk neft-qaz profili bu ali texniki məktəb 1921 il yanvarın 2-də 66 nəfərlik prof.-müəllim heyəti ilə (6 prof., 5 müəllim, 2 assistent və 4 mühazirəçi) fəaliyyətə başlamışdır. M. Əzizbəyov ad. Azərb. Politexnik İn-tu (1923–30), Azərb. Neft İn-tu (1930–34), Azərb. Sənaye İn-tu (1934–59), Azərb.

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası.

Neft və Kimya İn-tu (1959–91), Azərb. Sənaye Un-ti (AzSU, 1991–92) adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. 1992 ildən Azərb. Dövlət Neft Akademiyası (ADNA) adlanır. 1929 ildə in-tun kənd təsərrüfatı fakültəsi əsasında Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tu (indiki Azərbaycan Dövlət Aqrar Un-ti), 1930 ildə inşaat fakültəsi əsasında Azərb. İnşaat İn-tu yaradılmış, 1934 ildə isə memarlıq - inşaat fakültəsi adı altında yenidən Azərb. Neft İn-tuna qaytarılmışdır. Həmin il in-tun nəql. fakültəsinin əsasında Tbilisi Dəmir Yolu İn-tunun Bakı filialı yaradılmışdır. 1931 ildə in-tun şöbəsi kimi Azərb. Qiyabi Sənaye İn-tu yaradılmış, sonralar Gəncə, Qroznı, Ufa və İşımbay ş.-lərində şöbələri olan Azərb. Qiyabi Neft İn-tu kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1952 ildə in-tun 3 fakültəsi əsasında Azərb. Politeknik İn-tu (indiki Azərb. Texniki Un-ti) təsis edilmiş, 1962 ildə Sumqayıt ş.-ndə filial yaradılmışdır (1992 ildən filial Azərb. Sənaye İn-tu kimi fəaliyyət göstərmiş, 2000 ildən Sumqayıt Sənaye Un-tinə çevrilmişdir). 1991 ildə AzSU-nun Mingəçevir ş.-ndə filialı açılmış, 1992 ildə Mingəçevir Politeknik İn-tuna çevrilmişdir.

ADNA-da 7 fakültə (geoloji kəşfiyyat, qaz-neft mədəni, kimya texnologiyası, neft-mexanika, energetika, istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması, iqtisadiyyat, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və menecment), xarici tələbələr üçün hazırlıq fakültəsi, əcnəbi tələbələrlə iş üzrə dekanlıq, 1 şöbə, 53 kafedra, 19 elmi tədqiqat laboratoriyası, 2 elmi tədqiqat in-tu, Sənaye Müəssisələri İşçilərinin İxtisasartırma və Yenidənəhazırlanma İn-tu, kitabxanası (900 min nüsxə kitab), informasiya-hesablama və nəşriyyat mərkəzi, magistratura, aspirantura və doktoranturası var. ADNA-da 6967 tələbə, 46 aspirant təhsil alır. 716 nəfərdən ibarət prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 85 e.d., prof., 375 e. namizədi, dosent çalışır (2008/09). Tələbə Elmi Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir.

Kurçatov İ.V., Leybenzon L.S., Krasuski K.A. (kimya), Yesman İ.Q., İsmayılov R.H. (kimya), Pokrovski K.V. (termodinamika), Yelyaseviç Z.B., Axundov A.Ə., Rüstəmzadə P.B. (energetika), Makinski İ.Z. (istilik texnikası), AMEA-nın akad.-ləri M.P. Quluzadə, A.X. Mirzəcanzadə, m. üzvləri M.M. Mövsümzadə, M.H. Ramazanov və b. in-tu müəllimlik etmiş və elmi tədqiqat işi aparmışlar. K.K. Kərimov, Ə.C. Ləmbəranski, A.X. Mirzəcanzadə, A.T. Rəsulzadə, F.Q.

Salmanov, A.İ. İbrahimov, N.A. Əliyev, V.Y. Ələkbərov, N.K. Baybakov, X.B. Yusifzadə, V.K. Jolobov, Joze Eduardus Santuş və b. ADNA-nı bitirmişlər.

Akademiya məzunlarının 150 nəfərindən çoxu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına, 65 nəfəri Lenin mükafatına, SSRİ və Azərb. SSR Dövlət mükafatına layiq görülmüş, 45 nəfəri AMEA-nın həqiqi və m. üzvü seçilmişdir. ADNA-da faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı, neft-qazçıxarma, neft emalı, kimya və kimya texnologiyası, enegetika, maşınqayırma, neft, qaz və neft emalı, geologiya, qazıma, neft, qaz və qaz-kondensat yataqlarının işlənilməsi, texniki kibernetika, dəniz suyundan sənayedə istifadə edilməsi, istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması, informasiya-ölçmə texnikası və s. sahələrdə elmi tədqiqatlar aparılır. ADNA-nın alimləri tərəfindən aparılmış elmi tədqiqatlar SSRİ və Azərb. SSR Dövlət mükafatlarına layiq görülmüş, elmi-texniki işləmələri beynəlxalq və ümumittifaq sərgilərdə nümayiş etdirilərək 6 qızıl, 41 gümüş və 70 bürünc medal və fəxri diplomlarla təltif edilmişdir. İxtiralara 1375 patent alınmış, sənayenin müxtəlif sahələrində 1075 işləmə tərtib edilmişdir (2009). ADNA xarici ölkələr üçün mütəxəssis hazırlığına 1964 ildən başlamış, dünyanın 70-ə yaxın ölkəsi üçün 3300-dən çox bakalavr, mühəndis, magistr, 300-ə qədər e.d. və e. namizədi hazırlamışdır (2009). Avropa Universitetləri Assosiasiyasının üzvüdür (1998 ildən) "Neft kadrları uğrunda" qəzeti (1929 ildən) və "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" elmi-texniki jurnalı (1999 ildən) nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ KİMYA İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT-QAZ SƏNAYESİ ELMİ TƏDQIQAT VƏ LAYİHƏ İNSTİTUTU (ADNQSETLİ) – *Azərneft* İstehsalat Birliyinin nəzdində fəaliyyət göstərmiş elmi tədqiqat in-tu. 1929 ildə Bakıda yaradılmışdır. İn-t ilk illər Azərb. Elmi Tədqiqat Neft İn-tu adlandırılmış, neft-qazçıxarma və neftayırma üzrə tədqiqatlar aparmışdır. 1945 ildə iki müstəqil in-ta (Azərb. Elmi Tədqiqat Neftçixarma İn-tu və Azərb. Elmi Tədqiqat Neft Emalı İn-tu) ayrılmışdır. 1970 ildən Azərb. Dövlət Neft Sənayesi Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tu, 2000 ildən ADNQSETLİ adlanmışdır. İn-tu aparılan tədqiqatlar

neft yataqlarının geologiyası və işlənilməsi, qazımanın texnika və texnologiyası, quruda və dənizdə neft və qazın çıxarılması, həmçinin mütərəqqi, iqtisadi cəhətdən səmərəli üsullar tətbiq etməklə neft yataqlarının kəşfiyyatı, işlənilməsi və s. problemləri əhatə edir. 2007 ildən Elmi Tədqiqatlar İn-tu adı ilə *Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin* struktur vahidi olmuş, 2009 ildən Neft-Qaz Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tu adı ilə fəaliyyət göstərir.

Əd.: Bağırov M. K. və b. Neft elminin beşiyi. B., 1999.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI, *Azər nəşr* – 1924 ildə Azərb. SSR Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyat şöbəsi əsasında yaradılmışdır. Azərb. SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Nəşriyyat, Poliqrafiya və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsi sistemində universal nəşriyyat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Nəşriyyatda dünya klassiklərinin, görkəmli Azərb. yazıçıların külliyyatı və çoxcildli seçilmiş əsərləri, həmçinin bir çox yazıçıların ayrı-ayrı əsərləri nəşr edilmişdir. Azərb., rus, türk, fars, ərəb, ing., fr. dilləri ilə yanaşı. Azərb.-da yaşayan azsaylı xalqların dillərində də kitablar, müxtəlif siyasi, elmi-kütləvi ədəbiyyat, stolüstü və divar təqvimləri buraxılmışdır. "Qurani-Kərim" ilk dəfə Azərb. dilində Azərşərdə nəşr olunmuşdur. Nəşriyyatın tədris-pedaqoji ədəbiyyat redaksiyası əsasında "Maarif" (1960), uşaq və gənclər ədəbiyyatı redaksiyası əsasında isə "Gənclik" (1967) nəşriyyatları yaradılmışdır.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ KOLLECI (ADPK) – orta ixtisas təhsili müəssisəsi. 1919 ildən müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmişdir: Bakı kişi müəllimləri seminarı (1919–20); Bakı qadın müəllimləri seminarı (1920–25); Bakı *darülmüəllimini* və *darülmüəllimatı* (oğlan və qız müəllim seminarı); 1920 ildə açılmışdır) əsasında müttəhid (birləşmiş) müəllimlər seminarı (1925–26); Azərb. mərkəzi beynəlmiləl pedaqoji texnikumu (1926–30); M.Ə. Sabir ad. mərkəzi beynəlmiləl texnikumu (1936–38); M.Ə. Sabir ad. rus pedaqoji məktəbi (1938–63); M.Ə. Sabir ad. Bakı pedaqoji məktəbi (1968–91); M.Ə. Sabir ad. Bakı pedaqoji texnikumu (1991–99). 1999 ildən ADPK kimi fəaliyyət göstərir. İbtidai sinif müəllimi, əmək hazırlığı və

texnologiya, xarici dil (ing. dili), ailə və ev təhsili, təsviri sənət və rəsmxət, ilkin hərbi və fiziki hazırlıq, informatika, qeyri-Azərb. məktəblərində Azərb. dili müəllimi ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlayır. ADPK-nin əyani və qiyabi şöbələrində 3000-ə qədər tələbə təhsil alır; 260 müəllim (o cümlədən 1 e. d., prof., 12 e. namizədi) çalışır (2009/2010).

Ü. Hacıbəyli, A.Şaiq, C. Cəbrayılbəyli, A. Əmirov, M. Qiyashəyli kollecdə dərslər demişlər. Ə. Sumbatzadə, M. Təhmasib, Ə. Cəfər, M. Muradxanov, F. Süleymanova, Ə. Sultanlı, S. Salamzadə, Niyazi, S. Rüstəmov, Ə. Bədəlbəyli, M. Hüseyin, S. Rəhman, Ə. Cəfərzadə, M. Dilbazi, C. Novruz və b. kollecin fəxri məzunlarıdır. **AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ (ADPU)** – resp.-da pedaqoji və elmi-pedaqoji kadrlar hazırlayan ilk ali məktəb. 1921 ildə Azərb. Kişi Pedaqoji İn-tu adı ilə Bakıda təsis edilmişdir. İn-tun təşkilində və inkişafında N. Nərimanovun böyük xidməti olmuşdur. Qabaqcıl ziyalılardan Abdulla Şaiq, H. Mahmudbəyov, F. Rzabəyli, M. Əfəndiyev, H. Şahtaxtinski, S. Hüseyinov, M. Mirqasimov və b. in-tun ilk müəllimlərindəndirlər. 1926/27 tədris ilində in-t Azərb. Dövlət Un-tinin (ADU) pedaqoji fakültəsi ilə birləşdirilmiş, 1930 ildə həmin fakültə əsasında Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tu (ADPI) yaradılmışdır. 1941/42 tədris ilində ADU ilə birləşdirilmiş və 1948 ildə yenidən müstəqil olmuşdur. 1991 ildən un-t adlanır.

ADPU-nun 12 fakültəsi (fizika, riyaziyyat, tarix, filologiya, biologiya, kimya,

coğrafiya və gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı, mühəndis-pedaqoji və bədii qrafika, ibtidai təhsil pedaqogikası və metodikası, pedaqogika və psixologiya, əcnəbi tələbələrin işi üzrə, ixtisasartırma və yenidənəhazırlanma), 51 kafedrası, 6 elmi tədqiqat laboratoriyası, kitabxanası (720 mindən çox kitab), zoologiya muzeyi, nəşriyyatı var. Un-tə 743 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən AMEA-nın 3 m. üzvü, Rusiya Təhsil Akademiyasının 3 xarici üzvü, 62 e.d., 59 prof., 267 e. namizədi, 271 dosent çalışır. Əyani və qiyabi şöbələrində 8049 tələbə təhsil alır. Magistratura şöbəsində 11 istiqamətdə 48 ixtisas üzrə 757 magistr təhsil alır (2009/10). Un-tə doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə edilir.

ADPU çoxsaylı alimlər, ictimai xadimlər yetişdirmiş, elmi mərkəz kimi formalaşmış inkişaf etmişdir. M. Mehdi-zadə, Ə. Seyidov, Ə. Zəkizadə, M. Muradxanov, Ş. Ağayev, H. Əhmədov, Ə. Əlizadə, M.Ə. Cavadov, İ. İbrahimov, M.H. Cavadov, Y. Məmmədov, Ə. Cəfərov, A. Abasov, S. İmanov, H. Şahtaxtinski Ş. Məmmədov, A. Verdizadə, Z. Şahtaxtinskaya, A. Qarayev, B. Ağayev, Ə. Ubaydulin, İ. Hüseyinov, Z. İbrahimov, Ş. Sadıxov, Y. Yusifov, V. Əliyev, B. Çobanzadə, M. Şirəliyev, Ə. Dəmirçizadə, A. Abdullayev, Ə. Fərəcov, M. Rəfili, Ə. Sultanlı, H. Araslı, F. Qasımsızadə, İ. Şıxlı, F. Fərhadov, A. Qurbanov, H. Mirzəyev, M. Cəbrayıl, V. Əliyev, M. Murquzov, S. Məmmədov, N. Xudiyev, R. Əfəndiyev,

H. Hüseyinov və b. görkəmli alimlər un-tə dərslər demişlər.

ADPU-nun müvafiq fakültə və filialları əsasında müxtəlif illərdə Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tu (indiki Bakı Slavyan Un-ti), Azərb. Pedaqoji Xarici Dillər İn-tu (indi Azərb. Dillər Un-ti), Azərb. Bədən Tərbiyəsi İn-tu (indiki Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası), Gəncə Pedaqoji İn-tu (indiki Gəncə Dövlət Un-ti), Naxçıvan Pedaqoji İn-tu (indiki Naxçıvan Dövlət Un-ti), Xankəndi Pedaqoji İn-tu yaradılmışdır.

Tələbə elmi cəmiyyəti var. "Pedaqoji Universitet Xəbərləri" (1953 ildən) jurnalı, "Gənc müəllim" (1958 ildən) qəzeti nəşr olunur.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RƏQS ANSAMBLI – 1970 ildə təşkil edilmişdir. Ansamblın ilk proqramını Ə. Abdullayev, X. Zülfüqarova və b. yaratmışlar. Müxtəlif vaxtlarda Q. Almaszadə, R. Axundova, M. Məmmədov, N. Nəzirova, T. İzrailov və b. rəqslərə quruluş vermişlər. 1976–84 illərdə L. Vəkilova ansamblın bədii rəhbəri olmuşdur. Ansambl Azərb. xalq rəqslərinin fəal təbliğatçisi kimi şöhrət qazanmışdır. Bir çox tanınmış sənətkarlar, o cümlədən A. Məlikova (1985 ildən ansamblın bədii rəhbəri), T. Muradova, Y. Qasımov, R. Xəlilzadə, əməkdar artistlərdən F. Məmmədov, S. Qasıмова və b.-rı ansamblın yetirmələridir. Ansambl Ümumittifaq və resp. festivallarının laureatı olmuş, Tunisdə keçirilən beynəlxalq folklor sənəti festivalının (1979) qızıl medalına layiq görülmüşdür. Bir çox ölkələrdə (İtaliya, Fransa, Rusiya, Danimarka, Avstriya, Hindistan, Almaniya və s.) qastrol səfərlərində olmuşdur. 1991 ildə ansambla Azərb. Resp. əməkdar kollektivi fəxri adı verilmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RƏSSAMLIQ AKADEMİYASI (ADRA) – təsviri sənət, memarlıq, dizayn və dekorativ-tətbiqi sənət sahələri və sənətsünaslıq üzrə mütəxəssis hazırlayan ali təhsil müəssisəsi. 2000 ildə Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tinin təsviri sənət üzrə 2 fakültəsinin əsasında yaradılmışdır. Burada rəngkarlıq, heykəltəraşlıq, qrafika, teatr-dekorativ rəngkarlıq, modelyer-rəssam, memar-rəssam, xalçaçı rəssam, təsviri incəsənət tarixi və s. ixtisaslar üzrə 3 fakültə (təsviri sənət, memarlıq və dizayn, sənətsünaslıq), 12 kafedra fəaliyyət göstərir. Aspirantura, dissertantura, assistentura-

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq akademiyası.

stajorluq, ixtisaslaşdırılmış dissertasiya şurası, kitabxana (8100 nüsxə kitab fonduna malik), kompyuter mərkəzi, studiyalar var. 151 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən AMEA-nın 2 akad.-i., 40 prof., 5 e.d., 42 dosent, 20 e.namizədi, 17 xalq rəssamı, 5 əməkdar incəsənət xadimi, 16 əməkdar rəssam çalışır (2008/09). Akademiyanın nəzdində incəsənət kolleci fəaliyyət göstərir. Dünyanın bir çox ali təhsil ocaqları ilə əməkdaşlıq edir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT RUS DRAM TEATRI, S. V u r ğ u n ad. – resp.-nın dram teatrlarından biri. 1920 il-

Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı.

s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Bu illərdə teatrda rej.-lar V.Fyodorov, A.İvanov, A.Ridal, rəssamlar S.Yefimenko, İ.Şlepyanov, N.Ovçinnikov, SSRİ xalq artistləri M.Jarov, F.Ranevskaya, B.İlyin, aktyorlar V.Kuznetsov, S.Mayorov (sonralar rej.) fəaliyyət göstərmişlər. 1930–40-cı illərdə teatrda “Düşmənlər”, “Yeğor Bulıçov və başqaları”, “Həyatın dibində” və “Vassa Jeleznova” (1932, 1933, 1936, 1937, M.Qorki), “Tartüf” (1932, J.B.Molyer), “Məkr və məhəbbət”, “Don Karlos” (1932, 1936, F.Şiller), “İki ağanın bir nökrəri”, “Mehmanxana sahibəsi”, (1933, 1938, K.Qoldoni), “Otello”, “Romeo və Culyetta” (1933, 1937, U.Şekspir), “Tufan”, “Günahsız müqəssirlər” və “Cehizsiz qız” (1934, 1935, A.Ostrovski), “Maskarad” (1934, M.Lermontov), “Albalı bağı” (1935, A.Çexov), “Anna Karenina”, “Canlı meyit” (1938, 1940, L.Tolstoy), “Rüi Blaz” (1938, V.Hüqo), “Nora” (1939, H.İbsen), “Tüfəngli adam”, “Kreml saati” (1939, 1940, N. Poqodin), “Ögey ana” (1940, O.Balzak) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Teatrın repertuarında Azərb. dramaturgiyasına da geniş yer verilmişdir: “Sevil”, “1905-ci ildə”, “Od gəlini” (1930, 1934, 1935, C.Cabbarlı), “Xırs quldurbasan” (1938, M.F.Axundzadə), “Vaqif”, “Xanlar” (1940, 1941, S.Vurğun) və s. Bu illərdə teatrda rej.-lar S.Mayorov, A.Qripiç, aktyorlar N.Sokolov, A.Suvirova, V.Akimov, N.Kvartalova, A.Filippova və b. fəaliyyət göstərmişlər. 1941–45 illər müharibəsi dövründə hərbi-vətənpərvərlik mövzusu teatrın repertuarında əsas yer tutmuşdur: “Cəbhə” (1942, A.Korneyçuk), “Ruslar”, “Gözlə məni” (1942, 1943, K.Simonov); “Qaradənizçilər haqqında mahnı” (1944, B.Lavrenyov) və s. Müharibədən sonrakı illərdə teatrda K.Simonov, B.Lavrenyov, L. Leonov, A.Sofronov, N.Virta, P.Pavlenko və L.Zorinin, Azərb. müəlliflərinin, eləcə də xarici ölkə dramaturqlarının əsərlərinə geniş yer verilirdi: “Fərhad və Şirin” (1947, S.Vurğun; yeni quruluşda, 1976), “Şərqi səhəri” (1947, Ə.Məmmədخانlı; yeni quruluşda, 1958), “Nazirin xanımı” (1949, B.Nuşič), “Xəzər üzərində şəfəq” (1950, İ. Qasimov; 1951 ildə SSRİ Dövlət mükafatı) və s. 50-ci illərdə rej. M.Haşimovun hazırladığı “Balıqçı oğlu” (1953, V.Latsis), “Aydın” (1957, C.Cabbarlı), “Hamam” (1958, V.Mayakovski), “Dəməkl qılıncı” (1959, N.Hikmət) və s. tamaşalar teatrın yaradıcılıq nailiyyəti

Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrı. Tamaşalardan səhnələr: 1 – “Kral Lir” (U. Şekspir); 2 – “Kraliça Yelizaveta” (F. Brukner); 3 – “Dar ağacı” (R. İbrahimbəyov); 4 – “Qağayı” (A. Çexov); 5 – “Yeddi örtük rəqsi” (Y.Lomovsev); 6 – “Fərhad və Şirin” (S. Vurğun); 7 – “Fedra” (J. Rasin); 8 – “Karamazov qardaşları” (F. Dostoyevski).

kimi qiymətləndirilmişdir. 1959 ildə teatr Moskvada keçirilən Azərb. ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasının iştirakçısı olmuş, “Vaqif”, “Kreml saatı”, “Maskarad” və “Şərqi səhəri” tamaşaları ilə çıxış etmişdir.

60-cı illərdə teatrda “Qağayı” (1960, A.Çexov), “İrkutsk əhvalatı” (1960, A.Arbutov), “Sən nə üçün yaşayırsan?” (1960, İ.Qasimov və H.Seyidbəyli), “Tezənin ad günü” (1962, G.Mdivani), “Mariya Stüart” (1963, F.Şiller), “Şiltaq qızın yumşalması” (1964, U.Şekspir), “Kəndçi qızı” (1964, M.İbrahimov), “Sirano de Berjerak” (1965, E.Rostan), “Kino çəkiliş...” (1966, E.Radzinski), “Milyonçu qadın” (1966, B.Şou), “Sən həmişə mənimləsən” (1967, İ.Əfəndiyev), “Müdaxilə” (1967, L.Slavin), “Gecə yarısı kim gələcək...” (1969, M.və R.İbrahimbəyovlar), “Varşava melodiyası” (1969, L.Zorin) və s. tamaşalar oynanılmışdır.

1970–80-ci illərdə teatr müasir mövzularda yazılmış əsərlərə daha çox müraciət etmişdir: “Altı iyul” (1970, M.Şatrov), “Komandorun addımları” (1971, V.Korostilyov; Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1972), “Öz yolunla”, “Ultimatum”, “Kaliforniyada dəfn” (1973, 1980, 1982, R.İbrahimbəyov), “Ötən yay Çulimskdə” (1975, A.Vampilov), “Dairəni genişləndirin” (1975, İ. Qasimov), “Bir iclasın protokolu”, “Zinulya” (1976, 1985, A.Gelman), “Şəhərin yay günləri” (1978, Anar), “Əldən düşmüş at” (1979, F.Saqan), “Şeyx Sənan” (1983, H.Cavid), “Premyera” (1984, L.Roseba), “Cavan qadına yaraşan kişi” (1985, M.İbrahimbəyov), “Qaban” (1987, V.Rozov), “Lanqust gülüşü” (1987, C.Marrel), “Qürub” (1988, İ.Babel), “Səhər səmasında ulduzlar” (1988, A.Qaliç), “Qətl günü” (1989, Y. Səmədoğlu), “Tamaşaçılar üçün baxmaq qadağandır” (1990, J. Marsan) və s.

1982 ildə yaradılmış teatrın kiçik səhnəsində “Kameliyah qadın” (A.Düma), “İki nəfər nömrədə” (K.Aslanov), “İnsan səsi” (J.Kokto) və s. əsərlər tamaşaya qoyulmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda aktyorlardan M.Aduşev, K.Babiçeva, L. Qruber, S.Yakuşev, Q.Koltunova, D. Kuçerov, M.Lezgişvili, K.Myakişev, N.Sarnatskaya, D.Tumarkina, A.Falkoviç, V.Filippov, A.Stepanov, M.Stepanova, V.Şiryev, M. Dadaşov, N. Tağıyeva, rej.-lardan, SSRİ xalq artisti M. Məmmədov, RSFSR xalq artisti Ə.Behbudov, Azərb. Resp. xalq artistləri

M. Haşimov, G.Güləhmədova-Martınova, C.Səlimova, rəssamlardan Y.Toropov, S. Fyodorov, T. Tahirov, E. Məmmədov, A. Əliyev, bəstəkarlardan Ç. Almaszadə, S. Kərimi və b. teatrda fəaliyyət göstərmişlər. Hazırda teatrda aktyorlardan M. Yagizarov, L. Duxovnaya, F. Poladov, N. Şaşıqoğlu, S. Mirzəhasənov, M. Məhərrəmov, Y. Baliyev, A. Nikuşina, A. Mirqasimova, R. Əmirbəyova, Y. Nevmərjitskaya, rej.-lardan A. Şarovski, İ. Tağızadə, B. Lukinski, rəssamlardan O. Abbasova, A. Fyodorov, bəstəkar Z. Fərhadov fəaliyyət göstərirlər.

90-cı illərin əvvəllərində teatrın səhnəsində müəyyən durğunluq yaranmasına baxmayaraq, 1990–2010 illərdə – “Dar ağacı” (R. İbrahimbəyov), “Təhminə və Zaur” (Anar), “Salam, mən sizin dayınızam”, “Mənim sevimli dəlim”, “Mənim ərim dəlidir” (Elçin), “Lənkəran xanının vəzir” (M.F.Axundzadə), “Fərhad və Şirin” (S.Vurğun), “Albalı bağı”, “Qağayı”, “Qu mahnısı” (A.P.Çexov), “Onikinci gecə”, “Kral Lir” (U.Şekspir), “İdeal cütlük” (A.Qalın), “Qabaqcadan ödəyirəm” (Q.Qorin), “Yeddi örtük rəqsi” (Y.Lomovsev), “Cəhənnəm kirayənişini” (Elçin), “Karamazov qardaşları” (F.Dostoyevski), “Fedra” (Jan Rasin), “Həddindən artıq evli taks sürücüsü” (Rey Kuni), “Sonuncu cəhd” (M.Zadorov) və s. əsərlər uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. 1956 ildə teatra S.Vurğunun adı verilmişdir.

Əd.: А л и е в а А. Азербайджанский государственный русский драматический театр им. С.Вургуна. М., 1959; Бог о с л а в с к и й Вал. Русский драматический театр имени Самед Вургуна. В., 1971.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SƏRHƏD XİDMƏTİ AKADEMİYASI, A z ə r b. R e s p. D ö v l ə t S ə r h ə d X i d m ə t i n i n S ə r h ə d X i d m ə t i A k a d e m i y a s ı – sərhəd xidməti üçün zabit kadrları və hərbi elmi işçilər hazırlayan ali təhsil və elmi tədqiqat müəssisəsi. 2007 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. 8 kafedra (sərhəd mühafizəsi, ümumqoşun fənləri, mühəndis-texniki, sosial-iqtisadi və xüsusi fənlər, idarəetmə, xarici dillər, fiziki hazırlıq və idman) fəaliyyət göstərir. Səhra təlim mərkəzi, sərhəd qoşunları taktikası, hərbi topoqrafiya, informatika, miqrasiya və sərhəd hazırlığı, atəş hazırlığı və s. sinifləri var.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SİMFONİK ORKESTRİ, Ü. H a c ı b ə y l i a d. – 1920 ildə yaradılmışdır. SSRİ-də ilk orkestrlərdən biri olmuşdur. 1920–30 illər-

də orkestrlə O. Klemperer (Almaniya), R. Baton (Fransa), F. Ştidri (Avstriya), Q. Mravinski, N. Qolovanov, A. Hauk, A. Pavlov-Arbenin, S. Stolerman və b. məşhur dirijorlar çıxış etmişlər. 1938 ildə yenidən təşkil olunmuş, Ü. Hacıbəylinin təşəbbüsü ilə Moskva konservatoriyasının prof. N.P. Anosov baş dirijor vəzifəsinə dəvət edilmişdir. 1941–45 illər müharibəsi dövründə orkestr çıxışlarına bir müddət ara vermişdir. 1944 ilin ortalarında Tbilisidə keçirilən Zaqafqaziya respublikaları dekadası ilə əlaqədar yenidən fəaliyyətə başlamış və ona Ü. Hacıbəylinin adı verilmişdir. 1945–48 illərdə Moskva konservatoriyasının prof. L.M. Ginzburq orkestrin baş dirijoru olmuşdur. 1948–84 illərdə (qısa fasilələrlə), orkestrə Niyazi rəhbərlik etmişdir. 1984 ildən orkestrin baş dirijoru R. Abdullayevdir. Orkestrin repertuarında xarici ölkə bəstəkarları (Q. Maler, İ. Stravinski, K. Debüssi, A. Brukner, İ. Brams və b.) ilə yanaşı Azərb. bəstəkarlarının da (Q. Qarayev, A. Məlikov, F. Qarayev, A. Əlizadə və b.) əsərləri mühüm yer tutur. Orkestr bir çox xarici ölkədə qastrol səfərində olmuşdur.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SİMLİ KVARTETİ – 1998 ildə yaradılmışdır. Repertuarı Azərb. və xarici ölkə bəstəkarlarının klassik və müasir əsərləri ilə zəngindir. Kvartet bir çox xarici ölkədə konsertlər vermişdir. 1998 ildə Parisdə YUNESKO xətti ilə keçirilən Q. Qarayevə həsr olunmuş konsertdə, 2000 ildə İstanbul şəhərində Camal Rəşid Rey konsert salonunda çıxış etmişdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SİYASİ İDARƏSİ (ADSİ) – 1926 il avqustun 7-də *Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (AFK)* ADSİ-yə çevrilmiş və öz vəzifəsini – sovet rejimi əleyhinə olan partiyalara qarşı mübarizəni davam etdirmişdir. 1929 ildə “Müsavat” partiyasının 1142 nəfər tərəfdarı, “Gənc Azər” təşkilatının 37 üzvü, “İttihad” partiyasının 474 üzvü ADSİ tərəfindən həbs edilmiş və SSRİ-nin şm. bölgələrinə sürgün olunmuşdu. 1929–31 illərdə Azərb.-in təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən bir sıra gizli təşkilatların (“Gənc türklər birliyi”, “Zaqafqaziya Milli Mərkəzi”, “Türkçülər” və s.) üzvləri də repressiyalara məruz qaldılar. 1931–37 illərdə davam edən kütləvi repressiyalar Azərb. daxilində “Müsavat” və “İttihad” partiyalarının fəaliyyətinə son qoydu.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TELEQRAF AGENTLİYİ (AZƏRTAc) –

Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestri.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) dövlət informasiya orqanı kimi hökumətin 1919 il 3 mart tarixli qərarı ilə yaradılmışdır. İlk vaxtlar Maarif Nazirliyi yanında fəaliyyət göstərmiş, sonra Poçt və Teleqraf Nazirliyinin sərəncamına verilmişdir. **AZƏRTAc** 1920 il martın 1-dən AXC-nin Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Agentliyin xəbərləri qəzetlərdə dərc olunur, Azərb.-da və xaricdə baş verən hadisələr operativ işıqlandırılırdı; axırıncı xəbərləri 1920 il 28 aprel tarixli qəzetlərdə verilmişdi. *Aprel işğalından (1920)* sonra **AZƏRTAc** Azərbaycan Mətbuat Mərkəzinin tərkibində Rusiya Teleqraf Agentliyi Qafqaz Diyar Müvəkkilliyinin şöbəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Azərb. SSR Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə 1921 ildən Azərbaycan Teleqraf Agentliyinə (Azər. TA) çevrilmişdi. Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyinin (SİTA) tərkibinə daxil edilmiş agentlik 1972 ildən “Azərinform” adlanırdı. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərb. Resp. Prezidentinin 1992 il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə bu qurumun tarixi adı (**AZƏRTAc**) özünə qaytarılmışdır. 1995 ilin martında ənənəvi adı saxlanılmaqla, Azərb. Resp. Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Teleqraf Agentliyinə, 2000 ilin yanvarında isə müstəqil Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyinə çevrilmişdir. 2002 ildən fasiləsiz iş rejiminə keçən agentlik Azərb., ing. və rus dillərində informasiya müba-

diləsi aparır; resp. ilə bağlı informasiya və fotomaterialları 60-dan artıq ölkəyə yayır və dünyada baş verən mühüm hadisələr barədə operativ məlumat verir. Asiya və Sakit Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatının (OANA) üzvüdür (2004). Türkiyə, ABŞ, Rusiya, İran, Fransa, Almaniya, Ukrayna, Gürcüstan və Orta Asiya resp.-lərində müxtəbir məntəqələri fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TELEVİZİYƏ VƏ RADİO VERİLİŞLƏRİ KOMİTƏSİ – bax *Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TELEVİZİYƏ VƏ RADİO VERİLİŞLƏRİ ŞİRKƏTİ – bax *Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT TİBB İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Tibb Universiteti*.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ – bax *Bakı Dövlət Universiteti*
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ KİTABXANASI – bax *Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası*.

AZƏRBAYCAN DÖYÜŞ NÖVLƏRİ FEDERASIYALARI ASSOSIASİYASI (ADFA) – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Dünya Döyüş Növləri Assosiasiyasının üzvüdür (1998). ADFA-nın tərkibində kikkitsu, sutboksinq və s. döyüş növləri inkişaf etdirilir.

“AZƏRBAYCAN DÜNYASI” BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR MƏRKƏZİ – Azərb. elm, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət xadimlərinin ictimai təşkilatı. Bakıdadır. 1930 ildə Ümumittifaq Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin Azərb. Şöbəsi kimi təsis edilmişdir. 1958 ilin dekabrında Azərb.-in Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti, 1959–91 illərdə Azərb.-in Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti adlanmışdır. 1991 ildən “A.D.”B.Ə.M. adını daşıyır. Mərkəz digər ölkə xalqları ilə Azərb. xalqı arasında dostluq və mədəni əlaqələrin inkişafına kömək edir, xaricdə yaşayan azərb.-lrlə mədəni əlaqə saxlayır, onları resp.-nin iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində qazandığı nailiyyətlərlə tanış edir. 100-dən artıq ölkənin 800-dən çox ictimai təşkilatı ilə əlaqə saxlayır. Rəhbər orqanı 5 ildən bir çağırılan resp. konfransıdır. Konfranslararası dövrdə mərkəzə onun seçdiyi idarə heyəti rəhbərlik edir.
AZƏRBAYCAN ESTRADA-SİMFONİK ORKESTRİ – Azərb. Radio və Televiziya Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdindədir. 1955 ildə Bakı Televiziya Studiyası nəzdində dörd nəfərlik (kvartet) kiçik qrup halında təşkil olunmuş (1955–81 illərdə bədii rəhbəri və baş dirijoru T. Əhmədov), sonradan orkestrə çevrilmişdir. 1975 ildən indiki ad. daşıyır. Ə. Əzizov (1981–84), R. Babayev (1984–92), F. Sücəddinov (1993–97) orkestrin bədii rəhbəri olmuşlar. Müğənnilərdən Ş. Ələkbərova, M. Babayev,

Azərbaycan
Estrada-
Simfonik
Orkestri.

G. Məmmədov, L. İmanov, F. Kərimova, E. Rəhimova, İ. Quliyeva, Y. Rızadə, M. Tağıyev, E. Axundov, N. Şeyxova, M. Maqomayev, musiqiçilərdən V. Mustafazadə, F. Sücəddinov və b. orkestrdə çıxış etmişlər. Orkestr Kubada (1967) qastrol səfərində olmuş, Helsinki (1962) və Bolqarıstanda (1968) keçirilən festivallarda qızıl medala və laureat ad. layiq görülmüşdür. A.e.-s.o bir neçə filmin musiqisini səsləndirmiş, "Azərbaycanfilm" in istehsal etdiyi "Qayınana" filmində musiqili epizodlara çəkilmişdir. 2004 ildən orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru A. Süleymandır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ – bax *Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi*.

"AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİNİN ƏSƏRLƏRİ" – elmi məcmuə. 1961 ildən nəşr edilir. 11 buraxılışı [1961, 1964, 1968, 1978, 1987, 1994, 1998, 2000, 2001(2), 2002] çap olunmuşdur. 2004 ildən "Risalə" adı ilə çıxır. Məcmuədə muzeyin tarixi, qədim dövrlərdən bu günədək Azərbaycan ədəbiyyatını əks etdirən ekspozisiyalar, tərtibat məsələləri, daimi və səyyar sərgilər haqqında məlumat, elmi fond materiallarının təsviri və muzeyşünaslıq problemlərindən bəhs edən məqalələr, həmçinin muzey haqqında rəylərdən nümunələr dərc edilir. Məqalələrin rus və ingilis dillərində xülasəsi verilir.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI – Azərbaycan da kiçik dəyişikliklə, təxminən, min il ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. Bu, əski Azərbaycan yazısı adlanır. Həmin əlifbada sait səsləri ifadə edən hərflər olmadığından o, Azərbaycan dilinin fonetik sistemə uyğun deyildi. 19 əsrin ortalarında bu əlifbada müəyyən islahat aparmaq və onu latın əlifbası ilə əvəz etmək sahəsində ilk təşəbbüsü M.F.Axundzadə

irəli sürmüş, lakin həyata keçirə bilməmişdir. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti (1918 – 1920) dövründə də bu ideyanı reallaşdırmaq mümkün olmamışdır. 1922 ildə Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu ilə "Yeni Türk Əlifbası Komitəsi" yaradılmış, 1923 ildən latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid prosesi başlanmışdır. 1926 ildə Ümumit-

tifaq Türkoloji Qurultayda Azərbaycan da latın əlifbasına keçilməsi tövsiyə olunmuş və 1929–39 illərdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından istifadə edilmişdir. 1939 il iyulun 11-də Azərbaycan SSR Ali Soveti 1940 il yanvarın 1-dən latın qrafikasından Kirill qrafikasına keçmək haqqında qərar qəbul etmiş, həmin əlifbaya c, ə, g, h, ö, y, j hərfləri əlavə olunmuş, istifadə prosesində kiçik islahatlar aparılmışdır [əvvəlcə yumşaq və qalın işarələr (ѣ, ѝ), sonra hər biri iki səsi bildirən я, ю hərfləri və ə hərfi ixtisar olunmuş, e bir səsi ifadə edən hərflər kimi saxlanılmışdır].

Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra, 1991 ildə latın qrafikalı yeni əlifba qəbul olunmuş, 2001 ilə kimi latın əlifbası ilə bərabər Kirill əlifbasından da istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001 il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün sahələrdə latın əlifbasının tətbiqi həyata keçirilir.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI və **AZƏRBAYCAN DİLİ GÜNÜ** – Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanına (2001) əsasən hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında

Azərbaycan əlifbası

Çap şəkli	Əlyazma şəkli	Adı	Çap şəkli	Əlyazma şəkli	Adı
A a	Aa	a	Q q	Qq	qe
B b	Bb	be	L l	Ll	el
C c	Cc	ce	M m	Mm	em
Ç ç	Çç	çe	N n	Nn	en
D d	Dd	de	O o	Oo	o
E e	Ee	e	Ö ö	Öö	ö
Ə ə	Əə	ə	P p	Pp	pe
F f	Ff	ef	R r	Rr	er
G g	Gg	ge	S s	Ss	se
Ğ ğ	Ğğ	ğe	Ş ş	Şş	şe
H h	Hh	he	T t	Tt	te
X x	Xx	xe	U u	Uu	u
İ i	İi	i	Ü ü	Üü	ü
J j	Jj	je	V v	Vv	ve
K k	Kk	ke, ka	Y y	Yy	ye
			Z z	Zz	ze

Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü qeyd edilir.

AZƏRBAYCAN ƏMƏK və SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR AKADEMİYASI – resp.-da həmkarlar ittifaqları üçün kadrlar hazırlayn ali məktəb. 1962 ildə Ümumittifaq Həmkarlar İttifaqları Hərəkəti Ali Məktəbinin Bakı ş.-ndə tədris-məsləhət məntəqəsi kimi yaradılmış, 1991 ildə Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasına, 1997 ildə Rusiya Federasiyası Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasının Bakı filialına çevrilmişdir. 1999 ildən Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərmişdir. 2006 ildə filialın bazasında Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası yaradılmışdır. Akademiyanın 2 fakültəsi (maliyyə; iqtisadiyyat və inzibati idarəetmə), 7 kafedrası, kitabxanası var. Maliyyə, mühasibat uçotu və audit, iqtisadiyyat, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlayır. 565 tələbə təhsil alır (2008/09). 60 nəfərlik professor heyəti, o cümlədən 7 e. d., 36 e. namizədi (20-si dosent) çalışır.

AZƏRBAYCAN ƏNƏNƏVİ KARATE-DO FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiyanın tərkibində "Samuray" (2003) və "Çempion qardaşlar" (2006) klubları fəaliyyət göstərir. 1993–2008 illərdə Azərbaycan karateçiləri dünya və Avropa çempionatlarında 17 qızıl, 3 gümüş medal qazanmışlar. **AZƏRBAYCAN FİZIOLOQLAR CƏMİYYƏTİ**, a k a d. A.İ. Q a r a y e v ad. – fizioloq alimlərin elmi-ictimai birliyi. 1992 ildə qeydiyyata alınmışdır. Bakıdadır. Elmi tədqiqatlarının əsas istiqamətini visseral fiziologiyanın fundamental problemlərinin araşdırılması, eləcə də resp.-da təbii müalicə resurslarının tibbi-bioloji xassələrinin öyrənilməsi təşkil edir; aparılan araşdırmalar Naftalan neftinin müalicəvi xassələrini üzə çıxarmışdır. Cəmiyyət canlıların həyatı fəaliyyətinin molekulyar fiziki-kimyəvi mexanizmlərini öyrənir, xarici mühit amillərinin bu proseslərə təsir xüsusiyyətlərini araşdırır. Üç qurultayı (1994, 1998, 2002) keçirilmişdir. Elmi əsərlərin illik külliyyatı nəşr olunur.

AZƏRBAYCAN FÖVQƏLADƏ HALLAR AKADEMİYASI, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Fövqəladə Hallar Akademiyası – xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsi. 2009 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Akademiyada 4 fakültə (həyatı

fəaliyyətin təhlükəsizliyi, yanğın təhlükəsizliyi, kadrların yenidən hazırlığı və ixtisaslandırma, qiyabi təhsil) var.

AZƏRBAYCAN FÖVQƏLADƏ KOMİSSİYASI (AFK) – Azərbaycan SSR-də milli azadlıq hərəkəti ilə mübarizə aparan orqan. 1920 il aprelin 29-da yaradılmışdır. AFK Azərbaycan ziyalılarının nümayəndələrini təcrid edir və kütləvi şəkildə qırırdı; *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin* yüzlərlə siyasi və ictimai xadimi Solovov a.-na, Suzdala, Novqoroda və digər ucqar yerlərdəki həbs düşərgələrinə göndərildi. Repressiyalara qarşı dəfələrlə çıxış edən N.Nərimanovun mayın 27-də verdiyi dekret və avqustun 12-də imzaladığı əmrə görə, əsassız tutulanların azadlığa buraxılması tələb olunur, həmçinin idarə müdiriyyətdən icazəsiz qulluqların xidməti hərəkətlərinə görə AFK tərəfindən həbsi qadağan edilirdi. Birinci Ümumazərbaycan sovetlər qurultayının qərarına əsasən, N.Nərimanov 1921 il mayın 26-da sovetləşmə dövründə resp.-dan sürgün edilmiş mülki və hərbi şəxslərin RSFSR-in həbs düşərgələrindən və həbs yerlərindən azad olunması və qaytarılması haqqında V.İ. Leninə müraciət etdi. 1923 ildə "Müsavat" partiyasının gizli mətbəəsini aşkar edən AFK yenidən kütləvi həbslərə başladı. 1926 il martın 11-də AFK-nın sərəncamı ilə "Müsavat" partiyasının MK üzvləri D.Həsənov, Ə.Hacınski, MK-nın müvəkkili Ə.Yusifzadə və 34 nəfər digər partiya üzvü həbs olundu. Oktyabrda baş verən növbəti həbslər zamanı "Müsavat" partiyasının daha 31 üzvü tutuldu. Azərbaycan SSR MİK-in 1926 il 7 avqust tarixli qərarı ilə AFK *Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinə* çevrildi.

AZƏRBAYCAN FUTBOL FEDERASIYALARI ASSOSIASIYASI (AFFA) – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. UEFA-nın və FİFA-nın üzvüdür (1994). İlk futbol komandaları 1911 ildə Bakıda yaradılmışdır: "Balaxanı futbolçular dərnəyi", "Stella", "İdmanın dostları", "İdmançı", "Konqres", "Unitis", "Belaya", "Senturion", "Tərəqqi" və s. (ətraflı məlumat üçün bax *"Azərbaycan"* xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman* bölməsinə). 1914 ildə Azərbaycan-da Futbol ittifaqı, Futbol liqası, Hakimler kollegiyası yaradılmışdır. Həmin il Bakı, 1928 ildə isə Azərbaycan çempionatı keçirilmişdir. Azərbaycan futbolçuları İran (1926), Almaniya (1930), İngiltərə (1931) komandalarına qalib gəlmiş, 1966 ildə SSRİ çempionatının bürünc mükafatını qazanmışlar. Ə.Məmmədov, Y.Kuznetsov, A.Banişevski SSRİ yığma komandası heyətində dünya çempionatının bürünc (1966) mükafatçısı, İ. Ponomaryov 24-cü Olimpiya Oyunlarının (1988, Seul) çempionu, T. Bəhramov və E. Əzimzadə FİFA-nın ilk azərbaycan hakimləri olmuşlar. 1994 ildə 3 hakimə FİFA referesi dərəcəsi verilmişdir (T.Süleymanov, A.Xudiyev, X.Məmmədov). 2003 ildə AFFA-nın futbol klubları FİFA və UEFA-nın oyunlarında iştirak etmişdir. "Neftçi" komandası 2005 ildə Moskvada keçirilən "Birlik kuboku" turnirinin gümüşü, 2006 ildə isə qızıl medalını qazanmışdır. Azərbaycan-da futbol üzrə ölkədaxili çempionat 2 liqada keçirilir. Unibank Premyer Liqası çempionatında 12 klub ("Neftçi", "İnter", "Xəzər Lənkəran", "Bakı", "Azal", "Qarabağ", "Qələbə", "Simurq", "MOİK", "Muğan", "Turan", "Gəncə") mübarizə aparır və yüksək yerləri tutan komandalar UEFA-nın klub yarışlarında çıxış etmək hüququnu qazanır. 1-ci divizionda isə 14 klub yarışır və ilk 2 yeri tutan komandalar Premyer Liqaya vəsiqə əldə edir. Federasiyanın tərkibində U-16, U-17, U-19, U-21 yığma komandaları, futbol və çimərlik futbolu üzrə milli komandalar, 15 yaşadək qızlardan ibarət milli komanda fəaliyyət göstərir.

"AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİ" – Bakıda 1919–94 illərdə nəşr edilən qəzet. İlk nömrəsi 1919 il oktyabrın 27-də "Gənc işçi" adı ilə Azərbaycan dilində çıxmışdır. 1919 ilin axırlarında nəşri dayandırılmış, 1923 ilin fevralından "Gənc işçi" adı ilə yenidən çıxmışdır. Sovet dövründə Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı Mərkəzi Komitəsinin orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir. İkinci dünya müharibəsi illərində nəşri dayandırılmış, 1945 ilin iyulundan "A.g." adı ilə bərpa edilərək 1994 ilə qədər davam etmişdir.

AZƏRBAYCAN GİMNASTİKA FEDERASIYASI (AGF) – 1956 ildə Bakıda yaradılmış, 1992 ildə yenidən təsis edilmişdir. Beynəlxalq Gimnastika Federasiyasının (FİG) və Avropa Gimnastika Federasiyasının (FEG) üzvüdür (1993). AGF özündə 4 idman növünü (bədii gimnastika, kişi idman gimnastikası, akrobatika gimnastikası və tamblinq) birləşdirir (ətraflı məlumat üçün bax *"Azərbaycan"* xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman* bölməsinə). Azərbaycan-da bədii gimnastika idman növü 1920–50 illərdə, kişi idman gimnastikası və akrobatika 1920–30 illərdə, tamblinq isə 2000

ildən yayılmağa başlamışdır. 1936 ildə resp.-da akrobatika gimnastikası üzrə ilk yarışlar keçirilmiş, 1939 ildə idman gimnastikası üzrə ilk çempionat təşkil olunmuşdur. 1947 ildə Azərb. idmançıları ümumittifaq yarışlarında iştirak etmişlər. T. Mehdiyev, D. Filonov, K. Abdullayev, Ç.Şamilov, N.Abdinova (Şetkina), R. Timinova idman gimnastikasının tanınmış nümayəndələridir. 20 əsrin 40-cı illərində N. Merkulova qızlardan ibarət qrup yaratmış, L.Zebina, L.Vinnikova, S.Senatorova, N.Hacıbəylinskaya, M.Şibayeva və E.Hacıyeva kimi gimnastlar yetişdirmişdir. İlk dəfə Azərb. bədii gimnastı L.Vinnikova 1961 ildə SSRİ yığmasının tərkibində Ümumdünya turnirində iştirak etmiş, 1965 ildə Ümumdünya spartakiadasının çempionu olmuşdur. V.Belenki 25-ci Olimpiya Oyunlarının (1992, Barselona) qızıl medalını qazanmışdır. Bakıda bir neçə beynəlxalq yarış – “A” kateqoriyalı Dünya kuboku mərhələsi (9–10 avqust, 2003; 23–25 aprel, 2004), Dünya kuboku statuslu “A” kateqoriyalı AGF kuboku (13–15 may, 2005), ilk dəfə bədii gimnastika üzrə dünya çempionatı (3–9 oktyabr, 2005), Avropa çempionatı (29 iyun – 1 iyul, 2007; 15–17 may, 2009) keçirilmişdir. Bədii gimnastika üzrə Dünya kuboku mərhələsində D.Gimatova 1 gümüş, 2 bürünc (2003, Bakı); Avropa çempionatında – A. Qarayeva, D. Gimatova, A. Qurbanova bürünc, A. Qarayeva iplə hərəkətdə qızıl (2007, Bakı), A. Qurbanova, A. Qarayeva gümüş (2009, Bakı); A.Əhmədova və D.Sultanova akrobatika gimnastikası üzrə Avropa çempionatında (2009, Portuqaliya); dünya çempionatında – A. Qarayeva, D. Gimatova, A. Qurbanova, Z. Cavadlı, S. Mustafayeva bürünc (2007, Yunanistan; 2009, Yaponiya; 2010, Rusiya) medallar qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN GÜLƏŞ FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Güləş Federasiyaları Assosiasiyasının (FİLA) və Avropa Güləş Federasiyaları Assosiasiyasının (FELA) üzvüdür (1993). Azərb. güləşçiləri 20 əsrin 50-ci illərindən SSRİ çempionatlarında SSRİ yığma komandasının tərkibində Olimpiya Oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında uğurla çıxış etmişlər (ətraflı məlumat üçün bax “Azərbaycan” xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman bölməsinə*). Olimpiya Oyunlarında R. Məmmədbəyov gümüş (1952, Helsinki), A. İbrahimov bürünc (1964, Tokio), N.

Abdullayev gümüş (1996, Atlanta) və qızıl (2000, Sidney), F. Mansurov qızıl (2004, Afina), V. Rəhimov, R. Bayramov gümüş (2008, Pekin), X. Qazyumov və M. Stadnik bürünc (2008, Pekin) medal qazanmışlar. Bakıda bir neçə beynəlxalq yarış, o cümlədən Avropa çempionatı (2002, 2010), Dünya kuboku yarışları (2004), dünya çempionatı (2007) keçirilmişdir; 2006 ildən başlayaraq hər il H. Əliyevin xatirəsinə həsr edilmiş “Qızıl Qran-pri” beynəlxalq turniri keçirilir. 2007–10 illərdə resp.-nin sərbəst güləş üzrə qadınlardan ibarət yığma komandası Olimpiya Oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında 10 qızıl, 6 gümüş, 5 bürünc medal qazanmışdır. 2004 və 2009 illərdə Azərb.-in sərbəst güləş üzrə kişilərdən ibarət yığma komandası Dünya kubokunun sahibi olmuşdur. 2002–10 illərdə yunan-Roma və sərbəst güləş üzrə Azərb. yığma komandası Olimpiya Oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında 38 qızıl, 35 gümüş, 56 bürünc medal qazanmışdır. 2010 ildə Sinqapurda keçirilən yeniyetmələrin ilk Olimpiya Oyunlarında yunan-Roma güləşi üzrə M. Bazarov və E. Muxtarov, sərbəst güləş üzrə A. Maqomedabirov, qadın güləşi üzrə P. Baqomedova qızıl, sərbəst güləş üzrə K. Quliyev gümüş medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN HAPKI-DO FEDERASIYASI – 2000 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Avropa Döyüş Sənətləri Federasiyası (2004), Dünya Muda Federasiyası (2008), Beynəlxalq Döyüş Sənətləri Assosiasiyası (2006) və Dünya Döyüş Sənətləri Təşkilatları Assosiasiyasının (2006) üzvüdür. 2008–10 illərdə Azərb. idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında, dünya kuboku uğrunda yarışlarda 19 qızıl, 6 gümüş, 2 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN HAVA VƏ EKSTREMAL İDMAN NÖVLƏRİ FEDERASIYASI – 2005 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiyanın tərkibində 24 klub fəaliyyət göstərir. Azərb. idmançıları dafələrlə ölkənin dağ zirvələrinə (H. Əliyev, İlham, Tufandağ, Ç. Mustafayev, Şahdağ, Bazardüzü, Bazaryurd və s.) ekspedisiya yürüşləri etmiş, ilk dəfə Quba r-nunun Qalaxudat k. yaxınlığında “Qızıl Qaya - 2010” beynəlxalq dağ idmanı festivalı, gənclər arasında “Ümid - 1” və “Ümid - 2” qayayadırmanma yarışları keçirmişdir. 2009 ildə federasiyanın 7 nəfərdən ibarət ekspedisiya qrupu Kilimancaronun Uhuru zirvəsinə (5895 m,

Afrika), 2010 ildə isə And d-rında yerləşən Akonkaqua (6962 m, C. Amerika) zirvəsinə yürüş etmişdir.

“AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI” QSC – 2008 ildə yaradılmışdır. Əsas fəaliyyəti hava gəmilərinin qəbulu, yola salınması, aviadaşımalara yerüstü xidmət göstərilməsi, hava gəmilərinin uçuş cədvəlinin icrasının təmin edilməsi, daşımaların təşkili üzrə norma və tələblərə riayət olunması, həmçinin aerodrom, aeroqazal, köməkçi bina və tikililərin ərazisinin istismarı və xidmət göstərilməsini həyata keçirən müvafiq strukturların işinin əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Tərkibindəki “Azəraeronaviqasiya” Hava Hərəkəti İdarəsi, Aviasiya Təhlükəsizlik İdarəsi, “Azalaqro” və “Azal Oil” Yanacaq Sürtgü Materialları İdarəsində 6000-ə yaxın aviamütəxəssis çalışır.

AZƏRBAYCAN HƏMKARLAR İTTİFAQLARI KONFEDERASIYASI (AHİK) – Azərb.-da ilk dəfə 1905 il oktyabrın 17-də Bakıda konka fəhlə və qulluqçularının həmkarlar ittifaqı yaranmışdır. 1906 ildə neft sənayesi fəhlələrinin Azərb.-da ən iri həmkarlar ittifaqı təşkil edildi. 1917 il Fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra Bakıda çoxlu sayda həmkarlar təşkilatları, mədən, z-d və f-k komitələri meydana gəldi. 1917 il martın 24-də Azərb. Həmkarlar İttifaqlarının Mərkəzi Bürosu seçildi. Bu, Azərb.-da ilk ittifaqlararası təşkilat idi. 1920 il iyunun 30-da həmkarlar ittifaqlarının 1-ci ümumbakı konfransında Azərb. Həmkarlar İttifaqları Şurası (AHİŞ) yaradıldı. AHİŞ 1930-cu illərdə Mərkəzi Həmkarlar İttifaqlarına tabe edildi, 1958 ildən AHİŞ-in hüquq və vəzifələri yenidən genişləndirildi. 1973 ildən resp.-nin müəssisələrində həmkarlar ittifaqlarının təşkil etdikləri ictimai hüquq məsləhətxanaları fəaliyyət göstərirdi. AHİŞ əməkhaqqının yüksəldilməsi, əhalinin savadlandırılması, zəhmətkeşlərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, maddi-məişət problemlərinin həllində müəyyən irəliləyişlərə nail oldu. Həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətində milli ayrı-seçkilik əlamətləri həmkarlar ittifaqları üzvlərinin say və milli tərkibində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. AHİŞ-in rəhbərliyində qeyri-azərbaycanlıların üstünlük təşkil etməsi Azərb.-da yeridilən ruslaşdırma siyasətinin nəticəsi idi.

Azərb. müstəqillik əldə etdikdən (1991) sonra AHİŞ-in 1993 il fevralın 5-də keçirilmiş I qurultayında təşkilat

özünü buraxaraq səlahiyyətlərini Azərb. Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasına (AHİK) verdi. Konfederasiyaya 22 sahə, iki federativ tipli həmkarlar ittifaqı və Nax. Həmkarlar İttifaqları Şurası daxildir. AHİK-in tərkibində olan həmkarlar ittifaqlarının öz nizamnaməsi və fəaliyyət proqramı var. Azərb. Resp.-nin 1994 il 24 fevral tarixli “Həmkarlar İttifaqları haqqında” qanununa əsasən, AHİK-nin hazırladığı layihə əsasında həmkarlar ittifaqlarının müstəqil fəaliyyəti tənzimləndi.

AHİK-in ali orqanı 5 ildən bir çağırılan qurultaydır. Qurultaylararası dövrdə konfederasiyanın ali orqanı bütün üzv təşkilatların bərabər sayda təmsil olunduqları Məclisdir. Həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri, AHİK-in sədri və müavinlərindən ibarət olan İcraiyə Komitəsi isə Məclisin iclaslararası dövründə onun funksiyasını yerinə yetirir.

AHİK-in mətbu orqanı olan “Ülfət” qəzetinin redaksiyası, “Kurort” Səhmdar Cəmiyyəti, “Turizm və ekskursiya üzrə Respublika Şurası”, Əmək və sosial münasibətlər Akademiyası, həmçinin 16 idman cəmiyyəti, Azərb. Həmkarlar İttifaqları İdman Təşkilatları Assosiasiyası (AHİİTA) AHİK-ə tabedir.

AHİK 1992 ildən Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, 2000 ildən isə Beynəlxalq Azad Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının (BAHİK) bərabərhüquqlu üzvüdür. AHİK-in təşəbbüsü ilə 1991 ildə “Azərbaycan, Orta Asiya və Qazaxıstan həmkarlar ittifaqları mərkəzlərinin əlaqələndirmə şurası” yaradılmışdır. Bu şuraya sonradan Türkiyənin “Türk-İŞ”, “HAK-İŞ” və Gürcüstanın Həmkarlar İttifaqları Birliyi də daxil olmuşdur. AHİK Türkiyə, Fransa, Belçika, İngiltərə, Almaniya, Misir, Yaponiya, Bolqarıstan, MDB ölkələri, Çin Resp. və s. ölkələrin həmkarlar ittifaqlarının mərkəzləri ilə əlaqələr yaratmışdır.

Əd.: Həsənov V., Mehdiyev Ə. Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının tarixi (1905–2005 illər). B., 2005.

AZƏRBAYCAN HƏNDBOL FEDERASIYASI – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Həndbol Federasiyasının (İHF, 1992) və Avropa Həndbol Federasiyasının (EHF, 1992) üzvüdür. Azərb.-da ilk həndbol komandası 1957 ildə yaradılmışdır (ətraflı məlumat üçün bax “Azərbaycan” xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman bölməsinə*). SSRİ yığma komandası heyətində R.Şabanova, L.Şubina 21-ci (1976, Mon-

real), L.Savkina 22-ci (1980, Moskva) Olimpiya Oyunlarının qızıl, E.Quseva 24-cü (1988, Seul) Olimpiya Oyunlarının gümüş medalını qazanmışlar. 1983 ildə Bakının “Avtomobilçi” komandası Beynəlxalq Həndbol Federasiyası kuboku yarışlarının qalibi olmuşdur. Azərb.-in qadınlardan ibarət yığma komandası 2002 ildə Bakıda keçirilən “Çelenc Trofi” Avropa kuboku yarışlarının qalibi olmuşdur. Ç.Axundov ilk beynəlxalq dərəcəli azərb.-li hakimdir (1965). Beynəlxalq dərəcəli hakimlər İ.Əsgərov, V.Neçay (1994), V.Əliyev, Ə.Atakişiyev (2002), Emil və Ernesto Ağakişi qardaşları (2003) beynəlxalq yarışlarda hakimlik etmişlər.

AZƏRBAYCAN HƏRBI-İNQILAB KOMİTƏSİ – bax *Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi (AMİK)*.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (AXC), Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycan Demokratik Respublikası – 1918 il mayın 28-də Şimali Azərb.-da yaranmış müstəqil dövlət. Türk-müsəlman Şərqi ilk parlament respublika. Paytaxtı əvvəlcə Gəncə (1918, 16 iyun – 17 sentyabr), sonra Bakı ş. (1918, 17 sentyabr – 1920, 28 aprel) olmuşdur. Ərazisi Cənubi Qafqazdakı tarixi Azərb. torpaqlarının 113,9 min kv. km-ni əhatə edirdi, əhalisi 3,3 mln.-dan çox idi.

AXC-nin ərazisi haqqında ilk dəfə *İstiqlal bəyannaməsində* bəhs edilmiş və Cənubi Qafqazın c.-ş. hissəsini əhatə edən Azərb.-in tamhüquqlu müstəqil dövlət olduğu göstərilmişdir. Lakin yenidən yaranmış Cənubi Qafqaz resp.-lərinin əraziləri və sərhədlərinin konkretləşdirilməsi ciddi problemlərlə qarşılaşdı. Azərb. və Erməni Milli Şuraları arasında sərhəd məsələləri üzrə danışıqların nəticəsi Azərb. Milli Şurasının 1918 il 29 may tarixli iclasında müzakirə edildi. Səs çoxluğu ilə İrəvan Erm. Resp.-na güzəşt edildi və onun paytaxtı kimi tanındı. Həmin qərar qəbul olunarkən hər iki respublikanın gələcəkdə konfederasiya şəkildə birləşəcəyi, Erm.-in Qarabağın dağlıq hissəsinə olan əsassız iddiadan əl çəkəcəyi və başqa məsələlər nəzərə alınmışdı. Lakin ermənilər həmin güzəştlərdən istifadə edərək, yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürdülər. İrəvan qub.-ında, Qarayazıda olan Azərb. 24 saat müddətində oradan çıxarılması haqqında ultimatum verildilər, azərb.-lara hərbi hissələrinin qarşı yeni soyqırımları həyata keçirməyə başladılar və bununla, hə-

min əraziləri zor gücünə ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Azərb. ilə Gürc. arasında da sərhəd mübahisələri var idi. Gürc. hökuməti keçmiş Tiflis qub.-na daxil edilmiş Azərb. torpaqlarını – B o r ç a l ı, Q a r a y a z ı və S ı ğ n a x mahallarını Azərb.-a qaytarmaqdan boyun qaçırdı. Gürcü silahlı qüvvələri alman hərbi dəstələri ilə birləşərək, 1918 il iyunun əvvəllərində Borçalıya daxil oldular. Ayın 14-də Azərb.-in Xarici İşlər Nazirliyi azərb.-lərin məskunlaşdığı Borçalıya və digər ərazilərə birləşmiş gürcü-alman hərbi qüvvələrinin yeridilməsinə qarşı nota verdi, sərhəd məsələsinin siyasi yolla həll olunmasını təklif etdi. Gürc. hökuməti buna razılıq vermədi. Cənubi Qafqaz resp.-ləri arasındakı ərazi mübahisələri daha kəskin şəkil almağa başladı. Buna görə də həmin problemin beynəlxalq İstanbul konfransında müzakirə edilməsi qərara alındı. 1918 ilin noyabrında Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə göndərdiyi xüsusi memorandumda Azərb.-in ərazisi müəyyənləşdirilirdi. Bu məsələ daha geniş şəkildə Paris sülh konfransındakı Azərb. nümayəndəliyinin tələblərində də əks olunmuşdu. Həmin sənədə əsasən, AXC aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: *Bakı quberniyası* (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası); *Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası* [Yelizavetpol (Gəncə) qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Azərb. və Erm. arasında mübahisəli ərazi kimi qalırdı)]; *İrəvan quberniyası* (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, habelə Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); *Tiflis quberniyası* (Borçalı qəzası, Tiflis və Sığnax qəzalarının bir hissəsi); *Zaqatala mahalı; Dağstan vilayəti* (Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, həmçinin Dərbənd ş. və onun ətrafı da daxil olmaqla, Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Bundan başqa, AXC Tiflis qub.-ndakı Axalsıx qəzasının Batum, xüsusən Qars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Lakin ərazi məsələlərini dinc yolla həll etmək mümkün olmadı. Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxaran kimi ermənilər

daha da fəallaşdılar, ərazi iddiası ilə 1918 ilin sonunda Gürc. ilə apardıqları müharibə nəticəsində Borçalı mahalında Lorini və onun ətraflarını zəbt etdilər. Erm. Azərb.-in tarixi torpaqlarına olan iddialarını həyata keçirmək üçün Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə soyqırımlarını daha da genişləndirdi. Naxçıvanda bu siyasətin qarşısını almaq üçün 1918 ilin noyabrında *Araz Türk Cümhuriyyəti* yaradıldı və bu Cümhuriyyət sonra Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti ilə birləşdirildi. Cənubi Qafqaz dövlətləri arasındakı ərazi mübahisələrini müzakirə etmək üçün 1919 il aprelin 25-də Tiflisdə çağırılan konfrans nəticə vermədi.

Son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyətə baxmayaraq, AXC ərazi və sərhəd məsələlərinə həyati əhəmiyyət verirdi. Hökumət Cənubi Qafqazdakı bütün tarixi Azərb. torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlamağa çalışdı. 1920 ilin ünvan-təqvimində Xarici İşlər Nazirliyinin təqdim etdiyi xəritə və məlumatlar əsasında AXC-nin ərazisini əks etdirən cədvəl nəşr olunmuşdu. Cədvələ görə AXC-nin ərazisi 113,9 min kv. km-ə bərabər idi (o cümlədən mübahisəsiz ərazi 97,3 min kv. km; mübahisəli ərazi 16,6 min kv. km).

AXC mövcud olduğu qısa zaman müddətində ərazisini və sərhədlərini qorumaq sahəsində mühüm işlər gördü. Lakin *Aprel işğalı (1920)* və AXC-nin devrilməsindən sonra Sovet Rusiyasının yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində Azərb. əraziləri daha da azaldıldı. Yeni yaradılan Azərb. Sovet Sosialist Resp.-nin sərhədləri 86,6 min kv. km müəyyən edildi. Beləliklə, AXC ərazisinin 27,2 min kv. km-i Azərb. xalqının əlindən alındı.

Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrindən AXC-nin yaranmasınadək olan dövrdə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti, deportasiyalar və soyqırımları nəticəsində Şimali Azərb. əhalisinin etnik tərkibi, sayı və yerləşməsi məqsədyönlü şəkildə dəyişdirildi, burada yaşayan azərb.-ların sayı xeyli azaldı. Rusiya işğalından sonra ermənilərin müxtəlif ölkələrdən kütləvi şəkildə Şimali Azərb. torpaqlarına köçürülməsi etnik-siyasi vəziyyətə ciddi təsir göstərmiş, azərb.-lar ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. Çar hökumətinin himayəsi və hərtərəfli köməyi ilə ermənilər tərəfin-

dən azərb.-lara qarşı dəfələrlə soyqırımları törədilmişdi. Eyni zamanda, dövrün demoqrafiya-statistika qaynaqlarında da azərb.-lara dair məlumatlar qəsdən təhrif edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, 19 – 20 əsrin əvvəllərində, o cümlədən AXC dövründə də azərb.-lar Qafqazda yenə əsas etnik amil olaraq qalmışdı. Ə. Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi xüsusi memorandumda (1918, noyabr) Cənubi Qafqazın 237055 kv. km-lik ərazisində 7667370 nəfərin [3306000 (43,1%) müsəlman, 1786000 (23,3%) erməni, 1641000 (21,4%) gürcü] yaşadığı qeyd olunurdu. Həmin sənədə əsasən AXC ərazisində 2353000 nəfər yaşayırdı ki, bu da Cənubi Qafqaz əhalisinin 30,7%-nə bərabər idi.

AXC hökumətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi sənədlərə görə isə, AXC-nin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazi Cənubi Qafqaz ərazisinin 38%-ni, Azərb. hakimiyyətinin yayıldığı ərazilərlə birlikdə isə 60,7%-ni əhatə etdiyi bildirilirdi. Azərb. əhalisinin 75,4%-ni (3481889 nəfər) azərb.-lar, 17,2%-ni (795312 nəfər) ermənilər, 0,6%-ni (26585 nəfər) gürcülər, 6,7%-ni (310885 nəfər) digər xalqların nümayəndələri təşkil edirdi. AXC hökuməti ölkə əhalisinin sayı və etnik tərkibinin müəyyənlişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

1916 ildə AXC-nin bütün ərazisində (113,9 min kv. km) əhalinin ümumi sayı 3,3 mln.-dan çox idi. Azərb. xalqı 1916 ildən sonrakı dövr ərzində də ermənilərin həyata keçirdiyi kütləvi soyqırımları və etnik təmizləmələr nəticəsində ağır demoqrafik sarsıntılar keçirmiş, sayca azalmışdı. Hesablamalar göstərir ki, AXC-nin əhalisi 1920 ilin aprel işğalı ərəfəsində azalaraq təq. 2,6 mln. nəfərə enmişdi.

1920 ildə AXC-nin mübahisəsiz ərazisində təq. 2189250 nəfər əhali yaşayırdı. Bu rəqəm 1916 ilin əvvəlinə olan vəziyyətlə müqayisə edildikdə aydın olur ki, Azərb. xalqına qarşı törədilmiş soyqırımları nəticəsində AXC-nin süqutu ərəfəsində onun mübahisəsiz ərazisində yaşayan əhali 700 min nəfərədək azalmışdı. Hərbi-feodal müstəmləkə rejimi olan çar Rusiyası əsarət altına aldığı türk-müsəlman xalqlarının milli mənlik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridərək Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmişdi. Bu qəddar

siyasətin son məqsədi Cənubi Qafqazı Azərb.-in türk-müsəlman əhalisindən "təmizləmək", bundan sonra İran və Türkiyəni aradan qaldıraraq, isti dənizlərə çıxmaq, bununla da Rusiyanın tarixi arzusuna – Hindistana yetişmək niyyətinə nail olmaq idi.

Rusiyanın Dövlət dumasının Azərb.-dan olan deputatlarının (Ə. Topçubaşov, İsmayıl xan *Ziyadxanov*, Əbdürrəhim bəy *Haqverdiyev*, Məmmədağa *Əliyev*, Əsədulla bəy *Muradxanov*, Fətəli xan *Xoyski*, Xəlil bəy *Xasmməddov*, Mustafa *Mahmudov*, Məhəmməd ağa *Şaxtaxtı* və Zeynal *Zeynalov*) Rusiya ərazisindəki türk-müsəlman əhalinin hüquqsuzluğuna qarşı kəskin çıxışları və bunun güclü oyadıcı təsirinin çarizmi vahiməyə salması, başqa səbəblərlə yanaşı, 1-ci və 2-ci Dövlət dumaslarının buraxılmasında az rol oynamamışdı. Məhz buna görə də növbəti, 3-cü Dövlət dumasında bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisini yalnız bir deputat – X. Xasmməddov, 4-cü Dövlət dumasında isə Məmmədyusif *Cəfərov* təmsil edirdi.

1917 ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütəliyyəti devrildi. Ölkədə demokratik resp. tipli dövlət forması yaratmaq üçün Müəssislər məclisinə seçkilər keçirilməsi qərara alındı. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə (bax *Xüsusi Zaqqafqaziya Komitəsi*) yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. Bolşeviklər Müəssislər məclisini buraxdıqdan sonra Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər məclisinə seçilən deputatlar, 1918 il fevralın 23-də Tiflisdə *Zaqqafqaziya seymini*, başqa sözlə *Zaqqafqaziya parlamentini* yaratdılar. *Zaqqafqaziya seymində* Müsəlman fraksiyasını Müəssislər məclisinə seçkilər zamanı Azərb.-in, eləcə də bütün Qafqazın bir mln.-dan çox müsəlman seçicinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. *Zaqqafqaziya Seyminin* ən ardıcıl üzvləri Azərb. nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918 il aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etdi və *Zaqqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası* yaradıldı. Gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdıqdan və 1918 il mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdikdən sonra mayın 27-də Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvləri də özlərinin ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərb.-in müstəqilliyini elan etmək qərarına

gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası özünü *Azərb. Milli Şurası*, daha doğrusu, Azərb. parlamenti elan etdi. Bununla, əslində, Azərb.-in ilk parlamenti yarandı və ilk parlamentli resp.-nin bünövrəsi qoyuldu. 1918 il mayın 27-də keçirilən həmin iclasda Azərb. Milli Şurasının sədri seçildi. Bu zaman Batumda danışıqlar apararı [bax *Batum konfransı (1918)*] Məhəmməd Əmin *Rəsulzadə* qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi. Həsən bəy Ağayev və Mir Hidayət Seyidov sədrin müavinləri təsdiq olundular. Azərb. Milli Şurasının mayın 27-də keçirilən iclasında, eyni zamanda, F.Xoyski yekdilliklə Milli Şuranın icra orqanının sədri seçildi. İcra orqanının tərkibinə Məmmədhasən *Hacinski*, Nəsim bəy *Yusifbəyli*, X.Xasməmmədov, M.Cəfərov, Xudadat bəy *Məlikaslanov*, Camo bəy *Hacinski*, Əkbər ağa *Şeyxülislamov*, Xosrov Paşa bəy *Sultanov* daxil idilər.

Mayın 28-də H.Ağayevin sədrliyi ilə Azərb. Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. H.Ağayev, Mustafa Mahmudov (katib), F.Xoyski, X.Xasməmmədov, N.Yusifbəyli, M.H.Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyli, Heybətqulu bəy *Məmmədbəyov*, Mehdi bəy *Hacinski*, Ələsgər bəy *Mahmudbəyov*, Aslan bəy *Qardaşov*, Sultanməcid *Qənizadə*, Ə.Şeyxülislamov, Mehdi bəy *Hacıbababəyov*, M.Cəfərov, X. Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Firdun bəy Köçərli, C.Hacinski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, X.P.Sultanov, Cəfər bəy Axundov, Məhəmməd *Məhərrəmov*, Cavad bəy *Məlik-Yeqanov* və Hacı Səlim *Axundzadənin* iştirak etdiyi həmin iclasda Azərb.-in *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul edildi (S.Qənizadə və C.Axundov səsvermədə bitərəf qaldılar). Həmin dövrdə *Əqdnamə* və ya *Misaqi milli* adlanan bu sənədi H.Ağayev, F.Xoyski, N.Yusifbəyli, C.Hacinski, Ş.Rüstəmbəyov, N.Nərimanbəyli, C.Məlik-Yeqanov, M.Mahmudov imzaladılar. Azərb. Milli Şurasının *İstiqlal bəyannaməsində* deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət hüququna malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyayı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərb. Milli Şurası həmin iclasında, eyni zamanda, F.Xoyskinin Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri, X.P.Sultanovun hərbi nazir, M.Hacinskiyin xarici işlər naziri, N.Yusifbəylinin maliyyə və xalq maarifi naziri, X.Xasməmmədovun ədliyyə naziri, M.Cəfərovun ticarət və sənaye naziri, Ə.Şeyxülislamovun əkinçilik və əmək naziri, X.Məlikaslanovun yollar və poçt-teleqraf naziri, C.Hacinskiyin dövlət nəzarəti naziri olmaqla AXС-nin ilk Müvəqqəti hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi.

AXC hökumətinin başçısı F.Xoyski mayın 30-da İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Kristianiya (Oslo), Kopenhagen və Tokiyo radioqram göndərərək, bir sıra dövlətlərin xarici işlər nazirlərinə Azərb.-in müstəqil dövlət elan olduğunu bəyan etdi. Xarici işlər naziri M.Hacinski Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəydən məxfi teleqramla xahiş etdi ki, Avropa dövlətlərinin paytaxtlarındakı türk səfirlikləri Azərb.-in həmin ölkələrdəki nümayəndəlikləri funksiyasını da öz üzərlərinə götürsünlər.

Azərb. Milli Şurasının 1918 il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən 20 günlük ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: Azərb.-in istiqlalı elan olundu və *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul edildi; F.X. Xoyski başda olmaqla ilk Azərb. hökuməti formalaşdırıldı və 1813 ildən sonra ilk dəfə olaraq Azərb. in müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərb.-in bir hissəsində Şimali Azərb.-da resp. quruluşu yaradıldı. AXС Azərb. tarixində həm də parlament mədəniyyətinin əsasını qoydu. 1918 il iyunun 16-da Milli Şura və hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Tiflisdən Gəncəyə

köçürdü. Gəncədə AXС-nin ilk hökumət böhranı baş verdi. Bu zaman *Batum müqavilələrinin (1918)* şərtlərinə əsasən, soyqırımına məruz qalan Azərb. xalqının köməyinə gələn və artıq Gəncədə olan *Qafqaz İslam Ordusunun* baş komandanı *Nuru paşa* ilə Milli Şura üzvləri arasında fikir ayrılığı yarandı. Hökumətin inqilabi tədbirlər həyata keçirəcəyindən ehtiyat edən Azərb. burjuaziyası və mülkədarları nümayəndələrinin işə qarışması və bunun nəticəsində *Nuru paşa* ilə Azərb. Milli Şurası və hökuməti arasında ixtilaf yaranması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. İyunun 17-də M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Şuranın keçirdiyi qızğın müzakirələrdən sonra böhran aradan qaldırıldı. Ölkədə yaranmış real vəziyyəti və konkret tarixi şəraiti nəzərə alan Azərb. Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etməyə məcbur oldu: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanaqədək tərkibi Nazirlər Şurasının sədri – F.Xoyski; nazirlər M.Hacinski, N.Yusifbəyli, Ə.Topçubaşov, Behbud xan *Cavanşir*, X.Xasməmmədov, X.P.Sultanov, Xudadat bəy *Rəfibəyov*, X.Məlikaslanov, Ağa *Aşurov*, Əbdüləli bəy *Əmircanov* və *Musa bəy Rəfiyevdən* ibarət olan ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi.

1918 il iyunun 17-də hakimiyyətə gələn F.Xoyskinin başçılıq etdiyi AXС hökuməti çox ağır bir beynəlxalq və daxili şəraitdə, faktiki olaraq, soyqırımı taleyini yaşayan Azərb. xalqını tarixin qanlı burulğanından çıxarmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməli oldu. Vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirən bu idi ki, Bakıda S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak rejiminin ermənilərdən ibarət olan silahlı qüvvələri Gəncəyə doğru yürüşə başlamışdılar. Artıq Göyçay ətrafında qanlı döyüşlər gedirdi. Belə bir şəraitdə, təcili olaraq, müstəqil Azərb.-in dövlət quruculuğuna başlandı. Hökumət yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün elə ilk günlərdən qəti tədbirlərə əl atdı. İyunun 19-da bütün Azərb. ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. İyunun 21-də qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq azad Azərb.-in dövlət rəmzlərindən biri kimi qəbul olundu. İyunun 26-da Müsəlman hərbi korpusu Əlahiddə Azərb. Korpusuna çevrildi və həmin korpusun komandirinə general rütbəsi verildi. Bu,

faktiki olaraq, Azərb. silahlı qüvvələrinin yaradılması demək idi. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu. Dövlət quruculuğu daha da genişləndirildi. Türkiyədən dərslilər gətirmək və müəllimlər dəvət etmək barədə qərar qəbul olundu. Məktəblər milliləşdirildi. Yeni müəllim kursları və məktəblər açıldı. Yelizavetpol və Qaryagin tarixi adları bərpa olunaraq yenidən Gəncə və Cəbrayıl adlandırıldı. Milli orduya səfərbərlik keçirildi. İyul ayının 15-də *Fövqaladə Təhqiqat Komissiyası* yaratmaq barədə qərar qəbul olundu. Komissiya Birinci dünya müharibəsi (1914–18) dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımı vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb, cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməli idi. Hökumətin bu qərarı ilə, əslində, azərb.-lara qarşı soyqırımlarına hüquqi qiymət verilməsinin əsası qoyuldu. Bundan əlavə, hökumətin nəzarəti altında olan ərazidə vəziyyəti sabitləşdirmək, nəql., poçt-teleqraf rabitəsi yaratmaq üçün də bir sıra mühüm tədbirlər görüldü. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar, avqustun 23-də AXС-nin vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul olundu. Tarixən çox qısa vaxt ərzində həyata keçirilən bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, F.Xoyski hökumətinin başlıca vəzifəsi AXС-nin hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisində bərqərar etmək, Bakını və onun ətraflarını Azərb. xalqının düşmənlərindən təmizləmək idi. Qafqaz İslam Ordusunun və Azərb. hökumətinin hərbi planlarından xəbərdar olan S.Şaumyan AXС hökumətinin fəaliyyətinə mane olmaq üçün Bakı Sovetinin, əsasən, ermənilərdən ibarət olan yaxşı silahlanmış bolşevik-daşnak qoşunlarına Gəncə üzərinə yürüş əmri vermişdi. Kürdəmir artıq daşnakların əlinə keçmişdi (1918, 12 iyun). Lakin Göyçay uğrunda gedən qanlı döyüşlərdə osmanlılardan və azərb.-lardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu xalq könüllülərinin fəal köməyi ilə bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrini darmadağın etdi. İyunun 20-də Şamaxı azad olundu. Bakıya yol açıldı. Osmanlı qoşunlarının Azərb. hərbi qüvvələri ilə birlikdə həyata keçirdiyi müzəffər *İstiqlal yürüşü* Bakıya istiqamətləndi.

1918 il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu və xalq könüllü dəstələrinin birləşmiş qüvvələri Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın

bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən və ingilis generalı Denstervilin hərbi qüvvələrinin müdafiə etdiyi daşnak və eser-mənşevik töröküntülərindən – “*Sentrokaspi diktaturası*”ndan təmizləndi.

1918 il sentyabrın 17-də F.Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra AXС hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. AXС-nin hakimiyyət dairəsi genişləndi. Noyabrın 9-da AXС-nin iyununda qəbul edilmiş dövlət bayrağı, üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraq əvəz olundu. İctimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işləri daha da genişləndirildi. Parlamentli resp. idarəçiliyinin hüquqi norma və qaydalarına sadıq qalan Xoyski hökuməti, eyni zamanda, Müəssislər Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradıldı. Milli Şuranın 1918 il 17 iyun tarixli qərarından hələ 6 ay keçməmiş, daha doğrusu, hökumətin təkbəşinə hakimiyyəti davam etdirmək səlahiyyəti olduğu halda, F.Xoyskinin təşəbbüsü və müraciətinə əsasən, 1918 il noyabrın 16-da Azərb. Milli Şurası yenidən fəaliyyətə başladı. Hökumətin sədri F.Xoyskinin təklifi ilə Azərb. Milli Şurası Müəssislər Məclisi çağırmaq işini öz üzərinə götürdü. Lakin Azərb. hökuməti bütün bu tədbirləri olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə həyata keçirirdi. Belə ki, Bakının azad olunması nəticəsində yaranmış əlverişli daxili vəziyyət uzun sürmədi. Birinci dünya müharibəsində (1914–18) məğlub olan Türkiyə *Mudros barışıqına (1918)* əsasən, öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Bakıdan çıxarmaq məcburiyyətində qaldı. Cənubi Qafqaz B.Britaniyanın təsir dairəsinə keçdi. Müttəfiqlərin razılığına əsasən, bu zaman İranın Ənzəli limanında olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomsona Bakını tutmaq əmri verildi. İngilis generalının tələbi ilə Osmanlı və Azərb. hərbi qüvvələri Bakını tərk etdilər. 1918 il noyabrın 17-də general Tomsonun hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldu. Bakıda Tomsonun başçılıq etdiyi ingilis general-qubernatorluğu yarandı.

AXС-nin müqəddəratı üçün yaranmış həmin ağır şəraitdə F.Xoyski hökuməti müvazinətini itirmədi. Dövlət quruculuğu davam etdirildi. Azərb. Milli Şurasının 1918 il noyabrın 19-da M.Ə. Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərb. parlamentçiliyi tarixinin çox

mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman AXС fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. Həmin iclasda ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların öz nümayəndələri ilə Azərb. Milli Şurasında təmsil olunması qərara alındı. 1918 il dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunun yerləşdiyi bina) Azərb. parlamentinin açılışı oldu. İlk iclasda F.Xoyski hökumətinin istefası qəbul edildi və yeni hökumətin təşkil olunması qərara alındı.

AXС-nin xalq tərəfindən müdafiə olunduğunu gören general Tomson dekabrın 28-də F.Xoyski hökumətini Azərb.-in yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanıdı. Beləliklə, AXС ilə ingilis hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə yumşalma başlandı. Nəticədə şəhərdəki erməni hərbi birləşmələri tərkisilah olundu və ləğv edildi. Bakıda fəaliyyət göstərən *Rus Milli Şurası* Azərb.-in öz müstəqilliyini elan etməsilə “Vahid və bölünməz Rusiyanın” parçalanmasına yol açdığı üçün “Azərb.-in Rusiyadan ayrılması faktını tanımadı” və Azərb. parlamentini boykot etmək barədə qərar qəbul etdi. Lakin sonradan Rus Milli Şurası özünün həmin qərarını ləğv etməyə məcbur oldu. Ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Ayrı-ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafələrini ümummillə mənafedən üstün tuturdular. Məs., parlamentin sosialist bloku “yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək” pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərb.-in Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, Qırmızı ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da mahiyyətə AXС-yə qarşı pozuculuq işi aparmaqdan başqa bir şey deyildi. Digər tərəfdən, fraksiyalararası mübarizə nəticəsində aqrar məsələ haqqında qanun layihəsinin iclasdan-iclasa ötürülməsi və nəticə etibarilə qəbul olunmaması da AXС-nin xalq içərisində nüfuzunu itirməsində və süqutunda az rol oynamadı. Bununla belə, AXС parlamenti 17 aylıq

aramsız və gərgin fəaliyyəti ərzində həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərb. dövlətçiliyi, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoydu.

AXC parlamentinin fəaliyyəti iki dövrə ayrılır: birinci dövr 1918 il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu altı ay ərzində Azərb. Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk deputatdan ibarət olan ilk Azərb. parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlament 1918 il mayın 28-də Azərb.-in müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal bəyannaməsini qəbul etmişdir. Milli Şura dövründə Azərb. parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918 il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas 1918 il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərb. Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmaq şərti ilə, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərb. Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərb. Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin – geniş tərkibli Azərb. parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərb. parlamenti Azərb. Milli Şurası adı altında Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

AXC parlamenti fəaliyyətinin ikinci və ya Bakı dövrü 1918 il dekabrın 7-dən 1920 il aprelin 27-dək – cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas 1918 il dekabrın 7-də, son iclas 1920 il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütün bu iclaslarda AXC parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan və nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun – qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılma-

sına yönələn çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi.

Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində böyük dövlətlərin dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin həlledici mərhələyə daxil olduğu və ölkənin başı üzərini yeni işğal təhlükəsinin aldığı çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərən Azərb. parlamenti öz fəaliyyətinin mühüm hissəsini dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına və ordu quruculuğu məsələsinə yönəlmişdi. Bu sahədə qəbul olunan qanun və qərarların müzakirəsində parlament üzvləri, bir qayda olaraq, həmrəylik və yekdillik nümayiş etdirirdilər.

AXC hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin və xalq maarifinin, səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Parlament hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərb. gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi; xaricə göndiriləcək gəncləri müəyyən etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə beş nəfərdən (M.Hacinski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyev) ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaradılmışdı. Komissiyanın qərarına əsasən ali təhsil almaq üçün 45 nəfər Fransa, 23 nəfər İtaliya, 10 nəfər İngiltərə, 9 nəfər Türkiyə ali məktəblərinə göndərilmişdi. Rusiyada oxumaq üçün seçilmiş 13 nəfər gənc orada vətəndaş müharibəsi gətirdiyi üçün təhsil almağa gedə bilməmişdi. Ölkənin hər yerində müxtəlif pilləli məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoxsulluq xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. Parlamentin 1919 il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Un.-tinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanun xüsusi qeyd edilmişdir. Milli un-tin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin xalq qarşısında çox mühüm tarixi xidməti idi.

AXC, mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində xarici müdaxilə təhlükəsinə qarşı son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şəraitdə çox fəal xarici siyasət yeritdi. 1920 il yanvarın 11-də parlamentin sədri Ə.Topçubaşovun başçılığı etdiyi Azərb. nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında iştirak etdi. Topçubaşov ağır çətinlikləri dəf edərək müttəfiq dövlətlərin Ali Şurası tərəfindən AXC-nin defakto tanınmasına nail olsa da, 11-ci Qırmızı ordunun Şimali Azərb.-i işğal etməsindən

onun bu sahədəki fəaliyyəti yarımcıq qaldı. Ə.Topçubaşov və onu müşayiət edən digər dövlət xadimləri bir daha vətənə dönmə bilmədilər və siyasi mühacir həyatı sürməyə məcbur oldular.

AXC parlamentinin və hökumətinin fəaliyyətinin çox mühüm və daim diqqət mərkəzində duran hissəsi yaxın qonşularla münasibətlər və sərhəd məsələləri ilə bağlı olmuşdur. Aparılan çox gərgin işdən sonra Gürcüstanla münasibətlər nizama salındı (bax *Azərbaycan–Gürcüstan müqavilələri*). Ermənistan hökumətinin böyük ərazi iddiaları üzündən Azərb.-Erm. münasibətlərini isə normal məcraya yönəltmək mümkün olmadı. AXC hökuməti fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən, real vəziyyəti nəzərə alaraq və münasibətləri nizama salmaq məqsədilə Azərb.-in qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan *İrəvanı* ermənilərə güzəştə getdi. Lakin buna baxmayaraq, Erm. Resp. Azərb.-a qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdü və qəsbkarlıq planlarından əl çəkmədi (bax *Azərbaycan–Ermənistan konfransı*).

AXC dövründə İranla da bir sıra müqavilə və sazişlər imzalandı və həmin sənədlər parlamentdə təsdiq olundu. 1920 ilin martında İran AXC-ni de-yure tanıdı (bax *Azərbaycan–İran müqavilələri*).

AXC Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanistan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Resp., Krım və b. ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı (bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xaricdə nümayəndəlikləri, Bakıda xarici diplomatik nümayəndəlikləri*).

AXC hökumətinin yeritdiyi xarici və daxili siyasətin nəticələrindən asılı olmayaraq, o zamankı beynəlxalq vəziyyətdə Şimali Azərb.-in (həmçinin digər Cənubi Qafqaz resp.-lərinin) müstəqil dövlət halında yaşaması mümkün deyildi. Bakı neftinə yiyələnməyə can atan və ingilisləri regiondan sıxışdırıb çıxarmağa çalışan sovet Rusiyası, Denikini məğlub etdikdən sonra yerli bolşevik təşkilatlarını səfərbərliyə alaraq, AXC-ni devirmək üçün daxildə geniş pozuculuq fəaliyyətinə başlamışdı. Moskvadan göstəriş alan *Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası* hakimiyyət çevrilişi həyata keçirmək üçün xüsusi qərargah yaratmışdı. Parlamentin və hökumətin

fəaliyyətini iflic vəziyyətinə salan "sosialistlər", "Daşnaksutyun fraksiyası", "Erməni fraksiyası", "Slavyan-rus cəmiyyəti" və digər fraksiyalar sovet-bolşevik müdaxiləsindən ötrü əlverişli zəmin yaradılmasında fəal iştirak etdirdilər. Bundan əlavə, Azərb.-dən yeni ərazilər qoparmaq üçün əlverişli şərait yarandığını gören ermənilər bolşevik Rusiyası ilə əlaqəyə girib AXC-ni devirmək məqsədilə əlbir plan hazırladılar. Həmin plana əsasən Erm. Resp. Qarabağda və Gəncəbasarda ermənilərin AXC hökumətinə qarşı qiyamlarını təşkil etdi. AXC hökuməti özünün bütün hərbi qüvvələrini Qarabağ cəbhəsinə yönəltməyə məcbur oldu. Beləliklə, ölkənin şm. sərhədləri bolşevik müdaxiləçilərinin üzünə açılmış oldu.

Sovet Rusiyası, eyni zamanda, hələ 1918 ilin noyabrından Bakını və bütün Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün konkret hərbi hazırlıq tədbirləri görməyə başlamışdı. Rusiya hərbi-inqilab şurasının qərarı ilə 11-ci və 12-ci orduların, həmçinin Həştərxan-Xəzər donanmasının daxil edildiyi ayrıca Xəzər-Qafqaz cəbhəsi yaradılmışdı. Bakını ələ keçirmək, bütün Şimali Azərb.-ni (həmçinin Cənubi Qafqazı) işğal etmək üçün xüsusi "*Bakı əməliyyatı*" planı hazırlanmışdı. V.İ.Lenin hələ 1920 il martın 17-də Qafqaz cəbhəsinin hərbi-inqilab şurasına Bakının ələ keçirilməsi barədə konkret göstəriş vermişdi. Martın 30-da AXC-ni devirmək məqsədilə yaradılmış "operativ qərargah"ın sədri Əliheydər Qarayev bu zaman Dağıstanda olan sovet qoşunlarının komandanına teleqram göndərərək bildirdirdi ki, "ən yaxın günlərdə Bakıda çevrilişə hazırlanırıq. Hərəkət başlanandan əvvəl öz yürüşümüzün məqsədləri haqqında Azərb. fəhlələrinə və kəndlilərinə müraciətnamə buraxacağıq". İşğal ərəfəsində – aprelin 22-də Bakıda və aprelin 25-də Port-Petrovskda (Mahaçqala) 11-ci Qırmızı ordunun komandanlığı, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsi və Azərb. Kommunist (bolşeviklər) Partiyası nümayəndələrinin müşavirələri keçirildi.

1920 il aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə işğalçı 11-ci Qırmızı ordu hissələri müharibə elan etmədən müstəqil Azərb. dövlətinin sərhədlərini keçdi və Bakıya hücum etdi. Bakı, eyni zamanda, dənizdən də mühasirəyə alındı. Aprelin 27-də səhər tezdən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında mühüm obyektləri ələ keçirdilər.

AXC-nin devrilmiş olduğu həmin şəraitdə, işğalçıların diktəsi ilə hərəkət edən kommunistlərin nümayəndə heyəti Azərb. Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı adından Azərb. parlamentinə hakimiyyəti təhvil vermək barədə ultimatum verdi. Bununla əlaqədar olaraq, hələ martın 30-da M.Hacinskiyə başçılıq ilə xüsusi komissiya (M.Ə.Rəsulzadə, Q.Qarabəyov, A.Səfikürdski, A.Qardaşov, S.Ağamalıoğlu) yaradıldı. Azərb. bolşevikləri ilə sıx əlaqə saxlayan M.Hacinski kommunistlərlə danışıqlar apardı. Ultimatum və komissiyanın apardığı danışıqların nəticələri M.Cəfərovun sədrliyi ilə parlamentin sonuncu (145-ci) iclasında müzakirə olundu. İclas aprelin 27-də axşam saat 20.45-də başlandı və 23.25-dək davam etdi. Səməd ağa Ağamalıoğlu, Q.Qarabəyov, A.Səfikürdski, M.Ə.Rəsulzadə və S.Qənizadə M.Hacinskiyə hakimiyyətin kommunistlərə qeyd-şərtsiz təslim edilməsi təklifinə qarşı çıxdılar və yalnız müəyyən şərtlərlə, hər şeydən əvvəl, Vətənin müstəqilliyinin saxlanılması şərti ilə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsinə tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Nəticədə parlament səs çoxluğu ilə aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi barədə qərar qəbul etdi:

1. Sovet hökuməti tərəfindən idarə olunan Azərb.-in tam istiqlalı müəhəfizə edilir;
2. Azərb. Kommunist Firqəsinin yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. Azərb.-in son idarə formasını hər hansı bir xarici təzyiqdən asılı olmayan fəhlə, kəndli və əsgər deputatları sovetləri şəxsində Azərb.-in ali qanunverici orqanı müəyyənləşdirir;
4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır, ancaq məsul vəzifə tutanlar dəyişdirilir;
5. Yeni yaradılan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament və hökumət üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;
6. Qırmızı ordunun Bakı şəhərinə döyüşlə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbir görülməkdir;
7. Yeni hökumət, haradan baş verməsindən asılı olmayaraq, Azərb.-in istiqlalını sarsıtmaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı öz səərəncamında olan vasitələrlə qəti tədbirlər görəcəkdir.

Beləliklə, AXC parlamenti mühasirə şəraitində keçirdiyi həmin iclasında da özünün demokratik ənənələrinə və istiqlalçılıq ideyalarına sadıq qaldı.

Lakin işğalçılar AXC parlamentinin hakimiyyəti dinc yolla, qan tökülmədən kommunistlərə təhvil vermək haqqında qərarına məhəl qoymadılar. Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına tapdalayan hərbi müdaxiləsi və 11-ci Qırmızı ordu hissələrinin qanlı döyüş əməliyyatları nəticəsində Paris sülh konfransının iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən tanınmış müstəqil Azərb. dövləti – AXC aradan qaldırıldı və onun ərazisi işğal olundu [bax *Aprel işğalı (1920)*]. Azadlığının və müstəqil dövlətinin müdafiəsinə qalxmış xalqın müqavimət hərəkəti qan içində boğuldu, AXC-nin dövlət və hakimiyyət strukturları məhv edildi. Şimali Azərb. yenidən Rusiyanın tərkibinə qatıldı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TÜRK MÜƏLLİMLƏRİNİN QURULTAYI – bax *Azərbaycan müəllimlərinin qurultayları*

AZƏRBAYCAN XÜSUSİ OLİMPIYA KOMİTƏSİ – 1990 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Xüsusi Olimpiya Komitəsinin (İSO) və Avropa/Avrasiya Xüsusi Olimpiya Komitəsinin (ESOİ) üzvüdür (1993). Əqli imkanları məhdud olan şəxslər arasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı, yarışların təşkili və keçirilməsi əsas vəzifəsidir. Beynəlxalq Xüsusi Olimpiya Komitəsi tərəfindən 4 ildən bir Xüsusi Yay və Qış Olimpiya Oyunları, 2 ildən bir isə Xüsusi Yay Avropa Oyunları keçirilir. Olimpiya Oyunlarının proqramına poverlifting, atletika, stolüstü tennis, badminton, üzgüçülük, əl topu, basketbol, futbol, cüdo və döşəmə üzərində hokkey idman növləri daxildir. 1990–2007 illərdə Azərb. yığma komandası Xüsusi Yay Olimpiya və Avropa Oyunlarında 80 qızıl, 73 gümüş, 82 bürünc medal qazanmışdır.

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-SİYASİ UNİVERSİTETİ – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xarici dil, maliyyə, regionşünaslıq və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə mütəxəssis hazırlayan özəl ali təhsil müəssisəsi. 1991 ildə təsis edilmiş Ali İctimai-Siyasi Kollecin əsasında yaradılmışdır (2005). Un-tin 3 fakültəsi (filologiya, jurnalistika, beynəlxalq münasibətlər), 8 kafedrası, linqafon kabinələri, kitabxanası, laboratoriyası var. 11 ixtisas üzrə bakalavr, eləcə də magistr hazırlığı həyata keçirilir. 526 tələbə təhsil

alır (2009/10). Un-tin 139 nəfərdən ibarət prof.-müəllim heyətində AMEA-nın 6 həqiqi üzvü, 49 e. d., prof., 70 e. namizədi, dosent çalışır (2010).

AZƏRBAYCAN İDMAN JURNALİSTLƏRİ ASSOSİASİYASI – Bakıda 1995 ilin mayında yaradılmışdır. Beynəlxalq İdman Mətbuatı Assosiasiyasının (AİPS) üzvüdür (1996).

AZƏRBAYCAN İDMAN RƏQSLƏRİ FEDERASİYASI – 1994 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq İdman Rəqsləri Federasiyasının (İDSF, 1999) üzvüdür. Azərbaycan-da idman rəqslərinin yaranma tarixi 1968 ildən başlayır. 1974 ildə ilk resp. çempionatı təşkil edilmişdir. Azərbaycan idmançıları 2004–10 illərdə beynəlxalq yarışlarda 18 qızıl, 11 gümüş, 9 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN İDMAN TURİZMİ FEDERASİYASI – 1960 ildə Bakıda yaradılmış, 1999 ildə yenidən təsis edilmişdir. Azərbaycan idmançıları Qafqaz, Altay, Ural və b. dağlara yürüşlər etmişlər.

AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏT KOLLECI, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası nəzdində incəsənət kolleci – rəssam və heykəltəraş kadrları hazırlayan orta ixtisas məktəbi. Bakıdadır. 1920 ildə yaradılmışdır. A.i.k.-nin yaradılmasında Ə.Əzimzadə fəal iştirak etmişdir. Müxtəlif illərdə Azərbaycan Dövlət Bədii Studiyası (1920–21), Ali Rəssamlıq Emalatxanaları (1921–22), Ali Rəssamlıq Məktəbi (1922–27), Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Texnikumu (1927–40), Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbi (1940–97) adlanmışdır.

1943 ildə məktəbə Ə.Əzimzadənin adı verilmişdir. 1997 ildən Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası nəzdində incəsənət kolleci kimi fəaliyyət göstərir. Bədii studiyada boyakarlıq, rəsmxət, incəsənət tarixi və s. fənlər tədris olunurdu. 1923 ildə heykəltəraşlıq (1925 ildə bağlanmış, 1940 ildə yenidən fəaliyyətə başlamışdır) və tətbiqi sənət şöbələri açılmışdır. 1924 ildə I-ci buraxılışı olmuşdur (ilk azərb. heykəltəraş qadın Z.Məmmədova, rəssamlardan H.Mustafayev, Ə.Rzaquliyev, H.Hüseynov, memar İ.Bezrukov, heykəltəraş P.Sabsay və b.). Resp.-da təsviri və tətbiqi sənətin inkişafında, milli rəssam, heykəltəraş və sənətnaşların yetişməsində A.i.k.-nin rolu böyükdür. 20 əsrin 30–40-cı illərində qrafika, dekorativ sənət, teatr dekorasiyası və s. üzrə icraçı rəssamlar, həmçinin rəsm və rəsmxət müəllimləri hazırlamışdır. SSRİ xalq rəssamları M.Abdullayev və T. Salahov,

Azərbaycan xalq rəssamları C.Qaryağdı, T.Məmmədov, T.Nərimanbəyov, Q.Xalıqov və b. A.i.k.-ni bitirmişlər. Məktəbin yetirmələrindən Azərbaycan xalq rəssamları S.Bəhlulzadə, M.Rəhmanzadə, B.Mirzəzadə, Azərbaycan əməkdar incəsənət xadimləri İ.Seyidova, Əbdülxalıq, R.Topçubaşova və b. müxtəlif illərdə burada dərs demişlər. Kollecdə 7 ixtisas (rəngkarlıq, rəssamlıq, qrafika, heykəltəraşlıq, dekorativ-tətbiqi sənət və xalq sənəti, dizayn, teatr və dekorasiya rəssamı) üzrə 350-yədək tələbə təhsil alır.

AZƏRBAYCAN İNQILAB KOMİTƏSİ – bax *Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi*.

AZƏRBAYCAN İNŞAAT MÜHƏNDİSLƏRİ İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*.

“AZƏRBAYCAN İNTERNEŞNL” (“Azerbaijan International”) – ABŞ-da 1993 ildən nəşr edilən jurnal. İlk sayı Los-Ancelesdə 16 səhifəlik qəzet kimi çıxmış, sonradan fəaliyyətini jurnal kimi davam etdirmişdir. “A.i.” amerikalı jurnalist Betti Bleyerin redaktorluğu ilə nəfis tərtibatla, iri həcmdə (100 səh.-dən artıq) nəşr olunur. Azərbaycan dilində latın və ərəb qrafikası ilə dərc edilmiş bir sıra məqalələr istisna olunmaqla, ing. dilində çıxır. Jurnalın 4 sayı Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuşdur. “A.i.” Azərbaycan-a dair dörd web saytı maliyyələşdirir.

AZƏRBAYCAN JURNALİSTLƏR BİRLİYİ – ölkə jurnalistlərinin könüllü yaradıcılıq təşkilatı. Bakıda 1959 ildə Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı kimi təsis edilmiş, SSRİ Jurnalistlər İttifaqının tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. 1990 ilin 20 Yanvar hadisələrinə etiraz əlaməti olaraq SSRİ Jurnalistlər İttifaqından çıxmış və müstəqil fəaliyyətə başlamışdır. 1992 ildən Azərbaycan Jurnalistlər Birliyi adlanır.

AZƏRBAYCAN KAMANDAN OXATMA FEDERASİYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Kamandan Oxatma Federasiyaları Assosiasiyasının (FİTA) və Avropa Kamandan Oxatma Federasiyaları Assosiasiyasının (FETA) üzvüdür (1993). Azərbaycan-da bu idman növü 1969–70 illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. “Məhsul”, “Spartak”, “Lokomotiv” və s. idman cəmiyyətlərində oxatma bölmələri açılmışdır. V.Maksimov, S.Yusifova, S.İsmayılova, N.Hüseynova, O.Saraykina, E.Hacıyev və b. SSRİ kuboku, ümumittifaq və beynəlxalq yarışların qalibi və mükafatçıları olmuşlar.

AZƏRBAYCAN KAPOEYRA FEDERASİYASI – 2007 ildə Bakıda təsis edilmişdir. İlk kapoeyra məktəbi 1997 ildə Lənkəran şəhərində yaradılmış, vahid mərkəz kimi isə 2000 ildə Bakıda formalaşmışdır. 2006 ildə ilk “Kontakt” kapoeyra klubu yaradılmış, 2007 ildən isə ilk Azərbaycan çempionatı keçirilmişdir. Azərbaycan idmançıları dünya çempionatlarında I bürünc (2009) və I gümüş (2010) medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN KARLAR İDMANI FEDERASİYASI (Azərbaycan Deflimpiya Komitəsi) – 1993 ildə ictimai təşkilat kimi yaradılmış, 2003 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiya Beynəlxalq Karlar İdman Komitəsinin (CİSS, 2004) və Avropa Karlar İdman Federasiyasının (EDSO, 2004) üzvüdür. Azərbaycan idmançıları 1993 ildə Bolqarıstanda keçirilən Deflimpiya Oyunlarında güləş üzrə, 2008 ildə İsveçrədə keçirilən şahmat üzrə dünya çempionatında qızıl medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI AKADEMİYASI – bax *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATI İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*.

AZƏRBAYCAN KİKBOKSİNG FEDERASİYASI (AKF) – 2008 ildə Bakıda yaradılmışdır. 1993 ildə Kikboksinq və Muey-Tay Federasiyası adı ilə fəaliyyət göstərmiş, sonradan müstəqil federasiyaya çevrilmişdir. Ümumdünya Kikboksinq Təşkilatları Assosiasiyası (WAKO, 1995), Beynəlxalq Həvəskar Kikboksinq İdman Assosiasiyası (İAKSA, 1997) və Dünya Peşəkar Kikboksinq Assosiasiyasının (WPKA, 1999) üzvüdür. Azərbaycan idmançıları dafələrlə dünya və Avropa çempionu olmuşlar. 2009 ildə keçirilmiş dünya və Avropa çempionatlarında Azərbaycan idmançıları 6 qızıl, 5 gümüş, 11 bürünc medal qazanmışlar.

“AZƏRBAYCAN KİMYA JURNALI” – AMEA-nın Bakıda nəşr edilən elmi jurnalı. 1959 ilədək “*Azərbaycan SSR EA xəbərləri*” jurnalının (1925) “Neft və geologiya-kimya elmləri seriyası” adı ilə çıxmışdır. Azərbaycan, rus və ing. dillərində nəşr edilir. Jurnalda AMEA elmi tədqiqat in-tlarında kimyanın müxtəlif sahələri (üzvi, qeyri-üzvi, fiziki və analitik kimya, neft kimyası, geokimya, kristallar kimyası və s.) üzrə aparılan tədqiqatlar və onların nəticələri haqqında məqalələr dərc olunur. İlk redaktor akad. Y. Məmmədəliyev olmuşdur;

1962–75 illərdə jurnala akad. M. Nağıyev rəhbərlik etmişdir.

AZƏRBAYCAN KİNEMATOQRAFÇILAR İTTİFAQI – resp. kinematografiya işçilərinin ictimai yaradıcılıq təşkilatı. 1958 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Üzvlüyə ssenarist, rejissor, operator, rəssam, bəstəkar, aktyor, prodüser, kinoşünas və s. yaradıcı kino işçiləri qəbul edilir. İttifaqın əsas məqsədi Azərbaycan kinematografiyasının milli inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmək, kino işçilərinin yaradıcılığını istiqamətləndirmək, dünya mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan kinosunun layiqli yer tutmasına nail olmaq, üzvlərin peşəkarlığını inkişaf etdirmək, tarixin ən önəmli hadisələrindən, əxlaq-etik problemlərdən bəhs edən, gənclərə vətənpərvərlik hissləri aşılayan əsərlər yaradılmasına hərtərəfli kömək göstərməkdir. Ali rəhbər orqanı qurultaydır. 10 qurultayı olmuşdur (1963, 1969, 1975, 1976, 1981, 1986, 1990, 1995, 2003, 2008). Qurultaylararası mərhələdə AKİ-nin rəhbər orqanı daimi fəaliyyət göstərən İdarə Heyətidir. İttifaq plenum, seminar, müşavirə, yaradıcılıq diskussiyaları və müsabiqə (1991 ildən “Qızıl çiraq”) keçirir. MDB və Baltıqyanı ölkələrin Kinematografiya İttifaqları Konfederasiyasının tamhüquqlü üzvüdür (1991). 1996 ildən Konfederasiyanın dəstəyi və Azərbaycan-da Dünya Kinonun 100 illiyi Fondu ilə birgə hər il “Şərq-Qərb” Bakı Beynəlxalq Kinofestivalını keçirir. AKİ-nin nəzdində Beynəlxalq Kino Məktəbi yaradılmışdır. Məktəbdə müdaviyə kinodramaturq, kinorejissor, kinoprodüser və kinoşünas ixtisasları verilir. İttifaqın İdarə Heyətinin sədri H. Seyidbəyli (1963–80), R. İbrahimbəyov (1981–85), E. Quliyev (1985–86), A. Əliyev (1986–90) birinci katibi olmuşlar. 1990 ildə keçirilən 7-ci qurultayda İttifaqın sədri vəzifəsi təsis olunmuş və həmin ildən R. İbrahimbəyov sədr, R. Balayev birinci katibdir. AKİ-nin 300-ə yaxın üzvü var.

AZƏRBAYCAN KİTABXANA İŞİNİN İNKİŞAFI ASSOSİASİYASI – Azərbaycan-da kitabxana işi sahəsində ilk qeyri-dövlət təşkilatı, ictimai birlik. 1999 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Pəhbər orqanı İdarə Heyətidir. 10 kitabxana müəssisəsini və 400-dən çox fərdi üzvü birləşdirir (2009). Ölkədə kitabxana işinin elmi əsaslarla inkişaf etdirilməsi, kitabxana xidmətinin demokratikləşdirilməsi və qabaqcıl səviyyəyə çatdırılması, kitabxana işinin elmi-metodiki təminatı,

qeyri-dövlət bələdiyyə və şəxsi kitabxanaların yaradılması, kitabxana işçilərinin peşə səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi ölkə kitabxanalarının dünya kitabxana təşkilatları (milli və beynəlxalq) ilə faydalı əlaqələrinin yaradılması və s. qurumun əsas məqsədidir.

AZƏRBAYCAN KİTABXANAÇILAR CƏMİYYƏTİ – Azərbaycan-da fəaliyyət göstərən kitabxanaçıların, kitabxanaşünaslıq və informasiya sahəsində çalışan alimlərin və mütəxəssislərin mənafe ümumiliyi, üzvlərin hüquq bərabərliyi, özünüidarə əsasında yaradılan ictimai birlik. 1999 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Kitabxana işinin demokratikləşdirilməsi, kitabxana xidmətinin elmi əsaslar üzərində inkişaf etdirilməsi, təşkilatların kitabxana işinə cəlb olunması istiqamətində fəaliyyət göstərir. **AZƏRBAYCAN KOMMUNİST PARTİYASI** (AKP), Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası (AK(b)P) – Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının (RK(b)P) rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən və onun proqram vəzifələrini Şimali Azərbaycan-da həyata keçirən siyasi təşkilat. 1920 il fevralın 11–12-də partiyanın birinci təsis konfransında yaradılmış, 1952 ildən AKP adı altında fəaliyyət göstərmişdir.

Partiyanın rəhbər özəyi uzun müddət, əsasən, qeyri-azərbaycanlılardan, xüsusən ermənilərdən, gürcülərdən və ruslardan ibarət idi. 1919 ilin martında yaradılan RK(b)P Qafqaz diyar komitəsinin Bakı bürosu Azərbaycan-dakı bütün kommunist təşkilatları vahid AKP-də birləşdirmək qərarına gəlmişdir. 1919 il noyabrın 10-da Bakı bürosu ümumazərbaycan partiya konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul etmişdir. 1919 ilin dekabrında RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu AKP-nin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir. 1920 il fevralın 11–12-də Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə keçirilən Azərbaycan kommunist təşkilatlarının I-ci qurultayında bütün kommunist təşkilatlarını AK(b)P adı ilə birləşdirmək haqqında qərar qəbul edilmişdir. Qafqaz diyar komitəsi AK(b)P-nin rəhbər orqanı hesab olunmuşdur. AK(b)P-nin I-ci qurultayı Azərbaycan partiya təşkilatını silahlı üsyan hazırlamağa, milli hökuməti devirməyə, “fəhlə və kəndli diktaturası”nı yaratmağa istiqamətləndirmişdir. Beləliklə, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə* (AXC) qarşı ölkə daxilində pozuculuq işi aparan və xarici hərbi müdaxilə üçün şərait ha-

zırlayan ideoloji struktur yaradılmışdır. Bu məqsədlə AK(b)P-nin Bakıda şəhər və rayon partiya komitələri, eləcə də qəzalarda 14 qəza partiya komitəsi təşkil olunmuşdur. Hələ 1920 ilin yanvarından RK(b)P Bakı komitəsi yanında Ə. Qarayevin sədrliyi ilə AXC-ni devirmək üçün silahlı üsyan təşkil etmək məqsədilə “operativ qərargah” fəaliyyət göstərirdi. 1920 il aprelin 24-dən isə AK(b)P MK-nın hərbi-texniki komissiyası silahlı üsyan hazırlığı öz üzərinə götürmüşdür. AK(b)P-nin erməni daşnak üzvləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində milli hökumətə qarşı təxribatçı dəstələrin təşkilində xüsusi fəallıq göstərirdilər; onlar hücumə keçmək üçün bolşevik-sovet qoşunlarının Azərbaycan-a daxil olmasını gözləyirdilər.

1920 il aprelin 24-də RK(b)P Qafqaz diyar komitəsi, AK(b)P MK-sı və Bakı komitəsinin birgə qərarı ilə Bakı r-nunun partiya təşkilatlarında hərbi vəziyyət elan edildi və bu təşkilatlarda birləşmiş bolşeviklər tam döyüş hazırlığına gətirildi. Silahlı üsyan rəhbərlik döyüş qərargahına tapşırıldı, AK(b)P-nin Mərkəzi və Bakı komitələri bütünlüklə qərargaha təbə edildi. Beləliklə, AXC-nin devrilməsində və I-cü Qırmızı ordunun Azərbaycan qarşı həyata keçirdiyi qanlı qırğınlarda AK(b)P fəal rol oynadı.

April işğalından (1920) sonra AK(b)P resp.-da yeganə hakim partiya oldu. Azərbaycanın hər yerində inkilab komitələri yaradılmış, milli müstəqillik şüurunu məhv edən kommunist diktaturası formalaşdırılmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı keçirilən repressiyalarda, ölkə ərazisinin parçalanmasında, rəhbərlikdə olan milli kadrlar arasında nifaq salınmasında AK(b)P-nin Bakı komitəsinə rəhbərlik edən ermənilər A.Mikoyan, Sarkis (A. Ter-Danilyan) və L. Mirzoyan xüsusi fəallıq göstərirdilər. 1921 ildə AK(b)P-nin azərb.-lardan kütləvi surətdə “təmizlənməsinə” başlandı. Azərbaycan-da yeridilən anti-azərbaycan siyasətinin əleyhinə olan N.Nərimanovun tərəfdarlarından ibarət 35 min nəfər partiyadan xaric edildi. Bakı partiya təşkilatında qeyri-azərb.-ların tam hegemonluğunu təmin etmək üçün Sarkis əslən Cənubi Azərbaycan-dan olan 500 nəfər kommunisti də partiyadan xaric etmişdir, Mirzoyan isə Cənubi Azərbaycan-dan olan fəhlələrin partiyaya qəbul edilməsinə süni sədd çəkmişdir. Beləliklə, Azərbaycan-da, əslində, azərb.-ları təmsil edən kommunist partiyası yox idi, daha doğrusu, AK(b)P azərb.-ların mənafeyinə xidmət etmirdi.

Siyasi sistemin bütün dairələri, həmçinin ictimai təşkilatlar AK(b)P-nin təzyiqi altında formalaşır və fəaliyyət göstərirdilər. Resp.-da digər siyasi partiyalar qadağan edilmişdi. 1920–30-cu illərdə Azərb.-da milli müstəmləkəçilik siyasəti daha da gücləndirildi. AK(b)P sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə (kolxozlaşdırma) siyasəti nəticəsində qeyri-iqtisadi xarakter daşıyan sosialist təsərrüfatçılıq sistemini yaradaraq ona qarşı mübarizə apara biləcək sinfi və milli qüvvələrə ciddi zərbə endirdi. 1930-cu illərdə 200 mindən çox azərb.-lı AK(b)P-nin həyata keçirdiyi dəhşətli repressiyalara məruz qaldı, o cümlədən 29 min ziyalı güllələndi, həbs edildi və sürgün olundu.

AK(b)P MK-nın birinci katibi M.Bağirovun dövründə də Azərb.-da rəhbər vəzifələrdə olan Sumbatov, Qriqoryan, Mar-karyan, Malyan və b.-ndən ibarət erməni-daşnak gürühu ölkəni azərb.-lardan “təmizləmək” siyasətini davam etdirirdilər.

1988 ildə başlanan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Sov.İKP-nin tutduğu ermənipərəst mövqə Azərb.-da milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bunun qarşısını almaq məqsədilə 1990 ildə Mərkəz Bakıya qoşun yeridərək qırğın törətdi [bax *Bakı əməliyyatı (1990)*]. Bu hadisələrdən sonra AKP-yə olan etimad itirilmiş və minlərlə kommunist partiya sıralarını tərk etmişdi. 1991 il sentyabrın 14-də tam iflasa uğramış AKP 33-cü fəvqəladə qurultayında özünü buraxdı.

Əd.: T. Qaffarov. Azərbaycan tarixi (1920–1991). B., 1999; Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 5, B., 2001.

AZƏRBAYCAN KONKİSÜRMƏ FEDERASIYASI – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Azərb. yığma komandasında 3 rəqə cütlüyü və 2 tək idmançı çıxış edir.

AZƏRBAYCAN KOOPERASIYA UNİVERSİTETİ (AKU) – kooperasiya sistemi və x.t.-nin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssis hazırlayan özəl ali məktəb. Bakıdadır. 1964 ildə Moskva Kooperativ İn-tunun (MKİ) Bakı tədris-məsləhət məntəqəsi kimi fəaliyyətə başlamış, 1969 ildə qiyabi iqtisadi fakültəsinə çevrilmişdir. 1975 ildə MKİ-nin Bakı filialı yaradılmış, 1993 ildə filialın bazasında Azərb. Kooperasiya İn-tu təşkil edilmişdir. 2001 ildən Azərb. Kooperasiya Un-ti adlanır. AKU-nun

7 fakültəsi (maliyyə və mühasibat uçotu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq ticarət, gömrük işinin təşkili, idarəetmə, ekspertiza və kommersiya, ekologiya və coğrafiya, pedaqoji), 23 kafedrası, magistratura, aspirantura və dissertanturası, 12 laboratoriyası, kitabxanası var; tələbə elmi cəmiyyəti (1992 ildən) fəaliyyət göstərir. Əyani və qiyabi şöbələrində 21 ixtisas üzrə 3500-dən çox tələbə təhsil alır (2008/09). Un.-tdə 200 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 8 e.d., prof., 80 e. namizədi, dosent çalışır. Un.-tdə “Kooperasiya” elmi xəbərlər məcmuəsi (2001 ildən) və eyniadlı qəzet (2001 ildən) nəşr olunur.

AZƏRBAYCAN KOOPERATİV İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*.

AZƏRBAYCAN KUNQ-FU FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Dünya Kunq-fu Vuşu Assosiasiyasının (World C.K.A., 2001), Kuoşu Federasiyasının (World W.K.F., 2002), Dünya Həvəskar Kunq-fu Assosiasiyasının (WUKA, 2008) üzvüdür. 2008–10 illərdə Azərb. idmançıları dünya çempionatlarında 14 qızıl, 6 gümüş medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN KYOKUŞINKAY KARATE FEDERASIYASI – 1999 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Avropa Kyokuşin Karate Təşkilatı (EKO) və Beynəlxalq Kyokuşin Karate Təşkilatının (İKO) üzvüdür (1998). Azərb. idmançıları 1999–2007 illərdə Avropa çempionatında 6 qızıl, 5 gümüş, 6 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN KYOKUŞINKAY-KAN KARATE FEDERASIYASI – 1995 ildə Bakıda yaradılmışdır. 2007 ildə Bakıda Beynəlxalq Kyokuşinkay Karate Federasiyası (İKKO) təsis edilmişdir. İKKO tərəfindən bir çox yarışlar, Mərkəzi Asiya çempionatı (2007, Qazaxıstan), Avropa çempionatı (2008, Latviya), Dünya kuboku yarışları (2008, Azərbaycan), Asiya çempionatı (2009, Tacikistan), mütləq çəki üzrə dünya çempionatı (2009, Azərbaycan), H.Əliyevin xatirəsinə həsr edilmiş “Ümummilli Lider kuboku” Beynəlxalq turniri (2010, Bakı) keçirilmiş. Azərb. idmançıları 18 qızıl, 7 gümüş, 17 bürünc medal qazanmışlar.

“AZƏRBAYCAN QADINI” – Bakıda Azərb. dilində nəşr edilən jurnal. İlk nömrəsi 1923 ilin noyabrında “Şərq qadını” adı ilə çıxmışdır. AKP MK-nın aylıq ictimai-siyasi və ədəbi-bədii jurnalı kimi fəaliyyət göstərmişdir. İlk redaktoru Ayna Sultanova olmuşdur. Azərb.-da və Şərqdə qadın azadlığı uğrunda mübarizə aparan ilk qadın jurnalıdır. 1938 ilin fevralından “A.q.” adlanır. 1940 ilin iyunundan nəşri dayandırılmış, 1951 ilin martından davam etdirilmişdir. Azərb.-in dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra jurnalda Azərb. qadınlarının ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakını, elm, təhsil, səhiyyə, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində qazandığı nailiyyətləri, demokratiya uğrunda mübarizəsini əks etdirən məqalələr dərc olunur.

AZƏRBAYCAN QALAQAPI “QO” FEDERASIYASI – 1989 ildə Bakıda yaradılmış, 2007 ildə yenidən təsis edilmişdir.

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti.

dir. Azərb. idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında iştirak edirlər. Q.Cəfərov və İ.Məmmədov beynəlxalq dərəcəli hakimlərdir (2007).

AZƏRBAYCAN QILINCOYNATMA FEDERASIYASI – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Qılincoynatma Federasiyasının (FİE, 1992) və Avropa Qılincoynatma Federasiyasının (FEE) üzvüdür (1993). Azərb.-da bu idman növü 1937 ildən inkişaf etməyə başlamışdır (“Dinamo”, “Neftçi”, “Burevestnik” və s. idman cəmiyyətlərinin tərkibində). “Dinamo” idman cəmiyyətinin yetirməsi K. Mirzəyeva qızlar arasında SSRİ (1961), 1962 ildə isə dünya çempionu, S. Nəbiyev SSRİ Xalqları Spartakiasının (1963), gənclər arasında SSRİ çempionatının qalibi (1961) və mükafatçısı (gümüş, 1963) olmuşdur. Yaşar Məmmədov 22-ci Olimpiya Oyunlarında hakimlik etmişdir (1980, Moskva). SSRİ əməkdar idman ustası Azərb. idmançısı B. Koretski Avropa (1986) çempionu, 24-cü Olimpiya Oyunlarının qalibi (1988, Seul) olmuşdur. SSRİ əməkdar idman ustası İlqar Məmmədov 24-cü Olimpiya Oyunlarının çempionu (1988, Seul), 4 qat Avropa çempionu, dünya çempionu, Yelena Jemayeva 2 qat dünya çempionu (1999–2000), Avropa çempionu (1999) olmuşlar. Bu idman növü üzrə qadınlardan ibarət milli komandanın üzvlərindən Y. Əmirova, Y. Jemayeva, J. Muradqızı, A. Volkova dünya və Avropa çempionatlarında (1999–2000, 2002–03) bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN QIZIL AYPARA CƏMIYYƏTİ (AQAC) – hərbi əsirlərə, yaralı və xəstə əsərlərə, təbii fəlakətlərdən, silahlı münaqişələrdən zərər çəkənlərə yardım göstərmək, ölkədə tibbi – sanitari və şəxsi gigiyena mədəniyyətinin bərqərar olunması və yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə səhiyyə təşkilatlarına kömək göstərmək üçün, 10.3.1920 ildə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* tərəfindən yaradılmış ictimai, könüllü cəmiyyət.

10.10.1923 ildə *Azərbaycan SSR* Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, M. İsrəfilbəyov (Qədirlı), A. Kazımov, T. Şahbazi və M. Qayıbov tərəfindən 1863 il Cenevrə Konfransının, 1906 il Cenevrə Konvensiyasının, 1907 il Haaqa Konvensiyasının əsas müddəalarını nəzərə alaraq hazırladığı, AQAC-ın ilk nizamnaməsini təsdiq etmişdir və müharibə, aclıq və yoxsulluq nəticəsində ölkə ərazisində yaranmış və kütləvi xarakter

almış müxtəlif xəstəliklərə qarşı mübarizədə səhiyyə orqanlarına fəal kömək göstərmişdir.

İkinci dünya müharibəsi başlananda AQAC sıralarında 136 min nəfər fəal üzv birləşdirən 2460 şəhər, rayon və kənd təşkilatı var idi. Müharibə ərzində AQAC-ın hazırladığı 6500 nəfər tibb bacısı və tibbi- sanitari fəali müharibə cəbhələrinə səfərbər olunmuşdu. Müharibə illərində Bakıda, Gəncədə, Şişədə və s. şəhərlərində SSRİ Müdafiə komitəsinin qərarı ilə həm təciliyyə hospitalı, həm də müharibə gedən rejonlarından Azərb.-a göndərilən yaralıları, köçürülən əhalini SSRİ-Orta Asiya respublikalarına dəniz yolu ilə yola salan göndəriş məntəqələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu hospitallarda və məntəqələrdə AQAC üzvləri və fəalları, ictimai əsaslarla, fəaliyyət göstərmişdir. İkinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan Sovet İttifaqının ən sanballı cəbbəxanalarından biri, sovet silahlı qüvvələrin əsas yanacaq anbarı, yüzlərlə təciliyyə hospitallarının fəaliyyət göstərdiyi respublika olmuşdur.

Azərb.-da yaradılmış təciliyyə hospitallarına yaralı döyüşçülərin qəbulu 1941 il sentyabrın 29-dan başlanmışdır. Təkcə həmin ilin son üç ayında Azərb.-dakı hospitallarda 24809 nəfər yaralı və xəstə döyüşçü yerləşdirilmiş və təşkil olunmuş hospitalların sayı 41 olmuşdur. 1942 ildən başlayaraq, Bakı limanı müharibə zonalarından köçürülən əhalinin Orta Asiya sovet respublikalarına göndəriş məntəqəsinə çevrilmişdi. Çünki yüz minlərlə köçkünü Azərb.-da yerləşdirmək, işlə, evlə, məktəblə təmin etmək qeyri-mümkün idi. Azərb.-da 84 təciliyyə hospitalı fəaliyyət göstərmiş, dövlət səhiyyə orqanlarının, AQAC-ın və digər ictimai-sosial təşkilatların birgə humanitar yardım fəaliyyəti nəticəsində Sovet İttifaqının 500000-dən artıq yaralı və xəstə döyüşçüsü müalicə edilərək həyata qaytarılmışdır. Müharibədən sonra Azərb. SSR QAC dövlət mülkü-müdafə orqanlarına kömək məqsədilə kütləvi qırğın silahlarından qorunma təlimləri, şəxsi gigiyena vərdisləri və əhalinin səhiyyə-sanitar maarifləndirməsi işləri ilə məşğul olmuşdur.

1991 ildən, Azərb. Resp. QAC müstəqil fəaliyyətə başladığı vaxtdan, resp.-da ictimai-sosial və humanitar siyasətin formalaşmasına yardımçı olmuş, beynəlxalq humanitar hüququn təbliğini təşkil etmiş, silahlı basqın zamanı əsir düşmüş Azərb.

vətəndaşların azad edilməsində, respublikada beynəlxalq humanitar təşkilatların nümayəndəliklərinin açılmasında, məcburi köçkün və qaçqınlara beynəlxalq humanitar təşkilatların yardımını təşkil etməkdə lazımı fəaliyyət göstərmiş. 1995 ildə *Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin* köməyi ilə Bakıda İkinci protez – ortopedik mərkəzi yaratmış və əlillərə pulsuz xidmət göstərməyə başlamışdır.

Azərb. Resp. Milli Məclisinin “Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin işini yaxşılaşdırmaq haqqında” 25. 11. 1994 il tarixli qərarı ilə AQAC respublika ərazisində Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasının tərkib hissəsi olan yeganə təşkilat kimi tanınmışdır. Bu qərara əsasən 26.11.1995 ildə AQAC-ı BQX və QACF-nin daimi, tam və bərabər hüquqlu üzvlüyünə qəbul olunmuşdur.

AQAC İcraiyyə komitəsi 1991 ildən başlayaraq aylıq “Mərhəmət” dərqisini nəşr edir.

Əd.: Юбилейный сборник к 10-летию октября о работе и деятельности Азербайджанского Общества Красного Полумесяца (под. ред. д-ра Г. Кязимова, А. М. Джамалинского). Баку, 1927; “Mərhəmət”, 1991, № 1; N. A s l a n o v. Qızıl Aypara Dünən Bugün Sabah. Bakı, 2004.

AZƏRBAYCAN QOCYU-RYU “OKİ-NAVA KARATE-DO VƏ KOBUDO” NÖVLƏRİ FEDERASIYASI – 1996 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiya Dünya Okinava Qocyu-Ryu Karate-do Federasiyası üzvüdür (1996). Azərb. idmançıları Avropa və dünya çempionatlarında 19 qızıl, 12 gümüş, 4 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN QOL GÜLƏŞİ FEDERASIYASI – 2009 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Armrestlinq Federasiyası adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Beynəlxalq Armrestlinq Federasiyasının (WAF, 1997), Avropa Armrestlinq Federasiyasının (EAF, 2000) üzvüdür. 1994–2010 illərdə Azərb. idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında 14 qızıl, 5 gümüş, 6 bürünc medal qazanmışlar.

“AZƏRBAYCAN MELIORASIYA VƏ SU TƏSƏRRÜFATI” ASC – 2006 ildə Azərb. Resp. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Agentliyinin bazasında yaradılmışdır; strukturuna Bakı ş.-ndə və resp.-nin r-nlarında yerləşən 137 idarə və təşkilat daxildir. Ölkədə meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində dövlət xidmətləri göstərir, yerüstü su obyektlərinin istifadəsi,

dövlət mülkiyyətində olan meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin istismarı və mühafizəsi, suvarılan torpaqların meliorasiya vəziyyətinə nəzarəti həyata keçirir; sel və daşqın sularına qarşı mübarizə, transsərhəd su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üzrə tədbirlər görür, meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində regional proqramları yerinə yetirir; suların dövlət uçotunu, dövlət su kadastrını, hidrotexniki qurğuların dövlət reyestrini aparır.

AZƏRBAYCAN MEMARLAR İTTİFAQI – resp. memarlarının ictimai yaradıcılıq təşkilatı. 1934 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Beynəlxalq Memarlar İttifaqına daxildir (1993 ildən). Rəhbər orqanı qurultaydır. 17 qurultayı olmuşdur (1936, 1940, 1947, 1949, 1951, 1955, 1959, 1962, 1964, 1969, 1974, 1979, 1984, 1990, 1995, 2000, 2007). Qurultaylararası dövrdə ittifaqın fəaliyyətinə İdarə Heyəti rəhbərlik edir. AMİ yaşayış və mədəni məişət binalarının, şəhərsalma və bərpa işlərinin layihə tərtibi və tikintisi sahəsində dövlət təşkilatlarına və digər müəssisələrə yaxından kömək göstərir; memarların yaradıcılığına istiqamət verir; yaradıcılıq müşavirələri, seminarlar, müzakirələr, memarlıq müsabiqələri, sərgilər keçirir. Azərb. və dünya memarlarının son nailiyyətlərini təbliğ edir. İttifaqın 419 üzvü var (2010).

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ – müxtəlif profilli (memarlıq və inşaat istiqamətləri üzrə) inşaat mühəndisləri hazırlayan ali məktəb. Bakıdadır. 1975 ildə Ç.İldırım ad. Azərb. Politexnik İn-tunun inşaat, memarlıq, hidromeliorasiya, nəql. fakültələri və bir neçə ixtisas kafedrası əsasında Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tu yaradılmış, Azərb. İnşaat Mühəndisləri Un-ti (1992 ildən), Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-ti (2000 ildən) adlanmışdır. Un-tədə 7 fakültə (memarlıq, inşaat, su təsərrüfatı və mühəndis kommunikasiya sistemləri, nəql., inşaat-texnologiya, tikinti-iqtisad, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma), 2 hazırlıq fakültəsi (əcəbi vətəndaşların hazırlığı, ixtisasartırma və mütəxəssislərin yenidən hazırlanması), 46 kafedra, 5 elmi tədqiqat laboratoriyası, kitabxanası (450 mindən çox kitab fondu), un-tin tarixi muzeyi var. 22 istiqamət və 40 ixtisas üzrə 5087 tələbə bakalavr və magistr pilləsində təhsil alır (2008/09). Onlardan 700 nəfəri əcnəbi vətəndaşlardır. Un-tədə 631 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən AMEA-nın 1 akad. və 1 m. üzvü, 58 e.d., prof., 320

e. namizədi, dosent çalışır (2009). 2 dissertasiya şurası fəaliyyət göstərir. “Elmi əsərlər” jurnalı (1978 ildən), “İnşaatçı kadrlar” qəzeti (1983 ildən) nəşr edilir. Dünyanın bir çox ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏT FONDU – 1987 il mayın 25-də yaradılmışdır. Bakıdadır. Mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün geniş kütlələrin səylərini mərkəzləşdirmək, yaradıcı gənclərin bədii düşüncə və niyyətlərinin həyata keçirilməsinə, milli mədəni irsin qorunub saxlanmasına, resp. muzeylərinin zənginləşməsinə kömək etmək və s. istiqamətlərdə iş aparır. Azərb. milli mədəniyyətinin şəxsi istifadədə olan sərəvətlərinin, incəsənət əsərlərinin, tarixi abidələrin, əlyazmaların, nadir fotosəkillərin, kitab külliyyatlarının aşkara çıxarılması, şəxsi kolleksiyaların və arxivlərin formalaşması və qorunması, xarici ölkələrdə olan bədii sərəvətlərin axtarılması və vətənə qaytarılması A.m.f.-nin əsas vəzifələrindəndir. Xalqın vəsaiti hesabına abidələr və memoriallar yaradılması, tarixən yaranmış adların, Azərb. mədəniyyətində, elm və tarixində mühüm hadisələrlə əlaqədar xatirə abidələrinin və məzarların qorunması A.m.f.-nin mühüm fəaliyyət sahəsidir. A.m.f. milli mədəniyyətin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş qocaman incəsənət xadimlərinə maddi-mənəvi yardım göstərir. 1992 ildə fondun “Sönməyən ulduzlar” assosiasiyası, 1998 ildə eyniadlı teatrı yaradılmışdır. Teatr S. Vurğunun (“Vaqif”), C. Cabbarlının (“Solğun çiçəklər”), Ü. Hacıbəylinin (“Ər və arvad”), Ş. Qurbanovun (“Sənsiz”) əsərlərini *Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının* səhnəsində uğurla göstərmişdir.

A.m.f.-nin Əsasnaməsi, idarə heyəti və təftiş komissiyası var.

“AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN DOSTLARI” XEYRİYYƏ FONDU – 1995 ildə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili M. Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bakıdadır. Milli incəsənətin inkişafı, təbliği, Azərb. xalqının dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası, yeni beynəlxalq əlaqələrin formalaşması fondun əsas fəaliyyət sahəsidir. Fondda mədəni tədbirlərin, xeyriyyə aksiyalarının və nəşirlik işinin həyata keçirilməsi istiqamətində iş aparılır.

Fond Ermənistanın Azərb. Resp.-na təcavüzü (1988) nəticəsində öz doğma

torpaqlarını tərk etmiş ailələrdən olan uşaqlar üçün çadır məktəblərin, uşaq bağçalarının təşkilinə, onların məktəb ləvazimatı və tədris ədəbiyyatı ilə təchiz olunmasına kömək etmişdir; “Azərbaycanın abidələri uşaqların gözü ilə” uşaq incəsənət sərgisi, kimsəsiz və əlil uşaqların ənənəvi “Dan ulduzu” beynəlxalq bədii yaradıcılıq festivalları, N. Əliverdi bəyov ad. gənc musiqiçilər müsabiqəsi keçirmişdir. Müntəzəm olaraq uşaqlara səhiyyə xidməti göstərir.

“A.M.D.”X.F. xarici ölkələrin mədəniyyət və incəsənət mərkəzləri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaradır, istedadlı uşaqların beynəlxalq müsabiqələrdə iştirakını (Rusiya, Yaponiya, Fransa və s.) təşkil edir. Fondun maliyyə dəstəyi ilə azərbaycanlı gənclər Almaniyada, Fransada təhsil alır, görkəmli incəsənət xadimlərinin (R. Behbudov, M. Maqomayev, F. və X. Qasimovlar, A. Məlikov və b.) yaradıcılıqlarından ibarət CD-lər buraxılır, bir çox incəsənət xadimi təqaüdlə təmin edilir.

Fond Azərb. mədəniyyətini xarici ölkələrdə daha geniş təbliğ etmək məqsədi ilə “Azərbaycan – İrs” (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində) jurnalını nəşr edir. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 1 və 2-ci cildləri, İncəsənət Muzeyinin kataloqu, S. Vurğunun xatirəsinə həsr olunmuş “Ellər Vurğunu”, prof. S. Abdullayevanın “Azərbaycan xalq musiqi alətləri” (Azərb. və rus dillərində), prof. Ə. İsadənin “Azərbaycan xalq musiqisinin antologiyası” (1–7-ci cild), akademik Ç. Qacarın “Qədim Şuşa”, “Qədim Bakı” kitabları, N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, M. Füzuli, M.P. Vaqif, M.Ə. Səbir və b.-nin əsərləri, toplular fondun maliyyə dəstəyi ilə nəşr edilmişdir. Fond Azərb.-da xarici ölkə incəsənət xadimlərinin konsertlərini, teatr tamaşalarını, sərgilərini, festivallar, beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət günləri [“Musiqinin Böyük İpək Yolu” Beynəlxalq Klassik Musiqi festivalı və SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası ilə birgə keçirilən Koreya Mədəniyyəti günləri və s.], gənc və tanınmış rəssamların fərdi sərgilərini təşkil edir.

Milli muğamı yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya miqyasında təbliğ etmək məqsədi ilə fondun böyük işlər görülmüşdür (“Beynəlxalq Muğam Mərkəzi”nin yaradılması; “Qarabağ xanəndələri” musiqi albomu; “Muğam Ensiklopediyası”, “Üzeyir Hacıbəyli Ensiklopediyası” və “Muğam” jurnalının nəşri; 2005–2007 illərdə Respublika televiziya muğam müsabiqələri; 2009 ildə Respublika Muğam

Müsabiqəsi və Beynəlxalq Muğam Festivalı). Xeyriyyə Fondu Şərq-Qərb Bakı beynəlxalq kinofestivalının, “Reklam ağgözləri gecəsi” beynəlxalq reklam filmlərinin nümayişinin, Beynəlxalq Bakı Caz Festivalının təşkilatçısıdır.

“AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” – Bakıda Azərb. dilində çıxan aylıq elmi-pedaqoji jurnal. Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyinin orqanıdır. 1924 ilin aprelinə Azərb. SSR Maarif Nazirliyinin orqanı kimi nəşrə başlamışdır. 1930 ilin noyabrından “Yeni məktəb”, 1930 ilin noyabrından 1941 ilin aprelinədək “Müəllimə kömək” adlandırılmışdır. Nəşri 1933 ildə və 1941 ilin aprelinə 1943 ilin aprelinədək dayandırılmışdır. 1943 ilin aprelinə “A.m.” adı ilə çıxır. Jurnal əlavə olaraq 8 metodik məcmuə (“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, “Fizika və riyaziyyat tədrisi”, “Kimya və biologiya tədrisi” və s.) buraxılmışdır. Sonralar bu məcmuələrin bəzisi fəaliyyətini müstəqil davam etdirmişdir. “A.m.”-ndə Azərb.-da təhsilin inkişafı və problemləri, pedaqogika tarixi və nəzəriyyəsi, məktəbsünəşliq, tədris metodikası, məktəbəqədər tərbiyə və s. məsələlərə dair məqalələr dərc olunur. İlk redaktoru M. Quliyev olmuşdur. **AZƏRBAYCAN MƏRKƏZİ MÜƏLLİMLƏRİ TƏKMİLLƏŞDİRMƏ İNSTİTUTU** – bax *Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu*.

AZƏRBAYCAN MƏTBUAT ŞURASI – Bakıda 2003 il martın 15-də yaradılmışdır. Məqsədi media-hakimiyyət, media-ictimaiyyət münasibətlərini tənzimləmək, kütləvi informasiya vasitələri təmsilçilərinin fəaliyyətini “Azərbaycan Jurnalistlərinin Peşə Davranışı Qaydaları”nın tələblərinə uyğun şəkildə nizamlamaqdır. Ümumdünya Mətbuat Şuraları Assosiasiyasının üzvüdür (2005).

AZƏRBAYCAN MİLLİ AVARÇƏKMƏ FEDERASIYASI – 2007 ildə Bakıda avarçəkmə və baydarka, kanoe və avarçəkmə federasiyalarının bazasında yaradılmışdır. 2007 ildən Beynəlxalq Avarçəkmə Federasiyasının (FİSA) və Beynəlxalq Kanoe Federasiyasının (İCF) üzvüdür. 1959 ildə Azərb. avarçəkmələri SSRİ xalqlarının 2-ci Spartakiadasında çıxış etmişlər. 1964 ildə ilk Azərb. çempionatı keçirilmiş, Mingəçevir ş.-ndə “Kür” Olimpiya Mərkəzi yaradılmışdır. “Kür” avarçəkmə bazasının yaradıcısı P. Həsənov 1966–78 illərdə akademik avarçəkmə üzrə Azərb. yığma komandasının baş məşqçisi və rəhbəri olmuşdur. “Mingəçevir reqatası” 1970 ildən

ümumittifaq statusu almışdır. Olimpiya bazasında akademik avarçəkmə idmanı üzrə yüksək dərəcəli idmançıların və 1963–91 illərdə Olimpiya Oyunlarında çıxış etmiş akademik avarçəkmələrin hazırlığı həyata keçirilmişdir; bura Avropanın ən yaxşı və əsas təlim mərkəzlərindən biri olmuşdur. Mərkəzin yetişdirdiyi Azərb. idmançıları 22-ci Yay Olimpiya Oyunlarında (1980, Moskva) SSRİ yığma komandasının tərkibində çıxış etmiş, V.Yakuşa, V.Pereverzev, G.Kryuçkin və A.Lukyanov Olimpiadanın bürünc mükafatçısı olmuşlar. Azərb. idmançıları 1979–92 illərdə dəfələrlə SSRİ və SSRİ xalqları spartakiadalarının çempionu olmuş, 24-cü Olimpiya Oyunlarında (1988, Seul) A.Lukyanov gümüş, V.Yakuşa bürünc medal qazanmışdır. S. Bezuqlı və M. Prokopenko Avropa çempionatının və kubokunun qızıl və gümüş, dünya çempionatının və kubokunun gümüş və bürünc mükafatçısı olmuşlar (2010). 9 Azərb. idmançısı (G.Kryuçkin, V.Pereverzev, İ.Visotski, V.Romanşin, V.Yakuşa, S.Knyagin, M.Zotov, S.Frolov, S.Smironov) SSRİ əməkdar idman ustası adına layiq görülmüşdür. İ.Ağalarov, O.Aksyutina, H.Əliyev, A.Barabanov 1965–90 illərdə Bakı və Mingə-çevir ş.-lərində akademik avarçəkmə idmanı üzrə məşqçi işləmişlər. 2010 ildə “Kür” Olimpiya Tədris-İdman Mərkəzi açılmışdır. Mərkəzdə 130 nəfərlik hotel, Olimpiya standartlarına uyğun 50 m uzunluqda hovuz, 500 tamaşaçı tutan idman zalı və s. fəaliyyət göstərir. **AZƏRBAYCAN MİLLİ AVIASIYA AKADEMİYASI** (AMAA), “Azərbaycan Hava Yolları” QSC-nin Milli Aviasiya Akade-

miyası – resp.-da aviasiya mütəxəssisləri hazırlayan ali təhsil və elmi tədqiqat müəssisəsi. Bakıdadır. 1994 ildə Milli Aviasiya Mərkəzinin (1992) bazasında yaradılmışdır. AMAA-da 5 fakültə (hava nəql.-tının uçuş-texniki istismarı, avianəqliyyat istehsalatı, aerokosmik, iqtisadiyyat və hüquq, qiyabi), 1 mərkəz (aviasiya personalının hazırlığı), 21 kafedra, hesablama mərkəzi, elektron kitabxana, Aviasiya tarixi muzeyi, idman kompleksi, qapalı üzgüçülük hovuzu, tibb məntəqəsi, yataqxana var. AMAA-nın nəzdində Elmi Tədqiqat Nəqliyyat və Aviakosmik Problemlər İn-tu, Təcrübə-sınaq istehsalatı və xüsusi konstruktor bürosu, magistratura və doktorantura şöbəsi (2010 ildən) fəaliyyət göstərir. Akademiyada 23 ixtisas üzrə 2500 tələbə təhsil alır, 200-dən çox müəllim, o cümlədən AMEA-nın 4 həqiqi və 3 m. üzvü, 50-dən çox e.d., prof., 80-dən çox e. namizədi, dosent çalışır (2010/11). Dünyanın bir çox ali təhsil ocaqları və elmi tədqiqat müəssisələri ilə əməkdaşlıq edir. AMAA Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının ali təhsil müəssisələri siyahısına daxil edilmiş, Dövlətlərarası Aviasiya Komitəsinin sertifikatına, “Avropa keyfiyyəti” və “Avropanın ən yaxşı müəssisəsi” beynəlxalq mükafatlarına layiq görülmüşdür. “Elmi məcmuələr” (1999 ildən) jurnalı və “MAA-nın elmi əsərləri” (2004 ildən) nəşr olunur. **AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI** – resp.-nin ali elmi idarəsi. 1945 ildə Bakıda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası təsis edilmişdir. 15 may 2001 ildən Milli Elmlər Akademiyası adlanır. Bax *Azərbaycan Xüsusi cildinin “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası” məqalələrinə.*

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası.

rici ölkələrdə nəşr olunmuş əsərlərini, dünya əhəmiyyətli digər nəşrləri, o cümlədən xarici dillərdə olan qiymətli məlumat daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən milli mədəniyyət xəzinəsidir A.M.K. Avropa Milli Kitabxanalar Konfransı Beynəlxalq Təşkilatının üzvüdür.

AZƏRBAYCAN MİLLİ KONSERVATORİYASI (AMK) – milli musiqi sahəsində mütəxəssis hazırlayan ali təhsil müəssisəsi. 2000 ildə təsis edilmiş, 2001 ildə Bakı Musiqi Akademiyasının xalq musiqisi profilli ixtisaslarının bazasında fəaliyyətə başlamışdır. Bakı musiqi kolleci və resp. incəsənət gimnaziyası AMK-nın tərkibinə daxil edilmişdir. Konservatoriyanın 2 fakültəsi (ifaçılıq və tarix-nəzəriyyə), 8 kafedrası. 2 elmi laboratoriyası (milli musiqinin tədqiqi, milli musiqi alətlərinin araşdırılması, 2003 ildən), magistraturası, aspiranturası var; tələbə elmi cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. 213 tələbə (13-ü əcnəbidir) təhsil alır (2009/10). AMK-da 200 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 2 e.d., prof., 6 sənətsünaslıq d., prof., 3 e. namizədi, dosent, 25 sənətsünaslıq namizədi, dosent, 3 e. namizədi, 21 xalq artisti, 18 əməkdar artist, 14 əməkdar incəsənət xadimi çalışır.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏCLİSİ (AMM) – Cənubi Azərb.-da milli azadlıq və demokratik hərəkatın qələbəsi nəticəsində yaradılmış ali qanunverici orqan.

1945 il dekabrın 12-də Təbrizdə çağırılmış, 1946 il iyunun 14-dək fəaliyyət göstərmişdir. AMM 1-ci sessiyasında *Azərbaycan Milli Hökumətinin* tərkibini təsdiq etmiş, Ali məhkəmənin sədrini, Baş prokuroru təyin etmişdir. AMM siyasi, ictimai və mədəni həyatın bütün sahələrinə dair 100-ədək qanun və qərar qəbul etmişdir (milli ordunun yaradılması, dövlət mülkiyyətində olan “xalisə” torpaqların və milli azadlıq hərəkatına qarşı çıxan mülkədarların torpaqlarının kəndlilərə pulsuz paylanması, Azərb. dilinin fars dili ilə yanaşı rəsmi dövlət dili elan edilməsi, onun bütün idarə, müəssisə və məktəblərdə işlədilməsi, əncümənlərin yaradılması, Azərb.-in şəhər və kəndlərinin qədim adlarının bərpası, qadınlara seçki hüququ verilməsi, 8 saatlıq iş günü, təbii sərvətlərin xalq mülkiyyəti elan edilməsi, seçki qanunu və s.). *Azərbaycan Milli Hökuməti* ilə İran hökuməti arasında 1946 il iyunun 13-də bağlanan müqaviləyə görə, AMM Azərb. Əyalət Əncüməninə (AƏƏ) çevrildi.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏRKƏZİ (AMM), B a k ı d a – 1924 ildə yaradılmış

gizli təşkilat. AMM-in əsas məqsədi sovet hakimiyyətini devirərək milli hökuməti bərpa etmək, həmçinin bolşeviklərin Azərb.-da yeridilərləri ayrı-seçkilik siyasətinə, azərb.-ların sıxışdırılmasına, hakimiyyət orqanlarına, əsasən, geyri-azərb.-lərin, xüsusilə ermənilərin işə götürülməsinə qarşı tədbirlər görmək idi. AMM azərb. gənclər və ziyalılar arasında milli dirçəlişə nail olmağa, partiya-sovet aparatında milli kadrların yerləşdirilməsinə çalışırdı. AMM-ə ziyalılar, o cümlədən *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) hökumətinin keçmiş nazirləri və üzvləri, “Müsavat” və “İttihad” partiyalarının nümayəndələri rəhbərlik edilirdi. AMM-in əməli fəaliyyətinin ilk mərhələsi sənaye və k.t.-nin bütün sahələri üzrə milli kadrların yerləşdirilməsi məsələsinə yönəldilmişdi. Fəaliyyətinin ikinci mərhələsində üsyançı dəstələr yaratmaq, sovet ordusunda xidmət edən azərb.-lərdən ibarət hərbi təşkilat qurmaq və s. yollarla sovet rejimini devirmək uğrunda mübarizə aparmaq nəzərdə tutulurdu. AMM sovet hakimiyyətinə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Zaqafqaziya birləşmiş komitəsi yaratmış, “Müsavat” və “İttihad” partiyaları ilə birləşmişdi. Dağıstanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan təşkilatla və kəndli partiyası ilə əlaqə yaradılmışdı.

AMM öz fəaliyyətində Parisdə Ə. *Topçubaşovun* rəhbərlik etdiyi “Qafqaz siyasi mühacirlərinin birləşmiş komitəsi” və M.Ə. *Rəsulzadənin* rəhbərlik etdiyi “Müsavat”ın İstanbul bürosunun siyasi məramnamələrini rəhbər tuturdu. AMM xarici mühacirət mərkəzləri tərəfindən maliyyələşdirilirdi; həmin mərkəzlərlə Ərdəbil və Təbriz qrupları vasitəsilə ilə əlaqə saxlayır və tapşırıqlar alırdı.

AMM-in Mərkəzi Komitəsinin əsas vəzifəsi İstanbul və Parisdəki mühacir mərkəzləri ilə Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstandakı antisovet təşkilatları, Zaqafqaziya birləşmiş komitəsi, “Müsavat” və “İttihad” partiyaları, Moskvadakı Sənaye və Kəndli partiyaları arasında əlaqə saxlayaraq üsyan zamanı onlarla fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarət idi. Mərkəzin rəhbərliyi altında sənaye, k.t., nəql. və ideoloji qəza komitələri, həmçinin üsyançı dəstələr hazırlayan, hərbi təşkilat və hissələrdə işləyən qruplar fəaliyyət göstərirdi.

AMM MK rəhbərliyinin tərkibinə Cənubi Qafqaz və Azərb.-nin hakimiyyət orqanlarında məsul fəzifələrdə çalışan

M. *Hacımski*, X. *Məlikaslanov*, F. *Ordubadski*, Ə. *Pepinov*, R. *Şabanov*, M. *Xəlilov*, M. *Mullayev*, Z. *Tağıyev*, Ə. *Bəylərbəyov* və M. *Mirzəyev* daxil idilər.

AMM Yeni İqtisadi Siyasət (NEP) nəticəsində sovet hakimiyyətinin məhv olacağına ümid edərək Azərb.-in gələcəkdə özünü iqtisadi cəhətdən təmin etməsi üçün milli kapitalın möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər görürdü. Təşkilat Azərb.-da milli energetika bazası yaradılması ilə əlaqədar iş aparırdı. Azərb. daxilində iqtisadi əlaqələrin inkişafı məqsədilə Bakı-Culfa d.y. tikintisinin başa çatdırılması, Nuxa-Zaqatala, Şuşa-Qarıyagın, Şuşa-Qubadlı şosələrinin salınması kimi məsələlər də AMM-nin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi (1931, 30 sentyabr) və Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsi (1932, 2 fevralın) yanında məhkəmələr keçirilmiş, nəticədə AMM-in fəaliyyətinə son qoyulmuş, bütün üzvləri isə həbs edilmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏRKƏZİ (AMM), İ s t a n b u l d a – *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin* Rusiya tərəfindən işğalından sonra mühacirətə gedən azərb.-ləri vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədilə M.Ə. *Rəsulzadənin* təşəbbüsü ilə yaradılmış qurum (1924). AMM-nin əsas məqsədi Şimali Azərb.-da sovet hakimiyyətinin devrilməsi və milli dövlətin bərpası idilər. AMM Türkiyədə gizli fəaliyyət göstərirdi. Təşkilatın Mərkəzi Komitəsinə M.Ə. *Rəsulzadə* (sədr), X. *Xasmməmmədov*, M. *Vəkilov*, Ə. *Əmircanov* və Ə. *Şeyxülislamov* daxil idi. AMM təşkilatmaqla yanaşı, Şimali Azərb.-da cərəyan edən hadi sələri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə nəşriyyat fəaliyyəti də göstərirdi. AMM Azərb.-dakı gizli “Müsavat” təşkilatı ilə əlaqə yaradaraq ona təlimatlar göndərir, təşkilatın sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəsini istiqamətləndirirdi. Türkiyə hökuməti SSRİ-nin tələbi ilə 1927 ildə AMM-ə yardımını dayandırdı. 1930-cu illərin əvvəllərində AMM daxilindəki ixtilaf dərindənləşdi. AMM-in İstanbuldan Parisə, yaxud Varşavaya köçürülməsi məsələsi də fikir ayrılığı yaratdı.

AMM-in nümayəndə heyəti 1951 il noyabrın 30-da Münxendə Şərqi Avropa, Qafqaz və Türküstan mühacirlərinin toplantısında iştirak etdi. 1952 il dekabrın 11–15-də orada Gürcüstan, Şimali Qafqaz milli mərkəzləri ilə birlikdə konfrans keçirdi. Konfransın qəbul etdiyi Qafqaz Xalqları Bəyannaməsini Azərb. tərəfindən M.Ə. *Rəsulzadə* imzaladı.

Konfrans keçmiş Qafqaz resp.-lərinin müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəni genişləndirmək məqsədilə müvafiq milli mərkəzlərin birgə fəaliyyətini təşkil etməyi zəruri saydı. Türkiyədəki mühacirlər arasında siyasi fəallığın arması ilə əlaqədar M.Ə. *Rəsulzadə* 1953 ildə AMM-i yenidən təşkil edərək, əsasən, gənclərdən ibarət genişləndirilmiş bir mərkəz formalaşdırdı.

AMM 1988 ildə erməni təcavüzkarlarının Azərb.-a qarşı qəsbkarlıq siyasətinin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə açıqlamaq məqsədilə fəal iş aparmış, Azərb. ilə sıx əlaqələr yaratmağa səy göstərmişdir. AMM hazırda Türkiyədə fəaliyyətini davam etdirir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ PARALİMPIYA KOMİTƏSİ (AMPK) – 1996 ildə Bakıda təsis edilmişdir; Beynəlxalq Paralimpiya Komitəsinin (IPC) və Avropa Paralimpiya Komitəsinin (EPC) üzvüdür (1998). Azərb. paralimpiyaçıları Sidney (2000), Afina (2004), Pekin (2008) Yay Paralimpiya Oyunlarında 4 qızıl, 5 gümüş, 5 bürünc medal qazanmışlar. Cüdo üzrə dünya çempionatında (2010, Antalya) Azərb. idmançıları 2 qızıl, 3 bürünc medal qazanmışlar, ümumi komanda hesabında isə 1-ci yeri qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ŞURASI – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–20) ilk parlamenti. 1918 il mayın 27-də Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası tərəfindən Tiflisdə yaradılmışdır. Mayın 28-də H. *Ağayevin* sədrliyi ilə iclasında Azərb.-in *İstiqlal bəyannaməsi* qəbul edilmişdir. Bax *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*.

AZƏRBAYCAN MOTOSİKLET İDMANI FEDERASIYASI – 2002 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Avropa Motosiklet Birliyinin (UEM) üzvüdür (2008). Azərb.-da bu idman növü 1940–50-ci illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Azərb. idmançıları SSRİ kuboku yarışlarının qalibi (1981), SSRİ çempionatlarının mükafatçıları olmuşlar. 2010 ildə resp.-nin motobol üzrə yığma komandası Avropa çempionatında iştirak etmişdir.

AZƏRBAYCAN MUAY TAY-TAY-BOKS FEDERASIYASI – 2006 ildə Bakıda Azərbaycan Kikboksinq və Muay Tay Federasiyasının (1995) bazasında yaradılmışdır. Dünya Muay Tay Federasiyasının (WMF, 2001), Beynəlxalq Həvəskar Muay Tay Federasiyasının (İFMA), Dünya Muay

Tay Şurasının (WMC) və Avropa Muay Tay Federasiyasının (EMF) üzvüdür (2007).

AZƏRBAYCAN MUSIQİ FONDU – 1939 ildə Bakıda, Azərb. Bəstəkarlar İttifaqı nəzdində yaradılmışdır. A.m.f.-nin əsas vəzifəsi fondun üzvlərinin yaradıcılıq fəaliyyətinə, həmçinin onların maddi, mədəni və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmək olmuşdur. Bəstəkarların və musiqişünasların əsərlərinin təbliği, yaradıcılıq ezamiyyətlərinin təşkili, notların köçürülməsi, bəstəkarların və musiqişünasların ixtisasının təkmilləşdirilməsinə yardım göstərilməsi də A.m.f.-nin vəzifələrinə daxil idi. Azərb. Bəstəkarlar İttifaqının üzvləri eyni zamanda A.m.f.-nin üzvü sayılırdı. 1992 ildən fəaliyyəti dayandırılmışdır.

AZƏRBAYCAN MUSIQİ XADİMLƏRİ İTTİFAQI – könüllü təşkilat. 1987 ildə Azərbaycan Musiqi Cəmiyyəti kimi yaradılmışdır. 1990 ilin dekabrından indiki adını daşıyır. Musiqi mədəniyyəti xadimlərini, professional musiqiçiləri, pedaqoq və tələbələrini, bədii öz-fəaliyyət kollektivlərini və musiqi həvəskarlarını birləşdirir. Cəmiyyətdə sağlam musiqi zövqünün təşəkkülünə kömək göstərmək, ən yaxşı vokal, instrumental, estrada musiqisi nümunələrini təbliğ etmək, xoreoqrafiya, musiqi və rəqs folklorunu inkişaf etdirmək, milli musiqi irsini qoruyub saxlamaq, məişət musiqisi və rəqs ənənələrini dirçəltmək və s. A.M.X.İ.-nin əsas vəzifələrindəndir. İttifaq mühazirələr, konsertlər, sərgilər, yaradıcılıq gecələri və görüşlər, festivallar, müsabiqələr, musiqi bayramları və s. tədbirlər keçirir. İlk sədri SSRİ xalq artisti *R. Behbudov* olmuşdur (1987–89). 1989 ildən İttifaqın sədri *F. Bədəlbəyliyidir*.

AZƏRBAYCAN MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİ DÖVLƏT MUZEYİ – 1967 ildə Bakıda yaradılmışdır. Arxiv-memuar, foto-neqativ, eskiz-maket şöbələri, musiqi alətləri fondu, fonotekası var. Muzeydə 50 minə yaxın eksponat saxlanılır (2010). Muzeyin fəaliyyətinin əsas məqsədi Azərb. musiqi tarixi ilə bağlı materialların toplanması, saxlanması, araşdırılması və təbliğidir. Muzeydə Azərb. milli musiqi alətləri olan tar, kamança, saz, dəf, qoşanağara, zurna, ney, eləcə də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən musiqi alətləri – əsa-tar, əsasaz, habelə qrammofonlar, pəfonlar, vallar, dünya xalqlarının musiqi alətləri, həmçinin Azərb. professional musiqi

sənətinin banisi Ü. *Hacıbəylinin*, vokal sənətinin banisi *Bülbülün*, görkəmli bəstəkarlardan Q. *Qarayevin*, F. *Əmirovun* və b.-nin müəllif not əlyazmaları, şəxsi əşyaları, afişalar, proqramlar, fotosəkillər, musiqi sənətinə həsr olunmuş kitablar və digər başqa materiallar saxlanılır. Muzeyin nəzdində qədim musiqi alətləri (*çəng, bərbət, çağanə, çoğur, tənbur, sən-tur, rübab, rud, ney*; hamısı yenidən bərpa olunmuşdur) ansamblı yaradılmışdır. Muzeyin daimi fəaliyyət göstərən xalq çalğı alətləri sərgisi (1987 ildən), *Niyazinin* və V. *Mustafazadənin* mənzil-muzeylərinin filialları var. Muzey Azərb.-nin görkəmli musiqi xadimləri haqqında mühazirələr, foto-sərgilər, tematik gecələr təşkil edir.

“AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ” – qəzet, Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyinin orqanı. 1934 il sentyabrın 2-dən “Komunist maarifi” adı ilə Bakıda nəşrə başlamışdır. 1938 ilin yanvarından 1941 ilin iyulunadək “Müəllim qəzeti” adlanmışdır. 1941 ilin iyulundan 1946 ilin aprelinədək nəşr edilməmişdir. 1946 ilin aprelinədən “A.m.” adı ilə haftədə bir dəfə 8 səhifə həcmində nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTITUTU (AMİ) – resp.-nin təhsil sistemində çalışan kadr və mütəxəssislərin ixtisasını artıran və yenidən hazırlayan, həmçinin ilkin pedaqoji kadr hazırlığını həyata keçirən ali təhsil ocağı. 1929 ildə Azərb. Xalq Maarifi Kadrlarının İxtisasının Artırılması İnstitutu təşkil edilmiş, 1931 ildə in-tdə qısamüddətli kurslar yaradılmış, 1933 ildə yenidən Xalq Maarifi Kadrlarının İxtisasının Artırılması İn-tuna çevrilmişdir. Resp. Müəllimləri Təkmilləşdirmə İn-tu (1939), Mərkəzi Müəllimləri Təkmilləşdirmə İn-tu (1972), Azərb. Baş Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İn-tu (1989) adlanmışdır. 1989 ildə ali məktəb statusu almışdır. 2000 ildə həmin in-tun bazasında Azərb. Müəllimlər İn-tu (AMİ) yaradılmışdır. AMİ-nin 3 fakültəsi (pedaqoji, pedaqogika və filologiya, ixtisasartırma və yenidən hazırlanma), 12 kafedrası, 2 laboratoriyası, kitabxanası (38000 nüsxə kitab), magistratura və aspiranturası var. 4 kabinet, 2 mərkəz fəaliyyət göstərir. Öyani və qiyabi şöbələrində 1106 tələbə təhsil alır, 128 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 8 e.d., prof., 2 e. namizədi, prof., 42 e. namizədi, dosent çalışır. Filiallarında 20 fakültə, 40 kafedra, 32 metodik kabinet,

12 laboratoriya və 11 kitabxana fəaliyyət göstərir. Nəşriyyatı var.

AMİ-nin 12 bölgədə (Naxçıvan, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Qazax, Şamaxı, Quba, Salyan, Cəlilabad, Ağcabədi, Şəki, Zaqatala) filialı və Lənkəran ş.-ndə tədris-məsləhət məntəqəsi yaradılmışdır (2000 ildən). 2002 ildən Naxçıvan filiali müstəqil müəllimlər in-tuna çevrilmiş, 2004 ildən Lənkəran tədris-məsləhət məntəqəsi Lənkəran Dövlət Un-tinə birləşdirilmişdir.

AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏRİNİN QURULTAYLARI – resp. təhsil işçiləri və müəllimlərinin ali məclisi. Azərb.-da 1893 ildə Qutqaşen (indiki Qəbələ) məktəbində Nuxa (indiki Şəki) qəza müəllimlərinin qurultayı keçirilmişdir. Yelizavetpol qub.-nın Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl qəzalarında da sahə qurultayları olmuşdur.

Birinci qurultay 1906 il avqustun 15–30-da (bəzi mənbələrdə 15–28-də) Bakıda 2-ci rus-Azərb. məktəbinin binasında olmuşdur. Qurultay “Nicat” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə keçirilmişdir. Qurultayı giriş sözü ilə N. Nərimanov açmış, H. Zərdabi sədr, N. Nərimanov müavin, F. Ağazadə katib seçilmişlər. Qurultayda 100-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir. N. Nərimanov, F. Ağazadə, S.S. Axundov, A. Şaiq, Ü. Hacıbəyli və b.-nin fəal iştirakı ilə keçirilən bu qurultay Azərb.-in ictimai-fikir tarixində mühüm hadisə olmuşdur.

İkinci qurultay 1907 il avqustun 25-i – sentyabrın 1-də Bakıda “Nicat” cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə onun qiraətxanasında olmuşdur. Qurultayı H. Ağayev açmış, H. Zərdabinin xəstə olduğu üçün qurultaya qatıla bilməyəcəyini bildirmişdir. Qurultayın idarə heyətinə Ə. Hüseynzadə sədr, M. Mahmudbəyov və S. Axundov sədr müavinləri, Mirzə Abdulla Talıbzadə (Şaiq) və Fərhad Ağayev (bəzi mənbələrə görə seçilən katiblərdən biri də Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur) katib seçilmişlər. Qurultayda ana dilinin tədrisi üzrə proqram və dərsləklərin hazırlanması vəziyyəti, qadın müəllimlər seminariyasının açılması, ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi və digər məsələlər müzakirə olunaraq qərarlar qəbul edilmişdir.

Üçüncü qurultay Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qərarı ilə 1919 il avqustun 20-i – sentyabrın 1-də Bakıda, 1-ci realni məktəbin binasında (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Un-ti) olmuşdur. Qurultayda Azərb.-in bütün bölgə-

lərini və tədris müəssisələrini təmsil edən nümayəndələr iştirak etmişlər. Qurultayı Türk Müəllimləri İttifaqının sədri A. İsmayilbəyov açmışdır. Qurultayın Xalq Maarifi Nazirliyinə təqdim etdiyi təkliflər əsasında bütövlükdə məktəb islahatı, xüsusilə təhsilin məzmunca milliləşdirilməsini əsas tutan proqram və dərsləklərin nəşri üzrə müvafiq layihə hazırlamaq məqsədilə hökumət komissiyası yaradılmışdı. 1919 il noyabrın 7-də Xalq Maarifi Nazirliyi yanında yaradılan İslahat Komissiyasına xalq maarifi nazirinin müavini H. Şahtaxtılı (sədr), N. Şahsuvarov, A. Əmirov, F. Rzabəyov, S. Qanizadə, A. Əfəndizadə, Sara xanım Yaqubova, Sara xanım Xuramoviç, Ə. Pepinov, X. Ağayeva, M. Şahtaxtılı, C. Orucəliyev və S. Vəkilov daxil idilər. Komissiyanın qarşısında növbəti dərsləklərin əvəlinə kimi məktəb islahatı, o cümlədən təhsilin məzmunu ilə bağlı məsələlərin həlli üzrə Hökumət proqramını hazırlamaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Cümhuriyyət hökumətinin devrilməsi nəticəsində komissiya öz işini başa çatdırıb bilməsə də, həmin məsələlərin həlli üzrə müəyyən işlər görüb bilmişdi.

Dördüncü (sovet dövrü 1-ci) qurultay 1925 il mayın 25-də Bakıda olmuşdur. Qurultayda M. Bayraməlibəyova 1-ci Ümumittifaq müəllimlər qurultayına nümayəndə seçilmişdir.

Beşinci (sovet dövrü 2-ci) qurultay 1935 il avqustun 20-də Bakıda olmuşdur. Qurultayda xalq maarifi komissarı M. Şahbazov çıxış etmişdir. AK(b)P MK-nın 1935/36 tədris ilində məktəbə dair qərarının reallaşdırılması və kənddə müəllimlərin ictimai və mədəni işləri haqqında məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Altıncı (sovet dövrü 3-cü) qurultay 1946 il avqustun 15–20-də Bakıda olmuşdur. Qurultayda Azərb. SSR maarif naziri M. İbrahimov məruzə etmişdir. Xalq təsərrüfatının 5 illik planı və maarif işçilərinin vəzifələri, məktəbdə təlim və tərbiyənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər, müəllim kadrlarının hazırlanması və ixtisaslarının artırılması işinin yaxşılaşdırılması məsələləri müzakirə edilmişdir.

Yeddinci (sovet dövrü 4-cü) qurultay 1960 il noyabrın 12–16-da Bakıda olmuşdur. Qurultayda Azərbaycan SSR maarif naziri M. Mehdizadə məruzə etmişdir.

Səkkizinci (sovet dövrü 5-ci) qurultay 1967 il yanvarın 26–27-də

Bakıda olmuşdur. Qurultayda Azərb. SSR maarif naziri M. Mehdizadə çıxış etmişdir.

Doqquzuncu (sovet dövrü 6-cı) qurultay 1978 il mayın 18–19-da Bakıda olmuşdur. Qurultayda Azərb. KP MK-nın 1-ci katibi H. Əliyev çıxış etmişdir.

Onuncu (sovet dövrü 7-ci) qurultay 1987 il mayın 23-də Bakıda olmuşdur. Azərb. SSR maarif naziri K. Rəhimov ümumtəhsil və peşə islahatı haqqında məruzə etmişdir. Qurultayda böyüməkdə olan nəslin təhsil və tərbiyəsinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə diqqətin artırılması tövsiyə edilmiş və texniki peşə təhsili işçilərinə müraciət qəbul olunmuşdur.

Onbirinci (müstəqil Azərbaycan Respublikası müəllimlərinin ilk qurultayı) qurultay 1998 il sentyabrın 25-də Bakıda olmuşdur. Azərb. Resp.-nin təhsil naziri M. Mərdanovun milli təhsil quruculuğu və islahatının əsas istiqamətləri barədə hesabat məruzəsi dinlənmişdir. Azərb. Resp. Prezidenti Heydər Əliyev geniş və proqram xarakterli çıxış etmişdir. Onikinci qurultay 2003 il oktyabrın 4-də Bakıda olmuşdur. Qurultay təhsil quruculuğu sahəsində problemləri və qarşıda duran vəzifələri müzakirə etmişdir. Azərb. Resp. Prezidenti Heydər Əliyevin qurultaya təbrik məktubu oxunmuşdur.

Onüçüncü qurultay 2008 il sentyabrın 22-də Bakıda olmuşdur. Qurultayda təhsil naziri M. Mərdanov hesabat məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Azərb. maarifçilik tarixinə davamlı islahatlar mərhələsi kimi daxil olan 13-cü qurultayda təhsilin inkişafına yönəlmiş qərarlar qəbul edilmişdir.

AZƏRBAYCAN MÜHƏNDİSLİK AKADEMİYASI (AMA) – resp.-da elmi-texniki tərəqqinin və mühəndislik fəaliyyətinin hərtərəfli inkişafını istiqamətləndirən elmi müəssisə. 2005 ildə Bakıda yaradılmışdır. Dövlətlərarası və dövlət proqramlarının, mühüm layihələrin və elmi tədqiqat işlərinin müstəqil ictimai-texniki-iqtisadi ekspertizasını aparır. AMA-da AMEA-nın 18 həqiqi, 15 m. üzvü çalışır. “Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının Xəbərləri” beynəlxalq elmi-texniki jurnalı (2009 ildən) Azərb., rus və ing. dillərində nəşr edilir.

AZƏRBAYCAN MÜVƏQQƏTİ İNQILAB KOMİTƏSİ (AMİK) – *Aprəl işğalından (1920)* sonra Azərb.-da pro-

letariat diktaturasının ali hakimiyyət orqanı. *Azərb. SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin* təşkilinə (1921 il, 19 may) qədər fəaliyyət göstərmişdir. Tərkibinə N. Nərimanov (sədr), Ə. Qarayev, H. Sultanov, Q. Musabəyov, A. Alimov, M.D. Hüseynov, D. Bünyadzadə daxil idilər. AMİK 1920 il 28 aprel tarixli müraciətində “Müsavat” partiyası hökumətinin devrildiyini, əvəzində fəhlə-kəndli hakimiyyətinin qurulduğunu elan etdi. AMİK-in yerlərdəki orqanları qəza, nahiyə və kənd inqilab komitələri idi.

AZƏRBAYCAN NEFT MAŞINQAYIRMASI elmi tədqiqat və layihə-konstruktor institutu – neft-mədən avadanlıqlarını layihələndirən elmi tədqiqat in-tu. 1930 ildə Neft Avadanlığı Tresti kimi yaradılmış, 1931 ildə ona Neft Avadanlığı İn-tu adı verilmişdir. 1933 ildə in.-un statusu dəyişdirilərək Azərb. Neft Maşınqayırması Elmi Tədqiqat İn-tu adlandırılmış, 1938 ildən isə Azərb. Elmi Tədqiqat və Layihə-Konstruktor Neft Maşınqayırması İn-tu kimi fəaliyyət göstərmişdir. 20 əsrin 50-ci illərində in-tun şöbələri əsasında müstəqil qurumlar yaradılmışdır (məs., indiki Dənizneft layihə in-tu, “Neftmaş” Xüsusi Konstruktor Bürosu). 70-ci illərdə in-tun tərkibində 7 konstruktor şöbəsi, 7 tədqiqat şöbəsi, 30 laboratoriya, təcrübə bazası və digər köməkçi şöbələr fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə Sovetlər İttifaqının neft avadanlığının 70%-dən çox hissəsi bu in-tun layihələri əsasında hazırlanırdı. İn-tu da yüzlərlə neft-mədən avadanlığının (mancanaq dəzgahı, fontan armaturu, quyu təmiri üçün qaldırıcı qurğu, preventer, sementləmə qurğusu, atqıyaqarşı avadanlıq, pərli balta, nasos aqreqatı və s.) layihə və konstruksiyası verilmişdir. İn-tu da aparılan işlər dərəcələri SSRİ Dövlət mükafatına (1950, 1971; 6 əməkdaşa “Dövlət mükafatı laureatı” adı verilmişdir) və digər mükafatlara layiq görülmüşdür. İn-t sistemətlər kimi seriya ilə buraxılan avadanlığın (yüksəkəziqli yerüstü fontan avadanlığı kompleksi, səmt neft qazının yığılması üçün kompressor qurğusu, neft quyularının parafin tıxaclarından təmizlənməsi üçün buxar qurğuları, qazıma kompleksi, quyuların mənimlənməsi və təmiri üçün qaldırıcı və tros qurğuları və s.-nin) təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olur. Amerikanın

API 6A standartı ilə harmonikləşən yeni dövlətlərarası standartın yaradılması sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. İlk dəfə olaraq in-tu da API 6A standartının tələblərinə uyğun olan yerüstü fontan avadanlığı kompleksi işləyib hazırlanmışdır. 1991–2005 illər ərzində Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkətinin və z-dların sifarişi üzrə in-tu da 153 tip ölçüdə avadanlıq layihələndirilmiş, z.-larda və in-tun təcrübə-istehsalat bazasında 97 təcrübə nümunəsi hazırlanmış, bunlardan 77-si sınaqlardan keçirilmiş, 65 adada avadanlığın isə seriyalı istehsalı mənimlənməmişdir. Dərinliyi 1000 m-ə qədər olan quyuların qazılması üçün qazıma kompleksi, quyuların əsaslı və cari təmiri üçün yükqaldırma qabiliyyəti 50, 60 və 80 t olan qaldırıcı qurğular, OTP2-80x35K2 avadanlıq kompleksi, QVM-90 tipli quyudibi vintvari hidravlik mühərrik, dənzədə diametri 68 və 140 mm olan istismar quyularında qazaları ləğv etmək üçün kəsici və tutucu alətlər kompleksi, dərinliyi 6500 m-ə qədər olan quyularda kanat əməliyyatları aparmaq üçün tros qurğusu, yükqaldırma qabiliyyəti 500 kN olan dizel intiqallı qurğu və s. hazırlanmışdır.

1993–2008 illərdə ixtiralar üçün verilmiş 105 sərəğuya müsbət rəy alınmış, 65 müəlliflik şəhadətnaməsi və patent alınmışdır. 2004 ildə in-t “Moody International Certification Ltd”-nin auditindən keçərək neft-mədən avadanlıqlarının layihələndirilməsi, istehsalı və xidmət göstərilməsinə dair ISO 9001-2000 Beynəlxalq Keyfiyyət Standartına layiq görülmüşdür.

Əd.: Курбанов Н. Г. Азинмаш – нефтяному машиностроению. Б., 1991; Азинмаш – 75. Б., 2005.

“AZƏRBAYCAN NEFT TƏSƏRRÜFATI” – aylıq elmi-texniki və istehsalat jurnalı. Azərneft, Xəzərdənizneft birlikləri və Azərb. SSR Neft Emalı və Neft Kimyası Sənayesi Nazirliyinin orqanı kimi fəaliyyətə başlamışdır. İlk nömrəsi 1920 ilin mayında Bakıda “Xalq təsərrüfatı” adı ilə çıxmış, 1922 ildən “A.n.t” adlandırılmışdır. Jurnalda neft-qaz sənayesinin iqtisadi məsələləri, neft və qaz quyularının geologiyası, qazılması, neft və qazın çıxarılması və emalı, neft kimyasının kəşfi və işlənməsinin mühüm nəzəri-təcrübə problemlərinə dair məqalələr dərc olunur. Jurnal MDB məkanında, Türkiyə, ABŞ, Çin, Böyük Britaniya, Yaponiya, Vyetnam, Norveç və b. ölkə-

lərdə də yayılır. Azərb. və rus dillərində dərc olunan elmi məqalə və informasiyaların qısa xülasələri geniş oxucu kütləsinə İnternet vasitəsilə Azərb., rus və ing. dillərində çatdırılır.

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKA CƏMIYYƏTİ – Azərb. dilində xüsusi adları öyrənən ictimai-elmi təşkilat. 20 əsrin 80-ci illərində Azərb. Dövlət Pedaqoji Un-tinin Azərb. dilçiliyi kafedrası nəzdindəki onomalogiya laboratoriyasının əsasında formalaşmışdır. Nəzəri problemlərlə yanaşı, dilçiliyin tətbiqi məsələləri ilə də məşğul olur. Cəmiyyətin 3600-dən çox üzvü var (2009).

AZƏRBAYCAN ORDUSU, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusu – 1918 ildə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC)* hökumətinin yaratdığı milli ordu. Ordunun əsasını *Müsləman korpusu* (1918 il iyunun 26-dan *Əlahiddə Azərbaycan Korpusu*) təşkil edirdi. Ordu quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilirdi. Hökumətin qərarı ilə çağırışçılar üçün yaş həddi 19-a endirilmişdi. Qısa müddət ərzində Hərbi Nazirliyin aparatı yaradıldı; noyabrın 15-də ordunun Ümumi qərargahının təsis edildi. Dekabrın 25-də Nazirlər Şurasının qərarı ilə tam artilleriya gen.-i S. Mehmədarov hərbi nazir, dekabrın 29-da isə gen.-i Ə. Şıxlinski hərbi nazirin müavini təyin olundular. 1918 il dekabrın 31-də Ümumi qərargahın tərkibindəki topçu şöbəsinin əsasında Topçu idarəsi yaradıldı. Azərb. dili rəsmi dövlət dili olduğu üçün A.o.-nda xidmət edən qeyri-azərb. zabitlərdən tezliklə Azərb. dilini öyrənmək və əsgərlərə bu dildə komanda vermək tələb olundu. Azərb. dilinin öyrənilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradıldı, həmin kursların aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb edildi. Ə. Şıxlinskiyə rəhbərliyi ilə hərbi qulluqçuların geyim forması milli üsluba uyğunlaşdırıldı.

Hərbi kadrların hazırlanması məqsədi ilə hərbiyyə (praporşiklər), istehkamçılar, hərbi dəmiryolçular və hərbi feldşer məktəbləri fəaliyyətə başladı. 1919 il yanvarın 10-da Hərbi Nazirlikdə müvəqqəti Hərbi Şura yaradıldı. Martin 26-da Baş rəhbər-hərb (Baş qərargah) təsis edildi və gen.-i M. Sulkeviç onun rəisi təyin edildi.

1919 il aprelin 5-də milli ordu hissələri Bakıya daxil oldu; iyunun sonu – iyulun əvvəllərində hərbi nazirliyin rəhbər orqanları da paytaxta köçürüldü. 1919

ilin payızında təşkil edilən ən əhəmiyyətli hərbi strukturlardan biri Bakı istehkamçıları hissəsi idi. Bu strukturun yaradılmasında başlıca məqsəd şm.-dan, xüsusən dənizdən ehtimal olunan Denikin ordusunun hücum təhlükəsinin qarşısını almaq idi. 1919 ilin sonlarında 8-ci Ağdaş piyada alayının və Zəngəzurda yerli əhalidən ibarət xüsusi hərbi hissələrin formalaşdırılması başa çatdırıldı. A.o. hissələri 1919 il 12 avqust – 3 sentyabrda Lənkəran qəzasında, noyabrın 3–7-də isə Qarabağda baş verən antiazərbaycan qiyamlarını yatırmaq məqsədilə əməliyyatlar keçirmiş və resp.-nin ərazi bütövlüyünü təmin etmişdir.

1920 ilin mart ayında Baş ərkanihərblə Ümumi qərargah birləşdirilərək A.o.-nun qərargahı yaradıldı, mərkəzi təminat və təchizat orqanları əsasında Təchizat idarəsi təşkil edildi. Elə həmin ay A.o.-nun əsas qüvvələri Qarabağda baş verən daşnak qiyamına və Ermənistanla sərhəd xəttində başlayan irimiqyash erməni təcavüzünə qarşı mübarizəyə başladı. Nəticədə AXC-nin şm. sərhədinin müdafiə sistemi zəiflədi və bolşevik işğalı üçün əlverişli şərait yarandı. *April işğalından (1920)* sonra A.o. ləğv edildi.

AZƏRBAYCAN ORMEŞENİ – Tiflis qub.-nin Borçalı qəzasının Yekaterinenfeld nümayəndəliyində (indiki Bolnisi r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 20 əsrin 30-cu illərində kənd ləğv edilmişdir.

AZƏRBAYCAN OTÜSTÜ HOKKEY FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Otüstü Hokkey Federasiyasının (FİH, 1993) və Avropa Otüstü Hokkey Federasiyasının (FEH, 1993) üzvüdür (ətraflı məlumat üçün bax *“Azərbaycan”* xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman* bölməsinə). 1980 ildə İtaliyanın Turin ş.-ndə keçirilən Avropa kuboku turnirində Azərb. yığma komandası çempion olmuşdur. T.Şviqanova SSRİ yığma komandasının heyətində 22-ci Olimpiya Oyunlarının (1980, Moskva) və dünya çempionatının (1981, Argentina) bürünc medalını qazanmışdır. Qadın hokkeyçilərdən ibarət “Atasport” klubu Avropa kuboku uğrunda “Celenc” (2003), “Trofi” (2004) turnirlərinin qalibi, Avropa Klub Çempionları kubokunun gümüş (2005) və bürünc (2009) mükafatlarına layiq görülmüşdür.

AZƏRBAYCAN PANKRATİON FEDERASIYASI – 2007 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Həmin il Bakıda ilk beynəlxalq

Azərbaycan Milli Ordusunun zabitləri. 1919 il.

xalq turnir, 2008 ildə ilk Azərb. çempionatı keçirilmişdir. 2007–10 illərdə Azərb. idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında 5 qızıl, 10 gümüş, 7 bürünc medal qazanmışlar. 2010 ildə Bakıda Azərb.-in və Avropanın peşəkarlardan ibarət yığma komandaları arasında keçirilmiş turnirdə Azərb. yığma komandası 8:2 hesabı ilə qələbə qazanmışdır.

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ XARİCİ DİLLƏR İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Dillər Universiteti*.

AZƏRBAYCAN PEDAQOJİ RUS DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI İNSTİTUTU – bax *Bakı Slavyan Universiteti*.

AZƏRBAYCAN POLİS AKADEMİYASI (APA), Azərb. Resp. Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyası – daxili işlər orqanları üçün alitəhsilli hüquqşünas kadrlar hazırlayan tədris müəssisəsi. Bakıdadır. 1920 il iyunun 16-da Azərb. SSR Xalq

Daxili İşlər Komissarlığı milis məktəbinin açılması haqqında qərar qəbul etmişdir. 1921 il sentyabrın 28-də Azərb.-da milis məktəbi açılmışdır. 1922 ilin martında milis məktəbi komandir heyəti hazırlayan məktəb statusuna keçirilmişdir. 1954 ildən Bakı Milis Məktəbi Azərb.-la yanaşı, Gürc., Rusiya, Kampuçiya, Qvineya-Bisau ölkələri üçün də peşəkar kadrlar hazırlamışdır. 1992 ildən Polis Akademiyasına çevrilmişdir. APA-da 3 fakültə (daxili işlər orqanlarında idarəetmənin təşkili və ixtisaslandırma, əyani və qiyabi) 4 şöbə, 13 kafedra, kitabxana var. Akademiyada 70 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 1 e.d., prof., 19 e. namizədi, 8 dosent çalışır. APA-da 2 minə yaxın müdavim və dinləyici təhsil alır (2009/10). “Polis Akademiyası” qəzeti nəşr olunur.

AZƏRBAYCAN POLİTEKNİK İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Texniki Universiteti*.

Azərbaycan Polis Akademiyası.

AZƏRBAYCAN POVERLİFTİNG FEDERASIYASI

– 1996 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Dünya Poverliftinq Konqresinin (WPC, 1996), Beynəlxalq Poverliftinq Federasiyasının (İPF, 1997) və Dünya Poverliftinq Federasiyasının (WPF, 2006) üzvüdür. Azərb. idmançıları beynəlxalq yarışlarda, Avropa və dünya çempionatlarında 68 qızıl, 79 gümüş, 43 bürünc medal qazanmışlar. 2010 ildə Bakıda H. Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş WPC versiyası üzrə Dünya kuboku yarışları keçirilmiş, Azərb. yığma komandası 1-ci yeri tutmuşdur.

AZƏRBAYCAN RADİOSU – bax *Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti*.

AZƏRBAYCAN REQBİ FEDERASIYASI

– 2004 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Avropa Reqbİ Federasiyasının (FİRAAER, 2005) və Beynəlxalq Reqbİ Şurasının (İRB, 2007) üzvüdür. Federasiyanın tərkibində “Bakı”, “Bakı dərvişləri”, “TİSA Titans”, “Sumqayıt reqbİ klubu”, “Cəlilabad reqbİ klubu”, 1, 2 və 3 №-li uşaq evlərinin yeniyetmələrdən ibarət klubları, qadınlardan ibarət “Kaspian Kats” klubu fəaliyyət göstərir. 2003 ildə ilk Azərb. çempionatı keçirilmiş, 2004 ildə ilk milli yığma komanda yaradılmışdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ALİ MƏHKƏMƏSİ – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ATÇILIQ FEDERASIYASI (ARAF) – 1996 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Atçılıq İdmanı Federasiyası (Fİİ) və Avropa Atçılıq Federasiyasının (FEE) üzvüdür (1997). Azərb. idmançısı C. Rəhimov bir neçə beynəlxalq turnirin, o cümlədən “Atatürk kuboku” (2005, İstanbul), “Qubernator kuboku” (2007, Moskva) yarışlarının qalibi, yeniyetmələr arasında Avropa çempionatının gümüş mükafatçısı olmuşdur (2006). ARAF-ın tərkibində “Günay” (2002), Sərhədcİ” (2008), “Murad” (2009) atçılıq klubları fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ATICILIQ FEDERASIYASI – 1999 ildə Bakıda təsis edilmişdir. 1992 ildə fəaliyyətə başlamışdır. Beynəlxalq İdman Atıcılıq Federasiyasının (UİT, hazırda İSSF) və Avropa Atıcılıq Konfederasiyasının (ESC) üzvüdür (1992). Azərb.-da 1920 ildə SSRİ məkanında ilk ixtisaslı güllə, 1930 ildə ilk stend atıcılığı mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. 1930 ildə Azərb.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti.

Stend Atıcılığı Federasiyası yaradılmış, 1992 ilə qədər SSRİ Stend Atıcılıq Federasiyasının tərkibində fəaliyyət göstərmişdir (ətraflı məlumat üçün bax *“Azərbaycan”* xüsusi cildinin *Bədən tərbiyəsi və idman* bölməsinə). 1949 ildə dairəvi stend üzrə SSRİ-nin 2-ci çempionatında N.Çadin çempion olmuşdur. Z. Meftahətdinova (2 qat dünya, 7 qat Avropa çempionu və rekordçusu) 27-ci Olimpiya Oyunlarının qızıl (2000, Sidney) və 28-ci Olimpiya Oyunlarının bürünc (2004, Afina), İ. Haşımova 28-ci Olimpiya Oyunlarının bürünc (2004, Afina) medallarını qazanmışlar. Y. Taranova Paralimpiya Oyunlarında gümüş (2000, Sidney) və bürünc (2004, Afina) medallara layiq görülmüşdür. V. Timoxin, N. Kuzmenko, H. Cəfərov, R. Alıyev, X. Bağirov, A. Androşkin, Ə. Əliyev, Y. Eminbəyli, A. Udaçin, V. Müseyibov, A. Spivakov və b. dəfələrlə SSRİ və beynəlxalq yarışların qalibi və mükafatçısı olmuşlar.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BAŞ PROKURORU – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BÜDCƏ HÜQUQU – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CƏZALARIN İCRASI MƏCƏLLƏSİ – bax *Cəzaların icrası məcəlləsi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİ – bax *Cinayət məcəlləsi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT-PROSESSUAL MƏCƏLLƏSİ – bax *Cinayət-prosessual məcəlləsi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT ARXİVİ – bax *“Azərbaycan” xüsusi cildi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT NEFT ŞİRKƏTİ (ARDNŞ; beynəlxalq adı SOCAR – State Oil Company of Azerbaijan) – Azərb. Resp. ərazisindəki neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirən, neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirən, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin edən şirkət. ARDNŞ resp.-nin bütün ərazisində (o cümlədən quru və dənizdə), neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın, qaz kondensatının hazırlanması, emalı və nəqli, həmçinin onlardan alınan məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olur, böyük həcmdə elmi-tədqiqat və layihə işləri yerinə yetirir. ARDNŞ Azərb. Resp. Prezidentinin 13.09.1992 il fərmanı ilə *“Azərneft”* Dövlət Konserninin və *“Azərneftkimya”* İstehsalat Birliyinin bazasında yaradılmışdır. ARDNŞ-nin tərkibində 18 böyük idarə (*“Azərneft”* İB, *“Geofizika və Geologiya”* İdarəsi, Neft Kəmərləri İdarəsi, Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi, Sərmayələr İdarəsi, *“Azərneftyağ”* Neft Emalı z-du, Heydər Əliyev ad. Bakı Neft Emalı z-du, Heydər Əliyev ad. Bakı Dərin Özüllər z-du, Sosial İnkişaf İdarəsi, Təhlükəsizlik İdarəsi, Ekologiya

İdarəsi, Qaz Əməliyyatları İdarəsi, İnformasiya Texnologiyaları və Rabitə İdarəsi, Xəzər Dəniz Neft Donanması, "Neftqaztikinti" Trest, Kompleks Qazıma İşləri Trest, Elmi Tədqiqatlar İn-tu və "Neftqazlayihə" İn-tu) fəaliyyət göstərir.

ARDNŞ xarici şirkətlərlə neft sazişləri üzrə həyata keçirilən layihələrdə Azərb. hökumətini təmsil edir. Hazırda Azərb.-da mövcud olan 73 neft və qaz yatağından (45-i quruda, 28-i dənizdə) 60 yataq (39-u quruda, 21-i dənizdə) işlənməkdədir. 1994 il sentyabrın 20-də Bakıda dünyanın transmilli neft şirkətlərinin iştirakı ilə "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. 1997 ildə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində "Çıraq" yatağından ilkin neft hasil olunmuşdur. 1997 ilin oktyabr ayında Bakı-Novorossiysk, 1999 ilin aprelində isə Bakı-Supsa kəmərlərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərb. hökuməti hasil etdiyi nefti sərbəst şəkildə dünya bazarlarına çıxarmaq imkanı əldə etmişdir. 2006 ildə istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəməri OPEK, Ərəb ölkələri və Rusiyanın neftini Aralıq dənizinə ixrac etməyən yeganə boru kəməridir. Hazırda Azərb. nefti Avropaya, Şimali və Cənubi Amerikaya, Asiya, Uzaq Şərq ölkələrinə ixrac olunur. ARDNŞ-nin xarici sərmayədarlarla birgə işi nəticəsində 1,2 trl. m³-dən artıq qaz, 300 mln. t-dən artıq kondensat ehtiyatına malik "Şahdəniz" yatağının qazı Cənubi Qafqaz qaz kəməri vasitəsilə dünya bazarına çıxarılır. Bu kəmərlər həm Azərb., həm də Türkiyə və Gürcüstanın təbii qaza olan tələbatını ödəyir. 2007 ildə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında "Şahdəniz" qazını nəql edəcək boru kəməri inşa olunaraq istismara verilmişdir.

"Əsrin müqaviləsi"ndən sonra ARDNŞ Azərb. Resp.-nin təmsilçisi kimi dünyanın tanınmış iri neft şirkətləri ilə hasilatın pay bölgüsü sazişi üzrə 30-a qədər neft müqaviləsi imzalamışdır. ARDNŞ və onun struktur bölmələrinin xarici şirkətlərlə birgə təsis etdiyi 30 Müştərək müəssisə və 6 Alyans fəaliyyət göstərir (2010). ARDNŞ-nin güclü, modern, çevik və rəqabətə davamlı beynəlxalq qurum kimi fəaliyyət göstərməsi üçün onun B. Britaniyada, Türkiyədə, İsveçrədə, Avstriyada, Rumıniyada, İranda, Gürcüstanda, Ukraynada, Qazaxıstanda nümayəndəlikləri açılmış, Gürcüstanda "SOCAR Energy Georgia" şirkəti (2007) və İsveçrədə SOCAR-Treyding Şirkəti (2008) yaradılmışdır. 2008 ildə ARDNŞ-

nin Qara dəniz sahillərində satın aldığı (2006) Kulevi terminalı, Gürcüstanda yanacaq doldurma kompleksləri şəbəkəsi istismara verilmiş, həmçinin Gürcüstanın 29 regionunu əhatə edən qazpaylayıcı şəbəkə ARDNŞ-nin idarəçiliyinə verilmişdir. 2007 ildə ARDNŞ-nin əsas payçı kimi iştirak etdiyi SOCAR-TURCAS-İnjas Alyansı Türkiyənin neft-kimya məhsulları bazarının təq. 25%-ni əhatə edən "Petkim" Petrokimya Holding Şirkətinin səhmlərinin 51%-ni almışdır.

ARDNŞ 2008 ildən mühasibat hesabatlarının beynəlxalq standartlarına keçmişdir. "Azərbaycan neft təsərrüfatı" elmi-texniki jurnalı ARDNŞ-nin aylıq nəşr olunan orqanıdır. Şirkətin www.socar.az rəsmi internet saytında onun fəaliyyəti haqda məlumatlar ictimaiyyətə çatdırılır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİ (ARDSK) – ölkədə statistika sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirən, sosial, iqtisadi, demografik və ekoloji vəziyyətlə bağlı rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı.

Azərb. SSR Mərkəzi Statistika Komitəsinin bazasında, onun bütün inzibati ərazi orqanları saxlanılmaqla yaradılmışdır. "Statistika haqqında" Azərb. Resp. Qanunu yeni redaksiyada 2002 ildə qəbul edilmişdir. ARDSK sistemində 1480 nəfərin çalışdığı 86 təşkilat, o cümlədən Baş Hesablama Mərkəzi, Statistik Məlumatların Elmi Tədqiqat və Layihə-Texnoloji Mərkəzi, Tədris Mərkəzi, Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı ş. Statistika İdarəsi ilə yanaşı, 81 şəhər (r-n) statistika idarəsi (şöbəsi) fəaliyyət göstərir (2008). Komitə beynəlxalq təşkilatlarla (BMT-nin Statistika Şöbəsi, Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, YUNESKO, YUNİSEF, Avropa Statistika Bürosu, MDB Dövlətlər-arası Statistika Komitəsi və s.) və 43 ölkənin statistika orqanları ilə məlumat mübadiləsi aparır. ARDSK statistik məlumatların vaxtında toplanması, onların sosial-iqtisadi proseslərə uyğunluğunun təmin edilməsi, müşahidələr, siyahıyaalmalar və müayinələr keçirilməsi, rəsmi statistika materiallarının hazırlanması və hesabat formalarının doldurulması qaydalarının qəbul edilməsi, əhalinin yaşayış səviyyəsinə və dolanışiq xərclərinə dair statistik tədqiqatlar aparılması və onla-

rın təhlil edilməsi kimi çoxsaylı vəzifələri həyata keçirir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏMƏK MƏCƏLLƏSİ – bax *Əmək məcəlləsi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASI – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİ – bax *Azərbaycan xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN KİTABXANASI – 1997 ildə yaradılmışdır. Kitab fondu 7276 nüsxədən ibarətdir (2010). Bunlardan 3500 nüsxə Azərb. dilində, 2200 nüsxə rus dilində olan çap məhsullarıdır. Kitabxanada hüquqi ədəbiyyat, qanunvericilik aktları, sorğu ədəbiyyatı və bədii ədəbiyyat saxlanılır; MDB dövlətlərinin parlament kitabxanaları arasında rəsmi sənədlərin, çap məhsullarının mübadiləsi üçün koordinasiya mərkəzi fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ OLİMPIYA KOMİTƏSİ – 1992 il yanvarın 14-də Bakıda keçirilən ümumrespublika konfransında təsis edilmişdir. 1992 il iyulun 15-də Avropa Olimpiya Komitəsinə (AOK), 1993 il sentyabrın 23-də Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinə (BOK) üzv qəbul olunmuşdur.

SSRİ-nin süqutundan sonra yaranan müstəqil dövlətlərin Milli Olimpiya Komitələri hələ BOK tərəfindən tanınmadığı üçün Azərb. 25-ci Yay Olimpiya Oyunlarında (Barselona, 1992) MDB yığma komandasının tərkibində 5 idmançı ilə iştirak etmiş, 2 qızıl (cüdo, gimnastika), 1 bürünc (gimnastika) medal qazanmışdır. 26-cı Yay Olimpiya Oyunlarında (Atlanta, 1996) ölkə idmançıları ilk dəfə müstəqil Azərb. Resp.-nin bayrağı altında 23 idmançı ilə çıxış etmiş və yalnız 1 gümüş medal (sərbəst güləş) qazanmışlar. MOK-un 1997 il iyulun 31-də keçirilən iclasında İlham Əliyev Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçilmişdir. Ölkədə Olimpiya hərəkatı genişlənmiş, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində yüksəliş

dövrü başlamışdır. 2000–10 illərdə 30-dan artıq Olimpiya idman kompleksi tikilmiş. MOK-un inzibati binası (2001), Otüstü Hokkey Kompleksi, yaxt-klub, Stend Atıcılığı Mərkəzi, Taekvondo Federasiyasının İdman Mərkəzi (2003), Naxçıvan Üzgüçülük Mərkəzi (2004), Gəncə Üzgüçülük Mərkəzi (2006), Kür Olimpiya Tədris-İdman Mərkəzi (2010) istifadəyə verilmişdir.

Azərb. idmançıları dörd dəfə Yay (1996, Atlanta; 2000, Sidney; 2004, Afina; 2008, Pekin) və üç dəfə Qış (1998, Naqano; 2002, Solt Leyk Siti; 2006, Turin) Olimpiya Oyunlarında iştirak etmişlər; 26-cı Yay Olimpiya Oyunlarında (1996, Atlanta) 1 medal (gümüş), 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarında (2000, Sidney) 3 medal (2 qızıl, 1 bürünc), 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarında (2004, Afina) 5 medal (1 qızıl, 4 bürünc), 29-cu Yay Olimpiya Oyunlarında (2008, Pekin) isə 7 medal (1 qızıl, 2 gümüş, 4 bürünc) qazanmışlar.

Ölkədə qeyri-Olimpiya idman növlərinin (şahmat, karate, bodibildinq, kikkboxing, alpizm və s.) inkişafına da yardım göstərilir. Azərb. alpinisti beynəlxalq ekspedisiyanın tərkibində Everestin zirvəsinə qalxaraq oraya Azərb. bayrağını sancmışdır. Azərb. idmançıları BOK-un himayəsi ilə keçirilən Yeniyyətmələrin Ümumdünya Oyunlarında, Olimpiya Qaçış Günlərində, Yeniyyətmələrin Olimpiya Festivallarında yüksək nəticələrə nail olmuşlar. Azərb. MOK 1997 ildən BOK-un "Olimpiya Oyunları uşaqların gözü ilə" beynəlxalq müsabiqəsinə qoşulmuşdur.

MOK elmi-metodiki sahədə də iş aparır; bu məqsədlə 1998 ilin aprelində Azərbaycan Milli Olimpiya Akademiyası (AMOA) yaradılmışdır.

"Olimpiya" jurnalı (1998 ildən, Azərb. və ing. dillərində), "Olimpiya dünyası" qəzeti (2001 ildən) və MOK-un aylıq bülletenləri nəşr edilir. 2000 ildə "Azərbaycan 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarında", 2001 ildə "Azərbaycan 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarında", 2008 ildə isə "Azərbaycan 29-cu Yay Olimpiya Oyunlarında" kitabları (iki dildə) və "Azərbaycan Respublikasının Milli Olimpiya Komitəsi. 10 il" (2002), "Azərbaycan Respublikasının Milli Olimpiya Komitəsi. 15 il" (2007) ensiklopedik topluları çap edilmişdir.

Olimpiya hərəkatında görkəmli xidmətlərinə görə Heydər Əliyev 1997 ildə, İlham Əliyev isə 2004 ildə BOK-un

Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi.

"Olimpiya ləyaqəti" ali mükafatına layiq görülmüşlər. İlham Əliyev 2008 il dekabrın 26-da yenidən MOK-un prezidenti seçilmişdir.

Əd.: Hüseynzadə Ç. M., Rəhmanov C. Ə. Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi. 10 il. B., 2002; Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsi. 15 il. B., 2007; Quliyev D. D. Azərbaycan idmançıları Olimpiya Oyunlarında. B., 2008.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK NAZİRLİYİNİN AKADEMİYASI, Heydər Əliyev ad. – resp.-nin milli təhlükəsizlik orqanları və sərhəd qoşunları üçün kadr hazırlayan ilk ali məktəb. Bakıda. 1998 ildə təsis edilmişdir. 2005 ildə

akademiyaya Heydər Əliyevin adı verilmişdir. Qapalı ali hərbi təhsil müəssisəsi olan akademiya 4 fakültə (əməliyyat işçilərinin hazırlanması, sərhəd qoşunları, kadrların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi, qiyabi təhsil) və 15 kafedra fəaliyyət göstərir (2007); milli təhlükəsizlik orqanlarında çalışan kadrların ixtisaslarının artırılması üzrə birillik, rəhbər heyətin təkmilləşdirilməsi üzrə bir, iki və üç aylıq kurslar da fəaliyyət göstərir.

Akademiyanın beynəlxalq standartlara uyğun maddi-texniki və tədris bazası, yataqxanası, idman kompleksi, tibb xidməti, eləcə də ixtisaslaşdırılmış xüsusi kabinetləri, kompyuter sinifləri və linqafon zalları, kitabxanası, nəşriyyat-

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev ad. Akademiyası.

poliqrafiya mərkəzi var. Akademiyanın nəzdində "Şöhrət" muzeyi fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİ – Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi (MN) Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinə və yerli hərbi idarəetmə orqanlarına rəhbərlik edən, müdafiə sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində iştirak edən, Azərbaycan Respublikasının mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının müdafiə sahəsindəki fəaliyyətlərini koordinasiya edən, habelə müdafiə sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

MN-in əsas vəzifələri Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinasının həyata keçirilməsində iştirak etmək; Azərbaycan Respublikasının hərbi sahədə maraqlarının təmin edilməsi məqsədi ilə uzunmüddətli dövlət proqramlarının, illik iş planlarının, dövlət büdcəsinin müdafiə xərcləri layihələrinin işlənilməsində iştirak etmək, dövlət müdafiə sifarişinin formalaşdırılmasına dair təkliflərini vermək; Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəlmiş silahlı hücumun qarşısının alınması və təcavüzün dəf edilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Silahlı Qüvvələrin digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə, eləcə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun surətdə yaradılmış başqa silahlı birləşmələr və orqanlarla birlikdə, onların vəzifələri nəzərə alınmaqla, təbii qüvvələrinin planlaşdırılmasını həyata keçirmək; xarici dövlətlərin hərbi qurumları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək; Silahlı Qüvvələrin əməliyyat, döyüş və səfərbərlik hazırlığını təşkil edib həyata keçirmək; Silahlı Qüvvələrin silah, hərbi texnika, döyüş sursatı, maliyyə və digər vəsaitlərlə təchiz olunmasını təmin etmək, Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki bazasının inkişafını və möhkəmləndirilməsini təşkil etmək; Silahlı Qüvvələrin hərbi qulluqçularının, mülki heyətinin, hərbi xidmətdən buraxılmış şəxslərin və onların ailə üzvlərinin sosial və hüquqi təminatlarını və qanunvericiliklə üzərinə düşən digər vəzifələri həyata keçirməkdir.

MN müdafiə sahəsində və Silahlı

Qüvvələrin fəaliyyəti ilə bağlı olan qanunvericilik aktları layihələrinin hazırlanmasında iştirak edir, öz səlahiyyətləri daxilində normativ hüquqi aktlar qəbul edir; qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada MN-in sərəncamında olan dövlət əmlakı üzrə hüquqları həyata keçirir; Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığı, maddi-texniki təminatı və saxlanması ilə bağlı illik maliyyə xərclərini planlaşdırır və dövlət büdcəsinin müdafiə xərclərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə təkliflər verir.

MN aparatı və onun strukturuna daxil olan baş idarə, idarə, xidmət və digər qurumlar nazirliyin vahid sistemini təşkil edir. MN öz fəaliyyətini bilavasitə və həmin qurumlar vasitəsilə həyata keçirir.

MN öz fəaliyyətini qanunçuluq, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, nizami ordu, qarışıq kompleksləşdirmə, mərkəzləşdirilmiş və vahid rəhbərlik, yüksək hərbi intizam, daim döyüşə və səfərbərliyə hazırlıq, hərbi qulluqçuların sosial-hüquqi müdafiəsinin təmin olunması prinsipləri əsasında qurur.

MN-in fəaliyyətinin hüquqi əsası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının əmr və direktivləri, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, Müdafiə Nazirliyi haqqında Əsasnamə və nazirliyin normativ hüquqi aktları təşkil edir.

MN-in fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri rəhbərlik edir. O, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur və vəzifədən azad edilir. Nazir öz səlahiyyətlərini vahid rəhbərlik prinsipi əsasında həyata keçirir, MN-ə həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqların həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Nazir müavinləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur və vəzifədən azad edilir. Nazir müavinləri onlara nazir tərəfindən həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirir və bunun üçün şəxsən məsuliyyət daşıyırlar.

Silahlı Qüvvələr. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin vəzifələri, hərbi xidmətin şəraiti və xarakteri

"Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında" qanunla təsbit olunmuşdur. Qanuna əsasən Silahlı Qüvvələr Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına, təcavüz olarsa, onun dəf edilməsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri öz təyinatı ilə bağlı olmayan vəzifələrin icrasına Respublika Prezidentinin təqdimatı ilə Milli Məclisin qərarına əsasən cəlb oluna bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri quru qoşunlarından, hərbi-hava qüvvələrindən və qərbi-dəniz qüvvələrindən, təşkilati cəhətdən isə Silahlı Qüvvələrin mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarından, birliklərdən, birləşmələrdən, hərbi hissələrdən, hərbi təşkilatlardan və hərbi təhsil müəssisələrindən ibarətdir. Silahlı Qüvvələrin ümumi strukturu və sayı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq olunur. Silahlı Qüvvələrin təminatı dövlət büdcəsindən ayırmalar hesabına həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qoşun növləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində onlara məxsus döyüş əməliyyatlarının aparılmasının forma və üsullarından istifadə etməklə müharibə vaxtı strateji tapşırıqları yerinə yetirirlər.

Quru qoşunları Silahlı Qüvvələrin çoxsaylı və müxtəlifönlü növüdür. Onlar böyük atəş və zərbə qüvvəsinə, yüksək maneəvriyyə malikdir. Quru qoşunlarının ən kütləvi növü olan motoatıcı hissələr düşmənin yerüstü və hava hədəflərinə zərbə vurmaq üçün avtomatik atıcı silahlarla (avtomatlar, pulemyotlar), artilleriya, tanklar, piyadaların döyüş maşınları, zirehli transportyorlar, zenit və artilleriya kompleksləri ilə təchiz olunmuşlar. Təşkilati cəhətdən birlik, birləşmə, hissə və bölmələrdən ibarətdir.

Hərbi-hava qüvvələri düşmənin havadan hücumunu dəf etməklə əhalini, dövlətin inzibati-siyasi və iqtisadi mərkəzlərini, ordunun silahlı qüvvə və qruplaşmalarını və mühüm obyektlərini müdafiə etmək, eləcə də quru qoşunlarına və hərbi dəniz donan-

masına aviasiya dəstəyi göstərmək, düşmənin aviasiya qoşunlarını darmadağın etmək, hava kəşfiyyatı aparmaq üçün istifadə edilir. Öz vəzifəsini yaxın və uzaq məsafələrdə müdafiə olunan obyektlərə hücum edən vasitələri havada məhv etmək yolu ilə yerinə yetirir.

Hərbi-dəniz qüvvələri dəniz hərbi əməliyyat rayonunda strateji və operativ tapşırıqları yerinə yetirmək, düşmənin mühüm yerüstü obyektlərini dağıtmaq, dənizdə onun donanma qüvvəsini məhv etmək, dəniz rabitəsini pozmaq, quru qoşunlarına dənizkənarı əməliyyatlarda kömək etmək və başqa əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunur.

Silahlı Qüvvələrin yaranma tarixi Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi elə ilk günlərdən respublikanın daxilində və xaricində olan şəraiti nəzərə alaraq Azərbaycanın müdafiəsinin təmin etmək üçün milli ordu quruculuğunun bünövrəsini qoydu. 1917 il dekabrın 11-də yaradılmış Müsəlman Korpusu 1918 il iyunun 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə "Xüsusi Azərbaycan Korpusu" adlandırıldı. 1918 ilin noyabrından Azərbaycanda ordu quruculuğunun yeni mərhələsi başlandı. Türk qoşunları Azərbaycanı tərkdən sonra respublikanın istiqalatiyyətinin qorunması bütünlükdə dövlət orqanlarının öz üzərinə düşürdü. Belə vaxtda ölkənin zəruri hərbi keyfiyyətlərə malik olan güclü ordusunun formalaşması tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ordunun yenidən qurulmasını canlandırmaq, onun formalaşmasını tarixi dövrün təcrübələri səviyyəsinə qaldırmaq üçün 1918 il oktyabrın 23-ndə respublika hökumətinin iclasında Hərbi Nazirliyin bərpa edilməsi qərarı alındı. Nazirlər Şurasının qərarına uyğun olaraq noyabrın 7-də Hərbi Nazirlik təsis edildi. Nazir vəzifəsini Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski öz üzərinə götürdü. Nazir müavini vəzifəsinə isə 1918 ilin oktyabrından Azərbaycanın dövlət orqanlarında işləyən tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov təyin olundu və ona Hərbi Nazirliyi formalaşdırmaq həvalə edildi. Qısa müddət ərzində yaradılan gənc ordu hissələri 1919 ildə bir sıra mühüm döyüş əməliyyatları həyata keçirdi.

Sovet İttifaqının mövcud olduğu

dövrə xalqın çoxəsrlik tarixi, o cümlədən ordu quruculuğu tarixi yaddaşlarından silinməyə məhkum edilmişdi. 1991 ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə hakimiyyət kürsüsünü ələ keçirmiş siyasətçilərin günahı üzündən gənc respublikanın güc strukturu hələ yaranmamışdan əvvəl mənəvi iflasa uğradı. Özbaşınalığın, intizamsızlığın hökm sürdüyü hərbi dəstələr öz konstitusiyaya borclarını yerinə yetirməyə – torpaqlarımızı erməni işğalçılarından qorumağa qadir deyildilər. Respublikanı parçalamağa çalışan separatçı qüvvələrin siyasi səhnəyə çıxması xalqı fəlakətə sürükləyirdi. Yalnız Heydər Əliyevin 1993 ilin iyununda yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə Azərbaycanın dövlət və ordu quruculuğunda yeni mərhələnin əsası qoyuldu; Silahlı Qüvvələr quruculuğu prosesi xalqın milli xüsusiyyətlərinə, tarixi, mədəni və hərbi ənənələrinə, respublikanın iqtisadi potensialına, eləcə də qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə uyğun aparılmağa başlandı. Xalqın milli mənlük şüurunun oyanmasında, orduya inamın bərpa olunmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Ali Baş Komandan tez-tez ön cəbhədə olur, döyüşən Azərbaycan əsgərləri ilə söhbətlər aparır, onların qayğı və ehtiyacları ilə maraqlanırdı. Onun müxtəlif tədbirlərdə əsgəri xidmət, hərbi peşəsi, dövlətin təhlükəsizliyi, Vətən və torpaq təssübkeşliyi ilə bağlı söylədiyi fikirlər bu anlayışların itirilmiş məzmununu özünə qaytardı.

Silahlı Qüvvələrin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması, onun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki bazasının yaradılması, hərbi təhsil sisteminin yeni prinsiplər əsasında qurulması istiqamətində aparılan islahatlar Azərbaycan ordusunu regionun ən qüdrətli güc strukturlarından birinə çevirmişdir. Müxtəlif beynəlxalq hərbi təşkilatları təmsil edən yüksək rütbəli hərbiçilərin tez-tez Azərbaycana gəlməsi, ölkənin siyasi və hərbi rəhbərliyi ilə danışıqlar aparması, bir çox uzaq və yaxın xarici dövlətlərlə hərbi əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin qurulması Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin nüfuz və qüdrətinin xeyli artdığını və yüksək qiymətləndirildiyini göstərir. Bakıda vaxtaşırı beynəlxalq hərbi tədbirlər, böyük dövlətlərin hərbiçilərinin qatıldığı komanda-qərargah təlimləri, elmi konfranslar təşkil olunur. NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında fəal iştirak

edən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bölmələri beynəlxalq sülhyaratma əməliyyatlarında üzvlərinə düşən xidməti vəzifələri yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirirlər.

Heydər Əliyevin ordu quruculuğunun, xüsusilə də hərbi təhsil sisteminin təməlini qoymaq istiqamətində hələ sovet dövründə həyata keçirdiyi tədbirlər – Cəmşid Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış məktəbin (indiki hərbi liseyin) yaradılması (1971), SSRİ-nin ali hərbi məktəblərinə göndərilən azərbaycanlı gənclərin sayının artırılması, onların qəbulunda güzəştlərin tətbiqi respublikanın gələcəyinə hesablanmış uzaqgörən siyasət idi. Heydər Əliyev əsası 1918 ildə qoyulan ənənələri yeni tarixi şəraitdə davam etdirdi. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri üçün ali hərbi təhsilli komandır və qərargah zabitlərinin, hərbi-elmi işçilərin hazırlanması, onların ixtisasının artırılması, hərbi iş sahəsində elmi tədqiqatların aparılması və dövlət orqanlarında çalışan yüksək vəzifəli şəxslərə respublikanın müdafiəsi ilə əlaqədar hərbi-strateji, hərbi-iqtisadi və hərbi-siyasi məsələlərin öyrədilməsi məqsədi ilə 1999 ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının, 2002 ildə Silahlı Qüvvələrə Yardım Fondunun yaradılması mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Azərbaycanda güclü maddi-tədris bazasına, müasir texnologiyalara malik və müasir tədris metodları ilə fəaliyyət göstərən hərbi təhsil sistemi mövcuddur.

Silahlı Qüvvələr üçün zabit kadrları Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində, Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbində və Heydər Əliyev adına Hərbi Liseydə həyata keçirilir. Müasir tələblərə cavab verən ehtiyat zabit kadrlarının və peşəkar hərbi həkimlərin hazırlanması məqsədi ilə Müdafiə Nazirliyi tərəfindən ehtiyat zabitlər hazırlığı kursları və Azərbaycan Tibb Universiteti nəzdində hərbi tibb fakültəsi yaradılmışdır. Zabit və gizir kadrlarının hazırlanması ilə yanaşı döyüş texnikasının sirlərinə qısa müddətdə yiyələnib gündəlik hərbi xidmətdə tətbiq etməyi bacaran əsgərlərin hazırlığı üçün yaradılmış Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzi hərbi təhsil müəssisələrinin tərkibinə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycan Respublikasının Silahlı

Qüvvələri haqqında” (1991), “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” (1991), “Fövqəladə vəziyyət haqqında” (1992), “Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında” (1992), “Hərbi xidmət haqqında” (1992), “Müdafiə haqqında” (1993), “Hərbi vəziyyət haqqında” (1994), “Əmək pensiyaları haqqında” (2006) qanunları və digər qanunvericilik aktları Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri quruculuğunun hüquqi bazasını təşkil edir.

“Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında” qanunla Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın qaydaları və şərtləri əsgəri vəzifənin əsasları, gənclərin hərbi xidmətə hazırlıq qaydaları, hərbi vəzifələrin və hərbi çağırışçılarının hərbi uçot qaydaları, səfərbərlik üzrə çağırışın və ordudan tərxisetmə üzrə buraxılmanın əsasları, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri üçün kadrlar hazırlamaq və Silahlı Qüvvələrin döyüşə və səfərbərliyə daimi hazırlığını saxlamaq məsələləri təsbit edilir. 18 yaşına çatan və səhhətinə görə hərbi xidmətə yarayan kişi cinsindən olan hər bir Azərbaycan vətəndaşı ordu sıralarında həqiqi hərbi xidmət keçməlidir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ MƏCƏLLƏSİ – bax *Mülki məcəllə*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ-PROSESSUAL MƏCƏLLƏSİ – bax *Mülki-prosessual məcəlləsi*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NAZİRLƏR KABİNETİ – Azərb. Resp.-nin hökuməti – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN İŞLƏR İDARƏSİNİN “PREZİDENT KİTABXANASI” – 2003 ildə Azərb. Respublikasının Prezidenti H. Əliyevin sərəncamı ilə Bakı şəhərindəki iki kitabxananın – Mərkəzi Şəhər Kitabxanasının (keçmiş V.İ. Lenin ad. Kitabxana) və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Təsərrüfat Şöbəsi nəzdində olan kitabxananın (keçmiş Siyasi Maarif Evinin kitabxanası) bazası əsasında formalaşdırılmışdır. Kitabxananın fondunda 18–19 əsrlərdə və 20 əsrin əvvəllərində müxtəlif dillərdə

nəşr olunmuş zəngin nadir ədəbiyyat nümunələri saxlanılır. Fondada iqtisadiyyata, siyasətə, dövlət quruculuğuna, hüquqa, fəlsəfəyə, statistikaya, tarixə, ədəbiyyatşünaslığa və dilçiliyə dair ədəbiyyat üstünlük təşkil edir. Kitabxanada H.Əliyevin həyat və fəaliyyətinə dair irsin toplanması, qorunması və təbliği istiqamətində sistemli iş aparılır. Kitabxananın incəsənət ədəbiyyatı fondu respublikanın ən zəngin fondlarından biridir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PROKURORLUĞU – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL PROBLEMLƏRİ İNSTİTUTU (ARTPI) – Bakıdadır. 2000 ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Elmi-Metodik Mərkəzi və Elmi Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İn-tunun bazasında yaradılmışdır. İn-t milli təhsil konsepsiyası müddəalarının gerçəkləşdirilməsi, pedaqoji kadrların müasir tələblər səviyyəsində hazırlanması və yenidən hazırlanması, təhsildə maddi-texniki və kadr potensialından istifadənin yaxşılaşdırılması, yeni təlim və pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, təhsil sisteminin və təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin yeni modelinin işlənilməsi, Azərb. təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün fundamental və tətbiqi xarakterli tədqiqatlar aparır. Kurikulum, təhsildə tətbiqi tədqiqatlar mərkəzləri, 25 şöbə və 4 bölməsi var. İn-tdə 215 nəfər, o cümlədən Rusiya TA-nın 2 xarici üzvü, 19 e.d., prof., 63 e. namizədi çalışır (2009).

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏKİLLƏR KOLLEGİYASI – bax *Vəkillər kollegiyası*.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLIĞI – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Azərbaycan dövlətinin konstitusiyası əsasları bölməsinə.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AİLƏ MƏCƏLLƏSİ – ailə-nikah münasibətlərini və onlarla əlaqədar münasibətləri tənzim edən normativ-hüquqi aktların məcmusu. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulana əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına uyğun olaraq ailə münasibətlərinin yaranmasının və möhkəmlənməsinin, onlara xitam

verilməsinin prinsiplərini, ailə münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədəki vəzifələrini, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydalarını tənzimləyən normaları müəyyən edir.

AR.-in yeni A.m. 1999 il dekabrın 28-də qəbul edilmiş və 2000 il iyunun 1-dən qüvvəyə minmişdir. A.m. 8 bölmədən, 28 fəsildən və 195 maddədən ibarətdir. A.m.-in 1, 2-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının ailə qanunvericiliyinin başlıca məqsədlərindən biri analığın, atalığın və uşaqların qanunla mühafizə edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanında bağlanmış nikah tanınır.

Ailənin ümumbəşəri prinsiplər əsasında qurulması; ailə münasibətlərinin qadın və kişinin könüllü nikah ittifaqı, bütün ailə üzvlərinin maddi mülahizələrdən azad olan qarşılıqlı məhəbbəti, dostluğu və hörmət hissləri əsasında qurulması; ailədə uşaqların ictimai tərbiyə ilə üzvi əlaqədar şəkildə vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi; ana və uşaqların mənafeyinin hərtərəfli müdafiəsi və hər bir uşağın xoşbəxt həyatının təmin edilməsi; ailə münasibətlərində zərərli adətlərin aradan qaldırılması; uşaqlarda ailə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissəsinin tərbiyə edilməsi A.m.-nin əsas vəzifələridir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ – Azərb. Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918–20) Dövlət himninin yaradılmasına təşəbbüs göstərilmişdir. Himnin yazılması üçün müsabiqə keçirilməsinə baxmayaraq, o, rəsmən qəbul edilməmişdi. Bu dövrdə Ü. Hacıbəylinin “Azərbaycan marşı” geniş yayılmışdı. 1944 il yanvarın 1-dək “İnternasional” SSRİ-nin, eləcə də Azərb. SSR-in dövlət himni olmuşdur. 1945 ildə Azərb. SSR-in Dövlət himni yaradılmış (musiqisi Ü. Hacıbəylinin, mətni S. Vurğun və S. Rüstəmin), 1978 ildə həmin himnin yeni redaksiyası işlənmişdir (musiqisi Ü. Hacıbəylinin, musiqi redaktəsi Niyazinin, mətni S. Vurğun, S. Rüstəm və H. Arifin). Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən (1991) sonra Milli Məclisin 1992 il 27 may tarixli qərarı ilə “Azərbaycan marşı” (söz. Ə. Cavadın, musiqisi Ü. Hacıbəylinin, xor və orkestr üçün işləyən A. Əzimov) Dövlət himni kimi

qəbul edilmişdir. 1993 il martın 2-də Milli Məclis Azərb. Resp. Dövlət himni haqqında Əsasnaməni təsdiq etmişdir.

*Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadırız!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sənə hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!*

*Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!*

*Namusunu hiyf etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə,
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!*

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ HAQQINDA” KONSTITUSİYA AKTI – Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında bəyannamə barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991 il avqustun 30-da qəbul edilmiş qərarı əsasında qəbul olunmuş Konstitusiyası aktı 1991 il oktyabrın 18-də qəbul edilmişdir. Hər il 18 oktyabr Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi günü kimi qeyd olunur.

Aktın 1-ci fəslə “Ümumi müddəalar”, 2-ci fəslə “Azərbaycan xalqı”, 3-cü fəslə “Azərbaycan dövləti”, 4-cü fəslə “İqtisadi münasibətlər”, 5-ci fəslə “Siyasi münasibətlər” və 6-cı fəslə “Yekun müddəaları” adlanır. Akt 32 maddədən ibarətdir.

Aktın preambulunda 1918 il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsrlik ənənələrini dirçəltməyi qeyd edilir. Preambulun sonunda deyilir: “Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlaliyyət Bəyannaməsinə, Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplərinin və ənənələrinin varisliyinə əsaslanaraq və “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991 il 30 avqust tarixli bəyannaməsinə rəhbər

tutaraq, bu Konstitusiyası aktını qəbul edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsasını təsis edir”. **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KİTABXANA SİSTEMİ** – çap məhsullarını və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual inkişafına xidmət göstərən sosial institut. Resp.-da kitabxanalar vahid sistem kimi fəaliyyət göstərirlər. A.r.k.s. nazirliklərin, idarə və müəssisələrin, təşkilatların kitabxana şəbəkələri əsasında formalaşmışdır (*Azərb. Milli Kitabxanası*; Nax. MR.-nin Dövlət Kitabxanası; şəhər, rayon, qəsəbə, kənd kitabxanaları və onların filialları, mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri; elmi sahə kitabxanaları; AMEA-nın *Mərkəzi Elmi Kitabxanası* və onun filialları; Dövlət təhsil müəssisələrinin kitabxanaları və s.).

Resp.-da fəaliyyət göstərən özəl və digər kitabxanalar da vahid dövlət kitabxana sistemində daxildir (12 min kitabxana fəaliyyət göstərir; təqr. 85%-i dövlətə məxsusdur). Əsas kitabxana şəbəkələri bilavasitə dövlətin kitabxana siyasətini həyata keçirən Azərb. Resp. Mədəniyyət və Turizm, Təhsil, Səhiyyə və Kənd Təsərrüfatı Nazirliklərinə, AMEA-na, dövlət idarə və müəssisələrinə, təşkilatlara məxsusdur. Əhaliyə pulsuz xidmət, kitabxana şəbəkələrinin planauyğun yerləşdirilməsi, müxtəlif kitabxanaların işinin əlaqələndirilməsi, kitabxanalararası inteqrasiya və s. vahid kitabxana sisteminin əsas vəzifələridir. **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏRKƏZİ BANKI (ARMB)** – Azərb. Resp.-nda pul nişanlarının tədaviyə buraxılmasına və tədaviyüldən çıxarılmasına müstəsna hüququ olan, dövlətin ehtiyat sistemi rolunu yerinə yetirən, ölkənin bank sistemi üzərində tənzimləyici və nəzarətedici səlahiyyətlərə malik mərkəzi bankı; yalnız Azərb. Resp. Prezidentinə hesabat verən xüsusi statuslu dövlət strukturudur. SSRİ Dövlət Bankı, SSRİ Sənaye-Tikinti Bankı və SSRİ Aqrar-Sənaye Bankının Azərb.-dakı banklarının bazasında 1992 ilin 11 fevralında yaradılmışdır. Müflis elan oluna bilməz; nizamnamə kapitalı 10 mln. manatdır.

ARMB dövlətin pul və valyuta siyasətini; nağd pul dövriyyəsinin təşkilini; pul nişanlarının tədaviyə buraxılması və tədaviyüldən çıxarılmasını; milli valyutanın xarici valyutalara nisbətə rəsmi

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı.

məzənnəsinin mütəmadi müəyyənləşdirilməsini; valyuta tənzimlənməsi və idarə edilməsini; bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və tənzimlənməsini, həmçinin bank fəaliyyətinə nəzarəti; ödəniş sistemləri fəaliyyətinin təşkilini, əlaqələndirilməsini, tənzimlənməsini və onlar üzərində nəzarəti həyata keçirir. Fəaliyyətinin ilk mərhələsində (1996 ildə) pul və valyuta bazarlarında gərginliyin tam aradan qaldırılması, hiperinflasiyanın (ortaillik tempi 1600–1800%) dayandırılması və makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olması ilə nəticələnən sərt pul siyasəti yeritmiş, növbəti iki mərhələsində əvvəlcə (1997–98) sərtdənməni dayandırıb xəfif yumşaltma, sonra (1999–2002) isə pul və məzənnə sahəsində əsaslı yumşaltma siyasəti aparmışdır. Bax həmçinin *Azərbaycan* xüsusi cildində *Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı* məqaləsinə. **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ AKADEMİYASI (DİA)** – 1999 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Akademiyanın 3 fakültəsi (rəhbər kadrların ixtisasartırması, inzibati idarəetmə, siyasi idarəetmə), 11 kafedrası, mətbuat, informasiya və telekommunikasiya xidməti, kompyuter mərkəzi, nəşriyyat şöbəsi və kitabxanası (70 min nüsxə kitab) var. Rəhbər kadrların ixtisasartırması fakültəsi 1 (dövlət və bələdiyyə idarəetməsi), siyasi idarəetmə fakültəsi 3 (politologiya, beynəlxalq münasibətlər, hüquqşünaslıq), inzibati idarəetmə fakül-

təsi 2 (dövlət və bələdiyyə idarəetməsi, menecment) ixtisas üzrə kadr hazırlayır. Tələbələr 5 ixtisas üzrə bakalavr, 11 ixtisas üzrə magistr təhsili alırlar. Doktorantura fəaliyyət göstərir (2009/10). DİA-da ödənişli əsaslarla 2-ci ixtisas da verilir. Dövlət qulluğunda çalışanların yenidən ixtisaslaşması üzrə üçillik qiyabi təhsil həyata keçirilir, idarəetmənin modern və çevik üsulları müasir beynəlxalq proqram və layihələr bazasında tədris olunur, eyni zamanda 9 istiqamətdə 1 və 2 həftəlik qısamüddətli ixtisasartırma kursları fəaliyyət göstərir.

DİA-da AMEA-nın 1 akad.-i, 2 m. üzvü, 27 e. d. (24-ü prof.), 79 e. namizədi (56-sı dosent) çalışır. "Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə" jurnalı (2003 ildən) nəşr edilir.

"AZƏRBAYCAN REVYU" ("Azerbaijan review") – Bakıda 2002 ilin sentyabrından nəşr edilən jurnal; iki ayda bir dəfə nəşr olunur. Azərbaycan-da ilk beynəlxalq turizm jurnalıdır. Resp.-nin turizm potensialı və bu sahənin inkişafı ilə bağlı məlumatları beynəlxalq miqyasda yayır. İng. və rus dillərində nəşr edilən jurnalın xüsusi buraxılışları 5 dildə çıxır.

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLAR İTTİFAQI – resp.-nin peşəkar rəssamları və sənətsünəslərinin ictimai yaradıcılıq təşkilatı. 1932 ildən Azərbaycan rəssamlarının təşkilat komitəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, 1940 ildə Azərbaycan rəssamlarının 1-ci qurultayında yaradılmışdır. Bakıdadır. Əvvəllər SSRİ Rəssamlar İttifaqının tərkibində olmuş, 1992 il martın 18-də çağırılmış təsis konfransında Azərbaycanın müstəqil rəssamlar ittifacı elan edilmişdir. Rəhbər orqanı qurultaydır. 14 qurultayı olmuşdur (1940, 1955, 1958, 1961, 1965, 1968, 1972, 1979, 1982, 1987, 1992, 1998, 2003, 2008). Qurultaylararası dövrdə fəaliyyətinə katiblik və qurultayda seçilən Rəyasət Heyəti rəhbərlik edir. İttifaqın əsas vəzifəsi rəssamların və sənətsünəslərin yaradıcılığına istiqamət vermək, yüksək keyfiyyətli təsviri və dekorativ-təbiiq sənət əsərlərinin yaradılmasına nail olmaqdır. ARİ yaradıcılıq müşavirələri, seminarlar, müzakirələr keçirir, bədii sərgilər təşkil edir. Üzvlüyə təsviri, yaxud dekorativ-təbiiq sənət sahəsində ardıcıl işləyən, resp. və beynəlxalq sərgilərdə müntəzəm iştirak edən rəssamlar, bədii tənqid və sənətsünəsləşmə sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər qəbul olunur. İttifaqın boykarlıq, qrafika, miniatür və kitab qrafikası, heykəltəraşlıq, monumental tərtibat, dekorativ-təbiiq

sənət, teatr, kino və televiziya, tənqid və sənətsünəsləşmə bölmələri var; ARİ-nin nəzdində həmçinin Yaradıcılıq istehsalat kombinatı, sərgi salonları, bədii istehsalat müəssisələri, karikatura, həvəskar rəssamlar birlikləri, "Gənc rəssamlar birliyi" (1974 ildən) fəaliyyət göstərir. ARİ-nin Gəncə, Naxçıvan və Şəki filialları yaradılmışdır. İttifaqın 1200 üzvü var (2007). İ. Axundov (1940–44; 1947–52), N. Fətullayev (1944–46), M. Nəcəfov (1946–47), B. Əliyev (1952–53), M. Tərlanov (1953–61), N. Əbdürrəhmanov (1961–70), T. Məmmədov (1970–72), T. Salahov (1972–73), Y. Hüseynov (1973–87) müxtəlif illərdə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri olmuşlar. 1987 ildən ARİ-nin sədri F. Xəlilovdur.

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLIQ MƏKTƏBİ – bax *Azərbaycan İncəsənət Kolleksi*. **AZƏRBAYCAN SAMBO FEDERASIYASI** – 1973 ildə Bakıda yaradılmış, 1992 ildə yenidən təsis edilmişdir. Avropa Sambo Federasiyasının (ESF, 1993) və Ümumdünya Sambo Federasiyasının (FİAS, 1993) üzvüdür. 1954 ildə ilk dəfə sambo üzrə Azərbaycan çempionatı keçirilmiş, S. Hüseynov, A. Pavlidi, M. Dadaşov, İ. Hübətov ilk Azərbaycan çempionları, Fərhad Ağayev gənclər arasında SSRİ birinciliyinin qalibi (1979), Faiq Ağayev yeniyetmələr arasında dünya birinciliyinin qalibi (1982), C. Məmmədov (1988, 1990, 1992–95, 1997), Z. Hüseynova (1992, 1994–97), H. Nəzəraliyev (2001, 2003), Ş. Qasımov (1997), M. Mirəliyev (1993), E. Mayilov (2010) dünya çempionu olmuşlar. Bakıda bir neçə beynəlxalq turnir, o cümlədən 1997 ildə Avropa çempionatı təşkil olunmuşdur.

AZƏRBAYCAN SƏMTİ MÜƏYYƏNETMƏ İDMANI FEDERASIYASI – 1979 ildə Bakıda yaradılmış, 2009 ildə yenidən təsis edilmişdir. Bu idman növü üzrə yarışlar idman xərçitəsi və kompas ilə meşə zolağında nəzarət nöqtələrinin tapılması formasında təşkil olunur. 1981 ildə SSRİ çempionatının "B" qrupunda iştirak edən Azərbaycan idmançıları 3-cü yerə çıxmışlar.

AZƏRBAYCAN SƏNAYE AKADEMİYASI – 1930 ildə Bakıda yaradılmışdır. X.t.-nin müxtəlif sahələri üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamışdır. Sonralar Azərbaycan Neft Sənayesi Akademiyasına çevrilmiş, 1940 ildə fəaliyyət göstərmişdir.

AZƏRBAYCAN SİNDORİ-YU KARATE-DO VƏ PENÇAK SİLAT FEDERASIYASI – 1997 ildə Bakıda təsis

edilmiş, 2006 ildə Pençak Silat Federasiyası ilə Sindo-ryu Federasiyası birləşmişdir. 2001–10 illərdə Azərbaycan idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında. Dünya kuboku yarışlarında 15 qızıl, 12 gümüş, 14 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN SOVET ENSİKLOPEDİYASI – bax *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası*. **AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASI (1920–91)** – SSRİ-nin tərkibində mövcud olmuş dövlət qurumu. Ətraflı məlumat üçün bax *Azərbaycan Respublikası*, həmçinin *Azərbaycan xüsusi cildinə*.

"AZƏRBAYCAN SOVET SOSIALİST RESPUBLİKASININ SUVERENLİYİ HAQQINDA" AZƏRBAYCAN SSR-in KONSTITUSIYA QANUNU – Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən 23.9.1989 ildə qəbul edilmiş, 25.9.1989 ildə qüvvəyə minmişdir. Preambula və 15 maddədən ibarətdir.

Preambulada müəyyənləşdirilmişdir ki, Azərbaycan SSR Ali Soveti respublika əhalisinin öz taleyini azad, müstəqil müəyyənləşdirmək hüququndan çıxış edərək, ittifaqdaxili münasibətləri müxtəlif növ deformasiyalardan azad etmək zərurətini anlayaraq, SSRİ-nin yaradılması haqqında Müqavilədə bəyan edilmiş başlıca prinsipləri, eləcə də fəaliyyətdə olan SSRİ Konstitusiyasının (1977 il) ittifaq respublikalarının suverenliyi haqqında maddələrini əldə rəhbər tutaraq, bu Konstitusiya qanununu qəbul etmişdir. Qanunda vurğulanır ki, Azərbaycan SSR SSRİ tərkibində suveren dövlətdir. Azərbaycan SSR-nin suverenliyi respublikanın bütün ərazisində ali qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərini ölkənin çoxmillətli xalqının maraqlarına uyğun həyata keçirməsində ifadə olunur. Azərbaycan SSR ittifaq tərkibində azad şəkildə çıxmaq hüququna malikdir ki, bu da respublika əhalisi arasında referendum keçirməklə mümkün ola bilər.

Konstitusiya qanununda deyilir ki, Azərbaycan SSR respublikada siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni quruculuqla, inzibati-ərazi quruluşu ilə bağlı bütün məsələləri müstəqil həll edir. Azərbaycan SSR-nin konstitusiyon-hüquqi statusu Azərbaycan SSR Ali Sovetinin razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Respublikanın ayrılmaz hüquqlarına aid olan məsələlərə istənilən müdaxilə onun suveren hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu zaman qeyd edilir ki, Azərbaycan SSR-nin səlahiyyətləri yalnız respublikanın özü

tərəfindən ittifaqa verdiyi məsələlərlə məhdudlaşır.

Konstitusiya qanununda vurğulanır ki, Azərbaycan SSR-nin suverenliyi Naxçıvan MSSR və Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq-Qarabağ muxtar vilayəti də daxil olmaqla respublikanın bütün ərazisinə şamil edilir. Azərbaycan SSR-nin ərazisi bölünməzdir və onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan ərazisində Azərbaycan SSR-nin bütün qanunları, həmçinin Azərbaycan SSR-nin suveren hüquqlarını pozmayan ittifaq qanunları fəaliyyət göstərir.

Torpaq, yeraltı sərvətlər, meşələr, sular və digər təbii ehtiyatlar Milli sərvətdir, Azərbaycan SSR-nin dövlət mülkiyyətidir və xalqa məxsusdur. Azərbaycan SSR respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin təminatı ilə bağlı tədbirlər görür, ərazisində iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı təmin edir, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin rəhbərliyi, eləcə də ölkədə yerləşən bütün müəssisə, idarə və təşkilatlar üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Konstitusiya qanunu Azərbaycan SSR Konstitusiyasında daha əvvəl təsbit olunmuş "Azərbaycan SSR-nin dövlət dili Azərbaycan dilidir" müddəasını bir daha təsdiqləyir. Bununla yanaşı, qanunda qeyd olunur ki, "Azərbaycan SSR rus dilinin və əhalinin istifadə etdiyi digər dillərin sərbəst istifadəsini və inkişafını təmin edir".

Azərbaycan SSR-nin suverenliyi xarici əlaqələrdə də bərqərar edilir. Konstitusiya qanunu müəyyənləşdirirdi ki, Azərbaycan SSR xarici dövlətlərlə əlaqələrə girmək, onlarla müqavilələr bağlamaq, diplomatik və konsul nümayəndəlikləri ilə mübadilə, həmçinin beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etmək hüququna malikdir.

Konstitusiya qanunu Azərbaycan SSR-nin səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir: Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasının qəbulu, ona dəyişikliklərin edilməsi və riayət olunmasına nəzarət; Azərbaycan SSR-nin tərkibində muxtar respublika və muxtar vilayətlərin yaradılması, onların ləğvi; Azərbaycan SSR-nin suverenliyinin, dövlət intizamının, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması; respublikanın beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəlikləri; xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələrə rəhbərlik və respublika əhəmiyyətli digər məsələlərin həlli.

Nəhayət, Konstitusiya qanunu Azərbaycan SSR suverenliyinin rəmzlərini – respub-

lika bayrağı, gerbi, himnini təsbit edir və qeyd edir ki, onların təhqir olunması qanunla cəzalandırılır.

Azərbaycan SSR ittifaq daxilində öz suverenliyi haqqında Konstitusiya qanunu qəbul etmiş ilk respublikalardan biri olmuşdur. Qanun SSRİ tərkibindəki respublikalardan birinin suverenliyində bəhs etdiyinə görə, onun bir çox müddəaları ittifaq hakimiyyəti tərəfindən dəstək qazanmadı. "Azərbaycan SSR-nin suverenliyi haqqında Konstitusiya Qanunu"nun qəbulu müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunda mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu qanunun bir çox müddəaları Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan Konstitusiyasına daxil edilmişdir.

AZƏRBAYCAN SSR ALİ SOVETİ – Azərbaycan SSR-də (1920–91) dövlət hakimiyyətinin ali və yeganə qanunverici orqanı. Azərbaycan SSR-ə verilmiş bütün hüquqları həyata keçirirdi. Birpalatalı, gizli səsvermə yolu ilə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında 4 il müddətinə seçilirdi. Konstitusiyaya riayət olunmasına nəzarət edir, resp.-nin səlahiyyətinə daxil olan məsələlərə dair qanunlar verir, bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ümumi dövlət rəhbərliyini həyata keçirirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətini və Ali Məhkəməni seçmək, Nazirlər Sovetini təşkil etmək hüququna malik idi.

AZƏRBAYCAN SSR ALİ SOVETİNİN RƏYASƏT HEYƏTİ – Azərbaycan SSR-də dövlət hakimiyyətinin ali orqanı hesab olunurdu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin ilk iclasında aşağıdakı tərkibdə seçilirdi: sədr, 2 müavin (muxtar resp. və muxtar vil.-in sayına görə), katib və 15 üzv. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyalarını çağırır, fərmanlar verir, resp.-nin qanunlarını şərh edir, ümumxalq referendumu keçirir, ona tabe dövlət hakimiyyəti orqanlarının qərar və sərəncamlarını, qanuna müvafiq olmadıqda ləğv edir, Ali Sovetin sessiyaları arasındakı dövrdə resp.-nin nazirlərini vəzifədən azad və vəzifəyə təyin və təsdiq edir, Azərbaycan SSR fəxri adlarını müəyyən edir və verir, məhkumlara amnistiya verir, Azərbaycan SSR diplomatik nümayəndələri təyin edir və geri çağırırdı və s. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin vəkalət müddəti qurtarıqda yeni seçkiləri təyin edirdi.

AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI – bax *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası*.

"AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASININ XƏBƏRLƏRİ" – bax *"Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri"*.

"AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASININ MƏRUZƏLƏRİ" – bax *"Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məruzələri"*.

AZƏRBAYCAN SSR XALQ KOMİSSARLARI SOVETİ (Azərbaycan SSR XKS) – 1920–46 illərdə resp.-nin ali icraedici və sərəncamverici orqanı. 1920 il aprelin 28-də Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsi tərəfindən təşkil edilmişdi; ilk sədri N. Nərimanov olmuşdur. Azərbaycan SSR XKS resp. komissarlıqları və onlara tabe idarələrin işini əlaqələndirir, fəaliyyətinə rəhbərlik edirdi. 1946 il martın 28-dən *Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti* adlandırılmışdı.

AZƏRBAYCAN SSR MƏRKƏZİ İCRAİYYƏ KOMİTƏSİ (Azərbaycan SSR MİK) – 1921–38 illərdə resp. dövlət hakimiyyətinin ali qanunverici, sərəncamverici və nəzarətedici orqanı. Azərbaycan SSR MİK-in ilk tərkibi 1921 ilin mayında 1-ci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında seçilmişdir. İlk sədri M.H. Hacıyev olmuşdur. Azərbaycan SSR MİK resp.-da bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik edir, dekret və qərarlar verir, resp. hökumətinin verdiyi qanun layihələrinə baxıb təsdiq edirdi. 1937 ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin yaradılması ilə əlaqədar fəaliyyətini dayandırmışdır.

AZƏRBAYCAN SSR NAZİRLƏR SOVETİ – Azərbaycan SSR-də dövlət hakimiyyətinin ali icraedici orqanı. Qanunvericilik təşəbbüsünə malik idi. 1946 ildə *Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti* əsasında təşkil olunmuşdu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin hər çağırışının birinci sessiyasında aşağıdakı tərkibdə təşkil edilirdi: sədr, onun birinci müavini, müavinləri, resp. nazirləri, dövlət komitələrinin sədrləri, digər mərkəzi idarələrin rəhbərləri və Nax. Muxtar SSR Nazirlər Sovetinin sədri. Azərbaycan SSR N.S. ittifaq-respublika və resp. nazirliklərinin, Azərbaycan SSR N.S.-nin dövlət komitələrinin və ona tabe olan başqa idarələrin işini əlaqələndirir; x.t. planlarının, dövlət və yerli büdcələrin yerinə yetirilməsi, ictimai asayişin təmin olunması, dövlət mənafeyi və vətəndaşların hüquqlarının qorunması üçün tədbirlər görür; Azərbaycan SSR N.S. yanında təsərrüfa və mədəniyyət, xarici münasibətlər və s. sahələrdə işlərə rəhbərlik edirdi. O, həmçinin Nax. Muxtar SSR Nazirlər Sovetinin və Dağlıq Qarabağ

Muxtar Vil. r-n və şəhər Zəhmətkeş Deputatları Sovetləri icraiyyə komitələrinin işinə nəzarət edirdi. Azərb. SSR N.S. SSRİ və Azərb. SSR qanunlarını həyata keçirir və icrasına nəzarət edirdi.

AZƏRBAYCAN STOLÜSTÜ TENNIS FEDERASIYASI – 1993 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Stolüstü Tennis Federasiyasının (İTTF) və Avropa Stolüstü Tennis Federasiyasının (ETTF) üzvüdür (1993). Stolüstü tennis idman növü Azərb.-da 1939–40 illərdə inkişaf etməyə başlamışdır. SSRİ-nin əməkdar məşqçiləri N. Novikov və R. Kotsevin, Azərb.-in əməkdar məşqçiləri Y. Oparin və İ. Mazinin Azərb. idmançılarından M. Şeydabəyovun, V. Popovanın (6 dəfə SSRİ çempionu), K. Bağırovun və b. hazırlanmasında xüsusi rolu olmuşdur. Azərb. əməkdar məşqçisi M. Şeydabəyov (1961) və T. Vasilyeva (1961, 1969) qoşa yarışlarda SSRİ çempionu adını qazanmışlar. Beynəlxalq dərəcəli idman ustası V. Popova mütləq Avropa çempionu olmuş (1984), SSRİ çempionatlarında 36 medal (o cümlədən 14 qızıl, 12 gümüş, 10 bürünc) qazanmışdır.

AZƏRBAYCAN SUMO FEDERASIYASI – 2007 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Dünya Sumo Federasiyasının və Avropa Sumo Federasiyasının üzvüdür (2007). 2007 ildə sumo üzrə ilk Azərb. çempionatı keçirilmişdir. Avropa çempionatında A. Əliyev gümüş, E. Həsənov bürünc (2010, Bolqarıstan), Ə. Əhmədov və S. İsmayılov gümüş (2010, Ukrayna), S. Əhmədov bürünc (2008, Polşa), Ə. Əhmədov bürünc (2009, İsveçrə), S. Ağayev bürünc (2010, Ukrayna), N. Qafarov qızıl (2007, Ukrayna), Z. Bağırov qızıl (2009, İsveçrə), dünya çempionatında R. Kazımov gümüş (2010, Polşa), Ə. Əhmədov bürünc (2010, Polşa) medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN ŞAHMAT FEDERASIYASI (AŞF) – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Şahmat Federasiyasının üzvüdür (1992, FİDE). Azərb.-da şahmat qədimdən mövcud olmuş və geniş yayılmışdır (ətraflı məlumat üçün bax “Azərbaycan” xüsusi cildinin *Bədən tərbiyyəsi və idman* bölməsinə). A. Sofiyeva, F. Vəlixanlı, E. Məhərrəmov, S. Quliyev, A. Hüseynov, V. Həşimov, E. Səfərlı, Ş. Məmmədyarov, T. Rəcəbov və b. beynəlxalq qrossmeysterlərdir. 2002 ildə Bakıda Avropa çempionatı, 2003 ildə Naxçıvan MR-də gənclər arasında dünya çempionatı keçirilmişdir. Azərb. şahmatçıları dünya və Avropa çempionatların-

da 33 qızıl, 25 gümüş, 24 bürünc medal qazanmışlar. 2007–10 illərdə Bakıda bir neçə beynəlxalq yarış, qadınlar arasında beynəlxalq şahmat turniri, H. Əliyevin xatirəsinə həsr edilmiş “Qran-pri”, “Prezident kuboku” beynəlxalq turnirləri, “Bakı Open - 2010” yarışları keçirilmişdir.

AZƏRBAYCAN ŞAİR VƏ ƏDİBLƏR CƏMİYYƏTİ – ədəbi təşkilat. 1946 ilin əvvəlində Təbrizdə “*Şairlər məclisi*” əsasında təsis edilmiş, həmin ilin dekabrında fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyət Cənubi Azərb.-in milli azadlıq hərəkatında iştirak edən, yaxud ona rəğbət bəsləyən şair və yazıçıları öz sıralarında birləşdirirdi. Əli Fitrat, B. Azəroğlu, M. Etimad, İbrahim Zakir, Ə. Tudə, M. Gülgün, M. Çavuşı və b. onun fəal üzvləri olmuşlar. Şeir, nəsr, dramaturgiya, tənqid, gənc qələmlər bölmələri var idi. Cənubi Azərb.-in Zəncan, Ərdəbil, Urmıya və s. şəhərlərində şöbələri təşkil edilmişdi. Cəmiyyət “Günəş” adlı jurnal buraxırdı. Qısa müddət fəaliyyət göstər-məsinə baxmayaraq, təşkilat Cənubi Azərb.-da anadilli ədəbiyyatın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

AZƏRBAYCAN ŞAOLİN DÖYÜŞ SƏNƏTİ FEDERASIYASI – 2008 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiyanın tərkibində 30-dan artıq klub fəaliyyət göstərir. 2003–10 illərdə Azərb. idmançıları dünya çempionatlarında 34 qızıl, 10 gümüş medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN ŞİTO-RYU KARATE-DO FEDERASIYASI – 1998 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Avrasiya Şito-ryu Karate-do Federasiyasının və Dünya Şito-ryu Karate-do Federasiyasının üzvüdür (2004). Azərb. idmançıları 1-ci Beynəlxalq kubok turnirində (2005, Tacikistan Resp.) 2 gümüş, 6 bürünc, Avrasiya çempionatında (2005, Rusiya) 2 gümüş, 2 bürünc, 1-ci Dünya kuboku yarışlarında (2006, Rusiya) 2 gümüş, 3 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN ŞORİNCİ-RYU KENKOKAN KARATE – DO VƏ KOSİKİ KARATE FEDERASIYASI – 1992 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Federasiya Azərb. Kosiki Karate Federasiyasının (1990) bazasında yaradılmışdır. Avrasiya KKF-nin üzvüdür (2009). 1996 ildə Yaponiyada keçirilən dünya çempionatında Azərb. idmançıları komanda hesabında 2-ci yerə çıxmışlar. 1997–10 illərdə Azərb. karateçiləri dünya çempionatlarında, dünya kuboku və beynəlxalq yarışlarda 14 qızıl, 16 gümüş, 14 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN ŞOTOKAN KARATE-DO FEDERASIYASI – 1991 ildə Bakıda yaradılmışdır. 1988 ildə “Şotokan karate-do” klubu kimi fəaliyyətə başlamışdır. Federasiya Dünya Karate-do Federasiyasının (1995) və Yapon Karate Assosiasiyasının üzvüdür (2000). 2005–10 illərdə Azərb. idmançıları beynəlxalq yarışlarda 7 qızıl, 13 gümüş, 14 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN TAEKVONDO FEDERASIYASI – 1992 ildə yaradılmışdır. Dünya Taekvondo Federasiyasının (WTF) və Avropa Taekvondo Birliyinin (ETU) üzvüdür (1995). Ə. İmaməliyev Avropa (1996, Finlandiya), N. Paşayev dünya (2001, Koreya), R. Əhmədov Avropa çempionatının (2002, Türkiyə) və Dünya kubokunun gümüş (2002, Yaponiya), F. Umudov dünya və Avropa çempionatının gümüş (1996, 1998, 2002), E. Amanov Avropa çempionatının bürünc (2002, Türkiyə) və Avropa kuboku yarışlarının gümüş (2002, İspaniya) medalını qazanmışlar. 2003 ildə Bakıda Taekvondo Mərkəzi açılmışdır. 2004–10 illərdə Azərb. idmançıları dünya və Avropa çempionatlarında 10 qızıl, 8 gümüş, 16 bürünc medal qazanmışlar.

AZƏRBAYCAN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİ MÜHAFİZƏ CƏMİYYƏTİ – ictimai təşkilat. 1962 ilin dekabrında təsis edilmişdir. Bakıdadır. 1975 ilədək Azərb. SSR Mədəniyyət Abidələrinin Mühafizəsinə Könnüllü Yardım Cəmiyyəti adlanmışdır. Resp. ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qeydə alınması, qorunması, bərpası və təbliği istiqamətində fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətin resp.-nin bir sıra şəhər və r-nlarında, eləcə də Nax. MR-də şöbələri var. Cəmiyyət tarix və mədəniyyət abidələri haqqında bukletlər, albomlar, təbliğat və təşviqat materialları nəşr etdirir. Rəhbər orqanı 5 ildən bir çağırılan qurultaydır. Qurultaylararası dövrdə cəmiyyətə Rəyasət Heyəti rəhbərlik edir.

AZƏRBAYCAN TEATR CƏMİYYƏTİ – bax *Azərbaycan Teatr Xadimləri İttifaqı*.

AZƏRBAYCAN TEATR XADİMLƏRİ İTTİFAQI – resp. teatr işçilərinin ictimai yaradıcılıq təşkilatı. 1948 ildə yaradılmışdır; 1897 ildə fəaliyyətə başlamış “Artistlər İttifaqı”nın hüquqi varisidir. Bakıdadır. 1987 ilədək Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti adlanmışdır. Həmin ildən indiki adını daşıyır. Azərb. teatrının nailiyyətlərini təbliğ etmək, xarici ölkə

teatrları ilə yaradıcılıq əlaqələrini saxlamaq və s. ittifaqın əsas vəzifəsidir. 10 qurultayı (1952, 1956, 1960, 1964, 1971, 1976, 1981, 1986, 1991, 1996), 2 konfransı (2004, 2009) olmuşdur. Fəaliyyətinə idarə heyəti rəhbərlik edir. İttifaq müşavirələr, seminarlar keçirir, teatr xadimləri, teatr işçiləri və xarici ölkələrin teatr ittifaqları ilə görüşlər, teatr festivalları və bayramları, müsabiqələr təşkil edir; görkəmli aktyorlar haqqında monoqrafiyalar, xatirələr, Azərb. teatr sənətini və teatr tarixini işıqlandıran kitablar, bukletlər nəşr etdirir.

İttifaq teatr xadimləri üçün “Qızıl dərviş” mükafatı (1992) təsis etmişdir. İttifaq həmçinin teatr sənətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətçiləri “Teatr xadimi” qızıl medalı ilə təltif edir.

Müxtəlif illərdə Şövkət Məmmədova (ilk sədri; 1945–52), R. Təhmasib (1952–56), M. Davudova (1956–62), M. Mərdanov (1962–69), M. Məmmədov (1969–76), Ş. Bədəlbəyli (1976–86), L. İmanov (1986–91) ittifaqın sədri olmuşlar. 1991–2003 illərdə İttifaqa Azərb. Resp. xalq artisti H. Turabov başçılıq etmişdir, 2003 ildən isə xalq artisti A. Neymətov rəhbərlik edir. 800-dən artıq üzvü var (2010). Beynəlxalq Teatr İttifaqları Konfederasiyasının (1992) və YUNESKO-nun Beynəlxalq Teatr İn-tunun (2002) üzvüdür.

AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİ (AzTU) – 1920 il noyabrın 14-də Azərb. İnkilab Komitəsinin sədri N. Nərimanov Bakı ş.-ndə Politexnik İn-tunun yaradılması haqqında dekret imzaladı. Bakı orta texniki məktəbin əsasında 5 fakültədən (neft sənayesi, elektromexanika, inşaat, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyat) ibarət Bakı Politexnik İn-tu təsis edildi. 1923 ildə Azərb. Politexnik İn-tu (Az.Pİ) adlandırıldı. 20 əsrin 20-ci illərində Az.Pİ-nin müxtəlif fakültələri əsasında in-tlar yaradıldı: 1929 ildə kənd təsərrüfatı fakültəsi Azərb. Kənd Təsərrüfatı İn-tu, 1930 ildə Az.Pİ Azərb. Neft İn-tu (ANİ), ANİ isə 1930–59 illərdə Azərb. Sənaye İn-tu adlandırıldı. 1950 ildə ANİ-nin 3 fakültəsi əsasında Azərb. Politexnik İn-tu (Az.Pİ), 1975 ildə isə Az.Pİ-nin 4 fakültəsi və bir sıra kafedrləri əsasında Azərb. İnşaat Mühəndisləri İn-tu (indiki Azərb. Memarlıq və İnşaat Un-ti) və 1981 ildə Gəncə filialının əsasında Texnologiya İn-tu (indiki Azərb. Texnologiya Un-ti) təsis edildi. AzPİ 1991 ildən Azərb. Texniki Un-ti adlanır. Un-tə 9 fakültə, 46 kafedra, aspirantu-

ra və doktorantura şöbəsi, magistratura, 18 elmi tədqiqat laboratoriyası, Motor Yanacaq və Ətraf Mühit Elmi Tədqiqat İn-tu, “Metallurq” mühəndis mərkəzi, kitabxana (533 min nüsxə kitab), müasir hesablama mərkəzi fəaliyyət göstərir. Un-tin əyani və qiyabi şöbələrində 26 istiqamət, 70 ixtisas üzrə 6 mindən çox tələbə, 10 ixtisas üzrə 300-dən çox xarici tələbə təhsil alır. 608 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o cümlədən 81 e. d., prof., 338 e. namizədi, dosent çalışır. 1957 ildən Elmi Şura və elmi tədqiqat bölməsi, tələbə elmi cəmiyyəti fəaliyyət göstərir.

Un-t beynəlxalq təhsil sistemində qoşulmuşdur. AzTU-nun iştirakı ilə TEM-PUS proqramı çərçivəsində Almaniyanın Köln və Hollandiyanın Zinburq un-tləri ilə elektrotexnika sahəsində birgə hazırlanmış layihə Avropa Şurası tərəfindən 2000/2006 tədris ilində keçirilmiş müsabiqənin qalibi elan edilmişdir. AzTU Qara Dəniz və Xəzər Dövlətlərin Universitetləri Assosiasiyasının üzvüdür. Un-tə “Elmi əsərlər” (1967 ildən), “Fundamental elmlər” (2002 ildən), “Mexanika, maşınqayırma” (2001 ildən), “Texnika” jurnalları, “Ziya” qəzeti (1991 ildən) nəşr edilir, nəşriyyat şöbəsi və mətbəəsi var.

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA İNSTİTUTU – bax *Azərbaycan Texnologiya Universiteti*.

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA UNİVERSİTETİ – 1981 ildə Azərb. Politexnik İn-tunun Kirovabad (indiki Gəncə) filialının, Krasnodar Politexnik İn-tunun Bakı filialının bazasında və S. Ağamalıoğlu ad. Azərb. Kənd Təsər-

rufatı İn-tunun “şərabçılığın texnologiyası” ixtisasını birləşdirməklə yaradılmışdır. 2000 ildən Azərb. Texnologiya Un-teti adlanır. 4 fakültəsi (standartlaşdırma və texnoloji maşınlar, qida məhsullarının texnologiyası və turizm, iqtisadiyyat və idarəetmə, istehlak mallarının texnologiyası və ekspertiza), 23 kafedrası, 3 müstəqil elmi tədqiqat (problem) laboratoriyası, elmi tədqiqat bölməsi, magistratura, aspirantura və doktoranturası, 4 istehsalat-təcrübə obyekt, hazırlıq kursu, kitabxanası (500 mindən çox kitab fondu), İnformasiya Hesablama Mərkəzi, Resurs Mərkəzi var. 2050 tələbə təhsil alır (2008/09). Un-tə 250 müəllim, o cümlədən 10 e. d., prof., 110 e. namizədi, dosent çalışır. “Texnoloq” qəzeti (1983 ildən), “Elmi xəbərlər” (2004 ildən) nəşr olunur.

AZƏRBAYCAN TELEVİZYAYA VƏ RADİO VERİLİŞLƏRİ QSC (AzTV QSC) – əsası 1918 ildə Gəncədə ilk radiostansiya kimi qoyulmuşdur. İlk dəfə 1919 il noyabrın 28-də Ə. Topçubaşov həmin radiostansiya vasitəsilə Fransadan Azərb. Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasına teleqram göndərmişdir. 1924 il noyabrın 23-də resp.-da Radio bürosu yaradılmış, 1925 il aprel 22-də Azərb. Xalq Komissarları Soveti Bakıda 600 km əhatə dairəsinə malik radiostansiya tikilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərb.- da radio 1926 il noyabrın 6-da fəaliyyətə başlamışdır. 1933 il mayın 5-də XKS yanında Radiolaşdırma və Radio Verilişləri Komitəsi yaradılmış, Bakıda 35 kt gücündə yeni ötürücü radio-

Azərbaycan Texniki Universiteti.

ТИШЕТРАЖА, которая будет передана во РАДИО с ЭФИРОВОЙ
 ДАНИ на РАДИОСТАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РАДИОТЕЛЕВИЗИИ в городе
 Г Я Н Д Ж А / Елисаветполь /.

Г Я Н Д Ж А - ЕЛИСАВЕТПОЛЬ

Председателе Совета Министров
 Азербайджанской Республики

Президенту на члену функционирования первой
 азербайджанской радиостанции, которая оуядно играет
 большуи роль в культурно-экономическом развитии нашей
 дорогой родины

Председатель делегации

MEMBRE DE LA DELEGATION DE LA
 UNION DE LA RADIO ET DE LA TELEVISION
 AZERBAIDJANAISE

Azərbay.-da ilk radiostansiyanın fəaliyyətə
 başlaması münasibətilə Ə. Topçubaşovun
 təbrik məktubu (1919).

stansiya işə salınmışdır. Radio ilə ilk də-
 fə 1938 il iyulun 18-də Azərbaycan SSR Ali
 Soveti sessiyasının açılışı translyasiya
 olunmuşdur. 1949 ildə maqnit lentinin
 tətbiq olunması radionun inkişafına və
 verilişlərin keyfiyyətə yaxşılaşmasına tə-
 sir etmişdir. 1956 il fevralın 14-də Bakı
 Televiziya Mərkəzi yaradılmış, resp.- da
 televizya yayımına başlanmışdır. 1957
 ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Nazirlər
 Soveti yanında Dövlət Radio və Televi-
 ziya Verilişləri Komitəsi yaradılmışdır.
 Həmin il səyyar televizya stansiyası –
 STS-52 işə salınmış və studiyadankənar
 verilişlərin hazırlanmasına başlanmışdır.
 1957 ildə Bakıda dəniz səviyyəsindən 166
 m yüksəklikdə hünd.180 m olan televi-

Azərbaycan Tibb Universiteti.

ziya qülləsi quraşdırılmışdır. 1960 ildə
 Bakı – Ağstafa rele xətti işə düşdükdən
 sonra resp. ərazisində televiziya verilişlə-
 rinin yayımına başlanmış, 1961 ildə
 Gəncə, Göyçay və Şuşada, 1962 ildə isə
 Naxçıvan MR-də telestansiya istifadəyə
 verilmişdir.

Azərbaycan televiziyası 1972 ildə ilk rəng-
 li televiziya tamaşasını nümayiş etdirmiş,
 1973 ildə rəngli yayıma başlamışdır. Ba-
 kıda 1995 ildə 310 m-lik yeni televiziya
 qülləsi istifadəyə verilmişdir. 1964–2005
 illərdə bu qurumun tərkibində “Araz”
 radiosu fəaliyyət göstərmişdir. Azərb.
 Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri
 Komitəsi şirkətə çevrilmiş (1991, 25 ap-
 rel), 2005 il martın 23-də Azərbaycan Dövlət
 Televiziya və Radio Verilişləri Şirkəti
 ləğv edilərək həmin bazada AzTV QSC
 yaradılmışdır.

AZƏRBAYCAN TENNIS FEDERASIYASI – 1968 ildə Bakıda yaradılmış,
 1995 ildə yenidən təsis edilmişdir. Bey-
 nəlxalq Tennis Federasiyasının (İTF) və
 Avropa Tennis Federasiyasının (ETF)
 üzvüdür (1995). 1927 ildə Bakıda ilk
 Azərbaycan çempionatı keçirilmişdir; 1928 il-
 də Azərbaycan yığma komandası Zaqafqaziya
 Spartakiadasında 2-ci yeri çıxmışdır.
“AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİ” – Bakı-
 da 1975–2002 illərdə Azərbaycan Təbiəti Mühafizə
 Cəmiyyətinin orqanı kimi nəşr
 edilən rüblük elmi-metodik məcmuə.
 Məcmuədə təbiəti mühafizənin təbliği,
 insan və ətraf mühit, Azərbaycan.-in nadir
 ağaclarının, müxtəlif bitkilərinin elmi
 cəhətdən öyrənilməsi, qorunması, qoruq-
 ların genişləndirilməsi, ətraf mühitin
 çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirləri

və s.-ə həsr olunmuş məqalələr dərc edil-
 mişdir. Akad. H.Əliyev 1975–88 illərdə
 jurnalın baş redaktoru olmuşdur.
**AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİ MÜHA-
 FİZƏ CƏMİYYƏTİ (ATMC)** – ictimai
 təşkilat; 1963 ildə akad. H.Əliyevin
 təşəbbüsü ilə yaradılmışdır.

ATMC resp.-nin digər təbiəti mühafizə
 təşkilatları və dövlət qurumları ilə
 birgə floranın, faunanın, çayların, göl-
 lərin, Xəzər dənizinin, atm.-in mühafizəsi
 sahəsində mühüm işlər görmüşdür. Cə-
 miyyətin təşəbbüsü ilə şəhərlərin, yaşayış
 məntəqələrinin yaşıllaşdırılması, sənaye
 tullantılarının və çirkab suların Xəzərə,
 çaylara, göllərə və su anbarlarına axı-
 dılmasının qarşısının alınması, sənaye
 obyektlərindən çıxan qaz qarışıqlı zərərli
 maddələrin azaldılması sahəsində bir sıra
 tədbirlər həyata keçirilmişdir; ətraf
 mühiti daha çox korlayan Qaradağ qu-
 rumu və Tovuz sement z-dları bağlanmış.
 Ələt yaxınlığında atom elektrik st.-sının
 inşası dayandırılmışdır.

1975–88 illərdə cəmiyyətin “Azərbaycan
 təbiəti” jurnalı nəşr olunmuşdur.
“AZƏRBAYCAN TİBB JURNALI” –
 aylıq elmi jurnal. Azərbaycan Respublikası
 Səhiyyə Nazirliyinin orqanıdır (1955). Bakıda
 1923 ildə nəşrə başlamışdır. “Nəzəri və
 praktiki tibb arxivini” adı ilə ilk elmi-tibbi
 dövrü nəşr kimi rus dilində çıxmışdır.
 1924 ildən fəaliyyətini Azərbaycan Dövlət Un-
 tinin tibb fakültəsinin orqanı kimi “Nə-
 zəri və praktiki tibb jurnalı” adı ilə
 davam etdirmişdir. 1925 ildə “Bakı tibb
 jurnalı” adlandırılmışdır. 1928 ildən
 “A.t.j.” adı ilə Azərbaycan və rus dillərində
 nəşr edilir. 1932 ildən Azərbaycan Dövlət Tibb
 İn-tunun orqanı olmuşdur. 1941–55 illər-
 də nəşri müvəqqəti dayandırılmışdı.
 “A.t.j.”-nda tibb tarixi, nəzəriyyəsi və
 praktikası, bu sahə üzrə terminologiya-
 nın təkmilləşdirilməsi, yeni müalicə üsul-
 larının tətbiqi, təcrübə mübadiləsi ilə
 yanaşı resp. səhiyyəsinin problemləri ilə
 bağlı məqalələr dərc olunur.

**AZƏRBAYCAN TİBB UNIVERSİTE-
 Tİ (ATU)** – 1919 ildə Azərbaycan Xalq
 Cümhuriyyəti parlamentinin qərarı ilə
 yaradılmış Bakı Dövlət Un-ti nəzdində
 tibb fakültəsi təşkil edilmişdi. 1930 ildə
 həmin fakültənin əsasında Azərbaycan Dövlət
 Tibb İn-tu yaradılmış, 1957–91 illərdə
 N. Nərimanovun adını daşımışdır. 1991
 ildən Azərbaycan Tibb Un-ti adlanır. Un-
 tin inkişafında və formalaşmasında, həkim
 kadrların hazırlanmasında M.A. Topçu-
 başov, M.M. Mirqasımov, Ə.F. Qarayev,
 F.Ə. Əfəndiyev, Z.M. Məmmədov, H.K.

Əliyev, Ə.M. Əliyev, K.Ə. Balakışiyev,
 C.M. Abdullayev, C.Y. Hüseyinov, H. Ağ-
 bəyli, Ü.S. Musabəyova, M.M. Əfəndiyev,
 E.M. Əfəndiyev, B.M. Mahmudbəyov,
 T.Ə. Əliyev və b.-nin böyük xidməti ol-
 muşdur. Un-tin 7 fakültəsi (müalicə-pro-
 filaktika, pediatriya, tibbi profilaktika,
 tibbi biologiya, stomatologiya, əczaçılıq,
 hərbi-tibb), 75 kafedrası, 3 kursu, kitab-
 xanası (1mln.-a yaxın kitab fondu) var.
 Elmi tədqiqat mərkəzi, klinik bazalar,
 anatomiya və Azərbaycan.-da səhiyyə xidməti
 tarixi muzeyi fəaliyyət göstərir. ATU-da
 8 minə yaxın, o cümlədən 500-ə qədər xar-
 icə tələbə təhsil alır (2007/08). Un-tə
 1240 nəfərlik prof.-müəllim heyəti, o
 cümlədən AMEA-nın 3 akad.-i, 6 m.
 üzvü, 150 e.d., 142 prof., 735 e. namizədi,
 340 dosent, 25 əməkdar elm xadimi, 33
 əməkdar həkim, 21 əməkdar müəllim
 çalışır (2008). Tələbə elmi cəmiyyəti fə-
 liyyət göstərir. Sosialist Əməyi Qəhrə-
 manları Z.K. Qaziyeva, Ş.M. Ələsgərova
 un-tin məzunlarındandır.

Un-t 1996 ildə Dünya Təhsil Birliyi-
 nin beynəlxalq reyestrinə daxil edilmiş-
 dir. Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələri Ali
 Məktəblər Birliyinə (1999), Beynəlxalq
 Ali Məktəblər Assosiasiyasına (2000),
 Avropa Universitetlər Assosiasiyasına
 (2000) tamhüquqlü üzv qəbul edilmişdir.
 “Sağlamlıq” elmi-praktik jurnalı (1995
 ildən) və “Təbib” qəzeti (1933 ildən) nəşr
 olunur.

**AZƏRBAYCAN TURAN-DO FEDE-
 RASIYASI** – 2007 ildə Bakıda təsis edil-
 mişdir. 2004 ildə Bakıda Dünya Turan-
 do Assosiasiyası yaradılmış, həmin il
 Beynəlxalq Döyüş Sənəti Assosiasiyaları
 tərəfindən tanınmışdır. Federasiyanın
 tərkibində “Azəri-do”, “Bay-do” və
 “Can-do” idman klubları fəaliyyət göstə-
 rir. 2007–10 illərdə Azərbaycan idmançıları
 L. Quliyev, T. Əhmədov, Ə. Hüseyinov
 dünya çempionu, H. Veysəlov, A. Hü-
 seyrov, M. Zəkəriyyəyev Avropa çem-
 pionu olmuşlar.

**AZƏRBAYCAN TURİZM İNSTİTU-
 TU (ATİ)** – 2006 ildə yaradılmışdır. Ba-
 kıdadır. İn-tə 8 ixtisas (turizm, sanatoriya-
 kurort komplekslərində xidmətin təşkili,
 idman turizmi, bələdçi-tərcüməçi, mu-
 zeysünəşliq-diyarşünəşliq, turizm menec-
 menti, sosial-mədəni servis və s.) üzrə
 kadr hazırlanır. 1 fakültəsi (turizm işi-
 nin təşkili və idarə edilməsi), 5 kafedrası,
 kitabxanası, tədqiqat və inkişaf bölməsi,
 tədris mərkəzləri, tələbə elmi cəmiyyəti
 var. İn-tə 74 nəfərlik prof.-müəllim heyəti,
 o cümlədən 2 e.d., prof.,

8 e. namizədi, dosent çalışır. Əyani və
 qiyabi şöbələrdə 310 tələbə təhsil alır
 (2008/09). ATİ resp.-da fəaliyyətini Bol-
 lonya sistemi çərçivəsində həyata keçir-
 rən ilk dövlət ali təhsil müəssisəsidir.
 Tədris prosesi kredit sistemi əsasında
 təşkil olunmuşdur. Cənubi Qafqaz re-
 gionunda ilk dəfə olaraq ATİ-də ikili
 diplomun verilməsinə başlanmışdır.
 İn-tə Tələbə Gənclər Təşkilatı, Turist
 klubu, Tələbə Həmkarlar Təşkilatı fə-
 liyyət göstərir, elmi-praktik konfranslar
 keçirilir.

**AZƏRBAYCAN UNİVERSAL DÖ-
 YÜŞ FEDERASIYASI** – 2004 ildən Ba-
 kıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq (İAU,
 2001) və Avropa Universal Döyüş Fede-
 rasiyasının (ESİFAU, 2004) üzvüdür.
 2004–10 illərdə Azərbaycan idmançıları
 dünya və Avropa çempionatlarında 57
 qızıl, 74 gümüş, 120 bürünc medal qaz-
 anmışlar.

AZƏRBAYCAN UNİVERSİTETİ –
 özəl ali təhsil müəssisəsi. 1991 ildə təsis
 edilmişdir. Bakıdadır. Un-tin 3 fakültəsi
 (humanitar, hüquq və iqtisadiyyat), 8
 kafedrası, kitabxanası, tələbə elmi cə-
 miyyəti var (2009). Əyani və qiyabi
 şöbələrində 17 ixtisas üzrə 904 tələbə
 təhsil alır. 148 nəfərlik prof.-müəllim
 heyəti, o cümlədən AMEA-nın 2 m.
 üzvü, 17 e. d., prof., 40 e. namizədi,
 dosent çalışır (2008/09). Magistratura,
 aspirantura (dissertantura) və dokto-
 ranturası var. “Şərq-Qərb” elmi tədqiqat
 mərkəzi, nəşriyyat fəaliyyət göstərir.
 “İpək yolu” jurnalı (2004 ildən) və
 “Azərbaycan Universiteti” qəzeti (2008
 ildən) nəşr olunur.

**AZƏRBAYCAN UŞU FEDERASI-
 YASI** – 1991 ildə Bakıda təsis edilmişdir.
 Beynəlxalq Uşu Federasiyasının (İWUF,
 1993) və Avropa Uşu Federasiyasının
 (EWF, 1993) üzvüdür. C.Budaqov Avro-
 pa kubokunun qalibi (1993), Avropa
 (1994), dünya (1999); R.Mehdiyev Avro-
 pa (1998), A.Həsənsəyov dünya (2006,
 2010); T.Həsənova dünya (2010) çem-
 pionu olmuşlar. Azərbaycan yığma koman-
 dası 1995 ildə Avropa kubokunun, 2001
 ildə Dünya kubokunun qalibi olmuşdur.

**AZƏRBAYCAN ÜZGÜÇÜLÜK FE-
 DERASIYASI (AÜF)** – 1994 ildə Bakıda
 təsis edilmişdir. Beynəlxalq Üzgüçülük
 Federasiyasının (FİNA, 1995) və Avro-
 pa Üzgüçülük Federasiyasının (LEN,
 1996) üzvüdür. AÜF-dəki idman növləri-
 nə suyatullanma və su polosu daxildir.
 Suyatullanma üzrə N.Karpuxina SSRİ
 (1956), V.Əsədullayev SSRİ (1985,

1987) çempionu, E.Cəbrayilov 26-cı
 (1996, Atlanta) və 27-ci (2000, Sidney)
 Olimpiya Oyunlarının iştirakçısı olmuş-
 dur. Su polosu üzrə Y.Saltsin SSRİ
 yığma komandası tərkibində 17-ci Olimpi-
 piya Oyunlarının gümüş (1960, Roma),
 N.Kuznetsov və Z.Bortkeviç 18-ci
 Olimpiya Oyunlarının bürünc (1964, To-
 kio) medalını qazanmışlar.

**AZƏRBAYCAN VELOSİPED FEDE-
 RASIYASI (AVF)** – 1992 ildə Bakıda
 təsis edilmişdir. AVF Beynəlxalq Vele-
 siped Birliyin (UCI, 1992) və Avropa
 Velosiped Birliyin (UEC, 1992) üzvü-
 dür. 1936 ildə Azərbaycan.-da “Dinamo”,
 “Spartak”, “İnşaatçı” və “Neftçi” kö-
 nüüllü idman cəmiyyətlərində velosiped
 idmanı üzrə təlimlər açılmışdır. 1980 il-
 də Respub. velotreki tikilib istifadəyə ve-
 rilmiş, 1982–84 illərdə SSRİ çempionatı
 və birinciliyi (kross və trek növləri üzrə)
 keçirilmişdir.

**AZƏRBAYCAN “VƏTƏNİN MÜDA-
 FİSİNƏ HAZIRAM” ÇOXNÖV-
 LÜYÜ (POLİATLON) FEDERASI-
 YASI** – 1990 ildə Bakıda təsis edilmişdir.
 Beynəlxalq Poliatlon Federasiyasının
 üzvüdür (1993). 1940 ildə Azərbaycan.-da
 80000 nəfərdən artıq ƏMH nişançısı ol-
 muşdur. 1943 ildə “Kəşfiyyatçı”, “Hücu-
 ma”, “Döyüş əmri”, “Düşmən arxasına
 rey” və s. hərbişəkilənmiş oyunlar keçir-
 lmişdir. 1975 ildə Bakıda keçirilən
 SSRİ-nin ƏMH çoxnövçülüyü üzrə 2-ci
 çempionatında F.Abdullayev 3-cü yaş
 qrupu üzrə SSRİ çempionu olmuşdur.
 Dünya kuboku yarışlarında Azərbaycan
 komandaları 2-ci yeri çıxmışdır (1998,
 Bakı).

**AZƏRBAYCAN VKC NÖVLƏRİ
 ÜZRƏ KARATE FEDERASIYASI** –
 2007 ildə Bakıda təsis edilmişdir. 1993 il-
 də bu idman növü üzrə Şərq Təkbətək
 Döyüş Növləri klubu yaradılmış, 1995
 ildə Azərbaycan Qocyu-ryu Karate-do Fe-
 derasiyasının tərkibində olmuşdur. Ümum-
 dünya Karate Konfederasiyasının üz-
 vüdür (2003). Azərbaycan yığma koman-
 dası dünya və Avropa çempionatlarında,
 Avropa və Dünya kuboku yarışlarında 36
 qızıl, 7 gümüş, 12 bürünc medal qazan-
 mışdır.

**AZƏRBAYCAN VOLEYBOL FEDE-
 RASIYASI (AVF)** – 1992 ildə Bakıda tə-
 sis edilmişdir. AVF Beynəlxalq Voleybol
 Federasiyasının (FİVB, 1994) və Avropa
 Voleybol Federasiyasının (FEVB, 1994)
 üzvüdür. AVF-nin tərkibinə çimərlik və
 park voleybolu idman növləri də daxil-
 dir. Azərbaycan idmançıları İ.Riskal Avropa

(1963, 1967, 1971), dünya (1970) və Olimpiya (1968, Mexiko; 1972, Münhen), V.Lantratova Avropa (1967), dünya (1970), Olimpiya (1968, Mexiko) çempionu olmuşlar. Qadınlardan ibarət Azərb. milli yığma komandası Avropa "Spring Kap" turnirinin qızıl (1994, 2004), gümüş (1995, 1997, 1998, 2003, 2007), bürünc (2000), Avropa Top Komandaları kubokunun qalibi (2002), Avropa "Qran-pri" turnirinin qızıl (2005) mükafatçısı olmuşdur. 2009/2010 illər mövsümündə Avropa "CEV kuboku" turnirində "Rabitə" klubu 3-cü yerə çıxmışdır.

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİ – könüllü ictimai təşkilat; Azərb. yazıçılarının yaradıcılıq birliyi. Bakıdadır. ÜİK(b)P MK-nın "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında" 1932 il 23 aprel tarixli qərarına əsasən yaradılmışdır. 1991 ilədək Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı adlanmış, 1991 ilin mart ayında keçirilən 9-cu qurultayda indiki adı qəbul edilmişdir.

Birliyin əsas vəzifəsi gənc yazarların ədəbi-bədii fəaliyyətinə əməli dəstək vermək, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan yaradıcı azərb.-ləri milli ədəbiyyat ətrafında birləşdirmək, sənətkar oxucu əlaqələrini genişləndirmək, Azərb. ədəbiyyatını xarici ölkələrdə təbliğ etməkdir.

AYB-nin ali orqanı qurultaydır; nizamnaməyə görə 5 ildən bir çağırılır. 11 qurultayı olmuşdur (1934, 1954, 1958, 1965, 1971, 1976, 1981, 1986, 1991, 1997, 2004). Qurultaylararası fəaliyyətinə sədr və katiblik rəhbərlik edir. Birliyin xalq şair və yazıçıları, MEA-nın ədəbiyyat üzrə həqiqi və müxbir üzvlərindən ibarət Ağsaqqallar Şurası var. 1991 ildə YB-nin sədri vəzifəsi təsis edilmişdir. 2004 ildə keçirilən 11-ci qurultayda yaradıcı gənclərlə iş aparmaq üçün "Gənclər Şurası" yaradılmışdır. Şeir, nəsr, dramaturgiya, ədəbi tənqid, uşaq ədəbiyyatı, tərcümə bölmələri, bədii tərcümə, analitik informasiya və ədəbi əlaqələr mərkəzi, "İrs", "Beynəlxalq ədəbi əlaqələr", "Hərbi vətənpərvərlik" və s. komissiyaları fəaliyyət göstərir. Gəncə, Qarabağ, Lən-kəran, Şirvan, Quba, Qazax, Aran, İstanbul, Moskva, Gürcüstan və s. bölmələri var. "Azərbaycan", "Literaturnı Azerbaydjan", "Ulduz", "Körpü", "Qobustan", "Dünya ədəbiyyatı", "Xəzər" jurnallarını, "Ədəbiyyat" (1991 ilədək "Ədəbiyyat və incəsənət"), "Mir literaturı" qəzetlərini dərc etdirir. AYB-nin rəhbərliyi ilə ikicildlik "Dədə Qorqud" ensiklopediyası nəşr olunmuşdur (2000).

AYB-nin ilk rəhbəri Məmmədqazım Ələkbərli olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda ona S.Şamilov, R.Rza, S.Vurğun, S.Rəhimov, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Qasımov, İ.Şıxlı başçılıq etmişlər. 1987 ildən Azərb. Yazıçılar İttifaqının 1-ci katibi və 1991 ildən sədri *Anardır*. Birliyin nəzdində *Ədəbiyyat Fondu*, *Natəvan klubu*, *Yaradıcılıq Evi*, *Bədii Ədəbiyyatı Təbliğ Bürosu*, *Azərb. Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi*, M.Arif ad. kitabxana, poliklinika fəaliyyət göstərir. AYB-nin 1500 üzvü var (2008).

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR MƏRKƏZİ – Azərb. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə yaradılmışdır (1989). Bakıdadır. Dünya ədəbiyyatının Azərb. dilinə tərcüməsi, nəşri və təbliği ilə məşğuldur. Yüze qədər dünya ədəbiyyatı nümunəsini (Ç.*Aytmatov*, R.*Bredberi*, C.*Bennet*, V.*Nabokov*, F.*Börns*, R.M.*Rilke*, H.*Hesse*, O.*Süleymanov*, A.K.*Doyle*, A.*Kamyu*, C.*Selincer*, Q.*Lorka*, X.L.*Borxes*, A.*Soljenitsin*, A.*Morua*, Z.*Freyd*, C.*Stejnbeck*, S.*Moem*, A.*Kristi*, E.*Heminquey*, X.*Kortasar*, H.*Böll* və b.) müxtəlif formatlarda (kitab, bülleten, jurnal) nəşr etmişdir. "Dədə Qorqud", "Dünya ədəbiyyatından çevirmələr" və "Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasından "Məşhur olmaq ayıbıdır", "Ulduzların işığında", "Dünyanın səsi" kitabları, Q.Q.*Markes*, F.*Kafka*, H.*Ibsen*, U.*Folkner* və b.-nin əsərlərini orijinal mətni və tərcümələri daxil edilmiş "Qırmızı, qırmızı qızılgül" toplusu, ikicildlik "İngiliscə-azərbaycanca lüğət", "Tibb lüğəti" və s. mərkəzin nəşrləri sırasına daxildir. Mərkəzin nəzdində nəşriyyat, müasir dünya ədəbi prosesini Azərb. oxucularına çatdıran "Xəzər" jurnalı, "Xəzər" informasiya agentliyi (ingilis dilində) fəaliyyət göstərir.

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN ƏDƏBİYYAT FONDU – 1993 ildə SSRİ Ədəbiyyat Fondunun Azərb. şöbəsi (1934 ildə təşkil olunmuşdur) bazasında yaradılmışdır (1993). Bakıdadır. Təsisçisi Azərb. Yazıçılar Birliyi, ali idarəetmə orqanı Himayəçilik Şurasıdır. Azərb. ədəbiyyatının inkişafına kömək etmək əsas məqsədidir. Fond Azərb. bədii ədəbiyyatının təbliği, yeni və klassik əsərlərin çapı, yazıçı və şairlərə mükafatların verilməsi, xarici ölkələrin qiymətli ədəbiyyat nümunələrinin Azərb. dilində nəşri və s. vəzifələri həyata keçirir.

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN NATƏVAN KLUBU – 1939 ildən Bakıda fəaliyyət göstərir. Azərb. YB-nin mədəni-kütləvi tədbirləri (nəsr, şeir, dramaturgiya, uşaq ədəbiyyatı, bədii tərcümə və s. problemlərinə həsr olunmuş yığıncaq və müşavirələr), plenumları, həmçinin Azərb., eləcə də xarici ölkə şair və yazıçıları ilə görüşlər, şeir və xatirə gecələri, ədəbi müzakirə və disputlar, yubileylər keçirir.

AZƏRBAYCAN YELKƏNLİ İDMAN FEDERASIYASI – 2000 ildə Bakıda təsis edilmişdir. Beynəlxalq Yelkənli İdman Federasiyasının (İSAF, 2006) üzvüdür. Azərb. idmançıları O.Novosiltsev (1952), T.Rzayev (1953), İ.Mixaylov (1970), T.Srednaya (2002) ümumittifaq və beynəlxalq yarışların qalibi və mükafatçıları olmuşlar.

"AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ" – elmi-nəzəri və ədəbi jurnal. İstanbulda 1932 ilin yanvarında nəşrə başlamışdır. Redaktoru Ə.Cəfəroğlu olmuşdur. F.*Köprülü*, Əhməd Zəki Validi, Mirza Hacızadə, M. Ağaoğlu, Əbdülqədir Bəylər və b. alim və ziyalıların iştirakı ilə nəşr edilmişdir. Jurnalda Azərb. dili və ədəbiyyatı, Azərb. tarixi ilə bağlı tədqiqatlar, elmi-nəzəri, publisistik məqalələr dərc olunmuş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun süqutunu, həmçinin Qafqazda rus siyasətini təhlil edən yazılara geniş yer verilmişdir. 1932–34 illərdə jurnalın 36 sayı nəşr edilmiş, bəzən 2 nömrəsi birləşdirilmişdir. "A.y.b." 1954 ilin fevralında Azərb. Kültürünü Tanıtma Dərnəyinin orqanı kimi bərpa edilsə də, yalnız bir (37-ci) nömrəsi çıxmış və fəaliyyəti dayandırılmışdır. Jurnal (bütün sayları və Ə.Cəfəroğlunun bir sıra əsərləri daxil olmaqla) 1984 ildə İstanbulda 3 cildə kitab halında nəşr edilmişdir.

AZƏRBAYCAN ZEBUSU – qaramal yarımnovlərindən birinin (Bos taurus) xüsusi forması. Cidovunda piyli və əzələ-

Azərbaycan zebusu.

li hürgücü var. Rəngi qara, sarı, narıncı, qırmızı, boz rənglərin ağ rənglə qarışığından ibarət olub, çilli və xallıdır. Hələ qədim zamanlardan Astara bölgəsində yerli əhali tərəfindən yetişdirilmişdir. 1883 ildə Lənkəranda tapılmış daş möhür üzərində zebu şəklinin olması, Qobustan qayalarındakı şəkillərdə hürgüclü qaramal təsvirləri onun bu yerlərdə eramızdan çox əvvəl mövcud olduğunu sübut edir. Subtropik iqlimə dözümlü olduğu, ilboyu təbii aran, meşə və dağ otlaqlarından istifadə etməsi, tez kökəlməsi, hər il bala verməsi, südünün yağlılığı, yükdaşıma və qoşquda işlədilməsi, temperamentaliliyi, özünü və balasını qoruması, ət və südünün mikroelementlərlə zənginliyi, qan-parazitar xəstəliklərinə davamlılığı ilə fərqlənən, müxtəlif qaramal cinsləri ilə hibridləşdirmədə geniş istifadə ediləməsi onun xarakterik xüsusiyyətlərindədir. Zebu ilə bağlı tədqiqatlar Z.*Verdiyevə* məxsusdur. İnaqları 250–280 kq, buğaları 350–420 kq, yeni doğulmuş buzovlar 12–14 kq gəlir. İnaqlar ildə 600–800 l (əlverişli bəsləmədə 1200–1500 l) süd verir. Yağlılığı 5–5,5%-dir. Ətlik cöngələrin ət çıxarı 55%-ədək olur. Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı r-nlarında yetişdirilir.

AZƏRBAYCAN ZOOLOQLAR CƏMIYYƏTİ – zoologiyanın müstəqil elm sahələri üzrə (protozoologiya, helmintologiya, entomologiya, ixtiologiya, teriologiya, herpetologiya, ornitologiya və hidrobiologiya) fəaliyyət göstərən elmi-ictimai birlik. 1998 ildə qeydiyyatda alınmışdır. Bakıdadır. Əsas fəaliyyəti nadir və nəslə kəsilməkdə olan növlərin öyrənilməsi, onların biomüxtəlifliyinin saxlanması, eləcə də alimləri və təbiətsevərləri cəlb etməklə xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli problemlərin birgə həlli, eyni zamanda zooloji biliklərin təbliğinin təşkili istiqamətindədir. Cəmiyyət resp. faunasına həsr olunmuş kütləvi film, plakat və bukletlər hazırlamış, bir çox əsərlər nəşr etdirmişdir. ABŞ, Rusiya, Almaniya, Fransa, Türkiyə, Gürcüstan və b. ölkələrin alimləri ilə əməkdaşlıq edir.

AZƏRBAYCANDA ALMAN KOLO-NİYALARI – 1819–41 illərdə Azərb.-da mövcud olmuş alman məskənləri. 1817–18 illərdə Rusiya imperiyasının apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqaza 500 alman ailəsi köçürülmüş, 200 ailə (1000 nəfər) Azərb.-da məskunlaşdırılmışdır. 1819 ildə Yelizavetpol qəzasında Yelenendorf (indiki Göygöl ş.) və Annenfeld (indiki Şəmkir ş.) iki alman məskəninə əsas qoyuldu. 20 əsrin əvvəl-

lə-rində iqtisadi, demoqrafik artımla əlaqədar koloniyaların sayı 8-ə çatmış, Georqsfeld (indiki Şəmkir r-nunun Çinarlı k.), Alekseyevka (indiki Həsənsu k.), Qrünfeld (indiki Ağstafa r-nunun Vurğun qəs.), Eygenfeld (indiki Şəmkir r-nunun İrimaşlı k.), Traubenfeld (indiki Tovuz ş.) və Yelizavetinka (indiki Ağstafa ş.) adlı yeni koloniyalar salınmışdır. Burada məskunlaşan almanlar, əsasən, üzümçülük, şərabçılıq, həmçinin əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdular. Koloniyalarda şərab, spirt, konyak və pivə z-dları fəaliyyət göstərirdi. 19 əsrin 2-ci yarısında "Forer qardaşları" və "Hummel qardaşları" Azərb.-da şərabçılıq sahəsində ən böyük firmalar idi. 19 əsrdə Azərb.-da alman məktəbləri, kilsələri və xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. 1920–30-cu illərdə almanların "Konkordiya" üzümçülük-şərabçılıq kooperativini, "Telman", "Klara Setkin", "Borba", "Sovetstern", "İnternasional", "Rote Fane" kolxozları yaradılmışdı. 1939 il siyahıyaalınmasına görə, Azərb.-da 23133 alman yaşayırdı. 1941 ildə sovet hökuməti tərəfindən alman əhalisi Azərb.-dan kütləvi şəkildə deportasiya olunmuşdur.

Əd.: Ибрагимов Н. А. Немские страницы истории Азербайджана. Б., 1995.
AZƏRBAYCAN-DAĞLILAR RESPUBLİKASI MÜQAVİLƏLƏRİ (1918–19) – *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) ilə Dağlılar Resp. (bax *Şimali Qafqaz Dağ Xalqları İttifaqı Respublikası*) arasında bağlanmışdır.

1918 il noyabrın 28-də bağlanan müqaviləni Azərb. tərəfindən ticarət və sənaye naziri B.*Cavanşir*, maliyyə naziri M.*Hacınski*, Dağlılar hökuməti tərəfindən isə sənaye və ticarət naziri B.Malaçixan, yollar, poçt və teleqraf naziri İ.Heydərov imzalamışlar. Müqaviləyə əsasən, Azərb. tərəfi Dağlılar hökumətinə 10 mln. rubl məbləğində faizsiz kredit verdi; qarşı tərəf bu borcu 2 il müddətində buğda ilə qaytarmalı idi.

1919 il yanvarın 9-da F.*Xoyski*, K.N.*Lizqar* və Dağlılar Resp.-nin AXC-dəki nümayəndəsi Ə.Qantəmirin imzaladıqları müqaviləyə əsasən Dağlılar hökuməti Azərb.-a 50 vaqon buğda göndərməli, Azərb. tərəfi isə pudu 60 rubldan buğdanın haqqını dərhəl ödəməli idi. Bütün taxılın müqavilənin imzalanmasından sonrakı 4 ay ərzində göndərilməsi razılaşdırılmışdı.

1919 il fevralın 23-də bağlanan müqaviləyə görə, Azərb. tərəfi

Dağlılar hökumətinə daha 10 mln. rubl faizsiz kredit verməyi öhdəsinə götürdü; bu vəsaitin 5 mln.-u dərhəl verildi.

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN KONFRANSI (1919) – *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) ilə Erm. Resp. arasında mübahisəli məsələləri, o cümlədən sərhəd məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə dekabrın 14–21-də Bakıda keçirilmişdir. *Azərbaycan-Ermənistan sazişinə (1919)* əsasən keçirilən konfransda AXC-ni F.*Xoyski* (sədr), M.*Hacınski*, R.*Vəkilov*, Ermənistanı isə Arutünyants (sədr), Arqutinski-Dolqorukov və Bekzadyan təmsil edirdi. Konfransda qaldırılan məsələlər ətrafında fikir ayrılığı yarandı. Xoyskinin ilk növbədə ərazi problemlərini müzakirə etmək təklifi, M.Hacınskinin isə sərhəd mübahisələrinin Azərbaycan-Ermənistan sazişinə uyğun olaraq həll edilməsini konfransın əsas vəzifəsi sayması Ermənistan tərəfindən etirazla qarşılandı. Qarşı tərəf ilk növbədə iqtisadi-maliyyə məsələlərinin müzakirə olunması təklifini irəli sürdü. M.Hacınski bir çox problemin həllində mühüm rol oynayacaq Qafqaz Konfederasiyasının yaradılmasını təklif etdi. Bu təklif erməni nümayəndə heyəti tərəfindən dəstəkləndi. Müvafiq qətnamənin qəbul edilməsi qərara alındı, Cənubi Qafqaz resp.-ləri hökumətlərinə bununla bağlı təklif verilməsi nəzərdə tutuldu. Konfransda mübahisəli sərhəd-ərazi məsələləri, qaçqınlar, eləcə də ticarət və d.y.-larına dair problemlər, həmçinin hər iki resp. vətəndaşlarının məhkəmə-hüquq münasibətləri, Azərb. və Erm.-in müxtəlif şəhərlərində konsulluqların təsis məsələləri müzakirə olundu. Tərəflər məsələlərin müzakirəsini Tiflis konfransına keçirməyi qərara aldı (bax *Zaqafqaziya konfransı*). A.-E. k.-nda problemlərin həlli üçün əməli addımlar atılmadı, tərəflər arasındakı ziddiyyətlər həll edilmədi.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 5. B., 2001.

AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN SAZIŞI (1919) – noyabrın 23-də *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) ilə Erm. Resp. arasında Tiflisdə imzalanmışdır. Erm.-in Azərb.-a qarşı təcavüzkarlıq və etnik təmizləmə siyasətinin kəskinləşdiyi dövrdə Antantanın Qafqazdakı Ali komissarının müavini C.Reyin təklifi ilə Azərb.-in və Erm.-in hökumət başçıları N.*Yusifbəyli* və A.Xatisyanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətləri görüşdü. Görüşün nəticəsində C.Rey və

Gürcüstan xarici işlər naziri Y.P.Gegeçkorinin iştirakı ilə imzalanan sazişin şərtlərinə görə, Erm. və AXC hökumətləri baş verən toqquşmaların dayandırılmasını; Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılmasını, həmçinin bu yollarda hərəkətin təhlükəsizliyi üçün təsirli tədbirlərin görülməsini; sərhədlər haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisələrin dinc yolla həll olunmasını öhdələrinə götürdü (hər hansı bir məsələdə razılığa gəlmək mümkün olmadıqda, C. Rey münisiflər məhkəməsi qismində qərar qəbul edəcəkdi); 1919 il noyabrın 26-da Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransının keçirilməsi qərarı alındı [bax *Azərbaycan-Ermənistan konfransı (1919)*]. Ermənistan bu sazişlə üzərində düşən öhdəlikləri yerinə yetirmədi, *Aprel işğalından (1920)* sonra A.-E.s. əhəmiyyətini itirdi.

"AZƏRBAYCANFİLM", C. Cabbarlı ad. "Azərbaycanfilm" kinostudiyası – 1923 ildə yaradılmışdır. Bakıdadır. Kinostudiya 1923–26 illərdə AFKİ (Azərbaycan Foto-Kino İdarəsi), sonralar "Azdövlət kino" (1926–30), "Azarkino" (1930–31), "Azərfilm" (1932–33), "Azdövlət kinostudiyası" (1934–35), "Azərfilm" (1935–38), Bakı kinostudiyası (1939–58), "Azərbaycanfilm" (1958) adlandırılmışdır. 1959 ildə kinostudiyaya C. Cabbarlının adı verilmişdir.

Azərbaycanda ilk kino "Bibiheybət-də neft fontanı yanğı", "Balaxanıda neft fontanı" (hər ikisinin rej. A. Mişon) 1898 ildə, ilk bədii film isə "Neft və milyonlar səltənətində" (rej. B. Svetlov) 1915 ildə çəkilmişdir. 1924 ildə çəkilmiş iki seriyalı "Qız qalası" (rej. V. Ballyuzek) kinostudiyanın çəkdiyi ilk bədii filmidir. 1925 ildə AFKİ-nin sədri Ş. Mahmudbəyovun təşəbbüsü ilə 2 illik kino kursları təşkil edilmişdi. C. Cabbarlı, A.M. Şərifzadə (o, həm də aktyor sənətindən dərs deyirdi), R. Təhmasib, L. Təhmasib, Ə. Tahirov, A. Quliyev, M. Mikayılov və b. bu kurslarda oxumuşlar. Filmlərin bədii keyfiyyətini yüksəltmək, milli kadrların inkişafına kömək məqsədi ilə Rusiya kino mütəxəssislərindən N.Kirillov, S.Trotski, A.Yalovoy, A.Ardatov (o, həm də kursların rəhbəri idi) və b. Bakıya dəvət olunmuş və bu kurslarda dərs demişlər. "Bismillah" (1925, rej. A.M. Şərifzadə), "Lətif" ("Üz-üzə") və "İsmət" ("Adətin məhvi"; 1930, 1934, rej. M.Mikayılov), "Bakılılar" (1938, rej. V.Turin), "Kəndlilər" (1939, rej. S.Mərdanov) 20-30-cu illərdə çəkilmiş uğurlu

kino əsərləridir. "Mavi dənizin sahilində" (1935, rej. B. Barnet, S.Mərdanov) kinokomediyası ilk Azərb. səsli bədii filmidir. "Arşın mal alan" (1945, rej. R.Təhmasib, N.Leşsenko, SSRİ Dövlət mükafatı, 1946), "O olmasın, bu olsun" (1956, rej. H.Seyidzadə), "Uzaq sahillərdə" (1958, rej. T.Tağızadə), "Telefonçu qız" (1962, rej. H. Seyidbəyli), "Uşaqlığın son gecəsi" (1968, rej. A.Babayev), "Bir cənub şəhərində" (1969, rej. E. Quliyev), "Bizim Cəbiş müəllim" (1969, rej. H.Seyidbəyli), "Dəli Kür" (1969, rej. H. Seyidzadə), "Şərikli çörək" (1969, rej. Ş.Mahmudbəyov, Azərb. SSDövlət Mükafatı, 1970) bədii filmləri Azərb. kinosu tarixində mühüm yer tutur.

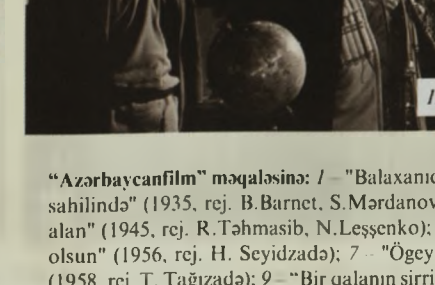
60-cı illərin sonu, 70-ci və sonrakı illərdə Azərb. kinosuna yeni nəslin gəlməsi, bədii və sənədli filmlərin istehsalının həcmi genişləndirdi. Bu dövrdə kinostudiyada sənətkarlıq baxımından fərqlənən "Yenilməz batalyon" (1965, rej. H. Seyidzadə), "O qızı tapın" (1970, rej. H. Seyidbəyli), "Yeddi oğul istərəm" (1970, rej. T. Tağızadə), "Axırncı aşırım" (1971, rej. K. Rüstəmbəyov), "Gün keçdi" (1971, rej. A. Babayev), "Nəsimi" (1973, rej. H. Seyidbəyli), "Dədə Qorqud" (1975, rej. T. Tağızadə), "Sevinc buxtası" (1977, rej. E. Quliyev, Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1978), "Qayınana" (1978, rej. H. Seyidzadə), "İstintaq" (1979, rej. R. Ocaqov, SSRİ Dövlət Mükafatı, 1981), "Atları yəhərləyin" (1985, rej. Ə. Mahmudov, H. Turabov, Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1986), "Sizi dünyalar qədər sevirdim" (1985, rej. R. İsmayılov), "Yaramaz" (1988, rej. V. Mustafayev, Azərb. Dövlət mükafatı, 1991) və s. filmlər çəkilmişdir. 70-ci illərdən başlayaraq istehsal olunan bədii televiziya filmlərindən "Oxuyur Muslum Maqomayev" (1971, rej. T. İsmayılov), "Ad günü" (1977, rej. R. Ocaqov, Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1980), "Təkcə adanı özünə apara bilməzsən" (1980, rej. G. Əzimzadə), "Üzeyir ömrü" (1981, rej. Anar), "Qorxma, mən sənənləyəm" (1981, rej. Y. Qusman), "Ötən ilin son gecəsi" (1983, rej. G. Əzimzadə) və s. ekranlarda uğurla nümayiş etdirilmişdir. "Bir məhəllədən iki nəfər" (1957, Bakı kinostudiyası – M. Qorki ad. kinostudiya (Rusiya, rej. Ə. İbrahimov, İ. Turin), "Səmt küləyi" (1973, "Azərbaycanfilm" – "Barrandov", Çexoslovakiya, rej. E. Quliyev), "Babək" (1979, "Azərbaycanfilm" – "Mosfilm", rej. E. Quliyev), "Park" (1983, "Azərbaycan-

film" – "Lenfilm", rej. R. Ocaqov). "Ləqəbi "İKA"dır" (1997, "Azərbaycanfilm" – "Belarusfilm", rej. T. Bəkirzadə) "A."-in SSRİ və xarici ölkə kinostudiyaları ilə birgə çəkdiyi uğurlu filmlərdəndir.

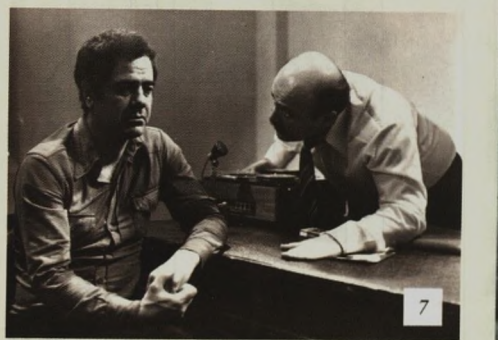
80-ci illərdən başlayaraq Azərb. kinosunda tənqidi pafos artır, ictimai mövqə güclənirdi. "Bağlı qapı" (1981, rej. R. Ocaqov), "Göz qabağında şeytan" (1987, rej. O. Mir-Qasım), "Sahilsiz gecə" (1989, rej. Ş. Ələkbərov) və s. filmlərdə tamaşaçı sovet miflərinin məhvinin, illüziyaların tədricən dağılmasının şahidi olurdu. 80-ci illər Azərb. kinosunun kamillik dövrüdür: "Gözlə məni" (1980, rej. K.Rüstəmbəyov), "Qızıl uçurum" (1980, rej. F. Əliyev), "Birisigün. gecəyarısı" (1981, rej. A. Babayev, Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1986), "Nizami" (1982, rej. E. Quliyev), "Qara gölün cəngavərləri" (1984, rej. Ə. Əbluc), "Bağ mövsümü" (1985, rej. T. Tağızadə), "Cansızıcı əhvalat" (1988, rej. C. Quliyev), "Əlaqə" (1989, rej. C. Zeynallı) və s.

"A."-də xronikal-sənədli, elmi-kütləvi və animasiya filmləri istehsal olunur, xarici filmlər Azərb. dilinə dublyaj edilirdi. İndiyə kimi kinostudiyada 1400-dən artıq sənədli və elmi-kütləvi film yaradılmışdır: "Neft simfoniyası" (1933, rej. B. Pumpyanski), "Şəfa nəğməsi" (1944, rej. Q. Salamzadə), "Arazın o tayında" (1947, rej. E. Şub), "Bakıdan Göygöledək" (1947, rej. H. Seyidbəyli), "Sovet Azərbaycanı" (1950, rej. M. Dadaşov, F.Kiselyov), "Xəzər neftçiləri haqqında dastan", "Dənizi fəth edənlər" (1953, 1959, rej. R.Karmen, Lenin mükafatı, 1960), "Bakı və bakılılar" (1958, rej. L. Səfərov), "Göllərin tacı" (1966, rej. M. Mustafayev), "Bu, həqiqətən səsidir. Bəstəkar Qara Qarayev" (1968, rej. O. Mir-Qasım, "Nə yaxşı ki, dünyada Səməd Vurğun var" (1976, rej. Y. Əfəndiyev), "Dissonans" (1978, rej. T. Bəkirzadə), "Balaban", "Əks-səda" (1987, rej. X. Muradov, Azərb. SSR Dövlət mükafatı, 1987), "Ata" (1988, rej. A. Salayev), "Axırncı addım" (1989, rej. Y.Rzayev) və s. "Əsrin kontraktı" (1996, rej. C. Zeynallı), "9 dəqiqə" (2000, rej. X. Muradov, T. Məmmədov), "Şəhidlik zirvəsi" (2001, rej. X.Muradov, T. Məmmədov) və s. sənədli filmlər "A"-in yaradıcılıq nailiyyətlərindəndir.

Animasiya filmlərindən "Cırdan" (1969, rej. Y. Əfəndiyev), "Fitnə" (1970, rej. A. Axundov), "Bulud niyə ağlayır?" (1973, rej. M. Pənahi), "Torul və Zəri" (1979, rej. Ə. Məmmədov), "Bir ax-

"Azərbaycanfilm" məqaləsinə: 1 – "Balaxanıda neft fontanı" (1898, rej. A. Mişon); 2 – "Mavi dənizin sahilində" (1935, rej. B. Barnet, S. Mərdanov); 3 – "Almaz" (1936, rej. A. Quliyev); 4 – "Arşın mal alan" (1945, rej. R. Təhmasib, N. Leşsenko); 5 – "Fətəli xan" (1947, Y. Dziqan); 6 – "O olmasın, bu olsun" (1956, rej. H. Seyidzadə); 7 – "Ögey ana" (1958, rej. H. İsmayılov); 8 – "Uzaq sahillərdə" (1958, rej. T. Tağızadə); 9 – "Bir qalının sirri" (1959, rej. Ə. Atakişiyev); 10 – "Qanun naminə" (1968, rej. M. Dadaşov); 11 – "Bir cənub şəhərində" (1969, rej. E. Quliyev); 12 – "Şərikli çörək" (1969, rej. Ş. Mahmudbəyov); 13 – "Dəli Kür" (1969, rej. H. Seyidzadə); 14 – "Bizim Cəbiş müəllim" (1969, rej. H. Seyidbəyli); 15 – "Yeddi oğul istərəm" (1970, rej. T. Tağızadə).

"Azərbaycanfilm" məqaləsinə: 1 – "Sevil" (1970, rej. V. Qorriker; film-opera); 2 – "Axırncı aşırım" (1971, rej. K. Rüstəmbəyov); 3 – "Nəsimi" (1973, rej. H. Seyidbəyli); 4 – "Dədə Qorqud" (1975, rej. T. Tağızadə); 5 – "Ad günü" (1977, rej. R. Ocaqov); 6 – "Qayınana" (1978, rej. H. Seyidzadə); 7 – "İstintaq" (1979, rej. R. Ocaqov); 8 – "Babək" (1979, rej. E. Quliyev); 9 – "Qızıl uçurum" (1980, rej. F. Əliyev); 10 – "Yaramaz" (1988, rej. V. Mustafayev); 11 – "Gecə qatarında qət" (1990, rej. Ə. Mahmudov); 12 – "Fəryad" (1993, rej. C. Mirzəyev); 13 – "Ovsunçu" (2002, rej. O. Mir-Qasım); 14 – "Qala" (2007, rej. Ş. Nəcəfzadə); 15 – "İstanbul reysi" (2010, rej. F. Quliyev).

şam..." (1985, rej. F. Qurbanova), "Ana ağaca qonub" (1986, rej. F. Qurbanova), "Qaravəlli" (1989, rej. A. Məhərrəmov) və s. filmlər diqqəti cəlb edir. 1987 ildə "A."-də təşkil olunmuş "Debüt" Eksperimental Gənclik Yaradıcılıq Studiyasında qısametrajlı bədii ["Pirverdinin xoruzu" (1987, rej. R. Əzizbəyli), "Yaşa, qızılbalıq" (1988, rej. N. Feyzullayev), "Boş yer" (1989, rej. C. Şahmuradov), "Həmyerli" (1989, rej. V. Kərimov), "Dəvətnamə" (1989, rej. A. Dadaşov), "Bəxtəvər" (1990, rej. Ö. Nağıyev), "Lal" (1992, rej. B. Osmanov), "Vahimə" (1998, rej. R. Əsədov)] və sənədli filmlər çəkilmişdir. "A."-in nəzdində yaradılmış "Mozalan" (1970) satirik kinojurnalının ilk nömrəsi 1971 ildə ekrana çıxmışdır. 200-yə yaxın buraxılışı çəkilmişdir. "A."-də Qarabağ müharibəsi (1989–94) ilə bağlı "Tələ" (1990, rej. R. İsmayılov), "Fəryad" (1993, rej. C. Mirzəyev), "Haray" (1993, rej. O. Qurbanov), "Ağ atlı oğlan" (1995, rej. Ə. Əbluc), "Ümid" (1995, rej. G. Əzimzadə), "Hər şey yaxşılığa doğru" (1997, rej. V. Mustafayev), "Sarı gəlin" (1998, rej. Y. Rzayev), "Girov" (2005, rej. E. Quliyev), "Biz qayıdacağıq" (2007, rej. E. Qasimov) kimi bədii və sənədli filmlər çəkilmişdir. 90-cı illərdən sonra "A."-də müasir mövzuda "Həm ziyarət, həm ticarət" (1993), "Otel otağı" (1998, rej. R. Ocaqov), "Nə gözəldir bu dünya" (1999, rej. E. Quliyev), "Yuxu" (2001, rej. F. Əliyev), "Hacı Qara" (2002, rej. C. Mehdi, E. Mehdi), "Odlu qol-boyun" (2002, rej. M. Səlimov), "Ovsunçu" (2002, rej. O. Mir-Qasımov), "Küçələrə su səpmişəm" (2004, rej. N. Feyzullayev), "Əlvida, cənub şəhəri" (2006, rej. O. Səfəraliyev), "Məhkumlar" (2007, rej. M. Ələkbəzadə), "Günaydın, mələyim" (2008, rej. O. Mir-Qasım), "Qala" (2008), rej. Ş. Nəcəfzadə, "İstanbul reysi" (2010, rej. E. Quliyev) və s. bədii filmlər istehsal olunmuşdur.

Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin 2007 il 23 fevral tarixli "Azərbaycan kino sənətinin inkişaf etdirilməsi haqqında" sərəncamında "A."-in maddi texniki bazasının yenidən qurulması məsələsi qoyulmuşdur. Bundan başqa, 2008 il avqustun 4-də "Azərbaycan kinosunun 2008–18 illər üzrə inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında imzaladığı Sərəncam tarixi əhəmiyyətli sənəddir. Azərbaycan kinematografiyasının inkişafında mühüm rol oynayacaq bu Sərəncamlarda nəzərdə

tutulmuş bir sıra vacib tədbirlər artıq həyata keçirilməkdədir.

Əd.: Kazımzadə A. "Bizim "Azərbaycanfilm" (1923–2003). B., 2004.

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN HƏRBİ-MÜDAFİƏ SAZIŞI (1919) – Denikin qoşunlarının təcavüzü təhlükəsinə qarşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) ilə Gürcüstan arasında qarşılıqlı müdafiə haqqında saziş. İyunun 16-da Tiflisdə AXC-nin xarici işlər naziri M. Cəfərov, hərbi nazir S. Mehmandarov, Baş ərkanı-hərb (gərgah) rəisi M. Sulkeviç, Gürcüstanın xarici işlər naziri Y. P. Gegeçkori, hərbi nazir N. Ramişvili, hərbi nazirin müavini gen.-m. Gedevanov və gen. Odişelidze tərəfindən imzalanmışdır. Sazişə görə, tərəflər üç il müddətinə hər hansı təcavüzə qarşı sərəncamlarında olan bütün silahlı qüvvələr və hərbi vasitələrlə birlikdə çıxış etməyi; bir-birindən ayrı separat sülh bağlamamağı, sərhəd mübahisələrini danışıqlar yolu ilə həll etməyi; qabaqcadan xəbərdarlıq etmədən digər dövlətlə hərbi saziş bağlamamağı, hər iki dövlətin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlarda həmrəy çıxış etməyi öhdələrinə götürürdülər.

Sənədə əlavə olaraq, hərbi-texniki sazişin də imzalanması iki resp. arasında bu sahədə əməkdaşlığı genişləndirdi. Şərtlərin yerinə yetirilməsini sazişə əsasən yaradılmış hərbi şura təmin edirdi. Bax həmçinin *Azərbaycan-Gürcüstan ittifaqı hərbi şurası*.

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN İTTİFAQ HƏRBİ ŞURASI – *Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə sazişinə (1919)* uyğun olaraq 1919 il iyunun 16-da iki resp.-nin hərbi nazirlikləri tərəfindən yaradılmış kollegial orqan. Hərbi şuraya hər resp.-dən iki yüksək rütbəli nümayəndə daxil edilir və onlardan biri hökumətlərin qarşılıqlı razılığı ilə sədr seçilirdi. Şurada Azərbaycanın generalları Ə. Şixlinski və M. Sulkeviç, Gürcüstanın generalları Odişelidze və Kutateladze təmsil edirdilər; sədr Odişelidze idi. Şuranın səlahiyyətlərinə düşmənin imkanlarını öyrənmək, hücum və müdafiə planlarını işləyib hazırlamaq, hər iki resp.-nin ordusunun döyüş hazırlığı səviyyəsinə və qoşunların yerləşdirilməsinə nəzarət etmək daxil idi. Şuranın strateji və hərbi-texniki qərarları tərəflər üçün icbari idi. Mübahisəli məsələlərin həlli Gürcüstan hökumətinin və Azərbaycan Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədrinin ixtiyarına verilmirdi.

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN MÜQAVİLƏLƏRİ (1918–20) – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) ilə Gürcüstan arasında iqtisadi, maliyyə, nəql. və rabitə sahələri üzrə bağlanmışdır.

1918 il dekabrın 26-da Bakıda iki resp. arasında mal mübadiləsi haqqında müqavilə bağlandı. Azərbaycan tərəfindən B. Cavanşirin, Gürcüstan tərəfindən N. Kartsvadzenin imzaladığı bu sənədə görə, tərəflər d. y. ilə daşınan yüklər üçün 1 il müddətində azad tranzit razılıq verdilər. Azərbaycan tərəfi Gürcüstan əhalisinin və d. y. -lərinin ehtiyaclarını ödəmək üçün il ərzində 1 mln. pud ağ neft, mazut və sürtkü yağ göndərməyi, Gürcüstan tərəfi isə Azərbaycan d. y. -lərinin ehtiyacını ödəmək üçün zəruri materiallar və daş kömür göndərməyi öhdəsinə götürdü.

1919 il yanvarın 3–4-də Tiflisdə teleqraf rabitəsi, poçt xidməti haqqında sazişlər və konvensiya imzalandı. Azərbaycanın və Gürcüstanın ən mühüm şəhərləri arasında daimi teleqraf rabitəsi yaradıldı, hər iki resp.-nin vətəndaşlarına beynəlxalq teleqrafdan istifadə hüququnun verilməsi, göndərilən teleqramların məzmununun gizli saxlanılmasının təmin edilməsi haqqında razılaşma əldə edildi. Həmçinin, poçt ilə bağlama göndərilməsi, çap məhsullarının daşınması üzrə tariflər müəyyənləşdirildi.

1919 il martın 8-də d. y. rabitəsi haqqında saziş bağlandı. Azərbaycanın yollar naziri X. Məlikaslanov və Gürcüstanın yollar naziri İ. Malaniya tərəfindən imzalanmışdır. Sənədə görə, xüsusi arbitraj komissiyasında rabitə məsələləri həll edilənə qədər 1918 il mayın 26-dək hər iki resp.-nin ərazisində olmuş parovoz və vaqonlar həmin dövlətin ixtiyarında qalırdı. Sazişə əsasən, tərəflər arasında yük vaqonlarının mübadiləsi şərtləri, yükdaşıma tarifləri nizama salındı. Bakı ilə Tiflis arasında gündəlik sərnişin qatarları hərəkət etməyə başladı.

1919 il iyunun 4-də Tiflisdə Zaqafqaziya bonununun buraxılması haqqında saziş imzalandı. Bu sazişə görə, Azərbaycan öz payına düşən 180 mln. rubl məbləğində Zaqafqaziya bonununun 60 mln. rublunu Gürcüstan hökumətinə verdi. Əvəzində Gürcüstan hökuməti öz ərazisində 15 mln. rubl məbləğində Bakı bonununun sərbəst dəyişdirilməsinə razılıq verdi.

1920 il fevralın 5-də Bakıda tranzit yüklər haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, tərəflər hər iki ölkə arasında tranzit yüklərin d. y. ilə 1 il müddətində heç bir gömrük rüsumu ödəmədən

daşınmasını öhdələrinə göturdülər. AXC hökuməti 1 il ərzində Gürc. əhalisinin və d.y.-nun ehtiyacını ödəmək üçün ixrac ediləcək neft və neft məhsullarının 16 mln. puda qədər həcmindən gömrük rüsumu alınmamasına icazə verdi. Gürc. hökuməti də Azərb.-dan aldığı neft və neft məhsullarını öz ərazisindən kənara göndərməməyi öhdəsinə götürdü, həmçinin Azərb. d.y.-nun ehtiyacı üçün lazım olan texniki avadanlığın, daş kömür və meşə materialının gömrük rüsumu ödənmədən daşınmasına razılıq verdi.

AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMIYYƏTI (ATTC)

Azərb.-in təbii sərvətlərini, iqtisadiyyatını, tarixini, fəlsəfəsini, incəsənətini və s. öyrənən elmi mərkəz. 1923 ildə N.Nərimanov və Ə.Haqverdiyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdı. 1929 ilədək fəaliyyət göstərmişdir. 1925 ildə Azərb. MİK-in tabeliyinə verilmişdi. Resp. ərazisini planlı və hərtərəfli tədqiq etmək üçün Nax. Muxtar SSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vil., və qəza mərkəzlərində cəmiyyətin şöbələri yaradılmışdı. Leninqradda ATTC tarix bölməsinin xüsusi şöbəsi var idi. Cəmiyyətin işində S.Ağamalıoğlu, Simurğ (T.Şahbazi), Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, B.Çobanzadə, İ.İ.Meşşaninov və b.-ləri yaxından iştirak etmişlər. 1925–29 illərdə ATTC-nin “Xəbərləri” və “Əsərləri” nəşr olunmuşdur. 1929 ildə Azərb. Dövlət Elmi Tədqiqat İn-tuna (ADETI) çevrilmişdi.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ DOSTLUQ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏ CƏMIYYƏTI – bax “Azərbaycan Dünyası” *Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzi*.

AZƏRBAYCAN-İRAN KONFRANSI (1919–20)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) ilə İran arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə keçirilmişdir. Şimali Azərb.-da müstəqil dövlətin yaranması ilk vaxtlar İran tərəfindən soyuq qarşılandı. Azərb.-in İstanbuldakı nümayəndə heyətinin 1918 ilin iyulunda İran konsulluğuna təqdim etdiyi bəyannamə geri qaytarıldı, İranın Azərb. adlı dövləti tanımadığı bildirildi. Bir müddət sonra İran diplomatiyası hər iki ölkənin vahid dövlətdə birləşməsi ideyasını ortaya atdı, bu isə AXC tərəfindən mənfəət qarşılandı. 1919 ilin iyulunda İranda Azərb.-in diplomatik nümayəndəliyi təsis olundu. Parisdə Azərb. nümayəndələri ilə görüşən İranın xarici işlər naziri Qafqazda müstəqil Azərb. dövlətinin mövcudluğunun zəruri ol-

duğunu və İranın AXC ərazisini təhdid etmədiyini bəyan etdi. Oktyabr ayında Parisdə Azərbaycan-İran birgə komissiyası yaradıldı. Komissiya iki dövlət arasında əməkdaşlığın əsasları haqqında saziş layihəsi hazırlandı. A.-İ.k. dekabrın 5-də Bakıda işə başlandı. Elə həmin gün müqavilə layihələrini hazırlamaq məqsədilə qarşılıqlı hüquqi-siyasi, ticarət-gömrük-tranzit və poçt-teleqraf komissiyaları yaradıldı, yollar naziri X. Məlikaslanov və poçt-teleqraf naziri C. Hacınski müvafiq komissiyaların sədrləri təsdiq olundu. Siyasi, hüquqi və hərbi məsələlərə dair müzakirələrdə S.Mehmandarov və A. Səfikürdski də iştirak etdilər. AXC-də hökumət dəyişikliyi ilə əlaqədar konfransın işinə müəyyən fasilə verildi, dekabrın 28-də yenidən bərpa edildi. 1920 il martın 20-də keçirilən yekun iclasında Azərb.-la İran arasında ən mühüm sahələr üzrə müqavilə və sənədlər imzalandı. Bax *Azərbaycan-İran müqavilələri (1920)*.

AZƏRBAYCAN-İRAN MÜQAVİLƏLƏRİ (1920) – martın 20-də *Azərbaycan-İran konfransının (1919–20)* yekun iclasında imzalanmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) və İran imperiyası arasında dostluq müqaviləsi. Müqaviləni Azərb. adından xarici işlər naziri F.Xoyski, ədliyyə naziri X.Xasmməmmədov, yollar naziri X.Məlikaslanov, İran adından isə S.Z.Təbatəbai imzalamışlar. 4 maddədən ibarət olan müqaviləyə görə, İran Azərb. Cümhuriyyətinin (Qafqaz) müstəqilliyini tanıdığını bəyan edir; hər iki tərəfin dostluq münasibətləri və sabit iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün ticarət-gömrük, poçt-teleqraf və s. sahədə konvensiyalar bağladığı qeyd olunur; iki dövlət arasında səfirlik səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaradılması nəzərdə tutulur; müqavilənin 2 nüsxədə fransız dilində imzalandığı, həmin gündən bir ay müddətində ratifikasiya aktlarının Bakıda mübadilə olunacağı bildirilirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) və İran imperiyası arasında konsul konvensiyası. 17 maddədən ibarət sənədin şərtlərinə görə, tərəflərə bir-birinin ərazisindəki port və ticarət şəhərlərində baş konsul, konsul, vitse-konsul və ya konsul agentləri təyin etmək hüququ verilir, bu vəzifələrə təyinat və s. əlaqədar məsələlər müəyyənləşdirilirdi.

Ticarət-gömrük konvensi-

ya s ı n d a hər iki ölkə təbəələrinin digər ölkə ərazisində ticarət, istehsal və nəzərdə tutulan başqa fəaliyyətlə məşğul olması, bu fəaliyyətin tənzimlənməsi, tranzit və s. məsələlər, ticarətlə bağlı məsələlər xüsusi ticarət konvensiyasında əksini tapmışdı. AXC ilə İran arasında bağlanan gizli müqavilədə il ərzində ərzaq mallarına ixrac rüsumunun artırılması nəzərdə tutulurdu.

Gömrük müqaviləsinin şərtlərinə görə, hər iki tərəf yeni tarifin qüvvəyə minməsinə gözləməklə, İran və Rusiya arasında 1901 il 27 oktyabr tarixli gömrük bəyannaməsini əsas kimi qəbul edir, gömrüklə bağlı digər məsələlər üzrə razılığa gəlirdi.

Poçt müqaviləsi tərəflər arasında birbaşa poçt əlaqəsinin yaradılmasını təsbit edirdi. Burada İran və AXC-də xəbərlərin mübadilə məntəqələri, poçt xidmətlərinə görə tariflər və s. müəyyənləşdirilirdi.

Poçt bağlamaları mübadiləsi haqqında müqavilədə İrandan AXC-yə və əksinə, həmçinin tranzit vasitəsilə poçt bağlamaları göndərilməsi tənzimləndirdi.

Teleqraf müqaviləsinin şərtlərinə görə, hər iki ölkənin sakinlərinə digər ölkənin ərazisi vasitəsilə tranzit teleqram göndərmək hüququ verilir. Müqavilədə teleqraf xəbərlərinin sirtinin qorunması, tarif və digər məsələlər də əksini tapmışdı.

AXC və İran arasında məhkəmə qərarlarının icrası, bəzi cəzaların Azərb. və İran təbəələrinə tətbiq edilməməsi, cinayətkarların ekstraditsiyası haqqında konvensiyalar da imzalanmışdı. Müqavilələr 1920 il aprelin 15-də AXC parlamenti tərəfindən təsdiq edilmişdi. Lakin 12 gün sonra AXC süqut etdi, Azərb. SSR isə bu müqavilələri tanımaqdan imtina etməyə məcbur oldu.

AZƏRBAYCANLILAR – Azərb. Resp.-nin əsas əhalisi, millət. Azərb. Resp.-nda sayları 8,2 mln. nəfərdir (2010). Cənubi Azərb.-da 30 mln.-dan artıq azərb. yaşayır (1997). Müxtəlif məlumatlara görə, həmçinin Türkiyə (təqr. 3 mln), RF (təqr. 2 mln.), İraq (təqr. 1,2 mln), ABŞ (təqr. 1 mln.), Misir (təqr. 845 min), Pakistan (təqr. 654 min), Ukrayna (təqr. 500 min.), Gürcüstan (500 min), Əfqanıstan (təqr. 438 min), Hindistan (təqr. 301 min), AFR (təqr. 300 min), Əlcəzair (təqr. 270 min), Hollandiya (təqr. 244 min), Kanada (təqr. 174 min), Banqladeş (təqr. 170 min), Fransa (təqr. 170 min),

Qazaxıstan (təqr. 110 min), Braziliya (təqr. 74 min), Belarus (təqr. 66 min), Bolqarıstan (təqr. 64 min), Özbəkistan (təqr. 60 min), Yəmən (təqr. 58 min), Danimarka (təqr. 56 min), Norveç (təqr. 50 min), Səudiyyə Ərəbistanı (təqr. 50 min), Suriya (təqr. 50 min), Türkmənistan (təqr. 42 min), İsveç (təqr. 41 min), İsveçrə (təqr. 40 min), Çin (təqr. 30 min), Meksika (təqr. 26 min), Qırğızıstan (təqr. 20 min), Sudan (təqr. 17 min), Argentina (təqr. 12 min), Yaponiya (təqr. 10 min), Avstraliya (təqr. 8 min), Malta (təqr. 2,5 min), İsrail və s. ölkələrdə də A. var. A. Azərb.-in tarixi əraziləri olan Cənubi Azərb. (indiki İran İslam Resp.-nin şm.-q. əyalətləri), Borçalı (indiki Gürc. Resp.-nin ş. r-ınları) və Dərbənd (indiki RF-nin Dağ. Resp.) bölgələrinin, həmçinin Qərbi Azərb.-in (indiki Erm. Resp.) ərazisinin qədim sakinləridir. Ümumiyyətlə, A.-in Cənubi Qafqazda yaşadıqları ərazi təqr. 150 min *km²*-ə bərabər idi. Qərbi Azərb. ərazisində A.-a qarşı həyata keçirilən soyqırımı və təqiblərə, məcburi köçürülmələrə, baxmayaraq, burada qalan 200 mindən çox azərb. da 1988 ildə erməni daşnakları tərəfindən kütləvi surətdə deportasiya olunmuşlar.

Əvvəllər özlərini türk adlandırmış, daha sonra Azərb. SSR konstitusiyasına (1937) əsasən adları “azərbaycanlı” kimi dəyişdirilmişdir. Azərb.-in sonrakı konstitusiyalarında da (1978, 1995) bu ad saxlanılmışdır. A. ifadəsi Azərb.-da yaşayan bütün müsəlman əhalisinə şamil edilir. A. tarixi mənbələrdə *türklər*, *Azərbaycan türkləri*, *azəri türkləri*, *tatarlar*, *Qafqaz tatarları* və *Qafqaz müsəlmanları* kimi də qeyd olunurlar.

A. *türk dillərinin* oğuz qrupuna aid olan *Azərbaycan dilində* danışır. Böyük Avropa irqinin c. variantının iki antropoloji tipinə – dolixo-mezokefal (Kaspi tipi) və braxikefallara mənsubdurlar. Hind-Aralıq dənizi kiçik irqinə aid edilən Kaspi tipi Şimali Azərb.-in mərkəzində və c.-unda, həmçinin Cənubi Azərb.-da geniş yayılmışdır. Balkan-Qafqaz kiçik irqinə aid edilən braxikefal antropoloji tipi isə, əsasən, Şimali Azərb.-in şm.-q. və c.-ş. bölgələri üçün səciyyəvidir. Tədqiqatlar A.-in müasir antropoloji tiplərinin Azərb.-in qədim əhalisinin antropoloji tiplərinə uyğun gəldiyini təsdiq edir. A.-in etnogenində lullubilər, kutilər, hurrilər, mannalılar, atropatnalılar, kaspilər, skiflər, udilər, albanlar, hunlar, sabirlər, bulqarlar, barsillər, kən-

gərlər, avarlar, xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar, oğuzlar, səlcuqlar və b. etnoslar iştirak etmişlər.

Azərb.-in əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ən qədim dövrlərdən burada insanların məskunlaşmasına imkan yaratmışdır. Qədim insanlar Azərb. ərazisində Erkən Paleolit dövründə (təqr. 2 mln. – 100 min il əvvəl) məskunlaşmışlar. Azərb. ərazisində aşkar olunmuş ən qədim insanın qalıqları 350–400 min il əvvələ aiddir (bax *Azıx mağarası*, həmçinin *Azıxantrop*). Aparılan arxeoloji tədqiqatlar burada qədim insanın yetkinləşməsi prosesinin təqr. 300–100 min il əvvəl başladığını və Son Paleolit (40–13 min il əvvəl) dövrünün əvvəlində müasir insan tipinin formalaşdığını göstərir. İstehsal təsərrüfatının yayılması Azərb. ərazisindəki əhalinin inkişaf etməsinə şərait yaratdı; e.ə. 6–4-cü minilliklərdə tayfalar meydana gəldi. Bu tayfaların öz əraziləri, özünəməxsus adları, dilləri və ayinləri var idi. Sonralar əhalinin artması və s. səbəblərdən bu tayfalar geniş ərazilərə yayılmışlar. E.ə. 4-cü minillikdə Azərb.-da məskunlaşan tayfalarda maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıq inkişaf etmiş, əkinçimaldar təsərrüfatı formalaşmışdır. Son Eneolit – Erkən Tunc (e.ə. 4-cü minilliyin ortaları – 3-cü minillik) dövründə Azərb.-da əkinçimaldar tayfalara məxsus *Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti* təşəkkül tapdı.

A.-in 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. E.ə. 3-cü minilliyin sonuncu rübündə Azərb. ərazisində lullubilərin və kutilərin tayfa birlikləri meydana gəldi, daha sonra bu tayfaların dövlət qurumları yaranı. E.ə. 3–2-ci minilliklərdə burada hurrilər və kaşşular məskunlaşmış, e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlində irandilli tayfalar da bu ərazilərə köçməyə başlamışlar. Həmin dövrdə Azərb.-da qafqazdilli tayfalar da var idi. Lullubilərin, kutilərin və hurrilərin varisləri olan mannalılar e.ə. 9 əsrdə Cənubi Azərb. ərazisində Manna dövlətini yaratdılar. E.ə. 7 əsrin əvvəlində Ön Asiyaya, o cümlədən Azərb.-a *skiflərin* axını başladı və e.ə. 674 ildə burada *Skif şahlığı* yarandı. Hazırda Azərb.-dakı toponimlərin bir çoxu skiflərin adı ilə bağlıdır. E.ə. 323 ildə Azərb. ərazisində yaranan *Atropatena* dövlətində müxtəlif dillərdə danışan bir çox tayfa yaşasa da, erkən orta əsrlərdə burada vahid azəri dili təşəkkül tapmışdı. Bu dövrdə formalaşan Albaniya dövlətinin ərazisində 26 tayfa məskunlaşmışdı; bunlardan ən iriləri albanlar, qar-

qarlar, udilər, kaspilər və b. idi. Eramızın 3 əsridə Azərb. ərazisinə hun tayfalarının axını gücləndi. Sasanilərin köçürmə siyasəti nəticəsində Albaniyanın şm.-inə irandilli əhalinin (indi onlar “tat” adlanırlar) köçürülməsinə baxmayaraq, onlar tədricən yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışlar (20 əsrdə tatlar A.-in tərkibinə, demək olar ki, tam daxil olmuşlar). 7–8 əsrlərdə Şimali Azərb. ərazisində *xəzərlər* məskən salmışlar. Orta əsr ərəb müəllifi *əl-İstəxrinin* məlumatına görə, burada Aran dili mövcud idi. Ərəb istilasından sonra ölkəyə çoxlu ərəb əhalisi köçürülsə də, onlar qısa müddət ərzində yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış və öz dillərini itirmişlər. Orta əsr ərəb tarixçisi İbn Hişam Azərb. haqqında yazır: “Ora qədimdən türklərin məskunlaşdığı torpaqdır. Onlar [türk tayfaları] oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər”. 7 əsrin sonu – 8 əsrin əvvəlində islam dininin qəbul edilməsi A.-in formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, ərəblərin hökmranlığı dövründə Atropatena və Albaniyanın vahid dövlət tərkibində olması Azərb.-in c. və şm. vil.-lərinin iqtisadi və mədəni cəhətdən daha da yaxınlaşmasına və etnik konsolidasiya prosesinin sürətlənməsinə təkan verdi. Linqvistik faktlarla (5–7 əsrlərə aid alban mənbələrində türkiizmlər, Azərb.-in türkdilli toponimikası və s.) yanaşı, digər faktlar da 7 əsrin sonu – 8 əsrin əvvəllərində Azərb.-da türk dillərinin üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir. Məhz bu dövrdən, müxtəlif dialekt və ləhcələrin əsasında vahid Azərbaycan-türk dili formalaşmağa başladı. 11–12 əsrlərdə Azərb. ərazisinə *səlcuqilərin* axını baş verdi; məhz bu dövrdə tayfaların qaynayıb-qarışması və assimilyasiyası nəticəsində vahid Azərb. xalqı təşəkkül tapdı. Ümumiyyətlə, şm.-da Qafqaz dağları, Dərbənd, c.-da Zəncan–Qəzvin–Həmədan, ş.-də Xəzər dənizindən başlayaraq q.-də Tiflis, İrəvan və Urmiya gölünün q. sahilləri A.-in xalq kimi formalaşdığı tarixi məkanı əhatə edir. Tarix boyu dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamış A. müxtəlif dövrlərdə Şivranşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Eldənizlər, Hülakular, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar dövlətlərini yaratmışlar. 18 əsrdə Azərb. ərazisində xanlıqlar meydana gəlmişdir.

Rusiya və İran arasında imzalanmış Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri nəticəsində Azərb. ərazisi iki

yerə parçalandı. 19 əsrin 30-cu illərində Rusiya hökumətinin himayədarlığı ilə ermənilər kütləvi surətdə Azərb. torpaqlarına (xüsusən Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və s. xanlıqların ərazilərinə) köçürüldü. Bu da onların gələcək torpaq iddialarının başlanğıcını qoydu. Həmin dövrdə Rusiya imperiyası köçürmə siyasətini davam etdirərək, Şimali Azərb.-a rus sektantları və alman kolonistlərini köçürmüşdü. 19 əsrin 70-ci illərində Şimali Azərb.-da sənayenin (xüsusilə Bakı neft sənayesi) sürətli inkişafı ilə əlaqədar, imperiyanın ayrı-ayrı ərazilərindən bura müxtəlif millətlərin (əsasən, xristian) nümayəndələrinin güclü axını baş verdi.

19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində A.-ın bir sıra etnoqrafik qruplarının (*ayrımlar, bayatlar, əfşarlar, qaradağlılar, qarapaqlar, padarlar və şahsevənlər*) təsərrüfatı və mədəni xüsusiyyətləri əsas əhəlidən fərqlənirdi. Mənşə və dil baxımdan isə bu qruplar A. ilə eyniyyət təşkil edirdi. 20 əsrin ortalarında Şimali Azərb. ərazisindəki etnoqrafik qrupların arasındakı fərqlər, əsasən, aradan qalxdı. Hazırda Cənubi Azərb.-da və İraqda A.-ın etnoqrafik qrupları mövcuddur; bunlardan ən iriləri *qaşqaylar və türklər*dir.

1920 ildə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* (AXC) devrildikdən sonra erməni-daşnak millətçilərinin təhriki ilə bolşeviklər tərəfindən A.-a qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirildi. Bu dövrdə A.-ın sovet hökumətinə qarşı üsyanları baş verdi, qaçaq hərəkəti uzun müddət davam etdi. Totalitar sovet rejimi dövründə 300 mindən çox A. repressiya qurbanı oldu. 20 əsrin əvvəllərində Cənubi Azərb.-da da azadlıq hərəkəti genişləndi. 1920 və 1945 illərdə burada yaranan milli hökumətlər mürtəcə qüvvələr tərəfindən devrildi. A.-a qarşı yeni repressiyalar və kütləvi sürgünlər dövrü başlandı. İkinci dünya müharibəsi (1939–45) zamanı da cəbhədə 300 mindən çox azərb. həlak oldu, çoxları itkin düşdü. 1948–53 illərdə rəhbər vəzifələrdə olan ermənilərin təhriki ilə sovet hökuməti tərəfindən qəbul olunan qərarlar əsasında A. Erm. SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya olundular. Bu da xalqın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına ciddi ziyan vurdu. 1987–88 illərdə 200 mindən çox azərb. erməni-daşnak millətçiləri tərəfindən Qərbi Azərb. (indiki Erm. Resp.) ərazisindən tamamilə qovuldu. 1991 ildə Şimali Azərb.-da yaranan *Azər-*

baycan Respublikası A.-ın tarixi ərazisinin təq. 1/3 hissəsini əhatə edir.

A.-ın məlum olan ən qədim yazıları *Anubanininin* (e.ə. 23 əsr) Zəhab ş. yaxınlığında (Cənubi Azərb.) yerləşən Sarıpul qayasındakı daş stelasıdır. Tədqiqatçılar midiyaqların (madalılar) mixi yazıdan istifadə etdiyini ehtimal edirlər. Atropatena isə arami və yunan yazılarından istifadə olunurdu. Mənbələrə görə, albanların e.ə. 1 əsrdə yazıları var idi. Eramızın 5 əsrinin əvvəlində isə alban yazısı təkmilləşdirildi [bax *Alban (Qafqaz) əlifbası*]. 7 əsr – 20 əsrin əvvəlində A. ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Bəzi tədqiqatçılar 9–10 əsrlərdən Azərb. ərazisində Orxon-Yenisey yazılarından da istifadə olunduğunu qeyd edirlər. Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində ərəb və fars dilləri ədəbi dil olduğundan uzun müddət A. əsərlərini ana dili ilə yanaşı, bu dillərdə də yazırdılar. 13 əsrdən Azərb. dili ədəbiyyatda tədricən aparıcı mövqe tutmağa başladı və Səfəvilər dövründə dövlət dili oldu. Azərb.-da sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1922 ildən latın qrafikasına keçilməyə başlandı. Bu dövrdə Türkiyədə də eyni proses başlandı. Lakin sovet hökuməti türk xalqlarını bir-birinə yaxınlaşdırmaq siyasəti yeridirdi və buna görə də 1940 ildə Azərb. yazısının Kiril əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya keçilməsi haqqında qanun qəbul etdi. 1991 ildə Azərb. Resp. Ali Sovetinin qərarı ilə latın qrafikalı Azərb. əlifbası bərpa edildi.

A. arasında qədimdən müxtəlif dini görüşlər yayılmışdı. E.ə. 3–1-ci minilliklərdə Azərb.-da bütperəstlik və *politeizm*, e.ə. 1-ci minilliyin 2-ci yarısından orta əsrlərədək atəşpərəstlik və zərdüştilik mövcud olmuşdur. Antik dövrdə albanlar həmçinin göyə, günəşə, aya, suya və s. sitayiş edirdilər. Eramızın 1–2 əsrlərində Albaniyada xristianlıq yayılmağa başlamış, 4 əsrdə isə dövlət dini olmuşdur. Həmin dövrdə Sasanilər dövlətinin tərkibində olan Atropatena zərdüştiliyin dini mərkəzlərindən biri idi. 7 əsrin sonu – 8 əsrin əvvəlində Dağlıq Qarabağdan başqa bütün Azərb. ərazisində islam dini yayıldı.

A.-ın maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı qədim ənənələrə əsaslanır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş əmək alətləri, taxıl qalıqları və s. Azərb.-da Son Neolit və Tunc dövrlərindən başlayaraq əkinçilik mədəniyyətinin yayıl-

dığını sübut edir. A.-ın təsərrüfatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da mühüm rol oynayırdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş qədim nəql vasitələri (araba və s.) A.-ın köçəri maldarlıqla məşğul olduqlarını göstərir. Azərb.-da tapılmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələri (qablar, silahlar, bəzək əşyaları və s.) A.-ın hələ qədimdən müxtəlif sənətkarlıq sahələri (dulusçuluq, toxuculuq, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, ipəkçilik, xalçaçılıq və s. ilə məşğul olduqlarını təsdiq edir. Azərb. xalçaları və ipək parçaları xarici ölkələrdə də məşhur idi.

A. coğrafi şəraitə uyğun evlərdə (*koma, dəyə, çadır, qaradam* və s.) yaşayırdılar. Geyimlərin hazırlanması üçün ölkənin zəngin xammalından (yun, gön, pambıq, kətan, ipək və s.) istifadə olunurdu. A.-ın ənənəvi qadın geyimi köynək, arxalıq, corab, başmaq, baş örtüyü (örpək, kəlağayı, yaylıq, ləçək və s.), kişi geyimi (köynək, dizlik, arxalıq, çuxa, yarıncı və s.), həmçinin baş (papaq, börk, təsək, başlıq və s.) və ayaq (corab, çarıq, başmaq, çəkmə və s.) geyim dəstələrindən ibarət idi. A. qədim və zəngin mətbəxə malikdirlər. Ənənəvi yeməklər ət (bozbaş, dolma, qovurma, kabab, piti və s.), xəmir (quymaq, xəşil, umacəşi, əriştəli aş, xəngəl, düşbərə, gürzə, qutab və s.), süd, balıq və s. əsasında hazırlanır. Plov çeşidləri olduqca zəngindir. Çörək (təndir, fətir, lavaş və s.), şirniyyat (şəkərbura, paxlava, kətə və s.) və çərəz (sucuq, alana və s.) növləri də çoxdur.

Qədimdən zəngin folkloru və musiqisi olan A.-ın orta əsrlərdə yaranmış dastanlarında (*"Kitabi-Dədə Qorqud"*, *"Şah İsmayıl"*, *"Koroğlu"*, *"Əsli və Kərəm"*, *"Aşıq Qərib"* və s.) və nağıllarında, əsasən, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, dostluq, sədaqət, saf məhəbbət tərənnüm edilir. A.-ın şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrini aşığılar (ozanlar) yaşadırdılar (bax *Aşıq ədəbiyyatı*). Qopuz, qaval (dəf), tütək, zurna, saz, tar, kamança, balaban, nağara və s. A.-ın qədim musiqi alətləridir.

A.-ın bir çox ənənəvi bayramları (*"Xıdır Nəbi"*, *"Səddə"*, *"Mihrican"* və s.) olmuşdur. Bu bayramlardan ən qədimi olan Novruz (*"Yeni gün"*) günümüzədək gəlib çatmışdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan A.-ın diaspor təşkilatları arasında daha sıx əlaqələr yaratmaq məqsədilə 1991 ildə H.Əliyevin təşəbbüsü ilə "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü haqqında" qərar qəbul edildi, Bakıda dünya A.-ının 1-ci və 2-ci

qurultayları (2001, 2006) keçirildi. 2002 ildə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə dövlət komitəsi yaradıldı və "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla münasibətdə Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti haqqında" qanun qəbul edildi. Hazırda 31 dekabr "Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü" kimi qeyd olunur. Bax həmçinin *"Azərbaycan"* xüsusi cildinə.

Əd.: Иванов М. С. Племена Фарса, кашкайцы, хамсе, кухгилуйе, мамасани. М., 1961; Нəvи-Іov Н. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1991; Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). B., 1998–2004.

AZƏRBAYCAN-OSMANLI MÜQAVİLƏLƏRİ (1918) – bax *Batum müqavilələri (1918)*, həmçinin *Batum müqavilələrinə əlavə sazişlər*.

AZƏRBAYCAN – Azərb.-in ərəb mənbələrində qeyd olunan adlarından biri. "AZƏRENERJİ" ASC – 1997 ildə "Azərenerji" dövlət şirkətinin bazasında yaradılmışdır. Tərkibinə enerji sisteminin operativ idarə edilməsi, elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylanması üzrə fəaliyyət göstərən strukturlar (Mərkəzi Dispetçer İdarəsi, Elektrik Enerjisinin İstehsalı İdarəsi, Elektrik Enerjisinin Ötürülməsi İdarəsi, Enerji Təchizat İdarəsi, Enerjinəzarət İdarəsi, "Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə-Axtarış Energetika İn-tu" MMC) daxildir.

"Azərenerji" ASC-nin strukturunda 14 mindən artıq işçi çalışır (10 e.d., 40 elmlər namizədi).

AZƏRGƏŞƏSB. Adurqushnasp – *Adurbadaqanın* dini mərkəzi Şiz ş.-ndə *atəşgah*. Xarabalığı Marağa yaxınlığında, indiki Təxti-Süleymanda yerləşir. A. zərdüşti kahinlərin əsas məbədlərindən biri idi. A.-in odu döyüşçülər zümresinin hamisi hesab olunurdu. Ənənəyə görə, taxta çıxan hər Sasani şahənşahı piyada A. məbədinə ziyarətə getməli, orada ibadət etməli, məbədə hədiyyələr verməli idi.

Ərəb səyyahı Əbu Düləfin (10 əsr) məlumatına görə, "Orada [Şiz ş.-ndə] çox möhtərəm bir atəşgah vardır. Məşriq və məğrib atəşpərəstləri buradan od aparırlar. Qübbəsinin başında, onun tilsimi olan gümüş aypara vardır. Bəzi əmir və fəttahlar onu çıxarmaq istəmiş, lakin bacarmamışlar. Bu məbədin möcüzələrindən biri də oradakı ocağın yeddi yüz ildən bəri yanmasıdır. Heç vaxt sönməsinə baxmayaraq orada kül belə yoxdur". Bu məlumata əsasən, A.-in 3 əsrdə tikildiyi güman olunur.

Təxti-Süleymanda ilk arxeoloji tədqiqatlara 1937 ildə "İran incəsənəti və ar-

xeologiyası" adlı Amerika İn-tunun ekspedisiyası başlamışdır. 1959 ildən Tehrandakı alman Arxeoloji İn-tunun əməkdaşları işi davam etdirmiş və A.-in Sasanilər dövründə tikildiyini sübut etmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı bünövrəsi daşdan, divarları isə kərpicdən hörülmüş atəşgahın baştağında müqəddəs atəşin saxlandığı dördkünc çuxur aşkar edilmişdir.

Firdövs (940–1020) əsərlərində A.-ın adını çəkir. Nizami Gəncəvi (1141–1209) "İsgəndərnamə" poemasının "Şərəfnamə" hissəsində məbədin müasir təsvirini ətraflı şəkildə verir və onu Makedoniyalı İsgəndərin dövrünə aid edir. Məbəd kompleksində aparılan qazıntılar A.-in hələ 13 əsrdə mövcud olduğunu sübut edir.

Əd.: Vəlixanlı N. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974; Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III–VII вв. B., 1983.

"AZƏRİ" NEFT-QAZ YATAĞI – Xəzər dənizində, Bakı ş.-ndən 140 km c.-q.-də Abşeron–Balxanyanı qalxma zonasındadır. 1987 ildə aşkar edilmiş və 2005 ildə işlənməsinə başlanılmışdır. "Əsrin müqaviləsi" (bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin iqtisadiyyat bölməsi) əsasında yatağın mərkəzi hissəsindən neft hasil edilmişdir.

Yataq şm.-q. – c.-ş. istiqamətli antiklinal zonanın (uz. 50 km) ş. hissəsini əhatə edir. Antiklinalın şm.-ş. qanadı dik, c.-q. qanadı isə nisbətən meyillidir; dərinliyin artması ilə qanadların meyilliyi də artır. Strukturun tağ hissəsi uzununa pozulmalarla mürəkkəbləşmiş və nəticədə c.-q. qanad şm.-ş. qanada nisbətən aşağı düşmüşdür (amplitudu 250 m-dir). Zonanın şarnirinin üç undulyasiyası müşahidə olunur ki, bunun da nəticəsində lokal qırıqlar (Qərbi "Azəri", Mərkəzi "Azəri", Şərqi "Azəri") formalaşır.

Sahədə əsas karbohidrogenli kollektorlar Orta Pliosen (Məhsuldar qat), Fasilə, Balaxanı, Qırmakiüstü qumlu lay dəstələri çöküntülərindədir. Daha dərinlərdə yerləşən Qırmakialtı və Qala, səthə yaxın Sabunçu və Suraxanı lay dəstələri çöküntüləri nisbətən az neftli-qazlıdır.

Fasilə lay dəstəsi təq. 2400–3600 m, Balaxanı horizontu isə təq. 2300–3500 m dərinlikdə yatır. Balaxanı lay dəstəsinin dərinlərdə yatan horizontları, əsasən, neftli, üst horizontları isə qaz-kondensatlıdır. Sabunçu və Suraxanı çöküntülərində bir sıra az qalınlıqlı kollektor laylar və daha dərinlikdə yatan Qırmakiüstü qumlu, Qırmakialtı və Qala lay dəstələrində

karbohidrogenli kollektorlar da, əsasən, qaz-kondensatlıdır.

"Azəri" strukturunun c.-q. qanadında axtarış quyularında Qırmakiüstü qumlu, Fasilə lay dəstələri və Balaxanı dəstəsinin çöküntüləri açılmışdır; bunlarda neftin xüs.ç.-nin 0,84–0,86 q/sm³, özlülüyünün 0,72 sP, CO₂-nin 6%-dən az olması, kükürdün isə yalnız izləri müəyyən edilmişdir. Karbohidrogen ehtiyatları Məhsuldar qat, Balaxanı, Fasilə lay dəstəsi, Qırmakiüstü qumlu, Qırmakialtı və Qala lay dəstələri ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, yatağın çıxarılabilən ehtiyatları 500 mln. t-dan çox neft və 200 mlrd. m³ qaz həcmində hesablanmışdır. **AZƏRİ PRESS AGENTLİYİ** (APA) – Bakıda 2004 il noyabrın 6-ndan fəaliyyət göstərən informasiya agentliyi. Azərb., rus, ing. dillərində xüsusi xəbər bülletenləri buraxır və informasiya yayır.

"AZƏRİ TÜRK" – elmi-ədəbi, ictimai-siyasi jurnal. İstanbulda 1928–31 illərdə nəşr olunmuş, ilk nömrəsi fevralın 1-də buraxılmışdır. Ayda iki dəfə nəşr edilən "A.t." 1928 ilin sonuna kimi ərəb, 1929 ildən latın əlifbası ilə çıxmışdır. Jurnalda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi əhəmiyyəti, siyasi xadimlərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı məqalələrə geniş yer verilmişdir. "A.t."-də "Rusiya əhvalı", "Azərbaycan əhvalı", "Qafqaz xəbərləri", "Dağıstanda vəziyyət" adlı rubrika var idi. "A.t."-ün redaksiyasında M.Ə. Rəsulzadə, M.B. Məmmədzadə, Ş. Rüstəmbəyli, Ə. Cəfəroğlu, M. Aran, M. Vəkiloğlu və b. çalışmışlar. Azərb. müharibət mətbuatı tarixində "A.t."-ün xüsusi roluna əhəmiyyət vardır.

"AZƏRİQAZ" QSC – 1996 ildə "Azəriqaz" dövlət şirkətinin bazasında yaradılmışdır. Tərkibinə Yeraltı Qazsaxlama İstehsalat İdarəsi, "Azəriqaznaql" İB, "Azəriqazsaxlama" SC, Bakı Baş İstehsalat Qaz İdarəsi, Təbii Qazın Qəbulu və Satışı MMC, 56 qaz istismarı idarələri, həmçinin elmi tədqiqat in-tu, təmir-tikinti idarəsi, "Nəqliyyat" Törəmə SC daxildir.

Sənaye, kommunal, büdcə təşkilatları obyektlərinin, yaşayış məntəqələrinin təbii qazla təminatı, yeni yaradılan obyektlərin qaz təminatı sistemində daxil olunması; təminatın sabit saxlanması üçün yeraltı qaz anbarlarında ehtiyatın artırılması və tələbatı uyğun səviyyəyə çatdırılması; ölkənin qaz təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, sahənin inkişafı üzrə kompleks proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi; qaz istismarı obyektlərinin təhlükəsiz və

etibarlı işinin təmin edilməsi, vahid qaz təminatı sisteminin etibarlı istismarı istiqamətlərində fəaliyyət göstərir.

"AZƏRİNFORM" – bax *Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi, AZƏRTAc.*

AZƏRİTTİFAQ. Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı – 1996 ildə Azərbaycan İstehlak Cəmiyyətləri İttifaqı – "Azərİttifaq"ın bazasında yaradılmışdır. Əhaliyə pərə-kəndə ticarət və ictimai işə xidməti göstərir, k.t. məhsulları və xammallarının tədarükü, satışı və emalı, xalq istehlak mallarının (çörək və çörək-bulka məmulatları, meyvə-tərəvəz konservləri, qənnadı məmulatları, spirtli və spirtsiz içkilər) istehsalını təşkil edir. Tərkibində Naxçıvan Kooperativlər İttifaqı, 70-ədən çox kooperativ cəmiyyəti, onların ictimai işə və tədarük təşkilatları, eləcə də 16 aqro-koop, çörəkbişirmə müəssisəsi və qida məhsulları kombinatı fəaliyyət göstərir; 6 avtobazası, təmir-tikinti sahələri, layihə in-tu, müxtəlif təmayüllü yardımçı təsərrüfat sahələri vardır. Mütəxəssis kadrların hazırlanmasını Azərb. Kooperasiya Un-ti, Bakı biznes və kooperasiya kolleci həyata keçirir.

AZƏRMƏSCİDİ AŞIRIMI – Azərb. Resp. (Nax. MR-in Ordubad r-nu) ilə Erm. Resp. sərhədində, Zəngəzur silsiləsinin suayırıcısında aşırım. Hünd. 3460 m. Vənənd və Ordubad çayları A. a. yaxınlığından başlanır.

AZƏRNEFT, Azərbaycan İstehsalat Birliyi – Azərb. Resp. ərazisində quruda neft və qazın kəşfiyyatı, çıxarılması ilə məşğul olan idarə. 1920 ildə yaradılmış və ayrı-ayrı vaxtlarda Azərneftkomitə, Azərneftkombinat (sonralar Azərneft, Azərneftzavodlar və Azərneftmaşınqayırma birliklərinə ayrılmışdır), Azərneftçixarma Birliyi, Azərneft və s. adlandırılmışdır. A.-in əsasında Azərb. SSR Neft Sənayesi Nazirliyi (1954–59), Azərb. SSR Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi (1965–70) yaradılmışdır. 1970 ildən yenidən A. adlanmışdır. SSRİ rəhbərliyi A.-ə xarici şirkətlər ilə əlaqə qurmaq səlahiyyəti vermişdi. Onun Moskva, Petroqrada, Xarkov, Daşkənd, Berlin, Marsel, Paris, Rəşt və s. şəhərlərdə nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirdi. 1921 ildə xam nefti və kerosini xaricdə neft avadanlıqlarına, texniki materiallara və ərzağa dəyişmək üçün xarici siyasət məsələlərində A.-in müəyyən müstəqilliyi vardı. Texniki avadanlıq və s. almaq üçün "Standart-Oyl" şirkəti (ABŞ) ilə müqavilə bağlandı və krekinq qurğusunun tex-

niki avadanlığını istehsal etmək üçün "Gickers Limited" firmasından (İngiltərə) lisenziya alındı. Bu da neft sənayesinin yeni texnika ilə təmin olunmasına imkan yaradırdı. 1923 ildə SSRİ-də ilk dəfə olaraq Azərb.-da rotorla qazıma üsulu üçün dəzgah hazırlandı və mədənlərdə tətbiq edildi. 1924 ildə Suraxanıda bakılı mühəndis M.A.Kapelyuşnikovun ixtira etdiyi qazıma turbini (turbobur) vasitəsilə ilk quyu qazıldı və bununla da turbin qazımasının əsası qoyuldu. Neftçixarma üçün texniki təchizatın dinamika yüksəldi. Balaxanı-Sabunçu r-nlarında yeni neft yataqlarının aşkar edilməsi, Bibiheybət r-nunun Bayıl buxtasında neft mədənlərinin istismara verilməsi Azərb.-da neft hasilatının artmasına imkan yaratmışdı. 1924–25 illərdə hasil olunan neftin 30%-dən çoxu dərin nasos və kompressor üsulu ilə çıxarılır, qazıma dəzgahlarının 65%-ə qədəri elektrik enerjisi ilə işləyirdi. 1925 ildə neft yataqlarından neft hasilatı 5,5–6,8 mln t-ə çatmışdı. 1927 ildən qazımda reversli və dövrüylərinin sayı tənzimlənən elektrik aqreqatları, 1928 ildə Balaxanı mədənlərində qaz örtüyünə su və hava vurulmasına əsaslanan təkrar istismar metodu, 1929 ildə neft mədənlərində elektrokarotaj ölçmə üsulu tətbiq olundu. 1929 ildə A.-in tərkibində Azərb. Neft Tədqiqat İn-tu yaradıldı. Bakı neftinin xaricə ixracını təmin etmək üçün A. 1930 ildə Bakı-Batumi neft kəmərinin inşa etdirdi. Azərb.-in neft sənayesindəki nailiyyətlərə görə 1931 ildə A. o dövrün ali dövlət mükafatı – Lenin ordeni ilə təltif olundu. Həmin ildə 4 sürətli bucurqad, dərinlik nasoslari, şarəşkalı baltalar istehsal olunub mənimşəndi. 1934 ildə neft mədənlərində lülənin ayrılığının ölçülmə üsulları tətbiq edildi. Həmin dövrdə Pirallahı r-nunda gəmilərdən qazımanın başlanğıcı qoyuldu. İxtiraçı-mühəndis Ə.İ. Tağıyev və b.-nin layihəsi ilə qazıma turbini hazırlanıb sənayedə tətbiq olundu (1938). Üçpərlı baltalar əsasında elektroburu qazımanın ilk sınağı keçirildi və çoxpilləli reduktorsuz turboburun neft sənayesində tətbiqinə başlanıldı (1939). Qala sahəsində elektrik mühərriki ilə dərinliyi 2500 m olan neft quyusu (1940), Bibiheybət sahəsində *Ağa Nemətullanın* briqadası tərəfindən turbin üsulu ilə maili quyu (1941) qazılmışdı. 1941–45 illərdə qazıma işləri müvəqqəti dayandırılmış və müharibənin yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq Azərb. 75 mln. t neft vermişdi. 1946 ildə Gür-

gan-dəniz r-nunda buruq üçün açıq dənizdə ilk iribloklı özül tikilmiş, 1947 ildən etibarən metal estakadaların tikintisinə başlanılmışdır. İlk dəfə Azərb.-da tətbiq olunmuş bir özüldən müxtəlif istiqamətlərə maili quyular qazılması üsulundan sonralar başqa (Qərbi Sibir və s.) neft yataqlarının işlənməsində də geniş istifadə edilmişdir. 1949 ildə ilk dəfə açıq dənizdə neftin çıxarılmasına başlanıldı. "Neft daşları" yatağının açılması neft hasilatının inkişafına böyük təkan verdi. Dəniz neft-qaz yataqlarının layihələndirilməsini, tikintisini və istismarını sürətləndirmək məqsədilə "Dənizneftlayihə" Dövlət Elmi Tədqiqat Layihə (indiki "Neftqazlayihə") İn-tunun əsası qoyuldu. İn-t 2007 ilə qədər A.-in tərkibində fəaliyyət göstərmişdir. A. birliyinə, həmçinin Azərb. Dövlət Neft Sənayesi Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tu (2007 ildən "Elmi Tədqiqatlar İn-tu" kimi ARDNŞ-nin struktur vahidinə çevrilmişdir), "Lenin-neft" (indiki "Balaxanıneft"), "Əzizbəyovneft", "Kirovneft" (indiki "Binəqədnəft"), "Orconikidzenəft" (indiki "Suraxanıneft"), "26 Bakı Komissarı ad." (indiki "Bibiheybətneft"), "Siyəznəft", "Qaradağneft", "Salyanəft", "Neftçalanəft" neft və qaz çıxarma idarələri, Naftalan neft mədəni, tikinti trestləri, qazıma idarələri, neft maşınqayırma təmiri z-dları və digər texniki xidmət, xüsusi texnika və nəql. müəssisələri daxil idi. 1966 ildə SSRİ-də ilk dəfə olaraq iki və daha çox layın bir quyu ilə eyni zamanda ayrı-ayrılıqda istismar edilməsi texnologiyası işləndi. Kürsəngidə yeni neft yatağı kəşf edildi (1966). Səngəçal-Duvanni, Xəmə-Zirə, Bahar (1969), Bulla-dəniz yataqlarının işlənməsinə başlanıldı (1975). 1971 ildə Azərb.-da neftin 1 mlrd.-inci t-u çıxarıldı. 1970–80 illərdə Azərb.-a "Şelf" tipli qazıma qurğularının gətirilməsi dənizin dərinlik sahələrində zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yaratdı. 80-ci illərdə üzən qazıma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində "Günəşli" (1979), "Çıraq" (1985), "Azəri" (1987) və başqa yataqlar kəşf olundu. Dənizdə çətin əməliyyatların təşkili məqsədilə resp.-ya həmçinin borudüzən gəmilər, 2500 t yük qaldıra bilən kran gəmisi, geofiziki kəşfiyyat gəmiləri və s. üzən texniki vasitələr gətirildi. O illərdə Xəzərdə 75 növdə 400-dən çox gəmi fəaliyyət göstərirdi. Dənizdə açılan neft yataqlarında platformaların inşası üçün Bakıda Dərin Dəniz Özülləri z-du istismara verildi (1985).

1970–88 illər ərzində Xəzərin şm.-indən c.-unadək aparılan kəşfiyyat işləri nəticəsində 350-yə qədər perspektivli struktur aşkar edildi. Azərb. müstəqillik əldə etdikdən sonra neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin etmək məqsədilə A. və Xəzərdənizneft istehsalat birlikləri əsasında Azərneft Dövlət Konserni yaradıldı (1991). Bu sahədə idarəetməni daha da təkmilləşdirmək üçün Azərneft Dövlət Konserninin və Azərneftkimya İstehsalat Birliyinin əsasında *Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti* (ARDNŞ) təsis olundu (1992). 2003 ildə müstəqil fəaliyyət göstərən Dənizdə Neft və Qazçixarma İstehsalat Birliyi və Quruda Neft və Qazçixarma İstehsalat Birliyi birləşdirilərək onların bazasında, ARDNŞ-nin tərkibində, Azərneft İstehsalat Birliyi yaradıldı. Hazırda A. ARDNŞ-nin tərkibində tabeliyində fəaliyyət göstərən müəssisələrdən biridir. Birliyin tərkibində 16 müəssisə, o cümlədən 11 neft və qazçixarma idarəsi fəaliyyət göstərir.

"AZƏRNEFTKİMYAMAŞ", "Azərneftkimyamaş" ASC – neft mədəni avadanlığının işləni hazırlanması, keyfiyyətinin artırılması və istehsalat ilə məşğul olan açıq səhmdar cəmiyyəti. 2001 ildə yaradılmışdır. "A."-in tərkibində 4 elmi tədqiqat və layihə-konstruktor müəssisəsi (Azərb. ET Neft Maşınqayırması İn-tu, Maşınqayırma Texnologiyası İn-tu, Azərb. Dövlət Maşınqayırma Layihə İn-tu, "Neftmaş" Xüsusi Konstruktor Bürosu), 10 istehsalat müəssisəsi, Suraxanı maşınqayırma z-du, B.Sərdarov ad. maşınqayırma z-du, Sabunçu Elmi-İstehsalat Birliyi, "Bakı fəhləsi" maşınqayırma z-du, Bakı maşınqayırma z-du, Bakı neft-qaz-mədəni maşınqayırma z-du, Zabrat maşınqayırma z-du, Balaxanı maşınqayırma z-du, Səbayıl maşınqayırma z-du və Təcrübə-sınaq z-du) fəaliyyət göstərir (2010). "A."-in müəssisələri 127 adda, 641 tip-ölçüdə neft-qaz avadanlığı istehsal edir. 143 avadanlıq növü firma və təşkilatların sifariş əsasında istehsal olunur.

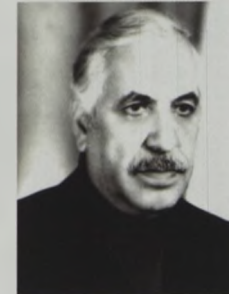
"Azərneftkimyamaş"ın müəssisələrində 3500-dən artıq işçi çalışır.

AZƏRNƏĞ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Germi bölgəsinin Qala-Bərzənd kəndistanında, Germi qəs.-ndən 21 km q.-də, Germi-Ərdəbil avtomobil yolunun 6 km-liyindədir.

"AZƏRNƏŞR" – bax *Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.*

"AZƏRNYUS" ("Azernews", "Azərxəbər") – həftəlik ictimai-siyasi qəzet. Bakıda 1997 ilin iyunundan ing. dilində nəşr olunur.

AZƏROĞLU (təxəllüsü; soyadı A biz ad ə) Balaş Allahbaxış oğlu (d.11.11.1921, Bakı) – Azərb. şairi, ictimai xadim. Azərb. SSR xalq şairi (1981). Azərb Dövlət Un-tini bitirmişdir (1952). 1938 ildə ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərb.-in Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. 1947 ildən Bakıda yaşayır. Cənubi Azərb.-dəki milli azadlıq hərəkatının (1941–46) fəal iştirakçısı olmuşdur. "Ziddi-faşist" təşkilatı Ərdəbil Komitəsinin sədri (1943), Azərb. Demokrat Fırqəsi (ADF) Ərdəbil Vilayət Komitəsinin üzvü, vilayət komitəsinin orqanı "Cöv-dət" qəzetinin redaktoru, Təbriz Radio Komitəsinin sədr müavini (1945 – 46), Cənubi Azərb. Milli Məclisinin deputatı (1946), ADF MK-nın orqanı "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru (1954–55), ADF MK-nın sədr müavini (1959–64), Azərb. Yİ İdarə Heyətinin katibi (1981–91) olmuşdur. Cənubi Azərb. Yazıçılar Cəmiyyətinin sədri (1947 ildən), Azərb. YB İdarə Heyətinin Cənubi Azərb. ədəbiyyatı üzrə məsləhətçisidir.

İlk şeiri 1937 ildə, ilk kitabı ("Şeyrlər") 1943 ildə çap olunmuşdur. "Mübarizə yollarında" (1950), "Səhər səfəqləri" (1953), "Məcnun söyüd" (1966), "Dünənim, bu günüm, sabahım" (1978), "Sinəm Savalan dağıdır" (1984), "Bir kürsü istəyirəm" (1989) və s. kitabların müəllifidir. Cənubi Azərb.-da milli azadlıq mübarizəsinin tərənnümü ("İnqilab şairiyəm", "Doktor Ərani", "Təbriz", "Sərtarxan" və s. şeirləri) A. poeziyasının əsas mövzudur. Şeyrləri obrazlılığı, üslub xüsusiyyəti və poetik axıcılığı ilə seçilir. Bir sıra əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. N. Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasını, M. Füzuli və M. Şəhriyarın bəzi şeirlərini farscadan tərcümə etmişdir. Publisistik və ədəbi-tənqidi yazıları, orta əsrlər Azərb. ədəbiyyatına dair tədqiqatları ["Məhəmməd Əmani" (1977), "Saib Təbrizinin sənət dünyası" (1981) monoqrafiaları] var. Azərb. Resp.-nın "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Когда падают листья. М., 1971; Seçilmiş əsərləri. C.1–2, B., 1982–83; Страницы

дней. М., 1984; Seçilmiş əsərləri. B., 2004; Elə oğul istəyir vətən. B., 2008.

Əd.: Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. B., 2004.

"AZƏR-PRESS" – Bakıda 1998 ildən fəaliyyət göstərən informasiya agentliyi. Xəbərləri rus və ing. dillərində çap və elektron versiyalarında yayır. "DAILY NEWS" analitik xəbər bülleteni (gündə iki dəfə) və Xəzər neftinin problemlərinə dair məlumatları yayan "OİL & GAS" adlı xüsusi analitik xəbər buraxılışı nəşr edir.

"AZƏRSU" ASC – 2004 ildə Abşeron Regional Su SC-nin (1995) bazasında yaradılmış, Bakı Kanalizasiya Xidməti İdarəsi, "Azərsukanaltəmir", "Azərkəndsu-təchizat" İB-ləri onun strukturuna daxil edilmişdir. Ölkənin 53 r-nunda su və kanalizasiya idarələrinə rəhbərlik edən "Birləşmiş Sukanal" MMC, "Bakı Su Kəməri" İstehsalat İdarəsi, Bakı Kanalizasiya Xidməti İdarəsi, suölçmə cihazlarının istismarı təsərrüfatı və su satışı müəssisəsi, Kür və Ceyranbatan su kəmərləri istehsalat-istismar idarələri; Xaçmaz, Sanqaçal və H.Z. Tağıyev ad. su kəmərləri idarələri; Gəncə, Sumqayıt, Şəki, Göyçay və Ağdaşdakı "Sukanal" törəmə SC-ləri, avtonəqliyyat və mexanizasiya müəssisəsi, "Sukanal" Elmi Tədqiqat və Layihə İn-tu, İstehsalat və Texniki Komplektləşdirmə İdarəsi, "Sutikinti" müəssisəsi "A."-nin tabeliyindədir.

AZƏRTAC – bax *Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi.*

AZGƏLİN DAĞI – Azərb. Resp. Qubadlı r-nu ərazisindədir. Hünd. 1482 m. Şm. yamacı meşəlikdir.

AZGƏYLİYƏN – Tiflis qub. Borçalı qəzasının Başkeçid nahiyəsində (indiki Dmanisi r-nu) kənd. İndiki adı – Azqaliani.

AZĞAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 11,5 km q.-də, Təbriz-Əhər avtomobil yolunun 2 km-liyindədir.

AZIX – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Azix ə.d.-nin (Azix, Zoğalbulaq k.-ləri daxilidir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 24 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacında, Quruçayın sol sahilindədir. Əh. 580 (2008); üzümçülük, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, klub, xəstəxana var. *Azix mağarası* A.k. yaxınlığındadır. **AZIX FAUNASI** – Aşağı Paleolitdə indiki Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş onurğalı heyvanlar kompleksi. *Azix*

mağarasında M. Hüseyinovun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. A.f.-na hazırda Qafqazda nəslə kəsilmiş nəhəng maral, dama (lan), kərgədan, mağara kaftarı, mağara ayısı daxildir. Bunlardan başqa qazıntı yerində amfibiyaların, yunan tısbağasının, sərçəkimilər dəstəsindən kiçik quşların, oxlu kirpinin, müxtəlif gəmiricilərin və yarasaların; təkdırnaqlılardan vəhşi at və Avropa vəhşi eşşəyinin; cütdırnaqlılardan Qafqaz maralı, qaban, qaya keçisinin; yırtıcı məməlilərdən canavar, çaqqal, tülkü, bəbir, qamış pişiyi və porsuğun sümük qalıqları tapılmışdır. Sümüklərin çaxmaqdaşından qayrılmış alətlərlə bir yerdə tapılması, onlarda yanq izlərinin olması göstərir ki, indiki Azərbaycan ərazisinin c.-q. hissəsində Daş dövründə yaşamış ibtidai insanlar A.f.-na aid iri məməliləri ovlamışlar. A.f. Aşağı Paleolit insanların yaşadığı təbii şəraiti öyrənməyə imkan verir.

AZIX MAĞARASI, Azix kahası (azix – qədim türk dillərində ayı deməkdir) – Azərb. Resp.-nda ən iri karst mağarası. Xocavənd r-nu ərazisində, Füzuli ş.-ndən 14 km şm.-q.-də, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m hünd.-də yerləşir.

A.m. 1960 ildə M.Hüseyinov tərəfindən aşkar edilmişdir. Mağarada qalınlığı 10–14 m olan 10 mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. 1-ci təbəqə Eneolit və ona yaxın olan dövrləri əhatə edir. 2-ci təbəqədə arxeoloji material tapılmamışdır. 3-cü təbəqədə tapılmış çaxmaqdaşı və dəvəgözü daşından hazırlanmış itiüclü yarpaqvarı alətlər, qaşovlar, bıçaqlar, kəsicilər və istehsal tullantıları Mustye dövrünə aiddir. Bu təbəqədə 6 mindən artıq ovlanmış heyvan sümükləri var. 4-cü təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı heyvan sümükləri və əmək alətləri ilə birgə Aşöl dövründə yaşamış ibtidai insanın alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır (bax *Azixantrop*). 5-ci təbəqədə Orta Aşöl dövrünə aid, hər iki tərəfi yaxşı qəlpələnərək itilənmiş badamvarı iri çapacaq, daş qaşov və s. tapılmışdır. 6-cı təbəqədə Qədim Aşöl dövrünə aid qəlpələnməmiş daş çapacaq aşkar olunmuşdur. Qazıntılar zamanı 4–6-cı təbəqələrdə 4 ocaq yeri üzə çıxarılmışdır. Bunlardan biri 700 min il əvvələ aiddir və dünyadakı ən qədim ocaq qalıdır. Aşkar olunmuş ocaq yerləri qədim Azix sakinlərinin süni yolla od

Azix mağarasına giriş.

əldə etmələrini göstərir. Ocaqlar olan sahədə 350 min yaşlı olan, qaya parçalarından düzəldilmiş dünyada ən qədim yaşayış tikililərinin qalıqları aşkar edilmişdir. 7–10-cu təbəqələrdən Şel və Şeləqədərki dövrə aid 300-dən artıq daş məmulatı əldə edilmişdir. Əmək alətləri, əsasən, şerti olaraq qiçantolit adlandırılan kobud çapacaq, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, iti yeri yaxşı qalmış qəlpələr və s. daş məmulatlarından ibarətdir. Bu alətlər *protoçoppinqlər* istehsalının erkən formalarıdır. A.m.-nin 7–10-cu təbəqələrində aşkar olunmuş materiallar əsasında yeni arxeoloji *Quruçay mədəniyyəti* müəyyən olunmuşdur.

Erkən Paleolitə aid təbəqələrdən 30 mindən çox daşlaşmış heyvan və nadir hallarda balıq sümüklərinin aşkar olunması A.m. sakinlərinin yığıcılıqla yanaşı, ovçuluq və bəzən balıqçılıqla da məşğul olduqlarını sübut edir. A.m. dünyada ibtidai dini inancların və sayı ifadə edən işarələrin izlərinə rast gəlinən ən qədim abidədir. Antropogen dövrünün baş-

Azixantropun alt çənə sümüyünün fraqmenti. Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

langıcına aid yeganə çoxtəbəqəli abidə olan A.m. Azərb. ərazisində təq. 1.5–2 mln. il əvvəl insan yaşadığını sübut edir. A.m. ibtidai insanın təşəkkülü, ibtidai cəmiyyətin yaranması və inkişafı, onun maddi mədəniyyəti, o cümlədən qədim insanın yaşadığı ətraf mühiti ilə bağlı məsələlərin tədqiqində nadir tarixi-arxeoloji mənbədir.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 1. B., 1998.

AZIXANTROP (türk. azix + yun. άνθρωπος – Azix adamı) – Azərb.-da tapılmış ən qədim qazıntı insanı. 1968 ildə M.Hüseyinovun rəhbərliyi ilə *Azix mağarasında* aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı A.-un alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Çənə sümüyü qalın, dişləri isə xırdadır. A.-un qalıqlarının paleoantropoloji tədqiqatı zamanı D. Hacıyev onların 18–22 yaşına məxsus olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Antropoloji xüsusiyyətlərinə görə sinantrop və Heydelberq adamına uyğun gəlir; eyni zamanda Neandertal adamına da yaxındır. A. ilk *paleoantropa* keçid mərhələsidir. Təq. 350–400 min il əvvəl yaşamış A. dünyanın ən qədim insan qalıqlarından hesab olunur. A. sümüyünün tapıldığı Aşöl təbəqəsindən çoxlu daş alət və heyvan sümükləri də əldə edilmişdir. Bəzi tapıntılar əsasında A.-un saymağı bildiyi və dini təsəvvürlərinin olduğu ehtimal edilir. A.-un qalıqları Azərb.-in qədim insanların formalaşdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir.

Əd.: Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). C. 1. B., 1998.

AZİD TURŞUSU, azoimid – HN_3 qeyri-üzvi birləşməsi; rəngsiz, suda yaxşı həll olan, kəskin iyli mayedir; t_{er} – -80°C , t_{qayn} 36°C . A.t. zəif turşudur, sulu məhlullarda H^+ və N_3^- ionlarına dissosiasiya edir; əsaslarla duzlar – azidlər, metallarla azidlər, N_2 və NH_3 əmələ gətirir; məhlulda güclü oksidləşdiricidir. Susuz A.t. qızdırıldıqda, eləcə də zərbədən, sürtünmədən N_2 və H_2 -yə parçalanmaqla partlayır. A.t. natrium-azidin NaN_3 durulaşdırılmış H_2SO_4 -lə qarşılıqlı təsirdən alınır. Metalların azidləri tətbiq sahəsinə malikdir. A.t.-nin buxarı zəhərli, məhlulları dermatitlər törədir.

AZİDLƏR – azid turşusunun (HN_3) törəmələri. Üzvi azidlər (ümumi formulu R-N_3 , R – üzvi radikal) və metal azidlərinə (ümumi formulu $\text{M}(\text{N}_3)_n$, M – oksidləşmə dərəcəsi n olan metal) ayrılır. Üzvi A. üzvi həlledicilərdə yaxşı, suda

pis həll olur; tərkibində halogen olan alifatik və aromatik birləşmələrin natrium-azidlə qarşılıqlı təsirdən alınır. Üzvi A. sürtünmədən, zərbədən, qızdırıldıqda və ya işığın təsirdən partlayır; partlayıcı maddələr və enerjitutumlu tərkiblərin komponentləri kimi tətbiq edilir. Tərkibində azid azotunun kütləyə 20%-dən aşağı olduğu üzvi A.-lə təmas təhlükəlidir və onlardan bioloji aktiv maddələr kimi, eləcə də aminlərin, izosianatların, peptidlərin, heterotsiklik birləşmələrin sintezində istifadə edilir.

Metal A.-i qeyri-üzvi maddələrdir, azid turşusunun HN_3 duzlarıdır; qələvi, qələvi-torpaq, bəzi keçid olmayan (Al, Ga, İn, Bi və s.) və keçid (Cu, Au və s.) metalların A.-i məlumdur. Qələvi, qələvi-torpaq metalların A.-i digər metalların A.-indən daha davamlıdır; suda və polyar həlledicilərdə həll olur. Ağır metalların (Cu, Ag, Cd, Hg, Tl, Pb) A.-i suda həll olmur. Metalların A.-i qızdırıldıqda, həmçinin sürtünmədən, zərbədən, oksidləşdiricilərin və s. təsirdən N_2 və metala parçalanır (adətən, partlayışla). Həllolmayan metal A.-i metal nitratlarının natrium-azidlə, həllolan metal A.-i isə HN_3 -lə qarşılıqlı təsirdən alınır. NaN_3 azot hemi-oksiddən N_2O və natrium-amiddən NaNH_2 sintez olunur. Ağır metalların A.-i, başlıca olaraq, *qurğusun azidi* inisiatorlaşdırıcı partlayıcı maddələr kimi istifadə edilir. Metal A.-i azot generatoru, üzvi sintez reagenti, fotomaterial komponentləri kimi tətbiq olunur.

AZİL MƏDƏNİYYƏTİ – İspaniyanın şm.-ında, Fransanın c.-unda Son Paleolit–Erkən Mezolit dövrlərinə (təq. e.ə. 9-cu minillik) aid arxeoloji mədəniyyət. Mas-d'Azil mağarasının (Fransa) adı ilə adlanır. Mağara 1887–89 illərdə fransız arxeoloqu E.Pyet tərəfindən tədqiq olunmuşdur. A.m. üçün çaxmaqdaşdan və sümükdən mikrolitik əmək alətləri, həmçinin qarmaqlar, maral buynuzundan harpunlar və qırmızı oxra ilə bəzədilmiş çaydaşları səciyyəvidir. A.m.-nin yayıldığı ərazidəki tayfalar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar.

AZİMİNA (Asimina), asimina –annonakimilər fəsiləsindən yeganə qeyri-tropik bitki cinsi. Həmişəyaşıl, yaxud yarpağımtökən kollar və ya alçaqboylu ağaclarıdır. Şimali Amerikada 8 növü var. Alçaqboylu yarpağımtökən üçdilimli A. ağacının (A.triloba) iri, şirəli meyvələri yeməlidir. Qafqazda və Kırmıda bəzən dekorativ bitki kimi becərilir.

Azimina (Asimina triloba).

AZİMOV Ayzek – bax *Əzimov* Ayzek. **AZİMUT** (ər. السموت – əs-sümut; ااسموت – əs-səmt sözünün cəmi; yol, səmt, istiqamət) – müşahidə nöqtəsindən və göy (və ya Yer) cismindən keçən şaquli müstəvi ilə həmin nöqtənin meridian müstəvisi arasındakı bucaq. A. saat əqrəbi istiqamətində şm. nöqtəsindən ş.-ə və q.-ə (astronomiyada bəzən c. nöqtəsindən q.-ə) doğru 0° -dən 360° -yədək hesablanır. Astronomik (həqiqi), geodezik və maqnit A.-ları mövcuddur. Birincidə hesablamalar astronomik meridiandan, ikincidə geodezik meridiandan, üçüncüdə isə maqnit meridiandan aparılır. Astronomik və geodezik A.-ların qiymətləri bir-birindən az fərqlənir (bir neçə san), maqnit A.-u isə həqiqi A.-dan maqnit əqrəbinin meylliyi qiyməti ilə fərqlənir.

AZİMUTAL SEYSMİK MÜŞAHİDƏ ÜSULU – Yer qabığının hər hansı bir nöqtəsində yaranan dalğa rəqslərinin azimutal qurğuda seysmik qəbuledicilər vasitəsilə qeydə alınmasına əsaslanır. Sıx şəbəkəli seysmik müşahidə üsulu ilə tədqiq olunan sahənin bir çox nöqtəsində seysmik sərhədlərin meyil bucağını və uzanma istiqamətini müəyyən etmək mümkündür; bunları səciyyələndirən vektorlar vasitəsilə əldə edilən həmin sahənin geoloji-tektonik quruluşunun əsas əlamətləri əsasında vektor və meyil bucağı xəritələri tərtib olunur. Meyil bucağı xəritəsi vektor xəritəsindən fərqli olaraq geoloji strukturları və onların əsas elementlərini (günbəz, diapir, palçıq vulkanları) aşkar etməyə geniş imkan yaradır. Bəzi hallarda seysmik sərhədlərin

(layların) meyil bucağının və uzanma istiqamətinin kəskin dəyişməsinə əsasən dizyunktiv pozulmalar aşkar edilir.

AZİNİ POLLİON Qay (lat. Gaius Asinius Pollio) (e.ə. 76 – eramızın 5 ili) – Roma dövlət xadimi, sərkərdə; şair və tarixçi. Vətəndaş müharibələri zamanı (e.ə. 49–45) Sezarın tərəfində çıxış etmişdir. E.ə. 45 ildə *pretor* seçilmiş və İspaniyanın bir hissəsini idarə etmişdir. E.ə. 43 ildə *leqat* təyin olunmuş, e.ə. 40 ildə *konsul* seçilmişdir. E.ə. 39 ildə İlliriyada qazandığı uğurların şərəfinə Romada *triumfla* qarşılanmışdır. Sonralar siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmış və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. A.P. Romada ilk dəfə ictimai kitabxana yaratmışdır. Onun vətəndaş müharibələrinə həsr olunmuş 17 kitabdan ibarət “Tarix” əsərinin fraqmentləri günümüzədək gəlib çatmışdır.

AZİNLƏR – 1) tsiklində ən azı iki heteroatom və onlardan heç olmasa biri azot olan altüzlü heterotsiklik birləşmələr; A.-ə həmçinin tərkibində azin tsikli olan kondensləşmiş politsiklik birləşmələr də aiddir. Diazinlər (məs., *pirimidin*, *pirazin*), *triazinlər* və tetrazinlər heteroaromatik birləşmələrin xassələrinə malikdir: asanlıqla nukleofil əvəzəmə reaksiyalarına daxil olur, zəif əsasi xassə göstərir və tsiklin açılması ilə gedən reaksiyalarda iştirak edir. Oksazinlər (tsikldə oksigen və azot atomlarını saxlayır) və triazinlər (kükürd və azot atomlarını saxlayır) aromatikliyə malik deyildir.

A.-in törəmələrinə (B_1 və B_2 vitaminləri) təbiətdə rast gəlinir; bəzi sintetik törəmələrdən dərman preparatları (lüminal), boyaq maddələri (bax *Diazin boyaq maddələri*) kimi istifadə edilir. 2) Karbonil birləşmələrinin hidrazinlə qarşılıqlı təsirdən alınan və ümumi formulu $\text{RR}'\text{C}=\text{N}-\text{N}=\text{CR}'\text{R}$ olan (R və R' – hidrogen atomu və ya üzvi radikal) hidrazin törəmələri; bax həmçinin *Hidrazinin üzvi törəmələri*.

AZKARBONLU POLAD – tərkibində 0,25%-ədək karbon olan polad; bax *Karbonlu polad*.

AZQILLI QURDLAR (Oliqochoeta), azqillilər, oliqoxetlər – həlqəvi qurdlar sinfi. 5 minədək növü məlumdur. Uz. 20 sm-ədək olur. Bədəni seqmentlərdən (3–5-dən bir neçə yüzə qədər) ibarətdir. Barmaqaları, parapodiyaları və qəlsəmələri reduksiyaya uğramışdır. Duyğu orqanları zəif inkişaf etmişdir. Hermafroditdirlər. Cinsi çoxalmaqla yanaşı arxitomiya (qurdun 2 hissəyə bölün-

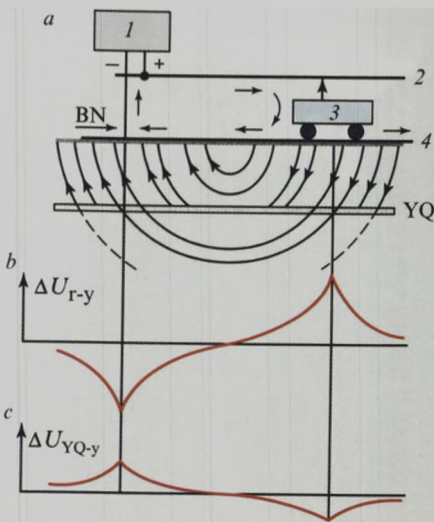
məsi) forması ilə qeyri-cinsi yolla da çoxalır. Regenerasiya qabiliyyəti var. Əsasən şirin sulara və torpaqda (yağış qurdları) yaşayır; dəniz növləri, parazit və kommensallar da vardır. Lil, detrit və su bitkiləri ilə qidalanır. Bəziləri yırtıcıdır. Azərb.-in daxili su hövzələrində 90 növ oliqoxet tapılmışdır. Su oliqoxetləri çirklənmiş sulara kütləvi çoxalır. A. q. torpağın münbitliyini artırır, çirklənmiş su hövzələrinin təmizlənməsinə səbəb olur.

AZQUR Zair İsaakoviç (15.1.1908, Vittebsk qub.-nin Molçanı k. – 18.2.1995, Minsk) – Belarus heykəltəraşı. SSRİ xalq rəssamı (1973). SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü (1958). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1946, 1948). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1978). A. Leninqrada Rəssamlıq Akademiyasında (1925–28), Kiyev Rəssamlıq İn-tunda (1928–29) və Tbilisi Rəssamlıq Akademiyasında (1929) təhsil almışdır. Belarus incəsənətində *sosialist realizminin* görkəmli nümayəndələrindən biridir. Əsasən portret-büst (tuncdan) janrında işləmişdir. “N.F.Qastello” (1942), “M.F.Selnitski” (1943), “F.E.Dzerjinski” (1947), N.Q.Çernışevski (1947) və s. əsərlərin müəllifidir.

AZLEGİRLƏNMIŞ POLAD – tərkibində 2,5%-ədək legirleyici elementlər (karbondan başqa) olan polad; bax *Legirlənmiş polad*.

AZMEYİLLİ SAHİL – dəniz və göllərin az meyl bucağına (0°1'-dən 0°30'-yədək) malik sahilləri. Sualtı yamacın genişliyi ilə fərqlənir. Burada dalğalar öz enerjisinin xeyli hissəsini itirir və onların gücü yalnız çöküntüləri daşıyıb sualtı yamacda və sahil zonasında çökdürməyə çatır.

AZMIŞ CƏRƏYANLAR – işlək relslərdən dartı şəbəkəsinin ikinci məftili kimi istifadə edərəkən torpaqda və yeraltı qurğularda axan elektrik cərəyanları. Relslərdən axan dartı cərəyanı onlarda gərginlik düşküsünə və deməli, relslərlə torpaq arasında potensial fərqi yaranmasına səbəb olur. Relslərin torpaqdan izolyasiyası olmadığından dartı cərəyanlarının bir hissəsi relslərdən torpağa keçir (şaxələnilir), torpaqda və orada yerləşdirilmiş metal qurğularda (kabel xətləri, boru kəmərləri, kontakt şəbəkəsinin dayaqları və s.) axır, sonra isə mənfə qidalandırıcı (sorucu) kablərin birləşdiyi yerlərin yaxınlığında yenidən relslərə qayıdır (“A.c.” adı buradandır). A.c. qiyməti relsin baxılan hissəsinin uzunluğu və oradakı gərginlik itkisi ilə düz, relslərlə torpaq arasındakı keçid müqaviməti ilə tərs mütənəsbdir; şəhər

Kontakt şəbəkəsinin müsbət qütblüyü zamanı dartı şəbəkəsində cərəyanın axma sxemi (a) və potensial diaqramların (b, c) təxmini mənzərəsi:

1 – yarımstansiya; 2 – kontakt şəbəkəsi; 3 – elektrikhərəkətli qatar; 4 – relslər; BN – mənfə kabelin birləşmə nöqtəsi; U_{r-y} və U_{yq-y} – uyğun olaraq “relslər-torpaq” və “YQ-torpaq” potensialları fərqi. Cərəyanın istiqaməti oxlarla göstərilmişdir.

nəql. üçün dartı cərəyanının bir neçə faizini, magistral d.y. nəql. üçün isə bir neçə on faizini təşkil edir. Relslərdə və yeraltı qurğularda (YQ) cərəyanların axmasının və potensialların paylanması sadələşdirilmiş təsviri (potensial diaqramları) şəkildə verilir. Cərəyanın torpağa keçdiyi rels (yeraltı qurğu) hissəsi anod zonası adlanır. Kontakt şəbəkəsinin müsbət qütblüyündə anod zonası relslərdə rels şəbəkəsinin yarımstansiyadan uzaqda yerləşən hissəsində, YQ-də isə sorucu kablərin relslərə birləşdiyi yerin yaxınlığında əmələ gəlir. A.c.-in YQ-dən çıxış yerlərində qurğunun metal hissələrinin elektrik korroziyasını doğuran elektrokimyəvi reaksiya baş verir; ona görə A.c.-in azaldılması və anod zonası sahəsində YQ-nin mühafizəsi üzrə tədbirlər zəruridir. A.c.-in azaldılması rels xətlərinin uzununa keçiriciliyini artırmaqla (rels calağının elektrik müqavimətini azaltmaq, calaqsız yola keçmək və s.), həmçinin relslərlə torpaq arasında yüksək keçid müqaviməti yaratmaqla (məs., relsləri çin qıl ballast üzərində düzmək, relslərlə şpalların armaturları arasında izoleedici detallar quraşdırmaq, relsləri torpağa birləşdirilmiş konstruksiyalardan izolə etmək) əldə olunur.

Yeraltı qurğuların korroziyadan mühafizəsi. A.c.-in korroziyasından mühafizənin passiv və aktiv metodları var. Antikorroziya örtüklərinin çəkilməsi,

YQ-ni xüsusi izolyasiya mufta və flansları vasitəsilə elektrik əlaqəsi olmayan bölmələrə yerləşdirərək ayırmaqla onların uzununa müqavimətinin artırılması və s. passiv metodlara aiddir. Aktiv metod kimi ən çox elektrik drenajı tətbiq olunur. Mühafizə, mühafizə olunan obyektə potensialların paylanması deyilməsinə əsaslanır və YQ-ni naqilin (elektrodrenajın) köməyi ilə rezistordan keçərək mənfə kabelin rels şəbəkəsinə birləşdiyi yerə birbaşa birləşdirməklə həyata keçirilir. Bunun nəticəsində cərəyanlar qurğudan relslərə torpaqda yox, drenaj məftili ilə qayıdır. Mühafizənin effektivliyini artırmaq üçün elektrodrenaj dövrəsinə müstəqil dəyişən cərəyan mənbəyindən qidalanan düzləndirici daxil edilir (gücləndirilmiş drenaj). YQ-də həddən çox mənfə potensialları arzuolunmazdır, ona görə burada potensialın dəyişməsinə fasiləsiz izləməyi təmin edən avtomatlaşdırılmış gücləndirilmiş drenaj daha təkmil hesab olunur.

Katod mühafizəsi, elektrik drenajından fərqli olaraq, dartı relsləri ilə bağlı deyildir; xarici e.h.q mənbəyinin (katod stansiyasının) köməyi ilə YQ-də torpağa nəzərən mənfə potensialların formalaşmasına əsaslanır. Katod stansiyasının mənfə çıxışını YQ ilə, müsbət çıxışını isə xüsusi metal anod yerlə birləşdirici ilə birləşdirirlər; cərəyan YQ-dən dağılmağa məruz qalan anod yerlə birləşdiricisinə daxil olur, oradan da torpaq vasitəsilə relsə qayıdır. YQ-də kiçik müsbət gərginliklərdə, onların mühafizəsi protektorlar vasitəsilə oluna bilər. Bu mühafizənin əsas elementi yarımkeçirici diod vasitəsilə YQ-yə birləşdirilən anod elektrodudur (sink, maqnezium, alüminium və ya onların ərintiləri). İşin stabilliyi üçün protektorlar xüsusi kütləaktivatorla yerləşdirilir; kütləaktivator korroziya məhsullarının həll olunmasına və cərəyanın axmasına qarşı müqavimətin azalmasına kömək edir.

AZNAUROV İsgəndər Söhrab oğlu (16.8.1956, Özb. Resp.-nin Buxara vil. – 18.4.1993, Gədəbəy r-nu) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 15.1.1995). 1992 ildən Milli Orduda xidmət etmiş, artilleriya üzrə komandir müavini, taqım komandi-

ri olmuşdur. Gədəbəy r-nunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir. Adına məktəb var, büstü qoyulmuşdur.

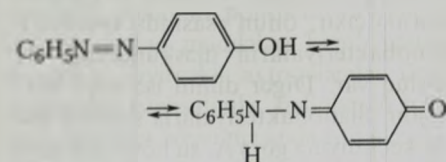
AZNAV – İranın Həmədan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Razən bölgəsinin Pişxor kəndistanında, Razən qəs.-dən 40 km c.-ş.-dədir.

AZNAVSƏR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Şahrud bölgəsinin Xuruş-Rüstəm kəndistanında, Xalxal-Miyana avtomobil yolunun 49 km-liyindədir.

AZNOV – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Çahardəngə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 19 km şm.-da, Əhər-Kəleybar avtomobil yolunun 35,5 km-liyindədir.

AZOBENZOL, $C_6H_5N=NC_6H_5$ – aromatik azobirləşmələrin ən sadə nümayəndəsi; narıncı-qırmızı rəngli kristallar. t_{er} 68°C, t_{qayn} 293°C. A.suda həll olmur, buzlaşan sirkə və qatılaşdırılmış sulfat turşularında, benzolda, spirtə, xloroformda, petrolein efirində həll olur. Şəraitdən asılı olaraq A.-un reduksiyasından hidrazobenzol ($C_6H_5NHNHC_6H_5$) və ya anilin əmələ gəlir. A. sənayedə hidrazobenzolun hava oksigeni ilə oksidləşdirilməsindən alınır. A.-un törəmələri azoboyuq maddələrinin sintezində istifadə edilir.

AZOBİRLƏŞMƏLƏR – ümumi formulu $R-N=N-R'$ (R və R' üzvi radikalardır) olan üzvi birləşmələr. Azometan $CH_3N=NCH_3$ alifatik A.-in, azobenzol $C_6H_5N=NC_6H_5$ aromatik A.-in ən sadə nümayəndəsidir. A. üçün *sis*-, *trans*-izomerlik mümkündür; A. molekulunda azoqrupla qoşulmuş elektrodonor əvəzləyicilər (OH , NH_2 və s.) olduqda, azo-hidrazon tautomerlik baş verir, məs.:

Azo-hidrazon tautomerliyə malik A. turşu-əsas indikatorları (məs., metiloranj) kimi istifadə olunur. Aromatik A., əsasən, termiki stabildir; alifatik A. qızdırıldıqda azotun ayrılması və sərbəst radikalların əmələ gəlməsi ilə parçalanır və buna görə sərbəst radikal polimerləşmədə insiator kimi (məs., 2,2'-azo-bis-izobutirnitri) kimi istifadə olunur. A. zəif reduksiyaedicilərlə (məs., Na_2S , Fe^{2+}

duzları) qarşılıqlı təsirdən hidrazobirləşmələr (bax *Hidrazinin üzvi törəmələri*) əmələ gəlir; daha güclü reduksiyaedicilər (Zn , $SnCl_2$, $Na_2S_2O_4$ qələvi mühitdə, H_2 katalizatorun işirakı ilə) azoqrupu parçalayır, məs., $C_6H_5N=NCH_3 \rightarrow C_6H_5NH_2 + CH_3NH_2$. Mülayim oksidləşdiricilər (hidrogen-peroksid) aromatik A.-i azoksibirləşmələrə qədər oksidləşdirir, güclü oksidləşdiricilər (HNO_3 , Cl_2) azoqrupu parçalayır.

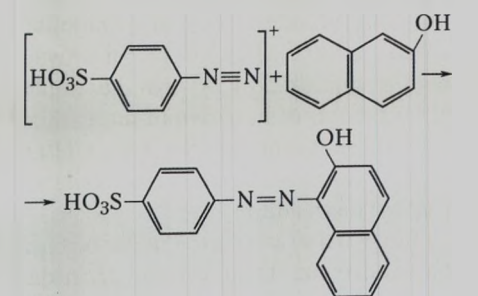
Alifatik A., əsasən, hidrazobirləşmələrin oksidləşməsindən, aromatik A. azoqrupla reaksiyalarından alınır. A. həmçinin nitro- və azoksibirləşmələrin reduksiyasından, birli aminlərin nitrozobirləşmələrlə kondensləşməsindən alınır. Aromatik A.-dən azoboyuq maddələri kimi geniş istifadə olunur.

AZOBOYUQ MADDƏLƏRİ – sintetik boyuq maddələri; molekulunun tərkibinə aromatik və ya heteroaromatik qalıqları bir-biri ilə və ya aktiv metilen qrupları CH_2 olan birləşmələrin qalıqları ilə birləşdirən bir və ya bir neçə azoqrup ($-N=N-$) daxildir. A.m.-nin tərkibində əvəz edilmiş və ya əvəz edilməmiş amin və ya hidrosil qrupları, turşu qrupları, halogen atomları və s. olur. A.m.-nin rəngi geniş rəng hüduqlarında (sarıdan qarayadək) dəyişir və azoqrupların sayı, azoqrupla birləşmiş qalıqların kimyəvi quruluşu və onlardakı əvəzləyicilərin sayı və vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Kimyəvi təbiəti, həllolması və boyanan materiallarla qarşılıqlı təsirinə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq A.m. bir neçə tipə ayrılır. Turşulu A.m.-nin tərkibində bir və ya bir neçə turşu qrupları SO_3H , $COOH$ olur; natrium duzları şəklində turşulu A.m. rəngli anionlar əmələ gətirməklə, suda yaxşı həll olur. Əsasən və kation tipli A.m.-nin tərkibinə NH_2 , NHR , NR_2 , R_4N^+ (R – alkil radikalı) qrupları daxildir; rəngli ionlar əmələ gətirməklə həll olur. Rəngablı (xromlu) A.m. tərkibindəki turşu qrupları hesabına suda həll olur; azoqrupa nəzərən *orto*- vəziyyətdə olan OH , NH_2 , $COOH$ qrupları boyama zamanı metal ionları ilə [adətən, $Cr(III)$ ilə] möhkəm, həllolmayan daxili kompleks birləşmələr əmələ gətirir; belə boyuq maddələri su ilə işlənməyə və işığa qarşı çox davamlıdır. Metal tərkibli A.m. metalların [məs., $Cu(II)$, $Cr(III)$, $Co(III)$] A.m. ilə hazır daxil kompleks birləşmələridir; bu komplekslər rəngablı A.m.-nin əmələ gəlməsində iştirak edən qruplar hesabına alınır və onların xassələri ilə eynidir.

Birbaşa boyayan (substantiv) A.m. molekulundakı qrupların (əsasən, OH , NH_2 qrupları) sellüloz molekullarının OH qrupları ilə əmələ gətirdiyi hidrogen rabitəsi hesabına pambıq parça lifləri rəngabsız boyanır. Azoqruplarla birləşmələrdə həllolmaya səbəb olan turşu, əsasi və digər qruplar olmadığı üçün onlar suda həll olmur; üzvi həlledicilərin əksəriyyətində həll olmayan yüksək möhkəmliyə malik azoqruplarla polimer materiallarının, süni dərinin boyanmasında, poliqrafiya sənayesində, lak-boya örtüklərinin istehsalında və s. istifadə olunur. Boyanan materiallarda dispersləşdirməni asanlaşdırmaq üçün azoqruplarla kondensləşməsindən alınır. Aromatik A.-dən azoboyuq maddələri kimi geniş istifadə olunur.

A.m. azobirləşmələrin hamısı üçün ümumi olan üsullarla, əsasən, iki ardıcıl reaksiyadan – birli aromatik aminlərin diazotlaşdırılması və alınmış diazonium duzunun aromatik və heteroaromatik birləşmələrlə azoqruplaşdırılmasından alınır; məs., turşu narıncı A.m sulfanil turşusunun diazotlaşdırılmasından alınmış diazonium duzunun 2-naftolla azoqruplaşdırılmasından sintez olunur:

Diazotlaşma və azoqoşma reaksiyaları bir-neçə dəfə aparıla bilər (dis-, tris-, poliazoboyaqlar alınır). A.m. bəzən aminlərin oksidləşdirilməsi, nitro- və nitrozobirləşmələrin reduksiya edilməsi, nitro- və nitrozobirləşmələrin aminlərlə qarşılıqlı təsirdən və s. üsullarla alınır.

A. m. təbii və sintetik liflərin bütün tiplərinin, dəri, xəz, kağız, rezin, plastik kütlələrinin boyanmasında, poliqrafiya rəngləri, lak-boya örtükləri, rəngli karandaşlar istehsalında tətbiq edilir. İlk məhsulların geniş çeşidi, sintezin sadəliyi, nisbətən aşağı maya dəyəri sayəsində A.m. boyaq maddələrinin mühüm sinfidir, bütün boyaq maddələri arasında çeşidinə görə I-ci yerdədir; A.m.-nin istehsalı sintetik boyaq maddələrinin ümumi istehsalının 50%-dən çoxunu təşkil edir.

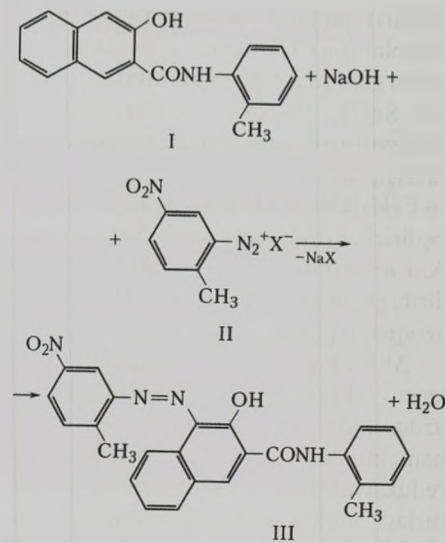
AZOGENLƏR – azo- və diazotərkibli birləşmələrin ümumi adı; suda həllolmayan *azoboyaq maddələrinin* birbaşa lifin səthində sintezi üçün istifadə edilir. Boyama üsulu buzlu (soyuq) adını almışdır; mahiyyəti azotərkibli qələvi məhlulu ilə doydurulmuş pambıq parçanın diazobirləşmənin soyudulmuş məhlulunda işləndikdən sonra sıxılıb, azoqoşma reaksiyasının tam başa çatmasına qədər saxlanılmasından ibarətdir.

A. nisbətən ucuzdur; A.-in müxtəlif kombinasiyaları bütün rəng çalarlarına malik yüksək davamlı boyalar almağa imkan verir və pambıq və viskozdan hazırlanmış parçaların sayə boyanması üçün tətbiq edilir.

Azoqoşma reaksiyasından al-qırmızı boyaq maddəsi (formul III) alınır.

Azoaminlər adlanan diazotərkibli qismində əvəzlənmiş anilindən istifadə edilir. Müxtəlif rəngli boyaq maddələrini almaq və rəngin davamlılığını artırmaq üçün azoamin molekullarına halogen atomları, NO₂, CF₃, CH₃O, (C₂H₅)₂NSO₂, arilamin- və ya arilazoqrupları daxil edilir.

Boyamadan əvvəl azoaminlər birbaşa diazotlaşdırılır. Diazobirləşmələrin davamlı formasının – diazopreparatların

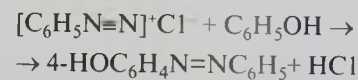
tətbiqi diazotlaşdırmanın mürəkkəb texnoloji prosesinin aradan qaldırılmasına imkan verir. Aktiv davamlı diazopreparatlar olan diazonium duzlarıdır; məs., sinkloridlə ikiqat duz (II, X=HSO₄ ZnCl₂). Diazolun azotla birləşməsi üçün onu suda həll etmək kifayətdir. Passiv davamlı diazopreparatlar – diazoamin birləşmələri və ya triazenlər ancaq turşu və ya suyun qaynar buxarının təsirdən diazoniumun fəal duzlarına çevrilir. Diazoamin birləşmələri diazotlaşdırılmış azoaminlərin stabilizirici aminlərlə (başlıca olaraq antranil turşusunun N-alkiləvəzli törəmələri) qarşılıqlı təsirdən alınır. Diazollar kimi diazoaminbirləşmələri də saxlandıqda davamlıdır, partlayış təhlükəli deyil, suda həll olur; boyama prosesində suda həll olan sta-billəşdirici aminlər asanlıqla çıxarılır. Diazoaminbirləşmələri və azotolların ekvi-molyar qarışığı – diazoamin oller parçalara naxış vurulmasında tətbiq edilir. A.-dən plastik kütlə, rezin və dərinin rənglənməsində, mətbəə boyaları, karandaşlar, rəngli divar kağızları və s. istehsalında istifadə edilən azotol pigmentləri sintez olunur.

AZOKSİBİRLƏŞMƏLƏR – ümumi formulu R-N=N-R' olan üzvi birləşmələr;

R və R' üzvi radikallardır, bəzən onlardan biri halogen, sulfonil və ya nitroqrup və s. olur. Aromatik A.-in ən sadə nümayəndəsi olan azoksibenzol (R, R' = C₆H₅) sarı kristal maddədir, t_{er} 36°C, spirt, efir və liqroində həll olur. A. azobirləşmələrin oksidləşməsindən, nitrobirləşmələrin reduksiyasından, nitrozobirləşmələrin üzvi nitrenlərlə RN: (bir-

valentli azotun qeyri-stabil birləşmələri) və ya hidrosilaminlə kondensləşməsindən alınır. A. üzvi sintezdə məs., yenedənqruplaşma, oksidləşmə-reduksiya, tsiklobirləşmə reaksiyalarında reagent kimi tətbiq edilir. Aromatik A.-dən əksər hallarda boyaq maddələri kimi istifadə edilir. Bir çox A. yüksək bioloji aktivliyə malikdir. Tərkibində kütləcə 40%-dən çox azot olan bəzi A. partlayış təhlükəlidir.

AZOQOŞMA – aromatik diazobirləşmələrin, tərkibində mütəhərrik hidrogen atomu (fenollar, aromatik aminlər, ali yağ turşularının aromatik efirləri və s.) olan maddələrlə qarşılıqlı təsirdən *azo-birləşmələrin* alınması. Məs.:

A. reaksiyasını ingilis kimyaçısı P. Qriss 1864 ildə kəşf etmişdir. A. 0–25°C temp-rda fenollar üçün məhlulun pH-ı 8–11, aminlər üçün 5–7 olduqda baş verir. A. az reaksiyayaqabil diazobirləşmələrlə 40–50°C temp-rda aparılır. A. zamanı əlavə reaksiyalar: azotun ayrılması ilə diazobirləşmələrin parçalanması (parçalanma sürəti mühitin pH-ı və temp-r yüksəldikdə artır); qeyri-fəal diazotat-anionun ArN₂O əmələ gəlməsi; diazoaminbirləşmələrin əmələ gəlməsi mümkündür. A. sənayedə azoboyaq maddələrinin əsas alınma üsuludur. A. reaksiyaları ilə, praktiki olaraq, istənilən rəngli azobirləşmələr alınır.

Əd.: Терней А. Современная органическая химия: В 2 т. М., 1981.

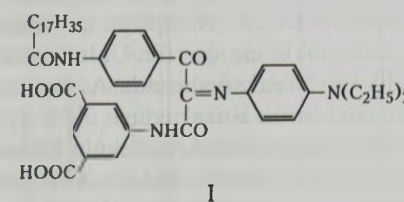
AZÖLLA (Azolla) – azollakimilər fəsiləsindən müxtəlifsporlu qıjılar cinsi. Su üzərində üzən xırda su otlarıdır. 6 növü məlumdur. Zoqları çoxşaxələnəndir. Biri-birinin üzərinə yatan ikidilimli yapraqlarla örtülüdür. Dilimləri suyun üzərinə çıxır; onun əsasında simbiotik sianobakteriyaların məskunlaşdığı iri boşluq var. Digər dilimləri isə suya batmışdır. Sianobakteriyalarla simbioz həyat keçirdiyinə görə A. su hövzəsini azot birləşmələri ilə zənginləşdirir və çəltik becərməsində yaşıl gübrə kimi istifadə edilir. Karolina A.-sı (A. caroliniana) akvariumlarda yetişdirilir.

AZOLLAR – tsiklində azı iki heteroatom saxlayan və onlardan birinin azot atomu olduğu beşüzvlü heteroaromatik birləşmələr; A.-a həmçinin azol tsikli saxlayan kondensləşmiş politsiklik birləşmələr də aiddir; 1,3-azollar (*imidazol*, *oksazol*, *tiazol*), 1,2-azollar (*pirazol*),

triazollar, kondensləşmiş A. (*1,3-benzodiazol*) A.-a misal ola bilər.

A. aromatik birləşmələrə xas olan əvəzlənmiş reaksiyalarına girir (məs., bromlaşma, nitrolaşma), turşularla duzlar əmələ gətirir. Bu xassələr heteroatomlardan birinin tsiklik qoşulmuş sistemə elektron cütü verməsi və qoşulmada iştirak etməyən digər azot atomunun elektron cütü hesabına A.-in əsası xassə kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

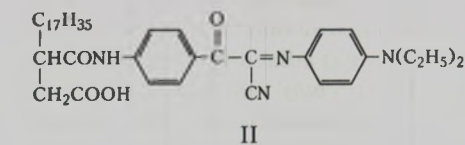
Azolların törəmələri (histidin, purin, vitamin B₁₂) təbiətdə rast gəlinir. A.-in bəzi sintetik törəmələri dərman maddələri kimi (məs., analgin) istifadə olunur. **AZOMETİN BOYAQ MADDƏLƏRİ** – sintetik boyaq maddələri; molekulu qoşulmuş ikiqat rabitələr sistemində daxil olan bir və ya bir neçə azometin qrupu >C=N saxlayır. A.b.m. sarıdan al-qırmızı rəngə qədər boyayır. C=N rabitəsi durulaşdırılmış turşuların təsirdən, xüsusən də qızdırıldıqda asan hidroliz olunduğundan, boyama və istismar şəraitində kifayət qədər davamlı olan bəzi A.b.m. praktiki əhəmiyyət kəsb edir. A.b.m.-nin kimyəvi davamlılığını artırmaq üçün onların molekullarına azometin qrupuna nəzərən *orto*- vəziyyətdə metallarla, əsasən, Cr(III)-lə daxili kompleks birləşmələr əmələ gətirən əvəzləyicilər (məs., hidrosil qrupları OH) daxil edilir.

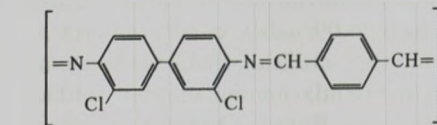
Suda həllolmayan A.b.m. – azometin pigmentləri, həmçinin A.b.m.-nin metallarla bəzi kompleksləri sintetik liflər (poliefir, poliamid, poliolefin və s.) üçün dispers boyaq maddələri kimi, mətbəə boyaları, diyircəkli avtoqələmlər üçün pastaların istehsalında, həllolan A.b.m. yun və ipəyin boyanmasında istifadə olunur. A.b.m.-nin mühüm tətbiq sahəsi rəngli fotoqrafiyadır; A.b.m. aydınlaşdırma prosesində rəngli təsvirləri verən sarı və al-qırmızı komponentləri əmələ gətirir.

A.b.m. aromatik karbonil birləşmələrin birli aromatik aminlərlə qarşılıqlı təsirdən alınır: RCHO + R'NH₂ → RCH=N-R'; rəngli fotoqrafiyada oksidləşdiricilərin (məs., işıqda ekspozisiyaya verilmiş gümüş-bromidin AgBr*) iştirakı ilə, adətən, birli aromatik amin-

lərin (aydınlayıcılar) tərkibində aktiv metilen qrupu saxlayan birləşmələrlə (rəngli komponentlər) qarşılıqlı təsirdən istifadə olunur: R''NH₂ + RR'CH₂ + AgBr* → RR'C=N-R'' + Ag + HBr. Rəngli komponentlərdə boyaq maddələrinin suda həllolmasını təmin edən turşu qrupları, komponentlərin və əmələ gələn boyaq maddələrinin kinoplyonkada təbəqədən-təbəqəyə miqrasiyasına mane olan yüksəkmolekullu alkil radikalları olmalıdır. Rəngli fotoqrafiyada sarı A.b.m. (I formul) və al-qırmızı A.b.m. (II formul) istifadə edilir.

İlkin birləşmələr kimi aromatik dia-minlər və dialdehidlər istifadə edildikdə polimer materiallarla uyğunlaşan polimer A.b.m. alınır: məs., 3,3'-dixlorbenzidin tereftal aldehydi ilə qarşılıqlı təsirdən aşağıdakı tərkibdə A.b.m. əmələ gəlir:

Polimer boyaq maddələrinin tətbiqi boyanan materiallarda dispersiyalaşma mərhələsinə aradan qaldırır.

Əd.: Степанов Б. И. Введение в химию и технологию органических красителей. 3-е изд. М., 1984.

Azor adalarının inzibati mərkəzi Ronta-Delqada.

atmosfer təzyiqi sahəsində (*Azor antisiklonu*) yerləşir. Dəfnə və şabalıd meşələri var. Banan, sitrus bitkiləri, ərik, üzüm və s. yetişdirilir. Maldarlıq inkişaf etmişdir. Transatlantika dəniz və hava yollarında bir təfəddən Avropa ilə Afrika, digər tərəfdən isə Amerika arasında mühüm bazadır. Balıq və balina ovlanır. Əsas şəhər və portları: Ponta-Delqada, Anqradu-Eroişmu, Orta. Məşhur qış kurortudur.

A.a. hələ karfagenlilərə, normanlara və ərəblərə məlum idi. 1427 ildə adalar portuqallar tərəfindən yenidən kəşf olunmuşdur. A.a.-nın 15 əsrdə başlanan kolonizasiyasında portuqallarla yanaşı flamandlar və digər Avropa xalqları iştirak etmişlər. Coğrafi cəhətdən uzaqda yerləşməsinə baxmayaraq bu adalar Portuqaliya üçün daim mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1832 ildə A.a.-nda Portuqaliya kralı I Migelin mütləqiyyət rejiminə qarşı başlanan mübarizə Portuqaliyada konstitusiyaya quruluşunun bərqərar olması ilə nəticələndi. 19–20 əsrlər A.a. üçün məhəlli muxtariyyət əldə etmək cəhdi ilə səciyyələnir. Birinci muxtariyyət statutu 1895 ildə qəbul olundu. *Portuqaliyada Aprel inqilabı (1974)* şəraitində A.a.-nda Portuqaliyadan tamamilə ayrılmağa can atan təşkilatların fəaliyyəti genişləndi. Kontinental Portuqaliyada demokratik quruluşun konsolidasiyası möhkəmləndikcə A.a.-nda separatçı hərəkatın qarşısı alındı. 1976 ildə qəbul olunmuş Portuqaliya konstitusiyasına görə, adalar tamamilə özünüidaretmə hüququ əldə etdi. Özünün bayrağı, icraedici və qanunverici hakimiyyət orqanları olan A.a. Portuqaliyanın muxtar regionu kimi tanındı.

AZOR ANTİSİKLONU, Şimali Atlantika antisiklonu (*Azor maksimumu*, Şimali Atlantika maksimumu) – Atlantika okeanının şm.-ında, subtropik və tropik enliklərdə ilboyu (xüsusilə yay aylarında) yüksək təzyiq sahəsi. A.a.-nın mərkəzi Azor ar-ı yaxınlığındadır. Burada çoxillik orta atm. təzyiqi yanvarda 1022 hPa-dan, iyulda isə 1025 hPa-dan yuxarı olur. Qışda Şimali Afrikanın, yayda Orta və Cənubi Avropanın (o cümlədən Azərb. ərazisinin) havasına təsir edir.

AZORÉLLA (Azorella) – çətirçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi; əksəriyyəti yarılmış yarpaqları olan yastıqçalı otlardır. Çiçəkləri xırda, sarımtıl, azçiçəklili çətirlərdədir. 70-ədək növü (əsasən, Cənubi Amerikanın dağlarında) var. Üççəngəlvəri A. (A. trifur-

rcata) Alp təpələrinin və rokarilərinin ən çox yayılmış bitkisiidir.

AZOT (a...+yun.ζωή – həyat; lat. Nitrogenium), N – kimyəvi element. Elementlərin dövrü sisteminin V qrupundadır, at. n. 7, at.k.14,00674. A.-un təbiətində iki stabil izotopu mövcuddur: ¹⁴N (99,635%) və ¹⁵N (0,365%).

Tarixi arayış. 1772 ildə şotland kimyaçısı D. Rezerford ilk dəfə yanmaya və tənəffüsə kömək etməyən qazın xassələrini xarakterizə etmiş və onu “boğucu qaz” adlandırmışdır. 1787 ildə A. *Lavuazye* havanın tərkibinə daxil olan “boğucu” qazın bəsit maddə olduğunu müəyyənləşdirmiş və onu “azot” (hərfi mənası – həyatsız) adlandırmışdır. H. *Kavendiş* 1784 ildə göstərmişdir ki, A. şoranın tərkibinə daxildir; 1790 ildə A.-un latınca adı (son lat. nitrum – şora və yun. γεννώω – əmələ gətirmək) təklif olunmuşdur. 19 əsrin əvvəllərində A.-un sərbəst halda kimyəvi təsirsizliyi tamamilə təsdiq olunmuş və birləşmiş azotun mühüm rolu aydınlaşdırılmışdır.

Təbiətdə yayılması. Atmosferdə A. 3,9.10¹⁵ t-a yaxındır; onun əsas hissəsi sərbəst haldadır (havada A. kütləcə 75,6%, həcmcə 78,09%-dir); cüzi hissəsi isə A. ammoniyak və oksidlər şəklindədir. A.-un Yer qabığında ümumi miqdarı kütləcə 1-10²⁰ %-dir. Birləşmiş halda A.-a, əsasən, nitratlar (şoralar) və ammonium birləşmələri şəklində rast gəlinir. Quru səhra iqlimli yerlərdə çoxlu miqdarda toplanmış natrium (Çili) şorası NaNO₃ və kalium (hind) şorası KNO₃ sənaye əhəmiyyətlidir. A. kometlərin qaz buludlarının tərkibində, dumanlıqlarda və Günəş atmosferində aşkar edilmişdir. Az miqdarda daş kömürün (1,0–2,5%), neftin (0,2–1,7%), çay, dəniz və okean sularının tərkibində vardır. A. bütün canlı orqanizmlərin tərkibinə daxildir. Bitki və heyvanların zülallarında təq. 17%, insan orqanizmində bütövlükdə 3%-ə yaxın A. vardır.

A.-un təbiətdə dövrünü, əsasən, nitrofilləşdirici, denitrofilləşdirici və azotilləşdirici mikroorqanizmlərin həyati fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Müasir əkinçilikdə sərbəst A.-un birləşməsi hesabına torpaqda toplanması kifayət deyildir, belə ki, məhsul ilə torpaqdan çıxarılan A. onda toplanana nisbətən çoxdur. Həm k.t., həm də sənayenin bir çox sahələri üçün mühüm olan atmosfer A.-ununun birləşməsi problemi hələ 20 əsrin əvvəllərində ammoniyakın sənaye sintez üsulunu mənimsəməklə həll olunmuşdur. Bax həmçinin *Biogen azot*.

Xassələri. A.-un xarici elektron təbəqəsinin quruluşu 2s²2p³; oksidləşmə dərəcəsi –3-dən +5-ə qədər; Polinqə görə elektromənfiliyi 3,05; atom, kovalent (bir qat rabitə) və Van-der-Vaals radiusları (pm-lə)–71, 70 və 154. Sərbəst halda A. atomları üçqat kimyəvi rabitə (uz.110 pm) ilə birləşmiş ikiatomlu N₂ molekulu əmələ gətirir. A. molekulu çox davamlı (termiki dissosiasiya enerjisi 941,64 kC/mol) olduğundan, onun nəzərəcarpacaq dərəcədə dissosiasiyası yalnız yüksək temp-rda baş verir: məs., 3000°C-də molekulu yalnız 0,1%-i atomlara dissosiasiya edir.

A. qeyri-metall, rəngsiz, iysiz qazdır; *t_{er}*. 63,29K, *t_{qayn}*. 77,4K. bərk halda sıxlığı 1026 kq/m³ (21K-də), maye halda 808 kq/m³ (77,4K), qaz halında 1,2506 kq/m³ (273K); böhran temp-ru 126,2K, böhran təzyiqi 3,9 MPa. böhran sıxlığı 304 kq/m³. Normal təzyiqdə bərk halda 35K-dən aşağı temp-rda kub qəfəslə α-forma (sıxlığı 1026,5 kq/m³), 35K-dən yuxarı temp-rda heksaqonal qəfəslə β-forma (sıxlığı 879,2 kq/m³) davamlıdır; 350MPa-dan yuxarı təzyiqdə A.-un tetraqonal kristal qəfəslə üçüncü modifikasiyası mövcuddur. 273K-də, 1m³ suda 0,0291 kq A. həll olur. A. bəzi karbohidrogenlərdə (məs., heksanda, heptanda) suya nisbətən yaxşı həll olur. Stratosferin aşağı qatlarında kosmik neytron şüalanmasının təsiri ilə ¹⁴N izotopu karbonun ¹⁴C radionuklidinə çevrilir. Ulduzlardakı istilik-nüvə reaksiyalarında A. karbon-azot dövrənində iştirak edir.

Normal şəraitdə A. molekulu kimyəvi təsirsizdir; bəsit maddələrin əksəriyyəti ilə yüksək temp-r və təzyiqdə, katalizatorun iştirakı ilə reaksiyaya girir. A. 400–500°C temp-rda qələvi və qələvi-torpaq metallarla qarşılıqlı təsirdə olur. Yüksək temp-rlarda nitridlər əmələ gətirməklə A. bir çox metalları və qeyri-metalları oksidləşdirir. A. hidrogenlə yüksək temp-r və təzyiqdə, dəmir metal katalizatorunun iştirakı ilə ammoniyak əmələ gətirir. Ammoniyakdan başqa A.-un hidrogenlə çoxsaylı digər birləşmələri məlumdur, məs., hidrazin, azid turşusu (bu turşu metallarla azidlər əmələ gətirir). Halogenlərin və kükürdün nitridləri yalnız dolayı üsullarla alınır; məs., NF₃ flüorun, N₂S₄ isə maye kükürdün ammoniyakla qarşılıqlı təsirdən əmələ gəlir. Bu birləşmələr əksər hallarda azdavamlı, çox vaxt partlayandır; A.-un oksohalogenidləri, dioksohalogenidləri (məs., NOCl, NO₂Cl) daha davamlıdır. A. yüksək temp-rda karbon-

la (közərdilmiş kokslla) disian (CN)₂ əmələ gətirir. A.-un asetilenlə 1500°C-yə qədər qızdırılmasında hidrogen-sianid HCN alınır. A. oksigenlə oksidlər əmələ gətirməklə oksidləşir (bax *Azot oksidləri*); 2000°C-dən yuxarı temp-rda oksigenlə birbaşa qarşılıqlı təsirdən yalnız NO₂-yə qədər oksidləşən NO alına bilər. A.-un oksigenli birləşmələrinə, həmçinin nitrit turşusu HNO₂, nitrat turşusu və onların duzları – müvafiq olaraq nitritlər və nitratlar aiddir.

A. molekulu reaksiyaya girmə qabiliyyəti, onun keçid metalların (Ti, V, Cr, Mo, Fe) birləşmələri ilə komplekslər əmələ gətirməsi hesabına əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər; bu zaman N₂ molekulu aktivləşərək, normal temp-r və təzyiqdə ammoniyak, hidrazin və ya aromatik aminlər əmələ gətirməklə nisbətən asan reaksiyaya girir. 130–260 Pa təzyiqdə elektrik boşalmasının təsiri ilə və ya A.-un iştirakı ilə oksigen və karbon oksidi qarışığının partlayışından əmələ gələn aktiv A. (yüksək enerjiyə malik A. atomlarının və molekullarının qarışığı) otaq temp-runda atomar oksigen və hidrogenlə, kükürd, fosfor buxarları ilə, bəzi metallarla reaksiyaya girir. A. çoxlu üzvi birləşmələrin – amidlərin, aminlərin, nitrillərin, nitrobirləşmələrin və s. tərkibinə daxildir.

Alınması və tətbiqi. A.-u laboratoriyada ammonium-nitritin sulu məhlulunu NH₄NO₂ → N₂+2H₂O qızdırmaqla almaqla. A. sənayedə güclü soyudularaq maye halına salınmış havadan rektifikasiya üsulu ilə ayırmaqla alınır (bax *Havayın ayrılması*). A.-un dünyada istehsalı təq. 100 mln. t/il (2002) olmuşdur. A.-un əsas tətbiq sahəsi nitrat turşusu, gübrələrin və tərkibində A. olan çoxlu digər maddələrin alınmasında istifadə edilən ammoniyakın sintezidir. Sərbəst A. təsirsiz mühit kimi kimyəvi və metallurgiya proseslərində, yanar mayelərin və s. nasosla ötürülməsində istifadə olunur; maye A. soyuducu agentdir. Qaz A. sıxılmış halda polad balonlarda, maye A. isə Düar qablarında saxlanılır və nəql edilir.

Əd.: Новое в химической фиксации азота. М., 1983.

AZOT GÜBRƏLƏRİ – bitkilərin azotla qidalanma mənbəyi kimi tətbiq edilən mineral maddələr. 19 əsrin ortalarından dünya bazarının azot gübrələri ilə təchizatı əsasən, natrium şorasının (*natrium-nitrat*) Cənubi Amerikadakı təbii yataqları hesabına təmin edilmişdir. 20 əsrin əvvəllərindən sənaye miqyasında ammonium-sulfat, kalsium şorası (*kalsium-nit-*

rat) və kalsium-sianamidin (CaCN₂) istehsalına başlanılmışdır. 1914–18 illərdə A.g. istehsalında əsas maddə – ucuz ammoniyakın alınması üçün hidrogenin və atmosfer azotunun fiksasiyası texnologiyasının işlənilməsi hazırlanması yeni mərhələ oldu.

A.g. ammoniumlu, nitratlı, ammonium-nitratlı, ammoniyaklı, amidli və qarışıq gübrələrə (azotun iştirak etmə formasından asılı olaraq) bölünür. Ammoniumlu A.g. Ammonium-sulfat (NH₄)₂SO₄, tərkibində kütləcə 20,5% azot saxlayır; suda yaxşı həll olur, az hiqroskopikdir və saxlanıldıqda demək olar ki, yapırxmır. Suvarılan torpaqlarda və çox rütubətli rayonlarda geniş istifadə olunur. Ammonium-xlorid NH₄Cl, tərkibində 24–25% azot vardır. Müvəqqəti olaraq torpağın turşuluğunu artırma və xlorla dözməyən kartof, soğan, kələm və digər bitkilərin məhsuldarlığını azalda bilər. Ancaq gübrə vaxtında verildikdə, xlor ionları kökün yerləşdiyi laydan yuyulub çıxarılır. Ammonium-karbonat (NH₄)₂CO₃ və ammonium-hidrokarbonat NH₄HCO₃, tərkibində müvafiq olaraq 21–24 və 17% azot vardır; qələvi reaksiyalıdır; saxlanıldıqda davamsızdır, açıq havada azot itkisi ola bilər. Nitratlı A.g. Natrium (Çili) şorasının NaNO₃ tərkibində 15–18% azot var.

Nəzərəcarpacaq dərəcədə hiqroskopik olmasına baxmayaraq, düzgün saxlanıldıqda yapırxmır. Kalsium (Norveç) şorasının tərkibində 13–15% azot var; çox hiqroskopik olduğundan onu rütubət keçirməyən tarada saxlamaq lazımdır. Kalsium şorası da torpağı qələviləşdirir. Nitratlı A.g.-ni torpağın turşuluğuna həssas bitkilərin əkilədiyi turşulu torpaqlara vermək məqsəduyğundur, çünki onlar turşuluğu azaldır. Ammonium-nitratlı A.g. Ammoniumlu (ammoniyaklı) şoranın NH₄NO₃ tərkibində 34% azot var. Suda yaxşı həll olur, çox hiqroskopikdir və çox yapırxmır. Ən səmərəli A.g.-dən biridir; turş torpağa verildikdən sonra onu müvəqqəti turşulaşdırma bilər. Ammonium-sulfat-nitrat (NH₄)₂SO₄·2NH₄NO₃, tərkibində 25–27% azot var. Suda yaxşı həll olur, yapırxmır, yüksək potensial turşuluğa malikdir və buna görə onu turş torpağa verməzdən əvvəl torpağı əhənglə gübrələməyə və ya gübrənin özünü neytrallaşdırmağa lazımdır. Əhən g-ammonium (əhən-ammoniyaklı) şorası NH₄NO₃·CaCO₃, dünyada çox istifadə olunur; tərkibində 20,5% azot var. Ammoniyak

lı A.g. Maye ammoniyakın NH₃ tərkibində 82,3% azot var. Bitkilər tərəfindən bərk A.g. kimi mənimsənir. Ammoniyaklı su, ammoniyakın sulu məhlulu; tərkibində 20,5 və ya 16,4% azot var. Ammonium A.g. Karbamid (sidik cövhəri) CO(NH₂)₂ tərkibində 46% azot saxlayır. Suda yaxşı həll olur; uzun müddət saxlanıldıqda yapırxa bilər. Məhsuldarlığa təsirinə görə ammonium şorasına yaxındır. Qarışıq A.g. Ammiakatlar – ammonium şorasının, karbamidin və ya digər A.g.-nin ammoniyaklı suda məhlulları; tərkibində 35–50% azot var. Karboammiakatlar – ammonium-karbonatın (və ya ammonium-hidrokarbonatın) və karbamidin sulu məhlulları; tərkiblərində 18–35% azot var. İlin isti vaxtlarında tətbiq edilir, ona görə ki, aşağı temp-rda kristallaşması mümkündür. KAŞ – karbamidin və ammonium şorasının sulu məhlulu; tərkibində 28–32% azot vardır. Tərkibində sərbəst ammoniyak olmadığından saxlanılması asandır.

A.g. əsas gübrə kimi (səpində) və torpağın əlavə qidalanmasında istifadə olunur. Onlar k.t. bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir; belə ki, taxıl bitkiləri dənində zülalın və özülün (kleykovinanın), meyvəköklülərdə şəkərin, bitkilərdə isə həmçinin vitaminlərin miqdarı artır.

A.g.-nin dozaları, torpağa verilmə formaları və müddətləri torpaq-iqlim şəraitindən, bitkilərin bioloji xüsusiyyətlərindən və təsərrüfatların başqa gübrələrlə təmin olunmasından asılıdır. Çimli-podzollu, boz meşə torpaqlarında, podzollaşmış və yuyulmuş qaratorpaqlarda A.g.-nin təsiri daha səmərəli və stabil olur.

Bitkilərin azot qidasının mənbəyi həmçinin üzvi (peyin, torf, kompostlar və s.), yaşıl (acı paxla, xardal, quşayağı və s.) və kompleks gübrələrdir.

Əd.: Пришибников Д.Н. Избр. соч.: В 3 т., М., 1965.

AZOT OKSİDLƏRİ – tərkibində müxtəlif oksidləşmə dərəcəli azot saxlayan oksidlər. Azot (I) oksid N₂O (diazot-monoksid, “şənləndirici qaz”; zəif şirintəhər iyli qazdır, *t_{er}*. –91,0°C, *t_{qayn}*. – 88,9°C), azot(II)oksid NO (azot-monoksid; *t_{er}*. –163,7°C, *t_{qayn}*. –151,6°C, paramaqnitdir), azot(III)oksid N₂O₃ (diazot-trioksid; *t_{er}*. – 101°C, *t_{qayn}*. – 40°C), azot(IV)oksid NO₂ (azot-dioksid; paramaqnitdir) və azot(V)oksid N₂O₅ (diazot-pentaoksid; *t_{er}*. 41°C, sublimasiya temp-ru 33°C) məlumdur. Qazşəkilli

NO₂ ilə diamaqnit xassəli diazot-tetraoksid N₂O₄ dimeri ($t_{\text{er.}} = 11,2^{\circ}\text{C}$, $t_{\text{qayn.}} = 20,6^{\circ}\text{C}$) tarazlıqda olur. NO aşağı temperlarda davamsız diamaqnit diazot-dioksid N₂O₂ əmələ gətirir. NO₂ buxarı qırmızı-qonur, N₂O₃ kristalları göy digər A.o. isə rəngsizdir.

N₂O 700° C-dən yuxarı temp-rda N₂ və O₂-yə; NO 1600° C temp-rda N₂ və O₂-yə; N₂O₃ – 10° C temp-rdan başlayaraq NO və NO₂-yə; NO₂ 150° C-dən başlayaraq 620° C temp-rda NO və O₂-yə; N₂O₅ otaq temp-runda NO₂ və O₂-yə parçalanır. NO suda az həll olan, duz əmələ gətirməyən oksiddir. Digər A.o. suda həll olur.

Hiponitrit turşusunun H₂N₂O₂ parçalanma reaksiyasından N₂O əmələ gəldiyi (H₂N₂O₂=N₂O+H₂O) və adi şəraitdə oks proses getmədiyi üçün elmi ədəbiyyatda azot(I)oksid anhidrid hesab olunmurdu. Lakin Azərb. kimyaçıların tədqiqatları nəticəsində müəyyən edildi ki, molekulyar azotun əlaqəli oksidləşmə fiksasiyasında 600° C temp-rda alınan N₂O-nun çox hissəsi su ilə soyudulma zonasında aktiv mərkəzlərin (HO₂^{*}, *OH) və H₂O₂-nin iştirakı ilə hiponitrit turşusuna H₂N₂O₂ və cüzi miqdarda (0,1%-ə qədər) HNO₂, HNO₃-ə çevrilir; beləliklə N₂O anhidrid xassəsini göstərir. N₂O₃ su ilə nitrit turşusu HNO₂ (birəşəli, orta güvətli turşudur; yalnız buxar və ya sulu məhlul halında mövcud olan rəngsiz maddədir; NO, NO₂ və H₂O-ya asanlıqla parçalanır), NO₂ nitrit və nitrat (HNO₃) turşularını, N₂O₅ nitrat turşusunu əmələ gətirir. N₂O₃ qələvilərlə duzlar – nitritlər, NO₂ – nitrat və nitritlər, N₂O₅ – nitratlar əmələ gətirir. A.o. güvətli oksidləşdiricilərdir. NO və NO₂ oksidləşmə, reduksiya və birləşmə reaksiyalarına girir, məs., xromatlarla və permaqanatlara nitrat turşusuna qədər oksidləşir; karbon, fosfor və kükürd ilə azota qədər reduksiya olunur; halogenlərlə birləşərək nitrozil-halogenidlər və nitril-halogenidlər məs., nitrozil-xlorid NOCl, nitrilflüorid NO₂F əmələ gətirir; havada sulfat turşusu ilə nitrozilsulfat turşusu (NO)HSO₄ əmələ gətirir.

N₂O amonium-nitratın 200–270° C-də termiki parçalanmasından, azərb. alimlərinin təklif etdiyi yeni üsulla – molekulyar azotun 450° C temp-rda H₂O₂-nin iştirakı ilə əlaqəli oksidləşdirici fiksasiyasından (bax *Azotfiksasiya*), NO nitrat turşusunun istehsalında ammoniyakın katalitik oksidləşməsindən, laboratoriya şəraitində isə natrium-nitritin

NaNO₂ sulfat turşusu ilə qarşılıqlı təsirdən əmələ gəlir; NO₂ nitrat turşusunun istehsalında NO-nun oksidləşməsindən, N₂O₃ və N₂O₅ isə NO₂-nin müvafiq olaraq NO və ozonla O₃ qarşılıqlı təsirdən alınır. NO elementlərdən yüksək temp-rda elektrik qövsü alovunda, həmçinin atmosferdə baş verən ildırım boşalmalarında əmələ gəlir.

A.o. üzvi və qeyri-üzvi sintezdə ilkin maddələr, oksidləşdiricilər, katalizatorlar kimi tətbiq edilir; məs., NO₂ nitrolaşdırıcı aqent; NO₂ və N₂O₄ oksidləşdirici kimi raket yanacağında, partlayıcı maddələrin qarışığında işlədilir. Bütün A.o. fizioloji-aktiv maddələrdir. N₂O keyləşdirici təsirə malikdir; digər A.o. çox zəhərliyə.

Heyvanların və insanların orqanizmində NO metabolizmin universal tənzimləyicisidir; sintetaza fermentinin iştirakı ilə L-arginindən əmələ gələn NO nəinki əmələgəldiyi hüceyrələrə (o cümlədən damarların endotel hüceyrələri, makrofaqlar, neyrotfillər, trombositlər), hətta onların yaxınlığında olanlara da təsir göstərir. Qeyri-stabildir və əmələ gəlməsindən bir neçə saniyə sonra nitritlərə və nitratlara qədər oksidləşir. Səbəblər, qan damarlarının tonusunu, mədə-bağırsaq sistemi, tənəffüs və sidikcinsiyət sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirak edir, sinir sisteminin normal fəaliyyəti üçün zəruridir və s. Hüceyrə immuniteti sisteminin əsas faktorlarından biri kimi sitotoksiki və sitostatik aktivlik göstərir (hüceyrələrin bölünməsinə ləngidir). NO-un uzunmüddətli təsiri *apoptozu*, şişlərin bəzi növlərinin böyüməsini induksiya edir, kollapsa və s. səbəb olur.

Əd.: Т е м к и н О. Н. Химия молекулярного азота. Соросовский образовательный журнал 1997, №10; I q n a r r o L. Nitric oxide: biology and pathobiology. San Diego, 2000; T o f i k M. N a g i e v. Coherent Synchronized Oxidation Reactions by Hydrogen Peroxide. Amsterdam, Elsevier, 2007.

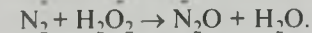
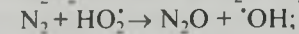
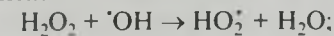
AZOTEMİYA (yeni lat. azotemia; *azot* + yun. αιμα – qan) – qanda zülal mübadiləsinin azotlu birləşmələrinin artması. Retension A. və azotlu birləşmələrin qana artıq miqdarda keçməsi ilə səciyələndirən A. ayırd edilir. Retension A. böyrək xəstəlikləri (qlomerulonefrit, amiloidoz və s.) zamanı azotlu birləşmələrin sidiklə tam xaric olmaması ilə və ya böyrəkdən kənar səbəblərlə (qan dövrəni çatışmazlığı, şok, qanaxma, sidiklik və prostat şişləri olan xəstədə sidikaxıtmanın pozulması) şərtlənir. Azotlu birləş-

mələrin qana artıq miqdarda keçməsi kəksiya, leykozlar (sitostatiklərlə müalicə edildikdə), bağırsağ keçməzliyi zamanı rast gəlinir. **Müalicəsi:** böyrəklərin ifrazetmə funksiyasının artırılması və s. **AZOTFİKSASİYA** (*azot* + lat. fixus – bərk, davamlı, möhkəm; müəyyən vəziyyətdə möhkəmləndirmək), k i m y a d a – atmosfer azotunun birləşmələrə çevrilməsi prosesi. Azotlu birləşmələrin istehsalı kimya sənayesinin aparıcı sahələrindəndir. Belə ki, k. t. -nin azot gübrələri (bax *Azotlu gübrələr*) ilə, sənayenin müxtəlif azottərkibli maddələrlə təmin edilməsi azot sənayesinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Birləşmiş azotun ammoniyaklı və nitratlı mineral formaları bitkilərin inkişafında mühüm rol oynayır. Buna görə də azotun qeyri-üzvi birləşmələr şəklində kimyəvi fiksasiyası çox aktualdır. Atmosfer azotunun kimyəvi fiksasiyası, əsasən, iki istiqamətdə – reduksiyaedici və oksidləşdirici üsullarla həyata keçirilir. Bunlardan ammoniyakın sintezi və azot oksidlərinin qövs, sianamid, plazma, termiki üsullarla, həmçinin nüvə reaktorunda alınması işlənilib hazırlanmışdır. Ammoniyakın sintezi üçün ilkin xammal hava azotu və müxtəlif üsullarla alınan hidrogendir. Hidrogenin alınma üsulundan asılı olaraq ya ona havadan ayrılaraq azot əlavə edilir, ya da bilavasitə azot-hidrogen qarışığı alırlar. A.-da bəzi qüsurlarına baxmayaraq yalnız ammoniyakın sintezi sənayedə geniş tətbiq edilir (bax *Ammoniyak*).

Hava azotunun birbaşa oksidləşməsi yüksək temp-r şəraitində, həmçinin sürətli elektronlar və γ-şüalanma təsiri ilə, nüvə reaktorunda və s. mümkündür.

Termiki üsulla havadan NO-nun alınması üzrə aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə çıxım temp-rdan asılı olaraq 0,45%-dən 1,9%-ə qədər dəyişir. Digər tədqiqatlara görə azot-oksigen sisteminə yüksək temp-rda alınan NO-nun qatılığı 2–4% təşkil edir. Azotun plazmalı axımına oksigen, oksigen-azot qarışığı və su daxil etməklə azot oksidlərinin əmələgəlmə prosesi öyrənilmişdir; nitroz qazda NO-nun qatılığı 8%-dir. Bəzi keçid metallarla kompleks əmələ gətirərkən molekulyar azotun reduksiyaedici mexanizmlə kimyəvi fiksasiyası da öyrənilmişdir. Bu üsul çox mürəkkəbdir və alınan məhsulların çıxımı cüzdür. Azotun oksidləşdirici fiksasiyası az tədqiq edilmişdir. Bu reaksiyalar endotermik olmaqla bərabər onların selektivliyi və çıxımı yüksək deyildir.

Azotun fiksasiyası üsullarının təhlili göstərir ki, mövcud olan üsulların hər biri müəyyən qüsurlara malikdir. Buna görə də ammoniyakın istehsalının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı molekulyar azotun fiksasiyasının yeni, daha sadə, iqtisadi cəhətdən sərfəli üsullarının axtarışı davam etdirilir. Azərb. kimyaçıları tərəfindən kimyəvi induksiya ilə azotun öz-özünə getməyən oksidləşdirici fiksasiyasını həyata keçirməyə imkan verən əlaqəli reaksiyaların prinsiplərinə əsaslanan proseslər işlənilib hazırlanmışdır. Belə ki, 450° C-də H₂O₂–H₂O–N₂ sisteminə azotun hidrogen-peroksidlə fiksasiyasının ilk məhsulu N₂O-dur (kütləcə çıxım 19%-ə qədər). Molekulyar azotun oksidləşmə prosesinin reaksiya mexanizminə onun H₂O₂-in parçalanmasından alınan HO₂^{*} radikalı ilə qarşılıqlı təsir mərhələsi daxildir:

500° C temp-rdan başlayaraq alınmış reaksiya məhsullarının kəskin soyudulmasından, aktiv mərkəzlərin (HO₂^{*}, *OH) və H₂O₂-nin iştirakı ilə N₂O-nun çox hissəsi ikinci reaksiya məhsullarına – H₂N₂O₂-yə və az miqdarda HNO₂, HNO₃-ə (0,1%-ə qədər) çevrilir.

Bu tədqiqatlarla təklif edilən azotfiksasiya sistemi kimyəvi induksiya nəticəsində azotun hidrogen-peroksidlə oksidləşməsinə, yəni molekulyar azotun N₂O-yə və onun digər oksidlərinə (cüzi miqdarda), həmçinin, azottərkibli turşulara fiksasiyasını tamamilə yeni üsulla həyata keçirməyə – yumşaq şəraitdə, xeyli az enerji sərf etməklə və ətraf mühiti çirkləndirmədən aparılmağa imkan verir. Beləliklə, hidrogen-peroksidlə oksidləşdirici fiksasiya prosesi katalizatorsuz, atmosfer təzyiqində və birləşmiş azotun nisbətən yüksək çıxımı ilə homogen şəraitdə gedir.

Biologiyada A. – atmosferdəki molekulyar azotun azotfiksədən (diazotrof) bakteriyalar vasitəsilə ammoniyaka qədər bərpa edilməsi prosesi. A. qabiliyyəti müxtəlif fizioloji və taksonomik qruplara aid olan prokariotların (bakteriyalar və arxeylər) çoxunda aşkar edilmişdir. Eukariotlarda A. qabiliyyəti yoxdur, lakin bunlarda azotfiksədən bakteriyalardan mənimsənilən azot mənbəyi kimi istifadə etməkdən ötrü çoxlu uyğunlaşmalar vardır. A. nitrogenaza ferment kompleksinin iştirakı ilə gedir. Nitrogenazanın sintezinə, fəaliyyətinə və tənzimlənməsinə çoxlu gen (100-ədək)

nəzarət edir. Planetdə azot dövrəndə A.-nın mühüm rolu var. O azotfiksədən bakteriyaların yaşadığı bütün təbii mühitlərdə (torpaqda, lildə, şirin və dəniz suyu hövzələrində, bitki köklərində, əksər heyvanların bağırsağında) baş verə bilər. Lakin bu bakteriyalar torpaqda çox olduğundan biosferdə azot balansının saxlanmasında quru ekosistemlərinin rolu böyükdür. Həyatın inkişaf tarixi boyu A. orqanizmlər üçün mənimsənilən başlıca azot mənbəyi olmuşdur. Torpaqda A.-nın orta məhsuldarlığı mülayim iqlim zonasında ildə 30–50 *kq/ha*-dan tropiklərdə 150 *kq/ha* arasında dəyişir. Paxlalı bitkilərin yumrucuq bakteriyaları simbiozundan ildə hər *ha*-dan 350 *kq*-ədək azot fiksasiya olunur. A. torpağın məhsuldarlığı göstəricisidir. Onun molekulyar mexanizminin və şərtlərinin aydınlaşdırılması müasir biologiyanın ən mühüm problemlərindən biridir. A. sahəsində əsas tədqiqatlar konkret torpaq-iqlim şəraitində təbii azot fiksədən təbii bakteriyalar populyasiyalarının fəallaşdırılması, yeni yüksək aktivliyə malik nitrogenaza bakteriya kulturalarının axtarışı qeyri-paxlalı bitkilərlə azottoplama bakteriyaların süni simbiozlarının yaradılması istiqamətində aparılmağa yönəldilmişdir.

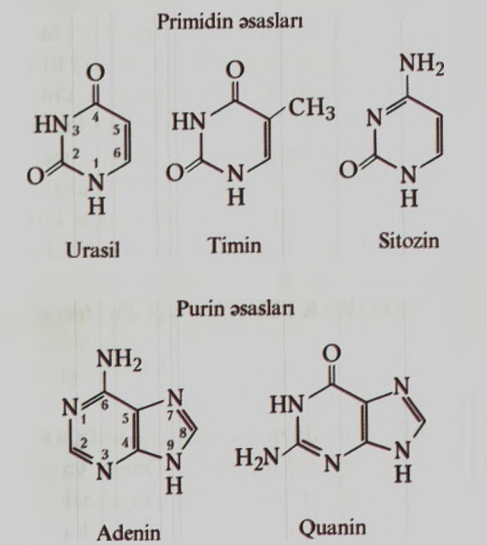
Əd.: Харди Р., Боттомли Ф. Проблемы фиксации азота. М., 1982; Анцици А. Г. Оксид азота (I) – источник атомарного кислорода для процессов органического синтеза. Соросовский образовательный журнал. 2000, № 12; T o f i k M. N a g i e v. Coherent Synchronized Oxidation Reactions by Hydrogen Peroxide. Amsterdam, Elsevier, 2007.

AZOTLAMA – metal (əsasən, polad və titan) məmulatların səth qatının diffuziya yolu ilə azotla zənginləşdirilməsi. A. nəticəsində məmulatların səth qatının bərkliyi, yeyilməyə və istiliyə davamlılığı yüksəlir, yorulma həddi və korroziyaya müqaviməti artır. A. sənayedə ilk dəfə 1923 ildə Almaniyada (mühəndis A. Fri səth bərkliyi yüksək olan azotlanmış polad hazırladıqdan sonra) tətbiq olunmuşdur. A. adətən 500–1200° C temp-rda, ammoniyak mühitində aparılır. 400° C-dən yuxarı temp-rda ammoniyakın NH₃→3H+N reaksiyası üzrə dissosiasiyası baş verir. Əmələ gəlmiş aktiv azot atomları metalın səthinə diffuziya edərək azot təbəqəsi əmələ gətirir. A. aşağı (500–600° C), orta (600–750° C) və yüksək (750–1200° C) temp-rlərdə aparıla bilər. Polad və çuqun məmulatları aşağı temp-rda, dəmir əsaslı ərintilərdən olan mə-

mulatlar orta temp-rda (antikorroziya A.-sı adlanır), xüsusi ərintilər və çətinəriyən metallar (Mo, W, Nb və s.) isə yüksək temp-rda azotlanır. Mühitin aqreqat halına görə qaz və plazma (ion) üsulları ilə A. növləri də vardır. Məmulatın materialından asılı olaraq azotlanmış qatın bərkliyi Vikkersə görə (HV) 1300-ə, qatınlığı 0,1–0,6 *mm*-ə çatır. Tələb olunan azot qatının yaranması üçün 4–96 *saat* sərf olunur. Nazik azotlanmış qatın iş prosesində səthi bərk olan metalda oturmasını və məmulatın özəyində yüksək möhkəmliyi, özlüklüyü təmin etmək məqsədilə A.-dan əvvəl detal tablama və yüksək temp-rlü tabəksiltməyə uğradılır. Məmulatın bərkliyini və yeyilməyə qarşı müqavimətini artırmaq üçün A.-da nitraloy növlü poladlardan istifadə edilir. A.-dan sənayedə, silindrlərin gilizi, dirsəkli val, dişli çarx, klapan, ştamp və s. detalların səthlərinin möhkəmlənməsində geniş istifadə edirlər. Azotlanmış məmulatın səthi yaxşı parıqlanır və cilalanır.

Əd.: Şүкүрөв R. Металлұнашық. В., 2002; Теория и технология азотирования. М., 1991; Теория и технология азотирования. М., 1991.

AZOTLU ƏSASLAR – azotlu heterotsiklik aromatik əsasların – purin və pirimidin törəmələri, təbii birləşmələr qrupu. Nüklein turşuları, nukleozidlər və nukleotidlərin mühüm komponentləridir; bu birləşmələr sərbəst halda metabolizm məhsulları kimi az miqdarda rast gəlinir. A.ə.-in törəmələri hüceyrə bioenergetikasında (ATF), hormonal tənzimləmə mexanizmində (tsiklik adenozinmonofosfat və quanozinmonofosfat) vacib rol oynayır, kofermentlərin, vitaminlərin, antibiotiklərin və b. bioloji aktiv maddələrin tərkib hissəsidir.

Nuklein turşularının tərkibinə p u r i n əsasları – adenin və qvanin və p i r i m i d i n əsasları–timin, sitozin və urasil daxildir. Beynəlxalq nomenklatura qaydalarına görə A.ə. onların latınca adının birinci hərfi ilə işarələnir: adenin (adenine) – A., qvanin (guanine) – G, sitozin (cytosine) – C, urasil (uracil) – U və timin (tymine) – T.

A.ə.-in ardıcılığı nuklein turşularının nadir quruluşunu və onlarda qoyulmuş genetik məlumatın mənasını müəyyən edir; onun qorunub saxlanması, ötürülməsi və təkrar əmələ gəlməsi onların birbaşa iştirakı ilə həyata keçir. Bu proseslərin əsasını komplementarlıq (bir-birini tamamlayan) prinsipi üzrə A.ə.-in qarşılıqlı təsiri təşkil edir: qvanin sitozinlə (Q–S), adenin – timinlə (DNT-də A–T) və ya urasillə (RNT-də A–U) komplemetar cüt əmələ gətirir. DNT molekulunda purin əsaslarının miqdarı pirimidin əsaslarının miqdarına bərabərdir (Çarqaff qaydası). Xarici təsirlər (qızdırılma, kimyəvi reagentlər, ultrabənövşəyi və ya radiasiyalı şüalanma) zamanı nuklein turşularının tərkibində A.ə. öz quruluşunu dəyişə bilər. Bu da öz növbəsində DNT və ya RNT-nin birincili quruluşunun davamlı dəyişilməsinə, mutasiyanın yaranmasına gətirib çıxara bilər. Yuxarıda adı qeyd olunan A.ə.-dan başqa nuklein turşularında 50-dən çox *minor əsasa* rast gəlinir.

AZOTBAKTER (Azotobacter) – qrammüsbət orqanotrof aerob bakteriyalar cinsi. Atmosferin molekulyar azotunu (N₂) fiksasiya etmək (udmaq) qabiliyyəti vardır (bax *Azotfiksasiya*). Əlverişsiz şəraitdə sistalar əmələ gətirən dəyirmi hüceyrələri (ölçüsü 2x5 *mkm*) olur. Böyüdükcə 1 *qr* karbonu mənimsəyir 20 *mq*-adək N₂ birləşmə şəklinə çevirir, A. xarici mühitə piqmentlər (sarı, yaşıl, bənövşəyi, qəhvəyi və qonur) ifraz edir. 4 növü var. Ən çox yayılan A. *chromococcum* və A. *vinelandii*-dir. Suda, bütün torpaq tiplərində (xüsusilə yaxşı mədəniləşdirilmiş torpaqlarda) yaşayır. Vitaminlər, antibiotiklər, auksinlər kimi boy maddələri hazırlayır. Bunlar k.t. bitkilərinə yaxşı təsir göstərir.

AZOTBAKTERİN – bax *Bakteriyalı gübrələr*.

AZOV – RF-nin Rostov vil.-ndə şəhər. Azov r-nunun mərkəzi. Əh. 82,5 min (2002). Rus düzənliyinin c.-ş.-ində, Don çayının sol sahilindədir. Dəniz və çay portu. İnkişaf etmiş sənaye mərkəzidir.

Maşınqayırma, elektromexanika, op-

tika-mexanika, tikinti, kimya, yüngül və yeyinti sənayesi müəssisələri; “Azov təsənəsi” və “Azov dəniz portu” var.

1–3 əsrlərdə A.-un yerində iki meotskif məskəni (Paniardis və Patarva) mövcud idi. 10–11 əsrlərdə burada yerləşən slavyan məskəni təqr. 1067 ildə qıpçaqlar tutmuş və Azov (Azak) adlandırmışlar. 13 əsrdən *Qızıl Ordanın* iri ticarət mərkəzi olmuşdur. A.-un yaxınlığında varlı Genuya-Venesiya koloniyası olan Tana yerləşirdi. 1395 ildə Teymur şəhəri dağıtmış, 1471 ildə osmanlılar tərəfindən tutulmuş və qalaya çevrilmişdir. 1637 ildə Kırım xanlığında daxili çəkişmələrdən istifadə edən Don kazakları A.-u tutsalar da, Rusiyadan kömək gəlmədiyi üçün 1642 ildə şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşlar. 1696 ildə rus qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdir. 1709–11 illərdə Azov qub.-nın nominal mərkəzi olan A. 1711 ildə Prut sülhünə əsasən Osmanlı imperiyasına qaytarılmışdı. 1736 ildə yenidən rus qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. *Belqrad sülhünün* (1739) şərtlərinə görə, neytral ərazilərin sırasına daxil edilmiş və bütün istehkamları sökülmüşdü. *Küçük Qaynarca sülhünə* (1774) əsasən bərdəfəlik Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. 1775–83 illərdə Azov qub.-nın mərkəzi olmuşdur. A. 1783 ildə qala statusu almışdır; 1810 ildən posad, 1920 ildən qəsəbə, 1926 ildən isə şəhərdir.

1697 ildən tikilən istehkamlardan yalnız torpaq sədlər (mühəndislər A. Laval, E. fon Borqsdorf), Aleksey darvazası (1801–05 ildə yenidən daşdan tikilmişdir), barıt anbarı (təqr. 1700, 1798–1800 illərdə yenidən inşa edilmişdir). Genuya divarlarının qalıqları (14 əsr) da saxlanılmışdır. 19 əsrin sonlarından A.-da bir çox ümumi layihələr əsasında binalar inşa edilirdi: şəhər upravası (1892; 1959 ildən Diyarşünaslıq muzeyi, indiki Azov tarix-arxeologiya və paleontologiya muzey-qoruğu), d.y. vağzalı (1910), şəhər xəstəxanası (1895) və ticarət sıraları ansamblları (1912); Y. A. Qaqarin (1986, heykəltəraş O.Ç. Koxanovskaya) və I Pyotrun (1996, heykəltəraşlar O.K. Komov, A.A. Kovalçuk) abidələri, 4 ali məktəb (filialları), qütb tədqiqatçısı R.L. Samoyloviçin memorial muzeyi (1984), 8 kütləvi kitabxana var.

AZOV DƏNİZİ (lat. Palus Maeotis, qədim yun. Maiotis limne – Meoti gölü, qədim rusca Suroj dənizi) – Şərqi Avropa düzənliyinin c.-q.-ində, Atlantika okeanının Aralıq dənizi hövzəsində yarımqa-

palı daxili dəniz. Ukrayna və Rusiyanın sərhədindədir. Kerç boğazı A.d.-ni Qara dənizlə birləşdirir. Sah. 39 min *km*², orta dərinliyi 7 *m*, maks. dərinliyi 13 *m* (dünyanın ən dayaz dənizi), həcmi 290 *km*³-dir. A.d.-nin c. sahili (Kerç boğazından Arabat dilinə qədər) təpəlikdir. Şm. və c. sahilləri təpəli, sıldırım, q. və ş. sahilləri isə, əsasən, ovalıqdır. A.d.-nin şm.-ş. hissəsində Taqanroq, q.-ində Sivaş körfəzlər sistemi, ş.-ində isə Temryuk körfəzi yerləşir. Adaları (Biryuçi a., Çerepaxa a. və Peşçanı a.-rı qrupu) azdır. Dibinin relyefi hamardır, ortasına doğru azacıq meyillidir. Dib çöküntüləri qum, balıqulağı və lildən ibarətdir. A.d. epikontinental dəniz hövzəsidir; şm. hissəsi qədim Şərqi Avropa platformasına, c.-u cavan Skif platformasına aiddir. Dənizin şm. sahilinə yaxın və ona paralel Azov bəndi uzanır. Bəndin şm.-ini Eosen–Alt Miosen çöküntüləri (həmçinin Maykop gilləri) və daha cavan yaşlı çöküntülərlə (ümumi qalınlığı təqr. 1 *km*) dolmuş Şimali Azov çökəyi, c.-unu isə, əsasən, Maykop gilləri (qalınlığı 4,5 *km*-dən çox) ilə dolmuş dərin İndol-Kuban çökəyi tutur. Dənizin c. hissəsi neftli-qazlıdır, paltıq vulkanları var. İqlimi, əsasən, kontinentaldır. Havanın çoxillik orta temp-ru yanvarda –6°C-dən (şm.-da) –1°C-yədəkdir (c.-da). A.d. noyabr-dekabrda mart-aprelədək donur. Yay istidir. İyulda havanın orta temp-ru 24°C təşkil edir. Yağıntının ortaillik miqdarı 300–500 *mm*-dir. Suyunun ortaillik temp-ru 11,5°C, maks. 25–30°C-dir (yayda). A.d.-nə iki iri çay – Don və Kuban (ümumi axımın 90%-i) və 20-yə qədər kiçik çay tökülür. Suyunun duzluluğu 12–13‰, çay axımı az olan illərdə 15–17‰-ə çatır. A.d.-ndə və ona tökülən çayların mənsəbində 114 balıq növünə rast gəlinir. Vətəgə balığı ehtiyatına görə A.d. Dünya okeanında ən zəngin rayonlardan biri, balıq ovu üzrə isə dünyada 1-ci yerdədir (70–80 *kq/ha*). Sıf, çapaq, siyənək, nərə, uzunburun və s. ovlanır. A.d. mühüm nəql. arteriyasıdır. Volqa–Don kanalı vasitəsilə Xəzər, Baltika və Ağ dənizlərlə əlaqəlidir. Əsas portları: Taqanroq, Yeysk, Mariupol, Berdyansk. Sahillərində kurortlar (Yeysk, Berdyansk, Mariupol) var.

AZOV DONANMASI – birinci Azov yürüşündən sonra [bax *Azov yürüşləri* (1695–96)] yaradılmış yelkənli hərbi donanma. Azov qalasının ruslar tərəfindən zəbt edilməsində həlledici rol oynamışdır. *Prut sülhünün* (1711) şərtlərinə görə, A.d. məhv edilmişdir.

AZOV YÜRÜŞLƏRİ (1695–96) – Rusiya–Türkiyə müharibəsi (1686–99) zamanı Azov dənizinə və Qara dənizə çıxmaq üçün I Pyotrun təşkil etdiyi yürüşlər. Birinci yürüş zamanı (1695) türk qoşunları tərəfindən ciddi müqavimətə rast gələn rus ordusu sayca çox olmasına baxmayaraq məğlubiyyətə uğradı. 1696 ildə təşkil olunan ikinci yürüş zamanı *Azov donanmasının*, həmçinin Don və Ukrayna kazaklarının dəstəyi nəticəsində rus ordusu Azov qalasını zəbt etdi.

AZOV-KUBAN ARTEZIAN HÖVZƏSİ – RF-də, əsasən, Krasnodar diyarında, Stavropol diyarının q.-ində və Rostov vil.-nin c. hissəsindədir. Sah. 110 min *km*². Ukrayna kristallik qalxanının gömülmüş hissəsini və Rus platformasının c. hissəsini, Skif plitəsini və Qərbi Kuban ön çökəyini əhatə edir. 18 sulu kompleks ayrılmışdır; əsasları 100–500 *m* dərinlikdəki Pliosen qumları, qumdaşları, əhəngdaşları ilə əlaqədardır. Quyularda sərbəst su debiti 250 *l/san*, minerallaşma 0,1–1,5 *q/l*-dir. Yeraltı suların təbii ehtiyatı ildə 2,59 mlrd. *m*³-dir.

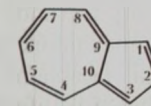
AZOV-PODÓLSK QALXANI, U k r a y n a q a l x a n ı – Rus platforması kristallik bünövrəsinin qalxmış hissəsi. Qorin çayından Azov dənizinədək Dneprin sağ və sol sahillərini əhatə edir.

Kembriyəqədərki çökmə-metamorfik və maqmatik süxarlardan təşkil olunmuş qırışlıq strukturudur.

AZOVYANI YÜKSƏKLİK – Şərqi Avropa düzənliyinin c.-unda. Ukraynanın c.-ş.-indədir. Hünd. 324 *m*-ədək (Mogila-Belmak). Səthi, əsasən, löss çöküntüləri ilə örtülüdür. Qaratorpaqlar geniş sahə tutur. Ukraynanın “Daş qəbirlər” çöl qorğunun bir hissəsi A.y.-dədir.

AZPAK – bax *Asiya–Sakit okean Şurası*. **AZRÁK MİLLİ PARKI** – İordaniya-dadır. Sah. 525 min *ha*. 1965 ildə yaradılmışdır. Amman ş.-ndən ş.-də, səhrada vahə. Göl (may ayının ortalarından etibarən quruyur) və axarlar var. Su quşlarının qışlaq yeridir.

AZULEN – qeyri-benzoid bitsiklik aromatik karbohidrogen; mavi rəngli kristallardır; *t*_{er.} 99°C, karbohidrogenlərdə həll olur. 350°C-dən yuxarı temp-rda naftalınə izomerləşir. A. zəif əsasdır; qüvvətli mineral turşularda həll olur, I vəziyyətində elektrolit əvəz- etmə (məs., nitrolaşma, halogenləşmə, asilləşmə, azoqoşma) reaksiyalarına daxil olur. A. tsiklodekandan, həmçinin N-alkilpiridin duzları ilə natrium tsiklopentadienilin qarşılıqlı təsirindən alınır.

Azurit.

A.-in törəmələri efir yağalarında olur; onların bir çoxu iltihab əleyhinə təsirə malikdir və kosmetik vasitələrin tərkibinə daxildir.

AZURİT (fr. l' azur, far. لا جو رد – göy, mavi daş, lacivərd) – təbii karbonatlar sinfinə aid mineral, mis filizlərinin oksidləşmiş komponenti. Kimyəvi tərkibi Cu₃[OH | CO₃]₂. Tərkibində 55,3% mis var. Sinqoniyası monoklin, kristalları qısa sütunvari və prizmatikdir. Xırda kristallik, radial şüalı və torpaqvari aqreqatları var. Rəngi mavidən tünd göyə qədərdir. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 3,5–4; sıxlığı 3770–3890 *kq/m*³. İlk mis filizlərinin (xalkopirit, bornit və s.) oksidləşməsindən əmələ gəlir. Təmiz A. göy rəng hazırlanmasında işlədilir.

B

B – Azərb. əlifbasının, habelə bir sıra digər əlifbaların ikinci hərfi. B samitinin işarəsidir. *Finikiya əlifbasında* yazılış evə bənzədiyindən (Β) “bet” (“ev”, “çadır”) adlandırılmışdır. Finikiya mənşəli yunan əlifbası əsasında yaradılmış latın əlifbasında B (yazılış tərzində müxtəlif olmuşdur) şəklində işlədilmişdir. Ərəb qrafikalı Azərb. əlifbasında “ب” şəklində yazılaraq “bə”, Kirill qrafikalı Azərb. əlifbasında isə “Б” (böyük, çap şəkli; yazı şəkli – “б”) və “б” (kiçik, çap şəkli; yazı şəkli – “б”) kimi yazılaraq “be” adlanmışdır. Latın qrafikasına əsaslanan müasir Azərb. əlifbasında “be” adlanır. Yazılış şəkli belədir: böyük – B (çap), *В* (əlyazma); kiçik – b (çap), *в* (əlyazma). Azərb. dilində sözün əvvəlində (buz, bir), ortasında (soba, yaba) və sonunda (qab, doşab) işlənir.

B (b) hərfi “ikinci” mənasını bildirən sıra sayı kimi də işlədilir: “B” qrupu (qanda, idman meydanları və qurğularında), “b” sinfi və s. Bir sıra vitaminlər də böyük B ilə işarə olunur (B₁, B₂, B₃, B₆ və s.). **BA**, Pa n u – Şimali Hun şanyuyu [təqr. 46 – təqr. 52] – *Yuyun* oğlu. B.-nin hakimiyyəti illərində Hiunq-nu ölkəsində aclıq və epidemiyə baş vermişdi. Şərqi Xan dövlətinin bu vəziyyətdən istifadə edərək ölkəyə hücum edəcəyindən ehtiyatlanan B. oraya sülh təklifi ilə elçi göndərmişdi. 47 ildə Bi ilə hakimiyyət uğrunda müharibə aparmış, Çinin dəstəyini alan Binin çoxsaylı qoşunu qarşısında geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Müharibə nəticəsində Hiunq-nu cənub və şimal ərazilərə bölünmüşdü.

BA – Çin mifologiyasında quraqlıq demonu, *Xuan-dinin* qızı. ülviliklər və qəribəliklər kitabında (5–6 əsrlər) qeyd olunmuşdur: “Cənubda boyu iki-üç çə (1 m-dən az), çıpaq, gözləri təpəsində olan, külək sürət ilə hərəkət edən bir məxluq var. Onun adı B.-dir. Peyda olduğu yerdən minlərlə *li* məsafədə quraqlıq başlayır, torpaq yanır. O, həm də Xan-mu (“quraqlıq anası”) adlanır.

Xuan-dinin qiyamçı Çi-yuya qarşı apardığı müharibədə B. atasına kömək etmiş və dəhşətli yağışın qarşısını almışdır.

BA – Misir mifologiyasında insanın əsas mahiyyətini təşkil edən elementlərdən biri. Misir yazıçısı Qorapollonun (4 əsr) heroqliflər haqqındakı traktatında B. qibt dilinə “ruh” kimi tərcümə olunmuşdur. “Piramida mətnləri”nə görə, qədim çarlıq dövründə B.-ya yalnız allahlar və fironlar malik idilər. B. onların qüdrətinin təcəssümü hesab olunurdu. Sonrılar “Sarkofaq mətnləri”nə və “Ölümlər kitabı”na görə, bütün insanların həyat qüvvəsini təcəssüm etdirən B. ölümdən sonra da mövcud idi. Quş obrazında təsvir edilən B.-nin bəzən başı və qolları da olurdu.

BA Amadu Hampate (Ampate) (1901, Bandiaqara – 15.5.1991, Abidjan) – Mali yazıçısı, etnoloq, tərcüməçi, siyasi xadim. Zadəgan fulbe ailəsində doğulmuş, islam ruhunda tərbiyə almışdır. Fula və fransız dillərində yazmışdır. Kot-d’İvuarda səfir (1962–66); YUNESKO icraiyyə komitəsinin üzvü (1962–70) olmuşdur. Fulbe mifologiyası silsiləsindən sakral mətnlər toplularını (“Kaydara”, 1943; “Kumen”, 1961), “Masina pöl poeziyası” (1950) antologiyasını tərtib etmişdir. “Masina pöl imperiyası” (1955–62) monumental tarixi əsəri, “Vanqrenin qəribə taleyi” (1973) romanı avropalaşmanın milli mədəniyyətə zərərli təsirinə bəhs edir. Ərəb qrafikası əsasında ənənəvi yazının bərpasına çalışmışdır.

BA TSZİN (Li Fey-qanın təxəllüsü; d. 1904, Çendu ş.) – Çin yazıçısı. “Fələkət” (1929), “Yeni həyat” (1932) povestlərinin, “Məhəbbət” (1931–33), “İti axın” (1933–40) trilogiyalarının müəllifidir. “Od” (1943) romanında yapon işğalçılara qarşı milli azadlıq mübarizəsini təsvir etmişdir. Azərb. dilində iki hekayəsi çap olunmuşdur.

Əsərləri: Соч., т. 1–2, М., 1959.

Əd.: Никольская П.А. Ба Цзинь. М., 1976.

BÁADE Valter (Uolter) (24.3.1893, Almaniya, Şröttinghauzen – 25.6.1960, Göttingen) – alman və Amerika astronomu. Göttingen Un-tini bitirmişdir (1919). 1919–31 illərdə Hamburq rəsədxanasında çalışmışdır. 1931–58 illərdə ABŞ-da yaşamış və orada Maunt-Vilson və Maunt-Palomar rəsədxanalarının ən iri teleskoplarında işləmişdir. 1943 ildə Andromeda bürcündə M31 spiral qalaktikasının mərkəzi hissəsinin və onun peyki olan elliptik qalaktikanın ayrı-ayrı ulduzlardan ibarət olduğunu təyin etmişdir. Həmin ildə B. aşkar etmişdir ki, qalaktikaların ulduz məskunu müxtəlif mənşəli qruplara bölünür. 1952 ildə belə nəticəyə gəlmişdir ki, o vaxta qədər istifadə olunan qalaktikalararası məsafələr şkalasını 2 dəfə artırmaq lazımdır. B.-nin sonrakı işləri Qalaktikanın və başqa qalaktikaların quruluşuna və inkişafına həsr olunmuşdur. O, həmçinin komətləri və asteroidləri öyrənmişdir: 10 asteroid, o cümlədən Hidalqo (1920) və İkarı (1949) kəşf etmişdir.

BAADER Frans Ksaver fon (27.3.1765, Münxen – 23.5.1841, Münxen) – alman filosofu, romantizmin nümayəndəsi. 1781–85 illərdə İnqolştadt və Vyannanın un-tlərində, 1788–92 illərdə Frayberqdə Mədən Akademiyasında təhsil almışdır. B. İngiltərədə (1792–96) bir müddət Maarifçilik və sosial demokratiya ideyalarının təsiri altına düşmüş, lakin az sonra (1790-cı illərin axırlarında) romantik-mistik ideyalara qayıtmışdır.

1799–1820 illərdə Münxendə dövlət qulluğunda mədəni müşaviri qismində çalışmışdır; 1808 ildən Bavariya EA-nın həqiqi üzvü. 1826 ildən Münxen Un-tinin prof.-u olmuşdur.

B.-in “Təbiətdə Pifaqorun kvadratı haqqında” (1798) əsəri F.V. Şellinqə, bütövlükdə romantik naturfəlsəfəyə güclü təsir göstərmişdir. B.-in yaradıcılığının universallığı (fizika, tibb, mədəni işi və s.) yaranmaqda olan romantik sintezin əlaməti idi. B. təliminin əsasını varlığın sərbəst inkişaf edən üzvi bütövlük kimi təsəvvür olunması təşkil edir. B. üçün dini, dinamik, “kimyəvi”, “plastik” fəlsəfənin “mexaniki” və “kəmiyyət” fəlsəfəsinə qarşı qoyulması, naturfəlsəfənin dini ontologiyaya (“teosofiya”) tabe etdirilməsi səciyyəvidir. B.-in baxışlarında üç üqnum dialektikası təkamül edərək, dörd üqnum dialektikasına (ideyanı, yaxud Sofiyani törədən ilahi Üç üqnum) çevrilir. Maarifçiliyin rasionalizmini və karteziyanlığı tənqid edən B. eyni zamanda hiss və etiqad (F.Q. Yakobi, F. Şleyermaxer) fəlsəfəsinin də tənqidini vermişdir: “din yalnız qəlbin işidir, zəkanın deyil” fikri səthi və ağlabatan deyildir. R. Dekartın “düşünürəmsə, deməli mövcudam” mülahizəsinə B. özünün “Allahla düşünürəmsə, deməli, mövcudam” fikrini qarşı qoymuşdur. B.-də Allahın mərkəz, təbiətin, dünyanın isə periferiya olması haqqında təsəvvür ilahiyatı, fəlsəfəni, cəmiyyət nəzəriyyəsinə birləşdirir. Bu halda, cism ruha əks olmadiği kimi, təbiət də ruha əks deyildir (Allah özü “ruhi cism”dir). Materiyanı əsl təbiətdən ayıran B.-in fikrincə, maddilik məxluqatın Allahdan qopub-ayrılmasının nəticəsidir, lakin eyni zamanda Allaha qayıtmanın yeganə yoludur, təbiətin təhrifidir, lakin həm də “elə qüdrətli siperdir ki, Yaradan onunla yalanın ağzını qapayır”. B. materiyanı mənbəyi “Mən” prinsipi olan şər problemi ilə bağlamışdır.

B.-in “Fermenta cognitionis” (Fasc. 1–6, 1822–26) əsəri onu Hegellə qarşılıqlı yaxınlaşdırsa da, sonradan “Hegel məktəbinin filosoflarını” kəskin tənqid etmişdir. İnqilabı və fransız utopik sosializmini qəbul etməməyi B. kapitalizmin, xristian sosializmi ruhunda pul münasibətləri ağalığının tənqidi ilə birləşdirmişdir. B. dövrünün əsas sosial ziddiyyətini əmlaklı və əmlaksız siniflərin yanlış münasibətlərində gördü; Avropa dövlətlərinin parlamentlərinə sahibkarların fəhlələrə qarşı qəsd kimi baxırdı və fəhlələrin öz təşkilatını yaratmaq hüququnu müdafiə edirdi; alman dilinə “proletar” sözünü B. gətirmişdir. B. sinfi ziddiyyətlərin həllini, Hegel kimi, ədalət prinsipini təmin edən silki dövlətdə axtarırdı.

Əsərləri: F.Baader und sein Kreis. Ein Briefwechsel. Lpz., 1924; Schriften zur Gesellschaftsphilosophie/Hrsg. von J.Sauter. Jena, 1925; Lettres inedites/Ed. E.Susini. P.e.a., 1942–1983. Vol. 1-6: Из дневников и статей // Эстетика немецких романтиков. М., 1987.

Əd.: Jost J. Bibliographie der Schriften F. von Baaders. Bonn, 1926; Baumgardt D. F. von Baader und die philosophische Romantik. Halle, 1927; Siegl J. F. von Baader. Ein Bild seines Lebens und Wirkens. Münch., 1957; Hinder E. Das christlich-soziale Prinzip bei F. von Baader. Fr./M., 2001.

BAAL – bax *Balu*.

BAB, Seyid Əli Məhəmməd (مرزا علی محمد باب) (20.10.1819, Şiraz – 9.7.1850, Təbriz) – *babiliyin* banisi. Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən hesab edilən tacir ailəsindən idi. *Şeyxlərin* başçısı Seyid Kazımın yaxın silahdaşı olan B. onun ölümündən (1843) sonra bu təriqətin rəhbəri seçilmişdir. Kərbəlaya və Nəcəfə ziyarətindən sonra özünü “Bab” (ər. “qapı”) adlandıraraq imam *Mehdi* ilə xalq arasında vasitəçi (1844 ilin yazı) elan etmişdi. 1847 ildə Nəsrəddin şahın əmri ilə həbs olunmuşdu. Həbsxanada babiliyin mahiyyətini izah edən “Bəyan” əsərini yazmışdır. *Babi üsyanları (1848–52)* zamanı Təbrizdə güllələnmişdir.

BAB ƏL-ƏBVAB – orta əsr ərəb mənbələrində *Dərbəndin* adı.

BABA, K o h i B a b a, K u h i B a b a – Əfqanıstanın mərkəzi hissəsində, Hindiquş dağ sistemində silsilə. Uz. təqr. 60 km, hünd. 5143 m-ədəkdir. Hərirud, Hilmənd, Surxab (Amudəryanın sol qolu), Kabil (Hind çayının sağ qolu) çayları B.-dan başlanır. Dağlıq səhra və çöl landsaftları üstünlük təşkil edir.

BABA – İrannın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Sirdan bölgəsinin Aşağı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-indən 14 km q.-dədir.

BABA – Türkiyədə, Kiçik Asiya y-a-nın q.-ində, Egey dənizində burun. Asiya qitəsinin q. qurtaracağı (39°29′ şm.e., 26°10′ ş.u.).

BABA BƏY ŞAKİR – bax *Şakir* Baba bəy.

BABA FƏQANİ (təqr. 1456–61 illər, Şiraz – 1516, yaxud 1519) – fars şairi. “Kiçik Hafiz” ləqəbi ilə tanınmışdır. Orta əsrlər fars poeziyasında məzmun və forma kəskinliyi ilə fərqlənən hind üslubunun banisidir. Hüseyn Baykaranın [1470–1506], sonralar Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun [1478–90] saray şairi olmuşdur. Sultan Yaqub ona “Ba-

bayi-süəra” adını vermişdir (Baba təxəllüsü də buradan götürülmüşdür). B.F.-nin Örfi Şirazi, Möhtəşəm Kaşani və Vəhşi-i Bafki kimi şairlərin yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Qəsidə, tərkib-bənd, tərcibənd və qəzəllərindən ibarət divanı dövrümüzədək saxlanılmışdır. Qəsidələrinin çoxu Həzrət Əliyə, şiə imamlarına, Ağqoyunlu hökmdarlarına (Sultan Yaqub, Baysunqur, Rüstəm) və Şah İsmayla həsr olunmuşdur. Divanı Kamal Məthur Dəhləvi (Lahor) və Süheyli Hənsəri (Tehran, h.1316) trəfindən çap edilmişdir. Hüseyn Azad onun divanından bəzi şeirləri fransız dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir (Les perles de la couronne, choix de poésies de Baba Feghani. Paris, 1903).

Əsəri: Divan. Tehran, 1962 (fars dilində).

BABA FƏRƏC TƏBRİZİ (? – 1172/73, Təbriz) – Təbrizin məşhur sufi şeyxlərindən olmuşdur. İbn Kərbəlayinin “Rövzətül-cinan və cənnətül-cinan” əsərində Baba Fərəcin öz xanəgahı (zaviyə) olduğu qeyd edilmişdir. Ə. *Cami* “Nəfəhatül-üns” təzkirəsində kübrəviyyə təriqətinin başçısı Şeyx Nəcməddin Kübrəvinin ondan təsirləndiyini yazmışdır. Şeyx Mahmud *Şəbüstəri* “Səadətname” əsərində göstərir ki, Baba Fərəc dünyada şərin olduğunu qəbul etmir, hər şeydə xeyir qaynağı axtarırdı.

BABA HƏLİM PİRİ – Oğuz r-nunun Vardanlı k.-ndə ziyarətqah. Kitabəsində ərəb qrafikası ilə bu sözlər yazılmışdır: “Şeyx Səd ibn Şeyx Həlim. Dərviş Həlim ibn İshaq ibn Qədir Zruği əs-Səmburi hicri 1323 (1905/1906) ildə vəfat etmişdir. Allah ona rəhmət eləsin”. R-nun Padar kənd məzarlığında tapılmış digər kitabənin yazısından məlum olur ki, Oğuz şeyxləri Zaqatalanın Tala k.-ndən olan məşhur sufi şeyxi Əhməd əfəndinin müridləri olmuşlar.

BABA (Bhabha) Homi Cahangir (30.10.1909, Bombay – 24.1.1966) – hind fiziki, Hindistanda atom elmi və texnikasının təşkilatçısı, ictimai xadim. Kembric Un-tini bitirmişdir (1930). B.-nin təşəbbüsü ilə Bombeydə Tata Fundamental Tədqiqatlar İn-tu yaradılmışdır (1945). Hindistanda Atom Enerjisi üzrə Komitənin sədri (1947), Trombey Atom Mərkəzinin təşkilatçısı və direktoru

(1957: hazırda B.-nin adını daşıyır) olmuşdur. Elmi əsərləri kosmik şüalar fizikasına, mezonlar və yüksəkspinli zərrəciklər nəzəriyyəsinə aiddir. Kosmik şüalarda elektron sellərinin kaskad nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır (1937, V. *Haytlerlə* birlikdə). Sükunətdəki mezon nisbətən hərəkətdə olan mezonun yaşama müddətinin daha uzun olduğunu təyin etmişdir. Atom enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə olunmasına dair ilk beynəlxalq konfransın sədri (1955, Çenevrə), sırf və tətbiqi fizika üzrə Beynəlxalq ittifaqın prezidenti (1960–63). Təyyarə qəzasında həlak olmuşdur.

BABA İLYAS, Şeyx Əbül-Bəqə Bəbə İlyas Xorasanı (?–1240) – türkman şeyxi, *Babai üsyanının* təşkilatçısı. Xarəzmşahlar dövlətinin süqutundan sonra tabeliyindəki türkmanlarla Xorasan bölgəsindən Anadoluya gələn B.İ. Amasyada məskunlaşdı və burada özünü peyğəmbər elan edərək ətrafına çoxlu mürid topladı. 1240 ildə hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə Səlcuqi hökmdarı II Qiyasəddin Keyxosrova qarşı üsyan təşkil etdi. Üsyanın rəhbərliyini *Baba İshaq* tapşırıraq öz dəstəsi ilə Amasya qalasını ələ keçirdi. Lakin Səlcuqi qoşunları qalanı tutdular; B.İ. edam olundu.

BABA İSHAQ (? – 1240) – *Babai üsyanının* rəhbəri, türkman şeyxi. *Baba İlyas* tərəfindən hazırlanan üsyanın başçısı təyin edilmişdi. B.İ.-in dəstələri Mərkəzi və Cənub-Şərqi Anadolunu (Kəfərsud, Adıyaman, Gərgər, Malatya və s.) ələ keçirdilər. Amasyaya doğru irəliləyərək Mübarizəddin Ərməğanşahın başçılıq etdiyi səlcuqi qoşununun məğlubiyətə uğrasa da qalaya sığınan Baba İlyasın edamına mane ola bilmədilər. Şeyxinin intiqamını almaq üçün Konyaya yürüş edən B.İ. Malya (indiki Qırşəhərin şm.-ş. hissəsi) ovasında Əmir Nəcməddinin səlcuqi ordusu tərəfindən darmadağın edildi. B.İ. döyüş meydanında öldürüldü.

BABA Korneliu (18.11.1906, Krayova – 20.12.1997, Buxarest) – rumın boyakarı və qrafiki. RSR xalq rəssamı (1962). Rumıniya EA (1963) m. üzvü, SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü (1958). RSR Dövlət mükafatları laureatı. Un-tədə təhsil almaqla yanaşı Buxarest (1926–30) və Yassa (1934–38) Zərif Sənətlər Məktəbində oxumuşdur. “Tala-da istirahət” (1954), “Kəndlilər” (1958, hər ikisi Buxarest İncəsənət Muzeyindədir) əsərlərinin, peyzaj və natürmortların, sərt xarakterli portretlərin (“Avtopor-

tret”, 1955) müəllifidir. Əsərləri üçün monumentalıq, rəng dolğunluğu səciyyəvidir. Yaradıcılığının son dövrlərində (1970-ci illərdən) mənəvi sarsıntılar keçirmişdir. “Qorxu”, “Arlekinlər”, “Dəli kral” silsilə əsərləri, portretləri F. *Qoyya* yaradıcılığının təsiri ilə yaranmışdır.

BABA KUHİ BAKUVİ (Məhəmməd, yaxud Məhəmmədəli ibn Abdullanın təxəllüsü; 948, Bakı – 1051, Şiraz) – Azərb. şairi, filosof. Yeni dövrün mənbələrində ilk dəfə onun adına Abbasqulu ağa *Bakıxanovun* “Gülüstani-İrəm” əsərində rast gəlinir. Şərq ölkələrinə (İran, Ərəbistan, Hindistan və s.) səyahət etmiş, bir müddət İranın Nişapur, Şiraz ş.-lərində yaşamışdır. Ömrünün son illərində xəlvətə çəkilərək, Şiraz yaxınlığında bir mağarada yaşamış, Şərqin görkəmli alimləri onu ziyarət etmişlər. Sufi şeirinin (bax *Sufilik*) ilk tanınmış nümayəndələrindəndir. Əsərləri ərəb və fars dillərindədir. Fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edən *panteizm zər-düştiliklə*, Empedokl və Pifaqor təlimlərinin ayrı-ayrı hissələri ilə uyğun cəhətlərə malikdir. Farsca divanı var. “Qafilərə xəbərdarlıq” və “Əl-Hüseyn bin Mənsur əl-Həllacın həyatının əvvəli və axırı” əsərlərini şərqşünas L. Massinyon fransızca tərcüməsi ilə birlikdə çap etdirmişdir (1914, Paris). “Hədəslər”, “Ariflərin xəbərləri”, “Hikmətli sözlər” və s. əsərlərinin də olduğu güman edilir.

Əd.: Сеидзаде А. Мухаммед-Али Бакуви – выдающийся азербайджанский поэт и философ XI века. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960; Очерки по истории азербайджанской филологии. Т.1. Б., 1966.

BABA ŞİRVANİ (?–?) – 18 əsr Azərb. şairi. Həyatı haqqında məlumat çox azdır. M.P. Vaqifin müasiri olmuş, heca vəznində yazıb-yaratmışdır. 18 əsrin 2-ci yarısı Azərb. şeirindəki realist meyilləri əks etdirən “Can ilə Cəsədin bəhsi” əsərində dünyəvi və dini görüşlərin mübarizəsini təsvir etmişdir. Əsərdə can (ruh) dinin, cəsəd isə dünyəvilərin təəcəssümü kimi göstərilmişdir.

Əsəri: Can ilə Cəsədin bəhsi //Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. XVI–XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. C.6, B., 1988.

Əd.: Арасли Н. XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956.

BABA TAHİR (təxəllüsü Üryan; təqr. 1000, Həmədan – 1055 ildən sonra) – İran şairi. Fars dilinin yerli şivəsində yazmışdır. Sufiyana və aşiqanə məzmunlu dübeytiləri məşhurdur. Onlarda

zərif və həzin lirizmlə yanaşı, ictimai ədalətsizliyə qarşı etiraz motivləri də əks olunmuşdur. Şeirləri poetik dilinin sadəliyi, bədii təsvir vasitələrinin təbiiliyi ilə folklor nümunələrinə yaxındır. Divanı dəfələrlə İranda və Orta Asiyada nəşr edilmişdir. Ərəb dilində “Kəlamati-qəsər” adlı hikmətli sözlər divanı var. Bəzi dübeytiləri Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsəri: Кнебу, и земле... М., 1971.

BABABAĞI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Muvəzəxan kəndistanında, Təbriz ş.-ndən 9 km şm.-dədir.

BABACAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 20 km şm.-ş.-dədir.

BABACAN Rəməz (əsl adı və soyadı Rəməz Nəsir oğlu Babacanov; 21.12.1921, Daşkənd – 2008, ?) – özbək şairi, dramaturq. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1972). Özbəkistan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyəti sədrinin müavini, Asiya və Afrika yazıçıları ilə Özb. resp. əlaqə komitəsinin sədri olmuşdur. “Hədiyyə” (1940), “Qızıl göy qurşağı” (1949), “Sevgi sirləri” (1963), “Yeni rübailər” (1966) və s. şeir kitablarının, “Əziz dostlar” (1949), “Dirilik suyu” (1969) və s. poemaların, “Əmi və əmi uşaqları” (1960), “Qaraçını aldatmaq olmaz” (1964) pyeslərinin müəllifidir.

Əsərləri: Dirilik suyu. B., 1975; Да, я азиат. Стихи и поэма. М., 1973.

BABAÇAY – Azərb. Resp. Gədəbəy və Şəmkir r-nları ərazisində çay. Zəyəm çayının sağ qolu. Uz. 26 km, hövzəsinin sah. 99 km². Kiçik Qafqazın şm.-ş. yamacından (1790 m hünd.-dən) başlanır. Əsasən, yağış və yeraltı sularla qidalanır. Suvarmada istifadə olunur.

BABADAĞ – Azərb. Resp. Quba və İsmayilli r-nları sərhədində, Baş Qafqaz silsiləsinin c.-ş.-ində dağ. Hünd. 3629 m. Yura yaşlı karbonatlı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Şm. və şm.-ş. yamacları bitkisizdir. Qaraçay, Vəlvələ və Girdiman çayları buradan başlanır. Ovlaqdır. Dağ keçisi var. İl boyu qar olur.

BABADAĞ, B a b a t a q – Özb.-la Tac.-in sərhədində dağ silsiləsi. Surxandərya və Kafirnihan (Amudəryanın sağ qolu) çayları arasındadır; Hisar silsiləsindən ayrılmış qoldur. Uz. 125 km, hünd. 2292 m-dək. Əsasən, əhəngdaşlardan ibarətdir. Yamaclarında yarımşəhra bitkiləri var; püstə ağacları massivlərinə rast gəlinir. Buruqbuynuzlu dağ keçilərinin məskunlaşdığı yerdir.

BABADAĞ AŞIRIMI – Azərb. Resp. Quba və İsmayilli r-nları sərhədində dağ keçidi. Baş Qafqaz silsiləsinin c.-ş.-ində eyniadlı dağın yamacındadır. Hünd. 3380 m. Qaraçay və Girdiman çayının hövzələrini birləşdirən yol bu aşırımdan keçir.

BABADAN – Yaponiyanın Honsü a.-nın şm.-ində çoxtəbəqəli Paleolit düşərgəsi. Ölkənin Paleolit dövrünün öyrənilməsi üçün etalon abidədir. 19 təbəqədən ibarətdir. B.-in Erkən Paleolitə (təqr. 40–30 min il bundan əvvəl) aid edilən alt təbəqələrindən iki tərəfdən yonulmuş qaşovlar, Son Paleolitə (təqr. 25–20 min il bundan əvvəl) aid edilən üst təbəqələrindən isə qaşovlar, həmçinin çopperlər, çoppinqlər və s. çapaçqlar aşkar edilmişdir. B. əhalisi, əsasən, yığıcılıq, qismən də ovçuluqla məşğul olmuşdur.

BABADƏRVIŞ – Azərb. Resp.-nda Qazax ş.-ndən 2 km q.-də, Ağstafa çayının sol sahilində qədim yaşayış məskənləri kompleksi. Arxeoloji qazıntılar (1958–66) nəticəsində B.-də üç mədəni təbəqə müəyyən edilmişdir. E.ə. 5-ci minilliyə aid alt təbəqədən dairəvi yarımqazma evlər, gil qablar, dən daşları, sümük toxa, iynə, biz, müxtəlif heyvan sümükləri və s., e.ə. 3-cü minilliyə aid orta təbəqədən çiy kərpicdən tikilmiş dairəvi evlər, həndəsi naxışlar və quş təsvirləri ilə bəzədilmiş cilalı qara və qırmızı gil qablar, gil nehrələr, manqallar, heyvan fiqurları, metaləritmə ocaqları, tunc əşya, arpa və buğda qalıqları və s., e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aid üst

Babadərvışdən tapılan gil məmulatı (Erkən Tunc dövrü): 1, 2 – naxışlı qab parçaları; 3, 4 – sacayağalar; 5–9 – müxtəlif qablar.

təbəqədən dördkunc evlər, təsərrüfat quyuları və küpləri, müxtəlif məişət qabları, gil möhürlər, manqallar, tunc ox ucluqları, öküz heykəlcisi, dəmir məmulatı və s. aşkar edilmişdir. Alt təbəqə *Şomutəpə mədəniyyətinə*, orta təbəqə *Kür-Araz mədəniyyətinə*, üst təbəqə isə *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə* aid abidələrdir. Tapıntılar B.-in qədim sakinlərinin əkinçilik və maldarlıq, həmçinin dulusçuluq, toxuculuq, metal emalı kimi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olduqlarını təsdiq edir.

BABAGƏRGƏR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səriskənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səriskənd qəs.-ndən 30 km c.-q.-də, Təbriz–Miyana avtomobil yolunun 3 km-liyindədir.

BABAGİL – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Noda ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, Lənkəran çayının sahilindədir. Əh. 265 (2008); maldarlıq, əkinçilik və arıçılıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, feldşer-mama məntəqəsi; Babagil piri (15–16 əsrlər) var.

BABAGİL PİRİ – Lerik r-nunun Babagil k. yaxınlığında ziyarətqah. Kənd öz adını pirdə dəfn olunmuş şəxsin adından almışdır. Pirdə yazılı kitabə qalmamışdır. AMEA Tarix İn-tunun arxivində Babagil məqbərəsindən götürülmüş və həmin ziyarətqahın üç yüz illik tarixinə (1509–1788) dair məlumatlar verən 6 sənəd saxlanılır. Babagil nəslinin davamçılarından bu mülkə irsən sahib olmaları Səfəvi şahlarının fərmanları ilə təsdiqlənmişdir.

BABAHACI MƏQBƏRƏSİ – indiki Erm. Resp.-nın Mehri r-nunda (Zəngəzur) türk-müsəlman memarlıq abidəsi. Qədim zamanlardan türk tayfalarının məskunlaşdığı Nüvədi k.-ndə yerləşir. Məqbərə xaricdən dairəvi, daxildən isə 16 bucaqlıdır. Döşəmədən tavanadək hünd. 3,50 m-dir. İçərisində 2 qəbir var. Bir qədər kənardakı qoç fiqurlu (0,51×0,41m) qəbirüstü daşın qəbirlərdən birinin üzərində olduğunu ehtimal edirlər. B.m.-ndə memarını və tikilmə tarixini bildirən kitabə yoxdur. Tədqiqatçılar B.m.-nə ən yaxın 1525/26 və 1586/87 illərə aid iki qəbirüstü daş istinad edərək məqbərənin 16 əsrdən əvvəl tikildiyini qeyd edirlər.

Əd.: М. С. Неймат. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. III, Б., 2001.

BABAXANLI – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Əliqasımli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km şm.-q.-dədir. Əh. 500 (2008); üzümçülük, taxılçılıq və maldar-

lıqla məşğuldur. Orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

BABAXANOV Abdulla Babaxanoviç (8.2.1910, Daşkənd – 10.6.1990, Moskva) – özbək memarı, SSRİ xalq memarı (1970), prof. (1965). Orta Asiya Memarlıq İn-tunu bitirmişdir (1933). B., əsasən, mülki binaların layihələrini vermişdir. Yaradıcılığına milli və müasir memarlıq üslublarının vəhdəti xasdır. 100-dən artıq binanın, o cümlədən, Şahmərədana (Həməzəabad) Həməzə məqbərəsinin (1950), Düşənbədə Lahuti ad. teatrın (1954), Səmərqənddə Uluqbəy rəsədxanasının bərpasının (1962) və s. layihələrin müəllifidir.

BABAXANOV Neron Aslan oğlu (d.25.10.1939, Ağstafa r-nunun Yenigün k.) – Azərb. coğrafiyaşünası, coğrafiya e.d. (1986), prof. (1990). 1962 ildə Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir. Azərb. Xalq Təsərrüfatı İn-tunda pedaqoji fəaliyyət göstərmiş (1966–89), Azərb. xalq təhsili nazirinin müavini və BDU-da kafedra müdiri (1989–91), iqtisadi məsələlər üzrə prorektor (1991–92) vəzifələrində çalışmış, 1992 ildən iqtisadi və sosial coğrafiya kafedrasının prof.-udur. Tədqiqatları sosial-iqtisadi coğrafiya sahəsindədir. 120-yədək elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsəri: Tabii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi. B., 2004.

BABAXANOV Rauf Əliməmməd oğlu (21.12.1929, Bakı – 4.5.1992, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1966), prof. (1967). Azərb.EA-nın m. üzvü (1980). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1953). Azərb. EA Aşqarlar Kimyası İn-tunda laboratoriya müdiri (1965–69), Azərb. Tibb İn-tunda kafedra müdiri (1969–92), eyni

zamanda əczaçılıq fakültəsinin dekanı (1969–73) işləmişdir. Tədqiqatları aromatik və tsikloparafin karbohidrogenləri və onların törəmələrinin alkiləşmə reaksiyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 200-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

BABAILƏR ÜSYANI, B a b a R ə s u l q i y a m ı – 1240 ildə Anadoluda baş vermiş üsyan. Tabeliyindəki türkmanlar tərəfindən peyğəmbər kimi qəbul olunan

Baba İlyasın adı ilə bağlıdır. Anadolu Səlcuqi dövlətinin tənəzzülü dövründəki siyasi-iqtisadi böhran ən çox köçəri türkman tayfalarına təsirini göstərmişdi. Üsyan Səlcuqi qoşunları tərəfindən yatırılmış, başçıları edam olunmuşdu. Bax həmçinin *Baba İlyas, Baba İshaq*.

BABAKƏLƏK – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 28 km c.-ş.-dədir.

BABAKƏNDİKUH – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsində, Səris-kənd qəs.-dən 8 km şm.-dədir.

BABAKƏNDİRUD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsində, Səris-kənd qəs.-dən 18 km q.-dədir.

BABAKİN Georgi Nikolayeviç (13.11.1914, Moskva – 3.8.1971, Moskva) – kosmik texnika sahəsində rus alimi və konstruktoru, SSRİ EA m. üzvü (1970), Lenin mükafatı laureatı (1966), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1970).

Ümumittifaq Qi-yabi Elektrotexnika Rabitə İn-tunu bitirmişdir (1957). KB-nin baş konstruktoru olmuşdur (1965

B.-in rəhbərliyi ilə Ayın və Günəş sistemi planetlərinin tədqiqi üçün “Luna”, “Venera” və “Mars”, həmçinin Ay süxurlarının nümunələrini Yerə çatdıran “Luna-16” və “Luna-20” tipli kosmik aparatlar seriyası yaradılmışdır. Ayda və Marsda kraterlərin birinə B.-in adı verilmişdir.

BABAKÓTO – qısaquyruq indrilər (*İndri*); eyniadlı bir növdən ibarət olan indrikimilər fəsiləsindən primatlar (*indri*) cinsi. Eyniadlı yeganə bir növü (*İ. indri*) məlumdur. Bədəninin uz. 60–70 sm, quyruğunun uz. 5–6 sm-dir. Ağzı uzunsov, üzü tüksüz, qulaqları iri və tüklüdür. Sarımtıl-qəhvəyi rəngli iri gözləri var. Belindəki tük örtüyü (və ya xəzi) uzun, sıx və ipək kimidir, rəngi ağdan qarayaya qədər dəyişir. Baş, beli və qabaq pəncələri, adətən, qaradır; bədəninin arxa hissəsində üçbucaq şəklində iri ləkə var. Arxa ətrafları qabaq ətraflarından nəzərəcarpacaq dərəcədə uzundur. Rezonator rolu oynayan boğaz kisəsi var. Madaqaskar a.-nın ş. sahillərindəki

Babakato (*I. indri*).

yağıntılı dağ meşələrində 1800 m-ə qədər yüksəklikdə yaşayır. Ağaclarda gizli həyat tərzini keçirir. Yer üzərində gövdəsini şaquli tutaraq, qabaq ayaqlarını başı üstünə qaldırmaqla arxa ətrafları üzərində tullana-tullana hərəkət edir. Gündüzlər fəaldır. 3–4 fərdədən ibarət ailə qrupları ilə gəzir. Yarpaq, çiçək və meyvələrlə qidalanır. Bir bala doğur. Baltadəyməmiş meşələrin kəskin azalması nəticəsində B.-nun yoxolma təhlükəsi artır. B. BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

BABAKÜÇƏ – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Veri ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-ş.-də, Veri çayının sahilindədir. Əh. 510 (2008); maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb var.

BABAKÜCƏ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Sığdaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 647 (2008); əkinçiliklə məşğuldur. Kitabxana var.

BABAKYAR, B a b ə k y a r, B a b a k a r – Azərb. Resp. (Qazax r-nu) ilə Gürc. sərhədində dağ. Xram çayının sağ sahilindədir. Hünd. 708 m. Tabaşir yaşlı əhəngdaşlardan ibarətdir.

BABAQAZI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 35,5 km ş.-də, Marağa–Miyana avtomobil yolundan 11 km c.-dədir.

BABAQUM – Azərb. Resp. Hacıqabul r-nu ərazisində, Ləngəbiz silsiləsinin c.-ş. hissəsində ucqar zirvə. Hünd. 575 m.

BABALAN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının eyniadlı bölgəsinin Kəlxoran kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 5 km şm.-dədir.

BABALƏNG – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Sirdan bölgəsinin Yuxarı Tarım kəndistanında, Sirdan qəs.-ndən 58 km şm.-q.-dədir.

BABALI – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Təklə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km şm.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 766 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, fərdşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

BABALI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyəhçəmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyəhçəmə qəs.-ndən 14 km ş.-dədir.

BABAN Cihat (1911, İstanbul – 1984, Ankara) – türk jurnalisti və siyasətçisi. Qalatasaray liseyini və İstanbul Un-tini bitirmişdir (1934). “Vaxt” (“Vakit”), “Son posta”, “Doğu” (Əzrum ş.). “Cümhuriyyət”, “Yeni sabah”, “Fikirlərin təsviri” (“Təsviriefkar”) qəzetlərində çalışmış. Ziyad Əbuzya ilə birlikdə “Son saat” qəzetini buraxmışdır. 1957 ildə “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə başlamışdır. B. dəfələrlə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. “Hitler və nasional sosializm” (1933), “Yüzyılın böyük kavgası. Çin-rus anlaşmazlığı” (1968), “Adenauer” (1968), “No-Şi Min” (1968), “Siyasət qalereyası: büstlər və portretlər” (1970) və s. əsərlərin müəllifidir.

BABANƏZƏR – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Təkab bölgəsinin Əhmədabad kəndistanında, Təkab qəs.-ndən 26 km şm.-ş.-dədir.

BABANLI Məhəmməd Baba oğlu (d. 22.1.1952, Saatlı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e. d. (1988), prof. (1990). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1973). BDU-da axşam və qiyabi təhsil üzrə prorektor (1992–94), ümumi və qeyri-üzvi kimya kafedrasının müdiri (1994–2005) işləmiş və hazırda həmin kafedranın professorudur. Tədqiqatları çoxkomponentli kondensə olunmuş sistemlərin faza tarazlığının və termodinamik xassələrinin öyrənilməsi sahəsindədir. 540-dan çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiya, 9 dərslük və dərslər vəsaitinin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Метод электродвижущих сил в термодинамике сложных полупроводниковых веществ. Б., 1992.

BABANLI Mustafa Baba oğlu (d. 21.2.1968, Saatlı r-nunun Mircələlkənd k.) – materialşünaslıq sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (2008). Kiyev Politehnik İn-tunu bitirmişdir (1989). Azərb. Metallurgiya Elmi Tədqiqat İn-tunda şöbə müdiri (1994) işləmiş, 1996 ildən Azərb. Texniki Un-tində assistent, 2001 ildən dosent, 2010 ildən prorektor vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları yeni çoxkomponent-

li forma yaddaşlı ərintilərin işlənilməsinə həsr edilmişdir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın, 5 ixtiranın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bir sıra beynəlxalq elmi layihələrdə iştirak etmiş Azərb. alimləri qrupunun rəhbəri olmuşdur.

Əsərləri: Быстроокаленные сплавы. Б., 2004; Сплавы с эффектом памяти формы. Б., 2006.

BABANLI Tofiq Xanlar oğlu (d.14.2.1937, Naxçıvan) – Azərb. idmançısı. Boks üzrə ümumittifaq (1980) və beynəlxalq (1995) dərəcəli hakim. Azərb. əməkdar məşqçisi (1990), fəxri bədən tərbiyəsi və idman işçisi (1997), əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimidir (2006). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn.-tunu bitirmişdir (1960). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosentidir (1999 ildən).

BABANOHR QORUĞU – bax *Axmet qoruğu*.

BABARATMA – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Qudula ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 19 km c.-q.-də, Yevlax–Zaqatala avtomobil yolundan 2 km aralı, Kiş çayının sağ sahilində, Qanix–Əyriçay vadisindədir. Əh. 310 (2008); taxılçılıq, tütünçülük və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

BABARATMA PİRİ – Şəki r-nunun eyni adlı kəndində ziyarətqah. Pir kompleksinə məqbərə, məscid binaları daxildir. Kitabəsi məscid-məqbərə binasının xarici divarında, giriş qapısından sağda, çay daşına (0,55–0,30 m) həkk olunmuşdur. Ərəb əlifbası ilə yazılmış mətnə görə, məşhur alim Hacı Ağa Məhəmməd əfəndinin məqbərəsi burada yerləşir. Mətnə onun üç-dörd arxa qohumları “seyid”, “rəhbər” ləqəbləri ilə göstərilir və onlardan sonuncusu Şeyx Dədə Mürsəl – Şeyx Babarta kimi qeyd olunur (“Babarta” Baba ribat sözünün təhrif olunmuş formasıdır və “xanəgah şeyxi” mənasını verir). Burada 13–14 əsrlərə aid ribat-xanəgah olduğu ehtimal edilir.

BABASER – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Boradigah ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-da, Lənkəran ovalığında. Əh. 1475 (2008); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Əsas məktəb, fərdşer-mama məntəqəsi var.

BABASERSU ANBARI – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Babaser k. yaxınlığında Boşağadərə çayı üstündədir. 1964 ildə istifadəyə verilmişdir. Sah 36 ha, ümumi həcmi 2,03 mln. m³; faydalı həcmi 0,03 mln. m³-dir. Suvarmada istifadə olunur.

BABASƏFƏR – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində, Baş Qafqaz silsiləsinin c. ətəklərində dağ. Hünd. 2161 m. Pirsaat və Qozluçayın mənbələri arasındadır.

BABASİL – düz bağırsağın, əsasən, aşağı hissəsindəki venaların hemorroidal düyün şəklində genişlənməsi. Əsas səbəbləri: oturaq həyat tərzini, düzgün olmayan qidalanma, xroniki qəbizlik, həddən artıq alkoqol qəbulu. Hemodinamik pozuntular və distrofik proseslər hemorroidal düyünlərin böyüməsinə və çox vaxt onların anus dəliyindən sallanmasına səbəb olur. Əsas kliniki əlamətləri: defekasiya zamanı qanaxma və hemorroidal düyünlərin sallanması, düz bağırsağın qurtaracağında ağrı, xəstəlik uzun sürdükdə anus ətrafında qaşınma, çat əmələ gəlməsi və s. Düyünlərin trombozu zamanı B. kəskinləşir. Uzunmüddətli qanaxmalar anemiyaya səbəb olur. B.-in düyünətrafi toxumalarının iltihabı kəskin paraproktit törədə bilər.

Müalicəsi: kəskin B. zamanı ağrıkəsici və iltihaba qarşı preparatlardan istifadə, təmizləyici imalə, məlhəm qoyulması və fizioterapevtik proseduralar; tromboz zamanı yerli təsir göstərən antiqoaqulyantların (heparin və troksevazin və s.) tətbiqi; qanaxmalar zamanı tərkibində adrenalın olan şam və hemostatik süngər qoymaq; uzun sürən çoxlu qanaxmalarda – cərrahi əməliyyat (o cümlədən radiocərrahiyyə, ultrasəs və yüksək tezlikli skalpellərdən istifadə etməklə). Xroniki B.-də az invaziv üsulların (hemorroidal düyünlərin infraqırmızı foto koagulyasiyası, sklerozlaşdırıcı terapiya, elektrik koagulyasiyası və s.) tətbiqi. Profilaktikası: həzm sistemi fəaliyyətinin normalaşdırılması, bağırsaqların müntəzəm (1–2 gündən bir) boşaldılması.

BABAŞXANBƏND – Azərb. Resp. Lerik r-nu ərazisində, Talış silsiləsində Vəşəru çayının mənbəyindədir.

BABAŞKA – yığı çap qəlibləri hazırlanarkən söz və sətirlər arasındakı boş yerləri doldurmaqla üçün istifadə edilən boşluq materialı. Hünd. 54, kefli və qalınlığı 48 (bəzən 36 və 24) punktdur.

BABAŞKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının

Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Germi qəs.-ndən 42 km şm.-dədir.

BABAŞLAR – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Təkəqaya ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25,2 km şm.-ş.-də, Murovdağ silsiləsinin c. ətəyindədir. Əh. 650 (2008); işğaldan (1993, aprel) əvvəl tütünçülük və maldarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb var idi.

BABAŞOV Babakişi Musa oğlu (1892, Ağsu r-nunun Bico k. – 20.5.1972, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə taxılçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAŞOV Babasədi oğlu (22.3.1929, Bakı yaxınlığındakı Ələt k. – 5.4.2003, Almatı) – Azərb. cərrahi, tibb e.d. (1970), prof. (1972). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1952). 1969–73 illərdə Qazax. SSR EA-nın Elmi Tədqiqat Klinik və Eksperimental Cərrahiyyə İn-tunda şöbə müdiri, 1973–77 illərdə Azərb. SSR Səhiyyə Nazirliyinin ET Vərəm İn-tunda klinik şöbə müdiri, 1977–95 illərdə Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda kafedra müdiri işləmişdir. 1996 ildən Qazaxıstanda yaşamışdır. Tədqiqatları ağ ciyər xəstəliklərinin cərrahiyyəsinə, uşaqlarda cərrahi əməliyyatların problemlərinə həsr edilmişdir. 230-ədək elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

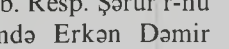
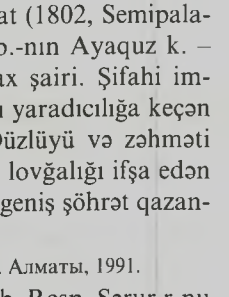
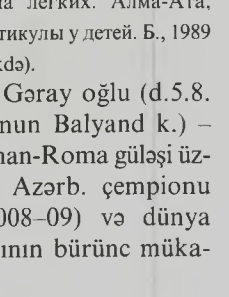
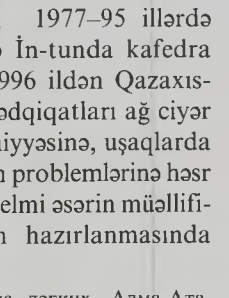
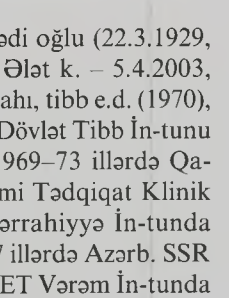
Əsərləri: Саркома легких. Алма-Ата, 1971; Врожденные дивертикулы у детей. Б., 1989 (A.M. Mustafayevlə birlikdə).

BABAŞOV Xurşud Gəray oğlu (d.5.8.1990, Cəbrayıl r-nunun Balyand k.) – Azərb. idmançısı, yunan-Roma güləşi üzrə gənclər arasında Azərb. çempionu (2009), Avropa (2008–09) və dünya (2009) çempionatlarının bürünc mükafatçısıdır.

BABATAYULI Dulat (1802, Semipalatsinsk vil., Omsk qub.-nın Ayaquz k. – 1874, orada) – qazax şairi. Şifahi improvizasiyadan yazılı yaradıcılığa keçən ilk ədiblərdəndir. Düzlüyü və zəhməti təqdir, yalınçılığı və lovgalığı ifşa edən mənşəm maktubları geniş şöhrət qazanmışdır.

Əsəri: Замана сазы. Алматы, 1991.

BABATƏPƏ – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində Erkən Dəmir

dövrünə aid yaşayış yeri. Sahəsi 0,5 ha. Aşınma nəticəsində mədəni təbəqənin üst layları tamamilə dağılmış, maddi-mədəniyyət qalıqları ətrafa səpələnmişdir. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli gil qab (küpe, kasa və s.) nümunələrindən, dən daşı, daş gürz, toxə və s. əmək alətlərindən ibarətdir.

BABAYELİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəlibər bölgəsinin Gərmaduz kəndistanında, Kəlibər qəs.-ndən 32,5 km şm.-ş.-dədir.

BABAYELİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincəvan kəndistanında, Xudafərin qəs.-dən 9 km c.-dədir.

BABAYEV Abdulla Murtuz oğlu (d.1.4.1924, Babək r-nunun Tumbul k.) – Azərb. müğənnisi, Azərb. Resp. xalq artisti (1998). Naxç.

Dövlət Filarmoniya Mahni və Rəqs Ansamblının solistidir. Repertuarına muğam, xalq mahnıları, Azərb. bəstəkarlarının mahnıları daxildir. Bir çox xarici ölkədə qastrolda olmuşdur. Azərb. Resp. “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir (1996).

BABAYEV Adil Qafar oğlu (28.1.1925, Naxçıvan – 19.8.1977, Bakı) – Azərb. şairi, dramaturq. Azərb. Dövlət Teatr İn-tunu bitirmişdir (1950). “Şərq qapısı” qəzetində, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında, “Azərnəşr”də işləmiş, Azərb. Dövlət Dram Teatrında ədəbi hissə müdiri, məsul katib və baş redaktor müavini (1964–71) olmuşdur. 1971 ildən Azərb. Yİ-nda bədii tərcümə üzrə məsləhətçi idi. “İkinci simfoniya” (1947), “İlk addımlar” (1949), “Ana ürəyi” (1957), “Anamın üzüyü” (1962), “Şəhidlərin üsyanı” (1969), “Memarın məhəbbəti” (1972) və s. şeir kitabları var. “Dağlar qızı” (1960), “Yarımqıç şəkil” (1967), “Mənim məhəbbətim” (1971), “Qız görüşə tələsir” pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Azərb. teatr tarixi və səhnə xadimləri haqqında monoqrafiyalar (“Lütfəli Abdullayev”, 1956; “Leyla Bədirbəyli”, 1970; “Şərəfli yol”, 1974, C.Səfərovlə birlikdə; “Ağahüseyn Cavadov”, 1976) yazmışdır. A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov, N.A. Nekrasov, R. Taqor, N. Barataşvili, Abay Kunanbayev və b.

nın bəzi şeirlərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. Əsərləri bir sıra xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Naxçıvan Mərkəzi Uşaq Kitabxanasına və Bakı küçələrindən birinə B.-in adı verilmişdir.

Əsərləri: Yolda görüş. B., 1974; Təzədən doğulur şair ölən gün. B., 1981; Ata sorağında. B., 1983; Pyeslər. B., 1984; Fəsilər dəyişəndə. B., 1991. **BABAYEV** Adil Məhəmməd oğlu (d.29.4.1938, Nax. MR Ordubad r-nunun Dırnis k.) – Azərb. filoloqu, dilçi, filologiya e.d. (1996), prof. (2003). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1962). Həmin ildən Azərb. Dillər Un-tində pedaqoji fəaliyyət göstərir, 1997 ildən kafedra müdiridir. Tədqiqatları dilçilik tarixinə, müasir Azərb. dilinin funksional üslubları məsələsinə həsr olunmuşdur. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsərləri: Bəkir Çobanzadə. B., 1998; Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. B., 2001.

BABAYEV Ağacan Gəldiyev (d.10.5.1929, Tür. SSR Marı ş.) – türkmen fizikoqrafiyaşünası, coğrafiya e.d. (1963), prof. (1969), Tür. SSR EA akad. (1975; m. üzvü 1965), 1975 ildən Tür. SSR EA prezidenti. Tür. Dövlət Un-tində coğrafiya kafedrasının müdiri (1952–56), dosent (1956–60), Tür. SSR EA Səhralar İn-tunun direktoru (1960–75) işləmişdir. “Səhraların mənimsənilməsi problemləri” jurnalının baş redaktoru olmuşdur (1968). Tədqiqatları SSRİ-də səhraların mənimsənilməsi və Tür. SSR-in fiziki-coğrafi rayonlaşdırılması məsələsinə həsr edilmişdir. “Təşəvz vilayətinin vahədaxili qumları, onların bərkidilməsi və meşə salınması” (1957), “Qaraqum səhrası” (1963), “Sovet Türkmənistanı” (1967), “Türkmənistanın vahə qumları və onların mənimsənilməsi yolları” (1973) və s. əsərlərin müəllifidir. SSRİ EA-nın S.İ. Vavilov ad. qızıl medalı ilə təltif olunmuşdur.

BABAYEV Aqil İsa oğlu (d.7.8.1951, indiki Goranboy r-nunun Dəliməmmədli k.) – metallurgiya sahəsində alim, texnika elmləri namizədi (1988), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1986). Azərb. Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1974). 1996 ildən həmin in-tıda metallurgiya fakultəsində dekan müavini işləmiş, 2001

ildən dekan vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları məişət kondisionerlərinin elektrik mühərrikinin sürüşmə yatağının işlənilməsi və tətbiqi sahəsindədir. 100-dən çox elmi əsərin, dərslik və dərs vəsaitinin, bir ixtiranın müəllifidir.

BABAYEV Aqşin Əlisəttar oğlu (d.23.11.1936, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1996), prof. (1998). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1959). Həmin ildən Azərb. Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, 1976–91 illərdə sədr müavini olmuşdur. Azərb. Resp. Milli Məclisində mətbuat katibi (1991–2006) işləmişdir. 2006 ildən Azərb. Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-tinin prof.-udur. Türk ədəbiyyatına dair tədqiqatları var.

Əsərləri: Türk dramaturgiyasında ictimai motivlər. B., 1982; 100 yaşlı Nazim Hikmət. B., 2002.

BABAYEV Amin Hacıbaba oğlu (d.5.5.1950, Qax r-nunun Sarıbaş k.) – Azərb. torpaqşünası, kənd təsərrüfatı e.d. (1995), prof. (1997). Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İn-tunu (indiki Azərb. Dövlət Aqrar Un-ti) bitirmişdir (1972). Həmin ildən 1976 ildən kafedra müdiri, 2004 ildən laboratoriya rəhbəridir. Tədqiqatları torpaq mineralogiyası və ekologiyası, torpağın münbitliyinin modelləşdirilməsi məsələsinə həsr edilmişdir. 150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Azərbaycan torpaqlarının münbitliyinin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması. B., 2005.

BABAYEV Arif Əliheydər oğlu (11.11.1934, Bakı – 5.6.1998, Bakı) – Azərb. riyaziyyatçısı, Azərb. SSR EA m. üzvü (1967). Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1992). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1957). Həmin ildən un-t-də fəaliyyətə başlamışdır; riyazi analiz kafedrasının müdiri (1965–79), mexanika-riyaziyyat fakultəsinin dekanı (1979–94) olmuşdur. Tədqiqatları qeyri-xətti sinqulyar inteqral tənliklərin lokal nəzəriyyəsi, onların təqribi həlli üsulları, oblast üzrə çoxölçülü sinqulyar inteqral operatorlar və tənliklərin lokal nəzəriyyəsi sahələrinə aiddir. 60-a yaxın elmi

əsərin müəllifidir. Yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

BABAYEV Arif Hacığa oğlu (25.9.1928, Bakı – 26.8.1983, Bakı) – Azərb. kino rejissoru. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1964), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1986). Azərb. Dövlət Teatr İn-tunu bitirmişdir (1953). 1956 ildən Azərb. televiziya-sında rej. assistenti, baş rej., 1964 ildən “Azərbaycanfilm”də quruluşçu rej. kimi fəaliyyət göstərmişdir. “Zirvə” (1965) filmi kinoda ilk işidir. Digər filmləri: “İnsan məskən salır” (1967), “Uşaqlığın son gecəsi” (1968), “Gün keçdi” (1971), “Ömrün ilk saati” (1973), “Alma almaya bənzər” (1975), “Arxadan vurulan zərbə” (1977), “Bizi bağışlayın” (1979), “Birisigün gecə yarısı” (1981).

BABAYEV Arif İmran oğlu (d.22.2.1938, Ağdam r-nunun Sarıhacılı k.) – Azərb. müğənnisi. Azərb. SSR xalq artisti (1989), prof. (1996). Azərb. İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1968). 1966 ildən Azərb. Dövlət Opera və Balet Teatrının solistidir. Əsas partiyaları: Məcnun, Kərəm (“Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, Ü. Hacıbəyli), Şah İsmayıl (“Şah İsmayıl”, M. Maqomayev), Camal (“Gəlin qayası”, Ş. Axundova), Qərib (“Aşiq Qərib” Z. Hacıbəyov). B.-in repertuarında Zabul-segah, Xaric segah, Çahargah, Bayatı-Şiraz, Rast, Şur, Heyratı muğamları, təsniflər, Azərb. xalq mahnıları (“Apardı sellər Saranı”, “Nəbi”, “Yaxan düymələ”, “Qarabağ”, “Qəmər”, “Qoy gülüm gəlsin”, “Gül açdı”, “Qara qız”, “İrəvanda xal qalmadı” və s.) əsas yer tutur. 1985 ildə YUNESKO-nun Paris, Cenevrə və Florensiyada keçirdiyi Şərq musiqi festivallarında iştirak etmişdir. 1984–99 illərdə Azərb. Dövlət Konservatoriyasında (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) dərs demişdir. 2000 ildən Azərb. Milli Konservatoriyasında xanəndəlik kafedrasının müdiridir. M. Maqomayev ad. Azərb. Dövlət Filarmoni-yasında 4 mu-

ğam üzrə (Rast, Çahargah, Zabul-segah, Şur) səhnələşdirilmiş konsertin rəhbəri və iştirakçısı olmuşdur. Bir çox xarici ölkədə qastrolda olmuşdur. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” və “İstiqlal” ordenləri ilə təltif edilmişdir.

BABAYEV Cahangir Əlikram oğlu (d.10.7.1930, Bakı) – kibernetika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1974), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1984). Moskva Fizika-Texnika İn-tunu bitirmişdir (1955). 1954–62 illərdə Mərkəzi Aerohidrodinamika İn-tunda (Moskva) çalışmış, 1962–92 illərdə AMEA-nın Kibernetika İn-tunda laboratoriya müdiri, şöbə müdiri, direktor müavini işləmişdir. 1992–2001 illərdə US WEST Perspektivli Texnologiyalar şirkətində (ABŞ, Kolorado) fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatları diskret proqramlaşdırma sahəsində nəzəri və praktiki işlərə aiddir. 120-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir.

BABAYEV Çingiz Adil oğlu (2.10.1964, Bakı – 28.10.1995, Bakı) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 3.11.1996). Milli Orduda xidmət etmiş, hərbi hissənin qərargah rəisi olmuşdur. Bakı metrosunda baş verən partlayış zamanı onlarla zərərçəkmiş insanı xilas edərək həlak olmuşdur. “Ulduz” metro st.-nda və C. Naxçıvanski ad. Bakı Hərbi Liseyində büstü qoyulmuşdur.

BABAYEV Elxan Əlisəttar oğlu (28.8.1948, Bakı – 2.2.2003, Bakı) – Azərb. musiqişünası, sənətşünaslıq doktoru (1999), prof. (1994). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (indiki BMA) bitirmişdir (1971, ifaçılıq; 1973, tarix və nəzəriyyə fakültələri üzrə). İraq Milli Simfonik Orkestrinin solisti olmuş. Bağdad musiqi və xoreoqrafiya məktəbində və Zərif Sənətlər Akademiyasında müəllim işləmişdir (1985–88). BMA-nın ifaçılıq fakültəsinin dekanı (1992) və birinci prorektoru (1993–2003) olmuşdur.

Əsərləri: Azərbaycan muğam dəstgahlarının ritmointonasiya problemləri. B., 1996; Ənənəvi musiqimiz. B., 2000.

BABAYEV Əbdülhüseyn Mikayıl oğlu (1877, Bakı – 1961, Bakı) – Azərb. xar-

ratı. Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1957). B.-in yaradıcılığında müxtəlif növ rəhillər, “Cəfəri”, “Xab-bidar”, “Səkkiz qüllə”, “On altı qüllə” adlı mürəkkəb şəbəkələr mühüm yer tutmuşdur. Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərb. Tarixi Muzeyi, Xalq Təsərrüfatının Nailiyyətləri Sərgisində (Moskva, 1939) Azərb. SSR pavilyonu üçün şəbəkə kompozisiyaları və s. hazırlamışdır.

BABAYEV Əbülfəz İsmayıl oğlu (d.20.9.1947, Şərur r-nunun Qarabağlar k.) – Azərb. kimyaçısı, texnika e.d. (1991), prof. (2007). Azərb. Neft və Kimya İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir (1972). Sumqayıt “Sintez kauçuk” z-unda baş mühəndis (1984–2001), Etilen-polietilen z-dunun direktoru (2001–2005), “Azərbaycan Kimya” Dövlət Şirkətinin vitse-prezidenti (2005) olmuşdur. 2005 ildən Sumqayıt şəhər bələdiyyəsinin sədri vəzifəsində işləyir. AMEA Neft-Kimya Prosesləri İn-tunda alimlik laboratoriyasının müdiridir (2006 ildən). Elmi işləri yüksək təmizlik dərəcəsinə malik monomerlərin (izobutilen, divinil), onların əsasında nitril lateklərinin fasiləsiz istehsal texnologiyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. 252 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

BABAYEV Əjdər Haqverdi oğlu (26.8.1950, Ağstafa r-nunun Molla Cəfərli k. – 13.3.1995, Bakı) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 4.4.1995), DİN-nin polis baş çavuşu. Dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınması zamanı həlak olmuşdur.

BABAYEV Əli Baba oğlu (1910, Naxçıvan – 22.10.1985, Naxçıvan) – Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) zamanı İtaliyada partizan hərəkətinin iştirakçısı. 1940 ildə Sovet ordusuna çağırılmış, 1944–45 illərdə İtaliyada Qaribaldı briqadasında batalyon komandiri olmuşdur. B.-in batalyonu döyüşlərdə igidlik göstərdiyi üçün on dəfə partizan briqadası komandanlığının təşəkkürünə layiq görülmüşdür. İtaliyanın yüksək əsgəri mükafatı “Hərbi şücaətə görə” gümüş medalı ilə təltif edilmişdir.

BABAYEV Əlican Pirican oğlu (d.1952, Bakı) – Azərb. iqtisadçısı, iqtisad e.d. (1992), prof. (1994). Azərb. Xalq Təsər-

rüfatı İn-tunu və Moskva Dövlət Un-tini bitirmiş (1978), burada müəllim, baş müəllim, dosent (1982–89) işləmiş, 1996 ildən kafedra müdürüdür. Tədqiqatları iqtisadi nəzəriyyənin metodoloji və nəzəri problemlərinə həsr edilmişdir. 60-adək elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Непроизводственная сфера: социальная сущность и динамика. М., 1992.

BABAYEV Əlisoltan Hacıbaba oğlu (d.10.3.1954, Qax r-nunun Sarıbaş k.) – Azərb. alim-aqronomu, kənd təsərrüfatı e. d. (2005). Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir (1976). 1982 ildən Azərbaycan Elmi Tədqiqat Tərəvəzçilik İn-tunda elmi işlər üzrə direktor müavini (1990–94) işləmiş, 1995 ildən laboratoriya müdürüdür. Tədqiqatları pomidor, xiyar və şirin bibərin kolleksiya nümunələrinin öyrənilməsinə, yeni hibrid və sortların yaradılmasına həsr olunmuşdur. 120 elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Meyvələrin bərklik göstəricilərinin yüksəldilməsi üzrə pomidor sortlarının seleksiyası. B., 2001; Azərbaycanda pomidorun müasir metodlar əsasında seleksiyası. B., 2007.

BABAYEV Ənvər Əbdülcabbar oğlu (26.1.1918, Bakı – 8.1.1993, Bakı) – Azərb. əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1966). Leninqrad Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1941). Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunun rektoru olmuşdur (1950–72).

BABAYEV Fikrət Rzaqulu oğlu (d.7.3.1943, Bakı) – Azərb. kimyaçı, geologiya-mineralogiya e. d. (1986), prof. (1988). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1966). Azərb. Resp. əməkdar ali məktəb işçisi (1992). Azərb. Dövlət Un-tinin kimya fakültəsinin (1974–78), hazırlıq şöbəsinin (1987–90) dekanı olmuş, Azərb. Resp. Təhsil Nazirinin birinci müavini (1990–91), Azərb. Texniki Un-tində prorektor (1991–92), kafedra müdiri (1992–2003) işləmişdir. Tədqiqatları neftin heterogen komponentlərinin geokimyası sahəsindədir. 130 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

BABAYEV Həbib Bayram oğlu (30.12.1926, indiki Oğuz r-nunun Bucaq k.– 2.7.1994, Bakı) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (1970), prof. (1970). Azərb. əməkdar elm xadimi (1990). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1951). Azərb. EA Nizami ad. Dil və Ədəbiyyat

İn-tunda baş elmi işçi (1958–70), Azərb. Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İn-tunda kafedra müdiri vəzifəsində çalışmışdır (1970 ildən). Səməd Vurğun yaradıcılığının tədqiqatçılarından. Müasir Azərb. ədəbiyyatına, klassik rus və Azərb. yazıçılarının yaradıcılığına, Azərb.-rus ədəbi əlaqələrinə dair monoqrafiyaların, ədəbi-təndiqi məqalələrin, bibliografik göstəricilərin müəllifidir.

Əsərləri: В. Маяковский в Азербайджане. Б., 1960; Межнациональные связи азербайджанской литературы. Библиография (1930–1973). Б., 1978 (rus və Azərb. dillərində); Самед Вургун. М., 1981.

BABAYEV Xan Yusif oğlu (22.3.1919, Lənkəran r-nunun Seydəkəran k. – 29.5.1967, Bakı) – Azərb. kinooperatoru. Moskvadakı Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunu bitirmişdir (1950). Bir sıra kinoçerklər, “Sovet Azərbaycanı” kinojurnalı üçün süjetlər, “Doğma xalqımıza” (1954, F. Axundovla birlikdə), “Səadət və əmək mahnıları” (1957), “Azərbaycan mədəniyyətinin baharı” (1959, müştərək) və s. sənədli filmlər çəkmişdir. “Bakının işıqları” (1950, 2-ci operator), “Görüş” (1956), “Qara daşlar” (1958), “Ögey ana” (1959), “Böyük dayaq” (1962), “Yenilməz batalyon” (1966) bədii filmlərinin operatoru olmuşdur. 1965–67 illərdə Azərb. Kinematografçılar İttifaqının katibi işləmişdir.

BABAYEV İlyas Atababa oğlu (d.23.3.1935, Quba r-nunun Xanəgah k.) – Azərb. arxeoloqu, tarix e.d. (1983), AMEA-nın m. üzvü (2007). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1958). Həmin ildən Azərb. EA Tarix İn-tunda kiçik elmi işçi (1965–70) və baş elmi işçi (1970–87) vəzifələrində çalışmışdır. 1987 ildən AMEA-nın Arxeologiya və Etnografiya İn-tunda “Antik dövr arxeologiyası” şöbəsinin müdürüdür. Tədqiqatları qədim dövr arxeologiyası və tarixinin problemlərinə həsr olunmuşdur. Qəbələ, Şəmkir və s. yerlərdə arxeoloji qazıntılar aparmışdır. 200 yaxın elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Əhmədov Q., Babayev İ. A. Qəbələ. Bakı, 1981; Бабаев И. А. Города Кав-

казской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990.

BABAYEV Köçəri Oruc oğlu (1920, Cəbrayıl r-nunun Şükürbəyli k.– 24.1.1991, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1971). Cəbrayıl r-nundakı 26 Bakı komissarı ad. kolxozun sədri (1959–91) işləmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Azərb. SSR Ali Sovetinin (7–8-ci çağırış) deputatı olmuşdur.

BABAYEV Məcnun Şıxbaba oğlu (d.12.1.1940, Quba r-nunun Amsar k.) – Azərb. genetik, biologiya e. d. (1991), prof. (1992). Azərb. Resp. əməkdar müəllimi (2009). 1968 ildə Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir. BDU-da müəllim (1969–72), dosent (1979–92), prof. (1992–2008) işləmiş, 2008 ildən qiyabi və əlavə təhsil üzrə prorektorudur. Tədqiqatları antimutagenəzə həsr edilmişdir. 180-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 1 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Защитный эффект антиоксидантов при спонтанном и радиационно-индуцированном мутагенезе. В., 1998.

BABAYEV Məhərrəm Pirverdi oğlu (d.13.1.1937, Bərdə) – Azərb. torpaqşünas alimi, kənd təsərrüfatı e. d. (1980), prof. (2001), AMEA-nın m. üzvü (2001). 1961 ildə Azərb.

Kənd Təsərrüfatı İn-tunu bitirmişdir. Azərb. SSR EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda elmi işçi (1966–71), laboratoriya müdiri (1975–81) işləmiş, Azərb. Elmi Tədqiqat Tərəvəzçilik İn-tunun direktoru (1981–85), Azərb. Aqrar Sənaye Komitəsinin sədr müavini (1986–89), Azərb. Elmi Tədqiqat Tərəvəzçilik İn-tunda laboratoriya müdiri (1989–94), AMEA-nın Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İn-tunda laboratoriya müdiri (1995–2001) vəzifələrində çalışmışdır. 2001 ildən həmin İn-tun direktorudur. Tədqiqatları resp. torpaqlarının genəzisinə, Azərb. torpaq təsnifatının Bey-

nəlxalq torpaq təsnifatı ilə (WRB) uyğunlaşdırılmasına, xəritələşdirilməsinə, bərpasına və səmərəli istifadəsinə həsr edilmişdir. Azərb. torpaqlarının rəngli morfogenetik profillərini əks etdirən atlasın müəlliflərindən biridir. 300-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Орошаемые почвы Кура-Араксинской низменности и их производительная способность. Б., 1984; Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı (Ç. Cəfərova və V. Həsənovla birlikdə). B., 2006.

BABAYEV Məlikbaxış Əlikram oğlu (d.3.1.1936, Bakı) – Azərb. riyaziyyatçı, fizika-riyaziyyat e.d. (1992), prof. (2005), əməkdar elm xadimi (2005). Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirmişdir (1959). Həmin ildən Azərb. SSR EA-nın Riyaziyyat və Mexanika İn-tunda fəaliyyətə başlamış, 1997 ildən funksiyalar nəzəriyyəsi şöbəsinin müdürüdür. Tədqiqatları yaxınlaşma nəzəriyyəsinə aiddir. “Mathematics” elmi jurnalının baş redaktorudur (2004 ildən). 180-dən çox elmi əsərin, o cümlədən bir neçə kitabın müəllifidir.

BABAYEV Mirbaba Mircavad oğlu (d.18.3.1947, Lənkəran r-nunun Sütəmurdov k.) – Azərb. fiziki, fizika-riyaziyyat e.d. (2008). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1971). Həmin ildən Azərb. SSR EA-nın Fizika İn-tunda fəaliyyətə başlamış, 2009 ildən nanokristallar fizikası laboratoriyasının rəhbəridir. Tədqiqatları güclü elektrik sahəsində yarımkeçiricilərdə baş verən kinetik hadisələr nəzəriyyəsinə və aşağı ölçülü sistemlərdə köçürmə hadisələrinə aiddir. 50-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

BABAYEV Mirzə Əbdülcabbar oğlu (16.7.1913, Bakı – 13.1.2003, Bakı) – Azərb. estrada müğənnisi, aktyor. Azərb. Resp. xalq artisti (1992). Azərb. Sənaye İn-tunun memarlıq fakültəsini (1940) və Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (1953, Bülbülün sinfini) bitirmişdir. B.

Azərb. estrada sənətinin yaradıcılarından və fəal təbliğçilərindən idi. Repertuarında T. Quliyev, R. Hacıyev, E. Sabitoğlu, Ə. Əzizov, O. Rəcəbov və b.-nin mahnıları əsas yer tutmuşdur. M.Ə. Sabirin sözlərinə Azərb.

bəstəkarlarının (Z. Bağırov, A. Rzayeva, C. Cahangirov, H. Nəcəfova və b.) bəstələdiyi satirik mahnılar B.-in ifasında xüsusi ahənglə, orijinal səslənirdi. Repertuarına xarici ölkə bəstəkarlarının (fransız, ingilis, türk və s.) da mahnıları daxil idi. B.-in ifaçılıq sənəti yüksək artistizmi və səhnə mədəniyyəti ilə seçilirdi. B. “Azərbaycanfilm”-in istehsal etdiyi “Kölgələr sürünür”, “Qaraca qız”, “Dəli Kür”, “Dərviş Parisi partladır”, “Bəyin oğurlanması”, “Ölülər” və s. filmlərdə çəkilməmişdir. Bir sıra memarlıq layihələrinin və boyakarlıq əsərlərinin müəllifidir.

BABAYEV Musa Məhəmməd oğlu (22.3.1926, Bakı – 14.10.1988, Bakı) – Azərb. idmançısı. Sərbəst güləş üzrə SSRİ idman ustası (1949), Azərb. SSR əməkdar məşqçisi (1963), ümumittifaq dərəcəli hakim (1963), əməkdar bədən tərbiyəsi və idman xadimi (1982). 4 qat SSRİ (1949–52) və 2 qat ümumdünya tələbə oyunlarının (1949, 1951) çempionu olmuşdur. Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi İn-tunda kafedra müdiri vəzifəsində işləmişdir (1970–74).

BABAYEV Nazim Abbas oğlu (7.2.1975, Salyan r-nunun Aydingün qəs. – 19.3.1995, Bakı) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 4.4.1995). Milli Ordu sıralarında Füzuli və Tərtər bölgələrindəki döyüşlərdə iştirak etmişdir. Dövlət çevrilişi cəhdinin qarşısının alınması zamanı həlak olmuşdur. Salyan r-nunda dəfn edilmişdir. Salyan ş.-ndə büstü qoyulmuşdur.

BABAYEV Nəbi Ələkbər oğlu – bax *Nəbi Xəzri*.

BABAYEV Nəriman İbadulla oğlu (d.15.5.1937, Bakı) – Azərb. geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (2000), prof. (2004). 1959 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir. Uzaq Şərqdə, Orta Asiyada, Şimali Qafqazda və Azərb.-da geoloji-axtarış ekspedisiyalarında mühəndis-geoloq, laboratoriya rəisi (1959–64), Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyində inspektor, baş inspektor (1964–70) vəzifələrində çalışmış, 1970 ildən ADNA-da pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Tədqiqatları nadir elementlərin geokimyası, axtarışı və kəşfiyyatı sahəsindədir. 100-dən çox elmi

əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Бор и редкие щелочные элементы в продуктах извержения грязевых вулканов Азербайджана. Б., 1998; Бороносные формации Азербайджана. Б., 1999.

BABAYEV Nəsrulla Xanbaba oğlu (14.12.1918, Bakı – 3.3.1975, Bakı) – Azərb. neftçi alimi, texnika e.d. (1965), prof. (1968), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1972), Azərb. SSR əməkdar mühəndisi (1960), SSRİ-nin fəxri neftçisi (1968). 1965–70 illərdə Azərb. SSR “Dənizneft” birliyinin rəisi, 1972–75 illərdə “Dənizneftlayihə” İn-tunun direktoru olmuşdur. Xəzər dəniz neft yataqlarının öyrənilməsində və sənaye miqyasında işlənilməsində iştirak etmişdir. Dənizdə çox dərin və maili quyuların qazma texnologiyasını işləyib hazırlamışdır. İxtiraları var. Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Бурение глубоких наклонных скважин на море. Б., 1959; Бурение глубоких скважин на морских площадях Азербайджана. Б., 1962.

BABAYEV Novruz Əmiraslan oğlu (22.3.1888, Cəlilabad r-nunun Səbirabad k. – 28.9.1978, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə taxılçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

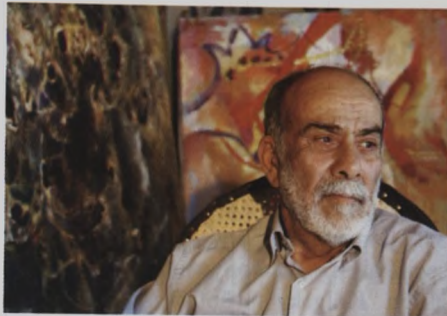
BABAYEV Rafiq Fərzi oğlu (31.3.1936, Bakı – 19.3.1994, Bakı) – Azərb. pianoçusu, bəstəkar. Azərb. Resp. xalq artisti (1993). Azərb. Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1959, R. Atakişiyevin sinfini). 1959–63 illərdə İrəvan Filarmoniyasının, 1963 ildən Azərb. Dövlət Filarmoniyasının solisti və konsertmeysteri olmuşdur. R. Behbudov ad. Azərb. Dövlət Mahnı Teatrının yaradıcılarından (R. Behbudovla birlikdə; 1966–84 illərdə (fasillərlə) bu teatrın dirijoru, musiqi rəhbəri və solisti

olmuşdur). 1984–89 illərdə Azərb. Te-leradio Verilişləri Şirkəti estrada-simfo-nik ork.-nin bədii rəhbəri və baş dirijoru idi. 1990 ildən özünün yaratdığı “Cəngi” estrada kollektivinə rəhbərlik etmişdir. Tallin, Moskva, Tbilisi, Bakı və s. şəhər-lərdə keçirilən Ümumittifaq caz musiqisi festivallarının laureatıdır. Bir sıra instru-mental əsərlərin, populyar mahnıların, caz kompozisiyalarının və xalq mahnıların işləmələrinin, eləcə də kinofilmlərin (“1001-ci qastrol”, “Cin mikrorayonda”, “Gümüşü furqon”, “Göz qabağında şeytan” və s.) musiqisinin müəllifidir. Bir sıra xarici ölkədə qastrolda olmuşdur. Bakı metrosunda baş vermiş partlayış zamanı həlak olmuşdur.

Əd.: Фархадов Р., Бабаева Ф. Рафик Бабаев: от темы к импровизу. Б., 2010.

BABAYEV Rasim Həniyə oğlu (31. 12. 1927, Bakı – 22. 4. 2007, Bakı) – Azərb. rəssamı. Azərb. SSR xalq rəssamı (1988). Azərb. Resp. Dövlət mükafatı laureatı (1991). Ə.Əzimzadə ad. Azərb. Dövlət Rəssamlıq Məktəbində (1945–49) və V.İ.Surikov ad. Moskva Rəssamlıq İn-tunda təhsil almışdır. Boyakarlıq və dəz-gah qrafikası janrlarında işləmişdir. “Sumqayıt”, “Daşkəsən” və “Abşeron” linoqravura silsilələrinin, “Yer”, “Göy”, “Dağlar”, “Mənim bağım”, “Neftdaşı-yan” boyakarlıq əsərlərinin, “Ağaclar”, “Qobustan”, “Xınalıq kəndi” linoqravuralarının, habelə “Qız”, “Rəssam S. Bəhlulzadə” və s. portretlərin müəllifidir. Mühəribə əleyhinə bir sıra əsərləri

var (“Mühəribə olmasın”, “Berlin-63”, “Ölüm düşərgəsi”, “Qardaş xatirəsi” və s.). Bakıda 20 yanvar faciəsini (1990) əks etdirən “Qanlı general” tablosunu yaratmışdır. B. kitab tərtibatı və illüs-trasiyası sahəsində də çalışmışdır. Bir sıra uşaq kitablarına (S.S. Axundov, “Qor-xulu nağıllar”, 1958; M. Füzuli, “Meyvə-lərin bəhəsi”, 1960; A. Şaiq, “Tıq-tıq xanım”, 1961; “Cırtan”, 1963) illüstrasiyalar çəkmişdir. 1980–90-cı illərdə “Əj-daha ili”, “Yuxu”, “Sindbadın gəmiləri” seriyasını, həmçinin “Qaçqınlar” sil-siləsini işləmişdir. Əsərləri bir çox xarici ölkədə (ABŞ, Fransa, İngiltərə, Kanada, Türkiyə, Finlandiya və s.) nümayiş et-dirilmişdir. Bir sıra tabloları Moskvada Tretyakov qalereyasında və Şərq Xalq-ları İncəsənəti Muzeyində saxlanılır. Haqqında sənədli televiziya filmi çəkil-mişdir.

Əd.: Бестужева С. Расим Бабаев. М., 1979.

BABAYEV Rauf Yusuf oğlu (d.30.12. 1937, Leninakan) – Azərb. müğənnisi

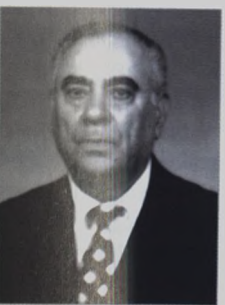
(tenor), Azərb. Resp. xalq artisti (2006). Bakı Musiqi Texniku-munu (1956) və Azərb. Dövlət Konservatoriya-sını (1962) bitir-mişdir. 1961 ildən “Qaya” vokal-instrumental qrupunun üzvü olmuşdur. 1995–2001 illərdə “Bəri bax” vokal qru-punun bədii rəhbəri işləmişdir. 2001 ildən “Qaya” Dövlət Ansamblının bədii rəhbə-ridir. Bir çox xarici ölkələrdə qastrol səfərində olmuşdur.

BABAYEV Rəhim Sadıq oğlu (19.10. 1930, Bakı – 20.7.2010, Bakı) – Azərb. fleytaçalanı, Azərb. Resp. xalq artisti (2008). Azərb. Dövlət Konservatoriya-sını bitirmişdir (1973, Ə. İsgəndə-rovun sinfini). 1952 ildən Azərb. Dövlət Opera və Balet Teatrının simfonik ork.-nin, 1978 ildən həmçinin Ü. Ha-cıbəyli Azərb. Dövlət Simfonik Orkestrinin solisti olmuşdur. 1958–2010 illərdə pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

BABAYEV Rüstəm Qulam oğlu (d.18.8. 1932, Bakı) – Azərb. geoloq, geologiya-mineralogiya e.d. (1996). 1956 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir. 1963 ildən Azərb. EA-nın Geologiya İn-tunda işləyir. Tədqiqatları Azərb.-in və ona bi-tişik digər Qafqaz regionlarının Mezozoy knidarilərinin və riflərinin paleontolo-jistratiqrafik, həmçinin Fanerozoıda Azərb.-nin paleotektonik və paleocoğrafi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində-dir. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir.

Əsərləri: Позднеюрские шестилучевые кораллы (склерактинин) северо-восточной части Малого Кавказа (Азербайджан). Б., 1973; Юра Кавказа. С.-Петербург, 1992.

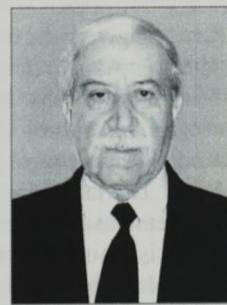
BABAYEV Sabir Həbib oğlu (d.8.10. 1929, Bakı) – avtomexanika sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1970), prof. (1971). Azərb. Resp. əməkdar elm xadi-mi (2000). Moskva Avtomexanika İn-tunu bitirmişdir (1952). Belorusiya EA-da (1955–62), Ümumittifaq Neft Maşın-qayırması Elmi Tədqiqat və Layihə-Tex-nologiya İn-tunda (1962–71) müxtəlif

vəzifələrdə çalışmış, 1972–76 illərdə di-rektoru ol-muşdur. 1976 ildən ADNA-da kafedra müdiridir. Tədqiqatları neft-mədən avadanlığının etibarlılığı, uzunömürlüyü, keyfiyyətinin yüksəldil-məsi məsələlərinə və hazırlanması texno-logiyasına aiddir. 400-ə qədər elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanma-sında xidmətləri var.

Əsərləri: Повышение надёжности оборудования, применяемого для бурения на нефть и газ. М., 1972; Надёжность нефтепромыслового оборудования. М., 1987; Сürtünmə və yeyilmə nə-zəriyyəsinin əsasları. B., 1998; Прогнозирование потребности в запасных частях для текущих ремонтов нефтепромыслового оборудования. Б., 2006.

BABAYEV Səfərəli Yaqub oğlu (15.3. 1923, Kəngərli r-nunun Təzəkənd k. – 22.9.2003, Naxçıvan) – Azərb. coğra-fiyaşünası, coğrafiya e.d. (1999), prof. (1998). AMEA-nın m. üzvü (2003), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (1999). Azərb. Dövlət Pe-daqoji İn-tunu bi-tirmişdir. Nax. MSSR Maarif Nazirliyində ins-pektör, nazir mü-avini, nazir, Azərb. KP Nax. Rayon Komitəsinin 1-ci katibi, Nax. MSSR Nazirlər Soveti yanında Radio Verilişləri və Televiziya Komitəsinin sədri, Nax. MSSR Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci mü-avini, Azərb. Pedaqoji İn-tu Nax. filialının direktoru (1970–72), Nax. Dövlət Un-tin-də kafedra müdiri, dekan işləmişdir. Tədqiqatları Nax. MR-in landşaftı, təbiətinin mühafizəsi, toponimiyası və s.-nin öyrənil-məsinə həsr edilmişdir. Nax. MR-in land-şaft xəritəsini (B. Budaqovla birlikdə) tərtib etmişdir. 80-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiyanın müəllifidir. Azərb. Resp.-nin “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Naxçıvan Muxtar Respublikası-nın coğrafiyası. B., 1999; Naxçıvanda “Kitabi-Də-də Qorqud” toponimləri. B., 1999.

BABAYEV Səməd Mövsüm oğlu (15.1. 1938, Ucar r-nunun Qazyan k. – 8.12. 1994, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1992). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1962). Bakı energetika texnikumunda (1963–65), Azərb. SSR EA-da (1965–68), Bakı kooperasiya tex-nikumunda (1968–76), BDU-da (1976–94) çalışmışdır. Tədqiqatları Azərb.-da

elm, təhsil və mədəniyyət məsələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bir sıra elmi əsərin, o cümlədən kitabların müəl-lifidir.

BABAYEV Şıxəli Əlikram oğlu (d. 29.12.1939, Bakı) – Azərb. paleontoloq, geologiya-mineralogiya e.d. (1990). 1961 ildə Azərb. Neft və Kimya İn-tunu bitir-mişdir. Azərb. Kurortologiya İn-tunda mühəndis (1961–62), Azərb. SSR Nazir-lər Soveti yanında Geologiya İdarəsinin paleontologiya-mineralogiya laborato-riyasının rəhbəri (1966–78) işləmişdir. 1978 ildən AMEA-nın Geologiya İn-tun-da çalışır. Tədqiqatları Kaynozoy çökün-tülərinin paleontologiyası və stratiqrafi-yasına, riyazi üsulların geologiyada tət-biqinə həsr olunmuşdur. 100-dən çox el-mi əsərin müəllifidir.

BABAYEV Teymur Əsəd oğlu (d.11. 9.1938, Bakı) – Azərb. tibb alimi, tibb e.d. (1990), prof. (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu (indiki ATU) bitirmişdir (1961). 1971–2007 illərdə ATU-nun cərrahi stomatologiya kafedrasında (1987–2007 illərdə kafedra müdiri) işləmiş, 2007 ildən ağız və üz-çənə cərrahiyyəsi kafedrasının prof.-dur. Tədqiqatları anadangəlmə və qazanılmış qüsurların cərrahi müalicəsi probleminə həsr edilmişdir. 100-ə qədər elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanma-sında xidməti var.

BABAYEV Vəlif Hacıya oğlu (d.16.9. 1940, Bakı) – Azərb. televiziya və kino rejissoru. Azərb. Resp. xalq artisti (1989). Azərb. Dövlət Teatr İn-tunu bi-tirmişdir (1965). Azərb. Dövlət Tele-viziya və Radio Verilişləri Komitə-sində rej. assistenti, rej. (1964), baş rej. (1969 ildən), Azərb. Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkə-tinin bədii rəhbəri (1991 ildən), “Mir” dövlətlərarası Tele-radio Şirkətinin Azərb. nümayəndəli-yinin ilk direktoru (1994–96), “Sara” müstəqil Teleradio Şirkətinin icraçı direktoru (1996–99), Rusiyanın “İnter-Az” Teleradio Şirkətinin vitse-prezidenti (2001–06) olmuşdur. B. televiziya üçün müxtəlif janrlarda silsilə veriliş və proq-ramlar hazırlamışdır (“Ədəbi üfüqlər”, “Dostluq studiyası”, “Nəğməli bağ”, “Dalğa”, “Həftə”, “İnterdiaspora”, “17-ci mərtəbə”). 40-dək sənədli filmin rej-

dur. Beynəlxalq Teleradio Akademiya-sının haqqı üzvüdür (2004).

BABAYEVA Çimnaz Məmməd qızı (d.23.12.1946, Bakı) – Azərb. balet ar-tisti, Azərb. SSR xalq artisti (1978), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974). Bakı Xo-reoqrafiya Məktəbini bitirmişdir (1964, Q. Almas-zadənin sinfini). 1964–77 illərdə Azərb. Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının solisti olmuşdur.

Əsas partiyaları: Şirin (“Məhəbbət əfsanəsi”, A.Məlikov), Ayışə, Sari (“Yeddi gözəl”, “İldırım-lı yollarla”, Q. Qarayev), Gülyanaq (“Qız qalası”, Ə. Bədəlbəyli), qız, Nəsiminin sevgilisi (“Şur”, “Nəsimi haqqında dastan”, F. Əmirov), Jizel (“Jizel”, A. Adan), Kitri (“Don Kixot”, L. Min-kus), xanım (“Xanım və xuliqan”, D. Şostakoviç) və s. Azərb. Dövlət Aka-demik Opera və Balet Teatrının quru-luşçu baletmeysteri olmuşdur (1977–98). Teatrın balet truppası ilə xarici ölkələrdə (Fransa, İtaliya, Norveç, İsveç, Birma, Hindistan, Türkiyə və s.) çıxış etmişdir.

BABAYEVA Ələviyyə Həniyə qızı (d.12.8.1921, Bakı) – Azərb. yazıçısı. Azərb. SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1979). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1945). “Mənim müəllimim” (1951), “Kənd yolları” (1958), “Payızda” (1960), “Yenə bahardı” (1963), “Süsən-sünbül” (1968), “Sehrli pillələr” (1974) kitabları kiçik və məktəbyaşlı uşaqlara həsr olunmuşdur. “Kölgə” (1964), “Yarpaqlar nə haqda pıçıldadır” (1965), “Tut ağacı” (1967) adlı hekayə kitablarında, “Adam-lar və talelər” (c. 1–2, 1971–73), “Ha-radasan, dost, harada?” (1975–76), “Səni axtarıram” (c. 1–2, 1981–85), “Küləyin tərkində” (1983) romanlarında, “Leyla”, “Açar” (1985), “Ev də yetim olarmış?” (1986) və s. povestlərində gənclərin həyatından, müasir mədəni-əxlaqi və sosial problemlərdən bəhs olunur. V.Q. Korolenko, A. Qaydar, V. Bianki, K. Paustovski, V. Astafyev, Q. Troye-polski və b.-nin bəzi əsərlərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. “Gənclik” nəş-riyyatının baş redaktoru olmuşdur (1976–85).

Əsərləri: Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. B., 1991; “Cəza”. B., 1997; Rəngbərəng yuxular. B., 2000.

Babayev R. Bəzədilmiş dəvə.

BABAYEVA Gülbəçə Şaban qızı (1928, Balakən r-nunun İtitala k. – 10.5.1976, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAYEVA Qəndilə Abbas qızı (1920, Mİrbəşir r-nunun Mamırlı k. – 1989, indiki Tərtər r-nunun Mamırlı k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAYEVA Mədinə Rüstəm qızı (10.7.1920, Cəlilabad r-nunun Təzəkənd k. – 5.6.1973, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAYEVA Nənəqız Rza qızı (1922, Füzuli r-nunun Babı k. – 29.9.2003, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAYEVA Yetər Şaban qızı (1926, Balakən r-nunun İtitala k. – 2001, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1949). 1948 ildə tütünçülük sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

BABAYEVA Zibeydə Əhməd qızı (4.4.1906, Füzuli r-nunun 2-ci Mahmudlu k. – 12.2.2001, həmin k.-də) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1948). 1947 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

“BABAYİ-ƏMİR” – həftəlik ədəbi, ictimai, siyasi satirik jurnal. Bakıda 1915 il aprelin 21-dən 1916 il oktyabrın 17-dək nəşr edilmişdir. Azərb. dilində çıxmış, cəmi 65 nömrəsi buraxılmışdır. *“Molla Nəsrəddin”* jurnalının təsiri ilə çıxan “B.-ə.”-in naşiri və redaktoru Əli Müznib *Mütəllibzadə* olmuş, Ə. Nəzmi, M.S. *Ordubadi*, S. *Hüseyn*, Ə. *Vahid* jurnalda əməkdaşlıq etmişlər. C. *Cabbarlı*nın 40-dan artıq şeiri “Qəyyur əyyar”, “Şəbrəng əyyar” imzaları ilə “B.-ə.”-də dərc olunmuşdur. 26–31-ci nömrələri Ə. *Əzimzadə*nin rəngli şəkilləri ilə çıxmışdır.

BABAYLI – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Məmmədbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 26 km şm.-ş.-də, Həkəri çayının sağ sahilindədir. Əh. 564 (2008); işğaldan (1993, oktyabr) əvvəl taxılçılıq, baramaçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük, bağçılıq və bostançılıqla məşğul olmuşdur. Uşaq bağçası, kitabxana, tibb məntəqəsi; məscid var idi.

BABAZADƏ Baba Hüseynəli oğlu (d.17.3.1955, Şəki r-nunun Baş Göynük k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (2004), prof. (2006). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1982). 1982–84 illərdə Quba r-nunda müəllim işləmiş, 1987 ildən BDU-da pedaqoji fəaliyyət göstərir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair tədqiqatları var.

Əsərləri: Bədii ədəbiyyatda tipiklik. B., 1992; Azərbaycan sentimentalizmi. B., 2003; Bədii ədəbiyyatda pafos. B., 2007.

BABAZADƏ Baba Qurbanqulu oğlu (25.4.1911, Bakı-nın indiki Ramana qəs. – 18.8.1962, Bakı) – Azərb. neftçi geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1962), Azərb. SSR EA m.üzvü (1959). Sosialist

Əməyi Qəhrəmanı (1944). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1947). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1934). “Azərneft” Birliyinin baş geoloqu (1953–62) olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Buzovna-Maştağa, Zira, Neft Daşlarının şm.-ş. qanadı, Palçıq pılpləsi, Qaradağ, Qum adası, Kürövdağ, Mişovdağ və s. yataqlar kəşf edilmişdir. Lenin ordeni, 3 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Бузовны-Маштагинское нефтяное месторождение и перспективы поисков новых погребенных структур на Апшеронском полуострове. М., 1952; Классификация залежей нефти и газа Азербайджана. Б., 1960; Классификация залежей и месторождений нефти и газа Азербайджана и рациональная методика их разведки. М., 1964.

Əd.: Веліев С. Огни на Каспий. М., 1968; уенә олул. Деды, отцы, внуки. Б., 1975.

BABAZADƏ Davud Əliqə oğlu (2.7.1931, Bakı – 4.4.2008, Bakı) – Azərb. gigiyenisti, tibb e.d. (1982), prof. (1989). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1955). Elmi Tədqiqat Virusologiya, Mikrobiologiya və Gigiyena İn-tunda laboratoriya müdiri (1965–83), Azərb. Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında kafedra müdiri (1983–2008) işləmişdir. Tədqiqatları kimyəvi maddələrin qida sənayesində və k. t.-nda tətbiqinin gigiyenik məsələlərinə həsr edilmişdir. 80-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

BABAZADƏ Fikrət Ələkbər oğlu (19.9.1931, Bakı – 8.5.2000, Bakı) – neft və qaz yataqlarının işlənilməsi sahəsində Azərb. alimi, texnika e.d. (1992). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1954). Əmək fəaliyyətinə Azərb.-ın neft mədənlərində başlamışdır. 1966–92 illərdə Azərb. Dövlət Neft Sənayesi Elmi Tədqiqat Layihə İn-tunda müxtəlif laboratoriyaların rəhbəri, 1992–2000 illərdə ARDNŞ-də şöbə müdiri olmuşdur. Tədqiqatları quyuların istismarının texnoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə aiddir. 80-dən artıq elmi əsərin, bir neçə ixtiranın müəllifidir.

BABAZADƏ Vasif Məmmədəğa oğlu (d. 2.9.1938, Bakı) – Azərb. geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1975), prof. (1977), Azərb. EA m. üzvü (1989). Azərb. Resp.-nın əməkdar elm xadimi (2000), Dövlət mükafatı laureatı (1978). 1960 ildə Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir. Un.-tdə kiçik elmi işçi (1961 ildən), müəllim (1964 ildən), geologiya-coğrafiya fakültəsinin dekan müavini (1966–67) və dekanı (1973–80) vəzifələ-

rində çalışmışdır. 1986 ildən kafedra müdiri. 1989 ildən eyni zamanda laboratoriya rəhbəridir. Tədqiqatları filiz yataqlarının geologiyası və metallogeniya sahəsindədir. B.

resp. ərazisində mis, molibden, qurğuşun, sink, qızıl və digər faydalı qazıntı yataqlarının yerləşmə qanunauyğunluqlarını elmi cəhətdən əsaslandıraraq onların proqnozlaşdırılması, axtarışı və qiymətləndirilməsi meyarlarını işləyib hazırlamışdır. Onun rəhbərliyi və iştirakı ilə “Azərbaycanın kosmoteqtonik xəritəsi” (miqyas 1:600000), “Faydalı qazıntı yataqlarının proqnozlaşdırma elementləri ilə Azərbaycanın regional çatlılıq xəritəsi” (miqyas 1:600000) tərtib edilmişdir.

250-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında xidmətləri var.

Əsərləri: Рудные формации и металлогенические зоны Азербайджана. Б., 2003; Золото Азербайджана. Б., 2003; Минерально-сырьевые ресурсы Азербайджана. Б., 2005.

BABAZƏNƏN – Azərb. Resp. ərazisində dağ. Cənub-Şərqi Şirvan düzündə, Salyan ş.-ndən şm.-ş.-də yerləşir. Eyniadlı palçıq vulkanının yaratdığı təpədir. Hünd. 41 m.

BABAZƏNƏN MİNERAL SUYU – Azərb. Resp. Salyan r-nu ərazisində Babazənən d.-ndədir. Suyunun temp-u 40,5°C, debiti 3000 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 32 q/l-dir. Balneoloji tərkibi:

M 32,0 Cl 199
Na 94
pH 7,3 D 300 m³/gün T 40,5°

Suyu hidrogen sulfidli, duzlu, xlorlu, natriumludur. Yerli əhali tərəfindən müalicə üçün istifadə edilir.

BABAZƏNƏN-DÜROVDAĞ KƏŞFİYYAT SAHƏSİ – Bakıdan 110 km c.-q.-də, Salyandan 10–15 km c.-ş. və ş.-dədir. Aşağı Kür çökəkliyi neftli-qazlı rayonuna daxildir. Geoloji xəritəalma işləri ilk dəfə 1914–19 illərdə aparılmışdır. 1927 ildən kəşfiyyat işləri aparılır. Sahənin geoloji quruluşunda Məhsuldar qat, Akçaqıl, Abşeron, Dördüncü dövr çöküntüləri iştirak edir. Sahəni təşkil edən struktur asimmetrik braxiantiklinal quruluşludur, Neftçala-

Kürövdağ antiklinal xəttində yerləşir; şm.-q.-dən c.-ş.-ə uzanır. Şm.-ş. qanadında layların yatım bucağı 25–35°, c.-q. qanadında 10–15°-dir. Şm.-ş. qanadında Məhsuldar qat çöküntüləri 750 m qalınlıqda yer səthinə çıxır, c.-ş. qanadında isə bu çöküntülər dərin axtarış quyuları vasitəsilə 2500–3000 m-ə qədər açılmışdır. Struktur bir çox uzununa və eninə qırılmalarla və palçıq vulkanları ilə mürəkkəbləşmişdir. Uzununa qırılma üzrə c.-q. qanadı şm.-ş. qanadına nisbətən 1800 m düşmüşdür.

1912–15 illərdə sahədə qazılan bir neçə axtarış quyularından 300–400 m dərinlikdə Məhsuldar qatın qumdaşlarından az miqdarda neft axınları alınmışdır. 20 əsrin 50-ci illərində burada qazılmış quyular Dürovdağ sahəsinin Orta Abşeron horizontunun qazılığını aşkar etmiş və sahə 1978 ildə işlənilməyə daxil edilmişdir. 01.01.2010 ilə kimi sahədən 400 mln. m³-dən çox qaz hasil edilmişdir. İllik hasilat 25 mln. m³ səviyyəsindədir.

BABBİT – qalay və qurğuşun əsaslı antifriksion ərinti. 1839 ildə Amerika alimi İ. Babbit (1799–1862) ixtira etmişdir. B. sürüşmə yatağı içliklərinin tökülməsinə istifadə olunur. Qalay əsaslı B.-in əsas leğirləyici komponentləri stibium və mis, qurğuşun əsaslı B.-də kalsium və natrium, həmçinin nikel, kadmiyum, maqnezium və s. olur. Qalay əsaslı B.-in qurğuşun əsaslı B.-ə nisbətən korroziyaya və yeyilməyə davamlılığı, istilikkeçirməsi yüksək, xətti genişlənmə əmsalı isə kiçikdir. Yaxşı uyuşma qabiliyyəti, aşağı ərimə temp-ru (300–440°C), kiçik sürtünmə əmsalı və B.-ə yüksək antifriksion xassə verən xüsusi heterogen strukturu ilə fərqlənir. Qalay əsaslı B.-dən buxar turbinləri, güclü elektrik mühərrikləri və s. üçün, qurğuşun B.-dən yayma dəzgahları, traktor, avtomobil mühərrikləri üçün, qurğuşun-kalsium əsaslı B.-dən d.y. nəql. vasitələri, mədən maşınları üçün yataq içlikləri hazırlanır.

BABEL İsaak Emmanuiloviç (13.7.1894, Odessa – 27.1.1940) – rus yazıçısı. Yəhudi ailəsində doğulmuşdur. İlk hekayələrini 1916 ildə “Le-

topis” (“Salnamə”) jurnalında çap etdirmişdir. “LEF” jurnalında dərc olunan (1924) hekayələri ilə məşhurlaşmışdır. “Süvari ordu” (1926), “Odessa hekayələri” (1931) və s. kitabların müəllifidir. Novella ustası kimi tanınan B., Gi de Mopassanın, G. Floberin nəsrindən bəhrələnmiş, lakoniklik, yığcamlıq onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti olmuşdur. Pyesləri var. “Qürub” pyesi Azərb. Dövlət Rus Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (1987–88).

Əsərləri: Избранное. М., 2001; Соч. В 2 т. М., 2002.

BABENBERQLƏR – Bavariya və Avstriyada hakimi sülalə. 976 ildən Şərqi markanın markqrafları, 1156–1246 illərdə Avstriya hersoqları, 1192–46 illərdə isə həmçinin Ştiriya hersoqları olmuşlar. Görkəmli nümayəndələri: III Leopold [1095–1136], II Henrix [1141–77], V Leopold [1177–94], VI Leopold [1198–1230]. B. Avstriyanı Müqəddəs Roma imperiyasının ən güclü hersoqluqlarından birinə çevirmişlər.

BABEZİİDLƏR – bax *Piroplazmidozlar*
BABƏK, Babək əl-Xürrəmi (795/798, Ərdəbil yaxınlığındakı Bilalabad k. – 14.3.838, Samirə) – *Babək hərəkətinin* (816–38) rəhbəri; görkəmli Azərb. sərkərdəsi. Bəzi müəlliflərə görə, əsl adı Həsən-

Babək. Rəssam S.Şərifzadə.

dir. B. xürrəmilərə qoşulmuş, *Cavidanın* ölümündən sonra Azərb.-da azadlıq hərəkatına başçılıq etmişdir. B.-in başçılığı ilə 20 ildən çox davam edən mübarizə zamanı Xilafətin 6 ordu darmadağın edilmişdir (bax *Babəkilər hərəkatı*).

830 ildə B.-in qoşunlarının Həmədanı alması ilə Şərq torpaqlarının Xilafətdən ayrılması təhlükəsi yarandı. B. ərəblərə qarşı iki dəfə (834, 836) Bizans imperatoru Feofilə ittifaq təklif etdi, lakin imperatorun dəstəyi nəticəsiz oldu. 837 ildə Bizansla sülh bağlayan *Mütəsim*, *Afsin* Heydər ibn Kavusun başçılığı ilə B.-ə qarşı böyük hərbi qüvvə göndərdi. Bəzz qalası ərəblər tərəfindən alındı, B. isə kiçik bir dəstə ilə mühasirədən çıxıb Araz çayını keçərək Arrana gəldi. İmperator Feofilin dəstəyini almaq və yeni ordu toplamaq məqsədilə B. Bizansa getmək istəyirdi. Lakin o, *Şəki* (indiki Erm. Resp.-nın Sisiyan r-nu) hakimi *Səhl ibn Sumbatın* xəyanəti nəticəsində ərəblər tərəfindən ələ keçirildi. Samirə ş.-nə aparılaraq edam olundu.

B.-in başçılıq etdiyi azadlıq müharibəsi Xilafəti zəiflətdi və onun parçalanmasını sürətləndirdi. (Ətraflı məlumat üçün bax "*Azərbaycan*" xüsusi cildinə). **BABƏK** (1978 ilədək Təzəkənd) – Azərb. Resp. Babək r-nunda (Nax. MR) qəs. və eyniadlı r-nun və bələdiyyənin mərkəzi. Naxçıvan ş.-ndən c.-ş.-də, 6 km-lik məsafədədir; Naxçıvançayın sol sahilində, düzənlikdədir. Əh. 3119 (2005). Daş emalı və üzüm emalı z-dları, tikinti materialları kombinatı, yeyinti məhsulları kombinatı fəaliyyət göstərir. 1 ümumtəhsil məktəbi (514 şagird), 1 musiqi məktəbi, orta məktəblər, uşaq-gənclər idman məktəbi, texniki yaradıcılıq mərkəzi, 3 kitabxana (2010), mədəniyyət evi, klub, tarix-di-

yarşünaslıq muzeyi, mərkəzi r-n xəstəxanası, poçt, rabitə şöbəsi; məscid var. *Babəkin* şərəfinə adlandırılmışdır. **BABƏK GİL YATAĞI** – Azərb. Resp. Babək r-nu ərazisində (Nax. MR), Naxçıvan ş.-ndən 3 km şm.-q.-dədir. Geoloji quruluşunda Orta Miosenin alt yarımərtəbəsinin qəhvəyi-boz, bəzən yaşılımtıl-boz rəngli gilləri və Dördüncü dövrün allüvial-dələvial çöküntüləri iştirak edir. Məhsuldar qatın kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri uzanma və dərinliyə doğru dəyişməzdir; qalınlığı 3,4–4,95 m-dir. Laboratoriya tədqiqatlarına görə, yatağın gil süxurlarından "100" markalı kərpic istehsalında istifadə etmək olar. Yatağın sənaye ehtiyatı 1150 min m³-dir. **BABƏK RAYONU** (1978 ilədək Naxçıvan r-nu) – Azərb. Resp.-nda (Nax. MR) inzibati r-n. 1930 ildə təşkil olunmuşdur. Şm.-q.-də Erm. Resp., c.-da İranla həmsərhəddir. Sah. 0,9 min km². Əh. 66,0 min (2005, 1 yanvar). R.-nda 1 qəs., 39 kənd var. Mərkəzi Babək (1978 ilədək Təzəkənd) qəs.-dir.

Təbiət. R-nun relyefi şm.-da və c.-ş.-də dağlıq ərazidən (Dərələyəz silsiləsinin c. yamacı, Zəngəzur silsiləsinin c. ayrılmış qollar, ayrı-ayrı tirələr və yüksəkliklər), c.-da və c.-q.-də maili dü-

zənliklərdən (Naxçıvan düzü, Böyükdüz və s.) ibarətdir. Ən yüksək zirvələri Keçəltəpə d. (2740 m), Qaraquş d. (2617 m), Buzqov d. (2470 m) və s. Düzənliklərdə Antropogen, dağlıq yerlərdə, əsasən, Neogen çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: daşduz (bax *Naxçıvan daşduz yatağı*), tikinti materialları və s. Mineral bulaqlar (Sirab, Vayxır, Qahab və s.) var. İqlimi c.-da yayı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl, şm.-da yayı quraq keçən soyuq tiptir. Yay istı, qışı soyuq keçir. Orta temp-r yanvarda –30°C-dən –10°C-yədək, iyulda 28–15°C, mütləq maks. temp-r 43°C, mütləq minimal temp-r –30°C-dir. İllik yağıntı 200–600 mm. Əsas çayları inzibati ərazini yarıya bölən Naxçıvançay və onun qolu Cəhriçaydır; suvarmada mühüm rol oynayır. Araz çayı r-nun İranla sərhədindən axır. Su anbarları (Araz su qovşağının su anbarı, Uzunoba, Nehrəm, Sirab və s.), suvarma kanalları var. Boz və çəmən-boz, şm.-da, əsasən, dağ-şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Yarımsəhra və səhra, dağlıq kserofit bitki örtüyü inkişaf etmişdir. Heyvanları: canavar, tülkü, ərəbdovşanı, kirpi, kələz, Radde gürzəsi, əqrəb, büvə; quşlardan dovdaq, Xəzər uları və s. Araz su qovşağının su anbarında çoxlu balıq var.

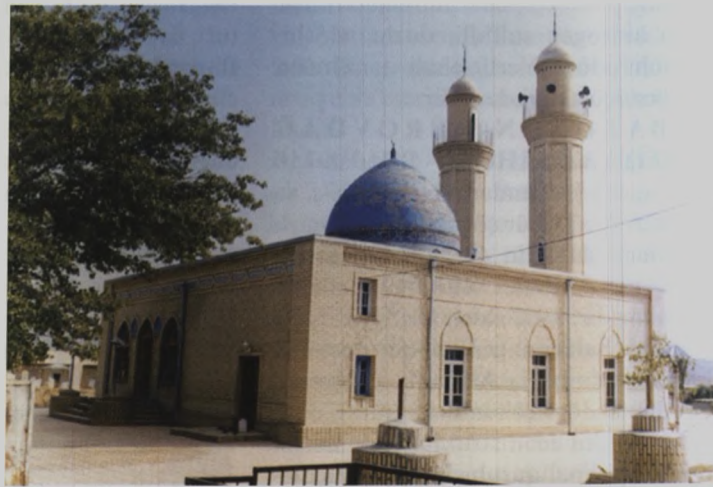
Torpaq-bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Boz və çəmən-boz, şm.-da əsasən, dağ-şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Yarımsəhra və səhra, dağlıq kserofit bitki örtüyü inkişaf etmişdir. Heyvanları: canavar, tülkü, ərəbdovşanı, kirpi, kələz, Radde gürzəsi, əqrəb, büvə; quşlardan dovdaq, Xəzər uları və s. Araz su qovşağının su anbarında çoxlu balıq var.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R-nun Kültəpə k. yaxınlığında I Kültəpə (e.ə. 4-cü minillik – e.ə. I-ci minilliyin əvvəli) və

Babəkin heykəli. Babək qəsəbəsi.

İmamzadə məscidi. Nehrəm kəndi.

II Kültürpə (e.ə. 3 minillik – e.ə. I-ci minilliyin əvvəli) yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Burada yaşamış qədim tayfalara məxsus zəngin mədəniyyət arxeoloji abidələrdə qorunub saxlanmışdır. R-nda memarlıq abidələrindən köhnə hamam, İmamzadə, “Çaylaq”, “Xəndək”, “Həsər” məscidləri (18–19 əsrlər), Çalxanqala, Vayxır, Abbasabad qalaları mühafizə olunmuşdur. B.r.-nda tarix diyarşünaslıq muzeyi; Heydər məscidi, Şəhidlərə abidə kompleksi var.

2009 il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə B.r.-nda 150 çarpayılıq (əhalinin hər 10 min nəfərinə 21,5 çarpayı) xəstəxana müəssisələri, 14 feldşer-mama məntəqəsi, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi, 42 həkim, o cümlədən 7 stomatoloq və diş həkimi, 351 orta tibb işçisi (o cümlədən 77 feldşer-mama və mama) var.

34 ümumtəhsil məktəbi (8708 şagird), 2 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi (140 uşaq), 5 musiqi məktəbi var (2010).

BABƏKİ – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Eyniadlı bələdiyyənin mərkəzi. R-n mərkəzindən c.-q.-də, 8 km-lik məsafədədir; Araz çayı vadisində, düzənlikdədir. Əh. 113 (2005); maldarlıq, yemçilik, taxılçılıq, bostançılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, klub var. **BABƏKİLƏR HƏRƏKƏTİ** – 816–830 illərdə *Babəkin* başçılığı ilə Azərb. xalqının ərəblərə qarşı mübarizəsi. Bax *Xürrəmilər hərəkəti*.

BABƏKİLİK – bax *Xürrəmilik*.

BABI – Azərb. Resp. Füzuli r-nunun Arayatlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 36 km c.-ş.-də, Araz çayının sahilində, düzənlikdədir. Əh. 1200 (2008); taxılçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Orta məktəb, xəstəxana, tibb məntəqəsi, mədəniyyət evi, kitabxana; *Babi türbəsi* var.

BABI TÜRBƏSİ (Ş i x b a b a) – Füzuli r-nunun Babi k.-də memarlıq abidəsi.

Babi türbəsi.

Üzərindəki kufi xətlə yazılmış kitabədə hicri 670 ildə (1271/72) Şeyx Əbu Yaqub ibn Səd tərəfindən tikildiyi göstərilir. İlk ansambldan ancaq türbə və zədələnmiş minarə qalmışdır. B.t. planda 8 guşəlidir. Ağ daşdan hörülmüş, üzəri səkkizbucaqlı çatma günbəzlə örtülmüşdür. Türbənin günbəzi başqa türbələrdən fərqli olaraq birqat sıra daşdan hörülmüşdür. B.t.-nin xarici səth bölgələrində Naxçıvandakı Məminə xatın türbəsinin səth bölgələrinin təsiri görünür.

BABI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin İcərud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 11 km şm.-ş.-dədir.

BABI-ƏLİ (باب عالی) – 18 əsrin sonlarında “Paşa Qapısı”nı və “Sədarət Dairəsi”ni, 19 əsrdə isə Osmanlı hökumətini bildiren termin. Türkiyə Cumhuriyyəti qurulduqdan sonra İstanbul valiliyi adlanmışdır.

BABI-HÜMAYUN (ər. باب همایون) – *Topqapı sarayının* ən böyük qapısı. Hünd. 39,5, eni 16,5 m-dir. Qapının ta-

Babi-hümayun.

ğında *II Mehmed Fatehin* bir neçə kitabəsi həkk olunmuşdur. B.H. İstanbulda osmanlı memarlığının ilk nümunələrindən biridir.

BABI ÜSYANLARI – 1848–52 illərdə İran hakimiyyətinə qarşı kütləvi çıxışlar. Üsyanın hərəkətverici qüvvələrini sənətkarlar, xırda tacirlər və kəndlilər təşkil edirdi. İranda baş verən ictimai-iqtisadi böhran üsyanın yetişməsinə təkan verdi. 1848 ilin sentyabrında Mazandaranda Məhəmmədəli Berforuşi və Hüseyn Bəşrüyənin rəhbərliyi ilə başlanan birinci üsyan 1849 ilin mayına qədər davam etdi. Bu üsyanda iki min nəfər iştirak edirdi. Bu üsyan şah qoşunları tərəfindən yatırıldı. İkinci üsyan 1850 ilin may ayında Zəncanda baş verdi. 15 min nəfərin iştirak etdiyi bu üsyanda qadınlar da iştirak kam üzəldir və kişilərlə yanaşı döyü-sürdülər. B.ü.-nin ən mühüm çıxışı hesab

olunan bu üsyan da həmin ilin dekabr ayında yatırıldı. Üçüncü üsyan 1850 ilin iyun ayında Neyrizdə başladı. Lakin bu üsyan bir neçə gün ərzində yatırılma da şəhərin ətrafındakı dağ rayonlarında şah qoşunlarına qarşı mübarizə davam edirdi.

Mirzə Əli Məhəmməd *Babın* Təbrizdə edamından sonra hərəkət kütləviliyini itirdi və babilər terror siyasətinə keçdilər. 1852 ilin avqustunda Nəsrəddin şah qarşı uğursuzluqla nəticələnən sui-qəsd təşkil etdilər. Bundan sonra babilərə kütləvi divan tutuldu.

BABI YAR – Kiyev ş.-nin (Ukrayna) şm. hissəsində böyük dərə. 1941 il sentyabrın sonunda alman faşistləri B.Y.-da təqr. 50–70 min nəfəri (əsasən, yəhudiləri) güllələmişdilər. Sonra, iki il ərzində B.Y. hərbi əsirlərin saxlandığı ölüm düşərgəsinə çevrildi. Ümumiyyətlə, 1941–43 illərdə B.Y.-da 100 mindən çox adam güllələnmişdir. Faşistlər Kiyevdən geri çəkildikən, cinayətlərini örtbasdır etmək üçün, 1943 ilin avqustsentyabrında düşərgəni dağıtdılar, on minlərlə cəsədi qəbirdən çıxarıb yandırdılar. Sentyabrın sonunda sobaların yanında işləyən, ölümə məhkum edilmiş 330 nəfər üsyan qaldırdı. Onlardan yalnız 15 nəfəri ölümdən qurtara bildi. 1976 ildə B.Y.-da abidə qoyulmuşdur.

BABI ZƏRBXANASI – Azərb. Resp.-nin Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində orta əsr zərbxanası. B.z.-nda 1355 ildə Elxani hökmdarı Ənuşirəvanın, 1357 ildə isə Azərb.-a yürüşü zamanı Qızıl Orda xanı Bərdinin adına gümüş dirhəmlər zərb olunmuşdur.

BABIÇEVA Kseniya Lvovna (19.11.1907, Varşava – 16.6.1984, Bakı) – aktrisa. Azərb. SSR xalq artisti (1946). Teatr təhsilini Novozibkova teatr studiyasında almış (1921), Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində (Pskov, Bryansk, Smolensk və s.) işləmişdir. 1938–83 illərdə S.Vurğun ad. Azərb. Dövlət Rus Dram Teatrında çıxış etmişdir. Rolları:

Xuraman (“Vaqif”, S.Vurğun), Sona (“1905-ci ildə”, C.Cabbarlı), Tugina (“Son qurban”, A. Ostrovski), Nadejda, Sofya, Nataşa, Elena (“Düşmənlər”, “Zirkovlar”, “Həyatın dibində”, “Günəşin

Babil İstar darvazası. E.ə. 6 əsr.

uşaqları” M.Qorki), Maşa, Yelena Andreyevna, Nadejda Leonidovna (“Üç bacı”, “Vanya dayı”, A. P. Çexov, “Kino çəkilir...”, E.Radzinski), Məryəm (“Dairəni genişləndirin”, İ.Qasimov) və b. Dramatizm, lirizm, obrazların psixologiyasına dərinə nüfuz etmə və s. B.-nin yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. Azərb. SSR. Ali Sovetinin (2-ci və 9-cu çağırış) deputatı olmuşdur.

BABİL (şumercə Kadingirra, akkadca Babil; hərfi mənada Allahın qapısı) – Mesopotamiyanın şm.-ində, Fərat çayı sahilində qədim şəhər (e.ə. 3-cü minilliyin 2-ci yarısı – e.ə. 4 əsr). Xarabalığı Bağdaddan 80 km c.-da, indiki Əl-Hillə yaxınlığındadır. B. adı ilk dəfə Akkadlı Sarqonun [e.ə. 2369–2314] və III Ur sülaləsinin yazılarında qeyd olunur. Bu dövrdə kiçik əyalət mərkəzi olan B.-də vergiləri toplayan çar canişininin iqamətgahı var idi.

E.ə. 2-ci minilliyin əvvəlində Mesopotamiyanın bir çox şəhəri kimi B. də amorilərin nəzarətində olmuşdur. Tayfa başçılarından biri olan Sumuabum B.-də

Babil şəhərinin qalıqları.

Babilin qala divarları.

I Babil sülaləsinin [e.ə. 1894–1595] əsasını qoymuşdu. Sülalənin altıncı nümayəndəsi *Hammurabi* [1792–50] Mesopotamiyanı birləşdirərək vahid dövlət yaratmış, B.-i isə ölkənin siyasi mərkəzi etmişdi. B. “əzəmətin əbədi yeri” elan olunmuş, onun hamisi *Marduk* isə Mesopotamiya panteonunun baş allahlarından birinə çevrilmişdi.

E.ə. 2-ci minilliyin 2-ci yarısında B.-də sənətkarlıq, ticarət inkişaf edir, əhalinin sayı sürətlə artırıldı. İqtisadi inkişaf B.-in zahiri görünüşünə öz təsirini göstərirdi. Plan əsasında şəhərin yeni qala divarları və qapıları tikildi, geniş küçələr salındı. 14 əsrdə şəhərə özünüidarəetmə hüququ verildi, əhalisi isə mükəlləfiyyətlərdən azad olundu.

E.ə. 1595 ildə B. hettlər tərəfindən işğal olunmuş, təqr. e.ə. 1518 ildə kaşşuların hakimiyyətinə keçmişdir. E.ə. 1-ci minilliyin əvvəlində aşşurlular ilə *kəldanilər* arasında B. uğrunda mübarizə gedirdi. E.ə. 732 ildən B. Aşşur çarlığının tərkibində idi. E.ə. 689 ildə Aşşur çarı Si-

naxxerib şəhəri dağıtmışdır. Onun ölümündən sonra II *Navuxodonosor* [e.ə. 605–562] B.-i yenidən bərpa etmiş və şəhər inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdı.

Əsasən, e.ə. 7–4 əsrlərə aid edilən çoxsaylı mixi yazılı mətnlərdəki məlumatlar, *Herodotun* təsviri və 19 əsrin ortalarından aparılan arxeoloji qazıntılar B.-in görünüşü haqqında təsvir verir. Fərat çayı şəhəri iki hissəyə (Köhnə və Yeni şəhər) ayırırdı. B. çiy kərpicdən tikilmiş, iri bürcləri olan 2–3 sıra qala divarları, yeraltı yollar və allahların şərəfinə adlandırılmış 8 darvaza ilə əhatə olunurdu. İştar darvazasından keçən Mərasim yolu Köhnə şəhərin əsas küçəsi idi.

Köhnə şəhərin mərkəzində *Babil qülləsi* ilə eyniləşdirilən 7 yaruslu Etemenanki zikkuratı, şm.-q. hissəsində II Navuxodonosorun Böyük (yaxud Cənub) sarayı, sarayın yanında isə *Semiramidanın asma bağları* yerləşirdi. Yeni şəhərlə Köhnə şəhər 123 m uz. olan daş körpü vasitəsilə birləşirdi. Şəhərin kənarında II Navuxodonosorun əsas iqa-

Hammurapinin stelası.

mətgahı və digər sarayları (yeni il mərasimlərinin keçirildiyi saray, yay sarayı və s.) yerləşirdi. Bu dövrdə B.-in əhalisi 200 min nəfərə çatırdı.

B.-in farslar tərəfindən işğalından (e.ə. 539) sonra da şəhər paytaxt statusunu qoruyub saxlamışdı. Yalnız e.ə. 479 ildə, babililərin növbəti üsyanı yatırıldıqdan sonra Əhəməni şahı Kserks şəhərin özünüidara hüququnu ləğv etmişdi. E.ə. 5 əsrin təq. 60-cı illərində B.-ə gələn Herodot onun təsvirini vermiş və buranı gördüyü

şəhərlərin "nəinki ən böyüyü, həm də ən gözəli" adlandırmışdır.

B. e.ə. 331 ildə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən işğal olunmuş, e.ə. 312 ildə onun sərkərdəsi I Selevk Nikatorun hakimiyyəti altına keçmişdi. Selevk B. əhalisinin əksəriyyətini yaxınlıqda tikdirdiyi Selevkiya ş.-nə köçürmüşdü. Bu dövrdən etibarən B. tədricən əhəmiyyətini itirmiş, eramızın 2 əsrində isə tamamilə süquta uğramışdır.

BABIL ƏSARƏTİ – qədim yəhudilərin tarixinə aid dövrün şərti adı. E.ə. 586 ildə Babil çarı II Navuxodonosor Qüdsü tutmuş və yəhudilərin bir hissəsini Babilistana köçürmüşdü. E.ə. 539 ildə Babilistan İran şahı II Kir tərəfindən işğal edildikdən sonra yəhudilərə vətənlərinə qayıtmağa icazə verilmişdi.

BABIL QÜLLƏSİ – qədim yəhudi əfsanələrinə görə, Nuh tufanından sonra onun oğulları Sennaar (Mesopotamiya) adlanan yerdə şəhər və başı göyə çatan nəhəng qüllə tikməyi qərara alırlar. Bundan qəzəblənən allah Yəhva onların işinə mane olmaq üçün insanların dilini müxtəlifləşdirir. Nəticədə qüllənin inşası yarımçıq qalır və birbirini başa düşməyən adamlar dünyanın ayrı-ayrı yerlərinə dağılışırlar. Tikintisi başa çatmayan şəhər *Babil* adlandırılır.

B.q. haqqındakı əfsanələrdə dünyada mövcud olan bütün dillərin bir dildən yaranması fikri əksini tapmışdır. Məcəzi mənada B.q. ifadəsi intizamsız kütləni, hərə-mərcliyi, xaosu bildirir.

Babil qülləsi. Rekonstruksiya.

BABİLİK, b a b i z m – 19 əsrin 40-cı illərində İranda *şialik* əsasında yaranmış dini təriqət. Başlıca müddəaları təriqətin banisi *Babın* "Bəyan" kitabında şərh olunmuşdur. B.-ə görə Quran və şəriətə əsaslanan qanunlar köhnəlmişdir, onları "Bəyan"da şərh olunmuş yeni qaydalar əvəz etməlidir. Demokratik ünsürləri Babın şagirdləri Məhəmmədəli Bərfuruş, Qürrətəleyin və b. tərəfindən inkişaf etdirilən B., bütün vergilərin, mükəlləfiyyətlərin və xüsusi mülkiyyətin ləğvi, əmlakın ümumiləşdirilməsi, qadınlarla kişilərin hüquq bərabərliyi haqqında fikirlər irəli sürürdü. *Babi üsyanları* (1848–52) yatırıldıqdan sonra Babın şagirdlərindən olan Bəhaulla B.-in radikal məzmununu atmış və yeni, kosmopolit *bəhailik* təlimini yaratmışdır.

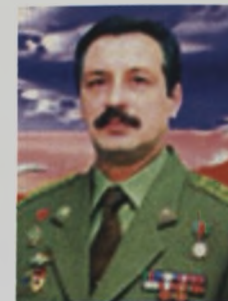
ABDULLABƏYOV Həmidulla Ağabəy oğlu (6.6.1903, Bakı – 7.4.1987, Bakı) – Azərb. tibb alimi, terapevt, tibb e.d. (1971), prof. (1975), Azərb. SSR əməkdar həkimi (1960). Azərb. Dövlət Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1928). Azərb. Tropik Təbabət İn-tunda (1931–35, direktor müavini), Azərb. Dövlət Tibb İn-tunda (1932–38, 1955–87) işləmişdir. Tədqiqatları öd yolu xəstəliklərinin müalicəsinə həsr edilmişdir. 32 elmi əsərin müəllifidir.

ABDULLAYEV Namiq Vahid oğlu (10.5.1974, Ağcabədi r-nunun Avşar k. – 9.2.1993) –

Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 16.9.1994). Xocavənd r-nu uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuş, doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir. Adına məktəb var.

AĞAYEV Eldar Əsgər oğlu (d.29.9.1955, Tbilisi) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (4.4.1995; dövlət çevrilişinin qarşısını alarkən fərqlənmişdir). Sovet ordusunun tərkibində 1984–86 illərdə Əfqanıstanda motoatıcı bölüyün kəşfiyyat rəisi, sonra isə komandiri olmuşdur. Milli Ordunun tabor komandiri (1992),

Azərb. Politexnik İn-tunda hərbi kafedranın rəisi (1997–2000), Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbinin kəşfiyyat kafedrasının rəisi (2000–2001) vəzifələrində çalışmışdır. Ədliyyə Nazirliyi sistemində işləyir.

AĞAYEV Fərhad İslam oğlu (4.8.1975, Sabirabad r-nunun Əlibəyli k. – 15.3.1995) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı

1-ci CİLDƏ ƏLAVƏLƏR VƏ DÜZƏLİŞLƏR

ƏLAVƏLƏR

(ölümündən sonra, 4.4.1995). Füzuli r-nunun Seyidəhmədli k., həmçinin Murovdağ, Ömərdəğ, Güzgü yüksəklikləri uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir (1994). Ağstafa r-nunda dövlət çevrilişinin qarşısını alarkən həlak olmuşdur. Bakıda, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilmişdir.

AXUNDZADƏ Mirzə Əli Aşiq Molla Zeynalabdin oğlu (1846, Şuşa – 1903, Şuşa) – Azərb. şairi, musiqişünas, xanəndə, xəttat. *Cabbar Qaryağdı oğlunun* musiqi müəllimi olmuşdur. Fars və türk dillərini mükəmməl bilmişdir. "*Məclisi-üns*"ün fəal üzvlərindən biri idi. Əlifba islahatı ilə bağlı Şuşada olan M.F. Axundzadə ilə tanış olmuş və onunla dostluq etmişdir. F. *Köçərli*, M.M. *Nəvvab*, F. *Şuşinski* və başqaları öz əsərlərində A.-dən bəhs etmişlər. Şeirlərinin bir qismi M.M. *Nəvvabın* "Təzkireyi-Nəvvab" kitabında toplanmışdır. Əlyazmaları Azərb. MEA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda saxlanılır.

Əsərləri: Poetik məclislər. B., 1987; Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. B., 1998.

Əd.: Axundbəyli P. Şuşa həsrəti. B., 2005.

AXUNDZADƏ Mirzə Xosrov (Şaiq) Mirzə Əli oğlu (13.6.1889, Şuşa – 10.5.1960, Şuşa) – Azərb. maarifçisi, pedaqoq, tarixçi, etnoqraf, ədəbiyyatşünas, şair. *Axundzadə* Mirzə Əli Aşiqin oğludur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir. 1905 ildə Şuşada məktəb bitirmişdir. 1906–56 illərdə orada pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir; yeni tipli məktəblərin təşkilində, əhali arasında

maarifin təbliğində, savadsızlığın ləğvində və azərb. qızların təhsilə cəlb olunmasında fəal iştirak etmişdir. İlk şeiri 1913 ildə M.M. Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" kitabında çap olunmuşdur. "*Məclisi-fəramuşan*"ın üzvü olan A. "Şaiq" təxəllüsü ilə şeirlər, Azərb. şair və yazıçıları haqqında xatirələr yazmışdır. Yazılarından bəziləri çap olunmuş, bir qismi isə əlyazması ("Qarabağın tarixi" və "Xalq təbabətinə dair") şəklindədir. 1940 ildən Dağlıq Qarabağdan eksponatların toplanması üzrə komissiyanın sədri olmuşdur. Bakıda adına məktəb var.

Əsəri: Ömürdən səhifələr. B., 1992; Pedaqoji mülahizə və təcrübələrim. B., 2008.

Əd.: Axundbəyli P. Şuşa həsrəti. B., 2005.

AXUNDZADƏ Mirzə Süleyman Mirzə Əli oğlu (1866, Şuşa – 1944, Tərtər r-nu) – Azərb. şairi. *Axundzadə* Mirzə Əli Aşiqin oğludur. Şuşada təhsil almış, Tərtər r-nunda müəllimlik etmişdir. "*Məclisi-fəramuşan*"ın üzvü olmuşdur. Şeirilərini klassik üslubda, ərəb və fars dilində yazmışdır. Əlyazmaları Azərb. AMEA Əlyazmalar İn-tunda saxlanılır.

Əsərləri: Poetik məclislər. B., 1987; Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. B., 1998.

ALAN DÜZÜ – Muğan düzünün şm. hissəsinin qədim adı. *Alanların* adı ilə bağlıdır.

ALP-HİMALAY MÜTƏHƏRRİK QURŞAĞI – Yer ən böyük tektonik vahidlərindən biri. Cənubi Avropanın, Şimali Afrikanın, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın ərəzilərini əhatə etməklə Cəbəltətarıq boğazından İndoneziyaya qədər təq. 17 min km məsafədə uzanır. Mürəkkəb geoloji-tektonik quruluşa və yüksək seysmikliyə malik qurşaq Alp mərhələsində baş verən tektonik və geodinamik proseslər nəticəsində əmələ gəl-

mişdir. Dörd örtüklü-qırıxqlı dağ qurumu şəxsinə ayrılır. 1-ci: Pireney d-ri-Alp d-ri-Karpat d-ri-Balkan d-ri-Pont d-ri-Kiçik Qafqaz-Əlburz-Türkmən-Xorasan d-ri; 2-ci: Şimali Dobruca - Dağlıq Kırım - Böyük Qafqaz - Kopetdağ; 3-cü: Apennin d-ri-Kalabriya d-ri (Apennin y-a-nın c.-u) - Şimali Siciliya strukturları-Təll-Atlas-Ər-Rif-Əndəlis d-ri (Kordilyera-Betika) - Qərbi Aralıq dənizinin Balear a-ri strukturları; 4-cü: Dinar d-ri-Ellin d-ri-Egey dənizinin c. strukturları-Krit qövsü-Türkiyə Tavr d-ri-Zaqros-Bəlucistan d-ri-Himalay d-ri-Hind-Birma orogeni-İndoneziyanın Zond-Band qovsü.

A.-H.m.q. Perm dövrünün 2-ci yarısında *Pangeya* superkontinentinin parçalanması ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu zaman kontinental *riftoqenez* və sonradan Trias-Yurada *spredinq* nəticəsində Paleozoy Paleotetisinin qismən varisi olan, lakin ondan c.-da yerləşən Mezotetis okeanı yaranmışdır. Kontinentlərin Mezotetisdə *kolliziyası* Son Yurada başlamışdır. Son Tabaşirdə ondan c.-a doğru çoxlu sayda körfəzləri və kənar dənizləri olan yeni Neotetis okeanı açılmışdır. A.-H.m.q.-nın, əsasən, həmin okeanın bağlanması zamanı yaranmış hesab olunur. Neotetisin bağlanması Paleosendə başlamış və buna adalar qövsələrinin toqquşması, eləcə də kontinent və mikrokontinentlərin Avrasiya ilə kolliziyası səbəb olmuşdur. Deformasiyanın əsas fazası Son Eosendə baş vermişdir. Kontinental kolliziya

ofiolitlər də daxil olmaqla çoxsaylı örtüklərin formalaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Hindistan blokunun c.-dan Avrasiya plitəsinə soxulması qurşağın ş. seqmentində ən yüksək dağ zəncirlərinin (Hindiquş, Pamir, Himalay) formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

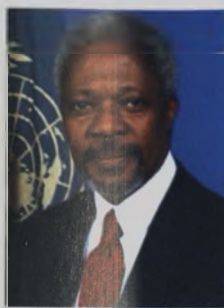
A.-H.m.q. fəal inkişaf etməkdə (seysmiklik, vulkanizm) davam edir. Afrika-Ərəbistan və Avrasiya plitələrinin müasir konvergensiyası (yaxınlaşması) Şərqi Aralıq dənizi (Kalabriya, Egey, Kipr) və Ərəbistan dənizinin c.-unda *subduksiyasının* (bir litosfer plitəsinin digərinin altına keçməsi) aktiv zonalarında reallaşır. Qurşağın c.-ş.-indəki Birma-Zond sistemində Hind okeanı qabığının Zond-Band adalar qövsünün altına subduksiyası davam edir. Qövsün ucqar c.-unda, Timor a. r-nunda Avstraliya kontinentinin Avrasiya kontinenti ilə kolliziyası Pliosenin ortalarından başlamışdır.

ANNAN Kofi (Atta) (d. 8.4.1938, Qana Kumasi) - diplomat, siyasətçi 1997-2006 illərdə BMT-nin Baş katibi. Nobel sülh mükafatı laureatı (2001). Kumasidə Elmi-texniki Un-ti (Qana, 1961), Mak-Alester kollecini (ABŞ, 1961), Cenevrə Beynəlxalq Əlaqələr İn-tunu (İsviçərə, 1962) bitirmişdir. Massaçusets Texnologiya İn-tunda (ABŞ) idarəetmə sahəsində magistr dərəcəsi almışdır (ABŞ, 1972).

1962-96 illərdə BMT strukturunda müxtəlif vəzifələrdə (Cenevrədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının, Əddis-Əbəbə

də BMT-nin Afrika üçün İqtisadi komissiyasının əməkdaşı, İsmailiyədə BMT-nin Fövqəladə silahlı qüvvələrinin tərkibində, Cenevrədə BMT-nin qaçqınlar məsələləri üzrə Ali Komissarının İdarəsində, Nyu-Yorkda BMT-nin mərkəzi idarələrində) çalışmışdır. 1990 ildə BMT-nin İraqdakı humanitar missiyasına rəhbərlik etmişdir. Sülhün qorunub saxlanması əməliyyatları üzrə Baş katibin köməkçisi (1993-94), Baş katibin müavini (1994-95, aprel 1996 - dekabr 1996), keçmiş Yuqoslaviyada Baş katibin xüsusi nümayəndəsi (1995-96) olmuşdur. BMT-nin inzibati strukturunda islahatların keçirilməsinin və təşkilatın effektivliyinin artırılmasının fəal tərəfdarı olmuşdur. Bəşəriyyət üçün bilavasitə təhlükə yaradan yoxsulluq, gerilik və QİÇS epidemiyası ilə mübarizədə böyük səy göstərmişdir.

A.-ın ən mühüm təşəbbüsləri onun xüsusi məruzələrində: "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yenilənməsi: islahatın proqramı" (1997), "Münaqişələrin səbəbləri və Afrikada möhkəm sülhün və davamlı inkişafın təmin edilməsinə dəstək" (1998), "Biz, xalqlar: XXI əsrdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolu" (2000), "Fəaliyyətə çağırış" (2001) əksini tapmışdır.

DÜZƏLİSLƏR

ALEUT DİLİ məqaləsində (s. 311) kursivlə verilmiş *Aleut-eskimos dilləri* oxunmalıdır *Eskimos-aleut dilləri* kimi.

ANALİTİK METOD - bax *Analiz* adı ilə verilmiş məqalə (s. 471) oxunmalıdır ANALİTİK METOD - bax *Analiz və sintez* kimi.

ABXAZİYA RESPUBLİKASI məqaləsinin (s. 44) adı ABXAZİYA MUXTAR RESPUBLİKASI kimi oxunmalıdır.

AME-də QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR

a. - ada(sı)	e.d. - elmlər doktoru	k. - kənd(i) (ad yanında)	ş. - şərq
ad. - adına	e.ə. - eramızdan əvvəl	k.t. - kənd təsərrüfatı	ş. - şəhər(i) (ad yanında)
adm. - admiral	e.h.q. - elektrik hərəkət qüvvəsi	koop. - kooperasiya	ş.u. - şərq uzunluğu
akad. - akademik	Erm. - Ermənistan	q. - qərb	ş.m. - şimal
alm. - almanca	ə.d. - ərazi dairəsi	q.u. - qərb uzunluğu	ş.m.e. - şimal enliyi
amer. - amerikalı, amerikan	əh. - əhalisi	Qazax. - Qazaxistan	ş.m.-q. - şimal-qərb
a-ri - adaları	ər. - ərəbcə	qəs. - qəsəbə(sı)	ş.m.-ş. - şimal-şərq
at.k. - atom kütləsi	far. - farsca	Qırğ. - Qırğızistan	Tac. - Tacikistan
at. n. - atom nömrəsi	f-k - fabrik	qub. - quberniya(sı)	Tat. - Tataristan
atm. - atmosfer	f.i.ə. - faydalı iş əmsalı	lat. - latınca	temp-r - temperatur
Azərb. - Azərbaycan	feldm. - feldmarşal	m.üzvü - müxbir üzvü	təqr. - təqribən
azərb. - azərbaycanlı	f.p. - fortepiano	maks. - maksimal, maksimum	tərc. - tərcüməsi, tərcümə edəni (bibliografiyada)
Başq. - Başqırdistan	fr. - fransızca	man. - manat	trl. - trilyon
B.Britaniya - Böyük Britaniya	gen. - general	mily. - milyard	Tür. - Türkmənistan
Bel. - Belarus	gen.-l. - general-leytenant	mol. k. - molekul kütləsi	türk. - türkcə
bəl. - bələdiyyə	gen.-m. - general-mayor	Mold. - Moldova	Ukr. - Ukrayna
biol. - biologiya, bioloji	gen.- polk. - general-polkovnik	nəql. - nəqliyyat(i)	un-t - universitet
c. - cənub	geol. - geoloji	ork. - orkestr(i)	uz. - uzunluq(ğu)
c. - cild (bibliografiyada)	Gürc. - Gürcüstan	Özb. - Özbəkistan	və s. - və sairə
c.e. - cənub enliyi	h. - hissə (bibliografiyada)	prof. - professor	və b. - və başqaları
c.-q. - cənub-qərb	hünd. - hündürlük(yü)	rej. - rejissor	vil. - vilayət(i)
c.-ş. - cənub-şərq	x.t. - xalq təsərrüfatı	resp. - respublika(sı)	y-a - yarımada(sı) (ad yanında)
d. - dağ (ad yanında)	xüs.ç. - xüsusi çəki(sı)	r-n - rayon(u)	yun. - yunanca
d. - doğulmuşdur (başlıqda və mötərizədə)	ill. - illüstrasiya	rus. - rusca	z-d - zavod
Dağ. - Dağıstan	in-t - institut	s.-d. - sosial-demokrat	
dep-t - departament	inz.ə.v. - inzibati ərazi vahidi	sah. - sahəsi	
d-ri - dağları (ad yanında)	inz. m. - inzibati mərkəz(i)	səh. - səhifə	
d.y. - dəmir yolu, dəmiryol	isp. - ispanca	st. - stansiya(sı)	
	ital. - italyanca		

ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ

A - amper	<i>Hs</i> - hers	<i>lk</i> - lüks	<i>Pa</i> - paskal
A - anqstrom	<i>i. ili</i> - işıq ili	<i>lm</i> - lümen	<i>pF</i> - pikofarad
a.q. - at qüvvəsi	<i>K</i> - Kelvin	<i>m</i> - metr	<i>pk</i> - parsek
A-saat - amper-saat	<i>kal</i> - kalori	<i>mA</i> - milliampere	<i>‰</i> - promille
a.v. - astronomik vahid	<i>kd</i> - kandela	<i>MeV</i> - meqaelektronvolt	<i>pz</i> - puaz
B - bel	<i>kar</i> - karat	<i>MHs</i> - meqahers	<i>R</i> - rentgen
<i>Be</i> - bome	<i>keV</i> - kiloelektronvolt	<i>mkm</i> - mikrometr	<i>rad</i> - radian
<i>Bk</i> - bekkerel	<i>Ki</i> - küri	<i>Mks</i> - maksvell	<i>s</i> - sentner
<i>C</i> - coul	<i>kkal</i> - kilokalori	<i>mksan</i> - mikrosaniya	<i>sha</i> - hektara düşən sentner
°C - dərəcə Selsi	<i>kq</i> - kiloqram	<i>mq</i> - milliqram	<i>san</i> - saniyə
<i>dB</i> - desibel	<i>kqg</i> - kiloqram-güç	<i>ml</i> - millilitr	<i>Sm</i> - simens
<i>dəq.</i> - dəqiqə	<i>kqm</i> - kiloqram-metr	<i>mm</i> - millimetr	<i>sm</i> - santimetr
<i>dm</i> - desimetr	<i>Kl</i> - kulon	<i>mm c. süt.</i> - millimetr civə sütunu	<i>st</i> - stoks
<i>dövrldəq.</i> - 1 dəq.-də dövrlərin sayı	<i>km</i> - kilometr	<i>mm su süt.</i> - millimetr su sütunu	<i>ster</i> - steradian
<i>dp</i> - dioptri	<i>kmol</i> - kilomol	<i>MOm</i> - meqaoim	<i>t</i> - ton
<i>eV</i> - elektronvolt	<i>kVt</i> - kilovatt	<i>MVt</i> - meqavatt	<i>Tl</i> - tesla
% - faiz	<i>kVt-saat</i> - kilovatt-saat	<i>N</i> - nyuton	<i>V</i> - volt
<i>F</i> - farad	<i>q</i> - qram	<i>nm</i> - nanometr	<i>V-A</i> - volt-ampere
<i>ha</i> - hektar	<i>q.-ekv</i> - qram-ekivalent	<i>Np</i> - neper	<i>Vh</i> - veber
<i>hl</i> - hektolit	<i>Qs.</i> - Quass	<i>nsan</i> - nanosaniyə	<i>Vt</i> - vatt
<i>Hn</i> - henri	<i>l</i> - litr	<i>Om</i> - om	

KƏMIYYƏT VAHİDLƏRİNİN MİSLƏRİ VƏ HİSSƏLƏRİNİ ADLANDIRMAQ ÜÇÜN İŞLƏDİLƏN ÖN ŞƏKİLÇİLƏRİNİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ

<i>a</i> - atto... (10 ⁻¹⁸)	<i>F</i> - femto... (10 ⁻¹⁵)	<i>M</i> - meqa... (10 ⁶)	<i>P</i> - peta... (10 ¹⁵)
<i>d</i> - desi... (10 ⁻¹)	<i>G</i> - giqa... (10 ⁹)	<i>m</i> - milli... (10 ⁻³)	<i>p</i> - piko... (10 ⁻¹²)
<i>da</i> - deka... (10)	<i>h</i> - hekto... (10 ²)	<i>mk</i> - mikro... (10 ⁻⁶)	<i>s</i> - santi... (10 ⁻²)
<i>E</i> - eksa... (10 ¹⁸)	<i>k</i> - kilo... (10 ³)	<i>n</i> - nano... (10 ⁻⁹)	<i>T</i> - tera... (10 ¹²)

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Hal - halogen	T _{1/2} - yarımparçalanma dövrü	δ - səthi gərilmə əmsalı	p - dipol momenti
H - entalpiya	t _{qayn.} - qaynama temp-ru	ε - dielektrik keçiriciliyi	ρ - xüsusi elektrik müqaviməti
pH - hidrogen göstəricisi	t _{böh.} - böhran temp-ru	η - özlülük əmsalı	σ - möhkəmlik həddi
pK - ionlaşma sabitinin mənfı onluq loqarifmi	t _{ər.} - ərime temp-ru	g - ağırlıq qüvvəsi təcili	
		λ - dalğa uzunluğu	

ŞƏHƏRLƏRİN İXTİSARLA VERİLƏN ADLARI (BİBLİOQRAFİYADA)

A.-A. – Alma-Ata	Balt. – Baltimor	Düş. – Düşənbə	M. – Moskva
Amst. – Amsterdam	Bdpst. – Budapeşt	Xar. – Xarkov	Mex. – Mexiko
Antv. – Antverpen	Br. – Berlin	Hamb. – Hamburg	N.Y. – Nyu-York
Aş. – Aşqabad	Brat. – Bratislava	K. – Kiyev	P. – Paris
B. – Bakı	Daş. – Daşkənd	Los. Ang. – Los-Anceles	Tal. – Tallinn

ABREVIATURALAR

AAXHT – Asiya və Afrika Xalqlarının Həmrəylik Təşkilatı	ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti
AAK – Ali Attestasiya Komissiyası	AYB – Azərbaycan Yazıçılar Birliyi
AB – Avropa Birlikləri	Azərb.SSR – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası
ABİ – Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı	AzərTAC – Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi
ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları	AzTU – Azərbaycan Texniki Universiteti
ABT – Afrika Birliyi Təşkilatı	BƏƏ – Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri
ADAU – Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	BƏT – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı
ADİU – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	BDU – Bakı Dövlət Universiteti
ADNA – Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası	BİTB – Beynəlxalq İqtisadi Tərəfdaşlıq Bankı
ADPU – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	BMA – Bakı Musiqi Akademiyası
ADMİU – Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ADT – Amerika Dövlətləri Təşkilatı	BOK – Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi
ADU – Azərbaycan Dillər Universiteti	BSU – Bakı Slayvan Universiteti
AEBA – Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik	BTC – Bakı–Tbilisi–Ceyhan
AES – atom elektrik stansiyası	BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondu
AFFA – Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyaları	Sİ – Beynəlxalq Vahidlər Sistemi
AFR – Almaniya Federativ Respublikası	BYİB – Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
AHİK – Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	CAR – Cənubi Afrika Respublikası
AHM – analoq hesablama maşını	CM – cinayət məəcəlləsi
AXC – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	CPM – cinayət-prosessual məəcəlləsi
Aİ – Avropa İttifaqı	CXR – Çin Xalq Respublikası
AİB – Avropa İqtisadi Birliyi	DNT – dezoksiribonuklein turşusu
AİƏT – Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	DRES – dövlət rayon elektrik stansiyası
AİS – avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi	EA – Elmlər Akademiyası
AK – aqrosənaye kompleksi	EHM – elektron hesablama maşını
AKP – Azərbaycan Kommunist Partiyası	EİB – elm istehsalat brliyi
AK(b)P – Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası	EKQ – elektrokardiogram
ADAU – Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	EKOSOS – BMT-nin İqtisadi və İctimai Şurası
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	EÖX – elektrik ötürmə xətti
AMİU – Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	ETİ – elmi tədqiqat institutu
AMK – Azərbaycan Milli Kitabxanası	EŞC – elektron-şüa cihazı
AMOK – Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsi	ƏDL – Ərəb Dövlətləri Liqası
ANTM – Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi	ƏDV – əlavə dəyər vergisi
AP – Avropa Parlamenti	ƏXDR – Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası
APDU – Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universiteti	FAO – BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı
ARA – Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası	FİDE – Beynəlxalq Şahmat Federasiyası
ASC – açıq səhmdar cəmiyyəti	FİFA – Beynəlxalq Futbol Assosiasiyaları Federasiyası
ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası	FTB – Federal Təhqiqat Bürosu
ASİB – Asiya- Sakit okean İqtisadi Birliyi	HDD – hərbi dəniz donanması
ASK – aqrosənaye kompleksi	HDQ – hərbi dəniz qüvvələri
AŞ – Avropa Şurası	HHQ – hərbi hava qüvvələri
AŞPA – Avropa Şurasının Parlament Assambleyası	HHM – hava hücumundan müdafiə
ARDNŞ – Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti	HM – hesablama mərkəzi
ARİ – Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı	HSK – hərbi sənaye kompleksi
ATƏM – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi	XKB – xüsusi konstruktor bürosu
ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı	İB – istehsalat birliyi
ATC – Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti	İEM – istilik elektrik mərkəzi
ATS – avtomat telefon stansiyası	İES – istilik elektrik stansiyası
ATSC – açıq tipli səhmdar cəmiyyəti	İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
	İKT – İslam Konfransı Təşkilatı
	İQ – infraqırmızı
	İQYŞ – İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurası
	İSESKO – İslam Ölkələrinin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
	KB – konstruktor bürosu
	KXDR – Koreya Xalq Demokratik Respublikası
	KİV – kütləvi informasiya vasitələri

QİÇS – qazanılmış immün çatışmazlığı sindromu	M. – Moskva
QSC – qapalı səhmdar cəmiyyəti	Mex. – Mexiko
MADT – Mərkəzi Afrika Dövlətləri Təşkilatı	N.Y. – Nyu-York
MAR – Mərkəzi Afrika Respublikası	P. – Paris
MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi	Tal. – Tallinn
MDBMİ – Moskva Dövlət Beynəlxalq Munsabətlər İnstitutu	
MDU – Moskva Dövlət Universiteti	
MƏR – Misir Ərəb Respublikası	
MHD – mülki hava donanması	
MİK – mərkəzi icraiyyə komitəsi	
MK – mərkəzi komitə	
MM – Milli Məclis	
MMC – məhdud məsuliyyətli cəmiyyət	
MMS – maşın-meliorasiya stansiyası	
MPK – mülki prosessual kodeks	
MR – muxtar respublika	
MSİ – Mərkəzi Statistika İdarəsi	
MTS – maşın-traktor stansiyası	
MV – muxtar vilayət	
NASA – Kosmik Fəzanın Tədqiqi və Aeronavtika üzrə Milli İdarə	
NATO – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı	
OPEK – Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı	
REA – Rusiya Elmlər Akademiyası	
RF – Rusiya Federasiyası	
RHM – rəqəmli hesablama maşını	
RLS – radiolokasiya stansiyası	
RNT – ribonuklein turşusu	
RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası	
SAARK – Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası	
SC – səhmdar cəmiyyət	
SEATO – Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi Təşkilatı	
SES – su elektrik stansiyası	
Sov. İKP –Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası	
SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı	
TRASEKA/TRACECAI – Avropa, Qafqaz və Asiya Naqliyyat Koridoru	
TTEMBİ – Təbiətin və Təbii Ehtiyatların Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaq	
TV – televiziya	
UA – uçuş aparatı	
UB – ultrabənövşəyi	
UEFA – Avropa Futbol Assosiasiyaları İttifaqı	
UNO – uçan naməlum obyekt	
US – ultrasəs	
UQD – ultraqısa dalğalar	
UYT – ultrayüksək tezlik	
ÜDM – ümumi daxili məhsul	
ÜKTEA – Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası	
ÜST – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı	
ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı	
YSP – Yer in sünü peyki	
YUNESKO – BMT-nin maarif, elm və mədəniyyət komissiyası	
YUNİSEF – BMT-nin Uşaqlara Beynəlxalq Yardım Fondu	
VDR – Vyetnam Demokratik Respublikası	

AME XƏRİTƏLƏRİNDƏKİ ƏSAS ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ
SIYASI XƏRİTƏDƏ

- Əhalisi 1 000 000-dan çox
- Əhalisi 500 000-dən 1 000 000-a qədər
- Əhalisi 100 000-dən 500 000-ə qədər
- Əhalisi 100 000-ə qədər

BAKİ Dövlət paytaxtları
Nyu-York Digər yaşayış məntəqələri

SƏRHƏDLƏR

- Rayon və vilayətlərin
- Diyarın
- Dövlətlərin
- Kəşmirdə Hindistan və Pakistan arasında; Koreya Respublikası və KXDR arasında demarkasiya xətti
- Qütb dairələrinin sərhədi

RABİTƏ YOLLARI

- Demir yolları
- Avtomobil yolları
- Qaz kəmərləri
- Neft kəmərləri
- Dəniz yolları
- Gəmiçiliyə yararlı kanallar
- ↓ Dəniz portları

ATLASIN XƏRİTƏLƏRİNDƏ QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR

a. - ada	d. - dağ	sil. - silsilə
a-r - adalar	d-r - dağlar	şel. - şələlə
arx. - arxipelaq	g. - göl	vk. - vulkan
b-nu - burnu	körf. - körfəz	y-a - yarımada

- Çaylar və şələlələr
- Quruyan çaylar
- Quru çay yatağı
- Şor göllər
- Göllər
- Quruyan göllər
- Horizontalallar
- 4620 Dəniz səviyyəsindən yüksəklik göstəriciləri
- 7282 Dərinlik göstəriciləri
- Qafqaz Oroqrafik adlar
- PAMPA Coğrafi vilayətlərin adları
- * Fəaliyyətdə olan vulkanlar
- Materik buzlaqları
- Mərcan rifləri
- Bataqlıqlar
- Şoranlıqlar
- Qumluqlar
- Üzən buzların qış sərhədi
- İsti cərəyanlar
- Soyuq cərəyanlar

dərin 6000 4000 2000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 yuxarı

 Dərinlik və yüksəklik şkalası, m-lə

Əlavələr: 1. Atlasın xəritələrinin legendasında verilmiş şərti işarələr, göstərilən cədvəldə verilmir
 2. Atlasın xəritələrində cərəyanlar Şimal yarımkürəsinin yay aylarını göstərir

XƏRİTƏLƏRİN SİYAHISI

Argentina, fiziki xəritə	7	Avropa, siyasi xəritə	310
Arktika, fiziki xəritə	50	Avstraliya, fiziki xəritə	340
Asiya, fiziki xəritə	105	Avstriya, fiziki xəritə	363
Asya, siyasi xəritə	106	Azərbaycan Respublikası, fiziki xəritə	450
Astara rayonu	144	Azərbaycan Respublikasının turist xəritəsi	480
Atlantika, fiziki xəritə	226	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-20 illər)	521
Atropatena və Albaniya (e.ə. 4 – e. 3 əsrlərində)	263	Babək rayonu	591
Avropa, fiziki xəritə	309		

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ
ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏRİ:

A.N. ABBASOV, Ə.Ə. AĞAYEV, M.P. BABAYEV, V.M. BABAZADƏ, İ.S. BAĞIROVA, Ə.S. BAYRAMOV, S.Z. BAYRAMZADƏ, İ.R. ƏFƏNDİYEV, S.H. ƏHMƏDOV, E.H. ƏLƏSGƏROV, K.Q. ƏLİYEV, Q.C. ƏLİYEV, M.İ. ƏLİYEV, T.X. ƏLİYEV, B.M. ƏSGƏROV, Ş.S. FƏTULLAYEV, T.İ. HACIYEV, C.Y. HƏSƏNZADƏ, R.A. HÜSEYNOV, F.C. XANLAROV, S.S. XƏLİLOV, A.Ə. KAZIMOV, İ.S. KƏRİMOV, N.B. KƏRİMOV, S.Q. KƏRİMOV, H.S. QASIMOVA, S.M. QAŞQAY, C.Ə. QIYASI, F.G. QOCAYEV, N.M. QULİYEV, Z.Ə. QULUZADƏ, R.S. QURBANOV, Q.N. MANAFOV, Q.M. MƏHƏRRƏMLİ, A.Ə. MƏM-
MƏDOV, C.Ə. MƏMMƏDOV, F.T. MƏMMƏDOV, P.Z. MƏMMƏDOV, R.M. MƏMMƏDOV, S.A. MƏM-
MƏDOV, Y.H. MƏMMƏDOV, Q.M. MƏMMƏDYAROV, M.Ə. MƏMMƏDYAROV, O.M. MİRQASIMOV,
A.B. MİRZƏZADƏ, Z.R. MÖVSUMOV, M.A. MÜSEYİBOV, A.M. NƏBİYEV, K.N. RAMAZANOV, S.H.
RƏHİMOV, M.S. SALAHOV, F.Y. SƏMƏNDƏROV, Ə.M. TAĞIYEV, A.H. TAHİRLİ, R.F. ZÖHRABOV.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ
2-ci CİLDİNİN HAZIRLANMASINA CƏLB OLUNMUŞ
MÜƏLLİFLƏR:

A.N. ABBASOV, A.A. AXUNDOV, M.P. BABAYEV, N.O. BAĞIROV, E.Y. ƏHMƏDOV, M.H. ƏHMƏDOV,
Ə.Y. ƏLƏKBƏRLİ, O.K. ƏLƏKBƏROV, İ.T. ƏLƏSGƏROV, A.İ. ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ, A.M.ƏZİZOV,
Ə.Ə. FEYZULLAYEV, C.Y. HƏSƏNZADƏ, A.M.HÜSEYNBƏYOVA, R.V.HÜSEYNOV, A.A. XƏLƏFOV,
H.A. XƏLİLOV, M.Y. XƏLİLOV, İ.X. İBRAHİMOV, A.Q. İSMAYILOV, X.İ. İSMAYILOV, V.İ. İS-
RAFİLOV, A.Ə. KAZIMZADƏ, Z.M. QASIMOV, A.İ. QULİYEV, D.Q. QULİYEV, S.M. QULİYEV,
Z.M. QULİYEV, Ə.A. MƏMMƏDOV, H.S. MƏMMƏDOV, İ.O. MƏMMƏDOV, Y.Ə. MƏMMƏDOV,
F.C. MƏMMƏDOVA, Ş.M. NAĞIYEV, Q.M. NAMAZOV, M.F. NAMAZOV, N.A. NƏCƏFOV, N.Ə. NOV-
RUZOV, X.Ə. RƏCƏBLİ, C.Ə. RƏHMANOV, M.Ə. RZAYEV, L.Q. SADIQOVA, Y.M. ƏSEYİDOV,
Q.İ. SULTANLI, T.N. ŞİXMƏMMƏDOVA, R.İ. ŞÜKÜROV, K.M. TAHİROV, F.Y. VEYSƏLLİ, S.F. VƏ-
LİZADƏ, X.B. YUSİFZADƏ, E.H. ZAMANOVA, R.A. ZEYNALOV.

Nəşrin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin administrasiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Dövlət Statistika Komitəsi, Auditorlar Palatası, Milli Arxiv İdarəsi, respublikanın yaradıcılıq birlikləri, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, Milli Azər-
baycan Ədəbiyyatı Muzeyi, respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyətləri kömək göstərmişlər.

Fiziki-coğrafi xəritələr Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Bakı Kartoqrafiya Fabrikində hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi arxivinin foto, illüstrasiya və xəritələrindən istifadə olunmuşdur.

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI" ELMİ MƏRKƏZİ

DİREKTOR

akademik T.M. Nağıyev

DİREKTOR MÜAVİNLƏRİ

m. üzv X.M. Qasımov

i.e.n. F.F. Mustafayev

A.Ə. Sultanov

"FİZİKA, RİYAZIYYAT, MEXANİKA, KOSMOS, ASTRONOMİYA" ELMİ REDAKSIYASI

müd., f.r.e.n. M.Ə. Əkbərov

müd. m. S.H. Niyazova

b.e.r. S.V. Davudova

b.e.r. Z.A. Tağıyeva

"COĞRAFIYA, GEOLOGIYA, GEOFİZİKA, ƏTRAF MÜHİT, EKOLOGIYA" ELMİ REDAKSIYASI

müd. B.C. Nəcəfov

b.e.r. N.F. Əliyeva

b.e.r. A.Ə. Kərimova

"KİMYA, BIOLOGIYA, MIKROBIOLOGIYA, TİBB, TORPAQŞÜNASLIQ" ELMİ REDAKSIYASI

müd., k.e.n. V.A. Adıgözlov

müd. m., k.e.n. M.İ. Bağmanova

b.e.r. V.M. İmaməliyeva

b.e.r. S.Ə. Məmmədova

k.e.r. F.Q. Musayeva

"TEXNİKA, NEFT-MƏDƏN İŞLƏRİ, İNFORMATİKA, ELEKTRONİKA" ELMİ REDAKSIYASI

müd. G.G. Qocayeva

müd. m., k.e.n. F.Ə. Yənisova

b.e.r. E.K. Cəbarova

b.e.r. E.B. İsgəndərov

b.e.r. H.R. Qasımov

e.r. M.V. Məmmədova

"ÜMUMİ TARİX, AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ ARXEOLOGİYA" ELMİ REDAKSIYASI

müd., t.e.n. R.S. Məlikov

müd. m. L.N. Rizvanova

b.e.r. D.Q. Əliyeva

b.e.r. N.A. Tağızadə

e.r. E.V. Talibova

"ƏDƏBİYYAT, DİLÇİLİK, MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT" ELMİ REDAKSIYASI

müd., p.e.n. Z.H. Abdullayev

b.e.r. F.A. Bakxanova

b.e.r. Ş.F. Əliyeva

b.e.r. N.İ. Hüseynova

b.e.r. Ə.S. Zeynalova

e.r. F.A. Ağayev

"SOSIAL-İQTİSADI SAHƏLƏR, FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ" ELMİ REDAKSIYASI

müd. H.M. Dayiyev

müd. m. Q.Ə. Rəhimov

b.e.r. A.Ş. Əhmədov

b.e.r. E.X. Kərimov

b.e.r. A.A. Rəfiyeva

"ELMİ-ƏDƏBİ NƏZARƏT VƏ BIBLIOQRAFIYA" REDAKSIYASI

müd. E.Ə. Məmmədova

müd. m. G.K. Əsədova

b.e.r. Ç.N. Əhmədova

b.e.r. R.Ə. Rəhimova

b.e.r. T.M. Rüstəmov

b.e.r. N.Ə. Rəziyeva

"KOMPYUTER TƏRTİBATI, İLLÜSTRASIYA VƏ KARTOQRAFIYA" ŞÖBƏSİ

müd. M.B. Orucov

müd. m. Ş.Z. Həsəni

b.e.r. L.Q. Hətəmov

b.e.r. A.K. Səmədzadə

e.r. A.E. Quliyeva

KİTABXANA

müd. F.M. Mir-Movsimov

b.e.r. L.Ş. Abbasova

b.e.r. R.D. Yusəfova

e.r. M.A. Məmmədova

e.r. A.E. Şükürova

"TƏHSİL, MƏTBUAT, TELEVİZIYA, İNTERNET, TURİZM VƏ İDMAN" ELMİ REDAKSIYASI

müd. S.M. Mehraliyeva

müd. m. H.M. Eldarova

b.e.r. A.H. Xəlil

b.e.r. F.A. Rəsulov

"İQTİSADIYYAT" ELMİ REDAKSIYASI

müd. m. A.R. Bayramzadə

b.e.r. G.A. Aşurova

b.e.r. G.Ə. Hacıyeva

b.e.r. K.N. Məcidov

SÖZLÜK REDAKSIYASI

müd. H.S. Mirtəqovi

b.e.r. X.G. Hüseynova

b.e.r. K.Ə. Yüzbaşova

"TEXNİKİ-TƏRTİBAT VƏ KORREKTURA" ŞÖBƏSİ

müd. X.İ. Yüzbaşova

müd. m. N.O. Əliyeva

b.e.r. R.Q. Məmmədova

KOMPLEKTLƏŞDİRMƏ ŞÖBƏSİ

müd. K.M. Hüseynov

b.e.r. M.İ. Əsədova

b.e.r. R.X. Mütəllibzadə

e.r. T.Ə. Əliyeva

İNFORMASIYA, TƏRCÜMƏ VƏ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR ŞÖBƏSİ

müd. Z.Ə. Baxışyeva

müd. m. L.Ə. Allahverdiyeva

müd. A.S. İbrahimova

müd. Z.A. Zaytseva

İNİZBATI-TƏSƏRRÜFAT ŞÖBƏSİ

Baş mühasib İ.A. Əliyeva

müd. B.R. İbrahimov

müd. m. Z.Ə. Mustafayev

müd. C.Ə. Cəbbərov

**Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. C. 2. Argentina –
Babilik. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi
Mərkəzi. Bakı, 2010, 604 səh.**

ISBN 978-9952-441-05-5 (2-ci cild)

ISBN 978-9952-441-00-0

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının cildlərində dünya sivilizasiyasının mühüm mərhələlərini, ayrı-ayrı ölkələrin və xalqların tarixini, incəsənətini, eləcə də iqtisadiyyatını, elmini səciyyələndirən ətraflı məlumatlar, müxtəlif elm sahələrinə və texnikaya dair terminlərin izahı verilir. Ensiklopediyanın hazırlanmasında respublikanın aparıcı alimləri, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yaxından iştirak etmişlər.

Çapa imzalanmış 23.11.2010. Formatı 60×90/8. Tabaşırli tutqun kağız. Times qarniturası.
Ofset çap üsulu. Şərti çap vərəqi 75,5. Hesab-nəşr. vərəqi 79,9. Tirajı 25000.

Mətn “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzinin kompyuter mərkəzində yığılıb səhifələnməmişdir.
“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, Bakı-1004, İçərişəhər, Böyük Qala küç., 41

“Şərq-Qərb” ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ 1129, Bakı şəh., Aşıq Ələsgər küç., 17